PRAISTORIJA

JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA

ŽELJEZNO DOBA

PRAISTORIJA
JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA
ŽELJEZNO DOBA

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA

V

ŽELJEZNO DOBA

...NICKI UNIVERZITET
BIBLIOTEKA
211272

SARAJEVO
1987

SADRŽAJ

Alojz Benac, Predgovor 11
Stane Gabrovec, Uvod 15

1. Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom

Stane Gabrovec, Uvod 25
Stane Gabrovec, Dolenjska grupa 29
Stane Gabrovec, Svetolucijska grupa 120
Stane Gabrovec, Notranjska grupa 151
Stane Gabrovec, Ljubljanska grupa 178
Ksenija Vinski-Gasparini, Grupa Martijanec—Kaptol 182
Borivoj Čović, Grupa Donja Dolina—Sanski Most 232

2. Jadransko-zapadnobalkanska regija

Borivoj Čović, Uvod 289
Stane Gabrovec — Kristina Mihovilić, Istarska grupa 293
Šime Batović, Liburnska grupa 339
Ružica Drechler-Bižić, Japodska grupa 391
Borivoj Čović, Srednjodalmatinska grupa 442
Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa 481

3. Srednjopodunavska regija

Rastko Vasić, Uvod 531
Rastko Vasić, Daljska grupa 533

Rastko Vasić, Bosutska grupa 536
Rastko Vasić, Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa 555
Rastko Vasić, Trakokimerski, skitski i trakogetski uticaji u jugoslovenskom Podunavlju 559

4. Centralnobalkanska regija

Rastko Vasić, Uvod 571
Borivoj Čović, Glasinačka kultura 575
Rastko Vasić, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice 644
Rastko Vasić, Moravsko-timočka oblast 651
Rastko Vasić, Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije 673
Rastko Vasić, Srednja i istočna Makedonija 690
Rastko Vasić, Đevđelijska grupa 701
Rastko Vasić, Pelagonija 712
Rastko Vasić, Ohridska oblast 724

5. Etnogenetska pitanja

Alojz Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji 737

6. Keltska kultura u Jugoslaviji

Borislav Jovanović, Uvod 805
Borislav Jovanović, Istočna grupa 815
Dragan Božić, Zapadna grupa 855
Borislav Jovanović, Zaključna razmatranja o keltskoj kulturi u Jugoslaviji 898

Stane Gabrovec-Borivoj Čović, Zaključna razmatranja 901
Popis nalazišta na kartama 929
Julijana Sušnik, Skraćenice 1061
Julijana Sušnik, Bibliografija 1081
Julijana Sušnik, Registar 1098

Alojz Benac, Sarajevo

PREDGOVOR

Sa prezentacijom željeznog doba na tlu Jugoslavije u petom tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja *završava se izrada i publikovanje ovog velikog, petotomnog djela. Rad na posljednjem tomu trajao je preko tri godine, a razlog za relativno dugu pripremu tekstova i ilustracija ležao je prvenstveno u složenosti materije, a zatim u potrebi uskladivanja nekih principijelnih stavova u okviru redakcije i među samim autorima. Nema nikakve sumnje da je u željeznom dobu došlo do daljeg porasta stanovništva na području Jugoslavije, da su ubrzana odredena kretanja tog stanovništva, odnosno da su intenzivirani međusobni dodiri, ekonomska razmjena, kulturni uticaji, duhovna strujanja. Sve to je doprinijelo još većoj složenosti situacije nego što je bila ona u bronzanom dobu, a to je, s druge strane, zahtijevalo i vrlo značajno angažovanje autora u razjašnjavanju mnogih komplikovanih pitanja u gotovo svakoj regiji Jugoslavije. Veoma je raznovrstan mozaik kulturnih i etničkih grupa u željeznom dobu, stanje istraženosti u pojedinim dijelovima zemlje je različito, publikovanje arheološke građe je također nejednako pa onda nije čudnovato što je izrada ovog toma trajala relativno dugo vremena. Na kraju, slika željeznog doba na tlu Jugoslavije je, ipak, zaokružena u ovom tomu; ona maksimalno odgovara sadašnjem dostignuću nauke i lijepo se uklapa među prethodna četiri toma* Praistorije.

Iako su osnovni principi za izradu čitave serije, izneseni u predgovoru prvog toma, ostali i sada u važnosti, ipak je, uz pojavu ove knjige, potrebno odmah na početku pružiti nekoliko napomena i objašnjenja.

Željezno doba predstavlja posljednji veliki period u evropskoj praistoriji, a u klasičnom smislu je podijeljeno na starije i mlađe željezno doba. U velikom dijelu Evrope mlađe željezno doba pripada praistorijskom vremenu, dok u većini mediteranskih zemalja, pa i u dijelovima Balkana, ovaj hronološki odsjek (uglavnom posljednja četiri vijeka pr. n. e.) već ulazi u protoistorijsku, odnosno istorijsku eru. Jugoslavenske zemlje se nalaze negdje na prelazu iz jedne u drugu od ovih zona i takav položaj je zahtijevao pojačanu opreznost kod rješavanja odredenih pitanja. Redakcija Praistorije *je, u koncipiranju osnovne strukture petog toma, zaključila da se obrada željeznog doba na tlu Jugoslavije uglavnom ograniči na starije željezno doba. Glavna motivacija za ovakvo opredjeljenje proistekla je baš iz navedenog položaja zemlje. Neki dijelovi Jugoslavije su u tom vremenu već bili obuhvaćeni grčkom kolonizacijom, u nekim drugim dijelovima je došlo do snažnog uticaja helenističke kulture i civilizacije, naišla je, konačno, i rimska ekspanzija na Balkan, što znači da su ti dijelovi — djelimično ili sasvim — izišli iz praistorijske ere. Kada bi se uzelo u obradu i mlađe željezno doba, morali bi se uzeti u obzir svi antički izvori, odnosno sva istorijska građa koja se odnosi na događaje iz tog vremena u pojedinim*

jugoslavenskim i susjednim područjima. Takva obrada bi u metodološkom pogledu zahtijevala sasvim drugačiji pristup; došlo bi do nesklada sa prethodnim tomovima Praistorije *koja je bazirana na arheološkoj dokumentaciji. Čini mi se da bi se svi fenomeni mladeg željeznog doba mogli detaljno obraditi u nekom posebnom djelu.*

Pa ipak, u dva slučaja je došlo do odstupanja od pomenutog osnovnog opredjeljenja. Nekoliko kulturnih grupa starijeg željeznog doba je, u kontinuiranom razvojnom slijedu (bez obzira na eventualne keltske ili druge uticaje), nastavilo svoj životni put i u vremenu koje već pripada mlađem željeznom dobu. Da se ne bi nasilno prekidao prikaz tih grupa, odlučeno je da se svaka od njih obrađuje u ovom tomu do kraja njenog razvoja i ovo je došlo više do izražaja u zapadnim krajevima. To je prvi slučaj. Drugi se odnosi na prezentaciju keltske kulture na tlu Jugoslavije, uvrštenu kao posljednje poglavlje u ovom tomu. Redakcija je prihvatila prijedlog stručnjaka koji se posebno bave problemima keltske kulture u Jugoslaviji da se u petom tomu Praistorije *objavi jedan sumaran pregled te kulture. Kelti su za sobom ostavili značajne tragove na tlu jugoslavenskih zemalja i njihovo kretanje, njihovi odnosi sa domaćim stanovništvom, razvoj njihove kulture na ovim područjima se prate pretežno (a često i potpuno) proučavanjem arheoloških nalaza. Keltska kultura je ovdje, uglavnom, jedna praistorijska kultura. Zbog toga je postojala opravdanost da ona nađe svoje mjesto u ovom tomu* Praistorije.

U obradi liburnske kulturne grupe Šime Batović je donekle odstupio od principa po kojima su obrađene druge grupe u ovom tomu. To se posebno ogleda u skupnoj prezentaciji pojedinih vidova materijalne kulture od VIII do I vijeka pr. n. e., u značajnom korištenju antičkih izvora i u nešto detaljnijem razmatranju helenističkih elemenata na liburnskom području. Sigurno je da je liburnska plemenska zajednica imala nešto drugačiji kulturni, društveni i ekonomski razvoj nego što je to slučaj sa nekim drugim zajednicama, da je u tom razvoju naročito naglašena određena konzervativnost, pa neke izrađevine egzistiraju tokom svih osam spomenutih stoljeća i da su Liburni rano došli u dodir sa antičkim svijetom, zbog čega su se i ranije nego ostali našli u protoistorijskom ili istorijskom dobu. Radi tih posebnosti, glavni i odgovorni urednik su se sporazumjeli da se ovakav tekst, ipak, uvrsti u peti tom Praistorije *kao njegov integralni dio. Slično je učinjeno i sa poglavljem u kojem je Borivoj Čović obradio glasinačku kulturu. Njegov tekst obuhvata pretežno raspravu o hronološkim problemima široko rasprostranjene glasinačke kulture, a tek manjim dijelom se uklapa u shemu ovog toma* Praistorije. *Međutim, s obzirom na izuzetnu važnost hronologije ove kulture i za neke druge grupe, učinjen je i u ovom slučaju određen izuzetak.*

Kulturne grupe starijeg željeznog doba na tlu Jugoslavije su, inače, podijeljene na četiri zone i svaka od njih je posebno obrađena. Takva podjela na zone uglavnom odgovara onoj u prethodnom tomu Praistorije *u kojem je prikazano bronzano doba jugoslavenskih zemalja. Već sama ta činjenica navodi na zaključak da se na prelazu iz bronzanog u željezno doba nisu desili nikakvi prelomni događaji, da treba računati sa postepenim usvajanjem tehnologije u preradi željeza i da se znatan dio željeznodobnih kultura u svom početnom stupnju razvio evolutivnim putem iz prethodnog stadija. Konačno usvajanje i upotreba željeznog oruđa i oružja je, onda, ubrzalo cirkulaciju dobara i kretanje stanovništva o kojem je naprijed bilo riječi. U toku starijeg željeznog doba došlo je do konačne konsolidacije nekih plemenskih zajednica, ali i do formiranja određenih plemenskih saveza, bilo je nekih prodora, jačih kulturnih uticaja (npr., trakokimerski udar), a mora se računati i na dosta izražena nomadska, odnosno polunomadska kretanja. U obradi pojedinih kulturnih grupa i kulturnih oblasti sve ovo je uzeto u obzir pa su iz toga i proizišle izvjesne raznolikosti u nekim interpretacijama. Nema sumnje da je geografski položaj pojedinih zona, pa i samih kulturnih grupa u tim zonama, odigrao presudnu ulogu u njihovom razvoju tokom starijeg željeznog doba. U predalpskim krajevima je normalan naslon na sjevernu Italiju i srednju Evropu, u južnim krajevima Jugoslavije su veze okrenute prema Grčkoj i tome slično. Sve je ovo, sasvim jasno, došlo do izražaja u obradi svake zone i svake kulturne grupe. Veoma krupan događaj je bio prodor keltskih plemena u ove krajeve, što je pronzrokovalo veća previranja, izvjesne etničke smjene i simbioze sa autohtonim stanovništvom, naročito u sjevernim i istočnim krajevima Jugoslavije. To je, u stvari, već vrijeme mlađeg željeznog doba na ovom području.*

U petom tomu Praistorije *je jedno posebno poglavlje posvećeno etničkim zajednicama starijeg željeznog doba na tlu Jugoslavije. Ovo zbog toga što je starije željezno doba vrijeme u kojem se jasnije*

ocrtavaju teritorijalne konture nekih velikih grupacija kao što su Iliri, Tračani, Panoni ili Dako-Mezi, pa i područja znatnog broja plemenskih zajednica i plemenskih saveza. Već u tom dobu se pojavljuju imena nekih plemena u antičkim izvorima, tako da ona postepeno izlaze iz ranije pune anonimnosti. U kasnijim predrimskim vjekovima množe se podaci o balkanskim i panonskim plemenima; množe se i podaci o njihovom teritorijalnom rasporedu. Na taj način se pruža mogućnost za pogled unazad, odnosno za razmatranje rasporeda plemenskih zajednica u starijem željeznom dobu, uzimajući striktno u obzir arheološku dokumentaciju. I u ovom pogledu su, međutim, iskrsle mnoge poteškoće, vezane uz naprijed spomenute mnogostrukosti kretanja, a posebno uz šire kulturne unifikacije do kojih je došlo u tom vremenu (npr., Basarabi-stil i sl.). Pa ipak, učinjen je napor da se u ovom pogledu pruži koliko-toliko realna slika o svemu onom što se događalo na planu etničkih previranja u starijem željeznom dobu i o vjerovatnom teritorijalnom rasporedu velikih grupacija plemena, pojedinih plemenskih zajednica i saveza plemena. U tom smislu su ovdje iskorišteni i neki antički izvori, ali ne zbog toga da bi se pokazalo stanje u vrijeme posljednjih vjekova Rimske Republike ili u carsko doba, nego zato da se retrogradno baci svjetlo na stanje i u starijem željeznom dobu.

Peti tom Praistorije jugoslavenskih zemalja *je također kolektivno djelo više autora. Kao što se vidi iz samog sadržaja, na njemu je radilo deset autora: osam autora je izradilo tekstove koji prikazuju starije željezno doba u pomenute četiri zone, a dvojica autora su obradila keltsku kulturu, kao dodatak prethodnim tekstovima. To su pretežno autori koji su saradivali i u prethodnim tomovima i jedino novo ime u izradi tekstova za starije željezno doba je Rastko Vasić, a u okviru obrade keltske kulture Dragan Božić. Pretežan dio ilustrativnih priloga je načinio stalni ilustrator* Centra *Sead Čerkez, sa perfekcijom rada poznatom u prva četiri toma. Samo one table arheološkog materijala koje idu uz tekstove Borivoja Čovića izradili su Nedžad Čmajčanin i Omer Forić iz Sarajeva. Tipološke tabele su ilustrativno obradili Darija Grosman iz Ljubljane, Andelka Fortuna iz Zagreba, Nikola Badanković i Božo Stefanović iz Sarajeva, dok je karte nalazišta pripremio Nikola Badanković iz Sarajeva. — Kompletnu bibliografiju za ovaj tom izradila je sa velikom preciznošću Julijana Sušnik.*

Koristim se ovom mogućnosti da se u ime Centra za balkanološka ispitivanja i redakcije Praistorije *najljepše zahvalim autorima — Stanetu Gabrovcu, Kseniji Vinski-Gasparini, Ružici Drechsler-Bižić, Borivoju Čoviću, Šimi Batoviću, Rastku Vasiću i Kristini Mihovilić, kao i Bori Jovanoviću i Draganu Božiću — na uloženom trudu u izradi tekstova i izboru ilustrativnog materijala. Uvjeren sam da će njihovo zajedničko djelo biti pozitivno ocijenjeno od strane odgovarajućih stručnjaka, ali i od šire kulturne javnosti. Istu zahvalnost izražavam Seadu Čerkezu za beskrajno duge časove provedene u izradi ilustracija u ovom tomu, kao i naprijed navedenim ilustratorima za pruženu pomoć u tom pogledu. Prof. Juraju Martinoviću zahvaljujem za prevod sa slovenačkog većeg dijela teksta Staneta Gabrovca, a Julijani Sušnik za izradu bibliografije i registra.*

Kao i u ranijim slučajevima, svi oni muzeji, institucije i zbirke u kojima je deponovan arheološki materijal, potreban za proučavanje i ilustriranje petog toma Praistorije, *spremno su izišli u susret autorima, odnosno ilustratorima. Dugujemo im iskrenu blagodarnost; ponosni smo na iskazano jedinstvo htijenja na čitavom jugoslavenskom prostoru. Pored niza muzeja navedenih u četvrtom tomu, ovu zahvalnost dugujemo još Narodnom muzeju u Leskovcu, Arheološkom muzeju u Prizrenu, te svim drugim institucijama koje su autorima ovog toma* Praistorije *stavili na uvid materijal iz svojih zbirki.*

Pošto se radi o posljednjem tomu Praistorije, *osjećam potrebu da se još jednom najtoplije zahvalim članovima redakcije i redaktorima pojedinih tomova, lektoru Nadi Taso, recenzentima i svima onim koji su doprinijeli pojavi ovakvog jednog djela. Izuzetnu zahvalnost izražavam Edini Šebić-Alirejsović, koja je u izradi svih tomova vodila računa o tekstovima, kontaktirala sa autorima i članovima redakcije, vršila u ime Centra za balkanološka ispitivanja konačno usaglašavanje tekstova sa ilustracijama, učestvovala u prelomu štampanog materijala i u korekturama teksta, saradivala sa štamparijom i vodila brigu o distribuciji djela. Iako ovaj posao u konačnom izgledu djela nije dovoljno vidljiv, bez njenog angažovanja se danas ne može ni zamisliti uspješan završetak cijelog posla. Povremeno — nekad manje nekad mnogo više — u radu su oko* Praistorije *bili angažovani i stručni radnici u Centru Živko Mikić i Blagoje Govedarica pa i njima ovdje želim da iskažem svoju zahvalnost.*

Nezaobilazna je zasluga Samoupravne interesne zajednice za nauku SRBiH u izdvajanju finansijskih sredstava za samu izradu i jednog dijela krupnih sredstava za štampanje svih tomova Praistorije. *Izdavač ove velike serije, IGKRO Svjetlost, ovim je izdavačkim poduhvatom — a to je već ranije naglašeno — pokazao da zna ocijeniti značaj ovakvih djela, a njegovim izdavanjem »Svjetlost« je ugradila još jednu vrijednu stavku u svoju misiju na području nauke i kulture na jugoslavenskom prostoru. Svi koji smo radili na ovom djelu sa zadovoljstvom to konstatujemo i zahvaljujemo na takvom razumijevanju. Najzad treba istaći vrijedan trud grafičkih radnika »Mladinske knjige« iz Ljubljane za ostvarenje vrlo skladno grafički uređene serije velikih tomova u jedinstvenom izgledu.*

Tako je za jednu i po deceniju strpljivog rada završena ova velika sinteza o praistorijskim kulturama i odgovarajućim društvenim kretanjima na tlu jugoslavenskih zemalja. Djelo je napisano na srpskohrvatskom jeziku i namijenjeno je većim dijelom domaćim stručnjacima, odnosno domaćoj javnosti. Pa ipak, ovo djelo je našlo svoje mjesto i u bibliotekama mnogih stranih stručnjaka i institucija, naročito onih u slavenskim govornim područjima. Jedan broj kompleta ove serije je otišao u zemlje zapadne Evrope i Amerike, gdje se koristi u prevodima pojedinih njenih odjeljaka. Teško bi bilo ovako obimne knjige Praistorije *prirediti i objaviti na nekom od velikih svjetskih jezika. Zbog toga je Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine odlučio da pokuša pripremiti, sa vrlo ograničenim brojem autora, skraćenu verziju* Praistorije jugoslavenskih zemalja *(u jednom većem ili u dva nešto manja toma) na jeziku koji ima širu upotrebnu vrijednost u svijetu. Rad na tom novom projektu bi počeo poslije objavljivanja petog toma, a zavisio bi, naravno, od materijalnih mogućnosti i sporazuma sa odgovarajućim izdavačem. Vrlo je vjerovatno da bi takvo skraćeno izdanje bilo sasvim upotrebljivo i za objavljivanje na srpskohrvatskom jeziku.*

U nadi da će se i taj projekat ostvariti, izražavam na kraju zadovoljstvo što smo sa ovih pet tomova Praistorije *značajno obogatili naučnu literaturu iz oblasti istorijskih nauka u Jugoslaviji i načinili krupan korak u sintetskom sagledavanju dugih perioda u razvoju društva koji su prethodili pisanoj istoriji ovih krajeva.*

Stane Gabrovec

UVOD

Jugoistočna alpska regija sa zapadnom Panonijom, u smislu u kojem je shvatamo u našem radu, obuhvata područje čitave današnje Slovenije, sjeverne Hrvatske i sjeverne Bosne. Geografski, ona obuhvata alpski i predalpski prostor, dinarsko visočje i zapadnu panonsku ravnicu, koja je svojim glavnim rijekama, Dravom i Savom, i sama povezana s Alpama. Alpsko zemljište obuhvata prave visokoplaninske krajeve, koji u zbijenom frontu zauzimaju sjeverozapadnu Sloveniju (Julijske Alpe i zapadne Karavanke), produžavajući se prema istoku u pojedinačnim nižim planinskim skupinama, kotlinama i brdima Kamniških Alpa i istočnih Karavanki. Predalpski prostor na zapadu se već miješa s dinarskim i primorskim elementima, a na istoku s dinarskim i subpanonskim. Subdinarski i subpanonski predjeli počinju već u Sloveniji, gdje obuhvataju srednju Kršku dolinu (novomeštanski kraj), Gorjance i Belu krajinu, odakle se nastavljaju u hrvatski niski kras i Baniju. U Bosni zauzimaju još i područje uz srednju Unu i Sanu, koje je također uključeno u našu regiju. Dinarska kraška teritorija seže u našu regiju prije svega u Dolenjskoj i Notranjskoj, u tom klasičnom prostoru slovenačke halštatske kulture. U Sloveniji, isto tako, počinje i periferno subpanonsko područje, koje zatim prelazi u hrvatsku i slavonsku Podravinu i Posavinu, gdje su široke ravnice uz obje rijeke isprekidane usamljenim planinama, ostacima starog panonskog masiva.[1] Na zapadu jugoistočna alpska regija graniči s Jadranskim morem, a na istoku s dunavskom vertikalom. Na jugozapadu, pak, graniči s Istarskim poluotokom, od kojeg je odvaja Matarska podinska dolina, kao i s Gorskim

[1] S. Ilešič, Geografska regionalizacija Jugoslavije. Pogledi na geografijo, 1979, 349—371.

Kotarom, a dalje prema istoku s rijekama Kupom i Savom. Južno od Save obuhvata još i sjevernu Bosnu, prodirući uz pritoke Save i dalje prema jugu.

Na tako opisanom području arheološka je nauka od samog početka u željeznom dobu vidjela prostor halštatske kulture. Halštatska kultura je, dakako, konstrukcija, pojam koji ne predstavlja ni jedinstvenu kulturu, niti, pak, obuhvata jedinstven geopolitički prostor ili etnos. Ime je dobila po rano otkrivenom eponimnom nalazištu Hallstatt, koje usljed svog bogatstva i centralnog položaja stvarno objedinjuje neke pojave u duhovnoj i materijalnoj kulturi koje povezuju srednjoevropsku alpsku teritoriju od rijeke Saône na zapadu do dunavske vertikale na istoku. Halštatska kultura na spomenutoj teritoriji predstavlja, istini za volju, heterogenu, ali dobro opisanu i definiranu pojavu. Njome označavamo starije željezno doba srednje Evrope, razlikujući ga, s jedne strane, od kultura željeznog doba u Italiji južno od središnjih Alpa i od kultura željeznog doba na jadransko-balkanskom prostoru.

Jugoistočna alpska regija sa zapadnom Panonijom predstavlja, dakle, prostor srednjoevropske halštatske kulture, i to njenog istočnog facijesa. U historiji halštatske kulture to važi od samih početaka, od M. Hoernesa,[2] pa sve do modernih istraživanja.[3] U okvirima istočnoalpske halštatske kulture možemo još preciznije govoriti o jugoistočnoj halštatskoj kulturi, objedinjujući danas upravo pod tom oznakom sve kulturne skupine jugoistočne alpske regije. Jugoistočna alpska halštatska kultura zadire, međutim, i preko granica današnje Jugoslavije, odnosno naše regije, u Koruško i Štajersku u južnoj Austriji, te na jugozapadni dio Mađarske, približno do krajeva južno od Blatnog jezera. Prije svega, moramo spomenuti skupine Breg (Frög) u Koruškoj i Kleinklein u Štajerskoj.[4]

Jugoistočna alpska halštatska kultura graniči na zapadu s estenskom kulturom,[5] na sjeverozapadu s unutrašnjim alpskim krugom (skupina Melaun-Fritzen po R. Pittioniju),[6] na sjeveru sa samim Hallstattom,[7] a na sjeveroistoku s istočnoalpskim halštatskim krugom (Kalenderberška skupina, odnosno skupina Gemeinlebarn-Statzendorf po R. Pittioniju).[8] Na teritoriji Jugoslavije na jugozapadu ona graniči s istarskom kulturnom skupinom, rasprostranjenom u Istri, s japodskom u Lici i sa srednjobosanskom, koja se rasprostire između Vrbasa i Bosne u njihovom gornjem i srednjem toku. Na istoku, pak, naša regija graniči s kulturnom skupinom

---

[2] M. Hoernes, 1905.

[3] G. Kossack, 1959. i 1981. W. Angeli, 1970. Die Hallstattkultur. Frühform der europäischen Einheit. Steyr 1980. Katalog izložbe.

[4] Breg (Frög): R. Pittioni, 1954, 621 – 633. W. Modrijan, 1957. Kleinklein: W. Schmid, 1933. i C. Dobiat, 1980.

[5] G. Fogolari, 1975

[6] R. Pittioni, 1954. R. Lunz, 1974.

[7] K. Kromer, 1959. E. Penninger, 1972. Moosleitner-Pauli-Penninger, 1974. L. Pauli, 1978.

[8] R. Pittioni, 1954, 604 – 621.

Dalj i s kulturnim kompleksom Bosut-Basarabi u Podunavlju (vidi odgovarajuće rasprave u ovoj knjizi).

Razumije se da jugoistočna halštatska kultura u tako zacrtanom prostoru nije jedinstvena. Dijelimo je na više skupina, prema kojima ćemo je i razmatrati. Nasuprot širem, starom i danas općeprihvaćenom pojmu jugoistočnoalpske halštatske kulture, podjela na pojedine skupine mlađeg je datuma i nije svuda jedinstveno ustaljena. Predlagao sam je u svom pregledu halštatske kulture u Sloveniji,[9] a detaljnije je bila izrađena na halštatskom kolokviju u Novom Mestu 1973. godine. Trenutno se u detaljnoj obradi nalazi još slovenačka Štajerska.[10] To su sljedeće skupine:

1. *dolenjska,*
2. *svetolucijska,*
3. *notranjska,*
4. *skupina Martijanec-Kaptol,*
5. *Donja Dolina-Sanski Most*

Između dolenjske i svetolucijske skupine nalazi se Gorenjska, u kojoj ljubljanska skupina žarnih polja produžava da živi i u željeznom dobu, ne preuzimajući bitne oznake susjedne dolenjske, odnosno svetolucijske skupine, tako da je ne možemo priključiti nijednoj od njih. Prve dvije, dolenjska i svetolucijska, najznačajnije su i najcjelovitije skupine koje leže u cjelini u granicama Jugoslavije, odnosno naše regije. Notranjska skupina zahvata još i prostor tršćanskog zaleđa, koji je danas pod Italijom. Skupinu Martijanec-Kaptol prvi put u našem radu posmatramo pod tom oznakom. U svom pregledu 1964– 65. obrađivao sam je pod imenom Wies--Martijanec,[11] a kasnije Kleinklein-Martijanec, pošto bogata nalazišta oko Kleinkleina najbolje reprezentiraju kulturnu skupinu kojoj pripada i slovenačka Štajerska i s kojom su neposredno povezana i hrvatska nalazišta sjeverno od Save. Međutim, otkrićem Kaptola ova je skupina dobila još jedno reprezentativno nalazište. Budući da u našoj knjizi razmatramo samo onaj dio čitave skupine koji danas leži u Jugoslaviji, a ne i značajna nalazišta u Austriji, čini se da je naziv Martijanec-Kaptol opravdan, mada je sa stanovišta čitave skupine manjkav. Pod pojmom Donja Dolina-Sanski Most obrađena je sjeverna bosanska teritorija južno od Save u onoj mjeri u kojoj kulturno gravitira panonskom prostoru.

Iako smo našim skupinama razbili jedinstven pojam jugoistočnoalpske halštatske kulture — djelimično ga razbijaju i današnje političko--upravne granice — time su uslovljena i različita istraživačka središta, ipak je važno istaći i one njene elemente koji je povezuju. A oni ne proizilaze samo iz historije istraživanja, u kojima je ovaj prostor bio uvijek manje ili više

---

[9] S. Gabrovec, 1964–65, 1975.

[10] B. Teržan, Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem, 1986 (disertacija u rukopisu).

[11] To je preuzeo i R. Vasić, 1973, 38–43.

jedinstveno tretiran u okviru jugoistočne alpske halštatske kulture, nego i iz slične kulturno-historijske i geopolitičke situacije, kojoj je cjelokupan prostor bio izložen i na koju je slično reagirao. Pri tome mislim prije svega na istu, odnosno sličnu, kulturnu baštinu iz koje su na jugoistočnoalpskom — zapadnopanonskom prostoru izrasle kulture željeznog doba, što će reći na kulturu žarnih polja, a zatim na iste, odnosno slične kulturne i političke silnice koje su formirale novo vrijeme željeznog doba. To je, na jednoj strani, pritisak s istoka, koji obično nazivamo trakokimerijskom pojavom, a, na drugoj, uticaj viših mediteranskih kultura, koje dospijevaju u našu regiju iz Italije preko Caput Adriae i iz Grčke preko Balkana.

Stane Gabrovec

DOLENJSKA GRUPA

PODRUČJE GRUPE

Dolenjska, koja predstavlja područje naše kulturne skupine, nikada nije označavala strogo definiran geografski pojam, iako se oduvijek i još uvijek često upotrebljava. Dolenjska skupina obuhvata čitav klasični prostor Dolenjske između Save i Krke, a južno od Gorjanaca i Belu krajinu s granicom na Kupi. Na sjeveru joj pripada i Zasavje, gdje seže sjeverno od Vača i Zagorja sve do Trojana, a u donjem Zasavju brežuljkasto zemljište sjeverno od Save, koje je administrativno nekada spadalo pod Štajersku. Na zapadu joj pripada i Grosupeljska kotlina, odakle zapadna granica teče rubom Ljubljanskog barja, dok se istočna približno poklapa s današnjom slovenačko-hrvatskom granicom.

Teritorija naše skupine obuhvata, dakle, na sjeveru predalpska posavska brda, na jugu dinarsko-kraške zaravni i polja, a na istoku periferiju panonske nizine.[1]

Dolenjska je kraška pokrajina, iako se tu kraške karakteristike pojavljuju u manje izrazitom vidu. Okrečavanje je samo u pojedinostima preoblikovalo prvobitan normalan reljef. Za Dolenjsku su karakteristični niski, zaobljeni brežuljci i blago nagnuti grebeni. Zemljište je pokriveno debelim slojem crvene i crvenkastosmeđe zemlje. Blage padine i debeli sloj zemlje pružali su povoljne uslove za poljoprivredu, pa je stoga šuma ovdje bila u velikoj mjeri iskrčena za njive i livade. Karakteristična je, također, i veoma gusta naseljenost. Takav je reljef karakterističan u prvom redu za Šentvišku kotlinu sa Stiškim kutom, Mirensku dolinu s okolinom, Temeniško dolinu, te za Krške i Šmarješke gorice.

[1] Za geografski opis A. Melik, Posavska Slovenija, 1959.

Sjevernim dijelom zadire i u posavska brda, gdje se zemljište uzdiže do približno 800 metara, gdje su padine već strmije, a pored kraškog nailazimo i na nepropusno stijenje.

Južni dio Dolenjske pripada kraškim dinarskim zaravnima. Tu je površina kamenitija, puno je vrtača, a zemlja je plića. Zaravni se protežu na nadmorskoj visini između 500 i 700 metara. Ovamo spadaju zaravni oko Višnje gore (Leskovško-kriška zaravan, Suha krajina, djelimično i Gorjanci), gdje su niže zaravni do 700 metara naseljene, dok su više pod šumom. Za život je ovaj predio manje pogodan, ali je bogatstvo lako pristupačne željezne rude bio uzrok što je i ovaj kraj bio u željeznom dobu prilično naseljen. U željeznom dobu manje je bilo naseljeno samo područje južno od gornje Krke i ribniško-kočevska teritorija.

Južno od Gorjanaca u našu skupinu spada i Bela krajina. Bela krajina je kraška visoravan, koja se preko Kupe produžava u prostranu Slunjsku ploču. U svom jugoistočnom dijelu diže se u šumovito Veliko Bukovje, zbog čega je otežana veza s Dolenjskom. Središnju Belu krajinu čine terase uz veće rijeke i kraška visoravan s brojnim vrtačama na nadmorskoj visini između 170 i 200 metara, nad kojom se uzdižu pojedina brda, kao, na primjer, Kučar kraj Podzemelja (220 m) i Vinji vrh (224 m). I pored toga što je Bela krajina integralni dio dolenjske skupine, prirodne veze s Dolenjskom su nepovoljne, mnogo nepovoljnije nego prema istoku, gdje Kupa ne predstavlja izrazitu prirodnu pregradu. Pa ipak, prema današnjim saznanjima, ona je u to vrijeme predstavljala izrazitu kulturnu granicu.[2]

Istočni dio Dolenjske ima već karakteristike subpanonskog zemljišta. Jedino se tu u čitavoj Dolenjskoj nalazi prostranije ravničarsko zemljište, ali su i ovdje naselja u željeznom dobu ležala na rubovima krške i brežičke kotline, a ne u ravnici.

Po svom geografskom položaju Dolenjska povezuje Panonsku ravnicu i Ljubljansku kotlinu, u koju su se slijevali putevi iz Italije. Preko Dolenjske je išao glavni rimski put Emona – Siscia, a i ranije su prahistorijski putevi kroz Dolenjsku povezivali panonsko-podunavsku ravnicu, Balkan i Italiju, a time i kulture iz kojih je ponikla dolenjska kulturna skupina.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I GLAVNA NALAZIŠTA

Najveći dio građe za starije željezno doba u Dolenjskoj dobijeno je već u velikim iskopavanjima prije prvog svjetskog rata. Njihov intenzivni početak spada potkraj sedamdesetih godina prošlog stoljeća i povezan je s

[2] Prvi nalazi koji su bliži dolenjskoj skupini otkriveni su tek u posljednje vrijeme: D. Balen-Letunić, 1981. i 1985.

prvim planskim obilaskom dolenjskih nalazišta iz željeznog doba, što su ga obavili članovi Prahistorijske komisije pri Bečkoj akademiji nauka; pratio ih je K. Dežman, kustos tadašnjeg Zemaljskog muzeja u Ljubljani.[3] Posjeta je pokrenula sistematska iskopavanja dolenjskih nekropola, prvenstveno tumulusnih. Već u tom času bila su otkrivena sva važnija nalazišta: *Vače, Šmarjeta, Mokronog, Podzemelj, Magdalenska gora.* Građa je izazvala u naučnom svijetu snažan odjek, bitno doprinoseći formiranju pojma srednjoevropske halštatske kulture. Poslije tog prvog perioda, u kojem je najzaslužniji bio K. Dežman, uslijedilo je nakon njegove smrti neobuzdano iskopavanje amatera J. Pečnika, kojim Zemaljski muzej u Ljubljani pod A. Müllnerom nije mogao u potpunosti ovladati. J. Pečnik je između 1889. i 1905. godine iskopao najveći dio građe iz tog perioda kojom još i danas raspolažemo. Na žalost, ona je u Ljubljanski muzej dolazila bez grobnih cjelina, a veći dio J. Pečnik je poslao u Prirodoslovni muzej u Beču; taj dio građe je u velikoj mjeri ostao neobjavljen i tako nedostupan slovenačkoj nauci.[4]

Prije prvog svjetskog rata moramo spomenuti i obimna iskopavanja vojvotkinje Mecklenburg, koja je od 1905. do 1914. godine iskopala u Dolenjskoj oko 1000 grobova, najviše tumulusnih.[5] I građa iz njenih iskopavanja je nakon različitih peripetija dospjela u strane muzeje, najvećim dijelom u Peabody Museum u Harvardu. Daleko najviše građe dobili smo u iskopavanjima prije prvog svjetskog rata. Međuratna iskopavanja dopunila su je u prvom redu dragocjenim grobovima iz Stične; oba ta groba je Narodni muzej stekao zahvaljujući R. Ložaru.[6]

Poslijeratna iskopavanja dala su novu gradu, ne tako brojnu, ali zato značajnu po svojoj dokumentaciji. Moramo spomenuti u prvom redu iskopavanja u *Stični, Novom Mestu,* na *Libni* i drugdje.

Uporedo s dobijanjem građe odvijala se i njena naučna interpretacija. I na tom području možemo razlikovati više perioda. Prvi period bio bi Dežman-Hochstetterov, odnosno faza prirodoznanstvenika. Oni su s uspjehom ustanovili prva osnovna kronološka i kulturno-historijska određenja, koja ne samo što su bila na razini tada savremenih saznanja arheološke nauke već su i doprinosila njihovom razvoju. F. Hochstetter je već 1883. godine o vačkim i šmarješkim nekropolama napisao »da ih s razlogom smijemo porediti s čuvenim grobljem samog Hallstatta, po kojem je čitav prahistorijski kulturni period dobio svoje ime ‚halštatski period'«.[7] On je, također, već u tom času spoznao »da je proizvodnja kako bronce tako željeza na tom prostoru samonikla i da na alpskoj teritoriji ima svoj vlastiti razvoj, isto kao

---

[3] C. Deschmann-Hochstetter, 1879.
[4] Za historiju istraživanja vidi S. Gabrovec, 1964 –65, i 1971.
[5] Treasures of Carniola, 1934. R. Ložar, 1934. S. Gabrovec, 1978.
[6] R. Ložar, 1937 i 1937a.
[7] F. v. Hochstetter, 1883, 169 ss.

u Italiji i Grčkoj«. Time je Hochstetter, a za njim i ostali bečki stručnjaci, zauzeo nedvosmisleno suprotan stav u odnosu prema L. Lindenschmidtu i njegovim pristalicama, koji su u svim brončanim proizvodima vidjeli import s područja Mediterana, iz Grčke i Italije. Građa iz Dolenjske je bitno doprinijela da teze o pukom importu budu prevaziđene. Isto tako je već u to vrijeme bila formulirana misao o Ilirima kao nosiocima kulture željeznog doba u Dolenjskoj.

Drugi period označava pojava M. Hoernesa, prvog profesora za prahistorijsku arheologiju na Bečkom univerzitetu. Uz Reineckea Hoernes je nesumnjivo bio prva ličnost prahistorijske arheologije u srednjoj Evropi i najbolji poznavalac halštatske građe, ponajviše i same slovenačke, koja je tada masovno dolazila u Bečki muzej, gdje ju je upravo on u velikoj mjeri sam inventarizirao. Tako je već 1905. godine dao prvu kronološku, regionalnu i kulturno-historijsku interpretaciju cjelokupne halštatske kulture, a u okviru nje i dolenjske skupine. Nakon što je još 1895. god. Sv. Luciju razlučio na stariji i mlađi stupanj, to je 1914. i 1915. godine učinio i za Vače, kao i ostala dolenjska nalazišta.[8] Dolenjsku je, također, često uključivao i u svoje velike sintetične radove.

Hoernesovi su se pogledi održali na snazi i u međuratnom periodu. Rad W. Schmida i R. Ložara bio je dragocjen, no nije dospio do sinteze koja bi mogla zamijeniti Hoernesovu. Slovenačka arheološka nauka bila je odsječena od većeg dijela svoje građe, a kako nove u to vrijeme gotovo da nije stekla, rad joj je bio veoma otežan.

Razvoj slovenačke arheologije poslije drugog svjetskog rata možemo tu samo skicirati, ali su njeni rezultati uključeni u naš rad i biće navedeni u odgovarajućim poglavljima. Na ovom mjestu možemo spomenuti samo glavne pravce i težnje. Važno je, prije svega, istaći da je dolenjska skupina tek u to vrijeme bila definirana kao posebna skupina i time izdvojena iz ranijeg šireg i manje preciznog pojma kulture tumulusa u Kranjskoj (krainische Hügelgräberkultur). Jugoistočno-alpska halštatska kultura bila je podijeljena na više skupina, u čijim okvirima i razmatramo jugoistočnu alpsku regiju u našoj knjizi. Kako je, međutim, dolenjska skupina još uvijek najsnažniji dio regije, problemi željeznog doba u Sloveniji i jugoistočnim Alpama često su bili rješavani upravo na njenoj građi. To važi kako za probleme kronologije, materijalne i duhovne kulture, etničkog određivanja stanovništva tako i za pitanja strukture halštatskog društva, kao i njegove geneze i propadanja, o čemu ćemo podrobnije govoriti u narednim poglavljima.

Glavni razvojni pomaci na tom putu označeni su sintetičkim prikazom halštatske kulture u Sloveniji,[9] koji je bio ishodištem brojnih

---

[8] M. Hoernes, 1895, 1905, 1914. i 1915.

[9] S. Gabrovec, 1964 – 65. i 1966.

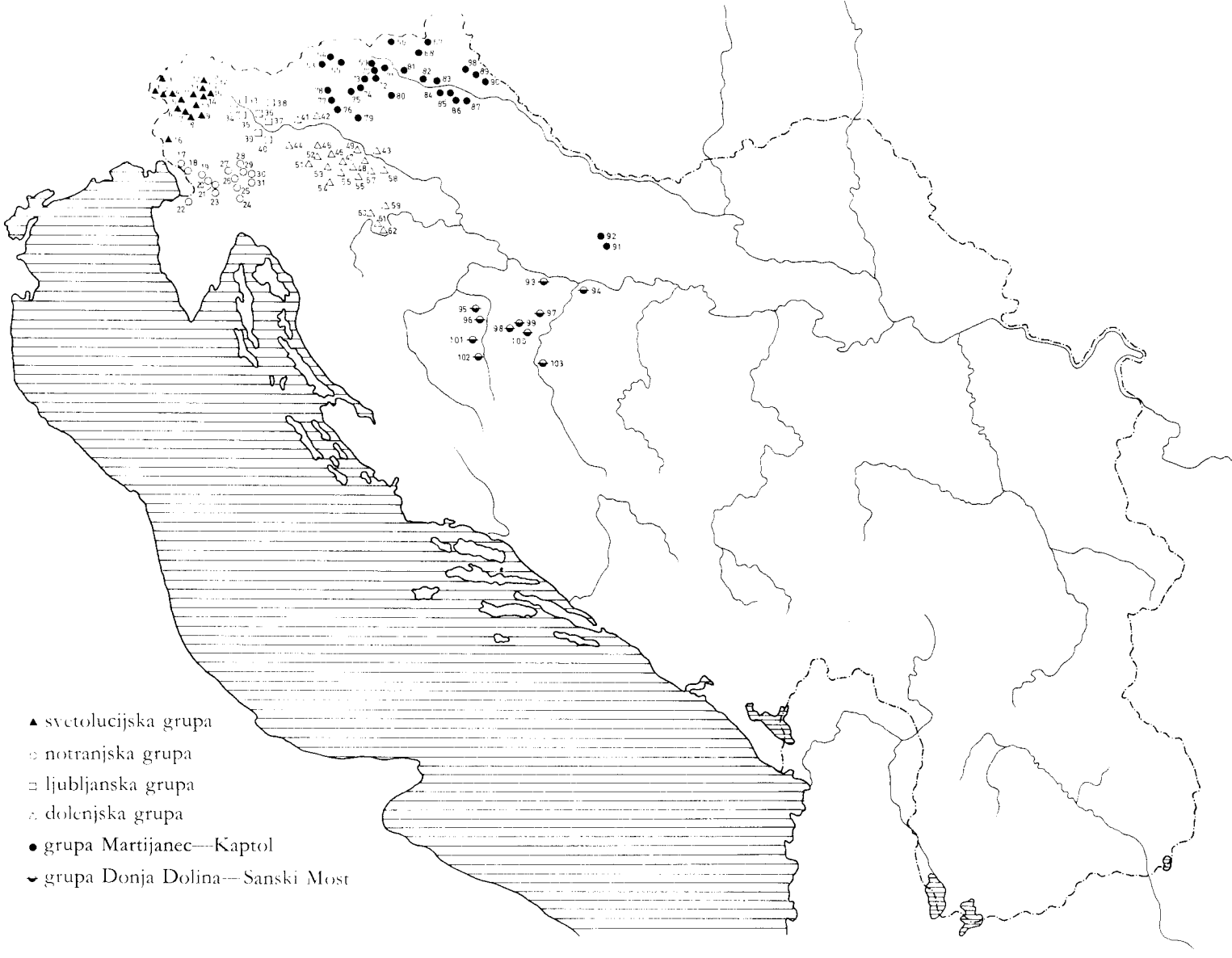

Karta 1 — Nalazišta sa područja jugoistočnoalpske regije i zapadne Panonije

novih istraživanja, zatim halštatskim simpozijumom u Novom Mestu,[10] te objavljivanjem Arheoloških nalazišta Slovenije (1975), u kojima je prvi put bila okupljena na jednom mjestu inače razasuta literatura o pojedinim nalazištima. Upravo je sintetični prikaz halštatske kulture u Sloveniji pokazao da je bez sistematičnog objavljivanja starije građe nemoguće doći do nove sinteze. Tako je nastala serija Narodnog muzeja »Katalogi in monografije« u kojoj je trebalo da se kataloški izloži i obradi, a pokrenuta je i organizirana akcija na iscrtavanju stare građe koja se čuva u inozemnim muzejima. Do sada su se s područja Dolenjske pojavili katalozi Vače,[11] Brezje,[12] Šmarjeta,[13] Libna,[14] Podzemelj,[15] a izdvojeno od toga u Americi Magdalenska gora[16] i Stična[17] iz meklenburške zbirke. Uz to je bio objavljen još čitav niz manjih nalazišta (Malence, Rovišče, Vinkov vrh, Valična vas, Dobrnič, Dragatuš, Brusnice, Boštanj s okolinom i Dolenjske Toplice)[18].

Kada je riječ o obradi pojedinih poglavlja halštatske kulture, posebno treba spomenuti simpozijume Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, i to o pitanjima etničke pripadnosti (1964), utvrđenih naselja (1974) i duhovne kulture (1984). Što se tiče situlske umjetnosti, od prvorazrednog je značaja međunarodna izložba situlske umjetnosti,[19] kao i djela J. Kastelica, W. Luckea i O.-H. Freya.[20] Brojne su bile i studije posvećene osobenoj materijalnoj kulturi dolenjskog kruga, kao što su naoružanje, muška i ženska nošnja, proizvodi od stakla i keramike.[21]

I za vrijeme poslije prvog svjetskog rata važi da je, kao i na počecima arheološke nauke, građa iz Dolenjske snažno uticala na formiranje pojma halštatske kulture. G. v. Merhart[22] je izgradio nov koncept nastanka halštatske kulture, u kojem je primarno mjesto dodijelio kulturi žarnih polja, često baš na osnovu građe iz dolenjskih nalazišta. Tome moramo priključiti još i takozvani »trakokimerijski« fenomen, čije je značenje za začetak halštatske kulture prvi postavio F. Holste, da bi ga potom široko utemeljio G. Kossack.[23] S pojavom konjske opreme trakokimerijskog porijekla možemo na području sjeverno i južno od Alpa obilježiti novu fazu razvoja

---

[10] AV 24, 1973, 307–882.
[11] F. Stare, 1955.
[12] K. Kromer, 1959a.
[13] V. Stare, 1973.
[14] M. Guštin, 1976.
[15] E. F. Barth, 1969, J. Dular, 1978.
[16] H. Hencken, 1978.
[17] P. S. Wells, 1981.
[18] V. Stare, 1960–61, 1962–63, 1964–65, 1973. B. Teržan, 1973, 1974, i 1976. G. Spitzer, 1973. M. Guštin, 1974.
[19] Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Ljubljana 1962. Također i njemačko i talijansko izdanje.
[20] J. Kastelic, Situla z Vač, 1956. W. Lucke – O.-H. Frey, 1962. O.-H. Frey 1969. Isti, 1970–73; 1976.
[21] Literaturu navodimo pri obradi građe.
[22] G. v. Merhart, 1969.
[23] F. Holste, 1940.

koja označava novi, halštatski period. Nove su se ideje formirale i na građi iz Dolenjske, kojoj je tako, slično kao i na početku nauke, pripalo značajno mjesto i pri istraživanju srednjoevropske halštatske kulture. Često je bilo isticano njeno posredničko mjesto između Mediterana, Italije, Balkana, Panonije i srednje Evrope. Tako je Dolenjska i dalje ostala u središtu interesa srednjoevropske arheologije. Pored G. v. Merharta, moramo prije svih spomenuti njegove učenike H. Müller-Karpea[24] i G. Kossacka, kao i mlađe istraživače O.-H. Freya, K. Kiliana i M. Egga.[25] Merhartova metodologija i ideje plodonosno su podstakla i samostalne radove slovenačke arheologije šezdesetih i sedamdesetih godina; prvenstveno moramo spomenuti radove F. Stareta i S. Gabrovca.

Nova iskopavanja i sistematsko objavljivanje starije građe omogućili su i produbljeno proučavanje strukture halštatskog društva. S tim u vezi moramo, prije svega, spomenuti studije B. Teržanove.[26] Novi se pravci otkrivaju i u proučavanju naseljavanja.[27] Možemo, dakle, reći kako je u sadašnjem trenutku istraživanja jasno vidljiv napor za ovladavanjem još uvijek nedovoljno pristupačne i istražene građe iz iskopavanja u starijim periodima prije prvog svjetskog rata, a ujedno i za traženjem novih puteva u interpretaciji. U njoj bi, pored klasičnih pitanja kronologije, rekonstrukcije historijskih zbivanja na osnovama analize kulture, njenih regionalnih skupina, kao i analize odnosa između njenog nastanka i iščeznuća, trebalo da istaknuto mjesto dobije i analiza strukture tadašnjeg društva.

KRONOLOGIJA I POKRETNA GRAĐA

Sve do danas stalno se dopunjujući, kronologija dolenjske skupine ima već dugu historiju. Pri tome ona u sebi nosi sve znakove vlastitog nastajanja, pa samim tim i različite definicije i nazive.

Prvu kronološku podjelu postavio je M. Hoernes,[28] razdvojivši dolenjsku skupinu starijeg željeznog doba na dva stupnja, na stariji i mlađi halštatski stupanj. Oba pojma, stariji i mlađi halštat, još i danas su u upotrebi, pri čemu ne mislimo samo na Hoernesovu podjelu nego i na Reineckeov[29] kronološki sistem (Ha C i D), kojim se najčešće služe u srednjoj Evropi, već i stoga što je, zahvaljujući modernim kronološkim proučavanjima, danas najbolje definiran. Ova podjela, međutim, nije više uvijek potpuno spojiva s modernim pokušajima, koji se zbog svoje razdiobe na veći broj faza više ne

[24] G. Kossack, 1953. i 1980.
[25] Njihova najvažnija djela vidi u popisu literature s. v.
[26] B. Teržan, 1978, 1980. i 1985.
[27] J. Dular, 1985.
[28] M. Hoernes, 1905, 1914. i 1915.
[29] P. Reinecke, 1965.

poklapaju s osnovnom podjelom na stariji i mlađi halštat. Prvi poslije Hoernesa novu kronologiju postavio je F. Stare,[30] a njegovu shemu je preuzeo i G. Kossack (1959), ugradivši je u moderno interpretiranu Reineckeovu kronologiju. Novi stupnjevi svoje nazive su dobijali na različite načine: ili prema nalazištima u kojima je pojedini stupanj najvidljiviji ili, pak, po karakterističnoj građi koja daje stupnju osobenost. Te sam stupnjeve prvi put definirao 1964–65. godine, da bi zatim definicije bile često dopunjavane, kao, na primjer, na kongresu u Beogradu[31] i na halštatskom simpozijumu u Novom Mestu,[32] dok je oba mlađa stupnja nanovo definirala B. Teržan prilikom obrade certoške fibule.[33] Danas su ustaljeni sljedeći kronološki stupnjevi, odnosno kronološki horizonti:

1. *Podzemelj (s podstupnjevima Podzemelj 1 i 2),*
2. *Stična (s podstupnjevima, Stična 1 i 2),*
3. *Stupanj zmijolike fibule,*
4. *Stupanj certoške fibule (s podjelom na stariji i mlađi podstupanj),*
5. *Negovski horizont (isto tako s mogućnošću podjele na stariji i mlađi).*

Kronologijom slovenačkog halštata, pored slovenačkih istraživača, bavili su se i u to vrijeme, bilo samostalno, bilo u vezi sa srednjoevropskom, odnosno italskom kronologijom, i drugi stručnjaci. Pored G. Kossacka i H. Müller-Karpea, koje smo već spomenuli, navesti moramo još i O.-H. Freya,[34] K. Kiliana,[35] G. Bergonzijevu[36] i R. Peronija.[37]

STUPANJ PODZEMELJ (T. I – II; Sl. 1)

Na području dolenjske skupine u doba stupnja Podzemelj 1, a djelimično i Podzemelj 2, još živi i ljubljanska skupina žarnih polja,[38] što važi za čitavu teritoriju Dolenjske. Čini se, čak, da se ona u to vrijeme u Dolenjskoj snažno širi. Dokaz za to su ravna groblja s inkremacijom u Novom Mestu[39] (Mestne njive), Mokronogu,[40] Metliki, Črnomelju, Podzemelju[41] i Vačama.[42] Sve spomenute nekropole ni po čemu se ne razlikuju

---

30 F. Stare, 1954.
31 O.-H. Frey – S. Gabrovec, 1971.
32 AV 24, 1973, 307–882.
33 B. Teržan, 1976.
34 O.-H. Frey, 1969, 41, Abb. 21.
35 K. Kilian, 1970, 1971.
36 G. Bergonzi, 1981.
37 R. Peroni, 1975.
38 S. Gabrovec, 1983, 62 ss; posebno 70.
39 T. Knez, 1966. i 1984.
40 S. Gabrovec, 1973, 365 ss, Tab. 1–10.
41 J. Dular, 1979.
42 F. Stare, 1954. i 1955. Građa s Vača koja se nalazi u Prirodoslovnom muzeju u Beču priprema za objavljivanje B. Teržan.

od Ljubljane, od nalazišta po kojem je cijela ta kulturna skupina dobila ime i koje produžava da živi i dalje u željeznom dobu. Uz ljubljansku skupinu žarnih polja, istovremeno s njom, a često i na istom mjestu, počinje se uspostavljati to što nazivamo dolenjskom halštatskom skupinom. Glavni znak njenog raspoznavanja, po kojem se odvaja od ljubljanske skupine, jeste sahranjivanje pod tumulom (najprije s inkremacijom, a kasnije i inhumacijom), kao i drugačija struktura grobnih priloga, prepoznatljiva prvenstveno po polaganju oružja u grobove. Prvi put ona se javlja u Beloj krajini i u istočnom dijelu Dolenjske, dok će se u zapadnom pojaviti tek kasnije. Budući da se ljubljanska skupina žarnih polja i halštatska dolenjska javljaju obično zajedno, na istom mjestu i u isto vrijeme, zasnivajući se na identičnoj materijalnoj kulturi, učinilo bi se da je njihovo razdvajanje vještačka konstrukcija. To, međutim, nije tako. Razdvajanje je opravdano stoga što su upravo sahranjivanje pod tumulom i nova struktura priloga to što će od tog trenutka biti karakteristično za dolenjsku halštatsku skupinu, javljajući se isključivo u Dolenjskoj, u zacrtanim granicama, a ne više izvan nje. Ljubljanska će skupina tako u Ljubljani i Gorenjskoj i dalje živjeti tokom čitavog halštatskog perioda. Ljubljanska skupina žarnih polja geografski je širi pojam od dolenjske halštatske skupine, pri čemu možemo na dolenjskim nalazištima sasvim dobro pratiti prelaz ljubljanske skupine žarnih polja u dolenjsku halštatsku skupinu. J. Dular[43] je, čak, uspio pokazati kako ljubljanska skupina žarnih polja i halštatska dolenjska skupina žive u Podzemelju, Metliki i Črnomelju izvjesno vrijeme zajedno. Dok je prelaz iz ljubljanske skupine žarnih polja u halštatsku dolenjsku bio u Beloj krajini i istočnoj Dolenjskoj izvršen već u 8. vijeku, u zapadnim krajevima očigledno se desio nešto kasnije (u stupnju Podzemelj 2 ili Stična 1), a, uz to, u tim krajevima on nije tako vidljiv, odnosno istražen.

No, unatoč svim opisanim razlikama, njen početak na čitavom području dolenjske skupine stavljamo u drugu polovinu 8. vijeka, dakle, u vrijeme kada se u Beloj krajini prvi put javljaju tumuli i nova struktura priloga, što smo istakli kao znak raspoznavanja dolenjske halštatske skupine. Posebno stoga što u materijalnoj kulturi nema velike razlike između dolenjske halštatske skupine i odgovarajućih faza ljubljanske skupine na području na kojem se ona produžava i u halštatski period. To je u našem kronološkom prikazu izraženo simultanošću stupnja Podzemelj 1 i Ljubljana 2b, te Podzemelj 2 i Ljubljana 3a.[44] Materijalna je kultura u toj mjeri identična da bismo se pri označavanju stupnja Podzemelj 1 i 2 smjeli poslužiti i materijalom iz ravnih grobova s inkremacijom čak i iz Ljubljane, koja se inače nalazi izvan područja ljubljanske skupine. Ljubljanu posebno spominjem zato što nam njena nekropola s velikim brojem grobova i

[43] J. Dular, 1979.
[44] S. Gabrovec, 1973, 355, Rasporednica 2.

dobrom horizontalnom stratigrafijom pruža velike mogućnosti preciznijeg određivanja obaju faza i u Dolenjskoj. Za kronološku determinaciju stoje nam tako na raspolaganju grobovi iz Ljubljane,[45] koje smo stavili u stupanj 2b i 3a, zatim groblje u Novom Mestu (Mestne njive)[46] i belokranjska nalazišta, među kojima je najznačajnije tumulusno u Podzemelju,[47] te nekoliko grobova s inkremacijom u Šmarjeti,[48] Brezju[49] i Dobrniču.[50] Što se više krećemo prema zapadu, tumulusni grobovi ovog stupnja postaju sve malobrojniji. Izuzetak predstavljaju Vače, ali su one zbog loše očuvanih grobnih cjelina slabo upotrebljive za kronološku analizu najstarije faze.

U stupnju Podzemelj dobro se mogu razlikovati muški i ženski grobovi. Za mušku nošnju karakteristični su oružje i igle, a za žensku fibule, grivne, ogrlice, a često i utezi za razboje. Građi možemo pouzdano odrediti pripadnost starijoj i mlađoj fazi, pa je tako i obrađujemo.

Oružje. — U prvoj potfazi nalazimo jednom antenski mač (T. I, 1) i željezni bojni nož, te sjekiru sa zaliscima (Sl. 1, br. 10) i sjekiru sa tulcem (Sl. 1, br. 12). Brojna su brončana i željezna koplja (u svakom grobu uvijek samo po jedno). Željezna su uvijek češća u mlađem podstupnju (Podzemelj 2).

Antenski mač[51] (T. I, 1) nam, prije svega, pouzdano otkriva povezanost najstarije dolenjske skupine sa susjednim kulturnim provincijama, prvenstveno s Italijom. Pripada tipu Welltenburg, čime je kronološki nedvosmisleno datiran u vrijeme potkraj 8. vijeka. Kao prilog u grobu, pak, jasno ukazuje na novu društvenu strukturu koja se u to vrijeme formira u Italiji i uz njene granice. Slično važi i za bojni nož, iako on kao prilog nije tako izrazit. Važno je koplje (Sl. 1, br. 9, 11) — u Podzemelju ga nalazimo, čak, u devet grobova, što će reći u svakom trećem grobu koji se u toj fazi može odrediti kao muški — čime je jasno predočen već čvrsto formiran sloj.

U stupnju Podzemelj 2 prvi put nailazimo na odbrambeno oružje, na kacigu zdjelastog tipa[52] (T. II, 6; Sl. 1, br. 22). U Šmarjeti se javlja s konjskom opremom čistog trakokimerijskog tipa (T. II, 1—5), što bi još ukazivalo na starije doba, mada su drugi primjerci mlađi, a i odgovarajuće paralele za konjsku opremu u Sloveniji ne moraju nužno biti stare. Zdjelasta kaciga je izrazita tvorba dolenjske halštatske skupine. U dolenjskoj skupini

---

[45] S. Gabrovec, 1973, 342 ss, raspored 1, 1976, Abb 5.
[46] T. Knez, 1966. i 1984.
[47] E. F. Barth, 1969. J. Dular, 1973, 1978a.
[48] M. Hoernes, 1915, 110 ss. V. Stare, 1973. Stariju građu čuva Prirodoslovni muzej u Beču. Za objavljivanje ju je pripremila A. Dular (neobjavljeno).
[49] K. Kromer, 1959a.
[50] Gr. 5, tum. 5. Cfr: F. Prean, Dobrava, ein hallstattzeitliches Hügelgräberfeld, Innsbruck 1969. (disertacija u rukopisu).
[51] H. Müller-Karpe, 1952, i 1961, 59 ss. Vidi još i sveske PBF IV. P. F. Stary, 1981, Karte 17 (W 24).
[52] S. Gabrovec, 1962—63.

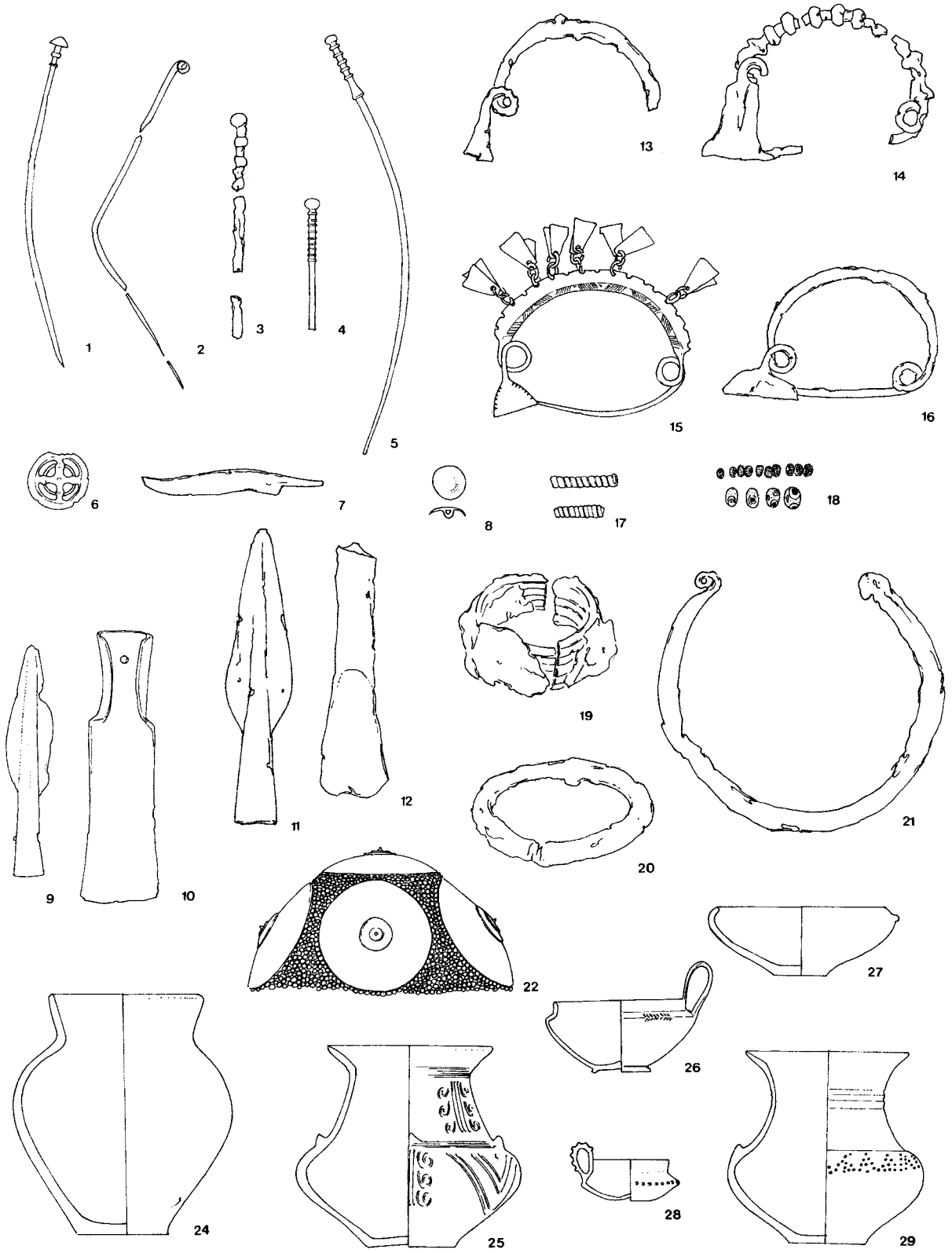

Sl. 1 — Dolenjska grupa — Stupanj Podzemelj

poznato nam je 20 primjeraka, a pojedini komadi potiču i iz Škocjana, Kleinkleina, Batine, dok primjerci iz Italije nisu sasvim pouzdani.[53]

U stupnju Podzemelj 2 prvi put se javlja i krivi željezni mač (Sl. 2, br. 6), kako nam to sasvim izvjesno dokazuje grob iz Dragatuša.[54] Njegova rasprostranjenost od Podunavlja do Picenuma[55] ukazuje na sličnu geopolitičku i kulturno-historijsku situaciju kao i zdjelasta kaciga, samo što njegov nastanak ne možemo vidjeti u dolenjskoj skupini, već, po svoj prilici, na istoku, na području Bosut-Basarabi-kompleksa. U Italiji mu je rasprostranjenost ograničena samo na Picenum, što govori o preuzimanju iz balkansko-panonske teritorije. P. F. Stary u njemu vidi prvenstveno oružje konjanika.

Nekoliko se puta u muškim grobovima javljaju (u Podzemelju u tri slučaja) željezni noževi (Sl. 1, br. 7), što je očigledan nastavak tradicije bronzanih noževa iz kulture žarnih polja. Brončani nož iz tog vremena možemo još naći samo u ravnim grobovima s inkremacijom, kao, na primjer, brončani nož sa cjevastom drškom u Novom Mestu.[56]

Muškarci su svoju odjeću zakopčavali pomoću igala. Njihov inventar u vremenskom redoslijedu lijepo nam pokazuje Ljubljana. U stupnju Podzemelj 1 postoji još igla sa stožastom glavicom (Sl. 1, br. 1), koju u tumulusnim grobovima dolenjske skupine ne nalazimo više ni u jednom jedinom slučaju. To može biti i slučajnost, pošto umjesto nje dva puta nailazimo još i na stare igle iz kulture žarnih polja, koje dugo već nisu bile više u upotrebi, kao što su igla s makovom glavicom u Podzemelju i igla sa strehastom glavicom u Dobrniču.[57] U vrijeme nastajanja tumulusa igle sa stožastom glavicom već iščezavaju. Nešto su mlađe igle s glavicom i profiliranim vratom (Sl. 1, br. 4) i troglave igle (Sl. 1, br. 3). Troglave igle s trubastim završetkom (Sl. 1, br. 5) predstavljaju već vodeći znak podstupnja Podzemelj 2. Uporedo s iglom sa stožastom glavicom javlja se još i igla sa spiralnom glavicom (Sl. 1, br. 2; T. I, 8), kao i niz ostalih igala kulture žarnih polja u već degeneriranim oblicima, što nam sada lijepo prikazuje Novo Mesto (T. Knez, 1984).

Fibule. — Ženskoj nošnji pripada fibula. U stupnju Podzemelj 1 prvi put se u različitim varijantama pojavljuje lučna fibula s dvije petlje. Imamo ih, tako, s lukom okruglog i romboidnog presjeka[58] (T. I, 4; Sl. 1, br. 13). Kao što nam pokazuju Ljubljana i Vače, većina ih je u starijoj fazi od željeza. U najstarijim varijantama imaju usku trouglastu nogu, rjeđe su

---

[53] Narec, gr. 43; H. Dohan, 1942, Taf. 3. Bologna – S. Vitale, gr. 776; H. Müller – Karpe, 1959, Taf. 65, 12. K. Kilian, 1977, 76 s, odbacuje da se u italskim primjercima radi o zdjelastoj kaciga.

[54] G. Spitzer, 1973, Tab. 4 : 2 – 7.

[55] M. Guštin, 1974. P. F. Stary, 1981, Karte 21 (W 28).

[56] T. Knez, 1984, Tab. 4 : 6.

[57] E. F. Barth, 1969, tab. 16 : 7. Dobrnič: v. nap. 50.

[58] S. Gabrovec, 1970. Tip 1, 2 i 3.

visoke pravougaone (tip 1b, 2b i 3b, po Gabrovcu), da bi se kasnije noga proširila (Sl. 1, br. 16). Već potkraj te faze javljaju se čvoraste željezne dvopetljaste fibule (tip 2c; Sl. 1, br. 14), koje imaju visoku pravougaonu nogu, a isto tako i vački čvorasti tip (tip 5a, po Gabrovcu, T. II, 7), za koji je karakterističan brončani čvorasti omotač, dok su mu jezgro i čitava preostala konstrukcija od željeza. Vačka čvorasta fibula predstavlja već vodeći tip podstupnja Podzemelj 2. Iz kulture žarnih polja sačuvana je još i naočarasta fibula s osmicom (u tumulusima je veoma rijetka, tako da je nalazimo samo po jednom u Podzemelju, Vačama i Dobrniču). U Ljubljani se u to vrijeme razvija naočarasta fibula bez osmice, što Ljubljanu više povezuje sa Sv. Lucijom i Škocjanom nego s dolenjskom skupinom.

U žensku nošnju spadaju i obručasti ukras i ogrlice, koje su u starijem stupnju (Podzemelj 1) gotovo bez iznimke željezne (T. I, 6 i II, 7), dok malobrojnije brončane (na primjer, u Podzemelju) predstavljaju nastavak tipova kulture žarnih polja. Rijetke su sitne plave perle (Sl. 1, br. 18), koje su se većinom sačuvale pričvršćene na vačkim čvorastim fibulama. Izuzetak u tom stupnju predstavlja garnitura s krupnim perlama s okcima (Novo Mesto, Sl. 1, br. 18).[59] Željezni obručasti ukras u punoj je upotrebi još i u mlađem stupnju Podzemelja (T. II, 7; Sl. 1, br. 20). U to doba nalazimo već i brončane i željezne manžete (Sl. 1, br. 19) načinjene od uvijene okrugle ili trakaste žice.

Keramika. — Poređenje Ljubljane, Novog Mesta i najstarijih tumulusnih grobova jasno pokazuje da, kada je riječ o keramici, između ljubljanske i najstarije dolenjske skupine nema razlike. Vodeći keramički tipovi su pitosi[60] (Sl. 1, br. 24), obično s rebrom u donjem dijelu (T. I, 2, 10), amfora (koja se javlja samo u tumulusima, T. I, 7), lonac sa stožastim vratom (tip 1, po Dularu, T. I, 5; Sl. 1, br. 25, 29), zdjela s podignutom drškom tipa Hostomice (Dular, tip 1, Sl. 1, br. 26) i druge (Dular, tip 3). Kako pokazuje sastav zatvorenih nalaza, zdjele su već u najstarijoj fazi dio muške garniture, a javljaju se i kasnije. Pojedinačno nailazimo i na ušaste zdjele, kao i na glinene situle.

Karakterističan prilog u svim fazama predstavljaju zdjele sa uvučenim obodom (T. I, 9; T. II, 12; Sl. 1, br. 27). U stupnju Podzemelj obično su visoke i služe za pokrivanje urni. U sačuvanoj građi iz tumulusa one su bez tipičnog ukrasa koji bi ih kronološki tačno odredio (žlijebljenje i facetiranje).[61]

Ornamentika stupnja Podzemelj je skromna; ornamentalno blago kulture žarnih polja gotovo da je zamrlo. Među karakterističnim novim

---

[59] T. Knez, 1984, Tab. 4 : 1. U istom su grobu već i dvije spiralne željezne narukvice.

[60] J. Dular, 1982, 19 ss. Svu keramiku navodim prema tipovima kako ih je definirao J. Dular u ovom radu.

[61] U Ljubljani je žlijebljivanje još u kulturi žarnih polja (Lj. I), dok je fasetiranje uobičajeno uglavnom u fazi Podzemelj (Lj. IIb).

ukrasima valja spomenuti spiralne motive (Sl. 1, br. 25), koje moramo povezati sa sjeveroistokom, te malteški križ, poznat u Basarabi-kulturi.[62] Karakterističan je ornament izveden apliciranjem bronzane dugmadi (prije svega u stupnju Podzemelj 2, Sl. 1, br. 28, 29).[63] Prvi put se javlja već u kulturi žarnih polja, da bi sada bio povezan s istovrsnim ornamentom u estenskoj kulturi, gdje se također obično javlja na istim tipovima posuda kao i u Dolenjskoj. I pored toga, ipak ne možemo još govoriti o preuzimanju tog ukrasa u to vrijeme iz estenske kulture. Prije će biti u pitanju istovremeno javljanje na temeljima tradicije kulture žarnih polja. U to su vrijeme u grobovima česti i brončani čavlići (Sl. 1, br. 8).

STUPANJ STIČNA (T. III—VI; Sl. 2 i 3)

U drugom vremenskom stupnju Dolenjske nosilac razvoja nisu više Bela krajina i istočna, već centralna i zapadna Dolenjska. Stupanj smo definirali na osnovu grobova u Stični i Novom Mestu, zbog čega smo je i označili kao stupanj Stična—Novo Mesto[64] (sada, kraće zbog veće praktičnosti, kao stupnja Stična 1 i 2). U tom je stupnju sahranjivanje pod tumulima općevažeće, tako da brojni tumulusi počinju upravo u našem stupnju. Građa iz ovog stupnja izuzetno je obimna i praktično nam je poznata u svim nalazištima. Osobenu sliku daju joj takozvani kneževski grobovi, među koje ubrajamo grobove s oklopima u Stični (T. III) i Novom Mestu,[65] grobove s kacigama, i to najčešće sastavljenog tipa[66] (Sl. 2, br. 1), zatim grobove s najstarijim izrađevinama ornamentiranim u situlskom stilu (Stična, Magdalenska gora, T. IV, 5),[67] te grob s tronoščem u Novom Mestu[68] i grob 72 iz tumulusa 48 u Stični.[69] Sve ove, odreda muške, grobove uvrštavamo u stariji stupanj Stične. Možemo im priključiti i grobove s apulskom keramikom,[70] koji mogu biti i ženski. U okviru bogatih kneževskih grobova moguće je objasniti i jednostavne.

U ženskim grobovima ovaj stupanj karakterizira, prije svega, čunasta fibula (T. IV, 3), kojoj se ubrzo pridružuje i nov, veoma raznolik, ukras. Svoj vrhunac doseže u horizontu bogatih ženskih grobova, koji predstavljaju pandan muškim kneževskim grobovima. Među njih ubrajamo prije svega grob 27 iz tumulusa 48 u Stični[71] (T. V), grob 40 iz tumulusa 7 na

---

[62] J. Dular, 1973, 551 ss, s kartom rasprostranjenosti Sl. 2 i 3.
[63] S. Gabrovec, 1960b, 16 s, karta 3.
[64] S. Gabrovec, 1964—65.
[65] R. Ložar, 1937a,. S. Gabrovec, 1960a, 1964—65, Tab. 2—5.
[66] S. Gabrovec, 1960a.
[67] R. Ložar, 1937. K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 41—42. S. Gabrovec, 1964—65a.
[68] S. Gabrovec, 1968.
[69] S. Gabrovec, 1964—65, Tab. 6—7.
[70] O.-H. Frey, 1969, 76 ss, s kartom rasprostranjenosti. J. Dular, 1982, 57 ss.
[71] S. Gabrovec, 1964—65, Tab. 8—11. Grob je objavljen samo u izboru.

Magdalenskoj gori[72] i grob 5 na Libni.[73] Za razliku od muških kneževskih grobova, bogati ženski grobovi spadaju već u stupanj Stična 2. Nasuprot mnogobrojnim bogatim ženskim grobovima, odgovarajući muški grobovi su u stupnju Stična 2 rijetki. Ovakav raspored izaziva nedoumicu, a moguće je da u sebi krije i grešku u našoj determinaciji. Stoga ćemo se na ovu problematiku ponovo vratiti.

I u stupnju Stična mogu se razlikovati muški i ženski grobovi na osnovu istih znakova raspoznavanja kao u stupnju Podzemelj, samo što je sada i u jednim i u drugim grobovima građa bogatija kako s obzirom na vrstu tako i na količinu. Tako u muškim imamo metalno posuđe, a bogata je i konjska oprema, dok je u ženskim čest ukras od jantara i stakla.

Oružje i oruđe. — Potpuna vojna oprema u tom se stupnju sastoji od oklopa, kacige, štita, dvaju kopalja, bojne sjekire i konjske opreme, ali je u cijelosti ne nalazimo ni u jednom grobu. Nije, prije svega, bio običaj da se u grob polaže štit (nalazimo ga samo jednom).

Najreprezentativniji je dio vojne opreme oklop (T. III, 2). U Dolenjskoj su pronađena tri primjerka, dva u Stični i jedan u Novom Mestu, koji, zajedno s oklopima u Kleinkleinu, predstavljaju karakterističan dio jugoistočnoalpske halštatske kulture.[74] Drugdje u to vrijeme nije poznat. Njegova je historija ukratko ovakva:[75] u srednjoj Evropi na oklop prvi put nailazimo u okvirima najranije kulture žarnih polja (Br. D) u Slovačkoj; iz mlađe kulture žarnih polja nalazimo nekoliko primjeraka istog tipa u zapadnoalpskom području; treće je područje Grčka, gdje su nam poznati oklopi iz Argosa i Olimpije koji potiču iz 8. i 7. vijeka; četvrta je skupina naša. Izvjesno je, dakle, porijeklo oklopa našeg tipa u kulturi žarnih polja, kao što je pretpostavljao već G. v. Merhart u vrijeme kada u Slovačkoj nisu još uopće bili otkriveni najstariji primjerci. Merhart je smatrao da je oklop u istočnim Alpama stalno bio u upotrebi; činjenicu, pak, da u mlađoj fazi kulture žarnih polja nije bio potvrđen nalazima pokušao je objasniti pretpostavkom da u to vrijeme nije bilo uobičajeno stavljati oružje u grob. Kada se, međutim, s kneževskim halštatskim horizontom taj običaj uspostavio, došlo je do njegove pojave u grobovima. Činjenica da se to desilo upravo na jugoistočnom alpskom području samo mu je potvrđivala njegovu tezu da je jugoistočnoalpski prostor preuzeo i nastavio tradiciju kulture žarnih polja. Trebalo bi, prema tome, da oklopi u dolenjskoj skupini i u Kleinkleinu) budu izravno nasljeđe kulture žarnih polja. Iako su nova otkrića u Slovačkoj i potvrdila porijeklo oklopa zvonastog tipa u kulturi žarnih polja, danas nam još uvijek nedostaju nalazi koji bi ispunili pra-

---

[72] H. Hencken, 1978, 58, fig. 261 – 262.
[73] M. Guštin, 1976, Tab. 6 i 7.
[74] S. Gabrovec, 1960a.
[75] G. v. Merhart, 1969, 149 ss, H. Müller-Karpe, 1962, 278 ss.

zninu između najstarijih pronađenih oklopa u Slovačkoj i naših nalaza. Stoga je danas vjerovatnije mišljenje da je podsticaj za izradu oklopa na jugoistočnoalpskom području dospio iz Mediterana, tim više što Dolenjska za sav svoj uspon u toj fazi može zahvaliti kontaktima s Italijom. U našem slučaju problem je u tome što Italija oklop našeg tipa zapravo ne poznaje. Poznaje ga, međutim, Grčka, s kojom Dolenjska u to vrijeme nema neposrednih dodira, ali ih zato ima već susjedna južnoštajerska skupina, u prvom redu Kleinklein, tako da bismo tim putem mogli objasniti i prisustvo oklopa u dolenjskoj skupini. Ako je to tako, onda ne bi bilo slučajno što upravo u grobu s oklopom u Stični nalazimo i metalnu fijale (T. III, 14) istočnogrčkog porijekla.[76]

S oklopom u vezi moramo spomenuti i najnoviju interpretaciju metalnih ploča (ukupno pet), odnosno falera u grobu s oklopom u Stični (T. III, 6), kojima paralele nalazimo, prije svega, u grobovima u Hallstattu. E. F. Barth[77] ih tumači kao dijelove oklopa, što bi značilo da su u grob bile stavljene dvije bojne garniture (u grobu su pronađene i dvije kopče za pojas). Barthova je teza neosporno duhovita, no još uvijek ostaje, ipak, samo teza.

Za stupanj Stična karakteristična je u prvom redu kaciga sastavljenog tipa[78] (Sl. 2, br. 1). U Dolenjskoj je nađena u šest primjeraka, koji potiču iz pet nalazišta. Pored toga, nalazimo je još u Picenumu i sjevernoj Italiji, dakle, u obje najvažnije pokrajine preko kojih je jugoistočnoalpsko područje bilo povezano s Italijom. Kaciga je strogo ograničena na stupanj Stična 1, koji je, zahvaljujući upravo njoj, kronološki dobro i apsolutno datiran. Toj preciznoj kronološkoj dataciji posebno još doprinose i ornament na kacigi, rozeta i polukružni preplet[79] (T. IV, 5; Sl. 2, br. 21a), koji na njoj zamjenjuje ranije ornamentalne motive kulture žarnih polja, pouzdano je datirajući u drugu polovinu 7. vijeka. Na vezu s Picenumom ukazuje i kaciga tipa Novilara,[80] ali na nju u Dolenjskoj nailazimo samo u jednom primjerku (Gorenje selo). Grobna cjelina iz Gorenjeg sela nije toliko ni pouzdana ni tipična da bismo se mogli odlučiti smijemo li je u nas, kao u Picenumu, smjestiti u vrijeme prije kacige sastavljenog tipa, što će reći već u stupanj Podzemelj 2.

U našem stupnju bila je još nošena i kaciga zdjelastog tipa (Šmarjeta, Stična), dok bi treći tip kacige te faze trebalo da predstavlja zvonasti komad (T. III, 3) iz groba s oklopom u Stični, u kojem E. F. Barth vidi sada (1980) gornji dio kožne kacige. Ovaj tip bi navodno bio povezan s asirsko-elamitskim tipom kacige, pa bi, prema tome, predstavljao još nepoznat

---

[76] O.-H. Frey, 1969, 72, nap. 365. P. Jacobsthal, 1956, 178.
[77] E. F. Barth, 1980.
[78] S. Gabrovec, 1960a, M. Egg, 1980, s kartom rasprostranjenosti. Dodati i: Vasheresztes: M. Feketé, 1982, Savaria 16, 1982, 129 ss.
[79] S. Gabrovec, 1960a. O.-H. Frey, 1969, 49.
[80] H. Hencken, 1971.

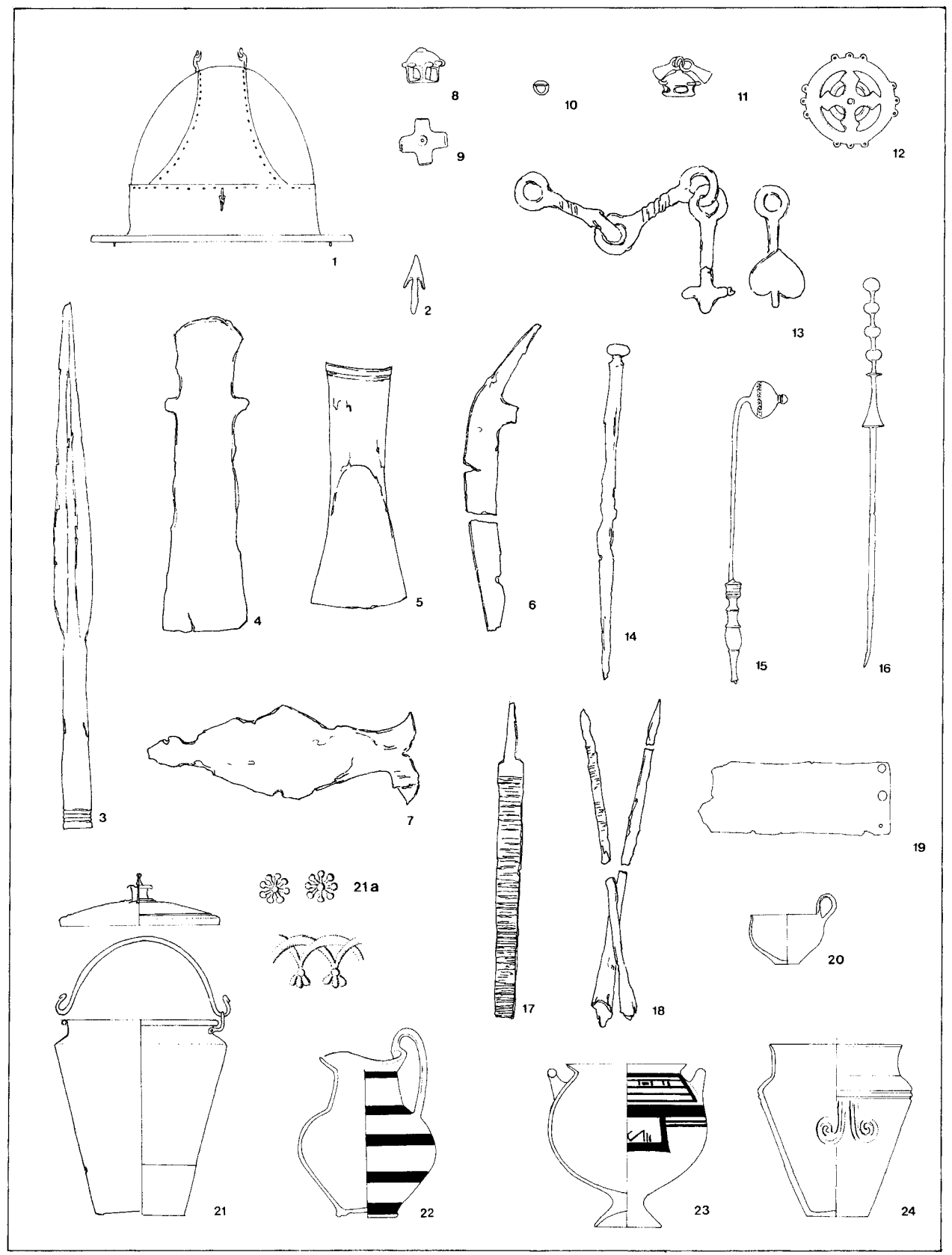

Sl. 2 — Dolenjska grupa — Stupanj Stična (kovinski materijal iz muških grobova)

posredni oblik za keltsku kacigu tipa Berru,[81] kojoj je W. Schaaff jedine uzore mogao pronaći u asirskim kacigama.

Što se tiče ofanzivnog oružja, u našem se stupnju učvršćuje klasična garnitura sačinjena od dva koplja i bojne sjekire (T. III, 15; Sl. 2, br. 3—5). Iako nije jedina, ova kombinacija izrazito preovladava.[82] U nekim slučajevima imamo jedno veliko i jedno malo koplje, što podsjeća na grčku ratnu tehniku.

Strijele su rijetke (u grobu s oklopom iz Stične, T. III, 5; Sl. 2, br. 2), poznate inače u nekoliko primjeraka i u stupnju Podzemelj (Novo Mesto — Mestne njive, Dobrnič, tumulus 20, grob 1).[83]

U upotrebi se isto tako nalazi još i krivi mač (Sl. 2, br. 6), dok mač kulture žarnih polja tipa Tahlovice, također u grobu s oklopom (T. III, 1), predstavlja izuzetak. Za razliku od primjeraka žarnih polja, mač je znatno kraći, što govori o naknadnoj preradi tipa iz kulture žarnih polja, primjerenoj općoj tendenciji skraćivanja dužine mačeva u mlađem dobu, poznatoj prije svega na talijanskom području.

U kneževskim grobovima tog horizonta (prvenstveno stupanj Stična 1) nalazimo i metalne posude: vedra tipa Kurd (u grobu s ornamentiranom kacigom na Magdalenskoj gori, T. IV, 7), situle (grob s ornamentiranim poklopcem iz Stične Sl. 2, br. 21, grob s trinošcem iz Novog Mesta), dok je drugo metalno posuđe rjeđe (cjedilo, fijale, T. III, 14).

Vedro tipa Kurd (T. IV, 7) zadržava još sve znakove prototipa iz vremena žarnih polja, ali je sada, nasuprot tim tipovima, visokim oko 20 cm, veće (visine oko 50 cm), dok mu je tijelo načinjeno od više metalnih dijelova međusobno spojenih zakivkama. Rame mu je oštro odvojeno od tijela i obično je horizontalno ižlijebljeno. Halštatska se varijanta u to vrijeme javlja i u Italiji, a uobičajena je ne samo u Dolenjskoj nego i na čitavom jugoistočnom alpskom području (Kleinklein, Breg, Most na Soči).[84] Vremenski se u halštatskom obliku prvi put pojavljuje u stupnju Stična 1, a može se naći, kao što govore u prvom redu svetolucijski primjerci, još i u sljedećem.

U isto vrijeme, kao što nam pokazuju grobovi u Stični i Novom Mestu, javljaju se i različiti tipovi situla. Mada pripadaju različitim tipovima, za sve je karakteristično da su dno i omotač međusobno spojeni zakivkama, po čemu se razlikuju od kasnijih primjeraka, u kojih dno obuhvata omotač sa unazad savijenim rubom.

---

[81] U. Schaaff, JbRGZM 20, 1973, 81 ss.
[82] B. Teržan, 1985.
[83] T. Knez, 1984, Tab. 3:8. Dobrnič vidi nap. 50.
[84] G. v. Merhart, 1969, 321 ss.

Među metalnim posuđem moramo još spomenuti i plitke zdjele sa širokim grlićem s Vača[85] i s Magdalenske gore. Vačka je pronađena u grobu sa sastavljenom kacigom i sa sigurnošću je možemo datirati u naše doba, dok je magdalenska nešto mlađa. Dobre paralele nalazimo u Italiji, kao, na primjer, u grobu Tomba Regulini Galassi, što čvrsto potkrepljuje misao da je moramo posmatrati u sklopu uticaja koji upravo u stupnju Stična prodiru iz Italije.

Tronožac iz novomeštanskog groba predstavlja izvan Italije unikat. Po svoj prilici radi se o stvarnom importu iz etrušćanske Italije. Pored paralela koje smo već naveli prilikom prvog objavljivanja (Gabrovec, 1968), sada možemo navesti i mnoge druge, prvenstveno gotovo identične primjerke iz Italije što ih donosi G. Camporeale[86] u objavi Tomba del Duce iz Vetulonije, odakle i potiče najviše tronožaca. U vetulonskim grobovima s tronošcima nalazi se ujedno i građa koja daje mogućnost apsolutne datacije stupnja Stična 1 u drugu polovinu 7. vijeka.

Manje jasnim postaje određenje fiale iz groba s oklopom u Stični (T. III, 14), koja je isto tako jedinstvena u našoj građi. Već je P. Jacobsthal[87] njeno porijeklo vidio u Grčkoj, odnosno na Rodosu. Također i O.-H. Frey.[88] Za njega je ta posuda bila lokalni proizvod pod rodoskim uticajem. Najodređeniji je J. Johannovsky, koji u njoj vidi istočnogrčki rad, vjerovatno s Rodosa, iz druge polovine 7. vijeka.[89] Ostaje, ipak, otvorenim pitanje radi li se o lokalnom proizvodu prema rodoskom uticaju ili o pravom importu.

Kako u kneževskim grobovima s paradnim oružjem tako i u onim s metalnim posudama sada se javlja i konjska oprema trakokimerijske tradicije.[90] Karakteristični su željezni konjski đemovi sa srcolikim završetkom (T. III, 10; Sl. 2, br. 13), koje u sličnom obliku nalazimo i sjeverno od Alpa, kao i razdjeljivači za remenje, koji u pojedinostima mogu i biti različiti, no ne mogu zatajiti svoje trakokimerijsko porijeklo niti srodnost s primjercima sjeverno od Alpa[91] (Sl. 2, br. 8, 9, 11, 12). Česti su i dugmičasti prišivci[92] (T. III, 7, 8; Sl. 2, br. 10).

Pored konjske opreme koju moramo izvoditi iz trakokimerijskih tipova, u dolenjskom krugu nalazimo i konjsku opremu kojoj su paralele prvenstveno u Italiji. Da spomenem konjsku opremu iz Malenšekovog tumulusa u Novom Mestu,[93] iz Špilerovog na Libni (T. VI, 1, 2) i komad iz

---

[85] S. Gabrovec, 1965—66, s kartom rasprostranjenosti.
[86] G. Camporeale, 1967, 38 ss.
[87] P. Jacobsthal, 1956, 178.
[88] O.-H. Frey, 1969, 72.
[89] W. Johannovsky, 1974, 211.
[90] S. Gabrovec, 1981.
[91] G. Kossack, 1953, s kartama rasprostranjenosti. S. Gabrovec, 1960a.
[92] S. Gabrovec, 1981, sl. 4, 38—39, 47.
[93] W. Schmid, 1908. M. Guštin—B. Teržan, 1975.

Boštanja.[94] U tim slučajevima ne radi se o jedinstvenom tipu niti o potpuno jasnoj provenijenciji, ali su izlaganja W. Dehna[95] učvrstila, kao vjerovatnu, pretpostavku da je u krajnjoj konsekvenci riječ o grčkim uzorcima, koji su dospjeli u Dolenjsku vjerovatno preko Picenuma iz Italije. To se u prvom redu odnosi na tip iz Boštanja, koji bismo bez sustezanja mogli porediti s primjercima iz Olimpije.[96] Za kronološko određivanje veoma je značajan grob u Libni (T. VI), koji je pouzdan predstavnik muških grobova podstupnja Stična 2, čime je, istovremeno, jasno predstavljena kulturno-historijska situacija vremena. Starohalštatska tradicija, u koju spada i trakokimerijska konjska oprema, zamire, a javljati se počinju i u konjskoj opremi uticaji italsko-grčke kulture. No oni su, što se tiče konjske opreme, kratkotrajni, pošto će već u certoškom horizontu ponovo preovladati istočna, tog puta skitska konjska oprema. Slično kao libenski, moramo i grob s konjskom opremom iz Malenšekovog tumulusa u Novom Mestu datirati u stupanj Stična 2.

Loša očuvanost željeznih đemova još uvijek nam ne dozvoljava da ustanovimo da li se u grob polagala oprema za jednog ili više konja. Ovo posljednje bilo je pravilo u zapadnom halštatskom krugu, što je jasan odraz pokopa na kolima, koja su vukla dva konja. U jugozapadnom halštatskom krugu očekivali bismo na osnovu strukture priloga pokop velikaša s konjem, to znači opremu samo za jednog konja. Međutim, u pojedinim moderno iskopanim grobovima imamo i po dva ili, čak, tri đema (Stična, tumulus 1, grob 72, Libna, Špilerov tumulus, grob 6); njihovo tumačenje ostaje otvorenim.

U mušku nošnju još uvijek spada i višeglava igla sa trubastim završetkom (T. III, 1; Sl. 2, br. 16), koja je sada razvijena ili ima glavice od jantara (grob s tronošcem u Novom Mestu). Tom dobu pripada i igla sa nagnutom glavicom (Sl. 2, br. 15). U muškom grobu fibula je izuzetna, na primjer, grob s oklopom iz Stične (T. III, 4). Redovan dio muške odjeće, koji nije ograničen samo na kneževske grobove, predstavlja kopča za pojas, koja u to vrijeme može biti pravougaona ili romboidna (Sl. 2, br. 7, 19). Žezlo od željeza (Sl. 2, br. 14), sigurno statusni znak pokojnika, nalazimo isključivo u grobovima velikaša. Od alata jednom nalazimo pilu (Sl. 2, br. 17, grob 72, tumulus 48 u Stični), a česta su šila.

Fibule. — Glavni znak ženskih grobova su čunaste fibule.[97] Najstariju varijantu predstavlja velika čunasta fibula (doseže veličinu do 20 cm) s dugačkom nogom i profiliranim završetkom (T. IV, 3; Sl. 3, br. 4). Masivni omotač je ukrašen urezanim ornamentom, načinjenim od pojedi-

[94] M. Guštin, 1976, Tab. 8 10. M. Guštin, 1974, Tab. 14 : 5 (Boštanj).
[95] W. Dehn, 1980.
[96] H. Dondez, 1980, PBF XVI, 3, Taf. 7.
[97] H. Müller-Karpe, 1953. F. Stare, 1954.

nih pojaseva, od kojih je svaki drugi ornamentiran cikcak-linijom. Fibula u ovom obliku osobito je karakteristična za dolenjsku i svetolucijsku skupinu, i to baš za stariji stupanj (Stična 1). To se uočava u grobovima u kojima se još uvijek javlja zajedno s lučnim fibulama prethodnog stupnja (osobito često u svetolucijskoj skupini). Češća je, međutim, povezanost s novim fibulama, s fibulama s dva i s tri dugmeta, kao i s različitim drugim varijantama čunastih fibula, koje se isto tako prvi put javljaju u našem stupnju, da bi potom i dalje živjele u stupnju Stična 2.

Čunaste fibule veoma su raznovrsne i do sada nisu još bile monografski obrađene. Stoga je danas teško uočljiv i njihov međusobni odnos. Već posmatrana čunasta fibula s cikcak-ornamentom sigurno spada među starije. U tom obliku, s dugačkom nogom i profiliranim dugmetom, najčešća je na dolenjsko-svetolucijskom području, gdje je i samostalno nastala prema starijim italskim uzorcima. U svojoj rasprostranjenosti povezana je sa sjevernom Italijom. Drukčije je već s čunastom fibulom s duguljastim rebrima, takozvanim šmarješkim tipom[98] (Sl. 3, br. 9), i čunastom fibulom s poprečnim rebrima (Sl. 3, br. 10). I u tim slučajevima najčešća je u Dolenjskoj, dok je u svojoj rasprostranjenosti vezana za istok. Što se tiče rasprostranjenosti, razlika ove dvije vrste u odnosu na klasičnu čunastu fibulu s cikcak-ornamentom je jasna, no manje je jasno postoji li razlika i u kronologiji. Nove su u našoj fazi fibule s dva i tri dugmeta na luku (Sl. 3, br. 2, 5, 7). S tim fibulama Dolenjska je povezana prvenstveno sa srednjom Italijom, naročito s Picenumom, gdje su obje vrste veoma brojne.[99]

Još mlađe varijante fibula otkrivaju nam grob 27, tumulus 48 u Stični (T. V) i grob 40, tumulus 7 na Magdalenskoj gori, koje smo označili kao karakteristične za stupanj Stična 2.[100] U grobu 27 moramo, prije svega, spomenuti različite varijante fibula s oblogom od kosti i jantara (T. V, 2), kojima se u grobu 40 na Magdalenskoj gori priključuje i fibula sa staklenom oblogom, takozvana ježevka (Sl. 3, br. 11). Predloške za sve fibule s oblogom koji su podstakli dolenjske izvedbe nalazimo u Italiji, ali su svi dolenjski primjerci nastali na domaćem tlu, što posebno važi za fibulu ježevku,[101] koja je u tom obliku tipična za Dolenjsku. U grobu na Magdalenskoj gori dugmetasta je fibula još stara i potiče iz stupnja Stična 1, dok su nove obje lučne fibule s dugom nogom.[102] No, i njih nalazimo već u fazi 2c estenske kulture. Upravo obje ove nove fibule sa svojim paralelama u estenskoj kulturi[103] jasno pokazuju da se ne radi toliko o mlađem horizontu koliko o očito nešto kasnijem prihvatanju i o njihovoj skromnijoj upotrebi u

---

[98] B. Teržan, 1983, sl. 13.
[99] D. G. Lollini, 1976, Tab. 6:9, 9:1—5.
[100] Vidi nap. 71 i 72.
[101] E. Haevernick, 1974, 57 ss.
[102] H. Hencken, 1978, fig. 261 e, f.
[103] O.-H. Frey, 1969, tab. 9:27. R. Peroni i dr., 1975, fig. 41:10.

dolenjskom krugu. Slično važi i za fibulu s oblogom, čije se srodnice u estenskoj i bolonjskoj kulturi nalaze već u drugoj polovini 7. vijeka (Este 2c i Bologna 2c).

Stvarno su mlađe tek zmijolike fibule, na koje prvi put nailazimo u Stični u grobu 27, tumulus 48 i na Libni u grobu 5 Špilerovog tumulusa. Riječ je, prije svega, o zmijolikoj fibuli s tučkovima (T. V, 4; Sl. 3, br. 6) i s petljom (T. V, 1). U oba slučaja zmijolika fibula na prelazu iz luka u iglu ima još malo dugme ili je čak bez njega, po čemu se razlikuje od mlađih varijanti s velikim dugmetom. Mogu se javiti još i u stupnju zmijolikih fibula, mada ne često, posebno kada je riječ o fibuli s tučkovima. Tek s ovim fibulama prekoračili smo prag 7. vijeka stupivši u mladohalštatski period, po Reineckeovoj staroj definiciji.

Spomenuti grobovi 27, tumulus 48 u Stični i 40, tumulus 7 na Magdalenskoj gori najbolje nam predstavljaju i druge dijelove ženske nošnje, koji, međutim, u pogledu kronologije nisu tako osjetljivi da bismo, kao pomoću fibula, na osnovu njih mogli tačnije razdvojiti stariji i mlađi stiški horizont. Mnogo nakita te faze nastavlja se i u stupnju zmijolikih fibula.

Među narukvicama moramo, prije svega, spomenuti brončane, nezatvorenog kruga i nepravilnog presjeka (T. V, 11; Sl. 3, br. 20), koje su često masivne i neornamentirane, premda mogu biti i ornamentirane. Obično se nalaze u više primjeraka na jednom mjestu. Čest je i tip s krajevima koji prelaze jedan preko drugog (Sl. 3, br. 19)[104].One se javljaju u raznolikim varijantama i šarolikog ornamenta, što je vidljivo iz naših reprezentativnih grobova u Stični, na Magdalenskoj gori i Libni. Razmatrani tip narukvice može se pojaviti i u šupljoj cjevastoj izradi.

U Beloj krajini je moda narukvica drugačija. Spomenuti moramo narukvice koje su nam poznate uglavnom iz Črnomelja (Sl. 3, br. 18), a česte su i manžete izrađene od trakaste (T. IV, 4) i okrugle žice (ove posljednje obično su od željeza, Sl. 3, br. 17), ali se još zadržavaju i obične željezne narukvice.[105] Njihov tipološki stariji karakter u Beloj krajini nije ujedno i dokaz apsolutno veće starosti, već on samo snažnije potvrđuje već spomenuto zapažanje da je u ovoj fazi nosilac razvoja postala centralna i zapadna Dolenjska, dok Bela krajina ostaje u nakitu konzervativna. Pri tumačenju belokrajinskog obručastog nakita moramo imati na umu i uticaje s japodskog područja. Na razliku između Bele krajine i centralne Dolenjske, s kojom je uže povezana i Libna, ukazuje i moda nošenja nanožnica. Dok je u Stični i na Magdalenskoj gori njihovo nošenje (obično po više skupa) srazmjerno često, u Beloj krajini je rjeđe. Mjesto njih češće su manžete.

---

[104] B. Teržan, 1974, 39.
[105] J. Dular, 1973.

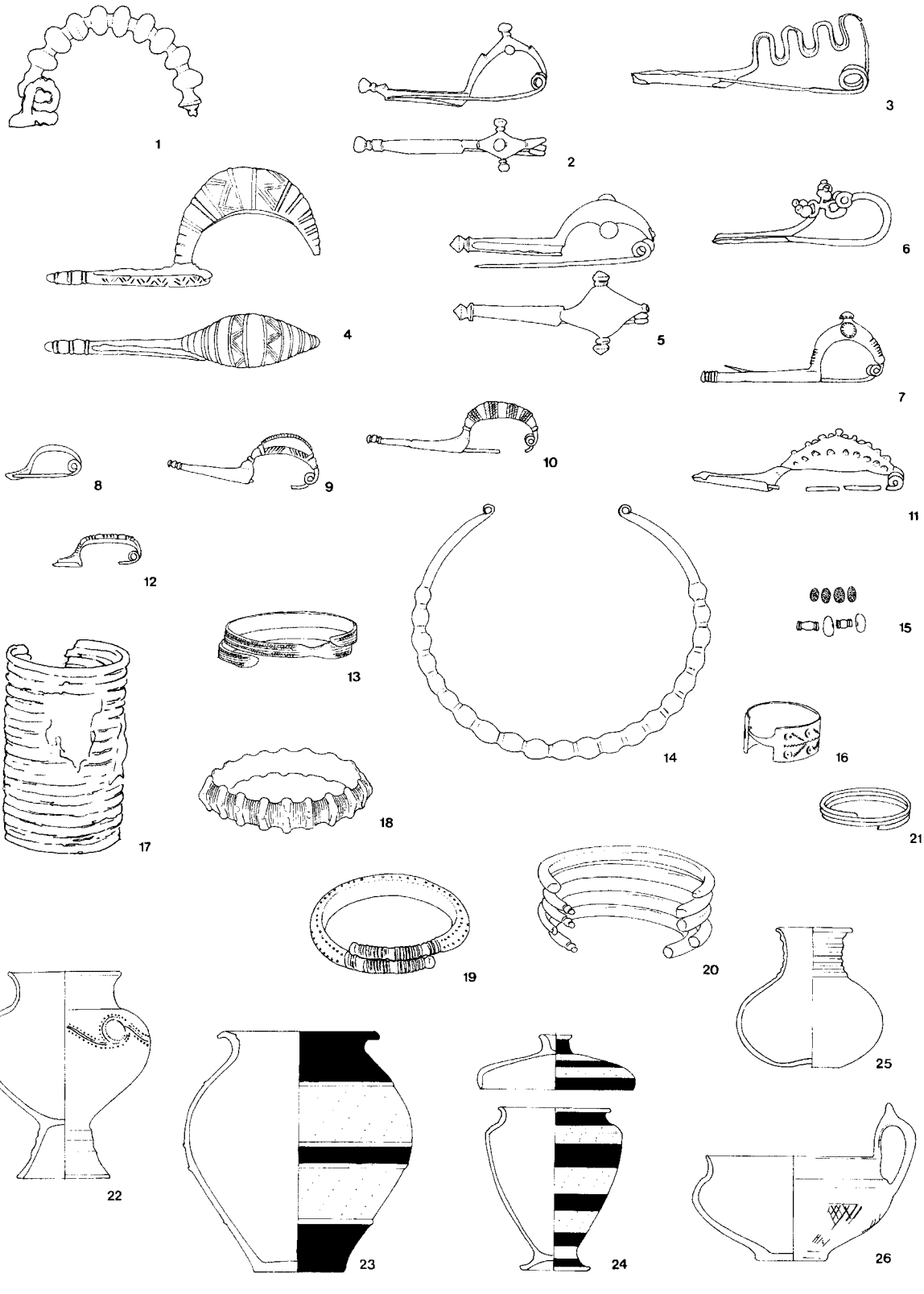

Sl. 3 — Dolenjska grupa — Stupanj Stična (kovinski materijal iz ženskih grobova)

Među ogrlicama još uvijek se nalaze čvoraste od bronze (T. IV, 2; Sl. 3, br. 14), koje produžavaju tradiciju metalnih ogrlica prethodne faze. U Črnomelju imamo još i čvoraste ogrlice sa željeznim jezgrom, koje se nadovezuju na vačku čvorastu fibulu koja isto tako još živi u ovo vrijeme (Sl. 3, br. 1), no običnije su čvoraste od bronze. Metalne ogrlice češće su u Beloj krajini, a sporadičnije u centralnoj Sloveniji. Utemeljeno je opažanje B. Teržanove[106] da su čvoraste ogrlice najčešći prilozi u dječijim grobovima. Inače u to vrijeme preovladavaju ogrlice od jantara i stakla, a među staklenim perlama manje i jednobojne, prvenstveno plave[107] (Sl. 3, br. 15). Kada je riječ o jantaru, među uobičajenim oblicima moramo spomenuti još i pljosnate perle, te cilindrične i u obliku burenca, koji su ograničeni u prvom redu na ovu fazu (Sl. 3, br. 15).

U toj se fazi pojavljuje i nošenje naušnica, odnosno obruča za pletenice. Širok trakast obruč s kukicom (T. V, 12), koji nalazimo u grobu 27, tumulus 48 u Stični i u grobu 40, tumulus 7 na Magdalenskoj gori pripada još staroj tradiciji, budući da je poznat još iz Ljubljane,[108] a spada u porodicu sličnih obruča kojima je jedan dio sužen[109] (Sl. 3, br. 13). Očito su stare tradicije i obruči od dvaput uvijene žice. Toj vrsti pripadaju i obruči kakve nalazimo u Brezju, u grobovima 34 i 77 tumulusa 1.[110] Ponovo se, pak, javljaju i naušnice od uske profilirane trakaste žice (Sl. 3, br. 21). Obično su sužene, ornamentirane i s preklopljenim krajevima a javljaju se u više varijanata. Sigurno je da im je početak u stupnju Stična 2, što pokazuju grobovi iz Libne[111] i Stične, iako je glavno vrijeme njihove upotrebe u stupnju zmijolikih fibula.

Ženskoj »kneževskoj« nošnji pripadaju i predmeti koji se javljaju jednokratno, mada ih s izvjesnošću možemo još očekivati. Pri tome mislim, prije svega, na narukvice i manžete (T. V, 13, 14, 15), kao i na zlatnu ogrlicu načinjenu od kuglica od organske materije presvučenih zlatnim limom, između kojih se nižu cilindrični elementi isto tako od zlatnog lima. Bronzane trake presvučene tankim zlatnim limom i polukružno povijene, nađene ispod glave, sigurno idu uz frizuru. Čitava ta garnitura bila je pronađena u grobu 27, tumulus 48, u Stični.

U nošnju spada također i plašt prošiven bronzanim dugmetima, kakav nam je poznat iz istog groba u Stični (T. V, 17). Loša očuvanost nam ne dozvoljava tačnu rekonstrukciju. Da stiški primjerak nije usamljen, govore nam stari izvještaji u kojima se spominje »na hiljade dugmeta rasutih po čitavom grobu«.[112] Iskopavanja tumulusa 48 u Stični kažu nam kako je plašt

---

[106] B. Teržan, 1985.
[107] Za staklene perle cfr. radove T. E. Haevernick 1981 i 1983. Tačni kronološki odnosi još su nejasni.
[108] I. Puš, 1971, Tab. 40:11. Obruči te veličine vjerovatno su narukvice.
[109] Npr. F. Stare, 1955, Tab. 96:7, H. Hencken, 1978, fig. 267 c.
[110] K. Kromer, 1959. Tab. 6:12, 16:6.
[111] M. Guštin, 1976, Tab. 6:13—14.
[112] C. Deschmann, MAG 15, 1885, [72].

opšiven bronzanom dugmadi ograničen na fazu Stična, a da je kasnije odjeća bila opšivena staklenim perlama (Stična, grobovi 98, 121).

U bogatim ženskim grobovima nalazimo i simbolnu građu kojom je označen status pokojnice. Njoj moramo priključiti dijademu iz groba 27, tumulus 48 u Stični, sastavljenu od jedne lamele u obliku drveta, četiri trouglasta listića i po dva listića u obliku djeteline i križa (T. V, 5—8). Na pojedine elemente stiške garniture često nailazimo. Na lamelu u obliku drveta još i u Šmarjeti i na Magdalenskoj gori (gdje je od bronze), na trouglaste listiće u Šmarjeti, a najčešće na listiće u obliku djeteline. Pored onih nalazišta koje navodi već J. Kastelic[113] (Vinji vrh, Malence, Podzemelj, Črnomelj), sada su nam poznata i nova, kao što su Libna i druga posavska nalazišta.[114] Zahvaljujući grobnim cjelinama, nepobitno je utvrđena njihova datacija u stupnju Stična, i to kako u njen stariji tako i u mlađi period. Paralele na istoku ukazuju na rano predskitsko porijeklo.[115]

Keramika. — U izradi keramike dolazi u stupnju Stična do velikog preokreta. To važi kako za tehniku izrade tako i za formu posuđa. Pri tome je jasno vidljivo da u uvođenju nove tehnologije i oblika vodeće mjesto pripada nalazištima zapadne Dolenjske, među njima prvenstveno Stični i Magdalenskoj gori, dok je Bela krajina mnogo konzervativnija, a slično važi i za istočnu Dolenjsku. Stari podzemeljski oblici mnogo se više zadržavaju na istoku, gdje se zadržava i stara tehnika pečenja posuđa. Od starih formi nalaze se još pojedini komadi pitosa (tip 3, po Dularu), lonaca sa stožastim vratom (Dragatuš, tip 3, po Dularu), a, prije svega, čuva se stari ornament s kosim žljebovima na ramenima (tip, 6, po Dularu). Formiraju se posebni tipovi lonaca, prije svega, lonci s nogom (tip 1, 3, po Dularu).[116] Situle od gline (Sl. 2, br. 24) i dalje se zadržavaju, a brojne su i šolje i zdjele, kao i plitke zdjele sa uvijenim obodom koje su sada, za razliku od podzemeljskih, odnosno onih iz kulture žarnih polja, niže.

Nove forme sada su elegantnije i složenije, što se u prvom redu odnosi na ciborije, kako J. Dular naziva posude s visokom nogom i širokim tijelom (T. V, 18, 19; VI, 9), zatim na situle s nogom (Sl. 3, br. 24), loptaste posude sa cilindričnim vratom (Sl. 3, br. 25) i različite tipove poklopaca. Izradu složenijih oblika omogućila je nova tehnika pečenja u lončarskoj peći redukcijskim i reoksidacijskim postupkom. Dok redukcijsko pečenje (sa peći ili bez peći) predstavlja staru tehniku, u našim krajevima poznatu još u kulturi žarnih polja, reoksidacijski postupak je nedvojbeno novo dostignuće, koje je u to vrijeme stiglo iz Italije. Slično važi i za upotrebu usporenog lončarskog kola.[117] U toj novoj tehnici izrađivani su u prvom redu ciboriji

---

[113] J. Kastelic, 1960.

[114] M. Guštin, 1976, Tab. 6:11. Sajevče (neobjavljeno, iskopavanja M. Guštin).

[115] V. Vasiliev, Acta Napocensis, 7, 1970, 53 ss, Fig. 3.

[116] J. Dular, 1982, 20, 26, 41.

[117] To su otkrića J. Dulara, 1982, gdje se može naći detaljna dokumentacija i za druga izlaganja o keramici.

(Sl. 3, br. 22; T. V, 18, 19), koji mogu biti još crni, dakle, redukcijski pečeni — kakvi još preovladavaju u starijem podstupnju (Stična 1) — da bi kasnije bili već i crveni. Nalazimo i oblike koji su pečeni u jednoj ili drugoj tehnici (tip 7, po Dularu). Uvijek su na početku reoksidacijskim postupkom bile izrađivane situle s nogom, što jasno ukazuje na uticaje estenske kulture. Tek kasnije, kada je tip već bio udomaćen, mogle su biti izrađivane i u manje složenim tehnikama. Podrobno poređenje nam pri tome pokazuje da se ne radi o importu; domaće radionice su ubrzo uvele novi postupak proizvodeći pomoću njega najprije preuzete, a kasnije i domaće oblike.

Dok se u estenskoj kulturi, gdje se razvoj odvijao organski, dobro vidi kronološki razvoj situla s nogom od oblika bez rebara do rebrastih, u Dolenjskoj ovaj redoslijed nije tako razgovijetan. Slično važi i za poklopce, koji se počinju javljati u ovoj fazi, da bi se zatim u narednim masovno proširili. U prethodnoj fazi posuđe je, u prvom redu urne, bilo pokriveno plitkim zdjelama sa uvijenim obodom. Kao što se vidi po tehnici izrade, i ovdje glavni uticaji dolaze iz sjeverne Italije. Većina je poklopaca, naime, izrađena u reoksidacijskoj tehnici. Mnogi poklopci imaju dršku u obliku čašice (tip 4, po Dularu), što jasno ukazuje na podražavanje metalnih poklopaca, kakvi su, recimo, poklopci ornamentirani u situlskom stilu. Stariji od dolenjskih su i poklopci u istočnoalpskom halštatskom stilu, ali oni gotovo da i nisu uticali na dolenjske.

Među oblicima koji su mogli biti izrađeni na usporenom lončarskom kolu moramo spomenuti i loptaste posude sa cilindričnim vratom (naročito u Stični, Sl. 3, br. 25). I u tom slučaju proizvodi u novoj tehnici bili su stariji (vrijeme Stične 2 ili stupanj zmijolikih fibula), dok su kasnije izrađivani i u jednostavnijim domaćim tehnikama.

Uporedo s novom tehnikom proizvodnje javljaju se i nove tehnike ukrašavanja keramike. To se u prvom redu odnosi na bojenje, koje se počinje pojavljivati u mlađem podstupnju (Stična 2), da bi potom učestalo u horizontu zmijolikih i certoških fibula. Najčešći su vodoravni obojeni pojasevi (u prvom redu na situlama s nogom, Sl. 3, br. 24), ali nailazimo i na radijalne linije, trokute, spirale i meandere. Slično kao i forma posude, i ukrašavanje vodoravnim pojasima bilo je preuzeto iz Italije, dok je meander stigao s istočnoalpskog halštatskog područja, gdje je imao istočnogrčki uzor. Kada je riječ o ornamentima koji su dospjeli iz Italije, moramo spomenuti i poliranje, karakteristično u estenskoj kulturi prije pojave bojadisanja, ali je ono u Dolenjskoj srazmjerno rijetko (Stična, grob sa situlom, Sl. 3, br. 26).[118] To je sigurno djelimično i stoga što se ovaj način ukrašavanja u kiseloj dolenjskoj ilovači nije sačuvao.

Crno i sivo pečena keramika najčešće je očuvala ornament iz prethodne faze: žlijebljenje, urezivanje, plastične naljepke i bradavice, koji se

[118] Tako je ornamentirana šolja s drškom: K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 41:3. J. Dular, 1982, 85.

sada mogu sjedinjavati u posebne forme[119] (T. VI, 9). Uzor plastičnim aplikacijama u obliku životinjskih glava (u Dolenjskoj se najčešće javlja govedo) nalazi se na istoku, u istočnohalštatskom krugu, gdje predstavlja nasljeđe kulture žarnih polja, zbog čega se i pronalaze pretežno u nalazištima istočne Dolenjske. No, ovdje je, za razliku od matičnog prostora, ornament obično mlađi (iz stupnja zmijolike i certoške fibule), što posebno važi za motive ovna.[120]

Na tradiciju žarnih polja podsjeća i koso žlijebljenje posuda, i to kako otvora zdjele sa uvučenim obodom tako i oboda lonaca. Istraživači, međutim, s pravom upozoravaju[121] da se ne radi o direktnoj tradiciji, pošto ovaj ornament ne poznaju ni mlađe slovenačke faze kulture žarnih polja ni halštatska podzemeljska faza, što, dakle, znači da je riječ o novoj samostalnoj pojavi, karakterističnoj upravo za fazu Stična.

U to vrijeme nailazimo i na ukras s kositrenim listićima (kao u grobu s oklopom u Stični i s tronošcem u Novom Mestu). Budući da je ovaj ukras stariji u istočnim skupinama (Kaptol—Martijanec, kalenderberška skupina), moramo i njegovu pojavu u Dolenjskoj vezati za njih, mada time neće biti objašnjeno pitanje izvornog prostora tehnike takvog načina ukrašavanja.[122]

Za stupanj Stična 1 karakterističan je i uvoz apulske keramike.[123] Jedinstvenog je tipa, a spada u krug takozvane daunijske geometrijske keramike (Sl. 2, br. 23). Mladi tipovi veoma su rijetki. Uvezena keramika podstakla je i domaće podražavanje, koje može biti još i mlađe (kao u Dragatušu). Importirana daunijska keramika značajna je i stoga što nepobitno svjedoči da se veze s Italijom nisu uspostavljale samo sjeverno od Caput Adriae, nego i preko Jadranskog mora i Istre direktno sa srednjom i južnom Italijom.

Uvoz druge keramike je rjeđi. Spomenuti moramo, prije svega, još i oinohoe iz groba sa situlom u Stični[124] (Sl. 2, br. 22), na koji ćemo se vratiti povodom pitanja apsolutne kronologije dolenjske skupine.

STUPANJ ZMIJOLIKIH FIBULA (T. VII i Sl. 4)

Vremenska faza koja nastupa nakon opisanog stiškog horizonta i traje sve do pojave najstarijih certoških fibula neposredno je povezana sa stiškim horizontom i u početku uopće nije bila posebno označena.[125] Kasnije je

---

[119] B. Teržan, 1974, 38.
[120] A. Dular, 1978.
[121] B. Teržan, 1974, 38.
[122] S. Gabrovec, 1968, 171.
[123] J. Dular, 1982, 57, sa ostalom literaturom.
[124] K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 41 (3) 8.
[125] S. Gabrovec, 1962—63, 1964—65.

dobila ime faza dvogrebenaste kacige,[126] čime smo željeli naglasiti redoslijed u nošenju kacige. Sastavljenu kacigu, karakterističnu za stiški vremenski horizont, nasljeđuje dvogrebenasta. U tom smislu davanje imena bilo je neosporno opravdano, ali mu je loša strana u tome što dvogrebenasta kaciga živi i dalje u certoškom horizontu, da je u to vrijeme čak češća, pa samim time ne predstavlja tipičan predmet. Stoga je šire prihvaćeno ime stupanj zmijolikih fibula, nazvan tako po karakterističnoj fibuli te faze. Mada ni taj naziv nije idealan. Karakteristična, naime, za naš horizont nije svaka zmijolika fibula, nego samo određene karakteristične varijante: zmijolika fibula s krilcima (Sl. 4, br. 10; T. VII, 11), s pločicama (Sl. 4, br. 12) i zmijolika fibula s jednostavno odlivenim sedlastim lukom (Sl. 4, br. 6; T. VII, 10). Dobra, pak, strana ove oznake je u tome što su spomenuti tipovi karakteristični upravo za jugoistočnoalpsko područje, naročito za Dolenjsku i Svetu Luciju, gdje se masovno javljaju.

Iz tog nam je vremena poznato na stotine grobova, no zanimljivo je da su u odnosu prema ranijim vremenskim horizontima u njemu rjeđi bogatiji kneževski grobovi. Slično kao u prethodnoj fazi, i u ovom horizontu možemo razlikovati muške i ženske grobove, samo što se sada igla više ne upotrebljava za kopčanje odjeće, a fibule se, naročito zmijolike, često nalaze i u muškim grobovima.

Među karakterističnim bogatijim muškim grobovima navešću grobove s dvogrebenastom kacigom na Magdalenskoj gori (grob 39, tumulus 7, T. VII, 1—6 i grob 57, tumulus 2),[127] dok za »kneževske« ženske uopće ne znamo, i pored toga što je prosječan grobni inventar sada bogatiji. Za kronološku procjenu naše faze kao osnovu posebno uzimam novoiskopane tumuluse 5 i 48 u Stični,[128] gdje nalazimo mnogobrojne grobove iz našeg vremena, koji su i horizontalno stratigrafski jasno određeni svojim položajem među grobovima faze Stična i certoške faze.

Oružje. — Vodeće obrambeno oružje ovog horizonta je dvogrebenasta kaciga (T. VII, 2; Sl. 4, br. 1)[129] koja je u Dolenjskoj pronađena, čak, u 20 primjeraka. Naročito su, zahvaljujući pratećim nalazima, u našu fazu precizno datirane kacige s Magdalenske gore (grob 39, tumulus 7 i grob 57, tumulus 2). Sigurno je da ih još više pripada tom vremenu, ali za to nemamo sasvim pouzdane dokumentacije. Isto je tako izvjesno da je bila u upotrebi i u certoškom horizontu. Porijeklo joj, zaključujući na osnovu italskih primjeraka (na primjer, iz Populonije), valja tražiti u Italiji, ali dok je italski primjerak iz Populonije izrađen iz jednog komada, većina dolenjskih je načinjena od više dijelova, te je u tom svom standarnom obliku, sasvim

---

[126] O.-H. Frey—S. Gabrovec, 1971.
[127] H. Hencken, 1978, fig. 259. Grob 57 iz tum. 2 (iskopavanja Pečnik) nije objavljen.
[128] S. Gabrovec, 1974. i 1980 (plan tumulusa 5).
[129] S. Gabrovec, 1962—63, 305 ss. M. Egg, 1978. P. F. Stary, 1981, Karte 6 (W 8).

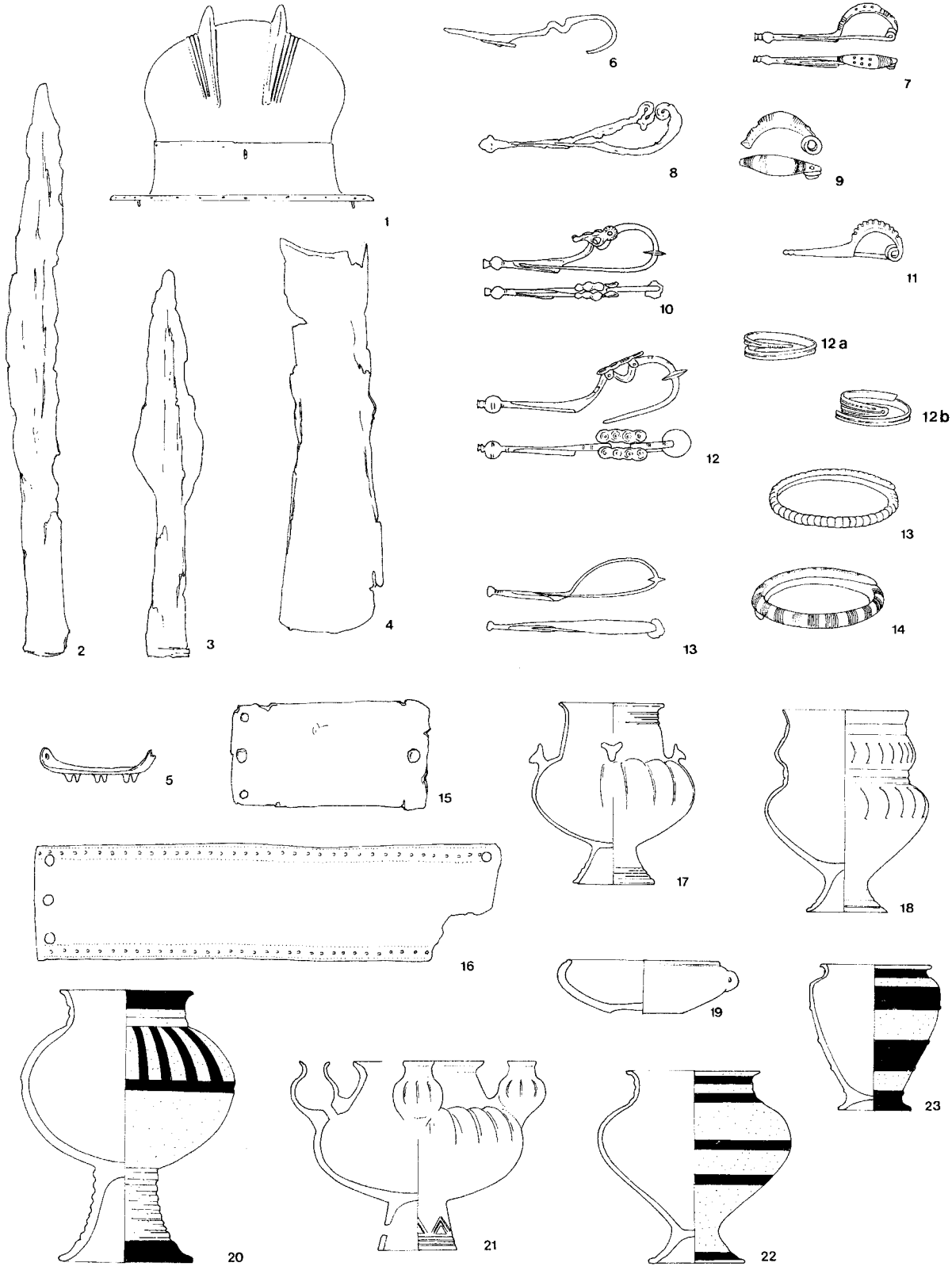

Sl. 4 — Dolenjska grupa — Stupanj zmijolike fibule

sigurno, tipično oružje dolenjske halštatske skupine i proizvod dolenjskih radionica, predstavljajući statusni znak plemstva. U oba primjerka koja su nam poznata izvan Dolenjske (Kleinklein, Hallstatt) moramo vidjeti import iz Dolenjske.

Standardno ofanzivno oružje u ovoj fazi i dalje ostaju bojna sjekira i dva koplja (T. VII, 4—6; Sl. 4, br. 2—4). Izgleda da ni na sjekiri ni na kopljima nije došlo do formalnih promjena koje bi bile vremenski uslovljene. Nalazi se također i nož.

Konjska oprema samo se izuzetno javlja: u grobu 57, tumulus 2 na Magdalenskoj gori nalazimo još i razdjeljivače za remenje izrađene u trakokimerijskoj tradiciji, što bi za netipičniji đem teže bilo tvrditi.

Muškoj nošnji i dalje pripada pravokutna kopča za pojas (T. VIII, 18; Sl. 4, br. 15—16), bilo bronzana bilo željezna. Nova je fibula koja dolazi umjesto ranije igle, obično u jednom primjerku, mada mogu biti i dva. No, fibula se (kao ranije igla) srazmjerno rijetko nalazi u muškim grobovima.

Fibule. — Među fibulama u ovoj fazi dominantna je zmijolika fibula. Izuzetno još nailazimo na zmijolike fibule s tučkovima (T. V, 4; Sl. 3, br. 6) i na varijante s lukom u obliku petlje (T. V, 1; Sl. 4, br. 8), a najčešća je zmijolika fibula sa sedlasto uvijenim lukom (T. VII, 10; Sl. 4, br. 6). Njeni najstariji primjerci s uskim dugmetom ili uopće bez dugmeta mogući su već u horizontu Stična 2 (kao u grobu 157, tumulus 48, u Stični), ali je, ipak, uobičajenija u našem horizontu, kao što nam govore grobovi iz tumulusa 48, gdje se često nalazi zajedno s varijantama s krilcima i pločicama (Sl. 4, br. 10, 12). Fibula monografski još nije bila obrađena, pa se zato o njoj ne može izreći konačni sud. Spomenute su fibule tipični predstavnici ovog horizonta. Umjesto krilaca fibula može imati i pločicu (Sl. 4, br. 12) i čini se da između te dvije fibule nema vremenske razlike.

Među drugim fibulama koje se javljaju u tom horizontu poznata je sangvisuga fibula (T. VII, 8; Sl. 4, br. 7, 9), čiji najstariji primjerci isto tako nisu isključeni u stupnju Stična 2, a sigurno je da živi i u certoškom horizontu. Bliže već kraju stupnja zmijolikih fibula pojaviće se i trakasta fibula (T. VIII, 12; Sl. 4, br. 13), koja se zatim nastavlja i u certoškom horizontu. Rjeđi su drugi tipovi, kao što su fibule s poprečno rebrastim lukom i dugačkom nogom[130] (Sl. 4, br. 11) ili fibula s lukom uobličenim u vidu životinja s uobičajenim zavojem,[131] koje na taj način čine prethodnicu dosta brojnijim sličnim samostrelnim fibulama u certoškoj fazi (Sl. 5, br. 14). Te su nam fibule značajne zato što u njima možemo vidjeti vezu s italskim fibulama sa životinjskim likovima, na osnovu kojih su se potom pojavile dolenjske sa samostrelom.

---

[130] B. Teržan, 1974, 41 ss.

[131] M. Guštin, 1974, 96, nap. 52, Tab. 9:1. Isti, 1976, Tab. 28:15.

Među obručastim nakitom još uvijek se nalaze tipovi iz prethodne faze (Sl. 4, br. 14), i to upravo u prelaznim grobovima, gdje se koleba datacija između mlađeg stiškog, i našeg horizonta (kao u grobu 157, tumulus 48 i grobu 4, tumulus 5 u Stični). Nove su rebraste narukvice s krajevima koji se preklapaju[132] (Sl. 4, br. 13). U više navrata pronađene su uvijene šuplje narukvice, koje se također prvi put javljaju u fazi Stična 2. Uobičajeni tipovi naušnica u toj su fazi trakaste naušnice s ornamentiranim krajevima i načinjene od dvostruke trakaste žice (Sl. 4, br. 12a, 12b),[133] a prvi put se javljaju cilindrične (T. VIII, 10, 11; Sl. 5, br. 23). Izvanredno je velik broj ogrlica od stakla i jantara. Spomenuti moramo i koštane valjke (Vače, u muškom grobu s dvogrebenastom kacigom),[134] koji se često javljaju u parovima. Svoje, nešto starije paralele imaju u estenskim grobovima, a u Dolenjskoj će se nalaziti i u certoškom horizontu.

Keramika. — U keramici je sada potpuno uspostavljena nova tehnika pečenja redukcijskim i reoksidacijskim postupkom, što je zahtijevalo upotrebu lončarske peći, kao i upotrebu usporenog lončarskog kola. Nova tehnika omogućila je sada i izradu novih, složenijih oblika. Prvi, preuzeti iz sjeverne Italije, odakle je bila preuzeta i nova tehnika, javljaju se još u prethodnoj fazi (na primjer, estenske situle na nozi), a u našem horizontu javljaju se još i novi oblici.

Novine nisu posve ravnomjerno raspoređene u čitavoj skupini. I dalje ostaju da žive obje tradicije koje smo uočili u ranijoj fazi: u istočnoj Dolenjskoj poznata nam je u prvom redu sivocrna keramika, koja i dalje živi, proizašavši iz stare tradicije žarnih polja, mada je, bar u pojedinim radionicama, sigurno već bila poznata i keramička peć. U zapadnoj, pak, Dolenjskoj razvio se reoksidacijski postupak i upotreba usporenog lončarskog kola, dakle, tehnika koja je stigla iz Italije. I baš ta nova tehnika omogućava sada proizvodnju složenijih oblika. Njihovi uzori, čini se, nisu više samo estenski, nego i etruščanski. Očito je da oni isto tako potiču još iz druge polovine 7. vijeka (stilo orientalizzante), ali su se u Dolenjskoj svakako mogli prihvatiti tek s pojavom nove tehnike, bez koje je proizvodnja tih posuda bila nemoguća. Pri tome u prvom redu mislim na ciborije (tipovi 9—11, po Dularu[135]; Sl. 4, br. 20, 22), koji se u Dolenjskoj javljaju prvi put u našoj fazi. U sveopćoj upotrebi ostaju i dalje estenske situle s nogom (Sl. 4, br. 23) i poklopcima, pri čemu one tu ne prate norme estenskog razvoja. Novinu sada predstavlja i naborana površina, poznata prvenstveno u crnoj pečenoj keramici. Na taj su način bili ornamentirani ciboriji (Sl. 4, br. 17, 18, 21), šolje i zdjele. Složenije tehnike zahtijevale su i

[132] Npr. grob 86, tum. 48: S. Gabrovec, 1974, Abb, 1:12—13. Za grob 157: l.c., Abb. 7:20—21.
[133] Npr. Volčje njive: S. Gabrovec, 1956, Tab. 10:1—2. Cfr. još tip l.c., Tab. 6:1.
[134] F. Stare, 1954, 190, sl. 23.
[135] J. Dular, 1982, 44 ss.

nove specijalizirane radionice, koje se pojavljuju u to vrijeme. Možemo ih vezati za pojedina nalazišta, koja tako u okvirima zajedničkog razvoja imaju i svoje osobenosti. Pri tome je možda potrebno naglasiti kako nam cjelokupan uvid u keramiku, unatoč temeljitoj Dularovoj obradi, još uvijek ne otkriva pravu sliku. Loše očuvana keramika iz starijih iskopavanja bila je samo u manjoj mjeri deponovana, kao što su i u novoj tehnici, prvenstveno reoksidacijski izrađena keramika nerijetko loše očuvala (u prvom redu loptaste posude sa cilindričnim vratom), tako da nam brojnost i šarolikost keramike u Stični (zbog modernih iskopavanja) i na Magdalenskoj gori (zbog bolje zemlje u kojoj su kopani grobovi) mogu pružiti i varljivu sliku. Mnogi tipološki znaci često nisu vremenski, već obilježja radionica, bogatijih i siromašnijih centara.

Uporedo s novim složenijim tehnikama i dalje su često žive i stare; u tim tehnikama sada su proizvedeni i neki novi tipovi, kao što su, na primjer, situle na nozi, pa i jednostavniji ciboriji, a pored njih, razumije se, i jednostavnije forme, poput lonaca, zdjela sa uvijenim obodom, koje su sada plitke i često s plitkom horizontalnom kanelurom ispod grlića (Sl. 4, br. 19). U stupnju zmijolikih fibula javljaju se i neki oblici čije porijeklo ne mora nužno biti italsko. Pri tome mislim na neke specijalne forme kao što su kernosi (Sl. 4, br. 21), odnosno pseudokernosi,[136] to su posude s apliciranim čašama na ramenu. Kernose, koji su prisutni u vremenu od horizonta Stična 1 do negovskog horizonta, u Dolenjskoj nalazimo u Stični, Novom Mestu, Šmarjeti i Toplicama. Sasvim je sigurno da su proizvod domaćih radionica. Kada je riječ o religiozno-idejnom svijetu koji predstavljaju, danas još ne znamo da li on dolazi iz grčke teritorije ili pak, znači oživljavanje stare tradicije podunavskih kultura bronzanog doba. Slično važi i za trodjelne posude, poznate nam s Magdalenske gore, Vača i iz Novog Mesta[137] i datirane u ovaj horizont.

STUPANJ CERTOŠKE FIBULE (T. VIII–IX; Sl. 5)

Početak novog kronološkog stupnja označavamo pojavom certoške fibule. Prvi put je bio eksplicitno uveden 1971. godine,[138] a preciznu formulaciju dala joj je B. Teržan[139] monografskom obradom certoške fibule i s njom objedinjenom objavom Dolenjskih Toplica. Obradom certoške fibule bila je omogućena i razdioba na dva dijela, na stariji i mlađi. Riječ je, razumije se, o tekućim prelazima, koji nisu uvijek pogodni za strogo

[136] T. Knez, 1976.
[137] H. Hencken, 1978, fig. 300. T. Knez, 1972, 73. F. Hochstetter, 1883, 165.
[138] O.-H. Frey—S. Gabrovec, 1971.
[139] B. Teržan, 1976.

razlikovanje obiju podstupnjeva ali su podjelom jasno prikazani razvojni pravci.

I za ovu fazu stoji nam, također, na raspolaganju veoma obilna građa. Sva poznata nalazišta produžavaju se i u našu fazu, doživljavajući u njoj pun procvat. Iz tog stupnja poznajemo na stotine grobova.

I dalje možemo razlikovati muške i ženske grobove. Za prve su presudni u prvom redu oružje, konjska oprema, a u manjoj mjeri alat, metalno posuđe i muška odjeća u užem smislu, u koju još uvijek spada kopča za pojas. Muškarci sada često nose fibule, a u bogatijim grobovima nalazi se i žezlo kao simbol statusa. Čini se da možemo govoriti i o posebnom sastavu garnitura posuda.[140] Za ženske grobove karakteristična je u prvom redu njihova nošnja, kojoj pripadaju fibule, narukvice, ogrlice i utezi za razboje, a ponekad i statusni znaci. Kako u muškim tako i u ženskim garniturama javljaju se različite kombinacije, koje je nedavno interpretirala B. Teržan (1985).

O r u ž j e. — U obrambenom oružju pojavljuje se novi tip kacige, takozvani negovski tip.[141] Pri tome je potrebno strogo razlikovati klasični jugoistočnoalpski tip negovske kacige (T. X, 2; Sl. 6, br. 1), karakterističan za narednu fazu, kojoj je dao i ime (negovski horizont), od našeg »italskog« tipa, koji je sačuvao glavna obilježja izvornog uzorka, a to su prvenstveno široki rubovi oboda (Sl. 5, br. 1). U ovaj posljednji tip možemo uvrstiti tri kacige: jednu s Magdalenske gore, jednu iz Stične i jednu s Libne.[142] Sve one nisu potpuno jednake. M. Egg je prvu priključio tipu Wolterra, drugu tipu Vulci, dok bi treća bila prelazni tip prema jugoistočnoalpskom klasičnom tipu. Za kacigu s Magdalenske gore nisu nam poznati nalazišni podaci, pa su nam stoga kronološki utoliko značajnije kacige iz Stične i Libne. Stiški grob je datiran prvenstveno stratigrafski. Leži u istom redu s grobovima 98 i 99 (T. VIII, 1—8) u tumulusu 48, od kojih je drugi sa sigurnošću datiran i na osnovu starijih certoških fibula pete vrste. U libenskom grobu nađena je stara keramika, a i ostala građa, koju navodi J. Szombathy (đem, sjekira sa tulcem, tobolac s trorubim strijelama), sasvim se uklapa u naše vrijeme. U oba slučaja je pomoću negovske kacige italske varijante pouzdano određen sam početak certoškog stupnja, što s obzirom na usku povezanost naših kaciga s italskim tipovima pruža i siguran oslonac za njegovu apsolutnu dataciju.

U to vrijeme još uvijek je prisutna dvogrebenasta kaciga kao što se vidi iz groba 13, tumulusa 2 s Magdalenske gore, čak i u mlađem certoškom horizontu.[143]

---

[140] B. Teržan, 1980.

[141] S. Gabrovec, 1950, 1964 65, 38 ss, 1965b, 1983a. M. Egg, Die Negauer Helme. Innsbruck 1977. Rukopis disertacije. U štampi.

[142] Magdalenska gora: neobjavljeno. Stična, gr. 104, tum. 48: S. Gabrovec, 1964—65, Tab. 12. Libna: M. Guštin, 1976, 31, 41, Tab. 36—37.

[143] K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 43.

Samo u jednom primjerku pronađena kaciga (grob 55, tumulus 13 na Magdalenskoj gori),[144] je sigurno domaći proizvod, iako izvan serijskih tipova.

Kao ofanzivno oružje i dalje ostaje klasična kombinacija od dva koplja i bojne sjekire (T. IX, 9, 10; Sl. 5, br. 5—7), pri čemu niti u tipologiji nema bitnih razlika u odnosu prema prethodnoj fazi.

Novinu, međutim, predstavlja uvođenje skitske bojne tehnike, to jest luka i skitskih trorubih strijela (Sl. 5, br. 3). Pojedinačne skitske strijele sporadično su nalažene i u prethodnoj fazi (na primjer, grob 25, tumulus 5, u Stični),[145] ali se sada u grobovima javljaju u većem broju, pa i u tobolcu, kao u grobu na Libni.[146] Poznate su nam iz 14 nalazišta.[147] Sporadično nalazimo i skitsku bojnu sjekiru[148] (Sl. 5, br. 8).

Novo je, mada rijetko, i oružje koje poznaje prvenstveno zapadni halštatski krug, to jest bodež.[149] Nalazimo ga u nekih desetak primjeraka. Pri tome je jasno vidljivo da nije u pitanju isključivo preuzimanje sa Zapada, kakvu povezanost odaje, na primjer, bodež iz Šmarjete, nego u prvom redu domaće oružje, koje je ovdje bilo izrađivano u skladu s modom vremena. Učvršćivanje, pak, za pojas ukazuje, kako ističe O.-H. Frey (1980), na skitske uticaje. Za razliku, naime, od bodeža iz zapadnog kruga, bodeži iz Dolenjske imaju omču sa strane pomoću koje su bili, slično skitskim mačevima, akinakes, pričvršćivani za pojas. Takav oblik pričvršćivanja imali su i nešto stariji bodeži iz Picenuma,[150] koji bi nam također mogli objasniti način dolenjskog nošenja.

Konjska oprema. — U našem horizontu radikalne izmjene doživjela je konjska oprema. Nasuprot starijoj, trakokimerijskoj, odnosno konjskoj opremi koja se u Dolenjskoj razvila iz trakokimerijske, kao i pojedinim primjercima grčke u prethodnoj, u našoj fazi pojavljuje se skitska konjska oprema tipa Vekerzug[151] (T. VIII, 6; Sl. 5, br. 9). Ona se sastoji od đema i psalija. M. Parducz ju je na osnovu psalija razvrstao u pet tipova, od kojih se u Dolenjskoj javljaju dva. M. Guštin i B. Teržan[152] dodali su još i šesti, koji predstavlja dolenjsku lokalnu varijantu, vremenski karakterističnu već za negovski horizont. Nema sumnje da je porijeklo skitskih đemova iz karpatskog područja i da ih je otuda prihvatio i vodeći sloj dolenjskog kruga, kojemu su postale statusni znak njegove društvene uloge.

---

144 K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 43, Y 45:3.
145 Zajedno sa zmijolikom fibulom. Neobjavljeno.
146 F. Stare, 1962—63, Tab. 9:9—22. M. Guštin, 1976, Tab. 57.
147 M. Parducz, 1973, 32, 59, Karta 1. Dopunjeno: M. Guštin—B. Teržan, 1975, 191, nap. 25, 37.
148 S. Gabrovec, 1956, tab. 17:1. M. Parducz, 1973, 34, 60, Karta 2. M. Egg, 1978.
149 O.-H. Frey, 1980.
150 D. L. Lollini, 1976, fig. 13.
151 M. Parducz, 1973, Karte 3.
152 M. Guštin—B. Teržan, 1975, 190, Karta 1.

Skitskoj konjskoj opremi pripadaju i životinjske svastike (T. VIII, 1—2; Sl. 5, br. 2), kao i našivci za kaiševe, uobličeni u vidu volovske glave i slova S, a obično su bili izrađivani u olovno-kositrenoj leguri.[153] Mi ih, bar obično, interpretiramo kao dijelove konjske opreme, iako su pojedini primjerci bili nađeni i kao samostalni, te možda i nisu bili u toj funkciji. Iznenađujuće je, međutim, da za razliku od skitskih strijela i đemova, za ove naše predmete u 5. vijeku ne nalazimo paralela u krugu skitskih skupina na karpatskom području. Građa za poređenje koju obično navodimo u vezi s ovim našim predmetima pripada kasnijem vremenu. To se odnosi kako na Craiovu tako i na slične primjerke iz južne Rusije, koje bismo s tim u vezi mogli navesti.[154] Stoga ne može biti nikakve sumnje u njihovo istočno porijeklo, bilo da pri tome imamo, poput Parducza, na umu istočne predloške od organske materije, koji nisu sačuvani, bilo, pak, što je vjerojatnije da mislimo na slične, mada starije predmete iz ostave Ugra[155] i Michalkova,[156] koje su vezane s panonsko-balkanskim trakokimerijskim periodom, o čemu svjedoči i dvopetljasta lučna fibula iz Michalkova. Na osnovu toga, svastike sa sigurnošću možemo objasniti istočnim uticajima, pri čemu se očito radi o starijim, ne neposrednim skitskim uticajima, kakvi se očituju u slučaju konjskih đemova i trorubih strijela. Uz to, dolenjski halštatski krug svastike oblikuje i samostalno. To nam osobito lijepo otkriva primjerak svastike iz groba 38, tumulus 2 na Magdalenskoj gori, na kojoj jedna od konjskih glava proždire ljudsku nogu.[157] Riječ je, dakle, o motivu koji je nedvojbeno preuzet iz etruščanske motivike, a nalazi se i u situlskoj umjetnosti (motiv lava koji proždire ljudsku nogu na vačkoj situli). Svastika je, dakle, neosporno samostalno djelo halštatskog umjetnog zanata, koji je sjedinio istočne i etruščanske motive u samosvojoj kombinaciji.

Građi konjske opreme pripadaju i falere[158] s dvostrukom petljom na unutrašnjoj strani, koje se u grobovima obično nalaze u četiri primjerka. Njihovo je prisustvo dokazano još i u negovskom horizontu (T. X, 6). S konjskom opremom u vezi moramo spomenuti i ostruge[159] (Sl. 5, br. 4), isto tako jednu od osobenosti dolenjskog halštatskog kruga u naše vrijeme.

Metalno posuđe. — Po prestanku stupnja zmijolikih fibula, koji gotovo da ne zna za metalne posude, u certoškom stupnju ponovo se u velikom broju javljaju situle. Čini se da su brojnije u mladem podstupnju kamo spadaju prvenstveno ornamentirani primjerci, kako figuralno (grob 55 iz tumulusa 13 na Magdalenskoj gori, T. IX, 7, grob 55 iz tumulusa

---

[153] K. Kromer, 1960. O.-H. Frey, 1981.
[154] D. Berciu, 1974. A. Roes, 1936—37. Literaturu detaljno navodi O.-H. Frey, 1981.
[155] S. Gallus-T. Horvath, 1939, 18 ss, 90 ss. A. Roes, 1936—37, 96.
[156] M. Gimbutas, 1959.
[157] O.-H. Frey, 1981.
[158] Npr. Magdalenska gora, gr. 13, tum. 2: K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 43:3,5.
[159] Brezje i Toplice: K. Kromer, 1959, 43, Tab. 28:9, Tab. 43:9.

12 u Toplicama, ornamentirana situla s Vača i drugi komadi s Magdalenske gore)[160] tako i geometrijski ornamentirani primjerci (Magdalenska gora, Novo Mesto, Šmarjeta).[161] Situle našeg horizonta po svojoj se izradi jasno razlikuju od starijih, a po obliku i od mlađih iz negovskog horizonta. Glavno obilježje situla našeg vremena je izbočeno dno s unazad zabijenim ivicama koje drže donji rub plašta situle (Sl. 5, br. 28). Grlić vrata ovijen je oko okrugle, obično olovne, žice. Ornamentirane situle su vodoravnim rebrima raščlanjene na više horizontalnih pojaseva, a geometrijski ornamentirane mogu biti raščlanjene i nizom iskovanih tačaka i kvržica (kao situla iz Malenšekovog tumulusa u Novom Mestu). Različito su oblikovane i ataše, koje su obično načinjene od trakastog lima i zakivkama pričvršćene za vrat, odnosno rame posude. Jedna od figuralnih situla s Magdalenske gore ima krstaste ataše. Drške su masivne, mogu biti i tordirane, a krajevi im završavaju u shematiziranoj pačjoj glavici. U certoško vrijeme spada najveći dio figuralno ornamentiranih situla, no istodobno s njima žive i geometrijski ornamentirane.

Brončani poklopci, koje smo, kao i situle, prvi put našli u stupnju Stična 1, produžavaju se i u fazi zmijolikih fibula, a česti su i u certoškom horizontu (grob 46 iz tumulusa 2 na Magdalenskoj gori). Za razliku od figuralno ornamentiranog stiškog primjerka, sada je ornament geometrijski. Često s poklopca vise privjesci. Figuralno u situlskom stilu ornamentiran je lijep poklopac ciborija s Magdalenske gore.[162]

U certoškom, a i u negovskom horizontu česti su kotlići s krstastim atašama (tip C, po Merhartu[163] – Sl. 5, br. 26). Iako im, kako je to dobro pokazao G. v. Merhart, porijeklo moramo vidjeti u tipovima kulture žarnih polja, njihova je pojava u dolenjskoj skupini sada nova i bez direktne je veze s kulturom žarnih polja, jer ih ne nalazimo ni u stupnju Podzemelj ni u stupnju Stična, a, izgleda, ni u stupnju zmijolikih fibula. Tako je kronološko mjesto ovog tipa u dolenjskoj skupini potpuno drugačije nego u susjednim skupinama Štajerske ili Koruške, gdje je uobičajen u starijem halštatskom periodu.[164]

U našem, kao i u negovskom horizontu srazmjerno su česte ciste. U Dolenjskoj su nam poznata oba osnovna tipa: kako s pričvršćenim pobočnim tako i s pokretnim ručkama (Sl. 5, br. 25 i 27). U širokom okviru ih je skupila i analizirala B. Stjernquist, koja u Dolenjskoj navodi 6 primjeraka prvog i 4 drugog tipa.[165] Posljednjem tipu moramo još dodati i primjerak iz Novog Mesta.[166] Dolenjski primjerci s pobočnim pričvršćenim ručkama

---

[160] W. Lucke – O.-H. Frey, 1962, s daljnom literaturom.
[161] F. Stare, 1955a, Tab. 8–10.
[162] F. Stare, 1955a, Prilog 5.
[163] G. v. Merhart, 1969, 298, s kartom rasprostranjenosti.
[164] Npr. kotlić iz Sv. Lovrenca: F. Stare, 1955b.
[165] B. Stjernquist, 1967. Popis nalazišta u Jugoslaviji na str. 13 ss i 46. kataloga.
[166] T. Knez, 1978, Abb. 3.

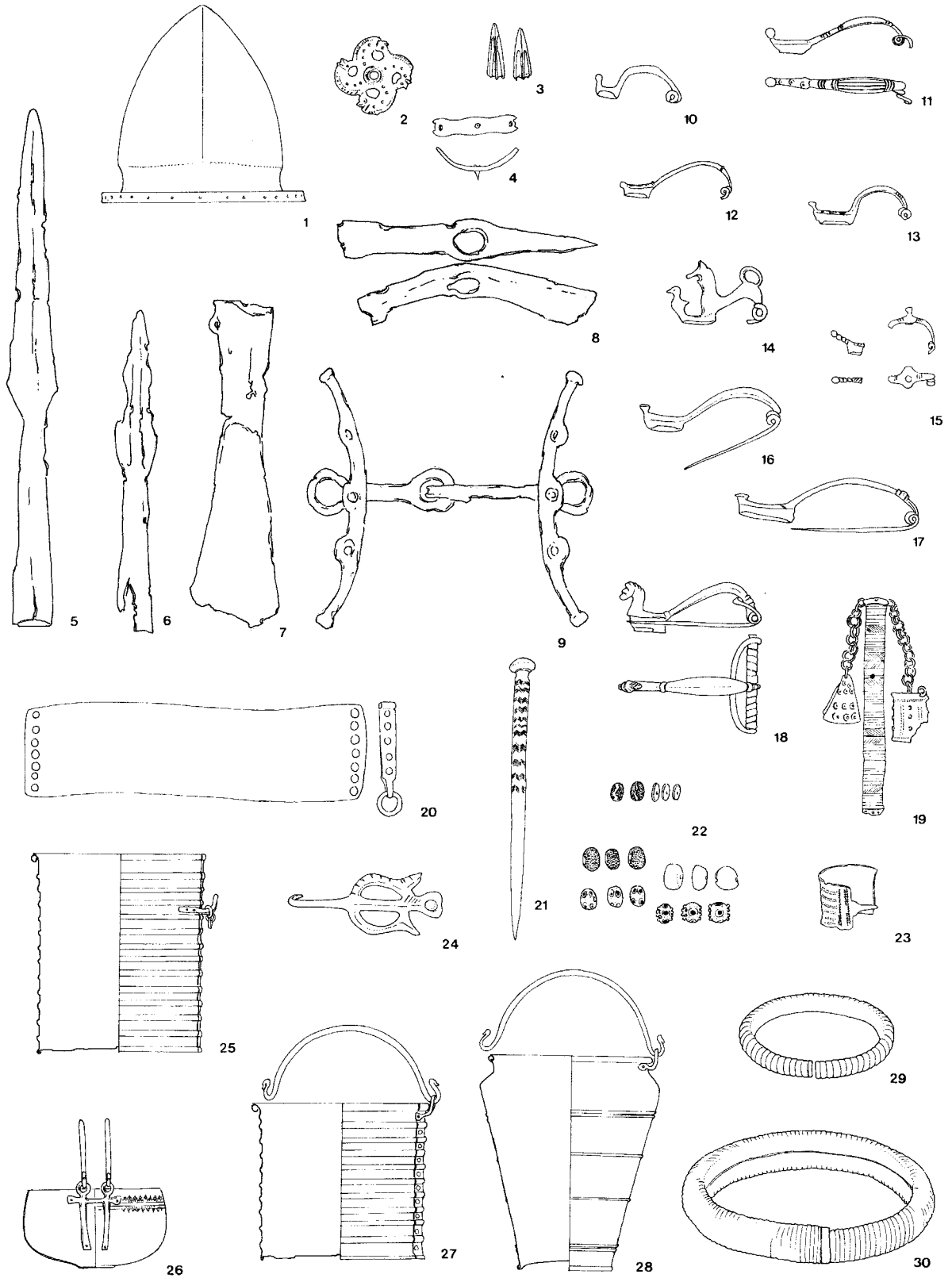

Sl. 5 — Dolenjska grupa — Stupanj certoške fibule

uključeni su u posebnu varijantu certoške skupine. One se od pravih certoških cista razlikuju po tome što je otvor omotača uvijen oko žice prema unutra, ukoliko, pak, zbog svog ornamenta (dno je ornamentirano motivom jelove grančice) ne tvore posebnu dolenjsku skupinu.[167] Od njih se razlikuje primjerak s Vača[168] sa uvijenim tijelom i široko razmještenim rebrima, kao i s iskovanim ornamentom koncentričnih krugova i patkica, koji B. Stjernquist uvrštava u skupinu Hallstatt, mada mu time porijeklo nije tačno određeno. Sigurno je u pitanju domaći rad, a povijeno tijelo ukazuje na povezanost s Picenumom. Ciste s pokretnim ručkama pripadaju standardnom tipu, ukoliko smo, zbog njihove loše očuvanosti, to uopće u stanju procijeniti; izuzetak je primjerak s Vača,[169] koji po obliku držača za ručku spada u tip Novilara. Primjerak iz Novog Mesta je poseban; uvijenost njegovog tijela podsjeća na cistu sa široko razmještenim rebrima, dok ga prema unutra savijen rub povezuje sa svetolucijskim i s cistama s pričvršćenim ručkama certoške varijante. Nema sumnje, da su sve ciste rad domaćih radionica.

Ostale metalne posude su rjeđe. Prije svega, spomenuti moramo šoljice s ručkom s Vinkovog vrha,[170] Magdalenske gore i Stične, kutlaču iz groba 13 tumulusa 2 na Magdalenskoj gori[171] i visoku čašu[172] iz groba 38 tumulusa 2 iz istog nalazišta. Čašu možemo uporediti sa sličnom iz Padove, i kutlači nalazimo paralele u estenskoj kulturi.

U muškoj nošnji i dalje su u upotrebi pravougaone kopče za pojas (T. VIII, 18; IX, 3; Sl. 5, br. 20), koje sada mogu biti kako figuralno tako i geometrijski ornamentirane.[173] Pored pravougaonih, javljaju se i drugi tipovi (Sl. 5, br. 24). U pojasnu garnituru spadaju još i okovi za pojas (T. IX, 8), često u više komada, što govori da se ne radi o kopčama, nego o privjescima na pojasu. Za kopčanje odjeće upotrebljavane su fibule, ali se one obično nalaze naprotiv ženskim samo u bogatijim muškim grobovima.

Na metalne natikače za hodanje po ledu nailazimo sporadičnije. U bronci ih na Magdalenskoj gori nalazimo već u stupnju zmijolikih fibula (Sl. 4, br. 5), dok su željezne, sudeći po grobu 13 iz tumulusa 2 sa Magdalenske gore, porijeklom iz certoškog stupnja. S obzirom već na samu njihovu funkciju, prirodno je što one predstavljaju osobenost alpskog kraja; u Dolenjskoj poznati su po još jedan primjerak s Magdalenske gore i Vača, a još ih nalazimo u Koruškoj, Hallstattu i Tirolu.[174] I najstariji poznati primjerci s kraja kulture žarnih polja također su alpski.[175]

---

[167] B. Stjernquist, 1967, 52 i 56.
[168] F. Stare, 1955a, Tab. 40:5. B. Stjernquist, 1967, 13, Taf. 12:3.
[169] B. Stjernquist, 1967, Taf. 19:1.
[170] F. Stare, 1955a, Tab. 30: 1,2. Magdalenska gora i Stična neobjavljeno.
[171] K. Kromer—S. Gabrovec, 1962, Y 43:4, 36.
[172] S. Gabrovec, 1962 – 63, Tab. 13:4. O.-H. Frey, 1969, Taf. 35 (Padova).
[173] F. Stare, 1952.
[174] A. Mahr, 1934. J. Nothdurfter, 1979, 92, sa svom literaturom.
[175] W. Schmid, 1940. H. Müller-Karpe, 1959, Taf. 144B.

Žezlo je neosporno statusnog karaktera (T. IX, 4; Sl. 5, br. 21). U stiškom horizontu bilo je željezno, dok je sada od bronce, da bi se u identičnom obliku zadržalo i u negovskom horizontu (Sl. 6, br. 20). Po svojoj formi predstavlja izrazitu specifičnost dolenjskog kruga.[176] S ražnjem je drugačije (grob 38 tumulus 2 i gr. 6—7a, tumulus 5 na Magdalenskoj gori, iz Stične i Dolenjskih Toplica).[177] Običaj polaganja u grob, kao i formalna sličnost, upućuju na porijeklo u etruščanskoj Italiji[178] (na primjer, tomba Regolini Galassi). Može se, dakle, pretpostaviti da se u dolenjskom halštatskom krugu pojavio već u drugoj polovini 7. vijeka, zajedno s novinama koje smo već ustanovili u stupnju Stična 1, a moguće je i da se radi o kasnom preuzimanju iz estenskog kruga, na što ukazuju paralele iz tamošnjih grobova.[179]

Fibule. — Iako ih u to vrijeme nose i muškarci, fibule još uvijek predstavljaju najočitiji znak raspoznavanja ženske nošnje. Vodeća fibula tog doba je certoška, čija nam je tipološka raščlanjenost, kronološka situiranost i geografska rasprostranjenost, zaslugom B. Teržan,[180] sada dobro poznata. B. Teržan je certoške fibule razvrstala na 13 vrsta, među kojima mnoge poznaju još i posebne varijante. Certoška fibula izrazito je nadregionalan tip. Praktično istovremeno, javlja se u Bologni, te u estenskom, svetolucijskom i dolenjskom prostoru, tako da je veoma teško odrediti joj izvorno mjesto nastanka, mada se još uvijek vjeruje da ga treba tražiti u sjevernoj Italiji, dakle, na području koje je i dalo fibuli njeno ime. Jednoj od vrsta, po Teržanovoj drugoj (T. VIII, 14; Sl. 5, br. 11), mjesto rođenja je, sasvim sigurno, u Dolenjskoj, budući da ona tipološki nesumnjivo predstavlja kombinaciju dolenjske trakaste fibule, koju smo susretali još u kasnom stupnju zmijolikih fibula, i tipičnih elemenata certoške fibule (uspravno dugme na nozi i T presjek noge). Certoška fibula druge vrste ujedno je i glavni predstavnik starijeg dijela certoškog horizonta. U to rano doba javljaju se još i vrste 1a, b, 3a i 4 (Sl. 5, br. 13, 16; T. VIII, 15), no one su znatno rjeđe. Za razliku od druge, ove su vrste tvorevina estenskog i svetolucijskog prostora, odakle su dospjele u Dolenjsku. Relativno česta je i peta vrsta, koja se kronološki javlja u obje faze certoškog horizonta. To je istovremeno i fibula kojom je Dolenjska uticala široko izvan vlastite teritorije. Nalazimo je gotovo isključivo u ženskim grobovima. Vrste 7c, 10, 11 i 13 (Sl. 5, br. 17; T. IX, 1) javljaju se tek u mlađem certoškom horizontu (sa produženjem u

[176] Magdalenska gora gr. 13/tum. 2, gr. 55/tum. 13 i drugi.
[177] S. Gabrovec, 1962—63, Tab. 12:2. H. Hencken, 1978, fig. 110a, b. P. S. Wells, 1981, fig. 149a, b. B. Teržan, 1976, Tab. 29:1—2.
[178] P. F. Stary, 1979.
[179] O.-H. Frey, 1969.
[180] B. Teržan, 1976.

negovski), a isto tako i vrsta 6, koja je tvorevina svetolucijskog područja, odakle se proširila u Dolenjsku.

U poređenju sa certoškim, ostale su fibule rijetke. Potičući iz prethodnog perioda, češće se još javlja trakasta, a ponekad i mala fibula sa tri dugmeta na luku (koja se jasno razlikuje od masivnih primjeraka stiškog horizonta, Sl. 5, br. 15). Nove su neke vrste za koje je podsticaj došao iz zapadnog halštatskog kruga, vjerovatno preko sjeverne Italije i Sv. Lucije. Da spomenem, prije svega, fibulu kojoj noga završava u kvadratnoj pločici[181] (T. VIII, 16). U zapadnoalpskom prostoru možemo, po svoj prilici, tražiti pobudu i za nastanak samostrela, koji je u certoškom horizontu sasvim uobičajen. Prvobitno smo u samostrelnoj opruzi vidjeli izrazito mlad elemenat, sada, međutim, postaje jasno da se ona javlja već u ranom certoškom horizontu i da joj je pojava vezana za, upravo spomenute, fibule. Dok starija samostrelna fibula ima po tri zavoja na svakoj strani, kao i zapadnohalštatska, dotle mlađa (već tipično dolenjska, kao, na primjer, certoška fibula 13. vrste) ima ih više.

Od obručastog ukrasa moramo, prije svega, spomenuti masivne, rebrasto raščlanjene narukvice, mada su već česte i šuplje s malim urezima (Sl. 5, br. 29—30).

Među naušnicama prevladavaju cilindrične (T. VIII, 10—11; Sl. 5, br. 23), koje su sada nerijetko i figuralno ukrašene.[182] Ogrlice su najčešće načinjene od staklenih i jantarskih perli (Sl. 5, br. 22), kojih se sada javlja čitav niz novih vrsta, u novim kombinacijama boje i formi.[183] Staklene perle nisu služile samo za ogrlice, već i za prišitke na odjeći, o čemu govori više stotina rasutih po čitavoj grobnoj jami.[184] Očito je da su sada prišici od staklenih perli zamijenili raniju modu brončane dugmadi. Zbog loše očuvanosti nije se ni modernim iskopavanjima moglo doći do pojedinih ornamentalnih kompozicija tih prišivaka.

Kultni štapovi[185] spadaju u sferu statusnih obilježja. Poznate su nam dvije vrste. Prvu čine masivni brončani štapovi, dok su u drugoj bili očito drveni štapovi obavijeni brončanim limom (Sl. 5, br. 19). Na jednim i drugim prikačeni su lančići s šarolikim privjescima najrazličitijih oblika. Prevladavaju trougaoni, ali nailazimo i na polukružne i bubnjičaste. Upravo ti zvečeći dodaci predstavljaju element po kojem se dolenjski kultni štapovi razlikuju od estenskih, s kojima ih inače moramo vezati gledajući u njima sličnu kultnu i religioznu sadržinu. Teritorija njihove rasprostranjenosti uglavnom je Dolenjska, odakle su se proširili i u zapadnu Panoniju.[186]

---

[181] S. Gabrovec, 1974a, 301 ss, Sl. 6.
[182] O.-H. Frey, 1966.
[183] Cfr. E. T. Haevernick, 1981, 261 ss.
[184] Kao npr. grobovi 43, 98 i 121, tum. 48 u Stični.
[185] V. Stare, 1973.
[186] E. Jerem, 1973.

Keramika. — Što se tiče keramike, možemo samo da ponovimo što smo već rekli pri razmatranju keramike prethodnog vremenskog horizonta. U našem horizontu uglavnom su i dalje prisutne novine iz prethodne dvije faze, novine koje su stigle u Dolenjsku zajedno s novom tehnikom pečenja i uvođenjem usporenog lončarskog kola. Dulareva analiza je jasno pokazala da naš horizont, ostvarivši samo malo novih oblika, pretežno nastavlja stare, koji sada dobijaju raščlanjenije, baroknije forme. Oblici koji se začinju u našem horizontu (lonci tipa 1, 6 i 8, te ciboriji tipa 10, po Dularu)[187] nisu reprezentativni, već su prije, kako se čini, osobenosti pojedinih radionica.

Iz tog vremena potiče i ponešto uvezene keramike, kao što su kiliks iz Stične, tri kiliksa i vrč s Magdalenske gore.[188] Svemu tome moramo priključiti i nekoliko fragmenata keramike grčke izrade iz stiške naseobine. Nailazimo još i na apulsku keramiku s apliciranim životinjskim glavicama, koja je u Dauniji datirana u drugu polovinu šestog vijeka.[189] Njeno prisustvo u Nesakciju jasno pokazuje kojim je putem stigla u Dolenjsku. Keramika grčkih oblika smatra se obično južnoitalskog porijekla, ali su mišljenja o tome različita (P. S. Wells, 1981, 52).

NEGOVSKI HORIZONT (T. X—XI; Sl. 6)

Nazivom negovski horizont sam 1964–65. godine označio period u jugoistočnoalpskoj halštatskoj kulturi koji sa stanovišta srednjoevropske halštatske kulture i nije više zapravo halštatski, pošto već pripada ranom latenskom razdoblju. To važi, razumije se, samo u kronološkom smislu, dok je u kulturnom pogledu negovski horizont još uvijek integralni dio jugoistočnoalpske halštatske kulture, pogotovo kada je riječ o Dolenjskoj, gdje je halštatska kultura u to doba doživjela svoj posljednji procvat.

Negovski horizont tako je nazvan po kacigi negovskog tipa,[190] i to po njenoj specifičnoj, jugoistočnoalpskoj varijanti (T. X, 2; Sl. 6, br. 1), koja se formirala upravo u Dolenjskoj, te je svojina njenog područja. To je potrebno naglasiti jer je kaciga dobila ime po nalazištu ostave u blizini Negove kraj Sv. Benedikta u Štajerskoj (pravo nalazište je Ženjak) što će reći po nalazištu koje ne leži na teritoriji Dolenjske, nego u granicama kulturne skupine Kleinklein-Martijanec, odnosno Martijanec-Kaptol, kako je nazivamo u ovoj knjizi. Naglasiti je to potrebno i stoga što u nalazištu ostave u Negovi nisu pronađene samo negovske kacige jugoistočnoalpske varijan-

---

[187] J. Dular, 1982, 28, 51.

[188] P. Jacobsthal, 1956, 177, fig. 579—581. P. S. Wells, 1981, 51 ss, fig. 41a—c. Magdalenska gora: gr. 37 (kilix i oinochoe) i gr. 58 iz tum. 2 (kiliks), gr. 126 iz tum. 13 (kilix). Iskopavanja J. Pečnik. Neobjavljeno.

[189] Magdalenska gora: gr. 10, tum. 13; iskopavanje J. Pečnik. Neobjavljeno.

[190] Vidi nap. 141.

te, nego i drugačije, kao što su centralnoalpske s krijestom i italske varijante s širokim rubom. Osim toga je datacija kacige negovskog tipa dugo vremena bila sporna. P. Reinecke ju je stavio u augustovsko doba, gledajući u njoj kacigu rimskih auksilijarnih četa. Pored Reineckeovog autoriteta, uzrok još i danas čestih niskih datacija leži i u složenosti same problematike. Na jednoj strani, naime, stvarno su nam poznate mlađe, poznolatenske kacige, kakva je na slovenačkoj teritoriji, na primjer, kaciga iz Idrije kraj Bače i na drugoj strani, na jednoj od kaciga iz Negove nalazi se germanski natpis, čije bismo prisustvo u halštatskom periodu teško objasnili.

Međutim, dolenjske negovske kacige jugoistočnoalpske varijante su, u onoj mjeri u kojoj to možemo kontrolirati na osnovu prateće građe, sve odreda iz halštatskog perioda i to iz njegovog posljednjeg, to jest negovskog stupnja, tako da ostaju njegovim vodećim znakom.

U posljednje vrijeme, međutim, i negovski je horizont bio podijeljen na dvije potfaze, stariju i mladu. Podijelu je prva izvela B. Teržan u svojoj obradi certoške fibule (1976), odnosno objavi Toplica, a za njom, ali neovisno o njoj, H. Hencken pri objavljivanju Magdalenske gore (1978). Njegovu podjelu opravdano je korigirala B. Teržan,[191] čiji rad predstavlja osnovu i za našu podjelu.

Za označavanje negovskog horizonta služe nam upravo grobovi s negovskom kacigom. Na prvom mjestu moramo sada spomenuti moderno iskopani grob 3, iz tumulusa 4 u Novom Mestu,[192] (T. X; XI) ali su podjednako značajni i grobovi na Magdalenskoj gori (grob 29, tumulus 5, grobovi 6–7 iz tumulusa 5 i grobovi 1–2 iz tumulusa 2 iz Pečnikovog iskopavanja).[193] Njima moramo priključiti i halštatske grobove, u čijem se inventaru nalazi već i izrazita građa ranolatenske faze u srednjoevropskom smislu, to jest ranolatenski mačevi (Sl. 6, br. 3; osim groba 29, tumulusa 5, još i grobovi 19—20 u istom tumulusu na Magdalenskoj gori) i probušene kopče za pojas (Sl. 6, br. 18), koje je skupio O.-H. Frey.[194] Grobove negovskog horizonta, međutim, ne označava samo građa preuzeta iz latenskog keltskog svijeta, već i pojedini komadi što ih u to vrijeme oblikuje Dolenjska, odnosno sama jugoistočnoalpska halštatska kultura. Među njih moramo, prije svega, ubrojiti sjekire s ušicama (Sl. 6, br. 9), sa jednostranim zaliscima (Sl. 6, br. 8) i noževe s širokom drškom (Sl. 6, br. 11), koji spadaju u muško naoružanje, te istočnoalpsku životinjsku fibulu (Sl. 6, br. 15; T. XI, 5, 6), kao i neke kasne varijante certoških fibula (Sl. 6, br. 16–17, 19; T. XI, 4) u muškoj i ženskoj nošnji.

Što se tiče podjele negovskog horizonta, koju je omogućilo tek objavljivanje Toplica i Magdalenske gore, važi, razumije se, isto što i za

---

[191] B. Teržan, AV 32, 1981, 659 ss.
[192] T. Knez, 1978.
[193] H. Hencken, 1978, 30 s. Fig. 108–112. 36 ss., Fig. 135–149; M. Hoernes, 1915.
[194] O.-H. Frey, 1974.

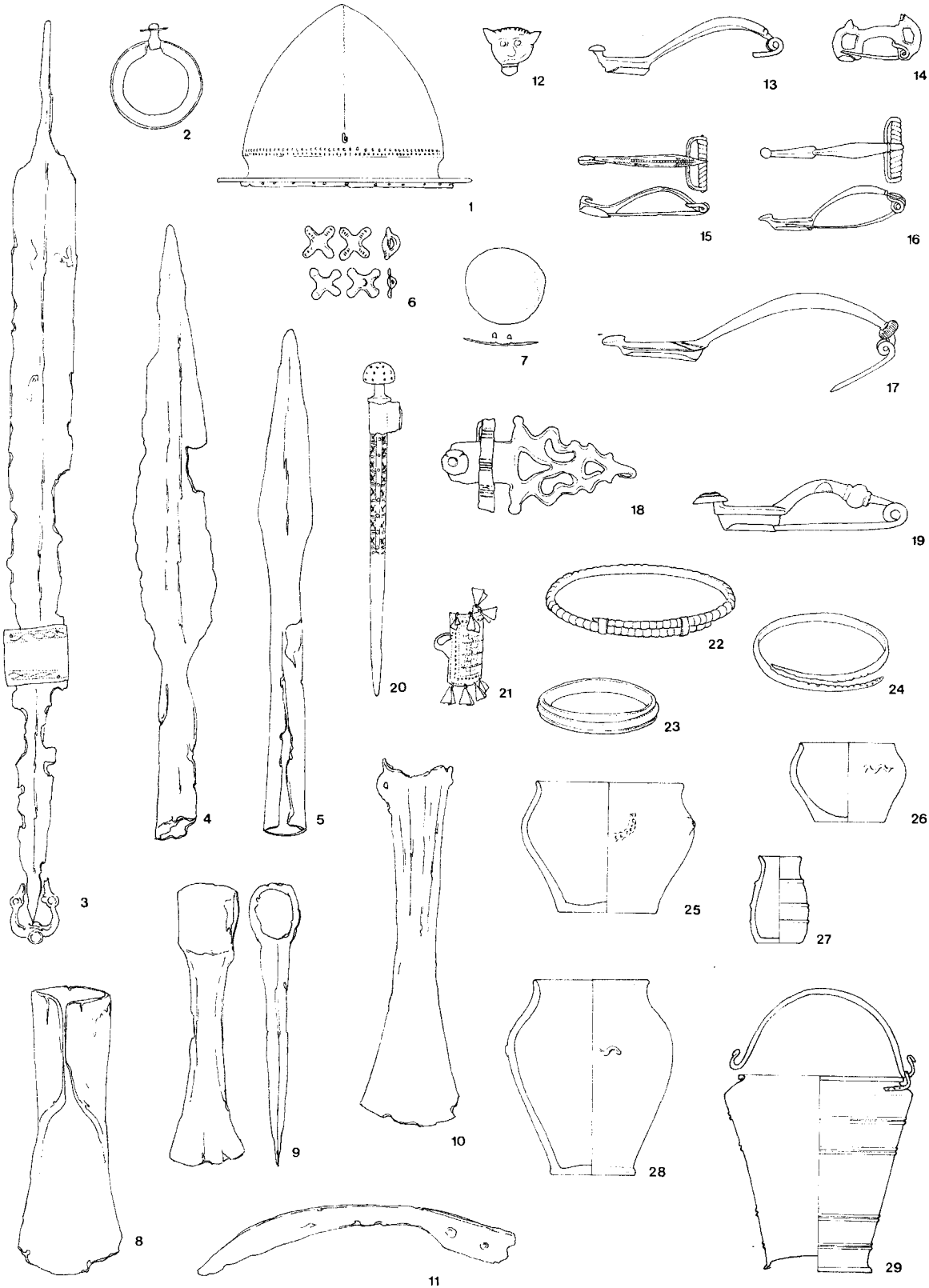

Sl. 6 — Dolenjska grupa — Stupanj negovske kacige

podjelu certoškog stupnja, naime, da se radi samo o tendencijama, koje je B. Teržan neosporno pravilno registrirala. No, nemoguće je uvijek ustanoviti u kojoj mjeri njena podjela odražava samo kronološke razlike. Moguće su, naravno, i socijalne, tim više što svi bogati grobovi s negovskom kacigom spadaju u stariji podstupanj.

Oružje. — Jugoistočnoalpski tip negovske kacige (T. X, 2; Sl. 6, 1) javlja se u veoma standardnom obliku i uvijek u istoj tehničkoj izradi (v. nap. 141). Kaciga je bila izlivena iz jednog komada, zatim kovanjem doradena i s vanjske strane polirana; u prosjeku jugoistočnoalpski tip je visok 20 cm, a prečnik mu je oko 28 × 26 cm. Nasuprot italskoj varijanti, kaciga ima šire rubove, no glavna je razlika u oblikovanju ivica rubova. Dok italska varijanta ima široku ivicu, u našem tipu ova je uvijena i na donjem dijelu rubova drži poseban komad lima. Služio je za pričvršćivanje podloge i na obje strane često je bio uvijen u petlju, u koju je bio utaknut remen radi pričvršćivanja kacige za vrat. Glava kacige na vrhu se zaključuje bridom, dok je prelaz u rubove udubljen. Sprijeda i otraga kaciga obično ima nastavke za pričvršćivanje perjanice. Obično je ornamentirana žigosanim kružićima i drugim motivima i to na glavi iznad udubljenog dijela i na posebnom komadu lima koji je držao podlogu. Među motivima preovladavaju kružići, palmete i pravougaoni motivi.

U Dolenjskoj je pronađeno 16 kaciga naše varijante (nasuprot tri italske varijante), dok nam ih je izvan Dolenjske poznato još 20 iz negovske ostave, zatim dvije iz Gorenjske, jedna iz Koruške, pet iz Primorske i jedna iz Bosne.

Kao što je već rečeno, svi dolenjski primjerci, ukoliko se mogu datirati, bez izuzetka potiču iz negovskog stupnja i predstavljaju njegov vodeći tip. U Primorskoj je, međutim, drugačije. Kacige iz Idrije kraj Bače i iz Reke kraj Cerkna potiču iz kasnolatenskog perioda. Također je i za dvostruki grob iz Solkana saopćeno da se u njemu nalazio lonac pun novca. Iako ne znamo o kakvom je novcu riječ, moramo isto tako računati s istim, kasnolatenskim periodom. Pri tome je također važno i to da je izrada kacige iz Idrije već drugačija nego dolenjskih primjeraka: izlivena je bila u dva dijela koji su na sredini zalemljeni. A sasvim je iste tehničke izrade i kasnolatenski primjerak iz Giubiasca. Kasni primorski primjerci kaciga negovskog tipa, dakle, ne mogu pokolebati datacije dolenjskih kaciga.

Od ofanzivnog oružja poznata su nam tri ranolatenska mača (Sl. 6, br. 3), sva tri s Magdalenske gore. Sve ih moramo smatrati importom iz keltskog prostora, mada je moguće da je mač bio u češćoj upotrebi nego što bi se to smjelo zaključivati samo na osnovu grobnih nalaza. U grobovima, naime, veoma često nailazimo na male obruče s pomičnim člankom (Sl. 6, br. 2), za koje je O.-H. Frey na osnovu komparativne građe iz keltskog područja pretpostavio da su dio pojasne opreme na kojem su visjeli mačevi.

U takvim bismo slučajevima mogli zaključiti da je pokojnik nosio mač, ali da on nije bio položen u grob. U upotrebi i dalje ostaju koplja i sjekire kao standardno halštatsko oružje (T. X, 5, 7, 8; Sl. 6, br. 4, 5, 8—10). U bogatim grobovima može se naći i po više kopalja. Među karakterističnim oblicima tog vremena valja spomenuti romboidne oblike; tobolci kopalja nerijetko su ornamentirani, odnosno zadebljani (T. X, 7, 8).

Među sjekirama i dalje je u upotrebi sjekira s tulcem (T. X, 5; Sl. 6, br. 10). One su sada obično vitke i imaju male ušice, kao što je to bilo uobičajeno već u certoškom horizontu. Nove su, međutim, sjekire s ušicama (Sl. 6, br. 9) i sjekire sa zaliscima na jednoj strani (Sl. 6, br. 8). U skromnijim grobovima sada je najčešće samo jedno koplje, koje se može naći i u kombinaciji s nožem, što nedvosmisleno govori da je keltski način naoružanja počeo potiskivati halštatski. Slično važi i za pojavu noža sa širokom lisnatom drškom. Po obliku nož je, doduše, tvorevina dolenjske halštatske kulture, ali širenje njegove upotrebe treba već pripisati keltskom kulturnom krugu.

U grobovima velikaša i dalje nalazimo skitsku konjsku opremu, željezne đemove (T. X, 4) i falere (T. X, 6). Kao što pokazuju grobovi na Magdalenskoj gori i u Novom Mestu, kada je riječ o đemovima, radi se o proizvodima koje je u to doba uobličio dolenjski halštatski krug (6. tip skitskih đemova, po M. Guštin—B. Teržan).[195]

Metalne posude. — Još uvijek su veoma brojne situle. Karakterističnu formu tog doba predstavlja konkavno povijen omotač, kakav nam nude primjerci iz Valične vasi, Magdalenske gore, Vača i Novog Mesta. Nov je i za ovu fazu karakterističan ornament.[196]

Javljaju se još uvijek i brončani kotlići (Sl. 5, br. 26) i ciste u oblicima kakvi su nam poznati i iz ranijeg horizonta (Sl. 5, br. 26—27).

Do znatne promjene došlo je u muškoj nošnji. U bogatim grobovima vrlo se često nalazi garnitura za pojas, čije jezgro čini brončana kuka u obliku šipke (T. XI, 1), pričvršćena obručastim zakivkama za uski pravougaoni brončani lim. Ovoj garnituri pripada još i čitav niz okova i privjesaka najrazličitijih oblika[197] (T. XI, 3). Nedavno je jedan od tih privjesaka u obliku djeteline s pravougaonom kopčom i velikom zakivkom (T. XI, 2) analizirao L. Pauli.[198] Iako nije mogao ustanoviti njegovu funkciju, uspio je ukazati na paralele koje govore o iznenađujuće širokoj rasprostranjenosti spomenutog komada od zapadne Panonije do Francuske, svuda vezanu za ranolatenski period, što će reći za doba našeg negovskog horizonta.

---

[195] M. Guštin—B. Teržan, 1975.
[196] W. Lucke—O.-H. Frey, 1962. T. Knez, 1973. i 1984. (sa svom literaturom).
[197] T. Knez, 1978, Abb. 8—9.
[198] L. Pauli, 1980.

U isto vrijeme spada i ovalna kopča za pojas (Sl. 5, br. 24) izrađena u tehnici bušenja, kakvu nalazimo na Magdalenskoj gori, u Kostrevnici i Šmarjeti[199] koja ima svoj početak već u certoškom horizontu.

Za razliku od ova dva tipa kopči za pojas, koji su neosporno tvorevina dolenjskog halštatskog kulturnog kruga, trougaona kopča, izrađena u tehnici bušenja (Sl. 6, br. 18), izrazit je primjer proizvoda za koji je podsticaj došao iz ranolatenske kulture, s područja koje je W. Dehn označio kao latenski A krug.[200] Dolenjski komadi, koji su nam poznati čak u 14 primjeraka, predstavljaju prilično grubu imitaciju predložaka i sugurno su domaće izrade.

Sada se i u muškim grobovima dosta često nalazi ukrasni materijal. Tako su u novomeštanskom grobu s negovskom kacigom nađene narukvice i nanožnice (T. XI, 8—9), kao i čitava garnitura ogrlica od jantarskih i, još više, staklenih perli. Budući da kosti nisu sačuvane, ne može se dokazati da li se u ovom slučaju radi o dvostrukom pokopu. Bilo kako bilo, novomeštanski primjer nije usamljen.

Fibule. — U negovskom horizontu fibule nalazimo kako u muškim tako i u ženskim grobovima. Čini se, ipak, da su u muškim više ograničene na bogate grobove. Među fibulama vodeća je istočnoalpska životinjska fibula (Sl. 6, br. 15; T. XI, 5, 6), derivat certoške. I ona je, također, ograničena na alpsko područje. U Dolenjskoj je, na primjer, pronađena u grobu s negovskom kacigom u Novom Mestu. Česte su i kasne varijante certoške fibule (tip 7e, f, 8, 12, po B. Teržan, Sl. 6, br. 16—19), koje se sada prvi put javljaju, kao i varijante koje se nastavljaju iz certoškog horizonta. Nasuprot njima, fibule ranolatenske sheme, koji su u velikoj manjini, pokazuju jasan uticaj ranolatenske kulture sjeverno od Alpa. Povodom dvoglave fibule iz Toplica[201] mogli bismo, čak, govoriti o uvozu, a povodom ostalih prije o domaćoj izradi na bazi stranih uzora. Nedvojbeno latensko oblikovanje očituju i prsteni s Vača, ornamentirani maskama,[202] kao i životinjske glavice iz Šmarjete[203] (Sl. 6, br. 12).

Kada je riječ o obručastim ukrasima, teško je govoriti o novim tipovima; biće prije da se radi o nastavljanju certoške tipologije, čiju nam sliku donekle prikazuje dobro datiran grob u Novom Mestu (T. XI, 8, 9; T. Knez, 1981). Najčešće su šuplje brončane narukvice, odnosno nanožnice, bogato ornamentirane, čiji su krajevi utaknuti jedan u drugi. Brojne su i narukvice sa sitnim rebrima, čiji su završeci često prikačeni zakivkom (Sl. 6, br. 22), kao i neki jednostavni, samo na jednom kraju poprečno urezani

---

[199] I. Stare, 1953.
[200] O.-H. Frey, 1974.
[201] B. Teržan, 1976, Tab. 81:3. Za tu vrstu fibula vidi W. Dehn, 1966.
[202] J. V. S. Megaw, 1966, 164, Taf. 15:4 - 6.
[203] V. Stare, 1973, tab. 18:1 - 4, 71:2 -3.

tipovi sa završecima koji prelaze jedan preko drugog (Sl. 6, br. 24). Karakteristične za negovski stupanj jesu olovne narukvice[204] (Sl. 6, br. 23).

Među naušnicama još uvijek se nalaze cilindrične (Sl. 6, br. 21), a u to doba smjeli bismo uvrstiti i male obruče s petljama na koje su obješeni privjesci.

Za cjelokupan ukrasni inventar negovskog horizonta karakteristično je da predstavlja izbor iz certoške baštine. Ukoliko i ima novina, one su plod uticaja latenske kulture.

Keramika. — Za razliku od naoružanja i nošnje, u keramici tog doba ne nailazimo na direktne latenske uticaje. Keramika predstavlja dosta samovoljan izbor iz ranijih faza (T. XI, 10, 11) i više odražava bogatstvo i ukus pojedinih radionica, odnosno vodećeg sloja u pojedinim središtima, nego opće tendencije vremena. Crvena, reoksidacijski pečena keramika gotovo da je sasvim iščezla, bolja crno pečena keramika je dobro polirana, često ima vertikalna rebra ili je, pak, ornamentirana urezanim linijama — ornament se vraća starim tehnikama, koje podražavaju boranje najvećih površina, i urezanim motivima. U siromašnim grobovima keramika je rijetka. Ukoliko se i javlja, jednostavnih je oblika. Najviše je lonaca (tip 1, 6 i 8 po Dularu[205] Sl. 6, br. 25 28), ornament je češće nalijepljen, a nisu rijetki ni valovito rebro i čepovi s udubljenom sredinom. Kako forma tako i ornament produžavaju se potom i u latenski period.

*

Apsolutnu dataciju naših faza povoljno nam omogućavaju uska povezanost dolenjske kulturne skupine sa susjednim pokrajinama, prvenstveno s Italijom, kao i direktni import iz Mediterana.

Za početak faze važan je grob s antenskim mačem u Podzemelju. Antenski mač tipa Weltenburg,[206] posvuda je, a prije svega u Bologni, sa sigurnošću datiran u posljednje decenije 8. vijeka. Preko njega uspostavljamo pouzdanu povezanost s bolonjskom i estenskom kronologijom, koja je, opet, sa svoje strane precizno povezana s etruščanskom.[207] Ova je povezanost još više učvršćena gradom iz stupnja Ljubljana 2b, u kojoj možemo spomenuti iglu sa stožastom glavicom, fibulu s lisnatim lukom,[208] pa i keramiku (zdjela tipa Hostomice). Na osnovu spomenute građe kronološki je determinirana i ona koja je tipično dolenjska. Tako je potpuno utemeljena datacija početka stupnja Podzemelj u drugu polovinu 8. vijeka, kao što joj je završetak također sa sigurnošću determiniran početkom stičkog horizonta u

[204] H. Hencken, 1974.
[205] J. Dular, 1982, 28 ss.
[206] Vidi nap. 51.
[207] O.-H. Frey, 1969, 29 ss. K. Kilian, 1970, 1971. R. Peroni i dr. 1975.
[208] S. Gabrovec, 1976, 594.

sredinu 7. vijeka. Granica između starijeg i mlađeg dijela faze oko 700. godine može, razumije se, biti samo orijentaciona.

S izuzetnom sigurnošću je apsolutno fiksiran stiški vremenski horizont. Kada je riječ o tom horizontu, možemo već spomenuti i izravni uvoz apulske keramike, vrča (oinohoe) iz Stične i tronošca iz Novog Mesta.

Apulsku keramiku iz Dolenjske (Sl. 2, br. 23) kod nas je prvi skupio i kartirao O.-H. Frey,[209] da bi istraživanja na Dalmaciju proširio Š. Batović,[210] dok je istarsku detaljnije u posljednje vrijeme obradila D. Glogović.[211] Naš tip keramike je u posljednje vrijeme bio predmet veće pažnje i na izvornom prostoru svog porijekla.[212] Zaključke svih istraživača uvjerljivo je povezao J. Dular.[213] Takozvana apulska keramika pripada krugu daunijske, dok slovenačke primjerke uglavnom možemo povezati s istarskim i picenskim, čime je predočen i put dolenjskog importa. Za apsolutnu dataciju značajan je u prvom redu Picenum, gdje odgovarajuću keramiku, pouzdano datiranu u drugu polovinu 7. vijeka, nalazimo u nekropolama Novilara i Fabriano.[214] S importom apulske keramike povezano je i čitavo mnoštvo metalnih izrađevina za koje su podsticaji u to vrijeme stizali iz Picenuma (kao npr. za fibule sa dva i tri dugmeta na luku).

Vrč (oinohoe) iz Stične (Sl. 2, br. 22, grob s ukrašenim poklopcem) predstavlja korintsko-italski rad. P. Jacobsthal je u vrču vidio lokalnu imitaciju, pa ga je stoga datirao u kasnije doba.[215] Radi se, u stvari, o pravom importu, kojemu najprimjerenije paralele moramo tražiti u etruščanskim grobovima iz 7. vijeka.[216] Izvrsnu analogiju stiškom vrču predstavlja, prije svih, slavna oinohoe sa Tragliatelle,[217] značajna i zbog figuralnog ukrasa kojega smijemo porediti sa situlskom umjetnošću. Coretti Irdi je sada datira u vrijeme oko 640—630. godine.[218]

Import, isto tako, moramo vidjeti i u tronošcu iz groba u Novom Mestu. Najbolju mu paralelu nalazimo u Vetuloniji, u grobu Tomba del Duce, kao i u grupi njemu sličnih grobova koje datiramo u vrijeme između druge i treće četvrtine 7. vijeka.[219]

Tome moramo priključiti i čitav niz ornamentalnih motiva, kao što su motiv rozete čiji se kraci završavaju pupoljcima, zatim motiv polukružnih pletenica i biljnog cvijeta (Sl. 2,br. 21a). Rozete odgovaraju ranokorintskim i

---

[209] O.-H. Frey, 1969, 76.
[210] Š. Batović, 1976, 58, Karta 5.
[211] D. Glogović, 1979.
[212] De Juliis, 1977.
[213] J. Dular, 1982, 58.
[214] D. Lollini, 1976, 130.
[215] P. Jacobsthal, 1956, 179.
[216] H. Dohan, 1942, 75, 77, Tab. 39:18,19. Iste je naveo još Jacobsthal, 1956.
[217] G. Q. Giglioli, Studi Etr. 3, 1929, 111 ss, Tav. 23 ss.
[218] R. Peroni i dr., 1975, 159.
[219] G. Camporeale, 1967, 38 ss.

često se nalaze u etruščanskoj Italiji 7. vijeka,[220] da bi potom iščezle. Otuda su bile prihvaćene u svim pograničnim predalpskim i alpskim kulturama od zapadnih do istočnih Alpa. Isto se odnosi na preplet i biljni motiv, koje nalazimo na kacigi sastavljenog tipa s Magdalenske gore (T. IV, 5) i iz Novog Mesta. Preplet je poznat, također, u Vetuloniji (Tomba del duce), a biljni motiv na situli iz Este.[221] Navedene izrađevine i motive možemo izravno povezati s etruščanskim, pa su stoga od posebne vrijednosti za apsolutnu kronologiju. No, isto tako je značajan i znatan dio druge građe iz faze Stična za koju smo u analizi kazali da je bio izrađen prema italskim uzorcima, a da se ne bi moglo govoriti o direktnom preuzimanju ili, čak, uvozu. Pri tome u prvom redu mislimo na povezanost s estenskom kulturom i Picenumom. U tom slučaju važna je cjelokupna uska povezanost stiške faze s fazama Este IIc i II/III, te s fazama III i IVa u Picenumu, koja je bila već često isticana i opće je prihvaćena. Do razmimoilaženja dolazi isključivo u tumačenju kraja stiškog horizonta (Stična 2). O.-H. Frey stariji stiški stupanj izjednačava s estenskim IIc i II/III, a mlađi već s Este IIIa. Njegovo shvatanje izražava i kronološka tabela naše zajedničke kronološke studije, koju smo predočili na Beogradskom arheološkom kongresu,[222] mada sam ja sâm skloniji sinhroniziranju stupnja Stična 2 s Este II/III, pri čemu zbog prisustva zmijolikih fibula u grobu 27 tumulusa 48 u Stični, koji je jedan od njenih reprezentativnih grobova, valja pretpostaviti samo nešto duže trajanje stupnja Stična 2. U vezi s tom problematikom potrebno je upozoriti na novu kronologiju estenske kulture Peronijeve škole, koja uvjerljivim argumentima podiže apsolutnu kronologiju upravo za vrijeme koje se podudara s našim stičkim horizontom.[223] Bez namjere da se na ovom mjestu upuštam u detalje, samo bih upozorio na apsolutnu dataciju vrča iz groba 100 Este Rebato kao predstavnika IIc faze u vrijeme oko 680. godine, a time i samog groba već u sredinu 7. vijeka. Još važnija je, međutim, analiza etruščanskih elemenata na situli Randi i Bevenutti (prvu O.-H. Frey datira u svoju fazu IIc, a drugu u II/III). Na osnovu ove analize obje situle trebalo bi da budu izrađene još posljednjih decenija 7. vijeka (»630«), čime bi bila utemeljena i datacija oba groba u vrijeme prije 600. godine, a nalazi i jednog i drugog groba sadrže i jasne paralele s dolenjskim stičkim horizontom. Visoku dataciju zagovaraju, također, W. Johannovsky i G. Bergonzi.[224] Na osnovu toga s razlogom možemo kraj stičkog stupnja (Stična 2) staviti uporedo s krajem faze Este II/III prema Freyu u vrijeme oko 600. godine. Tek će podrobna analiza zmijolikih fibula kakve su nam poznate iz groba 27

---

220 O.-H. Frey, 1962, 69 ss; 1969, 49 ss.

221 S. Gabrovec, 1960a; O.-H. Frey, 1969, 102, Taf. 51—53. Također i na kacigi u Sesto Calende. Ibid., 47, Abb. 25.

222 O.-H. Frey—S. Gabrovec, 1971.

223 R. Peroni i dr. 1975, 157 ss.

224 W. Johannovsky, 1974, 211. G. Bergonzi, 1981, 25. ss.

tumulusa 48 u Stični moći da odgovori na pitanje kako daleko moramo (ukoliko uopće smijemo) ići s datacijom u šesti vijek.

U horizontu zmijolikih fibula gotovo da nemamo elemenata za apsolutnu dataciju. Mogli bismo jedino spomenuti apulski krater s životinjskim glavama s Magdalenske gore (grob 10, tumulus 13), grob koji zbog bodeža i romboidne kopče za pojas datiramo u ovaj horizont, što se slaže i s datacijom istog tipa daunijskih kantara, kako ju je ustanovio De Juliis. Stupanj zmijolikih fibula u cjelini možemo pouzdano uporediti s fazom Este IIIa prema O.-H. Freyu, dok je donja granica sa sigurnošću određena pojavom certoške fibule, za koju je Teržanova s čvrstim argumentima pokazala da se javlja istovremeno kao u Bologni i Este krajem 6. vijeka (također i G. Bergonzi 1981).

Certoška faza počinje istodobno s estenskom IIIb i certoškom u Bologni. U to nam je vrijeme poznat i grčki import, koji, međutim, ili nije preciznije datiran ili ga, pak, nalazimo u grobovima u kojima nema drugih priloga. Tako u grobu 37, tumulus 2 na Magdalenskoj gori imamo kiliks i vrč iz prve polovine 5. vijeka, ali su to jedini prilozi u grobu; u grobu 58 istog tumulusa nalazio se »italski, blijedocrveno oslikan kiliks«, koji spominje J. Szombathy, no on je danas izgubljen; za kiliks, pak, iz groba 126, tumulus 13 u istom nalazištu nije nam poznata tačna datacija. Kiliks iz groba 7, tumulus 2 u Stični bio je nedavno ponovo analiziran (P. S. Wells 1981, 52); i nova analiza pokazuje da spada u prvu polovinu 5. vijeka. Po izradi sigurno nije atički, najvjerovatnije je da je stigao u Stičnu s istočne strane jadranske obale. Pa i, po opisu skromni, prilozi iz tog groba danas su izgubljeni. Veoma su skromni i fragmenti grčke keramike, vjerovatno italske izrade, iz naseobine u Stični. Svi su bili pronađeni u trećem sloju, koji pripada certoškoj fazi.

Tako najpouzdaniji oslonac za apsolutnu dataciju početka certoške faze imamo u pojavi certoških fibula do koje dolazi u isto vrijeme kada i u Bologni i Este. Podjednako je značajna i negovska kaciga italske varijante (Sl. 5, br. 1), koju možemo dobro uporediti s etruščanskim primjercima, sa sigurnošću datiranim u posljednje decenije 6. vijeka (kao, na primjer, grob 47 tomba del guerriero u Vulciju i grob 80 u Bisenziju).[225] No, granicu između starijeg i mlađeg dijela certoške faze već je nemoguće odrediti. Jedino što bismo smjeli reći jeste da grobovi s negovskom kacigom italske varijante i s najstarijim certoškim fibulama (varijante 1a, 2, 3a i 4 po Teržanovoj) spadaju u vrijeme oko 500. godine, dok su ostali mlađi.

Nemamo također nikakvih pouzdanih oslonaca za razgraničenje certoške faze od negovske. Postavljanjem granice oko 450. godine željelo se,

---

[225] U. Ferraguti, Studi Etr. 11, 1937, 107 ss. S. Gabrovec, 1964–65, 38. M. Egg, vidi nap. 141. Istom tipu pripada i kaciga koju je Hieronim poslije pobjede nad Etruščanima kod Kuma 490. god. pr. n. e. darovao olimpijskom Zeusu. P. Reinecke, 1942 (1950), 163. S. Gabrovec, 1950, 102 i 1983a.

na jednoj strani, istaći uporednost razvoja s estenskom kulturom, a, na drugoj, ukazati na to da je negovski horizont već paralelan i s ranom latenskom fazom u srednjoevropskom smislu (Lt A i B 1), čiji se početak obično postavlja u sredinu 5. vijeka. Još je nepouzdaniji apsolutni kraj negovske faze. Predloženo vrijeme je provizorno i približno. Njime se želi samo naglasiti da s trajanjem negovskog horizonta moramo računati sve do početka latenskih nekropola, smještenog u doba Lt B 2, dok je početak Lt B 2, manje ili više prihvatljivo, smješten oko 300. godine pr. n. e.

Faza negovske kacige obuhvata, dakle, vrijeme Lt A i B 1 srednjoevropske latenske faze, odnosno fazu III c estenske kulture.

NASELJA

Vodeći tip naselja u dolenjskoj skupini predstavljaju gradine. To su visinska, dobro utvrđena naselja, koja su sve do danas sačuvala vidno mjesto u slovenačkom pejzažu i narodnom predanju. Njihov je broj izuzetno velik upravo u Dolenjskoj. U to će nas uvjeriti već i letimičan pogled na kartu arheoloških nalazišta Slovenije, gdje su sakupljeni, mada ne i kritički provjereni, svi podaci o njima.[226] Gradinama su već rano bili posvećivani stručni opisi i istraživanja.[227]

Najvažnije gradine leže na rubu većih ili manjih kotlina, odnosno iznad ravnice, koja očito predstavlja njihovo poljoprivredno zaleđe. Visina njihovog položaja iznad nizinskog zaleđa je različita i kreće se od 30 metara (Stična) pa sve do 100 i više metara (Magdalenska gora, na primjer, 160 m). Gradine su različite i s obzirom na veličinu. Najveća, Stična, duga je 800, široka 400 m, a površina joj je 23 ha; na drugom mjestu su isto tako značajne gradine kao što su, na primjer, Šmarjeta i Vače s približno 10 ha površine, ali većina ih je manja, oko 3—4 ha (Dobrnič, Vinkov vrh, Toplice i druga).[228] Brojke su približne, a moderna istraživanja su pokazala da mnoga naselja imaju još i dodatne zidine, koje im znatno povećavaju površinu. Tako je, na primjer, sada s Magdalenskom gorom i Podzemeljom.[229]

Sve spomenute gradine predstavljale su prebivališta većih zajednica. Oko njih redovno nalazimo tumulusna groblja u kojima su stanovnici pokopavali svoje umrle tokom više stoljeća. Upravo na osnovu njihovih nekropola i saznajemo o starosti naselja. Time, razumije se, nije rečeno da su svi žitelji stanovali u utvrđenom naselju. Već sama po sebi rasprostranjenost tumulusa na velikim udaljenostima od utvrđenih naselja (na primjer, u

---

[226] ANSI 1975. Kritički pregled i kontrolu vrši sada arheološka topografija Slovenije. Izišla je prva sveska J. Dular, 1985 (Bela Krajina).

[227] Historija istraživanja, vidi S. Gabrovec, 1974. i 1975a; 1975b; 1977.

[228] O.-H. Frey, 1968—1969. S. Gabrovec, 1975.

[229] S. Hvala—E. Kocuvan, Arheo 1, 1981, 34. J. Dular, 1985, 79 ss.

Stični) dokazuje da moramo voditi računa i o pojedinim kućama, odnosno većim ili manjim zaseocima, i izvan utvrđenog naselja.

Poznate su nam osim toga, i gradine s drugačijim položajem, kojima ekonomsko zaleđe nije bila obradiva zemlja nego pašnjaci. One leže na višim položajima (čak 300 i više metara iznad ravnice), često se nalaze na prevojima, tako da dominiraju nad putevima i prolazima. Obično se nalaze u vizuelnoj vezi s nizinskim naseljima, u njihovom vidokrugu. Na ovu vrstu gradina, kao i na njihove osobenosti u Beloj krajini, nedavno je upozorio J. Dular.[230] Slične bismo primjere mogli navesti i u okolici Stične, ali se uglavnom osjeća nedostatak odgovarajućih istraživanja.

Ova dva tipa gradina neosporno imaju različite funkcije, o čemu, međutim, danas možemo govoriti još samo manje-više spekulativno; sistematska istraživanja u Beloj krajini već su pokazala i prve rezultate, o kojima ćemo još govoriti kada bude riječi o društvenom uređenju.

Visinska, utvrđena naselja nisu jedini tip naselja. Pored njih, imamo i nizinska, koja leže na okukama rijeka, odnosno uz njihove tokove. I u tom pogledu nam sada već dobro istražena Bela krajina (Dular, 1985) pruža lijep primjer: od pet vodećih naseobina dvije su visinske i utvrđene (Kučar iznad Podzemelja i Šlemine iznad Vinice), a čak tri, također važne, smještene su uz rijeke i nisu nam poznate njihove zidine (Metlika, Črnomelj i Pusti Gradec). Ovom tipu naselja smjeli bismo priključiti i neka druga, možda i Novo Mesto,[231] gdje je položaj između rukavaca Krke — tu se nalazi i današnji grad — upravo idealan za življenje. Odgovarajuća tumulusna nekropola u Kandiji ukazuje na ovu naseobinu, bez obzira što do danas ona još nije potvrđena. Ako je naša pretpostavka pravilna, nova bi se naseobina u Novom Mestu pojavila tek u horizontu Stična, dok bi starija, iz stupnja Podzemelj, bila na Marofu. Ako je suditi po oba odgovarajuća tumulusa i po latenskom groblju, vjerovatno je da je naseobina na Marofu i dalje postojala u punom željeznom dobu. J. Pečnik, kao dobar poznavalac Dolenjske, među nizinskim naseobinama spominje samo jednu, i to Stražu na Krki. Naselje je s južne strane bilo prirodno zaštićeno rijekom Krkom, sa sjeverne vrletnom Straškom gorom, a na nezaštićenim dijelovima visokim nasipima.[232] Nizinske naseobine na obalama ili između rukavaca rijeke samo su skromno dokumentirane. Bogata nalazišta s mnogim topionicama željezne rude poznata su nam jedino u Straži.[233]

Više se može govoriti o visinskim naseljima. Nešto je već rečeno o njihovim različitim položajima i veličini. Uvijek su prilagođena terenu, pa stoga mogu biti najrazličitijih oblika. Obično se nalaze u blizini rijeka,

---

[230] J. Dular, 1985, 21 ss.
[231] T. Knez, 1972 (avionski snimci Novog Mesta).
[232] J. Pečnik, Izvestja Muz. društva za Kranjsko 4, 1894, 111.
[233] A. Müllner, 1909, 69.

odnosno jakih izvora, ali je usljed prirode kraškog zemljišta opskrba vodom nerijetko bila veoma teška, te su im morali biti poznati rezervoari za vodu u samom naselju, pojilišta. Naselje obično ima jednostruke zidine koje ga okružuju sa svih strana; bez njih su mogle ostati jedino prirodno dobro zaštićene strane. Rjeđe su naseobine koje, pored središnjih, čvrsto građenih zidina, imaju i dopunske, čime im je bio proširen centralni prostor. Takve su, na primjer, Magdalenska gora, Libna i Podzemelj.[234] No, na osnovu dosadašnjih istraživanja ne znamo kakav je među njima vremenski odnos. Na primjeru Libne vidljivo je da je spoljašnji zid drugačije građen nego centralni: dok su centralne zidine bile izgrađene uobičajenom tehnikom suhog zida i nasipa od zemlje, vanjske su bile od ilovače i drveta. Drugačije je, opet, u Stični; znamo da su tu oba poprečna zida nastala kasnije, u razvijenom latenskom periodu i da ne pripadaju sistemu prvobitne naseobine.

Ulazi u naseobine su različiti.[235] Najčešći tip su frontalni ulazi s istakom, tj. postavljeni tako, da je jedan zid do ulaza više izmaknut prema vani, takozvana skajska vrata; međutim, oni se često ne drže klasične sheme, prema kojoj bi unutarniji krak vrata morao biti na desnoj strani, kako se neprijatelj u prodoru ne bi mogao od branilaca zaštititi svojim štitom. Još su česti i jednostavni ulazi sa zidom koji je samo s obje strane ojačan ili donekle produžen u unutrašnjost. Ni u jednom slučaju ulazi nisu bili sistematično otkopani.

Iskopavanja u Stični[236] pokazala su nam i to kakve su bile zidine tog vremena. U Stični razlikujemo dva tipa. Prvi je dva metra širok suhi zid, na unutarnjoj i vanjskoj fronti izgrađen od velikih, brižljivo odabranih kamenih blokova, koji su, doduše, neobrađeni, ali prema napolju okrenuti širokim ravnim stranama, tako da su vanjski zidovi bili relativno ravni i glatki. Blokovi su međusobno bili čvrsto vezani, tako da se pojedino kamenje samo uz napor može iščupati iz zida. Kamenje je između fronti bilo jednostavno nabacano. Najstarije stičke zidine, duge 2,3 km, u cijelosti su bile izgrađene u ovoj tehnici. Kada se suhi zid nalazio na nagnutom terenu, odnosno na obronku, pred sobom je s vanjske strane imao zemljani nasip, koji mu je štitio temelje sprečavajući ga da se nagne na vanjsku stranu.

Drugi model stičkih zidina sastoji se od tri metra širokog suhozida izgrađenog isto kao i stariji, ali s važnom dodatnom konstrukcijom. Nju čine vertikalni drveni podupirači, simetrično postavljeni s vanjske i unutrašnje strane kamenitih zidina i u prosjeku udaljeni jedan od drugog tri metra. Poprečne horizontalne grede, koje bi trebalo da povezuju vertikalne

---

234 M. Guštin, 1974. i 1977. Vidi još i nap. 229.

235 M. Guštin, 1978.

236 S. Gabrovec – O. H. Frey – S. Foltiny, 1969. S. Gabrovec, 1975a; 1975b, i 1977.

podupirače bar u donjim položajima, nisu bile ustanovljene osim u jednom jedinom i zato pomalo sumnjivom slučaju. Planska i sistematična iskopavanja u Stični više govore o tome da, bar u donjem dijelu, vezivne poprečne konstrukcije stvarno nije ni bilo, no nije isključeno, čak je, nasuprot, vjerovatno, da su drveni vertikalni podupirači bili međusobno povezani na gornjem dijelu, gdje, međutim, horizontalne grede nisu više mogle biti očuvane. Okomiti drveni podupirači nepobitno su potvrđeni udubinama u zidu i ležištima za kolje. S vanjske strane oni su vjerovatno sezali preko visine zida i bili nosioci grudobrana. Danas se više ne može utvrditi koliko bi bila opravdana pomisao i na zaštitni krov. Ovom modelu zidina pripada još jedan element: zemljani nasip na vanjskoj strani koji je štitio temelje suhozida i, u prvom redu, drvene podupirače. Moguće je da baš zato nije ni bila potrebna horizontalna drvena konstrukcija u donjem dijelu suhozida. Zidine izgrađene na ovaj način bile su, također, izvedene cijelim obimom stičke gradine.

Stariji je prvi tip zidina (zid I). U Stični su izgrađene već na početku, to jest u fazi Podzemelj. Drugi tip (zid II) mlađi je i izgrađen je u fazi Stična 2 i fazi zmijolikih fibula. Poslije njega izgradili su u Stični zidine i treći put (zid III), koje su po mnogim elementima slične drugom tipu, ali zbog njihove loše očuvanosti nismo u detaljima upoznati s načinom gradnje.

Oba tipa zidina kakve su otkrivene u Stični smijemo smatrati karakterističnom vrstom odbrambenih zidova u dolenjskom halštatskom krugu. To nam više naznačavaju no što dokazuju i druga iskopavanja manjeg obima. Pri tom mislim prvenstveno na Libnu, Vače, Vinji vrh, Velike Malence.[237] U svim navedenim slučajevima nailazimo na pojedine elemente stičkih zidina (suhozid, zemljani nasip), no tek nam je sistematsko iskopavanje u Stični pomoglo da ih bolje shvatimo, a da ih nismo obavezni po svaku cijenu rekonstruirati u smislu stičkih zidina, o čemu nam svjedoči Libna, kao drugo najbolje istraženo utvrđenje dolenjskih naseobina. U svakom slučaju, mada ne kao jedini, stički model moramo očekivati i na drugim mjestima u Dolenjskoj.

Pri tome prvenstveno mislim na drugi tip stičkih zidina (zid II) s kombinacijom suhozida, drvene konstrukcije i sa zemljanim nasipom ispred zidina. Dok je prvi tip — obični suhozid — opća pojava, i jedino mu širina može biti različita, stički zid II predstavlja za sada jedinstvenu konstrukciju, tako da se može govoriti o stičkom modelu zidina. Ipak, ovu konstataciju ne smijemo precijeniti, pošto je sigurno u pitanju i stanje istraživanja. Podloge i urezi u suhozidu kao dokaz za vertikalne podupirače mogu se otkriti isključivo pažljivim i sistematskim iskopavanjima, a takvih gotovo da i nije bilo.

---

[237] Literaturu vidi kod S. Gabrovec, 1975b.

Osvrnemo li se za analogijama, naći ćemo ih, prije svega, u građevinskoj tehnici zidina tipa Altkönig-Preist[238] u zapadnom halštatskom krugu, mada su ova poređenja više spoljašnja. U tipu Altkönig-Preist drveni podupirači postavljeni su znatno gušće nego u Stični, obično na udaljenosti 0,80—2 m, i međusobno su horizontalno povezani, i to na malim visinskim razmacima od 0,30 do 0,45 m. Drveni materijal ovdje je bitan dio konstrukcije, koju kamen, u prvom redu na frontama zidina, samo dopunjuje, dok je, nasuprot tome, u Stični osnovna kamena konstrukcija, a drvena je samo pomoćna. Okomiti drveni podupirači u Stični trebalo je, naime, da u prvom redu sprečavaju ispadanje kamenja i naginjanje zidina. Za stički model bitan je, također, i nasip od ilovače ispred zidina. Za razliku od toga, u tipu Altkönig-Preist čest je zemljani nasip unutar utvrđenja, takozvani agger, karakterističan za etruščanske zidine.

Kada smo u vezi sa Stičnom spomenuli tip Altkönig-Preist, nismo imali na umu nikakvu međuovisnost. Stički model utvrđenja ne može biti ovisan o tipu Altkönig-Preist prije svega zato što je stariji. Stički se model javio već u fazi Stična, što će reći krajem 7. vijeka, dok je srednjoevropski tip Altkönig-Preist mlađi i potvrđen je tek potkraj mlađeg halštatskog perioda.

Pored oba tipa kamenih zidova koji su otkriveni u Stični, moramo još računati sa zemljanim nasipom s drvenom konstrukcijom, kakav nam je, makar u skromnom obliku, poznat u Libni.

Teško je objasniti nastanak i jednog i drugog tipa kamenih zidina, a naročito stičkog modela. Domaća tradicija jedva da bi došla u obzir. Na užem području dolenjske skupine nije nam poznato nijedno utvrđenje iz brončanog doba, odnosno kulture žarnih polja. U podravskim nizinskim naseobinama iz kulture žarnih polja znamo samo za zemljane opkope i drvenu konstrukciju, najbolje dokumentiranu u Ormožu.[239] Uporediti bismo mogli jedino gradine u notranjskoj skupini, prvenstveno na Krasu, čiji nastanak postavljamo već u srednje brončano doba i koja su od samog početka bila utvrđena kamenim zidom u suhoj tehnici. Podjednako bismo, kada je riječ o susjedstvu, mogli navesti i Istru.

Kamena konstrukcija, a osobito pažljivo i majstorsko oblikovanje frontalnih zidova, sigurno je mediteranski element. Kameni zidovi u Istri i na slovenačkom krasu iz brončanog doba mogu objasniti puteve kojima je ova tehnika dospjela u centralnu Sloveniju. Ovim su putevima stizali i podsticaji za izradu metalnih zanatskih proizvoda početkom prve milenije, čiji je rezultat bila »jadranska protokoiné«.[240] Drugi element, drvena konstrukcija i zemljani nasip, stara je svojina kontinentalne Evrope brončanog doba, odnosno kulture žarnih polja. Ako se u Dolenjskoj obje

[238] W. Dehn, 1974.
[239] B. Perc, AV 13—14, 1962—63, 375 ss.
[240] S. Gabrovec, 1983, 87.

komponente, mediteranska i kontinentalna, stvaralački sjedinjuju, onda nam to samo potvrđuju analize kojima smo objasnili i materijalnu kulturu dolenjske skupine.

Nepotpuniji su podaci o kućnoj arhitekturi, u prvom redu zato što su planska stička iskopavanja prvenstveno bila posvećena odbrambenim zidinama, a manje unutrašnjim dijelovima gradine. Iz njih, ipak, saznajemo da se mora računati s naseljenošću cjelokupnog utvrđenog prostora, iako očuvanost nije posvuda ista. Osobito su gusto bili naseljeni dijelovi tik do zidina, ali i na unutrašnjim terasama, i na obroncima. Iza zidina nalazio se prazan prostor — hodnik, koji je omogućavao pristup zidinama. Od naseljenog prostora bio je odvojen kamenom ogradom. Sve to ukazuje na plansku zamisao naseobine, iako je činjenica da pristup zidinama nije bio uvijek poštovan. Neposredno pred izgradnju drugog zida na praznom bi prostoru, hodniku, bile izgrađene drvene skele i naslonjene na zid, da bi kasnije hodnik bio ponovo obnovljen.

I pored mnoštva ostataka kućnog lijepa i uglja, nije nam poznat nijedan tlocrt kućne arhitekture porijeklom iz starijih slojeva Stične. Najstarije su drvene građevine naslonjene na odbrambeni zid u južnom dijelu stičkog naselja. Drvene grede, često pravougaonog presjeka, i neobrađene daske jedini su očuvani elementi građevine koja se proteže uz jugoistočni zid stičkog naselja u dužini većoj od 11 m, što će reći na čitavom otkopanom prostoru, na jugozapadu još i više, a unutra dobra dva metra. Nisu pronađeni nikakvi kameni temelji ili ležišta za kolje.

Iz kasnijeg vremena, iz certoškog horizonta, u Stični su nam već poznati i kameni temelji za kuće kako za one neposredno do odbrambenog zida tako i za kuće koje su bile ukopane u obronke, odnosno na unutrašnjoj terasi stičke naseobine. No, ni u jednom slučaju stičko nam iskopavanje, usljed već spomenutih uzroka, nije pružilo cjelovit tlocrt kuće niti uvid u detalje građenja. Ovaj uvid ne možemo steći ni na osnovu brojnih Šmidovih iskopavanja naseobina,[241] koja su ostala loše dokumentirana. Šmid nam govori o kućama različite veličine, čija je dužina iznosila i do 12, a širina do 5 metara, ali je najčešća veličina iznosila oko 4 m; kuće su imale kamene temelje i drvenu konstrukciju, ožbukanu ilovačom. Imaju i ognjišta, a nerijetko i podignut prostor. U njima su često nađeni i ostaci željezne troske, ponekad i brončane, na osnovu čega Šmid u takvim kućama vidi kovačnice i topionice. Međutim, kao što je već rečeno, za sagledavanje unutrašnjosti naselja nedostaju nam sistematska moderna iskopavanja.

[241] W. Schmid, 1939. Šmidova iskopavanja ostala su većim dijelom nepublicirana. Cfr. S. Gabrovec, 1975b sa literaturom.

NAČIN POKOPA

Za dolenjsku skupinu karakterističan je pokop inhumacijom u tumulusu. Upravo na osnovu takvog načina pokopa najpotpunije smo odredili i geografski omedili dolenjsku grupu. Dolenjski tumulus ima niz specifičnosti karakterističnih baš za ovu skupinu: to je porodični tumulus u koji su porodice, odnosno šire porodične zajednice, ukopavane tokom više generacija; arheološkim rječnikom kazano, tokom više arheoloških faza (kao, na primjer, u velikom tumulusu 48 u Stični od faze Stična I do certoške faze, to jest oko 200 godina; isto toliko i u tumulusu 5). Grobovi u tumulusu leže tangencionalno u krugu, i to oko nepopunjene sredine, dakle, bez centralnog groba, ali se može desiti da budu i oko središnjeg groba. Za razliku od sahranjivanja pod tumulima ravni skeletni grobovi predstavljaju prave izuzetke. Spominju se u Kostrevnici, Zagorju i Valičnoj vasi, ali, ni u jednom slučaju nisu pouzdano dokumentirani.

To su ujedno i osobenosti koje dolenjsku skupinu oštro odvajaju od svih susjednih skupina: od svetolucijske, gdje znamo samo za pokop inkremacijom; od skupine Martijanec-Kaptol, gdje imamo doduše, tumulus, ali isključivo s inkremacijom; te od Notranjske s ravnim grobovima kako s inkremacijom tako i s inhumacijom.

Tumulusi su različite veličine. Tako su nam poznati vrlo veliki tumulusi, prvenstveno u značajnijim nalazištima, kao što su Stična, Magdalenska gora i Podzemelj, koji mjere 50—70 m u promjeru i kojima do danas očuvana visina iznosi 6 i više metara, no većina ih je manja, i njihova veličina ne prelazi 15-30 m. Smješteni su, u različitom broju, oko utvrđenog naselja; u Stični ih ima još i danas bolje ili lošije očuvanih 125. Nailazimo i na slučajeve pojedinačnih tumulusa i oni nerijetko leže na visinama bez utvrđene veze s poznatim naseljima. Takvi su, na primjer, tumulusi u okolini Boštanja.[242]

U velikim tumulusima znalo je biti pokopano i više od 200 pokojnika. Za tumulus 2 na Magdalenskoj gori imamo podatak da se u njemu nalazilo 350 grobova.[243] Zbog nepažljivih iskopavanja, međutim, tačan broj se često ne može utvrditi, što se u prvom redu odnosi na iskopavanja vojvotkinje Mecklenburg. U manjim tumulusima u prosjeku je bilo 20—30 grobova.

I pored toga što je u godinama prije prvog svjetskog rata bilo prekopano na stotine tumulusa, prve njegove planove, a time i uvid u strukturu tumulusa, dobili smo tek s iskopavanjima nakon posljednjeg rata. Način pokopa najbolje možemo ustanoviti na osnovu dva iskopana tumulusa u Stični (tumulusi 48 i 5). Tumulus 48 predstavlja primjer velikog tumulusa (u promjeru 50 m) i brojao je 183 groba,[244] dok je u tumulusu 5,

[242] M. Guštin, 1974.
[243] S. Rutar, Izvjestja Muz. društva za Kranjsko 3, 1893, 292. M. Hoernes, 1915, 98.
[244] S. Gabrovec, 1974, 1975a. ANSI 1975, 197.

koji je sa svojom veličinom od 21 m primjer manjih tumulusa, bio 31 grob. Kako nam govore bolje očuvani grobovi, prije svega u velikom tumulusu 48 u Stični, umrli su bili polagani u drvene kovčege od cijepanih dasaka. Obično su dobro očuvane samo donje daske, dok pobočne i gornje nalazimo samo u skromnim tragovima. Ispod donjih dasaka kovčega nalazile su se na prednjem i zadnjem dijelu dvije poprečne daske ili kolca, koji su služili za nošenje kovčega. Dobro očuvani kovčezi u tumulusu su rijetki; gotovo uvijek su nađeni samo ostaci drveta, koji nam govore da je upotreba kovčega predstavljala pravilo. Grobovi su često bili pokriveni teškim kamenim pločama ili, pak, prekriveni i obloženi kamenjem, što u prvom redu važi za bogatije grobove, koji su se od običnih razlikovali i po veličini kovčega: on je u bogatim grobovima bio dug 4 i više metara, širok 2, dok mu je u običnim veličina bila 2 × 1 m. Ipak, većina grobova je bila bez kamene oplate. Mrtvi su ležali na leđima u ispruženom položaju, a bili su pokopani u različitim smjerovima. U kiseloj dolenjskoj ilovači kosti nisu očuvane, pa smo smjer i položaj tijela mogli odrediti samo po razmještaju priloga. Zbog svega toga su podaci o broju grobova iz starijih iskopavanja veoma nepouzdani.

Mrtvi su bili pokopavani odjeveni, pa i većina priloga pripada nošnji, kojoj moramo priključiti i amulete i obilježja društvenog statusa (oružje, konjska oprema). Uže u grobni kult spadaju keramični prilozi, koji su obično bili stavljani uz noge. Specifičnost dolenjskih tumulusa predstavlja i pokop konja s umrlim. Konj je mogao biti pokopan u cijelosti, u posebnoj grobnoj jami, ili samo djelimično (obično samo glava, a ponekad i gornji dio tijela). Pažljivim posmatranjem u tumulusima 5 i 48 u Stični otkriveni su pokopi konja: u prvom dva djelimična, jedan uz grob 10 (pokojnik je imao konjsku opremu), a drugi je ležao samostalno; u drugom (tumulus 48) četiri, i to tri samostalna i jedan uz noge skeleta 104 (samo glava i gornji dio konjskog kostura). U relativno velikom broju konjski pokopi su potvrđeni i na Magdalenskoj gori,[245] Brezju[246] i Libni[247]. Konji su prosto polagani u tumulus bez svoje konjske opreme, obično uz muške grobove, u kojima se nalaziła konjska oprema i oružje. Najstariji pokop konja poznat nam je u Libni, iz stupnja Stična 2 (Špilerov tumulus, grob 6), većina njih je kasnija. Osobito je zanimljiv dvostruki pokop na Magdalenskoj gori (grob 29, tumulus 5), gdje su bila pokopana, čak, četiri konja, jedan vrlo star.[248] U slučajevima kada mu je to omogućila dobra očuvanost, S. Bökönyi je (1968) uspio odrediti i rasu konja. Konji su pripadali skitskom tipu (kao, na primjer, na Magdalenskoj gori, grob 43, tumulus 4 i grob 29, tumulus 5), te su, dakle, pripadali drugoj rasi od konja u zapadnom halštatskom krugu i, kao što ćemo vidjeti, od konja čiji su ostaci pronađeni u stičkoj naseobini.

[245] S. Bökönyi, 1968, 11 ss.
[246] K. Kromer, 1959a, 21.
[247] M. Guštin, 1976, 19.
[248] H. Hencken, 1978, 36.

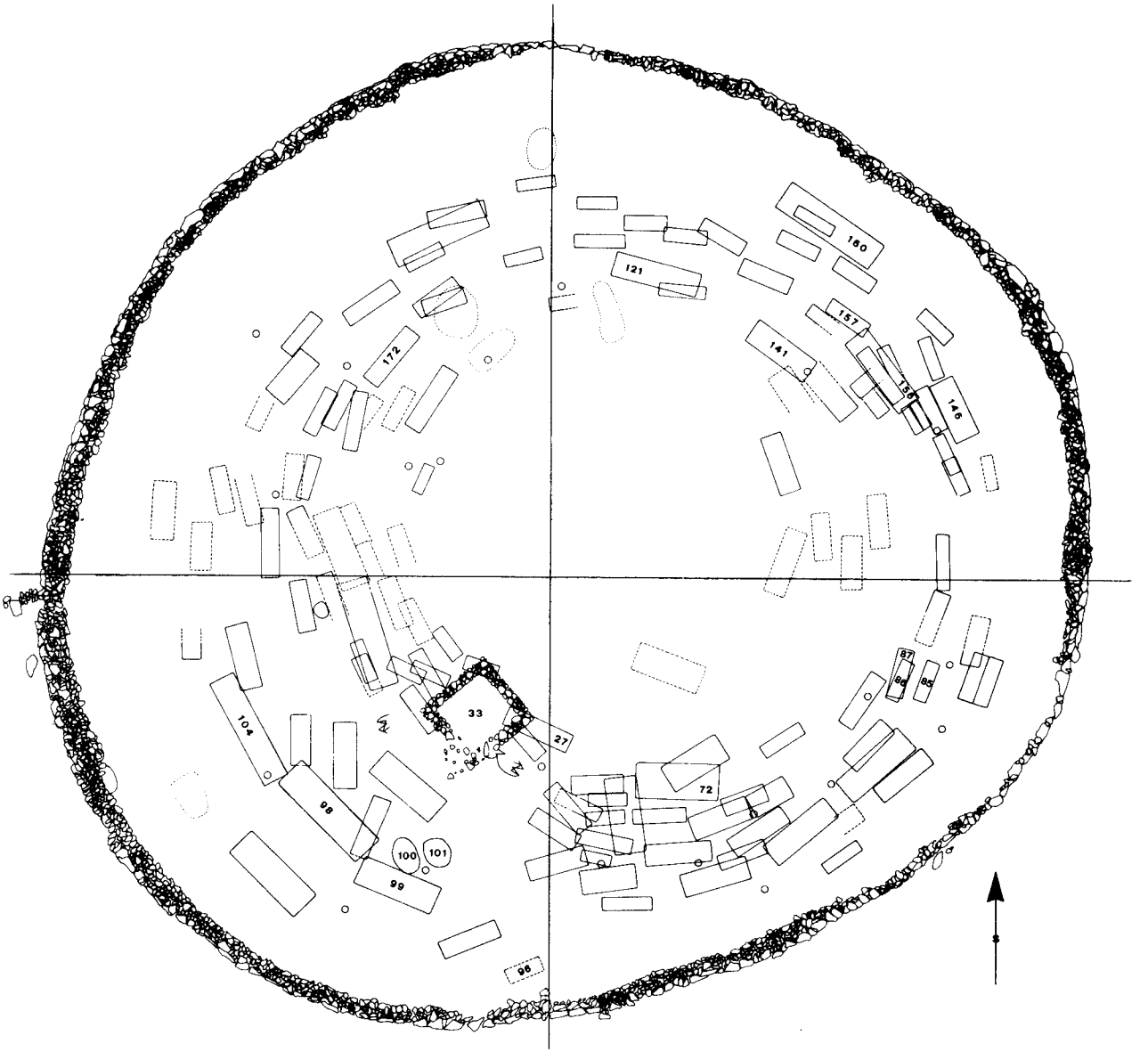

STIČNA — Tlocrt gomile 48.

Nastanak porodičnih tumulusa nije potpuno jasan. U svakom slučaju, tumulus nije bio odjednom nasut, već je nastajao postepeno. Kružni raspored grobova pretpostavlja središnji grob začetnika porodične zajednice, oko kojeg su potom pokopavani njeni članovi tokom više generacija. Takvi su nam tumulusi odista i poznati. U Stični je takav tumulus 5, u kojem je centralni grob, doduše, bio opljačkan, ali bogat kameni obod i očuvana apulska keramika, kao i igla, ipak nedvosmisleno dokazuju da je u pitanju grob starješine i ujedno najstariji grob u tumulusu. Slično važi i za obližnji tumulus koji je iskopala vojvotkinja Mecklenburg (Vir, grob 11, u kojem je pokojnik po svoj prilici imao kacigu zdjelastog tipa).[249] No, uvijek, čak i češće, nije tako. Tako nijedan od četiri tumulusa što ih je iskopao T. Knez u Novom Mestu[250] nema centralni grob, kao ni tumulus 48 u Stični.

Kako da objasnimo nastanak tumulusa bez središnjeg groba, ukazuje nam struktura velikog tumulusa 48 u Stični. Tumulus 48 nastajao je postepeno,[251] tako što je prvo bio nasut manji tumulus (promjera 24 i visine 3 metra) i oko njega smješteni prvi, najstariji grobovi. Ovaj je tumulus kasnije bio prekriven drugim, 4—5 metara širim i 1 metar višim tumulusom, tako nasutim da je on manji tumulus prekrio i proširio, prekrivši time i grobove oko njega. Oko drugog tumulusa opet su bili vršeni pokopi u krugu, a kadkada i u njegovom omotu. Ovaj novi krug grobova bio je zatim prekriven trećim tumulusom, koji je, slično prethodnom, i njega prekrio i proširio, čime je tumulus dobio svoj konačni obim i visinu. U to vrijeme tumulus je dobio i svoj kameni vijenac. Ispod prvog, glavnog tumulusa očekivali bismo grob začetnika porodice, odnosno porodične zajednice, ali je to mjesto bilo prazno. Prazno od početka, ne kasnije opljačkano. Ostalo je, dakako, neizvjesno predstavlja li najstarija humka kenotaf i s kakvim kultnim simbolom.

Očito je da svaka vremenska faza, mogli bismo reći svaka generacija, ima svoje vodeće grobove, ali su oni uključeni u kružni raspored. Oba najstarija groba u tumulusu 48 (grobovi 100 i 101) predstavljaju grobove s inkremacijom i u tumulusu im ne pripada nikakvo središnje mjesto. Čini se da se radi o dva ravna groba, pored kojih je tumulus 48 nastao više ili manje slučajno, da bi se oni kasnije kad se je tumulus proširio, našli ispod njega. Sličan nam je slučaj poznat i u Brezju, gdje je najstariji, grob 82, ravan grob s inkremacijom, uz koji je, početkom u fazi Stična 1, nastao tumulus 1 s 81 skeletnim grobom. Sporadično se pokop inkremacijom očuvao i kasnije. Odnos jasno otkrivaju oba tumulusa u Stični. U velikom tumulusu 48 (osim dva najstarija) bila su samo tri groba s inkremacijom, a u tumulusu 5 četiri. Ovi grobovi s inkremacijom sada su u potpunosti uključeni u niz skeletnih.

---

[249] P. S. Wells, 1981, 84, fig. 170.
[250] T. Knez, 1972, 65 ss.
[251] S. Gabrovec, 1974, 172 ss.

Porodični tip dolenjskog tumulusa jednoobrazan je tokom čitavog vremena dolenjske skupine i na čitavom njenom području. Tumulus dolenjskog tipa nastao je u istočnom dijelu skupine, a nastanak mu se najljepše vidi u Beloj krajini. Tu nalazimo najstariji potvrđeni tumulus (već u stupnju Podzemelj 1), čiji je najstariji grob još s inkremacijom i njemu pripada središnja pozicija, dok su mlađi grobovi već s inhumacijom. Izgleda da su u početku bili tumulusi s malobrojnim pokopima. U tumulusu s antenskim mačem[252] spominju se tri groba, među kojima je grob s antenskim mačem bio najniži, ali većinom već i ovi najstariji tumulusi s najstarijim grobom s inkremacijom imaju po više desetina skeletnih grobova.[253] Zbog neprimjerenog načina iskopavanja kružni raspored grobova u Podzemelju nije strogo dokazan, ali je vjerovatan. No, i u tumulusima u Podzemelju imamo, također, već u najstarijoj fazi pokop inhumacijom. Prelaz, dakle, u pokop inhumacijom, kao i pojava tumulusa, u istočnom dijelu dolenjske skupine odigrali su se već u stupnju Podzemelj, da bi se potom (stupanj Stična 1) raširili i u centralnoj i zapadnoj Sloveniji.

Porodični tip dolenjskog tumulusa, koji je u istočnoalpskom prostoru tako usko i strogo ograničen na dolenjsku skupinu, ima svoje dobre paralele u klasičnim ilirskim skupinama. Istaći moramo u prvom redu skupinu Glasinac i Mati u Albaniji,[254] gdje ovaj način pokopa seže u još starije doba. Geografski, međutim, porodični tumulusi tog tipa nisu povezani. Između područja Glasinac-Mati kulture i dolenjske rasprostiru se pokrajine s drugačijim načinom pokopa.

PRIVREDA

Procvat halštatske kulture u jugoistočnim Alpama bio je tako snažan i iznenadan da je prirodno zapitati se o privrednim osnovama tog procvata. Budući da dolenjska skupina čini jezgro jugoistočne alpske halštatske kulture, sva opća ekonomska pitanja, koja se podjednako tiču svih jugoistočnoalpskih skupina, razmatraćemo u okviru dolenjske i nećemo ih više ponavljati povodom ostalih skupina. Odmah na početku moramo konstatirati da su ispitivanja koja bi bila posvećena pojedinim ekonomskim pitanjima veoma rijetka, a da nam još više nedostaje sinteza kojom bi bila sažeta naša saznanja. Iz starijeg perioda moramo, ipak, spomenuti studije o

---

[252] C. Deschmann, 1888, 67,71. J. Dular, 1978, 9. Stari način iskopavanja u Podzemelju onemogućava tačan uvid u način pokopa: E. F. Barth, 1969.

[253] E. F. Barth, 1969, 11 ss. J. Dular, 1979, 76 ss.

[254] Za Glasinac: B. Čović, 1959, 1963. M. Zotović, 1979. Za Albaniju: B. Jubani, 1972. Veći broj planova tumulusa s kružnim skeletnim pokopom objavljeno je u časopisu Iliria (Iliria 6, 1976, 166ss. 11, 1981/1, 7 ss. 12/1, 1982, 15 ss, 49 ss.) i drugdje. Sintetički: Šahranjivanje kod Ilira, 1979. i A. Benac, 1984.

proizvodnji i obradi željeza, za koju su najviše zaslužni A. Müllner[255] i W. Schmid.[256]

Poznati su nam već i moderni pokušaji ekonomske analize, koji su, na jednoj strani, rezultat prethodnog sistematskog rada (arheološka karta i topografija, osnovno evidentiranje i analiza građe), a na drugoj, moderne sociologije, njene metodologije i njenih modela. Među prvima moramo prije svih spomenuti J. Dulara u vezi s njegovom studijom o halštatskoj keramici i topografijom Bele krajine[257] i B. Teržan (studija o jantaru i pohorskim rudnim ležištima kao osnovi naseljavanja Pohorja),[258] a među drugima P. S. Welsa, koji je prvenstveno svojom publikacijom meklenburške Stične želio ocrtati i društvenu i ekonomsku sliku jugoistočnih Alpa u vrijeme starijeg željeznog doba.[259]

Osnovne privredne grane i u željeznom dobu ostale su ratarstvo i stočarstvo. Njihova se struktura u odnosu prema prethodnom periodu nije bitno izmijenila, ali se jako povećala površina obrađene zemlje i pašnjaka. Ratarstvo i stočarstvo predstavljali su glavni izvor prehrane, dok je lovu i skupljanju plodova pripadala samo dopunska uloga. Tada poznate žitarice, ječam, proso i raž, posvuda su uspijevale. Međutim, nemamo podrobnih analiza upotrebe ratarskog bilja na našoj teritoriji. Arheološki dokumenti o ratarstvu pružaju nam samo brojni žrvnjevi nađeni u naseobinama, kao, na primjer, u Stični. Iz Stične nam je poznato i jedno mlinsko kolo, pronađeno na površini sonde 9, ali njegova vremenska pripadnost nije sasvim sigurna (moglo bi biti i latensko). Željezna poljoprivredna oruđa potvrđena su tek u latenskom, ali nisu posve isključena ni u halštatskom periodu. Na situlama (mada ne slovenačkim) uobličen je i plug; diskutabilno je, razumije se, koliko je slika pluga na situlama već i dokaz njegove upotrebe. Željezno ralo je dokazano u latenskom periodu.[260]

Na osnovu iskopavanja u Stični načinjena je analiza životinjskih kostiju, koja nam može poslužiti kao ilustracija životinjskih vrsta upotrebljavanih za ishranu.[261] Uveliko preovladavaju domaće životinje, među kojima u Stični nalazimo govedo uobičajene vrste (51,93%, odnosno 45,56%), ovce i koze (25,80%, odnosno 24,72%), svinje (16,20%, odnosno 19,7%), psa (4,71%, odnosno 6,67%) i konja (1,35%, odnosno 3,89%). U zagradama je navedena učestalost pojedinih vrsta u procentima, na prvom

---

255 A. Müllner, 1909. Veliki broj studija o proizvodnji i preradi željeza A. Müllner je najviše objavljivao u svom časopisu Argo (4, 1895; 6, 1897. i 7, 1898).

256 W. Schmid, Norisches Eisen, 1932.

257 J. Dular, 1982. i 1985.

258 B. Teržan, 1983. i 1984.

259 P. S. Wells, 1981. (ocjena: S. Gabrovec, Zbornik občine Grosuplje 12, 1982, 129 ss). Pored toga, još P. Wells 1983. i 1984.

260 S. Gabrovec, 1955.

261 S. Bökönyi, Die Tierknochenfunde der eisenzeitlichen Siedlung bei Stična. Autor je obradio cjelokupnu građu kostiju stičkih iskopavanja i pripremio je za štampu, za prvu svesku zaključne publikacije. Svi podaci koje navodim iz rukopisa su S. Bökönyija.

mjestu prema broju očuvanih kostiju, a na drugom prema broju utvrđenih individua pojedinih životinja. Struktura upotrebe domaćih životinja u pojedinim kronološkim fazama stičkog naselja nije se bitno mijenjala. Dati procenti predstavljaju prosjek iz svih kronoloških faza. Isto važi i za divljač, kao i za odnos među kostima domaćih životinja i divljači.

Od divljači najčešći je jelen (54,19%, odnosno 38,17%), zatim slijede divlja svinja (17,73%, odnosno 16,00%), srna (6,90%, odnosno 10,67%), vuk (9,85%, odnosno 9,33%), tur (2,46%, odnosno 5,33%), divokoza (1,97%, odnosno 5,33%), medvjed (1,48%, odnosno 4,00%), lisica (1,48%, odnosno 1,33%), zec (1,48%, odnosno 4,00%) i ptice (2,56%, odnosno 5,33%). Zanimljivo je prisustvo gamsova i divljih koza. Nije isključeno da su divokoze živjele i u dolenjskom sredogorju, ali isto tako ne bismo smjeli smetnuti s uma i mogućnost lovačkih pohoda u Alpe.

Odnos među kostima domaćih životinja i divljači iznosi 95,48 : 4,51, (procenat očuvanih kostiju), odnosno 82,76 : 17,24 (procenat utvrđenih individua pojedinih životinja), u korist domaćih životinja.

Pošto je struktura stočarstva u svim vremenskim fazama ostala neizmijenjena, nameće se zaključak o konzervativnosti: stanovnici nisu nastojali pronaći bolje rase niti su se trudili da njihove vrste poboljšaju. Nisu se, recimo, služili najboljim rasama goveda, iako je u Italiji već tada bila poznata znatno bolja od domaće; isto tako, nije pronađen nikakav ostatak domaće kokoši, osim, možda, jednog komada iz mlađe faze, mada je kokoš već bila poznata u Srednjoj Evropi, dok je baš u Italiji bilo središte njenog uzgoja. Ovce pripadaju razvijenoj rasi i češće su nego koze, ali ne u svim kronološkim fazama. U svakom slučaju, iznenađuje velik postotak koza, obično je ovčjih kostiju 5 do 10 puta više nego kozjih. Konj i pas prema očuvanim kostima imaju beznačajnu ulogu, no veoma je zanimljivo da očuvani skeletni ostaci konja pripadaju zapadnoj grupi evropske rase, dok konji koji su nam poznati iz pokopa pripadaju istočnoj skupini.[262] Moguće je da je za grobni kult služila druga rasa od one za domaću upotrebu, za zaprege i jahanje. Na ovu pretpostavku upućuje i činjenica da oba konja iz grobova 24 i 42 tumulusa 48 u Stični spadaju po svoj prilici u istočnu grupu. Ostali konji iz stičkih tumulusa tako su loše očuvani da im je nemoguće bilo utvrditi rasu.

Svinje su bile uzgajane isključivo radi mesa, a goveda i sitna stoka, pored toga, i za druge potrebe: govedo za uprezanje i mlijeko, ovce za vunu i mlijeko, koze za mlijeko. Dokaz nalazimo u tome što broj kostiju koje pripadaju starim životinjama (grupi adultus i maturus) kod goveda i sitne stoke iznosi 70%, a kod svinja samo 50%. Posebno je visok procenat starijih životinja kod konja i pasa. Konj je upotrebljavan prvenstveno za uprezanje i jahanje, a pas za čuvanje stada i za lov.

[262] S. Bökönyi, 1968, 19.

Kada je riječ o divljači, najviše su zastupljene nisko i srednjorasle vrste. Visokorasle su rijetke. Glavni cilj lova bila je, sudeći po analizi kostiju u Stični, opskrba mesom, ili, pak, odbrana od štete koju su prouzrokovale grabljivice, a manje dobijanje kože i krzna.

To bi bili ukratko rezultati analize što ju je obavio S. Bökönyi, a koje smo tu sažeto iznijeli. Zbog stanja istraživanja nismo ih u stanju uporediti s drugim nalazištima dolenjske skupine, ali ih smijemo smatrati svojevrsnim prosječnim uzorkom cijele skupine, osobito stoga što se nalaze u priličnom saglasju s uzorcima koji su nam poznati iz halštatskih nalazišta drugih skupina. To važi i za odnos sa svetolucijskom i notranjskom skupinom, jedino što je u njima procenat sitne stoke veći nego goveda.

Među drugim privrednim granama na prvom mjestu moramo spomenuti proizvodnju i obradu željeza, kojemu jugoistočne Alpe i Dolenjska duguju posebnu zahvalnost za svoj razvoj u željeznom dobu.

Postoje brojni dokazi o vlastitom dobijanju i preradi željeza, a potiču iz samog početka željeznog doba. Prvi je već u samim željeznim proizvodima, koje masovno nalazimo, i to u obliku tipičnom za jugoistočne alpske skupine, što znači da su domaće izrade. Drugi su masovni ostaci željezne troske i peći za topljenje u naseljima tog vremena.

Čitav jugoistočni alpski prostor pun je željezne rude, koja se nalazi već i na površini. U modernim rudarskim kartama nalazišta su, doduše, slabo registrirana, budući da je rude nedovoljno za modernu preradu, ali je zato površinska ruda bila nadasve dobrodošla u prahistorijsko doba, pa i kasnije, u srednjem vijeku. Postoje brojni podaci o preradi željeza na našem području od srednjeg vijeka naovamo. Za nas su osobito interesantne željezare koje su počele nicati krajem 17. i početkom 18. vijeka u blizini halštatskih uporišta, upotrebljavajući lako pristupačnu površinsku željeznu rudu, katkad, čak, i prahistorijsku trosku, koju su nalazili u blizini halštatskih naselja i još je jednom pretopili. U Dolenjskoj takve su se željezare nalazile u Zagradcu, u Dvoru, u Goljaku kod Kostanjevice, u Pasjeku kod Litije, te u Gradcu i Dobriču u Beloj krajini.[263] Sačuvani su i arhivski dokumenti iz kojih je vidljivo za koja su mjesta vlasnici željezara dobijali dozvole za kopanje željezne rude. Od sredine 17. do početka 20. vijeka bilo je na teritoriji nekadašnje Kranjske, što se uglavnom podudara s teritorijem dolenjske halštatske skupine, izdano nekoliko hiljada dozvola. Među svim tim povoljnim ležištima rude, oko kojih se neprestano vodila ogorčena borba, nalazimo sva poznata halštatska središta: Vače s okolicom, Magdalensku goru, Stičnu, Novo Mesto, Vinji vrh, Vinkov vrh, Zagorje i druga, kao i manje poznata, za koja znamo jedino po utvrđenim naseljima (Sv. Jurij kod Polšnika, Primskovo, Ržišče itd).[264]

---

[263] S. Mohorič, 1969, 35.

[264] A. Müllner, 1909, 58 ss.

Željezna ruda se u Posavju javlja u karbonskim i verfenskim škriljevcima i karbonatima u vidu lećastog taloga, a u Dolenjskoj najčešće u pleistocenskim ilovačama u grumenju, bobovcima i geodima. Na pojedinim dolenjskim nalazištima željezne dobija se također i bakrena, cinkova i olovna ruda. To se u prvom redu odnosi na Vače; cinkovu i olovnu, pak, spominje A. Müllner i na Magdalenskoj gori. Dolenjska željezna ruda bila je naročito primamljiva za prahistorijskog stanovnika zbog njenog lakog dobijanja u dnevnom kopu, kao i zbog lagane topivosti. Bogata željezna ruda u ilovači Suhe krajine, koja je inače zbog nadostatka vode i loše zemlje neprikladna za život, bila je sigurno uzrok da halštatski čovjek tako gusto naseli i te krajeve.

Velike količine troske, koju nalazimo i bez kopanja na mjestima praktično svih prahistorijskih gradina, govore nam da su halštatski žitelji željeznog doba rudu i prerađivali. Tako još A. Müllner (1909) spominje trosku iz 30 gradina, ponekad i u ogromnim količinama. To važi prvenstveno za sva veća nalazišta iz željeznog doba, kao što su Vače, Stična, Magdalenska gora, Podzemelj i druga. Za Podzemelj znamo da je u 19. vijeku vlasnik željezare u obližnjem Gradcu dao dovesti na tone prahistorijske troske s Kučara da bi je nanovo pretopio. Pa i danas na praktično svim gradinama željeznog doba nalazimo trosku već na samoj površini.

U naseljima, međutim, ne nalazimo samo trosku, nego i ostatke topionica, glinenih obloga za peći, ostatke napola pretopljene rude s mješavinom uglja, rude i troske, te nada. Topionice se često spominju: posebno je lijepe otkrio A. Müllner u Novom Mestu na obali Krke ispod Marofa, gdje se nalazilo prahistorijsko naselje. U Straži, jednom od rijetkih utvrđenih ravničarskih halštatskih naselja, A. Müllner navodi čak 24 topionice.[265] Brojne su i drugdje; W. Schmid ih spominje u izvještaju o svakom svom iskopavanju naseobina, a nedavno je i J. Dular otkrio topionicu na Kučaru kod Podzemelja. Dok u većini slučajeva o postojanju topionice možemo zaključivati jedino na osnovu očuvanih jama oko kojih se nalaze troska i obloge od ilovače, u Novom Mestu bile su otkrivene i same, dobro očuvane peći, koje je opisao A. Müllner.[266] Peć je imala oblik stošca svojevremeno visokog oko 2 metra, vanjski joj je sloj bio od crvene pečene gline, debele 35—40 cm. Unutar tog plašta bila je još jedna, 30—40 cm debela, svjetlija obloga od ilovače, a zatim okno peći promjera oko 50 cm, koje je bilo napunjeno željeznom troskom potpuno iste kvalitete kakvu je A. Müllner poznavao s Kučara, Toplica i Straže.

Česti su i ostaci nada. Naročito lijep komad promjera 50 cm nađen je na Kučaru, a spominje se i na Ržišču i još ponegdje.

Topionice su se nalazile kako u naseljima tako i izvan njih. Naročito su česte na južnim obroncima naselja, gdje, kao, na primjer, u Podzemelju i

---

[265] A. Müllner, 1909, 69 ss.
[266] A. Müllner, 1909, 67.

Stični, nalazimo ogromne količine troske. No, mogu se naći i na većoj udaljenosti od naselja, na dobro odabranim vjetrovitim mjestima. Prahistorijske peći za topljenje bile su, naime, na vjetar, pa su se stoga za njihovo postavljanje morala birati prikladna vjetrovita mjesta. S tog stanovišta važno je otkriće da se topionice nalaze na južnim obroncima naselja, svuda gdje obično puše istočno-zapadni, odnosno zapadno-istočni vjetar. A. Müllner nam je upravo u tom pogledu pružio mnoga dragocjena zapažanja koja potvrđuju da u tom dobu moramo voditi računa prvenstveno o pećima na vjetar. Danas ne znamo koliko su se služili i mijehovima. Mlaznica za mijeh spominje se samo jednom, u Brezniku u Beloj krajini.[267]

Sva ta troska i topionice, tragovi topljenja željezne rude, nisu, dakako, u svim slučajevima sa sigurnošću datirani. U mnogim slučajevima mogu da spadaju kako u mlađe tako i u starije željezno doba. Međutim, iskopavanja u Stični i u tom pogledu nam nude pouzdane podatke. Iz njih je vidljivo da ostaci troske potiču iz svih vremenskih perioda. U golemim količinama ostaci željezne rude, a djelimično i troske, nalazili su se i u zemljanim nasipima, što, na jednoj strani, potvrđuje da je stička ilovača bogata željeznom rudom, a na drugoj i to da su topionice sigurno postojale i izvan naselja. No, i neovisno o tome, već i sami najstariji željezni proizvodi (lučne fibule s dvije petlje, kao i sjekire i koplja), koji su nesumnjivo proizvodi dolenjske skupine, nedvosmisleno nam govore da o taljenju i preradi željezne rude u domaćim topionicama moramo misliti još od samog početka. Za to raspolažemo još jednim posebno zanimljivim dokazom, koji ima i sociološku dimenziju. Na Vačama je F. Hochstetter otkrio grob s urnom u kojem su umrlom dali za put na onaj svijet i komad željezne troske umotan u tkaninu zajedno s brončanim kopljem i željeznom sjekirom sa zaliscima.[268] Riječ je, dakle, neosporno o grobu koji moramo smjestiti u stupanj Podzemelj 1. Na slično mjesto troske u grobnom kultu nailazimo i kasnije. Iz Zagorja nam je poznat skelet koji je u rukama imao željeznu rudu, a s Magdalenske gore ženski kostur pun ukrasa od jantara pokriven željeznom troskom.[269]

Analiza prahistorijske troske nam govori da je u njoj obično ostajalo 50—60% željeza,[270] te je onda lako razumljivo što su željezare u 18. i 19. vijeku često prahistorijsku rudu još jednom topile. Nedostaju nam, međutim, detaljnija istraživanja da bismo mogli uspoređivati kvalitet pojedinih željezarskih radionica i da bismo mogli sagledati koliko se i tehnika taljenja s vremenom razvijala.

Osim bogate željezne rude, u Dolenjskoj se dobija i mnogo olovne, koja, doduše, tu nije tako česta kao u Koruškoj, ali se spominje na Vačama,

---

[267] C. Deschmann, 1888, 87. A. Müllner, Argo 4, 1895, 9.
[268] F. v. Hochstetter, 1883, 165.
[269] A. Müllner, 1909, 64, 77.
[270] Podaci su vrlo rasuti, kod A. Müllner, 1909; S. Mohorič, 1969, 23; časopis Železar (Jesenice) i drugdje.

Magdalenskoj gori i drugdje. Tome odgovaraju i srazmjerno brojni olovni proizvodi, među kojima prije svih treba da spomenemo obruče na metalnim posudama, a u negovskoj fazi u prvom redu olovne narukvice.

S obradom željeza počeli smo već i razmatranje obrtnih djelatnosti. Pored željezarskog moramo spomenuti i druge metalne zanate, a prije svega izradu bronČanih proizvoda. Suprotno od željeza, za bakar ne znamo odakle je dobijana sirovina. Poznata nam je samo bakrena ruda s Vača i iz okolice Litije,[271] a sami proizvodi nepobitno govore o domaćim radionicama, s poznavanjem razvijenih tehnika i o velikoj vještini pri izradi predmeta. Rano već bio je poznat strug. Na osnovu falera kacige zdjelastog tipa Drescher pretpostavlja da je bio poznat već u starijem halštatskom periodu.[272] Inače je dovoljno spomenuti samo brojne situle, njihov ornament, tehniku poliranja, pozlatu, pa da nam bude jasno kako su velikim tehničkim znanjem vladale domaće radionice. Moramo pomišljati i na već veoma specijaliziran alat, koji nam je, međutim, u očuvanoj građi malo poznat. Od materijala, naime, znamo samo za pješčane kalupe za lijevanje, željezna dlijeta, svrdla i pile.[273]

U dolenjskoj skupini posebno mjesto pripada staklarskom zanatu. Po bogatstvu staklenih perli u grobovima Dolenjska neosporno zauzima izuzetno mjesto. Samo u tumulusu 48 u Stični pronađeno je više od 2500 staklenih perli, što, naravno, znači da ih je u realnosti moralo biti znatno više. Osim toga, poznate su nam i fibule sa staklenom oplatom i staklene posudice. Staklo je prisutno od samog početka. U najstarijim grobovima s urnama često su bile na željeznim fibulama pričvršćene sitne modre perle, grob 132 u Novom Mestu-Mestne njive, koji je nedavno publicirao T. Knez (1984), ukazuje nam na još širu paletu staklenih proizvoda već u najstarijem periodu. Zaslugom brojnih istraživanja T. E. Haevernickove (1981) znamo da postoji čitav niz staklenih perli poznat samo u Sloveniji, da je mreža nalazišta sa staklenim proizvodima uveliko najgušća među dolenjskim nalazištima i da je i sam broj proizvoda od stakla tu daleko najveći. Tako nam već same po sebi ove proste činjenice nedvosmisleno dokazuju da su u pitanju domaći proizvodi, a ne uvoz, kako se još nedavno često mislilo. Pored nekih vrsta koje je obradila Haevernickova sama, sada su najbolje obrađene perle s cikcak-ornamentom, koje su na osnovu ostavštine T. E. Haevernickove obradili G. Matthäus i Ch. Braun.[274] Iako se u ovom slučaju radi o najpoznatijoj i najrašireniJoj vrsti staklenih perli uopće, iz karata rasprostranjenosti i popisa nalazišta jasno je vidljivo da je Slovenija

---

[271] A. Müllner, 1909, 58. Cfr. i D. Jelenc, O raziskovanju mineralnih surovin v LR Sloveniji, Geologija 1, 1953, 11ss.

[272] H. Drescher, 1980. Sve iz iskopavanja u Stični. Mogu se naći i drugdje.

[273] Građa nam je sada uglavnom poznata iz iskopavanja nascobine u Stični, a možemo je naći i na drugim mjestima.

[274] T. E. Haevernick, 1983. Rasprave (do 1981) T. E. Haevernickove sada su skupljene u knjizi Beiträge zur Glasforschung. Mainz 1981.

(prvenstveno dolenjska skupina) najbogatija i ovom vrstom proizvoda. Osim toga, pojedine kolorističe varijante nalaze se jedino u Sloveniji. Sve bi to, razumije se, još više došlo do izražaja kada je riječ o drugim vrstama perli, čija rasprostranjenost nije tako široka.

No, i pored toga, još uvijek nam nije poznata nijedna domaća staklarska radionica, čemu će uzrok biti, prije svega, u dosada skromnim iskopavanjima naseobina, kao i, naravno, u činjenici da danas još ne znamo puno o tehničkoj izradi stakla. Tehničke analize Ch. Brauna u citiranoj knjizi nisu još dovele do jasnih rezultata. Svakako su u dolenjskoj skupini postojale brojne radionice, a sigurno je i da je staklo bilo jedan od važnih predmeta trgovine. Silicijumov pijesak, neophodan za proizvodnju stakla, čest je, doduše, na području jugoistočnih Alpa, ali njegova nalazišta nisu tako jasno povezana sa staništima iz željeznog doba kao što je to bilo u slučaju željezne rude.[275]

Pri razmatranju proizvodnje i obrade željeza i stakla, dvaju grana kojima se jugoistočnoalpska regija mora posebno zahvaliti za visoko mjesto što ga zauzima u krugu kultura željeznog doba, pokazalo se i to kako se naša istraživanja još uvijek nalaze u početnoj fazi i kako još uvijek malo znamo o svim ovim pitanjima, kojima se, međutim, moderna arheološka nauka već počela produbljeno baviti. Još manje možemo reći o drugim zanatskim djelatnostima. Spomenuti još moramo, prije svega, lončarstvo, o kojem, zaslugom J. Dulara (1983), možemo nešto više kazati kako o tehnologiji proizvodnje, tako i o lončarskim radionicama, trgovini i statusu lončara u tadašnjem društvu. Na ovom mjestu za nas je posebno interesantno da se u tehnologiji početkom željeznog doba jasno očituje upotreba stare tehnike pečenja, preuzeta iz kulture žarnih polja. Riječ je o oksidacijski i redukcijski pečenoj keramici. Prva je bila pečena na slobodnom prostoru, za drugu je upotreba peći bila, doduše, moguća, ali ne, o čemu nam govore etnografske paralele, i nužna. Sigurno je, međutim, da upotrebu peći moramo suponirati kada se radi o keramici bolje izrade, kakva se pojavila u horizontu Stična. U isto vrijeme javlja se i nov tehnički postupak, takozvano reoksidacijsko pečenje posuda, to jest kombinacija oksidacijskog i redukcijskog pečenja, postupak koji je, sasvim izvjesno, zahtijevao pečenje u lončarskoj peći. Zajedno s ovim postupkom ulazi u upotrebu i usporeno lončarsko kolo. Nijedna od ovih novina, već dugo poznatih na Mediteranu, nije, dakle, bila autohtona. Obje su u doba vremenske faze Stična preuzele i dolenjska i svetolucijska skupina.

O drugim zanatima znamo još mnogo manje, što važi i za tkalački obrt. Tkanine su, doduše, na željeznim predmetima ostale djelimično očuvane, ali neuporedivo lošije nego, recimo, u zapadnohalštatskom krugu,

[275] D. Jelene, 1953, 24 (vidi nap. 271).

te nam još uvijek nisu poznate detaljnije analize, kao ni za kožarstvo, obradu kosti, jantara i slično. U svakom slučaju i proizvodi od jantara i kosti svjedoče da je strug bio poznat.

U našem sintetičkom pregledu možemo isto tako, pitanja trgovine više naznačiti nego o njima dokumentirano govoriti. Počnimo s pitanjima dobijanja sirovina. Što se tiče željezne rude, bilo je lako dokazati da je bila domaćeg porijekla i proizvodnje. Sigurno je da je željezo bilo i trgovačka roba. Kada je riječ o kasnijim vremenima, to je u literaturi i bogato dokumentirano; u Rimskoj Republici i u augustovsko doba noričko je željezo predstavljalo poznatu i traženu robu.[276] Bez sustezanja moramo pomišljati na izvoz željeza u Italiju i u halštatskom periodu. Još uvijek, međutim, ne znamo koliko je tako snažno razvijen brončani metalni zanat mogao svoje potrebe zadovoljavati domaćim sirovinama.

Sol je, posve sigurno, bar u starijem periodu, dolazila iz Hallstatta, a u mlađem, što nam jasno pokazuje povezanost u kulturnom inventaru, i iz Dürrenberga. Prisustvo dolenjskog naoružanja (kacige zdjelastog i dvogrebenastog tipa) u Hallstattu nesumnjivo govori o vrlo tijesnim kontaktima, koje svakako moramo tumačiti uzajamnim trgovačkim vezama, ali je zanimljivo da te veze s Hallstattom neće biti podjednako jake u svim periodima; u mlađem halštatu prilično su slabije, ali će se zato intenzivirati s Dürrenbergom. G. Kossack je još prije nekoliko decenija (1959) ukazao na velik udio jugoistočnih Alpa oko 600. godine u formiranju mlađe halštatske kulture sjeverno od Alpa, utemeljivši to i nizom karata rasprostranjenosti koje pokazuju iznenadnu pojavu građe koja je mogla doći jedino s našeg područja. U toj se pojavi jasno očituje posrednička uloga Dolenjske, koja je, zahvaljujući svom položaju na ivici italskog prostora, prije drugih srednjoevropskih halštatskih kultura prihvatila niz mediteranskih tekovina, da bi ih zatim prenosila putevima uz Alpe ka istoku i sjeveru. U tom posredovanju veliku je ulogu igrala trgovina, no ništa ne možemo reći kako se ona odvijala. Tako, unatoč golemoj literaturi kojom raspolažemo,[277] malo šta konkretnoga možemo reći i o jantarskom putu. Sigurno je da moramo imati u vidu trgovačke puteve istočnim rubom Alpa, koji su povezivali naše područje s teritorijom sjeverno od njih i kojima je prenošena i ostala roba (metalni proizvodi, staklo). Što se tiče jantara, moramo spomenuti pokušaje F. Starca (koji, međutim, nikada nisu bili objavljeni) da dokaže kako jantar s našeg terena uopće nije baltički, nego proizveden od domaćih smola. Njegove tvrdnje nisu potvrđene modernim tehničkim istraživanjima. Izvanredno velika količina jantara u jugoistočnim Alpama, ponajviše u dolenjskoj skupini, kojoj na sjeveru ni približno ne odgovara primjerena

[276] W. Schmid, 1932, G. Piccottini, 1981. J. Šašel, 1983.
[277] O.-H. Frey, 1985, 247. Nap. 74 daje najvažniju literaturu o jantaru.

količina jugoistočnoalpskih produkata, i u ovom nam slučaju ponovo dokazuje kako još malo znamo o načinu i putevima trgovine.

O uvozu možemo govoriti samo povodom apulske keramike (udio grčke keramike je u importu veoma skroman), kao i povodom tronošca iz Novog Mesta i nekih drugih proizvoda koje smo već razmatrali pri analizi građe. I u ovom slučaju nam putevi i način trgovine ostaju u detaljima nejasni. Na osnovu uvezene robe, kao i novih domaćih proizvoda za koje je domaći obrtnik uzore nedvojbeno nalazio u Italiji, moramo zaključiti da su postojala dva puta: jedan kopnom iz sjeverne Italije i drugi morem preko Istre iz srednje i južne Italije; oba su puta vodila preko Postojinskih vrata. U prvom slučaju radi se prvenstveno o najužem kontaktu s estenskom kulturom, koji je analizom građe bio toliko puta ustanovljen. Posrednik je često bila svetolucijska skupina. U drugom slučaju riječ je o morskom putu, kojemu je ishodište bilo u Picenumu. Na kontakte s Picenumom kao posrednikom daunijske keramike, ali i drugih uticaja iz srednje i južne Italije, već smo, također, upozorili prilikom razmatranja građe. Ti su dodiri na vrhuncu bili u fazi Stična, što će reći u vrijeme prije i poslije 600. godine pr. n. e., da bi ova veza kasnije popustila; bogati import daunijske keramike potkraj 7. vijeka neće kasnije biti nastavljen. I u ovom je slučaju teško podrobnije odrediti način i puteve trgovine. Izvjesno je da se već tada stvaraju karavanski putevi na koje će se kasnije osloniti i trgovina s republikanskim Rimom i iz njih se razviti rimska drumska mreža. Pri tome je naše područje bilo važno kao tranzitno. Već smo spomenuli puteve rubom istočnih Alpa na područje sjeverno od ovog planinskog lanca, no dolenjska skupina je isto tako bila i posrednik trgovine prema istoku, prema panonsko-karpatskom prostoru i Balkanu. Na pravcu prema istoku važno posredničko uporište predstavljala je Donja Dolina, gdje se susrećemo kako s robom jugoistočnohalštatskih skupina, a preko njih i s italskom, tako i s robom iz panonskih i balkanskih pokrajina, a preko njih i s grčkom robom. Iz analize ovih susreta, što smo ih makar djelimično već tretirali pri analizi građe, i danas je najvidljivija politička moć pojedinih kulturnih pokrajina i, ujedno, promjene u odnosu snaga u pojedinim periodima. Drugačije rečeno, vidljiva je historija u onoj mjeri u kojoj se može razabrati na osnovu samog arheološkog gradiva.

DUHOVNA KULTURA

Odmah na početku željeznog doba u dolenjskoj se skupini javlja novo-kako zoomorfno tako i antropomorfno-figuralno likovno stvaralaštvo, različito od onog iz kulture žarnih polja. Nalazimo ga u Beloj krajini, na prostoru za koji smo ustanovili da predstavlja mjesto začetaka dolenjske skupine. Mislim pri tome na glinenu plastiku konjića na točkovima, na koju

nailazimo u dva navrata, jednom u Podzemelju, drugi put u Dragatušu,[278] sa sigurnošću datiranu u fazu Podzemelj, a također i na veoma apstraktne antropomorfne motive uobličene na zdjeli sa dvije ručke i loncu iz Dragatuša.[279]

Konjsku plastiku, koja se u to vrijeme snažno afirmirala upravo u istočnoalpskom halštatskom prostoru, obično objašnjavamo uticajima arhaične grčke plastike,[280] mada je još uvijek teško sagledati puteve i kulturnu pozadinu tih uticaja. U Dolenjsku su, izgleda, stigli s istoka, gdje nam je konjska plastika poznata, u prvom redu, na posudama kalenderberčke skupine.[281] S istoka su u Dolenjsku u to doba dospjeli i basarapski ornamenti.[282] U svakom slučaju, belokrajinska konjska plastika, koja ostaje još i danas veoma usamljena, ne produžava stvaralački i duhovni horizont kulture žarnih polja ljubljanske skupine, najpotpunije predstavljen posuđem u obliku životinja iz Ljubljane.[283] No, zato će se ljubljanski tip posude pojaviti još jednom kasnije u Stični.[284]

Da dragatuške trouglove s produženim gornjim krilima i raščlanjenim završecima moramo tumačiti kao odista antropomorfne, postaće nam jasno budemo li ih gledali u sklopu sličnih izrađevina, što ih je sakupio C. Dobiat.[285] U skupljenoj građi, međutim, i kada je riječ o ovom ornamentu, podjednako jasno uočavamo vezu s istokom, bez obzira moramo li u njemu vidjeti posredan uticaj grčke geometrijske umjetnosti ili, pak, samostalnu istočnu umjetničku komponentu, o čemu bi svjedočilo duhovno blago Basarabi-kulture i figuralne tvorevine, poznate iz spilje Rabiša.[286] Bilo kako bilo, dragatuški crteži u svakom slučaju nisu nastavak ljubljanskih slika na posudama, koje pripadaju drugom stilskom krugu. Isto nas tako jednostavna tehnika i shematičnost uobličenja ne smiju zavesti da u njemu vidimo samo manje ili više slučajno preuzet ornament. Sadržina slike neosporno je religiozna (osoba podignutih ruku, dakle molilac), a data je u najbitnijim crtama. Slika može biti i svjesna redukcija na suštinsko, što je osnovna ideja C. Dobiata, a ne samo izraz stvaraočeve nemoći. Teže je, međutim, pitanje u kojoj mjeri smijemo i slike na keramici iz Metlike[287] antropomorfno tumačiti.

Dok je najstarije figuralno oblikovanje bilo skromno i, kao što smo vidjeli, povezano prvenstveno s istočnom i samo posredno eventualno i s

---

[278] J. Dular, 1978, Tab. 29 i 30. G. Spitzer, 1973, 788, Tab. 1—2.
[279] G. Spitzer, 1973, Tab. 6:1; 7:8, 10; 9:1.
[280] S. Gabrovec, 1984, 43, s daljom literaturom (nap. 21).
[281] M. Hoernes, 1925.
[282] J. Dular, 1973, Karta 3.
[283] M. Budja, 1980, 87, sl. 2 i 3.
[284] P. S. Wells, 1981, 66, fig. 101a.
[285] C. Dobiat, 1982, Abb. 13.
[286] B. Hänsel, 1973.
[287] J. Dular, 1979, Tab. 4:1, 2:7.

grčkom geometrijskom umjetnošću, u sljedećoj fazi slika će se potpuno promijeniti. Sada se javlja situlska umjetnost, koja će za dolenjsku skupinu biti najkarakterističnija umjetnička vrsta.[288]

Naziv je dobila po metalnim posudama-situlama, ornamentiranim s jednim do četiri figuralna friza. Klasičan primjer predstavlja situla s Vača, na čija su dva gornja friza bili uobličeni scenski prizori, dok je donji, kao i na grčkim vazama, bio životinjski. Oblikovanje koje označavamo kao situlsku umjetnost javlja se i na poklopcima metalnih posuda, na pravougaonim kopčama za pojas, na kacigama i naušnicama.

Umjetnik je likove stvarao tako što bi najprije malim dlijetom izradio konture i zatim ih s unutrašnje strane iskovao dajući im time plastičnost, pri čemu su bila posebno naglašena lica i udovi. Odjeću bi ocrtao posebno sitnim tačkama. Uobličenja su jednostavna i klone se složenijih zadataka. Tako su, na primjer, na situli s Vača muškarci koji piju uobličeni bez ruku, dok je ženama koje im nude piće pokret ruku sakriven plaštom i očito je da je oblikovanje ruku stvaralo umjetniku poteškoće; u kola su bila očito upregnuta dva konja (kao i na situli iz Kufarna), ali je prikazan samo jedan, pošto umjetnik nije ovladao dubinskom perspektivom. U sceni lova na zagorskoj kopči za pojas lovac na konju kopljem je pogodio jelena u vrat, a ovaj ničim ne izražava da je smrtno pogođen. No, prizori su, unatoč tome, živi i nacrtani s iznenađujućim dataljima iz kojih su vidljive pojedinosti što ih bez većih poteškoća možemo povezati s nalazima, poznatim nam iz priloga pronađenih u grobovima dolenjske skupine.

U pojedinim primjercima posve dobro prepoznajemo individualnu ruku umjetnika različitih kvaliteta i nadarenosti. Najveću vrijednost u alpskom krugu dosegao je nesumnjivo majstor situle s Vača, kojem bismo smjeli pripisati i situlu s Magdalenske gore (grob 55, tumulus 13). Figure na obje situle ispoljavaju iznenađujuću sličnost, ali su u kompoziciji različite, što znači da se ne radi o šablonskom podražavanju već o novom stvaranju.

Međutim, svijet što ga je uobličavala situlska umjetnost bio je ograničen, motivi su standardni i ponavljaju se. Najbolje ćemo ih predstaviti prizorima na vačkoj situli: gore se nalaze muškarci koji vode konja na konopcu, konjanik i kola s konjskom zapregom. Glavni prizori su u srednjem frizu: prizor prinošenja žrtve; dvojica muškaraca stoje pokraj žrtvene posude, u koju ubacuju tamjan uživajući u blagotvornom mirisu; prizor muškaraca-velikaša na prijestolju, jedan od njih svira na sviralu, drugi drži u ruci žezlo, dok im služavka, odnosno sluga prinose osvježavajuće piće; prizor dvoboja s ručkama s kacigom u sredini kao nagradom za

---

[288] Općenito o situlskoj umjetnosti sa svom literaturom vidi T. Knez, 1983. i 1984. Najvažnija djela: W. Lucke – O.-H. Frey, 1962, i O.-H. Frey, 1969, u kojima je donesena sva slikovna građa, koju u našem djelu više posebno ne citiramo. Za slikovnu građu vidi i F. Stare, 1955a; J. Kastelic, 1956; K. Kromer—S. Gabrovec, 1962. i J. Kastelic—G. Mansuelli—K. Kromer, 1965.

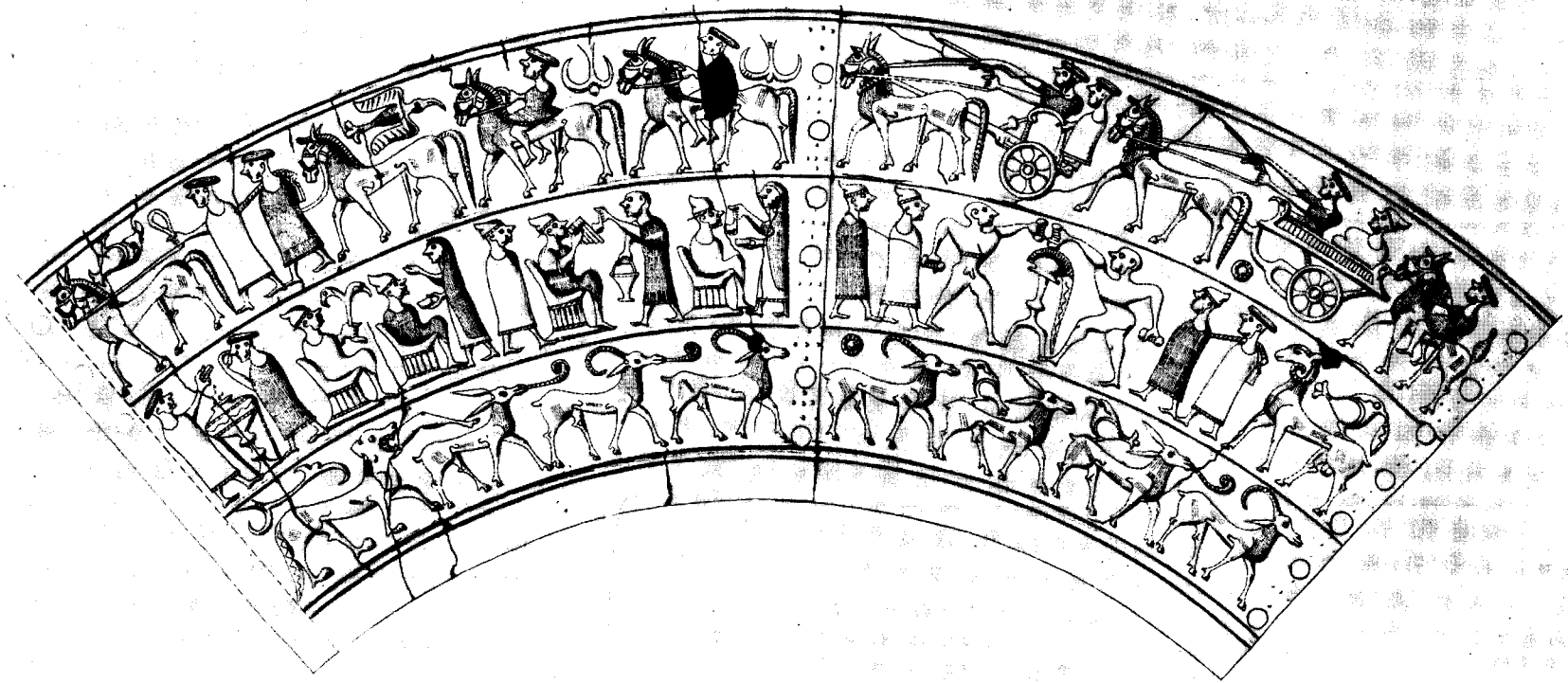

VAČE — Figuralno ornamentirana situla.

pobjednika, dvoboj očito ima strogo određena pravila, pošto ga nadgledaju sudije; na kraju je prikazan sluga kako sa sjekirom na ramenu vodi ovna na žrtveno klanje. Živo uobličeni, svi ovi prizori nedvojbeno predstavljaju domaći život. Drugačiji je donji friz: u njemu su uobličeni divojarci i jeleni podignutih glava, iz gubica im vise vitice grana, a slijedi ih lav koji proždire ljudsku nogu. Životinjski repertoar je bez sumnje preuzet i orijentalnog je porijekla, ali umjetnik ni sada nije imao pred očima samo tuđe predloške, nego životinje koje je poznavao u domaćoj sredini. Time možemo objasniti zašto je lav na vačkoj situli dobio rep domaćeg vuka. Slično je na situli Providence prikazana divokoza, koja, dakako, nije mogla biti preuzeta s predloška. Pored prizora na vačkoj situli da još spomenem prizor dvoboja konjanika na kopči za pojas s Vača, kao i motiv lova na kopči iž Zagorja.

Uobličavanje šarolikog situlskog svijeta trajao je u Dolenjskoj više od dvjesto godina. Najstarija poznata ostvarenja izvedena u situlskom stilu potiču iz Stične i s Magdalenske gore, i to iz stupnja Stična 1. U prvom slučaju riječ je o slici na poklopcu situle, u drugom na kacigi. Prvenstveno situlski poklopac iz Stične nalazi se u vezi s čitavim nizom sličnih poklopaca koje nalazimo najviše u Este, a zatim u znatnom broju i oko estenskog prostora, gdje su sigurno nastajali pod njegovim uticajem, ukoliko nisu bili uvezeni. S kacigom s Magdalenske gore stvari stoje drugačije. Kaciga, kako je nedavno utvrdio M. Egg (1980), pripada sastavljenom tipu, tipičnom upravo za dolenjsku skupinu stupnja Stična 1, te je možemo smatrati domaćim proizvodom. Iznenađuje, međutim, što neposredno poslije ovih najstarijih situlskih izrađevina Dolenjska više gotovo da ne zna za situlsku umjetnost tokom čitavog jednog stoljeća. Kasniji klasični primjerci potiču tek iz certoške faze, a javljaće se još i u negovskoj, kada se situlska umjetnost gasi zajedno sa završetkom halštatske dolenjske skupine. Svaki period ima svoj sopstveni lik: najstariji je, kao što smo već rekli, usko povezan s estenskom kulturom, u kojoj moramo vidjeti izvor najstarijih situla, ako ne i isključivo mjesto njihove proizvodnje. Klasični pak primjerci iz certoške faze neosporno su domaće izrade i izrazit odraz domaćeg života. Estenska situlska umjetnost tog doba je drugačija i nema nikakve veze s dolenjskom. Samo je nešto malo izrađevina u estenskom stilu dospjelo i u Dolenjsku, dok je glavni dio izraden u domaćem dolenjskom stilu i predstavlja rad domaćih radionica. Dolenjskoj situlskoj umjetnosti stilski su bliske i situlske posude u retijskim Alpama i Bologni. Time, razumije se, ne mislimo ni na kakvu zavisnost ili, čak, import slovenačkih primjeraka iz Bologne ili unutrašnjih Alpa, u što će nas uvjeriti već i samo poređenje uobličenih prizora. G. Colonna,[289] čak, više pomišlja na to da je čuvenu certošku situlu, kao i situlu koju čuva muzej u Providenci, izradio prema narudžbi majstor izvan Bologne. Njegovo je

[289] G. Colonna, 1980, 182.

mišljenje potpuno opravdano; budući da je Bologna u to vrijeme bila već etruščanska, njeni su umjetnici već bili preuzeli savremenu etruščansku umjetnost, koja je u to vrijeme predstavljala nešto već posve drugo. Pošto znamo da je u to vrijeme i estenska situlska umjetnost bila daleko od stila oba bolonjska primjerka, morali bismo, čak, pomišljati, ukoliko je mišljenje G. Colonne pravilno, na majstore iz alpskih radionica, bilo da se pri tome radi o našem dolenjskom prostoru bilo o području retijskih Alpa.

Time smo došli do pitanja porijekla situlske umjetnosti. Nema sumnje da joj porijeklo moramo tražiti u orijentalizirajućem stilu etruščanskog svijeta. Iz njega su preuzeti svi najvažniji elementi. U njemu su, također, sadržane grčka i orijentalna komponenta, u kojima se krije uzrok što situlsku umjetnost često povezujemo sa svijetom Male i Prednje Azije. Mogu se otkriti brojne paralele, ali, unatoč tome, orijentalni motivi nisu u situlsku umjetnost dospjeli izravno s orijenta, nego posredno preko etruščanskog svijeta. Navedimo samo nekoliko primjera: životinje iz donjeg friza su, općenito uzev, orijentalne, ali u obliku u kojem ih je preuzela situlska umjetnost one su tipično etruščanske, kao što je slučaj s lavom koji proždire ljudsku nogu i biljem koje visi životinjama iz usta. Ornament pletenice na kacigi s Magdalenske gore neosporno je etruščanskog porijekla, a isto tako i rozeta, koju nalazimo na najstarijim situlskim izradevinama i na drugim mjestima.[290]

Situlska umjetnost je dospjela u jugoistočni alpski prostor — ne samo u dolenjsku nego i u svetolucijsku skupinu — u fazi Stična zajedno s mnogim drugim italskim elementima, o kojima smo već govorili pri analizi grade. Iako ne znamo za situlske izradevine iz 6. vijeka, smijemo sa sigurnošću pretpostaviti da je situlska umjetnost i u to vrijeme bila živa stvarajući na temeljima prvih primjeraka, koje je upoznala krajem 7. vijeka. Ne može biti ni govora o nekom novom preuzimanju i novim uzorima u 5. vijeku. U to doba estenski prostor stvarao je na drugačiji način, dok je Bologna u 5. vijeku bila već etruščanska. Orijentalizirajući stil, koji ispunjava u tom vijeku umjetnost u Dolenjskoj, u Bologni je bio već odavno zaboravljen. Stoga je i potpuno prirodno već navedeno mišljenje G. Colonne da su bolonjske situle bile naručene i da su ih izradili majstori »sjeverno od Bologne«. Jugoistočnoalpska situlska umjetnost ne niče više iz italske umjetnosti svog vremena, već iz vlastitog korijenja, premda ni ono nije izvorno, nego preuzeto iz orijentalizirajućeg stila 7. vijeka. U tom smislu situlska umjetnost nije napredna, nego arhaična, kako ju je na samim počecima dobro označio J. Kastelic. Njena originalnost krije se drugdje: stvaraocu je uspjelo preuzetim formalnim jezikom oblikovati teme prema vlastitom izboru, uzimajući ih iz vlastite okoline. Domaći elementi su poznati: borci nose domaće oružje, bore se domaćom tehnikom, prikazana

[290] Za detaljnu analizu vidi prvenstveno O.-H. Frey, 1969.

lica nose domaću odjeću i kape, mogu da sviraju na domaćim instrumentima, sjede na domaćim stolicama, a kada je riječ o životinjama iz orijentalnog repertoara, već smo rekli kako nerijetko dobijaju atribute domaćih životinja, koje je umjetnik poznavao u vlastitoj okolini. Na kopči za pojas iz Zagorja uobličena je scena lova: lovac na konju u lovu na jelena. Istodobne lovačke scene u etruščanskom svijetu više ne poznaju lovca na konju, već samo pješaka. No, zato je lovac na konju poznat starijoj grčko-etruščanskoj umjetnosti, a Arrian govori o lovu na jelena s konjem kao o osobenosti Skita i Ilira.[291] Pa i pas u napadu na jelena ne nalazi se na grčkim, a još manje etruščanskim slikama tog vremena, već samo na onim starijim. Slično bismo, naravno, mogli konstatirati i povodom kopče za pojas sa slikom dvoboja s Vača. Riječ je o starom, »homerskom«, načinu borbe, koji je kod Etruščana u to doba već bila zamijenila grčka falanga.

Situlska je umjetnost, dakle, na jugoistočnoalpskom području, prvenstveno u Dolenjskoj, bila već pustila korijenje, stvorila svoj stil i izgradila umjetničku tradiciju, koja traje 200 godina. Postala je izraz domaćeg života, a time i značajan izvor historijske slike svog vremena.

Moramo se pitati na kraju još i to šta nam situlska umjetnost želi reći, u čijoj se službi nalazila, kakva joj je poruka. Odgovori na ova pitanja bili su vrlo različiti. Po prvom, situlska umjetnost govori o svakodnevnom životu gornjeg sloja. W. Lucke ju je (1962) postavio direktno nasuprot kultnom i mitskom izražavanju Grka, Etruščana i Orijenta, odbacivši i svaku povezanost s grobnim kultom. Slično i K. Kromer (1980) tumači i praznik situla prvenstveno kao profani praznik gornjeg sloja. O.-H. Frey (1970–73) smatra da ona prikazuje ne toliko realni koliko viši, idealiziran herojski svijet. Obratno, G. Kossack[292] želio je ukazati prije svega na povezanost s grobnim kultom. Likovna predstava trebalo bi da zamijeni kao u Etruščana sam kultni čin. H. Müller-Karpe[293] ide u svom mišljenju, čak, i dalje, gledajući u situlskoj umjetnosti na osnovu likovnih ostvarenja u Kleinkleinu, ispoljavanje mitskog gledanja, koje je, navodno, u prahistorijski svijet prodiralo iz grčkog, a time i uspostavljanje nove duhovne svijesti u prehistorijskom evropskom prostoru, koju izražava likovno uobličavanje mitova. Po mišljenju, pak, E. Persy Eibnera[294] radi se o plemenskom prazniku, koji je, nasuprot Kromerevom mišljenju, ne profanog nego religioznog karaktera.

Pri provjeravanju svih tih međusobno suprotstavljenih teza moramo svakako biti svjesni da je novi jezik što ga je preuzeo dolenjski krug imao u svom izvorištu prvenstveno kultno, odnosno religiozno značenje i da su se

---

[291] G. Camporeale, 1984.
[292] G. Kossack, 1970.
[293] H. Müller-Karpe, 1968, 153 ss.
[294] A. Eibner, 1981.

simboli nalazili u službi kulta, odnosno mita: lav, jelen, sfinga, konj, konjanik, scena prinošenja žrtve, simpozijum, lovačko takmičenje, igre; da su ti novi simboli i nova naracija zamijenili raniju simboliku kulture žarnih polja, koja je bila isto tako kultna, odnosno religiozna. Neosporno je, također, da grčko-italski svijet nije uticao samo svojom spoljašnjom motivikom, nego i duhovnom sadržinom. Stoga već iz čisto teorijskog misaonog aspekta prednost ima kultno-religiozno tumačenje situlske umjetnosti. Pitanje je, dakako, koliko su halštatski žitelji Dolenjske zajedno s preuzetom motivikom preuzimali i njenu originalnu sadržinu.

Čini se da situlske likovne predstave ne možemo vezati isključivo ni za mitsku priču ni isključivo za grobni kult. Scenarij situlske umjetnosti tako pun životne radosti mogli bismo, doduše, povezati s igrama na grobu kako nam ih opisuje Homer prikazujući Patroklovu sahranu, ali moramo imati na umu i plemenski praznik, na kojem nastupaju gospodar na prijestolju, ili na konju s kolima, zatim njegov sluga, vojnik, rapsod, učesnici u dvoboju i na kojem se obavljaju svečane žrtve livenice. G. Kossack (1981) govori o šifriranim predstavama, koje sa svojim stalno ponavljanim scenama predstavljaju samo skraćenja, »šifre« cjelokupnog prazničkog događaja, kao što mitska scena predstavlja skraćenje, šifru za cjelokupnu mitsku priču. Riječ je očito o praznicima koji imaju svoje propise i određenu sadržinu, koji se ponavljaju i imaju stalno mjesto u društvenom životu rodovske zajednice, o prazniku, dakle, koji je tadašnju rodovsku zajednicu društveno i duhovno povezivao, još i više, koji je objedinjavao više rodovskih zajednica stvarajući time društvo koje nije više bilo povezano isključivo plemenski, što će reći razvijao je protourbano društvo. U tome i jeste njegov ne samo religiozni nego i društveno-historijski značaj.

Pored situlske umjetnosti plastično oblikovanje je manje poznato. Moramo spomenuti, prije svega, statuetu borca s Vača, žensku figuricu iz Stične i statuetu iz nepoznatog nalazišta u Dolenjskoj.[295]

Statueta faličkog vojnika sa zdjelastom kacigom s Vača vrijedno je djelo, realistički izrađeno i s uočljivim individualnim crtama. Samo da upozorim na naglašenu muskulaturu ruku, bedara i leđa, kao i na realističku izradu kacige zdjelastog tipa. Po tim svojim obilježjima ona gotovo da je izuzetna među brojnim faličkim ostvarenjima vojnika u sjevernoitalskom i alpskom prostoru. Upravo zbog njenog realizma O.-H. Frey[296] je smješta tek u 6. vijek, iako bi kaciga koju nosi zahtijevala stariju dataciju, već 7. vijek. Statueta ne spada više u kasnu geometričku tradiciju ostalih plastičnih figura u jugoistočnim Alpama.

Posve isto moramo reći i za žensku statuetu iz Stične, koju zbog realističkog oblikovanja odjeće možemo uporediti s ostvarenjima na

---

[295] F. Stare, 1962 – 63. P. S. Wells, 1978. i 1981, 149, fig. 29. S. Gabrovec, 1984, 50, sa svom literaturom.
[296] O.-H. Frey, 1969, 90.

situlama. S predstavom, pak, dijademe na glavi i ogrlice ona je još tješnje povezana s nošnjom koja nam je poznata iz domaćih grobova, na primjer, u samoj Stični. Figurica ima svoje paralele u alpskim primjercima, među kojima posebno treba da navedem statuetu iz Partzin-Spitze. P. S. Wells[297] i govori baš o tipu Partzin-Spitze. Radi se o zavjetnoj figuri žene u molitvi. Statueta neosporno potiče, slično predstavama na situlama, iz etruščanskih, orijentalizirajućih osnova, čime, međutim, nije rečeno da nije, kao i većina situlskih ostvarenja, bila i kasnije izrađena. To je, čak, i vjerovatno. Nije, nasuprot tome, vjerovatna grobna cjelina u obliku u kojem je daje P. S. Wells (1981, 48).

U drugom smjeru nas vodi statueta iz nepoznatog dolenjskog nalazišta, koju je objavio F. Stare zajedno sa statuetom s Vača. Po položaju svojih ruku, ona spada u niz muških i ženskih figura ranog orijentalizirajućeg stila s početka 7. vijeka.[298] Najbolje paralele potiču iz poznate ostave S. Francesco u Bologni, mada isti stil može da živi i u brojnim sličnim ostvarenjima i u kasnija vremena.

Sinkretizam simbolike kulture žarnih polja s novim antropomorfnim jezikom najbolje očituje privjesak s Vinkovog vrha.[299] Stari žarnogrobni simbol sunca, kolo, prelazi u privjesku s Vinkovog vrha u ljudski lik. Nasuprot tome, u japodsko-liburnijskom svijetu tako često preoblikovanje trapeznih i trougaonih privjesaka kulture žarnih polja u shematiziranu ljudsku figuru u Dolenjskoj je rijetko. Mogu samo spomenuti privjesak iz Podzemelja.[300] No, zato prišivak vojnika sa štitom iz Podzemelja, kao i sličan primjerak koji nam je poznat iz Nina, imaju zajedničko porijeklo u Italiji.[301]

U potpuno drugom pravcu, ka istoku, vode nas svastike u obliku životinja izradene u skitskom stilu,[302] o kojima je već bilo riječi. Osobito je zanimljiva svastika s Magdalenske gore (grob 38, tumulus 2), koja pokazuje, slično privjesku s Vinkovog vrha, kako je obrtnik dolenjskog halštatskog kruga u svom stvaranju objedinjavao elemente različitih kultura u samosvojno djelo. Kao što je na privjesku s Vinkovog vrha povezao simbol sunca kulture žarnih polja s antropomorfnim, tako je u našem slučaju skitski stil združio s etruščanskim; jedan od životinjskih protoma svastike proždire ljudsku nogu, što jasno podsjeća na etruščanska uobličenja lavova, koji također proždiru ljudsku nogu (sličan motiv spomenuli smo i na situli s Vača).

Dolenjski umjetni obrtnik nije više mogao pratiti savremenu etruščansku umjetnost 5. vijeka, koja je u to vrijeme bila već posve grecizirana.

---

297 P. S. Wells, 1978.
298 L. Aigner-Foresti, 1980, 43 ss.
299 V. Stare 1962 –63, Tab. 18:17. G. Kossack, 1954, Taf. 17:4.
300 E. F. Barth, 1969, Taf. 11:7. D. Svoljšak, 1980, sl. 2:2.
301 F. Stare, 1975, Tab. 17:1–2.
302 K. Kromer, 1960. O.-H. Frey, 1981.

Prihvatio je, međutim, savremeno keltsko stvaralaštvo, o čemu svjedoče mačje glavice iz Šmarjete[303] (Sl. 6, br. 12), koje već ispoljavaju izrazite crte ranolatenskog stila. Tu spadaju i dva brončana prstena s Vača s uobličenim ljudskim glavama u ranolatenskom stilu.[304]

Biće dobro ako u okviru našeg poglavlja o duhovnoj kulturi spomenemo i nekoliko napisa očuvanih u dolenjskoj skupini. Napisani su venetskim pismom, poput i drugih napisa iz jugoistočnih Alpa koje razmatramo zajedno s dolenjskim. Očuvani napisi potiču s Vača,[305] i Vintarjevca[306] u dolenjskoj skupini, iz Ženjaka u Slovenskim Goricama (ostava negovskih kaciga)[307] u Slovenačkoj Štajerskoj, koju u našoj knjizi tretiramo pod skupinom Martijanec-Kaptol, zatim iz Košane,[308] Škocjana[309] i Milja[310] u notranjskoj, te iz Idrije kraj Bače[311] s područja svetolucijske skupine, a posebno su česti iz Ziljske doline u Koruškoj.[312]

Napisi su bili često obrađivani u okvirima venetske lingvistike,[313] a osobito velika pažnja bila je posvećivana jednom od napisa na kacigi negovskog tipa iz Ženjaka,[314] zato što su u njemu vidjeli germanski napis, što bi s obzirom na starost kacige bio prvi napis na germanskom jeziku uopće.

U spomenutim napisima viđeno je venetsko pismo, koje se sa sjevernoitalskog venetskog područja raširilo u jugoistočni alpski prostor. No, upravo posljednja istraživanja došla su do rezultata koji nagovještavaju mogućnost da je i dolenjska skupina poznavala i svoje posebno pismo. A. L. Prosdocimi[315] je, naime, utvrdio da nekoliko napisa sa slovenačke teritorije nije, kao što se dosad mislilo, bilo napisano običnim venetskim pismom, već njegovom varijantom — A. L. Prosdocimi je naziva karnijskom, odnosno idrijskom (po napisima iz Idrije kraj Bače) — koja se već rano (u 5. vijeku) odvojila od venetskog pisma i imala svoj vlastiti razvoj. Tom karnijskom, odnosno idrijskom varijantom bila su napisana sva tri napisa iz Idrije kraj Bače, zatim napis s Vača i dva na negovskim kacigama iz

---

303 V. Stare, 1973, Tab. 18:1—4.

304 J. V. S. Megaw, 1966, Taf. 15:4—6.

305 P. Reinecke, 1942, 145. A. L. Prosdocimi, 1976, 227 i 1978, 318.

306 V. Stare, 1979, 162. G. B. Pellegrini, 1981, 313.

307 P. Reinecke, 1942 (1950). Napisi na kacigama 1 i 22 prema Reineckeovom popisu. U literaturi su ove dvije kacige najčešće označene kao kacige A i B. Napisi na nekim drugim kacigama najvjerovatnije nemaju fonetičke vrijednosti.

308 M. Urleb, 1979. G. B. Pellegrini, 1981, 312.

309 J. Szombathy, 1913, 175 ss. A. L. Prosdocimi— P. Socardigli, 1976, 206.

310 G. B. Pellegrini, 1967, 605. M. Lejeune, 1974, 185.

311 J. Szombathy, 1903, 311, 317. A. L. Prosdocimi, 1976.

312 G. B. Pellegrini, 1967, 607.

313 G. B. Pellegrini— A. L. Prosdocimi, 1967. A. L. Prosdocimi, 1967. M. Lejeune, 1974. J. Untermann, 1978. A. L. Prosdocimi, 1978.

314 S. Gabrovec, 1983a. Svu literaturu o napisu daje F. de Tollenaere, De Harigasti-inskriptie op Helm B von Negau, Amsterdam 1967.

315 A. L. Prosdocimi, 1976, 1978a. A. L. Prosdocimi— P. Scardigli, 1976.

Ženjaka u Slovenskim Goricama. Radi se, dakle, o napisima s područja svetolucijske (Idrija kraj Bače) i dolenjske skupine (Vače, Ženjak). Ženjak, istini za volju, ne leži na teritoriji dolenjske skupine, ali su u pitanju napisi na negovskim kacigama, a one su po svemu sudeći bile izrađene u Dolenjskoj.

Napis s Vača ne može biti mlađi od negovske kacige, budući da se radi o grobnom nalazu iz druge polovine petog ili, još prije, iz četvrtog vijeka. Oba napisa iz Ženjaka, mogla bi, bar teoretski, biti još mlađa, jer, i pored dobre datacije kacige, vrijeme zakopavanja ostave ne može se precizno ustanoviti. Idrijski, pak, napisi su iz grobova kasnolatenskog, odnosno već augustovskog perioda.

Kaciga s Vača nam, prema tome, dokazuje da je dolenjska skupina još u negovskoj fazi poznavala pismo koje nije sasvim istovetno venetskom, već predstavlja njegovu posebnu varijantu. Kao što nam govore napisi iz Ženjaka i Idrije kraj Bače, smijemo zaključivati o prilično općeprihvaćenoj upotrebi tog pisma. Uzrok što nije očuvano u većem broju primjeraka leži u činjenici da nam još nisu poznata svetilišta iz dolenjske skupine kakva poznaje već susjedna estenska skupina, niti stalna kultna mjesta kakva je poznavala notranjska skupina već od samih svojih početaka (Mušja jama, Okostna jama kraj Škocjana) u kojima se napisi najviše javljaju. A to je pismo očito živjelo i dalje, očuvavši se u Posočju još i u kasnolatenskom periodu, kao što se na tom području očuvala i stara kaciga negovskog tipa.

U Prosdocimijevom otkriću karnijsko-idrijske varijante venetskog pisma moramo vidjeti dragocjenu potvrdu pretpostavke da je gornji sloj dolenjske skupine već poznavao pismo, a time i dokaz da se dolenjska skupina bila već snažno približila protourbanom društvu.

Manje nam, međutim, ti napisi govore o samom jeziku nosilaca jugoistočnohalštatskih skupina. U tome mišljenja lingvista su još uvijek nesigurna. Ostanemo li pri napisima napisanim idrijskom varijantom venetskog pisma, onda bismo mogli reći da su napisi iz Idrije kraj Bače blizu venetskom jeziku, dok bi napis s Vača bio retijski, što nam ne govori mnogo jer je pojam retijskog jezika isto tako neodređen kao i pojam nekadašnjeg ilirskog. Napis 2 na kacigi A u Ženjaku bio bi keltski, a na kacigi B germanski. Keltski bi trebalo da bude i napis iz Ženjaka, a venetski iz Škocjana, koji je i napisan pravim venetskim pismom. Za sve ostale napise teško je već odrediti i samo pismo (iako je najvjerovatnije da su u većini slučajeva napisani sjevernoitalskim alfabetom), a da se o jeziku i ne govori.

Malo se šta pouzdanije može reći i o tome šta napisi govore. Možemo pomišljati na zavjetne napise (kao u slučaju Ženjaka i Vača) ili, pak, na napise o vlasnicima (Škocjan, Košana), ali se i pri tome tumačenja često razilaze. Najčešće se pismo nalazilo u službi kulta, možda i grobnog. Takvu funkciju imaju i pojedini pseudotekstovi, na kojima su slova izgubila svoj grafički oblik i značenje, pretvorivši se više u magične znakove (kao što su znakovi na nekim kacigama iz Ženjaka, te napisi iz Würmlacha i Košane).

Dolenjska halštatska skupina nastala je na prostoru ljubljanske skupine kulture žarnih polja i ujedno predstavlja njen produžetak, međutim, ne na njenom cjelokupnom, već samo na užem području, koje smo mogli jasno razgraničiti. Tako ljubljanska skupina tvori prvu, osnovnu komponentu dolenjske halštatske skupine. Njenu genezu najlakše utvrđujemo analizom promjena do kojih je tada došlo.

Potrebno je, najprije, konstatirati snažno povećanje broja stanovništva i naseobina. Povećanje je iznenadno i ne samo što sasvim sigurno pada u vrijeme ljubljanske kulture žarnih polja, već je i znak njenog proširenja. Najstarije ravne nekropole iz 8. vijeka na Vačama, u Novom Mestu, Podzemelju, Črnomelju i drugdje,[316] od kojih neka, kao, na primjer, Mokronog, mogu biti i još starijeg datuma, stvarno su integralni dio ljubljanske kulture žarnih polja.

Drugo, promijenio se način življenja. Na cijelom području podižu se na uzvisinama utvrđena naselja, gradine. Prema našim sadašnjim saznanjima, utvrđena naselja nemaju neposrednih prethodnika. Eneolitska visinska naselja nisu imala nastavka u brončanom dobu.

Treće, mijenja se duhovni život, ukoliko ga možemo spoznati po grobnom kultu i novim religijskim simbolima. Pojavljuje se tumulus, najprije s pokopima s inkremacijom, što predstavlja samo kratkotrajan intermeco, a zatim porodični tumulus sa skeletnim grobovima raspoređenim tangencionalno u krugu. Mijenjaju se religijski simboli, postajući sve više antropomorfni.

Četvrto, mijenja se shvatanje pojedinca, a time i društvena struktura. Promjene smo otkrili u promjeni strukture grobnih priloga, a upravo je to, zajedno s promijenjenim načinom pokopa, bio glavni znak početka dolenjske skupine (pojava oružja, konjske opreme).

Promjene su ne samo formalne nego i duboko sadržinske, a raširile su se na nevjerovatno jedinstven način širom čitavog prostora skupine. Riječ je o dobro ograničenoj i jasnim znakovima obilježenoj kulturnoj cjelini, kulturnoj cjelini koja više od 300 godina čuva svoja bitna obilježja, razvija se jedinstveno, više ili manje postojano, čuvajući područje svoje rasprostranjenosti. Možemo li tu kulturu još uže označiti? U društvenoj strukturi? U etničkoj pripadnosti?

Želimo li odgovoriti na ova pitanja, moramo prije toga odgovoriti i na pitanje otkuda su promjene došle i kakvog su karaktera.

---

[316] Literatura za pojedina nalazišta navedena je pri obradi kronologije i tu je više nećemo navoditi.

Promjene koje smo ustanovili djelimično su jasnog porijekla. One su, na jednoj strani, dio novih zbivanja na istoku.[317] Na prostoru podunavskih kultura žarnih polja dolazi do novina koje označava niz novih skupina: bosutska i, kasnije, Basarabi; zatim pojava takozvanog trakokimerijskog fenomena,[318] koji smo ranije sebi predstavljali kao nenadan udar potkraj 8. vijeka, da bi nam se sada sve više očitovao kao dugotrajan proces sa začecima još u 9. vijeku.[319] Novi pokreti nomadskog stanovništva su poremetili stabilnost u Podunavlju pri čemu je moglo doći i do krize u opskrbi bakrenom rudom; no, u svakom slučaju, u to se doba počinje javljati željezo, a time i potreba za novim sirovinama. Ove istočne elemente mogli smo u našoj analizi dobro opisati: oni se ispoljavaju u »trakokimerijskoj« konjskoj opremi, u Basarabi ornamentalnim elementima, u nizu lučnih fibula s visokom pravougaonom nogom i, još prije, u nizu naočarastih fibula sa osmicom kako jednodijelne tako i dvodijelne sheme i onih bez osmice.[320]

Drugi uzrok promjena krio se sigurno u pojavi novog metala, željeza.[321] Već smo konstatirali da su jugoistočne Alpe bogate željeznom rudom, što posebno važi za Dolenjsku. Željezna ruda je lako pristupačna već na površini i, istovremeno, takvog je sastava da je željezo bilo lako topljivo i velike vrijednosti. Tako je cilj naseljavanja istočnoalpskog prostora, a u prvom redu Dolenjske, bio jasan: naseliti područje bogato željeznom rudom. Sigurno je da je Dolenjsku zaposjelo stanovništvo kojemu je vještina dobijanja i topljenja željeza bila poznata, odnosno koje ju je upravo usvojilo i odmah uvidjelo prednosti novog metala i važnost njegovog dobijanja. Sudeći po građi, u Dolenjskoj se radi prvenstveno o snažnom širenju ljubljanske skupine koja je već bila prisutna, drugačije rečeno, o snažnoj unutrašnjoj kolonizaciji, a manje o dolasku udaljenijih grupa, koje se, naravno, ne mogu posve isključiti, o čemu će, međutim, kasnije biti još riječi.

A otkuda poznavanje željeza i njegove proizvodnje, čemu jugoistočne Alpe moraju ponajviše zahvaliti za svoj uspon? Pitanje je nedavno opširno razmotrio B. Čović,[322] istakavši sve tri teorije pomoću kojih istraživači nastoje objasniti puteve dolaska željeza u Evropu. Prema prvoj, poznavanje bi bilo autohtono, a domovina bi mu bila sjevernobalkanski, podunavski i

---

[317] Promjene u Podunavlju na prelazu u željezno doba dosad je najbolje obradio B. Hänsel, 1976. Za Bosutsku i Basarabi skupinu vidi i odgovarajuća poglavlja u našoj knjizi.

[318] S. Gallus—T. Horvath, 1939. Ostalu literaturu vidi pri obradi kronologije.

[319] G. Kossack, 1980.

[320] S. Gabrovec, 1976, 596, Abb. 7. Naočaraste fibule bez osmice česte su u horizontu ostava Somartin-Vetis, Vintul de Jos-Vaidei, Albia Iulia-Partes. M. Petrescu-Dimboviţa, 1977, 161 ss. Grob iz Sofronieva (B. Nikolov, Arheologia Sofia 23/3, 1981, 30 ss) je sasvim identičan grobovima faze Ljubljana IIb.

[321] Svu brojnu literaturu o tom pitanju na ovom mjestu nije moguće navesti. Upozoravam u prvom redu na studije R. Pleinera. Jednu od posljednjih objavio je u Frühes Eisen in Europa, Festschrift W. Guyan (1981), 115—128, gdje je i sva starija literatura.

[322] B. Čović, 1980. i 1984.

istočnoalpski prostor. Kultura žarnih polja, kojoj je tu izvorište, svojim bi ga scobama proširila širom Evrope. Prema drugoj, porijeklo poznavanja željeza je maloazijsko. S propašću hetitskog kraljevstva poznavanje željeza se već u 11. vijeku proširilo u Grčku, da bi se u desetom tu već afirmiralo i otuda se prenijelo u Italiju, a djelimično već i na Balkan i Podunavlje. Prema trećoj, ono je trakokimerijskog porijekla i po Evropi bi se raširilo zajedno s trakokimerijskim fenomenom. Bez mogućnosti da se na ovom mjestu upuštamo u detaljnu argumentaciju, upozorili bismo da situacija u jugoistočnim Alpama prvenstveno ukazuje na mediteranski put. Poznavanje željeza do nas je došlo posredno iz Italije. Za zapadne skupine, svetolucijsku i notranjsku, to je svakako najvjerovatnije, ali i za dolenjsku to također važi u velikoj mjeri. U slučaju dolenjske grupe možemo misliti i na istočni izvor putem Kimeraca pri čemu za nas nije važno da li su Kimerci poznavanje željeza donijeli sa sobom iz svoje domovine ili su se, što je vjerovatnije, s njim upoznali u Podunavlju.

Treći uzrok promjena moramo gledati u tijesnom kontaktu s mediteranskim svijetom. Te uže kontakte ustanovili smo već u ljubljanskoj skupini žarnih polja, i upravo su oni bili uzrok da ljubljansku skupinu možemo izdvojiti kao posebnu u okviru ostalih skupina žarnih polja i vidjeti u njoj elemente onoga što smo nazvali »jadranskom protokoine«. Ovim kontaktima moramo objasniti nove duhovne elemente, religijsku simboliku koja se izražava antropomorfno, a prije svega novu strukturu društva.

Nju smo ustanovili u novoj strukturi grobnih priloga, ali u pitanju je, razumije se, više od toga. H. Müller-Karpe[323] je već prilikom objavljivanja grobova s mačevima u Beljaku, Podzemelju, Gleinstättenu i Kleinkleinu (Hartmichelkogel) u pokojnicima vidio ličnosti čije su porodice u tim krajevima bile naseljene još u doba kulture žarnih polja, da bi krajem tog perioda, punog nemira i pomjeranja, stekli ugled i moć, nametnuvši se kao vođe. Bile bi to vođe koje su, učvrstivši svoju političku moć, okončali nemire i snažnom rukom ponovo uspostavili mir i red, ostvarivši preduslove i osnovu budućeg razvoja, koji su, dakle, bili njegovi začetnici. Sigurno da je to rečeno uprošćeno; nastanak nove društvene strukture u podrobnostima nam nije poznat, ali je sigurno da ga smijemo porediti sa zbivanjima koja su nam nešto ranije poznata u Italiji. Pri tome mislim na nastajanje protourbanih centara, koji su osobito uočljivi u Etruriji. Na umu su mi čuvena villanovska naselja koja će kasnije postati etruščanskim gradovima (na primjer, Tarquinia, Veio, Cerveteri, Vulci, Populonia i drugi). Poređenje je opravdano, iako se ovaj proces na našem području sporije razvijao i, prije svega, u kasnije doba nije našao svoj nastavak kao što su ga u dodiru, s grčkim prostorom i civilizacijom našli etruščanski gradovi.[324]

---

[323] H. Müller-Karpe, 1952.

[324] Za razvoj etruščanske civilizacije vidi Civiltà dei Etruschi, 1985.

Svoju ideju o formiranju plemstva H. Müller-Karpe izgradio je na spomenutim »kneževskim« grobovima, koji su, mada u skromnijem obliku, ipak refleks starijih kneževskih grobova iz spomenutih villanovskih naselja. Riječ je o procesu koji izbija posvuda na rubu italskog (kao i grčkog) prostora, a ne samo u jugoistočnim Alpama.

Sa iskopavanjima u Stični[325] postavka o visoko organiziranom društvu već na početku dolenjske halštatske skupine dobila je svoju potvrdu i u načinu građenja naselja. Iz sistematskog iskopavanja je vidljivo da je najstariji obrambeni zid (zid I) stičkog naselja, koje je u obimu obuhvatalo 2,50 km, bio izgrađen tako reći odjednom, to jest u jednoj kronološkoj fazi, istom tehnikom i u jednakim mjerama: širina mu je svuda iznosila dva metra. Ako ne oko cijelog naselja, onda bar u njegovom donjem dijelu, za obrambenim zidom je, bio ostavljen 3—4 m širok prazan prostor, prema unutra omeđen posebnim zidom koji je omogućavao slobodan pristup obrambenim zidinama. Radi se, znači, o planskoj gradnji, nezamislivoj bez stroge i čvrste organizacije. Takvu organiziranu izgradnju potvrđuje i podatak da je za najstarije zidine bilo potrebno razbiti i dovući oko 27000 tona kamenja, što će reći 1800 vagona! Brojka se čini pretjeranom, ali je dobijena egzaktnim računom iz realnog podatka: u sondi IV zid je bio očuvan u visini od 1,50 i širini od dva metra, a dužina mu je u punom opsegu iznosila, kao što je već rečeno, oko 2,50 km. Visina mu je, uz to, prvobitno sigurno bila još i veća. Brojka je izuzetno velika i nema sumnje da ima svoju težinu i kada je riječ o genezi dolenjske halštatske skupine, jer takav posao nije moglo obaviti ni malobrojno ni loše organizirano stanovništvo; tako moramo računati s relativno mnogobrojnim i dobro organiziranim stanovništvom već na samim počecima stičke naseobine, pošto je zid sa sigurnošću datiran u fazu Podzemelj.

Spomenuti podaci dobijeni sistematičnim iskopavanjem u Stični podjednako su važni i za procjenu društvene strukture dolenjske skupine. Pri tom je potrebno upozoriti i na činjenicu da je stičko naselje u halštatskom periodu bilo kasnije još dva puta obnovljeno, odnosno nanovo izgrađeno, oba puta na osnovu jedinstvenog koncepta i na prostoru cijele naseobine.

Kada je u pitanju struktura društva, od značaja je i procjena broja žitelja koje bismo smjeli pretpostaviti za stičku naseobinu u trenutku njenog najvišeg uspona.[326] Pri izračunavanju tog broja, više nego za iskopavanje same naseobine, vezani smo za svjedočenja tumulusa. Njih je u neposrednoj okolici stičkog naselja registrirano približno 125. Pošto znamo da su to porodični tumulusi koji predstavljaju stalna pokapališta većih ili manjih

---

[325] Literaturu vidi kod S. Gabrovec, 1974, 1975, 1975a i 1977. S. Gabrovec—O.-H. Frey—S. Foltiny, 1969. Završena publikacija Stične pripremljena je za štampu.

[326] S. Gabrovec, 1977, 118 ss.

porodičnih zajednica u koja su pokojnici sahranjivani 200 i više godina, dozvoljena je pretpostavka da su u 6. vijeku, kada je, po svemu sudeći, naseljenost najgušća, sve porodične zajednice predstavljene tumulusima bile na životu: starije nisu još bile izumrle, mlađe su već bile prisutne. Procijenimo li da je porodičnu zajednicu sačinjavalo u prosjeku deset članova — što je, zna se, čista pretpostavka — mogli bismo zaključiti da je u naselju u vrijeme kada je bilo najnaseljenije živjelo 1250 stanovnika. Do istog broja doći ćemo i drugim putem. U Stični su sistematično bila iskopana dva tumulusa: jedan veliki sa oko 183 groba i drugi, manji, sa 31. Uzmemo li da je u jednom tumulusu u prosjeku bilo 60 pokopa (što je, razumije se, proizvoljno), dobićemo, pri prosječnoj starosti od 30 godina, opet približno isti broj. Cifra je, dakako, iznenađujuće velika, čak i ako je zaokružimo na manju, na približno 1000 ljudi.

S ovih nekoliko primjera, koji, naravno, ne mogu nadomjestiti temeljite analize, koje nam još uvijek nedostaju, nepobitno je potvrđeno da je na početku dolenjske skupine došlo do velike promjene u strukturi tadašnjeg društva. Možemo li danas o njoj reći i nešto više?

Porodični tumulusi u dolenjskoj skupini, pri čemu imam u vidu porodicu u širem smislu, rod, odnosno zadrugu predstavljaju dosljedno provedeno pravilo i najvidljivije obilježje skupine, koje će ostati bez promjena na snazi sve do njenog konca. To ukazuje na zajednice organizirane prema porodično-plemenskim zakonitostima.

Iako ni u jednom slučaju nemamo iskopanu nekropolu u cijelosti, ipak vidimo da su pojedini tumulusi po svojoj strukturi međusobno dosta slični. Na osnovu potpunije istraženih nekropola, kakve su Stična i Novo Mesto, vidljivo je da svaki tumulus ima svoje bogatije grobove; u njima možemo prepoznati grobove prvaka (starješine, principes), kojima je u proširenoj porodici (rodu, zadruzi) pripadalo vodeće mjesto. Uzmemo li za primjer tumulus 48 u Stični,[327] vidjećemo da takvo mjesto u vremenskoj fazi Stična zauzima grob 72, u stupnju zmijolikih fibula grob 141, u ranoj certoškoj, čak, dva groba, 99 i 104, i u razvijenoj certoškoj fazi grob 33. Svi se oni između ostalih odlikuju kako po svojim prilozima tako i po grobnoj arhitekturi. I u ostalim tumulusima koji pripadaju krugu stičkog naselja našli bismo odgovarajuće bogate grobove iz svih vremenskih faza. Navešću ih samo za horizont Stična: dva groba s oklopima, grob sa situlom s ornamentiranim poklopcem, dva groba s apulskom keramikom (grob 7, tumulus 5 i Črnivčev tumulus) i grob sa zdjelastom kacigom (grob 13, tumulus 6 i, vjerovatno, i grob 11 iz tumulusa na Viru). Istovremeno vidimo da oznake ovih istaknutih, vodećih grobova nisu istovetne, da nisu uniformirane. Gotovo svi vodeći grobovi posjeduju konjsku opremu i

[327] Vidi nap. 325, P. S. Wells 1981.

ofanzivno oružje, dva koplja i sjekiru, dok se drugi znaci vodstva razlikuju: to su ili obrambeno oružje (oklop, kaciga) ili metalno posuđe, no najčešće situla ili uvezena keramika, ali može biti i zanatski alat (pila, dlijeto i svrdlo, kao, na primjer, u grobu 72, tumulus 48). Sigurno je da grobni prilozi nisu samo socijalna oznaka pokojnika, već da su (čak u prvom redu) diktirani propisima grobnog kulta, ali bismo možda, ipak, u pojedinim vodećim grobovima smjeli već i vidjeti prvake (starješine, principes) s nekim specijaliziranim funkcijama (vojne vođe, svećenike, obrtnike)? Da navedem još jedan primjer, tumulus s oklopom u Novom Mestu. U njemu u horizontu Stična nalazimo dva ravnopravna vodeća groba iste vrijednosti, grob s oklopom i grob s tronošcem.[328] U ovom slučaju moramo imati u vidu porodično-rodovsku zajednicu koja je objedinjavala više funkcija i imala usljed toga u naseobini Novog Mesta vodeću ulogu, već neku centralnu vlast.

To je samo isječak iz obimne analize, koja nam još nedostaje. Unatoč tome što još uvijek ostaje mnogo nepoznanica, već nam ovo nekoliko primjera pokazuje da pokop u porodičnim tumulusima nije bio izraz jednostavne seoske zajednice, nego izvjesne više organizacije, kojom su rukovodili prvaci pojedinih rodovskih zajednica (vijeće starješina), pri čemu moramo, o čemu nam govori novomeštanski tumulus s oklopom, obavezno voditi računa i o tome da je pojedinim porodično-rodovskim zajednicama pripadala vodeća uloga, a time i svojevrsna centralna vlast, koja nije uvijek bila snažna, ali je, ipak, postojala. Postojanje te centralne vlasti potvrđuje nam i organizacija naselja kakvu poznajemo iz Stične i o kojoj je već bilo riječi. Iz nje proizilazi planirana gradnja i jasan koncept cjeline, što je nezamislivo bez centralne vlasti.

Na osnovu konstrukcije grobova i priloga možemo također uočiti da je društvena organizacija koju smo naznačili (vijeće starješina kao centralna vlast, na čelu svaki put s nekim vodećim porodicama) bila neobično jedinstvena na teritoriji cijele skupine i ujedno izuzetno jedinstvena tokom čitavog života skupine. U dijahronom slijedu, na početku, u stupnju Podzemelj, grobovi prvaka bili su možda više pojedinačni; vodećem grobu prvaka s antenskim mačem u Podzemelju (kao i, vjerovatno, nešto starijem u Šmarjeti) pripada izdvojenije, a time možda i istaknutije mjesto. Da li da na osnovu toga zaključimo kako je u početku vlast bila koncentriranija, da bi tek kasnije (faza Stična) i druge porodično-rodovske zajednice stekle veću vlast? Kao što nam pokazuje izuzetno bogatstvo grobova s negovskim kacigama (na primjer, u Novom Mestu), centralna vlast se kasnije, u negovskom horizontu, ponovo u većoj mjeri koncentrirala u rukama pojedinca. Međutim, u dolenjskoj skupini nikada nije došlo do tako jake centralne vlasti u rukama jednog čovjeka kakvu možemo na osnovu

[328] S. Gabrovec, 1960a, 1968.

kneževskih grobova zamisliti na rubu Mediterana, na primjer u Trebeništu, Novom Pazaru, pa i u zapadnom halštatskom krugu (Hochdorf i drugdje);[329] paralelnih grobova dolenjska skupina ne poznaje.

U naseobinama dolenjske skupine, sudeći po načinu pokopa, posvuda nailazimo na isto društveno uređenje. Slično bi se, po svoj prilici, pokazalo i u organizaciji naselja. No, zato postoje očigledne razlike među pojedinim naseobinama i očito je da su postojala centralna naselja, koja su posjedovala veću moć. To je vidljivo već i spolja po njihovom položaju, veličini, privrednom zaledu i, naravno, po bogatstvu grobova. Teže je, međutim, odgovoriti na pitanje koliko smijemo, kao, na primjer, u Istri za Nesakcij, ili na japodskom području za Metulum i na delmatskom za Delminium, i ovdje govoriti o jednom vodećem naselju, odnosno o glavnom gradu (castellum, odnosno oppidum hegemon); teže već i stoga što je i za japodsko i delmatsko područje, za Metulum i Delminium, pitanje jesu li oni zaista cijelo vrijeme bili glavni gradovi i nije li se njihova vodeća uloga ispoljila tek kasnije, u latenskom periodu. Jedino bismo za Nesakcij, na osnovu kamenih spomenika, mogli tvrditi da već rano ima vodeću ulogu glavnog grada. U Dolenjskoj svakako možemo ustanoviti izvjesno kolebanje u moći pojedinih naselja. U početku se veća moć nalazila u istočnom dijelu skupine, u Podzemelju i Šmarjeti, da bi se kasnije prenijela više na zapad, u Novo Mesto, Stičnu i Magdalensku goru. Pri tome se uočavaju pomjeranja, čak, i u odnosu Stične i Magdalenske gore. Dok je Stična na vrhuncu moći u fazi Stična, a potom dolazi do opadanja, Magdalenska gora je u fazi Stična srazmjerno nejaka, a sve snažnija u mlađim fazama, najviše u mlađoj certoškoj i negovskoj, kada je Stična već znatno slabija.

Kada je riječ o tako jedinstvenoj kulturnoj zajednici, tako snažno povezanoj kako u materijalnoj tako i u duhovnoj kulturi, gotovo da nam se nameće pomisao i o užoj političkoj zajednici. Vjerovatno bismo je još najbolje mogli predstaviti poredeći je s istarskom, čiju nam je političku organizaciju opisao Livije (knj. XLI). Na osnovu svjedočenja naseobina i grobova, i u dolenjskoj skupini bismo mogli pretpostaviti sličnu društvenu organizaciju, jedino što su u Istri blizina Italije i neposredni kontakti s njom vjerovatno snažnije uticali i na društveno uređenje i njen razvoj.

Međutim, gotovo da je neobjašnjivo kako se tako jedinstveno organizirano društvo tako nenadano raspalo. Još u negovskoj fazi, što će reći oko 400. godine, možemo u dolenjskoj skupini vidjeti još izvjestan uspon, koji zatim, još u istom stoljeću, potpuno iščezava. U Dolenjskoj poslije 300. godine ne znamo više ni za jedan tumulus s porodičnim pokopom, a nekropole su otada više ili manje posve keltskog karaktera. Nestaju oba najvidljivija znaka dolenjske skupine, tumulus i pokop

[329] Der Keltenfürst von Hochdorf. Katalog der Austellung. Stuttgart 1985.

inhumacijom, struktura grobnih priloga mijenja se. Slijede ravne nekropole mokronoške skupine s inkremacijom.

No, svjedočenje naseobine u Stični je suprotno tome. Sudeći po vanjskim znakovima, mnogo drugačije neće biti ni u drugim naseobinama. Stanovništvo u stičkom naselju i dalje živi bez prekida i poslije negovske faze; izgleda, doduše, u naselju bez zidina, ali i bez tragova kakvog nasilnog osvajanja. Negovski horizont od narednog, latenskog, ne odvaja nikakav sloj zgarišta niti bilo kakve ruševine. Prema svjedočenju Stične domaće stanovništvo je fizički preživjelo kraj dolenjske halštatske skupine, ali je, izgubilo svoju kulturnu samostalnost. A to je značilo više. Kao što smo ranije iz visoke razvijene i cjelovite kulture mogli zaključiti o političkoj moći i organizaciji, tako sada u gubitku kulturne samostalnosti možemo vidjeti i gubljenje političke moći i samostalnosti. U tom smislu duboku političku težinu ima podatak da je stičko naselje jedno vrijeme bilo bez zidina: zid III iz kasnocertoške faze bio je uklonjen, dok je ponovno utvrđenje dokazano tek u kasnom latenskom periodu. Moramo samo nešto dodati: pitanje je koliko je svjedočenje Stične definitivno i u kojoj se mjeri smije prenositi i na druga naselja. Tragove latenske kulture nalazimo, doduše, u svim naseljima dolenjske skupine, ali susret halštatske i latenske kulture, domaćeg življa i Kelta mogli smo dosada posmatrati samo u Stični, i to u relativno visokim slojevima, koji nisu uvijek dozvoljavali dovoljno jasna zapažanja.

Neosporno je da je sa završetkom dolenjske skupine, za koju smo rekli da cijelo vrijeme svog trajanja nije gubila svoju teritoriju, nestalo kulturno, a time i političko jedinstvo Dolenjske. Veći dio stanovništva očito se latenizirao, što je, sudeći po nekropolama koje se javljaju nakon porodičnih tumulusa, kao i po svjedočanstvima materijalne kulture stičkog naselja, značilo i keltizaciju stanovništva. Samo južni dio Bele krajine (Vinica) sada se našao pod vlašću Japoda.

Iako ne spada sasvim u naše poglavlje, možemo, ipak, na ovom mjestu navesti još jedno svjedočenje Stične. Veliko stičko naselje, koje je svakako u latenskom periodu i dalje živjelo, s rimskom okupacijom jugoistočnih Alpa ne samo što je izgubilo svoju moć i značaj već uopće više nije bilo naseljeno. Stanovnici su grad, koji je još u kasnom latenu bio veoma snažan, doživjevši čak u to doba svojevrstan novi procvat, očito morali napustiti. Tako istaknuta kulturna cjelovitost dolenjske skupine, a time i suponirana politička moć, zadržale su tokom cijelog njenog trajanja vlastiti prostor. S njenom propašću, ovaj cjeloviti kulturno-politički prostor dolenjske skupine nije više bio ni kulturno ni politički jedinstven. To se vidi ne samo po tome što su dio njenog područja, kao što smo već rekli, zaposjeli Japodi nego i po tome što i susret s Rimljanima nije bio posvuda isti; drugačiji je bio u Stični, a drugačiji, opet, recimo, u Novom Mestu. U prvom slučaju nema nikakvog kontinuiteta, dok u drugom nekropola ispod Marofa postoji i u

rimskom dobu, a s razlogom to isto možemo pretpostavljati i za njenu naseobinu. Slično produžavaju da žive i u rimsko vrijeme i japodski, istarski i delmatski gradovi, i upravo oni postaju po okupaciji središtima romanizacije. Na prostoru dolenjske skupine nije bilo tako: i pored produženja nekih naselja u rimsko doba (osim Novog Mesta, to se odnosi još i na Mihovo, Šmarjetu i neka druga), ona u to vrijeme ne igraju nikakvu značajniju ulogu. Romanizacija se razvija iz novoosnovanih rimskih gradova, smještenih u ravnici i bez veze s prethodnom naseljenošću.

Dužni smo, napokon, razmotriti još jedno pitanje: moramo li u tako jasno definiranoj dolenjskoj skupini pored kulturne i kakve-takve političke zajednice, o kojoj smo netom govorili, vidjeti i još jednu, etničku zajednicu? I koju? Da li bismo joj uopće mogli dati ime?

U historiji istraživanja[330] nije se javljala nikakva sumnja u etničku pripadnost jugoistočne alpske halštatske skupine; od samih početaka bila je pripisivana Ilirima. No, ovo se određenje oslanjalo na širem ilirskom pojmu, na pojmu Illyrika kao rimske upravne jedinice. Kada se na simpoziju u Sarajevu 1964. godine ponovo našlo na dnevnom redu pitanje Ilira i njihovog razgraničenja, upravo dolenjska skupina ostala je i dalje ilirska, a ne više i ostale jugoistočnoalpske halštatske pokrajine. Da ukratko rekapituliramo tu problematiku.

Za razliku od drugih jugoslavenskih pokrajina koje su bile u užem kontaktu s Grcima i Rimljanima, a time i s njihovom historiografijom i geografijom, ne posjedujemo nikakve antičke izvore koji bi se odnosili na jugoistočni alpski prostor, kao ni, samim time, na Dolenjski koji bi spominjali po imenu naroda što su tu živjeli u vrijeme dolenjske halštatske skupine. Svi narodi koje spominju antički izvori na našem području mlađeg su, keltskog porijekla ili pak predstavljaju mješavine nastale tek poslije keltskog prodora u Alpe.[331] Tako nam antički izvori ne pružaju nikakvih podataka za etničku definiciju dolenjske skupine. Slično je s lingvistikom.[332] Očuvana predrimska imena pretežno su keltska. Ukoliko ima i nekeltskih, koja su nam prvenstveno poznata u imenskoj skupini Ig, ona, s izvjesnim, za naš problem nebitnim osobenostima, pripadaju široj sjevernojadranskoj imenskoj provinciji, kamo spadaju i Liburni, Istri i Veneti.

Tako nam još jedino preostaje arheološka metoda, čije su mogućnosti pri određivanju etnosa, razumije se, ograničena.

Radi razrješavanja tog pitanja moramo se još jednom vratiti problemu geneze dolenjske skupine, koji smo već razmatrali. Među promjenama koje je karakteriziraju već smo spomenuli na prvom mjestu snažno povećanje stanovništva, povodom kojeg smo pokazali i to da spada ne samo u

---

[330] S. Gabrovec, 1964.

[331] Najbolji pregled antičkih izvora za jugoistočnoalpski prostor još uvijek nam daje G. Zippel, 1887; cfr. J. Šašel 1974, 1975 1976, 1976, 1977.

[332] R. Katičić, 1966.

zaključno doba kulture žarnih polja već da ga u najvećoj mjeri moramo pripisati unutrašnjoj kolonizaciji ljubljanske skupine. Kao drugu bitnu promjenu naveli smo promjenu u strukturi društva, što smo pokušali objasniti kontaktom s razvijenijim mediteranskim kulturama, prvenstveno preko Italije, a djelimično i trakokimerijskim fenomenom. U svakom slučaju, ova promjena nije bila povezana s etničkom. Kao treću, naveli smo promjenu u načinu pokopa, porodični tumulus sa skeletnim grobovima tangencionalno raspoređenim u krugu. Ova je zadnja promjena nešto mlađa i sasvim je sigurno da više nema nikakve veze s ljubljanskom skupinom kulture žarnih polja, već, i to veoma jasno, s pokopom skupine Glasinac-Mati,[333] koje su nedvojbeno ilirske. To je i bio glavni razlog što sam 1964. godine dolenjsku, nasuprot drugim istočnoalpskim skupinama, pripisao ilirskom etnosu.

Pitanje sada glasi: moramo li novi način pokopa, koji je u potpunosti preovladao, objasniti dolaskom novog stanovništva, i to s ilirskog područja, gdje je takav način pokopa sa sigurnošću dokazan. Ili se, pak, radi o promjenama koje se isto tako daju objasniti promjenama u kultu i religiji, pojavom novog religioznog gledišta, čije su posmrtne predodžbe drugačije, zbog čega su mu drugačiji i propisi pri pokopu, o promjenama, dakle, koje možemo povezati s promjenama u strukturi društva, s drugačijim poimanjem pojedinca. Nije nam, svakako, nepoznato da se način pokopa može mijenjati i u okvirima istog etnosa; primjeri su brojni i nije ih potrebno posebno navoditi. Tako bismo mogli objasniti i pojedinačne nove elemente pokopa: tumulus sam po sebi, koji u to vrijeme predstavlja opću pojavu, sigurno ne možemo odrediti etnički; podjednako je, također, u to vrijeme čest i prelaz u pokop inhumacijom koji također nije vezan za etnos. U slučaju dolenjske skupine stvar je, ipak, drugačija: tu se radi o potpuno jasno definiranom porodičnom tumulusu s kružnim pokopima, koji u tom obliku možemo usporediti jedino s pokopima u skupini Glasinac-Mati, a istovremeno i o načinu pokopa nepoznatom okolici dolenjske skupine, iako je valjda i ona bila izložena sličnim kulturnim i religioznim uticajima. Niti tumulusi u zapadnoalpskom halštatskom krugu, gdje također nalazimo (mada u kasnije vrijeme) tumulus sa skeletnim grobovima položenim u krugu oko centralnog,[334] ne mogu se poredit s dolenjskim. U ovom slučaju nije riječ o porodičnom tumulusu u dolenjskom smislu, gdje se uvijek radi o pokopu više generacija, nego o tumulusu »kneza« s naknadnim pokopima, koji ne pripadaju nužno njegovoj porodičnoj zajednici, što će reći o tumulusu čiji nastanak stvarno možemo objasniti promjenama u socijalnoj strukturi društva, novim religioznim predstavama.

---

[333] Vidi način pokopa, nap. 254.

[334] H. Zürn, 1970, 53 ss (Hirschlanden). K. Spindler, 1973.

Da li, dakle, više ili manje iznenadno uspostavljanje porodičnog tumulusa sa skeletnim pokopom predstavlja zadovoljavajući dokaz ilirizacije dolenjske skupine? Da li je uspostavljanje novog načina pokopa obavezno protumačiti isključivo dolaskom novog stanovništva, koje bi bilo ilirsko? Pri tom bismo morali pretpostaviti da su Iliri stanovništvu na koje su naišli, tj. nosiocima ljubljanske skupine žarnih polja (a koji sigurno nisu bili Iliri) nametnuli svoj jezik, a preuzeli njihovu kulturu, da bi je otada zajedno s njima razvijali. Jer malo je dokaza o prisustvu materijalne »ilirske« kulture, to jest materijalne kulture tipične za skupinu Glasinac-Mati; mogu jedino da navedemo lučnu dvopetljastu fibulu glasinačke sheme (tip 8 po Gabrovcu) i gotovo ništa više, a pogotovo ne keramiku, kao što sam još 1964. pretpostavljao. Pri svemu tome, Iliri su morali podrediti stanovništvo koje je, na primjer u Stični, bilo već izgradilo prve zidine svoje naseobine. Ove su, naime, sa sigurnošću datirane u stupanj Podzemelj, kada u Stični još nema dokazanog porodičnog tumulusa. Grobovi s inkremacijom 100 i 101, koji su ležali ispod tumulusa 48 i koji imaju nalaze identične nalazima najstarijeg sloja naseobine (i u grobovima i u tom sloju nalazimo šolju tipa Hostomice Sl. 1, br. 26), u trenutku nastajanja nisu bili tumulusni; oba su se, kao što je već rečeno, našla pod tumulusom manje-više slučajno tokom njegovog širenja. Isto tako, razvoj dolenjske skupine i nakon pojave skeletnog pokopa ispod tumulusa i dalje teče samostalno u sklopu jugoistočnoalpskih halštatskih skupina, a ne u povezanosti s onim ilirskim skupinama iz kojih je, navodno, potekao nov način pokopa. Isto tako, na području između Glasinca i dolenjske skupine nisu nam poznati tumulusi porodičnog tipa u strogom značenju riječi.

Odlučiti se svakako je teško.[335] Ili je samo teško odvojiti se od starih ukorijenjenih predodžbi? U svakom slučaju, dolenjska skupina predstavlja tako snažnu kulturnu cjelinu s tolikim zajedničkim vezivnim obilježjima da smijemo u njoj vidjeti narod koji je posjedovao svijest o vlastitoj etničkoj pripadnosti. Ako se odlučimo za Ilire, veze s drugim ilirskim skupinama, a prvenstveno onim koje bi trebalo da donesu nov način pokopa (tako su, naime, sahranjivali Iliri u užem smislu), bile bi krajnje slabe. A u slučaju da se ne odlučimo za Ilire, etnička oznaka dolenjske skupine ostaje nam nepoznata. Za venetsko, odnosno protovenetsko stanovništvo, na koje neki pomišljaju, imamo još manje dokaza.

---

[335] Danas obično još uvijek govorimo o Ilirima kao nosiocima ne samo dolenjske nego i svih jugoistočnih alpskih halštatskih skupina. Pri tome, razumije se, i dalje je na snazi stari, tradicionalni pojam Ilira, koji nije posebno definiran. Takvom tumačenju suprotstavlja se J. Šašel (1977a. i 1983). Detaljno o problematici A. Benac u ovoj svesci, sa svom literaturom.

SVETOLUCIJSKA GRUPA

PODRUČJE GRUPE

Svetolucijska skupina obuhvata zaokruženo područje gornjeg i srednjeg Posočja, to jest doline Soče u njenom gornjem planinskom dijelu i njenih pritoka Bače i Idrijce, kao i gornjeg toka Nadiže. Izvan tog zaokruženog područja pripada joj još i bohinjski kut, povezan s Posočjem visokim planinskim prevojima.

Glavna nalazišta leže u širokoj dolini Soče od Kobarida do Mosta na Soči, prvenstveno tamo gdje se dolina pri ušću Sočinih pritoka proširuje. Ta nalazišta su *Most na Soči* pri ušću Idrijce i Bače u Soču, zatim *Tolmin* u Tolminskoj dolini i *Kobarid,* gdje je dolina Soče povezana s Nadižom. Naseljene su bile također i neke visoravni iznad uskih dolina rijeka, kao što je, prije svih, Šentviška visoravan iznad Idrijce.

Područje svetolucijske skupine obuhvata u gornjem Posočju izrazito alpsko zemljište, koje u srednjem Posočju dobija subalpski i subdinarski karakter. Rijekom Sočom ono je dobro povezano s morem, što utiče i na klimatske prilike; time je oštra alpska klima gornjeg Posočja znatno ublažena. Što se tiče saobraćaja, područje je orijentirano na Jadran, a preko njega i na sjevernu italsku nizinu. Do nje vodi ne samo put rijekom Sočom nego i iz Kobarida dolinom Nadiže i njome pokraj Čedada u Furlansku nizinu. Prema istoku područje je zatvorenije, ali je put preko Cerkljanskih brda u Ljubljansku kotlinu uvijek bio živ. Isto tako, ni visoki planinski prevoji prema bohinjskom kutu nisu predstavljali veće prepreke za komunikaciju.

Skupina zauzima srazmjerno uzak, zatvoren prostor, što se jasno očituje i u njenoj kuturnoj cjelovitosti. Danas su nam poznata 23 nalazišta,

među kojima Mostu na Soči, Kobaridu i Tolminu pripadaju neuporedivo najznačajnija mjesta. (S. Gabrovec—D. Svoljšak 1983, sl. 15).

Skupina je ime dobila po Sv. Luciji, kako se sve do 1952. godine nazivalo glavno nalazište Most na Soči. Naziv smo zadržali za oznaku skupine, pošto je već potpuno ustaljen u stručnoj literaturi.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

U historijatu istraživanja[1] svetolucijske skupine razlikujemo dva velika perioda: vrijeme posljednjih dviju decenija 19. i prvih godina 20. vijeka, te vrijeme posljednjih dviju decenija.

U prvom periodu značajan je u prvom redu rad C. Marchesettija,[2] direktora muzeja u Trstu (Museo civico naturale), koji je još prije 1900. godine otkrio sva važnija nalazišta naše skupine, izveo velika iskopavanja i svoj rad primjerno publicirao, tako da su nalazišta svetolucijske skupine, prvenstveno Mosta na Soči, još od samih početaka prahistorijske nauke igrala važnu ulogu u razrješavanju temeljnih kronoloških i kulturnohistorijskih pitanja arheologije željeznog doba.

C. Marchesetti je između 1884. i 1902. godine radio prvenstveno na iskopavanju dviju najvećih nekropola, Mosta na Soči,[3] gdje je otkrio 3960 grobova, i Kobarida s 1110 grobova,[4] kao i na nizu manjih (Šentviška gora, Slap).[5] O svojim je iskopavanjima redovno saopćavao u stručnoj štampi. Najznačajnija je njegova objava Mosta na Soči u kojoj je već na moderan način, po grobnim cjelinama i bogato ilustrirano objavio prvih 2950 grobova.[6] No, veliku je pažnju posvećivao i naseobinama, te je u svojoj, još i danas fundamentalnoj, knjizi opisao i sve gradine Posočja.[7]

Uz Marchesettija moramo prije ostalih spomenuti još i J. Szombathya i njegovo iskopavanje na Mostu[8] i u Idriji kraj Bače,[9] kao i R. Mahniča (iskopavanje u Koritnici).[10] Građa ovih prvih iskopavanja našla se u muzejima u Trstu i Beču, tako da je slovenačkim istraživačima bila poslije prvog svjetskog rata praktično nedostupna.

Između dva rata W. Schmid je otkrio i iskopao bohinjska nalazišta,[11] dok su istraživanja u Posočju bila od manje važnosti.

---

[1] Detaljan historijat istraživanja sa svom literaturom nalazimo u S. Gabrovec D. Svoljšak, 1983, 12 - 29.
[2] O C. Marchesettiju: R. Battaglia, Arch. Triest. 13, 1926, 375 ss. B. Žbona-Trkman—D. Svoljšak, 1981.
[3] S. Gabrovec D. Svoljšak, 1983.
[4] S. Gabrovec, 1976a.
[5] ANSI 1975, 118.
[6] C. Marchesetti, 1886. i 1893.
[7] C. Marchesetti, 1903 (1981)², 88 ss.
[8] S. Gabrovec—D. Svoljšak, 1983. B. Teržan—F. Lo Schiavo—N. Trampuž-Orel, 1984—85.
[9] J. Szombathy, 1903.
[10] P. Kos, 1973.
[11] S. Gabrovec, 1974a.

Novo i značajno bilo je djelovanje Goričkog muzeja poslije drugog svjetskog rata. D. Svoljšak je od 1965. do 1970. otkrio 400 grobova u Tolminu.[12] Nekropola je značajna prvenstveno stoga što smo s njom dobili najstarije grobove svetolucijske skupine. Svoljšak je iskopao i nove grobove u Mostu[13] i u Kobaridu (još neobjavljeno). Od prvenstvenog je, međutim, značaja njegovo iskopavanje naseobine u Mostu između 1971. i 1982. godine,[14] što nam je, uz nekropolu, pružilo izvanredan uvid i u naseobinu koja joj je pripadala.

Uporedo s terenskim otkrićima nastajale su i kronološke i kulturnohistorijske interpretacije građe. C. Marchesetti je u obje svoje fundamentalne publikacije 1886. i 1893. godine temeljito obradio svetolucijsku građu, prikupivši za nju dragocjen komparativni materijal kako iz srednjoevropskog tako i iz italskog prostora. Pri tom se je oslanjao i na nepubliciranu građu, koju je odlično poznavao zahvaljujući svojim studijskim putovanjima. Kronološki je nekropolu pravilno pripisao drugoj i trećoj estenskoj fazi, ali nije vidio mogućnost interne diobe Mosta na stariju i mlađu fazu. To je učinio M. Hoernes,[15] čime je prvi put u okvirima istočnoalpske halštatske kulture bila izvedena kronološka podjela halštatske kulture na stariju i mlađu fazu. Njegova kronološka podjela ostala je na snazi sve do novijih vremena, kada je izrađena nova i detaljnija periodizacija, kojom je svetolucijska skupina s osloncem na Freyevu kronologiju nalazišta Este bila raščlanjena na šest vremenskih faza.[16]

Iz vremena između dva svjetska rata najznačajniji je opširan pregled svih nalazišta svetolucijske skupine, koji je načinio F. Messerschmidt u okviru svoje obrade italskih grobalja.[17]

Svetolucijska skupina sa svojim položajem stjecišta jugoistočnoalpskog i sjevernoitalskog prostora ostaje još i danas područje interesa slovenačkih i talijanskih arheologa. Slovenački su je arheolozi poslije rata definirali kao samostalnu skupinu[18] u okviru jugoistočne alpske halštatske kulture, izradivši i njenu kronologiju.[19] Talijanski je istraživači tretiraju kao poseban facijes paleovenetske kulture.[20] F. Lo Schiavo[21] je izradila samostalan prijedlog vremenske periodizacije Mosta na Soči. Uspostavila je četiri kronološke faze, naznačivši mogućnost raščlanjivanja pojedinih faza u potfaze (prve na dvije, druge na tri potfaze). Svoju podjelu zasnovala je u

---

[12] D. Svoljšak, 1973. i 1974.
[13] D. Svoljšak, 1975.
[14] D. Svoljšak, 1979. i 1980. B. Žbona-Trkman – D. Svoljšak, 1981. S. Gabrovec – D. Svoljšak, 1983.
[15] M. Hoernes, 1895.
[16] O.-H. Frey – S. Gabrovec, 1971. B. Teržan – N. Trampuž, 1973.
[17] F. v. Duhn – F. Messerschmidt, 1939.
[18] S. Gabrovec, 1964 – 65. i 1975.
[19] Vidi nap. 16.
[20] G. Fogolari, 1975. P. Cassola-Guida, 1980. S. Gabrovec – D. Svoljšak, 1983.
[21] F. Lo Schiavo, 1973.

prvom redu na građi koju čuva tršćanski muzej i na osnovu poređenja s Este i Bolognom u kronologiji talijanskih istraživača. Kronološka podjela Lo Schiavo u osnovnim se principima periodizacije ne razlikuje od sheme slovenačkih istraživača osim u nazivima pojedinih faza. U seminaru R. Peronija u Rimu nastala je studija posvećena u prvom redu socijalnoj i ekonomskoj strukturi svetolucijskih grobova.[22] Djelo je bilo dopunjeno i prikazano i na izložbi Preistoria del Caput Adriae u Trstu 1983. godine.[23]

Velik zajednički napor predstavlja pripremanje objavljivanja velikih Marchesettijevih i Szombathyjevih iskopavanja u Mostu na Soči, od kojih su slovenački istraživači dosad već objavili detaljnu historiju istraživanja, topografiju Mosta na Soči s terenskom dokumentacijom, i, prije svega, planove Szombathyjevih i Marchesettijevih iskopavanja, a u cjelini i gradu Szombathyjevih iskopavanja.[24] Talijanske kolege, pak, pripremaju objavu Marchesettijevih iskopavanja, čija građa leži u Trstu (Musei civici di Storia ed Arte).

Od manjih nalazišta bila je publicirana Koritnica,[25] zatim bohinjska nalazišta,[26] kao i manja poslijeratna otkrića iz Kobarida.[27] Povodom stogodišnjice prvih sistematičnih arheoloških iskopavanja u Mostu na Soči, rezultate stogodišnjeg rada prikazao je na posebnoj izložbi u Tolminu i Ljubljani Goriški muzej,[28] a i Tršćanski je muzej također 1983. uključio Posočje u svoju izložbu prahistorije Caput Adriae.[29]

KRONOLOGIJA

Kronološka periodizacija svetolucijske skupine kojom se služimo načinjena je na osnovu građe Mosta na Soči iz Szombathyevih iskopavanja.[30] Druga nalazišta svetolucijske skupine su, nasuprot Mostu na Soči, manje značajna ili nedovoljno publicirana. Važan je i, ali samo za najstariju fazu, Tolmin.[31] Marchesettijeva iskopavanja, u mjeri u kojoj su zahvaljujući njegovim objavama dostupna, ne protivurječe dobijenim rezultatima. U periodizaciji je očuvana stara podjela na stariju i mladu fazu (označene Sv. Lucija I i II), pri čemu je svaka faza podijeljena na tri dijela (I a—c, II a—c). Takva podjela omogućava prikladan oslonac na estensku kronologiju,

---

[22] G. Bergonzi i dr. 1981.
[23] Preistoria del Caput Adriae, 1983, 167—187 (A. Boiardi). S. Gabrovec - D. Svoljšak, 1983.
[24] B. Teržan - F. Lo Schiavo - N. Trampuž-Orel, 1984 - 85.
[25] P. Kos, 1973.
[26] S. Gabrovec, 1974a.
[27] S. Gabrovec, 1976a.
[28] B. Žbona Trkman - D. Svoljšak, 1981.
[29] Preistoria del Caput Adriae, 1983. Idem. Atti del convegno internazionale. Trieste (1984).
[30] B. Teržan - F. Lo Schiavo - N. Trampuž-Orel, 1984 - 85.
[31] D. Svoljšak, 1973. i 1974.

prvenstveno u Freyevoj interpretaciji,[32] a ujedno i na jugoistočnoalpske skupine, u prvom redu na Dolenjsku. Do u detalje se pridružujemo kronološkoj shemi, što su je posljednji utemeljili B. Teržan i N. Trampuž (1973) s neznatnim sadržinskim odstupanjima. U spomenutom djelu pruženo je i podrobnije obrazloženje, koje na ovom mjestu ne bih ponavljao.

Stupanj Sv. Lucija I a (T. XII, 1—7)

U skladu s konceptom naše knjige, koja ne razbija kulturno cjelovite skupine, cjelokupnu svetolucijsku skupinu razmatraćemo u okviru željeznog doba, iako njeni začeci sežu ranije, u vremena prije halštatskog doba u srednjoevropskom smislu. To znači da u naše razmatranje uključujemo i doba kulture žarnih polja, slično kao što ćemo uraditi i pri razmatranju notranjske skupine i, prije svega, Istre. Pri tome je naša sadašnja kronološka shema načinjena s aspekta srednjoevropske kronologije, i to tako što čitava faza Sv. Lucija I a pripada još kulturi žarnih polja, što će reći da sadrži građu koja prethodi Ha C 1 u srednjeevropskom smislu, kao i stupnju Podzemelj 1 u Dolenjskoj. Što se, pak, tiče razgraničenja u odnosu na sljedeću I b fazu, ono ostaje zasad tekuće, a preciznije će moći da bude određeno tek s objavljivanjem cjelokupne, kako svetolucijske tako i estenske građe iz tog perioda. U sinhronizaciji s italskim hronološkim sistemima prirodnije bi bilo razgraničenje 700. godinom, što bi značilo da bi faza Sv. Lucija I a obuhvatila i čitav 8. vijek, a time i stupanj Podzemelj 1.

Za kronološku oznaku stoje nam na raspolaganju prije svega grobovi iz Tolmina,[33] koji pretežno spadaju u našu fazu, dok su nam u Mostu na Soči i Kobaridu iz te faze poznati samo rijetki pojedinačni grobovi. Podjela na muške i ženske grobove s obzirom na nošenje igle, odnosno fibule je moguća, premda u pojedinim grobovima nalazimo zajedno iglu i fibulu (kao, na primjer, u Tolminu, grobovi 384 i 441). U muškim grobovima nailazimo još i na kasne tipove kulture žarnih polja, kao što su igle s tordiranim vratom (Tolmin, grob 441, T. XII, 4), odnosno s profiliranom bikoničnom glavicom (Tolmin, grob 417, T. XII, 1), a česte su i igle s koničnom (T. XII, 6) i spiralnom glavicom (Tolmin, grobovi 351, 384). Među fibulama imamo najviše lučnih fibula s jednom petljom (Sl. 7, br. 4, Tolmin, grobovi 229, 398, 401), među kojima je i polumjesečasta, (T. XII, 5, Tolmin, grobovi 441, 175), što nas neminovno navodi na zaključak da mjesto njenog nastanka moramo vidjeti u našem prostoru. Podjednako su uobičajene i naočaraste fibule. Prilozi tog vremena su skromni i, osim fibula i igala, drugi nalazi koji pripadaju nošnji su rijetki. Da spomenemo samo narukvice od trakastog lima (Tolmin, grob 398) i prstenje (Tolmin, grob 384), jedno i drugo jasno povezano s odgovarajućom građom ljubljanske

[32] O. H. Frey, 1969, 9 ss.

[33] D. Svoljšak, 1973. i 1974. Nekropola još nije u cijelosti objavljena. Sve grobove i njihovu građu navodim prema citiranim objavama D. Svoljšaka iz 1973. i 1974. i više ih neću navoditi.

skupine. Keramika je više nego skromna i ograničena gotovo isključivo na zdjele s uvučenim obodom (T. XII, 7), koje mogu biti i na nozi (Sl. 7, br. 27), te na šoljicu s drškom (T. XII, 3).

U pogledu kulture, prva svetolucijska faza najsrodnija je odgovarajućem vremenskom horizontu notranjske (Notranjska 2) i ljubljanske (Ljubljana II a) skupine, kao i nalazištu S. Vito na Tagliamentu,[34] koje dobro povezuje sjevernu Italiju s našim alpskim područjem.

Prema našim sadašnjim saznanjima, faza Sv. Lucija I a omeđena je na prvu polovinu 8. vijeka, mada već spomenute igle kulture žarnih polja upućuju i na još starije vrijeme.

Stupanj Sv. Lucija Ib (T. XII, 8—13; XIII, 1—4, 9—12; Sl. 7, br. 1—8, 12, 17, 22, 27—33)

U ovoj fazi život u oba glavna nalazišta, Mostu na Soči i Kobaridu, nalazi se već u punom zamahu; u njoj produžava da živi i Tolmin. Fazu prvenstveno možemo opredijeliti građom iz Mosta. Za ukrasne predmete se upotrebljava pretežno željezo, koje u nekim slučajevima nalazimo još i u ranijoj fazi. Od željeza su izrađene, u prvom redu, fibule, koje su sada dvopetljaste sheme (T. XII, 11; Sl. 7, br. 5), zatim ogrlice i narukvice.[35] Među fibulama prvi put se javlja i mala naočarasta fibula bez osmice (T. XIII, 3; Sl. 7, br. 8), a srazmjerno česta je fibula s dvije pločice.[36] Brojne su i polumjesečaste fibule (Sl. 7, br. 7), koje u mlađem periodu dobijaju šarolike privjeske. Fibule su dio ženske nošnje, dok se u muškim grobovima javljaju igle s više glava (T. XII, 9; Sl. 7, br. 2), koje potkraj faze već imaju i trubaste završetke (T. XIII, 12; Sl. 7, br. 3). Višeglave igle se nastavljaju i u narednoj fazi. Za razliku od Este, tipološka razvojna shema igala ovdje nije uvijek i kronološka. U muškim grobovima, umjesto ranijih brončanih, sada se nalaze željezni noževi (Sl. 7, br. 12). Ukras je rijedak, pa tako, pored već spomenutih ogrlica i narukvica, nalazimo još samo saltaleone i prstenje. Keramika je, također, jednolična. Za Most na Soči karakteristični su vrč (T. XII, 13; Sl. 7, br. 28) i šolja s drškama (T. XII, 12; Sl. 7, br. 31—32), prvenstveno u mlađem dijelu faze, i situla, u Szombathyeovoj građi uvijek s niskom nogom (Sl. 7, br. 29), kao i lonci niskog stožastog vrata (T. XIII, 14; Sl. 7, br. 30), nerijetko također s nogom (Sl. 7, br. 33). U ornamentu se javlja tehnika izvedena pomoću čavlića (T. XII, 12). Iscrpan pregled keramike, klasificiran ne samo prema oblicima nego i statistički prema učestalosti sada nam pruža J. Dular.[37] Građa faze Sv. Lucija I b omogućava podjelu na stariju i mlađu podfazu. Podjela se prvenstveno zasniva na evoluciji pojedinih tipova (uporedi polumjesečastu fibulu iz groba 342 i groba 321 u

[34] P. Cassola-Guida, 1978.
[35] B. Teržan – N. Trampuž, 1973, Tab. 1 – 2
[36] C. Marchesetti, 1893, Tav. 21:4.
[37] J. Dular, 1982, 92 ss.

Tolminu),[38] zbog čega je strogo razgraničenje između starije, i mlađe faze teško.

Kulturno je svetolucijska skupina i u ovoj fazi dobro povezana s ljubljanskom (II b i III a), notranjskom (faza III a) i dolenjskom (faza Podzemelj), u prvom redu u inventaru lučnih fibula. Veze s estenskom kulturom još su skromne i očito više kao rezultat zajedničkog nasljeđa nego direktnog uticaja.

Stupanj Sv. Lucija I c (T. XIII, 5—8, 13—15; XIV, 1—6; Sl. 7, br. 9—16, 18—21, 23—26)

Glavna nalazišta svetolucijske skupine, Most na Soči i Kobarid, u ovoj fazi dosežu svoj potpuni procvat, koji će se produžiti i u sljedećoj fazi. Grobovi su bogatiji i raznolikiji, iako do takve raznovrsnosti u građi niti do tolike diferencijacije između bogatih i siromašnih grobova kao u dolenjskoj skupini neće doći. Igla i fibula, bar na početku faze, mogu još uvijek biti znaci raspoznavanja muških i ženskih grobova, mada je razlika već prilično nerazgovijetna: povećava se broj grobova u kojima se nalaze zajedno igle i fibule, a znatno je veći broj grobova s fibulama.

Fazu I c možemo dobro podijeliti na dvije potfaze, stariju i mlađu (Sv. Lucija I c 1 i 2), premda među njima ne postoji oštra granica.

Za stariji dio još uvijek su karakteristične dvopetljaste lučne fibule, među kojima je sada osobito česta čvorasta (T. XIII, 7; Sl. 7, br. 9). Svetolucijsku čvorastu fibulu,[39] koja razvija brojne varijante, moramo razlikovati od, starije, štajerske varijante. Nastavlja se i naočarasta fibula bez osmice (T. XIII, 5), koja sada postaje veća. Kao nova, sada prvi put, javlja se čunasta fibula (T. XIII, 13). Za stariju fazu posebno je karakteristična velika čunasta fibula s cikcak-ornamentom na luku, koja se, kada nije sama, još uvijek dosljedno javlja u zajednici sa starijim dvopetljastim lučnim fibulama. Čunaste fibule naročito su česte u Kobaridu, gdje je njihova teška i masivna izvedba specifičnost tamošnjih radionica. Pored velike čunaste fibule, koja, javljajući se masovno, postaje vodećim znakom svetolucijske i dolenjske skupine u ovoj fazi, javlja se još i nekoliko rjeđih varijanti, kao što su čunasta fibula s romboidnim lukom i s dugmetima (Sl. 7, br. 11), koje su, inače, češće u Bologni i Este.[40] Česte su i čvoraste ogrlice (T. XIII, 8), a javljaju se i tordirane; slično zdjelama sa uvučenim obodom s kosim kanelurama. Tordiranje je, također, element žarnih polja, ali ga tu ne možemo izvoditi izravno iz kulture žarnih polja, jer ga prethodne faze (Sv. Lucija I a i b) ne poznaju. Istovremeno, nailazimo i na lučne fibule s tordiranim lukom. U našoj fazi nastavljaju se i igle s više glava, a nalazimo i situle, i to tipa

[38] D. Svoljšak, 1974, Y 175 i Y 178 (1).

[39] S. Gabrovec, 1970, 28 s, karta IX. B. Teržan — N. Trampuž, 1973, 424 ss.

[40] O.-H. Frey, 1969, 34, Abb. 16:5, 6, 11. R. Peroni i dr., 1975, Fig. 2:1—3, 39:1—2, 41:1, 4, 5. Na Mostu: C. Marchesetti, 1893, Tav. 15, 20—22. B. Teržan — F. Lo Schiavo — N. Trampuž-Orel, 1984, Tab. 11A, 32H, 36A, 56C, 71A, 106B, 114F.

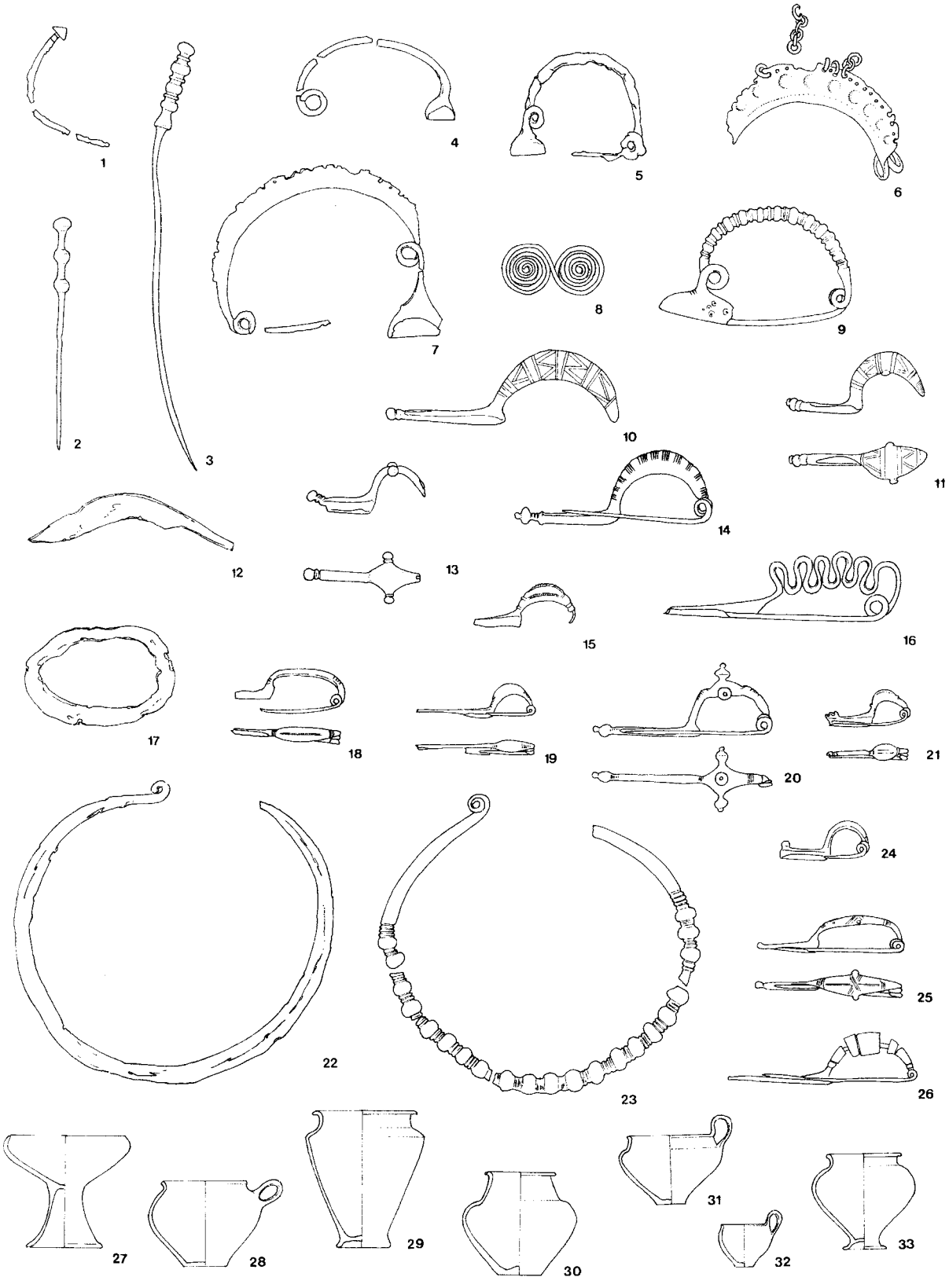

Sl. 7 — Svetolucijska grupa — Stupanj I

Kurd[41] i situlu s ornamentiranim poklopcem.[42] U oba slučaja imamo kao priloge i fibule, što, po svoj prilici, sigurnije možemo objasniti pojavom fibula i u muškim grobovima tog vremena nego pretpostavkom o situli kao prilogu ženskog groba.

U mlađoj potfazi (Sv. Lucija I c 2) iščezava inventar fibula I b faze, a javlja se mnoštvo novih, koje tu možemo samo nabrojati: niz novih, sada manjih, čunastih fibula (Sl. 7, br. 14, 15), fibule sa dva ili tri dugmeta na luku (T. XIV, 6; Sl. 7, br. 13, 20), niske fibule dugih nogu (T. XIV, 1, 3; Sl. 7, br. 18, 25), sangvisuga fibule (T. XIV, 2; Sl. 7, br. 19), grebenaste lučne fibule, fibule s oblogom (Sl. 7, br. 26) i protocertoške fibule (Sl. 7, br. 24). Od zmijolikih fibula u to doba možemo uvrstiti samo tip s više puta zavijenim lukom (Sl. 7, br. 16), koja po svojoj formi i nije klasični tip zmijolike fibule. Izuzetan primjer predstavlja zmijolika fibula sa sedlasto savijenim lukom (Sl. 8, br. 5), koja se, položena u grob 1974,[43] nalazi u izrazito starijem ambijentu. Ostalo ukrasno gradivo još uvijek je dosta rijetko. Dužni smo spomenuti masivne narukvice, kao i trakaste narukvice od brončanog lima, različito ornamentirane.

U keramici se nastavljaju tipovi iz ranije faze. Nova je crvena, reoksidacijski pečena keramika, u prvom redu situla s nogom i bojenim ukrasom na njoj (T. XIV, 8; Sl. 8, br. 26, 28), što će se, i jedno i drugo, još više ustaliti i proširiti u narednoj fazi. Poređenje faze I c sa susjednim kulturnim pokrajinama u načelu je jasno, ali ipak postavlja izvjesne probleme, na koje želimo upozoriti, mada ih na ovom mjestu ne možemo i rješavati. Riječ je, prvenstveno, o vremenu usvajanja kulturnih uticaja iz Italije i o tumačenju tog usvajanja. Kao što smo konstatirali, u našoj se fazi javlja čitav niz nove građe i tehnika, koje su neosporno italskog porijekla i koje u Italiji datiramo u sredinu, odnosno češće u drugu polovinu 7. vijeka. Da li se te novine javljaju u svetolucijskoj skupini približno istovremeno ili sa zakašnjenjem? Na pitanje nema nedvosmislenog niti jedinstvenog odgovora, i to stoga što novine u ovoj fazi, ukoliko im uopće možemo odrediti tačnu kronologiju, niti u matičnoj zemlji nisu uvijek istodobne, a, osim toga, ne dospijevaju nam uvijek iz istih kulturnih provincija. U našem poređenju fazu Sv. Lucija I c stavljamo paralelno s Este II c i II/III po O.-H. Freyu, pri čemu pojava prvih čunastih fibula u još izrazito starijem kontekstu diktira dataciju u sredinu 7. vijeka. Isto gledište potvrđuje i većina novih fibula II c 2 faze, koje se u matičnoj zemlji nalaze već i u drugoj polovini 7. vijeka. Tek će podrobna analiza, koja prevazilazi okvire ovog našeg pregleda, moći da pokaže ne bismo li grobove s najstarijim čunastim fibulama, koje se još dosljedno javljaju zajedno s lučnim dvopetljastim fibulama, možda smjeli

[41] B. Teržan – F. Lo Schiavo – N. Trampuž-Orel, 1985, Tab. 115:4 (gr. 1166).
[42] O. H. Frey, 1969, 103, Taf. 60 – 61.
[43] B. Teržan – F. Lo Schiavo – N. Trampuž-Orel, 1985, Tab. 196.

uključiti još u fazu Sv. Lucija I b, ili bismo, pak, s njima morali načiniti posebnu fazu, tako da bi 7. vijek u Sv. Luciji, slično kronološkoj podjeli Este u kronologiji R. Peronija i njegove škole,[44] bio raščlanjen na tri potfaze. U poređenju s Dolenjskom naša faza odgovara horizontu Stična 1 i 2, s tom razlikom što je u Stični na osnovu groba 27 u stupnju Stična 2 uključena i zmijolika fibula s tučkovima; ista je fibula česta i u svetolucijskoj skupini, ali je tu već uključujemo u narednu II a fazu. Stupanj Stična 2 je, dakle, nešto mlađi od stupnja Sv. Lucija I c 2.

Stupanj Sv. Lucija II a (T. XIV, 7—13; Sl. 8, br. 1—8, 23, 25—29)

Novu fazu označava, prije svega, pojava zmijolikih fibula. Poznato nam ih je više vrsta, koje se i u okvirima same faze mogu uže odrediti. Zmijolike fibule s tučkovima (T. XIV, 7; Sl. 8, br. 3) i slivenom petljom (Sl. 8, br. 2) izrazito su starije (II a 1) od, mlađih, zmijolikih s krilcima (Sl. 8, br. 8) i pločicama (T. XIV, 12; Sl. 8, br. 7 — II a 2). Stare su i varijante s petljom (Sl. 8, br. 4), naročito željezne, ali se one javljaju i u mlađoj fazi. Zmijolike fibule s jednostavno savijenim sedlastim lukom (Sl. 8, br. 5) javljaju se kako u starijem tako i u mlađem dijelu naše faze; starije su ili bez dugmeta ili s malim dugmetom na prelazu luka u iglu. Nova je i svetolucijska fibula (Sl. 8, br. 13; T. XIV, 11), koja će u razvijenim oblicima trajati i u narednoj fazi. Nasuprot zmijolikim fibulama, koje se nalaze i u muškim grobovima, ona je prvenstveno dio ženske nošnje. Iz prethodne faze i dalje su prisutne sanguisuga fibule (T. XIV, 9; Sl. 8, br. 1), u mlađoj fazi s rupicama na luku. U njoj se, također, javljaju već i trakaste fibule (Sl. 8, br. 6). Igala gotovo da više nema, i u muškim grobovima česte su zmijolike fibule, nerijetko u više primjeraka.[45] Bogatiji grobovi imaju metalne posude, situle i ciste. Još uvijek se može naći situla tipa Kurd, dok su nove u našoj fazi situle kojima je dno pregibom pričvršćeno za omotač (T. XIV, 13). Javljaju se u različitim oblicima, sa zaobljeno savijenim ramenom bez vrata, s vratom, katkad i s nogom. Ivica situle obično je obavijena oko olovne žice, uvijek prema spolja (za razliku od mlađih, kojima je ivica savijena prema unutra). Slično važi i za ciste.

Međutim, druga građa je, uprkos bogatih grobova ove faze (čije se bogatstvo prvenstveno očituje u broju fibula), relativno skromna. Spomenuti moramo, u prvom redu, trakaste naušnice i narukvice (Sl. 8, br. 23).

Stupanj Sv. Lucija II a možemo dobro sinhronizirati s estenskim stupnjem III a po Freyu ili III c (djelimično i III b 2) po Peroniju. Njen stariji stupanj obuhvata približno prvu polovinu 6. vijeka, a mladi sredinu i drugu polovinu istog stoljeća. Za razliku od Dolenjske, početak stupnja II a je nešto stariji od njegovog horizonta zmijolikih fibula, budući da smo u

[44] R. Peroni i dr., 1975, 127 ss (faza Este III B 1).
[45] G. Bergonzi i dr., 1981, 184 ss.

Dolenjskoj u stupanj Stična 2 uvrstili i zmijoliku fibulu s tučkovima, dok je u Sv. Luciji ta fibula već nosilac starijeg stupnja (Sv. Lucija II a 1). Sa spomenutim varijantama zmijolike fibule svetolucijska kronologija je dobro vezana za zapadnoalpsku halštatsku kronologiju, gdje je zmijolika fibula s tučkovima predstavnik Ha D 1 stupnja.[46]

Stupanj II b (T. XV, 1—5, Sl. 8, br. 9—13, 15—18, 22, 24—29)

Novinu i ujedno glavni znak stupnja Sv. Lucija II b predstavlja u svojim brojnim varijantama certoška fibula. Kao što je već dobro pokazala analiza B. Teržan (1976), na osnovu njenih varijanata stupanj II b možemo podijeliti na dvije potfaze, II b 1 i II b 2. Osnovna fibula rane potfaze (II b 1) jeste certoška fibula II vrste po Teržanovoj (Sl. 8, br. 10), a zajedno s njom i certoška fibula I a, III a i IV vrste, dok su, nasuprot njima, certoške fibule IX, X i XIII vrste (Sl. 8, br. 21, 22) mlađe i javljaju se tek u mlađoj potfazi, da bi se potom većim dijelom produžile i u stupanj Sv. Lucija II c. Nailazimo, razumije se, i na certoške fibule koje su prisutne u oba stupnja (na primjer vrsta I b, V i VI; Sl. 8, br. 12 i 15).

Nove su opet fibule čije prisustvo moramo pripisati uticaju zapadnog halštatskog kruga. Radi se o pojavi koju možemo uočiti na širokom sjevernoitalskom, prvenstveno alpskom području[47] i koja je kronološki vezana za vrijeme oko 500. godine. Ova se pojava podudara s pojavom prvih certoških fibula. O.-H. Frey je pomoću ovih fibula želio poduprijeti zaključak o prvim pritiscima Kelta na Italiju. Riječ je o fibuli u vidu pauka (T. XV, 2) i fibuli sa ukrasnom nogom (Pauken-und Fusszierfibel, Sl. 8, br. 17—18) te o fibuli s poprečno izljebljenim lukom, čija se noga završava životinjskom glavicom odnosno kvadratnom pločicom. (Sl. 8, br. 16). Sve te fibule su samostrelne i čini se da predstavljaju začetak nove konstrukcije koju otada upravo u svetolucijskom krugu poznaju i druge fibule, prvenstveno životinjske bilo da su u pitanju fibule sa životinjskim lukom bilo takve čije se glavice završavaju glavom životinja. Samostrel preuzimaju kasnije i mnoge druge fibule i on je karakterističan u prvom redu za mlađe certoške fibule, premda početke samostrela treba, sasvim sigurno, vidjeti već u fazi Sv. Lucija II b 1 u već spomenutim fibulama. Starija samostrelna fibula tog tipa ima samo četiri zavoja, slično zapadnohalštatskim, što samo dokazuje da je samostrel odande i preuzet. Pojava ovih zapadnohalštatskih elemenata u grobu 1008 na Mostu[48] (T. XV, 1—5) s importiranom keramikom (jonski kiliks) dobro je datirana u vrijeme oko 500. godine.

Ostalu građu u okviru faze teže je kronološki preciznije razgraničiti. Brojne su metalne posude, kako situle tako i ciste, a mlađe sada imaju ivicu omotača uvijenu prema unutra oko metalne žice. U muškim se grobovima

---

[46] G. Mansfeld, 1973, 65 ss.
[47] O.-H. Frey, 1971.
[48] B. Teržan—F. Lo Schiavo—N. Trampuž-Orel, 1985, Tab. 104.

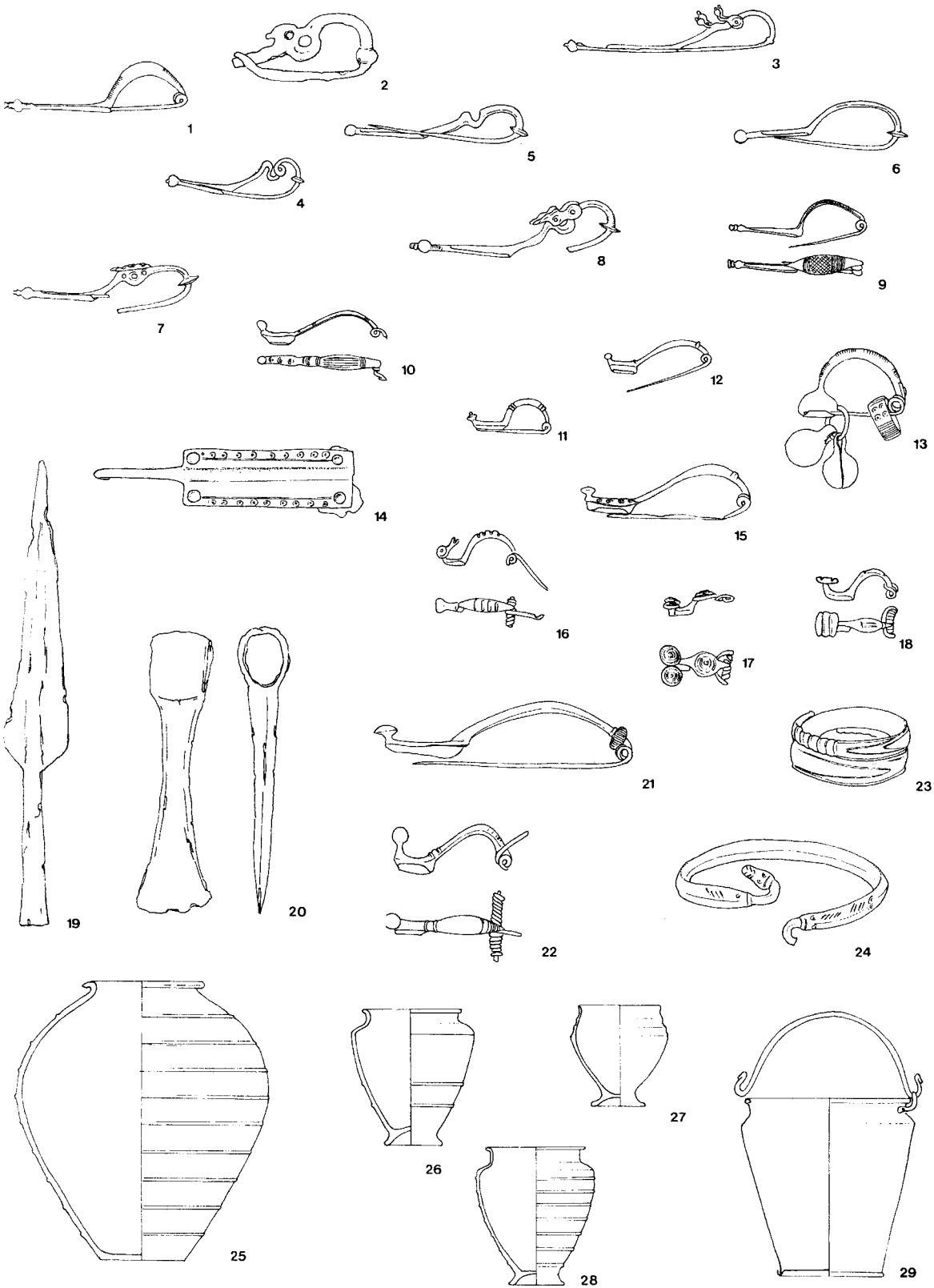

Sl. 8 — Svetolucijska grupa — Stupanj II

sada javljaju kopče za pojas (prvenstveno u II b 2), koje, naročito lijevane, ostaju i u II c fazi (T. XV, 12; Sl. 8, br. 14).

Stupanj II b u cjelini je paralelan s fazom III b estenske kulture; zajedničke su im brojne izrađevine, kao što su i najbliže po kulturnoj srodnosti. B. Teržan je (1973, 1976) ubjedljivo dokazala da je začetak certoških fibula u estenskoj i svetolucijskoj skupini istodoban, a samim tim je istodoban i početak novih kronoloških faza (nasuprot O.-H. Frey—S. Gabrovec 1971). Isto važi i za početak certoškog horizonta u dolenjskoj skupini.

Stupanj II c (T. XV, 6—12; Sl. 8, br. 14, 19—22).

Stupanj II c definiran je, prije svega, kasnim varijantama certoških fibula (T. XV, 8—10) i običajem polaganja oružja u grob (T. XV, 6, 7; Sl. 8, br. 19—20). Međutim, oba ova znaka nisu, razumije se, apsolutni i stoga je i granica između stupnja II b i II c fleksibilna. Na jednoj strani, i u našem stupnju ostaju certoške fibule koje su se prvi put javile u II b fazi, a, na drugoj, polaganje oružja u grob nesumnjivo je tipično za naš stupanj, no nije ograničeno isključivo na ovo vrijeme. Slično važi u prvom redu za brojne grobove s certoškom fibulom XIII vrste (T. XV, 10; Sl. 8, br. 22) koja se nerijetko javlja sama, bez kronološki osjetljive prateće građe, i u Dolenjskoj je karakteristična za obje faze (certošku i negovsku), dok nam njeno prisustvo u Idriji kraj Bače ukazuje prvenstveno na najmlađe doba. Slično važi i za certošku fibulu X vrste (T. XV, 8; Sl. 8, br. 21), koja se često nalazi u muškim grobovima zajedno s oružjem. Gotovo sve ostale fibule su izišle iz upotrebe. No, nasuprot tome, još uvijek nailazimo na metalne situle, koje su sada obično neornamentirane.

Najmlađa faza je, osim na Mostu i Kobaridu, zastupljena i u udaljenijim nalazištima u stranskim dolinama, koja se potom nastavljaju i u srednjolatenski period. U tom periodu biće očuvani i mnogi primjerci halštatskih izrađevina (najviše kasne varijante certoških fibula). To se odnosi na Koritnicu,[49] a prvenstveno na Idriju kraj Bače,[50] glavnog predstavnika latenske idrijske skupine, kojoj se početak nalazi već u halštatskom periodu.

Apsolutno definiranje svetolucijskih faza dobro omogućava blizak oslonac na italske kulturne skupine, koje smo već naveli pri analizi pojedinih faza. Faza I a je predhalštatska i, prvenstveno s obzirom na igle s koničnom glavicom[51] i lučne fibule s jednom petljom, tačno je datirana u 8. vijek, prije svega u njegovu prvu polovinu; igle kulture žarnih polja ne isključuju ni nešto stariji početak. Njeno je trajanje i u drugoj polovini tog vijeka, razumije se, moguće, dok je granica na sredini stoljeća samo aproksimativna i njome se želi u prvom redu naglasiti da se radi o vremenu koje u srednjoj

[49] P. Kos, 1973, Tab. 5, 1—3, 11, 3—5.
[50] J. Szombathy, 1903.
[51] G. L. Carancini, PBF XIII, 2 (1975) 268 ss.

Evropi još u cjelini pripada kulturi žarnih polja. Precizno poređenje s estenskom fazom je otežano, budući da O.-H. Frey u svojoj estenskoj II a fazi (koja sadrži građu naših svetolucijskih faza I a i I b 1) uzima u obzir samo mlađe grobove, dok bi poređenje s Peronijevom kronologijom, koja 8. vijek dijeli na tri faze (II a—c), bilo još preuranjeno bez publikacije odgovarajućih estenskih i svetolucijskih grobova. U svakom slučaju, naša periodizacija ne protivurječi Peronijevoj.[52] Pošto je u ovom času direktno poređenje s estenskom kulturom još skromno, našu kronologiju opravdava najviše poređenje sa S. Vito al Tagliamento[53] i Ljubljanom (Ljubljana II a).

Isto tako je i naša podjela stupnja Sv. Lucija I b u vrijeme između 750. i 650. godine aproksimativna i dobijena tek posrednim poređenjima, prije svega u odnosu prema fazi I c, za koju imamo pouzdan oslonac u neposrednoj komparaciji s građom sjevernoitalskog porijekla. Za fazu I c, naime, karakteristični su jaki uticaji Italije na svetolucijsku grupu, koji, međutim, suprotno Dolenjskoj, nisu dokumentirani direktnim importom. Sve nove vrste fibula koje smo nabrojali kao novinu naše faze dobile su podsticaje iz Italije 7. vijeka, i to kako sjeverne Italije tako i iz Picenuma, odnosno preko njega iz srednje i južne Italije. Detaljne studije, doduše, još uvijek nisu napravljene, ali dovoljni su već i površan pregled građe i dosadašnji istraživački radovi.[54] Isti je slučaj, kao s fibulama, sa ornamentiranim poklopcem situle, koji se na čitavoj periferiji Caput Adriae pojavljuje u drugoj polovini 7. vijeka, a nalazimo ga i na Mostu[55] u okviru I c faze. No, presudna za dataciju faze I c u vrijeme između 650. i 600. godine je, naravno, cjelokupna komparativnost svetolucijske skupine tog perioda s estenskom II c i II/III fazom po Freyu, za koju je već O.-H. Frey (1969) iznio čvrste dokaze za dataciju u drugu polovinu 7. vijeka. Posljednje kronološke studije Peronijeve škole tu dataciju još više podižu. Tako je vrč iz groba Este Rebato 100[56] — grob je tipičan za estensku II c fazu i ima direktne paralele u gradi svetolucijske I c faze — sada sa sigurnošću apsolutno datiran već u godinu 680. čime je data i mogućnost ranijeg početka estenske I c faze, a time i stupnja Sv. Lucija I c. Isto tako su podrobna analiza figuralne situle Benvenuti i njeno poređenje s vrčem iz Tragliatelle (vrijeme oko 630) pokazali da nema nikakve opreke da i grob sa situlom Benvenuti datiramo već u posljednje decenije prije 600. godine.[57] Ne samo da je time datacija faze I c u doba druge polovine 7. vijeka bila još snažnije potvrđena već je nagoviještena, čak, i mogućnost da s najstarijim grobovima ove faze idemo već u drugu trećinu 7. vijeka.

---

[52] R. Peroni i dr., 1975, 151 (L. P. Bononi).
[53] P. Cassola-Guida, 1978.
[54] O.-H. Frey, 1969, 9 ss. R. Peroni i dr., 1975, 150 ss. Za Picenum: D. Lollini, 1976 i 1976a.
[55] O.-H. Frey, 1969, 103, Taf. 60—61.
[56] O.-H. Frey, 1969, Taf. 10:16, 36:2.
[57] R. Peroni i dr., 1975, 157 ss (P. Coretti Idri).

Fazu II a stavljamo u 6. vijek. Pored vrlo uske povezanosti s kronološki čvrsto utemeljenom estenskom kulturom, sada nailazimo i na izravni uvoz. U grobu 3145 iz Marchesettijevih iskopavanja nalazimo brončani vrč (oinohoe) takozvane krute forme (plumpe Kanne po Jackobsthalu), čije je kronološko mjesto pouzdano određeno u vrijeme između rodoskog i kljunastog vrča, to jest u vrijeme prve polovine 6. vijeka.[58] Naprijed spomenutim vrčevima bila je posvećena živa pozornost u prvom redu njemačkih arheologa, pošto rodoski i kljunasti vrč predstavljaju najčvršće potpornje apsolutne kronologije zapadnohalštatskog kruga, prvi za početak stupnja Ha D, drugi za njegov kraj, odnosno za početak Lt A perioda. Naš vrč je sa sigurnošću datiran u vrijeme između početka i sredine 6. vijeka. Na osnovu građe što je donosi Boulonnié,[59] kojem dugujemo najnoviju studiju o našim vrčevima, možemo, čak, tvrditi da je vrč rad radionica u Vulciju. Ako, pak, razmotrimo prateću građu brončanog vrča u grobu 3145, koji sada objavljuje S. Vitri (1980), vidjećemo da je vrč ležao u doliju i bio pokriven plitkom glinenom zdjelom, u kojoj su se nalazile četiri sanguisuga fibule (jedna neočuvana), jedna svetolucijska, jedna zmijolika fibula i jedna naušnica. Sanguisuga fibula pripada tipu s probušenim lukom, što je obilježje mlađe varijante, koja je smještena u vrijeme II a 2 faze, a toj dataciji odgovara i ostala građa, te tako dobijamo za mlađu potfazu II a faze odličnu potvrdu predložene datacije u drugu polovinu 6. vijeka.

S time su sasvim u skladu i svjedočanstva ostale uvezene građe. U grobu 2850 Marchesettijevih iskopavanja nalazimo jonski kiliks tipa A 2 po Vallet-Villardu iz vremena između 620. i 600. godine (prema Colonni, 1974).[60] U grobu su bile još tri zmijolike fibule, naočarasta fibula i estenska situla na nozi, ornamentirana brončanim čavlićima. Iako nam nije poznato o kakvim se varijantama zmijolikih fibula radi, već je na osnovu estenske situle i naočaraste fibule više nego vjerovatno da je riječ o zmijolikoj fibuli starije varijante, a time bi i početak II a faze bio utemeljeno datiran u prvu polovinu 6. vijeka. Imamo i treći dokaz importa, koji samo potvrđuje sve dosadašnje zaključke. U grobu 1008, koji je tipičan za početak II b faze, nalazimo jonski kiliks tipa B 2 po Vallet-Villardu (T. XV, 4), koji O.-H. Frey datira u posljednju deceniju 6. vijeka, a Colonna, čak, u vrijeme između 580. i 540. godine. Time je i početak faze II b (u grobu 1008 nalazi se i najstarija varijanta certoške fibule, vrsta II po Teržanovoj) čvrsto postavljen u vrijeme oko 500. godine, dakle, bez zakašnjenja u odnosu prema estenskoj III b fazi, kao što je ustanovila već i B. Teržan.

Za završetak II b faze, kao i za vrijeme trajanja II c, ne nalazimo nikakvih specijalnih oslonaca za spsolutnu dataciju osim opštih usporedbi s

[58] S. Vitri, 1980.
[59] S. Vitri, 1980, nap., 16.
[60] G. Colonna, 1974, 16s., nap. 62.

estenskom kulturom faze III c. Godina 450. kao međaš između II b i IIc faze oslonjena je na estensku kronologiju, i njome se, istovremeno, želi istaći srednjoevropsko razgraničenje između halštatske i latenske kulture, odnosno kronologije.

Kraj faze je još manje jasan. Već smo vidjeli da se u Koritnici halštatsko svetolucijsko gradivo nalazi zajedno sa srednjolatenskim, a i Idrija kraj Bače pokazuje da je prelaz u latensku idrijsku skupinu bez strogih granica i očito lokalno uslovljen. Godine oko 300 su najverovatnija granica.

NASELJA

Naselja geografski strogo zaokružene svetolucijske skupine, sa njenom rasprostranjenošću u dolinama alpskih rijeka Soče, Nadiže, Bače i Idrijce, sasvim su prilagođena terenu. Na jednoj strani, smještena su uz ušća rijeka i stjecišta dolina a, na drugoj, zatvaraju ulaze u rječne doline i štite prolaze. Najznačajnija naselja najčešće leže na sastavcima dolina i rijeka: Most na Soči pored ušća Idrijce i Bače u Soču, Kobarid na dodirnoj tački dolina Soče i Nadiže, a Tolmin Tolminščice s glavnom dolinom Soče. U drugom redu moramo navesti naselja kao što su Sv. Katarina na prelazu Vipavske u dolinu Soče, Bovec u gornjem dijelu doline Soče, Podbela, Robič i Selo na prelazu iz doline Nadiže u dolinu Soče, te Koritnica na prelazu u Bohinj.[61] Izvan riječnih dolina i njihovih rubova na naselja nailazimo još i na većim visoravnima, kao, na primjer, na Šentviškoj visoravni i u Bohinjskom kutu, koji su žitelji svetolucijske skupine naselili prvenstveno zbog željeza.

Po tipu naselja poznajemo uobičajene utvrđene gradine, koje možemo porediti kako s gradinama Dolenjske tako i Notranjske i Krasa. To je i u svetolucijskoj skupini uobičajen tip naselja, a poznat nam je, na primjer, u Kobaridu, Bovecu, Koritnici, Sv. Katarini kod Nove Gorice i gradinama uz Nadižu koje spominje već C. Marchesetti (1903). U svetolucijskoj skupini, međutim, nisu poznati tako grandiozni primjeri ovog tipa kao u susjednim skupinama, niti je on uživao veću pažnju istraživača. No, po svom položaju, kao i tehnici građenja zidina, on se neće bitno razlikovati od gradina u dolenjskoj i notranjskoj skupini.

Drugačije je s naseljem u Mostu na Soči.[62] Dvanaestogodišnja istraživanja Goričkog muzeja (1971—1982) pokazala su da je naselje u Mostu bilo otvorenog tipa podignuto na vještački napravljenoj terasi na

---

[61] Za pojedina nalazišta vidi podatke u ANSI (1975). D. Svoljšak pretpostavlja planski obrambeni sistem koji štiti čitav prostor svetolucijske skupine: D. Svoljšak, 1984.

[62] Za iskopavanja naselja vidi prethodna saopćenja D. Svoljšaka. Cjelokupna literatura od 1983. nalazi se u S. Gabrovec—D. Svoljšak, 1983, 28. Dosad najvažnije sinteze prvenstveno: D. Svoljšak, 1979, 1980. i Preistoria Caput Adriae, 1983, 159 ss. B. Žbona-Trkman—D. Svoljšak, 1981.

desnoj obali Idrijce, na obronku ispod sedla s današnjom crkvom Sv. Mavra. Naselje je bilo zaštićeno jedino prirodno svojim položajem na sastavcima rijeka, koje su svojim dubokim koritima predstavljale odličnu obranu. Tokom dvanaestogodišnjeg istraživanja bilo je otkriveno 30 kuća iz halštatskog, dvije iz latenskog i osam iz rimskog perioda, kao i jedna iz brončanog doba. Istražena je bila površina od 40 000 m². Sve su to brojke koje nam omogućavaju uvid u strukturu samog naselja, kao i u način gradnje pojedinih kuća. Kuće su podignute na terasama ukopanim u padinu, koje su, po svemu sudeći, imale kamene ograde. Njihov položaj ukazuje na strogu organizovanost i jedinstvenu, dobro promišljenu orijentiranost. Uslovi terena bili su iskorišteni na najbolji način, tako da su kuće u najvećoj mogućoj mjeri bile zaštićene od vremenskih nepogoda, a u prvom redu od vjetra, koji je u uskoj dolini veoma jak. Već i na osnovu publiciranog plana[63] možemo govoriti o organiziranom naselju. Kuće su bile podignute u zbijenom nizu uz cestu. Kako se zidovi prahistorijskih terasa nisu očuvali, a cesta samo na ponekom povoljnom mjestu, nigdje nije bila otkrivena veza među pojedinim terasama, premda je, sasvim sigurno, postojala. Stanovnici su se datog prostora pomno držali, tako da bi i nakon uništenja stare zgrade novu podizali na istom mjestu. Stare urbanističke osnove držale su se i kasnije, latenske i rimske kuće.

Zahvaljujući pažljivom i planskom iskopavanju, stekli smo izvrstan uvid u način gradnje kuća, najbolji od svih što ih poznajemo kada je u pitanju istočnoalpska kućna arhitektura. Kuće su uvijek pravougaone, s jednom, dvije ili tri prostorije. Veća prostorija služila je za boravak, a manje kao ostave ili predvorja. Ulazi u kuće bili su na sunčanoj, jugozapadnoj strani, zaštićeni i od vjetra, a, sudeći po kamenim osnovama pokraj njih, ulazi su imali i nadstrešnice. Kuće su bile različitog tlocrta i veličine (od 4 × 4 do 13 × 4 m). Građevinski elementi bili su kod svih kuća slični, tako da možemo govoriti o ustaljenoj tehnici građenja. Temelji su bili od kamena, brižno složeni od kamenih ploča, a ugaono kamenje uvijek je bilo veće. Kameni temelji su bili pomno i precizno poravnani, na njima je vodoravno ležala drvena greda, koja je, sudeći po detaljno ispitanim ostacima, nosila vertikalne drvene stupove i oplatu od debelih dasaka. Zidovi su uvijek bili ožbukani, naročito na unutarnjoj strani, a u nekoliko slučajeva i izuzetno šaroliko ornamentirani geometrijskim motivima (meander, spirale, trokuti, cikcak-linije).[64] Pod je bio vrlo kvalitetan, obično od ilovače, ponekad i od neobrađenih kamenih ploča, a u nekim slučajevima i drven. Kućni inventar je slabo očuvan; ognjišta su kvadratna ili okrugla, uvijek nisko uz pod, izgrađena od okruglog kamenja i premazana ilovačem. Česti su trapovi, i to

[63] D. Svoljšak, 1980. S. Gabrovec—D. Svoljšak, 1983, sl. 19.
[64] B. Žbona-Trkman—D. Svoljšak, 1981, sl. 4—9.

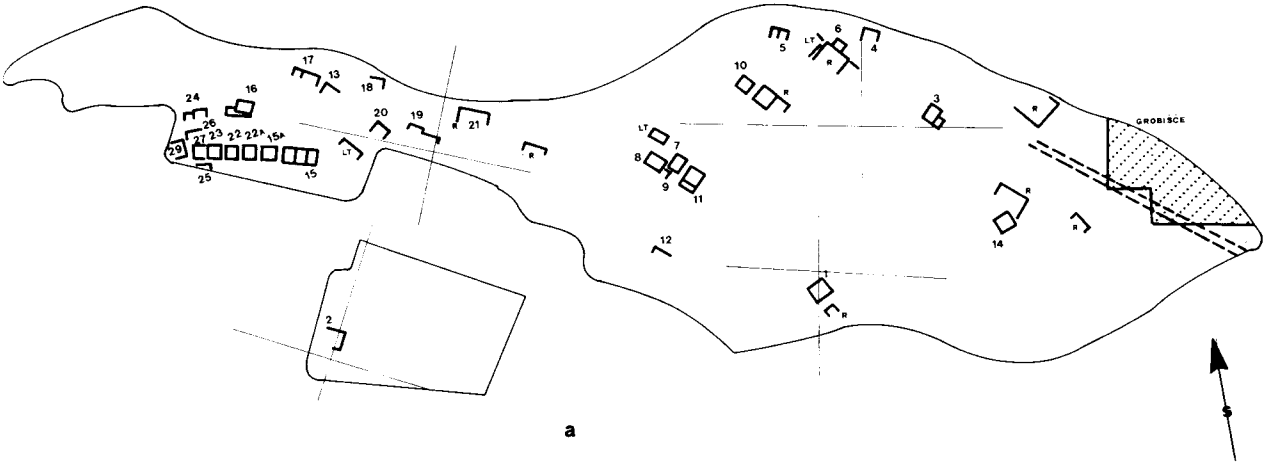

a

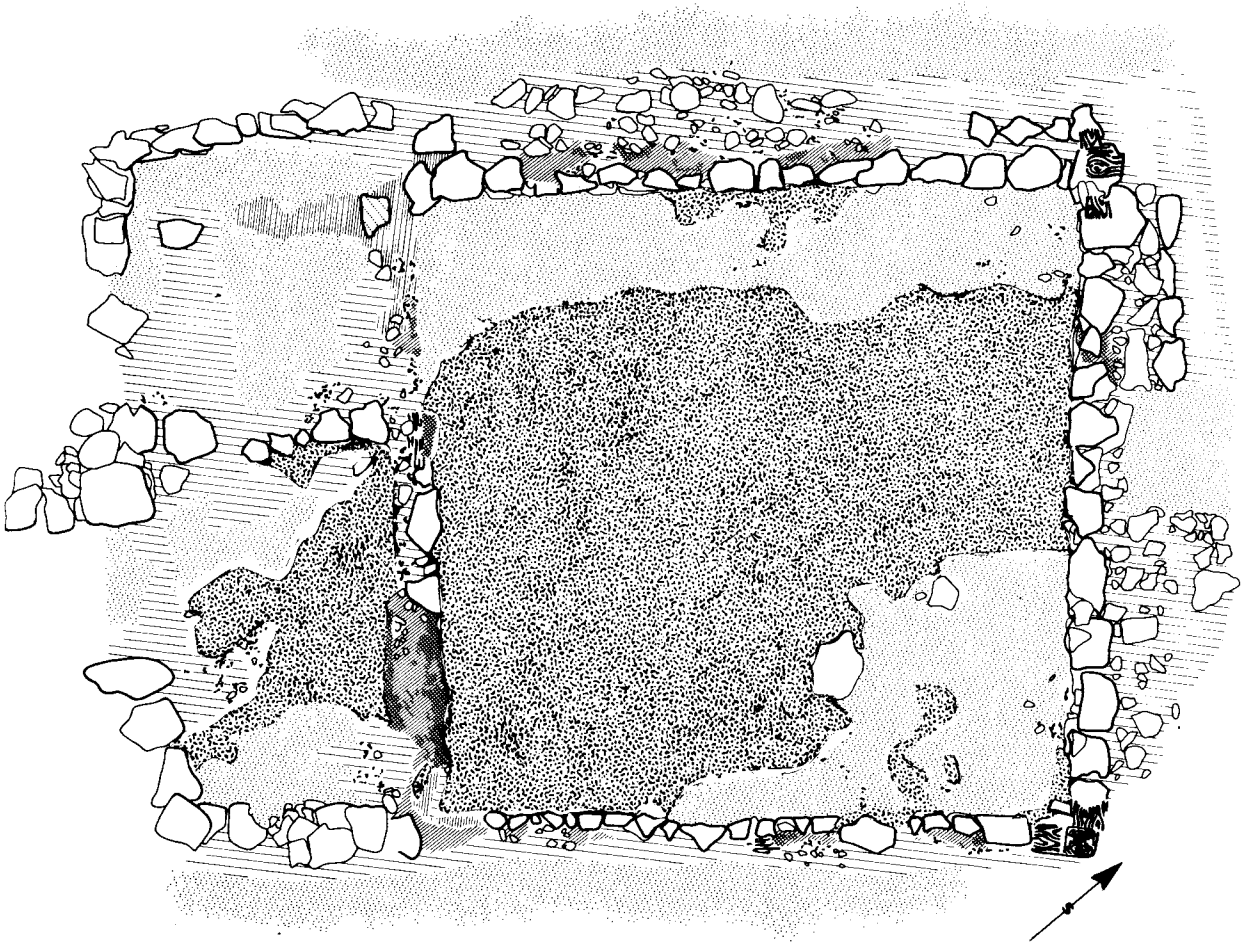

b

MOST NA SOČI — a) Tlocrt naselja
b) Tlocrt kuće 11

bi bilo sve od inventara. Izvanrednu pažnju stanovnici Mosta posvećivali su drenaži. Na stranama ukopanim u padinu brijega bio je izgrađen poseban drenažni zid radi zaštite drvenih zidova od vlage i zasipanja. Pošto je zid kuće bio odmaknut od drenažnog, bilo je osigurano i dobro prozračivanje. Drenažni zid bio je izgrađen u vidu suhozida, a mogao je biti i od uspravno postavljenih kamenih ploča. Bili su poznati i drenažni jarci i kanali, kao i posebne kamenjem ispunjene odvodne jame. Očuvane kuće su služile za stanovanje (recimo, kuće 1, 2, 3, 5, 8, 11 i 16), a druge, sudeći po očuvanom inventaru, kao radionice (kuće 4, 15, 15A, 22, 22 A, 23 i 29). Dok kuća 4 stoji u sklopu stambenih, u slučaju ostalih radi se o pravoj izdvojenoj radioničkoj četvrti na rubu naselja.

Kuće većinom spadaju u mladu svetolucijsku fazu. Budući da ih je većina bila već prezidana, odnosno izgrađena na mjestu gdje se već nalazila starija kuća, moramo svakako smatrati da su kuće postojale i ranije, ali među očuvanom i pokretnom građom praktično nema takve koju bismo mogli pripisati prvoj svetolucijskoj fazi. Izuzetak je jedino kuća iz brončanog doba koja se nalazila više od 100 metara daleko od naselja iz željeznog doba. Ona je bila i izgrađena u potpuno drugačijoj tehnici, od okomitih kolaca zabijenih u zemlju, bez kamenih temelja. Između kuće iz brončanog i kasnijeg naselja iz željeznog doba očito nije bilo neposrednog kontinuiteta. Naseobina je bila uništena požarom, kao što je vatra bila u većini slučajeva uzrok i uništenja starijih kuća.

S obzirom na istraženu i visoko razvijenu naseobinsku arhitekturu, Most na Soči sigurno zauzima izuzetno mjesto kako u okviru same skupine tako i u širem jugoistočnoalpskom prostoru. Izvjesno je da je arhitektura nastala pod uticajem Italije; posebno u alpskim predjelima sjeverne Italije često nailazimo na pojedine njene elemente, mada danas, bez podrobnijih istraživanja, ne bismo još mogli odrediti tačno njeno mjesto.

NAČIN POKOPA

Za svetolucijsku skupinu karakterističan je ravan pokop inkremacijom.[65] Dosljedno je upotrebljavan tokom cijelog postojanja skupine, te ga u istom obliku poznaje i najstariji Tolmin, kao i najmlađa Koritnica, a seže i u latenski period. Ostao je očuvan i u idrijskoj skupini, koja je u latenskom periodu naslijedila halštatsku svetolucijsku skupinu. O dosljednosti pokopa inkremacijom najbolje govori podatak da su od 2950 prvih grobova koje je

[65] Općenito o pokopu u svetolucijskoj skupini, prvenstveno u Tolminu: D. Svoljšak, 1973. Za Marchesettijeva iskopavanja na Mostu na Soči i Kobaridu: C. Marchesetti, 1893, 133 ss. Za Szombathyjeva iskopavanja vidi Szombathyjev dnevnik iskopavanja: B. Teržan—F. Lo Schiavo—N. Trampuž-Orel, 1985. Način pokopa i strukturu priloga detaljno razmatra A. Boiardi u G. Bergonzi i dr., 1981, 186 ss.

objavio Marchesetti samo tri bila skeletna, a od 2450, koliko ih je iskopao J. Szombathy, nijedan.

U okviru te opće oznake možemo navesti i neke specifičnosti koje karakteriziraju svetolucijski pokop. Mrtvog ne bi spaljivali kraj same grobne jame, nego na posebnom mjestu, ustrini, koja se u Kobaridu nalazila izvan groblja, a slično bismo smjeli pretpostaviti i za Most na Soči, iako se tragovi pepela koje bismo mogli pripisati ustrini nalaze i u okviru samog groblja, što važi i za Bitnje u Bohinju.[66] Spaljene kosti pokojnika su zajedno s pepelom jednostavno spuštane u grobnu jamu, a samo iznimno u urnu: u Tolminu je od 458 grobova samo jedan bio s urnom, a na Mostu od 2950 iz Marchesettijevih iskopavanja samo 282.[67] Tako su i keramičke posude u grobovima u većini slučajeva prilozi, a ne žare. Kao urne najčešće su služili doliji, a u nekim bogatijim grobovima i metalne situle. Doliji se mogu naći tek od mlađe faze, što znači da su i rijetke urne ušle u upotrebu kasno, vjerovatno pod uticajem estenske kulture; dolije kao žare najčešće nalazimo u Padovi.[68] Spaljene kosti umrlih nisu bile pažljivo skupljane, već su bile izmiješane s ostacima lomače, a samo izuzetno su odabrane spaljene kosti bile skupljene u posebnom uglu grobne jame. Mrtvi su bili spaljivani u odjeći zajedno s metalnim prilozima kao dijelovima nošnje, što se odnosi prvenstveno na starije doba, dok je kasnije veći dio metalnih priloga bivao kasnije polagan u grobnu jamu, a da nije bio spaljen zajedno s pokojnikom. U grobu 1 iz Jereke nailazimo na slučaj kada su dvije fibule i obručasti ukras spaljeni zajedno s mrtvacem, dok je treća fibula bila kasnije stavljena u grob na spaljene ostatke umrlog.[69]

Grobna jama bila je manje-više pravilno iskopana, rijetko i obložena kamenjem, no gotovo uvijek pokrivena kamenim pločama raznih veličina: od običnih, koje su samo pokrile grobnu jamu i koje su bile najčešće, do kamenih blokova težine više od 60 kvintala. I po provenijenciji ploče su bile različite, tako da se smjenjuju krečnjačke, zatim ploče iz Modreja i slično. Grobne ploče mora da su za vrijeme korišćenja nekropolom bile vidljive, budući da u praksi gotovo i ne znamo za slučaj kada bi stariji grob bio uništen mlađim, i to unatoč tome što su grobovi ležali veoma gusto jedan do drugog: na kvadratnom metru nerijetko je bilo i po šest grobova. Jedva da bi se desilo da dođe do razaranja starijih grobova i u slučajevima kada bi se ponovo upotrijebilo staro mjesto za pokapanje nakon 100 i više godina. C. Marchesetti spominje u Kobaridu i kolac kao oznaku groba, ali se, ipak, čini da je glavni znak raspoznavanja bila nadgrobna ploča. Koliko bismo smjeli u pojedinim skupinama grobova s inkremacijom gledati grobove

---

[66] C. Marchesetti, 1893, 134. S. Gabrovec, 1974, 288 ss.
[67] D. Svoljšak, 1973. C. Marchesetti, 1893, 137.
[68] G. Bergonzi i dr., 1981, 187.
[69] S. Gabrovec, 1974a, 297.

porodične zajednice, moći će da pokažu tek moderna publikacija i analiza. Iz Marchesettijevih iskopavanja dužni smo spomenuti skupinu od 41 groba, koja se nalazila pod zajedničkom kamenom oplatom.[70] Marchesetti, također, navodi dvostruki ukop u jednoj jami (ali samo u tri slučaja), dok je nešto više primjera da više grobnih jama, od kojih je svaka bila pokrivena vlastitom nadgrobnom pločom, bude još jednom pokrivena zajedničkom kamenom pločom. U svakom slučaju, odrasli i djeca su bili pokopani zajedno, jedni uz druge. C. Marchesetti među ukupno 2950 pokopanih izdvaja 1960 odraslih i 770 djece.

Već smo spomenuli da su keramičke posude u većini slučajeva predstavljale priloge, a ne urne. Na dnu grobne jame, nerijetko čak i u posudi, u više navrata nailazimo i na životinjske kosti, što govori o kultnim obredima povezanim s pokopom. Najčešće se nalaze kosti ovaca (u 30 slučajeva od oko 50 ukupno), a zatim goveda (15 slučajeva), dok su kosti divljači veoma rijetke. Osim u jednom slučaju, kosti životinja nisu bile spaljivane.[71] O obredima na grobovima govore i slojevi čistog uglja na već zatrpanoj jami, tik ispod kamene ploče u Tolminu.[72]

Karakteristično za svetolucijsku skupinu je i to da u grobovima ne nalazimo oružje. Opet se možemo pozvati na statistiku na osnovu 2950 grobova što ih je 1893. godine objavio C. Marchesetti: u 2950 grobova bilo je samo 7 sjekira, 7 kopalja i jedan mač (latenski), a čak 1629 fibula i 437 igala. Uzrok takvom stanju sigurno se krije u strogim propisima grobnog kulta, pošto struktura priloga ostaje cijelo vrijeme slična, s izuzetkom najmlađeg doba, kada se nešto češće pojavljuje oružje. Samo iznimno obavljan je i pokop konja. Poznata su nam dva u Mostu na Soči (grob 592 iz Szombathyevih iskopavanja i grob 2141 iz Marchesettijevih) i u Kobaridu,[73] pri čemu je zanimljivo da je konj, za razliku od običaja u Dolenjskoj, bio pokopan sa svojom opremom. Oko dvije trećine grobova imalo je priloge, a jedna je trećina bila bez njih, među njima većinom dječjih.

Opisani način pokopa sa svim pojedinostima što smo ih opisali karakterističan je za cijelo vrijeme svetolucijske skupine, te ga smatramo njenom specifičnošću. Ne poznaje ga, unatoč zajedničkom pokopu inkremacijom, ni prethodna ljubljanska ni dobovsko-ruška skupina, a isto tako niti estenska kultura; i u jednoj i u drugoj preovladava pokop u žarama. Posebno je potrebno istaći specifičnosti svetolucijskog pokopa u odnosu prema estenskoj kulturi. I pored snažnog uticaja estenske kulture na materijalnu kulturu svetolucijske skupine, njen uticaj na način pokopa bio je minimalan.

---

[70] C. Marchesetti, 1893, 136.
[71] G. Bergonzi i dr., 1981, 187.
[72] D. Svoljšak, 1973, 404.
[73] C. Marchesetti, Arch. Triestino 18, 1892, 257. Isti, 1893, 95, Tav. 30. B. Teržan – F. Lo Schiavo – N. Trampuž-Orel, 1984, Tab. 51 i 52, 23 – 24; Isti 1985, 120 s, C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 10, 1887, VI s.

Osim već spomenutih urni, mogli bismo još spomenuti samo isto tako rijetke grobove obložene kamenim pločama, koji su u estenskoj kulturi bili česti. Još veća je, razumije se, razlika u pokopu sa susjednom dolenjskom skupinom.

PRIVREDA

Nalazišta svetolucijske skupine najčešće leže na mjestima povoljnim za saobraćaj, na stjecištima pobočnih dolina s dolinom Soče, gdje se dolina širi, pa su i mogućnosti za obradu zemlje veće. Na njihov nastanak uticala je i geološka slika tla. Naseobine se, naime, javljaju na terasama postglacijalnog jezera i na kvartarnim nanosima, na oko 200 metara nadmorske visine, gdje je zemlja najplodnija. Pored toga, naseljena su bila i mjesta bogata lako pristupačnom željeznom rudom, što važi u prvom redu za Bohinjski kut, koji je visokim prijevojima odvojen od glavnog naseobinskog jezgra skupine, ali je, ipak, njen integralni dio.

Što se tiče strukture poljoprivrede i stočarstva, obavljeno je malo analiza. O biljnim vrstama nemamo nikakvih podataka, ali moramo pretpostavljati uobičajene vrste žitarica tog vremena. Brojno poljoprivredno oruđe poznato nam je tek iz grobova latenske idrijske skupine.[74] O životinjskim vrstama posjedujemo, međutim, već prve analize odgovarajuće građe iz iskopavanja na Mostu na Soči.[75] Među ostacima životinjskih kostiju u ovom naselju 42,15% pripadaju govedima, 30,07% sitnoj stoci (ovcama ili kozama bez užeg određenja), 16,20% ovcama, 1,49% kozama, 7,98% svinjama, 0,34% konjima i 0,37% psima. Sve su to domaće životinje, dok je iznenađujuće malo divljači, samo 1,58%, od toga 1,01% jelena. Isto tako nema nikakvih ostataka riba. Nasuprot tome, valja spomenuti brončanu udicu iz groba u Tolminu.[76] Ti se podaci uglavnom slažu s onim o čemu izvještava C. Marchesetti,[77] koji među koštanim nalazima navodi najviše sitne stoke, prvenstveno koza i nešto manje ovaca, zatim svinje, manje goveda i još znatno manje konja i magaraca (koji se samo izuzetno nalazi) te psa. Pas je više puta velike rase, dakle, čuvar stada. Nasuprot podacima iz Mosta, C. Marchesetti navodi i mnogo divljači (najviše jelena, manje srna i nekoliko primjeraka divlje svinje, medvjeda, zeca i jazavca). Ptica je vrlo malo, a ribe praktično izostaju i kod Marchesettija. Potrebno je, međutim, napomenuti da se citirani Marchesettijevi podaci odnose na sva njegova iskopavanja, dakle, i na Kras i Istru, a ne samo na nalazišta svetolucijske

[74] J. Szombathy, 1903.
[75] L. Bartosiewicz, 1985.
[76] D. Svoljšak, 1976.
[77] C. Marchesetti, 1903, 138 ss.

skupine. Dragocjen je i Marchesettijev podatak da su još i u njegovo vrijeme gonili stada ovaca iz alpskih i kraških krajeva na pašu na jug u Istru. Sigurno je da moramo voditi računa o transhumaciji već i u halštatskom periodu. Podaci iz Mosta na Soči govore nam o prilično konzervativnom stočarstvu. Iako ostaci kostiju većinom potiču iz mlađih perioda, stoka pripada nerazvijenijim vrstama, koje su bile upotrebljavane i u starijim periodima. Nema još goveda visokorazvijene rase, kakvo su poznavali već Etruščani, a kasnije Rimljani i kakvo nalazimo već i u Okostnoj jami kod Škocjana. Povodom spomenutog mišljenja o upotrebi manje razvijenih životinjskih vrsta u svetolucijskoj skupini biće zanimljivo i poređenje životinjskih kostiju u grobovima Mosta na Soči i Este. Dok se na Mostu nalaze, kao što smo već spomenuli, prvenstveno kosti ovce a manje goveda, u Este su brojne i kosti svinje, riba i peradi.[78] Među kostima goveda mnogo je od starih životinja, što znači da su goveda uzgajana ne samo radi mesa nego i radi mlijeka. Isto tako je, naravno, i ovca držana radi dobijanja vune. Komadić vune u keper tkanju očuvan je na narukvici u Tolminu.[79] Da je ovčarstvo igralo u Posočju značajnu ulogu, govori i činjenica da su novodošli Slovenci mnoge izraze iz ovčarstva preuzeli od starog romaniziranog stanovništva.[80] Moramo, isto tako, misliti i na proizvodnju krzna i kože. Nož za rezanje kože nađen je u grobu u Bitnjama.[81] Pitanje da li tako mali broj kostiju divljači na Mostu predstavlja slučajnost ili ga moramo objasniti stvarnom malobrojnošću divljači zbog guste naseljenosti ostaće, naravno, otvoreno.

Sigurno je da i na području svetolucijske skupine moramo računati sa željeznom rudom, čak, i tamo gdje je današnje geološke karte zbog suviše male količine zanemaruju. Limonit se često nalazi u naslagama ili većem grumenju. Njime su ispunjene prirodne pukotine i iskopava se bez teškoća. Dobija se, također, i kao pirit i forma pisolitica. U gornjoj Trenti spominje se napušteni rudnik željeza.[82] Ali, prije svega, željeznom rudom izuzetno su bogati Bohinj i bohinjske planine. Bogatstvo željezne rude nesumnjivo je bio razlog što su se tu naselili žitelji svetolucijske skupine, koji su dokazani već od druge polovine 7. vijeka.[83] Slično kao u Dolenjskoj, tako je i u Bohinju proizvodnja željeza imala svoj nastavak u rimsko doba, te kasnije u srednjem vijeku i u brojnim željezarama od 17. vijeka naovamo.[84] Za Bohinj su bila vezana već prva istraživanja[85] prahistorijskog i antičkog željezarstva na tlu Slovenije, ali i nova moderna, za koja se moramo zahvaliti

---

[78] G. Bergonzi i dr., 1981, 187.
[79] D. Svoljšak, 1976, 65.
[80] V. Novak, Linguistica 15, 1975, 110 ss.
[81] S. Gabrovec, 1974a, 288 (grob 1).
[82] D. Jelenc, 1953. C. Marchesetti, 1903, 161.
[83] S. Gabrovec, 1974a.
[84] I. Mohorič, 1969, 38 ss.
[85] A. v. Morlot, 1850.

prvenstveno neumornom saradniku Tehničkog muzeja na Jesenicama A. Rjazancevu. Objavljivao ih je u časopisu jeseničke željezare Železar i njegovom tehničkom prilogu.[86] Njemu dugujemo zahvalnost za brojne analize prahistorijskog, rimskog i srednjovjekovnog željeza, odnosno troske i željezne rude u Bohinju. On je, također, pokusom taljenja željezne rude u peći na vjetar pokušao rekonstruirati prahistorijski način topljenja. Bohinjski kut je danas izvanredno istražen i u pogledu nalazišta željezne rude.[87] Moderna istraživanja su potvrdila izuzetno bogatstvo željezne rude spremne za brzu i jednostavnu preradu. Pojedini komadi prahistorijskog oruđa i oružja nađeni visoko u planinama, kao i mnogobrojne lokalne priče, indirektno, također, potvrđuju da su tragaoci za rudom morali doći još veoma davno i vrlo visoko na planine.

Iz analize stare troske vidi se da je pri topljenju ostajalo u njoj približno pola, pa i više željeza.[88] Ti se rezultati podudaraju sa sastavom troske ostalih prahistorijskih topionica, prvenstveno u Dolenjskoj.[89] Istraživanja, međutim, ni u ovom slučaju nisu bila toliko sistematična da bismo mogli sagledati razvoj proizvodnje i prerade željeza tokom vremena, razliku u topljenju u halštatskom i latenskom periodu, niti kvalitet pojedinih topionica i eventualne razlike među njima.

Topionice i kovačnice nalazile su se, svakako, u naseljima. W. Schmid ih tako spominje na Ajdovskom gradecu i Dunaju kod Jereke,[90] ali i izvan naseljenih mjesta, kao, na primjer, na vjetrovitom sedlu između dva glavna naseobinska platoa Dunaja kod Jereke.

Za sve druge zanate važi uglavnom isto što smo već napisali povodom dolenjske skupine. Treba spomenuti samo srazmjerno brojnije alate (dlijeta, svrdla, čavle, noževe) nađene na Ajdovskom gradecu u Bohinju, kao i već navedeni kožarski nož iz Bitenja. Izvanredno velik broj najrazličitijeg oruđa poznaje latenska idrijska skupina, za što se moramo zahvaliti običaju polaganja alata u grob. No, više je nego vjerovatno da sav tako potvrđen alat nije nastao tek u latenskom periodu, već da on ima i halštatsku tradiciju.

Osobito je dragocjeno, međutim, svjedočenje sistematičnih iskopavanja u Mostu na Soči. Između 1979. i 1981. godine u naselju je bila otkrivena prava obrtnička četvrt s brojnim kućama (15, 15 A, 22, 22 A, 23, 27, 29),[91] podignutim uz cestu u ravnoj liniji. Kuće se jasno razlikuju od stambenih

---

[86] A. Rjazancev, Železar (Jesenice) 9, 1960, 54 ss; 90 ss; 149 ss (s analizama troske); 122 ss; 181 ss. 10, 1961, 12 ss; 118 ss. Železar-Tehnična priloga 4, 1962, 41 ss (s analizama troske). 5, 1963, 71 ss i 85 ss (eksperimentalno topljenje bobovca). 6, 1964, 42 ss. 8, 1966, 33 ss. U istom broju nalaze se i rasprave drugih autora o željeznoj rudi u Bohinju.

[87] Vidi prije svega Železar-Tehnična priloga 6, 1964. I. Mohorič, 1969, 38 ss.

[88] I. Mohorič, 1969, 23. A. Rjazancev, 1962 (vidi nap. 86).

[89] A. Müllner, 1909, 38 ss.

[90] S. Gabrovec, 1966c, 246 ss.

[91] S. Gabrovec – D. Svoljšak, 1983, sl. 19.

kako po svom produljenom tlocrtu tako i po opremi: bez posebnog su poda, a brojne su skladišne jame; razlika je i u nalazima (dlijeto, svrdlo, ostaci ulijevanja bronce). Ovi posljednji, istini za volju, nisu brojni, što je i razumljivo, jer je naselje živjelo i dalje u latenskom periodu. Podaci su dragocjeni jer ne samo da nam nedvosmisleno potvrđuju niz zanatskih djelatnosti nego i sa sociološkog i urbanističkog stanovišta, pošto je time već u halštatskom periodu dokazana posebna zanatska četvrt naseobine. Time, razumije se, nije isključena i mogućnost pojedinih zanatskih djelatnosti i u stambenim kućama (na primjer, kuća 4), ali nam, ipak, posebna obrtnička četvrt može poslužiti kao dokaz za već diferenciranu zanatsku djelatnost, za postojanje obrtnika koji su se već specijalizirano bavili svojim poslom. A iz svega što smo naveli prilikom analize kulturnih uticaja i trgovačkih puteva iz Italije u jugoistočne Alpe, proizlazi da su svetolucijski obrtnici vjerovatno mogli biti posrednici zanatskih vještina estenske kulture dolenjskoj skupini i dalje ka istoku. Slično važi i za trgovinu, u kojoj je svetolucijskoj skupini sigurno pripadala važna posrednička uloga.

DUHOVNA KULTURA

Umjetničko stvaranje u svetolucijskoj skupini slično je kao u dolenjskoj, gdje smo ga već opširnije opisali.[92] U stariji geometrijski stil spada, prije svega, uobličenje konja na metalnoj posudi iz Kobarida.[93] A ovaj se stil nastavlja na keramici, na kojoj su likovi obično iscrtani linijama izvedenim pomoću čavlića. Riječ je kako o životinjskim tako i o antropomorfnim oblicima.[94] U tom geometrijskom oblikovanju možemo gledati nastavak onoga što nam je poznato još i u ljubljanskoj skupini žarnih polja. Drugačije je s našivkom u obliku antropomorfne figurice iz Tolmina,[95] koja ima izrazite sličnosti sa srodnim primjercima na japodsko-liburnijskom području. Brončana figurica iz Tolmina predstavlja, dakle, jedno od najranijih ostvarenja tipa koji se masovno raširio u japodsko-liburnijskom krugu. Veze s jadranskom obalom vjerovatno idu preko Istre, s kojom je u ranijim vremenima svetolucijska skupina bila povezana i ukrašavanjem meandrom,[96] nerijetko izvedenom tehnikom olovnih listića, slično meandru u Istri iz 8. vijeka. U svakom slučaju, već najstarije ornamentalno blago ispoljava više jadransku, odnosno mediteransku povezanost nego čistu tradiciju kulture žarnih polja.

---

[92] Cfr. takođe S. Gabrovec, 1984.
[93] C. Marchesetti, 1903, Tav. 17:2.
[94] C. Marchesetti, 1893, Tav. 7.
[95] D. Svoljšak, 1980.
[96] C. Marchesetti, 1893, Tav. 3:6, 9, 10.

Svetolucijskoj skupini poznata je i situlska umjetnost, i to već u najstarijoj fazi (poklopac situle iz groba 351, iskopavanje C. Marchesettija g. 1899 u Mostu na Soči)[97] kao i u klasičnoj formi 5. vijeka (situla iz Kobarida).[98] Poklopac po svojoj vrijednosti zaostaje za primjercima iste vrste, čiji je glavni proizvodni centar neosporno Este, te bi mogao biti i proizvod domaće radionice. Situla u Kobaridu iz 5. vijeka bila je izrađena u dolenjskom stilu tog vremena, a ne u estenskom. Konstatacija je značajna jer govori da je svetolucijska skupina, i pored tijesne povezanosti s estenskom kulturom, u to vrijeme bila u duhovnom životu bliža stanovništvu Dolenjske i južnoalpskog područja nego Venetima.

U svetolucijskoj skupini značajan dio figuralnog oblikovanja predstavljaju životinjske fibule, koje su tu još češće nego u dolenjskoj. Luk je mogao biti uobličen u obliku konja, psa, sfinge, a noga često u obliku pačeta.[99] Uzori su svakako italski i potiču iz 7. vijeka, da bi se u svetolucijskoj skupini ustalili najviše u 5. vijeku, pošto tu većina fibula te vrste ima razvijenu samostrelnu konstrukciju. Posebno valja spomenuti staklenu perlu u vidu muške glave iz groba 2942 (iskopavanje C. Marchesetti),[100] u kojem je bila i figuralna fibula s antropomorfnim privjeskom.

No, najvrednija umjetnička tvorevina iz naše skupine je statueta vojnika iz Idrije kraj Bače.[101] Nađena je u grobu 25, koji pripada zaključnom periodu svetolucijske skupine (faza II c). Borac na glavi ima kacigu negovskog tipa, u desnoj je ruci držao rog, a u lijevoj koplje (rog i koplje nisu očuvani). Uobličen je, dakle, vojnik koji bojnim rogom poziva u borbu. Obučen je u suknju i opasan, na ruci i nozi ima narukvicu, odnosno nanožnicu. U tom obliku razlikuje se od brojnih faličkih figura golih vojnika, koji se tako često nalaze na alpskom području na rubu Italije. Ostvarenje je realistično i individualizirano. Odjeća nam je poznata sa slika nošnje na situlama, kaciga je tako realistički izrađena da smo u stanju ustanoviti ne samo njen tip nego i varijantu tipa, a i narukvicu i nanožnicu nalazimo u grobovima tog vremena. U statueti možemo, dakle, prepoznati domaću umjetničku tradiciju, koja se, međutim, nalazila u doticaju sa savremenim stvaralaštvom u Italiji. Pri tome ne mislim samo na estensku kulturu, nego i na italske i etruščanske umjetne zanate tog doba.[102]

U našem poglavlju dužni smo spomenuti i napise iz Idrije kraj Bače,[103] iako potiču tek iz latenskog perioda. Budući da je A. L. Prosdoci-

---

[97] O. H. Frey, 1969, 103, Taf. 60—61.

[98] W. Lucke — O.-H. Frey, 1962, 78, Taf. 33—34, 19. G. Righi, Atti Trieste 6, 1969/70, 91 ss (s dopunjenim fragmentima).

[99] C. Marchesetti, 1893, Tav. 20.

[100] C. Marchesetti, 1893, 132, Tav. 29:9.

[101] J. Szombathy, 1903, 295 ss. M. Guštin, 1980.

[102] Cfr. slično oblikovanu statuetu konjanika iz Gavelle u blizini Adriae. R. Mambelle, Padusa 18, 1982, 86 ss.

[103] J. Szombathy, 1903, 311 s, 317, 352 ss.

mi[104] ustanovio da su napisani posebnom varijantom venetskog pisma, koja se od klasičnog venetskog morala odvojiti rano u 5. vijeku, znači da se to desilo već u vrijeme svetolucijske skupine. I stvarno, iz tog vremena imamo i napis u toj varijanti pisma na kacigi s Vača u dolenjskoj skupini, a tu bi mogli spadati i negovski napisi. Time je kao veoma vjerovatna otvorena mogućnost da je već i svetolucijska skupina poznavala pismo, iako materijalno nije dokazana.

GENEZA I DRUŠTVENA STRUKTURA

Svetolucijska skupina je sigurno najcjelovitija skupina u okviru jugoistočne halštatske kulture. Prostorno je jasno omeđena, u svim svojim uporištima javlja se u jedinstvenoj slici bez spomena vrijednih odstupanja. Čak i sam položaj i pozicija njenih nalazišta čini se planskom: najvažnija nalazišta nalaze se na sastavcima dolina i uz ušća rijeka, naselja na granici zatvaraju prilaz njenom naseljenom prostoru, usred njega leži »glavni grad«, Most na Soči. Područje izvan glavnog prostora planski je kolonizirano: Bohinj zbog željezne rude, Šentviška visoravan zbog dobrih pašnjaka i plodne zemlje.

Svoju cjelovitost svetolucijska skupina će sačuvati od početka do kraja. Već pri svom nastupu, koji nam otkriva nekropola u Tolminu, posjeduje sve oznake koje je definiraju: način pokopa sa strogim pravilima koja ukazuju na jedinstven religiozni duh, materijalnu kulturu koja će se još samo razvijati i usavršavati; u njenom razvoju sve do kraja neće biti nikakvog nasilnog, neorganskog preloma.

Svetolucijska skupina javlja se kao novina; dosad poznata naseljenost njenog prostora u brončanom dobu i kulturi žarnih polja je skromna. Možemo spomenuti jedino kuću iz brončanog doba u Mostu, nekih 100 metara izvan halštatske nasobine,[105] C. Marchesetti spominje keramiku brončanog doba iz gradine kraj crkve Sv. Volara kod Robiča,[106] a inače poznamo samo još pojedine predmete kulture žarnih polja: brončanu sjekiru iz neposredne blizine Mosta, iz Kosmerice,[107] te iz gornje doline Soče brončanu sjekiru sa zaliscima u Žagi i brončani mač iz Strmeca.[108] Obje ostave nalaze se već na periferiji svetolucijskog područja: starija ostava srpova iz kulture žarnih polja u Grgaru[109] i ostava u Šempetru kod Gorice, koja svojom građom zadire već u mlađi halštatski period.[110]

---

[104] A. L. Prosdocimi P. Scardigli, 1976. A. L. Prosdocimi, 1976.
[105] D. Svoljšak, VS 21, 1977, 184.
[106] C. Marchesetti, 1893, 319.
[107] ANSI, 1975, 117.
[108] ANSI, 1975, 115.
[109] U. Furlani, Atti Trieste 8, 1973 75.
[110] S. Gabrovec, 1983, 79. U. Furlani, Il ripostiglio di San Pietro presso Gorizia, 1984 (neobjavljena disertacija).

Analiza materijalne kulture najstarije faze otkrila nam je veze karakteristične za širi prostor oko Caput Adriae. O toj jadranskoj zajednici već smo govorili u vezi s ljubljanskom skupinom žarnih polja.[111] U njoj se susreću snažni jadransko-mediteranski elementi s elementima kulture žarnih polja istočnih Alpa i Podunavlja. Iz tog susreta sada se razvijaju razne lokalne skupine. Već od samog početka međusobno se razlikuju prema tome koliko je u kojoj od njih snažan neki od spomenutih elemenata, da bi se potom razvijale samostalno. U istočnom zaleđu Caput Adriae formiraju se prvenstveno notranjska i svetolucijska skupina.

Svetolucijska skupina je, za razliku od dolenjske, iz kulture žarnih polja preuzela i održala naočarastu fibulu, a iz jadransko-italskog prostora lučnu fibulu s jednom petljom, da bi se iz nje u našoj skupini već rano razvila fibula dvopetljaste sheme; to možemo tvrditi i pored toga što je dvopetljasta shema zajednička za sve jugoistočnoalpske i balkanske skupine. Najstarije igle u svetolucijskoj skupini još imaju karakter žarnih polja. Najbliže srodnice (pravih paralela uopće nema) nalaze se u istočnim Alpama i na njihovom obrubu, dok je već naredna garnitura igala (igla s koničnom, odnosno strehastom glavicom) tipična osobenost jadranskog područja.[112] Sav dalji razvoj biće lokalnog karaktera. Karakteristično je da u svetolucijsku skupinu, suprotno od dolenjske, nisu više prodrli »trakokimerijski« elementi: ni konjska oprema, ni vačka čvorasta fibula, ni druge varijante lučnih fibula s visoko savijenom pravougaonom nogom, ni naočarasta dvodijelne sheme,[113] što će reći ništa od one građe koja je u dolenjskoj skupini povezana s Podunavljem. Svetolucijska skupina, isto tako, ne poznaje polaganje oružja u grob, pa je time nedvosmisleno povezana sa zapadnim skupinama: s estenskom, ali i s japodsko-liburnijskom, gdje nakon pojedinih grobova s mačevima iz 8. vijeka u grobovima više ne nalazimo oružja. Također nije preuzela ni dvopetljaste fibule glasinačke varijante, koje bi u dolenjskoj skupini trebalo da budu dokaz prisustva balkansko-ilirske komponente. Nasuprot, pak, notranjskoj skupini, svetolucijska ne preuzima sve njene japodsko-liburnijske elemente: ni japodske naočaraste fibule, ni višeglave igle japodsko-istarskog tipa, ni rebraste manžete. A, prije svega, nije došlo do promjene u načinu pokopa: nije se uspostavilo ni pokapanje inhumacijom, ni sahranjivanje pod tumulima. Razvoj svetolucijske skupine odvija se od druge polovine 7. vijeka u sve tješnjem kontaktu s Italijom, a ustanovili smo ga u preuzimanju čitavog niza italskih fibula koje su stigle kako iz sjeverne tako i iz srednje Italije. Međutim, i pored snažnih italskih uticaja, njen je razvoj bio samostalan, i skupina je ostala čvrsto

[111] S. Gabrovec, 1983, 66 ss.
[112] S. Gabrovec, 1976, Abb. 6.
[113] S. Gabrovec, 1973, 361. Isti, 1976, Abb. 7.

jedinstvena. Promjene su bile samo formalno stilističke, a ne sadržinski suštinske.

Takva se promjena dešava tek u posljednjoj fazi, kada u većoj mjeri nalazimo u grobovima oružje, što je običaj koji je sve do tada svetolucijskoj skupini bio stran, odnosno izuzetan. To je promjena koja u tom trenutku nije karakteristična samo za našu skupinu nego i za šire područje.[114] U polaganju oružja u grob možemo vidjeti keltski uticaj u smislu podražavanja, odnosno preuzimanja njihovog grobnog kulta, za koji je karakteristično upravo polaganje oružja u grob.

Gotovo da nema sumnje da je uzrok kraju skupine u keltskom pritisku. Za tadašnju političku konstelaciju značajno je da je taj pritisak na svetolucijsku skupinu dolazio sa zapada, dakle, iz Italije, a ne, kao na dolenjsku, s istoka. Pritisak je izazvao postepeno povlačenje stanovništva u udaljenije i zatvorenije alpske doline: u dolinu Idrije, gdje sada nastaje Idrija kraj Bače,[115] uporište po kojem je dobila ime skupina koja će naslijediti svetolucijsku (idrijska skupina). Ili, čak, još dublje prema Alpama u Reku kod Cerkna.[116] Isto tako su i naseobine koje su bile udaljenije od centara i dalje živjele (na primjer, Koritnica, vjerovatno i naseobine na Šentviškoj visoravni, Bohinj), dok je centralna naseobina, Most na Soči, kako možemo zaključiti na osnovu grobova, prestala da postoji. Na terenu cijele nekropole nalazimo samo nekoliko kasnolatenskih grobova,[117] a između kasnohalštatskih i njih ostala je praznina. I sve tri latenske kuće u naselju isto tako su tek kasnolatenske. Istina je, međutim, da su potpuno uključene u urbanistički raspored starog halštatskog naselja, slično kao i još kasnije rimske. Slično važi i za Kobarid,[118] gdje u malobrojnoj latenskoj građi također preovladava ona iz kasnijeg perioda.

Za izučavanje strukture društva svetolucijske skupine grobna građa je znatno manje važna od dolenjske. Mušku i žensku nošnju možemo u starijem periodu razlikovati kao i drugdje na osnovu igala, koje su karakteristične za muške grobove, i fibula, karakterističnih za ženske. U mlađoj fazi, međutim, fibule nose i muškarci, najprije zmijolike, koje ponekad nalazimo još s iglom, često i u više primjeraka; kasnije certoške, koje nalazimo zajedno s kopčom za pojas, pa i s oružjem. Podrobno je nošnju analizirala A. Boiardi.[119] Nošnja je u znatno manjoj mjeri i statusni znak nego u dolenjskoj skupini. Time što nisu u grob polagali oružje, odnosno samo iznimno, nije bio označen vodeći muški sloj. Grobni prilozi postaju u kasno vrijeme, doduše, bogatiji, ali samo kvantitativno, povećava se, u

[114] B. Teržan, 1974.
[115] J. Szombathy, 1903.
[116] ANSI, 1975, 115.
[117] B. Teržan – F. Lo Schiavo – N. Trampuž-Orel, 1984, Tab. 173B, 224E, 256B.
[118] C. Marchesetti, 1903, Tav. 18:10 i 20.
[119] G. Bergonzi i dr., 1981, 184 ss. Preistoria del Caput Adriae, 1983, 167 ss.

prvom redu, broj fibula; međutim, manje se mijenjaju u svojoj strukturi. Više nam govori naseobina na Mostu. Iako nije u cjelini otkrivena, 30 otkrivenih kuća jasno nam govori o plansko organiziranom naselju. Da samo još jednom naglasim jedinstvenu orijentiranost kuća raspoređenih po terásama, njihovu međusobnu povezanost cestom, racionalno korišćenje prostora i posebnu obrtničku četvrt. Naselje bez zidina je, osim toga, zahtijevalo u trenutku opasnosti organiziranu obranu. Sve to već govori o dobro organiziranom društvu protourbanog karaktera, mada o njegovoj konkretnoj strukturi danas još ne bismo mogli nešto više reći.

U tako cjelovitoj, a i geografski dobro organiziranoj zajednici moramo vidjeti i jedinstvenu etničku, odnosno rodovsku zajednicu. Da li je ona dio veće etničke zajednice i koje, ne znamo. Nisu nam poznati pisani antički izvori koji bi se nedvojbeno odnosili na naše stanovništvo. Izvori spominju između Veneta i Japoda Karne. Međutim, riječ je očito o narodu koji je živio zapadnije od stanovništva svetolucijske grupe (karnijski gradovi su Iulium Carnicum, Carnium, Tergeste, Forum Iulii, Concordia) i narodu koji se formirao poslije upada Kelta. Veliko je pitanje, ukoliko je dozvoljeno govoriti o Karnima i prije toga. J. Šašel[120] u Posočje smješta Ambisonte, koje spominju Ptolomej, napis na Tropaeum Alpium, kao i napisi na Štalenskom vrhu. Bili su pripadnici noričke plemenske rodovske zajednice. Zato i u tom slučaju, ukoliko je Šašelova lokacija pravilna, možemo u Ambisontima vidjeti samo nosioce latenske idrijske skupine, a ne i svetolucijske.

Tako pri etničkom određenju svetolucijske skupine možemo govoriti samo o širim etničkim pojmovima, o Venetima i Ilirima. Stariji istraživači su u žiteljima svetolucijske skupine vidjeli »ilirske Venete«, određenje koje je u literaturi najbolje obrazložio C. Marchesetti,[121] i to prvenstveno lingvističkim argumentima tadašnjih naučnika C. Paulija, Czörniga i B. Benussija. Teza zbog tadašnjeg općepriznatog uključenja Veneta u porodicu Ilira nije izazivala kritičku reakciju, jedino što su neki istraživači više pomišljali na povezanost s Ilirima na Balkanu, a drugi više s ilirskim Venetima, nosiocima estenske kulture. Otkada, međutim, znamo da su Veneti samosvojan etnos,[122] s vlastitim jezikom (koji nam je dosta bolje poznat od ilirskog), pitanje je ponovo oživjelo. Nema nikakvog argumenta da u stanovnicima svetolucijske skupine vidimo Ilire. S Venetima je, istini za volju, svetolucijska skupina povezana pokopom inkremacijom, ali samo u širem smislu, ne i u pojedinostima, a od druge polovine 7. vijeka i u materijalnoj kulturi. Na prostoru svetolucijske skupine nalazimo i napise na posebnoj varijanti

---

[120] J. Šašel, 1972.

[121] C. Marchesetti, 1893, 314.

[122] Za Venete vidi G. Fogolari, 1975. Za jezik G. B. Pellegrini – A. L. Prosdocimi, 1967. A. L. Prosdocimi, 1978. J. Untermann, 1978.

venetskog pisma. Sve to, međutim, nije dovoljan dokaz da bismo u svetolucijskoj skupini vidjeli prosto Venete. Pokop inkremacijom, naročito u svom početku, svojstven je široj zajednici, koja ni u kojem slučaju nije isključivo venetska, a u materijalnoj kulturi upravo na početku između svetolucijske i venetske estenske kulture postoje velike razlike. Kasnije podlijeganje estenskim uticajima potpuno je objašnjivo kulturno-trgovačkim vezama, a da ne moramo suponirati isti etnos. Slično, ni venetsko pismo ne može dokazati venetski jezik ili, čak, venetski etnos. Tako nam svetolucijska skupina i dalje ostaje anonimnom.

NOTRANJSKA GRUPA

PODRUČJE GRUPE

Notranjska skupina obuhvata tršćanski Kras s Matarskom podinom, flišnu podinu uz Notranjsku rijeku u predgorju šumovitog Snežnika oko Ilirske Bistrice, zatim Brkine, kraško-flišno zemljište uz Pivku s Postojnom i Postojnskim Krasom, te kraška polja: Cerkniško, Planinsku i Lošku dolinu.

To je jugozapadni dio Slovenije, gdje se, nasuprot alpskog karaktera njenog najvećeg dijela, snažnije osjećaju uticaji širokog sredozemnog prostora. Oni su, kao što ćemo vidjeti, prvenstveno kulturni, ali se očituju i u prirodnoj slici teritorije. Uticaji mediteranskog podneblja stižu ovamo već znatno oslabljeni, pa o njima možemo govoriti jedino u neposrednom tršćanskom i koparskom zaleđu. Pošto se Kras tik nad Tršćanskim zalivom strmo diže i iznad 600 metara nadmorske visine, mediteranski uticaji ubrzo slabe i na najvećem dijelu područja prevladava kontinentalna klima. Pa i tlo je, osim pojedinih dolina i kraških polja, neplodno i neobrađeno.

Prostor naše notranjske skupine od izuzetne je važnosti zbog svoje saobraćajne uloge, Kroz 600 m visoka Postojinska vrata prolazi, kako ističe geograf Ilešič, najpovoljniji i najpogodniji put iz Podunavlja i evropske unutrašnjosti za Mediteran sve od Francuske do Moravsko-vardarske doline ili, čak do carigradskih tjesnaca. Od Postojinskih vrata prema zapadu putevi se cijepaju: prvi vodi do Razdrtog i otuda Vipavskom dolinom pored Gorice u Furlansku ravnicu ili preko Krasa prema Trstu; drugi, pak, u dolinu Pivke i ilirsko-bističkom podinom prema Rijeci. U željeznom dobu uz sve spomenute puteve ležala su gusto posijana naselja, što znači da je saobraćaj bio živ već u to vrijeme. Podjednako važan već u željeznom dobu bio je i prolaz iz Italije u unutrašnjost Slovenije i dalje do Podunavlja i u srednju Evropu. Na granicama teritorije notranjske skupine živjele su značajne etničke, odnosno plemenske grupacije Japodi, Istri i Veneti, koji su tokom

čitavog željeznog doba manje ili više snažno uticali i na naš prostor.

Upravno je područje naše skupine spadalo pod Primorsku (u zaledu Trsta i Gorice) i Notranjsku (Vipava, Ilirska Bistrica, Postojna, Idrija, Cerknica). Naš pojam notranjske skupine, dakle, širi je nego nekadašnji administrativni, koji se sve do danas očuvao u upotrebi.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Slično kao i drugdje na jugoistočnoalpskom području, prva otkrića u jugozapadnoj Sloveniji, kamo spada notranjska skupina, sežu u posljednje decenije 19. vijeka, a povezana su za djelatnost bečkih arheoloških institucija, čiji je rad naišao na brz odjek muzeja u Ljubljani i Trstu. S obzirom na tadašnju upravnu podjelu, arheolozi iz Beča i Ljubljane djelovali su prvenstveno u Notranjskoj, a na slovenačkom Krasu muzej u Trstu (Museo di Storia Naturale), za koji je pionirski rad u godinama pred prvi svjetski rat obavio C. Marchesetti.

Već 1877. godine C. Dežman[1] je otkrio groblje u Tržišču kod Cerknice, no još značajnije je bilo 1885/1886. otkriće nekropole u Šmihelu pod Nanosom.[2] Groblja u Škocjanu i okolici iskopao je između 1896. i 1903. godine C. Marchesetti. Otkriveno je bilo ukupno pet nekropola i tri gradine.[3]

Time su ušle u naučnu evidenciju nekropole koje su još i danas temeljne za upoznavanje skupine. Od samog početka u Notranjskoj i na Krasu velika pažnja bila je posvećivana i naseobinama. Tako je već 1880. godine A. Müllner objavio sa skicama i detaljnije opisao gradine između Trnovog kod Ilirske Bistrice nad dolinom Pivke[4] i Šmihela, gdje je 1891/1892. obavio za tadašnje vrijeme i najveće iskopavanje jedne naseobine.[5] U Šmihelu pod Nanosom 1918. godine kopao je i W. Schmid.[6] Naseobine na slovenačkom Krasu C. Marchesetti je uključio u svoje monumentalno djelo.[7]

Prije prvog svjetskog rata bila je otkrivena i uzorno publicirana čuvena ostava u Mušjoj jami kod Škocjana,[8] kao i ostava u Tržišču kod Cerknice.[9]

Istraživanja, također posvećena nekropolama i naseobinama, nisu bila prekinuta ni između dva rata. R. Battaglia je 1926/27. iskopao nekropolu

---

[1] C. Deschmann, MAG 8, 1879, 137 ss. C. Deschmann – F. v. Hochstetter, 1879.
[2] M. Hoernes, 1888.
[3] Historiju istraživanja sa svom literaturom daje G. Steffè de Piero – S. Vitri – G. Righi, 1977, 9 ss.
[4] A. Müllner, 1880.
[5] ANSI, 1975, 151, sa svom literaturom.
[6] K. Pick-W. Schmid, JöA 21 – 22, 1922 – 24, Bl. 291ss. BRGK 15, 1923 – 24, 178 ss.
[7] C. Marchesetti, 1903.
[8] J. Szombathy, 1913.
[9] W. Schmid, 1910.

kraj Trnovog u Ilirskoj Bistrici,[10] W. Schmid naseobinu na Ulaki a R. Ložar je iskopavao na Gradišču iznad Cerknice.[11]

Poslije rata osnovan je muzej u Postojni, koji preuzima glavna istraživanja u Notranjskoj (M. Urleb). Najvažnija su bila iskopavanja nekropole na Križnoj gori (153 groba)[12] i na Trnovom kod Ilirske Bistrice,[13] a manje značajna naseobinska sondiranja na Križnoj gori, Slavini i Gradišču kod Dolenje vasi.

Nalazišta naše skupine odigrala su, također, važnu ulogu u naučnoj interpretaciji halštatske kulture. M. Hoernes ih je uključio u svoju jugoistočnohalštatsku skupinu,[14] pravilno utvrdivši raniji početak Škocjana, koji je kronološki primjerio podravskim nekropolama žarnih polja i s njim označio najraniju fazu svog starohalštatskog perioda. Isto tako je u objavi Šmihela tačno razdvojio starije i mlađe grobove i time izveo jednu od prvih kronoloških podjela istočnoalpske halštatske kulture na stariju i mlađu fazu. Važno je i, M. Hoernesovo kritičko tumačenje pisanih izvora, čime je u objavi Šmihela uspješno začeo historijsku interpretaciju arheološke građe i pitanje etničke pripadnosti Šmihela. U svojoj interpretaciji bio je znatno kritičniji i suzdržaniji nego kasnije W. Schmid,[15] koji je u Šmihelu vidio Metulum, glavni grad Japoda, i od svoje teze ni kasnije nije odustao.

Kao posebna skupina u okviru jugoistočne halštatske kulture Notranjska s Krasom prvi put je bila definirana poslije drugog svjetskog rata.[16] Ubrzo potom M. Guštin je objavio cjelokupnu stariju građu koju čuvaju Ljubljana i Beč[17] i dao njenu novu kronološku interpretaciju. Odlično su bili publicirani i novoiskopana nekropola na Križnoj gori[18] i Marchesettijeva iskopavanja u Škocjanu.[19] B. Teržan je obradila našu nekropolu na Križnoj gori.[20] Tako notranjska, čija se građa cijelo vrijeme nalazila u sjeni bogatije dolenjske i svetolucijske, danas spada među najbolje istražene skupine.

KRONOLOGIJA

Prije razmatranja kronologije notranjske skupine valja reći da njeni počeci padaju već u vrijeme prije željeznog doba u srednjoevropskom smislu, pa i u smislu kakvom ga upotrebljava naša knjiga. Razloge smo

[10] R. Battaglia, 1927.
[11] ANSI, 1975, 149 (Cerknica) i l.c. 155 (Ulaka).
[12] M. Urleb, 1974.
[13] M. Urleb, 1980, ANSI 1975, 149 i 157.
[14] M. Hoernes, 1905, 278.
[15] Vidi nap. 6.,
[16] S. Gabrovec, 1964—65. Isti, 1975.
[17] M. Guštin, 1973. i 1979.
[18] M. Urleb, 1974.
[19] G. Steffè de Piero—S. Vitri—G. Righi, 1977.
[20] B. Teržan, 1978.

objasnili već povodom svetolucijske skupine: nismo htjeli razbijati jasnu cjelovitost kulturne skupine. U notranjskoj skupini idemo još dublje u kasno brončano doba, odnosno u vrijeme kulture žarnih polja, sve do 10. vijeka, što znači da naša notranjska skupina obuhvata i mlađi period te kulture (Ha B). U tom svom postupku nismo prvi; već je M. Hoernes u svojoj prvoj sintetičkoj obradi halštatske kulture[21] u svoje razmatranje uključio i najstarije grobove naše skupine, iz nekropole u Škocjanu, i vremenski ih postavio prije najstarijih grobova Dolenjske i Mosta na Soči. Takva naša odluka može biti izložena i kritičkim primjedbama; s Merhartom i njegovom školom, naime, pojam kulture žarnih polja postao je tako jasno definiran i opisan da je poslije njega ovakvu podjelu teže opravdati, posebno stoga što je iz našeg prostora upravo Škocjanu pri razmatranju kulture žarnih polja pripalo veoma značajno mjesto. Pri tome ne mislim toliko na nekropolu koliko na obližnju ostavu iz Mušje jame, koju obično razmatramo pod oznakom Škocjana,[22] pa smo je u prethodnoj knjizi i mi obradili u okviru ostava kulture žarnih polja. To je, dakako, nedosljednost, ali baš u toj nedosljednosti dolazi do punog izražaja kulturno-geografski položaj našeg područja u to vrijeme. Na njemu se susreću Mediteran i srednja Evropa. Na jednoj strani, utiče snažna kultura žarnih polja iz Podunavlja i istočnih Alpa, a, na drugoj, već mediteranske kulture. Poslije 1000. godine stvara se, kao što smo konstatirali u prethodnoj svesci, prva jadranska kulturna zajednica, jadranska protokoine, čije smo odjeke otkrili i u ljubljanskoj skupini žarnih polja.[23] Međutim, budući da u njoj kultura žarnih polja ostaje još dominantnom komponentom, uključili smo je u to razdoblje. No, stvari stoje drugačije u notranjskoj grupi, koja je bliže Mediteranu i u kojoj je snažnija jadransko-mediteranska komponenta. Ustanovili smo je ne samo u materijalu, nego i u strukturi grobnih priloga; među prilozima u grobovima često je oružje kao obilježje vodećeg sloja, a to je ono što će biti karakteristično za budući halštatski razvoj, koji je tako na rubu Mediterana bio već anticipiran u početnim stoljećima prve milenije. To se, naravno, ne dešava samo na rubu Jadrana, nego, još više, na obrubu Grčke. Tako se naša podjela slaže s Kilianovom, koji početak željeznog doba na teritoriji između Egeja i Jadrana stavlja isto tako već na prelaz u novu mileniju.[24] Slična je situacija i u Istri. Presudna, međutim, za naše uključivanje tog ranijeg vremena u okvire željeznog doba jeste činjenica da se razvoj, koji je u to vrijeme pokrenut, zatim bez prekida nastavlja u halštatskom periodu.

Pri razmatranju kronologije naše skupine zadržao sam shemu koju je postavio M. Guštin (1973, 1979), raščlanivši željezno doba na Krasu na osam

[21] M. Hoernes, 1905, 279.
[22] J. Szombathy, 1913.
[23] S. Gabrovec, 1983, 87.
[24] K. Kilian, 1975.

faza; no, kako su dvije posljednje latenske, njima se ovdje nećemo baviti. Sadržaj, međutim, naših faza je u odnosu na M. Guština donekle izmijenjen.

Stupanj Notranjska 1 (T. XVI, 1—6)

U vrijeme prvog stupnja spadaju samo najstariji nalazi iz nekropole u Škocjanu[25] i ostave u Mušjoj jami, koje smo tretirali u četvrtom tomu Praistorije. Da smijemo, prije svega u užem zaleđu Jadrana, očekivati i nove nekropole podjednako ranih početaka, svjedoči nedavno otkrivena nekropola Sv. Barbara kod Milja[26] u zaleđu Trsta, koja spada k naselju Jelarje.

U prvu fazu stavljamo prvenstveno grobove s izrazitim nalazima 10. i 9. vijeka. To su lučne fibule s dugmetom na luku (T. XVI, 4) koje predstavljaju izrazito jadranski element (grobovi 114, 116, 272)[27] i dvodijelna zmijolika fibula (grob 111), zatim mač s jezičastom drškom (grob 125), brončani noževi s tordiranom, odnosno trakastom drškom (grobovi 79 i 158, T. XVI, 1), britva s grbom u sredini tipa Oblekovice (grob 273), igle s tordiranim vratom (grob 158, T. XVI, 2), te križna kopča za pojas (grob 168). U to doba svoje početke imaju već i mnogi drugi predmeti (sigurno naočaraste fibule s osmicom, narukvice trougaonog presjeka, tordirane ogrlice s romboidnim završecima, T. XVI, 17), ali grobne cjeline pokazuju da se oni nastavljaju i u narednoj fazi. Komparativni nalazi navedene grobove sa sigurnošću datiraju u 10. i 9. vijek. To važi kako za lučnu fibulu s dugmetom na luku i dvodijelnu zmijoliku fibulu[28] tako i za mač s jezičastom drškom[29] i noževe s tordiranim i trakastim drškama.[30] Britva, igla s tordiranim vratom i križna kopča za pojas nalaze dobre paralele u fazi Ljubljana I.[31] Time bi faza Notranjska 1 bila pouzdano datirana u 10. i 9. vijek.

Komparativni nalazi ujedno ukazuju i na njeno kulturno mjesto; podunavsko-istočnoalpska kultura žarnih polja u njoj je svakako još prisutna, ali jači su, ipak, jadranski elementi.

Stupanj Notranjska 2 (T. XVI, 7 - 17; Sl. 9, br. 1 - 3, 5 —6, 9 - 13, 25—29)

Drugi stupanj karakteriziraju u prvom redu igle s koničnom ili strehastom glavicom u muškoj nošnji (Sl. 9, br. 1), a u ženskoj lučne fibule s jednom petljom (T. XVI, 16; T. XVII, 2). Pored ovih, najprisutnijih nalaza (igle sa stožastom glavicom, na primjer, nalazimo u Škocjanu pet, a lučne fibule sedam puta), među fibulama nailazimo i na naočaraste sa osmicom i

---

[25] G. Steffè de Piero - S. Vitri - G. Righi, 1977.

[26] Preistoria del Caput Adriae, 1983, 138 ss.

[27] Grobovi su objavljeni u publikaciji G. Steffè de Piero - S. Vitri - G. Righi, 1977. i ne citiram ih posebno u svakom slučaju.

[28] Š. Batović, 1976, s kartom rasprostranjenosti. Karta 1 i 2.

[29] J. Dular, 1974, 20. V. Bianco Peroni, PBF IV 1, 1970, 77 ss.

[30] V. Bianco Peroni, PBF VII 2, 1976, 21 ss. K. Vinski, 1973, Tab. 89:2 - 3.

[31] S. Gabrovec, 1973, 342.

bez osmice (T. XVI, 15; Sl. 9, br. 12), zatim na fibulu s lisnatim lukom (T. XVI, 14; Sl. 9, br. 10) i polumjesečastu (Sl. 9, br. 13; T. XVI, 13), a među iglama na iglu sa spiralnom glavicom (Sl. 9, br. 3), glavičastu iglu s prstenovima ispod glave (Sl. 9, br. 5, na primjer, grob 285) i troglavu iglu (Sl. 9, br. 2). U prvom redu lučne fibule s jednom petljom mogu biti i od željeza (T. XVII, 2), a bogati su i drugi dijelovi nošnje: u ženskim grobovima tordirane i glatke brončane ogrlice, koje mogu biti i od željeza (Sl. 9, br. 18), brončani lančići od okruglih karika (T. XVII, 7; Sl. 9, br. 6) i cjevčica, zatim saltaleoni i među narukvicama široke trakaste (Sl. 9, br. 24), obično uzdužno urezane (T. XVII, 10, 11), ali i obične narukvice, brončane (Sl. 9, br. 22) i od željeza okruglog presjeka. Česte su i košćane perle. U muškim, pak, grobovima nalazimo i oružje, brončana i željezna koplja (Sl. 9, br. 7; T. XVI, 9, 12), brončane noževe sa šupljom i trnolikom drškom (T. XVI, 8), kao i britvu u obliku polumjeseca (T. XVI, 7, grob 136), sve u Škocjanu. Kod oružja od posebnog je značaja mač s punom drškom (T. XVI, 10 – grobovi 1—6, 136), čije je kronološko-kulturno mjesto bilo naznačeno već u prethodnoj knjizi.[32] U dva groba nailazimo i na konjsku opremu, tordirane brončane đemove (grobovi 155 i 165), za koje se čini da su više povezani s italskim nego s trakokimerijskim primjercima.

Nalaze stupnja Notranjska 2 možemo sa sigurnošću datirati u 8. vijek.[33] U njemu se sigurno kriju dvije potfaze, starija (2a) i mlađa (2b), a da ih nismo uvijek u stanju preciznije razdvojiti, jer nam to još uvijek ne dopušta sastav grobnih cjelina na zadovoljavajući način. Ni oslonac na susjedne pokrajine nije uvijek najjednostavniji; notranjska skupina ima očito svoj vlastiti ritam. U jugoistočnoalpskom prostoru najsrodniji joj je razvoj Ljubljana (faza II a-b), a u Italiji S. Vito al Tagliamento (P. Cassola Guida 1979). U stariji dio druge faze svakako spada većina igala sa stožastom glavicom, brončane lučne fibule s jednom petljom (Sl. 9, br. 9, neke od njih sigurno su već prisutne i u prvoj fazi), zatim tordirane i glatke brončane ogrlice, naočaraste fibule, među kojima su tipovi bez osmice sigurno češći u mladoj, mada nisu isključeni ni u starijoj potfazi (Škocjan, grob 155), te fibule s lisnatim lukom, za koje važi isto što i za naočaraste bez osmice. Željezni nalazi (prije svega ogrlice, fibule, narukvice) najvećim će dijelom, spadati u mlađu potfazu, a nalazimo ih nerijetko, međutim, već i u starijoj, pa, čak, i u fazi 1 (Škocjan, grob 272). Keramiku poznaje prvenstveno Križna gora. Iz nje je vidljivo da je bila skromna kako po oblicima tako i po ukrasu. Za našu fazu najkarakterističnije su glinene situle (Sl. 9, br. 26;

---

[32] M. Guštin, 1973, 464. S. Gabrovec, 1983, 86.

[33] U našem radu ne navodimo detaljnije komparativnu gradu, koju smo djelimično već naveli pri razmatranju dolenjske i svetolucijske skupine. Najpodrobnije je donose M. Guštin, 1973. i 1979. i S. Vitri, u napomeni 27 uz citiranu literaturu. Oba autora donose i kronološki tabelarni pregled grobova: M. Guštin, 1979, sl. 7–9. G. Steffè de Piero –S. Vitri– G. Righi, 1977, Fig. 12.

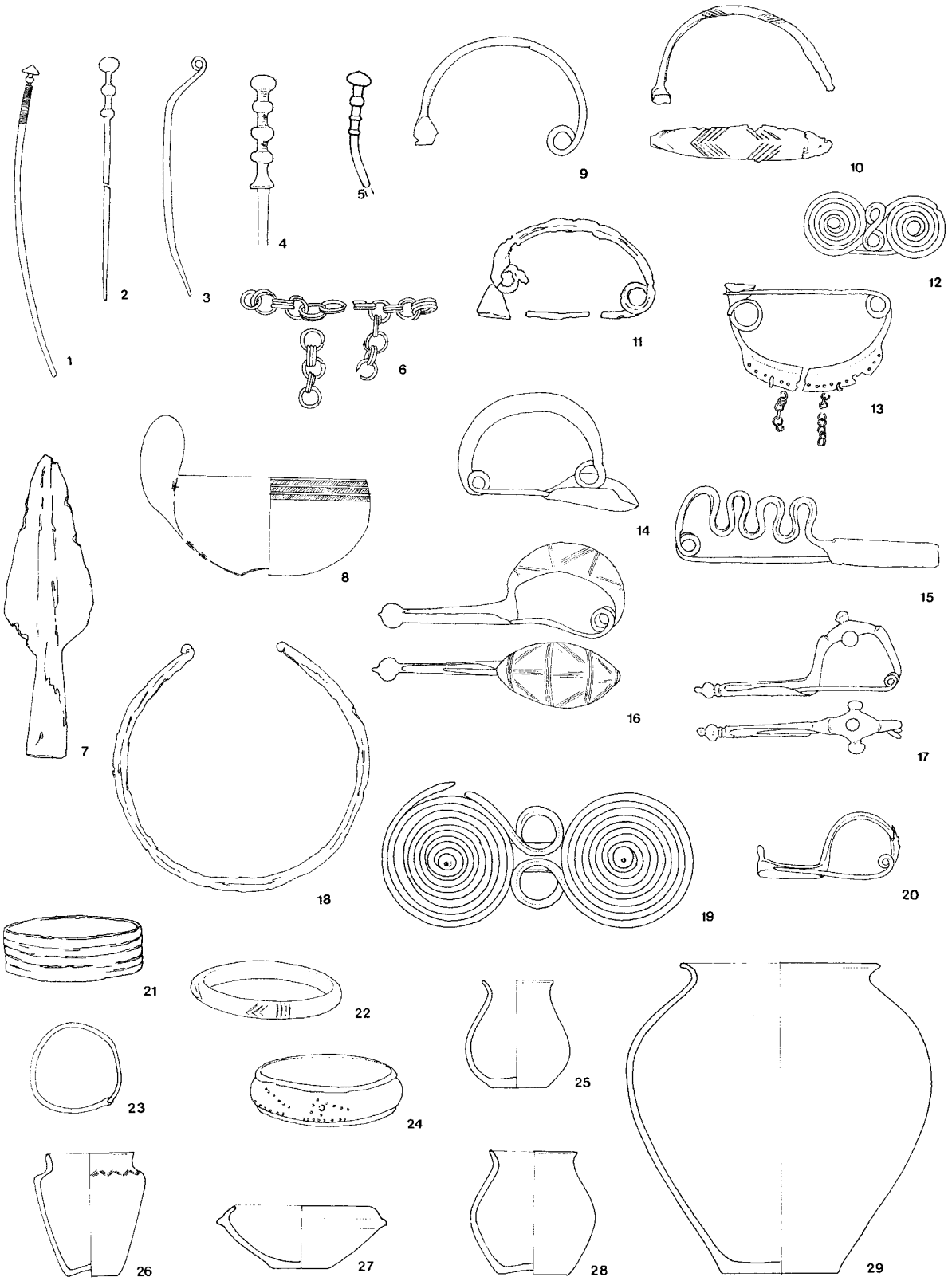

Sl. 9 — Notranjska grupa — Stupanj 2 i 3

T. XVII, 5) i loptaste posude sa cilindričnim vratom (Sl. 9, br. 25), no one su rijetke. Javljaju se, međutim, već i drugi oblici notranjske keramike: pitosi i lonci (Sl. 9, br. 28—29), zdjele s uvijenim obodom (T. XVII, 3, 12; Sl. 9, br. 27), čije će se prisustvo produžiti i u sljedećoj fazi.[34] Samosvojnu keramiku ima Sv. Barbara kod Milja i ona se prikladno može porediti s istodobnom nasecobinskom keramikom. U njoj možemo prepoznati i izvjesnu povezanost s nekropolom S. Vito al Tagliamento i, čak, s Dolenjskom (zdjela s dvije drške).

Stupanj Notranjska 3 (T. XVII; Sl. 9, br. 7—8, 11, 13—29; Sl. 10, br. 1—6, 9, 22—23)

U ovaj stupanj smještamo prije svega dvopetljaste lučne fibule (Sl. 9, br. 11—12; T. XVII, 1), kako obične tako i polumjesečaste (T. XVII, 6), najčešće brončane, ali ponekad i željezne. Slično kao i u susjednim skupinama, dvopetljasta shema lučnih fibula prvi put bi se mogla pojaviti već u drugoj polovini 8. vijeka, dakle, u prethodnoj fazi, ali u našoj skupini, u kojoj preovladavaju s jednom petljom (i nalaze se i u našoj fazi) dvopetljaste su češće tek sada. Višeglava igla s trubastim završetkom (T. XVI, 11) povezuje našu skupinu sa susjednim skupinama, ali ona nije česta. Češće su višeglave igle bez trubastog završetka, a najčešća je sa spiralno uvijenom glavicom. Narukvice predstavljaju produžetak ranijih (T. XVII, 10, 11; Sl. 9, br. 21). Česte su još uvijek trakaste, ali preovladavaju masivne narukvice okruglog presjeka kako brončane tako i željezne.

Nove su naušnice od brončane žice sa spojenim završecima (Škocjan, grobovi 11, 48, 96, Sn 14, Sl. 9, br. 22), koje našu skupinu povezuju s Istrom. U to doba, očito, spada i metalna šolja s drškom (Škocjan, grob 213, Križna gora, grob 3, Sl. 9, br. 8), koju opet možemo povezati s Istrom i Este.[35]

Sve nabrojene nalaze možemo smjestiti u stariju potfazu trećeg stupnja (stupanj Notranjska 3a). U mlađem (3b) novine predstavljaju naočarasta fibula s pločicom (preuzeta iz japodskog prostora, Sl. 9, br. 19), dvopetljasta lučna fibula sa šupljim lukom (T. XVIII, 4), čunasta (T. XVIII, 6; Sl. 9, br. 16), zmijolika s višestruko savijenim lukom (Sl. 9, br. 15) i protocertoška (T. XVIII, 3; Sl. 9, br. 20), a u muškim grobovima višeglava igla s pravougaono savijenim donjim dijelom (T. XVIII, 2).

To je slika kakvu dobijamo na osnovu zatvorenih grobova glavnih nekropola, Škocjana, Križne gore i Šmihela. U ovaj stupanj spada i ostava iz Tržišča kod Cerknice,[36] koja proširuje našu gradu uglavnom oružjem. U njoj, prije svega, nalazimo sjekire sa zaliscima (dvije su još brončane, Sl. 10, br. 6), četiri s tulcem (Sl. 10, br. 5), velik broj kopalja (Sl. 10, br. 1—2), krivi

[34] J. Dular, 1982, 124 ss.
[35] B. Bačić, 1957, 387, Tab. 21. O.-H. Frey, 1969, Taf. 3:17.
[36] W. Schmid, 1910. M. Guštin, 1979, Tab. 29—35.

željezni mač (Sl. 10, br. 4), željezni đem (Sl. 10, br. 3) i brončanu kacigu. Kaciga sigurno pripada krugu italskih formi, iako za nju nemamo tačnih paralela.[37] U ostavi se nalazi materijal koji je povezan, u manjoj mjeri s Picenumom, a u većoj s jugoistočnim Alpama, te svojim materijalom dobro dopunjava sliku notranjske skupine. Možemo ga datirati u drugu polovinu 7. vijeka.

Nekropola iz Tržišča kod Cerknice (bez grobnih cjelina) proširuje nam gradu 3b potfaze prvenstveno čunastim i fibulama sa dva ili tri dugmeta na luku (Sl. 9, br. 16—17),[38] koje su nam inače poznate još samo iz Šmihela.

Kronološko određenje stupnja Notranjska 3 na osnovu poređenja s odgovarajućim svetolucijskim (Sv. Lucija Ib 2 i Ic) i dolenjskim fazama (Podzemelj 2, Stična 1, djelimično i 2) nije problematično. Iznenađuje, međutim kulturološko. Iako je notranjska od svih jugoistočnoalpskih skupina geografski najbliža Italiji, te je usljed toga i njen početak najraniji, ispoljavajući u tim ranijim vremenima najviše jadransko-italskih uticaja, plodotvoran kontakt s Italijom se svršetkom 7. vijeka gotovo potpuno prekida. I to upravo u vrijeme kada dolenjska i svetolucijska skupina doživljavaju svoj procvat za koji se najviše moraju zahvaliti kontaktu s Italijom. Mjesto toga jačaju veze sa zapadnim Balkanom, naročito s japodskom grupom.

Stupanj Notranjska 4 i 5 (Sl. 10, br. 10—18)

Značajna notranjska nalazišta, kao što su Škocjan, Križna gora, Trnovo kod Ilirske Bistrice, u četvrtom i petom stupnju više ne žive. Međutim, nalaze iz ovih faza relativno dobro poznajemo iz grobova bez grobnih cjelina u Tržišču kod Cerknice,[39] a nalaze se, mada u manjem broju, i u Šmihelu.[40] Materijalom iz spomenutih nalazišta možemo, doduše, ispuniti vrijeme 6. i 5. stoljeća, ali je prekid života u svim najznačajnijim nekropolama Notranjske ipak činjenica, koja nije slučajna i ima svoje historijsko značenje, naročito u upoređenju sa susjednim grupama (dolenjskom, svetolucijskom i istarskom), koje pokazuju u to vrijeme svoju najveću snagu.

Vremenski ispunjava stupanj Notranjska 4 šesto stoljeće, to jest vrijeme zmijolikih fibula u dolenjskoj i stupanj IIa u svetolucijskoj grupi, a stupanj Notranjska 5 peto stoljeće, to jest stupanj certoške fibule u dolenjskoj i stupanj IIb u svetolucijskoj grupi.

Glavni zastupnik stupnja Notranjska 4 je zmijolika fibula. Najstarija varijanta je lijevana[41] (Sl. 10, br. 10) i predstavlja kako sjeverno tako i južno

---

[37] G. Bermond Montanari, St. Etr. 51, 1985, 39 ss. Italski primjerci su mladi.
[38] M. Guštin, 1979, Tab. 18:1—13.
[39] M. Guštin, 1979, Tab. 18: 14—17; 19—27.
[40] M. Guštin, 1979, Tab. 60:19; 61:1—15, 18—19; 62 (djelimično).
[41] M. Guštin, 1973, 475, karta 3.

od Alpa široko rasprostranjen tip. Notranjski tipovi očituju već lokalne specifičnosti, koje su obilježje notranjske varijante, no nemaju svoje posebno kronološko mjesto, tako da ih možemo staviti u vrijeme oko 600. godine. Nalazimo i zmijolike fibule sa sedlastim lukom (Sl. 10, br. 12) i s petljom (Sl. 10, br. 14), dakle, tipove koji su u susjednoj dolenjskoj i svetolucijskoj skupini sa sigurnošću datirani u prvu polovinu 6. vijeka. Notranjska skupina, međutim, ne poznaje mlađe varijante s krilcima i pločicama.

Slično tome, iz faze Notranjska 5 nije nam poznata nijedna zatvorena grobna cjelina, ali zato o njenom prisustvu svjedoči opet tek nekoliko trakastih fibula (Sl. 10, br. 11), koje bi se mogle javiti i koncem prethodne faze, i, još više, certoške fibule iz Tržišča kod Cerknice i Šmihela[42] (Sl. 10, br. 13, 15—18).

Stupanj Notranjska 6 (T. XVIII, 7—12; Sl. 10, br. 7—8; 19—21)

Srazmjerno snažno u Šmihelu je zastupljen šesti kronološki stupanj, koji paralelišemo sa negovskim horizontom Dolenjske i stupnjem Sv. Lucija 2c, ali je njegov početak vjerovatno nešto kasniji. Nalazi su skromni. Glavninu predstavljaju kasne certoške fibule, vrsta 10—12 po Teržanovoj (Sl. 10, br. 19—20; T. XVIII, 11), glatka ogrlica sa spiralno savijenim završecima (T. XVIII, 12), obruč s petljom (T. XVIII, 10), željezna koplja (T. XVIII, 8), po jednom su nađeni sjekira s ušicama (T. XVIII, 9) i krivi mač (T. XVIII, 7).[43] Često se nalaze i pojedinačne staklene perle s okcima. Među fibulama nađena je već i ranolatenska (Šmihel, grob 116, Sl. 10, br. 21) zajedno sa željeznim kopljem, kao i srednjolatenska (Šmihel, grobovi 117 i 119).[44]

U našu fazu spada i ostava iz Škocjana.[45] Bila je zakopana uz zidine Škocjanske gradine i pokrivena pločom. Sadrži 1169 predmeta, među kojima je 497 perli od jantara. I ostali su nalazi uglavnom ukrasnog karaktera: ogrlice, ukrasni obruči s kuglicama, saltaleoni, brončane falere i ukrasna dugmad. Brojni su i privjesci. Na osnovu dviju certoških fibula vrijeme sahranjivanja mogli bismo pouzdano datirati u 6 fazu notranjske skupine. Ostali nalazi mogli bi biti i nešto stariji. Teže je, međutim, ustanoviti samu svrhu zakapanja. Tumače ga kao blago bogate porodice, putujućeg trgovca ili kao zavjetni dar.

Fazu Notranjska 6, kao što smo je mogli definirati najviše na osnovu zatvorenih nalaza osobito iz nekropole u Šmihelu (Za Polšnom), najbolje možemo uporediti s razvijenom negovskom fazom u Dolenjskoj, s kojom se

---

[42] M. Guštin, 1979, Tab. 20:1—12; 61:1—19.
[43] M. Guštin, 1979, Tab. 56.
[44] M. Guštin, 1979, Tab. 53:13—15; 54:6—7; 53:4—8.
[45] C. Marchesetti, Jhb. f. Altertumskunde 3, 1909, 194. Preistoria del Caput Adriae, 1983, 150 ss.

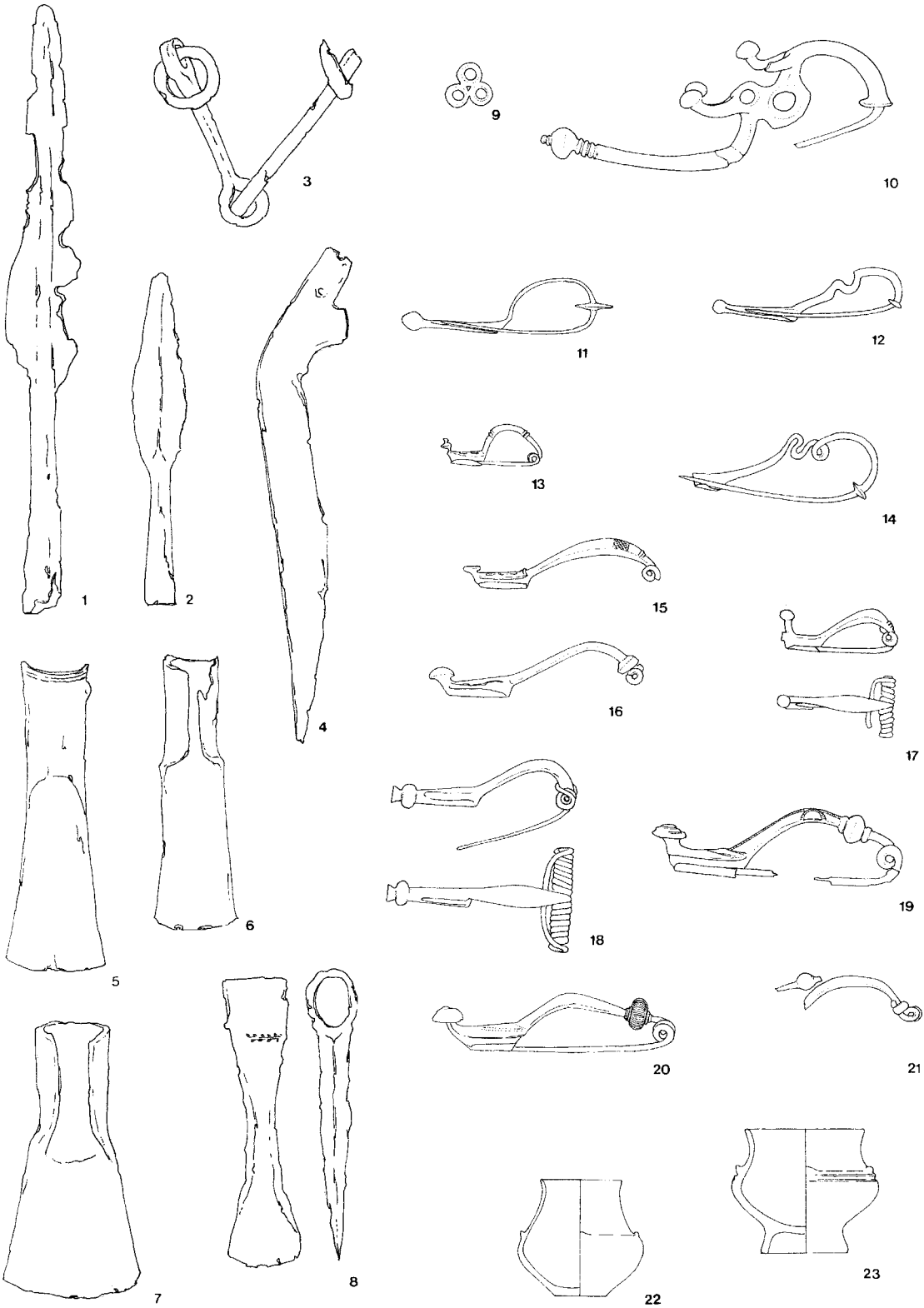

Sl. 10 – Notranjska grupa – Stupanj 4–6

podudara glavninom svog materijala, da bi se, u nekim slučajevima, produžila i u srednji latenski period.

Za notranjsku skupinu je karakteristično da, i pored blizine s Italijom, ne poznaje nikakav import. Jedini je izuzetak apulski krater iz Trnovog kod Ilirske Bistrice i vrč iz Tržišča kod Cerknice.[46] Pošto im ne poznajemo grobne cjeline, oba su komada bez značaja za apsolutnu dataciju pojedinih faza. Isto tako notranjska skupina, izuzevši faze 1 2, koje vremenski pripadaju još kulturi polja sa žarama, ispoljava među svim istočnoalpskim skupinama najslabije veze s Italijom. Nije prihvatila ni novu tehniku pečenja keramike, dok je izbor italskih fibula i drugog ukrasa u poređenju sa svetolucijskom i dolenjskom skupinom minimalan. Također su i tempo i ritam razvoja drugačiji; opadanje života i bogatstva u 6. i 5. vijeku sigurno ne smijemo pripisati isključivo stanju istraživanja ono odražava realno stanje. Baš tada, naime, prestaju dobro istražene nekropole kao što su Škocjan, Križna gora i Šmihel. Zbog loših veza s Italijom u gradivu notranjske skupine ne nalazimo oslonca za apsolutnu dataciju, pa je predložena periodizacija utemeljena uglavnom na povezanosti s Dolenjskom i Mostom na Soči. Pojedine faze smo omedili granicama punih stoljeća, tako da svaka faza obuhvata jedan vijek (osim prve, koja traje dva vijeka). To unosi izvjestan nesklad u odnosu na dolenjsku i svetolucijsku skupinu, ali smo time željeli svjesno naglasiti da su ritam i tempo razvoja u notranjskoj drugačiji nego u te dvije skupine, kao i to da su granice među pojedinim fazama više šablonske. Osim toga, neki komadi nalaza koji su preuzeti iz japodske i istarske skupine ni u svojim izvornim skupinama nisu precizno datirani.

NASELJA

I pored toga što su naselja u notranjskoj skupini od samog početka pobudila snažan interes, tako da su nam dobro poznata po opisima i skicama, ipak nam nedostaju savremena istraživanja. To se odnosi u prvom redu na onaj dio skupine koji leži u Jugoslaviji. Drugačije je s istraživanjima talijanskih arheologa na tršćanskom Krasu, koji se danas nalazi pod Italijom.[47] Njima nasuprot, na jugoslavenskoj strani su nasebinska istraživanja bila skromna. U talijanskim istraživanjima na tršćanskom Krasu (najprije u okviru slobodne tršćanske teritorije, potom Italije) razlikujemo dva perioda. U prvom nam je poznata velika aktivnost Tršćanskog zavoda za zaštitu pod vodstvom prof. B. Lonze[48] i D. Canarelle, te Arheološkog

[46] M. Gustin, 1979, Tab. 26:1.
[47] M. Moretti, 1980, sa svom literaturom. F. Maselli-Scotti, 1978 1981. D. Cannarella, 1981.
[48] B. Lonza, 1977. i 1981.

društva (Societa per la preistoria e protostoria).[49] U radu je učestvovao i Institut za paleontologiju u Pisi (prof. A. M. Radmilli). U okvirima tog rada bila su izvršena i iskopavanja brojnih gradina tršćanskog Krasa, tako je D. Canarella otkrio u cijelosti zidine gradine u Malom Repenju.[50] U drugom periodu došlo je do sistematičnog rada, do objave starije građe, najviše iz Marchesettijevih iskopavanja,[51] kao i do modernih iskopavanja, koja su donijela stratigrafiju.[52] Tako su upravo naseobine na tršćanskom Krasu pružile nova ishodišta za prosuđivanje naselja naše skupine. Istina je, međutim, da je dosada veća pažnja bila posvećivana građi iz brončanog doba.

Na čitavoj teritoriji skupine znamo za brojne utvrđene visinske naseobine, čiju spoljašnju sliku dobro poznajemo po opisu i skicama C. Marchesettija[53] i A. Müllnera.[54] Marchesetti razlikuje gradine na vrhu brda, opasane sa svih strana jednim ili više zidova; ako, pak, na nekoj strani postoji prirodna zaštita, onda su zidine samo na nezaštićenim stranama. Drugu vrstu čine gradine podignute na obronku brda, ispod njegovog vrha. Oba tipa mogu biti proširena i dodatnim zidinama. Postoje, međutim, i kompliciranija naselja, kao što su gradine blizanci, kako ih naziva C. Marchesetti, kada su dvije gradine na istoj ravni objedinjene u jednu ili, pak, dvostruke gradine, kada se svaka nalazi na svom vrhu, a u jedno ih sjedinjuju zajedničke zidine. Gradine su uvijek prilagođene terenu, leže na različitim visinama, a nekoliko ih je i nizinskih. Posebno lijep primjer nizinskog naselja predstavlja Volčji grad[55] s osobito visokim kamenim zidinama, udvostručenim na lošije zaštićenim stranama. Gradine su različite i s obzirom na veličinu, većinom zidine znaju biti duge kilometar i više, a ima ih i znatno manjih. No, ove razlike u tipologiji ni C. Marchesetti ni mi još i danas ne znamo objasniti niti kronološki niti sociološki, što će reći da ne znamo koliko opisana tipologija krije u sebi kronoloških i sociooloških informacija.

Kronološki, u svakom slučaju, treba da razlikujemo gradine na Krasu i u Notranjskoj.

Na Krasu je kronologija gradina veoma slična istarskoj. Drugačije rečeno, imamo bez ikakve sumnje utvrđene gradine čiji počeci sežu u srednje ili u kasno brončano doba. Neke (najčešće u neposrednom zaledu Jadranskog mora) u brončanom dobu već su i napuštene (kao Griže, Sv. Primož, Njivice), ali većina nastavlja da živi i u željeznom dobu, da bi postojale

---

[49] Društvo izdaje svoj časopis: Atti della Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia (1, 1970/72 i dalje), gdje je objavljen njihov rad.
[50] D. Cannarella, 1981, 252 ss.
[51] M. Moretti – R. Gerdol – G. Stacul, 1978. Preistoria del Caput Adriae 1983, 87 ss (A. Cardarelli).
[52] G. Stacul, 1972.
[53] C. Marchesetti, 1903.
[54] A. Müllner, 1880. M. Guštin, 1973, Tab. 2.
[55] C. Marchesetti, 1903, 46. M. Guštin, 1973, tab. 1.

tokom čitavog njegovog trajanja.[56] Dok kronologiju gradina na talijanskoj strani možemo dobro procijeniti na osnovu same nascobinske građe, na jugoslavenskoj nam strani takve analize još uvijek nedostaju. Novija istraživanja govore da keramiku brončanog doba nalazimo i u gradinama u unutrašnjosti (kao, na primjer, u gradini Sv. Pavel iznad Vipavske doline i na Gradišču kraj Ajdovščine, u Gojačama; nepublicirana istraživanja Goriškog muzeja). U Notranjskoj još ne znamo za gradine iz brončanog doba. Ukoliko možemo zaključiti na osnovu dosadašnjih skromnih istraživanja naročito u Šmihelu one se pojavljuju tek u željeznom dobu.

O samom obrambenom sistemu kraških gradina imamo srazmjerno opširne podatke iz iskopavanja u tršćanskoj regiji.[57] Tako je D. Canarella iskopao u cijelosti zidine gradine u Malom Repenju. Zidine su bile građene od suhozida, s velikim kamenim blokovima s vanjske i unutrašnje strane i nasutim kamenjem u sredini. Široke su bile u prosjeku dva metra, a samo s lošije zaštićene strane i do pet. Način iskopavanja nam ne dozvoljava da prosudimo koliko se u ovom slučaju radi o više kronoloških faza. Zid je ostao očuvan u visini dva do tri metra. Otkrivena su bila i 3,20 m široka, a kasnije zazidana vrata, do kojih se dolazilo hodnikom s obje strane ograđenim zidovima. D. Canarella govori i o ostacima obrambene kule. Slična je slika i na ostalim gradinama; veća su se iskopavanja obavljala uglavnom u Velikom Repenju i u Jelarjima.

Nasuprot tipu utvrđenih gradina Lonza navodi Katinaru kao primjer neutvrđenog sela, naselja bez zidina.[58] Međutim, u posljednjim se iskopavanjima pokazalo da su i u Katinari postojale zidine.[59]

U Notranjskoj su nam poznata samo predratna iskopavanja A. Müllnera u Šmihelu. On je zidine presjekao u 14 m dugoj, 7 m širokoj i 8—9 m dubokoj sondi. Iz njegovog opisa, uz koji dodaje vrlo shematiziran profil, je vidljivo da je zid bio izgrađen u suhozidu, od ilovače i drveta, ali ga ne bismo mogli do u detalje rekonstruirati.[60] Tom prilikom našao je i mnoštvo oružja,[61] koje bismo smjeli interpretirati kao oružje iz vremena rimske opsade i osvajanja grada. A. Müllner je manje kopao po unutrašnjosti naselja, gdje je naišao na kuće s kamenim temeljima i glinenom žbukom, našavši, prije svega, mnogo troske i ostatke prahistorijskih kovačnica. Walter Schmid spominje 11,90 m dugu i 11,05 m široku kuću s dvije prostorije u sjeverozapadnom dijelu naselja (K. Pick—W. Schmid, 1922 - -24, 292).

---

[56] F. Maselli-Scotti, 1978 1981.
[57] D. Cannarella, 1981. Tu su prikupljeni svi podaci poslijeratnih iskopavanja, prvenstveno B. Lonze i D. Cannarelle s literaturom.
[58] B. Lonza, 1973.
[59] F. Maselli-Scotti, 1978 1981.
[60] A. Müllner, Argo 1, 1892, 65 ss, Tab. V, 2; 6.
[61] A. Müllner, Argo 1, 1892, 65 ss; M. Guštin, 1979, tab. 73 86.

NAČIN POKOPA

Pokop u notranjskoj grupi nije tako jednoobrazan kao u susjednim skupinama. Prevladava ravan pokop inkremacijom, koji je kao jedini poznat u Škocjanu i S. Barbari kod Milja, dok se u drugim nekropolama navode i pokopi inhumacijom, najbrojniji na Križnoj gori, gdje je, čak 40% skeletnih grobova. Drugdje su skeletni grobovi u znatnoj manjini (Trnovo, Šmihel). Spominju se i tumulusi, prvenstveno na Križnoj gori,[62] ali i drugdje (Ulaka kod Loža, gradine kod Knežaka i Jelšana).[63] Međutim, kako nam nije poznat nijedan pouzdano dokazan tumulusni grob, podatke o njima ne možemo uzeti u razmatranje.

Ustrine nam u notranjskoj skupini nisu poznate. Izgorene ostatke pokojnika su zajedno s ostacima lomače stavljali u urnu ili prosto u grobnu jamu. Odnos između grobova s urnama i pokopa bez njih različit je od nalazišta do nalazišta. U Trnovom je u novootkrivenoj nekropoli više od polovine grobova s urnama (58 : 50), na Križnoj gori dobra trećina (M. Urleb, 1980. i 1974), dok u Škocjanu C. Marchesetti spominje samo četiri urne. Isto je tako očevidno da ljudske kosti nisu bile pažljivo pokupljene sa spališta, već bi ih stavljali u grobnu jamu pomiješane s ostacima lomače; C. Marchesetti spominje za Škocjan ossilegium samo u jednom slučaju (grob 188). Metalni dijelovi nošnje djelimično su spaljivani zajedno s mrtvacem, a djelimično su naknadno stavljani nespaljeni u grob. Grobovi su bili pokriveni kamenom oplatom, odnosno pločom, što bi važilo kao pravilo, mada je broj grobova bez ploče u Škocjanu veoma velik (34,5%). C. Marchesetti izričito tvrdi da su upravo grobovi bez ploče obilježje dječjih grobova. Grobne su ploče često bile donošene izdaleka. Grobovi s velikim pločama obično su bogatiji, te je očito da su grobne ploče i u notranjskoj skupini označavale grob izvana. Grobovi na kraškom tlu većinom su bili ukopani u stijenu, pri čemu oblik grobne jame i njena izrađenost nisu igrali posebnu ulogu. Obično su grobne jame prilagođene urnama. Za skeletne pokope najbolje podatke pruža nam Križna gora. Skelet je isto tako bio ukopan u kraško tlo, a grobna jama prilagođena njegovoj veličini. Mrtvac je obično bio pokriven pločama, ležao je na leđima u ispruženom položaju, s rukama uz tijelo, rijetko skupljenim u krilu. Kronološki je skeletni pokop prilično ravnomjerno raspoređen po svim vremenskim fazama. Pokopi inkremacijom i inhumacijom se, također, ne razlikuju ni po strukturi priloga.

Po strukturi priloga notranjska skupina zauzima posebno mjesto. To posebno važi za najstarije faze (Notranjska 1—2), kada često nalazimo

---

[62] M. Urleb, 1974, 11 ss.
[63] ANSI, 1975, 153, 155.

oružje, pretežno mačeve. Time je notranjska skupina u potpunosti vezana za pokope u Italiji, a ne za istodobne u istočnoalpskim nekropolama žarnih polja. Muški grobovi imaju oružje (koplja) još i u najstarijim grobovima Križne gore (grobovi 11 i 39); kasnije oružje nije više bilo polagano u grob sve do posljednje faze (Notranjska 6), kada se oružje ponovo javlja u mnogim primjercima, očito pod keltskim uticajem. Istina je, međutim, da su posmatranja ograničena na pojedina nalazišta, na Škocjan u starijoj i Šmihel u mlađoj fazi, kada su oba nalazišta sigurno zauzimala vodeća mjesta u okvirima skupine. Oružje, dakle, nalazimo u vrijeme koje po mjerilima srednjoevropske kronologije ne spada u halštatski period. U starijem željeznom dobu u srednjoevropskom smislu oružja u grobovima nema, čime je notranjska skupina povezana sa svetolucijskom i zapadnobalkanskim skupinama.

Samo kao izuzetan spominje se pokop i u samom naselju (kao, na primjer, u Škocjanu)[64] i u špilji. U Okostnoj jami (Jama I na Prevalu)[65] kraj Škocjana bilo je otkriveno 8 muških i 3 ženska groba, koje je otkopao J. Szombathy. Skeleti su imali priloge (između ostalog i situlu s venetskim napisom), koji pripadaju mlađem halštatskom periodu (Notranjska 5—6).

PRIVREDA

Područje slovenačkog Krasa i Notranjske sa svojim većim kraškim poljima (Cerkniško i Planinsko polje, Loška dolina) i visokim visoravnima odvajkada je diktiralo način življenja. Na Krasu je preovladavalo stočarstvo s jako razvijenim ovčarstvom i kozarstvom, dok su velika kraška polja pružala više mogućnosti i za uzgoj krupne stoke. Kada Strabon opisuje zemljište na području Jadrana i Alpa, on kao da opisuje naše notranjsko-kraške krajeve: »Za cijelo alpsko područje karakteristični su brdoviti krajevi kao stvoreni za poljoprivredu i gusto naseljene doline; općenito, međutim, zemlja je zbog slanog i kamenitog tla siromašna i neplodna, što se naročito odnosi na visoke zaravni, koje su sabirališta razbojnika. Zbog oskudice u hrani i drugom, oni su ponekad prisiljeni blago postupati s žiteljima doline, jer u njima imaju potporu, u zamjenu im daju ono čega sami imaju u izobilju: razne vrste smole, smreku, vosak, sir i med.« (Strabon IV 6, 9).

Za sastav stočarstva na Krasu karakteristično je preovladavanje sitne stoke nad govedima, odnosno približna ravnoteža među njima. To je vidljivo iz podataka C. Marchesettija,[66] kao i iz relativno brojnih analiza

[64] G. Steffè de Piero – S. Vitri – G. Righi, 1977, 9.
[65] J. Szombathy, 1913, 170 ss.
[66] C. Marchesetti, 1903, 138.

koštanih ostataka, što ih je za naše područje obavio A. Riedel. Tako, zahvaljujući njemu, imamo analizu koštanog materijala iz Okostne jame (Jama na Prevalu I), iz Jelarija i Katinare.[67] Opći pregled faune na Krasu izvršila je G. Steffe De Piero (1979). Pored toga, posjedujemo i analize koštanog materijala iz brojnih pećina sa starijom građom, tako da možemo uspješno pratiti razvoj stočarstva od neolitika.

Opća linija razvoja je jasna. U neolitiku je veoma mnogo ostataka školjki, procenat divljači iznosi više od jedne četvrtine (u Mitrovoj špilji 28%, u Pečini kod Leskovca 26,7%); školjke u eneolitiku iščezavaju, dok udio divljači opada postepenije. Ali, zato od samog početka izrazito preovladava sitna stoka nad govedima i svinjama. A. Riedel[68] daje sljedeće odnose među najvažnijim domaćim životinjama u željeznom dobu (na prvom mjestu su procenti goveda, na drugom sitne stoke, a na trećem domaćih svinja): Jelarji 30 : 40 : 30, Njivice 18,5 : 50 : 31,25, Edera kod Trsta 21,26 : 51,35 : 27,02. Odnos između domaćih životinja i divljači u Jelarjima je bio 24 : 6% u korist domaćih životinja (brojeno prema utvrđenim primjercima, a brojeno prema broju kostiju, čak, 98,6 : 1,4). Slična je situacija i u Katinari. Da je u ovčarstvu važnu ulogu igrala transhumacija, postoje kako arheološki tako i dokazi u literaturi (J. Šašel, 1976/1977). Posve drugačiji sastav faune u Okostnoj jami (Jama I na Prevalu)[69] moramo objasniti kultnim karakterom špilje; strukturu faune diktirali su grobni propisi, dakle, izvanredna upotreba.

Što se tiče drugih privrednih grana, za njih važi otprilike isto što smo rekli u okvirima dolenjske i svetolucijske skupine. Željezne rude, limonita i hematita, mnogo se nalazi u okolici Šmihela, dok su u samom naselju znatni ostaci troske i topionica.[70] U troski je ostao približno isti procenat željeza (53—61%) onome koji poznajemo iz analize troske u dolenjskoj i svetolucijskoj skupini. Željezna ruda je po svoj prilici dobijana iz kraških ilovača, iako o tome nemamo prikupljenih podataka. U svakom slučaju, tragovi prerade željeza na kraškim gradinama su rijetki.[71] Šmihel u tom pogledu nesumnjivo zauzima izuzetno mjesto.

S trgovinom u vezi dužni smo još jednom istaći da preko teritorije naše skupine prolaze najvažniji putevi koji povezuju Italiju i srednju Evropu, Italiju i Balkan. Na području notranjske skupine nalaze se najniži prolazi kojima su povezani Apeninski i Balkanski poluotok i preko kojih vode putevi ka srednjoj Evropi i Panonskoj ravnici. To su, razumije se, ujedno i putevi kojima se odvijala trgovina i kojima će se kasnije služiti Rimljani

[67] A. Riedel, 1974, 1976. i 1977.
[68] A. Riedel, 1976, 119.
[69] A. Riedel, 1977.
[70] A. Müllner, 1909, 41 ss.
[71] C. Marchesetti, 1903, 161.

u svojoj ekspanziji na istok, na jugoistočnoalpsku i japodsku teritoriju. Na našem području ključno mjesto na zapadu pripadalo je neosporno Škocjanu, kao tački ukrštanja puteva koji su se slijevali ka njemu sa zapada, od gradina na moru i na Krasu, sve do Furlanije i Soče, a s juga od istarskih gradina. A na jugoistok su od njega vodili putevi drugom centru gradina notranjske skupine kraj Ilirske Bistrice i iznad doline Pivke. Otuda su postojale dobre veze prema sjeveru u Postojinsku kotlinu, kao i u Cerkniško i Loško dolinu, gdje se nalaze najistočnija jaka uporišta naše skupine, a ujedno i prema jugoistoku, na japodsku teritoriju. Svi opisani putevi povezivali su nalazišta notranjske skupine kako međusobno tako i s područjem Istre i Japoda. Te veze se jasno odražavaju i u arheološkoj građi, no nisu bile uvijek podjednako jake niti su uvijek bile nadregionalnog značaja. Tako se prenosila »jadranska protokoine« u ljubljansku kotlinu svakako preko područja notranjske skupine. Drugačije je, međutim, već s italskim uticajima u 7. vijeku, koji su bili uzrok procvata dolenjske skupine u fazi Stična i svetolucijske u fazi I c. U to je vrijeme notranjska skupina prema Italiji bila zatvorena. No, nema sumnje da će putevi preko područja notranjske skupine igrati značajnu ulogu nakon osnivanja Akvileje, i to kako za trgovinu tako i u rimskim vojnim pohodima protiv Japoda i Histra.

DUHOVNA KULTURA

I pored toga što je najbliži susjed mediteranskih kultura, notranjska skupina gotovo da ne zna za figuralno oblikovanje. Iz vremena najstarijih faza (Notranjska 1—2) možemo spomenuti jedino ostavu u Mušjoj jami kod Škocjana, koju smo obradili u prethodnoj svesci u sklopu ostava kulture žarnih polja.[72] Figuralno oblikovanje na metalnim posudama je u ostavi još potpuno u znaku kulture žarnih polja kako po tehnici (tehnika iskovanih kvržica i tačaka, »Punkt-Buckel Manier«) tako i po motivima (motiv sunčeve lađe, ptice). Međutim, neki detalji pokazuju da su motivi izvedeni već u obliku kakav je bio uobičajen u italskoj villanovskoj kulturi, pa ostaje otvorenim pitanje moramo li u tome vidjeti novo ostvarenje kulture žarnih polja koje je uticalo na Italiju, kao što to tumači G. v. Merhart, ili, pak, već povratne uticaje Italije na zaleđe područja oko Caput Adriae. Po svemu što je rečeno o počecima notranjske skupine, ovo posljednje je vjerovatnije.

Notranjska skupina ne poznaje ni situlsku umjetnost ni druge vidove figuralnog oblikovanja, što je sve tako razvijeno u susjednim alpskim skupinama. Dužni smo jedino spomenuti kamenu ploču iz Stare Sušice.[73]

---

[72] S. Gabrovec, 1983, 80 ss.
[73] M. Urleb, 1979.

Na njoj je prikazan konjanik s kopljem i kacigom na glavi, a iznad njega se nalaze ostaci pet slova venetskog pisma. Spomenik svakako moramo uporediti s japodskim, gdje nalazimo primjerene paralele kako za stil tako i za motiv.[74] Ostaje neizvjesnim je li u pitanju urna japodskog tipa ili nadgrobna ploča, na što bi upućivala slova. U ovom slučaju moglo bi se raditi i o uticaju venetskog prostora, gdje su nam poznate nadgrobne ploče već iz starijeg perioda željeznog doba s isto tako urezanim figurama. Pismo je neosporno predrimsko, i to sjeverno etruščansko; ili konkretno venetsko ne može se ustanoviti. Prema analizi B. Pellegrinija[75] još bi najvjerovatnije bilo da se u napisu krije završetak nekog antroponima. M. Urleb je (1979) objavila još jedan kamen iz istog nalazišta kojemu se na široj strani nalaze urezi slični slovima. B. Pellegrini ih na osnovu poređenja s nekim venetskim primjercima tumači kao pseudotekst u kojem nije riječ o slovima; urezani znaci prije da su ornamentalnog, odnosno magično-simboličkog značaja.

Svi razmatrani nalazi nisu precizno datirani, ali, po svemu sudeći, potiču već iz latenskog perioda. Slično važi i za antropomorfne privjeske i pektoral iz Ulake,[76] najvrednije umjetnozanatske tvorevine notranjske skupine iz njenog završnog perioda. Pektoral je podrobno obradio F. Stare,[77] uvjerljivo ukazavši na miješanje starijih žarnopoljnih i halštatskih elemenata s keltskim, pa već i antičkim, na način kakav je bio udomaćen prvenstveno na japodskom području, gdje i nalazimo najviše paralela, u prvom redu za pektoral.

Već spomenuta ostava iz Mušje jame (Jama II na Prevalu) kod Škocjana, koju smo obradili u prethodnoj svesci u okviru ostava iz kulture žarnih polja, nedvojbeno pripada području kulta. S obzirom na početak notranjske skupine, ostava je, razumije se, njen integralni dio i pruža nam dragocjen uvid u duhovno-religiozne ideje tog vremena. Ako je suditi po sastavu i očuvanosti nalaza (neki predmeti ispoljavaju nesumnjive tragove vatre i ukazuju na nasilno uništenje), smjeli bismo pomišljati na žrtvene svečanosti, koje su se morale obavljati van špilje na slobodnom prostoru, nakon čega bi predmete sa žrtvene lomače zajedno s lomačom (među ostacima u ostavi mnogo je i ostataka uglja, ali nikakvih ljudskih kostiju) bacili u jamu. To se očito često ponavljalo u vremenskom rasponu koji u cjelini obuhvata približno 300 godina. Pred nama se nalazi stalno kultno mjesto koje je, kako po svemu izgleda, pripadalo naseobinama oko Škocjana, a možda, čak, i široj zajednici. U tom bismo slučaju mogli već pomišljati na kultno mjesto kao zametak svetilišta, koje je, kao duhovno-

[74] B. Čović, 1976, 157 ss.
[75] G. B. Pellegrini, 1981.
[76] M. Guštin, 1979, tab. 1 2.
[77] F. Stare, 1970.

religiozno središte veće ili manje plemenske zajednice, bilo i od velikog društvenog značaja. Utoliko začuđava što je u vrijeme oko 700. godine kultna funkcija jame prekinuta.

Drugačije je s Okostnom jamom (Jama I na Prevalu),[78] koja leži tek nekih 200 metara udaljena od Mušje jame. U njoj ne nailazimo samo na nalaze iz perioda žarnih polja, odnosno iz faze Notranjske I — II nego i iz kasnijih perioda. Nalazi nisu toliko raznovrsni i brojni (nađeni su bili, brončana kaplja, brončani srp, brončana dugmad, te fragmenti brončane i glinene posude), a pored njih pronađeni su ljudski skeleti i mnoštvo životinjskih kostiju. Po podacima Savinija, jednom od dobro očuvanih skeleta pripadali bi kao prilozi brončana situla s venetskim napisom, kasna certoška fibula, brončana pinceta, dva spiralno uvijena prstena i narukvica.[79] Radilo bi se, dakle, o grobu iz 5. vijeka (Notranjska 5—6). Nismo u stanju objasniti pokope u teško pristupačnoj špilji, u koju je prilaz moguć jedino kroz 14 m visok okomit rov, niti im objasniti svrhu. Kako J. Szombathy svoja iskopavanja nije uspio dovršiti, nedostaju nam i tačna zapažanja, ali je sasvim sigurno da pokopi u špilji spadaju u svijet kultno-religioznih poimanja i propisa, o čemu svjedoče i ostaci životinjskih kostiju u špilji. Njihove je analize izvršio nedavno A. Riedel.[80] Iz njih je vidljivo da je među svim kostima 7,4 (9,1)% bilo kostiju konja, 45,6 (31,8)% goveda, samo 8,9 (18,2)% sitne stoke i 34,2 (22,7)% vuka, dok je u manjem procentu bilo još kostiju psa, svinje i drugih životinja (cifre u zagradama označavaju procente ustanovljenog broja pojedinih primjeraka, a izvan zagrada procente svih nađenih kostiju). Odnosi među životinjskim vrstama su neobični i nisu primjereni odnosima na koje među životinjskim kostima po pravilu nailazimo u naseljima. Kosti u špilji se od naseobinskih razlikuju i po tome što su cijele (naseobinske su obično razbijene da bi se došlo do moždine) i što preovladavaju kosti mužjaka (kod goveda ih je 75%), dok su u naseljima obično ravnomjerno raspoređene. Isto tako ih je, čak, 67,9% od starih životinja, što, također, nije uobičajeno u slučaju naseobinskih kostiju. Riječ je, dakle, o sastavu kakav su zahtijevali kultni propisi. U tom kontekstu važno je još jedno otkriće; naime, govedo pripada razvijenijoj rasi, kakvu su u to vrijeme poznavali Etruščani i, pogotovo, kasnije Rimljani, a ne onoj kakvu nalazimo u naseobinama. Za žrtve su, znači, morale biti korištene životinje izabrane rase, slično kao što su se u dolenjskoj skupini koristili za pokop u tumulusu skitskim, a ne konjima zapadnoalpske rase, koji se nalaze u naseobinama. A moguće je i drugačije tumačenje: da su žrtve prinosili stranci, a da je u dolenjskom tumulusu bio pokopan Skit.

---

[78] J. Szombathy, 1913, 170 ss. ANSI, 1975, 130.

[79] J. Szombathy, 1913, 177 ss, fig. 189—191

[80] A. Riedel, 1977. Brojke u zagradama označavaju procente ustanovljenog broja pojedinih primjeraka, a izvan zagrada procente svih očuvanih kostiju.

S tim u vezi moramo na ovom mjestu spomenuti još i ostavu iz Škocjana,[81] nađenu u blizini zidina škocjanske gradine, sa šarolikim nalazima iz šeste faze. Moglo bi biti da se i u tom slučaju radi o kultnoj ostavi, kako su smatrali R. Battaglia i L. A. Milani. C. Marchesetti je, međutim, tumači kao blago sakriveno u opasnosti.

Već smo spomenuli napis predrimskim pismom na kamenoj ploći iz Košane, vjerovatno iz kasnolatenskog perioda. Napis, pak, na situli iz Okostne jame (Jama I na Prevalu) sigurno spada još u doba Notranjske faze 6. Sudeći po tipu slova i znaku interpunkcije, napis je ranovenetski, što je u potpunom skladu i s datacijom groba. Napisana riječ (ostiarei) venetska je, vrlo vjerovatno antroponim u dativu, što bi moglo značiti da se u njoj krije ime umrlog. Zanimljivo je da su oblik slova i način stavljanja znaka estenski,[82] da, dakle, nije u pitanju tip idrijsko-karnijskog pisma, koje je, inače, karakteristično za slovenački prostor. Na području Notranjske skupine poznat nam je još jedan napis kasnovenetskim pismom (Stramare kod Milja),[83] ali u tom slučaju napisano ime najvjerovatnije nije venetsko.

GENEZA I DRUŠTVENO UREĐENJE

Notranjska skupina svakako ima svoja unutrašnja zajednička obilježja koja je čvrsto povezuju, no nije tako kompaktna kao što su bile dolenjska i svetolucijska. Isto se odnosi i na njen razvoj, koji, također, nije tako jedinstven kao u prve dvije skupine. Na početku u notranjskoj skupini nesumnjivo postoje snažni jadransko-italski elementi, koji su, slično kao u Istri, bili uzrok završetka kašteljerske kulture brončanog doba. Stoga nije čudno što se notranjska skupina najprije uspostavlja u nalazištima koja su najbliža Jadranu i Italiji.

Jadransko-italske elemente smo prepoznali u lučnoj fibuli s dva dugmeta, u dvodijelnoj zmijolikoj fibuli, dvokrilnim narukvicama, običnoj lučnoj fibuli s jednom petljom, u perlama od kosti, kao i u manžetama i mačevima, a tome moramo dodati još i građu što je već poznaje i ljubljanska, no ne više i dobovsko-ruška skupina kulture žarnih polja, na primjer, igle s koničnom glavicom i fibule s lisnatim lukom. Ovi jadransko-italski elementi toliko su jaki da smo s opravdanim razlogom prvu fazu izdvojili iz kulture žarnih polja i priključili je našoj skupini željeznog doba. Mediteransko-italski uticaj najsnažnije se izrazio u polaganju oružja u grob, običaju koji se u okviru istočnoalpskih skupina upravo u Škocjanu pojavio najranije.

---

[81] Preistoria del Caput Adriae, 1983, 150 ss.
[82] A. L. Prosdocimi-Scardigli, 1976, 206 s.
[83] G. B. Pellegrini, 1967, 606.

Drugi element geneze pripada kulturi žarnih polja u istočnoalpsko-podunavskom smislu. U njega moramo uvrstiti naočaraste fibule, brončane noževe s trakastom drškom, tordirane ogrlice, križnu kopču za pojas i, dakako, svu građu iz škocjanske ostave, koju smo u tom smislu definirali u prethodnoj knjizi.[84]

Originalan spoj jadranskih s elementima kulture žarnih polja, koji je ostvaren na početku skupine, predstavlja osnovu budućeg razvoja, koji, međutim, nije ni tako samostalan ni tako snažan kao u dolenjskoj i svetolucijskoj skupini. Nasuprot dolenjskoj, u notranjskoj skupini takozvani trakokimerijski element ne igra bitnu ulogu, a pogotovo ne konstitutivnu ulogu u formiranju statusa gornjeg sloja. Đemovi u Škocjanu po svoj prilici uopće nisu trakokimerijskog porijekla (vjerovatnije je da su došli iz Italije), dok je vačka čvorasta fibula, koja u to vrijeme povezuje u ženskoj nošnji Dolenjsku i Podunavlje, u Notranjskoj nađena u samo jednom primjerku (Škocjan, grob 29 Sn). No, zato su jake veze s Ljubljanom; na jednoj strani, posredstvom notranjske skupine su, kao što je već rečeno, u Ljubljanu stigli jadransko-italski elementi (igle s koničnom glavicom, fibula s lisnatim lukom), a, na drugoj, imamo i uticaje ljubljanske skupine na notranjsku. S tim u vezi možemo navesti poseban tip naočaraste fibule, relativno velike s malom osmicom, koja je česta u Ljubljani, a nađena je i u Škocjanu.[85] Što se, pak, tiče istočnih veza, moramo još spomenuti pločaste razvodače iz groba 4 na Križnoj gori, na koje je upozorio M. Guštin[86] povezavši ih s analognim komadom u Sofronijevu (Vrača, Bugarska). Iz Sofronijeva bismo mogli navesti još jedan grob,[87] koji bismo s obzirom na njegov sastav (dvodijelna naočarasta fibula, naočarasta fibula bez osmice, saltaleoni) mirne duše mogli smjestiti i u Ljubljanu ili u notranjsku skupinu. Mogli bismo, stoga, pretpostaviti da su spomenuti istočni elementi u notranjsku skupinu dospjeli preko Ljubljane. Teže bismo to mogli reći za okruglu brončanu kopču za pojas, isto tako iz groba 4 na Križnoj gori, koja svoje paralele ima na Glasincu.[88]

Kasnije notranjska skupina podnosi uticaje prvenstveno japodskog i istarskog kruga. Za veze s Japodima karakteristična je naočarasta fibula s velikom osmicom (T. XVIII, 4, 9; Sl. 9, br. 12), kasnije naočarasta fibula s pločicom na unutrašnjoj strani (Sl. 9, br. 19), višeglava igla s podvijenim završetkom (T. XVIII, 2) i drugi predmeti koje smo naveli pri analizi nalaza. Iznenađujuće je, međutim, da se notranjska skupina u drugoj po-

---

[84] S. Gabrovec, 1983, 84.

[85] Cfr. gr. 91 u Škocjanu (G. Steffè—S. Vitri—G. Righi, 1977, Tab. VIII, T. 91:3) i Ljubljana: I. Puš, 1982, Tab. 18:10. F. Stare, 1954, Tab. 18:1. Cfr. i Matijevići: K. Vinski, 1973, Tab. 129:12, 13 i Haslau-Regelsbrunn: H. Müller-Karpe, 1959, Taf. 143A:3, 4, 9, 10.

[86] M. Guštin, 1979, 27. M. Urleb, 1974, Tab. 2:10. B. Hänsel, 1976, Taf. 67:16.

[87] B. Nikolov, Arheologija 23/3, 1981, 30 ss.

[88] M. Urleb, 1974, Tab. 2:11. A. Benac B. Čović, 1957, 6:9, 11; 12:4, 6.

lovini 7. vijeka potpuno zatvorila prema Italiji, i to upravo u vrijeme kada su dolenjska i svetolucijska kako u nošnji tako i u novim tehnikama i umjetnosti široko otvorene italskim uticajima. A time se notranjska zatvorila i prema dolenjskoj i svetolucijskoj skupini. Ako su jadransko-italski uticaji u 8. vijeku stizali u centralnu Sloveniju upravo preko notranjske skupine, sada se to više ne može tvrditi. No, još više iznenađuje činjenica što u vrijeme faze Notranjska 4—5, kada spomenute dvije jugoistočno-alpske skupine doživljavaju svoj najviši uspon, odumiru sva najvažnija notranjska nalazišta. Pojava ne može biti slučajna, jer je, gotovo bez iznimke, zahvatila sva četiri glavna nalazišta. Život se nastavlja ponovo u većoj mjeri u fazi Notranjska 6 u Šmihelu i Škocjanu (a ne na Križnoj gori), ali se nekropole mijenjaju. Kontinuirani razvoj poznaje samo Tržišče kod Cerknice (ali, na žalost, u građi bez grobnih cjelina). Ne znamo kako bismo to objasnili. Nedostaje nam još istraživanja da bismo mogli vidjeti koliko se prekid može ustanoviti i u naseljima i kakav mu je obim u krugu čitave skupine. A pri tome je potrebno imati u vidu da ta pojava nije ograničena isključivo na notranjsku skupinu. Slična je situacija i u skupini Kleinklein Martijanec, odnosno Martijanec—Kaptol, kao i u skupini Dalj.

Kao pokušaj objašnjenja mogli bismo navesti samo dvije ideje J. Šašela, koji se poziva na historijske izvore. Jednom pomišlja na kugu, koja bi mogla potpuno uništiti život na širokom prostoru,[89] a drugi put na upade susjednih plemena, koja su u svojim pljačkaškim pohodima na teritoriju notranjske skupine mogla uništiti pojedina uporišta. Šašel nabraja takve pljačkaške upade pretežno iz kasnijih vremena,[90] ali ih možemo pretpostaviti i ranije. No, sve to ostaje tek hipoteza. Bilo kako bilo, područje je u 4. vijeku ponovo veoma naseljeno, što važi u prvom redu za oba vodeća lokaliteta, Škocjan i Šmihel, i, kako po svemu izgleda, otada se život nije više prekidao sve do rimske okupacije.

S fazom Notranjska 6 zašli smo već u doba propadanja halštatske kulture u jugoistočnim Alpama. U dolenjskoj skupini, doduše, ona je u tom času, u negovskom horizontu, doživjela privremen uspon, ali za fazu Notranjska 6 teže bismo mogli tvrditi da je uspon ovog vremena proizišao iz domaće tradicije; riječ je očito o usponu kojemu su korijeni izvan skupine, u kretanjima Kelta. Građa faze Notranjska 6, koja nam je sada poznata iz nekropole u Šmihelu (Za Polšnom), svakako nije keltska u klasičnom smislu, ali joj je grobna struktura istovetna strukturi keltskih grobova, a i produžava se, kao što smo vidjeli, i u srednjolatenski period. Prodor Kelta je u tom času definitivno izmijenio odnos snaga kako kulturno tako i politički. Stoga od srednjolatenskog perioda dalje ne možemo više govoriti o notranjskoj skupini, kao što nismo mogli govoriti o dolenjskoj skupini u

[89] J. i A. Šašel, 1980.
[90] J. Šašel, 1976.

Dolenjskoj ili o svetolucijskoj u Posočju. U Dolenjskoj se pojavljuje mokronoška skupina, koja je keltska u klasičnom smislu, a u Posočju idrijska, koja je također snažno keltizirana, ali se i veoma razlikuje od klasičnih keltskih skupina; u Notranjskoj, pak, još nam nije poznata u to vrijeme samostalna kultura, kulturna skupina s vlastitim imenom. M. Guštin je (1973) to vrijeme označio kao fazu Notranjska 7—8, ali je to kronološka, a manje kulturološka oznaka. Notranjsku građu tog vremena najprimjerenije povezujemo s idrijskom skupinom u Posočju, mada nije identična s njom. Građa, inače, nije malobrojna,[91] ali je bez podataka o nalazištima i neobrađena, tako da iz nje jedva da možemo razabrati političku i kulturnu situaciju koja je nastala nakon prodora Kelta u istočne Alpe. Snažan prelom za prostor Notranjske neosporno je označilo osnivanje Akvileje 181. godine, no u arheološkoj građi još ga ne možemo uočiti.

Preko prolazne teritorije notranjske skupine vodi jedini put iz Akvileje na istok ka Podunavlju, srednjoj Evropi i na Balkan, a preko njega su i Rimljani dolazili u dodir sa stanovništvom jugoistočnih Alpa i Balkana.[92] Otuda je razumljivo što je naš prostor ušao i u antičku geografiju i historiografiju. Najvažnije podatke daju Strabon i Plinije. Za naš prostor ih je najpotpunije skupio i donio u prevodu J. Šašel prilikom obrade lokacije Okre.[93] Faktički se oko Okre koncentriraju sve informacije značajne za historiju i etnologiju našeg područja. Okra je, po Strabonu (VII 5, 2), najniži dio Alpa od Retije do Japoda; preko Okre kreće se trgovina kolima iz Akvileje u Nauportus—Vrhniku (Strabon IV 6, 10); preko Okre (VII 5, 2) vodi put iz Tergesta, karnijskog sela, na močvare nazvane Lugeon (Cerkniško jezero, uz koje su podignuta brojna uporišta notranjske skupine: Križna gora, Tržišče kod Cerknice, Gradišče iznad Cerknice, Ulaka i druge).[94] Prema Strabonu, na Okri je granica između Japoda i Karna, nakon što je malo ranije napisao da su Japodi nekada bili mnogo gušće naseljeni i da su boravili s obje strane Okre (IV, 6, 10). Sa Strabonom se u glavnim crtama slaže i Plinije, mada je za njega (Nat. Hist. 3, 131) Okra karnijski grad. I kod njega su Japodi i Karni susjedi na granici. Uz to, Plinije među plemenima koja nastavaju teritoriju između Pule i Trsta navodi i Subokrine: Incolae Alpium multi populi, sed illustres a Pola ad Tergestis regionem Fecusses, Subocrini, Catali, Menoncaleni, iuxtaque Carnos quondam Taurisci, nunc Norici appellati (Nat. Hist. 3, 133). Pod Okrom možemo na osnovu izvora pretpostavljati planinu ili prolaz, a po Pliniju i naselje koje su uništili Rimljani. Šašelove analize su uvjerljive: pod Okrom odista s naj-

[91] Moramo spomenuti nekropolu u Škocjanu: G. Righi, 1982, i grad koju donosi M. Guštin, 1979 (prvenstveno iz Šmihela, tab. 71—86). Obradu cjelokupne latenske građe idrijske skupine i zapadne Slovenije priprema M. Guštin (Mlađe željezno doba Posočja i južnoalpskih dolina).

[92] Analizu rimske politike prema jugoistočnim Alpama i zapadnom Balkanu daje nam J. Šašel, 1976.

[93] J. Šašel, 1974, 1977, 1975—1976, 1977. P. Petru, 1968.

[94] ANSI, 1975, 148 s. 154 s.

više razloga možemo misliti na planinu Nanos, odnosno na Razdrto, prolaz ispod nje. Stvarno je Nanos nadaleko najvidljivija planina, koja je stoga najbolje mogla služiti za orijentaciju, dok je prolaz ispod nje najpovoljnije povezivao gradove već u željeznom dobu. U gradu Okri najprije bismo smjeli vidjeti današnji Šmihel,[95] a u oružju što ga je pronašao A. Müllner u zidinama Šmihela, sasvim opravdano, rimsko oružje iz vremena opsade. Na žalost, Müllnerova iskopavanja nisu bila tako precizna da bi to bilo sa sigurnošću potvrđeno, ali je velika vjerovatnoća za takav zaključak. Ako je tako, onda bismo i u stanovnicima Šmihela morali vidjeti Subokrine, jedno od plemena što ih nabraja Plinije, iako položaj Šmihela nije posve u skladu s već spomenutom lokacijom Subokrina između Pule i Tergesta.[96]

Etnički je, prema izvorima, naš prostor svakako predstavljao graničnо područje Histra, Karna i Japoda. Međutim, dok su Histri i Japodi tačno definiran pojam za koji znamo da se odnosi na etničke, odnosno plemenske zajednice formirane već u starijem željeznom dobu, u slučaju Karna ne znamo da li je riječ o etničkoj zajednici koja je nastala već u starijem željeznom dobu ili, što je vjerovatnije tek poslije upada Kelta. Karnima ne možemo pripisivati tako jedinstvenu kulturu kao Histrima i Japodima. Također ih ne možemo tako nedvosmisleno geografski omeđiti i potom kontinuirano pratiti tokom cijelog željeznog doba. Ukoliko bismo Karne stavili u isti red s Histrima i Japodima, onda bismo im kao teritoriju morali pripisati područje proširene notranjske skupine, koja bi, pored Notranjske u opsegu u kojem smo je definirali, obuhvatao još i Posočje i Furlaniju, kamo bi spadao i već u više navrata citirani S. Vito al Tagliamento. Stvarno, kultura tog prostora nosi zajednička obilježja, na koja smo često upozoravali, ali, kako stoji pri sadašnjem stanju istraživanja, ona nisu toliko snažna da bismo mogli govoriti o jedinstvenoj kulturnoj, a pogotovo ne o etničkoj skupini. Biće stoga najvjerovatnije da se u slučaju Karna radi o etničko-plemenskoj tvorevini koja je nastala poslije provale Kelta. Glavni dio njenog naseljenog prostora prostirao se na području zapadno od notranjske skupine.

Tako nam notranjska skupina i dalje ostaje anonimnom. Ne možemo je pripisati ni Japodima, i pored toga što Strabon govori kako su Japodi bivali sve do Okre, odnosno, čak, s obje njene strane. Japodima je pripisivao naš prostor više od ostalih W. Schmid, videći u Šmihelu Metulum, glavni japodski grad.[97] Za tako nešto, međutim, cjelokupna kulturna slika notranjske skupine u odnosu prema jasno određenoj japodskoj suviše je, ipak, različita, bez obzira što smo u njoj otkrili japodske elemente. Time, naravno, nije isključena mogućnost češćih ili rjeđih prodora Japoda na

[95] Tako već B. Saria, PWRE 17(1937), 1775 s.
[96] Vidi geografske karte s rasprostranjenošću pojedinih plemena u nap. 93 citirane literature.
[97] W. Schmid, 1922 - 24, 1923 - 24.

teritoriju notranjske skupine, o čemu nam govore i historijski izvori,[98] ili, čak, i dužeg zaposjedanja pojedinih njenih uporišta.

Područje notranjske skupine isto tako ne možemo pripisati ni Histrima. Granicu s njima postavili smo na Formiju (Rižana), utemeljivši to kulturnom situacijom na početku jedne i druge skupine, istarske i notranjske. Sigurno je da ni u ovom slučaju granica nije bila stalna, samo što pomoću arheološke metode nismo u stanju utvrđivati njena pomjeranja, iako smo u notranjskoj skupini isto tako prepoznavali i istarske elemente.

Ustanovljena etnička anonimnost važi za veće etničko-plemenske zajednice kao što su Japodi i Histri, odnosno i za Ilire i Venete, služimo li se još širim pojmovima. I oni, također, dolaze u dodir na našem području, pri čemu, razumije se, imamo na umu Ilire u širem smislu. A poznat nam je, uz to, i cijeli niz manjih plemena koja su se više ili manje formirala tek nakon keltskih prodora. O njima nam govore avgustejski pisani izvori i mogu biti potvrđena i u napisima, ali ih arheološki ne možemo izdvojiti; izuzetak bi bili Subokrini, budući da je identifikacija planine Okre s Nanosom zaista uvjerljiva, a time i Šmihela s gradom Okra, pošto je riječ o važnom, arheološki dobro dokumentiranom nalazištu koje leži neposredno pod Nanosom.

Zbog cezure u svim glavnim središtima notranjske skupine na početku 6. vijeka (faza Notranjska 4 i 5) ne znamo ni to koliko smijemo računati s kontinuiranom naseljenošću istog stanovništva. Utvrđeni prekid mogao bi značiti i promjenu stanovništva, pa bi se u tom slučaju podaci o narodima što ih navode antički izvori odnosili samo na nosioce posljednjih dviju vremenskih faza (Notranjska 7—8, možda već i 6).

Preko teritorije notranjske skupine vodili su i glavni putevi rimskog nadiranja prema sjeveroistoku. O tome kako i kada se to dogodilo arheologija ne nudi preciznijih podataka, te smo još uvijek vezani isključivo za pisane izvore. Glavne etape bile su: osnivanje Akvileje 181, pohod konzula Tuditana na Japode 129. i, konačno, Oktavijanov rat s Japodima od 35. do 33. godine.

Teritorija notranjske skupine nije više spadala u područje Norika (Regnum Noricum), koje je prema Rimu vodilo prijateljsku politiku, nego je pripadala prostoru koji je predstavljao stalno poprište međusobnih sukoba, a istovremeno i teritoriju preko koje su vodili jedini putevi prema istoku. U okviru Norika još se nalazila svetolucijska skupina, pa je zato razumljiv procvat latenske idrijske skupine u vrijeme poslije osnivanja Akvileje. Drugačije je bilo u Notranjskoj i na Krasu. Tu nije došlo do formiranja latenske kulturne skupine koja bi u to vrijeme doživjela procvat. Politički je

[98] Kao, npr, onapadu na Tergeste 52. godine: Caesar, De bell. Gall. VIII 24, 3. Appian, Illyr. 18.

to razumljivo: preko Krasa i Notranjske vodili su putevi kroz Postojinska vrata prema Nauportusu, koji je u početku bio polazna baza trgovačkih puteva Tauriska, a kasnije, nakon osnivanja Akvileje, sve više emporij akvilejskih trgovaca. Ovi su se od drugog stoljeća naovamo sve upornije borili za sigurnost trgovačkih puteva, koji su bili stalno ugroženi, najviše od Japoda, nastojeći da putevi budu i vojno obezbijeđeni. Po Šašelovom mišljenju, nakon Tuditanovog pohoda 129. godine put iz Akvileje u ljubljansku kotlinu zajedno s Nauportusom bio je već čvrsto u rimskim rukama, a da još nije bila osvojena i cijela teritorija. To će se desiti ubrzo poslije Oktavijanovog pohoda na Japode od 35. do 33. godine.

LJUBLJANSKA GRUPA

U uvodu smo već rekli da na prostoru između dolenjske i svetolucijske skupine u željeznom dobu i dalje živi ljubljanska skupina kulture žarnih polja ne preuzimajući bitna obilježja svojih susjeda, ni novi način pokopa dolenjske ni značajke svetolucijske skupine. Porodični tumulus proširiće se do samih vrata Ljubljane, ali samu Ljubljanu neće doseći; svetolucijska skupina obuhvata još čitav bohinjski kut, ali ne i bledski.

U to granično područje spada uglavnom ljubljanska kotlina i veći dio Gorenjske.

Najznačajnije nalazište još uvijek je Ljubljana,[1] gdje se nekropola koja je skupini žarnih polja dala ime kontinuirano produžava tokom čitavog željeznog doba. Među drugim značajnijim nalazištima tu su još Bled,[2] Kranj,[3] Mengeš,[4] kao i kasnije otkriveni Molnik u okolici Ljubljane.[5] Spomenuti moramo i čitav niz gradina što leže na brdima iznad Save između Ljubljane i Vača,[6] kao i na brdima koja okružuju gorenjsku ravnicu ili se u pojedinim masivima ili osamljena dižu iz nje. Uz neka su nam poznati i pojedinačni grobovi,[7] no ne i veće nekropole, što prosto treba pripisati stanju istraživanja.

Na početku željeznog doba dolazi do širokog zamaha ljubljanske skupine žarnih polja, što smo konstatirali već pri opisu dolenjske skupine; u

[1] J. Puš, 1982.
[2] S. Gabrovec, 1960.
[3] S. Gabrovec, 1960b.
[4] S. Gabrovec, 1965a.
[5] J. Puš, 1984. Iskopavanja iz 1985. godine još nisu objavljena. Na podacima se od srca zahvaljujem J. Pušu.
[6] B. Saria, Carinthia I 132, 1942, 97 ss. Isti, Südostforschungen 15, 1956, 45 ss. ANSI 1975, 169 ss.
[7] Kao, npr., Smlednik, ANSI 1975, 173.

to vrijeme (faza Podzemelj 1—2, Ljubljana IIa—IIIa) javlja se čitav niz novih ravnih nekropola s inkremacijom: Novo Mesto, belokrajinska nalazišta, Vače, da bi se zatim sva ta nalazišta kontinuirano nastavila u puno halštatsko doba sa svim značajkama dolenjske skupine (skeletni pokop u tumulusu, nova struktura priloga). Ljubljanska skupina, međutim, neće se u to vrijeme proširiti samo na Dolenjsku, nego i na Gorenjsku, čemu su dokaz već citirana gorenjska nalazišta. No, ono što sada bitno odvaja Gorenjsku od Dolenjske jeste da gorenjska nalazišta poslije faze Lj. IIb—IIIa, prvo, ne preuzimaju karakteristike dolenjske skupine, pokop u tumulusima i novu strukturu priloga, i, drugo, ne doživljavaju sličan procvat kao dolenjska; upravo suprotno, nakon snažne početne faze (Lj. IIb—IIIa) ona zamiru.

Ljubljana je nalazište na kojem najljepše možemo sagledati kronološku i kulturnu sliku ovog graničnog područja.

Za početni period željeznog doba (Lj. IIb—IIIa)[8] rekli smo već pri opisu dolenjske skupine da je stupanj Podzemelj 1—2 praktično identičan s ljubljanskom skupinom u fazama IIb—IIIa. Identičnost je tolika da smo zbog bolje dokumentacije i veće istraženosti Ljubljane stupanj Podzemelj 1—2 mogli najbolje osvijetliti upravo pomoću ljubljanske skupine. Pored same Ljubljane, tu spada i većina grobova s Bleda, Kranja, Mengeša, Molnika. Inventar ženske nošnje je isti: prevladavaju dvopetljaste lučne fibule, samo što je ovdje više naočarastih fibula nego u Dolenjskoj, po čemu je Gorenjska bliža svetolucijskoj skupini. Slično važi i za mušku nošnju. I tu je sličnost s Dolenjskom očita, jedino što su u poređenju s njom procentualno višeglave igle brojnije, što opet ukazuje na veću povezanost sa svetolucijskom skupinom. Zanimljiva je keramika. Tu je tradicija kulture žarnih polja naročito snažna kako u oblicima tako u dobroj tehnici pečenja. Pitosi i lonci imaju analogne paralele u Dolenjskoj, a posebno su interesantne brojne posude koje podražavaju metalne oblike, kao što su šoljice tipa Hostomice,[9] koje u toj formi i ornamentu (ornamentirane su često pomoću čavlića) svoje najbliže paralele imaju u estenskoj kulturi, a slično bismo mogli kazati i za situlu u glini iz Mengeša i Molnika, kao i za šolju na nozi.[10] Podjednako je značajan i podmetač za posudu iz Mengeša.[11] U Gorenjskoj ćemo ga još jednom naći u grobu sa zdjelastom kacigom u Molniku, a paralele upućuju na istok, u Podunavlje, dok bi mu posrednička stanica bila Breg u Koruškoj.[12]

Još iz starije faze dužni smo posebno spomenuti dva bogata groba, grob sa zdjelastom kacigom u Molniku, koji je 1985. otkrio J. Puš,[13] i grob s

---

[8] Za kronološku periodizaciju Ljubljane I—III vidi S. Gabrovec 1973. i 1976.

[9] Npr., Mengeš: S. Gabrovec, 1965a tab. 1, 2; 2:3—4. Kranj: S. Gabrovec, 1966 Abb. 3,3.

[10] S. Gabrovec, 1965a, tab. 1:3, 2:1.

[11] S. Gabrovec, 1965a tab. 1:7

[12] W. Modrijan, 1957, Abb. 6:2,8; V. Dumitrescu, 1968, 227, fig. 31 (Basarabi). V. Hoffiler, CVA Yougoslavie, fasc. 2, VI C c pl. 36:1 (Dalj).

[13] Neobjavljeno. Na podacima zahvaljujem J. Pušu.

tronošcem u Kranju.[14] U grobu u Molniku, pored kacige, nalazili su se još jedno željezno koplje, metalna posuda, dvije igle, konjska oprema trakokimerijskog tipa, a od keramike i glineni podmetač za posudu kakav poznajemo iz Mengeša. Grobna cjelina groba s tronošcem nije, doduše, očuvana, ali na osnovu starijih zapisa znamo da su u grobu, pored drugih posuda, bili još konjska oprema i koplja. Oba groba možemo smatrati »kneževskim« i komparirati ih s grupom grobova koje je još 1952. godine izdvojio H. Müller-Karpe[15] videći u njima ličnosti koje su nakon nemira u 8. vijeku ponovo ujedinili stanovništvo i time postali začetnici novog razvoja, razvoja kojim u jugoistočnim Alpama počinje željezno doba. To su grobovi u Beljaku, Podzemelju i Gleinstättenu i oni zaista imaju značaj kakav im je pridavao H. Müller-Karpe. Grob u Beljaku stoji na početku koruške skupine, odnosno skupine Breg, u Podzemelju dolenjske, a u Gleinstättenu skupine Kleinklein—Martijanec, odnosno Martijanec—Kaptol, kako je nazivamo u našoj knjizi. I opet dolazi do izražaja drugačiji položaj Gorenjske: »kneževski« grobovi u Molniku i Kranju nisu začetnici novog razvoja, već predstavljaju samo završetak ljubljanske skupine žarnih polja.

Međutim, prostor Ljubljane i Gorenjske ni kasnije neće ostati posve prazan. To nam govore pojedini grobovi u Ljubljani, Kranju i drugdje. Najinteresantnija je dobro istražena Ljubljana. Iz druge polovine 7. vijeka (Lj. IIIb), to jest iz vremena snažnog uspona u susjednim, dolenjskoj i svetolucijskoj skupini, možemo nabrojati još samo četiri groba; najznačajniji, grobovi 267 i 289,[16] po svom materijalu identični su grobovima dolenjske i svetolucijske skupine, jedino što je način pokopa ostao i dalje karakterističan za kulturu žarnih polja, kakav ga poznajemo iz ranijih faza. Isto važi i za 6. vijek (Lj. IV). U Ljubljani možemo navesti samo dva groba koji nesumnjivo spadaju u ovu fazu: grobove 276 i 281[17] sa zmijolikom fibulom. Po načinu pokopa još uvijek se drže tradicije žarnih polja.

Slično je još i u certoškoj i negovskoj fazi (Lj. V—VI), kada u Ljubljani opet možemo navesti samo dva pouzdana groba s certoškom fibulom,[18] a jedan i u Kranju.[19] Možda bismo u ovaj niz mogli uvrstiti i grob s negovskom kacigom u Neveljama (Nevlje) kod Kamnika,[20] za koji nam nije poznat način pokopa.

No, u to vrijeme, ipak, dolazi i do promjena. U petom vijeku javlja se prvi put i u Gorenjskoj tumulus kako s pokopom inhumacijom tako i inkremacijom. Tumuluse sa skeletnim pokopom iz certoškog perioda

---

[14] W. Schmid, Eiszeit und Urgeschichte 7, 1930, 111 ss.
[15] H. Müller-Karpe, 1952.
[16] J. Puš, 1982, tab. 3 i 4, 1—5; 11, 1—10.
[17] J. Puš, 1982, tab. 6:6—12; 8:7—12.
[18] J. Puš, 1982, tab. 8: 1—6; vidi i tab. 41. Isti, 1971, tab. 18: 1—9.
[19] F. Stare, 1954.
[20] S. Gabrovec, 1950.

iskopao je J. Puš na Molniku,[21] a tumulusi se spominju i u Godešiču kod Škofje Loke,[22] u Mošnjama, kraj Preddvora i na Bledu.[23] Prema dosta nejasnim podacima, u ovim slučajevima tumulusi su sadržavali po jedan grob s inkremacijom. U vezi s pokopom važan je i podatak da ravni grobovi s inkremacijom certoško-negovske faze nemaju urne (kao što je ranije bilo uobičajeno), već da su spaljene kosti jednostavno stavljane u zemlju, na način, dakle, koji je karakterističan za svetolucijsku skupinu (kao, na primjer, grobovi 132 i 280 u Ljubljani).

Na osnovu načina pokopa mogli bismo, dakle, zaključiti da su od petog vijeka nadalje dotada slabo naseljenu Gorenjsku počeli zaposjedati žitelji kako dolenjske tako i svetolucijske skupine.

No, to su već pitanja na koja je teško odgovoriti bez poznavanja naselja. A ona još nisu istražena. B. Saria (1941) u lancu naselja iznad Save vidio je utvrde domaćeg stanovništva podignute radi obrane od najezde Rimljana. Sondiranje naselja na Goriščici[24] ovu hipotezu nije potvrdilo. Najstarije zidine utvrđene naseobine spadaju u vrijeme kulture žarnih polja, što je potpuno u skladu sa slikom ljubljanskog prostora kako smo ga ocrtali.

---

[21] J. Puš, 1984. i neobjavljeno.
[22] ANSI 1975, 173, 165 (Mošnje).
[23] S. Gabrovec, 1960, 12 s.
[24] Iskopavanje Milana Sagadina godine 1985. Neobjavljeno.

Ksenija Vinski-Gasparini, Zagreb

GRUPA MARTIJANEC-KAPTOL

Na teritoriju Jugoslavije grupu je prvi identificirao S. Gabrovec[1] i osim austrijske i slovenske Štajerske njezino rasprostiranje je protegnuo i na sjeverozapadnu Hrvatsku, za što mu je pružila osnovu objava 1957. godine istraživanog tumulusa u Martijancu u Podravini.[2] Tumuli u Kaptolu kod Slavonske Požege, iskopavani od 1965. do 1971. godine, naknadno su, na osnovi objelodanjene građe i rezultata istraživanja,[3] ukazali na činjenicu da teritorij rasprostiranja grupe seže sve do u srednju Slavoniju,[4] iako na prostoru između srednje Podravine i Požeške kotline postoji izvjesna lakuna, uzrokovana po svoj prilici nedostatnim dosadašnjim terenskim rekognosciranjima i istraživanjima. S. Gabrovec je grupu nazvao Martijanec-Kleinklein uzevši kao obilježja toponime tumula u Martijancu i onih u austrijskoj Štajerskoj u Kleinkleinu s teritorija rasprostiranja grupe Wies, ili prema novijoj terminologiji grupe u dolini rijeke Solbe. Neki autori su grupu nazivali i Martijanec-Wies, pa je i pod tim imenom ušla u literaturu.[5] R. Vasić, za razliku od S. Gabrovca, luči dvije grupe: Martijanec-Wies i kaptolsku ili požešku grupu,[6] što nije podesno jer se de facto u osnovnim obilježjima radi o jednoj grupi, a pojedine manje međusobne razlike uvjetovane su različitim geografskim položajem i s njime povezanim variranim kulturnim strujanjima i utjecajima.

[1] S. Gabrovec, 1971, 326 i d. Isti, 1964/65, 25 id. Isti, 1975, 50 i d.
[2] K. Vinski-Gasparini, 1961, 39 i d.
[3] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 183 i d. Isti, 1973, 592 i d.
[4] S. Gabrovec, 1980, 30 i d., 47 i d.
[5] Cf. S. Gabrovec, ovdje bilj. 1. R. Vasić, 1973, 38 i d.
[6] R. Vasić, 1973, 38 i d., 96 i d.

PODRUČJE GRUPE I POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Savsko-dravsko međuriječje, i to kako na jugoistočnom predalpskom i alpskom, tako i na jugozapadnom panonskom području, obilježeno je u vrijeme starijeg željeznog doba pojavom tumula s uglavnom pojedinačnim grobovima s incineracijom i pretežno visinskim utvrđenim naseljima. Ono počiva na jakoj tradiciji kulture polja sa žarama, što se naročito ispoljava u vrijeme samog njegovog početka na prijelazu Ha B3 u Ha C1-stupanj usporednim sporadičnim pokapanjima i u ravnim žarnim grobovima. Tako su, npr., ravni žarni grobovi u nekropoli Lepa ravan pod Poštelom, koje je S. Pahič detaljno analizirao i s pravom datirao u drugu polovicu 8. stoljeća i u prijelaz na 7. stoljeće,[7] istovremeni sa srodnim materijalom iz nekih od tumula na istom položaju[8] i iz tumula, npr., kod Benedikta u Slovenskim goricama.[9] Kulturna grupa sumarno navedenog obilježja, za koju je karakteristična i keramika sa svojim specifičnim oblicima i načinom ukrašavanja, zahvata na jugoslavenskom području teritorij, i to zapadno od slovenske Štajerske, odnosno i slovenske Podravine i Pomurja, zatim hrvatske Podravine i Međimurja, te istočno, uz izvjesnu prostornu lakunu, do srednje Slavonije. Izvan Jugoslavije ona obuhvata još područje austrijske Štajerske, naročito dolinu rijeku Solbe, odnosno teritorij rasprostiranja grupe Wies s njezinim najpoznatijim tumulima u Kleinkleinu,[10] a dosta bliske paralele mogu se povući, posebno s obzirom na keramiku i način pokapanja, i s teritorijem rasprostiranja tzv. Kalenderberg-grupe na istočnoalpskom arealu u Donjoj Austriji, Gradišću, zapadnoj Mađarskoj i jugozapadnoj Slovačkoj[11] (po R. Pittioniju grupe Statzendorf-Gemeinlebarn i Bernhardstahl).[12] U Hrvatskoj južno od Save pojava tumula vezana je, međutim, za kulturne grupe različitog obilježja od one Martijanec-Kaptol. Tako je, npr., tumulus u Dugoj gori kod Generalskog Stola na Kordunu s obredom inhumacije plemenskog obilježja blizak grupi u Dolenjskoj,[13] a to vrijedi po svoj prilici i za navodne tumule u Ozlju u Pokuplju,[14] te u Draganiću kod Karlovca s nalazom mača tipa Mörigen,[15] a

---

[7] S. Pahič, 1974, 4 i d., 35 i d.

[8] S. Pahič, 1974, 6 i d.

[9] S. Pahič, 1966, 114 i d. s ispravkom atribuiranja keramike s lokaliteta Benedikt od strane H. Müller-Karpea, 1959, 275, tab. 122. — Cf. također S. Gabrovec, 1983, 94, bilj. 140.

[10] V. Radimský i J. Szombathy, 1885, 117 i d. — Isti, 1888, 77 i d. — W. Schmid, 1933, 219 i d. — R. Pittioni, 1954, 604 i d. — Isti, 1957, 39 i d. — W. Modrijan, 1973, 3 i d. — C. Dobiat, 1978/79, 57 i d. — Isti, 1980, passim. — Isti, 1981a, 185 i d.

[11] O. Menghin, 1921, 24 i d. — J. Lázár, 1955, 202 i d. — M. Šolle, 1957, 248 i d. — K. Kromer i Chr. Peschek, 1957, 54 i d. — M. Pichlerová, 1968, 435 i d. — A. Siegfried-Weiss, 1979, 4 i d.

[12] R. Pittioni, 1954, 572 i d., 591 i d.

[13] D. Balen-Letunić, 1985, 45 i d.

[14] D. Balen-Letunić, 1981, 17, tab. 4, 5—9.

[15] K. Vinski-Gasparini, 1970, 3, tab. 1, 1, 2.

to bi ukazivalo da se tumuli na tom području mogu pratiti još od vremena kasnijeg 8. i prijelaza na 7. stoljeće. Nedavno istražen tumulus u Budinjaku kod Gornje Vasi u Žumberku s pojedinačnim centralnim grobom s obredom incineracije[16] po svom sadržaju tendira kulturno, ipak, susjednoj grupi tumula u Beloj krajini. O tumulima koji su ubicirani u istočnoj Slavoniji i u zapadnom Srijemu zasad ne možemo ništa određenog reći jer, osim onih u Kaptolu, nisu ispitani ni istraživani.[17]

Izvorna građa koja nam stoji na raspolaganju za obradu grupe dobrim dijelom nije do danas sustavno obrađena. Jedno od najznačajnijih utvrđenih naselja sjeveroistočne Slovenije je svakako Poštela, koja leži na strmim obroncima Pohorja. S. Pahič je u više navrata detaljno prikazao povijest istraživanja Poštele, zajedno s drugim lokalitetima slovenske Stajerske, naročito Podravine, i to kako skupina tumula, odnosno nekropola, tako i utvrđenih naselja, koji su na mahove, još od sredine i kraja prošlog stoljeća, te između dva svjetska rata, manje ili više stručno iskopavani.[18] Međutim, osim W. Schmidove objave njegovih istraživanja naselja na *Pošteli*,[19] prije i za vrijeme prvog svjetskog rata, ona je do danas ostala naučno neiskorištena, osim sumarnog kronološkog prikaza B. Teržan,[20] koja je na Pošteli, kao i na tumulima donje Štajerske, izdvojila tri razvojne faze, od kasnijeg 8. stoljeća do uključujući i Ha D1-stupanj. S. Pahič je također dokazao da je W. Schmidovo datiranje Poštele u mladi halštat i u laten, kao i pojam »istočnonoričke kulture«[21] danas neodrživo, i to naročito na osnovi grobnih nalaza, te je s pravom istaknuo da početke Poštele treba tražiti u 8. stoljeću.[22] Osim Poštele, koja ovdje, izuzevši terenske podatke što ih je objelodanio W. Schmid,[23] za sada može biti samo djelomično iskorištena,[24] S. Pahič daje popis još nekolicine utvrđenih visinskih naselja gradinskog tipa u slovenskoj Podravini, ali i oni su navedeni uglavnom na osnovi terenskih podataka, a manje sustavnih istraživanja.[25] To su slijedeće gradine: *Črета* kod Slivnice, *Gradišče* kod Legna, *Puščava* nad Starim trgom, *Šance* također kod Starog trga, sve tri blizu Slovenj-Gradca, *Krčevina* kod Ptuja, *Limbuš* kod Laznice, *Turiška vas-Kotnikovo gradišče* kod Tinja, te djelomično od strane W. Schmida i F. Baša istražena gradina *Novine* kod Šentilja na granici prema Austriji, koja se u literaturi vodi i pod njemačkim nazivom Bubenberg.

---

[16] Podatke dugujem prof. Željku Škoberneu, iz Muzeja u Brdovcu, koji je tumulus iskopavao.
[17] Cf. K. Vinski-Gasparini, 1978, sl. 5, karta rasprostiranja tumula.
[18] S. Pahič, 1973, 521 i d.
[19] W. Schmid, 1915, 229 i d., 232 i d.
[20] B. Teržan, 1978a, 65 i d.
[21] W. Schmid, 1925, 178, 190 i d.
[22] S. Pahič, 1968, 9 i d. — Isti, 1974, 4, 62 i d.
[23] W. Schmid, 1915, 232 i d.
[24] Pretežan dio materijala s Poštele čuva muzej Joaneum u Grazu.
[25] S. Pahič, 1973 i d., naročito tabele s popisom nalazišta gradina i tumula u slovenskoj Podravini, sa svom dotadašnjom literaturom. — Isti, 1983, 39 i d.

Visinsko utvrđeno naselje na *Rifniku* kod Celja počeo je istraživati već W. Schmid za vrijeme drugog svjetskog rata uz kratku objavu radova, a 1957—1963. godine nastavio L. Bolta; rezultati istraživanja, kao i nalazi naselju pripadajuće nekropole nisu sustavno u cijelosti objavljeni.[26] Gradinu na *Brinjevoj gori* kod Žreča istraživao je S. Pahič od 1953. do 1963. godine, rezultati istraživanja su samo djelomično objavljeni, i to pretežno oni koji se odnose na naselje iz vremena kulture polja sa žarama,[27] a ne i na ono iz halštatskog razdoblja.[28] Za znanost je predočeno naselje u *Libni* kod Videma u južnoj Štajerskoj u Posavini, s pripadajućim tumulima,[29] a ono se po obilježju i načinu pokapanja kulturno mora pripojiti grupi Dolenjske, i ovdje neće biti uzeto u obzir. Od naselja značajnih za kronologiju grupe preostaje još jedino ono sistematski iskopavano 1960. godine, ali dosad još neobjavljeno, u *Sv. Petru Ludbreškom.*[30] To je tip nizinskog naselja na lesnoj uzvisini, okruženog plodnom ravnicom i spletom vodotoka manjih rječica. Naselje je mehanizacijom većim dijelom uništeno i oranjem sniženo do kulturnog sloja, u kojem se nisu mogli ustanoviti tlorisi kuća. Naknadna manja, ali za kronologiju značajna, sondiranja vršena su na naselju u Sv. Petru Ludbreškom 1977. godine.[31] Istom kulturnom krugu pripada i obližnje, također nizinsko, naselje u *Sigecu* (Sigetec) sjeverno od Ludbrega uz staro korito rijeke Bednje, ispitano manjim sondiranjima 1979. i 1981. godine.[32] Splet nizinskih naselja u donjem Međimurju ubiciran je rekognosciranjima terena, ali pretežno na osnovi površinskih nalaza, to su: *Goričan, Donji Kraljevec, Hodošan, Vidovec, Donja Dubrava* i *Kotoriba.*[33] U Goričanu, kraj župne crkve Sv. Leonarda, sondirano je naselje na prirodnoj uzvisini, a sondiranjima su ustanovljena ravničarska naselja, i to u blizini tumula na položaju »Gmajna« te višeslojno naselje na koti 143 na sutoku potoka Berek i kanala Jagodnjak.[34] Sva ova naselja nesumnjivo pripadaju istom vremenu i istom kulturnom krugu, kao i tamošnja nekropola tumula. Isto tako je u blizini nekropole tumula u *Kaptolu,* na obroncima Papuka kod Slavonske Požege,

---

[26] F. Kovačič, 1905, 69 i d. — W. Schmid, 1943, 141 i d. — F. Stare, 1951, 185 i d. — L. Bolta, 1956, 259 i d. — Isti, 1958/59, 282. — Isti, 1959, 103, 109 i d. — Isti, 1962/64, 140 i d. — Isti, 1965, 194 i d. — Isti, 1965a, 295 i d. — Isti, 1968, 209 i d. — Za samo nalazište sa svom literaturom cf. L. Bolta, 1975, 291 i d. Cf. još L. Bolta, 1972, 435 i d. — Isti, 1981, tab. 12, 9; 17, 3; 18, 5.

[27] S. Pahič, Varstvo spomenikov 7, 1960 i 9, 1965. — Isti, Arheološki pregled 1, 1959 i 5, 1964. — Isti, 1971, 206 i d. — Isti, 1981, 71 i d. — D. Oman, 1981, 144 i d.

[28] Za podatke o samom lokalitetu sa svom literaturom cf. L. Bolta, 1975a, 295 i d. — S. Gabrovec, 1983, 94.

[29] F. Stare, 1958/59, 278, 326. — S. Škaler, 1962, 97. — Isti, 1962/64, 139 i d. — T. Knez i S. Škaler, 1968, 239 i d., tab. 1—8. — Za samo nalazište sa svom literaturom cf. P. Petru i J. Šašel, 1975, 260 i d., kao i najnoviju monografiju M. Guštin, 1976, passim.

[30] Istraživanja je sprovodio Arheološki muzej u Zagrebu (Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini), u čijim zbirkama se čuva materijal.

[31] M. Šimek, 1978, passim. — Isti, 1979, 106 i d. — Isti, 1979a, 44 i d. — Isti, 1983, 147.

[32] M. Šimek, 1982, 265 i d. — Isti, 1982a, 25 i d.

[33] Rekognosciranja je vršio prof. J. Vidović, kustos Muzeja Međimurja u Čakovcu, pa mu zahvaljujem na podacima.

[34] Ž. Tomičić i J. Vidović, 1984, 84 i d. — J. Vidović i Ž. Tomičić, 1984, 88 i d. — Ž. Tomičić, 1985, 26 i d.

na položaju Gradca, ubicirano naselje gradinskog tipa, strmih padina s bedemom na najpristupačnijem dijelu,[35] iako i ono nije arheološki ispitano.

Za kronologiju grupe i za određivanje njezine gornje i donje granice trajanja od prvenstvenog su značaja nekropole s tumulima, kao i one s ravnim grobovima, s incineracijom. Te ravne nekropole su po svom sadržaju halštatske, iako još ispoljavaju tradiciju načina pokopa kulture polja sa žarama, koja, u grupi Ruše u svojoj završnoj fazi, traje još uporedo s pojavom halštata na tom području. Za razliku od susjedne Dolenjske, gdje se vremenom uvriježio isključivo obred pokapanja inhumacijom, u tumulima koji imaju plemensko obilježje, na području austrijske i slovenske Štajerske, Podravine, Međimurja do srednje Slavonije u savsko-dravskom međuriječju, redoviti obred pokapanja je incineracija, i to pretežno u tumulima s pojedinačnim grobovima, rijetko još s naknadnim pokopom 1—3 groba, sa kamenom konstrukcijom ili bez kamene konstrukcije. U srednjoj Podravini kopan je 1957. godine tumulus u *Martijancu* kod Ludbrega. U njegovoj blizini situiran je i tumulus u *Jalžabetu,* jedan od najvećih dosad poznatih u Podravini sa 75 m promjera i 8 m visine. Tumulus je samo sondiran i tada je uočena grobna konstrukcija od kamenih oblutaka.[36] Skupina od 14 tumula u *Kaptolu* kod Slavonske Požege istraživana je od 1965. do 1971. godine,[37] što je teritorij rasprostiranja grupe proteglo istočno do srednje Slavonije i dalo poticaj da se njegov toponim, također, uključi kao oznaka za obilježavanje grupe. Posljednjeg desetljeća iskopavani su u više kampanja tumuli kod sela *Goričan* u blizini Čakovca u Međimurju;[38] dosad je istraženo 18 tumula. Na obližnjem lokalitetu *Turčišće-Dvorišće* od skupine tumula kopana su dva,[39] a više njih je ubicirano u susjednom selu *Hodošan* na položaju Mala gorica.[40] Uzmu li se u obzir i prije navedeni podaci o naseljima, evidentno je da je Međimurje u vrijeme starijeg halštata bilo relativno gusto naseljeno i da je predstavljalo moćan centar između jugoistočnoalpskog područja i nizinske Podravine. Za razliku od svih navedenih istraživanja u Hrvatskoj, koja su uslijedila tek nakon drugog svjetskog rata, tumuli u slovenskoj Štajerskoj poznati su, a mahom i iskopavani, još od završetka prošlog stoljeća, a naročito do prvog svjetskog rata. To su u prvom redu nekropole tumula pod Poštelom još na obroncima Pohorja, i to na položaju *Lepa ravan* ili *Habakuk,* oko 50 tumula, gdje je 1972. godine, osim toga, otkriveno još 7 ravnih grobova s incineracijom i tumuli, njih 60, na položaju *Pivola,* također ispod Poštele, ali već na pohorskom

---

[35] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 203.

[36] K. Vinski-Gasparini, 1978, 138, sl. 7, 1—3.

[37] Cf. ovdje bilj. 3.

[38] K. Vinski-Gasparini, 1974, 133 i d. — J. Vidović, 1979, 35 i d. — D. Balen-Letunić, 1979/80, 233 i d. Isti, 1980, 49 i d. — J. Vidović i Ž. Tomičić, 1984, 88 i d.

[39] J. Vidović, 1979, 35 i d. — Isti, 1982, 34.

[40] Podatak dugujem prof. J. Vidoviću, iz Muzeja Međimurja, Čakovec.

podnožju.[41] Osim ravnih grobova na Lepi ravni, za početak grupe su značajni još ravni grobovi, njih 6, od kojih 2 s kovinskim prilozima, na položaju antičke nekropole u *Šempetru* kod Celja, te u *Rifniku*.[42] Treba još spomenuti nalaze tumula u Slovenskim Goricama, i to *Hardek* kod Ormoža,[43] *Benedikt*,[44] te tumulus u *Gornjoj Radgoni*, iskopan još 1830. godine, čijem se značajnom grobnom nalazu ratnika s kultnim kolicima i mačem tipa Tachlovice danas zameo trag.[45] Od nekropole u *Legnu* kod Slovenj-Gradca, koja sadrži oko 40 tumula u samoj blizini naselja *Gradišče* koje joj pripada, a kopani su u drugoj polovici prošlog i početkom ovog stoljeća, sačuvao se u muzeju u Ioaneumu u Grazu dio materijala što ga je objavila M. Strmčnik-Gulič,[46] te je Legen jedna od rijetkih objavljenih nekropola Štajerske. U ovom kratkom popisu ne smijemo zaobići ni tumule, njih 5, s lokaliteta *Spodnje Podlože* pod Ptujskom gorom, te većinom uništene i prekopane tumule s lokaliteta *Šešče* pri Preboldu (19 tumula), *Griže* kod Celja (oko 50 tumula) i *Sv. Lovrenc* kod Šempetra, svi u Savinjskoj dolini.[47] Toliko u glavnim crtama o najmarkantnijim naseljima i tumulima grupe na teritoriju Jugoslavije, iako postoji još izvjestan broj pojedinačnih nalaza kako tumula, tako i naselja, koji su u literaturi spominjani, ali ili nisu istraživani ili nisu objavljeni. Srodna utvrđena naselja i nekropole s tumulima, što pripadaju istom kulturnom krugu, s područja rijeke Solbe u austrijskoj Štajerskoj, odnosno grupe Wies, uključivši i tumule u Kleinkleinu, navodit ćemo samo po potrebi u vezi s kronologijom grupe Martijanec-Kaptol. Kompleks naselja i tumula u Pošteli nalazi se tek u obradi, a rezultati tog rada nisu još objavljeni,[48] pa ih ovdje možemo samo djelomično iskoristiti.

POKRETNI INVENTAR I KRONOLOGIJA

Velike nekropole kulture polja sa žarama Podravine i Posavine, kao što su Ruše, Dobova, Velika Gorica, Krupače i dr., krajem kasnog brončanog doba, odnosno završetkom 8. stoljeća zamiru, te, iako se njihova

---

[41] S. Pahič, 1973, 521 sa svom literaturom i podacima o dosad sprovedenim istraživanjima na kompleksu Poštele. — Cf. Isti, 1974, 6 i d. — Isti, 1968, 30 i d.

[42] V. Kolšek, 1977, 29, tab. 30; 31. — Cf. ovdje bilj. 26.

[43] S. Pahič, 1966, 109 i d., tab. 4. — Isti, 1968, 188 i d. — Isti, 1968a, 188 i d.

[44] S. Pahič, 1966, 114 i d., tab. 2.

[45] W. Schmid, 1934, 37, bilj. 19, sl. 7 H. Müller-Karpe, 1961, 81 i d., 66, 6 — S. Pahič, 1966, 122 i d., tab. 3, sa svom starijom literaturom.

[46] M. Strmčnik-Gulič, 1979, 101 i d., tab. 1—22, s podacima o povijesti istraživanja i literaturom o tumulima u Legnu.

[47] Spodnje Podlože: J. Klemenc i B. Saria, 1939, 47, 55 (pod netočnim lokalitetom Selci). F. Stare, 1954a, 31. — M. Tomanič-Jevremov, 1975, 103 i d. — Šešče i Griže: L. Bolta, 1959, 103 i d. — Isti, 1965, 194 i d. — Sv. Lovrenc: F. Stare, 1955b, 284 i d.

[48] Studiju priprema B. Teržan.

tradicija u mnogim vidovima materijalne i duhovne kulture manifestira i dalje, ipak su nove tekovine toliko očite da ih moramo svakako uključiti u snažnu halštatsku kulturu, pri čemu je tračkokimerijski prodor, imao, također svoj udjel. Drugim riječima, tijekom 8. stoljeća, još za trajanja kulture polja sa žarama, na navedenom području manifestiraju se na mnogim lokalitetima nove pojave koje jasno pokazuju da moramo Ha B3-stupanj u vremenskom smislu i Ha C1-stupanj u kulturno-povijesnom smislu tretirati kao kronološki jednako vrijednu i alternativnu pojavu, na što je u više navrata već upozorio S. Gabrovec,[49] naročito prilikom definiranja početka halštatskog razdoblja sa stupnjevima Podzemelj 1 i 2. Ova činjenica je od bitnog značaja za praćenje gornje granice grupe, ali ona se odnosi pretežno na slovensku Štajersku, iako tu moramo uključiti i naselje u Sv. Petru Ludbreškom u Podravini. Naime, na tom području možemo pratiti početke grupe, dok se u Martijancu, Goričanu i Kaptolu počeci mogu slijediti tek u tragovima u Ha C1-stupnju jer glavnina pokretnih nalaza pripada Ha C2 i Ha D1-stupnju. Ovime smo ujedno dali i okvirno vrijeme trajanja grupe: od kasnijeg Ha B3 i prijelaza na Ha C1-stupanj do zaključno Ha D1-stupnja, odnosno od sredine 8. do približno sredine 6. stoljeća, prema spomenutoj S. Gabrovčevoj kronologiji halštatskog razdoblja u Sloveniji. Na žalost, lokaliteti koji služe kao toponimi grupe ne iskazuju ujedno i raspon njezinog trajanja, što je svakako nedostatak takve definicije, koju bi, možda ubuduće, kad bude objavljen kompleks nalaza na Pošteli, trebalo izmijeniti ili nadopuniti.

Horizont 1 — U vezi s početkom grupe, odnosno njezinim najstarijim horizontom koji je moguće, na osnovi dosadašnjih rezultata, izdvojiti, treba u prvom redu istaknuti ravne grobove s incineracijom pod Poštelom na položaju Lepa ravan.[50] Ovi grobovi, koji su nesumnjivo, prema terenskim zapažanjima, u neposrednoj vezi sa susjednim tumulima, počinju još u vrijeme kulture polja sa žarama, odnosno grupe Ruše u Štajerskoj za trajanja Ha B3-stupnja, na što naročito upućuju oblici keramike, posebno bikonične žare podravskog tipa i specifična ugrebena ornamentika, uz pojavu novih oblika u keramici i metalu, npr. brončanih dvopetljastih lučnih fibula (Sl. 11, br. 14), kao i onih s čvorovima na luku[51] (Sl. 11, br. 11, 12) po S. Gabrovcu tipa Vb,[52] ili ranih igala s više glava (Sl. 11, br. 3, 4, 13), što već nagovještava prisutnost Ha C1-stupnja. Dva od šest prethistorijskih ravnih grobova s incineracijom u antičkoj nekropoli u Šempetru kod Celja[53] pokazuju identičnu kulturnu sliku kao i grobovi na Lepi ravni. Lučna dvopetljasta

[49] S. Gabrovec, 1964/65, 31 i d. — Isti, 1973, 341.
[50] S. Pahič, 1974, 35 i d.
[51] S. Pahič, 1974, tab. 5, 9.
[52] S. Gabrovec, 1970, 5 i d., karta 8.
[53] V. Kolšek, 1977, tab. 30; 31.

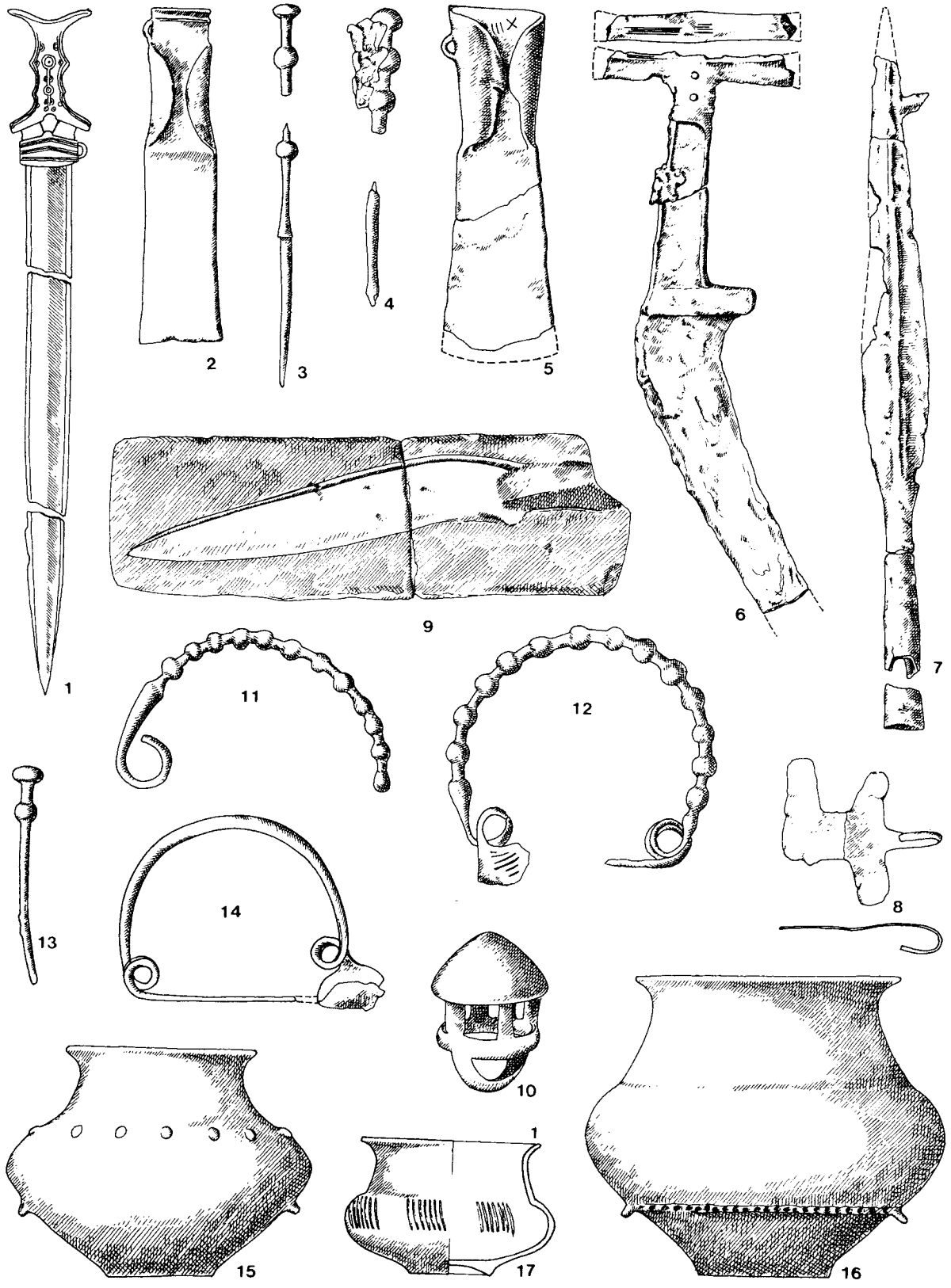

Sl. 11 — Grupa Martijanec — Kaptol-horizont 1 : 1—17 (1, 2: Gornja Radgona; 3: Pivola; 4—8: Legen; 9, 10: Sv. Petar Ludbreški; 11, 12: Rifnik; 13, 14: Šempeter; 15—17: Poštela, Lepa ravan)

fibula tipa 1a (Sl. 11, br. 14) po S. Gabrovcu u grobu P2 i rana igla s više glava bez trubastog završetka (Sl. 11, br. 13) u grobu P3 dobri su predstavnici Ha B3-stupnja, te oni, zajedno s grobovima na Lepi ravni, označuju početak halštatskog razdoblja u Donjoj Štajerskoj, i to u vrijeme dok na tom području još traje grupa Ruše.[54] Za sagledavanje početka grupe, odnosno za fiksiranje njezinog horizonta 1 od važnosti je nekropola s preko 200 ravnih žarnih grobova na Rifniku, kopana većim dijelom prije prvog svjetskog rata, čiji se pretežan dio neobjavljene građe čuva u Prirodoslovnom muzeju u Beču, pa taj materijal ovdje neće biti uzet u obzir. Osvrnut ćemo se samo na nalaze koji su kasnije otkriveni i koje su objavili F. Stare[55] i L. Bolta.[56] Među standardnom građom, kao što su željezne sjekire s ručicama i s tuljkom za nasad, željezna koplja, narukvice i ogrlice s čvorovima, pažnju zaslužuju dvopetljaste fibule, i to 8 primjeraka, kako one jednostavnog luka, tako i s polumjesečastim lukom i s čvorovima na luku, odnosno po klasifikaciji S. Gabrovca fibule tipova 1a, 4, 5a i 6a.[57] S. Gabrovec navodi s područja slovenske Štajerske još tri primjerka iz Ruša (tip 1a i 6a), jedan primjerak iz Šentjanža kod Rečice (tip 6a), jedan iz Loče (tip 1a) i ulomak iz Hajdine, a mi još dodajemo malo prije spomenuti primjerak iz Šempetra (tip 1a)[58] i jedan iz Lepe ravni pod Poštelom, grob 1 (tip 1b). Sve navedene dvopetljaste fibule imaju specifičnu nožicu a isto tako i primjerak s polumjesečastim lukom.[59] Fibule s čvorovima na luku[60] predstavljaju oblike koji su po svojim stilskim karakteristikama tipične za štajerski kulturni krug, a nikako za Dolenjsku,[61] osim jednog primjerka varijante Vače.[62] Datiranje ovih fibula u stupanj Ha B3 i Ha C1 detaljno je dokumentirao S. Gabrovec.[63] Istom vremenu, naime Ha B3-stupnju, mogu se pripisati i još nerazvijeni primjerci igala s više glava, koji se tipološki u razvojnom slijedu mogu smatrati još kao prototipovi.[64]

Slične se pojave mogu pratiti i na naselju u Brinjevoj gori, na tumulima u Benediktu i Hardeku, a naročito na materijalu samog naselja Poštela i tumula koji mu pripadaju. Da li je moguće u navedenom vremenskom rasponu lučiti, uz horizont Ha B3-stupnja, u smislu podjele H. Müller-Karpea, odnosno Podzemelj 1 po S. Gabrovcu, još i jedan zasebno izraženi horizont koji bi odgovarao Podzemlju 2, odnosno Ha C1-

[54] H. Müller-Karpe, 1959, tab. 113 A.
[55] F. Stare, 1951, 185 i d.
[56] L. Bolta, 1956, 256 i d.
[57] S. Gabrovec, 1970, 15, pod br. 3 navodi još 3 neobjavljena primjerka iz Naturhistorisches Museum-a u Beču.
[58] S. Gabrovec, 1970, 15, pod brojevima 1—5, s odgovarajućom literaturom. V. Kolšek, 1977, tab. 30, P2.
[59] F. Stare, 1951, tab. 3, 1.
[60] F. Stare, 1951, tab. 7, 2. L. Bolta, 1956, tab. 2, 139, (reproducirano također kod F. Stare), tab. 4, 138.
[61] S. Gabrovec, 1970, 36.
[62] L. Bolta, 1956, tab. 4, 91.
[63] S. Gabrovec, 1970, 32 i d.
[64] L. Bolta, 1956, tab. 11, 147; 13, 155; 14, 156.

stupnju u smislu južnonjemačke kronologije,[65] kako je to nagovijestila B. Teržan,[66] teško je zasad, dok ne bude objavljen kompleks Poštele, sa sigurnošću utvrditi. Treba imati, također, u vidu činjenicu da u nekropolama u dolini rijeke Solbe u Austriji (grupa Wies, Kleinklein), srodnima našoj grupi, oba stupnja tvore jedan jedinstveni kulturnohistorijski horizont označen kao faza 1,[67] što bi odgovaralo i dosadašnjem stanju istraživanja na štajerskim i podravskim lokalitetima. To potvrđuju i tumuli iz Legna, gdje su u horizontu ranih grobova povezani elementi oblika ne samo u keramici nego i u metalu, kao, npr., dvojne pasne spone (Sl. 11, br. 8), rane igle s više glava (Sl. 11, br. 4) ili sadržaj tzv. »Kramarškove gomile«, značajni kako za Ha B3, tako i za Ha C1-stupanj, a igle s više glava su prisutne i u tumulima nedaleko od Poštele u Pivoli.[68] Jednosjekli zakrivljeni mač-mahaira sa »T« drškom (Sl. 11, br. 6) iz »Kramarškovog« tumulusa u Legnu pripada tzv. Basarabi-tipu, kako ga je označio M. Guštin, odnosno on je po obilježju istočnog, donjopodunavskog, porijekla. F. Stare je grobnu cjelinu datirao u Ha C1-stupanj, a istom vremenu treba pripisati i analogne primjerke s Glasinca—Podilijak, tumulus B, grob 7, faze IVb i iz Brega (Frög), tumulus 50.[69] Mač je u grupi Martijanec—Kaptol prisutan u horizontu 1. Uz navedeni primjerak iz Legna (Sl. 11, br. 6), navodimo još mač tipa Tachlovice iz tumulusa u Gornjoj Radgoni (Sl. 11, br. 1), te mač s antenama iz Kleinkleina. Ovi mačevi dokumentiraju način ratovanja koji je još vezan uz tradiciju kulture polja sa žarama; kasnije se u horizontu 2 mač gubi i ustupa mjesto kopljima i bojnoj sjekiri. Tumuli u Legnu i njima pripadajuće naselje Gradišče nastali su sredinom 8. stoljeća, slično kao i ostala naselja i nekropole tumula u Štajerskoj, za razliku od tumula u Martijancu i Kaptolu čiji su počeci svakako nešto mlađi.

Podatke o najstarijoj etapi razvoja grupe pruža i naselje u Sv. Petru Ludbreškom. Prigodom istraživanja 1977. godine otkrivena je talionička peć s kalupima od gline i pješčenjaka za višekratnu i jednokratnu upotrebu, i to njih 16.[70] To su pretežno šuplje sjekire, dlijeta i mala lovorasta koplja, svi tipični za Ha B3-stupanj, kako to potvrđuju mnogobrojni analogni nalazi iz ostava savsko-dravskog međurječja. Među tim materijalom tipološki su najzanimljiviji kalup noža (Sl. 11, br. 9) izvijenog sječiva s tuljcem za nasad tipa Este (Este II rani)[71] i glineni kalupi za jednokratno odlijevanje razvođača remenja tračkokimerijskog stila (Sl. 11, br. 10). Analogni nož u

---

[65] G. Kossack, 1959, 12 i d., 38 i d.
[66] B. Teržan, 1978a, 66 i d.
[67] C. Dobiat, 1980, 167 i d.
[68] S. Pahič, 1968, 35. — F. Stare, 1974, 67 i d. — M. Guštin, 1974, 77 i d. — M. Strmčnik-Gulič, 1979, 116 i d.
[69] B. Čović, 1959, 62 i d., tab. 8, 1, 1a. — W. Modrijan, 1957, 31, sl. 2, 18. — Cf. također M. Guštin, 1974, sl. 6, 1—5.
[70] M. Šimek, 1979, 106, 112, sl. 1, 2; 113, sl. 1, 2; 114, sl. 1, 2; 116, sl.; 117, sl.
[71] J. Říhovský, 1972, 73, tab. 28, 282.

ratničkom grobu iz Villacha (Beljak)[72] dobro datira primjerak iz Sv. Petra Ludbreškog. Preko njega može se početak naselja u Sv. Petru Ludbreškom dovesti u vezu s horizontom njemu kulturno i vremenski srodnih grobova u tumulima Gleinstätten kod Wiesa,[73] Hartenermichelkogl, tumulus 1, u Kleinkleinu,[74] sve u porječju Solbe u Gornjoj Štajerskoj, Podzemelj u Dolenjskoj,[75] oba posljednja s kasnijim antenskim mačevima, kako je to predočio H. Müller-Karpe.[76] Ovi grobovi vremenski odgovaraju horizontu Podzemelj 1, tj. Ha B3 stupnju, odnosno mogu se opredijeliti u drugu polovicu 8. stoljeća, slično kao i nož s lokaliteta Croson Bovolone kod Verone ili iz samog Estea nož iz groba Casa di Ricovero 236, oba iz horizonta Este II rani.[77] Datiranje početka naselja u Sv. Petru Ludbreškom potvrđuju još i kalupi za odlijevanje razvodnika remenja (njih 9) tračko-kimerijskog stila. S obližnjeg lokaliteta u Legradu poznata je ostava tračko-kimerijskih bronca[78] datirana u kasniji Ha B3-stupanj. Ranom horizontu razvoja grupe Martijanec– Kaptol, koja obuhvata kasniji Ha B3 i Ha C1-stupanj, mogli bismo pribrojiti još i grob 3 iz tumulusa II iz Kaptola sa horizontalno facetiranom dubljom zdjelom[79] i iz oštećenog tumulusa I u Goričanu, u kojem nemamo grobne cjeline, bikoničnu žaru s konusnim vratom i vertikalnim rebrima, srodnu žari tumulusa 2 u Legnu,[80] kao i vrč s jednom ručkom, te facetiranu dublju zdjelu, sve oblici koji upućuju još na jaku tradiciju kulture polja sa žarama.[81] To su jedini nalazi, kako iz tumula u Kaptolu, tako i iz onih u Goričanu, koji ukazuju na nešto starije porijeklo. Grob iz tumulusa u Gornjoj Radgoni,[82] s mačem tipa Tachlovice i dijelovima votivnih kolica, uklapa se u rani horizont razvoja grupe, a on odgovara vremenu groba, također s votivnim kolicima, iz Ca'Morta (Como), što ga G. Kossack datira između posljednjih desetljeća 8. i prve četvrtine 7. stoljeća, odnosno oko 700. godine.[83]

Keramika horizonta 1 usko je po oblicima povezana s uzorima iz kruga kulture polja sa žarama grupe Ruše i one srednjeg Podunavlja, npr., grupe Dalj. To su u prvom redu bikonične posude s visokim stožastim vratom, plitice, te neki oblici lonaca i zdjelica. Ornamentika je uglavnom facetiranje i žlijebljenje, odnosno kaneliranje, ponekad se još javlja i

[72] H. Müller-Karpe, 1952, 104 i d., sl. 1 – 5.
[73] V. Radimský i J. Szombathy, 1885, 162, tab. 7, 1, 6; 8, 7, 8.
[74] W. Schmid, 1933, 221 i d., sl. 5; 6. – H. Müller-Karpe, 1955, 25 i d. – G. Dobiat, 1978-79, 57 i d. – Isti, 1980, tab. A 1.
[75] S. Gabrovec, 1964/65, 26 i d., tab. 1, 1 – 3.
[76] H. Müller-Karpe, 1952, 107 i d. – Isti, 1955, 25 i d.
[77] L. Fasani, 1964/66, 79, sl. 7 – O. H. Frey, 1969, 10, tab. 4.
[78] K. Vinski-Gasparini, 1973, 168 i d., tab. 127.
[79] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 189. – Isti, 1973, tab. 1, 9.
[80] M. Strmčnik-Gulič, 1979, 117 i d., tab. 3, 1.
[81] K. Vinski-Gasparini, 1978, sl. 8, 1, 5.
[82] S. Pahič, 1966, 122, tab. 3, 1 – 9.
[83] G. Kossack, 1956/57, 41 i d., 44 i d., 50, tab. 22, 1 – 9.

ugrebeni ornament (Legen, Poštela) kao tradicija kulture polja sa žarama. U grupi u dolini rijeke Solbe u austrijskoj Štajerskoj (Wies, Kleinklein) u fazi I (vremenski odgovara Podzemelju 1 i 2) susreće se od nove ornamentike bojenje grafitom na crvenoj podlozi; obično su to motivi trokuta i traka. Bojena i žlijebljena spirala ustanovljena je samo u jednom slučaju (Ofenmacherwald, tumulus 48).[84] Motiv meandra i aplikacije protoma bovida na keramici specifični su za nekropole u dolini rijeke Solbe tek za fazu 3 (Stična 2). Zasad je, uslijed nedostatka zatvorenih grobnih cjelina datiranih kovinskim prilozima, nemoguće zaključiti da li se spirala, meandar i protomi bovida javljaju u grupi Martijanec - Kaptol već u horizontu 1. Prema analogijama s navedenom srodnom grupom, u austrijskoj Štajerskoj mogli bismo zaključiti da u najstarijoj etapi razvoja oni nisu prisutni. Sva tri motiva ukrašavanja keramike u zatvorenim cjelinama grupe specifični su tek za horizont 2, pa ćemo se na te pojave podrobnije osvrnuti pri obradi tog horizonta.

Horizont 2 – U drugoj polovici 7. stoljeća doživjela je grupa Martijanec—Kaptol svoj najveći uspon i cvat. Od druge polovice 7. stoljeća javljaju se muški grobovi ratnika naoružani uglavnom s dva a ponekad i tri željezna koplja, željeznom bojnom sjekirom i nožem, katkad sa zaštitnom opremom, te ženski grobovi s fibulama kao tipičnom sastavnom dijelu ženske nošnje, a jedni i drugi s bogato ukrašenom keramikom. U razdoblju od sredine 7. do sredine 6. stoljeća možemo lučiti dva vremenska horizonta, i to horizont 2 od sredine 7. stoljeća do oko 600. godine, što odgovara Ha C2-stupnju, ili horizontu Stična 1, te horizont 3, što obuhvata prvu polovicu 6. stoljeća, a odgovara vremenski stupnju Ha D1, ili horizontu Stična 2. Horizont 2 je dobro predstavljen grobovima ratnika iz Kaptola, koje po sadržaju možemo označiti kao »kneževske«, i to s grobom 1 iz tumulusa IV[85] i grobom 1 iz tumulusa X,[86] uz već dobro poznati grob iz tumulusa u Martijancu.

Bogati »kneževski« grob 1 iz tumulusa IV u Kaptolu sadrži materijal, naročito oružje, koji se u svojoj povezanosti mora datirati još u 7. stoljeće, iako pred njegov završetak. Šljem grčko-ilirskog tipa (T. XIX, 5), kakva 2 primjeraka poznajemo iz Donje Doline,[87] 5 iz Trebeništa i 1 iz Rečice kod Ohrida,[88] po svom obliku s produženom zaštitom za vrat, predstavlja stariji oblik grčko-ilirskih šljemova, a njih E. Kunze datira pred kraj 7. stoljeća.[89]

---

[84] C. Dobiat, 1980, 168, tab. 21.

[85] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 190 i d., tab. 5, 1 – 8; 6, 1 – 9. — Isti, 1973, 593, tab. 2, 1 – 10; 3, 1—8.

[86] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 199, tab. 13, 1 – 7. — Isti, 1973, 596, tab. 7, 5 – 11.

[87] Č. Truhelka, 1904a, 95 i d., sl. 69; 70. — F. Fiala, 1899, 152 i d., tab. 9.

[88] V. Lahtov, 1965, 124, tab. 27, 2. — Isti, 1965a, 47 i d., sl. 1, 1.

[89] E. Kunze, 1958, 118 i d., 138. Autor u bilj. 34 navodi i 1 primjerak grčko-ilirskog šljema iz Siska, što je krivi podatak, jer takav šljem nađen u Sisku ne postoji. — Za grčko-ilirski šljem cf. još E. Kukahn, 1936, 51 i d. — O. H. Frey, 1984, 28 i d.

Od radova jugoslavenskih autora koji su se posebno bavili pojavom grčko-ilirskog šljema u Jugoslaviji[90] ukazujemo na raspravu I. Marovića što obuhvata problem njihovog porijekla, datiranja i statistiku nalaza na tlu Jugoslavije.[91] Šljem iz Kaptola je nesumnjivo grčke provenijencije i on je morao preko Makedonije, slično kao i ostali navedeni primjerci, doseći savsko-dravsko međuriječje. Uz šljem iz groba 27 u Donjoj Dolini nađen je i umbo štita arhajskog tipa, čije je grčko porijeklo istakao već G. v. Merhart.[92] Srodan umbo sadrži i grob 5 iz tumulusa I u Čitlucima s Glasinca,[93] zajedno s knemidama poput onih iz navedenog groba u Kaptolu i s omfalos fijalom arhajskog tipa. Grob iz Čitluka uklapa se u horizont Glasinca IVc,[94] ili po najnovijem datiranju B. Čovića u drugu polovicu 6. stoljeća,[95] što bi značilo da ovaj umbo ima nešto duži raspon trajanja. Neornamentirane knemide s naznakom muskulature noge, kako one iz Kaptola (T. XIX, 1, 2), tako i drugi primjerci na tlu Jugoslavije (npr., Glasinac—Čitluci, Kličevo i dr.)[96] vrlo su rasprostranjene u Grčkoj od kraja 7. do 4. stoljeća i nisu pogodne za uže datiranje, a prisustvo tog tipa knemida u grobu ratnika 1 iz Sesto Calende,[97] s područja rasprostiranja Golasecca-kulture, potvrđuje njihovu istovremenost s grčko-ilirskim šljemom iz Kaptola. Naime, grob ratnika 1 iz Sesto Calende i njemu približno istovremeni grob ratnika 2 s istog nalazišta sadrže i šljem tipa sa sastavljenom kalotom, isto kao i grob s oklopom iz Novog Mesta, koji je S. Gabrovcu poslužio kao paradigma za fiksiranje stupnja Ha C2, odnosno horizonta Stična 1.[98] Umjesto oklopa u kneževskom grobu 1 tumulusa IV u Kaptolu susrećemo ornamentiranu prsnu zaštitnu ploču po rubu sa zakovicama za pričvršćivanje na kožnu podlogu, u obliku prsluka, odnosno kožnog oklopa (T. XIX, 3). Ploča u sredini ima rozetu, tj. motiv sunčanog koluta. Navodimo kao analogiju slične, ali ne identične, prsne pravokutne ploče izvijenih rubova u obliku pješčanog sata, koje su također bile pričvršćene na kožnu podlogu, i to iz grobova 86, 14 i grupe nalaza 98 iz Rima.[99] Jedna od njih ima središnju rozetu (grob 86), a ona, po H. Müller-Karpeu, podsjeća na sunčane motive s etruščanskih centuriana (pojasnih okova). Iako je prsna ploča iz Kaptola svakako mlađa i ne može biti izravno u vezi s primjercima iz Rima, ipak njezini uzori nisu direktno povezani s Grčkom, kao šljem i knemide, već po svoj prilici sa

---

[90] M. Garašanin, 1957, 37 i d. — M. Nikolanci, 1959, 81 i d. — V. Lahtov, 1965a, 47 i d.
[91] I. Marović, 1976, 287 i d.
[92] G. v. Merhart, 1956, 79.
[93] A. Benac i B. Čović, 1957, tab. 30, 6, 7.
[94] A. Benac i B. Čović, 1957, 47.
[95] B. Čović, 1979, 143 i d.
[96] O. Žižić, 1979, 205 i d.
[97] E. Ghislanzoni, 1944, 1 i d., tab. 10A. — O. H. Frey, 1969, 47 i d. — R. Peroni, 1975, 306, sl. 90, 1—8.
[98] S. Gabrovec, 1960a, 27 i d., sl. 5—7. Isti, 1964/65, 21 i d., tab. 2—5.
[99] H. Müller-Karpe, 1962, 56, tab. 15A, 1—4; 15B, 1—4; 16, 14.

srednjom Italijom. Treba imati u vidu da su šljemovi u Sloveniji u vrijeme našeg horizonta 2, pa i kasnije, također povezani s uzorima iz srednje Italije.

Jedan od najstarijih elemenata u grobu 1 tumulusa IV iz Kaptola je bojna sjekira s brončanim tuljcem za nasad i željeznim sječivom (T. XIX, 4), koja, uz tri standardna željezna koplja s uskim sječivom i naglašenim zaobljenim rebrom, poput primjeraka iz groba s oklopom iz Novoga Mesta, ilustrira način borbe ratnika iz Kaptola. Ratnik je koplje bacao prema neprijatelju, a zatim je uzimao bojnu sjekiru, koja je oružje za borbu iz blizine. Ovakvo je naoružanje, smatra G. Kossack, bilo primjereno načinu borbe pojedinca, a ne vojnika u zatvorenim redovima, tj. u falangama.[100] Po obliku sjekira iz Kaptola ukazuje na jaku tradiciju kulture polja sa žarama. Donekle bliske i nama jedine poznate analogije su joj primjerak iz već spominjanih grobova Ca'Morta[101] i Gornja Radgona,[102] oba s votivnim kolicima. Navedene sjekire imaju tuljac za nasad, ali su od bronce, ona iz Gornje Radgone sa pseudozaliscima. Oba groba su datirana u vrijeme trajanja našeg horizonta 1. To datiranje potvrđuje i grob Este 236 sa srodnom sjekirom, ali također brončanom, stupnja Este II rani.[103] Željezno sječivo na sjekiri iz Kaptola upućuje, međutim, na njezino nešto mlađe porijeklo.

Igle s više glava koje su oznake muških grobova, u svojim ranim oblicima, kao što smo vidjeli, česta su pojava u grobovima horizonta 1. Detaljnu analizu ovog tipa igala i njihovu rasprostranjenost dao je S. Gabrovec.[104] One su inače karakteristične za nošnju svetolucijsko--estenskog kruga (Este II i prijelaz II na III),[105] ali isto tako za skupinu Wies (Kleinklein), za skupinu Kalenderberg, kao i za daljsku skupinu. Dva primjerka iz groba 1 tumulusa IV iz Kaptola (T. XX, 1, 2) bez trubastog su završetka; međutim, njihova razvijena, donekle »barokna«, forma, pogotovo dužeg primjerka, svrstava ove igle, kao i njima srodne primjerke s trubastim završetkom u horizont Ha C2-stupnja (Novo Mesto, grob s tronoščem.)[106] Uz igle iz »kneževskog« groba u Kaptolu spomenimo još brončani okov s remena (T. XX, 3), rađen u »punkt-bukel-maniri« u tehnici iskucavanja s jakom tradicijom sličnih okova remenja kulture polja sa žarama, kakve susrećemo u ostavama savsko-dravskog međuriječja i općenito srednjeg Podunavlja, odakle ih je preuzeo halštatski jugoistočnoalpski krug.

U grobu 1 tumulusa IV u Kaptolu prisutni su i dijelovi konjske opreme tračkokimerijskog obilježja, i to žvale s ulomkom psalije (T. XX, 7,

---

100 G. Kossack, 1956/57, 50.
101 M. Bertolone, 1956/57, tab. 15, 7.
102 S. Pahič, 1966, tab. 3, 2.
103 H. Müller-Karpe, 1959, tab. 97, 9.
104 S. Gabrovec, 1960b, 15 i d., karta 2, tab. 4, 4, 10. — Isti, 1968, 169 i d., 175 (popis), karta 1.
105 Cf. ovdje bilj. 104.
106 S. Gabrovec, 1968, tab. 3, 1.

8) i 3 okova-razvodnika kožnog remenja (T. XX, 5, 6), sve od bronce. Takav oblik psalije rasprostranjen je na širokom području sjeverno i južno od Alpa, u Podunavlju i u istočnoj Karpatskoj kotlini u vrijeme Ha C, pa i Ha D-stupnja, kako to ilustrira karta rasprostiranja G. Kossacka, a možemo ga uvrstiti u njegov tip Ib.[107] Najbliže analogije psaliji i živali, ukrašenoj kosim gustim urezima u obliku motiva riblje kosti, nalazimo u nekropoli daljskog tipa u Batini,[108] bogatoj tračkokimerijskim nalazima, te u primjerku identično ukrašene žvale s karikama iz ostave Szanda u istočnoj Mađarskoj s materijalom kasnog Ha B3-stupnja.[109] Na području Štajerske prisutne su željezne žvale u tumulima iz Hardeka, Spodnje Podlože i Gornje Radgone već u horizontu 1. To isto vrijedi i za brončane razvodnike remenja tračkokimerijskog obilježja. Analogni i srodni razvodnici remenja značajni su za halštatski krug Dolenjske, za horizont Stična—Novo Mesto 1, i to za sloj »kneževskih« grobova;[110] sadrži ga, npr., i sam grob s oklopom iz Stične,[111] kao i grob s tronošcem iz Novog Mesta.[112] Isto se može reći i za košaraste privjeske (Sl. 12, br. 15) groba 1 tumulusa IV iz Kaptola (oko 40 primjeraka cijelih i u ulomcima), kao i groba 2 istog tumulusa,[113] koji su dobro datirani spomenutim grobom s oklopom iz Stične u vrijeme Ha C2-stupnja, odnosno u horizont Stična 1.[114] Na Glasincu su oni prisutni u starijem razdoblju faze IVc.[115] Inače su kesičasti privjesci karakteristični za jugoistočnoalpski i za sam halštatski kulturni krug.[116]

Poodmaklom 7. stoljeću ili njegovom završetku pripada i grob ratnika 1, tumulusa X iz Kaptola sa šljemom korintskog tipa, okovima remenja s opreme konja rađenim na proboj u stilu tračkokimerijskih bronca i s brusom okovanim brončanim drškom s protomima bovida (Sl. 12, br. 1—5).[117] Šljem je slabo rekonstruiran, kalota mu je povišena, a iskonski je po rubu na obraznoj i nosnoj zaštiti imao rupe za pričvršćivanje postave, što na rekonstrukciji nije naznačeno. To je važan podatak u vezi s datiranjem šljema jer on de facto ima klasičan oblik korintskih šljemova iz kasnog 7. i prijelaza na 6. stoljeće,[118] sa postranjskim klinastim urezima. Na rekonstrukciji mu je donji stražnji dio produžen u izrazitu vratnu zaštitu, što bi predstavljalo obilježje nešto mlađeg tipa,[119] ali za takvu njegovu rekon-

---

[107] G. Kossack, 1953, 111 i d., 156, karta 2. — Cf. Isti, 1980, 109 i d.
[108] G. Kossack, 1953, 135, sl. 11 u.
[109] S. Gallus i T. Horváth, 1939, 18, tab. 10, 18, 19.
[110] S. Gabrovec, 1968, 170 i d.
[111] R. Ložar, 1937a, 73 i d., sl. 4, 4. — S. Gabrovec, 1964/65, tab. 4, 13.
[112] S. Gabrovec, 1968, tab. 2, 6—8.
[113] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 3, 9—11.
[114] R. Ložar, 1937a, sl. 4, 2 — S. Gabrovec, 1964/65, tab. 4, 15, 16.
[115] A. Benac i B. Čović, 1957, tab. 26, 27, 28, 1—4 (Osovo, tumulus II, grob 1).
[116] S. Gabrovec, 1981, 155 i d., sl. 4, 18.
[117] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 200, tab. 13, 1—7.
[118] E. Kukahn, 1936, 32, tab. 3.
[119] E. Kukahn, 1936, 33 i d.

strukciju nisu na sačuvanom dijelu postojali adekvatni pokazatelji. Korintski šljem istog oblika, ali također s oštećenim donjim dijelom, poznat je sa Glasinca[120] iz Arareve gromile, grob 1, koji B. Čović, zbog tamošnje incineracije, datira u drugu polovicu 6. stoljeća.[121] Garnitura ukrasa remenja s konjske opreme ima sva stilska obilježja bronca tračkokimerijskog porijekla i oni ukazuju da taj grob s korintskim šljemom treba datirati prije u završetak 7, nego u prvu polovicu 6. stoljeća. Za ovalni okov s postranjskim izbočinama navodimo dosta blisku analogiju iz Zlotske pećine[122] u istočnoj Srbiji i iz grobne cjeline iz okolice Sofronijeva[123] u Bugarskoj s područja rasprostiranja Basarabi-kulture, koji su, međutim, prenisko datirani u 6. stoljeće. Ukras spirale na keramici iz ovog kaptolskog groba po svom porijeklu je također donjopodunavske provenijencije.

Od ostalih grobova s kovinskim prilozima iz Kaptola veći dio ima obilježje Ha C2-stupnja, odnosno pripada sklopu horizonta 2. Tumulus VII, grob 1 sadrži, uz sjekiru s ručicama, 2 sjekire s tuljcem za nasad, 2 koplja i dvije brončane igle s diskosima.[124] Ovaj tip igle prisutan je u Donjoj Dolini u grobu ratnika s grčko-ilirskim šljemom starijeg tipa (greda Mate Petrovića ml., grob 27),[125] što njih svrstava nesumnjivo u isti horizont sa »knežev-skim« grobom ratnika, tumulus IV, grob 1 iz Kaptola, tj. u drugu polovicu 7. stoljeća. One u Donjoj Dolini traju još i u Ha D1 vrijeme.[126] Datiranje kaptolskog groba u horizont 2 potvrđuje i željezna sjekira s ručicama, prisutna već u početnom razdoblju starijeg halštata, kako na jugoistočnoalpskom području, tako i u Podunavlju i Karpatskoj kotlini.[127] Brus s okovom (Sl. 12, br. 26) iz groba 2, tumulusa IX u Kaptolu[128] ima analogije u gotovo identičnom brusu s okovom iz Ilijaka, tumulus II, grob 1,[129] u kojem je otkriven i mač glasinačkog tipa i dvije narukvice s prebačenim krajevima, materijal specifičan za fazu IVb Glasinca. Ovaj tip brusa prisutan je još i u grobnim cjelinama starijeg razdoblja faze IVc, odnosno u drugoj polovici 7. stoljeća, kao, npr., u tumulusu II, grob 1, iz Osova, zajedno s krstolikim razvodnikom za remen[130] ilirsko-glasinačko-zapadnobalkanskog obilježja,[131] a takav razvodnik je sastavni dio cjeline i groba 2, tumu-

---

[120] Ć. Truhelka, 1893, 61 i d., 78, fig. 48. — A. Benac i B. Čović. 1957, 51, tab. 40, 1.
[121] B. Čović, 1979, 160 i d.
[122] N. Tasić, 1971a, 27 i d., sl., 31, 36. Isti, 1980, 46 i d., sl. 5. Isti, 1983, 117, sl. 76a.
[123] B. Nikolov, 1965, 166.
[124] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 6, 1—9.
[125] Ć. Truhelka, 1904a, 25 i d., sl. 69, 70, tab. 46, 1, 3—6.
[126] Ć. Truhelka, 1904a, tab. 41, 12—22.
[127] R. Vasić, 1982c, 1 i d., s kartom rasprostiranja sjekira s ručicama u Jugoslaviji. Datiranje sjekire iz Kaptola, tumulus VII, grob 1 u prvu polovicu 6. stoljeća je prenisko s obzirom na grobnu cjelinu.
[128] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 7, 1—4.
[129] A. Benac i B. Čović, 1957, tab. 20, 1—3.
[130] A. Benac i B. Čović, 1957, tab. 36, 1—11; 37, 1—14; 38, 1—4.
[131] K. Kilian, 1976, 163 i d.

lusa IX iz Kaptola. Ostali grobovi s kovinskim prilozima iz Kaptola su mlađi, pripadaju horizontu 3, i o njima će biti riječi kasnije.

Grob iz tumulusa u Martijancu, koji je dao naziv grupi, ilustrira bogatstvo i način ukrašavanja keramike za trajanja horizonta 2. Datiran je u horizont grobova Stična—Novo Mesto 1, u razvijeno Ha C-razdoblje, odnosno u drugu polovicu 7. stoljeća, s najdonjom mogućom granicom trajanja nešto prije 600. godinc.[132] Zanimljiv je u grobu ostatak brončane situle tipa Kurd, mlađe varijante, što je jedan od rijetkih primjeraka u to vrijeme na panonskom tlu, gdje su situle tipa Kurd imale za trajanja starije kulture polja sa žarama svoje ishodište, dok su se u razdoblju halštata njihovi radionički centri pomaknuli prema jugoistočnim i istočnim Alpama i Italiji. Na jugoistočnoalpskom prostoru treba tražiti radioničko porijeklo martijanečke situle. O keramici iz Martijanca bit će kasnije posebno govora.

Nekropola tumula u Goričanu dala je relativno malen broj kovinskih nalaza. Među ovima se, a ujedno i po sadržaju keramike, ističe grob 1 tumulusa XII s askosom na čijoj su ručki aplicirana tri bovida (T. XXI, 8), s velikim posudama bojenim crno na crvenoj podlozi s ornamentima cik-cak crta i spirala (T. XXI, 11), te s manjom čunolikom fibulom (T. XXI, 9). Najbolja analogija za datiranje ove fibule je grob Benvenuti 122, opredijeljen u stupanj Este II kasni,[133] tj. pretežno u Ha C2-stupanj. Inače za osnovne podatke o vremenu nastanka, genezi i datiranju čunolike fibule upućujemo na rasprave H. Müller-Karpea[134] i F. Starea.[135] Ovaj tip fibule je u vrijeme starijeg halštata u stupnju Ha C2 izraziti faktor u jugoistočnoalpskom krugu.[136] Čunolike fibule su u Štajerskoj zastupljene također na Pošteli, na Brinjevoj gori i u Ptuju, i to tipa Šmarjeta kasnijeg Ha C2 i Ha D1 vremena, što ukazuje na utjecaje iz Dolenjske. Među čunolikim fibulama tipovi s dvije kuglice na rombičnom luku predstavljaju starije primjerke. U istom grobu 1 tumulusa XII iz Goričana otkriven je kotlić, zdrobljen u sitne ulomke, što je imao funkciju žare, vjerojatno sa zaobljenim dnom i s glatkom ručkom, ataše nisu sačuvane. Vjerojatno je pripadao G. v. Merhartovom tipu C,[137] čije ishodište on locira na istočnom i jugoistočnom alpskom prostoru, iako su mu uzori po porijeklu iz Karpatske kotline za trajanja kulture polja sa žarama. Isti tip kotlića, ali sa sačuvanim duplim krstolikim atašama, ornamentiran ispod ruba pojasevima šrafiranim gustim kosim crticama, otkriven je u grobu 1 tumulusa VI u Goričanu, združen sa željeznom

---

[132] K. Vinski-Gasparini, 1961, 39 i d., tab. 1—8.

[133] O. H. Frey, 1969, 10, 16, sl. 4, 12. D. Randal Mac Iver, 1927, 19 i d.

[134] H. Müller-Karpe, 1953, 54 i d.

[135] F. Stare, 1954a, 22 i d.

[136] G. Kossack, 1957, 220 i d. — V. Stare, 1976, 97 i d.

[137] Općenito o kotlićima s krstolikim atašama i njihovom rasprostiranju cf. G. v. Merhart, 1952, 4 i d., tab. 6. — H. Müller-Karpe, 1952a, 49 i d., karta 2. H. Hencken, 1965, 509 i d., sl. 437. Za područje Jugoslavije cf. F. Stare, 1955b, 284 i d. Isti, 1955a, 111 i d. S. Gabrovec, 1962/63, 308, tab. 14—16. J. Mladin, 1974, 39 i d. — M. Kosorić, 1964/65 191 i d., sl. 1—4.

sjekirom sa zaliscima, kopljem i zavinutim nožem (T. XXII, 5—7), što je sve standardan materijal kako Ha C2, tako i Ha D1-stupnja.[138] Tip zavinutog željeznog noža karakterističan je za horizont 2 grupe Martijanec—Kaptol iako nije isključeno njegovo trajanje i u horizontu 3. Srodni kotlići onima iz Goričana potječu, s područja grupe, još iz Sv. Petra Ludbreškog, ali ne sa samog naselja, već s obližnjeg lokaliteta[139] i iz Sv. Lovrenca kod Šempetra.[140]

Zanimljiva je povezanost nalaza u grobu 1, tumulusu I, u Turčišću—Dvorišću, koji ilustriraju varijetet oblika horizonta 2. To su pijavičasta fibula punog zatvorenog luka (sanguisuga), vjerojatno s nerazvijenom nožicom, te lučna fibula s produženom nogom i primjerak tzv. minijaturnih žvala (T. XXI, 2—4). Pijavičasta fibula je specifična za svetolucijsku grupu i za Este, tj. za južnoalpski prostor, gdje se javlja već u stupnju Este II, na prijelazu iz starijeg u mladi,[141] u Dolenjskoj je rjede zastupljena. Primjerke srodne fibuli iz Turišća—Dvorišća susrećemo u grobu 2 Sesto Calende[142] s područja Golasecca-kulture i u Kleinkleinu, tumulus Pommerkogel[143] s područja grupe u dolini rijeke Solbe, dakle, u zatvorenim cjelinama »kneževskih« ratničkih grobova horizonta Stična—Novo Mesto 1 (također iz Jereke na Bohinju, grob 2).[144] Fibula s produženom nogom uklapa se u ovaj horizont, pozna je u to vrijeme i sam Podzemelj.[145] Tzv. minijaturne žvale, koje su, kako je to dokazao C. Dobiat,[146] de facto zatvarači remenja s opreme konja, uz koje obično pripada i karika kroz koju se provlače, prisutne su često među nalazima konjske opreme tračkokimerijskog obilježja, naročito na području sjeverno od Alpa, ali i na jugoistočnom i na južnoalpskom prostoru, kao i u Karpatskoj kotlini.[147] Za datiranje primjerka iz Turčišća—Dvorišća putokaz je njegova prisutnost u grobu 2 ratnika iz Sesto Calende,[148] kao i u grobu s kultnim kolicima iz Strettwega,[149] te iz spilje Býčí skala u Moravskoj.[150] S područja grupe u dolini rijeke Solbe u Štajerskoj poznat je jedan primjerak s lokaliteta Goldes.[151] Iz Slovenije navodimo nalaze »minijaturnih žvala« iz tumula u Volčjim njivama, grob 21,[152] iz Magdalenske gore, grob 95, te iz tumula u

---

138 Npr., s dvogrebenastim šljemom iz Stične, grob V, 18, cf. S. Gabrovec, 1962/63, tab. 10, 1—4.
139 D. Balen-Letunić, 1983/84, 69 i d., tab. 1, 1—3.
140 F. Stare, 1955b, 284 i d., tab. 1, 1.
141 Este, grob 38, cf. H. Müller-Karpe, 1959, 265, tab. 94 A.
142 F. Ghislanzoni, 1944, 42.
143 C. Dobiat, 1980, tab. A 2, 1.
144 S. Gabrovec, 1976a, 296 i d., tab. XI, 1.
145 J. Dular, 1978, 12.
146 C. Dobiat, 1979, 191 i d.
147 Vidi popise i karte rasprostiranja kod G. Kossack, 1953, 111 i d. — Cf. također kartu rasprostiranja C. Dobiat, 1979, sl. 2.
148 F. Ghislanzoni, 1944, sl. 48a, b.
149 W. Schmid, 1934, tab. 6, 4.
150 C. Dobiat, 1979, tab. 20, 6—9.
151 V. Radimský i J. Szombathy, 1885, tab. 6, 23.
152 S. Gabrovec, 1956, 62 i d., tab. 19, 10.

Podzemelju, u Šmarjeti i u Vačama.[153] Na osnovi njihove prisutnosti u navedenim grobovima može se zaključiti da se javljaju kako u Ha C2, tako i u Ha D1-stupnju. Bikonična posuda s apliciranim predstavama vodenih ptica (patke) na ramenima (T. XXI, 1) iz groba 1, tumulusa I u Turčišću—Dvorišću ukazuje na još prisutnu jaku tradiciju kulture polja sa žarama, naročito što se tiče predstave vodenih ptica, pa iako je vrat posude sužen i snižen, što je obilježje keramike horizonta 3, ona se ipak, s obzirom na grobnu cjelinu, mora datirati još u Ha C2-stupanj.

Ovime smo se dotakli pitanja porijekla, rasprostiranja i datiranja keramike grupe Martijanec—Kaptol unutar njezinog horizonta 2. Od osnovnih keramičkih oblika dominiraju bikonične posude s visokim konusnim vratom, zdjele, zdjelice s povišenom ručkom, koje često imitiraju slične posude rađene u metalu, npr., one tipa Stillfried—Hostomice, vrčevi s ručkom, plitice, te kupe na nozi. Sva ta keramika ima dobrim dijelom osnovu u srodnim oblicima kulture polja sa žarama kako grupe Ruše u samoj Štajerskoj, tako i podunavskih grupa Dalj, Stillfried, Vál, Podolí i Chotin, što svi pripadaju širokoj porodici srodnih skupina mlađe kulture polja sa žarama u bazenu srednjeg Podunavlja. Ornament okrenutih trokuta svojstven je također spomenutim grupama, a isto tako i vertikalna narebrenja na bikoničnim posudama. Zanimljiva je iz Kaptola, grob 1, tumuli V i VI (dislocirani grob), imitacija u glini brončane ciste sa širokim narebrenjima i situle tipa Kurd,[154] kakvu susrećemo u tumulima u Stični u grobu sa situlom, datiranim u posljednja desetljeća 7. stoljeća,[155] ili starije provenijencije u grobu 36 u Križnoj gori iz vremena kasnog Ha B-stupnja.[156] Ono što je na posudama grupe Martijanec—Kaptol novo jest tehnika kojom je ornamentika izvedena, i to ne više načinom urezivanja prisutnog još u horizontu 1 i svojstvenog kulturi polja sa žarama, već žlijebljenjem koje ostavlja dojam kaneliranja. Novo je i bojenje keramike, i to obično slikarskom tehnikom na crvenoj podlozi s crnim motivima, ili izvođenje geometrijskih šara na tamnoj podlozi grafitom, kao i premazivanje posuda grafitom, što pruža dojam visokog metalnog sjaja. Osim okrenutog trokuta i cik-cak motiva, tu je i ornament sunčevog koluta kao tradicija starijeg ukrasa kulture polja sa žarama u metalu, te zaokruživanje ispupčenih ili utisnutih bradavica, obično na ramenu posude, kolobarima ili vijencem uboda, što je također omiljen motiv kulture polja sa žarama, ali pretežno u kovini. Prvi put imamo na keramici ukras meandra obložen olovnim ili kositrenim lamelama, te ornament antitetičnih ili tekućih spirala.

---

[153] C. Dobiat, 1979, 193, tab. 20, 4, 5. — J. Dular, 1978, tab. 18, 4. — V. Stare, 1973, tab. 24, 14, 15.
[154] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 5, 5, 9.
[155] K. Kromer i S. Gabrovec, 1962, tab. Y 41, (4) 2, 4—6.
[156] M. Urleb, 1969, tab. Y 101, 3.

Ukras keramike apliciranjem kovinskih lamela, i to kositra ili olova, pretežno na meandroidnoj ornamentici, čest je na zapadnojugoslavenskom, a naročito općenito na istočnoalpskom prostoru i nije ograničen samo na Štajersku, gdje je registriran u Hardeku, Pivoli, Spodnjem Podložu, Pošteli i Legnu, već ga također susrećemo i u svetolucijskoj grupi (Sv. Lucija, Kobarid), u Dolenjskoj (Magdalenska gora, Novo Mesto, Stična, Libna, Volčje njive), u Koruškoj (Breg-Frög)[157] i na rubu jugoistočnog predalpskog prostora već na panonskom tlu u Hrvatskoj (Martijanec T. XX, 16; Sl. 13, br. 2), sve do u srednju Slavoniju (Kaptol). Istočno u okviru grupe Dalj poznata su dva askosa sa zdjelicama ukrašena meandrom, a zapadno u Istri ovaj ukrasni motiv prisutan je u Bermu i Picugima. Iz austrijskog istočnoalpskog kruga znani su motivi meandra na keramici iz Donnerskirchena,[158] Krensdorfa, Marza i Weiden am See[159] u Gradišću, Strettwega u južnoj Koruškoj, Kleinkleina i ostalih nekropola tumula u dolini rijeke Solbe u Štajerskoj,[160] zatim na teritoriju rasprostiranja Kalenderberg grupe kako u Austriji, tako i u zapadnoj Mađarskoj (npr., Csönge, Sopron) i jugozapadnoj Slovačkoj (npr., Nové Košariská). Na prostoru južno od Alpa javlja se u Esteu (Este II), te južnije u Bologni, naročito na Villanova nalazištima, u protovillanova vrijeme i kasnije, te u Etruriji i Apuliji. Pojavu metalne aplikacije na motivima meandra obradila je B. Stjernquist, naročito što se tiče Italije.[161] Na centralnom alpskom prostoru poznate su kovinske aplikacije na meandroidnim motivima u švicarskim sojenicama, gdje se javlja već u vrijeme Ha B-stupnja.[162] Pitanje pojave meandra je složeno. U nekropoli Canegrate[163] taj motiv je poznat već za trajanja Ha A-stupnja, znači stariji je od švicarskih nalaza, dok je u Villanova krugu vezan za stupanj Bologna I i II po Müller-Karpeu, gdje je čest motiv većinom na bikoničnim posudama, za čiji oblik i ukras meandra je G. v. Merhart tražio uzore na zapadnom Balkanu,[164] što se danas smatra manje vjerojatnim. U Grčkoj je prva pojava tekućeg meandra uočena u protogeometrijsko vrijeme u drugoj polovici 10. stoljeća.[165] Na istočnoalpskom prostoru on se javlja za trajanja Ha C1-stupnja, što dobro dokumentira grob s mačem u tumulima iz Gemeinlebarna, a motiv meandra s kovinskim aplikacijama sadrži i »kneževski« grob iz Kleinkleina (Pommerkogel).[166] Međutim, bez obzira na

---

[157] Za podatke o apliciranju kositra i olova na keramici s navedenih lokaliteta cf. C. Dobiat, 1980, 199 i d. — S. Gabrovec, 1968, 157 i d.
[158] Chr. Peschek, 1942, 93 i d., tab. 2, sl. 4.
[159] Chr. Peschek, 1943, 121 i d., tab. 5, 3.
[160] Cf. ovdje bilj. 157.
[161] B. Stjernquist, 1958, 107 i d. — Isti, 1960, 431 i d. — Isti, 1962/63, 136 i d.
[162] V. Gessner, 1946, 66 i d.
[163] F. Rittatore-Vonwiller, 1953/54, 29 i d., bilj. 6, tab. 12.
[164] G. v. Merhart, 1942, 21 i d., tab. 8.
[165] W. Kübler i K. Kreiker, 1939, 107, tab. 35.
[166] K. Kromer, 1958, passim. — W. Schmid, 1933, 224, sl. 7—25.

problem prioriteta na kojem se od spomenutih područja meandar prije javlja, O. H. Frey je uvjerljivo dokumentirao svoje stanovište da je ornamentika koncentričnog i kosog meandra na istočnom i jugoistočnoalpskom prostoru, uključivši i Martijanec u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, srodnija s koncepcijom orijentalizirajućeg koncentričnog meandra 7. stoljeća u Grčkoj (Rodos i Samos) nego s meandrom po shemi tekućim u sjevernoj Italiji. On smatra da su impulsi za tako koncipiran meandar — slično kao i import bojene apulske keramike — dospjeli u jugoistočno i istočnoalpski kulturni krug ili možda indirektno preko Apulije i Etrurije, ili vjerojatnije izravno sredozemnim morskim putem preko Jadrana.[167] Svakako je zanimljivo da je istarski meandar, doduše stariji, također koncentrično i koso koncipiran. Da li meandar u grupi Martijanec—Kaptol možemo pratiti već u vrijeme horizonta 1 (Podzemelj 1 i 2), zasad je, u pomanjkanju zatvorenih grobnih cjelina popraćenih kovinskim prilozima, teško reći, ali on je svakako u vrijeme horizonta 2 već dobro udomaćen na tom području, odnosno u drugoj polovici 7. stoljeća. Na prostoru Gornje Štajerske C. Dobiat ga je datirao približno u isto vrijeme, u svoju fazu 2, s trajanjem i u fazi 3.[168]

Drugi važan i također dominantan ornamentalni motiv u grupi Martijanec —Kaptol je spirala, i to u dvojakom obliku: ili samostalno stojeća dupla antitetično postavljena, obično u grupama, viseća spirala (T. XXI, 11), izvedena žlijebljenjem, kao i slikarskom tehnikom bojenja, te tekuća spirala u nizu, ponekad žigosana (Sl. 12, br. 7). Nedavno je detaljan i opširan prikaz ovog ornamenta s obzirom na njegovo porijeklo i teritorij rasprostiranja dao J. Dular, a poslije njega A. Siegfried-Weiss.[169] Ovdje možemo samo ponoviti njihove rezultate, kojima se za sada ništa novo ne može pridodati. Antitetična spirala je raširena na cijelom jugoistočnoalpskom prostoru (u Podzemelju, Stični, Šmarjeti, Osredku kod Roviša, Ormožu, Pongracu, Rifniku, Pošteli i Legnu),[170] a isto tako i ona tekuća u nizu u Austriji (Wies, Ofenmacherwald, grob 48),[171] te u Koruškoj (Breg-Frög) i Mađarskoj (naročito Sopron).[172] Datiranje, tj. najstarija pojava spirale na jugoistočnoalpskom prostoru je otežana zbog pomanjkanja grobnih cjelina popraćenih kovinskim prilozima. Datiranje je sigurno samo u dva slučaja: grob iz Stične sa glinenim situlama ukrašenim spiralama i s ornamentiranim poklopcem situle pripada Ha C2-stupnju, odnosno posljednjim desetljećima 7. stoljeća,[173] te grob 48 iz Ofenmacherwalda (Wies, Štajerska) sadrži, uz ostalo, i faleru s ostatkom zdjelastog šljema, što ga opredjeljuje neusmnjivo u

---

[167] O. H. Frey, 1969, 72 i d., sl. 40 (karta rasprostiranja).
[168] C. Dobiat, 1980, 135, 170.
[169] J. Dular, 1973, 551 i d. – A. Siegfried-Weiss, 1979, 121 i d.
[170] Za podatke o navedenim lokalitetima cf. J. Dular, 1973, 551 i d.
[171] C. Dobiat, 1980, tab. 21; 22.
[172] S. Gallus, 1934, tab. 15, 7, 8.
[173] K. Kromer i S. Gabrovec, 1962, tab. Y 41(4), 2, 4—6.

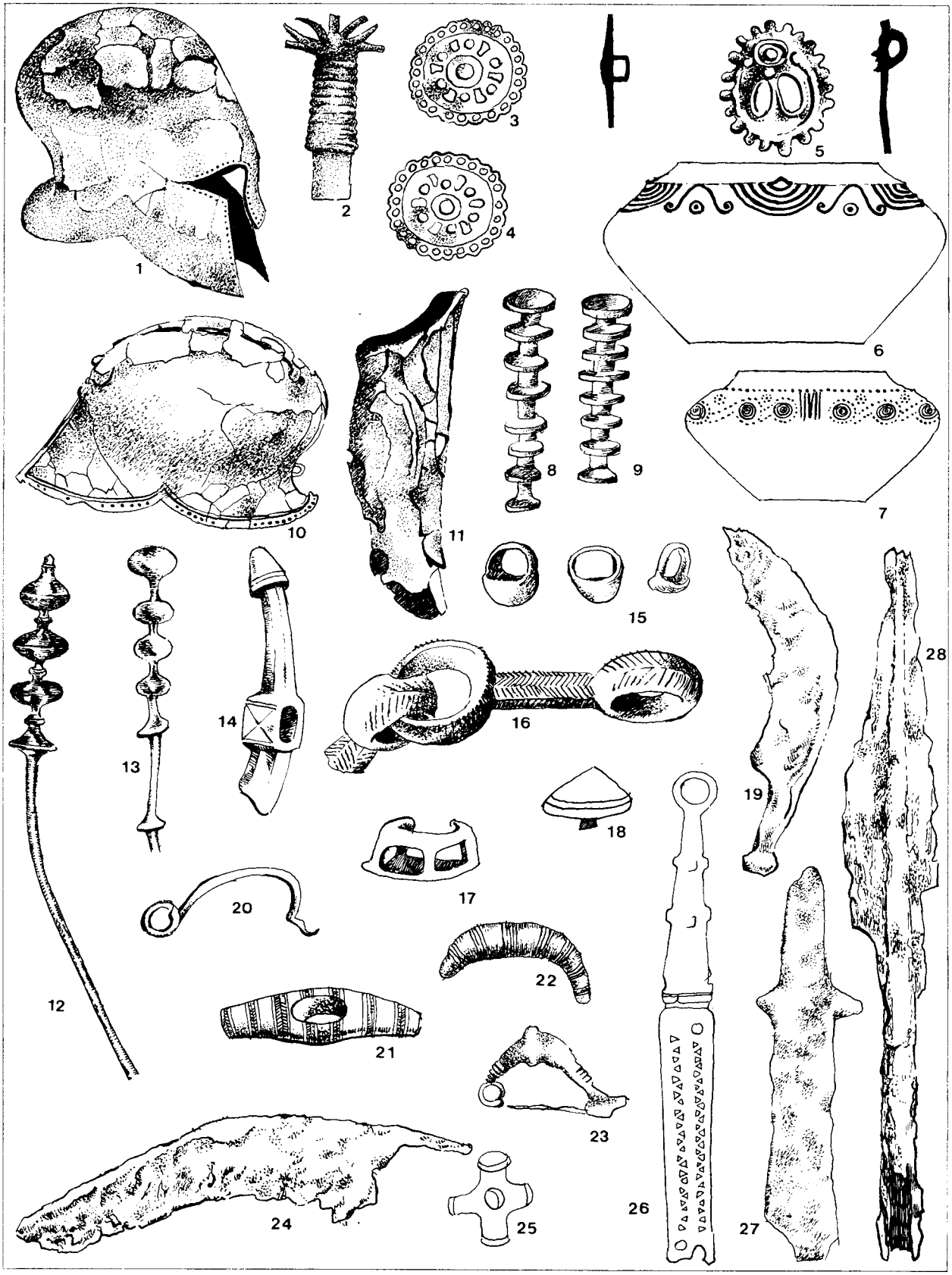

Sl. 12 Grupa Martijanec-Kaptol-horizont 2: 1–28 (1–18, 25—28: Kaptol; 19, 23, 24: Goričan; 20–22: Turčišće—Dvorišće)

u Ha C1-stupanj, ili u C. Dobiatovu fazu 1 tumula u dolini rijeke Solbe.[174] U Goričanu i Kaptolu oba tipa ukrasa spirala su već čvrsto udomaćena u Ha C2-stupnju, odnosno u horizontu 2 grupe, dok ih horizont 1, prema dosadašnjem stanju nalaza, poznaje možda na Pošteli i Legnu.[175] Porijeklo spirale na jugoistočnoalpskom prostoru J. Dular i A. Siegfried-Weiss dovode u vezu s prodorom grupe Basarabi iz Podunavsko-karpatskog bazena[176] prema zapadu u srednje Podunavlje (bosutska grupa) za vrijeme tračkokimerijskog prodora,[177] s kojim se ona vremenski i kulturno mora dovesti u vezu, odakle je Savom, Dravom i Murom dosegla jugozapadni rub Panonske nizine i jugoistočnoalpski prostor (Štajersku i Koruško), te istočnoalpski kulturni krug.[178]

Bojenje posuda i ornamenata i grafitiranje igralo je u oblikovanju keramike također značajnu ulogu i ono je tipična pojava na istočnoalpskom prostoru, kako u Štajerskoj, tako i u Gradišću, zapadnoj Mađarskoj i jugozapadnoj Slovačkoj, tj. od istočnih Alpa do zapadne Panonije, za trajanja starijeg halštata. Bojenje grafitom na crvenoj podlozi crno izvedenim motivima obično trokuta (T. XXII, 1) — osim meandra i spirala o kojima je već bilo riječi — uočljivo je u Goričanu, javlja se na Pošteli i u Legnu, dok u Kaptolu ta tehnika ornamentiranja nedostaje, osim jednog ulomka sa crno grafitiranim meandrom. Površina posuda je obično premazivana grafitom radi dobivanja metalnog sjaja, ili je okerom bojena u crveno. Na jednoj zdjeli iz Sv. Petra Ludbreškog iznutra je grafitom izveden mrežasti ornament (T. XXIII, 2), što predstavlja ukras koji je češće primjenjivan na istočnoalpskom području.[179] Sve su to udomaćene pojave unutar grupe u dolini rijeke Solbe već u vrijeme Ha C1-stupnja, npr., u Ofenmacherwaldu grob 48,[180] kao i unutar grupe Kalenderberg.[181]

Dok ornamentika meandra i spirale počiva na impulsima što su povezani s putevima iz istočnog Sredozemlja i donjeg Podunavlja, ukrašavanje posuda protomima životinja (Sl. 13, br. 1, 3) počiva djelomično na tradiciji kulture polja sa žarama, koja u svojem starijem i mlađem razdoblju poznaje oblikovanje posuda u predstavi životinja, ali ne protoma, već cijelih životinja, najčešće ptica, ali i rogatih sisavaca.[182] To se najbolje može pratiti na razvoju grupa Chotin i Podolí, te uopće u bazenu srednjeg Podunavlja. Predstave cijele životinje, npr., na askosima, ali rjeđe protoma, tipične su također za Italiju i za egejsko područje.[183] Ukrasi protoma životinja na

---

[174] C. Dobiat, 1980, 168, tab. 21, 8; 22, 11. — Za zdjelaste šljemove cf. S. Gabrovec, 1962/63, 293 i d.
[175] B. Teržan, 1983, 69.
[176] A. Vulpe, 1965, 105 i d.
[177] N. Tasić, 1971, 61 i d. Isti, 1971a, 27 i d.
[178] J. Dular, 1973, karta 2. A. Siegfried-Weiss, 1979, 121.
[179] Chr. Peschek, 1945, tab. 19; 20; 21. M. Pichlerová, 1969, tab. 11, 1—2; 16, 1, 4, 5; 23, 2, 4, 5; 34, 6; 35; 36.
[180] C. Dobiat, 1980, tab. 21; 22.
[181] R. Pittioni, 1954, 572 i d., sl. 406, 408, 409. M. Pichlerová, 1969, table passim.
[182] J. Hralová, 1962, 50 i d.
[183] W. Tuchelt, 1962, passim.

keramičkim posudama vezani su u vrijeme halštata u prvom redu za istočno i jugoistočnoalpski prostor.[184] Poznaje ih na istočnoalpskom arcalu grupa Kalenderberg, te na jugoistočnoalpskom grupa u dolini rijeke Solbe i grupa Martijanec—Kaptol sve do u južnu Panoniju. U Kaptolu i Goričanu su to pretežno protomi u obliku glava bovida na ramenu posude koja je uvijek grafitirana, i to u Kaptolu u grobu 2 i 3 tumulusa IV, u Goričanu u grobu 1 tumulusa XVIII, te ručke zdjelica sa završetkom u obliku ptičjih glava iz Martijanca i Goričana (T. XX, 17; XXI, 10). Posebno se ističe askos u grobu 1 tumulusa XII u Goričanu i u grobu 1 tumulusa XII u Kaptolu, prvi s tri bovida u obliku plastike cijelih životinja na ručki, a drugi s ručkom u obliku cijele životinje s rogovima bika ili jelena. Ovi askosi imaju najbližu analogiju u askosima iz Dalja,[185] naročito kaptolski. Frapantna je sličnost modeliranja glave bika, posebno u detaljima rogova, ušiju i gubice na askosu iz Goričana (T. XXI, 8) s glavom brončane plastike bika iz Býcí skále u Moravskoj.[186] Ističe se i posuda iz groba 1 tumulusa u Turčišću—Dvorišću sa predstavama barskih ptica na ramenu. Sve su to realistički prikazi životinja, što je odlika nalaza horizonta 2, dok se kasnije javljaju stilizirani prikazi, naročito u horizontu 3, pa i kasnije, kao, npr., na zdjelici iz Sv. Petra Ludbreškog (T. XXIII, 6) i na ulomcima ručkica iz Sigeca.[187] Ovu činjenicu je utvrdila već A. Dular u posebnoj studiji o aplikacijama životinjskih glava na posudama Slovenije,[188] na koju upućujemo za podatke o nalazima s tog područja, od kojih navodimo samo one iz Štajerske s lokaliteta Hardek i Spodnje Podlože;[189] južno od Save navodimo još Kaptolu blisku Donju Dolinu,[190] gdje protomi bovida na posudama predstavljaju rijetkost. Vremenu Ha C2-stupnja pripadaju i posude s protomima bovida iz nekropole Nové Košariská u jugozapadnoj Slovačkoj,[191] često združeni s motivom meandra, te nalazi grupe s područja rijeke Solbe,[192] kao i s područja grupe Kalenderberg.[193] C. Dobiat datira posude s protomima bovida iz nekropola u dolini rijeke Solbe manjim dijelom u svoju fazu 2 (Stična 1), a pretežno u fazu 3 (Stična 2);[194] na području rasprostiranja grupe Martijanec—Kaptol oni su prisutni svakako već u grobovima horizonta 2, kao što to zorno ilustrira grob 1, tumulusa XII, iz Goričana s čunolikom fibulom i grob 2 tumulusa IV iz Kaptola sa kesičastim privjescima. Uvriježe-

[184] A. Siegfried-Weiss, 1979, 15 i d.
[185] V. Hoffiller, 1938, tab. 34, 3, 4. — K. Vinski-Gasparini, 1961, tab. 9, 3, 4.
[186] W. Angeli, 1969, 401 i d., tab. 1.
[187] M. Šimek, 1982, tab. 6, 4—6. — Isti, 1982a, tab. 1, 1—3.
[188] A. Dular, 1978, 85 i d.
[189] S. Pahič, 1966, 113 i d., tab. 1, 4. — M. Tomanič-Jevremov, 1975, 107, tab. 2, 8. — M. Guštin, tab. 24, 22; 26, 1, 5; 34, 13.
[190] Ć. Truhelka, 1904a, tab. 36, 5, 6.
[191] M. Pichlerová, 1969, tab. 28, 1; 29, 1, 2; 37, 3; 45, 1, 2; 46; 54, 1, 2; 57.
[192] C. Dobiat, 1980, tab. 44, 1; 45, 1—7; 55, 2; 58, 1, 2, 9; 67, 5; 90, 3; 97, 1, 4, 7, 13, 14; 110, 1—4.
[193] R. Pittioni, 1954, sl. 412, 413, 114. — Chr. Peschek, 1942, tab. 1. — M. Pichlerová, 1969, cf. ovdje bilj. 179.
[194] C. Dobiat, 1980, 170 i d.

nost protoma bovida na keramici na jugoistočnoalpskom prostoru dokumentiraju i posude iz tumulusa Mlade Vine u Dolenjskoj.[195] U Italiji, kako u Villanova, tako i u Este krugu, te u Etruriji, protomi životinja na keramičkim posudama su u vrijeme starijeg halštata rijeđi, i to obično na ručkama i na metalnom posuđu, a rijetko na keramici.[196] Posude u obliku cijele životinje su naprotiv u vrijeme kasnog brončanog i halštatskog razdoblja česte na prostoru srednje Evrope i Italije i cijelog Sredozemlja.[197] A. Siegfried-Weiss smatra da su za razvoj keramike sa životinjskim protomima, obično bovida, morale na prostoru istočnih i jugoistočnih Alpa postojati sasvim određene okolnosti i da se ona ne može dovesti u vezu samo s tradicijom kulture polja sa žarama.[198] Uz dobro potkrijepljenu tipološku i kronološku dokumentaciju A. Siegfried-Weiss lokalizira poticaje za primjenu protoma životinja na keramici na prostor Sredozemlja, uključivši Italiju i Grčku.[199] Ovo oblikovanje na keramici grupe Martijanec– Kaptol, kao i inače tamo gdje je ono rasprostranjeno, imalo je svoje značenje u kultnom obredu — javlja se uglavnom u grobovima — vezano za predstave zagrobnog života, tj. radanja novog života, prirode i sunca (ptice), što je u okvirima kulture polja sa žarama bilo primijenjeno na kult Apolona. Na kakav se sadržaj u okvirima predstave o životu i smrti odnosi motiv protoma životinja na keramici halštatskog razdoblja zasad je teško sagledati. Svakako je simbol bika igrao važnu ulogu u religioznim poimanjima čovjeka tog vremena.[200]

Horizont 3 – Zatvorene grobne cjeline koje se mogu datirati u prvu polovicu 6. stoljeća na području grupe Martijanec – Kaptol zasad su oskudne. Horizont 2 predstavljao je njezin najveći uspon, a nakon njega slijedi stagnacija i opadanje, da bi grupa prestala živjeti sredinom, odnosno tijekom druge polovice 6. stoljeća. Prijelaz horizonta 2 u horizont 3 je kontinuiran i tu je teško povući neku oštru granicu. Mnoga obilježja horizonta 2 traju i dalje; naročito keramika pokazuje neprekinuti kontinuitet ne samo u oblicima nego i u ukrašavanju motivima visećih trokuta, spirala, meandra, bojenja grafitiranjem na crvenoj podlozi, aplikacijama protoma bovida i dr. Ono što je na keramici specifično za Ha D1-stupanj je napadno snižavanje visokog konusnog vrata velikih bikoničnih posuda i nedostatak oboda na otvoru, kao, npr., u grobu 2 tumulusa VIII iz Kaptola,[201] ili nesrazmjerno povišavanje vrata, npr., na Pošteli,[202] što je karakteristika i

---

[195] K. Kromer, 1959a, 39, sl. 2; 3. — A. Dular, 1978, 85 i d.

[196] H. Müller-Karpe, 1959, tab. 67, 20; 91 B, 2. — O. H. Frey, 1969, sl. 4, 15 (Este, vila Benvenuti, grob 122, iz druge polovice 7. st., tj. Este II kasni); sl. 12, 13 (grob 39 Benaci-Caprara).

[197] G. Kossack, 1954, 117 i d., tab. 21 (karta rasprostiranja).

[198] A. Siegfried-Weiss, 1979, 17.

[199] A. Siegfried-Weiss, 1979, 53 i d.

[200] G. Kossack, 1954, 56 i d., tab. 26 (karta rasprostiranja).

[201] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 7, 5 – 11; 5, 10 – 13.

[202] B. Teržan, 1973, sl. 11, 3.

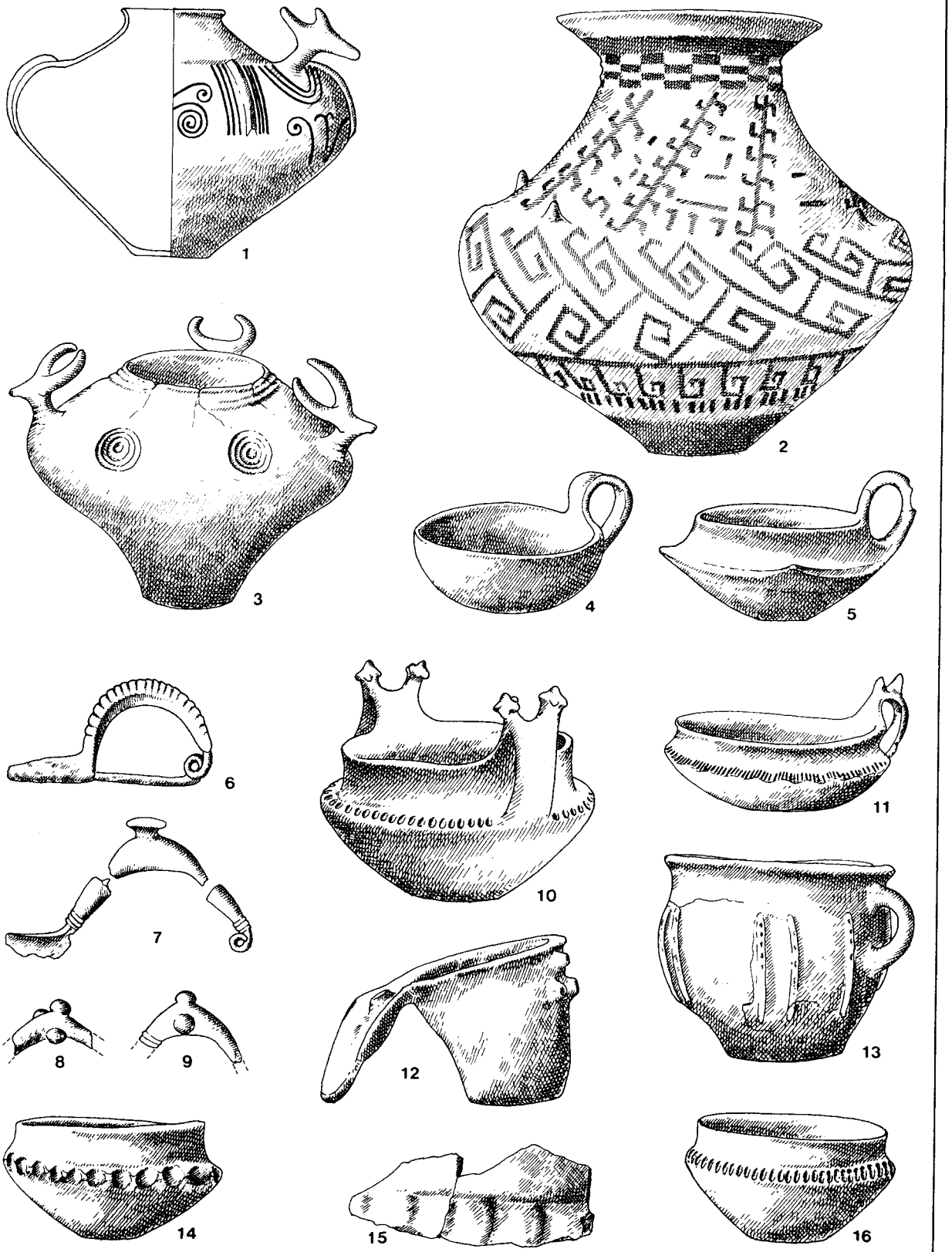

Sl. 13 Grupa Martijanec-Kaptol-horizont 2: 1—5 (1: Kaptol; 2: Martijanec; 3—5: Goričan); horizont 3: 6—16 (6—9: Kaptol; 10—16: Sv. Petar Ludbreški)

horizonta 3 tumula u dolini rijeke Solbe. Tijekom Ha D1-stupnja javlja se i namreškana keramika, kako u Kaptolu,[203] tako i u Sv. Petru Ludbreškom (Sl. 13, br. 15) i na Pošteli,[204] često združena sa stiliziranim protomima glava životinja na ručkama, npr., u Sv. Petru Ludbreškom (T. XXIII, 6) i u Sigecu.[205] Ovi stilizirani protomi, za razliku od onih realističnih horizonta 2[206] koji traju i dalje, datirani su u Ha D1-stupanj.[207] Slične stilizirane protome glava životinje sadrži i grob 104 tumulusa I u Stični sa negovskim šljemom, etruščanske varijante, koji S. Gabrovec datira pred kraj 6. stoljeća,[208] što bi moglo ukazati na nešto duže naseljavanje u Sv. Petru Ludbreškom i u Sigecu.

Fibula sa pticom na luku i s postranjskim prstenastim oblogama od kosti, koje su izgorjele, iz Kaptola, grob 2, tumulus II (T. XX, 12), ima svoj raspon trajanja, slično fibulama s obloženim lukom, između završnog 7. i ranijeg 6. stoljeća.[209] Fibule bez koštane obloge s jednom pticom na luku dosta su rijetke, poznaje ih Este, grob 70, gdje su združene s iglama s više glava sa trubastim završetkom,[210] dakle, već u vrijeme ranijeg Ha C-stupnja. Fibule s koštanom oblogom su mlađe, s gornjom granicom njihove pojave u poodmaklom 7. stoljeću i s trajanjem do početka 6. stoljeća, kao što je, npr., jedini primjerak takve fibule iz Donje Doline, greda Mate Petrovića ml., grob 3.[211] Fibulu sa obloženim lukom sadrži i grob Benvenuti 124 iz perioda Este III stariji,[212] a Ha D1-stupnju može se pripisati i primjerak iz Rifnika.[213] Fibula s pticom na luku iz Kaptola ukazuje na kontinuitet između kasnijeg horizonta 2 i početnog horizonta 3. Suprotno tome fibula sa širokim narebrenjima na luku iz Kaptola, grob 1, tumulus 5 (T. XX, 15), jest tipičan predstavnik dijela nošnje početka 6. stoljeća; na jugoistočnoalpskom prostoru u nekropoli Brusnice javlja se u najstarijim grobovima horizonta Stična 2, a uglavnom istovremeni su i ostali nalazi s područja Slovenije, uključivši i one iz nekropole Most na Soči.[214] Na Glasincu one su starije, i to u ranijem razdoblju horizonta IVc druge polovice 7. stoljeća, kao i u Grčkoj, a s gumbom na nozi održale su se na Glasincu i u ranijem 6. stoljeću.[215] U Donjoj Dolini su prisutne kako u jugoistočnoalpskoj, tako i u balkanskoj

---

203 V. Vejvoda i I. Mirnik, 1973, tab. 4, 13.
204 B. Teržan, 1983, 67, sl. 11, 4.
205 M. Šimek, 1982, tab. 6, 4—6. Isti, 1982a, tab. 1, 1—3.
206 A. Siegfried-Weiss, 1979, 27.
207 A. Dular, 1978, 86.
208 S. Gabrovec, 1964/65, 38.
209 V. Stare, 1978, 64 i d.
210 H. Müller-Karpe, 1959, tab. 101 B.
211 Ć. Truhelka, 1904a, tab. 42, 12—24.
212 O. H. Frey, 1969, 24, 97, tab. 22, 21, 22.
213 L. Bolta, 1981, tab. 17, 3.
214 B. Teržan, 1974, 37 i d., 41.
215 A. Benac i B. Čović, 1957, tab. 11, 3, 9; 36, 11, 12; 38, 5, 6; 43, 5—10.

varijanti.[216] Poznaje ih Este, npr., malo prije spomenuti grob Benvenuti 124, Golasecca (stupanj II B)[217] i nalazište Hallstatt. U istom tumulusu u grobu iz Kaptola, ali dislocirano, združene su s narebrenom fibulom i dvije male fibule (T. XX, 13, 14) s kuglicama na luku (a tre bottoni), tipične za sav halštatski krug Slovenije, naročito za Dolenjsku, te jugozapadno za Liku, gdje im je i domovina. Ovaj tip fibule, iako je prisutan na jugoistočnoalpskom prostoru u drugoj polovici 7. s trajanjem i u 6. stoljeće, u Kaptolu moramo opredijeliti u horizont 3 s obzirom na ulomak namreškane keramike u istom grobu koji nije stariji od druge polovice 6. stoljeća. Na područje grupe Martijanec—Kaptol dospio je ovaj tip fibule po svoj prilici posredstvom Dolenjske, kao i u Donju Dolinu[218] jer ih Glasinac ne poznaje; u krugu Este ustanovljena su samo 4 primjerka u grobu Casa di Ricovero 232 iz perioda III stariji,[219] a u Picenumu su porijeklom s istočne obale Jadrana.[220] Iako je fibuli s tri kuglice na luku ishodište i Lika, gdje su izgleda najstarije, mali primjerci sa sitnim kuglicama, poput onih iz Kaptola, na području Like ipak su rijetki.[221]

Sredinom 6. stoljeća, odnosno završetkom Ha D1-stupnja, naglo prestaje život grupe, i ona ne doseže mlađi halštat. U potpunosti nedostaje repertoar fibula specifičnih za Ha D2-stupanj, a isto tako tipični elementi koji označavaju početak tog stupnja, kao što su skitski utjecaji, tipovi zmijolikih fibula, zatim nešto kasnije čertoza fibule ili, pak, u vrijeme Ha D3-stupnja horizont negovskih šljemova. Taj prekid traje sve do 3. stoljeća kad se u vrijeme latena C mogu na gradinama ponovno zapaziti tragovi naseljavanja. Na problematiku završetka života grupe Martijanec—Kaptol osvrnut ćemo se u posebnom poglavlju, pa ovdje o tome dalje ne raspravljamo.

TIP NASELJA I NASEOBINSKI OBJEKTI

U slovenskoj Štajerskoj zapažena je zanimljiva činjenica koja ukazuje na to da između naselja kasnog brončanog doba i onih početnog halštata zapravo nema kontinuiteta na lokalitetima. Naseobinski se položaji, koji su se za trajanja kasne kulture polja sa žarama nalazili pretežno na nizinskim područjima, često nedaleko od rijeka, premještaju u sigurnije gorovite i visinski uzdignute predjele, što upućuje na seobe, ali lokalnog obilježja,

---

[216] Ć. Truhelka, 1904a, tab. 49, 10, 11 (greda Mate Petrovića, grob 38, sl. 1—12); 50, 9, 10; 53, 8; 65, 14; 75, 11, 12, 14.
[217] F. Serra Ridgway, 1975, 324, sl. 102, s (tip Valtravaglia).
[218] Ć. Truhelka, 1904a, tab. 41, 14.
[219] O. H. Frey, 1969, 97, tab. 26, 22—26.
[220] D. Lollini, 1976, 140 i d., sl. 11.
[221] R. Drechsler-Bižić, 1961, 82 i d., tab. 6, 3 (Kompolje, grob 60).

vezane po svoj prilici u prvom redu za tračkokimerijski prodor. Starija tumačenja, npr., W. Schmida, da je tome uzrok bila promjena klime danas se smatraju manje vjerojatnima. I pored tih lokalnih seoba, ipak se može pratiti kulturni kontinuitet između kasne kulture polja sa žarama i u to vrijeme novonastalih manifestacija, što potvrđuju i oblici keramike, kao i ravni grobovi s incineracijom, npr., oni na Lepi ravni na Pošteli, u Šempetru ili Rifniku kod Celja.[222] U Štajerskoj se temeljito mijenja način stanovanja, i to u utvrđenim naseljima na dotad nenaseljenim položajima, osim naselja na Brinjevoj gori, gdje je ustanovljen i stariji naseobinski sloj iz vremena kulture polja sa žarama.[223] Gradine po svojem broju i veličini ukazuju na gušću naseljenost tih krajeva, odnosno na naseljenost koja je početkom halštata dosegla na tom prostoru svoj maksimum. To je uvijek bilo dovođeno u vezu s ekonomskom podlogom, a ova je, s obzirom na bogatstvo željezne rude, bila veoma povoljna. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u Podravini i Međimurju, naseljavanje se, međutim, nastavlja na nizinskom terenu, na manjim uzvisinama, čemu je uzrok ravničarsko obilježje tla, dok u srednjoj Slavoniji u požeškom kraju na obroncima Požeške gore nastaju, također, gradinska visinska utvrđena naselja. Gradine gotovo uvijek dominiraju ponekom dolinom, što im daje strateško obilježje. S. Gabrovec je ispravno ustvrdio da se zasad ne može a priori donositi zaključak o tome da li različit način pokapanja i donekle varirana materijalna kultura, što čine osnovu za sagledavanje pojedinih grupa na jugoistočnoalpskom području, podrazumijevaju ujedno i različit tip naselja.[224] Isto tako bilo bi moguće na osnovi gradina i njihovog položaja, tj. na osnovi prirodne konfiguracije tla, odredivati područje moći pojedinih halštatskih »knezova«.[225]

Manji broj gradina Štajerske je sustavno istražen. Najpotpunije podatke o gradinama Štajerske sabrao je S. Pahič.[226] Među istraženima najpoznatija je Poštela, u južnom Pohorju, koju je W. Schmid kopao prije prvog svjetskog rata,[227] te Novine kod Šentilja na austrijskoj granici, poznata i pod nazivom Bubenberg kod Špilja, ispitivana 1936/7. godine od strane W. Schmida i F. Baša.[228] Poštela je ujedno i najveća i najizrazitija utvrđena gradina sa svojih 6 hektara opsega; ne mnogo manje su Novine, »Gradišće« iznad Legna, te Rifnik i Brinjeva gora. Prosječno 100 m promjera

---

[222] Cf. ovdje bilj. 27 i 245.

[223] Rezultati iskopavanja 1954—1963 g. nisu još objavljeni, osim kratkih zabilješki: Varstvo spomenikov 7, 1960, i 9, 1965, Arheološki pregled 1, 1959 i 5, 1964. Za istraživanja u 1953. g. cf. S. Pahič, 1981, 71 i d. — D. Oman, 1981, 144 i d.

[224] S. Gabrovec, 1975b, 62.

[225] Cf. ovdje bilj. 224.

[226] S. Pahič, 1973, 521 i d.

[227] W. Schmid, 1915, 232 i d.

[228] F. Baš, 1952, 327 i d. — S. Pahič, 1966, 128 i d.

imaju gradine Turiška vas ili »Kotnikovo gradišče« kod Tinja,[229] Krčevina kod Ptuja,[230] Čreta kod Slivnice[231] i Sodinci kod Velike Nedelje.[232] Manje gradine su Puščava[233] i Šance,[234] obje nad Starim trgom, te Limbuš kod Laznice,[235] a na manjim utvrđenim zaravnima koje navodi W. Schmid, i to Preseka kod Črešnjevca, Repa kod Tinja i Raduše kod Starog trga, nisu otkriveni slojevi iz starijeg halštata, i one su mlađeg porijekla.[236] Opseg nizinskih naselja kod Sv. Petra Ludbreškog i Sigeca, koja nisu bila utvrđena, zasad je nemoguće odrediti zbog oštećenosti terena i nedovoljnih istraživanja.[237]

Oblik gradina uvjetovan je konfiguracijom tla. One predstavljaju s bedemima utvrđen ili greben ili obronak grebena, kao što je, npr., gradina Novine, ili sam humak, pa su pretežno izdužene, više ovalne, kao što je Poštela i Turiška vas, rjeđe kružne, a u nekim primjerima više pravokutne, kao gradina Limbuš, koja je već na nizinskom tlu. Gradine imaju na vrhu humak, često zaravnjen plato, okružene su bedemima koji prate prirodnu konfiguraciju terena i ponekad su prekinuti na najstrmijim, prirodno nepristupačnim, mjestima. Često poprečni bedemi dijele gradinu na više terasa. Na blažim strminama su u nekim slučajevima učvršćene i s dva usporedna bedema. Najtipičnija i dosad najbolje istražena gradina jest Poštela, na kojoj je sam humak bio bedemima podijeljen u tri terase s ostacima nastambi. Važno je istaknuti da su svi bedemi na gradinama Štajerske od zemlje, pojačani drvenim palisadama. To je drukčiji način gradnje bedema od onog u Dolenjskoj, gdje su, kako to očito pokazuje primjer Stične, bedemi građeni od kamena.[238] Ovakva zemljana konstrukcija bedema s pojačanjima palisada dominantna je i na području grupe u dolini rijeke Solbe (Wies), kao i grupe Kalenderberg, npr., u Sopronu,[239] odnosno na području kulturno povezanom s Donjom Štajerskom. Bedemi su s vanjske strane strmi, s unutrašnje imaju blagu padinu, a sačuvana visina im je i do 10—11 m, kao u Novinama.[240]

Nastambe na terasama gradina, najčešće na utvrđenom humku i ispod njega, pravokutne su. Poštela je dala 14 tlocrta kuća, Novine 9. Kuće su u pravilu dvoprostorne s ognjištem obično u drugoj većoj prostoriji. Građene su na kamenim temeljima (suhozid) od tesanih ili prirodnih isprepletenih

---

229 W. Schmid, 1915, 274 i d.
230 Kraći izvještaj u Varstvo spomenikov 9 za 1962—64, Ljubljana, 1965, 172 i d.
231 M. Abramić, 1953, 15 i d. — S. Pahič, 1973, 521 i d., 525.
232 Kraća obavijest u Varstvo spomenikov 9 za 1962—64, Ljubljana 1965, 171.
233 W. Schmid, 1924, 367 i d.
234 W. Schmid, 1924, 380 i d.
235 W. Schmid, 1915, 266 i d.
236 W. Schmid, 1915, 271 i d. (Presek), 276 i d. (Rep). — Isti, 1924, 381 i d. (Raduše).
237 M. Šimek, 1982a, 265.
238 S. Gabrovec, O. H. Frey, S. Foltiny, 1969, 177 i d. — Isti, 1970, 12 i d. — S. Gabrovec, 1975b, 59 i d.
239 E. Patek, 1981, 93 i d.
240 F. Baš, 1952, 327 i d.

balvana i oblijepljene s vanjske i s unutarnje strane glinom. Dimenzija kuća varira, najveća na Pošteli je veličine 16,6 × 8,8, na Novinama čak 22,6 × 8 m, ostale iznose prosječno 3,60 × 2,20 do 13,65 × 5,80 m, a ponekad i više. Na Pošteli je W. Schmid otkrio navodno svetište dimenzija 5,80 × 4,10 m, građeno istom tehnikom kao i nastambe, s manjom ulaznom i većom glavnom prostorijom. Bilo je posvećeno po svoj prilici geniusu loci. Terenska zapažanja nisu dala nikakve bliže podatke o samom kultu. Na ostalim gradinama ovakvi objekti, koji bi se mogli pripisati svetištu, nisu otkriveni. Najveća spomenuta nastamba na Pošteli imala je predvorje i prostoriju s ognjištem i mjestom za tkalački stan. Na nizinskom naselju u Sv. Petru Ludbreškom, zbog oštećenosti terena, nije otkriven ni jedan tlocrt nastambe, ali ostaci rupa od balvana i otisci šiblja u glini upućuju na to da su one bile građene po sistemu brvnare neposredno na zemlji bez kamenog temelja. U Sigecu je otkrivena velika zemunica datirana keramikom u Ha C i Ha D-stupanj,[241] a ona predstavlja iznimku na naseljima starijeg željeznog doba s područja grupe.

Jedan od važnih čimbenika u istraživanju gradina je njihovo datiranje. Nekropole koje se nalaze u blizini najznačajnijih gradina, npr., Poštele, Novina, Legna, Rifnika i dr., uz otkrivenu građu i stratigrafiju, pružaju konkretne podatke o njihovom trajanju. Schmidova datiranja gradina koje je istraživao, a naročito Poštele, treba uzeti sa rezervom jer su njegova stratigrafska zapažanja nekritična. Tako je sasvim proizvoljno njegovo datiranje Poštele u vrijeme latena, što smo ovdje već u više navrata istaknuli, kao i pretpostavka o trajanju njegovog stupnja halštat IV u srednjem, čak i u kasnom latenu, a time je proizvoljna i teorija o retardaciji halštatske kulture u Sloveniji.[242] Gotovo sve gradine Štajerske, uzimajući u obzir i njihove nekropole, pripadaju u svojim počecima vremenu prijelaza Ha B3 u Ha C1-stupanj, odnosno horizontu Podzemelj 1 i 2, kako ga je formulirao S. Gabrovec, što vrijedi i za naselja u Sv. Petru Ludbreškom i Sigecu. Manje je jasan raspon, odnosno donja granica njihovog trajanja. Činjenica je da sve nekropole naglo prestaju sa završetkom Ha D1-stupnja sredinom 6. stoljeća. Dosad vršena istraživanja na gradinama nisu nam na to dala jasan odgovor. Poneki nalazi, npr., posude sa stiliziranim protomima iz Sv. Petra Ludbreškog, ukazuju da je ono moglo živjeti i u drugoj polovici 6. stoljeća. Velika većina gradina svakako je ponovno nastavana u vrijeme srednjeg i kasnog latena, npr., Poštela i Novine, i to od 3. stoljeća i dalje, a mnoge pokazuju tragove i rimskog naseljavanja, dok su neke krajem latena napuštene. U rimsko vrijeme one polako odumiru zbog ekonomskih i strateških razloga. Na naselju u Sigecu otkriveni su također tragovi latena, i to iz 2. i 1. stoljeća,

[241] M. Šimek, 1982a, 268 i d.
[242] S. Gabrovec, 1975b, 60.

kao i tragovi naseljavanja u vrijeme kasne antike (novac 4. stoljeća n. e.). Za razliku od gradina Dolenjske koje, kao Stična, pokazuju kontinuirani tok trajanja sve do osvajanja Kelta, pa i dalje,[243] na gradinama Štajerske između druge polovice 6. stoljeća i početka 3. stoljeća postoji hijatus; naime zasad ni stratigrafski pokazatelji, ni sam otkriveni materijal ne pruža konkretne podatke za to razdoblje. Najnovije analize stratigrafije i nalaza s Poštele ukazuju također na to da je ona u halštatsko vrijeme bila nastavana samo u starijem razdoblju, kroz tri horizonta (Ha B3—Ha C1, Ha C2 i Ha D1).[244] Kako je tekao život na Pošteli između tog razdoblja i latena B, točnije do 3. stoljeća, tj. da li je ona u to vrijeme uopće bila nastavana, za taj uvid nedostaju nam konkretni statigrafski podaci. Zanimljiva je pojava naknadnog pokopa iz 2. stoljeća u Goričanu u tumulusu 1, što također ukazuje na hijatus između druge polovice 6. stoljeća i poodmaklog latena.

TIP GROBOVA I NAČIN POKAPANJA

Na području grupe Martijanec—Kaptol pretežan način obreda pokapanja je spaljivanje umrlog i ukapanje pod tumulusom. Običaj spaljivanja usko je povezan s prethodnim razdobljem kulture polja sa žarama. Po obilježjima pokapanja, grupa se razlikuje od ukopa isključivo u ravnim grobovima, iako incineracijom, u Gorenjskoj, u svetolucijskoj skupini, od biritualnog pokapanja u Notranjskoj, kao i od skeletnih grobova u plemenskim tumulima u Dolenjskoj. Ponovno oživljeni način pokapanja pod tumulima obilježava ujedno i početak grupe, iako se pokapanje incineracijom u ravnim grobovima, adekvatno onome kulture polja sa žarama, nastavlja sporadično i dalje. To su već spominjani ravni grobovi na Lepi ravni pod Poštelom (7 grobova), u Šempetru kod Celja (6 grobova) i nekropola na Rifniku (preko 200 grobova).[245] Način pokapanja pod tumulima je od poodmaklog 8. stoljeća pojava karakteristična na širem području istočno i južno od Alpa, a ona se može dovesti u vezu s ekonomsko-društvenim razvojem tog vremena, a nikako s nekim korjenitim etničkim promjenama. Svi tumuli grupe imaju obilježje pojedinačnog pokopa, tj. oni ne predstavljaju plemenske tumule kao što su to oni u Dolenjskoj ili na Glasincu. Tumuli uglavnom sadrže 1—2 groba, u iznimnim slučajevima do 5 grobova, kao, npr., »kneževski« tumulus IV iz Kaptola. O konstrukciji tumula u slovenskoj Štajerskoj imamo oskudne

---

[243] S. Gabrovec, 1975b, 59.

[244] B. Teržan, 1978a, 65 i d.

[245] Lepa ravan: S. Pahič, 1974, 35 i d. — Šempeter kod Celja: V. Kolšek, 1977, 29, tab. 30, P1, P2; 31, P3– P6. — Rifnik: F. Kovačič, 1905, 69 i d. F. Stare, 1951, 185 i d. — A. Bolta, 1956, 259 i d., tab. 1—20. — Isti, 1972, 435 i d., tab. 1—3. — Isti, 1981, tab. 12, 9; 17, 3; 18, 5. — Pretežan dio materijala s Rifnika nije objavljen, čuva ga Naturhistorisches Museum, Wien.

podatke, jer su oni gotovo svi istraživani krajem prošlog ili početkom ovog stoljeća,[246] ali se na osnovi preostalih zabilješki može zaključiti da su bili isključivo zemljani i da su sadržavali uglavnom jedan centralni grob. I ostali tumuli s područja grupe su zemljani, bez ikakve kamene arhitekture u odnosu na konstrukciju tumula, ali ne i samog groba.

Nekropole se razlikuju po broju tumula. U Štajerskoj su najbrojnije u Legnu i Pivoli, oko 60 tumula, pod Poštelom oko 50, zatim slijede one u Novinama s 10 i u Spodnjem Podložu 5; ostali su pojedinačni tumuli ili se danas više ne može odrediti njihov broj (npr., u Gornjoj Radgoni, Benediktu i Hardeku). U srednjoj Podravini su također pojedinačni tumuli u Martijancu i onaj u Jalžabetu, a u Međimurju nekropola kod Goričana je sadržavala oko 30 tumula, u Turčišću—Dvorišću svega nekoliko, u Kaptolu ih je istraženo 14. Kod većine navedenih nekropola otkriveno je u blizini naselje. Veličina tumula varira od vrlo velikih, kakav je neistraženi tumulus u Jalžabetu s preko 70 m promjera i 8 m visine, te »kneževski« tumulus u Martijancu s približno 50 m promjera i 2 m visine, do onih srednje veličine prosječno 15—25 m, ponekad i 30 m promjera. Najviše većih tumula ima nekropola u Pivoli, ali i oni ne prelaze promjer od 30 m. Oko 30 m iznosi promjer tumula u Gornjoj Radgoni i jednog u Goričanu. Pod Poštelom najveći tumulus ima cca 20 m promjera, a isto tako i tumulus 1 u Goričanu, ostali su u obje nekropole manji, između 8—10 m, neki su sniženi, čak, do 1 m visine i niže. U Kaptolu je prosječna veličina tumula oko 15 m promjera, sačuvana visina cca 1 m. Od te mjere u Kaptolu ne odstupaju ni tumuli koje bismo mogli nazvati »kneževskim«, kao što su to tumuli IV i X.

Što se tiče tipa samih grobova u tumulima, S. Pahič razlikuje u Štajerskoj tri skupine:[247] običan pokop s paljevinom na razini okolnog tla, rjeđe u manjoj udubini, i to na samom mjestu spaljivanja (Poštela, Pivola, Novine), grob s paljevinom obložen kamenjem, i to različitih oblika i dimenzija, većinom kružan (Legen, Poštela), te grob s arhitekturom od suhozida dosad ustanovljen pod Poštelom i u Pivoli, i to pravokutnog ili nepravilnog oblika. Oivičavanje groba kamenom, tj. prsten od kamena suhozida oko groba, ne može se smatrati konstrukcijom samog tumula ono ima prvenstveno religiozno značenje. Ni jedan dosad istraženi tumulus na području grupe nije imao na rubu kameni vijenac, odnosno kameno jezgro. U tumulima Štajerske je ostatak kostiju od kremacije bio većinom položen u žaru, rijetko na samu zemlju, iako nam za to nedostaju precizni podaci. Potpuniju dokumentaciju pružaju suvremena istraživanja u sjevernoj Hrvatskoj. U Goričanu i Turčišću—Dvorišću grob se nalazio na razini okolnog terena, obično u centru tumulusa, gotovo uvijek na mjestu same

[246] Za podatke o tumulima cf. S. Pahič, 1973, 530 i d.
[247] S. Pahič, 1973, 533.

kremacije ili pokraj nje, nije imao kamenu konstrukciju, a paljevina s ostacima kostiju prilagana je u središte tumulusa, uz ostale priloge, u zemljanu jamicu ili razasuta. Prilozi keramičkih posuda nisu nikad imali funkciju žare, a ta pojava preteže i u ravnim grobovima u svetolucijskoj skupini. Iznimno je u Goričanu u tumulusu XII paljevina bila položena u brončani kotlić. Grobovi u kaptolskim tumulima, poput nekih u Štajerskoj, bili su okruženi konstrukcijom suhozida većinom od kamenja-oblutaka, iznimno i lomljenog kamenja, obično nepravilno pravokutnog ili zaobljenog oblika. Unutar takve konstrukcije bilo je u Kaptolu ponekad i više od jednog groba, a neki od tih grobova bili su još posebno obloženi kamenim oblucima, npr., »kneževski« grob 1 u tumulusu IV. Unutrašnjost arhitekture groba u Kaptolu obično je ispunjena garom i pepelom, a kremirane kosti polagane su u žaru. I u Kaptolu je kremacija katkad vršena u samom tumulu. Zanimljiva je u tumulusu I konstrukcija pravokutnog rova dimenzija 5 × 6 m, dubine 0,90 m, širine 0,50 m s ulaznim otvorom na jednoj strani, oivičenog suhozidom od oblutaka a ispunjenog ugljenom od hrasta i bukve, u kojem nije nađen grob, već samo ulomci keramike od razbijenih posuda, vjerojatno prigodom pogrebnog obreda.[248] Ova konstrukcija u tumulusu, koji nije grobni, mogla bi se tumačiti kao mjesto rituala pri sahrani, pri čemu je paljenje drva, složenog u pravokutni rov, imalo zasad neobjašnjiv značaj, to tim više jer su gotovo svi grobovi ležali na sloju ugljena i pepela. U Kaptolu u tumulusu XII dva su groba bila pokrivena zajedničkim popločanim kamenim oblucima, što znači da je pokop oba muška groba ratnika bio istovremen. Martijanečki tumulus je sadržavao, pak, grobnu komoru od lomljenog pješčanog kamena, pravokutnog oblika, stranica dužine 4 m s paljevinom u žari, te pokraj groba spalište,[249] poput tumula pod Poštelom i u Pivoli. Tumuli s više grobova, kao oni u Kaptolu, sadrže uglavnom istovremene pokope, tj. u njima je zakopana samo jedna generacija. U svim grobovima na području grupe ustanovljeni su i ulomci keramike koji potječu od običaja razbijanja posuda prigodom pogrebnog obreda.

Ravni grobovi se po tipološkom obilježju ni u čemu ne razlikuju od onih mlađe kulture polja sa žarama, kako onih tipa Ruše u Štajerskoj,[250] Ljubljana u Dolenjskoj[251] tako i onih tipa Ozalj,[252] Krupače i Trešćerovac[253] u Pokuplju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. U Pošteli na Lepi ravni grobovi u ne dubokoj jami sadržavali su žaru s ostacima kremacije, a bili su pretežno pokriveni kamenim pločama.[254] Svih 6 grobova unutar antičke

---

[248] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 187 i d., sl. 2.
[249] K. Vinski-Gasparini, 1961, prilog B.
[250] H. Müller-Karpe, 1959, 115 i d.
[251] S. Gabrovec, 1973, 338 i d. sa svom literaturom o nekropoli u Ljubljani.
[252] D. Balen-Letunić, 1981, 11 i d.
[253] K. Vinski-Gasparini, 1973, 154 i d. — Isti, 1983, 583 i d.
[254] S. Pahič, 1974, 35 i d.

nekropole u Šempetru[255] imali su na dnu jame ostatke paljevine, te žaru s kremiranim kostima; jedan grob bio je pokriven kamenim oblucima. Ista obilježja ponavljaju se i u nekropoli u Rifniku.[256] F. Stare navodi iz Rifnika još i grob bez žare s kremacijom položenom na dnu jame.[257] Svi ovi ravni grobovi odraz su ne samo kulturne nego i etničke tradicije kulture polja sa žarama, kao odraz življa koji je nastavio pokapanje po starim običajima, iako uz primjenu novih zasada u materijalnoj kulturi specifičnih za početak starijeg željeznog doba na jugoistočnoalpskom prostoru.

Navedeni podaci o tipu grobova pod tumulima i načinu pokapanja u osnovnim se crtama mogu pratiti i u istočnoalpskom halštatskom krugu na tumulima grupe u dolini rijeke Solbe, tj. grupe Wies-Kleinklein (npr., u Kleinkleinu)[258] u austrijskoj Štajerskoj i grupe Kalenderberg, kako u Austriji (Gemeinlebarn),[259] tako i u zapadnoj Mađarskoj (Sopron i tumuli u županijama Vás, Veszprém i Somogy),[260] te u jugozapadnoj Slovačkoj (Nové Košariská),[261] samo što su tu ponekad konstrukcije grobne komore građene od drveta. Unutar nekropola tumula u dolini rijeke Solbe (grupe s približno 685 manjih i 15 vrlo velikih grobnih humaka), kojima pripadaju i »kneževski« grobovi u Kleinkleinu, poneki vrlo veliki tumuli odlikuju se monumentalnom konstrukcijom grobnih komora s aneksima poput dromosa,[262] što je unutar grupe Martijanec—Kaptol evidentirano samo u jednom primjerku (Šešče kod Celja), a ona uglavnom ne poznaje ni način pokapanja pod manjim tumulima sa žarom u iskopanoj jami, koje je C. Dobiat, unutar grupe u dolini rijeke Solbe, izdvojio kao najstariji horizont.[263] Jedina sličnost ovakvom načinu pokopa bio bi ukopani grob 6 na Lepi ravni, koji se vodi kao ravan grob s naknadno podignutim tumulusom 10, iako su oni, izgleda, istovremeni.[264] Među tumulima u slovenskoj Štajerskoj i sjevernoj Hrvatskoj veliki tumuli, osim neistraženog u Jalžabetu,[265] nisu oznaka »kneževskih« tumula, jer su ovi potonji redovito manjih dimenzija i ne prelaze promjer od 25 m, osim martijanečkog, dok su neki veći sadržavali vrlo skromne grobove. To znači da se na osnovi veličine tumula ne mogu stvarati neka sociološka ili društveno-ekonomska zapažanja.

Postavlja se pitanje kako se može objasniti pojava tumula početkom starijeg halštata na području na kojemu je bila duboko ukorijenjena kultura

---

[255] V. Kolšek, 1977, 29 i d., tab. 30, 1—10; 31, 1—10.
[256] Cf. ovdje bilj. 26 i 245.
[257] F. Stare, 1951, 185, 190.
[258] C. Dobiat, 1978/79, 57 i d. — Isti, 1980, passim, — Isti, 1981a, 185 i d.
[259] A. Dungel i J. Szombathy, 1887, 49 i d. — R. Pittioni, 1954, 572 i d., 580.
[260] S. Gallus, 1934, passim. — J. Lázár, 1955, 202 i d. — E. Patek, 1976, 36 i d. — Isti, 1981, 93 i d.
[261] M. Pichlerová, 1969, passim.
[262] C. Dobiat, 1981a, 187, sl. 2.
[263] C. Dobiat, 1981a, 192.
[264] S. Pahič, 1974, 39, sl. 7.
[265] K. Vinski-Gasparini, 1978, 138 i d., sl. 7.

polja sa žarama sa svojim specifičnim ravnim žarnim grobovima, što se naročito odnosi na Štajersku, Međimurje i savsko-dravsko međuriječje. Na to nam teško odgovor mogu dati tumuli s incineracijom eneolitika i ranog brončanog doba na zapadnom i centralnobalkanskom prostoru.[266] Na Glasincu od ranog brončanog doba postoji kontinuitet, ali s inhumacijom pod tumulima, dok se incineracija javlja u manjem broju, i to tek kasnije od vremena starijeg željeznog doba i dalje.[267] Od srednje bronce preteže inhumacija pod tumulima, naročito na području rasprostiranja kulture grobnih humaka. Samo nalazište Hallstatt poznaje također pokapanje pod tumulima, ali ono je biritualno. U Dolenjskoj plemenski tumuli s inhumacijom odraz su utjecaja s glasinačkog kulturnog kruga, što se ne bi moglo ustvrditi i za tumule grupe Martijanec—Kaptol, koji sadrže isključivo incineraciju s pojedinačnim pokopima. Iako se u materijalnoj kulturi, naročito u srednjoj Slavoniji, mogu pratiti utjecaji s juga, i to s istočnog Sredozemlja, a u manjoj mjeri iz Donje Doline i Glasinca, te na ornamentici keramike i s istoka, ipak se pretežan njezin dio vezuje za istočnoalpski kulturni krug. Tu po svoj prilici moramo tražiti, već i s obzirom na analogan način pokapanja, ishodište, tj. pravac odakle su mogli doći impulsi za primjenu pokapanja pod tumulima s pojedinačnim grobovima.

EKONOMIKA

Saznanja o ekonomici grupe su dosta skučena, pa se ovdje moramo ograničiti samo na sumaran prikaz. To je posljedica i činjenice da su naseobinski kompleksi u većem broju istraživani u vrijeme kada se njoj još nije posvećivala dovoljna pažnja, a i novija istraživanja nisu u tom smislu pružila zadovoljavajuće rezultate. Svakako su gradine sa svojim kompleksom bedema i dvoprostornih nastambi, kao i društveni poredak, uvjetovali i razvijeniju ekonomiku. Zemljoradnja sa svojom primitivnom tehnikom obrade zemlje nije mogla zadovoljiti ekonomske potrebe jasno diferencirane i raščlanjene društvene zajednice. Ona je doduše prisutna, pogotovo gajenje žitarica, kao važna komponenta prehrane, ali nije predstavljala značajniju ekonomsku podlogu populacije. Može se pretpostaviti da je uzgajan, također, i lan, konoplja, a iskorištava se i vuna; prizore tkanja, koje se smatralo istaknutom djelatnošću, a bilo je privilegij žena, zorno ilustriraju prikazi na keramičkim posudama iz Soprona.

Stočarstvo je bilo mnogo jače zastupljeno, pogotovo uzme li se u obzir da su gotovo sva naselja smještena na visinskim gorovitim predjelima,

---

[266] A. Benac, 1979, 15 i d. — M. Garašanin, 1979, 1 i d.
[267] A. Benac i B. Čović, 1956, 8—24. — Isti, 1957, 6—25.

što je logično moralo više pogodovati stočarstvu nego zemljoradnji. Od pripitomljenih životinjskih vrsta prednost je imao u prvom redu konj, a zatim i rogata marva: goveda, naročito bik, ovce, koze, svinje, te u nešto manjoj mjeri pas. Predstave bika, kao i jelena, pretežno u vidu protoma na grobnoj keramici imale su važnu ulogu u religioznom poimanju čovjeka tog vremena. Konj je pod utjecajem tračkokimerijskih nomada predstavljao sada ne samo oznaku dostojanstva nego je usko povezan i sa svim manifestacijama društvenog života. Njegovo prisustvo u vrijeme kulture polja sa žarama bilo je zanemarivo, nalazi žvala su tada vrlo rijetki (jedino, npr., u ostavi s lokaliteta Pričac u Slavoniji, datiranoj u 12. stoljeće).[268] Konjska oprema tračkokimerijskog obilježja utvrđena je u velikom broju ratničkih grobova. Konj je bio vrlo važan činilac pri primjeni tehnike ratovanja i usko je povezan s vladajućim slojem, što iscrpno dokumentiraju figuralne predstave na brončanim situlama, doduše mlađe i ne s područja grupe, ali sa susjednog jugoistočno i istočnoalpskog prostora. Po svoj prilici je i u trgovini konj također igrao značajnu ulogu. Osim stočarstva, prisutan je u znatnoj mjeri i lov, povezan u prvom redu s vladajućim slojem.

Međutim, najvažnije grane privrede bile su prvenstveno metalurgija (zbog bogatstva željezne sirovine i njezine proizvodnje), te trgovina, koje su, kao visokoakumulativne djelatnosti, odgovarale društvenom uređenju populacije starijeg halštata. Tome su na području grupe, naročito u Štajerskoj, pogodovale geomorfološke karakteristike tla. Poznato je rudno bogatstvo tog područja, naročito Pohorja, koje obiluje bakrom, olovom, kositrom, te željeznim rudama (smeđi i crveni željezni kamen). Podatke o vrstama i lokalitetima nalaza ruda na Pohorju sakupila je B. Teržan, pa za detaljniji uvid upućujemo na taj tekst.[269] Obrada bronce i metalurški postupci obrade željeza su na osnovi nalaza potvrđeni već na samom početku grupe i nesumnjivo su domaćeg porijekla. Podsjećamo u prvom redu na nalaze talionice peći i kalupa za lijevanje, otkrivenih u naselju Sv. Petar Ludbreški iz vremena horizonta 1 grupe, tj. samog njezinog početka, uz ostatke željezne drozge u jamama tog naselja, a ona se pojavljuje i na gradinskim naseljima, npr., u Pošteli. Metalurgija i obrada kovinskih izrađevina bile su jedna od komponenata koja je potakla ekspanziju kulturnih središta i doprinijela dosta širokom arealu njihovog rasprostiranja. Metalne izrađevine bile su predmet brojnih razmjena i trgovine, pri čemu su ljevački produkti prebacivani iz jedne regije u drugu i na udaljenije distance, pa su se tako elementi materijalne kulture s područja različitih kulturnih grupa, potaknuti trgovinom, brzo širili i međusobno utjecali.

Vrlo važna bila je trgovina, po svoj prilici i dominantna komponenta ekonomike, kojom je upravljao vladajući sloj. Njezinu sigurnost obezbjeđi-

---

[268] K. Vinski-Gasparini, 1973, 98 i d., tab. 72, 10.
[269] B. Teržan, 1983, 51 i d.

vala su utvrđena naselja i gradine, koje su većinom bile smještene na strateški važnim položajima; tako je, npr., Poštela imala pregled nad cijelim Dravskim poljem sve do Ptuja i brežuljaka Haloza. Trgovina se odvijala i s udaljenijim krajevima, o čemu nam svjedoče importi i kulturni utjecaji što su s njome išli uporedo. Dopirala je od istočnog Sredozemlja, tj. Grčke, donjeg Podunavlja (veze s područjem Basarabi-kulture) do zapadnog Sredozemlja, sjeverne Italije (veze, iako slabije, s kulturom Este), sjeverozapadnog Balkana (Donja Dolina, Glasinac), a naročito s obližnjim susjednim oblastima jugoistočno i istočnoalpskog područja, npr., s Dolenjskom, svetolucijskom skupinom, područjem u dolini rijeke Solbe i Kalenderberg-grupe, sve do sjeverozapadne Panonije (Sopron). Glavne komunikacije veza istok-zapad bile su Dunav, Sava, Drava i Mura sa svojim porječjima, kao i alpski putovi u pravcu sjevera i jugozapada, što ih je kasnije i rimska civilizacija usvojila za svoje osnovne prometnice. Putujući ljevači i majstori su, čini se, manje prisutni na području grupe Martijanec—Kaptol, jer ondje spomenici situlske umjetnosti tipa Kleinklein-Sesto Calende u potpunosti nedostaju. Svakako se mora razlikovati direktni import (npr., grčko-ilirski i korintski šljemovi) od stranih utjecaja koji su dospjeli kao rezultat međusobnih dodira, prvenstveno trgovinom, a te su onda domaći majstori primjenjivali na vlastitim izrađevinama, kao što su to, npr., motivi meandra i spirale, ili pojedini oblici fibula.

Svi ovi pokazatelji, koje nam pruža raspoloživi fundus, nisu u pomanjkanju bližih podataka potpuni, ali oni, ipak, ilustriraju raznovrsnu i razgranatu ekonomiku grupe, a nju je uvjetovala slojevita društvena struktura na čelu sa vladajućim slojem.

DUHOVNA KULTURA

Jedan od bitnih čimbenika u okvirima duhovne kulture je svakako umjetnost, ali u prethistorijskom smislu, kroz koju je čovjek izražavao ne samo svoj stupanj kulture već i svoje poimanje o svijetu u kojem je živio, o društvenim odnosima i religioznim shvaćanjima, a kroz tu umjetnost sagledavamo i njegove veze sa susjednim i daljim oblastima s kojima je dolazio u dodir i njima je ili predavao dio svoje kulturne baštine, ili je od njih poprimao. Ako umjetnost vrednujemo s aspekta grupe Martijanec—Kaptol, onda moramo odmah naglasiti da je ona usmjerena pretežno k umjetnom obrtu i da viših umjetničkih dostignuća, kao što je to situlska umjetnost, ovdje za sada nemamo. Odrazi situlske umjetnosti tipa Kleinklein-Sesto Calende,[270] ili umjetnosti tipa Sopron,[271] obje s kulturno

[270] Cf. ovdje bilj. 97.
[271] S. Gallus, 1934, passim. — E. Patek, 1976, 36 i d. — Isti, 1981, 93 i d.

srodnog područja, nju nisu dosegli. Umjetničko izražavanje unutar grupe je uglavnom dvojako: ili geometrizirano i apstraktno ili figuralno naturalističko, ali ne antropomorfno, već teriomorfno i ne u smislu pričanja nekog sadržaja na povezanim prizorima. Impulsi koji su doprinijeli stvaranju umjetnosti grupe su viševrsni: ili su to poticaji tradicije iz okvira kulture polja sa žarama, ili su to impulsi iz istočnog Sredozemlja, ili, pak, iz Podunavlja, iako se ne smiju isključiti, pogotovo što se tiče oblika fibula, i utjecaji s ostalog jugoistočno i istočnoalpskog prostora, sjeverne Italije i zapadnog Balkana. Međutim, kako ne bismo zapali ponovo u tipologiju, naročito što se tiče fibula, ovdje ćemo se ograničiti uglavnom na manifestacije umjetnog obrta ne s tipološkog aspekta, već samog sadržaja.

Kultura polja sa žarama ima dobro fiksiran repertoar figuralnih predstava, uglavnom sa sadržajem kultno-religiozne simbolike. To su većinom predstave ptica, goveda, sunčanog koluta i sunčane barke, razni privjesci sa sadržajem religiozne simbolike,[272] te shematski oblikovani antropomorfni prikazi, ili samostalne plastike. Tako je, npr., zanimljiva mala naturalistički oblikovana brončana plastika-privjesak bika iz ostave Poljanci I (Ha A1),[273] stilski srodna s plastikom bika na keramici grupe. Urezana shematska ljudska predstava na keramici iz Trešćerovca (Ha B2)[274] ima odgovarajuće primjere u slabo rađenoj plastici iz Ptuja,[275] Maribora,[276] Ormoža[277] i s Brinjeve gore,[278] iz završnog razdoblja kulture polja sa žarama. S pojavom halštatske kulture na području grupe nastavlja se dalje tradicija oblikovanja zoomorfnih predstava, baš kao i keramičkih oblika, dok se prikazivanje ljudske figure gubi, za razliku od njegove prisutnosti u teritorijalno i kulturno bliskom Kleinkleinu ili Sopronu.

Situle koje su dosad otkrivene na području grupe u najužoj su vezi s tradicijom kulture polja sa žarama. Situla iz Martijanca[279] i ona iz Kaptola[280] ukrašene su u tipičnoj tehnici iskucavanja točkica i okruglih izbočina kulture polja sa žarama s geometrijskim motivima i nemaju bližih dodira sa situlama tipa Kleinklein iz austrijske Štajerske iz posljednjih desetljeća 7. stoljeća. Ove potonje situle i ciste, iako rađene u tehnici i s pojedinim motivima kasnog brončanog doba, ukrašene su antropomorfnim prikazima sa sadržajem priče kultno-religioznog obilježja pod utjecajem kasnogeometrijskih, odnosno arhajskih, grčkih uzora.[281] Porijeklo situla grupe

---

[272] G. Kossack, 1954, passim.
[273] K. Vinski-Gasparini, 1973, 86 i d., tab. 48, 22.
[274] K. Vinski-Gasparini, 1983, 583 i d., sl. 37, 14, bilj. 189 (sa starijom literaturom).
[275] J. Korošec, 1951, 73.
[276] H. Müller-Karpe, 1959, tab. 120, 45.
[277] B. Perc, 1962, 202 i d.
[278] S. Pahič, 1981, 107, sl. 26.
[279] K. Vinski-Gasparini, 1961, tab. 8, 1—21.
[280] V. Vejvoda i I. Mirnik, 1971, 197.
[281] W. Schmid, 1933, 228 i d., sl. 9—10c, 18—23. — C. Dobiat, 1978/79, 57 i d. — Isti, 1980, tab. A 3, A 4, A 6, A7—A 9. O. H. Frey, 1969, 68 i d. — S. Gabrovec, 1984, 41, 46 i d.

Martijanec—Kaptol moramo pripisati obilježjima podunavskog radioničkog kruga i one vremenski pripadaju drugoj polovici 7. stoljeća. Prikazi u smislu povezanih scena-priča na području grupe zasad još nisu otkriveni, a isto tako ni oni antropomorfni. Drugim riječima, grupa ne poznaje situlsku umjetnost, ni onu klasičnu utjecanu etruščansko-orijentalizirajućim motivima poput primjeraka u Dolenjskoj i južno od Alpa, što nije neobično s obzirom na to da se ona ondje javlja u vrijeme kad grupa Martijanec—Kaptol prestaje živjeti, ali isto tako ni onu stariju tipa Kleinklein-Sesto Calende.

Plastika ptice, zapravo patke, prikazana naturalistički na keramici, kao što je to primjerak iz Turčišća—Dvorišća, također je u najužoj vezi s tradicijom kulture polja sa žarama. Fibule s patkom na luku s koštanom oblogom i bez nje susrećemo i u Italiji u krugu Este[282] u 7. i u početku 6. stoljeća, što govori o dugoj tradiciji ove simbolike koja se zadržala ne samo na panonskom prostoru i njegovom zapadnom rubu[283] već i jugoistočno i južno od Alpa.

Od teriomorfne simbolike javlja se često bik, jelen, te konj. O porijeklu tog ukrasa i njegovom rasprostiranju bilo je riječi prilikom prikaza horizonta 2, pa upućujemo na taj tekst. Naglasili bismo samo da su naturalističke teriomorfne predstave na keramici u vrijeme starijeg halštata, i to ili prikazi samo protoma bovida, ili s funkcijom ručke kao cijele plastike, uglavnom u drugoj polovici 7. i u prvoj polovici 6. stoljeća vezane pretežno za istočno i jugoistočnoalpski prostor. A. Siegfried-Weiss poticaje za primjenu oblikovanja protoma ne vezuje samo za tradiciju kulture polja sa žarama, već ih lokalizira i na prostoru Sredozemlja, uključivši kako Italiju, tako i Grčku.[284] Pojava askosa u Goričanu i Kaptolu može se, također, dovesti u vezu s tradicijom egejskih askosa. Stilizirani i donekle apstraktno oblikovani protomi životinja na keramici, posebno ručkama, mladi su i oni se javljaju pri završetku horizonta 3. Svakako su teriomorfni protomi imali značenje u kultnom obredu, jer se javljaju uglavnom na grobnoj keramici, vezanom za predstave solarnog kulta (jelen, bik) i zagrobnog života. Kakav su sadržaj imale ove kultne predstave u odnosu na smisao života i smrti, zasad je teško sagledati, ali je sigurno da je simbol bika i jelena igrao važnu ulogu u poimanju čovjeka tog vremena.[285]

Tehnika kojom je ornamentirana keramika grupe jest žlijebljenje ili oslikavanje, što se bitno razlikuje od urezane ili ugrebene tehnike kulture polja sa žarama, iako i ovu možemo u iznimnim slučajevima pratiti na keramici horizonta 1. Meandar je izveden na crvenoj podlozi slikarskom tehnikom grafitom s aplikacijama kositra ili olova, iznimno bronce,

---

[282] H. Müller-Karpe, 1959, tab. 101 B. — O. H. Frey, 1969, 25, 97, tab. 22, 21, 22.
[283] Ć. Truhelka, 1904a, tab. 42, 12—24.
[284] A. Siegfried-Weiss, 1979, 53 i d.
[285] G. Kossack, 1954, 56 i d., tab. 26 (karta rasprostiranja).

koncipiran je pretežno koncentrično i koso, često sa, prema unutra, uvijenim kukama i on je omiljen motiv na keramici kako jugoistočno, tako i istočnoalpskog područja u vrijeme starijeg halštata. Rađen je gotovo uvijek maštovito sigurnom rukom umjetnika u preciznoj izvedbi i može se smatrati izrazom zavidnog slikarskog dostignuća tog vremena. O porijeklu i rasprostiranju motiva meandra opširnije smo raspravljali unutar kronologije, pa te podatke ne ponavljamo. Istakli bismo stanovište O. H. Freya[286] da je koncepcija meandra kakav se javlja na jugoistočnom i istočnoalpskom prostoru srodnija s koncepcijom orijentalizirajućeg meandra 7. stoljeća u Grčkoj, nego s meandrom po shemi tekućim u sjevernoj Italiji. On smatra da su impulsi za koso koncipiran meandar, često sa, prema unutra, uvijenim kukama, čiji su najzorniji predstavnici obje žare iz Martijanca,[287] dospjeli u jugoistočno i istočnoalpski krug iz Grčke, i to ili možda indirektno preko Apulije i Etrurije, ili najvjerojatnije direktno sredozemnim morskim putem preko Jadrana.

Također je važan i čest ornamentalni motiv spirala, i to viseća antitetična ili tekuća, izvedena žlijebljenjem ili slikarskom tehnikom bojenja grafitom na crvenoj podlozi, ili pak ona tekuća u nizu žlijebljenjem, a ponekad i žigosanjem. Antitetična i tekuća spirala raširene su na cijelom jugoistočno i istočnoalpskom prostoru. Njezino porijeklo J. Dular i A. Siegfried-Weiss dovode u vezu s prodorom grupe Basarabi iz podunavsko-karpatskog bazena prema zapadu u srednje Podunavlje (bosutska grupa) za vrijeme tračkokimerijskog prodora, odakle je Savom, Dravom i Murom dosegla jugozapadni rub panonske nizine, te jugoistočno i istočnoalpski kulturni krug.[288]

Ostali ornamenti na keramici, bilo viseći trokuti, pretežno u tehnici bojenja, ali i žlijebljenja, bilo kružni žlijebljeni ornamenti u različitim kombinacijama, a podsjećaju na motiv sunčanog koluta, vode porijeklo iz širokog srodnog repertoara ornamentike kulture polja sa žarama. Tu je na tradiciji starih motiva primijenjena nova tehnika izvedbe, što ilustrira asimilaciju postojeće tradicije s novim zasadama, pojavu koja logično proizlazi iz činjenice da kultura polja sa žarama u drugoj polovici 8. stoljeća još traje, naročito u Štajerskoj, u vrijeme kad se formiraju počeci grupe.

Teže od praćenja umjetnosti jest sagledavanje religioznih poimanja o ovozemaljskom i zagrobnom životu čovjeka tog vremena unutar grupe. Situlska umjetnost sa svojim figuralnim scenama kultno-religioznog sadržaja u potpunosti nam na tom području nedostaje. Predstave protoma jelena imale su po svoj prilici apotropejsku moć i one, kao i sunčani kolut na keramici, govore o prisutnosti solarnog kulta preuzetog vjerojatno od

---

[286] O. H. Frey, 1969, 72 i d., sl. 40 (karta rasprostiranja).
[287] K. Vinski-Gasparini, 1961, tab. 5; 6.
[288] Cf. ovdje bilj. 178.

kulture polja sa žarama, odnosno grčkog kulta Apolona Homerovog vremena. Protomi bikovskih glava, što nadvisuju trbuh posude, okrenuti prema vani, kao i plastika bika, ne samo da su umjetnička dostignuća sa svojim naturalističkim prikazima nego su te predstave igrale važnu ulogu kao simboli kultnog značenja, budući da su otkriveni uglavnom u grobovima, na svom jugoistočno i istočnoalpskom prostoru, uključivši i sam Hallstatt. Uz spomenutu tradiciju kulture polja sa žarama za njihovu pojavu na navedenom području moramo uzeti u obzir i poticaje iz istočnog Sredozemlja, tj. Egeje, a nikako iz Etrurije, odnosno Italije.[289]

Kameni prsten oko tumula nije poznat grupi Martijanec—Kaptol i on je karakteristika tumulskog sahranjivanja kod Ilira.[290] Okruživanje groba kamenim oblucima je, međutim, često i ono je imalo za svrhu ili zaštitu živog čovjeka od negativnih utjecaja zagrobnog svijeta ili, pak, zaštitu posvećenog mjesta, odnosno samog pokojnika, od utjecaja vanjskog svijeta, a to je sve zaštita od negativnog htonskog djelovanja.[291] Razbijanje keramičkih posuda prigodom pokopa susrećemo gotovo u svim tumulima grupe. Oni su ustanovljeni ili u nasipu tumula ili iznad i oko groba ili u samom grobu. Ta je pojava vezana za libacije i ostavljanje popudbine umrlome, a tipična je ne samo za sve ilirsko područje[292] već nju poznaje isto tako i kultura polja sa žarama — naročito je značajna za virovitičku grupu.[293] Umatanje oružja u tkaninu, i to željeznih kopalja i sjekira (Kaptol, Goričan) imalo je također apotropejsku namjenu.

Prinošenje ljudske žrtve zabilježeno je samo u jednom slučaju, i to u naselju u Sv. Petru Ludbreškom. U jami 20 ljevkastog oblika, izvan nivoa kuća, otkriveni su na dnu jame u sloju pepela ognjište od gline, četiri velika ognjišna potpornja sa završecima poput roga, mnoštvo ulomaka keramike, među njima i ćup s plastičnim ukrasom meandra, te ljudski skelet u sjedećem položaju kraj ognjišta. Ova inhumacija odudara od uvriježenog načina sahranjivanja kremacijom. Pokop inhumacijom u jami u okviru naselja govori sam po sebi o pojavi žrtvovanja. Jama je bila zatrpana slojem vrlo nabijene zemlje. Ovakav način žrtvovanja valja razlikovati od pojave pokapanja u samom naselju, ili ispod kuća, kao u Donjoj Dolini, jer oni imaju sasvim različit sadržaj. U Sv. Petru Ludbreškom se radi po svoj prilici o ljudskoj žrtvi kultnog obilježja, prinesenoj ili nekom domaćem božanstvu, zaštitniku kućnog ognjišta, ili sa svrhom zaštite naselja od uroka i utjecaja zlih sila, ili pak sa svrhom da se otkloni neka opasnost koja je prijetila naselju. O žrtvovanju neprijatelja ne može biti govora jer on ne bi bio

---

289 A. Siefried-Weiss, 1979, 53.
290 A. Benac, 1984, 137 i d.
291 A. Benac, 1984, 142 i d.
292 A. Benac, 1984, 144.
293 K. Vinski-Gasparini, 1983, 558.

pokopan uz kućno ognjište. Ova pojava ljudskog žrtvovanja je jedina dosad zapažena na području grupe, iako je na ilirskom prostoru u više mahova uočena.[294]

DRUŠTVENI ODNOSI

U vrijeme kulture polja sa žarama nagli uspon metalurške djelatnosti i s njime u vezi trgovine imao je za posljedicu akumuliranje materijalnih vrijednosti u krugu uže zajednice ili pojedinca, a manje u krugu rodovske zajednice. Visokoakumulativne djelatnosti, kao što su metalurgija i trgovina, u to vrijeme dovode do vertikalnog raslojavanja društva u kojemu se već očituju hijerarhijske razlike. Ove društvene razlike rezultiraju izdvajanjem određenog sloja populacije kao nosioca vlasti u društvenom poretku. U tako koncipiranom društvu, s već naznačenim prisustvom vladajućeg sloja, razvija se i izvjesna militantna komponenta, ali više u smislu vojne vještine vezane za šire slojeve populacije, o čemu svjedoči brojno oružje, i to prvenstveno mačevi, te zaštitna oprema ratnika u ostavama kulture polja sa žarama. To upućuje i na društvenu strukturu u kojoj je vojna aktivnost dolazila do vidnog izražaja, što je predstavljalo preduvjet za kasniji društveni razvoj tijekom starijeg halštata.

Razvitak rodovskog društva pri kraju kulture polja sa žarama dosegao je svoju kulminaciju koja je logično morala dovesti do novih zasada. Krajem 8. i početkom 7. stoljeća u okvirima grupe naglo se počeo izdvajati vodeći vojni sloj, koji je sigurno bio nosilac i ekonomske moći, što je rezultiralo nastajanjem vojne aristokracije, a ta je početkom horizonta 2 došla do punog izražaja. U horizontu 1 još je, kako u materijalnoj kulturi, tako po svoj prilici i u društvenoj strukturi, tradicija kulture polja sa žarama jaka, što najbolje iskazuju ravni grobovi i u tom horizontu još prisustvo mačeva. Dvije su komponente pospješile ovaj razvoj: šira upotreba željeza i ovladavanje vještinom njegove obrade, te tračkokimerijski prodor. Tračkokimerijski prodor je ubrzao razvoj vladajućeg vojnog sloja i formiranje novog društva i predao mu sada osnovnu oznaku njegovog statusa: konjsku opremu kao vanjski znak njegovog dostojanstva i moći. Halštatska kultura grupe ne predstavlja samo vrijeme brzog uspona trgovine s udaljenijim krajevima, nego i vrijeme društvene diferencijacije, koja se najbolje očituje u »kneževskim« pokopima u tumulima višeg aristokratskog sloja i nastajanjem utvrđenih gradina, od kojih je među najznačajnijima ona na Pošteli. Trgovina je prelazila prostrana područja. Povezanosti koju su ti »kneževski« centri imali s visokim civilizacijama mediteranskog svijeta bile su intenziv-

[294] A. Benac, 1984, 143.

ne, u čemu možemo vidjeti i poticaje za novo društveno uređenje. Sigurno je da je nosilac veza s mediteranskim svijetom bio vodeći sloj, što se najbolje očituje u sadržaju grobova. S. Gabrovec je već uočio da uz sve to ovaj sloj nije prešao granice pojedinih rodovskih zajednica; on, naime, nije bio čimbenik koji povezuje šire prostore, odnosno nadrodovske saveze i nije postao posrednik prijelaza u urbano društveno uređenje, kako se to zbilo u Grčkoj i u Italiji; on nije doveo do formiranja višerodovskog, odnosno nadrodovskog saveza i ostao je omeđen na pojedine skupine.[295]

Grobovi i naselja grupe jasno manifestiraju navedeno obilježje novog društvenog poretka. Ističu se »kneževski« grobovi u tumulima, kao što je to onaj u Gornjoj Radgoni, tumulus u Martijancu, te iz Kaptola grob 1 u tumulusu IV i grob 1 u tumulusu X. U najstarijem horizontu razvoja prisutan je još mač kao tradicija kulture polja sa žarama, npr., mač tipa Tachlovice u Gornjoj Radgoni, mač mahaira iz Legna[296] te drugi primjeri u austrijskoj Štajerskoj i u Koruškoj. Mač se kasnije u drugoj polovici 7. i u 6. stoljeću gubi, a na njegovom mjestu javljaju se željezna koplja i bojna sjekira u kombinaciji zajedno, i to obično 2 —3 koplja i 1 ili više sjekira. G. Kossack smatra da je to način borbe pojedinaca, a ne ratnika u zatvorenim falangama.[297] Ovakav način borbe dobro ilustrira, doduše mlađa, figuralno ukrašena pojasna kopča iz Vača u Dolenjskoj,[298] a adekvatan način borbe »kneza« na konju i uz njega borca pješaka kopljonoše karakterističan je i za područje grupe Martijanec—Kaptol. Zanimljivo je da Kaptolu teritorijalno bliska grupa Dalj u srednjem Podunavlju ne poznaje ovakvu kombinaciju naoružanja. Valja upozoriti još i na to da su dobro uređena i utvrđena naselja, naročito ona u Štajerskoj, pretpostavljala i čvrsto organiziranu društvenu zajednicu, čije je obilježje bila plemenska vojna aristokracija.

GENEZA GRUPE

Tijekom, odnosno u drugoj polovici 8. stoljeća, još za trajanja kulture polja sa žarama, manifestiraju se na mnogim lokalitetima nove pojave koje jasno pokazuju da moramo Ha B3-stupanj u vremenskom smislu i Ha C1-stupanj u kulturno-povijesnom smislu tretirati kao kronološki jednako vrijednu i alternativnu pojavu, što smo već na početku kronologije grupe istaknuli. Ova činjenica je od bitnog značaja za praćenje geneze grupe. Tu u prvom redu treba ukazati na ravne grobove s incineracijom pod Poštelom na

---

295 S. Gabrovec, 1984, 59 i d.

296 W. Schmid, 1934, 37 i d., sl. 7. H. Müller-Karpe, 1961, 80 i d., 66, 6 S. Pahič, 1966, 122 i d., tab. 3, 1. M. Strmčnik-Gulič, 1979, 101 i d., tab. 19, 2.

297 G. Kossack, 1956/57, 50.

298 Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Izložba, Padova, Ljubljana, Beč, Katalog, Ljubljana 1962, 101, tab. 35, br. 47. — F. Stare, Ob razstavi neznanih avtorjev, Naša sodobnost 10, Ljubljana 1962, prilog (u sredini).

položaju Lepa ravan i one iz Rifnika, koji počinju još u završno vrijeme kulture polja sa žarama, odnosno grupe Ruše u Štajerskoj za trajanja Ha B3-stupnja, na što naročito ukazuju bikonične žare podravskog tipa i specifična ugrebena ornamentika, uz pojavu novih obliku u keramici i metalu, npr., dvopetljastih fibula glatkog luka i onih sa čvorovima na luku, ili ranih igala s više glava. Rana dvopetljasta fibula prisutna je kako u najmladim grobovima grupe Ruše, grobovi 144 i 148,[299] tako i u ravnim grobovima, koje možemo označiti kao najstarije pojave unutar horizonta 1, npr., u grobu P2 u Šempetru ili one iz nekropole u Rifniku, te iz tumula u Legnu. Drugim riječima početak grupe Martijanec—Kaptol i završetak kulture polja sa žarama unutar Ha B3-stupnja se vremenski djelomično poklapaju. Nekropola s ravnim grobovima na Rifniku u prvoj polovici Ha B3-stupnja ispoljava još karakteristike kulture polja sa žarama (igle sa stožastom glavom) da bi u drugoj polovici Ha B3-stupnja poprimila već elemente ranog halštata. Na taj proces ukazuje i žarni grob 6 pod Poštelom, ukopan u jamu sa svim obilježjima pokopa kulture polja sa žarama, nad kojim je podignut tumulus kao odraz novih kulturnih pojava. Sam početak grupe obilježavaju također i rane igle s više glava sa spomenutih lokaliteta.

Nastanak grupe genetički je vezan za kulturu polja sa žarama što smo najbolje mogli pratiti na lokalitetima slovenske Štajerske. Njezin početak ne možemo nikako dovesti u vezu s nekim jačim novim etničkim prilivom, već je on rezultat jednog u znatnoj mjeri kontinuiranog procesa kojemu je pogodovao novi ekonomski i društveni razvoj uvjetovan, kako tračko-kimerijskim prodorom, tako i općim kulturno-povijesnim pojavama tijekom 8. stoljeća na širem arealu. Tračkokimerijski prodor je izazvao povlačenje populacije kulture polja sa žarama iz nizinskih krajeva u gorovite predjele, pogodnije za obranu, ali je u isto vrijeme njoj predao bitnu oznaku svog statusa: vojno obilježje društva, upotrebu konja i konjske opreme, te način ratovanja stepskog značaja kopljem i bojnom sjekirom, koji istiskuju mač, što je bio u upotrebi pod utjecajem tradicije kulture polja sa žarama početkom horizonta 1 (Kleinklein-Hartenermichelkogel, Gleinstätten kod Wiesa, Villach, Podzemelj, Gornja Radgona, Legen). Keramika je, suprotno tome, u svojim oblicima nastavila s tradicijom kulture polja sa žarama tipa Ruše, uz utjecaje iz srednjopodunavskih područja. To se isto može reći i za dosad otkrivene situle tipa Kurd, mlade varijante, s teritorija grupe čije se radioničko središte iz srednjeg Podunavlja i Karpatske kotline prebacilo na alpski prostor. Novo na keramici je njezina ornamentika žlijebljenja i dotad nepoznata tehnika oslikavanja meandra i spirale, koja, kako smo vidjeli, u znatnoj mjeri počiva na utjecajima kako Basarabi-kulture donjeg Podunavlja, tako i na grčkim uzorima kasnogeometrijskog vremena. Impulse za

[299] H. Müller-Karpe, 1959, tab. 113 A, 1, 2; 113 B, 1.

podizanje tumula pak, na osnovi obilježja načina pokapanja, moramo po svoj prilici tražiti na istočnoalpskom prostoru s kojim je grupa u svom razvoju i povezana. Osnovni etnički supstrat grupe predstavljala je, ipak, populacija kulture polja sa žarama, pri čemu se ne bi smjeli isključiti i manji prilivi iz susjednog istočnoalpskog kruga, izazvani nemirima tračko-kimerijskih upada.

ODNOSI S DRUGIM GRUPAMA

Na dodire grupe sa susjednim područjima i drugim grupama osvrtali smo se dosad u više navrata. Ovdje ćemo zbog toga rekapitulirati najbitnije činjenice.

Najuži dodiri grupu Martijanec—Kaptol vežu s austrijskom Štajerskom, odnosno s grupom u dolini rijeke Solbe, kako je nju u novije vrijeme nazvao C. Dobiat, ili po staroj nomenklaturi s grupom Wies, ili Kleinklein. S. Gabrovec je s pravom za oznaku grupe upotrijebio termin Martijanec—Kleinklein jer su područja austrijske i slovenske Štajerske, Međimurja, hrvatske Podravine i srednje Slavonije kulturno u znatnoj mjeri srodna. Grupu Martijanec—Kaptol i onu u dolini rijeke Solbe međusobno povezuje kako način pokapanja incineracijom u pojedinačnim grobovima u tumulima tako i arhitektura groba, obredi prigodom pokopa, specifični tip utvrđenih naselja na gradinama i sama kronološka dinamika razvoja. Po obilježju materijalne kulture one, ipak, imaju i svoje zasebne specifičnosti, naročito u oblicima keramike, njezine ornamentike i posebno kasnijeg razvoja tipova tijekom horizonta 2 i 3, što se najbolje može pratiti na bikoničnim posudama stožastog vrata. »Kneževski« tumuli iz Kleinkleina sa svojim ranim figuralno ukrašenim situlama i cistama, te arhitekturom grobova, također su zasebna karakteristika grupe u dolini rijeke Solbe, koju ne susrećemo unutar grupe Martijanec—Kaptol. Zbog toga a i s obzirom na to da ispoljavaju regionalne specifičnosti, obje grupe se mogu tretirati kao dvije međusobno vrlo srodne, ali, ipak, po lokalnim obilježjima donekle različite kulturne cjeline, odnosno kao dvije zasebne podgrupe jednog teritorijalno šireg kulturnog fenomena.

U više navrata smo istaknuli veze grupe Martijanec—Kaptol također i sa srodnom Kalenderberg-grupom (po R. Pittioniju Gemeinlebarn-Statzendorf i Bernhardsthal) na istočnoalpskom prostoru, unutar koje se danas izdvajaju grupa Donje Austrije (s navedenim lokalitetima), grupa u jugozapadnoj Slovačkoj (tipa Nové Košariská) i grupa u zapadnoj Mađarskoj i Gradišću (tipa Sopron). Njih međusobno naročito vezuje ornamentika meandra i spirala te protomi bovida na keramici, kao i način pokapanja.

Što se tiče odnosa prema ostalim grupama na jugoistočnoalpskom i predalpskom prostoru u Sloveniji, tu se ispoljavaju vidne bitne razlike, naročito u načinu pokapanja, npr., u odnosu na grupe svetolucijsku, notranjsku i dolenjsku, u ovoj potonjoj i u načinu gradnje bedema na gradinama, a donekle i u materijalnoj kulturi, iako je nošnja manje ili više na cijelom tom prostoru imala srodne oznake. Utjecaji i dodiri s jugoistočnoalpskim grupama najbolje se mogu slijediti u prvom redu baš na osnovi onih atributa nošnje koji su po svom obilježju striktno vezani za određene grupe. To su u prvom redu dvopetljaste lučne fibule s čvorovima na luku, koje S. Gabrovec smatra specifičnima za štajersku grupu,[300] odakle su se širile na ostali halštatski prostor. Fibula s čvorovima na luku tipa Vače zastupljena je u grupi Martijanec—Kaptol s jednim primjerkom iz Poštele, Lepa ravan. Tip polumjesečaste, te pijavičaste fibule, kakvu imamo u Goričanu, značajan je za svetolucijski kulturni krug, iako ga poznaje i Este. Domovina igala s više glava je također u svetolucijskom i Este kulturnom krugu, u Dolenjskoj ona igra manju ulogu. Utjecaji iz Italije na grupu Martijanec—Kaptol bili su neznatni, njih, kako smo naveli, prije možemo povezati sa svetolucijskom grupom nego direktno s kulturom Este. Jedino se očituju veze Kleinkleina s grobovima iz Sesto Calende, te posredno i s onima iz Kaptola, ali ovi sadržavaju specifičnu figuralnu ornamentiku koja se ne reflektira na područje grupe Martijanec—Kaptol. U srednjoj Slavoniji, tj. u Kaptolu se, u odnosu na ostalo područje grupe, ispoljavaju jače dodiri sa sjeverozapadnim Balkanom, odnosno s Glasincem i Donjom Dolinom. Brus s brončanim okovom rađenim na proboj, kao i narebrene fibule, oboje glasinačkog tipa, prisutni su u Kaptolu, dok su tamošnje igle s diskosima tipične za Donju Dolinu.

U grupi, međutim, pretežu utjecaji istočnog porijekla. U prvom redu navodimo tračkokimerijski prodor iz sjevernopontskih i kavkaskih područja tijekom 8. stoljeća prema jugozapadu i zapadu u Podunavlje i srednju Evropu, kako su to predočili F. Holste,[301] u više navrata G. Kossack,[302] a u novije vrijeme A. I. Terenožkin.[303] Tračkokimerijski prodor bio je faktor koji je prouzrokovao završetak kulture polja sa žarama i potakao formiranje novog kulturnog i društvenog poretka početkom Ha C1-stupnja. U grupi Martijanec-Kaptol prisustvo konjske opreme tračkokimerijskog obilježja, koja je postala oznakom vladajućeg sloja i u »kneževskim« grobovima označava društveni status pokopanog, možemo slijediti naročito unutar horizonta 2, u horizontu 1 nalazi su sporadični, iako su u Podravini u ostavi Legrad[304] tračkokimerijske bronce prisutne već krajem Ha B3-stupnja, a na

---

[300] S. Gabrovec, 1970, 32 i d.
[301] F. Holste, 1940, 7 i d.
[302] G. Kossack, 1953, 111 i d. — Isti, 1980, 109 i d.
[303] A. I. Terenožkin, 1976, passim.
[304] K. Vinski-Gasparini, 1973, 168 i d., tab. 127.

ostalom jugoistočnoalpskom prostoru također u vrijeme horizonta Podzemelj 1 i 2.

U istom kontekstu možemo pratiti i utjecaje Basarabi (odnosno bosutske) grupe s donjeg Podunavlja na cijelo jugoistočno i istočnoalpsko područje do Soprona i Brega (Frög), o čemu je naprijed bilo opširnije riječi. Radi se o tekućoj ili antitetičnoj spirali tipičnoj kako za Basarabi, tako i za bosutsku grupu. U grupi Martijanec—Kaptol ukras spirale je sporadično prisutan u horizontu 1, a čvrsto je udomaćen u horizontu 2, tj. u Ha C2-stupnju. Motivi spirale na keramici grupe mogu se dovesti u vezu s prodorom grupe Basarabi iz donjopodunavsko-karpatskog bazena prema zapadu u srednje Podunavlje i oni su, potaknuti tračkokimerijskim prodorom, Dunavom dosegli južni rub Panonske nizine, gdje se formira bosutska grupa, a preko nje u vrijeme njezine faze IIIa[305] Savom, Dravom i Murom jugoistočno i istočnoalpski kulturni krug.

Prodoru Basarabi-grupe možemo pripisati i prisustvo skošenog mača-mahairc Basarabi, odnosno podunavskog tipa[306] iz Legna — jedan je poznat i s Glasinca[307] — koji s primjerkom iz Brega (Frög),[308] međutim, predstavlja iznimku te nije tipičan za jugoistočnoalpski kulturni krug. Već smo istaknuli da na području grupe Martijanec—Kaptol nije, čini se, prodro novi način ratovanja, kao što je to onaj u grčkim falangama, koji je krajem 7. i početkom 6. stoljeća specifičan i za Italiju, iako su njezini ratnici uzore za obrambenu opremu (šljemovi) preuzeli direktnim importom iz Grčke, posredstvom Makedonije. S. Gabrovec, potaknut rezultatima O. H. Freya, smatra da ratovanje u falangama nije doseglo jugoistočnoalpski prostor.[309]

Grčko-ilirski i korintski šljemovi iz Kaptola ukazuju nesumnjivo na njihovo grčko porijeklo. Oni su dospjeli u srednju Slavoniju, kao i u Donju Dolinu, najvjerojatnije kopnenim putem preko sjeverne Grčke i Makedonije, odakle iz Trebeništa i iz Rečice kod Ohrida poznajemo također rane primjerke grčko-ilirskih šljemova, a takav kopneni put može se slijediti i na ukrasima nošnje na centralnom i sjeverozapadnom Balkanu.[310] Nije vjerojatno da su ovi rani šljemovi morskim egejskim i jadranskim putem dospjeli u unutrašnjost, poput onih mlađeg tipološkog obilježja, jer nam među nalazima importa luksuzne grčke robe nedostaju potvrde za takve trgovačke veze u 7. i ranijem 6. stoljeću.[311] Šljemovi iz Kaptola ilustriraju sasvim različite kulturne utjecaje od onih u ostaloj Sloveniji, posebno u Dolenjskoj, gdje impulsi za izradu šljemova počivaju na uzorima iz Italije.

---

[305] P. Medović, 1978, 14, 29 i d.
[306] M. Guštin, 1974, 68 i d., sl. 1. — S. Gabrovec, 1981, 167.
[307] B. Čović, 1959, 65, tab. 8, 1.
[308] F. Stare, 1974, 67 i d., sl. 1, karta 1. — W. Modrijan, 1957, 3 i d., sl. 2, 18.
[309] S. Gabrovec, 1981, 170.
[310] R. Vasić, 1982, 220 i d. O. H. Frey, 1984, 42.
[311] O. H. Frey, 1984, 45.

Istaknuti ratnik vladajućeg sloja u Kaptolu tražio je uzore za oznaku svog društvenog statusa istočno u grčkoj Makedoniji, dok je onaj iz Dolenjske bio orijentiran prema jugozapadu na već početnu povijesnu civilizaciju Italije.

Kao i šljemovi, tako su i ukrasni motivi meandra na keramici grupe Martijanec—Kaptol porijeklom iz Grčke. O. H. Frey je uvjerljivo razložio svoje stanovište da je kosi meandar grčkog porijekla i da je on usporediv po svoj koncepciji s meandrom na keramici s Rodosa i Samosa.[312] Za razliku od tekućeg meandra, ovaj je meandar orijentalizirajućeg stila 7. stoljeća koncentrično oblikovan, baš kao i onaj s istočno i jugoistočnoalpskog područja, suprotno tekućem meandru Villanova-kulture. Iz istočnog Sredozemlja trgovinom morskim putem meandar je najvjerojatnije, po mišljenju O. H. Freya, dosegao, preko Caput Adriae, jugoistočno i istočnoalpski prostor, a možda i posredstvom Etrurije, koja također poznaje koncentrični meandar, ali u manjem broju, te Apulije, čija je geometrijski ukrašena keramika dobro dokumentirana na jugoistočnoalpskom prostoru.[313]

ZAVRŠETAK ŽIVOTA GRUPE

Završetkom horizonta 3, tj. sredinom 6. stoljeća, nastaje nagli prekid trajanja grupe Martijanec—Kaptol, i to ne samo na njezinom teritoriju rasprostiranja, nego i šire na cijelom štajerskom i istočnoalpskom prostoru. Grupu nisu dosegle zmijolike fibule, skitski utjecaji, kao ni pojava certosa fibule, niti kasnije horizont negovskih šljemova. Taj prekid se može slijediti sve do početka 3. stoljeća, do naseljavanja Kelta, kako to dokumentira većina gradina u slovenskoj Štajerskoj, uključivši i Poštelu. U nekropolama tumula prekinuto je sahranjivanje, a sva ovdje navedena naselja su napuštena. Jedino izgleda da su naselja u Sv. Petru Ludbreškom i u Sigecu trajala sve do završetka 6. stoljeća, a na osnovi nalaza iz Puščave[314] i Rifnika[315] moglo bi se pretpostaviti da se iznimno život na tim lokalitetima nastavio, slično kao u Koruškoj, na što upućuju nalazi s lokaliteta Breg (Frög).[316] U Ženjaku kod Benedikta otkrivena je ostava od 26 šljemova negovskog tipa,[317] opet jedan putokaz za djelomičan nastavak naseljavanja u Štajerskoj za trajanja mlađeg halštata. U nekropolama tumula u austrijskoj Štajerskoj u dolini rijeke Solbe također je naglo prekinut slijed pokapanja, uključivši i Kleinklein, čije je naselje sredinom 6. stoljeća napušteno. Slična

---

312 O. H. Frey, 1969, 73 i d., 75.
313 O. H. Frey, 1969, 73, 77, karte sl. 40, 44.
314 B. Teržan, 1983, 69, bilj. 101.
315 L. Bolta, 1981, tab. 12,9; 17, 3; 18, 5.
316 W. Modrijan, 1957, sl. 3, 14; 4, 4, 6, 8; 18, 1, 7.
317 S. Gabrovec, 1950, 87 i d. — Isti, 1965b, 177 i d.

se pojava može slijediti djelomično na području rasprostiranja Kalenderberg-grupe, u Donjoj Austriji, Gradišću, zapadnoj Mađarskoj i u jugozapadnoj Slovačkoj, gdje je također uočena cezura, koja na tom teritoriju, međutim, nešto kraće traje, i to do pojave skeletnih ravnih grobova, umjesto tumula, te utjecaja skitsko-tračkog obilježja.[318] Ponovno naseljavanje u grupi Martijanec-Kaptol nakon početka 3. stoljeća dokumentira i naknadni skeletni pokop u centru tumula I u Goričanu, u zgrčenom položaju, okružen drvenim gredama, sa željeznom fibulom sa samostrelom i sivom na kolu rađenom posudom 2. stoljeća.[319] J. Filip smatra da je rijetka pojava analognih pokopa u zgrčenom položaju latenskog vremena u srednjoj Evropi, naročito u Karpatskoj kotlini, te u Austriji i Moravskoj, odraz skitskih, odnosno tračkih utjecaja.[320]

Razlozi za ovaj nagli prekid opstanka grupe Martijanec—Kaptol, odnosno prestanka života i na ostalom istočnoalpskom prostoru zasad ostaju nepoznati. B. Teržan je iznijela zanimljivu hipotezu da su oni možda izazvani pljačkaškim upadima Skita, o kojima svjedoče, iako rijetki, nalazi skitskih trobridnih strelica na nekim lokalitetima Štajerske, a ovi pljačkaški pohodi su, pak, izazvali izbijanje i širenje kuge.[321] B. Teržan to zaključuje na osnovi Vergilijevih zapisa u Georgikama o kugi u Noriku, koju J. i A. Šašel datiraju u pretkeltsko vrijeme.[322] B. Teržan pretpostavlja da je bio zahvaćen istočni dio Norika, čiju južnu granicu čini Pohorje, a Rifnik je na samom njegovom južnom rubu, čini se, izbjegao kataklizmi i nastavio živjeti. Međutim, ne smijemo izgubiti iz vida činjenicu da su u Međimurju tumuli u Goričanu također napušteni, te da tu, do prisutnosti Kelta, zasad nemamo nalaza iz vremena mlađeg halštata. Mnogo istočnije isti je slučaj s tumulima u Kaptolu, što bi značilo da kuga nije zahvatila samo Norik, nego i Panoniju, za što u antičkim izvorima nemamo podataka. S druge, pak, strane Kaptolu nedaleke kulturne grupe, npr., južno od Save Donja Dolina i grupa Dalj u srednjem Podunavlju, nesmetano kontinuirano traju sve do provale Kelta početkom 3. stoljeća, odnosno i do rimskog zauzimanja. Hipoteza o kugi kao jedinom i glavnom prestanku života na području grupe, i to od druge polovice 6. sve do početka 3. stoljeća, znači kroz duži vremenski period, čini nam se, zbog toga nedovoljno uvjerljiva. Naglom napuštanju naselja i nekropola mora da su, uz nama još zasad nepoznate faktore, u koje bi se možda mogla ubrojiti i pošast kuge, utjecali i društveno-ekonomski čimbenici, izazvani upadima Skita, što je moglo uzrokovati propast starije halštatske kulture na tako širokom prostoru.

---

318 M. Dušek, 1971, 423. — M. Párducz, 1973, 27 i d.
319 K. Vinski-Gasparini, 1974, 133 i d.
320 J. Filip, 1956, 288 i d., sl. 84, 12.
321 B. Teržan, 1983, 70.
322 J. i A. Šašel, 1980, 421 i d.

Borivoj Čović, Sarajevo

GRUPA DONJA DOLINA — SANSKI MOST

RASPROSTRANJENOST, NALAZIŠTA I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Rasprostiranje ove grupe — koja se ovdje prvi put definiše — mora se prihvatiti kao provizorno — ne znamo, naime, gotovo ništa o željeznom dobu u krajevima oko srednjeg toka Vrbasa, pa i dalje, prema Ukrini i Usori, pa nije isključeno da se ova grupa mogla širiti i dalje na istok. Za sada je posmatramo kao grupu koja je egzistirala u dijelu Bosanske Posavine između ušća Une i Vrbasa u Savu, kao i u brdskim područjima nešto južnije od ovog, naročito u porječju Sane. Ti krajevi su dosta povoljni za život, mada se može pretpostaviti da je u željezno doba dio zemljišta uz Savu mogao biti plavljen i djelimično močvaran. Plodnog zemljišta, pogodnog za zemljoradnju, bilo je, ipak, više nego dovoljno, kao i uslova za stočarstvo, lov i ribolov. Ipak, za period o kojem će ovdje biti riječi možda su najvažniji prirodni uslovi bili, na jednoj strani, bogatstvo pristupačne i dobre željezne rude, a, na drugoj, geografski položaj, na granici zapadnog Balkana i Panonije.

Prvo značajnije nalazište otkriveno u ovom kraju bio je *Sanski Most*. Praistorijsko naselje, kao i nekropolu koja mu je pripadala istražio je F. Fiala 1895. i 1896. Kako su se oni nalazili praktično u gradskom području savremenog naselja, dio nalazišta je ostao neistražen. Prema tome, valja računati da je i samo naselje zauzimalo veći prostor, a da je i nekropola brojala mnogo više nego onih 176 grobova koliko je iskopao F. Fiala.[1] U vrijeme iskopavanja u Sanskom Mostu prispio je u Zemaljski muzej u Sarajevu i prvi nalaz iz *Donje Doline:* jedan od dva tamo nađena šljema grčko-ilirskog tipa, da bi uskoro zatim Ć. Truhelka preduzeo svoja dugo-

[1] F. Fiala 1896, 1897.

godišnja iskopavanja na tom nalazištu.[2] Između dva rata manja iskopavanja na oba ova nalazišta izveo je i M. Mandić (1927. i 1928), a reviziona iskopavanja na Gradini i sondažna na tzv. Starijem naselju u D. Dolini izveo je (1961. i 1963) Z. Marić.[3] Zaštitna iskopavanja (kako na Gradini, tako i na gredama, gdje su stalno nalaženi novi grobovi) obavio je u više navrata Z. Žeravica.[4]

A. Benac je 1948. godine sondirao otvoreno ravničarsko naselje *Otoka u Vrpolju* kod Sanskog Mosta, a 1954. i 1956. istraživao je gradinu u selu *Zecovi* kod Prijedora.[5] Istom prilikom iskopani su preostali grobovi nekropole *Čarakovo,* koja odgovara najmlađem sloju gradine Zecovi; nekropola je, inače, uništena prilikom vađenja šljunka.[6] V. Nikolić i B. Čović su 1960. istraživali naselje *Brdašce* u Laktašima[7], a 1964. g. nekropolu *Petkovo brdo*[8] u Radosavskoj kod Banje Luke. Istom prilikom sondirano je u tom selu gradinsko naselje *Zemunica*[9] koje je kasnije istraživao i Z. Žeravica.[10] Treba dodati da su različiti arheološki materijal, kao i dokumentacija o većem broju drugih nalazišta, prikupljeni u toku brojnih rekognosciranja terena, kako onih koja su obavili još V. Radimski i Ć. Truhelka, tako i onih iz novijeg doba koja su organizovali Zemaljski muzej u Sarajevu, Muzej Bosanske krajine u Banjoj Luci, Zavičajni muzej u Prijedoru i Muzejska zbirka u Bosanskoj Gradišci.[11]

Nakon iscrpnih izvještaja i analiza koje su dali, u ranije vrijeme, F. Fiala i Ć. Truhelka, a kasnije i A. Benac, posebno mjesto u istorijatu istraživanja željeznog doba ovog područja pripada Z. Mariću. Pored detaljne periodizacije i hronologije Donje Doline, Z. Marić je dao i kritičku analizu Truhelkine interpretacije slojeva u donjodolinskom naselju, ali i argumentovanu analizu razvoja u sjeverozapadnoj Bosni tokom kasnog bronzanog i željeznog doba. Posebno iscrpno je tretirao etnički problem, pri čemu je insistirao na dubokoj ukorijenjenosti kulture željeznog doba tog područja u kulturi polja sa urnama kasnog bronzanog doba, te na panonskoj etničkoj pripadnosti nosilaca kulture željeznog doba sjeverozapadne Bosne, za razliku od starijih shvatanja koja su to područje smatrala ilirskim.[12]

---

[2] F. Fiala 1897b, 662 – 663, T. III; Ć. Truhelka 1901, 1902, 1903, 1904, 1904a, 1906.
[3] M. Mandić 1929, 1931; Z. Marić 1964.
[4] Z. Žeravica 1985.
[5] A. Benac 1956, 147 – 156; isti 1959, 13 – 51.
[6] B. Čović 1956.
[7] Z. Žeravica – O. Jamaković, Praistorijsko naselje »Brdašce« u Laktašima (u štampi); autorima zahvaljujem što su mi omogućili uvid u rukopis i upotrebu određenog broja crteža.
[8] B. Čović 1967.
[9] Ibid., 161.
[10] Iskopavanje 1974, neobjavljeno.
[11] Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Regije 3, 4, 10 i 11 (u štampi).
[12] Z. Marić 1964, 1964a.

Potrebno je takođe reći da do sada nije bilo pokušaja da se definiše neka kulturna grupa željeznog doba u sjeverozapadnoj Bosni. Govorilo se samo o pojedinim značajnijim nalazištima, kao što su Donja Dolina, Sanski Most i Zecovi, te se ukazivalo na veze tih nalazišta s drugim oblastima ili kulturnim grupama, kao što su istočnoalpsko područje s njegovim grupama, na jednoj, ili glasinačko, na drugoj strani.[13] Stoga se s pravom može postaviti i pitanje — u kojoj je mjeri uopšte osnovano definisanje kulturne grupe Donja Dolina — Sanski Most, na današnjem stupnju istraženosti željeznog doba sjeverne Bosne u cjelini. Kako ćemo iz daljeg izlaganja vidjeti, u ranoj, početnoj, fazi željeznog doba još i nije moguće govoriti o toj grupi kao koherentnoj zajednici, već samo o postojanju jedne zajedničke osnove u kojoj se početkom željeznog doba događaju određene promjene. Te promjene će, dobrim dijelom, uticati na veći stepen kulturnog jedinstva u sljedećim fazama. Pa i u toku razvijenog željeznog doba postoji, nesumnjivo, određena razlika između oba glavna, eponimna, nalazišta: Donje Doline i Sanskog Mosta. Ipak, mislim da je zajedničkih elemenata tada znatno više i da analiza ukupnog razvoja Donje Doline, na jednoj, i nalazišta u porječju Sane, na drugoj strani, ukazuje na njihovu blisku povezanost, privrednu i kulturnu, što je dovoljno da sva ta nalazišta tretiramo kao dijelove jedne šire zajednice koju u arheološkoj klasifikaciji nazivamo kulturnom grupom. Takva zajednica nije nužno i politička, mada i u tom pogledu ukupan razvoj nudi neke indicije koje se ne bi smjele zanemariti.

HRONOLOGIJA I POKRETNO GRADIVO

Osnovnu poteškoću u definisanju hronologije i periodizacije ove grupe čini nedovoljna obrađenost pokretne građe oba eponimna nalazišta. Sanski Most je ostao bez ikakve novije hronološke obrade i vrednovanja, ako izuzmemo uključivanje nekih grobnih cjelina u obradu drugih problema, npr., Certosa-fibule i njenog rasprostiranja na Balkanu.[14] R. Bižić je 1952. godine dala prvi pokušaj periodizacije i pobližeg hronološkog određivanja grobova iz Donje Doline. Taj pokušaj bio je, kako i autorica ističe, ograničen tadašnjim nivoom istraženosti hronoloških problema željeznog doba u našoj zemlji, pa i u Evropi. To je uslovilo i izbor grobova koji nije bio dovoljno reprezentativan, a i relativno nisko datiranje (uglavnom po Åbergu). Vrijedi istaknuti zaključke autorice da se keramika Donje Do-

[13] A. Benac 1956, 1959; B. Čović 1961; A. Benac – B. Čović 1957, 41 – 45; F. Maier 1957, 63 – 75; R. Vasić 1973, 86 – 91; isti 1975; B. Teržan 1974, 43; K. Kilian 1975. — Poslije Z. Marića (1964), cjelovitiju, mada sažeto datu, novu hronologiju Donje Doline predložio je R. Vasić (1973).

[14] B. Teržan 1976.

line po oblicima oslanja na keramiku (kasnog) bronzanog doba, da grobovi nađeni ispod sojenica nisu stariji od onih na »gredama«, da donjodolinska nekropola pokazuje kontinuitet od starijeg željeznog do u srednjolatensko doba, da je u starijem dijelu nekropole dominantna incineracija, a da među mlađim grobovima prevladava inhumacija; ti zaključci stoje i danas, nezavisno od toga što se datiranje većine grobova koje je predložila R. Bižić mora, u većoj ili manjoj mjeri, korigovati.[15] B. Čović je 1961. godine objavio izbor od deset grobnih cjelina koje su trebale dati hronološki presjek željeznog doba ovog nalazišta.[16] Najtemeljitije je problem hronologije D. Doline razmatrao Z. Marić, predloživši cjelovit hronološki sistem za ovo nalazište, uključujući i Starije naselje (na gredama) i mlađe, sojeničko, s njegovom nekropolom. Željezno doba je obuhvaćeno njegovim fazama Ic, IIa, b i c i IIIa, b i c.[17] Treba reći da i u Čovićevom datiranju navedenih 10 grobnih cjelina, kao i u Marićevoj hronologiji ima spornih, pa i neodrživih mjesta. Tako se, npr., mora korigovati previsoka hronologija groba 10 sa grede M. Petrovića mlađeg koju je dao B. Čović, kao i preniska hronologija nekih grobnih cjelina od istog autora (npr. grob 27 sa iste grede i neki drugi). Slične se primjedbe mogu staviti i na neka rješenja u hronologiji Z. Marića. Tako se među grobovima koje je Marić uvrstio u svoju fazu IIa (7. stoljeće) ne nalazi nekoliko važnih starijih grobova donjodolinske nekropole koji tu nesumnjivo spadaju, a uključen je jedan očigledno mlađi grob (greda M. Petrovića, ml. grob 40); neki isto tako stariji grobovi (npr. greda S. Jakarića, grob 14; greda S. Čegrlje, grob 3b, s »tračko-makedonskim« kompozitnim pojasom starijeg tipa i dr.) datirani su suviše nisko ili, pak, neodređeno;[18] faza IIc (500—360. g. st. e.) komponovana je nesretno, pa je u nju uključena građa koja se može razdijeliti na tri horizonta, a osim toga u tu fazu su uvršteni i grobovi nesumnjivo stariji (npr., M. Petrovića ml. 39, M. Petrovića st. 16).[19] Uostalom, razumljivo je da se hronologija, izgrađena prije više od dvije decenije, danas mora mijenjati i prilagođavati novim saznanjima. Stoga se na ovom mjestu, u izradi hronologije Donje Doline, na koju se, dobrim dijelom, oslanja cjelokupna periodizacija i hronologija ove grupe, neću osvrtati na ranije predložena datiranja pojedinih grupa grobova, već ću dati pokušaj jedne nove definicije, ne ulazeći u raspravu o pojedinim detaljima, pošto takvoj raspravi nije mjesto u sintezama ove vrste. Definicija razvojnih faza koja će ovdje biti prezentirana oslanja se, na jednoj strani, na periodizaciju i hronologiju željeznog doba istočnoalpskog područja, a na drugoj na raz-

---

[15] R. Bižić 1952, 201 – 229.
[16] B. Čović 1961.
[17] Z. Marić 1964, 31 – 51, T. V – XII, XXV, XXVI.
[18] Ibid., T. IX – XI.
[19] Ibid., T. XIII – XV.

vojni tok u okviru glasinačke kulture, i to uvažavajući korekture i detaljniju razradu hronološkog sistema te kulture koja se predlaže u ovoj knjizi.[20]

Period 1. u razvoju grupe Donja Dolina — Sanski Most mogao bi se označiti kao vrijeme u kojem se ona tek počinje razvijati i u kojem još nije stekla određenu fizionomiju. U stvari, možda bi bilo ispravnije govoriti o periodu 1. željeznog doba na ovom području nego o grupi jer pojedina nalazišta pokazuju dosta različit materijal. Ipak, postoje i neki zajednički elementi, najprije u keramici koja na cijelom području odražava još vrlo živu tradiciju kulture polja sa urnama, uz neke nove elemente; neki zajednički oblici pojavljuju se i među (malobrojnim uopšte) metalnim izrađevinama. Hronološki okvir perioda 1. jeste, uglavnom, vrijeme koje se uobičajeno smatra prelaznim između kasnog bronzanog i punog željeznog doba: Ha B3 po srednjoevropskoj definiciji, grubo uzeto 8. stoljeće st. e. Vjerovatno će jednog dana biti mogućnosti da se ovaj period podijeli na stariji i mladi horizont; za takav pokušaj je danas raspoloživa građa nedovoljna.

Ovaj period je dosta dobro uočljiv u čitavoj sjevernoj Bosni, od japodskog srednjeg Pounja, pa do tuzlanskog bazena.[21] Na području naše grupe pripada mu mala nekropola *Petkovo brdo* u Radosavskoj,[22] srednji dio sloja naselja *Brdašce u Laktašima, stratum II* (ili stariji dio tog stratuma) *gradine Zecovi,*[23] te karakteristični metalni nalazi iz *Donje Doline,* na žalost, redom slučajni nalazi iz razorenih grobova ili iz najdubljih slojeva naselja; to su nalazi koje je Z. Marić uglavnom već izdvojio kao predstavnike ovog vremena.[24] Razumije se, periodu 1. pripada i veći broj drugih nalazišta, prvenstveno gradinskih naselja, osnovanih u toku kasnog bronzanog doba, koja se dalje razvijaju i u željeznom dobu, bez prekida kontinuiteta, ali, kako se radi o nalazištima okvirno datiranim na osnovu površinskih nalaza, nema potrebe da ih ovdje nabrajam. Treba reći da je u ovom periodu bilo osnovano i ravničarsko, otvoreno naselje *Otoka* u Vrpolju kod Sanskog Mosta. Najzad, ovom vremenu pripadaju i dva važna pojedinačna nalaza: ogromna fibula iz *Ivanjske,* predstavnik najmlađe generacije Golinjevo-fibula, koja bi mogla pripadati početku perioda 1,[25] te fibula *»Vijesno Vrbasa«,*[26] jedan derivat Golinjevo-fibula, svakako mlađi od primjerka iz Ivanjske, ali još uvijek u okviru ovog vremena, kao što je slučaj i s njemu srodnim primjercima iz Ostrožnika pri Mokronogu u Dolenjskoj.[27]

---

[20] v. poglavlje »Glasinačka kultura« u ovoj knjizi (B. Čović).
[21] B. Čović 1965a.
[22] B. Čović 1967.
[23] A. Benac 1959, 45, T. XIX, T. XX, 3; B. Čović 1965, 37 – 39.
[24] Z. Marić 1964, 31.
[25] V. Radimski, Golema fibula iz Ivanjske kod Banjaluke u Bosni, GZM V, Sarajevo 1983, 494—496, Sl. 31; v. takođe: B. Čović 1971, 321.
[26] B. Čović 1971, 323, T. IV, 2.
[27] S. Gabrovec 1973, 348, T. I, 1—3.

Mada s malim brojem očuvanih grobnih cjelina, nekropola Petkovo brdo je, zahvaljujući sretnoj kombinaciji keramičkih i metalnih nalaza, po mnogo čemu ključni lokalitet za naš period 1. Na prvom mjestu, to su jedini za sada poznati u cjelini očuvani grobovi ovog perioda, što nam daje uvid u način sahranjivanja: u periodu 1, kako se čini, još posve dominira spaljivanje i sahranjivanje ostataka pokojnika u urnama, posve u tradicijama kulture polja sa urnama koja je ovdje bila dominantna u prethodnim periodima kasnog bronzanog doba. Određeni keramički tipovi — urne, zdjele — poklopci i šolje sa 1 drškom (Sl.14, br. 1, 9; T. XXIV, 9) još su posve u okviru tipologije najmlađih faza kulture polja s urnama. Relativno novu pojavu predstavljaju mali pehari-amforice, snabdjeveni sa po 2 »X« drške na ramenu i ukrašeni urezanim ornamentom (T. XXIV, 8, 10). To je već novi tip, predstavnik ranog željeznog doba. On ima dobre analogije, u opštem, novom koncipiranju oblika i detalja, u završnim fazama Poda B[28] i Visa kod Dervente;[29] dalje analogije, posebno u ornamentici, vode nas u područje bosutske grupe u Sremu.[30] Na području naše grupe, najbliže analogije, bolje rečeno gotovo identične primjerke, dao je srednji sloj naselja Brdašce u Laktašima (Sl. 14, br. 8).[31] Zahvaljujući toj okolnosti, moguće je čitav srednji dio sloja ovog naselja sa sigurnošću pripisati našem periodu 1, a fundusu keramičkih oblika tog perioda pribrojati i dosta brojne, druge oblike, zastupljene u tom sloju. To su: duboki jajasti pitosi, trbušasti lonci s drškama na ramenu, dublje ili pliće bikonične zdjele s izvraćenim, iznutra facetiranim obodom, zdjele s uvučenim obodom i kosim kanelurama (tzv. turbanski obodi) i neke druge forme (Sl. 14, br. 2, 4—7). Tipologija srednjeg sloja Brdašca potvrdila je i hronološku poziciju Zecova II, koji takođe, bar jednim svojim dijelom, odgovaraju Petkovom brdu i srednjem dijelu sloja naselja Brdašce u Laktašima: zdjele s »turbanskim« obodom mlađe varijante, pehari s »X« drškama, (Sl. 14, br. 3), ukrasi u obliku girlandi, izvedeni višestrukim urezanim linijama i dr.[32] Razumije se, u stratumu Zecovi II je nađeno i mlađih elemenata (uglavnom Ha C), te bi se navedeni primjeri odnosili uglavnom na stariji dio tog stratuma gradine Zecovi.

U Donjoj Dolini, po interpretaciji Z. Marića,[33] u ovom periodu još se odvija život na Starijem naselju, osnovanom u Ha A 1. Našem periodu 1. starijeg željeznog doba odgovarala bi završna faza tog naselja, s keramikom

---

[28] B. Čović 1983, 437, T. LXVII, 7.
[29] Z. Marić 1961, 162; B. Čović 1965, 41—42, T. III, 9, 10.
[30] P. Medović 1978, 25, T. 39, 2, 3.
[31] v. napomenu 7.
[32] A. Benac 1956, 159—160, T. IV, 5, T. VIII, 3, 5; isti, 1959, 45, T. XIX, 4, 5, T. XX, 3 (ovaj posljednji primjerak dospio je u stratum I očigledno usljed nekog stratigrafskog poremećaja); B. Čović 1965, 39, T. I, 7, 8, T. II, 7.
[33] Z. Marić 1964, 7—11; 31.

u tradicijama kulture polja s urnama (Ic), što se slaže sa situacijom na Brdašcu i u Zecovima.

Metalni nalazi iz nekropole Petkovo brdo (T. XXIV, 6, 7) zanimljivi su i sa hronološkog i sa kulturno-istorijskog stanovišta. To su već unutarbalkanski tipovi, oslonjeni dijelom na neposredno prethodni razvoj (Tešanj), a po ornamentima i tehnici ukrašavanja na radionički krug srednjobosanske grupe. Njihova pojava simbolizuje, nakon dugog vremena u kojem su uticaji išli od sjevera ka jugu, obrnut proces koji se začinje s početkom željeznog doba — prodor unutarbalkanskih uticaja prema sjeveru. Tom oblikovnom krugu pripadaju, kako je to konstatovao i Z. Marić, dvije pojasne kopče, vjerovatno iz razorenih grobova, u Donjoj Dolini.[34] Jedna od njih (T. XXIV, 3) ukrašena je finim graviranim ornamentom, u istom stilu kao i kopče iz Petkovog brda. Iz razorenih grobova, a djelimično i sa Gradine u Donjoj Dolini, potiče još jedna grupa karakterističnih metalnih nalaza koje je Z. Marić opredijelio u svoju fazu Ic, a koji tipološki nesumnjivo odgovaraju našem periodu 1. To su igle s malom koničnom ili okruglom glavicom, te sa jednim ili dva mala diska ispod glavice i razne varijante igala sa strehastom glavicom[35] — oblici upravo tipični za Ljubljanu IIa i Mokronog, dakle, za početak željeznog doba Slovenije (T. XXIV, 1, 2).[36]

Ovom periodu pripada i (neobjavljeni) grob sa urnom iz Bajinaca kod Srpca, nedaleko od ušća Vrbasa u Savu. Urna, na žalost, izgubljena, bila je pokrivena kamenom pločom, a na ploči su stajali prilozi: željezni nož, željezno koplje, željezni kolutić i bronzana igla, od koje je očuvana samo glava; igla pripada tipu sa čašastom glavicom (T. XXIV, 4, 5).

U Sanskom Mostu, bilo u naselju ili u nekropoli, nema pouzdano stratificiranog nalaza, niti grobne cjeline, koji bi se mogli pripisati našem periodu 1. Ipak, treba ukazati na bronzanu pojasnu kopču nađenu kraj koljena skeleta iz groba 103, po obliku i ukrasu veoma sličnu »tutulu« iz groba 1 u Petkovom brdu.[37] Grob 103 iz Sanskog Mosta svakako je znatno mlađi (navodno je sadržavao ulomak noge Certosa-fibule, što se više ne može provjeriti, jer taj ulomak nije zaveden u inventarske knjige Zemaljskog muzeja). Otvoreno je i pitanje kako je taj objekat — tutulus prepravljen u kopču — dospio u grob 103 ove nekropole, ali samo njegovo prisustvo ipak dovodi, makar i posredno, Sanski Most u neku vezu s oblikovnim fundusom Petkovog brda, odnosno našeg perioda 1.

Osnovu za definiranje našeg *perioda 2* čini Donja Dolina, a zatim i druga nalazišta: Zecovi (stratum II, mlađi dio), Brdašce u Laktašima (gornji

---

[34] Ibid., 31, T. V, 3, 4.
[35] Ibid., 31, T. V, 6—10.
[36] S. Gabrovec 1973, 345—348; 357—358, Sl. 2, T. 4, 9—16.
[37] F. Fiala 1896, 254—255, Sl. 105.

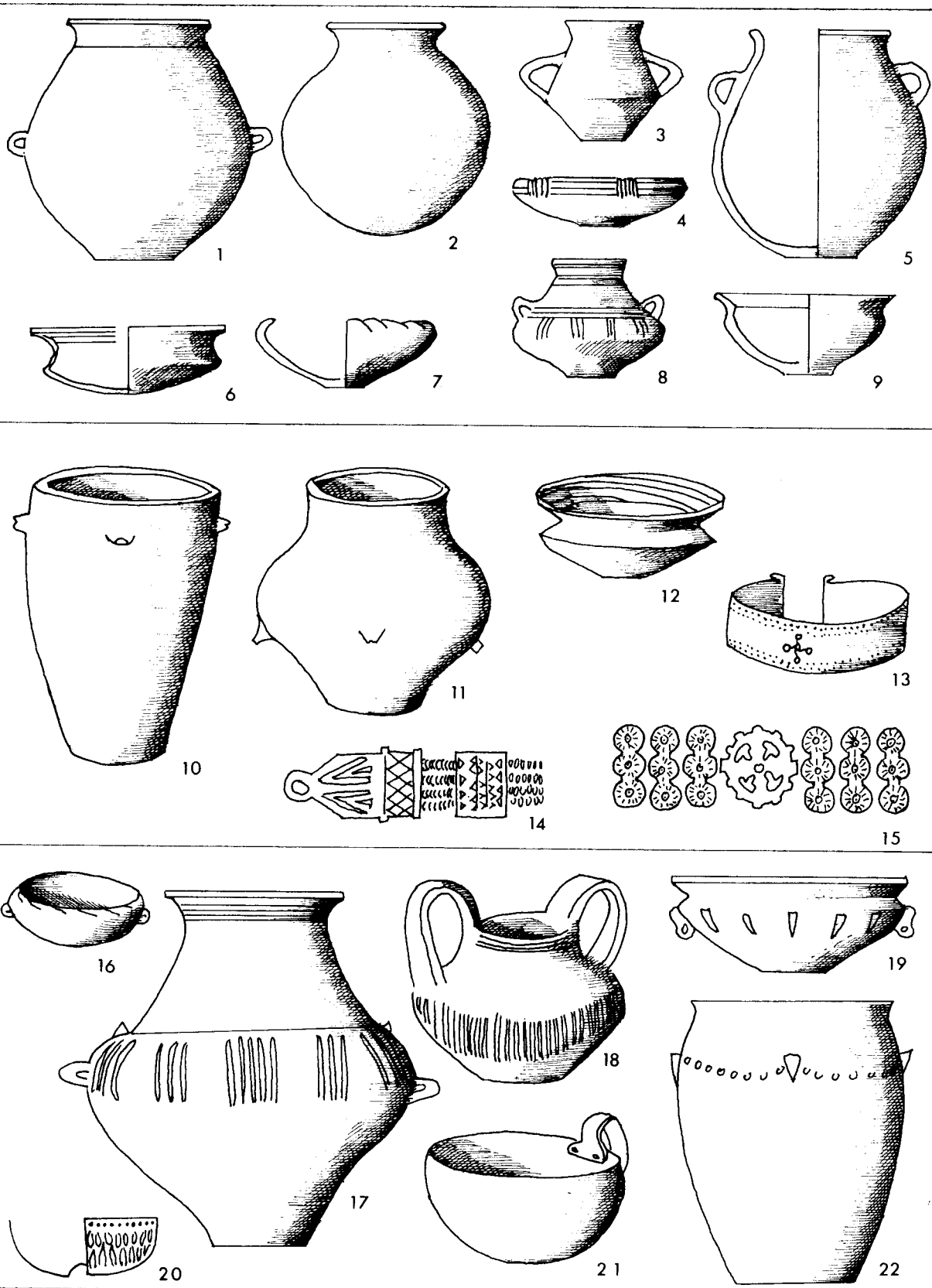

Sl. 14 — Grupa Donja Dolina — Sanski Most — faza 1: 1—9; faza 2a: 10—15; faza 2b: 16—22 (1, 9: Petkovo brdo; 3: Zecovi; 2, 4, 5—8: Brdašce u Laktašima; 10—22: Donja Dolina)

sloj naselja), najstariji grobovi i stariji nalazi iz naselja u Sanskom Mostu. To je vrijeme kad naselje u Donjoj Dolini dostiže svoj vrhunac, a ono u Sanskom Mostu se počinje razvijati kao snažan metalurški centar. Obilje nalaza i dužina trajanja omogućuju da se ovaj period podijeli na *tri faze: 2a, 2b i 2c*. Podjela je, uglavnom, zasnovana na izboru većeg broja grobova iz Donje Doline.

Po Maričevoj interpretaciji slojeva i grobnih nalaza iz Donje Doline, oko 700-te godine st.e. nastupila je značajna promjena u životu stanovnika te aglomeracije. Staro naselje je napušteno, pa je (vjerovatno na nekoj prirodnoj uzvišici) kraj Save podignuto novo, zbijeno naselje, sojeničkog tipa. U isto vrijeme, dijelovi starog naselja pretvoreni su u nekropolu.[38] Vrijeme osnivanja sojeničkog naselja može se, po mišljenju Z. Marića, utvrditi po tipologiji nalaza iz najstarijeg sloja sojenica.[39]

Najstariji dio našeg perioda 2 jeste *faza 2a*. Kao karakteristične grobne cjeline te faze uzimam: gredu M. Petrovića starijeg, grob 6,[40] St. Jakarića, grob 14,[41] Miće Petrovića, grob 2[42], I. Stipančevića, grob 15[43] i Mate Petrovića starijeg, grob 19.[44] Ovi grobovi mogli bi označavati stariju grupu, mada mi se čini preuranjeno da je definišem kao 2a– 1 fazu ovog perioda. Kao nešto mlađe grobove u okviru ovog perioda smatram: grobove 3a i 3b sa grede Stipe Čagrlje (to je dvojni grob, s donjim, muškim, i gornjim, ženskim, skeletom),[45] nenumerisani grob sa grede N. Šokića, [46] te M. Petrovića mlađeg, grob 46;[47] ovaj grob bi, po keramičkim tipovima, bio bliži sljedećem periodu, ali ga uvrštavam ovdje zbog veoma arhaičnih sljepoočnih kolutova (T. XXIV, 14, 15), poznatih još iz najmlađeg horizonta ostava sjeverne Bosne.[48]

Karakteristični tipovi ovog perioda su:

a) *keramika:* jednostavne, grube zvonaste urne, duboke i širokog otvora, sa po 4 jezičaste ručke ispod oboda (Sl. 14, br. 10), trbušaste urne s relativno uskim vratom i 4 jezičaste ručke na trbuhu (Sl. 14, br. 11), bikonične zdjele s čepastim ručkama i zdjele sa proširenim vratom, iznutra ukrašene kaneliranim ornamentima (Sl. 14, br. 12), jednostavne zdjele s uvučenim obodom (T. XXIV, 12), grublje i finije šolje s jednom drškom koje mogu imati i kaneliran vrat i trbuh (T. XXIV, 19);

---

[38] Z. Marić 1964, 10 – 11, 31.
[39] Ibid., 31, T. VI, 2; up. i Ć. Truhelka 1902, 136, T. VIII, 1
[40] Ć. Truhelka 1902, 531 – 532, T. XXXVI, 4 - 15.
[41] Ibid., 527 – 528, T. XXXII, 1 – 11, T. XXXIII, 1 – 7.
[42] Ibid., 536.
[43] Ć. Truhelka 1903, 536, T. XLIX, 14 – 17, 24.
[44] Ibid., 532, T. XLVI, 1, 6.
[45] Ć. Truhelka 1904, 446 – 447, T. LVIII.
[46] Z. Marić 1964, T. IX, 7; XV, 5.
[47] Ć. Truhelka 1902, 273 – 274, T. XVIII, 1 – 6, T. XIX, 1 – 6.
[48] Up. B. Čović, Preistoriski depo iz Lukavca, GZM n. s. X, Sarajevo 1955, T. II, 19; R. Jovanović, Dve praistorijske ostave iz severoistočne Bosne, ČGT II, Tuzla 1958, Monj, Sl. 4.

b) *oružje i oruđe:* željezna koplja sa dosta širokim listom i snažnim središnjim rebrom (T. XXIV, 11), željezni bojni nož, mali željezni nožići (T. XXIV, 19);

c) *nakit i dijelovi nošnje:* sljepoočni kolutovi (obično više pari), sa različitim završecima (T. XXIV, 14, 15; T. XXV, 1, 2), ogrlice, i to čvoraste i tordirane, izuzetno i glatke, a u jednom slučaju od željezne žice na koju su nataknuti bronzani prstenovi, ogrlice od malih jantarskih jagoda, u jednom slučaju (St. Čagrlje 3b) dijademe od bronzanog lima (Sl. 14, br. 13), masivne bronzane narukvice s prebačenim krajevima (T. XXIV, 16), višeglave igle od željeza s bronzanom oblogom ili nataknutim bronzanim perlama (T. XXV, 7), donjodolinske diskaste igle sa željeznim jezgrom (samo 1 par—St. Čagrlje 3a, donji grob), male naočaraste fibule bez osmice u sredini i bez pločice odozdo, fibule s nogom u obliku beotskog štita (T. XXV, 5, 6), donjodolinske kolutaste fibule od tankog bronzanog lima, ukrašene iskucavanjem (tipa kao T. XXVI, 5), pojas od bronzanih dugmadi, sa pojasnom kopčom glasinačkog tipa s laticama na obodu (Sl. 14, br. 15), kompozitni pojas sastavljen od cjevčica od bronzane žice i ažuriranih okova (Sl. 14, br. 14); potpunosti radi, treba pomenuti i glinene perle i bronzane privjeske (T. XXV; 3, 4).

U pogledu načina sahranjivanja ovdje samo ukratko napominjem da je spaljenih 6 (svi s pokopom u urnama), a inhumiranih 3 groba (dvojni grob, St. Čagrlje 3a i 3b i nenumerisani grob sa grede N. Šokića); sva tri spadaju u mlađu grupu. Takođe treba reći da su ženski grobovi, bar oni reprezentativniji koji su se mogli opredijeliti, izrazito bogatiji od muških: ogrlice, fibule i bogati pojasevi karakteristični su za ženske grobove, kao i sljepoočni kolutovi i dijademe. Muškarci su za pričvršćavanje odjeće upotrebljavali iglu (T. XXV, 7). Ovdje je, mislim, mjesto da se objasni i funkcija »zagonetnih« objekata iz D. Doline, oblika bronzanog štapića sa jednakim ili, naizmjenično, većim i manjim diskovima i sa željeznom žicom kao jezgrom (tipa kao T. XXVI, 15—17). Ti objekti javljaju se gotovo isključivo u muškim grobovima, u kojim, obično, nema fibula. Poređenjem s iglom iz groba M. Petrovića starijeg 19 postaje sasvim jasno da je u pitanju lokalna interpretacija višeglave igle sa željeznim jezgrom i bronzanim omotačem, pogotovo kad se uporede primjerci s naizmjenično manjim i većim diskovima (up. T. XXVI, 17); kako se u D. Dolini ove igle obično javljaju u paru, u tom slučaju možemo pomišljati da je jedan od »štapića« bio igla, a drugi štitnik u koji se željezni vrh igle uticao, upravo kao što je to slučaj i s pomenutom višeglavom iglom iz groba Mate Petrovića starijeg 19. Pošto je željezna igla bila tanka, dio van bronzanog omotača je propao, izuzev malog patrljka koji viri na nekim primjercima. U periodu 2. ova se igla javlja samo u jednom grobu i to, kako izgleda, najmlađem (Stipe Čagrlje grob 3a). U sljedećem periodu to je jedan od vodećih tipova, stoga je ovo objašnjenje bilo neophodno.

Osim najstarijeg sloja sojeničkog naselja u D. Dolini, fazi 2a naše grupe može se pripisati i mlađi dio stratuma Zecovi II (koji sigurno ulazi u puno starije željezno doba, bar Ha C).[49] Također je dosta vjerovatno da istom vremenu pripada i najmlađi dio sloja naselja Brdašce u Laktašima, a razumije se i naselja Otoka u Vrpolju, osnovanog u vrijeme perioda 1. Veliki broj gradinskih naselja, kao što je već rečeno, egzistira tokom većeg dijela željeznog doba. Zadržavajući se samo na stratificiranom materijalu ovih naselja, pomenuću da se mali pehari-amforice tipa T. XXIV, 8, 10 više ne pojavljuju, kao ni neke starije varijante zdjela; ipak, mlađe, djelimično već degenerisane, varijante zdjela s uvučenim, koso kaneliranim (»turbanskim«) obodima, kao i one bikonične, s razvraćenim, iznutra facetiranim obodima, postoje i u najmlađem sloju naselja Brdašce u Laktašima.[50]

Opšta hronološka pozicija naše faze 2a utvrđuje se sinhronizacijom s drugim, već ranije definisanim, grupama čija je periodizacija utvrđena. Kad je riječ o relativnohronološkom odnosu prema grupama željeznog doba jugoistočnoalpskog područja, može se istaći najprije da čvoraste ogrlice i one željezne s nataknutim bronzanim prstenovima, kao i višeglave igle sa željeznim jezgrom ulaze, u širem smislu, u tzv. horizont željeznog nakita. U Sv. Luciji su karakteristične za stupanj Ib i Ic1, djelimično još i Ic2 što važi i za tordirane ogrlice,[51] mada su one, zbog dužeg trajanja, od manjeg relativnohronološkog značaja. Treba napomenuti da su donjodolinske višeglave igle nesumnjivo razvijenije, »baroknije« od svetolucijskih. One zapravo, mnogo više odgovaraju primjercima iz Stične, upravo iz groba s oklopom, donekle i onom iz groba 72 (štitnik za uvlačenje vrha igle).[52] Čvoraste ogrlice, kao i čvoraste fibule, također se pojavljuju u stupnju Stična—Novo Mesto, kao i u stupnjevima Ic1 i Ic2 svetolucijske skupine.[53] Treba pomenuti i dijademu, koju također poznaje Stična (tumulus I, grob 27, zlatna) — makar samo kao idejnu srodnost. S druge strane, dvopetljasta fibula s nogom u obliku beotskog štita (T. XXV, 5, 6) pojavljuje se u Dolenjskoj nekako na prelazu iz stupnja Mokronog u stupanj Stična—Novo Mesto, označavajući, zajedno s pojavom novog načina pokopa (tumuli), početak jednog novog razvoja.[54] Stoga mi se čini da bi naša faza 2a mogla biti paralelna *uglavnom* sa starijim dijelom stupnja Stična—Novo Mesto, drugim riječima sa Stičnom 1, a, kad je u pitanju svetolucijska skupina, nekako s krajem Ib2, te sa Ic1. Razumije se, potpuno

---

[49] A. Benac 1959, 45—46; B. Čović 1965, 37—39.

[50] v. napomenu 7.

[51] B. Teržan—N. Trampuž 1973, 420—424, Priloga 1, T. 3—8; za poređenje s ogrlicom iz Donje Doline (naša T.) posebno je interesantna svetolucijska fibula iz groba 1497 (Teržan—Trampuž T. 7, 9), već iz stupnja Ic2.

[52] S. Gabrovec 1966, 18 ff., Abb. 5, 3, Abb. 8, 14.

[53] B. Teržan—N. Trampuž 1973, 424—426; v. također odjeljke o dolenjskoj i svetolucijskoj skupini u ovoj knjizi (S. Gabrovec).

[54] S. Gabrovec 1973, 363; isti, 1970, 32—43, Karta XI.

preciznu sinhronizaciju nije moguće izvesti ne samo zbog relativno malog broja karakterističnih grobova u ovom periodu D. Doline u odnosu na dolenjsku i svetolucijsku skupinu već i zbog toga što je, po prirodi stvari, razvoj pojedinih vrsta nakita ili njegovo prihvatanje u pojedinoj od ovih kulturnih grupa bio različit.

Za poređenje s glasinačkom grupom ima također prilično elemenata: dvopetljaste bronzane fibule s nogom u obliku beotskog štita javljaju se na Glasincu s fazom IVc, čiji je početak stavljen u posljednju četvrtinu 7. st., aproksimativno oko 625. g.[55] To odgovara općem hronološkom položaju tog tipa dvopetljaste fibule, rasprostranjenog na širokom prostoru od Grčke, Makedonije i Trakije do Donje Doline i dalje, do Slovenije; glavno vrijeme upotrebe tog tipa je druga polovina 7. i prva polovina 6. stoljeća.[56] S obzirom na geografski položaj D. Doline i afinitet njenih stanovnika prema novim, stranim formama, može se s pravom očekivati da se i ovaj tip fibule ovdje pojavio dosta rano. Nešto je drugačija pozicija malih bronzanih naočarastih fibula bez osmice — one se na Glasincu pojavljuju samo u jednom bogatom grobu faze IV b (u toj fazi su, inače, mnogo češće veće, željezne naočaraste fibule); u fazi IVc, i to relativno kasno, bronzana naočarasta fibula se opet pojavljuje, ali sad kao varijanta s pločicom na zadnjoj strani. [57] Okrugle glasinačke pojasne kopče s laticama (T. XXIV, 17; Sl. 14, br. 15) karakteristične su, prvenstveno, za fazu IVb, ali ih ima i u starijim grobovima faze IVc, npr., u bogatom kneževskom grobu Brezje[58], tum. I, gdje je u grobu 2. nađen primjerak gotovo identičan ovom donjodolinskom. Masivne bronzane narukvice s ukrštenim krajevima (T. XXIV, 16), mada je u pitanju tip dugog trajanja, spadaju također u klasične priloge glasinačkih grobova faze IVb i starijeg dijela faze IVc.[59] Isto se može reći i za prorezane privjeske, mada je upravo tip koji je ovdje zastupljen u grobu St. Čagrlje 3b u principu stariji od onog s nožicom.[60] Značajan zajednički elemenat su i velike, luksuzne višeglave igle (T. XXV, 7); veoma blisku analogiju donjodolinskim primjercima predstavlja igla iz kneževskog groba u Osovu (up. T. XLII, 1) koji, mada sadrži neke mlađe elemente, još uvijek pripada starijoj polovini faze IVc.[61] Pri tome, valja uzeti u obzir činjenicu da je taj tip po svoj prilici mogao nešto ranije stići u Donju Dolinu nego na Glasinac, te da i to što su izrađene u kombinaciji bronze i željeza (»horizont željeznog nakita« ili bar njegova tradicija) daje donjodolinskim pri-

---

[55] A. Benac – B. Čović 1957, 40–41.
[56] F. Maier 1956, 64; K. Kilian 1975, 95 - 96, Taf. 83.
[57] A. Benac – B. Čović 1957, T. VI, 6, 8, T. XI, 6, 7.
[58] Ibid., T. XXXIII, 17.
[59] Ibid., 33, 34; primjerci iz Arareve gromile (pripisane u tom djelu fazi Va) nisu mlađi od treće četvrtine 6. stoljeća — v. poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi, odjeljak o hronologiji i periodizaciji.
[60] A. Benac – B. Čović 1957, T. XIII, 6, T. XXIII, 13, 15; up. također B. Čović 1980, 119 - 120.
[61] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXVII, 13.

mjercima izvjestan vremenski prioritet. Ako, dakle, uzmemo u obzir sve ove elemente, mislim da možemo zaključiti kako faza 2a grupe Donja Dolina—Sanski Most odgovara, približno, mlađem dijelu faze Glasinac IVb i početku faze IVc. Mislim da ovakvoj sinhronizaciji odgovara i ono što je rečeno o relativnohronološkom odnosu prema svetolucijskoj i dolenjskoj skupini. S obzirom na te paralele, mogli bismo postaviti i aproksimaciju za apsolutnohronološki položaj ove naše faze — ona bi zauzimala vrijeme približno od sredine 7. do prvih decenija 6. stoljeća. Kako najstariji grobovi sljedeće — 2b — faze pripadaju približno drugoj četvrtini 6. stoljeća, to bismo ovu aproksimaciju mogli obilježiti i ciframa: Donja Dolina—Sanski Most 2a = cca 650—575. g. st. e. — Na ovaj način dobili smo i aproksimativnu donju granicu našeg perioda 1 (650. god.), a budući da se taj naš period u svom starijem dijelu i sadržajno i vremenski podudara s horizontom najmlađih ostava sjeverne Bosne (odnosno s horizontom V ostava međuriječja Save i Drave po periodizaciji K. Vinski-Gasparini, tj. stupnjem Ha B3 srednjoevropske periodizacije), to možemo sada i za naš period 1. postaviti apsolutno-hronološku aproksimaciju: Donja Dolina—Sanski Most 1 = cca 800—650. g. st. e. Razumije se, to je samo opšti i orijentacioni okvir. Period 1. je još slabo dokumentovan i tek treba da se popuni novim materijalom; tada će, vjerovatno, postojati mogućnost da se sprovede i uža podjela na dvije, možda i tri faze ili horizonta.

Ovdje treba još pomenuti i grob 99 iz Sanskog Mosta (T. XXV, 17—19).[62] Kolutasta fibula glasinačkog tipa mogla bi upućivati još i na našu fazu 2a. Ipak, čini mi se da bi taj grob morao pripadati našoj fazi 2b s kojom, zapravo, Sanski Most i ulazi u problematiku naše grupe Donja Dolina—Sanski Most. To ne bi bilo u neskladu s glasinačkom hronologijom: kolutaste fibule traju još dosta duboko u fazi IVc.[63]

Faza 2b naše grupe mogla bi se označiti i kao faza ratničkih grobova, mada su bogato opremljeni ženski grobovi također brojni. Izdvojio sam (bez pretenzije na potpunost) 38 grobova ove faze: 19 ženskih, 17 muških i 2 dječja. Kao posebno reprezentativne navodim 8 ženskih i 6 muških grobova. Od *ženskih*, to su: M. Petrovića ml., grob 3[64] i 6,[65] M. Petrovića st., grob 9[66] i 16,[67] N. Šokića I, grob 1,[68], N. Šokića II, grob 4,[69] nenumerisani grob iz Šokića bašte[70] i I. Stipančevića, grob 8[71] — a od *muških:*

---

[62] F. Fiala 1896, 254.
[63] A. Benac—B. Čović 1957, 32, 40.
[64] Ć. Truhelka 1902, 262–263, T. IX, 12—23, T. XI, 3.
[65] Ibid., 263–264, T. X, 6, 7, 9, 13, 15—28, T. XI, 1–2.
[66] Ibid., 532–533, T. XXVII, 17—27, T. XXVIII, 1–10.
[67] Ibid., 534–535, T. XXXX, 13, 16—20.
[68] Ibid., 519—521, T. XX, 1–28, T. XXI, 1–7.
[69] Ć. Truhelka 1903, 538, T. L, 10–21.
[70] Ć. Truhelka 1902, 259–260, Sl. 3.
[71] Ć. Truhelka 1903, 534, T. XLVIII, 4–14.

M. Petrovića ml., grob 1,[72] 27,[73] 37,[74] 39,[75] 52,[76] Miće Petrovića, grob 4[77] i Ive Stipančevića, grob 10.[78] Ovoj fazi pripada i stariji dio naselja u Sanskom Mostu, a najvjerovatnije i grob 3 njegove nekropole (T. XXV, 17—19) uz već pomenuti grob 99 (T. XXV, 17—19).

Karakteristični tipovi ove faze su:

a) *keramika:* urne širokih bokova, s visokim vratom i izvijenim obodom (Sl. 14, br. 17),[79] jednostavnije, bačvaste, urne s neznatno proširenim obodom (Sl. 14, br. 22),[80] a vjerovatno i grube zvonolike urne (tipa Sl. 14, br. 10), zatim trbušasti pehari s dvije drške (Sl. 14, br. 18),[81] slične šolje s jednom drškom, jednostavne, konične šolje s visokom drškom,[82] zdjele s uvučenim obodom, ponekad s jezičastim ručkama i kosim kanelurama na obodu (Sl. 14, br. 16),[83] oštro profilisane, bikonične zdjele s proširenim, izvijenim obodom (Sl. 14, br. 19);[84] specifičnu pojavu čine male, kruškaste posude s rupicama ispod oboda, ponekad i s odgovarajućim poklopcem — svakako za nošenje na uzici (T. XXV, 15);[85] pojedinačno se još pojavljuje i zdjela na nozi; ukras je najčešće *plastični* — kose kanelure na obodu (tzv. turbanski obod), vertikalne ili kose kanelure na ramenu (urne, pehari, šolje), horizontalne na vratu; veće zdjele mogu biti ukrašene i s unutrašnje strane, obično složenijim ornamentom u tehnici kaneliranja;[86] česta su i vertikalna rebra, duža ili kraća (Sl. 14, br. 19; T. XXVI; 19),[87] a u Sanskom Mostu, u sloju naselja, zastupljeni su i urezani ukrasi — najčešće šrafirani trouglovi (T. XXVI, 18) i rombovi koji odgovaraju repertoaru ukrasa na keramici 6. stoljeća iz Poda kod Bugojna;[88]

b) *bronzano posude* (Sl. 14, br. 20, 21) nađeno je u tri groba ove faze iz Donje Doline: po 1 zdjela s visokom trakastom drškom u jednom ženskom (M. Petrovića ml., grob 3) i jednom muškom, ratničkom grobu (M. Petrovića ml., grob 1), te jedna lotos-fiale, također u ratničkom grobu (M. Petrovića ml., grob 27);

c) *oružje i oruđe* je dosta raznovrsno: uz koplje (T. XXV, 11; XXVI, 1, Sl. 15, br. 1, 2) i bojni nož nastupa sada i jednosjekli mač s oštrim prelazom

---

[72] Ć. Truhelka 1902, 261—262, Sl. 4—6, T. IX, 1—3, 5—11.
[73] Ibid., 266—268, Sl. 7, 8, T. XIII, 1, 3—6; B. Čović 1961, Y25; R. Vasić 1982b, 7.
[74] Ć. Truhelka 1902, 270—271, Sl. 9, 10, T. XVI, 1—12.
[75] Ibid., 271—272, Sl. 12—13, T. XVII, 1—3, 5, 7—16.
[76] Ć. Truhelka 1903, 531, T. LI, 12—22.
[77] Ć. Truhelka 1902, 537.
[78] Ć. Truhelka 1903, 534—535, T. XLVII, 1, 2, 4, T. XLVIII, 15—23.
[79] Ć. Truhelka 1902, T. XXI, 4, T. XXIII, 14, T. XXVI, 2.
[80] Ibid., T. XXIII, 1; Ć. Truhelka 1903, T. XLVII, 1, 2.
[81] Ć. Truhelka 1902, T. XX, 9, T. XXII, 24, T. XXIII, 16, 17.
[82] Ibid., T. XXI, 5, T. XXIII, 15.
[83] Ibid., T. XX, 2, 8, T. XXIV, 1.
[84] Ibid., T. XXVI, 1.
[85] Ć. Truhelka 1903, T. XLVIII, 20.
[86] Z. Marić 1964, T. XII, 7a.
[87] Ć. Truhelka 1902, T. XXII, 24, T. XXIII, 16, T. XXVI, 1.
[88] up. M. Mandić 1929, T. XXII, 24, T. XXIII, 16, T. XXVI, 1.

iz sječiva u ukošenu dršku i s trnom između drške i oštrice (Sl. 15, br. 3); nova pojava u grobovima Donje Doline je defanzivno oružje — bronzani šljem grčko-ilirskog tipa — dva primjerka (Sl. 15, br. 4), bronzane i željezne obloge štitova s umbom u sredini (Sl. 15, br. 5),[89] a vjerovatno i bronzani oklop;[90] grob 3 iz Sanskog Mosta proširuje repertoar naoružanja ove faze još sa željeznom sjekirom s tulcem (T. XXV, 13), krstastom željeznom sjekirom (T. XXV, 12) i dvosjeklim željeznim mačem (T. XXV, 11), po mišljenju R. Vasića grčkim ksifosom;[91] u ženskim grobovima česti su mali, povijeni željezni nožići (T. XXV, 9);

d) *nakit i dijelovi nošnje* u ovoj fazi su vrlo raznovrsni; prirodno je da su mnogi od njih naslijeđeni iz prethodne faze, kao što su sljepoočni kolutovi s kupastim završecima (T. XXVI, 11), tordirane bronzane ogrlice (Sl. 15, br. 10), masivne narukvice s ukrštenim krajevima, fibule s nogom u obliku beotskog štita (Sl. 15, br. 9); neki od oblika koji su u prethodnoj fazi bili zastupljeni samo pojedinačno, u ovoj fazi dolaze do punog izražaja: donjodolinske bronzano-željezne igle s diskovima (T. XXVI, 15—17), tipične za muške grobove i donjodolinske pločaste fibule od tankog bronzanog lima, ukrašene iskucavanjem (T. XXVI, 5), vrlo karakteristične za ženske grobove ove faze; kompozitni pojasevi izrađuju se od različitih dijelova, kombinovanjem »tračko-makedonskih« ažuriranih okova, spiralnih cjevčica namotavanih, vjerovatno, oko tekstilnih uzica, bronzane dugmadi s ušicom (T. XXVI, 7), te jednostrukih ili dvostrukih »glasinačkih« toka s prorezima;[92] u pojasnim garniturama, a i inače, prevladavaju još starije glasinačke okrugle pojasne kopče, (T. XXVI, 10) ali se javljaju i mlade, kalotne kopče s perlama na obodu; karakteristični novi tipovi nakita su sljepoočni kolutovi od sitno narebrene žice s ušicom na jednom kraju (T. XXVI, 12), livena dugmad za pojas s laticama na obodu i prečkom na donjoj strani (T. XXVI, 9), duge spiralne narukvice od bronzane žice, obično sa 17—20 navoja (Sl.15, br. 6), dvojne igle s trouglastom glavicom (T. XXVII, 4); bačvaste bronzane perle, ravne ili prorezane (Sl. 15, br. 7, 8; T. XXVI, 20), veoma brojne jantarske i malobrojne staklene perle, te mnogi novi tipovi fibula — arhaične dvopetljaste sa simetričnom trougaonom nogom (Sl. 15, br. 12) koje ponekad imaju tanko raskovan luk, više varijanti čunaste fibule s dugom nožicom (T. XXVI, 3; T. XXVII, 9), fibule s lukom sastavljenim od jantarskih segmenata (Sl. 15, br. 15), male lučne fibule s izduženom trougaonom nogom i glatkim ili sitno narebrenim lukom (T. XXVII, 7, 8), »glasinačke« dugmetaste fibule (T. XXVII, 2), lučne fibule s četvrtastom, sedlasto ugnutom nogom

---

[89] Ukupno su nađena 3 bronzana i 6 željeznih primjeraka, od kojih većina pripada ovoj fazi.
[90] Ć. Truhelka 1903, 529.
[91] R. Vasić 1982b, 15–17.
[92] Up., npr., Ć. Truhelka 1902, T. XI, 1, 2, T. XXI, 1, 2, T. XXXV, 22, 23, T. XXXVIII, 4, 5, 8, 9; isti 1903, T. I., 13, 14, 18.

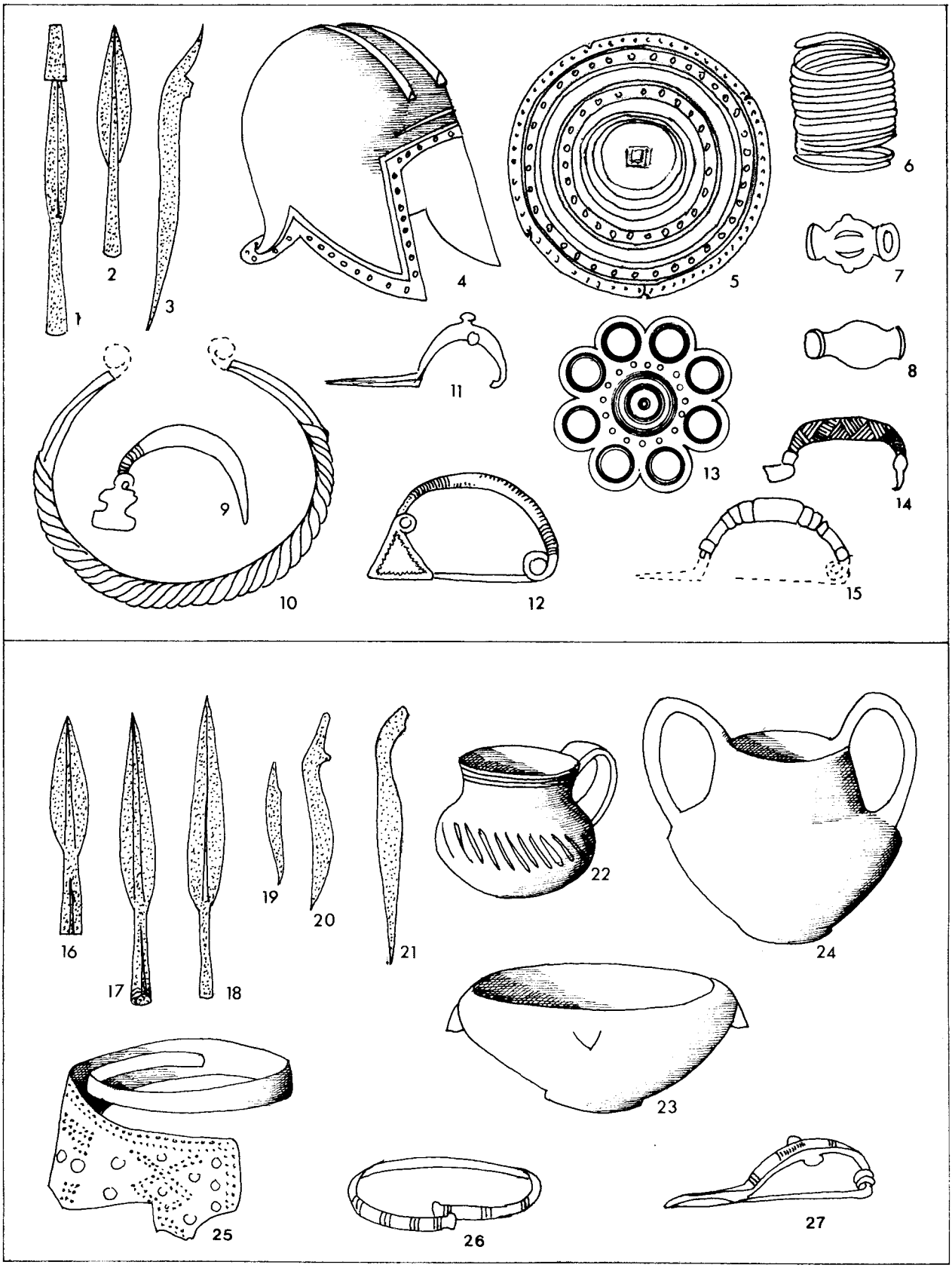

Sl. 15 — Grupa Donja Dolina — Sanski Most — faza 2b: 1—15; faza 2c: 16—26 (1—20, 22, 23, 25, 26: Donja Dolina; 21, 24: Sanski Most)

(T. XXVI, 2); pojedinačno su zastupljeni još neki tipovi fibula i drugog nakita, kao fibula s tri dugmeta na luku (trortasta, a tre bottoni — Sl. 15, br. 11), fibula s veoma dugom nogom i privjescima na luku i na kraju noge (T. XXVII, 1), fibula s niskim lukom ukrašenim graviranim prepletom (Sl. 15, br. 14),[93] kolutasta fibula od tankog bronzanog lima s krupnim laticama na obodu, ukrašena fino graviranim motivima (Sl. 15, br. 13),[94] krstasti »razvođač kaiševa« (tipa kao T. XXVIII, 3),[95] »pseudokiparska« igla, sa štitnikom za vrh igle, izrađenim, kao i glavica, od spiralno uvijene bronzane žice,[96] astragalne šipke od pojasa s ulomkom pravougaone pojasne kopče[97] i još neke forme.

U načinu sahranjivanja nastaje značajna promjena: pored 7 grobova s urnama (3 muška i 4 ženska) pojavljuju se i jame sa spaljenim kostima, bez urne, obično s brojnim prilozima (1 muški i 2 ženska groba ovog tipa), ali 26 inhumacija (12 muških i 14 ženskih) predstavlja sada blizu 70% ukupnog broja datiranih grobova. Ženski grobovi su i u ovoj fazi opremljeni sa znatno više priloga. U onim najbogatijim redovnu opremu čine: nekoliko pari sljepoočnih kolutova, tordirane bronzane ogrlice, ogrlice od jantarskih (rjeđe bronzanih, glinenih ili staklenih) perli, masivne narukvice s ukrštenim krajevima ili spiralne s većim brojem navoja, bronzane fibule različitih tipova (2 do 7 primjeraka), kompozitni pojas s kopčom, 1 do 2 zemljane posude (ponekad i do 7). Izuzetno se i u ženskim grobovima nađu igle. U muškoj nošnji je igla najvažnija (jedna ili dvije), ali ni fibule više nisu rijetke u muškim grobovima (1 do 2); pojasne kopče, kao i jantarske, bronzane, glinene i staklene perle nisu obavezne, ali se ponekad pojave i u opremi muškarca, što se odnosi i na razne privjeske. Keramika je gotovo obavezan prilog i u muškim grobovima — to je najčešće zdjela, u grobovima s inhumacijom po pravilu kod koljena. — Kako je naprijed rečeno, ovo je faza ratničkih grobova. Ako bismo uzeli u obzir sve podatke kojim raspolažemo, mogli bismo reći da idealno zamišljena bojna oprema jednog istaknutog ratnika ove faze obuhvata: šljem, štit s bronzanom ili željeznom oplatom, 2 koplja, mač i nož. Razumije se, riječ je o idealnoj rekonstrukciji opreme koju je mogao imati samo poneki od najistaknutijih pojedinaca društvene zajednice kojoj je pripadalo naselje u Donjoj Dolini. Prosječno naoružanje sastojalo se od dva koplja, mača, noža i, vjerovatno, štita (koji nije uvijek morao imati oblogu od bronze ili željeza).

I u slučaju ove faze najpouzdaniji oslonac za hronologiju daju poređenja s jugoistočnoalpskim i sa glasinačkim područjem. Uz njih tu je još i

---

[93] Ć. Truhelka 1903, 538, T. L, 19; Z. Marić 1964, T. IX, 20.
[94] Ć. Truhelka 1902, 271, T. XVI, 13.
[95] Ibid., 270—271, T. XVI, 12.
[96] Ibid., 532—533, T. XXXVII, 25.
[97] Ć. Truhelka 1903, 534, T. XLVIII, 7.

grupa Kaptol kod Slavonske Požege, u dosta bliskom susjedstvu s Donjom Dolinom. Za datiranje izvjesnih tipova od koristi su i poređenja s južnijim oblastima — Albanijom, Makedonijom i Grčkom.

Što se tiče područja jugoistočnih Alpa, najbliže analogije za našu fazu 2b pruža opet dolenjska, djelimično i svetolucijska skupina. Najvažniji zajednički tip su raznolike čunaste fibule koje su tipične za (pretežno mlađe) ženske grobove stupnja Stična (Stična 2), odnosno Ic2 svetolucijske skupine; u stupnju Stična 2 pojavljuju se još i fibule s tri dugmeta na luku (trortaste, »a tre bottoni« — kao Sl. 15, br. 11), dok u svetolucijskoj skupini taj tip već pripada stupnju IIa (IIa1?). Važan relativnohronološki indikator su fibule s lukom sastavljenim od jantarskih segmenata iz Donje Doline (Sl. 15, br. 15); te fibule imaju dobre analogije u fibulama iz groba 27 u tumulu I u Stični; oblik je isti, razlika je samo u tome da su na primjercima iz Stične segmenti na luku fibule od kosti.[98] Fibula s niskim, graviranim lukom iz Donje Doline (Sl. 15, br. 14), kao i donjodolinske fibule s malim, glatkim ili narebrenim lukom i dugom nogom, pijavičaste (sanguissuga) i neke druge forme (T. XXVII, 7—9) koje se mogu povezati s italskim prostorom — također su, uglavnom, karakteristične za stupnjeve Ic1 i IIa svetolucijske skupine.[99] Time dobijamo oslonac i na apsolutnohronološki lakše opredjeljive sjevernoitalske nekropole razvijenog željeznog doba (Este II/III i Villanoviano IVB2: pretežno prva polovina 6. stoljeća). S istočnoalpskim područjem, ili preko tog područja s Italijom, u vezi su i bronzane zdjele s visokom trakastom drškom iz dva groba ove faze u Donjoj Dolini (Sl. 14, br. 21); slične oblike navodi S. Gabrovec iz Vača (stupanj Stična—Novo Mesto) i iz Magdalenske gore, gdje bi trebalo biti nešto mlađa.[100]

Nalazi faze 2b naše grupe mogu se, u izvjesnoj mjeri, uspoređivati s tumulima iz Kaptola kod Slavonske Požege. To je nalazište geografski relativno blizu Donje Doline (u ovoj knjizi obrađeno je u okviru posebne grupe). Osim bronzanih šljemova (tum. IV, grob 1 i tum. X, grob 1) koji pripadaju istoj tipološkoj i hronološkoj grupi grčko-ilirskih šljemova kojoj i donjodolinski primjerci, treba ukazati na fibule s veoma dugom nogom (tumulus II, grob 1), fibule s tri dugmeta na luku, ili one s narebrenim lukom (tumulus V, grob 1), te na donjodolinske bronzano-željezne igle s diskovima (tumulus VII, grob 1); ovaj posljednji, ratnički grob sadržavao je i kombinaciju željeznih krstastih sjekira i onih s tulcem, dakle, kombinaciju koja odgovara onoj iz groba sa dvosjeklim mačem iz Sanskog Mosta (grob 3) koji smo uključili u našu fazu 2b. Možemo, dakle, zaključiti, da kombinacija nekih tipova nakita i oružja iz nekoliko kaptolskih grobova odgovara toj fazi.[101]

---

[98] S. Gabrovec 1964, 34—35, T. X; B. Teržan — N. Trampuž 1973, 424—428, T. 6—11.
[99] B. Teržan — N. Trampuž 1973, 427—428.
[100] V. poglavlje o dolenjskoj grupi u ovoj knjizi.
[101] V. Vejvoda — I. Mirnik 1971, 183—207, T. III, 7, T. V, 1, T. X, 2—4, 6, T. XIII, 1.

I u ovoj fazi ima Donja Dolina dosta zajedničkih oblika s glasinačkom kulturom. Ostavljajući po strani one starije, naslijeđene oblike, karakteristične dijelom za Glasinac IVb, dijelom za stariji dio Glasinca IVc (glasinačke pojasne kopče, masivne narukvice s ukrštenim krajevima, fibule s nogom u obliku beotskog štita), za utvrđivanje relativnohronološkog odnosa naše 2b faze prema glasinačkoj hronologiji bitne su, mislim, one nove forme koje nisu bile zastupljene u našoj fazi 2a. To su prvenstveno male lučne fibule s izduženom trokutastom nogom i sa glatkim, dugmetastim ili narebrenim lukom (T. XXVII, 2, 7, 8). Sva tri tipa javljaju se na Glasincu nekako sredinom faze IVc i traju do kraja te faze, da bi na kraju faze IVc i na prelazu u Va iz jedne od njih nastala klasična glasinačka rebrasta fibula.[102] Drugi važan tip je kalotna pojasna kopča s perlama na obodu (T. XXVI, 8). Na Glasincu, taj tip se pojavljuje tokom faze IVc i potiskuje starije tipove glasinačkih pojasnih kopči.[103] Narukvice od bronzane žice s većim brojem gustih navoja (Sl. 15, br. 6) na Glasincu se također pojavljuju tokom faze IVc.[104] U vezi s odnosom prema Glasincu zanimljiva je još i pojava tzv. pseudokiparskih igala (T. XXVII, 5). Osim na Glasincu, nalazimo ih i na drugim lokalitetima Glasinac—Mati-kulture, u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, u grobnim cjelinama koje pripadaju sredini i drugoj polovini 6. stoljeća.[105] Isto to može se reći i za prorezane i neprorezane bačvaste perle od bronze (T. XXVI, 20; Sl; 15, br. 7, 8).[106]

Nesumnjivo je da zajednički elemenat, karakterističan za našu fazu 2b grupe Donja Dolina—Sanski Most čini i import bronzanog posuđa i defanzivnog oružja (Osovo, Čitluci, Arareve gomila), ali to već zalazi u problem odnosa Donje Doline prema Grčkoj i Makedoniji, o čemu je već ranije pisao Z. Marić, a u novije vrijeme K. Kilian i R. Vasić. Kako nas ovdje interesuje prvenstveno hronološki aspekt, reći ću ukratko da su i K. Kilian i R. Vasić saglasni u datiranju većine za ovu fazu relevantnih tipova (šljem, umbo štita, lotos-fiale, fibule s izduženočetvrtastom, sedlastom nogom, dvojne igle s trougaonom glavicom, privjesak u obliku pehara, pločasta fibula s laticama i finim graviranim ukrasom, uključujući i donjodolinski primjerak privjeska za pojas, tzv. zatvarača za krčag iz groba M. Petrovića st., 10): koncentracija tih nalaza pada u prvu polovinu i u sredinu 6. stoljeća.[107] Veoma važan oslonac pruža nam grob M. Petrovića ml. 27 sa grčko-ilirskim šljemom »srednje« varijante, s grčkom lotos-fiale i s oblogom štita od bronze koja u sredini ima umbo istog oblika kao onaj

---

[102] A. Benac – B. Čović 1957, 43, 49 (v. i poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi).
[103] Ibid., 45, T. XXX, 10.
[104] Ibid., 44 (v. također poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi).
[105] Ibid., 45, T. XXIX, 8; B. Čović 1982, 25, T. III, 2; Zh. Andrea, Tumat e Kuçit të Zi, Iliria VII – VIII, Tiranë 1978, Tab. III, V. 13, 3, 4; D. Kurti, Tumat e Burrelit, Iliria VII – VIII, Tiranë 1978, Tab. VII, 9.
[106] A. Benac – B. Čović 1957, 45, T. XXVIII, 9, T. XXXIV, 17, T. XXXVI, 5; B. Čović 1982, 120.
[107] Z. Marić 1964, 37–38; K. Kilian 1975; R. Vasić 1975; R. Vasić 1982b, 7.

iz Čitluka, odnosno odgovarajućih primjeraka iz Olimpije. Taj grob ne bi trebalo da je mlađi od druge četvrtine 6. stoljeća.[108] Uz njega se niže još nekoliko grobova s izrazito arhaičnim materijalom. Neke druge grobne cjeline i tipovi, o kojim je naprijed bilo riječi, pripadaće već drugoj polovini, ali ne i samom kraju 6. stoljeća.

Ako sada rezimiramo navedene komparacije, možemo reći da faza 2b grupe Donja Dolina—Sanski Most, odgovara, grosso modo, stupnju Ic2 i djelimično IIa svetolucijske grupe, odnosno stupnju Stična 2, možda još i početku »stupnja zmijolike fibule« dolenjske skupine u Sloveniji,[109] te mlađem dijelu (mada ne i kraju) faze IVc Glasinca. To bi bila sredina 6. stoljeća (šire uzeta), aproksimativno vrijeme između 575. i 525. godine st. e.

Naš period 2 grupe Donja Dolina—Sanski Most završava sa *fazom 2c*. Radi se o kratkotrajnoj fazi koju bismo mogli nazvati i horizontom zmijolike fibule. S obzirom na njeno trajanje, razumljivo je što je i broj grobova koji joj se mogu pripisati znatno manji u odnosu na prethodnu fazu. Izdvojio sam ukupno 21 grob faze 2c — 10 muških i 11 ženskih. Od toga se u 10 grobova pojavljuju zmijolike fibule, dalja 3 pripadaju tipu donjodolinskih dvojnih grobnica pri čemu se u onom drugom grobu nalazi zmijolika fibula, a preostalih 8 je u ovu fazu uključeno metodom kombinacione grupe tipova i horizontalne stratigrafije. Trebalo bi očekivati da se grobovi ove faze pojave i u Sanskom Mostu i zbog postojanja nesumnjivo starijih grobova (3 i 99), a i zbog činjenice da se među materijalom iz uništenih grobova te nekropole nađu i stariji oblici (npr., fragmenti trbušastih urni s kanelurama na ramenu, kao što su one iz Donje Doline —Sl. 15, br. 22), najzad i zbog toga što je samo naselje u Sanskom Mostu moralo nastati dosta rano u 6. stoljeću. Ipak, grobova sa zmijolikim fibulama u Sanskom Mostu nema. To ne znači, kako možemo tvrditi, da uopšte nema grobova koji bi u hronološkom smislu odgovarali našoj fazi 2c. Oni se, po svoj prilici, kriju među onim dosta brojnim grobovima bez priloga ili samo sa keramičkim prilozima koji još nisu hronološki diferencirani. Našoj fazi bi, ponajprije, mogao pripadati ratnički grob 126. U tom grobu je, poredd dva željezna koplja s jakim središnjim rebrom, nađen još i jednosjekli željezni mač s drškom izrazito koso i pod uglom postavljenom prema sječivu (Sl. 15, br. 21). Taj primjerak se bitno razlikuje od kratkih mačeva iz mlađih grobova u Sanskom Mostu, a blizak je mačevima naših faza 2b i 2c iz Donje Doline. Karakteristična je i njegova dužina (54 cm, a kada se uračuna i dio drške koji je propao blizu 60 cm). Tendencija povećanja dužine je mlađa pojava u razvoju mačeva ove vrste, a oni najmlađi, koji pripadaju 5. i 4. stoljeću u

---

[108] R. Vasić 1975, 89; B. Čović 1983c, 149; R. Vasić 1983, 185—187.

[109] Neka manja odstupanja ne treba da zbunjuju. Prirodno je da se neki oblici, za koje se obično smatra, da su izvorno italski, u Donjoj Dolini pojave koju deceniju kasnije nego u svetolucijskoj skupini.

istočnoalpskom području dostižu dužinu i do 80 cm.[110]. U Sanskom Mostu poznat je još samo jedan fragmenat ove, starije, vrste mačeva (iz groba 80), ali ostali nalazi iz grobne cjeline kojoj pripada odgovaraju onim iz nešto mlađih grobova, pa sam ga svrstao u sljedeću fazu. Inače, pored groba 126 iz Sanskog Mosta,[111] kao tipične grobne cjeline faze 2c iz Donje Doline naveo bih: M. Petrovića ml., grob 28, 31, 32, 33, 34, 35 (grupa grobova),[112] Stipe Jakarića grob 15, 18—19 (dvojni grob)[113] i Nikole Šokića I, grob 29.[114]

Karakteristični tipovi ove faze su:

a) *keramika:* jednostavne, bačvaste urne, istog tipa kao u prethodnoj fazi, što važi i za jednostavnije oblike zdjela s uvučenim obodom (Sl. 15, br. 23) i za trbušaste, kanelirane šolje s jednom drškom (Sl. 15, br. 22); ovom popisu treba dodati oblike iz navedenog groba u Sanskom Mostu (Sl. 15, br. 24);

b) *oružje i orude:* duga željezna koplja u obliku rogozova lista, kao i druga, nešto kraća i šira, ali sa snažno izraženim središnjim rebrom (Sl. 15, br. 16, 17)[115] predstavljaju tipove naslijeđene iz prethodne faze, a isto se može reći i za bojni nož (Sl. 15, br. 19) i za mač s drškom izrazito koso postavljenom prema sječivu (Sl. 15, br. 20, 21), a pridružuju im se, kao nove pojave, koplja mlađih tipova, s rebrom koje dopire samo do polovine lista (Sl. 15, br. 18);[116] nije isključeno da i neki od grobova sa željeznom oblogom štita iz Donje Doline pripada ovoj fazi (npr. M. Petrovića ml., grob 50, koji ne sadrži druge, hronološki bliže opredjeljive priloge);[117] korice za vrh koplja postoje i u ovoj fazi;

c) *nakit i dijelovi nošnje:* sljepoočni kolutovi od sitno narebrene žice s jednim krajem savijenim u ušicu, zatim glatki i tordirani (T. XXVII, 11, 12), ogrlice od jantarskih, staklenih, izuzetno bronzanih ili glinenih perli, tanje bronzane narukvice s ukrštenim krajevima, narebrene (T. XXVIII, 2), ukrašene urezima (Sl. 15, br. 26) ili jagodama; donjodolinske pločaste fibule (T. XXVII, 13), jednostavne zmijolike fibule s diskom na završetku luka (T. XXVII, 15), zmijolike fibule istog osnovnog oblika, ali s krilcima na luku (T. XXVII, 14), fibule s dugom nogom i dva dugmeta na luku (Sl. 15, br. 27), glasinačke rebraste fibule (T. XXVIII, 1), glasinačke dvopetljaste fibule s četvrtastom nogom sa dva otvora (T. XXVIII, 4), glasinačke »krestaste« fibule (T. XXVIII,6) i čunaste fibule s prstenastim završet-

---

[110] Up. M. Guštin 1974, 81, Sl. 9:6.
[111] F. Fiala 1896, 263, Sl. 139.
[112] Ć. Truhelka 1902, 268—269; T. XXVII, 14—16, 18—20.
[113] Ibid., 528—529; B. Čović 1961, Y26.
[114] Ć. Truhelka 1902, 525.
[115] F. Fiala 1896, 239; Ć. Truhelka 1902, 529, 534; T. XXXIII, 13, T. XXXIV, 10, 12, T. XXXX, 6.
[116] Ć. Truhelka 1903, T. XLVI, 29; B. Čović 1961, Y27, 148, 149.
[117] Ć. Truhelka 1903, 530.

kom noge (tipa kao T. LXII, 28); samo u jednom grobu konstatovani su ovi oblici: glasinačke narukvice od bronzanog lima, s jednim suženim i drugim proširenim krajem (Sl. 15, br. 25),[118] kompozitni pojas od spiralnih bronzanih cjevčica i livene dugmadi s laticama na obodu (tipa T. XXVI, 7), krstasti razvođač kaiševa (T. XXVIII, 3)[119], kalotna pojasna kopča s perlama na obodu (tipa T. XXVI, 8), pojasna kopča posve jednostavnog oblika, od tordirane bronzane žice sa 2 kuke (T. XXVII, 10) i slična, od ravnog željeznog lima.

Od 21 groba koje sam izdvojio, samo su dva sa spaljivanjem (bez urne), ostalo su sve inhumacije koje se u ovoj fazi povećavaju na markantnih 90% od ukupnog broja.

O nošnji se može reći mnogo manje nego o onoj u prethodnim fazama, kako stoga što raspolažemo manjim brojem grobova, tako i stoga što su grobovi relativno siromašni. Ženski grobovi i dalje imaju više priloga nego muški, posebno nakita. Fibule su, uglavnom, karakteristične za ženske grobove, kao i ogrlice, i, razumije se, sljepoočni kolutovi, dok se narukvice mogu naći i u ženskim i u muškim grobovima. Igle, koje bismo očekivali u muškim grobovima, potpuno nedostaju. Standardno naoružanje čine 1—2 koplja, a vjerovatno i mač, mada se to oružje ne javlja redovno u grobovima. Kako je već rečeno, vjerovatno su i u ovoj fazi još u upotrebi okrugli štitovi sa željeznom oblogom i umbom.

Kako se već iz uvodnih napomena moglo vidjeti, ova faza je u hronološkom, a dobrim dijelom i u sadržajnom smislu blisko povezana sa stupnjem zmijolikih (kačastih) fibula dolenjske grupe. Zajednički oblik su obje varijante zmijolikih fibula, kao i sve tri varijante narukvica s ukrštenim krajevima (T. XXVII, 14, 15; T. XXVIII, 2).[120]

I s glasinačkim područjem lako je uspostaviti relaciju — navedeni primjerci fibula i narukvica (T. XXVII, XXVIII; Sl. 15, br. 26) karakteristični su za kraj faze IVc i za početak faze Va.[121] Kako je ovdje u pitanju pretcertoški horizont, jasno je da ćemo našu fazu 2c paralelizirati s krajem glasinačke faze IVc. Već sama činjenica da je početak sljedećeg perioda u razvoju naše grupe (Donja Dolina—Sanski Most 3) obilježen pojavom Certosa-fibule odredila je i aproksimativnu donju granicu naše faze 2c oko početka 5. stoljeća. To se posve slaže s činjenicom da faza Glasinac Va (kako je redefinirana u ovoj knjizi) odgovara vremenu Atenice i Novog Pazara, dakle, ranom 5. stoljeću. Pošto je kraj prethodne, 2b faze određen aproksi-

---

[118] B. Čović 1961, Y26, 1 - 2.

[119] Up., npr., pojas iz groba sa gredе I Stipančevića 14 (Ć. Truhelka 1903, T. XLIX, 5).

[120] V. poglavlje o dolenjskoj skupini u ovoj knjizi, odjeljak o horizontu zmijolike (»kačaste«) fibule.

[121] A. Benac—B. Čović 1957, 41—51, T. XXV, 1—10, T. XXXVI, 8—15, T. XXXX, 7, 8, T. XXXXI, 2; pri tome treba uzeti u obzir korekturu datiranja Arareve gromile (B. Čović 1979, 145; R. Vasić 1982, 9—10)

mativno na cca 525. g. st. e., dobijamo sljedeću aproksimaciju za trajanje faze 2c grupe Sanski Most—Donja Dolina = 525—500. g. st. e.

Period 3 u razvoju naše grupe obilježen je upotrebom Certosa-fibule s većim brojem njenih tipova i varijanti. Sada se u naša razmatranja u većoj mjeri uključuje Sanski Most (njegovoj nekropoli pripada, zapravo, pretežan dio grobova ovog perioda), kao i nekropola u Čarakovu i gradina Zecovi (stratum I). Posmatran kao cjelina, uključujući i najmlađe grobove, naš period 3 obuhvata značajan vremenski raspon od oko 2 stoljeća. Stoga se postavlja pitanje njegove podjele na uže faze ili horizonte. Pri tome se srećemo s dosta teškoća. Kako je već u početku izlaganja o hronologiji naše grupe rečeno, bilo bi potrebno veoma detaljno analizirati cjelokupan materijal i Donje Doline i Sanskog Mosta, pogotovu što je naročito problematično u periodu o kojem je ovdje riječ kad se pojavljuje mnogo novih oblika keramike, oružja, nakita raznih vrsta, kad je, uz sve to, veoma izražena konzervativnost u upotrebi pojedinih tipova, kad postoji relativno veliki broj grobova koji sadrži samo oružje ili keramiku i sl. Bez toga se pouzdana stratifikacija i cjelovita periodizacija ne može dati. Naravno, to ne znači da već sada nije moguće dati osnovne repere i markirati razvojne faze onako kako se one uočavaju na osnovu grupa nalaza čiju je (užu) hronološku pripadnost moguće s većom sigurnošću odrediti. Pri tome se, bar jednim dijelom, možemo osloniti i na dosadašnje pokušaje preciznije hronološke podjele ovog perioda u sjeverozapadnoj Bosni. Ako ostavimo po strani Hoernesov prvi esej o tom pitanju koji danas ima uglavnom istorijsku vrijednost,[122] ostaju nam u posljednje dvije decenije predložene cjelovite ili parcijalne periodizacije, prvenstveno date u radovima Z. Marića, B. Teržanove i D. Božiča.[123] Mada se dio nalaza datiranih u vremenski raspon između početka 5. i kraja 4. stoljeća u našoj i Maričevoj periodizaciji podudara, njegovu užu podjelu ne bismo mogli primijeniti. Naime, Z. Marić je imao u osnovi drugačiji pristup, pa je u fazu IIc Donje Doline (500—360. g. st. e.) uvrstio dio grobova, odnosno nalaza, starijih od perioda obilježenog Certosa-fibulama (neki od njih idu još u sredinu ili drugu polovinu 6. stoljeća), a grobove koji sadrže najmlađe varijante samostrelnih Certosa-fibula, kao i rane tipove keltsko-latenskih fibula, datirao je relativno prenisko (do sredine 3. stoljeća), mada je, inače, njihova relativna istovremenost nesumnjiva. B. Teržan je dala dva važna priloga hronologiji ovog perioda naše grupe, mada i u primjeni njene periodizacije i hronologije postoje određene teškoće. Prvo, B. Teržan vidi u Donjoj Dolini tri, a u Sanskom Mostu dvije faze (horizonta) ovog perioda. Budući da stariji certoški horizont u Sanskom Mostu, po B. Teržanovoj, karakterišu odre-

[122] M. Hoernes, L'époque de La Tène en Bosnie, Paris 1900.

[123] Z. Marić 1964, 40—46; isti, 1968, 13—32; B. Teržan 1974, 45; Sl. 7; ista, 1977, 380; D. Božič 1981, 315—316.

đene varijante III, V i VII vrste Certosa-fibula, a da im se pridružuju samostrelne fibule sa životinjskim glavicama, kao i starije samostrelne Certosa-fibule (varijante XIIIa i XIIIc), taj bi horizont odgovarao tek drugom certoškom horizontu u Donjoj Dolini. Međutim, kako ćemo vidjeti, u Sanskom Mostu ima i starijih grobova ovog perioda. Drugo, ne vidim valjanog razloga da se »jugoistočnoalpske životinjske fibule« (fibule s životinjskim glavicama na završetku noge) uključuju u najmlađi horizont našeg perioda za koji su tipične lokalne samostrelne fibule s dvostrukom ili trostrukom oprugom i privjescima na glavi (tipa T. XXIX, 9); niti za to ima razloga u opštoj hronološkoj poziciji jugoistočnoalpskih fibula, a ni u situaciji unutar naše grupe; ta dva tipa fibula nisu nađena zajedno ni u jednoj grobnoj cjelini naše grupe, naprotiv, jedna jugoistočnoalpska životinjska fibula je u grobu 58 iz Sanskog Mosta nađena zajedno sa starijim oblikom samostrelne fibule.[124] Treće, grob iz Donje Doline: Mate Petrovića mlađeg 9,[125] ne bi se nikako mogao uzeti kao reprezentant najstarije certoške faze u Donjoj Dolini.[126] To je nedovoljno pouzdana cjelina, budući da se radi o jednoj od nekoliko tzv. prenesenih sahrana iz te nekropole (v. o tome u odjeljku o načinu sahranjivanja). Pločasta fibula tipa Sanski Most (tipa T. XXVIII, 16) mogla je naknadno dospjeti u taj grob ili u njegovu blizinu, ako se ne radi i o gruboj grešci prilikom manipuliranja s nalazima. Naime, te fibule (kako će kasnije biti detaljno objašnjeno) nisu nikako mogle nastati prije sredine 4. stoljeća. Za sada je dovoljno reći da je bronzana ploča tih fibula redovno pričvršćena na željeznu prsobranastu fibulu (up. T. XXIX, 14), kako je to već Ć. Truhelka utvrdio,[127] te da se te fibule u okviru naše grupe pojavljuju samo u grobovima koje karakterišu mlađe samostrelne fibule (varijanta XIIIh po B. Teržan) ili fibule ranolatenske sheme, a samo u jednom slučaju sa starijim varijantama samostrelne fibule. Uz ove korekture može se i na čitavu našu grupu primijeniti podjela koju je B. Teržan predložila za Donju Dolinu. Najzad, za najmlađi dio ovog razvoja, koji još ostaje u okvirima tradicija autohtonog starijeg željeznog doba, uglavnom je primjenljiv sadržaj Božičevog stupnja Čurug. Da bi se izbjegli terminološki nesporazumi, potrebno je još reći da će i u okviru ovog perioda (kao šire odrednice) za uže vremenske jedinice biti upotrijebljen termin faza, uz napomenu da on sadržajno odgovara terminu horizont u Teržanove, odnosno stupanj (»stopnja«) u Božiča. Na kraju još jedna važna napomena. S obzirom na nedostatak temeljitije obrade grobova i grobnih nalaza ovog perioda, posebno onih iz Sanskog Mosta, neće biti moguće sprovesti onako detaljnu podjelu kakvu bi materijal inače zasluživao. Moja

---

[124] F. Fiala 1896, 240.
[125] Ć. Truhelka 1902, 264, T. XI, 4–9; B. Čović 1961, Y28.
[126] B. Teržan 1974, 45, Sl. 7.
[127] Ć. Truhelka 1902, 527.

podjela perioda 3 je, stoga, jednostavnija: dijelim ga na faze 3a i 3b, s tim što se u okviru faze 3a može izdvojiti jedna starija potfaza 3a—1, prilično slabo dokumentovana i vjerovatno kratkotrajna, i jedna mlađa potfaza 3b—2, svakako znatno duža i bogatije dokumentovana i po broju grobnih cjelina i po kulturnom inventaru.

Najstariji dio našeg perioda 3, *potfazu 3a—1* zasnovao sam na maloj grupi od 7 grobova. Iz Donje Doline su to: M. Petrovića starijeg, grob 13,[128] St. Jakarića, grobovi 3 i 6[129] i N. Šokića I, grob 26,[130] a iz Sanskog Mosta: grobovi 36, 79, 80 i 115.[131] Skroman broj grobova ne daje, sigurno, potpun uvid u tipologiju ove faze; ona bi se možda mogla proširiti navođenjem izvjesnog broja nalaza iz uništenih grobova ili grobova koji sadrže samo oružje, odnosno keramiku, ali je to stvar nekog budućeg ispitivanja. Zasad možemo navesti sljedeće. Prvo, karakteristično je da se iz prethodne faze nasljeđuju dva važna tipa *nakita* koji egzistiraju još samo u ovoj ili, pojedinačno, još u starijim grobovima sljedeće faze. To su: donjodolinske pločaste fibule (Sl. 16, br. 1) i sljepoočni kolutovi od tanke bronzane žice, sa stanjenim krajevima ili jednim krajem savijenim u ušicu (tipa T. XXVIII, 17). Novi elemenat je i trakasta fibula (Sl. 16, br. 3) za koju se, na neki način, može reći da je takođe nasljeđe iz prethodnog perioda; mada u Donjoj Dolini nije bila nađena u nekom grobu zajedno sa zmijolikom — u istočnoalpskom području te dvije vrste fibula nerijetko idu zajedno. Kao posve novi oblik, čija pojava i označava početak našeg perioda 3, navodimo lučne »protocertoške« fibule s ptičjom glavicom na završetku noge (T. XXVIII, 8), Certosa-fibule malih dimenzija, vrste I i II po Teržanovoj (Sl. 16, br. 5),[132] te još jednu varijantu malih Certosa-fibula iz groba 36 u Sanskom Mostu (T. XXVIII, 7); one spadaju u prvu vrstu po klasifikaciji B. Teržan (bliske su varijantama b i c), ali oblikovanje dugmeta na nozi u bočnom pogledu još odaje konturu sličnu onoj »protocertoških« fibula s ptičjim glavicama na završetku noge (up. T. XXVIII, 8).[133] Od ostalih oblika nakita ove potfaze pomenuću još privjeske u obliku bule (tipa T. XXVIII, 25), te staklene perle, plave i žute, često s bijelim očima, ponekad veće, dinjastog oblika. *Oružje* čine koplja, i to nešto kraća, s jakim središnjim rebrom,[134] nešto uža, s rebrom koje se pruža samo do polovice lista (Sl. 16, br. 7, 8; up. i Sl. 15, br. 18), i uska, s veoma dugač-

---

[128] Ibid., 533, T. XL, 7 - 13.

[129] Ibid., 526, T. XXXI, 3 i 527, T. XXXI, 4 - 6.

[130] Ibid., 524; T. XXVII, 6 - 9.

[131] I. Fiala 1896, 232, Sl. 38 - 39; 249, Sl. 88.

[132] U ovoj fazi bile su u upotrebi i fibule vrste IV po Teržanovoj, ali se, na žalost, radi o primjercima iz razorenih grobova (up. Ć. Truhelka 1903, T. LIII, 6).

[133] Fibule iz groba 36 u Sanskom Mostu ne bi se, ipak, mogle dovesti u vezu s primjercima iz Čavarina (B. Teržan 1977, 320, Sl. 48, 2), jer su one iz Čavarina samostrelnog tipa.

[134] Ć. Truhelka 1902, T. XXXX, 7 - 8.

kim tulcem (kao Sl. 16, br. 17); uz njih su još stari jednosjekli mačevi s drškom koja stoji pod uglom prema sječivu (tipa Sl. 15, br. 20, 21), te slični bojni noževi manjih dimenzija. *Keramika* je zastupljena samo jednom plićom zdjelom s uvučenim obodom (tipa Sl. 15, br. 23), te jednom nešto dubljom, poluloptastom.

Podatke o ovoj potfazi možemo još dopuniti osvrtom na ritus i sadržaj grobnica: od 7 grobova 4 su ženska, a 3 muška, i jedni i drugi relativno siromašni; 1 je spaljeni s urnom, 1 djelimično spaljeni skelet, ostalo su obične inhumacije (5).

Očigledno dugotrajnija *potfaza 3a—2* zastupljena je u Sanskom Mostu i Donjoj Dolini s nekoliko desetina grobova. Ovoj potfazi nesumnjivo je pripadao i dio nekropole u Čarakovu, uništen prilikom vađenja šljunka.[135] Na osnovu podudarnosti keramičkih nalaza nesumnjivo je da ovoj potfazi odgovara značajan dio sloja stratuma I na gradini Zecovi. Izdvojio sam 41 grob, koji se može pripisati ovoj fazi, i to 11 iz Donje Doline i 30 iz Sanskog Mosta. Kao posebno karakteristične navodim — iz Donje Doline: M. Petrovića ml., grob 21[136] i 48,[137] M. Petrovića st., grob 2,[138] N. Šokića I, grob 27,[139] a iz Sanskog Mosta grobove: 2, 14, 33, 55, 58, 59, 63, 81, 91, 114, 117, 130 i 140.[140]

Karakteristični tipovi ove potfaze su:

a) *Keramika:* pliće zdjele su uvučenim obodom, dublje zdjele, obično s plastičnim ručkama, trbušasti ili bikonični pehari s jednom ili dvije drške, bikonične ili trbušaste šolje s jednom drškom, ili bez drške, poluloptaste šolje s drškom na kojoj se nalazi visoko dugme, male kruškaste posudice (Sl. 16, br. 9—14);[141] u ukrašavanju također ima značajnih novosti — pored uproštenih vertikalnih kanelura (naslijeđenih iz prethodnog perioda), sada u punoj mjeri dolazi do izražaja plastično ukrašavanje, i to prvenstveno okruglim ili ovalnim ispupčenjima na trbuhu (T. XXVIII, 10; Sl. 16, br. 13, 14), te modeliranjem roščića i životinjskih glavica na drškama (T. XXVIII, 10); zastupljene su i kombinacije uglačanih malih udubljenja i kanelura (tipa kao T. XXIX, 19), a u okviru urezanih ornamenata najvažniji su trouglovi izvedeni upisivanjem više »V«, odnosno »Λ« motiva jedan u drugi (Sl. 16, br. 22). Finiji pehari i šolje najčešće imaju tzv. omfalos dno; karakteristično je da se u ovoj potfazi u grobovima nekropole Sanski Most u većem

---

[135] B. Čović 1956; veći dio ove nekropole je uništen, a iz razorenih grobova potiče, između ostalog, i jedan bronzani šljem grčko-ilirskog tipa, mlađe varijante, sada u Zavičajnom muzeju u Prijedoru. Navodno je bilo nađeno i više primjeraka.

[136] Ć. Truhelka 1902, 265, T. XI, 27—37.

[137] Ć. Truhelka 1903, 530, T. XLVI, 10—13.

[138] Ć. Truhelka 1902, 530, T. XXXV, 1—5.

[139] Ibid., 524; T. XXVII, 10—13.

[140] F. Fiala 1896, 221—222, Sl. 3—7 i T. I; 226—227, Sl. 19—22; 231—232, Sl. 34—37; 239—240, Sl. 61—65 i T. II; 240, Sl. 67 i 68; 243, Sl. 76 i 77; 248—249, Sl. 89—93; 251—252, Sl. 99—100; 259, Sl. 123—125; 259—260, Sl. 127—129; 264—265, Sl. 142—143; F. Fiala 1897, 281—282.

[141] Up. također F. Fiala 1896, 226, Sl. 21; 227, Sl. 22.

broju pojavljuje i gruba keramika: grube šolje i kupe s plastičnom trakom ispod oboda i jednom drškom, kupe bez drške i sl.[142]

b) *Oružje* je dobro dokumentovano: najvažnija i najčešća su koplja različitog oblika — duža, s jakim središnjim rebrom (do 60 cm dužine), nešto kraća, takođe s izrazitim rebrom, koplja s listom u obliku izduženog romba i veoma dugim tulcem (Sl. 16, br. 16, 17), te kraća koplja s listom rombičnog presjeka, bez rebra (Sl. 16, br. 19),[143] kratki mačevi (35 do 40 cm dužine) javljaju se u tri varijante — starija, bez žlijeba za krv na gornjem dijelu sječiva (Sl. 16, br. 18), mlađa, s jednim sedlasto formiranim zadebljanjem između drške i sječiva i sa žlijebom za krv (tipa Sl. 16, br. 25), te tip sa »S« sječivom i »3« drškom (tip koji se obično naziva mahajra ili falkata — T. XXVIII, 9); u nekoliko grobova nađeni su i bojni noževi (dužine 20 do 25 cm, starijeg oblika), a u nekim ženskim grobovima i standardni mali nožići; važna je ponovna pojava defanzivnog oružja — u grobu 55 otkriven je par knemida s modelovanom muskulaturom i dijelom za zaštitu koljena (Sl. 16, br. 15),[144] a ovoj fazi najvjerovatnije pripada i bronzani šljem grčko-ilirskog tipa iz nekog uništenog groba u Čarakovu. Najzad, u nekoliko ratničkih grobova pojavljuju se i kameni brusovi.

c) *Nakit i dijelovi nošnje* su vrlo raznovrsni: dominantni, odnosno određujući oblici su mlađe varijante Certosa-fibula s jednostranim navojima na glavici (vrste V, X, XI i XII po klasifikaciji B. Teržan — T. XXVIII, 15, 18), zatim »jadranski« tip Certosa-fibule, sa završetkom noge raskovanim i neznatno zavrnutim prema luku (T. XXVIII, 14), starije varijante samostrelnih Certosa-fibula (T. XXVIII, 13, 20), lokalna varijanta samostrelnih fibula sa završetkom noge u obliku životinjske glavice (T. XXVIII, 19), jugoistočnoalpske životinjske fibule (T. XXVIII, 17) i naočaraste fibule s osmicom i bronzanom trakom na poleđini (T. XXVIII, 21);[145] ovdje vjerovatno spada i neobična Certosa-fibula iz groba 46 u Sanskom Mostu (T. XXVIII, 16) čiji je luk, vjerovatno, modeliran pod uticajem ranolatenskih fibula u obliku maske (»Maskenfibel«); od sljepoočnih kolutova javlja se još uvijek arhaični tip, izrađen od glatke ili tordirane žice, sa zašiljenim završecima ili jednim završetkom savijenim u ušicu (T. XXVIII, 12);[146] prvi put se pojavljuju veoma dekorativni sljepoočni kolutovi tipa Sanski Most (T. XXVIII, 11); ogrlice su sastavljene od jantarnih (rjeđe) i staklenih perli (mnogo češće); ove su najčešće plave ili (rjeđe) žute s bijelim očima,

---

142 Up. takođe F. Fiala 1896, 228, Sl. 27; 266, Sl. 149.

143 Up. i F. Fiala 1896, 243, Sl. 76; 245, Sl. 82.

144 F. Fiala 1896, 221—222, T. I i 239—240, T. II. — Ovdje treba napomenuti da je prilikom štampanja Fialinog izvještaja na njemačkom jeziku (WMBH VI, Wien 1899) došlo do zamjene tabli, pa je tipološki stariji par (s rupicama duž oboda) pripisan grobu 2, a mlađi grobu 55. Tačni su, međutim, navodi iz Fialinog izvještaja objavljenog u Glasniku (F. Fiala 1896) po kojim tipološki stariji par potiče iz groba 55.

145 Up. takođe F. Fiala 1896, 221, Sl. 3; 226, Sl. 20; 227, Sl. 24; 231, Sl. 34; 240, Sl. 67; 248, Sl. 89 i 90; 259, Sl. 124; 260, Sl. 127, 264, Sl. 142; 265, Sl. 144.

146 Ibid., 227, Sl. 23.

zatim sitne, prstenaste, plave ili žute; kao dio ogrlica služile su, vjerovatno, i bule od bronzanog lima; zanimljivo je da se pojavljuje i ogrlica od željezne žice sa krajevima zavinutim u ušicu i s nanizanim krupnim jantarskim i sitnijim staklenim perlama;[147] u ovoj potfazi se prvi put pojavljuju i lijevane višeglave igle mlađe vrste (tipa T. XXIX, 6), nađene u većem broju grobova, isključivo ženskih, te dvije vrste dvojnih igala, one sa »omega« i one s krstastom glavicom (T. XXVIII, 26; up. T. XXIX, 12), koje su, opet, karakteristične za muške grobove; od narukvica, karakteristične su one masivne, bronzane, sa priljubljenim krajevima i sa jagodama (tipa T. XXIX, 15) ili rebrima (T. XXVIII, 24);[148] pored njih zastupljene su i spiralne narukvice s većim brojem navoja, izrađene od uske trake bronzanog lima;[149] okovi pojasa su od duge, pravougaone trake bronzanog lima;[150] pojasne kopče su raznovrsne — one bronzane mogu biti jednostavne, sa zakovicama i obručem na jednom kraju (Sl. 16, br. 21) ili s prečkom po sredini (T. XXVIII, 22); one željezne su oblika sočiva, manje ili veće (Sl. 15, br. 20) ili, pak, duge, pravougaone i s prečkom po sredini, od rjeđe ili pojedinačno zastupljenih predmeta valja pomenuti još veoma velike, masivne nožne grivne s priljubljenim krajevima, ukrašene jagodama,[151] okov za korice mača i okov za pojas posebnog tipa iz groba 55 (sa knemidama i »mahajrom«),[152] bronzane »toke« s ušicom[153] i pincete (T. XXVIII, 23).

Od 41 groba, samo je 1 spaljeni s urnom, 2 su spaljena bez urne, a inhumacija je 38. Karakteristike nošnje mogu se takođe dosta dobro konstatovati. U ženskim grobovima česte su višeglave bronzane igle; po položaju u kojem su nađene (iza zatiljne kosti) F. Fiala zaključuje da su služile za pričvršćivanje punđe, dakle, imale su funkciju ukosnica.[154] To Fialino zapažanje objašnjava i zašto se ove igle sada ne javljaju u muškim grobovima (kao što je to u grobovima starijeg željeznog doba bio slučaj). Fibule su takođe prvenstveno ženski nakit, a ponekad se pojavljuju i u velikom broju (8 do 10 primjeraka). Sljepoočni kolutovi različitog tipa, ogrlice od stakla i jantara i bule, bronzane narukvice, masivne i spiralne, takođe su sastavni dio ženske nošnje. Toj nošnji pripadaju i mala bronzana dugmad s ušicom, nalažena u pojedinim grobovima u velikoj količini, čak po 480 primjeraka, i koja su, po svjedočanstvu Fiale, bila »rasuta po tijelu«, odnosno ležala povrh skeleta sve do koljena, s određenom koncentracijom (»bordirom«) na donjem rubu.[155] Muški grobovi su skromnije opremljeni

[147] Ibid., 262; za vrste perli up. F. Fiala 1897, Z. II, 1—4, 15—18.
[148] F. Fiala 1896, 242, Sl. 74.
[149] Ibid., 259, 123.
[150] Ibid., 244, Sl. 78.
[151] Up. i F. Fiala 1896, 246, Sl. 84.
[152] Ibid., 239, Sl. 63, 64.
[153] Ibid., 262, Sl. 136, 137.
[154] F. Fiala 1897, 294.
[155] Ibid., 295.

nakitom: dvojne igle opisanih tipova, obično na prsima, u manjem broju slučajeva i fibule, te pojasne kopče opisanih vrsta. U standardno naoružanje spadaju dva koplja i kratki mač ili bojni nož. Ipak, zabilježeni su slučajevi da se u grobu nađe samo po 1 koplje ili, pak, 3 koplja, ali to su izuzeci. Kako je rečeno, naoružanju pripadaju i bronzane knemide mlađeg tipa (Sanski Most, grobovi 2 i 55) i grčko-ilirski šljem (Čarakovo). Možemo pretpostaviti da je to bila privilegija istaknutih pojedinaca.

Faza 3b izdvojena je također prvenstveno na osnovu tipova fibula koji se pojavljuju u grobovima, ali i na osnovu nekih drugih karakterističnih oblika. Kako je naprijed već rečeno, vodeći tipovi su, na jednoj strani, lokalne varijante samostrelnih fibula, a na drugoj veći broj tipova i varijanti fibula ranolatenske sheme. Njima se pridružuje jedan posve osoben tip fibule, poznat za sada samo iz sjeverozapadne Bosne (više primjeraka u Donjoj Dolini i Sanskom Mostu i jedan u Ribiću kod Bihaća). Tehnički, to je pločica od tanjeg bronzanog lima, ukrašena tehnikom tiještenja, te željeznim zakovicama pričvršćena za željeznu fibulu samostrelnog tipa. Ona nema nikakvih tipoloških prethodnica na ovom području, a — koliko mi je poznato — ni drugdje. Razvojno-tipološki nikako je ne možemo izvesti iz starijih pločastih fibula tipa Donja Dolina (up. T. XXVI, 5; T. XXVII, 13) kao što je pretpostavljao Z. Marić.[156] Potrebno je da se vratimo na objašnjenje koje je već poodavno ponudio M. M. Vasić: fibule tipa Sanski Most (Vasić ih naziva kardiofilaksima) zavisne su u tipološkom pogledu od nekih dijelova ranolatenske bojne opreme. Od više rješenja koje je predlagao M. M. Vasić najubjedljivije je ono da su kao uzor za naše fibule mogle poslužiti paragnatide italo-keltskih šljemova, posebno onih tipa Montefortino. U tom pogledu naročito su ilustrativni primjerci iz grobova 17 i 18 te nekropole. Pored opšteg zajedničkog oblika tu zapažamo i sitnim perlicama popunjen vanjski prsten na jednoj ili na sve tri kružnice.[157] Posve isti detalj lijepo je vidljiv i na kružnicama nekih fibula ovog tipa iz Donje Doline i Sanskog Mosta (T. XXIX, 16).[158] To nikako ne može biti slučajnost. Razumije se, time ne mislim reći da su radionice Donje Doline i Sanskog Mosta izrađivale ove fibule od paragnatida italo-keltskih šljemova pomenutog tipa — uostalom, te paragnatide su približno dva puta veće. Ali, osnovni oblik i ukras su nesumnjivo preuzeti, a uzor je mogao biti neki šljem s paragnatidama tipa Montefortino, uvezen u sjeverozapadnu Bosnu. Takav import je sasvim moguć — podsjetimo se samo primjerka iz Šmarjete, odnosno Bele Cerkve.[159] Uostalom, i knemide iz prethodne faze

---

156 Z. Marić 1968, 22, T. VIII, 13; na istom mjestu navodi se i jedan ulomak, možda od fibule ovog tipa, iz Golubića.

157 M. M. Vasić, Kolutasti nakiti iz Bosne, Starinar, Ser. III. knj. IV, Beograd 1928, 253–257; up. i O. Montelius, La civilisation primitive en Italie, Italie centrale, Ser. B, Pl. 154, 1, 3, 4.

158 Up. i Ć. Truhelka 1902, T. XI, 9, T. XIV, 29, 30, T. XXXI, 17, 19.

159 V. Brodar, Prazgodovina Šmarjete, Katalogi in monografije 10, Ljubljana 1973, 16, 41, T. 48, 1.

(grob 55 — Sl. 16, br. 15), kao i skifos iz groba 77 u Sanskom Mostu,[160] mada izvorno grčki tipovi, potiču u suštini iz radionica Apeninskog poluotoka. Na import šljemova italo-keltskih radionica u ovaj dio Bosne upućuje, najzad, i primjerak iz Vrankamena kod Bosanske Krupe.[161] Ovih fibula ima i u srednjolatenskim grobovima (S. Most, grob 150 — up. T. LXXXIX).

Oslanjajući se na navedene fibule kao osnovne hronološke pokazatelje, a dijelom i na neke druge elemente koji su se pokazali hronološki osjetljivim, izdvojio sam ukupno 33 groba, i to: 12 iz Donje Doline, 22 iz Sanskog Mosta i 3 iz Čarakova. Kao posebno karakteristične grobne cjeline ove faze navodim: a) iz Donje Doline — M. Petrovića ml., grobovi 41 i 47,[162] St. Jakarića, grob 8 i 9 (također dvojni),[163] te nenumerisani dvojni grob sa gredc N. Šokića i b) iz Sanskog Mosta — grobove 2, 44, 52, 53, 66, 104, 107, 109 i 121.[164]

Za ovu fazu karakteristični tipovi su:

a) *Keramika:* bikonični mali lonci bez drške, s naglašenim gornjim konusom i visokim vratom (Sl. 16, br. 22),[165] duboke zdjele jednostavnih, bačvastih i poluloptastih formi (Sl. 16, br. 23)[166] te veći broj bikoničnih i trbušastih pehara i šolja s jednom ili dvije drške, uglavnom istih formi kao u potfazi 3a—2 (T. XXIX, 19—20); relativno novu i, izgleda, za ovu fazu karakterističnu formu predstavlja elegantni pehar trbušastog tijela, s jasno izdvojenim, prema vrhu konično suženim vratom i jednom drškom (Sl. 16, br. 24); ukrasi na posuđu su uglavnom isti oni s kojim smo se sretali u prethodnoj fazi: ispupčenja na ramenu i trbuhu, posebno karakteristična za šolje i pehare bolje izrade, a često kombinovana s vertikalnim urezima, drške ukrašene roščićima, trouglovi izvedeni upisivanjem »Λ« motiva jedan u drugi, te klasični viseći šrafirani trouglovi koji mogu imati jedno malo uglačano udubljenje na vrhu (T. XXIX, 17, 19, 20; Sl. 16, br. 22, 24); tzv. omfalos--dna i dalje su karakteristična za finije šolje i pehare;[167] i dalje se nalaze primjerci posuda crno pečenih i sa dobro uglačanom, čak poliranom površinom; gruba keramika je također zastupljena u grobovima, što je posebno dobro dokumentovano u Čarakovu.[168]

b) *Oružje* je standardno: više tipova kopalja od kojih su najvažnija duga koplja s izrazitim središnjim rebrom, zatim isto tako duga, ali bez

---

[160] F. Fiala 1896, 247 – 248, Sl. 86.

[161] Ć. Truhelka, Broncani šljem od Vrankamena kod Krupe, GZM VI, Sarajevo 1894, 231 – 235.

[162] Ć. Truhelka 1902, 272 – 273, T. XIV, 27 – 30; 274, T. XIX, 17 – 26.

[163] Ibid., 527, T. XXXI, 8 – 16.

[164] F. Fiala 1896, 226; 234 – 235, Sl. 45 i 46; 237, Sl. 54 i 55; 237 – 238, Sl. 56 i 57; 243; 256, Sl. 106 – 108; 256 – 257, Sl. 109 – 113; 257 – 258, Sl. 114 – 120; 261, Sl. 131 – 132.

[165] Ibid., 232, Sl. 36.

[166] Ibid., 247, Sl. 85; B. Čović 1956, T. I, 4, 5; Z. Žeravica 1985, T. I, 7, 8.

[167] Up. B. Čović 1956, T. I, 6, 9, 10, T. II, 1, 2, T. III, 2 – 4, 6 – 8, 17 – 18.

[168] F. Fiala 1896, 232, Sl. 36; 238, Sl. 27; 261, Sl. 132; B. Čović 1956, T. I, 9, T. III, 2, 6, 11, 14; Z. Žeravica 1985, T. I, 1 – 5, 11, 13.

izrazitog rebra,[169] te kratka koplja, također bez izrazitog središnjeg rebra, a sa vrlo širokim listom (Sl. 16, br. 26):[170] oružje za borbu izbliza je kratki mač s karakterističnim, sedlasto profilisanim zadebljanjem na prelazu iz drške u sječivo i sa žlijebom za krv duž sječiva (Sl. 16, br. 25), tip koji se pojavio u prethodnoj (3a—2) potfazi; treba još pomenuti bojne noževe, slične mačevima, samo kraće i tanje; u ratničkim grobovima ponegdje se pojavi i brus, a u ženskim kratki krivi nož arhaičnog oblika; iz groba 2 iz Sanskog Mosta potiče i par knemida.

c) *Nakit i dijelovi nošnje* već su djelimično opisani u uvodu; pored navedenih tipova fibula (samostrelne fibule lokalnog tipa, vrste XIIIh po B. Teržan — T. XXIX, 9 i pločaste fibule tipa Sanski Most — T. XXIX, 14), karakteristične su fibule ranolatenske sheme s nogom koja se završava zmijskom ili nekom drugom životinjskom glavicom, kuglicom s produžetkom ili bikoničnim zrnom, također s produžetkom, s račvastim završetkom, i slične rane forme (T. XXIX, 1—3, 5); njihova istovremenost dobro je dokumentovana u nenumerisanom dvojnom grobu sa grede N. Šokića (gornji, ženski skelet);[171] pojedinačno su još zastupljene naočaraste fibule, te starije varijante samostrelnih fibula, kasna varijanta jadranske »latenoidne fibule« (T. XXIX, 13), a posebno su zanimljive lokalne fibule s glavom samostrelne sheme, čunastim lukom, obično ukrašenim urezanim motivima i različito modelovanim završetkom noge, zavrnutim unazad prema luku (T. XXIX, 4);[172] sljepoočni kolutovi tipa Sanski Most (T. XXIX, 8) sada su u punoj upotrebi; ogrlice od željezne žice s nanizanim jantarskim i staklenim perlama javljaju se i u ovoj fazi,[173] a pored starijih oblika staklenih perli (plave s bijelim očicama), pojavljuju se sada karakteristične ranolatenske perle od neprozirnog bjeličastog stakla u obliku posude,[174] kao i perle od zlatnog lima, oblika dinje; i dalje su brojne višeglave igle — ukosnice (T. XXIX, 6) u ženskim grobovima, te dvojne igle »omega« tipa (Sl. 16, br. 30) i krstaste (T. XXIX, 12; Sl. 16, br. 31) u muškim; brojne su masivne bronzane narukvice sa priljubljenim krajevima, ukrašene jagodama (T. XXIX, 15),[175] pored starijih, željeznih pravokutnih pojasnih kopči malih ili vrlo velikih (T. XXIX, 7), sad se pojavljuju i željezne predice s uvrnutim krajevima i iglom (Sl. 16, br. 31),[176] kao i posebno dekorativne »ažurirane« okrugle bronzane spone (Sl. 16, br. 27).[177] Zani-

---

[169] F. Fiala 1896, 226; Ć. Truhelka 1902, T. XXXI, 15, 16.
[170] F. Fiala 1896, 238, Sl. 55; Ć. Truhelka 1906, 343—344; Z. Marić 1964, T. XVII, 25.
[171] Ć. Truhelka 1906, 343 - 344; Z. Marić 1964, T. XVII, 6—8, 11, 12, 23, 25, 26; Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije (katalog izložbe), Ljubljana 1984, Sl. XI.
[172] Up. i F. Fiala 1896, 255, Sl. 106; 256, Sl. 146; isti, 1897, 288, Sl. 18.
[173] Grob 66 i 113 (po inventarskoj knjizi Zemaljskog muzeja Sarajevo).
[174] F. Fiala 1897, T. II, 9—11.
[175] Grobovi 66, 104, 107, 121 F. Fiala 1896, 243, 255—257, Sl. 108, 261.
[176] F. Fiala 1896, 251, Sl. 98; B. Čović 1956, T. II, 8, 11.
[177] F. Fiala 1896, 257, Sl. 118.

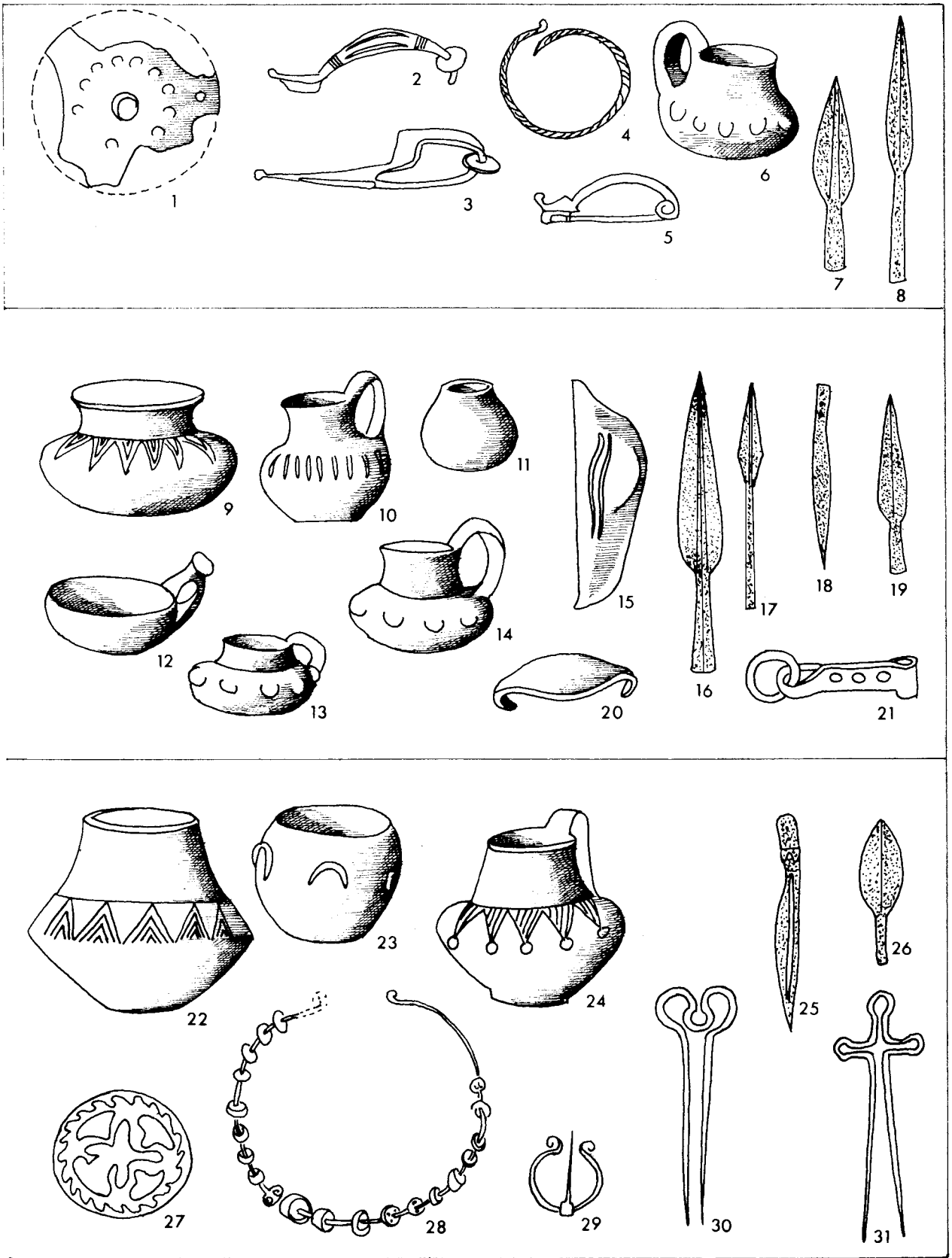

Sl. 16 — Grupa Donja Dolina — Sanski Most — faza 3a-1: 1—8; faza 3a-2: 9—21; faza 3b: 22—31 (1—8: Donja Dolina; 9—31: Sanski Most)

mljiva je mala »naušnica« od bronzanog lima (T. XXIX, 11), po osnovnom obliku srodna luksuznim primjercima iz Čuruga.

Od 33 groba ove faze 4 su spaljena s urnom, 2 spaljena bez urne, 1 djelimično spaljen, a 26 je inhumacija. Što se tiče nošnje, nema bitnijih promjena u odnosu na prethodnu fazu, promjene su uglavnom tipološke, ne i suštinske prirode. I dalje u ženskim grobovima dominiraju fibule (ponekad i više od 10 primjeraka), višeglave igle kao ukosnice, sljepoočni kolutovi, ogrlice od perli, narukvice. Muški grobovi su siromašniji, s ponekom fibulom ili dvojnom iglom, te pojasnom kopčom. Dva koplja i kratki mač ili bojni nož su standardno naoružanje. Defanzivno oružje nije zastupljeno u grobovima ove faze.

Zaključujući opis karakterističnih oblika keramike, oružja, nakita i dijelova nošnje iz faza 3a i 3b, te izlaganje osnovnih podataka o grobovima, potrebno je još reći da je statistika koju smo iznijeli defektna utoliko što se i u potfazi 3a– 2, a i u fazi 3b pojavljuje neuporedivo više ženskih grobova nego pouzdano muških. Odnos je u 3a - 2 29:13, a u 3b 24:9 u korist ženskih grobova. Naravno, to nije nikakav odraz stanja u tadašnjoj populaciji, već prvenstveno metoda koji je ovdje upotrijebljen da bi se što preciznije odredile kraće razvojne faze i njihove karakteristike. Muški grobovi koji su sadržavali hronološki nedovoljno odrediv materijal (npr., fragmente kopalja, mačeva i slično) nisu uzimani u obradu. Osim toga, treba računati i s mogućnošću da nisu svi muški grobovi morali imati oružje; stoga se dio muških grobova koji nedostaju može nalaziti i među onim dosta brojnim grobovima bez priloga ili s jednostavnijim, nedovoljno karakterističnim keramičkim prilozima, pa i u grobovima s fibulama, a bez tipičnog drugog ženskog nakita.

O hronološkoj poziciji našeg perioda 3, odnosno njegovih pojedinih faza (potfaza) bilo je, u stvari, već dosta riječi i u uvodnim napomenama i u definisanju tipova ili grupa tipova na kojim se zasniva naša podjela. Stoga ću se ovdje ograničiti na nekoliko napomena. Prvo, sada se ne možemo više oslanjati na paralele s Glasincem jer se uticaji glasinačke kulture više ne osjećaju u ovom periodu razvoja naše grupe. Doduše, Glasinac se može uključiti u hronološka razmatranja, s obzirom na pojavu više varijanti Certosa-fibula u glasinačkim grobovima, ali to pitanje je obradila B. Teržan u svojoj hronologiji certoških horizonata koja je ovdje već akceptirana.[178] Drugo, mislim da se s pravom može pretpostaviti izvjesno zakašnjenje u pojavi starijih varijanti Certosa-fibule u sjeverozapadnoj Bosni u odnosu na estenski i jugoistočnoalpski prostor. Kao što smo vidjeli, u okviru grupe Donja Dolina—Sanski Most starije Certosa-fibule ne pojavljuju se ni u jednom grobu zajedno sa (mlađim) zmijolikim fibulama — naš »horizont

[178] B. Teržan 1976, 375 – 380.

zmijolikih fibula« (faza 2c) je posve »čist«. Zbog toga mislim da početak našeg perioda 3, odnosno potfaze 3a—1 ne bismo mogli postaviti prije početka 5. stoljeća st. e. Mada slabo dokumentovana, naša potfaza 3a—1 morala bi ispunjavati prvu polovinu tog stoljeća. Treće, znatno bogatija nalazima i u cjelini dobro dokumentovana, potfaza 3a—2 sa svojim inventarom koji sačinjavaju: mlađe vrste Certosa-fibula s jednostranom oprugom, starije varijante samostrelnih Certosa-fibula, jugoistočnoalpske životinjske fibule, pravougaone pojasne kopče, bronzane i željezne, te masivne narukvice s jagodama, zatim pojava željeznog nakita i sl. — nesumnjivo je istovremena s »mlađom fazom certoškog horizonta« po B. Teržan,[179] te s fazom IIc svetolucijske skupine,[180] odnosno s mlađim dijelom certoškog i sa starijim dijelom negovskog horizonta dolenjske grupe po novoj interpretaciji S. Gabrovca.[181] Bronzane knemide mlađe vrste (s anatomski oblikovanim dijelovima koji odgovaraju mišićima i koljenu i s plastičnim ornamentom), kao i mačevi tipa mahajre (falkate), dakle, tipovi druge polovine 5. i prve polovine 4. stoljeća[182] upućuju na isti taj vremenski okvir. Četvrto naša faza 3b sa svojim sadržajem koji ujedinjuje posljednje tradicionalne elemente starijeg željeznog doba (uslovno rečeno) sa već veoma izraženim uticajima keltsko-latenske kulture može se bez teškoća paralelizirati s mlađim dijelom negovskog horizonta dolenjske grupe, te s fazom Čurug po D. Božiču u Podunavlju. Važan oslonac za upravo takav sadržaj i za upravo takvu hronološku poziciju naše faze 3b dala je i zajednička grobnica ratnika iz Vratnice kod Visokog koja pripada srednjobosanskoj grupi željeznog doba.[183] Najzad, nesumnjiva tipološka povezanost pločastih fibula tipa Sanski Most (T. XXIX, 14) i paragnatida na italo-keltskim šljemovima tipa Montefortino nedvosmisleno upućuje na zaključak da naša faza 3b odgovara, uglavnom, drugoj polovici 4. stoljeća.

U zaključku možemo reći da naš period 3. grupe Donja Dolina—Sanski Most obuhvata, uglavnom, 5. i 4. stoljeće, mada se ne može isključiti mogućnost da neki grobovi zalaze još i u početak 3. stoljeća. Kako se radi o kontinuiranom razvoju, postavljanje oštrih granica ili apsolutnohronoloških cezura između pojedinih faza povezano je sa znatnim rizikom greške. Ipak, može se uzeti da naša potfaza 3a—2 obuhvata približno drugu polovinu petog i prvu polovinu četvrtog stoljeća, dok bi faza 3b zauzimala drugu polovinu četvrtog, zalazeći, možda, još i u treće stoljeće. Na osnovu toga, moguće je postaviti ovakvu apsolutnohronološku aproksimaciju:

---

[179] Ibid., 391 – 393.
[180] B. Teržan – N. Trampuž 1973, 434 – 436.
[181] V. poglavlje o dolenjskoj skupini u ovoj knjizi.
[182] R. Vasić 1982b, 11 – 14; M. Parović-Pešikan 1982, 31 – 35.
[183] B. Čović 1984, 37 – 48.

Donja Dolina—Sanski Most 3a—1 = 500—450. g. st. e
Donja Dolina—Sanski Most 3a—2 = 450—350. g. st. e
Donja Dolina—Sanski Most 3b = 350—300. (275) g. st. e.

Dalji razvoj naše grupe tokom trećeg, drugog i prvog stoljeća st. e. ne može se prikazati kao koherentna cjelina, a pitanje je da li je to i bila. Također se za sada ne da izraditi odgovarajuća periodizacija koja bi bila zasnovana na dovoljno reprezentativnoj količini nalaza. Razloga za to ima više. Prvo, raspolažemo s veoma skromnim brojem zatvorenih cjelina (prvenstveno grobova). Drugo, dosta brojan i stratigrafski pouzdan materijal iz najmlađih slojeva naselja u Donjoj Dolini (zaštitna iskopavanja) još je neproučen i neizdat (izuzevši kratki preliminarni izvještaj Z. Žeravice).[184] To važi i za izvjestan broj novih grobnih nalaza iz Donje Doline, a vjerovatno i iz novootkrivenih i neobjavljenih nekropola u Klenovcu i Deri kod Prijedora. Treće — i najvažnije — pitanje odnosa populacije mlađeg željeznog doba sjeverne Bosne i Kelta, koji u ovo doba drže veliki prostor na južnom rubu Podunavlja, još je posve otvoreno. Ne znamo da li su Kelti trajnije zaposjeli i neke krajeve južno od Save ili je samo njihovo prisustvo u područjima sjeverno od Save bilo dovoljno da izvrše snažan kulturni uticaj. Ali, u svakom slučaju je to period u kojem je politički, ekonomski i kulturni razvoj u sjevernoj Bosni moguće proučavati samo u kontekstu cjelokupnog razvoja u južnom Podunavlju. Za sada, takva proučavanja nedostaju. Stoga ću se na ovom mjestu zadržati na nekoliko konstatacija koje daju bar provizorni uvid u situaciju na području naše grupe u posljednjim stoljećima praistorijskog doba.

U svojoj studiji o Donjoj Dolini Z. Marić je pokazao da ne postoji prekid u životu tog naselja. Ono kontinuirano traje do kraja mlađeg željeznog doba, odnosno do rimskog osvajanja. To su faze IIIb i IIIc po njegovoj podjeli. Keltski materijal — nakit, oružje i keramika — javljaju se u značajnoj količini, ali se i autohtoni oblici (posebno rukom rađena keramika) održavaju do kraja života naselja.[185] Ovi Marićevi zaključci potvrđeni su tokom pomenutih zaštitnih iskopavanja Z. Žeravice.[186]. Uz Donju Dolinu geografski se vežu i Donji Laminci sa svojim kasnolatenskim nalazima.[187] Ako se ne radi o grobovima Kelta, ti nalazi, ipak, svjedoče o visokom stepenu keltskog uticaja na autohtono stanovništvo ovog dijela bosanskog Posavlja.

Nešto drugačije stoji stvar sa Sanskim Mostom. Tu postoji još nekoliko grobova koji bi se mogli pripisati La Tènu B2 ili C (npr., grob 150

---

[184] Z. Žeravica 1985.
[185] Z. Marić 1964, 46—51.
[186] Z. Žeravica 1985, 39.
[187] Ć. Truhelka 1901a, 16—29, T. I—II.

i 172),[188] a vjerovatno je da bi ovom vremenu trebalo pripisati i neke nove, u starijim fazama nepoznate, tipove oružja, kao što je pilum ili masivni, četverobridi vrhovi za strijele. Kasnolatenskih metalnih nalaza u Sanskom Mostu nema, a i keltska keramika nedostaje i u naselju Sanski Most i u stratumu I na Zecovima. Mada je iz doline Sane poznat poneki kasnolatenski nalaz (npr., Baltine bare kod Prijedora),[189] moramo konstatovati da je razvoj tog, južnijeg dijela našeg područja u posljednja dva stoljeća st.e. još potpuna nepoznanica.

NASELJA

Na području rasprostiranja naše grupe u željezno doba postoje tri osnovne vrste naselja: gradinska, otvorena ravničarska i sojenička. Redoslijed kojim su navedena odgovara brojnosti pojedinih vrsta. Nesumnjivo najbrojnija su gradinska naselja (nešto preko stotinu), zatim dolaze otvorena ravničarska (12), dok je pouzdano konstatovano samo jedno sojeničko — ono na »Gradini« u Donjoj Dolini. Mada ne treba isključiti mogućnost da će se pronaći još neko naselje tog tipa, tu vrstu, ipak, treba smatrati izuzetkom, prouzrokovanim nekim posebnim okolnostima.

Najbrojnija naselja u okviru naše grupe, gradinska, nisu i najbolje istražena. Obimnije iskopavanje izvedeno je samo na gradini Zecovi, a manje sondaže na još nekoliko gradina, dok o ostalim naseljima ove vrste postoje samo opšti podaci, prikupljeni tokom rada na Arheološkoj karti Bosne i Hercegovine, ili rekognosciranja koja su poduzimali pojedini muzeji; površinski nalazi keramike omogućili su da se ta naselja okvirno datiraju u željezno doba, ali je samo izuzetno moguće pobliže odrediti početak ili trajanje željeznodobnog naselja. Treba napomenuti da je priličan broj naselja ove vrste bio osnovan još tokom kasnog bronzanog doba i da je kontinuirano produžio život i u željezno doba (kako je to na Zecovima i stratigrafski dokazano). Pokušaj klasifikacije gradinskih naselja, zasnovan na opštim podacima o poziciji, veličini i tipu fortifikacija, daje sljedeću sliku. Približno jednu polovinu čine gradinska naselja koja ulaze u tu kategoriju samo po svom dominantnom i lako branjenom položaju. Ona nemaju nikakvih vidljivih ostataka fortifikacija, pa se samo može pretpostaviti da su bila branjena palisadom ili nekim drugim tipom obrambene konstrukcije građene od trošnog materijala. Ostale imaju obrambene objekte različitog tipa. Što se tiče veličine ovih naselja, može se slobodno reći da daleko preovlađuju manja naselja. Približno dvije trećine ovih objekata ima duži

[188] F. Fiala 1897, 283, Sl. 1—5; 288.
[189] Z. Marić, Uzde iz Baltinih Bara kod Prijedora, Zbornik krajiških muzeja I, Banjaluka 1962, 91—97.

promjer branjenog, odnosno posjednutog prostora ispod 100 m, desetak je srednjih, dužeg promjera do 150 m (tu spadaju i Zecovi), a svega tri objekta spadaju u kategoriju velikih gradina (u relacijama zapadne Bosne), sa dužim promjerom između 200 i 300 m. Najzad, desetak gradina je posve malih dimenzija (većeg promjera ispod 50 m). Gradine se i po položaju dosta razlikuju. Većina je smještena na manjem ili većem platou na vrhu nekog izdvojenog, dominantnog brijega, ali su dosta česte i gradine locirane na vršku neke lingule isturene prema ravnici, odnosno prema riječnoj dolini. Zapaženo je i nekoliko rubnih gradina, izgrađenih uz strmi rub visoke terase ili na nekoj sličnoj poziciji. Manji broj je smješten na uskom hrbatu brda strmih padina. Tip fortifikacije zavisio je kako od osobina tla, tako i od konfiguracije terena. U sjevernom dijelu našeg područja čest tip fortifikacionog sistema čini kombinacija dubokog usjeka (šanca) i tzv. limitnog tumula, postavljenih na pristupačnijoj, ugroženoj strani, ili slično rješenje sa usjekom i polukružnim bedemom, nasutim od materijala iskopanog prilikom izrade usjeka. Takvim sistemima obično su utvrđivane gradine smještene na vršku lingule. I u južnom dijelu našeg područja poznati su ti tipovi fortifikacije, ali su češći oni izvedeni od lomljenog kamena — bedemi ili (rijetko) suhozidi. Takvi objekti mogu imati oblik jednostrukog ili višestrukog okruglog ili eliptičnog prstena; gradine rubnog tipa branjene su, razumljivo, polukružnim bedemom čiji se krakovi oslanjaju na rub terase ili strme stijene. U nekim slučajevima polukružni bedem se javlja i na drugačijim pozicijama, štiteći prilaz samo s najugroženije strane i sl.

Otvorena ravničarska naselja također nisu dovoljno istraživana, a i ona dva na kojim su vršena iskopavanja (Otoka u Vrpolju kod Sanskog Mosta i Brdašce u Laktašima) još su neobjavljena. Ipak, njihov broj (12) nije beznačajan, a valja reći i to da je i naselje na »gradini« u Donjoj Dolini (kako je to s pravom zaključio Z. Marić, a iskopavanjem potvrdio Z. Žeravica) samo u starijim fazama bilo sojeničko naselje, a zatim, kad je taloženjem kulturnih slojeva nivo zemljišta porastao, postalo otvoreno ravničarsko naselje, s podovima kuća položenim na tlo.[190] Time smo zapravo dobili dragocjene podatke o tome kako je moglo izgledati jedno veće, otvoreno ravničarsko naselje uopšte. Prema podacima koje daje Z. Žeravica, radilo se o dobro organizovanom i uređenom naselju, s kućama raspoređenim u pravilne nizove u smjeru sjeverozapad—jugoistok, te sa komunikacijama između nizova kuća, širine do 1,5 m. Kuće su bile veoma velike (dužine preko 15, a širine 8 do 10 m), podijeljene u više prostorija. Konstatovana su dva različita tipa peći. Zidne konstrukcije su bile od drveta i lijepa koji je ponekad bio ornamentisan.[191] Dva tipa peći konstatovao

[190] Z. Marić 1964, 18—19; Z. Žeravica 1985, 29.
[191] Ibid., 35.

je i F. Fiala u Sanskom Mostu, dok o samim kućama nije dao nikakvih podataka.[192]

Što se tiče gradinskih naselja, njihova organizacija je zavisila od veličine zajednice, konfiguracije terena i od raspoloživog prostora. Zasad možemo reći samo da su to morala biti naselja zbijenog tipa. Gradina u Zecovima ispitana je samo djelimično, pa nam ni ona ne govori ništa određeno o organizaciji samog naselja, ali su zato važni podaci o kućama starijeg željeznog doba (stratum II) koje je dao A. Benac. U konstruktivnom smislu to je vrlo arhaičan tip. Osnovu nosive konstrukcije čine snažni vertikalni drveni stupci, duboko pobijeni u tlo. Oni su nosili krovnu konstrukciju i činili konstruktivnu osnovu zida, dok je popuna bila od gredica i lijepa. Kuće su bile pravougaone, dosta velike, s podnicama od čvrsto nabijene gline. Peći su imale dobro uglačano dno i, vjerovatno, kalotu potkovičaste osnove, a osim peći posebno su karakteristična ognjišta, smještena u ovalnim ili duguljastim jamama. U stratumu I nije bilo bolje očuvanih ostataka arhitekture, ali se, ipak, moglo konstatovati da je i u tom stratumu (koji, uglavnom, odgovara periodu 3. naše grupe) osnovni konstruktivni princip ostao nepromijenjen, što je dokumentovano brojnim jamama za stupce ukopanim sa nivoa ovog stratuma.[193]

Z. Marić je detaljno analizirao horizontalnu i vertikalnu stratigrafiju sojenica u Donjoj Dolini i u mnogo čemu korigovao Truhelkine interpretacije slojeva, često proizvoljne, a ponekad i fantastične.[194] Naravno, mnoga Truhelkina zapažanja i rekonstrukcije mogu se usvojiti, a građa koju donosi o organizaciji sojeničkog naselja, tehnici građenja i obliku kuća i drugi podaci izuzetno su važni, upravo dragocjeni, pogotovu što su zapravo jedinstveni za našu zemlju. Stoga vrijedi da se ti podaci nešto iscrpnije interpretiraju i na ovom mjestu.

Sojeničko naselje u Donjoj Dolini sastojalo se od nekoliko paralelnih redova kuća — sojenica, postavljenih upravno u odnosu na tok Save. Između tih redova bili su iskopani duboki i široki kanali koji su vodili u rijeku, svakako za odvod vode u periodima kiša i visokog vodostaja. Da bi se lakše održavali, kanali su bili oplaćeni hrastovim daskama. Oko kuća bile su terase od greda i oblica, podignute, kao i kuće, na visokom kolju. Komunikaciju između kuća osiguravali su mostovi prebačeni preko kanala. Kuće su s tlom bile povezane drvenim stubama. Duž obale Save bila je podignuta zaštitna ograda u tehnici pletera, a ispred te ograde bili su na više mjesta u obalu pobijeni jaki piloni, vjerovatno za vezivanje čamaca. Kako izgleda, naselje je i na kopnenoj strani bilo ograđeno paralelnim plotovima između kojih je nabijena zemlja. Da li je to bila zaštita od popla-

[192] F. Fiala 1897, 301 - 303.
[193] A. Benac 1959, 25 - 28, Plan P13.
[194] Z. Marić 1964, 12 - 19.

va ili se radi o fortifikacionom objektu, teško je presuditi. Taj objekat je ispitan samo na veoma ograničenoj površini. Truhelka navodi i postojanje jednog praznog prostora među kućama koji bi imao ulogu trga. Međutim, kako ispravno primjećuje Z. Marić, vjerovatnije je da je kao trg služio prostor ispred prvog niza kuća, neposredno uz obalu Save, gdje je bila i neka vrsta pristaništa.

Što se tiče samih kuća sojeničkog naselja, one su bile znatno manjih dimenzija nego kuće mlađih faza koje je otkrio Ž. Žeravica. U prosjeku su imale veličinu 7,5 × 5,5 m, mada je bilo i većih — jedan objekat je mjerio 9 × 6 m. U pravilu su bile dvodijelne, podijeljene pregradnim zidom na veću (južnu) i manju (sjevernu) prostoriju, koja je opet jednim pregradnim zidom rastavljena u dvije male izbe. U kućama su se nalazila pokretna ognjišta, modelovana od gline i ispečena, kao i ugrađena, nepokretna ognjišta, vezana za glineni naboj poda i snabdjevena rešetkom i jednim lijevkom, montiranim u podu, tako da žar i pepeo propada u prazan prostor ispod poda kuće. Pitanje je, ipak, da li se ova interpretacija koju je dao Truhelka[195] može primiti ne samo iz praktičnih razloga (opasnost od požara) već i stoga što treba pomišljati na mogućnost da se radi o kultnom objektu, namijenjenom prinošenju tečnih žrtava. Pored ognjišta, redovan dio enterijera sojenica u Donjoj Dolini činili su i veliki pitosi za žito koji su stajali u uglovima ili u posebnim pregradama. Osim stambenih objekata, Truhelka navodi i neke manje zgrade, takođe na pilonima, koje su služile kao staje, ostave ili u neke druge privredne svrhe.

NAČIN SAHRANJIVANJA

Osnovni podaci o načinu sahranjivanja, te vrstama i količini grobnih priloga u muškim i ženskim grobovima dati su već u odjeljku o periodizaciji, za svaku fazu napose. Stoga će na ovom mjestu biti prikazane osnovne tendencije u razvoju kulta mrtvih, kao i neki značajniji detalji o kojim naprijed nije bilo govora.

1. Generalni odnos dva osnovna ritusa, incineracije i inhumacije, pokazuje značajan prelom koji nastaje u prvoj polovini šestog stoljeća. Nakon potpune dominacije spaljivanja u našem 1. periodu (Ha B3) i gotovo potpune dominacije u fazi 2a naše grupe, već u sljedećoj fazi (2b) inhumacija naglo preovladava, dostižući 70% od ukupnog broja sahrana. Ta se tendencija produbljuje u fazi 2c (90% inhumacija), a taj odnos zadržava se i u fazi 3a (1 i 2), da bi tokom faze 3b nastalo izvjesno pomjeranje u korist incineracije, mada i tada inhumacija ostaje dominantna sa blizu 80% ukupnog broja sahrana.

[195] Ć. Truhelka 1904, 229 - 230, Sl. 41.

2. U starijim fazama (period 1 i faza 2a) praktikuje se klasični ritus, naslijeđen od kulture polja sa urnama kasnog bronzanog doba: mrtvi se spaljuju, a pepeo stavlja u urne i zakopava u zemlju, zajedno s prilozima. Od faze 2b i tu nastaje promjena: uz 7 incineracija s urnama pojavljuju se i 3 groba u obliku izdužene jame u koju je nasuta paljevina s prilozima. Takvih grobova ima zatim i u svim ostalim fazama, sve do početka 3. stoljeća, mada se i dalje praktikuje i sahranjivanje pepela u urnama.

3. Spaljivanje je obavljano na ustrinama koje su se nalazile unutar prostora nekropole, kako je to ustanovljeno na više mjesta u Donjoj Dolini i Sanskom Mostu.[196] Postupak s nakitom i metalnim dijelovima nošnje bio je, kako izgleda, različit. Ima primjera da su ti objekti bili spaljeni zajedno s tijelom, pa su u grob dospjeli veoma oštećeni vatrom (često samo u fragmentima); ipak, u većini slučajeva takvi objekti, kao i keramičke posude, naknadno su prilagani u urnu, odnosno u jamu s pepelom. Zabilježeno je nekoliko individualnih spaljivanja u manjim jamama; u takvim slučajevima tijelo je bilo samo djelimično spaljeno, a po završenom obredu jama je, kao i ostale grobnice, prekrivena zemljom.[197]

4. Aktivni odnos živih prema mrtvim članovima zajednice manifestovao se ne samo tokom sahrane već i kasnije, obredima vršenim na grobju. Jedan od najuočljivijih tragova takvih obreda su pojedinačne posude ili grupe posuda (vjerovatno s hranom i pićem) ukopavane na nekropoli, između grobova. To je u više slučajeva zapaženo u Donjoj Dolini, Sanskom Mostu i Čarakovu.[198]

5. U Donjoj Dolini je otkriveno i nekoliko grobova ukopanih ispod kuća sojeničkog naselja. Pretežno se radi o inhumacijama, ali je nađena i jedna urna. Oni koji se mogu datirati pripadaju fazi 2b. To isključuje pretpostavku da se, možda, radi o grobovima iz generacije osnivača novog naselja (budući da se osnivanje sojeničkog naselja podudara s početkom faze 2a). Postoji, naravno, dosta analogija za sahranjivanje unutar naselja, a još više paralela etnografskog karaktera, ali isto tako i mnogo različitih teza i pretpostavki o uzrocima i značaju sahranjivanja ispod kuće, pa je teško opredijeliti se za neku od njih. Stoga taj problem ovdje radije ostavljam bez objašnjenja.

6. Grobovi sa skeletima nađeni u sloju ispod sojenica imali su drvene okvire, sastavljene od jakih hrastovih dasaka i greda.[199] Ti okviri su se odlično očuvali jer su ležali duboko u vlažnom tlu, često ispod nivoa Save, štićeni sve debljim naslagama kulturnog sloja koji se stvarao iznad njih. To opravdava pomisao da su slične drvene okvire mogli imati i drugi

---

[196] F. Fiala 1896, 270; Z. Marić 1964, 20.
[197] B. Čović 1956, 200–201.
[198] F. Fiala 1897, 289; B. Čović 1956, 190–192, 201.
[199] Č. Truhelka 1903, 147–151; isti, 1914, 91.

grobovi, oni ukopani na »gredama«, gdje su — u sasvim drugačijim uslovima — drveni elementi istruli i nestali bez traga. Razumije se, to ostaje samo pretpostavka. No, meni se čini da je ta pretpostavka, ipak, dosta realna i da je bar jedan dio sahrana na »gredama« mogao biti obavljen u takvim drvenim okvirima, pogotovu ako uzmemo u obzir da su ti okviri u Sanskom Mostu imali svoj pandan u sanducima složenim od ploča muljike, kako je to konstatovao F. Fiala.[200]

7. Posebnu i zanimljivu pojavu predstavljaju dvojni grobovi. Pored jednostavnijih primjera dvaju skeleta položenih neposredno jedan uz drugi, obično s istom orijentacijom, te grobova žene s djetetom, što su dosta uobičajene pojave, u Donjoj Dolini je konstatovano desetak dvojnih grobova posebnog tipa. U njima se redovno sreće sljedeća situacija: ranije sahranjena individua, po pravilu muškarac, ima jednu orijentaciju, a naknadno sahranjena individua, po pravilu žena, suprotnu, tako da njena glava leži na nogama muškarca, dok su joj noge pružene prema njegovoj glavi. Pri tome je važno istaći još jednu činjenicu: naknadni ukop je po pravilu obavljan više godina iza prvobitnog, što se dalo konstatovati po dislociranosti nekih kostiju starijeg skeleta, nastaloj prilikom polaganja drugog leša; ta dislokacija je moguća samo pod pretpostavkom da su meka tkiva ranije ukopane individue već bila istrula, što znači da je između prvog i drugog ukopa prošlo više godina. To nas, onda, dovodi do zaključka da su grobnice u Donjoj Dolini morale imati na površini neki biljeg — inače ne bi bilo moguće s onakvom tačnošću obaviti drugu sahranu po opisanom, očito obaveznom ritualu. Ne znamo kako su izgledale i od čega su mogle biti te oznake na donjodolinskoj nekropoli, ali i taj podatak se poklapa s konstatacijom F. Fiale da su u Sanskom Mostu grobovi bili markirani kamenim pločama ili kamenjem na oba kraja, kraj glave i kraj nogu.[201]

Što se tiče objašnjenja same pojave navedenog tipa dvojnih grobova, ostaje nam samo da se poslužimo manje ili više uvjerljivim hipotezama. Vrlo je vjerovatno da se radi o sahranama međusobno bliskih individua. Kako je gornji skelet po pravilu ženski, a donji obično pripada odraslom muškarcu (oružje), možemo, eventualno, pretpostaviti da su, u nekim određenim slučajevima, udovice imale pravo ili dužnost da budu sahranjene u grobnicu muža.

8. U Donjoj Dolini je Ć. Truhelka konstatovao nekoliko grobnica u kojim su nađeni samo dijelovi skeleta, i to u neprirodnom položaju (npr., butna kost pokraj lobanje i sl.) ili nabacani u jamu bez reda, a da su uz kosti, ipak, bili stavljeni i prilozi.[202] Očigledno, radi se o prenošenju kostiju

---

[200] F. Fiala 1897, 289–291.

[201] Ibidem.

[202] Na pr. Ć. Truhelka 1902, 264–265, grobovi 9 i 13; isti, 1903, 530, grob 51.

umrlog s nekog drugog, vjerovatno udaljenog, mjesta na nekropolu. Samo po sebi to je normalan i iz antičkih pisanih izvora dobro poznat običaj, obaveza srodnika ili saplemenika. U Donjoj Dolini on, ipak, svjedoči da su stanovnici ovog naselja često izbivali daleko od svoje kuće, možda na ratnim pohodima, a mnogo vjerovatnije trgovačkim poslovima.

PRIVREDA

Kako je već i u uvodu istaknuto, područje rasprostiranja naše grupe pružalo je povoljne uslove za život i za razvoj onih privrednih grana koje su čovjeku željeznog doba bile od životne važnosti. Iskopavanja velikog obima kakva su bila ona u Donjoj Dolini, pa i u Sanskom Mostu i u Zecovima, te brojni materijal i podaci, prikupljeni rekognosciranjem terena, dali su izuzetno bogatu dokumentaciju za rekonstrukciju privrede naše grupe.

O zemljoradnji i stočarstvu, pa i o lovu, veoma smo dobro informisani zahvaljujući analizama biljnih i životinjskih ostataka iz Donje Doline koje su dali J. N. Woldřich i K. Maly.[203] Pored pšenice i ječma među kulturnim biljkama je u većoj količini zastupljeno još i proso, te mahunjače (leća, bob i grašak), a od voća jabuka, drijen, malina, lješnik i grožđe. Od domaćih životinja najbrojnija je svinja, zatim govedo, ovca, koza; pojedinačno su nađene i kosti konja i psa. Veoma su brojni bili i nalazi kostiju divljih životinja, posebno jelena i srne. Konstatovan je po jedan primjerak medvjeda i divljeg govečeta (Bos primigenius). Brojne su kosti dabra koji je vjerovatno lovljen i radi krzna i radi mesa. Ribolov je dokumentovan ne samo nalazima kostiju, krljušti i peraja već i priborom za lov: udicama, ostima, iglom za pletenje mreža, utezima za mreže. Sličan sastav životinjskog osteološkog materijala navodi i F. Fiala za Sanski Most.[204]

Pored ovih standardnih privrednih grana, grupa Donja Dolina—Sanski Most razvijala je — i to veoma intenzivno — još dvije važne grane: proizvodnju i preradu metala i trgovinu.

Donja Dolina (tzv. Starije naselje) bila je važan radionički centar još u kasno bronzano doba. Tu su izrađivana oružja i oruđa, kao i nakit,[205] a kalupi i drugi pribor za lijevanje nađeni su na još nekoliko gradina kasnog bronzanog doba u sjeverozapadnoj Bosni.[206] Lijevanje bronze i izrada bronzanih objekata od različitog materijala (liv, lim, žica) i različitim tehnikama (lijevanje, kovanje, iskucavanje, graviranje) nastavlja se i intenzi-

---

[203] J. N. Woldřich 1903; K. Maly 1904.
[204] F. Fiala 1897, 307.
[205] Z. Marić 1964, 27.
[206] B. Čović 1984a, 131–132, Karta 1.

vira u okviru naše grupe i tokom željeznog doba. Dokaza za to ima dovoljno. Na jednoj strani, to su oni posve autohtoni tipovi nakita o kojim je detaljno govoreno u odjeljku o periodizaciji. Na drugoj, to su nalazi iz naseobinskih slojeva u Donjoj Dolini i Sanskom Mostu: kalupi za izlivanje bronzanih objekata, male posudice za taljenje bronze, ostakljene pod uticajem visokih temperatura, brojni ulomci bronzanih predmeta, grude bronze, komadi žice i sl., što je sve rezultat trajnog i intenzivnog djelovanja većeg broja zanatlija koji su se tim poslom bavili. Dodajmo, kao ilustraciju značaja koji se tom zanatu pripisivao, podatak da je u nekropoli Sanski Most, kao neki posebni dodatak, možda nekom obližnjem grobu, u jednoj jami bio sahranjen dio ljevačkog pribora.[207] Vjerovatno je još važnija bila druga metalurška grana, koja je obuhvatala vađenje željezne rude, taljenje željeza, njegovo rafiniranje i izradu različitih željeznih predmeta. Autohtono željezarstvo počinje u ovim krajevima na prelazu iz kasnog bronzanog u starije željezno doba, najkasnije u 8. stoljeću i stalno jača tokom željeznog doba. U toj proizvodnji vjerovatno su prednjačila naselja smještena oko rijeke Sane, gdje su i locirana najbogatija ležišta pristupačne željezne rude.[208] Broj troskovišta, od kojih je jedan dio nesumnjivo praistorijski, veoma je veliki, a željezna troska je nađena praktično u sloju svakog gradinskog naselja na kojem je vršeno sondiranje. F. Fiala navodi nalaze troske i velikih količina limonita u naselju Sanski Most; iz istog naselja potiču i lijepi primjerci kovačkog alata (T. XXIX, 10).[209] Vrlo je vjerovatno da se željezo proizvodilo i za izvoz, i to u velikim količinama, a da je glavnu posredničku ulogu igralo naselje u Donjoj Dolini.[210]

Po bogatstvu i raznovrsnosti nalaza — nakita, bronzanog posuđa, oružja, posebno defanzivnog — čiju provenijenciju često nalazimo i u veoma udaljenim oblastima, od Grčke, Makedonije, Trakije i Dakije[211] do jugoistočnoalpske oblasti i od Apeninskog poluotoka i srednjeg Podunavlja[212] do Glasinca — lako zaključujemo o razgranatosti trgovinskih veza naše grupe. Vjerovatno je da je tu prednjačila Donja Dolina sa svojim izuzetnim geografskim položajem: na srednjem toku rijeke Save, sa željezom bogatim zaleđem, otvorena prema zapadu, istoku, jugu i sjeveru, vjerovatno stjecište trgovine i trgovaca iz raznih krajeva. Možda je to i bio osnovni razlog što su, prisiljeni da napuste staro naselje na »gredama«, uporno nastojali da ostanu na obali Save i po cijenu mukotrpnog podizanja novog naselja na stotinama debelih hrastovih pilona. Ako je bilo tako, trud se isplatio. Vrlo

---

[207] F. Fiala 1896, 253–254, Sl. 102–103.
[208] B. Čović 1980a, 72–73.
[209] F. Fiala 1897, 301–307.
[210] Z. Marić 1964, 37–38; B. Čović 1976, 170–171.
[211] Z. Marić 1964, 32–46; M. Guštin 1974; R. Vasić 1975; B. Teržan 1973, 375–383.
[212] Posebno su interesantna nalazišta Velem St. Vid (up. K. von Miske, Die prähistorische Siedlung Velem St. Vid Wien 1908, 46 ff. Taf. XXXVIII–XL, XLII) i Szentes-Vekerzug (up. Z. Marić 1964, 42).

je vjerovatno da se trgovina nije ograničavala samo na prodaju viška svojih proizvoda i nabavku robe koju nisu imali, već da je i posrednička trgovina ulazila u okvir ove djelatnosti. Tako je Donja Dolina mogla posredovati u plasmanu grčkog ili makedonskog defanzivnog oružja, nakita, možda i neke druge robe dalje na sjeverozapad, što se može reći i za neke glasinačke forme.[213] I obratno — Donja Dolina je mogla biti posrednik u širenju nekih italskih tipova ili nekih proizvoda jugoistočnoalpskih radionica prema jugu i jugoistoku (Glasinac). U toj djelatnosti bilo je perioda uspona i perioda stagnacije, pa i promjena tokova trgovine (od kraja 6. stoljeća gasi se uvoz s jugoistoka, iz glasinačkog kruga, kao i iz Makedonije i Grčke, a intenziviraju se veze s jugoistočnoalpskim područjem i Apeninskim poluotokom), ali trgovina ostaje jedna od vodećih privrednih grana naše grupe dokle god njen razvoj možemo pratiti. Zajedno s rudarstvom i metalurgijom ona je bila osnovna podloga prosperiteta ove grupe u dugom razdoblju od 7. do 4. stoljeća.

DUHOVNA KULTURA

Jedan važan dio duhovne kulture, kult mrtvih, prikazan je već u prethodnim poglavljima. Što se tiče ostalih manifestacija religijskog karaktera, njih je, na primjeru Donje Doline, dosta iscrpno analizirao Z. Marić.[214] On ističe ove bitne elemente: predstave ptica kao nasljeđe jednog važnog kulta kulture polja sa urnama, te predstave točka i svastike na metalnim objektima i na pokretnim ognjištima kao odraze solarnog kulta. Raspravlja također o mogućem magijskom značenju bronzanih privjesaka u obliku životinje ili krajnje stilizovanog ljudskog lika, odnosno trokuta (trokutasti privjesci) kao simbola ljudskog lika koji također može imati magijsko značenje. O tome se, međutim, izjašnjava s krajnjim oprezom. Sitnu glinenu plastiku dosta odlučno opredjeljuje kao objekte izrađivane za potrebe određenih obreda. Ovdje bi se mogle navesti i svastike izvedene kombinacijom krivolinijskih elemenata (4 »S« motiva spojena u svastiku, u tehnici punciranja i iskucavanja) kakve nalazimo na jednom dijelu pločastih fibula tipa Donja Dolina (up. T. XXVI, 5),[215] kao i velike kvadratične bronzane ploče (dijelovi pojasa, pektorali?) iz Sanskog Mosta; centralni motiv na tim pločama također bi se mogao objasniti kao sunčev simbol.[216]

Još jedan elemenat valjalo bi ovdje uzeti u obzir. To je značaj koji su mogle imati određene predstave konja. Doduše, mala samostalna figurica

[213] R. Vasić 1975, 88; S. Gabrovec 1975, 363.
[214] Z. Marić 1964, 53—55.
[215] v. također B. Čović 1976, 182, Sl. 95.
[216] F. Fiala 1896, 267—268, Sl. 151—152.

konja kasnogeometrijskog tipa (T. XXIV, 18), fibula u obliku konja iz Donje Doline,[217] kao i konjske glavice na fibulama iz Sanskog Mosta (T. XXVIII, 17) rezultat su importa ili uticaja iz egejske i istočnoalpske oblasti. Ali je posve autohtona unutarbalkanska pojava da se duhaljke kovačkih mijehova izrađuju u obliku konjske protome (tipa Sl. 28, br. 23). Osim u Sanskom Mostu, takve duhaljke nađene su i u Ripču i Podu kod Bugojna, dakle, takođe u naseljima koja su bila značajni metaloprerađivački centri. Poznato je da je konj imao veoma važnu i raznoliku ulogu u religiji indoevropskih naroda. Ne bi nas, stoga, trebalo čuditi da se na željezom bogatom sjeverozapadnom Balkanu ta snažna životinja pojavila i u okviru nekog kulta povezanog s metalurškom proizvodnjom.

Navodeći ove elemente, porijeklom nesumnjivo iz starijih slojeva religijske svijesti, moramo imati u vidu još neke činjenice. Prvo, određeni likovi (točak, svastika, trougao), koji su prvobitno imali određeno kultno-simbolično značenje, mogli su tokom vremena to svojstvo izgubiti, zadržavajući samo svoj likovno-estetski sadržaj. Na to je u citiranoj studiji također ukazao Z. Marić. I drugo, religijska shvatanja nosilaca ove kulturne grupe morala su evoluirati tokom željeznog doba, ona se nisu mogla zadržati na nivou naslijeđenih bronzanodobnih kultova, čije je manifestacije Z. Marić s pravom podvukao. Jedan od mogućih pravaca te evolucije je razvoj kulta heroiziranih pokojnika čiju je važnost prije kratkog vremena ponovo istakao A. Stipčević, ukazujući na vezu tog kulta s kneževskim grobovima starijeg željeznog doba.[218] Religijski supstrat iz kojeg se taj kult razvija jeste kult mrtvih, a društvena osnova koja mu daje konkretni sadržaj jeste postojanje ratničkog sloja na čijem se čelu nalazi rodovska aristokratija. Mada ni u Donjoj Dolini ni u Sanskom Mostu nema kneževskih grobova onog ranga i bogatstva u prilozima kakve nalazimo, na primjer, u dolenjskoj grupi ili na Glasincu, a pogotovu dalje na istoku i jugoistoku, izdvajanje sloja ratnika već u prvoj polovini 6. stoljeća veoma se lako uočava u donjodolinskoj nekropoli, a neki među ratničkim grobovima su veoma dobro opremljeni, o čemu će u sljedećem poglavlju biti još riječi. Sasvim je vjerovatno da je uspomeni na takve istaknute ličnosti posvećivana posebna pažnja, a iz tog poštovanja mogao se postepeno razviti kult heroja. Ovo utoliko prije što razvoj religijske svijesti stanovnika Balkana u željezno doba nije mogao ostati izolovan od opštih kretanja u toj sferi duhovnog života na prostoru koji je pripadao duhovnoj koinè južne Evrope, bez obzira na razlike u tempu privrednog, društvenog i kulturnog razvoja između »barbarskih« i »civilizovanih« populacija koje su tu koinè sačinjavale. Pri tome treba imati na umu i to da je trgovina, kao jedna od najvažnijih privrednih grana

---

[217] Z. Marić 1964, T. XIII, 14.

[218] A. Stipčević, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Simpozijum »Duhovna kultura Ilira«, Posebna izdanja ANUBiH LXVII (11), Sarajevo 1984, 215—227.

naše grupe (a posebno stanovnika Donje Doline), doprinosila prenošenju elemenata duhovne kulture iz raznih sredina, među njima i iz helenskog i italskog svijeta. Stoga treba vjerovati da je, bar u razvijeno i kasno željezno doba, religija nosilaca naše grupe evoluirala u pravcu antropomorfizma i izgradnje jednog novog religijskog sistema, jednog lokalnog panteona, što je, najvjerovatnije, bio slučaj i u drugim kulturnim i etničkim zajednicama tog vremena na zapadnom Balkanu.[219]

O karakteru i razvoju *umjetnosti* naše grupe pisao sam opširnije na drugom mjestu.[220] Stoga ću ovdje dati samo kratak osvrt na osnovne tendencije umjetničkog razvoja tokom željeznog doba. Prvo što treba reći jeste da se figuralna umjetnost višeg stepena razvoja ovdje nije pojavila, mada su uzori bili nadohvat ruke: intenzivne veze s jugoistočnoalpskim prostorom pružale su mogućnost upoznavanja s djelima situlske umjetnosti, a u neposrednom susjedstvu razvijala se monumentalna kamena japodska plastika. Ništa od toga nije prihvaćeno. Umjetnost naše grupe svela se na oblikovanje i ukrašavanje predmeta svakodnevne upotrebe i na pomenute sitne objekte kultno-simboličkog značenja, odnosno namjene. U oblikovanju i ukrašavanju predmeta svakodnevne upotrebe, u starijem razdoblju, od osmog do sredine šestog stoljeća, konstatujemo dvije izrazite tendencije. Prva je produžavanje tehničkih i likovnih rješenja naslijeđenih iz kulture polja sa urnama: facetiranje i kaneliranje, primjenjivano na različitim tipovima keramike (Sl. 14) i tehnika iskucavanja (»Punkt-Buckel Manier«) kombinovana s punciranjem, u čije najljepše proizvode spadaju pločaste fibule tipa Donja Dolina (T. XXVI, 5; XXVII, 13).[221] Druga tendencija rezultat je uticaja s juga, iz centralne Bosne, i sa istoka, iz bosutske grupe: to je uvođenje urezanog ornamenta s bijelom inkrustacijom na keramici i finog graviranog ukrasa na metalnim proizvodima (T. XXIV, 3, 6—10). U daljem razvoju nastaju promjene. Kaneliranje i facetiranje postepeno gubi značaj, a urezani ornamenti na keramici i metalu dobijaju drugostepenu važnost. Povećava se važnost plastičnog ukrasa. Iskucavanje, stoga, ostaje osnovna tehnika ukrašavanja objekata od bronzanog lima, dajući i u posljednjim fazama razvoja naše grupe proizvode visokog zanatskog kvaliteta (T. XXVIII, 21).[222] U drugoj polovici 6. stoljeća pojavljuju se primjerci posuda s roščićima i životinjskim glavicama na drškama, što je likovna tendencija, zapažena i u drugim dijelovima zapadnopanonskog i istočnoalpskog prostora u to doba. U sljedeća dva stoljeća, petom i četvrtom, snažan uticaj dolenjskih lončarskih centara donosi nove oblike i novi polet plastič-

---

[219] B. Čović, Mlađi praistorijski periodi, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964, 158—159.
[220] B. Čović 1976, 177—185.
[221] Ibid., 182, Sl. 95.
[222] Ibid., 177—180, Sl. 89—91.

nog ukrašavanja keramike. Nizovi ovalnih ili okruglih ispupčenja na trbuhu, u kombinaciji s roščićima ili životinjskim glavicama na drški osnovni su elementi tog novog keramičkog stila. Ispupčenja se ponekad još kombinuju s urezanim linijama ili ubodima (T. XXVIII; T. XXIX).[223] Odlično glačanje i posebna tehnologija pečenja omogućavali su da se postigne (na jednom dijelu keramike ove vrste) izrazito crna, sjajno glačana površina koja kao da imitira metalno posuđe (T. XXVIII, 10; T. XXIX, 17, 19, 20).[224]

Najzad, potrebno je još pomenuti sitnu plastiku, rađenu u bronzi i glini. Bronzana plastika je rijetko kad samostalna. Većinom se radi o životinjskim glavicama (ptica, konj, ovan, goveče, zmija) upotrijebljenim kao simbolički ili dekorativni elemenat na različitim upotrebnim predmetima: psalije, privjesci, fibule (posebno one iz 5. i 4. stoljeća).[225] Nađen je samo jedan antropomorfni privjesak japodskog tipa.[226] Glinena plastika, teriomorfna i antropomorfna, jednostavne je i grube izrade, krajnje stilizovana (što posebno važi za ovu posljednju).[227] O vjerovatno kultnoj ili magijskoj namjeni glinene plastike bilo je govora u prvom dijelu ovog poglavlja. U cjelini gledano, ni bronzana ni glinena plastika naše grupe ne predstavlja ništa više od prosjeka za svoje doba. Za onu bronzanu se može reći bar toliko da odaje solidan zanatski rad, što je za jednu sredinu s razvijenim metaloprerađivačkim zanatima sasvim očekivano; originalnost joj, međutim, nedostaje. Glinena plastika je ogranak jednog snažnog stabla koje niče u posljednjim fazama kasnog bronzanog doba i grana se u starijem željeznom dobu na prostoru od Štajerske, preko Banije i koljena Une kod Bihaća, do Rame i Sarajevskog polja. Ali, to će prije biti izraz širenja nekih kultova ili kultnih postupaka u kojim su ove figurine imale određenu ulogu; u istorijsko-umjetničkom pogledu one su beznačajne.[228]

DRUŠTVENI ODNOSI

Već u uvodu sam istakao da kulturna grupa Donja Dolina—Sanski Most ne sačinjava posve koherentnu cjelinu, da postoji određena razlika između oba glavna, eponimna nalazišta. Raznoliki su, kao što smo vidjeli, i oblici naselja: sojenička, gradinska i otvorena ravničarska. Stoga mislim da ovu kulturnu grupu treba shvatiti, prije svega, kao zajednicu zasnovanu na

---

[223] Up. F. Fiala 1896, 223, Sl. 11; 244, Sl. 80, 81; B. Čović 1956, T. III, 2, T. IV, 6; Z. Marić 1964, T. XVI, 8.
[224] Up. B. Čović 1976, 89–91, J. Dular 1982, 85–86; 142–144; 148–151.
[225] Z. Marić 1964, T. VI, 22, T. X, 13, 15, T. XIII, 14, 27, T. XVII, 5–10, T. XVIII, 19; B. Čović 1976, 184, Sl. 97.
[226] Z. Marić 1964, T. X, 21.
[227] Ibid., 55, T. XXIV.
[228] B. Čović 1984b, 30–31.

određenim ekonomskim interesima (ne gubeći pri tome iz vida ni njihovu širu etničku srodnost, o čemu će kasnije biti govora). Proizvodnja željeza i plasman željeznih proizvoda podsticali su trgovinu, trgovina je donosila različita dobra iz drugih krajeva, utičući na način života, običaje, nošnju. Kakvi su bili politički odnosi između pojedinih naselja ili grupa bliskih naselja, između pojedinih bratstava i plemena kojim je pripadalo tih preko stotinu utvrđenih i neutvrđenih aglomeracija — nije lako definisati ni u obliku neobavezne hipoteze. Samo postojanje trinaest otvorenih, nefortificiranih naselja navodi na misao da je, bar u okviru širih bratstveničkih ili plemenskih zajednica, mogla postojati određena solidarnost koja je garantovala sigurnost i onim naseljima koja nisu bila utvrđena.

Cijelo područje koje je pokrivala kulturna grupa Donja Dolina—Sanski Most po svoj prilici nije bilo obuhvaćeno nekom čvršćom, nadplemenskom organizacijom, bar ne u rano i razvijeno željezno doba. Ne znamo, doduše, kako se taj razvoj kretao dalje, u posljednjim stoljećima stare ere, jer nam je arheološka dokumentacija o tom vremenu oskudna, a pisani izvori dosta uopšteni. Ipak, situacija u vrijeme Oktavijanova pohoda i, nešto kasnije, u doba Batonova ustanka, pokazuje da su u mlađe željezno doba već mogle nastati dosta snažne nadplemenske organizacije (savezi plemena).

S druge strane, društveni odnosi unutar manjih zajednica, a posebno unutar pojedinih naselja, mogu se do izvjesne mjere rekonstruisati na osnovu raspoložive arheološke građe. Jednu takvu rekonstrukciju dao je, na primjeru Donje Doline, Z. Marić.[229] Njegove zaključke sam, uglavnom, usvojio. Oni će ovdje biti nešto drugačije sistematizovani i dopunjeni, naročito s obzirom na Sanski Most i druga nalazišta.

Zajednice u kojim su se, pored zemljoradnje i stočarstva, intenzivno razvijali rudarstvo, talioničarstvo, metaloprerađivački i drugi zanati (lončarski, na primjer), kao i intenzivna trgovina morale su imati dosta složenu socijalnu strukturu. Sve su to djelatnosti koje su zahtijevale specijalizaciju, usavršavanje u tehnici i tehnologiji, ili, na drugoj strani, putovanja, kontakte, određena znanja i vještine kad je u pitanju trgovina. Željezarstvo je tražilo da se dio stanovništva specijalizuje za vađenje ili prikupljanje rude (površinski i u naplavinama), te za proizvodnju dosta velikih količina drvenog uglja, dakle, za poslove koji su se obično obavljali na većoj ili manjoj udaljenosti od glavnih naselja. Stoga možemo pretpostaviti ne samo specijalizaciju nekih članova zajednice za te poslove već i njihov (možda sezonski) boravak u izdvojenim rudarskim, topioničarskim i ugljenarskim naseljima. Rafiniranje željeza i njegova dalja prerada obavljale su se u trajnim naseljima, u kojima su, pored kovača, djelovali i livci bronze i kujundžije koje su izrađivale nakit i druge objekte od lima i žice, lončari, a možda i neke druge zanatlije. Njihov socijalni status vjerovatno je bio već dosta vi-

[229] Z. Marić 1964, 51—52.

sok. Jedna jama s ugljenisanim drvetom i ljevačkim priborom, ukopana unutar nekropole u Sanskom Mostu (možda u vezi s grobovima 102 ili 105, ili kao kenotaf), mogla bi se, po mom mišljenju, protumačiti kao izraz uvažavanja i nekog pojedinca — zanatlije koji se za života tim priborom služio, ali i čitavog staleža čiji je član bio.[230]

Trgovački sloj nije prepoznatljiv u grobnim nalazima — ili bar nemamo kriterija po kojem bismo ga mogli prepoznati. Ipak, razgranatost trgovine, dobro dokumentovana nalazima iz raznih zemalja, nameće sama po sebi misao da je takav sloj postojao. Kako je trgovina po svojoj prirodi bilateralna ili multilateralna, moramo takođe pretpostaviti da su u naselja ove grupe, a naročito u Donju Dolinu, dolazili i stranci, trgovci iz drugih zemalja, a ne treba isključiti ni mogućnost da su se neki od njih povremeno ili stalno naseljavali u tom značajnom trgovištu.

Diferencijacija po bogatstvu zapaža se i u našoj grupi, kao i u drugim grupama željeznog doba. Zanimljivo je da ona ranije dolazi do izražaja u ženskim grobovima. Bogati grob sa grede St. Čagrlje br. 3b,[231] iz naše faze 2a, nema pandana u muškim grobovima iz iste faze, mada tipično muški grobovi s oružjem postoje. Da li bi se iz toga mogli izvesti zaključci o nekom posebnom položaju žene tog doba u Donjoj Dolini, ne bih se htio izjašnjavati. Mogao bih, ipak, uopšteno reći da socijalni položaj žene nije nipošto bio inferioran. Ma koliko bila propuštena kroz filtar kultno-obredne uslovljenosti, oprema grobova ne može, a da ne odražava stepen materijalnog bogatstva i društveni status pokojnika ovog doba, a ženski grobovi po pravilu su bogatiji od muških. Razumije se, i u tom okviru ima podosta razlika, tj. izrazito bogatih i siromašnijih ženskih grobova, što je, očigledno, zavisilo od toga kojem su društvenom sloju te stanovnice donjodolinskog naselja pripadale.

Već u sljedećoj, 2b fazi imamo drugačiju sliku. Pored bogatih ženskih grobova (M. Petrovića ml., 3 i 6a, N. Šokića II, 4 i dr.) otkriven je veći broj dobro opremljenih muških sahrana (M. Petrovića ml., grobovi 1, 27, 37; Sanski Most, grob 3 i drugi), sa kopljima, mačevima, bojnim sjekirama, štitovima, šljemovima, bronzanim posuđem stranog porijekla — što su sve poznate karakteristike bogatih ratničkih, pa i kneževskih grobova starijeg željeznog doba na zapadnom i centralnom Balkanu. Postojanje ovog, ratničkog sloja (unutar kojeg vjerovatno treba tražiti i poglavare rodova) može se pratiti dalje, u sljedećim fazama, sve do grobova 2 i 55 iz Sanskog Mosta (s bronzanim knemidama mlađeg tipa). Na čelu tog ratničkog sloja i ovdje je, po svoj prilici, bila rodovska aristokratija, kao vladajuća društvena grupa starijeg željeznog doba. Dalji razvoj, u posljednjim stoljećima stare ere, ne može se više rekonstruisati na osnovu arheološke građe. Možemo samo

[230] F. Fiala 1896, 253—254, s oznakom »grob 98«.
[231] Ć. Truhelka 1904, 446—447, T. LVIII; B. Čović 1976, 183, Sl. 96.

pretpostaviti da je na čelu velikih plemenskih zajednica (plemenskih saveza?) kakve su tada postojale morala stajati nova, plemenska aristokratija iz koje su se birali plemenski poglavari (principes ranorimskog razdoblja).

Što se tiče unutrašnjeg uređenja odnosa u dijelovima tih zajednica, naročito u onim većim naseljima sa složenom privredom i socijalnom strukturom, tu stvari nisu mogle biti posve jednostavne. Uz ratnike, postojali su i trgovci i zanatlije, a njihov značaj za zajednicu, kao i njihov materijalni položaj, nisu mogli biti bez odraza na sastav i oblik organa vlasti, ma kakvi oni bili.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

(geneza, odnosi prema susjedima, etnički problem)

Problem geneze populacije željeznog doba u sjeverozapadnoj Bosni i njegove kulture raspravio je temeljito Z. Marić.[232] Posve sažeto izložene, njegove osnovne teze su:

1. Nosioci kulture polja sa urnama naselili su sjevernu Bosnu u posljednjim stoljećima drugog milenija st. e. (Ha A). U prvim stoljećima prvog milenija (Ha B) ta kultura se u sjevernoj Bosni posve konsolidovala.

2. Stanovnici sjeverozapadne Bosne u željeznom dobu (izuzevši Japode u Pounju) direktni su potomci nosilaca kulture polja sa urnama.

3. Potomci nosilaca kulture polja sa urnama zapadnopanonskog područja najvjerovatnije su bili istorijski poznat narod Panoni.

4. Dosljedno tome stanovnici Donje Doline i njihovi srodnici u sjevernoj Bosni trebalo bi također da budu smatrani Panonima.

5. Područje na kojem leži Donja Dolina pripadalo je u doba rimske vladavine panonskim Oserijatima. Stoga se može dozvoliti pretpostavka da su i predrimski stanovnici Donje Doline i okolnog područja bili Oserijati.

6. Mezejski teritorij u predrimsko doba (područje oko rijeke Sane) ima veoma naglašen panonski karakter, odnosno veoma mnogo elemenata kulture polja sa urnama i njenih izdanaka.

U posljednje dvije decenije nisu se pojavili novi radovi niti su objavljeni novi arheološki nalazi koji bi mogli bitno izmijeniti shemu etnogenetskog procesa na ovom tlu koju je izgradio Z. Marić. Ostaje, ipak, otvoreno još nekoliko pitanja. Prvo, da li su uticaji s juga, iz područja srednjobosanske grupe i glasinačke kulture, vrlo izraziti tokom osmog, sedmog i prve polovine šestog stoljeća, zaista samo rezultat trgovinskih veza? Na to pitanje ne bih danas smio pružiti ni određan ni potvrdan odgovor. Ipak, želim reći da se ne bi smjela zanemariti teza da je, nakon viševjekovnog snažnog

[232] Z. Marić 1964, 58–73; isti 1964a.

pritiska nosilaca kulture polja sa urnama sa sjevera, u starije željezno doba moglo doći do reakcije, do populacionog gibanja suprotnog smjera: od juga prema sjeveru i sjeverozapadu. Na to su pomišljali već Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini u vezi s određenim pojavama zapaženim na vukovarskoj nekropoli,[233] a zatim je S. Gabrovec iznio pretpostavku da je na genezu dolenjske grupe bitan uticaj imao priliv novog stanovništva s glasinačkog područja.[234] Ta teza ostaje da se još ispituje. Ali, nezavisno od etnogenetskog problema, činjenica je da u razvoju kulturnog izraza naše grupe učestvuje dosta elemenata glasinačke kulture, što je iscrpnije prikazano u analizi sadržaja grobnih cjelina starijih faza (2a do 2c). Razumije se da su uticaji išli i u suprotnom smjeru, iz grupe Donja Dolina—Sanski Most prema Glasincu. To je nešto detaljnije prikazano u poglavlju o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.

Vrlo je vjerovatno da su i odnosi sa srednjobosanskom grupom, smještenom oko gornjih i srednjih tokova Bosne i Vrbasa, bili dosta intenzivni ne samo u najstarijem (Petkovo brdo) periodu već i kasnije. Te odnose je, doduše, teško pratiti jer poznajemo malo grobova srednjobosanske grupe. Ipak, i u Sanskom Mostu i u Donjoj Dolini može se naći dosta oblika, pa i dekorativnih elemenata na keramici, srodnih onim iz Poda kod Bugojna (šolje i pehari s 1 ili 2 drške, šrafirani trouglovi i rombovi, vertikalna rebra, drške s roščićima). Zajednički su i neki tipovi fibula i pojasnih kopči, koliko se nalazi te vrste mogu pratiti u naseobinskim slojevima Poda C i D.[235] Pa i kratki mač, karakterističan za najmlađe faze naše grupe (Sl. 16, br. 25), bio je poznat i u srednjobosanskoj grupi — njegovu nešto razvijeniju varijantu nalazimo obilno zastupljenu u velikoj nekropoli Desitijata u Brezi.[236] Najvjerovatnije posredstvom srednjobosanske grupe išle su veze grupe Donja Dolina—Sanski Most sa srednjodalmatinskom grupom. U toj grupi, kao elementi zajednički s grupom Donja Dolina—Sanski Most pojavljuju se ne samo tipovi šireg areala rasprostiranja (male fibule s dugom trougaonom nogom, naočaraste i Certosa-fibule s njihovim varijantama, dvojne igle i sl.) već i neki tipovi koje možemo smatrati specifičnim. Tu spada mlada varijanta višeglave bronzane igle (tipa T. XXIX, 6), veoma brojna u Sanskom Mostu, lunulasta fibula s četvrtastom nožnom pločom i privješenim lančićima, tip koji je iz jugoistočnoalpskog područja, vjerovatno posredstvom Donje Doline, dospio i do srednjobosanske i srednjodalmatinske grupe, duge željezne pravougaone pojasne kopče (tipa T. XXIX, 7), te, kao najizrazitiji, dekorativni sljepoočni

---

[233] Z. Vinski—K. Vinski-Gasparini, O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, ARR II, Zagreb 1962, 263—293.

[234] S. Gabrovec 1964a, 227; isti 1964/65, 26—28, 43—44. — V. također poglavlje o dolenjskoj grupi u ovoj knjizi.

V. poglavlje o srednjobosanskoj grupi u ovoj knjizi.

[236] M. Parović-Pešikan 1982, 35—39; D. Božić, Naoružanje ratnika mlađeg željeznog doba, Kelti i njihovi savremenici na tlu Jugoslavije (katalog izložbe), Ljubljana 1984, Sl. 23, 2.

kolutovi tipa Sanski Most (T. XXVIII, 11; T. XXIX, 8), nađeni u nekoliko grobova i drugih nalazišta srednjodalmatinske grupe.[237] Te veze, kako vidimo, počinju sredinom 6. stoljeća (male fibule s izduženom trougaonom nogom, lunulaste fibule), da bi se intenzivirale u petom i četvrtom stoljeću (višeglave igle, sljepoočni kolutovi, pravougaone pojasne kopče). Da li je to rezultat snage i uticaja grupe Donja Dolina—Sanski Most kao proizvođačkog i trgovinskog područja, ili se u tome krije i neki dublji proces — možda stvaranje jedne kulturne koinè čije granice sežu od Save kod Donje Doline do neposrednog zaleđa srednjeg Jadrana? Ostavićemo i to pitanje zasad otvoreno.

Kad je riječ o susjedima na sjeveru, zapadu i sjeverozapadu, može se reći sljedeće. Prvo, dosta blizak odnos naše grupe (posebno Donje Doline, jer je riječ o 6. stoljeću) s nalazištima srednjopodunavskog područja (Szentes Vekerzug, Velem Szent Vid), na šta je ukazao već Z. Marić, [238] potvrđen je kasnije i srodnošću, prvenstveno metalnog, inventara donjodolinskih grobova i onih iz tumula u Kaptolu kod Slavonske Požege, o čemu je naprijed bilo riječi. Na zapadu moramo jasno razlikovati dvije zone: južnu i sjevernu. U južnoj zoni, koja obuhvata područje oko koljena Une kod Bihaća, nalaze se poznati japodski lokaliteti: Jezerine, Golubić, Ripač, Ribić i drugi. Poređenje s nalazima iz tih poznatih nekropola i naselja daje začuđujuće negativan rezultat. Istina, postoje i zajedničke forme, kao što su Certosa-fibule, fibule s ovnujskom glavom na kraju noge, privjesci u obliku bule, pravougaone pojasne kopče, te ranolatenske i srednjolatenske fibule. Ali, to su redom tipovi veoma širokog areala rasprostiranja koje su i japodska grupa, kao i grupa Donja Dolina—Sanski Most preuzele bilo iz italskog, bilo iz jugoistočnoalpskog prostora. Jedini primjerci direktne razmjene autohtonih, specifičnih formi svode se na jedan bronzani antropomorfni privjesak japodskog tipa u Donjoj Dolini, te na jednu pločastu fibulu tipa Sanski Most u Ribiću.[239] Za neposredne susjede to je zaista veoma malo. Iz toga bi se bez ograde mogao izvesti zaključak da odnosi nosilaca grupe Donja Dolina—Sanski Most i Japoda nisu bili nimalo prijateljski[240]. Naprotiv, nešto sjevernije smješteno područje Banije pružiće, kako izgleda, drugačiju sliku. U novije vrijeme otkrivena, još neobjavljena, nalazišta željeznog doba dala su keramiku koja se, na jednoj strani, veže s jugoistočnoalpskim, a, na drugoj, s područjem naše grupe.[241] Najzad, nesumnjivo najdublje veze

---

[237] B. Čović 1964, 107—108, T. III, posebno Sl. 8 i 22; isti 1969, 30—40, Sl. 5, 5—6; Sl. 9; B. Čović—D. Nikić 1983, T. I, 6, 7.

[238] Z. Marić 1964, 36, 42; K. von Miske, Die prähistorische Siedlung Velem St. Vid, Wien 1908, 46ff. Taf. XXXVIII—XL, XLII.

[239] Z. Marić 1968, 22, T. VIII, 13.

[240] Ibid., 54.

[241] L. Čučković, Arheološka topografija karlovačke regije, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, God. XV, br. 2, Zagreb 1983, 11. — Kolegi L. Čučkoviću zahvaljujem što mi je omogućio uvid u nalaze željeznog doba pomenutog područja u zbirci Gradskog muzeja u Karlovcu.

imala je grupa Donja Dolina—Sanski Most s jugoistočnoalpskim područjem, prvenstveno s dolenjskom, ali i sa svetolucijskom i notranjskom grupom. Iz produkcije zanatskih radionica tih grupa, ili iz drugih, udaljenijih krajeva, ali njihovim posredstvom, stizali su u sjeverozapadnu Bosnu mnogi oblici nakita, a u 5. i 4. stoljeću i jedna veoma specifična vrsta keramike, sa svojim oblicima, ukrasima i tehnologijom. Na drugoj strani, Donja Dolina je po svoj prilici bila prenosilac nekih unutarbalkanskih formi u jugoistočnoalpsko područje (dvopetljasta fibula s nogom u obliku beotskog štita). Ono što treba posebno podvući jeste trajnost tih veza. One počinju u sedmom (možda čak u osmom) stoljeću, intenzivne su u šestom i petom, a možemo ih još dobro pratiti i u četvrtom stoljeću st. e.

Na prelazu iz 4. u 3. stoljeće nastupa očigledno dosta značajan prelom. Definitivna stabilizacija keltske vlasti u jugoistočnoalpskom području i u susjednim prialpskim dijelovima jugozapadnog Podunavlja (Taurisci), te u istočnom dijelu srednjeg Podunavlja (Skordisci) prekinula je i razvoj autohtonih kultura željeznog doba u tim krajevima, a — kako izgleda — i veze naše grupe s jugoistočnoalpskim područjem. U naselju Donja Dolina Z. Žeravica je tokom zaštitnih iskopavanja utvrdio da se iznad nivoa V otkopanog sloja (koji, po njegovoj interpretaciji, odgovara početku faze IIIb Marićeve periodizacije Donje Doline, dakle, sredini 3. stoljeća) pojavljuje znatna količina sive keltske keramike, uz keramiku autohtonih oblika, radenu rukom, te lokalne imitacije keltske keramike. Isti, mješoviti karakter zadržavaju i mlađi slojevi, sve do površine. Razumije se, u mlađim slojevima zastupljeni su i tipični kasnolatenski oblici i tehnike. Kako konstatuje Z. Žeravica, u isto vrijeme upotrebljava se keltsko-latenska keramika, uporedo s domaćom, i u drugim naseljima u susjedstvu Donje Doline, od kojih navodi Cintor kod Laminaca i Glavicu u Cimirotima kod Bosanske Gradiške.[242] Brojni su i keltski elementi iz malobrojnih sačuvanih i iz većeg broja uništenih grobova donjodolinske nekropole, pa i iz naselja (iskopavanja Ć. Truhelke). Tu su zastupljeni ne samo oblici nakita širokog areala rasprostiranja (fibule) već i oni koji se, uglavnom, pojavljuju na područjima naseljenim Keltima (klasične keltske narukvice u više varijanti, up. Sl. 41, br. 7).[243] Tim nalazima treba dodati i nakit iz Donjih Laminaca, a posebno velike pojasne kopče tipa Laminci.[244] Značajno je da se u najmlađem periodu života naselja u Donjoj Dolini (od 3. do 1. stoljeća st. e.) pojavljuje i tipično keltsko oružje, ofanzivno i defanzivno: mačevi, koplja, noževi, štitovi (umba).[245] Njima treba priključiti i brojne primjerke iz Donjih

---

[242] Z. Marić 1964, T. XIX—XXI; Z. Žeravica 1985, 36—37, T. II i III.
[243] Z. Marić 1964, 44—51, T. XVII, 15—17, T. XVIII, 11—16.
[244] Ć. Truhelka 1901a, T. I i II.
[245] Z. Marić 1964, 46—51, T. XVII, 24, T. XVIII, 21, 22, T. XX, 15, 16, 18.

Laminaca: umbo štita, koplja, noževe, uglavnom kasnolatenskih formi, što važi i za bronzanu kaserolu i željezne makaze.[246]

Očigledno je da su i samo donjodolinsko naselje, a i čitav sjeverni dio našeg područja bliže rijeci Savi bili izloženi veoma snažnom keltskom uticaju. Ostaje, ipak, otvoreno pitanje da li su Kelti i vojnički zaposjeli to područje. Z. Žeravica, slijedeći Marićevu hronologiju keltskih uticaja u Bosni i Hercegovini i periodizaciju Donje Doline istog autora,[247] objašnjava veliki požar na nivou VIII otkopnog sloja u Donjoj Dolini upadom Kelta u ove krajeve oko 360. godine st. e. Nakon toga, naselje je bilo obnovljeno od strane autohtonog stanovništva, pa je, ne mijenjajući svoj etnički sastav, trajalo do rimskog osvajanja.[248] U ovoj interpretaciji sporno je stvarno samo jedno: da li veliki požar na nivou VIII otkopnog sloja možemo sa sigurnošću pripisati keltskoj provali na Balkan i u Podunavlje oko 360. godine st. e. Takvi požari su, naime, mogli imati različite uzroke, a bilo ih je i u starijim fazama života ovog naselja (najmanje još dva sličnog intenziteta). S ostalim argumentima se možemo složiti. Snažne keltske uticaje ne moramo objašnjavati ratničkim osvajanjem ovog područja od strane Kelta. Poznajući Kelte, to bi osvajanje imalo posve drugačije posljedice. Ipak, ne treba gubiti iz vida još jednu mogućnost: da su i stanovnici ovog područja, kao i neki od njihovih srodnika sjeverno od Save, priznavali vrhovnu vlast Kelta, te da su se manje grupe Kelta, kao trgovci, zanatlije ili vojnička posada, mogle naseliti u Donjoj Dolini ili u nekim drugim mjestima. Nekropola u Donjim Lamincima sa svojim čisto keltskim obilježjima možda o tome nešto govori.

Nešto južnije, na području oko rijeke Sane, situacija je znatno drugačija. Istina, u Sanskom Mostu možemo, uz dva sigurna, pretpostaviti još jednu grupu srednjolatenskih grobova s urnama, a bez karakterističnih metalnih nalaza, odnosno s teže odredivim prilozima keramike, ponekim primjerkom željeznog oružja ili bronzanog nakita. Ne računajući fibule, keltskog nakita u tim grobovima nema. Isto tako nedostaje i tipično keltsko oružje, a nema ni sive keltske keramike rađene na lončarskom kolu. Mada mladi srednjolatenski, kao i kasnolatenski grobovi nedostaju, može se, ipak, konstatovati bitna razlika u položaju Donje Doline s njenom okolinom, na jednoj, i područja oko rijeke Sane, na drugoj strani. U mlađe željezno doba ovo posljednje je ostalo van sfere jačeg keltskog uticaja, kulturnog ili političkog.

Pitanje etničke pripadnosti nosilaca naše grupe, posmatrano u širem smislu, ne bi trebalo da zadaje veće teškoće. Z. Marić je ubjedljivo doka-

---

[246] Ć. Truhelka 1901a, 28, Sl. 32, T. III, 1, T. IV—VI.
[247] Z. Marić 1963; isti 1964, 43—51.
[248] Z. Žeravica 1985, 36—40.

zao da stanovnici sjeverozapadne Bosne u željezno doba pripadaju velikom etničkom stablu Panona.[249] Što se tiče uže etničke identifikacije, Z. Marić prihvata mišljenje A. Mócsyja, te stanovnike Donje Doline i njene šire okoline smatra južnim ogrankom panonskih Oserijata.[250] Južni susjedi Oserijata, a istočni Japoda, bili su, po mišljenju većeg broja istraživača, Mezeji — jedna brojna i snažna plemenska zajednica.[251] Toj zajednici je vjerovatno pripadalo područje od ušća Sane, pa do srednjeg Vrbasa na istoku. Strabon (Geogr. VII, 5, 3) ubraja ih među panonske narode, što bi posve odgovaralo svemu što smo o njihovoj materijalnoj i duhovnoj kulturi mogli saznati analizom arheoloških izvora.

[249] Z. Marić 1964, 61—73.
[250] Ibid., 73.
[251] Up. E. Pašalić 1960, 12—13 (sa navedenom literaturom); M. Radivojac, Mezeji, ZKM VII, Banjaluka 1983, 111—114.

JADRANSKO-ZAPADNOBALKANSKA REGIJA

Borivoj Čović

UVOD

Kao i u drugim slučajevima, i u slučaju jadransko-zapadnobalkanske regije razgraničenje je zasnovano koliko na geografskim, toliko i na arheološkim kriterijima. Bitno je bilo da se obuhvati šira oblast koja kolikotoliko čini geografsku cjelinu, a u isto vrijeme obuhvata određen broj kulturnih grupa koje takođe čine cjelinu za sebe, bilo međusobnom srodnošću, zasnovanom na zajedničkim genetskim procesima, bilo povezanošću uslovljenom ekonomskim i drugim vezama i interesima.

Granice jadransko-zapadnobalkanske regije željeznog doba podudaraju se većim dijelom s onim definisanim za kasno bronzano doba u prethodnoj knjizi ove edicije. Postoje, ipak, i neka odstupanja. U kasno bronzano doba ova regija je obuhvatala i jugoistočnu Bosnu, u kojoj se u to doba prostirala glasinačka grupa kasnog bronzanog doba. U starije željezno doba dogodile su se značajne promjene. Na širokom prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije do srednje Albanije nastala je jedna široka zajednica kojoj najbolje odgovara naziv kultura Glasinac-Mati. Dijelovi te kulture na jugoslavenskom tlu, obrađeni u ovoj knjizi pod nazivom »Glasinačka kultura«, obuhvataju odredjena područja zapadnog, ali i značajne dijelove centralnog Balkana. Sama kultura je jednim dijelom okrenuta zapadu, ali je po mnogim svojim bitnim karakteristikama isto tako duboko unutarbalkanska. To su bili razlozi da na toj strani granicu naše regije pomjerimo prema zapadu ostavljajući glasinačku kulturu kao cjelinu u sastavu centralnobalkanske regije (mada, strogo geografski gledano, zapadni dio njenog areala rasprostiranja pripada zapadnom Balkanu). Širenje

glasinačke kulture na istočnu Hercegovinu i Crnu Goru suzilo je rasprostiranje naše regije i na južnoj strani.

U ovako suženom obliku granice naše regije obuhvataju na krajnjem sjeverozapadu Istru, pa zatim Liku s nekim susjednim, užim područjima. Sjeverna granica izbija zatim na srednji tok Une, sjeverno od Bihaća, a otuda teče dalje kojih 60—80 km južno od Save prema srednjem toku rijeke Bosne. Otuda skreće prema jugoistoku i jugu, tako da Romanija, Bjelašnica, Prenj i Neretva u svom srednjem i donjem toku odvajaju našu regiju od područja rasprostiranja glasinačke kulture. Kako je već rečeno, našoj regiji pripada još uski obalni pojas od ušća Neretve do Boke kotorske u čijem se zaleđu, takođe, rasprostiru ogranci glasinačke kulture.

Opšte geomorfološke, hidrografske i klimatske karakteristike naše regije prikazane su nešto detaljnije u prethodnoj knjizi naše edicije. Stoga je ovdje potrebno samo nekoliko osnovnih konstatacija. Zapadni i južni dijelovi naše regije u užem smislu (priobalni pojas i otoci) pripadaju mediteranskoj klimatskoj zoni. Nešto dalje u unutrašnjosti (osim pod Velebitom) proteže se uži ili širi pojas sa submediteranskom klimom, a pretežan dio naše regije pripada arealu kontinentalne klime. To je uslovljavalo i u ono doba znatne razlike u sastavu vegetacije — više krša na jugu i zapadu, više šuma u centralnim i istočnim dijelovima. Obradive zemlje za agrikulturu bilo je (s obzirom na moguću gustinu naseljenosti) uglavnom dovoljno za vlastite potrebe svake zajednice. Ipak, opšti prirodni uslovi ove planinske regije preferirali su stočarstvo, što je bio slučaj i u prethodnom periodu (bronzano doba). Ipak, postoji i jedna bitna razlika. Obilna ležišta pristupačne željezne rude, kojih ima već i na zapadu naše regije (Petrova gora), a posebno oko gornjeg Vrbasa, Lašve i gornjeg toka Bosne, postaju značajan činilac privrednog i društvenog razvoja.

Najzad, osnovni komunikacijski pravci — rječnim tokovima, planinskim prevojima, uz more i preko mora, bili su i u ovom periodu otvoreni, a znatno veće mogućnosti kopnenog i, posebno, pomorskog saobraćaja, kao rezultat tehničkog napretka, učinili su da protok materijalnih dobara i duhovnih poticaja i stremljenja postane intenzivniji, povezujući znatno jače i pojedine dijelove regije međusobno i jadransko-zapadnobalkansku regiju u cjelini s tri velike kulturne oblasti ovog doba: srednjim Mediteranom, Panonijom i Egejom.

Privredni, društveni i politički razvoj, realno ostvaren tokom željeznog doba, kao i naše poznavanje tog razvoja, zavisno od znatno bolje istraženosti nego što je to bio slučaj s prethodnim, bronzanim dobom, omogućili su da se odrede i definišu kulturne grupe koje pokrivaju pretežan dio jadransko-zapadnobalkanske regije. To su:

1. Istarska grupa
2. Liburnska grupa
3. Japodska grupa
4. Srednjodalmatinska grupa
5. Srednjobosanska grupa

Za Južno primorje, veoma slabo istraženo, dat je samo kraći, sumarni prikaz.

Stane Gabrovec — Kristina Mihovilić, Pula

ISTARSKA GRUPA

PODRUČJE GRUPE

Istarska skupina, kako je shvaćamo u ovoj knjizi, obuhvaća Istarski poluotok, odnosno današnju Istru. Geografski je Istarski poluotok na sjeveru i sjeveroistoku ograničen Ćićarijskim visočjem i lancem Učke, koji su tako velika zapreka da u prirodnim osobinama i društvenom životu Istra ima više otočni nego poluotočni karakter. Ćićarija s unutrašnjim padinama Učke predstavlja najviši dio i brdski prostor u obliku više strukturnih stepenica u vapnencima, iza koje još danas teče glavna komunikacija kroz jadranska vrata između Sredozemlja i srednje Evrope, Istoka i Zapada.

Glavnu karakteristiku poluotoka čini valovita ravnica s brežuljcima koji se postepeno snizuju prema jugu i zapadu poluotoka. Od Tršćanskog zaljeva i Savudrije do Plomina na suprotnoj strani poluotoka proteže se flišni dio »sive« Istre, najbogatiji vodama i najplodniji dio poluotoka. Preostali, veći dio je »crvena« vapnenačka Istra, s dubokim ponorima, jamama i zemljom crvenicom. Cijeli poluotok je razdijeljen na nekoliko užih regija prirodnim preprekama, koje su ujedno mogle biti i komunikacija. To su duboke doline rijeka Raše, Mirne, Dragonje i doline napuštenih tokova, kao što su Limska draga ili Budva, koje još danas uvjetuju većim dijelom administrativne granice općina.[1]

Granice naše istarske skupine uglavnom se poklapaju s rimskim upravnim granicama, koje su bile nakon 42. god. pr. n. e. pomaknute na rijeke Formio i Arsa, današnje Rižana i Raša. Granica na Rižani i Raši je također prema našoj željeznodobnoj arheologiji opravdana granica jer najbolje zatvara prostor jedinstvene kulturne skupine, što je u našem

[1] J. Ridanović, 1975, 170 i d.

primjeru odlučujuće. Ako uzmemo klasična istarska nalazišta, kao što su Nezakcij, Pula, Picugi, Beram i Kaštel kod Buja, kao značajne istarske stanice, i ako ih usporedimo s prvim većim istovremenim arheološkim nalazištima izvan granica kakve smo zacrtali, vidimo da su razlike očite. Ako usporedimo na sjeveru Škocjan i sada novootkriveno nalazište Sv. Barbara kod Milja s istovremenim grobovima spomenutih istarskih nalazišta, razlika je jasna bez detaljnije analize; sasvim isto vrijedi ako uspoređujemo istarska nalazišta s nalazištima istočno od poluotoka. Razlike su tim uvjerljivije jer možemo suprotno Škocjan i Sv. Barbaru odlično povezati s nalazištima na Slovenskom krasu i Notranjskoj, odnosno s notranjskom skupinom, a nalazišta istočno od Raše s liburnijskom, odnosno japodskom. To je ujedno odličan argument za ograničenje istarske skupine na opisani način. Time, jasno, ne tvrdimo da su i granice Histra, u kojima opravdano vidimo nosioce skupine, uvijek bile iste. Mogle su se mijenjati, što vrijedi posebno za sjevernu granicu, koju i pisani izvori postavljaju različito.[2] Arheološki materijal iz početka istarske kulturne skupine, koji najbolje poznajemo iz već spomenutih nekropola predstavlja ishodište za naše ograničenje istarske kulturne skupine. I to govori jasno.

Istarska kulturna skupina, kao posebna skupina, bila je razmjerno kasno postavljena. Š. Batović ju je prvi određeno izdvojio u svom predavanju na Hvaru 1968 i uključio je u svoju jadransku regiju.[3] Prostor koji je Š. Batović pripisao istarskoj skupini širi je. To vrijedi, prije svega, za sjevernu granicu, koju je suprotno od nas ograničio s rijekama Sočom, Vipavom i Rekom. To znači da, prema Š. Batoviću, istarska skupina obuhvaća još Slovenski kras, koji smo mi uključili u notranjsku skupinu.

Istarska skupina graniči na sjeveru i sjeveroistoku sa notranjskom skupinom jugoistočnoalpske halštatske kulture, na jugoistoku sa liburnijskom, odnosno u Gorskom kotaru sa japodskom skupinom.*

POVIJEST ISTRAŽIVANJA I GLAVNA NALAZIŠTA

Prvi stručni rad koji govori o prahistorijskim lokalitetima u Istri bio je referat R. Burtona o istarskim kasteljerima, objavljen 1874. godine.[4] Samo nekoliko godina kasnije započinju intenzivna iskopavanja žarnih nekropola. Brojnost i izuzetnost nalaza tada uvjetuju istovremeno otvaranje prvih

[2] A. Degrassi, 1954, 11 i d.
[3] Š. Batović, 1966 (1973), 1976, 1978/79.
[4] R. Burton, 1874.

* Poglavlja: Područje grupe, Kronologija (Stupanj III–IV), Naselja, Privreda, Duhovna kultura, Geneza, Odnosi s drugim skupinama, Društveni odnosi, napisao je Stane Gabrovec.
Poglavlja: Kronologija (Stupanj I, II i VI), Povijest istraživanja i glavna nalazišta, Način pokopa i tipovi grobova, napisala je Kristina Mihovilić.

muzeja u Istri, najprije u Poreču 1884, a zatim u Puli 1902. godine.

Prva sistematska iskopavanja vršena su u Beramu 1883. god. Nekropola je ustanovljena na terasi između dva gradinska bedema, na zapadnoj padini naselja. Na razmjerno malom prostoru započeo je s istraživanjima K. Moser za Prähistorische Kommission iz Beča. Njegovim iskopavanjima otkriveno je oko 100 grobova i već 1884. objavljen je također dnevnik radova s planom istraženog dijela nekropole.[5] Nakon Mosera, još uvijek 1883. god., radove je u Beramu nastavio C. Marchesetti za Società Adriatica iz Trsta, ali detaljni podaci o broju grobova ili grobnim cjelinama ostali su nepoznati,[6] i konačno za budući Museo Provinciale u Poreču iste godine je još iskopavao A. Amoroso. Na istom prostoru izvršio je neku vrstu revizionih istraživanja Moserovih radova i ustanovio nove grobove u zonama koje su bile označene kao bez ukopa. Amorosovim radovima otkrivena su još 72 žarna groba.[7] Grobovi istraženi u Bermu bili su najčešće oblika niše usječene u živcu, a vrlo rijetko su ostaci pokojnika bili samo jednostavno položeni u grob. Svaka žara s ostacima pokojnika i prilozima bila je prekrivena kamenom pločom, a zatim je još veća ploča (jedna ili više) prekrivala cijelu grobnu konstrukciju.

Uz prve publikacije vezana su i prva kulturna opredjeljenja materijalnih ostataka i prve kronologije vezane na kronologiju estenske nekropole. Građu Moserovih istraživanja s kronologijom ponovo je 1979. god. obradila V. Kučar[8] s podjelom na dva stupnja, koje je označila kao Istra III i IV, za razdoblje od 8. do 4. st. pr. n. e.

Krajem 1883. god. započeta su iskopavanja nekropola uz Picuge. A. Amoroso je vodio istraživanja do 1889. god. kod nekropola I i II naselja i istražio preko 500 grobova,[9] a Marchesetti 1904. do 1909 i 1913. god. preko 250 grobova. Dok je Amoroso objavio rezultate svojih istraživanja s katalogom nalaza i drugim zapažanjima, rezultati istraživanja C. Marchesettija danas su sačuvani u obliku dnevnika.[10] Nekropole su smještene u podnožju južno od naselja, a iskopavanja su se mogla vršiti samo na ograničenim uskim zonama, koje nisu bile zasađene vinovom lozom.[11] U toku istraživanja ostavljani su na terenu nalazi koji su bili previše fragmentirani, tako da je danas sačuvan samo manji broj predmeta koji su još doživjeli razna premještanja. Od Amorosovih nalaza danas je moguće rekonstruirati samo već objavljene grobne cjeline. Grobovi koje je istražio Amoroso bili su u grupama ili pojedinačni, na većim udaljenostima. Najčešći tip groba je

[5] K. Moser, 1884.
[6] C. Marchesetti, 1883, 416 ss.; C. Marchesetti, 1884, 1 ss.
[7] A. Amoroso, 1884, 53 ss.
[8] V. Kučar, 1979, 85 ss.
[9] A. Amoroso, 1889.
[10] M. Moretti, 1983, 153 ss.
[11] A. Amoroso, 1889, T. I.

nepravilna jama ukopana u zemlju i obložena pločicama, zatim četvrtasta cela većih dimenzija, dok su jednostavni ukopi u jamu sa žarom ili bez žare i tu vrlo rijetki. Osim grobova u podnožju naselja, prema podacima A. Šonje, česti su slučajni nalazi grobova također unutar bedema kod II Picuga.[12]

U posljednjem desetljeću prošlog stoljeća vršena su iskopavanja nekropola uz dolinu rijeke Mirne. Za Società di archeologia e storia patria, sa sjedištem u Poreču, iskopavanja je vodio učitelj Capellari iz Brtonigle. Pod njegovim nadzorom istraženo je 76 grobova na Sv. Dioniziju i 153 grobova na Castellieru kod Nove Vasi.[13] Nalazi su bili pohranjeni u Porečkom muzeju. Pored toga, prema izvještajima o 4. godini aktivnosti Società Istriana di Archeologia e Storia patria, bili su zapaženi tragovi spaljivanja kod istraživanja na Kašteliru kod Umaga i nalazi žarnih grobova uz gradinu Punčan kod Porečkih Katuna.[14] U novembru 1890. god. za Anthropologische Gesellschaft iskopavano je na Castellieru kod Nove Vasi, a u septembru 1892. na gradini Sv. Martin kod Tara.[15] Objavljeni podaci o tim radovima vrlo su oskudni.

Krajem prošlog stoljeća započinju istraživanja pulske nekropole (1898—1909). S nadzorom i bez nadzora, iskopano je prema A. Gnirsu oko 1000 grobova, od kojih većina nije bila dokumentirana. Istraživanja su tada bila vezana uz nove gradnje na istočnom podnožju Kaštela na kojem je bilo smješteno naselje.[16] Objavljene su zone istraženih dijelova nekropole s planovima i presjecima karakterističnih grobova, sličnih onima opisanim za Picuge. Vezano uz gradnju novog objekta 1957. god., B. Baćić je mogao istražiti malu površinu na zapadnom kraju nekropole, gdje je otkrio 6 žarnih grobova s karakteristikama ustanovljenim već kod starih radova.[17]

Nekropola u Nezakciju (Vizače), kao najznačajniji istarski lokalitet za razdoblje koje se obrađuje u ovoj knjizi, istraživana je od 1900. do 1905. god. Iskopavanja su započeli B. Benussi, P. Sticotti i B. Schiavuzzi 1900, a 1901. ih nastavlja A. Puschi, koji je rezultate i detaljna zapažanja objavio u Volume unico, Nesazio-Pola, serije Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 22, Parenzo 1905. god. Opisao je konstrukciju i sadržaj 114 istraženih grobova, koji su bili koncentrirani u zapadnom dijelu naselja, unutar bedema, i spomenuo je također nalaze žarnih grobova izvan područja »nekropole« unutar naselja, što je potvrđeno također revizionim radovima 1981. god. na području rimskih hramova.[18]

---

[12] A. Šonje, 1966, 319.
[13] C. Marchesetti, 1903, 94, 155.
[14] Relazione del IV anno di attività della Società istriana di archeologia e storia patria, AMSI IV, Parenzo 1888, 501 ss.; B. Benussi, 1927—28, 257.
[15] M. Hoernes, 1894, 155.
[16] A. Gnirs, 1925, 44 - 98.
[17] B. Baćić, 1958, 315 ss.
[18] K. Mihovilić, 1983, 91.

Na području žarne nekropole bio je otkriven veći dio kamenih spomenika, reljefa i skulptura, već u prvim godinama iskopavanja. 1905. godine objavljen je također rad M. Hoernesa, po kome istarske nekropole zajedno s nezakcijskom postavlja u halštatski period. Nalaze uspoređuje s estenskom kulturom, a kronološki s podjelom prema Prosdocimiju započinje s II stupnjem za Este i paralelizira sa svojom kronologijom za Sv. Luciju.[19]

Posebno je važna Marchesettijeva podjela željeznog doba Istre, prema kojoj ovo razdoblje u Istri započinje drugim valom naseljavanja, početkom I milenija, s pojavom spaljivanja u grobnom ritusu. Sam razvoj željeznog doba podijelio je na tri stupnja, od 10. do 4. st.[20]

U razdoblju između dva rata važna je već spomenuta Gnirsova Istria praeromana (1925). Pored pulske nekropole, tu spominje već uništenu nekropolu s grobovima usječenim u živcu, koju je otkrio sjeverno od Rovinja, između Val Faborso i Val Saline.[21] F. Duhn i F. Messerschmidt u Italische Gräberkunde II, 1939. god., obuhvaćaju Istru u sklopu venetske grupe, sa sintezom dotadašnjih istraživanja i pregledom literature.[22]

Poslije drugog svjetskog rata istražene su dvije manje nekropole. Prva je bila Kaštel kod Buja, iskopavana 1954. i 1955. god., gdje je radove započeo B. Marušić, a zatim nastavio B. Baćić. Bila su ustanovljena 24 žarna groba, smještena na zapadnoj padini Kaštela, uz put koji je već u prahistoriji morao biti glavna komunikacija gradine s dolinom ušća rijeke Dragonje. Žare su polagane u usjeke u živcu ili su bile zaštićene kamenim pločama koje su služile i kao poklopnice.[23]

Posebno je značajno bilo istraživanje nekropole Gradine iznad Limskog kanala. Prvi grob je bio slučajno otkriven već 1938. god. Podatak o tom nalazu dospio je do Arheološkog muzeja Istre u Puli tek 1957. god., a istraživanja je vodio J. Mladin između 1960. i 1967. god. U tom razdoblju istražena su 74 žarna groba, unutar naselja i uz glavni gradinski bedem, na sjeverozapadnoj strani. Posebno su bili važni nalazi grobnih cjelina koje su pomakle dataciju početka spaljivanja u Istri već u 11. st.[24]

Za područje Poreštine, poslijeratne rezultate istraživanja objavio je A. Šonje s podacima za nekoliko novih nekropola, koje su samo konstatirane slučajnim nalazima žarnih grobova, kao kod gradine Krug kod Krunčića, Radovac kod Antonci, Dugača kod Varvari, Gradina kod Vrsara, Kringa i spominje se već uništena nekropola na Monte Riku kod Vrsara.[25]

---

[19] M. Hoernes, 1905, 329.
[20] C. Marchesetti, 1903, 151–176.
[21] A. Gnirs, 1925, 77.
[22] F. Duhn-F. Messerschmidt, 1939, 128 ss.
[23] B. Baćić, 1957, 381 ss.
[24] J. Mladin, 1966—1969.; K. Mihovilić, 1972, 43 ss.
[25] A. Šonje, 1966, 307 s., 318.

Slični su podaci u izvještajima B. Baćića, B. Marušića i Š. Mlakara u dokumentaciji AMI, po kojima su žarni grobovi otkriveni također na Sv. Martinu iznad Limskog kanala, kod Sv. Fume u Rovinju, uz gradinski bedem Punte Kašteja kod Medulina[26] i konstatiran je položaj već sasvim uništene nekropole uz gradinu Prezenik ili Oračina kod Puntere.

Posljednjih godina predloženo je više novih kronologija za istarsku kulturnu skupinu, sada već kao samostalnu, koju je prvi izdvojio Š. Batović,[27] a početak željeznog doba u Istri datira s prodorom kulture grobnih polja sa žarama u 9. st. Raniji početak istarske grupe u 10. st., s podjelom na tri stupnja, do kraja 4. st. i ograničen prostor na istarski poluotok predložio je S. Gabrovec 1970. god. u Arheološkom seminaru FF u Ljubljani, od čega je kratki sažetak objavljen 1971. u publikaciji Kongresa za pra- i protohistoriju.[28] R. Vasić je 1973. u svom pregledu kulturnih grupa, također, istarsku grupu ograničio na područje poluotoka, a kronološki razvoj započeo i podijelio slično kao S. Gabrovec.[29] 1977. objavljeni su posthumno zapisi B. Lonze, koje je već u prethodnoj knjizi Praistorije jugoslavenskih zemalja spomenuo B. Čović,[30] a po kojima se u Istri na osnovi, uglavnom, keramike razlikuju »vrčinska kultura«, brončanodobna i dvije željeznodobne, tipa »Cattinara« i tipa »Timavo«.

U sintezi M. Škiljan prikazan je pregled, pored drugih problema, također dosadašnjih prijedloga razvoja istarske kulturne skupine u željezno doba.[31] Kod talijanskih arheologa prihvaćena je datacija početka spaljivanja u Istri kako je datirana za nekropolu Gradine iznad Limskog kanala, pa su 1980. god. S. Gatti i P. Petitti proširile analizu na objavljene nalaze iz drugih nekropola (Nezakcij, Pula, Picugi).[32] Istu dataciju je primijenio, također, A. Cardarelli kod analize keramike iz istarskih gradina, koju je sakupio C. Marchesetti, a danas je deponovana u Trstu. To je ujedno prva sinteza kojom je obrađena keramika sa više istarskih gradinskih naselja, gdje s kronologijom prati oblike od stupnja »media età del bronzo« do u »prima età del ferro« (od 1500. do 700. god. pr. n. e.).[33]

KRONOLOGIJA

Kronološkim sistemima koje smo naveli u historiji istraživanja istarske skupine još uvijek nedostaju čvrsta ishodišta, kakva možemo dobiti

[26] K. Mihovilić, 1979, 37 ss.
[27] Š. Batović, 1966, 50—56.
[28] B. Čović — S. Gabrovec, 1971, 329 ss.
[29] R. Vasić, 1973, 53.
[30] B. Lonza, 1977, 83 ss.; B. Čović, 1983, 116.
[31] M. Škiljan, 1979—80, 26—42.
[32] S. Gatti — P. Petitti, 1980, 129 ss.
[33] A. Cardarelli, 1983, 87 ss.

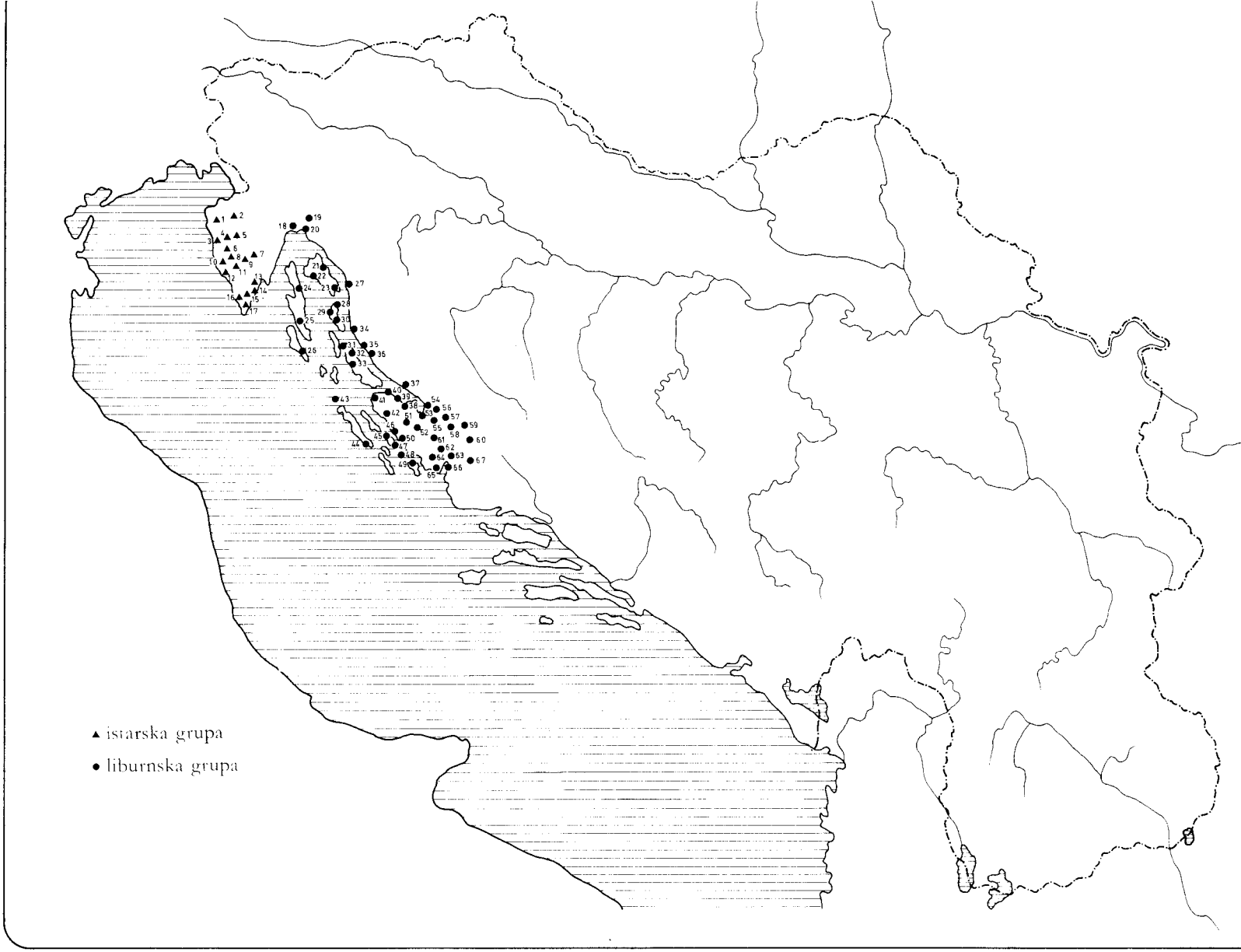

Karta 2 Nalazišta sa područja jadransko – zapadnobalkanske regije

jedino monografskim obradama ključnih nalazišta. Zato su svi oni više izvedeni iz pojedinačnih poređenja sa susjednim skupinama nego iz cjeline same istarske građe i njenog razvojnog ritma. Iznimku predstavlja obrada Limske Gradine,[34] koja, tako, čini dobru osnovu za najstarije dvije faze (Istra I—II) od 11. do 7. vijeka. Što se tiče narednih, učinilo nam se, s obzirom na stanje istraživanja danas, najboljim da ih uokvirimo pojedinim stoljećima. Tako faza Istra III obuhvata sedmi, Istra IV šesti i Istra V peti vijek. Istrom VI obuhvatili smo preostalo vrijeme do kraja istarske samostalnosti.

Time je naglašena provizornost naše periodizacije, a istovremeno je omogućena i primjerena komparacija istarske sa susjednim skupinama.

Obradu istarske skupine u predloženoj shemi potrebno je još i posebno obrazložiti, pri čemu mislim na to da smo ukjučili u ovu knjigu početne vremenske stupnjeve (Istra I—II), koji pripadaju još kulturi žarnih polja, a ne željeznom periodu u smislu srednjoevropske arheologije i također ne u smislu upotrebe u našoj knjizi. Za to postoje opravdani razlozi. U Istri iznenadna pojava nekropola sa žarnim pokopom predstavlja izrazitu i jasnu prelomnicu, veću nego bilo koji drugi momenat kasnije. Početak žarnog pokopa moramo postaviti već u 11. st., kako je utvrdila K. Mihovilić (1972). Na taj način nismo razbili jedinstvenu obradu skupine, koja uvođenjem žarnog pokopa ima zatvoren, neprekinut razvoj. Time smo došli djelomično u suprotnost s obradom preostalog jadranskog prostora i njegovog zaleđa, kojeg je građa, što odgovara istarskom stupnju I i koja je s njim često identična bila obrađena već u prethodnoj knjizi Praistorije jugoslavenskih zemalja (tako liburnijska[35] i japodska[36]). Položaj je, dakle, sličan kao kod obrade notranjske i svetolucijske skupine, koje, gledano u smislu srednjoevropske kronologije, također započinju već u vrijeme kulture žarnih polja. Mediteranska i centralna Evropa imaju odlučujuće kulturne prelomnice u različitim vremenima, što se iskazuje u različitim kronološkim sistemima. Zato je razumljivo da dolazi na granici obaju prostora do različitih sistemskih odluka. U našem smo se primjeru odlučili slično kao K. Kilian[37] kod obrade željeznog doba Makedonije.

I Stupanj — (T.XXX)

Materijalni ostaci koji datiraju početak razvoja istarske grupe, odnosno početak spaljivanja pokojnika, odgovaraju predmetima uobičajenim duž većeg dijela istočne jadranske obale, datiranim u razdoblje kasnog

[34] K. Mihovilić, 1972.
[35] Š. Batović, 1983, 284 ss.
[36] R. Drechsler-Bižić, 1983, 374 ss.
[37] K. Kilian, 1975.

brončanog doba — Liburni I, ili početak Dalmata, pored drugih specifičnih pojava.

Prodorom kulture grobnih polja sa žarama (krajem 12. st. pr. n. e.) dolazi do velikih promjena na istočnoj jadranskoj obali. Kako je primijetio Š. Batović,[38] primorje je u toj fazi kulturno više izjednačeno nego kasnije u klasično željezno doba. Iako se mijenja način pokopa, počinje spaljivanje umjesto ranije inhumacije, domaća brončanodobna tradicija zadržana je u gradnji grobnica, tipu nekropole uz bedem naselja i posebno u pojedinim elementima starije keramike.

U I stupnju su u grobovima uobičajene žare u obliku šalice s visokom ručkom (T.XXX, 2, 14). Analizom keramike sa istarskih gradinskih naselja A. Cardarelli je datirao već u srednje brončano doba (Media età del bronzo) pojavu posuda u obliku šalice s visokom ručkom, uskom u gornjem dijelu, a trakasto proširenom prema spoju na trbuhu.[39] U isto razdoblje datirao je, također, pojavu bradavice s urezanim koncentričnim krugovima, za koju nalazi paralele na području sjeverne Italije.[40] Ove elemente, zatim, prati kroz sljedeće, završne faze brončanog doba do početka željeznog doba u Istri (Bronzo finale — età del ferro). Na urnama iz grobova Limske Gradine i Nezakcija nastavlja se isti oblik ručke, koja je nad ušćem uskog trokutastog ili petorokutnog do gotovo kapljičastog presjeka,[41] a prema trbuhu se proširuje i postaje trakasta. Starije urne iz grobova Limske Gradine i Nezakcija (Lim grobovi: 19, 56, 57; Nezakcij: VI/27, VI/36, V/27), imaju urezani ornament (T.XXX, 2) — horizontalne linije na vratu, koncentrične krugove oko plastičnih bradavica, koje, također, izgleda nastavljaju staru tradiciju srednjeg brončanog doba.[42] Plastične bradavice, ali već dosta neizrazite, nastavljaju se na sličnom tipu žara s visokom ručkom, ali ukrašenih plitkim kosim kanelurama (T.XXX, 14).[43] Sličnosti za starije posude nalazimo u grupi Zagreb, gdje su u grobu 1, Zagreb—Vrapče, i u grobu iz Martijanca[44] datirane već u Ha A1, za koje K. Vinski nalazi paralele u nekropoli Mühlau, gdje su datirane oko 1200. god. pr. n. e.[45] Na istom području mogu se naći i paralele za urezani motiv grančice jele, kao, npr., na posudi iz groba 39 Limske Gradine,[46] koji je uspoređen s posudom iz groba 45 nekropole Mühlau.[47] Istom paralelom je već K. Vinski datirala fragment iz depoa Topličica. Ovaj tip žara s urezanim

---

[38] Š. Batović, 1983, 272.
[39] A. Cardarelli, 1983, T. 17: 71, 90 B.
[40] A. Cardarelli, 1983. T. 17: 154.
[41] K. Mihovilić, 1972, T. 13: 1; 11: 1.
[42] A. Cardarelli, 1983, T. 17: 154; 20: 155.
[43] K. Mihovilić, 1972, T. 5: 3; 32: 1; 34: 11.
[44] K. Vinski-Gasparini, 1983, T. 87: 1, 9.
[45] K. Vinski-Gasparini, 1983, 570 ss.
[46] K. Mihovilić, 1972, T. 18: 1.
[47] K. H. Wagner, 1943, T. 13: 6.

ornamentom i plastičnom bradavicom čini se da je ograničen na stariji dio I stupnja razvoja Istre, s obzirom na druge grobne priloge uz ovaj tip posuda, koji datiraju promjenu u Istri u 11. st. pr. n. e., odnosno u vrijeme koje odgovara III fazi kulture grobnih polja sa žarama sjeverne Hrvatske.[48] Grob 19 Limske Gradine, uz žaru s urezanim ornamentom, sadrži iglu tipa Fontanella (T.XXX, 6),[49] čija se pojava prati od kasnog brončanog doba u Peschieri[50] i traje do 11. st. pr. n.e. u nekropoli Fontanella[51] i ograničena joj je upotreba na području padske nizine. Kasnobrončanodobnog porijekla su vjerojatno dvodijelni i trodijelni tordirani torkvesi (T.XXX, 1) koji se nalaze u grobovima Limske Gradine 56, 57 i Nezakcija V/27, uz žare oblika šalice s urezanim ornamentom. Mogu se usporediti s tordiranim torkvesom iz depoa Bodrogköresztur, III stupnja prema v. Brunnu (11. st. pr. n e.)[52] iako su im bliske višestruke tordirane narukvice iz grobne gomile 6 Riegerau, južnonjemačkog horizonta Riegsee,[53] ili trostruke tordirane narukvice iz grobova Wollmesheim i Gammertingen,[54] gdje su nađene s predmetima karakterističnim za Ha A1. To je razdoblje II faze depoa Transdanubije[55] i sjeverne Hrvatske,[56] kada su tordirane narukvice i ogrlice već dosta česta pojava. U 11. st. pr. n. e. se već pojavljuju plavozelene perle od staklene paste (T.XXX, 7, 8), bačvastog oblika i ukrašene spiralno urezanom niti, koja je bila ispunjena bijelom ili žutom bojom. Za sada su poznate samo iz Limske Gradine, iz grobova 57 i 60. To su tzv. Pfahlbauperle, s velikim područjem rasprostranjenosti, ali s velikom koncentracijom nalaza na području švicarskih sojenica,[57] gdje se pojavljuju rjeđe krajem Ha A, dok je većina datirana u Ha B, a krajem tog razdoblja izlaze iz upotrebe. S grobom 26 iz Unterhachinga, Müller-Karpe je takvu perlu uvrstio među predmete tipične za Ha A2 (11. st. pr. n. e.) okolice Münchena.[58] U grobovima Limske Gradine nalaze se s posudom ukrašenom urezanim ornamentom već spomenuta igla i višestruki torkves, ali istovremeno i sa već nešto mlađom žarom s kosim kanelurama.[59] Najčešći prilog u grobovima I stupnja Istre su narukvice dvoslivnog presjeka (T.XXX, 11, 12). Vjerojatno se pojavljuju u Istri istovremeno kad i na području Liburna, već u starijem dijelu I faze Liburna,[60] kao i na području Dalmata, gdje su s

---

[48] K. Vinski-Gasparini, 1973, 132 ss.
[49] L. Salzani, 1978, 138, Fig. 6, 7.
[50] H. Müller-Karpe, 1959, T. 104: 44.
[51] H. Müller-Karpe, 1959, 91, T. 86: 18, 28, 29.
[52] W. A. v. Brunn, 1968, 46 ss.
[53] H. Müller-Karpe, 1959, T. 192: H 2.
[54] H. Müller-Karpe, 1959, T. 208: A 18, 19; 209: 23, 24.
[55] W. A. v. Brunn, 1968, 38 ss.
[56] K. Vinski-Gasparini, 1973, 77 ss.
[57] T. E. Haevernick, 1951, 52 ss., Abb. 1; Ista, 1978, 145 ss.
[58] H. Müller-Karpe, 1959, Abb. 37: 11; T. 187: A 2.
[59] K. Mihovilić, 1972, T. 26: 1, 2; 30: 1.
[60] Š. Batović, 1965, 57, Abb. 7—8.

grobom iz Vojnića datirane u Ha A2-B1[61]; međutim, dok one kod Liburna nakon I faze (11. i 10. st.) izlaze iz upotrebe, na dalmatskom području se susrećemo još u grobnim cjelinama 9. i 8. st.[62] Među nakitom ovog stupnja, česti su spiralno naočarasti privjesci s visokom petljom (T.XXX, 4) za koje se može pratiti izvor iz II faze kulture grobnih polja sa žarama, kao, npr., u depou Bingula-Divoš,[63] gdje dolaze istovremeno različitih veličina. Pojavljuju se i koštane perle, oblika tanke okrugle pločice (T.XXX, 20), koje traju i kasnije (Nezakcij, Limska Gradina, Picugi). Česti su torkvesi rombičnog presjeka (T. XXX, 5 — Nezakcij, Limska Gradina, Picugi) i veliki broj tankih brončanih karikica, koje se mogu povezati s nakitom iz grobova Dobove I.[64] Spiralni prstenasti privjesci od dvostruke žice (T. XXX, 3), također, pripadaju početnoj fazi Istre (Nezakcij: V/27, VI/36), koji su mogli ostati u upotrebi iz nešto ranijeg razdoblja (nekropola Vrčin). U 11. i 10. st. datirani su također u Fontanelli,[65] a na drugoj strani u ostavama kasne bronce Srbije i Srijema.[66] Početnoj fazi Istre pripada antropomorfni privjesak iz Picuga, tipa kao u grobovima Dobove I.[67]

Mlađu fazu I stupnja Istre predstavljaju grobovi koji se mogu datirati u 10. st. Vodeći tip žare su šalice s visokom ručkom i kosim kanelurama na trbuhu (Limska Gradina, Nezakcij, Pula — T. XXX, 14). Na keramici sjevjerne Hrvatske se kanelure pojavljuju već u II fazi kulture grobnih polja sa žarama, na različitim tipovima posuda, a zatim su uobičajene u mlađoj, III fazi i dalje do Ha B3.[68] Pojavu kanelura na keramici istarskih gradina A. Cardarelli je datirao u razdoblje »bronzo recente 2«.[69] U grobovima istarskih nekropola posude oblika šalice s visokom ručkom i kanelurama na trbuhu datiraju trakaste sljepoočničarke s jednim suženim dijelom i ukrašene urezanim linijama (T.XXX, 15,16), kakve se nalaze u Ha B1 grobnoj cjelini Dobove III — grob 6.[70] S ovim se posudama nalaze, također, narukvice dvoslivnog presjeka, zatim još one C presjeka i spiralne narukvice trokutastog presjeka (T.XXX, 17). U 10. st. Istra je povezana s Glasincem III b faze. U grobovima Limske Gradine i Nezakcija nalaze se narebrene, otvorene narukvice različitih širina, sa gotovo neprimjetno ojačanim krajevima (T.XXX, 22). Ovaj detalj im daje kronološku prednost u odnosu na isti tip narukvica, koji se nalazi u liburnskim grobovima, a koje se zbog cjevasto savijenih krajeva smatraju nešto mlađim od glasinačkih.[71]

---

[61] I. Marović, 1969, 15 ss., Sl. 6: 1.
[62] B. Čović, 1970, 79.
[63] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 86: 23—25.
[64] Npr., grob 289 — F. Starè, 1975, T. 41: 4, 5; J. Dular, 1978, 37.
[65] L. Salzani, 1978, T. 15: 6, 13.
[66] Š. Batović, 1980, 290.
[67] J. Dular, 1978; J. Mladin, 1980, 168 ss., Sl. 2: 9.
[68] K. Vinski-Gasparini, 1973, 125; Ista, 1983, 574 ss.
[69] Oko 1150. god. pr. n. e. — R. Peroni, 1983, 65 ss.; A. Cardarelli, 1983, T. 19: 177.
[70] F. Starè, 1975, T. 5: 5, 6; J. Dular, 1978, 38.
[71] B. Čović, 1965, 61 ss.

Ovom stupnju možda pripada još jedno vedro tipa Hajdúböszörmény, iz Picuga,[72] prepravljeno (sniženo i suženo) vjerojatno nešto kasnije.

Prema navedenim podacima i grobnim nalazima, I stupanj Istre vezan je još na stare elemente iz brončanog doba Istre, ali i s jakim utjecajima kulture grobnih polja sa žarama i Mediterana, što veže Istru i za protovillanovsku kulturu Italije.

II Stupanj — (T. XXXI i Sl. 17, br. 1, 2, 4, 8, 10, 20—23)

U II stupnju razvoja Istre ponovo dolazi do promjene u materijalnoj kulturi, ali način pokopa i nekropole ostaju isti. Najizrazitija karakteristika ove faze su grobne žare sasvim novog tipa — vrč, tzv. »Wasserkrug«[73] ili »Henkelkrug« (T.XXXI, 2, 3, 13).[74] Ovaj tip posude pojavljuje se na različitim i međusobno udaljenim područjima. Npr., u nekropolama Dalj i Vukovar ove posude obično imaju vertikalno kanelirani trbuh i dosta visoki konični vrat, a datirane su već u Ha B1.[75] Na bosanskim gradinama, npr., među nalazima faze Varvara C (Ha A—B)[76] i iz Fortice, datirane u Ha B, one imaju niži cilindrični vrat, zbog čega su tipološki bliže istarskim vrčevima. Na drugoj strani, na Apeninskom poluotoku su uobičajene od 9. st. fossa kulture od Rima do S. Consiline,[77] dok se na sjevernom Jadranu (Este, Padova, Sv. Lucija), pojavljuju u 8. st. pr. n. e.[78]

Ovaj tip žara u Istri je obično bogato ukrašen urezanim ili pseudovrpčastim geometrijskim motivima, često ispunjenim bijelom inkrustacijom (rombovi, meandar, spirala — T. XXXI, 2, 3), a u pulskoj nekropoli još izuzetno je ukras izveden cinčanim listićima ili bijelom bojom (T. XXXI, 13). Istarski grobovi s ovim tipom žara obično imaju vrlo malo priloga, a najčešće su sasvim bez priloga. Za njihovu dataciju značajniji su nalazi iz groba 92 iz nekropole II u Picugima (T. XXXI, 1, 2),[79] gdje je sa žarom u obliku trbušastog vrča s cilindričnim vratom, koja je ukrašena pseudovrpčastim simetričnim meandrom i cikcak-motivom, nađen nožić ukrašen urezanim šrafiranim rombovima. U nezakcijskom grobu IV/2, žara f, ukrašena tekućim uglatim meandrom i rombovima sadržavala je nož s trnastom drškom i rebrasto zadebljanim leđima (T. XXXI, 4),[80] sličan

---

[72] J. Mladin, 1974, 46 ss., T. XXIV: 2; XXV.
[73] G. v. Merhart, 1969, 43 ss., T. 9 (8).
[74] K. Kilian, 1970, 74 ss., Beil. 7, 2.
[75] K. Vinski-Gasparini, 1973, 161.
[76] B. Čović, 1965, 46 ss., Sl. 2; T. 19: 14.
[77] K. Kilian, 1970, 299 ss.
[78] O.-H. Frey, S. Gabrovec, 1971, 198; L. Calzavara, 1976, 226, T. 45 B; 228, T. 46: C — 1, 2.
[79] A. Amoroso, 1889, T. 4: 2; 9: 24.
[80] A. Puschi, 1905, Fig. 36; 37; 107.

noževima iz grobova 2 i 3 Ljubljane SAZU,[81] po Gabrovcu datiranim već u početnu fazu Ljubljane I.[82] Pseudovrpčasti ornament s bijelom inkrustacijom pojavljuje se na širokom području. Uobičajen je već u 10. st. u ruškoj skupini,[83] kao i u IV fazi kulture grobnih polja sa žarama sjeverne Hrvatske, u nekropoli V. Gorica.[84] Na drugoj strani, na Apeninskom je poluotoku bio poznat već u ranijim kulturama, koje su po Müller-Karpeu zajedno s istodobnim krugom Dubovac-Žuto brdo, utjecale na razvoj grčkog geometrijskog ornamenta.[85] U Este se pseudovrpčasti ornament pojavljuje već na početku, u grobu Pelà 2,[86] kao i u starijim grobovima Bologne i Tarquinije[87] a uobičajen je za 8. st. Motivi koji se ponavljaju na istarskim žarama i težnja da se krasi što veća površina posude mogu se povezati sa sličnom pojavom na grčkoj protogeometrijskoj i geometrijskoj keramici. Sličnosti su također u načinu izvođenja uglatog tekućeg meandra i rombova, koso šrafiranim, kao npr., u Kerameikosu.[88] Na Apeninskom poluotoku, u južnoj Etruriji, meandar, ukrašavanje ušća posude uobičajeno je već u 10. st. pr. n. e.[89] Na drugoj strani, ukrašavanje ušća posude često je i na keramici razdoblja Ha A—B sa bosanskih gradina (Pod i Pivnica).[90] Villanovske urne su obično ukrašene urezanim meandrom, izvedenim snopovima paralelno urezanih linija, slično kao na posudi iz nepoznatog groba Limske Gradine,[91] ali nikad u pseudovrpčastoj tehnici, kako je to uobičajeno u Istri. Način prikazivanja meandra koso šrafiranim trakama i šrafirani rombovi možda predstavljaju neki neposredni grčki, geometrijski utjecaj. Prilozi u grobovima s ovim tipom žara, kao što smo već rekli, vrlo su rijetki. Pored spomenutih noževa u grobovima Picuga i Nezakcija, važan je grob 7 iz Limske Gradine[92] sa tri različita tipa žara i malom koničnom posudom. Istom grobu, također, pripada trakasta narukvica sa suženim dijelom, ukrašena urezanim motivom riblje kosti, koja se može povezati sa sljepoočničarkom iz dobovskog groba 6,[93] a ornament s narukvicom trokutastog presjeka iz groba 34,[94] datiranom u stupanj Ha B1, kao i narukvice C presjeka, fragment tordiranog torkvesa i kalotasti gumbi, koji su uobičajeni za grobove sa žarama oblika šalice i koso kaneliranim trbuhom, u kojima su se nalazili i ovi predmeti. Mala konična posuda može

---

[81] F. Starè, 1954, T. 6: 2; 7: 2, 3.
[82] S. Gabrovec, 1973, 342 ss.
[83] H. Müller-Karpe, 1959, Abb. 40: 20, 23.
[84] K. Vinski-Gasparini, 1973, 155, T. 105: 8.
[85] H. Müller-Karpe, 1959, 50.
[86] Isti, T. 90: B 11, 18.
[87] Isti, Bologna—Savena, grob 120 — T. 74: G 4; Tarquinia, Poggio di Selciatello, grob 42 — T. 30: B 3.
[88] K. Kübler, Kerameikos V, 1, T. 26, 3424 — grob 18; T. 46 — grob 41.
[89] H. Müller-Karpe, 1959, 50, T. 26: 9, 16.
[90] B. Čović, 1965, 50 ss., T. 3: 2; 9: 15; 10: 10, 13.
[91] K. Mihovilić, 1972, T. 34: 9.
[92] Ista, T. 4.
[93] F. Starè, 1975, T. 5: 6; J. Dular, 1978, 38.
[94] F. Starè, 1975. T. 10: 5.

se usporediti sa sličnim tipovima iz grobova datiranih u Rim I (10. st.),[95] dok je u 9. st. datiran vrč sa čepolikim ukrasom na ručki, s paralelama u srednjoj i južnoj Italiji, gdje traje do kraja 8. st., a razvoj tog ukrasa izvodi se iz protovillanovskih aplika.[96] U Istri se pojavljuje još na nekoliko posuda s geometrijskim ukrasom, kao u Picugima,[97] u Puli[98] sa slikanom tekućom spiralom i u Bermu, koju spominje Marchesetti prilikom analize velikog osuarija iz S. Lucije grob 491, u kojem se nalazila već situlasta posuda.[99] Posljednja posuda iz limskog groba 7 vjerojatno je nešto starija. Ručka aplicirana na ramenu još je vezana na oblik ručke posude u obliku šalice, u gornjem dijelu je uža, a u donjem proširena, trakasta i još uvijek nadvisuje ušće posude. Žara iz limskog groba 37 povezuje Istru s II fazom Rima zbog niskog cilindričnog vrata te ukrasa sa plitkim kosim kanelurama i malim bradavicama na trbuhu. Ova kombinacija ornamenta i oblik posude su karakteristični za II fazu rimskih nekropola (9. st.).[100] Tipološkom analizom razvoja same forme trbušastog vrča s jednom ručkom iz limske nekropole mogao se primijetiti razvoj ovog tipa posuda, posebno oblikovanja vrata i ušća. Vrat posude je u početku (9. st.) cilindričan s ravnim, manje-više zadebljanim, rubom ušća (T. XXXI, 1), koji je kasnije sve više horizontalno izvijen (T. XXXI, 13, 8. st.).

Osim, opisanih trbušastih vrčeva s geometrijskim ukrasom, u isti horizont ulazi još niz drugih predmeta s istim ornamentom. Spomenuli smo već noževe, zatim su česte široke narukvice od tankog brončanog lima (T. XXXI, 5, 7, 11) koje se u literaturi spominju kao pojasevi, a cijela im je površina prekrivena urezanim, raznim kombinacijama koso šrafiranog meandra i stiliziranim pticama. Često su ptice prikazane, također, na posudama. Motiv ptice, pseudovrpčasto ili jednostavno urezan, nalazi se na trbušastim vrčevima, ali i na jednoj maloj posudi — šalici s uvijenim ušćem i horizontalno apliciranom ručkom, tzv. choton, kakve se pod utjecajem Picenuma (već od faze Picenum I — 9. st.)[101] pojavljuju i kod Liburna[102] u 8. st. Ovaj oblik posude je najčešći u Picugima, jedan primjerak je poznat iz Kaštela kod Buja[103] i fragment iz Berma.[104] Gore spomenute narukvice su zastupljene u Picugima, Nezakciju, Puli i Bermu. U grobu 125 iz Pule (T.XXXI, 11) ovaj tip narukvice nađen je zajedno s tri vrste igala sa zadebljanjem i pločastom, koničnom i klobučastom glavom, koje su u

---

[95] H. Müller-Karpe, 1962, T. 44: 9.
[96] K. Kilian, 1970, 215 ss.
[97] M. Moretti, 1983, T. 43: T. Vg. 5/ 32 (8. st.).
[98] A. Gnirs, 1925, Abb. 30: 2.
[99] C. Marchesetti, 1893, 21, 183 ss., T. 2: 1.
[100] H. Müller-Karpe, 1962, 45.
[101] D. Lollini, 1976, 122, T. II, 10.
[102] Š. Batović, 1965, 63, Abb. 13, 1.
[103] A. Cardarelli, 1983, T. 32, 15.
[104] V. Kučar, 1979, T. 18: 3.

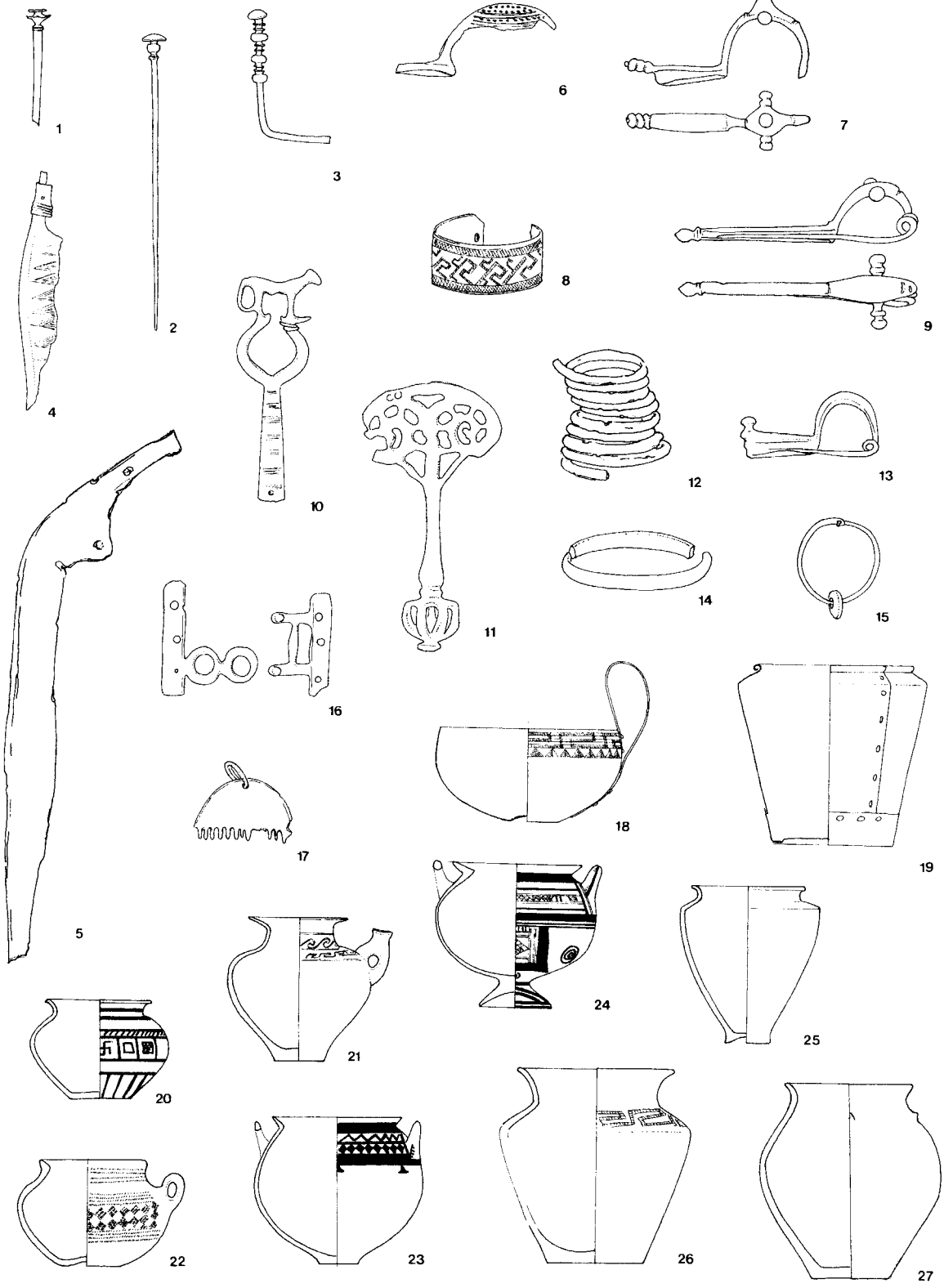

Sl. 17 — Istarska grupa — Stupanj II i III

Ljubljani datirane u stupanj II a, u prvu polovicu 8. st.[105] Igle iz Pule pripadaju starijim tipovima, koji su rasprostranjeni od sjeverne Italije do zapadnog Balkana, slično kao i fibule s listolikim lukom (T. XXXI, 15– Picugi, Beram). Široke, ornamentirane narukvice su također u grobovima s drugim tipom žara, bez vrata i s plastičnim ornamentom na ramenu ili trbuhu — spirala, meandar, potkovaste aplike, valovnica i sl. (T. XXXI, 6, 10; Nezakcij, Pula, Picugi). Ovaj tip žara, također, ima obično rijetke priloge, kao i ranije opisani vrčevi. Grob 1, nekropole I u Picugima (T. XXXI, 8—10),[106] pored žare s uvijenim ušćem i potkovastim aplikama, na trbuhu je sadržavao još dvije trakaste narukvice sa suženim dijelom (T. XXXI, 8, 9) koje su ostale u upotrebi iz ranijeg stupnja, a sada su još ukrašene šrafiranim meandrom. Često se urezani ornament nalazi na pločastom dijelu glave igle (Picugi), čak i kod mlađeg oblika igle tipa Sirolo-Numana, (Sl. 17, br. 1) koje se u Istri pojavljuju već u formi 9. st., kako su datirane u Picenumu (Limska Gradina, Picugi, Nova Vas).[107]

Već u 9. i 8. st. u Istri se pojavljuje importirana keramika geometrijskog japigijskog tipa iz Daunije,[108] u grobovima Nezakcija i Picuga (T. XXXI, 14).[109] U Nezakciju, u grobovima VI/28 i V/12 s japigijskim vazama nađene su i stare narukvice dvoslivnog i C presjeka. Južnoetrurskog porijekla je slikana vaza iz nezakcijskog groba I/18—20,[110] (Sl. 17, br. 20).

Porijeklom iz sjeverne Italije, ovom stupnju Istre pripada dio posude tipa Stillfried-Hostomice iz Picuga[111] i drugi oblik fragmentirane posude iz Berma.[112] U grobu 777, Bologna — S. Vitale, posuda Stillfried-Hostomice nalazi se zajedno sa »žezlom« sa stiliziranim ptičjim glavama i konjićem, kakav je nađen u Nezakciju (grob I/12, Sl. 17, br. 10).[113] Igle sa čašastom glavom (T. XXXI, 16) i one s manjim glavama i zadebljalim tordiranim vratom (Nezakcij) povezuju Istru u 9. do 8. st. preko Škocjana,[114] depoa i nekropole Brežec, sa Ljubljanom I,[115] Dobovom IV[116] i Mariborom (Ha B2)[117] te predstavljaju jedan od rijetkih elemenata kulture žarnih polja u stupnju Istra II.

Za razliku od I stupnja, sada Istra stvara nove izraze u materijalnoj kulturi pod utjecajem Grčke u ornamentici i vezana je za kulturne grupe

---

[105] S. Gabrovec, 1973, 343; M. Guštin, 1973, 457; S. Gabrovec 1976.
[106] A. Amoroso, 1889, 234, T. II: 7; VIII: 4.
[107] M. Hoernes, 1894, Fig. 209; A. Amoroso, 1889, T. VII: 10; K. Mihovilić, 1972, 51, T. 36: 5.
[108] E. M. De Juliis, 1975, Tipološka tabela; F. Tinè Bertocchi, 1975, 280.
[109] D. Glogović, 1979, 69 ss.
[110] A. Puschi 1905, fig. 71, Civiltà degli Etruschi (1985) 78 (2. 10. 5.).
[111] J. Mladin, 1974, 75 ss., T. XXIII: 1; LII: 5.
[112] V. Kučar, 1979, 114, T. IV: 14.
[113] H. Müller-Karpe, 1959, T. 66: A; A. Puschi, 1905, 123, Fig. 104.
[114] S. Gabrovec, 1983, Sl. 9: 15, 16; S. Vitri, 1983, T. 41: 3.
[115] S. Gabrovec, 1973, 342.
[116] J. Dular, 1978, 38.
[117] H. Müller-Karpe, 1959, Abb. 51: 5.

oko jadranskog bazena, od Daunije i Picenuma do Veneta, Notranjske i Liburna. Kako je već S. Gabrovec primijetio za Škocjan i ljubljansku grupu,[118] u 9. st. je Istra sasvim uključena u jadransku kulturnu »protokoine« i mogu se pratiti, kako smo nabrojili, tipovi predmeta rasprostranjeni na širem području jadranskog bazena. Ovaj stupanj je, ipak, vrhunac histarskog samostalnog izraza, koji se u sljedećim fazama sve više gubi u importiranom materijalu.

III Stupanj — (T. XXXII; T. XXXIII, 3—7, 13 i Sl. 17, br. 3, 5—7, 9, 12—19, 24—27)

Građa koja nam je na raspolaganju od III do VI stupnja još uvijek je samo djelomično upotrebljiva i dostupna. Potječe, naime, iz starih iskopavanja prije prvog svjetskog rata, često je izgubljena i pomiješana, leži u različitim muzejima, koji su danas također u različitim državama, i monografski je još neobrađena. To vrijedi za najvažnija nalazišta, kao što su Nezakcij, Picugi, djelomično Beram, a sudbina manjih, kao što je Nova Vas (153 groba),[119] S. Dionizij kod Nove Vasi (76 grobova),[120] sasvim je nepoznata. Iz Picuga nam je u cjelini bila nedostupna građa Marchesettijevih iskopavanja, koje čuva Tršćanski muzej,[121] a građa Amorosovih iskopavanja koja se nalazila u Poreču zbog ratnih peripetija danas je upotrebljiva samo koliko nam o njoj govori Amorosova publikacija iz 1889. god. Za tadašnje vrijeme ona je sigurno dobra, daje opširan opis grobova i iskopane građe, dok je slikovna dokumentacija skromnija. Isto tako nam je iz Berma dostupna samo građa koju je objavila V. Kučar (1979). Na raspolaganju smo imali građu iz Nezakcija,[122] ali je upravo za naše razdoblje pomiješana, bilo da je do miješanja došlo prilikom iskopavanja (zona I) ili, pak, pripada grupnim grobnicama, gdje pojedine pokope također ne možemo više lučiti (npr., grob 12 u zoni I i drugi). Za naše razdoblje je važna (posebno za III stupanj) nekropola koju je iskopao B. Baćić u Kaštelu kod Buja.[123] Precizna kronologija izvedena iz kombinacije domaće građe ostaje još uvijek deziderat budućnosti. Preduvjet za nju bit će monografske obrade ključnih nalazišta.

U trećem se stupnju ranije samostalna jedinstvena slika Istre, koju označava prije svega vlastita keramika i ornament, u kojem prevladava meandar, jako mijenja. Jačaju utjecaji Picenuma i sjeverne Italije, jaka je

---

[118] S. Gabrovec, 1983, 84.
[119] C. Marchesetti, 1903, 155.
[120] M. Hoernes, 1894, 156, nap. 1.
[121] Preistoria del Caput Adriae (1983) 153 i d.
[122] K. Mihovilić priprema monografsku obradu Nezakcija. Katalog je već izrađen i bio mi je na raspolaganju (S. Gabrovec).
[123] B. Baćić, 1957.

također povezanost s japodskim i jugoistočnoalpskim prostorom. Često više ne možemo reći što je Istra samo preuzela, a što je u tom vremenu sama ostvarila novo i što je zajedničko cijelog sjeverno jadranskog prostora (Caput Adriae).

Među predmetima iz muških grobova, moramo, prije svega, spomenuti konični šljem (T. XXXII, 6; Picugi, grob II/19; Beram, grob 3),[124] zakrivljeni željezni mač (Nezakcij, zona I, grob 12, Picugi, Sl. 17, br. 5), višeglave igle (T. XXXII, 2, 10), — kojih tipologija i razvoj nisu estenski ili svetolucijski, već japodski, zbog čega su kronološki dosta neosjetljive. Višeglave igle sa željeznim jedrom i pravokutno zakrivljenim donjim dijelom (Sl. 17, br. 3; T. XXXII, 2) pojavljuju se sigurno već u ovom III stupnju i izgledaju tipične za Istru. Rijetke pojasne kopče su italskog tipa (Sl. 17, br. 16), odnosno od njih izvedene (Beram, grob 72).[125] Česte su metalne posude među kojima je kronološki važna šalica s ručkom (Sl. 17, br. 18, Kaštel kod Buja, grob 21, T. XXXII, 4, Picugi, grob II/19, Beram, grob 71),[126] koje dobro povezuju treći stupanj Istre sa odgovarajućim u Este i na Notranjskom. Situle sa zakovicama pričvršćenim dnom (T. XXXIII, 13; Sl. 17, br. 19) ali i sa ukucanim, ciste (T. XXXIII, 11, npr., Beram, grob 72) i kotlići sa križnim atašama u našem su stupnju česti, ali se pojavljuju i kasnije, bez prepoznatljivih znakova po kojima bismo ih mogli kronološki uže opredijeliti.

U suprotnosti sa prva dva stupnja, sada su fibule češće. Nedostaje još uvijek cjelokupni jugoistočnoalpski inventar lučnih i naočarastih fibula, nedostaju također rane vrste estenskih i jadranskih fibula. Ako izuzmemo lučnu fibulu s listolikim lukom iz prijašnjeg stupnja (T. XXXI, 15), prva fibula koju uopće nalazimo u Istri je čunasta (a navicella) s dugom nogom (T. XXXII, 7; Sl. 17, br. 6; Picugi, grob II/20, Beram, grob 44, 96).[127] Istarske varijante moramo povezati s Picenumom i sjevernom Italijom, a ne sa jugoistočnoalpskim prostorom. Njihova pojava je, dakle, moguća već sredinom 7. st., a ne tek u drugoj polovici tog stoljeća, kako ih obično datiramo u Dolenjskoj. Na kraju stupnja prisutne su već fibule sa dva ili tri dugmeta na luku (Sl. 17, br. 7 i 9; T. XXXII, 8 i XXXIII, 4) i zmijolika fibula (T. XXXII, 5) i one s koštanim zrnom (T. XXXIII, 3) i protocertoške (T. XXXIII, 5, 7; Sl. 17, br. 13),[128] koje se nastavljaju još u slijedeći stupanj. Mnogobrojne su naušnice s rupicom i kvačicom (Sl. 17, br. 15; Kaštel kod Buja, grob 1, 23, Nezakcij, zona V, grob 8), na koje je često, kao na srednjem Jadranu, provučeno jantarno zrno. Među narukvicama nala-

[124] A. Amoroso, 1889, 239 s.; V. Kučar, 1979, 90.
[125] V. Kučar, 1979, 116, Tab. 8, 5.
[126] B. Baćić, 1957, 387, Tab. 21. A. Amoroso, 1889, 239 s., V. Kučar, 1979, 118 s.
[127] A. Amoroso, 1889, 240; V. Kučar, 1979, 96, 104.
[128] Prije svega u Nezakciju u grobnici I/12: A. Puschi, 1905, 140 ss.

zimo one od više puta savijene žice (Sl. 17, br. 12), kakve poznaje japodski prostor, ali i masivne (Sl. 17, br. 14). Među ogrlicama česte su cjevaste (T. XXXIII, 6), kao u Notranjskoj, ili tanje, kod kojih je jedan kraj utaknut u drugi.[129]

U keramici su gotovo sasvim nestali raniji vrčevi i njihov strogo koncipirani meandar sada se može pojaviti samo još u jako degeneriranom obliku (Sl. 17, br. 26; Nezakcij, zona V, grob 5). U keramici prevladava situla (T. XXXII, 3; Sl. 17, br. 25, 26) koja već počinje dobivati nogu (Kaštel kod Buja, grobovi 2, 21, 23 i dr.).[130] Njen izvor je sigurno estenski, ali izrada domaća. Estenskim situlama sasvim odgovara ukras, ali koji je u Istri većinom izveden udubljenim točkama i jamicama, a ne utiskivanjem čavlića, kako je uobičajeno u estenskoj kulturi, a Istra to uopće ne poznaje (osim u jednom primjeru).[131] Domaće oblike nam prije svega, pokazuje Kaštel kod Buja: radi se o loncima (Sl. 17, br. 27; T. XXXII, 11), više ili manje ovalnog oblika, s jednostavnim ukrasom — plastičnim bradavicama ili ručicama (grobovi 4, 18, 19). Vrlo brojna je importirana keramika, pri čemu mislim, prije svega, na tzv. apulsku keramiku (T. XXXII, 1; Sl. 17, br. 24). Za razliku od istočnoalpskog prostora, gdje se pojavljuje u tipološki uskom izboru i vremenski kratkom razdoblju druge polovice 7. st., u Istri je njen izbor znatno širi, kao i vrijeme njene prisutnosti. Osim toga, u Istri nije ograničena samo u grobovima, već je nalazimo i u naseljima. Apulska keramika je upravo u posljednje vrijeme obrađena na njenom izvornom prostoru, kao i na Jadranu i u zaleđu. Za Italiju moramo spomenuti prije svega E. M. De Juliisa (1975, 1977). Iz njegovih istraživanja je vidljivo da se radi, prije svega, o daunijskoj keramici, koju autor dijeli u 4 faze: u geometrijsku protodaunijsku (IX—VIII st.), subgeometrijsku daunijsku I (700—550. god.), daunijsku II (550—400. god.) i daunijsku III (4. st.). Za import apulske keramike preko Jadrana na njegovu istočnu obalu i zaleđe važni su, prije svega, radovi O.-H. Freya (1969), Š. Batovića (1976), D. Glogovićeve (1979) i J. Dulara (1983). Sa studijom De Juliisa dobili smo odličan pregled tipologije i načina ukrasa, ali manje kronologije, koja je upravo za naše razdoblje, odnosno za keramiku koju De Juliis stavlja u svoj daunijski stupanj I, još uvijek dosta široka. Uz to nam još ni istarska građa ne može rješavati kronološke probleme. Mnogobrojna i raznovrsna daunijska keramika u Nezakciju pojavljuje se najčešće u cjelinama koje sadrže više pokopa (npr., kompleks grobnice I/12) ili je pomiješana. Time nam i tako dragocjena građa, kao što je importirana keramika, ne daje oslonac za preciznu izradu istarskih kronoloških stupnjeva i za njihovu apsolutnu dataciju. Sigurno

[129] Citirana građa je pretežno iz Kaštela kod Buja (B. Baćić, 1957), koja kronološki gotovo u cjelini pripada III stupnju.

[130] B. Baćić, 1957.

[131] S. Martin kod Tara: M. Hoernes, 1894, 181 sl.; Duhn-Messerschmidt, 1939, 158.

je samo da u Istri nalazimo već geometrijsku protodaunijsku keramiku, odnosno japigijsku, kako je drugi nazivaju (6 komada — npr., u Nezakciju V/12 u starom kontekstu). U naš stupanj spada daunijska I. U tu vrstu spadaju, prije svega, monohromni krateri bez noge i sa nogom (T. XXXII, 1; Sl. 17, br. 24), ali očito i prvi dvobojni, sa skromnom upotrebom crvene boje, koju inače De Juliis stavlja već u svoj II stupanj. To nam dokazuje sama istarska građa, gdje nalazimo zajedno jednobojne i dvobojne kratere (npr., Nezakcij I/13), i još bolje primjerci iz Slovenije, gdje su krateri ove vrste dosljedno datirani već u drugu polovicu 7. st. (Stična 1). Istarska (i slovenska) daunijska keramika povezane su, prije svega, s Picenumom, često u varijantama koje sama Daunija ne poznaje.[132] U Picenumu ova vrsta keramike spada također u 7. st. (u stupanj Picenum 3, po Lollinijevoj).

Sadašnjim stanjem istraživanja treći stupanj ne možemo detaljnije dijeliti u podstupnjeve, kako je to inače moguće u svim susjednim skupinama (Este, jugoistočne Alpe), ali nam građa iz tih skupina pokazuje starije i mlađe elemente također u okviru stupnja Istra III. Treći stupanj je najbolje zastupljen u Kaštelu kod Buja, kojeg većina građe spada upravo u taj stupanj. Isto tako su mnogobrojni grobovi iz tog razdoblja iz Picuga, Berma i Nezakcija.

IV Stupanj — (T. XXXIII, 1—2, 8—13; Sl. 18, br. 2—4, 6—7, 14—16, 22)

Četvrti stupanj, u koji stavljamo grobove 6. st., možemo vrlo slabo označiti sa zatvorenim grobnim cjelinama. Možemo navesti samo građu koja je u susjednim skupinama dobro datirana u to vrijeme (Este IIIa, S. Lucija IIa, stupanj zmijolikih fibula Dolenjske, Picenum IVa).

Građa značajna samo za Istru i njen razvoj s današnjim stanjem istraživanja ostaje uže nedatirana. Tako možemo navesti kao novinu samo zmijolike fibule raznih varijanti (T. XXXIII, 9, 10; Sl. 18, br. 2, 4, 6—7; npr., Picugi, grob I/5, 12; Beram, grob 9) i sanguissuga fibule (T. XXXIII, 8; Picugi, grob I/14), s kojima je Istra povezana, prije svega, sa Slovenijom, dok su drugi dijelovi ženske nošnje, narukvice, naušnice, ogrlice (T. XXXIII, 6), kronološki više ili manje neizdvojivi od starijeg, odnosno mlađeg stupnja. To još više vrijedi za mušku nošnju: oružje u grobovima tog vremena gotovo ne poznajemo. Višeglave igle se nastavljaju iz ranijeg razdoblja, kao i brojno metalno posuđe, situle, ciste i šalice s ručkom (Sl. 18, br. 14—16; T. XXXII, 4; T. XXXIII, 11, 13). Važna je ponovo keramika. U ovaj stupanj spada brojna estenska keramika, prije svega crvene narebrene situle na nozi (T. XXXIII, 12; Sl. 18, br. 22, 23), a nastavlja se

[132] D. G. Lollini, 1976, 186.

također import daunijske keramike: u ovo razdoblje moramo postaviti dvobojne posude s jakom upotrebom crvene boje i apliciranim plastičnim rogatim životinjskim glavama, tzv. sfageion (T. XXXIII, 1), koji se pojavljuje razmjerno često. Bogat je također drugi import, koji, međutim, još čeka detaljniju obradu. Moramo spomenuti samo brončane lepeze (Sl. 17, br. 11) iz Nezakcija, Picuga i Berama, koje moramo datirati u prvu polovicu 6. st.[133] ili već nešto ranije.

U IV stupanj spada također većina kamenih spomenika iz Nezakcija, o kojima ćemo još detaljnije govoriti.

V Stupanj — (T. XXXIV, 1—7, 10; Sl. 18, br. 5, 8—16, 23, 24)

Slično mišljenje kao za prethodni vrijedi i za V stupanj, koji uspoređujemo s estenskim III b i djelomično još III c, svetolucijskim II b, s Picenumom IV b i V, te s certoškim horizontom Dolenjske. Za označavanje ovog stupnja raspolažemo sa još manjim brojem zaključenih grobnih cjelina. Obično mislimo na nalaze iz grobnice 12 u prvoj zoni Nezakcija. Ipak, u vrijeme ovog stupnja spadaju samo neki od mnogobrojnih pokopa u toj grobnici, koje ne možemo izdvojiti od starijih. Među fibulama prevladavaju u grobnici I/12 starije fibule sa dva ili tri dugmeta na luku, s oblogom i protocertoške iz kasnog sedmog i početka šestog stoljeća, zmijolike iz 6. st. i samo jedna certoška je iz stupnja V. Mlađe keramike ima više, ali i među posudama ima brojnih starijih oblika. Tako nalazimo estensku keramiku 6. i 5. st., mlađu apulsku keramiku 6. st. (među njima također još i starije), razmjerno ima mnogo grčko-italske keramike, koja još nije detaljno obrađena. Njoj pripada crnofiguralna oinochoe (T. XXXIV, 2), koju datiramo oko 490. god. pr. n. e. Za naše razdoblje su važne, prije svega, situle, kojih je u grobu I/12, u Nezakciju bilo nađeno preko 20, a među njima također i figuralno ornamentiranih, u klasičnom situlskom i u estenskom stilu (T. XXXIV, 1, 3).

Na kraju kronološkog pregleda III do V stupnja, koji odgovaraju srednjoevropskom halštatskom razdoblju, možemo zaključiti da je današnje stanje paradoksalno. Mnogo detaljnije možemo opredijeliti stariju gradu (I i II, djelomično III stupanj), dok je mlađa, pored bogatog importa, iznimnih umjetničkih spomenika, mnogo nedostupnija. Uzrok je u tome što se možemo osloniti samo na starija iskopavanja koja nisu dovoljno dokumentirana kako bismo mogli izdvojiti pojedine pokope u grupnim grobnicama, a građa je također bila kasnije pomiješana ili izgubljena, što je sve zajedno uzrokovalo da danas još nemamo monografsko obra-

[133] K. Mihovilić, 1980.

đena velika nalazišta Istre. Brojni importi također ne daju osnovu za apsolutnu dataciju. Potrebno je napomenuti da crnofiguralni vrč iz grobnice I/12 u Nezakciju ne može biti oslonac za dataciju cjelokupne grobnice I/12, kako se često navodi. Kod vremenskih oznaka naših stupnjeva još smo jače nego drugdje navedeni na usporedbe sa susjednim skupinama.

VI Stupanj — (T. XXXIV, 6—13; Sl. 18, br. 1, 11—14, 17—21, 25—27)

Posljednji, VI stupanj razvoja histarske materijalne kulture obuhvaća široko razdoblje od 4. do 1. st. pr. n. e., slično kao posljednja, V faza kod Liburna.[134] Istra je u ovom razdoblju i dalje mjesto stjecanja utjecaja ili dodira kulturnih skupina jadranskog bazena.

Predmeti koji pripadaju ovom razdoblju nađeni su u već do sada spominjanim lokalitetima (Picugi, Beram, Nova Vas, S. Martin kod Tara, Limska Gradina, Pula, Kringa), a posebnu važnost sada ima Nezakcij (pored već poznate nekropole, još i novi nalazi na području rimskih hramova). Grobne cjeline s importiranim predmetima, koji se mogu datirati u 4. st. pr. n. e. poznate su iz Picuga i Nezakcija, a zatim za slijedeća stoljeća, do kraja stare ere možemo promatrati samo pojedinačne predmete. Sa sadašnjim stanjem istraženosti vrlo je teško izdvojiti izraz domaće kulture, čak i u keramici, koja već u prethodnim stupnjevima gubi posebnu izražajnost. Ovo razdoblje i dalje označava velika količina importiranih predmeta iz svih pravaca jadranskog bazena, a ta je pojava najizrazitija u Nezakciju.

Nastavak utjecaja s područja jugoistočnoalpskog i sjevernoitalskog prostora predstavlja najmlađi izraz situlske umjetnosti,[135] situle s jednim figuralnim frizom (Nezakcij: zona I, grob 12, T. XXXIV, 3; grobnica istražena na području rimskog hrama B). Iz istog pravca, preko notranjske skupine kasnohalštatskog stupnja, prodire upotreba oružja, kao što su sjekire na uho (Sl. 18, br. 21) i duga željezna koplja (Sl. 18, br. 1; Nezakcij, nalazi na području rimskih hramova).[136] Kasnohalštatsko razdoblje označavaju razni oblici certoških fibula[137] (T. XXXIV, 6, 10; Sl. 18, 11—13), koje imaju svoj početak već u kasnom petom stoljeću.

U nezakcijskom grobu 3, zone I, nalazi se brončana pojasna kopča, za koju nalazimo paralele u grobu »fondo Capodaglio« 31 u Este, datiranom u stupanj III c[138] i u negovskom stupnju Dolenjske.

---

[134] Š. Batović, 1973, 58 s., Sl. 8.
[135] T. Knez, 1973, 309 ss.
[136] M. Guštin, 1973, 478 ss., Sl. 3.
[137] B. Teržan, 1976, 317 ss.
[138] O.-H. Frey, 1969, 22 s., T. 33: 30.

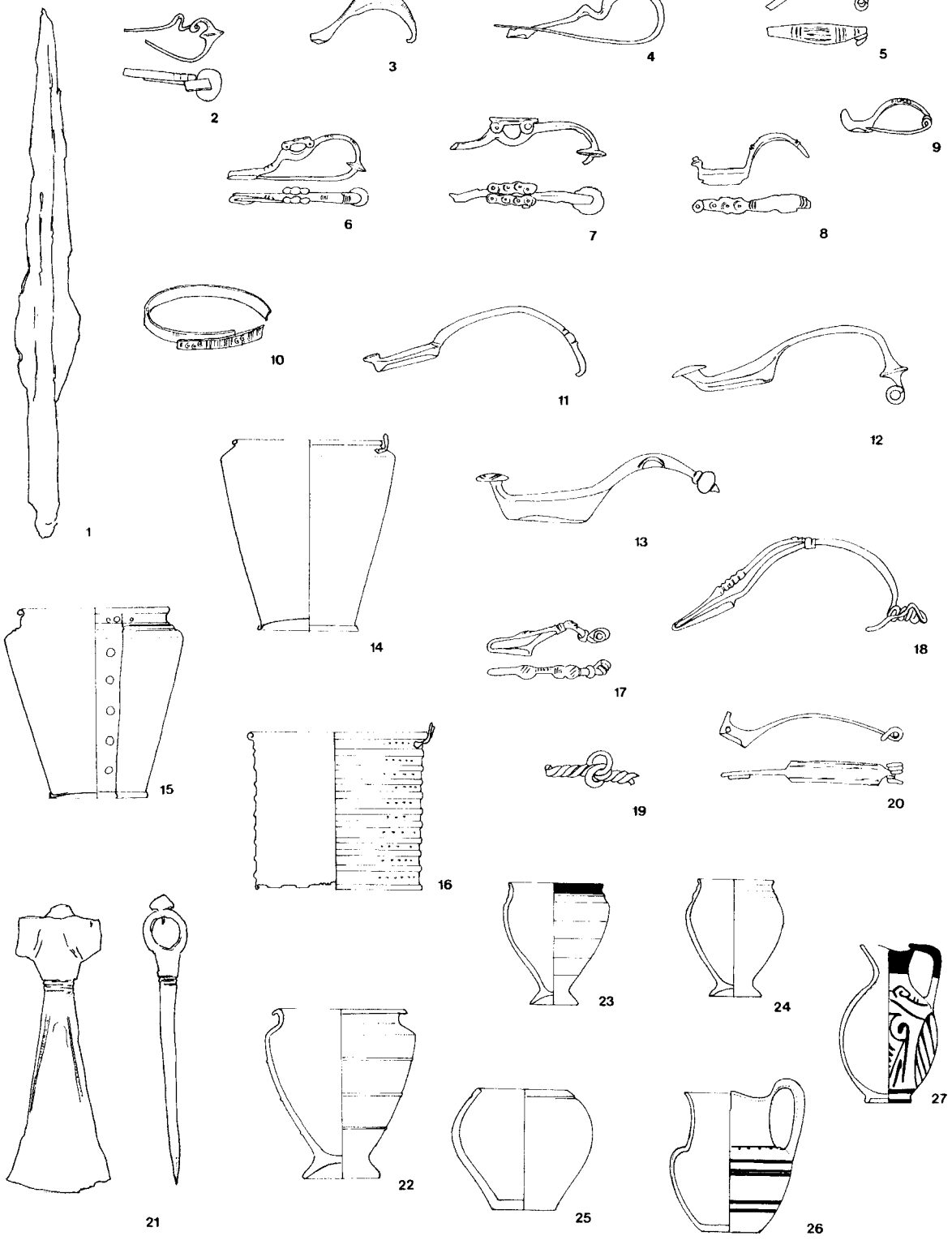

Sl. 18 — Istarska grupa — Stupanj IV—VI

U 4. stoljeću nastavlja se import s područja Daunije, i to novog tipa posuda rađenih na lončarskom kolu (razni oblici vrčeva) slikanih horizontalnim trakama (T. XXXIV, 11; Sl. 18, br. 26), valovnicom ili stiliziranim biljnim motivima. Ova vrsta keramike glavna je karakteristika subgeometrijske daunske III faze, a proizvodila se kroz cijelo 4 st.[139] U Istri je u većem broju primjeraka poznata samo iz Nezakcija (zona I, grobovi 1, 12, 22, 23 i sa područja rimskih hramova). Vjerojatno u isto vrijeme, pod utjecajem južnoitalskih trbušastih pithosa s ojačanim rubom ušća, nastaje domaća, histarska imitacija posude sličnog oblika s ušćem ojačanim širokom plastičnom trakom, kakve su poznate iz nezakcijskog groba 5, zone I, i iz grobnice na području hrama B.[140] (Sl. 18, br. 25).

Iz južnoitalskih i gornjojadranskih radionica uvozi se crveno figuralna keramika raznih oblika[141] nađena u Nezakciju: zona I, grobovi 4 i 6, grobnica na području rimskog hrama B i S. Martinu kod Tara.[142]

U 4. st. datira se, također, vrč iz Picuga s heraklovim čvorom na ručki,[143] a slični fragmenti su također nađeni u Nezakciju.

U grobu 82, II nekropole kod Picuga, nalaze se pelike i skyphos »etrursko-kampanske« izrade.[144] Iz etruskog područja potječe više fragmenata ručki sa srcolikim i drukčijim završetkom brončanih stamnosa, kao i fragmenti vedra-situla, od kojih su sačuvane ataše za pokretne ručke. Fragment jedne brončane posude ukrašen je urezanim višestrukim prepletom, kakav se nalazi na čaši datiranoj u 4. st. pr. n. e. iz dječjeg groba nekropole »Bei den Hübeln« iz Bescheida, Krs. Trier-Saarburg.[145] U nezakcijskom grobu 12, zone I, nađen je drugi fragment brončane posude ukrašene urezanom figuralnom scenom, za koju porijeklo J. Mladin nalazi u Grčkoj.[146] Brončani lijevak u obliku lavlje glave, nađen na području rimskih hramova u Nezakciju, kao i gore opisane brončane posude, dio je vedra koji je možda prodro direktno iz grčkih radionica. U sredinu 4. st. pr. n.e. datiran je u grčkoj Makedoniji,[147] dok su one iz Budve i Karina datirane tek u 2 1. st. pr. n. e.[148] Prilikom istih istraživanja nađeni su također fragmenti posuda vrste Aylesford, koje su u toku 1. st. pr. n. e. uvezene iz italskih radionica.[149]

---

[139] E. M. De Juhis, 1977, 56 ss.
[140] G. Tocco, 1975, 336, T. 95: 1.
[141] B. Kirigin, 1983, 83 ss.
[142] A. Puschi, 1905, 104 s.; M. Hoernes, 1894, 181, Fig. 218.
[143] P. Lisičar, 1973, 16; A. Amoroso, 1889, 250, T. III: 4.
[144] A. Amoroso, 1889, 243, 250, T. III: 1, 7.
[145] A. Haffner, 1981, 17 ss., Abb. 1.
[146] J. Mladin, 1974, 66 s., T. 6: 3.
[147] H. Koukouli-Chrysanthaki, 86 ss., 97, T. 56: 406.
T. 56: 406.
[148] Lj. B. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić, 1969, 78 s., br. 60, 61, 63.
[149] D. Božič, 1983, 90.

Istraživanjima na području rimskih hramova u Nezakciju prvi put su nađeni primjerci helenističkog srebrnog nakita, koji se do sada najčešće pojavljuje kod Liburna. Nađene su čertozoidne i pločaste fibule, potkovaste naušnice i antropomorfne maske, sve oblici koji se prema Batoviću mogu svrstati u stupanj A i B njegove posljednje faze razvoja Liburna.[150]

Osim nakita i metalnog posuđa, nastavlja se uvoz iz južnoitalskih radionica gnathia keramike, koja, prema kratkom pregledu B. Kirigina, pripada klasičnim Gnathia i provincijalnim apulskim proizvodima 3. st. pr. n. e. (T. XXXIV, 13), dok se među kasnohelenističkim fragmentima reljefne i crnofirnisovane keramike nalaze možda i viški proizvodi[151] (T. XXXIV, 12).

Indirektno keltski utjecaji u Istri, koji su prodrli preko idrijske skupine u srednjem latenu, pored za sada samo jednog fragmenta torkvesa od prepletene žice sa čvorovima iz Nezakcija (Sl. 18, br. 19), najčešće su fibule srednjolatenske sheme (T. XXXIV, 8; Sl. 18, br. 17), koje imaju nogu pričvršćenu za luk i jedan navoj samostrela omotan oko glave luka (T. XXXIV, 8), a zatim i nekoliko kasnolatenskih fibula tipa Gorica, Jezerine i jedna tipa Cenisola[152] (Sl. 18, br. 18, 20).

Prema nabrojenim podacima, vidimo da se način života ili kulturne veze Istre ne mijenjaju sa događajima 177. god. pr. n. e., već, kao što je primijetio Š. Batović kod Liburna, do potpunog prekida razvoja histarske helenizirane kulture došlo je na početku nove ere.[153]

NASELJA

Naselja istarske skupine, gradine, odnosno kašteliri visinskog su tipa i utvrđena, a i danas još daju pokrajini poseban izgled. Pri tom je pojam visinskog relativan jer neka naselja uz more leže samo nekoliko metara nad svojom okolicom, dok su druga viša,[154] čak do 1106 m (Orljak iznad Lanišća). Prema veličini su također vrlo različita, od jedva 100 m pa do 1–2 km u promjeru.[155] Pažnju su privukla već vrlo rano. Ako ispustimo prve istraživače koji su upozorili na gradine već vrlo rano u prošlom stoljeću, moramo spomenuti, prije svega, monumentalni rad C. Marchesettija, koji je 1903. godine objavio topografski opis za oko 400 gradina, a među njima više od polovice iz Istre. Marchesetti je dao njihovu prvu tipološku podjelu i opis, kronološku i historijsku interpretaciju i izveo također manja iskopava-

---

[150] Š. Batović, 1974, 159 ss.

[151] Zahvaljujem se kolegi B. Kiriginu za analizu i podatke o izboru importirane keramike iz Nezakcija.

[152] M. Guštin, Latenske fibule iz Istre, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju — u tisku.

[153] Š. Batović, 1983, 63.

[154] Podatke vidi kod M. Škiljan, 1979 – 80, 62.

[155] C. Marchesetti, 1903, 120.

nja. Pored Marchesettija, kojeg je glavni rad ipak bio usredotočen na Slovensko primorje, u prvoj generaciji istraživača moramo spomenuti A. Gnirsa,[156] između dva rata R. Battaglia,[157] a nakon ratova B. Baćića.[158]

Obavljen je velik rad; zaslugom prve generacije istraživača, Istra je prednjačila u poznavanju gradina. Ipak, nedostaju moderna sistematska iskopavanja, tako imamo poteškoća pri pokušaju detaljnijeg prikaza. Problem je već u kronologiji. Danas sigurno znamo da seže početak utvrđenih visinskih naselja u srednje brončano doba (drugi stupanj Istre, po B. Čoviću). Dokaz su Brioni, Vrčin, Makadanj, ako spomenemo samo najvažnije, o kojima je već bilo riječi u prethodnoj knjizi (B. Čović, Š. Batović).[159] Prije svega, znamo da su željeznodobne nekropole smještene između glavnog i sporednog bedema, često oslonjene na obrambeni zid; to znači da je bedem već morao postojati kad su započeli pokapati. Znamo da se već u ovim najstarijim obrambenim arhitekturama sa Vrčina, Briona, Makadanja radi o impozantnim građevinama od velikih kamenih blokova, koje u našem prahistorijskom svijetu predstavljaju iznimku. Uz to, zaslugom B. Baćića, poznajemo isto tako jake, ponekad još kulama učvršćene ulaze, često dograđene i zazidane, ali gdje smo s preciznom kronologijom ponovo u nedoumici: što spada još u brončano doba, a što je kasnije? Slično vrijedi također za Marchesettijeve skice gradina. Iako su za nas one polazište za sva razmišljanja, ipak nas Marchesettijeve skice ostavljaju u nedoumici: npr., kad je bio postavljen prvi glavni bedem, da li su dodatni bedemi istovremeni s glavnim, što je s gradinama blizankama, gdje su dvije gradine u istoj ravnini povezane u jednu, šta je s dvojnim gradinama, gdje je na svakom vrhu posebna gradina, a povezuje ih zajednički bedem. Prije svega: to što vidimo izvana i što Marchesetti opisuje u nekim izabranim primjerima, kao što je 10 m visok zid, jasno nisu ruševine jednog zida, već mnogih, nastalih u različitim razdobljima. Za odgovore te vrste bila bi potrebna opsežna sistematska iskopavanja na izabranim primjerima sa stratigrafijom. Također još nije obrađena naseobinska keramika iz sistematskih iskopavanja, niti slučajni površinski nalazi, da bismo mogli sigurno prosuđivati.[160]

Prvi istraživači su postavljali gradine u brončano kao i u željezno doba; odlučivali su više prema pripadajućim grobovima (tumuli ili žarni pokopi) nego prema naseobinskoj keramici ili, pak, prema tehnici gradnje ili obliku naselja. Pri tom se učvrstilo mišljenje (dijelom već Marchesetti, prije svega Battaglia) da prevladavaju na jugu Istre gradine s početkom u

---

[156] A. Gnirs, 1925.

[157] Pregled svih istraživanja R. Battaglie s literaturom vidi kod M. Moretti, 1980, 15 ss.

[158] B. Baćić, 1970; sintetski prikaz kod M. Suić, 1976, 63 ss.; povijest istraživanja i svu literaturu daje M. Moretti, 1980.

[159] Praistorija jugoslavenskih zemalja IV (1983), 233 ss., 271 ss.

[160] Građu Marchesettijevih iskopavanja sada u Trstu proučavaju talijanski istraživači: A. Cardarelli, 1983.

brončanom dobu, dok, međutim, na sjeveru Istre i u Slovenskom primorju nastaju u željeznom dobu. Moderna istraživanja tršćanskih arheologa opovrgla su takva gledanja.[161] Gradine na sjeveru (već izvan istarske skupine) mogu imati također svoj početak u srednjem brončanom dobu. Ipak, slika nije jedinstvena. Novija iskopavanja u tršćanskom zaleđu pokazala su da postoje sigurno gradine koje nastaju tek u željeznom dobu. To su gradine tipa Katinara, kako ih je nazvao B. Lonza.[162] Istina je da za sada poznajemo ovu vrstu gradina samo u sjevernoj Istri i u notranjskoj skupini. Obrada građe iz Marchesettijevih naseobinskih iskopavanja pokazala je također za Istru diferenciranu sliku. Poznate su nam gradine koje su ograničene samo na srednje i kasno brončano doba, odnosno na vrijeme prije žarnih nekropola, i druge koje započinju tek s pojavom žarnih pokopa.[163] Među prvima su Brioni, Kaz kod Rovinja, Sv. Ivan Kornetski kod Umaga, Glavica kod Pule, Mordele, kojima moramo još pridružiti Makadanj iz Baćićevih i Vrčin iz Battaglinih iskopavanja. Među drugima su stvarno samo sjevernija nalazišta u Istri, a u granicama naše skupine možemo navesti samo Kaštel kod Buja. Marchesettijeva iskopavanja dokazala su postojanje gradina koje su trajale kroz brončano i željezno doba. Prije svega su to Limska gradina i Sv. Duh kod Novigrada. Među građom iz Nezakcija i Picuga također nalazimo brončanodobnu keramiku, što bi dokazivalo da su i glavna željeznodobna nalazišta Istre bila naseljena već u brončano doba. Podatke sam detaljnije naveo kako bih pokazao da je baza našeg prosuđivanja još uska i nesigurna, ali za sada jedina osnova za našu presudu, koju s potrebnim rezervama možemo ovako formulirati:

Većina istarskih gradina ima svoj početak već u srednjem brončanom dobu. Neke od njih prestaju živjeti već u brončano doba, dok mnoge nastavljaju živjeti dalje u željeznom dobu. Uz današnje stanje istraživanja, to znamo više iz pripadajućih nekropola nego iz naseobinske građe. U tu skupinu spadaju sva važna željeznodobna nalazišta, kao Nezakcij, Picugi, Limska Gradina, Beram, Nova Vas. Čini se da se u ovim primjerima radi o velikom razmahu starih naselja u željezno doba; koliko je taj uspon uzrokovan doseljenjem novog stanovništva, pri današnjem stanju istraživanja ne možemo sigurno prosuditi.

U Istri za sada nemamo sigurno dokumentiranih gradina koje bi započele s pojavom žarnih nekropola. Tako su podaci koje nam daju naselja za povijest naseljavanja različiti od podataka nekropola. U naseljima je dokazan kontinuitet, dok se prelaz iz skeletnog pokopa u žarni obično tumači dolaskom novog stanovništva. Svakako nas upravo kontinuitet naselja (iako bez sistematskih iskopavanja, koja bi pokazala kako se prelaz iz

---

[161] G. Stacul, 1972; M. Moretti, 1983.
[162] B. Lonza, 1977.
[163] A. Cardarelli, 1983, 87 ss., Tav. 23.

brončanog u željezno doba iskazuje stratigrafski) odgovara od toga da iznenadni preokret u načinu pokopa tumačimo samo s doseljenjem novog stanovništva. Tako smijemo reći da su u željezno doba, stare bedeme izgrađene u brončano doba održavali dalje, i to zidine, kao i ulaze, koje su po potrebi mijenjali i doziđivali, odnosno zaziđivali. Nemamo, međutim, ni jedne gradine tako dobro istražene da bismo mogli ukazati na razlike u načinu gradnje u oba razdoblja, kao što ne možemo ukazati na razlike koje imaju svoj uzrok u bogatstvu ili socijalnoj strukturi stanovništva iz istog vremena. Nasuprot dobro dokumentiranim bedemima iz Vrčina, Briona, Makadanja, koji su po sadašnjem znanju brončanodobni, nemamo jednako dobro dokumentirane željeznodobne bedeme. U svim nabrojenim primjerima radi se o »megalitskim« zidinama, građenim s velikim kamenim blokovima, što je očito češće u južnoj Istri, a ne u sjevernoj. U Slivni na Slovenskom krasu brončanodobni bedem je dosta skromniji, način očuvanosti je sasvim različit, brončanodobni bedem leži duboko pod željeznodobnim, koji je građen bez veze sa starijim. Za monumentalna nezakcijska vrata možemo tvrditi da su u željezno doba bila u upotrebi, a vrijeme njihove izgradnje je pri današnjem stanju istraživanja još nejasno.

O samoj tehnici gradnje zida, pored tako brojnih dokumentiranih gradina, možemo pretpostaviti da se vjerojatno nastavilo s brončanodobnom tehnikom, koja nam je najbolje poznata iz Vrčina. Isto tako možemo pretpostaviti da je u željezno doba došlo do veće diferencijacije gradina prema važnosti i prema funkciji, što se vjerojatno iskazalo također u arhitekturi. Slično vrijedi za kuće, koje nam isto tako ostaju nepoznate.

NAČIN POKOPA I TIPOVI GROBOVA

Od kasnog brončanog doba, 11. st. pr. n. e., pa do kraja prahistorijskog ili protohistorijskog razdoblja, u Istri se u grobnom ritusu koristi isključivo spaljivanje pokojnika. S obzirom na veliki broj gradinskih naselja u Istri, do danas je konstantirano razmjerno malo (25) žarnih nekropola, a od toga ih je samo 9 istraženo u većim razmjerima.

Žarne nekropole se vrlo često nalaze u sklopu gradinskih bedema, između I i II ili II i III vijenca zidova (Pula, Beram), unutar samog glavnog platoa naselja (Nezakcij, Prezenik kod Puntere), ili u neposrednoj blizini, u podnožju ili na padini uzvisine na kojoj je smješteno naselje (Picugi, Kaštel kod Buja). Položaj nekropole, kako je primijetio Baćić, biran je s obzirom na glavni prilazni put ili na blizinu glavnog ulaza u naselje.[164] Smještaj nekropole uz gradinski bedem pojavljuje se već u brončano doba, kao, npr.,

[164] B. Baćić, 1957, 395 ss.

uz gradinu Vrčin i Gradinu na otoku V. Brioni,[165] koja je slabo sačuvana, dok se na Vrčinu moglo konstatirati da je smještena uz jedan od ulaza u naselje, naknadno zazidan, slično kao kod žarne nekropole Limske Gradine.[166] Vrčinska nekropola bila je također zidovima podijeljena na manje grupe grobova, vjerojatno rodovske, a same grobnice sadržavale su po više naknadnih ukopa — porodične grobnice.[167] Ove karakteristike su se zadržale također kod nekropola sa žarnim pokopom (Nezakcij, Picugi, Limska Gradina, Pula).[168]

Spaljivanje pokojnika vršeno je unutar nekropola, na manjim vatrištima (Pula, Beram, Picugi, Nezakcij), ali su također konstatirani položaji ustrina, obično uz nekropole (Pula, Beram, Limska Gradina).[169]

Uz spaljivanje pokojnika, vjerojatno su vršeni posebni pogrebni obredi, žrtvovanja, zbog uobičajenih nalaza izvan grobova, velikih količina fragmenata keramičkog posuđa i ostataka hrane.[170] U svrhu posebnih obreda, libacija, mogle su poslužiti veće kamene ploče s polukružnim udubljenjima, koje su nađene u Nezakciju, Kaštelu kod Buja, Limskoj Gradini i Puli.[171]

Spaljeni ostaci pokojnika, zajedno s ostacima nakita, obično namjerno deformiranog i slomljenog, spremani su u žare ili jednostavno polagani u grob.

Tipovi grobova se uglavnom ponavljaju, a njihova konstrukcija često ovisi o prirodi zemljišta. Osnovni oblici grobova su:

1) jednostavna jama iskopana u zemlji ili usjeklina u živcu, u koju su polagali ostatke spaljenih kosti sa žarom ili bez žare, a kao pokrov je obično služila kamena ploča ili samo nabacano kamenje;

2) grobna jama obložena neobrađenim kamenjem sadržavala je jednu ili više žara, prekrivena poklopnom pločom;

3) grob građen od obrađenih kamenih ploča koje čine pravokutni sanduk, prekrivena jednom ili više poklopnih ploča.

To su tri najosnovnija oblika grobnih konstrukcija od kojih se zatim pojavljuju razne varijante. Dno grobova je često prekriveno slojem šljunka, što je također brončanodobna tradicija (M. Rankon na otoku V. Brioni, M. Bombista i M. Val Marin kod Pule, Šandalj).[172] Veći broj poklopnih ploča, jedna nad drugom, česta je pojava kod sva tri tipa grobova i vjerojatno se pomoću njih označavao položaj groba na površini,[173] što je

---

[165] B. Čović, 1983, 236; Š. Batović, 1983, 287 s.
[166] K. Mihovilić, 1972, 8.
[167] D. Cannarella, 1968, 173; R. Battaglia, 1946, 37 ss.
[168] A. Puschi, 1905, 17 ss., Tav. II; A. Amoroso, 1889, 228; J. Mladin, 1969, 293, prilozi I – III; F. Duhn-F. Messerschmidt, 1939, 138 s., 159 ss.; A. Gnirs, 1925, 78, Abb. 28.
[169] A. Amoroso, 1889, 230; A. Gnirs, 1925, 81; J. Mladin, 1969, 290 ss.
[170] M. Menke, 1970, 115 ss.
[171] J. Mladin, 1964, 43; B. Baćić, 1957, 399.
[172] A. Gnirs, 1925, 38, Abb. 24; B. Baćić, 1957 a, 18, Sl. 2.
[173] B. Baćić, 1957, 396.

bilo važno kod naknadnih ukopa u isti grob. Višestruki ukop, kao što je već spomenuto, vrlo je čest na području Istre već kod brončanodobnih tumula, kao i kod ravnih nekropola (Novi grad kod Krmeda, Vrčin),[174] i čest je od samog početka uvođenja novog obreda pokopa spaljivanjem (Nezakcij – zona V, grob 27).[175] Veći broj pokopa u isti grob posebno je izrazit u Nezakciju, gdje su žare s ostacima pokojnika i prilozima poredane u 2 ili, čak, 3 niza unutar istog grobnog sanduka (zona I, grob 12, zona V, grob 8)[176] ili u Puli i u Picugima, gdje su naknadni pokopi vršeni nad starijim grobom,[177] a kod svih istraživanih nekropola nisu primijećena oštećenja grobnih konstrukcija do kojih bi se moglo doći naknadnim pokopima.

Posebnu analizu grobnog ritusa kod istarskih žarnih nekropola izradile su S. Gatti i P. Petitti na osnovu objavljenih podataka za Nezakcij, Picuge, Pulu i Limsku Gradinu. Izdvojile su 4 tipa grobnih konstrukcija koje su također pokušale datirati.[178] Čini nam se da grobne konstrukcije, ipak, nisu toliko kronološki osjetljive i da njihov oblik vrlo često ovisi o zemljištu na kojem se nalazi nekropola.

PRIVREDA

Arheološka dokumentacija za prikaz privrede u Istri vrlo je slaba. Velikom broju naselja i njihovoj dobroj registraciji ne odgovara i njihova istraženost. Tako nam nedostaju već podaci za njihovu kronologiju i tipologiju, a gotovo u cjelini građa koju bismo mogli iskoristiti za ekonomske analize. Nedostaju nam također moderna istraživanja prostora, za koje imamo prve pokušaje upravo za prostor koji graniči s Istrom.[179]

Stočarstvo i zemljoradnja ostaju sigurno još uvijek privredna osnova. Analize kosti životinja poznate su jedino iz nekropola Nezakcija[180] i Pule[181] koje, naravno, ne mogu dati pravu sliku jer izbor kosti u grobovima ovisi i od kultnih propisa. Prema njima je vidljivo da prevladava, prije svega, stoka sitnog zuba (50,30%), iako se prema kostima ne mogu izdvojiti ovce i koze; iz odnosa nađenih rogova vidljivo je da prevladavaju koze. Brojno je također govedo (29,60%), svinje (11,29%); među lovnim životinjama česti su srna i jelen (6,30%), dok je druga divljač neznatno zastupljena. Brojke u zagradi su iz Nezakcija, a slični su odnosi također u Puli. Iz Gnirsovog

[174] B. Baćić, 1957 a, 18 ss., Sl. 3 4; D. Cannarella, 1968, 181.
[175] A. Puschi, 1905, 177 ss.
[176] A. Puschi, 1905, 140 ss., 172 ss.
[177] A. Gnirs, 1925, 55 s., Abb. 34; C. Marchesetti, 1895, 189.
[178] S. Gatti – P. Petitti, 1979, 151 ss., Tav. XVI.
[179] B. Slapšak, Možnosti študije poselitve v arheologiji, Ljubljana, 1983. Disertacija neobjavljena; V. Kouškova – Soper, 1983.
[180] A. Puschi, 1905, 13.
[181] A. Gnirs, 1925, 88.

izvještaja dobivamo zanimljive podatke, da su prevladavale kosti starih domaćih životinja, koje su, prema tome, upotrebljavali za mlijeko i vunu, što posredno potvrđuje jak udio zemljoradnje.[182] Brojni su također ostaci školjaka i riba, a među njima ostrige. U Nezakciju, kao i u Puli, nedostajale su ptičje kosti. Među vrstama žitarica u Puli se spominje pšenica i proso. Na takvu djelatnost ukazuju također vijesti antičkih povjesničara i geografa, koji su iz mlađeg vremena, ali sigurno prikazuju tradiciju starijeg razdoblja. Tako Plinij spominje istarske ostrige (NH 32, 62), vunu (NH 8, 191), među drvećem javor (NH 16, 66), hvali maslinu (NH 15, 8). Aristotel spominje ribolov u vezi s mitičnim shvaćanjem Dunava, koji se izlijeva u Jadran.[183]

Među obrtima, pored lončarstva, moramo spomenuti obradu metala, gdje posebnu ulogu imaju situle i ciste. J. Mladin ih je u svojoj studiji nabrojio preko 100.[184] Zbog tako visokog broja moramo računati i na domaće radionice. Slaba sačuvanost posuda — sve su bile kao grobni prilog spaljene zajedno s pokojnicima i namjerno uništene — onemogućuje nam izdvajanje i određivanje njihovih radionica. Izrada brončanih igala sa željeznim jezgrom čini nam se istarska posebnost, to upućuje na rad istarskih radionica, koji suponira poznavanje posebne tehnike masovno upotrebljavane u dolenjskoj skupini pri izradi vačkih čvorastih fibula i odakle je poznavanje te tehnike prodrlo u Istru.

Veliku je ulogu imala trgovina. Istarski poluotok, duboko potisnut u Jadransko more, bio je sigurno već od brončanog doba i dalje posrednik u pomorskoj trgovini. O tome nam govore stare grčke vijesti, koje stavljaju u blizinu Istre, odnosno u gornji Jadran Kositrene (Pseudo Skil. 21) i Jantarske otoke (Arist. De mirab. auscult. 81; protiv toga već Strabo 5, 1, 9 i Plinij NH 37, 11, 31– 33), sigurno kao sjećanje na puteve trgovine pri traženju ili pri dobivanju sirovina za izradu bronce, i na jantarski put. Već nam brončanodobni jantar iz Žamnjaka i Vrčina potvrđuje posredničku ulogu Istre na jantarskom putu.[185] Zanimljivo je da kasnije, u željezno doba, jantar u Istri ima puno manje važnu ulogu nego u susjednim pokrajinama. Slične široke veze u kojima je Istra imala očito posredničku ulogu vrijede za staklene jagode, jednostavne male plave i za posebne, bačvastog oblika s bijelom spiralom (tzv. Pfahlbauperlen), kojih je izrada ograničena na 11. i 10. st. a česte su u grobovima stupnja Istra I a. Nalazimo ih od sjeverne Njemačke, preko švicarskih sojenica, gdje su posebno brojne, Austrije, Italije do Tirynsa.[186] Također možemo spomenuti sitne koštane jagode, koje u isto vrijeme Istra posreduje ljubljanskoj skupini kulture žarnih polja.

---

[182] A. Riedel, 1980–81, 210.
[183] Literaturu je sakupio M. Križman, 1979.
[184] J. Mladin, 1974.
[185] B. Teržan, 1984, s daljom literaturom.
[186] T. E. Haevernick, 1978.

Svakako je Istra posrednik daunijske keramike 7. st. u jugoistočnoalpski prostor.[187] Međutim, dok import daunijske keramike poznajemo razmjerno dobro, što nam dokazuju i trgovačke veze s Picenumom i južnom Italijom, nedostaju nam još monografske obrade preostale importirane keramike, da bismo s njenom točnom datacijom i porijeklom mogli odrediti eventualna pomicanja u trgovini, koja su nastala osnivanjem grčke Adrije i etruščanske Spine.[188] Isto su nam tako nepoznati putevi po kojima je u Istru stizala italska keramika Gnathia-tipa.

Sadašnje stanje istraživanja jedva nam što govori o ulozi akvilejske trgovine, koja je morala imati jaku ulogu nakon okupacije Istre, ako pomislimo na njeno mjesto u trgovini s Istočnim Alpama.

U trgovini su sigurno, bar u starije vrijeme, Histri sudjelovali s vlastitim lađama. Plovidba Jadranskim morem bila je do punog petog stoljeća, prije svega, domena domaćeg ljudstva: Liburna, Histra, Japiga, Dauna i Picena, iako jasno ne znamo uvijek u kakvom su odnosu bile njihove snage. Među najjačima su sigurno bili Liburni. S prodorom Grka u unutrašnjost Jadrana, osnivanjem Adrije i Spine, plovidba je prelazila sve više u grčke, etruščanske i kasnije rimske ruke, a time i trgovina. Plovidba starosjedilaca bila je jako ograničena, ali sigurno ne prekinuta, o čemu govore vijesti antičkih pisaca koji spominju liburnsko i istarsko gusarenje. To bi bio također uzrok za prvi istarski rat.

DUHOVNA KULTURA

Ornamentalno i figuralno oblikovanje s kojima označujemo prahistorijsku umjetnost u Istri ima stalno vlastiti izraz. Ukrasni motivi najstarijeg stupnja, plastične bradavice okružene koncentričnim kružnicama i urezanim ornamentima u obliku ravnih, cikcakastih crta i motiva riblje kosti, imaju stare korijene koji sežu u domaću brončanodobnu tradiciju, a nalazimo ih i u pojedinim elementima u kasnobrončanodobnim kulturama u karpatsko-podunavskom prostoru i na Balkanu, u cjelokupnoj ranoj kulturi žarnih polja (Br. doba D), a domaći su, prije svega, u protovillanovskoj kulturi Italije. U Istru nisu došli dovršeni, nastali su pod sličnim utjecajima kao protovillanovski. Ne možemo imenovati prostor odakle bi mogli biti jednostavno preuzeti. Slično vrijedi za koso kaneliranje koje se pojavljuje nešto kasnije na istom tipu posude. Koso kaneliranje je tipičan element kulture žarnih polja, a teško je odrediti prostor odakle je prodrlo u Istru.

Za drugi stupanj karakteristično je ukrašavanje pseudovrpčastom tehnikom i bijelom inkrustacijom, kojima su izvedeni različiti motivi:

---

[187] Š. Batović, 1976, 44 i karta 5; J. Dular 1982, 58.
[188] G. Colonna, 1974.

šrafirani trokuti, rombovi, višestruke ravne i cikcakaste linije i, prije svega, meandar. Ukras prekriva veliki dio površine posuda, često je ukrašen i gornji dio ušća. U ovom primjeru, također, nalazimo ornamentalnu tehniku i pojedine motive na vrlo širokom prostoru, a sintaksa je tipično istarska. Ukras preko većeg dijela posude, dijelom i njegova motivika i inkrustacija govore o tome da je u pozadini njegovog nastanka slikani ornament Mediterana, ali izveden u domaćoj, pseudovrpčastoj tehnici, tipičan za cijeli sjeverni prostor Jadranskog mora i njegovog zaleđa (Este, Bologna, notranjska skupina). Među motivima meandar je najzanimljiviji i vodeći je ukras Istre II. Pojavljuje se sasvim iznenada u čistom obliku tekućeg zatvorenog simetričnog i nesimetričnog modela. U tom obliku i tehničkoj izvedbi ostvarenje je Istre, a tek kasnije, u 8. st., pridružuje mu se iz Italije preuzeta villanovska varijanta, počinje se raspadati njegov strogi oblik i tehnički je sada često različito izveden, npr., s aplikacijom cinčanih listića (Pula). Meandar poznaje već brončano doba u Podunavlju (dubovačka skupina),[189] kao i na Apeninskom poluotoku (apeninska kultura),[190] a u našem razdoblju prije svega, grčka geometrijska keramika,[191] na jednoj strani, i švicarske sojenice,[192] na drugoj. Za objašnjenje istarskog meandra najbliži nam je grčki geometrijski stil, iako su putevi i način prijenosa još neobjašnjivi.

U to se vrijeme pojavljuje prvo figuralno oblikovanje,[193] i to stilizirana ljudska figura na keramičkoj posudi u Nezakciju,[194] životinjske figure u Picugima, Nezakciju i Bermu.[195] Među životinjskim prikazima pojavljuje se jednom jelen, a uobičajene su ptice, odnosno patke. Posljednje su, prije svega, gravirane na brončanim narukvicama, ali se nalaze i na keramici. Jednom nalazimo motiv sunčane lađe izrađen u tehnici kulture žarnih polja, s iskucanim točkama i kuglicama u čistom karpatsko-podunavskom obliku, a i tip posude na kojoj se pojavljuje pripada kulturi grobnih polja sa žarama (vedro tipa Hajdu-Böszörmény).[196]

Figuralno oblikovanje povezuje Istru s mediteranskim svijetom, prije svega, Italije i jugozapadnog Balkana. Iznimka je motiv sunčane lađe: po obliku i tehnici pripada sasvim kulturi žarnih polja. Motiv ptica i patki spada inače u klasičnu motiviku kulture žarnih polja, ali je istarska izvedba drukčija. Paralele za istarske figure imamo u grčkoj keramici, izvedene slikanjem.[197]

---

[189] Npr. Korbovo — M. Garašanin, 1973, Tab. 60.
[190] Cfr. H. Müller-Karpe, 1980, Taf. 269 B 4, 24.
[191] K. Kübler, 1970.
[192] V. Gessner, 1946, 62 ss.
[193] Sintetski o umjetnosti istarske skupine: S. Gabrovec, 1984, s literaturom. Za istarsku plastiku J. Mladin, 1980.
[194] A. Puschi, 1905, 83, fig. 56.
[195] A. Amoroso, 1889, Tav. 4, 3; 10, 8—9; V. Kučar, 1979, Tab. 12,1.
[196] Picugi: J. Mladin 1974, 116, Tab. 24–25.
[197] Civiltà degli Etruschi (1985) 75 ss.

Tako primjećujemo već u najstarijem ornamentalnom konceptu Istre ne toliko srodstvo sa svijetom kulture polja sa žarama, već s mediteranskim. Elementi žarnih polja su bez sumnje prisutni, ali su stari (neki još iz karpatsko-podunavskih brončanodobnih kultura) i teško da su stigli direktno iz Podunavlja (osim vedra iz Picuga s motivom sunčane lađe). Cjelokupan razvoj je u Istri samostalan.

Vlastiti izraz dobiva istarska umjetnost još posebno kasnije, u sedmom i šestom stoljeću. Njena glavna posebnost i znamenitost su kameni spomenici.[198] Velika većina bila je nađena u Nezakciju (oko 50), a po jedan komad u Picugima i Kaštelu kod Buja. Među kamenim spomenicima poznajemo ploče s geometrijskim ornamentom i pravu plastiku, bilo samostalnu ili reljefnu. Među geometrijskim ornamentima glavni motivi su spirala i svastika, odnosno meandar. Nalazimo još motiv grčkog slova omega, šrafirani trokut i motiv vrpce ili male cikcakaste crte, koja je izvedena u izdubljenoj tehnici, te motiv ptičjeg skoka. Posljednja dva motiva obično obrubljuju centralni motiv spirale ili meandra. Spirala je uvijek izdubljena i pojavljuje se u različitim kombinacijama. Obično su spirale horizontalne, povezane međusobno trotračnom crtom, ali mogu biti i okomite. Ponekad se iz jedne velike spirale izdvajaju dvije manje, koje ponovo prelaze u veliku.

Motiv svastike je obično međusobno isprepleten i u suprotnosti sa spiralom, izveden plastično. Pojedine svastike su međusobno povezane, mogu stajati slobodno, a ornament prekriva veliki dio ploče.

U čistoj plastici poznajemo dva muška poprsja, donji dio muške figure, konjanika na konju, fragment noge, dvojnu žensku glavu i fragment ženske glave; u manjim fragmentima još glavu konja i šaku.

Poprsja imaju ruke stisnute uz tijelo, savijene u laktu i položene na prsa. Donji dio muške figure izrađen je u suprotnosti s poprsjem, kvalitetnije i plastičnije.

U reljefnoj plastici, na pročelju velikog bloka na kojem je stajao konjanik, prikazan je lik žene koja doji i rađa dijete. Dva puta su reljefno prikazane noge. Na bloku u obliku prizme prikazane su gole noge, na drugom isto tako muške noge. Posljednji je reljef važan jer se pojavljuje povezan s geometrijskim motivima i dokazuje da među kamenim spomenicima s geometrijskim ornamentom i figuralnim prikazom nema bitne vremenske razlike.

Kameni spomenici bili su nađeni u okviru nekropole, ali ne više u prvobitnom položaju, tako da o njihovoj stratigrafiji i mjestu nalaza nemamo nikakvog oslonca za njihovu dataciju, niti za određivanje funkcije.

---

[198] Glavne objave i obrade: A. Puschi, 1905; M. Hoernes 1905 i 1925; B. Tamaro, 1927; J. Mladin, 1964; S. Gabrovec, 1984, 54 ss.; J. Fischer Die vorrömischen Skulpturen von Nesactium (Berlin 1982, neobjavljena disertacija), njen izvadak: Statuen aus Nesactium, u tisku Historia Historica 7/2, 1984.

To je uzrok zbog kojeg su kamene spomenike datirali vrlo različito: od mikenskog odnosno kasnobrončanodobnog vremena (Sticotti, Gnirs, Mladin) pa sve do grčke arhaike, odnosno halštatskog razdoblja (Hoernes, Forlatti-Tamaro, svi noviji istraživači, osim Mladina). Puschi je vidio u kamenim spomenicima s geometrijskom ornamentikom vrijeme mikenske kulture, a u plastici već vrijeme grčke arhajske umjetnosti.

S obzirom na funkciju, imamo isto tako dvije teze. Prema prvoj su kameni spomenici dijelovi svetišta. Tako su mislili Sticcotti, Puschi i Gnirs. A. Gnirs[199] je bio najkonkretniji: u spomenicima je vidio ostatke svetišta s kultom božjeg prijestolja ili dvojnog božanstva, Sticotti htonska božanstva.

VIZAČE Torzo kamene plastike

Prema drugoj tezi, kameni spomenici su dio grobne arhitekture i predstavljaju grobne ploče ili stele.

Bez obzira na nepovoljne nalazišne podatke, danas nam usporedbena građa dosta dobro govori kako moramo spomenike datirati i u kakvoj ih funkciji moramo shvatiti.

Za ploče sa spiralnim ornamentom imamo najbolje paralele u nadgrobnim stelama Novilare, koje je već 1895. god. objavio E. Brizio. Drugu usporedbu nam daju kamene ploče iz Bugarske.[200] Ukras meandra nalazimo često u više ili manje sličnom obliku na daunijskim stelama.[201]

Novilarske su stele najbolja osnova za dataciju nezakcijskih spomenika s geometrijskim ukrasom. Jedna od stela sa spiralnim ukrasom bila je

[199] A. Gnirs, 1925, 113 ss.
[200] B. Hänsel, 1969.
[201] M. L. Nava, 1980.

nađena još in situ (grob 42). Grob je dobro datiran u sedmo stoljeće, u njegovu prvu polovicu. Novilarske stele ujedno pokazuju da moramo bar dio nezakcijskih spomenika tumačiti u sličnoj funkciji kao novilarske, kao nadgrobne spomenike.

Slično vrijedi i za plastiku. Oba istarska poprsja i donji dio muške figure imaju najbolje paralele u južnoj Italiji. Da spomenem samo poprsje iz Atesse, reljefnu plastiku iz Bellanta, noge iz Collelonga (»gambe del diavolo«).[202] Isti položaj ruku, slabo izrađeno poprsje bez muskulature, nasuprot dosta kvalitetnijem, plastičnije izrađenom donjem dijelu tijela, jasni su znaci koji povezuju plastiku Istre i Abruzza. Na iznenađujući način se pridružuje našoj plastici još nadgrobni spomenik iz Hirschlandena u južnoj Njemačkoj.[203] Jasno da među spomenicima obaju nalazišta nema neposredne veze, njihova se sličnost mora tumačiti istim pobudama, koje su došle u južnu Njemačku i Istru iz Italije. Datacija za italsku plastiku nije tako sigurna kao za novilarske stele. Njeni vremenski okviri su međutim dosta jasni. V. Cianfarani je stavlja u šesto stoljeće, na početku stoljeća stoji još nerazvijena, jednostavna, koju možemo usporediti s istarskom, a na kraju stoljeća već razvijena, izvedena u punoj plastici, kako je najljepše poznajemo u značajnom ratniku iz Capestrana.[204]

Teže je s konjaničkom plastikom u Nezakciju. U ovom slučaju nemamo tako neposrednih analogija kao za mušku plastiku. Kod usporedbe moramo više nego na grčku konjaničku plastiku misliti na etruščansku, gdje pored naoružanog konjanika poznajemo i hipokampe koje možemo usporediti s istarskim konjanikom. Posebno je blizu nezakcijskom spomeniku hipokamp iz Vulci.[205] Dva konjanika iz južne Italije[206] pokazuju da moramo vjerojatno i u ovom primjeru tražiti neposredni kontaktni prostor u južnoj Italiji. Nezakcijskom konjaniku etruščanski i italski primjerci nisu neposredna paralela. Cijeli niz posebnosti ga odvaja od njih. Nezakcijski je konjanik gol (kao etruščanski,), ali s dignutim falusom, kao i sva prahistorijska alpska muška plastika, i na nogama nosi čizme. Grčki konjanici su obučeni, izrađeni u dubljoj plastici, a južnoitalski nose plašt. S nezakcijskim bismo mogli usporediti također sitnu konjaničku plastiku. Tako poznajemo iz samog Nezakcija[207] konjanika izrađenog od kosti, sličan je primjerak poznat iz Vača.[208] Time je dokazano da je bio motiv konjanika u prahistorijskom svijetu na rubu Jadrana šire poznat. No prikaz u velikoj kamenoj plastici je rijetkost. Nezakcijskog konjanika

---

[202] V. Cianfarani, 1976, 83 s., Tav. 91; 81, Tav. 99; 80, Tav. 90.
[203] H. Zürn, 1970, 67 ss., Taf. 17.
[204] V. Cianfarani, 1976, 71 ss., Tav. 85 i 86.
[205] A. Hus, 1961, 39, Pl. 21, 5.
[206] V. Cianfarani, 1976, 85, Tav. 96—97.
[207] A. Puschi, 1905, 149, Fig. 93.
[208] F. Starč, 1955, Tab. 75, 23.

VIZAČE — Torzo kamene plastike.

moramo razumjeti bar posredno iz slične etruščanske plastike. Upravo su Etruščani rado prenosili sitnu grčku plastiku ili prikaze sa vaza u veliku skulpturu (npr., već spomenute hipokampe i sfinge).

Još neobičniji je nezakcijski reljef s prikazom žene s djetetom. U nezakcijskom prikazu je unicum. Istraživači navode usporedbe, prije svega, iz kruga prikaza kurotrofa to jest majke koja hrani dijete.[209] Posebno je lijep primjer plastike iz Megare Hyblaee i reljef žene iz Sparte,[210] gdje su slično povezana dva motiva, žene koja doji i rada (drži ruku na vagini). No istarskom reljefu ni spartanska plastika nije uzor. Položaj djeteta na spartanskom reljefu sasvim je različit.

Lakše možemo svrstati dvojnu glavu, vjerojatno isto tako iz Nezakcija. Najbolju paralelu ima u dvojnoj glavi iz Orvieta.[211] Pored razmjerno brojnih plastika dvojnih glava u minijaturi, izrada glava iz Nezakcija i Orvieta u toj veličini su jedinstvene. Među njima ima sličnosti, npr., u kosom profilu glava i traka, koje povezuju čelo i potiljak. Traka iz Orvieta je inače različita, dvojna, ali nezakcijsku možemo dobro usporediti s trakama na drugim ženskim etruščanskim plastikama.[212] Oblikovanje oči ima, također, čiste paralele na ženskim glavama iz Chiusia. Dvojna glava iz Orvieta bila je nađena u grobnici, koju Hus datira u prvu polovicu 6. st., dok ju Fischer na osnovi stilske analize datira na kraj 6. ili početak 5. st. Isto je tako fragment ženske glave iz Nezakcija blizu etruščanskim primjercima. Traka u obliku riblje kosti ima svoju paralelu također na glavi iz Chiusia.[213]

Tako smo s usporedbenom gradom iz Italije dobili razmjerno sigurnu dataciju za istarske spomenike. Ploče s geometrijskim ornamentom možemo postaviti već u 7. st.; povezanost s reljefnom plastikom pokazuje da su ih izrađivali još i kasnije u šestom stoljeću, gdje moramo već postaviti nezakcijsku plastiku, vjerojatnije više prema kraju tog stoljeća.

Usporedbe s Italijom nam također objašnjavaju funkciju nezakcijske plastike. Ploče sa spiralnim ukrasom u Novilari, koje pored geometrijskog imaju i figuralni ukras i natpise, sigurno su nadgrobne stele, a slično vrijedi također za reljefnu plastiku u južnoj Italiji, gdje se razvija sve do samostalne plastike. Osim toga, i etruščanska plastika, koju smo naveli u usporedbama, također je nadgrobna. To vrijedi za ženske glave i konjanika. Također kurotrofi, kipovi majki dojilja, u južnoj su Italiji grobne arhitekture.

Sama situacija nalaza u Nezakciju također govori u prilog nadgrobnih spomenika. To već iz same činjenice da su spomenici bili nađeni u okviru nekropole, koja je u vrijeme naših spomenika bila u upotrebi. Nije

---

[209] T. Hadzisteliou Price, Kourotrophos. Cults and Representations of the greek Nursing Deities (1978).
[210] M. Hoernes, 1925, 476.
[211] A. Hus, 1961, 84, Pl. 37.
[212] A. Hus, 1961, Pl. 29 – 33.
[213] A. Hus, 1961, 38, 21.

vjerojatno da bi se na istom prostoru istovremeno nalazili nekropola i svetište. Naravno, ne radi se samo o grobnim stelama. U geometrijski ukrašenim kamenim pločama koje na rubu imaju žljebove moramo vidjeti kamene ploče grobnih škrinja. Sličnost ploča sa žljebovima s pločama iz Vrčina ne znače brončanodobnu starost, kako misli Mladin, jer slične ploče kao dio grobne arhitekture nalazimo i u samom Nezakciju, kao, npr., u zajedničkom grobu 12, u kojem su vršena pokapanja od 10. do 4. stoljeća. Neke ornamentirane ploče sigurno su služile kao nadgrobne. Kao grobne spomenike moramo očito tumačiti također plastične spomenike. Svi kipovi i reljefi koje smo naveli kao paralele za istarske, bilo iz južne ili etruščanske Italije, bili su nadgrobni spomenici.

Usporedbama smo također već ukazali na kulturno-historijsko zaleđe, iz kojeg je nezakcijska plastika izrasla. Istru veže sa srednjom i južnom Italijom na jadranskoj strani sličan duhovni svijet, vežu ih slična religiozna shvaćanja (prikazi). Istra je povezana s egejskim svijetom, prije svega, preko srednje i južne Italije. To još nije čisti grčki svijet, ali je od njega već dobio neke elemente kojima bi se mogao izraziti. Veza sa srednjom i južnom Italijom je razumljiva, dobro je pokazuje već importirana daunijska keramika. Prema italskim pobudama Istra je stvarala i samostalno, kako je pokazala analiza. Prema reljefnom prikazu ženske plastike, sa svojom grubom naturalnosti, u Istri je još potpuno živ stari praistorijski religiozno-kultni svijet, koji se u suprotnosti s grčkom arhaikom izražava, prije svega, u kultu plodnosti. Druga povezanost je neposredno etruščanska. Kod dvojne ženske glave i u fragmentu ženske glave vrlo se vjerojatno radi o etruščanskom importu. U njemu moramo vidjeti, također, već pomak trgovine, koji je nastao nakon osnivanja Adrije i Spine. Istovremen je i pomak u duhovnom svijetu, koji je stvorio neposredni dodir s Etruščanima.

Obrada kamene plastike vodila nas je u svijet srednje i južne Italije. Istarski su spomenici izrasli u kontaktu s njim i bez njega ih ne možemo razumjeti. Potpuno u drugi svijet vode nas figuralno ornamentirane situle. Poznajemo fragmente koji pripadaju bar četirima primjercima, ali moglo ih je biti i više. Svi su bili nađeni u Nezakciju u grobnici I/12.[214] Sadržaj i stil prikaza dobro nam pokazuju dvojnu povezanost. U prvu spadaju situle jugoistočnoalpskog kruga.[215] Tu ubrajamo obje situle s antropomorfnim prikazima. Prikazi konjske zaprege, voza, na kojem su vozač i njegov gospodar; muška na prijestolu sjedeća figura kojoj žene donose piće; dva muškarca koji stoje uz ciborij; muškarci koji koračaju u redovima, svi ti prikazi uobičajeni su repertoar na jugoistočnoalpskim situlama, a isto tako motiv ptice u letu i motiv prepleta. Slično vrijedi, također, za stil prikaza koji je najbliži jugoistočnoalpskim radionicama. Jednako su i pojedini ornamen-

[214] A. Puschi, 1905, 140 ss., Fig. 125 – 132. W. Lucke-O. H. Frey, 1962, 76 ss., O.-H. Frey, 1969, 110.
[215] W. Lucke-O.-H. Frey, 1962, Taf. 44 – 46, osim Taf. 46, 31 gdje se radi o prikazu u estenskom stilu.

talni pojasevi međusobno odvojeni s iskucanim horizontalnim rebrom. No, da se ne radi o sasvim istom svijetu kao na slovenskim situlama, pokazuje nam motiv muškarca s plugom (plug je identičan s plugom na situli u Sanzenu) i prikaz vepra, koji dolenjski krug ne poznaje. Ova nas motivika vodi u Italiju, ali ne u estenski krug, nego u Bolognu, gdje je isto tako poznat dolenjski stil prikaza, dok je sadržaj prikaza umnogome različit. U Bologni, također, nalazimo plug, vepra, ženu koja nosi cistu, ali se bolonjski prikazi razlikuju od istarskih u pojedinostima. Nezakcijske situle moramo datirati u vrijeme oko 500. god.

Druge su dvije situle izrađene u mlađem, estenskom situlskom stilu ili pod njegovim utjecajem.[216] Iz njega su antropomorfni prikazi gotovo sasvim nestali, a prikazi životinja imaju poseban stil, koji iz realizma prelazi u fantastiku. Tu spada situla s dva figuralna pojasa, na kojima su prikazani jeleni i srne. Još bliži kasnom estenskom stilu su prikazi krilate ptice, na kojoj je estenska ne samo ptica već i ornament (iskucana rebra i točke).

Nasuprot jugoistočnoalpskom prostoru, na metalnim posudama Istre, nalazimo također prikaze koje jugoistočnoalpska i estenska situlska umjetnost ne poznaju. Tako nalazimo pomorsku bitku prikazanu s ladom i veslačima, te naoružanim ratnicima u borbi.[217]

Nalazimo također prizore preuzete iz grčko-etruščanskog vaznog slikarstva (fragmenti iz grobnice I/12), ali ti nisu izrađeni u situlskom stilu. Bez detaljnije studije još im ne možemo odrediti pravo mjesto.

Na kraju moramo spomenuti sitnu glinenu plastiku, privjeske i figuralne fibule, koje je nedavno objavio J. Mladin (1980). Pored veza koje smo već spomenuli pri obradi kamene plastike i situlske umjetnosti, pridružuje nam se još veza s japodskim i liburnijskim svijetom.[218] Sve je dio zajedničkog svijeta, koji u to vrijeme povezuje prostor obiju strana Jadrana i južnih Alpa.

Sve takozvano umjetničko oblikovanje (umjetničko u prahistorijskom smislu) koje smo obrađivali ima strogo kultno-religiozni karakter. Opravdano je pitanje koliko je duboko mediteranski religiozni svijet promijenio domaće religiozne predstave i posredovao za antropomorfno prikazivanje božanstava, mitske priče i svetišta. Svetišta se stvarno u to vrijeme pojavljuju i na rubu mediteranskog svijeta kao rezultat susretanja s njim. Važni istraživači, koje smo već spomenuli, pretpostavljali su postojanje svetišta također u Nezakciju. U našoj interpretaciji nismo vidjeli

---

[216] W. Lucke-O.-H. Frey, 1962, Taf. 46, 31 i O.-H. Frey, 1969, Taf. 83, 46. A. Puschi, 1905, Fig. 126. Ova situla O.-H. Freyu nije bila dostupna pa se nije usudio opredijeliti je samo na osnovi literature.

[217] Stil prikaza i na ovoj situli vezan je na dolenjski stil i pripada vremenski grupi situla datiranih oko 500. god. Situla s opisanim motivom nađena je u grobnici istraženoj 1981. god. unutar temelja tzv. rimskog hrama B u Nezakciju. Po bogatstvu nalaza vrlo je slična već dobro poznatoj grobnici 12, zone I, također iz Nezakcija. Situla još nije publicirana.

[218] F. Lo Schiavo, 1970.

dovoljno dokaza za to, iako je bila duhovna situacija za to u Istri već zrela, ne baš za grčki olimp, već za htonska božanstva plodnosti i rasta, tamnih i nesavladivih sila.

Svakako je već došlo do pomicanja u grobnom kultu. Prahistorijski grobni kult izražavao se, prije svega, u grobnim prilozima, obredima na grobu; socijalna diferencijacija, bogatstvo se iskazivalo u kvantiteti. Prilozi najvišeg sloja su brojniji, dragocjeniji, među njima nalazimo oznake, insignije društvenog statusa. Što više idemo u mlađe vrijeme, prilozi su bogatiji, u kojima dolazi najbolje do izraza uvažavanje pojedinih osoba. U Istri toga nema. S povećanjem bogatstva i diferencijacijom ne raste i broj priloga. Tako se bar čini, iako je istina da to zbog neizdvojivosti pokopa u pojedinim grobnicama ne možemo sasvim sigurno tvrditi. Svakako stoji da se sada individualnost, status pokojnika očito izražava, prije svega, nadgrobnim spomenikom, ornamentiranim grobnim pločama, nadgrobnom skulpturom. Ovaj pomak u grobnom kultu, u načinu kako se u njemu individualnost prikazuje sličan je pomaku koji poznaju mediteranske kulture, npr., etruščanska.[219]

U vezi s tim moramo spomenuti još jedan utjecaj, koji je mogao doći s Mediterana. U zborniku posvećenom Vogtu, W. Krämer[220] je zanimljivo i uvjerljivo povezao prahistorijska paljevinska žrtvena mjesta u centralnim Alpama sa sličnim kultnim mjestima u Grčkoj, koje je još 160. god. pr. n.e. vidio i opisao Pausanias (V, 13, 8 ss.). U svim se primjerima radi o stalnim kultnim mjestima, gdje su spaljivali žrtve božanstvu kroz duže vrijeme (o tome nam govore do 4 m debeli sloj spaljenih kosti žrtvovanih životinja tako u Langachertalu u Alpama, kao i 6,5 m debeli sloj u Olimpiji, kakav je vidio i opisao Pausanias). W. Krämer je nabrojio 25 takvih mjesta u Alpama. Iz Pausanijevog teksta vidljivo je također da opisano kultno mjesto u Olimpiji nije bilo iznimka, već je bilo dosta uobičajeno. Takav je oltar bio iskopan na Samosu, a vremenski je sezao od submikenskog do klasičnog razdoblja. Slično je također vrijeme alpskih kultnih mjesta, koja su u upotrebi od kraja srednjeg brončanog doba dalje, s višestoljetnim, različito dugim trajanjem. Smijemo li povezati obje tako iznenađujuće slične pojave? Glavna prepreka bila je upravo nedostatak veze između Grčke i Alpa. M. Menke[221] je spaljene ostatke koje opisuje Gnirs u Puli tumačio kao darovni prostor odnosno kultni prostor i želio vidjeti u njemu međučlan koji je nedostajao. Čini nam se dobro na to upozoriti, iako je nalazišna situacija u Puli sve prije nego jasna. Takav put duhovnih utjecaja bio bi razumljiv već vezama koje smo naveli u materijalnoj kulturi. Svakako smijemo i u Istri računati s kultnim mjestima, gdje su se sakupljali članovi

---

[219] Detaljnije o tome govori G. Kossack, 1970, 170 ss.
[220] W. Krämer, 1966.
[221] M. Menke, 1970.

pojedinih rodovskih skupina i prinosili žrtve. Takva su sveta mjesta mogla postati tradicionalna, a imati ujedno i širi nadrodovski značaj. Time su postajala glavna kohezija rodovske i bar djelomično etničke zajednice, glavni činilac njihovog povijesnog sjećanja. U našem trenutku znanosti, koja još uvijek nije zadovoljavajuće sakupila i uredila postojeće pozitivne podatke, na ovom mjestu možemo samo upozoriti na problematiku.

GENEZA ISTARSKE SKUPINE

Iz dosadašnje analize dobro je vidljivo da su za genezu istarske skupine odlučujuće 3 osnovne komponente. Prva je kultura žarnih polja, najizrazitija u novom načinu pokopa, u spaljivanju mrtvih, druga je mediteranska, a treća je domaća komponenta.

Novi način pokopa, spaljivanje mrtvih, novost je koja se iznenada pojavljuje i potpuno prevladava. S uvođenjem spaljenog pokopa u 11. st. ne poznajemo više u Istri ni jedan skeletni pokop. Spaljivanje mrtvih sada odvaja Istru i od susjedstva, s kojim je u prethodnom razdoblju bila najjače povezana, i to s jadranskim i zapadnobalkanskim, odnosno liburnijskim i japodskim prostorom, gdje svoje mrtve i dalje pokapaju inhumacijom. Novi način pokopa, jedan od vodećih znakova kulture žarnih polja, jugoslavenska arheologija želi tumačiti, prije svega, prevladavanjem jugoistočnoalpske i panonsko podunavske kulture žarnih polja. Pri tome se ne bi radilo samo o prihvaćanju kulture već i o seobi stanovnika iz spomenutih područja u Istru. I to konkretno, o drugoj egejskoj seobi, koju je oslanjajući se na G. v. Merharta, prvi najjasnije formulirao V. Milojčić.[222] V. Milojčić je drugu egejsku seobu dokazivao upravo na gradi iz Istre, kojoj je i on pribrajao Škocjan. Nakon tog razdoblja, istraživanja su krenula drugim pravcem. Prvo znamo da je već u samoj kulturi žarnih polja mediteranski (mikenski) elemenat znatno jači nego što se mislilo ranije i, drugo, same seobe u obliku kako su ih zamišljali istraživači poslijeratnih godina postale su problematične.[223] To je vidljivo također iz analize istarske grade koju smo prikazali. U njoj smo navodili usporedbe koje nisu samo istočnoalpske i podunavske, već i takve koje sežu u centralne Alpe i u Italiju. Prije svega su nesumnjive veze s italskom protovillanovskom kulturom. Najodlučnije ih je izrazio R. Peroni:[224] na kraju brončanog doba (bronzo finale), to znači u vrijeme kada mi započinjemo željezno doba u Istri, »Istra spada u jedan od facijesa talijanske protovillanovske kulture«. A u njoj se nalazi cijeli niz egejskih (mikenskih i submikenskih) elemenata, koji su tamo stigli direktno, i koje Podunavlje ne

[222] V. Milojčić, 1948/49.
[223] S. Gabrovec, 1983, 83; H. Müller-Karpe, 1962.
[224] Preistoria del Caput Adriae (1983) 67.

poznaje.[225] Na jadranskoj strani južne Italije ti se elementi pojavljuju već u 12. st., a zatim se šire na tirensku stranu Italije, na južnoetruščanski prostor. Na jadranskoj strani Italije neposredni kontakti s Egejom ostaju živi još kroz cijelo 11. st.,[226] to znači vrijeme kada se istočna talijanska obala susreće s balkanskim i podunavskim utjecajima i seobama. Egejski utjecaji su u 11. i 10. st. vrlo jaki i na sjevernojadranskom prostoru. Najbolji primjer je sada naselje Frattesina di Fratta Polesine sjeverno od Pada.[227] Brojne egejske elemente ustanovili smo također u Istri, među njima su koštane i staklene perle, ornamentalni motivi na keramici, koje istovremena podunavska kultura žarnih polja ne poznaje, ali ih zato poznaje protovillanovska kultura. Zato u istarskoj komponenti žarnih polja ne smijemo vidjeti samo podunavske, već također egejske utjecaje, što istarsku skupinu veže na protovillanovsku kulturu. Time ne tvrdimo da je talijanski protovillanovski kulturni prostor jedini posrednik egejskih elemenata. Moramo misliti također na zapadnobalkanski prostor i istočnu jadransku obalu, iako tamo te egejske elemente za sada slabije poznajemo. Želimo istaknuti da je to što u Istri nazivamo kulturom žarnih polja već u samom početku kompleksna pojava, koju ne možemo vezati samo na podunavsku i istočnoalpsku kulturu žarnih polja.

Mediteranski elementi, koje smo ustanovili u prvoj fazi Istre, u drugoj u potpunosti prevladavaju, što je u analizi građe bilo nedvosmisleno vidljivo. Važno je da su, po svemu sudeći, prisutni i grčki uticaji; grčki slikani motivi često su, naime, posredovani domaćom tehnikom urezivanja i inkrustacije.

Domaća tradicija brončanog doba najvidljivija je u keramici prve faze, što smo dovoljno uvjerljivo pokazali analizom građe. Bitno je da smo istu tradiciju otkrili i u načinu pokopa, uprkos dosljedno provedenom prelazu sa skeletnog tumulusnog na ravni pokop inkremacijom.

Sve tri komponente, tradicija brončanog doba, mediteranska i kultura žarnih polja, bile su već u 11. vijeku stopljene u cjelinu, što istarskoj skupini od samog početka daje samosvojan karakter i samostalan razvoj.

ODNOSI S DRUGIM SKUPINAMA

Već na početku jake veze s jadranskim prostorom i njegovim zaledem ostaju žive kroz cijelu povijest istarske skupine. U drugom stupnju intenziviraju se kontakti s Italijom, pri čemu prije svega mislimo na Picenum i Apuliju. To smo vidjeli u importu keramike, a iz tog kontakta je također

[225] F. Rittatore-Vonwiller, 1975, B. Sestieri, 1973, 1975, 9.
[226] B. Sestieri, 1975, 9, nap. 18.
[227] Izvještaji o iskopavanju tog važnog naselja objavljuju se prije svega u reviji Padusa (Rovigo), vidi posebno godišta 8, 11 i 18 (1972, 1975, 1982).

kasnije nastala istarska kamena plastika i duhovno-religiozni svijet koji ona simbolizira. Najmlađa skulptura govori također o direktnom kontaktu s Etrurijom. Bez obzira što je većina istraživača tumačila istarsku skupinu kao dio estenske kulture, kontakti s estenskom kulturom su razmjerno kasni i nikad ne prevladavaju potpuno. Vidljivi su, prije svega, u preuzimanju estenske keramike, u kojoj nalazimo import, kao i lokalnu izradu prema estenskim uzorcima, što nije nikakva istarska posebnost, već vrijedi isto tako i za svetolucijsku i dolenjsku skupinu. Jače su veze Istre s jugoistočnoalpskim i naročito japodskim prostorom. Istra je bila posrednik u trgovini s Picenumom, preko nje je dolazila u jugoistočne Alpe daunijska keramika i cijeli niz fibula i oružja, koji istočne Alpe povezuje s Picenumom ili srednjom i južnom Italijom. Sa zapadnom Slovenijom ostaju veze žive i u latenskom razdoblju, dok sa centralnom Slovenijom gotovo prestaju. Čiste keltske grade Lt B2 i C stupnja u suprotnosti s Dolenjskom Istra ne poznaje. Latenski oblici koji se u to vrijeme nalaze u Istri već su sekundarni, nastali u svetolucijskom i notranjskom prostoru. Dobar primjer su fibule tipa Kastav-Picugi[228] i ogrlice s čvorovima.[229]Slično kao u Posočju i Notranjskoj, tako su se i u Istri sačuvale mnoge kasne varijante certoških fibula. U suprotnosti sa spomenutim skupinama, utjecaji helenističke kulture u Istri neuporedivo su jači. To je posebno očito u keramici. Dok u japodskoj i jugoistočnoalpskim skupinama gotovo nema helenističke keramike, u Istri je vrlo brojna. I domaća keramika, koliko to možemo prosuditi, potpuno je različita, bliska italskoj fakturi i formama u suprotnosti sa srednjoevropskom latenskom keramikom.

Helenistički i italski utjecaji prevladavaju slično kao na cijeloj jadranskoj obali posebno u vrijeme kasnog latena. Kasnolatenske fibule (u Istri nalazimo tipove Nauheim, Cenisola, Jezerine, Gorica, tip Almgren 65 i Nova Vas)[230] nisu više keltske u srednjoevropskom smislu, već su internacionalne. Njihovu široku rasprostranjenost moramo razumjeti, prije svega, u okviru razvijene akvilejske trgovine, koja je u Istri nakon 177. god. imala sigurno svoje stanice.

DRUŠTVENI ODNOSI

Geografski položaj istarske skupine u neposrednom susjedstvu s Italijom, kontakt s egejskim svijetom već u brončano doba, uzroci su za brži društveni razvoj u Istri. To je vidljivo već iz tog što društveni razvoj,

---

[228] M. Guštin, 1984, 345 s., Abb. 30.; M. Guštin, Latenske fibule iz Istre, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju (u tisku).

[229] G. Righi, La necropoli »celtica« di S. Canziano del Carso 1982, 15 s., Fig. 3. Primjer iz Nezakcija nije unesen u kartu rasprostranjenosti.

[230] M. Guštin, v. nap. 228.

značajan za željezno doba srednje Evrope, u Istri započinje već u vrijeme evropskog kasnog brončanog doba, odnosno kulture žarnih polja. To je ujedno glavni uzrok za raniji početak istarske skupine.

Već od samog početka istarske skupine smijemo također govoriti o njenim etničkim nosiocima, koje poznajemo već od Hekataja dalje, pod imenom Istri, odnosno Histri. Istri su također oblikovali svoju političku zajednicu, koja je nadvisila uobičajeno rodovsko uređenje prahistorijskih plemena. O tome nam poručuju i pisani izvori, prije svega Livij. Nešto prije drugog istarskog rata (178– 177) znamo da su rodovi bili udruženi u savez, na čelu kojeg se nalazio nasljedni kralj (rex), a pojedini rodovi (populi, civitates) imali su svoje poglavare (principes). Rodovsko uređenje možemo suponirati od samog početka, sa središtima u pojedinim utvrđenim naseljima. Ne znamo, naravno, kada je došlo do prvih rodovskih povezivanja i kolika im je bila politička snaga. Izabrani položaj Nezakcija, njegova veličina, i prije svega diferencirano društvo, istaknut položaj pojedinaca, kako nam pokazuju grobne stele i skulptura, već u 7. st. znače da je Nezakcij već rano imao posebno mjesto među istarskim naseljima. Rani import iz Daunije, trgovina s daunijskom keramikom u 7. st., govori također o ranoj političkoj organizaciji, kao i vijesti o istarskoj floti i o pristaništima. Pitanje je koliko je rodovska povezanost bila čvrsta i stalna. Nakon prvog istarskog rata znamo da su neki rodovi sklopili mir s Rimljanima, a drugi su bili savladani silom (Zonara VIII 20, 10), što znači da nije bilo jedinstva. Sličan je položaj i nakon drugog istarskog rata. Bez obzira na pad Nezakcija i samoubistvo kralja i dalje su se borila naselja Faveria i Mutila. Iz Livijevih vijesti o ratovanju Histra saznajemo također da zajednička organizacija nije bila posebno čvrsta. Istarska je vojska bila jaka u prvom naletu, ali ne u ustrajnosti (Concursu ex omnibus populis iuventutis facto repentinus et tumultuarius exercitus acrius primo impetu quam perseverantius pugnavit, Liv. XLI, 10), nije znala iskoristiti povoljan položaj nakon zauzimanja rimskog tabora. Kod ponovnog sakupljanja rimske vojske obuzela ih je malodušnost.

G. Bandelli[231] misli da je istarsko kraljevstvo bilo osnovano nakon prvog istarskog rata, na pobudu Rimljana. Kraljevsku vlast mogli su dati jednom od rodovskih poglavara koji je bio najpripravniji surađivati s Rimljanima, čime bi Istra postala neke vrsta vazalne, odnosno klijentelne države, koju su Rimljani na taj način lakše kontrolirali. Svakako, i u ovom slučaju treba računati s nekom još starijom političkom zajednicom i organizacijom.

Moramo se dotaknuti još jednog pitanja kojem je jugoslavenska arheologija posvetila veliku pozornost. Da li moramo Histre smatrati

[231] G. Bandelli, Athaeneum 59, 1981, 17 s.

Ilirima, istarsku skupinu ilirskom?[232] Dok smo sve glavne skupine koje okružuju Histre, kao što su Liburni, Japodi i Veneti smatrali Ilirima, pitanje nije bilo sporno. Kad je H. Krahe[233] pokazao da Herodotov podatak (I, 196, 1) o ilirskim Venetima (Ἰλλυριῶν Ἐνετοί) ne možemo više uzimati kao dokaz da su Veneti Iliri, jer se odnosi na neko pleme uz Moravu (u suprotnosti s pravim Venetima, koje označuje Herodot V, 9 — Ἐνετοὶ οἱ ἐν τῷ Ἀδρίῃ), i kad su lingvisti također pokazali da se u ilirskom i venetskom jeziku ne radi o istom jeziku, položaj se promijenio. Izvori kojima raspolažemo za rješavanje tako zamršenog pitanja skromni su i ne možemo ih tumačiti bez dvoumljenja. Iz vidika prahistorijske arheologije, istarska skupina nema uže veze sa skupinama koje smijemo bez sumnje smatrati ilirskim, u užem smislu. To vrijedi za materijalnu kulturu i još više za način pokopa. Onomastika također ne daje argumente za ilirsku tezu. Histri spadaju u sjevernojadransku imensku provinciju,[234] zajedno s Liburnima i Venetima, ali ne u jugoistočnu, koju argumentirano smatramo ilirskom. Različito je s pisanim izvorima. Mela, Plinij, Strabo povezuje Histre s Ilirima. Pošto se radi tek o augustejskim piscima, mislimo pri tome obično na Ilire kao stanovnike Ilirika, rimske provincije, što jasno nema prave veze s Ilirima kao etnosom. Različitog je mišljenja M. Suić.[235] Prema njegovom mišljenju, pojam Ilirik u augustejskoj literaturi ne označuje samo ilirske provincije već također etnos, nije samo upravni pojam nego također etnički. Po M. Suiću, u svijesti antičke tradicije koju su koristili Mela, Plinij i Strabo, nalazi se uvjerenje da plemena, odnosno narodi na istočnoj jadranskoj obali od Histra na sjeveru do Ilira na jugu spadaju u sklop šire ilirske zajednice. Tu zajednicu, prema Suiću, potvrđuje također zajednički supstrat materijalne kulture na kraju brončanog doba i zajednička onomastika, zajednički kultovi, kako su se sačuvali do rimskog doba. Suićeva teza da pojam Ilira u augustejskoj literaturi treba razumjeti ne samo kao upravni već također kao etnički pojam teško se može dokazati,[236] a zajednička osnova u materijalnoj kulturi brončanog doba nije tolika da bismo mogli govoriti o skupnom etničkom supstratu, bez obzira na to što je u željeznom dobu došlo do krupnih promjena u materijalnoj i duhovnoj kulturi, koje nisu vezane s promjenama na sigurnom ilirskom tlu. I onomastika nije »ilirska«, tako da nema argumenata da vežemo Histre uže za Ilire. Najbolje je da govorimo samo o Histrima.[237]

---

[232] Cjelokupnu literaturu o ilirskom pitanju vidi kod A. Benca u ovoj knjizi. Za lingvističko pitanje: R. Katičić, 1976, 155 ss.; J. Šašel, 1977 s navedenom literaturom.

[233] H. Krahe, Rheinisches Museum 88, 1939, 97 ss., H. Krahe, Sprache und Vorzeit 1954, 114 ss.

[234] R. Katičić, 1964, 1976, 154 ss.

[235] M. Suić, 1967, 33 ss.

[236] Usporedi diskusiju uz Suićev referat: Simpozij o Ilirima u antičko doba, 1967, 65 ss. (R. Katičić).

[237] Detaljnije o etničkom pitanju cfr. Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, 1964, Simpozij o Ilirima u antičko doba (1967) i A. Benac u ovom svezku.

Šime Batović, Zadar

LIBURNSKA GRUPA

UVOD

Liburnska kulturna skupina bila je rasprostranjena na našem primorju od rijeke Raše u Istri do Krke u sjevernoj Dalmaciji, tj. u istočnoj Istri, Hrvatskom primorju i u sjev. Dalmaciji s pripadajućim otočjem. Međe su joj se pružale rijekama i gorama: Rašom, Učkom, Gorskim kotarom, vrhovima Velebita i Krkom, ili točnije Butišnicom, Krkom, Kosovčicom i Čikolom, jer ima dokaza da je obuhvaćala i manji predio jugoistočno od Krke, uključujući grad Promonu (danas Tepljuh kod Drniša). Prema tome, graničila je na sjeverozapadu s istarskom, u zaleđu s japodskom i na jugoistoku s dalmatskom kulturnom skupinom.

Dobila je ime po narodu Liburni, koji su u rano povijesno doba nastanjivali taj prostor, odnosno to područje poklapa se s liburnskim matičnim prostorom, kako naš izvješćuju grčki i rimski pisci. Osim toga, na tom prostoru se nalazi izrazita kultura, obilježena posebnim svojstvima kroz čitavo željezno doba, znatno različita od susjednih područja. Prema tome, očito je da su Liburni bili nosioci i tvorci kulture željeznoga doba na ovom prostoru, pa je opravdano tu kulturu povezivati s Liburnima.

U pisanim izvorima Liburni se prvi put spominju u 8. st. (734. g.) pr. naše ere u sukobu s Grcima koji su im oduzeli otok Krf, jer su u početku željeznoga doba Liburni zaposjeli pojedine dijelove jadranskih obala i bili vodeća snaga na Jadranu.

Liburnska kulturna skupina razvijala se neprekidno kroz čitavo željezno doba, bez temeljitijih prekida i promjena.

Izdvojenost i posebna svojstva ove skupine vezana su u prvom redu uz zemljopisnu izdvojenost ovog područja od zaleđa, osobito na sjevero-

istoku gorskim nizom od Učke do Velebita, ali znatno i uzduž obale, u prvom redu od Istre, osim najboljom prometnicom-morem, koje je omogućavalo trajne i mnogostruke veze po cijelom Jadranu. Iz istih razloga Liburni su se na poseban način i narodnosno razvijali, što se također jako odrazilo na razvoj i svojstva kulture.

RAZVOJ ISTRAŽIVANJA I VAŽNIJA NALAZIŠTA

Dosadašnja istraživanja željeznoga doba na liburnskom prostoru mogu se podijeliti na tri razdoblja: prvo, prije prvoga svjetskog rata, drugo, između dva rata, i treće, traje od oslobođenja do danas.[1]

Istraživanja su vodili više ustanova i pojedinaca, većinom Arheološki muzej u Zadru i Arheološki zavod u Beču, zatim Muzej hrvatskih starina u Kninu (sada Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu), Arheološki muzej u Splitu, Arheološki muzej Istre u Puli, Narodni (sada Arheološki) muzej u Zagrebu, pa pojedine ustanove u Trstu, a u novije vrijeme i pojedine druge ustanove, kao Arheološki institut u Zagrebu, Muzej grada Šibenika, Filozofski fakultet u Zadru, Pomorski i povijesni muzej u Rijeci i Gradski muzej u Senju.

Prva istraživanja nalazišta ovoga razdoblja, sudeći po pisanim podacima, zabilježeni su još u doba renesanse, u 16. st., u Osoru, zatim u Ninu, od poč. 18. st. Međutim, prva stručna istraživanja izvedena su na Gradini *(Asseria)* u Lisičiću kod Benkovca, god. 1835, a šire su nastavljena od druge pol. 19. st.

U prvoj fazi izvedeno je više pokusnih ili širih sustavnih iskapanja, osobito gradinskih naselja u Lisičiću, Kruševu, Medviđi i Starigradu, pa grobalja u Ninu, Osoru, Baškoj i Jablancu, što su ih vodili C. Marchesetti, M. Glavinić, J. Bersa, M. Abramić, L. Jelić, P. Sticotti, A. Colnago, J. Keil i dr.[2] Stručna iskapanja u Ninu vode se povremeno od 1894. do I svjetskog rata. Uz mnogo druge građe otada se iz Nina sačuvalo 83 grobne cjeline, što je daleko najveća količina skupljene građe uopće.

Međutim, ta su istraživanja većinom slabo dokumentirana i nisu cjelovito obrađena, a građa je samo dijelom sačuvana. Pored najbrojnije građe iz Nina, značajna količina potječe i iz grobova u Baškoj, Jablancu, Osoru i Lisičiću. Iz naselja su sačuvani vrlo oskudni ostaci. Po tim

---

[1] Kratak prikaz istraživanja usp. u: Š. Batović, 1963; 1982; 1982a.

[2] C. Marchesetti, 1924; G. Smirich — J. Bersa — M. Abramić, 1912; 1913; V. Brunelli, 1913; 1893; J. Bersa, 1899; 1905; L. Jelić, 1901; H. Morović, 1970; A. Colnago — J. Keil, 1905; I. Mitis, 1913; O. Cornaggia Castiglioni 1956, 174; M. Liebl — W. Wilberg 1908; F. Bulić, 1887; Š. Ljubić, 1889a, 105; J. Brunšmid, 1901a; M. Abramić — A. Colnago, 1909; A. Colnago, 1915, 180—181; usp. A. Deanović, 1976; E. Imamović, 1979; D. Glogović, 1882; 1982a; Š. Batović, 1962; 1963; 1965; 1982, i dr.; E. Galli, 1940; F. Lo Schiavo, 1970; M. Suić, 1981; F. Starè, 1957; 1970; M. Abramić, 1941; R. Drechsler-Bižić, 1962; A. Stipčević, 1960, itd.

istraživanjima, osobito po grobovima iz Nina, bilo je moguće dobiti dosta jasnu sliku razvoja kulture kroz cijelo željezno doba, ali to u prvoj fazi nije učinjeno jer su grobni nalazi samo malim dijelom objelodanjeni, a prvi sumaran osvrt na rezultate u sjevernoj Dalmaciji dao je samo V. Brunelli u svojoj povijesti Zadra 1913.

Među slučajnim nalazima u prvoj fazi ima nekoliko grobnih cjelina, najviše iz Nina, zatim iz Zatona kod Nina, Kruševa, ili interesantnih većih skupina grobnih nalaza, osobito iz Nina, pa iz Lisičića, Polače, Bilišana, Kruševa i Grobnika, zatim ostava nakita iz Baške, ili ostava novaca Herakleje iz Nina, pa ostava rimskih republikanskih novaca iz: Kruševa, Nevidana, Osora i Rijeke.[3]

U drugoj fazi istraživanja se svode na nekoliko manjih, uglavnom pokusnih zahvata, kao što je jedan grobni humak u Erveniku koji je istražio W. Buttler 1932,[4] zatim nekoliko gradina na Kvarnerskim otocima, koje je vodio C. Marchesetti 1924,[5] ali je, osim cjelovitog izvještaja o iskapanju humka u Erveniku, malo od toga obrađeno i objelodanjeno. Najznačajniji je rad Marchesettija, koji je, obrađujući topografiju gradina na Kvarnerskim otocima, većinu obišao (59) i znatan broj sondirao i to šire obradio, što predstavlja prvi zaokruženi rad o gradinama na liburnskom području.[6] Slično je W. Buttler obišao i dokumentirao, pa obradio veći broj gradina u okolici Knina, ali bez iskapanja.[7] Pored toga, značajniji rad objelodanio je E. Galli s nekoliko ranijih grobova iz Nina i Asserije.[8] Prema tome, u ovoj fazi ponešto je osvijetljena građa iz grobova, kao i poznavanje gradinskih naselja, ali uglavnom samo njihova opća topografska i oblikovna svojstva, ali ne i njihov urbani i kulturni razvoj, kao što je izostalo i temeljitije poznavanje razvoja liburnske kulture u cijelosti.

Među slučajnim nalazima u drugoj fazi ističe se 7 grobnih cjelina iz Zatona ninskog, veća količina građe iz Nina i okolice, koju je skupio D. Snjegovoj, liječnik, zatim grobni prilozi iz Krka, jedna ostava rimskih novaca iz Zadra i jedna iz Cesarice kod Karlobaga, pa jedna vjerojatna ostava grčkih i rimskih republikanskih novaca iz Molata.[9]

U trećoj fazi, nakon prošlog rata, izveden je velik broj pokusnih i nekoliko većih sustavnih istraživanja, znatno više nego ranije. U nekim

---

[3] F. Bulić, 1886; M. Glavinić – W. Kubitschek, 1898; F. Salata, 1899; Š. Batović, 1958; 1959a; 1960; 1974; 1981; 1982; Z. Vinski, 1956; F. Lo Schiavo, 1970; Z. Dukat – A. Glavičić, 1975; Z. Dukat – I. Mirnik, 1982.

[4] W. Buttler, 1932, 354–364; Š. Batović, 1963, 54.

[5] C. Marchesetti, 1924; Š. Batović, 1977.

[6] C. Marchesetti, 1924

[7] W. Buttler, 1933; Š. Batović, 1977.

[8] E. Galli, 1940.

[9] C. Marchesetti, 1924, 126; F. Bulić – M. Polonijo, 1931, 73–76; R. U. Inghleri, 1939, 302; S. Hrčić, 1939, 8; Š. Batović, 1955; 1962, T. 38; 1965, T. VII–IX; 1973, 131–135, T. CVI–CVIII; 1981; 1982; 1982a, 23, 49; F. Starè, 1970, F. Lo Schiavo, 1970, T. XXII; Z. Dukat – A. Glavičić, 1975, 196.

nalazištima nastavljena su ili proširena ranija iskapanja, kao npr. u Ninu, Bribiru, Murteru i Osoru. Istraživana su u prvom redu gradinska naselja, više njih u širem obimu, kao što su Nin, Bribir, Radovin i Zadar,[10] zatim groblja na ravnom zemljištu u Ninu, na Velikoj Mrdakovici kod Zatona šibenskog i u Dragišiću,[11] te veći broj grobnih humaka u Zatonu kod Nina, Vrsima i Dobropoljcima.[12] Od značajnijih iskapanja, Š. Batović je god. 1954, 1956, 1958. i 1969. vodio istraživanje grobalja, a 1968–1970. naselja u Ninu,[13] zatim od 1963. do 1966. i 1969. istraživanje Beretinove gradine u Radovinu,[14] od 1957. do 1971. naselja u Zadru *(Iader)*,[15] 1973. istražio je 5 grobnih humaka kod Mula u Vrsima,[16] 1960. sedam grobnih humaka u Dobropoljcima,[17] pa 1982. sedam grobnih humaka u Zatonu ninskom,[18] a 1967. i 1969. naselje u Bribiru *(Varvaria)*, nakon ranijih istraživanja J. Korošca 1961. do 1964.[19] Od 1947. do 1961. M. Suić i Š. Batović vodili su istraživanje zemljanog humka Materiza u Ninu. Z. Brusić je od 1969. do 1974. vodio šira istraživanja gradine i groblja na Velikoj Mrdakovici kod Zatona šibenskog[20] i na Gradini u Dragišiću.[21] Pored toga, izvedeno je niz manjih, većinom pokusnih, istraživanja na raznim položajima,[22] pa nekoliko podmorskih nalaza i brodoloma,[23] što su ih vodili Š. Batović, M. Suić, Z. Brusić, A. Faber, R. Matejčić, B. Bačić, M. Orlić, A. Mohorovičić, V. Dautova-Ruševljan, i dr. V. Mirosavljević je više godina evidentirao i dokumentirao gradinska naselja na otocima Cresu, Lošinju i Iloviku, pa na 18 od njih izveo i pokusna istraživanja.[24]

Time su prvi put bile ustanovljene kulturne naslage, odnosno stratigrafski slijed, cjelovit i siguran kulturni razvoj cijeloga željeznog doba, osobito na Beretinovoj gradini u Radovinu, zatim u Ninu i Bribiru. Isto tako, istraživanjem grobova, osobito u Ninu (ukupno 169 grobnih

---

10 Š. Batović, 1964; 1968a; 1968b; 1968c; 1969; 1970; 1978; 1979a; 1980; 1982.
11 Š. Batović, 1959; 1965; 1968; 1969; 1970; 1979a; 1982; Z. Brusić, 1976; 1978; 1980.
12 Š. Batović, 1960b; 1973c; 1982.
13 Š. Batović, 1953; 1955; 1958; 1959; 1959a; 1960; 1962; 1963; 1968; 1969; 1970; 1973a, b, d; 1976; 1979a; 1981; 1982; 1982a; M. Suić, 1981; B. Ilakovac – I. Mirnik, 1984.
14 Š. Batović, 1965; 1965a, 63–64; 1968a, 53–74; 1969b, 56–61; 1971a, 88–90; 1977; 1982.
15 Š. Batović, 1962; 1964; 1965; 1968c; 1973d, 272–273, 278–280; I. Petricioli, 1952, 265–266.
16 Š. Batović, 1973c, 27–31; 1983b, 280–281.
17 Š. Batović, 1960b, 79–85.
18 Š. Batović, 1983c, 31–32.
19 Š. Batović, 1968b; 1978; 1980; J. Korošec, 1968; J. – P. Korošec, 1980; usp. i M. Suić, 1968; 1980; 1981; Z. Gunjača, 1980.
20 Z. Brusić, 1974, 60–62; 1976, 116, sl. 5, T. III, IV; 1978, 32–33; 1980, 11–13, T. II, 1, IX–XII; Š. Batović, 1982; 1981, 15.
21 Z. Brusić, 1976, 116–117, sl. 4, br. 2; 1980, 10–11, T. III, VI, VII; Š. Batović, 1981, 15, 23, 25, br. kat. 182 i dr.; 1982.
22 Š. Batović, 1959b, 54–57; 1973; 1977; 1982; M. Suić, 1960, 209; A. Faber, 1971; 1976; 1978, 74–75; 1979, 183–186; 1982a, 66, 68; R. Matejčić, 1974, 51–77; 1968, 75–84; A. Mohorovičić, 1971, 26; M. Bolonić – I. Žic-Rokov, 1977, 252 i d.; Z. Brusić, 1968; 1977, 55, T. VIII, IX; 1980, 9–10, T. II, 2; 1980a; M. Jurišić, 1983, 9.
23 V. Dautova-Ruševljan, 1970, 161 i d.; R. Matejčić, 1976; 1982; M. Orlić, 1982.
24 V. Mirosavljević, 1973, 74 i d.; 1974, 259 i d.; Š. Batović, 1977; 1982.

cjelina) ili grobnih humaka u Zatonu bilo je moguće vrednovanje ranijih grobnih nalaza, dobivanje kronološkog slijeda i praćenje potanjeg razvoja kulture, pa način sahranjivanja pokojnika tijekom cijeloga željeznog doba. Na osnovi svega toga mogao se dobiti potpuniji pregled razvoja i periodizacija liburnske kulture, što je dosad samo sumarno dao Š. Batović 1965, pa kasnije 1968, 1973, 1979. i 1982. g.[25] Osim toga, samo su neki problemi sumarno obrađeni, kao gradine, nakit, način sahranjivanja,[26] ili je objelodanjen sumaran pregled željeznoga doba u Ninu, Radovinu, Bribiru i Zadru.[27] Malo je problema, nalaza, nalazišta i istraživanja potanje i potpunije obrađeno i objelodanjeno, kao što su nalazi na zadarskom otočju, u okolici Biograda, ostava iz Jagodnje Gornje i Baške, pločaste fibule, grobni nalazi iz Kastva i Lopara.[28] O većini istraživanja poznati su dosad samo prethodni izvještaji ili sumarni prikazi, pa time i osnovni podaci, ili su rezultati istraživanja samo djelomice objelodanjeni. Ipak, upravo na osnovi toga mnoga pitanja i zbiljski kulturno-vremenski položaj, razvoj i svojstva liburnske kulture riješeni su u ovom vremenskom razdoblju.

Među slučajnim nalazima otkrivena je velika količina građe, u prvom redu iznad Ljupča, gdje je nesavjesno uništeno stotinjak grobova, ali je spašeno nekoliko stotina predmeta i petnaestak vjerojatnih grobnih cjelina, zatim po jedna grobna cjelina iz Zadra, Sali, Filipjakova, Kolana, Novalje i dva groba helenističke vrste iz Nadina, pa ostava nakita iz Jagodnje Gornje, ostava helenističkih novaca iz Nina, ostava numidskih novaca nađena kod Obrovca i jedna ostava rimskih republikanskih novaca iz Zemunika.[29]

*

Na liburnskom području dosad je poznato više stotina nalazišta iz željeznoga doba. Većinom su otkrivena stručnim obilaskom zemljišta i skupljanjem topografskih podataka, pa slučajno, a nisu istražena. Manje ili više ukupno je istraženo stotinjak nalazišta, ali većina u skromnom obimu. Međutim, kulturno se potpunije mogu opredijeliti, odnosno pružaju potpuniju sliku kulture samo pedesetak nalazišta.

U pogledu istraženosti imamo danas sljedeću sliku:

Veća sustavna istraživanja izvedena su samo u sljedećim nalazištima: groblju i naselju u Ninu i Lisičiću (*Asseria*), naselju u Zadru, gradini

---

[25] Š. Batović, 1965; 1968; 1973b; 1979a; 1982; usp. i B. Čović – S. Gabrovec, 1971, 332–334; R. Vasić, 1973, 56–61.

[26] Š. Batović, 1962a; 1977; 1981; 1982.

[27] Š. Batović, 1964; 1968; 1968a; 1968c; 1969; 1978; 1979a; 1980.

[28] Š. Batović, 1958; 1959a; 1960; 1971; 1974; 1974a; Z. Vinski, 1956; R. Matejčić, 1968; 1974.

[29] Š. Batović, 1962, T. 35; 1964, 109–110; 1971, 40–42, sl. 18. T. XI; 1973, 115 i d., T. CI–CIV; 1974; 1981; 1982; E. Pegan, 1959.

u Radovinu i Bribiru, Cvijinoj gradini u Kruševu, groblju u Osoru, groblju i naselju Velika Mrdakovica u Zatonu šibenskom i Gradini u Dragišiću.

— Manja sustavna istraživanja izvedena su u ovim nalazištima: Gradini u Medviđi, groblju i naselju na Gradini u Murteru, humci u Vrsima, Zatonu ninskom i Dobropoljcima, luci u Zatonu, pa u podmorskom nalazištu na rtu Dubno kod Baške, kod Punte Pernata na Cresu, kod rta Glavina na Rabu i kod otoka Ilovika.

— Manja pokusna ili zaštitna istraživanja izvedena su u sljedećim nalazištima: groblju i gradini u Jablancu i na otočićima Ričul i Oštarije, gradinama u Zemuniku, Žegaru, Nevidanima, Pašmanu, Dobropoljcima, Omišlju, Osoru i Krku, pa u nizu gradina na Cresu, Lošinju i Iloviku, u naselju u Zatonu ninskom, groblju u Nadinu i Kastvu, pojedinim humcima u Jovićima, Biljanima Donjim, Loparu i Belom, pa nastambe u Nerezinama i Ustrinama.

— Na velikom broju ostalih nalazišta ostaci su slučajno otkriveni i skupljeni po površini.

— Cjelovito ili potpuno nije istraženo ni jedno nalazište, osim pojedinih grobnih humaka.

Nalazišta se dijele na gradinska i pećinska naselja, groblja na ravnome zemljištu, grobne humke, ostave i nalazišta nepoznatih svojstava.

Najznačajnija su nalazišta liburnske kulturne skupine: *Nin, Zadar, Radovin, Bribir, Lisičić (Asseria), Nadin, Zaton ninski, Privlaka, Vrsi, Jagodnja Gornja, Filipjakov, Ljubač, Dobropoljci, V. Mrdakovica, Dragišić, Murter, Sali, Kolan, Novalja, Jablanac, Lopar, Šula* i *Baška* na Krku, *Osor, Kastav* i *Grobnik*.

S liburnskog područja dosad je poznato ukupno 18 ostava, a potječu iz: Jagodnje Gornje, Baške, Nina (3), Molata (?), Rijeke (2), Osora, Kruševa, Zadra, Nevidana, Zemunika, Cesarice, Karlobaga, Zvonigrada i okolice Obrovca. Sve sadrže gradu iz posljednje faze liburnske kulture, od 4—1. st. Ostave iz Baške i Jagodnje sadrže većinom nakit i dijelove odjeće, uz pojedina oruđa i posude, a ostava iz Kruševa dijelom nakit, a dijelom novce, dok sve ostale sadrže isključivo novce raznih kovnica. Pojedinačno te ostave sadrže od 4 do 500 predmeta.[30]

PISANI IZVORI

Antički pisani izvori dijele se na dvije vrste: djela pisaca i kamene natpise.

---

[30] F. Bulić, 1886; M. Glavinić — W. Kubitschek, 1898; F. Salata, 1899; S. Hrčić, 1939; R. U. Inglieri, 1939, 302; Z. Vinski, 1956; E. Pegan, 1959; Š. Batović, 1972a, 7; 1973, 131—135, T. CVI—CVIII; 1974; Z. Dukat — A. Glavičić, 1975, 168; Z. Dukat — I. Mirnik, 1982, 141 i d.; Z. Dukat — I. Mirnik — J. Neralić 1984, 42—49; K. Jurišić, 1979, 129; B. Ilakovac — I. Mirnik, 1984; P. Visona, 1974—75, 12—15.

Djela grčkih i rimskih pisaca su malobrojna i oskudna, sačuvana većinom u ulomcima. Liburne najranije spominje grčki pisac Hekatej u 6. st. u svom djelu »Periegeza«, što ga je kasnije u 6. st. u izvodima prenio Stjepan Bizantinac.[31] Skimno u 5. st. spominje Liburne na Hvaru. Iz 4. st. su poznata dva djela: zemljopis Pseudo Skilaka pod naslovom »Periplus«, u kojem je jedno poglavlje posvetio Liburnima,[32] pa »Historia Filippika«, što ju je ostavio povjesnik Teopomp. Rimski zemljopisac Plinije prenio je u 1. st. podatke grčkog pjesnika Kalimaha iz 3. st. da su Liburne nekad sačinjavali Mentori, Himani, Enhelejci i Peuceti. Pojedine podatke donose zatim Efor, Timej, Eratosten, pa pjesnik Apolonije Rodanin u svom spjevu »Argonautika«, u kojem Argonaute dovodi u ove krajeve,[33] zatim Pseudo Skimno u djelu *»Periegesis«*, Nikola iz Damaska i dr. Više vijesti o Liburnima pružaju pisci iz 1. st. pr. n. e, kao, npr., Pomponije Mela, Apolodor u svojoj Geografiji, pa Diodor Sikulski, koji spominje sukob Grka i Liburna kod Hvara, oko osnivanja kolonije Pharos 384 – 381. g. I Gaj Julije Cezar ima interesantnih podataka u svojim djelima. Pojedine vrijedne podatke zabilježio je poznati grčki zemljopisac iz Augustova vremena Strabon, bez sumnje prema nekim ranijim zapisima, da su se god. 734. Liburni sukobili s Grcima na Krfu, što je najranija poznata vijest o Liburnima, ili kasniju vijest o izbijanju Japoda na more i zauzimanju dijela liburnske obale. Poneke su podatke sačuvali i kasniji pisci koji su se služili ranijim djelima, kao, npr., Salustije, Tit Livije u svojoj rimskoj povijesti, Dion Kasije, ili Apijan, koji spominje kako su Dalmati oduzeli Liburnima Promonu 50. g., ili kako su napali rimske lađe 35. g. Hircije navodi učešće Liburna u rimskom građanskom ratu 49. g. i u bici kod Akcija 31. g. Posebno je značajno djelo Plinija Starijeg *»Naturalis Historia«* (Povijest prirode) iz 1. st. n. e., koji donosi opis Liburnije s raznim podacima o granicama, narodnosnom sastavu, prisustvu u Italiji, s popisom općina, gradova i dr. U Ptolomejevoj »Geografiji« iz 2. st. sačuvana je dobra zemljopisna slika s imenima i koordinatama 30 gradova, rijeka i otoka Liburnije.[34] Sličnu sliku donose i itinereri »Tabula Peutingeriana« sastavljena od 1. do 4. st., *»Itinerarium Antonini«* iz 3. st. i kasnija *»Cosmographia«* nepoznatog zemljopisca iz Ravene u 6. ili 7. st., ali sačinjena prema ranijim izvorima.[35] Vegecije iz 6. st. prenio je opis lađe zvane »liburna«. Pojedini podaci nalaze se i u djelima Varona, Vergilija, Flora, Flaka, Frontina, Lu-

[31] Sačuvane ulomke grčkih pisaca usp. u: F. Jacoby, 1923 – 27; 1950; C. Müller, 1874; 1885; i dr. Kratak pregled izvora usp. u: M. Suić, 1981, 26 – 30.

[32] Opširnu raspravu o tome usp. u: M. Suić, 1955.

[33] To djelo opširno je obradio R. Katičić, 1970.

[34] Opširno o Ptolomejevu atlasu, posebno o dijelu koji se odnosi na naše područje, usp. u: I. Jelić 1898; 1900; M. Kozličić, 1980.

[35] Za područje Liburna opširnu raspravu i literaturu o tome usp. u: J. Medini, 1980; M. Suić, 1970.

kana, Tacita, Svetonija, Paterkula, Festa, Marcijala, Servija, Stjepana Bizantinca i dr.

Iako su to naoko brojni izvori, podaci su u cjelini vrlo oskudni i ograničavaju se na pojedinačne vijesti ili rijetke događaje. Nema ni jednog antičkog djela, osobito povijesnog ili ljetopisnog, koje pruža širu sliku zbivanja i prilika u Liburna, pa niti o gotovo stogodišnjim odnosima s Rimljanima prije konačnog pokoravanja. Vjerojatno zbog pomanjkanja većih sukoba među njima izostala su i opširnija povijesna djela, poput onih o Histrima, Japodima ili Dalmatima, ako nisu izgubljena. Tako je povijest Liburna po pisanim izvorima malo poznata. Sačuvani podaci većinom su zemljopisnog značenja, toponimija i topografija, uz pojedine vijesti o prostoru, društvenim odnosima, načinu života, nošnji, brodovima, gospodarstvu i dr., koje su prenijeli Varon u djelu *»De re rustica«*, Flak, Marcijal, Frontin i dr. Osobito su važni podaci pojedinih pisaca o kretanju Liburna po Jadranu u pojedinim fazama od 8. do 1. st.,[36] zatim prve vijesti o Liburnima u 8. st. na Krfu, o sukobu s Grcima u 4. st. na Hvaru, o sukobu s Dalmatima i dr.

RAZVOJ I PODJELA KULTURE

Periodizaciju i datiranje, kao i izdvajanje liburnske kulturne skupine sumarno je izveo Š. Batović 1964 (1965) g. kad je ukazao na osnovna svojstva i razvoj te skupine. Tada je kulturni i povijesni razvoj Liburna i ove skupine u skladu s povijesnim razvojem na širem prostoru Jadrana podijeljen na tri glavna razdoblja i šest faza, od 11. do 1 st. pr n.e.:[37]

1. između dva vala balkansko– panonskih seoba u 11. i 10. st., ili I faza u razvoju kulture,

2. razdoblje liburnske prevlasti na Jadranu, od 9. do 5. st., ili II – IV faza,

3. razdoblje opadanja liburnske prevlasti, od 5. do 1. st., ili V i VI faza razvoja.

Kroz proteklih više od 20 godina otada pokazalo se da je to u osnovi opravdana podjela. Nizom novih istraživanja i radova koji su nakon toga objelodanjeni ta podjela i razvoj kulture mogli su se uglavnom samo dopunjati i usavršavati, pa su oni danas mnogo jasniji i sigurniji. Osobito je bilo moguće znatno popuniti sadržaj pojedinih faza i uočiti sigurniji razvoj pojedinih oblika i proizvoda, kao i mnogo jasniji ukupan razvoj kulture. Jedino se naknadno pokazalo da se prvo razdoblje ili I faza izravno i uže ne vezuje s kasnijim fazama željeznoga doba, već se ona jasno i

[36] Opširno o tome M. Suić, 1955a.
[37] Š. Batović, 1965; 1976a, 93.

izrazito izdvaja kao posebno razdoblje, pa mnogo više vezuje uz prethodno brončano doba. To se već uočavalo kod prvog izdvajanja te faze 1960. g., ali, zbog nepoznavanja prethodnih faza brončanoga doba i tada uobičajenog kronološkog sustava Reineckea za željezno doba srednje Evrope, ipak smo je označili kao I fazu željeznoga doba.[38] Zato je kasnije od 1968. g. ta faza razmatrana kao prijelazna faza iz brončanoga u željezno doba, odnosno izdvojena je od punoga željeznog doba, koje se pouzdano razvijalo kroz tri razdoblja i ostalih pet faza, od 9. do 1. st., s izdvajanjem I stabilizacione faze u 9. st.[39] Naime, jasno je uočeno da su svojstva te prijelazne faze najviše vezana uz kasno brončano doba i uz kulturu groblja sa žarama u panonskom prostoru, pa uz tadašnje krupne promjene izazvane balkansko—panonskim seobama, a kasnije se nastavljaju samo pojedine pojave. Na kraju je to provedeno, osobito nakon širokog osvjetljavanja razvoja kulture groblja sa žarama i kasnoga brončanog doba na širim prostorima god. 1973, 1980, 1983, pa se ta prijelazna faza razmatra kao posebna faza kasnoga brončanog doba.[40] Takva podjela potpuno vrijedi do danas.

Prema tome, povijesni i kulturni razvoj Liburna u željezno doba odvijao se kroz dva glavna razdoblja i pet faza:

1. razdoblje liburnske prevlasti na Jadranu, ili I do III faza u razvoju kulture, od 9. do 6. st.,

2. razdoblje gubitka prevlasti na Jadranu i opadanja moći Liburna, ili IV i V faza, od 5. do 1. st. prije naše ere, ili do rimske prevlasti.

Najbolji razvoj liburnske kulture ustanovljen je u više naselja s potpunom stratigrafijom i neprekidnim razvojem kulture, kao, npr., na Beretinovoj gradini u Radovinu, u Ninu, Bribiru i Zadru, a najjasniji je razvoj cijeloga željeznog doba zastupljen u grobovima iz Nina, što je osobito značajno zbog velike množine metalnih i drugih priloga po kojima se može pratiti potpuni razvoj i promjene u kulturi, kao i njihovo datiranje. Isto tako, cijelo željezno doba može se pratiti po prilozima u 18 otkrivenih grobova u jednom velikom grobnom humku između Nina i Zatona. Iz ostalih nalazišta poznati su građa i proizvodi iz pojedinih faza ili dijelova željeznoga doba. Tako su za upoznavanje i datiranje posljednje, V faze, pored niza grobova iz Nina i Asserije, osobito značajna dva groba helenističke vrste iz Nadina i ostave iz Jagodnje i Baške. Kulturne naslage iz željeznoga doba u navedenim naseljima imaju debljinu od 1 do 4 m sa jasno izdvojenim graditeljskim i kulturnim fazama. Osim toga, sva ta naselja iz prapovijesti sadrže isključivo željezno doba, tj. naseljena su od početka željeznoga doba, od 9. st., samo su neka trajala i kasnije, kao, npr., gradina u Radovinu do kraja rimskog vladanja, do 6. st. n. e., Bribir do tursko-

[38] Š. Batović, 1960; 1983b, 329.
[39] Š. Batović, 1973b, 56, 58; 1976a, 93—95.
[40] Usp. Š. Batović, 1980a; 1982, 14—15; 1983b; a o kulturi groblja sa žarama općenito K. Vinski-Gasparini, 1973.

-mletačkih sukoba u 17. st., a Zadar i Nin do danas. U grobljima u Ninu sahranjivalo se također od početka željeznoga doba do 6. st. n. e., u grobnim humcima u Vrsima od kasnoga bakrenog do kraja željeznoga doba, a u humcima između Nina i Zatona od početka brončanoga do kraja željeznoga doba. Dok je takvo duže i prethodno sahranjivanje u humcima češće, rijetka su ranije osnovana naselja željeznoga doba.

Željezno doba na liburnskom prostoru počinje, po svemu, nekon balkansko—panonskih seoba, poč. 9. st., ili na prijelazu iz 10. u 9. st., što potpuno odgovara razvoju i na susjednim i širim područjima ne samo na našem primorju već osobito u Italiji, gdje također od početka 9. st. počinje razvoj ovoga doba.[41] To se posebno uočava po širenju i razmjeni dobara i istih proizvoda i međusobnih utjecaja, a po tome se ujedno može pratiti, posebno po uvezenim proizvodima, razvoj i faze liburnske kulture.

Nakon balkansko panonskih seoba Liburni su postupno zaposjeli jadranske obale, vjerojatno na osnovi snažno razvijenog pomorstva i brodarstva, osobito srednju Dalmaciju, ušće Pada, pokrajinu Picenum (danas *Marche*), na suprotnoj talijanskoj obali, nazvanu po liburnskom plemenu Piceni, kao i jugoistočnu Italiju — Apuliju (danas *Puglia*), prvenstveno njen sjeverni dio zvan Daunija po ilirskim Daunima. Bez sumnje su na to potaknuti masovnim seljenjem stanovništva s istočne jadranske obale, pa i s liburnskog prostora na suprotnu, zapadnu obalu, zbog nemira potkraj brončanoga doba. Zbog toga su Liburni sve do 6. st. imali vodeće mjesto u trgovini na Jadranu. Na izlasku iz Jadrana sukobili su se s Grcima, koji su se širili po Sredozemnom moru. Grčki pisac Strabon prenio je raniju vijest da su se Liburni god. 734. na Krfu sukobili s Korinćanima, koji su im oduzeli taj otok. To je jačim Grcima omogućilo postupno širenje po Jadranu i ograničavanje liburnske moći od 7. do 4. st. Osnivanjem kolonija u 7. i 6. st. Grci su zagospodarili južnim Jadranom i dijelom zapadne obale, a u 4. st., nakon posljednjeg sukoba s Grcima na Hvaru, god. 384—381, Liburni gube prevlast i na srednjem Jadranu. Širenjem Etruščana u Italiji od 7. st., a poslije i Rimljana, pa konačno doseljenjem Kelta u sjevernu Italiju u 4. st., Liburni gube utjecaj i na sjevernom Jadranu. Tako su Liburni ponovo svedeni na staro matično područje. Opadanjem moći smanjivao se i njihov utjecaj, pa su postupno siromašili i zaostajali. Dijelom su to iskoristili Japodi, koji su im, vjerojatno u 3. ili 2. st., čini se, oduzeli dio obale u Hrvatskom primorju, a Dalmati 51. g. zauzeli Promonu i jugoistočne dijelove. Znatno su oslabili i učešćem u rimskom građanskom ratu između Cezara i Pompeja 49—47. g. Ipak su konačnom slabljenju Liburna, kao istaknute snage na Jadranu, ponajviše pridonijeli Rimljani, kad su im 35. g. oduzeli brodovlje, navodno zbog gusarenja ili neplaćanja nameta (tributa), ili možda zbog napada na rimske

[41] Usp., npr., u: Atti XXI, 1979; D. Lollini, 1976; 1976a; i dr.

brodove, kao posljednji pokušaj oslobađanja od Rimljana. Kasnije su ponovo u savezu s Rimljanima 31. g. pomogli Augustu u bici kod Akcija, a kao rimski saveznici i u borbi protiv Ilira u Batonovu ustanku 9—6. g. n.e., što označava konačno gubljenje njihove samostalnosti i postupno romaniziranje.

Takav povijesni razvoj pratio je i razvoj liburnske kulture. Usporedo s prevlašću na Jadranu, od 9. do 7. st. prevladavali su liburnski utjecaji i u kulturi, osobito na području Dalmata, u Picenumu i u Dauniji. Od 7. do 5. st. razdoblje je snažnoga razvoja kulture i vrlo razgranatih veza i razmjene na Jadranu, naročito s Picenumom, Apulijom i s Grčkom, pa s Venetima, Histrima i s Japodima. Zbog sužavanja liburnske moći od 5. do 1. st. Liburni opadaju, njihovi utjecaji slabe, a veze s Italijom se prekidaju i svode uglavnom na uvoz lončarskih proizvoda iz južne Italije, kao i na preuzimanje stranih utjecaja, osobito širenjem helenističkih kultura.

Snažan gospodarski razvoj i prevlast na Jadranu djelovao je na raslojavanje rodovskih odnosa i širenje nejednakosti u liburnskom društvu, što se zapaža od 8. st., osobito u uvozu slikanih posuda iz Apulije i Grčke, pa raznih proizvoda iz srednje i sjeverne Italije (mačevi, brijači, fibule i dr.). Najdublja podjela liburnskog društva i gospodarske razlike očituju se od 4. do 1. st. potaknute širenjem helenizma i prodorom Rimljana.

Tako su Liburni politički slabili i gubili osnove gospodarskog razvoja, kao i značajniju ulogu na Jadranu, što su temeljni uzroci njihova sveopćeg opadanja. Ipak, potpuni prekid u samostalnom razvoju Liburna nastaje konačnom rimskom prevlašću na Balkanu potkraj 1. st., kad se prekida samostalan kulturni, gospodarski i društveni razvoj, a tada prestaje željezno doba i prapovijest na ovom prostoru.

U tom okviru kreću se i osnovna svojstva i datiranje pojedinih faza u razvoju kulture:

I faza, datirana u 9. st., označava vrijeme stabilizacije, oblikovanja i osnaženja kulture nakon balkansko panonskih seoba (T. XXXVII, 1—11). Zbog prethodnih nemira nema punog ni izravnog razvoja iz ranijeg razdoblja. Samo se dijelom nastavljaju domaće predaje, pa su naslijeđeni samo pojedini oblici proizvoda, ili su pojedini raniji oblici poslužili kao uzori u daljnjem razvoju na domaćem tlu. Smanjuju se prijašnje uske veze s balkanskim zaleđem, osim s Japodima, i pojačava se razmjena i veze s jadranskim obalama, zacijelo zbog širenja Liburna. Po uzoru na predmete prethodne faze nastale su velike ukrašene lučne fibule bez odebljanja na luku (T. XXXVII, 1, 2, 5), koje su se razvile iz ranijih s dva odebljanja. Neki se predmeti nanovo javljaju i nemaju prethodnika na liburnskom tlu, kao, npr., dvodijelne spiralnonaočaraste fibule (T. XXXVII, 3). Osnovni i najčešći oblici ove faze su lučne fibule bez odebljanja na luku, lučne i dvodijelne zmijolike fibule sa spiralnim diskom na kraju noge (T. XXXVII, 6) i spiralnonaočaraste fibule. Većina tih predmeta obilježava liburnsku

kulturu i u njoj su se razvili. Domaću metalnu proizvodnju dokazuju pojedini kameni kalupi za lijevanje sjekira s tulcem s gradine u Radovinu. Pojedine vrste predmeta ove faze proširile su se s ovog područja u susjedne kulture. Neki oblici predmeta ove faze bili su u uporabi duže vremena, ili su se razvijali u idućim fazama, kao, npr., spiralne fibule od 9. do 4. st. Domaće lončarstvo zadržalo je osnovna svojstva kroz čitavo željezno doba, samo se mijenjalo u pojedinostima.

II faza (T. XXXVII, 12–21; T. XXXVIII) dijeli se na dva stupnja: A datiran u 8. i B u 7. st. Liburni u ovoj fazi dostižu vrlo bogat i visoki razvoj kulture, što se temelji na snažnoj pomorskoj trgovini i zaposjedanju jadranskih obala. Svoje proizvode izvoze po većem dijelu Jadrana, osobito u Picenum i dalmatsku kulturu. Na osnovi široke razmjene i bogate proizvodnje Liburni počinju uvoziti velike količine strane robe: zemljane posude sa slikanim geometrijskim ukrasom starije tzv. japiške vrste iz Apulije (T. XXXVI, 1; T. XXXVIII, 1), crno glačane posude iz Apulije i s venetskog područja na sjevernom Jadranu (T. XXXVI, 3, 4), pojedine metalne proizvode, kao jednodijelne zmijolike fibule (T. XXXVIII, 12, 13), mačeve sa spiralnim ručicama (T. XXXVII, 12) i dr. iz Italije. Ovu fazu obilježava velika količina priloga u grobovima i uvoz različite strane robe, a od proizvoda posebno, osim spiralnih i lučnih fibula, brijači (T. XXXVIII, 15, 20), spiralne narukvice i raznolike ukrasne igle, pa proizvodi od jantara koji se obilno iskorištavaju sve do 4. st. i idu u red najčešćih proizvoda. Nastavlja se uporaba pojedinih predmeta iz prethodne faze, kao, npr., spiralnih i lučnih fibula, samo se lučne smanjuju i rade od žice bez ukrasa (T. XXXVII, 14), a iz prijašnjih fibula sa spiralnim diskom nastaju lučne dvodijelne fibule s pločastim diskom na kraju noge (T. XXXVII, 13; T. XXXVIII, 21). Od novih proizvoda u prvom redu je nakit od jantara, kao, npr., fibule, ogrlice, narukvice i naušnice s nizom zrna, pa pravokutne pločice sa dvije dvostruke životinjske glave (T. XXXVII, 15, 17; T. XXXVIII, 4–8, 14, 16–18). U mlađem, B stupnju u 7. st. potpuno se nastavlja razvoj kulture, jedino izlaze iz uporabe lučne fibule, a javljaju se i pojedini novi oblici, kao, npr., fibule sa dva dugmeta na vrhu luka (a due bottoni), brončani češljevi, kružne vezice za pojas s upisanim križem, pa veliki prsni nakit (pektoral), ili privjesci s dvije trapezaste ploče s ptičjim glavama na kraju (Sl. 19, br. 23, Sl. 20, br. 8–10, br. 21, br. 1).

III faza, (T. XXXIX; T. XL, 1–10), okvirno datirana u 6. st., nastavlja razvoj kulture prethodne faze. Zadržane su uske veze s Picenumom i s južnom Italijom, odakle uvoze velike količine posuda s geometrijskim ukrasom daunske vrste mlađe faze (T. XXXVI, 2; XXXIX, 8), a s venetskog područja pojedine metalne predmete i zemljana vedra (situle; T. XXXVI, 9). Žive su veze s dalmatskom i japodskom kulturom, pa ponešto s Istrom. Počinje uvoz grčke keramike s crnim likovnim ukrasom (T. XXXVI, 6). Nastavlja se uporaba većine proizvoda prethodne faze, ili

se neki dalje razvijaju, ali se javlja i velik broj novih proizvoda: fibule pracertosa vrste, čovjekoliki privjesci, osobito ženski, u obliku ratnika, trokutasti privjesci, kasne zmijolike fibule i dr. Ovu fazu posebno obilježavaju pracertosa-fibule. (T. XXXIX, 3; T. XL, 6).

IV faza (T. XL, 11 – 17), datirana okvirno u 5. st., razvija se u ranijim predajama, ali doživljava i znatne promjene. Grci preuzimaju vodstvo u trgovini na Jadranu i otada znatno utječu na razvoj kulture i gospodarstva. Nastavlja se uvoz apulske robe i proširuje uvoz grčke robe (T. XXXVI, 7). Nastavlja se uporaba ranijih proizvoda, ili se neki mijenjaju i dalje razvijaju. Smanjuje se uporaba jantarskog nakita. Od novih proizvoda česti su pojasi od brončanih ploča s dvostožastim privjescima (T. XL, 11) i s okruglim vezicama, pa kružni olovni naljepci s upisanim križem, a u manjem broju kasne zmijolike i certosa-fibule i dr. Ovu fazu, pored pojasa, vezica i olovnih naljepaka, od nakita osobito obilježavaju tzv. ranolatenoidne fibule mjesne vrste koje su se razvile iz pracertosa-fibula na domaćem tlu (Sl. 19, br. 24, 30, 35; T. XL, 7, 17).

V faza (T. XLI, XLII) dijeli se na dva stupnja: A u 4. i 3. st. i B u 2. i 1. st. Pod helenističkim utjecajima dolazi do temeljitih promjena u razvoju kulture, iako su trajno zadržane mjesne izrazitosti: gradnja bedema u megalitskoj tehnici, mjestimično preuzimanje helenističkog načina sahranjivanja s mnogo priloga, jaka društvena i gospodarska podvojenost u grobnim prilozima, obilan uvoz grčke i italske keramike, osobito gnathia (T. XLII, 2, 3, 6 – 8) i helenističke vrste (T. XLII, 4, 5, 10), i dr. Nastavljaju se samo pojedini predmeti ili su se neki dalje razvili, kao, npr., kasnocertosoidne fibule (T. XLI, 3, 13, 14), a neki su rijetki, ili nestaju, kao, npr., proizvodi od jantara i spiralne fibule. Razvilo se mnogo novih proizvoda: pločaste fibule (T. XLI, 11, 16, 26), potkovaste naušnice (T. XLI, 10, 21), čovjekoliki privjesci, prstenje, ogrlice i narukvice, česti proizvodi od srebra, neki pozlaćeni, nove tehnike obrade i ukrašavanja, pa novčana razmjena. U ranijem stupnju domaće predaje su izrazitije, a u kasnijem, usporedo s prodiranjem Rimljana, prevladavaju rimski novci i pojedini drugi proizvodi, kao amfore i dr., ili pod keltskim utjecajem šire se rano i srednjolatenske fibule (T. XLI, 15, 23). Osim uvoza razne robe i preuzimanja utjecaja, veze sa susjednim kulturama su slabe.

NASELJA I NASTAMBE

Osnovni oblik naselja kroz cijelo željezno doba bile su gradine koje su obično podizane na uzvisinama, odnosno na prirodno zaštićenim položajima pogodnim za obranu, ili umjetno utvrđene bedemima.[42] Rjeđe su

[42] Sumarna svojstva gradinskih naselja usp. u: Š. Batović, 1977; 1971; 1973; 1982.

gradinska naselja bila smještena u nizinama, većinom na poluotocima, a izuzetno u dolinama, kao, npr., Zelića gradine uz rijeku Zrmanju u Žegaru. Povremeno su naseljavane i pojedine pećine, kao, npr., Pećina na brežuljku Petnje kod Tkona na Pašmanu, ili Pećina na otočiću Ričul. Prema tome, razlikuju se visinska, nizinska i pećinska naselja.

Dosad je istraženo četrdesetak naselja, ali sigurnije i potanje podatke pružaju samo: Nin, Zadar, Bribir, Beretinova gradina u Radovinu, V. Mrdakovica u Zatonu šib. i Gradina u Dragišiću. Nastambe su najbolje poznate u Radovinu.[43]

Na cijelom liburnskom području dosad je zabilježeno oko 400 gradina, a, prema dosadašnjim zapažanjima i gustoći, bilo ih je dosta više, najmanje oko 600. Većina od njih potječe iz željeznoga doba jer najčešće sadrže isključivo ostatke toga doba, ili su neke i naknadno nastanjene. Tako, npr., na otoku Pašmanu od ukupno 10 gradina samo je jedna bila i ranije nastanjena, u brončano doba, a samo dvije i kasnije, u rimsko doba, dok 6 od njih sadrže sigurne ostatke željeznoga doba, a 4 nemaju naseobinskih ostataka, pa ih je teško datirati.[44]

Gradinska naselja na ovom prostoru svakako se nastavljaju iz prethodnog razdoblja. Po svemu se čini da su većina nizinskih naselja, osobito na poluotočićima i otočićima, kao i na strateški najpogodnijim, istaknutim uzvisinama, npr., Nin, Zadar, Bribir i dr., osnovana tek u željezno doba.

Gradinski ostaci ovoga područja nazivaju se danas najčešće »gradina«, »gračina« ili »gradac«. Oko stotinjak naziva tih naselja čuva do danas korijene iz prapovijesti, osobito nazivi neprekidno naseljenih mjesta, kao, npr., Zadar (liburnski *Iader*, ranije *Idassa*), Nin (*Aenona*), Skradin (*Scardona*), Senj (*Senia*), Nadin (*Nedinum*), Rab (*Arba*), Krk (*Curicum*) i dr. Neka od njih imaju još predindoeuropske korijene, kao Caska – *Kissa*, Nin – *Aenona*, Labin – *Albona*, Zadar – *Idassa*, a većina imaju ilirska jezična svojstva.

Oblik gradina prilagođen je položaju, pa su najčešće kružnog, polukružnog, trokutastog i sličnog tlorisa. Veličina im je ovisila o položaju, namjeni i značenju, odnosno o načinu života i društvenim odnosima i gospodarstvu. Površina im se kreće od oko 1000 do 200.000 m² (Zadar), odnosno promjera su oko 30 do 500 m, ili dužine oko 30 do 800 m i širine oko 20 do 300 m.

Razmještene su obično na udaljenosti od oko 3 do 5 km jedna od druge, a ponekad su i gušće ili više udaljene. Najčešće su smještene na oko 50 do 300 m nad morem, ili na 30 do 150 m relativne visine. Dosta ih je i na

[43] Š. Batović, 1968a; 1969b; 1970, 36–37, sl. 1–7, T. I–V; 1977, 219–223, sl. 12, 13; 1979a, 33–36; Z. Brusić, 1974; 1980.

[44] Š. Batović, 1983d, 23–25; 1982b.

nižim položajima, od razine mora, a rijetke su na uzvisinama do 1000 m visine, osobito na Velebitu.

Veliki broj gradina bio je stalno naseljen, neke samo povremeno, a neke nisu bile naseljene, već su, bez sumnje, služile za zbjeg, kao izvidnice, ili u druge svrhe, što potvrđuju različite kulturne naslage. Namjena gradina rijetko je ustanovljena, ili samo na užim predjelima. Tako su na otoku Pašmanu 4 gradine bile trajno naseljene, 2 povremeno, a 4 nisu bile naseljene.[45] Po tome, kao i po drugim zapažanjima može se zaključiti da je bilo naseljeno oko polovice gradina. Naseljene gradine obično su na niskim položajima, ili nižim uzvisinama, do oko 150 m nad morem, radi lakšeg pristupa, opskrbe, gospodarenja i dr., dok su na višim položajima bile izvidnice ili prostor za zbjeg.

Ponegdje, na užim predjelima nazire se i odnos gradina prema njihovu društveno - gospodarskom značenju. Najveća i najbogatija su redovito naselja koja su bila upravna, kulturna ili vjerska i proizvodna središta šire okolice. Plinije je naveo oko 30 – 35 općinskih zajednica *(civitates)*, a vjerojatno ih je bilo svega oko 50, s po jednim središtem *(oppidum)* kao, npr., *Iader* (Zadar), *Aenona* (Nin), *Nedinum* (Nadin), *Asseria*, *Varvaria* (Bribir) i dr., oko njih se okupljalo niz drugih manje važnih i manjih gradina. Neke od takvih međusobno upravno i proizvodno povezanih skupina gradina možemo uočiti i izdvojiti. Na Pašmanu se, npr., izdvajaju tri takve uže prostorne zajednice gradina s 3 – 4 gradine u svakoj skupini i s prostorom oko 4 – 9 km, što im je omogućavalo ispašu, obradu zemlje i življenje. A to je, oko 4 do 10 km, čini se, i približno prosječan prostor i ostalih liburnskih najužih zajednica, pa to, ujedno, može poslužiti i kao opći uzorak međusobnog odnosa gradina u takvoj najužoj zajednici (vjer. lat. *decuria*). One su zajedno, bez sumnje, činile zaokruženu proizvodnu i osnovnu društveno-upravnu jedinicu i zajednicu.[46] Na osnovi raznih zapažanja može se zbiljski nagađati da su pojedine liburnske općinske zajednice imale površinu oko 25 – 100 km² i obično svaka objedinjavala 3 do 10 gradina, pa je, prema tome, na liburnskom prostoru u željezno doba moglo biti ukupno između 500 i 800 gradina *(castellum)*, ili oko 250 dekurija.

Gotovo sva liburnska naselja i gradine radi obrane bile su obično opasane s jednim ili ponekad s više (2 – 3) vijenaca suhozidnih bedema različite debljine i visine, ovisno o položaju. Neke su imale bedemima izdvojene pojedine dijelove kao povišeni dio za obranu – akropolu, ili podgrađe, ili izdvojene terase za različitu namjenu. Najčešće su zidani od lomljenog neobrađenog vapnenca, s dva vanjska lica, u sredini ispunjeni sitnim kamenjem, ako su zidovi bili uski, a ako su bili širi, zidani su od više

[45] Š. Batović, 1983d, 23 – 25; 1982b.
[46] Š. Batović, 1983d, 23 – 25; 1982b.

užih zidova s jednim unutrašnjim licem, naslonjeni jedan na drugi radi veće čvrstoće, obično od 1 do 5 zidova, svaki širine oko 0,5 do 1,5 m. Bedemi su imali širinu oko 1 do 15 m (kao Zelića gradine u Žegaru), a najčešće oko 1,5 do 4 m. Sačuvani su u obliku urušenog nasipa širine do 30 i visine do 10 m (kao, npr., Budim kod Posedarja i Venac kod Ljupča).

Pod grčko- italskim, odnosno helenističkim utjecajima vanjsko lice bedema pojedinih značajnijih naselja obnavljalo se velikim klesanim blokovima (megaliti), npr., bedemi Nedinuma (Nadin), Asserije, Varvarije (Bribira), Krka, Osora i dr.,[47] kao i na ostaloj istočnoj jadranskoj obali. Dosad se razlikuju tri tehnike i vjerojatno faze gradnje takvih bedema, koje su najbolje zastupljene na Gradini u Nadinu: jedna od grubo klesanih blokova, kakva se u Albaniji datira u 5. i 4. st., i dvije mlađe, iz 3. do 1. st., od pravilno isklesanih blokova *(opus quadratum)*.[48] Na pojedinim gradinama, također pod helenističkim utjecajem, dograđene su i četvrtaste kule, kao npr., na Gradini na otoku Vrgadi, ili Trojan iznad Vranskog polja.[49]

Zasad su poznate samo dvije gradine sa zemljanim bedemima: Venac kod Ljupča i Šibenička glavica kod Ražanca. Isto tako izuzetak su gradine s opkopom, kao što su Venac i Trbušina u Loparu na Rabu.

Ulazi ili vrata na bedemima imaju četiri varijante: 1) jednostavno prekinut bedem, 2) bočni ulaz u obliku puževe kućice ili zavojnice, kao što je na Bribiru, Čeljanku na Ugljanu i dr., 3) u obliku koljenastog hodnika produženog izvan gradine, 4) u obliku dugog hodnika prema unutrašnjosti gradine.[50] Najčešće su prve dvije varijante.

Često cijeli prostor pojedinih gradina nije bio izgrađen ni naseljen. Na Beretinovoj gradini u Radovinu i u Ninu ustanovljeno je da središnji prostor nije bio naseljen do rimske prevlasti, već je vjerojatno služio u druge svrhe, npr., u obredima, u obrani i sl. Kuće su bile poredane jedna do druge u kružnim nizovima po rubu uzduž bedema. Prometnice su bile u njima kružne i zrakaste, što je i opća pojava u gradinskim naseljima. Rijetke su gradine s mrežastim prometnicama, kao što je Budim u Posedarju, zbog pravokutnog oblika njenih terasa.[51] Ponekad su za stanovanje služili podgrađe ili pojedine terase, a ostali prostori u obrani, za smještaj stoke ili u druge svrhe.

Kuće su bile jednoprostorne pravokutne ili četvrtaste potleušice (prizemnice), zidane neobrađenim kamenjem u suho, ili ponekad zidova vezanih glinom, pokrivene slamom ili trskom, a katkad možda pločama. Vjerojatno su se gradile i drvene kuće jer u nekim gradinama nisu nađeni

---

[47] Š. Batović, 1977, 216–219, T. VIII, X, XII, XIII; 1973, 82–83, T. LII–LVIII; A. Faber, 1971; 1976; 1980, sl. 5.

[48] Sp. dj. u bilj. 47.

[49] Š. Batović, 1977, 219, T. X; 1973, 88, T. LII–LV.

[50] Š. Batović, 1977, 219, sl. 2, br. 5, 7, 8, sl. 3, br. 13, sl. 4, br. 17, sl. 8, 9; 1973, 83–87, sl. 18–22.

[51] Š. Batović, 1977, sl. 4, br. 21, T. III.

suhozidni ostaci. U Radovinu je otkriveno 12, a u Ninu dvadesetak kuća. Bile su tlorisa vel. 4 × 4 do 6 × 6 i 5 × 9 ili 5–6 × 12 m, ako su zapremale cijelu širinu između dviju ulica, kao u Ninu.[52] Kupolaste peći otkrivene su dosad samo u Bribiru.[53] Jame za bacanje otpadaka, ili za spremanje hrane, otkrivene jedino u Ninu, imaju promjer 0,9 do 3 m i dubinu 0,9 do 1,6 m, jer su na mekom tlu — pjeskulji.[54]

Nema dokaza da su Liburni na gradinama podizali kružne suhozidne kuće s kupolastim krovom, kakve su još sačuvane razasute po našoj obali (zvane kućice, bunje, i sl.).

Posred ili uz rub ponekih gradina nalazi se po jedan kameni humak. Prema jednom istraženom humku na gradini Jaruv u Dobropoljcima, nije moguće ustanoviti da su imali pogrebnu namjenu, već su vjerojatno služili u obrani ili u obredima.[55] Samo na jednoj gradini Gromače u Supetarskoj Dragi na Rabu poznato je 5 gomila, što možda označava obredno mjesto, ili su humci nastali ranije od gradine.

Nakon rimske prevlasti većina je gradina napuštena zbog promijenjenih političkih i društvenih odnosa i načina gospodarenja. Ili se u rimsko doba s nekih gradina naselje pustilo u nizinu, kao, npr., *Senia* – Senj, *Tarsatica* – Trsat (Rijeka). Samo su neke gradine nastavile život, u prvom redu veća i značajnija naselja na istaknutim položajima, kao središta šire okolice, npr., *Iader* – Zadar, *Asseria*, *Aenona* – Nin, *Varvaria*.

SAHRANJIVANJE POKOJNIKA

Kroz čitavo željezno doba Liburni su pokapali svoje pokojnike na dva načina: 1) u zajedničkom groblju na ravnom zemljištu pokraj ili podno naselja i 2) u kamenim gomilama razasutim po velikom prostoru podalje od naselja.[56] U oba načina pokojnike su obično polagali na bok u zgrčenom položaju, najčešće u škrinje od okomito položenih prirodnih kamenih ploča, ili izravno u zemlju. Škrinje, redovito od pet ploča, duge su oko 1 m, a široke i visoke oko 0,5 do 0,6 m. Ponekad su pokojnike polagali na naslagu žala, a spojeve na škrinjama zatvarali glinom, kao u Ninu. Novorođenčad, čini se, samo do 1 godine starosti sahranjivali su u velikim zemljanim posudama pokrivenim zdjelom (T. XXXV, 1–3) ili pločom, ponekad obložene pločicama; u većoj količini otkriveni su u Ninu i pojedinačno na otočiću Ričul.[57] Pojedini grobovi okruženi su vijencem okomitih ploča, kao u

[52] Sp. dj. u bilj. 43.

[53] I. – P. Korošec, 1980, 109, sl. 11; T. VI; Š. Batović, 1980, 71.

[54] Š. Batović, 1970, 37, sl. 1–7, T. III–V; 1979a, 33–37.

[55] Š. Batović, 1977, 214, sl. 4, br. 18; 1960b.

[56] Sumaran pregled sahranjivanja kod Liburna usp. u: Š. Batović, 1962a; 1965; 1968, 19–21, T. VI–VIII; 1970, 40–44, sl. 48–54; 1979a; 1982, 11–13.

[57] Š. Batović, 1959; 1968, 21, T. VIII; 1970, 42, sl. 53, 54, T. IX; 1973a, 399, 401, sl. 3, 5–8; 1979a, 39; 1982, 11, 12; Z. Brusić, 1977, 55, T. V, 6.

Ninu i uz gradinu u Dragišiću, isto kao i u Picenumu, ili na venetskom području, što, možda, oponaša grobni humak,[58] odnosno označava grobni prostor.

Sahranjivanje u ispruženom položaju vrlo je rijetko. Poznato je samo jedno manje groblje s ispruženim pokojnicima u Kastvu iznad Rijeke, iz 4. do 1. st., vjerojatno pod utjecajem susjednih Japoda, jer je to rubno područje Liburna, ili je to posljedica japodskog prodora na taj dio obale, što se odražava i na dijelu grobnih priloga (T. XLI, 2).[59] Od 4. do 1. st. pod helenističkim utjecajem ponegdje se sahranjuju ispruženi pokojnici u velikim obiteljskim grobovima od klesanih ploča ili uzidanima, kao, npr., u Nadinu, na V. Mrdakovici i u Dragišiću.[60]

Grobni humci vrlo su brojni na cijelom liburnskom području. Najbrojnija skupina humaka na jednom užem prostoru poznata je između Nina i Zatona, gdje ih je na oko 2 km² nabrojano 136, osim skupine od 210 humaka kod Pridrage, koji potječu većinom iz brončanoga doba.[61] Prema većem broju istraženih gomila u nekim predjelima, kao, npr., u Dobropoljcima, Vrsima i Zatonu, čini se da većinom sadrže pokope iz željeznoga doba. U pojedinim humcima ili skupinama humaka sahranjivalo se neprekidno od bakrenoga, ili od ranoga brončanog doba do kraja željeznoga doba, npr., u Vrsima ili u Zatonu.[62] Prema tome, sahranjivanje u humcima na liburnskom području bez sumnje je naslijeđeno iz ranijih razdoblja. Na ovom prostoru humci se obično nazivaju: gomila, gromila, glavica, gromača, straža i sl.

Humci su najčešće građeni od lomljenog kamenja nabacanog iznad groba u stožastu ili polukuglastu gomilu, često obzidanu po rubu, vjerojatno radi zaštite od urušavanja, a vjerojatno je označavala grobnu kuću po uzoru na kružne kamene kuće s kupolastim krovom. U nekim predjelima, osobito na blagom kršu, građene su od kamena i zemlje. Na većim poljima, osobito u sjevernoj Dalmaciji i oko Nina, nalaze se pojedinačni, redovito veliki humci od zemlje, s kamenom jezgrom, ali neki, čini se, nisu služili za sahranjivanje, već u vjerskim obredima, kao, npr., humak zvan Materiza kod Nina.[63] Ponekad se u gomilama nalaze i po jedan, pa i dva kružna vijenca po sredini, koji su, možda, izdvajali središnji grob, rodonačelnika ili glavnog pretka, odnosno nekog istaknutog člana zajednice, a ponekad su označavali i naknadno proširenje humaka, što još nije dovoljno razjašnjeno.

---

[58] Š. Batović, 1968, 21; Z. Brusić, 1976, 116; usp. D. Lollini, 1976a, T. 135; G. Fogolari 1975, T. 56, br. 1.
[59] R. Matejčić, 1974.
[60] Š. Batović, 1982, 11; Z. Brusić, 1976, 116; 1980, 11–12, T. III, VII, VIII, X.
[61] Š. Batović, 1983c; 1984, 26.
[62] Š. Batović, 1973c, 1983c.
[63] Š. Batović, 1968, 18.

Humci iz ovog doba obično se nalaze po visoravnima, kosama ili uzvisinama, redovito na nižim položajima od gradina. Ponekad ih ima i u nizinama, obično na niskom kršu, gdje su u većim skupinama, kao, npr., u Vrsima i Zatonu, i na takvim položajima najčešće imaju ranije predaje.[64] Na vrhuncima se obično nalaze pojedinačne i velike gomile, a u skupinama, obično po desetak gomila, po visoravnima i nižim predjelima, ili su razmještene u nizu po kosama, kao njih stotinjak na kosi iznad Ljupča i Podvršja u dužini oko 4 5 km, a ponegdje su na niskom zemljištu vrlo brojne, kao što je spomenuto. U skupinama su međusobno udaljene oko 5 do stotinjak ili nekoliko stotina metara. Od gradinskih naselja gomile su udaljene od dvadesetak metara do oko 5 km. Nalaze se na različitoj nadmorskoj visini, od razine mora do najviših vrhova, kao što je jedna zvana Vela straža na najvišem vrhu Dugog otoka, vis. 338 m, ili na najvišem vrhu na Pašmanu, zvanom Bokolj veliki, visok 274 m. U planinskim područjima ima ih i do oko 1000 m visine, kao, npr., u Velebitu, do ispod najviših vrhova, gdje prate gradinska naselja.

Neki su humci bili samo spomen-grobnice na pokojnike umrle negdje u daljini, pa su bez grobova, ili sadrže samo tragove posmrtnih obreda, obično razbacane ulomke zemljanih posuda.[65]

Općenito su promjera oko 3 do 40 m i visine od 0,5 do 6 m, a najčešće promjera oko 8 do 15 i vis. 1 2 m.

Na ovom prostoru u gomilama se dosad nalazi obično po 1 grob, a ponekad dva ili više grobova. Najviše je nađeno do 8 grobova u jednoj gomili u Vrsima, pa 18 grobova u jednoj gomili između Zatona i Nina, od kojih je 17 iz 9. do 3 st.[66] Sahranjivalo se u raznim dijelovima gomile, a veći broj pokopa nanizan je u krugove. Po svemu, Liburni su u gomile sahranjivali obično pojedine pokojnike, a ponekad su one služile kao obiteljske ili rodovske grobnice. Dosad nije dovoljno razjašnjeno jesu li pri tome bili odlučni starost, spol, društveni položaj, gospodarsko stanje ili neki drugi razlozi. U skupinama gomila naziru se društveni i rodovski odnosi, jer se, npr., između Zatona i Nina izdvajaju manje skupine gomila među kojima se ističe jedna veća, vjerojatno u njoj pokopana glava porodice ili roda, a oko nje po nekoliko manjih gomila za pokop članova obitelji i nasljednika, što se ponekad ponavlja u pojedinim većim izdvojenim gomilama u pokopu kroz više koljena. Na prostoru između Nina i Zatona posebno se izdvaja jedna najveća gomila, promjera 40 m, smještena na najvišem položaju, pa je u njoj možda sahranjen rodonačelnik ili prvak zajednice, ali nije istražena pa to nije moguće potvrditi.

---

[64] Usp. sp. dj. u bilj. 62.
[65] Š. Batović, 1960b; 1973c; 1983c.
[66] Š. Batović, 1973c; 1983c.

Međusobni odnos grobova i njihov smjer nisu određeni, niti se pri tome dosad mogla zapaziti neka pravilnost, osim donekle kružnog nizanja grobova u gomilama.

Zasad nije moguće ukazati na razloge istovremenog dvostrukog načina sahranjivanja, u gomilama i u grobljima na ravnome zemljištu.

S pokojnikom su Liburni sahranjivali razne predmete, većinom nakit, dijelove nošnje i osobni pribor. Oružje, oruđe i posude, ili ostale uporabne predmete vrlo su rijetko prilagali. Ulomci zemljanih posuda često se nalaze oko grobova, osobito u humcima, što je ostatak posmrtnih obreda. Posude su prilagali u većim količinama samo u pojedine grobove od 4. do. 1. st. pod helenističkim utjecajem. U grobovima se nalazi različita količina predmeta, od pojedinačnih do stotinjak, a ponekad i više, kao u grobovima helenističke vrste u Nadinu, što je ovisilo o vremenu sahrane, o društveno – gospodarskom stanju pokojnika i o broju pokojnika u istom grobu.

Poznat je samo ulomak jednog kamenog nadgrobnog spomenika – stele s urezanim prikazima brodova, ali se ne zna mjesto nalaza. Isti je kao u Picenumu.[67]

POKRETNI OSTACI MATERIJALNE KULTURE

Većinom se nalaze izrađevine od pečene zemlje, kamena, bronce i jantara. Od ostalih materijala poznate su male količine proizvoda, npr., od olova, željeza, srebra, zlata, stakla, kosti, školjaka i puževa. Najveće količine čine zemljane posude, nakit, dijelovi nošnje i pojedine vrste oruđa. Općenito je vrlo rijetko oružje i metalna oruđa. U naseljima se obično nalaze lončarski proizvodi i alat, u grobovima nakit i dijelovi nošnje, u ostavama prevladavaju nakit i novci. Od pečene zemlje i iz bronce izrađivana je većina vrsti proizvoda. Od kamena su većinom neke vrste oruđa, a rijetko nakit. Od jantara se izrađivao samo nakit. Iz olova su lijevani naljepci. Iz željeza su poznati samo pojedini mačevi, noževi, koplja, šuplje sjekire, strelice, šila, alke, fibule i kukice. Iz srebra se većinom izrađivao nakit i lijevali novci u posljednjoj fazi, osim jedne igle za pletenje. Zlato se izuzetno nalazi samo u obliku pozlate pojedinih oblika nakita. Nakit je također većinom od stakla, osim izuzetno pojedinih posuda. Od kosti su oruđa i pojedini ukrasni predmeti.

Razmotrit ćemo pojedine vrste proizvoda izdvojeno.

ORUŽJE

Oružje željeznoga doba s područja Liburna dosad je slabo poznato jer se obično ne nalazi u grobovima, a rijetko i u naseljima. Nisu nađene ni

[67] V. Dumitrescu, 1929, 13 i d., T. I, II; D. Lollini, 1976a, T. 133; F. Duhn – F. Messerschmidt, 1939, T. 26.

ostave s oružjem. Nije poznat ni jedan izrazito ratnički grob iz ovoga razdoblja. U grobovima su nađeni izuzetno samo pojedinačni primjerci oružja, npr., 3 mača, 1 bodež, 2 noža i 1 šiljak ili strelica. U naseljima se također nalaze samo pojedini primjerci: noževi, koplja i strelice. O nekim nalazima nisu poznati potanji podaci. Dosad poznajemo sljedeće vrste oružja: mačeve, bodeže, noževe, koplja, strelice, kacige, sjekire i likove ratnika sa štitom i kacigom.

Mačevi su poznati samo iz Nina. U Arheološkom muzeju u Zadru spominje se i jedan željezni mač iz Đevrsaka, ali se sada ne može pronaći, pa nije poznato kakav je imao oblik ni kada je točnije izrađen. Po jedan ulomak brončanoga mača nađen je po površini Beretinove gradine u Radovinu i gradine Budim u Posedarju, ali nije poznato kojim vrstama su pripadali. Od tri mača iz Nina, sva tri nađena u pojedinim grobovima, dva su s punom metalnom ručicom koja završava s dvije zavojnice (»antene«).[68] Vjerojatno su uvezeni iz srednje ili sjeverne Italije gdje su takvi ili slični mačevi česti i nalaze se u grobovima iz 8. st., kao, npr., u grobu 776 iz Bologne, ili u Picenumu,[69] otkada potječu i ovi iz Nina. Veći mač je iz groba 90 (T. XXXVII, 12) zajedno s dvije ukrasne igle, a drugi sličan bodežu je slučajan nalaz. Treći mač ide u red kratkih mačeva s jezičastom ručicom za pričvršćivanje drvenih korica, nađen u grobu 27, zajedno s raznim nakitom i s brijačem iz 8. st. Taj mač je sličan mačevima poznatim u kasno brončano doba na zapadnobalkanskom prostoru,[70] pa je moguće da on svjedoči o domaćim predajama u izradi takvih mačeva do 8. st.

To dokazuje jedan trokutasti brončani bodež iz jednog groba u humku na Gromačici kod Lopara na Rabu, koji ima isti vrh korica s kuglastim i diskastim završetkom i šiljastim izbočenjima, kao i korice i ručice mačeva u grobovima iz Brežca kod Škocjana u pozadini Trsta iz 8. st., koji su se razvili iz prethodnih mačeva zapadnobalkanske vrste.[71]

Neki pisci među mačeve ubrajaju i velike jednorezne tzv. krive noževe ili, bolje, bodeže od kojih su neki dugi oko 40 cm., pa se mogu ubrojiti u kratke mačeve. Takva su dva od željeza, sačuvana u Arheološkom muzeju u Zadru. Jedan je zaobljena vrsta iz nepoznatoga nalazišta, a drugi je s oštro zakrivljenim vanjskim tupim i blago zaobljenim unutrašnjim rubom — oštricom, nađen u Starigradu pod Velebitom. Teško ih je točnije datirati jer nisu poznati iz zatvorenih cjelina. Slični mačevi vrlo su rašireni i obično se datiraju od 6. ili 7. sve do 1. st., a u Picenumu i od 8. st. Zbog

---

[68] Š. Batović, 1953, 145 i d., sl. 2; 1968, T. X, 3, 4; 1976., sl. 17

[69] Š. Batović, 1976, 64, sl. 16, br. 1; usp. D. Lollini, 1976, sl. 5; H. Müller-Karpe, 1959, T. 65, G, 1; P. Pincelli – C. Morigi Govi, 1975, T. 314, br. 3, i dr.

[70] Š. Batović, 1953, 147 i d., sl. 1, br. 2, sl. 5, T. V, 3; 1968, T. XI, 2; usp. Š. Batović, 1983b, 314 i d.

[71] R. Matejčić, 1968, 78–79, T. VII, VIII; G. Steffè – S. Vitri – G. Righi, 1977, 85, 93, sl. 2, 15, br. 26, T. XII, 1, sl. 1, T. XXXIII, 0, T. I, 1; usp. Š. Batović, 1980, T. III, 1, 2, 4, T. IV, 1, T. V, 3, T. XVI, 1, 2; 1983, T. XLVI, 3, i dr.

velike raznolikosti teško je ustanoviti i porijeklo ovih primjeraka u Liburna, jer nije moguće potvrditi njihov nastanak u Picenumu, niti pod grčkim utjecajem, pogotovo što su slični brončani bodeži, osobito zaobljena vrsta, na liburnskom prostoru izraziti još u kasno brončano doba, pa postoji mogućnost njihova dužeg trajanja i razvitka na ovom tlu.[72]

Na ovom prostoru poznati su i noževi iste krive vrste, dugi dvadesetak cm, iz Nina, Zatona, Radovina i dr., svi od željeza. Pored toga, nalaze se i ravni željezni noževi, kao oni iz Radovina i Bribira.[73] Noževi su se svakako mogli iskorištavati ne samo kao oružje već i u druge svrhe.

Koplja su poznata samo iz Radovina, i to jedno od bronce, oblikom vezano uz predaje iz kasnoga brončanog doba, kao i jedno s gradine Budim u Posedarju, pa jedno željezno listoliko, kakva su vrlo raširena, osobito od 6. st.[74] Iz grobova nisu poznata.

Poznate su samo željezne strelice, i to dvije vrste višebridnih: stožaste i deltoidne, s gradina u Radovinu, Bribiru i Asseriji, pa jedna trokutasta s tulcem za nasad iz Radovina.[75]

Moguće je da su i sjekire služile, uz ostalo, i kao oružje. One su općenito rijetke, nađene samo u nekoliko nalazišta, isključivo u naseljima. Zastupljene su dvije vrste: brončane jezičaste i vjerojatno pojedine sa zaliscima, što su ranije predaje, pa željezne s tulcem (keltovi) s ušicom za vezivanje, kakve se u Sloveniji i drugdje datiraju od 7. st. i nadalje.[76] Pored toga, u Radovinu je nađen kalup za lijevanje brončanih sjekira s tulcem, kakve su poznate i ranije, u kasno brončano doba.[77]

O naoružanju u Liburna donekle govore i dva brončana lika ratnika, izrađeni kao privjesci, reljefno u trodijelnom kalupu, kao, npr., iz Nina, oblikovani plošno i stilizirano s okruglim štitom i s poluloptastom kacigom s perjanicom (T. XL, 4). Prema sličnim likovima na toreutičkim proizvodima oko sjevernog Jadrana, kao i jednom istom takvom privjesku iz Podzemelja u dolenjskoj kulturi jugoistočne Slovenije, mogu se datirati u 6. st., pa su najvjerojatnije izrađeni pod utjecajem s toga područja.[78] Prema tome, Liburni su poznavali okrugli štit i tzv. zdjelastu vrstu kaciga, kakvi su najčešće rašireni u predalpskom prostoru oko sjevernog Jadrana, ali nije poznato jesu li se njima i koristili u svom naoružanju jer dosad nisu nađeni.

Dosad su poznate samo pojedine tzv. grčko—ilirske kacige na dva nalazišta (Topolje kod Knina i nepoznato nalazište u blizini) na

---

[72] Općenito probleme oko krivih noževa i mačeva usp. u: I. Marović, 1959 (1963); A. Stipčević 1960, 87 i d., sl. 1, br. 2, 3; M. Guštin, 1974; M. Parović Pešikan, 1982; a u Picenumu, npr.: D. Lollini, 1976. Primjerke iz kasnoga brončanog doba usp. u: Š. Batović, 1983b, T. XLVI, 6—8.

[73] Š. Batović, 1968a, T. XX, 1; 1983c; A. Stipčević, 1960, sl. 1, br. 1.

[74] Š. Batović, 1965a, 163—164, sl. 2, br. 8; 1968a, 61, T. XX, 3.

[75] Š. Batović, 1968a, 61, T. XX, 2.

[76] Š. Batović, 1968a, 61; 1968c, 176; usp. npr. S. Gabrovec, 1965/66, 81 i d., T. 1, br. 2, T. 2, br. 1 i dr.

[77] Š. Batović, 1968a, 61, T. XXI, 1; usp. Š. Batović, 1980, T. V, 7, T. VII, 7; 1983b, sl. 20, br. 8, T. XLVI, 4.

[78] Š. Batović, 1955, 234 i d., sl. 1, br. 7, T. I, 7, 8; 1981, 142, sl. 16, br. 9, 10, T. 15, br. 1, 2; usp. F. Starè, 1975a, 249—265, T. 17, T. 23, br. 2 i dr.

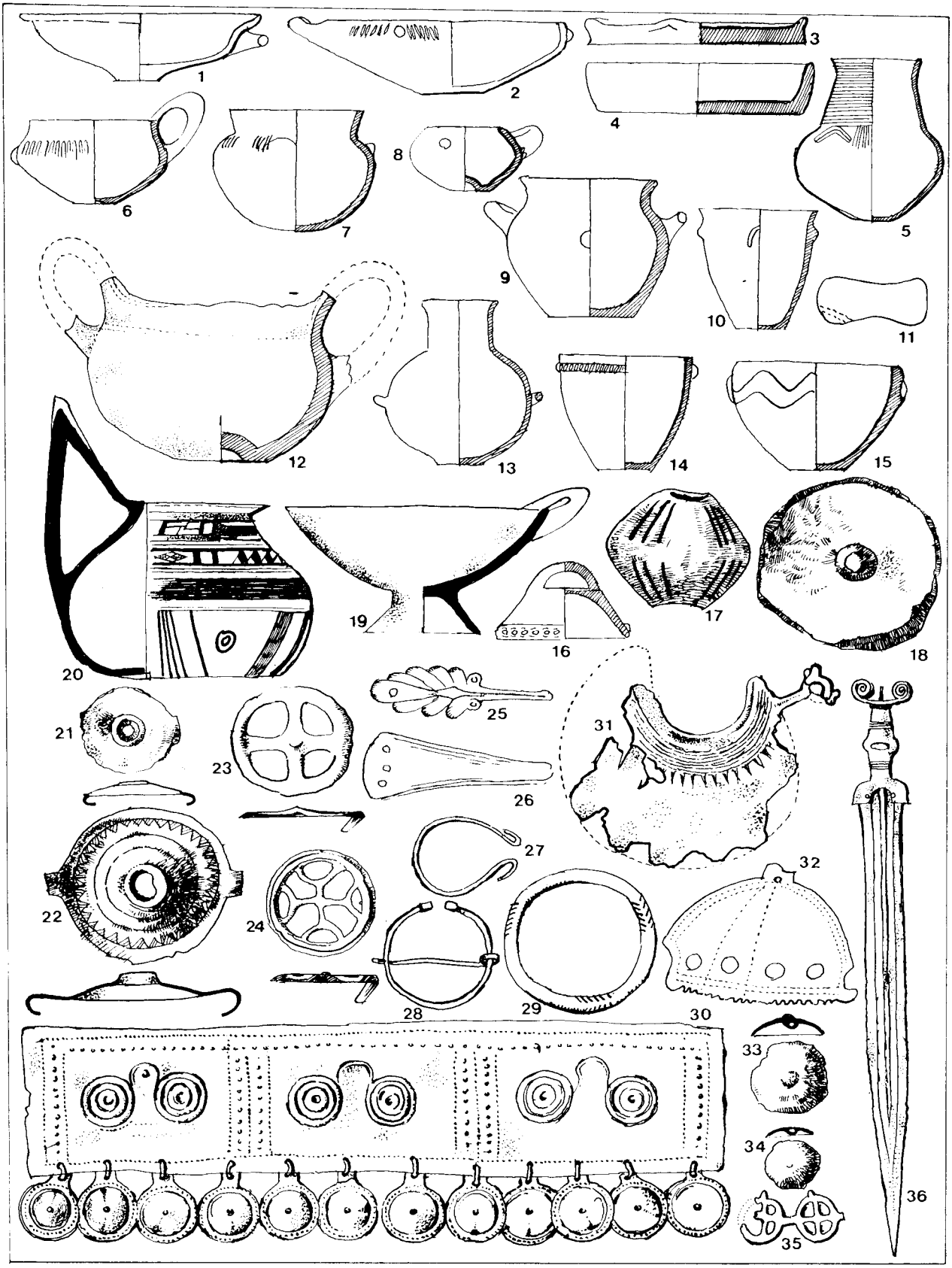

Sl. 19 – Liburnska grupa (1 – 11, 13 – 16, 20 – 22, 24, 28, 30 – 36: Nin; 12, 17, 18: Bribir; 19: Zadar; 23: Zaton; 25: Dragišić; 26, 27, 29: Nadin; 8, 31, 36: IIa faza; 19,23: IIb faza; 11, 20 – 22, 32: III faza; 24, 30, 35: IV faza; 14, 15, 25 – 29: V faza)

jugoistočnom rubu liburnskog prostora, iz 5. do 3. st.,[79] preuzete vjerojatno od Dalmata, koji su se njima šire koristili, ali zbog rijetkosti ni to ne dokazuje da su bile raširene u Liburna.

U liburnskim grobovima ponekad se nalaze veće količine sitnih brončanih puca i pojedine kalotaste toke, kakvima su se često oblagale kožnate kape u Japoda i u dolenjskoj kulturi, što je također neka vrsta kaciga,[80] pa je moguće da su ih i Liburni upotrebljavali.

ORUĐE

Poznate su razne vrste oruđa, većinom od keramike i kamena. Od kovina su rijetka jer se obično ne nalaze u ostavama, u grobovima su malobrojna, a u naseljima se nisu odbacivala zbog prerade, pa su i u njima rijetka. Izrađena su od raznih materijala, osim od pečene zemlje i kamena, od bronce, željeza, srebra i kosti. Oruđa od pečene zemlje spomenuta su među lončarskim proizvodima, a pojedine vrste i oblici osobnog pribora u prikazu nakita i dijelova nošnje.

Od kamena su vrlo brojni ručni žrvnjevi, kugle, brusovi, kalupi za lijevanje metalnih proizvoda i veća kamenja s poluloptastom udubinom na zaravnjenoj strani za uglavljivanje osovine kućnih vrata. Nema dokaza korištenja kružnih (rotacionih) žrvnjeva sve do kraja željeznoga doba. Poznat je samo jedan primjerak kalupa iz Radovina za lijevanje sjekira s tulcem.[81] Često se nalaze razni kremeni predmeti, ali je teško dokazati da su se izrađivali u željezno doba. Vjerojatno su se iskorištavali za paljenje vatre i možda u ponekim obredima i kao zaštitni znak (amulet), a skupljali na starijim nalazištima.

Od kosti su šiljci, šila, cijevi, dlijeta, gladilice. Nalaze se samo u naseljima i u nekim su nalazištima česti, osobito u Radovinu. Izrađeni su od raznih, najčešće cjevaničnih kostiju, ali i od jelenjih rogova, osobito šiljci.

Od bronce su najčešće češljevi i brijači, u manjem broju štipaljke (pincete), a pojedinačno se nalaze: sjekire, udice, šivaće igle, vretena, čavli, ganjči i neki drugi. Sjekire su spomenute među oružjem, ali nema sumnje da su se iskorištavale i kao oruđe. Češljevi su polukružnog oblika, redovito ukrašeni iskucanim točkama (T. XXXIX, 5; T. XL, 9). Nalaze se najčešće u III i ponešto u II fazi, u 7. i 6. st., u grobovima.[82] Polumjesečasti brijači obilježavaju II fazu, 8. i 7. st., i ovdje se, osim

---

[79] M. Nikolanci, 1960, 31; I. Marović, 1976, 291 i d., karta.

[80] S. Gabrovec, 1962–63, 293 i d., sl. 1, T. I, 1, karta 1; R. Drechsler-Bižić, 1968, T. I, 4, 6, II, 10, 16, III, 29, IV, 42; Š. Batović, 1980a, 37, T. II, 7.

[81] Usp. sp. dj. u bilj. 77.

[82] Š. Batović, 1976, sl. 23, br. 4; 1982, 18, 21, sl. na str. 20, 22.

ponekad u Istri, na našem primorju jedino nalaze, također u grobovima (T. XXXVIII, 15, 20). Štipaljke se javljaju od 8. st., ali su najčešće u posljednjoj fazi (4—1. st.). Udice su poznate samo iz naseobinskih naslaga u Ninu i u ostavi iz Jagodnje.[83] Šivaće igle poznate su samo iz jednog groba u Ninu i jednog iz Zatona. Poznato je samo jedno brončano vreteno (?) iz nepoznatog nalazišta u Arheološkom muzeju u Zadru, u obliku cijevi sa stožastim završecima, a isti su oblici česti u villanova-kulturi u srednjoj Italiji od 8. st., pa je vjerojatno odatle uvezeno.[84]

Od željeza su među oruđem sjekire i noževi već spomenuti, zatim šila, kukice, alke, pa vjerojatno i pojedina rala, srpovi i dr., samo što o njima nisu poznate okolnosti nalaza ni stratigrafski podaci. Bez sumnje su postojala i razna druga oruđa, kao, npr., dlijeta, svrdla, čekići, batovi, tesle, motike i dr., jer su se koristila u brodogradnji, obradi kamena, drva, zemlje itd.

Od srebra je samo jedna igla za pletenje nađena u jednom grobu iznad Ljupča.

NAKIT I DIJELOVI NOŠNJE

Nakit je veoma obilan i raznolik.[85] Većinom potječe iz grobova, u naseljima se rijetko nalazi, a ostave s nakitom su malobrojne, poznate samo po jedna iz Jagodnje, Baške i iz Kruševa, u kojoj je nakit nađen zajedno s novcima. Dosad je poznato 65 nalazišta nakita s cijelog liburnskog prostora. Od njih je daleko najviše dao Nin, ali i u desetak drugih nalazišta nađene su veće količine. Većinom je izrađen od bronce, zatim dosta često od jantara, rjeđe od srebra i olova, dok su primjerci od staklene paste, kosti, kamena, pečene zemlje, željeza, pozlate, školjaka rijetki. Zastupljen je nakit glave, vrata, ruku i odjeće: naušnice, ili sljepoočničarke, ogrlice, narukvice, prstenje, privjesci, toke, puce, ukrasne igle, fibule (spone), naljepci, ploče i vezice za pojas, te kalupi za lijevanje nakita. Od stakla su zrna ogrlica, koja su katkad i na narukvicama i sljepoočničarkama, pa na luku fibula, a u posljednjoj fazi od stakla su pojedine cijele narukvice, geme i posude. Od jantara su zrna ogrlica i fibula, narukvica i naušnica, pa privjesci i zrna na iglama. Od olova su naljepci (aplike). Od pečene zemlje su ogrlice i privjesci. Od kamena su pojedini oblici nakita i kalupi. Od srebra su fibule, ogrlice, narukvice, naušnice, vezice za pojas, privjesci i prstenje. Od kosti su glavice ukrasnih igala, privjesci, zrna ogrlica i kolutići na fibulama. Jedino su od bronce izrađivani svi oblici nakita.

---

[83] Š. Batović, 1974, T. XXIV, 34, 35, T. XXXVI, 4, 5.

[84] Š. Batović, 1976, sl. 28, br. 18; H. Müller-Karpe, 1959, T. 79, C, 11; O. H. Frey S. Gabrovec, 1971, sl. 2, br. 18, sl. 3, br. 7.

[85] Sumaran zaokružen pregled nakita posebno je dao Š. Batović, 1981.

Primjenjivane su uglavnom sve tehnike izrade i ukrašavanja, osim pravog filigrana i granulacije, a neke tehnike samo u posljednjoj fazi, kao, npr., pozlata, ukucavanje, a tremolo i dr., pod helenističkim utjecajima. Prevladavali su tehnika ukrašavanja iskucavanjem i geometrijski uzorci, osobito u starije željezno doba, a u mlađem dijelu preuzete su pojedine nove tehnike, likovni uzorci i oblikovanje.

Usporedo s općim razvojem kulture mijenjao se i razvijao postupno i nakit. Upravo nakit, osobito fibule, najbolje i odražava pravilan, osebujan i neprekidan razvoj i promjene liburnske kulture kroz pojedine faze. Iz brončanoga doba naslijeđeni su samo pojedini oblici, ili su se neki razvili po ranijim uzorima. Zato je i nakit početkom željeznoga doba dosta siromašan. Najbujnije se nakit razvio od 8. do 5. st. (T. XXXVIII – XL). Temeljitije izmjene nastale su u posljednjoj fazi, od 4. do 1. st. (T. XLI) zbog nazadovanja Liburna i preuzimanja stranih utjecaja, ali su, ipak, sve do kraja prapovijesti zadržali posebna obilježja i prema vlastitim potrebama i ukusu i u nakitu preradivali strane utjecaje. Zapravo, kroz cijelo željezno doba liburnski nakit velikim dijelom ima izrazito samostalna svojstva i razvoj. Pojedine vrste i oblici nakita imali su različit razvoj:

Fibule (spone) najbrojnija su i najznačajnija vrsta liburnskog nakita. U liburnskoj kulturi razlikuju se oko dvadesetak vrsti i mnogo više varijanata fibula: lučne, zmijolike, lučne s jantarom, spiralno naočaraste, lučne s produženom nogom, s dva ili tri dugmeta na luku (a due ili tre bottoni), pracertosa, certosa ili certosoidne, rano- srednjo- i kasnolatenoidne, pločaste, glasinačke vrste, pa u obliku konja ili konjanika i neke druge. Najčešće su spiralne, sa zrnom jantara, mjesne vrste pracertosa i ranolatenoidne, pa lučne, a uz to su izrazite, iako nisu mnogobrojne, lučne dvodijelne s pločastim diskom na kraju noge i u posljednjoj fazi pločaste fibule (T. XXXVII, 1 – 3, 5, 13 – 16; T. XL, 6, 7, 17 i dr.).

Ukrasne igle dijele se na dvadesetak vrsti i pedesetak varijanata. Najbrojnije su s kuglastom, stožastom i diskastom glavom, pa s glavom u obliku ušice. Neke su imale poseban dodatak na vrhu ili kapicu, obično oblikovane poput glavice, za zatvaranje. Ipak se čini da su se obično upotrebljavale vezivanjem krajeva koncem ili zapinjale za jedan kraj konca vezanom alkom kakva se redovito nalazi u grobovima zajedno sa iglom.

– Privjesci su vrlo raznoliki i brojni, pa idu u red najizrazitijih oblika kulture. Iako su mnogi sadržavali simbolička i magijska svojstva, većinom su imali i ukrasnu namjenu. U liburnskoj kulturi poznato je pedesetak raznih oblika privjesaka. Većinom su geometrijskih i apstraktnih svojstava, ali je velik broj i likovno oblikovan. Ističe se vrsta velikog prsnog nakita (pektorali), dugog oko 60 cm, od dvije trapezaste ploče s ptičjim glavama na krajevima, spojene lančićima, dosad nađen samo u Ninu i Zatonu. Slični su mali privjesci od jantara i rjeđe od bronce. Na sjevernom

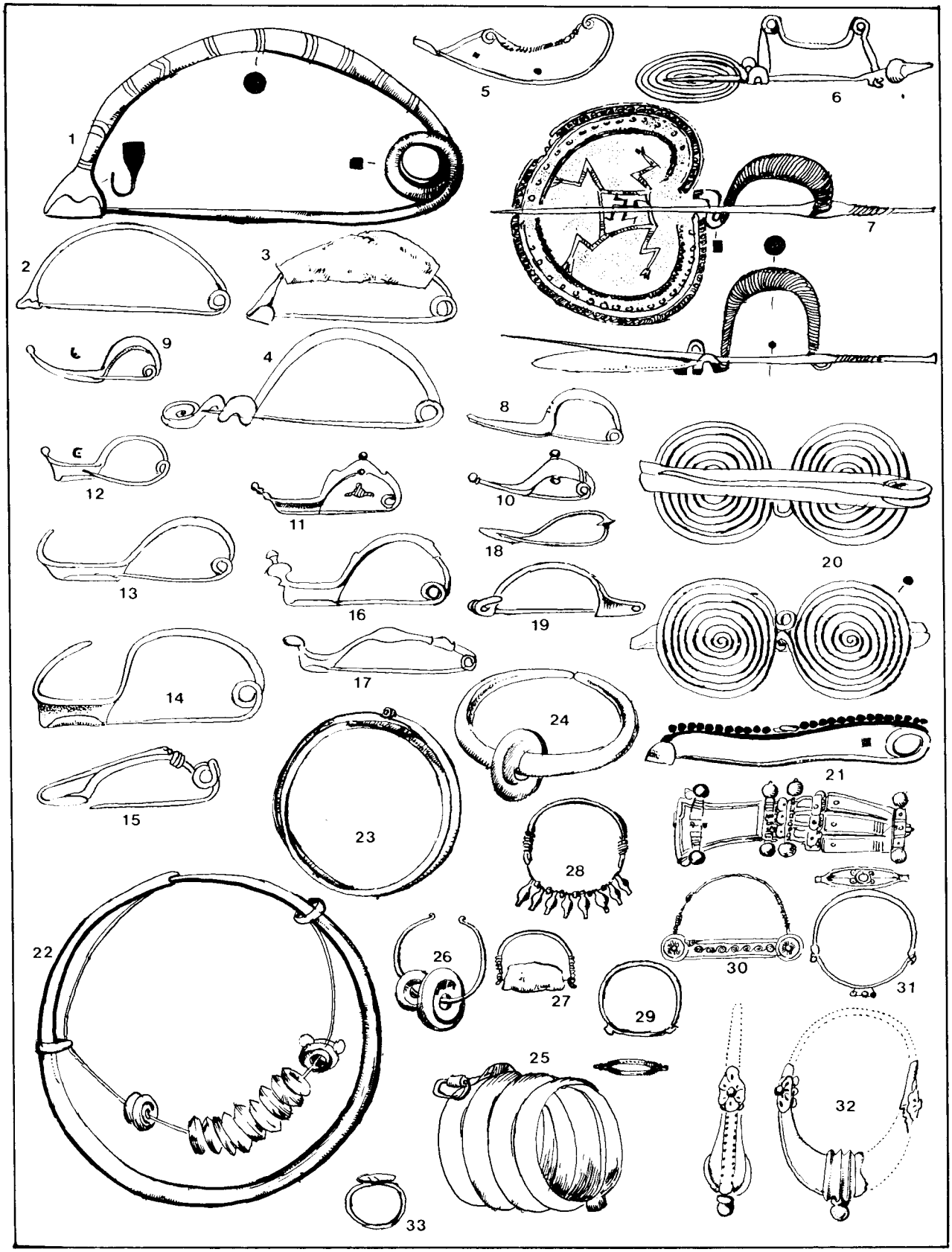

Sl. 20 – Liburnska grupa (1 – 3, 5 – 13, 18, 20, 22—26, 32: Nin; 4: Jablanac; 14, 16, 17, 27, 29: Jagodnja Gornja; 15, 19, 28, 33: Nadin; 21: Lisičić (Asseria); 30: nepoznato nalazište; 31: Medviđa; 1, 4, 6: I faza; 2, 3, 5, 7, 20, 22 – 26: IIa faza; 8 – 10: IIb faza; 11, 12: III faza; 13, 18: IV faza; 14, 16, 17, 27 – 29: Va faza; 15, 19, 21, 30 – 33: Vb faza).

rubu liburnskog područja pojavljuju se trokutasti, polukružni ili trapezasti privjesci, ponekad s konjskim likovima ili glavama, kao, npr., u Kastvu i Grobniku, usvojeni pod japodskim utjecajem. Čovjekoliki privjesci javljaju se od 6. do 1. st. dijelom pod grčkim i helenističkim, a dijelom pod utjecajem dolenjske kulture preko Japoda. Kao privjesci upotrebjavali su se probušeni i najstariji novci grčke kolonije Metapont u južnoj Italiji, ili su ih oponašali, kao što imamo u ostavi iz Jagodnje.

— Vezice za pojas veoma su raznolikih oblika. Ponekad su i bogato ukrašene i imale, pored uporabne namjene, često simboličko značenje i ukrasnu namjenu, osobito jedan glomazni primjerak iz Asserije s ljudskim glavama (T. XLI, 27). Poznato je dvadesetak različitih oblika. Najčešće su kružnog oblika s izrezanim križem ili svastikom — sunčanim znakom, ali i drugih kružnih i stožastih oblika, zatim u obliku alke, diska, polukruga, a pojedine i u obliku ženskog lika, ili neke završavaju s konjskom glavom (Sl. 19, br. 21 29; T. XLI, 12, 17, 27).

— Pored vezica za pojas, u liburnskoj kulturi su izrazite široke brončane ploče za oblaganje pojasa, bogato ukrašene iskucanim točkama, krugovima i spiralama, a o njima je obješen niz dvostožastih privjesaka (Sl. 19, br. 30; T. XL, 11).

— Toke nisu česte. Poznato je šest temeljnih vrsta i više varijanata. Sve su zaobljene, neke zaravnjena oboda, sa šiljastim izbočenjem na vrhu i s ušicom, a neke probušene. Neke su ukrašene geometrijskim uzorcima, redovito poput sunčanoga znaka.

— Puce su sličnog poluloptastog oblika s ušicom, a poneke su križnog, loptastog, kuglastog, stožastog ili dvostožastog oblika.

— Naljepci (aplike) redovito su u obliku olovnih kružnih kolutića s izrezanim križem, a poneki su istog oblika od bronce, ili polumjesečasti, u obliku pravokutne ploče, dvostrukih rogova i dr. (Sl. 19, br. 35).

— Naušnice ili sljepoočničarke u ranijim fazama (8. do 5. st.) jednolične su, većinom u obliku brončane alkice s dva zrna jantara (T. XXXIX, 4), a pojedine u obliku spiralnog diska ili cjevčice. U posljednjoj fazi, od 4. do 1. st., pod helenističkim utjecajem izradivane su 4 nove vrste s više varijanata, osobito potkovaste, od koluta žice bez omotanih krajeva ili s omotanim krajevima i brodolike (T. XLI, 9, 10, 21, 25).

— Ogrlice se dijele na dvanaestak vrsti, a najčešće su od niza zrna jantara i od savijenog lima, često spojene, od 8. do 5. st. (T. XXXVIII, 18), a rijetko su uvijene (tordirane, T. XXXVII, 7), od glatke žice, vrpčaste, spiralne, cjevaste, od niza brončanih cjevčica (saltalconi), ili od niza karičica, spiralnih cjevčica ili privjesaka, ili koluta omotanog žicom, pa od staklenih zrna. Izrazite su dvije vrste od pečene zemlje: jedna od koluta, a druga od niza zrna s pojedinim srcolikim privjescima, od 7. do 4. st. (T. XL, 12, 14). U posljednjoj fazi upotrebljavane su dvije nove vrste: od

niza privjesaka koji oponašaju novce Metaponta (Jagodnja), ili od niza kuglastih privjesaka, kao na naušnicama.

— Od desetak vrsti narukvica najčešće su spiralne (T. XXXVII, 18; T. XXXVIII, 3; T. XL, 8), pa od savijenog lima s dva zrna jantara (T. XXXVII, 17). Ostali su oblici rijetki: koluti žice s nizom zrna jantara, košarastih ili čovjekolikih (Kolan) privjesaka, a u posljednjoj fazi pod keltskim utjecajem koluti ukrašeni nizom kuglica i stakleni koluti.

— Do 4. st. prstenje je rijetko i neizrazito, obično su to vitice, katkad uvijene ili od više zavojnica. Tek od 4. st., pod helenističkim utjecajem, prstenje je često: to su vitice i prstenje s krunom ili s okom, često ukrašeno raznim likovima (T. XLI, 19).

Na većini nakita prepoznatljiva su magična i simbolička svojstva i namjena, osobito simboli sunca, mjeseca, oko plodnosti i dr.

Nakitni predmeti i dijelovi nošnje većinom su izrađeni i nastali na domaćem tlu, što potvrđuju njihovi posebni oblici i mjesna svojstva, često ograničena na liburnski prostor, zatim postupni razvoj u najvećoj količini na ovom prostoru, pa nalazi kalupa za njihovo lijevanje, kao, npr., u Radovinu, Bribiru i Meragu na Cresu.

PLASTIČNE IZRADEVINE

Poznata je samo sitna plastika, većinom od jantara, bronce i srebra, neki primjerci su pozlaćeni, a dva primjerka su od pečene zemlje. Izdvaja se samo jedna veća kamena glava iz Vaćana i jedna iz Raba. Ponešto je o plastici kazano u prikazivanju nakita, jer su gotovo sve to privjesci. Ovdje se posebno daju osnovni podaci o plastičnim izradevinama jer one čine važan dio liburnske kulture.

U Vaćanima kod Skradina nađena je jedna kamena glava vjerojatno troglavoga božanstva, što se povezuje s keltskim utjecajem, ali to nije sigurno jer je to osamljen nalaz, a osim toga ima mišljenja da je to slavensko božanstvo Svetovid.[86] U Rabu je nađena jedna mramorna glava muškarca datirana u 5. st., uvezena iz Grčke.[87]

Jedan zemljani ženski kipić naden je na brežuljku Čikat iznad Malog Lošinja, ali potanji podaci nisu poznati. Vrlo površno i sumarno je obrađen, ruku položenih na prsa. Usporednim proučavanjem stilskih svojstava toga kipića zaključeno je da najvjerojatnije potječe iz željeznoga doba, oko 7. do 6. st., iako baštini ranija svojstva zemljane plastike.[88]

---

[86] M. Garašanin, 1961; Š. Batović, 1982, 34; K. Prijatelj, 1954, 68 i d., sl. 1; i dr.
[87] F. Eichler 1929, 109 – 119.
[88] S. Kukoč, 1985.

Drugi kipić čuva se u Arheološkom muzeju u Zadru, ali mjesto nalaza nije poznato. Predstavlja lik žene u položaju molitve (orant), mnogo stvarnije oblikovan, s etrurskim natpisom na leđima, sličan likovima na etrurskim grobnim posudama,[89] pa nema sumnje da je proizveden na etrurskom prostoru, samo nije sasvim sigurno je li nađen na liburnskom području.

Sitna likovna plastika u liburnskoj kulturi dosta je česta. Stilski se razlikuju tri vrste: plošna, poluplastična ili reljefna i puna plastika, a dijele se na životinjsku i ljudsku. Životinjska je plastika mnogo starija i javlja se uglavnom kroz cijelo željezno doba, a ljudska od 6. st. do kraja željeznoga doba. Većinom potječe iz grobova u Ninu i Asseriji, pa iz ostave u Baškoj.

Najčešći su privjesci u obliku dviju suprotstavljenih životinjskih glava, obično ptica, od jantara koji su se u paru upotrebljavali povezani s jantarskom pločicom, osobito su česti od 8. do 5. st. (T. XXXVIII, 8, 17). Katkad su i od bronce (T. XXXVIII, 19).[90] Naliče na velike privjeske u obliku »sunčane lađe«, pa su podrijetlom stilski i sadržajno, vezani uz kulturu groblja sa žarama, iako su ove izrađevine samostalna oblikovna tvorba i posebnost liburnske kulture. U manjem broju su privjesci od bronce u obliku konjskog lika (Sl. 21, br. 5), većinom isti kao na japodskom području[91] a pojedini kao na širim prostorima.

Čovjekolika sitna plastika većinom je, također, u obliku privjesaka i u više vrsti:

plošni stilizirani ženski likovi u obliku trapezastih pločica iz 6. i 5. st., iz Nina, Zatona i Kolana (T. XL, 1–3), kakvi su česti u Japoda,[92]

stilizirani reljefno prikazani likovi ratnika s okruglim štitom i zdjelastom kacigom, iz Nina (T. XL, 4), kao što su u Podzemelju, ili slični na situlskoj umjetnosti, u 6. st.,[93]

plastični ženski likovi, kao u Picenumu u 6. st.,[94]

plošni stilizirani likovi uzdignutih ruku (u položaju molitve oranti, Sl. 21, br. 9), kao u Japoda,[95]

ženske glave zbiljski prikazane u reljefu, iz Nina, Asserije i Baške, nastale pod helenističkim utjecajem od 4. do 1. st. (T. XLI, 24, 27),[96]

plastična ženska poprsja iz iste posljednje faze.[97]

---

[89] Usp., npr., P. Ducati, 1927, T. 7, br. 24, T. 72; M. Pallottino, 1971, T. 3; i dr.

[90] Š. Batović, 1981, 24, sl. 13, br. 5, 6, 9, 10; 1982, 34.

[91] Š. Batović, 1981, 24, sl. 16, br. 11–14; 1982, 34; F. Lo Schiavo, 1970, T. III, 4, X, 6, XI, 6, 7, XV, 12, 15, XXXVII, 10–12; i dr.

[92] Š. Batović, 1955, sl. 1–6, T. I, 1–6, 9–13; 1981, 24, sl. 16, br. 4–7; 1973, T. CIV, 1–3; F. Lo Schiavo, 1970, T. II, 1 i d., T. XXXVII, 1–6, i dr.

[93] Usp. sp. dj. u bilj. 78.

[94] Š. Batović, 1981, 24, T. 15, br. 3; I. Dall'Osso, 1915, sl. na str. 303.

[95] Š. Batović, 1981, 24, sl. 16, br. 8, T. 15, br. 4; F. Lo Schiavo, 1970, T. XI, 4, XV, 9, XXXVII, 8; i dr.

[96] Š. Batović, 1981, 24, sl. 6, br. 3, sl. 7, br. 19, 20, sl. 16, br. 16, T. 8 br. 1, 2, T. 11, T. 16.

[97] Z. Vinski, 1956, sl. 1; Š. Batović, 1981, sl. 6, br. 1, 3; 1982, sl. na str. 27, 32.

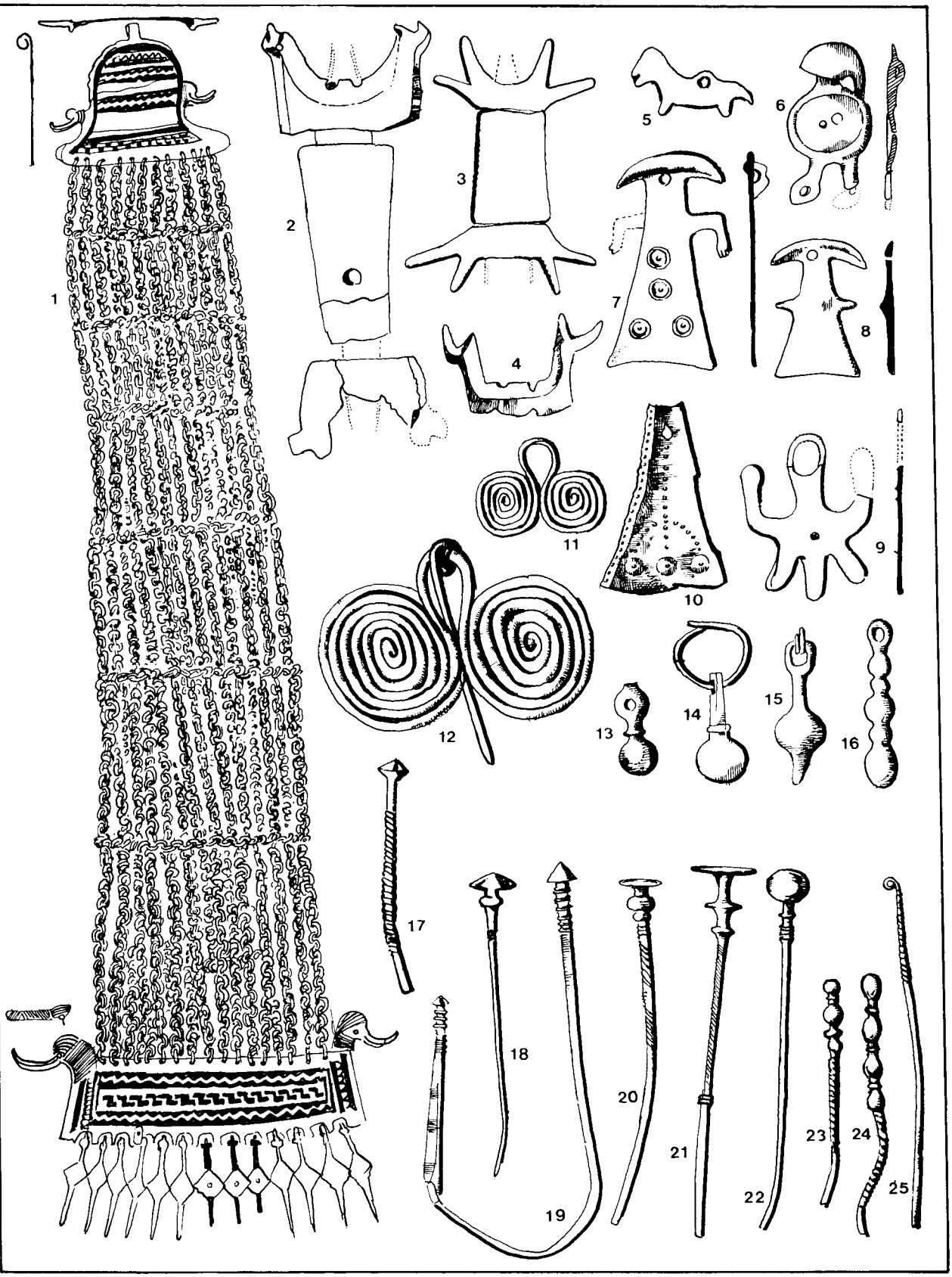

Sl. 21 – Liburnska grupa (1, 7, 8, 10: Zaton ninski; 2–4, 6, 11–13, 16, 17, 19, 20, 22, 24, 25: Nin; 5, 9, 15: nepoznato nalazište; 8, 14, 21, 23: Ljubač; 18: Benkovac; 11, 22: I faza; 2, 17–21, 23, 24: IIa faza; 1, 4: IIb faza; 3, 6–8, 10: III faza; 12: IV faza; 9: V faza).

Prema tome, svojstva plastičnih izrađevina dijelom su baštinjena iz kulture groblja sa žarama, dijelom su pod grčko—italskim i osobito helenističkim utjecajima, ali su, ipak, oblikovani na poseban način, prema domaćim nazorima.

NOVCI

S liburnskog područja poznato je dosad ukupno 43 nalazišta raznih vrsti novaca koji potječu iz 23 kovnice. Kako je spomenuto, pored pojedinačnih nalaza novaca, otkriveno je i 18 ostava s novcima iz ovog doba.[98] Među njima su pojedine ostave s novcem Metaponta, Herakleje, Atene, Numidije, Egipta, Kartage, Sirakuze i Itake. Dvije su miješane, s različitim novcem, a 12 ostava sadrže rimske republikanske novce. To je svakako značajna količina novaca. Liburni nisu kovali vlastite novce.

Najstariji novci s liburnskog prostora potječu s kraja 6. ili s početka 5. st. To su novci grčkih kolonija u južnoj Italiji, u prvom redu Metaponta, koji su nađeni u Asseriji, Ninu, Ljupču, Smokoviću, Krku i Osoru, pa otisci u Jagodnji.[99] Međutim, sve do 4. st. novci su rijetki na ovom području, pa su ih Liburni iskorištavali kao nakit — privjeske sve do 3. st., kad su ih i oponašali, jer dotad ovdje nije bila razvijena novčana razmjena. Veće količine novaca počinju se javljati osnivanjem grčkih kolonija u srednjoj Dalmaciji u 4. st., a češće se nalaze od kraja 3. st., usporedo s prodiranjem Rimljana na Balkan, osobito od kraja 2. st., kad su Rimljani pokorili Liburne i Japode (129. g.). Od 3. do 1. st. kolaju ovdje različiti novci, bilo grčkih gradova *(Rhodos, Athena, Ithaka, Larissa, Korkyra)*, ili kolonija u južnoj Italiji *(Sirakusa, Panormos — Palermo, Metapontion, Herakleia)*, na albanskoj obali *(Apollonia, Dyrrhachion, Dimale)*, ili na našoj obali *(Issa, Herakleia, Korkyra* (?), *Pharos)*, zatim italskih gradova *(Bruttium, Teate — Chieti)*, ilirskih vladara *(Genthios, Ballaios)*, novci helenističkih vladara (Ptolomejevići), numidski i kartaški novci iz sjeverne Afrike, novci makedonskih vladara, keltski i rimski novci iz doba Republike. Najbrojniji su rimski novci, nađeni u preko polovice nalazišta, zatim novci grčko ilirskih gradova i numidski. Tako su, npr., rimski novci otkriveni u 26 nalazišta, numidski u 12, metapontski u 7, novci Karthage i Pharosa u 4, a novci Dyrrhachiona u 3 nalazišta, itd. U mnogim nalazištima nema točnih podataka o vrstama novca. Ipak, po svemu se čini da do konačnog rimskog pokoravanja Liburna pod kraj 1. st. pr. n. e. na ovom području nije

[98] Općenito o novcima na liburnskom prostoru u: Š. Batović, 1974, 229 – 231, karta raspr. 5; 1982, 26 – 29; Z. Dukat – A. Glavičić, 1975; Z. Dukat – I. Mirnik, 1976; 1982; I. Mirnik, 1981; 1982; Z. Dukat – I. Mirnik – J. Neralić, 1984; usp. i sp. dj. u bilj. 30.

[99] Š. Batović, 1974; 1981, 143, sl. 6, br. 20, T. 18; I. Marović, 1970, 265 i d.; A. Stipčević, 1981, 139 – 140; i dr.

prevladala novčana razmjena. Rimski novci prevladavaju od kraja 3. st., a osobito su česti u 1. st. pr. n. e.

BRONČANE I STAKLENE POSUDE

Brončane posude pojedinačno su nađene samo u Baškoj na otoku Krku. Ulomci jedne takve neukrašene posude potječu iz ostave nakita iz posljednje faze.[100] Možda je ostava bila i zakopana u toj posudi, ali su sačuvani samo njeni dijelovi. Pored toga, istraživanjem groblja u Baškoj, koje je vodio M. Abramić 1911—1912. g., u jednom grobu nađen je ulomak druge posude, a dva ulomka brončanih posuda sačuvana su bez oznake groba.[101] Pored toga, jedna brončana posuda potječe iz Karina.

To svakako dokazuje da su Liburni poznavali i upotrebljavali takve posude sigurno u većem broju, ali se nisu sačuvale. Kako ih nisu redovito polagali u grobove, poput Histra, nego, valjda, ovdje u posljednjoj fazi, možda upravo pod histarskim i helenističkim utjecajem, vjerojatno nisu upotrebljavali ukrašene posude i proizvode situlske umjetnosti jer o tome nema traga.

Staklene posude također su nađene samo pojedinačno u dva nalazišta: prvo u dva groba helenističke vrste u Nadinu i drugo stožasta posuda s vodoravnim rebrom po površini sa gradine Kaštelina u Loparu na Rabu. O uporabi i nalazima staklenih posuda na liburnskom prostoru, kao i na ostalom našem primorju, prije rimskoga vladanja nema pouzdanih podataka, pa je moguće da su se rijetko uvozile.

LONČARSTVO (KERAMIKA)

Ostaci lončarstva na liburnskom području najčešće se nalaze u naslagama naselja. U grobovima su prisutni samo rijetke posude i pojedini kalemovi, pršljenovi za vretena, ogrlice od zemljanih zrna ili u obliku koluta (T. XXXVI, 6; T. XXXVIII, 1; T. XXXIX, 8; T. XL, 12, 14; T. XLI, 4). Jedino u pojedinim najmlađim grobovima helenističke vrste zemljani proizvodi su česti (T. XLII, 2, 6, 8, 10). Veće količine ulomaka posuda često su razbacane u grobnim humcima izvan grobova. Prema tome, zemljane posude pri sahranjivanju većinom su rabljene u posmrtnim obredima i za sahranjivanje novorođenčadi (T. XXXV, 1—3). Lončarski proizvodi većinom su izrađeni na domaćem tlu, a manji je dio uvezen.[102]

---

[100] Z. Vinski, 1956, 20, sl. 4.

[101] F. Lo Schiavo 1970, 425, 426, T. XXIV, 1, 4, 5.

[102] Sumaran pregled lončarstva u liburnskoj kulturi usp. u: Š. Batović, 1968a, 60—62, T. XXII—XXXI; 1970, 37—39, sl. 8—47, 53, 54, T. VI; 1979a, 47—48, 15, 16; 1980, 72—73, T. VIII—XIII; 1982, 13—14; J. — P. Korošec, 1980.

Lončarske proizvode Liburni su izrađivali od gline miješane s usitnjenim kristalnim vapnencom (kalcitom). Oblikovali su ih rukom bez lončarskog kola, kojim se nisu koristili niti su ga usvojili prije rimske prevlasti. Pekli su ih na otvorenoj vatri, obično u tamnosmeđem tonu, ili u sličnim nijansama. Većina domaćih lončarskih proizvoda kroz cijelo željezno doba ostala je neizmijenjena. Mali dio oblika i drugih svojstava postupno se mijenjao i razvijao samostalnim razvojem, ili pod utjecajem i u dodirima sa susjednim kulturama i preko Jadrana u Italiji, osobito s picenskom, venetskom i kulturom iz jugoistočne Italije. Ipak, Liburni nikad nisu potpuno oponašali strane lončarske proizvode i uzore, osim donekle crnoglačane posude iz južne Italije. Među proizvodima najčešće su posude, većinom rabljene u svakidašnjem životu. Pored toga upotrebljavali su: poklopce, peke (cripnje), tepsije (pladnjeve), pokretna ognjišta i peći, pećnjake ili prijeklade, cijednjake, kalemove, pršljenove ili kolute za otežanje vretena (T. XXXV, 15, 16), utege za mreže ili tkalački stan, ogrlice ili zrna za ogrlice (T. XL, 12, 14), privjeske, razne kolute, kuglice i neke druge predmete. Pokretna ognjišta su cjevasta oblika s vodoravnim rebrom iznutra za držanje lonca i s otvorom sa strane za ložење, uglavnom isti kao i kasnije (»fogun«).[103] Pokretne peći su obično slična oblika, s kružnom izbušenom pločom za žar, na više stožastih nogu.

Posude su različitih oblika, obično ravnog dna, bez nogu, s različitim ručicama i ušicama. Najčešće su poluloptaste zdjele s uvučenim obodom ili tanjuri i stožaste zdjele s razvraćenim obodom, čaše ili manje posude loptasta ili dvostožasta oblika s prstenastim vratom, pa veće posude stožasta oblika s razvraćenim obodom i loptaste posude s cjevastim ili stožastim vratom. Vrlo su česte i tepsije ili pladnjevi. Cripnje su redovito (T. XXXV, 14), a pojedine posude, osobito stožaste ravnoga oboda, ponekad ojačane reljefnim obručima ili rebrima. Čaše i vrčići, a ponekad i poluloptaste zdjele, imaju zaobljeno i odozdo malo udubljeno dno. Pojedinačno su zastupljene i posude u obliku životinjskoga lika, kao iz Nina. Među ručicama najčešće su prstenaste, potkovaste, jezičaste, sedlaste i bradavičaste, a u manjem broju dvostruke prstenaste, prstenasto jezičaste, rašljaste, rožaste, u obliku životinjske glave i dr. (Sl. 19, br. 1 – 18; T. XXXV).

Ukrašavala se mala količina lončarskih proizvoda, i to jednostavno i jednolično, obično u obliku pojasa po obodu ili ramenu, ili ispod oboda. Češći je jedino ukras brazdanjem u obliku okomitih, kosih, ili cikcak-uzoraka, ili ponekad vodoravnih, kružnih i polukružnih uzoraka, što se, osobito često u Bribiru, kombiniraju s nizovima uboda,[104] zatim otiskom prsta, ili ubodima po rubu oboda posuda, po plastičnim rebrima ili obru-

[103] Š. Batović, 1969a, 272, T. IX, 5.

[104] Š. Batović, 1968b, T. III, 1, 2; 1980, 72, T. VIII, 1, 2; J. – P. Korošec, 1980, sl. 15, T. XI – XIII.

čima i potkovastim ručicama, ili je rub nazubljen, a čest je i ukras bradavičastim izbočenjima. U posljednjoj fazi uobičajen je i ukras reljefnim valovnicama ispod oboda stožastih i loptastih posuda (T. XXXV, 13).[105] Ponekad se javljaju uzorci trokuta, cikcak-crta ili snopova tehnikom urezivanja ili udubljivanja, otiskom konopca *(Schnur)*, što je osobito često u Bribiru,[106] katkad ispunjeni bijelom bojom. Slično su često ukrašeni i pršljenovi.[107] Na unutrašnjoj strani tepsija izrazit je i uobičajen ukras od dviju širokih prekriženih brazdi s kružnim udubljenjem u kutovima križa po sredini, što je, bez sumnje, magijski znak, vezan uz sunce – oganj.[108]

U domaćem lončarstvu nije poznato ukrašavanje bojenjem ili slikanjem.

Pojedine promjene u razvoju lončarstva mogu se ustanoviti po grobovima iz Nina i iz Ljupča, a osobito po dobro izdvojenim kulturnim naslagama u Ninu, Radovinu i Bribiru. Tako se ogrlice od valjkastih zrna i srcolikih privjesaka (T. XL, 12) u grobovima mogu datirati od 7. do 4. ili 3. st.[109] Ili, jednodijelne ogrlice u obliku zemljanog obruča (T. XL, 14) nalaze se u grobovima s gradom od 7. do 5. st.[110] Cjevaste posude u pojedinim grobovima iz Ljupča mogu se datirati od 5. do 3. st. Ostalih nekoliko posuda iz grobova imaju opća svojstva i u naseljima traju kroz cijelo željezno doba. Prema pojedinim naslagama u naseljima zapaža se da se facetirani obodi i ručice posuda, pa ukras urezivanjem ili udubljivanjem i ubodima većinom javljaju od I do III ili IV faze (9. do 6/5. st.); ukras izmjenom brazda i uboda, pa s otiskom konopca, osobito u Bribiru, prevladava od II do IV faze (8. do 5. st.); dok se ukras s plastičnim valovnicama na stožastim posudama (T. XXXV, 13) javlja isključivo u posljednjoj, V fazi, od 4. do 1. st., a kalemovi od 6. do 4. st.,[111] nastali vjerojatno pod južnoitalskim utjecajem.

Pod utjecajem južnoitalske crnoglačane keramike izvodile su se od 7. i 6. st. pojedine varijante prstenastih ručica,[112] a prema apulskim velikim posudama (dolia) od 6. st. slične domaće posude dobivale su zadebljan obod,[113] ili su se prema daunskim kraterima s geometrijskim ukrasom u 6. i 5. st. oponašali zdjeličasti ili diskasti produžeci prstenastih ručica.[114] To su i jedini izrazitiji utjecaji na domaće lončarstvo.

---

[105] Š. Batović, 1968a, T. XXVIII, 2; 1968c, sl. 2; 1970, sl. 24; 1979a, 14.
[106] Š. Batović, 1968b, T. III, 3, 4; 1980, 72, T. IX, 1 – 3; J. – P. Korošec, 1980, sl. 15, T. IX, X, XIV.
[107] Š. Batović, 1968a, T. XXIII; 1980, 72, T. XI, 3 – 5; 1981, sl. 15, br. 5 – 7.
[108] Š. Batović, 1970, sl. 40, 41.
[109] Š. Batović, 1981, 27, T. 17.
[110] Š. Batović, 1981, 27.
[111] Š. Batović, 1965, T. XV; 1968a, T. XXIII, 4; 1968b, T. II, 5, 6; 1980, 69, T. XI, 7; 1982, sl. na str. 22; usp. i sp. dj. u bilj. 105.
[112] Š. Batović, 1968, T. XV; 1968a, T. XXIII, 4, XXVI, 1, XXVII, 2, 3; 1968b, T. II, 5, 6; 1970, sl. 8 – 11, 18, 19, 46, 47; 1979a, sl. na str. 16; 1980, T. X, 1, XI, 7; 1982, sl. na str. 20, 22.
[113] Š. Batović, 1971, sl. 7, sl. 11, br. 9; 1973, T. XCV, 4.
[114] Š. Batović, 1970, sl. 38; 1973, T. LXXIV, 5.

S obzirom na svojstva keramike na užim predjelima liburnskog prostora, zasad se zapažaju stanovite razlike i posebnosti samo u Bribiru, što će vjerojatno vrijediti za šire južno područje Liburna, u odnosu na ostale dijelove liburnske kulture, a oni se očituju u prvom redu u češćem ukrašavanju uopće, osobito otiskom konopca i kombinacijom brazda i nizova uboda u Bribiru, što je rijetko u ostalim nalazištima, ili se drugdje javlja ukras samo brazdanjem. Po tome se može zaključiti da je na liburnskom prostoru bilo više mjesnih središta i izdvojenih predjela za proizvodnju lončarstva s određenim posebnim svojstvima.[115]

Pored spomenute posude u obliku životinjskog lika iz Nina, od pečene zemlje poznat je samo jedan ženski lik iz Malog Lošinja.[116]

Zemljano posude dobrim dijelom se i uvozilo na liburnsko područje, većinom iz Italije i u manjim količinama iz Grčke i s istočnog Sredozemlja, od 8. st. i nadalje. Iz Italije se uvozio niz vrsti posuda iz više lončarskih središta od 8. do 1. st. Prevladavao je uvoz iz južne Italije; u prvom redu to su posude s geometrijskim slikanim ukrasom od 8. do 4. st., kroz tri stilske faze (T. XXXVI, 1, 2; T. XXXVIII, 1; T. XXXIX, 8), poznate s ukupno 21 nalazišta,[117] zatim gnathia vrsta (T. XLII, 2, 3, 6 8), s crvenim likovnim ukrasom (T. XXXVI, 7; T. XLII, 1), posude premazane crnim lakom (T. XXXVI, 8; T. XLI, 4), sa žigosanim ukrasom (T. XLII, 9), pa neukrašene velike posude *(dolia)* i amfore za držanje hrane, vode i dr., ili manje posude i crnoglačane posude (T. XXXVI, 3,4). Iz ostalih dijelova Italije uvozile su se male količine s venetskog područja, kao, npr., obojene situle (T. XXXVI, 9), crnoglačane posude i čaše ukrašene brončanim pucama, zatim pojedine italske imitacije korintskih posuda, picenske (T. XXXVI, 5) i neke druge vrste posuda.[118]

Grčka keramika uvozila se znatno manje nego italska. Kao i na cijeloj našoj obali, najranije se nalazi korintska vrsta čaša s crnim likovnim ukrasom s kraja 7. i iz 6. st., poznata iz Zadra, pa nešto mlađe slične posude atičke vrste iz 6. i 5. st. (T. XXXVI, 6), iz pet nalazišta, pa pojedine posude iz Jonije u Maloj Aziji.[119] Češća je kasnija vrsta posuda s crvenim

---

[115] Š. Batović, 1980, 73, T. VIII, 1, 2, IX, 1 3; J. P. Korošec, 1980, sl. 15. T. IX XIV.

[116] S. Kukoč, 1985.

[117] Š. Batović, 1965, T. X, 1; 1968, T. XIII, 4, XIV, 1; 1968c, T. II; 1970, T. VI; 1972a; 1973a, sl. 10 15, karta 2; 1976, 58, 61, karta 5; 1979a, sl. na str. 26, 29, 44; 1980, T. XII; 1982, sl. na str. 20, 22; 1975, T. 100, 101; usp. E. De Juliis, 1977; F. Tinè-Bertocchi, 1985, i dr.

[118] Dio građe vidi u: Š. Batović, 1965, T. VI, 1; 1968, T. VII, 2, VIII, 2, X XII, XVII; 1968a, 58, 62, T. XXVII, 1, XXIX, XXX; 1968c, T. III, 3; 1970, 39, sl. 10, 12, 18, 45 47; 1971, 31, sl. 15, br. 1 3, sl. 16; 1974, 165 166, sl. 8, T. IX, 5, X, XI, XIII, 3; 1979a, 27, sl. na str. 10, br. 1, str. 16, br. 6, str. 23; 1980, 73, T. XIII; 1982, 14, 18, 20, sl. na str. 19; A. Faber, 1980, 296, sl. 11, br. 4, 5, sl. 12, br. 2 4, sl. 13, br. 2, 3; Z. Brusić, 1977, T. III, 4; V. Dautova-Ruševljan, 1970, 161, i d., sl. 1, 2; 1975, 89 i d.; i dr.; usp. S. Patitucci Uggeri, 1984, 139 i d., sl. 4, br. 8 A, 10 E, sl. 5, br., 25 A, sl. 6, br. 29 A, sl. 9, br. 41 A, B; i dr.

[119] Š. Batović, 1968, 22 d. T. XIV, 2; 1968c, 177 179, T. III, 1; 1969, 48, sl. 11; 1982, 14, 22; 1984a; M. Nikolanci, 1973, 90, 108 110, 114, T. XVIII, 1, XX; G. Smirich J. Bersa M. Abramić, 1913, 96; P. Lisičar, 1973, 10, 12, sl. 17; 1976, 321 322.

likovnim ukrasom iz 5. i 4. st., poznata iz desetak nalazišta.[120] Međutim, tek se najmlađa helenistička vrsta s reljefnim ukrasom, rađena u kalupima, obilnije uvozila od 3. do 1. st., poznata osobito iz grobova helenističke vrste, kao, npr., ona iz Nadina (T. XLII, 10), Ljupča, V. Mrdakovice i Dragišića.[121]

DUHOVNI ŽIVOT

Tragovi duhovnog života ogledaju se u raznim oblicima: posmrtnim obredima, nakitu, umjetničkim ostacima, simboličkim predmetima, amuletima, tragovima obreda i vjerovanja.

Posmrtni obredi prikazani su u iznesenim podacima o sahranjivanju pokojnika. Vidi se da se kroz čitavo željezno doba razlikuju dva načina sahranjivanja, naslijeđena iz brončanoga doba, što ukazuje na dva različita obreda sahranjivanja, ali njihovi uzroci i točnije značenje nisu razjašnjeni. Možda su oni vezani s društvenim odnosima, različitim predajama, razlikama u spolu, starosti i dr., jer su u gomilama često pokopani pojedini pokojnici, a u nekima obitelji ili rodovi kroz više naraštaja. Na razlike ukazuju i pojedine izdvojene veće gomile. U grobljima na ravnome na obrede posebno ukazuju krugovi od ploča oko pojedinih grobova, što se povezuje s obzidom oko humaka, ili kružnom kućom pokojnika, što je vjerojatno neka vrsta magične zaštite živih od mrtvih, kako to slično Homer opisuje u Odiseji.[122] Na pogrebne obrede ukazuje u gomilama i razbijanje posuda, a u pojedinim humcima, kao, npr., u Zatonu, uz grobove se nalaze i spaljene životinjske kosti, ili su u grobove stavljani zubi psa. U nekim se gomilama nalaze kremeni predmeti, možda u vezi s vjerovanjima o njihovoj magijskoj snazi. Zatvaranje pojedinih grobova na spojevima ploča glinom vjerojatno je također znak straha od dizanja pokojnika. Nalaze se i primjeri trapanacije lubanje — kružni izrezi, kao u Ninu.[123] Sve to ukazuje na različite obrede i odnose prema pokojnicima.

U kulturnim naslagama u Ninu nađeni su ostaci ljudske lubanje, što, uz spomenuti primjer trapanacije, svjedoči o postojanju obreda oko poštivanja ljudske lubanje, ili o kultu predaka.

Veliki broj oblika i primjeraka nakita imali su simboličko i magijsko značenje.[124] Osobito je često prepoznatljiva sunčana simbolika, kao ona na prsnom nakitu u uzorcima meandra ili svastike (dvokuke, T. XXXVII, 13; T. XXXVIII, 21) i u ptičjim (T. XXXVIII, 8, 17, 19), ili ponekim

---

[120] Š. Batović, 1968c, T. III, 2; 1982, 14, 23, 24.
[121] Š. Batović, 1970, T. VI, 4; 1982, 14, 25.
[122] Homer, 1950, 165 i d., jedanaesto pjevanje; M. Garašanin, 1983b, 715; usp. sp. dj. u bilj. 58.
[123] Š. Batović, 1970, 42, sl. 50, 52, T. XI.
[124] Sumaran prikaz usp. u: Š. Batović, 1981, 29 – 30; 1982, 33 – 34.

konjskim protomama (T. XLI, 2), kao i u cijelim oblicima tih privjesaka koji označuju sunčanu lađu ili kola i ukazuju na vjerovanja povezana sa suncem kao božanstvom plodnosti. S tim se povezuju i vezice za pojas i slični naljepci s upisanim križem, zatim toke i fibule s uzorkom dvokuke, puce i privjesci u obliku križa, pojedine naušnice s uzorkom sunčanog koluta, kao i na pojasima i dr. Dvokuka je označavala i smrt, pa je mogla biti vezana i uz posmrtne obrede. Ima i niz drugih oblika i značenja životinjske simbolike, kao što su ptice na ženskim likovima (T. XL, 2) sastavni dio božanstva plodnosti, »sakralni rogovi«, privjesci u obliku životinjskih zuba kao amuleti, zmijske glave na pojedinim fibulama ili iglama, kao znak podzemnog božanstva. Česti ženski likovi u posljednjoj fazi ukazuju na klasične uzore božice plodnosti, što je sve odraz mjesnih predaja o značajnoj ulozi ženskih božanstava u liburnskim vjerovanjima, što se nastavlja u rimsko doba. Pojedini životinjski likovi vjerojatno su bili i rodovski totemski znakovi. Svakako prevladavaju simboli sunca i plodnosti.

Vjerovanja su se temeljila na zemljoradnji i stočarstvu, većinom u obliku animističkih – simboličkih predodžbi, a tek pod grčkim utjecajem počinju dobivati očovječene oblike, pa je zato i mali broj sitnih likovnih predstava. To osobito pokazuju ostaci iz rimskog doba, u kojima se vidi da su Liburni većinom poštivali ženska božanstva, kao, npr., Anzotiku, Iku, Iriju, Sentonu i dr., često i po pojedinim područnim zajednicama, kao što je Latra u Nadinu, Anzotika u Ninu,[125] od kojih su neke izjednačene s rimskima *Bona dea*, Venera i dr., pa su označavale božanstva plodnosti, vjetra, izvora, itd. Vjerojatno je i Silvan iz rimskog doba bio starije liburnsko božanstvo šume, stoke, pastira.[126]

Umjetnička djelatnost ograničava se većinom na geometrijski ukras brončanih predmeta, jer su likovni ukrasi i prikazi dosta rijetki. Zato prevladava dekorativna umjetnost. Najčešća je tehnika ukrašavanja iskucavanjem točaka i krugova, urezivanjem trokuta, vrpci, girlandi, cikcak-crta, a na keramici ukras brazdanja, otiskom prsta, reljefnim rebrima, valovnicama i dr. Uzorak svastike, pojedini uzorci ptica i dvostruke sjekire *(labris)* jedini su urezani ili iskucani likovni uzorci.[127]

Osnovni podaci o plastici već su iznijeti. Stilski i sadržajno ona se dijeli na dva razvojna razdoblja: jedno od 9. do 5. st., s dvije faze, jednom od 9. do 7. st. i drugom u 6. i 5. st., pa drugo razdoblje od 4. do 1. st. U prvom razdoblju plastika je jako stilizirana, poluplastično i plastično oblikovana lijevanjem u kalupu. U posljednjem razdoblju plastika je stvarnija, poluplastično oblikovana iskucavanjem. Prva faza nastala je u predajama kulture groblja sa žarama i u dodirima s Italijom, druga je pod

[125] Usp. N. Cambi, 1980; J. Medini, 1984; i dr.
[126] Ž. Rakić, 1965; J. Medini, 1984.
[127] Usp. o tome Š. Batović, 1981, sl. 5, 8, br. 53, sl. 9, T. 9, br. 1.

pojačanim grčko-italskim utjecajima, a treća pod snažnim helenističkim utjecajima.

— U prvoj fazi javljaju se: britve s ptičjim likovima na ručici, privjesci s dvostrukim ptičjim glavama i dvodijelna fibula s dva ptičja lika na luku (Sl. 21, br. 1 – 4; T. XXXVIII, 8, 17, 19, 20; T. XL, 16).

— U drugoj fazi, u 6. i 5. st., nalaze se: zmijolike i certosoidne fibule s ptičjim likovima na kraju noge, jedna certosoidna varijanta s nizom ptica na luku, ženski plošni i plastični likovi, katkad s pticama umjesto ruku, likovi ratnika, jedna zemljana posuda u obliku ptice, pojedine ručice posuda u ptičjem obliku, a od uvezene keramike česte su ručice u obliku glave šišmiša na daunskim posudama s geometrijskim ukrasom (T. XL, 1 – 4; T. XXXVI, 2).

— U tećoj fazi, od 4. do 1. st., javljaju se većinom ljudski likovi: najčešće su ljudske protome na pločastim fibulama i naušnicama ili vise o fibulama, zatim certosoidne fibule s ptičjim glavama, a uvezene su samo dvije staklene geme s prikazom lava i Herakla iz Jagodnje, a s japodskog područja su pojedini privjesci s konjskim likovima iz Grobnika i Kastva (T. XLI, 2, 9, 22, 24, 27).

Na osnovi tih podataka uočljiva je velika raznovrsnost i složenost duhovne kulture Liburna, što je odraz razvijene proizvodnje i složenih društvenih odnosa. Pojedine pojave u duhovnom životu Liburni su naslijedili, neke su poprimili iz okolnih kultura, a neke su samostalno razvili na osnovi posebnih uvjeta života i razvoja.

GOSPODARSTVO

Opažaju se raznovrsni tragovi gospodarstva: zemljoradnje, stočarstva, obrta, trgovine, pomorstva, ribolova i dr.

O zemljoradnji svjedoče mnogi žrvnjevi u naseljima, željezna rala, ostaci žitarica — pšenice, npr., oni iz Nina ili iz Radovina, gdje je u jednoj kući nađena velika apulska posuda puna pougljenog žita,[128] nalazi se i razno sjemenje i koščice voća, osobito u liburnskoj luci u Zatonu šibenskom. Takve velike posude za spremanje hrane vrlo su česte u liburnskim kućama. Vjerojatno su Liburni uzgajali vinovu lozu i masline, što se može prosuditi iz pisanja Strabona, koji kaže da u pogledu mogućnosti uzgoja loze i masline istočna jadranska obala nije ni približno iskorištena. To donekle opravdava i masovan uvoz italskih amfora, osobito u 1. st. Neke jame ispod kuća u Ninu mogle su služiti i za spremanje hrane.

Na stočarstvo u prvom redu ukazuju životinjske kosti u kulturnim naslagama. Najčešće su kosti ovaca, koza i goveda. Analizom kostiju iz

[128] Š. Batović, 1968a, 61, T. XII, 2.

jednoga bloka veličine 4 × 4 m i dubine 230 cm naslaga u Ninu izlazi da prevladavaju domaće životinje (310 kostiju), a divlje su rijetke (8); od domaćih životinja su najčešća goveda (165), zatim ovce i koze (127), a dosta rjeđe su svinje (12) i konji (6). O stočarstvu svjedoče i razna oruđa za preradu vune i tkanje: vretena za predenje (T. XXXV, 15, 16), igle za pletenje, utezi za tkalački stan, kalemovi za namatanje konca. Tu djelatnost ponešto spominju i grčko—rimski pisci; tako Plinije spominje sir *(caesus Dalmaticus)* koji se izvozio u Rim, što vjerojatno vrijedi i za Liburne, zatim Varon navodi da je 82. g. sam vidio kako žene u Iliriku i Liburniji napasaju stoku, donose drva, kuhaju. Plinije spominje i liburnsku odjeću od vune — sukna, a Marcijal izričito navodi u Rimu liburnske ogrtače s kapuljačom *(cuculli liburnici)*, što Stjepan Bizantinac naziva »*mandua*« *(mantellum)*.

Lov izravno potvrđuju nalazi kostiju divljih životinja, kao, npr., jelena, srne, zeca, divlje svinje, ptica, ali su rijetke. U naslagama se nalaze izrađevine od kostiju jelena, osobito šiljci od rogovlja, probušeni zubi divlje svinje i dr. Na lov donekle upućuju i strelice. Teško je reći koliko se s lovačkom magijom mogu povezati pojedini prikazi ili likovi životinja, ali je moguće.

Ribolov i skupljanje školjaka i puževa imaju dosta dokaza jer su vrlo česti, u svim naseljima, pa i podalje od mora, osobito su skupljane dagnje, ali i niz drugih: čančice, ogrce, prilipci, štrumbe, volak, konjsko kopito (kamenice), oštrige, losture i dr. Tako, npr., u spomenutom kvadratu u Ninu samo oštriga je bilo 160 komada. Riblje kosti se rijetko nalaze, ali nema sumnje da je riba imala važan udio u prehrani, što posebno potvrđuju udice, pa i u naseljima posred sjeverne Dalmacije, podalje od mora, kao u Jagodnji, zatim ostaci brodova u Zatonu, kao i njihov prikaz na jednoj kamenoj steli — spomeniku.

Skupljanje hrane u prirodi svakako je imalo veliku važnost, što se opaža u čestim nalazima raznih kopnenih puževa, ali i sjemenja divljih plodova.

Pomorstvo i brodarstvo imali su posebno važnu ulogu u razvoju i životu Liburna. O tim djelatnostima ima dosta podataka u izvorima, ali i u arheološkim ostacima. Spominjemo samo neke, kao, npr., liburnsku nadmoć na Jadranu, sukob s Grcima na Krfu i kod Hvara, učešće liburnskog brodovlja u rimskim građanskim ratovima, napad na rimsko brodovlje 35. g., ili prikaz brodova na kamenoj steli. U ninskoj vanjskoj luci kod Zatona otkriveni su ostaci dvaju liburnskih drvenih brodova, dugi 7—8 m, izrađeni tehnikom »šivanja« konopom,[129] što izravno spominje Flak, koji ih naziva *serilia*, i navodi da su u uporabi u Liburniji i Istri i da su njihove daske spajane lanom i brnistrom. Liburni su poznavali i veće brodove za dugu plovidbu i borbe, a tu su vrstu, zbog pokretljivosti i brzine, Rimljani

[129] Z. Brusić, 1968; 1980a.

preuzeli u svoju flotu pod imenom Liburna. Bez sumnje su imali i prastari jednodub.

Obrtna proizvodnja ostavila je mnogo tragova. Preradu kovina izravno potvrđuju kameni kalupi za lijevanje sjekira i nakita iz Radovina, Bribira i Meraga. Osim toga, često se nalazi željezna zgura od prerade željeza. Na to upućuju i mnogi proizvodi i oblici kulture, koji se većinom nalaze isključivo ili najčešće na liburnskom području, ili na tom području imaju puni i jasan razvoj i posebna svojstva, pa nema sumnje da su tu nastali i izrađeni. O domaćoj proizvodnji svjedoče i brojna oruđa i sredstva za rad. Zasad nije poznato odakle su Liburni nabavljali kovine i druge potrebne sirovine, najvjerojatnije preko jadranskih obala s kojima su najviše trgovali. I lončarski proizvodi većinom su domaće izrade. Pri tome se zapaža više užih mjesnih područja lončarske proizvodnje, jer među njima postoje izvjesne razlike; tako se u južnom dijelu sjeverne Dalmacije s Bribirom javlja čest ukras otiskom konopca te kombinacija brazda i uboda, što se sjevernije javlja rijetko, a posebnosti se zapažaju i na Rabu, itd. Ima mnogo dokaza i o drugim granama proizvodnje, kao što je obrada kamena za bedeme i grobove u posljednjoj fazi.

Zbog snažnog razvitka pomorstva i brodarstva i veoma razvedene obale, razmjena i trgovina jedna su od osnovnih grana gospodarstva. Liburni su trgovali po cijelom Jadranu, srednjem i istočnom Sredozemlju, od sjeverne Afrike, Male Azije i Grčke do Sicilije, cijele Italije i sjeverozapadnog Balkana. Na susjedna područja najviše su izvozili razne proizvode na dalmatsko i japodsko područje, a preko Jadrana u Picenum i u južnu Italiju, većinom u Dauniju, pa i u Rim, što spominju pojedini pisci; to su osobito nakit i stočni proizvodi, kao npr., sir, vunena odjeća, dijelom lončarski proizvodi, ali vjerojatno i stoka, vuna, koža, vosak, med, sol, drvo i dr. Uvozili su također mnogo proizvoda, osobito iz Italije, manje iz Grčke i cijelog spomenutog prostora, u prvom redu zemljane posude, od 8. do 1. st., a dijelom nakit, osobito u posljednjoj fazi, pa ponešto oružje, brončane i staklene posude. Najviše su uvozili apulsku keramiku s geometrijskim ukrasom i gnathia vrste, zatim posude s crnim lakom, velike posude (dolia) i na kraju amfore, iz južne Italije, helenističke posude i dr. (T. XXXVI; T. XLII), pa kovine, osobito broncu, željezo i najzad veće količine srebra, a Pseudo Skymno spominje i kositar na Kvarnerskim otocima.[130] Izvana su preuzeli i veće količine raznih novaca, osobito rimske republikanske u 2. i 1. st., kad se osjetno počela razvijati novčana razmjena.

Još se ne može dokazati da su Liburni uvozili jantar s Baltičkoga mora ili gotove proizvode s nekoga drugog područja, jer se isti oblici liburnskog jantarskog nakita ne nalaze drugdje, osim ponešto na prostoru Japoda, Dalmata, u Apuliji i nešto više u Picenumu, upravo na područjima na koja

[130] Usp. o kositru: E. Imamović, 1973.

su Liburni najviše utjecali, pa se najvjerojatnije jantar dobivao na liburnskom tlu iz nekih vrsti smola (s bajama ?) i ovdje prerađivao i izvozio.

Takav sastav i oblici proizvodnje, osobito brodarstvo, plovidba, razmjena, prerada kovina i jantara, bogata proizvodnja nakita i dr., uvjetovali su posebnosti i izrazitosti gospodarstva i kulture, različite veze i odnose, pa i istaknuto mjesto Liburna na Jadranu.

DRUŠTVENI ODNOSI

Znatan uvid u društvene odnose omogućuju sve tri vrste izvora: ostaci kulture, kameni natpisi iz rimskoga doba i djela pisaca.[131] Po tome se zapaža velika složenost tih odnosa i pojedinih pojava, pa i izrazite posebnosti. Vijesti pisaca ponekad su oskudne, nejasne i nesigurne. Takvi su, npr., podaci o »vladavini žena« ili »slobodnim ženama« (ginekokraciji) u Liburna, što prenosi Pseudo Skilak u 4. st., po Serviju Liburni su podrijetlom od Amazonki, ili ih Solin dovodi iz Azije (»*Asiatica gens*«), itd. Po tome, kao i po drugim pojavama ukazuje se na odraze i tragove posebne uloge i položaja žena u liburnskom društvu, baštinjene još od mladega kamenog doba.

Neke osnovne oblike društvenih odnosa Liburni su svakako naslijedili iz ranijih razdoblja jer su velikim dijelom nastavili isti način života i kulture, kao, npr., gradinska naselja i način sahranjivanja pokojnika. Ipak, već od početka željeznoga doba opažaju se izrazite promjene i u smještaju naselja, u mnogo većem broju gradina nego ranije, odnosno daleko većoj napučenosti, njihovu različitom odnosu, mnogo bogatijim ostacima, i dr., što sve ukazuje i na mnogo veću i bolju proizvodnju, ali i viši i složeniji stupanj društvenih odnosa, čvršći upravni sustav, veće i čvršće jedinstvo i povezanost cijeloga prostora. Osobito na to upućuje brodarstvo, pomorstvo, razmjena i obrana.

Više pisaca spominje da su se Liburni nekada dijelili u više užih plemenskih, prostornih ili drugih zajednica, a naknadno se stopili u savez plemena, ili savez općinskih zajednica, odnosno jedinstvenu narodnosnu zajednicu, svakako prije 4. st., kad se pojavljuju u bici s Grcima pod vodstvom Jadassina — Zadrana, koji su bili iz najznačajnije općinske zajednice. Nastajanje liburnske zajednice zapaža se već u kasno brončano doba, a takvo okupljanje i objedinjavanje dovršeno je tijekom željeznoga doba. U kulturnim ostacima nema jasnih odraza takva plemenskog ustrojstva, osim možda u određenim posebnostima pojedinih užih predjela, ali je takvu uzročnost teško dokazati. Po svemu, u Liburna postoje tragovi rodovskih, plemenskih i područnih—općinskih odnosa i okupljanja, a to

[131] Širu raspravu s dokumentacijom o društvenim odnosima usp. u: S. Čače, 1985, 598 i d.; G. Alföldy, 1961; 1963.

postoji i na razini cijele narodnosne zajednice. U daljoj prošlosti spominju se i određeni oblici malih kraljevstava, kojih sadržaj nije jasan.

Prvotni osnovni oblici društvenih odnosa svakako su bili obitelj i rod, ali je, pored toga, veoma rano došlo do nastajanja područnih—općinskih zajednica koje su postupno djelovale na raspadanje i izmjene rodovskih odnosa i, čini se, već početkom ovoga doba preuzele vodstvo u društvenim i proizvodnim odnosima, jer se već tada izdvajaju središnja naselja, odnosno upravna središta, i ustaljuju njihov prostor i odnosi, prvotno na osnovi zemljoradnje i stočarstva, a kasnije, osobito od 8. st., na razmjeni, brodarstvu, preradi kovina, obrani i dr. Rodovske oblike odnosa odražavaju izdvojene skupine grobnih humaka, a vjerojatno i dvostruki način sahranjivanja pokojnika, iako oni upućuju i na društvenu podvojenost. Prema podacima Varona, još u njegovo vrijeme izdvajale su se, čini se, stočarske zajednice u kojima su postojale neke posebnosti, kao, npr., slobodne djevojke i važna uloga žene uopće, što se najvjerojatnije odnosi na pokretno stočarstvo.

Nema sumnje da se život odvijao po manjim obiteljima sastavljenim od užih srodnika, što potvrđuje opća pojava skromnih jednoprostornih kuća-potleušica. Međutim, u kasno predrimsko vrijeme nalaze se i pojedine skupine od nekoliko kuća, ograđene dvorištem, kao npr., u Radovinu, što može upućivati na život u većim obiteljima — zadrugama, ili je to prije znak izdvajanja pojedinih užih obitelji, krvno povezanih. Na osnovi natpisa iz ranoga rimskog doba, G. Alföldy je ukazao na postojanje velikih obiteljskih zadruga u Liburna, što se svestranijom analizom ne može potvrditi.[132] Poznato je da su Liburni sahranjivali u grobovima obično samo pojedince, ponekad dva, a vrlo rijetko tri ili najviše četiri pokojnika. Tek u pojedinim grobovima helenističke vrste nalazi se do, najviše, desetak pokojnika u jednom grobu (Nadin), ali su oni rijetki. U humcima prevladavaju pojedinačni grobovi ili manji broj grobova, obično do četiri. Rijetko se nalazi više grobova, najviše 18, npr., u spomenutom humku u Zatonu, ali oni potječu iz čitavoga željeznog doba, što ukazuje na sahranjivanje kroz niz pokoljenja. Prema nadgrobnim natpisima iz rimskoga doba, na kojima se spominju domoroci i srodnički odnosi, u pojedine grobove (parcele) sahranjivalo se najviše do 8 pokojnika, i to isključivo uža rodbina: supruzi, roditelji i njihova djeca, neposredni potomci. To je, nema sumnje, ranije nasljeđe, samo se izmijenio način sahranjivanja — spaljivanje, a to potvrđuje življenje u užim obiteljskim zajednicama.

Širi oblik srodničkog ili rodovskog okupljanja poznat je također u Liburna, ali po krvnom srodstvu, označen u pisanim izvorima kao *cognatio* — rod (kognatski sustav), umjesto *gens* — rod u širem smislu, što označava srodstvo, određivanje srodstva i podrijetla od zajedničkog,

[132] G. Alföldy, 1961; S. Čače, 1985, 612 i d.

udaljenog (umrlog) pretka po ženskoj, majčinoj nasljednoj lozi (spolu), ili matrilinearno — matrilokalno srodstvo, što u Liburna ima dosta dokaza.[133] U tom smislu postaju nam mnogo jasniji podaci iz pisanih djela o posebnom položaju liburnskih žena jer je matrilinearno srodstvo tada bilo rijetkost i posebna pojava, koja je davno iščezla u Grka i Rimljana, kao i na širim prostorima. Takav oblik srodstva ovdje osobito potvrđuju pojedini nadgrobni natpisi iz rimskoga doba, po kojima se jasno vidi da obiteljsko nasljeđe teče po ženskoj lozi, jer u takvoj obiteljskoj zajednici (roditeljskoj kući) ostaju trajno živjeti samo kćeri — ženska djeca, a sinovi prelaze u zajednice svojih supruga. Osim toga, po istim natpisima jasno se vidi da su žene održavale kult predaka i podizale nadgrobne spomenike, što posebno potvrđuje činjenica da od ukupno 70-tak poznatih spomenika s imenima domaćeg življa na liburnskom području, preko polovice, njih 46 izričito spominju da ih podižu žene po rodbinskim odnosima. Ponekad se javljaju i pojedini oblici nasljeđivanja po očevoj, muškoj lozi — patrilinearno, ali obično samo u nasljeđivanju prezimena. Po tome pojedini pisci zaključuju, osobito S. Čače, da je u Liburna postojalo dvojno računanje srodničke pripadnosti (ambilinearnost), ali daje prednost patrilinearnom načelu sustavu, s nagadanjem da je matrilinearni sustav mogao nestati u kasnoliburnskom razdoblju jer o tome nema izravnih potvrda u natpisima.[134] Vjerojatno se nasljeđivanje po ocu uvodi u rimsko doba širenjem građanskoga prava (civiteta) i preuzimanjem rimskog imenskog oblika, jer je očito da se zatečeni domaći oblici postupno prilagođavaju i mijenjaju kroz nekoliko pokoljenja i nestaju tek u 2. st. n. e. Rodovski sustav održava se, nema sumnje, u skupinama od nekoliko grobnih humaka, ili u pojedinim većim gomilama s ostacima sahrane kroz više pokoljenja.

Pojedini podaci iz predrimskoga, kao i iz rimskoga doba očito upućuju na postojanje i postupan razvoj društvene podjele, nejednakosti i raslojavanja. Već samo izdvajanje i usmjeravanje pojedinih vidova gospodarstva (specijalizacija) uvjetovali su i društvenu podvojenost, kao, npr., razvoj obrta, trgovine i razmjene, osobito s udaljenim krajevima, pomorstvo i brodarstvo, prerada kovina, ratnički sloj, zlatarstvo i dr., što je dovelo do stvaranja viška dobara, nejednaku podjelu i gomilanje dobara, a time i vlasti u rukama pojedinih obitelji ili rodova. Vjerojatno je to bio osnovni uzrok raspadanja prvotnih gentilnih odnosa i učvršćenja kognatskih veza, pored razvitka prostornih — općinskih zajednica, pa na kraju, osobito u posljednjoj fazi, izdvajanje posebnog povlaštenog staleža — rodovske aristokracije, ili aristokratskih rodova s nasljednim pravom, koji su prigrabili velike posjede i stekli gospodarsku moć i upravnu vlast u zajednicama, pa vodeće mjesto u pojedinim djelatnostima. To se vidi već po

[133] Usp. G. Alföldy, 1961; 1963; J. Medini, 1974; S. Čače, 1985, 627 i d.
[134] S. Čače, 1985, 637–638.

ranim rimskim natpisima, jer su pojedine domaće obitelji i rodovi od početka rimske vlasti kroz više pokoljenja držali sve, ili često većinu važnijih položaja u općinskim zajednicama, upravo zato što su oni, radi čuvanja stečenih povlastica, najočitije i podržali rimsku vlast i prihvatili rimski sustav, kao, npr., rod Oktavija u Nadinu, kojima pripada i najraniji poznati nadgrobni spomenik s helenističkim svojstvima iz 1. st. pr. n. e., naden pored grobova helenističke vrste, što je i razumljivo kad znamo da su se članovi te obitelji istakli i izvan Nadina i domogli vrhova rimskoga društva.[135]

Izvjesna podjela već se zapaža u kasno brončano doba, a tijekom željeznoga doba ona se postupno povećava, osobito od 8. st., uvozom strane skupocjene robe, kao, npr., slikane keramike, mačeva, i dr. To se jasno opaža po razlikama i vrsti grobnih priloga, u izdvajanju velikih grobnih humaka, pa i cijelih grobalja, što je osobito vidljivo oko Nina, gdje se posebno izdvaja i po položaju i po veličini jedan najveći humak promjera 40 m, vjerojatno vodećeg roda, a u pojedinim skupinama nalazi se po jedan veći humak promjera oko 20 m. Najveće razlike u vrsti i količini grobnih priloga, pa i u načinu sahranjivanja nastaju u posljednjoj fazi, kao, npr., u Nadinu, Asseriji i dr., koja odražava veliku podvojenost.

Na drugoj strani bez sumnje se razvio najamnički ili klijentelski odnos, a ima vijesti i o postojanju robovskih odnosa, još od Pseudo Skilaka u 4. st., kao i na natpisima iz ranoga Principata, kojih je ustanovljeno 36 s liburnskog područja, a na više njih su gospodari i robovi bili Liburni, pa i bez građanskog prava. Vjerojatno je to bilo dužničko ropstvo ili obvezništvo status klijenta, što je bilo i šire razvijeno u Ilira, kako je zabilježio Varon. Ali ropstvo kod Liburna vjerojatno nije bilo brojno ni staro, možda tek iz posljednjih stoljeća prapovijesti jer nije imalo osobitu gospodarsku osnovu.[136]

Vjerojatno je upravo takva jaka društvena podvojenost u posljednjoj fazi i uvjetovala poseban i izrazit razvoj Liburna i njihovo uklapanje u tokove antičkog svijeta, jer je aristokracija, kao gornji, povlašteni i vladajući sloj, objedinjavala Liburne i organizirala politiku i obranu, pa zbog svojih interesa nije se pod svaku cijenu opirala rimskim osvajanjima, ali je zato sačuvala mnoge povlastice i svojstva svoje kulture, pa i mnoge posebnosti društvenih odnosa i pod rimskom vlašću.

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

Podrijetlo liburnske kulture željeznoga doba dosad se uglavnom sumarno razmatralo. Izdvajanje ove skupine, kako je spomenuto, izveo je Š. Batović 1964 (1965) g., kad je ukazao i na njena osnovna svojstva, razvoj i

[135] Š. Batović, 1974; 1982; J. Medini, 1974; B. Gabričević, 1980; S. Čače, 1985, 644 i d.
[136] S. Čače, 1985, 650 i d.

odnose sa susjednim kulturama. Kasnije je to u više radova dopunjao i proširivao, osobito 1974, 1976. i 1982. Prema tome, osnovne činjenice i pojave donekle su poznate. Ovdje se ističu najznačajnije.

U prethodnom razmatranju već su naznačeni neki elementi podrijetla i odnosa ove skupine. Oni se mogu svesti na nekoliko temeljnih činitelja: nasljeđe i razvoj na domaćem tlu, veze sa sjeverozapadnim Balkanom, s Jadranskim primorjem i s Italijom, pa ponešto sa Sredozemnim primorjem.

Iz prethodne faze kasnoga brončanog doba naslijeđeni su osnovni uvjeti života, ista vrsta gradinskih naselja, isti način sahranjivanja, a dijelom se nastavljaju lončarstvo i ostale djelatnosti. Zbog znatnih nemira, narodnosnih pokreta i miješanja, pa poremećaja krajem brončanoga doba, način života, proizvodnja i kultura nisu potpunije nastavljeni, već samo pojedine pojave i oblici. Zato je nasljeđe imalo važnu ulogu u postanku i razvoju željeznoga doba, ali ne svestraniju i odlučujuću. Tako se naselja početkom ovoga doba većinom premještaju na nove, istaknutije položaje i mnogo su gušća nego ranije. Od pojedinih oblika predmeta, osim zemljanih posuda s predajama iz kulture groblja sa žarama ukrašenih brazdanjem, naslijeđeni su pojedini brončani proizvodi, kao što su zmijolike fibule, ogrlice, privjesci, ukrasne igle, koplja, sjekire i narukvice. Neki predmeti razvili su se po uzorima iz ranijeg doba, npr., lučne fibule i narukvice.

Osnovno je svojstvo liburnske kulture bogat i izrazito samostalan razvoj kroz cijelo željezno doba, pa veoma raznolik i svestran odnos i razmjena sa susjednim kulturama, osobito s dalmatskom i japodskom kulturom, pa s Italijom. Takav odnos uvjetovali su duge pomorske predaje i razvijeno brodarstvo, pa koloniziranje jadranskih obala nakon balkansko-panonskih seoba na prijelazu iz brončanoga u željezno doba i time vodstvo u trgovini na Jadranu i gospodarsku moć, ali i uvoz strane robe i primanje vanjskih utjecaja. Pored toga, kasnije su na razvoj mnogo utjecali prodor Grka u Jadran i njihova nadmoć od 6. do 4. st., zatim širenje Etruščana i Rimljana, pa širenje helenizma i prodor Kelta u sjevernu Italiju.

Kultura se u cijelosti razvijala neprekidno na osnovi predaja, ali uz stalan domaći razvoj, postupnu pojavu novih oblika proizvoda, uvoz i preuzimanje stranih utjecaja, pa većinom uz njihovu stvaralačku preradu i prilagodbu domaćim potrebama. Zato je tako izrazit i poseban razvoj i svojstva ove kulture i njeno istaknuto mjesto i uloga u razvoju na Jadranu i sjeverozapadnom Balkanu, osobito od 9. do 6. st. Prema tome, na osnovi predaja, ili oponašanjem, ili daljnjim razvojem stranih uzora, pa osobito domaćim stvaralaštvom razvila se raznovrsna domaća proizvodnja i kultura. Veliki dio proizvoda potpuno su nezavisne tvorevine nastale na ovom tlu, kao što su lučne, spiralne, pracertosa, ranolatenoidne, kasnocertosoidne i pločaste fibule, proizvodi od jantara, naljepci, kružne vezice za pojas, pojedine vrste narukvica, ogrlica i naušnica, češljevi, veliki prsni nakit

(pektorali), pojasi i dr. U tom smislu je ova kultura u vrlo velikoj mjeri samosvojna i samostalnog postanja.

Veze Liburna sa zapadno panonskim i sjeverozapadno balkanskim prostorom u željezno doba nisu više tako izrazite ni mnogostruke kao u kasno brončano doba, niti su odatle poprimali toliko utjecaja, već samo pojedine pojave a mnogo su više davali okolnim područjima. Pod utjecajem toga područja Liburni su po ugledu na jednodijelne započeli proizvoditi dvodijelne spiralnonaočaraste fibule, jer su se jednodijelne pojavile nešto ranije u kulturi groblja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i istočnoj Sloveniji i raširile na cijeli zapadni Balkan, do ruba liburnskog područja, a dvodijelne su postale posebnost i čest proizvod liburnske kulture i odatle se raširile u dalmatsku kulturu i pojedinačno u južnu Dalmaciju, pa u velikom broju u Picenum i južnu Italiju. Slično tome i polumjesečasti brijači razvili su se u Liburna pod utjecajem najranijih primjeraka iz sjeverne Bosne (Grapska) iz 10. st., jer se na liburnskom području nalaze izravne razvojne varijante. Pored pojedinih primjeraka u Istri, na našem primorju korišteni su jedino u Liburna, pa su se preko njih raširili u Picenum, u srednju i sjevernu Italiju.[137] Tim pravcem, od jugoistočne Slovenije preko Japoda u Lici, proširili su se postupno do Liburna i privjesci u obliku plošnih ženskih likova (T. XL, 1—3), a pod utjecajem situlske umjetnosti s toga područja i likovi ratnika (T. XL, 4), pa i pojedini drugi predmeti.

Veze Liburna s Japodima mnogo su složenije i raznovrsnije. Ima i više drugih proizvoda koje su Liburni preuzeli preko ili od Japoda, većinom na graničnom prostoru, a osobito na sjevernom dijelu, u pozadini Riječkog zaljeva, u Grobniku i Kastvu, gdje su se pod japodskim utjecajem proširili sahranjivanje u ispruženom položaju, prsni nakit s konjskim glavama (T. XLI, 2) i dr.,[138] dok su na ostalom području vrlo rijetki, npr., pojedini privjesci u obliku konjskog lika ili stilizirani čovjekoliki privjesci. Mnogo su više Liburni utjecali na Japode, osobito u starijem dijelu željeznoga doba, prenoseći brojne proizvode, npr., lučne i fibule s jantarom, dvodijelne, zmijolike, pracertosa, certosoidne, ranolatenoidne, pločaste i druge fibule, pojedine privjeske, apulske i helenističke proizvode, novce i dr. Ima i niz drugih istih ili sličnih proizvoda i pojava za koje nije moguće ustanoviti kojim su se pravcem kretali. Obje kulture znatno se i razlikuju, osobito po sahranjivanju pokojnika, prsnom nakitu s konjskim glavama u Japoda i nizu drugih oblika kulture.

S istočne strane Jadrana Liburni su najsvestranije utjecali i bili najbliži dalmatskoj kulturi, osobito njenu primorskom i sjeverozapadnom dijelu,

---

[137] I. Starè, 1957; Š. Batović, 1976, 64, sl. 10, br. 12, sl. 11, sl. 12, br. 1, sl 15, br. 3, 4, sl. 16, br. 2; 1982, 18, sl. na str. 19; usp. H. Müller-Karpe, 1959, T. 57, B, 6 i d.; R. Pincelli — C. Morigi Govi, 1975, T.80, br. 3 i d., T. 261, br. 9 i d.

[138] Usp. sp. dj. u bilj. 91; R. Matejčić, 1974; Š. Batović, 1982, 11.

Većina proizvoda na tom prostoru ista je kao u liburnskoj kulturi, pa nema sumnje da je liburnskoga podrijetla, jer su ti proizvodi i oskudniji i bez punijeg razvitka nego u Liburna, osobito lučne, spiralne, dvodijelne, fibule s jantarom, pracertosa, ranolatenoidne fibule, pojedine vrste ogrlica i narukvica, kružne vezice za pojas i naljepci, spiralni i trokutasti privjesci, pojasi i neki drugi. Ima i više drugih istih pojava, ali se ne zna gdje su se razvile. Teško je ustanoviti što su Liburni preuzeli iz dalmatske kulture jer je ona mnogo manje izrazita i samostalna. Jedino se može zapaziti da su vjerojatno preko Dalmata Liburni preuzeli pojedine fibule glasinačke vrste i uz južnu granicu grčko-ilirske kacige. Najveće sličnosti obiju kultura posljedica su ne samo liburnskog prisustva u srednjoj Dalmaciji nego i gotovo istog nasljeđa i osnovnih svojstava kulture, iako su se dijelom različito razvijale, osobito južni dalmatski dio, koji je bio pod mnogo jačim utjecajima glasinačke i grčke kulture, kao i zbog slabog unutrašnjeg razvitka.

Zbog posebnog položaja, različitih predaja, odnosa i narodnosnog sastava liburnska i istarska kultura znatno su se različito razvijale, pa su oskudniji i njihovi dodiri i utjecaji. Liburni su više djelovali na Histre, nego obratno zbog samostalnijeg i šireg razvoja i značajnije uloge na Jadranu, iako su i Histri imali izrazit i poseban razvoj, ali u najužim vezama s kulturama oko sjevernog Jadrana, osobito s venetskom i svetolucijskom kulturom. Liburnski utjecaji na Histre, iako nisu bili obilni i presudni, dosta su raznoliki, osobito na početku željeznoga doba s ranijim predajama, kao što su mačevi, narukvice, lučne fibule, najčešće u Brežcu kod Škocjana, gdje su prošireni dolinom Rječine i Reke u pozadini Istre. Kasnije su se prenosili pojedini proizvodi: npr., brijači, ogrlice i narukvice od brončanog lima s jantarom, češljevi, trokutasti privjesci, kružni naljepci, pojasi, pracertosa, kasnocertosoidne i ranolatenoidne fibule, pa i pojedini oblici posuda, zatim loptaste i stožaste posude. Oba područja podudaraju se i po mnogim drugim pojavama, osobito u naseobinskoj keramici, po obilnom uvozu apulske keramike. Međutim, rijetki su proizvodi i utjecaji izravno prenijeti iz Istre u Liburniju, kao što su, npr., pojedine brončane posude u Baškoj. Izrazite su i razlike obiju kultura, ne samo u sahranjivanju već i u obilnoj uporabi metalnih posuda (situla), kamenoj plastici, venetskim utjecajima i drugim pojavama u Istri.

Razmjena i odnosi s Italijom veoma su raznoliki i značajni u postanku i razvoju liburnske kulture.[139] Ne samo da su Liburni prenosili u Italiju nego su i poprimili iz Italije mnoge pojave. Najsvestranije su veze imali s Picenumom, vjerojatno zbog naseljavanja liburnskog življa u tom kraju, ali i zbog najlakših veza i razmjene, pa i nabave kovina, zatim s južnom Italijom, u prvom redu s Daunijom, ali, iako manje, i s ostalim dijelovima Italije. Picenska kultura većinom je ista kao liburnska, osobito

[139] O odnosima s Italijom šire usp. u: Š. Batović, 1976; R. Peroni, 1976 i dr.

od 9. do 6. st., a dobrim dijelom i u Dauniji, u načinu sahranjivanja i po mnogim proizvodima, kao što su lučne, zmijolike, spiralne, pracertosa i fibule s jantarom, veliki prsni nakit (pektorali), brijači, pojedine posude i dr. Liburni su i preuzimali brojne pojave i proizvode iz Italije, kao što je sahranjivanje djece u posude, mačeve, pojedine fibule, naušnice, privjeske, a najčešće keramiku, u prvom redu daunske posude s geometrijskim ukrasom od 8. do 4. st., zatim crnoglačane posude, velike posude za hranu *(dolia)*, posude s crvenim likovnim ukrasom, gnathia vrste i kampanske sa žigosanim ukrasom, pa amfore iz južne Italije, pored pojedinih etrurskih, picenskih, osobito stožastih s plastičnom valovnicom, pa venetskih posuda (situla) sa crnim i crvenim pojasima, ili ukrašenih brončanim pucama, te sive posude sjeveroitalskih radionica, i dr. Dijelom je to ista roba kakva se uvozila na šira područja naše zemlje, ali se ovdje dijelom nalazi u različitim količinama i neke vrste mnogo obilnije nego drugdje, osobito apulska s geometrijskim ukrasom, dolia i crnoglačana. Tako je, npr., apulska s geometrijskim ukrasom, osim u liburnskoj, česta u istarskoj i dolenjskoj kulturi, a rijetka u japodskoj, dalmatskoj i južnojadranskoj kulturi, i to u svega 51 nalazištu, od kojih su 21 s liburnskog područja. Uz ostalo, iz Italije su Liburni preuzimali i razne novce, još od 6. st., najprije grčkih kolonija u južnoj Italiji, zatim pojedinih italskih gradova, a od 3. do 1. st. u većim količinama rimske novce. Međutim, razmjena s Italijom mnogo je svestranija.

Veze s Grčkom nisu obimne, ali su značajne. Uvoz grčke robe, uglavnom posuda, zapaža se od kraja 7. i od 6. st., to su korintske i atičke posude s crnim likovnim uzorcima, zatim u 5. i 4. st. češći je uvoz posuda s crvenim likovnim ukrasom, pa od 3. do 1. st. veća količina posuda helenističke vrste s reljefnim ukrasom, ali je moguće da se ta roba izrađivala i u drugim krajevima izvan Grčke, sudeći po nalazima kalupa, kao u Budvi, kao i drugi helenistički proizvodi: svjetiljke, staklene geme, privjesci, prstenje, naušnice i dr. (T. XXXVI, 6; T. XLI, 9, 22, 25; T. XLII, 4, 5, 10). Poznata je samo jedna grčka kamena glava muškarca s Raba, pa veća količina grčkih novaca od 6. do 2. st. Mnogo su češći helenistički utjecaji na liburnsku kulturu u posljednjoj fazi, koji su također dijelom dolazili iz Italije ili iz drugih krajeva.

Iz ostalih krajeva oko Sredozemnoga mora u prvom redu stoje sjevernoafrički novci Kartage, Numidije i Egipta, osobito ptolomejskih vladara, jer je teško odrediti središta drugih proizvoda.

Izravni keltski utjecaji su rijetki, a vide se na pojedinim novcima i uvozu pojedinih narukvica i rijetkih fibula (T. XLI, 23). Češći su posredni utjecaji na razvoj kulture, osobito na izradu i uporabu fibula srednjolatenske vrste, željeznog alata, posebno rala, motika i dr., u prvom redu preko Italije. Nema sigurnog dokaza za keltski postanak troglava iz Vaćana.

Na osnovi razmatranja kulturnih odnosa liburnske skupine u cijelosti može se zaključiti da se ona razvila i oblikovala većinom na osnovi nasljeđa i samostalnog razvoja, dijelom na poseban način preradivanjem i usvajanjem stranih utjecaja, osobito italskih i helenističkih, pa razmjenom, obogaćivajući se uvozom strane robe.

NARODNOSNI RAZVITAK I SVOJSTVA (ETNOGENEZA)

Zbog mnogih nepozanica i nesigurnosti naznačit ćemo samo neke osnovne pojave. Neke su pojave već spomenute.

Očito je da se liburnska kultura tijekom željeznoga doba kao izdvojena skupina neprekidno razvijala, što jasno ukazuje da nije bilo prekida ni u narodnosnom razvoju njenih nosilaca. Osim toga, već u kasno brončano doba na matičnom liburnskom prostoru, između Raše i Krke, jasno se ocrtava posebna kulturna skupina s izrazitim i izdvojenim svojstvima, pa to označava i oblikovanje određene zaokružene narodnosne skupine ili zasebne šire narodnosne zajednice i time je postignut visoki stupanj povezivanja i izjednačavanja na tom prostoru. Ona se morala početi oblikovati mnogo ranije, na domaćim osnovama, ali takav postupan razvoj ne možemo jasnije osvijetliti jer ranija razdoblja nisu dovoljno istražena. S obzirom na to da su osnovna svojstva kulture kasnoga brončanog doba na ovom prostoru naslijeđena u željeznom dobu, osobito način stanovanja i sahranjivanja, pa i više vrsta proizvoda, logično je zaključiti da je nastavio život i dio istoga stanovništva. Djelomičan prekid i promjene u razvoju, pa osiromašenje kulture, što je vrlo osjetno u I fazi željeznoga doba, vezani su za iseljenje dijela stanovništva s ovoga prostora, osobito u Italiju, zbog nemira i pokreta krajem brončanoga doba, kada je i proizvodnja poremećena i smanjena. Tada treba računati i s miješanjem stanovništva, jer su nastale i određene promjene, iako su one većinom plod novih i različitih odnosa na Jadranu, što se jasno ukazuje u II fazi, kada se proizvodnja jako razvila, povećalo stanovništvo i uspostavljeni veoma postojani odnosi. Prema tome, Liburni su se jasno razvijali od kasnoga brončanog doba kao posebna zajednica. Zbog nepoznavanja i svakako nižega stupnja njihova narodnosnog razvoja u kasno brončano doba nazvani su uvjetno Praliburni.

Sve što o Liburnima znamo u željezno doba ukazuje na to da su oni složena i šira, dosta povezana i organizirana narodnosna zajednica ili poseban narod, jer nastanjuju omeđen prostor i posjeduju posebna i osnovna zajednička svojstva u duhovnoj i materijalnoj kulturi, gospodarstvu, u društvenom uređenju i jeziku, s dugim predajama, a osim toga jasno se opaža njihov postupan razvoj. U izvorima, po imenu ili kao posebna narodnosna zajednica, spominju se izričito već od 8. st., a tako prema njima nastupaju i Rimljani.

Još u 6. st. Hekatej spominje kako se kod Liburna nalaze Kaulici, Mentori, Siopiji i Hitmiti, vjerojatno uže rodovske ili plemenske zajednice. Ili, kasnije Kalimah u 3. st. spominje da su nekad Liburne sačinjavali Mentori, Himani, Enhelejci i Peuceti. U sastavu Liburna spominju se i Ismeni i više drugih zajednica. Ali nema podataka o njihovu jasnijem smještaju i položaju. Po tome se može naslutiti da su Liburni nekad bili samo jedna uža narodnosna zajednica, možda samo u sjevernoj Dalmaciji jer se Mentori, prema podacima iz izvora, smještaju na skupinu otoka s Rabom i Pagom, ili na sjeverni dio liburnskog prostora. Prema Hekateju, to je još bilo u 6. st., iako su već ranije na cijelom kasnijem prostoru morale postojati neke međusobne ili plemenske veze zbog kulturne cjelovitosti i razvoja. Bez sumnje su se nakon toga, ako ne ranije, Liburni nametnuli kao prvaci – vode plemenskog saveza i nastupali kao narodnosna zajednica, jer ih već u 4. st. Pseudo Skilak spominje kao cjelovit narod, pa je tada najkasnije i dovršena njihova integracija i etnogeneza. To je slično razvoju dalmatske zajednice, samo je ovdje razvoj tekao ranije.

U arheološkoj građi na liburnskom području dosad se uočavaju izvjesne razlike po užim predjelima, npr., između južnog i sjevernog dijela sjeverne Dalmacije, pa njihove razlike prema sjevernom dijelu Liburnije, i istočnoj Istri, u Hrvatskom primorju i Kvarnerskom otočju, što ponešto može ukazivati na podvojenost u narodnosnom razvoju po ranijim užim zajednicama, ali te razlike nisu dublje ni izrazitije.

To se donekle zapaža i u jezičnim ostacima, osobito u obiteljskim i osobnim imenima, jer postoji jedna skupina imena ograničena samo na sjeverni i druga raširena samo na južnom dijelu teritorije Liburna, ali postoji i treća skupina zajednička za cijeli liburnski prostor. Tako se na sjevernom dijelu ove teritorije javljaju složena imena, kao i u Histra i Veneta, kakvih nema južnije. I imena domaćih božanstava očituju užu prostornu raširenost. Nasuprot tome, mjesna su imena dosta nesigurna jer pokazuju veću raznolikost i širu rasprostranjenost po sastavu i oblicima, kao što su predindoeuropska (mediteranska), indoeuropska i mjesna svojstva. Takve razlike su plod različitih predaja i razvoja, ali i različitog položaja, odnosa i veza sa susjedima, na jugu s Dalmatima, na sjeveroistoku s Japodima i na sjeverozapadu s Histrima, kao i sa širom ilirskom zajednicom, jer se neka imena nalaze i na susjednim područjima, ali i na širim prostorima.

Zbog izvjesnih takvih jezičnih veza i sličnosti pojedini su pisci, kao G. Alföldy, došli do zaključka da Liburni zajedno s Histrima pripadaju venetskom jezičnom području, dok J. Untermann uz Venete vezuje samo dio Liburnije u istočnoj Istri, a R. Katičić ih je uključio u sjevernojadransko jezično područje, dok nije naknadno ustanovio da Liburni predstavljaju narodnosno i jezično samosvojnu cjelinu, a zbog mnogih nepoznanica i brojnih posebnosti nije moguće naći pouzdane pokazatelje pri-

padnosti liburnskog jezika nekoj široj zajednici. I S. Čače dolazi do uvjerenja da su Liburni bliži sjevernojadranskom jezičnom krugu nego Japodima i Dalmatima, iako je to, po oskudnim ostacima, teško uvjerljivo dokazati.[140] Osim toga, treba imati u vidu da se kulturno, a bez sumnje i narodnosno Liburni bitno razlikuju od Histra i Veneta, osobito po sahranjivanju pokojnika, a najviše se približuju Dalmatima.

Spomenuli smo jake predaje, osobito u društvenim odnosima, još od predindoeuropskog vremena, što se zapaža i u jeziku, vezane svakako uz poseban razvoj, zatvorenost prostora i narodnosne prežitke.

Po svemu, Liburni su se razvijali na indoeuropskim osnovama još od bakrenoga doba, ali na poseban način, uz prenošenje mnogih sredozemnih kulturnih predaja, u samostalnu narodnosnu zajednicu, izdvojenu od okolnih naroda, ali i s očitim sličnostima i vezama na širem ilirskom i jadranskom prostoru.

[140] O jezičnim ostacima i svojstvima općenito usp.: D. Rendić-Miočević, 1955; R. Katičić, 1964; 1976; M. Suić, 1966; J. Untermann, 1961; 1970; G. Alföldy, 1964; 1969; S. Čače, 1985, 101–120.

Ružica Drechsler-Bižić, Zagreb

JAPODSKA GRUPA

PODRUČJE GRUPE

Geografsko područje na kojem su živjeli Japodi moguće je odrediti na temelju podataka iz historijskih izvora, kao i na osnovu činjenice da su Japodi već od prvog milenija prije naše ere imali specifičan karakter materijalne kulture koji ih je izdvajao od teritorijalno bliskih, susjednih grupa Liburna, Delmata, Histra i drugih. Također treba napomenuti da je japodsko područje već od 19. stoljeća intenzivno istraživano, pa se i na temelju ubikacije pojedinih važnih lokaliteta areal širenja ove kulture može sigurnije odrediti.

Najstariji spomen japodskog imena nalazi se kod Hekateja iz Mileta (polovica VI st. prije n. e.) u nejasnoj konstataciji Stefana Bizantinca, koji u svom prevodu navodi da postoje dvije Japigije — jedna u Italiji, a druga u Iliridi. U kritičkoj analizi tog podatka B. Čović, čini se s pravom, zaključuje da je ta identifikacija Japodi = Japigi vrlo nategnuta i da s tim odlomkom iz Hekateja ne treba ozbiljno računati.[1] M. Suić također spominje ovaj citat kao primjer krivog puta kojim se ponekad ide u interpretaciji historijskih izvora, pa smatra da je Stefan Bizantinac čitajući Hekatejevu Periegezu našao jednu Japygiju uz zapadnu obalu Jadrana i jednu Japydiju uz istočnu. Prva se nalazila na tlu kasnije Italije, druga na tlu kasnije proširene Iliride, i on ih je locirao iz perspektive kakva je bila u klasično vrijeme, povezao jednu s drugom i tako je došlo do krive interpretacije Hekatejevog teksta.[2] Iz ovog Suićevog tumačenja mogao bi se izvući interesantan podatak da je

[1] B. Čović, 1976, 133.
[2] M. Suić, 1976, 183.

Japydia, odnosno ime Japoda bilo sigurno poznato već u VI stoljeću prije n. e., odnosno već u starije željezno doba.

Od tada, sve do pojave tekstova Strabona, Kasija Diona, Apijana i Plinija nema gotovo nikakvih podataka o Japodima. Svjedočanstva koja pružaju pomenuti izvori vrijedna su pažnje i proučavanja, iako se ne mogu uvijek bez rezerve i prihvatiti. Zbog toga se u određivanju područja koje naseljavaju Japodi prvenstveno mora tražiti oslonac u nalazima materijalne kulture, pogotovu za ona razdoblja koja prethode pojavi pomenutih historijskih izvora, a oni se odnose na Japode iz vremena kada se Japodi sukobljavaju s Rimljanima počevši od 2. stoljeća prije n. e. Pitanjima smještaja i granicama japodske teritorije bavili su se arheolozi krajem prošlog i početkom ovog stoljeća prilično intenzivno, zatim je nastao jedan period manjeg interesiranja za taj problem, da bi isti u novije vrijeme opet bio potaknut, pa će se ovdje ukratko ukazati na neke najvažnije podatke i mišljenja pojedinih autora.

U nizu članaka Š. Ljubić daje opširne podatke o smještaju Japoda, oslanjajući se najviše na pisanje Strabona.[3] Prema njegovoj rekonstrukciji, Japodi nastanjuju prostor s obje strane planine Albius (Albii Montes), odnosno današnje Velike i Male Kapele, prema sjeverozapadu bi se granica prostirala do ublizu Ocre (Hruščica), a na istok do Panonije, na jug do Zrmanje, a na zapad do Jadranskog mora i Istre. Slično mišljenje dijeli i M. Hoernes, koji se također oslanja na Strabona, pa granice japodske teritorije povlači na slijedeći način: »Planina Hruščica predstavlja sjeverozapadnu granicu Japoda. U centru njihove teritorije nalazi se planina Albion. Njihovi gradovi leže između Ocre i Segestike. Susjedi su im na zapadu Karni, sjeverno Taurisci, istočno Panonci, a jugozapadno ilirska plemena Histri i Liburni«.[4] Opširan i temeljit pregled historijskih izvora o Japodima dao je i K. Patsch, iako njega više zanima ubikacija pojedinih japodskih naselja, a manje problem širenja cjelokupne japodske teritorije.[5] Kraće podatke o naseljima Japoda dao je i L. Kontzen.[6] Oni se ne razlikuju od drugih, već ovdje spomenutih, a slično govori i N. Vulić.[7] A. Mayer[8] veoma obazrivo tretira isti problem, odnosno zadržava se na pitanjima lokacije pojedinih naselja, a to isto čine i G. Veith[9] i R. Ložar.[10]

U novije vrijeme spominju se japodske granice kod M. Suića.[11] Govoreći o granicama Liburnije, autor spominje razgraničenje s Japodima,

---

[3] Š. Ljubić, 1885, 8.
[4] M. Hoernes, 1888, 243 - 246.
[5] K. Patsch, 1896 i 1898; isti, 1900, 95.
[6] L. Kontzen, 1861, 52—55.
[7] N. Vulić, 1926, 39 - 54.
[8] A. Mayer, 1940, 189.
[9] G. Veith, 1914, 26 - 50, sl. 1, 2.
[10] R. Ložar, 1934, 81 - 85.
[11] M. Suić, 1955a, 276.

pa smatra da vjerovatno Plinije i Strabon imaju pravo kada uključuju u japodski teritorij dio obale u današnjem Podgorskom kanalu.

Opširnu studiju o granicama japodske teritorije daje A. Degrassi,[12] interpretirajući, donekle kritički, veliki broj do sada poznatih historijskih izvora i arheološke literature u kojoj se ta pitanja razmatraju.

Ovdje pobrojani autori, koji se uglavnom oslanjaju na podatke iz historijskih izvora, postavili su japodske granice sasvim uopšteno, i to od Hruščice do Une i od Gline i Kupe do podvelebitskog primorja. Međutim, detaljna analiza historijskih izvora, a pogotovu nalaza materijalne kulture, daje jasniju i mnogo precizniju sliku prostora koji naseljavaju Japodi. Tako su, na primjer, nova arheološka istraživanja sigurno dokazala da u srednjem i donjem toku rijeke Kupe nema Japoda, o čemu uostalom svjedoče i historijski izvori, koji u taj prostor stavljaju Kolapijane, a ne Japode! Prema tome, sjevernu granicu, odnosno dio te granice trebalo bi spustiti nešto niže, na srednje tokove rijeka Korane, Gline i Mrežnice. Isto tako, istočna granica koja, po Strabonu, prelazi na desnu obalu Une, izgleda da je dobro fiksirana jer se na toj obali nalaze tri velika i važna japodska istražena lokaliteta: Jezerine, Ripač i Ribić. Međutim, treba odmah naglasiti da pomenuta granica mora i ostati striktno na toj obali jer je za veći broj prahistorijskih lokaliteta istočnije od desne obale Une sigurno dokazano da nisu ulazili u sastav japodske teritorije.[13] Također po arheološkim nalazima nema nikakvih dokaza da su Japodi nastavali prostor sve do rijeke Raše u Istri.

Na osnovu svih do sada dobivenih rezultata, granice japodske teritorije treba postaviti na slijedeći način: zapadna je morala biti negdje oko današnje Vinice i u dijelu Bele krajine. Dalje prema jugu i istoku japodski teritorij obuhvaćao bi Liku, Ogulinsko-plašku zavalu, dio Gorskog kotara i Korduna, te područje sjeverozapadne Bosne sa srednjim tokom rijeke Une (Cazinska i Bihaćka krajina). Na jugu, prema Liburnima, prirodnu granicu čine masiv Velebita i rijeka Zrmanja. Za sada je još uvijek sporno pitanje izlaska Japoda na more, jer podatke historijskih izvora, zbog slabe istraženosti ovog područja, nije moguće potvrditi arheološkim nalazima. U vezi s ovim pitanjem treba ukazati na mišljenje B. Čovića,[14] koji tvrdi da su Japodi bili stočari i ratari, a ne pomorci, pa, prema tome, nisu imali posebnih razloga da se spuštaju na more.

Japodska regija, ovako omeđena, geomorfološki i klimatski je veoma raznovrsna: Lika obiluje bogatim šumama i kraškim poljima, Ogulinsko-Plaška zavala je prostrana i prema sjeveru otvorena ravnica, odvojena od Like masivom Velike i Male Kapele i Plješevice, Kordun je izrazito kraški predio prilično bezvodan i još i danas slabo naseljen. Pounje ima i vode i

---

[12] A. Degrassi, 1929–30, 263–299.
[13] B. Čović, 1976, 134.
[14] Ibid., 1976, 136.

plodnih polja, pa je sasvim razumljivo da su upravo na tom prostoru otkopane najbogatije japodske nekropole u Jezerinama, Ribiću i Golubiću.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I OSNOVNA NALAZIŠTA

Arheološka istraživanja japodske regije započela su u drugoj polovici 19. stoljeća i s manjim prekidima traju do danas. Na ovoj problematici radili su stručnjaci Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Arheološkog muzeja u Zagrebu, a kasnije se u rad uključuju i Muzej Like u Gospiću, Zavičajni muzej u Otočcu, Gradski muzej u Karlovcu, Zavičajni muzej u Ogulinu, Muzej Pounja u Bihaću i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.

Ovdje će biti izneseni podaci o najvažnijim nalazištima starijeg i mlađeg željeznog doba, na kojima su poduzeta istraživanja (Karta 3).

Istraživanja u *Prozoru* kod Otočca započeo je učitelj M. Marković, a nastavio Š. Ljubić 1881. g. Južno od gradine Veliki i Mali Vital, oni su iskopavali ravnu nekropolu u kojoj je bio veliki broj skeletnih grobova (grobne cjeline nisu očuvane) i znatno manje žarnih grobova. U skeletnim grobovima bilo je mnogo bogatih priloga iz starijeg i mlađeg željeznog doba, a prvi put ih je objavio Š. Ljubić.[15] Prilikom revizijskih istraživanja 1971/72. g. iskopano je ovdje još 76 grobova, od kojih 71 skeletni i 5 sa urnama[16] iz istog perioda, kao i oni koje je istražio Š. Ljubić.

Iskopavanja na gradini Veliki Vital u Prozoru započeto je 1880. g., bez većeg uspjeha, a 1889. g. D. Vukelić istražuje dio utvrde koja se nalazila pri vrhu gradine.[17] Radi dobivanja potpunijih podataka o naselju na Velikom Vitlu obavljena su istraživanja u nekoliko kampanja (od 1971. do 1975. g.) i tom prilikom iskopano je pet osnova kuća iz starijeg i mlađeg željeznog doba.[18]

U *Kompolju,* u podnožju gradine Crkvine, otkrivene su 1887. g. dvije nekropole. Veću, na sjevernoj strani (nekropola I) iskopavao je J. Brunšmid od 1900. do 1903. g. a manju (nekropola II), južno od gradine, učitelj M. Vukelić. Po broju grobova, nekropola I je odmah iza prozorske, pa iako nisu sačuvane sve grobne cjeline, moglo se prema podacima iz dnevnika J. Brunšmida pretpostaviti da je sadržala više od 500 grobova, od kojih su skeletni bili u pretežnom broju. Bogati prilozi datiraju se u vrijeme od kasnog brončanog do kraja mlađeg željeznog doba. Nekropola II također nema očuvane grobne cjeline, ali je po karakteru nalaza istovremena s nekropolom I.

---

[15] Š. Ljubić, 1889, 105 - 115.
[16] R. Drechsler-Bižić, 1972 - 73, 8.
[17] Podaci iz stručnog arhiva AMZ.
[18] R. Drechsler-Bižić, 1986, 107.

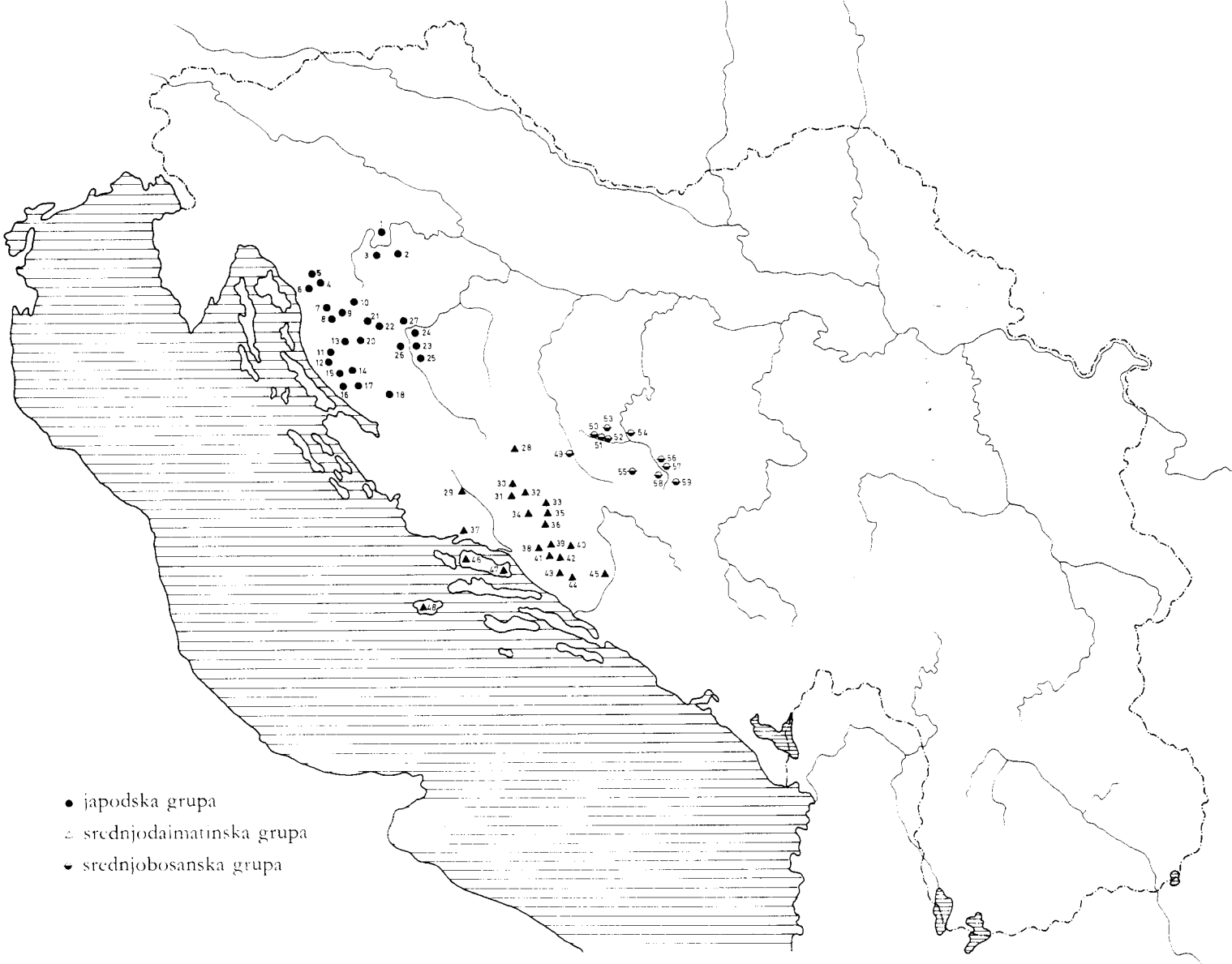

Karta 3 Nalazišta sa područja jadransko - zapadnobalkanske regije

Revizijskim istraživanjima nekropole I, 1955—56 g. otkriveno je 90 grobnih cjelina (86 skeletnih i 4 groba s urnama), a nalazi su datirani u vremenski raspon od kasnog brončanog do kraja mladeg željeznog doba.[19]

Na gradini Crkvini izvršena su 1979. g. probna istraživanja i tada je otkrivena osnova jedne kuće s nalazima iz I. st. prije n.e.[20]

U *Smiljanu*, nedaleko od gradine Miljače, istraživao je V. Hoffiler jednu omanju humku, u kojoj su bila 22 skeletna i nekoliko grobova sa urnama. Nalazi su datirani u kasno brončano i starije željezno doba (nekropola I).[21]

Istom periodu pripadaju i grobovi iz nekropole južno od gradine (nekropola II), koja je otkrivena i istraživana 1981. g.[22] Tom prilikom otkriveno je 16 skeletnih i dva groba s urnama, a pripadaju starijem željeznom dobu.

U selu I*'rebac* kod Gospića nalazi se nekoliko važnih lokaliteta, koje je otkrio J. Brunšmid 1896. g.

Na gradini Stražbenici, koja ima dobro očuvane utvrde, izvršio je J. Brunšmid manje sondiranje 1897. g., a R. Drechsler 1957. g. Osim tragova naseobinskih objekata, ovdje je pronađeno mnogo keramičkih ulomaka i nešto brončanih nalaza, koji se datiraju u kasno brončano i pretežno starije željezno doba.[23]

U podnožju Stražbenice istražio je J. Brunšmid dva veća humka (tumula), na »Lećištu« i »Orlovom kamenu«. Nalazi su objavljeni 1958. g., a datiraju se u kasno brončano i starije željezno doba.[24]

Oko 500 m južno od Stražbenice, na blagom uzvišenju koje se spušta prema rječici Jadovi, otkrivena je 1957. g. ravna nekropola na lokalitetu »Velika njiva«. Iskopano je 9 grobova sa spaljenim pokojnicima, čiji je pepeo pohranjen direktno u zemlju, 3 skeletna i dva groba s urnama. Nalazi se datiraju u starije i pretežno mlađe željezno doba.[25]

U *Pećanima* je 1978. g. izvršeno probno istraživanje na Masnikosinoj gradini, gdje je pronađen temelj dvodijelne kuće s velikim ognjištem na kojem je bilo više cijelih keramičkih posuda i jedno željezno koplje. Nalazi se datiraju u starije željezno doba.[26]

Iznad sela I*'inice* (SR Slovenija) uzdiže se brijeg Šlemine, na kojem je utvrđena prahistorijska gradina. Istraživanja nisu poduzimana, ali je na površini skupljeno mnogo keramike starijeg željeznog doba.

---

[19] Ibid., 1961, 69—70.
[20] Ibid., 1986, 116—118, tab. 6.
[21] V. Hoffiller, 1905, 193, sl. 24—28.
[22] I. Bakarić, 1986, 129.
[23] R. Drechsler-Bižić, 1958, 39—42, tab. VII—IX.
[24] Ibid., 1958, 37—38, tab. I—VII.
[25] Ibid., 1958, 42—55, tab. X—XIV.
[26] Ibid, 1986, tab. 10.

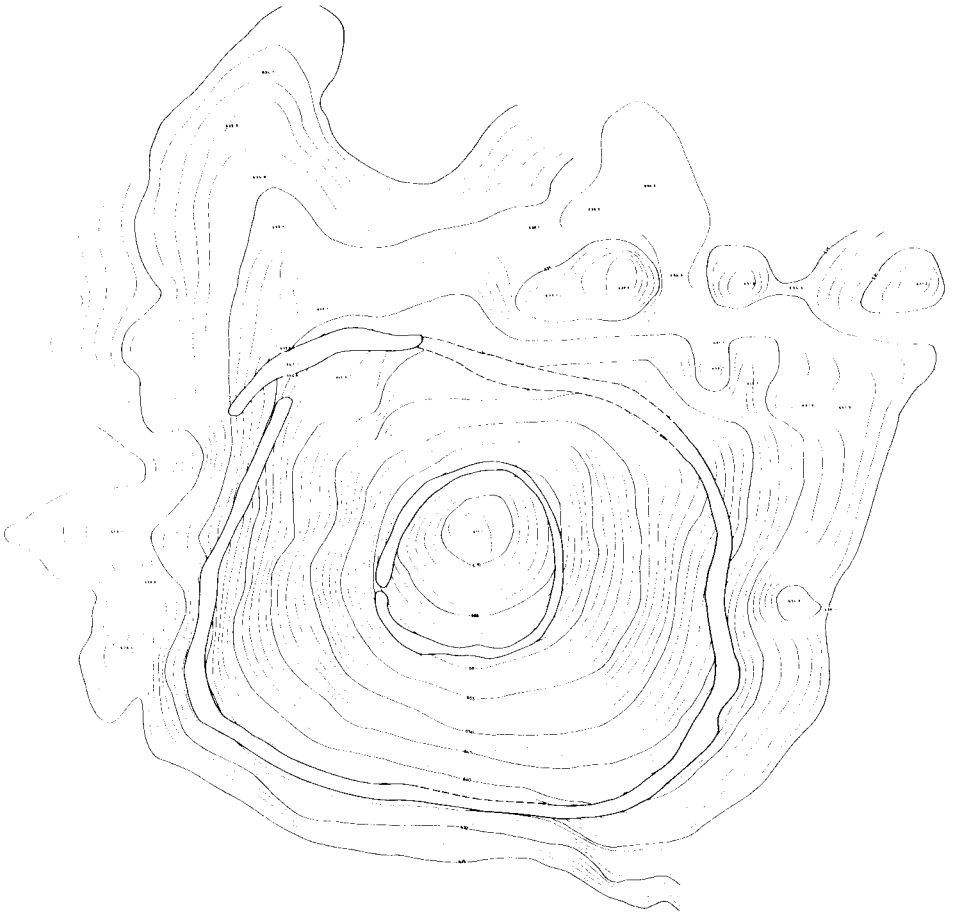

GRADINA STRAŽBENICA
KOD VREPCA

Na lokalitetu »Stražni dol«, sjeverno od gradine, otkrivena je ravna nekropola s nalazima iz mlađeg željeznog doba. Ovdje su 1903—1907. iskopana 323 groba sa spaljenim i inhumiranim pokojnicima.[27] Veći dio ovih grobova bio je ograđen kamenjem slično kao japodski grobovi u Lici.

[27] S. Gabrovec, 1966c, tab. 14—20.

U *Pritoci* kod Bihaća, na lokalitetu »Jezerine«, otkrivena je velika, ravna nekropola, koju su u nekoliko kampanja od 1890. do 1892. g. iskopavali V. Radimský, C. Kovačević i P. Mirković.[28] Prema podacima Z. Marića, ova nekropola trajala je od 8. st. prije n. e. do početka 2. stoljeća. Grobovi su bili skeletni i spaljeni, a V. Radimský je prilikom iskopavanja otkrio i pet prostora kružnog oblika unutar nekropole, na kojima su vršena spaljivanja umrlih. Neki od ovih prostora bili su ograđeni kamenim pločama, a podnice su bile od čvrsto nabijene gline ili popločane kamenjem. U nekropoli je bio 551 grob s bogatim prilozima, pa je to do sada najveća nekropola u dolini Une.

Selo *Golubić* nalazi se na lijevoj obali Une, nedaleko od Bihaća. Osim ostataka iz rimskog doba, ovdje je bila, na lokalitetu »Crkvina«, prahistorijska nekropola, otkrivena još 1895. g., ali je njeno istraživanje započelo tek 1954. g. Otkriveno je ukupno 70 grobova, od kojih je bilo 46 s urnama, a 24 sa skeletima. Datiraju se u starije i mlađe željezno doba.

Prilikom arheoloških istraživanja 1960. g. B. Raunig je na lokalitetu »Dolovi« otkrila fragment japodske urne sa graviranim crtežima. Najzanimljivija je predstava konja i konjanika, kao i ptice s ljudskom glavom.[29]

Ribić se nalazi na desnoj obali Une, nešto sjevernije od velike nekropole na Jezerinama. Ovdje je V. Ćurčić 1896. g. iskopavao ravnu nekropolu.[30] U nekoliko kampanja slijedećih godina istražena su ukupno 302 groba, od kojih je bilo samo šest skeletnih, a svi ostali su spaljeni, i pepeo, osim u jednom slučaju, pohranjen u urne. Godine 1936. otkrivena je ovdje i cijela kamena japodska urna, bogato ukrašena urezanim geometrijskim crtežima i konjanicima.[31]

Ripač se nalazi jugoistočno od Bihaća, uz jedan rukavac Une. V. Radimský je 1892. g., na temelju prikupljenih površinskih nalaza keramike i ostataka drvenih soha, zaključio da se ovdje nalazi jedno veće prahistorijsko sojeničko naselje.[32] Uskoro su započela sistematska istraživanja i otvoren prostor od 850 m², a 1895. g. objavljen je opširan izvještaj o tom nalazištu.[33] Arheološki nalazi datiraju se u starije i mlađe željezno doba.

Osredak se nalazi jugozapadno od Cazina. Na jednoj strmoj terasi, ispod kote 414, nalazi se gradina »Čungar«, koja u obliku lingule ulazi u dolinu, a plato na kojem je bilo naselje na jugoistočnoj strani štiti snažan zemljani nasip, visok 7,5 m, a dugačak 77 m. Ovdje je 1884. g. u nasipu pronađen skelet muškarca i dva dječja skeleta. U grobu odrasle osobe bio je

[28] V. Radimský, 1892, 301; Z. Marić, 1968, 10.
[29] B. Raunig, 1968, 100–102.
[30] V. Ćurčić, 1898, 627–656.
[31] Z. Marić, 1968, tab. XIX.
[32] V. Radimský, 1893, 129.
[33] Ibid., 1895, 309–336.

dobro očuvan šljem negovskog tipa, jedini primjerak do sada poznat na japodskoj teritoriji.[34]

U selu *Slatina,* zaselak Semanići, na koti 379 nalazi se dvojna gradina, Velika i Mala gradina, na brijegu strmih padina.[35] Na južnoj strani zaštićena je nasipom od zemlje i kamena, dugačkim 42 m, i 20 m širokim u osnovici. Prilikom zaštitnih istraživanja 1976. g., ovdje je nađen veliki broj keramičkih ulomaka starijeg željeznog doba, od kojih je neke moguće pripisati Japodima.[36]

POKRETNI INVENTAR I KRONOLOGIJA

Početak željeznog doba u većini Japodima susjednih regija dovodi se u vezu s pojavom novih, tzv. tračkokimerijskih elemenata u materijalnoj kulturi, odnosno s dolaskom novog življa koje sobom nosi promjene i u duhovnoj kulturi, što se posebno manifestira pojavom novih kultova i novim načinom ukopavanja umrlih — inhumacija smjenjuje do tada široko rasprostranjeno spaljivanje, karakteristično za kulturu polja sa žarama.

Na prostoru koji naseljavaju Japodi ovaj proces teče nešto drugačije. Naime, tračkokimerijski elementi u materijalnoj kulturi, pa s njima u vezi i fiksiranje početka starijeg željeznog doba u polovicu 8. st. prije n. e., mogu se u skromnim tragovima naći samo na prostoru Pounja, u najstarijim horizontima nekropola u Golubiću, Jezerinama i Ribiću (Sl. 23, br. 4). Na centralnoj japodskoj teritoriji, u Lici i Ogulinsko-plaškoj zavali nisu zapažene nikakve infiltracije novog etničkog elementa, nego se nastavlja razvoj započet u 9. st. prije n. e., odnosno u vrijeme kasnog brončanog doba, kada zapravo započinje faza 1. u razvoju japodske kulture. Njen najmlađi odsjek, Ha B3-stupanj kasnog brončanog doba, u kronološkom smislu odgovara već Ha C1-stupnju starijeg željeznog doba, a ovdje je izdvojen kao faza 2. zbog toga što se na predmetima materijalne kulture može pratiti kontinuitet razvoja iz ranijih, Ha B1 i Ha B2-stupnjeva, u kojima je primjetan utjecaj kulture polja sa žarama, ali se u isto vrijeme mogu uočiti i novi elementi koji u kulturno-historijskom smislu povezuju japodsku grupu sa susjednim grupama, s kojima Japodi sada ulaze u puni razvoj starijeg željeznog doba. Kao primjer može poslužiti nedavno otkriveni ženski grob iz Ostrožca kod Cazina i još neki nalazi koji će ovdje biti spomenuti.[37] Skeletni grob iz Cazina (Sl. 22, br. 16—20) sadrži spiralnu naočarastu fibulu, sljepoočničarke i privjesak, predmete koji se javljaju u japodskim grobovi-

---

[34] F. Fiala, 1894, 683; S. Gabrovec, 1984, 26—28 i 116, sl. 31.
[35] Po J. Cvijiću, »Cungar« je brdo ili glavica.
[36] B. Raunig, 1976, 28—31.
[37] Ibid., 1982, 1—12, tab. I—II.

ma od Ha B1-stupnja na dalje. Ogrlica koja se sastoji od pet otvorenih tordiranih torquesa pripada već mlađim grobovima, a ovdje je vrlo dobro u Ha B3 datira nalaz fragmentirane ukrasne igle s pločastom glavom i kosim urezima ukrašenim vratom, koja je u ostavi Gajina pećina u Drežniku pouzdano datirana u Ha B3-stupanj, odnosno u fazu V kulture polja sa žarama.[38] I drugi nalazi na slici 22, također, pripadaju ovom periodu, a djelomično su novi u japodskoj kulturi, ali, kako je već rečeno, ne dovode se više u vezu s utjecajima kulture polja sa žarama, nego sa kulturama starijeg željeznog doba istočnoalpskih, italskih i drugih istovremenih kultura koje se razvijaju na tlu Slovenije i Liburnije. Tu treba spomenuti fragmentiranu fibulu iz Koranskog luga koja pripada trećoj generaciji fibula tipa Golinjevo (Sl. 22, br. 9), a zastupljena je u već spomenutoj ostavi u Gajinoj pećini.[39] Zanimljiv je i novi tip fibule iz Kompolja i Srpskog Polja s raskucanim lukom ukrašenim snopovima fino urezanih linija ili nizom iskucanih točkica (Sl. 22, br. 7, 8). Srodni primjerci nalaze se među karakterističnim tipovima Ha B3-stupnja u nekropolama Ljubljane (Ljubljana II b), Ostrožnika i Slepšeka kod Mokronoga,[40] kao i Šmihela (stupanj Notranjska II b), koji M. Guštin upravo po spomenutim fibulama i analogijama iz drugih slovenskih lokaliteta, kao i ostave u Wildonu datira u Ha B3-stupanj.[41] Slični, gotovo adekvatni primjerci u većem broju zastupljeni su u području Este-kulture u Italiji, gdje se pojavljuju u 8 st. prije n.e.[42] Igle sa stožastom glavom (Sl. 22, br. 14, 15) čest su inventar istovremenih nekropola u Sloveniji i na teritoriji Liburna.[43] Rijedak tip igala (Sl. 22, br. 12) nađen je za sada samo u Jezerinama i Kompolju (grob 233, neobjavljen), a najbliže analogije nalaze se u Numani (Picenum), odakle su vjerovatno na japodski teritorij dospjele preko Liburnije, gdje su također prilično rijetke.[44] D. Lollini datira grob 52 iz Numane, u kojem je i ova igla, u 9. st. prije n.e., pa bi i ta ranija pojava na italskom tlu mogla značiti da su one nastale na zapadnoj obali Jadrana i nešto kasnije, u 8 st. prije n.e., dospjele u naše krajeve.[45] U ovoj fazi na centralnoj japodskoj teritoriji pojavljuju se i pijavičaste (sanguisuga) fibule. Fibula iz groba 8 u Vrepcu masivno je lijevana i ima malu polukružnu nogu (T. XLIII, 3; Sl. 22, br. 4). Fibule tog tipa iz Prozora i Smiljana[46] ukrašene su, također, udubljenim linijama složenim u metope (T. XLIII, 1, 1a), a po nekima koje imaju prilično nemarno izveden ornament moglo bi se

[38] K. Vinski Gasparini, 1973, tab. 128, sl. 13.
[39] B. Čović, 1971, 321.
[40] S. Gabrovec, 1975b, 343; tab. 12, sl. 1 – 6.
[41] M. Guštin, 1975, 471, tab. 4, sl. 9; S. Gabrovec, 1975c, tab. 4, sl. 9 – 13, 15; H. Müller-Karpe, 1959, tab. 90, sl. 92 – 94.
[42] A. M. Chiccho Bianchi, 1976, tab. 2, sl. 1 – 5.
[43] Š. Batović, 1976, Nin, grob 6, str. 43; grob 90, str. 69.
[44] F. Lo Schiavo, 1970, 463 (fibule tipa Numana); Z. Marić, 1968, 12, tab. 1, sl. 31, grob 6.
[45] D. Lollini, 1976, 122, sl. 1 (Numana, grob 52).
[46] L. Bakarić, 1986, grob 7; Š. Ljubić, 1889, tab. XIX, sl. 73, 74.

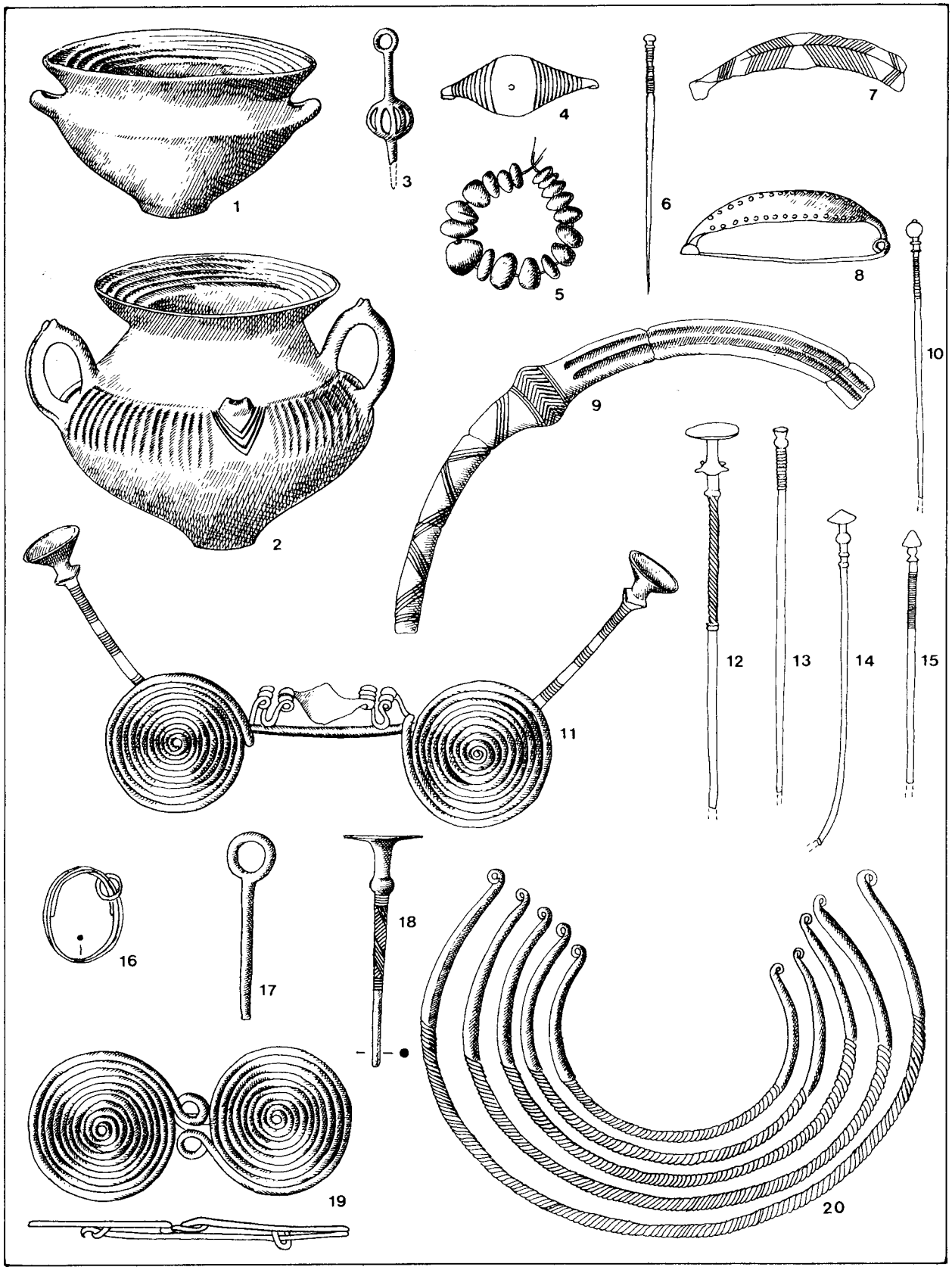

Sl. 22 – Japodska grupa (1—20: faza 2 — HaB_3); 1—3: Gospić—Lipe; 4—6: Vrebac; 7: Kompolje; 8, 13—15: Srpsko Polje (Vlaško Polje); 9, 10: Koranski Lug; 11: Medak; 12: Jezerine; 16—20: Ostrožac.

zaključiti da su domaće proizvodnje. F. Starè pomenute primjerke datira u 8. st. prije n.e. i smatra ih najstarijim italskim importom u jadranskom zaledu.[47] U krugu Este-kulture ove fibule su veoma brojne, a po obliku i pogotovo po ornamentici odgovaraju potpuno navedenim primjercima s japodske teritorije.[48] Nešto rijede ove su fibule zastupljene i u Picenumu.[49]

Iz ovog perioda nema mnogo keramičkih nalaza, što treba smatrati posljedicom nedovoljne istraženosti naselja. U grobovima postoji odreden broj žara, ali iz ranijih perioda (Ha B1 i B2), kada su i utjecaji kulture polja sa žarama na ovom prostoru mnogo jače izraženi. Uglavnom su to konične posude s jezičastim drškama i bikonične žare razgrnutog oboda koji je ukrašen plitkim kanelurama ili facetiranjem.[50] Primjerak na slici 22, br. 2 ima također bikoničan oblik i kaneliran obod, ali i niz vertikalnih kanelura na trbuhu i po dvije jezičaste i dvije okrugle drške s roščićima. Zdjela kojom je ova žara bila pokrivena ima oštro profiliran dio ramena na kojem su horizontalne drške okruglog presjeka (Sl. 22, br. 1). Ovakvi oblici javljaju se u Cerovačkoj donjoj spilji, i to u mladem, Ha C-horizontu.[51] Prilozi u žari datiraju je u Ha B3-stupanj jer i torques, sličan onom u Ostrožcu, kao i dva privjeska radena na proboj pripadaju ovom vremenu (Sl. 22, br. 3). Adekvatni privjesci nalaze se i u ostavi u Gajinoj pećini.[52]

Faza 3. u razvoju japodske kulture obuhvaća vrijeme 7. stoljeća prije n. e., odnosno Ha C1 i C2-stupanj starijeg željeznog doba po srednjoevropskoj kronologiji. Početkom ove faze sve više se gube utjecaji kulture polja sa žarama i od tada se može pratiti bogat i raznolik razvoj autohtone japodske kulture, koja sada stoji pod utjecajem sjevernojadranskih kultura, kao i halštatske kulture u Sloveniji. U grobnim cjelinama nekropola u Kompolju, Prozoru, Smiljanu i Vrepcu nalazi se veliki broj predmeta, a to su uglavnom brončani nakit i dijelovi odjeće. Veoma su rijetki nalazi oružja, dok keramičke posude potječu iz naselja na gradinama i pećinama.[53]

Među najčešće tipove fibula treba ovdje uvrstiti jednopetljaste lučne fibule sa zrnom jantara, fibule s rebrastim lukom (gusjeničaste), spiralne naočaraste fibule s pločicom na poleđini i pijavičaste fibule od brončanog lima sa čunasto savijenim lukom.

---

[47] F. Starè, 1954a, 30, tab. VI, sl. 1–3. Crtež fibule iz Vrepca preuzet je od Aberga i nije sasvim točan, isto kao ni podatak da je fibula nađena na lokalitetu Vrebac-brdo. Fibula potječe iz groba u tumulu na »Orlovom kamenu«, u podnožju gradine Stražbenice gdje je bilo više tumula koje lokalno stanovništvo naziva »brda«, pa je vjerovatno došlo zbog toga do zamjene naziva tumula sa nepostojećim lokalitetom Vrebac-brdo.

[48] A. M. Chiecho Bianchi, 1976, tab. 4, sl. 3–9; G. Fogolari – O. H. Frey, 1965, 239–246, tab. 1, sl. 8.

[49] D. Lollini, 1976, sl. 4, br. 2.

[50] R. Drechsler-Bižić, 1961, tab. XXVI–XXVII.

[51] Ibid., 1984, tab. V, sl. 7, 8.

[52] K. Vinski-Gasparini, 1973, tab. 128, sl. 4, 5.

[53] R. Drechsler-Bižić, 1986, tab. 10.

Fibule s rebrastim lukom-gusjeničaste (Sl. 23, br. 1) zastupljene su samo na tri lokaliteta – u Jezerinama, Golubiću i Ripču.[54] Na većini nije sačuvana igla, ali se na temelju nekih primjera iz Golubića može pretpostaviti da je igla imala jednostruku petlju. Srodne fibule nalaze se u nekropoli u Este, gdje su datirane u prvu polovicu 7. stoljeća prije n. e..[55] Jedna od njih ima u potpunosti sačuvanu jednopetljastu iglu, dok na drugim, kao i na japodskim primjercima igla nije sačuvana.

Jednopetljaste lučne fibule od brončane žice sa zrnom jantara na luku (Sl. 23, br. 2) u velikom su broju rasprostranjene na teritoriji Japoda i Liburna počevši od Ha B3-stupnja pa dalje, kroz cijelo 7. stoljeće prije n. e..[56] U prozorskoj nekropoli nađena je ovakva fibula u grobu 44, koji je bio pokriven daskom. Radiokarbonska analiza pokazala je datum ukopavanja ovog groba u 650. g. prije n. e. ± 60 g., što se izvanredno dobro slaže i s arheološkim datiranjem sadržaja ovog groba. Ove fibule rasprostranjene su ne samo u najužem pojasu zapadne jadranske obale i u njenom zaleđu nego i u srednjoj Italiji, Apuliji i Bolonjskom krugu.[57] S njima su često u grobnim cjelinama i oglavlja od brončanog lima ukrašena geometrijskim motivima rađenim u tehnici iskucavanja (T. XLIII, 12). U grobu 45 prozorske nekropole, oglavlje je ukrašeno horizontalnim nizovima iskucanih kružića, isto kao i oglavlje iz kompoljskog groba 384 (Sl. 23, br. 5).[58] Sličan primjerak nalazi se u grobnoj cjelini groba 42 u Kompolju zajedno sa spiralnom naočarastom i pijavičastom fibulom mlađe varijante, koja tipološki pripada Ha C1-stupnju nekropole u Este.[59]

Lučne jednopetljaste fibule, kojih je luk omotan trakom od brončanog lima i ukrašen s više jantarnih ili staklenih zrna, specifičan su proizvod japodskih radionica. Često na igli imaju privjeske od nekoliko lančića (Sl. 23, br. 8), a ponekad su i privjesci u obliku pravokutnih pločica s ptičjim protomama, koje na donjoj ivici imaju različito profilirane štapiće (T. XLIII, 5, 7). Donekle slične fibule, ali očigledno iz kruga drugih radionica pojavljuju se u manjem broju u Este-kulturi, pa, iako se vremenski datiraju u Ha C1-stupanj, ne bi ih trebalo dovoditi u direktnu vezu s japodskim primjercima, a to se odnosi i na ostale ovakve fibule u bolonjskom krugu.[60]

Spiralne naočaraste fibule s »osmicom« u sredini i jednopetljastom iglom na poleđini brojne su u japodskim grobovima kasnog brončanog doba, a u različitim varijantama traju kroz cijelo starije i mlađe željezno doba (Sl. 22, br. 19). Za fazu 3. karakteristične su spiralne naočaraste fibule većih

---

[54] Z. Marić, 1968, 16.
[55] A. M. Chieco Bianchi, 1976, tab. 3, sl. 1 – 5.
[56] Š. Batović, 1976, 43, sl. 12.
[57] Ibid., 1976, 47, karta 6.
[58] R. Drechsler-Bižić, 1972 – 73, tab. XXIV, sl. 1, 4; ibid., 1968, tab. V, sl. 51 – 54.
[59] A. M. Chieco Bianchi, 1976, tab. 4, sl. 4; G. Fogolari – O.-H. Frey, 1965, sl. 1, br. 8.
[60] Ibid., tab. 15, sl. 7, 8; H. Müller-Karpe, 1959, tab. 80, grob 57, sl. 3, 4, 6, 7.

dimenzija, koje na poleđini imaju široku ploču od brončanog lima s krajevima koji prelaze na prednji dio fibule. U starijem, Ha C1-stupnju one su manjih dimenzija, a pločica je uža i provučena kroz osmicu, kako se to vidi na primjerku iz groba 65 u Kompolju, ili još bolje u grobu 35 iste nekropole, gdje je bila zajedno s pijavičastom fibulom mladeg tipa, s početka 7. st. prije n. e. (neobjavljeno).[61] U daljnjem razvoju, u Ha C2-stupnju, pločica na poleđini je široka, a krajevi koji prelaze na prednji dio fibule ukrašeni su gotovo redovito urezanim geometrijskim ornamentima. Sredinu fibule pokriva zasebno lijevana pločica koja se zakovicama pričvršćuje na fibulu, a često je ukrašena urezanim koncentričnim kružićima ili snopovima linija, a pokriva cijelu sredinu fibule tako da se osmica gotovo uopće ne vidi (T. XLIV, 1, 1a; Sl. 23, br. 9).

Brončani okovi za pojas redovito su lijevani, pravokutnog su oblika i na užim stranama imaju zakovice kojima se pričvršćuju na kožu ili tkaninu od koje je načinjen pojas. Ukrašeni su urezanim geometrijskim ornamentima, a čest su inventar grobova jugozapadnog predalpskog prostora, odnosno kruga halštatske kulture (T. XLIII, 10; Sl. 23, br. 12).

U grobovima su čest prilog igle s okruglom glavom ispod koje se na vratu nalazi više okruglih ispupčenja (T. XLIII, 16; Sl. 23, br. 10) a krajem ove faze i dvokrake igle s glavom u obliku niza osmica (T. XLIII, 11; Sl. 23, br. 11). Prema R. Vasiću, ovaj tip igala na jugoslavenskom prostoru zastupljen je u dvije varijante, i to samo u Lici i Makedoniji. Najstarije su u grobnim cjelinama Ha C1-stupnja, ali ih, ipak, najviše ima u grobovima Ha C2-stupnja.[62]

Na japodskom prostoru krajem ove faze pojavljuje se veći broj fibula sa dva dugmeta na luku (a due bottoni) i dugom nogom, redovito završenom kuglicom (T. XLIV, 2—4; Sl. 23, br. 7). Njihovo rasprostiranje može se pratiti na liburnskom i picenskom području, gdje su istovremene s japodskim, pa za sada nije moguće odrediti da li su odatle prenesene na japodsko tlo ili su autohtone.[63]

Keramičkih nalaza iz ove faze nema mnogo, što je posljedica neistraženosti naselja. Zdjela sa uvučenim obodom i dugačko željezno koplje potječu s ognjišta kuće na Masnikosinoj gradini u Pećanima (Sl. 23, br. 13, 14). Prema ostalim nalazima keramike, nađene na ognjištu ove kuće (šalica s drškom, trbušasti lonac uskog, zaravnjenog oboda srodan onom iz groba 18 u Golubiću), ovaj se nalaz može datirati u kraj faze 3., iako se pomenute zdjele javljaju često i ranije, počevši od Ha B3-stupnja.[64]

U fazi 4., koja okvirno obuhvaća vrijeme 6. st. prije n. e., nastavlja se djelomično razvoj iz prethodne faze, ali se bitno povećava broj novih

[61] R. Drechsler-Bižić, 1961, tab. VII, sl. 2, 2a.
[62] R. Vasić, 1982, 255—256, sl. 10, br. 8 i sl. 13, tip IVa.
[63] D. Lollini, 1976, tab. 11.
[64] B. Raunig, 1968, tab. I, sl. 36; tab. III, sl. 2.

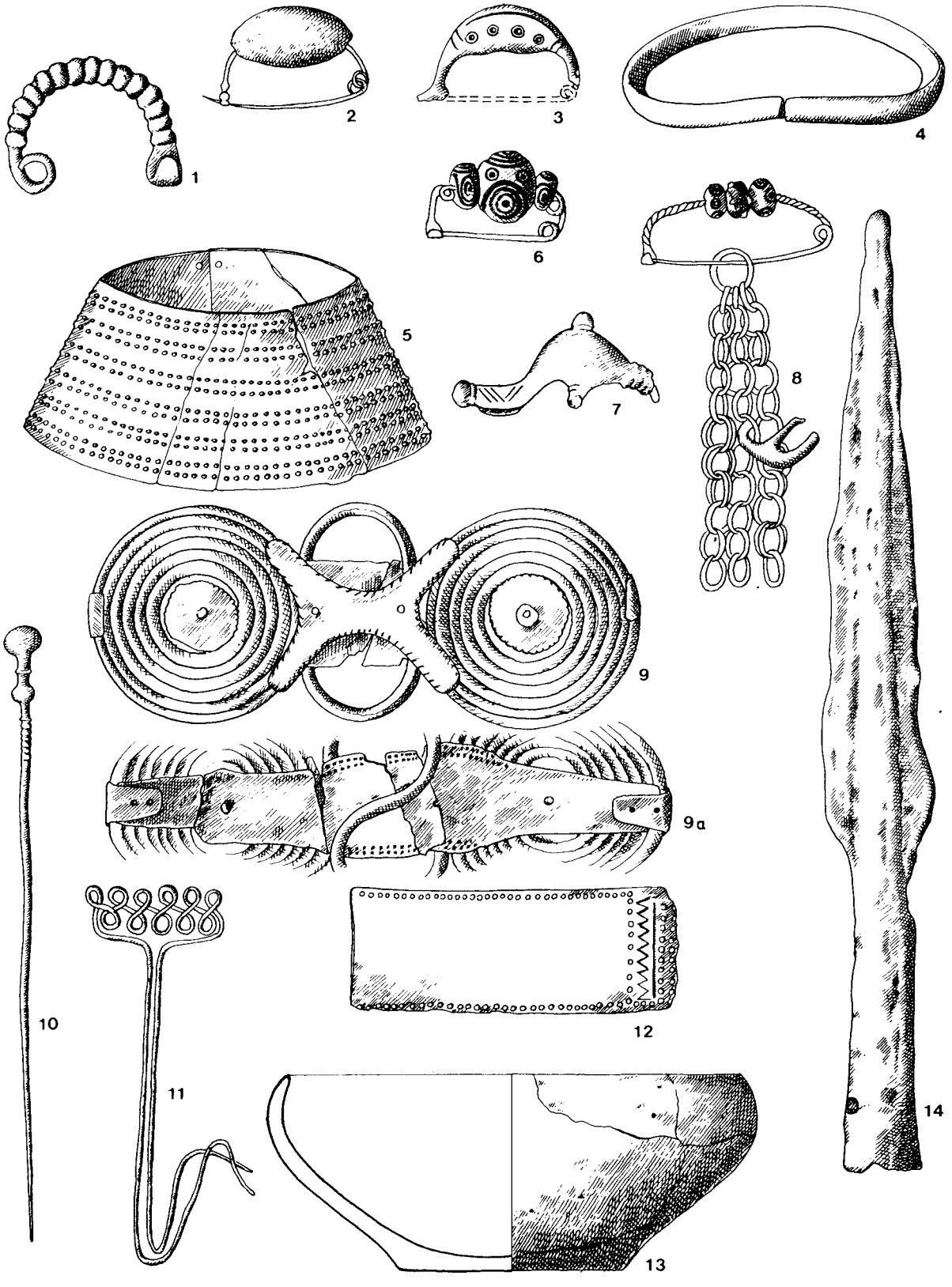

Sl. 23 — Japodska grupa (1—14: faza 3 — HaC_1—C_2); 1, 4: Golubić; 2: Srpsko Polje (Vlaško Polje); 3: Drenov Klanac; 5—9, 11: Kompolje; 10, 12: Prozor; 13, 14: Pećani.

nalaza od kojih ovdje treba spomenuti samo najznačajnije: lučne fibule s dugom nogom koja se završava okruglim ili bradavičastim ispupčenjem, fibule sa dva dugmeta na luku, rijetki primjerci zmijolikih fibula s diskosom na luku, dalji razvojni oblici naočaraste fibule, kao i razni privjesci u obliku stiliziranih ljudskih figura, naročito žena i ratnika, kao i neke varijante glinenih figurica. Od ostalih predmeta u ovu fazu spadaju ukrasne igle s više kuglica ili igle lučno savijene glave i sa dvije male petlje sa strane (prelaze i u fazu 4.), dvokrake igle s glavom u obliku niza osmica, punolijevani brončani privjesci ptice, životinje, ribe, a naročito konji, zatim okovi za pojas, ukrašeni ponekad nizom urezanih stiliziranih ratnika. Jantar je i dalje omiljeni dio nakita, a ogrlice se sastoje od okruglih i kesičastih zrna. Najvažnija nalazišta ove faze su nekropole u Prozoru, Kompolju, Smiljanu i Širokoj Kuli.

Lučne fibule s dugom nogom zastupljene su u japodskim grobovima u nekoliko varijanata. Za ovaj period značajna je jednopetljasta fibula s dugom nogom i žlijebom za iglu. U grobu 6 u Prozoru nađene su tri vrste fibula: jedna zmijolika sa diskosom na luku, četiri lučne s dugom nogom i jedna lučna sa raskucanim krajem duge noge, koji se savija prema luku (Sl. 24, br. 1– 3). Stariji tipovi zmijolikih fibula s roščićima i rozetama na tlu Slovenije javljaju se od 7. stoljeća prije n. e. u Brezju, Malencu, i Stični,[65] a mladi tip, kao ovaj iz groba 6, zastupljen je u južnoalpskom prostoru u sigurno datiranim grobovima Ha D1-stupnja.[66] U ovoj grupi posebno su zanimljive lučne fibule s dugom nogom, u literaturi često označene kao protocertoske ili pracertoske fibule (T. XLIV, 11; Sl. 24, br. 1).[67] M. Guštin ih smatra vrlo važnim kronološkim elementom kasnog Ha C2-stupnja na području sjevernog Jadrana, a na prostoru Liburna i Japoda datiraju se u Ha C2 Ha D1-stupanj prema analogijama iz Slovenije.[68]

Fibule sa tri kuglice na luku vrlo su česte na području Slovenije, a uglavnom su manjih dimenzija. One sa krupnim okruglim kuglicama i dugom nogom, koja se također završava kuglicom, već je S. Gabrovec označio kao japodski specifikum (T. XLIV, 12, 15). U novije vrijeme M. Guštin ih u Notranjskoj datira u svoj četvrti period, odnosno u Ha D1 – Ha D2-stupanj, a također ih smatra svojstvenim za lički japodski prostor.[69] Tijekom 6. stoljeća prije n. e. pojavljuju se u Picenumu, gdje su kao i u Sloveniji nešto manjih dimenzija. U Picenumu ima i nekih primjeraka sa pticama na luku, pa je možda i primjerak iz groba 36 u Kompolju, jedini na japodskoj teritoriji, izrađen pod utjecajima iz picenskog kruga (T. XLIV, 8).[70]

[67] K. Kromer, 1959a, tab. 51, sl. 2.
[66] G. Kossak, 1957, 32.
[67] Š. Batović, 1982, 23.
[68] M. Guštin, 1975, 835 i karta 1.
[69] Ibid., 1975, 476, sl. 2, br. 37 – 38.
[70] D. Lollini, 1976, tab. IX, sl. 1 – 4.

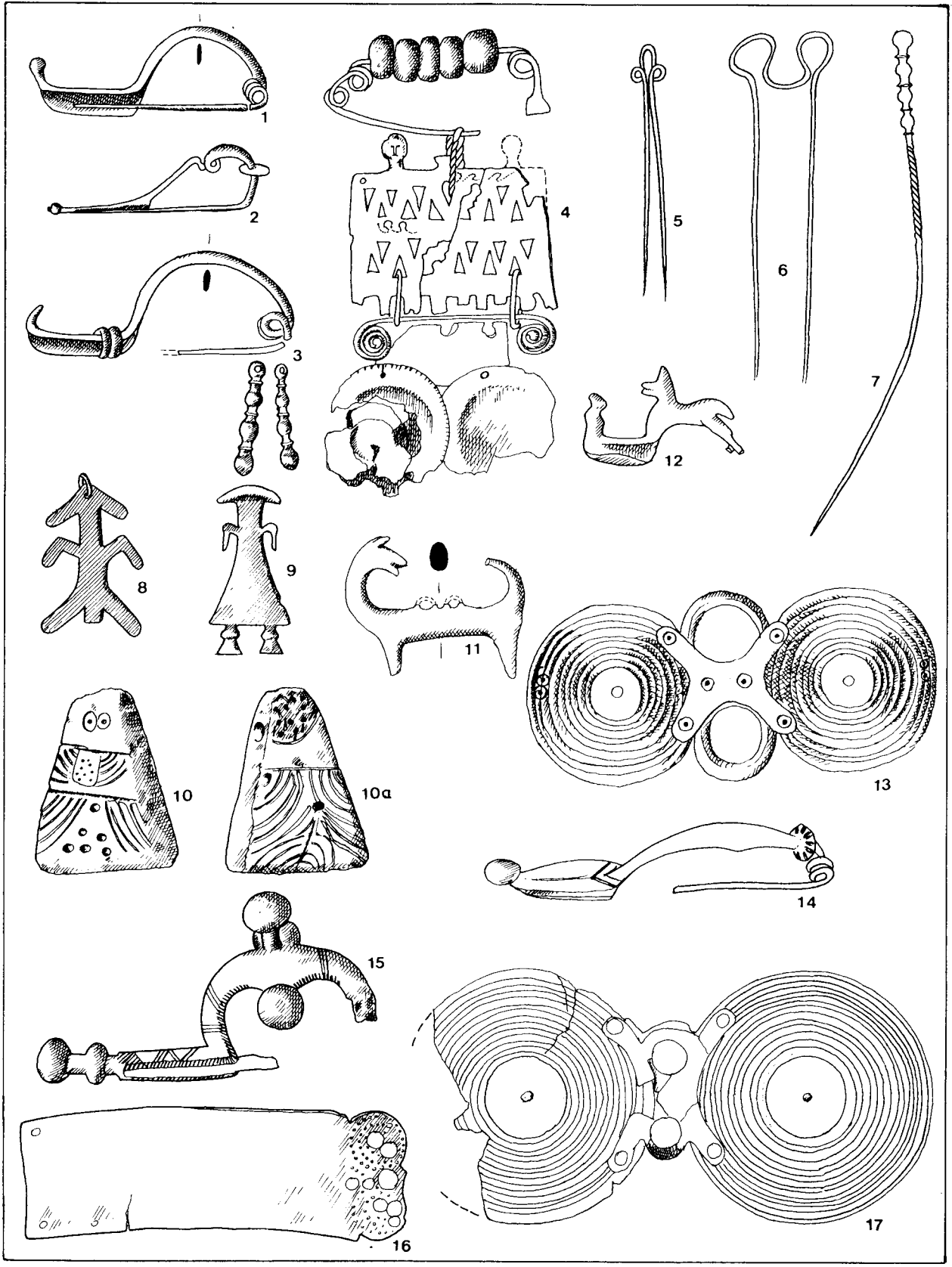

Sl. 24 Japodska grupa (1 – 11: faza 4 – HaD_1; 12 – 17: faza 4 – HaD_2); 1 – 3, 5 – 9, 11, 12, 14 – 16: Prozor; 4, 13, 17: Kompolje; 10, 10a: Topusko (Turska Kosa).

Naočaraste fibule ove faze po obliku podsjećaju na fibule prethodne faze, samo sada nisu od žice, nego se diskosi i središnja četvorokraka pločica lijevaju iz jednog komada i nalaze se isključivo u grobovima centralne japodske teritorije (Sl. 24, br. 13).

Posebno su zanimljivi stilizirani brončani privjesci u obliku muških i ženskih figura. Na liburnskoj teritoriji poznati su iz Nina, Zatona i Kolana,[71] a u Lici su mnogo češći i tipološki raznovrsniji, pa su barem po tome sudeći, proizvodi japodskih radionica (T. XLIV, 13, 14, 17—20; Sl. 24, br. 8, 9). Na pravokutnim pojasnim okovima stilizirane figure ratnika sa šljemovima srodne ovim privjescima urezuju se na podlogu (T. XLIV, 22). Figure ratnika predstavljene su u obliku šrafiranih trokuta, a šljemovi imaju kristu koja se spušta niz vrat. Iako su veoma stilizirani, moglo bi se, ipak, pretpostaviti da su to iliro-grčki šljemovi.

Privjesci u obliku četveronožnih životinja, ptica, riba i slično proizvod su japodskih radionica isto kao i brojni privjesci koji su bili direktno pričvršćivani na odjeću ili su bili na petlji fibula. U prozorskoj nekropoli u zatvorenim grobnim cjelinama pripadaju pretežno Ha D1-stupnju (T. XLV, 1—3, 8, 9; Sl. 24, br. 11).[72]

Posebnu grupu čini glinena plastika — terakote manjih dimenzija koje se mogu podijeliti u tri tipa. Prvi tip su plosnate i na jednoj strani zaobljene figure koje na prednjoj strani imaju naznačeno lice, noge i ruke. Ovaj tip se za sada javlja samo u Ripču.[73] Drugi tip su valjkasti idoli koji imaju ruke u obliku patrljaka, noge jedva naznačene, a glavu, odnosno lice s vrlo malo detalja. Treći tip su terakote prizmatičnog oblika. Lice i dijelovi odjeće predstavljeni su sa dubokim urezanim linijama. Prostor na kojem se ove terakote izrađuju obuhvaća geografsko područje od današnjeg Korduna, pa ide na Unu (Ripač, Kekića glavica), i završava na vrelu Rame na Velikoj gradini u Varvari i Debelom brdu kod Sarajeva. Što se vremenskog raspona tiče, glinena plastika se javlja već u kulturi polja sa žarama jugoistočnog alpskog prostora (Ormož, Ptuj, Maribor)[74] i traje kroz cijelo starije željezno doba. Kao što je spomenuto, na japodskoj teritoriji su do nedavna ovakve terakote bile poznate samo iz Ripča. Nalaz terakota tipa dva i tri na gradini Turska kosa kod Topuskog, dakle, u neposrednoj blizini sjeverne japodske granice, veoma je važan, jer se sada s više sigurnosti, barem ova dva pomenuta tipa, mogu pripisati Japodima. Posebno je zanimljiv idol u obliku četverostrane piramide, sličan keramičkim grijalicama ili utezima sa ognjišta u japodskim kućama (Sl. 24, br. 10, 10a).[75] Na prednjoj strani dubokim

---

[71] Š. Batović, 1982, 23.

[72] R. Drechsler-Bižić, 1972—73, tab. VI, XVIII, XXI.

[73] B. Čović, 1984b, 31.

[74] S. Gabrovec, 1984, sl. 2, br. 1—4.

[75] L. Čučković, 1983, 9; R. Drechsler-Bižić, 1968, 34—35, tab. I, sl. 4, 6; tab. II, sl. 16; L. Bakarić, 1986, grob 4, tab.

urezanim linijama predstavljene su oči, na prsima je pet torquesa i četvrtasti pektoral, a zvonasta suknja, vjerovatno od tanje tkanine, ukrašena je našivenim kalotastim dugmetima, koja su na ovoj figuri predstavljena koncentričnim kružićima. Preko ove suknje u bogatim naborima je još jedna suknja koja se isto tako u naborima nastavlja na leđima figure. Na glavi je okrugla kapa ukrašena udubljenim točkicama koje su, u stvari, kalotasta dugmeta. Ovaj tip kape javlja se samo na centralnoj japodskoj teritoriji i vrlo je karakterističan dio japodske nošnje. U grobovima u Kompolju zapažena je već krajem 9. stoljeća prije n. e., ali je u upotrebi, iako nešto rjeđe, i u mlađim fazama starijeg željeznog doba.

Faza 5. obuhvaća 5. i 4. stoljeće prije n. e. (Ha D2-D3). Kontinuitet razvoja u ovoj fazi i dalje traje, iako ovaj vremenski period označava zapravo kraj starijeg i početak mlađeg željeznog doba, jer je u srednjoj Evropi to vrijeme keltskog uspona, odnosno vrijeme ranog latena. Na centralnoj japodskoj teritoriji, osim nalaza iz najmlađih horizonata velikih nekropola u Kompolju i Prozoru, treba ovoj fazi pribrojati i neke grobove u nekropoli na Velikoj njivi u Vrepcu, iz Vranića gromile u Širokoj Kuli, kao i brojne nalaze iz nekropola u Jezerinama, Ribiću i Golubiću na istočnom, i Vinici na zapadnom graničnom području japodske teritorije.

U Pounju ovoj fazi djelomično odgovaraju horizonti Jezerine II, Golubić II i Ribić I po Z. Mariću.[76] Najvažniji nalazi su certosa fibule, okrugli profilirani privjesci od brončanog lima (bula), pincete blago proširenih krajeva, okrugla plosnata zrna jantara ukrašena urezanim geometrijskim ornamentom i keramičke posude bikoničnog oblika s dvije drške, uglavnom bez ornamentike ili sa skromnim urezanim geometrijskim ukrasom (šrafirani trokuti), pravokutni okovi za pojas često rađeni na proboj.[77] Na centralnoj japodskoj teritoriji također su karakteristične certosa-fibule, zatim lučne fibule sa tri kuglice, dalji razvojni oblici pločaste naočaraste fibule, fibule s lukom ili glavom u obliku životinje, fibule sa tri spiralne petlje i jantarnim zrnima, privjesci rađeni na proboj, okovi za pojas od bronce i željeza i veći broj ukrašenih i neukrašenih zrna od jantara i stakla. U Vinici su značajni nalazi certosa-fibule, lučne fibule s tri kuglice, pločaste naočaraste fibule i okrugli i na rubu profilirani privjesci.

Certosa-fibule na centralnom japodskom području, na temelju izvršene analize, rađene su po uzorima na klasične certosa-fibule, ali u najvećem broju imaju naglašenu lokalnu komponentu (T. XLV, 12, 13; Sl. 24, br. 14).[78] Javljaju se najčešće krajem 5. i traju kroz cijelo 4. stoljeće prije n. e. Među mlađim nalazima posebno su zanimljivi primjerci, odnosno varijante certosa-fibule sa čunasto savijenim lukom i završetkom noge u obliku oštro

[76] Z. Marić, 1968, 13.
[77] Ibid., 1968, tab. II, sl. 1–21; tab. III, sl. 4–14, br. 23–28, 32–34.
[78] T. Težak, 1981, 25–35.

profiliranog dugmeta (Batović smatra da je to oblik flašice, Sl. 25, br. 2). Ovakve fibule zastupljene su i na liburnskoj teritoriji, a dobro ih datiraju u 4. stoljeće nalazi iz ostave u Jagodnji Gornjoj.[79] U nekropoli na Velikoj njivi u Vrepcu zajedno sa ovakvom fibulom bila je pločasta naočarasta fibula i fibula s rombično raskucanim lukom i predstavom ljudskog lika na kraju noge (Sl. 25, br. 7).[80] Druga, ovoj slična, samo sa konjskom protomom na kraju noge nalazi se i u Vinici, a Ložar je dovodi u vezu s keltskim utjecajima i datira u početak 5. stoljeća prije n. e. Derivatom certoske fibule treba smatrati i prilično rijetke primjerke fibula kojih se noga završava konjskom ili ovnujskom glavom (T. XLV, 7; Sl. 25, br. 1). Shema ove fibule je certoska fibula sa samostrelnom konstrukcijom, a Gabrovec smatra da je izraziti proizvod jugozapadnog alpskog prostora.[81] U Vinici su također zastupljene i fibule s tri kuglice na luku koje na nozi imaju ljudsko lice (Sl. 25, br. 3) a datirane su u Ha D2 – Ha D3-stupanj.[82] Pločaste naočaraste fibule u ovoj fazi izraduju se od dva posebno lijevana diskosa koja na prednjoj strani i na poledini povezuju četverokrake pločice pričvršćene na diskose nizom zakovica. Ove fibule naročito su omiljen nakit na centralnoj japodskoj teritoriji, a samo sporadično javljaju se i u Vinici[83] (T. XLV, 15, 15a; Sl. 24, br. 17).

Privjesci radeni na proboj, u obliku četvrtaste ili trapezoidne pločice, upotrebljavaju se ili kao samostalan nakit ili više na igli fibula (T. XLVII, 8; Sl. 25, br. 5). Ovdje spadaju i dva izuzetno zanimljiva primjerka iz groba 47 u Kompolju, od kojih je jedan ukrašen konjskim protomama, a drugi ljudskim likom (Sl. 24, br. 4).[84] Primjerci iz ovog groba, kao i oni iz Jezerina nalaze se na fibulama od deblje žice s dvije do tri spiralne petlje i većim brojem zrna jantara na luku. Najstariji se mogu datirati u početak 5. stoljeća prije n. e. (grob 47 u Kompolju), a najmlađi, iz Vinice, u stupanj Lat. C, kako ih određuje S. Gabrovec.[85] Izuzetno je lijepo komponiran privjesak iz groba 45 u Kompolju, naden u grobnoj cjelini s dvije certosa-fibule i jednom brončanom bulom (T. XLV, 11). Alka na gornjoj pločici zapunjena je korodiranim željezom, pa je ovaj privjesak očigledno bio na nekoj željeznoj fibuli, koja, na žalost, nije sačuvana. Gornja pločica na proboj ima na krajevima oštećene konjske protome, a sa strana po jednu figuru psa (?). Donja pločica također ima vrlo stilizirane konjske protome, a površina je ukrašena nekom vrstom tekuće spirale u tehnici tremoliranja, vrlo slično kao i privjesak iz groba 47 (Sl. 24, br. 4). Na kraju je još i velika brončana bula.

---

[79] Š. Batović, 1974, tab. XIV, sl. 3 – 6.
[80] R. Drechsler-Bižić, 1958, tab. X, sl. 69 – 73.
[81] A. Mahr, 1934, tab. 1, sl. 11.
[82] S. Gabrovec, 1966c, 31, tab. 14, sl. 1, 2; A. Mahr, 1934, tab. XIV, XIX.
[83] Ibid., 1966, tab. 14, sl. 5.
[84] Ibid., 1966, tab. 14, sl. 5; R. Drechsler-Bižić, 1961, tab. XXXII, sl. 1, 2.
[85] Ibid., 1966, tab. 18, sl. 4.

U tehnici na proboj načinjena je i pojasna kopča iz Jezerina (Sl. 25, br. 8), unikatni primjerak na japodskoj teritoriji. Na kopči je predstavljen ratnik sa šljemom, u pokretu i, za razliku od ostalih ljudskih figura koje su uvijek stilizirane, ovdje su linije tijela, trup, glava i udovi vrlo bliski realnim.

Što se tiče okova za pojas, i oni se često rade u tehnici na proboj i u upotrebi su uglavnom više u Pounju nego u Lici.[86] Jedna posebna vrsta okova – pravokutna pločica koja se na jednom užem kraju završava u obliku dva diskosa, koji podsjećaju na pločastu naočarastu fibulu, pojavljuje se već u prethodnoj fazi (T. XLIV, 22, 23). U Jezerinama su zastupljeni slični okovi čije se trajanje može pratiti do srednjeg latena.[87] Daljnji razvojni oblik bio bi pravokutni željezni okov (Kompolje, grob 62) koji na užoj strani ima trn za kopčanje, a diskosi degeneriraju u polukružno savijene krake (Sl. 25, br. 9).

Fibule sa tri kuglice u ovoj fazi dobivaju izrazito velike dimenzije, masivne su i teške. Do sada nisu zapaženi slični primjerci nigdje osim na centralnoj japodskoj teritoriji, gdje se u grobnim cjelinama u Kompolju nalaze zajedno sa pločastim naočarastim fibulama ove faze (grob 142, nepublicirano, Sl. 24, br. 13).

Faza 6. U IV st. prije n.e. započinje snažna ekspanzija Kelta na šire područje srednje Evrope, kao i u Italiju, gdje 387. g. na kratko zauzimaju i Rim. Od tog vremena zapažaju se utjecaji keltske (latenske) kulture u nekim područjima naše zemlje koja su teritorijalno najbliža tim osvojenim regijama. Tako se u Sloveniji od Lat. A i Lat. B-stupnja javlja češće keltski import, pa već i neke domaće imitacije tog stila na predmetima materijalne kulture, prvenstveno na nakitu. U Dolenjskoj je zapažen i nešto veći broj uvezenog željeznog keltskog oružja u grobovima. U Vačama, Magdalenskoj gori, Mostu na Soči i na prostoru Dolenjske pojavljuje se određen broj ranolatenskih fibula, a jedna je registrirana i u Gackom polju (Prozor). Iz južnopanonskog prostora djeluju ti utjecaji na Pounje i Donju Dolinu. Ipak, svi ti nalazi nisu dokaz fizičkog prisustva Kelta u pomenutim regijama, nego su samo znak novih pojava i zbivanja kojih su posljedice i novi elementi u materijalnoj kulturi domaćeg stanovništva.

Nakon poraza kod Delfa i povratka prema sjeveru, započinje prodor Kelta u najbliže susjedstvo Japoda, na zapadu u današnju Sloveniju, a na sjeveru u Posavinu. Na osnovu analize arheološkog materijala iz brojnih slovenačkih nalazišta, Gabrovec zaključuje da je taj prodor mogao uslijediti najranije početkom trećeg stoljeća prije n.e. (Vidi notu 88).

To je po srednjoevropskoj kronologiji vrijeme srednjeg latena (Lat. C tj. III – II st. prije n.e.), koji predstavlja prelomni trenutak u razvoju kultura starijeg željeznog doba na ovom području. Po riječima S. Gabrovca,

---

[86] Z. Marić, 1968, tabela II, grob 88, 195a, 137.
[87] Ibid., 1968, tab. II, br. 57; tab. V, br. 177, 178.

u Sloveniji je cjelokupna struktura halštatskog doba uništena ne samo na političkom i ekonomskom nego i na duhovnom planu.[88] Japodi su od tih keltskih upada i utjecaja ostali u većoj mjeri pošteđeni, a pogotovu se to odnosi na one u području Like. Zapadni (vinički) prostor i istočni — Pounje, iako nisu bili pod neposrednom keltskom vlašću, ipak su po svom geografskom položaju utjecajima keltske kulture bili više izloženi. Treba, međutim, odmah istaći da se i na tom prostoru dalje razvijala i trajala snažna domaća tradicija, što se na predmetima materijalne kulture ove faze vrlo lako može uočiti. Što se tiče područja Like, u ovom periodu ne mijenja se način stanovanja i izgradnje utvrda, a u načinu sahranjivanja dolazi do neznatnog povećanja broja spaljenih grobova. U Pounju se nastavlja biritualno sahranjivanje započeto već u drugoj fazi razvoja japodskih nekropola u dolini Une po Z. Mariću (500—360. g. prije n. e.), ali je sada broj incineracija u odnosu na inhumacije u manjem porastu.[89] U Vinici traju uporedo i jedan i drugi način sahrane, ali se ne zna točno da li u ovoj fazi incineracija prevladava nad inhumacijom.[90] Na cijelom japodskom prostoru, za razliku od drugih jače keltiziranih područja, prilaganje oružja u grobove je prilično rijetko.

Najveći broj predmeta ove faze potječe iz nekropola u Vinici, Jezerinama, Ribiću i Prozoru, a manji iz Široke Kule, Trošmarije, Kompolja, Vrepca (Velika njiva) i Golubića. Od oblika iz prethodne faze ovdje se sporadično javljaju certosa-fibule, fibule s tri kuglice na luku, privjesci s konjskim protomama i pločaste naočaraste fibule, a novi, pod keltskim utjecajima, ali po lokalnom ukusu načinjeni primjerci su fibule sa čunastim lukom i unazad prebačenom nogom (Sl. 25, br. 17),[91] fibule s okruglim proširenjem na prebačenoj nozi u koje je umetnuto zrno jantara ili stakla, najčešće zastupljene u nekropolama Pounja (T. XLVII, 4, 4a),[92] fibule od brončane žice s dvije spirale i zrnima jantara ili stakla na luku (T. XLVII, 5, 5a; Sl. 25, br. 23), fibule okruglog punolijevanog luka s profiliranom nogom prebačenom na luk (Sl. 25, br. 22) i pločaste fibule liburnskog tipa (Sl. 25, br. 25, 25a), pincete blago proširenih krajeva (Sl. 25, br. 10), okrugli, na rubu različito profilirani, privjesci,[93] okovi za pojas s predstavama životinja u plitkom reljefu (T. XLVII, 2; Sl. 25, br. 18), brončana krstolika dugmeta (T. XLVII, 3; Sl. 25, br. 20), staklene narebrene narukvice (T. XLVII, 13; Sl. 25, br. 12) i zrna s tri lica (T. XLV, 5) a u Vinici i brončane pastirske palice. U nekropolama Pounja, naročito u Jezerinama i Ribiću, u jednoj grobnoj cjelini često se nadu po dva do tri

[88] S. Gabrovec, 1966c, 194—195.
[89] Z. Marić, 1968, 42—43.
[90] S. Gabrovec, 1966c, 186.
[91] Ibid., 1966c, tab. 15, sl. 4—7; Z. Marić, 1968, tab. IV, sl. 27.
[92] Z. Marić, 1968, tab. XII, sl. 6, 26, 27.
[93] S. Gabrovec, 1966c, tab. 20, sl. 7—18; R. Drechsler-Bižić, 1958, tab. XIV, sl. 103.

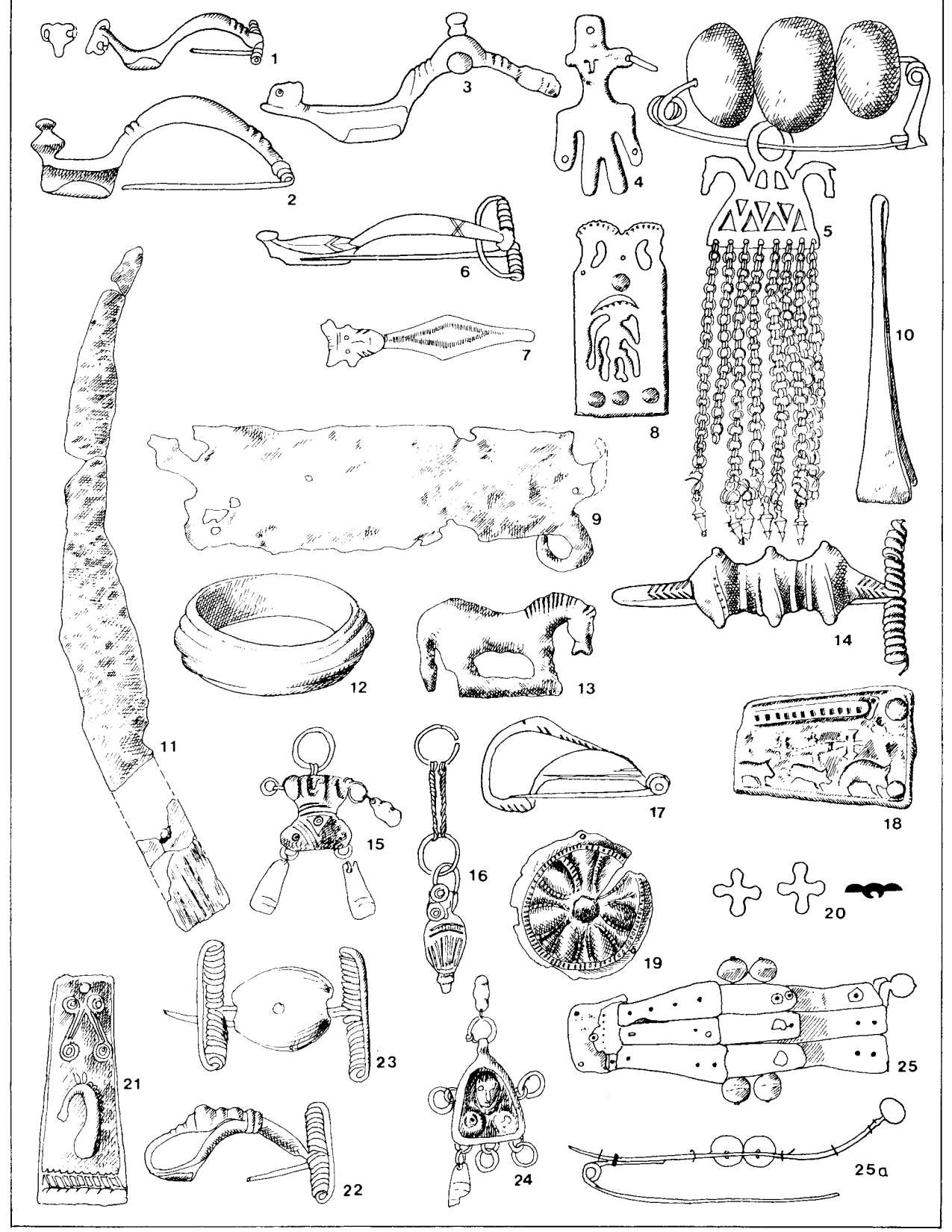

Sl. 25 — Japodska grupa (1—4, 6—9, 13: faza 5 — HaD_2 D_3; 5, 10—12, 14, 17, 18, 21—23: faza 6 — Lat. C; 15, 16, 19, 20, 24, 25, 25a: faza 7 — Lat. D): 1, 4, 9, 11, 18, 25, 25a: Prozor; 2, 7: Vrebac; 3, 10, 12, 14, 17: Vinica; 5, 8: Jezerine; 6: Kompolje; 13: Ribić; 15, 16, 19, 20, 23, 24: Lički Ribnik; 21, 22: Trošmarija.

različita primjerka ovdje pomenutih fibula. Također su u grobu 52 u Prozoru bile dvije fibule sa spiralama, od kojih je jedna ukrašena ovalnim zrnom jantara, a druga bijelim staklenim, uzdužno žlijebljenim (Melonen perla), jedna fibula sa čunastim lukom i prebačenom nogom i jedna okruglog luka i prebačenom nogom.[94]

Zanimljivo lokalno obilježje pokazuju brončani okovi za pojas nađeni u Trošmariji (Sl. 25, br. 21),[95] grobu »c« u Ribiću (T. XLVII, 2),[96] u kući na gradini Veliki Vital u Prozoru (Sl. 25, br. 18) i jedan fragmentiran u ostavi u Mazinu.[97] Po načinu izrade detalja, kao i reljefnim motivima, uglavnom predstavama životinja, ovi okovi su sigurno djelo domaćih radionica, a pripadaju vremenski kraju ove faze i produžuju život u fazi 7.

Pločaste fibule liburnskog tipa zastupljene su samo u Prozoru i u ostavi u Ličkom Ribniku, pa je očigledno da su ovdje import iz liburnskog područja. Staklene narukvice (T. XLVII, 13; Sl. 25, br. 12) zastupljene su na japodskoj teritoriji s jednim cijelim primjerkom u Vinici i fragmentiranima u Ribiću i Prozoru. Fragment staklene narukvice u Prozoru poslužio je kao ukras na luku pločaste fibule s dvije spirale.[98] Osim narukvice, u ovoj fazi pojavljuje se veći broj raznih staklenih zrna, od kojih naročito treba spomenuti nekoliko primjeraka polihromnih staklenih zrna s tri lica (T. XLV, 5), koja su na japodskoj teritoriji import. Najveći broj ovih zrna potječe iz radionica u Kartagi i u Egiptu, a u naše krajeve su vjerojatno dospjela iz Italije, možda kopnenim putem, jer su neki primjerci poznati u nalazištima u Istri. Mladi tipovi ovih zrna, koji odgovaraju primjercima nađenim na japodskom tlu, datiraju se u kraj 3. stoljeća prije n. e..[99]

Keramički nalazi u Pounju nastavljaju život iz prethodne faze, pa su tako još uvijek u upotrebi bikonične urne s blago razgrnutim obodom i amforice s dvije drške.[100] Dvije amforice sa slikanim ornamentom potječu vjerojatno iz prostora sjeverozapadno od japodske teritorije. Novi oblik predstavljaju šolje s dvije drške koje nadvisuju obod, kakve se inače često nalaze u Sanskom Mostu i Donjoj Dolini, kao i na prostoru Panonije. Što se tiče centralne japodske teritorije, u ovoj fazi postoji jedan broj keramičkih nalaza u naseobinskim objektima, a po svojim tipološkim svojstvima predstavljaju vrlo arhaične oblike, pa se samo na osnovu metalnih priloga mogu datirati u ovu fazu.[101] U Vinici, prema podacima S. Gabrovca, postoje tri grupe keramike ovog perioda. U prvu grupu bi došli nalazi na kojima je vidljiva tradicija starijeg željeznog doba, u drugu grupu keramika tipa Este

---

[94] R. Drechsler-Bižić, 1972 73, tab. XXVII, sl. 6 9.
[95] Ibid., 1970, tab. I, sl. 3 4.
[96] Z. Marić, 1968, tab. IX, sl. 19.
[97] J. Brunšmid, 1897, tab. XVII, sl. 13.
[98] Š. Ljubić, 1889, tab. XX, sl. 84 a, b. Slična fibula u Vinici: A. Mahr, 1934, tab. XXI, sl. 111.
[99] N. Venclová, 1974, 598.
[100] Z. Marić, 1968, 24 25, tabela VI, 234 B.
[101] R. Drechsler-Bižić, 1986.

(crno i crveno bojene posude na nozi), a u treću jedna tipično latenska posuda radena na vitlu. Situacija u Vinici, kao što se vidi, slična je sa onom u nekropolama Pounja, jer i tu prevladava domaća keramika, a također su utvrđeni utjecaji iz kruga Este-kulture, iako u Pounju u mnogo manjoj mjeri nego u Vinici. Tipično latenska keramika nije zastupljena ni jednim primjerkom ni u Pounju ni na centralnoj japodskoj teritoriji.[102]

Faza 7. – To je posljednja faza u razvoju japodske kulture, jer od kraja I. st., od 35. g. prije n.e., cijela japodska teritorija potpada pod vlast Rimljana.

U ovoj fazi zapažaju se velike razlike između centralne japodske teritorije i područja oko Une. One se očituju u promjeni načina sahranjivanja, kao i u nekim oblicima predmeta materijalne kulture. Na centralnoj japodskoj teritoriji i dalje se nastavlja život na gradinama, a u nekropolama, osim inhumacije, nešto je češće spaljivanje umrlih, što je započelo već u prethodnoj fazi. Svi oblici materijalne kulture iz prethodne faze također u nepromijenjenim detaljima traju i dalje, pa već poznata zatvorenost ovog područja, uslovljena i njegovim geografskim položajem, u ovoj fazi potpuno dolazi do izražaja. U velikim nekropolama u Kompolju i Prozoru, kao i drugim koje su do sada spomenute, pojavljuju se, i to u veoma malom broju nalazi koji su import s liburnskog područja. Pločaste fibule (mlađe varijante), za koje Š. Batović s pravom kaže da su najizrazitije obilježje posljednje faze liburnske kulture, prenose se trgovačkim vezama u Liku, a isto tako i pojedina staklena zrna, odnosno geme, kao što je ona iz Kompolja sa predstavom lava.[103] Na liburnskom tlu se nešto ranije, pod utjecajem helenističkih uzora, upotrebljava nakit od srebra, i to privjesci u obliku ženskih poprsja, prstenje, naušnice i novi oblici ogrlica, zastupljeni u ostavi iz Jagodnje Gornje.[104] U I stoljeću prije n. e. neki od ovih oblika dospijevaju i na japodsko tlo. Privjesak od srebra u obliku ljudske figure, srebrna aplika u obliku rozete i trapezoidni privjesak s iskucanim ljudskim likom iz ostave Lički Ribnik (Sl. 25, br. 15, 19, 24), kao i sitne aplike u obliku ženskog poprsja ili samo glave, potpuno su slični onima iz liburnskog područja. Ove posljednje nađene su i u Ribiću (grob 56) zajedno sa dijelom nekog privjeska na kojem su dvije ovnujske glave, po načinu izrade istovetne onima iz Prozora (T. XLVI, 5).

U Pounju za ovu fazu karakteristični su grobovi u kojima se, osim spomenutih uvezenih primjeraka srebrnog nakita, nalazi i veći broj predmeta domaće provenijencije. U grobu 278 u Jezerinama nađene su fibule čunastog luka srednjolatenske sheme zajedno s rimskom fibulom »na šarnir« i fibulom s privjeskom rađenim na proboj i konjskim protomama,

---

[102] S. Gabrovec, 1966c, 186.
[103] R. Drechsler-Bižić, 1961, tab. XXXIV, sl. 3, 3a.
[104] Š. Batović, 1974, tab. XXIX, sl. 1, 2, tab. XXXIII, sl. 1, 1a.

također starije provenijencije (T. XLVII, 8; Sl. 25, br. 5). Kao u Ličkom Ribniku, i ovdje su zastupljena okrugla, profilirana zrna jantara, koja vise na jednom ili više srebrnih lančića (T. XLVII, 6; Sl. 25, br. 16). Ovako obrađena zrna jantara pojavljuju se često i u Pounju i Lici, pa bi se moglo smatrati da su proizvodi domaćih radionica. U grobovima 16 i 56 u Ribiću bile su zajedno s fibulama koje tipološki potpuno odgovaraju onima iz groba 278 u Jezerinama.

U grobovima ove faze zastupljeni su i neki primjerci željeznog oružja: dugački, ravni jednorezni mač s uzdužnim žlijebom i drškom koja je bila od organske materije (Ribić, grob 12) i krivi bojni noževi (Ribić grob 17) slični su onima iz nekropole u Prozoru.[105] Krivi bojni noževi bez uzdužnog žlijeba također se nalaze i u prozorskoj nekropoli. U žarnom grobu 2 krivi nož imao je očuvan dio drvenih korica pričvršćenih za dršku zakovicama (Sl. 25, br. 11), a isti takav primjerak naden je i u Vinici.[106]

Na kraju treba ovdje još reći da u do sada istraženim nekropolama centralne japodske teritorije nema grobnih cjelina u kojima bi se nalazili predmeti rimske provincijske kulture, iako se pouzdano zna, ne samo iz historijskih izvora nego i iz istraženih japodskih naselja, da ovdje život dolaskom Rimljana nije prekinut. Ovakovoj situaciji vjerovatno je kriva i loša istraženost rimskih nekropola tog vremena, jer bi se sigurno u njima našli predmeti na osnovu kojih bi se mogli utvrditi tragovi kontinuiteta japodske kulture. Takav je, naime, slučaj u nekropolama Pounja. U fazama Vb i VI, koje traju od 35. g. prije n. e. do početka 2. stoljeća po Z. Mariću, ovdje se javljaju razni grobni prilozi iz starijih razdoblja, kao, na primjer, dvopetljaste fibule sa zrnima jantara na luku, fibule sa dvije spirale i zrnima stakla i jantara, neke varijante pojasnih okova i privjesaka sa konjskim protomama, kao i veći broj domaćih fibula latenske sheme, profilirana jantarna zrna, krivi željezni noževi i sl.[107] Svi ovi predmeti traju zajedno sa starijim rimskim provincijskim fibulama, narukvicama, prstenjem i rimskim novcem, pa izgleda da je na ovom prostoru domaće stanovništvo ostalo donekle netaknuto u etničkom smislu, iako je neosporno proces romanizacije toliko uznapredovao da se više ne može govoriti o samostalnom razvoju kulture Japoda, nego se ona mora shvatiti sada kao integralni dio rimske provincijske kulture proširene na cijeli teritorij naše zemlje.

TIP NASELJA I NASEOBINSKIH OBJEKATA

Naselja željeznog doba na japodskom području u velikom su broju identična s onima iz nešto starijeg perioda — kasnog brončanog doba.

---

[105] Š. Ljubić, 1889, tab. XXIX, sl. 1.
[106] S. Gabrovec, 1966c, tab. 20, sl. 211.
[107] Z. Marić, 1968, 35 – 38.

Osnovni i najčešći tip su *gradine,* odnosno naselja pretežno utvrđena bedemima od suhozida ili nasipima od zemlje i kamena, a smještena su na uzvišenjima koja se kao najniži obronci planinskih masiva spuštaju do rubova kraških polja. *Pećine* se u ovom periodu još uvijek naseljavaju, mada nešto rjeđe nego ranije. U bihaćkoj regiji, u Pounju, podižu se osim gradinskih i *sojeničkа* naselja.

Kako je već u uvodnom dijelu ovog rada spomenuto, geografski areal na kojem žive Japodi imao je u pojedinim mikroregijama različite geomorfološke, hidrografske i klimatske specifičnosti, pa je to uvjetovalo i zastupljenost pojedinih tipova naselja. Iz istih razloga različit je i način izgradnje naselja, pa u izvjesnoj mjeri i način izgradnje utvrda na gradinama. Tako, na primjer, na najzapadnijem dijelu japodske teritorije, u dijelovima današnje Notranjske, i Bele krajine u Sloveniji uočava se izvjestan broj gradina koje imaju bedeme od lomljenog kamena rađene u tehnici suhog zidanja. Prema podacima S. Gabrovca,[108] na tom području prevladava tip pojedinačne (jednostruke) gradine koja ima zaravnjen plato zaštićen bedemom koji prati prirodni rub platoa na kojem se podiže naselje. Ulazni dio nema posebnih zaštitnih humaka od kamena ili bilo kakve druge konstrukcije, nego se na jednom određenom mjestu zid jednostavno prekida, a ulaz vjerojatno zaštićuje drvenim vratima. Kao primjer može se navesti gradina na brijegu Šlemine iznad Vinice, za sada jedinom lokalitetu u Sloveniji koji se sa sigurnošću može pripisati Japodima.

Na centralnoj japodskoj teritoriji, u Lici i Ogulinsko-plaškoj zavali, do sada je poznato oko 150 gradina.[109] Njihov smještaj zavisi, prije svega, od prirodnih, ali i ekonomskih uvjeta. Za podizanje naselja koriste se najčešće brijegovi na rubovima kraških polja ili u njihovoj neposrednoj blizini, jer na taj način stanovnici ovih naselja imaju i sigurnost i preglednost terena, a isto tako i blizinu pašnjaka i vode u poljima, pa i mogućnost obrade zemlje, iako je taj vid ekonomike na ovoj teritoriji slabije razvijen. Što se tiče tipova gradinskih naselja na ovom području, sve gradine se moraju podijeliti na pojedinačne (jednostruke) i dvojne gradine (gemine). Pojedinačne gradine često mogu biti proširene, odnosno pored bedemima okruženog platoa na kojem se podižu nastambe, ako to konfiguracija terena i drugi razlozi dozvoljavaju, mogu dodatnim zidom ili nasipom ograničiti još jedan prostor koji služi ili kao tor za stada ili kao prostor za ispašu. Karakterističan primjer je na Masnikosinoj gradini u Pećanima i Radekinoj gradini u Mekinjaru. Raspored pojedinačnih i dvojnih gradina u ovoj regiji ima, čini se, i neke svoje zakonitosti. Tako je, na primjer, u Gackom polju od dvadesetak gradina samo jedna dvojna (Veliki i Mali Vital u Prozoru), u

[108] S. Gabrovec, 1975c, sl. 1, 60–61; ibid., 1975b, 61, sl. 1.
[109] R. Drechsler-Bižić, 1975, 72, plan 2.

Krbavskom polju postoje samo dvije pojedinačne gradine, a sve druge su ili pojedinačne — proširene ili dvojne gradine, dok je u Ličkom polju gotovo podjednaka zastupljenost i jednih i drugih.

U Pounju, prema podacima V. Radimskog,[110] ima 26 gradina, i to su najčešće pojedinačne ili pojedinačno proširene. Kako na većini ovih objekata nisu poduzimana iskopavanja, ne može se sasvim sigurno tvrditi da sve pripadaju Japodima.

Od izabrane lokacije zavisi u mnogome i oblik gradinskog naselja. Na glavicama, odnosno zaobljenim vrhovima brežuljaka, kružno se utvrđuje prostor na kojem se onda samo na pojedinim mjestima teren nivelira da bi se dobile manje terase na kojima se grade kuće. Na gradinama Veliki i Mali Vital u Prozoru, na takvim terasama otkopano je pet kuća, i to na jednoj većoj terasi tri, a na manjima po jedna kuća. Sličan je primjer i na gradini Stražbenici u Vrepcu. Ovaj je konični brijeg pri dnu kružno opasan kamenim bedemom, pri vrhu je također još jedna kružna utvrda, a sav prostor zmedu njih, na padini brijega, ima osam terasa na kojima su bile kuće.[111] Ovakvih terasa ima na velikom broju gradina, od kojih još samo kao vrlo karakteristične treba spomenuti gradinu Crkvinu u Kompolju i Veliku Puntu u Srpskom Polju,[112] Piplicu u Lovincu i Vijenac u Toliću.[113]

Veći broj gradinskih naselja smješten je na ovalnom, prirodno zaravnjenom platou brijega, na kojem se zaštitnim bedemima ili nasipima brane samo oni najpristupačniji dijelovi. Dobar primjer takve izgradnje vidi se na Svilarevoj gradini u Pećanima i Maloj Karauli kod Široke Kule.[114] Neke se pojedinačne gradine nalaze na brežuljcima koji u obliku veće ili manje lingule ulaze u kraška polja. Takve su, na primjer Masnikosina gradina u Pećanima i Ljubojevića gradina u Svračkovom Selu.

Za izgradnju utvrda primjenjuje se nekoliko tehnika, koje se ponekad javljaju u više kombinacija. Najčešće se plato naselja okružuje zidom, kojeg širina varira od 1,5 do 5 m. Veliko, neobrađeno kamenje slaže se paralelno i prati rub naselja. Prostor između ta dva zida ispunjava se zemljom i sitnim lomljenim kamenjem, kako je to utvrđeno prilikom probnih istraživanja na gradinama Veliki Obljaj u Gornjim Vrhovinama,[115] na Velikoj Punti u Srpskom Polju i Svilarevoj gradini u Pećanima. Na Velikoj Punti otvoren je takav zid u dužini od 12 m. Sačuvana širina iznosila je 3,5 do 4 m, a visina 1,5 m. Na nekim gradinama podiže se samo na najugroženijim dijelovima snažan nasip koji predstavlja neku vrstu grudobrana. Lijep primjer ovakve konstrukcije nalazi se na Masnikosinoj gradini

---

[110] V. Radimský, 1894, 697–710.
[111] R. Drechsler-Bižić, 1958, 35–38, sl. 1.
[112] Ibid., 1986, 107; 116.
[113] Ibid., 1975, tab. II, sl. 2.
[114] Ibid., 1986, 109.
[115] Ibid., 1975, 78, tab. III, sl. 2 i plan 3.

u Pećanima, Ivanovom Vrhu u Mutiliću i Ogradini u Šalamuniću. Takvi nasipi mogu biti u temeljima 5 - 10 m široki, a sastoje se od sitnijeg, neobrađenog ili grubo lomljenog kamenja. Njihova sačuvana visina danas iznosi 2 do 3 m, ali, kako uvijek na padinama ima mnogo obrušenog kamenja, sigurno je da su ovi bedemi prvobitno bili i mnogo viši. Zanimljivo je spomenuti da oni štite onaj dio gradine koji je okrenut na suprotnu stranu od polja nad kojim se obično dvije do tri strane brijega strmo spuštaju prema polju, pa je tako prilaz naselju i prirodnom konfiguracijom terena dobro zaštićen. Na nekim ličkim gradinama, naročito na onim u Krbavskom polju, ovakvi nasipi izgleda da nisu samo obrana od napada neprijateljski raspoloženih suplemenika, nego i zaštita ljudi i stoke od divljih životinja, kakvih i danas u ovoj regiji ima veliki broj (medvjedi, vukovi). Potvrdu ovakve namjene nasipa najbolje ilustrira bedem na Masnikosinoj gradini u Pećanima. Ta gradina pripada tipu proširene gradine, a nalazi se na brijegu koji u obliku lingule ulazi u Krbavsko polje i sa tri strane je veoma strm i nepristupačan. Plato gradine je ovalnog oblika i na strani koja je okrenuta padinama šumovitog brijega ima veoma snažan nasip i još jedno dobro utvrđeno proširenje, koje je služilo kao ispaša ili veći tor za stada. Naime, prilikom probnih iskopavanja na platou gradine otkrivena je jedna kuća u kojoj je pokraj ognjišta bio velik broj keramičkih nalaza, pa, čak, i dobro sačuvano željezno koplje, a na cijelom prostoru koji nije istraživan bilo je također mnogo površinskih fragmenata keramike i kućnog lijepa.[116] U pomenutom proširenju, međutim, nije bilo ni traga nalazima materijalne kulture u sondama koje su otvorene prilikom pomenutih istraživanja. Zbog toga je sasvim vjerovatno da je taj dio gradine služio kao ispaša za stoku, a ovako snažan nasip izgrađen je da bi se stada obranila od krađe i divljih životinja, pogotovo što se zna da je kod Japoda stočarstvo bila dominantna privredna grana, a njihova stada u pravom smislu riječi njihovo blago.

Osim zidova i nasipa, gotovo je sigurno da su za utvrđivanje gradina bile u upotrebi i drvene palisade. A. Benac smatra da su pravilno odrezani rubovi na nezaštićenim dijelovima gradina imali drvene palisade. Kao primjer bi se mogla navesti gradina Viničica kod Josipdola, koja ima ovalni plato čije su uzdužne strane pravilno odrezane, a na užim dijelovima, odnosno krajevima nalaze se utvrde od suhozida koje se još danas dobro mogu zapaziti. Kako je na gradini prilično debeo kulturni sloj, moglo bi se pažljivim istraživanjima naići i na tragove kočića. Ovu gradinu u arheološkoj literaturi većina autora označava kao japodsko glavno naselje – Metulum,[117] o kojem postoji zanimljiv podatak kod Apijana Aleksandrijskog o tome da su gorjele utvrde prilikom žestokih borbi Rimljana i Japoda

[116] Ibid., 1986, 110.
[117] G. Veith, 1914, 29 - 50.

za ovo uporište.[118] Jasno je da snažni kameni suhozidani bedemi i nasipi ne mogu gorjeti i da je ovdje sigurno riječ o drvenim palisadama.

Na gradinama ovog perioda zapaženo je i nekoliko zanimljivih rješenja ulaza na plato, odnosno naseljeni dio gradine. Na najvećem broju gradina nalazi se na ulazu sa svake strane po jedan humak od kamena, a prostor između tih humaka vjerojatno je bio zatvoren palisadnim vratima. Na dvojnoj gradini Veliki i Mali Obljaj u Gornjim Vrhovinama ovakvi humci podignuti su na ulazu na plato Malog Obljaja, a na izlazu, odnosno prelazu na Veliki Obljaj također su bili isti takvi humci. Prilikom probnih istraživanja otvoren je jedan segment na jednom od tih objekata pa se vidjelo da su se dvije trećine sastojale od nasute zemlje pomiješane sa sitnim kamenjem, a samo jedna trećina (gornji dio humka) bila je od većeg lomljenog kamenja. Ulaz na gradinu Mala Karaula kod Široke Kule, koja je dio dvojne gradine (Velika i Mala Karaula), također je na onom dijelu koji se blagim prirodnim prevojem veže s Velikom Karaulom, zaštićena snažnim nasipom od lomljenog kamenja na kojem je ulaz flankiran kamenim humcima. Taj bedem se duž ovalnog platoa gradine nastavlja u obliku nešto nižeg i užeg suhozida koji je na zapadnoj strani također imao ulaz zaštićen kamenim humcima. Ispred tog ulaza, prema padini susjednog brijega, nalazi se deset metara dugačak poprečno postavljen grudobran od kamena kojim se na taj način još bolje zaštićuju vrata gradine. Zaštita ulaza kamenim humcima karakteristična je ne samo za japodski prostor nego i za veći dio gradina na ilirskoj teritoriji. A. Benac to smatra mediteranskim sistemom zaštite ulaza, uz napomenu da je na našem tlu izveden u nešto jednostavnijem obliku.[119] Ovdje treba spomenuti još jedan vrlo zanimljiv, iako rijetko primjenjiv sistem izgradnje ulaza. Na gradini Stražbenici u Vrepcu nalaze se dva koncentrična kružna bedema – jedan je pri samom vrhu kupastog brijega na kojem je naselje i vjerojatno je štitio refugijum. Na jednom mjestu je taj bedem prekinut, kraci bedema su polukružno završeni na razdaljini od oko 1,5 m i to je zapravo ulaz u refugijum. Drugi bedem također kružno teče oko cijele naseobine u njenoj donjoj trećini. Na jednom mjestu kraci bedema se prekidaju i teku jedan iznad drugog, i to tako da se jedan krak produžuje desetak metara i teče paralelno s gornjim krakom bedema. Na taj način ova dva zida dobro štite neku vrstu dromosa koji vodi do samih vjerojatno palisadnih vrata koja zatvaraju ulaz u naselje. I ovaj način izgradnje ulaza pripada mediteranskom sistemu zaštite ulaza, a u upotrebi je još od srednjeg brončanog doba u kretsko-mikenskoj kulturi. Kao primjer može se navesti utvrda mikenske citadele, odnosno njen sjeverni ulaz i ulaz u utvrdu grada Tirinsa.[120]

---

[118] A. Starčević, 1863, 171—173.
[119] A. Benac, 1985, 197.
[120] S. Marinatos, 1960, 156, sl. 19. Plan Stražbenice na str. 397.

Najveći broj gradina željeznog doba služio je za stalni boravak i stanovanje, dok je samo manji broj imao funkcije osmatračnice, kontrolne, odnosno pomoćne gradine, a dio prostora na proširenim gradinama ponekad je služio i kao veliki tor za stada, o čemu je već bilo ovdje govora. U pogledu ovih drugih vrsta gradina treba navesti vrlo zanimljivu situaciju u Gackom polju. Dobro utvrđene gradine nalaze se na brežuljcima uz rubove polja, a jedino dvojna gradina Veliki i Mali Vital nije vezana za zaleđe, nego stoji izdvojeno. U polje se ulazi iz pravca Senja i Žute Lokve na sjeverozapadu i Vrhovina na jugoistoku prirodnim uskim i pogodnim prolazima kojima je oduvijek bilo moguće bez većih teškoća doći u samo središte Gackog polja. O tome svjedoči i raspored i karakter gradina u blizini ovih prolaza. Iz jugoistočnog pravca, preko vrhovinske visoravni ulazi se u uski prolaz koji od Brakusove drage preko Zalužnice vodi u polje. Na mjestu tog ulaza smještene su s obje strane kontrolne gradine: na desnoj strani, u Podumu su Umčić i Um (dvojna gradina) međusobno vezane blagim prirodnim, na uzdužnim stranama nešto malo modificiranim prevojem. Obje gradine imale su kružne kamene bedeme od kojih su danas dosta dobro vidljivi tragovi. Na lijevoj strani ulaza u polje, u Sincu, uzdiže se velika kamenita gradina Rudine, a utvrđuje se s tri pojasa snažnih kamenih bedema koji su rađeni u tehnici suhog zidanja, dobro su očuvani, mjestimično do dva metra visine. Na srednjem i najvišem platou ove gradine, i to na mjestima koja su okrenuta prema ulazu u polje sagrađena je po jedna kula – stražarnica kružnog oblika, a s njih se kontrolirao ne samo ulaz nego i najveći dio Gackog polja. Manja kula imala je unutarnji promjer 2 × 2,10 m, a vanjski 4,20 m, što znači da je kružni suhozid bio u osnovici 2 m debeo. Načinjen je od lijepo složenog većeg, neobrađenog kamenja. Veća kula je bila isto tako konstruirana samo je imala unutarnji promjer oko 3 m. Obje kule su sačuvane samo do 0,50 m visine.

Interesantan je i raspored gradina na sjeverozapadnom dijelu Gackog polja, koje od Kompolja do Srpskog Polja jednim krakom duboko ulaze u ogranke Senjskog bila. Iznad sela Srpsko Polje nalazi se gradina Velika Punta, relativne visine 169 m (kota 591). Sa Crkvinom u Kompolju i Stražištem u Bjeljevinama čine ove gradine jedan zanimljiv sistem, jer su Crkvina i Stražište tipičan primjer gradina koje kontroliraju prilaz gradini Velika Punta. Iako je Velika Punta visoka i vrlo nepristupačna, utvrđena je ipak, snažnim bedemom izgrađenim od većeg neobrađenog kamenja složenog u dva paralelna reda, čija je sredina zapunjena sitnim kamenjem. Negdje na sredini te utvrde dobro je vidljiv ulaz, s obje strane flankiran manjim kamenim humcima. Kontrolnim istraživanjem utvrđeno je da je život na ovoj gradini trajao od kasnog brončanog pa do rimskog doba, te po svemu sudeći ovo je bilo najvažnije naselje u ovom dijelu Gackog polja. Kako je gradina Crkvina nedaleko od ove gradine, a kraj nje su dvije

velike nekropole, vrlo je vjerojatno da su se stanovnici Velike Punte sahranjivali podno kontrolne gradine Crkvine.

Sojenička naselja ovog perioda ograničena su na sjeveroistočni dio japodske teritorije, na područje oko rijeka Une i Sane. Prema podacima V. Radimskog, na Uni su bila takva naselja u Ripču, Golubiću, Ribiću, Kraljima i Brekovici.[121] Radimský je jedino sojenice u Ripču temeljitije istraživao i u nekoliko kampanja otvorio prostor od 850 m², što i nije tako velika površina kada se zna da se ovo naselje prostiralo na 4000 do 6000 m². U novije vrijeme Ripač je istraživala B. Raunig, i to u blizini mjesta na kojem je istraživao Radimský, pa su ovim revizijskim iskopavanjima dobiveni važni stratigrafski i drugi podaci koji ranijim istraživanjima nisu registrirani.[122] Ukratko, na Ripačkim otokama (uobičajen naziv za riječne otoke – ade) bilo je naselje u nizovima postavljenih kuća — sojenica između kojih su bili prolazi u obliku uskih vodenih kanala. Masivni hrastovi piloni, pobijeni u tlo, nosili su podnice koje su konstruirane od debelih horizontalnih drvenih greda okruglog presjeka, koje su se svojim sedlasto udubljenim krajevima dobro uklapale jedna u drugu. B. Raunig napominje da je drvena grada kućnih zidova učvršćivana i drvenim klinovima, o čemu Radimský nije ostavio podatke.[123] Također je zapazila i ostatke drvenih stupova nosača zidne konstrukcije. Krovište je građeno od drveta, a pokrivano je ili drvenim pločama ili slamom od koje su sačuvani pougljenjeni ostaci.

Osim Ripča, druga sojenička naselja u Pounju nisu istraživana.

Naselja u pećinama U željezno doba na teritoriji Japoda pećine se vrlo rijetko koriste za trajnije naseljavanje, pa od važnijih, u kojima je život u kontinuitetu trajao od srednjeg brončanog do mlađeg željeznog doba, treba spomenuti Cerovačku donju spilju kod Gračaca, Pećinu u Ličkom Lešću, Vranjkovu pećinu kod Drežnika i Mračnu špilju na Plitvičkim jezerima.

Cerovačka donja spilja nalazi se nedaleko od Gračaca, u strmim pošumljenim padinama Crnopca u ograncima Velebita.[124] Ulazni dio spilje u dužini od oko 100 m ravan je i pokriven humusom, te je kulturni sloj imao dubinu od 0,15 do 0,40 m. U mlađem horizontu, iskopano je ognjište na kojem je bilo kostiju domaćih i pretežno lovnih životinja, kao i veći broj ulomaka keramike. Uglavnom su to lonci zaobljenog trbuha s jednom ili dvije horizontalne drške, duboke konične zdjele uvučenog oboda, kao i crno glačane posude koničnog i bikoničnog oblika kojih je trbuh ili dio ramena ukrašen kosim plitkim kanelurama, pa tipološki ukazuju na veze iz panonskog prostora (Dalj, Vukovar), a kronološki pripadaju HaC-stupnju starijeg željeznog doba.

---

[121] V. Radimský, 1895, 311.
[122] B. Raunig, 1976, 31.
[123] Ibid., 1976, 32–33.
[124] R. Drechsler-Bižić, 1984, 193.

Mračna špilja nalazi se u kanjonu rijeke Korane na Plitvičkim jezerima, a sastoji se od jedne veće dvorane od koje se odvajaju dva kraka. U toj dvorani, pokrivenoj debljim slojem humusa, otvorena je 1913. g. jedna sonda u kojoj su bili tragovi prahistorijskog ognjišta i dvije certosa fibule.[125] Pećina u Ličkom Lešću nalazi se u vapnenastim stijenama nedaleko od istoimenog potoka. Sastoji se od jedne veće dvorane u kojoj su izvršena probna istraživanja i tom prilikom je otkopano mnogo keramike kasnog brončanog i starijeg željeznog doba. Tragovi nekoliko ognjišta nađeni su pored zidova pećine.

U kanjonu Korane kod Drežnika nalazi se Vranjkova pećina, koja ima jednu manju dvoranu osvijetljenu dnevnim svjetlom (abri). Izgleda da je to bilo sezonsko naselje, a u Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se izvjestan broj fragmenata keramike kasnog brončanog i starijeg željeznog doba.

Naseobinski objekti – Najvažniji podaci o oblicima i unutrašnjem uređenju kuća željeznog doba dobiveni su probnim i manjim sustavnim istraživanjima na gradinama. Na Velikom Vitlu u Prozoru otkopano je pet kuća, na Maloj Karauli u Širokoj Kuli dvije kuće, a po jedna na Crkvini u Kompolju, Masnikosinoj gradini u Pećanima, Malom Obljaju u Gornjim Vrhovinama, Gradini na Pećini u Ličkom Lešću i Trsištu u Trošmariji.[126]

Sve su ove kuće pravokutnog oblika, najčešće jednom dužom stranom okrenutom jugu. Pretežno su jednodijelne, a samo su do sada dvije bile dvodijelne. Pregradni zidovi se sastoje u temelju od jednog reda neobrađenog kamenja složenog u suhozid, a vjerojatno je gornji dio zida bio drveni, o čemu do sada nema sigurnih podataka. Temelji se grade od neobrađenog kamenja u tehnici suhog zidanja, a često se koriste jedna ili dvije prirodne stijene kao zid kuće. Takav je slučaj na nekim kućama na Velikom Vitlu,[127] na Crkvini u Kompolju, Masnikosinoj gradini u Pećanima i Maloj Karauli u Širokoj Kuli.[128] Karakterističan primjer takve izgradnje je kuća 1 na Maloj Karauli. Za izgradnju ovog objekta bio je od velike važnosti položaj vapnenastih naslaga, koje su malim intervencijama i glačanjem dobro poslužile kao sjeverni i južni zid kuće. Južni zid se satojao od većih blokova neobrađenog kamena, a u sredini između dva velika bloka načinjene su četiri stepenice od lijepo složenog i djelomično otesanog kamena. Dobro je iskorišten prirodni sloj vapnenca u južnom zidu. Tu su se od vrha do dubine od 0,80 m jedna nad drugom nalazile gotovo sasvim glatke horizontalne plohe, pa je ona najniža na 0,60 m dubine ostavljena u dužini od 2,30 m i služila je kao klupa. Na dvije kuće na Velikom Vitlu

---

[125] V. Radenšek, 1958, 308–310.
[126] R. Drechsler-Bižić, 1986, 107–119.
[127] Ibid., 1975a, 167–168.
[128] Ibid., 1986, 110.

zapaženi su u suhozidu temelja utori za horizontalne grede od kojih su građeni zidovi, a u drugoj u sjevernom uglu dobro vidljiv nagorjeli dio vertikalnog drvenog stupa prečnika 0,20 m, a na cijelom prostoru kuće nađeno je mnogo željeznih kovanih čavala, što potvrđuje pretpostavku da su zidovi građeni od drvenih greda ili debljih dasaka koje su međusobno spajane zakivanjem.

Što se tiče veličine svih ovih kuća, zapaženo je da su u starijim horizontima one pretežno bile manjih dimenzija, oko 3 × 3 m, a u mlađim 6 × 4,5 m. Podovi kuća su od čvrsto nabijenog sloja gline (kućni lijep), ponekad do 0,30 m debljine i dobro uglačane površine. U jednom se uglu kuće nalazi uvijek ognjište koje je vrlo jednostavno konstruirano: ugao kuće polukružno se ogradi jednim redom neobrađenog manjeg kamenja i unutar tog prostora nalazi se ložište. Pokraj ognjišta nađe se veći broj grijalica koje su načinjene od neprečišćene i loše pečene gline. Zastupljena su uglavnom dva oblika — grijalice u obliku četvorostrane piramide, oštro odsječenog ili zaobljenog vrha, i okrugli, u sredini šuplji, koluti. U jednoj kući na gradini koja se nalazi na Pećini u Ličkom Lešću nađeni su i ostaci pokretne keramičke peći. Kako je u ovom kompleksu bila naseljena i pećina, može se zaključiti da su stanovnici u ljetno vrijeme boravili na gradini, a preko zime se povlačili u pećinu, pa su ovu pokretnu peć mogli lako prenositi na oba mjesta koja su im služila za stanovanje.

NEKROPOLE I NAČIN SAHRANJIVANJA

Na japodskom području otkriven je veliki broj nekropola, pa se o njihovom tipu, kao i načinu sahranjivanja umrlih raspolaže dovoljnim brojem podataka, pogotovu što su u nekim od najvećih u novije vrijeme poduzeta reviziona istraživanja kojima su dopunjeni postojeći podaci i objašnjene neke ranije nejasnoće.

Od početka starijeg željeznog doba na japodskoj teritoriji zapažena su dva tipa nekropola: ravne nekropole i nekropole pod tumulima, kojih je mnogo manji broj. Među ravnim nekropolama uočavaju se tri varijante: a) nekropole na potpuno ravnom terenu, ponekad i udaljene od naselja, tako da ih je na temelju konfiguracije terena veoma teško, gotovo nemoguće, prepoznati, b) ravne nekropole najčešće smještene na prirodno malo povišenim lokacijama, po pravilu u podnožju gradinskih naselja, i c) nekropole smještene na padinama gradinskih naselja. Što se tiče nekropola pod tumulima, i tu se mogu uočiti dvije varijante: tumuli manjih dimenzija, s vijencem od neobrađenog kamenja unutar kojeg je desetak ili više ukopa (Vrebac, Smiljan — nekropola I) i veći kameni humci nastali ukopavanjem umrlih u kamene konstrukcije. Zasuti su kamenjem i imaju

oblik velikog, ali niskog humka. Ovakve se nekropole u Lici i nazivaju gromilama (Vranića gromila u Širokoj Kuli, Vršak-gromila u Šalamuniću, gromila u Konjskom Brdu).

O ovdje navedenim tipovima nekropola treba ukratko reći slijedeće:

Tip a – Ravne nekropole ovog tipa češće su u Pounju nego u Lici. Velika nekropola u Jezerinama u Pritoci kod Bihaća[129] otkrivena je slučajno, prilikom vađenja pijeska, a za nekropolu u Ribiću njen istraživač V. Ćurčić kaže: »Mjesto je sasvim ravno i niko ne bi slutio da se ovdje nalazi tako znatna nekropola.«[130] U Golubiću na lokalitetu »Dolovi« nedavno je otkrivena nekropola istog tipa kao prethodna.[131] Na zapadnoj granici japodske teritorije, u Vinici, također je bila, osim nekropola pod tumulima, još i velika ravna nekropola iz vremena mladeg željeznog doba sa spaljenim i skeletnim grobovima, koju po karakteru nalaza treba pripisati Japodima.[132]

Tip b – Ovom tipu pripadaju nekropole smještene na manjim prirodnim uzvišenjima, najčešće u neposrednoj blizini podnožja brijega na kojem se nalazi gradinsko naselje. Nanošenjem kamenja koje služi za zidanje grobnih konstrukcija teren se mjestimično povisuje tako da dobija izgled tzv. zemljane grede. Karakteristični su primjeri velike nekropole ispod gradine Veliki Vital u Prozoru[133] i Crkvine u Kompolju[134] kod Otočca, u Metku i Vrepcu[135] kod Gospića, u Smiljanu (nekropola II),[136] Drenovom Klancu i drugim.

Tip c – su ravne nekropole koje se nalaze na samim padinama gradina, i to najčešće na njihovom najnižem dijelu. Takve su nekropole na gradini Metkova Glavica u Metku, na gradini Stražište u Bjeljevinama, na Švičkom vrhu kod Otočca i na Gradini u Ripču. Ove nekropole, osim ripačke, do sada nisu sistematski istraživane, a grobovi na padinama otkriveni su slučajno, prilikom vađenja kamena ili kakvih drugih zemljanih radova. Sigurno je da ovakvih nekropola ima više, ali je to teško utvrditi zbog toga što se na pomenutim lokacijama zemljište vrlo rijetko obrađuje, a sondiranje bez sigurnih indikacija o postojanju nekropole bio bi skup i dugotrajan posao. Razlog za ovakav smještaj treba tražiti i u geomorfološkim svojstvima nekih mikroregija na japodskoj teritoriji. Krbavsko je polje, na primjer, više od pola godine poplavljeno jer se na njegovim rubovima nalaze brojni izvori koji ga, periodično, u rano proljeće i u jesen pune vodom, pa se tako veći dio godine umrli ne mogu sahranjivati u dolini. Na gradinama koje se uzdižu nad tim poljem poduzimana su probna

---

[129] V. Radimský, 1893, 37–38.
[130] V. Ćurčić, 1898, 627.
[131] B. Raunig, 1968, 81–82.
[132] S. Gabrovec, 1966c, 185–187.
[133] R. Drechsler-Bižić, 1972–73, 24, prilog 4.
[134] Ibid., 1961, prilog II.
[135] Ibid., 1958, 42–47.
[136] V. Hoffiller, 1905, 193–194; L. Bakarić, 1986, 129–130.

iskopavanja i istraživane neke nastambe u kojima je bilo mnogo arheoloških nalaza, a ispod gradina, upravo zbog navedenih razloga, nije do sada otkrivena ni jedna nekropola. Sigurno je stoga da su one smještene na padinama gradina, ali do sada nisu locirane.

Sahranjivanje u tumulima manjih dimenzija, konstruiranim na već uobičajen način (vijenac od kamena i nad umrlima, sahranjenim unutar tog prostora, nasut humak od čiste zemlje ili pomiješane sa sitnijim kamenjem), u upotrebi je tokom brončanog doba, ali je već pri kraju, od HaB-stupnja kasnog brončanog doba, sve rjeđe.[137] Kao primjer tradicije ukopavanja pod tumulima mogu se navesti humci ispod gradine Stražbenice u Vrepcu, na lokalitetima »Orlov kamen« i »Lećište«.[138] Primjer su velikih tumula, pretežno od kamena, Vranića gromila u Širokoj Kuli, Vršak-gromila u Šalamuniću i gromila u Konjskom Brdu, a sve su smještene nedaleko od podnožja gradinskih naselja. Od ovih je jedino »Vranića gromila« djelomično istraživana i objavljena 1901. g. J. Brunšmid u opisu ovog lokaliteta navodi da je... »Vranića gromila« od kamenja nasut veliki tumulus halštatskoga (prvog željeznog) doba«, što nalazi materijalne kulture i potvrđuju.[139]

NAČIN SAHRANJIVANJA

U japodskim nekropolama željeznog doba postojala su dva osnovna načina sahranjivanja: inhumacija i spaljivanje umrlih, čiji je pepeo stavljen u keramičke ili kamene urne, a rjeđe samo direktno u zemlju. Također su u pojedinim japodskim regijama zapažene neke osobitosti, koje se moraju dovesti u vezu, prije svega, s određenim fazama razvoja materijalne i pogotovu duhovne kulture, kao i s djelovanjem različitih kulturnih utjecaja izvan tog područja. U vezi s tim zapaženo je da u početku starijeg željeznog doba u Lici i Pounju postoje skeletni i žarni grobovi, ali su skeletni svakako u mnogo većem broju. U vrijeme punog razvoja ovog perioda (od 600—300. g. prije n. e.) dolazi do većih promjena u pojedinim japodskim regijama. Na centralnoj japodskoj teritoriji (Lika), u svim do sada istraženim nekropolama broj grobova s urnama je zanemarljiv u odnosu na skeletne grobove. Tako je, na primjer, u prozorskoj nekropoli prilikom nedavnih revizionih istraživanja iskopan 71 skeletni grob i svega 5 grobova s urnama, u Kompolju 85 skeletnih i 4 sa urnama. Međutim, u Pounju oba načina sahranjivanja gotovo su u potpuno jednakoj srazmjeri — u Jezerinama na 172 skeletna groba dolaze 132 spaljena (pepeo u urni ili rjeđe samo u zemlji).

[137] R. Drechsler-Bižić, 1958, 52—53.
[138] Ibid., 1979, 280—281.
[139] J. Brunšmid, 1901, 63, tab. II i III.

Ovakva situacija nastala je vjerojatno zbog toga što utjecaji kulture polja sa žarama u Lici nisu ostavili dubljeg traga, a autohtona komponenta ubrzo postaje sve jača, dok u Pounju, koje je i bliže i otvorenije utjecajima iz Panonije, tradicija spaljivanja još uvijek snažno djeluje.[140]

U mlađe željezno doba u Lici ponovo jačaju utjecaji iz panonskog prostora, gdje se pored autohtonih osjećaju i keltski utjecaji koji se manifestiraju novim načinom sahranjivanja — spaljivanjem.[141]

Unutar svake pomenute grupe nekropola, sahranjivanje umrlih ima i neke specifičnosti. Tako, na primjer, u velikim, ravnim nekropolama tipa »b« u Lici, prilikom revizionih istraživanja zapaženo je da se umrli sahranjuju u dva do tri sloja, pa su grupe grobova unutar nekropole izdvojene, iako između njih ima dovoljno prostora za pojedinačna ukopavanja u jednom horizontu. Zbog toga je očigledno da ovakav način sahranjivanja nije nastao zbog nedostatka prostora, nego se ovdje radi o namjernoj sahrani članova jedne porodice ili grupe srodnika na, za to strogo određenom, mjestu. Takav način sahranjivanja bio je u velikoj nekropoli južno od gradine Veliki Vital u Prozoru.[142] Tu je na prostoru od 348 m^2 zapaženo pet grupa grobova u kojima su umrli sahranjeni u tri sloja. Osim ovih grupa, bilo je na cijelom prostoru nekropole i pojedinačnih sahrana. Na isti način vršena su pokopavanja i u velikoj nekropoli sjeverno od Crkvine u Kompolju.

Pojedinačne sahrane u nekropolama ovog tipa vršene su na više načina: umrli se najčešće polaže u plitku raku ili samo na zemlju, zatim se oko njega stavlja red krupnijeg, neobrađenog kamenja i onda se cijela ta konstrukcija zatrpava zemljom i sitnijim kamenjem. Vrlo rijetko se grobna konstrukcija pokriva samo jednom ili dvije ploče od neobrađenog kamena. Neke grobne rake ograđene su samo mjestimično, i to s tri do četiri kamena oko glave i nekoliko kraj nogu. Ponekad se umrli stavlja na dasku i pokriva daskom, a onda zasipa zemljom. Dalje je zapaženo da umrli uvijek leže u ispruženom položaju, ruku spuštenih niz tijelo, a orijentirani su u raznim pravcima. Spaljivanje se obavlja na za to određenom, mjestu, ponekad u krugu nekropole (Kompolje, Jezerine), a ponekad i izvan. Pepeo se pohranjuje u keramičke urne, a nakit je naknadno prilagan u urnu koja se onda ukopava u zemlju. Ponekad se i urna ograđuje kamenjem (Smiljan, Prozor) i pokriva keramičkom zdjelom ili kamenom pločom. Ovdje navedeni postupci pri sahranjivanju uglavnom se primjenjuju u starije željezno doba na teritoriji Like.

U Pounju je u nekropolama tipa »b« nešto drukčija situacija. Inhumirani pokojnici leže na leđima, ruku spuštenih niz tijelo, a orijentirani

---

[140] Z. Marić, 1968, 8–10.
[141] R. Drechsler-Bižić, 1975b, 34–35.
[142] Ibid, 1972–73, 24, prilog 4.

su u raznim pravcima. Nijedan grob nema grobne kamene konstrukcije, nego je umrli stavljan direktno u zemljanu raku. Spaljeni ostaci umrlih pohranjuju se u urne, koje se, isto kao u Lici, pokrivaju keramičkim zdjelama ili kamenim pločama.

U mlađe željezno doba, počevši od III st. prije n. e., na cijeloj japodskoj teritoriji povećava se broj incineracija. Također se prvi put u japodske grobove prilaže oružje, što se sve dovodi u vezu s keltskim kulturnim utjecajima.

Na centralnoj japodskoj teritoriji, npr., u velikoj nekropoli u Prozoru, u skeletnim grobovima, koji još uvijek brojčano prevladaju nad spaljenim, nakit i dijelovi odjeće autohtonog su porijekla, a pojavljuju se i neki novi oblici koji stoje pod latenskim utjecajem. Samo u grobu 75 kao prilog se prvi put pojavljuje oružje — željezni bojni nož. Pepeo spaljenih pokojnika pohranjuje se u urne koje se veoma razlikuju od onih s kraja brončanog i početka starijeg željeznog doba. Naime, to više nisu keramičke posude većih dimenzija, često lijepo ukrašene i dobre fakture, nego su to uglavnom zdjelice s jednom drškom, nemarno glačane površine i da nije unutra pepela i fragmenata kostiju, ne bi se moglo smatrati da su takve posude služile pomenutoj svrsi. Uz njih su redovito kao prilozi željezni bojni noževi i mačevi.[143] U ovom periodu pojavljuju se i spaljeni grobovi bez žare. Na nekropoli »Velika njiva« u Vrepcu bili su pretežno spaljeni grobovi, a samo je jedan bio u urni. Pepeo umrlog stavljen je direktno u manju udubinu u zemlji, a prilozi nisu nagorjeli, što znači da su nakon spaljivanja i sahrane pepela naknadno stavljeni u grob.

U Pounju su u početku mlađeg željeznog doba gotovo u istoj srazmjeri zastupljene incineracija i inhumacija, ali krajem ovog perioda spaljeni grobovi su brojniji. Pepeo umrlih stavlja se u keramičke i kamene urne raznih oblika. Osim nakita i oružja, koje se kao u Lici nalazi isključivo pokraj spaljenih grobova, ovdje se prilažu i keramičke posude, često po nekoliko komada, što se nesumljivo treba dovesti u vezu s utjecajima iz Panonije, koji su inače u Pounju jače izraženi nego u Lici. Zapaženi su i utjecaji italske kulture, prije svega u pojavi kamenih poklopaca u obliku krova na dvije vode, a kamene cilindrične urne također pripadaju toj kulturi.[144] Kamene urne u obliku kvadra s brojnim urezanim scenama iz zagrobnog i svakodnevnog života posebno su zanimljivi nalazi o kojima će biti nešto više govora u poglavlju o umjetnosti Japoda. Ovdje treba samo istaći slijedeće: japodske kamene urne najgušće su rasprostranjene u Bihaćkom polju, a u novije vrijeme izvjestan broj je nađen i na prostoru Like.[145] Vrijeme njihovog nastanka predmet je dugogodišnjih rasprava među arheolozima, jer su mišljenja vrlo podijeljena. Tako A. Stipčević i

[143] Ibid., 1972–73, tab. XXIV—XXV.
[144] Z. Marić, 1968, 47.
[145] I. Šarić, 1975, 23—36.

B. Raunig njihovu najraniju pojavu vezuju za 6. st. prije n. e., a D. Sergejevski i B. Čović datiranje snižavaju na prva stoljeća rimskog carskog perioda. Jasno je, međutim, da, bez obzira na vrijeme njihovog nastanka, ovi spomenici sigurno traju duže vremena i da se tu zapravo radi o kontinuitetu unutar kojeg se mogu izdvojiti pojedine razvojne faze.[146] Kako se, ipak, većina ovih spomenika može datirati u mlađe željezno doba, to ih i spominjem u kontekstu izlaganja o načinu sahranjivanja tog perioda.[147]

EKONOMIKA

Ekonomska osnova japodske kulture u željezno doba bila je slojevita i složena, a u njoj su glavne komponente: povećan broj stanovništva, snažan uspon metalurgije, a s tim u vezi i zanatstva i trgovine. Od privrednih grana na prvom mjestu je stočarstvo, pa zatim zemljoradnja, lov i ribolov.

Na centralnoj japodskoj teritoriji, zbog planinskog karaktera ove regije i dobre ispaše, stočarstvo je bilo dobro razvijeno, a najviše se gajila sitna stoka: ovce, koze i svinje. Oko ognjišta kuća i u jamama za otpatke najviše je bilo tih kostiju, ali i priličan broj ostataka od lovnih životinja, pogotovu od srne i jelena. Od jelenskog roga nađen je znatan broj alatki, uglavnom šila. O zemljoradnji je bilo malo podataka jer u grobove nije prilagano oruđe (srpovi), ali kad je nedavno započelo intenzivnije istraživanje naselja, pokazalo se da je i poljoprivreda imala i u ovoj regiji prilično značajnu ulogu. Naime, u svakoj kući je pored ognjišta bio kameni žrvanj i okrugli rastirač, a ponegdje i više primjeraka, pa, iako nisu sačuvani ostaci žita, ovi nalazi su pokazali sasvim jasno da se ono sijalo i upotrebljavalo u svakodnevnoj ishrani stanovništva. Zbog klimatskih uvjeta vjerovatno je češće sijana raž, zob i proso nego pšenica, jer i danas te kulture u Lici bolje uspijevaju od pšenice. Ovdje treba spomenuti interesantan podatak da je u jednoj kući na gradini Crkvini u Kompolju na ognjištu nađen veći broj morskih školjki koje su očigledno služile za jelo. Kako su nalazi iz te kuće datirani u 1. st. prije n. e., to su izgleda neki novi elementi u ishrani stanovnika posljedica novih društvenih odnosa, nastalih dolaskom Rimljana u ovu regiju. Razumije se da se i dalje stari, tradicionalni način ishrane normalno nastavio. Osim mesa domaćih životinja, pogotovu rogate stoke, mlijeko i mlječni proizvodi imali su važno mjesto u japodskoj privredi, o čemu svjedoči veliki broj fragmentiranih i cijelih keramičkih cjedila koja su neophodno pomagalo u preradi mlijeka i postupku dobivanja sira.

U Pounju, na plodnoj zemlji koju je Una češće natapala, poljoprivreda je bila vrlo dobro razvijena, o čemu svjedoče nalazi žita i sjemenja iz sojenica

---

[146] D. Rendić-Miočević, 1984, 72–75.
[147] Z. Marić, 1968, 49.

u Ripču. Tamo se, izgleda, najviše sijala pšenica i proso, a manje ječam. Od mahunjača je nađeno sjemenje boba, leće i graška. Od domaćih životinja gajene su najviše svinje, pa zatim ovce, koze i goveda, a u manjem je broju bilo i kostiju konja. Bilo je mnogo patki i kokošiju, čije su kosti bile kraj ognjišta, a začudo nema sačuvanih kostiju riba, iako je ribolov sigurno bio važan izvor prehrane sojeničkih stanovnika. Za ishranu je služilo i voće, od kojeg se također sačuvalo sjemenje. Bile su to divlje jabuke, kruške, trešnje, drijen i lješnjak.[148]

O lijevanju i obradi metala, prvenstveno bronce, a zatim željeza i srebra, svjedoči veliki broj predmeta izrađenih u lokalnim radionicama. Kako nisu poduzimana obimnija istraživanja naselja, nema ni osobito zanimljivih ostataka kalupa ili lijevačkog pribora, ali, ipak, i ono malo sakupljenih (u Vrepcu i Prozoru) dovoljno potvrđuje postojanje radionica na ovom tlu. O tome svjedoči i veliki broj nalaza metalne troske koja se može naći na gotovo svakoj japodskoj gradini već kao površinski nalaz. Lika inače nije bogata rudnim blagom, pa je u dopremanju potrebnih količina za proizvodnju raznih predmeta odigrala važnu ulogu trgovina i razmjena dobara. Nedaleko od japodske teritorije nalazi se područje Mezeja, naseljenih oko rijeke Sane, pa na sjeverozapad oko Krupe i Bos. Novog, dakle, u neposrednoj blizini japodske istočne granice. Ovo područje poznato je po bogatstvu željeznom rudom koja se tu eksploatirala još u prahistorijsko doba, a kasnije, za rimske vladavine, tu je bio jedan od najvećih rudarskih i metalurških centara na zapadnom Balkanu.

U prezentaciji arheološkog materijala pojedinih faza u razvoju japodske kulture ukazano je na postojanje domaćih radionica već od kraja faze I (spiralne dvodijelne fibule tipa Prozor), a njihov broj je naročito izražen u kasnijim periodima, od 7. do 4. st. prije n. e. Kao najinteresantnije proizvode domaćih radionica treba navesti punolijevane figurice raznih životinja, pojasne okove, privjeske sa protomama konja i sl. Veliki je broj i fibula koje ponekad, pogotovu u mlađim fazama razvoja, imaju neke elemente stranih utjecaja, ali po većem broju detalja pripadaju domaćim radionicama. Na primjer, masivne lučne fibule sa tri kuglice na luku javljaju se isključivo na vrlo uskom prostoru unutar centralne japodske teritorije (Sl. 24, br. 15).

Što se tiče obrade drugih materijala, treba na prvom mjestu spomenuti obradu velikih količina jantara. Osim rijetkih figuralnih predstava (ljudski lik na amorfnom zrnu jantara iz Kompolja, konjić iz Vrepca T. XLVI, 2, 2a, 13), sve su drugo uglavnom zrna različite veličine i oblika, koja se ukrašavaju fino urezanim geometrijskim ornamentom (T. XLVI 9, 10).

Trgovina i razmjena dobara izrazito je razvijen oblik privrede. Putem trgovine dospijeva na japodsko tlo veliki broj raznih predmeta, za koje se

[148] A. Beck-Managetta, 1896, 43–48.

obično kaže da predstavljaju kulturne utjecaje jedne sredine na drugu, a u tom procesu sigurno trgovina ima veliku ulogu. Japodi u najviše slučajeva ostvaruju te veze sa susjednim Liburnima, zatim sa zapadnopanonskom i istočnoalpskom regijom, a značajnu i trajnu komunikaciju imaju s italskim kopnom, i to posredno, ili preko Liburnije ili preko luka sjevernog Jadrana, a isto tako i kopnom preko Istre i Slovenije. S lukama sjevernog Jadrana postojala je dobra veza preko Velebita, prevojima na Vratniku i Ličkim Oštarijama. Od Senja (Senia) do Gackog polja, ili od Karlobaga do Ličkog polja, dakle, do samog središta centralne japodske teritorije, stizale su konjske karavane još u prošlom stoljeću za dva do tri dana. Osim raznih predmeta od bronce, po čijim uzorima japodski majstori razvijaju svoju proizvodnju, treba spomenuti i predmete visoke umjetničke vrijednosti, rijetke i skupocjene uvezene unikate. U južnoj Italiji bili su poznati centri za izradu sitne plastike od jantara, koja trgovačkim putem stiže do Spine i Adrije na sjevernom Jadranu, a odatle na teritoriju Japoda. Iz te regije, osim predmeta u grobu 47 u Kompolju (T. XLVI, 1, 1a, 4, 7), vjerovatno je dopremljeno i zrno jantara u obliku glava ratnika s halkidskim šljemovima i štitovima (u nekropoli Prozor; T. XLVI, 12), kao i mali jantarni delfin iz groba 262 u Kompolju (T. XLVI, 11). Iz sjevernoafričkih radionica, posebno iz Kartagine, dobavljaju se polihromna staklena zrna sa tri lica, a unikatna staklena gema s realističnim motivom lava grčke je provenijencije helenističkog perioda, srodna gemama iz Vičje Luke i iz ostave Jagodnja Gornja. Helenistički srebrni privjesci, iskucane ljudske figure, aplike i srebrnim okovima ukrašena zrna jantara uvoze se posredstvom Liburna, od kojih se kupuju i velike pločaste fibule liburnskog tipa, zastupljene na japodskom tlu samo sa dva primjerka u Prozoru i Ličkom Ribniku (Sl. 25, br. 25, 25a). Zanimljiv je i nalaz kaori školjki, koje su vrlo rijedak sastavni dio japodskih privjesaka (T. XLV, 10). Ljušture ovih školjki zbog lijepog oblika i boje, kao i porculanskog sjaja omiljen su nakit do današnjih dana u mnogim populacijama Afrike i Azije. One inače žive samo u toplim morima, prije svega u Indijskom oceanu i jugoistočnom dijelu Pacifika. U Sredozemlje se prenose trgovinom, pa su i ovi rijetki primjerci vjerovatno tim putem stigli do Japoda. Sličan privjesak sa kaori školjkama na tri lančića iz Picenuma datiran je u početak 5. st. prije n. e., a u istom nalazištu bio je i srebrni torques istog tipa kao ovaj prozorski.[149]

DUHOVNA KULTURA *(Umjetnost i religija)*

Nakit i dijelovi nošnje predmeti su kojima Japodi s mnogo mašte manifestiraju svojstven smisao za umjetničko oblikovanje i izražavanje. Kroz cijelo željezno doba za izradu pomenutih predmeta najčešće se

[149] D. Lollini, 1976, sl. 15, br. 3, 4.

upotrebljava bronca, pa zatim jantar, srebro, željezo i staklo, a ponekad se dva ili više tih materijala skladno kombiniraju, pa se tako dobijaju posebno zanimljivi primjerci koji su i estetski na visokoj razini.

U pojedinim razvojnim fazama japodske kulture pojavljuju se različite tehnike rada i različit način ornamentiranja. Tako se u najstarijim fazama u izradi ukrasnih predmeta i dijelova nošnje primjenjuju lijevanje i obrada brončanih limova. Od bronce se lijevaju masivne lučne i pijavičaste fibule, okovi za pojaseve, toke i dugmeta, a od brončanog lima oglavlja, dijademe i okrugle kopče za pojaseve. U upotrebi je često i lijevana brončana žica, od koje se savijanjem i motanjem izrađuju spiralne naočaraste fibule i razni privjesci. Ornamentika je isključivo geometrijska, pa bilo da se radi o urezanim ili iskucanim ornamentima. Obje ove vrste ukrašavanja primjenjivane su još u početku I faze, odnosno krajem kasnog brončanog doba, a preuzete su dijelom iz kulture polja sa žarama, a dijelom su pod utjecajem zapadnobalkanskog dekorativnog stila koji se u to doba razvija u autohtonim kulturama južno od Save. Geometrijski, fino urezan ornament sastoji se od mreže linija, rombova, šrafiranih trokuta i kružića, a ukrašava uglavnom luk fibula i pojasne okove i toke. Posebno treba istaći da se od kraja 8. stoljeća pojavljuje jedan specifični japodski tip fibule — dvodijelna fibula spiralno savijenih diskova i ovalno raskucanog srednjeg dijela koja se zatvara velikom polukružnom iglom s glavom u obliku vaze (T. XLIII, 2; Sl. 22, br. 11). Ovakve fibule nađene su samo na nekoliko lokaliteta na centralnoj japodskoj teritoriji, a najviše u nekropoli u Prozoru, pa su zbog toga i nazvane fibule tipa Prozor. S obzirom na izuzetan oblik i uski areal rasprostiranja, ove fibule su neosporan dokaz da je krajem prve faze na ovoj teritoriji postojala radionica u kojoj su pomenute fibule lijevane. U kućama na gradini Veliki Vital u Prozoru nisu nađeni kalupi za lijevanje brončanih predmeta, ali je bilo manjih komada brončane troske, pa je i to dokaz da se u ovom naselju lijevala bronca.

Originalne i moglo bi se reći samo Japodima svojstvene umjetničke proizvode predstavljaju razne vrste kapa, oglavlja i dijadema od brončanog lima ili ispletenih brončanih lančića. Među ovima svakako su najljepši primjerci koničnih oglavlja ukrašenih iskucanim geometrijskim ornamentima složenim u metope ili u redove paralelnih točkica, a na donjem rubu imaju niz lijevanih brončanih privjesaka (T. XLIII, 12).

Vrlo rano, u samom početku razvoja japodske kulture, pojavljuje se jantar kao važna komponenta u izradi nakita. Zrna jantara najprije su nizana u ogrlice, pa već u grobovima kasnog brončanog doba, osim skromnih brončanih priloga, gotovo redovito na vratu umrle osobe stoji niska manjih okruglih zrna jantara. Kao ukras na fibulama jantar se koristi od početka starijeg željeznog doba i u upotrebi je sve do završetka trajanja japodske grupe. Najčešće se nalazi na fibulama, koje su inače vrlo omiljen ukras i sastavni dio japodske nošnje. Ovalna, horizontalno probušena zrna jantara

ukrašavaju jednostavni luk fibule od brončane žice, i na taj način je čine atraktivnim ukrasom koji ima i funkcionalnu i estetsku vrijednost (T. XLIII, 6, 7). Ovalna zrna jantara često imaju jednu ravno obrađenu plohu ukrašenu geometrijskim ornamentima u obliku udubljenih ili urezanih koncentričnih kružića, a ponekad su obrađena u obliku tanke okrugle pločice koja na zaravnjenom dijelu ima krstolik geometrijski ukras (T. XLVI, 10). U kasnijim periodima, u mlađe željezno doba, zrna jantara omotavaju se brončanim ili srebrnim trakama ili se na okruglo, profilirano zrno koje visi na lančićima aplicira tanka iskucana pločica (Lički Ribnik, T. XLVII, 6). Ova omiljena materija obrađuje se i u obliku sitne plastike. Prvenstveno su to predstave ljudskog lica ili životinja u blagoj stilizaciji, a u jednom slučaju, čak, i u sasvim realističnom maniru. Tako se u Jezerinama i Prozoru nalaze u grobovima, kao samostalne figure ili dijelovi privjesaka stilizirane ovnujske glave (T. XLVI, 5, 6), ali i jedna vrlo realistično načinjena. Na žalost, ovaj primjerak je fragmentiran, pa se ne zna da li je to bila samo glava ili cijela figura ovna. Glava je od tamnocrvenog jantara, s otvorenom gubicom u kojoj su naznačeni zubi, zatim dva nosna otvora, a naročito su lijepo izmodelirani snažni, savijeni rogovi ovna predvodnika (T. XLVI, 8). Ljudski lik predstavljen je na zaravnjenoj strani amorfnog komada jantara, a udubljenim crtama naznačene su oči i usta, dok je nos plastično istaknut. Brada muškarca izvedena je kratkim, dubokim urezima (T. XLVI, 2, 2a). Konjić iz Vrepca je okrugla plastika, u manjoj mjeri stilizirana, jer su uglavnom svi anatomski detalji dobro prepoznatljivi (T. XLVI, 13). Da je jantar bio omiljen kod Japoda, vidi se i po uvezenim predmetima za koje bi se reklo da su znalački birani. Najljepši primjerci pripadaju grobu 47 iz Kompolja (T. XLVI, 1, 1a, 4, 7). U Prozorskoj nekropoli treba istaći malo zrno jantara koje je vjerovatno ukrašavalo kakav bodež ili manji nož, a predstavlja dvije antitetično postavljene glave ratnika s halkidskim tipom šljema na glavama i s okruglim štitovima (T. XLVI, 12.)[150] U ovu grupu spada i privjesak od jantara u obliku delfina (T. XLVI, 11). Zanimljiv primjer domaćeg rada je veliko ovalno zrno jantara ukrašeno nizom geometrijskih ornamenata (koncentrični kružići, razlomljene, šrafirane trake) i također stiliziranim ratnicima koji nose okrugle štitove, a na glavi imaju šljemove sa bogatom kristom (T. XLVI, 9).

Tamnosmeđa i siva zrna od staklene mase, ukrašena bijelim i žutim koncentričnim kružićima, proizvod su japodskih radionica. Kemijskom analizom utvrđen je sastav materijala od kojih se izrađuju i također približan stupanj temperature na kojem su pečena (600 °C) što je bilo moguće postići i u pećima za pečenje keramičkih posuda kakve su bile u upotrebi u Japoda.

Od bronce se lijevaju razni sitni predmeti, uglavnom četveronožne životinje, ptice i ribe. Osim životinja s dugim vratom na kojem je stilizirana

[150] P. F. Stary, 1981, 65.

glava okrenuta unazad, a rep savijen prema ledima, pa se zbog takve stilizacije ne može sigurno reći o kojoj je zapravo životinji riječ (B. Čović misli da je to grifon), sve druge su predstavljene gotovo potpuno realistički (T. XLV, 1—3, 8). Životinjski likovi vrlo često se izraduju u obliku reljefnih dijelova privjesaka ili nakita, a ponekad se glave ili punolijevane figure nalaze na luku i nozi fibula (T. XLV, 7; Sl. 25, br. 1). Izuzetno je dekorativan primjerak tzv. životinjske fibule iz Jezerina s glavom bika i ovna i kombinaciji sa zrnom jantara umetnutim u brončani lim ukrašen geometrijski urezanim ornamentima (T. XLVII, 1, 1a). Ovdje se mogu uvrstiti i vrlo uspjeli primjerci fibula iz Prozora od kojih jedna na nozi ima glavu ovna, a druga ima luk u obliku mačke koja lovi pticu (Sl. 24, br. 12). U grupi ove plastike najčešće se pojavljuje lik konja, i to ili kao samostalna, okrugla plastika ili kao dio velikih pretežno »ažuriranih« pločica koje su dio bogatih privjesaka. Na pravokutnim pločicama najstarije faze u razvoju japodske kulture uglavnom su bile ptičje protome, ali već od 6. stoljeća, a naročito u 5. i 4. stoljeću prije n. e. kvadratna ili trapezoidna pločica lijeva se u tehnici na proboj (à jour) i gotovo redovito na vrhu ima dvije, antitetično postavljene konjske glave (T. XLVII, 8; Sl. 25, br. 5).

Ljudski lik ili cijela figura pojavljuju se u japodskoj umjetnosti uglavnom u strogoj stilizaciji i vrlo rijetko se približavaju realističnim uzorima. Od debljeg brončanog lima izrezuju se ili lijevaju muške i ženske figure kojima je osnovna shema trokut, na kojeg se dodaju ruke, noge, kape ili šljemovi (T. XLIV, 13, 17—20). Ženske figure imaju duge, zvonaste haljine, a udubljeni kružići na nekima vjerovatno predstavljaju uobičajeni dio ženske nošnje tog doba — kalotasta brončana dugmeta koja se našivaju na odjeću. Ovakva suknja zapažena je i na piramidalnoj statueti iz naselja na gradini Turska kosa kod Topuskog, a osim tog detalja na haljini imala je na glavi zdjelastu kapu vjerovatno od kože, također ukrašenu našivenim dugmetima, o čemu je ovdje bilo više podataka u opisu nalaza faze III (Sl. 24, br. 10, 10a).

Iz domaćih radionica potječu četiri lijevana brončana okova za pojas, koji na površini, u plitkom reljefu imaju motive životinja (konji, jarci, svinje) i geometrijskih ukrasa. Datirane su u kasnolatenski period. Istom vremenu pripadaju i trapezoidne pločice, odnosno okovi za pojas na željeznoj podlozi, koje su prvobitno imale neku drugu, za sada nepoznatu funkciju (T. XLVII, 11). Četiri primjerka potječu iz nekropole u Prozoru (tri je iskopao Š. Ljubić, a četvrta je prilikom oranja zemljišta nađena 1975. g. — neobjavljena). Srodni nalazi su srebrna pločica na željeznoj podlozi iz nekropole u Gostilju[151] i brončana pločica iz Ošanića.[152] Iako su po obliku a naročito po predstavljenim scenama gotovo identične, prozorske su mnogo

[151] Đ. Basler, 1969, 29, tab. VII.
[152] Z. Marić, 1972—73, 257—258, tab. I, II.

rustičnije rađene, pa bi ih možda trebalo smatrati proizvodom nekog lokalnog majstora koji je imao uzore u ovim prethodnim. Na pločici iz Prozora, kao i na ostalim o kojima se ovdje govori, centralna figura je glava krilate meduze na koplju koje je pobodeno u zemlju, a s obje strane oštrice koplja je po jedan delfin. Ispod te kompozicije nalaze se dva čamca u kojima stoje dva ratnika u potpunoj opremi, sa šljemom, štitom i kopljem u ruci. Iznad meduze su dvije antitetično postavljene ptice. Čitava pločica odiše simbolikom heroiziranih pokojnika i mitovima vezanim za htonske kultove.

Uži prostor Bihaćkog polja kolijevka je značajnih i na široj japodskoj teritoriji donedavno nepoznatih kamenih spomenika,[153] koje je B. Raunig podijelila u tri grupe: prvoj pripada fragment ženske figure (idol), drugoj kamene urne a trećoj kameni žrtvenici.

Fragment ženske figure iz Golubića datiran je u vrijeme 7– 6. st. prije n. e. na temelju analize nakita i analogija iz japodskih grobova tog perioda. Ukoliko bi se ovo datiranje pokazalo sasvim sigurnim, ovaj bi nalaz predstavljao najstariji takav spomenik u grupi japodskih kamenih spomenika. Njegova točna funkcija za sada nije odredena po B. Raunig je to idol, a po N. Cambiju grobni spomenik u obliku ženske figure.[154]

JAPODSKA URNA IZ GOLUBIĆA

Drugu i najvažniju grupu čine tzv. japodske urne. To su od mekanog i za obradu pogodnog kamena »bihacita« isklesani kvaderi na kojima se s gornje strane nalaze pravokutni otvori za polaganje pepela umrlih. Na prednjoj strani ovih urni nalaze se dva ispusta koji su na nekim primjercima istaknuti u odnosu na prednju stranu urne i do 30 cm, što je navelo D. Sergejevskog na pomisao da one oponašaju kuće-brvnare, koje imaju slično konstruiran zabat, a na krov kuće podsjećaju i kameni poklopci ovih

[153] B. Raunig, 1974, 28– 29.
[154] D. Rendić-Miočević, 1984, tab. VI, sl. 1 3.

urni koji su imali oblik krova na dvije vode. Sve četiri bočne plohe po pravilu su ukrašene plastičnim ili urezanim figuralnim predstavama ili geometrijskim ornamentima. Urezane figure konjanika, povorke žena koje sudjeluju u pogrebnim svečanostima, heroizirani pokojnici koji sjede na tronu i primaju pehar iz ruke živog srodnika, scene izlijevanja tečne žrtve u veliku amforu (libacija), sve su to radnje isključivo vezane za zagrobne kultove i uopće zagrobni život, a u stilskom pogledu upućuju na grčke arhajske uzore, kao i na neke scene sa situlske umjetnosti alpsko-venetskog kruga, pa u manjoj mjeri i na neke keltske utjecaje (T. XLVII, 14). Ali, na prvom mjestu treba istaći činjenicu da ovi spomenici sadrže i snažnu autohtonu komponentu, vezanu za lokalna shvaćanja religije i kultova. Tumačenje likovnih predstava, kao i njihovo kronološko određivanje već su dulji niz godina predmet mnogih studija i stručnih rasprava. Mišljenja nekih arheologa (A. Stipčević, B. Raunig) da su ovi spomenici mogli nastati već u 6. i 5. st. prije n. e. u suprotnosti su sa gledištima D. Sergejevskog, B. Čovića, I. Čremošnik i drugih, koji njihov nastanak određuju u mnogo kasnije vrijeme — većinu datiraju u 1. stoljeće, uz napomenu da su trajali i do 3. stoljeća. Problem je dobro sagledao B. Čović, koji pretpostavlja da bi ovim kamenim, mogli prethoditi slični drveni spomenici. Ovu pretpostavku tumači poznavanjem velikog broja istraženih japodskih nekropola u kojima su inhumirani umrli, kao i keramičke žare, ograđivani kamenjem, ponekad i pravim pločama, doduše od neobrađenog kamena, a u Kompolju i Prozoru pažljivim postupkom pri iskopavanju našlo se i nekoliko skeleta u sanduku od drveta (monoksil) ili u nekoj vrsti kovčega od grubo sklopljenih debelih dasaka. Po B. Čoviću, možda baš ovi kovčezi kriju odgovor na pitanje zašto nedostaju prethodnici kamenih urni jer drvo nije tako trajan materijal, pa su zbog toga mnogi drveni kovčezi mogli nestati u procesu dugotrajnog truljenja, a s njima su tako onda nestale i karike u lancu razvoja koji vodi do kasnijih, kamenih spomenika. Ne ulazeći ovdje u detaljniju analizu ovih i drugih pretpostavki, treba naglasiti mišljenje D. Rendića,[155] koji smatra da danas mora biti već sasvim jasno da kamene urne nisu trajale kratko vrijeme, jer se detaljnom analizom na pojedinim primjercima može utvrditi kontinuitet, i da unutar tog trajanja postoje određene razvojne faze, što se također može dobro pratiti kako u načinu interpretacije nekih kompozicija, tako i u samom repertoaru dekorativnih elemenata.

U grupu najmlađih kamenih spomenika ubrajaju se žrtvenici posvećeni pretežno epihorskom božanstvu Bindu-Neptunu. Locirani su na izvoru potoka Privilice, u neposrednoj blizini Bihaća.[156] Na većini su latinski natpisi, a figuralne i geometrijske predstave sastavni su dio rimske ikonografije — naga muška figura, tritoni, vijenci i grančice lovora.

---

[155] Ibid., 1984, 73—74.
[156] B. Raunig, 1974, 25.

Zaključujući ovaj kratki pregled japodskih kamenih spomenika, treba još jednom, bez obzira na mnoga otvorena pitanja nastanka i razvoja, istaći činjenicu da su oni izuzetan i umnogome originalan izraz japodskog duha i da za sada predstavljaju vrhunac umjetničkog dostignuća japodske kulture.

U sferu duhovnog života ulaze obredi i sve ono što se podrazumijeva pod pojmom religije, čije se manifestacije ogledaju, prije svega, u kultu mrtvih, tragovima obreda, nekim detaljima nakita i nošnje i amuletima. U starijim fazama razvoja japodske kulture ti su tragovi vrlo skromni i svode se uglavnom na kult mrtvih. Sahranjivanje u grobnoj konstrukciji, načinjenoj od većeg kamenja ili prirodnih neobrađenih ploča, vjerovatno je posljedica vjerovanja u zagrobni život jer takva konstrukcija predstavlja zapravo kuću umrlog. Često je pod glavom mala, ravna kvadratna ploča koja simbolizira dio postelje (jastuk) na kojoj pokojnik leži u vječnom snu. O vrsti i načinu obavljanja raznih obreda prije i poslije sahrane u japodskim nekropolama ne zna se gotovo ništa. Nad grobom i oko njega nema tragova kultnim posudama ili njihovom razbijanju, a u grobove se ne prilažu posude s popudbinom, kao što je to bio slučaj ranije, u srednje i kasno brončano doba, na primjer, u velikoj nekropoli u pećini Bezdanjači, gdje je pokraj glave pokojnika redovito bila posuda sa žrtvenim jelom, pa čak i pribor — drvene žlice! U vezi sa sahranjivanjem treba spomenuti da se u krugu nekropole sahranjuju pojedinci, ali još češće krvni srodnici, na jednom, za to određenom, mjestu, pa se tu vjerovatno i odigravaju razni ritualni činovi prilikom svake nove sahrane.

Na odjeći umrlog nalaze se metalni (brončani) dijelovi, uglavnom pojasne kopče, fibule, dugmeta, a na glavi kape. Nakit se sastoji od ogrlica, narukvica, prstenja, naušnica. Na nekima od ovih predmeta urezani su simboli sunca (svastika) ili sami imaju takav oblik, kao, na primjer, pojasne kopče u obliku točka. Često se na odjeći nalaze brončane stilizirane muške i ženske figure. Da li su one samo nakit koji je nosio umrli još za života ili su kao vrsta nekog simbola stavljani na umrlog prije sahrane, nije lako odrediti. Novija istraživanja japodskih naselja (okolica Topuskog) pokazala su da je u kućama često zastupljen veći broj statueta od pečene zemlje, pa bi se moglo pretpostaviti da su ti »idoli« možda umrli članovi porodice ili neka vrsta domaćih božanstava — zaštitnika. Ptice, česti simboli solarnog božanstva u ranijim periodima, u željezno doba zamjenjuju ili cijele figure ili samo glave konja. Na privjescima i uopće nakitu ove figure vjerovatno imaju apotropejsko značenje. Na kamenim japodskim urnama vezani su za kult mrtvih: pokojnik na konju napušta ovaj svijet, povorke ratnika na konjima simboliziraju također odlazak u podzemni svijet. U vezi sa pogrebnim obredima treba spomenuti povorke žena koje u nekoj vrsti procesije nose posudu sa žrtvom ili popudbinom za umrlog. Žene u kolu igraju možda neki ritualni ples prije ukopavanja ili nakon sahrane. Tu je također i obred libacije

— prinošenja tečne žrtve za umrlog. U grupi japodskih kamenih spomenika nalazi se i fragment kamenog »idola«, ženske figure koja bi mogla biti po nekim pretpostavkama i kamena nadgrobna stela. Posebno je zanimljiv nalaz većeg broja kamenih žrtvenika s natpisima i posvetom japodskom božanstvu voda, Bindu-Neptunu. Na jednom takvom žrtveniku prikazana su dva jarca između kojih se nalazi urezan žrtvenik, pa je tu vjerovatno prikazana scena iz realnog života, odnosno žrtvovanje koza i drugih životinja pomenutom božanstvu. Vrlo lijepo urezan crtež dva bika na ledima kojih su ptice, također, može označavati dvije žrtvene životinje, koje će možda biti ubijene nad grobom poslije sahrane. Tu je i figura vepra, koja vjerovatno ima apotropejsko značenje. U vezi s tim treba spomenuti veoma zanimljivu scenu koja se nalazi na jednom brončanom pojasnom okovu iz kuće na gradini Veliki Vital u Prozoru (Sl. 25, br. 18). Tu su prikazana tri vepra koji se kreću jedan iza drugog, a nad njima su tri stilizirane ptice. Očigledno, ova kompozicija ima apotropejsko značenje, ona štiti vlasnika tog pojasa od zlih duhova ili drugih magijskih sila. Glava konja na okovu iz Trošmarije mogla bi imati isto značenje. U krug simboličnih predmeta treba uvrstiti i brončane privjeske u obliku krilate sfinge, koje F. Starè smatra dokazom etruščanskih utjecaja, koji na japodsko tlo stižu iz jugoistočnog predalpskog prostora krajem 6. i početkom 5. st. prije n. e. Ovakve figurice često se nalaze na vrhu šljemova, pa i tu sigurno imaju neko simbolično značenje (T. XLIV, 9, 10).[157] Na japodskim urnama čest su motiv delfini, a pojavljuju se i na brončanim pločama iz Prozora i Gostilja, o kojima je ovdje već bilo govora. Delfin od jantara (T. XLVI, 11), koji je prelomljen upravo na mjestu gdje je bio horizontalno probušen, dakle, koji je nošen kao privjesak, isto tako ima ili apotropejsko ili neko drugo značenje u vezi sa kultom mrtvih. Vrlo sličan primjerak potječe iz južne Italije odnosno iz Apulije, pa je vrlo vjerovatno prenesen preko Jadrana iz tih krajeva u Liku.[158]

GENEZA GRUPE

Autohtoni, balkanski supstrat i u mladim fazama brončanog doba određeni utjecaji kulture polja sa žarama koji struje iz panonskog prostora osnova su iz koje započinje geneza kulture prahistorijskih Japoda. Na temelju istraženih naselja, a pogotovu velikih nekropola, može se uočiti da je taj razvoj obuhvatio regiju današnje Like, iako se sjeveroistočni dio japodske teritorije također relativno rano uključio u taj proces. Veliki broj gradinskih naselja nije u tom području uopće istraživan, ali na osnovu nekih skromnih rezultata sondiranja, kao i na osnovu sadržaja rijetkih ostava,

[157] F. Starè, 1975a, 70–71.
[158] N. Negroni-Catacchio, 1970, tab. 7, sl. 19.

moglo bi se zaključiti da se tu barem od polovice 9. st. prije n. e. i nadalje razvijala ista materijalna kultura kao i u Lici. Početkom 8. st. prije n. e. postoje ovdje već sasvim sigurni dokazi o tome. Naime, keramički i brončani nalazi sa Male gradine na Čungaru kod Cazina (igla s glavom u obliku vaze, otvorena narukvica i spiralna naočarasta fibula) pripadaju krugu japodskih radionica tog perioda u Lici, a nedavno otkriveni grob u Ostrožcu sadrži adekvatne primjerke onima iz brojnih grobova s kraja tog perioda na prostoru Like, o čemu je ovdje bilo više riječi u opisu nalaza faze 2.

Period od kraja 8. do 4. st. prije n. e. (faze 3– 5) vrijeme je punog procvata mnogobrojnih, izrazito domaćih oblika materijalne kulture, najviše nakita i dijelova odjeće od bronce. To je vrijeme punog procvata života na gradinama, podno kojih su prostrane ravne nekropole, izvor bogatih nalaza materijalne kulture tog perioda. Uvoz sirovine (rude) iz susjednih oblasti, najviše iz Bosne, pomaže snažnom razvoju japodskih radionica u kojima se lijeva brončani nakit i obrađuju brončani limovi, a također se sve više uvozi i jantar, koji je u stalnoj upotrebi sve do kraja života grupe i u velikoj mjeri čini sastavni dio nakita i nošnje.

Snažan ekonomski razvoj, kao i porast broja stanovnika polovicom prvog milenija prije n. e. dovodi do ekspanzije ove kulture, i to uglavnom na prostor ako srednjeg toka rijeke Une. Od 5. st. prije n. e. ova regija postaje izrazito japodska, pa čak postaje i važan politički i duhovni, religijski centar Japoda. Različiti su, i za sada nedovoljno definirani, razlozi širenja Japoda u prostor oko Une. Neki arheolozi (B. Čović) smatraju da je do ove ekspanzije moglo doći iz ekonomskih razloga, odnosno težnje ličkih Japoda za osvajanjem plodnih površina oko rijeke, kao i lakšeg dobavljanja rude iz neposrednog susjedstva (Krupa, Bos. Novi). U svakom slučaju činjenica je da se od 5. st. japodski prostor naglo uvećao i dobio definitivne granice na Uni, da je to sada s ličkim prostorom jedna ekonomska i kulturna cjelina.

U 4. st. prije n. e. trebalo bi da nastupi kvalitetno novi momenat u razvoju japodske kulture, koji se, međutim, danas ne može prihvatiti iz prostog razloga što ga ne potvrđuju materijalni nalazi. Radi se, naime, o nedovoljno razjašnjenim podacima koje pružaju neki historijski izvori o odnosu Kelta i Japoda, bolje reći, o jednoj kasnijoj Strabonovoj tvrdnji da su Japodi »narod koji je mješavina Ilira i Kelta«, odnosno da su »narod, dijelom ilirski, a dijelom keltski«. Možda bi ovaj kratak i sumaran podatak ostao manje-više nezapažen da nije i previše eksploatiran u historiografiji 19. pa i 20. stoljeća. U arheološkoj literaturi tada je bio prihvaćen kao gotova činjenica, nastala kao dio širokih pokušaja rekonstrukcije keltskog prodora na Balkan, osnovanih uglavnom na vrlo slobodno interpretiranim historijskim izvorima. Arheološki materijal, međutim, ne daje ovom mišljenju nikakve potvrde, a novije analize historijskih izvora, također, ne potvrđuju

teze o prolasku Kelta kroz japodsko područje. Tragovi preslojavanja japodskog življa keltskim etničkim elementom ne vide se ni u načinu izgradnje naselja, ni u načinu sahranjivanja, ni u materijalnoj kulturi. Razvoj japodske kulture nastavlja se nesmetano i bez ikakvih preloma sve do polovice trećeg stoljeća prije n. e., kada Kelti postupno naseljavaju područja oko velikih rijeka i osnivaju svoja naselja pretežno u panonskom dijelu naše zemlje i u nekim dijelovima Slovenije, odakle onda počinje nešto intenzivnije strujanje kulturnih utjecaja i na japodsko tlo: nastaju predmeti koji i dalje imaju vrlo jasna lokalna obilježja, ali i neke detalje koji upućuju na strane, keltske utjecaje. Kao primjer može poslužiti materijal sa zapadnog graničnog japodskog prostora, odnosno srednjolatenski nalazi iz nekropole u Vinici, za koje i S. Gabrovec kaže da se po svojim tipološkim odlikama očigledno oslanjaju na »halštatsku tradiciju japodskog kova«. U vezi s ovim pitanjima, ipak, se ne može Strabonova vijest potpuno ignorirati, ali se mora pravilno i kritički razmotriti. Strabon živi i bilježi podatke o raznim zbivanjima koja su se događala od kraja 1. st. prije n. e. do polovice 1. st. n. e., a to je vrijeme kada Rimljani bolje upoznaju Japode, naročito one na sjeverozapadnom graničnom prostoru (Snežnik, Krka, Kupa) gdje je zbog neposredne blizine većih, stalno nastanjenih keltskih grupa moglo doći do jačeg međusobnog prožimanja u kulturnom, ali ne i u etničkom smislu. O miješanju kultura možda misli i Strabon, jer on uostalom nigdje i ne govori da su Kelti osvojili i preslojili Japode.

Mnogo veću, presudnu ulogu u daljem razvoju japodske grupe imala je vojno-politički snažno organizirana rimska država s kojom se Japodi konfrontiraju već od prve polovice 2. st. prije n. e. Historijski izvori navode da su se 171. g. žalili građani rimske kolonije Akvileje da ih stalno napadaju Histri i Iliri, koji se tu vjerojatno identificiraju s Japodima. Ne zna se kako je ovaj incident okončan, ali se zna da je te iste godine konzul Kasije Longin u pohodu na ilirske i makedonske države proveo svoju vojsku kroz japodski teritorij bez sukoba. Na povratku, međutim, Rimljani pljačkaju japodska naselja, pa se zbog toga oni žale rimskom senatu. Kasnije, 129. g. prije n. e., počinju sve žešći sukobi u kojima se sredinom 1. st. ratna sreća okreće Japodima. Oktavijan Avgust tada planira i 35. g. prije n. e. poduzima veliki pohod na sjeverozapad Balkana i u Panoniju, pa su mu među prvima na udaru ratoborni Japodi i njihova dobro utvrđena naselja. Prilično detaljan opis ovih borbi dao je Apijan u svom djelu »Libri de rebus Illyricis«, u kojem navodi da su japodski utvrđeni »gradovi« padali u ruke Rimljana uglavnom bez većeg otpora. Taj podatak je zanimljiv i zbog toga što se na osnovu njega može zaključiti da se Japodi u ratu s Rimljanima ne pojavljuju kao snažna, politički organizirana cjelina, nego bi se prije moglo reći da su narod sastavljen od većeg broja manjih plemena, koja u ratnoj opasnosti svako za sebe rješavaju svoju sudbinu. Prvi su na udaru bili stanovnici današnjeg

Gackog polja — Avendeati i Arupini, a u Brinjskom polju Mocntini, koji su, prema podjeli rimskih historičara i geografa, pripadali »ovostranim« Japodima (cisalpini) za razliku od »onostranih« (transalpina) koji žive u Ogulinsko-plaškoj zavali, a jedne od drugih dijeli masiv Velike i Male Kapele (Albii montes). Upravo u toj onostranoj Japodiji, prema Apijanu, nalazio se i glavni japodski »grad« Metulum, koji je pružio snažan otpor pa je u borbi oko njega i sam Oktavijan ranjen. Padom tog posljednjeg japodskog uporišta cijela teritorija Japoda potpada pod vlast Rima. Od tada je i japodska kultura samo dio velike rimske provincijske kulture i o njenom se samostalnom razvoju više ne može govoriti.

Borivoj Čović

SREDNJODALMATINSKA GRUPA

RASPROSTRANJENOST, NALAZIŠTA I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Teritorij ove grupe mogao bi se ponajprije definisati kao središnji dio nekadašnje provincije Dalmacije, mada ta definicija nipošto nije najpreciznija. On obuhvata zemlju koja je pripadala plemenskoj zajednici Delmata u vrijeme njihove najveće moći, ali ipak nije posve identičan s tom zemljom. Razvoj koji će ovdje biti prikazan jeste neposredni i kontinuirani nastavak života iste arheološke grupe koju je, na približno istom teritoriju, izdvojio i definisao Š. Batović pod nazivom »dalmatska kulturna grupa«,[1] ali je naziv »dalmatska« ili »delmatska« ovdje izbjegnut iz dva osnovna razloga. Prvi je taj da ova grupa, izdvojena prvenstveno po arheološkom kriteriju, pokriva i neka područja koja, po svoj prilici, nisu nikad pripadala Delmatima, mada se nalaze u njihovom neposrednom susjedstvu. Drugi je što se arheološki prepoznatljiv, specifični tipološki fundus željeznog doba, po kojem se ova grupa odvaja od susjednih, svrstava uglavnom u vrijeme između 8. i 4. stoljeća st. e. U posljednja tri stoljeća st. e. jačaju helenistički, djelimično i keltsko-latenski kulturni uticaji, dovodeći do određene kulturne uniformnosti na znatnom dijelu srednjeg i južnog Jadrana s njegovim bližim zaleđem, pa je u tom vremenu mnogo teže, a često i nemoguće, definisati i teritorijalno izdvojiti kulturne grupe (odnosno etnije koje bi bile nosioci tih kulturnih grupa) služeći se arheološko-tipološkim metodom. S druge strane, na polju pisane istorije, u antičkim pisanim izvorima, Delmati se tek u tom, relativno kasnom, vremenu pojavljuju. Razumije se, ja nipošto nisam pristalica one struje u istoriografiji koja genezu jednog naroda poistovećuje s njegovom prvom pojavom u pisanim izvorima. Plemena iz

[1] Š. Batović 1983b, 331–357.

kojih će se kasnije iskristalisati Delmati kao mnogoljudna i moćna zajednica nastala su, po svoj prilici, najkasnije u posljednjim stoljećima drugog ili u prvim stoljećima prvog milenija stare ere, kao što je to uopšte bio slučaj na sjeverozapadnom Balkanu.[2] Već tokom kasnog bronzanog doba mogu se, na znatnom dijelu teritorija koji će kasnije pripadati Delmatima, zapaziti određene specifične pojave: određeni oblici nakita ili metalnih dijelova nošnje karakteristični isključivo ili prvenstveno za taj teritorij. U starijem željeznom dobu taj proces postaje još izrazitiji. Stoga, mislim, imamo prava da pretpostavimo kako je ta kulturna unifikacija, koja svoj vrhunac dostiže u toku 5. stoljeća st. e., u suštini odraz stvaranja jedne šire zajednice plemena, nesumnjivo srodnih po porijeklu, običajima i jeziku — zajednice zasnovane na privrednim i političkim interesima, ali i na krvnim, vjerovatno i kultnim vezama. Jedno od tih plemena dalo je ime čitavoj plemenskoj zajednici, što se, doduše na jedan specifičan način, odražava i u antičkim literarnim izvorima.[3]

Osnovna populacija koja se ovdje pojavljuje kao nosilac srednjodalmatinske kulturne grupe starijeg željeznog doba bila su, dakle, plemena koja su, prije ili kasnije, ušla u plemensku zajednicu Delmata. Uz njih, tu su i stanovnici nekih područja za koja je sporno da li su ikada pripadala Delmatima, kao što je slučaj s dijelom obale između Cetine i Neretve, a i s nekim krajevima u unutrašnjosti, bliže desnoj obali Neretve: dolina Trebižata, Bekijsko-imotsko polje.[4] Najzad, u područje srednjodalmatinske grupe ulaze i srednjodalmatinski otoci: Vis, Hvar, Brač i drugi, manji, koji pouzdano nikad nisu pripadali Delmatima, ali su uvršteni ovdje kako po geografskom, tako i po arheološko-tipološkom kriteriju: mada pod dosta jakim liburnskim uticajima, kultura željeznog doba tih otoka nije identična s veoma izrazitom i lako prepoznatljivom liburnskom kulturom starijeg željeznog doba.[5]

Granica rasprostiranja srednjodalmatinske grupe starijeg željeznog doba mogla bi se ocrtati na ovaj način: na sjeverozapadu ona počinje kod ušća Krke, prati tok te rijeke prema sjeveru, obilazi krajnje obronke Dinare, pa preko Šatora, Vitoroga, Ljubuše, Vrana i Čabulje, obuhvatajući velika kraška polja jugozapadne Bosne, izbija na Neretvu, a zatim desnom obalom Neretve izlazi opet na obalu Jadrana. Osim Krke i Neretve, važan je još i vodotok Cetine. Pored njih, ima još nekoliko pomena vrijednih rijeka i rječica, od kojih značajniju, plodniju dolinu stvara samo Trebižat (u gor-

---

[2] B. Čović 1976, 109—111; isti 1970, 87—88.

[3] Strabon (VII, 5, 5) veli da je njihov najveći grad Delmion po kojem je i narod dobio ime. Posve je vjerovatno da se iza te konstatacije krije starija tradicija o prvobitnim Delmatima kao plemenu koje je, kao najsnažnije i vodeće, dalo ime čitavoj plemenskoj zajednici (narodu) Delmata kakvu poznaju izvori. Centralno naselje tog plemena mogao je biti »grad« pod imenom Delmion (Delminium).

[4] M. Zaninović 1966, 33—60.

[5] Š. Batović 1966, 33—60.

njem toku poznat kao Tihaljina). U klimatskom pogledu teritorij naše grupe dijeli se, zavisno od nadmorske visine, pružanja planinskih masiva i geografskog odnosa prema Jadranu, na tri osnovne zone: mediteransku, submediteransku i kontinentalnu (kojoj pripadaju velika kraška polja jugozapadne Bosne). Izuzevši otoke i uži priobalni pojas, pretežan dio područja ove grupe sačinjavaju velika kraška polja i planinski masivi oko i između tih polja: Sinjskog, Bekijsko-imotskog, Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog, te još nekih manjih polja, rječnih dolina ili, pak, pobrđa i visoravni. Za uslove života u željezno doba, uzimajući u obzir gustinu naseljenosti u odnosu na ukupnu, dosta značajnu, površinu,[6] obradive zemlje bilo je nesumnjivo dovoljno. Ipak, karakter tla i vegetacije sâm je upućivao stanovništvo na stočarstvo, kao osnovnu privrednu granu. Ležišta rudnog blaga su oskudna, ali je geografski položaj područja, između Jadrana i planinskog jezgra zapadnog Balkana, bio povoljan za trgovinu.

Ukupan broj nalazišta željeznog doba na području srednjodalmatinske grupe nije mali: nekoliko stotina gradina, blizu četrdeset grobnih nalaza (nekropola ili pojedinačnih grobova), nekoliko špilja, dva sojenička naselja i jedno svetilište — čine, na prvi pogled, impozantnu osnovicu za studij razvoja materijalne i duhovne kulture. Stanje istraženosti, na žalost, nije ni izdaleka tako povoljno. Gradine u Dalmaciji uglavnom su samo evidentirane,[7] što se može reći i za one u jednom dijelu zapadne Hercegovine. Veoma veliki napredak učinjen je na istraživanju gradina oko kraških polja jugozapadne Bosne, ali i na tom području su, kako ističe A. Benac, završene tek prve dvije faze istraživanja, doduše sa značajnim rezultatima, ali treća, najdelikatnija, faza tek predstoji.[8] Nemamo, dakle, ni jedno onako detaljno, sistematski, iskopavano gradinsko naselje,[9] kao što je to slučaj u susjednim grupama, liburnskoj (Radovin) i srednjobosanskoj (Pod). Jedno sojeničko naselje naše grupe (otok Dugiš na Cetini) sistematski je istraženo, ali na obradu i objavljivanje rezultata tek treba čekati. Nije mnogo bolja situacija ni sa grobnim nalazima. Nema, zapravo, ni jedne sistematski istražene nekropole. U većini slučajeva radi se o grobovima razorenim poljoprivrednim ili gradevinskim radovima, u rjeđim slučajevima o zaštitnim iskopavanjima jednog ili nekoliko grobova. Često je u pitanju samo grupa objekata za koje se po karakteru nalaza pretpostavlja da potiču iz grobnica. Najzad, više od polovine te građe je posve neobjavljeno, ili su o pojedinim nalazištima objavljene samo kratke bilješke, bez ilustracija. Takvih, neobjavljenih ili

---

[6] Up. u tom pogledu aproksimacije koje daje A. Benac (1985, 206—208).

[7] D. Vrsalović 1960, 43—49; J. Britvić 1965; M. Zaninović 1973; Z. Brusić 1976; Z. Gunjača 1976; I. Babić 1980; I. Marović 1984, 53—54; I. Babić 1984.

[8] A. Benac 1985, 2.

[9] Na gradini u Koritima (B. Govedarica 1982, 131—146) istražena je, doduše, značajna površina (377 m²), ali je znatan dio bio oštećen ili uništen ukopavanjem ranosrednjovjekovnih grobova, pa su podaci o oblicima kuća i organizaciji naselja krajnje oskudni.

samo djelomično objavljenih nalazišta ima dvadesetak, a među važnije spadaju: Kopačine na Visu, špilja u Otišiću kod Sinja, Gradina u Otišiću, Torine u Dugopolju, Duvno (razoreni grobovi), Gradina u Batinu (»Batingrad«) kod Posušja, otok Dugiš na Cetini. Njima treba dodati i pretežno neobjavljene, bogate kolekcije nalaza iz željeznog doba u zbirkama franjevačkih samostana u Livnu, Imotskom i Humcu. Radi se, doduše, o predmetima sakupljenim na području djelovanja tih samostana, najčešće bez pratećih podataka o mjestu i okolnostima nalaza, ali je već po karakteru materijala jasno da su, pretežno, u pitanju prilozi iz grobnica razorenih poljoprivrednim ili građevinskim radovima. Jasno je također da svi ti nalazi potiču s područja rasprostiranja srednjodalmatinske grupe.[10]

Dok ovi nalazi ne budu sistematski obrađeni i objavljeni, ne može se dati iole cjelovita slika kulturnog razvoja ovog područja u željezno doba. Stoga treba razumjeti da će pojedini aspekti života i kulture plemena koja su bila nosioci srednjodalmatinske kulturne grupe biti obrađeni vrlo sumarno, u zavisnosti od raspoloživih podataka. Oslonac u obradi činiće prvenstveno obrađena i objavljena nalazišta, među kojim su najvažnija: *Vička Luka* u Bobovišću[11] i *Zaganj-dolac*[12] u Sumartinu, oba na otoku Braču, *Solin*,[13] dio nalaza iz *Otišića*,[14] *Postranje*[15] kod Imotskog, *Gradac kod Posušja*,[16] *Gorica*,[17] *Drinovci*,[18] *Grude*,[19] *Potočani*[20] i *Vašarovine*[21] u Livanjskom polju i *Crvenice* kod Duvna.[22] Svoje mjesto dobiće i raspoloživi podaci o *gradinskim naseljima*, ukoliko se odnose na željezno doba. Prije toga potrebno je ukratko rezimirati istorijat dosadašnjeg istraživanja.

Pregled istraživanja praistorijskih nalazišta u Dalmaciji, uključivo i dio područja naše grupe do 1960. godine, dao je Š. Batović,[23] pa nema potrebe da se to na ovom mjestu ponavlja. Što se tiče istraživanja u dijelovima Bosne i Hercegovine koji pripadaju teritoriju naše grupe, osim istraživanja gorepomenutih nalazišta (Posušje, Gorica, Drinovci, Grude, Potočani) iz tog razdoblja, treba još navesti radove V. Radimskog o nalazištima iz okoline Mostara.[24] U periodu između 1960. i 1985. godine nije bilo većih iskopavanja. Od radova na terenu, pored zaštitnih iskopavanja i

---

[10] B. Čović 1985.
[11] I. Marović M. Nikolanci 1977.
[12] I. Marović 1971.
[13] I. Marović 1975.
[14] I. Marović 1984.
[15] I. Bulić 1898.
[16] F. Fiala 1893, 1893a.
[17] Ć. Truhelka 1899.
[18] Ibid., 373.
[19] F. Fiala 1897b.
[20] M. Mandić 1937, 5—6.
[21] B. Čović—D. Nikić 1983.
[22] J. Bojanovski 1967; B. Čović 1969.
[23] Š. Batović 1963.
[24] V. Radimski 1891.

objavljivanja građe (I. Bojanovski, B. Čović, M. Nikolanci, I. Marović), najviše se radilo na evidentiranju i opisivanju gradina. Dosta pažnje posvećeno je i sintetskoj obradi pojedinih vrsta nalaza ili grupa nalazišta. Tako su M. Nikolanci, a posebno I. Marović obradili nalaze šljemova grčko-ilirskog tipa, s posebnim osvrtom na naše područje.[25] M. Nikolanci je u nekoliko radova sistematski obradio pitanja grčkog importa, posebno onog u starijim razdobljima (arhajskom i klasičnom).[26] I. Marović je dao preglede željeznog doba za pojedine dijelove našeg područja (Solin, Sinjska regija).[27] Stratigrafiju i hronologiju gradina jugozapadne Bosne (Glamoč, Livno, Duvno i Buško blato) dao je u obimnom radu B. Govedarica, obuhvatajući, svojim fazama IVb i IVc starije i mlađe željezno doba tog gradinskog kompleksa.[28] Cjelovitu sintezu o gradinama istog područja dao je zatim A. Benac, posvećujući također punu pažnju njihovom razvoju i značaju u željezno doba.[29] U istom vremenu željezno doba našeg područja obrađivano je i u više širih sintetskih radova, posebno Š. Batovića i B. Čovića.[30]

Što se tiče definisanja naše grupe kao izdvojene i samostalne pojave, treba reći sljedeće. B. Čović je, raspravljajući o karakteristikama kulture razvijenog željeznog doba na »centralnom ilirskom području« (koje je, uglavnom, obuhvatalo i teritorij naše grupe), uočio da se nalazi zapadno i sjeverozapadno od Neretve u mnogim elementima razlikuju od onih istočno od Neretve koji su pripadali već ranije definisanoj glasinačkoj kulturi, pa je one prve, po najbogatijem nalazištu, privremeno imenovao kao »goričku grupu«.[31] Taj termin je, kao naziv za kulturnu grupu, zadržao i R. Vasić.[32] Međutim, u sintetskom pregledu o željeznom dobu u Jugoslaviji, B. Čović i S. Gabrovec su područje ove grupe označili kao »srednjodalmatinsko«, uvodeći prvi put naziv koji je za ovu grupu zadržan i u ovoj ediciji.[33] Š. Batović je, međutim, imao drugačiji metodološki pristup. On je, naime, smatrao da kulturnim grupama kasnog bronzanog i željeznog doba, gdje god je to moguće i opravdano, valja dati ime koje odgovara etniku koji je bio nosilac te kulturne grupe. Dosljedno tome, on je našu grupu označio kao »dalmatsku«.[34] Treba također istaći da je Š. Batović bio prvi koji je (u citiranim radovima) obradio cjelovito ovu grupu sa stanovišta teritorija, geneze, hronologije i periodizacije, osnovnih elemenata materijalne i duhovne kulture, te odnosa prema drugim grupama na Jadranu. Također je

---

[25] M. Nikolanci 1959; I. Marović 1976.
[26] M. Nikolanci 1973; 1976.
[27] I. Marović 1975; 1984.
[28] B. Govedarica 1982, posebno 173–185.
[29] A. Benac 1985.
[30] Š. Batović 1973, 1976, 1976a, 1979; B. Čović 1964, 1976, 239–267.
[31] B. Čović 1964, 120–127.
[32] R. Vasić 1973, 72–76.
[33] B. Čović – S. Gabrovec 1971, 392 i d.
[34] Š. Batović 1973, 1976, 1976a, 1979.

potrebno napomenuti da je i Š. Batović isticao kako »nije dokazano da su Dalmati nastavali cijeli srednjodalmatinski prostor kroz čitavo željezno doba«, te da je on kulturu željeznog doba tog područja vezao za Dalmate kao najznačajniju etničku grupu.[35]

Najzad, od brojnih studija zasnovanih prvenstveno na proučavanju antičkih pisanih izvora, literarnih i epigrafskih, a koji se dotiču i razvoja na našem području u praistorijsko doba, navešću ovdje posebno samo sintetsko djelo M. Zaninovića »Ilirsko pleme Delmati« jer je najcjelovitije, a sadrži i diskusiju o spornim pitanjima, istorijat istraživanja, te iscrpnu bibliografiju.[36]

HRONOLOGIJA I POKRETNO GRADIVO

Pitanjima hronologije i periodizacije, parcijalno i u cjelini, bavili su se gotovo svi autori čija su djela navedena u prethodnom poglavlju, a najdetaljnije i u više navrata Š. Batović. Kako je ovaj rad prilagođen metodologiji usvojenoj za ediciju »Praistorija jugoslavenskih zemalja« u cjelini, a posebno onoj za V knjigu, to je i hronologija, odnosno periodizacija, izrađena nezavisno od ranijih hronoloških podjela, bilo onih Š. Batovića, bilo one koju su dali B. Čović i S. Gabrovec. Pri tome je važno napomenuti još dvije stvari. Prvo, najstarija faza željeznog doba, koja čini prelaz iz kasnog bronzanog u starije željezno doba (Ha B3 po srednjoevropskoj skali, 8. stoljeće st. e.), sa najvažnijim nalazištima Krehin Gradac i Otok (Vitina),[37] ograničena je samo na krajnju jugoistočnu periferiju područja naše grupe, te cjelovit razvoj možemo pratiti tek nešto kasnije, u 7. i 6. stoljeću. I drugo, prema usvojenim principima, ova knjiga neće obuhvatati (osim u izuzetnim slučajevima, npr., u Liburna i Japoda) posljednja praistorijska stoljeća, obilježena snažnom helenizacijom, a zatim i ranom romanizacijom. Stoga se ovdje u obradi izostavljaju najmlađe razvojne faze (bilo po periodizaciji B. Čovića i S. Gabrovca, bilo po onoj Š. Batovića), drugim riječima, posljednja tri stoljeća st. e.

Pošto je, kako sam već u uvodu naglasio, ova grupa nastala tokom kasnog bronzanog doba, onda i razvoj koji je Š. Batović definisao kao »dalmatsku grupu« tog doba treba smatrati početnom fazom u razvoju srednjodalmatinske grupe, dakle, kao njenu fazu 1. Dalji razvoj u navedenom okviru (od početka 8. do kraja 4. stoljeća st. e.) može se podijeliti na dalje četiri razvojne faze koje označavam kao faze 2, 3, 4. i 5. ove grupe u cjelini. U fazu 2. ulaze objekti iz nekoliko nalazišta ranog željeznog doba (to

[35] Š. Batović 1973, 63; isti 1976, 92.
[36] M. Zaninović 1966, 1967.
[37] Up. B. Čović 1971; isti 1971a.

je približno Ha B3 srednjoevropske periodizacije, 8. stoljeće st. e.). Fazu 3. predstavlja nešto bogatiji fundus nalaza koji se svrstavaju od kasnog 8. do sredine 6. stoljeća. Faza 4. je nesumnjivo najbolje dokumentovana, a obuhvata materijal koji se može datirati od sredine 6. do sredine 4. stoljeća. Najzad, faza 5. odgovara, uglavnom, sredini i drugoj polovini 4. st. i čini prelaz ka mladem željeznom, bolje rečeno helenističkom, dobu, kada se radi o južnim i zapadnim dijelovima područja naše grupe. Kad bismo se držali čisto tipološkog kriterija, faze 3. i 4. valjalo bi još uže podijeliti (npr., na 3a i 3b i slično). Razlozi koji su me naveli da se od takvog pokušaja uzdržim i da se odlučim za ovakvu, okvirnu periodizaciju, već su naprijed izneseni. Najvažniji od njih su: mali broj sigurnih grobnih cjelina i nedostatak dobro stratificiranog nasebinskog materijala. Tome treba dodati još dvije činjenice koje sam imao u vidu. Prva je nesumnjiv konzervatizam koji dolazi do izražaja u dugom održavanju u upotrebi pojedinih oblika nakita i metalnih dijelova nošnje, kao što su, na pr., igle sa svitkastom glavicom, tordirane bronzane ogrlice, mladi tip višeglave igle, sljepoočni kolutovi od bronzanog lima tipa Sanski Most, razni tipovi dvojnih igala,[38] razne varijante »predcertosa«-fibula, kao i lokalnih jadranskih Certosa-fibula s dugim završetkom noge savijene unazad, prema luku.[39] Druga činjenica koja upozorava na opreznost jeste postojanje zajedničkih, po svoj prilici porodičnih, grobnica u kojim je tokom dužeg vremena sukcesivno obavljano pokopavanje (vjerovatno i po 4—5 generacija), pa se u njima nalazi zajedno stariji i mladi materijal, a priloge koji su išli uz pojedine ukope nije moguće izdvojiti.[40]

Kako je već rečeno, fazu 2. reprezentiraju ostava Krehin Gradac i skupni nalaz (vjerovatno votivna ostava) iz Otoka (Vitina). Krehin Gradac je dao poznate velike objekte (»tutule«), fino ukrašene graviranim ornamentima (Sl. 26, br. 3), veliku ukrasnu dugmad (falere, »toke«) sa šiljkom, takođe ukrašene graviranjem (T. XLVIII, 1), ulomke pektorala, velike ukrase (za prsa?) sa dva spiralna diska i cjevastim srednjim dijelom, izrađene od debele bronzane žice, duge i masivne spiralne narukvice (Sl. 26, br. 2), tordirane ogrlice, jednu veliku kolutastu fibulu (Sl. 26, br. 4) i jednu malu sjekiru-kelt.[41] Ovoj ostavi pridružuje se i nalaz iz Otoka (Vitina) koji proširuje tipološki fundus ove faze velikom lučnom fibulom Golinjevo tipa (treće generacije), spiralnim svicima za kosu s obješenim lančićima i naočarastim privjescima, te kompletom od pet tordiranih ogrlica (T. XLVIII, 2; Sl. 26, br. 1).[42] Iz ostalih dijelova područja naše grupe nemamo objekata

[38] Up. poglavlje »Grupa Donja Dolina — Sanski Most« u ovoj knjizi.
[39] Up. Š. Batović 1974.
[40] I. Marović 1971, 9—10; B. Čović 1969, 27; B. Čović—D. Nikić 1983, 91.
[41] M. Much 1898; Š. Ljubić 1899, 98, 100, T. XIV, 94, 95; B. Čović 1971a, 304—306; B. Čović 1976, Sl. 142.
[42] B. Čović 1971a, T. I—III.

8. stoljeća koji bi pripadali zatvorenim, grobnim ili drugim cjelinama. Ipak, valja navesti tri masivne spiralne narukvice posve istog tipa kao one iz Krehina Graca koje se čuvaju u zbirci Franjevačkog samostana u Livnu, a potiču, najvjerovatnije, sa Livanjskog polja,[43] te jednu faleru iz Gorice, izrađenu preradom nekog starijeg objekta koji je bio ukrašen graviranim ornamentom istog tipa kao veliki »tutuli« iz Krehina Graca (T. XLVIII, 7).[44] Sama falera je, naravno, mlađa i pripada sljedećoj fazi. Š. Batović[45] stavlja, doduše, grobove iz Žaganj doca na Braču u svoju II fazu delmatske skupine, dakle, u 8. i 7. stoljeće, pa bi po tome neki od grobova te nekropole pripadali našoj 2. fazi. Objavljujući te grobove, I. Marović je iznio dosta ubjedljive argumente u prilog njihovog nižeg datiranja,[46] te stoga i ja čitavo to nalazište uključujem u fazu 3. srednjodalmatinske grupe. Od naseobinskih nalaza, našoj fazi 2. treba svakako pripisati još bronzanu iglu s prstenastom glavicom (T. XLVIII, 3) i okruglu pojasnu kopču iz gradine u Koritima kod Buškog blata (Sl. 26, br. 5).[47] Ti objekti, nađeni na dubini od 0,55 i 0,60 m, pokazuju da ovoj (kao i sljedećoj) fazi naše grupe valja pribrojati mlađi dio kulturnog sloja ove gradine, ali taj dio je, na žalost, dobrim dijelom uništen ili poremećen ukopavanjem kasnoantičkih grobnica, a kasnije i obradom zemlje.[48] B. Govedarica je, oslanjajući se prvenstveno na tipološku analizu, u okviru mlađeg dijela ovog naselja izdvojio dvije faze: »B« i »C«, od kojih bi prva obuhvatala period od Ha B3 do Ha D, a druga početak mlađeg željeznog doba (Lat. A). Na ovom mjestu bi nas interesovali keramički oblici koji bi odgovarali fazi 2. naše grupe. Zbog već pomenutog stanja slojeva, a i zbog toga što pojedini oblici traju dosta dugo, to nije moguće učiniti. Moramo se zadovoljiti konstatacijom B. Govedarice da na prelazu iz kasnog bronzanog u željezno doba iščezavaju pravi »turbanski« obodi, te da bi za ovu našu fazu mogle biti karakteristične grublje imitacije tog ukrasa, te da dalje traje i oblik zdjela sa zadebljanim, facetiranim obodima.[49]

Faza 3. zastupljena je već na znatno većem broju nalazišta. Važnija od njih su: Drinovci (stariji dio nalaza), Gorica (stariji dio votivnih darova iz tezaura), Grude (stariji materijal), Potočani (stariji dio nalaza), grob na lokalitetu »Pod Stražnicom« u Crvenicama kod Duvna, grobni nalaz iz Kopačina kod Komiže na otoku Visu i grobovi 1 i 3 iz Žaganj-doca kraj Sumartina na otoku Braču.[50] Tim grupnim nalazima mogu se dodati i

[43] B. Čović 1970, 79—80.
[44] Up. Ć. Truhelka 1899, 377—378, Sl. 60, 61; B. Čović 1976, 260—261, Sl. 145, a i b.
[45] Š. Batović 1973, 64.
[46] I. Marović 1971, 19—24.
[47] B. Govedarica 1982, 141—142, T. XIV, 2, 6.
[48] Ibid., 133.
[49] Ibid., 143—146.
[50] F. Fiala 1897b, Ć. Truhelka 1899, F. Bulić 1909, 42; B. Čović, I. Marović 1971.

pojedinačni stariji objekti iz Graca kod Posušja, Livna, Otišića kod Sinja, kao i neki primjerci nakita neutvrđene provenijencije iz zbirki franjevačkih samostana u Humcu kod Ljubuškog i u Imotskom.

Karakteristični tipovi ove faze su:

a) nakit

— velike jednopetljaste lučne fibule (dužine cca 8—10 cm), kružnog ili spljoštenočetvrtastog presjeka luka, s malom, trouglastom ili ovalnom nožnom pločicom; na nekim primjercima bilo je na luk nataknuto veliko zrno jantara, na drugim o iglu obješen duži bronzani lančić (T. XLVIII, 8); više primjeraka, svi iz grobova 1 i 3 u Žaganj-docu;

— velika dvopetljasta fibula (cca 13 cm) s lukom rombičnog presjeka (Kopačine kod Komiže na Visu);[51]

dvopetljaste fibule s nogom izduženopetougaonog ili trougaonog oblika i s lukom ukrašenim poprečnim, odnosno kosim urezima, ili tordiranim (Gabrovec tip 1b, 7a i 7b), šest primjeraka iz Gorice i dva iz Potočana kod Livna (T. LXVIII, 9—11);

— dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita (Gabrovec tip 8), jedan veći (T. LXVIII, 19) i jedan manji primjerak (5,3 cm), oba iz okoline Livna;

— igle s prstenastom glavicom, rijetko jednostavne i nešto tanje, s tordiranim vratom,[52] a mnogo češće masivne i duge, s jednim bikoničnim dugmetom koje na četiri kraja ima manje ili veće izraštaje (T. XLVIII, 12, 14); neke od igala ovog tipa imaju ispod dugmeta nataknut još i ukras u obliku točka s paocima ili jednostavnijeg, puno livenog kola (Sl. 26, br. 6); tip je zastupljen u Gorici, Grudama i Drinovcima;

masivne i duge igle s velikom bikoničnom glavom, te sa jednim ili više prstenastih zadebljanja na vratu (T. XLVIII, 13, 15), nađene u većem broju primjeraka u Gorici, Grudama, Gracu kod Posušja, te u grobu »Pod Stražnicom« u Crvenicama;

masivne i duge igle sa stožastom glavicom, zastupljene također u većem broju i u više varijanti (T. XLVIII, 16, 17) u Gorici, Grudama i Potočanima;

— igle sa svitkastom glavicom (Sl. 26, br. 7), pouzdano potvrđene u grobu »Pod Stražnicom« u Crvenicama i u grobu 3. u Žaganj-docu;

— falere (»toke«) sa šiljkom u sredini ili bez njega, ukrašene graviranim ili iskucanim ornamentom (T. XLVIII, 5—7), nađene u Gorici, u grobu »Pod Stražnicom«, te u grobu 1. u Žaganj-docu;[53]

okrugle pojasne kopče glasinačkog tipa (T. XLVIII, 18, 20, 21), poznate iz Gorice, Drinovaca, Gruda i groba 1. u Žaganj-docu; jedan

[51] F. Bulić 1909, 42.
[52] Ć. Truhelka 1899, T. II, 9.
[53] Ć. Truhelka 1899, 376—378; B. Čović 1969.

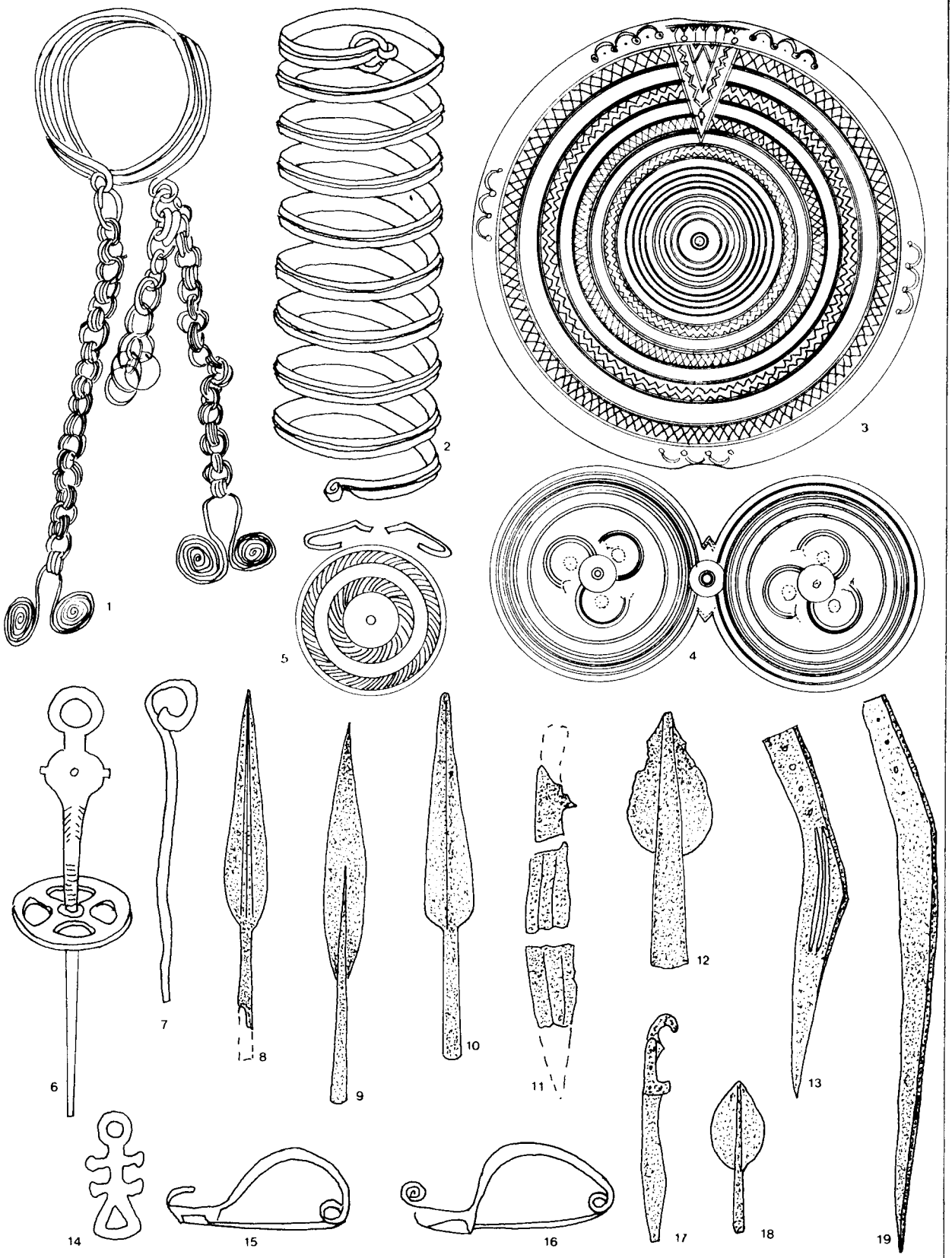

Sl. 26 — Srednjodalmatinska grupa (1—5: faza 2; 6, 7: faza 3; 8—10, 14—17, 19: faza 4; 11—13, 18: faza 5)

primjerak postoji i u zbirci Franjevačkog samostana na Humcu.[54]

Osim ovih češćih formi, ima još nekoliko oblika koji se rjeđe ili samo pojedinačno javljaju. To su:

— igla s malom bikoničnom glavom, nađena samo u Žaganj-docu (grob 1, jedan primjerak);

— narukvice izrađene od uske trake bronzanog lima, za završecima formiranim tako da se mogu umetnuti jedan u drugi (samo u Žaganj-docu, više primjeraka u grobovima 1 i 3);

— naočarasti privjesak (1 primjerak, Žaganj-dolac, grob 3);[55]

— tordirana ogrlica (1 primjerak, grob »Pod Stražnicom«);[56]

— dijadema od bronzanog lima, ukrašena iskucanim ornamentom (1 primjerak, Gorica).[57]

Treba reći i to da su neki tipovi, kao što su tordirane ogrlice i naočarasti privjesci, po svoj prilici spadali u uobičajene dijelove nakita, odnosno nošnje i u ovoj fazi, s obzirom na to da su poznati kako u prethodnoj (Krehin Gradac, Otok u Vitini), tako i u sljedećoj fazi razvoja naše grupe. Izdvojio sam ih ovdje stoga što su za sada samo izuzetno potvrđeni u sigurnim cjelinama naše faze 3. Također treba pretpostaviti da su u fazi 3. morale biti u upotrebi neke varijante ukrasa za kosu izrađenih od spiralnih svitaka i privjesaka, također s obzirom na ranu pojavu te vrste nakita (Otok u Vitini), kao i veoma veliki značaj koji je taj nakit imao u sljedećoj (4) fazi.

Hronološka pozicija faze 3. dosta se lako utvrđuje. Fibule iz grobova u Žaganj-docu bliske su starijim liburnskim i japodskim oblicima, karakterističnim prvenstveno za 7. i 6. stoljeće.[58] Dvopetljaste fibule, tipa 1a, 7a i 7b po Gabrovcu, na Glasincu se javljaju još u fazi IVa, ali su zastupljene i u fazi IVb, dok su one s nogom u obliku beotskog štita u grupi Donja Dolina — Sanski Most karakteristične za faze 2a i 2b, a na Glasincu za starije grobove faze IVc.[59] Tip igle s prstenastom glavicom (T. XLVIII, 12) genetski je vezan za fazu 2. naše grupe, a njegov postepeni razvoj od jednostavnijih ka »baroknijim« formama moguće je pratiti na većem broju primjeraka naše faze 3.[60] Igle sa stožastom glavicom naše grupe (T. XLVIII, 16, 17) također su razvijeniji, »barokni« oblici manjih i laganijih igala sa stožastom glavicom kakve su karakteristične uglavnom za 8. stoljeće st. e. Te, starije, varijante, nisu — doduše — dosad potvrđene na našem području, ali to je, po svoj prilici, rezultat nedovoljne istraženosti, budući da su inače rani primjerci

---

[54] B. Čović 1985, T. IV, 9.
[55] I. Marović 1971, Sl. 1, 2; 2, 1; 6, 1, 6.
[56] B. Čović 1969, Sl. 14.
[57] Ć. Truhelka 1899, 350—351, Sl. 11.
[58] I. Marović 1971, 19 - 20.
[59] A. Benac - B. Čović 1957, 26 - 31, T. I, 2, T. III, 5, T. IV, 3, 4, T. V, 3, 4, T. VI, 3, T. XII, 18; također poglavlja »Grupa Donja Dolina – Sanski Most« i »Glasinačka kultura« u ovoj knjizi.
[60] B. Čović 1971a, 306.

igala sa stožastom glavicom rasprostranjeni na čitavom sjeverozapadnom Balkanu, od Istre do Glasinca. Ima ih i u neposredno susjednoj Liburniji, kao i u istočnoj Hercegovini (Gubavica).[61] Masivne igle s velikom bikoničnom glavom (T. XLVIII, 13, 15) biće, svakako, jedan od onih specifičnih »srednjodalmatinskih« tipova, ali i taj tip ima određene dodirne tačke s nešto starijim ili istovremenim formama drugih područja. Različito profilisane bikonične glave igala karakteristične su za čitavo prethodno doba (od Br. D do Ha B3), pa je direktni uzor za naše primjerke u tom pravcu teško tražiti, ali je jedan drugi detalj posve karakterističan za 7. i dijelom 6. stoljeće. To je ukrašavanje vrata igle snažnim prstenastim zadebljanjima, što je jedna od bitnih odlika i ovog »srednjodalmatinskog« tipa. Taj detalj nalazimo kako na iglama ovog doba u istočnoalpskom području, tako i u Donjoj Dolini, gdje možemo kao analogiju navesti i jedan poseban tip, imenovan »tip Donja Dolina«.[62] Falere iz naše faze 3 (T. XLVIII, 5—7) oslanjaju se dijelom na svoje prethodnice iz faze 2 (što je slučaj s primjercima iz Stražnice i Žaganj-doca — up. T. XLVIII, 5, 6), dok je primjerak iz Gorice (T. XLVIII, 7) druge vrste, ali je i njegov ukras rezultat jačanja tehnike iskucavanja, što je za ovaj dio Balkana tipična pojava na prelazu iz 8. u 7. stoljeće st. e. Najzad, pojasne kopče glasinačkog tipa s probijenim ukrasom ili one s visokim dugmetom u centru, dakle, tipovi koji se u našoj grupi pojavljuju u ovoj fazi (Žaganj-dolac, Gorica, Drinovci, humačka zbirka — T. XLVIII, 18, 20, 21),[63] tipične su za fazu IVb i za starije grobove faze IVc na Glasincu, odnosno za faze 2a i 2b u grupi Donja Dolina — Sanski Most.[64] Sve ovo upućuje na približnu istovremenost naše faze 3. sa Glasincem IVb i starijim dijelom Glasinca IVc (IVc-1 po novoj definiciji), te odgovarajućim fazama dolenjske grupe, japodske grupe i grupe Donja Dolina — Sanski Most, kako su definisane u ovoj knjizi. S obzirom na ono što je rečeno o apsolutnoj hronologiji navedenih grupa, te na neke izrazito arhaične forme (starije varijante igala s prstenastom glavicom, dvopetljaste fibule tipa 1a, 7a i 7b, dijelom vezane još za Glasinac IVa), početak naše faze 3. valjalo bi staviti najkasnije u posljednje decenije 8. stoljeća, a njen dalji razvoj u 7. i u prvu polovinu 6. stoljeća. Stoga bih za obje naprijed obrađene faze naše grupe predložio apsolutnohronološku aproksimaciju kako slijedi:

— Srednjodalmatinska 2 = 800—725. g. st. e.
— Srednjodalmatinska 3 = 725—550. g. st. e.

Faza 4. je klasično razdoblje u razvoju srednjodalmatinske grupe. Važnija nalazišta su Grude, Drinovci i Gorica u jugozapadnoj Hercegovini,

---

[61] S. Gabrovec 1975, 345—348; Š. Batović 1973, Sl. 6, 6; B. Čović 1982, 25, T. V, 2, 3.
[62] Up. poglavlja »Dolenjska grupa« i »Grupa Donja Dolina—Sanski Most« u ovoj knjizi.
[63] Ć. Truhelka 1899, 373, Sl. 52; I. Marović 1971, 7—8; Sl. 2, 3.
[64] Up. poglavlje »Grupa Donja Dolina—Sanski Most« u ovoj knjizi.

Gradac kod Posušja, Petrovići i Zagradina u Rakitnu,[65] Potočani i Vašarovine u Livanjskom polju, grobnica »Ritke liske« u Crvenicama na Duvanjskom polju, Postranje kod Imotskog, Mutogras u Jesenicama,[66] Otišić kod Sinja, grob 4. u Žaganj-docu na Braču, te grobovi I, II i III iz Viče Luke kod Bobovišća na Braču.[67] Ova, kao i neka druga, manja nalazišta dala su značajnu količinu tipološki raznolike građe, prvenstveno nakita, ali i ofanzivnog i defanzivnog oružja. O keramici se, za sada, ne može steći iole cjelovita slika.[68]

a) Oružje ove faze bilo je moguće izdvojiti zahvaljujući zatvorenim cjelinama kao što su Ritke Liske, Vašarovine, pa i Žaganj-dolac (šljemovi), te nalazišta u kojim je zastupljen samo materijal ove faze (Rudna kosa u posuškom Gracu, Postranje kod Imotskog, što su, zapravo, nalazi iz jednog groba ili grobnice s više vremenski bliskih ukopa); njima se priključuje i dio objekata iz Gorice, Gruda, Rakitna i nekih drugih nalazišta koji se u ovu fazu mogu uvrstiti na osnovu tipološkog kriterija. Od ofanzivnog oružja najvažnija su koplja, poznata u četiri osnovna oblika: relativno duga, sa širokim listom i rebrom trougaonog presjeka (Sl. 26, br. 8), slična, s rebrom četvrtastog presjeka, duga, uskog lista, s rebrom koje se pruža samo do polovine ili do trećine dužine lista (Sl. 26, br. 9), te duža ili kraća koplja bez pravog rebra, s listom izduženorombičnog presjeka (Sl. 26, br. 10). Uz koplja, važan je i kratki krivi jednosjekli mač (Sl. 26, br. 19), a kraju ove faze mogli bi pripadati i kratki mačevi tipa »mahajre« (Sl. 26, br. 17). Od defanzivnog oružja najvažniji i najbrojniji su šljemovi grčko-ilirskog tipa, mlađe varijante, a vjerovatno je da su u ovoj fazi bile upotrebljavane i bronzane knemide grčkog tipa (Zagvozd, Viča Luka).[69]

b) Nakit i metalni dijelovi odjeće brojni su i raznovrsni, a potiču iz dvadesetak nalazišta u srednjoj Dalmaciji, jugozapadnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini. Iz prethodne faze naslijeđene su velike igle s bikoničnom ili stožastom glavom (tipa T. XLVIII, 13 – 16), ali se ti oblici još samo sporadično pojavljuju, pa bi ih vjerovatno trebalo staviti u oblike karakteristične za početak faze 4. Dosta je vjerovatno da se početkom faze 4. u upotrebi još nalaze i pojedini primjerci masivnih igala s prstenastom glavicom (s obzirom na njihovu pojavu u odgovarajućim slojevima naselja Pod kod Bugojna).[70] U stariju grupu nalaza koju bi, po tipološkom kriteriju, također valjalo sta-

---

[65] V. Radimski 1891; F. Fiala 1893, 1895; Ć. Truhelka 1899.

[66] I. Bulić 1898; F. Bulić 1923; M. Mandić 1937; B. Čović 1969; B. Čović – D. Nikić 1983; B. Marijan 1985.

[67] I. Marović 1971, 14 – 16, Sl. 8; I. Marović – M. Nikolanci 1977; I. Marović 1984.

[68] Stratificiran materijal dali su sojeničko naselje Dugiš na Četini i Gradina (»Batingrad«) u Gracu kod Posušja, ali ni jedno od ova dva nalazišta nije objavljeno.

[69] M. Nikolanci 1959; I. Marović 1976; I. Marović – M. Nikolanci 1977, 36 – 40; R. Vasić 1982, 11 – 14; M. Parović-Pešikan 1982, 30, Sl. 2. – I. Marović (1976, 293 – 294) konstatuje da je na području naše grupe nađeno, na 14 lokaliteta, 20 šljemova ovog tipa.

[70] V. poglavlje »Srednjobosanska grupa« u ovoj knjizi.

viti u 6. stoljeće (mada su pojedini oblici mogli trajati i nešto duže) spadaju neki karakteristični tipovi fibula, pojasnih kopči i privjesaka. Od fibula to su, na prvom mjestu, male lučne fibule s izduženom trougaonom nogom i sa glatkim ili »dugmetastim« lukom (T. XLIX, 1, 2), fibule s dugom nogom i s dva dugmeta na luku (T. XLIX, 9), kako izgleda veoma omiljene na ovom području (blizu 60 primjeraka sa 6 nalazišta), polumjesečaste fibule s privjescima, poznate u više varijanti među kojim je po opštem izgledu i obliku noge moguće razlikovati starije varijante (T. XLIX, 8)[71] od onih mlađih koje nesumnjivo pripadaju već 5. stoljeću (T. XLIX, 6).[72] Toj, starijoj, grupi treba pribrojati jednu čunastu fibulu »glasinačkog« tipa (T. XLIX, 3). Starije pojasne kopče su one u obliku kalote, jednostavne (T. L, 10) ili s vijencem latica na rubu (T. L, 9), a od privjesaka »glasinački« privjesci u obliku praporca, s prorezima i nožicom (T. L, 14). Starijoj tradiciji pripadaju i bronzane ogrlice, glatke ili tordirane (T. L. 15, 20) koje se u ovoj fazi pojavljuju i u posebnoj varijanti, u obliku lire (T. L, 15).[73] Među mlađe fibule ove faze spada nekoliko tipova, različitog oblika i porijekla. Od »klasičnih« fibula tipa Novi Pazar poznat je zasad samo jedan primjerak, iz zbirke franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog,[74] ali je jasno da je taj tip morao izvršiti snažan uticaj na oblikovanje fibula srednjodalmatinske grupe: iz njega je deriviran čitav niz varijanti »delmatskih« fibula s asimetričnom četvrtastom nogom, ne rijetko posve neobičnih, bizarnih formi (T. XLIX, 4, 5, 7); oblik noge fibula tipa Novi Pazar prenesen je i na neke mlađe varijante polumjesečastih fibula (T. XLIX, 6). Tipično glasinačka je i forma fibule rebrastog luka i velike trapezaste noge, nađena samo u Grudama.[75] Brojne su i protocertosa fibule, te Certosa-fibule starijih i mlađih varijanti, a naročito Certosa-fibuli srodni lokalni tipovi za koje se često upotrebljava i naziv »latenoidne« (T. XLIX, 10 – 12). Najmlađe u ovoj grupi biće, po svoj prilici, one sa još uvijek kratkim, prema luku povijenim, završetkom noge (Sl. 26, br. 15) ili sa završetkom noge uvijenim u spiralni svitak (Sl. 26, br. 16)). Naočaraste fibule s osmicom između diskova, s pločicom na zadnjoj strani ili bez nje (T. XLIX, 13) takođe pripadaju standardnim oblicima ove faze. Potpunosti radi valja pomenuti i jedinstveni primjerak dvopetljaste fibule iz Gorice, s nogom čiji je oblik nesumnjivo preuzet od glasinačkih fibula faze Va (T. XLIX, 14).

Nakit za glavu bio je veoma važan dio nošnje u toku ove faze. Tu spadaju sljepoočni kolutovi od bronzane žice smotane u spiralni svitak, s krajevima savijenim u ušicu (T. XLIX, 16) što je, s obzirom na analogije u

---

[71] Up. takođe Ć. Truhelka 1899, Sl. 16; B. Čović 1969, Sl. 3; isti, 1985.
[72] Up. takođe B. Čović 1985, T. IV, 1 – 2.
[73] Up. takođe F. Fiala 1897b, Sl. 11; Ć. Truhelka 1899, Sl. 41; B. Čović 1969, Sl. 1, 4; Sl. 5, 4.
[74] B. Čović 1985, 55, T. IV, 4.
[75] F. Fiala 1897b, Sl. 1.

Donjoj Dolini, vjerovatno stariji tip, te limeni sljepoočni kolutovi tipa Sanski Most (T. XLIX, 23), koji su, svakako, mlađi — mada ukupan sastav nalaza iz grobnice Ritke liske, gdje su ovakvi kolutovi također nađeni — pokazuje da je u okviru srednjodalmatinske grupe taj oblik bio poznat već u 5. stoljeću.[76] Možda ukrasu glave pripada i kombinovani nakit izrađen od povezanih spiralnih svitaka, kolutova, ponekad i privjesaka, naden, čak, na sedam lokaliteta,[77] na žalost, ni jednom u nekom dobro očuvanom i stručno istraženom grobu, da bi se mogao utvrditi njegov odnos prema skeletu i vjerovatna funkcija. Najzad, ukrasu glave pripada i »delmatski« tip naušnice (T. XLIX, 17, 18) čije su osnovne karakteristike detaljno opisane na drugom mjestu.[78] Osim već pomenutih glatkih i tordiranih bronzanih ogrlica, nošene su i ogrlice od glinenih i bronzanih perli, bačvastih ili bikoničnih, a isto tako i jantarskih, te (u mlađem dijelu naše faze) i staklenih.[79] I pored velikog broja fibula različitih tipova, igle su i dalje imale značajnu ulogu u odijevanju. Možda je u pitanju razlika u muškoj i ženskoj nošnji, ali se to bez sigurnih cjelina ne može provjeriti. Osim onih već ranije pomenutih, tu su i igle sa svitkastom glavicom (T. L, 4), također nasljede iz prethodne faze, ali karakteristične i za mlađe doba; pojavljuju se u dvije varijante, sa glatkim i sa tordiranim vratom. Rjeđi oblik su igle s glavom savijenom u spiralni disk (T. L, 6). Od ostalih »žičanih« tipova igala za ovu fazu su karakteristične dvojne igle, dvopetljaste i »omega« tipa (T. L, 5, 7, 8), nađene u velikom broju primjeraka, dok su krstaste znatno rjeđe.[80] Od lijevanih igala sad su najvažnija dva tipa: mlađe višeglave igle (T. L, 2), veoma rasprostranjene u 5. i 4. stoljeću na čitavom sjeverozapadnom Balkanu, i sitno profilisane igle (T. L, 1) karakteristične upravo za područje rasprostiranja naše grupe.[81] Pored već pomenutih »glasinačkih« privjesaka, za ovu fazu tipični su još (vjerovatno mlađi) punolijevani privjesci u obliku astragalnog štapića (T. L, 12), zatim u obliku posude ili košarice (T. L, 15), trouglasti, izrađeni od tankog bronzanog lima i tehnički srodni, u obliku bule (T. L, 18). Česti su i privjesci u obliku veoma stilizovanog ljudskog lika (T. L, 19), te antropomorfni privjesci u izrazito geometrijskom tretmanu (Sl. 26, br. 14). Privjesci su često nađeni obješeni na lančićima ili kolutovima, a i jedni i drugi nerijetko su visili na glavi igle. Osobito često su različitim lančićima i privjescima ukrašavane dvojne igle, a igle sa svitkastom glavicom ponekad su imale naočarasti privjesak okačen na

---

[76] B. Čović 1969, Sl. 5, 5, 6.

[77] Nalazišta su: Petrovići u Rakitnu, Grude, Gorica, Postranje, Ritke Liske, Klobuk kod Rogoznice omiške.

[78] B. Čović 1969, 32.

[79] Ć. Truhelka 1899, 383—384; F. Fiala 1897b, 660; I. Marović—M. Nikolanci 1977, O, Sl. 2, 6; T. II, 2; T. VIII, 2 i d.

[80] Up. također V. Radimski 1891, Sl. 12; I. Bulić 1898, T. VII, 8; Ć. Truhelka 1899, Sl. 46—49; M. Mandić 1937, T. I, 5; T. II, 8; B. Čović 1969, Sl. 8, 1—3; B. Čović—D. Nikić 1983, T. I, 8—10; I. Marović—M. Nikolanci 1977, Sl. 10, 4, 5.

[81] Up. također F. Fiala 1893b, 521, T. V, 6; Ć. Truhelka 1899, T. II, 1—3; B. Čović 1969, Sl. 7, 8.

svitak (T. L, 3).[82] Standardna mala bronzana dugmad pripadaju također tipičnom nakitu ove faze (šest nalazišta), ali se obično sreću u malom broju. Naprotiv, bronzana dugmad (»toke«) sa šiljkom (dužine i do 7 cm) nalažena su dosta često u većem broju (Grude: 29, Postranje: 18, Torine u Dugopolju: 17, Potočani: 16 primjeraka); to je i inače tip specifičan za našu grupu (T. XLIX, 19). Osim već pomenutih pojasnih kopči starijeg tipa, u ovoj fazi pojavljuju se (vjerovatno nešto kasnije) duge pravougaone pojasne kopče izrađene od željeza (T. L, 11), a u grobu III iz Viče Luke još i izduženo-ovalna bronzana ploča ukrašena iskucanim ornamentom (T. L, 20), možda dio iste pojasne garniture kojoj je pripadao i bronzani okov za pojas iz tog groba.[83] Pojasevima, najvjerovatnije, pripadaju i astragalne šipke s ušicama za našivanje na tekstil ili kožu. One nisu česte (4 nalazišta'), a zastupljene su samo pojedinačno, što znači da u nošnji nosilaca naše grupe nije bilo kompletnih astragalnih pojaseva; stariji primjerak bi bio onaj iz Gruda (T. L, 13), dok su jednostavniji oblici iz Zagradine na Rakitnu, Gorice i Vašarovina svakako mlađi.[84]

Hronološki okvir ove faze nije teško odrediti. Elementi koje smo označili kao starije ukazuju na (bar djelimični) paralelizam s fazom 2b i 3a grupe Donja Dolina – Sanski Most, odnosno IVc-2 glasinačke grupe, s mlađim dijelom faze III liburnske i japodske grupe (po Š. Batoviću i R. Drechsler-Bižić),[85] te s fazom IVA picenske kulture na suprotnoj obali Jadrana (po Lollinijevoj).[86] S druge strane, mlađe varijante Certosa-fibula, tzv. latenoidne fibule, limeni sljepoočni kolutovi, pravokutne i izduženo-ovalne pojasne kopče i neke druge forme koje pripadaju mlađem dijelu naše faze 4. određuju kraj te faze negdje nakon prve četvrtine 4. stoljeća st. e.[87]

Faza 5. srednjodalmatinske grupe također je rekonstruirana prvenstveno na osnovu tipološke analize. Jedini grob s kojim, po mom mišljenju, možemo računati jeste grob IV iz Viče Luke, jedna cjelina i inače važna za hronologiju željeznog doba istočne jadranske obale. M. Nikolanci i I. Marović je stavljaju oko sredine 4. stoljeća st. e.[88] Na žalost, samo dio tipova šireg areala rasprostiranja iz te grobnice može se, na osnovu keramike iz te grobnice, danas preciznije datirati, dok mnogi tipovi ovog vremena, zastupljeni na kopnu, očigledno nisu ulazili u standardni sastav nošnje na otocima. Najmlađi dio nalaza iz novootkrivene grobnice u Vašarovinama[89] također pripada ovoj fazi; šteta što je u pitanju grobnica s više skeleta,

---

[82] Up. I. Bulić 1898, T. V–VI, 5–8; Ć. Truhelka 1899, Sl. 48—50; B. Čović 1969, Sl. 7, 3–7; Sl. 8, 2.
[83] I. Marović—M. Nikolanci 1977, 15—17, Sl. 7.
[84] V. Radimski 1891, Sl. 23; B. Čović—D. Nikić 1983, T. II, 13.
[85] V. poglavlja »Liburnska grupa« i »Japodska grupa« u ovoj knjizi.
[86] D. Lollini 1976, 137–150.
[87] Up. poglavlja »Liburnska grupa«, »Japodska grupa« i grupa »Donja Dolina—Sanski Most« u ovoj knjizi.
[88] I. Marović—M. Nikolanci 1977, 22—31.
[89] B. Marijan 1985.

vjerovatno ukopi obavljani sukcesivno tokom dužeg vremena, pa se objekti koji su pripadali najmlađim sahranama i ovdje mogu izdvojiti samo na osnovu tipološkog kriterija. Uostalom, i prethodne dvije faze izdvojene su pretežno primjenom tipološkog metoda. Osim toga, faze Glasinac Vb, Donja Dolina—Sanski Most 3b, kao i horizont Čurug u Podunavlju, te ostava u Jagodnji Gornjoj na liburnskom području, daju dovoljno čvrst oslonac da se ova faza izdvoji i na srednjodalmatinskom području, mada valja reći da njen početak pada nešto ranije nego što je to slučaj s navedenim fazama susjednih kulturnih grupa. Naime, na području srednjodalmatinske grupe pojava keltsko-latenskih oblika (fibule ranolatenske sheme, tipa Lat. B1) jeste od sekundarne važnosti. Prelomnu tačku u kulturnom razvoju čini naglo jačanje uticaja grčke kasnoklasične kulture koje pada još u prvu polovinu 4. stoljeća st. e. Razumije se, valja naglasiti da za sada poznajemo samo dio objekata svakodnevne upotrebe ove faze, kao što znamo tek nešto malo i o drugim elementima materijalne i duhovne kulture ovog doba. Ipak, njeno izdvajanje važno je već i zbog lakšeg praćenja unutarnje dinamike razvoja naše grupe, a i zbog poređenja tog razvoja s drugim, susjednim, ili udaljenijim grupama.

Od *oružja*, ovoj fazi je moguće pripisati bojni nož sa širokim žlijebom za krv na sječivu, naden u mladoj grobnici iz Vašarovina (Sl. 26, br. 11), kao i koplje sa izrazito širokim listom iz istog nalazišta, izrađeno očigledno pod uticajem ranolatenskih kopalja (Sl. 26, br. 12),[90] a s izvjesnom rezervom i jedan drugi tip bojnog noža (Sl. 26, br. 13) koji, u tipološkom smislu, čini prelaz iz »kasnohalštatskog« kratkog krivog mača u poznate kasnolatenske bojne noževe s drškom u obliku tulca,[91] zatim koplja ranolatenskih formi iz Gorice, a naročito jedno koplje iz nekog razorenog groba iz Duvna (Sl. 26, br. 18). Zahvaljujući nalazu iz groba IV u Višoj Luci možemo reći da su šljemovi grčko-ilirskog tipa i u ovoj fazi bili još u punoj upotrebi, kao što je to bio slučaj i u susjednih Daorsa.[92]

Od starijih oblika nakita, u ovoj fazi još traju tzv. latenoidne istočnojadranske fibule, i to varijanta sa široko raskovanim lukom i veoma dugim, također raskovanim, završetkom noge, povijenim posve unazad, iznad luka; luk i produženje noge često su bogato ukrašeni urezanim motivima. Ove fibule rađene su od bronze, ali i od srebra, što je, uopšte, karakteristično za ovu fazu (Solin, Viča Luka, grob IV, Otišić — up. T. I., 22, 31). Tip ove faze su i male fibule tipa Štrpci, rađene od srebra (T. I., 27), a vjerovatno i srebrne šarnirske fibule s palmetom na glavi (Gorica — T. I., 26). Ovu grupu fibula zaključuje nekoliko primjeraka ranolatenskih fibula raznih tipova, pretežno onih sa završetkom noge u

[90] B. Marijan 1985, Sl. 1, 1—2.
[91] Up. Ć. Truhelka 1899, 347—349, Sl. 7—9.
[92] Up. I. Marović 1976, 294—295; I. Marović—M. Nikolanci 1977, 39—40.

obliku životinjske glavice (Gorica, Gradac kod Posušja, Vašarovine, Solin – T. I., 25, 28–30).[93] Jedna dvojna igla »omega« tipa nadena je u grobu IV u Vičoj Luci, a s obzirom na dugo trajanje oba glavna tipa (npr., u fazi Glasinac Vb, u Sanskom Mostu), veoma je vjerovatno da su dvojne igle ulazile u sastav nošnje na čitavom području srednjodalmatinske grupe i u njenoj 5. fazi. Pored njih, ovoj fazi pripisao bih još i srebrne i bronzane igle s perforiranom glavicom trouglastog oblika, kao i igle s glavicom u obliku palmete, poznate iz Gorice, posuškog Graca i iz zbirke franjevačkog samostana na Humcu (T. I., 24).[94] Iz groba IV u Vičoj Luci potiče i jedan bronzani pečatni prsten (T. I., 23) s ugraviranim likom ptice,[95] a prstenje istog tipa nadeno je i u Otišiću. Slično prstenje pojavljuje se na Glasincu i nešto ranije, ali je naročito brojno u fazi Vb; u okviru srednjobosanske grupe poznato je iz ratničke grobnice u Vratnici (druga polovina 4. stoljeća).[96] Mada su u unutrašnjosti još mogle biti u upotrebi pravokutne ili izduženoovalne pojasne kopče (bronzane ili željezne), važnu pojavu čine pojasne kopče s jednim krajem izradenim u obliku palmete (T. I., 21); jedan primjerak potiče iz groba IV u Vičoj Luci, a drugi iz Otišića.[97] Razumije se po sebi da su neki stariji oblici, karakteristični za fazu 4, mogli ostati u upotrebi i tokom faze 5. (npr., lokalni, »delmatski« oblici igala, sljepoočni kolutovi od bronzane žice ili oni limeni, tipa Sanski Most, koji i u eponimnom nalazištu traju do u srednjolatensko doba, »delmatske« naušnice od bronzane žice, razni privjesci i sl.), ali to bi se moglo provjeriti tek otkrićem zatvorenih grobnih cjelina ili ostava.

O hronološkoj poziciji ove faze već je naprijed bilo dosta riječi. Njen početak mogli bismo staviti približno u drugu četvrtinu 4. stoljeća, a kraj oko ili nešto poslije 300. godine st. e. Prema tome, za obje posljednje faze u razvoju srednjodalmatinske grupe, mnogo dužu 4. fazu i znatno kraću 5. fazu, mogla bi se predložiti ovakva apsolutnohronološka aproksimacija:

– Srednjodalmatinska 4 – 550–375. g. st. e.
– Srednjodalmatinska 5 375–300. g. st. e.

NASELJA

Kao i u ostalim dijelovima sjeverozapadnog Balkana, i na području rasprostiranja srednjodalmatinske grupe gradinska naselja su osnovni oblik aglomeracija. Ističući to, moramo u isto vrijeme imati u vidu još

---

[93] Up. i Ć. Truhelka 1899, 358, Sl. 22–24; I. Marović 1975, 18; B. Marijan 1985, T. II, 3.
[94] F. Fiala 1893, 149–151; Ć. Truhelka 1899, 375, Sl. 55, 56.
[95] I. Marović–M. Nikolanci 1977, 47, Sl. 15, 7.
[96] A. Benac–B. Čović 1957, 53, T. XXXXV, 10, 11, T. XXXXIX, 14–17; B. Čović 1984, Sl. 10, 9–11.
[97] I. Marović–M. Nikolanci 1977, 28–29, Sl. 15, 2; I. Marović 1984, 56–57, Sl. 12.

nekoliko činjenica. Prvo, nisu sve gradine bile stalna naselja. Kako je na primjeru gradina jugozapadne Bosne pokazao A. Benac, značajan dio gradina tog područja (po njegovom mišljenju blizu dvije trećine) imao je pretežno ili isključivo fortifikacionu namjenu, bilo da se radi o dopunskim fortifikacijama u službi drugih, većih gradina, bilo o osmatračnicama, stražarama i uopšte strateški važnim tačkama u okviru šireg obrambenog sistema.[98] Drugo, neki dijelovi fortifikacija, a u nekim slučajevima i čitave gradine, mogle su imati religioznu — kultnu namjenu.[99] Treće, paralelno s

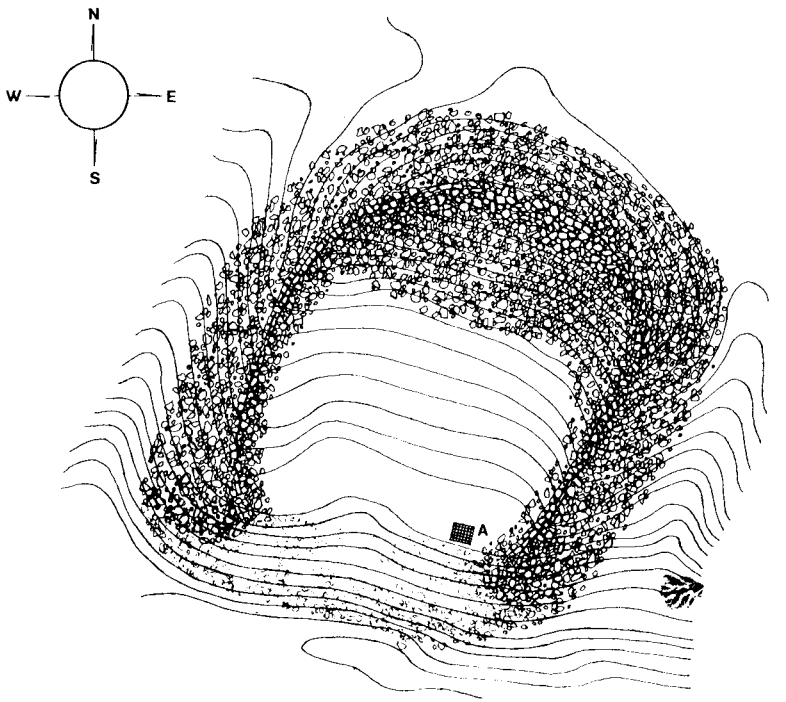

GRADINA U RELJINU SELU (Glamočko polje)

gradinama postojala su i naselja na otvorenom prostoru, bez fortifikacija. Mada je takva naselja teško, ponekad i nemoguće identifikovati, tragovi ovakvih, otvorenih (»vangradinskih« po terminologiji P. Oreča) aglomeracija iz željeznog doba otkriveni su na području Crvenica i Bukovice na području Duvanjskog polja,[100] kao i u zapadnoj Hercegovini (Plišivica).[101] Stoga A. Benac uzima u obzir i Suićevu interpretaciju gradine kao centra šire

[98] A. Benac 1985, 198.
[99] Ibid., 199.
[100] Ibid., 66.
[101] P. Orče 1978, 192.

rodovske zajednice (nastanjene u bližoj okolini) i kao njenog refugija u slučaju opasnosti.[102] Četvrto, gradine se u jadranskom zaledu pojavljuju još u kasnom eneolitu, a u rano bronzano doba već su dosta brojne, da bi, nakon cezure tokom srednjeg bronzanog doba, na prelazu iz 2. u 1. milenij st. e. nastupila nova faza još intenzivnijeg podizanja gradina koja se nastavlja i u starijem željeznom dobu.[103] Kako je, na drugoj strani, pretežan dio gradina našeg područja tek evidentiran, a iskopavanja i sondiranja obavljena samo na manjem broju ovih objekata, ne bismo smjeli sve podatke o gradinama uopšte mehanički primijeniti na željezno doba. Utoliko su dragocjeniji rezultati sistematskog ispitivanja gradina u jugozapadnoj Bosni koji su omogućili da se postavi i okvirna hronologija ovih objekata u jednom važnom dijelu područja srednjodalmatinske grupe.[104] U tom okviru moguće je onda govoriti i o položaju i o tipovima gradina željeznog doba. Što je naročito važno, to je istraživanje pokazalo da se većina hronološki odredivih gradina može pripisati mladoj fazi podizanja objekata ovog tipa te da je, u tom okviru, pretežan dio gradina bio u funkciji tokom starijeg i mladeg željeznog doba.[105] Važni su također i podaci koje donosi P. Oreč za zapadnu Hercegovinu, a iz kojih se vidi da se na području Posušja, Gruda i Ličtice nešto više od polovice evidentiranih gradina može pripisati mladoj fazi kasnom bronzanom i željeznom dobu.[106] To nam daje za pravo da, uz potreban oprez i odredene ograde, u naša razmatranja uključimo one opšte podatke o gradinama mlade faze na kojima nisu vršena iskopavanja ili sondiranja, ali se po površinskim nalazima ili nekim drugim pokazateljima može pretpostaviti da su bile u funkciji tokom željeznog doba.

Kad je u pitanju opšti položaj gradina, bez obzira na to da li ih uzimamo kao utvrdena naselja ili samo kao indikatore naseljenosti (u smislu centra ili refugija), može se istaći nekoliko opštih zapažanja koja važe za čitavo područje.

1. Oko gotovo svih većih kraških polja postoji značajna koncentracija gradina, smještenih često na prvim padinama iznad polja, zatim na nešto višim brežuljcima ili rubovima terasa koje okružuju polja, a dosta rijetko na visovima uzdignutim 400 – 500 m relativne visine nad poljem. To je slučaj s Glamočkim, Livanjskim i Duvanjskim poljem, te Buškim blatom u jugozapadnoj Bosni, kao i sa Sinjskim i Kaštelanskim poljem u srednjoj Dalmaciji.[107] Odreden broj gradina niže se i neposredno uz rubove Posuškog i Bekijskog polja, ali na tom području koncentracija nije tako

[102] A. Benac 1985, 199.
[103] Ibid., 192; up. također B. Govedarica 1982, 173 – 175.
[104] B. Govedarica 1982, 173 – 179; A. Benac 1985, 192 – 195.
[105] A. Benac 1985, 192 – 193.
[106] P. Oreč 1978, 197 i d.
[107] A. Benac 1985, Karta 1 – 5; I. Marović 1984, 53 – 54, Sl. 21; I. Babić 1984, 35 – 36.

izrazita, a valja imati na umu i činjenicu da je u tom kraju ne mali broj gradina ranog bronzanog doba koje u naše razmatranje ne spadaju.[108]

2. Koncentracija uz rub poljâ ne znači da su prostori između polja bili nenastanjeni. Mada rjeđe, i na tim prostorima nailazimo na gradine, što se odnosi i na visoravni između velikih polja jugozapadne Bosne,[109] a pogotovu na značajne prostore pobrđa oko i između malih polja zapadne Hercegovine.[110] I. Babić također ističe da je dio gradina na vrhovima Kozjaka u funkcionalnom smislu bio vezan i za suprotnu, osojnu stranu masiva, u unutrašnjosti (Zagora).[111] Pa i za tridesetak gradina istočno od Krke koje je evidentirao Z. Brusić[112] (a od kojih je dio svakako iz željeznog doba) ne bi se moglo reći da su vezane za rubove nekih većih polja; i one su više aglomeracije pobrđa, kao i one u zapadnoj Hercegovini. Neke gradine na otocima imale su, sasvim razumljivo, poziciju prilagođenu specifičnim potrebama kako ističu M. Zaninović i D. Vrsalović.[113] Najzad, A. Benac također podvlači ekonomski značaj visoravni za stanovnike gradinskih naselja koncentrisanih na rubovima velikih polja.[114]

Možemo, dakle, zaključiti da je opšti položaj naselja naše grupe zavisio prvenstveno od najvažnijih resursa, u prvom redu pašnjaka, zatim i obradive zemlje. Naravno, kad su u pitanju gradine isključivo ili pretežno obrambene funkcije, presudan uticaj su imali strateški činioci.

Izbor uže lokacije je drugi važan elemenat kad su u pitanju gradine. U okviru opštih pretpostavki (koje su naprijed iznesene) izbor uže lokacije zavisio je od dva osnovna faktora: namjene objekta (trajno naselje, refugij, osmatračnica i sl.) i od geomorfoloških prednosti pojedinih lokacija. O tome je detaljno pisao A. Benac, posebno za svako od četiri velika polja jugozapadne Bosne,[115] a kako je to jedan od najvažnijih dijelova područja naše grupe, ti zaključci se mogu, mutatis mutandis, primijeniti i na čitavu grupu. Stoga bih ovdje dao samo nekoliko opštih zapažanja.

Prvo, na području navedenih polja jugozapadne Bosne usamljena brda strmih padina (klasični gradinski položaj) nisu naročito brojna ni u lokalnoj geomorfologiji, niti su ih stanovnici tih krajeva u željezno doba naročito preferirali, mada se mora reći da nekoliko dosta značajnih gradina zauzima upravo takve položaje (Grkovci, Gornji Smrčani, Anđelića gradina u Lipi, Begovača, Klačina kod Zagoričana i neke druge). I za područje oko Kaštelanskog polja I. Babić također navodi da je samo manji dio gradina bio

---

[108] P. Orec 1978, 197 i d.
[109] Arheološka karta Bosne i Hercegovine, Regije 22, 23.
[110] P. Orec 1978, Karta nalazišta; Arheološka karta Bosne i Hercegovine, Regije 24, 25.
[111] I. Babić 1984, 35, 36.
[112] Z. Brusić 1976, 119–121, Sl. 1.
[113] D. Vrsalović 1960, 47–48; M. Zaninović 1973; isti 1976, 25–26.
[114] A. Benac 1985, 201.
[115] A. Benac 1985, 56–69 i d.

smješten na izdvojenim, kupastim brežuljcima.[116] Sličan zaključak može se izvesti i iz opisa gradina željeznog doba u zapadnoj Hercegovini koji je dao P. Oreč.[117] Također nije znatan ni broj gradina lociranih na završetku neke lingule koja zadire u polje ili rječnu dolinu (npr., Tušnica, Strupnić, Provo u okolini Livanjskog polja i neke druge). Relativno mali broj gradina smješten je na hrbatu nekog dominantnog brda (npr., Velika gradina nad Liskovačom, Buško blato). Po brojnosti sudeći, najviše preferirani položaji bili su rubovi visoravni ili brda čija se jedna (ili više) strana strmo ruši stvarajući na tim pravcima prirodnu zaštitu. Isti zaključak može se izvesti i za gradine u zapadnoj Hercegovini, po podacima P. Oreča,[118] a i I. Babić naglašava da su oko Kaštelanskog polja najbrojnije gradine na takvim položajima, među njima i dvije najveće.[119] Koncepcijski srodan ovom položaju je još jedan, također omiljen. Radi se o lociranju gradine na padini brda, iznad polja; u takvim slučajevima donja strana (na kojoj obično nema fortifikacija) nije bila nepristupačna ili teško pristupačna kao kod »rubnih« gradina, ali je nagib terena, ipak, predstavljao određenu prednost za branioce. Gradine tog tipa ponekad su izgrađene veoma nisko, praktično u samom polju (ekstreman je primjer Selimovića gradine kod Duvna). Stoga se s pravom može pretpostaviti da je u tim slučajevima graditeljima bio važan upravo neposredni kontakt s poljem, bilo zato što su im se naselja ili njihovi dijelovi (naselja raštrkanog tipa) nalazila uz rub polja, bilo iz nekih drugih, vjerovatno ekonomskih, razloga. Pošto na takvoj blizini nisu mogli naći pogodnije mjesto za podizanje gradine, zadovoljavali su se padinom brda, podižući na njoj fortifikaciju koncepcijski blisku tipu »rubne« gradine.

Drugo, konfiguracija terena bila je vješto iskorištena ne samo u širem, strateškom već i u čisto tehničkom, građevinskom pogledu. Kako ističe A. Benac, opservacije na terenu, a i probna iskopavanja izvedena na više objekata ove vrste pokazala su da se ispod najvišeg dijela bedema, odnosno limitnog tumula, često nalazi prirodna krečnjačka glavica, pa je tako, uz manji utrošak materijala i radne snage, postignut veći efekat. Pa i za podizanje bočnih bedema često su iskorišteni pravci pružanja krečnjačkih grebena na kojim je podizan bedem ili suhozid, s istim efektom kao kod glavnog bedema ili limitnih tumula.[120]

Treće, mogućnost dobre vizuelne komunikacije s drugim gradinama također je mogla biti jedan od određujućih faktora u izboru uže lokacije, naročito na određenim područjima i u određenim uslovima društvenog razvoja.[121]

---

[116] I. Babić 1984, 36.
[117] P. Oreč 1978, 1. c.
[118] Ibidem.
[119] I. Babić 1984, 36 – 37.
[120] A. Benac 1985, 57, 136 – 137, 195.
[121] Ibid., 201 – 202.

Veličina gradina veoma varira, čak i u okviru jednog užeg područja, kao što je okolina nekog kraškog polja. Uzimajući u obzir podatke koje su za jugozapadnu Bosnu i zapadnu Hercegovinu dali A. Benac i P. Oreč, zatim podatke iz Arheološke karte Bosne i Hercegovine i, djelimično, one koje je za gradine oko Kaštelanskog polja dao I. Babić, te za gradine na Braču D. Vrsalović[122] može se reći sljedeće:

1. Najbrojniju grupu (oko 50%) čine gradine čiji veći promjer (branjenog prostora) iznosi između 50 i 100 m, što bi značilo da zapremaju korisnu površinu veličine između cca 2000 i 6000 m².

2. Sljedeća po brojnosti (oko 30%) jeste grupa gradina najvećeg promjera između 30 i 50 m, odnosno korisne površine cca 500 do 2000 m².

3. Mala, ali ipak ne beznačajna grupa (oko 11%) jesu već dosta velike gradine, najvećeg promjera između 100 i 200 m. Korisna površina u takvih gradina može iznositi između 6000 i 20000 m².

4. Oko 4% pripada kategoriji izrazito velikih gradina ne samo na području naše grupe već i u relacijama sjeverozapadnog Balkana. One imaju veći promjer preko 200 m, nerijetko i preko 300 m, a u ekstremnim slučajevima (Markezina greda i Sv. Ivan na Birnju, obje na vrhovima Kozjaka) i do 600 m. Ove posljednje dvije su, doduše, veoma izdužene rubne gradine, pa površina unutar fortifikacionog sistema, ipak, ne premašuje 40000 m². Možda je najveća po prostoru koji zaprema ona na Velikom Obljaju (Glamočko polje), sa promjerima 300 i 230 m, te korisnom površinom od oko 50000 m². Ipak, valja reći da je i u ovoj grupi najveći broj gradina s površinom od oko 25000 m².

5. Najzad, oko 4% objekata su posve male gradine, većeg promjera ispod 30 m, vjerovatno uglavnom utvrde ili stražarnice.

Tipove gradine (po obliku fortifikacije) detaljno je obradio A. Benac (za gradine jugozapadne Bosne),[123] a ti se zaključci (uz manja odstupanja) mogu primijeniti i za čitavo područje srednjodalmatinske grupe. Najvažniji i najčešći tip su gradine smještene na padini brda, s fortifikacijom postavljenom tako da je najjači i najviši dio bedema okrenut prema brdu; od njega se razvijaju bočni bedemi, duži ili kraći, zavisno od konfiguracije terena, dok na najnižoj strani, obično okrenutoj prema polju, kamenih fortifikacija nema (A. Benac misli da su s te strane mogle biti palisade). Oblik čitave fortifikacije može biti u obliku blagog luka, polumjeseca, potkovice ili gotovo četvrtast, »u obliku rudarske lopate«, kako je to dosta sretno nazvao A. Benac. Sve ove varijante on, s pravom, svrstava u jednu širu grupu i smatra posebno karakterističnim za to područje. Ovom tipu su u izvjesnom smislu srodne klasične »rubne« gradine, postavljene na rubu visoke terase ili uopšte na ravnim mjestima uz strme stijene ili provalije. Obično su

[122] A. Benac 1985; P. Oreč 1978, 197–239; I. Babić 1984, 35–38; D. Vrsalović 1960, 43–49.
[123] A. Benac 1985, 57–58, 91, 137–138, 182–184, 194–195.

polukružne ili u obliku kružnog odsječka, razumije se ne posve pravilnog, već prilagođenog konfiguraciji terena. Po brojnosti iza ova dva tipa došle bi gradine smještene na platou nekog istaknutog, osamljenog brda, a branjene kružnim ili elipsastim suhozidom ili bedemom sa svih strana. Obično imaju jednu, a u manjem broju slučajeva i dvostruku fortifikacionu liniju (ova druga, vanjska, obično je postavljena samo s ugroženijih strana). Zanimljivo je da je ovaj tip dosta rijedak na području Livanjskog i Duvanjskog polja i Buškog blata, a nešto češći oko Glamoča i u zapadnoj Hercegovini. Malobrojne gradine, smještene na hrbatu brda ili na vršku neke lingule, obično imaju fortifikaciju prilagođenu izabranoj lokaciji. To je poprečni bedem (jedan ili dva) postavljen na najugroženijoj strani, ili limitni tumulus, ponekad bez ikakvih drugih fortifikacija od trajnog materijala. Samo mali broj gradina ima i opkop ispred glavnog bedema.

Već prilikom opisa gradina prve, najbrojnije grupe, naglasio sam da je najjači i najviši dio bedema bio okrenut prema brdu. Taj dio se ponekad diže u obliku gorostasne gomile, eliptične osnove većeg prečnika ponekad i preko 60 m, a visine i preko 10 m. U tom slučaju već govorimo o limitnom tumulu, ugrađenom u bedem, čiji se kraci od njega razvijaju bočno, zavisno od potreba. Postoje, međutim, i limitni tumuli koji nisu u tom smislu srasli s bedemom, već izgledaju više kao samostalni objekti. U nekim slučajevima oni su i jedina vidljiva fortifikacija, a postavljeni su tako da neku, manju ili veću, površinu brane s najugroženije, najlakše pristupačne strane. Vrlo je zanimljiv primjer gradine u Bastasima, u sjevernom dijelu Livanjskog polja. Smještena na niskom brežuljku, ona je na dva kraja branjena po jednim moćnim limitnim tumulom, dok po rubovima platoa nema bedema, pa A. Benac smatra da su ih zamijenile palisade.[124] Mada je limitnim tumulima pripisivao i drugu funkciju (o čemu će kasnije biti još riječi), A. Benac, ipak, ističe i njihovu značajnu ulogu u fortifikacionom sistemu, označavajući ih kao »neku vrstu glavne obrambene kule« i navodeći kao primjere gradinu nad Kovačima, Buhovsku gradinu, Ivića gradinu, Gradac i Mali Gradac nad Vašarovinama, Gubinski grad i Gradinu u Bastasima.[125] Tim primjerima može se dodati i nekoliko gradina iz zapadne Hercegovine koje je obradio P. Oreč, a kao najkarakterističnije među njima naveo bih gradinu u Mamićima kod Ličtice i Mandinu gomilu iznad Gruda.[126] Detaljnim pregledom oba ova objekta utvrdili smo, naknadno, P. Oreč i ja, da se u ova dva slučaja ne radi o jednostavnim tumulima (gomilama) već o moćnim i visokim suhozidnim objektima oblika zaravnjene kupe eliptične osnove, sa ostacima suhozidnog grudobrana na vrhu. To potvrđuje da se radi o fortifikacijskoj dominanti gradine s funkcijom

[124] A. Benac 1985, 121 – 122.
[125] Ibid., 198.
[126] P. Oreč 1978, 230 – 232, 239 – 240.

bastiona (kule), a kako su slični objekti u posljednje vrijeme konstatovani na više mjesta u istočnoj Hercegovini, mislim da možemo s pravom pretpostaviti da je bar jedan dio naših limitnih tumula, odnosno »gomila« kao fortifikacionih objekata, prvobitno imao oblik bastiona, mada su neki zaista bili podignuti jednostavnim nasipanjem ogromnih količina kamena, što naročito važi za one organski srasle s bočnim zidovima i očigledno podizane paralelno s njima.[127] Pa i u tim slučajevima treba pretpostaviti da su imali prvobitno neki suhozidni temelj, a nesumnjivo je to da su imali funkciju fortifikacione dominante (»gradinske dominante« po definiciji M. Suića).[128]

Što se tiče tehnike gradenja fortifikacija, ona je detaljno obrađena u radovima A. Benca i P. Oreča.[129] Ovdje je bitno konstatovati da su detaljnija ispitivanja pokazala da je značajan dio fortifikacionih objekata izgrađen raznim vrstama suhozida, a da se tek u manjem broju slučajeva radi o jednostavnim kamenim nasipima.

Organizacija gradinskog prostora takođe je zanimljiva. Ulaz ili ulazi u branjeni prostor rješavani su različito: preko posebno građene rampe, između ruba platoa i završetka kraka (krakova) bedema, na određenom dijelu bedema, obično uz flankiranje kratkim suhozidinama, postavljenim poprečno na glavni bedem, usijecanjem u živu stijenu.[130] Prostor unutar bedema bio je u najvećem broju slučajeva jedinstven, bez podjele. U tu grupu uračunavam i one (ne tako česte) gradine koje su imale dvostruku liniju fortifikacije, jer se tu radi o obrambenoj koncepciji, a manje o organizaciji prostora. Ipak, izvjestan broj gradina imao je određenu unutrašnju organizaciju prostora (a time i složeniji fortifikacioni sistem). Tako je, npr., gradina u Stipanićima (Duvanjsko polje) podijeljena na tri dijela, od kojih je srednji, kako mi izgleda, igrao najvažniju ulogu. Njega možemo smatrati prostornom dominantom, dok nešto viši, sjeverozapadni dio vjerovatno ima funkciju prednje odbrane.[131] Sličan je slučaj i sa gradinom u Vidošima, čiji je centralni dio i najbolje utvrđen.[132] Nešto drugačiju koncepciju prostorne podjele nalazimo na nekim gradinama rubnog tipa u zapadnoj Hercegovini i srednjoj Dalmaciji. Tamo se može zapaziti uže jezgro gradine, postavljeno uz ivicu terase ili strmih stijena i branjeno polukružnim bedemom, a oko njega znatno širi prostor, ograđen drugim, znatno dužim, vanjskim bedemom, obično takođe polukružnog oblika. Kao karakteristične primjere možemo navesti gradinu na Komilovcu (Posušje) i onu kod Jalaševca (Grude),[133] a u suštini istu koncepciju

---

[127] Up. A. Benac 1985, Plan 11, 15, 21 i t.d.
[128] M. Suić 1976, 67.
[129] A. Benac 1985, 58, 195–196; P. Oreč 1978, 183.
[130] A. Benac 1985, 140, Plan 1, 5, 10, 12, 17 i dr; P. Oreč 1978, 211—212, Sl. 22; 215–216, Sl. 26 i dr.
[131] A. Benac 1985, 45–47, Plan 8.
[132] Ibid., 97—99, Plan 16.
[133] P. Oreč 1978, 205—206, Sl. 15a, 225—226, Sl. 36.

pokazuju i već pominjane velike gradine na Birnju i Markezinoj gredi, na vrhovima Kozjaka.[134] Najzad, gradine s moćnim bastionom na najvišoj tački, kakva je gradina u Mamićima i Mandina gomila nad Grudama, imale su svoju prostornu dominantu smještenu neposredno ispod bastiona i opasanu vlastitim bedemom, dok je širi prostor gradine bio na nižem nivou i branjen dužim, bočnim bedemima.[135] Ove složenije gradine zaslužuju još nekoliko riječi. Jasno je, naime, da je prostorna dominanta u tim objektima morala imati i neke posebne funkcije. Karakteristično je da je ona (bez obzira da li se nalazi u centru ili na rubu cjelokupnog gradinskog prostora) najbolje zaštićeni dio gradine i da se fortifikaciona dominanta (limitni tumulus, bastion), ako postoji, nalazi u sastavu njene obrambene linije. Ta dva elementa zajedno činila bi, kako ja taj naziv shvatam, gradinsku dominantu po definiciji M. Suića. Funkcije te gradinske dominante mogle su biti različite, a po svoj prilici su bile i višestruke, kako su već istakli M. Suić i A. Benac.[136] Ona je, najvjerovatnije, pored različitih svjetovnih, podrazumijevajući i političke funkcije (mjesto sastajanja skupštine, gerusije ili drugih, sličnih tijela, obitavalište klanskog poglavara i njegove porodice) imala i određenu religioznu namjenu, pri čemu je fortifikaciona dominanta služila u isto vrijeme i kao kultni objekat.

Zaključujući ovaj pregled gradinskih objekata našeg područja, potrebno je naglasiti još dvije činjenice. Prvo, kamena fortifikacija ovih gradina bila je, bar u jednom određenom periodu, dopunjena drvenim elementima, palisadama i kulama, a i ulazi su morali biti zatvoreni masivnim drvenim vratima.[137] I drugo, tokom 4. stoljeća pojavljuju se i na području rasprostiranja srednjodalmatinske grupe fortifikacije građene na posve drugi način, s moćnim zidovima izrađenim od obrađenih blokova kamena, najprije poligonalnih, a zatim u obliku posve pravilnih kvadara velikih dimenzija, kao i kule rađene istom tehnikom. Ipak, to je periferna pojava, ne samo stoga što se javlja relativno kasno, na samom kraju željeznog doba u užem smislu riječi,[138] već i u čisto geografskom pogledu: takve objekte nalazimo na istočnoj periferiji našeg područja (Zvonigrad u Pologu kraj Mostarskog blata),[139] na otocima (Škrip na Braču i Tor na Hvaru),[140] te, možda, Bribir na sjeverozapadnoj granici rasprostiranja naše grupe.[141]

Već u početku izlaganja naglasio sam da su neke od gradina našeg područja imale i svoja podgrađa, naselja smještena na nižem terenu, na

---

[134] I. Babić 1984, 37.
[135] V. napomenu br. 126.
[136] M. Suić 1976a, 67; A. Benac 1985, 198.
[137] A. Benac 1985, 91, 197.
[138] To je u skladu s konceptom izgrađenim tokom priprema ove knjige po kojem se posljednja tri stoljeća st. e. smatraju već protoantičkim dobom i (uz manji broj izuzetaka) ne obrađuju u ovoj knjizi.
[139] Z. Marić 1975, 108, T. III, 3—6.
[140] D. Vrsalović 1960, 68—71; M. Zaninović 1976, 23—29.
[141] A. Faber 1976, 234—235.

terasama iznad polja ili uz sam rub polja. Kao karakteristični primjeri mogu se navesti: Lib, Grkovci, Gredine kod Potočana, Vašarovine i Reljino selo.[142] Mora se, pri tome, uzeti u obzir i činjenica da se većina gradina oko velikih kraških polja jugoistočne Bosne (a to, bar djelimično, važi i za ostale dijelove našeg područja) nalazi neposredno iznad savremenih naselja, pa se s pravom može pretpostaviti da je u znatnom broju slučajeva kulturni sloj praistorijskih naseobina-podgrađa bio uništen podizanjem savremenih objekata (u nekim slučajevima i rimskih aglomeracija). Odnos između gradine i njenog podgrađa mogao je biti različit. U nekim slučajevima radilo se, vjerovatno, o tome da je gradina služila kao centar (akropola) nekog većeg naselja, smještenog na nižem terenu, u drugim da je imala uglavnom refugijalnu funkciju; treba također uzeti u obzir i faktor porasta broja stanovništva u okviru jedne zajednice koji je mogao prouzrokovati premještanje viška populacije na obližnje platoe, terase ili rub polja, bez kidanja prvobitnih veza među njenim članovima.

Pomenuo sam naprijed i nekoliko primjera otvorenih naselja koja nisu stajala u neposrednoj vezi s nekom određenom gradinom. Na žalost, ni jedno od njih nije ispitivano, tako da ništa pobliže ne znamo o njihovom stvarnom opsegu, trajanju, organizaciji i sl. Sojenička naselja na Cetini (osnovana u kasno bronzano doba) imala su taj karakter vjerovatno još i u rano željezno doba; u toku željeznog doba prestala je potreba podizanja nastambi sojeničkog tipa (slično kao što se dogodilo u Donjoj Dolini), pa su te aglomeracije nastavile život kao obična otvorena naselja.[143] Ali ni o njihovom obimu, arhitekturi, unutrašnjem uređaju kuća, ništa detaljnije još nije objavljeno. Najzad, pećine (Gospodska na vrelu Cetine, Markova kod Ličtice) u željezno doba imaju značaj samo kao povremena pastirska staništa.

O arhitekturi stambenih i drugih objekata znamo veoma malo. A. Benac je iznio dosta argumenata za tezu da su na području velikih kraških polja jugozapadne Bosne kuće ovog doba bile pretežno drvene, uzimajući pri tome u obzir i podatke antičkih izvora, kao i savremene etnografske paralele.[144] Ipak, u južnijim i zapadnijim dijelovima našeg područja moglo je biti i suhozidnih objekata. Na to nas upućuju analogije na području Liburna (Radovin), možda i na nekim gradinama Kaštelanskog područja,[145] a i zidovi svetilišta u Gorici (o kojem će kasnije još biti riječi): »božja kuća« je u to doba po svoj prilici bila veoma nalik čovjekovoj nastambi (svetilište je, naime, izgrađeno krajem 8. ili početkom 7. stoljeća st. e.).[146] Razumije se, ne treba ostaviti posve po strani ni mogućnost da je samo donji dio zida (temelj

[142] A. Benac 1985, 24, 103–104, 110, 116, 160–162.
[143] I. Marović 1980, 53–54.
[144] A. Benac 1985, 200–201.
[145] Š. Batović 1968a, 59–60; I. Babić 1984, 37–38.
[146] B. Čović 1976, 252–254, Sl. 137.

sa soklom) bio izveden u suhozidnoj tehnici, dok je gornji bio od drveta. Najzad, za gradinu u Koritima (čiji mladi slojevi pripadaju već željeznom dobu) B. Govedarica navodi da su podovi kuća bili od nabijene gline, a da su »zidovi radeni arhaičnom tehnikom, od pruća oblijepljenog blatom«.[147] To nalazište dalo je i važne podatke o ognjištima s podlogom od šljunka i premazom ložišta od gline, te o kalotnim pećima istog tipa kao na Podu kod Bugojna.[148]

NAČIN SAHRANJIVANJA

Prije nego što predem na analizu podataka o načinu sahranjivanja na području srednjodalmatinske grupe, želio bih dati dvije napomene. Prvo, dosta uvriježeno mišljenje da su na čitavoj istočnojadranskoj obali i u njenom zaledu (pa, prema tome, i na ovom području) i u starije željezno (»halštatsko«) doba mrtvi sahranjivani pod tumulima ne odgovara realnim činjenicama kad su u pitanju krajevi sjeverozapadno od Neretve. Na području srednjodalmatinske grupe nije mi poznat ni jedan primarni grob starijeg željeznog doba pod tumulom. Navod M. Mandića da su grobovi na lokalitetu »Gusta strana« kod Žiškina hana u Potočanima[149] bili pod »gromilom« obična je zabuna. Radi se o klasičnoj grupnoj grobnici sa 9 skeleta, ukopanoj u zemlju. Grob 9. iz Krstača (Dragovija kod Metkovića) pripada helenističkom dobu, a možda je u pitanju i naknadni ukop u bronzanodobnu grobnu škrinju u centru tumula.[150] I drugo, objavljujući 1899. godine rezultate svog istraživanja u Gorici, Ć. Truhelka je tamo otkriveni objekat interpretirao kao »krematorij«, dodajući da su se na istom prostoru obavljale i inhumacije u grobovima oivičenim kamenjem. Ja sam na drugom mjestu[151] objasnio da se radi o posve pogrešnoj interpretaciji cjelokupnog nalaza. Ovdje samo želim istaći da se otklanjanjem Truhelkine interpretacije eliminiše jedini navod o postojanju incineracije u okviru srednjodalmatinske grupe. Incineracija, inače, nije na ovom području zabilježena ni u jednom grobu željeznog doba.

Kratko sažete činjenice o grobovima i načinu sahranjivanja u okviru naše grupe daju sljedeću sliku:

1. Postoji osam lokaliteta, iz svih željeznodobnih faza naše grupe, osim najstarije, s pouzdano utvrđenim (mada ne uvijek i potpunim) podacima o oblicima groba i načinu sahranjivanja. To su: Žaganj-dolac

[147] B. Govedarica 1982, 135.
[148] Ibid., 135 – 136, Pr. 7 i 8.
[149] M. Mandić 1937, 5 – 6.
[150] I. Marović, Prahistorijska istraživanja u okolici Narone, Simpozij »Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka« (Metković 4 – 7. X 1977), Zagreb 1980, 46 – 55.
[151] B. Čović 1976, 252 – 254.

(Brač), Pod Stražnicom (Crvenica), Postranje (Imotski), Grude, Ritke liske (Crvenica), Vašarovine 1. i 2. (Livno) i Viča luka (Brač). U svim slučajevima radi se o tipu tzv. ravnih grobova; dubine su različite (između 0,60 i 1,20 m.). Prema nepotpunim podacima dâ se, ipak, zaključiti da se o ravnim, u zemlju ukopanim, grobovima radi u još najmanje tri slučaja: Rudna kosa u posuškom Gracu, Gradac u Zagvozdu i Duvno. Mislim da je to dovoljno da se zaključi da je za srednjodalmatinsku grupu karakteristično sahranjivanje u ravnim grobovima.

2. Od navedenih 11 lokaliteta za 10 znamo da su sadržavali skelete, a njima treba pribrojati i naprijed pomenute Potočane. Prema tome, za srednjodalmatinsku grupu karakteristična je inhumacija. U dva slučaja: Žaganj-dolac i Vašarovine 1. skeleti su nađeni u zgrčenom položaju (mada za Vašarovine 1. to moramo primiti s rezervom, jer se ne radi o stručnom iskopavanju). U većini ostalih slučajeva položaj skeleta nije mogao biti utvrđen, ali se sudeći po dimenzijama grobnica — u oba groba iz Crvenice, u Postranju i u Vičoj luci najvjerovatnije radi o normalnom, pruženom položaju.

3. Izgleda da je dosta često praktikovano sukcesivno ukopavanje, tokom dužeg ili kraćeg razdoblja, u istu grobnicu. To je posve pouzdano utvrđeno u slučaju grobnice na lokalitetu Ritke liske u Crvenici,[152] te u grobu 3. u Žaganj-docu.[153] Sudeći po podacima o veličini prostora na kojem su otkriveni skeleti (uvijek u većem broju), te o količini i raznovrsnosti priloga, može se s pravom pretpostaviti da se o grobnicama takvog tipa radilo i u slučajevima Potočana, Vašarovina 1, Vašarovina 2. i Postranja.

4. U većem broju slučajeva grobnice su imale određenu kamenu konstrukciju. Obično su to grobovi u obliku sanduka od tanjih kamenih ploča (najčešće od muljike), s poklopnicama ili bez njih (Žaganj-dolac, Pod Stražnicom, Ritke liske, Vašarovine 1. i 2.), ili ozidani kamenjem (Postranje, Viča luka), također s poklopnicama ili bez njih. Po mom uvjerenju, grobovi su u pravilu imali poklopnice, a što one dosta često nedostaju, može se objasniti činjenicom da su ležale najbliže površini, te stoga više izložene devastacijama razne vrste.

5. Ugljenisano drvo i fragmenti keramike, kao ostaci daća, konstatovani su u malom broju slučajeva (Žaganj-dolac, Ritke liske), ali je to, vjerovatno, rezultat činjenice da se u većini slučajeva radi o slučajno otkrivenim grobnicama i da nalazači nisu obraćali pažnju na ulomke zemljanih posuda.

6. Karakter grobnih priloga je u pravilu funkcionalan: oružje i nakit u muškim, nakit u ženskim grobovima (što se može pretpostaviti po tipologiji nalaza u grobnicama). Ima i izuzetaka. Tako se ni u starijim (Žaganj-dolac)

---

[152] B. Čović 1969, 27.
[153] I. Marović 1971, 10.

ni u mlađim (Viča luka) grobovima na otoku Braču ne nalazi ofanzivno oružje, mada se za Žaganj-dolac po šljemovima (i knemidama iz uništenih grobova) može s pravom pretpostaviti da je sadržavao i sahrane muškaraca. U tim slučajevima mislim da možemo zaključiti da je šljem u grobu imao funkciju statusnog simbola. Keramika nije bila redovni prilog grobovima. Izgleda da se taj običaj uvodi tek u mlađim fazama: Viča luka i Vašarovine 2. Za ulomke iz Postranja teško je reći da li su ostaci daće ili polomljeni grobni prilozi.

PRIVREDA

Privredom Delmata ili nosilaca srednjodalmatinske grupe željeznog doba bavilo se, u većoj ili manjoj mjeri, dosta autora. Nas ovdje interesuje predrimski period, i to željezno doba, pa bih stoga pomenuo samo nekoliko od onih koji su upravo o tom dobu pisali: D. Rendića-Miočevića,[154] M. Zaninovića,[155] B. Čovića[156] i A. Benca.[157] Veoma je značajan i rad J. Boessneeka i M. Storkove posvećen faunističkim nalazima iz slojeva gradine u Koritima kod Buškog blata.[158] Budući da su zaključci navedenih autora u najvećoj mjeri podudarni ili, pak, komplementarni, nema potrebe da ih na ovom mjestu konfrontiram. Pokušaću da dam njihov kratak rezime.

Osnova privrede plemenâ koja su bili nosioci srednjodalmatinske grupe željeznog doba (pretežno su to bila delmatska plemena) bili su stočarstvo i zemljoradnja. I sam karakter tla i vegetacije, a i ono što se o njima zna na osnovu antičkih literarnih izvora, upućuje na zaključak da je od te dvije grane stočarstvo imalo primat. Ono je, osim toga, jedino i moglo pružati značajne viškove proizvoda za razmjenu, nesumnjivo veoma potrebne da bi se osigurao uvoz željeza i bronze u nedostatku lokalnih rudnih ležišta. O strukturi stočarske proizvodnje saznajemo, opet, dijelom iz literarne baštine antičkog doba, a posve egzaktno i iz analiza Boessneeka i Storkove za gradinu u Koritima. Od ukupne mase domaćih životinja, sitni preživari, ovce i koze, sačinjavali su znatno više od polovine (oko 62%), dok su goveda i svinje zastupljene sa oko 18%. U malom broju nađene su i kosti psa i konja, što je i razumljivo, kako zbog njihovog ukupno manjeg broja u odnosu na ostale domaće životinje, tako i zbog toga što se njihovo meso po pravilu nije upotrebljavalo za ljudsku ishranu. Sve domaće životinje, osim psa, pripadaju sitnim sortama, što je ekstremno izraženo kod goveda i ovaca,

---

[154] D. Rendić-Miočević, 1951, 34–35.
[155] M. Zaninović 1967, 92–93.
[156] B. Čović 1976, 246–247.
[157] A. Benac 1985, 208.
[158] J. Boessneck–M. Stork 1972, 127–154.

a u manjoj mjeri kod svinja. Boessneck i Storkova to objašnjavaju prilagođavanjem dosta nepovoljnim klimatskim prilikama, osobito dugim, snjegovitim zimama (u kojima je stoku trebalo prehranjivati sijenom). Na važnost ovaca i koza u privredi ukazuje i to što su pretežno klane starije individue, za razliku od goveda (odnos 1/2 : 1/2) ili svinja (2/3 mladunčadi prema 1/3 odraslih). Ovce i koze bile su važne i zbog proizvodnje mlijeka, a pogotovu vune, najvažnije sirovine za izradu odjeće. Zanimljivo je da je lov imao dosta značajnu ulogu. Radi se, praktično, o jelenu koji se, doduše, pojavljuje sa cca 8% od ukupnog broja svih životinja (pitomih i divljih), ali su u pitanju uglavnom odrasli primjerci krupnih individua, pa je jelensko meso stoga pokrivalo između 1/4 i 1/3 potrošnje mesa. Razumije se, ovo su podaci za jedno naselje, i to u kontinentalnom dijelu našeg područja — u mediteranskom je moglo biti i nekih razlika — ali nam, ipak, dosta zorno odslikavaju i strukturu stočarstva i njegovu ulogu u svakodnevnom životu ovih plemena.

Pristupačnih ležišta bakrenih ruda, koliko je poznato, na području naše grupe nema, a ni značajnijih pojava željeza. Stoga se s pravom pretpostavlja da je dobar dio metalnih proizvoda bio uvožen kao gotova roba. Ipak, određeni specifični oblici bronzanog nakita, u manjoj mjeri i željeznog oružja, kakvi se pojavljuju isključivo ili gotovo isključivo na području rasprostiranja naše grupe, dokazuju postojanje autohtonog metalopreradivačkog zanatstva. Sasvim je vjerovatno da se i dobar dio oružja proizvodio u lokalnim radionicama, što je već teže utvrditi na osnovu tipološkog kriterija, ali se mora uzeti u obzir već i zbog izrazito ratničkog karaktera Delmata — u tom slučaju željezo se moglo uvoziti u ingotima, najvjerovatnije iz susjedne, centralne Bosne, a možda i iz sjeverozapadne, gdje su se nalazili snažni željezarski centri. Razmjena dobara je i inače igrala ne malu ulogu — u otočkom i obalskom pojasu našeg područja luksuznija roba iz grčkih radionica (metalno posude, keramika) pojavljuje se već od 6. stoljeća. Taj import se intenzivira u 5. stoljeću (osobito su na cijeni bronzani šljemovi, pa i knemide), a od prve polovine 4. stoljeća djeluju već i grčke kolonije na srednjodalmatinskim otocima, a raznovrsna roba (šljemovi, nakit, keramika) dopire sve dublje u unutrašnjost. Ne treba sumnjati u to da je i pljačka bila jedna od privrednih grana, a poznati podatak o nametanju susjedima poreza u žitu i stoci samo je institucionalizirani vid te grane u Delmata. Samo se po sebi razumije da su proizvodnja keramike, prerada vune i izrada tekstila, različitih koštanih i drvenih sprava i pribora — bili također razvijene radinosti (o kojim postoje i materijalni dokazi u arheološkim slojevima ispitivanih nalazišta). Malo je, međutim, vjerovatno da se bilo koja od tih radinosti (izuzev, možda, lončarstva) razvila do nivoa samostalnog zanata. U priobalnoj zoni i na otocima, uz dominantno stočarstvo, treba računati i na ribolov, možda i na proizvodnju soli koja se mogla plasirati u unutrašnjost, a pomalo i na gusarenje.

Ako smo o kultu mrtvih veoma skromno informisani, pa se o toj oblasti religijskog života nosilaca srednjodalmatinske kulture nema šta dodati onom što je naprijed već rečeno, neki drugi oblici tog života su nam daleko bolje poznati nego što je slučaj s mnogim drugim grupama željeznog doba ove regije. Znalo se već odavno da su snažno izraženi kultovi autohtonih božanstava, u doba rimske vladavine poznatih pod imenima Silvana i Diane, zapravo interpretatio romana veoma starih, anonimnih božanstava, izuzetno poštovanih među delmatskim plemenima.[159] To je, razumije se, otvaralo problem strukture i manifestacija delmatske religije predrimskog doba, kultova i kultnih mjesta, ali su, sem nekih nagovještaja o postojanju svetilišta ili žrtvišta sub divo,[160] ta pitanja, sa stanovišta arheološke dokumentacije, ostala doskora otvorena. Tek je u novije vrijeme učinjeno nekoliko koraka naprijed u tom pravcu. B. Čović je 1976. godine[161] pokazao da je Truhelkina interpretacija objekta, otkrivenog krajem prošlog stoljeća u Gorici kod Gruda, u Bekijsko-imotskom polju, bila posve pogrešna. Nije se radilo ni o kakvom krematoriju, već o hramu izgrađenom u suhozidnoj tehnici. Građevina je veličine cca 6 × 5 m, s još jednom prostorijom, dimenzija cca 2 × 5 m s prednje strane (znatno slabijih zidova, možda samo ograđeno predvorje). Glavna prostorija, naos, bila je jednim pregradnim zidom s vratima u sredini podijeljena na dva dijela. U zadnjem dijelu, očigledno riznici (tezauru), bila je pronađena gotovo cjelokupna količina objekata koje je objavio Truhelka: bronzani šljem, tridesetak kopalja, desetak bojnih noževa, preko tri stotine primjeraka različitog nakita: fibula, igala, sljepoočnih kolutova, naušnica, privjesaka, ogrlica. I oblik objekata i položaj tezaura (u zadnjem dijelu naosa) i sadržaj riznice više nego jasno govore da se radi o hramu, o svetilištu nekog božanstva kojem su, u određenim prilikama, donošeni darovi (nakit, ili, vjerovatnije, odjeća s nakitom), kao i dio ratnog plijena. Veoma je značajno i to da se tipološkom analizom votivnih darova može s dosta preciznosti utvrditi i vrijeme osnivanja i trajanje svetilišta: najstariji objekti pripadaju kraju 8. ili početku 7. stoljeća st. e., a zatim slijede serije objekata iz svih stoljeća stare ere (zaključno sa serijom kasnolatenskih i njima istovremenih kopljastih fibula). To jasno pokazuje da je objekat bio u funkciji sve do početka rimske vladavine. Redefinicija objekta iz Gorice baca potpuno novo svjetlo na razvoj religijske svijesti i religijskog sistema predrimskog stanovništva ovog područja. I sam hram i način na koji je funkcionisao

[159] D. Rendić-Miočević 1955a, 5–12; M. Zaninović 1967, 58–62.

[160] Up. na pr. M. Mandić 1930, 111; G. Novak, Izvještaj o prehistorijskim istraživanjima otoka Hvara, Ljetopis JAZU 55, Zagreb 1949, 158.

[161] B. Čović 1976, 252–254.

posve je mediteranski. Ne treba sumnjati u to da je to bio hram nekog odredenog božanstva (ili božanstava) sličnoga ranga i funkcije kao i u drugih savremenih mediteranskih naroda (Grka, Italika), bar u vrijeme osnivanja ovog svetilišta. Mislim da se s dosta vjerovatnoće može pretpostaviti da to svetilište nije imalo samo lokalni značaj.

Objavljujući rezultate višegodišnjih istraživanja gradina u jugozapadnoj Bosni, A. Benac je takode došao do izuzetno važnih i na arheološkoj dokumentaciji utemeljenih zaključaka o kultnim objektima posebnog tipa, karakterističnim za jedan značajan dio područja rasprostiranja naše grupe.[162] Medu njima posebno mjesto pripada lokalitetu Mandina gradina u Mandinu Selu. To je manji, usamljeni krečnjački greben u istočnom dijelu Duvanjskog polja, sa nekoliko terasa bez tragova naseljavanja i bez fortifikacija i sa impozantnim kamenim tumulom, prečnika osnove oko 30 m, a visine oko 5 m. Sondiranjem je utvrđeno da se ne radi ni o grobnom tumulu, a ni o fortifikacionom objektu (jer brežuljak i nije bio naseljen), da se znatan dio nasipa tumula sastoji od kamena pomiješanog sa znatnim brojem fragmenata keramike, da unutar mase masiva postoji izrazit sloj paljevine, te da su nakon završetka objekta na njemu u toku dužeg vremena obavljani odredeni obredi prilikom kojih je razbijano posude. Otkriveni su takode i ostaci ognjišta i glinene grijalice koje su, po mišljenju A. Benca, služile za pripremu obreda čiji su sastavni dio bile i libacije.[163] U toku višegodišnjih istraživanja na navedenim poljima konstatovano je da su i neki drugi, slični objekti mogli imati funkciju kultnog mjesta. Zapravo su brojni nalazi keramičkih fragmenata na velikim limitnim tumulima većeg broja gradina upućivali na zaključak da su ti objekti, pored fortifikacione, imali i drugu — kultnu — namjenu.[164] Mandina gradina, kao objekat graden specijalno za tu namjenu, imao je, po mišljenju A. Benca, značaj kultnog mjesta važnog za čitavo Duvanjsko polje, a zbog blizine Liba - Delminija, kao političkog centra, možda i šire.[165] U zaključku, A. Benac iznosi pretpostavku da su limitni tumuli unutar gradina mogli biti mjesta na kojim su se obavljale kultne radnje posvećene onim autohtonim božanstvima koje u doba rimske vladavine poznajemo pod imenima Silvana i Diane, kao i njihovim drugim partnerima i pratiocima.[166]

Postoji još jedan mogući tip svetilišta ili kultnih mjesta koji bi trebalo imati u vidu. To su pećine. Za sada u tom pogledu nemamo nikakvih pouzdanih indicija, niti su u tom pravcu vršena istraživanja. I. Marović je sklon da nalaze bronzanog nakita iz Ćorkovića pećine u Otišiću radije smatra grobnim prilozima, što ima osnova s obzirom na stariju tradiciju, srednjeg i

[162] A. Benac 1985, 198.
[163] Ibid., 16 - 20.
[164] Ibid., 198.
[165] Ibid., 20.
[166] Ibid., 209.

kasnog bronzanog doba (Bezdanjača, Podumci). No i on to čini s određenom rezervom.[167] Također s rezervom, ponovio bih i ja ranije izrečeno mišljenje,[168] da bi se ovdje moglo raditi i o pećinskom svetištu — speleju.

Od sitnih arheoloških objekata, nešto veći značaj za religiju nosilaca srednjodalmatinske grupe mogla bi, po mom mišljenju, imati samo dva primjerka sitne bronzane plastike. Jedan je poznata »Venera« italskog sloga (vjerovatno kasno 6. stoljeće), nađena u Studencima kod Ljubuškog,[169] a drugo ikonografski srodna, ali u izvođenju neuporedivo skromnija bronzana statueta iz Sovića (Grude), najvjerovatnije lokalne proizvodnje. Oba su objekta, na žalost, nađena slučajno, van odgovarajućeg arheološkog konteksta. Ali njihova pojava sama po sebi vodi naša razmišljanja u istom pravcu u kojem i prepoznavanje objekta iz Gorice kao hrama posvećenom nekom božanstvu lokalnog panteona.

Druga značajna oblast duhovne kulture nosilaca naše grupe — umjetnost posve je u okviru onih skromnijih dostignuća umjetnosti starijeg željeznog doba istočne jadranske obale i njenog zaleđa.[170] U našoj fazi 2 (osmo stoljeće) još je produktivan zapadnobalkanski geometrijski stil, a neki od najljepših proizvoda te njegove kasne faze potiču s istočne periferije našeg područja — iz ostave Krehin Gradac.[171] Već u sljedećem stoljeću taj se stil ovdje postepeno gasi, a prevladivanje nove tehnike iskucavanja, koja proizvodi snažniji i uočljiviji, premda grublji ukras, upravo doslovno pokazuje jedna falera iz Gorice (T. XLVIII, 7), izrađena prekrajanjem nekog drugog objekta koji je bio ukrašen u stilu tutula iz Krehina Graca.[172] Mlađi proizvodi, nakit i sitna plastika ne prelaze nivo standardnih zanatskih izrađevina, a ponekad su i ispod tog nivoa. To je naročito dobro vidljivo u jednoj pojavi koju je Truhelka definisao kao »nerazumno shvaćanje oblika«,[173] a koja se sastoji u specifičnoj, lokalnoj preradi nekih prihvaćenih formi koja zaista ponekad daje nezgrapne, groteskne (T. XLIX, 4, 5) ili neobične, hibridne (T. XLIX, 8) oblike. Ipak, istini za volju, treba reći da znatan broj primjeraka nakita, osobito autohtonih formi, bilo starijih (T. XLVIII), bilo mlađih (T. XLIX — T. L), odaje ne samo sigurnu ruku zanatlije već i smisao za simetriju i proporcije. To što je taj nakit, naročito u periodu od početka 7. do sredine 6. stoljeća (T. XLVIII, 12 — 19) težak i masivan, to je bila stvar lokalnog ukusa, jedna od karakteristika nošnje, kao što su to bili i brojni lančići, kolutovi i

---

[167] I. Marović 1980, 56.
[168] B. Čović 1976, 252.
[169] M. Vego 1954; up. i B. Čović 1976, 265—267, Sl. 152, 153.
[170] B. Čović 1984b.
[171] Ibid., 18; B. Čović 1976, 259 — 260.
[172] Up. Ć. Truhelka 1899, 376 — 378, Sl. 59 — 61; B. Čović 1976, 260—261, Sl. 145.
[173] Ć. Truhelka 1899, 354.

privjesci, obješeni na igle i fibule (T. XLIX, 8; T. XLIX, 8; T. L, 3)[174] u količinama koje se nigdje u bližem ili daljem susjedstvu ne sreću.

Sitna bronzana plastika autohtonog porijekla prikazuje uglavnom stilizovane životinjske likove (T. L, 16, 17). Jedna ženska figurina iz Sovića, takođe rad domaćeg majstora, možda je bila inspirisana italskom sitnom plastikom koja je stizala na ovo tlo, kao što to pokazuje primjerak iz Studenaca kod Ljubuškog (T. XLIX, 22).

DRUŠTVENA ORGANIZACIJA

I ovom problemu posvetili su naprijed citirani autori[175] dosta pažnje, analizirajući kako antičke pisane izvore, literarne i epigrafske, tako i arheološku građu. Ovdje nas interesuje na prvom mjestu pitanje šta nam o društvenim odnosima i organizaciji može reći arheološka građa željeznog doba našeg područja, a zatim i pitanje u kojoj se mjeri zaključci izvedeni analizom pisanih izvora (o Delmatima) mogu projicirati u prethodna stoljeća.

Još velikom indoevropskom seobom ustanovljeni tip društvene organizacije, s patrijarhalnom porodicom i rodom kao osnovnim jezgrom, morao je tokom pojedinih faza bronzanog doba doživljavati određene promjene. Veoma tanke niti kontinuiteta koje povezuju rano s kasnim bronzanim dobom na čitavom sjeverozapadnom Balkanu, pa i na tlu naše grupe ne dozvoljavaju nam da pratimo tok tih promjena. Sigurno je, međutim, da u kasno bronzano doba, a posebno u prva dva stoljeća prvog milenija st.e., kad se srednjodalmatinska grupa počinje kristalizirati (to je njena prva faza), imamo već situaciju koja se znatno razlikuje od one u rano bronzano doba. Na znatnom dijelu teritorija naše grupe mogu se u to vrijeme već uočiti neki zajednički oblici organizacije naselja, posebno tipa fortifikacija, dijelova nošnje (karakteristični tipovi nakita), pa i elemenata duhovne kulture (određeni tipovi ukrašavanja keramike, prelaz sa sahranjivanja u tumulima na sahranjivanje u ravnim grobovima). To bi se, po mom mišljenju, smjelo uzeti kao dokaz procesa zbližavanja većeg broja susjednih plemena koje su povezivali prvenstveno ekonomski interesi, ali i porijeklo, krvno srodstvo, vjerovatno i jezik (ili dijalekat). Taj proces, zapažen u prvim stoljećima st. e., dobija u sljedećim stoljećima, tokom željeznog doba, stalno na intenzitetu. Na primjeru jugozapadne Bosne (Glamoč, Livno, Duvno i Buško blato), dakle, kraja koji se smatra prapostojbinom Delmata, A. Benac

---

[174] Ibid., Sl. 18, 47, 48, 50; B. Čović 1969, Sl. 3, 7, 8.

[175] D. Rendić-Miočević 1951, 33 – 35; A. Benac 1985, 203 – 209 (s nav. literaturom).

je pokazao kako iz stoljeća u stoljeće raste broj gradina, bilo da se radi o utvrđenim naseljima, bilo o objektima prvenstveno strateške namjene. Pojedine faze u nastanku tih aglomeracija i utvrda, kako ih je formulisao A. Benac — podudaraju se veoma dobro s fazama razvoja srednjodalmatinske grupe formulisanih ovdje na osnovu analize materijala druge vrste (nakita, oružja), a doba kada je, po A. Bencu, podignut »veliki broj značajnih gradina« (šesto i peto stoljeće st. e.) odgovara, uglavnom, našoj fazi 4 (550-375. g. st. e.)[176] koja je označena kao »klasično razdoblje u razvoju srednjodalmatinske grupe« (v. naprijed, str. 453 i d.). To je, po mom mišljenju, ono doba kad su se brojna plemena s jedne i druge strane Dinare već povezivala u snažnu višeplemensku zajednicu, a ime onog plemena kojem je u tom procesu pripala vodeća uloga prihvatali kao zajedničko.[177] U fazi 5 (375 - 300. g. st.e.) taj proces je mogao samo jačati, a uskoro zatim izaći će delmatska plemenska zajednica i na istorijsku pozornicu.

Što se tiče pitanja društvene organizacije u užem smislu, moram reći da nam nedostaje jedna, za ta pitanja veoma važna, vrsta arheološke dokumentacije — dobro istražene nekropole. Ipak, na osnovu onog čime raspolažemo, možemo učiniti nekoliko konstatacija i postaviti bar neke hipoteze. Prvo, postojanje zajedničkih, najvjerovatnije porodičnih, grobnica u koje su se članovi te, najuže zajednice ukopavali sukcesivno, u toku života više generacija, govorila bi za pretpostavku da se (šira) porodica u okviru jednog roda ili bratstva, držala kao čvrsta i relativno zatvorena cjelina. Na ovom tlu nije bilo velikih nekropola (poput onih u japodskoj, liburnskoj i nekim drugim grupama sjeverozapadnog Balkana, npr., Donja Dolina - Sanski Most). Ukoliko se negdje i može govoriti o većoj nekropoli (to bi mogao biti slučaj u Vašarovinama) i tu se, prema raspoloživim podacima, radi o izdvojenim porodičnim grobnicama unutar nekropole. Drugo, naprijed izneseni podaci o veličini gradina (dvije najbrojnije kategorije, sa oko 80% od ukupnog broja gradina, obuhvataju objekte s branjenom površinom između 500 i 6000 m^2) takođe jasno pokazuju da su i nešto šire zajednice (rodovi ili bratstva) bile relativno malobrojne. Za populaciju čija je glavna privredna grana stočarstvo takav tip zajednica je i najpodesniji (zajedničko čuvanje stoke, posebno zajednički izlasci sa stokom na ljetnu planinsku ispašu u kontinentalnoj i submediteranskoj zoni i sl.). Poznata i više puta interpretirana vijest o tome da je u Delmata zemlja zajedničko dobro koje se svakih osam godina nanovo dijeli (Strabon, VII, 5, 5) odnosi se ponajprije na diobu, bolje reći dodjeljivanje na osmogodišnju upotrebu, pašnjaka, a možda i obradive zemlje, pojedinim porodicama unutar jednog roda ili bratstva kao kolektivnog vlasnika. Treće, raspoloživi podaci o grobovima i grobnim darovima (koji su, kao što smo vidjeli,

[176] A. Benac 1985, 193.
[177] Up. M. Zaninović 1966, 81 - 82.

oskudni i nepotpuni) ne daju nam mogućnost da izdvojimo određene izrazito bogato opremljene (»kneževske«) grobove. No, to je, na sadašnjem nivou istraženosti, možda ipak rezultat slučajnosti. Relativno velika količina oružja pokazuje da se u razvijeno željezno doba (6—5. stoljeće) i u okviru ovih plemena već počeo izdvajati sloj ratnika, a dosta brojni grčko-ilirski šljemovi pripadali su, najvjerovatnije, istaknutim ratnicima.[178] Šljemovi u grobovima (pogotovu onim bez oružja, kao što je bio slučaj u Vičoj Luci) mogu se smatrati statusnim simbolom — obilježjem poglavara neke zajednice. U daljem razvoju, kad se Delmati pojavljuju kao snažna zajednica plemena, kad se dovršava izgradnja gradina i one pretvaraju u složene fortifikacione sisteme,[179] kad se već vode vojni pohodi velikih razmjera ili organizuje defanzivni rat — morao je postojati i određeni sistem nadplemenske vlasti koja bi uređivala te, zajedničke, poslove. Ali, to se događa već u praistorijskoj fazi razvoja ove zajednice i izlazi iz okvira ovog razmatranja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA
(geneza, odnosi prema susjedima, etnički problem)

Jasno je da dokumentacija kojom raspolažemo nije posve dovoljna da se uspješno i u cjelini razriješi problem geneze naše grupe, bilo da se radi o etnogenezi njenih nosilaca, bilo o genezi oblika materijalne i duhovne kulture dostupnih arheološkom metodu, na osnovu kojih je ova grupa definisana kao posebna cjelina. Ipak, istraživanja obavljena u posljednje dvije decenije bitno su unapredila naša znanja i o ovom području, tako da se jedan pokušaj u tom pravcu ipak može poduzeti.

Počeci genetskog procesa padaju nesumnjivo još u kasno bronzano doba kojem i pripada najstarija (1) faza u razvoju naše grupe, obrađena, kako je već rečeno, kao »dalmatska skupina kasnog brončanog doba«.[180] Na detaljnije istraživanim gradinama jugozapadne Bosne moglo se ustanoviti da je značajan broj gradina osnovan na prelazu iz drugog u prvi milenij st. e. Te gradine traju tokom mlađe faze željeznog doba (Ha B1-B2) a mnoge od njih traju kontinuirano dalje, u željeznom dobu.[181] Isti je slučaj i sa znatnim brojem gradina u zapadnoj Hercegovini, a i sa sojeničkim naseljem Dugiš na Cetini.[182] Nalazi iz kulturnih slojeva naselja te prve faze pokazuju ove osnovne komponente: a) autohtonu tradiciju kulture srednjeg bronzanog

[178] B. Čović 1976, 247; I. Marović—M. Nikolanci 1977, 50.
[179] A. Benac 1985, 193.
[180] Š. Batović 1983b, 331—357.
[181] B. Govedarica 1982, 173—179; A. Benac 1985, 192.
[182] Š. Batović 1983b, 278; I. Marović 1984, 52—54.

doba ove oblasti (poznatu prvenstveno iz Varvare B, Bezdanjače i Jozgine pećine u Lici); uticaje kulture polja sa urnama, prepoznatljive u oblicima i načinu ukrašavanja keramike; c) uticaje srednjobosanske grupe (oblici i ornamenti keramičkih proizvoda), ograničeni, kako izgleda, na jugozapadnu Bosnu. Određeni oblici metalnih objekata, posebno nakita, pokazuju uticaje liburnske grupe kasnog bronzanog doba, ali i povezanost sa srednjobosanskim područjem.[183] Uzimajući u obzir sve ove elemente, mogli bismo pretpostaviti jedan dosta složen tok genetskog procesa. Supstratsku populacionu masu u tom procesu činile su grupe bronzanodobnog stanovništva, do tog doba vjerovatno još nepovezane i dosta mobilne. Moguće je da su preko sjeverozapadne Bosne krajem drugog milenija prodrli dijelovi nekog od ekspanzionih talasa nosilaca kulture polja sa urnama. Mada je njihov kulturni uticaj evidentan, njihov broj, po svoj prilici, nije bio naročito velik jer bi se inače morao osjetiti i u osnovnom ritusu sahranjivanja (inicineracija). U jednoj nešto mlađoj etapi moglo je doći i do izvjesne infiltracije nosilaca srednjobosanske grupe koji dopiru do granica zapadne Hercegovine (Korita),[184] ali ne i dalje na jug. Obalni pojas i otoci, po svoj prilici, nisu bili zahvaćeni ovim pokretima stanovništva, pa u tim krajevima valja računati s dosta čistim, starijim, bronzanodobnim populacionim slojem. Liburnski uticaji bili su, vjerovatno, pretežno političke i trgovinske prirode, a ogledaju se uglavnom u određenim oblicima nakita; s nekim brojnijim naseljavanjem Liburna na obalnom pojasu i otocima se ne računa. Možemo reći da se u ovoj fazi tek začinje izvjesno približavanje i povezivanje čitavog područja na planu materijalne i duhovne kulture, ali se još ne bi moglo govoriti o nekoj homogenoj cjelini.

U sljedećoj etapi (2. i 3. faza srednjodalmatinske grupe) razvoj je nesumnjivo kontinuiran, na bazi stvorenoj u prethodnom periodu, a kulturni slojevi višeslojnih naselja s pouzdanom stratigrafijom (Korita, Reljina gradina, Grkovci, Dugiš) ne pružaju nikakvu osnovu za pretpostavku o promjenama u sastavu populacije. Srednjodalmatinska grupa izgrađuje svoje oblike naselja i fortifikacija, nakita i metalnih dijelova nošnje. Na otocima su vidljivi liburnski uticaji (Kopačina na Visu, Žaganj-dolac na Braču). Uticaji glasinačke kulture se osjećaju na čitavom području (Kopačina, Livno, Gorica). Evidentni su i uticaji srednjobosanskih radionica bronze (Krehin Gradac). Valja reći da se gotovo isključivo radi o oblicima nakita, pa bi se ovi uticaji najprije mogli objasniti trgovinskim vezama. Ova faza je, također, obilježena podizanjem nekoliko važnih novih gradina na području velikih kraških polja jugozapadne Bosne. U isto vrijeme počinju djelovati i dva vjerska centra, čiji je značaj, kako izgleda, prelazio lokalne okvire: Mandina gradina (Duvno) i Gorica (Grude). U ovo doba već treba računati

[183] Š. Batović 1983b, 354; B. Čović 1970; isti 1971, 315–319.
[184] B. Govedarica 1982, 182; B. Čović 1983, 455.

sa dobro organizovanim plemenima koja čvrsto drže svako svoj teritorij. Među njima, međutim, postoje i oblici povezivanja, privremeni ili trajniji, u kojim — osim političkih i ekonomskih — izvjesnu ulogu vjerovatno igra i religijski faktor.

Vrijeme od sredine 6. do prvih decenija 4. stoljeća (faza 4) bilo je, po svemu sudeći, odlučujuće u toku etnogenetskog procesa nosilaca srednjodalmatinske grupe. Glasinački uticaji slabe i ograničeni su, praktično, na jugoistočnu periferiju srednjodalmatinskog područja (Grude, Gorica). Veoma su ojačale veze sa susjednim, pa i daljim, grupama na sjeveru, sa srednjobosanskom i, naročito, grupom Donja Dolina — Sanski Most. One su najuočljivije u oblicima nakita, ali je veoma vjerovatno da je daleko važniji bio uvoz željeznog oružja, ili sirovog željeza za njegovu izradu. Možda su i veoma stare genetske veze, a zahvaljujući njima i jezičke, mogle takođe doprinijeti da se stvori ova kulturna koinè na prostoru od Save do srednjeg Jadrana. U isto vrijeme povećava se i broj oblika nakita cirkumadrijatičkog kruga, lansiranih pretežno djelovanjem italskih produkcionih centara, a zatim dalje razvijanih u lokalnim liburnskim, japodskim i srednjodalmatinskim radionicama. Počinje i import grčke robe — keramike, bronzanog posuđa, defanzivnog oružja. Nosioci srednjodalmatinske grupe otvaraju se i prema mediteranskom svijetu. Njihova narasla ekonomska moć omogućuje im veći uvoz robe koja stiže i daleko u unutrašnjost. Ali, pored svega toga, u ovom vremenu, ipak, dominiraju brojni specifični, autohtoni oblici nakita i metalnih dijelova odjeće, koji su sad zajednički za gotovo čitavo područje naše grupe, izuzimajući donekle obalni pojas, a pogotovu otoke. Broj gradina je u daljem porastu. Grobni nalazi dokumentuju kvantitativni i kvalitativni (šljemovi, knemide) porast naoružanja, kao izraz jačanja sloja ratnika. Tip grobnice i način sahranjivanja su ustaljeni i dobrim dijelom unificirani, a u svetilište u Gorici pritiče u ovo vrijeme najveći broj darova. Uzeti zajedno, svi ovi elementi pokazuju značajan porast ekonomske i vojne moći nosilaca srednjodalmatinske grupe i značajnu kulturnu homogenizaciju na gotovo čitavom njenom području. Stoga mislim da neću pogriješiti ako pretpostavim da se upravo u to vrijeme na ovom prostoru stvarala snažna višeplemenska zajednica koja već nosi ime Delmata. U idućoj fazi — obilježenoj u kulturnom pogledu dosta snažnim uticajima grčke kulture kasnoklasičnog i helenističkog doba — proces obrazovanja delmatske plemenske zajednice bio je, najvjerovatnije, već dovršen. Obalski pojas, a i većina otoka u to doba su, kako se misli, u njihovom posjedu ili bar pod njihovim političkim uticajem. To je već početak jednog novog razdoblja koje ovdje ne razmatramo.

Borivoj Čović

SREDNJOBOSANSKA GRUPA

RASPROSTRANJENOST, NALAZIŠTA I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Područje rasprostiranja srednjobosanske grupe ograničeno je već u prethodnoj knjizi ove edicije, u kojoj je i sama grupa (tačnije, njena najstarija faza) prvi put bila definisana.[1] Nema pouzdanih podataka o značajnijim promjenama granica njenog teritorija tokom željeznog doba, mada postoje nejasne indicije o mogućem širenju grupe prema jugu. Osnovni prostor njenog rasprostiranja čine, dakle, i dalje porječja gornjeg i srednjeg Vrbasa i Bosne, kao i Lašve, glavne pritoke Bosne u njenom srednjem toku.

Od naselja koja su navedena kao predstavnici njene prve faze u željeznom dobu egzistiraju pouzdano Pod kod Bugojna, Kopilo i Alihodže. Karakteristično je, međutim, da se duži, kontinuirani razvoj može pratiti samo na Podu. Sa Alihodža potiče još nešto materijala iz rane faze željeznog doba ove grupe, a na Kopilu (čiji su mladi slojevi usljed kosine terena erodirani) samo sporadični površinski nalazi ukazuju na nastavak života i u razvijenom željeznom dobu.

Na malim nekropolama u okolini Kaknja, pripisanim kraju prve faze u razvoju naše grupe,[2] nije utvrđen kontinuitet sahranjivanja. Treba, ipak, reći da su to sve male nekropole, te da, uglavnom, nisu bile sistematski iskopavane. Treba također naglasiti i to da se najstariji grobovi željeznog doba (Gračanica, starija faza) hronološki dodiruju s pomenutim nekropolama kod Kaknja.

Broj nalazišta naše grupe u željezno doba je, svakako, znatno veći, ako uzmemo u obzir činjenicu da je pretežan dio od preko 120 gradina,

[1] B. Čović 1983, 433–434.
[2] Ibid., 439.

evidentiranih na njenom području, bio duže ili kraće u funkciji u ovom vremenu, što se na osnovu površinskih nalaza s dosta sigurnosti može reći.[3] Ipak, broj ispitivanih nalazišta ostaje i u željezno doba prilično mali. Pored *Poda*, *Alihodža* i *Kopila*, to je još gradina *Grad* u selu Svrake kod Semizovca,[4] a od grobnih nalaza (također dosta skromnih) *Putičevo* i *Nević-polje* kod Travnika,[5] *Grbavica* kod Viteza,[6] *Podastinje* kod Kiseljaka,[7] *Gračanica* u Malom Čajnu i *Vratnica* kod Visokog.[8] Stanje istraženosti nije, dakle, zadovoljavajuće i mnogi aspekti materijalne i duhovne kulture za područje grupe kao cjeline još su samo manjim dijelom osvijetljeni. Ipak, izvanredna stratigrafija i bogati nalazi iz sistematski (1959 – 1983) istraživanog naselja Pod kod Bugojna, a i dosta karakteristični nalazi iz raznih faza željeznog doba, prikupljeni na drugim, naprijed pomenutim, lokalitetima, omogućuju nam da u osnovnim crtama pratimo razvoj naše grupe do početka 3. stoljeća st. e.

HRONOLOGIJA I POKRETNO GRADIVO

U IV knjizi ove edicije utvrđen je širi hronološki okvir najstarije faze srednjobosanske grupe. Ta faza počinje još krajem 2. milenija, njen puni razvoj pada uglavnom u 10. i 9. stoljeće, a njena završna etapa obuhvata prvu polovinu i sredinu 8. stoljeća st. e. Takva hronološka pozicija faze 1. srednjobosanske grupe zasnovana je prvenstveno na stratigrafiji Poda kod Bugojna. U najmlađem gradevinskom horizontu, koji još pripada toj fazi, nađen je i karakterističan metalni materijal: bronzani brijač i mala sjekira-kelt, tipovi karakteristični za najmlađe ostave iz Bosne i Hercegovine (Grapska, Krehin Gradac).[9] Kako se naša faza 2. kontinuirano nastavlja na prethodni razvoj, njen početak bi padao u drugu polovinu 8. stoljeća, aproksimativno oko 725. godine st. e. Dalji razvoj dokumentovan je precizno stratificiranim slojevima Poda kod Bugojna, te drugim grobnim i naseobinskim nalazima iz naprijed navedenih lokaliteta. Razumije se, faza 1. srednjobosanske grupe, sa svojim slojevima na Podu i na Kopilu, te ostavama i grobnim nalazima, u rasponu od preko tri stoljeća, i sama bi se mogla uže dijeliti, ali to ne spada u okvir ove knjige. Nas ovdje zanima dalji razvoj srednjobosanske grupe tokom željeznog doba u užem smislu te riječi. Radi se o vremenskom razdoblju od preko četiri stoljeća: od posljednjih

[3] Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2. i 3, Regije 12, 13, 14 i 15 (sjeverni dio).
[4] J. Korošec 1943, 56 –60.
[5] F. Fiala 1897a, 661; J. Korošec 1950, 266.
[6] S. Sielski 1931, 9.
[7] M. Mandić 1925, 62; također P. Andelić 1963, 156, Sl. 1.
[8] B. Čović 1984, 31 –48.
[9] B. Čović 1983, 434 –435.

decenija 8. pa do prelaza iz 4. u 3. stoljeće st. e. Na taj način uklapa se i srednjobosanska grupa u hronološki okvir prihvaćen za pretežan dio kulturnih grupa željeznog doba u ovoj ediciji. To, razumije se, nije učinjeno iz formalnih razloga. Sticajem okolnosti, najmlađi slojevi Poda (koji bi odgovarali rasponu od početka trećeg do kraja prvog stoljeća st. e.) uništeni su djelovanjem erozije, te samo sporadični nalazi u jamama, ili u najmlađem sloju bedema, potvrđuju postojanje naselja i u tom dobu. Stratificiranog materijala, međutim, nema. Sličan je slučaj i s grobnim nalazima. Najmlađa istražena i objavljena cjelina, grobnica iz Vratnice kod Visokog, pripada drugoj polovini 4. stoljeća st. e.[10] Istina, postoji i sistematski istražena nekropola u Brezi s većim brojem grobova iz posljednja tri stoljeća st. e., ali ti nalazi tek treba da budu analizirani i objavljeni, pa ih ovdje ne možemo obuhvatiti. O njima će biti riječi još samo u završnim razmatranjima.

Kako stratigrafsku osnovicu periodizacije naše grupe čine slojevi gradine Pod, potrebno je nešto reći i o stratigrafiji i periodizaciji samog tog naselja. Njihov osnovni okvir dat je već prije više od dvije decenije podjelom sedimenata mladeg naselja na Podu u tri osnovna sloja: Pod B, C i D. Sloj B pripada prvoj fazi srednjobosanske grupe, a za nas su ovdje od interesa slojevi C i D. Već u navedenoj, osnovnoj stratigrafskoj podjeli naglašeno je postojanje jednog ranog horizonta željeznog doba, označenog kao Pod C 1. Taj razvoj je ovdje obuhvaćen fazom 2. srednjobosanske grupe. Kao granica između Poda C i D, u podjeli iz 1965. godine, uzet je jedan izraziti sloj paljevine (tek mnogo kasnije, ispitivanjem na velikoj površini, utvrđeno je da se radi o katastrofalnom požaru koji je uništio čitavo naselje). Ta podjela zadržana je u osnovi i ovdje, s tom ispravkom da se građevinski horizont koji je stradao u pomenutom požaru uzima kao početak Poda D. Time se ranoj fazi Poda D pripisuju i nalazi iz tog horizonta, kao i horizonta obnove nakon požara koji u istraživanjima 1959–1964. još nije bio fiksiran. Razumljivo, time se pomjera i granica između Poda C i D i stavlja u vrijeme oko 600. godine st. e, umjesto pred kraj 6. stoljeća, kako je to u podjeli iz 1965. bilo predloženo. Veoma bogati slojevi Poda D, sa ukupno deset građevinskih horizonata, omogućili su da se Pod D podijeli u više faza, a time je data i stratigrafska osnova dalje razrade periodizacije srednjobosanske grupe u cjelini.

Kako je naprijed već rečeno, Alihodže su važne još samo za početnu fazu željeznog doba. Od ostalih nalazišta potrebno je komentarisati još okolnosti nalaza i hronologiju na lokalitetima: Nević-polje, Grbavica, Grad u selu Svrake kod Semizovca, Gračanica i Vratnice.

Nević-polje kod Travnika je nalaz učinjen u nedovoljno jasnim okolnostima. Sadrži više objekata od bronze: igle (od kojih bi dvije mogle pri-

[10] B. Čović 1984, 47–48.

padati kasnom bronzanom dobu), dvospiralne bronzane toke (vjerovatno takođe kasno bronzano doba), tordirana ogrlica, koja bi mogla pripadati i kasnom bronzanom, a i željeznom dobu, ulomci spiralne narukvice za koju se to isto može reći, te jedna igla s malom, stožastom glavicom i urezima na vratu (vjerovatno starije željezno doba) i jedna fibula s nogom u obliku beotskog štita, pouzdano iz starijeg željeznog doba. Vjerovatno se radi o ostacima nekropole dužeg trajanja.[11]

U selu Grbavici, ispod gradinskog naselja na Grbavica brdu, našao je S. Sielski, na njivi, grupu predmeta bez tragova skeleta ili paljevine. Vjerovatno se radi o grobu uništenom oranjem. Iskopavanje nije vršeno. Nalaz se sastoji od bronzanog nakita: tordirane ogrlice (Sl. 27, br. 20), spiralne narukvice (Sl. 27, br. 22), fibule s nogom u obliku beotskog štita (Sl. 27, br. 21) i sljepoočnih kolutova od bronzane žice.[12]

Grad u selu Svrake kod Semizovca je gradinsko naselje koje je istraživao najprije M. Mandić, a zatim J. Korošec. Iz praktičnih razloga u daljem tekstu zvaćemo ga Semizovac. Radi se o gradinskom naselju, smještenom na platou istaknutog brda. Plato je ovalnog oblika, s mjestimično očuvanim kamenim bedemom. Dijelom iz kulturnog sloja, a dijelom s padina, gdje su dospjeli erozijom, prikupljeni su brojni fragmenti keramike. Neposredno pod gradinom, u više navrata, nalaženi su bronzani predmeti, najvjerovatnije iz grobova uništenih tokom poljoprivrednih radova: bronzano koplje, otvorena eliptična bronzana grivna, dvopetljasta bronzana fibula s trougaonom nogom, dvopetljasta bronzana fibula mlađeg tipa, bronzani i koštani privjesak, pravokutna pojasna spona od bronze i ulomci uskih bronzanih dijadema. Bronzani objekti pripadaju rasponu od 8. do 4. stoljeća st. e., dok fragmenti keramike pokazuju trajanje života naselja od kraja kasnog bronzanog do kasnolatenskog doba. Prema podacima koje daje J. Korošec za jedan od grobova moglo se utvrditi da je sadržavao skelet, ukopan do 0,60 m duboko, s dijademom na lobanji. Radi se, dakle, o ravnom grobu sa skeletom, a s pravom se može pretpostaviti da je isti slučaj bio i kod drugih razorenih grobova.[13]

Grobovi na lokalitetu Gračanica u Malom Čajnu kod Visokog (u daljem tekstu Gračanica) otkriveni su i, na žalost, razoreni prilikom pripremnih rudarskih radova. Vjerovatno je pretežan dio nalaza zauvijek izgubljen, pošto su se poslovi obavljali uz upotrebu teške mehanizacije. Ipak, prikupljeni su neki podaci o okolnostima nalaza: nad grobovima nije bilo tumula, a skeleti s prilozima ležali su u zemlji, na različitim dubinama. Tipološki je moguće izdvojiti dvije grupe nalaza: stariju, koja pripada kraju 8. i 7. stoljeća st. e., i mlađu, vjerovatno iz druge polovine 5. ili početka 4.

[11] Up. J. Korošec 1950, 266–267.
[12] S. Sielski 1931, 9, T. X, 80, 81, 82, 86–88.
[13] M. Mandić 1933, 3–4; T. I, 6, 9–11, 15; J. Korošec 1943, 56–59.

stoljeća st. e. I ovdje se, kako vidimo, radi o ravnim grobovima sa skeletima.[14]

Grobnica u Vratnici kod Visokog također je otkrivena slučajno, ali je pretežan dio objekta sistematski istražila Lj. Tomičić 1966. Radi se o kamenoj grobnoj konstrukciji posebnog oblika, sa 16 do 20 skeleta i brojnim nalazima oružja i nakita. Pripada drugoj polovini 4. stoljeća st. e., a po karakteru je najvjerovatnije zajednička grobnica ratnika.[15]

Navedeni hronološki raspon u koji se svrstavaju ova, kao i druga nalazišta naše grupe, od posljednjih decenija 8. do početka 3. stoljeća st. e., podijeljen je u pet razvojnih faza. Kako je početna faza naše grupe (Pod B, kasno bronzano doba) označena kao faza 1, to su dalje razvojne faze koje se u ovoj knjizi prikazuju u okviru željeznog doba označene kao 2, 3, 4, 5 i 6.

Faza 2 srednjobosanske grupe izdvaja se na Podu kod Bugojna u obliku kompaktnog sloja, sa dva veoma izrazita stambena horizonta i sa značajnim inovacijama u organizaciji naselja, fortifikacionom sistemu i karakteristikama pokretnog inventara: metala i keramike. Zahvaljujući posebno jednoj novoj keramičkoj vrsti koja se sada pojavljuje na Podu u sigurnom, stratigrafski jasno izdvojenom sloju, moguće je datirati keramiku ove vrste i na nekim ranije istraživanim nalazištima, kao što su Alihodže, Semizovac i Debelo brdo. Na osnovu toga zaključujemo da je u ovo vrijeme još egzistiralo naselje u Alihodžama (sloj u usjeku puta pod Gradinom),[16] a da je najkasnije početkom ove faze moralo biti osnovano i gradinsko naselje Semizovac.[17] Od grobova i grobnih nalaza ovoj fazi nesumnjivo pripadaju oni otkriveni pod gradinom Semizovac i objekti iz starije faze sahranjivanja u Gračanici.

Osnovni oblici keramike, karakteristični za najmlađe horizonte Poda B (faza 1. naše grupe), nalaze se u upotrebi i tokom faze 2. To su:

jednostavni lonci jajastog oblika, s neznatno profilisanim obodom i s jezičastim ručkama (Sl. 27, br. 1);

bokasti lonci s proširenim obodom i vertikalnim trakastim ili jezičastim drškama na ramenu (Sl. 27, br. 2);

veće amfore, zaobljenog trbuha, s visokim cilindričnim vratom i izvraćenim obodom (Sl. 27, br. 3);

duboke zdjele s koso zasječenim obodom (Sl. 27, br. 4);

zdjele s uvučenim obodom koji ponekad još uvijek može biti zadebljan i facetiran (takva profilacija tokom ove faze postepeno iščezava);

zdjele s izrazito proširenim, ravnim ili koso zasječenim obodom (i taj tip se postepeno eliminiše iz upotrebe);

---

[14] B. Čović 1984, 31–37.
[15] Ibid, 37–48.
[16] A. Benac 1950, 23–24; B. Čović 1965, 65–68, T. XVIII, 9.
[17] M. Mandić 1933, T. I, 1, 15; J. Korošec 1942, 57, Sl. 2–8.

— šolje s jednom ili dvije drške, kao i amforice s tri drške na trbuhu (tipa kao T. LII, 21) spadaju također u forme naslijeđene iz prethodne faze; u ovoj fazi još postoje, ali gube na značaju;

— tzv. postolja za posude, zatim keramički poklopci i pokretne peći još uvijek se sreću, mada u reduciranom broju.[18]

Nove pojave, posebno karakteristične za ovu fazu, dolaze do izražaja u repertoaru oblika, ornamentici, pa i u tehnologiji keramičke proizvodnje. Najuočljivija nova pojava je jedna nova vrsta keramike, nepoznata u starijim slojevima. Radi se o posudama (uglavnom peharima i šoljama) veoma tankih zidova, rađenim od fino prečišćene zemlje, sjajnoglačane površine, po pravilu crne ili sive. Ukras je izveden finim urezivanjem, nekim veoma tankim, oštrim instrumentom (T. LI, 1, 3; T. LII, 3—5; Sl. 27, br. 6). Druga značajna nova pojava je tendencija oštrijeg profilisanja formi. Ona dolazi do izražaja posebno u modeliranju nekih dubljih formi, npr., pehara i šolja (T. LII, 3, 5), ali i zdjela s uvučenim obodom koje dobijaju izrazito bikoničan profil (T. LII, 6; Sl. 27, br. 5). Vratovi malih pehara i šolja ponekad su ljevkasti. Najzad, bitne promjene nastaju i u repertoaru ornamentalnih motiva, i u njihovim kompozicijama. Klasične kompozicije Poda B, s organizacijom ukrasa u obliku frizova, vertikalnih traka na ramenu i trbuhu i horizontalnih, na različito profilisanim obodima, uglavnom iščezavaju (osim pojedinačnih primjeraka). Princip simetričnosti ne sprovodi se više tako strogo, pa se ornamentalni motivi (u znatno sužnom repertoaru) sad već ležernije kombinuju. Jedna od omiljenih novih kompozicija je okvir nastao povezivanjem horizontalnih i vertikalnih šrafiranih traka (ili traka izvedenih dvostrukim nizom žigosanih trouglova — T. LII, 5); tu kompozicionu shemu mogli bismo nazvati arhitekturnom, jer podsjeća na konstrukciju izvedenu gredama i letvama (što je u arhitekturi Poda uobičajen princip).[19] Od starijih motiva tu su još uvijek šrafirani istostranični trougao, zatim romb i mrežasta traka (koja se kao nov motiv pojavila krajem prethodne faze). Posve novi motiv, koji posebno karakteriše ovu fazu, jeste izduženi šrafirani trougao, najčešći ukras naprijed pomenute nove vrste keramike, a uz njega se javlja i izduženi romb, kao izraz iste tendencije (T. LI, 1; T. LII, 1, 2). Istoj grupi pripada i, ne naročito čest, ali značajan novi motiv tzv. malteški krst, koji se u slojevima Poda javlja u ponešto reduciranom obliku (Sl. 27, br. 5), a na Gradu kod Semizovca u obliku niza spojenih »malteških krstova«, što je veoma karakteristična kombinacija (T. LI, 3).[20] Još jednu značajnu, novu pojavu čine žigosani trouglovi, obično složeni u jedan ili dva horizontalna niza na obodu ili ramenu posude (T. LII, 6).

[18] Up. B. Čović 1983, 444—445, Sl. 32, 1, 2, 4, 6, 11, 13, T. LXV, 6; T. LXVI, 1, 7.
[19] Up. B. Čović 1965, T. XIII, 9.
[20] Up. B. Čović 1965, T. XIII, 7—15, T. XIV, 1—5; isti 1984b, T. III, 1—5; J. Korošec 1942, Sl. 51, 7.

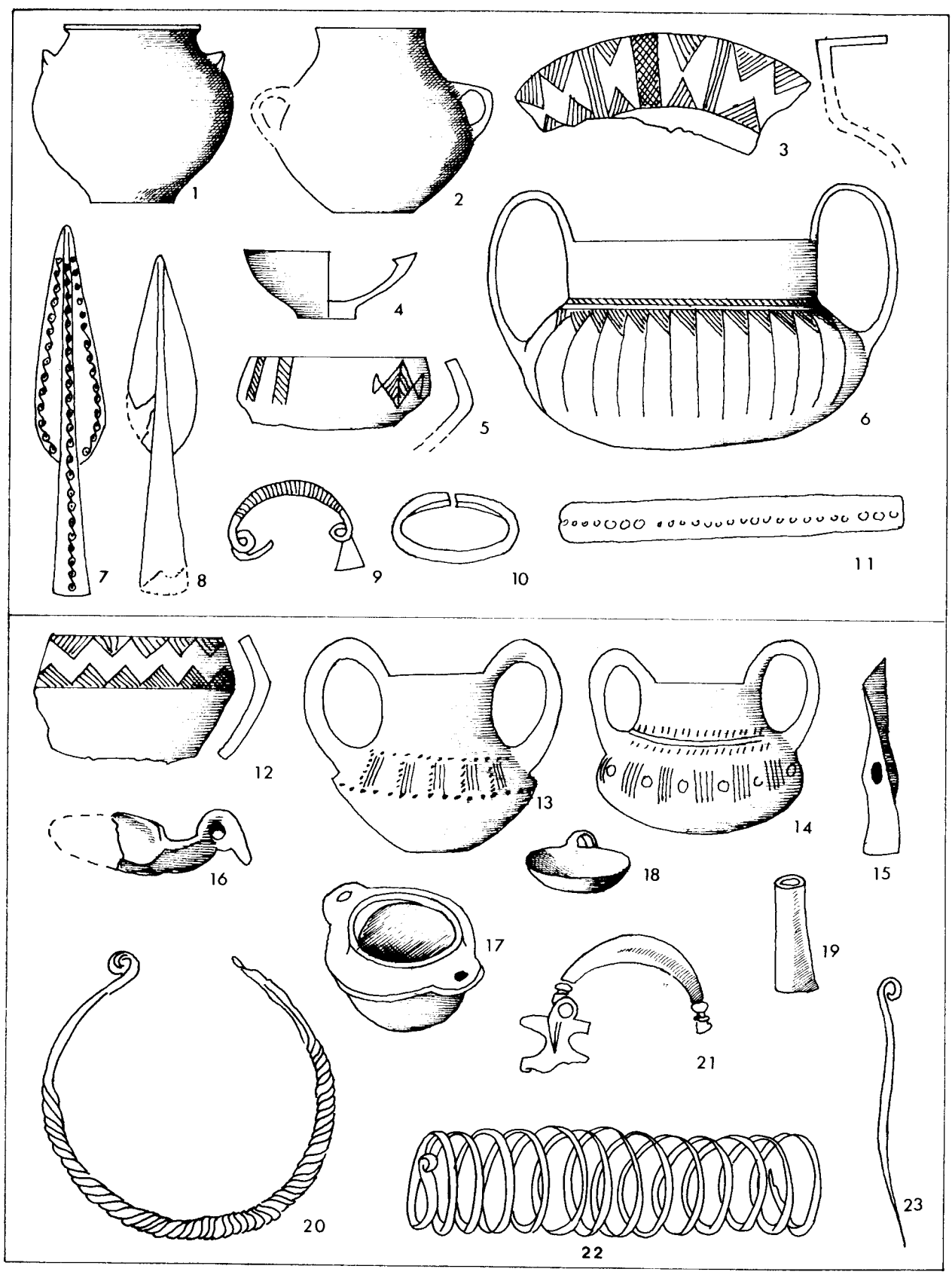

Sl. 27 — Srednjobosanska grupa — faza 2: 1—11; faza 3: 12—23 (1—6, 8, 12—19, 23: Pod kod Bugojna; 7, 9—11: Semizovac; 20—22: Grbavica)

Od oružja ove faze poznajemo samo jedno željezno koplje iz pouzdano stratificiranog sloja na Podu (Sl. 27, br. 8). Ovoj fazi vjerovatno treba pripisati i bronzano koplje iz Semizovca ne samo zbog opšte hronološke pozicije tog nalazišta već prije svega zbog ornamenta, karakterističnog za početak željeznog doba u užem smislu (Sl. 27, br. 7).[21] Možda oružju pripada i veći broj kamenih objekata u obliku nepravilne kugle ili prizme sa zaobljenim bridovima i uglovima, izrađenim najčešće od gabra, rjeđe od drugih vrsta kamena; ti objekti su nalaženi na Podu i u starijim slojevima (Pod A i B), a ima ih u značajnom broju i u sloju ove, a posebno sljedećih, mlađih faza. Mišljenja sam da bi se moglo raditi o projektilima za praćku, mada se ti objekti češće objašnjavaju kao oruđa za mrvljenje zrnevlja na žrvnju (što je takođe moguće objašnjenje njihove funkcije).

Različito oruđe i pribor za svakodnevne poslove: žrvnjevi za žito, ulomci motika od jelenskog roga, koštane igle i šila, glineni utezi za tkalački stan i sl., pripadaju inventaru ove, kao i svih sljedećih faza, a kako se radi o standardnim oblicima koji se, uglavnom, ne mijenjaju, neću ih kasnije pojedinačno navoditi.

Važno je naglasiti da su u slojevima ove faze nalaženi grumenovi željezne rude i troske.

Nakit ove faze potiče iz slojeva Poda, te iz Semizovca i Gračanice. Karakteristični oblici su:

dvopetljaste fibule s dosta velikom trougaonom nogom i s lukom kružnog presjeka, ukrašenim kosim urezima, iz Gračanice i Semizovca (Sl. 27, br. 9; T. LII, 7);

- veća igla s tordiranim vratom koji se završava prizmatičnim međučlanom, dok je glavica polukuglasta, iz starije grupe nalaza u Gračanici (T. LII, 1); u suštini istom tipu pripadaće i gracilniji primjerci iz sloja ove faze na Podu: tordirani vrat i prizmatični međučlan posve odgovaraju primjerku iz Gračanice (T. LII, 2), dok polukuglasta glavica nedostaje najvjerovatnije se radi o nedovršenim predmetima;

- otvorene (nožne?) grivne s graviranim ukrasom, poznate iz Gračanice i Semizovca (Sl. 27, br. 10; T. LII, 8);[22]

narukvice s prebačenim krajevima, masivne, ukrašene graviranjem, iz Gračanice (T. LII, 10);

dijademe, izrađene od uske trake bronzanog lima i ukrašene tehnikom iskucavanja, iz Gračanice i Semizovca (Sl. 27, br. 11; T. LII, 11);[23]

veliko ukrasno dugme iz Gračanice s ugraviranim motivima kružića s tačkom u sredini (T. LII, 9).

---

[21] M. Mandić 1933, T. I, 15.

[22] B. Čović 1984, Sl. 1, 4.

[23] M. Mandić 1933, T. I, 10, 11; J. Korošec 1942, Sl. 21, 22; B. Čović 1984, Sl. 2, 6 – 11.

S obzirom na to da su tordirane ogrlice bile u upotrebi kako u prethodnoj, tako i u sljedećoj (3) fazi, posve je vjerovatno da su i u fazi 2. predstavljale uobičajeni dio nakita.

Hronološka pozicija ove faze dosta se lako utvrđuje. Završetak faze 1. pada, kako je rečeno, u drugu polovinu 8. stoljeća, aproksimativno oko 725. godine st. e. Dvopetljaste fibule s trougaonom nogom iz Gračanice i Semizovca još su u okviru starijih tradicija. One pripadaju tipu 1c po klasifikaciji Gabrovca.[24] Na Glasincu su karakteristične za fazu IVa, ali ih ima još i u fazi IVb.[25] Sličan je slučaj i s narukvicama s prebačenim krajevima, s tom razlikom da je to tip znatno dužeg trajanja.[26] Naprotiv, grivne iz Gračanice i Semizovca (Sl. 27, br. 10; T. LII, 8) pripadaju tipu eliptičnih grivni, otvorenih ili sa priljubljenim krajevima, karakterističnih za 8. stoljeće. Srećemo ih u nekoliko ostava i grobnih nalaza tog vremena (Gornja Tuzla, Ciglenik, Jezerine, Golubić, Ostrožac),[27] a na Glasincu su upravo tipične za fazu IVa.[28] Velika ukrasna dugmad, različito gravirana, pripadaju takođe starijoj tradiciji (Tešanj, Gornja Tuzla, Petkovo brdo), ali primjerak iz Gračanice oblikom i ornamentom već pripada najmlađim varijantama tog nakita koje ne bi mogle biti starije od 7. stoljeća.[29] Dijademe iz Gračanice i Semizovca (Sl. 27, br. 11; T. LII, 11) oslanjaju se (po tehnici izvođenja i rasporedu ornamenta) na starije tradicije u okviru srednjobosanske grupe (Brgule),[30] ali po obliku posve odgovaraju dijademama glasinačke faze IVb.[31] Uzimajući ove podatke u cjelini, možemo zaključiti da grobni nalazi iz Gračanice i Semizovca odgovaraju dijelom Glasincu IVa, a dijelom njegovoj sljedećoj, IVb fazi. Moguće je da se radi o više grobova koje dijeli mali vremenski raspon, ali to se više ne da rekonstruisati. U svakom slučaju smještam oba ova nalaza (Gračanica, starija grupa nalaza i Semizovac) na kraj prethodne (1) i na početak ove (2) faze srednjobosanske grupe. Time dobijamo i oslonac da stariji dio naše faze 2. sinhronizujemo s Glasincem IVb (uzimajući u obzir korekturu glasinačke hronologije datu u ovoj knjizi).[32]

Fini, tanko urezani ornamenti na keramici, karakteristični za ovu fazu (T. LI, 1, 3; T. LII, 3, 4; Sl. 27, br. 3, 5, 6), stoje u određenoj vezi s ponovnim oživljavanjem finog graviranog ukrasa na glasinačkom nakitu od bronzanog

---

[24] S. Gabrovec 1970, 24–31.
[25] A. Benac – B. Čović 1957, 27, 31.
[26] Ibid., 29, 33, 44.
[27] Up. B. Čović 1957, 252–253, T. I, 1, 7; isti 1965a, 68–73, T. III, 24, 27; Z. Marić 1968, 10–11, T. I, 2, 3, 12, 13; Z. Vinski-Gasparini 1973, 126, 23; M. Garašanin 1973a (II), T. 95 gore; B. Raunig 1982, 5–6, Sl. 2, T. II, 7–10.
[28] A. Benac – B. Čović 1956, T. XXXXVII, 5, 6; isti 1957, T. II, 3, 4; up. takođe poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.
[29] B. Čović 1984, 34.
[30] B. Čović 1980b, 47, T. IV, 3; isti 1983, 443, Sl. 31, 14.
[31] A. Benac – B. Čović 1957, 33, T. VI, 12, T. X, 11, T. XIV, 13, T. XV, 14.
[32] V. poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.

lima faze IVb: narukvicama, dijademama i poramenicama, a već pominjani motiv »malteškog krsta« sa Poda i iz Semizovca (Sl. 27, br. 5; T. LI, 3) jedan je od vodećih motiva na navedenim objektima glasinačke kulture.[33] Ovo takođe potvrđuje naprijed iznesenu sinhronizaciju starijeg dijela naše faze 2. s Glasincem IVb. Međutim, sudeći po situaciji na Podu, te po hronološkoj poziciji sljedeće grupe grobnih nalaza (koje sam pripisao fazi 3. srednjobosanske grupe), očigledno je da naša faza 2. traje nešto duže, zauzimajući i drugu polovinu 7. stoljeća, koja na Glasincu već pripada fazi IVc (IVc-1 po novoj definiciji). Fibule s nogom u obliku beotskog štita koje se pojavljuju u fazi 3. naše grupe (Pod, Nević-polje, Gračanica) pripadaju pretežno mlađim varijantama tog tipa, karakterističnim za nešto mlađe grobove glasinačke faze IVc-1 (oko 600 – 550. g. st. e.), kako se moglo ustanoviti analizom većeg broja grobnih cjelina glasinačkog područja.[34] Njihova pojava u slojevima faze 3. naše grupe na Podu daje nam i terminus a quo za završetak faze 2: on pada oko prelaza iz 7. u 6. stoljeće st. e.

Prema naprijed iznesenom, apsolutnohronološka aproksimacija za našu fazu mogla bi se ovako izraziti:

– srednjobosanska 2 – 725 – 600. (625.) g. st. e.

Faza 3. srednjobosanske grupe definisana je pretežno nalazima iz slojeva Poda, uz manji broj objekata koji potiču iz grobova, lociranih uglavnom u porječju Lašve. Sudeći po nekim keramičkim oblicima, u ovoj fazi egzistira i dalje gradinsko naselje u Semizovcu. Radi se o relativno kratkotrajnoj, ali u relativnohronološkom i razvojnom smislu značajnoj fazi. Na Podu se sediment ove faze sastoji od dva izrazita građevinska horizonta i jednog međusloja, a karakterišu ga i dvije pojave koje valja posebno istaći: katastrofalni požar u kojem je naselje u cjelini bilo uništeno, te određena reorganizacija naselja uz pojačanje fortifikacionog sistema u vrijeme obnove nakon požara.

Treba odmah naglasiti da pomenuti veliki požar nije značio prestanak života naselja za neko duže vrijeme – obnavljanje je nastupilo vrlo brzo. Nema nekih radikalnih promjena ni u načinu života ni u osnovnim oblicima materijalne kulture; nasobinski i kulturni kontinuitet nije bio doveden u pitanje.

Pregled karakterističnih oblika ove faze daje sljedeću sliku:

Keramika pokazuje u isto vrijeme kontinuitet upotrebe oblika i ukrasa, ali i konstantnu evoluciju. Osnovni oblici su:

jednostavni, grublji lonci jajastog oblika, s neznatno profilisanim obodom i s jezičastim drškama (tipa kao Sl. 27, br. 1);

nešto razvijeniji oblici lonca s dužim ili kraćim cilindričnim

[33] Up. A. Benac-B. Čović 1957, 33–34, T. VI, 12, T. VII, 12, T. X, 11; B. Čović 1984b, 17–18. Sl. 2, T. III, 4.
[34] V. poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.

vratom koji mogu imati i vertikalne trakaste drške koje povezuju obod i rame;

– loptasti lonci užeg otvora koji mogu imati i kratki vrat, te horizontalne drške na ramenu;

– veće amfore zaobljenog trbuha, s cilindričnim vratom i izvraćenim obodom;

– zdjele s uvučenim obodom, zaobljene ili, češće, bikonične (Sl. 27, br. 12);

bikonični ili zaobljeni pehari s cilindričnim vratom i jednom ili dvije drške koje nadvisuju obod (Sl. 27, br. 13, 14);

– amforice s cilindričnim vratom i tri male vertikalne trakaste drške na ramenu (tipa kao T. LII, 21); taj oblik je naslijeđen još iz faze B i uporno se održava u upotrebi;

– kašike s drškom na obodu (Sl. 27, br. 18);

kašike s drškom u obliku ptičje glave (Sl. 27, br. 16);

keramičke svjetiljke (Sl. 27, br. 17), tip koji ostaje u upotrebi i tokom sljedećih faza.

Što se tiče ukrašavanja keramike, valja istaći sljedeće:

Veoma rijetko, još se pojavljuju dosta bogate kompozicije, složene od većeg broja geometrijskih motiva (kao što su trake, trouglovi, rombovi i sl.), kao posljednji odbljesci geometrijskog stila, tipičnog za Pod B (i fazu 1. srednjobosanske grupe u cjelini);

fina keramika tankih zidova, karakteristična za prethodnu fazu (up. T. LI, 1, 3; T. LII, 3 5) iščezava iz upotrebe, a s njom i tanko urezani izduženi šrafirani trouglovi i rombovi, kao i mrežom ispunjene trake;

žigosani ukrasi ostaju i dalje u upotrebi;

od tehnika su zastupljene najčešće: urezivanje, udubljivanje i kaneliranje, a standardni motivi su: šrafirani trouglovi, šrafirani rombovi, šrafirane trake, snopovi udubljenih vertikalnih linija, obično po tri, sa razmacima, te uglačana udubljenja, najčešće na ramenu suda, nerijetko kombinovana s naprijed navedenim snopovima vertikalnih linija, čepasti ukrasi na trbuhu ili ramenu većih posuda, apliciranje male bronzane dugmadi na površinu suda, prije pečenja (T. LII, 18, 19);[35] zanimljivo je pratiti kako se neki motivi, razvijeni u prethodnoj fazi, postepeno uproštavaju i degenerišu: motiv »okvira« tipičan za fazu 2 (up. T. LII, 5) postoji i u ovoj fazi, ali su šrafirane trake pretvorene u linije koje prate kosi zarezi, što je moguće pratiti i na nekim primjercima pehara i amforica (Sl. 27, br. 13).[36]

Oružje i orude faze 3. poznato nam je, bar djelimično, zahvaljujući bogatstvu metalnih nalaza u odgovarajućim slojevima na Podu. Nađeni su:

[35] Up. i B. Ćović 1965, T. XIV, 9, T. XV, 8, 10.
[36] Ibid., T. XIV, 11 i 13.

jedno željezno koplje, jedna željezna sjekira-kelt, jedna željezna dvojna sjekira s krstasto postavljenim sječivima, 5 željeznih noževa, kao i veći broj primjeraka koštanih obloga za drške noževa i mačeva (Sl. 27, br. 15, 19; T. LI, 2). Pored njih, nađeni su brojni primjerci standardnih alatki i sprava, zastupljenih, kako je naprijed rečeno, u svim slojevima.

Kao posebno važne, ističem na ovom mjestu dosta brojne kalupe za izlivanje bronzanih šipki i različitog sitnog nakita. Među njima je i primjerak kalupa za izlivanje prstenastih pojasnih kopči s laticama na obodu, kakve su inače nalažene u slojevima ove faze na Podu, kao specifičan, autohtoni oblik (T. LII, 12, 12a). Pored kalupa od pješčara kakvi su naprijed pomenuti, interesantni su i kalupi za izlivanje bronzane dugmadi, s negativom izdubljenim na zaravnjenoj površini ružice jelenskog roga (tipa Sl. 28, br. 16); u slojevima ove faze nađeno je nekoliko primjeraka kalupa te vrste, a veliki broj ih ima i u sljedećim, mlađim slojevima.

Uz ove nalaze valja napomenuti da je u slojevima faze 3. nađena znatna količina željezne rude i troske, velike naslage pepela, brojni ulomci bronzane žice i lima, amorfne grude bronze, jedan bronzani »kolač« težine oko 750 g, ulomci željeznih i bronzanih objekata, odbačeni prilikom repariranja ili kao neuspjeli odljevi, što svjedoči o veoma živoj djelatnosti kovača, livaca i drugih zanatlija koji su se bavili obradom metala.

Nakit je također dosta dobro zastupljen. Iz slojeva faze 3. na Podu potiču:

dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita, manjih dimenzija, u dvije varijante: a) s lukom standardnog oblika (T. LII, 15) i b) s relativno tankim lukom, ukrašenim poprečnim urezima (T. LII, 16);

igle sa svitkastom glavicom (Sl. 27, br. 23);

prstenaste pojasne kopče s laticama na obodu (tipa T. LII, 12 a);

kalotne pojasne kopče s laticama na obodu (tipa T. LIII, 3);

jedna naušnica od bronzane žice, »delmatskog« tipa (T. LII, 13);

pedesetak primjeraka manje bronzane dugmadi, kalotne ili kupaste;

različiti privjesci, među njima i oni u obliku neke posude (T. LII, 14);

veći broj staklenih perli i jedna perla od kauri-školjke;

nekoliko dekorativnih koštanih češljeva (tipa T. LIII, 9, 10).

I ostala nalazišta ove faze: Nević-polje kod Travnika i Grbavica kod Viteza dala su važne predstavnike ove faze: fibule s nogom u obliku beotskog štita, malu iglu s bikoničnom glavicom i poprečnim urezima na vratu (T. LII, 17), tordiranu ogrlicu, spiralne narukvice i sljepoočne kolutiće od bronzane žice (Sl. 27, br. 20—22).[37]

[37] Up. S. Sielski 1931, 9; J. Korošec 1950, 267.

Plastika je jedna od posebno važnih pojava u ovoj fazi naše grupe. Zastupljena je tzv. stubastim idolima, nađenim u ruševinama svetilišta, u sloju velikog požara koji pripada početku ove faze. Radi se, zapravo, o reljefima, izrađenim tehnikom oblaganja drvenih greda glinom, na kojoj su zatim izvođeni geometrijski ukrasi (na trupu), te stilizovane ljudske glave (lica) na vrhu, u dvije osnovne varijante: sa četvrtastim i sa zaobljenim čelom (Sl. 29, br. 1, 2).[38] U jednom slučaju ljudski lik zamijenjen je predstavom sunčeva diska (Sl. 29, br. 3).

Iz sloja velikog požara potiče i poznata vaza s natpisom, o kojoj će još biti riječi.

Ovoj fazi pripadaju i dvije gravure sa shematskim prikazom strijelca. Jedna je izrađena na dnu male zdjele, prije pečenja, a druga (T. LII, 20) je grafit, urezan na unutrašnjoj strani ulomka neke veće posude.

Hronologija faze 3. određena je dobro i samim stratigrafskim položajem njenih slojeva na Podu, a i karakteristikama metalnih nalaza, pa i keramike. Dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita karakteristične su za fazu 2a grupe Donja Dolina – Sanski Most (625 – 575. g. st. e.), kao i za starije grobove faze 2b iste grupe (575 – 525. g. st. e.). U glasinačkoj kulturi te fibule su vodeći tip u starijem dijelu faze IVc (IVc-1 po novoj definiciji), s tim da se, kako je rečeno, u bogatom fundusu Glasinca mogu odvojiti izrazito starije varijante, karakteristične za početak faze IVc-1, od onih nešto mlađih koje se razvijaju uglavom tokom prve polovine 6. stoljeća, u više varijanti.[39] Naš primjerak na T. LII, 15, nađen u sloju ulice, pripada nivou koji bi se mogao označiti kao kontaktni nivo između najmlađeg horizonta naše faze 3 i najstarijeg horizonta naše faze 4 (sloj »velikog požara«). Mada smanjenih dimenzija, on još uvijek ima neke tipološke osobine najstarijih varijanti. Primjerak na T. LII, 16, otkriven u nešto višem sloju, pripada već mlađim varijantama. Kalotne pojasne kopče pojavljuju se na Glasincu sredinom 6. stoljeća, da bi zatim trajale do kraja faze IVc-2, a možda i nešto duže. Prstenaste pojasne kopče s laticama na obodu drugog su porijekla, a na Podu su, kako vidimo, i izrađivane (T. LII, 12). Tipološki gledano, one su, nesumnjivo, posredne nasljednice vrlo starih okruglih kopči s udubljenjem, odnosno otvorom u sredini, poznatih iz glasinačke faze IVa (Gradac u Sokocu, tumulus III), iz groba u Gornjoj Tuzli, te iz Donjeg Unca.[40] Stoga njihova pojava na Podu na prelazu iz 7. u 6. stoljeće nije ništa neočekivano. Pa i raznoliko profilisani ukrasi po rubu ove, kao i kalotnih kopči (koje ovdje zbog kratkoće označavam kao »latice«) predstavljaju dekorativni elemenat koji se javlja već ranije na nekim drugim objektima, npr., na dijelovima konjske opreme iz kneževskog groba u

---

[38] Up i B. Čović 1984b, 31 –33, T. V, 1, 2.

[39] Up. poglavlja o grupi Donja Dolina – Sanski Most i o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.

[40] Up. B. Čović 1957, 252 – 253, T. I, 9; isti, 1965a, 68 –73; F. Fiala 1894b, 426– 427, T. III, 4.

Osovu, koji pripada najkasnije početku 6. stoljeća.[41] Kalotne pojasne kopče su, inače, i u drugim grupama dugog trajanja: u grupi Donja Dolina—Sanski Most tipične su za fazu 2b (575—525. g. st. e), a u srednjodalmatinskoj za fazu 4 (550—450. g. st. e.), gdje pripadaju grupi starijih tipova. Kako ćemo kasnije vidjeti, i u srednjobosanskoj grupi kalotne pojasne kopče s laticama na obodu traju do kraja 5. stoljeća, što nije slučaj s prstenastim pojasnim kopčama (T. LII, 12a) koje se tako kasno ne pojavljuju. Spiralne narukvice od bronzane žice s većim brojem navoja (Grbavica — Sl. 27, br. 22) nisu najpouzdaniji hronološki pokazatelj. Ipak, u grupi Donja Dolina Sanski Most javljaju se u više veoma karakterističnih grobova faze 2b (575—525), a na Glasincu su karakteristične za fazu IVc u cjelini.[42] Najzad, postoje i dovoljno karakteristični objekti, nađeni u slojevima sljedeće (4) faze naše grupe koji opredjeljuju početak te faze oko sredine 6. stoljeća, čime je određen i završetak faze 3. u vrijeme oko 550. g. st. e.

Potpunosti radi, dajem i rezultate radiokarbonske analize[43] ugljenisanih žitarica iz sloja velikog požara u kojem je stradao najstariji stambeni horizont naše faze. Iz istog uzroka urađene su, kako je uobičajeno, tri analize s ovim rezultatom:

1.	2.	3.
2.420 ± 130	2.490 ± 140	2.460 ± 150

Po mišljenju autora analiza, A. Slijepčević, najvjerodostojnija je analiza pod 3. koja uzima u obzir korekture nužne zbog kolebanja nivoa radioaktivnosti u prošlosti. Preračunata zaokruženo na 1980. godinu, ona daje raspon između 330. i 630. g. st. ere za godinu velikog požara (pošto su u pitanju uzorci žitarica, najvjerovatnije od posljednje žetve). Razumije se da su same građevine koje pripadaju tom horizontu mogle biti i nekoliko decenija starije. Mada svojim veoma širokim rasponom pokazuje više neznatnu vrijednost ovog metoda za hronologiju protoistorijskog doba nego što nam pomaže u hronološkom vrednovanju slojeva na Podu, ističemo da dati raspon obuhvata aproksimaciju vremena u kojem se dati događaj (veliki požar) odigrao, izvedenu arheološkim metodom (oko 600. godine st. e.); situacija se u tom pogledu ne bi promijenila ni kad bi se dobijeni rezultati rekalibrirali.

Ako se sada vratimo na naprijed iznesenu arheološku argumentaciju za hronologiju naše faze, možemo reći da ona ispunjava vrijeme od kasnog 7. pa do sredine 6. stoljeća, pa bi apsolutnohronološka aproksimacija ove faze mogla glasiti:

— srednjobosanska 3 — 600 (625) — 550 g. st. e.

[41] A. Benac — B. Čović 1957, 14—15, T. XXVI, 3; također poglavlje o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.
[42] Za komparacije v. poglavlja o navedenim grupama u ovoj knjizi.
[43] »Ruđer Bošković«, Zagreb, Analiza N° Z-1091 (A. Slijepčević).

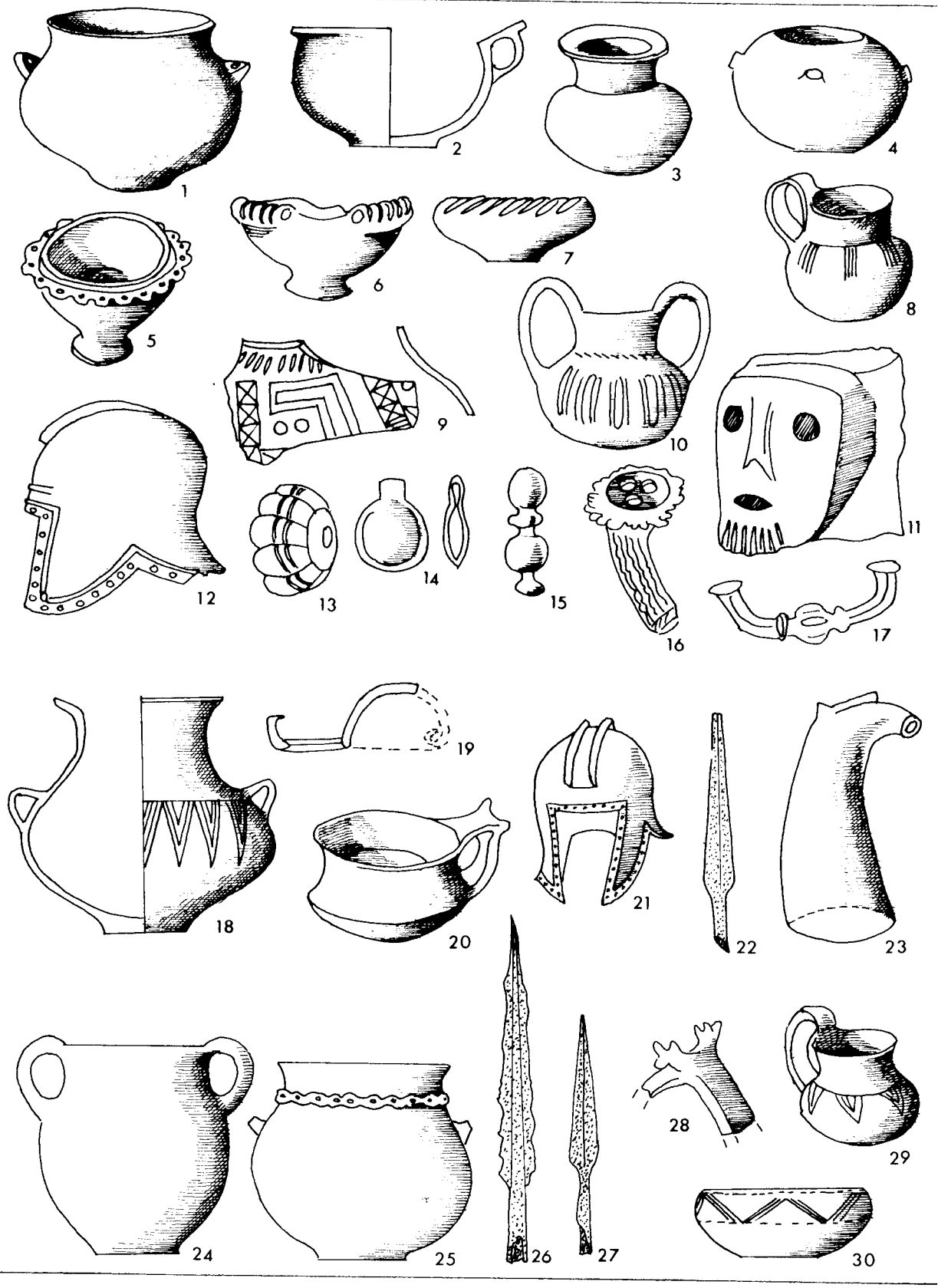

Sl. 28 — Srednjobosanska grupa — faza 4: 1—17; faza 5: 18—23; faza 6: 24—30 (1—11, 13—20, 23—25, 28—30: Pod kod Bugojna; 12: Putičevo; 21: Podastinje; 22: Gračanica; 26, 27: Vratnica)

Faza 4 poznata nam je, zasad, samo iz slojeva Poda. Kako se na ovom nalazištu ni na koji način ne odražava rani Certosa-horizont (kraj 6. stoljeća), a prve Certosa-fibule nastupaju nešto kasnije, sa svojim mlađim varijantama, ovu fazu sam izdvojio na osnovu sloja koji sadrži tri uzastopna građevinska horizonta, a u mnogo čemu čini kompaktnu cjelinu: doba uspona nakon kraćeg perioda oporavka od katastrofalnog požara.

Osim Poda, život se u ovoj fazi odvijao i na gradinskom naselju kod Semizovca, što se da zaključiti po karakterističnim oblicima keramike. Grobovi ove faze nesumnjivo su postojali, ali ni jedan nije bio sistematski istražen. Najvjerovatnije je da iz nekog uništenog groba potiče primjerak grčko-ilirskog šljema iz Putičeva, a po njegovim tipološkim karakteristikama najvjerovatnije je da pripada sredini ili drugoj polovini 6. stoljeća, dakle, fazi 4. srednjobosanske grupe, dok je drugi primjerak (okolnosti nalaza takođe nepoznate) iz Podastinja kod Kiseljaka[44] tipološki nešto mlađi, pa bi mogao pripadati bilo kraju ove, bilo sljedećoj fazi. Najzad, mlađa grupa nalaza iz grobova u Gračanici kod Visokog mogla bi se vezati i za kraj ove faze, ali mi se čini vjerovatnijim da pripada početku sljedeće.

Gledano u cjelini, ova faza je obilježena daljim privrednim i društvenim usponom. U slojevima Poda to se odražava brojnim izmjenama u organizaciji naselja koje postaje snažan centar zanatstva i trgovine s karakteristikama protourbane aglomeracije. U tipološkom smislu, ova faza odlikuje se pojavom novih tipova autohtonog nakita i keramike, kao i importom bronzanog posuđa i keramike.

Osnovni oblici keramičkih proizvoda ostaju i dalje: jednostavni jajasti lonci, lonci s izdvojenim vratom i drškama, horizontalnim ili vertikalnim, zaobljenobikonične amfore s visokim cilindričnim vratom i izvraćenim obodom, zdjele s uvučenim obodom, zaobljene ili bikonične, pehari s jednom ili dvije drške koje nadvisuju obod, kašike s drškom na obodu, amforice s tri vertikalne trakaste drške na trbuhu — dakle, sve forme naslijeđene iz prethodne, ili iz još starijih faza (up. Sl. 28, br. 1, 3, 4, 7, 8; T. LIII, 21). Razumije se, u detaljima postoje određene razlike u odnosu na iste oblike u prethodnim fazama, ali u te pojedinosti na ovom mjestu ne mogu ulaziti. Ono što je bitno, to je pojava nekih novih formi, karakterističnih za ovu fazu. To su:

— poluloptaste šolje s kratkim konkavnim vratom i specifičnom koljenastom drškom koja na najistaknutijem dijelu ima jedno poprečno rebro (Sl. 28, br. 2);

— poluloptaste zdjele s ravnim obodom i s istaknutim, širokim horizontalnim rebrom, na 1—2 cm ispod oboda; rebro je gotovo uvijek perforirano nizom rupica u pravilnim razmacima (T. LIII, 14; Sl. 28, br.5); rub rebra je ponekad valovito modelovan, tako da taj detalj, zajedno s

[44] M. Mandić 1925, 61—65.

perforacijama, daje ovom dekorativnom elementu izuzetan, »čipkast«, izgled;[45]

– čaše na nozi, koje često imaju dekorativne valjkaste »drške« na obodu (Sl. 28, br. 6);

– svjetiljke tipa Sl. 27, br. 17 i dalje su u upotrebi.

I u ornamentalnom sistemu nastaju određene promjene. Šrafirane trake, koso šrafirani rombovi i trouglovi, kao posljednji refleksi starog geometrijskog stila sreću se još uvijek, ali zastupljeni na veoma malom broju primjeraka. Isto to može se reći i za žigosane motive, ograničene na ukrašavanje oboda (T. LIII, 14) ili drški posuda.

Za ovu fazu karakteristični ukrasi su:

snopovi vertikalnih ureza, udubljenih linija ili kanelura, dosta često kombinovanih s okruglim udubljenjima, ravnomjerno raspoređeni na ramenu i trbuhu posude (Sl. 28, br. 8; up. također Sl. 27, br. 14);

motivi sastavljeni od (horizontalne ili vertikalne) urezane linije i niza zareza, na obodu, vratu ili ramenu i trbuhu posude. Taj ukras (očigledno uprošćena i degenerisana šrafirana traka) pojavio se u prethodnoj fazi, a u ovoj je naročito čest (tipa Sl. 27, br. 13);

– izduženi šrafirani trouglovi degenerisanog oblika;

kose linije ili kanelure, najčešće na gornjem dijelu zdjela s uvučenim obodom (Sl. 28, br. 7);

snažno istaknuta vertikalna rebra koja mogu biti kombinovana s vertikalnim urezima, kanelurama ili okruglim udubljenjima, razmještenim simetrično na prostoru između rebara (Sl. 28, br. 10); ovaj ukras karakterističan je za pehare s dvije visoke drške, ali se ponekad sreće i na zdjelama;

ukrašavanje posuda apliciranjem bronzane dugmadi praktikovano je i tokom ove faze;

na trbuhu ili ramenu većih posuda, posebno loptastih lonaca, česti su čepasti ukrasi (Sl. 28, br. 4) koji su možda imali i praktičnu funkciju.

Pored ovih, tipičnih, ukrasa, potrebno je, kao izuzetak, pomenuti složenu kompoziciju sastavljenu od kvadratića sa upisanim znakom »X«, meandra i aplicirane bronzane dugmadi. Faktura i tehnika (duboki urez) po svoj su prilici domaći, ali je ukras posve stran ornamentalnom sistemu Poda (Sl. 28, br. 9).

Potrebno je također reći da se u ovoj fazi zapaža postepeno slabljenje kvaliteta keramičkih proizvoda. Posude manjih dimenzija, koje su na Podu po pravilu spadale u grupu fine keramike, nemarnije su rađene, glačanje je slabije, ornamenti izvođeni s manje preciznosti. Posude velikih dimenzija poprimaju odlike prave grube keramike (sive, neravne površine, nemarno izvedene drške, obodi i sl.), a na njima se pojavljuju i grube plastične trake, ukrašene udubljenjima, izvedenim utiskivanjem prsta.

---

[45] Up. B. Čović 1965, T. XVI, 1.

Pored domaće, u ovoj fazi je u upotrebi i uvezena keramika rađena na lončarskom kolu: ulomci vrčeva (oinohoe) i nekih drugih formi. Među njima se ističe ulomak manje posude zaobljenog ramena, s ostacima figuralnog ukrasa — vjerovatno glava sove i palmino lišće — na osnovi od sjajnog crnog firnisa (T. LI, 6); izgleda mi da je u pitanju atička roba ili njena italska imitacija; u svakom slučaju radi se o keramici 5. stoljeća, a pripada najmlađem od tri građevinska horizonta ove faze na Podu.

I bronzano posude bilo je uvoženo, a po svoj prilici i proizvođeno ili bar popravljano u zanatskim radionicama Poda. Osim većeg broja fragmenata bronzanog lima, prevesla za vedra, dijelova dna bronzanih posuda i sl. u sloju ove faze nađena je i jedna velika, reljefno ukrašena drška (Sl. 28, br. 17), zatim jedna drška s palmetom (T. LI, 10), te dio noge neke posude s predstavom kandže u finom reljefu (T. LI, 5); još jedna aplikacija za bronzanu posudu u obliku palmete iz slojeva ove faze (tipa kao T. LI, 8) pripada ukrasu neke bronzane posude; čini se da bi mogla biti proizvod nekog domaćeg zanatlije, prije nego import.

Oružje i oruđe je, bar djelimično, poznato, zahvaljujući bogatstvu slojeva ove faze na Podu. Zastupljena su dva tipa željeznih kopalja, jedno kraće, sa širokim tuleem, i jedno duže, s uskim listom, te željezna sjekira-kelt; na postojanje bojnih noževa ili nekog tipa mača ukazuju koštane obloge drški, nađene, u nekoliko primjeraka. Također je otkriveno i više malih željeznih noževa, standardnog, povijenog oblika, te po jedno željezno dlijeto i čekić, što je svakako u vezi sa živom zanatskom djelatnošću.

U znatnim količinama nađena su uobičajena oruđa i sprave za mljevenje žita i tekstilnu radinost. Među ovim posljednjim vrijedi posebno pomenuti fino uglačane koštane objekte vretenastog oblika, s dobro uočljivim gustim tragovima trljanja o tekstilne niti (T. LIII, 7); najvjerovatnije je da se radi o alatki kojom su se zbijale niti potke na vertikalnom tkalačkom stanu.

Posebno treba pomenuti metalurški pribor: keramički sopalj kovačkog mijeha, modelovan u obliku vrata i glave konja (tipa Sl. 28, br. 23), kalupe od kamena za izlivanje bronzanih šipki i različitih sitnih predmeta: halkica, privjesaka i sl. Specifični kalupi za lijevanje dugmadi, izrađeni od rožine (Sl. 28, br. 16), nađeni su u slojevima ove faze u velikom broju.

Grupu za sebe čine i dijelovi konjske opreme, izrađeni od kosti ili rožine; među njima su najizrazitije pritege (T. LIII, 13) i amajlije (T. LIII, 11).

Kako je naprijed rečeno, ovoj fazi, i to njenom starijem dijelu, trebalo bi pripisati grčko-ilirski šljem iz Putičeva kod Travnika (Sl. 28, br. 12). Po osnovnom obliku taj primjerak stoji negdje između šljemova tzv. srednje grupe i onih koji pripadaju mlađoj grupi. Karakteristične zakovice za pričvršćavanje postave (koja je također djelimično bila očuvana) svakako su stariji elemenat, ali treba uzeti u obzir i činjenicu da su glave zakovica sitnije i

gušće poredane, što je, opet, mlada tendencija. Mislim da ovaj šljem upravo i treba tretirati kao prelazni oblik, pa bi ga tako trebalo i datirati: R. Vasić, koji se u novije vrijeme ponovo vratio na problem ovog tipa šljemova u našoj zemlji, naglašava da se »vreme prelaza iz srednje u mladu varijantu ovog tipa datira, s dosta sigurnosti, u treću četvrtinu VI veka pre n. e...,«[16] pa bi to mogla biti i orijentacija za vrijeme izrade primjerka iz Putičeva. Naravno, u zemlju je mogao dospjeti i koju deceniju kasnije, ali ga svakako treba datirati u drugu polovinu 6. stoljeća, što znači da pripada starijem dijelu naše 4. faze.

Nakit i metalni dijelovi nošnje također su relativno dobro zastupljeni. Tipovi su sljedeći:

polumjesečasta fibula s krestom i nogom u obliku beotskog štita (T. LII, 22);

fibule s dva dugmeta na luku (»a due bottoni« T. LII, 24);

fibule s tri dugmeta na luku (»a tre bottoni« T. LII, 23);

trakaste fibule bez diska (T. LII, 25);

kalotne pojasne kopče s laticama na obodu (T. LIII, 3);

jednostavne pojasne spone, izrađene od trake bronzanog lima (T. LIII, 5);

željezne, izduženoovalne pojasne spone (T. LIII, 4);

velike, masivne, bronzane igle s prstenastom glavicom i kuglom na vratu (T. LIII, 1);

igle sa svitkastom glavicom (T. LIII, 2);

dvojne igle dvopetljastog tipa (T. LIII, 18);

ulomak većeg objekta (falere?) od bronzanog lima, ukrašen iskucavanjem (T. LIII, 8);

narukvice s prebačenim krajevima, gracilnije izrade (T. LII, 26, 27);

astragalni članci pojaseva (Sl. 28, br. 15);

kalotna i kupasta bronzana dugmad (T. LI, 4);

kalotna dugmad »delmatskog tipa« sa šiljkom na vrhu (T. LI, 7);

»delmatske« naušnice od bronzane žice (tipa kao T. LII, 13, u ulomcima);

mali bronzani privjesci u obliku vrećice (T. LI, 4), bule (Sl. 28, br. 14), kotarice i sl;

različite staklene perle, među njima i krupne, dinjastog oblika, od svijetlozelenog stakla s modrom prugom (Sl. 28, br. 13).

Dekorativni koštani češljevi (T. LIII, 10), brojni u slojevima ove faze na Podu, a zastupljeni i u sloju podgrada, kraj Poričnice (T. LIII, 9), svakako su više nakit, nego toaletni pribor. U ovaj posljednji spadaju pincete koje se javljaju u dva oblika, jednostavne, uske, i one s proširenom hvataljkom (T. LIII, 6).

---

[16] R. Vasić 1982b, 6 7.

Jedan veoma precizno izrađeni koštani predmet, ukrašen žigosanim kružićima i bronzanim zakovicama, sa po jednom rupicom za vješanje na svakom kraju, posve je neuobičajen oblik (T. LIII, 12) čiju namjenu nisam u stanju da odredim. Vjerovatno je da se nosio obješen na vrpci, ispod vrata, na prsima. Možda je u pitanju objekat simboličkog značenja — oznaka nekog dostojanstva, društvene funkcije, svjetovne ili vjerske osobe koja ga je nosila.

Plastika je zastupljena i u ovoj fazi, doduše jednim, ali vrlo reprezentativnim primjerkom — glavom bradatog čovjeka u reljefu, modelovanom na rubnom zidiću jednog ognjišta (žrtvenika), nađenog u jednoj kući u sjeveroistočnom dijelu naselja (Sl. 28, br. 11).

Uz ovaj pregled treba dodati da su u sva tri horizonta ove faze u velikoj količini nalaženi željezna ruda i troska, pepeo i različiti otpaci: bronzana žica, lim, grumenje bronze i sl. Vrijedni su pomena i brojni primjerci napola izrađenih objekata od kosti i rožine, nađeni na više mjesta, ali posebno koncentrisani u jednoj više puta obnavljanoj kući, o kojoj će još biti govora. Uz ove podatke treba pomenuti da su i u sloju ove faze nalaženi kalupi za lijevanje sitnijeg bronzanog nakita, kako oni kameni, tako i oni od jelenje rožine, tipa Sl. 28, br. 16.

Za hronologiju ove faze posebno su važni neki tipovi nakita, a djelimično i keramika. Tipološki gledano, najstariji objekti naše faze 4. jesu hibridna fibula s nogom u obliku beotskog štita (T. LII, 22) i velike igle s prstenastom glavicom (T. LIII, 1). Fibula i igle (osim jednog primjerka) potiču iz najstarijeg od tri građevinska horizonta ove faze. Po svom osnovnom obliku (polumjesečasti luk) fibula bi se mogla vezati za oblike starijeg halštata istočnoalpske oblasti u kojoj je taj tip najvjerovatnije i nastao. Noga naše fibule je, međutim, preuzeta od jednog unutarbalkanskog tipa, i to njegove mlađe varijante, o kojoj je u tekstu o hronologiji faze 3. bilo više govora. Najzad, ukras u obliku kreste na rubu luka dovodi naš primjerak u vezu s tzv. krestastim fibulama, poznatim u glasinačkoj kulturi, gdje su karakteristične za mlađi dio faze IVc (druga polovina 6. stoljeća). Sličnu hronološku poziciju imaju krestaste fibule i u grupi Donja Dolina — Sanski Most.[47] Stoga bi vrijeme oko sredine 6. stoljeća bilo i najvjerovatniji termin za nastanak ovakvog hibridnog tipa. Masivne igle s prstenastom glavicom sa Poda (T. LIII, 1) srodne su iglama s prstenastom glavicom srednjodalmatinske grupe koje, međutim, pripadaju ranijem vremenu, fazi 3. te grupe (oko 750—550. g. st. e). Vjerovatno je taj oblik srednjobosanska grupa i preuzela od srednjodalmatinske, a zatim stvorila vlastitu varijantu. Činjenica da se ovakve igle u srednjobosanskoj grupi pojavljuju sredinom 6. stoljeća, dakle u vrijeme kad u srednjodalmatinskoj već izlaze iz upotrebe,

[47] Up. A. Benac — B. Čović 1957, 44; takođe i poglavlja o grupi Donja Dolina — Sanski Most i o glasinačkoj kulturi u ovoj knjizi.

izgleda kontradiktorna, ali je to možda samo rezultat našeg oskudnog poznavanja oblika nakita srednjobosanske grupe, izazvanog izuzetno malim brojem otkrivenih grobova. Treba, naime, voditi računa da su slojevi Poda, i pored sveg njihovog bogatstva, ipak samo naseobinski slojevi, u kojim se nakit pojavljuje izuzetno, a ne u pravilu, kao što je u grobovima slučaj. Kao najvjerovatnije rješenje vidim pretpostavku da su se ove igle u okviru srednjobosanske grupe mogle pojaviti i ranije, a da o tome nemamo evidencije. Činjenica je, međutim, da lokalna varijanta tih igala, kakve nalazimo u starijem dijelu sloja naše faze 4, pokazuje da su te igle u srednjobosanskoj grupi bile nešto duže u upotrebi.

Što se tiče ostalih oblika nakita, za hronologiju naše faze posebno su važne fibule s dva i tri dugmeta na luku (T. LII, 23, 24). Mada se u širem cirkumadrijatičkom prostoru ovi oblici javljaju u dužem vremenskom rasponu (7. i 6. stoljeće), za nas je relevantna njihova pozicija u dvjema susjednim grupama. U grupi Donja Dolina–Sanski Most fibule s tri dugmeta na luku javljaju se u fazi 2b (575–525), ali ne i u starijim grobovima te faze koje karakterišu fibule s nogom u obliku beotskog štita; fibule s dva dugmeta na luku pripadaju u toj grupi fazi 2c (525–500). U srednjodalmatinskoj grupi su fibule s dva dugmeta na luku veoma brojne i zastupljene na većem broju nalazišta. S obzirom na sadržaj grobnice na lokalitetu Ritke Liske u Crvenici, gdje je nađena i jedna fibula tog tipa, opredijeljene su u fazu 4. te grupe (550–375), gdje nesumnjivo pripadaju grupi starijih tipova.[48] Od primjeraka s Poda obje ove vrste, dva potiču iz najstarijeg građevinskog horizonta faze 4, a druga dva iz nešto mlađih slojeva. Za kalotne pojasne kopče s laticama na obodu (T. LIII, 3) već je rečeno da pripadaju tipovima dužeg trajanja, te da na Glasincu traju do kraja faze IVc, da se u grupi Donja Dolina—Sanski Most uglavnom pojavljuju u mlađim grobovima faze 2b, te u jednom grobu faze 2c (525—500), te da i u srednjodalmatinskoj grupi pripadaju fazi 4. Određenu hronološku vrijednost vjerovatno ima i pojava nekih tipičnih »delmatskih« formi, kao što su naušnice od bronzane žice (tipa T. LII, 13) i dugmad sa šiljkom (T. LI, 7), takođe oblici koji su zastupljeni već u starijim grobnim nalazima faze 4. srednjodalmatinske grupe (Ritke Liske, Postranje, Vašarovine 1 i dr.).[49] Staklene perle dinjastog oblika (Sl. 28, br. 13) mogu trajati relativno dugo, ali je vrijeme njihove najveće upotrebe kraj 6. i 5. stoljeće st. e., bar prema situaciji na susjednom, glasinačkom području, gdje se taj oblik pojavljuje i među perlama od jantara.[50] Najzad, jednostavne izduženoovalne željezne

---

[48] B. Čović 1969; v. takođe poglavlje o srednjodalmatinskoj grupi u ovoj knjizi.

[49] I. Bulić 1898; B. Čović 1969; B. Čović–D. Nikić 1983; v. takođe poglavlje o srednjodalmatinskoj grupi u ovoj knjizi.

[50] A. Benac—B. Čović 1957, T. XXXIV, 39, T. XXXVI, 9a; up. takođe poglavlja »Glasinačka kultura« i »Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice« u ovoj knjizi.

spone (T. LIII, 4), dvojne igle dvopetljastog (T. LIII, 18) i »omega« tipa, aplike za pojas u obliku astragalnog štapića (Sl. 28, br. 15) i privjesci u obliku bule (Sl. 28, br. 14) takođe su dobro poznati tipovi kasnog šestog i petog stoljeća, što je dobro dokumentovano grobnim cjelinama grupe Donja Dolina—Sanski Most, djelimično japodske i liburnske grupe, kao i glasinačke kulture (mladi dio faze IVc i faze Va).[51]

Navedene komparacije dovoljne su, mislim, da se hronološki raspon naše faze 4. dosta dobro odredi, pogotovu ako se ima u vidu da se radi o nalazima iz kompaktnog naseobinskog sloja sa tri građevinska horizonta, te da se i sljedeća, peta, faza dobro datira, na osnovu nalaza iz stratigrafski pouzdanih slojeva, s početkom oko sredine 5. stoljeća st. e. Faza 4. obuhvatala bi, prema tome, približno drugu polovinu šestog i prvu polovinu petog stoljeća st. e, pa bi njena apsolutnohronološka aproksimacija bila:

srednjobosanska 4 — 550 — 450. g. st. e.

Faza 5. — Stratigrafsku osnovicu ove faze čine tri građevinska horizonta naselja Pod kod Bugojna, a pridružuju im se i nalazi iz mlađeg groba ili grobova u Gračanici kod Visokog, te, vjerovatno, grobni nalaz iz Podastinja kod Kiseljaka. Sudeći po nekim keramičkim ulomcima, te po jednom karakterističnom bronzanom objektu (T. LIII, 16), gradinsko naselje kod Semizovca postojalo je i tokom ove faze. Kako su mlađi slojevi u nižem, južnom dijelu platoa gradine Pod oštećeni ili posve uništeni erozijom, površina na kojoj su navedena tri horizonta očuvana znatno je manja nego što je to bio slučaj sa starijim fazama, pa je i ukupna količina nalaza skromnija. Taj nedostatak, bar za stariji dio ove faze, donekle nadoknađuju grobni nalazi iz Gračanice.

Analiza osnovnih oblika keramike i nakita ove faze pokazuje postepenu evoluciju i uvođenje u upotrebu novih oblika. Ipak, radikalnijih promjena u osnovnim obilježjima materijalne i duhovne kulture nema.

Keramika ne doživljava neke bitne promjene oblika, pa nema potrebe da se tipovi i njihove varijante detaljno opisuju — oni približno odgovaraju materijalu prethodne, četvrte faze. Navešću, stoga, samo neke bitnije pojave:

1. Kvalitet keramike u cjelini pokazuje dalje opadanje, kako u modelovanju, tako i u obradi površina, pa i u izvođenju ukrasa koje postaje sve nemarnije. Ipak, ima i izuzetaka, a među njih spada i jedna keramička svjetiljka, elegantnog oblika i odlične izrade (T. LIII, 21).

2. Poluloptaste šolje s vratom i koljenastom drškom, poznate iz prethodne faze (up. Sl. 28, br. 2) i dalje su u upotrebi, a na rebru koljenaste drške sada se pojavljuje ukras u obliku roščića. Roščići i ukrasi u obliku stilizovane životinjske glave javljaju se i na drškama nekih drugih posuda,

[51] V. poglavlja o navedenim grupama u ovoj knjizi.

obično šolja ili pehara s jednom ili dvije drške (Sl. 28, br. 20; također kao Sl. 28, br. 28).

3. Kupe na nozi, s dekorativnim valjkastim drškama na obudu (tipa Sl. 28, br. 6) poznate su i u ovoj fazi.

4. Ukras na posudama odgovara onom iz prethodne faze, mada ima i noviteta, kao što su specifični šrafirani trouglovi, izvedeni umetanjem »V« motiva jedan u drugi (Sl. 28, br. 18).

5. I dalje se praktikuje ukrašavanje posuda apliciranjem bronzane dugmadi (tipa T. LII, 18, 19).

Bronzano posuđe, odnosno njegovi dijelovi (cjediljka, ulomci lima od posuda, aplikacije u obliku palmete – T. LI, 8) dokumentovano je i u slojevima ove faze.

Vjerovatno kraju ove faze pripada keramička svjetiljka (T. LIII, 21).

Oružje i oruđe zastupljeno je u grobnim nalazima i u slojevima Poda. Iz navedena tri građevinska horizonta na Podu, pored standardnih alatki i pribora za svakodnevne kućne poslove, pojavljuje se i dalje metalurški pribor: sopalj kovačkog mijeha, modelovan u obliku konjske protome (Sl. 28, br. 23), kalupi od pješčara i rožine, brusevi i sl. uz uobičajene velike količine troske, te raznih metalnih otpadaka. Od oružja su ovi slojevi dali samo ulomke kopalja i noževa, te jedne sjekire. Oružje nije mnogo bolje zastupljeno ni u grobnim nalazima: iz Gračanice potiče jedno dobro očuvano željezno koplje (Sl. 28, br. 22). To je tip s izduženorombičnim presjekom lista, bez pravog rebra, dobro poznat u grobovima mlađih faza grupe Donja Dolina – Sanski Most.[52] Naoružanju ove faze pripada, vjerovatno, i bronzani šljem grčko-ilirskog tipa (Podastinje kod Kiseljaka – Sl. 28, br. 21).

Nakit faze 5. je relativno dobro poznat. Iz slojeva Poda potiču dva primjerka Certosa-fibula, tankog luka s poprečnim rebrima (T. LIII, 17), te ulomci još tri fibule koji također pripadaju bilo mlađim certoškim formama, bilo lokalnoj »jadranskoj« varijanti tzv. certosoidnih fibula.[53] Igle sa svitkastom glavicom i dalje su u upotrebi, a pridružuju im se i dvojne igle »omega« tipa. Od narukvica je najvažniji dobro očuvani primjerak masivne narukvice (možda i nožne grivne?) s krupnim jagodama (T. LIII, 15), a nalaženi su i ulomci tanjih, gracilnijih, narukvica s prebačenim krajevima (tipa kao T. LII, 26, 27). Nađeno je i dosta sitne bronzane dugmadi, privjesaka u obliku vrećice i bule, te staklenih perli uobičajenih »kasnohalštatskih« tipova. Vjerovatno iz nekog uništenog groba potiče pojasna spona iz Semizovca (T. LIII, 16). Repertoar nakita dopunjuje i grobni nalaz iz Gračanice: glasinačke rebraste fibule i glasinačke narukvice od bronzanog lima s iskucanim ornamentom (T. LIII, 19, 20).

---

[52] Up. C. Truhelka 1902, T. XXVIII, 5, 6, i dr.

[53] Up. i B. Čović 1965, T. XV, 2.

Među važnije nalaze nesumnjivo spadaju mali pehar i keramički prešljenak, oboje s urezanim slovnim znacima.

Hronološki okvir ove faze određen je kako nalazima iz slojeva Poda, odnosno grobnim prilozima iz Gračanice, tako i samim stratigrafskim položajem između slojeva faze 4. i 6.

Početak naše faze 5. označen je pojavom Certosa-fibule – varijante V po klasifikaciji B. Teržan (T. LIII, 17). Grobove s fibulama tog tipa iz Donje Doline i Sanskog Mosta svrstao sam u fazu 3a-2 te grupe (450 – 350. g. st. e.). Lokalne jadranske »certosoidne« fibule (Sl. 28, br. 19) također su relativno mlada forma, a dugo su u upotrebi, vjerovatno od sredine 5. do sredine 4. stoljeća st. e. U okviru srednjodalmatinske grupe one pripadaju mlađoj grupi tipova faze 4, što je dokumentovano sadržajem grobnih nalaza Vašarovine 1 i 2.[54] Na vezu naše faze s fazom 3a-2 grupe Donja Dolina – Sanski Most govore i neki drugi oblici nakita, prvenstveno masivna bronzana grivna s jagodama, te pravokutna pojasna spona (T. LIII, 15, 16). Srodnost postoji i u nekim osnovnim oblicima keramike (šolje i pehari s 1 ili 2 visoke drške). Pa i karakteristično, novo, izvođenje šrafiranih trouglova upisivanjem više »V« motiva jedan u drugi (Sl. 28, br. 18) u Sanskom Mostu je tipično za grobove faze 3a-2. Pojava roščića i stilizovanih životinjskih glava na drškama posuda vodi nas u istom pravcu.[55]

Mlađi grobni nalazi iz Gračanice pripadaju svakako starijem dijelu naše faze. Oba tipa nakita, rebraste fibule i narukvice od bronzanog lima pojavljuju se na Glasincu još u drugoj polovici 6. stoljeća (Arareva gromila), mada je 5. stoljeće vrijeme njihove najveće upotrebe. Ipak, postoje tu i neke bitne tipološke razlike, po kojim se mogu razlikovati mlađe i starije forme, naročito kad su u pitanju rebraste fibule. Primjerci iz Gračanice, s izrazitim rebrima i velikom, trapezastom nožnom pločom, što su bitne tipološke odlike mlađih varijanti ovih fibula pripadaju razvijenoj glasinačkoj fazi Va. Stoga sam sklon da čitav ovaj nalaz pripišem drugoj polovini 5. stoljeća.

Najzad, mora se uzeti u obzir i hronologija sljedeće, šeste faze naše grupe. Građevinski horizonti te faze na Podu veoma su dobro datirani pojavom lokalnih samostrelnih Certosa-fibula, te fibula ranolatenske sheme, u vrijeme iza 350. godine st. e, čime je ograničeno i trajanje naše faze 5. Prema tome, apsolutnohronološka aproksimacija trajanja ove faze je:

– srednjobosanska 5 – 450 – 350. g. st. e.

Faza 6. srednjobosanske grupe dokumentovana je na Podu slojem očuvanim samo na sjevernom dijelu platoa, s ostacima dvaju građevinskih horizonata, te sadržajem bogate ratničke grobnice u Vratnici kod Visokog.

Keramika ove faze pokazuje dalji pad kvaliteta. Fine keramike gotovo da i nema, mada su i dalje izrađivane posude malih dimenzija i tanjih

[54] B. Čović – D. Nikić 1983, T. I, 3; B. Marijan 1985, T. II.

[55] Up. poglavlje o grupi Donja Dolina – Sanski Most u ovoj knjizi.

zidova, pa i ukrašavane. Modelovanje je, međutim, nemarno, oblici ne rijetko deformisani, ukrasi uprošćeni. Oblici su standardni, grubi duboki lonci s jezičastim drškama, lonci s cilindričnim vratom i drškama koje povezuju obod i rame, amfore s cilindričnim vratom i izvraćenim obodom, trbušasti pehari s 1 ili 2 drške, zdjele s uvučenim obodom, kašike s drškom na obodu, poluloptaste šolje s jednom drškom (Sl. 28, br. 24, 25, 28—30). Valjkaste dekorativne drške na obodima kupa, kao i ukrasi u obliku roščića i stilizovanih životinjskih glava, zapaženi su i na keramici ove faze.

Oružje i orude zastupljeno je prvenstveno u grobnici iz Vratnice, ali i u sloju Poda. Važniji oblici su:

— duga željezna koplja sa snažno izraženim središnjim rebrom (Sl. 28, br. 26);

— nešto kraća željezna koplja s listom izduženorombičnog presjeka, bez pravog rebra (Sl. 28, br. 27);

— kratki, jednosjekli krivi mačevi ili bojni noževi, od kojih jedan najvjerovatnije pripada tipu mahajre (Vratnica);

— mali krivi željezni noževi uobičajene forme (Vratnica, Pod).

Pored ovih oblika, u slojevima Poda nađeni su još i kalupi za lijevanje sitnog metalnog nakita, te uobičajeno orude za svakodnevne kućne poslove.

Nakit ove faze poznajemo relativno dobro. Iz slojeva ove faze na Podu potiču ulomci dvaju samostrelnih Certosa-fibula lokalne varijante (T. LIII, 24), nekoliko fibula ranolatenske sheme, sa završetkom nožice u obliku kuglica (T. LIII, 26) ili životinjske glave, nekoliko staklenih perli i bronzane dugmadi. Daleko više primjeraka dala je grobnica iz Vratnice:

— lučne bronzane fibule sa sedlasto oblikovanim lukom (jedna kasna varijanta fibula tipa Novi Pazar — T. LIII, 22);

— samostrelne Certosa-fibule (T. LIII, 27)

— čunolike fibule sa samostrelnim ili šarnirskim mehanizmom glave; luk je ukrašen žigosanim kružićima;

— više varijanti fibula ranolatenske sheme, pretežno sa završetkom nožice u obliku životinjske glave (T. LIII, 28);

— fibule ranolatenske sheme, debljeg luka i sa završetkom nožice ukrašenom kuglicom i prstenastim zadebljanjima; ove fibule mogu imati osmičasti dodatak na glavi, s obješenim lančićima (kao T. LIII, 26);

— dvojne igle »omega« i dvopetljastog tipa (T. LIII, 30, 31), te jedne posebne varijante krstastog tipa (T. LIII, 32);

— različitu dugmad, perle i aplike, među kojim su važnija kupasta dugmad s radijalnim urezima (T. LIII, 23) i perle u obliku posude od bezbojnog stakla. Grobnica iz Vratnice je sadržavala i šest malih bronzanih »pečatnih« prstenova s ugraviranim negativima likova: žena s lukom (T. LIII, 25), sova, pas i dr.[56]

---

[56] B. Čović 1984, 43—46, Sl. 8—10.

Na osnovu nalaza iz slojeva Poda, posebno samostrelnih i ranolatenskih fibula, te hronološke pozicije grobnice u Vratnici koja je posve jasna,[57] fazu 6. srednjobosanske grupe nije teško hronološki opredijeliti. Ona odgovara fazi 3b-2 grupe Donja Dolina – Sanski Most, te fazi Vb Glasinca, s njihovim daljim paralelama (npr. mladi negovski horizont u jugoistočnoalpskom području, horizont Čurug u srednjem Podunavlju i sl.). Na osnovu toga može se dati i apsolutnohronološka aproksimacija trajanja ove faze:

srednjobosanska 6. – 350 – 300. g. st. e.

NASELJA

Već u uvodu je rečeno da je Pod jedino sistematski ispitano naselje, ali da postoje osnovni podaci za još preko 120 gradina od kojih je većina, kraće ili duže vrijeme, bila u funkciji tokom željeznog doba. To omogućava da se, ipak, daju neki opšti podaci o gradinskim naseljima, kao najbrojnijim i najvažnijim aglomeracijama naše grupe.

Gradinska naselja srednjobosanske grupe najvećim dijelom su smještena na izdvojenim brežuljcima, lingulama ili okrajcima terasa, i to uz rubove dosta uskih, dugih rječnih dolina Vrbasa, Lašve, Bosne i njihovih pritoka. U najvećem broju slučajeva radi se o položajima manje relativne visine, ponekad svega desetak, a obično između trideset i stotinu m u odnosu na nivo rječne doline. Razumije se, ima i nekoliko izuzetaka, prvenstveno kad su u pitanju gradine smještene u visokim predjelima između navedenih vodotokova.

Više od polovine gradina pripada objektima izrazito malih dimenzija, većeg promjera ispod 50 m, dok one s većim promjerom između 50 i 100 m, kakvih je takođe dosta, već moramo ubrojati u kategoriju gradina srednje veličine za naše područje (tu spada i Pod, s premjerima platoa cca 100 sa 70 m). Svega je nekoliko gradina većih dimenzija, kao što su one u Potkraju (oko 180 × 100 m) i na Gladniku (oko 130 × 100 m), obje u okolini Travnika,[58] zatim Krstac u Zbilju kod Visokog (200 × 40 m), ili Gradina u Dukićima kod Šipova (200 × 70 m). Još veći branjeni prostor ima Gradac u Mokronogama kod Visokog (oko 300 × 100 m), a gradina Oštrik u Kuliješu kod Kiseljaka, s više koncentričnih bedema i s branjenim prostorom veličine oko 500 × 200 m, spada među najveća gradinska naselja u Bosni.[59]

[57] Ibid., 47 – 48.

[58] J. Korošec 1950, 251, 256 – 257.

[59] Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2. i 3, Regije 12, 13, 14 i 15 (sjeverni dio); takođe P. Anđelić 1963, 156 – 160.

Kao i u drugim područjima, i ovdje su oblik gradine i fortifikacioni sistem najčešće prilagođeni konfiguraciji terena. Mali je broj gradina s bedemima koji u obliku kruga ili elipse posve zatvaraju određeni prostor. Obično su bedemi podizani samo s ugroženijih strana. Nasipani su od zemlje i kamena, ponekad i miješanjem oba materijala, a u većini slučajeva su relativno slabo sačuvani. Tome su jednim dijelom uzrok relativno skromne dimenzije bedema, a drugim vjerovatno sam materijal (zemlja, škriljavac) koji znatno slabije odolijeva eroziji nego, npr., krečnjak u kraškim predjelima.

Jedna od karakteristika fortifikacije gradina naše grupe je dosta česta upotreba tzv. limitnog tumula, što je već J. Korošec konstatovao za gradine u okolini Travnika.[60] Procenat od blizu 20% u odnosu na ukupan broj gradina[61] samo nešto je niži nego na sjevernom dijelu područja srednjodalmatinske grupe.[62] U tom kontekstu zanimljivo je da se i na području rasprostiranja naše grupe, mada izuzetno, pojavljuju i gradine potkovičastog tipa, dakle, forma tipična za sjeverni dio delmatskog teritorija.[63] Pa i gradina Pod kod Bugojna, sa svojim moćnim bedemom na sjevernoj strani i s kracima na zapadnoj i istočnoj koji postepeno gube visinu, otvorena prema jugu – dolini Poričnice, u suštini ima oblik bedema i opšti položaj veoma sličan klasičnom potkovičastom tipu.[64]

Usjeci i opkopi (šančevi) takođe su dosta čest elemenat fortifikacije gradina srednjobosanske grupe. Najizrazitiji je primjer Pod kod Bugojna, s dubokim polukružnim šancem.[65] Usjeci su, inače, karakteristični prvenstveno za gradine s limitnim tumulom kod kojih se po pravilu nalaze ispred tumula, povećavajući njegovu relativnu visinu i pojačavajući odbranu s najugroženije strane.

Što se tiče unutrašnje organizacije naselja, kao i oblika i uređenja kuća, možemo se osloniti na podatke prikupljene sistematskim iskopavanjem gradine Pod. Razumije se, pri tome treba imati u vidu da Pod predstavlja model jednog razvijenog gradinskog naselja, te da je većina naselja naše grupe vjerovatno bila znatno skromnija, kako u pogledu organizacije, tako i po standardu stanovanja.

Pošto je o naselju Pod već na više mjesta pisano,[66] a u pripremi je i monografija, ovdje ću dati samo kratak pregled karakteristika naselja i njegovog razvoja tokom željeznog doba.

Osnova organizacije naselja, s polukružnim šancem i kamenozemljanim bedemom, te s dvije osnovne komunikacije (sjeveroistok-jugozapad i

---

[60] J. Korošec 1950, 261.
[61] Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2. i 3, Regije 12, 13, 14 i 15 (sjeverni dio).
[62] A. Benac 1985, 192.
[63] Ibid., 194.
[64] Up. B. Čović 1985a, 60–62, T. XXX, 2, T. XXXI, 2.
[65] Ibid., 61.
[66] B. Čović 1965, 50–65, isti 1975; isti 1976, 198–204; isti 1985a, 60–62.

jugoistok-sjeverozapad) koje se sijeku približno u sredini platoa, veličine oko 100 × 70 m — bila je postavljena još u prvoj fazi života mlađeg naselja (Pod B). Početkom faze 2. fortifikacija je pojačana proširivanjem i produbljivanjem polukružnog šanca, čiji su krakovi spojeni s dvjema prirodnim uvalama na rubu terase, na koji je čitav objekat oslonjen.

POD KOD BUGOJNA, sjeverozapadni dio, Horizont 10, sredina 6. stoljeća

Istovremeno je podignut novi, viši zemljani bedem. Pored dvije glavne komunikacije trasirano je još nekoliko manjih i užih, paralelnih s ove dvije, a duž unutrašnjeg podnožja bedema postavljena je još jedna, kružna komunikacija. Taj oblik organizacije prostora zadržalo je ovo naselje (koliko se dalo utvrditi) do kraja svog postojanja (u najmanju ruku do kraja 4. stoljeća st. e.

dokle se u očuvanim slojevima život naselja može pratiti). Postepeno su nastajale i određene promjene, od kojih su najvažnije:

1. Podizanje moćnog kamenog suhozida s kapijom, na jugozapadnom rubu platoa, kao pojačanje fortifikacije, izvršeno nakon obnove naselja iza katastrofalnog požara (početak 6. stoljeća).

2. Smicanje jednog niza stambenih zgrada, približno u centru naselja, da bi se stvorio mali slobodan prostor, neka vrsta trga, očigledno za obavljanje određenih zajedničkih poslova. Taj prostor, prvobitno mali, dobija kasnije veće dimenzije (oko 200 m²). Ova značajna inovacija pripada drugoj polovini šestog i početku petog stoljeća st. e. (v. Sl. na str. 508). Približno u isto vrijeme nastalo je i podgrađe ove gradine, smješteno neposredno ispod gradine, kraj rječice Poričnice.[67]

3. U toku 5. i 4. stoljeća obavljani su u više navrata radovi na popravkama i usavršavanju fortifikacije, od kojih je najznačajnije podizanje suhozidnog grudobrana na kruništu bedema, obavljeno vjerovatno tokom 4. stoljeća.

Kratko sažeti, podaci o stambenim objektima u ovom naselju bili bi:

1. Statičku osnovu konstrukcije kuća činile su horizontalne grede-temeljače, postavljene na tlo (ponekad djelimično ukopane ili položene na niski kameni sokl da bi se anulirala kosina tla). Ove grede nosile su vertikalne direke, a ovi vjenčanice na kojim je počivala krovna konstrukcija. Zidne mase su bile od gredica i oblica s popunom od zemlje, miješane s pljevom. Krov je, vjerovatno, bio od drvenih talpi ili od slame.

2. Dimenzije kuća variraju od sloja do sloja, a i unutar jednog građevinskog horizonta postoje razlike u dimenzijama pojedinih objekata. Ipak, može se reći da su kuće željeznog doba u većini slučajeva dosta velike, prosječno 12 × 8 m, mada ima i većih objekata (dužine do 15 m), a i onih manjih (ispod 10 m).

3. Kuće su u pravilu dvo- i trodijelne, a u vezi s tim je i podnica kuće po dužoj osi izlomljena u dva, ponekad i tri nivoa. Tokom istraživanja jednog izgorenog objekta, u kojem su sticajem okolnosti detalji arhitekture bili posebno dobro očuvani, mogla se zapaziti i uža podjela prostora, odnosno izdvajanje manjih prostorija laganim pregradnim zidovima od pletera.

4. U unutrašnjosti kuće, uz podužne zidove, pružale su se glinene klupe, visine vjerovatno kojih 0,40 do 0,50 m. Na tim klupama često su locirane jedna do dvije kalotne peći, obično manjih dimenzija, okrenute

[67] B. Čović 1975, 126, 204.

otvorom ložišta prema unutrašnjosti. Na podignutom nivou podnice u stražnjem dijelu kuće obično se nalazila jedna kalotna peć većih dimenzija.

5. Pored stambenih zgrada nalažene su osnove i dijelovi drugih, manjih objekata koji se, prema određenim nalazima, mogu objasniti kao radionice, hambari i sl.

6. Peći su imale složenu konstrukciju. Osnova je bila potkovičastog oblika, duže osovine obično između 0,40 i 1 m. Na supstrukciji od šljunka ležao je sloj gline, dobro uglačane površine i zatim zapečene. Gornji dio pećnice ima oblik kupole na čijem je vrhu postavljen recipijent debelih zidova, modelovan u istom komadu s kupolom. Između kupole i recipijenta nalazi se glinena rešetka sa nekoliko otvora kroz koji je topli vazduh strujao naviše i zagrijavao zidove posude, stavljane u recipijent na vrhu peći. Ispred otvora pećnice bila je u podu modelovana jama ovalnog oblika za skupljanje pepela.

7. U kućama su se po pravilu nalazili tkalački stanovi (pored mnoštva utega, otkriveni su u nekim objektima i njihovi ugljenisani dijelovi), kao i drugi drveni objekti čija namjena nije uvijek jasna.

8. Osim peći, u nekim objektima nalažena su i otvorena ognjišta, pravougaone osnove, sa zaobljenim uglovima, obrubljena pravilno modelovanim zidićem od gline. Neka od tih ognjišta možda su služila i u kultne svrhe. To se pogotovu može reći za one objekte čiji je glineni obrub bio ukrašen udubljenim geometrijskim motivima. Na jednom takvom objektu, blizu ugla ognjišta, naden je reljef s likom bradatog čovjeka (Sl. 28, br. 11).[68]

Jedan drugi tip ognjišta, znatno jednostavniji, ovalne ili okrugle osnove i bez glinenog obruba, takođe je konstatovan. U blizini takvih objekata obično su nalažene veće količine pepela, željezne rude i troske, te sitnih otpadaka metala; neka od njih nalažena su i u odvojenim manjim zgradama, a neka, opet, u određenom dijelu većih kuća koje su, inače, imale dimenzije i osnovni raspored kao i druge stambene zgrade. Vrlo je vjerovatno da su u pitanju kovačka ognjišta.

Objekat posebnog tipa je svetilište, otkriveno na zapadnoj periferiji naselja, u sloju katastrofalnog požara; o njemu će još biti govora u odjeljku o duhovnoj kulturi.

Zaključujući izlaganje o naseljima, treba napomenuti da su i u okviru ove grupe konstatovana otvorena naselja, smještena na nižem, pristupačnom terenu i bez fortifikacija: Gračanica kod Gornjeg Vakufa, Borak u Katićima kod Busovače, Ukućevci kod Podastinja. Kako istraživanja nisu vršena, ne može se ništa podrobnije reći o njihovoj veličini, organizaciji ili trajanju.

---

[68] Up. B. Čović 1976, 210–212, Sl. 104; isti, 1984b, 32–33.

NAČIN SAHRANJIVANJA

Da nije grobnice iz Vratnice kod Visokog, ne bismo mogli navesti primjer stručno istražene grobnice naše grupe, a i ona pripada njenoj najmlađoj, 6. fazi, a vrlo je vjerovatno da prije predstavlja izuzetan, nego standardan oblik groba. Ono malo ostalih grobova za koje se zna uglavnom je uništeno građevinskim radovima ili obradom zemlje, a naknadno prikupljeni podaci, ukoliko ih ima, vrlo su šturi.

Za grobove iz Gračanice (Malo Čajno kod Visokog) već je rečeno da su sadržavali skelete, nađene na različitim dubinama, bez uočljivijih grobnih konstrukcija ili vanjskih oznaka. U pitanju su, dakle, obični ravni grobovi s inhumacijama, te s prilozima nakita (starija grupa, naša faza 2), odnosno nakita i oružja (mlađi dio, početak naše faze 5). Grob s dijademom iz Semizovca (faza 2) nađen je na dubini od oko 0,60 m, a dijadema je bila na lobanji skeleta, što znači da se i ovdje radi o ravnim grobovima i o inhumaciji. Grobovi sa skeletima i različitim metalnim prilozima otkriveni su i prilikom gradnje klaonice u Travniku, a u jednom od njih nađen je, navodno i jedan šljem grčko-ilirskog tipa. Ti nalazi su, na žalost, propali.[69]

J. Petrović navodi, kao grobove pod tumulima, Putičevo i Nević-polje,[70] ali tu se radi o istoj grešci, prouzrokovanoj »glasinačkom fascinacijom«, koju kasnije ponavlja i M. Mandić u slučaju grobova iz Potočana kod Livna:[71] o okolnostima nalaza predmeta iz Putičeva i Nević-polja ne postoje nikakvi izvorni podaci, radi se jednostavno o domišljanju. Već naprijed je rečeno da su objekti iz Grbavice nađeni na jednoj njivi, na površini zemlje, vjerovatno izbačeni prilikom oranja, pa bi se najprije moglo pomišljati na ravni grob, mada S. Sielski veli da nije našao ni paljevine ni nespaljenih kostiju.[72] Po svoj prilici nekom grobu pripadao je i bronzani šljem iz Podastinja kod Kiseljaka, ali su i u tom slučaju okolnosti nalaza nepoznate.

Uzimajući u obzir naprijed izneseno, možemo reći da se jedini pouzdani podaci odnose na starije i mlađe grobove iz Gračanice, te na grob s dijademom, nađen pod gradinom kod Semizovca, a tu su u pitanju ravni grobovi s inhumacijama. Ako uzmemo u obzir da su takvi grobovi karakteristični i za prvu fazu naše grupe (Donji Vakuf, nekropole u okolini Kaknja),[73] možemo zaključiti da su, najvjerovatnije, i u periodu od kraja 8. do kraja 4. stoljeća ravni grobovi s inhumacijama predstavljali redovan i uobičajen način sahranjivanja nosilaca srednjobosanske grupe.

Naglasio sam već da Vratnica (lokalitet Gornji Skladovi) predstavlja svojevrstan izuzetak koji zaslužuje nešto širi osvrt. Radi se o jedinstvenoj

---

[69] J. Korošec 1950, 266; F. Fiala 1897b, T. II.
[70] J. Petrović 1926, 19, 21.
[71] M. Mandić 1937, 5.
[72] S. Sielski 1931, 9.
[73] Up. B. Čović 1983, 439.

velikoj grobnici s većim brojem sahrana. Mada djelimično oštećena, grobnica je većim dijelom sistematski istražena pa su njen oblik i detalji konstrukcije dobro dokumentovani. Dno grobnice bilo je do izvjesne dubine ukopano u tlo, zatim je nasut sloj kamena, a na njega postavljene tri deblje ploče od muljike, dimenzija približno 2 × 0,80 m. Okolo je podignut suhozid od pravilno slaganih, manjih kamenih ploča, izvana ovalno sveden, a iznutra pravougaono oblikovan.[74] Tako je zatvorena grobna kamera, površine oko 3,50 × 2 m, duboka oko 0,90 m. Krov grobnice bio je, po svoj prilici, izrađen od tankih ploča muljike, kupolasto slaganih; vjerovatno je da se oslanjao na uske suhozidne pregrade koje su dijelile grobnicu na tri dijela.

Ostaci skeleta nađeni su u tri izdvojene grupe, svaka na po jednoj podnoj ploči. Bitno je istaći da su samo lobanje stajale u određenom redu, u tri izdvojene grupe, uz zidove grobnice, poredane jedna do druge, te da su željezna koplja takođe stajala u dva velika snopa, između grupa lobanja, postavljena na uobičajeni način, s vrhovima prema gore. Ostale kosti, kao i drugi prilozi: različiti bronzani nakit, ulomci mačeva i noževa, brus, keramička zdjelica i ulomci keramike, nađeni su rasuti po čitavoj grobnici. Da se ne radi o kasnijem poremećaju, već o prvobitnom stanju, potvrđeno je posve istim haotičnim položajem kostiju (osim lobanje) i priloga u jednom manjem dijelu grobne komore u kojem je pokrovna ploča bila još in situ, a koji je bio takođe pažljivo istražen.

Tražeći objašnjenje za ovaj neobični način sahrane, Lj. Tomičić, koja je obavila zaštitno iskopavanje, pretpostavila je da se radi o poginulim ratnicima koji su bili tako masakrirani da su samo dijelovi njihovih tijela mogli biti pokupljeni i sahranjeni u zajedničku grobnicu (terenski dnevnik). B. Čović je takođe mišljenja da se radi o zajedničkoj grobnici grupe ratnika poginulih u nekom boju, ali pretpostavlja da su tek nakon nekog dužeg vremena njihove kosti bile iskopane, prenesene na ovo područje i ovdje sahranjene u već pripremljenu grobnicu. U takvoj situaciji je jedino lobanje i koplja bilo moguće postaviti na mjesto koje bi im, u normalnim okolnostima, u grobu pripadalo.

PRIVREDA

Priroda i geografski položaj nudili su dobre uslove za razvoj različitih privrednih grana, a valja reći da su ih nosioci srednjobosanske grupe znali iskoristiti. Obradive zemlje bilo je u rječnim dolinama dovoljno, kao i pašnjaka po okolnim brežuljcima i visokim planinama. Velike šume, u to

[74] B. Čović 1984, Sl. 5.

doba nesumnjivo još rasprostranjenije nego danas, bile su važne i kao staništa raznovrsne lovne divljači, ali i kao nepresušni izvor drveta za građu, a posebno za proizvodnju drvenog uglja, neophodnog za metalurgiju željeza, koja se ovdje razvila zahvaljujući bogatim i pristupačnim ležištima, zastupljenim praktično na čitavom području rasprostiranja srednjobosanske grupe. Sve su ove djelatnosti bile dobro razvijene, a neke su davale i značajne viškove proizvoda, što je moglo biti dobra osnova za razvoj još jedne privredne grane — trgovine.

O strukturi zemljoradnje i stočarstva informisani smo dosta dobro, zahvaljujući analizama ugljenisanih žitarica i drugih kulturnih biljaka, kao i životinjskih kostiju, i jednih i drugih iz slojeva željeznog doba na Podu, gdje su nađeni u velikim količinama.

Od žitarica su u ishrani najveću ulogu imali pšenica i proso, a zatim ječam. S paleoetnobotaničkog stajališta najzanimljivija je pojava velike količine zrna divljeg ovsa (Avena sterilis L.), i to u jednom spremištu za žito, na osnovu čega se zaključuje da je u toku starijeg željeznog doba u centralnoj Bosni bila u toku domestikacija te sorte; u mlađe željezno doba ona je zamijenjena pitomim ovsom (Avena sativa L.). Na osnovu nalaza plodova nekih vrsta korova među zrnjem žitarica, zaključuje se da su u poljoprivredi stanovnika Poda (a vjerovatno i nosilaca srednjobosanske grupe u cjelini) određeni udio imale ozime žitarice. Od mahunjača su zastupljeni leća, bob i grašak, razumljivo u manjim količinama u odnosu na žitarice.[75]

Analiza životinjskih kostiju (oko 6.400 primjeraka iz slojeva željeznog doba)[76] dala je važne podatke za rekonstrukciju strukture stočarstva, kao i za ocjenu uloge lova, a sekundarno i za određeni uvid u važnost pojedinih vrsta domaćih i divljih životinja u ishrani. Kako je detaljna studija o toj građi u pripremi, dajem ovdje samo neke osnovne odnose, bazirane prvenstveno na procjeni tzv. najmanjeg broja individua (NBI), te prosječnih težina pojedinih vrsta domaćih i divljih životinja iz kojih se izračunava postotak učešća u ishrani, odnosno konzumaciji mesa. Budući da su poznati podaci i za slojeve Poda B (koji reprezentira 1. fazu naše grupe), moguće je izvesti i komparativnu analizu koja pokazuje određeni razvoj. U odnosu na ovdje predloženu periodizaciju, postoji mala razlika, utoliko što je materijal iz sloja velikog požara priključen materijalu iz prethodna dva horizonta (dakle, iz slojeva naše faze 2), a materijal iz preostala dva horizonta naše faze 3. obrađen zajedno s ostalim materijalom razvijenog i kasnog željeznog doba (faze 4, 5. i 6). To je imalo svoju dobru stranu utoliko što je omogućilo da se vidi da li je nakon katastrofalnog požara i promjena u organizaciji naselja, koje su nakon toga sukcesivno uslijedile, došlo, možda, i do nekih promjena

[75] Detaljnije vidi u: D. Kučan 1984.

[76] Analizu je obavila, pod vodstvom prof. J. Boessneeka, dr Marina Palavestra, na Institutu za paleoanatomiju i istraživanje domestikacije u Münchenu.

u ovoj grani privrede. Rezultati komparativne analize ove tri grupe životinjskih kostiju su sljedeći:

1. U fazi 1. srednjobosanske grupe (kasno bronzano doba, Pod B) domaće životinje apsolutno dominiraju u ishrani (preko 98% izračunate težine konzumiranog mesa). Malobrojne lovne životinje su jelen i divlja svinja, u međusobnom procentualnom odnosu 2:1. Među domaćim životinjama najviše je ovaca i koza (oko 46%), zatim svinja (oko 38.6%), a tek iza toga dolaze goveda (oko 11,1%); ostatak otpada na konje i pse (1,8 i 2,5%), čije se meso, kako izgleda, izuzetno upotrebljavalo za ishranu. Procenat tih životinja u ukupnom broju domaćih bio je realno svakako nešto veći. S obzirom na veću težinu goveda i svinja, udio mesa tih životinja u ishrani bio je znatno veći nego što je njihova procentualna zastupljenost izračunata na osnovu NBI: ona iznosi 47,8% za goveda i 31,7% za svinje.

2. U fazi 2. i početkom faze 3 (dakle, od posljednjih decenija 8. do početka 6. stoljeća) nastupaju određene promjene. Uloga lova kao zanimanja i mesa divljih životinja u ishrani očigledno je u porastu. Od ukupnog najmanjeg broja individua, na domaće životinje otpada oko 90%, a na divlje oko 10%. Najvažnija lovna životinja je jelen (oko 40% od ukupnog broja divljih životinja), zatim srna i mrki medvjed (približno po 20%), te divlja svinja (oko 10%). Ako se uzme u obzir činjenica da se radi o krupnijim životinjama, u odnosu na sorte domaćih životinja koje su bile izrazito sitne, postotak učešća mesa divljači u ishrani je veći i iznosi oko 16%, što nikako nije zanemarljiva količina.

U odnosu na fazu 1. nastaju određene izmjene i u strukturi stočarstva. Procenat goveda se gotovo udvostručava: sa 11,1% u slojevima Poda B na 19,7%, dok nešto opada procenat sitne stoke (ovaca i koza), sa 46% na 43% i svinja, sa 38,6% na 34%. Ostatak otpada na konje i pse (2,2% i 1%).

3. Najzad, u mlađem razdoblju (srednji i mlađi horizont faze 3, te horizonti faza 4, 5. i 6, drugim riječima vrijeme od ranog šestog do kraja četvrtog stoljeća st. e.) nastupaju opet određene promjene. Lov ponovo gubi na važnosti. U ukupnom NBI lovne životinje učestvuju s oko 5%, a u konzumiranom mesu s oko 8,6%, u odnosu na 95% NBI, odnosno 91,4% konzumiranog mesa domaćih životinja. Od divljači važne za ishranu i dalje je najbrojniji jelen (oko 41%), zatim srna (oko 23,5%), pa divlja svinja i medvjed (približno po 17,6%, od ukupnog broja divljih životinja), a samo pojedinačno konstatovani su dabar i zec. Izgleda da je u ovom periodu porastao interes za lov na krznaše: pored medvjeda i dabra (čije je meso učestvovalo u strukturi ishrane, ali koji su važni i zbog krzna), u ovom razdoblju konstatovani su još i ris, kuna zlatica, lisica i vuk. Ptice su lovljene i u ovom i u prethodnom razdoblju, vjerovatno više zbog lovačkog prestiža, nego zbog mesa. Konstatovani su: ždral, pelikan, golub i divlja patka.

I u strukturi stočarstva ovog perioda došlo je do odredenih promjena. Ovce i koze opet dobijaju na važnosti: 56,4% u odnosu prema 43% u prethodnom razdoblju i to na račun svinja čiji broj pokazuje drastičan relativni pad sa 34% u prethodnom na 24% u ovom periodu. I procenat goveda je u laganom padu: s 19,7% na 17,1%. Ostatak otpada na konje (0,47%) i pse (1,2%). Kakvi su bili uzroci tih promjena, teško je reći samo na osnovu analize materijala samo jednog nalazišta. Ne znamo, naime, da li je to bila neka lokalna preorijentacija, koja se ticala samo stanovnika Poda ili se radilo o promjenama šireg značaja.

Najzad, ostaje otvoreno i pitanje apsolutnog obima stočarstva i njegove uloge u privredi ovog naselja tokom pojedinih faza. Pošto detaljne analize, kako je rečeno, tek predstoje, moguće je zasad dati tek neka preliminarna zapažanja i zaključke. Analize po osnovnim periodima pokazuju postepen, ali konstantan porast kako ukupnog broja kostiju u sloju, tako i sračunatog najmanjeg broja individua, tokom života naselja. Pa i u periodu od sredine 6. do početka 3. stoljeća, kad su metalurgija i razni zanati bili u najvećem usponu i vrlo vjerovatno davali značajne tržne viškove, ta tendencija se nastavila. To pokazuje da je i u tom vremenu stočarstvo zadržalo značajnu ulogu u ekonomici Poda, očigledno zahvaljujući racionalnoj podjeli rada, te da je količina mesa u ishrani dalje povećavana, što je, zapravo, takode odraz ekonomskog prosperiteta, o kojem govore i drugi nalazi iz slojeva tog perioda.

Slojevi Poda C i D dali su takode dragocjene podatke o razvoju metalurgije, metalopreradivačkih i drugih zanata, kao i o trgovini. Možemo slobodno reći da bi bez tih djelatnosti Pod vjerovatno ostao prosječno razvijeno gradinsko naselje, kao i mnoga druga.

Kako je to pokazano u prethodnoj knjizi, nosioci srednjobosanske grupe bili su vješti livci i kovači bronze, a razvili su do zavidnog nivoa i tehniku graviranja. Dosta je vjerovatno da su eksploatisali i neka ležišta bakrenih ruda (Mračaj i Mačkara na gornjem Vrbasu). Najzad, još u toku trajanja faze 1, najkasnije tokom 9. stoljeća st. e., razvili su i metalurgiju željeza, što je posebno dobro dokumentovano u slojevima gradinskog naselja Kopilo kod Zenice. U odgovarajućim slojevima Poda nije nalažena željezna troska, ali jedna posuda ispunjena grumenjem limonita govori da su se i ovdje u najmanju ruku obavljala ispitivanja ležišta ruda u okolnim brdima.[77] Već od početka Poda C, dakle, u slojevima koji odgovaraju fazi 2. srednjobosanske grupe, nailazi se na pouzdane tragove metalurgije željeza: grumenje željezne rude i troske. Iz sloja u sloj, tokom faza 3, 4. i dalje, ti nalazi postaju sve obilniji, a uz grumenje rude i troske javljaju se i različiti željezni objekti (oružje i oruđe), ponekad čitavi (većinom u ruševinama kuća

[77] Up. B. Čović 1983, 451; isti, 1980a, 74.

stradalim u nekom požaru), a većinom kao dijelovi polomljenih i odbačenih predmeta koje se nije isplatilo popravljati. Velika ognjišta, najvjerovatnije kovačka, i debele naslage pepela pokazuju da se znatan dio stanovnika ovog naselja bavio željezarskim i kovačkim poslovima. Valja ovdje reći da su obilni nalazi troske karakteristični i za neka druga gradinska naselja na području rasprostiranja srednjobosanske grupe. Intenzitet eksploatacije željezne rude i proizvodnje željeza bio je takav da se mora pomišljati i na znatne viškove, odnosno proizvodnju za tržište.

Obrada bronze nije nipošto zanemarena, mada se u željezno doba ta djelatnost preorijentisala prvenstveno na izradu nakita. Brojni kalupi i raznovrsni otpaci bronzane žice i lima, amorfne grudice bronze nastale u procesu taljenja i slični nalazi otkrivani posvuda u slojevima željeznog doba (posebno od faze 3. i nadalje) pokazuju da su i drugi zanati, kao ljevački i kujundžijski, bili isto tako značajan činilac u privrednoj i socijalnoj strukturi ovog naselja. Bilo je i drugih zanata, kao što je nezaobilazni lončarski, kojem dugujemo ne samo keramičku proizvodnju već i brojne produkte važne za razumijevanje primijenjene umjetnosti nosilaca ove grupe. Jedan od važnih zanata bio je rezbarski, pri čemu mislim na obradu kosti i rožine, odnosno izradu različitih utilitarnih i ukrasnih predmeta od tog materijala (up. T. LIII, 7, 9 – 13). Slučaj s jednom više puta obnavljanom kućom koja pripada našoj fazi 4, a u kojoj je nađena, u sukcesivnim slojevima obnove, velika količina kosti, rožine i poluizradevina od tog materijala, pokazuje da se u toj porodici ovaj zanat gajio najmanje u toku života triju generacija.

Najzad, značajnu ulogu u životu gradinskog naselja Pod (a, s obzirom na svuda razvijenu preradu željeza i druge pogodnosti, vjerovatno i u životu nekih drugih aglomeracija srednjobosanske grupe) imala je i trgovina. Nalazi metalnih objekata koji se mogu dovesti u vezu bilo sa srednjodalmatinskom grupom, bilo s grupom Donja Dolina – Sanski Most, s glasinačkom kulturom, pa i daljim područjima (istočnoalpskim, istarskim) ne moraju pojedinačno biti importirani – oni mogu biti i lokalni produkti – ali svojom brojnošću ukazuju na značajne i česte kontakte, a svojim oblicima na to da su uzorci po kojim su izrađeni najvjerovatnije dospjeli ovdje trgovinom. Posebno je indikativna pojava keramike rađene na lončarskom kolu i ulomka bronzanog posuđa, porijeklom vjerovatno iz južne i srednje Italije.[78] Njima treba pribrojati i šljemove grčko-iliskog tipa (Travnik, Putičevo, Podastinje). Ti objekti nam pokazuju da se trgovina obavljala i sa udaljenijim krajevima, a činjenica da su ne samo ulomci keramike već i drški, dijelova dna i dekorativnih elemenata (kao što su palmete) uvezenog bronzanog posuđa ležali po uskim uličicama između kuća ili u uglovima kuća nekih zanatlija zajedno s drugim metalnim

[78] B. Čović 1983c, 153–154.

otpacima (o čemu je naprijed bilo riječi) jasno govore o tome da je uvoz bio obilan i da je uvezeno bronzano posude bilo predmet svakodnevne upotrebe, a ne neka brižljivo čuvana rijetkost.

Odgovor na pitanje šta su stanovnici ovog područja davali u zamjenu, odnosno izvozili, ostaje, naravno, na nivou hipoteze. To je moglo biti zlato, koje se u ovim krajevima ispiralo u antičko, a vjerovatno i u praistorijsko doba, krzna, stoka, ali i željezo, bilo u ingotima, bilo u obliku gotovih proizvoda.

Gledano u cjelini, srednjobosanska grupa je imala razvijenu i komplementarnu privredu, što je nesumnjivo doprinosilo relativnom blagostanju i vršilo ne mali uticaj na društveni i politički razvoj.

DUHOVNA KULTURA

O kultu mrtvih, kako je naprijed rečeno, znamo veoma malo. Možemo samo konstatovati da je praktikovana inhumacija, kako izgleda u običnim rakama, te da su prilozi bili uobičajeni: nakit i oružje. Nešto više podataka dala je zajednička grobnica ratnika iz Vratnice kod Visokog (koja je detaljnije opisana u odjeljku »Način sahranjivanja«). Ovdje ćemo samo konstatovati praksu prenošenja poginulih srodnika na rodno tlo, kao i običaj zajedničkog sahranjivanja ratnika, poginulih, vjerovatno, u istom boju ili pohodu, u grobnicu radenu s posebnom pažnjom, kao specifične činove u okviru tog kulta mrtvih koji se ne sreće tako često. Najzad, potrebno je reći da je inhumacija bila, kako izgleda, jedini i obavezni ritus sve do prelaza iz 4. u 3. stoljeće st. e., a zatim dolazi do relativno naglog prelaska na incineraciju. To je dobro dokumentovano sistematskim iskopavanjem velike nekropole u Brezi (s grobovima u rasponu od 3. stoljeća stare do 3. stoljeća nove ere). Samo je jedan, najstariji grob te nekropole (po karakterističnim nalazima može se svrstati neposredno iza grobnice u Vratnici) još sadržavao skelet s prilozima, dok su svi ostali grobovi, kako praistorijski, tako i oni iz doba rimske vladavine, bili isključivo ukopi ostataka spaljenih pokojnika.[79]

Relativno skromni podaci o kultu mrtvih nadoknađeni su vrijednim i rijetkim nalazima druge vrste, značajnim za poznavanje drugih aspekata religijskog života. Tu prvenstveno mislim na svetilište otkriveno na Podu i njegovu kultnu plastiku. Taj objekat je otkriven u sloju velikog požara koji smo pripisali početku naše faze 3 (oko prelaza iz 7. u 6. stoljeće st. e.). Nalazio se na zapadnoj periferiji naselja, vjerovatno blizu glavnog ulaza (što se može pretpostaviti na osnovu činjenice da je u sljedećem stambenom horizontu ulaz bio dvadesetak metara južnije, u tada izgrađenom velikom

[79] Za podatke o ovom nalazištu zahvaljujem njegovom istraživaču, dr V. Paškvalinu, Sarajevo.

jugozapadnom suhozidu). Dimenzije objekta iznose oko 6 × 5 m. Veći, istočni dio je jednostavan, pravougaoni prostor, dimenzija oko 5 × 4 m, bez klupa duž podužnih zidova, peći i drugih nalaza uobičajenih u kućama za stanovanje. Osim toga, nivo glinene podnice tog dijela bio je za oko 0,60 do 0,80 m niži. Manji, zapadni dio objekta imao je oblik platforme, veličine oko 5 × 2 m, čija se površina dizala za navedenu visinu iznad većeg istočnog dijela. Približno u sredini te platforme nađena je osnova okruglog ognjišta sa supstrukcijom od kamena i šljunka, najvjerovatnije u funkciji žrtvenika. Čitava platforma bila je prekrivena šutom, koji se sastojao od većih ili manjih ulomaka različitih objekata, rađenih u tehnici kućnog lijepa i ukrašenih udubljenim ornamentima. Dio ulomaka istih objekata nađen je i u šutu, odnosno mješavini šuta, zemlje i kamenja, kojim je istočna prostorija bila ispunjena, očigledno u toku nivelacije terena, izvođene prilikom obnove naselja nakon požara. Analizom ulomaka navedenih objekata, konstatovano je da, uglavnom, pripadaju dvjema grupama. Prvu čine deblji i kompaktniji komadi za koje se moglo s dosta vjerovatnoće utvrditi da su prvobitno služili kao unutrašnja oplata zidova, po svoj prilici samo onog dijela objekta u kojem se nalazila platforma. Drugu grupu čine dijelovi jedne konstrukcije koja je nesumnjivo stajala na platformi, najvjerovatnije uza stražnji zid, iza ognjišta-žrtvenika. Ta konstrukcija imala je oblik rešetke, načinjene od vertikalnih i horizontalnih drvenih greda i oblica, oblijepljenih glinom. Na sloju gline izvedeni su udubljeni geometrijski ukrasi, najčešće šrafirani trouglovi, šrafirani rombovi, koncentrični polukrugovi i sl. Ono što je posebno značajno jesu ljudske glave, tačnije lica, modelovana na vrhovima nekih (a možda i svih) vertikalnih greda te rešetkaste konstrukcije. Tako su nastali posebni, dosad nepoznati, primjerci kultne plastike željeznog doba koje sam nazvao »stubasti idoli«. Radi se o shematizovanim ljudskim likovima, čije tijelo ima oblik stupca, ukrašenog geometrijskim motivima. Ikonografski, mogu se razlikovati dva osnovna tipa tih likova: tip s četvrtastim i tip s ovalnim čelom (Sl. 29, br. 1, 2), što nesumnjivo ima neko značenje. Ono što posebno impresionira jeste jedan od ovih stubastih idola koji umjesto ljudske glave ima predstavu sunčeva diska (Sl. 29, br. 3). Pojava predstave sunčeva božanstva u ovom svetilištu isključuje objašnjenje ostalih stubastih idola kao kućnih božanstava ranga rimskih penata. Radi se, najvjerovatnije, o predstavama božanstava najvišeg ranga, ravnih sunčevu božanstvu. Uostalom, i sama građevina nije stambeni objekat, privatna kuća za stanovanje, već objekat posebnog oblika i sadržaja: likovima božanstava pripada posebno mjesto, kao i žrtveniku, a prazni, niži prostor u istočnom dijelu objekta služio je najvjerovatnije za okupljanje učesnika u obredima. Ne bi trebalo sumnjati u to da je u pitanju opšte, zajedničko svetilište čitavog naselja. Njegovo postojanje i sadržaj bacaju jedno novo svjetlo na stepen razvoja religije plemena željeznog doba koji su bili nosioci srednjobosanske kulturne grupe. Mada je ikonografija još posve barbarska, tu je već slika

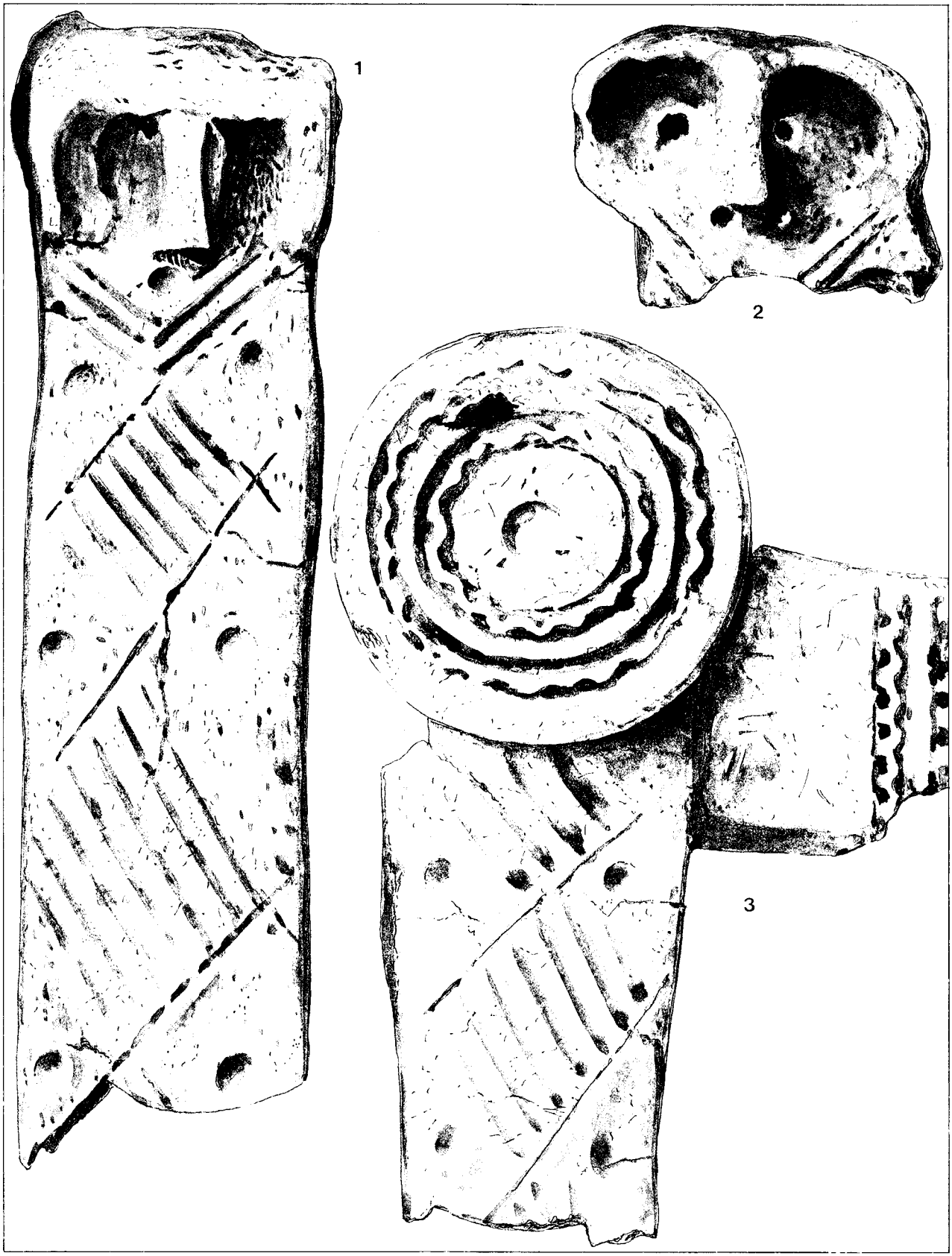

Sl. 29 — Srednjobosanska grupa faza 3: horizont 6, svetilište: primjerci »stubastih idola«

jednog lokalnog panteona, tu je i hram kao obilježje jednog višeg stepena religioznosti.

Glava bradatog čovjeka nađena na suprotnom kraju, u istočnom dijelu naselja, modelovana na vanjskoj strani rubnog zidića jednog ognjišta, ukrašenoj raznolikim geometrijskim motivima, predstavlja takođe poseban oblik kultne plastike.[80] Kuća u kojoj je to ognjište nađeno (vjerovatno takođe žrtvenik) ima, inače uobičajene karakteristike stambenog objekta. Stoga bi izgledalo vjerovatnije da se radi o objektu kućnog, domaćeg kulta, možda predstavi heroiziranog pretka.

Najzad, od objekata koji bi mogli imati neke veze sa sferom religioznosti i kultova trebalo bi još spomenuti jednu vrstu inače posve utilitarnih predmeta: keramičke sopalje kovačkih mijehova, modelovane u obliku konjske protome (Sl. 28, br. 23). To je ista pojava koju smo mogli konstatovati u Sanskom Mostu, značajnom metalurškom centru željeznog doba u sjeverozapadnoj Bosni.[81] Stoga pomišljam da bi i ovdje, kao i tamo, ta pojava mogla biti u vezi s nekom posebnom, kultnom, ulogom konja u vjerovanjima vezanim za metalursku vještinu koja se oduvijek smatrala božanskom.

O umjetnosti nosilaca srednjobosanske kulturne grupe pisao sam u više navrata na drugim mjestima,[82] pa će ovdje biti dovoljno dati kratak rezime o pojavama umjetničkog karaktera željeznog doba. Kako je poznato, bila je srednjobosanska grupa jedan od glavnih centara zapadnobalkanskog geometrijskog stila kasnog bronzanog doba. Za željezno doba važne su dvije tendencije. Prvo, preoblikovanje tog stila na početku željeznog doba i njegovo postepeno gašenje i prodor novih likovnih shvatanja karakterističnih za novo vrijeme koje nastupa.

Najizrazitiji predstavnik posljednje faze zapadnobalkanskog geometrijskog stila na području rasprostiranja naše grupe je upravo ona nova vrsta fine keramike koju sam označio kao jedno od bitnih tipoloških obilježja faze 2 (T. I.I, 1, 3; T. I.II, 3 – 5; Sl. 27, br. 3, 5, 6). Njeni oblici i ukrasi već su dosta podrobno opisani. Ovdje bih podvukao dvije važne činjenice. Prvo, jednim dijelom oblika i ornamenata ta keramička grupa još je čvrsto vezana za prethodni razvoj, za svoje korijene nastale na ovom tlu u kasno bronzano doba; ta veza je jasna, uza sve osiromašenje repertoara motiva i njihovih kompozicija. I drugo, posve je jasno da u ovaj stil krajem osmog i u sedmom stoljeću prodiru neki novi elementi. Jedan od tih je i motiv okvira (T. I.II, 5), čije bi porijeklo, autohtono ili strano, tek trebalo ispitati. Na drugoj strani je nekoliko novih motiva koji se u to isto doba pojavljuju, a čije porijeklo, mislim, nije sporno. To je, na prvom mjestu, izduženi šrafirani

[80] Up. B. Čović 1976, 210 – 212, Sl. 104; isti 1984b, 32 – 33, Sl. 6.
[81] B. Čović 1976, Sl. 88; up. i poglavlje o grupi Donja Dolina – Sanski Most u ovoj knjizi.
[82] B. Čović 1976, 209 – 234; isti 1984b, 9 – 18.

trougao (T. LI, 1; T. LII, 3, 4) čiju pojavu treba pripisati uticaju (razumije se, posrednom) južnoalbanske slikane keramike tipa Devoll u kojoj je taj motiv poznat od najstarijih faza, a još uvijek veoma čest i u fazi Kuçi Zi. Isto se može reći i za izdužene šrafirane rombove (T. LI, 1). Posve u duhu tog stila ukrašena je jedna posudica, nađena u kontaktnom sloju između faza 1. i 2. na Podu: šrafirani trouglovi čija se jedna stranica produžuje kao linija gotovo do dna posude (Sl. 27, br. 16). Veoma je važna i pojava motiva »malteškog krsta.« On se na keramici Poda C1 pojavljuje, doduše, u jednoj reduciranoj formi (Sl. 27, br. 5), ali je na nekim primjercima keramike iz Semizovca poznat u klasičnoj formi i to u jednoj od omiljenih varijanti složenog motiva, kao niz spojenih »malteških krstova« (T. LI, 3). To je kombinacija također dobro poznata u repertoaru ukrasa južnoalbanske slikane keramike. Ipak, ne treba ispustiti iz vida još jedan mogući izvor: tzv. Basarabi-stil srednjeg Podunavlja, gdje se »malteški krst« pojedinačno, ili u pomenutoj kompoziciji, također često pojavljuje.[83]

Na prelazu iz sedmog u šesto stoljeće završava se i ta, posljednja, faza zapadnobalkanskog geometrijskog stila, mada se njegove reminiscencije mogu naći i na keramičkim proizvodima šestog, pa i petog stoljeća, u obliku posve uproštenih kompozicija ili pojedinih motiva. Ukras na posudama razvijenog željeznog doba je pojednostavljen, s tendencijom snažnijeg i uočljivijeg plastičnog ukrasa koji naročito dolazi do izražaja u uvođenju vertikalnih rebara koji čine okosnicu ukrasa – to je jedna tendencija šireg značaja. Mogli smo je dobro uočiti na keramici grupe Donja Dolina – Sanski Most, već od 6. stoljeća i nadalje. Vjerovatno je da se u srednjobosanskoj i pojavljuje kao rezultat intenzivnih veza između ove dvije grupe. Tendenciji uočljivijeg, plastičnog ukrasa posuda pripada i apliciranje bronzane dugmadi na zidove ili drške posuda – jedna tehnika preuzeta, najvjerovatnije iz istočnoalpskog kruga. Na kraju, u širem smislu, toj tendenciji pripada i ukrašavanje bronzanih objekata tehnikom iskucavanja, što ne treba shvatiti doslovno. To je, naime, stara tehnika, poznata majstorima obrade bronze i u prethodnom dobu, u prvoj fazi naše grupe. Ona je djelotvorna i u drugoj fazi, kao što pokazuju primjerci dijadema iz Gračanice i Semizovca (T. LII, 11; Sl. 27, br. 11). U razvijeno željezno doba, ta tehnika samo dobija jedan novi polet, što je pojava zapažena na širem prostoru.[84] Veoma mali broj grobnih nalaza u okviru naše grupe uskratio nam je, vjerovatno, dokumentaciju o razvoju tog manira ukrašavanja na ovom prostoru. Ipak, ulomak jednog većeg objekta od bronzanog lima, prečnika oko 15 cm (T. LIII, 8), možda falere ili izuzetno velikog primjerka

[83] Up. Zh. Andrea 1976, 205–206, Tab. II, VII, IX, XIII; F. Prendi 1978, 34–35, Tab. X; B. Čović 1984b, 21–25, uz nav. literaturu; također v. P. Medović 1979, 29, T. LXI, 4, T. LXV, 3, T. LXVII, 1, 3; D. Popović 1981, 29, T. XLVI, 18–25.

[84] B. Čović 1984a, 25–27.

fibule tipa Donja Dolina, nađen u najstarijem sloju faze 4. na Podu, pokazuje njegovo prisustvo sredinom 6. stoljeća, a bronzane narukvice glasinačkog tipa iz mlađe grupe grobova u Gračanici (T. LIII, 20), čiji je oblik preuzet, ali koje po specifičnim ukrasima smatram, ipak, proizvodom domaćih majstora, pokazuju da taj manir ukrašavanja bronze i na ovom području traje do u kasno peto stoljeće.

Prodor figuracije, kao refleks novog vremena u razvoju umjetnosti koje nastupa u sedmom stoljeću i brzo dostiže svoj apogej, nije mogao obići ni srednjobosansku grupu. On je prisutan, ali su to zbilja samo slabi odbljesci. Srednjobosanska grupa je, kao i druge grupe zapadnog Balkana, poznavala sitnu životinjsku plastiku, mada su dokazi za to minimalni: nekoliko ulomaka životinjskih figurica koje su služile kao privjesci nađeno je na Podu. Tipološki, one su srodne sitnoj plastici srednjodalmatinske grupe (up. T. L, 16, 17). Više znamo o glinenoj antropomorfnoj plastici, zahvaljujući opet nalazima sa Poda. Stubasti idoli iz svetilišta, kako je već rečeno, poseban su vid te plastike na zapadnom Balkanu, kako u tehničkom pogledu (radi se zapravo o jednoj vrsti reljefa, a ne o slobodnoj plastici), tako i po dimenzijama — najbolje sačuvani primjerak ima dužinu od oko 0,60 m, mada je i on fragmentovan; vjerovatno je da su njihova stubasta tijela bila visoka do 1 m. Kao i sitna antropomorfna plastika kasnog bronzanog i željeznog doba zapadnog Balkana,[85] i stubasti idoli sa Poda predstavljaju prvenstveno objekte kulta, a ne umjetnosti, pa otuda njihovo oblikovanje treba posmatrati kao pokušaj da se izrazi jedan pojam iz sfere religijskog, a ne likovnog. Vjerovatno je da su na oblikovanje uticali i neki ikonografski kanoni, uslovljeni takođe religijskim motivima: dva različita ikonografska rješenja (up. Sl. 29, br. 1 i 2) nesumnjivo su imala svoj religijski sadržaj. Nešto drugačije, čini mi se, stoji stvar s reljefom nađenim u stotinjak godina mlađem sloju (kraj 6. stoljeća), u sjeveroistočnom dijelu naselja. Kako je već rečeno, radi se o reljefu modelovanom na glinenom rubnom zidiću jednog ognjišta koji je mogao vršiti i ulogu žrtvenika. I tu je u pitanju kultna plastika, ljudski lik je dat u stilizovanoj formi, ali je uočljiva tendencija ka realističkom tretmanu koja se ogleda u pokušaju da se izrazi oval lica, te u prikazu brade, kao obilježja odraslog muškarca (Sl. 28, br. 11).[86] Ne treba isključiti mogućnost da bi se u ovom slučaju moglo raditi o nekom, makar i površnom, uticaju grčke ili etrurske umjetnosti, s čijim su se djelima stanovnici Poda mogli upoznati na ovaj ili onaj način, možda najprije preko sitne dekorativne plastike na bronzanom posudu ili, pak, keramike. Kao što znamo i jedni i drugi proizvodi stizali su na Pod trgovačkim putevima iz srednje i južne Italije.

[85] Ibid., 30—31.
[86] Ibid., 32—33.

Još jedan, posve neobičan, vid figuralnih predstava poznat nam je iz slojeva Poda. To su dvije gravure, obje nađene u slojevima obnove naselja poslije velikog požara, jedna urezana na jednoj zdjelici, s vanjske strane, a druga, kao grafit, na unutrašnjoj strani jednog većeg fragmenta keramike (T. LII, 20). Na obje je, u maniru lincarnog »dječjeg« crteža, u nekoliko poteza prikazan lik strijelca. Zanimljivo je da se i taj motiv, a i tehnika, javljaju u ovom naselju samo u jednom kratkom vremenskom periodu kao da su bili inspirisani nekim događajem koji se snažno utisnuo u psihu očevidaca.

Sferi duhovne kulture pripadaju i objekti s urezanim slovnim znacima. Najznačajniji od njih je potpuno sačuvana vaza s natpisom, nađena u sloju požara još u prvoj kampanji istraživanja, 1959. godine.[87] Taj sloj je sada preciznije datiran oko 600. godine st. e. Prema interpretaciji R. Šalabalić, radilo bi se o kopiji-prepisu natpisa s neke metalne posude, vjerovatno umbro-etrurskog, a sadržaj bi bio posveta trgovca Janu i Juturni.[88] Kako je vaza i tehnološki i tipološki nesumnjivo domaći proizvod, teza o prepisu je veoma uvjerljiva. Pitanje je samo kakav značaj treba pridati pojavi natpisa na jednom stranom jeziku, i to u jednoj vrsti prepisa sa metala na keramiku. Najvjerovatnije izgleda rješenje da se samom natpisu pridavao određeni značaj, kultni ili magijski, te da je zbog svoje važnosti nekom prilikom, iz razloga koji su teško dokučivi, bio prepisan na jednu keramičku posudu, i to što nije bez važnosti na tek modelovanu, još svježu posudu, prije pečenja. Ipak, ostaje otvoreno pitanje nije li nekom, makar i veoma ograničenom, broju stanovnika ovog razvijenog naselja bio poznat i onaj drugi, praktični značaj slovnih znakova. Slovni znaci, kako je kasnije utvrđeno, zastupljeni su i u mlađim slojevima Poda (faza 5. i 6. srednjobosanske grupe) u obliku manje grupe znakova na jednom malom peharu i jednom prešljenku, ali i kao niz znakova ispod oboda jedne posude, od koje je, na žalost, sačuvan samo ulomak, ali koji djeluje kao dio natpisa s određenim sadržajem.

DRUŠTVENA ORGANIZACIJA

U nedostatku čak i sistematski istraženih pojedinačnih grobova, a pogotovu čitavih nekropola o kojim ne znamo ništa, lišeni smo najvažnijeg izvora za rekonstrukciju društvenih odnosa i društvene organizacije plemena koja su bila nosioci srednjobosanske kulturne grupe. Ostaje nam da se poslužimo ostalim izvorima, od kojih je najvažnije, opet, gradinsko naselje Pod kod Bugojna.

[87] B. Čović 1964a.
[88] R. Šalabalić 1967, 37, 42.

Još u svojoj prvoj fazi manifestovala je srednjobosanska grupa visok stepen kompaktnosti koji se ogleda u zajedničkim formama keramičkih i metalnih proizvoda i u jedinstvenom dekorativnom sistemu na čitavom arealu njenog rasprostiranja. Pored toga, ona je već u to doba pokazivala određenu ekspanzivnost, osobito u pravcu juga i jugozapada koju možemo pratiti po širenju oblika srednjobosanske keramike, s njenim karakterističnim ukrasom: Debelo brdo, Varvara C-3, Korita i neka druga naselja u jugozapadnoj Bosni. To, naravno, ne znači da već u to doba postoji jedinstvena višeplemenska organizacija, ali je nesumnjivo, prvo, da su veze i kontakti između plemena koja su naseljavala prostor oko gornjih i srednjih tokova Bosne i Vrbasa bile intenzivne i trajnog karaktera i, drugo, da su nosioci srednjobosanske grupe, po svoj prilici, bili nadmoćni u odnosu na svoje južne susjede i po organizovanosti, a možda i po broju i naoružanju. Veoma dobar primjer pruža nam proces osnivanja mlađeg naselja na Podu kod Bugojna (Pod B) krajem 2. milenija. Taj proces mogao se dobro rekonstruisati zahvaljujući pouzdanoj stratigrafiji i nalazima ostataka jednog fortifikacionog objekta posebnog tipa u najstarijem sloju tog naselja, što je detaljnije opisano na drugom mjestu.[89] Tako nešto mogla je izvesti samo zajednica s relativno visokim nivoom organizovanosti i discipline.

Ta visoka organizovanost dolazi još više do izražaja u daljem toku života naselja. Već u 1. fazi naselje je bilo koncipirano kao organizovana aglomeracija, s planski postavljenim osnovnim komunikacijama i pravilnim rasporedom kuća, a taj oblik organizacije se stalno usavršavao tokom sljedećih faza, što je detaljnije prikazano u odjeljku o naseljima. Veliki radovi na produbljivanju polukružnog šanca i na podizanju novog, moćnog bedema, izvedeni početkom faze 2, izgradnja velikog suhozida s kapijom na jugozapadnom rubu nakon velikog požara i drugi slični, zajednički poslovi, zahtijevali su ne samo dosta ruku već i plan, organizaciju i koordinaciju, a to je mogla postići samo dobro organizovana zajednica. Ta organizovanost i disciplina ogleda se u dosljednom pridržavanju plana naselja u svim fazama razvoja, pa i u takvim detaljima kao što je redovno održavanje komunikacija nasipanjem slojeva kamena ili čistog rječnog šljunka, što se može pratiti iz sloja u sloj. Stvaranje trga u centru gradine i osnivanje podgrađa ispod nje, kraj rječice Poričnice, u drugoj polovini 6. stoljeća, mora se shvatiti kao rezultat jednog dobro zamišljenog i planski izvedenog koncepta reorganizacije naselja, uslovljenog stalnim povećanjem broja stanovnika i sve intenzivnijom privredom, posebno zanatskom proizvodnjom i trgovinom. Ma kakvi bili konkretni oblici organizacije ove zajednice i oblici upravljanja (o čemu možemo samo nagađati), Pod je u to doba bio nesumnjivo dobro vođena zajednica.

[89] Detaljnije o tome B. Čović 1986, 60–61.

Razvijena privreda: zemljoradnja i stočarstvo, a napose metalurgija, metalopreradivački i drugi zanati, kao i vrlo intenzivna trgovina (o čemu su iscrpniji podaci izneseni u odjeljku o privredi), ne bi bili mogući bez razvijene podjele rada, što je još jedna bitna osobina društvene organizacije u ovom naselju. U svom razvoju ono je već sredinom prvog milenija stare ere dostiglo nivo privredne razvijenosti, organizacije, a po svoj prilici i značaja za šire područje koji nam, mislim, daju za pravo da ga označimo kao protourbanu aglomeraciju.

Stanje istraženosti ne dozvoljava nam da ove konstatacije uopštimo i proširimo na srednjobosansku grupu kao cjelinu. Već naprijed sam naglasio da je Pod vjerovatno pripadao malom broju razvijenih, vodećih centara, te da je većina naselja, po svoj prilici, bila daleko skromnijeg dometa, i po razvijenosti privrede i po dostignutom nivou organizacije. Ipak, postojalo je dosta naselja u kojim se razvijala intenzivna prerada željeza, što je u ovo vrijeme bila jedna od onih privrednih grana koje su podsticale društveni razvoj. Bilo je, vjerovatno, i drugih značajnih zanatskih i trgovačkih centara, među koje treba ubrojati i Debelo brdo kod Sarajeva koje, ako i nije pripadalo srednjobosanskoj grupi, moramo uključiti u areal njenog snažnog uticaja.

Mada su realni dokazi o tome minimalni, mislim da se nastanak sloja ratnika i rodovske aristokratije mora uzeti kao pretpostavka i za srednjobosansku grupu. Za to su postojali svi društveni uslovi. Ne treba zanemariti ni činjenicu da su, u veoma skromnom broju poznatih grobnih nalaza i bez ijedne istražene nekropole nosilaca srednjobosanske grupe, na području koji je ona zauzimala nađena tri bronzana šljema, a to je na ovim prostorima (Donja Dolina, Glasinac) uvijek indikator postojanja tog sloja. Najzad, i grobnica iz Vratnice govori nam, između ostalog, o rangu koji je ratnički sloj zauzimao u ovom društvu.

Dalji razvoj, koji već izlazi iz ovdje naznačenog vremenskog okvira, morao je ići u pravcu stvaranja jedne velike, višeplemenske organizacije, na čelu s aristokratijom višeg ranga čije ćemo predstavnike naći u izvorima iz početka rimske vladavine pod imenom principa. To je, uostalom, bio i imperativ opstanka u posljednjim stoljećima protoistorijskog doba čitave naše oblasti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

(geneza grupe, odnosi prema susjedima, etnički problem)

Geneza srednjobosanske kulturne grupe odigrala se vjerovatno u posljednjim stoljećima drugog milenija st. e., po svoj prilici postepenom asimilacijom više različitih etničkih i kulturnih elemenata. Pred kraj 11.

stoljeća, kad se pojavljuje u dolini gornjeg Vrbasa, ona čini već gotovu, razvijenu kulturnu pojavu.[90] Na prelazu iz kasnog bronzanog u starije željezno doba, kao i u čitavom kasnijem razvoju, ne mogu se zapaziti pojave koje bi govorile o bilo kakvim značajnijim promjenama u sastavu stanovništva. Razvoj je kontinuiran, a u populacionom smislu stabilan. Kulturni razvoj pokazuje puni kontinuitet i veoma postepeno smjenjivanje formi objekata svakodnevne upotrebe: oblika i ukrasa keramičkih proizvoda, nakita, metalnih dijelova odjeće. Srednjobosanska grupa razvija svoje forme i prima uticaje sa strane, utičući u isto vrijeme i sama na susjedne grupe.

U vremenu koje odgovara prelazu iz faze 1. u fazu 2. naše grupe evidentan je njen uticaj na sjeverozapadnu Bosnu, posebno na grupu Donja Dolina – Sanski Most, gdje se odražava kako na keramičkim, tako i na metalnim proizvodima tog doba.[91] U isto vrijeme mogu se zapaziti recipročni kontakti i s glasinačkom kulturom koji se izražavaju u zajedničkim formama nakita (grivne, narukvice, fibule, dijademe), ali i očiglednom stilskom vezom urezanog ornamenta na finoj keramici 2. faze srednjobosanske grupe (T. LI, 1, 3; T. LII, 2, 3; Sl. 27, br. 3, 5, 6) s graviranim ukrasom na glasinačkom bronzanom nakitu faze IV b. Veoma bliske analogije u južnoalbanskoj slikanoj keramici koje se također daju uočiti u repertoaru ukrasa fine keramike faze 2. naše grupe vjerovatno su rezultat širih veza koje ona u ovo vrijeme uspostavlja s oblastima na jugu, prema Jadranskom moru. Veći dio tih veza i uticaja koji s juga dolaze išao je, vjerovatno, posredstvom glasinačke kulture ili, preciznije rečeno, kulture Glasinac-Mati. U tom kontekstu zanimljiva je i pojava većeg broja fragmenata fine keramike navedenog tipa na Debelom brdu, jednom starom naselju, zanatskom i, posebno, trgovinskom centru.[92]

U sljedećim fazama te relacije možemo još plastičnije sagledati. Kontakti s glasinačkom grupom postoje, kao i zajednički oblici nakita, ali oni nisu izraziti ni dominantni. Daleko je više elemenata, kako u oblicima nakita, tako i u keramičkim formama, koji povezuju srednjobosansku grupu sa srednjodalmatinskom na jugu i jugozapadu i sa grupom Donja Dolina – Sanski Most na sjeverozapadu: fibule i pojasne kopče starijih i mladih tipova, igle, sljepoočni kolutovi i naušnice, dugmad s visokim šiljkom na vrhu, pehari, šolje i zdjele, kenalirani, udubljeni i plastični ukrasi na keramici.

Čvrsta veza između ove tri grupe koja se dobrim dijelom odnosi i na jedan važan vid duhovne kulture (ravni grobovi, i to s isključivom inhumacijom u prve dvije, te s dominacijom tog ritusa, uz incineraciju, u

[90] B. Čović 1983, 456–457.
[91] V. poglavlje o grupi Donja Dolina – Sanski Most u ovoj knjizi.
[92] T. Fiala 1894a, T. II, 11, 16, T. III, 16, 20.

periodu od sredine šestog do kraja četvrtog stoljeća, u grupi Donja Dolina Sanski Most). Sve te pojave mogle bi biti od suštinskog značaja za razumijevanje odnosa između velikih plemenskih zajednica ovog dijela zapadnog Balkana u protoistorijsko doba. Zasad, one nam daju da naslutimo postojanje jedne kulturne koinè na prostoru od srednjeg Jadrana pa do Sane i Save. Korijeni radanja te koinè i putevi njenog učvršćivanja tokom starijeg željeznog doba tek treba da se analiziraju.

U uvodnom poglavlju je pomenuto da postoje određene indicije o širenju srednjobosanske grupe prema jugu. One nisu brojne, ali ih ne treba ni zanemariti. Pomenuo bih da su na Velikoj gradini u Varvari, na ograničenoj površini, nađeni ostaci jednog erodiranog kulturnog sloja koji pripada razvijenom željeznom dobu. Oblici keramike, kao i ukrasi, odgovaraju onim faza 4. i 5. na Podu. Kako je život bronzanodobskog naselja na tom lokalitetu prestao još krajem 9. stoljeća (Varvara C-3), očigledno je da se radi o novoj populaciji. Sudeći po tipologiji keramičkih proizvoda, ona je mogla ponajprije stići iz obližnjeg područja oko gornjeg toka Vrbasa, gdje je lociran i Pod. Sličan je slučaj i sa, nešto mlađim, nalazištem u Pazariću, nedaleko od Sarajeva.[93] Ipak, najveći broj elemenata karakterističnih za srednjobosansku grupu nalazimo opet na Debelom brdu, između ostalog i tipične kupe s dekorativnim valjkastim drškama na obodu (tipa Sl. 28, br. 6), drške ukrašene roščićima i stilizovanim životinjskim glavama i sl.[94] Isti je slučaj i s nekim oblicima nakita. Ipak, treba voditi računa i o tome da je Debelo brdo još od bronzanog doba bilo povezano s glasinačkim područjem, te da te veze traju i u toku željeznog doba. Stoga mislim da bi se smjelo reći da je taj značajni zanatski i trgovinski centar bio, na neki način, u sferi uticaja srednjobosanske grupe, ali da ga ne bismo mogli uključiti u njena nalazišta u užem smislu.

Problem etničke pripadnosti nosilaca srednjobosanske grupe bilo bi lakše rješavati da je objavljena velika nekropola u Brezi i da nam je i inače bolje poznat razvoj tokom posljednja tri stoljeća stare ere. Tada bi se na drugi način u raspravu mogli uvesti antički literarni i drugi pisani (prije svega epigrafski) izvori. Ovako nam preostaje da rezimiramo neke osnovne činjenice o razvoju naše grupe i da pokušamo dati, bar djelimičan, odgovor na to pitanje. Evo tih činjenica:

1. Srednjobosanska grupa bila je kompaktna i stabilna cjelina s dosta jasno omeđenim teritorijem još krajem bronzanog doba. Ona se na istom teritoriju nalazi i tokom željeznog doba. U tom dobu razvija se dosta intenzivna privreda, posebno matalurgija željeza, metaloprerađivački i drugi zanati, kao i trgovina. Na toj osnovi moguć je određeni politički razvoj,

[93] M. Mandić 1940.
[94] F. Fiala 1894a, T. I, 1, 2, 11.

stvaranje sloja aristokratije, kao i ratničkog sloja. Dalji razvoj vodi prema stvaranju šire, višeplemenske organizacije.

2. Taj razvoj se odvija kontinuirano na poznatom prostoru srednjobosanske grupe: oko gornjih i srednjih tokova Vrbasa i Bosne s njihovim pritokama. Ostaci erodiranog najmlađeg sloja na Podu pokazuju trajanje naselja do kraja stare ere, a velika nekropola u Brezi s više stotina grobova također u toku tog razdoblja, pa i dalje, u prvim stoljećima nove ere. Postoje, dakle, dovoljni dokazi o kontinuitetu i u području gornjeg Vrbasa i oko gornjeg toka rijeke Bosne, sve do u istorijsko doba.

3. Područje oko gornjeg toka rijeke Bosne bilo je početkom nove (a svakako i krajem stare) ere naseljeno Desitijatima, što potvrđuju epigrafski izvori, na osnovu kojih je i nekropola u Brezi s pravom pripisana Desitijatima.[95] Time se uspostavlja direktna veza između dijela populacije srednjobosanske grupe, naseljenog oko gornjeg toka rijeke Bosne, i jedne etničke zajednice, višestruko potvrđene u izvorima.

4. Desitijati su bili jedna od najbrojnijih i vojnički najjačih plemenskih grupa u ovom dijelu Balkana. To proizilazi kako iz njihove uloge u ustanku 6 9. godine n.e, tako i iz broja desitijatskih dekurija koji se pojavljuje u izvorima iz vremena nakon pacifikacije. Područje oko gornjeg toka rijeke Bosne nesumnjivo je bilo desitijatsko, ali je ono suviše malo za jednu tako veliku plemensku zajednicu ona je morala zauzimati daleko veći teritorij. Sasvim je blizu realnog tražiti taj teritorij unutar areala rasprostiranja srednjobosanske grupe, u navedenim područjima centralne Bosne.

Ne mislim time reći da treba staviti znak jednakosti između pojmova srednjobosanska grupa i Desitijati. Istorijat srednjobosanske grupe, dug više od jednog milenija, koji mi arheološkim metodom ipak tek u osnovnim konturama sagledavamo, moramo shvatiti kao proces i ekonomskog i kulturnog, a najposlije i političkog povezivanja i zbližavanja jedne veće grupe srodnih plemena koji je tekao postepeno, iz stoljeća u stoljeće. Taj proces je na kraju rezultirao stvaranjem one velike i vojnički veoma snažne zajednice koju izvori poznaju kao Desitijate. Pretpostavljam da je pretežan dio plemena koja su bila nosioci srednjobosanske grupe željeznog doba ušao u tu zajednicu, dok su se neki drugi, periferni dijelovi mogli konstituisati u druge, manje, Desitijatima susjedne zajednice.

[95] Up. D. Sergejevski, 1930; V. Paškvalin 1975.

SREDNJOPODUNAVSKA REGIJA

Rastko Vasić, Beograd

UVOD

Srednjopodunavska regija, kako je prikazana u ovom tomu praistorije, obuhvata severoistočni deo Jugoslavije, odnosno današnju Vojvodinu, severnu Srbiju i istočnu Slavoniju (Karta 4). U geomorfološkom pogledu ona predstavlja južni deo prostrane Panonske nizije koja je, iako zatvorena geografska celina, pokazivala stalne veze, kako u ranijim praistorijskim periodima, tako i tokom gvozdenog doba, sa susednim brdskim i planinskim područjima — karpatskim, alpskim, zapadnobalkanskim i centralnobalkanskim. Iz tih razloga, imajući u vidu prostranstvo teritorije i različite kulturne i druge uticaje koji su se na njoj manifestovali, regija ne predstavlja jedinstvenu kulturnu celinu, nego zbir delom sličnih i delom različitih pojava sa ne uvek jasno određenim granicama. Takva situacija je već konstatovana u prethodnim periodima i potvrđena u starijem gvozdenom dobu.

Na početku gvozdenog doba na ovom području se uočavaju prilično jasno kulturne grupe koje su se formirale u prelaznom periodu bronzanog u gvozdeno doba, odnosno u gvozdenom dobu I prema podeli M. Garašanina, i to daljska grupa u istočnoj Slavoniji i bosutska grupa u Vojvodini i severnoj Srbiji. Vrhunac svoga razvoja obe grupe doživljavaju negde na samom početku starijeg gvozdenog doba da bi zatim tokom ovog perioda došlo do njihovog slabljenja i dezintegracije. Proces je relativno jasno uočljiv u slučaju daljske grupe koja sredinom poslednjeg milenija pre n. e. gubi lagano svoje karakteristike, dok kod bosutske grupe to raspadanje, zbog nedovoljnog poznavanja svih njenih karakteristika, nije sasvim jasno iako je nesumnjivo bilo prisutno.

Novi elementi u materijalnoj kulturi javljaju se u većem broju na kraju halštata, prožeti odlikama snažnih zapadnobalkanskih kulturnih grupa, pre svega glasinačkog kulturnog kruga, i zatim takođe u nešto manjoj meri slovenačkih grupa, u prvom redu dolenjske. Oni govore o mogućim penetracijama manjih etničkih grupacija na ovo tle što rezultira u simbiozi domaćih i stranih elemenata, uočljivoj naročito u Sremu, i stvaranju kvalitetno novih oblika i zajednica. U njihovoj materijalnoj kulturi javljaju se takođe pojedini komadi zlatnog i srebrnog nakita inspirisani ostvarenjima ovog doba u Makedoniji, odnosno Grčkoj.

Prodori sa strane na ovo područje u starijem gvozdenom dobu ne ograničavaju se samo na jug i zapad. Kulturna i etnička strujanja sa severoistoka, iz severnih delova Panonske nizije i sa Karpata, zapažaju se takođe u znatnoj meri manifestujući se kako na početku ovog perioda u obliku tzv. tračkokimerskih elemenata koji na određeni način utiču na oblike i karakter pomenutih grupa u srednjopodunavskoj regiji, daljske i bosutske, tako i kasnije krajem halštata u pojavi izvesnih trakoskitskih i trakogetskih formi na našem tlu. Međutim, ovi elementi, sudeći prema današnjem stanju arheoloških istraživanja, nisu bitnije uticali na kulturni razvoj regije u gvozdenom dobu.

Dalji razvoj ovih kasnohalštatskih grupa prekida krajem 4. veka prodor keltskih plemena sa zapada u južnu Panoniju, koji označava početak mlađeg gvozdenog doba na ovoj teritoriji. Čitava materijalna kultura se iz osnova menja, stvaraju se nove zajednice i novi odnosi, mada se kroz dominaciju latenskih oblika provlači i dobar broj domaćih formi, naročito u keramici, koje doživljavaju dalju evoluciju.

Rastko Vasić

DALJSKA GRUPA

Grupa Dalj bila je rasprostranjena na uskom pojasu jugoslovenskog Podunavlja od Baranje do zapadnog Srema, zahvatajući i deo zapadne Bačke (Karta 4), i egzistirala je kontinuirano od 10. do kraja 4. ili početka 3. veka pre n. e. Glavne karakteristike ove grupe istakla je Ksenija Vinski-Gasparini u 4. tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja, gde je iscrpno obradila stariju fazu ove grupe koja se datuje od 10. do 7. veka.[1]

Nastala širenjem grupe Val iz jugoistočne Transdanubije prema jugu, grupa Dalj je tipičan predstavnik srednjopodunavske kulture polja sa urnama koja je svoj najveći procvat doživela u mlađoj fazi prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba. Prihvativši u 8. i 7. veku izvesne strane elemente, nastale pod uticajima kretanja Kimeraca i njima srodnih grupa iz južne Rusije u srednju Evropu, daljska grupa je nastavila svoj razvoj sve do početaka 6. veka pre n. e. Otada, međutim, kontinuitet je moguće pratiti, kako je ukazala Ksenija Vinski,[2] samo na dva najznačajnija nalazišta ove grupe: *Dalju* i *Batini,* dok je na drugima, kao u *Lijevoj bari* kod Vukovara ili *Doroslovu* u Bačkoj, on manje uočljiv.[3] Čini se da je grupa, ne uspevši da se

1 K. Vinski-Gasparini, 1983, 599–617.

2 Ibid., 609.

3 U kojoj se meri skeletni grobovi u Doroslovu vezuju za grobove sa urnama, odnosno za daljsku grupu, nije moguće odgovoriti pre potpunog ispitivanja i publikovanja nekropole u Doroslovu. Datovani su u mlađe gvozdeno doba (D. i Č. Trajković, 1977, 9–10), no delom svakako pripadaju i halštatu. Skeletni grob iz 1957. sa čertoza fibulom (O. Brukner, 1959) pokazuje paralele u keramici sa grupom Vekerzug-Chotin na severu, dok grobovi 18, 19 i 54 (D. i Č. Trajković, 1977, 16–17, 25) sa gvozdenim kopljem, krivim bodežom, štitnikom za koplje, narukvicama od tordirane debele žice, perlama itd. imaju analogije u severnoj Bosni, naročito Donjoj Dolini (up. Z. Marić, 1964, T. XI, 12, XIV, 7, 16, XV, 26, 27), sa kojom je daljska grupa održavala kontakt duže vremena. Up. takođe, D. Božić, 1981, 315.

potpuno prilagodi promenama koje su nastupile u društveno-ekonomskim odnosima starijeg gvozdenog doba na severu Balkana, bila potisnuta od strane svojih snažnijih suseda i nastavila da životari na suženom prostoru, držeći se ranijih tradicija u pogrebnom ritualu i pokretnom inventaru sve do dolaska Kelta u ove krajeve.

Materijalna kultura ove kasnije faze daljske grupe koja se stavlja otprilike od prve polovine 6. do početka 3. veka pre n.e. zadržava najvećim delom ranije oblike i u manjoj meri prihvata nove forme pod uticajima iz susednih grupa. U keramici preovlađuju i dalje velike urne bikoničnog oblika sa razgrnutim obodom i naglašenim vertikalno kanelovanim trbuhom, bikonični pehari ili šolje sa jednom ili dve trakaste drške i metopski izdeljenim ukrasima na trbuhu u obliku vertikalnih snopova linija, kružića, itd., zdele uvučenog oboda i veliki lonci sa plastičnom trakom na vratu. Kao u susednoj bosutskoj grupi, i ovde u 5. i 4. veku dolazi do osiromašenja ornamentike na keramici i sve češće pojave neukrašenih posuda. U grobu 89, jednoj od grobnih celina koja je sačuvana iz ovog kasnijeg perioda, nadena je situlasta urna sa urezanim nizom trougla i kružića na ramenu, oblik nastao verovatno pod uticajima iz istočnih Alpa.[4]

Što se metala tiče, više komada nakita iz kasnog halštata potiče iz uništenih grobova daljske nekropole koji po svojim karakteristikama ukazuju na uticaje kojima je daljska grupa u to vreme bila izložena. Najveći broj nalaza — dvojna igla sa dvopetljastom glavom nadena zajedno sa situlastom urnom u grobu 89, lučne fibule sa četvrtastom ukrašenom nogom i dugmetom na kraju, šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku, ranolatenske fibule, delovi astragalnih pojaseva, itd.[5] — datuje se u 5. i 4. vek pre n.e. i pokazuje bliske paralele sa metalom sremske grupe zapadnobalkanskog kompleksa, o kojoj će nešto kasnije biti više reči. Kako su na pojavu ovih metalnih oblika u sremskoj grupi delovali prvenstveno uticaji sa zapadnog Balkana iz glasinačkog kulturnog kruga, verovatno je da je i daljska grupa negde od kraja 6. veka bila izložena ovim istim kulturnim strujanjima. U tom smislu govori nalaz šarnirske fibule sa dva prstenasta zadebljanja na luku, oblik koji je bio naročito rasprostranjen u Pelagoniji. Ova varijanta je otkrivena u dubljoj unutrašnjosti Balkana samo na glasinačkom području te je moguće da je ovim putem stigla do istočne Slavonije.[6]

Nedostatak većeg broja izdvojenih grobnih celina iz kasne faze daljske grupe, kao i neistraženost naselja, ne dozvoljava da se sigurnije odredi jačina infiltracije stranih elemenata u ovu grupu u to vreme. Moguće je da je,

4 K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 120, 10.
5 Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, 1962, T. VII; K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 120, 8, 9, 11 (dvojna igla), 12.
6 Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, 1962, T. VII, 83. Up. R. Vasić, 1985, 129.

nasuprot sremskoj grupi gde su zapadnobalkanski elementi izgleda došli do jačeg izražaja, u daljskoj grupi domaća komponenta ostala dominantna i dala svoj pečat ovoj poslednjoj fazi starijeg gvozdenog doba. Nova istraživanja na ovom prostoru daće verovatno odgovore na postavljena pitanja.

Rastko Vasić

BOSUTSKA GRUPA

PODRUČJE RASPROSTIRANJA I GLAVNA NALAZIŠTA

Područje bosutske grupe zahvata Srem, najveći deo Bačke, jugoslovenski i rumunski Banat i severne delove Srbije. Jedan broj nalazišta u zapadnom delu Đerdapa pripadao bi ovoj grupi, dok bi Pomoravlje, i pored sličnosti u materijalu sa bosutskom grupom, trebalo u ovom trenutku zbog određenih razlika i nedovoljne istraženosti drugih delova Srbije posmatrati odvojeno.

Termin »bosutska grupa« prvi je upotrebio N. Tasić označavajući time zapadnu varijantu rumunske Basarabi-kulture, rasprostranjenu pretežno u Sremu i severnoj Srbiji.[1] Kao glavna nalazišta Tasić je istakao višeslojna praistorijska naselja u Sremu; *Gradinu* na reci Bosutu kod Batrovaca, po kojoj je grupa dobila ime, gde su iskopavanja vršili N. Tasić, D. Popović i P. Medović 1964/65. i od 1975. do danas, i *Gomolavu* kod sela Hrtkovaca na Savi gde je iskopavano u više navrata 1904, 1908, 1953—57. i od 1965. do danas i horizontom starijeg gvozdenog doba se bavio posebno N. Tasić.[2] Radovi P. Medovića na *Kalakači* kod Beške na Dunavu (1971—1974) pokazali su, međutim, da je reč o složenoj kulturnoj grupi koja ne počinje pojavom elemenata tzv. Basarabi-keramike na ovim naseljima, nego jednom ranijom fazom, jasno izdvojenom na ovom poslednjem lokalitetu.[3] Kasnijim većim sintetičkim radovima P. Medovića, N. Tasića i D. Popovića

[1] N. Tasić, 1971; N. Tasić, 1971a. Takođe M. Garašanin, 1973, 464—469, 561—562; R. Vasić, 1973, 97—99; D. Srejović, 1981a, 55—56.

[2] Bosutska gradina: D. Popović, 1981a. Gomolava: N. Tasić, 1965, 202—204; N. Tasić, 1972; N. Tasić, 1972/73; N. Tasić, 1981. Up. P. Medović, 1981.

[3] P. Medović, 1981a. Up. M. Garašanin, 1983a.

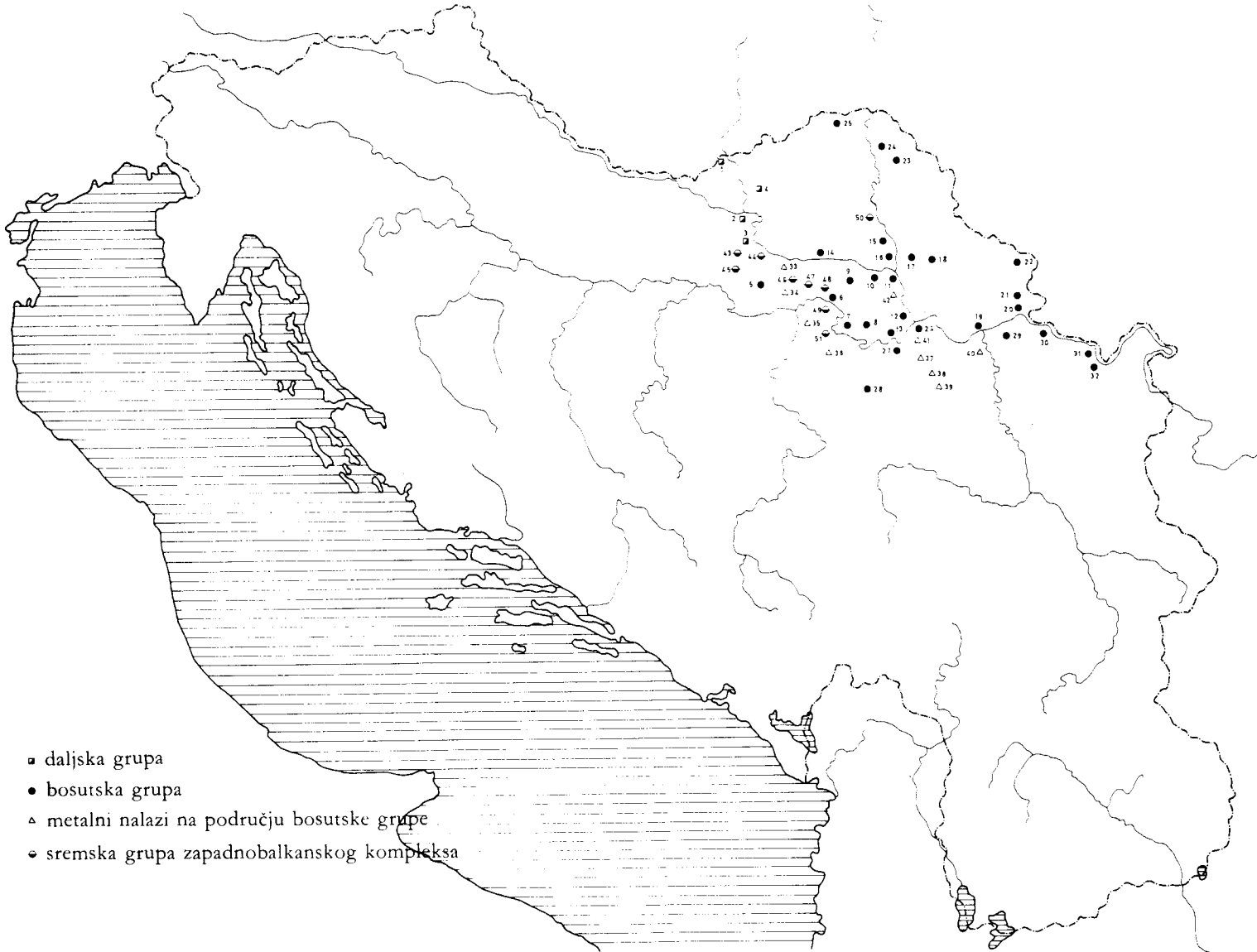

Karta 4 — Nalazišta sa područja srednjopodunavske regije

kod nas i M. Gume u Rumuniji,[4] grupa je geografski i hronološki jasnije opredeljena mada su naša znanja o njoj, s obzirom na to da je reč pretežno o naseljima od kojih je samo manji broj sistematski istražen, još uvek nepotpuna i nedovoljna.

Glavna nalazišta ove grupe u Sremu, pored pomenutih, jesu *Pećine u Vrdniku, Zemun-Radio-stanica, Gradina u Starom Slankamenu, Ekonomija Sava* kod Jakova, u Bačkoj se ističu *Popov Salaš* kod Kaća, *Feudvar* kod Mošorina, *Kalvarija* kod Titela i *Pereš* kod Hajdukova, i u Banatu *Židovar* kod Jasenova, *Grad* kod Kovina, *Slovenski grad* kod Idoša, *Batka* kod Perleza, *Selište* kod Farkaždina, *Ramnata* kod Velikog Središta, *Makošpart* kod Sente, *Rudine* kod Banatske Palanke itd., kao i niz drugih nalazišta konstatovanih rekognosciranjem ili slučajnim nalazima.[5] U severnoj Srbiji bosutskoj grupi bi pripadala naselja u Beogradu *Dorćol* i *Karaburma, Mislodin* kod Obrenovca, *Petnica* kod Valjeva i *Drmno* i *Selište* kod Kostolca,[6] dok je sličan materijal konstatovan na Đerdapu na *Ostrovu* kod Velikog Gradišta, *Padini, Lepeni* kod Boljetina itd. i na rumunskoj strani u Gornei na nalazištima Caunița de Sus i Tarmuri,[7] (Karta 4).

Inače, sa teritorije bosutske grupe potiče više grupnih nalaza — ostava ili grobova — iz Budišića, Sinoševića, Rudovaca, Rožanaca, Barajeva itd.[8] koji se sastoje isključivo od metalnih predmeta i vezuju se na osnovu izvesnih paralela za bosutsku grupu, mada njihov međusobni odnos nije sasvim jasan.

POKRETNI MATERIJAL I HRONOLOGIJA

Postojeća stratigrafska slika na lokalitetima bosutske grupe pruža mogućnosti za prilično jasnu relativnu hronološku podelu keramičkih nalaza koji predstavljaju veliku većinu materijala i daju određene indicije za hronološko određivanje grupe. Na osnovu stratigrafije istraženih naselja, naročito Gradine na Bosutu, gde sloj starijeg gvozdenog doba zahvata više od 3 m debljine, moguće je sa dosta sigurnosti pretpostaviti postojanje tri različite faze u okviru razvoja bosutske grupe. Ove faze P. Medović je obeležio kao faze IIIa, IIIb i IIIc, držeći se stratigrafije bosutskog naselja gde Bosut I i II pripadaju neolitu i ranom bronzanom dobu, a faza Bosut IV latenu,[9] no ovakvo obeležavanje unosi dosta zabune s obzirom na to da je reč

[4] B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 258–276; P. Medović, 1978; M. Guma, 1979; M. Guma 1981; D. Popović, 1981; N. Tasić, 1983.

[5] P. Medović, 1978, 73–80; D. Popović, 1981, 11–19. Up. takođe, R. Rašajski – M. Šulman 1953; B. Gavela, 1952, 24–28.

[6] M. Jevtić, 1983, 7–8.

[7] M. Jevtić, 1981. M. Jevtić 1983, 8–10; M. Guma, 1979.

[8] R. Vasić, 1977, 9 i dalje, 51 i dalje; K. Kromer, 1976.

[9] P. Medović, 1978, 13–14 i 39 i dalje.

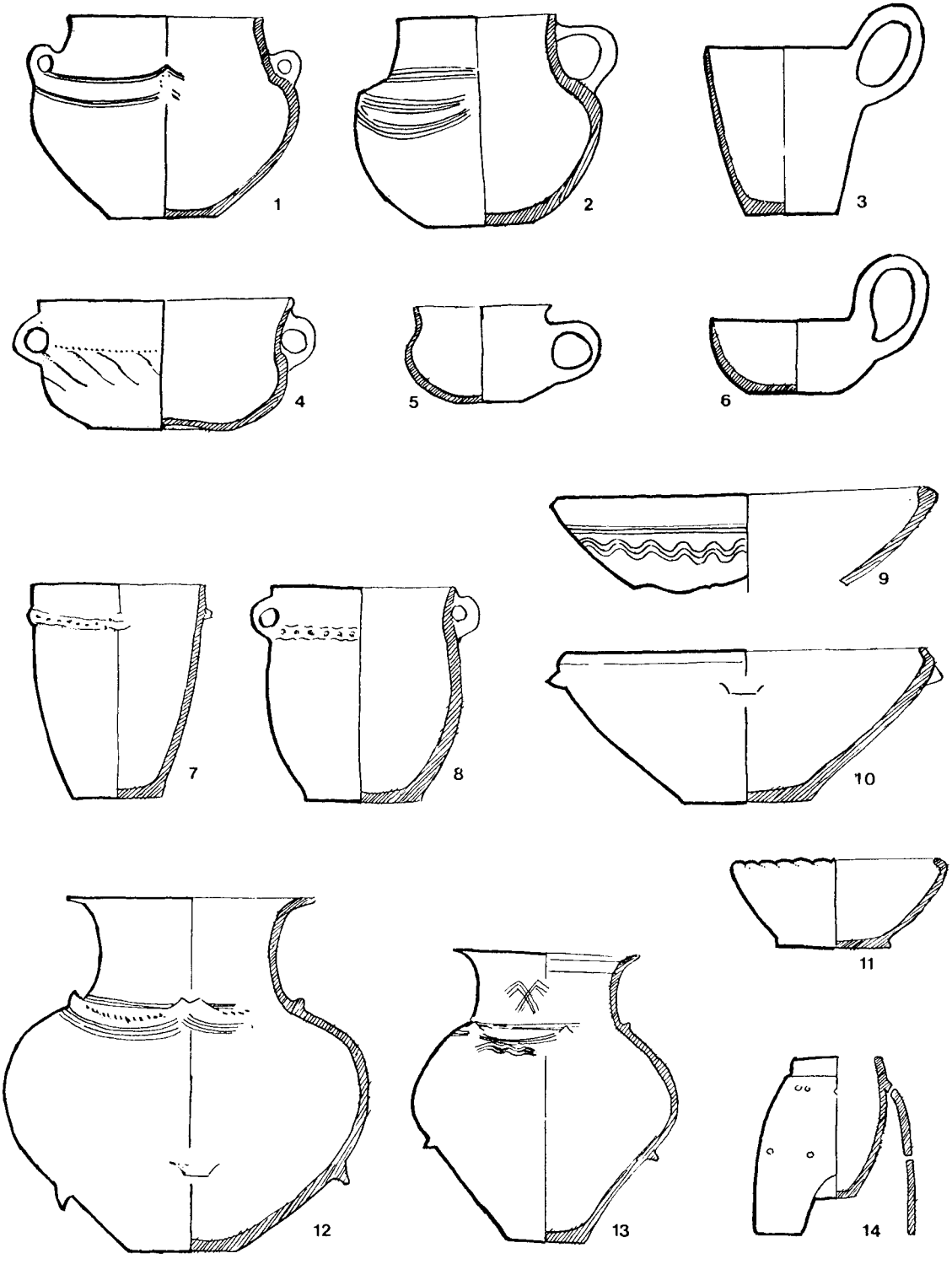

Sl. 30 — Bosutska grupa — faza I (Kalakača) (1: Vrdnik, Pećine; 2— 8, 10, 12— 14: Kalakača; 9: Aradac; 11: Popov Salaš, Kač)

o nezavisnoj grupi starijeg gvozdenog doba koja se pored Bosutske gradine javlja i na drugim lokalitetima. Stoga je, čini se, prihvatljivija periodizacija N. Tasića koji bosutsku grupu deli na tri faze I, II i III (ili A, B i C), odnosno faze Kalakača, Basarabi i horizont kanelovane keramike, gde se razvoj i karakteristike ove grupe mogu bolje da sagledaju.[10]

Faza Bosut I (Sl. 30) jasno je izdvojena materijalom sa Bosutske gradine (ovaj sloj zahvata dubinu od 4,25 do 3,70 m), zatim nalazima sa Kalakače gde gotovo čitav keramički materijal pripada ovom horizontu s obzirom na to da su mlađi slojevi uništeni vodama Dunava, kao i nizom nalaza sa Gomolave, pre svega iz dve kolektivne grobnice u naselju, no takođe iz jednog broja jama i drugih zatvorenih celina sa keramikom.[11]

Osnovni keramički oblici faze Bosut I[12] bili bi konični lonci grube izrade i različite veličine, ukrašeni plastičnom trakom sa otiscima prstiju ispod oboda, ili kosim zarezima na samom obodu (Sl. 30, br. 7, 8); bikonične urne ili pitosi sa širokim trbuhom i raširenim obodom, i jezičastim ili čepastim drškama na ramenu ili ispod trbuha, čiji se ukrasi sastoje od snopova urezanih horizontalnih ili talasastih linija u vidu lažnog šnura ispod oboda (Sl. 30, br. 12, 13); zdele, najčešće sa uvučenim obodom tordiranim ili fasetiranim i retko raširenim, uglačane površine i bolje izrade od lonaca i pitosa, ukrašene takođe horizontalnim talasastim linijama sa spoljne strane (Sl. 30, br. 9—11); trbušasti pehari sa koničnim vratom, finije izrade i glačane površine, ukrašeni na ramenu tordiranjem, urezivanjem ili tačkastim ubodima (Sl. 30, br. 1, 2, 4); šolje, najčešće neornamentisane (Sl. 30, br. 3, 5, 6), i sudovi — sadžaci (Sl. 30, br. 14).

Faza Bosut II (Sl. 31) najbolje je izražena u sloju IIIb na Bosutskoj gradini koji zahvata dubinu od 3,70 do 2,90 m, ali se keramika ovog horizonta javlja u većoj količini i na Gomolavi i na više drugih lokaliteta bosutske grupe.[13]

U odnosu na prethodnu fazu keramika se odlikuje bogatijim ukrašavanjem, boljom i finijom izradom naročito manjih sudova i pojavom nekih novih oblika što se vezuje za širenje Basarabi-keramike sa istoka, najverovatnije iz Oltenije i sa Đerdapa. Ornamentika je izvedena urezivanjem, utiskivanjem i inkrustacijom belom bojom. Dominira »S« motiv, pojedinačno ili u nizu, zatim uske trake sa kosim zarezima (lažni šnur) koje teku obično uz »S« nizove, spirale, malteški krst, šrafirani trouglovi, mrežasti motivi, motiv jelove grančice itd., kao i uprošćene životinjske i ptičje figure (Sl. 31, br. 9, 11).

---

[10] N. Tasić, 1983, 121—123.
[11] P. Medović, 1978, T. 135; D. Popović, 1981, karta 1; M. Jevtić, 1983, karta 1.
[12] Up. M. Garašanin, 1983a, 680—682, sl. 39.
[13] P. Medović, 1978, T. 136; D. Popović, 1981, karta 3; M. Jevtić, 1983, karta 2.

Glavni oblici su i dalje grubi lonci sa plastičnom trakom oko vrata i bikonični pitosi manjih dimenzija i bogatije dekorisani (Sl. 31, br. 12—14); zdele su po obliku raznovrsnije, dobro izrađene i veoma bogato ukrašene ističe se duboka zdela »S« profilacije čija se prva pojava datuje u fazu I (Sl. 31, br. 1, 3, 5, 7, 8); novu formu predstavljaju pehari koničnog vrata i naglašenog trbuha, manjih dimenzija, takođe bogato dekorisani (Sl. 31, br. 2, 4, 6).

Faza Bosut III (Sl. 30) obuhvata najveći deo sloja starijeg gvozdenog doba na Bosutskoj gradini — sloj IIIc od 2,90 do 1,00 m, ali je kulturno najmanje određen. Obeležena kao horizont kanelovane keramike jer kanelure u ovom sloju postaju glavni element ukrašavanja posuda, ova faza se javlja pored Bosutske gradine na Gomolavi u bloku I, kao i na drugim nalazištima u Vojvodini.[14]

Keramika u osnovi prati oblike faze I i II, ali se bogatstvo ornamentike gubi i dominira, naročito u ranim i srednjim slojevima faze III, kanelura koja se javlja na vratu, ramenu, obodu i trbuhu posuda. Lonci imaju uočljiviju profilaciju i veoma često kose ureze na obodu i plastičnoj traci oko vrata (Sl. 32, br. 7); pitosi su vitkiji, manjih dimenzija i bolje fakture, raširen obod je često fasetiran, dok se kanelure u obliku girlandi javljaju na vratu i ramenu (Sl. 32, br. 8); zdele sa uvučenim obodom su i dalje najčešći oblik, kose i horizontalne kanelure se javljaju na obodu, dok duboke zdele »S« profilacije evoluiraju u plitke tanjire ukrašene po čitavoj unutrašnjoj strani(Sl. 32, br. 6, 9—12, 14, 15); pehari zadržavaju oblik faze II pri čemu je rame često ukrašeno tordiranjem ili kanelovanim girlandama (Sl. 32, br. 1—5).

Nasuprot keramici koja je brojna i raznovrsna, metalni nalazi sa naselja su relativno retki. Sa Kalakače potiče kalup za livenje karičica i bronzana fibula u obliku harfe (Harfenfibel), dok na Bosutskoj gradini metalni predmeti nisu nađeni.[15] Više podataka pruža Gomolava, gde je u kolektivnoj grobnici II, koja se prema keramici stavlja na kraj faze Bosut I, nađeno uz skelete 42 i 54 više metalnih predmeta: naočaraste fibule sa osmicom u sredini, falera sa lengerastim priveskom, zvonasti privesci puni i perforirani, kalemasti prstenovi, slepoočničarke od dvostruke žice, kalotasta dugmad, lančići, zatim gvozdeni nož i deo narukvice, kao i perle od kosti, kamena, stakla i ćilibara.[16] Pored toga, u sloju starijeg gvozdenog doba na Gomolavi nađeni su naočarasta fibula, privesci u obliku ažuriranog bopca i ptičjeg protoma, krstasto dugme i dvojna igla sa dvopetljastom glavom.[17]

Uz ove retke metalne predmete sa naselja, sa teritorije bosutske grupe potiče niz već pomenutih metalnih nalaza, grupnih ili pojedinačnih, koji pripadaju najverovatnije ostavama ili uništenim grobovima (Karta 4). Iako

[14] P. Medović, 1978, T. 137; D. Popović, 1981, karta 4.
[15] P. Medović, 1978, 25—26 i 37.
[16] N. Tasić, 1972, T. II—VI; N. Tasić, 1972—73, sl. 51—82.

mnoge treba vezati za bosutsku grupu, kako po geografskom položaju tako i po paralelama sa materijalom na Gomolavi, u najvećem broju slučajeva to su oblici rasprostranjeni na širem području i univerzalnijeg značaja koji se javljaju i u drugim grupama. Njihova sinhronizacija sa keramičkim fazama na bosutskim naseljima predstavlja izvestan problem.

U kraj faze Bosut I i najveći deo faze Bosut II — što odgovara halštatu B3/C1, odnosno gvozdenom dobu IIa M. Garašanina — datovali bi se grupni nalazi iz Adaševaca, Sinoševića, Budišića, Rožanaca, Rudovaca (T. LIV—LV), Barajeva, Vranova itd., [18] kojima su bliske ostave iz Šarengrada i Iloka na granici daljske i bosutske grupe,[19] zatim pojedini predmeti iz razorenih grobova u Zemunu i Novim Banovcima.[20] Paralelno sa grobnicom u Gomolavi ili nešto ranije trebalo bi staviti izuzetno zanimljiv kalup za livenje keltova i zvonastih i lengerastih privesaka iz Karlovčića u Sremu.[21]

Osnovni oblici iz ovih nalaza su naočaraste fibule sa osmicom i bez osmice u sredini (T. LIV, 9, 10), lučne dvopetljaste fibule sa narebrenim lukom ili kuglastim ukrasima (T. LV, 14), torkvesi sa »T« završecima, masivne narukvice sa prebačenim krajevima jedan preko drugog ili krajevima koji se dodiruju, slepoočničarke od dvostruke žice sa krajevima u obliku lažnih osmica (T. LV, 1, 2), ravne ili profilisane falere i kalotasta dugmad od 4 do 15 cm u prečniku (T. LIV, 14—17), zvonasti privesci (T. LV, 12), ažurirani bopci, privesci u obliku ptičjih protoma, zatim delovi konjske opreme, psalije sa jednim povijenim delom i tri poprečna proboja (tip Gallus I — Kossack Ia; T. LIV, 4, 5) i psalije savijene na sredini sa bočnim otvorima i koničnim završecima (tip Gallus II — Kossack II; T. LIV, 6, 7), kružna krstasto probijena dugmad i dugmad krstastog oblika za razvođenje kaiševa (T. LIV, 1—3; LV, 13, 15), najzad oružje od gvožđa: keltovi i koplja sa dugačkim tulcem i kraćim listom (T. LIV, 11—13). Među ovim mnoštvom materijala, koji se javlja na čitavom centralnobalkanskom području pa i šire, mogu se uočiti pojedini oblici ili elementi koji su, izgleda, bili posebno vezani za Srem i severnu Srbiju te se sa više razloga smeju uvrstiti u karakteristične forme bosutske grupe. To su zvonasti privesci čiji je najveći broj iz ovog doba otkriven u ovom regionu (Sinošević, Budišić, Rožanci, Rudovci, Gomolava, Zemun, Karlovčić), privesci u obliku ptičjih protoma, takođe koncentrisani na ovom području (Adaševci, Sinošević,

---

[17] N. Tasić, 1965, T. 14,4 (igla); N. Tasić, 1971a, sl. 26 (ptičji protom); N. Tasić, 1972/73, 120—121, sl. 6, 7, 18 (privesak, dugme, fibula).

[18] Z. Vinski 1955; K. Vinski-Gasparini, 1973, 177, T. 130A (Adaševci), K. Kromer, 1976 (Sinošević), J. Todorović, 1971, 25—27, T. 16, 1—11 (Rožanci), D. Garašanin, 1954, 33, T. XVIII (Budišić), 34, T. XIX (Vranovo), 37—39, T. XXV—XXVII (Rudovci), 80, T. LI, 6 (Barajevo). Up. nap. 8.

[19] K. Vinski-Gasparini, 1973, 185, T. 130B i 131; N. Majnarić-Pandžić, 1968.

[20] R. Vasić, 1977, T. 50, 1—5; 51, 1, 27—44, 47.

[21] M. Jevtić, 1975.

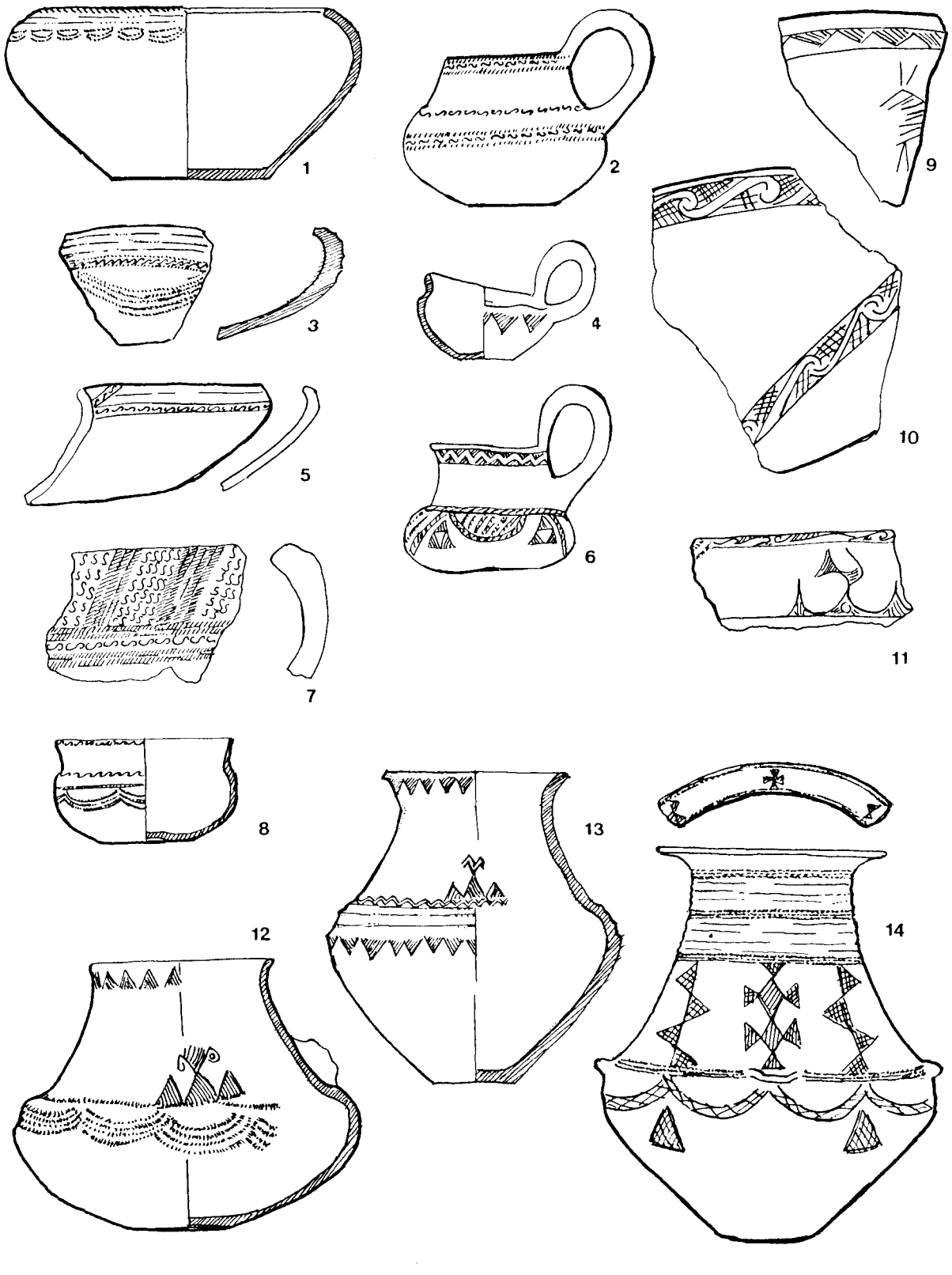

Sl. 31 – Bosutska grupa — faza II (basarabi-keramika); (1, 4, 13: Vršac, Kasapska pustara; 2, 8: Sremska Mitrovica; 3, 7, 9—11: Gradina na Bosutu; 5, 14: Gomolava; 6: Pančevo, Najeva ciglana 12: Bela Crkva, Siga)

Gomolava, Novi Banovci, Zemun, Pančevo, Petrovac na Mlavi, okolina Beograda), kao i varijanta psalija Kossack Ia čiji su kalotasti završeci žlebljeni (Šarengrad, Rudovci, Barajevo).[22]

S kraja faze Bosut II i početka Bosut III — što bi odgovaralo halštatu C2, odnosno gvozdenom dobu IIb po M. Garašaninu — potiče znatno manje nalaza. To su neki od slučajnih nalaza iz Novih Banovaca i Zemuna[23] i grobni nalazi iz Ritopeka i Hrtkovaca (Gomolava)[24] čiji je repertoar oblika raširen na većoj teritoriji: dvopetljaste fibule sa nogom u obliku beotskog štita, narukvice sa prebačenim krajevima ukrašene urezanim ornamentima, spiralne narukvice od bronzane trake, ažurirani pojasevi, gvozdene psalije tipa Gallus III, jednosekli mačevi i vrhovi kopalja, pri čemu nije moguće izdvojiti neke tipične bosutske elemente.

Iz perioda halštat D po srednjoevropskoj hronologiji, odnosno gvozdenog doba III po M. Garašaninu potiče veći broj metalnih nalaza sa ove teritorije, pretežno iz grobova. Po svojim karakteristikama, oni pružaju mogućnosti da se obrade kao posebna grupa, što je učinio M. Garašanin i drugi autori prihvatili[25] te će i ovde, uprkos pokušajima da se pripišu bosutskoj grupi, [26] o njima biti govora u posebnom odeljku.

U hronološkom pogledu tri faze bosutske grupe, bazirane na stratigrafiji naselja, nisu precizno određene. O datovanju faze Bosut I, odnosno horizonta Kalakača postoje različita mišljenja. P. Medović i D. Popović je stavljaju u kasnu fazu gvozdenog doba I po M. Garašaninu, određujući njome jedno posebno gvozdeno doba II za Vojvodinu i datuju u IX i prvu polovinu VIII veka.[27] N. Tasić stavlja početak ove faze u 10. vek, dok M. Garašanin, nalazeći nedovoljno jasan odnos Kalakača — horizonta prema vojvođanskoj grupi polja sa urnama, sklon je da ovu fazu pomeri u 11. i 10. vek pre n.e.[28] Kako je na Kalakači, Gomolavi i Ekonomiji Sava kod Jakova ovoj fazi prethodio horizont crnoglačane kanelovane keramike koji bi odgovarao periodu Belegiš II — Gava u Vojvodini i ne bi mogao biti kasniji na ovom području od prelaza iz II u I milenij,[29] to bi datovanje Kalakača — horizonta negde u 10. vek bilo najverovatnije. To potvrđuje i fibula u obliku harfe, nađena u objektu 87 koji pripada mlađem delu naselja na Kalakači i koju bi uprkos različitim mišljenjima trebalo na osnovu paralela u Ljubljani i Velikoj Gorici najverovatnije datovati u halštat B2,

---

[22] D. Garašanin, 1973 (za ptičje priveske). D. Garašanin, 1954, T. XXVI, 1, 2; LI, 6; K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 130B, 10—11.
[23] R. Vasić, 1977, T. 51, 2—5.
[24] Ibid., T. 22A i 48, 1—5.
[25] M. Garašanin, 1973, 511—515; R. Vasić, 1977, 28—29.
[26] D. Popović, 1981, 37—41.
[27] P. Medović, 1978, 39—40; D. Popović, 1981, 44.
[28] N. Tasić, 1983, 122; M. Garašanin, 1983a, 675.
[29] P. Medović, 1978, 19; N. Tasić, 1983, 122.

odnosno 9. vek pre n.e.[30] Kraju ovog horizonta pripada kolektivna grobnica II sa Gomolave, čija keramika sadrži neke elemente koji će dominirati u sledećoj fazi (složeniji urezani motivi, bela inkrustacija). Kako se metalni prilozi čine nešto stariji od drugih sličnih nalaza iz Srema i Srbije i pripadaju svakako halštatu B 3,[31] kraj faze Bosut I treba najverovatnije tražiti negde u okvirima prve polovine 8. veka pre n.e.

U pogledu faze Bosut II, odnosno horizonta Basarabi-keramike, jugoslovenski autori se drže pretežno periodizacije Basarabi-kulture A. Vulpea, koji je datovao ovu pojavu od 750. do 550. g. pre n.e., razlikujući dve faze, basarabi I (750 – 625) i basarabi II (625 – 550).[32] Današnje stanje istraživanja bosutske grupe ne dozvoljava, kako je istakao P. Medović, detaljnije raščlanjavanje faze Bosut II, pa nju treba posmatrati kao jedinstvenu celinu.[33] Njeni počeci, kako pokazuje datovanje završetka faze I, pripadali bi prvoj polovini ili sredini 8. veka, što se podudara sa Vulpeovim mišljenjem, dok njen kraj treba datovati, kako se čini, oko 600. g., kako je predložio D. Popović, ili, čak, nešto ranije, a ne u sredinu 6. veka.[34] Određeniji podaci nedostaju te će i preciznije datovanje zamiranja Basarabi-elemenata na keramici moći da pruže tek novi nalazi.

Faza Bosut III datuje se obično od početka 6. do kraja 4. veka i traje puna tri stoleća, što se čini opravdano kada se ima u vidu da je ovaj sloj dvaput deblji od prethodna dva na Bosutskoj gradini i da se sloj mlađeg gvozdenog doba javlja neposredno iznad njega.[35] Ipak, čitav niz pitanja nema odgovora, uočljiv je nedostatak metalnih predmeta kasnijeg datuma na naseljima, povezivanje sremske grupe kasnog halštata sa ovom fazom, iako moguće, ne zasniva se na jasnim dokazima – te će i problem neprekidnog kontinuiteta bosutske grupe od 10. do 4. veka pre n.e. biti rešen tek novim rezultatima sa terena.

Sinhronizacija ove podele na faze Bosut I – III sa periodizacijom gvozdenog doba u srednjoj Evropi i na Balkanu nije potpuna. Faza Bosut I bi odgovarala halštatu B, odnosno mladem horizontu gvozdenog doba I po podeli M. Garašanina, faza Bosut II bi zahvatala kraj halštata B3 i halštat C1, odnosno gvozdeno doba IIa, dok bi faza Bosut III odgovarala halštatu C2/D, odnosno gvozdenom dobu IIb i III, no u mnogim detaljima dolazi do neslaganja, što je razumljivo kada se ima u vidu da su pomenute hronološke podele zasnovane pretežno na metalu, a znatno manje na keramici.

---

[30] S. Gabrovec, 1983, 66, sl. 7, 13; K. Vinski-Gasparini, 1983, 590.
[31] R. Vasić, 1981, 2.
[32] A. Vulpe, 1965, 124.
[33] P. Medović, 1978, 50.
[34] D. Popović, 1981, 44.
[35] P. Medović, 1978, 13 – 14, 55.

TIP NASELJA I NASEOBINSKIH OBJEKATA

Naselja bosutske grupe različitog su tipa i odgovaraju uslovima terena na kome su podizana. Na području Fruške gore u Sremu, Titelske visoravni u Bačkoj i karpatskih obronaka u Banatu javljaju se naselja gradinskog tipa od kojih su istraživani Gradina u Slankamenu, Kalakača, Židovar i Feudvar. Uz rečne obale dizala su se veštačka uzvišenja — neka vrsta telova — od kojih su najvažniji Gomolava i Gradina na Bosutu. Pored ovih naselja, gde se život razvijao neprekidno tokom sve tri faze bosutske grupe, konstatovano je i više ravničarskih naselja prolaznog karaktera, podizanih obično blizu reka, čiji kulturni slojevi obuhvataju samo jednu od faza bosutske grupe.

Odbrambeni sistemi su slabo poznati. Na Kalakači je otkriven rov pravca istok-zapad koji je branio prilaz naselju sa juga, otkuda je pristup bio lakši. Rov je imao prosečnu širinu od 3,60 i dubinu 1,80 m i bio izgrađen u ranoj fazi naselja. Kasnije je zasut zemljom da bi omogućio širenje naselja ka jugu. Slični šančevi utvrđeni su i na Bosutskoj gradini, gde su opasivali gradinu i dominantni plato-gradac, pored nje. Postojanje bedema utvrđeno je do sada samo na gradini Feudvar kod Mošorina: pripadao je verovatno starijem gvozdenom dobu i bio izgrađen od lesne zemlje i ilovače, dok su ostaci kolja u njemu služili za učvršćivanje zemljane konstrukcije.

O naseobinskim objektima najviše podataka daju naselja na Kalakači i Bosutskoj gradini. Na Kalakači, gde je mahom zastupljena faza Bosut I, otkriveno je oko 140 ukopanih objekata različitog oblika — levkasto i konično ukopana ili poluukopana, koji svi imaju kružnu osnovu. P. Medović[36] ih identifikuje u većini slučajeva kao ambare ili ostave, što potvrđuju nalazi ostataka žitarica u nekima od njih, ali prihvata da je jedan broj pripadao stambenoj kategoriji. O tome svedoče i dva kružna objekta sa Bosutske gradine, prečnika 3 m sa drvenim stubom u sredini, ukopana u stariji kulturni sloj, kao i jedan broj jama sa Gomolave koje bi prema odlikama keramike trebalo takođe datovati u fazu Bosut I. Ipak, većina stambenih objekata ove faze bila je nadzemna — u Kalakači je otkrivena podnica samo jedne kuće sa osnovom od keramike, ali tragovi kućnog lepa na čitavoj površini naselja govore u prilog postojanja više nadzemnih objekata, dok na Bosutskoj gradini na to ukazuje više podnica iz ove faze i tragovi jama od stubova ukopanih duboko u sloj bronzanog doba.

O fazama Bosut II i III najviše podataka pruža Bosutska gradina. Zbog relativno male površine naselja (oko 60 × 30 m), objekti su često obnavljani te se na istraženom prostoru može uočiti više stambenih horizonata koji su se nizali jedan iznad drugog u obe pomenute faze. To se naročito dobro vidi u fazi III gde se sa dosta sigurnosti može govoriti o

[36] Ibid., 16—19.

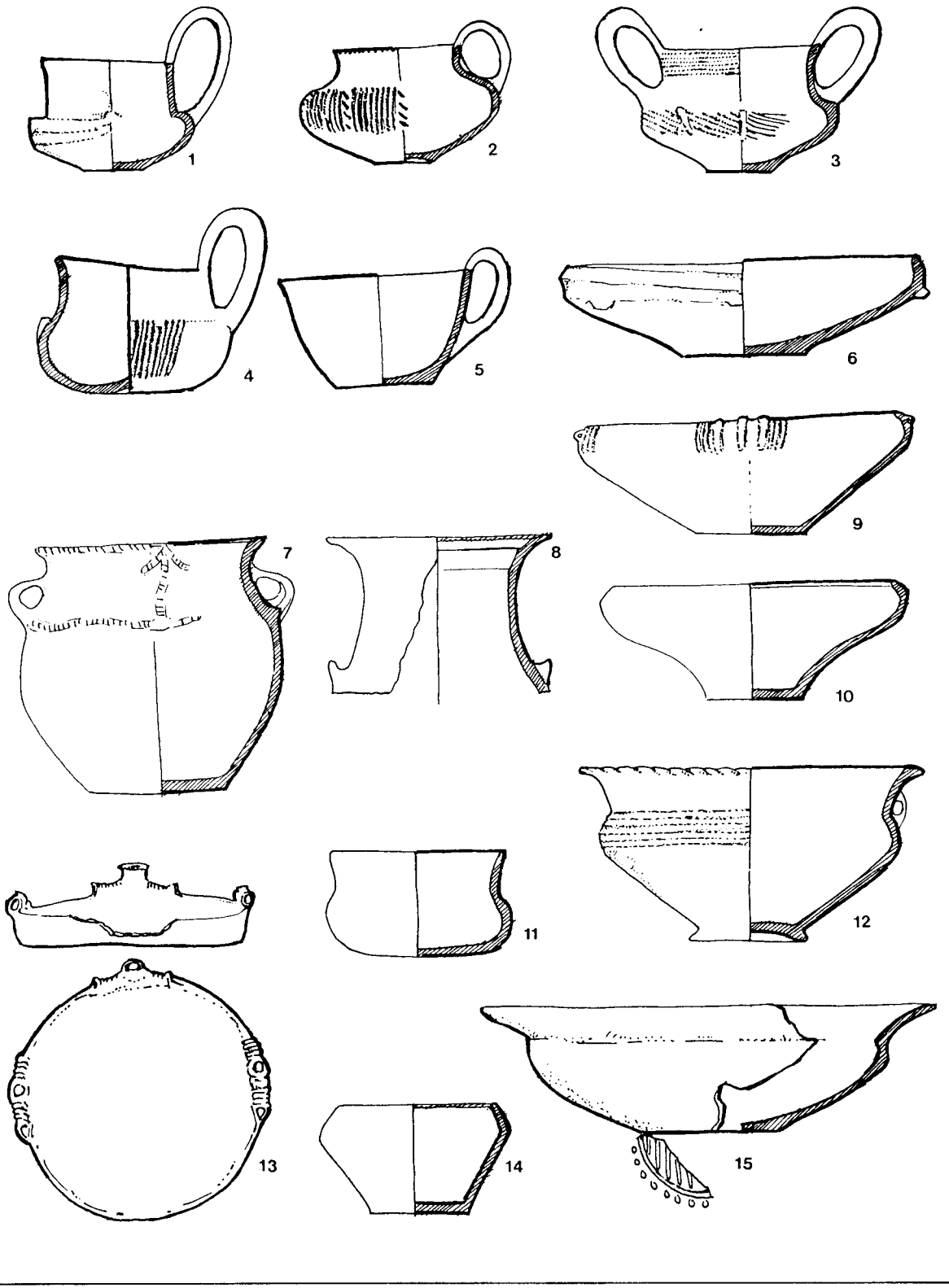

Sl. 32 — Bosutska grupa — faza III (kanelovana keramika) 1, 8, 11, 13, 15: Gradina na Bosutu; 2: Parkazum, Sclište; 3: Stari Slankamen; 4: Pančevo, Najeva ciglana; 5: Mošorin, Feudvar; 6: Sremska Mitrovica; 7, 12: Banatska Palanka; 9: Hajdukovo, Pereš; 10, 14: Senta, Makošpart)

većim nadzemnim kućama pravougaonog oblika (4 × 5 m) sa podnicama od nabijene barske gline i zidovima sagrađenim od drvenih stubova i pletera. Sve kuće su imale isti smer i međuprostor je bio veoma uzak. Ukopani objekti u ovim fazama su retki, te se može pretpostaviti da su i ekonomske zgrade bile većinom nadzemne. Poseban kuriozitet predstavlja otkriće podnica sa duboko užlebljenim »S« motivom izvedenim u polukrugu koje pripadaju najmlađem horizontu faze Bosut II, kao i više plastičnih spirala kojima su, po svemu sudeći, bili ukrašavani zidovi i koje se sreću na Bosutskoj gradini i drugim nalazištima ove grupe — Popovom Salašu kod Kaća i Feudvaru kod Mošorina.[37]

Na ovom mestu treba pomenuti i veće keramičke objekte kružnog oblika sa punim ili perforiranim dnom i horizontalnim valjkastim drškama na četiri strane, do 1 m u prečniku (Sl. 32, br. 13). Najverovatnije su služili kao pokretna ognjišta — mangali za zagrevanje prostorija, i pored Bosutske gradine javljaju se na Popovom Salašu i Židovaru.[38] Na Bosutskoj gradini nađeni su u ranim slojevima faze III, što bi hronološki odgovaralo njihovoj pojavi u Donjoj Dolini, i u Olteniji u grupi Feridile, gde se datuju u 6. i 5. vek pre n.e.[39]

TIP GROBOVA I NAČIN SAHRANJIVANJA

O sahranjivanju u bosutskoj grupi ima malo podataka. Uz naselja do sada nisu otkrivene nekropole te se ne zna mnogo o načinu sahranjivanja stanovnika Kalakače, Bosutske gradine i drugih lokaliteta. Izuzetak predstavlja Gomolava, gde su otkrivene dve kolektivne grobnice, jedna 1954. g. sa 32 skeleta i druga 1971. g. sa 78 skeleta, ali je pitanje da li se ovo istovremeno pokopavanje može prihvatiti kao opšte raširen običaj u bosutskoj grupi. Grupi se može pripisati i usamljeni grob u Pećinama kod Vrdnika sa zgrčenim skeletom položenim na desnu stranu i glavom okrenutom ka istoku i licem ka severu. U grobu nije bilo priloga, ali je u istom nivou oko groba nađeno više komada keramike faze Bosut I.[40] Skeletni grob iz Hrtkovaca, bez drugih podataka, pripadao bi na osnovu priloga početku faze Bosut III.[41] Međutim, da skeletni grobovi ne dominiraju u ovoj grupi, pokazuje spaljeni grob iz Ritopeka sa područja bosutske grupe koji bi takođe pripadao ranoj fazi Bosut III, kao i manja nekropola spaljenih

[37] Ibid., 28, T. 5, 1; 134, B. Up. R. Rašajski — M. Šulman, 1953, 125, T. VII, 2.
[38] B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 264; P. Medović, 1978, 37, T. 115—116. Up. B. Gavela, 1952, 37 38, slika na str. 57.
[39] Z. Marić, 1964, 43, T. XVI, 9; G. Petre — A. Vulpe, 1983.
[40] D. Popović, 1981, 13.
[41] Z. Vinski—K. Vinski-Gasparini, 1962, 271, sl. 70—74.

pokojnika iz Sremske Mitrovice sa lokaliteta Ciglana.[42] Ukoliko su podaci o ovom poslednjem nalazu verodostojni, reč je o tri grobne jame sa nagorelim ljudskim kostima, pepelom, ugljenisanim drvetom, životinjskim kostima, ugljenisanim žitom i ribljim kosturima. Od priloga grobovi su sadržavali zdele, pehare i šolje sa ornamentikom tipičnom za početak faze Bosut II.

Kod svih navedenih primera radi se o ravnim grobovima, dok je moguće postojanje tumula u ovoj grupi samo nagovešteno.[43]

O grupnim grobnicama na Gomolavi, i to naročito o kolektivnoj grobnici II, pisao je N. Tasić u nekoliko navrata.[44] Grobna jama je imala kružni oblik sa oko 3 m u prečniku i 0,50 m dubine i u nju je položeno 78 pokojnika u tri reda: u prvom redu je postavljeno nekoliko lobanja bez skeleta, delovi žrvnjeva, delovi skeleta od govečeta i skeleti postavljeni uz periferiju jame; u drugom nivou, najbrojnijem, skeleti su orijentisani pretežno sa glavama prema sredini, dok su kod trećeg postavljeni sa lobanjama prema periferiji. Kao prilozi otkriveni su keramika, češća u gornjim slojevima, ostaci hrane zrna žitarica, i uz skelete 42 i 54 nakit od bronze, gvožđa, kamena i ćilibara.

Prema antropološkoj analizi od 78 skeleta 48 su deca, 8 su muškarci i 21 su žene. Analiza nije pokazala tragove nasilne smrti (preloma ili probijanja lobanja), što bi, prema N. Tasiću, isključilo ratna pustošenja kao uzrok nastanka ovih grobnica. S druge strane, prilaganje ostataka govečeta, žrvnjeva, hrane i keramike govorilo bi o postojanju određenog rituala prilikom sahrane koji sadrži u sebi zemljoradničku komponentu, uočljivu i u spaljenim grobovima u Sremskoj Mitrovici. Iz tih razloga može se pretpostaviti, u očekivanju novih otkrića, da su ovi pokojnici, sahranjeni zajedno, pomrli od neke bolesti koja je u kraćem vremenu pokosila veći broj stanovnika praistorijskog naselja na Gomolavi.

EKONOMSKI ASPEKTI I DUHOVNA KULTURA

Osnovna privredna grana u fazi Bosut I bila je zemljoradnja, što se da zaključiti iz većeg broja žitnih jama-silosa u Kalakači u kojima su otkriveni ostaci žitarica. Kružne jame na Gomolavi verovatno su imale sličnu namenu. Stočarstvo je takođe igralo važnu ulogu – u Kalakači su otkriveni ostaci 1067 govečeta, 282 ovce, 608 svinja i 454 konja, dok je ostataka divljih životinja bilo manje, no dovoljno da se vidi da je i lov bio značajan faktor u egzistenciji stanovništva.[45] Slične podatke pruža Gradina na Bosutu, gde su

---

[42] J. Todorović, 1966, 154; R. Vasić, 1977, 64 (Ritopek), D. Popović, 1981, 18–19, T. 18, 7; 19, 1–3. (Sremska Mitrovica, Ciglana).

[43] D. Popović, 1981, 40.

[44] N. Tasić, 1972; N. Tasić, 1972–73.

[45] P. Medović, 1978, 19–21; M. Garašanin, 1983a, 682.

uz ostatke žitarica i graha otkrivene kosti govečeta, svinja, konja, koza, pasa i kokošiju. Kako se broj životinjskih kostiju povećava u mlađim slojevima naselja, ima se utisak da je u kasnije vreme stočarstvo odnelo izvesnu prevagu nad zemljoradnjom, što se podudara sa opštim kretanjima na Balkanskom poluostrvu u starijem gvozdenom dobu.[46]

Prerada metala je takođe upražnjavana u bosutskoj grupi, što se može zaključiti po nalazima kalupa za livenje bronzanih predmeta u Kalakači i Karlovčiću,[47] ali njihov mali broj i nedostatak metalnih predmeta na Bosutskoj gradini govore da u fazi Bosut I nije bilo većeg intenziteta i da su stanovnici svoje potrebe u tom smislu dobrim delom zadovoljavali razmenom žitarica i stoke za određene sirovine ili gotove proizvode. Moguće je da je u fazama Bosut II i III došlo do jačeg razvoja metalurgije na šta ukazuje pojava jednog broja metalnih oblika karakterističnih za ovo područje, u čemu su mogle igrati izvesnu ulogu i starije tradicije: sa ovog prostora poznat je veći broj ostava metalnih predmeta iz prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba, naročito iz halštata A1.[48] Ovo pitanje će u znatnoj meri rasvetliti novi nalazi.

O religiji nosilaca ove grupe ne može se reći mnogo. Prilaganje hrane i drugih predmeta u grobove, kao i određeni obredi govore da je kult mrtvih igrao zapaženu ulogu.

Posebnu zanimljivost predstavljaju stilizovane figure konja i ptica na keramici Basarabi-faze na Bosutskoj gradini (Sl. 31, br. 9, 11).[49] U kojoj se meri ove pojave mogu shvatiti samo kao efemerni pokušaji figuralnog izražavanja u okviru razvoja ornamentike u koju se stilski potpuno uklapaju, i koliko se u njima odražavaju izvesna religiozna opredeljenja, teško je reći na prvi pogled. Istovremene i znatno složenije pojave u Šopronu u zapadnoj Mađarskoj, gde su uz pojedine slično predstavljene figure prikazane čitave kompozicije: dve žene prinose ovna na žrtvu, adorantkinja pred pticama,[50] ukazuju na moguće dublje značenje bosutskih motiva koji se u ovoj uprošćenoj formi sreću i dalje na istoku, na Đerdapu u Vajugi i Basarabi, i u Popesti-Novaci u Olteniji.[51] Kombinacija motiva konja i ptice u ovo vreme česta je na širokom prostranstvu i predstavljala bi, po Kosaku, mešavinu ranijih tradicija kulture polja sa urnama i novoga čiji je nosilac bio viteški sloj,[52] te i njihovo, čak i razdvojeno, prikazivanje na bosutskoj keramici ne mora biti slučajno. U tom smislu bi govorila i koncentracija privesaka u

[46] D. Popović, 1981a, 61—62.
[47] P. Medović, 1978, 23, T. 45, 2; M. Jevtić 1975.
[48] K. Vinski-Gasparini, 1983a; M. Garašanin, 1983b.
[49] P. Medović, 1978, T. 57, 3; 60, 6; D. Popović, 1981, T. 46, 1—4.
[50] E. Patek, 1981a, 194, T. 2, 5—7.
[51] V. Dumitrescu, 1968, 237—238, sl. 36. Ptica iz Vajuge nije publikovana, na podatku zahvaljujem M. Vukmanović.
[52] G. Kossack, 1954, 82.

obliku ptičjih protoma na području bosutske grupe koji su najvećim delom služili kao ukrasni delovi konjske opreme i čija je uloga mogla biti složenija od stvaranja buke koja je plašila neprijatelja i simboličnog poistovećivanja galopa ekvida sa letom ptica.

O umetnosti bosutske grupe može se govoriti najviše na osnovu keramičkih formi, dok je metal redak i nedovoljno karakterističan. Keramika faze Kalakača odlikuje se širokim skladnim formama gde su retki ukrasi nesrazmerni u odnosu na velike i prazne površine sudova. Posude iz kolektivnog groba na Gomolavi, koji pripadaju poslednjoj etapi ove faze, nešto su srećnije ispunjeni horizontalnim talasastim linijama i rede vertikalnim linijama i malim šrafiranim trouglovima. Znatno veće bogatstvo ornamentike javlja se u Basarabi-fazi, gde vlada velika raznovrsnost motiva i njihovog kombinovanja tako da katkad dolazi do neumerenosti i prezasićenosti. U ovoj fazi se javljaju i pomenuti figuralni elementi koji se po tretmanu potpuno uklapaju u svet geometrije koji ih okružuje. Kao prirodna reakcija na ovo obilje, u idućoj fazi se ornamentika potpuno gubi — održava se samo kanelura — u čemu se ogleda, kao posledica opšteg razvoja keramičkih formi u to vreme na Balkanu, delimično nestajanje umetničke komponente u domaćoj keramici i njeno svođenje u okvire funkcionalnog

DRUŠTVENI ODNOSI

O društvenim i ekonomskim odnosima u bosutskoj grupi ne može se ništa zaključiti sa sigurnošću. U prilog izvesnog raslojavanja u društvu pri kraju faze Bosut I govorili bi nalazi iz kolektivne grobnice II na Gomolavi, gde je samo uz dva skeleta otkriven bogat nakit od bronze, gvožđa, kamena, stakla i ćilibara, dok su ostali skeleti bili znatno siromašniji. Nešto drugačiju sliku pružaju grupni nalazi iz Srema i severne Srbije od kojih se za neke pretpostavlja da su mogli biti grobni prilozi. Prema izuzetnom bogatstvu priloga, kakav je slučaj u nalazu iz Rudovaca, reč bi bila o grobovima istaknutih pojedinaca, najverovatnije plemenskih starešina, na čiju su pojavu pored lokalnog raslojavanja stanovništva, morali uticati i strani konjanički elementi sa istoka, o kojima će kasnije biti više reči.

Podaci o arhitekturi ne daju indicije u tom pravcu mada postoji pretpostavka da je dominantni, još neistraženi, plato Gradac, viši i istaknutiji od ostalog dela Gradine na Bosutu, mogao biti sedište poglavara ovog naselja.[53]

---

[53] D. Popović, 1981, 40.

GENEZA GRUPE I ODNOS SA SUSEDNIM OBLASTIMA

Bosutska grupa nastaje negde tokom 10. veka u vreme relativne stabilizacije prilika na severu Balkana posle brojnih kretanja različitih grupa i rušenja u prethodnom periodu, uočljivih, između ostalog, po dva horizonta ostava, jednog starijeg i brojnijeg iz bronze D i halštata A1, i drugog mlađeg iz halštata A2/B1.[54] Osnovna komponenta u njenom nastanku bili su najverovatnije autohtoni elementi, kako iz mlađe faze Belegiš-grupe, koja joj je neposredno prethodila, tako i starije tradicije koje vuku svoje korene iz vatinske grupe srednjeg i kasnog bronzanog doba na ovom području.[55] Ipak, niz novih elemenata, nove forme u keramici, delimične promene u načinu sahranjivanja, formiranje jednog broja naselja na novim lokacijama, govori o jednoj kvalitativno novoj grupi koja je pored domaćih mogla sadržati i izvestan broj elemenata sa strane. U pitanju je bio, kako je naglasio M. Garašanin,[56] složeni društveno-ekonomski, kulturni i etnički proces, čije će sve komponente biti moguće sagledati tek budućim istraživanjima i detaljnim upoznavanjem svih elemenata bosutske grupe.

U fazi Bosut I grupa predstavlja jasno izdiferenciranu pojavu na severu Balkana koja, s jedne strane, pokazuje izvesne paralele sa keramikom grupe Dalj na zapadu, mada je granica između dveju grupa jasno povučena,[57] i, s druge, sa kompleksom urezane i žigosane keramike na istoku u Bugarskoj i Rumuniji, sa čijom se grupom Ostrov ili Insula Banului prepliće na području gornjeg Đerdapa.[58] Najviše sličnosti sa bosutskom grupom pokazuje srednje Pomoravlje — horizont Belica-Sarina Meda II tako da neki autori svrstavaju ovaj region u bosutsku grupu, ali je bolje, zbog nekih nepoznanica u strukturi obeju grupa, tretirati ih za sada kao dve bliske, ali odvojene pojave.[59]

Posle dužeg perioda stabilizacije, o čemu svedoči razvoj zemljoradnje i stočarstva i zasipanje odbrambenog rova na Kalakači, dolazi na početku faze Bosut II ili nešto ranije do novih kretanja i perturbacija. Glavni uzrok ovih pomeranja smatra se da je bio dolazak konjaničkih grupa sa istoka — Kimerci i njima srodna plemena — koja su pod pritiskom Skita prodrla u istočnu Evropu, ali se na Balkanu u to ili nešto kasnije vreme mogu primetiti i kretanja drugih grupacija — kao dolazak etnički nove grupe sa jugozapada u Đerdapsko područje (nekropole tipa Balta Verde-Basarabi),[60] što sve

---

[54] K. Vinski-Gasparini, 1973, passim; R. Vasić, 1982a. Up. nap. 48.
[55] D. Srejović, 1981, 51; M. Garašanin, 1983a, 683.
[56] Ibid., 684.
[57] K. Vinski-Gasparini, 1983, 615–616.
[58] B. Hänsel, 1976, 118 i dalje, naročito, 152 i dalje.
[59] D. Srejović, 1981, 51; M. Stojić, 1981; M. Jevrić, 1983, 35–36.
[60] D. Berciu—E. Comşa, 1956; V. Dumitrescu, 1968.

govori da je oblast Panonije i centralnog Balkana ponovo postala nemirna i nesigurna.

U tim okolnostima moguće je da faza Bosut II ne predstavlja lagani i kontinuirani prelaz iz faze I, nego, kako sugerišu nove keramičke forme, bogatstvo ornamentike, promene u metalnom inventaru, zatim druge pojave kao sloj paljevine na Bosutskoj gradini na prelazu faze IIIa u IIIb[61] i intenzivniji razvoj stočarstva, da uz kulturne uticaje treba računati na dolazak jednog broja naseljenika sa istočnog Balkana koji se stapaju sa brojnijim domaćim elementima.

Basarabi-stil na keramici, jedan od glavnih elemenata faze Bosut II, raširile su najverovatnije stočarske grupe u svojim kretanjima na velikom prostranstvu[62] tako da se Basarabi-keramika sreće od južne Rusije do južne Austrije: bogata ornamentika sa dominantnim »S« motivom odaje utisak kretanja i dinamike svojstven grupama stočara, a ne zemljoradnika. Važno je, međutim, istaći da se zapadno od bosutske grupe, u Slavoniji, Sloveniji i Štajerskoj, Basarabi-elementi javljaju pojedinačno i sporadično, što bi govorilo o uticajima ili kratkotrajnom zadržavanju određenih stočarskih grupa na tim područjima.[63] Naprotiv, u bosutskoj grupi oni sačinjavaju bitnu komponentu materijalne kulture tako da ova grupa predstavlja jednog od najjačih eksponenata Basarabi-stila, što se ne bi moglo pripisati efemernom prolazu stočara koji su posle kraćeg zadržavanja u Sremu otišli dalje za svojim stadima, nego dubljim korenima koje su mogle doneti samo grupe došljaka koje su se tu naselile.

Na osnovu stratigrafije Bosutske gradine može se reći da se faza III nastavlja bez cezure na fazu II. Dalja orijentacija ove grupe ka istoku primetna je u paralelama sa grupom Feridile u Olteniji, ali je veza sa Zapadom, preko trgovačkog centra u Donjoj Dolini, znatno uočljivija nego ranije, kako u keramici, tako i u metalu.[64] Od 6. veka nadalje zapažaju se u Sremu i istočnoj Slavoniji sve jači uticaji i prodor dveju snažnih halštatskih grupa, glasinačke i dolenjske, što se odražava u pojavi bogatih grobova iz 5. i 4. veka na ovom području, dok je nekako istovremeno u Banatu i severnoj Bačkoj primetan pritisak skitsko-agatirskih grupa iz Madarske i Transilvanije.

Od ovog vremena do dolaska Kelta u Podunavlje teritorija bosutske grupe ne može se više smatrati jedinstvenom i kompaktnom celinom kao u fazi II i početkom faze III, nego zbirom više manjih područja sa nekim zajedničkim karakteristikama, ali i uočljivim razlikama koje su nastale kao

---

[61] P. Medović, 1978, 43.
[62] A. Vulpe, 1965, 126; B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 266–267; N. Tasić, 1983, 125.
[63] A. Vulpe, 1965, sl. 9; V. Dumitrescu, 1968, 240–245; N. Tasić, 1971a, 42–44; J. Dular, 1973, 553–558.
[64] P. Medović, 1978, 53–55.

posledica pokreta i uticaja sa strane. O nekima od ovih oblasti biće još govora, kao o sremskoj grupi kasnog halštata, ali je, uopšte uzevši, situacija nedovoljno jasna, te su ovde, možda više nego u drugim slučajevima, potrebni novi podaci sa terena da bi se bolje osvetlilo jedno vreme, važno i zanimljivo, u kome se podaci iz istorijskih izvora počinju da prepliću sa rezultatima arheoloških istraživanja.

Rastko Vasić

SREMSKA GRUPA ZAPADNOBALKANSKOG KOMPLEKSA

Sremsku grupu zapadnobalkanskog kompleksa prvi je izdvojio M. Garašanin, pripisujući joj jedan broj ravnih skeletnih grobova sa bogatim prilozima iz Srema i istočne Slavonije koji se datuju u 5. i 4. vek pre n.e.[1] O ovim nalazima posebno je pisano i na drugim mestima,[2] ali će gornji termin u ovom trenutku biti najadekvatniji. U poslednje vreme ovom grupom se bavio D. Popović, pokušavajući da poveže ove grobove sa naseljima faze III bosutske grupe,[3] što u nedostatku drugih nekropola iz ovog vremena u Sremu koje bi odgovarale naseljima na Bosutskoj gradini i Gomolavi ne bi bilo nemoguće. Ipak, definitivan odgovor na ovo pitanje daće tek otkriće nekropola uz pomenuta naselja i njihovo poređenje sa grobovima sremske grupe.

Među nalazištima ove grupe, od kojih je neke J. Brunšmid publikovao već početkom ovog veka, treba istaći iz Srema grobove iz *Sremske Mitrovice* (lokaliteti *Fabrika tanina, Sremska ulica* i *Šećerana*), *Adaševaca, Kuzmina, Salaša Noćajskog* itd.[4], iz *Bačke ostave* iz Čuruga (T. LVI—LVII),[5] iz istočne Slavonije grobove iz *Vučedola, Bogdanovaca, Vinkovaca* itd.,[6] kao i više pojedinačnih nalaza sa ove teritorije koji mahom odgovaraju materijalu iz

[1] M. Garašanin, 1973, 511—515.

[2] Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, 1962, 278 i dalje; R. Vasić, 1973, 95; R. Vasić, 1977, 28—29; D. Srejović, 1981a, 64.

[3] D. Popović, 1981, 37—41.

[4] M. Hoernes 1901, 282—284 (Adaševci), J. Brunšmid, 1902, 71—84 (Sremska Mitrovica). Nalazi iz Mitrovice, Šećerana, i Salaša Noćajskog nisu publikovani. Na podacima zahvaljujem dr P. Miloševiću. Up. R. Vasić, 1977, 28—29, T. 53—54; R. Vasić, 1985 a.

[5] M. Grbić, 1928; D. Garašanin, 1954, 40—42, T. XXVIII—XXXI; R. Vasić, 1977, 54, T. 55.

[6] J. Brunšmid, 1902, 68—71 (Vučedol), J. Brunšmid, 1908/9, 234—237, (Bogdanovci), N. Majnarić-Pandžić, 1973 (Vinkovci).

navedenih grobova (karta 4).[7] Sa ovom grupom bi se mogli dovesti delimično u vezu geografski bliski i po karakteru slični grobni nalazi iz *Šapca*, sa lokaliteta *Jela* i *Zorka*.[8]

Način sahranjivanja je u većini slučajeva bio polaganje pokojnika u opruženom položaju u zemlju bez podizanja humke. O orijentaciji skeleta nema mnogo podataka — na lokalitetu Jela u Šapcu pokojnik je bio opružen u pravcu sever – jug, sa levom rukom savijenom i položenom na trbuh i desnom opruženom uz telo.[9] Spaljeni grobovi nisu konstatovani sa sigurnošću, ali je moguće da se javljaju u manjem broju: na lokalitetu Zorka kod Šapca radi se, izgleda, o nekropoli spaljenih pokojnika iz 5. veka pre n.e.[10]

Pokretni inventar se sastoji gotovo isključivo od nakita i oružja. Od nakita su najčešće fibule, i to glasinačke rebraste fibule sa trapezastom nogom i dugmetom na kraju, lučne fibule sa kvadratnom nogom i dugmetom na gornjem delu često od srebra i zlata, čertoza fibule, samostrelne fibule, šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku, takođe često srebrne (T. LVI, 5; LVII, 10), zatim narukvice od srebrnog lima sa dvojnim zmijskim glavama na krajevima (T. LVI, 1–3), srebrne naušnice i prstenje (T. LVI, 4, 6, 7), srebrna kutijica za miris iz Bogdanovaca, dvojne igle sa dvopetljastom glavom, perle od staklene paste, stakla i ćilibara (T. LVII, 2–9) i veoma česti pojasevi astragalnog tipa od višestruko profilisanih bronzanih članaka. Posebno treba istaći zlatnu ogrlicu sačinjenu od saltaleona i bikoničnih perli iz Sremske Mitrovice (Fabrika tanina). Od oružja najčešća su gvozdena koplja, duža i kraća, sa dugačkim tulcem i uskim sečivom, dok se izuzetno javljaju krivi mač (mahaira?) u Vučedolu i fragmentovani »ilirski« šlem u Sremskoj Mitrovici (Šećerana).

O relativnoj hronologiji sremske grupe govorio je M. Garašanin i istakao mogućnost da se na osnovu karakterističnih tipova odredi jedna starija (grobovi iz Vučedola i Mitrovice-Fabrika tanina) i jedna mlađa etapa (grob iz Mitrovice-Sremska ulica, ostava iz Čuruga).[11] U tom smislu najbolji hronološki reperi su različiti tipovi fibula koje se retko javljaju zajedno u istim grobnim celinama. Većina nalaza — grobovi iz Mitrovice (Fabrika tanina, Šećerana) Vučedola, Adaševaca, Vinkovaca, Kuzmina, Salaša Noćajskog, Šapca itd. pripadali bi najvećim delom 5. i delimično početku 4. veka na osnovu rebrastih fibula sa trapezastom nogom, fibula sa četvrtastom nogom i dugmetom na gornjem delu i čertoških fibulama V i XIII vrste, mada bi neki od njih, kao grob iz Jele kod Šapca sa rebrastom fibulom i fibulom sa tordiranim lukom i trouglom nogom, mogli da se stave na

[7] Up. J. Brunšmid, 1902, 71–73; R. Vasić, 1977, 28, T. 50–51.
[8] M. Vasiljević, 1976.
[9] M. Vasiljević, 1976, 167.
[10] Ibid., 169–171.
[11] M. Garašanin, 1973, 514.

početak ovog perioda.[12] Sredini i drugoj polovini 4. veka pripadali bi ostava iz Čuruga i grobovi iz Mitrovice (Sremska ulica) i Bogdanovaca na osnovu šarnirskih fibula i fibula ranolatenske šeme. (T. LVI, 5; LVII, 1, 10)[13] Ostali prilozi uglavnom prate ovakvu podelu: srebrne grivne se javljaju sa šarnirskim fibulama sa kojima imaju neke zajedničke stilske crte, dok tipološke promene kod astragalnih pojaseva — debljina članka, način ukrašavanja prostora izmedu astragala, oblik pojasne kopče, itd. određuju hronološke razlike.[14]

Analiza pokretnog materijala pokazuje da nastanak ove grupe stoji u tesnoj vezi sa uticajima i verovatno manjim ili većim migracijama sa juga iz područja glasinačkog kulturnog kruga — istočne Bosne i zapadne Srbije — u Srem i istočnu Slavoniju.[15] Rebraste fibule sa trapezastom nogom, fibule sa kvadratnom nogom i dugmetom na kraju, delom i čertoza fibule koje su na Glasincu nadene u izvesnom broju, dvojne igle sa dvopetljastom glavom, astragalni pojasevi i »ilirski« šlemovi — sve su to oblici koje treba pripisati ovim uticajima i koji su sa više ili manje uspeha nastavili svoj život u novoj sredini. Halštatski oblici iz Slovenije su takode primetni, što je razumljivo kada se ima u vidu da je dolenjska grupa u 5. veku doživela vrhunac svog političkog i ekonomskog razvoja, ali su, ipak, manje brojni od glasinačkih. Šuplje bronzane narukvice, čertoza fibule, samostrelne fibule, naročito varijanta sa posuvraćenom životinjskom glavom na nozi poznata iz Novih Banovaca i Zemuna[16], označavali bi ovaj upliv sa zapada koji je jednim delom mogao stići do Srema preko Donje Doline i Sanskog Mosta u severnoj Bosni, snažnih trgovačkih i privrednih centara u to vreme.

No, pored mnogih stranih elemenata, u koje treba ubrojati i više komada zlatnog i srebrnog nakita ukrašenog filigranom i granulacijom i uvezenog sa juga, kroz nalaze sremske grupe provejava poseban duh koji ukazuje na postojanje određene lokalne komponente. To se najbolje uočava na materijalu iz ostave u Čurugu, u domaćem variranju šarnirskih fibula koje predstavljaju gotovo nezavisna ostvarenja primenjene umetnosti u odnosu na svoje prototipove u Makedoniji od kojih su zadržali samo osnovnu šemu, ili u narukvicama od širokog srebrnog lima, čiji oblik na ovom prostoru u suštini ima dugu tradiciju (T. LVI, 1—3, 5; LVII, 10).[17]

Dobija se utisak, mada relativno mali broj nalaza zahteva potrebne rezerve u tom pogledu, da je posle dominacije stranih, najvećim delom

---

[12] Up. A. Benac i B. Čović, 1957, 49; R. Vasić, 1976, 10—11; B. Teržan, 1976, 375.
[13] M. Garašanin, 1973, 530; R. Vasić, 1985, 145. Up. D. Božič, 1981, 315—317.
[14] J. Todorović, 1964; D. Božić, 1982.
[15] Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, 1962, 278 i dalje; R. Vasić, 1977, 28—29.
[16] R. Vasić, 1977, T. 50, 11 i 51, 9. Poslednja fibula ima ptićju glavu na nozi u čemu se možda ogledaju domaće tradicije na ovom tlu.
[17] Up. zlatne narukvice iz Dalja (M. Ebert, 1908, sl. 116) i Boarte u Rumuniji (D. Popescu, 1956, 217—222, Sl. 135, 1).

glasinačkih elemenata krajem 6. i u najvećem delu 5. veka, došlo do njihove potpunije simbioze sa domaćim življem i do jačeg ispoljavanja ranije tradicije u materijalnoj kulturi kroz primetnije delovanje lokalnih zanatskih radionica. To je period procvata sremske grupe i traženja sopstvenog izraza kada ona, delimično oslobođena tutorstva glasinačkog kulturnog kruga, kombinuje odabrane glasinačke elemente sa zapadnobalkanskim oblicima koji su se, kao čertoza fibule, svojom praktičnošću nametnuli na velikom prostranstvu, i sa komadima grčke uvezene robe koja se podražava sa dosta uspeha. Sudeći po raznovrsnosti i bogatstvu grobnih priloga, može se reći da grupa doživljava pun ekonomski i politički razvoj i verovatno igra određenu istorijsko-kulturnu ulogu na ovom prostoru. U tom kontekstu veza sa fazom III bosutske grupe na Gomolavi i Bosutskoj gradini morala je postojati na neki način, ali je društveno-ekonomski procvat ove kvalitativno nove grupe verovatno umnogome prevazišao seoski karakter pomenutih naselja gde su zemljoradnja i stočarstvo i dalje predstavljali osnovne privredne delatnosti. Ostaje, ipak, mogućnost da novi nalazi sa ovih lokaliteta izmene sliku koju ta naselja pružaju u ovom trenutku.

Kao posebna pojava sremska grupa nestaje dolaskom Kelta u ove krajeve, no njeni nosioci preživljavaju taj kritični period i nastavljaju svoju egzistenciju sve do rimskog doba, kako svedoče ne tako brojni, no vidljivi elementi u materijalnoj kulturi kasnijeg vremena. U tom smislu opravdano je mišljenje da se ova grupa može dovesti u vezu sa plemenima Amantina i Breuka, koja su po istorijskim izvorima živela u Sremu i istočnoj Slavoniji i koja se posle sloma Skordiska pominju na početku rimske vladavine na ovom tlu.[18] Njihovu ilirsku komponentu, koju istoričari i lingvisti podvlače, trebalo bi povezati sa pomenutim uticajima i migracijama iz zapadnobalkanskog kulturnog kompleksa u 6. i 5. veku pre n.e., no ona su morala sadržati i autohtone elemente čiji će karakter biti bolje definisan tek novim istraživanjima i rasvetljavanjem složenih pitanja razvoja kasnog halštata u Vojvodini i severnoj Srbiji.

[18] M. Garašanin, 1973, 514–515; N. Tasić, 1983, 134; up. F. Papazoglu, 1969, 264–265, 292; M. Budimir, 1929; M. Budimir, 1930.

Rastko Vasić

TRAKOKIMERSKI, SKITSKI I TRAKO-GETSKI UTICAJI U JUGOSLOVENSKOM PODUNAVLJU

U severoistočnim oblastima Jugoslavije, na jugoslovenskom delu Podunavlja, pa i dublje u unutrašnjosti Balkana, konstatovan je veći broj nalaza, grobnih, slučajnih ili ostava, koje se dovode u vezu sa populacijama i kulturnim strujanjima iz susednih područja na severu i severoistoku. Kako većina od njih na današnjem stepenu istraživanja predstavlja još uvek nedovoljno jasno izdiferencirane pojave, čija glavna žarišta nisu bila na jugoslovenskom tlu, ovde su izneti sumarno i u onoj meri u kojoj su uticali na razvoj i nastanak pojedinih oblika i grupa na našoj teritoriji.

TRAKOKIMERSKI ILI »PRESKITSKI« ELEMENTI

O problemu Kimeraca ili Trakokimeraca i njihovoj ulozi u nastajanju gvozdenog doba u srednjoj Evropi i na severnom Balkanu raspravlja se već duže vremena. Pojam Trakokimeraca uveo je pre nekih šezdesetak godina u arheologiju P. Reinecke, pišući o nalazu iz Valčitrna u Bugarskoj,[1] i otada je ideja o upadu Kimeraca potisnutih od Skita iz južne Rusije u srednju Evropu i severni Balkan i formiranju jednog trakokimerskog kompleksa Kimeraca, izmešanih sa srodnim severotračkim plemenima — dobila veći broj pristalica.[2] Pretpostavka o dolasku jednog konjaničkog naroda sa istoka zasnivala se, s jedne strane, na Herodotovim podacima o sukobu

[1] P. Reinecke, 1925.

[2] S. Gallus i T. Horvath, 1939; F. Holste, 1940; J. Harmatta, 1948; G. Kossack, 1953; D. Garašanin, 1954/55; Z. Vinski, 1955; T. Sulimirski, 1959; M. Garašanin, 1973, 456—464; D. Garašanin, 1973, itd.

Kimeraca i Skita i povlačenju ovih poslednjih, i, s druge, u pojavi velike količine konjske opreme u Evropi, kao i drugih predmeta koji su ukazivali na paralele sa južnom Rusijom i Kavkazom.

No, pojavila su se i suprotna mišljenja koja su isticala da Herodot govori o povlačenju Kimeraca na jug, ali ne i na zapad, da se bronzana konjska oprema javlja često u domaćem miljeu koji odražava tradicije perioda kulture polja sa urnama te ovaj kontinuitet kulturnog razvoja ne dopušta mogućnost neke veće invazije ili migracije sa istoka.[3] Pojava konjske opreme i druge paralele sa materijalnom kulturom južne Rusije objašnjene su pojačanom trgovinom i kulturno-ekonomskim vezama između dva područja, kao i razvojem društveno-ekonomskih odnosa u vreme intenzivnije upotrebe gvožđa, što je rezultiralo jačim raslojavanjem društva, pojavom bogatih ratničkih grobova i raskošnog konjskog takuma.

Datovanje ovih nalaza takođe nije potpuno usklađeno. Širenje kimerskih elemenata obično se stavljalo u kraj 8. veka pre n.e.[4] kada se prema asirskim izvorima i Herodotovim podacima datuje njihov upad iz Rusije u Aziju, no, kako su bronzane psalije koje su karakteristične za ove uticaje nađene u Madarskoj i Rumuniji sa većim brojem bronzanih keltova iz perioda halštat B2/B3 (Szanda, Ugra, Vetiș),[5] kimerski pokreti na zapad bi morali da se datuju bar jedno stoleće ranije. Takva interpretacija nalazi izvesne potvrde kod Herodota jer ovaj pominje niz sukoba i pokreta na ovom prostoru pre kimerijskog povlačenja u Malu Aziju,[6] koji su mogli izazvati delimične migracije manjih grupa iz južne Rusije na zapad pre kraja 8. veka. No, ako se najveći broj ovih kimerskih bronzi može smestiti u date vremenske okvire, neki istočni elementi javljaju se u Panoniji znatno ranije od kimerskog prodora, već u ostavama halštata A1, koje se datuju u 13. i 12. vek pre n.e., dok se nešto kasnije izvesni panonski i zapadnokarpatski elementi pojavljuju u Ukrajini na prelazu halštata A u halštat B. To je navelo neke autore da snize hronologiju jednog broja ostava u Panoniji i da prvi prodor Kimeraca stave negde u prelaz između drugog i prvog milenija pre n.e.[7]

U poslednje vreme je J. Bouzek sumirao ukratko dosadašnje rezultate i dao jednu relativno prihvatljivu hronologiju zbivanja na relaciji između srednje Evrope i južne Rusije u kasnom bronzanom i ranom gvozdenom dobu.[8] Tražeći u ekološkim pojavama razloge za ove pokrete, on je istakao prvo rana strujanja sa istoka na zapad negde na početku kasnog bronzanog doba, što je dovelo do pojave nekih istočnih oblika u panonskim ostavama

---

[3] G. Gazdapusztai, 1967. Up. R. Vasić, 1981, 5—6.
[4] M. Garašanin, 1973, 474; G. Kossack, 1980, 109, sa literaturom.
[5] S. Gallus i T. Horvath, 1939, 18—20, T. X—XI, XVIII—XIX; M. Petrescu-Dimbovița, 1977, 146, T. 362.
[6] Herodot, Hist., V, 11.
[7] B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 246—249; N. Tasić, 1983, 109—118.
[8] J. Bouzek, 1983.

halštata A1, na šta je, kao izvesna reakcija, došlo do širenja panonskih i zapadnokarpatskih kultura (Gava-grupa i njoj srodne pojave) na istok na kraju bronzanog doba. Krajem 9. i u 8. veku dolazi do novih kretanja sa istoka Kimeraca i drugih plemena koja su bila obuhvaćena ovim imenom. Ona su stizala u Panoniju i srednju Evropu u manjim grupama i uticala na izmene u društveno-ekonomskoj strukturi lokalnog stanovništva i na promene u materijalnoj kulturi, na čestu pojavu bogate konjske opreme u prvom redu, da bi se vremenom pomešala i utopila u domaći mnogobrojniji živalj.

Čitav problem u suštini treba posmatrati šire. Period od kraja 9. do početka 6. veka predstavlja vreme intenzivnog širenja istočnih uticaja u Evropu različitim putevima i na različite načine, što se najbolje ogleda u Grčkoj, gde su ovi uticaji sačinjavali jedno od glavnih obeležja arhajske kulture, izmenivši i obogativši u znatnoj meri duhovne i materijalne tekovine geometrijskog perioda. Ovi istočni uticaji, uplivi i manje migracije, šireći se sa severoistoka, ali takođe i sa jugoistoka, zahvatili su u određenoj meri i naše oblasti ispoljavajući se na različite načine i u različitim oblicima, donoseći različite nove elemente i dostignuća i menjajući do izvesne mere domaću kulturu i shvatanja.

Niz novih odlika koje se uočavaju u materijalnoj kulturi 8. i 7. veka, ali nisu detaljnije analizirana na našoj teritoriji, ukazuju na ova strujanja, kao što su: česta pojava konjske opreme od bronze u 8. i početkom 7. veka i od gvožđa u 7. i 6. veku; pojava bimetalnih predmeta u kombinaciji gvožđa i bronze; intenzivnije ažuriranje bronzanih ukrasnih predmeta, poznato i ranije, no sada češće u upotrebi; česta upotreba krstastog motiva koji je kao i ažuriranje u ovo vreme postao veoma popularan; renesansa privesaka koji se posle česte upotrebe u halštatu A1 javljaju relativno retko i koji sada uz nove i nepoznate forme koriste ranije poznate oblike, itd.

Govoreći o pojedinim oblicima materijalne kulture, očigledno je da se u ovoj lepezi različitih formi koje, uz kimerske i trakokimerske, nose odlike i drugih grupa Kavkaza i srednjeg istoka, nalaze različito datovane pojave. Najznačajnija za nas i najkarakterističnija grupa su tzv. kimerske bronze[9] koje se sastoje pretežno od bronzane konjske opreme, datovane u 8. i prvu polovinu 7. veka. Njihov centar je bio u Panoniji i prema broju nalaza ukazuju nesumnjivo na dolazak manjih grupa iz južne Rusije u vreme prvih pritisaka Skita na Kimereе. Međutim, kako su neki oblici psalija znatno raširеniji u srednjoj Evropi i Panoniji nego u južnoj Rusiji (tip Gallus I i II, odnosno Kossack I i II),[10] može se pretpostaviti da su se pod uticajima došljaka formirali u Panoniji posebni oblici konjske opreme u domaćim

[9] G. Kossack, 1980; J. Bouzek, 1983, 208—212.

[10] S. Gallus i T. Horvath, 1939; J. Harmatta, 1948, 109—119; G. Kossack, 1953, karte 2 i 5.

metalurškim centrima i raširili na odgovarajućoj teritoriji, odnosno da je domaće stanovništvo igralo važnu ulogu u daljem širenju ove vrste materijalne kulture. Pojedini oblici razvodnika za remenje govore u istom smislu, naročito kada se imaju u vidu hronološke razlike, gde su kasnije forme izrazito vezane za Panoniju i severni Balkan.[11]

Od nalaza u Jugoslaviji posebno se ističu, prema bogatstvu i raznovrsnosti konjske opreme, ostave i grobni nalazi iz *Dalja* i *Batine* u istočnoj Slavoniji,[12] gde je mogao biti smešten efemerni centar jedne ovakve konjaničke grupe. Bronzane psalije tipa I po Gallusu, odnosno Ia po Kossacku, nađene su takođe u *Šarengradu, Rudovcima, Barajevu, Janjevu* (varijanta) i *Legradu* (kasnija varijanta),[13] dok tip II po Gallusu i Kossacku javlja se u *Rudovcima, Adaševcima,* nepoznatom nalazištu u Hrvatskoj i *Janjevu* na Kosovu.[14] Psalije tipa I iz Šarengrada, Barajeva i Rudovaca imaju, kako je ranije istaknuto, vertikalne žlebove na kalotastim završecima što bi ukazivalo na njihovu lokalnu izradu. Među mnogobrojnim razvodnicima za remenje, razlikuju se tri osnovna tipa — razvodnici sa prstenastom nogom i perforiranom kružnom pločom na gornjoj strani, sa prstenastom nogom bez posebnog ukrasa i razvodnici u obliku krstastog šupljeg dugmeta. Prva dva oblika javljaju se sa bronzanim psalijama u svom osnovnom obliku, dok se kasnije zadržavaju u upotrebi uz izvesne tipološke izmene; treći oblik je kasniji i ne javlja se pre 7. veka,[15] (up. T. LIV, 1—7).

Među mnogim oblicima materijalne kulture sa jugoslovenskog tla u kojima su se mogli na ovaj ili onaj način očitavati ovi istočni »preskitski« uticaji,[16] potrebno je istaći dve druge grupe balkanskih bronzi koje sačinjavaju kompaktne celine, nastale delimično pod ovim uplivima.

Prva od njih, tračke bronze, sastoji se pretežno od kultnih predmeta — malih sekira sa protomima bovida i drugih životinja — i nastala je pod kobanskim uticajima koji su najverovatnije stigli na Balkan preko Anadolije.[17] Najveći broj ovih bronzi koncentrisan je u srednjoj Bugarskoj, dok sa naše teritorije potiče jedna slučajno otkrivena sekira iz okoline Vršca, koja je po obliku i mestu nalaza najbliža sekiri iz Kamenog Polja kod Vrace u

---

[11] G. Kossack, 1953, karta 3.

[12] S. Gallus i T. Horvath, 1939, T. VIII, 5; XXXVII, 4. 5; LIV—LV; I. i P. Nađ, 1964, T. VI, VII, 1—2; K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 119, 13—18.

[13] Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, 1962, sl. 22—23; K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 130B, 10—11 (Šarengrad), D. Garašanin, 1954, T. XXVI, 1—2; M. Garašanin, 1973, T. 96, 2; R. Vasić, 1977, T. 5, 1—2 (Rudovci), D. Garašanin, 1954, T. LI, 6 (Barajevo), S. Gabrovec, 1970, T. 17, 8; R. Vasić, 1977, T. 14, 1; G. Kossack, 1980, T. 4, 3 (Janjevo), K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 127, 1—4 (Legrad).

[14] D. Garašanin, 1954, T. XXVI, 3—4; M. Garašanin, 1973, T. 96, 2; R. Vasić, 1977, T. 5, 3—4 (Rudovci), Z. Vinski, 1955, T. I, 1; K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 130A, 8 (Adaševci), Z. Vinski, 1955, sl. 32 (Hrvatska, nepoznato), S. Gabrovec, 1970, T. 17, 4; R. Vasić, 1977, T. 14, 2; G. Kossack, 1980, T. 4, 4 (Janjevo).

[15] S. Gabrovec, 1981, 160—161, sa literaturom.

[16] N. Sandars, 1968, 211—213; R. Vasić, 1977, 16—17.

[17] J. Bouzek, 1974, 319—321, sl. 19.

severnoj Bugarskoj.[18] Šire uzevši, za ovu pojavu bi se mogao možda formalno vezati jedan broj istovremenih ili kasnijih dekorativnih predmeta sa životinjskim protomima, nastalih u domaćoj sredini — od neobičnog pravougaonog predmeta iz okoline Paraćina do prometopidija iz Pećke banje, nađenog u ratničkom grobu iz prelaza 6. u 5. vek pre n.e., na kome uz glavu bovida preovlađuju tipični domaći elementi.[19]

Drugu grupu, makedonske bronze, sačinjava niz malih bronzanih predmeta različitog oblika, mahom privesaka, raširenih najvećim delom u jugoslovenskoj i grčkoj Makedoniji.[20] Iako većina ovih bronzi predstavlja nova i originalna ostvarenja, nastala na domaćem tlu, na nekima se uočava uticaj susednih područja, pre svega Tesalije, gde su, kao i u Grčkoj uopšte, ovakvi privesci u to vreme bili popularni. Istočni uplivi na makedonske bronze imali su pretežno opštiji karakter, kao što je učestala primena ažuriranja ili upotreba krstastog motiva, i mogli su dopreti sa jugoistoka, posredno preko Jonije, pre svega Samosa, gde je uz više komada kavkaskog importa nađeno i dosta makedonskih bronzi.[21]

U ovom kontekstu zanimljiva je veza sa severnim Balkanom koja se uočava na nekoliko bronzi neuobičajenog oblika nađenih slučajno u Suvoj Reci kod Đevđelije, zajedno sa drugim karakterističnim makedonskim bronzama.[22] Ovi komadi, sa kojima u izvesnoj vezi stoje izduženi privesci iz Titovog Velesa i Orešana na Vardaru (Bumerang-Anhänger po I. Kilian-Dirlmeier),[23] imaju paralele u privescima iz Vukovara u istočnoj Slavoniji i Vinţul de Jos — a u Transilvaniji, kao i u primerku iz zbirke Mauthner, za koji se veruje da potiče iz donje Austrije.[24] Sve zajedno, to bi možda govorilo u prilog kratkotrajnog prodora jedne od pomenutih konjaničkih grupa u Makedoniju, gde je bila asimilovana od strane domaćeg stanovništva. Ipak, kako precizni hronološki podaci o pomenutim nalazima nedostaju, ovakve pretpostavke se moraju izneti sa dosta opreznosti.

SKITSKI ELEMENTI

U karpatskom bazenu i Panoniji javljaju se u 6. i 5. veku pre n.e. znatni skitski elementi koji se obično vezuju za prodor Skita u srednju Evropu i

---

[18] Ibid., sl. 19, 6; B. Nikolov, 1965, 170, sl. 10d. Privesak iz okoline Vrška donco je J. Todorović, 1974, 169, sl. 117, no sa drugačijom interpretacijom.

[19] D. Garašanin, 1970, 125, sl. 22. Nalaz iz Pećke banje nije publikovan, na podatku zahvaljujem J. Glišiću.

[20] J. Bouzek, 1973; J. Bouzek, 1974; K. Kilian, 1975, passim; I. Kilian-Dirlmeier, 1979.

[21] I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 261, 263; J. Bouzek, 1983, 217, sl. 25, 28, 29, 30.

[22] V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 60—61, br. 642—643 (bez slike). Sličan komad u Arh. Muzeju u Atini, inv. 16759 sa nepoznatog nalazišta, verovatno iz Makedonije.

[23] I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 43—44, Br. 271—273. Up. R. Vasić, 1974, 216—219.

[24] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 125, 3b; M. Petrescu-Dîmboviţa, 1977, T. 393, 2; S. Gallus i T. Horvath, 1939, T. VI, 3.

njihove uticaje na domaće kulturne grupe.[25] Prema M. Parduczu,[26] ovaj veliki prostor se može prema razlikama u pogrebnom ritualu i materijalnoj kulturi podeliti na tri veće geografske zone: jedna je Transilvanija sa glavnim nalazištima Baița, Ciumbrud, Criseşti, Teiuş itd., koja se karakteriše pretežno skeletnim grobovima, dok se spaljivanje javlja u malom broju; druga se prostire na velikoj mađarskoj ravnici i delovima Slovačke sa najvažnijim nalazištima Szentes-Vekerzug, Tapioszele i Chotín – ovde je spaljivanje češće (do 30%), no skeletno sahranjivanje i dalje preovlađuje; najzad, treća zona, daleko od jugoslovenskih granica, jeste oblast gornjeg Potisja sa kojom se vezuje grupa Kuštanovice u karpatskoj Ukrajini, gde preovlađuje spaljivanje sa urnama. U Transilvaniji pojava skitskih elemenata se stavlja od početka 6. do sredine 5. veka, dok u mađarskoj niziji oni se javljaju u prvoj polovini 6. veka i zadržavaju se znatno duže, sve do dolaska Kelta u ove krajeve. Mišljenja o ulozi Skita u formiranju ovih grupa su podeljena – većina arheologa smatra da je došlo do naseljavanja skitskih ili njima bliskih grupa u ove krajeve,[27] dok jedan broj pripisuje skitske elemente isključivo kulturnim vezama ovih tračkih oblasti sa skitskim područjem i insistira na nezavisnom razvoju domaćih grupa.[28] Pojedine veće ili manje grupe došljaka, prožete skitskim elementima, morale su stići u neke delove ove široke oblasti gde su se vremenom pomešale i bile asimilovane od strane domaćeg stanovništva: razlike u materijalnoj kulturi u pojedinim područjima to relativno dobro pokazuju.

Na tlu Jugoslavije ove grupe nisu ostavile mnogo tragova, no jedan broj nalaza, naročito u Vojvodini i severnoj Srbiji, može se sa sigurnošću povezati sa njima. Sa skitskim grupama u Transilvaniji, odnosno skitsko-agatirskim krugom kako ga neki nazivaju,[29] treba dovesti u vezu dva groba sa lokaliteta *Vršac – Alt* u Banatu, od kojih je jedan skeletni sa više priloga: gvozdenim kopljem, bronzanim trolisnim ili trobridnim strelicama, komadima saltalcona i ćilibarskim perlama, a drugi spaljeni sa većom bikoničnom urnom. Verovatno trećem grobu iz okoline Vršca pripadao bi slučajno nađeni skitski dvosekli mač – akinakes koji, kao i materijal iz prva dva groba, odgovara prvoj polovini 5. veka pre n.e.[30]

Ostali skitski nalazi u jugoslovenskom Podunavlju imaju više paralela sa grupom Vekerzug-Chotin i treba ih pripisati uticajima sa severa. Ovde treba istaći skeletni grob iz *Doroslova* sa iskopavanja 1957 g. koji uz

---

[25] M. Parducz, 1952; M. Parducz, 1954; T. Sulimirski, 1958; M. Parducz, 1965; M. Dušek, 1966; M. Parducz, 1974; I. H. Crişan, 1974; M. Dušek, 1978; Z. Bukowski, 1980; V. Vasiliev, 1980, itd.

[26] M. Parducz, 1974.

[27] Idem; I. H. Crişan, 1974; V. Vasiliev, 1980, itd.

[28] M. Dušek, 1966; M. Dušek, 1978.

[29] I. H. Crişan, 1974; V. Vasiliev, 1980.

[30] B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 305–306, 329–330; R. Vasić, 1977, 69, T. 49. Za akinakes up. V. Vasiliev, 1980, T. 11, 7.

gvozdenu četvorolisnu strelicu, perlu od ćilibara i fragmentovanu čertoza fibulu, sadrži bikonični sud, rađen na vitlu, karakterističan za pomenutu grupu dok je sličan sud nađen i u Sremskoj Mitrovici.[31] Iz jednog neobjavljenog groba iz Sremske Mitrovice, lokalitet *Šećerana*, potiču perle od staklene paste i dva Noppenringa od pozlaćene bronzane šipke koji su česti u grupi Vekerzug-Chotin, dok su u *Garibovcu* kod Bogatića u Mačvi u tumulu bez tragova sahrane nađeni staklena perla i fragmentovana gvozdena psalija tipa Vekerzug.[32] Najzanimljivije paralele potiču iz kneževskih grobova u *Atenici* kod Čačka, gde se uz nekoliko trolisnih bronzanih strelica javljaju primerci psalija tipa Vekerzug i ostaci kola sa dva i četiri točka koja su iz tog vremena u relativnoj okolini otkrivena do sada jedino u grupi Vekerzug.[33] Inače, bronzane trolisne strelice otkrivene su pored Vršca i Atenice takođe u *Zemunu, Beogradu, Vinči, Cvetanovcu* kod Ljiga, zatim južnije u *Pilatovićima* i *Pećkoj banji*, u Bosni u *Krčevinama* kod Zvornika i *Čitlucima* na Glasincu, kao i dalje na zapadu, u Dolenjskoj na većem broju lokaliteta.[34] Ove strelice, nađene obično u grobovima sa domaćim materijalom, govore, kao i psalije tipa Vekerzug koje su pored Atenice i Garibovca otkrivene u Donjoj Dolini i na više mesta u Dolenjskoj,[35] da su ovi oblici materijalne kulture pod uticajima sa severa bili prihvaćeni od strane nekih grupa starijeg gvozdenog doba na našem tlu.

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da su veze grupe Vekerzug-Chotin, kao i transilvanskih Skita-Agatirsa, sa našim oblastima imale pretežno kulturni i trgovački karakter. Na to ukazuje i niz oblika balkanskog porekla u Szent-Vekerzugu (fibule sa četvrtastom nogom i dugmetom na vrhu, bronzane bikonične perle, kružne ukrasne ploče) koje imaju paralele u Donjoj Dolini, u kojoj se s druge strane javljaju slepoočničarke sa kupastim završecima, retke na jugoslovenskom tlu, no česte u Transilvaniji.[36] Pored ovog miroljubivog koegzistiranja, mora se verovatno računati i na povremene međusobne sukobe pojedinih grupa sa dveju teritorija: kartiranje skitskih strelica iz ovog vremena možda bi govorilo o jednom ili više ratničkih pohoda sa severa ka jugu, kroz Srem, zapadnu i jugozapadnu Srbiju. U svakom slučaju, veza sa skitskim grupama nije znatnije izmenila domaću materijalnu kulturu jer su lokalne kulturne grupe u to vreme bile najvećim delom jasno oformljene sa izraženim sopstvenim karakteristikama.

---

[31] O. Brukner, 1959, sl. 6,; R. Vasić, 1977, 55, T. 45, 15; Up. J. Brunšmid, 1902, 74, sl. 35.

[32] Na podacima o grobu iz Mitrovice zahvaljujem P. Miloševiću. Za Garibovac, V. Trbuhović, AP 14, 1972, 165—166, T. LIV.

[33] M. Đuknić i B. Jovanović, 1966, T. XVIII i XXV; S. Piggot, 1983, 184—187; M. Parducz, 1952, 144—146, 157 i dalje.

[34] R. Vasić, 1973, 21, nap. 12. Up. R. Vasić, 1980, 167; M. Kosorić, 1983, 34, sl. 28.

[35] M. Guštin-B. Teržan, 1975, 190—192. Za ukrasne ploče u Sloveniji, K. Kromer, 1960; O.-H. Frey, 1981.

[36] M. Parducz, 1954, 63—65; za slepoočničarke, up. Z. Marić, 1964, T. VI, 15.

U 5. i naročito u 4. veku pre n.e. na teritoriji Bugarske i južne Rumunije javlja se čitav niz grobnih nalaza i ostava koji sadrže zlatne, srebrne i bronzane predmete, ukrašene figuralnim i rede geometrijskim motivima. Ovi bogati nalazi govore o nastanku jedne lokalne umetnosti na ovom području, tračke ili trako-getske, kako se u literaturi naziva, koja je uprkos vidljivim uticajima Grka, Skita i Persijanaca, uspela da izbori nesumnjivu nezavisnost izraza i sopstvene originalne crte.[37] Tračka umetnost se odlikuje pretežno radom u metalu i obuhvata raznovrstan materijal: metalno posuđe, odbrambeno i napadno oružje, nakit, ukrasne delove konjske opreme itd., dok je, zahvaljujući gore pomenutim stranim uticajima, tematika takođe raznovrsna: od kompozicija sa više ljudskih figura do raščlanjivanja zoomorfnih ili biljnih motiva na pojedine elemente. I pored ovih razlika, uz koje treba istaći i verovatno postojanje više radionica koje su se odlikovale posebnim karakteristikama,[38] ne može se poreći postojanje izvesnog jedinstvenog duha i sličnog umetničkog izraza koji je vladao na ovim predmetima, što je dovelo do određenog kulturnog jedinstva na širokoj teritoriji severoistočnog Balkana na kojoj su ovi spomenici bili rasprostranjeni.

Retki nalazi životinjskog stila na području jugoslovenskog Podunavlja bliži su prema stilskim odlikama i datovanju ovim trako-getskim umetničkim tvorevinama, nego klasičnim oblicima skitske umetnosti koji se, uostalom, retko sreću i u Mađarskoj i Transilvaniji. Na prvom mestu treba istaći bronzanu aplikaciju u obliku lava — najverovatnije deo konjske opreme, slučajan nalaz iz Baraća na Đerdapu, koja ima bliske paralele u kopčama iz severozapadne Bugarske, te očevidno predstavlja import sa toga područja.[39] Prema nalazima u Bugarskoj, kopča iz Baraća bi se datovala između kraja 5. i sredine 4. veka pre n.e.

Nešto složeniji slučaj je sa aplikacijama u obliku fantastičnih životinja, takođe delova konjske opreme, otkrivenih slučajno u Ritopeku kraj Beograda, koji se po stilizaciji jelenjih rogova približavaju autentičnim skitskim komadima, ali po originalnom kombinovanju pojedinih elemenata pripadaju kasnijem vremenu.[40] Vezu ovih poslednjih sa trako-getskim kulturnim krugom ističu gvozdene psalije, nađene na istom lokalitetu, koje

---

[37] D. Berciu, 1969; P. Alexandrescu, 1983; P. Alexandrescu 1984 sa ranijom literaturom. Up. takođe, J. Venedikov, 1969.

[38] Ibid., 51 i dalje.

[39] B. Jovanović, 1976, 21—22. Takođe, Tračko blago, 1977, 56. br.238.

[40] J. Todorović, 1966, 156, T. IV, 10—11; J. Todorović, 1971, 94—95, br. 369—370; R. Vasić, 1977, 64, T. 48, 9—10.

su možda pripadale istoj grobnoj celini.[41] Psalije imaju oblik slova »S« i dva proboja u sredini po čemu ih treba svrstati u tip »S« psalija nepoznatih kod nas, no široko rasprostranjenih u Bugarskoj i južnoj Rumuniji i datovanih u 4. vek.[42] Važno je podvući da se slične, no tipološki nešto starije psalije javljaju u kneževskom grobu iz Adžiđola u Dobrudži, gde su nađeni i delovi konjske opreme slični po kompozicionoj šemi kopčama iz Ritopeka — gore glava životinje i dole polukružna ploča, mada sa jače izraženom plastičnošću.[43] S obzirom na datovanje groba iz Adžiđola na osnovu grčke keramike u kraj prve polovine 4. veka pre n.e.,[44] nalazi iz Ritopeka ne bi mogli biti stariji od treće četvrtine 4. veka.

Ovi retki nalazi, pristigli sa donjeg Dunava, u koje treba ubrojati i bronzani šlem iz okoline Vršca koji pripada kasnoj varijanti halkidskih šlemova rasprostranjenih od kraja 5. do sredine 4. veka u Bugarskoj i južnoj Rumuniji,[45] ukazuju na povremene prodore i širenje sfere uticaja trako-getskih grupa sa istoka, što će se naročito iskazati u mlađem gvozdenom dobu, pojavom veće količine dačke keramike u jugoslovenskom Podunavlju i češćim nalazima tzv. tračkih fibula u istočnim delovima Jugoslavije.

[41] J. Todorović, 1966, 155, T. III, 8; J. Todorović, 1971, 95, br. 372—373; R. Vasić, 1977, 64, T. 48, 6—8.
[42] I. Venedikov, 1957, 158; M. Čičikova, 1969, 76; A. D. Alexandrescu, 1983.
[43] D. Berciu, 1969, 33—76, sl. 18, 3, 6, 10; 39, 1—2; 43 i 44.
[44] P. Alexandrescu, 1983, 48—49.
[45] B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, 1974, 331—332, T. 255—256; R. Vasić, 1977, 36, T. 49, 1. Up. M. Čičikova, 1969, 66—68.

CENTRALNOBALKANSKA REGIJA

Rastko Vasić

UVOD

Centralnobalkanska regija, kako je prikazana u ovom tomu »Praistorije jugoslavenskih zemalja«, prostire se na zapadu preko dolina Drine i Drima, na istoku do reke Iskera u Bugarskoj, na severu do Save i Dunava i na jugu do obala Solunskog zaliva, odnosno obraduje kulturne grupe i pojave u starijem gvozdenom dobu na teritoriji istočne Bosne, Crne Gore, uže Srbije, Kosova i Makedonije (Karta 5). Ova prostrana, mahom planinska oblast, ispresecana brojnim dolinama i rekama koje pripadaju slivovima Crnog, Jadranskog i Egejskog mora, ne predstavlja ni u geografskom, ni u kulturnom pa ni u etničkom pogledu zatvorenu ili izolovanu celinu, nego, naprotiv, otvoren prostor podložan različitim uticajima i kretanjima koja su u izvesnom smislu odredila kulturni razvoj čitave regije. Ovde treba pre svega istaći da su doline Morave i Vardara u njenom središnjem delu, tokom čitave praistorije činile osnovnu saobraćajnicu izmedu srednje Evrope i Egeje kojom su se u periodima stabilizacije prilika neprestano razmenjivali proizvodi, iskustva i ideje, ili se u danima nemira i seoba kretala ratoborna plemena i grupe. I druge doline reka, npr. Drima, Ibra ili Sitnice, služile su, naročito u gvozdenom dobu, kao važne kulturne i trgovačke komunikacije izmedu severa i juga. Na severu i na severozapadu regija je bila širom otvorena ka Panoniji odakle su stizali uticaji iz srednje Evrope, istočnih Alpa, zatim indirektno Italije i Ukrajine, ka severoistoku bila je vezana za karpatski masiv i oltenijsku ravnicu, na jugu i jugozapadu tekovine mediteranske civilizacije prodirale su preko Makedonije i južnog primorja dok su neprekidne tesne veze postojale takode sa susednim oblastima zapadnog Balkana. Stoga je razumljivo da se čitava regija ne može posmatrati kao kulturno jedinstveno područje sa istim karakteristikama i

etapama razvoja nego je u suštini sastavljena od manjih ili većih oblasti ili mikroregija sa posebnim kulturnim odlikama u zavisnosti od prirodnih uslova i spoljnih faktora koji su na njih delovali.

I pored ovih disparatnosti, neke zajedničke odlike u kulturnom razvoju centralnobalkanske regije daju se uočiti — posle dugog perioda pokreta i nestabilnosti u prelaznom periodu bronzanog u gvozdeno doba, o čemu je više reči bilo u prethodnom tomu, ovde se početkom gvozdenog doba, prvenstveno od autohtonih elementa koji su asimilovali jedan broj došljaka ili prihvatili neke strane elemente, zavisno od područja do područja, formiraju nove snažne grupe, pretežno stočarske, sa raznovrsnom i bogatom, naročito u metalu, materijalnom kulturom, čija će moć doći do izražaja najviše u 7 i 6 veku pre n. e. Takođe treba istaći da su neki zajednički imenitelji u kulturnom razvoju i međusobna isprepletenost interesa, kontakata i uticaja doveli do određenog zajedničkog duha i načina mišljenja u čitavoj regiji, uočljivom u karakteru naselja, nekim oblicima sahranjivanja i koncentraciji istih formi, naročito metalnih, na ovom prostoru tokom starijeg gvozdenog doba. Pojedini tipovi igala, fibula, narukvica, privesaka, ograničeni mahom na centralnobalkansku regiju, najbolji su dokaz u tom smislu.

Prema stepenu istraženosti pojedinih mikroregija, može se u nekima od njih govoriti o postojanju jasno određenih kulturnih grupa sa izdiferenciranim karakteristikama, njihovom nastanku, kulminaciji razvoja i odumiranju, kao što se u drugim manje ispitanim delovima ove odlike uočavaju u manjoj meri ili su još uvek nepoznate. Na zapadu regije formiran je veliki glasinački kulturni krug koji zahvata istočnu Bosnu, dobar deo Crne Gore, jugozapadnu Srbiju i severnu Albaniju, sastavljen od više međusobno bliskih grupa čiji se uticaji šire daleko van granica ovog kulturnog kompleksa, na istoku, u moravsko-timočkoj oblasti stvara se poseban kulturni krug koji zahvata i severozapadnu Bugarsku, ne tako kompaktan i ne tako dobro istražen, dok se u oblasti istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije može takođe govoriti o određenom kulturnom jedinstvu više manjih grupa gde, kao i u istočnoj Srbiji, mnoge nepoznanice ne dozvoljavaju jasno sagledavanje svih odlika i elemenata razvoja. Slične pojave, u zapadnoj i južnoj Makedoniji manjeg su značaja i dometa kako zbog istorijskih zbivanja u severnoj Grčkoj i ranog formiranja makedonske države, tako zbog blizine grčkih kolonija na severnim obalama Egejskog mora čiji su se uticaji od 8. veka na dalje najviše odrazili u ovoj oblasti.

U hronološkom pogledu starije gvozdeno doba centralnobalkanske regije može se globalno uklopiti u podelu gvozdenog doba M. Garašanina na četiri faze, odnosno njegovo gvozdeno doba II (od 8. do 6. veka pre n. e.) i gvozdeno doba III (od 6. do 4. veka pre n. e.). Pri tome treba imati u vidu razradu ove hronologije od strane pojedinih autora,

npr. K. Kiliana za Makedoniju i R. Vasića za Srbiju, kao i detaljnije regionalne podele u bolje istraženim područjima gde treba posebno istaći hronologiju glasinačkih nalaza A. Benca i B. Čovića koja je od izuzetnog značaja za hronološko određivanje materijala i van ovog prostora. Treba dodati da najveći deo Makedonije od kraja 6. veka u velikoj meri gubi svoj praistorijski karakter ta naziv gvozdeno doba III u ovim oblastima nema onaj značaj kao u dubljoj unutrašnjosti Balkana. O tome će biti još reči u daljem tekstu.

Borivoj Čović

GLASINAČKA KULTURA

RASPROSTRANJENOST, NALAZIŠTA I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Ima više razloga zbog kojih se glasinačka kultura u ovoj knjizi obrađuje nešto drugačije nego ostale kulturne ili geografske cjeline. Razlika je vidljiva već u samom naslovu: umjesto termina »grupa« upotrijebljen je termin »kultura«. Kao što ćemo vidjeti i iz pregleda rasprostranjenosti, ona zauzima znatno veći teritorij nego bilo koja od ovdje obrađenih grupa, u pojedinim slučajevima čak i nekoliko puta veći (up. Kartu 5). Osim toga, riječ je o cjelini koja se, najvjerovatnije, i sama sastoji od nekoliko grupa, samo što te grupe tek treba izdvojiti i definisati.[1] Najzad, riječ je o kulturnoj cjelini koja jednim svojim dijelom (i to dosta značajnim) prelazi okvire jugoslavenskih zemalja obuhvatajući sjevernu i dio srednje Albanije, pa se s pravom govori o *kulturi Glasinac-Mati*[2]. Kako se u ovoj ediciji obrađuju samo kulture ili kulturne grupe u okviru jugoslavenskih zemalja, zadržao sam termin *»glasinačka kultura«* jer u tom kontekstu termin »kultura Glasinac-Mati« ne bi bio posve adekvatan. Pored ove, terminološke, razlike, postoji još jedna, koja je prvenstveno rezultat nivoa istraženosti: mi poznajemo praktično samo grobove, dok o naseljima imamo, uglavnom, samo opšte podatke, i to za manji dio njenog teritorija. Stoga će neka poglavlja (ne samo o naseljima već i o privredi) biti obrađena u sažetijem obimu nego što je bilo učinjeno u slučaju većine drugih grupa. Osim toga, izbjegavaće se uopštavanja koja proizilaze iz istraženosti pojedinih dijelova

[1] Kako izgleda, nalazi s užeg glasinačkog područja, centralnog dijela zapadne Srbije, gornjeg Podrinja i sjevernijih dijelova Crne Gore mogli bi, možda, sačinjavati jednu grupu, kao što bi istočna Hercegovina s nekim susjednim područjima vjerovatno mogla predstavljati teritorij jedne slične cjeline unutar glasinačke kulture. — Za Mati kulturu u Albaniji v. F. Prendi 1985, 88–90.

[2] F. Prendi 1975, 128; K. Kilian 1976, 192.

a ne moraju biti karakteristična za čitavu kulturu, i to upravo zbog njenog rasprostiranja i složenosti. Vjerovatno je da će buduća istraživanja pokazati da su pojedine grupe unutar glasinačke kulture imale određena specifična obilježja, bilo u materijalnoj, bilo u duhovnoj kulturi, što danas još nije moguće u cjelini utvrditi.

Glasinačka kultura obuhvata: jugoistočnu Bosnu, jugozapadnu Srbiju bez Kosova, Metohiju (s određenim finesama u razgraničenju, o čemu će kasnije biti govora), Crnu Goru i istočnu Hercegovinu. Kao što je rečeno, na ovu, veliku, oblast, nastavlja se na jugu ista kultura (Glasinac-Mati) obuhvatajući sjevernu i dio srednje Albanije. Karta, na koju je uneseno pedesetak (od oko dvije stotine) lokaliteta, pokazuje određenu koncentraciju na glasinačkom području, zatim na širem području Titovog Užica, te (nešto manje izraženu) u Metohiji (up. Kartu 5). Da nije načinjen uži izbor (uglavnom lokaliteta koji će se pominjati u ovom tekstu), te da nisu izostavljene gradine (pošto ne znamo pouzdano koje sve od njih pripadaju željeznom dobu), karta bi odavala još mnogo jaču koncentraciju na glasinačkom području. Ostaje, naravno, otvoreno pitanje u kojoj mjeri ovakva situacija odražava realno stanje. Postoje veoma velika područja i u samoj jugoistočnoj Bosni (u neposrednom susjedstvu glasinačkog područja), u Sandžaku, u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori koja su uopšte arheološki veoma slabo istražena. Pojedinačni istraženi lokaliteti ili slučajni nalazi (Barakovac, Borajna, Štrpci, Gotovuša, Glogovik na Pešteru i Glogovik kod Herceg-Novog, Plana, Mosko, Lisijevo polje i dr.) ukazuju na rasprostranjenost glasinačke kulture, ali bi se njen intenzitet mogao utvrditi tek istraživanjima nešto većeg obima. Ipak, više od pedeset gradina, od kojih je znatan broj najvjerovatnije postojao tokom željeznog doba, oko sto pedeset manjih ili većih nekropola, grupa tumula i ponegdje, pojedinačnih grobnih humki, teško da bi bio zabilježen i u slučaju sistematskih istraživanja sličnog obima na bilo kojem relativno malom području kakvo je glasinačko. Tu je, po mom mišljenju, ipak u pitanju određena koncentracija, čije uzroke neću na ovom mjestu obrazlagati. U izvjesnom smislu pandan glasinačkom području moglo bi biti šire područje oko Titovog Užica, a vjerovatno je da će buduća istraživanja omogućiti da se slične koncentracije (mada manjeg obima i intenziteta u odnosu na glasinačko) utvrde još na nekim tačkama velikog teritorija koje zauzima glasinačka kultura.

O pojedinačnim nalazištima nema potrebe da se ovdje govori. Ona važnija prikazana su na karti rasprostranjenosti, a njihovi nazivi navedeni su u popisu nalazišta, kao što se i bibliografski podaci o njima mogu naći u citiranoj literaturi. Najzad, sva će se ta nalazišta još pominjati u sljedećim poglavljima, prvenstveno u poglavlju o periodizaciji i hronologiji, te o privredi i društvenoj organizaciji.

Istorijat istraživanja glasinačke kulture mogao bi biti studija za sebe ne samo zbog broja nalazišta i rasprostranjenosti već i zbog dugog toka

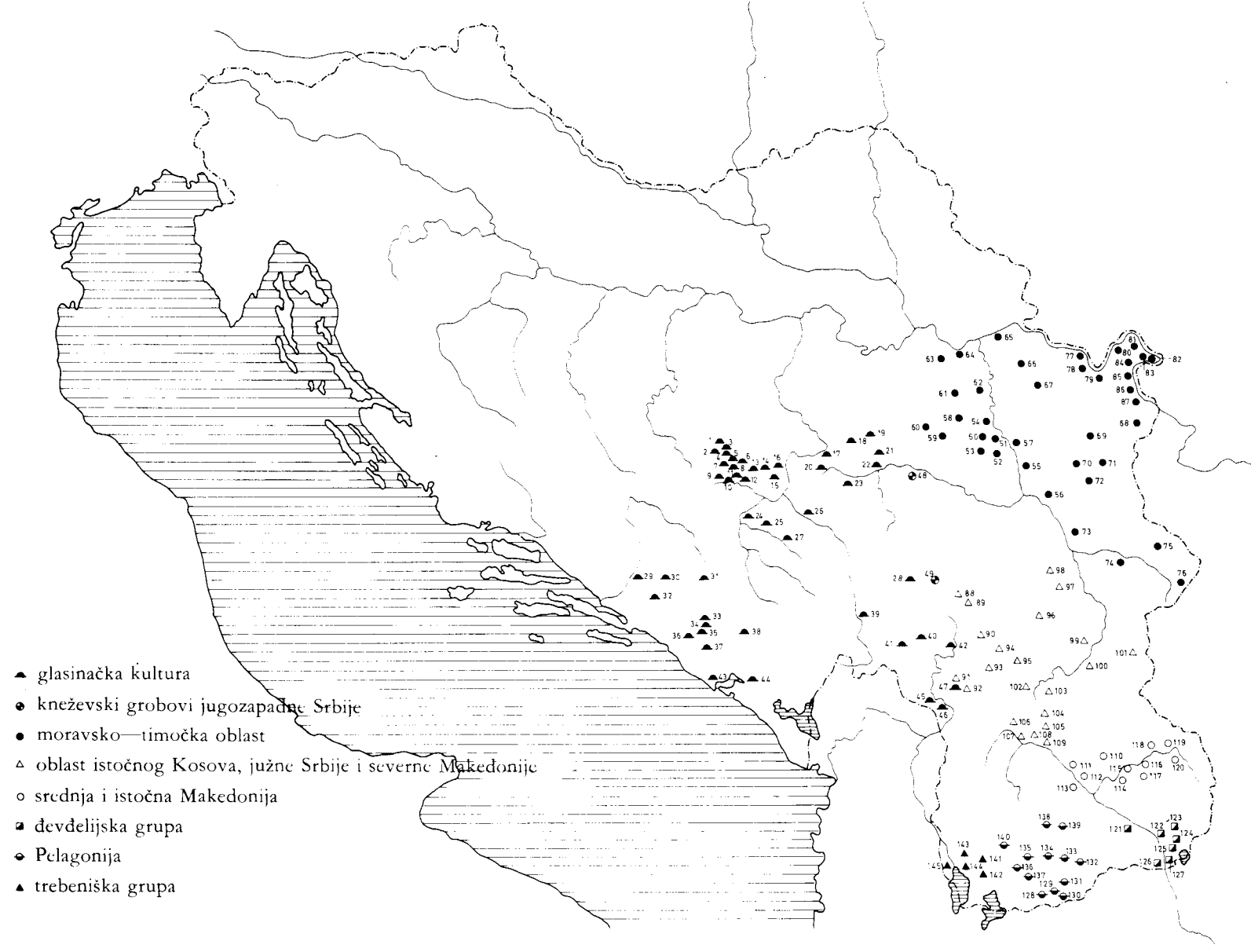

Karta 5 — Nalazišta sa područja centralnobalkanske regije

trajanja tog istraživanja. Ovdje će to biti svedeno na nekoliko najbitnijih konstatacija.

Za početak istraživanja glasinačke kulture bilo je presudno nesistematsko prekopavanje nekoliko grupa tumula u bližoj okolini Sokoca i na susjednom Glasinačkom polju, preduzeto, najprije, u toku građevinskih radova na cesti Sokolac – Rogatica koje je izvodila okupaciona vojska 1880. godine, kad su pronađena i čuvena glasinačka kultna kolica, a zatim i radi pribavljanja arheoloških nalaza za Naturhistorisches Museum u Beču (a, dijelom, vjerovatno, i za privatne kolekcije), i to u organizaciji pojedinih oficira lokalnog austrougarskog garnizona. Sistematska istraživanja otpočeta su, zatim, istovremeno s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1888. godine. Detaljniji podaci o tome dati su u ediciji »Glasinac 1«, te, nešto kasnije, u studiji o načinu sahranjivanja na glasinačkom području, iscrpno je navedena literatura,[3] pa nema potrebe da se to ovdje ponavlja. Potrebno je samo još jednom naglasiti da nije u pitanju nikakva ogromna »glasinačka« nekropola, već veliki broj pojedinačnih nalazišta. To su naglašavali već i prvi istraživači (Truhelka, a naročito Fiala), a i u novije vrijeme je o tome pisalo nekoliko autora,[4] ali se ta zabluda, začudo, još i danas tu i tamo provlači i u stručnoj arheološkoj literaturi. Stoga se ovdje dosljedno govori o glasinačkom području (što je, opet, arheološki termin, jer obuhvata dio jugoistočne Bosne, intenzivno istraživan u periodu od 1888. do 1897. godine). To je područje omeđeno sa zapada planinom Romanijom, s istoka planinama Kopitom i Devetakom, a s juga i istoka Drinom i njenom pritokom Pračom, dakle, prostor od preko 1.000 km^2.

Istovremeno s otkrićima na Glasincu bila su istražena još neka nalazišta koja pripadaju glasinačkoj kulturi: Barakovac kod Foče (gdje su, pored veoma ranih grobova iz eneolita ili ranog bronzanog doba, otkriveni i grobovi starijeg željeznog doba s tipičnim glasinačkim nakitom), Mosko i Plana kod Bileće, Radimlja i Vidoštak kod Stoca,[5] a pribavljeni su i nalazi iz nekih uništenih grobova (npr., iz Mazluma kod Gacka).[6] Pa i kasnije, od kraja 19. do pedesetih godina 20. stoljeća, bilo je pojedinačnih manjih istraživanja ili slučajnih nalaza (dopunska iskopavanja na planini Gosinji, Kosovo kod Rogatice).[7] Ipak, prekretnicu u daljem istraživanju glasinačke kulture čine sistematska istraživanja u zapadnoj Srbiji nagovještena, na neki način, problematskom studijom M. Garašanina o značaju nalaza iz Mramorca,[8] a započeta istraživanjima D. i M. Garašanina u Ražani i

---

[3] A. Benac – B. Čović 1956, 5 – 7 (s navedenom literaturom); B. Čović 1963; isti, 1965a, 57 – 59.

[4] Up. o tome u: A. Benac – B. Čović 1956, 6; B. Čović 1963, 41 – 42.

[5] Ć. Truhelka 1890; isti 1893; isti 1901; V. Radimski 1894

[6] Mazlumi kod Gacka – Zemaljski muzej BiH, neobjavljeno.

[7] Up. M. Mandić 1937; ostali nalazi, izuzev eneolitskih iz Gosinje planine (B. Čović 1983b), neobjavljen je.

[8] M. Garašanin 1949.

Krivoj Reci.[9] Tako se dogodilo da je u isto vrijeme kad je glasinačka kultura prvi put sistematski obrađena i definisana[10] došlo do novih otkrića, koja su pokazala da se ona širi i istočno od Drine, bar isto toliko daleko koliko i prema zapadu.[11] Dalja istraživanja u zapadnoj Srbiji, koja je najvećim dijelom vodio M. Zotović, ne samo da su potvrdila ranije rezultate već su u velikoj mjeri obogatila naša saznanja o glasinačkoj kulturi kao cjelini.[12] Mada neuporedivo skromnija po intenzitetu, pa i po količini nove građe, istraživanja u Metohiji Lj. Dašića, J. Todorovića, N. Tasića, J. Glišića, M. Garašanina, N. Đurićeve i drugih[13] takođe su dala značajne rezultate, naročito u pogledu neuporedivo boljih mogućnosti komparacija s nalazištima u sjevernoj Albaniji, pa i za utvrđivanje jugoistočne granice rasprostiranja glasinačke kulture. Najzad, manje nekropole i pojedinačni tumuli, istraženi u okolini Pljevalja i na Pešteru,[14] u Gubavici južno od Mostara[15] i u Ljubomiru kod Trebinja,[16] u Glogoviku kod Herceg-Novog, Petrovićima i Kličevu kod Nikšića,[17] u Lisijevu polju kod Ivangrada, kao i na samom glasinačkom području,[18] uz još nekoliko drugih nalaza, dali su takođe veoma veliki doprinos omogućivši da se sa sigurnošću odredi areal rasprostiranja glasinačke kulture i obogativši fond pokretne građe novim oblicima i varijantama. Gotovo da nije potrebno reći da su sva ta nova istraživanja dobrim dijelom nadoknadila određene nedostatke i manjkavosti u izvještajima starijih istraživača, naročito u pogledu elemenata pogrebnog ritusa. Možemo reći da smo sada u istraživanjima postigli nivo koji omogućuje da se glasinačka kultura starijeg željeznog doba sagleda kao cjelina, razumljivo samo u krupnim potezima. Buduća istraživanja sigurno će donijeti i dosta nove, danas nepoznate građe i donekle promijeniti tu sliku i omogućiti, kako mislim, da se unutar glasinačke kulture izdvoje određeni geografski varijeteti ili grupe.

Prilikom zaključivanja izlaganja o istorijatu istraživanja, potrebno je još odrediti odnos glasinačke kulture željeznog doba prema *glasinačkoj grupi kasnog bronzanog doba* definisanoj u prethodnoj knjizi ove edicije.[19] Na glasinačkom području, kao i u jugoistočnoj Bosni u cjelini (Štrpci), postoji

---

[9] M. i D. Garašanin 1956; M. Garašanin 1957, s navedenom literaturom; cjelovitiji pregled u: M. Garašanin, 1973, 470–481.

[10] A. Benac – B. Čović 1956, 1957; B. Čović 1963.

[11] D. Garašanin 1967a.

[12] M. Zotović 1967, 1972, 1985, 68–100, s nav. literaturom.

[13] Lj. Dašić 1957; N. Đurić 1965; D. Srejović 1973; N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović 1975; N. Tasić 1979.

[14] Č. Marković 1966; B. Čović 1967b; Z. Letica 1982.

[15] T. Anđelić 1969; B. Čović 1982.

[16] Iskopavanja 1968–1969, neobjavljeno.

[17] I. Pušić 1962; O. Žižić 1979; manja kolekcija nakita iz starijih i mlađih faza glasinačke kulture nalazi se u Zavičajnom muzeju u Nikšiću, a potiče dijelom iz tumula, iskopavanih u Petrovićima, dijelom sa drugih lokaliteta u okolini Nikšića.

[18] B. Čović 1959; isti 1976a; B. Govedarica 1978; B. Čović 1980; V. Leković 1980; D. Srejović – Č. Marković 1981.

[19] B. Čović 1983b.

pouzdan kontinuitet između završne faze glasinačke grupe kasnog bronzanog doba (Glasinac IIIc– 2) i početne faze glasinačke kulture željeznog doba (Glasinac IVa). Samo se po sebi razumije da se, na tom prostoru, njihovi areali rasprostiranja posve podudaraju. Ne znamo, međutim, dovoljno o tim odnosima na drugim područjima rasprostiranja glasinačke kulture. U znatnom dijelu zapadne Srbije situacija je u kasno bronzano doba bila nesumnjivo nešto drugačija nego u susjednoj jugoistočnoj Bosni.[20] Nešto dalje na jugu, na Pešteru, može se veoma dobro pratiti jedan dinamičan razvoj koji pokazuje, najprije, elemente glasinačke grupe kasnog bronzanog doba u njenoj najstarijoj fazi, zatim prodor elemenata srodnih grupi Donja Brnjica Gornja Stražava u nešto mlađe vrijeme, da bi, najzad, u 7. stoljeću stare ere glasinačka kultura u svom klasičnom obliku prevladala na tom području.[21] Postoje, dakle, indicije da se i glasinačka grupa kasnog bronzanog doba prema jugoistoku i jugu prostirala dalje nego što mi danas znamo, ali da je tu bilo i određenih promjena i kolebanja. O situaciji u istočnoj Hercegovini i u Crnoj Gori u to vrijeme ne znamo gotovo ništa, pa ostaje otvoreno i pitanje rasprostiranja glasinačke grupe kasnog bronzanog doba na tom pravcu, odnosno eventualnog postojanja nekih drugih grupa tog perioda. U svakom slučaju, jasno je da se ne mogu poistovetiti teritorij glasinačke grupe kasnog bronzanog doba (koji je, ipak, bio znatno uži) i areal rasprostiranja glasinačke kulture željeznog doba. S druge strane, na veoma važnom, eponimnom, području koje obuhvata jugoistočnu Bosnu glasinačka kultura željeznog doba javlja se kao neposredni nasljednik glasinačke grupe kasnog bronzanog doba. U pitanju je, očigledno, prelaz u jedan novi kvalitet.

HRONOLOGIJA I POKRETNO GRADIVO

Iz razloga koji su upravo navedeni, a i zbog toga što bi uvođenje nekog novog sistema periodizacije i hronologije glasinačke kulture moglo izazvati nerazumijevanje i nesporazume, zadržan je i ovdje isti osnovni okvir koji je dat prilikom prve periodizacije željeznog doba glasinačkog područja.[22] Razumljivo, u taj sistem su unesene određene korekture, nužne nakon tri decenije, koje su donijele mnoga nova otkrića i saznanja. Ali prije nego što ih izložim, potrebno je da pomenem bar neke važnije detalje iz diskusije o periodizaciji glasinačkog željeznog doba vođene u navedenom razdoblju. Već 1962. godine iznio je M. Garašanin više kritičkih primjedbi na hronološki sistem A. Benca i B. Čovića iz 1957. godine. Najvažnije od

[20] Up. o tome: M. Garašanin 1983i.
[21] Z. Letica 1982, 12 15.
[22] A. Benac– B. Čović 1957.

njih bile su da faza Glasinac IVa nije zasnovana na dovoljno ubjedljivom materijalu, te da je treba spojiti s fazom IVb s početkom oko 700. godine st. e. i, dalje, da cezura između Glasinca IVc i Va ne bi smjela biti tako oštro postavljena (oko 500. g. st. e.) jer postoje mnogi elementi zajednički za mlađe grobove faze IVc i starije grobove faze Va.[23] U suštini iste primjedbe na glasinačku hronologiju dao je taj autor i kasnije, definišući pojave glasinačke kulture u zapadnoj Srbiji. Tom prilikom M. Garašanin je predložio novu periodizaciju, odnosno podjelu glasinačke kulture na faze Ia (pretežan dio gvozdenog doba II za Srbiju), Ib (pozna etapa gvozdenog doba II za Srbiju) i II (što bi odgovaralo fazi Va Glasinca, odnosno horizontu Novog Pazara i sl.).[24] Korekture koje je predložio M. Garašanin prihvatio je, uglavnom, i R. Vasić.[25] Prijedlog nove hronološke podjele glasinačke kulture željeznog doba dala je i N. Lucentini[26], uz dosta svježih ideja, ali bez pravog razumijevanja unutrašnje dinamike razvoja na centralnobalkanskom području. K. Kilian je takođe predložio određena poboljšanja hronologije glasinačkog područja, posebno u smislu preciznijeg definisanja vremena iz kojeg potiču neke od ključnih grobnih cjelina.[27] Na neka pitanja glasinačke hronologije osvrnuo se, posredno, i S. Gabrovec,[28] a takođe i R. Vasić u radovima o grčkom i južnoitalskom importu. Doprinos u tom pravcu dala je još ranije i M. Parović-Pešikan.[29] B. Čović se takođe u više navrata bavio problemima glasinačke hronologije, bilo u diskusiji o otvorenim pitanjima, bilo u vezi s nekim novim nalazima koji su nudili mogućnost da se neki detalji preciziraju.[30] Sva su ta mišljenja respektovana u pokušaju da se ovdje pruži jedna poboljšana, znatno preciznija hronologija glasinačke kulture, ali sva, razumljivo, nisu mogla biti usvojena. Ne mogu se na ovom mjestu upuštati u neka šira razlaganja o spornim pitanjima. Ipak, navešću bih nekolika koja mi se čine bitnim za dalje izlaganje.

Prvo, problem faze Glasinac IVa. Činjenica je da ta faza nije zasnovana na tako velikom broju grobova kao sljedeća, IVb faza, te da je, osim na glasinačkom, ne možemo jasno uočiti na drugim područjima rasprostiranja glasinačke kulture. Ipak, kao izdvojen razvojni segment, paralelan i adekvatan onom što se u srednjoevropskoj periodizaciji danas definiše kao Ha B3, — ta faza nesumnjivo postoji i ne može se ignorisati. Razumije se,

---

[23] M. Garašanin 1962, 180—185.
[24] M. Garašanin 1973, 479—480.
[25] R. Vasić 1977, 20—26; isti 1979, 259—261.
[26] N. Lucentini 1981.
[27] K. Kilian 1975, 59.
[28] S. Gabrovec 1964-65; isti 1966; isti 1970; isti 1973.
[29] R. Vasić 1982b; isti 1982; M. Parović—Pešikan 1960.
[30] B. Čović 1959, 73—77; isti 1965a, 68—73; isti 1979, 145—163; isti 1979, 145—163.

nakon tri decenije, potrebno je tu fazu redefinisati, preciznije utvrditi njen odnos prema istovremenim pojavama u drugim krajevima, pa i ispraviti izvjesne pogrešne determinacije, uključujući u nju neke cjeline koje su bile drugačije datirane i eliminišući druge za koje se utvrdilo da tu ne spadaju.

Drugo, u okviru faze IVc po periodizaciji iz 1957. godine moguće je izdvojiti *stariji dio*, koji obuhvata približno posljednje decenije sedmog i prvu polovinu šestog stoljeća (taj dio sam ovdje izdvojio kao fazu IVc—1), i mladi dio, kojem pripada uglavnom druga polovina šestog i, možda, prve decenije petog stoljeća (izdvojen ovdje kao faza IVc—2). Tačno je da nije lako povući jasnu granicu između te faze i Glasinca Va (u slučaju određenog broja grobova to je i nemoguće), ali je sama faza Va, tačnije njen početak, danas ipak znatno sigurnije utemeljena povezanošću sa horizontom kneževskih grobova zapadne Srbije (Atenica—Novi Pazar), kojima treba pridodati i Pećku banju.

Treće, potrebno je revidirati ili precizirati i hronološku poziciju nekih ključnih grobnih cjelina (što je djelimično već i učinjeno). To se odnosi na Gradac—Sokolac, tumulus III, koji nesumnjivo pripada početku faze IVa, na Ararevu gromilu, koja svakako neće pripadati fazi Va, već prethodnoj IVc—2 (druga polovina 6. stoljeća), na kneževski grob iz Brezja, koji se može s dosta sigurnosti staviti u posljednje decenije sedmog stoljeća (na sam početak faze IVc—1), na kneževski grob iz Osova, svakako iz prve polovine šestog stoljeća, te onaj iz Čitluka, koji hronološki stoji između Osova i Ararevе gromile, dakle, oko sredine šestog stoljeća.[31]

Nova periodizacija glasinačke kulture željeznog doba obuhvatala bi, prema tome, sljedeće razvojne faze:

Glasinac IVa
Glasinac IVb
Glasinac IVc—1
Glasinac IVc—2
Glasinac Va
Glasinac Vb

Već i po svom hronološkom položaju, faza IVa predstavlja jednu specifičnu, prelaznu etapu. To dobro ilustruje i sastav njenih grobnih cjelina, kao i kombinacionih grupa koje se na osnovu njih mogu izraditi. U tom inventaru nalazimo:

1. Tipove koji su naslijeđeni iz prethodne (IIIc) faze i koji se u sljedećoj (IVb) fazi više neće pojaviti. To su: probijene ukrasne bronzane ploče s krstastim srednjim dijelom (Sl. 33, br. 3); naočarasti privjesci (T. LX, 2; Sl. 33, br. 4); tordirane ogrlice (Sl. 33, br. 1); spiralne narukvice s malim brojem zavoja (T. LX, 7).

[31] B. Čović 1965a, 62; isti 1979, 144—145; isti 1982a, 126.

2. Tipove koji su na širem prostoru karakteristični upravo za osmo stoljeće i koji se kasnije također ne pojavljuju. To su: fibula Golinjevo-tipa, treće generacije (T. LX, 2) i masivne, punolivene, obično eliptične grivne, s priljubljenim ili neznatno rastavljenim krajevima (T. LX, 4, 8; Sl. 33, br. 2).

3. Tipove koji se na širem prostoru pojavljuju krajem 9. i tokom 8. stoljeća, a zatim traju i u sljedećim stoljećima. U našem slučaju to su dvopetljaste bronzane fibule čiji se rani tipovi ili varijante pojavljuju u grobovima naše faze (T. LX, 6, 9; Sl. 33, br. 5, 6, 8, 9) a mlađi tipovi i varijante zatim razvijaju (kao i u drugim područjima) tokom sljedećih stoljeća.

4. Tipove nešto užeg areala rasprostiranja i više (mada nipošto isključivo) vezane za glasinačku kulturu koje se u ovoj fazi prvi put pojavljuju, da bi tek u sljedećoj fazi došle do punog izražaja: masivne narukvice s prebačenim krajevima (T. LX, 5) i željezne naočaraste fibule (Sl. 33, br. 11).

Naglasio bih još jednom da grobne cjeline koje čine sadržaj faze IVa sadrže takve kombinacije navedenih tipova koje nesumnjivo potvrđuju njihovu istovremenost, odnosno hronološku povezanost u jedan niz koji, najvjerovatnije, počinje grobom Gradac — Sokolac III, 1, a završava se, po svoj prilici, grobovima iz Brezja (Konogovo), XXI, 1, Ilijak XI, 1 ili Rusanovići XXXVIII, 4. Može se, s razlogom, postaviti pitanje da li ta tri groba uopšte pripadaju fazi IVa ili bi ih, možda, trebalo pripisati početku sljedeće faze (IVb). Opredijelio sam se za prvo rješenje stoga što fibule iz Brezja (Konogovo) i Ilijaka u svim detaljima odgovaraju primjercima iz Gračanice i Semizovca, nađenim zajedno s eliptičnim grivnama tipa T. LX, 8 (up. i Sl. 27, br. 9 i 10), dakle, s jednim od vodećih tipova naše faze IVa. U slučaju Rusanovića odlučujuća je bila dvopetljasta fibula s krupno tordiranim lukom (Sl. 33, br. 9). U svakom slučaju, ti su grobovi hronološki posve blizu starijim grobovima faze IVb, što je naglašeno i u poglavlju o srednjobosanskoj grupi (faza 2) u ovoj knjizi. Uostalom, u jednom kontinuiranom razvoju nemoguće je postaviti oštre cezure između pojedinih razvojnih faza: stariji grobovi jedne faze sadrže obično i tipove karakteristične za prethodnu fazu, kao što su i u mlađim grobovima te faze, obično pojedinačno ili u malom broju primjeraka, već pojavljuju oblici koji će u sljedećoj fazi biti brojni i dominantni.

Fazu IVa reprezentuju sljedeći grobovi:

1. Gradac — Sokolac, tumulus III (Truhelkin), grob 1.[32] U hronološkom pogledu najvažniji nalazi iz tog groba su:

---

[32] A. Benac — B. Čović 1956, 24, T. XXXXVI, XXXXVII, XXXXVIII, 1 — 2; oznaka »Truhelkin« stavljena je da se označi razlika u odnosu na tumulus objavljen pod istim brojem koji je nešto ranije iskopan (»Brudl-Hörnes III«, up. B. Čović 1965a, 57 — 59, s nav. literaturom).

a) Luksuzna bronzana fibula velikih dimenzija (T. LX, 2). Pripada trećoj, najmlađoj generaciji fibula Golinjevo-tipa, čija je hronološka pozicija vrlo jasna. To su fibule koje se u sjeverozapadnoj Bosni mogu povezati s fazom 1. grupe Donja Dolina – Sanski Most, a na jugu s fazom 2. srednjodalmatinske grupe (horizont Krehin Gradac, Ha B3 po H. Müller-Karpeu).[33] Po jednu fibulu treće generacije Golinjevo-tipa sadrže i ostave Osredak kod Bosanske Krupe i Gajina pećina kod Drežnika, obje datirane u petu fazu (horizont) ostava u sjevernoj Hrvatskoj i sjevernoj Bosni,[34] a pripadaju grupi svakako nešto starijoj od onih koje sadrže elemente trakokimerijskog stila (Legrad, Batina, Ilok, Šarengrad).[35]

b) Dvije masivne, punolivene eliptične grivne, jedna nešto deblja (T. LX, 4), druga nešto tanja (kao T. LX, 8), ali obje s karakterističnim, priljubljenim krajevima. I to je izrazit, hronološki »osjetljiv« tip, a pojavljuje se uglavnom u dvije varijante – s priljubljenim i s nešto razmaknutim krajevima. Vjerovatno je da stoji u vezi s nešto starijim, obično obilnije ukrašenim primjercima s kraja kasnog bronzanog doba (Ha B1 – B2).[36] Mladi primjerci, obično bez ukrasa ili sa skromnim ornamentom, upravo su tipični za grobne nalaze i ostave osmog stoljeća. Nalazimo ih u grupi grobova 8. stoljeća iz Jezerina i Golubića, u veoma važnoj grobnoj cjelini iz Ostrošca,[37] u Gornjoj Tuzli,[38] te u nalazima tzv. trakokimerijskog horizonta u Srbiji: Manastirica, Stari Kostolac, Budišić.[39]

c) Okrugla pojasna kopča s otvorom u sredini (T. LX, 1), ukrašena nježno urezanim i punktiranim ornamentom. U fazi Glasinac IVb, veoma bogatoj okruglim pojasnim kopčama (u desetinama grobova), varijanta okrugle pojasne kopče s otvorom u sredini više se ne pojavljuje, ali je nalazimo u dvije grobne cjeline 8. stoljeća: Gornja Tuzla[40] i Donji Unac.[41]

Pored ova tri vodeća tipa, ovaj grob sadrži zanimljivu kombinaciju tipova koji su naslijeđeni iz prethodne faze (naočaraste privjeske – T. LX, 3 i narukvice tipa T. LX, 7) i masivnih narukvica s prebačenim krajevima (T. LX, 5), koje će u sljedećim fazama (IVb, pa i IVc) biti standardni oblik narukvice (naravno, u različitim varijantama).

---

[33] Up. o tome: B. Čović 1971, 321 – 322, s nav. literaturom, a također i poglavlja o srednjodalmatinskoj grupi i o grupi Donja Dolina – Sanski Most u ovoj knjizi.
[34] K. Vinski-Gasparini 1983a, 665 – 667.
[35] Ibidem.
[36] Up. K. Vinski-Gasparini 1973, 164 – 167, T. 109, 12, 14 – 18; T. 111, 5 – 15, a naročito T. 126, 2, 3.
[37] B. Čović 1965a, 68 – 73, T. III, 24 – 27; Z. Marić 1968. T. 1, 2, 3, 12, 13; B. Raunig 1982, 5 – 6, Sl. 2 T. II, 1 – 10.
[38] B. Čović 1957, 252 – 253, T. I, 1, 7.
[39] M. Garašanin 1973, 456 – 464, T. 95; R. Vasić 1977, 16 – 17; Pl. 6, 11, Pl. 9, 11, 12, Pl. 12, 1, 2, 4 – 6, Pl. 13, 7 – 10.
[40] B. Čović 1957, 252 – 253, T. I, 9.
[41] F. Fiala 1894b, 426 – 427, T. I, 9.

2. Taline, tumulus X (1889).[42] Precizniji podaci o ovom tumulu, doduše, ne postoje, ali je broj nađenih objekata ograničen, svi su iste patinacije, a tipovi su u hronološkom smislu veoma bliski. Moguće je da su u pitanju dva groba, od kojih bi jedan mogao biti generaciju stariji, odnosno mlađi, kao što je slučaj još s nekim tumulima ove nekropole,[43] ali bi se moglo raditi i o jednom grobu, pri čemu bi krstasto probijena ukrasna ploča predstavljala nasljeđe iz prethodne faze;[44] uostalom, krstasto probijene ploče, rađene nešto drugačijom tehnikom, karakteristične su za neke grobne nalaze ili ostave Ha B3 u Srbiji.[45] U svakom slučaju, kao karakterističnе objekte iz ove cjeline navodim:

a) Veliku dvopetljastu fibulu s krupno tordiranim lukom i visokom petougaonom nožnom pločom (T. LX, 6). Čitav izgled fibule, odnos luka i noge i, posebno, petougaoni oblik noge, karakteristični su za osmo stoljeće, pri čemu ovaj primjerak, svojom čistijom formom, nesumnjivo prethodi srodnim dvopetljastim fibulama s rebrastim ili čvorastim lukom tzv. trakokimerijskog horizonta u nekim susjednim oblastima.[46]

b) Spiralne narukvice s malim brojem zavoja (T. LX, 7), tip karakterističan za fazu IIIc, ali zastupljen i u grobovima faze IVa kao tradicionalna forma.

c) Masivne eliptične grivne s priljubljenim krajevima (T. LX, 8), o čijoj je hronološkoj poziciji bilo već dovoljno riječi u vezi s grobom Gradac—Sokolac III, 1.

d) Naočaraste privjeske (tipa T. LX, 2) naslijeđene iz faze IIIc.

e) Tordiranu bronzanu ogrlicu (tipa Sl. 33, br. 1), koja takođe predstavlja nasljeđe iz faze IIIc; u fazi IVb, ili kasnije, ta vrsta nakita se više ne pojavljuje (za razliku prema susjednim grupama na zapadu: srednjodalmatinskoj, srednjobosanskoj i grupi Donja Dolina — Sanski Most, u kojim su tordirane ogrlice ostale u upotrebi do šestog pa i petog stoljeća).

3. Taline tumulus XIX (1895), grob 6, koji je, zajedno s još nekoliko grobova iz istog tumula, bio pripisan fazi IIIc, a koji sadrži: tordiranu ogrlicu, naočarasti privjesak (tipa T. LX, 2; Sl. 33, br. 4), te masivnu eliptičnu grivnu, ponešto razmaknutih krajeva; ovaj objekat je i odlučujući za hronološko određivanje tog groba u fazu IVa.

Iza ova tri slijedi grupa grobova, po svoj prilici nešto mlađih, koje karakterišu male dvopetljaste fibule s trougaonom nožnom pločom i s tordiranim lukom. Valja obratiti pažnju na tehniku tordiranja: to je krupno

---

[42] A. Benac — B. Čović 1957, 252—253, T. 1, 9.

[43] A. Benac — B. Čović 1956, 15—16, 22—24; A. Benac — B. Čović 1957, 6; B. Čović 1965a, 68—73; B. Čović 1982, 126.

[44] Up. A. Benac — B. Čović 1956, T. XXXXII, 1.

[45] M. Garašanin 1973, T. 98; R. Vasić 1977, Pl. 11, 7, Pl. 13, 9.

[46] Up. A. Benac — B. Čović 1956, 22, T. XXXIX, 14—16.

tordiranje (T. LX, 9), čime se ove fibule odvajaju od veoma sličnih, ali mlađih varijanti, karakterisanih sitnim tordiranjem ili urezima koji imitiraju tordiranje. Ovu grupu čine:

4. Talinc, tumulus XX, grob 1.[47] Grob sadrži:

a) Dvije jednostavne narukvice od deblje bronzane žice[48] (varijanta koja nije posebno karakteristična, ali bi mogla biti uprošteni oblik narukvica tipa T. LX, 7).

b) Malu dvopetljastu fibulu s tordiranim lukom i s nogom izduženog trougaonog oblika,[49] po čemu se približava starijem primjerku iz Talina, tumulus X (T. LX, 6).

5. Rusanovići, tumulus XXXVIII (1894), grob 4, sa sljedećim prilozima:

a) Dvije dvopetljaste fibule s trougaonom nožnom pločom i krupno tordiranim lukom (T. LX, 9). O toj varijanti dvopetljastih fibula već je bilo komentara.

b) Dvije masivne narukvice s prebačenim krajevima (T. LX, 11). To je tip zastupljen već i u grobu Gradac – Sokolac III, 1 (T. LX, 3), a on će se, zatim, zadržati dugo u upotrebi (u različitim varijantama).

c) Dvije glasinačke kolutaste fibule (T. LX, 10) za koje takođe možemo reći da će ostati u upotrebi i u sljedećim fazama, u različitim varijantama. Pojava ovog tipa već u fazi IVa nije, međutim, ništa neočekivano ni s obzirom na primjerak iz ostave Krehin Gradac (up. Sl. 26, br. 4),[50] a ni zbog toga što se grčke kolutaste fibule (izrađivane obično od slonovače ili kosti, rjeđe od metala) takođe pojavljuju već tokom 8. stoljeća.[51]

6. S izvjesnom rezervom uz ove grobove mogli bismo dodati i Laze, tumulus I (1888), u kojem je nađena samo jedna dvopetljasta fibula, s lukom koji već pokazuje mladu tehniku tordiranja, ali ima nožnu pločicu izrazito petougaonog oblika (Sl. 33, br. 6), što je starija osobina.

7. Veoma zanimljivu kombinaciju dao je grob iz Talina, tumulus I (1888), grob 1: naočaraste privjeske tipa T. LX, 2 i željezne naočaraste fibule (tipa T. LX, 20). Kako se naočarasti privjesci javljaju najkasnije u fazi IVa, a pojava željeznih naočarastih fibula u jednom grobu 8. stoljeća ne predstavlja ništa neočekivano, mislim da ovaj grob nesumnjivo pripada našoj fazi.[52]

---

[47] A. Benac – B. Čović 1956, 24.
[48] Ibid., T. XXXXIV, 1 i 2.
[49] Ibid., T. XXXXIV, 3.
[50] A. Benac – B. Čović 1957, 7, T. V, 1 – 6; M. Much 1888, Fig. 3a, b.
[51] Up. B. Čović 1971a, 304 – 306, s nav. literaturom.
[52] B. Čović 1965a, 72.

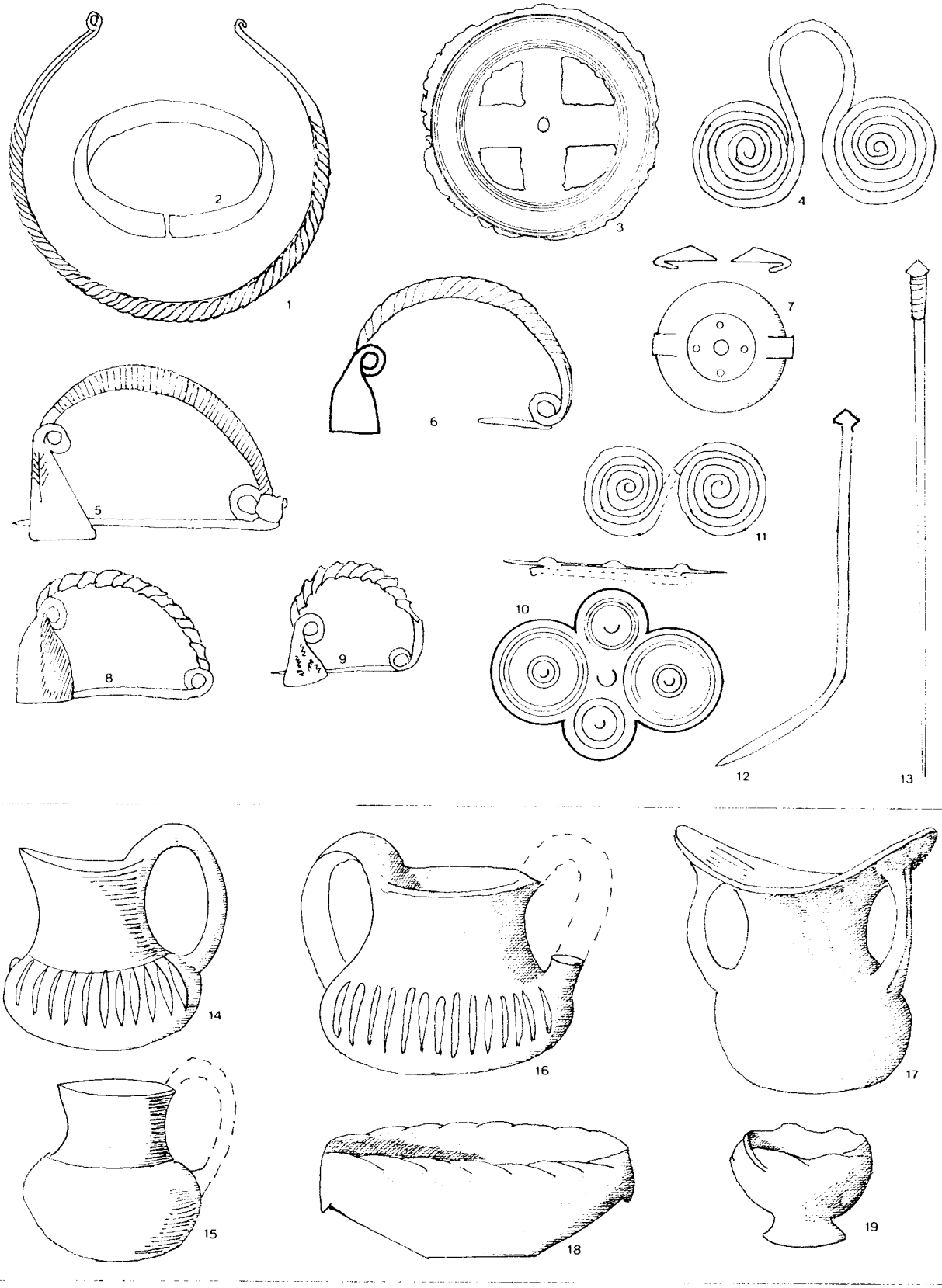

Sl. 33 Glasinačka kultura — faza IVa: 1—13; faza IVb: 14—19

Zatim slijede dva groba koja karakterišu dvopetljaste fibule dosta velikih dimenzija, s velikom, nešto izduženom trougaonom nožnom pločom, ukrašenom urezanim ornamentom. To su:

8. Brezje-Konogovo, tumulus XXI (1911), bez značajnijih popratnih nalaza (Sl. 33, br. 5).

9. Ilijak, tumulus XI (1893), grob 1, bez drugih nalaza.[53]

Kao što je već rečeno, opredjeljivanje ovih grobova u kraj faze IVa zasnovano je na njihovoj vezi s grobnim nalazima iz Gračanice i Semizovca. U vezi s ova dva, nesumnjivo je i grob iz Ilijaka, tumulus XX (1893), grob 1, po periodizaciji iz 1957. takođe pripisan ovoj fazi. Ipak postoje razlozi da ga uključimo u sljedeću, IVb fazu, svakako na njen početak. Na prvom mjestu, fibula iz ovog groba, mada u osnovi istog tipa kao one iz prethodna dva, pokazuje dvije nove tendencije: dimenzije se smanjuju, a nožna pločica dobija oblik istostraničnog trougla, što je karakteristika fibula ovog tipa u fazi IVb.[54] Osim toga, taj grob sadrži spiralne narukvice s trakastim srednjim dijelom i tordiranim završecima, a one su tipične za sljedeću, IVb fazu, što važi i za sljepoočni kolut od kositra.[55]

Dubiozna je isto tako i cjelina Gosinja planina, tumulus XXVI (1985), grob 1.[56] Uz dva željezna koplja, taj grob je sadržavao još i bronzanu iglu i dvije dvopetljaste fibule s tordiranim lukom, te dvije narukvice s prebačenim krajevima. Igla (varijanta igala s glavicom u obliku vaze) djeluje vrlo arhaično,[57] ali su lukovi fibula sitno tordirani, što je mlada tendencija.[58]

Pod izvjesnom sumnjom stoji i cjelina iz Gosinje planine XXXVII (1895), grob 2, pripisana po periodizaciji iz 1957, fazi IVb.[59] Najvjerovatnije je da se radi o miješanju materijala prouzrokovanom nekim naknadnim ukopom (s kraja 6. ili iz 5. stoljeća) u blizinu jednog starijeg groba, ili pak o fialinoj grešci: omega igla i fibula s četvrtastom nogom s otvorima odgovara grobu 1 iz istog tumula, a dvopetljasta fibula s krupno tordiranim lukom,[60] a vjerovatno i željezne naočaraste fibule mogle bi pripadati još fazi IVa.

Na ovom mjestu valjalo bi jednom reći da još neki grobovi koji su u periodizaciji iz 1957. bili pripisani fazi IVa pripadaju bilo starijem (Taline XXXIV, 1), bilo mladem vremenu (Šarenčeve vrtače, tumulus III, Kusače, tumulus III, 1).[61]

---

[53] F. Fiala 1893a, 730, Sl. 32.

[54] Up. primjerke sa Glasinca i iz Gubavice u Hercegovini: A. Benac – B. Čović 1957, T. III, 5; T. Anđelić 1969, T. I, 12; B. Čović 1982, T. I, 7.

[55] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. III, 6, T. XV, 9; o sastavu metala B. Čović 1959, 75, nap. br. 31.

[56] A. Benac – B. Čović 1957, 7.

[57] Ibid., T. IV, 5.

[58] Ibid., T. IV, 3, 4.

[59] Ibid., 8 – 9, T. VIII, 7 – 18.

[60] Ibid., T. VIII, 7.

[61] Ibid., 6, T. II, 5 – 13 i 14 – 16, te 7 – 8, T. V, 7; up. takođe B. Čović 1982a, 126.

Mislim da je na ovaj način faza IVa na glasinačkom području definisana. Izgleda, ipak, da je ona još uvijek odraz lokalnog razvoja koji ne obuhvata onako veliki prostor kao što je slučaj sa sljedećim fazama glasinačke kulture. U istočnoj Hercegovini, na lokalitetu Đulića ograde u Gubavici, ovom vremenu mogao bi se pripisati grob 3 iz tumula V (dvije igle s malom bikoničnom glavicom — Sl. 33, br. 12, 13).[62] U užičkom kraju, kako izgleda, nisu otkriveni grobovi koji bi odgovarali ovoj fazi, izuzimajući nepotpuno objavljene nalaze iz Stapara[63] koji, međutim, potiču iz ravnih grobova, što je strano glasinačkoj kulturi. U to vrijeme tamo su dosta izraženi tzv. basarabi elementi.[64]

U veoma slabo ispitanim područjima Sandžaka, kao i u Crnoj Gori u cjelini, takođe za sada nema grobnih nalaza koji bi odgovarali ovoj fazi glasinačke kulture. Isti je slučaj i u Metohiji. Na tom području se krajem 8. i početkom 7. vijeka u tumulima pojavljuju nalazi nešto drugačijeg tipa, reprezentovani prvenstveno grobnim cjelinama iz nekropole Široko.[65] One, doduše, sadrže i neke oblike koji bi se mogli tipološki vezati za fazu IVa glasinačke kulture, ali većina elemenata, i metalnih, a posebno keramičkih, ukazuje na to da pripadaju drugoj kulturnoj oblasti, pa stoga ne ulaze u okvir glasinačke kulture kako je ovdje koncipirana.

Interesantno je da ni u Metohiji susjednom području u sjeveroistočnoj Albaniji (Kënete, Çinamak i drugi lokaliteti oko srednjeg toka Drima — region Kukës) nema tipičnih nalaza koji bi odgovarali našoj fazi IVa[66]. Najzad, na području oko rijeke Mati, drugom od dva eponimna područja naše kulture, za sada nije moguće izdvojiti jednu fazu adekvatnu fazi IVa na glasinačkom području, mada je u tom području nesumnjiv kontinuitet razvoja od kasnog bronzanog do u razvijeno željezno doba.[67]

Uzimajući u obzir sve ove elemente, mogli bismo zaključiti da je faza IVa za sada uočljiva na nešto užem području, koje obuhvata jugoistočnu Bosnu i, možda, istočnu Hercegovinu. Jednim dijelom, to bi moglo biti uslovljeno stanjem istraženosti. Ipak, u cjelini, radi se o problemu razvojnog procesa glasinačke kulture, o kojem će biti govora u zaključnom odjeljku ovog poglavlja.

---

[62] B. Čović 1982, 21, T. V, 2, 3.

[63] M. Zotović 1985, 65 — 67.

[64] Ibid., 68 — 71.

[65] V. o tome u poglavlju »Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije« u ovoj knjizi (R. Vasić).

[66] Izuzimajući izrazito starije grobove, iz eneolita i bronzanog doba, te neke grobove s keramičkim prilozima koji se još ne mogu preciznije datirati, ukopi iz željeznog doba u tumulima tog područja, datirani metalnim prilozima, odgovaraju pretežno fazi IVc-2 i Va (up. B. Jubani, Varreza tumulare e Cinamakut (Kuks), Buletin arkeologjik, Tiranë 1971; B. Jubani 1972, 207 — 212; A. Hoti 1981, 1982; B. Jubani 1982, 1983.

[67] K. Kilian 1975, 46 — 47; F. Prendi 1975, 119 — 122; D. Kurti 1978; ni u okviru kasnije objavljenih nalaza ne može se jasno izdvojiti horizont koji bi odgovarao 8. stoljeću, pa se čitav kompleks nešto starijih nalaza okvirno datira u 8 — 7. stoljeće (up. S. Islami 1981; D. Kurti 1983).

Što se tiče hronologije, mislim, da je pozicija naše faze IVa dosta jasna. Njeni stariji grobovi još su dosta čvrsto vezani za Glasinac IIIc, čiji kraj pada približno oko 800. godine st. e. Ostali grobovi ispunjavaće, najvjerovatnije, pretežan dio osmog stoljeća. Kako ima dosta razloga da se početak sljedeće, IVb faze, stavi u posljednje decenije tog stoljeća, apsolutnohronološka aproksimacija za ovu fazu bi glasila:

Glasinac IVa 800 725. g. st. e.

Faza IVb može se označiti kao vrijeme tokom kojeg glasinačka kultura definitivno stiče svoju fizionomiju i po svojoj unutrašnjoj homogenosti i snazi već izbija u prvi plan među istovremenim kulturama (kulturnim grupama) zapadnog i centralnog Balkana, mada još ne zauzima sva područja koja će joj kasnije pripasti. U ovoj fazi pouzdane grobove (grobne nalaze) glasinačke kulture konstatujemo, zasad, na Glasincu i u jugoistočnoj Bosni, na Pešteru, u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini. Njima odgovara (hronološki i kulturno) više grobova iz tumula istraživanih oko rijeke Mati u Albaniji.

Više od stotinu pouzdanih grobnih cjelina omogućuje da se stvori realna slika o svim važnijim vrstama i tipovima grobnih priloga ove faze: keramike, bronzanog posuđa, oružja i nakita (odnosno metalnih dijelova nošnje).

a) Keramika. Pošto naseobinsku keramiku praktično ne poznajemo, ovdje će biti prikazani samo oni oblici koji se pojavljuju kao grobni prilozi. To su, obično, pehari, šolje i zdjele.

1. Najbrojnije zastupljen oblik je trbušasti pehar s kraćim ili dužim vratom i koso zasječenim obodom, te s jednom visokom drškom (Sl. 33, br. 14). Ovi pehari obično su ukrašeni vertikalnim kanelurama na ramenu, te poprečnim ili uzdužnim kanelurama na drški.[68]

2. Pehari ravnog oboda (Sl. 33, br. 15), također s jednom drškom, bez ukrasa, spadaju među nešto rjeđe forme.[69]

3. Šolje sa dvije drške, također ukrašene kanelurama na sličan način kao pehari pod 1, nisu naročito česte, ali i one pripadaju oblicima keramike ove faze (Sl. 33, br. 16).[70]

4. Pehari s dvije drške vezane za jezičaste nastavke na obodu (Sl. 33, br. 17) prvi put se pojavljuju u ovoj fazi.[71]

5. U fazi IVb poznate su i zdjele s uvučenim obodom, glatkim ili ukrašenim širokim kosim kanelurama — jedna vrsta kasnog turban-oboda

---

[68] A. Benac — B. Čović 1956, T. XIX, 3, 5, 6; isti, 1957, T. XV, 7, T. XVII, 6; B. Čović 1959, T. IX, 1, 7, 8; B. Govedarica 1978, T. III, 1; F. Fiala 1897a, 615 — 616, Sl. 68; Z. Letica 1982, T. V, 3, 4.

[69] B. Čović 1959, T. II, 12; A. Benac—B. Čović 1957, T. XVII, 5; B. Govedarica 1978, T. III, 5.

[70] A. Benac — B. Čović 1957, T. XIV, 12.

[71] Podilijak, tumulus B, centralni grob, B. Čović 1959, T. X, 8.

(Sl. 33, br. 18). Uz ovaj oblik idu i kupe na nozi ukrašene na isti način (Sl. 33, br. 19).[72]

b) Bronzano posuđe, mada vezano samo uz sahrane članova vodećeg društvenog sloja, također predstavlja jednu od bitnih pojava faze IVb.[73] Zastupljeni su ovi tipovi:

— Pehar s jednom drškom i kljunom za izlivanje — oinohoe (Sl. 34, br. 1). Naden je u centralnom grobu tumula u blizini mosta na Rešetnici koji je prekopao kapetan Lexa i u kojem su nađena čuvena glasinačka kultna kolica.

— Bronzani skifos naden u kneževskom grobu Ilijak, tumulus II, grob 1 (Sl. 34, br. 2). Drške su bile otpale, pa su zamijenjene željeznim, od kojih su ostali samo tragovi.

— Basen s izvraćenim obodom ukrašenim ispupčenjima izvedenim tehnikom iskucavanja (Sl. 34, br. 3), također iz Ilijaka II, 1.

— Zdjela s kratkim vratom, ukrašena krupnim ispupčenjima rebrima na trbuhu (»Riefelschale« po Matzovoj nomenklaturi), iz istog groba (Sl. 34, br. 4).

— Mala omfalos-fiale iz istog groba (Sl. 34, br. 5).

O porijeklu i hronologiji ovog posuđa već je bilo dosta riječi u radovima citiranim u napomeni br. 73, pa nema potrebe da se to ovdje ponavlja. Svi tipovi pripadaju, generalno, sedmom stoljeću, mada se neki proizvode i upotrebljavaju i u nešto kasnijem vremenu.

c) Oružje faze IVb već je dobro poznato i definisano.[74]

1. Dugi dvosjekli mačevi glasinačkog tipa (Sl. 34, br. 6, 7) koji bi se po oblikovanju drške i sječiva mogli podijeliti u više varijanti.

2. Dugi jednosjekli mač s »T« drškom (Sl. 34, br. 8), poznat samo iz groba 7 u tumulu B iz Podilijaka. Taj primjerak je, vjerovatno, importiran.

3. Vjerovatno bi ovoj fazi trebalo pripisati i željezni mač iz Previje, nedaleko od Sokoca, s jezičastom drškom i trnom na vrhu. Od mača je očuvana samo drška i dio sječiva (Sl. 34, br. 15).

4. Željezna koplja kod kojih se, izgleda, mogu razlikovati dva glavna tipa: duga, dosta uska koplja, s jakim središnjim rebrom i nešto kraća, sa širim listom (Sl. 34, br. 11, 12).

5. Krstasta bojna sjekira (Sl. 34, br. 14).

6. Šuplja sjekira-kelt, iste namjene (Sl. 34, br. 13).

7. Kraći krivi ili ravni bojni noževi koji mogu imati trn na prelazu iz drške u sječivo (Sl. 34, br. 9).

8. Mali krivi noževi, zastupljeni i u ženskim grobovima (Sl. 34, br. 10).

---

[72] B. Čović 1959, T. IX, 10; A. Benac – B. Čović 1956, T. XIX, 1, 2, 4; Z. Letica 1982, T. VI, 7.

[73] A. Benac – B. Čović 1957, 35 – 36; M. Parović-Pešikan 1960, 15 i d; B. Čović 1983, 147 – 148, 153 – 154; R. Vasić 1983, 185 – 187.

[74] A. Benac – B. Čović 1957, 36 – 39; B. Čović 1959, 73 – 75.

9. Samo u jednom slučaju (Podilijak, tumulus B, centralni grob) nađen je nož ravnog sječiva s dekorativnom drškom, izrađenom kombinacijom željeza, bronze i, vjerovatno, kosti.[75]

10. U fazi IVb prvi put se pojavljuje defanzivno oružje — bronzane knemide domaće izrade, mogli bismo reći glasinačkog tipa (Sl. 34, br. 26). Nađene su samo u kneževskim grobovima: Ilijak III, 9 i II, 1 (što se odnosi i na bojne sjekire). Kako su knemide iz groba Ilijak III, 9 napravljene preradivanjem bronzanih oklopa, može se zaključiti da je u fazi IVb u naoružanje istaknutih ratnika glasinačkog područja ulazio i oklop istog tipa kakav se u to doba upotrebljavao i u dolini rijeke Mati u Albaniji. Vjerovatno je da i jedni i drugi potiču iz iste radionice, po svoj prilici locirane negdje na južnom Jadranu (s obzirom na predstave brodova na glasinačkim primjercima, rađene još uvijek u maniru geometrijskog stila, ali s veoma dobrim poznavanjem svih bitnih tehničkih detalja jednog broda).[76]

Vjerovatno bi ovoj fazi trebalo pripisati i par knemida iz Dabrice kod Stoca. U njihovom dekoru ima elemenata koji se kasnije javljaju i na mlađim objektima, ali još uvijek prepoznatljivi motiv antitetički postavljenih ptičjih protoma je, svakako, starijeg porijekla. Pitanje preciznijeg datiranja tog para, kao i onog iz Dobraca kod Skadra ostaje otvoreno, ali u svakom slučaju i te knemide pripadaju glasinačkoj kulturi.[77]

d) Nakit je bogat i raznovrstan. Po brojnosti i raznolikosti na prvom mjestu su fibule, koje sam razvrstao u osam osnovnih tipova. Uzimajući u obzir i korekture hronologije pojedinih grobova (date u odjeljku o fazi IVa), a i direktnu povezanost obje faze, prikaz fibula počeću oblicima koji se mogu smatrati naslijeđenim. To su:

1. Dvopetljaste fibule sa sitno tordiranim lukom i malom trougaonom nogom iz Gosinje planine XXVI (1895), 1 (Sl. 34, br. 27), Šarenčevih vrtača i Mazluma kod Gacka.

2. Dvopetljaste fibule manjih dimenzija s lukom okruglog presjeka, s malom trougaonom nogom. Pored primjerka iz Ilijaka XX, 1 (Sl. 34, br. 17), tu spadaju još i primjerci iz Podilijaka tumulus C, grob 2, iz Gubavice, tumulus 1, grob 2, te još jedan iz nekog razorenog groba iste nekropole, a vjerovatno i iz Rusanovića XXIV (1895), 1.[78]

3. Dvopetljaste fibule s lukom okruglog presjeka i sa horizontalno proširenom nogom (Šarenčeve vrtače — Sl. 34, br. 28).

---

[75] B. Čović 1959, T. V, 1, T. XIII, 1.

[76] Up. K. Kilian 1973d; S. Islami 1981, 46—48; B. Čović 1976, 235—236, 275—277; isti 1984, 18—20; treba napomenuti da grobne cjeline iz kojih potiču primjerci oklopa iz Urakë u dolini rijeke Mati ne moraju biti odlučujuće za utvrđivanje vremena nastanka primjeraka iz Ilijaka: radi se o rijetkom i skupocjenom dijelu bojne opreme koji je mogao biti duže vremena u vlasništvu neke ugledne porodice prije nego što bi dospio u grob (ili bio preraden u knemide, kao što je to bio slučaj s primjercima iz Ilijaka).

[77] B. Čović 1976c.

[78] B. Govedarica 1978, 26—27, T. III; B. Čović 1982, 15, T. I, 7; T. Anđelić 1969, 110, T. I, 12 (fibula je ukrašena kosim zarezima, a ne tordirana — prim. B. Č.).

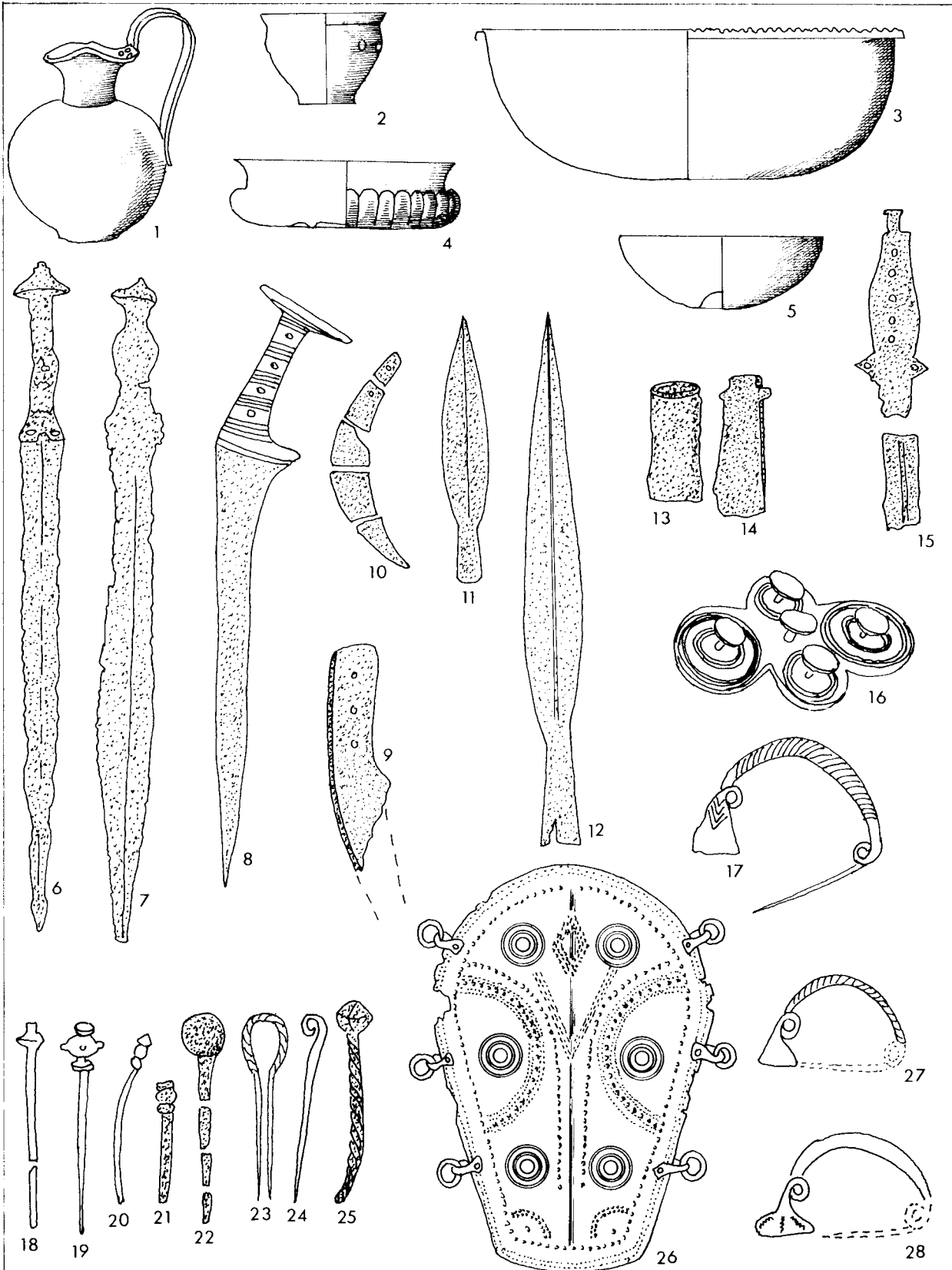

Sl. 34 — Glasinačka kultura – faza IVb: 1—28

4. Dvopetljaste fibule s lukom okruglog presjeka i s nožnom pločicom u obliku pješčanog sata (T. LX, 17), iz Ilijaka IV, 1, Podilijaka A, 5, te iz Rusanovića Gajeva (1909); ovaj posljednji (neobjavljeni) primjerak je od željeza.

Opšta karakteristika nabrojanih bronzanih dvopetljastih fibula faze IVb jesu njihove male dimanzije. One su, osim toga (u odnosu i na ukupan broj grobova, a i na ukupan broj fibula ove faze), u suštiti malobrojne: svega po 2 do 4 primjerka svakog od nabrojanih tipova.

5. Male bronzane naočaraste fibule tipa T. LX, 21, takođe nađene u malom broju primjeraka (od toga tri u grobu Ilijak IV, 1).

Po zastupljenosti u grobovima najvažnije fibule faze IVb jesu:

6. Željezne naočaraste fibule većih dimenzija, bez osmice, pričvršćene na željezni nosač i iglom i nožicom (T. LX, 20). Kao što je već rečeno, taj tip je zastupljen, malim brojem primjeraka, i u grobovima faze IVa, da bi s fazom IVb ušao u punu upotrebu. Nalazimo ga u velikom broju grobova, uglavnom onih bez izrazito ratničkog obilježja (mačevi, koplja). Osim na glasinačkom području, fibule ovog tipa otkrivene su i u grobnim cjelinama faze IVb u tumulu I na Latinskom groblju u Glogoviku, na Pešteru.[79]

7. Željezne lučne fibule s trougaonom nogom (T. LX, 16), takođe zastupljene u većem broju grobova ove faze i to opet pretežno u grobovima bez oružja. Nalazimo ih kako na glasinačkom području tako i na Pešteru (Latinsko groblje, tumulus I, grob 22).[80]

8. Kolutaste (pločaste) fibule su treći vodeći tip ove faze. Pojavljuju se i u klasičnom obliku (tipa T. LXI, 10) ali i u dekorativnijim formama, kao što su one iz Rusanovića XXV (1894), 1 (Sl. 34, br. 16), iz Gubavice, ili iz Podilijaka, s jednim velikim kolutom i simetrično raspoređenim dvostrukim laticama na obodu (T. LX, 18). Treba naglasiti da su u ovoj fazi kolutaste fibule izrađivane i od kositra,[81] a kako izgleda i od željeznog lima i željezne žice.[82] Nekoj vrsti kolutastih fibula nesumnjivo su pripadali i bronzani nosači za fibule (T. LX, 15) nađeni u većem broju grobova ove faze.[83] Sudeći po razmaku između glave zakovica i trake nosača (up. T. LX, 15), može se zaključiti da je debljina objekta pričvršćenog za nosač iznosila 2 do 3 mm (što je znatno više nego u standardnih bronzanih ploča fibula te vrste). Najvjerovatnije je da su to bile kolutaste fibule izrađene od drveta i ukrašene duboreznom tehnikom, možda jeftinije imitacije grčkih kolutastih fibula od slonovače. Inače valja reći da se kolutaste fibule

---

[79] Z. Letica 1982, 14, T. V, 1, T. VII, 1–4.

[80] Ibid., T. V, 5, 6.

[81] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. XV, 14; za materijal od kojeg je izrađen ovaj, kao i ostali slični objekti ove faze (sljepoočni kolutovi i dr.) v. B. Čović 1959, 75.

[82] B. Čović 1959, tumulus B, grob 2, T. VI, 1.

[83] A. Benac – B. Čović 1975, 32, T. VII, 10, 11, T. XIV, 10, 11; B. Čović 1959, 64, T. VII, 4, 5, 17, 18.

nešto češće sreću u grobovima s oružjem nego što je to bio slučaj s prethodna dva tipa, mada je i njih više u grobovima bez oružja.

Drugi važan ukrasno-praktični dio nošnje čine igle koje se po osnovnom obliku mogu podijeliti u jednodijelne i dvojne, a po materijalu na bronzane i željezne.

1. Igle s glavicom u obliku posude poznate su iz Gosinje planine XXVI, 2, iz Podilijaka, tumulus C, centralni grob (Sl. 34, br. 18),[84] te u nešto drugačijoj varijanti iz Ilijaka III, 3. Njima treba dodati i željezni primjerak iz Gubavice (razoreni grob iz tumula 1 – Sl. 34, br. 21).[85]

2. Igle s malom kuglastom glavicom i vratom ukrašenim malim diskom i kosim urezima (Ilijak III, 1 T.LX, 12).

3. Igle s kuglastom glavicom s pločicama i izraštajima; ove igle su mogle imati i štitnik za vrh (Ilijak II, 1 Sl. 34, br. 19), Taline IX (1889).

4. Igla s bikoničnom glavicom iz Gubavice, tumulus 4, grob 2, najvjerovatnije je južnoilirskog ili sjevernogrčkog porijekla (Sl. 34, br. 20).[86]

5. Velike željezne igle s kuglastom glavicom (Sl. 34, br. 22), poznate kao tip ove faze i odranije, [87] potvrđene su nalazima iz Podilijaka (tumulus, B, grobovi 2 i 10).[88] Uz njih ide i primjerak iz Hrastovače, tumulus XVIII (1892), s poligonalno iskovanom glavicom i tordiranim vratom (Sl. 34, br. 25).

6. Dvojne igle najstarijih tipova (Ia i Ib po klasifikaciji R. Vasića[89]), i to:

a) željezne, većih dimenzija (T. LX, 13),

b) bronzane, od glatke žice (T. LX, 14), i

c) bronzane, s tordiranom glavom (Sl. 34, br. 23).

7. Igla sa svitkastom glavicom (Sl. 34, br. 24) zabilježena je samo u jednom slučaju (Gubavica, tumulus 1, grob 2).

Kao što se može vidjeti, zabilježeno je dosta različitih tipova i varijanti, mada ukupan broj igala nije naročito velik. Od nekih tipova nađena su samo po 1—3 primjerka, a nešto brojnije su samo željezne s kuglastom glavicom i dvojne igle, tipa Ia i Ib po R. Vasiću, izrađivane od željeza i bronze. Valja još primijetiti da su igle dosta često nalažene u grobovima s oružjem.

Nakon pregleda fibula i igala, za koje je trebalo nešto detaljnijeg izlaganja, nabrojmo i ostale važnije oblike nakita ove faze:

---

[84] Grob iz Gosinje XXVI, 2 (A. Benac – B. Čović 1957, T. IV, 1 – 6) bio je po periodizaciji iz 1957. godine pripisan fazi IVa, što je ovdje korigirano (v. naprijed); za Podilijak v. B. Čović 1959, 62 – 63, T. V, 2.

[85] B. Čović 1982, T. 1, 4.

[86] B. Čović 1982, 25, T. II, 9.

[87] A. Benac – B. Čović 1956, 9, T. III; isti 1957, 35, t. XXI, 4, 17.

[88] B. Čović 1959, 63 – 66; T. IV, 3, T. IX, 9.

[89] R. Vasić 1982, 224 – 228.

1. Sljepoočni kolutovi, obično spiralni, sa 2—4 navoja, ponekad s ušicama na krajevima, rađeni su od bronze (Sl. 35, br. 4), ali i od kositra.[90]

2. Dijademe i poramenice, izradene od uske trake bronzanog lima, ukrašene graviranim geometrijskim motivima (T. LXI, 9; Sl. 35, br. 5), spadaju među najkarakterističnije tipove nakita ove faze. Dijademe su nalažene i u grobovima s oružjem i u onim bez oružja, a poramenice isključivo u grobovima bez oružja, što bi moglo značiti da su u pitanju dijelovi ženske nošnje. Treba naglasiti i to da se ne radi o objektima koji bi bili isključivo vezani za kneževske grobove.[91]

3. Ogrlice su izrađivane od sitnih perli jantara ili staklene paste. Nerijetko je nađeno i po nekoliko stotina u jednom grobu.[92]

4. Bronzana dugmad s ušicom, malih dimenzija (»šljokice«), također su ponekad nalažene u velikom broju u jednom grobu, pa se može pretpostaviti da su bila gusto prišivana na neki dio odjeće.[93]

5. Velika prorezana kalotasta dugmad-toke izrađivana su u više veličina i varijanti, kao jednostruka, dvostruka ili trostruka (T. LXI, 2—4; Sl. 35, br. 10, 11).[94] Prema analogijama iz Donje Doline, ovi objekti mogli bi se tumačiti kao dijelovi kompozitnog pojasa, ali F. Fiala izričito tvrdi da su u kneževskom grobu iz Ilijaka II, 1 tokama bila prekrivena čitava prsa, što je, na određen način, potvrđeno i revizionim iskopavanjem u Podilijaku 1957. godine.[95]

6. Mnogo je rjeđi oblik toke koja je po veličini i načinu ukrašavanja veoma slična pojasnoj kopči, ali s donje strane ima ušicu za prišivanje (T. LXI, 11). U ovom slučaju mogli bismo pomišljati da su u pitanju dijelovi kompozitnog pojasa kojem je pripadala i kopča posebnog tipa.[96]

7. Okrugle pojasne kopče također su jedno od glavnih obilježja ove faze. Karakteristično je da gotovo svi primjerci imaju ažuriran srednji dio, bez obzira da li je organizacija ornamenta četvorodijelna ili šestero-, osmero- ili višedijelna (T. LXI, 7, 8; Sl. 35, br. 7, 8). Većina pojasnih kopči ove faze ima gladak obod, ali su zastupljeni i primjerci s laticama na obodu (Sl. 35, br. 7). Posebnu, dosta rijetku varijantu među okruglim kopčama predstavljaju manji primjerci s kukicom na jednoj i alkicom na drugoj strani (Sl. 35, br. 9).[97]

---

[90] A. Benac — B. Čović 1956, T. I, 31—33; isti 1957, T. XV, 9; B. Čović 1959, 75.

[91] Up. A. Benac — B. Čović 1956, T. III, 3, T. XI, 8, T. XXIX, 4; isti 1957, 33, T. VI, 12, T. X, 11, T. XIII, 7, T. XIV, 13; B. Čović 1959, T. I, 2, T. II, 13, T. VII, 3, 8; B. Čović 1982, T. I, 3, T. II, 6—8.

[92] Up. A. Benac — B. Čović 1957, 11—12, T. XIV, 1, 3, T. XIX, 3; B. Čović 1959, 58, 63—65, T. II, 2—11, T. VI, 9—18, T. VII, 9—16; B. Govedarica 1978, 24, T. IV, 5—7; Z. Letica 1982, 14, T. V, 2.

[93] A. Benac — B. Čović 1957, 11, T. XIV, 2.

[94] Ibid., T. VII, 5, T. XX, 3, 4; B. Čović 1959, T. VII, 1, 2.

[95] Up. Č. Truhelka 1902, T. XXXIX, 2; također K. Kilian 1975, 51; uporedi F. Fiala 1893, 721—722, Sl. 12; B. Čović 1959, 64, grob 5b.

[96] A. Benac — B. Čović 1957, T. VI, 7.

[97] Up. A. Benac — B. Čović 1957, T. VI i dalje; posebni oblici: T. VII, 4, T. XIV, 7; B. Čović 1959, T. II, 17, T. VIII, 8, 9, T. XII, 2, 3; B. Govedarica 1978, T. IV, 8.

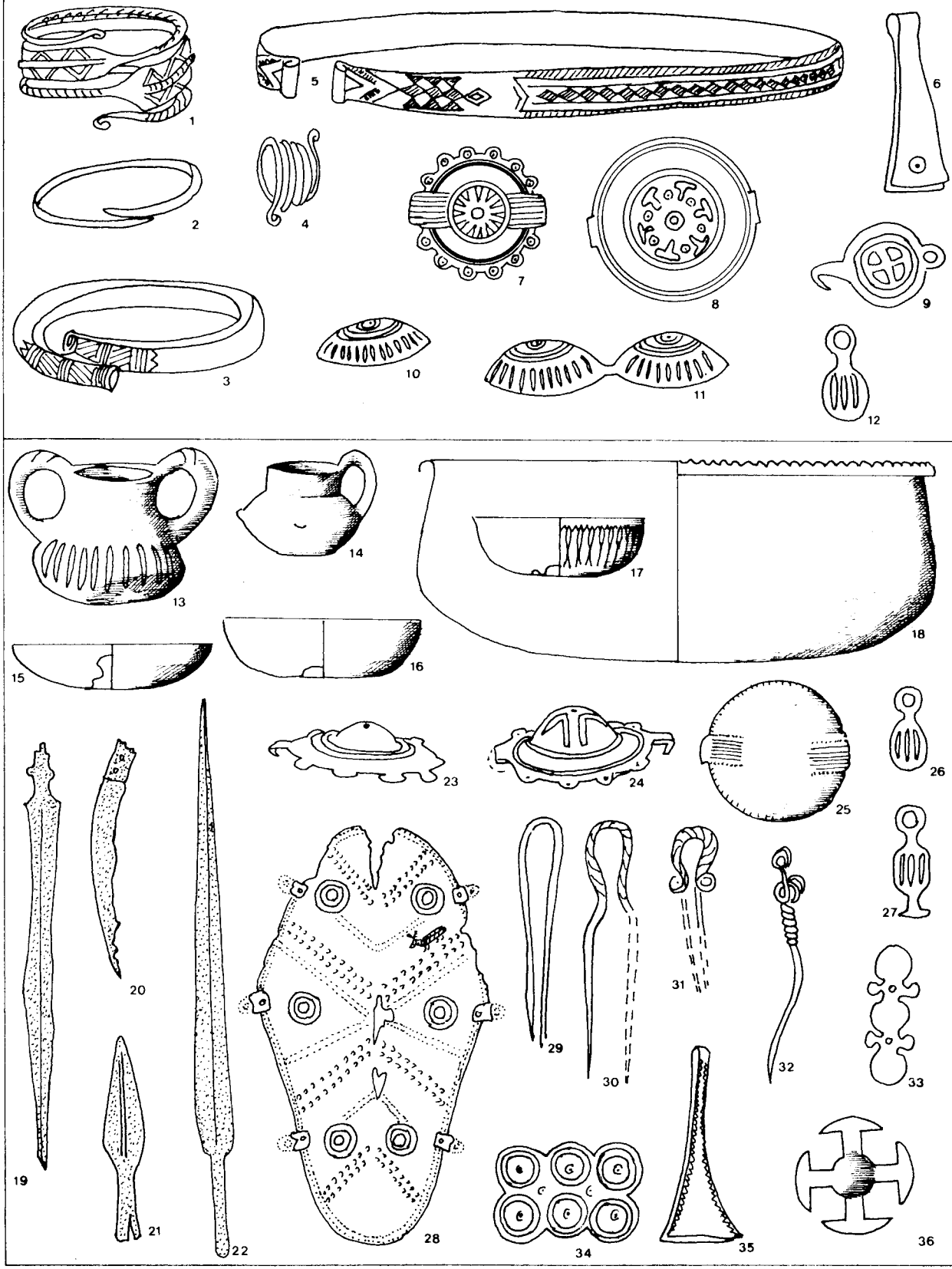

Sl. 35 — Glasinačka kultura faza IVb: 1 12; faza IVc 1: 13– 36

8. Spiralne narukvice s trakastim srednjim dijelom i tordiranim vanjskim navojima (T. LXI, 12; Sl. 35, br. 1), zastupljene u desetak grobova na glasinačkom području i u Hercegovini (Gubavica),[98] spadaju također među najizrazitije predstavnike nakita ove faze.

9. Spiralne narukvice s većim brojem navoja, izrađivane: a) od uske trake bronzanog lima ili b) od bronzane žice, također su poznate u ovoj fazi.[99] Radi se, međutim, o jednostavnom tipu nakita dužeg trajanja, što osobito važi za varijantu b), koja se sreće i u grobovima faze IVc-2.

10. Narukvice s prebačenim krajevima, obično ukrašene urezanim i punktiranim motivima, spadaju također u važne oblike ove faze. Pojavljuju se u više varijanti — kao masivne (Sl. 35, br. 3), ili nešto tanje, te kao posve gracilne, gotovo kao da su izrađene od bronzane žice, mada su u pitanju lijevani objekti (T. LXI, 15; Sl. 35, br. 2).[100] I to je tip dugog trajanja: poznajemo ga već iz faze IVa (T. LX, 5, 11), a u upotrebi je još i u fazama IVc-1 i IVc-2 (u kojim se pojavljuju i neke specifične varijante ovog tipa).

11. Privjesci nisu naročito čest oblik nakita u ovoj fazi. Najvažniji tip je duguljasti privjesak u obliku praporca, šuplje lijevan i ažuriran, obično bez nožice i s okruglom ili trougaonom alkicom za vješanje (T. LXI, 5, Sl. 35, br. 12). Sasvim rijetko se javljaju privjesci u obliku stilizovane životinjske figure, vjerovatno konja (T. LX, 19).[101]

U toaletni pribor spadaju pincete uskih krakova, bronzane ili željezne (Sl. 35, br. 6), nalažene isključivo u grobovima s oružjem.

U kneževskom grobu Ilijak II, 1 nađeno je kameno žezlo s ažuriranim bronzanim okovom (T. LXI, 1).

Hronološka pozicija faze IVb bila je dosta sigurno postavljena već u periodizaciji iz 1957. godine, potkrijepljena argumentima iz tada pristupačne, relevantne literature.[102] Tokom gotovo pune tri decenije koje su otada protekle objavljeno je mnogo nove građe, studija i rasprava, koje se, posredno ili neposredno, tiču hronologije glasinačke kulture, pa i njene faze IVb. Sasvim razumljivo, bilo je i kritičkih primjedbi i prijedloga za korekture periodizacije koju su predložili A. Benac i B. Čović. Stoga je potrebno tom pitanju ovdje posvetiti nešto više prostora.

S. Gabrovec je nanovo definisao početak starijeg željeznog doba u Sloveniji, te njegov dalji razvoj,[103] a u posebnoj studiji detaljno raspravio pitanja nastanka, širenja i hronologije različitih tipova dvopetljastih fibula,

---

[98] A. Benac – B. Čović 1957, T. III, 7, 8, T. VI, 1, 2, T. VII, 12, T. XII, 1, 2; B. Čović 1982, 24, T. I, 1.
[99] A. Benac – B. Čović 1957, T. VII, 1, 2, T. XIII, 4, T. XIV, 5, 6.
[100] A. Benac – B. Čović 1957, T. III, 1 – 4, T. IV, 1, 2, T. V, 1, 2, T. VII, 13, T. IX, 12, 13, T. X, 1, 2, 9, 10, T. X, 12, 13, T. XX, 1, 2; B. Čović 1959, T. VII, 6, 7, T. IX, 11, T. XII, 4, 5.
[101] Up. i F. Fiala 1894c, 735, Sl. 25.
[102] A. Benac – B. Čović 1957, 27 – 39, 56 – 57.
[103] S. Gabrovec 1973; isti 1964–1965; isti 1966.

koje su i za glasinačku hronologiju od velike važnosti.[104] Iz njegovih razmatranja proizilazi dosta jasna sinhronizacija faze Glasinac IVb s fazama Ljubljana IIb/IIIa, te Podzemelj 1/2, odnosno Sveta Lucija Ib,[105] što bi, uglavnom, odgovaralo posljednjim decenijama 8. i pretežnom dijelu 7. stoljeća.

M. Garašanin je u dva navrata predložio reviziju glasinačke hronologije pledirajući da se ona uskladi s hronološkim sistemima za Srbiju i Makedoniju, i to tako da se faze Glasinac IVa i IVb spoje u jednu (Ia) fazu koja bi odgovarala većem dijelu gvozdenog doba II za Srbiju i Makedoniju, dok bi faza IVc dobila oznaku Ib i bila sinhronizovana s poznom etapom gvozdenog doba II.[106]

R. Vasić je definisao četiri horizonta starijeg željeznog doba u Srbiji, od kojih je horizont 2 (650 – 550. g. st. e.) sinhronizovao s glasinačkim grobovima koji sadrže metalno posude i starije varijante fibula s nogom u obliku beotskog štita, što bi, posredno, značilo da pledira za obuhvatanje mlađih grobova glasinačke faze IVb i starijih faze IVc u jedan horizont; stariji grobovi glasinačke faze IVb odgovarali bi, u tom kontekstu, horizontu 1. željeznog doba za Srbiju, koji bi obuhvatao još i vrijeme glasinačke faze IVa.[107] Važne su i Vasićeve analize o grčkom oružju u Jugoslaviji (naročito u pogledu revizije datiranja Arareve gromile),[108] o nalazima grčkog bronzanog posuđa u Jugoslaviji, od kojeg značajan dio pripada glasinačkoj kulturi, te o dvojnim iglama i šarnirskim fibulama, što, opet, ima dosta veze s glasinačkom hronologijom.[109]

K. Kilian je također predložio dosta krupne promjene u periodizaciji i hronologiji glasinačke kulture zauzimajući se za to da se ona uskladi s onom za Srbiju i Makedoniju (s podjelom na željezno doba I, II i III, te sa više horizonata unutar tih perioda).[110] On predlaže korekture i u datiranju pojedinih ključnih grobova, kao i novu definiciju glasinačkih faza, i to:[111]

IVA, koja bi obuhvatala dio grobova faza IVa i IVb po periodizaciji iz 1957. godine[112], kao i neke grobove faze IVc iste periodizacije (npr., Brezje I, 1); ta faza bi odgovarala željeznom dobu IIA za Makedoniju;

IVB, koja bi obuhvatala neke ključne grobove faze IVb po periodizaciji iz 1957, čime se njihovo datiranje snižava (Ilijak II, 1, III, 2 i III,

---

104 S. Gabrovec 1970.
105 Up. također B. Teržan – N. Trampuž 1975, 420 – 422 i 436.
106 M. Garašanin 1962; isti 1973, 480.
107 R. Vasić 1979, 263; up. također R. Vasić 1981.
108 R. Vasić 1982b, 9 – 10.
109 R. Vasić 1982, 1982b, 1983.
110 K. Kilian 1975, 18.
111 Ibid., 59, Taf. 102.
112 A. Benac – B. Čović 1957, 26 – 59.

9), te grupu starijih grobova faze IVc po istoj periodizaciji; Kilianova faza IVB Glasinca odgovarala bi željeznom dobu IIB za Makedoniju;

— IVC, sa kneževskim grobovima iz Arareve gromile i Čitluka, te serijom približno istovremenih grobova; to bi odgovaralo željeznom dobu IIC za Makedoniju;

IVC Ende, s grobovima koji odgovaraju horizontu Novi Pazar, i

V, koja odgovara, uglavnom, fazi Glasinac Vb po periodizaciji iz 1957. godine.

Ne ulazeći na ovom mjestu u raspravu o svim pojedinostima, pokušaću da pružim odgovore na neka pitanja koja su u pomenutim radovima otvorena i da izložim osnovne argumente na kojim se zasniva periodizacija koju ovdje predlažem.

1. Smatram da je, usprkos postojanju nekih opštih razvojnih tendencija koje se mogu pratiti na širokim prostorima, metodološki ispravnije izgradivati periodizaciju za pojedine veće kulturne cjeline koje nesumnjivo imaju i svoju unutrašnju dinamiku razvoja. Korelaciju, kulturnu i hronološku, moguće je utvrditi poređenjem sadržaja pojedinih razvojnih faza različitih kultura (kulturnih grupa), a tim putem se onda može doći i do obuhvatnijih, širokih sinhronizacija, kao podloge za istorijske i druge rekonstrukcije šireg značaja.

2. Spajanje nalaza iz čitavog osmog i iz prve polovine sedmog stoljeća u jednu fazu (horizont) ne čini mi se pogodnim rješenjem ni za one oblasti u kojim postoje, ne baš beznačajne, vremenske lakune, a pogotovu za glasinačko područje, s mogućnošću praćenja kontinuiranog razvoja koju nam pruža obilje nalaza; takvim postupkom se, između ostalog, otežava preciznija sinhronizacija s već izgrađenim sistemima u drugim oblastima (kasnogeometrijsko doba u Grčkoj, Ha B3 u srednjoj Evropi, željezno doba II u Italiji), a gubi se i mogućnost praćenja dinamike razvoja koja ima sasvim drugi tok u osmom u odnosu na prvu polovinu 7. stoljeća i sl. U tom pogledu faza Glasinac IVa (800—725), mada regionalno ograničena, ima svoje mjesto i opravdanje. Ovdje predložene korekture njenog sadržaja i trajanja jesu pozitivan rezultat kritika i prijedloga o kojim je bilo riječi i koji su jednim dijelom usvojeni.

3. Mislim, takođe, da je neophodno zadržati i termin Glasinac IVb kao oznaku za jednu etapu razvoja glasinačke kulture s onim osnovnim sadržajem koji su svojevremeno predložili A. Benac i B. Čović: to je etapa u kojoj se postepeno uspostavlja jedinstven razvoj na većem dijelu njenog areala rasprostiranja. Razumije se da je potrebno ponešto korigovati njen sadržaj, uključujući u nju i neke grobove ranije pripisane faze IVa (Gosinja XXVI, 2, Ilijak XX, 1, Kusače III, 1, pa i Šarenčeve vrtače III), kako je to ovdje i učinjeno. To bi se moglo odnositi i na Brezje I, 1, koji bi, zaista, mogao biti nešto stariji od groba 2 iz istog tumula (a koji, opet, pripada samom početku sljedeće faze).

Navedene izmjene podudaraju se s Kilianovim korekturama (njegova faza IVA). Ne bih se, međutim, mogao složiti s prijedlogom da se iz tog konteksta isključe grobovi Ilijak II, 1, III, 2 i III, 9, dakle, oba kneževska groba iz nekropole I pod Ilijakom, te jedan od pratećih grobova iste nekropole. S obzirom na nove podatke o grobovima iz Albanije koji su sadržavali oklope i knemide, objavljene u novije vrijeme,[113] jasno je da se ranije predložena hronologija groba Ilijak III, 9[114] možda treba nešto korigovati naniže, ali time oba ova groba ne izlaze iz konteksta faze Glasinac IVb. Pri tome treba imati u vidu da oba potiču iz male, kompaktne grupe od pet tumula (Ilijak, I do V iz 1983) koji su sadržavali isključivo grobove faze IVb, ukopavane u toku života dvije do tri generacije; najvjerovatnije je da je u pitanju nekropola tadašnjeg vladajućeg roda na tom području, za razliku od drugih tumula iste nekropole ili nekropole II (Rajino brdo) s koje potiče treći i najmlađi kneževski grob iz Ilijaka (koji već treba uvrstiti na početak faze IVc-1).[115]

4. Ako bismo termin faza shvatili ne samo kao hronološku odrednicu već i kao sinonim za određeni oblikovni krug (a ta se dva sadržaja ne moraju posve podudarati), mogli bismo pretpostaviti da su neki od najmlađih grobova te faze u realnosti bili ukopani u isto vrijeme s nekim od najstarijih grobova faze IVc (IVB po Kilianu). Ali ono što je ovdje označeno kao faza Glasinac IVc-1 nije samo formalnotipološka odrednica već i odraz jedne nove etape u razvoju glasinačke kulture, što će u sljedećem odjeljku biti detaljnije prikazano. U tom smislu ne bih mogao, kao predstavnike iste faze, prihvatiti, npr., Ilijak II, 1, III, 2 i 9 na jednoj, te Bandin Odžak III, 1 i 2, Brankoviće I, 4 ili Brezje I, 2, na drugoj strani.

5. Sam sadržaj etape koju je Kilian označio kao Glasinac IVB (izuzimajući sporne grobove iz Ilijaka) ovdje je, u suštini, akceptiran definisanjem faze Glasinac IVc-1, što se, uz manje korekture, odnosi i na ostale Kilianove prijedloge za poboljšanje glasinačke hronologije, o čemu će još biti riječi.

Vraćajući se na problem hronološkog okvira faze IVb učinio bih još samo nekoliko konstatacija:

a) Mislim, nije sporno da u okviru faze IVb postoji serija starijih grobova. Tu spadaju pomenuti grobovi koji su prije bili pripisani fazi IVa (Gosinja XXVI, 2, Ilijak XX, 1, Kusače III, 1, Šarenčeve vrtače III). Njima se pridružuju neki od grobova bez oružja iz Ilijaka, npr., III, 2 i 3, te IV, 1. Vjerovatno je da tu spadaju i neki od grobova iz Podilijaka (iz tumula A, B i C),[116] možda i iz Gubavice, s arhaičnim bronzanim dvopetljastim fibulama,

---

[113] S. Islami 1981, 46–50.
[114] B. Čović 1959, 147.
[115] Ibid., 150–151.
[116] B. Čović 1959; B. Govedarica 1978.

iglama i sl.[117] Detaljnom analizom moglo bi im se priključiti još nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno objavljenih grobova glasinačkog područja. Jedan od oblika nakita koji sadrže ovi grobovi su fibule s nogom u obliku pješčanog sata (Ilijak IV, 1, Podilijak A, 5, Rusanovići-Gajevi). To je, nesumnjivo, arhaičan oblik, vezan za sam početak željeznog doba II u Srbiji po M. Garašaninu (Rudovci, Stari Kostolac, Vrmdža, Janjevo II),[118] kao i za druge nalaze kasnog osmog ili ranog sedmog stoljeća u Podunavlju.[119] To pokazuje da se početak faze IVb može staviti još u posljednje decenije 8. stoljeća, mada ne onako visoko kako je to bilo predloženo u periodizaciji iz 1957 (oko 750. g. st. e.). Da faza IVb ispunjava pretežan dio sedmog stoljeća, nije nikada bilo sporno, pa to nije potrebno ni ovdje posebno obrazlagati. Argumenti za datiranje kneževskog groba u Ilijaku II, 1 iza 640. godine (R. Vasić),[120] odnosno iza druge trećine 7. stoljeća (K. Kilian),[121] u suštini odgovaraju već od ranije predloženoj granici između faza IVb i IVc, koja je i ovdje ostala nepromijenjena: prelaz ka posljednjoj četvrtini sedmog stoljeća. Prema tome, apsolutnohronološka aproksimacija za našu fazu glasila bi:

Glasinac IVb – 725 – 625. g. st. e.

Faza IVc-1 se na ovom mjestu prvi put formuliše. Ona obuhvata starije grobove faze IVc po periodizaciji iz 1957. godine, dok će mlađi biti svrstani u fazu IVc-2. To, razumije se, nije učinjeno mehanički, već na osnovu nove, detaljne analize grobnih cjelina i sa samog glasinačkog područja, a i iz drugih krajeva koji su pripadali glasinačkoj kulturi, objavljenih u posljednje tri decenije.

To vrijeme je za glasinačku kulturu veoma značajno. Ona i dalje jača i širi se prema sjeveroistoku, obuhvatajući veliki novi prostor u centralnom dijelu zapadne Srbije. Ukupan broj tumula i grobova takođe se povećava, raste procenat ratničkih grobova, u naoružanju i bojnoj taktici nastaju promjene, što se odražava prelaskom s dvosjeklog na jednosjekli mač i pojavom ratnika-konjanika.

Tip čiju su pojavu A. Benac i B. Čović uzeli kao momenat razgraničenja između faze IVb i IVc bila je dvopetljasta bronzana fibula s nogom u obliku beotskog štita.[122] Ona je to i sada, ali uz bitno nova tipološka tumačenja. No, prije nego što dođem do toga, potrebno je uporediti popise karakterističnih grobnih cjelina koje su bile obuhvaćene periodizacijom iz 1957. godine, a takođe komentarisati popis reprezentativnih grobnih cjelina Kilianove faze IVB, koja približno odgovara našoj fazi IVc-1.[123]

---

[117] B. Čović 1982.
[118] M. Garašanin 1973, 456 – 464, T. 96, 98.
[119] Detaljniji pregled vidi u S. Gabrovec 1970; up. takođe S. Gabrovec 1973, 342 – 345, Sl. 1, 366 – 367, T. 10, 2 i G. Kossak 1980, 136 – 140.
[120] R. Vasić 1983, 186 – 187, 192.
[121] K. Kilian 1973, 535.
[122] A. Benac – B. Čović 1957, 40 – 41.
[123] K. Kilian 1975, 59.

Od starijih grobova faze IVc po periodizaciji iz 1957. godine u popis karakterističnih grobova novodefinisane faze IVc-1 ulaze: Brezje, tumulus I (1895), grobovi 2 i 3; Bandin Odžak, tumulus III (1892), grobovi 1 i 2; Brankovići, tumulus I (1896), grob 3; Čitluci, tumulus II (1892); Osovo, tumulus V (1896), grob 1; Osovo, tumulus II (1897), grob 1.[124]

Od navedenih grobova, kao reprezentativne za svoju fazu Glasinac IVB, K. Kilian je naveo: Bandin Odžak III, 1—2, Brankoviće I, 3 i Brezje I, 2. O ostalim grobovima, navedenim u tom kontekstu, već je bilo riječi, izuzev o Rusanovićima XII, (1896), koji bi podjednako mogao pripadati i fazi IVb i fazi IVc, i Sjeverskom B, 5, za koji ne vidim nikakav razlog za niže datiranje od predloženog, tj. u fazu IVb.[125] Također želim napomenuti da nisam prihvatio snižavanje datiranja kneževskog groba Osovo II, 1 u drugu polovinu 6. stoljeća.[126]

Nastojeći da se podjela nekadašnje faze IVc na IVc-1 i IVc-2 postavi na što sigurnije osnove, analizirao sam najprije sadržaj svih grobova glasinačkog područja koji sadrže fibule s nogom u obliku beotskog štita (62 cjeline), a zatim, u tom kontekstu, i varijante tog tipa fibule, kao i njihov razvoj, od najstarijih do najmlađih, uz potrebne komparacije s nalazima iz drugih područja rasprostranjenosti tog tipa. Navedeni grobovi glasinačkog područja (kao i iz drugih krajeva koji su uzimani u obzir) dali su sljedeću sliku razvoja fibula s nogom u obliku beotskog štita:

1. Najstariji primjerci odlikuju se velikim dimenzijama (obično 8 do 11 cm, rijetko nešto ispod tih dimenzija), snažnim, u sredini nešto zadebljanim lukom, koji može biti okruglog, rombičnog ili poligonalnog (najčešće oktogonalnog) presjeka, s prstenastim zadebljanjima (obično tročlanim) na krajevima luka, velikom nožnom pločom s dubokim i širokim izrezima (kako primjećuje K. Kilian, ploča često ima širinu veću od visine[127]); sredina nožne ploče ukrašena je po sredini vertikalnim rebrom, odnosno plastičnim ili ugraviranim »V« motivom, a po rubovima sitno ugraviranim cikcak i sličnim motivima. Pored ovdje reprodukovanih primjeraka (T. LXI, 13, 16), kao primjeri za ovu, stariju varijantu mogu se navesti još neke fibule sa Glasinca,[128] iz Gotovuše (tumulus II iz 1906),[129] iz Uzića kod Užičke Požege,[130] Pilatovića, tumulus III, grob 14,[131] ili, npr., iz nalaza Dubiče-Vuči do u Makedoniji.[132]

---

[124] Nav. mjesto; u tekstu stoji I, 4, što je sigurno omaška, jer je taj grob mnogo mlađi.
[125] B. Čović 1959, 64, 73, T. VII, 1—22.
[126] K. Kilian, 1975, 59; up. A. Benac—B. Čović 1957, 14—15, T. XXVI, XXVII i XXVIII, 1—4; također B. Čović 1979, 155—157.
[127] K. Kilian 1975, 51.
[128] A. Benac—B. Čović 1957, T. XXI, 6, T. XXII, 1—4, T. XXIV, 2—5, T. XXV, 1, 2, T. XXXVI, 3, 4.
[129] B. Čović 1967b, 38, T. I, 16.
[130] R. Vasić 1977, Pl. 28; M. Zotović 1985, 75, T. XXII, 6.
[131] R. Vasić 1977, Pl. 26, 18, 19.
[132] K. Kilian 1975, 89, Taf. 54, 9.

2. Dalji razvoj, pa prema tome i mlađe primjerke, karakterišu tri tendencije: smanjivanje dimenzija, gubljenje poligonalnog presjeka luka i zatvaranje izreza sa strana nožne ploče. Razumije se, te tendencije ne moraju ići uvijek paralelno. Postoje fibule ovog tipa koje pripadaju mlađem dijelu ili kraju faze IVc-1, a koje su još zadržale izrazit poligonalni presjek luka, ali je zatvaranje izreza već gotovo dovršeno (up. T. LXII, 5), ili je oblik nožne ploče još klasičan, ali se dimenzije smanjuju, a oblik luka degeneriše.[133] Najmlađe varijante dobijaju već dimenzije i izgled luka svoje tipološke nasljednice — fibule s dva otvora na četvrtastoj nožnoj ploči — s kojom, zajedno egzistiraju tokom faze IVc-2 (up. T. LXII, 9).

Polazeći od grobnih cjelina koje su sadržavale starije, klasične oblike fibula s nogom u obliku beotskog štita, izdvojio sam na glasinačkom području i u jugoistočnoj Bosni 19 grobova koji su dali veoma homogenu kombinaciju tipova. Njima je bilo moguće dodati još desetak grobova koji su sadržavali nešto mlađe varijante ovog tipa ili u kojima te fibule uopšte nisu bile zastupljene, ali su se metodom kombinacionih grupa mogli pouzdano uključiti u ovu fazu kao veoma karakteristični. Od grobova bogatijih nalazima ostala su sporna dva: Rusanovići XCIV, 1, gdje se, po svoj prilici, radi o tome da je jednom ranom grobu faze IVc omaškom pripisan materijal iz nekog drugog groba koji pripada kraju 6. ili početku 5. stoljeća, i Rusanovići XXIV (1895), 1, u kojem se, uz klasične IVc-1 priloge, pojavljuje jedna dugmetasta fibula tipa T. LXII, 13; u ovom posljednjem slučaju moglo bi se, možda, ipak raditi o cjelini iz sredine 6. stoljeća koja stoji nekako na granici faza IVc-1 i IVc-2.[134]

Osim grobnih cjelina obuhvaćenih periodizacijom iz 1957. godine koje sam već citirao, kao grobove karakteristične za fazu IVc-1 (u cjelini, dakle od posljednjih decenija sedmog, do sredine šestog stoljeća) naveo bih još:

1. Luburić polje, III (1891), 1[135]
2. Kusače III, 1 (ranije pripisan fazi IVa)[136]
3. Mlad IV (1892), 6[137]
4. Ilijak XIII (1893)[138]
5. Ilijak XIX (1893), 1[139]
6. Gosinja planina X (1895), 1[140]

---

[133] Up. na primjer neke od fibula ovog tipa iz Griveca, Ražanc i Pilatovića VII, 2 (R. Vasić 1977, Pl. 23, 1, Pl. 24, 5, Pl. 27, 1.

[134] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. XXV, 1–7; fibule br. 3 i 4 očigledno ovdje ne spadaju; za Rusanoviće v. F. Fiala 1895, 537.

[135] D. Stratimirović 1891, 344–345; takođe rukopisni dnevnik istog autora za 1891. godinu (Arhiv Zemaljskog muzeja, Sarajevo, neobjavljeno).

[136] A. Benac – B. Čović 1957, T. II, 14–16; revizija hronologije: B. Čović 1965a, 70.

[137] F. Fiala 1892, 418–419, Sl. 39–42.

[138] F. Fiala 1893, 734–735, Sl. 33–35.

[139] F. Fiala 1893, 734–735, Sl. 43, 44.

[140] F. Fiala 1895, 555.

7. i 8. Gosinja planina XXXVI (1895), 1 i 2[141]
9. Osovo I (1897), 1[142] i
10. Štrpci III, 10[143].

Tih dvadeset cjelina, uz neke druge grobne nalaze značajne zbog pojedinih tipova koje sadrže, omogućuju da se stvori dosta jasna slika o karakterističnim tipovima faze IVc-1.

a) Keramika. — U izabranim grobnim cjelinama s Glasinca zemljano posuđe zastupljeno je veoma skromno: po jednim peharom s jednom, odnosno s dvije drške iz Osova II, 1 (Sl. 35, br. 13), vezanim za oblike faze IVb (up. Sl. 33, br. 16), te fragmentima posuda istih ili srodnih oblika u još nekim grobovima. Nedovoljno i parcijalno publikovan materijal iz grobova užičkog područja (gdje ima priličan broj grobova ove faze, a i keramika se češće sreće u grobovima) ne omogućava izdvajanje keramičkih nalaza koji bi se pouzdano mogli pripisati ovoj fazi. Kolebanja u hronologiji grobova iz Romaje i Dubočaka[144] čine takođe rizičnim pokušaj da se iz tih, inače keramikom bogatih, grobova izdvoje oni koji bi možda mogli pripadati kraju naše faze IVc-1. Jedino što se može reći jeste da obje nekropole pokazuju uporno održavanje tradicionalnih formi, kao i motiva i tehnika ukrašavanja (up. T. LXIII), te da bi pehar iz groba 15 u tumulu I iz Romaje (T. LXIII, 4), i po svom čistom obliku i po ukrasu (viseći šrafirani rombovi), mogao biti nešto stariji. Ipak, teško bi bilo upravo taj grob izdvojiti iz čitave velike grupe grobova ukopanih, kako izgleda, u toku jednog relativno kratkog perioda (faza II po autorima monografije o Romaji).[145] Situaciju donekle popravljaju nalazi keramike iz tumula I u Gotovuši, koji, najvjerovatnije, pripadaju kraju naše faze IVc-1: iz groba 3 potiče bikonični pehar s jednom drškom i bradavicama simetrično raspoređenim na trbuhu, iz groba 4/1 trbušasti pehar s jednom drškom, te iz groba 4/2 sličan pehar ukrašen vertikalnim kanelurama na ramenu.[146] Treba napomenuti da se neki tipovi posuda, uočeni još u fazi IVb (up. Sl. 33, br. 14, 17 18), pojavljuju kasnije, u grobovima faze IVc-2 (up. Sl. 36, br. 2, 3; T. LXIII, 2), pa je otuda jasno da su postojali i u fazi IVc-1, mada ta činjenica zasad nije potvrđena zatvorenim grobnim cjelinama.

b) Bronzano posuđe: U svim cjelinama koje svrstavamo u kategoriju kneževskih grobova u širem smislu zastupljeno je bronzano posuđe: Ilijak XIII, 2, Brezje II, 1 i 2 i Osovo II, 1. To su ovi oblici:

1. Jedna fiale s visokim, posebno profilisanim omfalosom (Ilijak XIII, 2 — Sl. 35, br. 15);

---

[141] Ibid., 562 – 563.
[142] F. Fiala 1897a, 592 – 593, Sl. 8 – 12.
[143] Ibid., 613 – 614.
[144] Up. K. Kilian 1975, 60; isti 1977, 249 – 250; N. Đurić 1979, 111.
[145] N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović 1975, 21, 11 – 112.
[146] Č. Marković 1966, 222 – 223, T. I, 2, T. II, 12, T. III, 19.

2. tri fiale s omfalosom uobičajenog oblika (Brezje II, 1 i 2 — Sl. 35, br. 16);

3. jedna lotos-fiale (Osovo II, 1 — Sl. 35, br. 17);

4. basen većih dimenzija s izvraćenim obodom ukrašenim iskucanim ispupčenjima (Osovo II, 1 — Sl. 35, br. 18).

c) Oružje. — O naoružanju glasinačkih ratnika ove faze smo dosta dobro informisani. Oblici su sljedeći:

1. Iz faze IVb naslijeđen je dvosjekli mač glasinačkog tipa. On nije tako čest, ali ga nalazimo u kneževskom grobu Ilijak XIII, 2 (dva primjerka), kao i u (doduše ponešto spornom) grobu Rusanovići XCIV, 1,[147] a na užičkom području u grobu Pilatovići III, 6 (Sl. 35, br. 19).[148]

2. Taj tip postepeno prepušta svoje mjesto jednosjekłom krivom maču, što pokazuju primjeri iz Čitluka II, 2 (Sl. 35, br. 20),[149] Mlađa IV, 6,[150] Ilijaka XIX (1893), 1,[151] Brezja I (1895), 3[152] te iz još nekoliko grobova sa Glasinca, iz Sandžaka,[153] ta s užičkog područja.[154]

3. Krivi ili ravni noževi, ponekad u lijepo izrađenim koštanim kanijama, takođe su zastupljeni u grobovima ove faze.[155]

4. Po svemu sudeći, koplja su najvažnije ofanzivno oružje u ovoj fazi. Javljaju se, kao i u prethodnoj, u dva osnovna oblika: kao duga, relativno uska koplja sa snažnim središnjim rebrom trougaonog presjeka (Sl. 35, br. 22) i kao kratka koplja, nešto šireg lista (Sl. 35, br. 21). Postoje i primjerci izuzetne dužine i kvaliteta, rađeni, po svoj prilici, po posebnoj narudžbi; to su oba koplja iz kneževskog groba Osovo II, 1 (duga 0,80, odnosno 0,95 m). Najčešće su u jednom grobu nalažena po dva, u ponekim samo po jedno, a izuzetno (Ilijak XIX, 1) tri koplja.

---

147 V. napomenu br. 134.

148 R. Vasić 1977, Pl. 26, 1; M. Zotović 1985, 84, T. XXV, 13.

149 F. Fiala 1892, 403—404; A. Benac—B. Čović 1957, T. XXIX, 2; ako eliminišemo naknadne srednjovjekovne ukope, ovđe se radi o sedam približno istovremenih grobova koji se na osnovu pojasne kopče (F. Fiala 1892, Sl. 22) i igle (ibid., Sl. 23), a zatim i narukvica, mogu pouzdano datirati u fazu IVc-1.

150 F. Fiala 1892, 418—419, Sl. 39; tumulus je tipičan primjer tzv. ratničkih tumula, sa sedam individua, sahranjenih očigledno istovremeno; bronzana fibula u grobu 3, pojasne kopče u grobovima 4 i 6, te kolutasta fibula posebne varijante u grobu 6, opredjeljuju čitav tumulus u fazu IVc-1.

151 F. Fiala 1893, 734—735.

152 A. Benac—B. Čović 1957, T. XXIV, 7—9; K. Kilian (1975, 59) datira ovaj grob u nešto kasnije vrijeme (druga polovina 6. stoljeća); međutim, tumulus Brezje I (1895) predstavlja jednu hronološku cjelinu, vjerovatno s tri približno istovremene sahrane, pa ako bi grob Brezje I, 1 i bio nešto stariji i išao u kraj faze IVb, kako je ovdje, po prijedlogu K. Kiliana, i prihvaćeno, grob 3 ne bi mogao biti znatno mlađi od groba 2 koji pripada početku naše faze IVc-1 (usp. B. Čović 1979, 152); u tom grobu nađena je i neka vrsta žezla, bliska onim iz Ilijaka II, 1 i XIII, 2, te iz Osova II, 1, a pojasna kopča, mada drugačija od uobičajenih glasinačkih, ima bliska analogiju u centralnom grobu tumula II na nekropoli Urakë (Karice, dolina rijeke Mati) koji, opet, neće biti mlađi od kraja 7. ili početka 6. stoljeća (up. S. Islami 1981, 47—50, T. I, 5).

153 Gotovuša, tumulus I, grob 4/2 (Č. Marković 1966, 219, T. III, 21).

154 Pilatovići III, 21 (R. Vasić 1977, Pl. 20, Pl. 26, 14, 11).

155 A. Benac—B. Čović 1957, T. XXVII, 4—7, T. XXIX, 5; F. Fiala 1892, 403—404; 418—419, Sl. 40; F. Fiala 1893, 732; M. Zotović 1985, 84 (Pilatovići III, 6).

5. Defanzivnom oružju pripada par knemida iz Ilijaka XIII, 2 (Sl. 35, br. 28), autohtonog, glasinačkog tipa.

Na prvi pogled začuđuje činjenica da ni u jednom grobu faze IVc-1 nema bojne sjekire, mada je to oružje bilo zastupljeno u prethodnoj, IVb fazi (Ilijak III, 9), a nalazimo ga i u sljedećoj, IVc-2 fazi (Čitluci I, 5, Arareva gromila). Treba, međutim, imati u vidu činjenicu da na glasinačkom području prilaganje bojne sjekire u grob ima statusni karakter i da se alternira sa žezlom. Kako se u oba muška groba iz kneževskih grobova naše faze IVc-1 (Ilijak XIII, 2 i Osovo II, 1) pojavljuje žezlo (a i u Brezju je, srodnim objektom, zastupljeno u grobu 3, s oružjem), za bojnu sjekiru nije bilo mjesta.[156] U realnom životu ona je, vrlo vjerovatno, spadala u naoružanje, možda u manjem obimu nego koplja ili mačevi.

d) Nakit. Nakit i ostali metalni dijelovi nošnje faze IVc-1 sastoje se jednim, manjim, dijelom, od tradicionalnih, naslijeđenih oblika koji će u toku ove faze iščeznuti iz upotrebe, zatim od oblika dugog trajanja, karakterističnih za više faza glasinačke (i ne samo glasinačke) kulture, i, najzad, od oblika koji se u ovoj fazi prvi put pojavljuju; neki od njih karakteristični su isključivo, ili pretežno, za ovu fazu, drugi će u upotrebi ostati znatno duže. Pri tome se radi ili o novim oblicima, ili o varijantama određenih tipova, specifičnim za fazu IVc-1. Kao i u slučaju prethodne, i ovdje ćemo pregled početi s fibulama.

1. Od fibula koje se mogu smatrati nasljeđem iz prethodne faze bilježim:

— dvopetljaste fibule s trougaonom nogom i sitno tordiranim lukom (Kusače III, 1, a vjerovatno i Gotovuša 1906, tumulus »Pod Rudnim brdom«);

— željezne naočaraste fibule (Ilijak XIII, 2, Brezje I, 2, vjerovatno i Gotovuša 1906, tumulus »Pod Rudnim brdom«);

— željezne dvopetljaste lučne fibule (Osovo V, grob 1).

Svi ostali arhaični oblici fibula faze IVb više se ne upotrebljavaju.

2. Među oblike koji su bili zastupljeni u prethodnoj fazi spada i bronzana naočarasta fibula (T. LXI, 17), ali, dok se ona tada javljala izuzetno, sada je srećemo gotovo u polovini grobova, koje smo izdvojili kao posebno karakteristične za ovu fazu; osim toga, naočaraste fibule tipa T. LX, 21 ne postoje više — sve fibule ovog tipa iz faze IVc-1 pričvršćene su na bronzani ili, češće, na željezni nosač s iglom i nožicom u obliku kuke. Osim na Glasincu, ovaj tip je zastupljen i u Štrpcima (tumulus IV, »položaj 2«), a vjerovatno i na užičkom području, što, iz navedenih razloga, nisam mogao sa sigurnošću ustanoviti.

3. U istu kategoriju spadaju i kolutaste fibule, koje na Glasincu traju od faze IVa (T. LX, 10) do faze IVc-2. U našoj fazi se javljaju i u

[156] Up. B. Čović 1979, 165.

standardnom (i najdugotrajnijem) obliku, sa dva veća i dva manja koluta (tipa kao T. LXI, 10),[157] zatim istog tipa, ali s laticama na obodu (T. LXII, 3), no ima i varijanti koje su, po svemu sudeći, specifične upravo za fazu IVc-1. To su:

a) kolutaste fibule, kod kojih su dva manja, srednja koluta prepolovljena (što se vidi i po ornamentu), a na krajeve većih dodati lučni ili ravni roščići (Brezje I, 2 — T. LXI, 14; Mlad IV, 6; Crvena lokva CV[158]);

b) kolutaste fibule izrađene u obliku šest spojenih kolutova iste veličine (Ilijak XIX, 1 — Sl. 35, br. 34; Duboki do XII, 1; Rusanovići IX (1894), 3 4[159]);

c) s plastičnim koncentričnim krugovima, umjesto graviranih (Osovo I, 1[160]).

Bronzani nosači za fibule (tipa T.LX, 15) nisu, kao izdvojeni objekti, nalaženi u grobovima ove faze, što znači da se ni kolutaste fibule izrađene od organske materije nisu više nosile.

4. Najzad, fibule s nogom u obliku beotskog štita (T. LXI, 13, 16; T. LXII, 5), o kojim je u uvodu ovog odjeljka bilo dovoljno riječi, predstavljaju najbrojnije i vodeće fibule faze IVc-1.

Uopšte uzev, fibule se češće sreću u grobovima bez oružja, ali se svi ovdje navedeni tipovi nalaze i u tipično ratničkim grobovima.

Drugi važan metalni dio odjeće, igle, javljaju se u našoj fazi dosta često u ratničkim grobovima, a i u grobovima bez oružja. Treba reći i to da nisu tako često zastupljene kao fibule. Tipovi su:

1. Igla s malom kuglastom glavicom i debljim, poprečnim urezima na vratu, te sa štitnikom za vrh sličnog oblika. Tijelo igle, veoma tanko, često je propalo. Karakterističan primjerak imamo u kneževskom grobu Ilijak XIII, 2 (tipa kao T. LXII, 10).

2. Igla s kuglastom glavicom, s pločicama i izraštajima, slična onoj iz Ilijaka II, 1 (up. Sl. 34, br. 19), poznata je iz tumula I u Gotovuši, grob 4/2.[161]

3. Višeglava igla velikih dimenzija, sa štitnikom za vrh (T. LXII, 1) iz kneževskog groba Osovo II, 1, izuzetan je primjerak i, vjerovatno, importovan.

4. Bronzana dvojna igla jednostavnog oblika, od glatke žice (tip Ia po R. Vasiću), pojavljuje se u tri od ovdje nabrojanih reprezentativnih grobova (Sl. 35, br. 29), a treba im dodati i primjerke iz Pilatovića III, 21, te iz tumula

[157] Up. i R. Vasić 1977, Pl. 26, 20, 21.
[158] A. Benac — B. Čović 1957, 40, Sl. 2 i 3.
[159] F. Fiala 1892, 409, Sl. 28; isti 1894c, 731.
[160] F. Fiala 1897, 592 — 593, Sl. 9.
[161] Č. Marković 1966, 219, T. II, 15.

»Pod Rudnim brdom« u Gotovuši.[162] Željezne igle tog tipa više se ne pojavljuju u ovoj fazi.

5. Igle istog tipa, ali s tordiranom glavom (tip Ib po R. Vasiću), konstatovane su samo u jednom grobu glasinačkog područja faze IVc-1 (Kovačev do I, 1).[163] Nalazimo ih, međutim, u grobovima 4/1 i 4/2 tumula I u Gotovuši (Sl. 35, br. 30).[164]

6. Dvopetljaste dvojne igle (tip Glasinac po F. Maieru, odnosno tip III po R. Vasiću) prvi put se pojavljuju u grobovima faze IVc-1 (da bi kasnije ostale, kao tip, dugo u upotrebi). Razvrstavam ih u tri varijante, po klasifikaciji R. Vasića:

IIIa (od glatke žice): Kusače III, 1, Ilijak XIX, 1 i Kovačev do I, 1 na glasinačkom području, te Pilatovići III, 21 na užičkom području;

IIIb (s glavom od tordirane žice): Osovo II, 1 na glasinačkom području (Sl. 35, br. 31) i Gotovuša I, 4/1 u sjevernoj Crnoj Gori; [165]

IIIc (sa sitnim prstenovima iznad petlji): Radava IX, 1, (T. LXII, 4), Sjeversko I (1896), 1 i Šarenčeve vrtače na glasinačkom području i Srednja Dobrinja kod Užičke Požege.[166]

Tzv. pseudokiparske igle — Schlaufennadeln u terminologiji I. Kilian-Dirlmaier (1984, 93f) — poznate su na glasinačkom području samo u reprezentativnom grobu ove faze Čitluci II, 6 (srebrni primjerak — Sl. 35, br. 32), a još jedan, bronzani, primjerak potiče iz jednog razorenog groba iz Gubavice kod Mostara.

Nakon pregleda ovih, za hronologiju obično najvažnijih vrsta, navešću i ostale oblike nakita faze IVc-1.

1. Dijademe od bronzanog lima, istog tipa kao u prethodnoj fazi, javljaju se u još ponekom grobu ove faze: Ilijak XIX, 1, Osovo I, 1,[167] i u već pomenutom, ponešto problematičnom grobu Rusanovići XXIV (1895), 1. To je još jedan oblik nakita koji izlazi iz upotrebe.

2. Sljepoočni kolutovi od kositra, veoma karakteristični za fazu IVb, nađeni su samo u jednom od grobova faze IVc-1 — Gosinja planina XVII (1895), 1[168] — što pokazuje da i taj tip nakita praktično nestaje s početkom faze IVc-1.

3. Ogrlice su od jantarskih perli, obično sitnih, te perli od staklene paste. Pored njih, pojavljuju se i krupnije bronzane perle, okrugle ili bačvaste, a u Osovu I, 1 i jantarske perle u obliku stilizovane ljudske figure.[169]

---

[162] R. Vasić 1977, Pl. 26, 17; B. Čović 1967b, T. I. 19.
[163] F. Fiala 1892, 392.
[164] Ć. Marković 1966, 218—219, T. I, 6, T. III, 20.
[165] Ć. Marković 1966, 218—219.
[166] Up. takođe R. Vasić 1982, 232 ff. Abb. 6, 1—4.
[167] F. Fiala 1897a, 592—593.
[168] F. Fiala 1895, 556.
[169] F. Fiala 1897a, 592—593, Sl. 11, 12; up. i A. Benac—B. Čović 1957, T XXIII, 18—20.

4. Sitna bronzana dugmad (»šljokice«) izgleda da ne igraju više neku ulogu u ukrašavanju odjeće. U većini grobova nedostaju, a ni u jednom se ne pojavljuju u onakvim količinama kao u prethodnoj fazi.

5. Prorezana kalotna dugmad-toke još su u punoj upotrebi. Nalazimo jednostruke, dvostruke ili trostruke (tipa kao Sl. 35, br. 10, 11) na Glasincu — Brezje I, 2, Gosinja planina XXXVI (1895), — 1 i 2, kao i na užičkom području (u Pilatovićima VII, 2 i u Uzićima[170]). Prema konstataciji M. Zotovića, u Uzićima se radilo o dijelu odjeće (vjerovatno i s funkcijom oklopa) s prišivenih pedeset dvostrukih toka, što još jednom potvrđuje ispravnost ranije pomenutog Fialinog zapažanja o funkciji ovih objekata u bogatim ratničkim grobovima, u kojim je nađeno po više desetina primjeraka.[171]

6. Aplike u obliku krsta s polumjesečastim završecima krakova (Sl. 35, br. 36) pojavljuju se također u nekim grobovima ove faze i na glasinačkom i na užičkom području.

7. Pojasne kopče predstavljaju i u fazi IVc-1 važan dio nošnje, a neke od varijanti su i značajan hronološki pokazatelj. Osnovni tip je glasinačka okrugla pojasna kopča, koja se javlja u obje varijante poznate iz prethodne faze, dakle s laticama na obodu (up. Sl. 35, br. 7) i bez njih (up. T. LXI, 8); ova, druga varijanta je u fazi IVc-1 nešto rjeđe zastupljena.[172]

Postoji, međutim, i treća varijanta pojasnih kopči, upravo tipična za fazu IVc-1. To je okrugla pojasna kopča s laticama na obodu i s centralnim dijelom formiranim u obliku kalote. Na glasinačkom području takve kopče su nađene u Ilijaku XIII, 2 (Sl. 35, br. 23), Brezju I, 2 (T. LXI, 19), Čitlucima II, 6 (Sl. 35, br. 24),[173] Mladu IV, 4 i 6, Gosinji planini XXXVI (1895), 1 i 2, Kovačevu dolu CIX (1891),[174] te u još dva tumula, istraživana 1890 (Bandino brdo III i Crvena lokva I), koji sadrže i druge nalaze karakteristične za ovu glasinačku fazu. Ista ova varijanta konstatovana je i na užičkom području, u Uzićima, s fibulama i privjescima karakterističnim za fazu IVc-1.[175]

Kao izuzetke valja pomenuti: malu kopču s kukicom na jednoj, a alkicom na drugoj strani, inače karakterističnu za fazu IVb (up. Sl. 35, br. 9), nađenu samo u jednom grobu ove faze (Ilijak XIX, 1), zatim blago svedenu kopču iz Brezja I, 3 (o kojoj je već dat komentar[176]), te kalotnu kopču bez latica i s poprečnim rebrima na sredini iz Gotovuše I, 4/1, dakle, iz grobnice

---

[170] R. Vasić 1977, Pl. 27, 4; Pl. 28, 3.

[171] M. Zotović 1985, T. XXII; up. također napomenu br. 95.

[172] A. Benac — B. Čović 1957, T. XXIII, 16; Č. Marković 1966, 218—220, T. III, 23, 24, T. IV, 28; R. Vasić 1977, Pl. 26, 6; M. Zotović 1985, 84, T. XXIV, 3, T. XXV, 13.

[173] U katalogu »Glasinac 2« (A. Benac — B. Čović 1957, T. XXIV, 10) omaškom je uvrštena kopča koja ne pripada tom grobu (up. F. Fiala 1892, 404, Sl. 22).

[174] D. Stratimirović 1891, 344—345; također rukopisni dnevnik istog autora za 1891. godinu (u Arhivu Zemaljskog muzeja, Sarajevo, neobjavljeno).

[175] M. Zotović 1985, 75, T. XXII, 8.

[176] A. Benac — B. Čović 1957, T. XXIV, 7; up. i napomenu br. 152.

s tri skeleta koja je, vjerovatno, najmlađa u tom tumulu i nalazi se nekako na granici faza IVc-1 i IVc-2.[177]

8. Uz pojasne kopče valja pomenuti i bronzane aplike za pojas iz Osova II, 1 i Gosinje planine XXXVI, 1–2 (Sl. 35, br. 33), preteče tzv. astragalnih članaka za pojas, koji će biti značajan dio nakita u sljedećoj fazi.

9. Spiralne narukvice, rađene obično od bronzane žice okruglog presjeka, javljaju se u dvije varijante, s manjim i s velikim brojem navoja.

10. Kao i prethodni tip, i bronzane narukvice s prebačenim krajevima jesu tradicionalna forma veoma dugog trajanja. I u ovoj fazi ih nalazimo u već poznatim varijantama, kao deblje (tipa kao Sl. 35, br. 3) i kao gracilnije (T. LXI, 15) objekte. Veoma masivne narukvice s prebačenim krajevima iz Osova I, 1 (T. LXI, 18) neposredne su prethodnice teških, možda votivnih narukvica, kakve će se pojaviti u nekim grobnim cjelinama sljedeće, IVc-2 faze, posebno u kneževskim grobovima iz Čitluka i Arareve gromile (up. Sl. 36, br. 15).

Oba ova glavna tipa narukvica zastupljena su i na drugim područjima rasprostiranja glasinačke kulture: u Crnoj Gori i u centralnom dijelu zapadne Srbije.[178]

11. Privjesci se javljaju u relativno malom broju grobova, što je i u prethodne dvije faze bio slučaj. Najbrojniji su prorezani privjesci u obliku praporca, i to kako oni stariji, bez nožice (Sl. 35, br. 26), tako i mlađi, s nožicom (Sl. 35, br. 27).[179] Privjesci u obliku kotlića i složeni privjesci s alkicama najčešće obješeni o nogu fibule, kakvi će se pojaviti, u grobovima sljedeće faze (up. T. LXII, 3), nađeni su u ovoj fazi samo u kneževskom grobu Osovo II, 1.[180]

Pincete se u ovoj fazi obično pojavljuju u varijanti s proširenim štipaljkama (Sl. 35, br. 35). Nađene su u ratničkim grobovima: Ilijak XIII, 2, Osovo II, 1, Osovo V (1896), 2.

Kneževskim grobovima pripadaju kamena žezla s ažuriranim bronzanim okovom (Ilijak XIII, 2 i Osovo II, 1). Ona su, u osnovi, istog tipa kao i žezlo iz kneževskog groba Ilijak II, 1, koji pripada kraju prethodne faze (up. T. LXI, 1).

Posve nova pojava jeste konjska oprema nađena u kneževskom grobu Osovo II, 1. Sastoji se od željeznih žvala s pritegama, bronzanih dijelova uzde, više bronzanih razvodača remenja u obliku krstastog tutula (T. LXII, 2a), krsta sa šupljim, cjevastim kracima, te istog takvog krsta s lunulastim ukrasnim dodatkom (T. LXII, 2); toj opremi, najvjerovatnije, pripadaju i koštani privjesci-amajlije.[181]

---

[177] Ć. Marković 1966, 218–220, T. II, 14.

[178] B. Čović 1967b, T. I, 1–2, 15; R. Vasić 1977, Pl. 26, 22, 23, Pl. 28, 5–8.

[179] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXIII, 13–15; R. Vasić 1977, Pl. 28, 9; M. Zotović 1985, T. XXII, 9.

[180] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXVII, 11 i bez broja.

[181] Up. također A. Benac – B. Čović 1957, 14–15, T. XXVI.

Hronologija faze IVc-1 ne zadaje veće teškoće. Prema definiciji datoj u uvodu, nju sačinjava stariji dio onog kompleksa nalaza koji je po periodizaciji iz 1957. godine bio označen kao Glasinac IVc. Granica prema fazi IVb već tada je utvrđena pojavom fibula s nogom u obliku bcotskog štita, a te fibule (izuzev najmlađih, već degenerisanih varijanti) čine jednu od vodećih formi faze IVc-1. Danas, kada su istraživanja mnogo dalje odmakla, može se sa sigurnošću reći da je taj tip fibule nastao, već početkom druge polovine 7. stoljeća, najvjerovatnije negdje na centralnobalkanskom prostoru, da bi se već u posljednjoj trećini tog stoljeća, kao strani materijal, pojavio u riznicama nekih od starijih grčkih svetilišta.[182] Stoga je pojava tog tipa u glasinačkoj kulturi negdje u drugoj polovini sedmog stoljeća normalna i očekivana, a aproksimativna granica između faza IVb i IVc-1 (725. godina st. e.) dovoljno zasnovana.

Fibula s nogom u obliku bcotskog štita jedan je od vodećih tipova nakita kasnog sedmog i prve polovine šestog stoljeća u većem broju nalazišta i kulturnih grupa na centralnom Balkanu. Srećemo je isto tako i u Podunavlju, od Oltenije do Donje Doline, pa i dalje, do jugoistočnog alpskog prostora.[183] Razumije se, nije samo taj tip nakita osnova za hronološka i druga poređenja. To je kolutasta fibula čiji je grčki pandan (uglavnom od kosti ili slonovače) bio još u punoj upotrebi u isto ovo vrijeme.[184] Slično se može reći i za dvojne igle, bilo one naslijeđene iz prethodne faze (tip I, a i b), bilo one tipa III, a, b i c, čija se pojava podudara s vremenom punog razvoja kruga oblika glasinačke faze IVc-1 (mada tip III ostaje u upotrebi i kasnije).[185] Velika, višečlana igla iz Osova II, 1 (T. LXII, 1) ima dobre paralele u grobovima s kraja 7. i iz prve polovine 6. stoljeća u Donjoj Dolini i u jugoistočnom alpskom području.[186] Konjska oprema iz istog groba predstavlja kombinaciju starijih formi (razvodač remenja u obliku tutula, željezne tročlane žvale s lučno povijenim pritegama) s mlađim oblikovnim tendencijama, najvjerovatnije lokalnog porijekla.[187] Bronzano posude iz Ilijaka XIII, 2, Brezja I, 1 i 2 i iz Osova II, 1 pripada tipovima koji se najčešće datiraju u drugu polovinu 7. i prvu polovinu, odnosno sredinu šestog stoljeća.[188] Za hronologiju je sigurno zanimljivo i pojedinačno pojavljivanje (u kontekstu mlađih grobnih cjelina faze IVc-1) nekih tipova i

---

[182] F. Maier 1956, 69 70; R. Vasić 1977, 33.

[183] S.Gabrovec 1970, 24 33, Karta XI; up. takođe K. Kilian 1975, Taf. 83.

[184] Najpotpuniji pregled donio je T. J. Dunbabin (1962, 433 - 439); up. takođe: D. G. Hogarth 1900; H. Payne 1940; T. J. Dunbabin 1960; D. M. Robinson 1941; M. Robertson 1948; S. Benton 1953; o odnosu glasinačkih kolutastih fibula i grčkih od slonovače ili kosti up. B. Čović 1976, 294 296.

[185] Up. R. Vasić 1982, 225 228,

[186] Up. poglavlje o grupi Donja Dolina Sanski Most u ovoj knjizi, faza 2a; S: Gabrovec 1966, 18 ff., Abb. 5, 3, Abb. 8, 4, kao i poglavlja o dolenjskoj i svetolucijskoj grupi u ovoj knjizi.

[187] Primjerci krstastih razvodača remenja s lunulastim ukrasnim dodatkom koncentrišu se na glasinačkom području, a uglavnom pripadaju vremenu od kraja sedmog ili početka šestog, pa do sredine šestog stoljeća (Čitluci I, 5).

[188] Up. M. Parović – Pešikan 1960, 21 23; B. Čović 1983, 148 151; R. Vasić 1983, 185 188.

varijanti koje će se, kao karakteristične, u većem broju pojaviti u grobovima faze IVc-2: veoma masivne narukvice s prebačenim krajevima (T. LXI, 18), dvopetljaste dvojne igle (T. LXII, 4; Sl. 35, br. 31), neki tipovi privjesaka i drugi oblici o kojim je već bilo riječi.

U cjelini, možemo reći, naša se faza IVc-1 vremenski uglavnom podudara sa srednjim dijelom gvozdenog doba II za Srbiju, po M. Garašaninu, odnosno s pretežnim dijelom horizonta 2. za istu oblast po periodizaciji R. Vasića,[189] s drugim horizontom željeznog doba IC za Albaniju, odnosno s željeznim dobom IIB za Makedoniju po periodizaciji K. Kiliana.[190]

Najzad, početak faze IVc-2, obilježen sadržajem kneževskog groba Čitluci I, 5 i njemu savremenih cjelina, pada približno u sredinu 6. stoljeća st. e. Uzimajući sve rečeno u obzir, mislim da se apsolutnohronološka aproksimacija ove naše faze može odrediti kako slijedi:

– Glasinac IVc-2 – 625 – 550. g. st. e.

Faza IVc-2 obuhvata, zaista, period obilježen serijom mlađih grobova faze IVc po periodizaciji iz 1957. godine, ali ona nipošto nije određena samo materijalom koji su ti grobovi sadržavali. Na definiciju ove faze bitno je uticalo još nekoliko činjenica koje treba imati pred očima. To je, prvo, značajna količina novootkrivenog i, dobrim dijelom, publikovanog materijala ove faze iz većeg broja nalazišta u Srbiji i Crnoj Gori.[191] Drugo, to je otkriće kneževskih grobova iz Atenice i Novog Pazara koje je omogućilo da se definiše horizont Atenica – Novi Pazar i kao hronološka i kao sociološka kategorija,[192] a to je, opet, izazvalo potrebu revizije glasinačke faze Va, njenog početka i sadržaja. Treće, opravdana revizija hronologije Arareve gromile povukla je za sobom reviziju hronologije još nekih grobnih cjelina,[193] čime se ne samo povećao broj grobova faze IVc-2 na glasinačkom području već se i značajno obogatio njen tipološki sadržaj.

Uzimajući sve te činjenice u obzir, definisao sam ovdje fazu IVc-2 i kao prirodni nastavak prethodne, ali i kao novu razvojnu etapu. To je vrijeme daljeg uspona glasinačke kulture. U fazi IVc-2 ona dostiže svoj prostorni maksimum učvrstivši svoje pozicije u centralnom dijelu zapadne Srbije i u Sandžaku i prodirući otud i na sjeverne rubove Kosova polja, dok u isto vrijeme jedan njen drugi ogranak, krećući se uz Drim, proširuje areal rasprostiranja glasinačke (Mati-) kulture i na Prizrensku kotlinu.[194] Priv-

189 M. Garašanin 1973, 470 – 480; R. Vasić 1977, 17 – 22.

190 K. Kilian 1975, 51 – 52, 93 ff., Taf. 101, 102.

191 M. Garašanin 1973, 470 – 476 (s navedenom literaturom); R. Vasić 1977, 20 (s navedenom literaturom), M. Zotović 1985, 68 – 100 (s navedenom literaturom); Z. Letica 1982, 15 – 16; I. Pušić 1962; O. Žižić 1979; V. Leković 1980; D. Srejović – Č. Marković 1981; N. Đurić 1965 i 1979; N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović 1975; D. Srejović 1973; M. Garašanin 1966.

192 M. Đuknić – B. Jovanović 1966 56 – 60; M. Garašanin 1973, 497 – 505; R. Vasić 1977, 22 – 26, 34 – 35; D. Srejović 1981a, 61 – 63.

193 K. Kilian 1975, 59, B. Čović 1979, 145, 161 – 163; R. Vasić 1982b, 9.

194 Mada se na užičkom području mogu konstatovati i grobovi koji pripadaju fazi IVc-1 dosad objavljeni nalazi pokazuju neuporedivo veći broj grobova, pa i čitavih nekropola faze IVc-2; za Pešter up.

redni uspon je očigledan, a u sociološkom pogledu veoma važnu pojavu čini naglo povećanje broja ratnika, uočeno već i ranije, a potvrđeno novim otkrićima u područjima koja sam naveo.[195] Kneževski grobovi iz Čitluka, Arareve gromile i Pilatovića, svojim bogatim prilozima i ritualom, ilustruju dalje jačanje rodovske aristokratije i najavljuju promjenu koja će uskoro nastupiti. Po rangu ličnosti koja je tu ukopana, navedenim kneževskim sahranama bliska je i ona iz Lisijeva polja.

Nova definicija zahtijevala bi i izradu novog popisa karakterističnih grobnih cjelina. To, ipak, na ovom mjestu nisam mogao dati. U pitanju je, naime, više stotina grobova na velikom teritoriju, od kojih neki, veoma značajni, još nisu u cjelini objavljeni, pa bi bilo kakav improvizovani, sažeti spisak bez tih grobnih cjelina bio manjkav i po sadržajnom, i po teritorijalnom kriteriju. Stoga ću se zadovoljiti da dam nekoliko opštijih napomena.

1. Od grobova navedenih u periodizaciji iz 1957. godine[196] fazi IVc-1 pripadaju oni koji nisu (kao stariji) već uvršteni u fazu IVc-1 (o čemu je bilo riječi). Razumljivo, uz neke manje korekture.[197]

2. Od grobova ranije pripisanih fazi Va potrebno je redatirati i, kao starije, uvrstiti u fazu IVc-2 ove grobne cjeline: Arareva gromila 1 i 2, Potpećine II, 1, Križevac I, 1, Rusanovići LXXII, 1, 2 i 3, Brankovići III, 1; grobove Miletine I, 1 i 2, kao i Taline XIX, 5 teško je preciznije odrediti oni bi mogli pripadati kako kraju ove tako i početku sljedeće, Va faza.[198]

3. Ovoj fazi pripada veći broj ranije nedeterminisanih grobova s glasinačkog područja; neki od njih biće pominjani u daljem tekstu.

4. Iz centralnog dijela zapadne Srbije fazi IVc-2 pripada pretežan dio grobova iz Ražane, Godljeva, Krive Reke, Kremne, Pilatovića i drugih nalazišta; neki od njih biće navedeni u vezi s određenim karakterističnim objektima ili pojavama.

5. Ovoj fazi pripadaće, najvjerovatnije, grobovi 4. horizonta sahranjivanja u humci I na Latínskom groblju u Glogoviku na Pešteru, a možda i određen broj grobova iz drugih tumula istraženih na tom području.[199]

Ž. Letica 1982, 15, za sjeverni rub Kosova polja D. Srejović 1973, 55, Pl. IV, te K. Kilian 1975, 60–61, za Prizrensku kotlinu M. Garašanin 1966, N. Đurić–J. Glišić–J. Todorović 1975, 125–131; D. Srejović 1981a, 58–61.

195 A. Benac–B. Čović 1957, 46–47, 57–58; B. Čović 1963, 55–57; N. Đurić–J. Glišić–J. Todorović 1975, 104; N. Tasić 1979, 92–96; Ž. Letica 1982, 15; B. Teržan 1984a, 208–209.

196 A. Benac–B. Čović 1957, 47–48.

197 Npr. Osovo I, 3 (A. Benac–B. Čović 1956, 18, T. XXIII, 7, 8) pripadaće, vjerovatno, nešto starijem vremenu, a Brezje–Konogovo VI, 1 (A. Benac–B. Čović 1957, 23, T. XXXXVII, 1–2), kao i Gosinja XXXV, 5 (A. Benac–B. Čović 1957, 23, T. XXXXVII, 21, 22) tek sljedećoj, Va fazi; Rusanoviće XVI (1896), 2 i Ilijak XXII, 1 (A. Benac–B. Čović 1957, 17–18, T. XXXIV, 1, T. XXXIV, 2–51) možemo sa sigurnošću pripisati još fazi IVc-2, vjerovatno njenom kraju (posljednje decenije 6. stoljeća).

198 A. Benac–B. Čović 1957, 51–52, T. XXXVIII, 1–16, T. XXXIX, 1–25, T. XXXX, 1–13, T. XXXXI, 1–25, T. XXXXII, 1–20, T. XXXXV, 10–15; A. Benac–B. Čović 1956, T. XXXIX, 7–13).

199 Ž. Letica 1982, 15.

6. Fazi IVc-2 pripada i dio grobova iz nalazišta glasinačke kulture u Metohiji, prvenstveno iz Romaje (tumulus I)[200] i iz Prčeva,[201] a vjerovatno i iz Dubočaka.[202]

7. Neki noviji nalazi iz Crne Gore, kao što su Lisijevo polje[203] ili Vješala,[204] takođe pripadaju ovoj fazi glasinačke kulture; Kličevo kod Nikšića,[205] kao i Glogovik kod Herceg-Novog[206] ne mogu se posve pouzdano opredijeliti — izgleda da bi Glogovik mogao pripadati još kraju faze IVc-2, a Kličevo, gdje je bilo više grobova, djelimično i fazi Va.

8. Grob 1 iz Karagača sadrži, izuzevši ažurirani bronzani okov pojasa, tipičan nakit glasinačke faze IVc-2.[207]

Veoma velika količina građe, kao i određeni problemi koji se javljaju u vezi s preciznijim hronološkim razvrstavanjem nekih nalazišta (npr., Romaja, Dubočak) otežavaju pokušaj da se tipovi i varijante pokretne arheološke građe prikažu onako detaljno i iscrpno kao što je to bio slučaj sa starijim fazama glasinačke kulture. Stoga će ovdje biti istaknuti važniji tipovi i varijante faze IVc-2 i o njima dat komentar u potrebnoj mjeri.

a) Keramika ove faze poznata nam je prvenstveno iz nalazišta užičkog područja, zatim iz Sandžaka i dijelom iz Metohije i sa sjevernog ruba Kosova polja; sa Glasinca imamo samo nekoliko posuda koje sa sigurnošću pripadaju ovoj fazi.

Može se konstatovati da pregled keramike ove faze ukazuje na izrazitu konzervativnost i čuvanje starih oblika, a dijelom i ukrasa (bar kad je u pitanju keramika upotrebljavana u kultu mrtvih koju jedino i poznajemo). Zastupljeni su naročito ovi oblici: zdjele s uvučenim obodom, pehari s dvije drške i ravnim obodom i, posebno često, pehari s koso zasječenim obodom i jednom drškom. To se može reći i za jedan dio ukrasa, posebno za kanelure koje se pojavljuju na obodima zdjela formirajući tzv. turbanski obod, zatim na kose kanelure na ramenima pehara, te na poprečne kanelure na drškama, obično na dijelu drške bliže obodu. Izrazitije djeluje, međutim, urezani ili udubljeni ukras, ponekad dopunjen bijelom inkrustacijom. U toj vrsti ukrašavanja dominiraju geometrijski motivi kao što je horizontalna traka ispunjena zarezima ili ubodima, uz šrafirane rombove i trouglove u različitim kombinacijama (Sl. 36, br. 1—5; T. LXIII, 2, 5). Može se zapaziti da

---

[200] Up. K. Kilian 1975, 60; hronologija Romaje i Dubočaka može se osloniti i na hronologiju odgovarajućih grobova u sjeveroistočnoj Albaniji (v. D. Kurti 1978, A. Hoti 1981; isti 1982; B. Jubani 1983, D. Kurti 1983).

[201] N. Tasić 1979.

[202] Revizija N. Đurić (1979, 111) je, nesumnjivo, opravdana s obzirom na ranije previsoko datiranje nekih grobova iz Romaje i Dubočaka, ali je preuranjeno sve grobove iz tih nalazišta stavljati u vrijeme iza 500. g. st. e.

[203] D. Srejović — Č. Marković 1981.

[204] V. Leković 1980.

[205] O. Žižić 1979.

[206] I. Pušić 1962.

[207] D. Srejović 1973, 55, Pl. IV, Pl. V.

se na nekim šoljama i peharima sa jednom ili dvije drške, umjesto kanelura, na ramenu pojavljuju snopovi vertikalnih linija, urezanih ili udubljenih (Sl. 36, 1).[208] Među rjeđe, ali ipak tipične oblike spada i kupa na šupljoj koničnoj nozi koja može imati na obodu po četiri simetrično raspoređena vertikalna rebra što štrče iznad oboda (Sl. 36, br. 4).[209] Pehari slični kantarosu, s dvije drške koje se oslanjaju na duge, jezičaste izraštaje, postavljene ukoso na obodu (Sl. 36, br. 3), također su veoma star tip, ali zastupljen i u ovoj fazi.[210]

Keramika rađena na lončarskom kolu prvi put se pojavljuje u ovoj fazi: fragmenti veće posude, vjerovatno jonske produkcije, u tumulu VII (1896) iz Sjeverskog i oinohoe iz bogatog groba iz Lisijeva, po svoj prilici istog porijekla, neodređeni fragmenti iz Pilatovića.[211]

b) Bronzano posuđe pojavljuje se u već poznatim oblicima (basen i rebrasta zdjela), vezanim za kneževske grobove u Čitluku[212] i u Pilatovićima[213] (Sl. 36, br. 11). Za razliku od prethodnih, u ovoj fazi se bronzano posuđe javlja i u grobovima koji ne pripadaju toj kategoriji. To su Brankovići V, 1, Potpećine XVIII, 1 2, Zagrađe I, 3 Podgradac-Kusače, I.[214] U pitanju su pretežno zdjele (fiale), ali drugačijeg tipa od onih iz kneževskih grobova iz Ilijaka, Brezja, Brankovića i Čitluka. Primjerci iz Brankovića i Potpećina pripadaju vrsti s figuralnim predstavama (grifoni) i imaju dobre analogije u Perahori. Vjerovatnije je da se radi o importu iz kontinentalne, a ne iz Velike Grčke, ili, uopšte, iz Italije, što je, po svoj prilici, bio slučaj u ranije vrijeme. Posuda iz Zagrađa ne može se, na žalost, rekonstruisati. To je veći recipijent s izvraćenim, ravnim obodom. Toj posudi vjerovatno pripada ukras u obliku dviju antitetički postavljenih stilizovanih glava (ptice ili grifoni T. LXIV, 2), potpuno istog tipa kao i onaj iz Atenice.[215] Možda je na istu posudu bila aplicirana i poznata srebrna pločica iz istog groba s predstavom vepra u tehnici iskucavanja i graviranja (T. LXIV, 1).

c) Oružje faze IVc-2 poznajemo dobro zahvaljujući kako nalazima iz kneževskih grobova u Čitlucima i Ararevoj gromili tako i velikom broju ratničkih grobova u svim područjima rasprostiranja glasinačke kulture.

Dvosjekli mačevi nesumnjivo ne spadaju više u standardno naoružanje, ali bi kraju ove faze mogla pripadati dva primjerka različitih tipova:

---

[208] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXX, 2, 3 (Ararева gromila); R. Vasić 1977, Pl. 27, 20 (Pilatovići), Pl. 29, 12 (Kriva Reka); N. Tasić 1979, T. V, 3, 5, 6 (Prćevo); Z. Letica 1982, T. VII, 1, 5, T. VIII, 1, 2 (Latinsko groblje); D. Srejović 1973, Pl. V, 9, Pl. VI, 4, Pl. VII, 3, Pl. VIII, 5 (Karagač); M. Zotović 1985, T. XXI, 5 (Arilje). – F. Fiala 1897a, 614, Sl. 65 (Štrpci), Z. Letica 1982, T. VII, 1, 5 (Latinsko groblje).

[209] M. Garašanin 1973, Sl. 26, odnosno R. Vasić 1977, Pl. 29, 11, 13.

[210] M. Zotović 1985, T. XXIII, 4.

[211] Up. M. Parović Pešikan 1960, 23 34; D. Srejović – Č. Marković 1981, 72, Pl. VI, 2; M. Zotović 1985, 96.

[212] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXX, 5; M. Parović – Pešikan 1960, 21 23.

[213] M. Zotović 1985, 91 97, T. XXXII, 12.

[214] Up. B. Čović 1976, 282 283; isti 1893c, 149 150, Tav. XXXIII, 13 17, Tav. XXXIV, 18 20.

[215] Up. B. Čović 1983c, Tav. XXIV, 19 i M. Đuknić – B. Jovanović 1966, T. XXIII, 3.

onaj iz Križevca I, 1, posljednji predstavnik mačeva glasinačkog tipa,[216] i onaj iz groba Romaja I, 5 (T. LXIII, 7) s krsnicom, za koji R. Vasić smatra da pripada grupi importovanih grčkih mačeva (ksifosa).[217] Jednosjekli mač (Sl. 36, br. 7) je sad glavno oružje za borbu izbliza (razumije se, uz koplje i bojnu sjekiru). Nalazimo ga u većem broju primjeraka na glasinačkom području,[218] u gornjem Podrinju, [219] u centralnom dijelu zapadne Srbije,[220] na Pešteru[221] i u Metohiji.[222] Određenu ulogu mogli su imati i kraći noževi, koji se često nalaze i u izrazito ratničkim grobovima.[223] I jedni i drugi javljaju se u dvije varijante: kao krivi i kao ravni mačevi, odnosno noževi (up. Sl. 36, br. 7; T. LXIII, 13). Kako je razlika između jednosjeklog mača i noža praktično samo u dimenzijama, a željezno oružje u grobovima često je sačuvano samo u manjim fragmentima, u većem broju slučajeva nije moguće sa sigurnošću odrediti o kojoj vrsti oružja se radi.

Bojne sjekire javljaju se u ovoj fazi u više varijanti. Iz kneževskog groba u Čitlucima poznate su bojne sjekira s dva paralelna sječiva (Sl. 36, br. 8), a njima treba dodati i primjerak iz centralnog groba humke VI u Ražani.[224] Kao što je već rečeno, preciznije hronološko opredjeljivanje grobova iz Romaje zadaje određene teškoće, pa je neizvjesno da li ovoj fazi smijemo pripisati neki od tamo nađenih primjeraka (grob 1, grob 17).[225] Iz Arareve gromile potiče nadžak s unakrst postavljenim sječivima (Sl. 36, br. 9), a iz Romaje I, 5 nadžak s jednim sječivom i s čekićastom, veoma izduženom udarnom stranom (T. LXIII, 12). Bez obzira na varijantne razlike, u oba slučaja je, najvjerovatnije, u pitanju oružje uvedeno u upotrebu u vezi sa češćom pojavom defanzivnog oružja u ovo doba.

Koplja su, ipak, najbrojnija vrsta oružja u ratničkim grobovima ove faze. Poznato je više tipova i varijanti dužih i kraćih kopalja, a pored tipološki starijih oblika (s rebrom trougaonog presjeka), sada su češće mlađe forme, s pljosnato raskovanim rebrom, ili s listom izduženo rombičnog presjeka, bez pravog rebra (Sl. 36, br. 6).

Defanzivno oružje počinje igrati veću ulogu. Vezano je, uglavnom, mada ne isključivo, za kneževske grobove. U Čitlucima I, 5 nađene su bronzane knemide s modeliranim prostorom za mišiće lista (Sl. 36, br. 13), ali bez modeliranog dijela za koljeno, grčkog tipa, mada pitanje porijekla

---

[216] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXXII, 1; M. Garašanin (1973, 474) pominje i jedan primjerak iz centralnog groba humke VI u Ražani koji bi takođe mogao pripadati ovoj fazi.

[217] R. Vasić 1982, 16.

[218] A. Benac – B. Čović 1957, 46, T. XXXVII, 1, T. XXXXII, 17, T. XXXXV, 7.

[219] B. Čović 1980, T. I, 4, 5.

[220] M. Garašanin 1973, 747; M. Zotović 1985, 72.

[221] Z. Letica 1982, 15, T. VII, 2, T. VIII, 3 – 8.

[222] N. Tasić 1979, 92 – 94.

[223] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXI, 17, T. XXXXII, 4; N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović 1975, 102 – 103, T. III, 4, T. IV, 10, T. X, 15, T. XIV, 8; Z. Letica 1982, 15, T. VII, 6, 7.

[224] Up. A. Benac – B. Čović 1957, 11, 12; up. takođe M. Garašanin 1973, 474.

[225] N. Đurić – J. Glišić – J. Todorović 1975, 102, T. I, 1, T. XIV, 1.

(kontinentalna Grčka, južna ili, možda, i srednja Italija) ostaje otvoreno. Drugi objekat iz tog groba je bronzani umbo štita (Sl. 36, br. 10), koji, s obzirom na veliki broj analogija iz Olimpije, treba smatrati importom iz tog područja. Štitovima pripadaju i željezni okovi za štit s umbom u sredini i s koncentričnim rebrima na vanjskom dijelu, nađeni u Vrlazju na Glasincu (tumulus VII, 1) i u kneževskom grobu iz Pilatovića. To je tip poznat u većem broju primjeraka iz Donje Doline, gdje je izradivan od bronze ili željeza, a pripadao je opremi ratničkih grobova faze IIb (575 – 525. g. st. e.). Naši primjerci, kao i oni iz Romaje i Atenice, mogli bi biti import iz radionica sjeverozapadne Bosne ili domaći rad po uzoru na sjevernobosanske. Popis defanzivnog oružja ove faze zaključuje korintski šljem iz Arareve gromile (Sl. 36, br. 14), koji je već više puta komentarisan.[226]

d) Nakit i ostali metalni dijelovi nošnje faze IVc-2 tipološki su raznovrsni, ali kombinacije tipova pokazuju visok stepen ujednačenosti u gotovo čitavoj oblasti koju je u ovo vrijeme zauzimala glasinačka kultura.

Od fibula naslijeđenih iz prethodne faze navodim: kolutaste fibule jednostavnog oblika kakve se još nalaze u ponekom od starijih grobova ove faze (T. LXII, 20); naočaraste, koje se uporno održavaju, pa su i u fazi IVc-2 jedan od češćih tipova (T. LXII, 23); dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskog štita, sada kao već degenerisana forma koja postepeno iščezava (T. LXII, 9). Prava nasljednica fibule s nogom u obliku beotskog štita i jedna od vodećih formi ove faze jeste dvopetljasta fibula s dva otvora na četvrtastoj nožnoj ploči (T. LXII, 24, 26; Sl. 36, br. 20).[227]

Možda već krajem faze IVc-1, a svakako već početkom faze IVc-2, pojavljuju se male, jednopetljaste lučne fibule s izduženom trougaonom nožnom pločom bez dugmeta na kraju, s običnim lukom, ili s lukom ukrašenim s tri dugmeta (T. LXII, 21, 22), a ubrzo i prave glasinačke dugmetaste fibule (T. LXII, 13). Fazi IVc-2 pripadaju i stariji primjerci glasinačke rebraste fibule, koje takođe mogu biti bez dugmeta na kraju nožne ploče i s nježno narebrenim lukom (T. LXII, 30), ali mogu i imati trapezastu nožnu ploču i snažno narebren luk, kao što je slučaj s primjercima iz Arareve gromile, Rusanovića LXXII, 2 i nekih drugih grobova ove faze (Sl. 36, br. 18).[228]

---

[226] M. Parović-Pešikan 1960, 23 – 25; R. Vasić 1982, 9 – 10.

[227] Up. takođe A. Benac – B. Čović 1957, T. XI, 1 – 2, T. XXVIII, 10 – 11, T. XXXIII, 5 – 6, 7 – 9, T. XXXV, 3 – 4 i 9 – 10, T. XXXX, 8 – svi primjerci u pouzdanim IVc-2 kontekstima; takođe M. Garašanin 1973, 475; M. Zotović 1985, 90, T. XXXII, 7; dobre primjerke kasnih oblika fibule s nogom u obliku beotskog štita, koji već pripadaju fazi IVc-2 dao je i grobni nalaz iz Lisijeva polja – D. Srejović – Č. Marković 1981, Pl. II, 2, 3, 6, 7.

[228] Up. A. Benac – B. Čović 1957, T. XI, 3, T. XXVIII, 16, T. XXXIII, 10, T. XXXVI, 12, T. XXXVII, 9 – 11, T. XXXVIII, 5 – 7, T. XXXIX, 15 – 17, T. XXXX, 6, 7; ove vrste fibula su veoma česte u centralnom dijelu zapadne Srbije – up. M. Garašanin 1973, 474 – 475, Sl. 24; R. Vasić 1977, Pl. 24, 6, 7, Pl. 25, 4 – 8, Pl. 27, 6 – 8, 14 – 18; M. Zotović 1985, T. XIX, 5, T. XX, 1, T. XXI, 2, 7, T. XXII, 2, 3, T. XXIII, 8; nalazimo ih i u Gornjem Podrinju i u Sandžaku – B. Čović 1976b, T. III, 27; isti 1980, T. II, 2, 3; zastupljene su i u Karagaču, grob 1 – D. Srejović 1973, Pl. IV, 5, 7, 8, Pl. V, 2, 5, 6, 8, 10.

U vezi s ovim tipovima, koje sve povezuje oblik noge i luka, potrebno je dati još nekoliko napomena važnih za hronologiju. Fibule tipa T. LXII, 21, 22 i 30 po pravilu su malih dimenzija i vezane isključivo za ovu fazu. Prave dugmetaste i rebraste fibule traju duže i imaju svoj tipološki razvoj čije su osnovne tendencije povećavanje dimenzija u cjelini i povećavanje nožne ploče, koja dobija izrazito trapezast oblik. Ti, razvijeniji, primjerci najvećim dijelom pripadaju grobnim cjelinama sljedeće, Va faze (up. T. LXIV, 11), ali se mora imati u vidu da se trapezaste nožne ploče manjih dimenzija na fibulama obje ove vrste pojavljuju još u toku faze IVc-2 (Arareva gromila, Miletine I, 2, Godljevo, Kriva Reka itd. — up. T. LXII, 32; Sl. 36, br. 18), a isto tako da se pojedini primjerci dugmetastih ili rebrastih fibula s malom trapezastom nogom mogu naći i u grobovima 5. stoljeća.

Krestaste glasinačke fibule (T. LXII, 18) spadaju među mlađe oblike koji se javljaju u toku faze IVc-2 i nesumnjivo doživljavaju njen kraj. U tipološkom pogledu one su svakako u vezi s jednim od najvažnijih oblika pojasne kopče ove faze (up. T. LXII, 8, 29).[229]

Veoma važan i brojno zastupljen oblik su čunaste fibule. Jedna od rjeđih i svakako starijih varijanti je čunasta fibula s malim dugmetima na najširem dijelu luka, iz Rudina kod Rusanovića, tumulus I, 1. Mnogo češće su glasinačke čunaste fibule s poprečnouzdužnom podjelom graviranog ili plastičnog ukrasa na luku i s izduženom trougaonom nogom koja se završava alkicom za vješanje drugih ukrasa, ponekad običnih prstenova, a često i složenih privjesaka (T. LXII, 25, 28, 33). Luk je obično šupalj, ali nisu rijetki ni primjerci s puno livenim (»lažnim čunastim«) lukom (T. LXII, 25).[230]

Pored raznovrsnosti i velikog broja fibula, koje se u ovoj fazi javljaju u znatnom broju i u muškim grobovima (bar na većem dijelu areala rasprostranjenosti glasinačke kulture), igle su izgubile raniji značaj, ali još uvijek spadaju u dosta česte grobne priloge. Od starijih oblika, naslijeđenih iz prethodne faze, treba pomenuti igle s malom kuglastom glavicom i vratom ukrašenim poprečnim zarezima, sa štitnikom za umetanje vrha istog oblika (Brankovići III, 4 — T. LXII, 10, Arareva gromila); iglu sličnog tipa, ali s raščlanjenijom glavicom, arhaičnog izgleda, takođe sa štitnikom za vrh (Arareva gromila — Sl. 36, br. 23); jednostavnu dvojnu iglu s tordiranom glavicom (tip Ib po R. Vasiću), takođe iz Arareve gromile[231] i s glavicom od glatke žice (tip Ia) iz Brankovića XII (1896) grob 3.

---

[229] Up. A. Benac — B. Čović 1957, T. XXXXII, 9.

[230] Za Rudine kod Rusanovića I, 1 vidi: A. Benac — B. Čović 1957, T. XXV, 12; što se tiče ostalih varijanti, one se javljaju uglavnom u istim cjelinama u kojim i drugi, ranije navedeni tipovi (v. napomene br. 227 i 228).

[231] V. poglavlje »Grupa Donja Dolina — Sanski Most« u ovoj knjizi, T. XXVI, 15—17 (B. Čović); takođe M. Zotović 1985, 72, T. XX, 7.

Velike igle sa željeznim jezgrom i vrhom, te dugim prstenasto ukrašenim gornjim dijelom i istim takvim štitnikom za igle, poznate iz većeg broja nalazišta u Podunavlju, posebno u Donjoj Dolini, pripadaju također tipovima nakita ove glasinačke faze, a javljaju se u više varijanti, npr., s prstenovima jednake veličine (T. LXII, 6, 7) ili s naizmjenično većim i manjim prstenovima.[232]

Dvopetljaste dvojne igle, koje su se prvi put pojavile još u fazi IVc-1, sada su češće. Poznate su varijante IIIa (T. LXII, 34) i IIIb, a u jednom grobu koji pripada kraju ove faze (Zagrađe I, 3) i jedan (srebrni) primjerak varijante IIId. U ovoj fazi prvi put srećemo i dvojne igle s krstastom glavom (tip Vc po R. Vasiću — T. LXII, 35).

Potpuno novu pojavu predstavljaju igle livene u kalupu. Mogu se podijeliti na tri osnovna tipa: a) s prstenastom glavom i horizontalnom prečkom, koji bismo mogli nazvati i antropomorfnim (Sl. 36, br. 12), jedan siguran primjerak ove faze iz Rusanovića LXXXVI (1894), 1, te još jedan iz Čitluka I (1892), bez preciznijih podataka kojem grobu pripada; b) s lunulastom glavom, ažuriranom, a ponekad ukrašenom i laticama po obodu (Sl. 36, br. 17), četiri primjerka, svi iz faze IVc-2: Duboki do III (1892), grobovi 1–3, Rusanovići IV (1895), 2 i VI (1895), 1, te Vrlazje VII (1894), 1; c) s glavom u obliku ljestvica (tipa kao Sl. 36, br. 35), samo jedan primjerak u ovoj fazi, iz već pomenutog groba Vrlazje VII, 1.[233]

Sljepoočni kolutovi ne spadaju među češće oblike nakita. Primjerci iz Osova III, 1 pripadaju tipu koji se u Donjoj Dolini pojavljuje dosta rano, ali i traje dosta dugo, pa je vjerovatnije da je navedeni grob znatno mlađi. Luksuzni zlatni primjerci iz Pilatovića su zasad usamljeni.[234]

Ogrlice su od jantarskih perli, sitnih ili krupnijih, zatim bronzanih, loptastog ili sferičnog oblika, a zastupljene su i perle od staklene paste, jednobojne, ili s očicama, odnosno talasastom linijom. Da li su prorezane bačvaste perle (tipa T. LXII, 4), kao i neki privjesci, također, upotrebljavani za ogrlice, nije pouzdano utvrđeno.[235] U nekim od najmlađih grobova ove faze pojavljuju se i jantarske perle dinjastog, štapićastog ili srcolikog tipa, visoke zanatske obrade (Sjeversko VII, Lisijevo up. Sl. 36, br. 24, 25), pa i jantarske pločice s likovnim predstavama visoke umjetničke vrijednosti.[236]

Prorezana kalotna dugmad-toke pojavljuju se i u grobovima ove faze, ali u manjem broju, ili čak pojedinačno.

---

[232] Vrlazje, tumulus V (F. Fiala 1894c, 725–726, nap. 1); Rusanovići, tumulus LXXI (F. Fiala 1894c, 742–743); up. također R. Vasić 1977, Pl. 25, 13.

[233] F. Fiala 1894c, 727, Sl. 15b.

[234] K. Kilian (1975, 59) stavlja grob Osovo III, 1 u svoju fazu IVC, što bi odgovaralo našoj fazi IVc-1; up., međutim, grobnu cjelinu Zagrađe I, 2 u ovoj knjizi (T. LXV, 8–10) sa sljepoočnim kolutovima istog tipa. – Za primjerke iz Pilatovića v. M. Zotović 1985, T. XXXII, 9.

[235] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXIV, 17; R. Vasić 1977, Pl. 24, 12.

[236] F. Fiala 1896a, 452–453, Sl. 40–43; D. Srejović – Č. Marković 1981, 72–73, Pl. IV, 14–24, Pl. V, 1–10.

Narukvice s prebačenim krajevima, jedna od najdugotrajnijih formi nakita u glasinačkoj kulturi, traju još i u ovoj fazi, mada više nisu tako česte kao u prethodnoj. Nalazimo ih u obje standardne varijante, kao deblje ili kao tanje, ponekad i veoma gracilne (tipa kao Sl. 35, br. 2). Izuzetno teške, masivne narukvice ovog tipa (Sl. 36, br. 15) nađene su u kneževskim grobovima iz Čitluka I, 5 i iz Arareve gromile. Velika težina tih objekata, uz relativno uzak prostor za ruku, opravdava pitanje ne radi li se tu o predmetima votivne namjene. Od starijih formi narukvica još su u upotrebi i spiralne narukvice od bronzane žice s većim brojem navoja.[237]

Novi tip narukvica koji prvi put nastupa u ovoj fazi jesu glasinačke narukvice od bronzanog lima, ukrašene geometrijskim motivima izvedenim iskucavanjem. To je dobro poznat tip nakita izrađivan od jednog ili dva komada lima (Sl. 36, br. 19). Narukvica ima jedan kraj veoma proširen, a drugi sužen u usku traku, a spiralno je uvijena u približno 1,1/3 do 1,2/3 navoja. U opisima grobova ovakvi su objekti standardno citirani kao narukvice, što je u većini slučajeva, po svoj prilici, tačno, mada su neki primjerci, malih dimenzija (up. T. LXXI, 10), možda mogli služiti i kao ukras za kosu. Više puta uvećan, ovaj tip daje poznate luksuzne pojaseve izrađivane od srebra ili zlata (Mramorac, Umčari, Novi Pazar i druga nalazišta).

Najstariji primjerci ovog tipa narukvica, dosad otkriveni, jesu oni iz kneževskog groba u Ararevoj gromili. Taj grob, inače, sadrži seriju starijih objekata (bronzani šljem korintskog tipa, datiran oko sredine 6. stoljeća, bronzane igle starijih tipova, o kojim je dosta bilo riječi, masivne narukvice istog oblika i veličine kao one iz kneževskog groba Čitluci I, 5), ali i klasične oblike nakita faze IVc-2, pa i one koji bi se mogli smatrati mladim u tom kontekstu. Stoga bi bilo realno uzeti da je Arareva gromila deceniju ili dvije mlađa od Čitluka I, 5, dakle, one grobne cjeline koju postavljam na sam početak faze IVc-2 (oko 550. g. st. e.). Drugim riječima, taj tip narukvica morao je nastati u toku druge polovice 6. stoljeća, i to dosta rano, da bi, uz ostale darove, jedan par mogao dospjeti u grobnicu kneza, sahranjenog u Ararevoj gromili. Kao što vidimo (Sl. 36, br. 19), ti primjerci su još dosta uski i jednostavno ukrašeni. U kasnijem razvoju, naročito tokom faze Va, te će narukvice dobijati na širini, a ornamenti će postati složeniji.

Pojasne kopče starijih tipova praktično nestaju iz upotrebe. Jedini izuzetak bio bi grob iz Bandina Odžaka XIII, 1, koji zapravo pripada prelazu iz faze IVc-1 u IVc-2.[238] Osnovni tip je sada kalotna kopča. Ona se javlja u dva glavna oblika: s ravnim, neukrašenim obodom (te su mnogo rjeđe — T. LXII, 31) i s obodom ukrašenim laticama, tačnije rečeno, štapićastim

[237] A. Benac – B. Čović 1957, XXXXI, 4; up. i M. Zotović 1985, T. XXIII, 7.
[238] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXIX, 15–19.

dodacima s glavicom (T. LXII, 8), ili dodacima u obliku niza perli (T. LXII, 29). Jedna kopča ovog tipa nađena je u kneževskom grobu iz Čitluka, dakle, jednom od najstarijih grobova faze IVc-2, a njeno trajanje obuhvata čitavu tu fazu, da bi se najmlađi primjerci mogli naći još u ponekom grobu koji treba pripisati početku faze Va.[239]

Za fazu IVc-2 (razumije se, za bogatije, prvenstveno ratničke, grobove) posebno su karakteristični pojasevi s našivenim astragalnim štapićima i posebnim tipom privjesaka na kraju. Najpotpunije primjerke na glasinačkom području dala je Arareva gromila (Sl. 36, br. 21) i Crvena Lokva X, a u užičkom kraju Kriva Reka.[240] Drugi tip, vezan, kako izgleda, za ovu fazu, predstavljaju širi pojasevi izrađeni od bronzanog lima i ukrašeni iskucavanjem (Ražana, možda i Prčevo), koje ne treba brkati s kasnijim pojasevima tipa Mramorac. Oni to možda jesu u funkcionalnom, ali ne i u tipološkom smislu.[241]

Privjesci i drugi sitni nakit, koji se mogao različito kombinovati, ni u jednoj fazi nije bio toliko omiljen i raznovrstan kao u ovoj. Od starijih oblika to je privjesak u obliku praporca, sada, po pravilu, s nožicom (T. LXII, 27), a to bi se moglo reći i za privjesak komponovan od jednog trougaonog dijela, štapićastih članova i alkica.[242] Takvi privjesci nađeni su, doduše, već u kneževskom grobu Osovo II, 1, ali tek sad su u punoj upotrebi, naročito često obješeni o alkicu na kraju nožne ploče čunastih fibula (T. LXII, 25). Tu su, zatim, privjesci u obliku ptice (T. LXX, 17), dvojne sjekire (T. LXXII, 16) ili nekog drugog objekta iz realnog svijeta (sjekira-kelt, kotlić, pehar, pa objekti nalik na sidro, lanci od krupnih karika ili nježni lančići od tankih verižica itd).[243] Podaci o položaju nekih predmeta iz ove grupe u grobovima pokazuju, ponekad, i njihovu funkciju. Tako je zapaženo da ažurirani privjesci u obliku praporca, bačvaste ili bikonične bronzane perle i spiralne cjevčice od bronzane žice (Kriva Reka, Uzići) čine jedan složeni objekat, po svoj prilici neku vrstu kompozitnog pojasa.[244]

Pincete su zastupljene i u ovoj fazi u nekoliko muških grobova. Radi se o tipu sa proširenim hvataljkama, obično ukrašenom jednostavnijim urezanim motivima.

Konjska oprema nađena je i u jednom od kneževskih grobova ove faze (Čitluci II, 5), a sastoji se od znatno slabije očuvanih željeznih žvala, te

---

[239] Ibid., T. XXX, 10; T. XXXVI, 13; T. XXXVIII, 5, T. XXXXV, 16; takođe R. Vasić 1977, Pl. 29, 2; M. Zotović 1985, T. XXIX, 4.

[240] M. Zotović 1985, T. XIX, 4.

[241] M. Garašanin 1973, Sl. 24, 2; takođe N. Tasić 1979, T. III, 1.

[242] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXX; R. Vasić 1977, Pl. 25, 1, Pl. 29, 9; M. Zotović 1985, T. XIX, 3 T. XXII, 5.

[243] A. Benac – B. Čović 1957, T. XI, 12, 13, 25, T. XXXI, 5, T. XXXIII, 17 – 21, T. XXXVIII, 13, T. XXXIX, 20; F. Fiala 1983a, 743, Sl. 55, 56, isti 1895, 558, Sl. 35; isti 1896a, 436, Sl. 6 – 8, 451, Sl. 34. Dobar izbor sitnog nakita, upravo karakterističnog za fazu IVc-2 dao je i grob iz Lisijeva polja kod Ivangrada – D. Srejović – Ć. Marković 1981, Pl. II – IV.

[244] M. Garašanin 1973, 475 – 479, Sl. 26a.

od bronzanih razvođača remenja, praktično istih tipova kao i u Osovu II, 1. U Ararevoj gromili te opreme nema, a iz opisa ostataka sa lomače nije jasno da li je oprema jahaćeg konja bila dio inventara spaljenog s tijelom kneza iz Pilatovića.[245] Karakteristično je, međutim, da se u ovoj fazi konjska oprema (ili njeni pojedini dijelovi) nalazi i u grobovima koji se inače ničim posebno ne ističu. To je bilo zapaženo i ranije, a potvrđeno je nalazima dijelova konjske opreme i u kasnije otkrivenim grobovima na više tačaka u oblasti rasprostiranja glasinačke kulture.[246]

Žezla nisu zastupljena ni u jednom od kneževskih grobova, ali ih i u Čitluku i u Ararevoj gromili zamjenjuju bojne sjekire (situacija posve obrnuta onoj iz faze IVc-1, što još jednom pokazuje da se ta dva tipa grobnih priloga međusobno isključuju, odnosno alterniraju prilikom sahrana pojedinaca ovog ranga).

U vezi sa završetkom faze IVc-2 postoji nekoliko problema koje je potrebno riješiti, a koji su (osobito posljednja dva) u bližoj međusobnoj vezi. Prvi se odnosi na određivanje preciznije hronološke pozicije nekih grobova (ili grupa grobova) na pojedinim područjima rasprostiranja glasinačke kulture koja su nedovoljno ili posve slabo ispitana. To je, npr., grupa grobova, odnosno grobnih nalaza iz Glogovika kod Herceg-Novog, pa grobnice iz Kličeva kod Nikšića, te određen broj grobova iz Prčeva (Boka) i iz Romaje, lokaliteta koje smo već pominjali, uključujući neke od grobova u našu IVc-2 fazu. Što se tiče Glogovika kod Herceg-Novog, smatram da se, u revidiranoj definiciji te faze, mora naći mjesta i za taj lokalitet.[247] Slična je stvar i sa Kličevom kod Nikšića. Mada bi se tamo nađene bronzane knemide mogle uvrstiti kako u kraj šestog tako i u prvu polovinu petog stoljeća, ostali objekti (nakit, pa i oružje) odgovaraju pretežno onim iz faze IVc-2. Koplja sa širokim listom djeluju, doduše, znatno mlađe, ali jedno dosta široko koplje poznato je i iz Arareve gromile. No, kako je tu, očigledno, u pitanju bilo više grobova, najrealnija mi se čini pretpostavka da bi dio grobova (i nalaza) mogao pripadati još kraju šestog stoljeća, dok bi neki od njih mogli biti i mlađi, kako je to, uostalom i O. Žižić zaključila.[248] Što se tiče Prčeva, pa i Romaje, mislim da je situacija u osnovi slična: i na jednom i na drugom lokalitetu ima grobova koji su nešto stariji i pripadali bi fazi IVc-2 glasinačke kulture, a i onih mlađih; izdvajanje i sasvim precizna hronološka determinacija grobova koji sadrže samo oružje i keramiku teško je izvodljiva.

Pitanje za sebe je hronološka pozicija jedne manje grupe grobova sa Glasinca koji su, posredno ili neposredno, vezani za Atenicu i Novi Pazar,

---

[245] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXI, 18 – 20, T. XXXII, 1 – 5; M. Zotović 1985, 96.
[246] A. Benac – B. Čović 1957, 4; N. Tasić 1979, 92, T. IV, 1; B. Čović 1980, 121, T. III, 1 – 3.
[247] Up. I. Pušić 1962.
[248] O. Žižić 1979, 205 i d.

kao i hronologija tzv. horizonta Atenica – Novi Pazar, koja je od posebne važnosti za hronologiju mladih faza glasinačke kulture u cjelini. Što se tiče prvog pitanja, riječ je o grobnim cjelinama Rusanovići XVI (1896), 2, Ilijak XXII, 1, Brezje-Konogovo VI, 1 i Gosinja planina XXXV, 5, svrstanih u periodizaciji iz 1957. godine u fazu IVc,[249] te još nekoliko grobova koji u toj periodizaciji nisu bili posebno navedeni, ali su s citiranim grobovima približno paralelni. K. Kilian je, za prva dva od navedenih, prihvatio dataciju A. Benca i B. Čovića, stavljajući ih u svoju fazu IVC, koja odgovara ovdje definisanoj fazi IVc-2, dok za Brezje-Konogovo smatra da pripada sljedećoj fazi.[250] Sva četiri pomenuta groba sadrže u svom inventaru bronzane jednopetljaste fibule s relativno visokom, četvrtastom i sedlasto ugnutom nožnom pločom bez dugmeta na vrhu (T. LXIV, 9). Kao što je dobro poznato, u pitanju je jedna od više mladih varijanti, izvedenih, postepenom evolucijom, iz oblika grčkih fibula geometrijskog doba, a proširenih na centralnom Balkanu i u Podunavlju, uglavnom u toku šestog i ranog petog stoljeća. Raspravljajući o ovom tipu, R. Vasić je glasinačke primjerke o kojima je ovdje riječ svrstao u svoj treći tip, za koji smatra da se u Trebeništu javlja od druge polovine šestog stoljeća i otuda širi na sjeverozapad.[251] U periodu koji nas ovdje interesuje (kraj 6. i početak 5. stoljeća) pojavljuju se i veoma slične fibule, ali s dugmetom na vrhu nožne ploče, rađene često od plemenitih metala (srebro, zlato), a za koje ću, iz praktičnih razloga, upotrebljavati ovdje termin »fibula tipa Novi Pazar«. Kao što se iz ukupnog razvoja fibula ove vrste može vidjeti, postojanje ili nepostojanje dugmeta na vrhu nožne ploče samo po sebi nije odlučujuće za hronologiju.[252] Stoga nam ostaje da se oslonimo na kontekst u kojem se pojedini primjerci jednog ili drugog tipa pojavljuju. U našem slučaju možemo reći da bi primjerci tipa onih iz Rusanovića XVI, 2 (T. LXIV, 9) i Ilijaka XXII, 1 po karakteristikama ostalih nalaza iz tih grobova[253] sigurno pripadali još drugoj polovini ili kraju šestog stoljeća, što važi i za Brankoviće VII (1896), 2, a možda i za primjerke iz Brankovića XVI (1896) te iz Gosinje XXXV, 5, uz koje nema propratnih nalaza, ali su i po obliku i po ukrasu noge isti kao primjerci iz navedenih grobova iz Ilijaka i Rusanovića. Treba, ipak, imati u vidu da i tip sa visokom, četvrtastom, sedlasto ugnutom nožnom pločom bez dugmeta na vrhu ima i svoje kasne varijante, koje traju do u 4. stoljeće.[254] Stoga je potrebna opreznost i u pogledu navedenih primjeraka, nađenih van pouzdanog konteksta, dok neke ranije visoko datirane treba nesumnjivo revidirati. Takav je slučaj npr., s grobom Brezje-Konogovo VI,

---

[249] A. Benac – B. Čović 1957, 47 – 48.
[250] K. Kilian 1975, 59.
[251] R. Vasić 1975, 86 – 87.
[252] Up. R. Vasić 1975, 85 – 87; K. Kilian 1975, Taf. 85.
[253] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXIV, 1 – 50.
[254] Ć. Truhelka 1901, 7 – 8, Sl. 5 – 7; Z. Marić 1959, T. II, 2, T. III, 3; Z. Marić 1977, 106 – 107, T. II, 3, 4.

1, u kojem je jedna od fibula ove vrste nađena zajedno s jednim srebrnim objektom[255] koji su A. Benac i B. Čović svojevremeno smatrali pretečom glasinačkih narukvica od bronzanog lima.[256] Mnogo je vjerovatnije, međutim, da pomenuti objekat, izrađen od srebrnog lima, predstavlja skromniju repliku zlatnih naušnica iz Novog Pazara,[257] poznatih i iz bogatog groba Čitluci V, o kojem će još biti govora, a koji nesumnjivo pripada fazi Glasinac Va. Stoga treba prihvatiti mišljenje K. Kiliana, koji je Brezje-Konogovo VI, 1 svrstao u svoj horizont IVC Ende,[258] što bi približno odgovaralo horizontu Novi Pazar i vremenu neposredno iza njega.

S druge strane, u sjevernom dijelu centralnog i u susjednim područjima zapadnog Balkana poznato je više primjeraka fibula tipa Novi Pazar (up. T. LXIV, 4), od kojih (po kontekstu) kao najvažnije navodim Atenicu, tumulus I (jedna srebrna), Novi Pazar (dvije zlatne i sedam srebrnih) i Kačanj (dvije srebrne), uz primjerak iz Crvene Lokve sa Glasinca (T. LXIV, 4) i jedan iz nepoznatog nalazišta u Bosni.[259] Ne ulazeći u detaljnije raspravljanje o sadržaju tih cjelina, istakao bih da se autohtoni tipovi nakita i drugi sitni objekti nađeni u Novom Pazaru i Kačnju ne mogu porediti sa sadržajem tipičnih grobova glasinačke faze IVc-2, već da odgovaraju neposredno sljedećoj, Va fazi, dok Atenica sadrži još i neke starije elemente koje nalazimo i u najmlađim grobovima faze IVc-2. Hronološku bliskost groba iz Crvene Lokve CIII, u kojem je nađen pomenuti srebrni primjerak (T. LXIV, 4), s horizontom Novog Pazara potvrđuju i ostali objekti nađeni s tom fibulom, a što se moglo rekonstruisati zahvaljujući podacima iz rukopisnog dnevnika Đ. Stratimirovića za 1981. godinu.[260]

Ovim je, mislim, već data određena orijentacija u pogledu odnosa tzv. horizonta Atenica – Novi Pazar prema završetku faze IVc-2 i početku faze Va glasinačke kulture. Što se tiče drugog pitanja, tj. relativne i apsolutne hronologije navedenog horizonta, mišljenja pojedinih autora o tome prilično se razlikuju. M. Garašanin svrstava taj horizont u početak gvozdenog doba III za Srbiju, a u apsolutnohronološkom pogledu na prelaz iz šestog u peto stoljeće st. e.[261] R. Vasić svrstava oba nalaza u svoj horizont 3. gvozdenog doba Srbije, koji obuhvata nalaze iz druge polovine šestog i prve polovine petog stoljeća, s tim što za vrijeme ukopavanja bogate cjeline iz Novog Pazara uglavnom prihvata mišljenje Đ. Mano-Zisija i Lj. Popovića

---

[255] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXXVII, 1 – 2.
[256] Ibid., 44.
[257] D. Mano-Zisi – Lj. Popović 1969, 33, T. XXVI.
[258] K. Kilian l. c.
[259] Đ. Mano-Zisi – Lj. Popović 1969, 34, T. XXVII, 3, 4; M. Đuknić – B. Jovanović 1966, 28, T. XV, 13; Ž. Marić 1959, 92 – 93, T. II, 2, 4.
[260] B. Teržan 1976, 375, Sl. 45, 9 – 11.
[261] M. Garašanin 1973, 503.

(470–460. godine st. e.).[262] D. Srejović je skloniji višem datiranju ovih nalaza, u posljednje decenije šestog i početak petog stoljeća, što prihvata i A. Palavestra.[263] K. Kilian je Novi Pazar datirao u vrijeme koje odgovara početku crvenofiguralnog stila u Atici, odnosno željeznom dobu III u Makedoniji, dakle oko prelaza iz šestog u peto stoljeće.[264] Ova kolebanja nisu velika, ali se ne mogu zanemariti. S obzirom na određene relativnohronološke odnose koje je moguće uspostaviti dalje prema zapadu (srednjobosanska i srednjodalmatinska grupa, grupa Donja Dolina – Sanski Most, japodska grupa, dolenjska i svetolucijska grupa, s mogućnošću povezivanja s italskom hronologijom), ja sam skloniji nešto nižem datiranju, pogotovu za Novi Pazar, koji je, ipak, bar deceniju-dvije mladi od Atenice. Stoga mislim da bi se za tzv. horizont Atenica – Novi Pazar u cjelini kao apsolutnohronološka aproksimacija moglo uzeti vrijeme koje približno odgovara prvoj četvrtini petog stoljeća, pri čemu više mislim na period u kojem je moglo doći do formiranja tog bogatog kompleksa tipova nego na sam trenutak ukopavanja jednog ili drugog groba, odnosno tezaura, ako tako shvatimo novopazarski nalaz. U okvir tog vremenskog raspona padala bi i granica između naših faza IVc-2 i Va glasinačke kulture.

S obzirom na to da se početak faze IVc-2, na osnovu hronologije kneževskog groba iz Čitluka I, 5[265] i njemu savremenih grobova, može staviti oko sredine šestog stoljeća, to bi apsolutnohronološka aproksimacija za ovu fazu bila:

Glasinac IVc-2 – 550 – 500 (475) g. st. e.

Faza Va. – Redatacija grobova 1 i 2 iz Arareve gromile i serije njima savremenih grobova u znatnoj je mjeri izmijenila sadržaj ove faze. Na samom glasinačkom području broj grobova koji se mogu pripisati toj, redefinisanoj, fazi znatno je manji, što se odnosi i na vrste i tipove oružja i nakita. S druge strane, nova otkrića i nova nalazišta u drugim područjima rasprostiranja glasinačke kulture donijela su i novu građu, koja obogaćuje i mijenja tipološki sadržaj ove faze. Najzad, konačno prihvatanje direktne povezanosti Novog Pazara s populacijom koja je bila nosilac glasinačke kulture prikazuje nam ovu fazu ili, bolje rečeno, njen početak, u sasvim novom svjetlu. Faza Va pojavljuje se kao prirodni završetak, kao klimaks onog razvoja koji smo mogli pratiti više od dva stoljeća, a koji je od sredine šestog stoljeća pokazivao znakove sve snažnijeg ekonomskog uspona i jačanja vojne snage te populacije. Na prelazu iz šestog u peto stoljeće glasinačka kultura dostigla je svoj najveći teritorijalni opseg, a društveni razvoj koji smo mogli pratiti od skromnih početaka u Ilijaku, preko Brezja,

---

[262] R. Vasić 1977, 22, 23, 35.
[263] D. Srejović 1981a, 61–63; A. Palavestra 1984, 87–88.
[264] K. Kilian 1975, Taf. 102.
[265] Up. M. Parović-Pešikan 1960, 23–25; B. Čović 1979, 158; R. Vasić 1982b, 12.

Osova, Čitluka, Arareve gromile i Pilatovića ilustrovao je postepeno snaženje aristokratskog sloja. Na prelazu iz šestog u peto stoljeće taj je razvoj, po svoj prilici, doživio kvalitativni skok, a predstavnici tog novog, vodećeg društvenog sloja, čija se vlast mogla prostirati na značajna područja, bili su već moćni vladaoci. Njihov sjaj reflektuje nam novopazarski nalaz.[266]

Ali, ma koliko to paradoksalno zvučalo, ta ista faza, tačnije-njen kraj, označili su i završetak tog razvoja, slabljenje i raspad glasinačke kulture. Ono što će doći, a što nazivamo Glasinac Vb, samo je slab dokaz tinjanja života, i to samo na jednom dijelu nekad velikog areala rasprostiranja te kulture.

Razmatranje faze Va trebalo bi, dakle, početi Novim Pazarom, koji odgovara početku te faze i predstavlja njen najdragocjeniji nalaz. Ali upravo zbog te dragocjenosti i specifičnosti, Novi Pazar je, zajedno s Atenicom, dobio posebno poglavlje u ovoj knjizi. Stoga će ovdje biti pominjani samo pojedini objekti iz tog nalaza, i to oni autohtonog porijekla, vezani za ukupan krug oblika ove faze. Mi ćemo se vratiti na početak ovog izlaganja i utvrditi reprezentativne grobne cjeline ove faze na glasinačkom području, kao i na drugim područjima gdje se grobovi ove faze mogu utvrditi s većom sigurnošću.

Od grobova obuhvaćenih periodizacijom iz 1957. godine u fazi Va po novoj periodizaciji ostaju:

1. Potpećine IV, 1
2. Potpećine IX, 1
3. Potpećine IX, 2
4. Potpećine XXI, 1
5. Brankovići III, 1
6. Rudine-Rusanovići III, grupa III
7. Osovo III, 8 i
8. Brezje-Konogovo VI, 1.[267]

Razumije se, riječ je o reprezentativnim cjelinama, dok je broj grobova ove faze (osobito onih koji se mogu vezati za njen stariji dio) znatno veći. Navedenim grobovima treba dodati, kao reprezentativne, još neke cjeline koje nisu bile obuhvaćene periodizacijom iz 1957, a važne su i u sadržajnom i hronološkom pogledu. To su:

9. Čitluci V (1892)
10. Čavarine IV (1892)[268]

---

[266] M. Garašanin 1973, 497–505; B. Čović 1976, 284–285; B. Jovanović 1979, 68–70; A. Palavestra 1984, 65–73.

[267] A. Benac – B. Čović 1956, 10–11, T. VI, 12–20; A. Benac – B. Čović 1957, 21–24, T. XXXXII, 1–11, T. XXXXIV, 1–13, T. XXXXV, 10–15, T. XXXXVI, 1–9, T. XXXXVII, 1–2, T. XXXXIX, 25–28.

[268] F. Fiala 1892, 405–406, Sl. 25, 26, T. I, T. II, 2, 5, te 412–413, Sl. 33–34; u oba slučaja radi se, najvjerovatnije, o po jednoj sahrani ostataka spaljenog pokojnika, pri čemu je pepeo s prilozima u jednom slučaju bio rasipan po osnovi na kojoj će biti podignut tumulus (Čavarine IV), a u drugom stavljen na

11. Vražići III, 5[269]

12. Potpećine XIX, 1[270]

13. Zagrađe III, 2[271]

14. Crvena Lokva CIII.[272]

Od objavljenih važnijih cjelina s drugih područja, pored Novog Pazara (obrađenog u posebnom poglavlju), u fazu Va pouzdano još spadaju:

15. grob 1 iz tumula V u Ražani;[273]

16. sekundarni grob iz tumula (vjerovatno ranog bronzanog doba) u Radimlji kod Stoca;[274]

17. grob iz tumula u Plani kod Bileće iz 1900. godine;[275]

18. grobnica s više sahrana iz Kačnja kod Bileće.[276]

Kao što je rečeno, ovoj fazi će nesumnjivo pripadati i dio grobova iz Prčeva, Rogova, Romaje i Dubočaka u Metohiji, a prema kratkoj informaciji Z. Letice, i više grobova iz tumula istraživanih na Pešteru.[277] U ovu fazu spada i, još neobjavljen, bogati ženski grob iz Pećke Banje.

Mada je broj grobova manji nego u prethodnoj fazi, pokretna građa je prilično bogata, mada ne onako tipološki raznovrsna kao u prethodnoj, IVc-2 fazi.

a) Keramika domaće proizvodnje je relativno slabo poznata, ali se može pretpostaviti da je dio oblika koji su bili karakteristični za prethodnu ostaje u upotrebi i u ovoj fazi – zdjele s uvučenim obodom, pehari s dvije ili jednom drškom (up. T. LXIII). Z. Marić bilježi u Kačnju i posude ukrašene vertikalnim rebrima na ramenu i trbuhu, što je očigledno uticaj iz centralne Bosne.[278]

Uvozna keramika, grčke ili italske provenijencije, ima u ovoj fazi značajno mjesto. Ne računajući Novi Pazar s njegovim bogatim nalazima fine grčke keramike, navco bih s glasinačkog područja Čitluke V, grob koji je, uz bronzano posude sadržavao i jedan skifos s figuralnim ukrasom (Sl. 36, br. 27), a treba reći da su fragmenti posuda rađenih na lončarskom kolu nađeni u još nekoliko tumula ove faze na Glasincu. Još je bogatije zastupljena uvozna keramička roba u istočnoj Hercegovini: u Plani je, pored jednog malog skifosa, nađeno više fragmenata posuda rađenih na lončar-

---

više posebnih hrpica (Čitluci V); sličnih slučajeva, redovno s hronološki homogenim nalazima, ima na glasinačkom području više, posebno u periodu od kraja 6. do 4. stoljeća st. e.

269 F. Fiala 1893a, 738 – 739, Sl. 49 – 52; up. i B. Teržan 1976, 375 – 377, Sl. 46.

270 F. Fiala 1893a, 755.

271 F. Fiala 1897a, 755.

272 D. Stratimirović 1891, 375 – 377, Sl. 45 (fibula je objavljena u članku M. Hörnesa, u istom broju »Glasnika«, str. 364, Sl. 34); up i B. Teržan 1976, 375 – 377, Sl. 45, 9 – 11.

273 M. Garašanin 1973, 474, s nav. literaturom.

274 Ć. Truhelka 1893.

275 Ć. Truhelka 1901a, 1 – 13.

276 Z. Marić 1959; isti, 1977, 101 – 113.

277 Z. Letica 1982, 15.

278 Z. Marić 1959, T. 1, 3.

Sl. 36 Glasinačka kultura faza IVc 2: 1 25; faza Va: 26– 35

skom kolu, a u grobnici iz Kačnja Z. Marić je konstatovao ostatke većeg broja posuda, uglavnom vrčeva s jednom drškom (Sl. 36, br. 6), pehara za vino (oinohoe), skifosa i hidrija.[279]

b) Uvozno metalno posude takode spada u dosta važan inventar nalaza ove faze. Ne računajući luksuzne primjerke iz Novog Pazara, bilježim fragmente bronzanih posuda s lomača iz nekih glasinačkih grobova, a od bolje sačuvanog materijala dva posrebrena vrča s jednom drškom, atičkog tipa, iz već pominjanog tumula V u Čitlucima, te jednu bronzanu cjediljku iz istog groba (up. Sl. 36, br. 28, 29),

c) Oružje je relativno dobro poznato, a najbrojnija su koplja, uglavnom istih tipova kao i u prethodnoj fazi. Kao novitet mogu se navesti laka koplja uskog lista, očigledno oružje za bacanje (džilit). Uobičajeni mali krivi noževi i dalje su zastupljeni. Da li će u repertoar naoružanja ove faze ući još neki tipovi (bojna sjekira, štit), zavisi od mogućnosti preciznijeg datiranja nekih grobova iz Romaje (up. T. LXIII), što za sada još nije (bar u većini slučajeva) izvodljivo.

Od defanzivnog oružja ovoj fazi pouzdano pripadaju bronzani šljemovi grčko-ilirskog tipa. Najbrojniji su u istočnoj Hercegovini. U Plani su nadena dva, a u Kačnju pet primjeraka. Ipak, ovaj tip je bio zastupljen i u sjevernijim područjima glasinačke kulture, što dokazuje primjerak iz groba 1 tumula V u Ražani, a i fragment ruba jednog šljema ovog tipa, naden medu izgorenim ostacima priloga jednog groba sa Glasinca (Taline, tumulus II).[280]

d) Nakit ove faze pokazuje odredenu tipološku povezanost s prethodnom fazom, ali i dosta novih varijanti, kao i posve novih oblika.

Od naslijedenih tipova fibula neki su samo relikti koji se pojavljuju u pokojem grobu faze Va (glasinačke čunaste fibule, ili dvopetljaste fibule s dva otvora na nožnoj ploči). Naprotiv, glasinačke rebraste fibule su i u fazi Va veoma važan tip nakita (tako da ih nalazimo čak i u tako ekskluzivnoj opremi kao što je ona iz Novog Pazara). Kao što je već rečeno, za fazu Va posebno su karakteristični primjerci rebrastih fibula većih dimenzija, s izrazito velikom, trapezastom nožnom pločom (T. LXIV, 11), mada se i oni manjih dimenzija još upotrebljavaju. Fibule tipa Novi Pazar (T. LXIV, 4) takode su karakterističan oblik ove faze, a relativno mali broj primjeraka u grobovima vjerovatno je uslovljen time što se one po pravilu izraduju od plemenitih metala. Ovim fibulama srodan je tip jednopetljaste fibule s četvrtastom, sedlasto ugnutom nožnom pločom, no bez dugmeta na vrhu i s drugačije ukrašenim lukom, koji se pojavio još krajem prethodne faze (up. T. LXIV, 9) ali je u fazi Va u punoj upotrebi. Nalazimo ga, mada ne često, na

[279] Ibid., 1959, 95–97; Z. Marić 1977, 103–105.
[280] R. Vasić 1982a, 14.

glasinačkom području ali naročito u istočnoj Hercegovini, gdje je sada osnovni tip fibule. Poznato je više varijanti, između ostalih i ona sa šarnirskim mehanizmom glave, ponekad ukrašenim palmetom (Sl. 36, br. 34); ove posljednje vjerovatno pripadaju već kraju naše faze, kasnom petom ili prvoj polovini četvrtog stoljeća.[281]

Potpuno novu pojavu čine Certosa-fibule, koje srećemo u više varijanti. Među njima ima starijih i mlađih, a među ove posljednje spadaju i stariji primjerci samostrelnih Certosa-fibula koji spadaju još u okvir ove faze (T. LXII, 37; LXIV, 7, 13). Treba napomenuti da su Certosa-fibule oblik ograničen samo na glasinačko područje uticaji sa sjeverozapada nisu, kako izgleda, prodirali dalje na jug i jugoistok.[282]

Najzad, treba pomenuti i dva neobična oblika: jednopetljastu fibulu s četvrtastom nožnom pločom iz Vražića (T. LXIV, 8), očito već uprošteni, degenerisani izdanak glasinačke dvopetljaste fibule s dva otvora na nožnoj ploči, te malu lučnu fibulu s posve uskom, dugom nogom (T. LXII, 36) nađenu zajedno s Certosa-fibulom, što može biti važan hronološki pokazatelj za grobove u kojim su zastupljene samo takve fibule.

Za fazu Va karakteristične su dvojne igle, i to oblici koji su bili poznati i u prethodnoj fazi. Ali, dok se dvopetljaste fibule gube iz upotrebe (poznati su samo pojedinačni primjerci, uglavnom tipa IIId po klasifikaciji R. Vasića), dvojne igle omega tipa (tip Trebenište po F. Maieru, odnosno IV po R. Vasiću – T. LXII, 38) sad su daleko najbrojnije. Pored njih, poznate su i krstaste dvojne igle (tip Vc po R. Vasiću), i to kako na Glasincu, tako i u istočnoj Hercegovini. Jedna posebna varijanta omega igala (tip IVa po R. Vasiću) nađena je i u Novom Pazaru (četiri primjerka, izrađena od srebra).[283]

Livene igle, kakve su se prvi put pojavile u prethodnoj, zastupljene su i u ovoj fazi, s tom razlikom da je tip s ljestvičastom glavom (Sl. 36, br. 35) sada neuporedivo češći; preciznije rečeno, u pouzdanim grobnim cjelinama faze Va (Potpećine IX (1892), Zagrade III, 2), kao i u Potpećinama II (1891), tumulu koji sadrži samo materijal ove faze, zastupljene su samo igle s ljestvičastom glavom.

Vjerovatno kao naušnice (s obzirom na analogije iz Novog Pazara) služili su objekti izrađeni od srebrnog lima, s jednim proširenim krajem, ukrašenim tremoliranim ornamentom, i drugim krajem, suženim u tanku žicu, pogodnu za provlačenje kroz resicu uha (Brezje-Konogovo VI i Čitluci V, 1 Sl. 36, br. 30).

Ogrlice su i u ovoj fazi izrađivane uglavnom od jantarskih i staklenih perli, ali se pojavljuju i granulirane srebrne perle (tipa kao T. LXV, 13).

---

[281] Ć. Truhelka 1893, 234–235, Sl. 4–6; Z. Marić 1977, 106–107, T. II, 3, 4.

[282] B. Teržan 1976, 375–378.

[283] D. Mano-Zisi – Lj. Popović 1969, T. XXVIII; up. takođe F. Fiala 1893a, 738, Sl. 48.

Valja također napomenuti da su fino obrađene jantarske perle, dinjaste i srcolike, kakve se nalaze i u najmlađim grobovima faze IVc-2, zastupljene i u nekim starijim grobnim cjelinama faze Va (up. Sl. 36, br. 24, 25).

Dugmad se ne pojavljuju često. Pojedinačno se još nađu obična zaobljena dugmad s ušicom ili poneki primjerak kalotne dugmadi-toka s prorezima. Vrijedi istaći jedan nov, karakterističan oblik. To su manja dugmad, kubetastog oblika, ukrašena radijalnim zarezima (Sl. 36, br. 33) koja nalazimo u dvije važne grobne cjeline ove faze (Čitluci V, 1 i Crvena Lokva CIII); taj tip se, zatim, zadržao u upotrebi i tokom faze Va.

Iz prethodne faze naslijeđeni tip narukvica od bronzanog lima, ukrašenih iskucanim ornamentom, u fazi Va dolazi do punog tipološkog razvoja, a u pogledu primjeraka zastupljenih u grobovima, to je svakako najvažniji i najčešći tip narukvice faze Va. Dimenzije su dosta različite. Pored onih manjih (up. T. LXIV, 10, 12), za ovu fazu su posebno karakteristični primjerci većih dimenzija.[284] O njihovoj tipološkoj vezi sa zlatnim i srebrnim pojasevima tipa Mramorac bilo je već riječi, ali valja još jednom podvući da je taj tip luksuznog nakita, bez obzira na njegovo rasprostiranje, nesumnjivo potekao iz oblikovnog kruga glasinačke kulture. Uostalom, zlatni primjerci iz Novog Pazara za to su najbolji dokaz. U vezi s ovim tipom narukvica valja još dodati da se prema ornamentici mogu razlikovati dvije osnovne varijante: »glasinačka«, s pravolinijskim ukrasom, i »hercegovačko-sjevernoalbanska«, koja poznaje i motiv tekuće spirale (Sl. 36, br. 32).[285]

Drugi, mnogo rjeđi, tip narukvica su luksuzne, srebrne ili zlatne, masivne narukvice koje se završavaju zmijskim glavama (Sl. 36, br. 31). Na području glasinačke kulture poznate su iz Kačnja i Novog Pazara.[286]

Treba još reći da se u ovoj fazi pojavljuju i neki tipovi nakita koji potiču iz radionica grčkog svijeta: male srebrne kutije ukrašene tehnikom filigrana, sljepoočni kolutovi od tordirane srebrne žice, valovita srebrna žica sa zmijskim glavama na oba kraja, bronzano »pečatno« prstenje s ugraviranim negativima jednostavnih predstava životinjskih, rjeđe ljudskih likova, istog tipa kakav će se, u većem broju, pojaviti u fazi Vb.[287]

Hronologija faze Va dosta je jasna i ne treba joj mnogo objašnjenja. Problem njenog početka već je analiziran, a njen kraj je, na glasinačkom području, određen pojavom šarnirskih fibula mlađe varijante sa zvjezdicama na luku (tip Štrpci), kao i fibula ranolatenske sheme. S obzirom na dosta pouzdano utvrđen horizont kojem ti tipovi pripadaju (»horizont

---

[284] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXXIV, 8, 9, 13, 14; T. XXXXVI, 1.

[285] B. Čović 1976a, 30 – 31, Sl. 8.

[286] D. Mano-Zisi – Lj. Popović 1969, T. XV; R. Vasić 1977, Pl. 34, 15, Pl. 35, 3; Z. Marić 1959, T. II, 1.

[287] A. Benac – B. Čović 1957, T. XXXII, 11, T. XXXXV, 10; F. Fiala 1893a, 755, Sl. 68; isti 1897a, 587, Sl. 1 – 2; C. Truhelka 1901a, 9 – 10, Sl. 9 – 13; up. također A. Palavestra 1984, 46 i d., T. I – III, XIII, XIV.

Čurug«, gvozdeno doba IV za Srbiju po M. Garašaninu), jasno je da se naša faza Va završava približno sredinom četvrtog stoljeća. Stoga bi njena apsolutnohronološka aproksimacija glasila:

— Glasinac Va = 500 (475)– 350. g. st. e.

S fazom Va završava se, zapravo, život glasinačke kulture kao koherentne cjeline. Već u toku ove faze zapaža se smanjivanje broja grobova na glasinačkom području, a u centralnom dijelu zapadne Srbije malo je nalaza koji se mogu pripisati ovoj fazi. Ne znamo, doduše, šta će pokazati buduća istraživanja na malo ispitanim ili neispitanim područjima planinskih dijelova Crne Gore, sjeverne Hercegovine ili Peštera. Ali je jasno da u južnom dijelu istočne Hercegovine, kao i Crne Gore u četvrtom stoljeću počinje jedan posve nov razvoj koji s glasinačkom kulturom, u užem smislu, više ne može biti doveden u vezu. Isto je tako jasno da je na glasinačkom području, a vjerovatno i na nekim drugim područjima rasprostiranja glasinačke kulture, došlo do brže ili sporije depopulacije, koja počinje već u toku faze Va. Time se i glasinačka kultura kao cjelina dezintegriše.

Faza Vb, definisana 1957. godine, uočljiva je, za sada, samo na Glasincu. Sadržaj njenih grobova, malobrojnih i dosta siromašnih, čine kasni tipovi nakita unutarbalkanskog ili helenističkog porijekla (T. LXV, 1, 5, 6, 11, 13, 14) zajedno s onim koji dolaze kao rezultat uticaja sa sjeverozapada (T. LXV, 2–4, 7, 8–10, 12). Zatim, početkom trećeg stoljeća st. e. nastaje potpuno ćutanje arheoloških izvora, kao da je došlo do totalne depopulacije čitavog tog područja.

*

U vezi s glasinačkom kulturom potrebno je pomenuti i problem željeznog doba na južnom Jadranu. Naime, Š. Batović je u više navrata definisao, kao posebne cjeline, odnosno grupe, i u toku kasnog bronzanog, a i u željezno doba, određene nalaze s jadranske obale južno od ušća Neretve i u njenom zaledu.[288] Što se tiče željeznog doba, izgleda da se kao cjelina za sebe u ovom trenutku može izdvojiti samo poznati nalaz iz Stona koji pripada vremenu oko 500. godine st. e., a u tipološkom pogledu pokazuje izvjesno miješanje glasinačkih oblika i tipova karakterističnih za srednjodalmatinsku grupu željeznog doba.[289] Na ostalom dijelu tog područja slične pojave zasad nisu zapažene. Nalazišta starijeg željeznog doba u istočnoj Hercegovini (Mazlumi, Gubavica, Mosko, Plana, Radimlja, Kačanj, Ljubomir) pripadaju u osnovi glasinačkoj kulturi, mada pokazuju i neke lokalne specifičnosti, što naročito dolazi do izražaja u vremenu koje odgovara glasinačkoj fazi Va. Situacija je slična i dalje na jugu. I nalazišta u

[288] Š. Batović 1973b, 1976a, 1973b, 1983b, 272, 357 i d.

[289] Materijal je cjelovito objavio J. Posedel: Prehistorijsko groblje kod Stona, GZM XVII, Sarajevo 1905, 441–444, T. I, II.

unutrašnjosti Crne Gore (Kličevo kod Nikšića, Lisijevo polje kod Ivangrada), kao i ona u neposrednoj blizini Crnogorskog primorja (Glogovik kod Herceg-Novog, Vješala u Njegušima, nad Kotorom) bez sumnje pripadaju glasinačkoj kulturi. Tome odgovara i situacija u sjeverozapadnoj Albaniji, gdje nalazi starijeg željeznog doba iz šire okolice Skadra pokazuju blisku povezanost s Mati-, odnosno glasinačkom kulturom.[290] Stoga sam smatrao da nema mjesta da se, kao posebna kulturna grupa, izdvoji područje našeg južnog Jadrana, bar kad je u pitanju starije željezno doba. U toku prve polovine 4. stoljeća nastaju i ovdje, razumije se, dosta brze promjene, prouzrokovane složenim djejstvom različitih ekonomskih i kulturnih uticaja mediteranskog, prvenstveno grčkog svijeta i njegovih bliskih kolonija i emporija, a zatim i političkog razvoja, izazvanog širenjem ilirske države. Ali, to je vrijeme kad glasinačka kultura kao koherentna cjelina više ne postoji i koje, iz razloga koji su već u predgovoru objašnjeni, izlazi van okvira ove knjige.

OPŠTA ZAPAŽANJA O GLASINAČKOJ KULTURI

Već u uvodu ovog poglavlja naglašeno je da će glasinačka kultura biti obrađena na nešto drugačiji način nego većina ostalih kulturnih cjelina ili geografskih područja jugoslavenskih zemalja u željezno doba. Osnovni razlog za to je veoma različit nivo istraženosti pojedinih aspekata materijalne i duhovne kulture njenih nosilaca, a isto tako i čitavih, dosta velikih područja za koja samo po pojedinačnim nalazima (a i po samom geografskom položaju) znamo da su pripadala glasinačkoj kulturi. Najzad, glasinačka kultura je složenija pojava, a buduća istraživanja će, po svoj prilici, pokazati da se sastojala od nekoliko grupa, međusobno, doduše, veoma srodnih, ali i sa vlastitim, lokalnim obilježjima, što je uostalom, već zapaženo i u okviru njenog južnog dijela, Mati-kulture u Albaniji.[291] Tek kad nam određena važna područja budu nešto bolje poznata, a pojedine lokalne grupe u okviru glasinačke kulture budu definisane, s jasno utvrđenim karakteristikama, moći će se i glasinačka kultura prikazati u svim njenim aspektima, što danas još nije moguće učiniti. Stoga ovo poglavlje zaključujem samo s nekoliko opštih zapažanja o glasinačkoj kulturi kao cjelini.

U populacionom smislu, glasinačka kultura, uključujući i njen južni dio, Mati-kulturu u Albaniji, izrasta iz starije osnove koja se na tim prostorima formirala tokom bronzanog doba. Ta osnova je imala mnogo zajedničkih obilježja i u pogledu porijekla i u pogledu osnovnih manife-

[290] F. Prendi 1975, 123.
[291] F. Prendi 1975, 123–124; isti 1985, 70–76.

stacija materijalne i duhovne kulture, uz razumljive lokalne razlike. Prelaz iz srednjeg u kasno bronzano doba na centralnom i zapadnom Balkanu označio je početak procesa diferencijacije, stvaranja većih plemenskih grupa, vezanih manje ili više za odredeni teritorij. Taj proces, iz različitih razloga, nije tekao u svim područjima paralelno, negdje se razvijao brže, a negdje sporije, ali je njegov rezultat bio stvaranje zajednica koje u arheološkoj terminologiji označavamo najčešće kao grupe (kulturne grupe). One imaju svoja područja rasprostiranja, mada granice nisu stalne one se tokom vremena mogu pomjerati u korist jedne ili druge grupe. Na područjima s kojim će glasinačka kultura graničiti u toku kasnog bronzanog doba već možemo uočiti postojanje više takvih grupa, od kojih, kao najizrazitije, pominjem: srednjobosansku i srednjodalmatinsku na zapadu i sjeverozapadu i grupu Donja Brnjica Gornja Stražava na istoku. Na sjeveroistoku je situacija zasad nejasna: razvoj tzv. zapadnosrpske varijante vatinske kulture bio je ozbiljno poremećen prodorom nosilaca kulture polja s urnama još u relativno ranoj fazi kasnog bronzanog doba, ali nije dovoljno jasno šta se tokom sljedećih stoljeća zbivalo.[292]

Na velikom prostoru koji će kasnije zauzimati glasinačka kultura željeznog doba zasada se mogu uočiti dva važna centra iz kasnog bronzanog doba. Na sjeveru, to je glasinačka grupa kasnog bronzanog doba, s jasno definisanim karakteristikama i razvojnim fazama. Njeno područje je, koliko znamo, klasično glasinačko područje, a vjerovatno je da se širila i dalje na jug, u gornje Podrinje. U jednom momentu pripadao joj je i Pešter, ali je otud bila potisnuta. Mnogo dalje na jugu, oko rijeke Mati u Albaniji, stvara se u kasno bronzano doba takode jedan razvojni centar čije granice još nije moguće definisati.[293]

U toku osmog stoljeća, koje smatramo početkom željeznog doba u užem smislu riječi, glasinačka grupa prolazi kroz razvojnu fazu koju smo označili kao Glasinac IVa. Veza s prethodnim razvojem je evidentna. U tipološkom pogledu zapaža se postepena smjena starijih oblika mladim, a povezanost s razvojem u susjednim, pa i daljim područjima na sjeveru dosta je izrazita. Pojavljuju se i prvi elementi koji će označiti orijentaciju glasinačke kulture prema jugu, njenu povezanost s južnim predjelima centralnog i zapadnog Balkana, kao i sa grčkim svijetom. Na jugu, grupa Mati se takode prirodno dalje razvija, mada se ne mogu jasno izdvojiti razvojne karakteristike ovog prelaznog vremena.[294]

---

[292] Detaljnije o tome: F. Prendi 1985a, 102 117; B. Čović 1986a, 66 ff; Ž. Mikić 1986, 77 ff; Š. Batović 1983b, 331 357; B. Čović 1983b, 413 432; B. Čović 1983, 433 457; M. Garašanin 1983d, 773 778; M. Garašanin 1983i, 779 785.

[293] F. Prendi 1978, 38 40; up. takode K. Kilian 1975, 38 46.

[294] K. Kilian 1975, 46 47; F. Prendi 1975, 119 122; D. Kurti 1978; takode se ni u okviru kasnije objavljenih nalaza ne može sa sigurnošću izdvojiti horizont grobova datiran metalnim objektima koji bi odgovarao 8. stoljeću, mada kontinuitet, po svoj prilici postoji; up. S. Islami 1981, D. Kurti 1983.

Prelom nastaje krajem osmog i u toku sedmog stoljeća, kad se u okviru glasinačkog područja na sjeveru i u znatnim dijelovima sjeverne Albanije, od Skadra do područja oko rijeke Mati, pojavljuju mnoge izrazite zajedničke karakteristike. Malobrojni, ali značajni nalazi iz ovog perioda u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori potvrduju i teritorijalni kontinuitet te nove razvojne faze u kojoj već govorimo o kulturi Glasinac-Mati kao jedinstvenoj cjelini. Njen dalji razvoj na tlu jugoslavenskih zemalja prikazan je ovdje u nekoliko uzastopnih razvojnih faza, označenih kao IVb, IVc-1, IVc-2 i Va, a u suštini jedinstven razvoj može se pratiti i u navedenim područjima u Albaniji. Pa i teritorijalno širenje glasinačke kulture na tlu Jugoslavije, od zapada prema istoku, ima svoj pandan u širenju njene južne grane, najprije u područje oko srednjeg toka Drima, a otuda u Prizrensku kotlinu.[295]

O naseljima i načinu stanovanja nosilaca glasinačke kulture, kao i o njihovoj privredi, prerano je još davati čvršće i detaljnije zaključke. Istraživanja sistematskog karaktera vršena su dosad jedino na užem glasinačkom području, mada i tamo obimnija iskopavanja naselja tek predstoje. Kao pozitivan rezultat može se istaći da su na tom, relativno malom, području evidentirane 54 gradine, a kako za više od polovine, od 14 sondiranih, postoje pouzdani dokazi da su bile u funkciji i tokom željeznog doba — može se s pravom pretpostaviti da je i među onim ostalim znatan broj također pripadao željeznom dobu. Kako ističe B. Govedarica, dio gradina imao je karakter trajnih utvrđenih naselja, dok se za izvjestan broj može reći da su, najvjerovatnije, imale prvenstveno strateški, odnosno refugijalni karakter. U jednom slučaju radi se, po mišljenju B. Govedarice, o kultnom objektu. Oblik fortifikacija prilagođen je konfiguraciji terena, pa se pojavljuju gradine kružnog, odnosno eliptičnog tipa, zatim polukružne, te one smještene na lingulama, s fortifikacijom koncentrisanom na najpristupačnijoj strani. Većinom su utvrđene suhozidom, mada postoje i gradine sa zemljanokamenim bedemima i šančevima.[296] Razumije se, ove zaključke ne bismo smjeli posve mehanički proširiti na glasinačku kulturu kao cjelinu. Ipak, veliki broj gradina, evidentiranih, npr., u gornjem Podrinju, istočnoj Hercegovini, pa i u nekim dijelovima Crne Gore, daje pravo na pretpostavku da su u tim područjima gradine mogle igrati važnu ulogu u životu i društvenoj organizaciji nosilaca glasinačke kulture (mada treba voditi računa o činjenici da je dio tih objekata znatno stariji). Uzimamo, dakle,

---

[295] U okviru II faze željeznog doba u Albaniji po F. Prendiju (1975, 119—123), odnosno prvog horizonta željeznog doba IC po K. Kilianu (1975, 48—50) posve je evidentan razvoj koji odgovara glasinačkoj fazi IVb kako je ona ovdje formulisana (up. također D. Kurti 1978 i 1983; B. Jubani 1981). — Naprotiv, u sjeveroistočnoj Albaniji, bar prema dosad objavljenom materijalu, nedostaju izraziti oblici faze IVb, pa i IVc-1, a većina grobova odgovara našim fazama IVc-2 i Va — up. djela citirana u nap. br. 66; D. Srejović 1981a, 56—61.

[296] B. Čović 1976, 297—298; M. Garašanin 1973, 470—471; B. Govedarica 1984, 84—95; M. Zotović 1985, 59—60.

zasad najrealniju pretpostavku da je na većem dijelu areala rasprostiranja glasinačke kulture gradina predstavljala najvažniji organizacijski tip aglomeracije, bilo kao trajno utvrđeno naselje, bilo kao određeni centar, fortifikacija ili pribježište stanovnika okolnih naselja koja su mogla biti razbijenog tipa, bilo, najzad, kao sjedište predstavnika rodovske aristokratije u određenim fazama društvenog razvoja, što također treba uzeti u obzir kao jednu od mogućnosti. S druge strane, s obzirom na potrebe stočarstva, djelimično još polunomadskog, kao osnovne privredne grane najvećeg dijela glasinačke populacije, treba pretpostaviti i postojanje drugih, povremenih ili privremenih tipova naselja, o kojim za sada nemamo nikakve evidencije. Ne treba, međutim, misliti da su nosioci glasinačke kulture bili isključivo stočari koji su ostale svoje potrebe podmirivali razmjenom s drugim zajednicama. Mada nevelike, rječne doline, pa i niži planinski predjeli i polja davali su dovoljno prostora i za razvoj zemljoradnje, koja je mogla podmirivati osnovne potrebe u žitaricama. Jedna od osnovnih potreba zajednica željeznog doba, snabdijevanje željezom kao sirovinom i izrada željeznog oruđa i oružja, rješavala se, vjerovatno, jednim dijelom uvozom, ali i vlastitom produkcijom. Mada su najvažniji reviri za dobijanje željeza u centralnoj Bosni, na jednoj, te u rudonosnim oblastima zapadne Srbije, na drugoj strani, bili van njihovog teritorija, treba uzeti u obzir i to da je za relativno male potrebe zajednica ovog doba od velikog značaja mogla biti i eksploatacija manjih nalazišta željeznih ruda kakva postoje u gornjem Podrinju, u Polimlju, u okolini Nikšića, u centralnom dijelu zapadne Srbije (Jelica planina i neka druga ležišta).[297] Druge osnovne metalurške sirovine, bakar i kositar, morale su se, sigurno, dobrim dijelom uvoziti. Što se tiče prerade ovih metala, drugim riječima kovačkog, ljevačkog i kujundžijskog zanata, sama tipologija željeznog oružja, a posebno bronzanog (u kasnijim fazama čak i srebrnog i zlatnog) nakita, s raznolikim tehnikama koje su primjenjivane i s bogatstvom tipova i varijanti koje su egzistirale zajedno, ili se postepeno smjenjivale — dovoljno govori o njihovoj relativnoj razvijenosti. Zanimljiva, donekle i začudujuća, jeste istovremenost nastanka, vremena upotrebe i nestajanja jednih i pojave drugih tipova objekata svakodnevne upotrebe, oružja, a naročito nakita, na tako velikom prostoru. To je rezultat živih i neposrednih kontakata mnogobrojnih ljudskih zajednica koje su bile nosioci glasinačke kulture, ali, vjerovatno, i djelovanja putujućih majstora, koji su te oblike širili.[298]

Izuzetan geografski položaj na prostoru koji se širi od južnog i srednjeg Jadrana duboko u unutrašnjost zapadnog i centralnog Balkana, razvijeno stočarstvo, vojna snaga koja je ovim plemenima omogućavala da

---

[297] B. Čović 1976, 273—274; isti 1980a, 75—76.
[298] B. Čović 1959, 73—74; isti 1976, 291—292.

kontrolišu važne saobraćajnice, da se ratom ili prinudom domognu različitih materijalnih dobara, stvarali su uslove i za razvoj trgovine s drugim oblastima, a naročito s velikim proizvođačkim centrima civilizovanog mediteranskog svijeta, prvenstveno grčkog, pa i italskog. To je imalo svog odraza i na određeni standard glasinačke populacije, u početku, razumije se, prvenstveno aristokratije, ali u kasnijem vremenu djelimično i širih slojeva. Ali su te veze, ostvarivane i putem trgovine, kao i još nedovoljno proučenim nomadskim kretanjima u kojim je učestvovao i dio glasinačke populacije, imale svog značajnog uticaja i na duhovnom, prije svega, religioznom planu. Pri tome mislim na intenzivne veze nosilaca glasinačke kulture i starih grčkih religijskih središta, potvrđene brojnim nalazima glasinačkih oblika nakita, rjeđe i oružja, u tezaurima starih helenskih hramova (naročito u sedmom i u prvoj polovini šestog stoljeća).[299]

Ta činjenica, već odavno zapažena, našla je i različita tumačenja koja se kreću od pohoda ilirskih ratničkih odreda na Grčku u ranoj fazi željeznog doba,[300] preko objašnjenja tih predmeta kao darova koje su, sa svojih putovanja po barbarskim zemljama, donosili grčki trgovci,[301] pa sve do složenijih objašnjenja koja uzimaju u obzir i naprijed navedena objašnjenja, ali i daleko bliže kontakte same glasinačke populacije i helenskog svijeta, uslovljene, između ostalog, i transhumantnim stočarskim kretanjima koja su, zatim, mogla rezultirati uspostavljanjem bližih odnosa tih pokretnih stočarskih grupa i s Helenima i s njihovim božanstvima i svetilištima. A to, sa svoje strane, nije moglo ostati bez uticaja i na razvoj njihovog vlastitog religijskog sistema i religijske prakse.[302]

Kad je riječ o religiji, oblast kulta mrtvih je područje koje dosta dobro poznajemo. No, i tu se, kao momenat koji upućuje na oprez, pojavljuje veoma različit nivo istraženosti pojedinih područja koja su pripadala glasinačkoj kulturi. Dok je za uže glasinačko područje ovaj aspekt duhovne kulture bilo moguće prikazati u cjelovitom toku i u više sukcesivnih razvojnih faza,[303] na mnogim drugim područjima tek su ispitane pojedine nekropole, ili pojedinačni tumuli, s dosta novih zapažanja, često veoma dragocjenih, ali i otvorenih problema koje tek treba rješavati. Ono što se, kao opšte, može istaći dâ se sažeti u nekoliko osnovnih konstatacija. Prvo, osnovni oblik grobnog monumenta nosilaca glasinačke kulture jeste tumulus. To je nasljeđe iz bronzanog doba koje je glasinačka kultura održala do kraja svog postojanja. Uz sve razlike i specifične pojave, uslovljene regionalnim, hronološkim i socijalnim faktorima, tumulus je, u

[299] B. Čović 1976, 292–297.

[300] V. Milojčić, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, AAnz 63/64, Berlin 1948/1949, 24 ff.

[301] H. Payne 1940, 175–176, R. Vasić 1982.

[302] F. Maier 1956, 72; K. Kilian 1973; K. Kilian 1975, 119–120; B. Čović 1976, 292–297.

[303] B. Čović 1963, 50 i d.

principu, zajednički objekt kulta i obično služi kao mjesto sahranjivanja članova jedne zajednice, vjerovatno porodice ili roda. Izgradnja pojedinačnih grobnih konstrukcija unutar tumula kao cjeline, koju, uglavnom, možemo konstatovati u svim područjima rasprostiranja glasinačke kulture, upravo je odraz takvog shvatanja tumula. U vezi s tim su i tragovi različitih obreda, vršenih prilikom sahrane, ali i kasnije, na površini tumula, što je takođe raširena pojava. Drugo, biritualnost, paralelno postojanje inhumacije i incineracije, takođe je jedno od konstantnih obilježja kulta mrtvih u glasinačkoj kulturi. Da li se u čitavoj oblasti rasprostiranja glasinačke kulture odnos ta dva ritusa razvijao na onaj način kako je to za uže glasinačko područje moglo biti utvrđeno,[304] ne bi se još sa sigurnošću moglo reći. Ipak, izgleda da, paralelno s najvećim usponom, teritorijalnim i ekonomskim, u drugoj polovini šestog i u prvoj polovini petog stoljeća spaljivanje dobija prevagu na pretežnom dijelu teritorija glasinačke kulture. Treće, unutar složenih kanona koji su određivali i način sahranjivanja i položaj unutar tumula, kao i vrste grobnih priloga, razvija se vrlo postepeno jedna pojava, uslovljena društvenim razvojem, ali i s jasno izraženim kultnim i religioznim aspektom. Riječ je o posebnom tretmanu određenih istaknutih ličnosti, čije grobove obično označavamo terminom »kneževski grobovi«. Tu pojavu možemo pratiti od faze IVb (Ilijak) pa preko sve bogatijih grobova šestog stoljeća (Brezje, Čitluci, Arareva gromila), ponekad u već monumentalnim konstrukcijama (Pilatovići) do kulminacije, početkom petog stoljeća u Novom Pazaru, pa i u Atenici, ako je shvatimo kao dio istovetnog društvenog, ali i kultnog razvojnog nivoa, bez obzira da li same ateničke tumule treba pripisati glasinačkoj kulturi ili ne. Kult mrtvih se tu postepeno razvija u sve složenijim formama, a kako su u pitanju sahrane ličnosti s posebnim društvenim statusom, sasvim je vjerovatno da se te grobnice pojavljuju, istovremeno ili kasnije, i kao izraz razvoja jednog posebnog kulta — kulta heroja.

Kad je u pitanju druga važna oblast duhovne kulture — umjetnost, može se konstatovati da glasinačka kultura, kao, uostalom, i većina sličnih i istovremenih kultura barbarskog svijeta tog doba, razvija uglavnom dekorativnu umjetnost, prilagođenu potrebi ukrašavanja objekata svakodnevne upotrebe, prvenstveno nakita, a djelimično i keramike, pa i oružja. Jedino djelo koje se ističe i sigurnom rukom majstora i duhovitošću rješenja, pa i vlastitim pečatom anonimnog umjetnika, jesu unikatna glasinačka kultna kolica. I o njima, kao i o umjetnosti glasinačke kulture u cjelini pisano je mnogo detaljnije na drugim mjestima.[305] Za ovu priliku mislim da

---

[304] Ibid., 52, 55; u toku faze Va nastaje u nekim područjima (Hercegovina, sjeverna Albanija) tendencija prelaska na sahranjivanje u ravnim grobovima, bez tumula (up. B. Čović 1964, 100; A. Benac 1984, 135).

[305] F. von Hochstätter, Über einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, MAGW X, Wien 1880 — 1881, Nr. 10 — 12, 289 — 298, Taf. 3; B. Čović 1976, 172 — 173.

je dovoljno istaknuti dvije vodeće tendencije u oblasti dekorativne umjetnosti glasinačke kulture starijeg željeznog doba. I jedna i druga vuku, zapravo, korijen iz mnogo starijeg doba, a zanimljivo je pratiti kako se prepliću, dopunjuju i, najzad, potiskuju jedna drugu, pod uticajima sa strane ili kao rezultat nekih našem metodu nedokučivih promjena u likovnim afinitetima i samih majstora i onih za koje proizvode. Radi se o tehnici graviranja i tehnici iskucavanja, od kojih svaka ima svoje posebne korijene, izražajna sredstva i motiviku.

Tehnika graviranja poznata je dobro već u okviru glasinačke grupe kasnog bronzanog doba, a njeni mladi proizvodi, falere iz faze Glasinac IIIc, čine posebnu grupu u okviru razvijenog zapadnobalkanskog geometrijskog stila.[306] U fazi IVa kao da je nastao određeni prekid tog razvoja, da bi se graviranje ponovo rascvalo u sljedećoj, IVb fazi, sada uglavnom na dijademama, poramenicama i narukvicama. Taj prekid, kao i činjenica da se radi, doduše, o staroj tehnici, ali je motivika nova, otvaraju pitanje otkud je došao taj impuls koji je omogućio još jedan, posljednji, procvat i tehnike graviranja, a i samog stila. Pitanje je šire i ne tiče se samo glasinačke kulture. Koliko se danas može uočiti, postoje dva moguća izvora iz kojih je taj impuls mogao poteći. Prvi treba tražiti u širenju motivike južnoilirske Devoll-grupe prema sjeveru, u područje Mati-kulture, koja dobro poznate motive sa slikane keramike prenosi na keramiku ukrašenu urezivanjem i, posebno, na objekte od bronzanog lima čije ukrašavanje traži tehniku graviranja. Na tim objektima, kao i na poznatim glasinačkim knemidama, izrađenim od oklopa za prsa, najvjerovatnije južnojadranskog porijekla, dominiraju šrafirani trouglovi, šrafirani rombovi, tangencijalno vezani kružići, ali se jedan motiv ističe u prvi plan – tzv. malteški krst, koji je i u okviru slikane Devoll-keramike i veoma star i veoma omiljen.[307] Kako se radi o veoma bliskim vezama glasinačke kulture i Mati-kulture, koja je, zapravo, njen južni dio, meni se taj put čini vjerovatnijim. Potpunosti radi, valja pomenuti da se približno u isto vrijeme (osmo i rano sedmo stoljeće) u srednjem Podunavlju takođe pojavljuju slične likovne tendencije, pa i motivi, među kojim značajnu ulogu takođe igra tzv. malteški krst. Radi se o dekorativnoj umjetnosti, poznatoj prvenstveno na keramičkim proizvodima, u okviru bosutske, basarabi i nekih drugih istovremenih grupa.[308] Impuls je, dakle, mogao doći i s te strane, mada mi taj put izgleda manje vjerovatan, prvenstveno zbog toga što ne vidim drugih značajnijih kontakata između glasinačke kulture i srednjeg Podunavlja na prelazu iz osmog u sedmo stoljeće.

---

[306] A. Benac – B. Čović 1956, 33, T. XXXIV, 1; T. XXXV, 1 – 2, T. XXXVII, 1 – 3, T. XXXVIII, 1,3, T. XXXXI, 1, 2, T. XXXXII, 1; B. Čović 1984b, 16.

[307] B. Čović 1976, 234 – 237, 304 – 305; isti 1984b, 18 – 20, 24 – 25 (s nav. literaturom).

[308] R. Vasić 1977, Pl. 19, 1, 11; P. Medović 1978, 29, T. LXI, 4, T. LXV, 3, T. LXVII, 1, 3; D. Popović 1981, T. XLVI; v. takođe poglavlje »Sredonjobosanska grupa« u ovoj knjizi (T. LI, 1, 3, T. LII, 1, 2).

Kako je dobro poznato, u okviru ovog kasnog geometrijskog stila pojavile su se i prve tendencije oživljavanja figuracije: na glasinačkom području to su poznate predstave brodova na već pomenutom paru knemida (odnosno oklopa) iz Ilijaka, III, 9, te gravure jelena na knemidama iz Ilijaka XIII, 2,[309] no u osnovi to je ostao stil apstraktnih geometrijskih figura. Sedmo stoljeće je vrijeme njegovog procvata u glasinačkoj kulturi starijeg željeznog doba, zatim se postepeno gasi, da bi, najzad, njegovi pojedini motivi zadržali samo usputno mjesto na objektima ukrašenim, inače, drugim tehničkim postupcima.

Druga tendencija, zasnovana na tehnici iskucavanja, s vječnom kombinacijom krupnijih i sitnijih ispupčenja, takođe veoma stara, nije na glasinačkom području mogla pustiti korijena sve do starijeg željeznog doba. U fazi IVb, kada u modu ulaze bronzane knemide, i ova nova tehnika dolazi do izražaja i počinje potiskivati i graviranje i motiviku koja je graviranjem izvođena. Novi ukras, krupniji, plastičniji i vidljiviji, kao da je više odgovarao ukrašavanju defanzivnog oružja, što možemo vidjeti i na nešto mlađem umbu štita iz Čitluka. Ipak, ova tendencija ostaje marginalna sve do druge polovine 6. stoljeća. Tada se počinje naglo razvijati, naročito na narukvicama od bronzanog lima, da bi u petom stoljeću dostigla svoj vrhunac, i u tehničkom, i u estetskom smislu, a, očigledno, i u pogledu prestiža, na poznatim srebrnim i zlatnim pojasevima iz Novog Pazara, Mramorca i drugih nalazišta.[310]

Što se tiče ostalih tehnika, formi i motiva, izvođenih livenjem, punim i šupljim, kovanjem, uz kombinaciju bronze i željeza, kao i dekorativnoj umjetnosti na keramici, može se reći da odaju znatnu zanatsku vještinu, pa i imaginaciju u variranju detalja, ali nekih viših dometa tu nema. Isto to važi i za sitnu plastiku od jantara i bronze (najčešće ptice) za koje možemo smatrati da su rad domaćih majstora. Finiji proizvodi od jantara, posebno finija sitna plastika (Novi Pazar, Lisijevo polje), ne pripadaju umjetnosti glasinačke kulture u užem smislu te riječi. Ipak, one su put ka jednoj višoj formi umjetnosti, ograničenoj samo na završnu fazu glasinačke kulture i, u tom okviru, samo za najviši, vladalački sloj — to je umjetnost u kojoj se zajedno pojavljuju, pa i kombinuju, elementi autohtonog porijekla i oni preuzeti iz visoke umjetnosti civilizovanog mediteranskog svijeta.[311]

Zauzimajući veliki prostor i razvijajući vlastitu proizvodnju i trgovinu, glasinačka kultura je i primala uticaje sa strane, a i sama uticala na bliže susjede, a i na udaljenije krajeve. Može se reći da je u određenim periodima bila i izrazito ekspanzivna, što je davalo osnova za hipoteze i o etničkim migracijama dijelova glasinačkog stanovništva, čak i u udaljena područja

[309] B. Čović 1976, 275–279, Sl. 154, 156.
[310] Ibid., 312–319.
[311] M. Garašanin, Praistorija, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd–Zagreb–Mostar 1982, 120–143.

kao što je, na jednoj strani, Oltenija, a na drugoj jugoistočnoalpska oblast.[312] Nema sumnje da su neki elementi, posebno oni iz oblasti kulta mrtvih (tumulus kao klasični oblik grobnog monumenta koji je, od svih balkanskih populacija, jedino glasinačka zadržala i održala do kraja svog postojanja, čak i tipovi grobnih konstrukcija), pa i neki oblici nakita i oružja koji se, bez prethodnika, u tim područjima pojavljuju u doba kad je glasinačka kultura bila u punom zamahu svog razvoja, odraz njene snage i ekspanzivnosti. No, kojim putem su se ti uticaji ostvarili, ostaje da se još istražuje.

Na kraju, još nekoliko riječi o problemu šire i uže etničke pripadnosti nosilaca glasinačke kulture. Već po geografskom položaju ne bi trebalo sumnjati da njen južni ogranak, grupa Mati u Albaniji, pripada široj ilirskoj etničkoj zajednici. Izuzetna srodnost, i po porijeklu i po svim osnovnim oblicima materijalne i duhovne kulture, koja se dâ pratiti na čitavom prostoru rasprostiranja kulture Glasinac-Mati, od gornjeg Podrinja do porječja rijeke Mati, daje nam, mislim, za pravo da i ova sjevernija plemena, koja se pojavljuju kao nosioci glasinačke kulture, takođe smatramo Ilirima u širem smislu tog pojma.[313]

Što se tiče uže etničke identifikacije nosilaca glasinačke kulture, podsjetio bih, najprije, na tezu o Autarijatima. Bez ulaženja u detalje, konstatovao bih da je o toj tezi, postavljenoj još krajem prošlog stoljeća, ozbiljno raspravljano u posljednje tri decenije. Ona se pojavila u dva vida, koja se, mislim, međusobno isključuju. Prvi, polazeći od lingvističke teze o imenu Autarijata, izvedenog od imena rijeke Tare, i uzimajući u obzir arheološke i istoriografske podatke, identifikuje nosioce glasinačke kulture u užem smislu s Autarijatima, a u širenju glasinačke kulture od zapada ka istoku vidi arheološku potvrdu poznatih podataka iz antičkih pisanih izvora o pokoravanju Tribala i hegemoniji Autarijata.[314] Drugi, polazeći od arheološki utvrđene činjenice da se jedan od ogranaka Mati-kulture krajem šestog i početkom petog stoljeća širi uz Drim i prodire u Prizrensku kotlinu, te od dobro poznatih podataka antičkih izvora da se veliko jezero iz Pseudoskilaksova spisa, koje je M. Suić identifikovao sa Skadarskim, pružalo »prema Autarijatima«, kao i nekih Strabonovih opažanja o plemenima oko šireg područja rijeke Drima, identifikuje s Autarijatima upravo nosioce tog ogranka Mati-kulture, smještajući time pozornicu tih značajnih protoistorijskih događaja znatno niže, na jug.[315]

Danas, kada je jasno da je glasinačka kultura, tačnije rečeno kultura Glasinac-Mati, pojava koja zahvata značajne prostore zapadnog i centralnog

---

[312] B. Čović 1976, 290–291 (s navedenom literaturom).

[313] B. Čović 1986a, 71.

[314] M. Garašanin 1949; F. Papazoglu 1963, 75; B. Čović 1967a; R. Vasić 1972; M. Garašanin 1973, 505–508; B. Čović 1976, 284–290; B. Jovanović 1979b; up. takođe D. Srejović 1981a.

[315] N. Đurić–J. Glišić–J. Todorović 1975, 132–138.

Balkana, mora se i na problem etničke identifikacije njenih nosilaca gledati drugim očima. Posve je jasno da čitava oblast njenog rasprostiranja nije mogla pripadati Autarijatima, ma koliko oni u jednom periodu protoistorije bili »najjači i najugledniji« među svim Ilirima i ma koliko silna bila u tom momentu njihova hegemonija nad susjedima. Nosioce glasinačke kulture moramo posmatrati kao veliku zajednicu, po svoj prilici prvenstveno kulturnu, djelimično i ekonomsku, zasnovanu i na zajedničkom porijeklu i na različitim etnografskim, kultnim, vjerovatno i jezičkim srodnostima i podudarnostima koje su je povezivale. Ona se, nesumnjivo sastojala od velikog broja plemenskih zajednica, a jedna od tih, vjerovato najekspanzivnija, i u određenom vremenu i najmoćnija, bila je ona koju su izvori zabilježili pod imenom Autarijata. U vrijeme njihove najveće moći, njihove hegemonije na kopnu, kako veli Strabon, to je, u političkom pogledu, najvjerovatnije bio organizam za koji se obično upotrebljava izraz »savez plemena« i koji je, u jednom momentu, zaista mogao obuhvatati i neka druga plemena (»i ostale Tračane i Ilire«, kako to, figurativno i očigledno pretjerujući, kaže Strabon). Gdje te Autarijate, *kao nosioce jednog dijela kulture* Glasinac-Mati, treba locirati, to je još otvoreno pitanje. Lično, ja sam ipak sklon »sjevernoj varijanti«, jer mislim da se za nju može naći više argumenata.

Rastko Vasić

KNEŽEVSKI GROBOVI IZ NOVOG PAZARA I ATENICE

Na prostoru jugozapadne Srbije, dva nalaza s kraja 6. i početka 5. veka pre n. e. zaslužuju posebnu pažnju: to su kneževski tumuli otkriveni u Novom Pazaru i u Atenici kod Čačka (Karta 5).

Nalaz iz *Novog Pazara*[1] otkriven je 1957. g. u temeljima crkve sv. Petra u Rasu prilikom konzervatorskih radova na arhitekturi. Sastojao se od veoma bogatih metalnih i keramičkih predmeta domaće i grčke izrade te je u prvom trenutku identifikovan kao ostava, odnosno blago iz Novog Pazara (T. LVII, 12; LVIII; LIX). Kasnija iskopavanja 1960 1962. g. na ovom mestu[2] utvrdila su da je reč o velikom tumulu prečnika gotovo 55 m sa perifernim kamenim prstenom, centralnom kamenom kupastom konstrukcijom i spaliштem u međuprostoru. U blizini spaliшta sa zapadne strane u pravougaonoj kamenom ogradenoj jami nađeno je pomenuto blago: drveni sanduk 1,85 m dužine i 0,83 m širine sa bogatim nakitom i drugim ukrasnim predmetima, uz koji je bilo priloženo više bronzanih i dve keramičke posude. Složenost srednjovekovne arhitektonske konstrukcije koja je u znatnoj meri oštetila prvobitnu praistorijsku humku nije dozvoljavala potpunija istraživanja ovog prostora. Nalazi spaliшta i praistorijske keramike iz istog i ranijeg perioda govorili bi u prilog korišćenja tumula i u kasno bronzano doba, no svoj najveći značaj u praistoriji lokalitet je dostigao u vreme kasne faze starijeg gvozdenog doba, o čemu rečito svedoči bogatstvo novopazarskog blaga.

[1] Đ. Mano-Zisi i Lj. Popović, 1969; Đ. Mano-Zisi i Lj. Popović, 1969a; M. Garašanin, 1973, 497 505; Lj. Popović, 1975, 44 50; R. Vasić, 1977, 62, T. 31 34; A. Palavestra, 1984.

[2] A. Jurišić, 1969.

Uz sanduk su od keramike nađeni olpe sa Dionisom i satirima (T. LVII, 12) i kiliks sa predstavom psa — dve crnofiguralne vaze iz poslednje decenije 6. veka, i od bronze hidrija sa drškom u obliku nage muške figure, minijaturna ojnohoe sa kljunastim izlivnikom, dva suda na tronošcima, cista a cordonni, cediljka sa životinjskom figurom na poklopcu i dugačkom drškom koja se završava glavom ovna i srebrna fiala mesomfalos sa pozlaćenim aplikacijama na unutrašnjem delu.

Nakit iz kovčega sastoji se od velikog broja ćilibarskih perli, obrađenih u obliku ljudskih figura i glava, životinjskih i ptičjih figura i glava (T. LVIII, 4—10), zatim različitih biljnih i geometrijskih oblika, uz koje treba istaći dva trougla priveska sa palmetom na vrhu i urezanim figuralnim predstavama na obe strane. Od igala nađena je zlatna igla sa dve petlje i spiralnim uvojem na glavi i četiri srebrne dvojne igle sa »M« glavom tip IV (T. LIX, 12, 13), a od fibula četiri zlatne i pet srebrnih lučnih fibula sa četvrtastom nogom i kupastim dugmetom na vrhu (T. LIX, 1—5), četiri bronzane fibule sa zadebljalim lukom i nepravilnom trapezastom nogom (T. LIX, 7—9), kao i ostaci dveju bronzanih fibula kolutastog oblika. Nađena su, dalje, dva zlatna pojasa tipa Mramorac, dve naušnice od zlata istog oblika (T. LIX, 14, 15), dve srebrne narukvice sa udvojenom zmijskom glavom na kraju, više zlatnih perli ukrašenih filigranom i granulacijom (T. LIX, 6, 10) i cevčice od zlatnog lima, jedna ogrlica od plavo-zelenih staklenih zrna dinjastog oblika, četiri zlatna prstena (T. LIX, 11), kao i veći broj zlatnih iskucanih i ukrašenih geometrijskih aplikacija za odelo: tri para kružnih pektorala (T. LXVIII, 3), 3 polukružne ploče (T. LXVIII, 1—2), 5 dugačkih pravouglih i 178 malih aplikacija sličnog oblika, 471 trougaona i 131 romboidna aplikacija, 5 aplikacija u obliku svastike i 295 u obliku strelica, najzad 106 tanko presovanih zlatnih prevlaka za dugmad.

Zbog nedostatka oružja pretpostavlja se da blago pripada ženi, a ne muškarcu, no s obzirom na nedovoljnu istraženost tumula na ovo pitanje nije moguće sigurno odgovoriti. Hidrija, sudovi na tronošcima, cediljka i naročito cista ukazuju na poreklo iz grčkih radionica u južnoj Italiji, gde se nalaze najbliže paralele i za mnogobrojni obrađeni ćilibar, dok je keramika atička i mogla je stići preko Italije ili Makedonije[3]. Oblik igle sa spiralnom glavom, nađene i u Godljevu kod Užica, predstavlja varijantu igala sa petljom (Schlaufennadel), poznatih mahom sa Peloponeza i Krita, ali otkrivenih i u Albaniji (Mati, Kuçi i Zi) i grčkoj Makedoniji (Kozani, Sindos)[4]. Neki oblici zlatnog nakita (ogrlice, prstenje) verovatno su takođe uvezeni sa juga, ali se za najveći deo zlatnih ukrasa na odeći, zlatne po-

[3] Up. D. Mano-Zisi i Lj. Popović, 1969, 13—17; D. Mano-Zisi i Lj. Popović, 1969a, 204—206, sa navedenim paralelama.

[4] Za Godljevo, R. Vasić, 1977, T. 25, 12. Za ovaj tip igle, I. Kilian-Dirlmeier, 1984, 281—283.

jaseve i naušnice, pa i zlatne i srebrne fibule, može pretpostaviti da su nastale na domaćem tlu uz manju ili veću asistenciju stranih zanatlija. Bronzane fibule su domaće i prema tipu pripadaju glasinačkom kulturnom krugu. Čitav nalaz se može tretirati kao grobni prilog jednog značajnog plemenskog glavara — kneginje ili kneza — sa samog početka 5. veka pre n. e.

Situacija u *Atenici*[5] arheološki je povoljnija jer su iskopavanja na ovom mestu pružila više podataka o nekropoli, načinu sahranjivanja i ritualnom obredu koji je upražnjavan. Sistematska iskopavanja dva kneževska tumula vršena su 1958. i 1959. g. pod rukovodstvom Milene Đuknić i Borislava Jovanovića: prve godine otkopana je humka I, manja po obimu, čiji je oblik zaravnjena kupa prečnika oko 35 m i visine do 1,5 m mada je prvobitno morala biti viša, dok je druge godine iskopavana humka II, neposredno uz prvu, sličnog oblika, ali veća, prečnika do 70 m i visine 1,5 m, gde je takođe došlo do oštećenja visine obradom zemljišta i podizanjem manjih zgrada.

Konstrukcija tumula I bila je relativno jednostavna: osnova humke je nivelisana, zatim su belucima obeleženi osnova centralnog groba i periferni deo kamenog kružnog zida. Istočni deo ove produžne stope iskorišćen je za lomaču i posle obreda spaljivanja izvedena je do kraja konstrukcija centralnog grobaređanjem zemljom nivelisanog lomljenog i tesanog kamena. Prilozi sa lomače zajedno sa ostacima pokojnika stavljeni su na ovu konstrukciju koja je u donjem delu iznosila u prečniku 9 m a u gornjem 6 m, dok je visina bila 2 m. Periferni potporni prsten širine oko 6 m završen je posle toga; on se nalazio na 8 m od centralnog groba i bio sastavljen od unutrašnjeg ojačanog dela od lomljenog kamena i produžne stope od sitnog belutka. Nešto kasnije, severoistočno od centralnog groba izvršeno je ukopavanje perifernog groba čija konstrukcija sliči na centralni grob: imala je lučni oblik dužine 7 m, širine 2 m i visine oko 0,60 m i načinjena je od slojeva kamena i zemlje među koje su polagani prilozi sa lomače.

Tumul II, gde je prilikom nivelisanja osnove izvršeno žrtvovanje jednog broja životinja (pas, divlja svinja, tur), imao je složeniju konstrukciju. I ovde postoji centralna konstrukcija od kamena i zemlje na koju su položeni ostaci pokojnika i prilozi sa lomače, i potporni prsten od kamena koji je nešto jednostavniji nego kod tumula I, ali se javljaju novi elementi: spalište, unutar potpornog kružnog zida, manja kamena konstrukcija lučnog oblika (5,10 × 1,20 m) po obliku slična perifernom grobu u humci I, i neobična žrtvena konstrukcija sa jugozapadne strane prstena

[5] M. Đuknić i B. Jovanović, 1965; M. Đuknić i B. Jovanović, 1966; M. Đuknić i B. Jovanović, 1966a; M. Garašanin, 1973, 497—505; R. Vasić, 1977, 51, T. 36—38; A. Palavestra, 1984.

nepravilnog četvorougaonog oblika, sastavljena od četiri pravougaona prostora obeleženih trakama od slojeva belutka. Istureni i srednji prostor nisu imali posebne oznake, dok su dva bočna (istočni i zapadni) sadržali 13, odnosno 9 simetrično rasporedenih žrtvenika obeleženih jamama i belucima: jednom u sredini i 12, odnosno 8 okolo pravougaonika. Jame, dubine 40—50 cm, bile su ispunjene ugljenisanim drvetom, gorelim kostima i fragmentima keramike. Ova konstrukcija podignuta istovremeno kada i drugi objekti na grobnoj platformi bila je neposredno vezana za pogrebni ritual, ali se ne može sa sigurnošću reći kakva je bila njena funkcija. Da li su jame označavale grobove žrtvovanih saplemenika ili zarobljenika, ili je, što je verovatnije, prostor obeležavao posvećenu arhitektonsku celinu, neophodnu za obavljanje rituala, pitanje je na koje će moći da bude odgovoreno tek novim istraživanjima[6].

Grobni prilozi u Atenici su bogati i raznovrsni. U obe humke se susreću isti oblici, ali postoje i neke razlike koje, kao i veličina i konstrukcija humki, ukazuju da je u tumulu I spaljena ženska a u tumulu II muška osoba. Periferni grob u humci I pripadao je, kako se pretpostavlja, detetu muškog pola. Za razliku od Novog Pazara, gde su grobni prilozi stavljeni na stranu, u Atenici je najveći deo priloga spaljen zajedno sa pokojnikom sa izuzetkom predmeta od ćilibara, stakla i kosti koji su pridodati u grob posle spaljivanja.

Od zlata se javlja ogrlica od bikoničnih perli i šipki i veći broj romboidnih, trapezoidnih i strelastih aplikacija, zatim kružna glatka i iskucana dugmad, ispunjena iznutra sivomrkom masom, i aplikacije u obliku palmete, divljeg vepra i stilizovanih pčela. Od srebra su nađene slične geometrijske aplikacije i cevčice i jedna fibula sa četvrtastom nogom i dugmetom na vrhu. Od nakita treba istaći i veći broj staklenih i ćilibarskih perli-privesaka i perli od ogrlica, od kojih su mnoge obrađene u vidu ptičjih figura, ovnujskih i lavljih glava i jedne ljudske maske, koje imaju bliske paralele u Novom Pazaru. U humci II su nađeni delovi ukrasa i nakita od kosti (kutija sa pločicom ukrašenom predstavom borbe lava i jelena, ležeća figura lava, drške mačeva i noževa sa glavom grifona na vrhu itd.) i delovi bronzanog nakita — privesci u obliku ptica, gornji deo skiptra (?) sa ptičjim protomima, trougli privesak sa kamenim brusom, delovi igala sa glavom u obliku vaza, itd. U obe humke se javljaju ostaci bronzanih posuda grčkog porekla koje imaju paralele u Novom Pazaru i Trebeništu, dok se oružje — dva štita (sačuvani su delovi umba od gvožđa) i više fragmenata gvozdenih dvoseklih mačeva i kopalja — nalazi samo u grobu kneza. Iz humke II potiče i više fragmenata keramičkih

[6] M. Đuknić—B. Jovanović, 1965, 21—22; M. Đuknić i B. Jovanović, 1966, 51—53.

posuda rađenih rukom i jedan krčag sa kljunastim izlivkom i horizontalnim mrkocrveno bojenim trakama na vratu i trbuhu, raden na vitlu. Trolisne bronzane strelice nađene su u humci II i u perifernom grobu humke I. Posebnu zanimljivost predstavljaju ostaci kola — šina, palaca i čivija od točkova, kao i psalije i žvale od konjske opreme u oba centralna groba, pri čemu je, sudeći po nalazima, u kneževom grobu reč o kolima sa četiri točka i dva konja, a u kneginjinom o dvokolicama sa jednim konjem.

Kao i u Novom Pazaru, i ovde je dobar deo priloga importovan: obrađeni ćilibar i verovatno bronzane posude stigli su istim putem kojim i u Novi Pazar, dok je jedan broj predmeta, naročito ojnohoe sa zasečenim grlićem, mogao stići preko Makedonije. Kutijica od kosti sa figuralnim motivima u plitkom reljefu sa strane i malim ležećim lavom na poklopcu potiče iz Etrurije, ali se put njenog dolaska u okolinu Čačka ne može odrediti sa preciznošću.[7] Ipak, najveći broj aplikacija i ostalih predmeta ukazuje na izradu u domaćoj sredini|pri čemu su izvesnu ulogu mogle imati strane putujuće zanatlije. Što se tiče hronologije ovih nalaza, može se pretpostaviti da je humka I bila približno istovremena sa blagom iz Novog Pazara, s obzirom na to da glavne paralele sa Novim Pazarom potiču iz ovog tumula, dok humku II, gde ove paralele nisu tako brojne i gde su nađeni nešto arhaičniji bronzani predmeti, treba možda datovati jednu ili dve decenije ranije.

Oba nalaza, i Novi Pazar i Atenica, vezuju se obično za glasinački kulturni krug i smatraju grobovima plemenskih glavara ovog kulturnog kompleksa, pri čemu se atenički materijal unekoliko izdvaja od tipičnih pojava glasinačke kulture.[8] U suštini, geografska blizina, spaljivanje pod tumulima koje se od 6. veka raširilo na glasinačkom prostoru i bilo prihvaćeno naročito od strane vodećih ličnosti, i neke paralele u grobnom inventaru (kao trougaoni privesak sa brusom) bi govorile uopšteno u prilog povezivanja ateničkih tumula sa glasinačkim kompleksom, ali se javlja niz elemenata koji ističu razlike koje postoje i zagovaraju pripadnost Atenice jednom drugom kulturnom kompleksu. S jedne strane, neki oblici iz Atenice se ne javljaju u glasinačkoj kulturi — igle sa glavom u obliku vaza, ptičji privesci mahom različitog tipa od glasinačkih, »skitske« bronzane strelice u većem broju, psalije tipa Vekerzug V, i kao najznačajnije, sahrana na kolima koja na zapadnom Balkanu nije poznata i čije najbliže analogije iz istog ili nešto kasnijeg vremena su zabeležene u Szentes Ve-

[7] Za ovaj tip kutijica od kosti i slonove kosti, L. Pollak, Archaische Elfenbeinreliefs, Röm. Mitt. 21, 1906, 314–330; M. Martelli, u M. Cristofani, Gli Etruschi in Maremma, Milano 1981, 258–262.

[8] M. Đuknić i B. Jovanović, 1965, 24; M. Đuknić i B. Jovanović, 1966, 58–59; M. Garašanin, 1973, 505; R. Vasić, 1977, 25.

kerzugu u Madarskoj i u Strelči i Vraci u Bugarskoj[9]. S druge strane, što je u izvesnom smislu karakterističnije, upadljivo je odsustvo tipičnih glasinačkih oblika u Atenici, koji su inače bili sastavni deo inventara svakog bogatijeg groba glasinačkog kruga – fibula (fibula u humci I u Atenici je izuzetak i verovatno import iz Novog Pazara), narukvica, bilo masivnih, bilo od lima ili žice, naušnica, pojasnih kopči, dvojnih igala, glasinačkih formi privesaka itd. Imajući u vidu ove razlike i apstrahujući bogate zlatne, srebrne i bronzane nalaze, dobija se utisak da karakter ateničkih priloga odaje jednu drugačiju kulturu i tradiciju koja je vezana više za ranije autohtone elemente na centralnom balkanskom području i manje za tradicije zapadnog Balkana, iako postoji mogućnost da je Atenica u jednom trenutku ušla u glasinačku političku sferu, odnosno da je pripadala plemenskom savezu glasinačkog kulturnog kruga.

U okolini nema drugih važnijih nalaza iz ovog perioda koji bi potvrdili ovakvu pretpostavku. U Mrčajevcima u blizini Atenice otkriveni su tumuli sa spaljivanjem i unutrašnjom kamenom konstrukcijom, čiji prilozi – perle od ćilibara i staklene paste – imaju paralele u Atenici, dok u nešto udaljenijim Ljuljacima kod Kragujevca, koji pripadaju grupi Rača – Ljuljaci, javljaju se takode neki zajednički elementi sa Atenicom.[10] Neke indicije, dakle, postoje, ali su potrebni novi i odredeniji podaci da bi se sa više osnova moglo govoriti o ateničkoj kulturnoj grupi.

Ostavljajući ovo pitanje po strani, zanimljivo, no bez pravih odgovora u ovom trenutku, treba se osvrnuti na kneževske grobove iz drugih aspekata: na njihovu pojavu i značaj u okviru društveno-ekonomskih kretanja na centralnom Balkanu krajem 6. i početkom 5. veka pre n. e. Pri tome su posebno karakteristična dva elementa: prvo, važnost sahrane pojedinih kneževa u to vreme kojima se ne dižu samo posebni tumuli velikih razmera odvojeno od mesta sahranjivanja drugih saplemenika, nego se obavlja i veoma složen ritual, i, drugo, pojava velike količine zlatnog i srebrnog nakita u njihovim grobovima, od čega su neki komadi uvezeni, dok je dobar deo nastao u domaćim radionicama pri dvorovima ovih glavara, možda pod izvesnim uticajem stranih zanatlija.

U pogledu prvog fenomena, B. Čović je, analizirajući način sahranjivanja u kneževskim grobovima na Glasincu, jasno ukazao na razvojni put i način kojim se povećavao značaj i moć lokalnih kneževa – od istaknutog mesta u tumulu sa nešto bogatijim grobnim prilozima u okviru istog posvećenog prostora u kome su se nalazili sahranjeni ostali članovi roda, do potpunog izdvajanja većeg kneževskog tumula izvan nekropole ostalih saplemenika, sa posebnim ritualom i perifernim grobom sciza

[9] Za psalije, M. Guštin i B. Teržan, 1975, 190–192. Za kola, S. Piggott, 1983, 184–187 i 228. Za nalaz iz Vrace, I. Venedikov, 1966, 7.

[10] A. Palavestra, 1984, 68; M. Jevtić, 1983, 18.

ili sluge koji je žrtvovan da bi gospodara služio i u smrti i nosio mu oružje.[11] Atenička kneževska humka je hronološki nešto mlađa od Ararcve gromile, najmlađeg kneževskog groba na Glasincu, ima znatno veće dimenzije i složeniji pogrebni ritual, i pokazuje dalji stepen razvoja moći i ugleda jedne kneževske porodice koja je na određenoj teritoriji ostvarila punu vlast nad svojim saplemenicima.

U tim okvirima treba razumeti i pojavu mnoštva zlatnih i srebrnih predmeta koji su pored vrednosti samog materijala predstavljali određena dostignuća primenjene umetnosti tog vremena i na najbolji način ocrtavali karakter i potrebe novouzdignutog plemstva. »Dvorska« umetnost ovih kneževa, kako je nazvana na jednom mestu,[12] odlikovala se geometrijskim oblicima koji su potpuno dominirali nad figurom i, ako su se tu i tamo umetničke ideje Grčke ili Italije probile do svesti ovih vladara, oni nisu još bili u stanju da ih prihvate. Sjaj zlata i zveket gvožđa bili su osnovni argumenti moći ovih plemenskih kneževa te su i njihova estetska shvatanja odražavala iste težnje: odela protkana zlatnim i srebrnim aplikacijama, pojasevi i narukvice većih dimenzija, ukrašeni iskucavanjem i urezivanjem po čitavoj površini, kape i ogrtači iskićeni zlatnim dugmadima i privescima, šlemovi i oklopi obogaćeni zlatnim i srebrnim aplikacijama i ogromni i prostrani tumuli — monumentalni spomenici grobne arhitekture koji su moć kneževa simbolizovali i posle njihove smrti.

Po svojim odlikama Novi Pazar i Atenica nisu usamljeni. Na više mesta kod nas i u Evropi javljaju se istovremeno slični bogati grobni nalazi[13], što ukazuje na paralelan društveno-ekonomski razvoj praistorijskog društva na širem prostranstvu, uslovljen i ubrzan opštim istorijskim i kulturnim zbivanjima u kome je ovaj izabrani sloj plemenske aristokratije doživeo vrhunac svoje moći, snage i bogatstva. Dalji putevi su vodili novim pravcima, kojima tadašnje društvo na centralnom balkanskom području još nije bilo spremno da pođe.

[11] B. Čović, 1979.
[12] B. Čović, 1976, 317.
[13] O poređenjima Novog Pazara i Atenice sa sličnim nalazima na Balkanu i Evropi, A. Palavestra, 1984, 8 – 13.

Rastko Vasić

MORAVSKO-TIMOČKA OBLAST

Ova relativno prostrana oblast zahvata centralnu i istočnu Srbiju, odnosno doline Velike Morave, Nišave i Timoka i planinski masiv Homolja između njih, gde izvesni elementi u materijalnoj kulturi ukazuju na mogućnost da je čitavo područje u jednom periodu starijeg gvozdenog doba – krajem 7. i u prvoj polovini 6. veka – pripadalo istom kulturnom krugu. I pored većeg broja nalaza, grupnih i pojedinačnih sa ovog prostora koji predstavljaju značajne priloge poznavanju starijeg gvozdenog doba, još uvek nije moguće dobiti potpunu sliku kulturnog razvoja u čitavoj ovoj oblasti ni uočiti jasno izdiferencirane kulturne grupe sa svim svojim karakteristikama. Izuzetak bi predstavljali srednje Pomoravlje, odnosno šira okolina Svetozareva, gde su vršena sistematska iskopavanja više praistorijskih naselja od kojih većina pripada gvozdenom dobu, kao i područje Đerdapa gde su zaštitna istraživanja na desnoj obali Dunava takođe otkrila veći broj lokaliteta iz ovog perioda, ali i u ovim mikroregijama postoji niz nepoznanica u sagledavanju pojedinih aspekata kulturnog razvoja.

Iz tih razloga, radi lakše i jasnije obrade materijala, čitava oblast je u daljem izlaganju podeljena na tri područja: Pomoravlje sa težištem na nalazištima oko Svetozareva, gde je takođe izdvojena kasnohalštatska grupa Rača—Ljuljaci, na planinsku regiju istočne Srbije sa Zlotskom pećinom kao glavnim lokalitetom, i na nalazišta na Dunavu, u području Đerdapa (Karta 5).

POMORAVLJE

Prvi značajni nalazi iz Pomoravlja potiču već iz druge polovine prošlog veka — kao što su grupni nalaz (ostava ili grob) iz *Žirovnice*, otkriven u sudu u jednoj jaruzi 1863. g., ili srebrni pojasevi i grivne iz sela *Mramorca* (T. LXVI), nađeni 1887. g., po kojima je niz sličnih nalaza dobio ime tip Mramorac[1]. Broj ovih otkrića se vremenom povećao, ali njihov karakter nije do skora dopuštao neke zaključke u pogledu određivanja kulturnih grupa ili drugih aspekata sem dosta sigurnog hronološkog opredeljenja u okviru starijeg gvozdenog doba Srbije. Tako M. Garašanin datuje Žirovnicu u gvozdeno doba II a nalaze tipa Mramorac u gvozdeno doba III, dok R. Vasić stavlja nalaz iz Žirovnice u horizont 1 a Mramorac u horizont 3 starijeg gvozdenog doba.[2]

Za bolje poznavanje ovog perioda u srednjem Pomoravlju treba zahvaliti S. Vetniću i M. Stojiću iz Zavičajnog muzeja u Svetozarevu, koji su u poslednje vreme istražili više naselja gvozdenog doba u okolini Svetozareva od kojih su najznačajnija *Sarina meda* i *Crvena livada* u Svetozarevu, zatim *Lanište*, *Belica* i druga, konstatovana rekognosciranjima i sondažnim iskopavanjima.[3] Ovi radovi su omogućili M. Stojiću, da uprkos nedostatku stratigrafskih podataka na ovim naseljima — jedino je na Crvenoj livadi otkriven deblji kulturni sloj — odredi na osnovu keramike i paralela u susednim oblastima poseban hronološki sistem za srednje Pomoravlje koji se, uopšte uzevši, uklapa u podelu gvozdenog doba Srbije M. Garašanina na četiri faze, no takođe se može porediti sa fazama bosutske grupe P. Medovića i N. Tasića[4].

U prelaznom periodu bronzanog u gvozdeno doba, odnosno gvozdenom dobu I M. Garašanina, M. Stojić razlikuje dve faze — stariju, zastupljenu na naselju Sarina meda I, i mladu, poznatu sa Sarine mede II i Belice. Prema nalazima keramike paraćinske grupe, Sarina meda I je mogla biti naseljena već u srednjem bronzanom dobu, no najveći deo materijala, posebno iz tri jame koje predstavljaju zatvorene celine, odgovara prelaznom periodu[5]. Osnovne keramičke forme su zdele sa uvučenim, tordiranim i fasetiranim obodom, konične, bikonične i poluloptaste šolje sa drškom koja prelazi obod, pehari sa koničnim vratom, naglašenim trbuhom i dve drške, svi glačani, dobre fakture i sivomrke boje. Ukrašavanje je vršeno najčešće kosim i vertikalnim kanelurama i vertikalnim žlebo-

---

[1] M. Valtrović, 1887; M. Valtrović, 1890, 79—84, T. VIII; D. Garašanin, 1954, 34, T. XX; 36, T. XXII—XXIII.

[2] M. Garašanin, 1962, 190; M. Garašanin, 1973, 485—487, 505—508; R. Vasić, 1977, 9, 23.

[3] S. Vetnić, 1967; S. Vetnić, 1967a; M. Stojić, 1979; M. Stojić, 1980; M. Stojić, 1981.

[4] M. Stojić, 1981a, 146—147. Up. M. Garašanin, 1973, 401—406; P. Medović, 1978, 13—14; N. Tasić, 1983, 121—123.

[5] M. Stojić, 1981. Up. M. Garašanin, 1983c, 728.

vima na ramenu posuda. Od grube keramike javljaju se lonci debelih zidova sa plastičnom horizontalnom trakom na vratu, ukrašenom kosim urezima. Od metala nadene su bronzane ukrasne igle sa bikoničnom i topuzastom glavom koje se datuju u halštat A[6]. Mladi horizont prelaznog perioda, Belica i Sarina meda II (naselje podignuto pored Sarine medc I) odlikuje se sličnim oblicima keramike; kanelovanje se javlja rede, dok je ukrašavanje koncentrisano na gornjim delovima posuda i sastoji se od horizontalnih cik-cak i talasastih linija. Na osnovu paralela sa keramikom faze Bosut I u Vojvodini, M. Stojić datuje ovaj horizont između 10. i 8. veka pre n. e., odnosno u kasnu fazu gvozdenog doba I po M. Garašaninu[7].

Period starijeg gvozdenog doba karakteriše se znatno većim brojem naselja – gotovo pedesetak – od čega su iskopavanja vršena na *Crvenoj livadi, Laništu, Majuru* (Obala Lugomira) i *Drenovcu*[8] (Karta 5). M. Stojić razlikuje tri hronološka horizonta u okviru starijeg gvozdenog doba: prva dva – Lanište i Crvena livada I – odgovaraju gvozdenom dobu II M. Garašanina, odnosno horizontima 1 i 2 starijeg gvozdenog doba Srbije R. Vasića, dok treći – Crvena livada II – odgovara gvozdenom dobu III M. Garašanina i horizontima 3 i 4 R. Vasića[9].

Keramički oblici prva dva horizonta su u većini slučajeva slični ranijim – zdele sa uvučenim obodom, bikonične zdele, zdele-tanjiri, veći sudovi – urne sa koničnim vratom, naglašenim trbuhom i dve manje vertikalne drške iznad trbuha, i blago profilisani pitosi, takođe katkad sa vertikalnim drškama. Ornamentika je mnogo bogatija, javlja se na obodu, vratu i trbuhu posuda, i sastoji se od nizova »s« motiva i lažnog šnura, izvedenog zupčastom keramičkom alatkom koji se kombinuju sa fasetiranjem i tordiranjem. Javljaju se i široki »S« ornamenti zajedno sa šrafiranim trouglima, četvorouglima, širokim cik-cak trakama, malteškim krstom itd. u različitim geometrijskim kompozicijama. Ipak, treba reći da ova Basarabi-faza u razvoju keramike, nastala pod uticajima iz Podunavlja, ne pokazuje uvek identičnost oblika i ornamentike sa materijalom bosutske grupe. Ovo se odnosi naročito na horizont II, gde nezavisnost oblika i komponovanja dolazi više do izražaja. U ovom periodu »s« nizovi i lažni šnur se transformišu u snopove tremolo linija, dok se u ukrašavanju keramike javljaju i nizovi cik-cak linija, trougla i četvorougla u duboreznoj tehnici, karakterističnoj za širi prostor centralnog Balkana.[10] Od metalnih nalaza horizontu II pripadaju gvozdena sekira sa krilcima iz Crvene livade i jednosekli mač sa bronzanom drškom koja se završava ptičjom glavom

[6] M. Stojic, 1980, br. 54, 55; M. Stojić, 1981, T. III, 8, 14.
[7] M. Stojić, 1981a, 146 – 147.
[8] M. Stojić, 1979.
[9] M. Stojić, 1981a, 147.
[10] M. Jevtić, 1983, 36. Ova tehnika se sreće i na keramici nekih naselja u Makedoniji (Šopski Rudari kod Kratova, Izvor kod Valandova, itd.) koja nije publikovana. Na podacima zahvaljujem I. Mikulčiću.

iz Majura.[11] Preciznije datovanje ova dva horizonta nije moguće. Pojava Basarabi-keramike na Laništu stavlja se u 8. vek pre n. e. na osnovu paralela u fazi Bosut II, dok je tremoliranje umesto »s« nizova nastupilo najkasnije sredinom 7. veka, na šta ukazuju keramički nalazi iz grobova u Sofronijevu u severozapadnoj Bugarskoj i u Basarabi u Olteniji koji se datuju u 7. vek[12]. Tremoliranje se inače zadržava dugo, duboko u 6. vek, kako svedoče dvopetljaste fibule sa trouganom nogom iz Zlotske pećine i Vrtišta, ukrašene na nozi i luku ovim elementom[13].

Period kasnog halštata – horizont III –, zastupljen u najmlađim slojevima Crvene livade i Sarine međe, datuje se od kraja 6. do kraja 4. ili početka 3. veka. Keramika gubi ranije bogatstvo ornamentike i prevladuju grubi lonci sa reljefnim talasastim i horizontalnim trakama na kojima su urezani cik-cak motivi, dok je konstatovana i pojava sive keramike, rađene na vitlu, u čemu se najverovatnije ogledaju uticaji sa juga. Metalni predmeti potiču sa naselja i iz grupnih i pojedinačnih nalaza, slučajno otkrivenih u bližoj i daljoj okolini, i ukazuju na nešto određenije datume u okviru ovog horizonta. Srebrni pojasevi iz Batinca tipa Mramorac pripadaju 5. veku pre n. e., kao i dvojna igla sa tordiranom glavom (tip IIc) iz Sarine međe koja ima paralele u Bardhocu u severoistočnoj Albaniji.[14] Tračka fibula (tip Va) i dve ostave iz sela Majura na Juhoru – jedna sa četiri srebrne šarnirske fibule, i druga sa gvozdenim kopljima i krivim mačem, koja ima paralele u oružju u Donjoj Toponici kod Prokuplja, datuju se najranije u sredinu 4. veka[15].

Ovde treba pomenuti i dva nalaza sa severozapadnih međa ovog područja. Jedan je pomenuti nalaz iz Žirovnice, grob ili ostava, koja sadrži više naočarastih fibula sa gvozdenim iglama, dve falere, dva tordirana torkvesa, na jednom od kojih je kroz savijeni kraj provučen klin tako da podražava »T« oblik, i jedan »bâton de commandement« od bronze i gvožđa[16]. Ovi oblici imaju paralele u kolektivnoj grobnici na Gomolavi i u drugim grupnim nalazima s početka starijeg gvozdenog doba u severnoj Srbiji i Vojvodini, o kojima je bilo reči u bosutskoj grupi, te bi se datovali u drugu polovinu 8. i početak 7. veka pre n. e. Odnos Žirovnice prema hronološkim horizontima na naseljima iz okoline Svetozareva nije dovoljno jasan: najverovatnije bi ga trebalo staviti uporedo sa horizon-

[11] M. Stojić, 1979, sl. 9, 1; 12, 2.
[12] B. Hänsel, 1976, T. 68, 8 – 10; V. Dumitrescu, 1968, sl. 24, 7; 26, 1; 28; 30; 31; 33, 7.
[13] R. Vasić, 1977, T. 20, 7; 21, 5.
[14] M. Stojić, 1980, br. 62; M. Stojić, 1981, T. IV, 17. Up. R. Vasić, 1982, 231; A. Hoti, 1982, T. VII, 1, 4.
[15] S. Vetnić, 1973, 35, T. XIX; M. Stojić, 1980, br. 59, 60, 64; M. Stojić, 1981, T. IV, 16. Up. D. Berciu, 1943, 304 – 305; R. Vasić, 1985, 143 – 145.
[16] M. Valtrović, 1890, 79 – 84; D. Garašanin, 1954, 34, T. XX, 1 – 9; M. Garašanin, 1973, 485 – 488, sl. 27 i T. 104; R. Vasić, 1977, 70, T. 4.

tom I starijeg gvozdenog doba, odnosno naseljem na Laništu, ali su za ovo tvrdenje potrebne nove potvrde sa terena.

Drugi nalaz je skeletni grob iz Grivca kod Kragujevca, orijentacije istok—zapad, izgleda bez tumula nad grobom. Grob sadrži manju bikoničnu urnu sa razgrnutim obodom, koničnim vratom i naglašenim trbuhom i manji pehar sa dve drške, oba suda ukrašena vertikalnim i horizontalnim kanelurama po vratu i ramenu, plitku šolju sa drškom, zatim dvopetljastu fibulu sa nogom u obliku beotskog štita, lučnu fibulu sa malom pravougaonom nogom, dve masivne narukvice ukrašene punktiranjem i urezivanjem, prsten od bronzanog lima sa horizontalnim rebrima i više saltalcona[17]. Hronološki jasno opredeljen na osnovu fibula i narukvica u kasniju fazu gvozdenog doba II M. Garašanina, odnosno horizont 2 starijeg gvozdenog doba Srbije R. Vasića, grob se prema materijalu jednim delom vezuje za Pomoravlje, ali takode pokazuje paralele sa Posavljem[18].

Naselja oko Svetozareva, kako iznosi M. Stojić[19], u prelaznom periodu su dizana uglavnom na rečnim terasama ili u ravnici da bi početkom starijeg gvozdenog doba bila premeštena na brežuljke — gradine i opasana odbrambenim rovovima i visokim zemljanim bedemima do 5 m, kakav je slučaj na Laništu. Kasnije, u razvijenom gvozdenom dobu horizontima II i III Pomoravlja prednost se ponovo daje naseljima u ravnici gde su postojali bolji uslovi za privredni razvoj.

Što se tiče stambenih objekata, u prelaznom periodu su bili polu-ukopani, većih i ne naročito pravilnih dimenzija (3,70 × 2,40) sa ravnim podom i pećima oblepljenim keramičkim pločama, dok su krovnu konstrukciju držali drveni stubovi. U starijem gvozdenom dobu objekti za stanovanje su nadzemni sa zidovima od kolja, oblepljenim blatom, uz koje se nalaze jame za otpatke[20].

O načinu sahranjivanja nema mnogo podataka. Ostaci grobova sa spaljivanjem u Drenovcu i Majuru i moguće postojanje nekropole sa urnama u Crnokalačkoj bari, u relativnoj blizini ovog područja, navode na pretpostavku da je od 8. do 6. veka u srednjem Pomoravlju bilo pretežno rašireno spaljivanje u urnama bez tumula.[21] No, skeletni grob iz Grivca i drugi kasnohalštatski skeletni grobovi iz donjeg Pomoravlja ukazivali bi na napuštanje stare tradicije spaljivanja na ovom području i različit pogrebni ritual u kasnijim fazama gvozdenog doba.

Ni o privredi se ne može ništa preciznije reći pre potpunijeg objavljivanja rezultata iskopavanja naselja i novih podataka o nekropolama.

---

[17] M. Bogdanović, 1971, 149—151; R. Vasić, 1977, 56, T. 23.
[18] Up. Č. Truhelka, 1904a, T. LXI, 3, 14, 16, 17 itd.
[19] M. Stojić, 1980, 13—15.
[20] Ibid., 15.
[21] M. Garašanin, 1973, 465; M. Stojić, 1979, 107.

Osnovne privredne grane su bile zemljoradnja i stočarstvo, ali moguće je da je i zanatstvo bilo razvijeno do izvesne mere. Keramičke alatke zupčasti instrumenti za ukrašavanje posuda tremoliranim linijama iz Crvene livade, kao i nekoliko alatki od kosti i roga sa istog lokaliteta, daju neke indicije u tom pogledu.[22] Bogati nalaz iz Žirovnice sa skiptrom ili komandnom palicom govorio bi o razvoju društvenih odnosa i izdvajanju jednog broja plemenskih voda iznad ostalih, ali karakter ovog nalaza ne daje mogućnosti za svestraniju analizu.

U pogledu geneze, može se sa dosta sigurnosti tvrditi da osnovnu komponentu u razvoju naselja gvozdenog doba u srednjem Pomoravlju treba tražiti u paraćinskoj grupi srednjeg bronzanog doba, rasprostranjenoj u ovoj oblasti[23]. Uticaji sa severa iz kulture polja sa urnama doveli su do stvaranja šire kulturne simbioze na severnom Balkanu pri kraju prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba i uočljivih paralela u materijalnoj kulturi između Pomoravlja i bosutske grupe. Ipak, pripadnost srednjeg Pomoravlja bosutskoj grupi, za koju se zalažu neki autori, ne bi se u ovom trenutku mogla prihvatiti s obzirom na određene razlike u materijalu i nedovoljno poznavanje nekih presudnih komponenti, kao što je način sahranjivanja, u obe oblasti.[24] Pojavu Basarabi elemenata na keramici srednjeg Pomoravlja na početku starijeg gvozdenog doba prate i druge promene — premeštanje naselja iz ravnice na zaštićene brežuljke što bi ukazivalo na mogućnost da je ova »basarabizacija« materijalne kulture, uz kulturna strujanja, bila propraćena dolaskom jednog broja doseljenika sa severoistoka iz Podunavlja u ove krajeve koji su se vremenom izmešali sa autohtonim stanovništvom[25]. Od sredine 7. do sredine 6. veka pre n. e., u vreme vladavine tremolir-stila na keramici srednjeg Pomoravlja, dolazi do stabilizacije prilika u ovoj oblasti. Tada se zapaža relativna sličnost keramičkih i metalnih oblika na širem prostoru — srednjem Pomoravlju, istočnoj Srbiji, severozapadnoj Bugarskoj, delovima južne Oltenije itd. — koja bi mogla govoriti o stvaranju jednog jedinstvenog kulturnog kruga sa određenim regionalnim razlikama, koji bi se u izvesnom smislu mogao porediti sa glasinačkim kulturnim krugom na zapadnom Balkanu. Nedovoljna istraženost ovog prostora u odnosu na glasinačku oblast, naročito nedostatak većih nekropola, ne dozvoljava donošenje sigurnijih zaključaka u tom pravcu. U kasnoj fazi starijeg gvozdenog doba, od kraja 6. do početka 3. veka, ovo kulturno jedinstvo nije više uočljivo, stvara se više manjih grupa na kojima su vidljivi uticaji

[22] M. Stojić, 1979, sl. 8, 4 — 5; 9, 5.

[23] M. Garašanin, 1983c.

[24] D. Srejović, 1981, 51; M. Stojić, 1981a, 149; M. Jevtić, 1983, 35 — 36. U p. uticaje iz kruga žigosane keramike u Bugarskoj koji se javljaju u Pomoravlju, ibid., 36.

[25] M. Stojić, 1979, 106.

sa zapada, iz Posavlja, sa jugozapada, iz glasinačkog kruga, i sa juga, iz Makedonije, što se može, ali i ne mora, dovesti u vezu sa izvesnim manjim kretanjima u ovoj oblasti.

GRUPA RAČA—LJULJACI

U svojoj nedavno izašloj monografiji o keramici starijeg gvozdenog doba u Srbiji, M. Jevtić je kao poseban tip izdvojio keramiku sa nekoliko kasnohalštatskih lokaliteta u donjem i srednjem toku Velike Morave: iz grobova u Ljuljacima i Kostolcu (T. LXVII) i sa naselja u Rači, Donjoj Rači i Sarinoj medi.[26] Zanimljivo je da i metalni predmeti iz ovih i nekih drugih istovremenih okolnih nalaza, verovatno iz grobova, Mramorca (T. LXVI), Umčara, Kolara, Vinče itd. imaju određene specifičnosti — tip Mramorac po M. Garašaninu — te se tako može izdvojiti manja grupa kasnog halštata čiji bi centar bio u donjem Pomoravlju[27] (Karta 5). Na osnovu pripadnosti jednog dela materijala srednjeg Pomoravlja ovoj grupi može se pretpostaviti da je ona bila tesno vezana za okolinu Svetozareva i da se da uključiti u isto kulturno područje, no na sadašnjem stanju istraživanja čini se celishodnije izdvojiti je od svetozarevačkih nalaza.

Keramika grupe Rača—Ljuljaci pretežno je siva, rađena rukom, oblici su pliće i dublje zdele sa uvučenim obodom (T. LXVII, 3), šolje sa jednom drškom, bikonični pehari sa jednom ili dve drške (T. LXVII, 4, 5), dok se posebno ističu pehari koničnog oblika sa jednom drškom, kosog oboda i trolisne osnove (T. LXVII, 1, 2), katkad ukrašeni geometrijskim motivima koji donekle podsećaju na meandrastu ornamentiku mramoračkih pojaseva. Nakit se sastoji od dvojnih igala sa »M« glavom (tip IV) na kojima je srednji donji navoj obično manji od dva sa strane (T. LXVII, 12, 13), lučnih fibula sa četvrtastom nogom ukrašenom geometrijskim elementima, srebrnih grivni sa zmijskim glavama (T. LXVI, 2) i pojaseva tipa Mramorac (T. LXVI, 1). Javljaju se takođe perle od srebra, bronze, stakla i staklene paste (T. LXVII, 10). Od oružja i oruđa poznati su koplja sa štitnicima, jednosekli noževi i brusevi (T. LXVII, 6, 7, 14). Metalni oblici jasno opredeljuju grupu u gvozdeno doba III po M. Garašaninu, odnosno u 5. i delom u 4. vek pre n. e.[28]

[26] M. Jevtić, 1983, 38, sa odgovarajućim ilustracijama.
[27] M. Garašanin, 1949; M. Garašanin, 1973, 505—508, T. 108—110; D. Garašanin, 1954, 36, T. XXII, XXIII, 1; 79, T. XXIII, 2; D. Garašanin, 1960; D. Garašanin, 1983. Up. R. Vasić, 1977, 61, 68, T. 35.
[28] R. Vasić, 1977, 22—23. Up. R. Vasić, 1982, 250.

Naselje i stan nisu poznati — nalazi iz Rače su slučajni i ne potiču sa iskopavanja — ali se može pretpostavljati da su imali slične oblike kao u okolini Svetozareva. Sahranjivanje se u većini slučajeva sastojalo od polaganja pokojnika u jamu bez posebne konstrukcije, o čemu svedoče ravni skeletni grobovi iz Kostolca (lokalitet Pećine) i Umčara, dok su slični grobovi bili verovatno zastupljeni u Mramorcu i Kolarima. Izuzetak predstavljaju Ljuljaci, zapadno od Kragujevca, geografski izdvojeni i hronološki možda nešto stariji. Ovde su otkrivena dva tumula većih dimenzija, okružena kamenim vencem, sa 3, odnosno 4 groba unutar tumula. Grobovi su bili skeletni: pokojnici su položeni na pravouglu kamenu konstrukciju i pokriveni kamenom, dok se spaljivanje pominje u jednom slučaju.[29]

Po svom karakteru grupa Rača—Ljuljaci pokazuje izvesne sličnosti sa sremskom grupom zapadnobalkanskog kompleksa, sa kojom je dobrim delom istovremena, i govori o određenom trenutku u društveno-ekonomskom razvoju na severnom Balkanu kada se uz moćne plemenske poglavice formira jedan brojniji bogati sloj aristokratije, u čije se grobove redovno polažu predmeti od gvožđa, zlata i srebra, elemenata na kojima su njihova snaga i moć počivale. Pojavu ove grupe treba vezati pretežno za autohtone elemente na šta ukazuju keramički i neki metalni oblici, ali su veze sa susednim područjima takođe uočljive. Jedan pehar sa drškom koja se završava dvema veoma uprošćenim životinjskim glavama iz Kostolca (T. LXVII, 5) i fragment slične drške iz Sarine mede ukazuju na veze sa severnom Bosnom, dok krčag na vitlu i zlatnu iskucanu dugmad iz Ljuljaka, koji imaju paralele u Atenici, treba vezati sa Grčkom.[30] Najzanimljivije su veze sa jugozapadnom Srbijom i Glasincem: neobični krčazi sa trolisnom osnovom i kosim obodom imaju izvesne analogije u šolji iz Krive reke, dok dvojne igle sa »M« glavom i fibule sa četvrtastom nogom su tipovi nakita, stigli u Pomoravlje po svoj prilici preko Novog Pazara i Glasinca[31].

Posebno pitanje postavljaju mramorački pojasevi, veliki izduženi komadi srebrnog lima pravougaonog oblika suženi simetrično na jednoj strani i ukrašeni trouglovima, meandrima i palmetama u tehnici iskucavanja (T. LXVI, 1). O njima je prvi pisao M. Garašanin i, istakavši paralele ovim oblicima u glasinačkom kulturnom krugu, ukazao na mogućnost, što su drugi prihvatili, da ova vrsta nakita označava širenje određenih plemenskih grupa sa zapada na istok, odnosno prodor plemena Autarijata u Pomoravlje.[32] Nasuprot tome, D. Srejović pretpostavlja da su mramo-

---

[29] U humci I, up. M. Jevtić, 1983, 18.

[30] Za bliže podatke o materijalu iz Pećina kod Kostolca zahvaljujem B. Jovanoviću, a iz Ljuljaka D. Srejoviću.

[31] R. Vasić, 1977, T. 29, 12; M. Jevtić, 1983, T. 25, 3. Za igle i fibule, R. Vasić, 1982, 241—250; R. Vasić, 1976, 10—11.

[32] M. Garašanin, 1949; M. Garašanin, 1973, 505—507; A. Benac-B. Čović, 1957, 49; R. Vasić 1972, 123—125; B. Čović, 1976, 312—317.

rački pojasevi odličja tribalske aristokratije koja je živela u dolini Morave i da su odavde uticali na pojavu sličnih oblika u glasinačkoj kulturi.[33] Ovo stanovište se zasniva na činjenici da su pojasevi iz Pomoravlja načinjeni na mnogo višem tehničkom nivou nego njihove paralele na zapadu, te se, čak, smatra da su ih kovali ne domaći, nego grčki putujući majstori: srebrni komadi su koncentrisani na ovom području, dok su u glasinačkoj oblasti, sem zlatnih pojasa iz Novog Pazara i zlatnih narukvica iz Pećke banje, ovakvi komadi nakita načinjeni od bronze, manjih su dimenzija i prostije izrade (T. LIX, 14, 15). Srebrni pojasevi nadeni su u Pomoravlju u Mramorcu, Kolarima, Umčarima, Miloševcu, Batincu, zatim navodno u Vinči (dva pojasa iz Narodnog muzeja u Beogradu) i u okolini Smedereva (pojas u Muzeju u Požarevcu) kao i u Vojvodini: u Titelu, okolini Novog Sada i sa nepoznatog nalazišta (Istorijski muzej u Bernu), kamo su verovatno stigli sa ušća Morave.[34] Zajedno, ovi nalazi govore o postojanju značajnog centra njihove izrade u donjem Pomoravlju sa više majstora: na to ukazuju pojedini bolje i lošije izradeni komadi i naročito primerak iz Požarevačkog muzeja gde su listovi palmete iskucani i plastičnost ornamentike jače naglašena.

Ovde treba istaći da se u glasinačkom kulturnom krugu nakit manjih dimenzija — narukvice, naušnice itd., načinjen od izduženih komada bronzanog lima i bez bogate ornamentike, javlja u drugoj polovini 6. veka, o čemu svedoči primerak takve narukvice iz Arareve gromile[35], dok se nijedan od pojaseva iz Pomoravlja ne može sa sigurnošću datovati pre 5. veka. To daje izvestan hronološki prioritet nalazima na zapadu mada je teško pretpostaviti postojanje direktnog uticaja uprošćenih glasinačkih komada na nastanak složenih i masivnih pomoravskih proizvoda. Verovatnije će biti da je u periodu intenzivne razmene zanatskih iskustava i kulturnih dobara na severnom Balkanu i pojačanih veza sa Makedonijom i Grčkom, kada su trougaone i izdužene forme nakita bile šire prihvaćene u domaćoj sredini, došlo do odvojenog razvoja istih oblika u dve susedne oblasti pri čemu međusobni uticaji nisu morali da budu izraženi u velikoj meri. Nalazi isključivo srebrnih pojaseva u Pomoravlju i pretežno bronzanih i zlatnih narukvica i naušnica u glasinačkom kulturnom krugu, gde se inače palmeta kao ukrasni elemenat ne javlja, govorili bi možda u prilog ovakvoj pretpostavci.

I pored ovih zapažanja, mramorački pojasevi postavljaju i dalje mnoga pitanja na koja se ne može još odgovoriti, te se na preciznije

---

[33] D. Srejović, 1973, 62; D. Srejović, 1981a, 62.

[34] Up. nap. 27. Za nalaz iz Batinca, M. Stojić, 1980, br. 62; za nalaze iz Vojvodine, L. Marton, 1933, 78—83, T. XVI, 1, 2, 4.

[35] A. Benac-B. Čović, 1957, T. XLI, 2. Up. B. Čović, 1976, sl. 182—184.

zaključke o nastanku i razvoju ove vrste nakita, jednog od najblistavijih proizvoda halštatskog zanatstva na centralnom Balkanu, moraju čekati novi nalazi i sigurniji hronološki reperi.

ISTOČNA SRBIJA

Oblast istočne Srbije koja obuhvata doline Timoka i Nišave i planinski masiv Homolja pružila je više nalaza starijeg gvozdenog doba koji sadrže većinom metalne predmete. Neki od ovih nalaza obuhvaćeni su hronološkom podelom gvozdenog doba M. Garašanina i svrstani u gvozdeno doba II, dok je R. Vasić, na osnovu materijala iz Zlotske pećine i okolnih nalazišta i njihove sličnosti sa istovremenim nalazima iz severozapadne Bugarske, pretpostavio postojanje posebne zlotske grupe na području između Morave i Iskera u drugoj polovini 7. i u 6. veku pre n. e.[36]. Nova otkrića ukazuju na izvestan kontinuitet od 8. do kraja 6. veka u istočnoj Srbiji, kao i na neke razlike u odnosu na bugarski materijal, te se stoga, iako zlotska grupa kao termin može šire shvaćeno da ostane u upotrebi, njene karakteristike razlikuju od prethodne postavke.

Glavni nalazi sa ovog područja su ostave ili grupni nalazi iz *Rujišta, Brusnika, Šarbanovca, Vrmdže-Rtanj,* zatim više na severu iz *Aljudova* i *Manastirice*[37], iz naselja u *Zlotskoj pećini*[38], verovatno nekropole u *Vrtištu, Dubu-Novo Selo, Staničenju*[39], itd. (Karta 5). Sem Zlotske pećine, gde su N. Tasić i I. Janković vršili sistematska iskopavanja 1963/64. i 1968/69. g., i Vrtišta, gde su izvedeni manji zaštitni radovi 1959. g., svi ostali nalazi su otkriveni slučajno.

U hronološkom pogledu čitav materijal se dosta jasno deli na stariju i mlađu grupu. Većina ostava i grupnih nalaza pripada starijoj grupi koja se datuje u raniju fazu gvozdenog doba II M. Garašanina, odnosno horizont 1 starijeg gvozdenog doba Srbije R. Vasića, i pokazuje određene paralele sa horizontom ostava Balvanesti—Vinţul de Joş u Rumuniji.[40] Najznačajnija među njima je ostava iz Rujišta koja sadrži naočaraste fibule sa osmicom u sredini (Sl. 37, br. 1), tordirane torkvese (Sl. 37, br. 2), otvorene grivne i grivne sa ukrštenim krajevima (Sl. 37, br. 6—8), krstasto probijene ploče (Sl. 37, br. 10), kružne priveske sa produžetkom na gor-

---

[36] M. Garašanin, 1973, 469—470; R. Vasić, 1973, 101—103.

[37] A. Lalović, 1975; R. Vasić, 1977, 54, 65, T. T. 9B, 10, 11 (Brusnik, Rujište), M. Garašanin, 1971, 51; R. Vasić, 1977, 67, T. 9A (Šarbanovac), D. Garašanin, 1954, 36, T. XXIV; M. Garašanin, 1973, 469, T. 98; R. Vasić, 1977, 69—70, T. 13B (Vrmdža-Rtanj), M. Kosorić, 1960; R. Vasić, 1977, 51, 61, T. 12A i B (Manastirica i Aljudovo).

[38] N. Tasić, 1968; N. Tasić, 1969; N. Tasić, 1980. Up. R. Vasić, 1977, 70, T. 20.

[39] D. Garašanin, 1954, 39, T. XXII, 1, 2 (Staničenje), D. Srejović, 1960, 62, sl. 28; R. Vasić, 1977, 62, T. 22B (Dub—Novo Selo), M. Garašanin, 1971, 53—54; R. Vasić, 1977, 69, T. 21 (Vrtište).

[40] R. Vasić, 1971, 44—45; R. Vasić, 1977, 9—12. Za nalaze u Rumuniji, M. Petrescu-Dîmboviţa, 1977.

njem delu (Sl. 37, br. 9) i gvozdene krstaste sekire (Sl. 37, br. 12). Od ostalih oblika koji se ne javljaju u Rujištu treba pomenuti kalotastu dugmad većih dimenzija (Sarbanovac, Manastirica — Sl. 37, br. 4), slepoočničarke od dvostruke žice sa završecima u obliku pseudoosmica (Šarbanovac — Sl. 37, br. 5), dvopetljaste fibule sa konkavnom nogom i tri ili četiri kuglasta zadebljanja na luku (Aljudovo, Vrmdža — Sl. 37, br. 3), spiralne narukvice od bronzane trake (Staničenje) itd. Ovaj materijal ima mahom bliske paralele u ranije pomenutim grupnim nalazima iz severne Srbije, Vojvodine i Slavonije, kao što su Rudovci, Gomolava ili Šarengrad, što opravdava njihovo svrstavanje u date hronološke okvire. Potvrdu za ovakvo datovanje pruža donekle i fragmentovani nakit iz Vrmdže, sastavljen od karika i privesaka (Sl. 37, br. 11). Naime, trougli trokružni oblici imaju direktne analogije u etrurskim psalijama 8. i 7. veka te se i njihova funkcija može, možda, objasniti na sličan način i oni datovati u isto vreme.[41]

Mlađu grupu, koja se najvećim delom stavlja u kasnu fazu gvozdenog doba II po M. Garašaninu, odnosno horizont 2 R. Vasića[42], sačinjavali bi nalazi iz Zlotske pećine, Vrtišta (T. LXVIII) i Duba (T. LXIX, 1–6). Jedan broj oblika — kružni privesci, falere, krstasto probijene ploče, krstaste sekire itd. (Sl. 37, br. 22; T. LXVIII, 9, 10, 20, 21) — ukazuje na vezu sa starijom grupom, ali je veći deo nov i karakterističan upravo za mlađi horizont — ažurirani pojasevi (Sl. 37, br. 13; T. LXVIII, 3, 4), ukrasni čeoni delovi konjske opreme (Sl. 37, br. 15), igle sa pečatastom glavom (Sl. 37, br. 16, 17), dvopetljaste fibule sa trouglom nogom i fibule sa nogom u obliku beotskog štita (Sl. 37, br. 18, 19; T. LXVIII, 7, 8, 15; T. LXIX, 1–3, 5), narukvice sa ukrštenim zadebljalim krajevima (Sl. 37, br. 14; T. LXVIII, 18, 19; LXIX, 4), tripla dugmad (T. LXVIII, 5) itd. Keramika iz Zlotske pećine je crna i glačana, osnovni oblici su zdele sa uvučenim, fasetiranim i rede tordiranim obodom, šolje sa jednom drškom koja prelazi obod i veliki pitosi sa bikoničnim trbuhom i visokim vratom. Ornamentika se sastoji mahom od kanelura i rede od »s« motiva, spirala i šrafiranih trouglova. Iz Vrtišta potiču dva suda sive boje i grublje fakture: manji pehar sa fasetiranim trbuhom i dve trakaste drške koje prelaze obod i veća zdela sa uvučenim fasetiranim obodom i četiri bradavičaste drške (T. LXVIII, 1, 2). Opredeljenje ovog materijala u gornje hronološke okvire potvrđuje između ostalog datovanje fibula sa nogom u obliku beotskog štita u Grčkoj u poslednju trećinu 7. veka, kao i tripla dugmadi u Tokri u severnoj Africi u sredinu 6. veka.[43] Pojava razvijenih oblika Basarabi-keramike u Zlotskoj pećini govori o naseljavanju ove pećine u starijem

[41] D. Garašanin, 1954, T. XXIV, 9; R. Vasić, 1977, T. 13B, 8. Up. F. W. Hase, 1969, 28–31, T. 14–16.
[42] R. Vasić, 1971, 45–46; R. Vasić, 1977, 19–20.
[43] R. Vasić, 1977, 33.

gvozdenom dobu u prvoj polovini 7. veka, dok među najmlađe nalaze iz pećine treba ubrojati dvojnu iglu sa dvopetljastom glavom i perle od staklene paste koji pripadaju kraju 6. ili početku 5. veka pre n. e.

O naseljima starijeg gvozdenog doba u istočnoj Srbiji nema određenih podataka. Izuzetak predstavlja Zlotska pećina, gde je najmlađi od tri praistorijska stambena horizonta pripadao starijem gvozdenom dobu: od stambenih objekata otkrivena je drvena arhitektura jedne kolibe.[44] S tim u vezi treba pomenuti da su fragmenti Basarabi-keramike — zdele sa zadebljalim obodom ukrašene na gornjoj ivici »s« motivima — nađeni u Petrlaškoj pećini kod Dimitrovgrada, što zajedno sa činjenicom da je u severozapadnoj Bugarskoj poznato više pećina koje su bile nastanjene krajem bronzanog i u starijem gvozdenom dobu[45] pokazuje da su pećine predstavljale uobičajena staništa starijeg gvozdenog doba u istočnoj Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj. Inače, najveći broj naseobina ovog doba u severnoj Bugarskoj su otvorena naselja pored reka, dok su utvrđena naselja poznata u nešto manjem broju.[46] U istočnoj Srbiji je mogla vladati ista situacija mada će i ovde buduća istraživanja pružiti o tome više podataka.

O načinu sahranjivanja se takođe ne zna nešto određeno. Nalaz iz Staničenja bi mogao pripadati grobu sa paljevinom prema paralelama u Sofronijevu gde su nađena dva spaljena groba sa sličnim prilozima: naočarastim fibulama, tordiranim torkvesima, narukvicama od spiralne bronzane trake itd.[47], ali se ova pretpostavka ne može prihvatiti sa sigurnošću. Ni o grobovima u Vrtištu nema preciznih podataka: mogli su biti spaljeni kao većina grobova u Pomoravlju i u severozapadnoj Bugarskoj u to vreme — u Sofronijevu, Miziji, Kuninu, Belom Izvoru, Kamenom Polju itd.[48], no za to nema sigurnih dokaza. S druge strane, nalaz iz Duba, koji je sadržavao 6 fibula, narukvice, ukrasne ploče i verovatno ažurirani pojas (neki predmeti su izgubljeni), dosta sliči inventaru ženskih skeletnih grobova u Gradecu i Debnovu u Bugarskoj te nije isključeno da je i ovde reč o skeletnom grobu.[49]

Glavna privredna grana zlotske grupe bila je, po svemu sudeći, stočarstvo, dok je zemljoradnja upražnjavana u manjoj meri. O značajnoj rudarskoj i metalurškoj aktivnosti podatke pružaju nalazi iz Zlotske pećine: veći broj sekira od gvožđa različitog oblika i namene, bodeži, noževi, veća količina bronzanog nakita i komadi neobrađene bronze govore o bogatstvu ovog područja u rudama koje su kao bakar bile eksploatisane

[44] N. Tasić, 1969, 74.
[45] M. Čičikova, 1972, 328; B. Hänsel, 1976, 169—173. Za Petrlašku pećinu, R. Ajdić, 1983, 41.
[46] M. Čičikova, 1972, 329—330.
[47] B. Nikolov, 1981, 30—34.
[48] B. Nikolov, 1965, 164—172; B. Nikolov, 1972, 53—57.
[49] R. Vasić, 1977, 19. Za Debnevo i Gradec, A. Milčev, 1958; J. Atanasova i P. Kičaški, 1965.

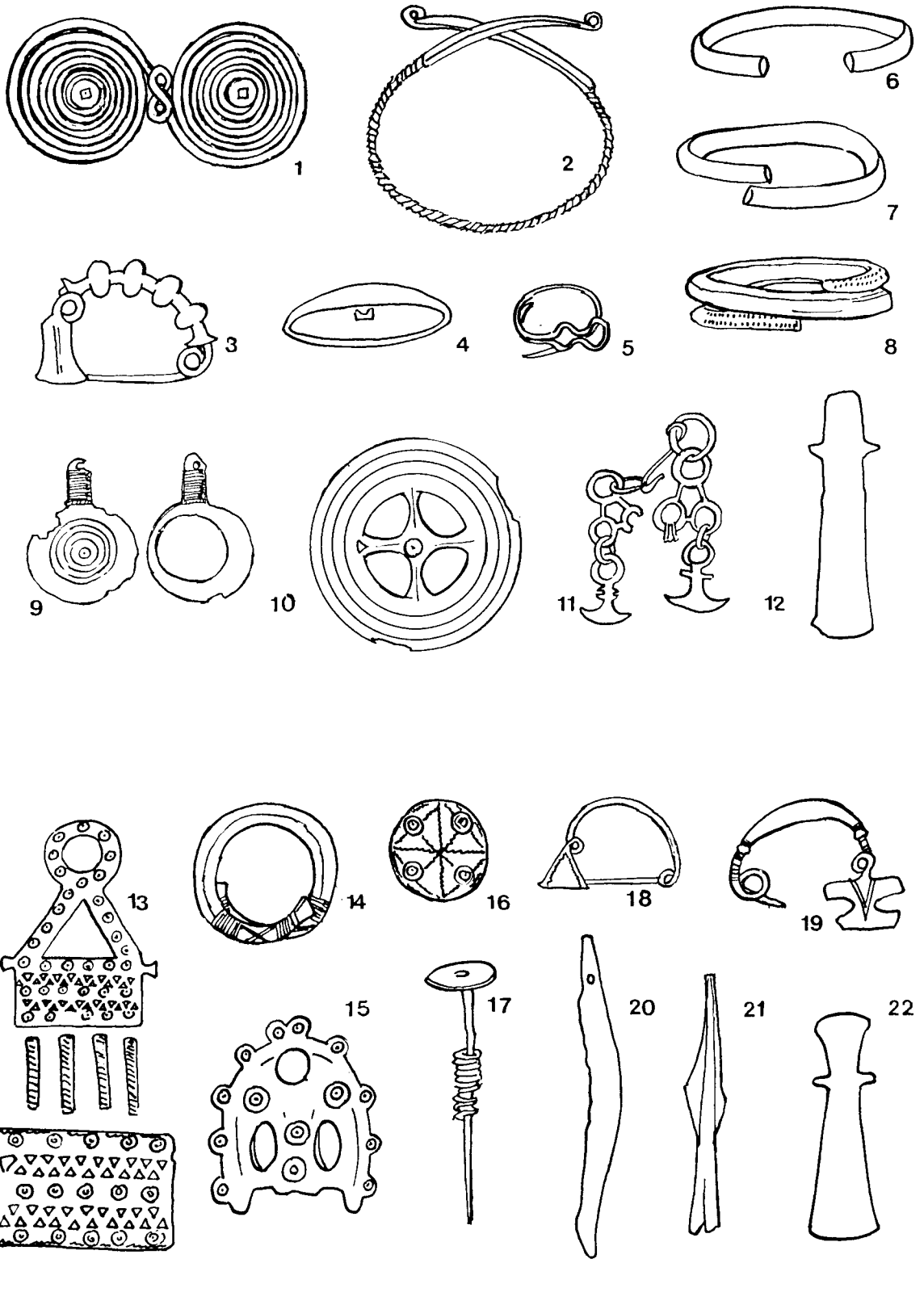

Sl. 37 Zlotska grupa – starija: 1 – 12 i mlada faza: 13 – 22 (1, 6 – 9, 12: Rujište; 2, 4, 5: Šarbanovac; 3, 10, 11: Vrmdža, Rtanj; 13, 15 – 18, 20 – 22: Zlotska pećina; 14: Vrtište; 19: Novo Selo, Dub)

od ranog metalnog doba.[50] Važnost zlotske oblasti u tom pogledu ističe i činjenica da je u drugim pećinskim naseljima ove grupe kod nas i u Bugarskoj nađeno relativno malo metalnih predmeta.

Uz metalurške centre morale su postojati i zanatske radionice sa jasno izraženom fizionomijom, o čemu svedoči koncentracija izvesnih metalnih tipova na ovom području i naročito razvoj između Morave i Iskera posebnog dekorativnog stila u 7. i 6. veku pre n. e.[51] Ovaj stil je najbolje reprezentovan na metalu, na ažuriranim pojasevima u prvom redu, zatim ukrasnim pločama, konjskim čeonim ukrasima, privescima, fibulama, iglama itd. (Sl. 37, br. 13, 15, 16; T. LXVIII, 3, 4; T. LXIX, 6), dok se neke pojave u keramici, kao duborezna tehnika, mogu dovesti u vezu sa njim. Stil se karakteriše geometrijskom ornamentikom koja se sastoji obično u kombinovanju malih ažuriranih trouglova postavljenih jedan naspram drugog u nizu sa većim brojem utisnutih koncentričnih kružića, uz koje se katkad javljaju urezane tremolo linije. Njegova posebna odlika je gotovo neograničeno ponavljanje glavnih elemenata – trougla i kruga, često udvostručavanjem ili utrostručavanjem istog oblika. Ovim izrazito geometrijskim elementima dodaju se pokatkad figuralni motivi – glava govečeta na prometopidiju iz Sofronijeva[52] — u čemu se možda ogledaju, kao i u tehnici probijanja — izvesni idejni impulsi sa istoka. Sam stil je inače proizvod domaćeg tla i komponovan je od elemenata koji su najvećim delom u to vreme postali popularni u gotovo čitavoj jugoistočnoj Evropi, o čemu svedoče, između ostalog, neki slično ukrašeni oblici sa Glasinca.[53] Proizvodi ovog stila različite su vrednosti. Za mnoge komade se može reći da ponavljaju osnovne elemente bez nekog reda i sistema i pružaju monotone i nezanimljive celine, no u nekim slučajevima pojasevi i čeoni konjski ukrasi formiraju smišljene kompozicije sa istaknutom simetrijom i racionalnom i odmerenom upotrebom pojedinih motiva.

Geneza zlotske grupe može se sagledati samo delimično. Starija faza poznata je pretežno po metalnim oblicima koji vode poreklo najvećim delom iz prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba južne Panonije i zapadnih Karpata – iz halštata A (narukvice, torkvesi, privesci, falere, dugmad, krstasto probijene ploče) ili halštata B (naočaraste fibule, slepooočničarke od dvostruke žice)[54], ali njihov specifičan dalji razvoj na početku starijeg gvozdenog doba u istočnoj Srbiji i pojava novih tipova, vezanih upravo za ovo područje (dvopetljaste fibule sa tri i četiri kugle na

[50] N. Tasić, 1968; N. Tasić, 1969, 75. Up. M. Garašanin, 1973, 188 – 189; B. Jovanović, 1979a, 30 – 32.
[51] R. Vasić, 1971a.
[52] B. Nikolov, 1965, sl. 8; B. Hänsel, 1976, T. 67, 11.
[53] Npr. A. Benac-B. Čović, 1957, T. XXIII, 11, 12.
[54] U istom smislu govore i dve bronzane igle sa bikoničnom glavom iz Zlotske pećine, N. Tasić, 1980, sl. 3a i b.

luku, gvozdene krstaste sekire)[55] govori o formiranju posebne grupe metalnih predmeta sa određenim karakteristikama koja se u mnogim detaljima razlikuje od istovremenih metalnih nalaza iz severne Srbije i Srema.

U mlađoj fazi jedan broj metalnih oblika se vezuje za raniji period, dok su najvećim delom novi i originalni sa odlikama dekorativnog stila o kome je bilo reči. Keramika pripada kasnoj Basarabi-fazi i, kao i metal, govori o jačoj povezanosti istočne Srbije sa severozapadnom Bugarskom i postojanju izvesnog kulturnog jedinstva između Morave i Iskera u ovo vreme. U ovoj fazi grupa dostiže vrhunac svoga razvoja i širi svoj uticaj na susedne oblasti, koji se najbolje očitavaju kroz rasprostiranje ažuriranih pojaseva, predstavnika par excellence zlotskog dekorativnog stila, od južne Mađarske do Peloponeza i od Kosova do Crnog Mora.[56] Na severozapadu ovaj uticaj je naročito vidljiv u Sremu, u ranoj fazi III bosutske grupe, sa kojom je zlotska grupa održavala bliske kontakte, i, dalje, do Donje Doline, koja je kao značajan trgovački centar u to vreme morala za istočnu Srbiju imati posebnu važnost.[57] Na jugu trougaoni privesci iz Đevđelije (T. LXXIII, 1) i Bohemice nastali su najverovatnije pod uticajima pomenutog dekorativnog stila, dok elipsasti i loptasti privesci (T. LXVIII, 12– 14), tripla dugmad (T. LXVIII, 5) i mala srebrna narukvica sa jednim trouglim raskucanim krajem iz Vrtišta (T. LXVIII, 16), i možda igle sa pečatastim glavama iz Zlotske pećine (Sl. 37, br. 16, 17) stoje, kao i neke druge pojave, pod uplivima iz Makedonije i Grčke.[58] Nedovoljno određen je odnos prema glasinačkoj grupi na zapadu sa kojom zlotsko područje pokazuje neke paralele – npr., dvopetljaste fibule sa nogom u obliku beotskog štita bile su veoma popularne u oba regiona[59], ali su razlike uočljive i jasno podvučene.

Glasinački uticaji u srednjem Pomoravlju i istočnoj Srbiji javljaju se krajem 6. i u 5. veku u vidu nekih tipova dvojnih igala, fibula i drugih oblika u čemu se ispoljavaju određeni pritisci sa zapadnog Balkana na istok: da li s tim u vezi možda stoji zamiranje kulturnog razvoja u Zlotskoj pećini, kako se da zaključiti na osnovu do sada otkrivenog materijala, pitanje je na koje se trenutno ne može odgovoriti.

---

[55] S. Gabrovec, 1970, karta VIII, tip 5b; R. Vasić, 1981, 4– 5.

[56] R. Vasić, 1971a, 11, karta I; K. Kilian, 1975, T. 84, 1.

[57] Up. grob iz Hrtkovaca, R. Vasić, 1977, 57, T. 22A, i pojedine nalaze iz Donje Doline, Č. Truhelka, 1904a, T. XL; LX, 9 – 10, 24 – 38; LXXVII, 13, 14, 22.

[58] Za priveske iz Bohemice i Đevđelije, L. Rey, 1932, sl. 7, 1, 2; R. Pašić, 1978, sl. 12g. Za paralele ostalim oblicima u Grčkoj i Makedoniji, K. Kilian, 1975, T. 1 (igle), T. 32, 2 i 34, 1 (narukvice), T. 88, 4 i 90, 1 (loptasti i elipsasti privesci); I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 53 i dalje, T. 102A (privesci); J. Bouzek, 1973, 173 (tripla dugmad) itd.

[59] S. Gabrovec, 1970, karta XI; R. Vasić, 1980, 164 – 165.

PODRUČJE ĐERDAPA I KLJUČA

Nalazišta starijeg gvozdenog doba na području Đerdapa i Ključa koje obuhvata divlju i teško pristupačnu Đerdapsku klisuru između Golupca i Kladova i pitomije i niske platoe u Ključu od Kladova do Prahova, ne predstavljaju zatvorenu celinu koja bi se mogla proučavati kao posebni kulturni region, ali, kako se materijal razlikuje od istovremenih pojava u istočnoj Srbiji, nameće se potreba da se o njemu govori odvojeno. Drugi razlog je u tome što su veliki zaštitni radovi na Đerdapu u okviru izgradnje dve hidrocentrale na Dunavu — prve kod Sipa (od 1964. do 1971) i druge kod Kusjaka blizu Negotina (od 1979. do 1984) otkrili na desnoj obali Dunava veliki broj lokaliteta, većinom višeslojnih naselja, kod kojih je horizont starijeg gvozdenog doba jasno uočljiv. Stoga, iako definitivno publikovanje ovog materijala tek predstoji, postoji mogućnost da se kulturni razvoj tokom ovog perioda prati na užem geografskom području.[60]

Uzvodno od Sipa, na području Đerdapa, najvažnija nalazišta gvozdenog doba su naselja *Ostrovo* kod Velikog Gradišta, *Kožice* kod Dobre, *Padina*, *Lepena* kod Boljetina, *Porečka reka* (ušće), *Hajdučka Vodenica* i druga, a u Ključu, između Kladova i Prahova, ističu se *Mala Vrbica Livade*, *Korbovo*, *Vajuga*, *Velesnica*, *Slatinska reka* (ušće), *Ruženka* itd. (Karta 5). Zanimljivo je da nekropole nisu otkrivene u većem broju: sa sigurnošću se može govoriti jedino o skeletnim grobovima na velikoj kamenoj platformi na lokalitetu Vajuga — Selište, dok grupni nalazi metalnih predmeta iz Boljetina i Dobre možda indiciraju grobne celine.[61] Nasuprot tome, rumunska istraživanja na levoj obali Dunava otkrila su, pored značajnih naselja kao što su Gornea ili Ostrovul Banului, i više većih nekropola pod tumulima kao što su Moldova Veche i Ieselnița, dok su nekropole u Balta Verde, Gogoșu, Ostrovul Mare i Basarabi bile istražene pre ovih zaštitnih radova.[62]

U periodu ranog gvozdenog doba ovde je bila raširena grupa Ostrov ili Insula Banului, nazvana po glavnom nalazištu na rumunskom Golom Ostrvu (Insula Banului), koje su 1966. i 1967. g. istraživali S. Morintz i P. Roman.[63] Pored više lokaliteta u Rumuniji, grupa obuhvata i

---

[60] O istraživanjima na Đerdapu I vidi kratke izveštaje u Arheološkom pregledu 6 — 12 (1964 — 1970), kao i u Starinaru N. S. XXXIII — XXXIV, posvećenom ovim radovima, a o Đerdapu II, seriju Đerdapske sveske.

[61] Uz gornju literaturu za naselja v. takođe M. M. Vasić, 1910, 1 — 16; B. Jovanović, 1971, 12 — 18; R. Vasić, 1981a; M. Jevtić, 1981; M. Jevtić, 1983, 8 — 13. Nalaz iz Dobre publikovan je u Starinaru XXXIII — XXXIV, 135, sl. 1, dok nalazi iz Boljetina i nekropola iz Vajuge nisu publikovani. Na podacima zahvaljujem D. Jovanoviću, P. Popoviću i M. Vukmanović.

[62] M. Guma, 1979; S. Morintz i P. Roman, 1969; M. Nica, 1974, zatim D. Berciu, 1953, passim; D. Berciu-E. Comșa, 1956; V. Dumitrescu, 1968. Nekropola u Moldova Veche nije publikovana, na podacima zahvaljujem P. Romanu.

[63] S. Morintz i P. Roman, 1969; B. Hänsel, 1976, 151 — 164.

neka nalazišta u Bugarskoj i kod nas: Žuto brdo, Malu Vrbicu – Livade, Korbovo, Velesnicu, Slatinsku reku (ušće), Mihajlovac, Ruženku, Prahovo itd. Grupa Ostrov je najbolje poznata po keramici gde su od oblika najviše zastupljene zdele sa uvučenim obodom, kupaste šolje sa jednom drškom koja prelazi obod, bikonični pehari sa jednom drškom, bikonične urne, lonci sa plastičnom trakom oko vrata itd. Ornamentika je posebno karakteristična i sastoji se od žigosanih kružića, trouglova, rombova, »s« i omega ornamenata koji su mahom rasporedeni vertikalno i horizontalno, zatim horizontalnih, talasastih ili girlandastih linija, urezanih ili izvedenih krupnim lažnim šnurom pomoću nazubljenih keramičkih instrumenata. Uz ovu žigosanu ornamentiku često se javlja kanelovanje na ramenu i vratu posuda.

Prema ovim odlikama, grupa Ostrov pripada širokom krugu žigosane keramike raširene na teritoriji Rumunije i Bugarske u kome se javlja više grupa sa sličnim karakteristikama i lokalnim razlikama, od kojih su najznačajnije Pšeničevo u južnoj Bugarskoj, Babadag u Dobrudži, Kozija u Moldaviji itd.[64] Čitav kulturni krug se datuje u prve vekove poslednjeg milenija pre n.e., vreme u koje treba staviti i grupu Ostrov, što delimično podupiru i retki metalni nalazi sa ovog lokaliteta: ornamentisana narukvica sa prebačenim krajevima, krstasta gvozdena sekira i kalup za livenje igle sa bikoničnom glavom.[65] Ova grupa je približno istovremena sa fazom I bosutske grupe, odnosno horizontom Kalakača, što potvrđuje mešanje elemenata dve grupe na Derdapu: u Gornci, Ostrovu kod Gradišta i Lepeni kod Boljetina češći su elementi bosutske grupe, dok se u Žutom brdu javlja tipična žigosana keramika Insule Banului.

Što se geneze tiče, sličnosti u ornamentici sa prethodnim grupama na ovom prostoru, srednje i kasnobronzanom grupom Žuto brdo – Grla Mare i grupom Gava prelaznog perioda, koje su, po svemu sudeći, jedno vreme egzistirale zajedno, ukazuju na autohtono poreklo grupe Ostrov ili Insula Banului, u čijem su nastanku morali takođe igrati izvesnu ulogu uticaji sa istoka iz južne Rumunije i Bugarske. Nedovoljno poznavanje drugih komponenti ove grupe ne dozvoljava njenu detaljniju analizu.

Grupi Ostrov ili Insula Banului sledi horizont Basarabi-keramike, za koju se na osnovu mnogih paralela u keramici prethodne grupe može pretpostaviti da se dobrim delom razvila iz lokalnih elemenata na ovom području. Basarabi-elementi na keramici javljaju se na velikom delu istočnog i mnogim tačkama zapadnog Balkana i ne mogu se tretirati kao ista kulturna grupa, nego više kao jedan kulturni fenomen koji je potekao iz jednog ili više jezgara, kojima bi moglo pripadati i ovo područje, i

---

[64] B. Hänsel, 1976, 118 i dalje.

[65] S. Morintz i P. Roman, 1969, sl. 7, 4, 10, 11; B. Hänsel, 1976, T. 67, 8 – 10.

prenet od strane stočarskih grupa na veliko prostranstvo bio prihvaćen u većem ili manjem obimu od mnogih u suštini različitih kulturnih sredina.[66] Tako se i nalazišta Basarabi-horizonta na Đerdapu mogu izdvojiti od ostalih nalazišta sa Basarabi-keramikom i posmatrati na osnovu nekih specifičnih crta kao posebna grupa.

Najvažnija naselja sa Basarabi-keramikom su Padina, Boljetin, Porečka reka (ušće), Hajdučka Vodenica, zatim Mala Vrbica—Livade, Korbovo, Slatinska reka (ušće) itd., dok bi ovom periodu pripadala nekropola u Vajugi—Selište i nalaz iz Boljetina. Od mnogih rumunskih nalazišta ovde treba posebno istaći nekropolu u Staroj Moldovi (Moldova Veche).

Keramika je crna i mrka, dobro glačana, oblici su zdele sa uvučenim tordiranim i fasetiranim obodima, pehari sa fasetiranim obodom i trbuhom, veće bikonične posude sa raširenim vratom i lonci sa horizontalnom plastičnom trakom oko vrata. Ornamentika se sastoji od urezivanja i inkrustacije belom bojom, dok su glavni motivi niz »s« ornamenata, oivičen lažnim vrpčanim trakama, trakasta spirala po obodu posuda, šrafirani trougli, malteški krst, itd. Najvećim delom to su isti elementi koji se javljaju u fazi II bosutske grupe u Vojvodini, ali je moguće da će potpuno publikovanje bogatog materijala ukazati na specifičnosti ove oblasti.

Metal, najbolje predstavljen u nekropolama u Vajugi i Moldova Veche, sastoji se od gvozdenih i bronzanih dvopetljastih fibula sa trougaonom nogom, naočarastih fibula bez osmice u sredini, igala sa zadebljalom glavom, masivnih bronzanih i gvozdenih narukvica, slepoočničarki od dvostruke bronzane žice sa pseudoosmicama na jednom kraju, kružnih pojasnih kopči, noževa, bruseva, dugmadi, perli od ćilibara itd. Oblici imaju paralele u istočnoj Srbiji, ali su karakteristični za širi geografski prostor — gvozdene i bronzane masivne narukvice i dvopetljaste lučne fibule javljaju se u ovo vreme kako u Bosni i Makedoniji, tako i u Sloveniji.[67] Jedna od zanimljivosti su slepoočničarke od dvostruke žice sa tzv. pseudoosmicama na jednom kraju koje su pored ove oblasti nađene u Rudovcima i Šarbanovcu u istočnoj Srbiji. Oblik vodi poreklo iz prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba — u Mađarskoj se javljaju od halštata A1 — ali je u Podunavlje stigao najverovatnije iz grupe Dobova—Ruše ili Velika Gorica gde se u upotrebi zadržava do halštata B3.[68]

Izvesne specifičnosti pruža i način sahranjivanja. U Staroj Moldovi i, izgleda takođe, u Vajugi otkriveni su niski tumuli od peska, prečnika preko 10 m i visine do 0,30 m, kod kojih je čitava površina prekrivena u više slojeva rečnim šljunkom i kamenom. Na ovoj popločanoj površini

---

[66] A. Vulpe, 1965; A. Vulpe, 1981; M. Garašanin, 1973, 464–469; R. Vasić, 1973, 98–99; R. Vasić, 1977, 14–16.
[67] S. Gabrovec, 1970, 28–29, karta IX.
[68] A. Mozsolics, 1981; F. Stare, 1960, 85–88; K. Vinski-Gasparini, 1983, 597.

u Vajugi su nalaženi skeleti sa prilozima, obično od metala, kao i grupe priloga bez skeleta, dok se u Moldovi, pored skeleta okruženih kamenim vencem u sredini tumula, javljaju i tumuli sa spaljenim pokojnicima. Komadi keramike i čitavi sudovi nađeni su u grupama po čitavoj platformi i ispod nje i pripadaju pogrebnom ritualu.

Grupa Vajuga—Moldova, koja obuhvata najveći broj nalazišta Basarabi-horizonta na jugoslovenskoj strani, nastala je na autohtonim osnovama uz osetne strane uticaje čiji karakter u ovom trenutku nije moguće jasno odrediti. Datuje se približno paralelno sa Basarabi-horizontom u bosutskoj grupi i u srednjem Pomoravlju mada precizniji hronološki reperi nedostaju te su izvesna variranja u tom smislu moguća. O grupi će moći više da se kaže posle publikovanja dveju nekropola i potpunijeg sagledavanja pogrebnog rituala i pokretnog inventara.[69]

Dosta sličnosti, ali i razlika, sa grupom Vajuga—Moldova pokazuje hronološki nešto mlađa grupa nekropola sa tumulima Balta Verde—Gogoşu na rumunskoj strani Dunava, preko puta Kusjaka,[70] kojima je bliska i nekropola Basarabi južno od njih kod Kalafata.[71] Grupa pripada gvozdenom dobu II i jasno se uočavaju dve faze: starija sa nekropolama Balta Verde i Basarabi, koja se datuje najvećim delom u prvu polovinu 7. veka, i mlađa sa nekropolom u Gogoşu, koja se stavlja od kraja 7. do druge polovine 6. veka pre n. e.[72]

U starijoj fazi, u nekropoli Balta Verde, tumuli, između 8—20 m u prečniku i od 0,30 do 1,50 m visine, sadrže jedan do osam skeletnih grobova različite orijentacije. Pokojnici su položeni direktno na zemlju ili su stavljeni na kamenu konstrukciju koja često, kao u Vajugi, može imati široku platformu od šljunka do nekih 5 m u prečniku. Prilozi u grobovima se sastoje od veće količine oružja: kopalja, noževa i krivih jednoseklih mačeva sa »T« drškama raširenih takođe na zapadnom Balkanu,[73] zatim nakita, pretežno narukvica sa prebačenim krajevima od bronze i gvožđa i dvopetljastih fibula sa glatkim i narebrenim lukom u kombinaciji gvožđa i bronze, i jednog broja keramičkih posuda, najviše zdela sa uvučenim obodom i pehara sa jednom drškom i naglašenim trbuhom. Basarabi-elementi na keramici sreću se samo na dve posude u tumulu XX, nađene sa dvopetljastom bronzanom fibulom i bronzanim kopljem.[74] Sem toga, u tumulu II se javlja konjska oprema sa psalijama tipa Gallus

---

[69] Ovde su izneti samo sumarni podaci o ovim nekropolama na kojima još jednom zahvaljujem P. Romanu, P. Popoviću i Mirjani Vukmanović.

[70] D. Berciu i E. Comşa, 1956, 320 i d. Za Ostrovul Mare, D. Berciu, 1953, 623—626, T. XXXVI—XXXVIII, XL—XLI.

[71] V. Dumitrescu, 1968.

[72] Za prvobitno kasnije datovanje, D. Berciu i E. Comşa, 1956, 482; A. Vulpe, 1967, 99, sl. 34. Up. K. Kilian, 1975, T. 102.

[73] Za mačeve, M. Guštin, 1977b, 155 i d., sl. 1.

[74] D. Berciu i E. Comşa, 1956, 373—378, sl. 108, 109 i 111.

I-Kossack Ia, i u tumulu XII grob sa tordiranim torkvesom, dvema naočarastim fibulama i spiralnim narukvicama od bronzane trake.[75] Inventar nekropole Basarabi je sličan — ovde treba istaći dvosekli mač glasinačkog tipa i nešto veći broj posuda sa Basarabi-elementima, medu kojima vazu na nozi sa predstavama šematizovanih konjskih figura.[76]

U mlađoj fazi zastupljenoj u nekropoli u Gogoşu grobovi nemaju kamenu konstrukciju i uz skeletne se javlja dobra četvrtina spaljenih grobova. Karakter priloga je mahom isti. Javlja se dosta oružja — kopalja, krivih mačeva, jedan dvosekli mač i jedna dvojna sekira, i nakita — narukvica i fibula sa četvrtastom nogom, dvopetljastih fibula sa nogom u obliku beotskog štita i trougla i jedna čunasta fibula koja odaje veze sa zapadom, kao i sličan procenat keramike kao u Balta Verde koja u oblicima pokazuje bliže paralele sa grupom Ferigile u Olteniji.

Ne ulazeći dublje u ovaj problem, s obzirom na to da se pomenute nekropole ne nalaze na tlu Jugoslavije, treba istaći da grupa Balta Verde Gogoşu na osnovu svojih odlika pokazuje u poredenju sa grupom Vajuga Moldova da je u njenom formiranju prisustvo stranih elemenata igralo znatno važniju ulogu. Pitanje je inače još uvek nedovoljno jasno[77], ali se može pomišljati na prodor jedne jake grupe sa zapadnog Balkana na Dunav, možda kao izvesna reakcija na širenje Basarabi-elemenata na zapad, koja je, utapajući se u domaći živalj, uspela jedno vreme da zadrži elemente svog ranijeg identiteta.

Kasnija faza starijeg gvozdenog doba na jugoslovenskoj strani Đerdapa i Ključa nije potpuno jasno izražena. Zastupljena je na više lokaliteta, najvećim delom u Ključu: na Biljevini kod Velesnice, Mihajlovcu, Ruženki i drugima. Keramički oblici su zdele sa visokom nogom, kupaste šolje sa jednom drškom koja prelazi obod, lonci sa potkovičastim i dugmetastim drškama itd., pretežno uprošćene forme koje pokazuju paralele sa grupom Ferigile u Olteniji, čijem su kulturnom krugu verovatno pripadala i ova nalazišta.[78] Postoje sličnosti i izmedu pehara i šolja iz Ruženke i keramike skitsko-agatirskog kruga u Transilvaniji sa kojim je ovo područje moralo u 6. veku i nešto kasnije održavati izvestan kontakt; o tome svedoče slepoočničarke sa kupastim završecima iz Dobre, karakterističan oblik za pomenutu oblast.[79]

---

[75] Ibid., sl. 54—56 i 71—77.

[76] V. Dumitrescu, 1968, sl. 12, 6; 13 i 31.

[77] Up. D. Berciu i E. Comşa, 1956, 466—488; V. Dumitrescu, 1968, 247—260. O grobovima iz Gruiac sa Dunava, sa materijalom mahom, sličnim nalazima iz Gogoşu, kao i o mogućem prodoru iz ilirskih područja u ove krajeve, prvi je govorio V. Parvan, 1924.

[78] M. Jevtić, 1983, 37—38; za Ferigile grupu, A. Vulpe, 1967.

[79] M. Jevtić, 1983, 37, T. XII, 1 i 2. Za nalaz iz Dobre, P. Popović, Kožica I i II, Starinar N. S. 33—34, 1982/83, 135, sl. 1. Up. V. Vasiliev, 1980, T. 19, 1—5.

O ilirskim uticajima sa jugozapada u 6. i 5. veku u moravsko-timočkoj oblasti bilo je reči ranije. U tom smislu govore i neki nalazi sa Đerdapa i Ključa. Dvojna igla sa dvopetljastom glavom (tip IIIa) nađena je u Peckoj bari, manjem naselju na Đerdapu, i na Ostrovul Mare kod Kusjaka, dok sa ovog poslednjeg lokaliteta potiče sedam srebrnih šarnirskih fibula, koje su stigle najverovatnije iz Makedonije početkom 4. veka, no takođe jedna lučna fibula sa glavom na šarnir i četvrtastom nogom — tip poznat u većem broju primeraka iz Hercegovine, iz Kačnja, Ljubomira i Radimlje, kao i severne Albanije, iz Mati.[80] U ovom kontekstu treba pomenuti i tri »ilirska« šlema kasne varijante iz jugozapadne Rumunije, nađena u Jidovinu, Gostavaţu i Ocna Mureşu, čija se pojava vezuje takođe za uticaje iz istog pravca.[81]

ETNIČKA INTERPRETACIJA

U etničkom pogledu stanovništvo Moravsko-timočke oblasti se najvećim delom vezuje za autohtone starosedelačke elemente na ovom području koji su, izloženi različitim stranim uticajima i upadima većih ili manjih stranih grupa u prelaznom periodu i početkom starijeg gvozdenog doba, izmenili u znatnoj meri svoje ranije karakteristike. Ono bi tako pripadalo širokom pojasu različitih grupa i plemena, označenom kao dako-mizijski, koji se nalazio između dve etnički oformljene celine, ilirskog kulturnog kruga na zapadu i tračkog na istoku, i potpadao povremeno i delimično pod njihov uticaj u zavisnosti od jačanja pojedinih grupa na jednoj ili drugoj strani.[82] Tako se prodiranje Basarabi-keramike na zapad i jug može, šire shvaćeno, pretpostaviti kao širenje izvesnih tračkih elemenata, dok bi više puta pominjana ilirizacija Pomoravlja značila potpadanje ove teritorije pod ilirski uticaj i prihvatanje nekih ilirskih elemenata od strane domaćeg stanovništva.

U ovu grupu plemena, smeštenu između ilirskog i tračkog kompleksa, ubrajaju se i Tribali, koji su, kako istoričari pretpostavljaju na osnovu antičkih izvora, živeli na području Morave i Iskera, zahvatajući i deo Ponišavlja.[83] Upravo na ovom prostoru razvija se krajem 7. i u 6. veku veća kulturna grupa — »zlotska grupa« kako je nazvana u ovom tekstu, ali mnoge nedorečenosti, naročito na jugoslovenskoj strani, i potreba za novim nalazima koji bi osvetlili neke njene aspekte ne dopuštaju da se ona za sada sa sigurnošću poveže sa Tribalima. Uočene razlike u pogreb-

[80] D. Berciu, 1953, T. 39B i 40, 4; R. Vasić, 1982, 236, sl. 5, 5 i T. 5, 3; Takođe, R. Vasić, 1985a.
[81] D. Berciu, 1958.
[82] Up. D. Srejović, 1981, 52—53; M. Garašanin, 1983, 534—535; M. Garašanin, 1983c, 734—735.
[83] F. Papazoglu, 1969, 47—64.

nom ritualu i inventaru grobnih priloga u pojedinim krajevima ove oblasti mogle bi se eventualno pripisati postojanju više manjih grupa u okviru tribalskog plemenskog saveza čije su karakteristike bile uslovljene različitim faktorima u njihovom razvoju.

Nedovoljno jasno izražen kontinuitet zlotske grupe u periodu kasnog halštata i stvaranje novih jakih kulturnih centara u 5. i 4. veku, kako na donjem Pomoravlju, tako naročito u severozapadnoj Bugarskoj u okolini Vrace, se izmenjenim karakteristikama i drugačijom orijentacijom,[84] zahteva bolje poznavanje situacije na ovom prostoru pre donošenja nekih određenih zaključaka. Tako i pretpostavka o mogućem uzmicanju glavnih centara zlotske grupe ka istoku pod pritiskom glasinačkih elemenata iz istočne Bosne i jugozapadne Srbije, što se delimično da naslutiti iz arheološkog materijala, mora se uzeti sa dužnom rezervom, kao i dovođenje ovih događaja u vezu sa pobedom Autarijata, najvećeg i najmoćnijeg ilirskog plemena, nad Tribalima, o kojoj govori Strabon[85], i njihovim prodorom u Pomoravlje, za šta se zalažu neki autori.[86] Istina je da se poređenjem istorijskih izvora o Autarijatima i Tribalima sa arheološkom dokumentacijom čini da bi Strabonov podatak najviše odgovarao ovom periodu, no, kada je reč o događajima o kojima se malo zna i više nagađa, svaki zaključak, ma kako bio logičan, može biti doveden u pitanje novim i nepoznatim podacima.

[84] I. Venedikov, 1966; B. Nikolov, 1967; A. Dimitrova, 1966.

[85] Strabo VII, 5, 11. Up. F. Papazoglu, 1969, 43 i 81.

[86] M. Garašanin, 1949; M. Garašanin, 1973, 505–507; A. Benac-B. Čović, 1957, 49; R. Vasić, 1972; R. Vasić, 1973, 117–118; B. Čović, 1976, 312 i d.

Rastko Vasić

OBLAST ISTOČNOG KOSOVA, JUŽNE SRBIJE I SEVERNE MAKEDONIJE

Ova relativno prostrana, pretežno brdovita, oblast koja zahvata južni deo centralnog balkanskog područja između dolina Sitnice, Južne Morave i gornjeg toka Vardara, odnosno istočne delove Kosova, južnu Srbiju i Skopsku kotlinu, pruža u starijem gvozdenom dobu izvesno jedinstvo u pogledu materijalne kulture, kako keramičkih tako i metalnih oblika (Karta 5). Nedovoljno poznavanje svih aspekata i slaba istraženost pojedinih delova ove oblasti ne dopuštaju u ovom trenutku da se kaže da li je reč o jednoj većoj kulturnoj grupi sa primetnim regionalnim razlikama ili, što je verovatnije, o nekoliko manjih grupa sa sličnim karakteristikama koje su pripadale istom kulturnom krugu. Nova istraživanja i potpuno publikovanje dosadašnjih iskopavanja, naročito na Kosovu, daće u tom pogledu više podataka. Na zapadu ovaj kulturni kompleks se graniči sa glasinačkom kulturom, na severu sa širokim pojasom Basarabi-keramike i grupama u kojima je ona bila prihvaćena, i na istoku sa Cepina-grupom u zapadnoj Bugarskoj. Sa svim ovim područjima su održavane jače ili slabije kulturne veze, no najbrojnije paralele postoje sa severoistočnom Makedonijom, odnosno okolinom Štipa i Kočana, tako da se dolina Bregalnice može, naročito u ranoj fazi starijeg gvozdenog doba, uvrstiti u isti kulturni krug. U kasnijem periodu razlike su uočljivije te je stoga ovde ta oblast tretirana odvojeno.

Najviše nalaza potiče sa Kosova koji su delimično obradivani sintetički u radovima M. Garašanina i D. Srejovića.[1] Slika o ovom području

[1] M. Garašanin, 1973, 481—485 (Suvorečka grupa); D. Srejović, 1973.

nije celovita jer svi rezultati iskopavanja koja su šezdesetih i sedamdesetih godina vodili J. Todorović, J. Glišić i N. Đurić, i u poslednje vreme i K. Ljuci, nisu u potpunosti publikovani. Glavna nalazišta su gradine u *Belaćevcu, Hisaru* kod Suve reke, *Cernici* kod Gnjilana, *Gornjem Gadimlju* kod Lipljana itd., dok su manja naselja kraj reka konstatovana u *Valaču* i *Karagaču* kod Titove Mitrovice.[2] Nekropole su otkrivene u *Širokom* kod Suve reke i *Vlaštici* kod Gnjilana (T. LXXI), te nekropola u *Karagaču*, koja se jednim delom vezuje za ovaj kompleks, dok tumuli u *Dubočaku* kod Suve reke u blizini Širokog pripadaju zapadnokosovskoj grupi Romaja-Prčevo, ili »Drilon varijanti srednjeg gvozdenog doba« kako ju je nazvao J. Glišić.[3] Sa ove teritorije potiču i dve ostave iz Janjeva, jedna u Narodnom muzeju u Beogradu i druga u Naturhistorisches Museumu u Beču.[4]

Dolina Južne Morave siromašnija je po broju nalaza. Gradine su konstatovane na *Krševici* gde su 1966. g. vršili sondažna iskopavanja I. Mikulčić i M. Jovanović, i na *Oraovici* i *Buštranju*, gde su 1977. i 1978. g. radili M. Vukmanović i P. Popović. Manje naselje i nekropolu u *Moštanici* iskopavao je M. Jovanović 1969. g.[5] Ostalo su slučajni nalazi – urna iz *Lapotinaca*, više metalnih predmeta iz *Vranja* i njegove okoline, i grupni nalaz, verovatno ostava, iz *Maćedonaca* kod Medvede (T. LXX).[6] U ovaj geografski kompleks treba ubrojati i *Donju Toponicu* kod Prokuplja, nekropolu brnjičke grupe, gde je takođe otkriveno nešto keramike starijeg gvozdenog doba i nekoliko spaljenih grobova sa kraja halštata.[7]

U Skopskoj kotlini poznato je više gradina starijeg gvozdenog doba koje su u manjem obimu istraživali R. Pašić i I. Mikulčić, a ovaj poslednji ih je obradio u posebnoj monografiji.[8] Iako većina gradina pripada 5. i 4. veku pre n. e., na mnogima su utvrđeni tragovi ranijeg naseljavanja – na *Gradištu* kod Brazde, *Studeničanima*, *Skopskom Kalu*, *Gradištu* kod Srednjih Nereza itd. Najpoznatija nekropola je *Volkovo* ili *Vučidol*, gde grobne celine nisu sačuvane,[9] dok su pojedinačni halštatski grobovi otkri-

---

[2] N. Đurić, 1970; J. Todorović, 1963; D. Srejović, 1973; D. Srejović, 1981a, 56–57, 60.

[3] N. Đurić, 1964; M. Garašanin, 1973, 481–485; K. Kilian, 1975, 57–62, T. 67–74; R. Vasić, 1977, 67, T. 15–18 i 54–55, T. 44. Takođe, Lj. Dašić, 1957. Za Karagač, D. Srejović, 1973. Up. N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, 1975, 126. Na svim podacima o nekropoli u Vlaštici zahvaljujem K. Ljuciju. Up. K. Ljuci, Tumuli iz Vlaštice, Glasnik Muzeja Kosova XV (u štampi).

[4] D. Garašanin, 1954, 35, T. XXI i LVIII; D. Garašanin, 1958/59; R. Vasić, 1977, 57, T. 14; S. Gabrovec, 1970, T. 17; G. Kossack, 1980, T. 4–5.

[5] I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968; M. Vukmanović i P. Popović, 1982; M. Jovanović, 1969.

[6] M. Garašanin, 1973, 310–311, T. 55, 1; R. Vasić, 1977a; R. Vasić, 1980, 167–169; M. Jovanović, 1966. Na podacima o nalazu iz Maćedonaca i dopuštenju da se ovde donesu crteži predmeta iz ove ostave srdačno zahvaljujem Desanki Kostić.

[7] V. i L. Trbuhović, 1970. Za nalaz gvozdene fibule u urni brnjičke grupe u Gornjoj Stražavi, D. Krstić, 1962, 75.

[8] R. Pašić, 1978b; I. Mikulčić, 1982.

[9] Ć. Truhelka, 1929; K. Kilian, 1975, 88–90, T. 52, 4–7 i 54–56.

veni u *Gradištu* kod Brazde, *Skoplju* (u istočnoj rimskoj nekropoli), *Kumanovskoj banji*, *Kumanovu* (ostava ili grob) itd.; s kraja halštata potiče bogati grob iz *Ždanеca* kod Srednjih Nereza.[10]

POKRETNI MATERIJAL I HRONOLOGIJA

U hronološkom pogledu materijal starijeg gvozdenog doba ove oblasti odgovara gvozdenom dobu II i III prema podeli gvozdenog doba Srbije i Makedonije na četiri faze M. Garašanina i datuje se od 8. do kraja 4. veka pre n. e. Pri tome je moguće najveći broj nalaza, naročito metalnih, razvrstati u uže hronološke okvire koji odgovaraju starijim i mladim fazama gvozdenog doba II i III, odnosno horizontima 1 do 4 starijeg gvozdenog doba Srbije R. Vasića.[11]

Interna periodizacija pokretnog materijala pričinjava izvesne teškoće s obzirom na to da stratigrafija naselja nije dovoljno poznata: izuzetak predstavlja gradina na Belaćevcu koja je publikovana i gde su utvrđena dva hronološki različita strauma sa većom količinom materijala, pretežno keramike. Ovi stratumi se ne mogu u potpunosti sinhronizovati sa postojećim hronološkim fazama gvozdenog doba: stariji stratum bi približno odgovarao starijoj fazi gvozdenog doba II, dok bi mladi stratum, na osnovu retkih metalnih predmeta, zahvatao jedan deo kasne faze gvozdenog doba II i najveći deo gvozdenog doba III.[12] Na drugoj strani nekropole sadrže mali broj grobova i pripadaju kraćim vremenskim odsecima, mahom starijoj fazi gvozdenog doba II, te uprkos bogatstvu u grobnim prilozima ne omogućavaju praćenje kulturnog razvoja na istom lokalitetu kroz duži vremenski period.

Keramika, otkrivena u većim količinama, sive je i mrke boje i načinjena od nedovoljno prečišćene zemlje. Najbolje je za sada poznata sa Belaćevca gde se u starijoj fazi javljaju zdele sa uvučenim obodom, često sa plastičnim ispustima sa spoljne strane, plitke šolje sa visokom drškom, krčazi sa jednom drškom i koso zasečenim ili ravnim obodom, pehari sa dve drške, veći sudovi tipa urni sa raširenim obodom i naglašenim ili bikoničnim trbuhom, i lonci sa plastičnom trakom na obodu i vratu ukrašenom različitim otiscima. U mladoj fazi oblici ostaju isti s tim što dobijaju neke nove elemente kao masivne valjkaste drške na zdelama, nastale najverovatnije pod stranim uticajima (Sl. 38, br. 20). Ornamentika

---

[10] M. Garašanin, 1954/55; K. Kilian, 1975, T. 11 i 58 – 59; D. Koraćević, 1977; Z. Georgiev, 1978; I. Mikulčić, 1982, 23, sl. 6 i 27, sl. 9, 1 – 2. Za Ždance, V. Sokolovska – R. Pašić, 1975. Up. I. Mikulčić, 1982, 30, sl. 12.

[11] M. Garašanin, 1973, 481 – 485; R. Vasić, 1977, 11 – 12, 25 – 26. Up. M. Garašanin, 1960; K. Kilian, 1975, 57 – 62.

[12] N. Đurić, 1970, 284.

je ista u obe faze: vertikalne i kose kanelure na obodima zdela i vratovima urni kombinuju se sa nizovima tačkastih kosih, vertikalnih i horizontalnih linija, često izvedenih točkićem (Sl. 38, br. 18—22).

Od ostalih keramičkih nalaza sa Kosova koji uglavnom pokazuju paralele sa Belaćevcem, posebno treba istaći keramiku iz nekropola u Širokom i Vlaštici, koja hronološki odgovara fazi Belaćevac I. Uz već poznate forme, naročito su karakteristične urne sa raširenim obodom, koničnim kanelovanim vratom i naglašenim trbuhom na kome se nalaze dve horizontalne drške, ukrašene nizovima tačaka, kao i urne bez ukrasa sa jezičastim drškama na trbuhu ili sa dve vertikalne drške na ramenu suda (Sl. 38, br. 2 5; T. LXXI, 6, 9, 11).

Nešto drugačija je keramika iz nekropole u Karagaču gde se javljaju neke nove forme, kao duboke šolje sa jednom drškom koje ukazuju na veze sa severoistočnom Srbijom i jugozapadnom Oltenijom. Ornamentika se javlja retko i svedena je na kanelure što bi, imajući u vidu datovanje Karagača, moglo indicirati da krajem 6. veka bogata ornamentika na keramici izlazi iz upotrebe.[13]

Keramika sa južnomoravskih nalazišta sastoji se od istih elemenata mada ima nekih razlika: valjkaste drške ovde nisu konstatovane, dok se uz tačkaste linije javljaju izduženi šrafirani trouglovi, poznati i u severnoj Makedoniji a na Kosovu samo u Vlaštici. Što se tiče hronologije, gradina u Buštranju bi na osnovu kombinovanja lažnog šnura i kanelura mogla biti starija od Oraovice, gde u nižim slojevima dominira keramika ukrašena geometrijskim ornamentima izvedenim točkićem, a u višim posude rađeno na vitlu. Posebno mesto zauzima urna iz Lapotinaca, datovana na početak starijeg gvozdenog doba, koničnog vrata i naglašenog trbuha sa četiri horizontalne drške i ukrašena kanelurama na vratu i visećim šrafiranim trouglima.[14]

Od halštatske keramike Skopske kotline treba pomenuti keramiku iz Volkova gde pretežu krčazi sa zasečenim obodom od kojih mnogi imaju izvučen kljun — oblik koji se tesno vezuje za štipsku oblast i Makedoniju uopšte, dok se ornamentika odlikuje uobičajenim tačkastim linijama i visećim šrafiranim trouglima.

Uopšte uzevši, keramika istočnokosovsko-južnomoravske regije pokazuje dosta sličnosti sa drugim oblastima centralnog Balkana toga vremena — elementi Basarabi-dekoracije javljaju se na jednom krčagu iz Volkova, dok su pojedini fragmenti otkriveni na nekim kosovskim gradinama; uticaji Cepina-grupe iz zapadne Bugarske naziru se u tektonskom rasporedu tačkastih linija; neki ornamentalni motivi preuzeti su iz kultur-

[13] D. Srejović, 1973, 59 60. Za datovanje up. K. Kilian, 1975, 60 61 i R. Vasić, 1977, 25.
[14] M. Vukmanović P. Popović, 1982, 196 i 201 203. Za datovanje urne iz Lapotinaca, R. Vasić, 1977a.

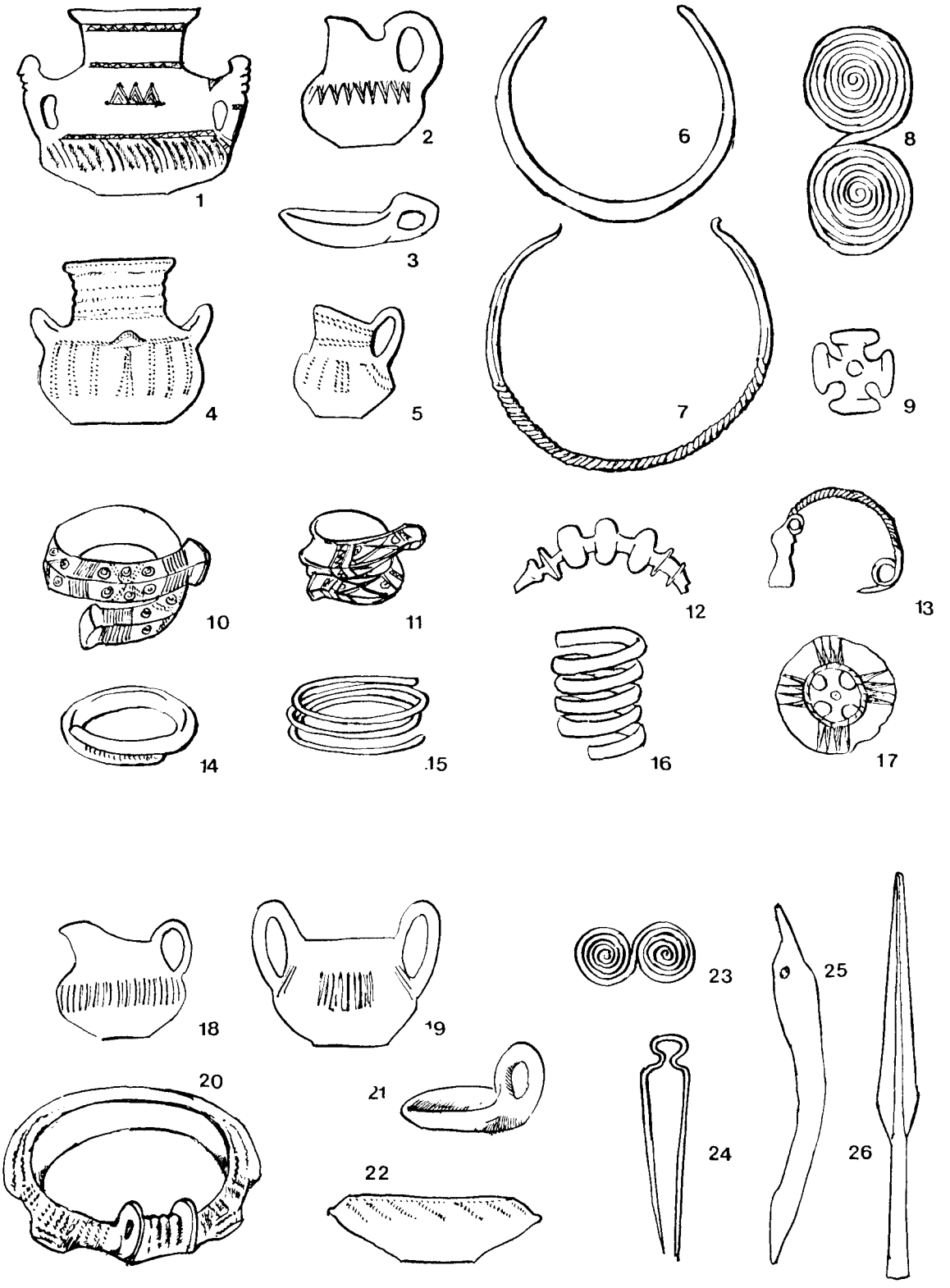

Sl. 38 — Istočno Kosovo — faze Belaćevac I: 1—17 i Belaćevac II: 18—26 (1: Belaćevac; 2—9, 12—15, 17: Široko, Suva Reka; 10, 11, 16: Janjevo; 18—21, 23—25: Belaćevac; 22: Hisar, Suva Reka; 26: Karagač)

nog kruga Glasinac-Mati[15] — no uprkos tome ona ima svoje sopstvene karakteristike i sačinjava izdvojenu kulturnu celinu.

Pored ove tipične halštatske keramike, rađene rukom, javlja se i keramika na vitlu, siva i slikana, konstatovana kako u mlađoj fazi naselja u Belaćevcu i na drugim istočnokosovskim i južnomoravskim gradinama, tako naročito u helenizovanim centrima Skopske kotline. Njena pojava možda već od kraja 7. ili početka 6. veka i kasnija delimična izrada u ovoj oblasti, o čemu svedoče neki nalazi na skopskim gradinama[16], vezana je pretežno za Makedoniju i uticaje iz tog pravca — M. Parović smatra da je i natpis grčkog alfabeta iz druge polovine 6. veka, nađen na Gornjem Gadimlju, stigao sa juga[17] — ali se na Kosovu od druge polovine 6. veka zapaža i uticaj iz Južne Italije, preko grčkih kolonija na Jadranskom moru, uočljiv u više predmeta grčkog importa, kako sa ovog područja tako i iz jugozapadne Srbije, poglavito iz Novog Pazara.[18]

Metal je brojan, raznovrstan i određeniji u pogledu datovanja. Sastoji se najviše od nakita i relativno malo oružja i konjske opreme.

Starijoj fazi gvozdenog doba II po M. Garašaninu i početku mlađe faze, odnosno starijoj fazi naselja na Belaćevcu, koja bi približno odgovarala drugoj polovini 8. i 7. veku pre n. e., pripada najveći broj nekropola i pojedinačnih grobnih nalaza, kao i tri pomenute ostave. Pri tome treba imati u vidu postojanje hronoloških nijansi u okviru ovih nalaza koje se daju uočiti na osnovu materijala — ostava iz Maćedonaca bi bila nešto mlađa od ostava u Janjevu, dok bi nekropola u Volkovu, gde se uz starije pojavljuju oblici karakteristični za kasnu fazu gvozdenog doba II, kao dvopetljaste fibule sa nogom u obliku beotskog štita i ažurirani pojasevi, bila mlađa od Širokog koje pripada ranoj fazi gvozdenog doba II. Regionalne razlike u metalnim oblicima se takođe naziru u izvesnoj meri, no ograničen broj nalaza u pojedinim područjima ne dozvoljava jasnije sagledavanje lokalnih tendencija.

Igle se javljaju retko, dok su fibule brojne i poznate po više tipova. Naočaraste fibule sa osmicama u sredini, nađene u ostavama u Janjevu i Maćedoncima (T. LXX, 1, 2) i u Volkovu, predstavljaju verovatno upliv sa severa, dok su oblici bez osmica u sredini rasprostranjeni u čitavoj oblasti (Sl. 38, br. 8; T. LXXI, 13). Posebno su brojne dvopetljaste lučne fibule koje se javljaju u više varijanata. Fibule sa tri ili četiri kuglasta zadebljanja na luku, raširene u istočnoj Srbiji i Transilvaniji, pojavljuju se u Širokom i Vlaštici (Sl. 38, br. 12), dok se fibule sa narebrenim lukom, karakteristične za južnu Bugarsku, javljaju u Vlaštici, Janjevu, Volkovu

[15] K. Kilian, 1975, T. 56, 8 (krčag iz Volkova). Up. B. Hänsel, 1976, 220 i d., T. XVII; M. Jevtić, 1983, 44. Za uticaje sa zapada npr. krčag iz Širokog, N. Đurić, 1964, T. V, 6; R. Vasić, 1977, T. 16, 11.
[16] I. Mikulčić, 1982, 32—35, sl. 14.
[17] M. Parović-Pešikan, 1978.
[18] Lj. Dašić, 1957, T. IV, 6, 7; Lj. Popović, 1975, 34—40 i 44—50. Takođe v. poglavlje o Novom Pazaru.

i Kršlanskom gumenju kod Vinice u istočnoj Makedoniji (T. LXXI, 2). Fibule sa tordiranim lukom (Sl. 38, br. 13) i hronološki nešto kasnije fibule sa nogom u obliku beotskog štita raširene su po čitavom centralnom Balkanu, dok poseban oblik, nastao možda u ovoj oblasti, predstavljaju fibule sa glatkim ili tordiranim lukom i kružnom nogom, nađene u Maćedoncima i Vlaštici (T. LXX, 14; LXXI, 1), zatim u Orlovoj čuki kod Štipa i Milcima u Đevđeliji.[19] Masivne narukvice sa ukrštenim i različito oblikovanim i ukrašenim krajevima javljaju se u znatnom broju (Sl. 38, br. 10, 11, 14; T. LXX, 3, 4; LXXI, 4, 5), dok su narukvice od bronzane spiralne trake ili žice nađene u Širokom, Brazdi kod Skoplja, Vranju i Maćedoncima (Sl. 38, br. 15, 16; T. LXX, 13). Tordirani i glatki torkvesi sa savijenim krajevima nađeni su u Janjevu i Širokom, dok su torkvesi sa »T« krajevima otkriveni u Vlaštici i Maćedoncima (Sl. 38, br. 6, 7; T. LXX, 9, 10; LXXI, 3). Za ovu oblast se mogu smatrati karakterističnе i kružne ploče, krstasto probijene u sredini i ukrašene zarezima i urezanim šrafiranim trouglima, iz Širokog, Brazde, Kumanovske banje i Radanje kod Štipa (Sl. 38, br. 17), ili sastavljene od više koncentričnih krugova sa šupljinom u sredini iz Vranja i Maćedonaca (T. LXX, 11), zatim predmeti u obliku osovina sa diskovima sa strane i u sredini iz Vranja, Širokog, Vlastice, Kumanovske banje i Brazde itd. (T. LXXI, 12).[20]

Neke forme ukazuju na vezu sa jugom kao što su pojedini tipovi narukvica, naročito masivne bogato ukrašene narukvice sa prebačenim pečatastim krajevima iz ostave u Janjevu (tip Prilep po K. Kilianu), raširene najviše u jugoistočnoj Albaniji i zapadnoj Makedoniji (Sl. 38, br. 10, 11), ili pojedini primerci makedonskih bronzi iz Kumanova, Gornje Ljubate kod Bosiljgrada i Radovca kod Prištine, od kojih su neke, kao krupne šuplje livene ptice sa dva otvora sa strane, bile lokalni proizvod štipske oblasti.[21] Neki oblici se vezuju za sever, za istočnu Srbiju i severozapadnu Bugarsku, kao kružni privesci sa produžetkom na gornjem delu (tip Ghidici) iz Maćedonaca (T. LXX, 5—8) ili ažurirani pojasevi, nađeni u Volkovu i u grobu 1 u Karagaču koji pripada znatno kasnijem vremenu.[22]

Od oružja i druge opreme u Vlaštici je nađen gvozdeni nož, brus i žezlo od bronze i gvožđa sa pticama i ptičjim protomima (T. LXXI, 7, 8, 10) dok iz Volkova potiču krivi jednosekli bodež, brijač i umbo štita od gvožđa. Bronzane psalije iz Janjeva pripadaju tipovima Gallus I

[19] S. Gabrovec, 1970. Za bugarske nalaze, D. Gergova, 1980, 102, sl. 2.
[20] I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 19 - 21 i 44 - 45, uz raniju literaturu.
[21] K. Kilian, 1975, 109, T. 86, 2. Za moguću vezu ovih narukvica sa Podunavljem, D. Garašanin, 1958/59, 39 - 41. Za makedonske bronze up. nap. 10 i I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 142 - 144.
[22] I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 6 - 9; R. Vasić, 1971a.

i II, odnosno Kossack Ia i II, i upućuju na uticaje sa severa, o čemu je već bilo reči u ranijim poglavljima, kao i jedna bronzana kolica, za koja postoje nesigurni podaci da su pripadala ostavi iz Maćedonaca.

Kraju gvozdenog doba II i dobrom delu gvozdenog doba III po M. Garašaninu, odnosno mlađoj fazi naselja na Belaćevcu, što hronološki približno odgovara 6. i 5. veku, pre n. e., pripada manji broj nalaza koji potiču iz naselja i grobova.

Iz mlađeg horizonta gradine na Belaćevcu poznati su od metalnih nalaza krivi jednosekli mač čiji je oblik poznat iz Ritopeka i Gogoşu i predstavlja široko rasprostranjeni tip oružja na centralnom Balkanu u 6. veku (Sl. 38, br. 25), zatim mala naočarasta fibula bez osmica koja se na Glasincu zadržava do 5. veka i ovde nije verovatno mnogo starija (Sl. 38, br. 23), i dvojna igla sa kružnom glavom i naglašenim ramenima (tip IIa Sl. 38, br. 24) koja na osnovu manjih dimenzija ne bi mogla biti starija od druge polovine 6. veka.[23] Slične karakteristike imaju neki metalni oblici iz nekropole u Karagaču, datovane u kraj 6. i početak 5. veka — jednosekli krivi bodež, dvojna igla (tip Ic) i kasna varijanta ažuriranog pojasa, — u kojoj inače, sudeći po materijalu, dolazi do mešanja uticaja grupa istočnog Kosova i južne Srbije i glasinačkog kulturnog kruga.[24]

Drugoj polovini 5. i 4. veka pre n. e., vremenu kada je ova oblast u znatnoj meri bila zahvaćena helenizacijom materijalne kulture, pripada više »tračkih« i šarnirskih fibula različitih varijanata, nađenih na gradinama Skopske kotline, ali takođe i u južnoj Srbiji i Kosovu.[25] U ovo doba, ili preciznije u sredinu ili verovatnije drugu polovinu 4. veka, treba datovati bogati grob iz Ždanceca kod Nereza koji je sadržao 8 srebrnih šarnirskih fibula, igle, 4 srebrne čunaste naušnice, ogrlicu od ćilibarskih perli i perli od staklene paste, mahairu sa konjskom glavom na vrhu drške i nekoliko srebrnih i bronzanih posuda strane provenijencije. Istom vremenu pripadaju spaljeni ratnički grobovi iz Donje Toponice kod Prokuplja, gde je uz dosta oružja — mahairu, krivi mač i više kopalja različite dužine — nađena jedna srebrna fibula na šarnir, po tipu bliska fibulama iz Ždanceca.[26]

---

[23] N. Đurić, 1970, T. V, 4 i VI, 3, 4. Up. R. Vasić, 1977, T. 48, 3 (Ritopek), D. Berciu E. Comşa, 1956, sl. 160, 1 (Gogoşu), A. Vulpe, 1967, T. XVII, 1–5 (Ferigile). Za igle, R. Vasić, 1982, 230.

[24] D. Srejović, 1973, T. IV, 3 (pojas) i VIII, 2, 8 (igla i nož).

[25] I. Mikulčić, 1982, sl. 9, 5—6; I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968, T. III, 2. Takođe, R. Vasić, 1985, sl. 1–3.

[26] Up. nap. 7 i 10. Za datovanje šarnirskih fibula tipa Strpci, kome pripadaju primerci iz Ždanceca i Toponice, R. Vasić, 1985. Krčag iz Ždanceca delom se vezuje za trako-getske oblike. P. Alexandrescu 1983. T. I.

TIP NASELJA I NASEOBINSKIH OBJEKATA

Glavni tip naselja ove oblasti u starijem gvozdenom dobu bile su gradine — manja uzvišenja koja svojim položajem dominiraju okolinom, dok su naselja u ravnici, obično uz obalu reka, poznata u manjem broju.

Gradina kod Belaćevca, jedina publikovana sa Kosova, imala je trapezasti oblik i površinu 70 × 50 m. Bila je prirodno zaštićena sa severa, istoka i juga strmim nagibom terena, ali je takođe utvrđena odbrambenim rovom, koji se mestimično sačuvao, i suhozidom od većih komada kamena koji je izgrađen u mlađoj fazi naselja.[27]

Na dve gradine u dolini Južne Morave — Buštranju i Oraovici — situacija je nešto drugačija. Površina utvrđenja je nešto veća (100 × 60 m), opasana su bila bedemima od kamena i zemlje, širine dva i više metara, nastalim u vreme osnivanja naselja. Ulazne strane kod obe gradine zaštićene su podizanjem pristupnih tumula većih dimenzija koji su igrali ulogu odbrambenih kula. Ovakav tumul u Oraovici imao je kameni bedem širine 1,5 m, sagrađen u kasnije vreme.[28] U Krševici, koja se datuje u 5. i 4. vek pre n. e., površina naselja je iznosila 130 × 60 m i bedemi su građeni savršenijom tehnikom za koju paralele postoje u Trakiji.[29] Reč je o suhozidu širine oko 3 m koji je sa spoljašnje i unutrašnje strane imao obrađene i istesane komade peščara, dok je jezgro zida popunjeno trpancem od krupnijeg i sitnijeg kamena. Radi postizanja stabilnijeg položaja bedem je ukopan u meki peščar i ojačan spolja i iznutra još jednim redom krupnijeg kamena. U Krševici i Oraovici postojala su uz gradinu i podgrađa koja nisu ispitivana, no ostaci arhitekture i pokretnog materijala rečito govore o naseljavanju tih prostora.

Gradine oko Skoplja su slične veličine i imaju odbrambene zidove koji se sastoje od dubokog rova i bedema načinjenog od krupnog kamena sa spoljne i sitnog kamena i zemlje sa unutrašnje strane. Istraživanja na Skopskom Kaletu unutar severoistočnog bedema utvrdila su postojanje dve faze gradnje — starije iz 7. i 6. veka, gde su bedemi učvršćivani pomoću gline, i mlađe iz 5. i 4. veka, u kojoj su zidovi sagrađeni od tesanih kamenih ploča i glinenog naboja pri čemu su blokovi, slično Krševici, povezani gvozdenim klamfama.[30]

O unutrašnjem uređenju gradina i stambenim objektima ima manje podataka. U Belaćevcu i Hisaru smatra se na osnovu ostataka građevina da su objekti bili nadzemni, pravougaoni i većih dimenzija, načinjeni od kamena. U starijoj fazi naselja na Belaćevcu otkrivene su dve peći

---

[27] N. Đurić, 1970, 282.
[28] M. Vukmanović —P. Popović, 1982, 192—197.
[29] I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968, 371.
[30] I. Mikulčić, 1982, 31.

čije je dno bilo načinjeno od keramičkih fragmenata i glinenog premaza. U Buštranju su otkriveni tragovi objekata od lepa, dok se u Oraovici pravougla kamena konstrukcija (5,2 × 2,8 m) najverovatnije vezuje za helenističku epohu. Ostaci arhitekture na Krševici, takođe od kamena, ukazuju na uticaje jedne razvijenije arhitekture, što se podudara sa istraživanjima sličnih nalazišta u Skopskoj kotlini iz toga vremena.[31]

Istraživanja Skopskog Kaleta su pokazala da su u mlađoj fazi kuće bile nadzemne, građene od drvenih greda, oblepljenih glinom i pleterom. Na istom lokalitetu, no na većoj dubini, otkrivene su zemunice četvrtaste osnove sa ognjištem od kamena i blata koje su, izgleda, pripadale jednom starijem horizontu od prvog utvrđivanja naselja u 7. veku. Keramika nađena u ovom nivou ima analogija sa keramikom grupa Cepina i Čatalka u južnoj Bugarskoj, te bi se datovala u kasnu fazu prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba – gvozdeno doba Ib po M. Garašaninu, i bila istovremena sa fazom Kalakača u bosutskoj grupi i horizontom Sarina meda II u Pomoravlju.[32]

TIP GROBOVA I NAČIN SAHRANJIVANJA

Način sahranjivanja u ovoj oblasti nije jedinstven i odlikuje se priličnom raznovrsnošću, uključujući spaljivanje sa tumulom i bez tumula i ravne skeletne grobove, pri čemu se mogu uočiti izvesne regionalne karakteristike.

O tumulima, koji su poznati mahom sa Kosova, najpotpunije podatke pruža nekropola u Širokom, gde je otkriveno više grupa po dva ili tri tumula.[33] Njihov prečnik iznosi 12—13 m, visina 0,75 m, dok su otkriveni i ostaci kamenog venca koji je većinom uništen obradom zemlje. U sredini tumula u prečniku od oko 2 m nađen je sloj intenzivnog pepela, što ukazuje na spaljivanje pokojnika na mestu sahrane. Svaki od tumula sadržao je pet ili šest grobova u kojima su ostaci spaljenog pokojnika položeni na zemlju ili u sud – urnu, dok je u jednom slučaju postojala pravougaona kamena platforma. Prema položaju grobova moglo bi se pretpostaviti postojanje centralnog groba (u humci 2 bio bi to grob sa kamenom platformom), ali je zanimljivo da ti grobovi od priloga sadrže isključivo keramiku i da su siromašniji u odnosu na ostale sahrane koje, pored keramike, imaju i dosta metalnih priloga.

Tumuli u Vlaštici sadrže slične priloge, no po konstrukciji su drugačiji: čitava unutrašnja površina u prečniku od 9 m popločana je ka-

[31] N. Đurić, 1970, 282—283; M. Vukmanović – P. Popović, 1982, 196, 199; I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968, 370.

[32] I. Mikulčić, 1982, 31, T. 2A, 1, 2; B. Hänsel, 1976, 194 i d., 220 i d. T. 28 i 75, 1, 2.

[33] N. Đurić, 1964, 537—8; M. Garašanin, 1973, 481—482.

menom oko koje je na razdaljini od 3 m postavljen nov kameni venac, dok ostaci pokojnika nisu otkriveni. Ova konstrukcija sliči na niske tumule u Karagaču iz kasnijeg vremena (grobovi 3, 6 – 13), gde je površina pokrivena kamenom i šljunkom; postoje dva kamena venca i ostaci spaljenog pokojnika smešteni su u malu jamu u samom centru tumula ili su razbacani po površini kamena. Moguće je da je i u Vlaštici bio isti ovakav slučaj.[34] Zanimljivo je da se u Karagaču paralelno javljaju grobovi sa pravougaonom kamenom platformom na koju su naknadno stavljeni ostaci pepela sa lomače (grobovi 1, 2, 4 i 5) po čemu podsećaju kako na centralni grob humke 2 u Širokom, tako na konstrukcije grobova pod tumulima u Dubočaku takode kod Suve reke, koji su mladi od Širokog i pripadaju zapadnokosovskoj grupi Romaja – Prčevo.[35]

Spaljeni grobovi bez tumula poznati su iz južne Srbije i Skopske kotline. Nalaz iz Lapotinaca bio je po svoj prilici grob sa urnom nad kojom se nije dizao tumul, dok su spaljeni grobovi, zajedno sa skeletnim, nadeni u Moštanici kod Vranja i u Volkovu gde su, prema I. Mikulčiću, predstavljali plitke grobne jame ispunjene ostacima sa lomače i grobnim prilozima.[36] U Krševici i Donjim Nerezima kod Skoplja otkriveni su grobovi u obliku jama – »kratera« u koje su polagani ostaci spaljenog pokojnika bez priloga, dok su u gornju zonu jame stavljani fragmenti keramike od pogrebnog rituala. Ove grobne jame potiču iz kasnijeg vremena i vezuju se za Trakiju i odredene uplive sa tog područja.[37]

Što se tiče ravnih grobova sa skeletima, načinjenih od većih kamenih ploča, oni su najbrojniji u Skopskoj kotlini i označavaju verovatno prodor uticaja sa srednjeg i južnog Vardara, gde je ovaj tip grobova bio rašireu od 7. veka. Gvozdenom dobu II pripadaju grobovi iz Volkova, Brazde, iz istočne nekropole u Skoplju i Kumanovske banje, dok o njihovoj pojavi u kasnijem periodu svedoči pomenuti grob iz Ždanece kod Srednjih Nereza.[38]

Slični ravni skeletni grobovi nadeni su u Moštanici u južnoj Srbiji i pominju se u Širokom na Kosovu[39], no, uzevši sve zajedno, ovi mahom pojedinačni nalazi, kako skeletnih, tako i spaljenih grobova ne dopuštaju još uvek stvaranje definitivnih zaključaka o preovladivanju jednog od načina sahranjivanja u pojedinim manjim područjima ove prostrane oblasti.

---

[34] D. Srejović, 1973, 55 – 59. Na podacima o Vlaštici zahvaljujem K. Ljuciju.
[35] N. Đurić, 1964; N. Đurić, 1979.
[36] M. Garašanin, 1973, 310; I. Mikulčić, 1971, 170.
[37] I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968, 357 – 360; I. Mikulčić, 1971, 170.
[38] I. Mikulčić, 1982, 23; Z. Georgiev, 1978; V. Sokolovska – R. Pašić, 1975, 231.
[39] Lj. Dašić, 1957, 253 – 254; M. Jovanović, 1969, 73.

Dosadašnja istraživanja naselja nisu bila takvog obima da omoguće detaljniju analizu privrednog i ekonomskog razvoja ove oblasti. Može se pretpostaviti da se stanovništvo, kao i u prelaznom periodu kada je ovde bila rasprostranjena brnjička grupa, bavilo stočarstvom koje je predstavljalo glavno zanimanje u starijem gvozdenom dobu.[40] Snažniji privredni razvoj istočnokosovsko-južnosrpska oblast doživljava od 7, odnosno 6. veka pre n.e. kada se uočavaju novi elementi u pokretnom materijalu koji ne govore samo o intenzivnim kulturnim vezama sa susednim regionima nego i o razvijenoj trgovini sa udaljenim centrima u Grčkoj i Italiji. Ova pojačana razmena dobara mogla je stajati u vezi sa razvojem rudarskih centara koji su postojali na Kosovu, kao i u dolini Južne Morave, i koji arheološki nisu ispitivani. Stoga i pretpostavka da su rudnici srebra na Kosovu bili eksploatisani već u kasnom halštatu ne može biti potvrđena pre sigurnijih dokaza sa terena.[41] Što se zanatstva tiče, veći broj metalnih predmeta u grobovima i neki specifični oblici nakita ograničeni na ovo područje, o čemu je bilo govora, ukazuju na verovatno postojanje manjih zanatskih radionica već u 7. veku. O intenzivnoj keramičkoj proizvodnji i negovanju određenih tehnika ukrašavanja keramike svedoči pored velike količine keramike i nalaz instrumenta — točkića na Oraovici.[42] Pojava podgrađa uz akropole ovih gradina govori upravo o razvitku privrednih delatnosti — zanatstva i trgovine i postepenog prerastanja malih stočarskih staništa u veće i značajnije privredne centre.

O religioznim shvatanjima stanovnika osnovne podatke pruža način sahranjivanja koji, sudeći po većem broju priloga u grobovima, jasno govori o razvijenom kultu mrtvih i određenom pogrebnom ritualu. Pokretni inventar ne sadrži oblike koji bi o verovanjima mogli nešto sigurnije da kažu. Velike kružne ploče iz Vranja i Maćedonaca (T. LXX, 11) i izgubljena kolica iz Maćedonaca mogli bi indicirati postojanje solarnog kulta, ali su za takvo tvrđenje potrebni novi dokazi. Da li su kolica predstavljala posudu na točkovima sa ptičjim protomima (Kesselwagen), za koju su najbliže paralele iz približno istog perioda poznate sa Glasinca i iz Oraštija u Transilvaniji, ili dvokolice sa rudom i pticama (Deichselwagen) — deo takvih kolica je slučajno nađen u Radujevcu u istočnoj Srbiji — pitanje je na koje nije moguće odgovoriti.[43] Za solarni

[40] M. Garašanin, 1983d, 777. Up. I. Mikulčić, 1971, 171.
[41] E. Čerškov, 1969, 18.
[42] M. Vukmanović – P. Popović, 1982, 204, T. V, 17.
[43] S. Piggott, 1983, 120–122, sa ranijom literaturom. Sl. 72: Oraštie. Za Radujevac, Z. Vinski, 1955, 39, sl. 29. Za Glasinac, F. Hochstetter, 1881, T. II.

kult se verovatno mogu vezati i delovi skiptra (?) iz tumula II u Vlaštici: dve ptice su, izgleda, stajale sa strana izduženog predmeta sa ptičjim protomima čija forma ima dosta od karaktera makedonskih bronzi (T. LXX, 7, 8, 10). Kultni arhitektonski objekti nisu otkriveni, ali je zanimljivo da je u Skopskom Kaletu na nivou mladeg stambenog horizonta nadena ljudska lobanja okružena keramičkim tegovima, što bi se moglo pripisati izvesnim obrednim radnjama pri osnivanju novog naselja.[44]

Što se tiče umetničkih tendencija, keramičke forme su mahom jednoobrazne i skladne mada neki komadi, kao urna iz Lapotinaca, sjedinjuju u sebi različite načine ornamentisanja i stvaraju relativno zanimljive i neobične celine. Ta se težnja provlači u domaćoj keramici i docnije kao što pokazuju zdele sa valjkastim drškama koje deluju bogato i barokno. Mali broj celih sudova ne dozvoljava širu analizu, ali se primećuje da su površine pokrivene tačkastim ornamentima po izvesnom sistemu koji daje prednost vertikalama i horizontalama i sa izvesnom merom, obično bez suvišnog pretrpavanja prostora. Forme nakita su snažne, grube i funkcionalne, ali u kontaktu sa jugom postaju manje i finije, što je inače opšta karakteristika metalnih proizvoda u unutrašnjosti Balkana u 5. i 4. veku. Geometrijski motivi u obliku trougla i dvojnih linija ispunjenih urezima koji se javljaju u 7. veku na krstasto probijenim pločama iz Širokog i Brazde, predmetima u obliku osovina iz Brazde i Vranja i na fibulama sa kružnom nogom iz Maćedonaca i Vlastice odgovaraju sličnim tendencijama u ukrašavanju keramike u okolini, ali pokazuju i izvesne paralele sa zapadnobalkanskim geometrijskim stilom na keramici i metalu koji je mogao delimično da utiče na njihov nastanak.[45]

GENEZA I ETNIČKA INTERPRETACIJA

Geneza starijeg gvozdenog doba na Kosovu i u južnoj Srbiji ne može se pratiti u potpunosti mada u tom pravcu postoje neke indicije. Naseljavanje gradina, čiji najstariji slojevi datuju mahom u početak starijeg gvozdenog doba, i pojava novih oblika u materijalnoj kulturi ovog područja govore o manjem ili većem prilivu stranih grupa na ovaj prostor gde su, pomešane sa autohtonim stanovništvom — nosiocima brnjičke grupe prelaznog perioda — zaposele nova i sigurnija staništa koja su im pružala veću bezbednost od eventualnog neprijatelja. Na osnovu novih karakteristika u oblicima i ukrašavanju keramike i nekim metalnim tipovima, o čemu je već bilo govora, ovaj prodor bi se mogao dovesti u vezu sa južnom Panonijom i severnom Srbijom, pri čemu sam mehanizam

[44] I. Mikulčić, 1982, 32.
[45] B. Čović, 1984b, 18.

kretanja nije još potpuno jasan. Na mešavinu domaćih i stranih elemenata ukazuju i neobični oblici etažnih urni sa dve vertikalne drške iz Ljušte i Belaćevca – ova poslednja je nađena neposredno ispod starijeg horizonta naselja (Sl. 38, br. 1) – koje se datuju na kraj prelaznog perioda ili početak gvozdenog doba.[46]

Ova kretanja, uslovljena jednim delom širenjem Basarabi-elemenata ka zapadu i jugu, dovela su do jačeg kontakta i većeg zbližavanja više susednih područja i formiranja jednog zajedničkog kulturnog kruga, koji je uz najveći deo Kosova i južnu Srbiju, zahvatao severnu Makedoniju do Štipa i Velesa.[47] Na sadašnjem stepenu istraživanja nije moguće u okviru ovih zbivanja sagledati sve pojave i elemente koji su igrali određene uloge, ali je verovatno da su različite tradicije iz bronzanog doba i prelaznog perioda dovele do određenih razlika u pojedinim arealima ove prostrane oblasti. Tako nije jasno da li pojava keramike Cepina-grupe na Skopskom Kaletu označava efemerni prodor ili trajnije povezivanje Skopske kotline sa zapadnom Bugarskom, čiji bi elementi u ovom poslednjem slučaju morali igrati značajniju ulogu u razvoju starijeg gvozdenog doba na ovom području. Paralele za neke arhitektonske elemente i oblike grobova iz Krševice i Donjih Nereza javljaju se u Trakiji, no ne moraju da znače kontinuitet u gornjem smislu, nego širenje tračkih uticaja ka zapadu, vidljivih i u pokretnom materijalu kao »tračkim« fibulama, što potvrđuju istorijski izvori koji govore o snaženju Odrijskog Carstva u južnoj Bugarskoj u to vreme.[48] Zanimljive su i nedovoljno objašnjive u ovom trenutku sličnosti u konstrukciji tumula u Vlaštici i Karagaču, s jedne, i u grupi Vajuga – Moldova, s druge strane, o kojoj je bilo reči u prethodnom poglavlju, koje ne moraju biti samo plod obične koincidencije.

Već krajem 7. i naročito u 6. veku dolazi do izvesne stabilizacije situacije na ovoj teritoriji, u čemu autohtoni elementi igraju zapaženu ulogu, neke gradine bivaju napuštene, kao Buštranje[49] koje je daleko u brdima bilo nepodesno za brži privredni razvoj kakav su iziskivale novonastale društveno-ekonomske prilike. Pojava sve veće količine makedonskih i grčkih oblika rečito svedoči o privrednom i trgovačkom procvatu ove oblasti. Taj razvoj čini se nije bio bitnije ometen izvesnim pritiskom sa zapada u 6. veku koji su vršile glasinačka i njoj bliske grupe na ovo područje i koji se zapaža u nekim oblicima pokretnog inventara i konstrukciji jednog broja grobova u Karagaču, kao i u pojavi, u neposrednoj

---

[46] D. Srejović, 1959/60, 104, sl. 15; N. Đurić, 1970, 284, T. I, 1. Up. D. Srejović, 1973, 52; M. Jevtić, 1983, 40.

[47] Za okolinu Štipa i Kočana, v. poglavlje Istočna Makedonija. Za nalaze sa Knežja kod Velesa, I. Mikulčić, 1976, sl. 6 i 10.

[48] Thuc., II, 95 – 103. Up. F. Papazoglu, 1969, 12 – 15.

[49] M. Vukmanović i P. Popović, 1982, 206.

blizini Širokog, nekropole u Dubičaku koja pripada zapadnokosovskoj grupi Romaja Prčevo. Moguće je da s tim u vezi stoji i izgradnja zaštitnog bedema u mladoj fazi naselja na Belaćevcu.

U 5. i 4. veku dolazi do intenzivnog privrednog i kulturnog razvoja, naročito gradina u Skopskoj kotlini, gde niču nova naselja i gde helenizacija uzima pun zamah tako da se u materijalnoj kulturi ovih lokaliteta retko sreću ranije halštatske forme. U kojoj je meri ova helenizacija zahvatila gradinska naselja na Kosovu, postaće jasnije posle potpunijeg publikovanja arheološkog materijala sa dosadašnjih iskopavanja tih nalazišta. Prema statistici keramičkih nalaza na Oraovici, keramika radena rukom preovladuje gotovo u svim fazama kulturnog razvoja ove gradine najmladi sloj se datuje u kraj 2. i početak 1. veka pre n. e. što bi ukazivalo na nešto slabiji stepen helenizacije i duže zadržavanje domaćih tradicija na ovom lokalitetu u odnosu na gradine u okolini Skoplja.[50] Po I. Mikulčiću, kulturni razvoj na skopskim gradinama prestaje negde krajem 4. ili početkom 3. veka pre n. e. pred navalama sa severa koje su usledile u to vreme, dok istu sudbinu doživljava Kršević koja je po mnogim karakteristikama bila bliska ovim naseljima.[51] Gradina na Oraovici, naprotiv, kao, kako izgleda, i jedan broj naselja na Kosovu preživljavaju ove krizne godine i, održavajući i dalje tesne veze sa Makedonijom, egzistiraju kontinuirano tokom čitavog mladeg gvozdenog doba. Na osnovu ovih indicija treba računati sa različitim razvojem u pojedinim područjima, na primer, zapadno i istočno od Južne Morave, ali su potrebni novi i brojniji podaci sa terena da bi ove pretpostavke dobile određenije okvire.

U etničkom pogledu populacija koja je nastanjivala ovu teritoriju obično se vezuje za Dardance koji su prema istorijskim izvorima obitavali u poslednjim vekovima pre n. e. približno ovu oblast, odnosno delove jugozapadne Srbije, južnu Srbiju, Kosovo i delove severne Makedonije.[52] Dardanci se pominju u istorijskim zbivanjima tek od 4. veka pre n. e., ali se njihovo ime javlja u mnogo dubljoj prošlosti. Većina antičkih pisaca ih je smatrala za Ilire mada ih je često posebno izdvajala, što bi značilo da su uz ilirsku sadržali i neke druge komponente u svom nastanku.[53] Držeći se te pretpostavke, M. Garašanin je izneo mišljenje da su neilirski dardanski elementi predstavljeni u brnjičkoj grupi prelaznog perioda koja je ovde bila raširena i čiji su elementi učestvovali u formiranju kulture starijeg gvozdenog doba na istom području.[54] Što se tiče ilirske kompo-

[50] Ibid., 201, sl. 5.
[51] I. Mikulčić, 1982, 20 – 21.
[52] F. Papazoglu, 1969, 143 – 161; D. Srejović, 1973.
[53] F. Papazoglu, 1969, 101 i d., za etničku pripadnost, 161 – 167.
[54] M. Garašanin, 1983d, 778. Up. D. Srejović, 1981a, 53.

nente, ona je mogla biti sadržana u paralelama u materijalnoj kulturi između Kosova i severne Makedonije, na jednoj, i Bosne i Albanije, na drugoj strani (nekropole sa tumulima, veliki broj fibula i narukvica, neki zajednički mada ne i identični keramički oblici itd.) koje su nastale u vreme pomeranja različitih grupa na prostoru Centralnog Balkana na početku starijeg gvozdenog doba, kao i kasnije; u ovim kontaktima došlo je do delimične ilirizacije nekih manjih grupa na zapadu kosovsko-južnomoravske oblasti, što se uočava u pokretnom materijalu. Treba takođe reći da se područje zapadnokosovske grupe Romaja – Prčevo, koja je po arheološkim odlikama bliža ilirskom kulturnom krugu Glasinac – Mati nego istočno Kosovo ili južna Srbija, često uključuje u teritoriju Dardanije, što je moglo imati izvesnog odjeka u etničkim interpretacijama u antičko doba; zanimljivo je da se slična situacija sreće u onomastičkom materijalu iz rimske epohe u ovoj provinciji gde je najveći broj ilirskih imena konstatovan zapadno od linije Titova Mitrovica – Prizren, odnosno na području gore pomenute grupe Romaja – Prčevo.[55] Mora se, međutim, naglasiti da u materijalnoj kulturi postoje uočljive razlike koje jasno i razgovetno razdvajaju oblast istočnog Kosova i južne Srbije od kulturnog kruga Glasinac – Mati na zapadu koji se obično identifikuje sa centralnim ilirskim područjem[56] i da stoga stanovništvo oblasti o kojoj se govori treba najverovatnije najvećim delom vezati za etničku autohtonu međuzonu na Centralnom Balkanu između Ilira i Tračana o kojoj je bilo reči u prethodnom poglavlju.

Stanovnike Skopske kotline I. Mikulčić je vezao za Tribale koji su po njemu bili odatle potisnuti od strane Dardanaca, te tako i skopske gradine i njima blisku Krševicu on smatra za tribalska naselja.[57] O Tribalima je već bilo govora i čini se verovatnije, na osnovu istorijskih izvora i arheološkog materijala, da se središte ovog plemena nalazilo severnije, bliže Dunavu, u istočnoj Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj. Neki oblici materijalne kulture, kao što su ažurirani pojasevi u Volkovu i Karagaču, mogli bi se protumačiti kao tribalski uticaji koji se na jugu zapažaju sve do donjeg Povardarja, ali neće biti verovatno, između ostalih razloga, da je ovo varvarsko i divlje pleme moglo da dostigne takav stepen razvoja kulture i civilizacije kakav odaju gradinska naselja u Skopskoj kotlini u 5. i 4. veku pre n. e.[58] Zbog toga je prihvatljivija druga Mikulčićeva pretpostavka, izneta u poslednje vreme, da je ova kotlina u 5. i 4. veku bila kulturno povezana sa oblašću srednjeg Vardara, odnosno da su se ova naselja sa etnički mešanim stanovništvom nalazila pod

[55] F. Papazoglu, 1969, 143 i d., sl. 3, i 183 – 185.
[56] B. Čović, 1964, 95 i d.
[57] I. Mikulčić, 1971, 172; I. Mikulčić, 1982, 20 – 21.
[58] Za karakter Tribala, F. Papazoglu, 1969, 373 – 381.

jakim peonskim uticajem.[59] Prestanak života na ovim naseljima datovan je u kraj 4. ili početak 3. veka pre n. e., u vreme koje je obilovalo vojnim pohodima i ratnim razaranjima različitih grupa Dardanaca, Makedonaca i Kelta, o čemu će više podataka moći da pruže nova veća iskopavanja kako ovih, tako i gradina u južnoj Srbiji.

[59] I. Mikulčić, 1982, 21.

Rastko Vasić

SREDNJA I ISTOČNA MAKEDONIJA

U dolini Bregalnice, na području Štipa i Kočana, otkriveno je više nalazišta starijeg gvozdenog doba koja se mogu uslovno tretirati kao posebna grupa, mada raznovrsnost u karakteru, materijalu i datovanju, kao i nepotpuno publikovanje materijala, otežava praćenje kontinuiranog kulturnog razvoja tokom čitavog ovog perioda. Bliske paralele sa ovom oblašću pokazuju pojedini nalazi sa srednjeg Vardara, iz okoline Titovog Velesa, koji su mogli pripadati istoj kulturnoj celini, dok se značajne sličnosti mogu konstatovati, naročito u ranoj fazi starijeg gvozdenog doba, sa istočnim Kosovom i južnom Srbijom, o čemu je već bilo reči (Karta 5). Materijal iz istočne Makedonije je sintetički obradio M. Garašanin u svojim studijama o gvozdenom dobu Makedonije, dok su o nalazima oko Štipa posebno govorili R. Vasić, koji ih je nazvao »štipskom grupom«, i K. Kilian, prilikom hronološke obrade starijeg gvozdenog doba Makedonije.[1]

Prvi nalazi sa ove teritorije potiču sa lokaliteta *Krivi dol* kod sela Radanja, gde je I. Venedikov 1942. g. vršio manja sondažna istraživanja i gde su 1956. i 1957. g. radili M. i D. Garašanin, utvrdivši kao tačnu pretpostavku da je reč o nekropoli starijeg gvozdenog doba.[2] Ubrzo zatim I. Mikulčić vrši iskopavanja na nekropoli *Gornje polje* kod sela Star Karaorman, kao i na tumulima kraj istog sela na lokalitetu *Orlova čuka,* gde će R. Pašić kasnije delimično nastaviti radove.[3] Tumule na lokalitetu *Ku-*

[1] M. Garašanin 1954/55; M. Garašanin, 1960; M. Garašanin, 1962, 185 – 187; M. Garašanin, 1975, 15 – 17; R. Vasić, 1973, 108 – 110; K. Kilian, 1975, 90 – 94.
[2] I. Venedikov, 1948, 82 – 98; M. i D. Garašanin, 1958/59.
[3] I. Mikulčić, 1958/59; I. Mikulčić, 1960/61; I. Mikulčić, 1962/63; R. Pašić, 1970.

novi Čuki kod Orizara u blizini Kočana iskopavao je V. Sanev 1965. i 1968. g.,[4] dok treba pomenuti i slučajno otkrivene nekropole u *Kršlanskom gumenju* kod Vinice, *Tekešinskom Lozju* kod Kočana i *Markovom kamenu* kod Štipskog Novog sela.[5] Sa srednjeg Vardara slučajni nalazi iz grobova potiču iz okoline Titovog Velesa, iz *Donjeg Orizara* i *Orešana* (T. LXIX, 7—18).[6] Naselja u ovoj oblasti do sada nisu iskopavana: izvesni podaci postoje o gradinama u *Gornjem polju*, pored pomenute nekropole, u *Tekešinskom Lozju* kod Kočana i *Knežju* kod Sv. Nikole, severoistočno od Velesa, kao i *Šopskim Rudarima* kod Kratova.[7]

POKRETNI MATERIJAL I HRONOLOGIJA

U hronološkom pogledu pomenuti nalazi pripadaju gvozdenom dobu II i III prema podeli gvozdenog doba Makedonije na četiri faze M. Garašanina, odnosno vremenu između 8. i 6. i 6. i 4. veka pre n. e., pri čemu su razlike u karakteru materijala između dve faze veoma uočljive: prva se vezuje za tipične oblike makedonskog halštata (Sl. 39, br. 1—18), dok se u drugoj zapaža veliki procenat helenizacije i lagano prevladavanje grčkih oblika u keramici i nakitu (Sl. 39, br. 19—30). Sumarno datovanje ovog materijala izvršio je R. Vasić, dok je K. Kilian, sledeći podelu M. Garašanina, raščlanio gvozdeno doba II na tri faze: IIa (od oko 700. do 630. g. pre n. e.), IIb (630—570) i IIc (570—530), pripisujući najveći deo nalaza iz istočne Makedonije fazama IIa i IIb.[8]

U gvozdenom dobu II keramika je crvenkastomrke boje, pretežno radena rukom. Osnovni oblici su zdele sa uvučenim obodom, krčazi sa ravnim i koso zasečenim obodom i naglašenim trbuhom, pehari sa dve drške koje prelaze obod, kao i veći sudovi tipa urni raširenog oboda, koničnog vrata i naglašenog trbuha sa dve horizontalne drške, slični po obliku urnama iz Širokog i Lapotinaca. Ukrašavanje je vršeno vertikalnim i kosim kanelurama na trbuhu sudova i obodima zdela, zatim urezivanjem i ubodima, odnosno utiskivanjem linija vrpcom ili nazubljenim instrumentom — točkićem. Motivi su geometrijski, mahom horizontalne i vertikalne linije, i viseći šrafirani trouglovi koje prate paralelni nizovi uboda u vidu kružića (Sl. 39, br. 1—6).

---

[4] V. Sanev, 1978. Up. M. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, 1971, 57—58; V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 59.

[5] Z. Georgiev, 1981; I. Mikulčić, 1962/63, 208—209. Materijal iz Kršlanskih Gumenja i Vinice nije publikovan, na podacima zahvaljujem koleginici R. Pašić.

[6] B. Aleksova, 1954; R. Vasić, 1974; K. Kilian, 1975, 95, T. 57; R. Pašić, 1978a.

[7] I. Mikulčić, 1958/59, 100; I. Mikulčić, 1976; Z. Georgiev, 1981, 74—75. Na podacima o Šopskim Rudarima zahvaljujem I. Mikulčiću.

[8] M. Garašanin, 1960; R. Vasić, 1973, 110; K. Kilian, 1975, 83—84, 90—94, 100.

Iz ovog perioda na vitlu je rađeno nekoliko žućkastih trbušastih sudova sa crvenomrkim bojenim horizontalnim trakama na vratu i trbuhu, nađenih u Gornjem polju i Orlovoj čuki. U okolinu Štipa stigli su najverovatnije sa donjeg Povardarja gde su u ovo vreme bili poznati u velikom broju.[9]

U gvozdenom dobu III keramika je pretežno rađena na vitlu, najčešće je siva i neukrašena i vezuje se za opšte tendencije tog vremena u keramici Makedonije. Osnovni oblici su zdele koničnog oblika sa uvučenim obodom i pehari sa dve drške koje prelaze obod, no javljaju se i drugi grčki oblici: skifosi, kantarosi, krateri itd (Sl. 39, br. 29, 30). Fragment imitacije jednog kratera sa kolonetama potiče iz Radanje, dok su u Gornjem polju nađeni komadi slikane keramike (St. Valentin vaze).[10]

Što se tiče keramike rađene rukom, ona se u ovo vreme sreće retko — konične šolje sa visokom drškom i krčazi sa horizontalnim tačkastim ornamentima u Gornjem polju i duboke zdele sa plastičnim omega i potkovičastim drškama u Tekešinskom lozju i na Knežju (Sl. 39, br. 22, 28), oblici su koji su poznati kako iz skopsko-južnomoravskog područja, tako i sa donjeg Vardara i zapadne Bugarske.[11]

Metalni nalazi, naročito nakit, takođe jasno razdvajaju stariju i mlađu fazu. Gvozdenom dobu II, i to starijem horizontu pripadaju naočaraste fibule sa osmicom i bez osmice u sredini koluta (Sl. 39, br. 11), više tipičnih balkanskih bronzanih i gvozdenih dvopetljastih fibula sa glatkim, tordiranim i narebrenim lukom i različitim oblicima nogu — trouglom, konkavnom i kružnom (Sl. 39, br. 12), kao i velike lučne fibule sa vertikalnom pravouglom nogom, tzv. trački tip po K. Kilianu, koji se javlja u većem broju i na donjem Vardaru (Sl. 39, br. 10).[12] Poznato je i više narukvica, masivnih sa zašiljenim i zadebljalim krajevima, spiralnih od bronzane žice ili lima ukrašenog urezanim linijama i kružićima itd., od kojih su neki oblici tipični za ovo područje (Sl. 39, br. 13; T. LXIX, 7, 11), zatim dosta privesaka, prvenstveno makedonskih bronzi — krčažića sa zasečenim obodom (Sl. 39, br. 15), piksida sa poklopcima na kojima se nalaze dva simetrično postavljena ptičja protoma, odnosno privesaka u obliku makove čaše (tip Radanje — Sl. 39, br. 18; T. LXIX, 13), šupljih ptica (kokoški?) sa dva otvora na bočnim stranama — za koje se pretpostavlja prema rasprostiranju da su izrađivani na ovom području (Sl. 39, br. 17; T. LXIX, 15)[13], i bikoničnih ažuriranih bobaca (Sl. 39, br. 16; T. LXIX, 4), bronzanih perli (T. LXIX, 9, 16—18) i tzv. »V« privesaka koji poka-

[9] I. Mikulčić, 1958(59, 98, sl. 12; I. Mikulčić, 1960/61, 58, T. IV, 3.
[10] M. i D. Garašanin, 1958/59, sl. 27; I. Mikulčić, 1962/63, sl. 34.
[11] I. Mikulčić, 1962/63, sl. 29, 30; I. Mikulčić, 1976, sl. 6; Z. Georgiev, 1981, sl. 1, 1. Up. I. Mikulčić i M. Jovanović, 1968, T. XX; V. Pingel, 1970, sl. 2, 12; B. Hänsel, 1976, T. XVI, 18, 19.
[12] K. Kilian, 1975, 108, T. 81, 1. Up. R. Vasić, 1976, 13.
[13] I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 142—144, 221—225, 233—237.

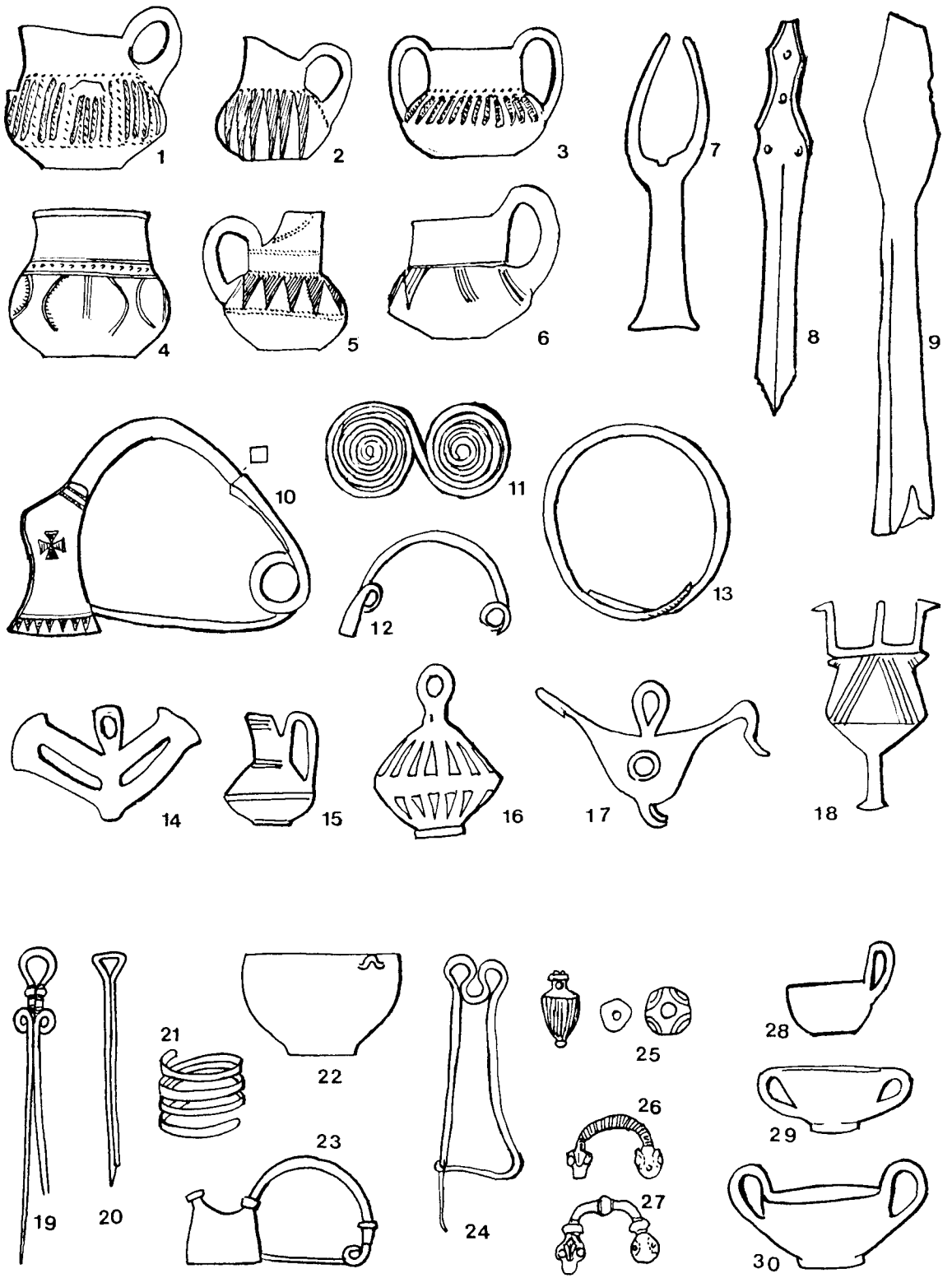

Sl. 39 – Istočna Makedonija — starija: 1—18 i mlada faza: 19—30 (1—3, 8, 11, 12: Star Karaorman, Orlova Čuka; 4, 5, 7, 9, 10, 13, 15 – 18: Radanja; 6, 14: Kunovi Čuki; 19: Radanja; 20 – 23: Kočani, Tekešinsko Lozje; 24 – 30: Star Karaorman, Gornje Polje)

zuju neke paralele sa donjom Makedonijom (Sl. 39, br. 14).[14] Posebni oblici su izduženi šuplji predmeti sa dva roga, koje je K. Kilian protumačio kao glave vretena, iz Radanja i Orešana (Sl. 39, br. 7; T. LXIX, 10) koji se javljaju i u Čaušici i Delfima,[15] i bronzane savijene šipke sa alkama, možda delovi konjske opreme (privesci tipa »Bumerang« prema Immi Kilian-Dirlmeier), iz okoline Velesa i Orešana (T. LXIX, 12) kojima su slična dva slučajno nađena predmeta u Suvoj Reci kod Đevđelije, o čemu je bilo reči ranije.[16] Mlađem horizontu gvozdenog doba II pripadale bi lučne fibule sa izduženom četvrtastom nogom i dugmetom na kraju, nastale od grčkih geometrijskih oblika (Sl. 39, br. 23), dvojne igle sa trougaonom i dvopetljastom glavom (tipovi Ic i IIIc — Sl. 39, br. 19, 20), dok se u gvozdenom dobu III ističu fibule na šarnir sa tri i pet prstenastih ukrasa na luku, kao i tip bez ukrasa, koji se vezuju za solunsku oblast (Sl. 39, br. 26, 27), dvojne igle sa »M« glavom (tip IV — Sl. 39, br. 24) i veći broj ćilibarskih i staklenih perli (Sl. 39, br. 25).[17]

Od oružja, gvozdena koplja i krivi jednosekli mačevi i noževi pripadaju dužem vremenskom periodu; gvozdeni dvosekli mač sa jezičastom drškom iz Orlove čuke datuje se u početak gvozdenog doba II (Sl. 39, br. 8), dok dvosekli krstasti mač iz Radanje i dvojna sekira iz Tekešinskog lozja pripadaju kraju gvozdenog doba II i početku gvozdenog doba III.[18]

Na osnovu ovih odrednica hronološki najstariji bi bili tumuli iz Orlove čuke, gde je ukrašavanje keramike vršeno pretežno urezima i ubodima i manje instrumentom, sud sa uglastim drškama iz centralnog groba humke VI ukazuje na stariji datum u odnosu na ostalu keramiku, naočaraste i gvozdene dvopetljaste fibule javljaju se samo na ovom lokalitetu, i makedonske bronze nedostaju. Najveći deo materijala pripadao bi stoga 8. veku mada pojava keramike na vitlu indicira da bi jedan broj grobova trebalo datovati kasnije. U isto ili nešto kasnije vreme trebalo bi staviti tumule iz Kunove čuke, dok bi nalazi iz Kršlanskog gumenja kod Vinice na osnovu makedonskih bronzi (šuplja ptica sa otvorima sa strane, piksida tipa Radanje, krčažić sa kosim obodom) i češće upotrebe »točkića« u ukrašavanju keramike pripadali okvirno 7. veku. Nalazi iz Radanje zahvataju duži vremenski raspon — halštatska keramika i većina metalnih predmeta (fibule, privesci) može se staviti u 7. vek, no dobar deo materijala — lučne fibule sa četvrtastom nogom i dugmetom na kraju, dvojne igle, siva keramika na vitlu, itd. — nije stariji od 6. veka. Grobovi iz Tekešinskog

---

[14] Ibid., 42. Novi primerci iz Kršlanskog gumenja nisu publikovani. Za moguće posredne analogije u Čaušici, S. Casson, 1925, T. II, 2, h i K. Kilian, 1975, T. 34, 19.

[15] K. Kilian, 1975, 94, T. 89, 4.

[16] I. Killian-Dirlmeier, 1979, 43—44. Za primerke iz Suve reke, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 60—61, br. 642—643. Up. R. Vasić, 1974, 216—219. V. takođe odeljak o Trakokimercima.

[17] Za ove tipove, R. Vasić, 1976, 8—11; R. Vasić, 1982, passim; R. Vasić, 1985.

[18] R. Pašić, 1970, T. III, 2; K. Kilian, 1975, 93, T. 44, 3; Z. Georgiev, 1981, sl. 1, 10; R. Vasić, 1982b, sl. 3.

lozja kod Kočana bili bi, s obzirom na sličnosti u materijalu, približno istovremeni sa mladim horizontom nalaza iz Radanja.

Više sigurnosti u pogledu apsolutnih datuma pruža deo istražene nekropole u Gornjem polju čiji grobovi pripadaju 5. veku pre n. e. Grob 1, u kome je naden novac grada Akanta iz prve četvrtine 5. veka, moglo bi se datovati u prvu polovinu ovog veka, dok bi grobovi 2 i 4, na osnovu fragmenata slikanih St. Valentin vaza, šire pripadali drugoj polovini istog stoleća.[19]

NASELJA I NEKROPOLE

Naselja ovog područja nisu posebno istraživana, ali je rekognosciranjima utvrđeno da su gradinskog tipa, postavljena na teže pristupačna uzvišenja i zaštićena bedemima od kamena i zemlje. Prema zapažanjima I. Mikulčića, na uzvišenju uz nekropolu Gornje polje, velikom oko 180 × 100 m, nalazilo se naselje gvozdenog doba, čiji je zapadni, najviši deo odvojen od ostalog naselja bedemom visine 2,5 m i širine 4 m pri vrhu i oko 10 m u podnožju. U halštatu je bilo naseljeno i Gradište u Knežju, ali najveći deo rekognosciranjem otkrivenog materijala pripada vremenu od 4. do 2. veka, te se razvoj na ovoj gradini može delimično uporedivati sa situacijom na skopskim gradinama.[20] Precizniji zaključci ne mogu se izvesti bez sistematskih iskopavanja.

O načinu sahranjivanja ima više podataka i oni govore o različitim oblicima grobova i pogrebnog rituala.

Na lokalitetu Orlova čuka nalazilo se 10 tumula u nizu na rastojanju 20 do 40 m, veličine 10—15 m u prečniku i visine 0,60—1,50 m. Istraživanja, vršena na humkama I, V i VI, utvrdila su da je reč o tumulima gradenim od kamena i zemlje, obično sa kamenim vencem visokim oko 0,80 m i širokim 1 m. U sredini se nalazio centralni grob ograden i pokriven po dnu lomljenim kamenim pločama, dok mu se poklopac sastojao od više tankih kamenih ploča. Ostali grobovi, čiji je broj bio različit (1 u tumulu I, 5 u tumulu V, 15 u tumulu VI), slično su gradeni i postavljeni su radijalno u odnosu na centralni grob. Svaki grob je sadržao ispruženi skelet sa glavom okrenutom ka centralnom grobu i nogama ka spoljnoj ivici tumula, dok su u dva slučaja grobovi bili prazni. Grob 12 u tumulu VI sadržao je dva skeleta, ali je moguće da sahranjivanje nije bilo istovremeno na šta ukazuju i prilozi u grobu među kojima se nalazio krčag sa bojenim horizontalnim trakama raden na vitlu. Prilozi

---

[19] I. Mikulčić, 1962/63, 203, sl. 14. Up. S. Howard i F. P. Johnson, 1954.

[20] I. Mikulčić, 1958/59, 100; I. Mikulčić, 1976.

su se sastojali od keramike, nakita i oružja, pri čemu su neki grobovi bili bogatiji i drugi siromašniji.[21]

U Kunovoj čuki otkrivene su tri humke, dimenzija većih od tumula na Orlovoj čuki, ali su iskopavanja pokazala da je reč o kasnijim tumulima iz rimskog vremena, podignutim iznad manjih halštatskih humki. Tip i raspored grobova pokazuje neke razlike u odnosu na Orlovu čuku: u humci III, jedinoj publikovanoj do sada, centralni grob kvadratnog oblika, veličine 2,6 × 2,6 m, ograđen i popločan lomljenim kamenom, sadržao je tri skeleta orijentisanih istok-zapad; naspramno na centralni grob sa istočne strane postavljen je grob od kamenih ploča tipa ciste, dok je s južne strane otkriven drugi grob, građen od kamena i orijentisan u istom pravcu.[22]

Pored tumula, javljaju se i ravni grobovi u obliku kamenih sanduka — cista, većih dimenzija, sagrađeni od velikih pravilno tesanih kamenih ploča — tehnika gradnje konstatovana već u okviru pomenutih tumula. Ovi grobovi javljaju se u većem broju od 6. veka i poznati su iz Tekešinskog lozja, Markovog kamena, Vinice, Gornjeg polja, itd.[23]

Grobovi iz Gornjeg polja, datovani u 5. vek, imaju izvesne sličnosti sa tumulima iz Kunove čuke i govore u prilog izvesnog održavanja starije tradicije. Ukopani su u zdravicu pokrivenu šljunkom i ograđeni su kamenom konstrukcijom približno kvadratnog oblika 4,60 × 5 m. Oko groba na površini 8,40 × 8,40 m podignuta je niska kamena ograda koja u izvesnom smislu odgovara ranijem kamenom vencu oko tumula. Istražene su dve grupe grobova: grob 1 je sa unutrašnje strane kamene ograde imao još jedno sahranjivanje, dok se uz sam grob 2 javljaju dva druga groba. Cela konstrukcija je ispunjena i pokrivena sitnijim i krupnijim kamenom tako da je mogla imati oblik niskih humki. Za razliku od ranijih grobova gde je upražnjavano skeletno sahranjivanje, u ovoj nekropoli je vršeno spaljivanje pokojnika, što se može objasniti promenama u pogrebnom ritualu u to vreme na široj teritoriji. Žrtvena konstrukcija od sitnog lomljenog kamena dizana je unutar ogradnog zida, sa koje su posle izvršenog spaljivanja ostaci kostiju, pepeo i prilozi prenošeni i polagani u grob. Ostaci životinjskih kostiju i lomljenih posuda indiciraju postojanje određenog rituala koji je obavljan uporedo sa spaljivanjem.[24]

Rečni nanosi i moguća kasnija ukopavanja u znatnoj meri su oštetili nekropolu u Radanju te se o grobnim konstrukcijama na može govoriti sa preciznošću. I. Venedikov navodi da su grobovi u zapadnom delu nekropole bili načinjeni od kamenih ploča i ograđeni suhozidom, dok

---

[21] I. Mikulčić, 1960/61, 47—55.
[22] V. Sanev, 1978, 8—9.
[23] I. Mikulčić, 1962/63, 208—209; Z. Georgiev, 1981. Na podacima o grobovima iz Vinice zahvaljujem R. Pašić.
[24] I. Mikulčić, 1962/63, 197—201.

su iskopavanja M. i D. Garašanin na istoku nekropole otkrila takođe nekoliko grobnih kamenih konstrukcija. Grob 5 sa četiri skeleta imao je oblik veće pravougaone konstrukcije i mogao je, zajedno sa razorenim grobom 2 nekih desetak metara istočno, sačinjavati jednu humku koja bi po formi dosta sličila tumulu III iz Kunove čuke, gde centralni grob, kako je rečeno, takođe predstavlja kvadratnu konstrukciju sa više skeleta. Ostali grobovi iz Radanje po konstrukciji bliži nekropoli u Gornjem polju bili bi ukopani kasnije. Ovakvu pretpostavku delimično podržava datovanje priloga iz pomenutih grobova: grobovi 2 i 5 (grob sa 4 skeleta) pripadali bi 7. veku na osnovu makedonskih bronzi, velikih lučnih fibula sa vertikalnom pravougaonom nogom, narukvica sa prebačenim krajevima i keramike ukrašene ubodima i urezima, dok bi grobovi 1, 3 i 4 sa dvojnim iglama, staklenim perlama i keramikom na vitlu mogli da se datuju u 6. i 5. vek pre n. e.[25]

PRIVREDA I DUHOVNA KULTURA

O privredi nema mnogo podataka, no može se pretpostaviti da je osnovna privredna grana u starijem gvozdenom dobu bilo stočarstvo, i u manjoj meri zemljoradnja. U okviru naselja zanatstvo je moralo takođe biti razvijeno, sudeći po velikom broju metalnih oblika od kojih su mnogi bili tipični za ovo područje i verovatno ovde izrađivani. Jača helenizacija od 5. veka n. e. nadalje dovela je do daljeg razvoja naseobina gde su različite privredne delatnosti morale doći do jačeg izražaja. Sudeći prema postojanju značajnih rudnika zlata i bakra u okolini, možda se u to vreme razvilo i rudarstvo, o čemu ima izvesnih indicija.[26]

O verovanjima stanovnika ove oblasti u starijem gvozdenom dobu najviše podataka pružaju grobovi koji govore o razvijenom kultu pokojnika i postojanju određenih ritualnih radnji prilikom sahrane.

Neki bronzani predmeti iz Radanje, kao šuplji izduženi predmeti sa dva roga koje K. Kilian smatra za glave vretena, mogli bi imati izvesno kultno značenje i vezati se za solarni kult kod Peonaca, koji se pominje u pisanim izvorima (Sl. 39, br. 7; T. LXIX, 10). U tom smislu bi eventualno govorili i simetrično postavljeni ptičji protomi na poklopcima piksida (tip Radanje), kao i drugi slični oblici (Sl. 39, br. 18), no sve ove pretpostavke zahtevaju sigurnije dokaze.[27]

O umetničkim tendencijama istočne Makedonije u gvozdeno doba može se malo reći. Oblici keramike su uprošćeni i ornamentisani pretežno

---

[25] M. i D. Garašanin, 1958/59, 12—24, planovi I, VI i VIII.
[26] Z. Beldedovski, 1979.
[27] K. Kilian, 1975, 94; M. i D. Garašanin, 1958/59, 45; R. Vasić, 1974, 227—228.

geometrijskim motivima po izvesnom sistemu tako da ne preplavljuju površinu sa željom da ispune svaku prazninu, nego u najvećem broju slučajeva, kao i na keramici Kosova i južne Srbije, zapaža se određeno osećanje mere. Metalni predmeti imaju iste odlike, kako makedonske bronze, tako i originalniji oblici, npr., privesci u obliku slova »V« (Sl. 39, br. 14), gde inače grubost u izradi dolazi više do izražaja.

DRUŠTVENI ODNOSI

Na osnovu načina sahranjivanja, naročito međusobnog položaja grobova u tumulima u Orlovoj čuki, očevidno je da su rodovski odnosi bili veoma razvijeni na početku starijeg gvozdenog doba, pri čemu se starešina roda nije odlikovao toliko nekim posebnim bogatstvom, koliko istaknutim položajem i ukazivanim poštovanjem. Iz 7. i 6. veka nema jasnih podataka u tom smislu, no u 5. veku slika je nešto drugačija. U nekropoli u Gornjem polju porodične veze izgleda još postoje, viđenijim i bogatijim ličnostima se daje posebno mesto u grobnici i njihovi grobovi, bogatiji u prilozima, solidnije su građeni, ali njihov položaj u odnosu na ostale sahrane nije dostigao ni u kom slučaju ono bogatstvo i moć kakvo se sreće kod kneževskih groba u jugozapadnoj Srbiji. Nedostatak bogatog grčkog importa, naročito šlemova, knemida i bronzanih posuda, podupire možda pretpostavku da je u ovom regionu diferencijacija društvenih slojeva tekla sporije nego u susednim područjima. Ipak treba imati u vidu, s obzirom na relativno siromaštvo materijala, da bi budući nalazi mogli da izmene takvu sliku do izvesne mere.

GENEZA I ETNIČKA INTERPRETACIJA

O nastanku starijeg gvozdenog doba u istočnoj Makedoniji ne mogu se izvesti sigurni zaključci s obzirom na siromaštvo arheološkog materijala iz prethodnog prelaznog perioda, dok se i kontinuitet kulturnog razvoja od 8. do 4. veka, koji je svakako postojao sudeći po velikim nekropolama u Gornjem polju i Radanju, koje su trajale više vekova, prati sa izvesnim teškoćama. Ovakva situacija iziskuje nova istraživanja, naročito sistematska iskopavanja naselja, koja bi sigurnije odredila postojanje određene kulturne grupe na ovom prostoru.

Pokretni materijal rane faze starijeg gvozdenog doba, ili gvozdenog doba IIa po M. Garašaninu i K. Kilianu, i to kako keramika, tako i metalni predmeti, tesno vezuje kulturno i hronološki područje istočne Makedonije sa istočnim Kosovom i južnom Srbijom, te stoga treba pretpostaviti po-

stojanje većeg kulturnog kompleksa na ovom prostoru sa zajedničkim karakteristikama i regionalnim razlikama. Na istoku izvesne paralele u ornamentici keramike postoje sa Cepina-grupom, sa kojom se kontakt nastavlja i u kasnom halštatu, dok na jugu elementi ovog kruga dopiru do donjeg Vardara mada siromaštvo nalaza ne pruža mogućnosti za preciznije opredeljenje njihovog karaktera.[28]

S tim u vezi treba istaći da tumuli iz Orlove čuke po konstrukciji i radijalnom rasporedu grobova, kao i nekim oblicima priloga (naočaraste fibule, dvosekli mačevi sa jezičkom) pokazuju sličnosti sa nekropolama u zapadnoj Makedoniji, u Vergini kod Verije i Visojima kod Bitolja, koje se na osnovu pokretnog inventara datuju ranije od Orlove čuke.[29] Moguće je da je ovde reč o grupama sa nekim zajedničkim elementima, odnosno da su u nastanku navedenih nekropola igrali određenu ulogu izvesni srodni činioci koji su doveli do pomenutih sličnosti; razlike se mogu objasniti delovanjem drugih faktora, međusobno različitih i vezanih za područja u kojima su se razvile pomenute grupe. Tumuli iz Kunove čuke i Radanje, nešto drugačiji po grobnoj arhitekturi i sastavu metalnih predmeta, predstavljaju nešto kasnije, ali u osnovi, slične grupe čiji je nastanak bio uslovljen uticajima jednog broja drugačijih činilaca.

Pojava ravnih grobova sa kamenim sanducima-cistama i novih oblika materijalne kulture koji se vezuju za grčku Makedoniju, delom već od 7. veka — velike lučne fibule sa vertikalnom pravouglom nogom, makedonske bronze, itd. — no naročito u 6. veku — siva keramika na vitlu, dvojne igle, fibule sa četvrtastom nogom i dugmetom — može se objasniti uticajima ili kretanjima ka severu pojedinih manjih grupa sa donjeg Vardara, gde su ovi oblici konstatovani u većem broju.[30] Snažnija helenizacija istočne Makedonije nastaje negde od kraja 6. veka kada se u velikoj količini grčkih i makedonskih keramičkih oblika i donjomakedonskih formi nakita razaznaju sa teškoćama ostaci autohtone materijalne kulture. No, da su domaće tradicije igrale i dalje značajnu ulogu, vidi se između ostalog u održavanju sahranjivanja pod tumulima na ovom prostoru sve do rimskog vremena.[31]

U etničkom pogledu stanovništvo ovog područja se obično identifikuje sa Peonicima, koji su po mnogim mišljenjima predstavljali mešavinu autohtonih i izvesnih makedonskih, tračkih i naročito ilirskih elemenata, te i različite komponente koje se javljaju u arheološkom materijalu najbolje odražavaju ovakvo tumačenje.[32] Autohtona centralnobalkanska kom-

---

[28] A. Hochstetter, 1984, 347. Up. Z. Georgiev, 1981, sl. 1, 1, sa B. Hänsel, 1976, 226—227, T. XVI, 18, 19.
[29] M. Andronikos, 1969; I. Mikulčić, 1966, 13—16.
[30] Vidi dalje, pod Donjovardarska ili Đevđelijska grupa.
[31] M. i D. Garašanin, 1975; V. Sanev, 1978, 12—13.
[32] M. Garašanin, 1954/55, 38—39; M. i D. Garašanin, 1958/59, 48—50; M. Garašanin, 1964, passim.

ponenta, koja do izvesne mere povezuje Peonce sa Dardancima na severu,[33] možda je najbolje izražena kroz postojanje gore pomenutog kulturnog kruga koji je obuhvatao Kosovo, južnu Srbiju, severnu Makedoniju, kao u jednom trenutku i srednji Vardar i istočnu Makedoniju, i koji je uz različite strane elemente i uticaje imao jasno podvučene sopstvene karakteristike. S druge strane, Peonci su bili sastavljeni od većeg broja manjih plemena i zahvatali široku oblast južnog Balkana — antički pisci pominju njihova plemena na izvoru i ušću Vardara, kao i na izvorištu i ušću Strume[34] — te je verovatno da su grupe bliže helenskom svetu brže i ranije prihvatile neke oblike i obeležja grčke civilizacije koja su ostala strana i nepoznata primitivnijim plemenima brđana na severu peonske teritorije. U tom kontekstu se da pomišljati na mogućnost da su manje grupe koje su stigle u istočnu Makedoniju krajem 7. i u 6. veku, najverovatnije sa donjeg Vardara, i donele promene u materijalnoj kulturi i načinu sahranjivanja, mogle predstavljati delove Peonaca koji su nekada živeli u Amfaksitidi i stajali pod jačim helenskim uticajima.[35] Međutim, ove pretpostavke ne mogu dobiti sigurnije potvrde bez obimnijih arheoloških istraživanja.

[33] M. Garašanin, 1964, 147–148; M. Garašanin, 1975, 16; M. Garašanin, 1976, 138–139.

[34] Homer, Il., II, 848; Herodot, Hist. V, 13–17; Thuc., II, 96–99; Str. VII, frg. 11 i 36. Up. F. Papazoglu, 1957, 231 i d.; takođe F. Papazoglu, 1969, 145–147. Protiv širenja Peonaca do Strume, up. B. Gerov 1960, 242–244.

[35] Homer, Il., II, 848; Thuc., II, 99; Str. VII, frg. 11. Up. F. Papazoglu, 1957, 131 i d. V. poglavlje o Đevđelijskoj grupi.

Rastko Vasić

ĐEVĐELIJSKA GRUPA

Donjovardarska ili đevđelijska grupa, nazvana tako zbog većeg broja nalazišta ove grupe oko Đevđelije, obuhvata naselja i nekropole starijeg gvozdenog doba u đevđelijsko-valandovskoj kotlini, odnosno u dolini Vardara između Demirkapijskog klanca na severu i Ciganske klisure na grčkoj teritoriji na jugu (Karta 5). Dve nekropole na grčkoj strani uz granicu, Čaušica i naročito Bohemica, pokazuju paralele sa đevđelijskom grupom i jednim delom joj pripadaju.

Prvi nalazi sa ovog područja učinjeni su za vreme prvog svetskog rata kada su intenzivni zemljani radovi duž linije solunskog fronta doveli do slučajnih otkrića pojedinih grobova i nekropola u Đevđeliji, zatim Dedeliju i Marvincima kod Valandova,[1] kao i u gore pomenutim Bohemici i Čaušici.[2] Do novih podataka iz ove oblasti došlo se posle drugog svetskog rata radovima u Demir-Kapiji koji su pružili nešto materijala iz starijeg gvozdenog doba,[3] ali su najvažnija iskopavanja obavljena tek poslednjih desetak godina kada su otkrivene velike ravne nekropole sa više desetina grobova u Dedeliju (T. LXXIII, 10—17)[4] i Đevđeliji, na lokalitetima *Suva Reka* (T. LXXII; LXXIII, 1—9) i *Milci*,[5] zatim manje nekropole u *Marvincima*, *Glosu* kod Grčišta i *Zeleništu* kod Valandova,[6] kao

[1] R. Popov, 1918, 112—116; V. Pingel, 1970; R. Vasić, 1974/75; R. Vasić, 1976.
[2] L. Rey, 1932; S. Casson, 1919; D. M. Bailey, 1969. Za kasnija iskopavanja u Čaušici, S. Casson, 1921; S. Casson, 1925.
[3] J. Korošec, 1955/56; D. Vučković-Todorović, 1956; D. Vučković-Todorović, 1961; I. Mikulčić, 1970; V. Sokolovska, 1973/74.
[4] R. Pašić, 1980; R. Pašić, 1983.
[5] R. Pašić, 1977; R. Pašić, 1978; R. Pašić, Ž. Vinčić, M. Ivanovski, 1981; Z. Georgiev, 1983.
[6] V. Sokolovska, 1982; V. Sokolovska, 1983. Up. R. Vasić, 1976. Nekropole u Glosu i Zeleništu nisu publikovane; na podacima zahvaljujem R. Pašić.

i više gradinskih naselja, od kojih je iskopavan samo *Vardarski rid* kod Đevđelije.[7] Kako najveći deo materijala još nije publikovan, nego samo pomenut u prethodnim izveštajima, ova grupa sintetički nije obrađivana. Ranije pojedinačne nalaze obuhvatio je K. Kilian u svojoj studiji o starijem gvozdenom dobu Makedonije.[8]

Na ovom mestu treba pomenuti da u izvesnoj vezi sa đevđelijskom grupom stoji više naselja u obliku telova na donjem Vardaru, nekoliko desetina kilometara južno od grčke granice, od kojih su najvažnija *Vardarovca, Vardina, Kastanas* itd. Na mnogima od njih vršena su manja iskopavanja između dva rata i ove rezultate je W. A. Heurtley sumirao u monografiji o praistorijskoj Makedoniji.[9] Posle rata treba istaći obimna iskopavanja B. Hänsela sedamdesetih godina na telu Kastanas, čija je publikacija u više tomova u toku i koja će umnogome rasvetliti kulturni i privredni razvoj ove oblasti u bronzanom i gvozdenom dobu.[10]

HRONOLOGIJA I POKRETNI MATERIJAL

U hronološkom pogledu materijal đevđelijske grupe pripada najvećim delom gvozdenom dobu II prema periodizaciji gvozdenog doba Makedonije M. Garašanina i samo malim delom gvozdenom dobu III, kada se zapaža jaka helenizacija ove oblasti, i ona izlazi iz praistorijskih okvira u užem smislu.[11] Finije razgraničenje gvozdenog doba II nije u potpunosti moguće zbog malog broja publikovanih grobnih celina, ali se stiče utisak na osnovu paralela sa susednim oblastima da se najveći deo materijala iz velikih nekropola u Đedeliju, Suvoj Reci i Milcima može staviti od prve polovine 7. do prve polovine 6. veka pre n. e., da nekropole u Marvincima i Glosu treba datovati pretežno u 6. vek i dalje, dok mala nekropola u Zeleništu kod Valandova pripada kraju 6. ili početku 5. veka.

Ovakvo mišljenje podržavaju, s jedne strane, istraživanja u Kastanasu, gde se keramika na vitlu koja dominira u đevđelijskim nekropolama javlja u većim količinama približno od početka 7. veka, a, s druge, K. Kilianovo datovanje Čaušice u faze IB2/B3 i IIa (otprilike od 800. do 630. g. pre n. e.) i Bohemice u fazu IIb gvozdenog doba Makedonije (oko 630 – 570. g.).[12] Iako neki grobovi u Čaušici pripadaju fazi IIb i periodizaciju keramike, kako je pokazala A. Hochstetter na osnovu paralela u Kastanasu, treba uzeti sa rezervama, nekropola u celini obuhvata dva

[7] Ž. Vinčić i M. Ivanovski, 1981.
[8] K. Kilian, 1975, 84, 97 – 98, 103, T. 41 – 42.
[9] W. A. Heurtley, 1939.
[10] B. Hänsel, 1979; A. Hochstetter, 1984; Ch. Podzuweit, 1979.
[11] M. Garašanin, 1960; M. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, 1971; M. Garašanin, 1975.
[12] A. Hochstetter, 1984, 12, sl. 1; K. Kilian, 1975, 74 – 78, 97.

različita hronološka horizonta od kojih samo mladi pokazuje paralele sa materijalom u đevđelijskoj grupi.[13] Na drugoj strani oblici iz Bohemice gotovo bez izuzetka se javljaju u nekropolama oko Đevđelije.

Keramika đevđelijske grupe žućkastocrvenkaste boje od prečišćene zemlje i tankih zidova pretežno je rađena na vitlu. Najčešći oblici su trbušasti krčag sa koso zasečenim obodom koji kasnije dobija vitkiju formu i ravni obod (T. LXXII, 2 8; LXXIII, 11), ali se uz novi zadržava i stariji oblik u upotrebi, zatim bikonični pehar sa jednom ili dve drške i ravnim obodom (T. LXXII, 1, 9; LXXIII, 10), zdele sa dve horizontalne ili dve vertikalne drške koje nadvisuju obod itd. Najveći broj posuda ukrašen je horizontalnim trakama slikanim tamnom bojom. Ova keramika, nastala u 7. veku pod jonskim uticajima, dominira u nekropolama u Đevđeliji i Dedeliju i gubi se tek u 6. veku kada prevladava crvenkasto-siva keramika takođe na vitlu koja se odlikuje mahom istim oblicima, ukazujući na kontinuitet keramičkog razvoja na ovom području. U drugoj polovini 6. veka pristižu pojedini korintski komadi, kao ojnohoe iz Suve Reke, dok se u 5. veku javlja veća količina slikane atičke keramike, kako pokazuju nalazi iz Demir-Kapije, među kojima su otkriveni atički beli lekiti i hidrija iz kruga atinskog slikara vaza Meidiasa.[14]

Keramika iz nekropola rađena rukom, crne ili sive boje i mahom gruba i neukrašena, malobrojnija je u odnosu na prvu. Najčešći oblici su poluloptaste i konične šolje sa visokom drškom, kruškasti krčazi sa jednom drškom, krčazi sa zasečenim obodom slični oblicima na vitlu, amfore sa dve drške itd. koji se javljaju u Dedeliju, Milcima i Suvoj Reci, kao i u Marvincima u manjem broju. Moglo bi se možda pretpostaviti da su grobovi u kojima je nađena keramika isključivo rađena rukom stariji od ostalih; na to ukazuju i podaci sa gradine u Vardarskom ridu, gde je u donjim slojevima nalažena samo praistorijska keramika rađena rukom.[15] Ipak, potrebno je sačekati publikovanje čitavog ovog materijala da bi se u tom smislu doneli sigurniji zaključci.

Metalni nalazi su takođe mnogobrojni i raznovrsni. Ukrasne igle su retke — veći broj igala sa koničnom glavom iz Čaušice pripada starijem horizontu ove nekropole i ne javlja se u đevđelijskoj grupi — dok su brojnije dvojne igle, i to sa dvopetljastom glavom (tip III), nađene u Dedeliju i Suvoj Reci, i sa trouglom (tip Ic) i kružnom glavom i naglašenim ramenima (tip IIa), otkrivene u Marvincima i Zeleništu. Igle sa dvopetljastom glavom, nastale pod uticajima iz unutrašnjosti Balkana, ne mogu se

[13] A. Hochstetter, 1984, 307–309; S. Casson, 1925, 28–33.
[14] R. Pašić, 1978, 31, sl. 18; D. Vučković-Todorović, 1961, 245–246, sl. 29–30.
[15] Ž. Vinčić i M. Ivanovski, 1981, 50.

datovati pre kraja 7. veka, dok druga dva tipa, vezana za Makedoniju, pripadaju 6. i prvoj polovini 5. veka pre n. e.[16]

Naočaraste fibule sa osmicom i bez osmica u sredini su relativno česte sve do 6. veka pre n. e. Pojedine velike dvopetljaste fibule sa tordiranim ili glatkim lukom i nogom u obliku trougla, konkavno izrezanog pravougla ili kruga koje bi indicirale stariji datum u okviru gvozdenog doba II nađene su često sa keramikom na vitlu, no u svakom slučaju ih treba smatrati starijim od dvopetljastih fibula sa nogom u obliku beotskog štita (T. LXXIII, 15, 16), raširenih po čitavom centralnom Balkanu i datovanih pretežno u poslednju trećinu 7. i prvu trećinu 6. veka pre n. e.[17] Nasuprot ovim balkanskim formama, pojavljuju se lučne fibule sa četvrtastom nogom (T. LXXII, 6), nastale pod uticajima grčkih geometrijskih fibula, koje se granaju u više varijanata i zadržavaju do 5. veka.[18] Što se tiče šarnirskih fibula, koje se u Makedoniji javljaju od kraja 6. veka, njihove različite varijante su nađene u Demir-Kapiji, Milcima i Čaušici i pripadaju periodu pune helenizacije ove oblasti.[19]

Torkvesi su retki i vezuju se za uticaje sa severa, dok masivne narukvice sa prebačenim krajevima, česte u Čaušici, javljaju se u većem broju u Dedeliju i Đevđeliji i pripadaju mahom 7. veku, dok se kasnije gube. Tanje narukvice, kao i narukvice od spiralne trake (T. LXXIII, 17) zadržavaju se duže u upotrebi, sve do druge polovine 6. veka.[20] Od ostalih oblika treba pomenuti veće falere sa koničnim centralnim delom koje imaju paralele u Vrtištu u istočnoj Srbiji, veći broj velikih prorezanih dugmadi i manjih dugmadi sa laticama, krstastih dugmadi, trojnih dugmadi, perli različitog oblika, itd. (T. LXXII, 7; LXXIII, 4, 5, 7—9) — oblika koji se javljaju u 7. i prvoj polovini 6. veka na široj teritoriji centralnog Balkana.[21]

Posebno poglavlje predstavljaju privesci koje sačinjavaju pretežno tzv. makedonske bronze, čiji su mnogi oblici zastupljeni na ovom području. Privesci u obliku piksida, odnosno suda sa poklopcem (privesci u obliku makove čašice), o kojima je bilo reči pri obradi materijala iz istočne Makedonije (Sl. 39, br. 18; T. LXIX, 13), nađeni su u većem broju u đevđelijskoj grupi i mogu se datovati u njenu stariju fazu (prve dve trećine 7. veka) s obzirom na to da su nađeni u Čaušici, ali ne i u Bohemici. Ova vrsta privesaka, koju su detaljno analizirali J. Bouzek, K. Kilian i I. Kilian-Dirlmeier i odredili joj različite varijante,[22] može se podeliti na

[16] R. Vasić, 1982, passim.
[17] Up. S. Gabrovec, 1970, sa odgovarajućim kartama rasprostiranja.
[18] K. Kilian, 1975, 106—107; R. Vasić, 1976, 18—11, 13—14.
[19] R. Vasić, 1985.
[20] K. Kilian, 1975, 101—104.
[21] Ibid., 109.
[22] J. Bouzek, 1973, 24—37; K. Kilian, 1975, 112—113, T. 94; I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 229—239. Up. R. Vasić, 1974, 220—226.

četiri osnovne grupe. Prva i najstarija su pikside bez protoma, otkrivene u severozapadnoj Grčkoj i Tesaliji, te se pretpostavlja da je oblik nastao u tim krajevima: slični oblici od keramike, verovatno hronološki mlađi, nađeni su u Čaušici i Dedeliju.[23] Druga grupa obuhvata bikonične sudove sa životinjskim ili ptičjim protomima i poklopce sa protomima ili bez protoma, raznovrsnih detalja i bolje tehničke izrade, raširene u Makedoniji i Grčkoj i hronološki nedovoljno jasno opredeljene. Treću grupu sačinjavaju sudovi bez protoma i poklopci sa dva ptičja protoma i izduženom drškom na sredini (tip Radanje prema I. Kilian-Dirlmeier) koji se sporadično javljaju u Grčkoj, ali je najveći broj otkriven u okolini Štipa, Velesa, Valandova i Đevđelije te se sa sigurnošću može tvrditi da je tu ova grupa nastala. Četvrtu grupu predstavljaju sudovi većih dimenzija sa markantnim ptičjim ili srpastim protomima i poklopci sa istim takvim protomima i drškom u sredini koji se gotovo isključivo javljaju na nalazištima đevđelijske grupe: u Dedeliju, Milcima, Suvoj Reci, Glosu, Čaušici, zatim u okolini Titovog Velesa, dalje na ostrvu Samosu itd. te se takođe može smatrati da im je ovde poreklo. Obe poslednje grupe najvećim delom se datuju u prve dve trećine 7. veka pre n. e.[24]

Kao i u istočnoj Makedoniji, i ovde se pojavljuju mali krčazi sa zasečenim obodom i vertikalnim vratom (Sl. 39, br. 15), i privesci u obliku ptica, koji su za razliku od radanjskih puno liveni i imaju katkad na glavi krestu. Hronološki su istovremeni sa sudovima sa poklopcima.[25]

Od mlađih oblika privesaka iz đevđelijske grupe treba istaći izdužene grozdolike priveske sa zgrčenom sedećom figurom na gornjem delu koje je U. Jantzen pogrešno interpretovao kao zapušače za boce (Kannenverschlüsse), ali je ovaj naziv i dalje ostao u upotrebi.[26] Antropomorfna figura može biti plastično stilizovana, kakav je slučaj na više primeraka sa Halkidika, iz Tesalije, Epira, kao i na primercima iz nalazišta Kuçi i Zi u jugoistočnoj Albaniji i iz okoline Prilepa, ili šematizovana i krajnje geometrizovana, što je još više istaknuto urezanim linijama na zadnjem delu, kako to pokazuju primerci iz Fere u Tesaliji, sa Halkidika, Potideje, Amfipolisa, zatim iz Bohemice, Dedelija (T. LXXIII, 12, 13), Suve Reke, Stobija, Sopota kod Titovog Velesa, i dalje na severu sa Glasinca i Donje Doline.[27] Primerci iz Bohemice po izvesnim elementima predstavljaju mešavinu dva tipa, pa se s obzirom na datovanje Bohemice u fazu IIb po K. Kilianu,

---

[23] Za primerak većih dimenzija iz Čaušice, S. Casson, 1925, sl. 3 f. Na podatku o primerku iz Dedelija zahvaljujem R. Pašić.

[24] Za datovanje, K. Kilian, 1975, 99—101. Na podacima o primercima iz Glosa i Milaca, koji nisu publikovani, zahvaljujem R. Pašić.

[25] Up. J. Bouzek, 1973, 13 i d., 38 i d.; I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 127 i d., 216 i d.

[26] J. Bouzek, 1973, 76—86; K. Kilian, 1975, 114—115, T. 96; I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 194—208.

[27] Za naše primerke, D. Garašanin, 1958/59a; V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 62, br. 640—641; R. Pašić, 1983, T. II, 5. Privesak iz Sopota nije publikovan, na podatku zahvaljujem Đ. Petačkom.

odnosno u poslednju trećinu 7. veka, može smatrati da starija »plastična« grupa, raširena mahom u severozapadnoj Grčkoj, pripada periodu od kraja 8. do kraja 7. veka, dok se mlađa »lincarna« grupa, nastala po svoj prilici na Halkidiku, odakle se raširila dolinom Vardara na sever, datuje od kraja 7. do druge polovine 6. veka pre n. e.

U đevđelijskoj grupi se dalje javljaju štapićasti privesci sa narebrenim telom i zvonastim donjim delom, istovremeni sa mlađom grupom »zapušača za boce«, nastali verovatno takođe na Halkidiku odakle su se raširili na sever do Bohemice i Suve Reke (T. LXXII, 3—5), zatim puni loptasti i izduženi privesci sa malim ušicama na alkama, slični primercima iz Vrtišta, prorezani loptasti i bikonični privesci itd., koji mahom pripadaju kraju 7. i prvoj polovini 6. veka. Uz priveske treba pomenuti i više bronzanih bikoničnih perli koje se javljaju tokom čitavog gvozdenog doba II (T. LXXIII, 2, 3, 6, 14)[28]. Posebno mesto zauzimaju unikatni oblici privesaka iz Đevđelije sa lokaliteta Suva Reka i Milci, o kojima je bilo reči ranije i koji se, kao i trougaoni pločasti prorezani privesci iz Suve Reke (T. LXXIII, 1) i Bohemice mogu vezati za određene uplive sa severa.[29]

Oružje nije poznato u velikom broju — javljaju se koplja, sa dužim i kraćim tulcem i dugačkim sečivom, jednosekli mačevi i noževi i dvosekli mačevi. Posebno je važan dvosekli gvozdeni mač sa jezičkom iz Milaca, sličan po tipu maču iz Visoja kod Beranaca; nađen je uz grob 7 zajedno sa dva suda na vitlu mada njihova istovremenost sa mačem ne može biti sigurna.[30] Kako je mač iz Visoja datovan u kraj 8. ili prvu polovinu 7. veka, mač iz Đevđelije bi mogao biti istovremen i predstavljati jedan od najstarijih priloga u nekropoli Milci. Znatno je mlađi mač sa krstastom drškom iz Zeleništa, koji na osnovu paralela u Sindosu kod Soluna ne bi mogao biti stariji od druge polovine 6. veka. Uz oružje treba pomenuti veći broj pinceta, brijača i bruseva, koje Z. Georgiev vezuje za promene u izgledu kose i brade muškaraca pod uticajima sa juga.[31]

NASELJA I NEKROPOLE

Naselja u đevđelijskoj grupi poznata su samo po sondažnim radovima na praistorijskim gradinama na Vardarskom Ridu kod Đevđelije i Demir-Kapiji, na osnovu čega, kao i šireg rekognosciranja okoline, može

---

[28] Za zvonaste priveske, J. Bouzek, 1973, 93; I. Kilian-Dirlmeier, 1979, 45—48. Za primerke iz Suve Reke, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 60, br. 635—636; R. Pašić, 1978, sl. 7 v. Takođe, K. Kilian, 1975, 115—116, T. 88—89, 97—98.

[29] V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanoski, S. Saržoski, 1976, 60, br. 642—643; R. Pašić, Ž. Vinčić, M. Ivanovski, 1981, T. XXV, 79. Takođe, L. Rey, 1932, sl. 7, 1—2; R. Pašić, 1978, sl. 12 g.

[30] Z. Georgiev, 1983a, 49—50, sl. 7. Up. K. Kilian, 1975, 87, T. 60, 8.

[31] Z. Georgiev, 1982.

se sa dosta sigurnosti reći da su gradine bile glavni oblik naselja u starijem gvozdenom dobu.[32]

Odbrambeni bedemi na Vardarskom ridu nisu konstatovani no moguće je da su postojali: naselje je egzistiralo do kasnog helenizma i mogli su biti uništeni kasnijom gradnjom. Od stambenih objekata su otkriveni tragovi kućnog lepa sa ostacima pleteri što ukazuje na tehniku gradnje kuća, no ne i na njihove oblike.

Na naseljima na grčkoj teritoriji, Vardarovci i Kastanasu, koja pokazuju izvesne paralele sa devđelijskom grupom, u starijem gvozdenom dobu preovladuju velike pravougaone gradevine sa više prostorija, sagradene od ilovače sa mestimičnim temeljima od kamena, koje su medusobno razdvojene uskim prolazima – uličicama.[33] Moguće je, i pored različitog karaktera naselja, da se izvesne paralele u obliku i rasporedu arhitektonskih objekata javljaju u devđelijskoj grupi, ali za to ne postoje za sada pouzdani dokazi.

Osnovni način sahranjivanja bilo je polaganje pokojnika u kameni sanduk-cistu, načinjenu od nekoliko više ili manje pravilno tesanih ploča. Ovakvim pločama grob je obično bio pokriven i katkad popločan po dnu. U Milcima se uz veće javljaju i manje ciste načinjene od četiri ploče, bez priloga, za koje se pomišlja da su služili kao kenotafi.[34] U grobovima je nalažen obično jedan skelet, izuzetno dva ili tri. Moguće je da je ovde reč o naknadnim sahranjivanjima, na šta ukazuje pregradivanje cista na dva dela u dva slučaja u Milcima i ponovna upotreba istog groba. O naknadnom korišćenju istih cista govorili bi možda nalazi više predmeta od keramike i metala i ostataka ljudskih kostiju u okviru nekropole, no van grobova. Prema Ž. Georgievu, ove grupe nalaza ne predstavljaju grobove ukopane u zemlju bez kamene konstrukcije, nego priloge iz starijih ispražnjenih grobova koji su iz pijeteta sakupljeni na jednom mestu.[35] Ovaj problem će moći da bude eventualno rešen tek publikovanjem celokupnog materijala iz nekropola.

Pored grobova-cista javljaju se u manjem broju grobovi-pitosi sa skeletima u gotovo svim nekropolama devđelijske grupe. Ovaj oblik sahranjivanja raširio se po svoj prilici, kao i ciste, iz Grčke gde je bio poznat od srednjeg bronzanog doba; u unutrašnjosti Balkana javlja se retko, u kasnijem periodu i u drugačijem kontekstu.[36]

Jedan broj grobova ima elipsoidnu ili kružnu formu, načinjenu od slobodno nabacanog kamena preko pokojnika, što bi moglo predstavljati

---

[32] Ž. Vinčić i M. Ivanovski, 1981. O nalazima sa drugih gradina sa ovog područja, kao o Izvoru kod Valandova, zahvaljujem I. Mikulčiću.
[33] W. A. Heurtley, 1939, 38–39; B. Hänsel, 1979, 195–196.
[34] R. Pašić, Ž. Vinčić, M. Ivanovski, 1981, 36.
[35] Z. Georgiev, 1983a. Up. R. Pašić, Ž. Vinčić, M. Ivanovski, 1981, 36.
[36] A. Snodgrass, 1971, 160–163 i 183. Up. R. Vasić, 1979, 222.

raniji oblik sahranjivanja od grobova cista na ovom području. U tom smislu govori i činjenica da sličan oblik sahranjivanja preovlađuje u Čaušici koja je hronološki starija, gde je inače otkriven samo jedan grob tipa ciste (Slab Grave).[37] Ipak, za potvrdu i ove pretpostavke treba sačekati potpunu publikaciju devđelijskih nekropola.

Inače, orijentacija grobova je različita mada uz mala odstupanja preovlađuje pravac istok—zapad. U Milcima nekoliko međusobno radijalno postavljenih grobova ukazuju eventualno na stariju tradiciju koja stoji u izvesnoj vezi sa rasporedom grobova u nekim od tumula istočne (Orlova čuka) i zapadne Makedonije (Visoji, Mojno), te bi se mogli protumačiti kao porodične skupine.[38]

Skeletni grobovi-ciste u istom ili nešto izmenjenom obliku održavaju se kao osnovni oblik sahranjivanja do druge polovine 5. veka, kada se javlja spaljivanje, konstatovano u Milcima, Marvincima i Demir-Kapiji; od kraja 4. i početka 3. veka ponovo prevladavaju skeletni grobovi sa cistama.[39]

PRIVREDA, KULTURA I DRUŠTVENI ODNOSI

O privredi ovog kraja, s obzirom na nedovoljnu istraženost naselja, ne može se mnogo reći zemljoradnja i stočarstvo su bile verovatno osnovne privredne delatnosti u starijem gvozdenom dobu. Velika količina keramike na vitlu u grobovima i na Vardarskom ridu ukazuje na izradu te keramike u lokalnim radionicama na ovom području, dok veći broj metalnih tipova, naročito privesaka, koncentrisanih u ovoj grupi govori o postojanju radionica za obradu metala koje su imale svoje sopstvene karakteristike i određena stilska obeležja. Ostaci gvozdene zgure u Dedeliju i druge indicije govore o rudnim bogatstvima u ovoj oblasti koja su mogla biti eksploatisana već u praistoriji: na to možda ukazuje nalaz većeg broja predmeta od gvožđa, naročito dvojnih igala, u Marvincima.[40]

O religiji nosilaca devđelijske grupe osnovne podatke pruža način sahranjivanja. Česte predstave stilizovanih ptica i njihovih protoma na metalnim predmetima, pre svega privescima, mogu možda da indiciraju, kao i u istočnoj Makedoniji, ostatke tradicije solarnog kulta, mada se i ovde ovakve pretpostavke moraju propratiti sa rezervom.

---

[37] S. Casson, 1921, 8—9, sl. 7 i 8.

[38] R. Pašić, Ž. Vinčić, M. Ivanovski, 1981, 36, T. XXII. Za tumule u Pelagoniji i istočnoj Makedoniji videti odgovarajuća poglavlja.

[39] D. Vučković-Todorović, 1961, 238—240; V. Sokolovska, 1973/74; V. Sokolovska, 1982; Z. Georgiev, 1983a, 43; D. M. Bailey, 1969.

[40] R. Pašić, 1983, 64; Z. Beldedovski, 1979. Up. R. Vasić, 1974/75, 193—196.

Razlike u broju i karakteru priloga u grobovima u Dedeliju, Milcima i Suvoj Reci ukazuju na postojanje izvesne društveno-ekonomske diferencijacije među stanovnicima. Pojedini grobovi sa oružjem, naročito mačevima, pripadali bi verovatno glavešinama rodova koji su materijalno mogli stajati nešto bolje od drugih svojih saplemenika, ali nisu, bar na osnovu dosadašnjih nalaza, isticali se bogatstvom i položajem na onaj način kako je to bio slučaj kod plemenskih poglavica glasinačke grupe u to vreme na zapadnom Balkanu.

GENEZA I ETNIČKA INTERPRETACIJA

Posle perioda relativnog procvata u 13. i 12. veku, na naseljima — telovima na donjem Vardaru — Vardarovci, Vardini, Kastanasu itd. — konstatovan je sloj paljenja i rušenja koji se datuje u 11. vek pre n. e. Kako se posle ove katastrofe umesto velikih i prostranih građevina od opeka javljaju kolibe od blata i drveta, zajedno sa većim procentom keramike sa kanelurama, pretpostavlja se sa dosta razloga da je u to vreme došlo do invazije primitivnijih populacija sa severa u Makedoniju. Po W. A. Heurtleyu, osvajači su stigli iz lužičke kulture, po J. Bouzeku iz srednje Evrope, dok B. Hänsel smatra na osnovu oblika kanelovane keramike u Kastanasu koji nemaju paralele severno od Save i Dunava da su pridošlice krenule iz veće blizine — Srbije ili severne Makedonije — i pojavile se u Makedoniji kao rezultat sukcesivnog pomeranja pojedinih grupa od severa ka jugu.[41] Slično mišljenje iznosi i M. Garašanin, ukazujući na pojavu grube keramike ukrašene plastičnim trakama sa utiscima ili zarezima u Grčkoj koja ima paralele na severu, posebno u Medijana-grupi.[42] Periodu koliba od blata i pruća, koji B. Hänsel stavlja u 10. vek, sledi period obnove naselja sa arhitekturom od opeka i grubljom keramikom od ranije, koja samo delimično prati starije mikenske i protogeometrijske tradicije. Od 7. veka dolazi do novog urbanističkog plana na Kastanasu, razuđenijeg i neorganizovanijeg, koji svedoči o izvesnoj cezuri u kulturnom razvoju i smanjenju broja stanovnika na naselju, koje će inače opstati do pada Makedonije pod rimsku vlast sredinom 2. veka pre n. e.[43]

U kojoj meri ova zbivanja se mogu dovesti u vezu sa nastankom i razvojem đevđelijske grupe nije moguće odgovoriti sa preciznošću s obzirom na to da arheološki materijal prelaznog perioda bronzanog u gvozdeno doba nije do sada poznat iz đevđelijsko-valandovske kotline. Iskopavanja u Vardarskom ridu, rekognosciranje drugih gradina u okolini,

[41] W. A. Heurtley, 1939, 125, 129; B. Hänsel, 1981.
[42] M. Garašanin, 1983 g, 771—772.
[43] B. Hänsel, 1979, 191—200.

kao i jedan broj grobova u nekropolama Dedeli, Milci i Suva Reka pokazivali bi na osnovu keramike i metala da se može govoriti eventualno o postojanju jedne rane faze đevđelijske grupe pre pojave većih količina keramike na vitlu. Jednim delom ona bi se vezivala za unutrašnjost Balkana, odnosno za južnomoravsko-severnomakedonski kulturni krug, no svakako je sadržala i druge komponente sa juga koje se u ovom trenutku ne mogu određenije sagledati.

Pojava velikog broja grobova sa cistama, jednog broja grobova sa pitosima i velike količine keramike na vitlu – elemenata koji se u arheologiji obično smatraju konzervativnijim od metala u razvoju jedne kulture – govorili bi da treba računati ne samo sa preuzimanjem izvesnih oblika i tehnika nego i sa doseljenjem jednog broja došljaka iz istog pravca na ovo područje koji će sa autohtonim življem formirati osnovne karakteristike đevđelijske grupe, kako ih u ovom momentu poznajemo. Moguće je da su ovi pokreti sa juga u đevđelijsko-valandovsku kotlinu stajali u delimičnoj vezi sa smanjenjem broja stanovnika i osiromašenjem naselja na donjem toku Vardara, što je bilo uslovljeno širim kretanjima i migracijama različitih grupa na centralnom i južnom prostoru Balkanskog poluostrva, o čemu je bilo ranije reči. Pojava crvenkastožute keramike na vitlu sa horizontalnim trakama tamne boje u Kastanasu od približno početka 7. veka, nešto ranije, kako se čini, nego na tlu jugoslovenske Makedonije, govorila bi u prilog takvoj pretpostavci, mada su u ovom pomeranju verovatno učestvovali i drugi elementi, čije karakteristike za sada nije moguće jasnije odrediti.

U drugoj polovini 7. i početkom 6. veka đevđelijska grupa održava i dalje intenzivne veze sa unutrašnjošću Balkana: veći broj dvopetljastih fibula sa nogom u obliku beotskog štita i primerci tzv. zlotskog dekorativnog stila svedoče, uz druge indicije, jasno o tome, dok o vezama sa jugom govore mlađe forme makedonskih bronzi koje se ovim putem šire dalje ka severu do Srbije i Bosne i utiču na prihvatanje nekih makedonskih oblika u ovim krajevima. Međutim, negde u prvoj polovini 6. veka grube forme balkanskog nakita nestaju iz upotrebe i, uz keramiku na vitlu, sivu i crvenkastu, koja se dobrim delom nastavlja na ranije poznate forme sa ovog područja, u nakitu prevlađuju lučne fibule sa četvrtastom nogom i dugmetom na kraju, nastale od grčkih geometrijskih fibula, i dvojne igle sa trougaonom i kružnom glavom i naglašenim ramenima, tipovi raširenі mahom u Makedoniji. Ove oblike prati pojava korintske i atičke robe, čime se đevđelijska grupa potpuno uključuje u helenizovanu makedonsku kulturnu sferu.

Etnički, đevđelijska grupa bi najverovatnije pripadala Peoncima s obzirom na povezanost materijalne kulture ovog područja sa srednjim Vardarom i istočnom Makedonijom, gde su se, prema antičkim izvorima,

nalazili glavni centri ovog plemena.[44] Grupu naselja u obliku telova na donjem Vardaru, koja svoj glavni kulturni i politički razvoj doživljava u 13. i 12. veku pre n. e., B. Hänsel, sledeći N. G. L. Hammonda, vezuje za Homerove Peonce — saveznike Troje, koji su sa ušća Aksija, odnosno Vardara, pošli u pomoć Prijamovom gradu.[45] Tokom kasnijih vekova, uprkos invaziji sa severa i drugim perturbacijama, sastav stanovništva ovih telova je dobrim delom morao ostati isti kako pokazuju istraživanja na Kastanasu; povlačenje Peonaca pred Makedoncima sa ušća Vardara, koje pominju antički pisci,[46] moglo bi se eventualno vezati za dekadenciju ovih naselja i smanjenje broja stanovnika u 7. i 6. veku pre n. e. Na osnovu toga se može pretpostaviti da su došljaci u devdelijsko-valandovsku kotlinu mogli delom takode predstavljati peonske grupe, čiji je raniji kulturni razvoj bio uslovljen blizinom mikenskih i grčkih centara na Egejskom moru i razlikovao se u mnogim elementima od razvoja peonskih plemena u brdovitim predelima istočne Makedonije.

Godine 429. pre n. e. odrijski kralj Sitalk u svom pohodu na Makedoniju prvo je zauzeo makedonski grad Idomene, koji se po mnogim indicijama može identifikovati sa antičkim naseljem kod Marvinaca na ušću Anske reke u Vardar.[47] Na osnovu ovog Tukididovog podatka može se zaključiti da je teritorija devdelijske grupe u drugoj polovini 5. veka ulazila u sastav Makedonije. Arheološki to potvrduje veoma primetna helenizacija ove oblasti i prihvatanje novih makedonskih oblika materijalne kulture koje se zapaža već od 6. veka pre n. e. Pri tome izvesni kontinuitet u oblicima sa prethodnim periodom ukazuje na mogućnost da je ranije, delimično helenizovano, stanovništvo ostalo na istom tlu, stvarajući jednu peonsko-makedonsku simbiozu koja je verovatno sadržala i druge etničke komponente.

---

[44] F. Papazoglu, 1957, 231 i d. Up. poglavlje o istočnoj Makedoniji.
[45] Homer, Il., II, 848 i d.; B. Hänsel, 1979, 202. Up. N. G. L. Hammond, 1972, 296—298.
[46] Thuc., II, 99; Str. VII, frg. 11. Up. F. Papazoglu, 1957, 131—132.
[47] Thuc., II, 100. Up. F. Papazoglu, 1957, 132—133; R. Vasić, 1976, 7; V. Sokolovska, 1983.

Rastko Vasić

PELAGONIJA

Pelagonska kotlina se nalazi u zapadnoj Makedoniji i zahvata najvećim delom jugoslovensku i malim grčku teritoriju, predstavljajući posebno geografsko područje okruženo planinskim vencima. U ovoj oblasti otkriven je veći broj nalazišta iz različitih perioda gvozdenog doba, pretežno nekropola, koja ukazuju na kontinuitet kulturnog razvoja, no po svojim karakteristikama ne sačinjavaju ni hronološki ni geografski jedinstvenu kulturnu grupu (Karta 5).

Prvi slučajni nalazi koji pripadaju gvozdenom dobu učinjeni su u vreme prvog svetskog rata na Bukričkom visu kod Bukrija,[1] dok je jasnija slika o ovoj epohi dobijena tek pedesetih i šezdesetih godina brojnijim rekognosciranjima i iskopavanjima u ovoj oblasti. Na jugu Pelagonije, blizu grčke granice, otkriveno je više ravnih grobova u *Živojnu* (T. LXIX, 19—21), *Progonu* kod Bukrija, *Saraju* i *Beloj Crkvi* kod Broda, i *Rapešu* i *Gradešnici* nešto severoistočnije.[2] U središnjem delu konstatovano je više grupa tumula, oko *Beranaca* na zapadu i oko *Mojna* i *Čaništa* na istoku, od kojih je iskopavan samo jedan tumul kod *Visoja* u blizini Beranaca, na žalost, još uvek nepotpuno publikovan (T. LXIX, 22, 23).[3] Iz okoline Beranaca, potiče takođe bogati grob iz *Petilepa*, samo delimično istražen (T. LXXIV; LXXV),[4] i veća ravna nekropola kod *Crkvišta*.[5] Na

[1] R. Popov, 1918, 110—112.

[2] P. Mačkić i D. Simoska, 1955; P. Mačkić, D. Simoska, V. Trbuhović, 1960; B. Josifovska 1963; I. Mikulčić, 1964/65; I. Mikulčić, 1966, 27—28, 37—38; K. Kilian, 1975, 86—88.

[3] P. Mačkić i D. Simoska, 1955a; I. Mikulčić, 1966, 14—18; K. Kilian, 1975, 78—79, 82, 87; D. Simoska i V. Sanev, 1976, 55—57.

[4] I. Mikulčić, 1964/65, 219—223, sl. 7—12; I. Mikulčić, 1966, 37—38.

[5] I. Mikulčić, 1964/65a; I. Mikulčić, 1970a; K. Kilian, 1975, 104.

severozapadu otkrivena je manja ravna nekropola u *Babinom*,[6] dok je na severu oko Prilepa nađeno nekoliko ravnih grobova na lokalitetima *Kasarni* i *Varoš*,[7] i veće nekropole iz kasnijeg perioda *Kaldrma* i *Markovi kuli*.[8]

Na grčkoj strani treba pomenuti iskopavanja između dva rata u okolini Florine koja su dala pretežno materijal iz kasnijeg vremena.[9]

Sintetički, nalaze iz Pelagonije od egejske seobe do Avgusta obradio je pre dvadesetak godina I. Mikulčić u svojoj disertaciji koja daje i dalje osnovne smernice za razumevanje razvoja i kulturnih kretanja u ovoj oblasti u gvozdenom dobu.[10] Po Mikulčiću, gvozdeno doba u Pelagoniji traje do početka 6. veka pre n. e. kada pod uticajima sa juga počinju arhajski i klasični period koji se završavaju negde oko 300. g. pre n. e. Na drugoj strani M. Garašanin je nalaze iz Pelagonije uvrstio u svoju podelu na gvozdeno doba I – IV za Makedoniju, pri čemu je istakao da poslednja faza (IV), odnosno helenističko doba, izlazi iz okvira praistorije. Podelu M. Garašanina je razradio u svojim radovima K. Kilian, raščlanjavajući materijal gvozdenog doba I i II na više faza.[11] Imajući u vidu da neki stariji oblici materijalne kulture žive dalje u arhajskom periodu Pelagonije i da je podela na gvozdeno doba I, II i III primenjena u ostalim delovima Makedonije, ova periodizacija će biti upotrebljena i u ovom poglavlju.

POKRETNI MATERIJAL I HRONOLOGIJA

Gvozdeno doba I Pelagonije obuhvaćeno je u prethodnom tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja, gde je M. Garašanin kao karakteristične pojave istakao ravne grobove-ciste i slikanu keramiku tipa Bubušti.[12] Dok se grobovi sa cistama tipa Prilep i Popadin Dol datuju između 13. i 10. veka pre n. e., mat slikana keramika iz Živojna, Saraja i Zovića, koncentrisana na jugu Pelagonije, stavljena je u kraj gvozdenog doba I i početak gvozdenog doba II. Istovremeni, odnosno s kraja 8. i početka 7. veka, mogli bi biti grobovi iz Kasarne i Varoši kod Prilepa gde su otkriveni trbušasti krčazi sa koso zasečenim vratom, ukrašeni šrafiranim visećim trouglima i svastikama, i naočaraste fibule bez osmica, koji, nasuprot sli-

---

[6] I. Mikulčić, 1964/65, 218—219; I. Mikulčić, 1966, 37.
[7] B. Kitanoski, 1976.
[8] B. Kitanoski, 1975; K. Kepeski, 1975.
[9] A. D. Keramopoullos, Anaskafai kai erevnai en ti ano Makedonia, Arheol. Ephemeris 1932, 48—133; isti, Arheol. Ephemeris, 1933, 25—67.
[10] I. Mikulčić, 1966; up. R. Vasić, 1973, 107—108.
[11] M. Garašanin, 1960; M. Garašanin, 1962, 185—187; M. Garašanin, 1975; K. Kilian, 1975, 78—104. Up. D. Simoska i V. Sanev, 1976, 23—27.
[12] M. Garašanin, 1983e, 789—798.

kane keramike na jugu Pelagonije vezane za jugoistočnoalbanski i zapadno makedonski kulturni krug, pokazuju paralele sa Povardarjem i istočnom Makedonijom.[13]

Starija faza grobova iz tumula u Visojima pripadaće takođe ovom dobu — centralni grob 37 sa slikanim submikenskim skifosom, i priveskom u obliku dvojne sekire, grob 16 sa kružnim priveskom, privescima u obliku dvojnih sekira, spiralnom narukvicom, naočarastom fibulom bez osmica, trbušastim peharom sa dve drške, krčagom sa jednom drškom i gvozdenim kopljem, zatim pojedini drugi komadi iz neopredeljenih grobnih celina: krčazi sa koso zasečenim obodom (T. LXIX, 23), kantarosi sa dugmetastim drškama, zdele sa horizontalnim drškama, sudovi sa dve vertikalne drške i šrafiranim visećim trouglima na trbuhu, naočaraste fibule sa osmicama u sredini, igle sa malom bikoničnom glavom, gvozdeni mač sa jezičastom drškom (T. LXIX, 22) itd.[14] Ovaj materijal ima brojne paralele u velikoj nekropoli sa tumulima u Vergini kod Verije koja se datuje od kraja 11. do početka 7. veka pre n. e. te je stoga moguće da većinom pripada mladoj fazi gvozdenog doba I.[15] S obzirom na to da se u Vergini javljaju bronzani mač i »liburnske« fibule sa dva dugmeta na luku raniji oblici kojih u Visojima nema, najveći broj navedenih nalaza iz Visoja, uključujući tu možda i grob 37, najverovatnije bi trebalo datovati u 9. i 8. vek pre n. e.[16]

Gvozdeno doba II odlikuje se relativnom raznovrsnošću materijala u čemu se ogledaju uticaji sa različitih strana. Jasno se izdvajaju starija faza, koja se datuje od kraja 8. do kraja 7. veka, i mlada, od kraja 7. do druge polovine 6. veka, pri čemu finije hronološko raščlanjavanje nije moguće izvesti zbog malog broja poznatih grobnih celina. Starijoj fazi bi pripadali gore navedeni grobovi s kraja 8. i početka 7. veka iz južne Pelagonije, Prilepa i nešto materijala iz Visoja, zatim grob u obliku ciste iz Rapeša i više pojedinačnih nalaza iz grobova. Keramika se nastavlja na oblike gvozdenog doba I — javlja se i dalje trbušasti krčag sa koso zasečenim obodom i izvučenim kljunom, dok su od metala karakteristične masivne narukvice sa urezanim ornamentima (tip Prilep po K. Kilianu)

[13] B. Kitanoski, 1976, 122—128. Up. npr. S. Casson, 1921, sl. 14.

[14] I. Mikulčić, 1966, sl. 7—9; D. Simoska i V. Sanev, 1976, sl. 275—296. Sličnosti sa ovim materijalom pokazuju nalazi iz grobova u obliku ciста iz sela Trapa, istočno od Beranaca (naočarasta fibula sa osmicom u sredini, naočarasti privesak, igla sa bikoničnom glavom) koji pripadaju istom dobu: D. Simoska i V. Sanev, 1976, 57, sl. 298.

[15] M. Andronikos, 1969; V. Radt, 1974. Za datovanje, M. Andronikos, 1969, 274—279; A. M. Snodgrass, 1971, 253—257. Za datovanje početka Vergine u 13. vek, K. Kilian, 1975, 65—74. Up. A. Hochstetter, 1984, 302—307.

[16] Centralni grob 37 u Visojima datuju u 12. vek M. Garašanin, 1962, 186; 1983c, 791, i K. Kilian, 1975, 78, dok I. Mikulčić, 1966, 16—17, stavlja ga oko 800 g. pre n. e. pripisujući prilozima iz groba, uz skifos i privesak, i gvozdeni mač. S druge strane, inventar groba I/II koji po K. Kilianu, 1975, 87, T. 60, 6—8, sadrži ovaj mač, nije siguran jer u Visojima, izgleda, nisu nađene narukvice prilepskog tipa. Problem će verovatno biti rešen tek definitivnom publikacijom celokupnog materijala. Inače za zadržavanje mikenskih keramičkih oblika u Kastanasu do 8. veka, videti Ch. Podzuweit, 1979, 220—222; A. Hochstetter, 1984, 12, sl. 1.

koje su poznate iz ostave iz Janjeva na Kosovu i javljaju se u zapadnoj Makedoniji, jugoistočnoj Albaniji i Grčkoj.[17] Makedonske bronze su nešto drugačije po tipu i rede nego u Povardarju: »zatvarač za boce« sa plastično prikazanom figurom, naden između Bitolja i Prilepa, krčažići iz Rapeša i Kruševice, četvoronožac (žaba ili svinja) iz Rapeša, dve šuplje livene ptice sa otvorima sa strane iz Kruševice i Kesendre koje potiču iz istočne Makedonije, gde im je bio centar proizvodnje, i sud-piksida sa ptičjim protomima i poklopcem takođe sa protomima iz Visoja, otkriven u jednom od grobova iz mlađeg horizonta nekropole.[18]

U mlađoj fazi gvozdenog doba II poznatoj najbolje po nekropolama u Saraju kod Broda i mlađem horizontu grobova u Visojima, javlja se pretežno siva keramika, rađena na vitlu čiji su oblici većinom novi za ovo područje — hidrije, krateri, kotoni, amfore. Od starijih formi krčag sa naglašenim trbuhom i kosim obodom dobija vitkije linije. Od nakita preovlađuju dvojne igle sa dvopetljastom glavom i dva zadebljanja iznad petlji (tip IIIc) i sa kružnom glavom i naglašenim ramenima (tip IIa), naušnice sa kupastim završecima (T. LXIX, 21), perle od stakla, staklene paste, ćilibara itd. Posebno mesto zauzima nalaz sa Bukričkog visa koji je sadržao više narukvica, 5 trouglih bronzanih perli i dvopetljastu fibulu sa nogom u obliku beotskog štita koja je u Pelagoniju stigla najverovatnije sa Vardara.[19]

U gvozdenom dobu III dominira grčki, odnosno domaći materijal stvaran po helenskim uzorima, pri čemu se može razaznati jedna starija faza prožeta kasnoarhajskim elementima (od kraja 6. do druge polovine 5. veka) i mlađa, klasična (od druge polovine 5. do kraja 4. veka pre n. e.).[20]

Keramiku u starijoj fazi sačinjavaju, uz retke domaće komade, grčki oblici — skifosi, kiliksi, ojnohoe, amfore — najverovatnije mahom halkidske imitacije atičkih vaza. U mlađoj fazi ova veza je još očitija: uz mnoge sive i okeraste kantarose, skifose, kilikse i kratere koji mogu biti uvezeni ili lokalni proizvodi prema grčkim uzorima, ističu se atičke slikane vaze, naročito beli lekit s kraja 5. veka iz Dupen-Kamena kod Bukrija koji, kao i primerci iz Demir-Kapije, govori o prisustvu Atinjana.[21] Javlja se i bronzano posuđe — velika amfora i krater iz groba u Petilepu (T. LXXV, 2, 3), koji imaju paralele u Trebeništu, datuju se u kraj 6. veka, kao i figure dva jarca iz Trapa koje se, takođe na osnovu ana-

---

[17] K. Kilian, 1975, 109, T. 86, 2. Up. D. Garašanin, 1958/59.

[18] D. Garašanin, 1958/59a; K. Kilian, 1975, 86–87, T. 60–61. Takođe, I. Kilian-Dirlmeier, 1979, br. 801, 807, 823, 1301, 1395, 1410, 1531.

[19] Za mlađu fazu, I. Mikulčić, 1966, 24–26. Za Bukrički vis, R. Popov, 1918, 110–112. O rasprostranjenju trouglih perli, K. Kilian, 1975, T. 88, 1, o fibulama ovog tipa, S. Gabrovec, 1970, karta XI; R. Vasić, 1980, 164–165.

[20] Sličnu podelu daje i I. Mikulčić, 1966, 4–5.

[21] Ibid., 49, sl. 22. Za Demir Kapiju, D. Vučković-Todorović, 1956; D. Vučković-Todorović, 1961, 245–262.

logija u Trebeništu, mogu okarakterisati kao delovi dekorativne plastike sa posuda. Mlađa faza je znatno bogatija po broju nalaza koji potiču sa više lokaliteta — najznačajniji je grob iz Crkvišta u kome su nađeni bronzana situla, kiliks i manji kantaros.[22]

Nakit starije faze gvozdenog doba III, poznat iz Petilepa i najranijih grobova u Crkvištu, predstavljen je dvojnim iglama sa »M« glavom, »peloponeskim« iglama sa pečatastim i koničnim glavama od srebra i bronze (T. LXXIV, 1, 4), srebrnim šarnirskim fibulama (T. LXXIV, 7, 8), naušnicama sa kupastim krajevima (T. LXXIV, 9), narukvicama sa završecima u obliku zmijskih glava (T. LXXIV, 2, 3), ćilibarskim perlama (T. LXXV, 1), itd. Jedan broj ovih predmeta uvezen je iz solunske oblasti, kao i zlatne naušnice i privesci (T. LXXIV, 10, 11), bogato ukrašeni filigranom i granulacijom, i verovatno zlatna maska iz Petilepa.[23] U drugoj polovini 5. i u 4. veku nakit je manje raznovrstan, no, zahvaljujući većem broju nalaza, mogu da se uoče neke lokalne razlike. U Crkvištu se tako javljaju zlatne, bogato ukrašene, čunaste naušnice i srebrne šarnirske fibule sa tri, četiri i pet ukrasa na luku, dok u Kaldrmi u Prilepu dominiraju bronzane uprošćene forme narukvica i bronzane fibule na šarnir, mahom sa dva kuglasta zadebljanja na luku koje su se odavde raširile dalje na sever.[24]

Od oružja u gvozdenom dobu III javljaju se dva »ilirska« šlema, jedan iz Progona kod Bukrija koji prema obliku spada u kasne primerke srednje varijante ovog tipa i ima paralele u Trebeništu, i drugi iz Babina koji pripada mlađoj varijanti »ilirskih« šlemova i ne bi bio stariji od kraja 6. veka. U Progonu su nađena i dva dvosekla mača sa krstastim drškama zajedno sa šlemom, dok iz Crkvišta potiče jedna mahaira i ostaci drvenih štitova koji bi se datovali u 4. vek. Glavni deo naoružanja predstavljaju gvozdena koplja sa dugačkim sečivom i tulcem — neka od njih su slična makedonskim sarisama — i manji krivi noževi.[25]

NASELJA

Naselja ranog gvozdenog doba u Pelagoniji smeštena su po Mikulčiću pretežno na teže pristupačnim brežuljcima i do sada su konstatovana u blizini nekropola sa tumulima, kod Visoja, Mojna itd. Njihova površina je iznosila do 100 × 150 m i bila je ograđena bedemima od kamena u tehnici suhozida. Iako iskopavanja na njima nisu vršena, sakupljeni kera-

[22] Ibid., 38, 41, 56; I. Mikulčić, 1964/65, 225, sl. 2—4.
[23] Up. nap. 4, za Petilep. Za Crkvište, I. Mikulčić, 1970, T. I.
[24] Up. nap. 5 i 8. Za narukvice sa zmijskim glavama, M. Garašanin, 1952; za fibule na šarnir, R. Vasić, 1985, 129.
[25] I. Mikulčić, 1966, 37, 58—59; D. Simoska i V. Sanev, 1976, 58, sl. 306. Za mahairu, I. Mikulčić, 1964/65a, 241, sl. 6, za štit, I. Mikulčić, 1970a, 144, T. II.

mički materijal ukazuje na njihovu istovremenost sa pelagonskim tumulima.[26]

U kasnijem periodu ova naselja bivaju najvećim delom napuštena i niču nova, na niskim obroncima, bliže ravnici, koja svojim položajem i karakterom ukazuju na nove kulturne tokove i novi način privređivanja. Ovakva naselja konstatovana su takođe u blizini nekropola — kod Bukrija, Živojna, Gradešnice, Beranaca, itd., pri čemu treba istaći da ona nastavljaju život do 4. i 3. veka kada doživljavaju pun procvat: o tome svedoče brojni ostaci antičke arhitekture i veće količine pokretnog materijala, naročito novca.[27] Manja sondažna iskopavanja vršena su samo u Bukriju i tom prilikom su otkriveni keramički fragmenti slični keramici iz nekropole u blizini.[28]

NEKROPOLE

Od tumula u Pelagoniji do sada je iskopavan samo jedan od tri tumula u Visojima koji je sadržao 44 groba. Tumul je imao centralni grob sagrađen od lomljenih kamenih ploča u obliku ciste, pravca zapad – istok, oko koga se pružao prazan prostor u prečniku od 6 m, okružen vencem od lomljenih belutaka. Oko ovog venca poredano je radijalno u dva reda 24 groba, građenih takođe od kamenih ploča, oko kojih se dizao spoljni kameni venac koji je okružavao ceo tumul. Devet grobova u tumulu nije imalo radijalni položaj u odnosu na centralni grob, nego su ukopani u okviru kamenog zida slobodno i sa drugačijom orijentacijom — dva groba se čak nalaze u centralnom praznom prostoru, ukopana znatno pliće od centralnog groba. Ovi podaci jasno ukazuju na dve faze u sahranjivanju na tumulu: prvu, stariju, tesno vezanu za osnovnu konstrukciju i funkciju tumula gde se odaje posebno poštovanje osobi sahranjenoj u centralnom grobu, i drugu, mlađu, koja koristi istu lokaciju, ali se ne drži ranijeg reda i rasporeda. O datovanju ovih faza već je bilo reči, no tek će definitivna publikacija ovog i eventualna nova iskopavanja drugih tumula u Visojima moći više da kažu o međusobnom odnosu ovih faza i preciznoj hronologiji pojedinih grobova.[29]

Iz istočne Pelagonije I. Mikulčić navodi više tumula kod sela Mojno, Orla i Čanište, poznatih samo sa rekognosciranja.[30] Neki od njih, kao tumuli iz Petkovog dola, istočno od Mojna, ili Ubave glave kod Čaništa, imaju, slično Visojima, grobove od kamenih ploča, raspoređene radijalno

---

[26] I. Mikulčić, 1966, 23–24.
[27] Ibid., 35–36.
[28] P. Mačkić – D. Simoska, 1955.
[29] Najpotpunije podatke o tumulu u Visojima daje I. Mikulčić, 1966, 14 i d. Za ostalu literaturu v. nap. 3.
[30] I. Mikulčić, 1966, 14–18.

prema centralnom grobu, no pokretni materijal nije otkriven. S druge strane, na Belom kamenu zapadno od Mojna grobovi su ivičeni nepravilnim komadima kamena i, izgleda, nisu imali radijalni raspored. Keramika nađena u ovom tumulu drugačija je od Visoja — plitke zdele grube izrade sa uvučenim obodima katkad koso kaneliranim, drške krčaga sa kanelurama sa spoljne strane, fragmenti krčaga sa dvostrukim nizom četvrtastih uboda i bliža materijalu iz Povardarja i centralnog Balkana.

Ravni grobovi u obliku kamenih kovčega-cista, konstatovani u gvozdenom dobu I, javljaju se u većem broju u gvozdenom dobu II. Dok su u Prilepu, na lokalitetima Varoš i Kasarni, nađene ciste uobičajenih dimenzija, na jugu, kako pokazuju grobovi iz Saraja, Živojna i Zovića, konstrukcije su znatno većih dimenzija, 2–2,50 m dužine i 1 m širine, i načinjene su od pažljivo istesanih velikih kamenih ploča, popločane i pokrivene sličnim pločama. Orijentacija grobova je različita, zapad–istok i sever–jug. U ovim cistama obično se nalazio jedan skelet no katkad se javlja dva ili više skeleta što ukazuje, sudeći po prilozima iz takve ciste u Živojnu, na upotrebu grobnica u različitim periodima. Specifičnost sahranjivanja je obeležavanje grobova u pojedinim slučajevima kamenim stelama uprošćenih antropomorfnih oblika koje su, izgleda, bile postavljene iznad glave pokojnika u vertikalnom položaju. Otkrivene su u Visojima nad jednim od najmlađih grobova u tumulu, zatim u Živojnu i Gradešnici u sekundarnoj upotrebi i u bližoj okolini nemaju paralela. I. Mikulčić navodi kao analogije slične kamene stele iz Neandrije na maloazijskoj obali, no buduća istraživanja će pokazati da li između dve pojave ima neke veze i kakve.[31]

Negde od kraja 6. veka kao glavni način sahranjivanja u Pelagoniji javlja se spaljivanje, o čemu svedoče grob iz Petilepa i naročito velike nekropole u Crkvištu kod Beranaca i Kaldrmi u Prilepu, gde je otkriven mali procenat skeletnih grobova.

Grobovi iz Crkvišta imaju kvadratnu ili pravougaonu osnovu i mogu biti dvojaki: veći broj je ivičen zidom od krupnijeg kamena, masivno građenim ili samo ovlaš naznačenim, dok se u manjem broju slučajeva sreće široko, kamenom popločano, dno groba bez zida okolo. Grobovi su pokriveni nabacanim sitnim kamenom bez reda ili sitnim kamenom i manjim lomljenim pločama sa izvesnim sistemom. U jednom slučaju za gradnju su upotrebljene opeke. Veličina konstrukcija varira: veće su pravljene za odrasle osobe i manje za decu. Orijentacija grobova je različita, ali je primetno postojanje manjih ili većih grupa. Lomača se obično nalazila van grobne konstrukcije, samo je u jednom slučaju bila nad samim grobom. Ostaci sagorelih kostiju i pepeo polagani su zajedno sa nakitom po

[31] I. Mikulčić, 1964/65, 216–217; I. Mikulčić, 1966, 34.

površini groba, dok je keramika prilagana odvojeno. Skeletni su bili najstariji grob u nekropoli (33) i tri dečja groba.[32]

Nekropola u Kaldrmi sadrži kamene konstrukcije veće raznolikosti u odnosu na Crkvište. Oblik grobova mogao je biti pravougaon ili kružno ovalan, pri čemu su grobovi bili ograđeni i pokriveni kamenom ili kamenim pločama, odnosno samo pokriveni kamenom ili pločama, dok su nalaženi i grobovi bez ikakve kamene konstrukcije. Neki određeni raspored u nekropoli nije moguće uočiti niti utvrditi eventualne hronološke razlike na osnovu načina gradnje grobova. Spaljivanje je vršeno u dva maha nad grobom i većinom na spalištu pored groba. Samo jedan dečji grob bio je skeletan.[33]

Na osnovu novaca makedonskih vladara nadenih u grobovima, Crkvište se datuje do prve polovine 3. i Kaldrma do kraja 4. veka, odnosno do početka helenizma kada skeletno sahranjivanje i ovde opet uzima izvesnog maha.[34] No, ovo vreme je već prilično udaljeno od praistorijskih okvira koji su cilj ovog izlaganja.

PRIVREDA I DUHOVNA KULTURA

O privredi Pelagonije u gvozdenom dobu nema mnogo podataka, što je posledica neistraženosti naselja. Priroda i položaj halštatskih gradina na planinskim visovima ukazuje, kako podvlači I. Mikulčić, da je osnovna delatnost stanovništva bilo stočarstvo i u manjoj meri zemljoradnja. Kasnije, spuštanjem naselja na padine bliže ravnici dolazi do pojačanog interesa za zemljoradnju koja se razvija uporedo sa stočarstvom.[35]

Zanatstvo je moralo biti razvijeno u ovim kasnijim naseljima kako pokazuju keramika i metalni predmeti koji su najvećim delom stvarani u domaćim radionicama. O trgovini, naročito sa jugom, govori mnogobrojna uvezena roba koja se datuje mahom od druge polovine 6. veka nadalje. O rudarstvu takode ne može mnogo da se kaže mada eksploatacija rudnika u oblasti Moriova i Demir Hisara u rimsko vreme ukazuje na mogućnost postojanja rudarskih aktivnosti i u gvozdenom dobu.[36]

O verovanjima stanovnika Pelagonije najviše podataka pružaju pogrebni običaji. Tumuli sa skeletnim grobovima i prilozima u njima govore o razvijenom kultu mrtvih i verovanju u zagrobni život. Ostavljanje darova van grobova u okviru tumula može se najverovatnije objasniti time što je čitav prostor, ograden kamenim vencem, bio posvećen i pošto-

[32] I. Mikulčić, 1964/65, 236–238; I. Mikulčić, 1970a, 139.
[33] B. Kitanoski, 1975, 117–120.
[34] I. Mikulčić, 1966, 62 i d.; K. Kepeski, 1975, 162–163.
[35] I. Mikulčić, 1966, 23 i 35.
[36] A. Keramidžiev, 1975.

van; ovo pitanje postaće jasnije definitivnom publikacijom tumula u Visojima.[37] Sami nalazi, keramički i metalni, nemaju neku jasnu kultnu namenu, sem možda dvojnih sekira koje su mogle imati profilaktički karakter. Pomenuta zlatna maska iz Petilepa predstavlja uticaj iz solunske oblasti i može se objasniti na sličan način kao i zlatne maske u Trebeništu.

Što se tiče umetničkih odlika ovih nalaza, keramika iz Visoja predstavlja pune široke forme bez nekog posebnog ukrašavanja površine, što se u glavnim crtama prenosi i na lokalnu keramiku kasnije epohe. Znatno više bogatstva u ornamentici pružaju primerci slikane Bubušti keramike iz Živojna, Saraja i Zovića na jugu Pelagonije, nastali širenjem mat keramike iz jugoistočne Albanije i zapadne Makedonije. O tome je više reči bilo u prethodnom tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja.[38]

Izvesno siromaštvo invencije se vidi i u metalu, pre svega u makedonskim bronzama koje se odlikuju, za razliku od Povardarja, delimičnom primitivnošću kompozicije i neveštinom u savladivanju forme. Veća raznolikost metalnih predmeta je konstatovana krajem 6. i početkom 5. veka pojavom znatnog broja uvezenih komada nakita i bronzanog posuda, ali se ovi složeni oblici relativno retko podražavaju u domaćim radionicama. Tek krajem 5. i početkom 4. veka će pelagonske radionice sa odredenim uspehom da stvaraju pojedine varijante šarnirskih fibula i drugih oblika nakita i šire ih u unutrašnjost Balkana.

DRUŠTVENI ODNOSI

Sahranjivanje pod tumulima sa jednim centralnim i ostalim grobovima postavljenim radijalno u odnosu na centralni grob verovatno ukazuje na nekropolu jedne rodovske grupe sa posebnim mestom za glavara ili osnivača zajednice. Tumuli oko Beranaca bi mogli indicirati postojanje manje plemenske grupe u tom području, dok bi koncentracija više tumula oko sela Mojna govorila o postojanju druge slične grupe. Prilozi u grobovima ne pokazuju neke veće socijalne razlike među članovima roda, što je već primećeno u istočnoj Makedoniji, jer, kako Herodot kaže, bilo je to vreme kada su i kraljevi, a ne samo narod, bili siromašni i nisu imali novaca.[39]

U grobovima sledeće epohe, gvozdenog doba II, prilozi takode ne ukazuju na neko posebno bogatstvo umrlih. To se najbolje vidi u Saraju kod Broda, gde grobovi sadrže obično jednu posudu, često su i bez priloga i izuzetno se uz posudu nailazi na po koji komad nakita. Ratnički

[37] I. Mikulčić, 1966, 19.
[38] M. Garašanin, 1983e, 793–796.
[39] Herodot, Hist., VIII, 137.

grobovi, kao i u prethodnom periodu sadrže obično gvozdeno koplje i posudu bez drugih predmeta bojne opreme ili ukrasnih elemenata.[40]

Promene su uočljive tek krajem 6. i početkom 5. veka, kako se da zaključiti iz brojnih priloga u ratničkom grobu iz Progona kod Bukrija koji je sadržao »ilirski« šlem, dva mača, koplja, posuđe i verovatno komade nakita, i naročito po inventaru ženskog groba iz Petilepa kod Beranaca sa zlatnim i srebrnim nakitom, zlatnom maskom, grčkom keramikom i bronzanim posuđem, koji se može upoređivati sa nekim od kneževskih grobova u Trebeništu.[41] Na izvestan način ovi nalazi indiciraju slabljenje rodovskih veza i zasnivanje vlasti i autoriteta plemenskih glavara na novim osnovama, no za potpunije rasvetljavanje ovog pitanja nužni su novi podaci.

U nekropolama 4. veka u Crkvištu i Kaldrmi pojedini grobovi se takođe odlikuju većim bogatstvom u prilozima, što govori o određenoj ekonomskoj diferencijaciji. Pri tome grobovi iz Kaldrme (20, 34), sem nešto većih dimenzija, ne zauzimaju neko posebno mesto u nekropoli, dok se u Crkvištu u nekim slučajevima primećuje grupisanje jednog broja siromašnih grobova oko bogatih (24 i 26, 53 i 55). Ovu pojavu, koja bi mogla označavati grupisanje sahrana bogatijih i siromašnijih članova jedne porodice ili roda na određenom mestu, I. Mikulčić pokušava da objasni istaknutim socijalnim položajem bogatih pokojnika — vojnih aristokrata — oko kojih se sahranjuju njihove sluge i pratioci u ratu.[42] Pretpostavka je zanimljiva, no zahteva sigurnije potvrde sa terena. U svakom slučaju naslednike kneginje iz Petilepa ne treba tražiti u ovim nekropolama, nego u novostvorenom sloju bazileja i plemenskih prvaka koji su bili sahranjeni u posebnim monumentalnim grobnicama, od kojih je najpoznatija otkrivena kod sela Bonče, nedaleko od Prilepa, usečena u padinu planine Selečke.[43]

GENEZA I ETNIČKA INTERPRETACIJA

Nastanak tumula u Pelagoniji koji su konstatovani u njenom središnjem delu na liniji Beranci—Mojno—Čanište stoji šire u vezi sa pojavom tumula u Makedoniji uopšte, u istočnoj Makedoniji u oblasti Štipa i Kočana, o čemu je već bilo reči, i na grčkoj teritoriji, u Vergini kod Verije, gde je istraženo preko stotinu tumula.[44] Prema izvesnim indicijama u pokretnom materijalu, kao što su bronzani mačevi sa jezičkom ili

---

[40] Up. P. Mačkić, D. Simoska, V. Trbuhović, 1960.
[41] P. Mačkić i D. Simoska, 1955; I. Mikulčić, 1964/65, 219—220.
[42] B. Kitanoski, 1975, 105—106 i 113—114; I. Mikulčić, 1970a, 144.
[43] I. Mikulčić, 1966, 62—63, sl. 33.
[44] Za Verginu, M. Andronikos, 1969; V. Radt, 1974.

»liburnske« fibule sa dva dugmeta na luku, može se zaključiti da su prvi tumuli u Vergini stariji od ovih pojava u Pelagoniji i istočnoj Makedoniji te se može pretpostaviti postojanje delimičnih uticaja u određenim slučajevima iz tog područja, mada razlike u arhitekturi i pokretnom materijalu govore da su uz izvesne srodne elemente u nastanku pojedinih grupa tumula snažno delovali drugi, pre svega autohtoni faktori. Visoji pokazuju brojne paralele u keramici i metalnim oblicima sa Verginom pa se, uprkos razlikama u tehnici gradnje grobova, mogu sa Verginom da vežu kulturno i hronološki, dok tumuli u Belom kamenu kod Mojna, prema škrtim podacima o keramici sa kojima se raspolaže, orijentisani su više ka severoistoku, odnosno vezuju se za pokretni materijal Povardarja i istočne Makedonije. Iako se neka od ovih pitanja mogu rešiti hronološkim variranjima, ipak je postojanje regionalnih razlika više nego uočljivo. Kao zanimljivu karakteristiku u tom pogledu treba, između ostalog, istaći gotovo potpuno odsustvo lučnih dvopetljastih fibula iz Pelagonije, oblika tako dragog istočnoj Makedoniji i Povardarju koji inače predstavlja jedan od vodećih oblika materijalne kulture centralnog balkanskog prostora.[45]

Što se tiče porekla tumula u Makedoniji koje po nekim mišljenjima treba tražiti u bronzanom dobu srednje Evrope, po drugima na zapadnom Balkanu, ono predstavlja složeno pitanje, sastavljeno od različitih komponenata i pojava, čije rešavanje u arheološkim okvirima zahteva više podataka o gvozdenom dobu I jugoslovenske Makedonije od onih sa kojima se raspolaže u ovom trenutku.[46]

Negde u 7. veku tumuli nestaju iz Pelagonije — mlađa faza grobova u Visojima ima drugačiji karakter i vezuje se više za istovremene ravne grobove sa cistama — no kontinuitet kulturnog razvoja se uočava i dalje. Novi tipovi naselja, pogrebni običaji i do izvesne mere pokretni materijal eventualno bi govorili o prilivu novih grupa sa juga, pretežno iz zapadne grčke Makedonije, no moguće i sa drugih strana, koje su, po svemu sudeći, najvećim delom asimilovale ili se pomešale sa ranijim stanovnicima ove oblasti. Dalji razvoj teče kontinuirano sve do helenističke epohe, pri čemu se mogu primetiti izvesne razlike u materijalnoj kulturi između južne i severne Pelagonije o kojima je bilo reči i koje se daju objasniti mogućim prisustvom doseljenika na jugu i većom koncentracijom autohtonog stanovništva na severu. U 5. i naročito 4. veku novi talasi helenizacije zahvataju čitavu Pelagoniju i raniji halštatski elementi potpuno se gube iz materijalne kulture.

Priliv novog stanovništva u Pelagoniju u 7. veku pre n. e. mogao bi se objasniti, kako mnogi pretpostavljaju, ekspanzijom gornjomakedonskih

---

[45] Za dvopetljaste fibule, S. Gabrovec, 1970.

[46] M. Andronikos, 1969, 280—286; A. M. Snodgrass, 1971, 253—257; V. Radt, 1974, 145—146. Takođe I. Mikulčić, 1966, 21—23; M. Garašanin, 1983e, 793.

plemena iz Orestije i Elimije preko Haliakmona na severoistok i formiranjem makedonske države, sjedinjenjem ranijeg autohtonog stanovništva sa pridošlicama.[47] U ovim pokretima, koji su zahvatili veće prostranstvo i u kojima su učestvovale druge etničke grupe, prisustvo Makedonaca se više zapaža u donjoj Makedoniji — prostranoj ravnici između donjih tokova Haliakmona i Vardara, i manje u severnim delovima gornje Makedonije koji su obuhvatali pelagonsku kotlinu. Kao odraz ovakvih istorijskih zbivanja mogu se objasniti i razlike u stepenu helenizacije i odlikama materijalne kulture između južne i severne Pelagonije. Gornjomakedonsko pleme Linkesta u južnoj Pelagoniji, na području između Florine i Bitolja, prvi pominje Tukidid u vreme peloponeskog rata,[48] no sa njihovim prisustvom na ovom prostoru treba verovatno računati ranije, kako pokazuju ostaci materijalne kulture. U kojoj se meri usmerenost južne Pelagonije prema jugu od kraja 8. do kraja 7. veka može dovesti u vezu sa ovim i koliko sa drugim plemenima i grupama, koje se pominju u izvorima, pitanje je na koje nije moguće za sada odgovoriti.

Na severu pelagonske kotline nalazili su se, prema antičkim izvorima, Pelagonci, pleme po mnogim mišljenjima srodno Peoncima.[49] Ova etnička srodnost dva plemena potvrđena je paralelama u materijalnoj kulturi severne Pelagonije sa Povardarjem i istočnom Makedonijom, naročito u ranim fazama gvozdenog doba, o čemu je već bilo reči. Kasnije, međutim, zahvaljujući različitim uticajima i drugačijim uslovima daljeg društvenog i ekonomskog razvoja, ove veze su slabije uočljive i paralele u materijalu manje brojne: Pelagonija se u pogledu materijalne kulture veoma jasno razdvaja od Peonije. Ne zalazeći dublje u ovu već istorijsku temu, treba istaći da se u severnoj Pelagoniji javljaju razlike u pokretnom materijalu između pojedinih manjih područja, što se može objasniti činjenicom da su Pelagonci bili sastavljeni od više manjih grupa i plemena koje su se takođe formirale pod različitim uslovima i bile izložene različitim uticajima. Najbolji primer u tom smislu daje poređenje materijala iz nalazišta gvozdenog doba u okolini Prilepa, s jedne, i u okolini Beranaca, s druge strane: ovo poslednje područje bilo je jače vezano za Makedoniju od ostale Pelagonije još od gvozdenog doba I. U kojoj se meri, s druge strane, ovi nalazi starijeg gvozdenog doba iz okoline Beranaca mogu povezati sa Deuriopima, plemenom bliskom Pelagoncima, koje je u poslednjim vekovima pre n. e. obitavalo ove krajeve,[50] još uvek nije dovoljno jasno mada takva mogućnost postoji.

---

[47] F. Papazoglu, 1957, 97; I. Mikulčić, 1966, 26. Up. N. G. L. Hammond, 1972, 430 i d.
[48] Thukidid, II, 99; IV, 83. Up. F. Papazoglu, 1957, 186 i d.
[49] F. Papazoglu, 1957, 199 i d.
[50] Ibid., 212 i d. Up. I. Mikulčić, 1966, 71—74.

OHRIDSKA OBLAST

U ohridskoj oblasti, na severnoj obali Ohridskog jezera, otkriveno je nekoliko nalazišta starijeg gvozdenog doba, od kojih je najvažnije *Trebenište* sa čuvenim kneževskim grobovima (Karta 5). Naime, dva kilometra južno od mesta Trebenište, kod sela Gorenci, nadeno je slučajno maja 1918. g. u vreme prvog svetskog rata sedam bogatih grobova koje su publikovali bugarski arheolozi B. Filov i K. Škropil.[1] Na istom mestu N. Vulić je nastavio iskopavanja 1930, 1931, 1933. i 1934. g. i otkrio nove grobove (T. LXXVI—LXXVIII), neke bogate kao što su bili prethodni i druge po prilozima znatno siromašnije.[2] Nastavak iskopavanja na ovom lokalitetu usledio je 1953. i 1954. g. kada je V. Lahtov uspeo da otkrije nove grobove na mestu gde su se nalazili Vulićevi siromašni grobovi, te je radi bolje orijentacije prvih sedam grobova i osmi naden uz njih (I—VIII) označio kao grupu A, bogate grobove (IX—XIII), koji su se nalazili nekih šezdesetak metara zapadno od prve grupe, kao grupu B, a siromašne grobove 14—33, nekih 150 m severnije, kao grupu C.[3] Godine 1972. došlo je do novih iskopavanja ovog terena i tom prilikom je V. Malenko na lokalitetu *Tri čeljusti*, smeštenom 400 m severno od pomenutih grupa, našao novih 19 grobova sa 27 skeleta u njima, koji su radi veće jasnoće

[1] B. Filow i K. Schkropil, 1927.

[2] N. Vulić, 1930; N. Vulić, 1932; N. Vulić, 1932a; N. Vulić, 1933; N. Vulić, 1933a; N. Vulić, 1933b; N. Vulić, 1934; N. Vulić, 1934a; N. Vulić, 1948, 269—270. Takođe, Lj. Popović, 1956.

[3] V. Lahtov i J. Kastelic, 1957. Obeležavanje grobova rimskim i arapskim brojevima preuzeto je iz navedenih publikacija.

u opredeljenju materijala ušli u literaturu pod nazivom ovog poslednjeg lokaliteta.[4]

Od ostalih nalazišta treba pomenuti nekropolu kod *Radolišta*, južno od Struge, istraživanu 1937. g. i kasnije sumarno publikovanu zbog nedostatka potpune dokumentacije,[5] dok ovoj oblasti šire pripadaju i nalazi oko sela *Rečice* u severoistočnom zaledu Ohridskog jezera: ratnički grob iz Rečice sa »ilirskim« šlemom i grupni nalaz iz *Ložišta*, 1 km severozapadno od sela.[6] Kasniji period od 4. veka nadalje, koji obuhvata pretežno doba helenizma, zastupljen je brojnim većim nekropolama u *Arapskom grobištu*, *Crvenci*, *Trebeništkom kaletu* itd.[7]

O Trebeništu je dosta pisano, mnogi naši i strani arheolozi su diskutovali kako o hronološkim pitanjima, tako o poreklu bogatih grobnih priloga u zlatu, srebru i bronzi,[8] no ovi radovi su se bavili pretežno kneževskim grobovima u Trebeništu, a manje siromašnim grobovima i ostalim nalazima koje je zajedno sa Trebeništem kao posebnu grupu izdvojio R. Vasić.[9]

Širi značaj Trebeništu dao je V. Lahtov koji je trebeniškoj kulturi pripisao sva nalazišta jugoslovenske i grčke Makedonije, odnosno čitav tok Vardara sa solunskim zaledem, Halkidik, Pelagoniju, dolinu Haliakmona, zatim delove Albanije itd.[10] Lahtov ističe postojanje tri različita centra u okviru ove kulture: na Ohridu, između Prilepa i Bitolja i na Vardaru, no, i pored toga, nije prihvatljivo uključivanje čitavog ovog prostora u vremenu od 12. do 4. veka pre n. e. u jedinstvenu trebeniško kulturu, kako zbog egzistiranja više različitih grupa na ovom širokom području, tako i zbog relativno kratkog vremenskog perioda u koji se datuju trebeniški nalazi, nekarakteristični inače za sve pojave na navedenom geografskom prostoru.

POKRETNI MATERIJAL I HRONOLOGIJA

Većina nalaza iz Trebeništa prema šire prihvaćenom gledištu pripada drugoj polovini 6. i prvoj polovini 5. veka pre n. e., te je na osnovu toga M. Garašanin stavio Trebenište zajedno sa Radolištem u svoje gvozdeno doba III, a helenističke nekropole oko Ohrida u gvozdeno

---

[4] V. Malenko, 1975. U neposrednoj blizini Tri čeljusti, Malenko (ibid., 147) pominje lokalitet Vrtuljku gde je nađeno 7 skeletnih grobova bez priloga. O ova dva lokaliteta up. posebnu publikaciju P. Kuzmana (P. Kuzman, 1985) gde su izneti nešto drugačiji podaci o broju grobova i sadržaju priloga u njima u Tri čeljusti i Vrtuljci.

[5] Lj. Popović, 1956/57.

[6] V. Lahtov, 1965a; P. Kuzman, 1983. Takođe, K. Kilian, 1975, 104, T. 64 i 65, 1.

[7] V. Lahtov, 1959; V. Bitrakova, 1967.

[8] Lj. Popović, 1956, 11—15, sa ranijim mišljenjima. Takođe, H. Payne, 1931, 109; P. Jacobsthal, 1956, 201—208.

[9] R. Vasić, 1973, 110—111.

[10] V. Lahtov, 1965.

doba IV za Makedoniju.[11] Novi nalazi iz Rečice i nekropole Tri čeljusti, koji se datuju delom u 6. vek i delom u 4. vek, omogućuju stavljanje jednog dela pokretnog materijala u kasnu fazu gvozdenog doba II.

Stariju i brojniju grupu nalaza iz Tri čeljusti, koja pripada periodu od početka do druge polovine 6. veka, sačinjavaju dvojne igle sa trougaonom (tip Ic) i dvopetljastom glavom i prstenastim zadebljanjima (tip IIIc), masivne narukvice sa pečatastim završecima i bez pečatastih završetaka, tanke narukvice sličnog oblika, ažurirana šipka od bronzanog lima kakva je nađena u mlađoj fazi nekropole u Visojima kod Beranaca,[12] naušnice sa kupastim završecima itd. — materijal koji mahom ima paralele u Pelagoniji, no takođe na jugu u nekropolama Kuçi i Zi u jugoistočnoj Albaniji, i Cotili i Kozani u zapadnoj Makedoniji.[13]

Nešto drugačiji karakter ima skupni nalaz ili ostava iz Lozišta kod Rečice koja sadrži više narukvica sa prebačenim krajevima različite debljine, ali bez pečatastih završetaka, prstenje, saltaleone, dugme sa pet latica, trougaone perle, cevasti predmet itd., oblike koji imaju analogije u Tri čeljusti i Makedoniji uopšte, no takođe kalotastu ažuriranu dugmad i ažurirani privesak koji se vezuje za unutrašnjost Balkana, odnosno glasinački kulturni krug. Narukvica od bronzane spiralne žice sa raskucanim krajevima u obliku zmijskih glava ukazuje na ranu pojavu zmijskog motiva na ovom području.[14]

Kneževski grobovi I—XIII iz Trebeništa, odnosno grupe A i B po V. Lahtovu, datuju se šire od treće četvrtine 6. do početka 5. veka pre n. e. Detaljna analiza materijala, i pored nepotpunih podataka o svim grobnim celinama, možda bi uspela, naročito uz pomoć crnofiguralne keramike,[15] da istakne izvesne hronološke razlike između pojedinih grobova koje su verovatno postojale.

Inventar grobova se sastoji mahom od grčkog i makedonskog importa ili predmeta rađenih po stranom uzoru. Od zlata su maske (T. LXXVI, 12), rukavice, sandale (T. LXXVIII), različiti ukrasi od većih i manjih listića u obliku rozeta, ptica, pravouglih traka presovanih raznim motivima itd., od srebra je posuđe — ritoni (T. LXXVI, 2, 3) i kantarosi, zatim ukrasne igle sa pločastom i kupastom glavom (»peloponeski« tipovi T. LXXVII, 3, 4), dvojne igle sa »M« glavom (tip IV — T. LXXVII, 1, 2), dvojne igle sa štapićastom glavom i zmijskim glavama sa strane (tip IIc) — T. LXXVII, 5), različite igle i kuke sa zmijskim glavama (T. LXXVII, 11), šarnirske fibule sa pet ukrasa na luku (T. LXXVII, 6, 8, 9), lučne

[11] M. Garašanin, 1960; M. Garašanin, 1962, 186. Up. K. Kilian, 1975, 104.
[12] V. Malenko, 1975, sl. 11. Up. I. Mikulčić, 1966, 24, sl. 10b.
[13] Z. Andrea, 1977/78; V. Kallipolitis – D. Feytmans, 1948/49; V. Kallipolitis, 1950.
[14] P. Kuzman, 1983, 113, T. III, 5 i sl. 1, 5.
[15] N. Vulić, 1933, 7, sl. 53 - 56 i N. Vulić, 1934, 94—96, sl. 18 – 22.

fibule sa četvrtastom nogom (T. LXXVII, 7, 10), narukvice sa sastavljenim i ukrštenim krajevima u obliku zmijskih glava, listići, aplikacije u obliku konja i konjanika, pojasna kopča (T. LXXVI, 4) itd. Od bronze je najveći deo posuđa, više desetina komada koji prikazuju gotovo sve poznate oblike grčke toreutike tog vremena: krateri, hidrije, amfore, krčazi, patere, eksalciptroni, tanjiri, fiale, sudovi na tronošcima, kandelabri, itd., kao i veći broj fragmenata od istih i sličnih oblika. Mnoge posude su bogato ukrašene plastičnom dekoracijom sa geometrijskim i figuralnim motivima, od kojih se najviše ističu dva velika kratera — jedan sa frizom konjanika u Beogradu i drugi sa frizom krava u Sofiji oko koničnog vrata, zatim veliki tronožac sa konjskim glavama i drugim figurama itd. Od bronze je načinjeno i više komada defanzivnog oružja — jedan »korintski« šlem, jedan »halkidski« šlem i osam »ilirskih« šlemova kasne srednje i mlađe varijante, od kojih su neki ukrašeni zlatnim aplikacijama (T. LXXVI, 1), zatim knemide, štitovi, koluti za kaiš (T. LXXVI, 10, 11) itd. Od gvožđa su vrhovi kopalja, dvosekli mačevi sa krstastom drškom, alatke, noževi, klešta, delovi tronožaca itd. Keramika je predstavljena crnofiguralnim lekitima i zdelama, kao i jednim brojem grubih posuda koje nisu sačuvane, dok su od istog materijala delovi tri kasnoarhajske statuete. Nađeno je i više manjih alabastera i aribalosa od fajansa i veći broj staklenih i ćilibarskih perli (T. LXXVI, 6—9).[16]

Istovremeni sa horizontom kneževskih grobova bili bi neki od nalaza iz Radolišta — možda grobovi V i XIX, u kojima su nađene »peloponeske« igle sa pečatastom glavom,[17] kao i grob iz Rečice sa ilirskim šlemom bliskim srednjoj varijanti ovog tipa, srebrnim romboidnim listićem, dvojnom »M« iglom, gvozdenom dvojnom sekirom i kopljima, koji se unekoliko izdvaja iz trebeniškog kompleksa i pokazuje paralele sa grobovima u Babinom, u severozapadnoj Pelagoniji, udaljenim nekih 15 km od Rečice.[18]

Siromašni grobovi 14—33 iz Trebeništa, ili grupa C, datuju se prema prilozima mahom kasnije od kneževskih grobova, od prve polovine 5. do kraja 4. veka, mada je moguće, s obzirom na to da svi ovi grobovi ne mogu biti hronološki precizno određeni, da su neki od njih istovremeni sa grobovima iz grupa A i B. Od nakita grupa C sadrži dvojne igle sa »M« glavom, ukrasne igle sa kupastom glavom »peloponeskog« tipa, šarnirske fibule od srebra, bronze i gvožđa, bronzane lučne fibule sa vertikalno izduženom četvrtastom nogom koje imaju paralele u Hercegovini i na Glasincu (T. LXXVI, 5), naušnice od srebrne žice sa jednim

[16] Za pregled ovog materijala, B. Filow i K. Schkropil, 1927; Lj. Popović, 1956. Za halkidski šlem, Lj. Popović, 1975, 40–41.
[17] Lj. Popović, 1956/57, T. VIII.
[18] V. Lahtov, 1965a. Za nalaze iz Babina, I. Mikulčić, 1966, 37.

raskucanim krajem u obliku trougla koje podsećaju na naušnice tipa »Mramorac« iz Novog Pazara, zatim masivne gvozdene narukvice, trokružne alke, itd., dok se od oružja javljaju gvozdena koplja i krivi noževi. Keramika je domaća, rađena rukom, i grčka odnosno makedonska, siva i slikana. Od domaćih oblika javljaju se krčazi sa zasečenim obodom i izvučenim kljunom, koji prate makedonske tradicije, i asimetrični pehari sa dve drške koje prelaze obod i zdele na koničnoj nozi — forme bliske keramici kulturnog kruga Glasinac-Mati.[19] Uvezeni oblici katkad preciznije datuju pojedine grobove: crnofirnisovani pehar sa vertikalnim rebrima na trbuhu, skifosi i fragmenti St. Valentin vaza iz grobova 25 i 29 opredeljuju ove celine najverovatnije u drugu polovinu 5. veka, dok bi skifos sa »s« profilacijom iz groba 14 pripadao sredini 4. veka.[20]

Istovremeni sa grobovima grupe C su neki nalazi iz nekropole Tri čeljusti — grob 17 na osnovu kantarosa sa vertikalnim rebrima na trbuhu takođe pripada sredini 4. veka —, kao i iz Radolišta, gde bi grob 1 sa masivnom srebrnom fibulom na šarnir i lunulastom naušnicom najverovatnije poticao iz druge polovine 5. ili s početka 4. veka pre n. e.[21]

NASELJA I NEKROPOLE

Naselja trebeniškog područja nisu sistematski ispitivana. Pretpostavlja se da se sedište kneževa iz Trebeništa moglo nalaziti na gradištu zvanom Trebeniško kale, situiranom između sela Trebeništa i Gorenaca. Iako je kulturni razvoj ovde trajao do ranog srednjeg veka, smatra se na osnovu ostataka arhitekture i pokretnog materijala da je praistorijsko utvrđenje zahvatalo prostor od 7 do 8 hektara i bilo ograđeno suhozidom od 0,80 m širine. Pored akropole, naselje je obuhvatalo i južnu kosu koja je mogla predstavljati podgrađe okruženo posebnim bedemom, kao što je bio slučaj sa Sv. Erazmom na obali jezera između Ohrida i Struge, i istovremenim gradištima u okolini Korče sa južne strane Ohridskog jezera.[22]

Način sahranjivanja ne pruža dovoljno podataka da bi se u tom pravcu dobila potpuno jasna slika. U nekropoli Tri čeljusti grobovi, isključivo skeletni, otkriveni su u tri grupacije: prva, najveća, imala je 16 grobova od kojih su neki sadržali dva skeleta, u drugoj je bio jedan grob i u trećoj dva od kojih je u jednom (17) bilo tri skeleta. Grobovi, različito orijentisani, ograđeni su kamenim pločama i pokriveni zemljom, sitnim i krupnijim kamenom, dok je pokojnik polagan direktno na površinu zem-

[19] Lj. Popović, 1956, T. 38, 5; V. Lahtov i J. Kastelic, 1957, T. VI, 25; VIII, 33; XIX, 18.

[20] V. Lahtov i J. Kastelic, 1957, T. VI, 26; XVIII, 10, 11. Takođe, N. Vulić, 1934, sl. 24. Up. S. Howard i E. P. Johnson, 1954, 205 – 206; B. A. Sparkes i L. Talcott, 1970, 72 – 74 i 84 – 85.

[21] V. Malenko, 1975, sl. 19; Lj. Popović, 1956-57, T. VII. Up. B. A. Sparkes i L. Talcott, 1970, 122.

[22] V. Lahtov, 1959, 11 – 12. Za Sv. Erazma, W. Unverzagt, 1954; za okolinu Korče, Gj. Karaiskaj, 1976.

lje ili u prethodno iskopanu pliću ili dublju jamu. Grobovi sa dva ili tri skeleta označavaju verovatno naknadno sahranjivanje u kasnijem periodu. U grobove su prilagani nakit, posuđe, oružje i oruđe, kao i ostaci životinjskih kostiju, verovatno od daće na grobu, no ima i grobova bez priloga. Međuprostor je pokriven sitnim i krupnijim kamenom i fragmentima keramike. Slično pokriven prostor sa skeletnim grobovima iste ili slične konstrukcije javlja se na severu, u Bardhocu kod Kukësa, kao i na jugu u mladem tumulu Kuçi i Zi kod Korče.[23] Na oba pomenuta nalazišta nad ovim grupama grobova podignuti su niski tumuli što je bio možda slučaj i u Tri čeljusti, naročito kod prve grupacije od 16 grobova. Rastureni pokretni materijal van grobova, rezultat kasnijeg prekopavanja ovog terena, mogao bi da podržava ovakvu pretpostavku.

Grobovi grupe A i B u Trebeništu (I – XIII) predstavljali su velike jame neuobičajenih dimenzija – do 5 m dužine, 2 – 3 m širine i 0,50 do 2 m dubine, orijentacije zapad – istok. Dno groba je bila obično nabijena zemlja, dok je u jednom slučaju (grob XIII) bilo popločano kamenom. Grobne jame su ispunjavane kamenom i šljunkom iznad kojih su se, ali ispod površine zemlje, dizale kamene pravougaone konstrukcije do 1 m visine i površine veće nego što je površina grobne jame. Ovakve konstrukcije indiciraju u izvesnom smislu postojanje tumula koji su mogli biti zaravnjeni ili razrušeni, što pominje i N. Vulić.[24] Sličnosti između ovakvih kamenih konstrukcija i konstrukcija kneževskih grobova u Atenici i Novom Pazaru postoje u izvesnoj meri, no neki određeniji zaključci se ne mogu za sada u tom pravcu izvući.

Na pitanje da li su pokojnici bili spaljivani ili ne, takođe se ne može odgovoriti definitivno jer je u grobovima nađeno veoma malo delova kostiju. Pretežе mišljenje na osnovu veličine grobova i rasporeda priloga na zemlji koji odgovara uobičajenom rasporedu na čovečjem telu da pokojnici nisu spaljeni, nego da su se skeleti vremenom raspali, ali se spaljivanje ne može potpuno odbaciti s obzirom na Vulićeve podatke o nalazima ugljenisanog drveta i delovima nagorelih ženskih kostiju u jednom metalnom sudu u grobu X.[25]

Više svetlosti daju kasnija Lahtovljeva iskopavanja kada su otkriveni siromašni grobovi 23 – 33. Od ovih grobovi 23, 31, 32 i 33 spaljeni su u okviru kamenih grobnih konstrukcija čiji oblik nije sasvim jasan, dok su grobovi 24 – 30 skeletni i postavljeni jedan pored drugog unutar kružne kamene ograde. Ova ograda se nalazi prema apsolutnim dubinama iznad kamenih konstrukcija spaljenih grobova te bi trebalo da bude mla-

---

[23] A. Hoti, 1982; Z. Andrea, 1977/78.

[24] N. Vulić, 1934a, 36.

[25] N. Vulić, 1933, 28 – 31; Lj. Popović, 1956, 8 – 10. Takođe, N. Vulić, 1934a, 36. Up. J. Korošec, 1953, 93 – 94; I. Mikulčić, 1962/63, 207.

đa od njih.[26] Da li i ovde treba pretpostaviti postojanje manjih tumula, na šta ukazuje pomenuta kamena ograda oko skeletnih grobova, ne može se odgovoriti sa sigurnošću. S druge strane, spaljene grobove bi na osnovu gornjih podataka trebalo datovati ranije od skeletnih koji pripadaju, kako je pokazano, drugoj polovini 5. veka, te stoga postoji mogućnost da je u prvoj polovini 5. veka, i možda i nešto ranije, u Trebeništu vršeno spaljivanje, odnosno da je i jedan broj kneževskih grobova bio spaljen.

Skeletno sahranjivanje se, međutim, nije ni u jednom trenutku izgubilo — grobovi iz Tri čeljusti su svi skeletni, neki od kneževskih grobova su verovatno bili skeletni — i sredinom 5. veka je ponovo preovladalo. O tome govore i kasnije helenističke nekropole gde su spaljeni grobovi relativno retki i najveći broj sahrana sačinjavaju grobovi od kamenih ploča sa skeletima.[27]

RAZVOJ I ODNOS PREMA SUSEDNIM GRUPAMA

O nastanku eventualne kulturne grupe u ovoj oblasti, čiji najraniji nalazi datiraju u početke 6. veka, za sada se ne može ništa reći sa sigurnošću, tim pre što naselja nisu istraživana i svi podaci potiču iz nedovoljno precizno publikovanih nekropola. Najstariji nalazi iz nekropole Tri čeljusti: dvojne igle i narukvice, imaju pretežno paralele u materijalu iz jugoistočne Albanije i zapadne Makedonije te bi se možda moglo pretpostaviti da je kulturni razvoj pre 6. veka na severnim obalama Ohrida imao sličan tok kao na jugu, no za sigurnije zaključke su potrebni novi podaci sa terena.[28] Istovremeno zapaža se na ovom području pojava jednog broja zapadnobalkanskih elemenata, što se najbolje vidi u grupnom nalazu iz Lozišta kod Rečice, sastavljenom od makedonskih i nekih glasinačkih oblika, koji zajedno sa nalazom iz Valanide u severnoj Tesaliji, sličnom po vremenu i karakteru, kao i nekim drugim nalazima, govori o određenim uplivima sa severa na zapadnu Makedoniju.[29] Pojedine dvojne igle tipa Ic i IIIc u glasinačkoj kulturi, raširene inače najviše oko Ohrida i u Makedoniji, potvrđuju postojanje veze između dva područja.[30] Očevidno je već u ovo vreme pokretni materijal ovog područja bio sastavljen od različitih komponenti čiji oblik i karakter nije još uvek moguće u potpunosti sagledati.

---

[26] V. Lahtov i J. Kastelic, 1957, 16, Plan II.

[27] V. Lahtov, 1959, 35—38.

[28] W. A. Heurtley, 1939, 229, za fragmente Bubušti keramike kod Ohrida. Za raniju fazu nekropole Kući i Zi. Z. Andrea, 1976.

[29] K. Kilian, 1975, 28, T. 27. Up. takođe, B. Kallipolitis, 1950, 289—290.

[30] R. Vasić, 1982, 226—228, 239—240.

U 5. i 4. veku područje ima slične karakteristike. Većina keramičkih i metalnih oblika nastala je pod makedonskim uticajem — atička keramika je verovatno stigla preko Solunskog zaliva, ali je prisutan i jedan broj elemenata zapadnobalkanskog kompleksa Glasinac-Mati koji, naročito grobovi sa peharima sa dve drške i gvozdenim kopljima (npr. grob 16 iz Trebeništa)[31] govore o pripadnosti Ohridske oblasti periferiji pomenutog kulturnog kruga.

Uprkos ovom dvojstvu uticaja treba istaći da se trebeniško područje odlikuje nizom posebnih oblika i osobina po kojima se izdvaja od susednih grupa i deluje kao nezavisna pojava u okviru kasnog halštata zapadne Makedonije. Za analizu ostalih njenih aspekata potrebno je raspolagati sa više podataka. Zanimljivo je, međutim, da i kasnije, posle osnivanja Lihnida u drugoj polovini 4. veka i potpadanja ove oblasti pod delimičnu vlast Makedonije, u vreme dominacije helenističkih oblika u pokretnom materijalu, neke forme, kao bronzane fibule i kratki jednosekli mačevi, ukazuju na delovanje balkanskog faktora koji je, za razliku od drugih oblasti Makedonije, i dalje bio uočljiv i prisutan u stvaranju materijalne kulture na ovom području.[32] Na osnovu ovakvih karakteristika i podataka iz istorijskih izvora stanovništvo ove oblasti bi najverovatnije trebalo identifikovati sa ilirskim plemenom Dasareta.[33]

Posebni problem predstavljaju bogati kneževski grobovi I—XIII iz Trebeništa koji izlaze iz konteksta ostalih nalaza u ovoj grupi. Većina priloga predstavlja strani import ili predmete načinjene pod makedonskim ili grčkim uticajima. Štaviše, i neki oblici koji zadržavaju ranije balkanske forme, kao kružna krstasto probijena pojasna kopča (T. LXXVI, 4), dobijaju pri obradi makedonske detalje, tako da je domaćih ostvarenja veoma malo.

O poreklu stranih predmeta i putevima importa postoje različita mišljenja.[34] Za najveći deo bronzanog posuđa — kratere, tronošce, hidrije, amfore, krčage i druge posude sa dekorativnom plastikom — može se reći da potiče iz korintskih radionica ili radionica sa izrazitom peloponeskom tradicijom u južnoj Italiji i severozapadnoj Grčkoj odakle su dospeli do Trebeništa.[35] S druge strane, jedan broj metalnih posuda — srebrni kantarosi, eksaleiptroni, fiale, simpulumi, ritoni, kao i neki korintski oblici (npr., krčag sa izvučenim izlivnikom), zatim crnofiguralna keramika, zlatni i srebrni nakit, šlemovi, knemide i mačevi itd. imaju najbolje i najbrojnije paralele u solunskoj oblasti, u nekropolama oko Soluna i na

[31] N. Vulić, 1934, 96—98, sl. 25—26.
[32] V. Lahtov, 1959, T. XV, 6; XIX, 3; XXIX, 1; XXXII, 1; XXXIII, 1, itd.
[33] F. Papazoglu, 1957, 224 i d.
[34] Up. Lj. Popović, 1956, 11—15.
[35] Uz gornju napomenu, v. H. Payne, 1931, 109; I. Koukimani-Vokotopoulou, 1975, 170—172.

Halkidiku.[36] Ovim putem su u Trebenište stigle i zlatne maske, rukavice i sandale (T. LXXVI, 12; LXXVIII) koje u izvesnom smislu predstavljaju pitanje za sebe.

Zlatne maske, za koje su u vreme njihovog otkrića postojale direktne analogije jedino u mikenskim grobnicama datovanim nekih hiljadu godina ranije, pobudile su veliko interesovanje i dovele do različitih pretpostavki, ali su kasnije analize na osnovu novih nalaza i drugih elemenata razjasnile ovaj fenomen u znatnoj meri. Ceo problem treba posmatrati šire, u sklopu sličnih pojava na Balkanu i Evropi uopšte, na osnovu čega se može zaključiti da je ritual pokrivanja lica, šaka i stopala umrlog, ne samo maskama i sandalama, nego uopšte zlatom i metalom, stajao u vezi sa kritsko-egipatskom tradicijom divinizacije pokojnika i da je bio naročito raširen u području oko Solunskog zaliva i u južnoj Trakiji.[37] Pretpostavka da su romboidne tanke pločice od zlata i srebra, nađene u makedonskim grobnicama, stavljane na oči i usta pokojnika, simbolišući ovo verovanje, potvrđena je u poslednje vreme otkrićem više zlatnih maski oko Soluna, naročito u nekropoli u Sindosu u grobovima i muškaraca i žena, koje na nedvosmislen način pokazuju namenu ovih predmeta.[38]

Trebeniške maske se razlikuju od solunskih u više detalja: obradi lica je posvećeno više pažnje, brada i obrve su predstavljeni tačkama i linijama, oko oboda maski teče ukrasna traka sa geometrijskim motivima, što zajedno sa veoma prepoznatljivim oblicima sandala i rukavica izrezanim od zlatnog lima presovanog arhajskim motivima Meduzinih glava i sfingi, govori o težnji majstora da jasnije i određenije obeleži funkciju ovih predmeta.[39] Da li su i u kojoj meri domaći majstori učestvovali u stvaranju ovih oblika, veliko je pitanje. Lokalne zanatske radionice postojale su u okolini Ohrida u 6. veku, o čemu svedoče varijante dvojnih igala koje su tu bile načinjene, no o njihovim pravim mogućnostima ne može se reći mnogo. Kada se ima u vidu relativno nizak tehnički nivo većine oblika nakita u grupi C u poređenju sa nakitom druge dve grupe, može se pretpostaviti da je najveći deo priloga u zlatu i srebru iz kneževskih grobova uvezen iz solunske oblasti ili načinjen na licu mesta od strane veštih solunskih zanatlija koji su proveli jedno vreme na dvorovima trebeniških kneževa i kneginja, prilagođavajući neke detalje u obradi metala domaćem primitivnijem ukusu i potrebama.

Logično i prihvatljivo se čini uobičajeno pripisivanje ovih kneževskih grobova autohtonim plemenskim glavarima oko Ohrida, čiji je značaj

---

[36] P. Amandry, 1953. U nedavno otkrivenoj nekropoli u Sindosu kod Soluna nalazi se veliki broj paralela za trebeniški materijal, up. SINDOS, katalog izložbe, Arheološki muzej Solun 1985.

[37] P. Amandry, 1953, 36–40; V. Popović, 1964; V. Popović, 1964/65.

[38] P. Amandry, 1953, 49, T. XIX; F. J. Hassel, 1967, T. 54, 1. Takođe, Ars Antiqua, Antike Kunstwerke, Auktion IV, 7, 12, 1962, 28, T. 39. Za Sindos, SINDOS, katalog izložbe, 1984.

[39] B. Filow i K. Schkopil, 1927, T. I–II; Lj. Popović, 1956, T. I–IV.

naglo porastao promenama nastalim u međunarodnoj situaciji u drugoj polovini 6. i početkom 5. veka pre n. e., prodorom Persijanaca u Evropu i orijentacijom grčke privrede i trgovine ka severozapadu. Paralele sa istovremenim kneževskim grobovima iz Bosne, Srbije i severne Makedonije — takva je mogla biti i rasturena grobnica kod Tetova[40] — u načinu sahranjivanja i karakteru grobnih priloga koji su sadržavali zlato, srebro, bronzane posude i oružje, govorile bi tome u prilog i svrstavale trebeniške kneževe u sloj moćne plemenske aristokratije, čija je pojava u datom trenutku bila prouzrokovana društveno-ekonomskim kretanjima u protoistorijskim zajednicama na širem prostoru, kao i delovanjem određenih spoljnih faktora.[41] Ipak, u ovom poslednjem slučaju, kada se ima u vidu izuzetno bogatstvo i specifičnost nekih grobnih priloga u Trebeništu, može se pomišljati na postojanje jedne još nedovoljno poznate komponente u okviru istorijskih zbivanja u Makedoniji, pa i ovo pitanje, u očekivanju novih arheoloških otkrića iz Ohridske oblasti, mora za sada jednim delom da ostane otvoreno.

[40] N. Vulić, 1934, 102—103, sl. 30—32; Lj. Popović, 1975, 36—37; R. Vasić, 1982b, 12—13.
[41] Up. A. Palavestra, 1984, 92—93.

ETNOGENETSKA PITANJA

Alojz Benac

O ETNIČKIM ZAJEDNICAMA STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA U JUGOSLAVIJI

POJAM ETNIČKE ZAJEDNICE

Treba odmah reći da je pojam etničke zajednice, naročito u praistorijskim periodima, jedna vrlo razudena pojmovna kategorija. Različita tumačenja toga pojma značajno su doprinijela stavu nekih praistoričara i istoričara prema kojem se u praistorijskim periodima ne može uopće govoriti o nekim kompaktnijim etničkim zajednicama u kasnijem smislu te riječi. Ovo je, naravno, dosta radikalno stanovište, ali ono ujedno zahtijeva bar neka jasnija i koliko je to moguće argumentovanija opredjeljenja u ovom pogledu. Bez toga se ne bi ni moglo napisati ovo poglavlje Praistorije jugoslavenskih zemalja.

U enciklopedijskom smislu pojam etnos znači, uglavnom, odredenu ljudsku zajednicu koja je vezana zajedničkim porijeklom. U svakom slučaju to je nešto drugačiji okvir društveno-ekonomske formacije nego što je onaj kojim je u savremenom svijetu obuhvaćen pojam naroda, odnosno nacije. Radi se o takvom obliku društvenih zajednica koji pruža mogućnost fleksibilnijeg pristupa samom pojmu o kojem je ovdje riječ.

B. Papoulia je konstatovala da je riječ etnos u nekadašnjem grčkom jeziku upotrebljavana u mnogim značenjima, kao što su pleme, grupa, narod, socijalni sloj, rod, provincija pa i neki poseban individualitet. Ona je sklona mišljenju da se u slučaju starih Tračana radi o nekoj vrsti sociologijskog pojma.[1] Pošto je pojam narod u novijoj istoriografiji prilično jasno definisan (zajednica koja prethodi formiranju nacije, koja ima zajedničku teritoriju, a često i zajednički jezik i običaje), ostaje otvoreno

[1] B. Papoulia, 1984, 87.

pitanje koliko bi se neka praistorijska zajednica mogla poistovetiti i sa pojmom narod. O tome će još biti više riječi u kasnijem izlaganju.

Kada se govori o praistorijskim zajednicama, gotovo se redovno upotrebljava termin kultura ili kulturna grupa. Čini se da ovi termini imaju nešto veću utemeljenost u starijim razdobljima praistorije, npr., u neolitskom ili eneolitskom dobu kada se operiše terminom vinčanska, sopotska, hvarsko-lisičićka, bubanjsko-humska, badenska, vučedolska — i tome slično — kultura. Pored toga, u tretiranju ovih perioda naučnici se služe i terminom kulturni kompleks, pa tako imamo neolitski kulturni kompleks sa trakastom ili impresso-keramikom, kulturni kompleks sa vrpčastom keramikom i sl. Sve se to, u izvjesnom smislu, ponavlja i u proučavanju bronzanog doba; da spomenemo, npr., kulturni kompleks sa grobnim humkama, odnosno kompleks polja sa žarama itd. Nema nikakave sumnje da ovi kompleksi obuhvataju nekoliko ili čitavo mnoštvo pojedinačnih grupa, koje imaju i neke svoje posebne karakteristike i koje se, onda, nazivaju kulturama. Tako se vrlo često može staviti znak jednakosti između termina grupa i kultura, odnosno kultura i grupa, u ovim periodima.

Ako posmatramo suštinu nekog kulturnog kompleksa, moramo zapaziti da uvijek postoji nekoliko izrazitih elemenata koji objedinjavaju odgovarajuće grupe u jednu veću cjelinu. Nekada se radi o određenim keramičkim tipovima, drugi put o nekim elementima kulta mrtvih, treći put o ekonomskim ili nekim drugim aspektima materijalne i duhovne kulture. Takvi elementi često obuhvataju pojedinačne grupe na velikim prostranstvima, ali sve te grupe zajedno ne možemo, ipak, nazvati etničkom zajednicom. Prije bi se moglo govoriti o kulturnoj provinciji u kojoj se raširio neki od spomenutih elemenata i postao »modni« izraz ili duhovni stav svih grupa ili kultura koje su živjele u toj i takvoj provinciji.

S druge strane, mnoge od kultura, odnosno grupa (ili kulturnih grupa) pokazuju daleko veću vlastitu kompaktnost i jedinstvo životnih navika, daleko veću uniformnost materijalne i duhovne kulture. Zbog toga bi se ove kulture, odnosno grupe, u jednom primarnom (elementarnom) smislu mogle označiti i kao etničke zajednice, ali samo u okviru gentilnog — matrijarhalnog i patrijarhalnog — društvenog uređenja praistorijskog društva. Dakle, u strogo ograničenom vremenskom i društveno-ekonomskom okviru bila bi to neka vrsta primarne etničke zajednice.

A kako sve to izgleda u mlađoj praistoriji, u ovom slučaju u starijem željeznom dobu?

Radikalne izmjene se nisu desile, ali se čitav proces na teritoriju Jugoslavije odvijao na periferiji antičkog svijeta, što pruža mogućnost za neka osnovanija razmatranja. Grci, koji tada već žive u svom arhajskom i klasičnom, dakle istorijskom dobu (sa svojim polisima), pa onda i Rimljani, ostavili su nam neke bliže podatke, kao što su ime ili teritorija određenih

zajednica, a to doprinosi daljem sagledavanju društvenih kretanja praistorijskog čovjeka na ovom prostoru. Sada se već u pisanim dokumentima srećemo sa društvenim zajednicama pod imenom Iliri, Tračani, Mezi, Panoni, Italici, Iberi, Gali, Germani i tome slično. Postavlja se pitanje da li su to »narodi«, »etničke zajednice«, »socijalne grupe«, »plemenski savezi« ili nešto posve drugo. Sasvim je sigurno da je to i najteže pitanje u razmatranju etničkih problema u ovom praistorijskom periodu.

Nameće se, prvo, dilema da li se može postaviti neka usporedba između pojma »kulturni kompleks« u starijoj praistoriji i pomenutih društvenih zajednica čija su nam imena sačuvali antički izvori? Po svemu izgleda da je to moguće. Tamo su se redovno isticali neki izraziti elementi koji su karakterisali čitav kulturni kompleks. A ovdje? Da li je to, možda, bila jezična srodnost zajednica koje su se krile pod navedenim imenima? Velika je vjerovatnoća da se tako nešto mora uzeti u obzir, iako su jezički podaci iz ovih područja vrlo oskudni. Pa ipak, palcolingvistička istraživanja su, makar samo na osnovu toponima i antroponima, pokazala da se navedene grupacije mogu odvojiti i po toj liniji.[2] Ostaje, naravno, otvoreno pitanje kolike su jezičke srodnosti među kompozitnim dijelovima ovih grupacija, da li se radi o istom jeziku, o grupi srodnih jezika ili o raznim dijalektima jedne jezičke cjeline. Sasvim je vjerovatno da su društvene zajednice koje se, ovako ili onako, ubrajaju u ilirske, tračke, panonske i druge slične grupacije njegovale i neke zajedničke ili srodne duhovne (religijske) zasade i da je i to bio jedan od elemenata koji je uticao na određivanje šire pripadnosti nekoj grupaciji. Izgleda, međutim, da je važnu ulogu u svemu tome odigralo širenje nekog imena na susjedne plemenske i druge grupacije, bilo neposrednim putem (u procesu ekonomskog i društveno-političkog okupljanja oko jednog izrazitog plemena), bilo posrednim putem, odnosno davanjem određenog imena većem broju plemenskih zajednica od strane grčkih i rimskih geografa, istoriografa, trgovaca, zavojevača. Nema sumnje da se mora računati i oslanjati na oba ova procesa. I baš zbog toga su se širili pojam i ime naprijed spomenutih grupacija, što nije postojala njihova tačno određena teritorija, što su među njihovim kompozitnim zajednicama postojale nekad i značajnije razlike u materijalnoj kulturi, teško bi bilo označiti Ilire, Tračane, Panone, pa onda Italike, Ibere itd. kao posebne narode ili neke kompaktne etničke zajednice. Bile su to, barem na tlu Jugoslavije, nedovoljno koherentne grupacije, bez neke čvršće društveno-političke povezanosti u starijem željeznom dobu, čije su kompozitne dijelove jedne drugim vjerovatno približavale — manja ili veća — srodnost u jeziku, neke duhovne (religijske) predodžbe, a onda i izvjesne karakteristike materijalne kulture. One bi, u nekom prenesenom

[2] Vidi, npr.: R. Katičić, 1964, 29.

smislu, mogle odgovarati onome što smo označili kao kulturni kompleks, kao kulturnu provinciju u starijoj praistoriji, ali sa nešto više određenosti s obzirom na interes naprednijih susjeda na jugu Balkana.

Nije, svakako, bez osnova pretpostavka da je baš jezička srodnost bila jedan od važnih faktora za povezivanje kompozitnih dijelova u jedan širi kompleks — ilirski, trački, panonski i sl. Ovome ide, npr., u prilog konstatacija R. Katičića da epihorska antroponimija liburnskog, istarskog i venetskog područja čini jednu cjelinu, koja bi se mogla nazvati sjeverojadranskim antroponimijskim područjem[3]. Logično je zaključiti da je ovdje posrijedi i šira jezička srodnost. Pa ako bi takav slučaj bio sa sjeverojadranskim grupama, čija materijalna kultura, inače, pokazuje i znatne razlike, zašto to ne bismo pretpostavili i za uži ili širi ilirski, odnosno trački areal? I u ovakvoj soluciji, međutim, ne radi se o narodima ili čvršćim etničkim zajednicama, jer je očito da Liburni i Veneti ne bi spadali u isti narod, u istu etničku zajednicu, kao što to ne bismo mogli reći npr., ni za Delmate i Labeate, Tribale i Peonce. Iliri, Panoni, Tračani i slične grupacije ostaju samo ono što je već rečeno; one su samo kod antičkog svijeta značile i određenu čvršću etničku cjelinu.

Dobro je poznato iz antičkih izvora da su se ovdje navedene, široke društvene grupacije sastojale od mnoštva manjih ili većih plemena, odnosno plemenskih zajednica. Pri tome je od interesa pitanje šta, u suštini, znače ovi termini. Poznato je da kod definicije »pleme« postoje različita shvatanja i tumačenja, baš kao što je slučaj i sa pojmom »etnos«. A taj termin se upotrebljavao u mnogim regionima svijeta, kod tzv. primitivnih naroda, zatim u antičkom dobu i srednjem vijeku Evrope. On je prisutan i kod starobalkanskih populacija. Nema nikakve sumnje da su predantička plemena na Balkanu (kod Ilira, Tračana i drugih širih grupacija) počivala na gentilnom društvenom uređenju, da je gens — manja zajednica koja potiče od istog praoca, odnosno pramajke — predstavljao osnovnu ćeliju ovog društvenog uređenja. I kao što je slučaj kod Helena, tako se i ovdje nekoliko ovakvih ćelija moralo udruživati u bratstva (fratrije), a to je već zajednica sa širim kompetencijama na društvenom, ekonomskom i duhovnom planu. Istim putem udruživanja se, onda, formiralo i pleme, kao najviša forma gentilnog društvenog uređenja. Pleme vodi računa o teritoriji i o zajedničkim interesima svih pripadnika, poglavito onim interesima koji se tiču odnosa sa drugim plemenima.

I sada se dolazi do dva problema.

Prvo. — Rimljani su pojedina ilirska plemena dijelili na dekurije. Šta su, u suštini, te dekurije? Sasvim je vjerovatno da se tu radi baš o bratstvima, o kojima je naprijed bilo riječi.

---

[3] R. Katičić, 1964, 25.

Drugo. – Kako su, onda, bila ustrojena sama plemena? Kada Plinije Stariji (Nat. hist. III, 142) kaže da su Delmati brojali 342 dekurije, tada je sasvim jasno da se jedno jedinstveno pleme nije moglo sastojati od tako velikog broja bratstava-dekurija. Može se pretpostaviti da su bratstva kod Delmata i drugih sličnih plemena bila mala u odnosu na ona kod Helena, pa, ipak, jedno pleme sa 342 dekurije-bratstva je nemoguće zamisliti. Zato sam prihvatio i termin »plemenska zajednica«, što bi značilo zajednicu od više srodnih plemena, relativno čvrsto povezanih u svakom pogledu. Bio bi to u neku ruku pandan nazivu »pleme« u njegovom širem značenju.

A. Stipčević je iznio pregled plemena koja bi se – barem u jednom broju – mogla pripisati Ilirima[4]. Ta plemena je dobrim dijelom obuhvatio i G. Alföldy u opisu stanovništva rimske provincije Dalmacije[5], a neke je detaljno obradila F. Papazoglu u svom djelu o srednjobalkanskim plemenima[6]. Pojedinačna ilirska plemena su tretirana kod većeg broja autora koji su se bavili ovim problemima i o tome će biti riječi u kasnijem tekstu. V. Georgijev je u novije vrijeme pružio dosta iscrpan, ali sumaran, pregled plemena na tračkom području[7], a ranije i J. Wiesner u nešto širem obimu[8]. Što se tiče panonskih plemena, najviše podataka se može naći u djelima A. Grafa[9] i A. Mócsya[10]. Sada bi izgledalo da se nalazimo na sigurnijem terenu i da plemenske zajednice čine tu traženu etničku osnovicu stanovništva na tlu Jugoslavije u starijem željeznom dobu. No, opet se javljaju izvjesni problemi i prepreke. F. Papazoglu iznosi mišljenje da, npr., Autarijate možemo zamisliti »kao skup plemena koja povremeno ulaze u saveze«, a naziv Tribala treba shvatiti »kao skupno ime koje je davano stanovništvu jedne neodredene široke oblasti na sjeverozapadnoj granici Trakije«[11]. M. Garašanin za Dardance kaže da je to bio jedan savez plemena[12]; slična stanovišta su iznesena i za neke druge plemenske zajednice. Nije nepoznato da stariji grčki autori spominju neka plemena na Jadranu, koja se kasnije gube (npr., logograf Hekatej spominje Hytmite, za kasnije grčke autore nepoznato pleme[13]). Sa istorijske pozornice su dosta brzo nestali Henasi, Masthitae, Arinistae i neka druga manja plemena. Samo ovi primjeri su dovoljni da pokažu koliko je komplikovan pristup društvenim strukturama u predrimskom vremenu na tlu Jugoslavije. Istodobno, sve to jako otežava razmatranje etničke pripadnosti pojedinih društvenih zajednica

[4] A. Stipčević, 1974, 36–41.
[5] G. Alföldy, 1965, 27 sq.
[6] F. Papazoglu, 1969.
[7] V. Georgiev, 1984, 208.
[8] J. Wiesner, 1963, Abb. 1–4.
[9] A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Diss. Pan. I, 5, Budapest, 1936.
[10] A. Mócsy 1959, 15–80; isti, Pannonia, Pauly-Wissowa, RE, Stuttgart, 1962, 5–34.
[11] F. Papazoglu, 1969, 341.
[12] M. Garašanin, 1964, 137.
[13] A. Stipčević, 1974, 27.

u ovim oblastima. Ne treba, konačno, zaboraviti da su se zaključci o teritorijalnoj rasprostranjenosti i karakteru pojedinih plemena uglavnom bazirali na podacima iz djela antičkih — često nepotpuno informisanih — pisaca i na epigrafskom materijalu iz rimskog doba. Uvijek je otvoreno pitanje koliko takvi podaci odgovaraju situaciji u predrimskom vremenu (pa, naravno, i u željeznom dobu!), iako ne bi trebalo računati na neke izrazito velike promjene u toku starijeg i mlađeg željeznog doba.

Više puta je bilo postavljeno pitanje da li velike plemenske zajednice (npr., kod Ilira) predstavljaju plemena u izvornom smislu te riječi, plemenske saveze kao viši stupanj plemenske organizacije ili, čak, posebne narode[14]. Izgleda da još uvijek nema pravog odgovora na to pitanje, a ne treba ga ni očekivati u apodiktičkom opredjeljenju za neko od tih rješenja. Jer, u pitanju su društvene formacije iz praistorijskog vremena, o kojima donosimo sudove na osnovu oskudnih podataka, bilo da se radi o arheološkoj dokumentaciji, lingvističkim razmatranjima ili o antičkim izvorima. Naravno, izvjesnu pomoć pružaju palcoetnološka i sociološka saznanja, ali ovdje se javlja realna opasnost da se izvrši komparacija sa prostorno i vremenski udaljenim strukturama, odnosno da se primijeni neki šematski okvir, ne obazirući se na posebnosti razvoja na ovim područjima. Stoga se ni ovdje ne mogu ponuditi neka općenito prihvaćena rješenja, nego samo ukazati na mogući pristup tim rješenjima. A on bi se svodio na slijedeće:

a) Grci su općenito, bez obzira što su svoje susjede na Balkanu i Podunavlju smatrali barbarskim ili polubarbarskim »narodima«, držali da su Iliri, Tračani, Mezi, Geti i drugi susjedi široke i relativno zaokružene etničke cjeline. Bilo bi to nešto slično pojmu Helena, među koje su spadala plemena, pokrajine i polisi širom južnog Balkana. I ako su Helene u prvom redu objedinjavali u jednu širu zajednicu jezik i religijska, odnosno šira duhovna shvatanja, onda su oni tako nešto pripisivali i spomenutim širokim zajednicama u susjedstvu. Sasvim je vjerovatno da je to bio kriterij, neka vrsta shvatanja antičkog svijeta o etničkoj pripadnosti.

b) Naprijed smo već istakli da Iliri ili Tračani, ipak, ne bi ispunjavali uslove da ih nazovemo posebnim narodima ili čvrstim etničkim cjelinama. Pripadnost ovim zajednicama je nedovoljno određena i u hronološkom i u prostornom smislu, što se vidi i po različitim tumačenjima u savremenoj nauci. U tom smislu bismo se mogli osloniti na definiciju A. Fola, koji kaže da termine Trakija i Tračani treba uzeti kao jedan konvencionalan i generalan termin od druge polovine II milenija pr. n. e. koji označava

[14] Npr.: M. Suić, Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien, Utvrđena ilirska naselja, Međunarodni kolokvij u Mostaru, 1974, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XXIV, CBI knj. 6, Sarajevo, 1975, 13—14; isti, 1966, 39, 42; B. Čović, Duhovna kultura Ilira, Diskusija, 267.

različita plemena iz različitih epoha i u različitim prostorima[15]. Nema opravdanih razloga da se tako nešto ne primijeni i na pojam Ilira, kao i na pojam drugih od spomenutih grupacija. A. Stipčević, npr., kaže da naše današnje poznavanje ilirske arheologije »pokazuje da o Ilirima kao jedinstvenom, etnički kompaktnom i formiranom narodu ne može uopće biti govora«. Naprotiv, »pod pojmom Ilira se mora razumjeti mješavina heterogenih, premda srodnih, etničkih elemenata, koji se nisu potpuno stopili u jedan jedinstveni etnički entitet i koji očito nisu imali isto podrijetlo[16]. Veliki dio Ilira, po njegovom shvatanju, nije ni znao da pripada »jednoj široj etničkoj skupini koju danas nazivamo ilirskom«. Znali su samo da pripadaju određenom plemenu[17]. Čini se da su ove postavke sasvim na mjestu i da odražavaju pravo stanje stvari. Zbog toga je teško shvatiti što se ovaj autor u konkretnoj razradi znatno drugačije odnosi prema tom pitanju. Još je, inače, indikativnija u tom pogledu jedna druga postavka A. Fola. On smatra da se kod Tračana radi o mnogobrojnim etnijama, da se moraju uzimati u obzir recipročne interakcije Tračana sa Skitima, Ilirima, Pelazgima, Mikencima, Minijcima, Joncima i sl. i da je na jugoistoku Evrope, sa teoretskog stanovišta, važnije posmatrati genezu kultura nego etničko porijeklo naroda i plemena, jer su kolektivni etnonimi (Tračani, Iliri i drugi) formirani kasnije u grčkom jeziku i stavljeni u cirkulaciju u vrijeme izlaska na istorijsku scenu tih plemena[18]. Ako ovome dodamo ocjenu V. Georgijeva da trački, frigijski, dački, makedonski pa i ilirski jezik čine u kasnijem starom vijeku jedan jezički savez, u kojem je grčki jezik igrao glavnu ulogu[19], onda se jasno vidi da su te velike grupacije imale neke zajedničke jezičke elemente. Zato nije čudo što je dosta teško odrediti preciznije granične linije između tih grupacija (npr., između Ilira—Tračana—Meza!).

c) Po svemu izgleda da se u starijem željeznom dobu postepeno, ipak, konsoliduje plemenska podjela na tlu Jugoslavije u okviru navedenih velikih grupacija ili izvan njih. Neka od plemena zaokružuju svoju fizionomiju u kulturnom pogledu, što znači i čvršće objedinjavanje svih rodovskih pa i manjih plemenskih grupa u jednu cjelinu. Tokom tog vremena zaokružuje se i teritorija na kojoj žive pripadnici takvih plemena, a kao primjer ovako zaokruženih plemenskih zajednica mogli bismo spomenuti Histre, Liburne, Japode, Daorse, Dokleate, a sigurno i Dardance. Plemenske zajednice ovog tipa su kao formirane i posebne političke cjeline dočekale rimsku invaziju na Balkan i kao takve nastavile život pod rimskom vlašću (uz manji ili veći uticaj romanizacije na njihov dalji životni put). Samo

---

[15] A. Fol, Aperçu historiographique des tribus thraces, Pulpudeva 1, Sofia, 1976, 10.
[16] A. Stipčević, 1974, 20.
[17] Ibid. 36.
[18] A. Fol, L'état actuel des études thraces (IIe—Ier mill. a. n. ère), Pulpudeva 3, Sofia 1980, 6, 9.
[19] V. Georgiev, 1984, 214.

u ovakvim slučajevima ima mjesta pretpostavci da bi se te zajednice mogle nazvati i posebnim narodima. Mnogi razlozi upućuju na takvo opredjeljenje, iako se ovdje »narod« mora shvatiti u okviru praistorijskog vremena i u okviru tadanjih društvenih kretanja. Samim tim bismo se, onda, opredijelili i za nešto čvršće etničke cjeline na jugoslavenskim prostorima. U ovu grupu bismo, možda, mogli ubrojiti i Desitijate i jedan broj panonskih plemena. Kao da se sama po sebi ovdje nameće paralela, doduše hronološki sasvim neusaglašena, između pojma Slaveni (sa nizom naroda) i Iliri (sa nizom plemenskih saveza).

d) Neka plemena su mijenjala svoju teritoriju ili su predstavljala nestalan savez plemena (npr., Autarijati i Tribali). Nema sumnje da je u ovim slučajevima teže govoriti o čvršćim praistorijskim cjelinama, o »narodima« i da su te plemenske zajednice činile mnogo labilnije etničke cjeline.

Iz ovih razmatranja bi izlazili zaključci:

— da su velike grupacije, kao što su Iliri, Tračani, Panoni, Mezi i drugi, nedovoljno koherentne društvene cjeline, čije su kompozitne dijelove vjerovatno približavale jedne drugim određene srodnosti u jeziku, vjerovatno neke duhovne-religijske zasade pa onda i neki elementi materijalne kulture; one su, ipak, od Grka i antičkog svijeta smatrane velikim etničkim zajednicama, odnosno narodima susjednog barbarskog svijeta;

— da su neke plemenske zajednice, iako sastavljene od niza rodovskih i plemenskih grupa, čvršće oblikovale i održavale svoju teritoriju i svoj način života pa ih možemo označiti kao najbliže primjere etničkih cjelina ili, čak, neku vrstu »naroda« u smislu društvenih kretanja u kasnim praistorijskim periodima;

— da su neke druge plemenske zajednice mijenjale svoj životni prostor i sam sastav plemenskog saveza; zbog toga su predstavljale labilnije »etničke« zajednice i ne bi se mogle u potpunosti upoređivati sa prethodnim zajednicama.

Etnički problemi praistorijskih zajednica će ostati i dalje predmet ozbiljnih istraživanja, multidisciplinarnog karaktera, u čemu će svakako pružiti veliku pomoć novi nalazi i nova dokumentacija. Ovdje je iznesen jedan od mogućih modela, a dalja razmatranja će uglavnom obuhvatati dva kruga: velike, višeplemenske grupacije i same plemenske zajednice.

ETNOGENETSKI PROCESI U PRAISTORIJSKIM PERIODIMA JUGOSLAVIJE

U vezi sa prednjim razmatranjem postavlja se odmah pitanje kako su se na jugoslavenskom prostoru formirale pomenute velike, višeplemenske grupacije i same plemenske zajednice. Dosta dugo vremena nauka se

pretežno oslanjala na rezultate lingvističkih istraživanja (naročito u drugoj polovini XIX i prvim decenijama XX vijeka), a tek poslije drugog svjetskog rata arheologija se aktivnije uključila u ispitivanje etnogenetskih procesa u praistorijskim periodima i pružila u tom pogledu značajne rezultate. Postepeno su se ovom poslu pridruživale etnologija, sociologija, antropologija i neke prirodne nauke. Riječ je svakako o paleolingvistici, praistoriji, paleoetnologiji, paleosociologiji, paleoantropologiji, paleobotanici, paleoklimatologiji itd. Na taj način se rezultati ovih disciplina međusobno dopunjavaju, koriguju i samo zajedničkim naporima ovih disciplina i odgovarajućih stručnjaka se danas dolazi do nekih novih gledanja na razvoj praistorijskih zajednica.

Nema nikakve sumnje da se u posljednjim decenijama najviše radilo na proučavanju društvenih procesa kod Ilira i Tračana, shvaćenih u najširem smislu te riječi. Sada se upotrebljavaju, čak, i termini »trakologija« i »ilirologija«, da bi se na taj način označile posebne, multidisciplinarne grane nauke koje istražuju genezu, društvena kretanja, materijalnu i duhovnu kulturu ovih višeplemenskih grupacija. Kada je riječ o Ilirima, najviše napora u izučavanju njihove etnogeneze ulažu stručnjaci okupljeni oko Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u Sarajevu, zatim stručnjaci u Albaniji i oni na Kosovu. Iako se rezultati istraživanja albanskih i velike većine jugoslavenskih stručnjaka ne slažu u nekim suštinskim pitanjima, ipak je i na jednoj i na drugoj strani prikupljena obilna arheološka građa i druga dokumentacija, koja samim svojim postojanjem predstavlja jedan novi stupanj u ilirološkim studijama. Nešto slično se dešava i sa odgovarajućim istraživanjima geneze, istorije i kulture Tračana, pri čemu vodeću ulogu drže stručnjaci u Bugarskoj, okupljeni u raznim naučnim institucijama a posebno u Trakološkom institutu Bugarske akademije nauka. Znatno manje pažnje je posvećeno ispitivanjima etnogenetskih procesa kod Meza, odnosno Dako-Meza, Panona, alpskih plemena i nekih plemenskih zajednica na samom jugu Jugoslavije.

Pošto je »Praistorija jugoslavenskih zemalja« arheološka publikacija, bazirana gotovo isključivo na proučavanju arheološkog materijala, od interesa je pitanje koliko odgovarajuća dokumentacija doprinosi razjašnjavanju komplikovanih etnogenetskih procesa u starijem željeznom dobu. Dugo vremena je izražavana izvjesna skepsa u tom pogledu i tek u posljeratnom vremenu situacija se dosta izmijenila zahvaljujući nekim rezultatima istraživanja arheologa-praistoričara. I sada, naravno, ima nedoumica kod nekih naučnika o vrijednosti arheološkog materijala u razmatranju etničkih pitanja, ali se povećava i broj onih koji se oslanjaju na arheološke podatke. Navešćemo ovdje nekoliko primjera u oba pravca.

— B. Papoulia smatra da sličnost u materijalnoj kulturi nije nikakav dokaz i za etničku pripadnost jer kulturne veze mogu objašnjavati postojanje

više zajednica. Pored toga, treba računati na migracije, promjene mjesta, trgovačke veze; sve su to mogućnosti prenošenja formi određenih proizvoda materijalne kulture.[20]

— F. Papazoglu doslovno kaže: »Mogućnosti arheologije u rešavanju etničkih problema su prilično ograničene. Ona utvrđuje područja materijalne kulture i njihove međusobne veze i uticaje, ali kulturna područja ne moraju se podudarati s etničkim jer se predmeti svakodnevne upotrebe, koji čine većinu arheološkog materijala (posuđe, alat, nakit i dr.), lako prenose od jednog naroda drugome, mnogo lakše nego imena. Elementi materijalne kulture koji se mogu smatrati koliko-toliko pouzdanim obeležjem određene etničke skupine su vrlo malobrojni i nije ih uvek lako odvojiti od drugih«.[21] Pa ipak, ona konstatuje da »kao svi balkanski narodi u antici, tako su i srednjobalkanska plemena imala mnogovekovno nasleđe«.[22]

— M. Petruševski primjećuje »da se situacija na jednom naselju dužeg života, ili u jednom kraju, odnosno oblasti, menjala često u toku praistorije, kao i docnije, usled velikih i naizmeničnih migracija, invazija i raznih manjih ili većih infiltracija plemena i etničkih grupa, kako na našem jugoslavenskom tako i na prostoru celog Balkana i susednih oblasti Mediterana«.[23]

— M. Dušek naglašava da kod definicije »etnos« na prvo mjesto dolazi u obzir jezik. Zakonitosti na kojima se jezik formira specifične su i njegov razvoj se ne može utvrditi arheološkim putem.[24]

— P. Medović izričito kaže da se u tretiranju pojava iz I i II gvozdenog doba (a to znači do kraja VI vijeka) moramo još uvijek služiti uopćenim terminom »nosioci grupe« ili »kulturne pojave«. Očito je da se ovdje radi o zamjeni za pojam etničke zajednice.[25]

— Pedesetih godina našeg vijeka G. Childe se susreo sa ovim problemom. Po njegovom shvatanju arheolozi određuju pojedinim predmetima tipove, a ovi su u upotrebi na ograničenom području i u određenom periodu. Svi poznati tipovi koji su u upotrebi na jednom području označavaju jednu »kulturu«. Prema tome, arheologija kao nauka više naginje pojedinačnim kulturama nego kulturi. Bilo bi prenagljeno tačno definisati koje posebne društvene grupe pripadaju pojedinačnoj arheološkoj kulturi. Jer, tu svakako dolazi u obzir i jezik.[26] Pa ipak, šire arheološke kulture bi se

---

[20] B. Papoulia, 1978, 365; vidi u tom pogledu i D. Berciu — E. Comşa, Sapaturile de la Balta Verde si Gogoşu, Materiale si cercetari archeologica II, 324.
[21] F. Papazoglu, 1969, 203.
[22] Ibid., 335.
[23] M. Petruševski, Simpozijum 1964, 277.
[24] M. Dušek, 1981, 230.
[25] P. Medović, 1978, 57, 39.
[26] G. Childe, Stufen der Kultur von der Urzeit zur Antike, Stutgart 1952, 25.

mogle posmatrati i u smislu etničke pripadnosti i u tom pogledu G. Childe operiše sa tzv. dijagnostičkim kategorijama.[27]

— R. Wenskus, rekli bismo s pravom, upozorava da jedan jezik ne mora biti ograničen samo na jedno pleme u okviru starijih društvenih zajednica,[28] a kod zapadnogermanskih grupa bi se, po njegovom mišljenju, već od bronzanog doba trebalo računati sa malim narodima (Völkerschaften).[29]

— U proučavanju ovog problema dali su svoj doprinos sovjetski naučnici A. J. Brjusov i G. S. Knabe. Prvi od njih se zalaže za svestranije korištenje arheološkim materijalom. Prema njegovom shvatanju, etnička interpretacija arheoloških podataka je danas »velika zadaća arheologije, bez čijeg razrješavanja nema ni istraživanja složenih procesa etnogeneze«.[30] G. S. Knabe je analizirao razna polazišta problemu »etnizacije« arheološkog materijala, iako se oni, u stvari, svode na dva osnovna, suprotna principa: po prvom arheologiju treba osloboditi istorijske problematike, a po drugom arheološki podaci se bez istorijske interpretacije svode na prostu tehnizaciju ove nauke.[31] Nadalje, veli G. S. Knabe, metod arheoloških, lingvističkih i drugih relevantnih nauka se pokazuje u dva osnovna pravca: hronološkom (razmatranje fakata u vremenskom slijedu) i geografskom (kartografsko fiksiranje arheoloških, lingvističkih, etnografskih i drugih elemenata). Usaglašavanjem ovih pravaca postižu se najbolji rezultati u etnizaciji arheološkog materijala.[32]

Kao što se vidi, stanovišta pojedinih autora koji su se bavili etničkom pripadnošću praistorijskih grupa i kompleksa se znatno razlikuju, ali se, u isto vrijeme i u određenim segmentima, međusobno nadopunjavaju. Kod većeg broja tih autora se osjeća znatna doza opreznosti, što je i potpuno razumljivo zbog manjkavosti sigurnih podataka. Nema, međutim, sumnje da su ne samo srednjobalkanska nego i druga predrimska plemena imala mnogovjekovno kulturno i društveno nasljeđe. Na toj osnovnoj postavci se i baziraju proučavanja etnogenetskih procesa od strane praistoričara-arheologa. Radi se zapravo o kontinuitetu u razvoju materijalne kulture i o metodološkom postupku koji se pri tome primjenjuje u praistorijskoj

---

[27] G. Childe, Piecing together the past, London 1956, 111–112, 115, 116; isti, Preistoric Migrations in Europe, Oslo, 1953.

[28] R. Wenskus, Stammbildung und Verfassung, Köln—Graz, 1961, 93 sq.

[29] Ibid., 285.

[30] A. J. Brjusov, Očerki po istorii plemen evropejskoj časti SSSR v neoliticeskuju epohu, Moskva 1952, 16; vidi i rad ovog autora »Arheologičeskie kulturi i etničeskie obščnosti«, S. A. XXVI, 1956 (sa odgovarajućom literaturom).

[31] G. S. Knabe, Vopros o sootnošenii arheologičeskoj kulturi i etnosa u savremenoj zarubežnoj literature, Sovetskaja arheologija 3, Moskva, 1959, 245; vidi i R. J. C. Atkinson, Field Archaeology, London, 1946; M. Wheeler, Archaeology from Earth, London 1954; O. G. S. Crawford, Archaeology in the Field, London, 1953.

[32] G. S. Knabe, l. c., 255—257.

arheologiji. U tom metodološkom postupku još uvijek su kod nas u važnosti principi koje je na Kongresu arheologa Jugoslavije 1963. godine postavio M. Garašanin. Ti principi se sastoje u sljedećem:

a) arheološki materijal mora biti vezan za neku užu oblast, odnosno mora predstavljati zatvorenu cjelinu;

b) treba da postoji istinska hronološka veza između pojava u sukcesivnim praistorijskim periodima, da arheološki materijal u nepromijenjenom ili evoluisanom obliku prelazi iz jedne u drugu fazu;

c) pri tome treba računati na tipološki osjetljive predmete (čija se tipološka evolucija iz prvobitnih tipova može sigurno pratiti) i tipološki neosjetljive predmete (koji su nastali zbog potreba određenog društveno-ekonomskog stupnja);

d) ako je riječ o migracijama, kontinuitet se može pratiti na širim područjima pod uslovom potpunog podudaranja razvoja materijalne kulture na dva različita područja, odnosno uz mogućnost praćenja početnog razvojnog stadija određenih tipova na jednom i sljedećeg stadija na drugom području.[33]

B. Čović je razradio neke dopune u ovom pogledu, a one se odnose na paralelno korištenje arheološkom građom i pisanim izvorima u određivanju etničke pripadnosti i teritorijalne rasprostranjenosti određene društvene zajednice u praistorijskim periodima. U tom smislu on je arheološku građu podijelio na četiri osnovne grupe. To su:

1. arheološka građa prvog reda, tj. ona građa koja ima direktne hronološke i prostorne veze sa podacima u pisanim izvorima;

2. arheološka građa drugog reda, koja nema direktne hronološke veze sa podacima u pisanim izvorima, ali se zato može direktno povezati sa građom prvog reda;

3. arheološka građa trećeg reda, koja nema direktne prostorne veze sa podacima iz pisanih izvora, ali je identična sa građom prvog reda, pa opravdava etničko povezivanje i

4. arheološka građa četvrtog reda, odnosno građa koja nema ni hronološke ni prostorne veze sa podacima iz pisanih izvora, a može biti srodna sa građom drugog reda.[34]

Govoreći sasvim konkretno o području i istorijskom putu Autarijata i Labeata, M. Garašanin kaže da je najsigurnije kada se zatvorene cjeline arheološkog materijala vežu za određene etničke grupacije u onom periodu u kojem o tim grupacijama postoje pisani antički izvori.[35] Takva konstatacija je u saglasnosti sa postavkom B. Čovića 1964. godine u određivanju centralnog ilirskog područja na zapadnom Balkanu. Ovaj autor je bio pošao

[33] M. Garašanin, Problem kontinuiteta u arheologiji, Materijali sa kongresa jugoslovenskih arheologa I, Beograd, 1963, 2—6.

[34] B. Čović, 1967a, 110.

[35] M. Garašanin, 1974, nap. 87.

od premise da treba izdvojiti arheološki materijal sa područja o kojem već od VI vijeka postoje sigurniji podaci kod antičkih pisaca, odnosno o kojim se govori kao o teritorijama pojedinih ilirskih zajednica. Idući tim putem, on je izdvojio izvjestan broj karakterističkih proizvoda i nekih drugih pojava, da bi na taj način odredio teritorije za koje se sa većom sigurnošću može reći da su pripadale etničkim zajednicama kod Ilira, tj. plemenima koja su antički pisci pripisivali Ilirima.[36] Kasnija istraživanja su pokazala da je ovakav metodski postupak bio ispravan.

To su, otprilike, osnovne metodološke postavke prema kojima jugoslavenski arheolozi-praistoričari pokušavaju – sa većom ili manjom vjerovatnoćom i sigurnošću – odrediti pripadnost arheološkog materijala određenim etničkim zajednicama. Pa ipak, B. Papoulia, F. Papazoglu, M. Petruševski imaju pravo kada primjećuju da treba biti oprezan kod pripisivanja objekata materijalne kulture određenim etničkim zajednicama. Očito je da neke izrađevine za svakodnevnu upotrebu, neke vrste oružja i oruđa pa i umjetničkih izrađevina prelaze granice jedne plemenske zajednice. Tipičan su primjer u tom smislu neke izrađevine koje se obično pripisuju Autarijatima, a koje se nalaze i na području Albanije, sjeverno od rijeke Mati. Na tom području se zaista ne može pretpostaviti prisustvo Autarijata.[37] S druge strane (geografske!), S. Gabrovec konstatuje da su za dolenjsku grupu u Sloveniji najvažniji elementi glasinačkog kulturnog kruga i da zbog toga ta grupa pripada Ilirima. U isto vrijeme on naglašava da između ovih područja leži japodska teritorija, na kojoj živi plemenska zajednica koja nema gotovo ništa zajedničkog sa glasinačkim kulturnim krugom.[38] Samo ova dva primjera dovoljno jasno pokazuju da se mora računati i sa kulturnim uticajima, trgovačkim vezama i sličnim načinom komuniciranja između teritorija koje pripadaju različitim plemenskim, različitim »etničkim« cjelinama.

Da bi se eliminisale ovakve pojave, prilazi se detaljnom razmatranju kontinuiteta u razvoju materijalne, pa i duhovne kulture društvenih zajednica na određenim teritorijama. Ako nema veze sa prethodnim hronološkim stupnjevima, a to u ovom konkretnom slučaju znači sa odgovarajućim nalazima iz bronzanog doba, tada nema ni kontinuiteta u razvoju, nema ni vlastitog etnogenetskog razvoja na takvoj teritoriji. I obratno, ako se uspostavi kontinuitet razvoja materijalne i duhovne kulture sa prethodnim hronološkim stupnjevima, logično je zaključiti da se radi o vlastitom etnogenetskom razvoju na određenoj teritoriji, odnosno da se može i mora isključiti migracija i unošenje nove kulturne (pa onda i etničke)

---

[36] B. Čović, 1964, 97–98.

[37] Vidi: B. Čović, 1976, 235, 275; S. Islami – H. Ceka, Nouvelles données sur l'antiquité en Albanie, Studia albanica 1/1964, 91 sq; M. Garašanin, 1974, nap. 87.

[38] S. Gabrovec, 1964, 227–228.

fizionomije na tu teritoriju kao jedne od osnovnih komponenti. Navedena dva slučaja (diskontinuitet i kontinuitet) označavaju tzv. čiste situacije, iako sasvim čistih situacija, zapravo, i nema. Život praistorijskog čovjeka, njegovih društvenih zajednica, bio je u kasnijim praistorijskim epohama vrlo dinamičan pa se često događa da se isprepliću razni vidovi kulturnih i drugih manifestacija. U tom okviru treba posmatrati i situaciju kod većih i velikih kulturnih kompleksa, za koje se ponekad javljaju različita tumačenja. Pomenućemo u tom smislu nekoliko primjera:

– Tzv. balkanski geometrijski stil je skrenuo na sebe pažnju mnogih stručnjaka. D. Garašanin pledira za njegovo porijeklo u okviru bronzanog doba, u okviru keramičkih izrađevina dubovačko — žutobrdske kulture. Prelazeći u vrijeme kulture polja sa žarama (UK) na metal, ova ornamentika, po njenom mišljenju, postaje jedna od tipičnih odlika balkanskog geometrijskog stila, koji je poznat i u željeznom dobu.[39] Slično mišljenje zastupa i M. Garašanin, koji kaže da je geometrijski stil stara tradicija na Balkanu, nastao možda izvan bosanske teritorije.[40] S druge strane, F. Starè taj stil naziva dalmatinsko-bosanskim stilom,[41] a B. Čović ga opet označava kao zapadnobalkanski geometrijski stil kasnog bronzanog i ranog željeznog doba.[42] Bez obzira na ove razlike u posmatranju jedne pojave, ostaje pitanje da li taj stil predstavlja kulturni izraz šire etničke formacije ili se proširio po Balkanu kao izraz određene »mode« koja se prenosila redovnim kontaktima međuplemenskim i drugim zajednicama. Sasvim je izvjesno da je u pitanju ovaj drugi slučaj i da je teško samo na osnovu geometrijskog stila izdvajati neke etničke cjeline. Uostalom, tako nešto ni ne predlažu ovi autori.

Slična je situacija sa ornamentalnim stilom u okviru Basarabi ili Basarabi-Bosut-kulture. Ta kultura, bolje rečeno kulturni kompleks, raširen je na velikom prostranstvu od Rumunije (Oltenija i Muntenija), sjeverozapadne Bugarske (okolina Vidina i Vraca) do Đerdapa, istočne Srbije, Pomoravlja, Srema, Mađarske i Austrije. A. Vulpe posmatra Basarabi-kulturu kao jedan podunavsko-karpatski fenomen, čije porijeklo treba tražiti u kasnom bronzanom dobu i koji je mogao obuhvatati više etničkih grupa.[43] N. Tasić smatra da ova kultura ima staru tradiciju u Olteniji i istočnoj Srbiji, odnosno u jugoslavensko-rumunjskom Podunavlju (Bubanj—Hum – Salcuța – Dubovac—Žuto brdo – Cirna – Insula Banului i dr.), da je Basarabi-Bosut kompleks jedan kulturni savez, kome su mogla pripadati različita plemena i plemenski savezi.[44] I najzad, R. Vasić

[39] D. Garašanin, Studije iz metalnog doba Srbije, Starinar XI, Beograd, 1960 – 1961, 85.
[40] M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, Diadora 2, Zadar, 1962, 124.
[41] F. Starè, Grob 108 iz Dobove, Situla 1, Ljubljana, 1960, 90.
[42] B. Čović, 1976, 212 – 214, 231; isti, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaledu, Duhovna kultura Ilira, 9 sq.
[43] A. Vulpe, 1981, 180, 184.
[44] N. Tasić, 1981a, 237—239.

ovu kulturu ili kulturni kompleks posmatra kao jedan fenomen koji je potekao iz jednog ili više jezgara, koji je bio prenošen od stočarskih grupa preko velikog prostranstva i prihvaćen od mnogih — u suštini različitih — grupa (etnija).[45] — Radi se, dakle, o kulturnom fenomenu, baziranom pretežno na ornamentalnom stilu sa keramike, koji se može vezati, kako to naglašava A. Vulpe, za etničke grupe koje su u antičkim izvorima označene kao Geti, Dačani, Tribali, Agatirsi, neka ilirska i panonska plemena. Iscrpan komentar o ovim stavovima A. Vulpea pružio je M. Garašanin u svom djelu o praistoriji na tlu Srbije.[46]

— Često se spominje i kulturno jedinstvo bosansko-makedonske oblasti u željeznom dobu, a to mišljenje se bazira na formalnim i stilskim odlikama metalnih i keramičkih izrađevina i na pogrebnom ritusu.[47] U tom slučaju bi, npr., postojala i neka srodnost između Peonaca na jugu Makedonije i Desitijata u centralnoj Bosni! Naravno, opet je u pitanju širenje određenih kulturnih fenomena koji ne znače i etničku srodnost niti se ta pojava tako tumači.

— Na ovom mjestu je vrijedno da se spomene postavka M. Parović — Pešikan. Po njenoj ocjeni, na zapadnobalkanskim prostorima u vremenu od druge polovine VI do IV vijeka pr. n. e. treba računati na dva velika kompleksa: prvi bi se mogao nazvati grčko-ilirski, a obuhvatao bi zapadnu Srbiju, zapadnu Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Albaniju, dok bi drugi stajao pod italskim i etrurskim uticajem (italska keramika, situle, šljemovi italskog tipa, ćilibarska plastika, japodske urne) i ležao znatno sjevernije od prvog kompleksa.[48]

Ako ovome dodamo i podjelu na imenska područja koju je izveo R. Katičić, onda se susrećemo i sa novim problemima u razmatranju etničkih pitanja. Ovaj autor razlikuje u sjeverozapadnom Balkanu i susjednim krajevima četiri osnovna imenska područja: jugoistočno, dalmatsko-panonsko (sa srednjodalmatskim i panonskim potpodručjem), sjevernojadransko (sa venetskim, istarskim, iškim i liburnskim potpodručjem) i noričko. Samo jugoistočno se može dovesti u vezu sa »etničkom skupinom« koju grčki i rimski pisci nazivaju Ilirima, kaže Katičić.[49] Ostala područja će onda pripadati drugim »etničkim« skupinama.

Kod daljeg tretiranja etnogenetskih procesa na tlu Jugoslavije uzećemo, naravno, u obzir sve ono što je naprijed rečeno. Uzećemo u obzir ono što se odnosi na kontinuitet i diskontinuitet, na velike kulturne komplekse, imenska područja, a onda i na pisane izvore. Pri tome će

---

[45] Vidi u ovom tomu »Praistorije« poglavlje o Đerdapskom području.
[46] A. Vulpe, 1981, 184.; M. Garašanin, Praistorija na tlu Srbije II, Beograd, 1973, 467 - 468.
[47] Vidi: Z. Mirdita, 1979, 145; M. Garašanin, 1964, 146 - 147.
[48] M. Parović-Pešikan, Simpozijum 1966, Diskusija, 79.
[49] R. Katičić, 1964, 29 sq.

neminovno doći do izražaja i geografska uslovljenost u razvoju pojedinih zajednica i grupacija, jer je očito da je drugačija pozicija tih zajednica i grupacija na Jadranu, u Panoniji, u srednjem ili južnom Balkanu, u alpskom području. Radi se često o različitim etnogenetskim komponentama, o drugačijim ekonomskim i kulturnim vezama, migracionim pokretima i sl. Sve je to normalno i imalo je značajan uticaj u ovim vremenskim periodima.

U jugoistočnoj Evropi, kojoj pripada i teritorija Jugoslavije, tokom praistorije se desilo nekoliko krupnih perturbacija, bitnih za oblikovanje pojedinih kulturnih grupa i za same etnogenetske procese. Prva od njih se desila na kraju neolitskog doba, uglavnom u III mileniju pr. n. e. Propast neolitskog svijeta u to vrijeme bila je uslovljena unutarnjim degenerativnim procesima, s jedne, i invazijom novih grupa sa Istoka, s druge strane. O tome je bilo dosta riječi u II i III tomu »Praistorije jugoslavenskih zemalja«, a ovdje je potrebno naglasiti samo dvije činjenice. U nekim područjima Jugoslavije neolitske kulturne grupe su nestale u cjelini početkom eneolitskog doba, dok su se u drugim područjima (npr., na srednjem Jadranu) održale i tokom većeg dijela eneolitskog doba.[50] To je prvo. I drugo, velika smjena populacija u to vrijeme označila je početak nove ere u ovim (a i mnogim drugim) dijelovima Evrope koja je vodila ka formiranju kasnije poznatih etničkih zajednica.

Sljedeći put je ovaj dio Evrope bio uznemiren i potresen balkansko-panonskom, odnosno egejskom seobom krajem II milenije pr. n. e. Pošavši iz Panonije, velike grupe migranata su krenule prema jugu Balkana i istočnom Mediteranu. U tim pokretima učesnici egejske seobe su porobili neka područja, prouzrokovali određena razmještanja stanovništva u drugim krajevima, a bilo je i miješanja sa autohtonim stanovništvom na trećoj strani. Ova seoba je bila predmet proučavanja mnogih naučnika u Evropi i na Balkanu.[51] Tako A. Mozsolics pretpostavlja da je negdje krajem 14. vijeka pr. n. e. došlo do snažnog prodora nosilaca kasne kulture sa grobnim humkama (Hügelgräberkultur) koji je prouzrokovao rušenje utvrđenih naselja u Panoniji i pokrenuo veliku seobu prema jugu.[52] Svakako je najznačajnije priloge proučavanju egejske seobe pružio V. Milojčić u nekoliko svojih radova. Njegove analize pokretnog arheološkog materijala su ga dovele do zaključka da se egejska seoba odvijala u tri velika vala: prvi u 13/12. vijeku, drugi u 11. vijeku i treći u 9/8. vijeku pr. n. e. Nosioci ovog trećeg vala bi trebale biti ilirske grupe iz Bosne i Makedonije.[53] Ove teze su podržali: M. Garašanin, koji smatra da su Protoiliri sa zapadnog Balkana

---

[50] Pojam eneolita i eneolitskog doba uzimam ovdje u smislu kulturne, a ne hronološke formacije.

[51] Vidi podatke i literaturu o tome u: A. Benac, 1964, 68—69.

[52] A. Mozsolics, Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, Acta Archaeol. Hungarica VIII, Budapest 1957, 140—142.

[53] V. Milojčić, Die dorische Wanderung im Sichte der vorgeschichtlichen Funde, Archäol. Anzeiger 63/64, Berlin 1948/49, 12 ff, 35.

igrali važnu ulogu u drugoj od pomenutih seoba,[54] Šime Batović, koji se bavio uticajem ovih seoba na odnose sjeverozapadnog Balkana sa istočnom apeninskom obalom i neki drugi stručnjaci. Prema ocjeni Š. Batovića prva seoba se odigravala krajem 13. vijeka, druga krajem 12. vijeka a treća krajem 10. i na prelazu od 10. na 9. vijek pr. n. e. Intenzivni kontakti zapadni Balkan-istočni dijelovi Apeninskog poluostrva počeli su već tokom druge seobe.[55] Da spomenemo još i postavku M. Gimbutas, koja zaključuje da su veliki pokreti srednjoevropskih kultura krajem 15. vijeka (ili oko 1400. g. pr. n. e.) i oni krajem 13. vijeka (ili oko 1200. g. pr. n. e.) donijeli na Balkan ilirsku kulturu, venetsku kulturu na Apeninsko poluostrvo, italsku kulturu u Italiju i frigijsku u Anadoliju.[56] Bez obzira na neka neslaganja u ovom pogledu,[57] neosporno je da je egejska seoba (ili egejske seobe) prouzrokovala mnoga pomjeranja stanovništva u Panoniji i na Balkanu i da su ti događaji imali uticaja na etnogenetske procese u ovim područjima.

Znatno manje uticaje na te procese imala je tzv. trakokimerska seoba, o kojoj se na više mjesta govori u ovom tomu »Praistorije«.[58] S druge strane, posljednja velika seoba prema jugoistočnoj Evropi, keltska seoba, vrlo značajno se odrazila na zbivanja u balkanskom i panonskom prostoru Jugoslavije. To je, međutim, posebna tema u ovoj knjizi.

Na području Jugoslavije se tokom mlađe praistorije — kako je već rečeno — formiralo nekoliko velikih plemenskih grupacija koje zahtijevaju i posebnu obradu. To su: Iliri, Panoni, Tračani, Dako-Mezi, a uz njih dolaze i neka alpska i predalpska plemena i plemena na jugu zemlje koja ne ulaze direktno u takve velike sastave. Ove grupacije i plemenske zajednice zauzimaju različite teritorije pa se može reći da Ilirima uglavnom pripadaju veći dijelovi zapadnog Balkana, Tračanima dijelovi istočnog Balkana, Panonima panonski prostor i neki krajevi južno od rijeke Save, dok su Dako-Mezi (ili Mezi) imali svoja boravišta negdje između tih prostora. Naravno, u sadašnjem stanju istraživanja nije moguće fiksirati tačne granične linije između tih grupacija,[59] ali je sigurno da je danas nešto jasnija situacija u tom pogledu nego u prvim decenijama XX vijeka. Današnje granice jugoslavenskih zemalja ne znače, dalje, ništa za razgraničenje između Ilira, Tračana i drugih grupacija jer su se njihovi dijelovi protezali na teritorijama dvije ili više današnjih država na Balkanu i u Podunavlju.

---

[54] M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, Diadora 2, Zadar 1962, 128 ff; isti, 1964, 144.

[55] Š. Batović, 1976, 18—30.

[56] M. Gimbutas, Die Indoeuropäer (Archäologische Probleme), The Indo-Europeans (Archeological Problems), American Anthropologist 65, Nr 4, 1963, 568—569.

[57] Vidi, npr.: A. Benac, O učešću Ilira u egejskoj seobi, Arheološki radovi i rasprave IV—V, Zagreb 1967, 333—334.

[58] Vidi, npr., obradu bosutske grupe (R. Vasić) ili grupe Martijanec—Kaptol (K. Vinski-Gasparini).

[59] Vidi: A. Stipčević, 1974, 29.

Prvo o formiranju ilirskih zajednica, o etnogenezi Ilira.

Veliki interes za Ilire i njihovu genezu su posebno izazvale neke panilirske teorije između dva svjetska rata i neposredno iza drugog svjetskog rata, lansirane od strane jednog broja lingvista i arheologa. Po tim teorijama Iliri su u određenim praistorijskim vremenima naseljavali veliki dio Evrope, može se reći od Baltika do Mediterana. Tako su, npr., prema tezama J. Pokornog, Iliri u istorijsko vrijeme nastanjivali prostore južno od Dunava, ali su prije 1200. g. pr. n. e. zauzimali prostor između rijeka Saale, Spree i Warthe, odnosno Weichsel i Waag.[60] H. Krahe je bio iznio tezu da su Iliri nastanjavali alpske zemlje, čitavu Panoniju i Češku, a, možda, i široke prostore u istočnoj Njemačkoj.[61] Kasnije je ovaj vrsni naučnik mijenjao svoje poglede na ovo pitanje, ali je Ilirima uvijek davao veliki značaj u praistorijskoj Evropi. P. Bosch-Gimpera je znatno umjereniji. On je pisao da se u kasnoj bronzi i prelazu u željezno doba na Balkanu formiraju tri istorijske grupe: Dačani, u Mađarskoj i Transilvaniji, Iliri u slavonsko-dinarskom prostoru, Tračani u istočnom Balkanu. Korijenje ilirske grupe bi trebalo tražiti u kulturi Ljubljana-Vučedol, a možda i u neolitskoj butmirskoj kulturi.[62] R. Pittioni pripisuje Protoilirima kulturu žarnih polja (UK) i stariju lužičku kulturu, dok bi halštatska i razvijena lužička kultura bile produkat zrele ilirske civilizacije. Iliri su, po njegovom mišljenju, u periodu kulture žarnih polja i u starijem željeznom dobu imali svjetskoistorijski značaj, kao što su imali Kelti i Rimljani u kasnijem vremenu.[63] Za F. Behna su Iliri u rimskoj provinciji Iliriji samo posljednji ostaci naroda koji je nekad vladao velikim dijelovima Evrope.[64] Ovdje se, možda, mogu spomenuti i teze C. Schuchhardta, koji je porijeklo Ilira vezao za neolitske kulture trakaste keramike, a Vinču označio kao jednu od kolijevki prailirske kulture. Itd.[65]

Slična gledišta se mogu naći i u djelima nekih jugoslavenskih arheologa. B. Gavela je, doduše prije nekoliko decenija, zastupao stanovište da su Iliri bili svojevremeno jedna od najvećih indoevropskih grupacija u Evropi i da se njihovi tragovi nalaze od sjeverne Evrope do Makedonije.[66]

---

[60] J. Pokorny, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Zft. für celt. Phil. 20, 1935, 315 sq; isti, Substrattheorie und Urheimat der Indogermannen, MAG LXVI, Wien, 1936, 74.

[61] H. Krahe, Sprache und Vorzeit, Heidelberg, 1954, 99–101.

[62] P. Bosch-Gimpera, El problema indoeuropeo, Mexico, 1960; isti, Die Indoeuropäer, Indo-European and Indo-Europeans, Third Indo-European Conference of the University of Pennsylvania, Philadelphia, 1966, 515.

[63] R. Pittioni, Die Urnenfelderkultur und ihre Bedeutung für die europäische Geschichte, Zft. für celt. Phil. Bd. XX, Heft 2, Bd. XXI, Heft 1, 190, 222; isti, Urgeschichte des österr. Raumes, Wien, 1954, 533 (literatura o ilirskom pitanju u nap. 834).

[64] F. Behn, Vorgeschichtliche Welt, F. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachf., Stuttgart, 1962, 87–88.

[65] C. Schuchhardt, Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, Preuss. Akad. d. Wissensch., Berlin 1937, 16 ff.; Druge podatke vidi u A. Benac, 1964, 59–61.

[66] B. Gavela, Sur les premiers Illyres dans le domaine balkano-danubien, Bericht über den V Inter. Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1961, 325–327; vidi i B. Gavela, Vinča i Iliri, Starinar III–IV, Beograd, 1952/53, 47–24.

Dvije su osnovne faze u genezi Ilira po njegovom shvatanju: prva se prvenstveno oslanja na slavonsku kulturu (»Proto-Illyriens slavoniens«), a u drugoj bi glavnu ulogu odigrale lužička i panonska civilizacija.[67] Veliko prostranstvo ilirskim zajednicama pripisivali su i Đ. Mano Zisi i Lj. Popović,[68] kao i neki drugi autori.

Ovdje možda treba posebno izdvojiti zaključke M. Budimira, koji se ovim pitanjima bavio isključivo sa pozicija lingvističke nauke. Prema njegovom tumačenju, najstariji Indoevropljani na prostoru Mediterana su bili tzv. Pelasti, koji su i na Balkanu i na Apeninskom poluostrvu stanovali znatno prije nego što su ovamo stigla grčka i italska plemena. Tim Pelastima su pripadali i Iliri, a kao dokaz za takav zaključak služi mu i računanje na oktenije, koje je upotrebljavano na jugu Balkana prije dorske seobe, a Iliri su se tim računanjem služili još u Augustovo doba.[69] Takvo tumačenje nesumnjivo ukazuje da su preci kasnijih ilirskih zajednica živjeli na Balkanu i prije egejske seobe, odnosno i u srednjem bronzanom dobu.

Među prvima su se od panilirskih teza ogradili Z. i K. Vinski koji u radu o ostavama u hrvatskom i vojvođanskom području Srema doslovno kažu: »U novije vrijeme se odustalo od toga da se tzv. lužička kultura smatra značajnom za gotovo svu kulturu žarnih polja, jer je ona samo ogranak ove potonje, a nosioce KŽP ne smijemo identificirati sa Ilirima, kako se to tvrdilo donedavno, već vjerovatno s barem za sada još bezimenom indoevropskom etničkom skupinom«.[70] To se, naravno, ne slaže sa ocjenama A. Mócsya, koji u svojoj obradi panonskog stanovništva do markomanskih ratova među ilirska plemena ubraja Kolapijane, Jase, Breuke, Andizete i Siscijane, dakle, plemena sa jednog od važnih područja rasprostiranja kulture žarnih polja.[71] No, A. Mócsy nije arheolog!

Od jugoslavenskih arheologa Z. Marić je najradikalnije odvojio panonska plemena od ilirskih zajednica. Po njegovoj interpretaciji, kultura žarnih polja je pripadala Panonima, koji nemaju ništa zajedničkog u etničkom pogledu sa Ilirima i koje treba tretirati kao sasvim zasebnu skupinu plemena i naroda.[72] Panilirske teze i sve one teze koje su Ilirima pripisivale posebnu ulogu u jugoistočnoj Evropi i u Podunavlju su doživjele najargumentovaniju kritiku na Simpoziju o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira 1964. godine. U zaključku tog simpozija je doslovno rečeno:

---

[67] B. Gavela, Sur les premiers Illyriens dans le domaine balkano-danubien, Živa antika VIII/3, Skopje, 1958, 335–337.

[68] Đ. Mano Zisi — Lj. Popović, Iliri i Grci, Beograd, 1960, 9–10.

[69] M. Budimir, Iliri i Prailiri, VAHD LIII, 1950/51, Split 1952, 11–12; isti, Ilirski problem i leksička grupa Teuta, VAHD LV, Split, 1953, 18.

[70] Z. i K. Vinski, Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i vojvođanskom području Srijema, Opuscula Archaeologica I, Zagreb, 1956, 59.

[71] A. Mócsy, 1959, 24, 26, 74, 75 i dr.

[72] Z. Marić, 1964, 11–12.

»Opći je rezultat ovog simpozija da su Iliri — može se reći — konačno vraćeni na Balkan. Tu je njihova osnovna teritorija, tu su se oni razvili iz jednog raznorodnog supstrata i tu su ušli u istorijsko razdoblje ovog dijela Evrope«. I dalje: »Očito je, na osnovu svega što je rečeno, da su Iliri bili ipak labava etnička cjelina. Rimskom okupacijom je, svakako, prekinut jedan normalni integracioni proces, prekinuto je definitivno formiranje čvrste etničke zajednice Ilira«.[73]

Ako se prihvati postojanje jednog centralnog ilirskog područja, kako je to formulisao B. Čović na osnovu arheoloških nalaza (dio Albanije, Crna Gora, južna Dalmacija, pa Hercegovina, srednja Dalmacija, južna Bosna, jugozapadna Srbija sa Sandžakom, Metohija)[74] i ako se prihvati da su se na tom području formirala najvažnija ilirska plemena (što je na današnjem stupnju istraživanja gotovo neosporno), onda se etnogenetski proces kod tih zajednica može arheološkim metodom dosta realno sagledati. On je tekao u nekoliko faza:

a) Prvobitni supstrat iz koga su proizašle te zajednice formirao se u postneolitskom dobu, poslije propasti većine neolitskih kultura. To je vrijeme u kojem su Panoniju i dobar dio Balkana preplavili nosioci badenske, kostolačke i vučedolske kulture, a zatim nosioci kulture zvonastih pehara i vrpčaste keramike. Bilo izvjesnim miješanjem sa starim stanovništvom, bilo međusobnim miješanjem ili u čistom sastavu, navedene grupe su stvorile jedan amalgam iz koga su, pretežno evolucijom, slijedile iduće faze u razvoju zajednica u centralnom ilirskom području, a donekle i u susjednim područjima. Pri tome se možda mogu izdvojiti dvije zone ovog procesa: jedna južna i druga sjeverna, sa graničnim područjem sjeverno od kotorskog zaljeva. U sjevernoj zoni se znatno duže zadržala neolitska tradicija, a pored prodora nosilaca vučedolske grupe, ovdje se sve više pojavljuju i ostaci nosilaca kulture zvonastih pehara sa zapada. U južnoj zoni zasada se ne mogu uočiti elementi nosilaca zvonastih pehara u stvaranju pomenutog osnovnog supstrata; tamo su više došli do izražaja elementi nosilaca ostalih eneolitskih kultura i kulture sa vrpčastom keramikom. Nema nikakve sumnje da je kretanje u nekoliko valova stepskih nomada sa Istoka prouzrokovalo pomjeranje badenske, kostolačke i vučedolske kulture prema zapadu i da se u tim pomjeranjima odigrao i proces indoeuropeizacije u Podunavlju (odnosno Panoniji) i na Balkanu. U nekim područjima Jadrana se ovaj proces slabije osjećao, pa su iz toga proizišle i neke posebne osobine velike plemenske zajednice Liburna na sjevernijim dijelovima Jadrana.

Formiranje ovako zamišljenog supstrata se, inače, naziva i fazom formiranja predilirskih grupa.[75]

---

[73] Simpozijum 1964, 286–287.

[74] B. Čović, 1964, 97.

[75] Detaljnije podatke o tome vidi u: A. Benac, 1964, 65 i dalje; isti, Prediliri, Protoiliri, Prailiri – neki novi aspekti, Balcanica VIII, Beograd, 1977, 3 sq.

b) U toku ranog i srednjeg bronzanog doba nije, u suštini, bilo većih migracija; one bar nisu mogle biti utvrđene arheološkim putem. U tim periodima se, po svemu izgleda, odvijao dosta miran život stanovnika ovih krajeva, u kojima je mogla nesmetano cirkulirati razmjena dobara, a ona je sa svoje strane potencirala neke kulturne i druge uticaje. Tada se u naprijed označenom centralnom području ustalio ritus pokapanja mrtvaca pod tumulima, sve više je prodirao i geometrijski stil ukrašavanja keramike i metala, koji je postao dominantan u mladem bronzanom dobu. Inače, još nisu sazreli uslovi za neku veću diferencijaciju među pojedinim područjima i za formiranje čvršćih društvenih zajednica. Bilo je to tzv. protoilirsko doba.

c) Centralno ilirsko područje nije bilo u žiži panonsko-balkanske, odnosno egejske ili dorske seobe. Ona se kretala pretežno sa one strane rijeke Save, ali je njen agresivni karakter, ipak, poremetio odnose na centralnom ilirskom području, pošto su nosioci te migracije prodrli i na desnu stranu Save, zauzeli tamošnja područja i prouzrokovali neka manja ili veća kretanja pojedinih grupa prema zapadu. Stoga nije neobično što se određeni kulturni uticaji kulture žarnih polja osjećaju, čak, na teritoriji Delmata u jugozapadnoj Bosni. Š. Batović je, poslije dosta minucioznog pregleda arheološkog materijala, došao do zaključka da su ova kretanja imala znatno šire posljedice na Zapadu, da je u vezi s tim i prodor nosilaca kulture kasnog bronzanog doba iz zapadnog Balkana prema Italiji počeo u XI vijeku i onda se nastavio u X vijeku pr. n. e. Odatle potiču davno konstatovane kulturne, pa valjda i »etničke«, veze zapadnog Balkana sa nekim područjima južne Italije i sa područjem Picenuma.[76]

U kasnom bronzanom dobu ostaje dominantan na centralnom ilirskom području ritus skeletnog sahranjivanja pod tumulima. Najznačajnije pojave iz tog doba su, međutim, brojni depoi metalnih predmeta (znak nemirnog vremena!) i nastanak velikog broja utvrđenih naselja na brežuljcima, poznatih pod imenom gradine. Čini se da je u kasnom bronzanom dobu, zbog veće ugroženosti stanovništva i zbog raznih društveno-ekonomskih razloga, došlo do jače asimilacije populacija na određenim područjima, do formiranja čvršćih zajednica koje će se kasnije pojaviti kao ilirska i njima srodna plemena, sa posebnim imenima. Bio je to, naravno, i proces diferencijacije među tako asimiliranim zajednicama.[77] Takvi procesi su nastavljeni i u početnim fazama starijeg željeznog doba, kada su konačno oformljene prailirske zajednice.

d) Tek u drugoj polovini starijeg željeznog doba su sasvim izdefirencirane veće plemenske zajednice i tada počinje prava ilirska era.

---

[76] Š. Batović, 1976, 20 sq.
[77] A. Benac, 1964, 68—70.

Naprijed izložene faze etnogenetskog procesa su izvedene na osnovu proučavanja arheološkog materijala. Pri tome je naročito poštovan princip kontinuiteta u razvoju materijalne kulture na pomenutim područjima u drugom mileniju i u prvim vjekovima prvog milenija pr. n. e.

Tako smo došli do vremena kada se javljaju podaci u antičkim izvorima o Ilirima i ilirskim plemenima. Ovi podaci će često izazivati nedoumice i različita tumačenja stručnjaka, no oni, ipak, pružaju dragocjenu pomoć u lociranju pojedinih plemena, kao i u pogledu karaktera njihove kulture. Poteškoće kod tumačenja antičkih-grčkih i rimskih-izvora potiču iz činjenice što su neki podaci vezani za mitološke predstave antičkog svijeta (kojima se, inače, ne može odreći svaka istorijska vrijednost), što su pojedini podaci mladih hroničara i geografa preuzeti iz starijih (obično za nas izgubljenih) izvora pa je teško reći koliko su oni pravilno preneseni i konačno, i najvažnije, što podaci antičkih autora iz vremena kasne rimske republike i carskog doba odražavaju stanje (ponekad opet nesigurno) iz tog vremena pa te podatke treba projicirati u bližu ili dalju prošlost. Sa tim poteškoćama su se susreli svi oni istoričari, lingvisti, arheolozi koji su se prihvatili antičkih izvora u proučavanju istorije, geografije, kulture i društveno-ekonomskih prilika na Balkanu u antičkom i predantičkom dobu. A tim poslom se zaista bavio impozantan broj naučnika.[78] G. Alföldy je, inače, podijelio antičke autore koji govore o Ilirima u nekoliko grupa. Stariju grupu sačinjavaju grčki pisci (Hekataios, Pseudo-Skylax, Pseudo-Skymnos), srednjoj grupi pripadaju oni autori čije vijesti dolaze između starijih grčkih izvora i onih iz Augustovog vremena (Polybios, Livius), dok mladu grupu čine Appian, Strabo i Cassius Dio. O ilirskim »civitates« iz rimskog doba govore Plinius i Ptolomaios.[79] Ovdje ćemo navesti samo nekoliko od tih podatka, i to onih koji imaju veći značaj za tretiranje etničkih pitanja na ovom mjestu.

Logograf Hekatej iz Mileta (oko 500. g. pr. n. e.), prema sačuvanim fragmentima iz njegovog djela »Periegesis« kod Stefana Bizantinca, poznavao je Histre, Liburne, Mentore, Siope, Hitmite, zemlju Japigiju i Darsion,[80] dakle, plemena u nešto sjevernijem dijelu Jadrana. On ne spominje Ilire.

Pseudo-Skilaks (oko 330. g. pr. n. e.), na osnovu ranijih izvora, u svom djelu »Periplus« spominje Liburne i Ilire, odnosno ilirska plemena između Liburna i Haonaca u Albaniji (to su: Hierastamni, Bulini, Hilci, Nesti, Manijci, Autarijati, Enhelejci, Taulanti).[81] Kao što se vidi, Pseudo-

[78] Vidi, npr., popis literature i upotrijebljenu literaturu kod: G. Alföldy, 1965; F. Papazoglu, 1969; A. Stipčević, 1974 (poglavlje »Proučavanje Ilira«); I. Russu, 1969, 299—302; Z. Marić, 1973, 112—115 itd.

[79] G. Alföldy, 1965, 33—39.

[80] Hecatei Fragmenta 8, Fragmenta historicorum Graecorum I, Paris, 1874, 4.

[81] Scylacis Caryandensis Periplus, Geographi Graeci minores, ed. K. Müller, vol. I, Paris, 1855, 20—27.

Skilaks ne ubraja Liburne među ilirska plemena. Enhelejce je ovaj autor locirao kod Rizonskog zaljeva, a Taulante u okolini Apolonije.

Veoma je interesantan Pseudo-Skimnos (oko 110. g. pr. n. e.), koji u svom djelu »Periegesis«, a prema ranijim vijestima, spominje Hismene, Mentore, Pelagonce, Liburne, Buline, Hile i Ilire (Ἰλλυριοί).[82] Prema ovom autoru, Iliri su posebna zajednica plemena i baš ta obavijest je izazvala interes kod mnogih naučnika. Ovo je i jedan od rijetkih autora koji spominje Pelagonce kao posebnu plemensku zajednicu.

T. Livius, koji govori o događajima sa kraja Rimske Republike, među raznim plemenima u Iliriku (Ardijeji, Daorsi, Delmati, Japodi, Labeati, Liburni, Pirusti, Taulanti) spominje i Panone,[83] a to čini i Polibije.[84]

Geograf Strabon (64. g. pr. n. e. – 19. g. n. e.) dao je najviše podataka o raznim plemenima i narodima na Balkanu i u Podunavlju. On odvaja Panone kao posebnu skupinu plemena i među njih ubraja Breuke, Andizete, Dicione, Piruste, Mezeje, Desitijate i neka mala plemena.[85]

Važno je napomenuti da Plinije stariji i Pomponije Mela (oba I vijek n. e.) izdvajaju u redoslijedu nabrajanja plemena i naroda na zapadnom Balkanu Ilire u pravom smislu te riječi. Pri tome Plinije donosi formulaciju »proprieque dicti Illyrii et Taulanti et Pyraei«, a Mela »Taulanti, Encheleae, Phacaces; dein sunt quos proprie Illyricos vocant, tum Piraei et Liburni et Histria«.[86] Ovo bi, bez sumnje, značilo da postoje i Iliri koji ne spadaju među one »u pravom smislu te riječi«.[87]

I najzad, evo i legende o postanku ilirskih i nekih drugih evropskih plemena koja je sačuvana kod Apijana. Ona glasi: »Kažu da je zemlja nazvana po Iliriju, Polifemovom sinu, da su naime, Kelt, Ilirij i Galo, sinovi Kiklopa Polifema i Galateje, napustili svoju domovinu Siciliju i zavladali onima koji su po njima nazvani Kelti, Iliri i Galati. Ta vijest mi se najviše svida, premda se i mnogo šta drugo pripovijeda. Iliriju su se rodili sinovi Enhelej, Autarij, Dardan, Med, Taulant i Pereb i kćeri Parto, Daortho i Dasaro i još nekoliko drugih. Od njih potiču Taulantoi, Perraiboi, Enhelelees, Autaries, Dardanoi, Parthenoi i Darsioi. Misli se da se Autarieju rodio sin Panonije ili Pajon, a Pajonu Skordisk i Tribal, od kojih su na sličan način nastala istoimena plemena...«.[88] Već na prvi pogled se vidi da među Ilirijeve potomke spadaju uglavnom južnoilirska plemena, dok F. Papa-

---

[82] Geographi Graeci Minores, id. 213.

[83] T. Livius, Ab urbe condite XLV, 26.

[84] Polybii Historia I, XXX, 18, ed. L. Dindorfius, Lipsiae, apud Teubneri 1968.

[85] Strabonis Geographica III, c. 315, ed. A. Meineke, Lipsiae apud Teubneri 1907.

[86] C. Plinii Secundi, Naturalis Historia, III, 144, Pomponii Melae, De Chorographia, II, 56.

[87] Vidi o tome posebno: R. Katičić, Illyrii proprie dicti, Živa antika 13–14, 1964, 87–97; M. Suić, 1976, 179 sq; F. Papazoglu, Les origines et la destinée de l'Etat illyrien, Historia 14:1965, H. 2, 143 sq.

[88] Prevod preuzet od Z. Marića (Z. Marić, 1973, 112).

zoglu s pravom ističe da su Panonije, Skordisk i Tribal u ovoj legendi navedeni kao treće koljeno Ilira, što bi već ukazivalo na njihovo odvajanje od ostalih Ilira u užem smislu.[89]

Što su, dakle, Iliri, na kojoj su teritoriji oni rasprostranjeni, koja im plemena pripadaju?

Izdvajanje »Ilira u pravom smislu te riječi« kod Plinija Starijeg i Pomponija Mele je, sasvim logično, navelo veći broj jugoslavenskih naučnika da pođu baš od ove sintagme u razmatranju pojma Ilir i Ilirikum.

R. Katičić je u detaljnoj analizi tekstova Plinija i Mele došao do zaključka da se ime Iliri odnosilo na jedno određeno pleme. Još vrlo rano, u početku grčke geografske tradicije, to ime se raširilo na susjedna plemena i u grčkoj literaturi je to ime postalo skupni naziv za udaljene sjeverozapadne barbare. Poslije rimskih osvajanja ovo ime je prošireno na cijeli sjeverozapadni Balkan, pa i Panoniju i Norik. Pleme od kojeg je poteklo ime Iliri postojalo je do kraja republikanskog vremena pa onda nestalo.[90] F. Papazoglu je stavila pod sumnju ovakvo rješenje, jer je malo vjerovatno da su Grci po jednom plemenu nazvali svoje sjeverne susjede.[91] Sam R. Katičić navodi još jednu mogućnost: »Illyrii proprie dicti« bi moglo značiti i sjećanje na ilirsko kraljevstvo.[92]

I M. Suić se u svojim radovima detaljno zadržao na sintagmi »Illyrii proprie dicti« kod Plinija i Mele. Po njegovom mišljenju, morala je postojati jedna uža etnička skupina kojoj je bilo vlastito ime Ἰλλυριοί – Illyrii i koja je, kao narod – eponim, dala ime ilirskom etničkom kompleksu. Slično tome, ime užeg plemena Ἕλληνες se proširilo na sve Helene, a italsko ime, koje je startovalo sa juga Apeninskog poluostrva, dalo je ime Italiji i Italicima.[93] Atribucija ilirskog imena pojedinim narodima i plemenima išla je usporedno sa širenjem interesa antičkog svijeta za njihov životni prostor i odvijala se u nekoliko faza. Na drugom mjestu M. Suić kaže da je pojam Illyris kod grčkih pisaca izraz čisto geografske naravi, kojim su oni nazivali svoje sjeverozapadne susjede. Prema tekstu Pseudo-Skilaksovog Peripla (bez kasnijih interpolacija) Illyris bi se protezala »od epirotskih Haonaca do nešto poviše Sinus Rhisonicusa«. To je, u stvari, područje koje su odredili stariji izvori (Hekatej, Herodot i dr.). Za Tukidida (kraj V vijeka pr. n. e.) Iliri su živjeli oko grada Epidamnosa. Oko sredine III vijeka pr. n. e. to ime ide nešto preko Neretve (npr., kod Eratostena), dok ga Pseudo-Skimnos (početak I vijeka pr. n. e.) pomjera negdje do Cetine.[94] To bi otprilike bile i

---

[89] F. Papazoglu, 1969, 163.
[90] R. Katičić, Illyrii proprie dicti, Živa antika XIII–XIV, Skopje, 1964, 96.
[91] F. Papazoglu, Les origines et la destinée de l'Etat illyrien, Illyrii proprie dicti, Historia 14/1965, H. 2, 143–179.
[92] R. Katičić, Nochmals Illyrii proprie dicti, Živa antika XVI, Skopje, 1966, 243.
[93] M. Suić, 1976, 180.
[94] M. Suić, 1955, 136–139, 145–146.

faze širenja imena Ilir i Ilirija. B. Čović kaže da su Iliri u užem smislu »jedan posve određen narod antičkog svijeta«, nastao vjerovatno sjeverno od Epira i sjeverozapadno od antičke Makedonije. Prvobitno ilirsko jezgro se, po njegovoj ocjeni, nalazilo između rijeke Vojuše, Ohridskog jezera i Jadrana.[95]

I Z. Marić se u svojim razmišljanjima kreće istim stazama. Iliri su, u njegovoj koncepciji, bili manji narod ili veće pleme koje je najkasnije od VI vijeka pr. n. e. živjelo na području između rijeka Drima i Vojuše. Tokom grčke kolonizacije i rimskog osvajanja to ime je preneseno na niz drugih plemena na sjeverozapadnom Balkanu, ali u izvorima ime Ilir nikad nije upotrijebljeno za neko pleme sjeverno od Save.[96] Ovdje je od interesa i sljedeća konstatacija Z. Marića: »najvjerovatnije je da se najveći dio stanovništva ovih balkanskih krajeva nije smatrao Ilirima, već samo pripadnicima određenog plemena«.[97]

Naprijed navedena i slična mišljenja većine jugoslavenskih naučnika potpuno obesnažuju panilirske teze i sve više vraćaju Ilire na teritoriju njihove stvarne geneze. Važno je istaći da se u takvim procjenama uglavnom podudaraju stavovi lingvista, istoričara i arheologa, svih onih koji ilirsku genezu traže u zapadnom Balkanu. Naravno, ima još uvijek i drugih mišljenja naročito onih koji Ilirima pripisuju i manje ili veće dijelove Panonije. U tom smislu biće dovoljna dva primjera. Đ. Mano Zisi i Lj. Popović su uz izložbu »Iliri i Grci« napisali da spomenici govore o jednom ilirskom jezgru rasprostranjenom od Alpa do Grčke, od Dunava do Morave, od Vardara do Istre i od Podunavlja do Jadrana.[98] I. Russu opet, na osnovu proučavanja imenskog materijala, locira Ilire od Epira do Istre na zapadu, od Jadrana do linije Drava — Dunav na sjeveru. On Ilirima pripisuje i južni dio Panonije, dok za ostali dio kaže da je bio nastanjen Panonima.[99]

Uopšteno i pojednostavljeno rečeno, formiranje ilirske zajednice plemena (ili naroda!) danas bi se moglo, ipak, iskazati na sljedeći način:

a) Proces formiranja ilirske zajednice plemena je počeo u postneolitskom dobu, nakon raspada neolitskog svijeta na Balkanu. Nove, eneolitske grupe i valovi indoevropskih doseljenika sa Istoka su predstavljali znatnu populacionu i kulturnu osnovu za sljedeće etnogenetske procese na ovom prostoru. Samo na pojedinim dijelovima zapadnog Balkana se neolitsko stanovništvo nešto tvrdokornije održalo i u eneolitskom dobu i jače učestvovalo u tim etnogenetskim kretanjima. Egejska seoba, u kasnom bronzanom dobu, ponešto je poremetila miran razvoj zapadnobalkanskih

---

[95] B. Čović, 1976, 112.
[96] Z. Marić, 1964a, 177.
[97] Z. Marić, 1964, 68.
[98] Đ. Mano Zisi — Lj. Popović, Iliri i Grci, Beograd, 1960, 9—10.
[99] I. Russu, Illirii — istoria limba şi onomastica, romanizarea, Bucureşti 1969, 26, 38—40.

grupa stanovništva, ali nije bitno uticala na kontinuirani razvoj većine zajednica na ovom području od ranog bronzanog do željeznog doba. Taj kontinuitet je bitna značajka etnogenetskog procesa plemenskih zajednica na centralnom ilirskom području.

b) Očito je da se u starijem željeznom dobu odvijalo konačno izdvajanje pojedinih plemenskih zajednica, odnosno sve jača asimilacija manjih grupa u veće plemenske cjeline

c) Sasvim je, zaista, vjerovatno da se u prvom dijelu starijeg željeznog doba pripadnici pojedinih plemenskih zajednica na mnogim područjima nisu osjećali pripadnicima neke šire ilirske grupacije, nego samo pripadnicima svog plemena (ili naroda!).

d) Među mnogim plemenima, koja su nosila vlastita imena, najvjerovatnije je, ipak, postojala na južnom području (svakako između Drima i Vojuše) i plemenska zajednica čije je ime glasilo »Iliri«. Moguće je da je ta zajednica i prije ozbiljnih kontakata sa antičkim svijetom proširila svoje ime na susjedna plemena ili je grupa plemena na ovom prostoru određenom konvencijom prihvatila zajednički naziv za čitavu grupaciju. Mora se pretpostaviti da se radilo o srodnim plemenima.

e) Pošto je prvobitna ilirska zajednica (pleme ili grupa plemena) živjela na jugu kasnije provincije Ilirika, antički svijet je prvo dolazio u kontakt sa tom zajednicom. Pa i Rimljani su u svojim osvajačkim pohodima prema Balkanu pošli od ovih krajeva. Prema tome, sreli su se sa prvobitnom ilirskom zajednicom i onda je logično što su taj naziv sve više uopštavali.

f) Širenjem rimske vlasti na Balkanu širilo se i ilirsko ime prema sjeveru i istoku, da bi najzad bila formirana provincija Ilirik, koja je obuhvatala i područja na kojima su živjele plemenske zajednice, odnosno narodi, sasvim različiti od onih koje obuhvata ilirski populacioni kompleks u užem smislu.

g) U svakom slučaju, prvobitno jezgro ilirske zajednice plemena se nalazilo na teritoriji Albanije. Odatle se ovo ime širilo preko Crne Gore dalje prema sjeveru i istoku do rijeke Neretve, do rijeke Krke i dalje.

h) Antički izvori uglavnom odvajaju Liburne iz kruga ilirskih plemenskih zajednica. To onda važi i za one zajednice koje su živjele sjeverozapadno i sjeveroistočno od liburnske teritorije.

*

Nema nikakve sumnje da su Tračani, pored Ilira, najvažnija zajednica plemena na Balkanu, naravno, izvan helenskog svijeta. Glavnina stanovništva, koje se krije pod tim imenom, živjela je na prostoru jugoistočnog Balkana, između Crnog mora, Propontide, Egejskog mora, Hema (Stare Planine) i Strymona (Strume). Živjela je, dakle, uglavnom na teritoriji Bugarske, a samo krajnje zapadne grupe tračke populacije su imale svoja sjedišta i na teritoriji istočne Jugoslavije. Zbog toga ova zajednica nema ni izdaleka onaj značaj za razmatranje etnogenetskih procesa praistorij-

skog stanovništva na tlu Jugoslavije, kao što je slučaj sa prethodnom, ilirskom zajednicom plemena. U proučavanju etnogenetskih procesa na tračkom području daleko najviše su se angažovali, kako je već rečeno naučnici iz Bugarske. Bilo je i na ovoj strani različitih mišljenja, ali u novije vrijeme prevladavaju teze koje se u osnovnim potezima podudaraju sa tezama o genezi ilirskih plemenskih zajednica. Pri tome su iskorišteni rezultati istraživanja na području lingvistike i epigrafike, arheologije i istorije. U posljednjim decenijama su i tamo posebnu važnost dobili rezultati istraživanja praistorijske arheologije. Inače, daleko najveću geografsku raširenost u Evropi pripisuje Tračanima J. C. Dragan, iako i on smatra da Karpati predstavljaju bazično područje tračkog prostora.[100]

Intenzivno proučavanje geneze i kulture starih Tračana počelo je krajem 19. vijeka. Među autorima koji su se bavili tim pitanjem na prvom mjestu stoji W. Tomaschek, rekli bismo, utemeljivač trakoloških studija.[101] U RE su između dva svjetska rata sintetičke članke o Tračanima napisali E. Oberhummer i B. Lenk.[102] Na studijama ovih autora su se i bazirala kasnija proučavanja tračkog pitanja. J. Wiesner je posvetio posebnu monografiju Tračanima. On je donio i mitološki okvir, po kome je praroditeljica Tračana bila Okeanova kćer Thrake, od koje potiču sinovi Bithys, Dolonkos i Treros (dakle, osnivači tračkih plemena Bitinjana, Dolonka i Trera).[103] Sam Wiesner smatra da ime Tračani označava skupni narod (ili skupinu naroda!), ali i jednu jezičku zajednicu.[104] U novije vrijeme problemom Tračana, naročito njihovim odnosom prema raznim arheološkim kulturama bronzanog i željeznog doba i odnosima između Tračana i Skita, bavio se M. Dušek, iako njegova razmatranja nemaju neki značaj za naš rad.[105]

Dosta značajan uticaj na trakološke studije u novije vrijeme imale su teze lingviste V. Georgieva, koji zastupa neku vrstu radikalnijeg autohtonizma. Na tračkom području, tvrdi V. Georgiev, nema nikakvih tragova starije onomastike od one tračke, a to znači da su Prototračani nastanjavali ovu teritoriju najmanje od starijeg neolitskog doba; neolitska naselja Karanovo, Azmaška gomila i Kazanlak pripadaju tim Prototračanima.[106] Iz ovakve formulacije izlazi njegov zaključak da stara toponimija Balkana ne pruža nikakav dokaz o postojanju neke predindoevropske populacije na ovom prostoru.[107] Nema, dakle, indoeuropeizacije koju su nosile nomadske

---

[100] J. C. Dragan, We, the Tracians and our multimillenary history, I, Milano, 1976, 21–25, 98 qq.

[101] W. Tomaschek, Die alten Thraker, Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der Akad. d. Wiss., II i IV, Wien, 1893.

[102] E. Oberhummer, Thrake, RE. VI A, 1936, 393 ff; B. Lenk, Thrake, R. E. VI A, 1936, 404 ff, 414 ff.

[103] J. Wiesner, 1963, 11.

[104] Ibid., 12, 14.

[105] M. Dušek, Die Thraker im Karpatenbecken, Amsterdam 1978; vidi i opširan, vrlo kritičan prikaz ovog djela S. Foltinya u Arheološkom vestniku XXXIV, Ljubljana 1984, 450–463.

[106] V. Georgiev, 1971, 165.

[107] Ibid., 169.

grupe sa Istoka. Ovdje je, međutim, vrlo značajna primjedba V. Georgieva da se u Ilijadi ime Tračani (homerski Treikes) odnosi samo na određeno pleme u jugoistočnoj Trakiji, čije je ime kasnije preneseno na sva srodna plemena. Na isti način se u Ilijadi imenom Heleni označava samo jedno određeno grčko pleme, a njegovo ime se u VIII/VII vijek pr. n. e. prenijelo na sva grčka plemena.[108] Ovakva postavka se veoma približava našem razmatranju o širenju ilirskog imena na zapadnoj strani Balkana i već navedenim postavkama M. Suića i R. Katičića. — Inače, teze V. Georgieva podržava i P. Boev iz antropološkog ugla razmatranja.[109]

Među bugarskim arheolozima ovakvu, pretjerano autohtonističku, tezu zastupa G. Georgiev. Ovdje ćemo na prvom mjestu navesti da ovaj autor tvrdi kako se u jugoistočnoj Evropi i istočnom Mediteranu u neolitskom, eneolitskom i bronzanom dobu podudaraju termini »kultura« i »etnos«. Zbog toga postoji dobra mogućnost da se arheološke kulture identificiraju sa plemenima i narodima poznatim iz pisanih izvora na teritoriji Balkana.[110] Populaciona struktura na kasnijem tračkom području je, tako reći, autohtona od paleolitskog doba, a iz te etničke baze potiču tvorci visokih kultura neolitskog, eneolitskog i bronzanog doba. Nosioci neolitskih kultura bili su Indoevropljani, domaćeg porijekla. U tom kontinuitetu, u staroj Trakiji su u bronzanom dobu stanovali Prototračani, neposredni nasljednici starog indoevropskog stanovništva, koje u I mileniju pr. n. e. poznajemo (po pisanoj tradiciji) kao Tračane, tvrdi G. Georgiev.[111]

Ovakav neprekinut, autohtoni razvoj populacije u južnoj Bugarskoj, barem od starijeg neolita do kraja praistorije, prvi je stavio u ozbiljnu sumnju V. Mikov. On je konstatovao da je veliki broj naselja na toj teritoriji bio napušten krajem eneolita i da je posljednji kulturni nivo na njima bio spaljen. Raniji stanovnici se nisu vratili na napuštena i spaljena naselja. Prema tome, nema kontinuiteta između eneolitskih i bronzanodopskih slojeva, nema kontinuiteta civilizacija. Tokom bronzanog doba se, u suštini, formirala nova civilizacija čiji su nosioci bili tračka plemena.[112] Do sličnog rezultata je došla i H. Todorova, koja, kao i V. Mikov, iznosi podatak da je

---

[108] V. Georgiev, 1984, 208; vidi sintetski pogled na ova pitanja istog autora u radu: Thraces, Pélasges, Achéens, Ioniens, Eoliens et Doriens, Actes du II Symposium International, Thracologie, Milano, 1980, 56–67.

[109] P. Boev, Die Abstammung der Thraker nach anthropologischen Angaben, Thracia I, Sofia 1974, 284.

[110] G. Georgiev, Die Entwicklung der älteren prähistorischen Kulturen in Südbulgarien, Studia balcanica 5, Sofia, 1971, 35.

[111] G. Georgiev, Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur, Dritter intern. thrakologischer Kongress, Bd. I, Sofia, 1984, 73—74; isti, Das Neolithikum und Chalkolithikum in der thrakischen Tiefebene (Südbulgarien), Thracia I, Sofia, 1972, 26—27; isti, Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit, Acta of the 2nd Intern. coll. on Aegean Prehistory, Athens, 1972, 119, 128.

[112] V. Mikov, La Bulgarie à l'âge du bronze, Studia balcanica 5, Sofia, 1971, 52—53, 61; vidi i odgovarajuće mišljenje M. Garašanina u istoj publikaciji.

gusti naseobinski sistem iz eneolitskog doba u južnoj Bugarskoj bio prekinut i u kratkom vremenu propao (ni na jednom istraživanom telu nije ustanovljen direktan dalji razvoj). To treba povezati sa jednom ranom stepskom invazijom. Na osnovu tih činjenica postaje jasno da se jedna od najranijih etapa tračke etnogeneze odigrala u okviru prelaznog doba eneolit—bronzano doba. Novi došljaci, stepski elementi, pod čijim su pritiskom naišla nova etnička kretanja, svakako su doprinijeli formiranju prototračkog sloja. Kontinuitet ovog procesa se produžavao do vremena istorijskih Tračana.[113] Treba, možda, spomenuti da je H. Danov zastupnik teze po kojoj su nosioci »Ockergräber« kulture prouzrokovali sredinom III milenije pr. n. e. demografsku smjenu u južnoj Bugarskoj i da se oni dobrim dijelom mogu označiti kao Prototračani.[114] R. Katinčarov podržava, moglo bi se reći, neku srednju liniju. I on smatra da su se krajem eneolitskog doba u južnoj, odnosno jugoistočnoj Bugarskoj desile određene promjene i da su se one početkom bronzanog doba višestruko manifestovale u materijalnoj kulturi i u duhovnom životu. Domaća populacija je, međutim, bila vrlo kompaktna pa je i ona sa svoje strane doprinijela veoma mnogo formiranju nove civilizacije. Ne radi se nikako o nekom potpunom prekidu kontinuiteta.[115] Na ovom mjestu je, ipak, najvažniji zaključak ovog autora da je u jugoistočnoj Bugarskoj neosporno ustanovljen kontinuitet u razvoju materijalne kulture između pojedinih perioda bronzanog doba, kao i između kasne bronze i ranog željeznog doba, što sigurno navodi na misao da su nosioci bronzanog doba na ovoj teritoriji, po njegovom mišljenju, bila tračka plemena.[116]

Na osnovu svega iznesenog može se — opet pojednostavljeno — reći sljedeće o etnogenezi tračke skupine plemena:

a) Na prostoru kasnije tračke zajednice plemena dogodila se vrlo značajna promjena krajem eneolita (posmatranog drugačije od onog na zapadnom Balkanu), kad su na to područje upale nove grupe sa Istoka. Ukoliko je na ovom prostoru eneolit (ili halkolit) imao nešto drugačiji put razvoja nego na zapadnom Balkanu, onda su i razumljive neke razlike u pogledu početka etnogeneze Ilira i Tračana. Nema, međutim, sumnje da je ranije domaće stanovništvo odigralo određenu ulogu u početnoj fazi etnogeneze i na jednoj i na drugoj strani.

b) Na tračkom prostoru je, sasvim sigurno, ustanovljen kontinuitet razvoja materijalne kulture tokom bronzanog doba, a nema prekida ni na

---

[113] H. Todorova, Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Bulgarien — Die Etnogenese der Thraker, Dritter intern. thrakologische Kongress, Band I, Sofia, 1984, 117—120.

[114] Chr. Danov, Altthraken als politischer Faktor auf Balkanhalbinsel und im östlichen Mittelmeerraum während des 1. Jahrtausends v. u. Z., Thracia I, Sofia, 1972, 182.

[115] R. Katinčarov, Les tribus à l'âge du bronze en Bulgarie (d'après les données archéologiques), Pulpudeva 2, Sofia; 1978, 272—274.

[116] Ibid., 289.

prelazu u željezno doba. U tim periodima se, u stvari, odigrao etnogenetski proces tračkih plemenskih zajednica.

c) Egejska scoba nije imala neki vidljiv uticaj na materijalnu i duhovnu kulturu stanovništva južne Bugarske u kasnom bronzanom dobu i to predstavlja izvjesnu razliku prema situaciji na ilirskom području.

d) Može se prihvatiti teza o Prototračanima kao nosiocima kulture bronzanog doba u južnoj Bugarskoj, što je adekvatno nazivu Protoiliri na zapadnom Balkanu.

e) Na prelazu iz bronzanog u željezno doba je na tračkom i nekim susjednim područjima bila vrlo karakteristična tzv. Buckel-keramika,[117] dok je na ilirskoj strani bio dominantan geometrijski, uglavnom pravolinijski stil. To bi bilo i jedno od bitnih razgraničenja ova dva kompleksa.

f) Ne može se, naravno, izostaviti ni kompleks Basarabi-kulture, za koji A. Vulpe doslovno kaže da je prva oznaka jedinstva sjeverotračkih plemena.[118]

*

I pored toga što su zaposjedali veliki prostor, vrlo značajan u geografskom smislu, relativno je slabo proučena etnogeneza Panona, odnosno etnogeneza skupine panonskih plemena. Možda je uzrok takvom stanju činjenica što se vrlo dugo smatralo da panonska plemena ne predstavljaju neku posebnu plemensku, pa ni etnogenetsku cjelinu, nego su većinom ubrajana među ilirska plemena. Zbog toga se prvo nameće misao F. Papazoglu da kod Panona nikad nije postojala bilo kakva politička zajednica i da je ime Pannonii bilo »skupna etnička (geografska?) oznaka bez političkog sadržaja«. Ona se pri takvoj ocjeni poziva na podatke kod Apijana.[119] Panonija je, po njenoj ocjeni, bila u praistorijskom vremenu na daleko nižem stupnju razvitka nego što je to bio slučaj na južnom ilirskom području.[120]

Plemenskim zajednicama u Panoniji su se nešto više nego ostali bavili mađarski naučnici A. Graf, A. Mócsy i G. Alföldy. Za prvog od njih ime »Pannon« ili »Paion« treba razumjeti samo kao jedno skupno ime pod kojim se krije određen broj plemena (prvenstveno onih između Save i Drave).[121] A. Mócsy većinu plemena na pomenutom prostoru ubraja među ilirska plemena, pozivajući se pretežno na epigrafski materijal iz rimskog doba.[122] G. Alföldy je u svom poznatom djelu o rimskoj provinciji Dalmaciji po-

---

[117] H. Todorova, Über einige Probleme der süd-osteuropäischen Frühbronzezeit, Thracia 1, Sofia, 1972, 75–77.

[118] A. Vulpe, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur), Dacia IX, Bucurest, 1965, 131.

[119] F. Papazoglu, 1966, 22.

[120] Ibid., 13.

[121] A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Dissertationes Pannonicae, Ser. I, Fasc. 6, Budapest, 1936, 14.

[122] A. Mócsy, 1959, posebno 24–28, 74–78.

svetio dosta pažnje i panonskim plemenima. Imenom Pannonioi, Pannonii (kod Apijana i Paiones) bila su prvenstveno obuhvaćena, kaže Alföldy, sva nekeltska plemena u sjevernom dijelu provincije Dalmacije i na prostoru sjeverno od rijeke Save. Poslije podjele Illyricuma (oko 9. g. n. e.) ovo ime se upotrebljava za nekeltska plemena u provinciji Panoniji.[123] Na sjevernom dijelu provincije Dalmacije, tamošnja panonska plemena (Ditiones, Maezei, Deuri, pa i Desitiates i dr.), činila su — kako dalje navodi G. Alföldy — jednu homogenu etničku cjelinu; ona su bila vrlo srodna Delmatima, ali i vrlo različita prema ostalim ilirskim plemenima.[124]

Pošavši od svoje osnovne postavke da nosioci kulture žarnih polja (Urnenfelderkultur) ne mogu biti Iliri, Z. Marić stoji čvrsto na stanovištu da svi oni krajevi do kojih su prodrli nosioci ovog kulturnog kompleksa pripadaju krugu panonske plemenske — i etničke — zajednice.[125] Ovaj autor također naglašava da su u rimskoj provinciji Dalmacije živjeli pretežno Iliri, a u provinciji Panoniji pretežno Panoni.[126] »Od svih plemena čija su nam imena poznata, a pripadaju panonskom (dalmatsko-panonskom) etničkom području, najjužnije su se našli i najjužnije prodrli Dalmati, veoma snažno i značajno pleme koje je ostavilo dubok trag u ranoj istoriji naših krajeva«.[127] Ovakvo opredjeljenje proširuje prostor panonske plemenske skupine do srednje Dalmacije, doduše uz dvojni naziv »dalmatsko-panonsko« pleme. Ovdje ćemo spomenuti da je i N. Vulić pledirao za tezu da se linija razgraničenja panonskih i ilirskih plemena kod Strabona uglavnom podudara sa razgraničenjem kasnije rimske provincije Panonije i Dalmacije.[128] Nešto drugačije nego Z. Marić, R. Syme smatra da se ime Panoni kod Strabona odnosi na velika plemena koja su živjela u Bosni, prema jugu do oblasti plemena Delmata.[129] On, dakle, Delmate odvaja od panonskih plemena. Na prostoru Panonije R. Katičić razlikuje tri imenska područja: sjeverozapadno, iško i panonsko područje u užem smislu, pri čemu bi iško područje moglo pripadati, prema imenskim elementima, sjeverojadranskom imenskom kompleksu.[130]

Naravno, sve ovo što je navedeno izišlo je uglavnom iz pera naučnika koji se bave antičkom istorijom i lingvistikom. A kako je sa arheološkim podacima?

U IV tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja je jasno naglašeno da su se u panonsko-podunavskoj zoni u kasnom bronzanom dobu zbili prelomni

---

[123] G. Alföldy, 1965, 50—51.
[124] Ibid., 52.
[125] Z. Marić, 1964, 71—73.
[126] Z. Marić, 1964a, 186.
[127] Z. Marić, 1973, 121.
[128] N. Vulić, Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje i rimske starine, Posebna izdanja SANU CCCXLVI, Beograd, 1961, 77 sq, osobito 80.
[129] R. Syme, The campaigns of Octavian, Danubian Papers, Bucharest, 1971, 140—141.
[130] R. Katičić, 1964, 26—28.

događaji. Došlo je na ovom prostoru do prevlasti kulture žarnih polja, koja se širila i južno od rijeke Save, na zapadu do Istre, a njeni nosioci su preko centralnog Balkana prodrli sve do Grčke.[131] Bez obzira na to što su u genezi te široko rasprostranjene kulture učestvovali i autohtoni populacioni elementi i oni koji su nadirali iz nešto sjevernijih krajeva, nema sumnje da je baš u ovom periodu i na ovoj osnovi formirana etnogenetska baza kasnijih panonskih plemena. Još niko nije spomenuo da su se tada mogle formirati protopanonske plemenske zajednice, ali bi bilo na mjestu — s obzirom na protoilirske i prototračke zajednice — pomišljati i na jedan takav proces. U svakom slučaju, etnogenetski proces se nastavlja uglavnom neprekinuto u željeznom dobu, uz slabo izražen uticaj trakokimerskog kompleksa, da bi se u tom periodu oformile plemenske zajednice koje pripadaju velikoj plemenskoj skupini ili grupaciji plemena.

Na ilirskim područjima nije poznata ni prisutna kultura polja sa žarama i to je još na Simpozijumu 1964. godine prihvaćeno kao linija razgraničenja između ilirske i panonske plemenske grupacije.

*

Među veće etnokulturne zajednice na tlu jugoslavenskih zemalja mogla bi se ubrojiti i ona koja je poznata pod imenom Mezi ili Dako-Mezi. Istraživanja vezana za tu zajednicu su nešto intenzivirana tek u novije vrijeme, ali su i danas ostali nedovoljno rasvijetljeni mnogi aspekti porijekla i teritorijalne rasprostranjenosti te zajednice. Tu na prvo mjesto dolazi izvjesna terminološka zbrka, jer ni sada nije dovoljno jasno da li se radi o posebnoj skupini plemena ili o širem kompleksu istočnobalkanskih i podunavskih plemenskih zajednica. Tim pitanjem se posebno bavio K. Jordanov, a njegova razmatranja se kreću u sljedećim pravcima:

— antička etnogenetska literatura spominje dvije grupe plemena pod ovim imenom: Mize (Mysoi) u Maloj Aziji i Meze (Moesi) u Evropi;

— etnonimi »Daco-Mésiens«, »Daco-Gètes«, »Gèto-Daces«, »Thraco-Gètes«, »Daco-Thraces« vjerovatno su umjetna tvorevina, jer, npr., Geti su ušli na istorijsku scenu najmanje nekoliko vjekova ranije nego Dačani;

— prema Dionu Kasiju, Geti i Mezi su u jednom davnom vremenu nastanjavali čitav prostor između Dunava i Hema; kasnije su stanovnici prostora između Dalmacije, Makedonije, Trakije i Panonije prihvatili ime Meza, a rijeka Sava ih je odvajala od Panonije;

— potrebno je, ipak, preciznije razlikovati etnonime Dačani, Geti i Mezi da bi se omogućio dublji studij razvoja sjevernih tračkih plemena u antici.[132]

---

[131] Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo, 1983, 547 ff, 826—829.

[132] K. Jordanov, Les ethnonymes »Gètes« et »Daces«, Dritter intern. thrak. Kongres, Bd. II, Sofia, 1984, 180—183; vidi i F. Papazoglu, 1969, 329.

Prema njegovoj ocjeni, Mezi bi u kasnijem vremenu pripadali sjevernim tračkim plemenima.

U pogledu paralela sa arheološkim materijalom bilo je nekoliko mogućih hipoteza. Tako je V. Georgiev predložio mogućnost da su kulture Starčevo-Körös-Criş, pa Salcuţa—Bubanj—Gumelniţa drevna baza na kojoj su se kasnije formirala dako-mizijska plemena.[133] Ova pretpostavka je svakako vezana za njegovu tezu da na tom prostoru nije postojalo neko predindoevropsko stanovništvo i da već kulture starijeg neolita učestvuju u kasnijim etnogenetskim procesima. M. Garašanin se, u ocjeni ove grupe plemena, ograničava na neke kulturne grupe iz bronzanog i ranog željeznog doba. Prema njegovom mišljenju dako-mizijska plemena su bila nastanjena u sjeveroistočnoj Jugoslaviji i sjevernoj Bugarskoj, između sigurnih ilirskih i jezgrenih tračkih oblasti. Pri tome on uzima u razmatranje kulturne grupe Paraćin-Mediana, koje su kulturno vezane sa odgovarajućim grupama između Hema i Karpata i koje bi mogle činiti i dio protodako-mizijskog kompleksa.[134] V. Mikov se zaustavio na bronzanodopskim grupama Vatin—Vršac—Dubovac—Žuto brdo—Balta Verde—Ostrovul mare—Gîrla mare—Cîrna, za koje kaže da pripadaju trećem periodu bronzanog doba, da su bile rasprostranjene na obje obale srednjeg Dunava, da su imale keramiku bogatu formama i inkrustacijom i da su njihovi nosioci možda bili i Mezi (Mésiens).[135]

Sigurno najveći interes izazivaju već pomenute rasprave o etnokulturnoj pripadnosti nosilaca Basarabi-stila, odnosno odgovarajuće bosutske grupe. R. Vasić se, u obradi kultura Pomoravlja u ovom tomu »Praistorije«, osvrnuo i na genezu nosilaca Basarabi i bosutskog stila (posebno tzv. tremolo-stila). On kaže da bi se njihovi nosioci vjerovatno mogli poistovetiti sa širom grupom plemena dako-mizijske skupine, koja su locirana između ilirskog na zapadu i tračkog kruga na istoku.[136] R. Vasić smatra, kako je već rečeno, da su pokretne stočarske grupe prenosile ovaj stil i dalje na zapad, sjever i jug od naprijed označenog prostora.[137] M. Stojić, koji je vršio mnoga istraživanja u srednjem Pomoravlju, pretpostavlja da je u srednjem Podunavlju i srednjem Pomoravlju krajem bronzanog i u starijem željeznom dobu živjela jedna velika skupina plemena. Bila bi to dako-getsko-mezijska zajednica, iz koje su se tokom vremena izdvojili Mezi, Tribali, Geti, Dačani.[138] P. Medović je sklon zaključku da su u širenju

---

[133] V. Georgiev, 1971, 169.

[134] M. Garašanin, Zur ethnischen Zugehörigkeit der bronzezeitlichen Bevölkerung im serbischen Moravagebiet, Dritter intern. thrak. Kongress, Bd. I, Sofia, 1984, 183—184; vidi i M. Garašanin, Paraćinska grupa i Mediana-grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo, 1983, 734—735, 772.

[135] V. Mikov, La Bulgarie à l'âge du bronze, Studia balcanica 5, Sofia, 1971, 59.

[136] Vidi kod R. Vasića poglavlje o Pomoravlju.

[137] Vidi i poglavlje o đerdapskom području kod istog autora.

[138] M. Stojić, Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren Moravagebiet, Die ältere Eisenzeit, 1981, 148—149.

Basarabi-stila učestvovala trako-getska i trako-kimerska plemana.[139] A. Vulpe smatra vjerovatnim da su glavni nosioci te kulture bili sjeverotračkog porijekla,[140] a N. Tasić i D. Srejović da su na području rasprostiranja Basarabi-Bosut-kompleksa boravili Tribali, Mezi, Geti i Tračani.[141] Da spomenemo još i mišljenje H. Danova prema kojem je oko sredine II milenija pr. n. e. došlo do veće migracije Mizijaca, a ona je pošla od sjeverozapadnog rubnog područja Bugarske i sjeveroistočne periferije Srbije i išla prema jugu Balkana.[142] Ovdje se ne mogu, naravno, mimoići ni podaci antičkih pisaca. Vijesti Diona Kasija su već spomenute, dok Plinije navodi da su se Tribali i mezijska plemena (Moesicae gentes) pružali s lijeve strane Dardanaca.[143] Prema ovim navodima, izlazi da su Mezi predstavljali veću grupu plemena u susjedstvu Tribala i Dardanaca i da ih je rijeka Sava odvajala od Panona.

Kod navedenih savremenih autora nema također nikakve terminološke ujednačenosti i to nesumnjivo smeta jasnom postavljanju problema. Ipak bi se mogle izdvojiti neke postavke koje imaju koliko-toliko zajednički karakter:

a) prema arheološkim nalazima, među nosioce Basarabi (ili Basarabi-Bosut)-stila treba ubrojiti i dako-mezijsku skupinu plemena;

b) ova dako-mezijska skupina je, kada je riječ o jugoslavenskom prostoru, boravila prvenstveno u sjeveroistočnoj Srbiji, a jednim dijelom u srednjem Pomoravlju i u Vojvodini (prvenstveno u Sremu);

c) ta plemena su ispunjavala prostor između ilirskih, tračkih i panonskih plemenskih skupina;

d) pod imenom Meza ili Dako-Meza se krila veća grupacija plemena, koja su vjerovatno imala određene veze i u etnogenetskom smislu, kao što je slučaj i sa drugim velikim plemenskim skupinama, odnosno grupacijama;

e) nema sumnje da su postojale neke bliske veze (jezičke, a vjerovatno i kulturne) između Meza, Dačana i Geta, a svakako i Tračana; tako bi jedino bila razumljiva pomenuta dvojna imena, kao i mišljenje da Mezi pripadaju sjeverotračkoj plemenskoj grupaciji. Naravno, ostaje otvoreno pitanje da li se, možda, ime Geti i ime Dačani ne odnosi na različito imenovanje istog naroda od strane Grka i Rimljana.

*

---

139 P. Medović, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Beograd, 1978, 58–59.

140 A. Vulpe, Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur, Die ältere Eisenzeit 1981, 184; isti, Points de vue sur l'histoire et la culture des Géto-daces avant Burebista, Actes du II Symposium international, Thracologie, Milano 1980, 45–46; vidi i M. Irimia, Die Beziehungen der Thraco-Geten mit den griechischen Kolonien von der schwarzmeerküste der Dobrudscha, Actes du II Symposium..., 118–119.

141 N. Tasić, 1981a, 239; D. Srejović, 1981, 52.

142 Ch. M. Danov, Altthrakien als politischer Faktor auf Balkanhalbinsel und im östlichen Mittelmeerraum während des 1. Jahrtausends v. u. Z., Thracia I, Sofia 1972, 182–183.

143 Preuzeto iz djela F. Papazoglu, 1969, 332.

Ostaju još neke plemenske zajednice na periferiji — da tako kažemo — naprijed navedenih plemenskih grupacija. To su, među ostalim, Peonci, Pelagonci i neke alpske plemenske zajednice.

Nema sumnje da Peonci zauzimaju dosta važno mjesto među stanovništvom u južnim krajevima Jugoslavije. To je jedna od vrlo starih plemenskih zajednica, koju poznaje i Homer kada ih ubraja među saveznike Prijamove Troje.[144]

Dosta dobre podatke o sjedištima Peonaca i o teritoriji Peonije pružaju neki od antičkih izvora. Tako se, npr., kod Herodota (V, 15) može naći podatak da Peonija leži na rijeci Strymonu (Strumi), koja nije mnogo udaljena od Helesponta, a prema Strabonu i Polibiju Peonci su živjeli od izvorišta Vardara do crnomorskih obala, gdje su također živjela tračka plemena Migdoni I Kristoni.[145] Granicu Peonije prema Trakiji, po Strabonu, čine Rodopi, koji su najviša planina poslije Hema, dok s druge strane prema sjeveru – dolaze ilirske zemlje, zemlja Autarijata i Dardanija.[146] Prema ovim podacima, Peonci su nastanjavali krajeve oko rijeke Strume, ali i područja oko izvorišta Vardara.

Sa ovakvim geografskim položajem Peonije donekle se slažu i rezultati arheoloških istraživanja na navedenom prostoru. Tako M. Garašanin, proučavajući istočna granična područja Ilira (i to poglavito na osnovu arheološkog materijala), dolazi do zaključka da su Peonci živjeli sa lijeve strane Vardara (Axiosa), ali ponešto i sa njegove desne strane. Pri tome on daje izvjesnu prednost dolini Bregalnice (Astibosa), lijeve pritoke Vardara. Peonci su, po njegovom mišljenju, djelimično nastanjavali i područje oko izvorišta Vardara.[147] Prema A. Stipčeviću, Peonci su imali svoja sjedišta oko srednjeg Vardara i oko njegovih pritoka Bregalnice i Crne reke (Erigona), a dopirali su sve do rijeke Strume.[148] Pregled dosadašnjih rezultata arheoloških istraživanja na ovim područjima donio je R. Vasić u ovom tomu »Praistorije«. Stanovništvo istočne Makedonije identifikuje R. Vasić kao Peonce, koji su »bili sastavljeni od većeg broja manjih plemena«, a antički pisci »spominju njihova plemena na izvoru i na ušću Vardara, kao i na izvorištu i ušću Strume«. Peoncima bi trebalo da pripadaju i nalazi đevđelijske grupe.[149]

Prema arheološkim podacima, Peonci bi u starijem željeznom dobu zauzimali velike dijelove istočne i južne Makedonije, prostore od izvorišta do ušća Vardara i one uz rijeke Bregalnicu i Crnu reku, pa djelimično i uz rijeku Strumu. Bila je to dosta velika teritorija, ali već u VI vijeku pr. n. e.

---

[144] II pjevanje Ilijade.
[145] Vidi M. Dušek, 1981, 223.
[146] Vidi: F. Papazoglu, 1969, 76.
[147] M. Garašanin, 1964, 139.
[148] A. Stipčević, 1974, 40.
[149] R. Vasić, vidi poglavlja »Srednjoistočna Makedonija« i »Đevđelijska grupa«.

južni Peonci prihvataju makedonsku kulturu ili se povlače pred Makedoncima, da bi u drugoj polovini V vijeka pr. n. e. teritorija đevđelijske grupe ušla u sastav Makedonije. Došlo je tako vjerovatno do neke vrste peonsko-makedonske simbioze.[150] Zbog takve situacije, A. Stipčević i spominje Makedonce i Peonce kao najjužnije skupine na jugu Jugoslavije.[151]

Problem etničke pripadnosti Peonaca izazvao je dosta dilema među naučnicima. I. Venedikov posmatra Peonce u starijoj fazi njihovog etnografskog razvoja kao ilirski element, da bi kasnije na njihovu teritoriju doselili i trački elementi.[152] M. Garašanin zastupa slično stanovište, sa razlikom što on negira bilo kakav prodor Tribala na teritoriju Peonaca, za koje se zalaže I. Venedikov.[153] A. Stipčević im pripisuje isključivo ilirsko porijeklo,[154] dok R. Vasić kaže da su oni »po mnogim mišljenjima predstavljali mešavinu autohtonih i izvesnih makedonskih, tračkih i naročito ilirskih elemenata«.[155]

Geografski položaj Peonije i njenih stanovnika je uslovio različita kulturna obilježja materijalne kulture na njihovom području. Ako su u nekoj početnoj fazi željeznog doba dominirali kulturni elementi koji se mogu porediti sa onim u južnoj Srbiji i istočnom Kosovu, kasnije na ovom prostoru jačaju kulturni elementi i uticaji sa juga i istoka. Po toj koncepciji autohtoni supstrat bi bio relativno blizak ilirskom kulturnom i plemenskom kompleksu, dok bi kasnije došli do izražaja trački i makedonski elementi. U kasnijoj praistoriji (što inače izlazi iz okvira ovog razmatranja) Peonci su se, po mišljenju J. Šašela, potpuno stopili sa Makedoncima.[156] Do toga ne bi moglo sigurno doći da oni i ranije nisu bili srodni sa Makedoncima. U svakom slučaju, ilirski, makedonski i trački elementi su odigrali osnovnu ulogu u etnogenetskom procesu peonskih plemena. Nema ovdje nekog jednosmjernog i ravnomjernog razvoja, pa se u ovom primjeru najbolje vidi koliko je u etnogenetskom procesu izuzetno važna geografska uslovljenost.

Na južnom prostoru Jugoslavije (odnosno na području zapadne Makedonije) imali su svoja sjedišta i dvije posebne skupine, poznate pod imenom Pelagonci i Linkesti. Nema sumnje da I. Mikulčić ima pravo kada kaže da je na prostoru Pelagonije željezno doba trajalo samo do početka VI vijeka pr. n. e. kada pod uticajem sa juga počinje arhajsko i klasično doba u smislu periodizacije na teritoriji Grčke.[157] Prema tipu grobova i ritusu sahranjivanja vidi se da u VII vijeku pr. n. e. dolazi do određene smjene

---

[150] Vidi »Đevđelijska grupa«.
[151] Vidi nap. 148.
[152] I. Venedikov, Zemite po srednie Vardar, 1943, 33 sq.
[153] M. Garašanin, 1964, 140.
[154] Vidi nap. 148.
[155] Vidi »Istočna Makedonija« u ovom tomu Praistorije.
[156] J. Šašel, Keltoi, 114.
[157] I. Mikulčić, Pelagonija u svjetlu arheoloških nalaza od egejske seobe do Augusta, Skopje—Beograd, 1966, 27, 35, 47 sq.

stanovništva. Novi valovi dolaze sa juga, iz Orestije i Elimije, što bi označavalo pokret gornjomakedonskih plemena u ovom vremenu. U vezi s tim je i uočeno da se do Bitolja pružaju plemenske zajednice Linkestida (plemenske zajednice makedonskog porijekla), a na sjevernom dijelu Pelagonije zajednica Pelagonaca. Ova posljednja zajednica plemena je bila srodna Peoncima, no tokom željeznog doba se, ipak, oformila kao posebna cjelina, kao posebna grupa plemena.[158]

Danas je, dakle, uočljivo da su tokom starijeg željeznog doba na južnim dijelovima Jugoslavije živjeli Peonci, Pelagonci i Makedonci. Po svemu izgleda da je kasnije došlo do jače simbioze ovih zajednica i do konačne makedonske prevlasti. Ta prevlast je u znatnoj mjeri imala i politički karakter.

Nasuprot tome, danas još uvijek izuzetno malo znamo o etnogenetskom procesu i etničkoj pripadnosti stanovništva starijeg željeznog doba u predalpskom, odnosno u *jugoistočnoalpskom prostoru.* M. Guštin ističe da se dolaskom Kelta na području Slovenije završava »bogato, četiri stoljeća dugo, starije željezno doba« i da su se starosjedioci, »nekoć jaka ilirska plemena, razmjerno brzo stopila s malobrojnim keltskim došljacima i sasvim izgubila svoj identitet«.[159] U Posočju, Notranjskoj i Beloj krajini starosjedioci su, ipak, u nešto većoj mjeri sačuvali svoju tradicionalnu kulturu.[160] Ovaj autor, kao i svi drugi naučnici koji su se bavili izučavanjem predrimske prošlosti ovih krajeva, ne spominju nijedno ime, nijednu zajednicu plemena iz pretkeltskog vremena na čitavom navedenom području. S. Gabrovec je, uopšteno govoreći, izdvojio dvije osnovne kulturne grupe na području Slovenije. To je dolenjska grupa, koju naziva ilirskom grupom i povezuje je sa glasinačkim kulturnim krugom starijeg željeznog doba, i zapadnoslovenačka, odnosno svetolucijska grupa, koja bi bila srodna ili bi se uključivala u venetsku zajednicu plemena.[161] Kada je riječ o svetolucijskoj grupi, situacija je dosta jasna i venetski karakter te grupe ne bi bio sporan. Mnogo bi teže bilo bez rezerve prihvatiti ilirski karakter dolenjske grupe u centralnom dijelu Slovenije. Između ovog i centralnog ilirskog područja našla se jedna zavjesa koju čine teritorije Liburna, Japoda i nekih panonskih plemenskih zajednica, a one se — prema današnjim saznanjima — ne bi mogle ubrojiti u ilirsku grupaciju plemenskih zajednica. Zbog toga ostaje još uvijek otvoreno pitanje šta je u dolenjskoj kulturnoj grupi autohtono nasljeđe, a šta je posljedica uticaja i razmjene dobara sa teritorija ovdje spomenutih plemena.

---

[158] Vidi: R. Vasić »Pelagonija« u ovom tomu Praistorije.
[159] M. Guštin, Kelti u Sloveniji, Keltoi, 33.
[160] Ibid.
[161] S. Gabrovec, Problem severozahodnega področja Ilirov, Simpozijum 1964, 227—228; isti, Simpozijum 1966, Diskusija 77; vidi i M. Guštin, Posočje, Keltoi 52.

Poznato je da antički izvori na slovenačkoj zemlji spominju plemenske zajednice Tauriska, Noričana, Karna i Latobika.[162] Sve su to, u stvari velike keltske ili keltizirane skupine plemena i o njima se govori u poglavlju o keltskoj kulturi na tlu Jugoslavije. Šta je uslovilo tako brzu keltizaciju domaćeg stanovništva na ovom području, još uvijek čeka pravi odgovor, ali je teško očekivati da će se doći do neke identifikacije, do imenovanja pretkeltskih zajednica na ovom prostoru. Zbog toga starije željezno doba u jugoistočnoalpskom prostoru i posmatramo kao jedno bezimeno područje u pogledu identifikacije etničke pripadnosti tamošnjih zajednica.

OSVRT NA RAZVOJ I POLOŽAJ NEKIH PLEMENSKIH ZAJEDNICA

Poslije razmatranja u prethodnim poglavljima ostalo bi da se iznesu podaci o pojedinim plemenima ili plemenskim zajednicama u okviru spomenutih širih grupacija. Čini se, međutim, da za vrlo detaljna razmatranja u ovom smislu nije pravo mjesto u arheološkoj publikaciji kakva je Praistorija jugoslavenskih zemalja. Ovdje ćemo se, zbog toga, zadržati na djelimičnom tretiranju onih plemenskih zajednica kod kojih su arheološka istraživanja pružila mogućnost za neke nove poglede na njihov razvoj. Prije toga treba spomenuti da danas postoji veći broj publikacija u kojima su, na osnovu grade iz više naučnih disciplina, doneseni pregledi (pa i određene ocjene) plemena na širim ili nešto užim geografskim prostorima. Među njima treba spomenuti djela: F. Papazoglu, 1969, o srednjobalkanskim plemenima (Tribali, Autarijati, Dardanci, Mezi); B. Čović, 1976, o nekim plemenima na zapadnom balkanskom prostoru (Liburni, Japodi, Desitijati, Delmati, Autarijati); J. Šašel, Pregled plemena u »Keltoi, 1984«, sa kratkim podacima o velikom broju predrimskih plemena na tlu Jugoslavije; A. Stipčević, 1974, sa opisom rasporeda ilirskih (i nekih neilirskih!) plemena u Jugoslaviji; A. Mócsy, 1959, sa podacima o panonskim plemenima u Jugoslaviji; G. Alföldy, 1965, sa podacima o panonskim plemenima na zapadnom dijelu Jugoslavije; M. Garašanin, 1967, sa podacima o nekim plemenima na zapadnom dijelu Jugoslavije (Ardijejci, Plereji, Enhelejci, Labeati, Dokleati, Pirusti, Autarijati); V. Georgiev, 1984, sa kraćim pregledom tračkih plemena; a uz njih je bilo dosta radova o pojedinim plemenskim predrimskim zajednicama (npr., M. Zaninović, 1966. i 1967 — Delmati, Z. Marić, 1973 — Daorsi, Z. Mirdita, 1979 — Dardanci i dr.). Svim ovim djelima mogu se obilno koristiti i istoričari i arheolozi koji se bave odgovarajućom problematikom.

[162] Vidi: S. Gabrovec, Simpozijum 1964, 216; J. Šašel, Keltoi, 12—17, 114—115.

Danas je relativno dobro poznato i prihvaćeno da se pod imenom većih plemenskih zajednica krije čitav niz manjih plemena, koja su zamijenila svoje prvobitno ime jednim širim nazivom ili su ga zadržavala i kasnije, ali ta imena nisu imala značaj za antičke autore. Kod tretiranja pojma etničke zajednice pomenuti su neki izraziti slučajevi (Autarijati, Tribali, Dardanci), a ovdje ćemo navesti još nekoliko sličnih primjera:

— U centralnom japodskom području su živjeli Arupini, Avendeati, Mentini, Metuli, Poseni i dr., dakle, razna plemena koja su bila uključena u jednu širu plemensku zajednicu ili u savez plemena pod imenom Japodi.[163]

— Prije nego što su Dalmati sišli na morsku obalu, na prostoru između Krke i Cetine se spominju Hijerostamni, Bulini, Hili, Manijci. U kasnijem vremenu ta plemena iščezavaju. Nema nikakve sumnje da su se i Delmati u unutrašnjosti, s one strane Dinare, dijelili na niz manjih plemena u pojedinim kraškim poljima jugozapadne Bosne. O tome rječito govori i raspored gradina na ovim poljima.[164]

— Po mišljenju A. Stipčevića, Taulanti, jedna od najvećih plemenskih zajednica u južnijim ilirskim krajevima, ranije su imali svoja sjedišta sjeverno od rijeke Drima, a kasnije su zaposjeli krajeve od Dirahija do Apolonije. Ta zajednica je — prema nekim antičkim izvorima — bila sastavljena od jednog broja manjih plemena, kao što su Helidonci, Sesareti, Abri, Partini, koji su se također utopili u veliku zajednicu Taulanata.

Ovdje su navedeni samo neki slučajevi o kojima smo ponešto obaviješteni od strane antičkih pisaca. Pomenuti podatak koji se odnosi na pojam »Moesicae gentes« proširuje ovo razmatranje i govori o utapanju pojedinačnih — čak i većih — plemena i njihovih imena u tako široku zajednicu kao što je ona koju antički svijet poznaje pod imenom Meza. Na osnovu dosadašnjih proučavanja gradinskih lokaliteta i njihovog rasporeda sve više se zapaža da te gradine okružuju manja ili veća polja, zatvorene geografske cjeline ili zatvaraju prilaze nekom području. Sasvim je vjerovatno da jedan broj ovako omeđenih prostora pripada pojedinim plemenima čija će imena uglavnom ostati nepoznata. M. Suić saopštava da je nekada jedan centar uzeo ulogu općeg narodnog centra, npr., Metulum kod Japoda, Nesactium kod Histra ili Delminium kod Delmata.[165] Šta bi, uostalom, predstavljali brojni municipiji na ilirskim, panonskim, tračkim područjima ako to nisu bila sjedišta pojedinih plemena.[166] Za neke to sigurno znamo, dok za druge vrijede analogne odrednice.

Općenito rečeno, u starijim predrimskim periodima (prvenstveno u bronzanom dobu), po svoj prilici, formirao se veliki broj malih plemena. U

---

[163] Vidi: G. Alföldy, 1965, 39 ili B. Čović, 1976, 140.

[164] A. Benac, 1985, zaključna razmatranja.

[165] M. Suić, Međunarodni kolokvij — Utvrđena ilirska naselja, CBI, knj. XXIV/6, Sarajevo 1975, 27.

[166] Vidi, npr. M. Zaninović, 1967, 7—19.

toku željeznog doba su došle do izražaja krupnije plemenske zajednice, koje su tokom nekoliko predrimskih vjekova apsorbirale srodna ili okolna manja plemena i nametnula im svoje ime. Kada je riječ o savezu plemena, bar djelimično je u ovom slučaju tekao isti takav proces. Tako su nastale već više puta spomenute velike plemenske zajednice tipa Liburni, Peonci, Dardanci i sl.

*

Na sjeverozapadnom dijelu Jugoslavije su uvijek u prvom planu tri velike plemenske zajednice — Histri, Liburni i Japodi. Iako su to međusobni susjedi, iako su postojali međusobni kulturni uticaji i — vjerovatno — određene jezičke srodnosti, ipak su to posebne plemenske cjeline kod kojih je bilo razlika i u etnogenetskom formiranju. Zbog toga je uvijek izazivala pažnju svaka od tih zajednica, kao i čitav taj kompleks sjeverozapadnih balkanskih plemena, za koje smo već rekli da se ne ubrajaju među prava ilirska plemena. Čak i T. Livije (XLII, 14) kod nabrajanja naroda, odnosno plemena na Jadranu, idući od juga prema sjeveru, daje sljedeći redoslijed: Illyrii, Liburni, Histri. Dakle, još u tako kasnom vremenu Liburni i Histri ne ulaze u ilirsku skupinu plemena. Ove tri plemenske zajednice, prema tome, posmatramo izvan velikih grupacija (Ilira, Panona, Tračana) o kojima je naprijed bilo riječi. Bila je to zasebna grupa, ali nikako i posebna šira zajednica, cjelina ili grupacija.

Za veliku zajednicu plemena Histra su izuzetno važne dvije činjenice. Oni su formirani na području koje je bilo izloženo ne samo uticajima nego i jačoj infiltraciji nosilaca kulture žarnih polja iz Podunavlja. Desilo se to u kasnom bronzanom dobu, a onda se može zapaziti kontinuirani razvoj tamošnjih plemena kroz čitavo željezno doba.[167] I drugo, Histri su živjeli u susjedstvu Veneta pa su kulturni i drugi dodiri ovih plemenskih zajednica bili i normalni i trajni. Ova zajednica plemena se, inače, sastojala od niza manjih plemena (npr. Catali, Menoncaleni, Subocrini) što je sasvim u skladu sa naprijed iznesenim općim stavom. Nema nikakve sumnje da su Histri i kasnije, u vrijeme rimske vlasti, zadržali mnoge tradicionalne značajke, premda je ovdje i romanizacija bila snažnija nego u nekim drugim krajevima.

Posebno mjesto u ovoj grupi plemena, pa i među svim zapadnobalkanskim plemenskim zajednicama, zauzimaju Liburni, jer su oni u mnogim elementima zadržali dugovjekovnu autohtonu tradiciju. Zato je poznati italijanski naučnik G. Devoto sasvim opravdano iznio tezu da Liburni predstavljaju »gruppo preindoeuropeo adriatico«.[168] Slično tome I. Vuković zastupa tezu da su Liburni, u stvari, bili staromediteranci i da se baš zbog toga kod njih zadržao matrijarhat mnogo duže nego kod drugih bal-

[167] Vidi npr. J. Mladin, Gradina Limska draga — Nekropola, Arheološki pregled 4, Beograd, 1962, 71—73.
[168] G. Devoto, Gli antichi Italici, Firenze, 1951, 53.

kanskih zajednica. Jer, to je jedna od staromediteranskih osobina.[169] Za Liburne se može tvrditi, kaže M. Suić, da predstavljaju »ostatke supstrata u ovom dijelu naše obale«,[170] a F. Papazoglu naglašava da se kod njih zapažaju jake crte konzervatizma i da često zbunjuje uporedno spominjanje gradova i ginekokratije na liburnskom prostoru (što bi se možda moglo objasniti simbiozom dva raznorodna etnička elementa na ovom prostoru).[171]

Na prostoru na kojem su živjela liburnska plemena, a poglavito u nekim plodnim predjelima između Zadra i Krke, identifikovan je veliki broj neolitskih naselja hvarsko-lisičićke kulture. Nosioci te kulture na ovim teritorijama su dobrim dijelom preživjeli ili ostali izvan domašaja predstavnika eneolitskih kultura i nosilaca indoevropske seobe. Tako izgleda da je ovo predindoevropsko stanovništvo, uz neke vjerovatne infiltracije i kulturne uticaje tokom bronzanog doba, imalo značajne uticaje na etnogenetske procese na ovim teritorijama, i to sve do željeznog doba, kada dolazi do neslućenog procvata i političke moći na Jadranu. Početkom željeznog doba već počinje i njihovo širenje prema jugu, odnosno prema Apeninskom poluostrvu. To širenje je i potaklo Flora da napiše kako su Liburni »longissime per totum Adriani maris litus effusi«, a to se desilo baš u starijem željeznom dobu. Tek od V/IV vijeka pr. n. e. Liburni postepeno odlaze u sjenu, a njihova vlast se svodi na tradicionalna sjedišta na Jadranu.[172]

Daleko najviše podataka o Liburnima sa arheološkog stanovišta pružio je Š. Batović u nizu svojih radova. On je, sa arheološke tačke gledanja, podijelio područje istočne jadranske obale na šest kulturnih grupa: istarsku, liburnsku, dalmatsku, južnodalmatsku, kulturu Mati i kulturu Devoll.[173] Od treće panonsko-balkanske (egejske) seobe Liburni su postali dominantna snaga na Jadranu. Ta dominacija se morala bazirati na pomorskoj snazi i trgovini, što je omogućilo koloniziranje značajnih dijelova Jadrana, odnosno Picenuma, dijelova Apulije i pokrajine Daunije u Italiji. Od VI vijeka pr. n. e. počinju konflikti sa grčkim snagama koje nastoje da prodru i na područje Jadranskog mora.[174] Inače, ovaj autor pripisuje Liburnima ilirsku pripadnost.[175]

M. Suić je iscrpno obradio antičke izvore koji govore o Liburnima (Hekatej, Pseudo-Skilaks, Pseudo-Skimnos, Strabon, Teopomp, Plinije, Apijan i dr.)[176] i ovdje je od interesa Plinijev podatak da su nekad dio

---

[169] J. Vuković, Simpozijum 1966, Diskusija 172.

[170] M. Suić, 1966, 42.

[171] F. Papazoglu, 1966, 20–21.

[172] Vidi: B. Čović, 1976, 123.

[173] Š. Batović, 1976, 12–13; vidi od istog autora, Problèmes de l'âge du fer dans la région balkano-adriatique, L'Adriatico tra Mediterraneo e peninsola balcanica nell'antichità, Taranto 1983, 70.

[174] Š. Batović, 1976, 31–32.

[175] Š. Batović, 1965, 55 ff; isti, Nin u prapovijesno doba, Povijest grada Nina, Zadar 1969, 29—34; isti, Liburnska kultura u mlađem željeznom dobu, Keltoi, 63—64.

[176] M. Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2, Zagreb, 1955, 273—276.

liburnskog etnosa sačinjavali Mentori, Himani i Peucati, koji kasnije sasvim nestaju. To je svakako još jedan slučaj pokrivanja niza manjih plemena jednim zajedničkim nazivom. Najstarija teritorija Liburna se protezala na sjevernu Dalmaciju od Zrmanje do Krke, sa odgovarajućim ostrvima od Raba do Murtera. Poslije provale Kelta preuzeli su od Japoda uski pojas primorja u Podgorskom kanalu i izbili na Kvarner.[177] Ravni kotari sa Bukovicom su za Liburne imali isti značaj kao, npr., Duvanjsko polje za Delmate.[178]

Nema, zaista, nikakve sumnje da su Liburni u starijem željeznom dobu predstavljali izuzetno važan politički, pa i kulturni, faktor na prostoru čitavog Jadrana. Oni su njegovali i određena, posebna svojstva kulture (nakit, pogrebni ritus i sl.) pa su tokom širenja Jadranom prenosili i ta svojstva na druga područja. Po tome se najlakše i prate pravci i vrijeme njihove ekspanzije. Ostaje dosta enigmatičan problem kako bi se kod Liburna u to vrijeme mogla usaglasiti jedna dugo njegovana starobalkanska tradicija sa ovom novom, ekspanzivnom ulogom u odnosu na stanovništvo sa obje strane Jadrana. Jer, takva nova uloga je sigurno zahtijevala i društveno-političku kompaktnost i solidnu organizovanost ekspanzije.

Treća plemenska zajednica u ovoj grupi su Japodi. Njihova staništa su bila raširena u Gorskom kotaru, Kordunu, Lici, sjeverozapadnoj Bosni (cazinska i bihaćka oblast) i Beloj krajini. Danas je usvojeno stanovište da je područje Like činilo neku vrstu centralne oblasti ove zajednice i da se japodsko ime vremenom proširilo i na niz susjednih plemena. U isto vrijeme širile su se i određene kulturne značajke. Masiv Velebita i rijeka Zrmanja su dijelili Japode od Liburna a gornjom Unom se pružila granična linija prema Dicionima.[179] Detaljnije podatke o japodskoj teritoriji pružila je R. Drechsler-Bižić u ovom tomu »Praistorije«.

Najviše podataka o Japodima, pored istraživača na terenu i starijih arheologa,[180] pružili su u svojim radovima Ž. Marić i R. Drechsler-Bižić. Ž. Marić je, obradujući nekropole u dolini Une, obratio pažnju na cijelu japodsku teritoriju i na veze sa drugim kulturnim grupama. Po njegovoj ocjeni, u genezi japodskih plemena su učestvovale dvije osnovne i nekoliko sporednih komponenti. Te osnovne komponente bi pripadale autohtonoj bazi, s jedne, i kulturi žarnih polja, s druge strane. Pri tome on misli na nasljednike nosilaca kulture žarnih polja iz kasne bronze, koji su se, po njegovoj procjeni, naselili na japodska područja u Pounju negdje u VII i VI

---

[177] Ibid., 279.

[178] Ibid. — O teritoriji Liburna i međusobnim odnosima liburnskih plemena vidi i rad S. Ćaće, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, Dometi 12, Rijeka 1982, 50—52 (sa odgovarajućom domaćom i stranom literaturom).

[179] Vidi ove i druge podatke kod B. Čović, 1976, 134 sq.

[180] Npr.: W. Radimsky, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, GZM VI, Sarajevo, 1893, 37 ff; K. Patsch, 1896.

stojljeću pr. n. e..[181] U početku starijeg željeznog doba preovladuje autohtona baza (inhumacija u pogrebnom ritusu, nedostatak oružja u grobovima i sl.), dok kasnije jača ta zapadnopanonska komponenta (posebno okarakterisana incineracijom). Bio bi to u dolini Une izvjestan spoj Prailira sa Prapanonima, da bi krajem stare ere incineracija u ravnim grobovima dobila punu prevagu.[182] Najzad, Z. Marić donekle razlikuje područje Like od doline Une u tom smislu što bi područje Like bilo nešto manje zahvaćeno zapadnopanonskom infiltracijom, pa je inhumacija tamo nešto više zastupljena nego u dolini Une.[183] U analizi nekropole u pećini Bezdanjači R. Drechsler-Bižić razlikuje dva hronološka horizonta: stariji srednje brončano doba (Br. C i dio Br. D po srednjoevropskoj hronologiji) i mladi kasno brončano doba (Br. D i prelaz ka Ha A). U starijoj fazi preovladuju autohtoni kulturni elementi, posebno na keramici, a u mladoj dolazi do značajnih veza sa Panonijom, odnosno sa Transdanubijom.[184] Po ovom podatku izlazi da je stanovništvo Like bilo dosta rano zahvaćeno panonskom infiltracijom ili jakim uticajima sa te strane i da je već tada stvorena japodska fizionomija stanovništva ove centralne japodske oblasti. Šta bi, onda, značio novi prodor u dolinu Une u VII i VI vijeku pr. n. e.? Inače, ova autorica jezgreno područje Japoda stavlja na teritoriju današnje Like (Ličko, Gacko, Krbavsko i Gračačko polje) koja je bila naseljena već na prelazu iz ranog u srednje bronzano doba.[185]

Prirodnu granicu i barijeru prema području Liburna čine, kako je već naglašeno, masiv Velebita i rijeka Zrmanja. S obzirom na to da se Velebitom pružao širok nenastanjen prostor, postaje jasno da između ove dvije plemenske zajednice nije dolazilo do bližeg kontakta. Pa, ipak, izgleda da su u starijem željeznom dobu Japodi bili susjedi Liburna na moru jer su vjerovatno držali u svojim rukama dio obale u Podgorskom kanalu i na Kvarnerskom pojasu.[186] Tek buduća arheološka istraživanja će definitivno utvrditi koliko je opravdana ova teza.

*

Plemenska zajednica čije je ime zadržala jedna čitava pokrajina sve do dana današnjeg je zajednica Delmata. Njihova se teritorija pružala nekako između prethodno tretirane grupe plemena i onih plemenskih zajednica koje se već mogu pribrojiti velikoj ilirskoj grupaciji. Delmate mnogi domaći i strani naučnici smatraju pripadnicima ilirske skupine plemena, no u novi-

[181] Z. Marić, 1971, 75–76.
[182] Ibid., 60–66, 76–77.
[183] Ibid., 69.
[184] R. Drechsler-Bižić, Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina, Vjesnik Arheol. muzeja, Zagreb, 3 serija, Sv. XII–XIII, 1979, 33, 42.
[185] R. Bižić, Japodi, u Kelti, 57.
[186] Vidi, npr.: M. Kozličić, O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana, Arheološka problematika zapadne Bosne, Arheološko društvo BiH, Zbornik I, Sarajevo, 1983, 109–117.

je vrijeme se sve više množe sumnje u takvo opredjeljenje, pa je došlo do izvjesne podvojenosti u tom pogledu. Tako Z. Marić doslovno kaže: »Od svih plemena čija imena su nam poznata, a pripadaju panonskom (dalmatsko-panonskom) etničkom području, najjužnije su se našli i najjužnije su prodrli Dalmati, veoma snažno i značajno pleme koje je ostavilo dubok trag u ranoj istoriji naših krajeva«.[187] Očito je da se Z. Marić oslanja i na jezičku podjelu »starosjedilaca ilirskih provincija« koju je izveo R. Katičić i koji je izdvojio posebno imensko područje pod nazivom dalmatsko-panonsko područje. U to područje bi ulazili i Dalmatae i Pannonii. Pošto bi se samo jugoistočno imensko područje, prema ocjeni R. Katičića, s pravom moglo nazvati ilirskim, ovo dalmatsko-panonsko bi izlazilo iz tog kruga.[188] Rezultati najnovijih arheoloških istraživanja bi u izvjesnoj mjeri podupirali ovakvu lingvističku tezu, posebno kada se posmatra keramografska slika sa delmatskih teritorija.[189] S druge strane, G. Alföldy, kod nabrajanja većih »etničkih grupa« u okviru provincije Dalmatiae, iza Liburna stavlja Delmate, koji su »bez sumnje bili ilirski narod«[190] itd. Čini se, međutim, da Delmate ne bismo mogli ubrojiti među prave ilirske plemenske zajednice jer se u njihovoj kulturi sreću razni elementi: autohtoni, liburnski, glasinački panonski.[191] B. Čović je posvetio dosta pažnje plemenskoj zajednici Delmata u svojoj knjizi »Od Butmira do Ilira« i pokušao naći neke arheološke izvore u genezi ove zajednice. Početnu bazu u tom procesu bi, po njegovoj ocjeni, mogli eventualno pokrivati nosioci cetinske kulturne grupe, posebno identifikovane u tumulima Sinjske krajine. On odmah stavlja i jednu ogradu, jer ta kulturna grupa »nije karakteristična isključivo, čak ni pretežno, za zemlju Delmata«. Još uvijek je, dalje, otvoreno pitanje šta se sve dešavalo na teritoriji Delmata u srednjem bronzanom dobu i kako sigurnije objasniti čitav mozaik kulturnih veza u kasnom bronzanom dobu sa južnom Bosnom i istočnom Hercegovinom, sa centralnom, pa i sjevernom Bosnom. Tek nastankom željeznog doba, naglašava B. Čović, počinje jače da se ocrtava kulturni izraz ove zajednice plemena (tu su i bronzani šljemovi grčko-ilirskog tipa, pa bronzane knemide,srebrni nakit i sl.).[192] Keramička roba sa gradina ranog bronzanog doba u Duvanjskom polju nosi u sebi keramografsku tradiciju cetinske kulture[193] i to bi išlo u prilog tezi B. Čovića. S druge strane, B. Govedarica pretpostavlja mogućnost da se u kasnom bronzanom dobu doselilo novo stanovništvo na polja jugozapadne Bosne.[194] Da li je ta eventualna imigracija donijela sa sobom i panonske kul-

[187] Z. Marić, 1973, 121.
[188] R. Katičić, 1964, 15 17.
[189] B. Govedarica, 1982, 172.
[190] G. Alföldy, 1965, 44.
[191] Š. Batović, 1973b, 63 68.
[192] B. Čović, 1976, 241 i dalje.
[193] A. Benac, 1985, 191, T. I.
[194] B. Govedarica, 1982, 181, 188.

turne elemente? U svakom slučaju oni su mogli ovamo doći samo u toku velikog kretanja stanovništva u panonsko-balkanskoj, odnosno egejskoj seobi, neposrednim ili posrednim putem. Veliki je izazov istraživača da ustanove zašto bi se to desilo samo u pravcu kasnijih delmatskih teritorija.

A te teritorije su se pružale sa obje strane gorskih masiva na Jadranu, sa jedne i sa druge strane planinskih prevoja Dinare.[195] Sve do osnivanja grčkih kolonija na Jadranu, delmatska plemena su uglavnom živjela u zaleđu Dinarida (Duvanjsko, Livanjsko, Glamočko i Sinjsko polje), da bi krajem starijeg željeznog doba počeli sve masovniji pokreti prema moru, prvenstveno prema Manijskom zalivu. Čitav razvoj delmatske plemenske zajednice podijelio je M. Zaninović u pet faza i pokazao da pokreti Delmata prema moru ne znače nikakvu seobu, nego postepeno pomicanje ka obalnom prostoru. Privlačile su ih vjerovatno tekovine helenske, odnosno helenističke civilizacije.[196]

Na današnjem stupnju istraživanja mogli bi se izvesti sljedeći zaključci:

Delmati su sigurno predstavljali jednu posebnu zajednicu ili savez plemena koji je u toku starijeg željeznog doba zapremao prvenstveno područja sa unutarnje strane Dinarida, da bi se krajem ovog perioda i u toku mlađeg željeznog doba Delmati sve više pomicali prema jadranskoj obali.

— Geneza ove plemenske zajednice izaziva znatne dileme. Taj genetski (ili etnogenetski) proces je, po svoj prilici, počeo krajem eneolita i u ranom bronzanom dobu, uzimajući prvenstveno u obzir cetinsku kulturu i njene derivate u ranom bronzanom dobu, no u najnovijoj fazi istraživanja u ovaj proces se uključuju i nosioci ljubljanske kulture, odnosno nosioci kulture zvonastih pehara.

— Mnogi elementi kulture žarnih polja su krajem bronzanog doba stigli sve do područja koja su kasnije neosporno pripisivana Delmatima. Sasvim je moguće da se radi i o infiltraciji novog stanovništva sa sjevera ili sjeveroistoka, jer bi se jedino tako moglo objasniti postojanje jedinstvenog dalmatsko-panonskog imenskog područja, koje je obuhvatalo i delmatsku plemensku zajednicu.

— Čini se po svemu da su Delmati svojevrsna plemenska zajednica koja se ne može striktno ubrojiti među Ilire a pogotovo među Panone, dok su pojedinačni zajednički kulturni elementi sa Liburnima posljedica neposrednog susjedstva ove dvije velike plemenske zajednice.

Ako bi se govorilo o predrimskim narodima na sjeverozapadnom Balkanu, onda bi prvenstveno dosada tretirane četiri plemenske zajednice mogle ponijeti takav naziv. Zar bi, inače, poluostrvo Istra dobilo svoje ime

---

[195] Vidi: D. Rendić-Miočević, Onomastička pitanja sa teritorije ilirskih Dalmata, GZM, N. S. VI, 1951, 33; D. Sergejevski, Putne bilješke iz Glamoča, GZM LIV, 1942, 115.

[196] M. Zaninović, 1966, 80—84.

po Histrima ili Dalmacija po Delmatima-Dalmatima? Zar bi ih, inače, antički autori posebno izdvajali i razlikovali od ilirskih zajednica? Naravno, radilo bi se o narodima u onom smislu o kojem je naprijed bilo riječi.

*

Na prostoru južno i jugoistočno od naprijed tretiranih plemenskih zajednica ili naroda imalo je svoja staništa i teritorije nekoliko sljedećih velikih plemenskih zajednica, odnosno saveza plemena. To su prvenstveno Ardijejci, Autarijati i Pirusti, a među njima su se smjestili Daorsi i neke manje plemenske zajednice. Gotovo svi naučnici ubrajaju ovu grupu plemenskih zajednica među Ilire, ali se mora naglasiti da one, ipak, pripadaju nešto perifernijim dijelovima velike ilirske grupacije plemena.

Osnovna značajka Ardijejaca, Autarijata i Pirusta je, bez sumnje, manja ili veća nestalnost teritorija na kojima su živjeli, napasali stada ili se bavili rudarstvom, odnosno nekim drugim zanimanjima. Zbog toga se ova grupa znatno razlikuje od one sjevernije grupe, premda se i ovdje radi o višeplemenskoj organizaciji. Nedostatak barem neke osnovne, ali trajne teritorije ne pruža onaj bitni kvalifikativ po kojem bi ove plemenske zajednice opravdavale naziv naroda i u najopštijem smislu te riječi. U sadašnjem stanju istraženosti došlo je do izvjesne saglasnosti arheologa, istoričara i lingvista da se kod ovih zajednica radi o labilnom, pa i povremenom, savezu plemena, u koji su pojedina plemena u jednom momentu ulazila, a u drugom izlazila. Teško je sasvim određeno reći šta je uzrok takvoj nestalnosti saveza, premda se obično navodi nomadsko stočarenje kao najvažniji uzrok te pojave, izuzimajući donekle Piruste, koji su bili poznati i kao vrsni rudari.

Vjerovatno nema nijednog starobalkanskog plemena ili šire plemenske zajednice o čijoj se teritoriji više raspravljalo nego što je to slučaj sa teritorijom koju su zaposjedali Ardijejci. Ovome su prvenstveno doprinijeli često protivrječni podaci u antičkim izvorima pa je njihovo tumačenje izazivalo i protivrječne zaključke. Pri tome se uglavnom raspravljalo o položaju zemlje Ardijejaca od početka IV do kraja II vijeka pr. n. e.

J. Lučić je sistematizirao četiri grupe mišljenja o pružanju ardijejske teritorije u tom vremenskom rasponu: a) Ardijejci su živjeli od desne obale Neretve do rijeke Cetine (H. Cons, Th. Mommsen, K. Jireček, A. Mayer, K. Patsch), b) oni su u IV vijeku pr. n. e. prešli sa desne na lijevu obalu Neretve (F. Šišić, L. Thallóczy, N. Vulić, D. Rendić-Miočević), c) živjeli su na obje strane Neretve (W. Tomaschek, G. Novak) i d) Crna Gora je bila zemlja Ardijejaca, živjeli su od Dardanije do Rizonskog zaliva (F. Papazoglu).[197] F. Papazoglu je detaljno analizirala antičke izvore koji govore o Ardijejcima i njihovoj teritoriji, pri čemu se osvrnula i na neka

[197] J. Lučić, 1966, 245 (sa cjelokupnom literaturom).

stanovišta savremenih autora. Ona se osobito zadržala na pitanju uloge Ardijejaca u formiranju i razvoju ilirske države.[198] Oslanjajući se na podatke kod Strabona, G. Zippel, C. Schütt i K. Patsch su tvrdili da su Ardijejci živjeli na primorju sjeverno od Neretve,[199] da su se odatle raširili prema jugu i u III vijeku pr. n. e. osnovali veoma značajnu državu koja je poznata kao ilirska država.[200] F. Papazoglu opovrgava ovu postavku. Oslanjajući se na neke druge podatke kod istog Strabona, ona zaključuje da je pogrešno Ardijejce identifikovati sa Agronovim Ilirima, da su se njihove zemlje od IV do II vijeka pr. n. e. nalazile blizu Rizonskog (Kotorskog) zaljeva i da su se, prema tome, oni nalazili u zaledu velikih centara ilirskog carstva.[201]

U svakom slučaju, učešće Ardijejaca u kasnijem razvoju ilirske države se ne može zanemariti, bez obzira na karakter i intenzitet njihove uloge u tom procesu.

Veoma često se pisalo u naučnoj literaturi o sukobima Ardijejaca i Autarijata oko nekih slanih izvora. K. Patsch je locirao ove izvore kod Orahovice, sjeverozapadno od Konjica (»Slana voda«)[202] pa bi, onda, Ardijejci živjeli zapadno od ove lokacije. M. Suić se u ovom pitanju oslanja na jedan podatak kod Plinija (III, 22) u kojem se kaže da iza Liburna, prelazeći Krku (Titius fl.), dolazi »Autariatum antiqua regio«. Nekoć su, dakle, Autarijati držali dio obalnog pojasa južno od Liburna, da bi u prvim decenijama IV vijeka pr. n. e. ovamo iz unutrašnjosti prodrli Ardijejci i otjerali Autarijate sa obale. Zbog toga M. Suić smatra da su Autarijati s proljeća, kada se vadi so iz mora, tražili dio soli sa morske obale koja im je nekada pripadala.[203] I u ovom slučaju se pledira na prisustvo Ardijejaca sjeverno od rijeke Neretve. J. Lučić, također, u svojoj raspravi o migracijama Ardijejaca zaključuje da su se oni u IV vijeku pr. n. e. spustili na desnu obalu Neretve, ali su ovdje pobijedili Manijce, a ne Autarijate. Poslije poraza od strane Kelta (između 370 – 360. g. pr. n. e.) Ardijejci prelaze na lijevu obalu Neretve i tek tada se sukobljavaju sa Autarijatima. Poslije tih sukoba se nastanjuju na jadranskoj obali od Neretve do Lješa (Lissos).[204]

Kao što se vidi samo iz ovih primjera, nema među naučnicima saglasnosti o osnovnoj teritoriji na kojoj su živjeli Ardijejci. Postoji samo saglasnost o tome da su oni tokom vjekova mijenjali svoja sjedišta i da su krajem stare ere, ipak, igrali značajnu ulogu južno od Neretve. Veoma je sporno da je ova plemenska zajednica (kao, uostalom, i plemenska zajednica Autarijata) držala neko vrijeme jadransku obalu sjeverno od rijeke Neretve.

---

198 F. Papazoglu, 1963, 71 ff.

199 G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 38 ff; C. Schütt, Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier, Breslau 1910, 10 ff; K. Patsch, 1922, 48.

200 K. Patsch, 1922, 43 – 54.

201 F. Papazoglu, 1963, 76 – 83.

202 K. Patsch, 1922, 43, prim. 4.

203 M. Suić, 1957, 117 – 122.

204 J. Lučić, 1966, 254.

Značajan je u tom pogledu podatak kod Pseudo-Skilaksa (IV vijek pr. n. e.) koji nigdje ne spominje Ardijejce na primorskom području. Nema ni podataka da su Ardijejci dolazili u sukob sa Daorsima ili Nestima koji su tamo živjeli.

Čini mi se da su blizu istini J. Lučić i M. Garašanin kada iznose mišljenje da su Ardijejci do IV vijeka pr. n. e. živjeli u unutrašnjosti, daleko od morske obale.[205] U sljedećoj fazi oni, po M. Garašaninu, zaposjedaju područja bliže moru, pokoravaju zemlje Labeata i Dokleata, dolaze na obalu i tada počinju da igraju ulogu vrlo moćnog plemenskog saveza.[206]

Na ovom mjestu je od interesa ona faza u etnogenezi i razvoju te plemenske zajednice koja se odvijala prije događaja u IV vijeku pr. n. e.. Za tu fazu su, izgleda, moguća samo dva rješenja: a) u starijem željeznom dobu ardijejska plemenska zajednica je živjela na prostoru sjeverno od rijeke Neretve i b) ova zajednica je zaposjedala krajeve u unutrašnjosti sjeverno i sjeveroistočno od primorskih krajeva koje su Ardijejci kasnije nastanjavali. Prilično je teško podržati decidan stav A. Stipčevića da su Ardijejci prije IV vijeka pr. n. e. držali krajeve sa desne strane Neretve i da su tek pod pritiskom keltske najezde prešli na njenu lijevu stranu.[207] Takav masovan prodor Kelta na srednji dio Jadrana nije poznat, niti su ostali neki značajni tragovi njihove provale na to područje. U isto vrijeme nema ni posebnih materijalnih ostataka na tom istom području koji bi se mogli sigurnije pripisati baš Ardijejcima. Mnogo je vjerovatnije da su oni u starijem periodu živjeli u unutrašnjosti, sjeverno i sjeveroistočno od linije Neretva-Kotorski zaljev. Ako su se osnovna sjedišta Autarijata nalazila oko planine i rijeke Tare (pa bi se tako približavali zemljama Tribala i Dardanaca!), zapadno od tog područja bi se pružala zemlja Ardijejaca (možda oko rijeke Pive i zapadno od ove rijeke). Samo tako bi se mogli razumjeti sukobi između tih dviju velikih plemenskih zajednica. Samo u tom geografskom rasporedu ove zajednice bi bile susjedi, a susjedne zajednice su se često sukobljavale u periodu koji nas ovdje interesuje. U sadašnjem stanju istraživanja prevagu ima rješenje F. Papazoglu i M. Garašanina, po kojem su Ardijejci (Gorštaci!) morali ranije zaposjedati dio Crne Gore, odnosno zapadne njene krajeve.[208] Tek pokoravanjem jednog broja manjih plemena i spuštanjem do morske obale, pod imenom Ardijejaca se našla velika grupa ili savez plemena čija je golema uloga u posljednjim predrimskim vjekovima izazvala pažnju i antičkih autora i savremenih stručnjaka.

Slično interesovanje izazvala je i rivalska plemenska zajednica, poznata pod imenom Autarijata. Posebne studije o teritorijalnoj rasprostranjenosti, kulturnom i društvenom razvoju ove zajednice plemena

[205] J. Lučić, 1966, 254; M. Garašanin, 1967, 92.
[206] M. Garašanin, 1967, 92.
[207] A. Stipčević, 1974, 38.
[208] F. Papazoglu, 1963, 79; M. Garašanin, Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi, Glas SANU CCXC, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 1, Beograd, 1974, 13.

objavili su u novije vrijeme M. Suić,[209] B. Čović,[210] F. Papazoglu i M. Zotović[211] i u tim studijama su prezentirali sve osnovne podatke u antičkim izvorima, ali i kulturne elemente koji su karakterisali tu zajednicu, jer se tako moglo slijediti i dobar dio kretanja Autarijata prema centralnom, južnom i istočnom Balkanu. A nema sumnje da su Autarijati najviše lutali po ovim dijelovima Balkana, barem u helenističkom dobu.

Pri razmatranju autarijatske problematike služićemo se prvenstveno zaključcima navedenih autora.

Danas se uglavnom ustalilo mišljenje da je jezgreno područje Autarijata, odnosno ovog plemena koje je dalo ime široj zajednici plemena, bilo oko planine i rijeke Tare (odatle, valjda, i njihovo plemensko ime). Dajući svoje ime susjednim plemenima, teritorija Autarijata se proširila na dio istočne Bosne, na jugozapadnu Srbiju, dok su povremeno na jugu dopirali do Skadarskog jezera. U VI i V vijeku pr. n. e. snaga plemenske zajednice ili plemenskog saveza Autarijata je silno porasla, ekonomska moć plemenskih prvaka je potvrđena vrlo bogatim grobnim sadržajima i ta snaga će im omogućiti prodor prema području Tribala, Dardanaca i Peonaca. Bilo je to vrijeme prave autarijatske hegemonije.

Kada je riječ o Autarijatima, izgleda da se u prvi plan mogu postaviti tri pojave, odnosno tri pitanja.

Prvo. — Nema gotovo nikakve sumnje da su i nosioci glasinačke kulture u istočnoj Bosni bili baš Autarijati, kako je to još krajem prošlog vijeka predložio Ć. Truhelka.[212] Već od kasnog bronzanog doba, pa za vrijeme starijeg željeznog doba, karakteristični tipovi glasinačke kulture su zapaženi na širokom prostoru istočne Bosne, zapadne Srbije, velikog dijela Crne Gore i sjeverne Albanije. U vezi s tim danas je usvojen u arheološkoj nauci termin »kulturni kompleks Glasinac—Mati«. Pored tzv. balkanskog geometrijskog stila, ovdje su u vidokrugu arheologa i posebni tipovi nakita i oruđa, pogrebni ritual i sl. Sigurno je da su Autarijati bar jednim dijelom bili tvorci ovog kulturnog stila, ali se ne radi i o jedinstvenoj teritoriji Autarijata na čitavom tom prostoru. Nema nikakvog razloga da se njihova teritorija protegne na sjevernu Albaniju, gdje su svoja sjedišta imala druga plemena. Radi se, zapravo, o jednom široko rasprostranjenom kulturnom i umjetničkom izrazu, koji je vjerovatno prihvatilo više plemenskih zajednica ili saveza, a u čijem su formiranju i Autarijati igrali određenu ulogu. Ako sada uzmemo u obzir da su se na tom prostoru nalazila i sjedišta Ardijejaca, nije nimalo čudno što je arheološkim metodom dosta teško naći granični pojas između Ardijejaca i Autarijata.

---

[209] M. Suić, 1957.

[210] B. Čović, 1967.

[211] F. Papazoglu, 1969, 69 sq; M. Zotović, 1985, 125.

[212] Ć. Truhelka, Pobliže određivanje prehistoričkih nahogjaja u Bosni i Hercegovini iz željeznog doba, GZM V, 1893, 116.

Drugo. — Postoje, ipak, neki tipovi materijalne kulture koji se pripisuju samo Autarijatima i koji se smatraju putokazom njihovog kretanja. Na prvo mjesto bismo, medu njima, stavili nakitne predmete tzv. mramoračkog tipa. Još davne 1887. godine je M. Valtrović objavio prve podatke o nalazu dva srebrna pojasa i jedne zlatne grivne iz sela Mramorca u jasenićkom kraju.[213] Tek poslije drugog svjetskog rata M. Garašanin je odredio hronološko i kulturno mjesto mramoračkih nalaza. On je, doduše, ukazao i na neke daleke analogije u Italiji, Istri ili Bugarskoj, ali te nalaze uže vezuje za glasinački kulturni krug (Čavarine, Vražići i dr.), odnosno za ilirske Autarijate. U hronološkom pogledu, nakit mramoračkog tipa bi trebalo smjestiti na kraj VI i početak V vijeka pr. n. e., dakle, upravo u vrijeme početka autarijatske hegemonije.[214] Ima, doduše, i suprotnih mišljenja, po kojima je nakit mramoračkog tipa prvobitni proizvod Tribala, da bi tek kasnije bio prihvaćen i kod pripadnika autarijatske zajednice.[215] Medutim, metalni pojasevi mramoračkog tipa su baš poznati u bogatim grobovima na teritoriju Autarijata (npr., Novi Pazar), a vezani su za istovremene narukvice i dijademe, pa ovaj tip pojaseva treba svakako pripisati autarijatskoj kulturnoj tradiciji. Širenjem svoga uticaja i »vlasti«, oni ove tipove prenose na susjedna područja.

Treće. — U vrijeme svog najvećeg uspona Autarijati su izvršili snažan pritisak na svoje istočne susjede — Tribale i Dardance. O tome rječito govori sam Strabon kada kaže »Autarijati su nekada bili najveće i najmoćnije pleme Ilira« (τὸ μέγιστον καὶ ἄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος), pa onda »bilo je jedno vrijeme kada su Autarijati, pokorivši Tribale, koji se pružaju od Agrijana do Istre na dužini od 15 dana hoda, zavladali i drugim Tračanima i Ilirima« (Strab. VII, 5, 11). Ako je plemenski savez Autarijata dosegao najveći uspon u V vijeku pr. n. e. (o čemu svjedoče i kneževske grobnice u Atenici kod Čačka ili u Petrovoj crkvi kod Novog Pazara sa početka toga vijeka, sa posebnim ritualom i sjajnim prilozima — grčkog porijekla), sasvim je vjerovatno da se u to vrijeme odvijao i njihov prodor prema istoku. Prvi su na udaru bili Tribali, koji su se morali pomjerati prema Dunavu, a kada su ovi ponovo ojačali, Autarijati su se, vjerovatno krajem V vijeka pr. n. e., okrenuli prema teritorijama Dardanaca i Peonaca. Medutim, snaga autarijatske zajednice počinje naglo da slabi, da bi u drugoj polovini IV v. pr. n. e. sasvim oslabila. Takav slijed događaja vrlo upečatljivo svjedoči o labilnosti velikih plemenskih saveza u tom vremenu. Kada je presahla obilna pljačka i kada su se neka plemena suviše udaljila od ranijih staništa, nestalo je ranije agresivnosti i došlo do raspadanja saveza. Samo

[213] M. Valtrović, Starine iz Mramorca, Starinar IV, 1, Beograd, 1887, 30.

[214] M. Garašanin, Nalaz ranog gvozdenog doba u Mramorcu i problem Ilira u Srbiji, Muzeji 2, Beograd 1949, 126 – 135 (sa odgovarajućom literaturom za Glasinac i druge analogne pojave).

[215] D. Srejović, 1981a, 61 – 62.

tako se može objasniti Arijanova vijest da je kralj Agrijana Langar 335. godine obavijestio Aleksandra Velikog da su Autarijati »od svih tamošnjih naroda najneratobornij«. Agresivne snage su se, dakle, pretvorile u svoju suprotnost.

Dalja sudbina Autarijata je dosta poznata i tužna. Krajem IV vijeka neke prirodne nesreće (prema geografu Agatarhidu sa ostrva Knida iz sredine II vijeka pr. n. e., neviđena množina žaba koja se izlegla u oblacima je padala na zemlju, zagadila vodu i hranu) prisilile su dijelove autarijatske zajednice na ranijem prostoru da se isele prema istoku i jugu. Makedonski kralj Kasandar (oko 310. g. pr. n. e.) jedan je njihov dio naselio oko planine Orbela (Bjelasice?), dok su drugi potražili utočište kod Geta, na ušću Dunava. I, onda, nestaju o njima dalje vijesti. Autarijati i njihov savez plemena je sišao sa istorijske pozornice.

Treća plemenska zajednica na ovom prostoru bez tačnije fiksirane teritorije je poznata pod imenom Pirusti (Pirustae). Obično se uzima da su pripadnici ove zajednice bili vrsni rudari, što je odredilo i njihovu kasniju sudbinu. Kod određivanja njihove matične teritorije razlikuju se uglavnom tri teze: K. Patsch locira Piruste u pozadinu Lješa u Albaniji, u oblast Dukadina i Mirdita, bogatu oblast raznim rudama,[216] A. Evans se opredijelio za okolinu Pljevalja,[217] a i R. Katičić ih smješta na područje Sandžaka.[218] Čini se da je, ipak, od prvorazredne važnosti podatak kod Strabona (VII, 5, 3) da Pirusti pripadaju najjačim panonskim plemenima. Teško je pretpostaviti da bi Strabon ubrojio Piruste među panonska plemena, ako bi se nalazili u sjevernoj Albaniji. Nešto je drugačija situacija sa okolinom Pljevalja i zato su se M. Garašanin i G. Alföldy i opredijelili za ovo rješenje.[219] Ne vidimo valjanog razloga da se i na ovom mjestu ne prihvati takva lokalizacija Pirusta. Naravno, opet, je u pitanju razgraničenje sa plemenima koja su pripadala plemenskim savezima Autarijata i Ardijejaca. U jednom kasnijem periodu dio Pirusta je bio premješten u rudarske krajeve Transilvanije, gdje su za sobom ostavili značajne tragove.[220] Sa tim događajem oni ulaze u novo istorijsko razdoblje. Rim je s njima vodio neki rat 33. g. pr. n. e, a prema Velleiusu Pirusti su aktivno učestvovali i u panonsko-dalmatskom ustanku.[221] Teško je reći da li je ova zajednica trajnije držala prvobitna sjedišta ili su se pomjerali u vezi sa kretanjima Autarijata i Ardijejaca.

---

[216] K. Patsch, Archäol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien, III, WMBH VI, 1899, 265, nap. 1.

[217] H. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster, 1883, III–IV, 38 ff.

[218] R. Katičić, Illyrische Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, Živa Antika 13, Skopje, 1962, 110.

[219] M. Garašanin, 1974, 23; G. Alföldy, 1965, 56–57.

[220] C. Daicoviciu, »Castella« Dalmatorum in Dacia, Studii şi communicari arheologic, istorie, etnografie, IV, Bucurest, 1961, 51 sq; D. Rendić-Miočević, Dacico-Illyrica, Rad JAZU XX, Zagreb 1981, 23 i nap. 8.

[221] G. Alföldy, 1965, 56.

U vezi sa razmatranjem plemenskih područja između Neretve i Skadarskog jezera od interesa je još nekoliko napomena o tamošnjem rasporedu plemena.

1. Na donjoj Neretvi je živjelo pleme Daorsa. Centar ove plemenske zajednice je identifikovan na gradini u Ošanićima kod Stoca, za koji je D. Rendić-Miočević predložio ime Daorson.[222] Sasvim je izvjesno da su Daorsi živjeli na lijevoj strani rijeke Neretve, ali im Z. Marić, koji se najviše bavio istraživanjem i Ošanića i Daorsa u cjelini, daje mnogo šire područje. Iako po njegovom mišljenju nije moguće precizno odrediti geografski smještaj Daorsa, on ih negdje u periodu IX/VIII vijeka pr. n. e. smješta otprilike na području između srednjeg i donjeg toka rijeke Neretve, Jadranskog mora, gornjeg toka rijeke Trebišnjice i planine Veleža.[223] K. Patsch, opet, locira teritoriju Daorsa između rijeke Trebižata, s jedne, i Dubrovnika, s druge strane.[224] Ako bi se teritorija Daorsa slijedila prema tzv. megalitskim gradinama, tada bi se područje koje su zaposjedali Daorsi moralo protezati na zapadu do Posušja, a u tom slučaju bi bili i potpuno razumljivi sukobi sa agresivnim Delmatima u IV vijeku pr. n. e. (Polib. Historia 1, XXX, 18, 1 3). [225] Sigurna oslona tačka za geografsko situiranje Daorsa je svakako gradina u Ošanićima, a tek iduća istraživanja (naročito lokaliteta iz starijeg željeznog doba) pokazaće koliko su se oni širili prema sjeveru i zapadu.

Ovdje je, međutim, od interesa jedna druga činjenica. Negdje oko polovine I milenija pr. n. e. Hekatej je zabilježio da su Daorsi tračko pleme — Dársioi éthnos Thrakíon (Hec. fragmenta 130) i to je dovelo do zabune kod nekih istoričara i lingvista. Tako K. Patsch veli da su Daorsi Tračani koje su kasnije pokorili Ardijejci.[226] J. Wilkes je preuzeo ovo mišljenje,[227] dok G. Alföldy, također, kaže da su Daorsi bili tračkog porijekla.[228] Očito je, međutim, da Daorsi pripadaju velikoj ilirskoj grupaciji plemena. Oni ulaze u »centralno ilirsko područje« (njihovo područje od 8. do 5. vijeka pr. n. e. je sastavni dio kulturnog kompleksa Glasinac—Mati), ali je ovo još jedan i to vrlo eklatantan primjer koliko su ponekad nesigurne vijesti antičkih izvora kada se radi o razgraničenju između Ilira i Tračana.

2. Susjedi Daorsa su bili i Plereji, kojima je G. Novak pripisao epihorsko naselje na području antičkog Epidaura,[229] a I. Bojanovski ubraja u njihovu teritoriju i područje Trebinja (sa preko 50 gradina) i dio Popovog

---

[222] D. Rendić-Miočević, Prolegomena ilirskoj numografiji, Godišnjak CBI, knj. III/1, Sarajevo, 1965, 88.
[223] Z. Marić, 1975, 103; isti, 1973, 114 sq.
[224] K. Patsch, Daversi, RE, Neue Bearbeitung, 4 Band, Stuttgart, 1901, 2231.
[225] Z. Marić, 1973, 113.
[226] K. Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, Wien, 1922, 43.
[227] J. Wilkes, Dalmatia, London, 1969, 4, 23, 27.
[228] G. Alföldy, 1965, 47.
[229] G. Novak, Povijest Dubrovnika I, 1967, 24 sq.

polja.[230] Po svemu izgleda da je granica između Daorsa i Plereja išla istom linijom koja je dijelila agersko zemljište Epidaura od onoga koje je pripadalo koloniji Diluntum (Stolac),[231] a u ranom srednjem vijeku Huma i Zete.[232] To je svakako dosta rijedak primjer na ovom prostoru, na kojem su inače granice između plemenskih zajednica u predrimskom vremenu bile vrlo fleksibilne. S druge strane Neretve graničnо područje Daorsa je moralo doživljavati tokom vremena značajne promjene.

3. Na osnovu podataka kod antičkih autora, poglavito kod Plinija, I. Bojanovski iznosi ocjenu da je u I vijeku pr. n. e. na području južne Bosne, Hercegovine, Crne Gore, manjeg dijela Srbije i sjevernog dijela Albanije (dakle, na području Naronitanskog konventa) živjelo čak 89 plemena (misli se valjda pretežno na plemena u primarnom smislu). Među njima su Daorsi, Deretini, Deremisti, Glindicioni, Melkumani, Dindari i mnogi drugi.[233] Sasvim je teško, ako ne i nemoguće, arheološkim metodom odrediti područje svakog od tih plemenskih zajednica koje su, sasvim vjerovatno, izdiferencirane još u starijem željeznom dobu. Možda sa nešto više sigurnosti Dindare možemo locirati u srednje Podrinje jer iz Skelana potiče natpis u kojem se govori o P. Eliju prvaku »civitatis Dindariorum«.[234] Kada se uzme u obzir njihov pretežno stočarski — pa i nomadski — način života, česte promjene prebivališta, rodova, pa i većih zajednica, tako nešto za ta plemena neće biti moguće ni u idućem periodu istraživanja. Ovo tim više što su neke kulturne karakteristike često rašireno na velikom prostoru i pokrivaju područja više plemenskih zajednica. Čitav prostor o kojem je ovdje riječ bi nekako ulazio u južnodalmatinsko područje istočnog Jadrana prema podjeli Š. Batovića. Zbog toga smo se i zadržali samo na onim zajednicama koje su krajem starijeg i u mladem željeznom dobu odigrale neku ulogu važnu za istorijska razmatranja i istorijske rekonstrukcije.

4. Konačno, na jugu, u zoni jadranskog zaleđa su vrijedne spomena plemenske zajednice Labeata i Dokleata.

Prvi od njih su, sasvim sigurno, držali obale Skadarskog jezera (lacus Labeatis), a centar te plemenske zajednice je bila Scodra (današnji Skadar). U ratu 168. godine pr. n. e. između Rimljana i ilirske države Livije ovako karakteriše taj centar: Scodra Labeatium gentis munitissima longe et difficilis aditu (Liv. XLV, 31, 2). Pošto ovaj autor spominje u istom kontekstu i grad Meteon (Medun), očito je da je Labeatima pripadalo i dosta prostora sjeverno od Skadarskog jezera. Nema nikakvog razloga da na ovaj prostor ne lociramo plemensku zajednicu Labeata i u prethodnom dobu, u

---

[230] I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba (u štampi), vidi poglavlje o Trebinju i okolici.
[231] Ibid.
[232] P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, Tribunia 7, Trebinje 1983, 69–71.
[233] I. Bojanovski, BiH u antičko doba (u štampi), vidi poglavlje »Ostala plemena jugoistočne Hercegovine«.
[234] K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, GZM XIX, 1907, 446 (sl. 29).

starijem željeznom dobu. Za razliku od Autarijata, oni su kasnije usvojili megalitski način izgradnje zidova i u tom pogledu idu zajedno sa plemenima na južnom Jadranu.

Centar Dokleata se opet nalazio na mjestu antičke Docleae (srednjovjekovne Duklje) i negdje između Meduna i Dokleje se protezala granična linija između ove i labeatske plemenske zajednice. Prema nekim epigrafskim podacima, područje Dokleata se protezalo sve do današnjeg Nikšića,[235] no, ipak, ova zajednica nije spadala među velika plemena. Značajno je, međutim, za obje te zajednice da su stalnije držale svoje teritorije, pa se u tom pogledu dosta razlikuju od Autarijata, Ardijejaca ili nekih drugih sličnih plemenskih zajednica. Otvoreno je pitanje da li Labeati i Dokleati predstavljaju savez plemena ili su neka kompaktnija plemenska zajednica. Čini se da se ova druga solucija mora ozbiljnije uzeti u obzir jer nema sigurnih podataka o simbiozi sa manjim plemenima u ovim zajednicama.

*

Najznačajnije dvije plemenske zajednice u srednjobalkanskom prostoru su bili Dardanci i Tribali. Kod ovih zajednica se srećemo sa nekim drugačijim problemima nego u prethodnim slučajevima. Riječ je o prostoru čiju okosnicu čini moravsko-vardarski sliv, na kojem su se sretala i sudarala razna strujanja, ne samo kulturna nego i »etnička«. Zbog toga je razumljivo što je geneza ovih plemenskih zajednica izazvala mnoge dileme i što još uvijek nema saglasnosti o njihovoj pripadnosti nekoj od velikih grupacija.

Područje na kojem su živjeli Dardanci je relativno poznato. To je, okvirno rečeno, oblast Kosova, dijelovi južne Srbije i sjeverne Makedonije. Prema jugu njihova zemlja bi se pružala do Titovog Velesa (Bylazora), a prema sjeveru do niškog regiona.[236] Bila je to relativno velika teritorija. Za njihovo ime se veže i naziv Dardanela, a zna se da su i u Maloj Aziji živjeli neki, valjda srodni, Dardanci. F. Papazoglu misli da se seoba jednog dijela Dardanaca iz matične oblasti prema Maloj Aziji odigrala u toku velike egejske seobe,[237] pa su tada i moreuzi dobili svoje definitivno ime. Teško je zasada iznaći neko drugo rješenje. Inače, za geografski položaj Dardanaca je indikativan podatak kod Plinija (IV, 3) u kojem se kaže: »U zaleđu Epiraca pruža se slobodno pleme Dasareta, a za njima divlji Dardanci. Dardancima sa lijeve strane prostiru se Tribali i mezijski narodi, a sa čela Medi i Denteleti, na koje se nadovezuju Tračani, koji dopiru do Ponta«.[238] Ako je centar

[235] Sve relevantne podatke o Labeatima i Dokleatima vidi kod M. Garašanin, 1967, 94–95 i 1974, 18.

[236] F. Papazoglu, 1969, 101, 153; M. Garašanin, 1964, 138; Z. Mirdita, 1979, 144 (vidi od istog autora »Les origines Dardaniens« Studia albanica X,2, Tirana 1973, 177–149); A. Stipčević, 1974, 40; R. Vasić, vidi u ovom tomu »Praistorije« poglavlje o istočnom Kosovu, južnoj Srbiji i sevemoj Makedoniji; D. Srejović, 1981, 60.

[237] F. Papazoglu, 1969, 102; vidi i K. Bittel, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen 1950, 61 ff.

[238] Podatak preuzet od F. Papazoglu 1969, 145 (D 87).

Dasareta bio na području Ohridskog jezera, odnosno u samom Ohridu (Lihnidos), o čemu nema nesporazuma među naučnicima, onda je Plinije bar relativno — dobro opisao geografski položaj Dardanaca. Podatak se uglavnom slaže sa naprijed navedenom teritorijalnom rasprostranjenošću Dardanaca.

D. Srejović, pri posmatranju geneze Dardanaca, skreće pažnju na dvije pojave ili dvije grupe pojava: a) na neolitsko nasljeđe i b) na posljedice tri migraciona pokreta koji su prešli preko centralnog Balkana (badensko-kostolačka migracija oko 3000. g. pr. n. e., egejska seoba oko 1200. g. pr. n. e., i trakokimerska seoba ili širenje nosilaca Basarabi-stila oko 750. g. pr. n. e.).[239] Neolitsko nasljeđe nije sigurno ni na ovom terenu potpuno propalo i treba ga ugraditi u etnogenetski proces kod Dardanaca. Pomenute migracije su, bez sumnje, ostavile tragove na tom procesu. Na pomenutom dardanskom području R. Vasić, opet, raspoznaje nekoliko kulturnih specifičnosti: na zapadu bi to bili značajni elementi glasinačke kulture, na sjeveru jasni dodiri sa širokim pojasom Basarabi kulture i na istoku kontakti sa Cepina-grupom u zapadnoj Bugarskoj.[240] S obzirom na moravsko-vardarsko razvođe, i ovakva konstatacija je prilično logična.

Nema nikakve sumnje da su postneolitska previranja na Balkanu odigrala izuzetno važnu ulogu i na ovom njegovom dijelu (badensko-kostolački kompleks!). No, isto tako je vjerovatno da egejska seoba, pogotovo ako je samo djelimično zahvatila i dardansku teritoriju, nije izazvala slične posljedice, a to se još daleko više može tvrditi za trakokimerska pomjeranja. Zbog toga bi i ovdje, kao i na zapadnom balkanskom prostoru, važila u dobroj mjeri teza da se od ranog bronzanog do željeznog doba nisu desile neke bitne promjene, da i na ovom području treba računati sa određenim kulturnim, pa i »etničkim«, kontinuitetom. Vjerovatno se radi o kompozitnim dijelovima bubanjsko-humske grupe starijeg bronzanog doba, koja je bila raširena daleko prema jugu. U tom smislu i velika nekropola sa ravnim grobovima u Donjoj Brnjici kod Prištine počiva u kulturnom pogledu na bronzanodopskim tradicijama Pomoravlja.[241]

Pošto Strabon (VII, 5, 7) spominje dva posebna plemena koja pripadaju Dardancima (Galabri i Tunati), očito je da se i pod imenom Dardanci — Dardani, u suštini, krije jedan savez plemena, baš kao što smo vidjeli i kod nekih drugih, velikih plemenskih zajednica. Dilema nastaje kada treba ocijeniti da li Dardanci ulaze u ilirsku ili tračku grupaciju plemena ili su oni sasvim zasebna zajednica. Z. Mirdita, koji se najviše bavio dardanskom

---

[239] D. Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, Balcanica IV, Beograd, 1973, 68.

[240] R. Vasić, nav. mjesto u nap. 236.

[241] D. Srejović, Nekropola u Donjoj Brnjici, GMKM 4—5, Priština, 1959/60, 83—137.

problematikom, iznio je podatke o autorima čije se teze protive ilirskoj pripadnosti Dardanaca (G. Mateescu, R. Vulpe, D. Dečev, V. Georgiev, G. Novak i dr.).[242] Sam Z. Mirdita je odlučan zastupnik teze da Dardanci pripadaju ilirskoj grupaciji plemena. Pri tome ovaj autor dijeli ilirske teritorije na dva dijela: južnu Iliriju do rijeke Neretve i sjevernu Iliriju od Neretve na sjever. Područje Dardanije, prema njegovim riječima, pripada ovom južnom dijelu ilirskih zemalja,[243] pripadaju, dakle, pravim Ilirima. F. Papazoglu je ustanovila da su za Strabona i Apijana, kao i za njihove starije izvore, Dardanci pripadnici Ilira, a ona sama smatra da su ilirski elementi imali presudnu ulogu pri konačnom formiranju etničke fizionomije Dardanaca, ali da istočna Dardanija ima, ipak, izrazito trački karakter.[244] Za R. Katičića Dardanija predstavlja jedno posebno imensko područje, u kojem se sreću i jugoistočni i srednjodalmatinski imenski elementi. U vremenu pred rimsko osvajanje na ovom području preovlađuju srednjodalmatinski elementi, što bi vjerovatno bila posljedica pomjeranja stanovništva[245] (seobe Autarijata!). Konačno, M. Garašanin je, na osnovu izučavanja arheološkog materijala, bio došao do stanovišta da Dardanci, u datom momentu, predstavljaju izvjesnu mješavinu iliro-tračkih elemenata, pri čemu je glavno težište na ilirskoj komponenti. Kasnije (u Praistoriji IV) ovaj autor je važnu ulogu u etnogenezi Dardanaca dodijelio dako-mezijskoj, odnosno protodako-mezijskoj komponenti, a tek kasnije se u njihovoj genezi može računati sa ilirskom komponentom. Pri tome on posebno ukazuje na bronzano doba Kosova, grupu Mediana i grupu Donja Brnjica--Gornja Stražava.[246] Ne treba, međutim, zaboraviti da se dardansko područje od mnogih autora uključuje u već pomenuti bosansko-makedonski kulturni kompleks, a to, bez sumnje, znači prevagu ilirskih elemenata. Zbog svega navedenog izgleda da R. Vasić zastupa, u svom tekstu, prihvatljivu tezu da dardansko područje označava izvjesnu etničku međuzonu na centralnom Balkanu, između Ilira i Tračana. Dodali bismo ovome da kulturne komponente sa ilirskih teritorija imaju, ipak, određenu prevagu. Samim tim bi otpala teza V. Georgieva da Dardanci, na osnovu nekih jezičkih elemenata, pripadaju samo velikoj dako-mizijskoj grupaciji.[247]

Kada je riječ o Tribalima, nema nikakve sumnje da oni čine jednu od najvećih plemenskih zajednica na srednjobalkanskom prostoru. Ako se usvoji definicija da Tribali nisu nikada bili neka kompaktna plemenska zajednica (a to je, izgleda, neosporno), nego vrlo labilan savez plemena, onda je i pitanje cjelovitosti teritorije koju su oni zaposjedali ostalo do danas

---

[242] Z. Mirdita, 1979, 144 (sa odgovarajućom literaturom!).
[243] Ibid., 147.
[244] F. Papazoglu, 1969, 208.
[245] R. Katičić, 1964, 22—23.
[246] M. Garašanin, 1964, 138; M. Garašanin, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo, 1983, 758, 772, 778.
[247] Vl. Georgiev, Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee, Roma 1966, 167, 175 - 176.

relativno otvoreno. Pa ipak, centralni dio njihovog područja je identifikovan sa prilično dozom sigurnosti. Ta identifikacija se bazira na Herodotovom podatku (IV, 49) koji glasi: »Iz ilirske zemlje teče prema sjeveru rijeka Angro i utiče u tribalsku ravnicu i u rijeku Brongo, a Brongo (se ulijeva) u Istar; tako Istar prima obje ove rijeke«. F. Papazoglu je sa punim pravom pretpostavila da bi Angro bila Zapadna Morava, a Brongo Velika Morava (Margus), uz koju se pruža tribalska ravnica. Uzimajući u obzir i podatke kod Tukidida, ova autorica zaključuje da se osnovna teritorija Tribala u V vijeku pr.n.e. pružala između Morave i Iskera, na kojem se graniče sa Trerima i Tilatajima.[248] Ovakvu lokalizaciju prihvataju uglavnom i drugi autori koji su se bavili geografskim smještajem tribalske plemenske zajednice.[249] Otvoreno je ostalo pitanje rasprostiranja Tribala prema Dunavu, kao i pitanje kasnijeg njihovog seljenja prema jugu i jugoistoku. Čini se, međutim, neospornim da je prodor Autarijata prema istoku bio uperen prvenstveno prema onom dijelu Pomoravlja na kojem je živjela plemenska zajednica Tribala. U isto vrijeme, ovdje se može spomenuti izvjesno neslaganje oko toga da li se taj prodor odigrao u V ili krajem IV vijeka pr. n. e., premda smo ovdje pledirali za prvi termin. Naravno, još je otvoreno pitanje tumačenja Tukididove vijesti o početku pohoda odriskog kralja Sitalka na Tribale (II, 96), u kojoj se kaže da su se sa Tribalima, i onim slobodnim, graničili Treri i Tilataji (τὰ δὲ πρὸς Τριβαλλούς, καὶ τούτους αὐτονόμους Τρῆρες ὥριζον καὶ Τιλαταῖοι). Jer ako su postojali samostalni Tribali, morali su postojati i oni neslobodni. Da li su, onda, Autarijati pokorili samo dio Tribala? U svakom slučaju prije pohoda Sitalka 425/24. g. pr. n. e..

U razmatranju razvoja i istorijske interpretacije plemenske zajednice Tribala u prvi plan se nameću dva problema: a) odnos prema Basarabi (ili Basarabi-Bosut)-kompleksu i b) bliža »etnička« pripadnost tribalske zajednice.

a) U posljednje vrijeme je veoma mnogo napredovalo izučavanje i interpretacija Basarabi (Basarabi-Bosut)-kompleksa, koji zaista pokriva veliki prostor u Rumuniji, Jugoslaviji i Bugarskoj. S tim u vezi je utvrđeno da je u razvoju tribalske plemenske zajednice ovaj kulturni kompleks odigrao izvjesnu ulogu. Na taj način tribalska zajednica plemena je postala i jedan od nosilaca Basarabi-stila na zapadnoj strani njegovog rasprostiranja.[250] Naravno, dalja istraživanja će pokazati kako se ovaj stil raširio preko Pomoravlja (kulturni uticaj ili migracija nosilaca) i kakav je odnos Basarabi-Bosut-kompleksa prema bronzanpodopskim kulturama na ovom područ-

---

[248] F. Papazoglu, 1969, 47–49. Slično vrednovanje Herodotovog podatka o Angrosu, Brongosu i Tribalskoj ravnici, ali mnogo ranije, izvršio je N. Vulić (Glas SKA, CI.V, Beograd 1933, u članku o Dardancima).

[249] Npr.: N. Tasić, 1981, 240 i 1983, 130–134; R. Vasić, tekstovi u ovom tomu »Praistorije« o istočnoj Srbiji i Derdapskom području; B. Čović, 1976, 286; D. Srejović, 1981, 60.

[250] M. Stojić, 1981, 148–149.

ju, posebno prema Paraćin-Mediana grupi, koja čini genetsku bazu ove zajednice. Pri svemu tome treba uzeti u obzir i mišljenje M. Garašanina, koji kod Basarabi-grupe vidi uglavnom jedan široko rasprostranjeni stilski fenomen, kao što je to bio na zapadu tzv. balkanski geometrijski stil. Pa ipak, i taj istočni geometrijski stil se, bez sumnje, vezuje za one etničke grupe koje je spomenuo A. Vulpe (vidi nap. 46).

b) Kod Tribala se javlja ista dilema kao i kod Dardanaca – ulaze li oni u tračku ili ilirsku grupaciju plemena ili su neka posebna plemenska zajednica. Razna su tumačenja u tom pogledu, a neusaglašenost potiče najviše od nekih proturječnosti u antičkim izvorima. Strabon ubraja Tribale među Tračane, Stefan Bizantinac među Ilire, a Apijan ih tretira kao poseban narod (Tribali i Iliri ili Tribali i Tračani!).[251] F. Papazoglu je, nakon pregleda antičkih izvora i raznih mišljenja savremenih autora, zaključila da su veze Tribala sa Tračanima starije i jače i da je tek u kasnijem vremenu došlo do izrazitijeg miješanja tračkih i ilirskih elemenata. Pa ipak, i njen konačan zaključak glasi: »Tribali predstavljaju posebnu etno-političku grupaciju u severnom delu središnjeg Balkana«.[252] V. Georgiev uglavnom pledira za pripadnost Tribala širokoj dako-mizijskoj grupaciji plemena, u koje nekad ubraja i same Dardance.[253] Takvoj soluciji je sklon i znatan dio jugoslavenskih autora (N. Tasić, R. Vasić, M. Stojić), pošto ih na to upućuje srodnost bronzanodopskih kultura i kultura starijeg željeznog doba na jednom vrlo širokom prostoru. U svakom slučaju, zajednica plemena Tribala je prebivala na prostoru na kojem su se susretali etnokulturni elementi i interesi Ilira, Tračana i Dako-Mizijaca. S obzirom na takav geografski položaj, sasvim je normalno da se na tom području ne može tačno razlučiti šta pripada kojoj od navedenih velikih grupacija. Čini se da je to dobro definisao Apijan i sada F. Papazoglu i da će Tribali, ipak, predstavljati jednu zasebnu »etničku«, etnokulturnu i društveno-političku zajednicu plemena. Mnogo je teže reći da su oni bili i poseban srednjobalkanski narod jer im nedostaje osnovna kompaktnost i stalna teritorija. Njihova istorijska uloga u mladem željeznom dobu, odnosno u helenističkom dobu je manje-više poznata, a sukobi ili bolje rečeno istrebljivački ratovi sa Skordiscima su uklonili Tribale sa istorijske pozornice Balkana.

O Dako-Mezima, Makedoncima, pa i o Peoncima i Pelagoncima je sve najvažnije rečeno u prethodnom poglavlju. Dako-Mezima, kojima po značaju pripada mjesto uz Ilire i Tračane, vjerovatno će pripadati pleme Timahi (Timacenses), čije je ime svakako derivat od imena rijeke Timok (Timachus) i koje je živjelo na području istočne Srbije.[254]

---

[251] Podatke vidi kod F. Papazoglu, 1969, 54–56.

[252] Ibid., 64.

[253] Vidi, npr. djelo Vl. Georgieva »Blgarska etimologija i onomastika«, Sofia, 1960; isti, 1971, 165; isti, La situation ethnique et la nécropole des trésors de Varna, Studia prachistorica, 1–2, Sofia, 1978, 80.

[254] Vidi: Vl. Georgiev, La situation ethnique..., 80.

Kod razmatranja plemena koja ulaze u veliku grupaciju Panona prisutne su neke ozbiljne dileme i nedorečenosti. G. Alföldy je povukao sljedeću liniju razgraničenja rimske provincije Panonije prema provinciji Dalmaciji: Raša (Istra) – Delnice – Velika Kladuša – Kozara – Mahovljani – Doboj – Šabac – ušće Kolubare – Ivanjica – Albanske Alpe – Crni Drim – Lješ – Jadran.[255] To bi, onda, dobrim dijelom bila i prirodna granica razgraničenja između predrimskih ilirskih i panonskih plemena, pa bi Iliri nastanjavali najveći dio provincije Dalmacije a Panoni provincije Panonije, kako je to predložio i Z. Marić.[256] Dileme, međutim, idu u dva pravca:

a) neki autori jedan broj plemena izrazito panonskog karaktera ubrajaju među ilirske plemenske zajednice (npr., Jasi, Kolapijani, Breuke, Amantine i sl.);

b) određen broj plemena je živio ispod pomenute linije razgraničenja, ali ih antički izvori, pa i neki savremeni autori, svrstavaju među panonske plemenske zajednice (Mezeji, Desitijati, Dicioni, Deuri, pa čak i Delmati!); ove plemenske zajednice prebivale su na nekom – da tako kažemo – pograničnom prostoru između Ilira i Panona i tako dijelile sudbinu plemena nastanjenih između Ilira i Tračana. Pitanje je interpretacije arheološke, istoriografske ili lingvističke građe kako će se gledati na ta plemena.

Idući od istoka prema zapadu, najvažnija panonska plemena sjeverno od rijeke Save su: Amantini, Andizeti, Kornakati, Breuci, Oserijati, Segestini, Kolapijani, Jasi pa Sereti i Serapili. Kao što je slučaj sa nekim ilirskim ili srednjobalkanskim plemenskim zajednicama, tako se i kod ovih plemena (saveza plemena) ne mogu još uvijek sagledati tačni teritorijalni odnosi. Pojavljuju se ponekad značajne razlike kod pojedinih autora, tako da će biti nužna još dugotrajna arheološka istraživanja na čitavom tom prostoru, kao i istorijska interpretacija odgovarajućeg materijala, da bi se došlo do sigurnijeg teritorijalnog razgraničenja. Za neke od plemenskih zajednica i sada postoji određena saglasnost o osnovnom teritorijalnom rasporedu. Na njima ćemo se zadržati.

R. Vasić na području Srema i istočne Slavonije locira plemenske zajednice Amantina i Breuka, s tim što bi kasniji Sirmium bio plemenski centar panonskih Amantina. Teško je pri tome prihvatiti mišljenje ovog autora da su na taj prostor prodrle manje ili veće grupe sa glasinačkog područja i da su one krajem VI i u V vijeku pr. n. e. dominantan »etnički« elemenat na pomenutom prostoru (zbog čega bi Amantini i Breuci spadali u ilirsku grupaciju!).[257] Područje Srema i istočne Slavonije je, poslije

---

[255] G. Alföldy, 1965, 27.

[256] Z. Marić, 1964, 72.

[257] Vidi poglavlje ovog autora o sremskoj grupi zapadnobalk. kompleksa u ovom tomu »Praistorija«.

dominacije vatinske i transdanubijske grupe, bilo također zahvaćeno kompleksom kulture žarnih polja u kasnoj bronzi, djelimično je ulazilo i u teritoriju rasprostiranja Basarabi-Bosut-kulture i tu treba tražiti genetsku osnovu Amantina. Metalni nalazi koji se pripisuju glasinačkoj kulturi su sasvim vjerovatno dospjeli ovamo razmjenom dobara ili predstavljaju određene kulturne uticaje sa Balkana. Zbog toga bismo Amantine, kao i njihove susjede Breuke (poznate kasnije iz Batonovog ustanka), opredijelili među prave panonske plemenske zajednice. Lociranje Amantina u Sremu, sa centralnim područjem oko Sremske Mitrovice, ne podliježe danas sumnji. Njihovi susjedi prema zapadu su bili Breuci, koji su držali obale Save u istočnoj Slavoniji, dok sjeverno od njih treba tražiti sjedišta Andizeta.[258]

Slijede Oserijati (Osseriates), koje A. Mócsy stavlja zapadno od Breuka a istočno od Siska, odnosno istočno od Segestina.[259] Takav smještaj Oserijata prihvata i Z. Marić, da bi stanovništvo Donje Doline u sjevernoj Bosni također priključio ovoj plemenskoj zajednici.[260] Kolike probleme stvara geografski smještaj nekih panonskih plemena, vidi se baš u ovom slučaju, jer poznati lingvisti Kretschmer, Jokl i Mayer Oserijate lociraju oko Blatnog jezera,[261] iako je daleko sigurniji naprijed predloženi smještaj ove plemenske zajednice.

Za Kolapijane i Jase može se sa sigurnošću odrediti barem osnovno područje na kojem su oni živjeli. Prvima su pripadale obje strane srednjeg i gornjeg toka rijeke Kupe (Colapis), dok su Jasi sasvim sigurno zapremali područje između Varaždinskih Toplica (Aquae Jassae) i Daruvara (Aquae Balissae). Čini se da su Jasi pokrivali ogroman teritorij i da im je pripadalo, čak, i područje oko Ptuja.[262] Nedostaju nam, naravno, i u ovom slučaju pravi arheološki pokazatelji.

Među južnopanonskim (ili sjevernodalmatskim) plemenskim zajednicama najistaknutija mjesta zauzimaju Mezeji i Desitijati, kako prema društveno-političkom tako i prema ekonomskom značaju. Na osnovu Plinijevih podataka (III, 142) izlazi da su i Dicioni i Deuri (možda Grahovsko i Petrovačko polje) bili velike plemenske zajednice, ali se oni, ipak, priključuju nizu plemena ili plemenskih zajednica koje su živjele na ovom prostoru i koje nisu za sobom ostavile vidljive kulturno-političke tragove.

Mezeji su držali rudarske krajeve u dolini Sane i Japre u kojima je vrlo rano počela eksploatacija željezne rude (Blagaj, Majdan, Mala Rujiška, Maslovare, Agići i dr.). Nosioci te eksploatacije su bili baš Mezeji, odnosno njihova »područna« plemena. I. Bojanovski glavnu ili centralnu mezejsku

---

[258] A. Mócsy, Pannonia, RE IX, Stuttgart, 1962, 531; isti, 1959, 74—75.
[259] A. Mócsy, 1959, 74—75.
[260] Z. Marić, 1964, 72—73.
[261] Vidi nap. 259.
[262] Vidi: A. Stipčević, 1974, 41.

teritoriju vidi između Grmeča i Kozare, a pošto su Sapuati i Ematini sačinjavali dijelove mezejske plemenske zajednice, ne može biti sumnje da se i pod imenom Mezeja krije još jedan veliki savez plemena.[263]

U vezi sa Mezejima na ovom mjestu su od interesa tri činjenice:

Prvo, keramička roba na području mezejske plemenske zajednice ima u kasnom bronzanom dobu osobine kulture žarnih polja (UK) pa nema sumnje da stanovnici ovog područja u to doba nose panonske karakteristike. Početkom I milenija pr. n. e. dolaze do izražaja i kulturni uticaji iz srednje Bosne (geometrijski stil) i te dvije komponente bi činile osnovnu genetsku bazu mezejske populacije. Incineracija, a to je tradicija kulture žarnih polja, nije nikada odbačena, iako od VII vijeka pr. n. e. donekle jača i inhumacija.[264]

Drugo, pošto su Mezeji dostigli visok stepen znanja u preradi željeza i izradi željeznih objekata,[265] oni su bili snabdjevači ovim predmetima velikog broja susjednih pa i udaljenijih plemenskih zajednica. Jedan dio tih predmeta je išao i preko Donje Doline. Vjerovatno se ova trgovina ili razmjena ne uzima dovoljno u obzir kod razmatranja kulturne fizionomije nekih drugih zajednica. Inače, ta trgovina je bila uglavnom okrenuta prema sjeveru i istoku.

Treće, čini se da je i na području Mezeja bio raširen kult barske ptice (a možda i konja!), što također govori o pripadnosti ove zajednice neilirskim populacijama (kod Ilira je prisutan kult zmije).[266]

Rudarska i metalopreradivačka djelatnost je mnogo doprinijela i razvoju plemenske zajednice Desitijata, zapadnih susjeda Mezeja. Poznati epigrafski natpis iz Breze, u srednjoj Bosni (T. F(lavius) Varron(is) f. princeps D(a)esitiati(um)), jasan je pokazatelj da je ovaj dio centralne Bosne bio naseljen pripadnicima ove plemenske zajednice; njima nesumnjivo pripada najveći dio gornjeg toka rijeke Bosne. No, Desitijati su, po svemu izgleda, zaposjedali mnogo veću teritoriju u Bosni pa će njima pripadati i krajevi oko gornjeg Vrbasa i oko Lašve, a to znači prostor od Bugojna i Gornjeg Vakufa do Zenice i gotovo do samog izvorišta rijeke Bosne. Ova plemenska zajednica je bila i nosilac »srednjobosanske kulturne skupine«, kako je to definisao B. Čović[267] (to se, naravno, posebno odnosi na srednjobosansku grupu željeznog doba kako je ta grupa definisana u ovoj knjizi!). Njima će pripadati gradina u Semizovcu i mnoge nekropole ravnih grobova u srednjoj Bosni (Srijetež, Gračanica, Vratnica, Breza i

---

[263] I. Bojanovski, BiH u antičko doba, poglavlje »Mezeji i njihova zemlja«; vidi i: B. Čović, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, Godišnjak CBI XXII/20, 1984, 137.

[264] Vidi: B. Čović, 1976, 175—177.

[265] Vidi, npr. Đ. Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, GZM N. S. XXX/XXXI, 1977, 121—171.

[266] A. Stipčević, 1974, 182—183.

[267] B. Čović, 1976, 187 sq.

dr.).[268] Samo uz put spominjemo da G. Alföldy dolinu Lašve pripisuje Mezejima, a ne Desitijatima. [269]

S obzirom na tematiku koja se na ovom mjestu tretira, osnovno je pitanje kojoj velikoj grupaciji bi se mogla pripisati desitijatska plemenska zajednica. Često se poziva na Strabonov podatak (VII, 3, 5), u kojem Desitijate naziva panonskim narodom i takav se njihov tretman prilično ustalio. Arheološka istraživanja su, međutim, pokazala da ovo opredjeljenje ne potvrđuju dosadašnji nalazi. Prije svega, na navedenom području nisu zapaženi neki iole značajniji elementi kulture žarnih polja. Naprotiv, geometrijski stil na metalu i keramici više okreće pažnju prema karpatskoj oblasti, odakle su moguća i neka doseljenja odgovarajućih zanatlija.[270] U starijem željeznom dobu jača kod Desitijata rodovska i plemenska aristokratija, a bogati »kneževski« grobovi, snabdjeveni oružjem i nakitom, samo potvrđuju takav plemenski razvoj. S druge strane, na području Desitijata je od IX vijeka pr. n. e. praktikovano pokapanje mrtvih u zemlju, ali na grobovima nisu podizani zemljani ili kameni tumuli. U tom pogledu ova zajednica se ne bi mogla ubrojiti ni među prave ilirske plemenske zajednice.

Uzimajući u obzir ove osnovne pokazatelje, izgleda da Desitijati ne bi, u punom smislu te riječi, ulazili niti u panonsku niti u ilirsku grupaciju plemena. Oni su, po svoj prilici i kako danas izgleda, živjeli između tih grupacija i njegovali neki svoj vlastiti kulturni izraz. Bila bi to valjda još jedna »međuzonska« plemenska zajednica. Nema nikakve sumnje da su i Desitijati bili jedan od velikih plemenskih saveza. U željeznom dobu je na njihovoj teritoriji došlo do veće kulturno-političke kompaktnosti pa zato i Desitijati spadaju među one plemenske zajednice kojima bar donekle priliči i naziv desitijatski narod.

Na ovom prostoru između Panona i pravih Ilira živio je još jedan veliki broj plemenskih zajednica kao što su Sardeati, Dicioni, Deretini, Deuri, Glindicioni, Scirtoni, Melcumani, Deremisti i drugi, čiji su geografski raspored pokušali da odrede G. Alföldy i I. Bojanovski,[271] pa na te autore upućujemo čitaoce. Buduća arheološka istraživanja, posebno gradinskih sistema, sigurno će doprinijeti boljem upoznavanju kulture pojedinih krajeva na ovom prostoru, a samim tim će teritorijalna lokalizacija i »etnička« atribucija nekih od spomenutih plemena biti olakšane.

*

Za alpski i predalpski prostor u Jugoslaviji, odnosno za jugoistočnoalpski prostor, dosada je bila u važnosti kulturna podjela koju je predložio

---

[268] B. Čović, 1967a, 144; nekropola u Brezi još nije objavljena.
[269] G. Alföldy, 1965, 53.
[270] Vidi: B. Čović, 1976, 190.
[271] G. Alföldy, 1965, 49–58.

S. Gabrovec. Ona sadrži pet grupa: dolenjsku, svetolucijsku, unutaralpsku, korušku i grupu Wies-Martijanec. Početkom željeznog doba se, uz to, donekle izdvajala dobovsko-ruška grupa u dolini rijeke Save i Maria-Rast--grupa u dolini rijeke Drave.[272] Nosioci ovih kulturnih grupa su još uvijek anonimni, a samo nosioce dolenjske grupe — kako smo već naveli — ovaj autor pripisuje velikoj ilirskoj grupaciji. S. Gabrovec je u ovom tomu donio izvjesne terminološke dopune, a uz neke grupe je raspravljao i o etničkom problemu. Ipak, prednja konstatacija ostaje i sada u važnosti.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Kao što se moglo vidjeti u prethodnim poglavljima, proučavanje etničkih i etnogenetskih pitanja u starijem željeznom dobu na tlu Jugoslavije je povezano sa znatnim poteškoćama. Među njima na prvom mjestu treba spomenuti nedorečenosti, a često i proturječja, u ocjeni šta u ovom periodu i na ovom prostoru označava etnička pripadnost. Definicije se kreću od potpunog negiranja etničkog opredjeljivanja populacija u tom dobu, preko preuzimanja antičkih pojmova u ovom pogledu (Iliri i Tračani su, npr., etničke cjeline ili narodi) do široke lepeze etničke identifikacije plemena i plemenskih saveza. U ovom posljednjem slučaju se izdvajaju neke veće plemenske zajednice pa im se pripisuju karakteristike naroda u kasnijem smislu te riječi. U prvom poglavlju je analiziran ovaj problem; predložena su i neka rješenja u tom pogledu. Druga osnovna poteškoća se javlja kod teritorijalne lokalizacije pojedinih zajednica. Na jugoslavenskom prostoru se u starijem željeznom dobu javlja ogromna masa plemena, od kojih mnoga počivaju na istoj ili srodnoj kulturnoj i etnogenetskoj osnovi. Zbog toga i dolazi do dileme šta je kulturna provincija a šta etnogenetska cjelina. Velik broj plemena se, dalje, spominje u antičkim izvorima, ali teritorijalni raspored, kao i kulturno-politička ocjena kod antičkih autora su često različiti pa i kontradiktorni. Ipak, i na te izvore se mora oslanjati svaki stručnjak koji se bavi populacionim pitanjima u predrimskom vremenu na ovom dijelu Balkana i Panonije. Konačno, u sve studije su uključeni lingvisti, istoričari, arheolozi i neki drugi specijalisti. Dugo vremena nije postojala uža saradnja među predstavnicima tih disciplina pa je svaka disciplina operisala svojim rezultatima. Tek u novije vrijeme je došlo do vidnije saradnje i to je već uslovilo mnoga zapažena dostignuća. Samo takva saradnja će u budućnosti doprinijeti rasvjetljavanju mnogih, još uvijek slabo rasvijetljenih, problema u etnogenetskim i etničkim proučavanjima praistorijskih populacija u jugoistočnoj, pa i cijeloj Evropi.

---

[272] S. Gabrovec, 1964, 222.

Zbog ovakvog stanja u savremenim istraživanjima starih populacija, danas nema neke ustaljene terminologije kod navedenih naučnih disciplina. Ta nedorečenost i nesigurnost se neminovno odrazila i na naš tekst u ovoj knjizi Praistorije jugoslavenskih zemalja. Upotrijebljen je termin »grupacija« i »skupina« za velike grupe plemena koje su poznate pod imenom Ilira, Tračana, Panona ili Dako-Meza (Dako-Mizijaca). Kod jednog broja plemena je naznačeno da se, u suštini, radi o »savezu plemena«, odnosno da se manji ili veći broj plemena uključio u plemensku zajednicu pod jedinstvenim imenom. Zbog toga je najčešće i upotrebljavan termin »plemenska zajednica« ili »zajednica plemena« jer on u sebi uključuje ovakav proces, bilo da se radi o udruživanju, potčinjavanju ili — jednostavno — o prirodnom društveno-ekonomskom kretanju. Naravno, nije se mogao mimoići ni termin »pleme« koji leži u samoj osnovi društvenih odnosa u tom dobu. Ponekad je i termin »etnički« stavljen pod navodne znake i to baš zbog toga što je taj termin vrlo rastegljiv i nema uvijek pravo značenje etnosa.

U ovom okviru su izdvojene glavne populacione grupacije koje su poznate na tlu Jugoslavije i koje su nosile općeprihvaćena imena. To su: ilirska, panonska, tračka i dako-mezijska grupacija, a od njih su odvojene neke plemenske zajednice na jugu (Peonci, Pelagonci) i sjeveru (jugoistočnoalpske grupe) zemlje. Ove grupacije se ne bi mogle označiti kao kompaktnije etničke cjeline, nego obuhvataju veći broj srodnih plemenskih zajednica (plemena i saveza plemena), čija srodnost počiva vjerovatno na nekim zajedničkim jezičkim osobinama i duhovnim zasadama i, najzad, na određenim kulturnim karakteristikama među susjednim plemenskim zajednicama. Novijim arheološkim istraživanjima su uočeni veći kulturni kompleksi u eneolitskom i bronzanom dobu, na čijoj tradiciji se razvilo više plemenskih zajednica, no one su tokom vremena — računajući tu i starije željezno doba — ostvarile i neke vlastite kulturne osobine. Navedene velike grupacije se oslanjaju i na tu prethodnu, vremenski udaljenu, kulturnu tradiciju.

Jedan broj većih plemenskih zajednica ne ulazi ni u jednu od pomenutih grupacija i one fungiraju kao posebne cjeline (npr., Histri, Liburni, Japodi). Na geografskim područjima koja leže između pomenutih velikih grupacija je bilo smješteno više plemenskih zajednica za tzv. miješanom kulturom i »etničkom« fizionomijom. Takve su, npr., zajednice bili Dardanci i Tribali između ilirskih i tračkih, Desitijati između ilirskih i panonskih područja; na ovom iliro-panonskom međuprostoru su živjeli i Dicioni, Deuri, Deretini i sl. Kulturna fizionomija tih, rekli bismo međugrupacijskih, plemenskih zajednica još uvijek se ispituje i već se naziru izvjesna kulturna i druga rješenja u tom pravcu. Međutim, njihove jezičke osobine može pojedinačno da osvijetli samo neki sretan i slučajan nalaz na području neke od tih zajednica.

Na osnovu arheološkog materijala i jednog broja sigurnijih podataka iz antičkih izvora ustanovljeno je da se kod nekih plemenskih zajednica osjeća veća ili velika teritorijalna, kulturna i društveno-ekonomska kompaktnost. Spomenimo u tom pogledu, opet, Histre, Liburne, Japode (dakle, one izvan velikih grupacija), Daorse, Dokleate pa, možda, i Mezeje i Desitijate. Za njih bi se, uz potrebnu opreznost, moglo reći da predstavljaju narode, ali samo u primarnom smislu i u okviru društvenih kretanja u praistorijskom vremenu. Mnoge druge plemenske zajednice ne pokazuju ni približno takvu kompaktnost, njihova prava teritorija je često neodređena, zapravo neuhvatljiva i zato prednja definicija u tim slučajevima ne bi dolazila u obzir. Tipični predstavnici takvih zajednica su Tribali, Autarijati, pa i Ardijejci. Takve plemenske zajednice su mijenjale svoja boravišta (što je glavna osobina pokretnih, stočarskih plemena!), povremeno su u te zajednice ulazila ili izlazila manja plemena pa se sastav same zajednice često mijenjao; bilo je osvajanja tuđih teritorija i potčinjavanja plemena iz drugih zajednica itd. Zbog toga se ovakve zajednice prate samo u određenim, relativno ograničenim, vremenskim razmacima, dok je njihovu kulturnu fizionomiju teže fiksirati nego u prethodnim slučajevima.

I još tri napomene:

a) Relativno dobro je izdiferenciran veći broj plemenskih zajednica u ilirskoj grupaciji plemena, a donekle se to odnosi i na panonsku grupaciju. Od međugrupacijskih zajednica spomenimo u ovom smislu Dardance, Mezeje, Desitijate. Tračke i dako-mezijske zajednice su smještene na rubnim područjima, a daleko je najteža situacija sa jugoistočnoalpskim područjem, na kojem ne dolazi u obzir u ovom momentu identifikacija i tačno imenovanje tamošnjih plemenskih zajednica u starijem željeznom dobu.

b) Na krajnjem jugu i sjeveru zemlje je došlo do brze promjene kulturne, pa i »etničke« fizionomije tamošnjih populacija iz starijeg željeznog doba. U prvom slučaju je to bila neka vrsta makedonizacije tamošnjih zajednica, što je bila posljedica nagle političke unifikacije i ubrzanog kulturnog razvoja makedonske skupine plemena, neposrednih susjeda grčkih polisa. U drugom slučaju uzrok treba tražiti u vrlo brzom, i često masovnom, prodoru keltskih plemena u taj alpski i predalpski prostor, usljed čega je došlo i do brze promjene populacione strukture na tom prostoru. Naravno, keltska invazija je zahvatila i mnoge panonske i srednjobalkanske krajeve, pa su, npr., Skordisci izvršili sličan populacioni preokret u dijelu panonskog prostora i dijelu sjeverne Srbije.

c) Najsnažniji otpor rimskim osvajačima na kraju stare ere su pružile pomenute posebne zajednice (Histri i Japodi), zatim Delmati i Ardijejci, da bi na kraju glavnu ulogu u otporu preuzela desitijatska zajednica plemena. Vjerovatno to znači da su i Delmati pri kraju stare ere stekli znatnu kompaktnost i političko jedinstvo, što bi se odnosilo i na srednjo-

bosanske Desitijate. Samo tako bi se mogla i razumjeti njihova uloga u dugotrajnim ratovima sa rimskim osvajačkim legijama.

*

Sasvim je jasno da su u ovom tekstu dodirnuta i pokrenuta mnoga pitanja za koja još nismo u stanju da pružimo sasvim uvjerljive odgovore i tumačenja. Osjećala se, međutim, potreba za jednim ovakvim sintetskim pregledom koji bi odrazio sadašnji nivo saznanja, prvenstveno u oblasti praistorijske arheologije. Pruženi su mnogi osnovni podaci na ovim stranicama i dati neki prijedlozi za rješavanje izvjesnih problema u proučavanju etnogenetskih procesa praistorijskih populacija na tlu jugoslavenskih zemalja. Ostala su, ipak, otvorena mnoga pitanja, koja zahtijevaju dalja, sve obuhvatnija i multidisciplinska istraživanja. Nauka, uostalom ne bi bila dosljedna sama sebi kada bi pružala konačna rješenja u ovako delikatnim pitanjima.

KELTSKA KULTURA U JUGOSLAVIJI

Borislav Jovanović, Beograd

UVOD

Podaci iz antičkih pisanih izvora o Keltima bili su poznati i proučavani daleko pre arheoloških istraživanja protoistorijskog perioda, kome ova široko rasprostranjena populacija pripada u celini. Ime Kelta se pominje već krajem VI v. st. ere, kada grčki istoričar i geograf Hekataios iz Mileta (kraj VI v. st. ere, početak V v. st. ere) u svojim putopisima, citiranim kod kasnijih pisaca (leksikograf Stefan Vizantijski) pominje grčku koloniju Massilia (današnji Marselj) »kod keltske zemlje«.[1]

Grci su ovaj narod mlađeg gvozdenog doba zapadne i srednje Evrope nazvali Keltoi (Κελτοί), dok su rimski pisci upotrebljavali naziv Celtae. Ime Galati (Γαλάται) primenjuje se oko početka III v. st. ere za Kelte koji su dospeli svojim migracijama sve do Male Azije. Naziv Gali (latinski Galli) isto tako označava Kelte u celini: na jednom mestu svoga dela o ratovima u Galiji rimski vojskovođa J. Cezar kaže da Kelte Rimljani nazivaju Galima.[2]

Opširnije podatke o Keltima, njihovoj istoriji, običajima i verovanjima dali su kasnije grčki i rimski istoričari i pisci. Jedan od najstarijih izvora je Polibije (Polibius), grčki istoričar iz II v. st. ere, koji je u svom delu o usponu Rimskog Carstva opisao keltsku invaziju na Italiju (krajem V v. st. ere). On je, takođe, pružio i druge izvorne podatke o načinu života i borbenoj veštini keltskih ratnika. Pišući o istorijskim događajima između 264– 220. god. st. ere, Polibije je imao prilike da govori o Keltima u vreme njihovih pohoda i migracija prema Makedoniji, Trakiji i Maloj Aziji.[3]

[1] Hubert, H., 1973, 16; Duval, P. M., 1977, 22; Buhvald, V., Holveg, A., Princ, O., 1984, 480.
[2] Hubert, H., 1973, 36; Komentari o galskom ratu, 1972, 7; De bello gallico I, 1.
[3] Buhvald, V., Holveg, A., Princ, O., 1984, 373; Papazoglu, F., 1969, 275; Gavela, B., 1952, 47.

Drugi grčki filozof i pisac, Posejdonije (Poseidonius), koji je živeo između 135 – 51/50. godine st. ere, nastavio je sa pisanjem istorije od mesta gdje je Polibije stao, tj. približno od 146. god.st.ere, završivši je uglavnom do svog vremena. On je dao iscrpnu etnografiju Kelta, ali to delo nije očuvano, već je poznato preko kasnijih grčkih pisaca Diodora (Diodorus Siculus I v. st. ere), Strabona (I v. st. ere – I v. n. ere) i Atenej (II v. n. ere). I ostali rimski i grčki pisci iz II i III v. n. ere, pišući istoriju rimskih osvajanja, osvrtali su se, u manjoj ili većoj meri, na ratove sa Keltima, posvećujući Skordiscima posebnu pažnju. Svestrani opis društvenog života, običaja i verovanja Gala ostavio je za sobom i rimski vojskovoda Julije Cezar u svojim knjigama o ratovima kojima su Rimljani konačno pokorili keltska plemena na teritoriji današnje Francuske (od 58. god. do 52. god. st. ere).[4]

Antička istoriografija predstavlja Kelte kao ratoborne i moćne varvarske populacije, odane osvajačkim pohodima, ali i pljački. Ističe se često prevaga njihovog plahovitog karaktera nad racionalnim delovanjem, kao i nedostatak istrajnosti. Pripisuju im se, kao stalne osobine, neobična surovost u ratovima i neprekidno nastojanje za nadmetanjem, kako sa neprijateljima, tako i među sobom. Svi antički pisci se slažu da su Kelti opasni i neustrašivi neprijatelji, koji, ipak, podležu snazi rimskog oružja i, uporedo sa širenjem imperije, postepeno se romanizuju, postajući najzad njeni građani.

Arheološka građa o Keltima pripada modernom vremenu – tek od sredine XIX veka počinje da se sistematski proučava, tako da tipološki obrađena pruža prva svedočanstva o keltskoj materijalnoj kulturi. Otkriće nalazišta La Tène 1858. god. (na ušću reke Tiele u jezero Nojšatel, Švajcarska) odmah je privuklo pažnju po bogatstvu nalaza, pre svega metalnih objekata. Mačevi, koplja, nakit i raznovrsna oruđa pružili su, uz keramiku rađenu na vitlu, upečatljivu sliku o razvijenoj zanatskoj proizvodnji mlađeg gvozdenog doba. Ime ovog nalazišta postalo je kovanica za protoistorijski period Evrope, koji je nazvan laten. Ovo nalazište je inače počelo da živi u prvoj polovini III v. st. ere, što znači da ne pripada početku ovog perioda. Ono je isprva smatrano za svetilište sa kultnim darovima, ali je u novije vreme preovladalo mišljenje da je La Tène pre trgovački i plemenski centar, koji je kasnije nastradao od poplava.[5]

Poreklo Kelta, prema današnjim shvatanjima i slično drugim protoistorijskim populacijama kontinentalne Evrope, dopire do kasnog bronzanog doba. Odlučujućim se ipak smatra starije gvozdeno doba, jer je tada zapadna varijanta halštatske kulture već dobila keltsko obeležje. Ob-

[4] Hubert, H., 1974a, 141; Papazoglu, F., 1969, 211; Komentari o galskom ratu, 1972, 115.
[5] Kruta, V., Szabó, M., 1978, 14; Meduna, J., 1980, 15

razovanje keltskih plemena izvršeno je tako na srodnoj etničkoj osnovi, u okviru zajedničke društvene organizacije, privedeno kraju početkom VI veka st. ere. Sličan kulturni i etnički razvoj dešavao se istovremeno u celoj protoistorijskoj, varvarskoj Evropi i označen je kao period kneževskih ili prinčevskih grobova. Plemenske starešine, ili članovi njihovih porodica, sahranjivani su u tumulima sa bogatim darovima, uključujući i luksuznu robu (prvenstveno bronzane i keramičke sudove) uvezenu iz mediteranskih zemalja.

Grobovi te vrste iz Vix-a (Centralna Francuska, Côte-d'Or, kraj VI i početak V v. st. ere), Klein Aspergle-a (Zapadna Nemačka, Württemberg, druga polovina V v. st. ere), Rheinheim-a (Zapadna Nemačka, Saar, početak IV v. st. ere) i drugi, sadrže skupocene grobne priloge, označavajući ujedno pojavu najranijeg stila keltske umetnosti. Stvaranje ovih plemenskih zajednica počivalo je i na znatnom napretku proizvodnje, prvenstveno snažnom usponu metalurgije gvožđa. Kelti su tako od same svoje pojave na pozornici protoistorijske Evrope postali poznati po proizvodnji oruđa i oružja od gvožđa.

Kelti takođe ulaze u porodicu indoevropskih naroda, sa jezikom izvorno nepoznatim, srodnim, kako se pretspostavlja, sa romanskim i germanskim. Dve grane keltskog jezičkog stabla, znatno izmenjene, sačuvane su u starosedelačkim dijalektima Irske, Velsa i Bretanje.

Iz njihovih matičnih oblasti, grupisanih uglavnom oko gornjih tokova reka Rajne, Rone i Dunava (teritorije današnje Švajcarske, Francuske, Austrije, Nemačke i Čehoslovačke), Kelti su dugotrajnim migracijama od druge polovine V veka st. ere, pa do početka III veka st. ere, preplavili kontinentalni deo Evrope. Zauzeli su severnu Italiju (oko 400. god. st. ere), potisnuvši pri tome Etrurce i Rimljane, a opsadu Rima (između 390—385. god. st. ere) napustili su tek posle bogatog otkupa. Srednje Podunavlje i Panonsku niziju zaposeli su, međutim, u celini, i to od druge polovine IV veka st. ere. Kelti su prvi zavojevači sa kontinenta koji napadaju Makedoniju i Grčku, prodrevši drugim putem, preko Trakije, sve do Male Azije. Suzbijeni pred Delfima od strane udruženih grčkih snaga (279. god. st. ere), Kelti stalno naseljavaju jugoslovensko Podunavlje, Posavinu i Pomoravlje, zasnovavši plemensku zajednicu Skordiska. Istovremeno, Taurisci naseljavaju severozapadni deo Jugoslavije. Njihova nezavisnost traje poslednja tri veka stare ere, kada podunavske Kelte, prethodno ugrožene od strane germanskih plemena, konačno pokoravaju legije ranog Rimskog Carstva.

Osvajačke seobe i napadi na sredozemne države na jugu Evrope, središta civilizacije tog vremena, privukli su, što je razumljivo, mnogo veću pažnju grčkih i rimskih pisaca nego da su Kelti živeli u miru. Spominjani pre toga samo uzgredno, u geografskim opisima dalekog

evropskog Severa i Zapada, Kelti dolaze, kako je rečeno, u žižu zanimanja helenističke Grčke i Rimske Republike tek posle svojih osvajanja, prvenstveno onih, uperenih na severnu Italiju (na početku IV v. st. ere). Opisi ratova sa Keltima, potiskivanje i konačno pokoravanje keltskih plemena severne Italije (Senona, Insubra, Boja i drugih), odnosno njihovo proterivanje (posle 180. god. st. ere) — sve su to događaji opširno raspravljani u svim istorijama Rima.

Dok su pisani izvori o Keltima, zajedno sa drugom istorijskom baštinom antičkog sveta, bili bar delimično očuvani i poznati već od ranog srednjeg veka, dotle su arheološki podaci počeli da pristižu, kako se videlo, tek od druge polovine prošlog veka. Tako su istraživanja Halštata i Latena, uz druga tada poznata nalazišta, poslužila J. Hildebrandu kao osnov da 1872. god. podeli gvozdeno doba na starije (halštat) i mlađe (laten).[6]

Dalja iskopavanja latenskih naselja i nekropola u zapadnoj i centralnoj Evropi krajem prošlog i početkom ovog veka omogućili su izradu novih hronoloških sistema protoistorijskog perioda. Njihov cilj je bio usmeren na tačnije tipološko razvrstanje materijalne kulture Kelta, sa odgovarajućim vremenskim opredeljenjem.

Dva takva hronološka sistema, upotrebljavana sa kasnijim dopunama i proširenjima sve do danas, postavili su O. Tischler i P. Reinecke. Podela mlađeg gvozdenog doba (ili latena), koju je izvršio ovaj prvi 1885. god., zasnovana je prvenstveno na arheološkom materijalu sa nalazišta u Švajcarskoj i imala je tri faze (I – III). One su obuhvatale vremensko trajanje od IV v. st. ere, do kraja I v. st. ere. P. Reinecke je početkom ovog veka uključio laten u svoju opštu podelu metalnih doba, razlikujući četiri faze tog perioda (LT A – D), koje odgovaraju rasponu od V veka st. ere do kraja I veka st. ere.[7] Međutim, oba sistema se mogu lako međusobno da usaglase jer se obično uzima da etape LTA i LTB P. Reinecke odgovaraju fazi I O. Tischlera, dok su preostale dve faze kod obe podele, u stvari, međusobno podudarne.

Hronološku podelu latena u tri faze zadržao je i J. Déchelette, koji je između 1908—1914. izradio dobro poznat i korišćen priručnik od rane praistorije do rimskog perioda. On je sakupio u četvrtom tomu sav do tada poznati latenski materijal. Prema njegovoj hronologiji laten je počinjao oko 500. god. st. ere i završavao se oko 50. god. st. ere.[8]

Potreba za daljim, raščlanjenijim deljenjem osnovnih faza latena bila je uočena još od vremena kada su oba sistema bila stvorena. Ubrzo su J. Wiedmer-Stern, (1908. god.) i D. Viollier, (1916. god.), razdelili fazu LT I

---

[6] Filip, J., 1956, 36; Kruta, V., Szabó, M., 1978, 16; Hilebrand H., 1874, 559.
[7] Duval, P. – M., 1977, 22; Garašanin, M., 1973, 520; Tischler O., 1885, 157; Reinecke P., 1902, 53.
[8] Déchelette, J., 1927, 420; Garašanin, M., 1973, 520.

na tri etape, a LT II na dve.[9] Najrazuđeniju podelu te vrste, izgrađenu na tipološkoj analizi grobnih inventara nekropole Münsingen-Rain, predložio je F. Hodson: on je razlikovao 22 horizonta za celokupno trajanje sahranjivanja na ovom mestu.[10]

Podela P. Reineckea, uglavnom upotrebljavana u srednjoj Evropi, doživela je takođe dalje deljenje prvobitnih faza. Tako je najpre faza B (kojom, u stvari, laten i počinje u južnoj Panoniji i srednjem Podunavlju) podeljena na dve etape (B1 i B2), što je naročito potkrepljeno radovima W. Krämera, kao i drugih autora.[11]

Slično razdvajanje srednjeg latena (LT II ili LT C), tj. vreme između 300— 100. god. st. ere, podrazumeva dve potfaze, LT C1 i LT C2, ali sa različitim lokalnim razvojem na teritorijama posednutim od strane Kelta. Najzad, i završna faza latena (LT D) dobila je dve etape, LT D1 i LT D2, što je u srednjoj Evropi bilo potkrepljeno relativnom hronologijom značajnog keltskog utvrđenja »oppidum« Manching na gornjem Dunavu.[12]

Za razliku od prethodnih podela, periodizacija češkog arheologa J. Filipa označava nastojanje da društvena i ekonomska kretanja budu povezana sa tipološkim razvojem materijalne kulture latenskog perioda centralne Evrope. Unutrašnja podela ove periodizacije izvršena je sažimanjem istorijskih događaja i društvenih, odnosno ekonomskih promena, značajnih za keltske populacije tokom protoistorijskog perioda. Na taj način odgovarajuće faze ne nose brojne oznake (njih je ukupno pet), već prva označava masovnu migraciju Kelta (kraj V veka st. ere — početak IV veka st. ere), dok poslednja obuhvata proces postepene romanizacije latenske kulture (50. god. st. ere — početak nove ere). Posmatrana sa tog stanovišta, istorija Kelta se izražava kroz određene hronološke etape, čije značenje nije samo u ograničenom vremenskom trajanju, već je izraz krupnih promena u proizvodnji i društvenoj organizaciji. Ali i ova podela, ipak, pruža mogućnosti za izjednačavanje sa prethodna dva hronološka sistema, ili njihovim varijantama. Već je utvrđeno, na primer, da dve starije (tipološke) faze sistema J. Filipa odgovaraju uglavnom etapama LT B1 i LT B2, a slično upoređenje važi i za LT C.[13]

Razlike u regionalnom razvoju latenske kulture kontinentalne Evrope doprinele su stvaranju hronoloških skala primenljivih za određenu teritoriju. Vrlo jasan primer te vrste je podela latenskog perioda za Šampanju (Francuska), zasnovana na sistemu Tischler-Viollier, sa 9 faza (od 475. god. st. ere do 50. god. st. ere), ili ona za Moravsku (Čehoslovačka),

---

[9] Filip, J., 1956, 40; Meduna, J., 1980, 15; Viollier D., 1916, 8.
[10] Hodson, F. R., 1968, 28.
[11] Bujna, J., 1982, 319; Krämer, W., 1962, 293.
[12] Krämer, W., 1962, op. cit.
[13] Filip, J., 1956, 274; Meduna, J., 1980, 16.

razradena po sistemu Reineckea na 6 faza (od 450. god. st. ere do početka nove ere).[14] Na sličan način R. Pittioni je obuhvatio latenski period Austrije, V. Zirra — Rumunije, M. Szábo — Mađarske i Z. Wozniak — Poljske.[15]

Već od najranijih vremena poznavanja keltske umetnosti uočena je njena izuzetna sklonost ka shematskom raščlanjavanju osnovnog motiva i njegovog svođenja na linearnu, krajnje pojednostavljenu, iracionalnu formu. Bogatstvo detalja, plastična kićenost nakita, složeno podražavanje cvetnih i biljnih motiva na koricama mačeva, maštoviti svet stilizovanih, neki put i zastrašujućih monstruma i čudesnih životinja na posudama i vrčevima, složeni spiraloidni i lučni motivi na štitovima, gusto isprepletena mreža geometrijskih, raznobojno slikanih motiva na amforama i kupama, razgranate, reljefne lozice na lukovima fibula, rezbareni korali na narukvicama i fibulama, emajlom ukrašeni lančani pojasevi, tačkaste minijature na srebrnom novcu — sve to, uz druge vrste ukrašavanja, učinili su da ova svojstvena umetnost bude značajni element za poznavanje materijalne kulture Kelta.

Stilski razvoj keltske umetnosti pružio je u toj meri karakteristične obrasce, da su oni takođe korisno poslužili u hronološkom razvrstanju latenskog perioda. Ta osobenost je najpre sagledana u delu J. Jacobstala o ranoj keltskoj umetnosti. Nastala na lokalnoj tradiciji starijeg gvozdenog doba, pod snažnim uticajima klasične mediteranske toreutike i grnčarstva, keltska umetnost je prevalila niz etapa, ostavljajući iza sebe uvek upečatljiv trag i sopstveni način izražavanja. Podela keltske umetnosti obuhvata sledeće faze stilskog razvoja:

Rani stil oko 450– 400. god. st. ere; Waldalgesheim stil: 400– 300. god. st. ere; plastični stil: 300– 200. god. st. ere, stil »opiduma« do početka nove ere.[16]

U svojoj opsežnoj istoriji umetnosti Kelta, P. Marie Duval razlikuje period obrazovanja te umetnosti (450 – 350. god. st. ere), zatim doba cvetanja i uticaja (350 – 120. god. st. ere) i širenja od kontinenta do ostrva, od mnogobožaca do hrišćana: I vek st. ere – II vek n. ere.[17] Pregled keltske umetnosti u Češkoj, izrađen od strane V. Krute, podrazumeva sličnu podelu: prvi stil, period prelaza, prva i druga faza plastičnog stila; najzad je izdvojena, kao celina umetnost faze »opida«.[18]

Umetnost istočnih Kelta uključuje i znatne uticaje starijeg gvozdenog doba Karpatskog basena, sa značajnim učešćem skitskih elemenata, ali prihvata takođe i starobalkansku tehniku granulacije čije je grčko,

---

[14] Hatt, J. J., Roualet, P., 1977, 18; Meduna, J., 1980, 20.
[15] Pittioni, R., 1954, 646; Zirra, V., 1978, 139; Szabó, M., 1971, 10; Woźniak, Z., 1970, 104.
[16] Jacobsthal, P., 1944, 163.
[17] Duval, P—M., 1977, 43, 79, 169.
[18] Kruta, V., 1975, 97.

odnosno mediteransko poreklo sasvim izvesno. Regionalne osobenosti javljaju se pre svega krajem II i tokom I veka st. ere, ali se zajednički duh keltske umetnosti i dalje održava, o čemu svedoče novčarstvo i slikana keramika. Gubitkom samostalnosti Kelta nestaje i slikovita latenska umetnost — podsekavši korene njenog nezavisnog razvoja, romanizacija je ugušila dalje cvetanje ove prve umetnosti protoistorijskog perioda koja je imala kontinentalni značaj.

Primetno je takode da se opšti pregledi latenske civilizacije postepeno oslobadaju tradicionalne primene stratigrafsko — tipološkog metoda, sa ograničenim osloncem na pisane izvore, ili obrnuto, sa isključivom prevagom istorijskog metoda. Ovakvi pregledi, nastali različitim povodima, zamišljeni su i ostvareni kao uzajamno sažimanje arheoloških i istorijskih podataka. Uočljiv je, u primerima te vrste, napor za uspostavljanjem istorijskog toka dogadaja, pri čemu se arheološka dokumentacija iskorištava kao neka vrsta provere tačnosti pisanih izvora, ali i kao njihova potvrda.

Neki put su to sažeti prikazi istorije Kelta, od samog početka pa sve do gubitka samostalnosti, ili opšti pregledi materijalne kulture ovog perioda u užim ili širim područjima. U takvim delima se iskorištavaju, medusobno zavisni, rezultati istraživanja ne samo istorije ili arheologije već i drugih društvenih nauka (kao što su književnost ili lingvistika). Iako se služe istorijskim datumima u izradi hronologije latenskog perioda, ovi autori najčešće zadržavaju klasifikacionu strukturu postojećih tipološko-hronoloških podela, jer se već dobro proučena materijalna kultura ovog perioda teško može drukčije da izloži.[19]

Istorijat istraživanja latenskog perioda u Jugoslaviji deli se, ili razlikuje, kako se medusobno dele ili razlikuju istočni od zapadnih Kelta, bar u njihovoj kasnijoj istoriji. Matične oblasti prvih su, u širem smislu te reči, istočni deo centralne Evrope, i Karpatski basen sa srednjim Podunavljem. Za druge su, iako dolaze iz sličnog pravca, Slovenija i zapadna Slavonija periferne oblasti naseljavanja prema zapadnom i severozapadnom Balkanu, uz prodore keltskih populacija sa zapadnog panonskog prostora (Karta 6). Na taj način je istraživanje podredeno u potpunosti geografskoj zastupljenosti ovog protoistorijskog razdoblja. Kelti su naselili, kako se videlo, samo severne jugoslovenske oblasti, pri čemu je Sava činila prirodnu južnu granicu prvenstveno u Slavoniji, a takvu ulogu igra i srednje Pomoravlje, dok Drina čini granicu prema zapadu bar u njenom gornjem toku. Stoga je teritorija Jugoslavije o kojoj je reč bila zapravo pogranična zona za matične oblasti, kako zapadnih, tako i istočnih Kelta. Kolonizacija ovog područja u celini izvršena je pri završetku IV v. st. ere i tokom prve polovine III v. st. ere.

---

[19] Piggott, S., 1973, 215; Szabó, M., 1971, 10; Megaw, J. V. S., 1970, 13; Keltoi, 10; Werner, J., 1979, 138; Cunlife, B., 1979, 16.

Kelti naseljeni u severnim jugoslovenskim zemljama razlikovali su se prema svom užem populacionom sastavu: na zapadu su, govoreći pojednostavljeno, Taurisci i zatim u širem smislu Norici, na istoku Skordisci. Norici su živeli oko grada Noreje, uz njih su bili brojni Taurisci, kao što su postojala i druga manja plemena. Ovde je bila stvorena, srazmerno rano, i čvrsta državna organizacija — noričko kraljevstvo (kraj II v. st. ere), oduvek tesno povezano sa Rimskom Republikom i kasnije Carstvom, kome je i pripojeno (krajem I v. st. ere).

Skordisci su mešovita populacija, čija keltska komponenta nije takođe sastavljena od pripadnika jednog istog plemena. Oni u svoju zajednicu uključuju takođe i domoroce: Panonce, Ilire, Tračane i, kasnije, Dačane. Sve do gubitka svoje samostalnosti, na završetku I veka st. ere, Skordisci, što važi i za Tauriske, ostaju neprijateljski raspoloženi prema Makedoniji, Grčkoj i rimskoj državi.

Sa ovako posebnim istorijskim putem, pripadajući takođe različitim populacijama, razvijajući lokalne elemente u svojoj, u osnovi sasvim srodnoj, materijalnoj kulturi, ove dve posebne latenske grupe nisu ostavile iza sebe nikakve podatke o međusobnim odnosima. Prema sadašnjoj evidenciji, između Skordiska na istoku i Norika, odnosno Tauriska na zapadu postoji međuzona zaposednuta od strane starosedelačkih panonskih plemena. Materijalna kultura, najčešće unificirana u latenskom dobu, za sada ne pruža dovoljno elemenata za jasno i strogo razdvajanje ovih grupa, ali istorijski događaji idu tome na ruku. Ako je Siscia (Segestika) panonski grad, tada ona leži upravo u području između istočne i zapadne keltske grupe, što uglavnom odgovara i arheološkim nalazima. Sa druge strane ni istorijski izvori ne beleže neke posebne veze između noričkog kraljevstva i Skordiska, ali to uglavnom ne čine ni sa svim ostalim keltskim populacijama Karpatskog basena. Međusobni odnosi plemena istočnih Kelta nisu zanimali rimske i grčke pisce — ukoliko nisu dolazila u neposredne sukobe sa Rimljanima ili bila pokorena. Izuzetak čine Boji i Taurisci, koji se pominju zajedno, kao keltska plemena teško poražena od strane dačkog kralja Boirebiste (sredina I veka st. ere). Ali i to je bila posledica zanimanja rimskih istoričara za dačku kraljevinu, budućeg velikog protivnika rimske imperije (dački ratovi su vođeni u II veku n. ere). Takođe je otvoreno pitanje koliko su Taurisci u sastavu noričkog kraljevstva istovetni sa Tauriscima u severoistočnoj Panoniji, kako ih tamo imenuje grčki pisac Ptolomej iz II veka n. ere.[20]

Hronologija i sam način naseljavanja zapadnog i istočnog dela sadašnje jugoslovenske teritorije, posebne odlike lokalne sredine starijeg gvozdenog doba, kasniji drugačiji spoljni i unutrašnji uslovi društvenog

[20] Mócsy, A., 1962, 532.

razvoja tokom poslјednja tri veka stare ere — sve to opravdava podelu na dve različite grupe keltskih populacija severnog i severozapadnog Balkana — zapadnu i istočnu. Kako je već rečeno, tačna granica između ovih populacija za sada se ne može da povuče. Istraživanja izvršena u istočnoj Slavoniji potvrđuju stalno naseljavanje keltskih populacija, najverovatnije Skordiska, ali sa regionalnim odlikama u odnosu na sremsko i posavsko područje. O bližem razgraničenju dva osnovna područja keltske kulture u Jugoslaviji podrobnije se govori u poglavljima koja se posebno bave istočnom i zapadnom grupom Kelta. Iako su Kelti stalno zaposeli samo severne oblasti današnje Jugoslavije, ipak su uticaji latenske kulture prodirali duboko na jug Balkanskog poluostrva (nekropola Krajčinovići u zapadnoj Srbiji ili Gostilj na obali Skadarskog jezera).

Izuzev ovih oblasti, prisustvo Kelta je posvedočeno na krajnjem jugu Balkana, ali potvrđeno pre istorijskim izvorima, nego arheološkim nalazima, i to u ograničenom vremenskom trajanju. Najvažnije je od svega da te keltske grupacije, posle svog odlaska, nisu više imale nikakve neposredne veze sa svojim matičnim oblastima u Podunavlju i Panoniji. Tako T. Livije i Justin navode da se posle pohoda na Grčku 278. god. st. ere deo keltske armije nije vratio u Podunavlje, već je krenuo prema Maloj Aziji i, prešavši Bosforski moreuz, osnovao je svoju državu Galatiju (severozapadna Anadolija, III—II vek st. ere). Još jednu kraljevinu osnovali su ovi Kelti - Tylis u južnoj Trakiji (oko 277. god. st. ere) i ona je živela, prema vestima antičkih pisaca (Polibije, P. Trog), sve do kraja II veka st. ere.[21] Sudeći prema ostacima materijalne kulture, ovi su Kelti brzo bili asimilirani od strane tračkog stanovništva. Stoga je sasvim opravdano zaključiti da južno od Tauriska, odnosno Skordiska, stalno nastanjenih keltskih populacija na Balkanu, više nije bilo. Takav poseban geografski položaj uslovljava kulturnu i istorijsku ulogu keltskih populacija na severnom i centralnom Balkanu i, kako će se videti iz daljeg izlaganja, presudno utiče na njihov dalji razvoj.

Poznavanje keltske kulture na zapadu i istoku današnje Jugoslavije veoma je neujednačeno — sudeći bar prema nalazištima poznatim do sada. To, razumljivo, odražava prvenstveno stepen istraženosti ovog prostora jer je već rečeno da ovde Kelti žive poslednja tri veka stare ere, održavajući tradiciju svoje kulture i kroz sledeća dva veka nove ere. Ali postoje po svoj prilici i razlike u razvoju tokom tog perioda. Nije li upadljivo da gotovo sva latenska naselja iskopana do ovog vremena pripadaju I veku st. ere, odnosno periodu »oppiduma« u centralnoj i zapadnoj Evropi. Naziv »oppidum« označava kod Kelta utvrđeno naselje koje nije samo središte političke i vojne moći već je isto tako i proizvodni centar. Shvatljivo je otuda da

[21] Kruta, V., Szabó, M., 1978, 70; Papazoglu, F., 1969, 340.

su utvrđena naselja ostavila iza sebe najviše tragova, pogotovo ako su građena na istaknutim, strategijskim položajima. Ali i otvorena naselja, prvenstveno ona u Podunavlju, pripadaju po pravilu I veku nove ere. Ostaje još uvek otvoreno pitanje naselja iz II veka st. ere, a utoliko više onih iz III veka st. ere. Privremen karakter ovih poslednjih, veoma verovatan za vreme doseljavanja, čini ih arheološki teže prepoznatljivim, ali bi naselja iz II veka st. ere već morala da imaju stalni karakter.

Postojanje takvih naselja potvrđeno je nekropolama. Otkrivena uglavnom slučajno, prilikom zemljanih radova različite namene, ova groblja su najpouzdaniji svedok neprekinutog života keltskih populacija u ovom periodu. Unutar zapadne keltske grupe sistematski istražene nekropole su nešto brojnije i one, uzete zajedno, pripadaju vremenu od sredine III veka st. ere do I—II veka n. ere.

Istočna keltska grupa je u tom pogledu slabije istražena. Ako se ovde izostave keltske nekropole u Sremu, uglavnom raskopane krajem prošlog veka poljoprivrednim radovima, onda u jugoslovenskom Podunavlju postoje samo dve nekropole, sistematski istražene: *Karaburma* kod Beograda i *Pećine* kod Kostolca (Viminacium).

Nekropole obe keltske grupe pružile su neposredan uvid ne samo u zagrobna verovanja keltskih populacija već isto tako i u materijalnu kulturu vremena kome su pripadale.

Borislav Jovanović

ISTOČNA GRUPA

IZVORI ZA ISTORIJU SKORDISKA

Istorijski izvori označavaju Skordiske kao nosioce latenske kulture u jugoslovenskom Podunavlju i donjem Pomoravlju, imenujući ih neposredno kao stanovnike ovog područja u poslednja tri veka stare ere. Justin (rimski istoričar iz III v. n. ere) kaže da su Kelti po povratku sa neuspešnog pohoda na Grčku i poraza kod Delfa (279. god. st. ere) naselili oblasti na sastavu Dunava i Save, nazvavši sebe Skordiscima. Tamo su, prema ovom istom izvoru, zatekli drugu svoju vojsku, ostavljenu pre pohoda kao obezbeđenje sopstvenih oblasti. Diodor piše, takođe, o mukotrpnom povlačenju Kelta iz Grčke, dok Atenej navodi da je njih naselio oko Dunava voda Bathanat. U dugotrajnim ratovima, kako navode Strabon i grčki pisac Apijan (II v. n. ere) Skordisci su pokorili starosedeoce Tribale i Autarijate.[1] Međutim, Skordisci nisu bili pripadnici jednog istog plemena, već su predstavljali vojničke odrede iz različitih keltskih rodova, praćene inače u pohodima ženama i decom, a konačno nastanjene na ovom prostoru tek po završetku bezuspešnog pohoda na Delfe.

Stari pisci ne pominju samo ratove sa susedima — oni naprotiv ističu da su Skordisci živeli zajedno sa Tračanima i Ilirima (Strabon, Apijan). Stoga se u izvorima Skordisci ne tako retko ubrajaju u Tračane ili Ilire (Apijan, kao i Flor-Lucius Annaeus Florus – rimski istoričar iz II v. n. ere). Prema Strabonu, Skordisci su bili podeljeni na Velike i Male: prvi su živeli u Posavini, Sremu, Podrinju, odgovarajućem delu Podunavlja i donjem

[1] Papazoglu, F., 1969, 209; 442, 215, 444; Todorović, J., 1974, 198; (Iust. XXXII, 3, 6–8); (Str. VII, 5, 11); (App. III, 2).

Pomoravlju, dok su drugi dopirali dalje na istok, duž Dunava, (Karta 6), graničeći se sa Tribalima i Mezima.[2]

Najbrojnija su u svemu tome nabrajanja ratnih sukoba Skordiska sa Rimljanima. Te borbe su se odigravale u Makedoniji ili u Trakiji. Dok su Tračani sačuvali svoju samostalnost sve do 46. god. n. ere, Makedonija je potpala pod rimsku vlast 168. god. st. ere, a 48. god. st. ere postaje rimska provincija, tako da su je branile konzularne vojske. Najezde Skordiska, često u savezu sa drugim tračkim plemenima ili Dačanima, prema Frontinu (Sextus Julius Frontinus, rimski pisac iz I v. n. ere), preduzimane su prvenstveno radi zadobijanja plena i nisu prouzrokovale bilo kakve teritorijalne promene na jugu Balkana. Ovi napadi su naročito učestali u drugoj polovini II v. st. ere, i to sa promenljivom ratnom srećom. Kod Rimljana je naročito teško odjeknuo poraz koji su Skordisci naneli konzulu Gaju Porciju Katonu 114/113. god. st. ere, tako da su ga mnogi pisci zabeležili: Tit Livije (Titus Livius, I v. st. ere — I v. n. ere), Eutropije (Eutropius, IV v. n. ere), Flor, D. Kasije (Cassius Dio Cocceianus, kraj II v. n. ere — III v. n. ere), i drugi.[3]

Zato su vrlo brižljivo isticani ratni uspesi, kakav je, na primer, postigao konzul M. L. Druz (Markus Livius Drusus) jer mu Fest (Festus Rufius, IV v. n. ere), A. Marcelin (Ammianus Marcellinus, IV v. n. ere), Jordanis (VI v. n. ere) i Flor pripisuju ne samo značajnu pobedu (112/111. god. st. ere) već i zadržavanje Skordiska u njihovim granicama. Zatim je drugi konzul, M. Minucije Ruf (Marcus Minucius Rufus), ostvario krupne uspehe protiv Skordiska i Tračana 110/109. god. st. ere, tako da Kelti iz Podunavlja duže vreme ne ugrožavaju Makedoniju.[4]

Ali već 84. god. st. ere Skordisci, zajedno sa Medima i Dardancima, ipak uspevaju da opljačkaju Delfe, taj svoj davnašnji cilj. Pobedu nad varvarima izvojevao je vojskovođa K. Scipion Azijagen (L. Cornelius Scipio Asiagenus) i, prema Apijanu, proterao ih na dunavske ade. Skordisci su se, ipak, vratili u pogranične oblasti Panonije, zadržavši se tamo sve do Apijanovog vremena (tj. do II v. n. ere). Oko 60-tih godina I. v. st. ere ojačala je nova sila na severu od Dunava — dačka kraljevina pod Boirebistom. Ovaj najpoznatiji dački kralj porazio je u severnoj Panoniji keltske Boje i Tauriske, dok je Skordiske, kako navodi Strabon, pokorio, ali ovi su pre toga bili i saveznici Dačana.[5]

---

[2] Garašanin, M., 1965, 20; Gavela, B., 1976, 30; Ćović, B., 1967a, 106; (Str. VII, 3, 5, 11—12); (App. III, 2); (Flor, I, 39).

[3] Todorović, J., 1974, 200; Papazoglu, F., 1969, 228, 445—48; (Front. II, 4, 3); (Liv. per. 63); (Eutr. IV, 24); (Flor I, 39); (Dio Cass. fr. 88).

[4] Garašanin, M., 1966, 21; Papazoglu, F., 1969, 228, 447—48; (Fest IX); (Amm. Marc. XVII, 4, 10); (Iord 219); (Flor I, 39).

[5] Zirra, V., 1975, 50; Hubert, H., 1974a, 122; Garašanin, M., 1974, 523; (App. III, 3, 5); (Str. VII, 2—3, 5);

I u 16. god. st. ere Skordisci, ovog puta sa ilirskim Denteletima, napadaju Makedoniju (prema D. Kasiju). Ali već 12/13. god. st. ere imperator Tiberije (Tiberius Claudius Nero Caesar) pokorava Panonce; u tome su mu, prema ovom piscu, bili od pomoći, i to kao saveznici i Skordisci. Ubrzo posle toga, a možda u isto vreme, Skordisci takođe gube svoju samostalnost, zadržavši jedino neku vrstu samouprave u svojoj lokalnoj zajednici (Civitas Scordiscorum) u istočnom i centralnom Sremu.[6]

Šira teritorija Skordiska podeljena je na plemenske zajednice, čija imena izvori nisu pominjali u vreme samostalnosti ove ratoborne latenske populacije: Amantini, Breuci, Kornakati i drugi. Rimljani su verovatno razdelili nekada moćnu zajednicu Skordiska na manje populacione celine ili grupe, potvrđujući posrednim putem navode antičkih pisaca o složenom etničkom sastavu ove zajednice. Iako rimski i grčki istoričari gube iz vida Skordiske od trenutka kada su umesto neprijatelja pretvoreni u rimske podanike, pisani dokumenti o njihovoj civitas, ipak, postoje. To su nadgrobni spomenici braće Ulpiusa Silvana i Papitana, princepsa Skordiska, kao i Tita Flavija Prokula, prefekta i princepsa ovog plemena. Tek krajem II v. n. ere postepeno iščezavaju poslednji tragovi materijalne kulture Skordiska, a oni sami postaju deo romaniziranog stanovništva provincija Panonije i Mezije.[7]

Izuzev Posejdonija (Poseidonius, II – I v. st. ere), koji je, ipak, bliži vremenu dugotrajnih ratova Rimljana sa Keltima u Italiji, ili pohoda Skordiska na Makedoniju (II v. st. ere – I v. st. ere), svi antički pisci, čijim se delima ovde koristimo, pripadaju vremenu kada je udarna moć Kelta slomljena ili suzbijena, tako da su oni najzad pokoreni i priključeni rimskim provincijama (krajem I. v. st. ere). Neki od tih pisaca pripadaju i IV v. n. ere, pa posmatrajući istoriju Kelta sa takvog vremenskog rastojanja, i to isključivo sa gledišta pobednika, stari pisci su usredsredili svoju pažnju prvenstveno na trijumfe (ali i poraze) rimskog oružja. Stoga je razumljivo da su Skordisci prikazani kao i ostali varvari, lišeni organizovane vojničke sile ili društvenog uređenja kakvo su posedovali Grci i Rimljani. Opisi njihove surovosti kao da dobijaju u snazi prepričavanjem (o čemu naročito govore pisci IV v. i V. v. n. ere), dok se njihovi porazi preuveličavaju, kao što nema jasnijih podataka o društvenoj organizaciji ili religioznim verovanjima Skordiska. Ali iz sažetih vesti starih pisaca Skordisci iskrsavaju – bez obzira kako su predstavljeni – kao ozbiljna pretnja provinciji Makedoniji i Grčkoj, pa su protiv njih bile dugotrajno angažovane znatne rimske vojne snage.

---

[6] Papazoglu, F., 1969, 265; Garašanin, M., 1974, 538; Jovanović, B., 1974, 311. (Dio Cass. LIV., 20, 3; LIV. 31, 3).

[7] Brukner, O., 1981, 50; Dimitrijević, D., 1971, 575.

ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Kada je N. Vulić, u prvoj polovini ovog veka, napisao svoje rasprave o pisanim izvorima za istoriju Kelta, zalažući se i za raniji datum dolaska Kelta (kraj V v. st. ere i početak IV v. st. ere), označen je početak proučavanja njihove istorije i materijalne kulture u Podunavlju.[8] Prve priloge sa savremenih arheoloških istraživanja dali su M. Vasić i J. Brunšmid.

Sistematska iskopavanja utvrđenog naselja *Židovar* kod Vršca istovremeno su i početak arheološkog istraživanja latenskog perioda u Podunavlju, a samim tim i Skordiska. Autor ovog istraživanja, B. Gavela, nazvao je Židovar keltskim opidumom (Karta 6), objavivši značajne nalaze materijalne kulture sa ovog utvrđenog naselja. Tom prilikom B. Gavela je analizirao najvažnije istorijske izvore o Skordiscima. Osnovni zaključak B. Gavele bio bi da Židovar predstavlja jedno od utvrđenih naselja Skordiska, podignuto u savezničkoj Daciji, datovano od početka II v. st. ere do ratova imperatora Tiberija na Balkanu. Baveći se i dalje istorijom Skordiska, B. Gavela je osporio verodostojnost istorijskih izvora o pohodu Kelta na Grčku i Delfe.[9]

Približno u isto vreme usledio je i niz rasprava M. Garašanina o latenskom periodu u balkansko-podunavskom prostoru u celini, a posebno o Skordiscima kao njegovim nosiocima. Upoređujući rezultate arheoloških istraživanja sa podacima iz istorijskih izvora, M. Garašanin je naročito skrenuo pažnju na konfrontaciju pisanih izvora sa podacima dobijenim arheološkim istraživanjima. Primenjujući ovaj metod, M. Garašanin je izradio svoj hronološki sistem gvozdenog doba centralnog Balkana, obeleživ̄ši ga sa četiri osnovne etape (I—IV). Latenski period (mlađe gvozdeno doba) obuhvata poslednju etapu (IV), podeljenu dalje na četiri potfaze: a, b, c1 i c2, koje traju od 300. god. st. ere do 100. god. st. ere.[10]

Prikupljanje sveg raspoloživog fonda latenskog perioda u jugoistočnoj Evropi izvršio je prvi J. Todorović. Njegov rad na klasifikaciji i sistematizaciji tog značajnog materijala, smeštenog u muzejima više zemalja ima nesumnjivo pionirski karakter. Veliku pažnju u svom radu J. Todorović je posvetio Skordiscima — radilo se o području gde su oni bili stalno nastanjeni, ili gde su pre dolazili u obzir njihovi uticaji. Monografija o Skordiscima predstavlja završnicu dugotrajnog studijskog rada ovog autora. Prikupljeni na jednom mestu, nalazi materijalne kulture Skordiska, poznati do tada, pružili su priliku J. Todoroviću, da oslanjajući se takođe na istorijske izvore, izradi svoje viđenje istorije ovog srednjopodunavskog latenskog plemena.[11]

---

[8] Vulić, N., 1926, 74; Jovanović, B., Popović, P., 1975, 207; Vasić M., 1911, 107; Brušmid J., 1909, 231.
[9] Gavela, B., 1952, 43; 1975, 67.
[10] Garašanin, M., 1974, 521; 1965, 17.
[11] Todorović, J., 1968, 111.

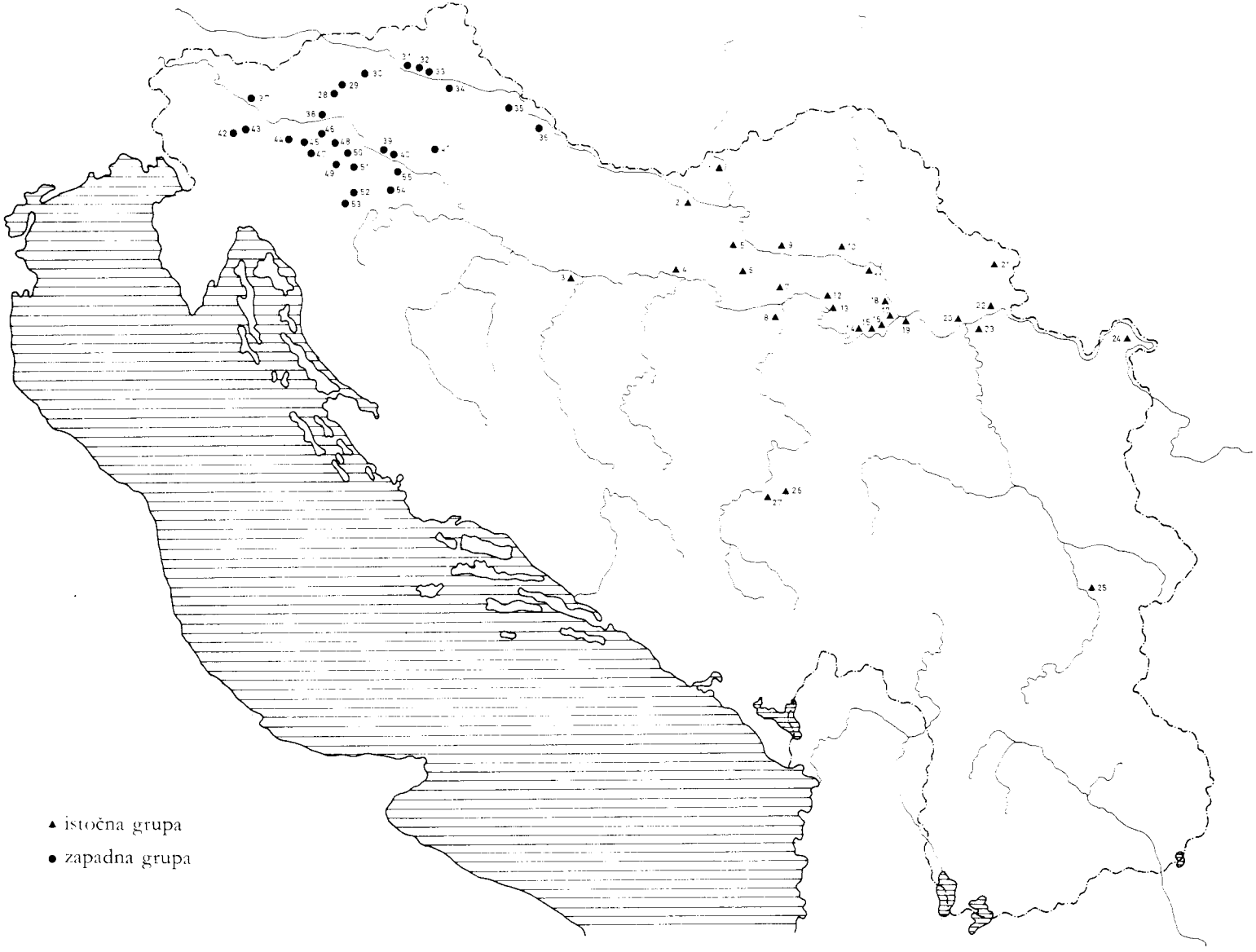

Karta 6 - Nalazišta sa područja kelteske kulture u Jugoslaviji

Ne ostajući isključivo na arheološkoj klasifikaciji materijalne kulture latenskog perioda, J. Todorović je svoju podelu zasnovao na istorijskim datumima i prelomnim događajima u društvenom i ekonomskom razvoju Skordiska. Ova podela sadrži pet faza: pretkeltski period (između 400—320. god. st. ere), period keltskog naseljavanje i stabilizacije (320—280. god. st. ere), period kulturnog i ekonomskog prosperiteta (280—85. god. st. ere), period ekonomske i kulturne stagnacije Skordiska (85. god. st. ere — 15. god. n. ere), Skordisci u doba rimske dominacije (I II v. n. ere).[12]

Prvi pregled materijalne kulture Skordiska u Sremu i Slavoniji izradio je V. Mirosavljević; te nalaze je, međutim, N. Majnarić-Pandžić objavila potpunije i datovala. To su zapravo bili najznačajniji materijali iz bogatih zbirki Arheološkog muzeja u Zagrebu, koji su se ticali latenskog perioda iz donjeg Srema i istočne Slavonije, prikupljeni pre prvog svetskog rata. N. Majnarić-Pandžić je pri tome opravdano skrenula pažnju na grupe nalaza iz razorenih nekropola u *Kupinovu* i *Surčinu* (južni Srem). Hronološko vrednovanje ovih nalaza, iako silom prilika izvršeno prvenstveno prema tipološkom metodu, omogućilo je korišćenje ovog važnog fonda za sticanje jasnije slike o materijalnoj kulturi Skordiska. Izdvojena su četiri horizonta keltsko — latenske kulture u Slavoniji i Sremu, datovana od druge polovine IV v. st. ere do približno I v. n. ere.[13]

Sažeti pregled istorije i materijalne kulture Skordiska izrađen je takođe i za teritoriju Vojvodine.[14]

U svojoj sintezi glasinačke kulture, A. Benac i B. Čović su odredili trajanje latenskog perioda na ovom području od sredine IV v. st. ere do sredine III v. st. ere (kraj faze Va i faze Vb).[15] Iscrpan pregled arheoloških nalaza keltskog porekla u mladem gvozdenom dobu Bosne i Hercegovine dao je Z. Marić. On je vreme keltskih uticaja podelio na tri faze, između 370. god. st. ere do 9. god. n. ere.[16]

Različiti objekti latenske pripadnosti, prvenstveno oni iz Vojvodine, Hrvatske i Bosne, ušli su isto tako u sistematski pregled I. Hunyady o Keltima u Karpatskom basenu, dela koje je na početku istraživanja Skordiska poslužilo kao priručnik o materijalnoj kulturi latenskog perioda ovog prostora. Tu su objavljeni brojni nalazi iz naše zemlje, ali njihovo hronološko razvrstanje zasnovano je isključivo na tipologiji. Objekti koji potiču iz jugoslovenskog Podunavlja pripadaju prvenstveno Skordiscima.[17]

---

[12] Todorović, J., 1974, 112.
[13] Pandžić-Majnarić, N., 1970, 75; Mirosavljević, V., 1951, 101.
[14] Jovanović, B., 1974, 277.
[15] Benac, A., Čović B., 1957, 58.
[16] Marić, Z., 1963, 65.
[17] Hunyady, I., 1944, T. XVII.

Znatan napredak u poznavanju latenskog perioda u celini, a takođe Skordiska posebno, učinjen je, doduše u opštim crtama, u publikaciji izdatoj povodom izložbe posvećene gvozdenom dobu na tlu Jugoslavije.[18]

U novije vreme pojavili su se radovi, sada već zasnovani na prethodno objavljenoj i hronološki vrednovanoj građi, što ih čini, rečeno sadašnjim jezikom, hronološkim studijama »druge generacije«. Tako je D. Božič izradio relativnohronološki sistem za posavsko-podunavski prostor, zasnovan, uz izvesno kritičko preispitivanje, na stratigrafskoj i vremenskoj podeli J. Todorovića poznate nekropole Skordiska Karaburma (Beograd), ali i na drugim nekropolama u Posavini i Podunavlju. Predložena podela podrazumeva tri stupnja (Beograd 1 –3), koji se odnose na materijalnu kulturu Skordiska.[19]

U svom opštem pregledu arheoloških nalaza keltske kulture u Jugoslaviji, M. Guštin je obradio obe grupe: zapadnu i istočnu, anticipirajući donekle podelu latenskog perioda izvršenu u ovoj Praistoriji jugoslavenskih zemalja. Izloživši najvažnije tipološke karakteristike obe grupe, uočavajući i njihove zajedničke odlike, M. Guštin je dao ocenu njihovih međusobnih kulturnih i tipoloških veza. U hronološkom pogledu ovaj autor je usvojio podelu D. Božiča za istočnu grupu, dok je za zapadnu izradio relativnohronološki sistem na osnovu nalaza iz sistematski istraženih nekropola u Sloveniji (Novo Mesto, Dobova i Brežice).[20]

Istorijski izvori o Skordiscima i savremenim plemenima na centralnom Balkanu svestrano su proučeni u dokumentovanoj studiji F. Papazoglu o predrimskom periodu na ovom prostoru. Podvrgnuvši iscrpnoj diskusiji sve vesti antičkih pisaca o ovim populacijama gvozdenog doba na određenom području Balkana, autor je svoje zaključke upoređivala sa arheološkom evidencijom. Ne ulazeći u raspravu o arheološkoj proceni nastanka, razvoja i opšte uloge Skordiska u latenu balkansko-podunavskog prostora, F. Papazoglu je prvenstveno razmatrala i proveravala podatke pisanih izvora o toj populaciji.

Obrađujući istoriju Singidunuma i ostalih rimskih gradova na gornjomezijskom limesu, M. Mirković je istakla prisustvo keltskog etnosa još krajem II v. n. ere i tokom III v. n. ere.

Keltska numizmatika dobila je u poslednje vreme u Jugoslaviji nove priloge. Tako je novčarstvo Skordiska predmet istraživanja P. Popovića, podjednako u prikupljanju neobjavljenih nalaza, kao i njihovoj klasifikaciji i datovanju. On navodi da autonomne serije Skordiska počinju da se javljaju već u II v. st. ere, a krajem II v. st. ere i početkom I v. st. ere započinje intenzivno širenje drahmi Apolonije i Dirahiona i rimskih republikanskih

---

[18] Keltoi, (Božič, D., Bakarić, L., ured.) 1984.
[19] Božič, D., 1981, 316.
[20] Guštin, M., 1984, 319.

denara. Obradu keltskog novca u Jugoslaviji i Sloveniji izvršili su takođe I. Mirnik i P. Kos.[21]

Uz ova dela objavljene su isto tako brojne rasprave i građa o materijalnoj kulturi Skordiska, njihovom rasprostiranju i odgovarajućoj, relativnohronološkoj podeli.

MATERIJALNA KULTURA SKORDISKA

Teritorija Skordiska se danas određuje prema nalazištima sa materijalnom kulturom karakterističnom za ovu latensku populaciju. Geografski raspored tih nalazišta, često opredeljen prema površinskom materijalu ili slučajnim nalazima, određuje ipak sa dovoljno jasnoće područje koje je pripadalo Skordiscima kroz sva tri veka njihovog samostalnog života. Stari pisci, kako se videlo, govorili su takođe o zemljama Skordiska i ovi podaci iz pisanih izvora, upoređeni sa arheološkim, uglavnom se slažu i dopunjuju.

Najvažnija nalazišta istočne grupe Kelta, istraživana do danas, pripadaju pretežno naseljima, dok su nekropole malobrojnije. Najpoznatija su utvrđena naselja: *Židovar* kod Vršca, *Slankamen*, *Gomolava* kod Hrtkovaca, *Turski Šanac* kod Bačke Palanke, *Gradina na Bosutu* kod Batrovaca, *Orolik* i *Privlaka* na Bosutu, *Donja Bebrina* u istočnoj Slavoniji (Karta 6). Primetna je zajednička odlika svih ovih utvrđenja: ona pripadaju I v. n. ere, što znači završnici latenskog perioda Podunavlja. Naselja iz vremena kolonizacije Kelta (kraj IV v. st. ere i prva polovina III v. st. ere), kao i doba njihove ekspanzije prema jugu Balkana (druga polovina III v. st. ere i II v. st. ere), u potpunosti nedostaju. Tako i jedno od retkih naselja, podignutih na ravnom terenu, *Popov Salaš* kod Novog Sada, pripada takođe I v. st. ere. Isti je slučaj i sa nizom malih naselja u donjem Sremu.

Izvori pominju i dva grada Skordiska — Heortu i Kapedunum (Capedunum), ali njihova lokacija nije navedena, niti su oni arheološki dokumentovani.[22]

Židovar je utvrđeno naselje na visokoj lesnoj obali Dunava, osnovano još u vreme srednjeg bronzanog doba. Latenu pripadaju gornji nivoi kulturnog sloja, čija moćnost iznosi do 0,30 m. Iskopavanjima koja su vođena 1948—1949. god. i 1964—1968. god. ustanovljeni su stambeni horizonti latenskog perioda, kao i ostaci suhozida, odnosno palisada. Keramika je veoma brojna, što se inače ponavlja na svim naseljima ovog tipa. Primetna je zastupljenost dačke keramike, rađene rukom, za razliku od sive ili grafitirane keltske grnčarije, izrađivane na vitlu. Metalni objekti

[21] Popović, P., 1983, 59; 1976, 13; Dukat, Z., Mirnik, I., 1976, 175.
[22] Garašanin, M., 1973, 525; Papazoglu, F., 1969, 270, 275; Jovanović, B., 1973, 22.

pripadaju uglavnom gvozdenim alatkama ili noževima, dok se nakit od bronze ili oružje javljaju samo sporadično.[23]

Osnovnu relativnohronološku skalu latenskih utvrđenja u Podunavlju pružila je Gomolava kod Hrtkovaca. Ovde su vršena sistematska istraživanja gotovo tri decenije (od 1954. god.), pa je otkrivena znatna površina utvrđenja (oko 2000 m²), čiji je veći deo, ipak, uništen pomeranjem korita reke Save. Gomolava u celini poseduje složenu stratigrafiju, započinjući sa neolitom, završavajući sa srednjim vekom. Naselje Skordiska, utvrđeno zemljanim bedemom sa palisadom, bilo je, sudeći po većem broju grnčarskih peći, ujedno i centar keramičke proizvodnje. Za smeštaj žitarica ukopavane su duboke jame — silosi, kruškolikog oblika.

Ustanovljene su tri faze života ovog naselja, potvrđene odgovarajućim stambenim horizontima. U starijoj etapi su u upotrebi poluukopani objekti, dok su u mladim fazama podizane nadzemne, verovatno pravougaone zgrade, u tehnici pletera i lepa. Ukratko rečeno, Gomolava VIa je početna i najstarija etapa naselja, Gomolava VIb odgovara vremenu njegovog punog razvoja, dok Gomolava VIc pripada delimično i ranom rimskom razdoblju. Stoga naselje Skordiska na Gomolavi traje od završetka II v. st. ere do prve polovine I v. n. ere, ili možda i nešto kasnije. Jedared napušteno, verovatno krajem II. v. n. ere, tada već kao domorodačko naselje uobičajeno za rimski provincijalni period, ono se više ne obnavlja.[24]

Slično Židovaru, mnogobrojni nalazi keramike na Gomolavi dele se na dve osnovne kategorije: sivu grnčariju, rađenu na kolu i grubu, ručne izrade, pretežno dačkog porekla.

Gradina na Slankamenu bila je takođe naseljena do srednjeg veka. Prema podacima dobijenim iskopavanjima (1955—1957. god. i 1965. god.), latensko utvrđenje bilo je opasano bedemom u čijoj konstrukciji je možda iskorišćen suhozid, izveden slaganjem kamenih blokova. Otkrivene su takođe zemunice, dok je keramika ograničena uglavnom na sudove sive boje, rađene na vitlu.[25]

Na Turskom Šancu kod Bačke Palanke izvedena su samo ograničena sondažna iskopavanja (1974). Ustanovljeni su ostaci suhozida, verovatno kao jezgra ili osnove zemljanog bedema, kao i nadzemni objekti izrađeni u tehnici pletera i lepa. Siva keramika odgovara u svemu nalazima iz Gomolave, Slankamena i Židovara.[26]

Gradina na Bosutu sadrži u svojoj relativnohronološkoj skali i latenski sloj. Izuzev uobičajenih, sivih keramičkih sudova, rađenih na vitlu, drugih značajnih podataka nema, pogotovo onih važnih za izdvajanje

---

[23] Gavela, B., 1952, 10; 1976, 31.
[24] Jovanović, B., 1971, 123.
[25] Dimitrijević, D., 1971, 571.
[26] Brukner, O., 1970, 41.

stambenih horizonata. Na ovom značajnom nalazištu iskopavanja su u toku od 1975. god., tako da se jasnije opredeljenje latenskog naselja može tek da očekuje.[27]

Druge gradine na Bosutu, kod Orolika i Privlake, utvrđena su naselja na brežuljcima (telovima), nastalim taloženjem slojeva prethodnih perioda. Paljevine kod Donje Bebrine na Savi imaju kružni bedem, zapečen možda požarom palisade (slično delimično očuvanom bedemu na Gomolavi).[28]

Iskopavanja šireg obima na *Popovom Salašu* kod Novog Sada (1960—1962. god.) pružila su podatke o naselju podignutom na ravnici, verovatno bez fortifikacija, iako to nije sigurno dokazano. Stambene zgrade su nadzemne, prema nađenoj keramici naselje se datuje u I v. st. ere.[29] Slična naselja su istraživana u donjem Sremu (*Baštine* kod Progara, *Brestove Mede* kod Zemuna); na oba mesta su ustanovljene poluukopane zgrade.[30]

Najzad treba pomenuti i keltsko utvrđenje na krajnjem jugu njihove teritorije: to je *Gradac* kod Leskovca (prvi put iskopavan 1909. godine). Kulturni sloj na ovoj gradini dao je kasnolatensku keramiku koja ne može da bude starija od kraja II v. st. ere.[31] Verovatno se radi o vojnom uporištu, čiji život nije dugo trajao.

Nekropole poznate na području Skordiska su veoma malobrojne. Sistematski su iskopavane zapravo samo dve: *Karaburma* (Beograd) i *Pećine* (Kostolac). Oba iskopavanja su bila zaštitna jer su tek obimni građevinski radovi na oba mesta ukazali na postojanje keltskih nekropola. Istraživanja vođena više godina (1958—1963. godine) na Karaburmi (ovde treba uključiti i keltske grobove sa Rospi-Ćuprije jer se radi o istoj nekropoli) pružila su siguran dokaz o neprekinutom životu skordističkog naselja (Singidunuma?). To se najbolje vidi iz činjenice da su ovde sahranjivanja vršena kroz sva tri poslednja veka stare ere. Ukupno je iskopano 96 grobova, od toga skeletnih 6, što znači da spaljeni preovladavaju: njih je 90. Velika većina grobova sadrži različite priloge, pružajući tako solidnu osnovu za određivanje relativne hronologije same nekropole, što je od značenja i za latenski period u celini.[32] O takvim hronološkim sistemima već je bilo govora ranije.

Sa nekropolom Pećine kod Kostolca stvar stoji drukčije. Otkrivena u toku dugotrajnih zaštitnih iskopavanja nekropola rimskog grada Viminaciuma (1981—1982. godine), Pećine su znatno ograničenije po vremenu upotrebe. Sahranjivanja su u većini izvršena tokom prve polovine III v. st. ere (grobovi G-1-3 283, G-3 982), mada je njihov početak mogao da

[27] Popović, D., 1981a, 57.
[28] Pandžić-Majnarić, N., 1984, 24, 26.
[29] Vilotijević, D., 1965, 256.
[30] Dimitrijević, D., 1971, 576, 582.
[31] Vasić, M., 1911, 107.
[32] Todorović, J., 1972, 9.

odgovara i kraju IV v. st. ere (grob G-3 991), kao što ima pojedinačnih grobova sa početka II v. st. ere (G-3 1814, T. LXXIX – LXXXII). Stoga se može samo pretpostaviti da Pećine imaju duže trajanje, ali da su naknadna sahranjivanja, ili drugi zemljani radovi iz antičkog perioda, uništili pojedine njene delove. Dosadašnjim radovima otkopano je 17 inhumiranih i 17 grobova sa spaljivanjem. Posebnu vrednost imaju i sahrane domorodaca, nosilaca starijeg gvozdenog doba jer ukazuju, pored ostalog, i na prirodu njihovih odnosa sa osvajačkim Keltima. Pokojnici na nekropoli u Pećinama sahranjivani su u dubokim, pravougaonim jamama i uz njih su redovno prilagani raznovrsni darovi: nakit, oružje, predmeti svakodnevne upotrebe, sudovi i hrana. Uz ove keltske grobove otkriveno je ukupno 9 sahrana domorodačkog stanovništva (T. LXVII).[33]

Keltske nekropole poznate su takođe iz Srema, s tim što su neke od njih morale biti znatne veličine (na primer, one iz *Kupinova* ili *Surčina*). U retkim slučajevima njih su iskopavali arheolozi jer su najčešće bile uništene zemljanim radovima, pa njihovi nalazi, prikupljeni slučajno, nisu grupisani po grobnim celinama. Ipak, objavljeni materijal ide u prilog tome da su te nekropole bile duže vreme u upotrebi, među njima Kupinovo, Novi Banovci ili Boljevci. Svuda je upražnjavan dvojni pogrebni ritual: ukopavanje pokojnika i njihovo spaljivanje.[34]

Keltski grobovi nađeni kod Osijeka pripadaju, po svoj prilici, većoj nekropoli, delimično uništenoj ciglarskim radovima (1952 – 1956. godine). Pojedine grobne celine sa ovog mesta imaju nesumnjivu hronološku i kulturnu vrednost, utoliko više jer potiču sa graničnog zapadnog područja Skordiska.[35]

Među pojedinim grobovima, otkrivenim igrom slučaja i na raznim mestima, najpoznatiji je onaj iz Batine (Baranja) sa očuvanim gvozdenim šlemom i ukrašenim koricama mača (T. LXXXIV, 1, 2). Grob je datovan sa prelaza II v. st. ere na I v. st. ere i pripisan Eraviscima, ali bi se i ovde moglo pomisliti na granično područje Skordiska.[36]

Sasvim drugi ugao sagledavanja istorijskih zbivanja podunavskog latena daje grob sa paljevinom iz *Vršca – Ata*. Ovde je bila sahranjena žena i prilozi iz tog groba, pre svega narukvica od srebrnog lima (T. LXXXIV, 6), sa stilizovanim zoomorfnim završecima, potvrđuju povezanost dačkih i keltskih elemenata u metalnom nakitu kod Skordiska.[37] I drugi pojedinačni grobovi, otkriveni najčešće pri različitim zemljanim radovima, sadržavali su

---

[33] Jovanović, B., 1984, 63; Keltoi, 1984, 42.
[34] Pandžić-Majnarić, N., 1970, 14, 25, 36.
[35] Spajić, E., 1954, 7; 1956, 47; 1962, 37.
[36] Gasparini-Vinski, K., 1959, 281.
[37] Jovanović, B., 1974, 299.

ponekad vrlo važne grobne priloge (recimo ratnički grob sa bojnim kolima iz Odžaka).[38]

Tačnije razgraničenje teritorije Skordiska nije još uvek moguće jer je njihovo rasprostiranje zavisilo, kako je rečeno, od istorijskih događaja. Arheološka istraživanja, sa druge strane, nisu još uvek dovoljna da tu teritoriju ocrtaju nezavisno od istorijskih tumačenja ratničkih pohoda, zaposedanja ili naseljavanja Skordiska u pojedinim oblastima. Dovoljno je navesti da najveće rasprostiranje — što ne odgovara sasvim istorijskim izvorima — Skordisci zapravo dostižu tokom I v. st. ere, ne tako dugo pre gubitka svoje samostalnosti. Od Ključa na Dunavu do Siska i Osijeka na zapadu, od centralne i severne Vojvodine do uže Posavine, donjeg Pomoravlja i severne Srbije, sve su to oblasti koje, prema arheološkim nalazima, pripadaju Skordiscima.[39] Ni ovo nabrajanje geografskih celina ne znači da su istovremeno i jasno povučene granice te teritorije, već se mora računati — prema sadašnjem znanju — sa prelaznim, graničnim oblastima.

Periferne oblasti Skordiska deli takođe ne samo geografska već i upadljiva istorijska razlika: one na jugu Srbije su zapravo vojna granica prema Makedoniji i konzularnim vojskama Rima; one na jugozapadu i zapadu su okrenute starosedelačkim, ilirskim i panonskim plemenima, na severozapadu i severu neke čvršće granice verovatno nije ni bilo, jer se tamo već protezao svet istočnih Kelta, dok su severoistok i istok donosili stalno suočavanje sa opasnim protivnikom: Dačanima i njihovim kraljevinom. Dalje na istok i jugoistok, ka donjem Podunavlju (Mali Skordisci), ponovo u nejasnom razgraničenju, dolaze u obzir getske i tračke populacije.

Značajnu ulogu među perifernim oblastima na jugozapadu ima Semberija. Taj ravničarski predeo između severnih ogranaka Majevice, reka Save i Drine, istraživan je u poslednje vreme sistematskim rekognosciranjem i manjim, sondažnim iskopavanjima. Tako ovde stoje na raspolaganju pouzdaniji podaci o naseljavanju i životu Kelta.

Pojedina keltska naselja u Semberiji, iskopavana u ograničenom vidu, dala su prve elemente za relativnu hronologiju latena ovog područja, dok su ona druga, registrovana preko površinskog materijala, ukazivala na gustinu naseljenosti.[40] Ti malobrojni lokaliteti pripadaju uglavnom kasnom latenu (I v. st. ere), kao što su *Dvorovi* ili *Brdo* u Donjoj Mahali kod Bijeljine[41], dok je naselje na *Rapanović-Polju* (između sela Dvorovi i Triješnica), najverovatnije starije.[42] To su po pravilu manje naseobine, sa plićim kulturnim slojem, često poremećenim zemljanim radovima. Na nekim od njih ustanovljena su i

[38] Guštin, M., 1984-A, 121; Todorović, J., 1974, 58.
[39] Papazoglu, F., 1969, 272; Jovanović, B., 1974, 307.
[40] Marić, Z., 1961a, 58; Kosorić, M., 1970, 41; ista, 1982, 121.
[41] Kosorić, M., 1970, 41; Marić, Z., 1961a, 58; isti, 1963, 74.
[42] Kosorić, M., 1982, 125.

prethodna domorodačka naselja iz starijeg gvozdenog doba, ali nema nikakvih bližih podataka o međusobnim odnosima starosedelaca sa došljačkim Keltima.[43]

Podaci o arhitekturi na ovim naseljima nedostaju, iako je zabeleženo značajno opažanje da na Rapanović-Polju postoje poluukopani građevinski objekti.[44] Ukoliko se ta pretpostavka pokaže tačnom, tada takve poluukopane stambene zgrade idu u prilog složenije stratigrafije Rapanović-Polja. Keltsko naselje na Gomolavi takođe sadrži u svom najstarijem stambenom horizontu (kraj II — početak I v. st. ere) poluukopane objekte. Mlađe horizonte sačinjavaju nadzemne zgrade u tehnici pletera i lepa — što je, čini se, zajednička odlika i drugih kasnolatenskih naselja u Podunavlju. Osim toga što su u komunikacionom pogledu upućeni neposredno na Savu, oba naselja nisu ni udaljena jedno od drugog.

Keramički nalazi sa Rapanović-Polja pripadaju tipičnim oblicima kasnog podunavskog i posavskog latena, sa zdelama S-profilacije, peharima sa visokim, trakastim ušicama i pitosima sa masivnim, horizontalno postavljenim obodima.[45] Gruba keramika možda pokazuje — sudeći po oskudnom materijalu — u oblicima i ornamentici — izvesna odstupanja od uobičajenih formi I v. stare ere. To se, pre svega, odnosi na masivne, konične lonce sa širokim otvorom, ravnim obodom i dekoracijom izvedenom žlebljenjem i urezivanjem.[46] Ali, ako u pogledu keramike postoje određene nedoumice, kod fibula (malobrojnih) stvar je sasvim jasna: ovde su zastupljeni primerci koji ukazuju na život naselja u rasponu od III v. do I v. st. ere (T. LXXXIV, 5, 7). Na žalost, i one su pojedinačni nalazi, izvan zatvorenih celina, ali ipak predstavljaju pokazatelje dugotrajnog života Rapanović-Polja, iako se možda ne radi o stalnom kontinuitetu.[47] Ukoliko bi ove fibule poticale iz razorenih grobova, ponovo bi potvrdivale, ili bar ukazale, na srazmerno rano naseljavanje Semberije, odnosno njenog posavskog dela. Štaviše, Rapanović-Polje bi u tom slučaju činilo jedinstvenu pojavu u dosadašnjem poznavanju skordiskičkih naselja, jer do danas još nije otkriveno ni jedno koje živi kroz sva tri poslednja veka stare ere.

Da ima osnove za postojanje takvih keltskih naselja u Semberiji, može se zaključiti i prema retkim grobnim nalazima. Tako iz razorenih grobova na potezu između Dvorova i Triješnice potiče oružje (mačevi i koplja) koje ukazuje na II v. st. ere. To se, pre svega, odnosi na mač čije su kanije ukrašene parom dragona (zmajeva), povezanim u obliku lire, sa motivima pouzdano datovanim u stariju etapu srednjeg latena Podunavlja i Panonije

[43] Kosorić, M., 1970, 42.
[44] Kosorić, M., 1982, 122.
[45] Kosorić, M., 1982, 124, T. III, 21—24.
[46] Op. cit., T. III, 25; T. IV, 27—28.
[47] Op. cit. 125, T. IV, 32—35.

(T. LXXXIV, 8a, b). Stoga bi mač iz Dvorova pripadao pre kraju III v. ili prvoj polovini II v. stare ere.[48]

Upravo primer koji pruža Semberija ilustruje teškoće u određivanju rasprostiranja Skordiska, kako izgleda promenljivog, kao što je bila i sama njihova istorija. Jer, ako buduća istraživanja pokažu da je tačno ono što oskudni nalazi sada pretpostavljaju — da je ovde, naime, bilo keltskih naselja još od prve polovine III v. st. ere, tada Semberija i nije periferni, već sastavni deo matičnih oblasti kasnijih Skordiska. Ta se pretpostavka možda ne odnosi samo na donju, već i srednju Posavinu, iako je Semberija mogla da bude naseljena i iz Srema. Njen geografski položaj je utoliko važniji što nije omeđena samo jednom rekom kao preprekom — Savom, već i drugom — Drinom. To je povezuje i sa Mačvom, ravnicom na desnoj obali Drine, gde skromni nalazi idu takođe u prilog stalnim keltskim naseljima.[49] Možda su Semberija i Mačva imale ulogu polaznih područja za dalje keltsko prodiranje u srce centralnog Balkana, i to dolinom Drine? Ako se to nije ostvarilo (na šta upućuje i negativna evidencija arheoloških nalaza), tada je to takođe mogao da bude put širenja snažnih kulturnih uticaja posavskog i podunavskog latena (nekropole *Krajčinovići* i *Mahrevići*).[50]

Druga periferna oblast protezala se verovatno na istočnim granicama teritorije Skordiska — duž Đerdapa, preko Ključa, do Krajine i Oltenije u Rumuniji. Grobovi istraženi nedavno na desnoj obali Dunava u Ključu (Ajmana) svedoče o izrazitim sažimanjima keltske sa domorodačkom, dačkom kulturom.[51] Značajno je da su ta svedočanstva hronološki sasvim pouzdana — najverovatnije se radi o drugoj polovini I v. st. ere.

Srednje i južno Pomoravlje činili su pograničnu zonu koja je morala živeti u ratnim uslovima i sa promenljivom sudbinom. Takvih oblasti u južnoj Panoniji, kako je rečeno, sigurno nije ni bilo: tamo treba očekivati samo postepeno pretapanje teritorija susednih plemena istočnih Kelta. Izuzetak bi činila severoistočna periferna oblast, okrenuta Dačanima; ali je ovde, bar u I v. st. ere, preovladavalo zajedničko življenje sa lokalnim dačkim elementima. Uska povezanost Skordiska sa stanovnicima dačkog (ili dakogetskog?) porekla najbolje potvrđuje činjenica da su te veze najjače upravo u centralnim oblastima Skordiska — južnim delovima Banata i Bačke, a naročito u Sremu.

Opšta slika materijalne kulture Kelta u Podunavlju stečena je, kako se videlo, prvenstveno prema nalazima iz sistematski istraženih naselja i nekropola. Najizrazitiji pečat toj kulturi daje keramika, čija je masovna proizvodnja u ovom periodu bila omogućena upotrebom grnčarskog kola.

---

[48] Marić, Z., 1961a, 59, T. IV, 1—2, 4; isti, 1963, 74, T. II, 27—28.
[49] Vasiljević, M., — Trbuhović, V., 1970, 57.
[50] Keltoi, 1984, 60, sl. 62.
[51] Op. cit., 1984, 107, sl. 49.

Metalni objekti, pogotovo nakit i oružje, poznati su uglavnom iz nekropola, dok gvozdene alatke, različite namene, potiču iz naselja. Pojedine kategorije materijalne kulture bile su tokom vremena izložene promenama, što se, pre svega, odnosi na nakit a među njim najpre na sigurnosne igle (fibule). Stoga kratak opis materijalne kulture latenskog perioda u Podunavlju, odnosno Skordiska, svedoči o tim srazmerno brzim promenama koje se odigravaju u rasponu od III do I v. st. ere.

Najstarija keltska keramika u Pomoravlju potiče uz nekropole Pećine. Ona pripada grobnim celinama i predstavlja najbrojnije priloge, a sastoji se od sudova različitih veličina, kao i namene. Sva ova keramika, sive boje, poznatih oblika, rađena je na grnčarskom kolu, ali je nešto slabije pečena i tako neočekivano slabe fakture da se pomišlja na keramiku izrađivanu posebno za zagrobne svrhe. Ovo utoliko pre što su pojedini sudovi čvrste fakture, debljih zidova, očuvani u celosti, pa su očevidno služili pre toga u svakodnevne svrhe. Izuzetak čine takođe manji sudovi, uglavnom zdele, rađeni rukom, čije poreklo vodi u starije gvozdeno doba panonskih i podunavskih oblasti (T. LXXXII).

Među sivom keramikom preovladavaju zdele i amfore, nešto ređe se javljaju pehari, dok lonci uglavnom nedostaju. Zdele imaju kratki, profilisani obod i zaobljeno rame, zatim naglašeno dno. Amfore su trbušaste, sa visokim, ukošenim vratom, horizontalno postavljenim obodom i slabije naglašenim ramenom. Pehari se dele na dva oblika: prvi, plići, sa širom otvorom i ukošeno postavljenim drškama, drugi viši, cilindričnog vrata, sa ravnim drškama. Postanak i razvoj oba keramička oblika izazvao je znatnu pažnju jer su ovi pehari vrlo značajne oznake keramičke proizvodnje Skordiska. U poslednje vreme ima mišljenja da su obe varijante pehara zaista dva različita tipa sudova, iako ih vezuje formalna sličnost. Tako niski pehar sa kratkim vratom i ukošenom drškom treba da bude lokalnog porekla, čija tradicija u balkansko-podunavskim oblastima seže do kasnog eneolita, dok je drugi oblik, pehar sa cilindričnim vratom i na visokoj, profilisanoj stopi, u stvari, kopija helenističkih uzora.[52] Sažimanje obe tipološke linije obavljeno je u keramici Skordiska u kasnijem razvoju.

Glačanje je osnovna tehnika ukrašavanja keramike, ili tačnije rečeno, to su uglačane linije. Uz to se takođe iskorištavaju plastična rebra i urezane linije. Kod glačanja je omiljena talasasta linija ili, ona tanko izvedena, koja ide obimom suda. U zajednici sa dublje urezanim linijama ili rebrima uglačane linije najčešće razdvajaju konstruktivne delove suda (rame od vrata, trbuh od ramena). Ređa je pojava žigosanja i ta tehnika se uglavnom

[52] Keltoi, 1984, 44;

vezuje za starije razdoblje latena u Karpatskom basenu i srednjoj Evropi. Primerci sudova ukrašenih ovom tehnikom su retki u Podunavlju, pa su pojedinačno zastupljeni i na Pećinama. Na amfori iz groba G-3 982 (T. LXXXI, 6) žigosanjem je izveden složeni ornamentalni motiv sastavljen od krstasto postavljenih motiva lozice i koncentričnih krugova.[53]

Gruba keramika kod Skordiska je često rađena rukom, iako to uvek nije pravilo. Preovladavaju dva oblika: kratak, široki lonac, gotovo vertikalnih zidova, ukrašen češljastim ili metličastim ornamentom urezanih linija, zatim amfore sa kratkim vratom i profilisanim obodom.

Keramička produkcija između doseljenja Kelta, odnosno obrazovanja Skordiska, do perioda opiduma, tj. utvrđenih naselja, nije dovoljno jasna. Za sada se taj razvoj donekle uočava na nekropolama: tu spada Karaburma kao najpouzdanija, a posle toga skordistička groblja u Sremu (ali bez sigurne hronologije). Prema toj evidenciji, iako oskudnoj, nastavlja se bez prekida razvoj keltske keramike, zajednički za latenski period Karpatskog basena.[54]

Tako dolazi do postepenog napuštanja »kruškolikih« formi amfora, i to u korist izduženih oblika, sa skraćenim, ukošeno izvedenim vratom, dok zdele dobijaju raščlanjeniji obod i postaju dublje; lonci uglavnom zadržavaju vertikalu, ili blago ukošenost svojih zidova, ali im otvor, ipak, postaje širi.

Omiljene tehnike ukrašavanja, kao što su glačanje, reljefna rebra ili urezivanje, ostaju i dalje u upotrebi.

Razdoblje opiduma u centralnoj Evropi, kojoj u balkansko-podunavskim oblastima takođe odgovaraju utvrđena naselja, ostavilo je za sobom razvijenu keramičku proizvodnju. Slično klasičnom opidumu i utvrđeno naselje Skordiska je, uz svoje druge funkcije, takođe i proizvodni centar.

Keramika se proizvodi, na primer, u utvrđenom naselju na Gomolavi u količinama koje su sigurno namenjene trgovini, jer daleko nadmašuju potrebe naselja (sl. 42, br. 24, 26, 27). Postoje i manji zanatski centri u naselju, sastavljeni od grupisanih, cilindričnih, keramičkih peći, sa dvodelnim ložištima i kružnim roštiljem, na kome su otvori za topli vazduh rasporedeni u koncentričnim krugovima.[55] Ovaj model peći ostaje veoma dugo u upotrebi i tokom rimskog perioda u ovim krajevima.

Da izrada latenske keramike dobrog kvaliteta nije bila lak posao, pokazuju i gomile odbačenih sudova pored svake peći. Štaviše, neki od gomolavskih lončara, nezadovoljan svojim neuspelim radom, napustio je peć ispunjenu u celosti nedopečenim sudovima pa je ona ostala nedirnuta do trenutka kada je bila iskopana.

---

[53] Jovanović, B., 1984, 77; Keltoi, 1984, 47.
[54] Todorović, J., 1972, 48; Pandžić-Majnarić, N., 1970, 73.
[55] Jovanović, B., 1974, 289.

Keramika iz faze utvrđenih naselja deli se na više kategorija. Omiljena siva keramika preovladava sa varijetetima zdela čiji je obod sada jasno profilisan u obliku slova S, dok pehari sa dve drške, koje visoko nadvišavaju otvor suda, postaju plići i širi, podsećajući neki put na duboke zdele. Amfore su visoke, sa kratkim vratom i naglašenim ramenom.

Slikana grnčarija je tipično obeležje ove najmlađe faze latenskog perioda u Podunavlju. Zanimljivo je da se oslikavaju samo određeni tipovi sudova — konične zdele, kupe i amfore. Za sada nije, na primer, poznat ni jedan primerak omiljene zdele sa S profilisanim obodom, ili pehara sa dve ušice, ukrašenih ovom tehnikom. Tanki i dobro pečeni zidovi sudova, tamnocrvene boje, služili su kao osnova za nanošenje bele ili svetlosive podloge, na kojoj su tada geometrijski motivi izvođeni mrkom ili tamnosivom bojom. Bele, kružne trake su često postavljane u naizmeničnom, vertikalnom nizu sa jasno crvenim, dobijenim intenzivnim pečenjem samog suda. Na amforama se susreću geometrijski motivi, raspoređeni na ramenu i trbuhu suda u širokim, paralelnim trakama i pravougaonim poljima. Oni, po pravilu, imaju složeni sastav, sa ustaljenom upotrebom mrežastih kompozicija i geometrijskih elemenata.[56]

Izuzetno mesto u grnčarskoj proizvodnji ove faze zauzimaju sudovi ukrašeni isključivo u tehnici glačanja, čija je upotreba sada znatno šira. Ovde se takođe radi o geometrijskim motivima izvedenim uglačanim linijama. Sudovi su uglavnom tamnosive boje, i, za razliku od slikane keltske produkcije, gde je omiljeni motiv talasasta linija, rađeni su prvenstveno rukom. Među njima se, kao omiljeni oblik suda, ističu manje, bikonične amfore, čija je površina pokrivena geometrijskim motivima, ritmično ponavljanim — i ovi sudovi su uvek rađeni rukom. Plitke zdele i pehari sa dve ušice (Sl. 42, br. 25) i širokim otvorom često se ukrašavaju uglačanim, geometrijskim motivima, kako sa spoljne, tako i unutrašnje strane. Sudeći po brojnosti, ova keramika kao da nije služila za svakodnevnu upotrebu.[57]

Gruba keramika je i u ovoj fazi ograničena na lonce i pitose, iako se u toj vrsti mogu sresti i veoma kvalitetno izrađeni primerci. Omiljena je upotreba masivnog lonca sa gotovo vertikalnim zidovima, čija faktura sadrži grafit, ukrašen duboko urezanim, metličastim ili češljastim ornamentom. Plitak žleb uvek deli ukrašene površine od masivnog, ravnog oboda.

Utvrđena naselja Skordiska u I v. st. ere sadrže i znatnu količinu keramike dačkog porekla (Sl. 42, br. 26, 27). Ta kategorija sudova izrađivana je uvek rukom, grube je fakture i slabije je pečena. Široku upotrebu imala je takozvana »dačka šolja« — plitki, levkasti sud, možda lampa, sa niskom, grubo izvedenom drškom. Visoki, izduženi lonci ili

---

[56] Todorović, J., 1974, T. XXIX; Pandžić-Majnarić, N., 1970, 74; Jovanović, B., 1974, T. XI.
[57] Jovanović, B., 1975, 169, Fig. 5—8.

amfore, ukrašavani su urezanim motivima, kao što je sumerno izvedena talasasta linija.[58]

Metalni objekti istočne grupe Kelta u jugoslovenskim zemljama poznati su na prvom mestu po bronzanom nakitu i gvozdenom oružju. To je, uopšte uzevši, odlika latenske civilizacije u celini, pri čemu treba naglasiti nesrazmeru između nalaza metalnih predmeta iz nekropola i onih iz naselja. Slobodno se može izreći da su proizvodi metalurgije bronze i gvožđa latenskog perioda u Podunavlju tipološki opredeljeni i datovani prema grobnim inventarima: nalazi iz naselja nisu samo malobrojni, već i nesravnjivo slabije očuvani.

Najstarije fibule u latenskom periodu jugoslovenskog Podunavlja pripadaju tipološkom horizontu označenom u srednjoj Evropi kao Duchcov — Münsingen. U Duchcovu, u Čehoslovačkoj, nađena je jedna od najbogatijih ostava votivnog nakita iz ranog latena, dok Münsingen označava veliku, sistematski istraženu keltsku nekropolu u Švajcarskoj, čije su grobne celine omogućile izradu hronološkog sistema prihvaćenog za latenski period zapadne i centralne Evrope.[59] Fibule ove vrste spadaju među najlepše i najbrižljivije izrađene primerke bronzanog nakita u ranom latenu Podunavlja. One imaju masivan, bronzani luk, ukrašen paralelnim rebrima ili plastičnim spiralama, sa slobodno povijenom nogom, na čijem se kružnom završetku nalaze medaljoni od korala ili emajla (T. LXXIX, 2a, b).

Sledeća serija fibula, nešto mlađih, jednostavnija je po izvođenju — ovalne medaljone zamenjuju na povijenoj nozi kuglaste perle, a sama noga se sve više oslanja na povijen i nešto skraćen luk, koji može da bude i znatno proširen (T. LXXIX, 4, 7).

U razdoblju koje prethodi fazi utvrđenih naselja preovladavaju duge i uske fibule, sa nogom pričvršćenom za luk, tako da se dobija celovita konstrukcija (Sl. 41, br. 1—6). Ovi oblici fibula nastavljaju da žive i tokom završne etape latenskog perioda — u nekim slučajevima se ponovo vraća uzdignuti luk (»lažna srednjolatenska shema«) (Sl. 42, br. 1—3, 5). U vremenu utvrđenih naselja javlja se i velika fibula, (tip »jarak«) izrađena od solidne srebrne žice, sa kopljasto proširenim lukom, na koji se pričvršćuje povijena noga (T. LXXXIV, 4).

U centralnim oblastima Balkana javljaju se varijeteti latenskih fibula, najčešće proizašlih iz srednjolatenskih uzora. To su izdužene fibule čiji su lukovi i duge, povijene noge, konstruktivno povezani. Takvi latenoidni oblici nakita doprli su duboko na jug Balkana (nekropola Gostilje na Skadarskom jezeru).[60]

[58] Gavela, B., 1952, Sl. 16—19; Jovanović, B., 1979, 9.
[59] Kruta, V., 1979, 81; Hodson, F—R., 1968, 28.
[60] Basler, Đ., 1969, 5.

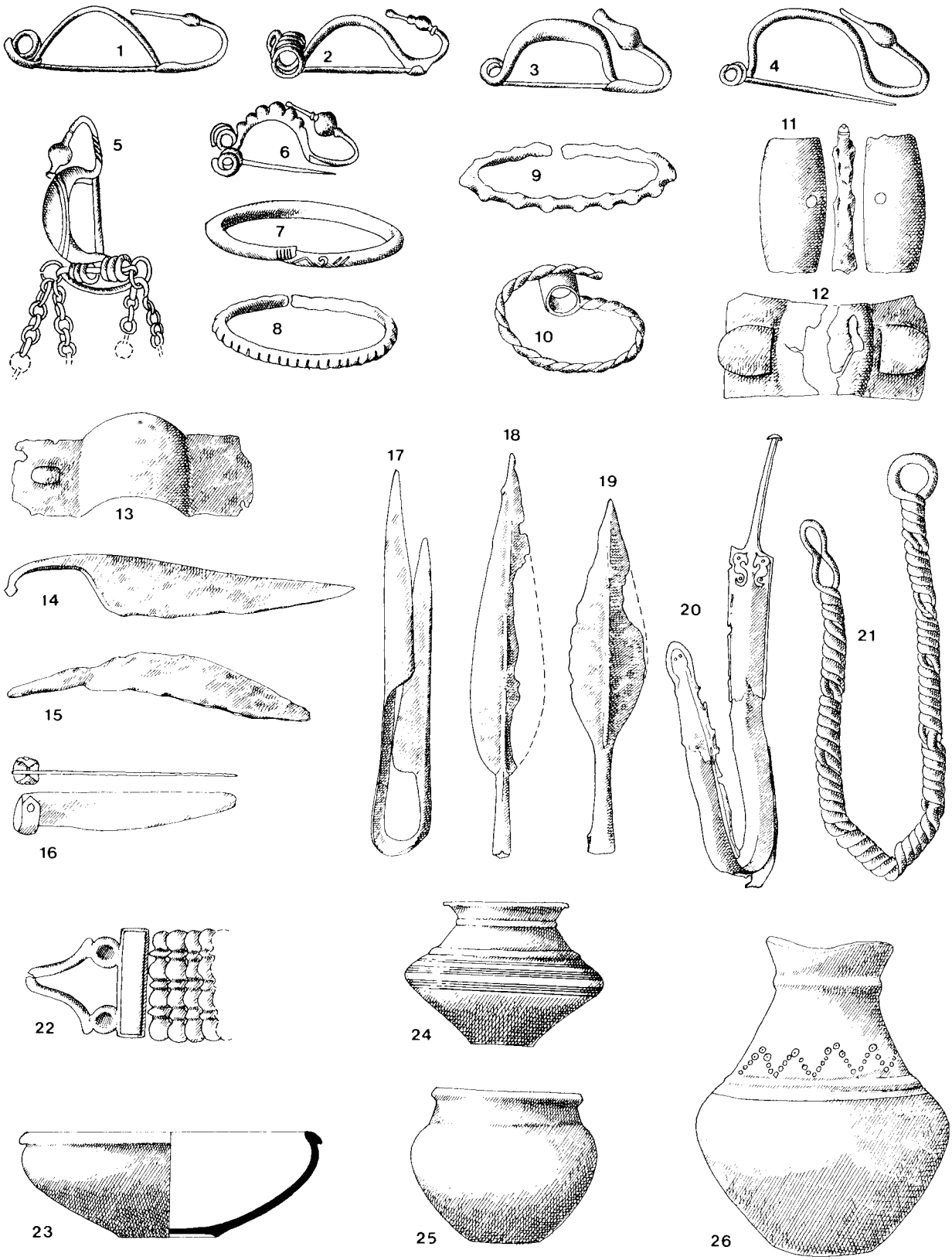

Sl. 40 Keltska kultura u Jugoslaviji, istočna grupa faza I (1, 2, 4, 8, 9: Dalj; 3: Sremska Mitrovica; 5 7, 10, 12, 15 - 18, 20, 22 25: Karaburma; 11, 19: Osijek; 13: Kupinovo; 14: Boljevci; 21: Jarak; 26: Vatin).

Narukvice takođe spadaju u omiljene ukrase Kelta. Kod Skordiska su one najpre rađene od šupljeg bronzanog lima, izdeljene na reljefne režnjeve različitih oblika i učestalosti. U daljem razvoju to plastično isticanje prelamanja izdvojenih kružnih i ovalnih površina dobija svoj puni zamah. Kupasti izraštaji postaju sve izrazitiji i povezani među sobom, pa kao članci upravo i sačinjavaju narukvicu. Sada se i ti osnovni plastični elementi takođe razgranavaju i reljefno ukrašavaju, noseći na svojoj površini nizove manjih ispupčenja ili duboke, kurvolinearne nabore. Tokom prvog veka stare ere, u završnici protoistorijskog razdoblja, u velikoj su upotrebi narukvice od plavog stakla, sa ukošenim ili podužnim rebrima na kojima su posute raznobojne — većinom žute — granule. Uz njih se javljaju i spiraloidne, bronzane narukvice, sa proširenim krajevima, izradivane prema dačkim uzorima.[61] (T. LXXX, 1—6; Sl. 40, br. 7, 9; Sl. 41, br. 7—9; Sl. 42, br. 7—11).

Metalni pojasevi su igrali značajnu ulogu podjednako u muškoj i ženskoj nošnji Kelta. Uz astragaloidne pojaseve, nasleđene iz starijeg gvozdenog doba (Sl. 40, br. 22), zastupljeni su i oni sastavljeni od posebno oblikovanih članaka, inače rado nošeni kod Skordiska.[62] Izrađeni od bronzanog lima, ispunjeni naročitom smesom, članci se povezuju u ustaljenom ritmu, sa kopčama ukrašenim privescima, koji imaju složenu kompoziciju (Sl. 42, br. 13).

Od hronološkog značaja su široke pojasne kopče, označene kao »tip Laminci«, prema istoimenom nalazištu u severozapadnoj Bosni, tačnije u Posavini. To su zapravo široke, ovalne metalne ploče, presvučene bronzanim limom, sa iskucanim motivima koncentričnih krugova i girlanda, grupisanih u posebna polja. Upotreba kopči ove vrste se vezuje za I v. st. ere (T. LXXXIII, 4; Sl. 42, br. 12).

Oružje Skordiska, izrađeno od gvožđa, podleže istoj tipološkoj i hronološkoj evoluciji, kao kod ostalih istočnih Kelta. U vremenu kolonizacije Podunavlja izraduju se dvosekli mačevi sa oštrim vrhom i ovalnim medaljonom na završetku kanija. Tokom ratova u Makedoniji i Trakiji javlja se najzanimljivija serija — mačevi su još duži, njihove kanije se ukrašavaju floralnim motivima i stilizovanim mitskim životinjama. Taj karakteristični stil dekorisanja korica mačeva, označen je još ranije kao »ugarski« jer se izrada i rasprostiranje tih mačeva vezuje najpre za Panoniju. Medaljoni se sada stapaju sa vrhovima kanija, dobijajući izduženi, listoliki oblik. Najzad, u poslednjem veku stare ere dugi mačevi, takođe sa dva sečiva, imaju zaobljeni vrh, ukrašavanje korica se napušta, dok medaljoni prerastaju u ojačanje klinasto završenih kanija.[63] (T. LXXXIII, 2a, b, 3a, b; T. LXXXIV, 2; Sl. 40, br. 20; Sl. 41, br. 24; Sl. 42, br. 22).

---

[61] Rašajski, R., 1961, 16; Dimitrijević, D., 1971, 578, Sl. 8.
[62] Božić, D., 1982, 47; Jovanović B., 1983, 27.
[63] Božić, D., 1981, T. 1—3; 1982, 50; Pandžić-Majnarić, N., 1970, T. XII, T. XXXII.

Koplja su takođe popularno keltsko oružje, ali je njihova klasifikacija (u hronološkom smislu) nedovoljno pouzdana. Uglavnom se može naglasiti da kratka, listolika koplja odgovaraju periodu naseljavanja Kelta u Podunavlju, da zatim dobijaju sve izduženiji oblik sa listom koji se sužava prema vrhu. Ona se ukrašavaju urezanim motivima nešto kasnije u odnosu na period kada se to čini i sa koricama mačeva. Završni obrazac čine veoma duga koplja sa suženim listovima i izduženim vrhovima, ponekad bez tako karakterističnog centralnog rebra.[64] (T. LXXXI, 5; Sl. 40, br. 18, 19; Sl. 41, br. 21 – 23; Sl. 42, br. 20, 21).

Metalna zaštitna lamela »umbo« izvođena je u bronzi i gvožđu, stavljana u centar dugog, drvenog štita. Umbo je istovremeno služio kao dekorativni element, kome se poklanjala velika pažnja. Najstarija umba su dvojna, sastavljena od dve iste, lučno povijene ploče od masivnog gvozdenog lima, sa otvorima za pričvršćivanje. Varijante jednodelnih umba, pravougaonog oblika, sa klobučastim ispupčenjem u sredini, odgovaraju periodu ratova, dok okrugla umba, sa centralnim, kupastim uzvišenjem ulaze u upotrebu u doba utvrđenih naselja.[65] (Sl. 40, br. 11 13; Sl. 41, br. 14—17; Sl. 42, br. 14, 15).

Bojni noževi, izrađeni od gvožđa, bili su takođe omiljeni kod istočnih Kelta, pa samim tim i Skordiska. Njihovu izduženu, nešto povijenu i masivnu oštricu završava kratka drška, lučno izvedena, sa kuglastim ojačanjem na kraju. Njihov oblik u suštini ostaje neizmenjen, što ne znači da nije bilo tipoloških razlika: mladi tipovi su izduženiji, na završetku drške je obično manji prsten, a ne kuglica.[66] (T. LXXXI, 1; Sl. 40, br. 14; Sl. 41, br. 18, 19; Sl. 42, br. 19).

U opštem miljeu snažne proizvodnje metala latenskog perioda prisutni su od samog početka i elementi prihvaćeni iz starosedelačkih ili drugih savremenih kultura. Pored nakita i keramike iz skitsko-tračkog gvozdenog doba, ili astragaloidnih pojaseva iz ilirske tradicije, u upotrebi su i krivi gvozdeni noževi, dačke »sike« (sica).[67] Ovde treba, ipak, pomenuti i dugotrajnu upotrebu sličnih tipova noževa u panonsko-ilirskom starijem gvozdenom dobu (Sl. 40, br. 15, 16; Sl. 41, br. 20; Sl. 42, br. 17, 18).

Pri kraju nezavisnosti Skordiska javlja se i rimski import — prvenstveno metalno posude: široke, plitke činije i okrugle kutlače »simpulum« za vino (Sl. 42, br. 23), kao i bikonični pehari sa jednom valjkastom ušicom. Sve ovo posude potiče iz grobnih inventara, pridodato kao dar sahranjenim ratnicima.[68]

---

[64] Todorović, J., 1974, 83; Pandžić-Majnarić, N., 1970, 31, T. XIV, T. XLIV.
[65] Todorović, J., 1974, 91; Božić D., 1981, T. I 3.
[66] Todorović, J., 1974, 87; Jovanović, B., 1974, T. XXXIV.
[67] Božić, D., 1982, 48.
[68] Todorović, J., 1974, 91; Pandžić-Majnarić, N., 1970, 32.

Počev od kraja II v. st. ere Skordisci kuju i sopstveni novac. Isprva sa odgovarajućom veličinom i težinom, ove srebrne kopije helenističkog novca, pretežno tetradrahmi Filipa II, postaju sve udaljenije od svog uzora, gubeći pri tome u kvalitetu izrade. U drugoj polovini I v. st. ere proizvodi se moneta male veličine i neznatne težine, ali još uvek od srebra. Gubitak samostalnosti Skordiska znači i kraj ovog lokalnog novčarstva. Uz ove sopstvene serije, Skordisci su takođe držali u prometu rimski republikanski novac, kao i monete grčko-ilirskih gradova Apolonije i Dirahijuma. Tako ostava iz Zaklopače kod Beograda sadrži veću količinu ovog novca, čije učestalo prisustvo u Podunavlju potvrduju i ostave iz Rumunije.[69]

HRONOLOGIJA

Za razliku od drugih perioda praistorije, za mlađe gvozdeno doba jugoslovenskih zemalja se ne postavljaju nikakve teškoće u odredivanju relativne i apsolutne hronologije. Omeden teritorijalno na istočnu i zapadnu keltsku grupu, čije su granice već navedene, a hronološki odreden jasnim istorijskim datumima, latenski period Jugoslavije se lako uklapao u postojeće hronološke sisteme za centralnu i jugoistočnu Evropu. Stoga podela ovog perioda, kratkotrajnog u poredenju sa ostalim praistorijskim dobima, nije od samog početka izazivala nikakve nedoumice. Neslaganja su se javljala oko tačnijeg odredivanja datuma dolaska Kelta na Balkan, ili godine njihovog potpadanja pod vlast Rimljana, ali je njihova istorija na ovom prostoru već bila izrečena u pisanim izvorima.

Isprva je istorijski pristup bio izdvojen od arheološkog, ali je ubrzo došlo, kako je rečeno, do sažimanja rezultata obe naučne discipline. Više truda je uloženo, kako se čini, u uskladivanje istorijskog razvoja Skordiska sa hronološkim sistemima za latenski period u srednjoj i zapadnoj Evropi, pogotovo u tipološkoj opredeljenosti njihove materijalne kulture. Na samom početku je zapaženo, na primer, da se Kelti u Podunavlju javljaju u vremenu kada su njihova migraciona kretanja još uvek u punom zamahu, što znači da najstarija etapa latena, shvaćena u srednjoevropskom smislu, ovde nije zastupljena. Prema hronološkom sistemu razradenom za srednju Evropu, to je etapa LTB (možda na završetku potfaze LTB1), odnosno LT IC prema podeli latena u zapadnoj Evropi. Odredene osobenosti u tipološkom razvoju materijalne kulture Skordiska, izazvane njihovim posebnim geografskim položajem i istorijskim prilikama, ipak nisu toliko velike da bi tu kulturu odvojile od matične oblasti u Panoniji i Karpatskom basenu.

---

[69] Popović, P., 1983, 63; 1976, 13; Ruševljanin-Dautova, V., Popović, P., 1981, 17.

Znatnije razlike se uočavaju u poslednjem veku stare ere kada su Skordisci izloženi snažnom uticaju dačke kulture, što je pre posledica političke moći Boirebistine kraljevine, nego nekog vidljivijeg kulturnog preokreta. U isto vreme umanjuje se donekle stalna povezanost Skordiska sa kulturnim arealom istočnih Kelta, što je svakako posledica istorijskih zbivanja. Između ta dva, međusobno suprotstavljena, razdoblja nalazi se period stalnih sukoba sa Rimljanima i Makedoncima, sa ratovima koji su najverovatnije vođeni u savezništvu sa drugim domorodačkim populacijama na Balkanu (Tračani, Iliri, Dačani). Ali ti stalni sukobi ne ostavljaju nikakve posledice na kulturu Skordiska — čini se naprotiv da je to razdoblje najtešnjeg povezivanja sa matičnim oblastima Karpatskog basena.

Iz prethodnog pregleda hronoloških sistema ustanovljenih za latenski period Jugoslavije vidljivo je da su poštovane odlučujuće istorijske faze života Skordiska i da su samo iskazane na različite načine. Javljaju se zapravo dva osnovna pristupa — po prvom se iznalazi klasifikaciona shema, zasnovana na tipološkom i hronološkom vrednovanju arheoloških nalaza i uklapa se u postojeće hronološke sisteme latena u celini; dok po drugom to je pre istorijska građa, pa se o njoj raspravlja u svetlu pisanih izvora. Pozitivna strana oba načina proučavanja istorije Skordiska sastoji se, kako je naglašeno, u korišćenju međusobnih rezultata. Upravo to nastojanje za što celovitijim sažimanjem zaključaka i podataka dobijenih različitim putem daje najbolju osnovicu za hronologiju istočne grupe latenskog perioda Jugoslavije.

U tom smislu razlikuju se četiri razdoblja u životu Skordiska, u kojima se istorijski događaji podudaraju sa karakterističnim oblicima materijalne kulture. Zajedništvo ta dva najvažnija elementa za hronološko vrednovanje istočne keltske grupe čini temelj ove sažete podele.

VOJNI POHODI I KOLONIZACIJA PODUNAVLJA. — Prodori Kelta na Balkan samo su nastavak njihovog invazionog kretanja prema jugu Panonske nizije, usmerenog na Grčku, odnosno istočni Mediteran. Da je to tako, najbolji dokaz su osnivanje kraljevine Tylis u Trakiji (oko 277. god. st. ere) i Galatije u Maloj Aziji (III — II v. st. ere). Zaposedanje Podunavlja otuda je imalo strategijski značaj, kao obezbeđenje pozadine i stvaranje snažnih vojnih centara za operacije protiv Makedonije i Grčke.

Nekropola Pećine kod Kostolca odslikava verno populacioni sastav i materijalnu kulturu Kelta tog vremena. Ovde treba pridružiti i najstarije grobove (63 i 67) nekropole u Karaburmi, kao i tipološki odgovarajuće nalaze iz razorene nekropole u Kupinovu. Karakteristične su fibule tipa Duchcov — Münsingen, sa slobodnom nogom, povijenom iznad četvrtastog luka. Narukvice od bronze imaju plastične režnjeve u različitim varijantama, ili paralelnim urezima, bronzane nanogvice imaju slične forme kao i narukvice. Keramiku čine trbušaste amfore sa visokim vratom, zdele

sa ravnim obodom, pehari sa dve uš.ce, pri čemu oni sa visokom, profilisanom nogom podsećaju na helenističke kantarose. Mačevi imaju ovalne medaljone, neki put ukrašene rozetama, koplja su kraća, sa širokim listovima, umba dvodelna (T. LXXIX; LXXXII). Naselja ovog perioda nisu poznata. Na nekropolama se primenjuje dvojni ritual, pokopavanje je u dubokim, pravougaonim jamama. Prema svojim tipološkim odlikama, sve kategorije arheoloških nalaza iz ovog razdoblja vode poreklo iz Panonije, već zaposednute od strane istočnih Kelta. To potvrđuju i lokalni uticaji, kao što su naušnice od srebrne, tordirane žice, skitskog porekla (T. LXXX, 5), ili gruba keramika u grobovima na Pećinama, primljena iz starosedelačkog starijeg gvozdenog doba. Uticaji iz podunavskog starijeg gvozdenog doba nisu ustanovljeni — za njih uostalom nije bilo ni vremena. Umesto toga, na nekropoli Pećine, na istom prostoru sa keltskim grobovima, ukopani su i domorodački, takođe sa prilozima. Keramika, oružje i metalni nakit (dvojne igle tipa »omega«, fibule sa glatkim lukom, duga koplja, pehari sa ukošenim otvorom i romboidnim, ravnim dnom), sve to odgovara periodu završnog starijeg gvozdenog doba, kako je to već utvrđeno na Glasincu.[70] Na nekropoli u Pećinama je tako dokumentovan i susret starije faze latenske kulture sa poznom etapom starijeg gvozdenog doba Pomoravlja.

Vremensko trajanje ove početne faze latenskog perioda u Podunavlju odgovara završetku IV v. st. ere i prvoj polovini III v. st. ere. Ona takođe odgovara periodu keltskog naseljavanja i stabilizacije (J. Todorović), prelazu sa faze IVA na IVB (M. Garašanin), etapi Beograd 1 (D. Božič), odnosno LTB2 ili LT I.

RATOVI SA MAKEDONIJOM I RIMOM. — Konačno zaposedanje Podunavlja, Posavine i donjeg Pomoravlja pruža Keltima solidan oslonac u napadima na južni, helenistički Balkan. Među nakitom sada prevladuju duge, uske, fibule sa spojenom nogom, »srednjolatenske sheme« (T. LXXXIII, 7, 8). Narukvice, nanogvice i torkvesi izrađuju se u »plastičnom stilu«, gde se dekorativni efekat postiže reljefnim ukrasima (T. LXXXIII, 5, 6). Mačevi su dugi, sa pripojenim medaljonom na koricama (T. LXXXIII, 2, 3), umba uglavnom pravougaona. Izdužuju se i vrhovi kopalja, gvozdeni ratnički pojasevi, izvedeni prepletom i bronzani, člankoviti pojasevi javljaju se u većem broju (Sl. 41, br. 10—13). Amfore i lonci imaju kraći vrat, a zdele dobijaju raščlanjeniji obod (Sl. 41, br. 25—28). Izuzev grobova na Karaburmi i nalaza iz uništenih groblja u Sremu, koji pripadaju ovom razdoblju, druge nekropole nisu poznate a takođe ni naselja. Isto tako nema ni vidljivijeg uticaja domorodačkih populacija. Skordisci su ostvarili potpuno gospodarenje na području koje su zaposeli i keltska materijalna kultura potisnula je u celini tradicije starijeg gvozdenog doba Podunavlja. Izrazite su i tesne veze sa Keltima u Panoniji jer se, tipološki uzevši, radi o istoj

[70] Benac, A., Čović, B., 1957, 59; Vasić, R., 1982, 241, Sl. 9.

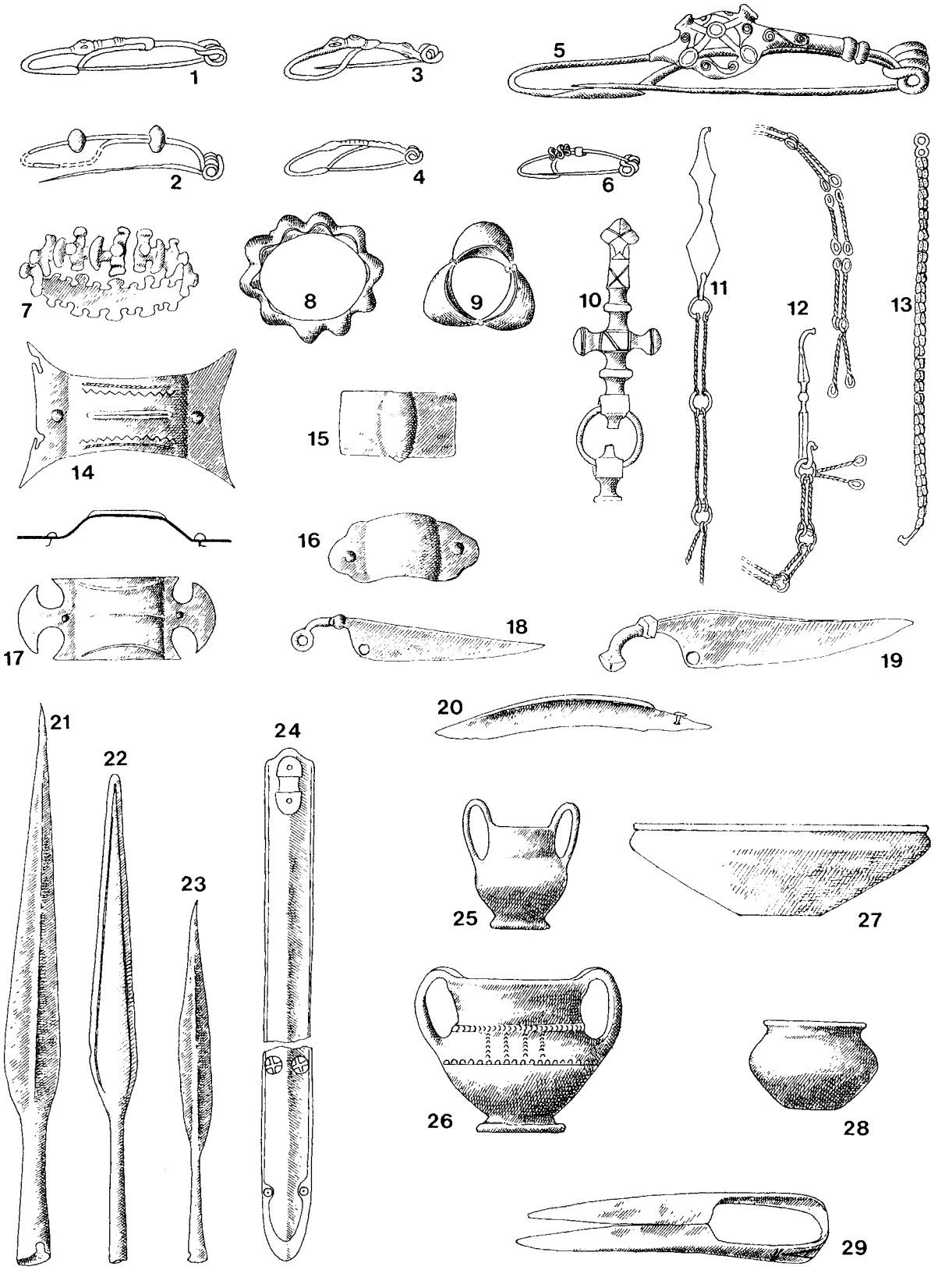

Sl. 41 – Keltska kultura u Jugoslaviji, istočna grupa – faza II (1, 2, 14, 19—21, 24—27, 29: Karaburma; 3, 4: Vršac – At; 5: Orešac; 6: Novi Banovci; 7, 10: Osijek; 8: Vukovar; 9, 12: Ritopek; 11: Surčin; 13: Kupinovo; 15: Odžaci; 16, 22: Batina; 17: Ćirikovac; 18: Sremska Mitrovica; 23: Morović; 28: Platičevo).

materijalnoj kulturi. Šira upotreba pehara sa dve ušice možda je jedina odlika grnčarije Skordiska, strana zapadnoj grupi i istočnim Keltima.

Zanimljivo je da nema nikakvih vidljivih tragova o pohodima Skordiska, toliko puta pominjanim u tekstovima grčkih i rimskih pisaca: izuzev dve situle i bronzane posudice sa rebrima i omfaloidnim dnom, sa Karaburme nedostaju bilo kakvi objekti helenističkog porekla.[71] Grobne celine se sastoje od raznovrsnih priloga, ali po pravilu keltskog porekla, dok se elementi starijeg gvozdenog doba gube. Kako se u sledećoj etapi javlja rimski import u grobnim inventarima, to znači da su Skordisci prilagali pokojnicima i one predmete koje sami nisu izrađivali — ukoliko su raspolagali sa njima. Stoga vidljivo nedostajanje grčko-helenističke keramike, metalnih sudova ili nakita, kao očekivanog ratnog plena iz toliko brojnih pohoda, traži svoje posebno objašnjenje.

Ovo je najduži period u istoriji Skordiska jer obuhvata drugu polovinu III v. st. ere i traje ceo II v. st. ere. To je takođe period kulturnog i ekonomskog prosperiteta (J. Todorović), faza IVB (M. Garašanin), Beograd 2a — 2b (D. Božič) i LTC ili LT II.

UTVRĐENA NASELJA U PODUNAVLJU I POSAVINI. — Gubljenje udarne moći Skordiska usled poraza koje počinju da sve češće trpe od rimskih legija, jačanje dačke prevlasti, slabljenje i potiskivanje panonskih Kelta, koji gube otsudnu bitku sa kraljem Boirebistom, sve to prouzrokuje podizanje utvrđenih naselja Skordiska. Građevinarstvo te vrste nije, međutim, ispoljeno samo u latenskom periodu Podunavlja — celokupan keltski svet, od Galije do panonskih ravnica, podiže ubrzano snažna utvrđenja. Zato faza utvrđenih naselja nije lokalna pojava kod Skordiska — ona se uklapa u vreme »oppiduma«, zajedničke karakteristike Kelta u poslednjem veku njihove samostalnosti.

Javljaju se takođe i novi elementi materijalne kulture: fibule sa visokim lukom od glatke bronzane žice »pseudolatenske sheme«, gvozdene fibule većih dimenzija, kao i one importovane sa zapada, iz noričkih oblasti, sa slobodnom nogom i jednostavnim lukom, neki put bez opruge, već na »šarnir«, tj. zapinjanje se vrši preko male osovine na glavi fibule (Sl. 42, br. 1 — 6). Masovno se izrađuju narukvice od plave staklene paste, ukrašene sa raznobojnim umecima (Sl. 42, br. 10, 11). Oružje se sastoji od dugih mačeva, dvoreznih, isto tako izduženih kopalja, kao i bojnih noževa (Sl. 42, br. 19—22). Umba su sada potpuno kružnih oblika (Sl. 42, br. 14, 15). Među keramikom preovladavaju jajolike forme amfora, sa levkastim ili cilindričnim vratom, zatim grafitirani lonci sa češljastim ornamentom, zdele sa tipičnom S-profilacijom oboda, kao i niski pehari sa visoko izvijenim ušicama (Sl. 42, br. 24, 25). Posebnu odliku čine kupe ili šolje sa ravnim

[71] Todorović, J., 1972, 17, T. VIII, T. XLVII.

obodom i amfore ukrašavane, po pravilu, slikanjem sa crvenom ili tamnobraon bojom na beličastoj osnovi. Još jedna ornamentalna tehnika doživljava svoju punu primenu: to je glačanje kojim se najčešće u pozitivu nanose vrlo složene geometrijske, linearne kompozicije. I ovom tehnikom se ukrašavaju samo pliće zdele, amfore sa naglašenim ramenom i pehari sa dve ušice, pri čemu je većina ovih sudova rađena rukom.

Na utvrđenim naseljima Skordiska masovno se pojavljuje gruba keramika dačkog porekla, rađena isto tako rukom, ukrašavana pojednostavljenim, često nepravilnim urezivanim linearnim motivima. Najčešći oblici su »dačka šolja« izvođena u različitim varijetetima, široki lonac sa ravnim obodom i plitkim žlebom ispod njega, kao i visoko modelovane, vretenaste amfore (Sl. 42, br. 26, 27). Među nakitom dačkog porekla treba istaći srebrne fibule sa kopljasto proširenim lukom, narukvice od višestrukih kolutova bronzane ili srebrne žice, sa proširenim krajevima, ili one, masivne, sa završecima u obliku zmijskih glava, kao i široke pojasne kopče sa iskucanim ornamentima (tip »Laminci«).[72] (T. LXXXIII, 4; LXXXIV, 4, 9; Sl. 42, br. 4, 7, 9, 12).

Pri kraju ovog razdoblja sve je češći i import rimske izrade. To su na prvom mestu pribori za vino: bronzane plitke činije i kutlače »simpulumi«, kao i pehari sa jednom drškom, ali takođe i pojedine zdelice u tehnici »terra sigillata«, iako ove poslednje možda dolaze u obzir tek posle dolaska Rimljana.[73]

Naselja su utvrđena zemljanim bedemima, sa palisadama i odbrambenim rovom. Izuzev upotrebe suhozida na nekim od ovih naselja (Slankamen, Turski Šanac), nije primećena primena tehnika za građenje bedema, tipična za keltska utvrđenja u srednjoj i zapadnoj Evropi (»murus gallicus«). Umesto bedema, čije jezgro čine pravougaonici od balvana, ispunjeni lomljenim kamenom, sa drvenom nadgradnjom od palisada i kula, Skordisci se služe tradicionalnim načinom utvrđivanja gradinskih naselja na Balkanu.

Utvrđena naselja Skordiska žive uglavnom tokom I. v. st. ere, sve do dolaska Rimljana, između 12– 8. god. st. ere, kada i druge latenske populacije Podunavlja i južne Panonije gube svoju samostalnost. Ovo je period ekonomske i kulturne stagnacije (J. Todorović), faza IVC1 (M. Garašanin), Beograd 3 (D. Božič), LTD i LT III.

LATENSKA TRADICIJA U RIMSKOJ PROVINCIJALNOJ KULTURI. – Dolazak pod rimsku vlast imao je za Skordiske najpre političke posledice, dok je materijalna kultura ostala, bar za prvo vreme, nepromenjena. Na

[72] Knez, T., 1977, Sl. 13; Pandžić-Majnarić, N., 1973, 56, 64; Keltoi, 1984, Sl. VII – VIII.
[73] Todorović, J., 1972, 12, T. II; 13, T. III – IV; Keltoi, 107, Sl. 49; Pandžić-Majnarić, N., 1973, 62, T. II.

Gomolavi, u fazi VIc naselja Skordiska, koje već pripada prvoj polovini I v. st. ere, uz importovanu rimsku keramiku nastavljaju da žive i lokalni oblici sa malo izmena (Sl. 42, br. 28, 29). Čak se i dačka keramika proizvodi i dalje u ustaljenim formama. Tek krajem I v. st. ere i tokom II v. st. ere ta tradicija u izradi grnčarije slabi, usvajajući u zamenu opšte tipove rimske provincijalne keramike.

U Sirmijumu i na Gomolavi ustanovljen je import »terra sigillate« iz Arecijuma i drugih severoitalskih radionica sa kraja I v. st. ere i početaka I v. n. ere. Kasnolatenska keramika izrađivana na teritoriji Srema tokom I v. n. ere sadrži trbušaste amfore sa širokim otvorom i kratkim vratom, grube lonce, dačke šolje, pehare i zdele, ukrašene tehnikom glačanja. Nedostaje keramika slikana u tipičnim motivima iz vremena utvrđenih naselja, već se sada na uglačanoj osnovi suda nanose jednostavniji geometrijski motivi u linijama crvenkastog tona.[74]

Vidljiv je i prestanak upotrebe kasnolatenskih žičanih fibula, koje ustupaju mesto širokoj skali ranorimskih lučnih livenih tipova. Narukvice izrađene od tamnoplave staklene paste i dalje se koriste, dok proizvodnja kasnolatenskog oružja, što se može i očekivati, sasvim prestaje.

Naselje na Gomolavi gubi svoju fortifikaciju, koja se ne obnavlja; nekropola iz tog vremena u Sirmijumu, iako uništena ciglarskim radovima, ipak je pružila nalaze grobnih inventara, gde je rimski import združen sa objektima domaće izrade. Domorodačka naselja duž Dunava, seoskog tipa (vicus), pokazuju istu sliku.[75]

Period najizrazitijih preživljavanja kasnolatenskih formi na nekadašnjem području Skordiska traje uglavnom kroz I vek nove ere. J. Todorović u svojoj hronološkoj skali naziva ovu etapu: Skordisci u doba rimske dominacije; po M. Garašaninu to je faza IVC2. Hronološki sistemi latenskog perioda u centralnoj i zapadnoj Evropi završavaju se sa početkom nove ere.

DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODNOSI

Po svom društvenom uređenju, Skordisci se nisu bitno razlikovali od populacija starijeg gvozdenog doba na Balkanu. Njih su predvodili plemenske vođe, bar na osnovu vesti o njihovom povratku sa pohoda na Grčku. Imena tih »kraljeva« nisu očuvana u pisanim izvorima, što bi možda značilo da niko od njih nije učinio neka izuzetna dela ili je vođstvo bilo podeljeno na više ličnosti — starešina iz vojnog staleža. Najverovatnije da su ratnici imali odlučujući ulogu u društvenom uređenju Skordiska jer je ova

[74] Brukner, O., 1981, 47.
[75] Brukner, O., 1981, 48; 1977, 125, T. I.

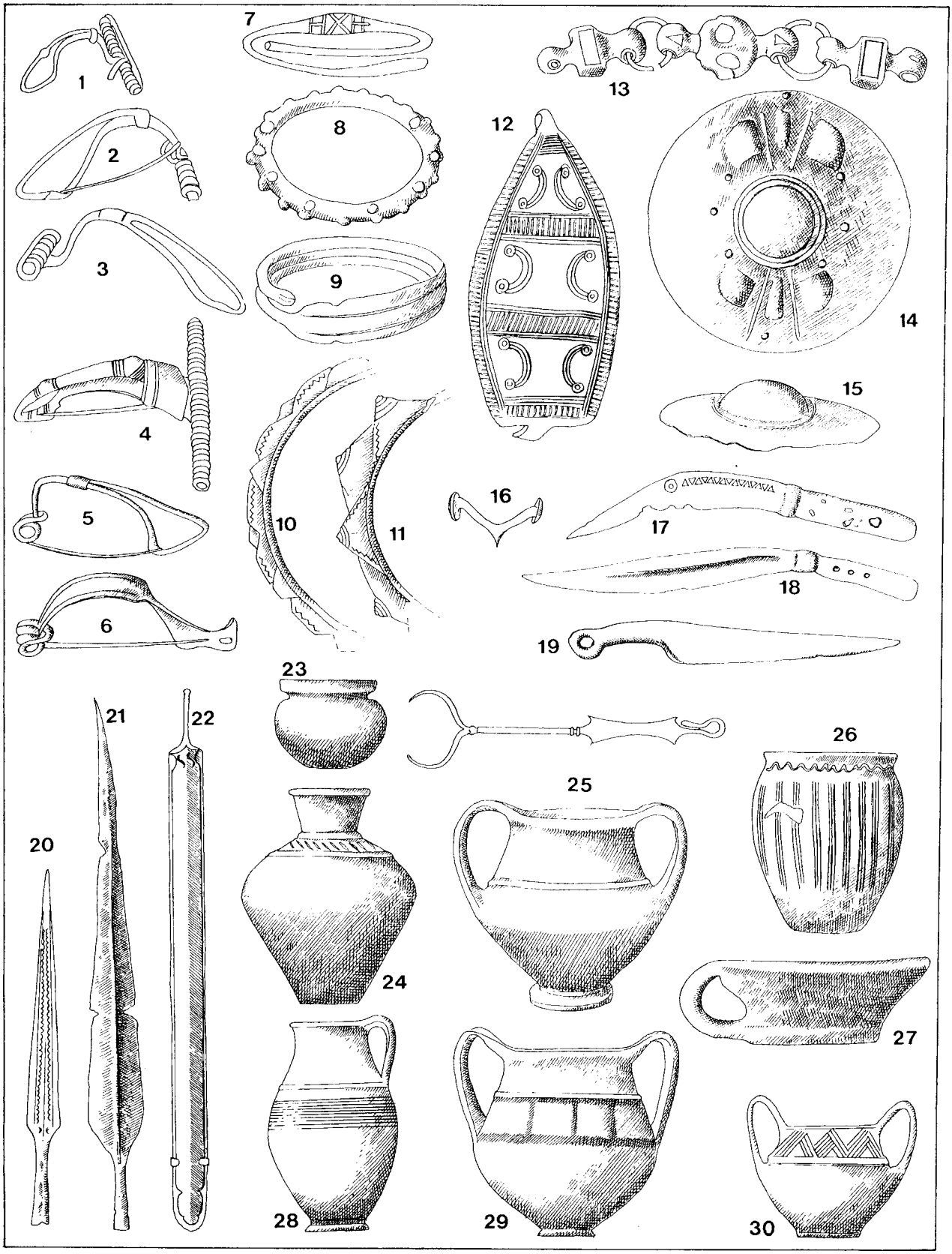

Sl. 42 — Keltska kultura u Jugoslaviji, istočna grupa — faza III i IV (1, 7, 14, 19, 20, 23, 29: Karaburma; 2, 13: Zemun; 3: Surčin; 4: Kovin; 5: Sisak; 6, 17: Dalj; 8, 9, 15, 16: Sotin; 10—12, 24, 26—28: Gomolava; 18: Kupinovo; 21, 22: Zvečka; 25: Privlaka).

zajednica i ušla u istoriju kao ratoborna populacija, koja je tu svoju tradiciju održala sve do konačnog pokoravanja od strane Rimljana.

Društveno uređenje Skordiska u poređenju sa drugim zajednicama istočnih Kelta moralo je da ima i svoje posebne odlike jer je počivalo na mešovitoj populacionoj strukturi, i prema vestima starih pisaca, i prema arheološkom materijalu. Nekropola u Pećinama svedoči da su starosedeoci iz užeg Podunavlja i Pomoravlja već bili prihvaćeni kao saveznici na samom početku priprema za pohod na Grčku. Kasnije vesti o životu Skordiska uvek se vraćaju na često ponavljanu tvrdnju da su oni mešovito pleme, pa je samim tim i njihova društvena organizacija morala da bude prilagođena takvom populacionom sastavu.

Društvena struktura te plemenske zajednice ostaje nepoznata i posle svih arheoloških istraživanja. Osnovu za njeno uređenje svakako je činila vojnička prevlast Kelta, kao i njihova naprednija proizvodnja, čiji je tehnološki nivo bio iznad onog zatečenog kod domorodačkog starijeg gvozdenog doba. Ta nadmoć se ogledala, najkraće rečeno, u izradi velikih serija proizvoda, ujednačenih po obliku i funkciji. Proizvodnja takvog tipa bila je pojednostavljena u odnosu na samostalne i izdeljene ekonomske snage domorodačkih populacija, usmerene na usitnjenu i tipološki raznoliku proizvodnju. Ali keltsko oruđe i oružje nije bilo samo masovnije i brže proizvedeno, već je bilo usavršenije i prema nameni, postižući određeni stepen specijalizacije. Primetno je, na primer, da se osnovni tipovi oružja Skordiska ne menjaju tokom sva tri veka, kako po vrsti, tako i funkciji. Javljaju se samo slabije izražene tipološke promene, kao rezultat usavršavanja određene vrste oružja, ili njegovog prilagodavanja novoj vojnoj taktici. Kvalitet tog oružja je bio poznat jer su Kelti stvorili veoma naprednu metalurgiju gvožđa, prekrivši kontinentalnu Evropu svojom produkcijom metala. Zamah i kvalitet te proizvodnje vidljiv je, iako mnogo puta umanjen, po količini metalnih objekata, prvenstveno od gvožđa i bronze, u današnjim muzejskim zbirkama. Pri tome treba imati u vidu i srazmerno kratko trajanje latenskog perioda u Podunavlju od svega tri veka.

Snažna i ujednačena proizvodnja metalurgije gvožđa i bronze kod Skordiska posvedočena je i arheološkim rezultatima: u bilo kojoj etapi njihove kratkotrajne istorije oni raspolažu obiljem oruđa i oružja. Ali proizvodnja takvog količinskog dometa morala je da ima obezbeđenu i isto tako proizvodno sposobnu sirovinsku osnovu. Tu leži vrlo velika važnost centralnog i zapadnog balkanskog prostora u latenskom periodu. Imajući na umu bogatstvo ovog područja u gvozdenim rudama, kao i sigurne dokaze da rudarstvo na Balkanu ima hronološki primat u odnosu na kontinentalnu Evropu, započinjući još od ranog eneolita, — bilo bi neopravdano pretpostaviti da su Skordisci uvozili gvozdenu rudu ili sirovo gvožđe za svoje potrebe. Za sada, međutim, nema nikakvih dokaza za bilo kakvu

rudarsku eksploataciju tokom latenskog perioda, iako bi se posredno to moglo dokazati neobičnim poletom rudarstva i metalurgije tokom rimskog perioda. Izgledalo bi neobično da su Rimljani tu aktivnost započeli samostalno, bez ikakvog prethodnog lokalnog rudarstva.[76]

Ako su na centralnom i zapadnom Balkanu rudnici bakra poznati u eneolitu i kasnom bronzanom dobu, a na Rudnoj Glavi postoji rudnik gvožđa iz rimskog perioda, tada je samo pitanje vremena kada će istraživačka sreća dovesti do otkrića sličnih nalazišta u latenskom periodu. Razmena je stoga mogla da ide obrnutim putem — da je područje Skordiska bilo jedno od snabdevača sirovinama svoje panonske pozadine, gusto naseljene Keltima. Proizvodi keltske metalne industrije prodirali su daleko u unutrašnjost Balkana, izazivajući ne samo razmenu nego i prihvatanje pojedinih uzoraka, prilagođavanih ukusu i potrebama starosedelaca. Zauzvrat, neke od balkanskih tehnika, kao što je ukrašavanje filigranom prihvaćeno je od strane istočnokeltskog zlatarstva, što sve ukazuje na trgovačke veze i pre kolonizacije Podunavlja. Sirovine za industriju metala, kao što su bakar, gvožđe, srebro i zlato, mogle su da pristižu sa balkanskog prostora, bilo ratovima, razmenom ili sopstvenom eksploatacijom. Svakako da su i to bili razlozi koji su nagonili Skordiske da se čvrsto drže osvojenih i zaposednutih oblasti Podunavlja i centralnog Balkana.

Druga velika tehnološka novina za severne balkanske populacije starijeg gvozdenog doba je bila upotreba grnčarskog kola. Tek je dolaskom Kelta na Balkan, odnosno Skordiska u Podunavlje, grnčarsko kolo prihvaćeno, iako ne do kraja. Brojna keramika proizvedena na utvrđenim naseljima Skordiska (znači još u I v. st. ere) izrađena je rukom, uporedo sa neuporedivo većom količinom grnčarije odličnog kvaliteta, proizvedene na vitlu. Sudovi izrađeni na vitlu nisu bili u preimućstvu samo po svojim tehničkim kvalitetima ili izgledom, već takođe po brzini izrade i, ponovo, velikim serijama. Keramički oblici kod Skordiska su svedeni na nekoliko osnovnih kategorija, uvek sa jasnom namenom. Skordisci su proizvodili keramiku i za tržište, kako se to vidi po snažnim proizvodnim centrima, kao što je bila Gomolava. Kapacitet tih keramičkih centara po pravilu je bio daleko veći nego što su iznosile potrebe određenog naselja.

Ručna izrada keramike je podrazumevala dve sasvim različite vrste, kako po oblicima, tako i prema ornamentici. Sivi sudovi, ukrašeni u vrlo bogatom i složenom izboru glačanih motiva, manjih su dimenzija i nemaju ništa zajedničkog sa grubom dačkom keramikom, koja glačanje uopšte ne poznaje. Sa druge strane, na sudovima ukrašenim glačanom ornamentikom nije nikada primenjeno urezivanje. Samo zajedničko prisustvo obe vrste keramike na utvrđenim naseljima Skordiska svedoči da su one jednovreme-

[76] Kondić, V., 1982, 106; Dušanić, S., 1980, 20, 28, 32.

ne i da potiču iz iste plemenske zajednice. Ako se dačka keramika može lakše objasniti jačanjem uticaja Boirebistine kraljevine, uz saznanje da su Skordisci već od svog osnivanja uključivali i stariju dačku komponentu, tada je ova druga, glačana, zagonetnija. Ona se zapravo i ne proizvodi pre I v. st. ere, bar ne u toj količini i načinu ukrašavanja. Ukoliko naselja iz II v. st. ere, za sada nepoznata, pokažu da je izrada glačane keramike započela još ranije, ipak ostaje da je njena najveća produkcija postignuta u vremenu utvrđenih naselja. Rešenje koje se ovde nudi proizilazi iz činjenica da su Skordisci složena latenska populacija i da, slično dačkom elementu, glačana keramika predstavlja verovatno potrebu neke druge etničke komponente. Ta keramika je u tom slučaju neka domaća kopija ili bar podražavanje slikane keltske keramike, jer se može zapaziti određeno srodstvo u kompoziciji motiva, pogotovo na amforama. Očevidno veoma cenjena i srazmerno malobrojnija, slikana keramika je možda ovim dobila zamenu, ali se ni glačanoj keramici ne može odreći samostalnost u izvođenju složenih ornamentalnih kompozicija, kao i oblicima sudova.

Ako se sve ove činjenice uzmu u obzir kod razmišljanja o društvenom uređenju Skordiska, tada je ponovo jasno da su pojedini populacioni elementi u toj zajednici sačuvali svoje pravo na svoje potrebe i da su iznalazili odgovore na njih. Ali to se sve odigravalo u okviru snažne vojne organizacije Skordiska, uz uvećanu proizvodnju životnih dobara i očuvanje, u osnovi, zaposednute teritorije sve do gubitka samostalnosti. Uprkos svih ratova i poraza sa rimskim legijama, proizvodni sistem Skordiska je funkcionisao bez teškoća i, kako pokazuju bogati grobni prilozi kroz sva tri veka, obezbeđivao je sve potrebe ove složene latenske populacije. Raznovrsni alati, namenjeni poljoprivredi i zanatima, ukazuju takođe na razvijenu proizvodnju, koja se odvija po dobro razrađenom tehnološkom obrascu. Najzad, i količinski zamašna proizvodnja keramike ukazuje na obilje poljoprivrednih proizvoda, ili vrlo uspešnu produkciju hrane, jer su svi veći sudovi, recimo pitosi i amfore, bili zapravo neka vrsta domaćih skladišta.

Unutrašnju razmenu dobara dokazuje i kovanje novca, sa emisijama sopstvene monete. Opadanje kvaliteta srebrnog novca tokom I veka st. ere možda je pre izazvano nedostatkom metala, nego što je to prouzrokovala nestašica dobara za trgovinu. Potrebu za novcem dokazuju i brojni nalazi rimskih republikanskih denara, kao i grčko-ilirskih drahmi jadranskih gradova Dirahiona i Apolonije. Jer, ako bi varvarske imitacije grčkog helenističkog novca, po svojoj veličini i težini, i mogle da budu način da se srebro kao metal drži u opticaju, originalni ili kopirani rimski i grčko-ilirski novac to svakako nije mogao da obezbedi. Slično drugim keltskim plemenima, kovanje novca kod Skordiska i njegova upotreba prvenstveno su imali privredni značaj, regulišući trgovinu i proizvodnju, dok bi druge funkcije, kao što je ukrašavanje, cirkulacija metala ili posedovanje radi

društvenog prestiža, mogle da imaju samo sekundarno značenje.

Verovanja Skordiska ostaju takođe potpuno nepoznata. Kultni objekti Istočnih Kelta, kao što su pravougaona svetilišta, ili sveti izvori kojima se prinose darovi, nisu ustanovljeni u dosadašnjim istraživanjima. Pouzdano se zna samo upražnjavanje dvojnog načina sahrana: spaljivanje i ukopavanje pokojnika, po ritualu koji je ostao neizmenjen sve do kraja samostalnosti. Nije takođe otkriven ni jedan grob čiji bi darovi ukazivali na religioznu funkciju pokojnika, tako da je i postojanje sveštenika — druida kod Skordiska isto tako nejasno, kao i pretpostavljena društvena struktura, kako je opisana od strane Cezara kod Gala.[77] Čini se mnogo verovatnijim, slično drugim oblicima društvenog života i proizvodnog sistema Skordiska, da su poštovane one forme plemenske organizacije čija tradicija na Balkanu započinje još od bronzanog doba, ako nije i starija.

ISTORIJSKA INTERPRETACIJA

Keltske populacije zaposedaju severne oblasti današnje Jugoslavije i kao nosioci latenske kulture pripadaju protoistorijskom periodu.

Vesti istorijskih izvora o varvarskim plemenima kontinentalnog zaleđa Grčke i Rima su suštinski razlog za izdvajanje protoistorije, kao završnog perioda praistorije. U razvojnom smislu ta podela ne deli nikakvom oštrom granicom populacije starijeg gvozdenog doba, niti označava neki prelomni trenutak u tipologiji njihove materijalne kulture, ukoliko nije došlo do etničke promene na odgovarajućem prostoru. Dolazak Kelta u Podunavlje, međutim, znači ne samo pojavu novog etničkog elementa već i preovladavanje nove materijalne kulture koja naglo preseca sve manifestacije starijeg gvozdenog doba, kao naslednika dugotrajnog razvitka, čiji koreni dosežu do početaka balkanskog bronzanog doba. Istorijski izvori obeležavaju i prate ovu osvajačku seobu, tako da nema nedoumice oko populacionih i kulturnih zbivanja koje ona prouzrokuje.

Rečeno je u izvorima, kako se videlo, da su Kelti osvojili severne i zapadne delove Balkana silom, da su u Panoniji vodili dugogodišnje ratove, a da su Autarijate i Tribale pokorili i gotovo uništili. Dalja istorija Skordiska, od pohoda na Grčku, do gubitka samostalnosti na prelazu u novu eru, značila bi samo ponavljanja svih činjenica iznetih ranije. Pored toga istorijski izvori i arheološka evidencija su tako međusobno zavisni u tumačenju latenskog perioda Podunavlja i Pomoravlja, da su svi najznačajniji periodi istorije Skordiska već izrečeni u analizama njihove materijalne kulture.

---

[77] Komentari o galskom ratu, 1972, 7.

Ali, ako je opšta slika razvoja i života Skordiska već poznata prema vestima grčkih i rimskih istoričara, neke pojedinosti oko osnivanja ove latenske plemenske zajednice, ipak, nisu dovoljno razjašnjene. Na prvom mestu je odnos prema istočnim susedima — Dačanima. U izvorima se ne pominje da Skordisci žive izmešani i sa Dačanima, kao što se to čini za Ilire ili Tračane. Arheološki podaci govore suprotno. U najstarijim grobovima sa nekropole u Pećinama, (G-3 991), Karaburmi (63 i 67) ili nešto mlađem u Rospi-Ćuprija (br. 2) grobni inventari sadrže priloge čije je poreklo dačko (pehari sa jednom ušicom) ili iz istočnopanonskog starijeg gvozdenog doba sa skitskim elementima (srebrne naušnice). Nekropole starijeg gvozdenog doba u Transilvaniji ili jugozapadnom delu Rumunije imaju često ove skitske elemente, a to je buduće matično područje dačke kraljevine. Da nije bilo tih neposrednih dodira, populacionih, a ne samo kulturnih, u tom ranom razdoblju obrazovanja Skordiska kasnije savezništvo Skordiska i Dačana bi ostalo nerazjašnjena tajna. Jer, ako ti isti Dačani uništavaju najbliže srodnike Skordiska — Tauriske i Boje i odbacuju ih daleko na zapad Panonske nizije, kakav bi onda bio razlog da sa Skordiscima žive ne samo u miru nego i u savezništvu. Zajedničke napade Dačana i Skordiska na Grčku istorijski izvori obeležavaju sasvim izričito, dok arheološki podaci o periodu utvrđenih gradova kod Skordiska pouzdano ukazuju na zajednički život dačkog i keltskog elementa i, štaviše, snažan i neometani razvoj proizvodnje u tim naseljima. Prava priroda tih odnosa, pre srodničkih nego savezničkih, može se razumeti samo ako se pretpostavi ista takva bliskost, u etničkom smislu, između Skordiska i istočnih dačkih populacija još u vreme obrazovanja ove plemenske zajednice na severnom Balkanu.

Drugačija je situacija prema ilirskim plemenima centralnog i zapadnog Balkana. Pre svega nije poznata ni tačna granica rasprostiranja Skordiska u Bosanskoj Posavini, Semberiji i Mačvi, ili, tačnije rečeno, dokle su doprli njihovi prodori u južnom pravcu. Sigurno je da su ravničarske oblasti duž desne obale Save bile u njihovom posedu, pri čemu se misli na donji tok ove reke. Planinske oblasti zapadne Srbije, i istočne Bosne ne pružaju, prema sadašnjim znanjima, nikakve tragove keltskog naseljavanja. Ali zato pojedine nekropole, kao one u Mahrevićima (jugoistočna Bosna) i Krajčinovićima (jugozapadna Srbija) svedoče o izvanredno snažnim uticajima, koji prožimaju centralne ilirske oblasti i sa helenističkog juga i keltskog severa. Grobni prilozi na obe nekropole kao da su podeljeni između te dve snažne zone uticaja: oružje, sudovi i fibule keltskog porekla, idu uporedo sa helenističkim sudovima i nakitom.[78] Pehari sa dve ušice, odnosno helenistički kantarosi veoma su omiljeni na obe nekropole, pa se čini verovatnim da su postojali i suprotni uticaji: vrlo česta upotreba ovog tipa sudova kod Skordiska ima, verovatno, polaznu tačku u opštoj popularnosti te vrste suda

[78] Keltoi, 60, Sl. 16; 110.

na Balkanu. Prava priroda takvih odnosa, kada su kroz arheološku dokumentaciju dokazane uske kulturne veze, nije razjašnjena ni u drugim periodima praistorije, pa nije ni ovde, u protoistoriji. Antički pisci govore samo o ratovima Skordiska, najviše sa Rimljanima, ali i sa susedima. Na prostoru o kome je reč stalnih naselja Skordiska nema, što znači da njihova kolonizacija ili invazija dotle nije dopirala, ili su oni sami bili nezainteresovani za planinska područja centralnog i zapadnog Balkana. Tada se moraju pretpostaviti samo kulturne veze, razmena, trgovina, što sve znači miroljubive odnose. A baš o takvim odnosima nema ni reči kod starih pisaca, sem što naglašavaju da oni žive izmešani sa domorodačkim stanovništvom. To svakako nije dovoljno da objasni sve ove raznolike i mnogostruke veze Skordiska sa svojim susedima.

Slična nedoumica se javlja i u tumačenju uloge koju je imao Gradac kod Leskovca. Malobrojni materijal objavljen sa tog utvrđenog naselja pripada, kako se videlo, završetku II v. st. ere, a možda i prvoj polovini I v. st. ere. To je vreme žestokih ratova Skordiska sa Rimljanima i Makedoncima i možda je Gradac jedno od najjužnijih skordističkih uporišta, dokazujući još uvek njihovu vojničku moć uprkos porazima sa Rimljanima. Ako je to dardansko utvrđenje, jer je tehnika njegovog zidanja u potpunosti balkanska (što, međutim, važi i za ostala utvrđenja Skordiska), tada se mora misliti na postojanje nekog keltskog garnizona. To ne bi bilo čudno jer su mnogi pohodi Skordiska na Grčku i Makedoniju išli dolinom Morave i Vardara, što znači i preko Dardanije. Savezništvo je u ovom slučaju gotovo očevidno jer bi neprijateljstva sa Dardancima onemogućila Skordiscima tako česte napade na južne, helenističke oblasti, čak da su ti napadi povremeno preduzimani i iz Trakije. Najzad, i istorijski izvori govore o udruženim snagama varvara, imenujući neke od njih, kao Mede ili Tračane.

Sa Panoncima su Skordisci vodili ratove, kako tvrde i antički pisci, što bi bilo potvrđeno prisvajanjem njihovih teritorija u istočnoj Slavoniji ili Sremu. Ali posle prvog naleta kolonizacije, Panonci su, ipak, zadržali svoju samostalnost, ili su bar bili povremeni saveznici. To posredno dokazuje i nedostatak podataka o međusobnim odnosima zapadne i istočne keltske grupe na teritoriji Jugoslavije — centralni i zapadni slavonski prostor kao da je umetnuta zona koja razdvaja obe grupe. To su se mogli pojaviti samo Panonci kao starosedelačka populacija, čije su matične oblasti obuhvatale i Slavoniju i Srem.

Gubitak samostalnosti Skordiska i osnivanje manjih administrativnih zajednica pod rimskom upravom (civitates) na području ove latenske plemenske zajednice, otkriva pojedinosti o njenoj etničkoj strukturi. Tako su granice civitas keltskih Skordiska u okviru itočnog i srednjeg Srema, dok se druge zajednice, Kornakata (Cornacates), Amantina (Amantini) i Trikornenza (Tricornenses), nalaze istočno od Kelta. Ostavljajući po strani

raspravu šta zapravo znače populacije Amantina i Kornakata, posle tri veka zajedničkog života u zajednici koja je poznavala isključivo keltsku materijalnu kulturu, treba obratiti pažnju na razmeštaj ovih civitates. Ukoliko se uzme da su te administrativne jedinice rimske uprave imale izvesnu samostalnost u lokalnim poslovima, tada je razumljivo da su osnivane tamo gde je postojalo čvrsto etničko jezgro predviđene civitas. U tom slučaju matična oblast keltskih Skordiska bila bi u istočnom Sremu, iako se to donekle protivi njihovom rasprostiranju u vreme kolonizacije. Nekropole u Pećinama, Karaburmi i Rospi-Ćupriji podudaraju se sa podacima izvora o Skordiscima. Pre se može prihvatiti da su Rimljani težili da ograniče uticaj i snagu najvažnije populacije koja je činila ovu plemensku zajednicu, dajući joj suženu teritoriju za njenu buduću civitas.

Ostaje nerazrešena sudbina onih delova Skordiska koji nisu potpali pod vlast rimskog carstva. Tu dolaze na prvom mestu južna i srednja Bačka, kao i južni Banat. Prema arheološkim podacima, ove oblasti su bile naseljene Skordiscima, bilo da su to samo Kelti, ili, što je pre verovatno, i neka istočnodačka populacija. Židovar je tipični predstavnik utvrđenih naselja iz I v. st. ere na tom području i njegova pripadnost svim naseljima tog tipa na teritoriji Skordiska je već ranije naglašena. Izdvojena iz plemenske zajednice u kojoj je živela približno tri veka, ova populacija je morala imati samostalan razvoj, jer Rimljani nisu nikad stalno zaposeli te oblasti. U spletu burnih istorijskih događaja u južnoj Panoniji i Dakiji, izazvanih rimskim osvajanjima, nema jasnih podataka o sudbini tog dela Skordiska — najbliže je istini da su bili prisiljeni na savezništvo i zajednički život sa Sarmatima već sredinom I v. n. ere.[79] Na sličan način nisu ustanovljeni nikakvi tragovi keltske latenske kulture duž prvih utvrđenja rimskog limesa podignutog duž Dunava, kroz Đerdapsku klisuru i Ključ. Grobovi iz Ajmane, kao i sa Vajuge dokazi su da Mali Skordisci drže ove podunavske oblasti i do kraja I v. st. ere, bez obzira koliko je njihova matična kultura ovde bila izmenjena snažnim dačkim uticajima. Međutim, Malih Skordiska nema na tom delu Dunava od vremena dolaska rimskih legija. Rezultati arheoloških istraživanja rimskog limesa u Đerdapu i Ključu upućuju uvek na Dačane, kao prisutnu populaciju u rimskim utvrđenjima I v. n. ere.[80] Ratoborni Skordisci su bili uklonjeni sa granice i možda prebačeni u matičnu civitas, ili jednostavno raseljeni.

Plemenska zajednica Skordiska je zanimljiva društvena tvorevina protoistorijskog perioda severnog Balkana jer je ostvarila vitalnu organizaciju, uz poštovanje starosedelačkih tradicija. Ona je prošla put od savezničke zajednice u periodu osvajanja do vojničke organizacije tokom ratova sa Grčkom i Makedonijom, prerastavši najzad u čvrstu teritorijalnu celinu sa

---

[79] Dimitrijević, D., 1976, 35.

[80] Zotović, Lj,. 1983, 213; Popović, V., 1983, 269; Jovanović, A., 1983, 321.

utvrđenim naseljima kao centrima vojne snage, trgovine i proizvodnje. Ta zajednica je završila najzad kao niz administrativnih zajednica sa lokalnom samoupravom u okviru zavojevačkog ranog Rimskog Carstva, čija je snaga nadmašila ne samo Skordiske već i sav keltski svet.

ZAKLJUČAK

Latenski period u Jugoslaviji nije jedinstven ni u teritorijalnom ni u istorijskom smislu, dok je odgovarajuća materijalna kultura uglavnom podložna opštem tipološkom razvoju za keltski svet u celini. Razlike u evoluciji materijalne kulture zapadne i istočne grupe prouzrokovane su geografskim uslovima, ali isto tako i različitim uticajima lokalne sredine, tako da u završnici svoje samostalnosti, tokom I v. st. ere, obe grupe i pokazuju najviše razlika. Zajedničke su stoga vremenske granice za latenski period na prostoru današnjih jugoslovenskih zemalja (kraj IV v. st. ere, početak I v. n. ere), kao i opšta razvojna linija materijalne kulture, uz uvažavanje lokalnih razlika.

Gubitak samostalnosti je takođe istovetan — nastupajuća snaga ranog Rimskog Carstva, u punom naponu svoje osvajačke politike, dokrajčila je keltsku nezavisnost od atlantskih obala Galije do Malih Skordiska duž dunavskih ravnica nizvodno od Đerdapa. Time je originalna i samonikla kultura latenskog perioda presečena u svojim presudnim životnim tokovima i posle manjkavog održavanja svoje tradicije u I i tokom II v. n. ere konačno iščezava iz oblasti u kojima je nastala i vladala u prethodnim vekovima. Ali njena misionarska uloga u objedinjavanju brojnih populacija starijeg gvozdenog doba i ostvarivanju jedinstvene materijalne kulture za varvarsku Evropu obavljena je temeljno i veoma uspešno. Kelti su prvi put uspeli da izbrišu bezbroj lokalnih razlika u starijem gvozdenom dobu, nastalih kao posledica isto toliko brojnih, samostalnih i izdvojenih plemena, stalno zauzetih međusobnim borbama. Pod Keltima, ta varvarska Evropa doživljava događaje zaista retke za svoju praistoriju i protoistoriju — naime, pohode sopstvenih snaga na antički svet, na dva kulturna centra istočnog Mediterana: Grčku i Rim.

Svakako da su suviše uprošćena objašnjenja iz vesti antičkih pisaca da su Kelti, okusivši slast vina, ranije njima nepoznatog napitka, kao i neke druge primamljive ukuse rimskog, etrurskog i grčkog luksuza V i IV v. st. ere,[81] odlučili da provale u Italiju i postanu gospodari tih silnih dobara. Iza toga svakako stoji cilj osvajanjem bogatih zemalja, što je, uostalom, uzrok ratnih sukoba i invazija do današnjih dana, — ali je daleko

[81] Kruta, V., Szábo, M., 1978, 29, 40 (T. Liv. V, 33).

značajnije šta je to omogućilo Keltima da ostvare osvajanja takvih razmera. Postojali su tokom starijeg gvozdenog doba na evropskim prostranstvima i drugi moćni narodi, Tračani, Iliri, Skiti, Germani, ali oni nisu dostigli ovakvu društvenu i vojničku snagu da bi mogli da ozbiljnije ugroze i svoje susede, a ne da preduzmu invaziju kontinentalnih razmera. Kelti su to uspeli da učine i najbolji dokaz te vrste je njihova originalna kultura, sa prvim znacima specijalizacije i masovne serijske proizvodnje — od nakita do oružja i poljoprivrednih sprava. Ako se izuzmu istorijski periodi, tada ne postoji kultura koja je evropske prostore tako zasitila svojim karakterističnim proizvodima, da su oni jedno vreme delovali kao jedinstvena oblast latenskog razdoblja sa Keltima kao predvodnicima.

Skordisci se javljaju na istorijskoj sceni tek posle istorijskog događaja koji je u III v. st. ere potresao tadašnji grčki i rimski svet: napad na svetilište u Delfima, ali sa srećnim ishodom po branioce. Arheološki podaci dobijeni u poslednje vreme, kako se videlo, idu u prilog stvaranju latenske zajednice mešovitog etničkog sastava i pre tog pohoda. Nekropole u Transilvaniji i Panoniji, kao i ona u Pećinama kod Kostolca potvrđuju i određene odnose sa domorodačkim stanovništvom. Bilo bi najlakše zamisliti da su to pobednici i pobeđeni, tako da Keltima pripada uloga gospodara, uz svu dobit i prava koja odatle proizilaze. Životne prilike tog vremena kao da su bile sasvim drugačije. Asimilacija i saživljavanje Kelta sa domorodačkim populacijama pre su forma njihovog zajedničkog života, nego tlačiteljski odnos gospodara i robova. Pokojnici iz redova domorodaca sahranjeni na nekropoli Pećine leže tamo sa svojim darovima i oružjem, što, kako je rečeno, daleko pre odgovora saveznicima, a ne robovima. Primorani, znači, da budu saveznici i prihvatajući vodeću ulogu Kelta, domorodačke populacije su nastavile svoj život u zajednicama novog tipa, u kojima su u celosti usvojili i novu materijalnu kulturu. Na teritoriji Skordiska, od vremena njihovog konačnog formiranja u plemensku zajednicu, nestaje u potpunosti domorodačka kultura starijeg gvozdenog doba, kao što se više ne pominju ni njihovi nosioci — Autarijati, Tribali, Panonci. Ali gubitak političke samostalnosti, a kasnije, kao neminovna posledica tog čina, i prihvatanje novih načina privređivanja i proizvodnje nisu istovremeno značili i istrebljenje populacije, kako često, u literarnom preuveličavanju, tvrde istorijski izvori. Izdvajanje samostalnih administrativnih jedinica na području nekadašnje latenske zajednice Skordiska potvrđuje preživljavanje domorodačkog etnosa kroz sva tri veka protoistorije. Na mešoviti etnički sastav Skordiska upućuje i vladajuća keltska komponenta, koja je zadržala vodeću ulogu do kraja samostalnosti ove zajednice. Vrlo je verovatno, naime, da su keltske snage, prikupljane u Podunavlju za napad na Grčku, bile raznolike po plemenskom sastavu. Izvori ne imenuju ni jednu, u to vreme poznatu, keltsku populaciju, kao osnovnu snagu ovog pohoda. Uvek se spominje samo zbirno ime

Kelti, Gali, Tilenjani ili Galati. Populacioni sastav Galatije možda bi nešto pripomogao u razrešavanju plemenskog sastava Brenosove armije: prema pisanim podacima i Galati nisu jedinstveni, nego ih čine sledeća plemena: Tolistobogi, Tektosagi, Trokmi.[82]

Ne treba zaboraviti da su svi oni bili u istoj armiji koja je krenula na Grčku.

Nema takođe bližih podataka o poraženoj keltskoj vojsci koja se vratila u Podunavlje. Tu takođe postoje protivurečnosti u izvorima: dok se povlačenje demoralisanih Kelta opisuje kao prava i potpuna katastrofa, koja dovodi do njihovog potpunog istrebljenja, kasnije se napominje da su povratnici osnovali zajednicu Skordiska. Nije svakako moguće da je samo šaka preživelih ratnika ostvarila tako ubojitu zajednicu, da ona svojom vojnom snagom potresa sledeća tri veka Rimsku Republiku, Makedoniju i Grčku? Sasvim je izvesno da su u toj poraženoj vojsci učestvovali i ratnici domorodačkih populacija, kao što će to činiti i ubuduće, bez obzira da li su pripadnici skordističke zajednice. Potvrda se može naći u izvorima koji često beleže napade Skordiska u zajednici sa Tračanima, Dačanima ili Ilirima. Bilo bi zaista neprihvatljivo poverovati da su Skordisci mešovita latenska populacija, etnički raznorodna, a, nasuprot tome, u pohodima na Grčku i Makedoniju učestvuje samo keltska komponenta ove latenske populacije Podunavlja.

Ako su Skordisci združena sila keltskih i domorodačkih populacija, ujedinjenih u zajedničku plemensku zajednicu, tada ostaje da se raspravi isto tako važan odnos sa panonskim zaledem Skordiska. Posmatrajući geografski položaj te oružju sklone plemenske zajednice, lako je uveriti se da ona čini graničnu zonu istočnog keltskog sveta prema Grčkoj i Makedoniji, odnosno nastupajućoj rimskoj vojnoj sili. Da li je tada održavanje »fronta« prema tim silnim mediteranskim (egejskim i jadranskim) državama bila samo briga Skordiska i da li se svi brojni ratovi tokom II i I v. st. ere mogu objasniti samo neutoljivom željom Skordiska za pljačkom, tim pre što taj navodni ratni plen jednostavno nedostaje u svim dosadašnjim arheološkim nalazima, čak i zatvorenim i nedirnutim celinama, kao što su grobovi u nekropolama? Izuzev nekoliko usamljenih primeraka uobičajenih helenističkih bronzanih sudova i isto tako retkih ostava sa srebrnim helenističkim novcem, nema ni traga od napljačkanog blaga iz Makedonije i Grčke. Ako i nisu postojale čvrste, savezničke veze između plemena istočnih Kelta, naseljenih u Karpatskom basenu, ipak je prihvatljiva pretpostavka da je regrutovanje novih ratnika za pohode na Grčku vršeno ne samo na području Skordiska već i među istočnim Keltima. Skordisci su predstavljali »vojnu krajinu« istočnog keltskog sveta i nije nimalo verovatno da su iz svoje srazmerno uske teritorije mogli da crpe sav onaj ljudski potencijal potreban

[82] Papazoglu, F., 1969, 340; Hubert, H., 1974-A, 56.

za vođenje brojnih ratova protiv tada najjačih država stare Evrope. Posmatrana sa te tačke stanovišta, plemenska zajednica Skordiska ne čini jedino samostalnu, mešovitu i sebi prepuštenu latensku populaciju, stvorenu silom prilika u Podunavlju, već je pre zajednička vojna sila istočnih Kelta: Hercunijata (Hercuniates), Eraviska (Eravisci), Kotina (Cotini), Tauriska (Taurisci), Boja (Boii).

Opadanje vojne snage Skordiska se poklapa sa gubitkom keltske prevlasti u Karpatskom basenu, posle teškog poraza Boja i Tauriska u bici sa dačkim kraljem Boirebistom sredinom I v. st. ere. Kao da su tada presahli izvori odakle su Skordisci dobijali dopunu za vojne snage potrebne u borbi protiv tako jakog protivnika, kao što su rimske konzularne vojske. Savezništvo sa Dačanima, koje sledi, verovatno je priznanje snazi i značaju Skordiska u ratovima protiv rastuće snage Rimske Republike ili ranog Carstva. To bi objašnjavalo i pažnju koju rimski pisci poklanjaju Skordiscima, kao što se i svaka pobeda nad ovim neugodnim protivnikom proslavlja zvaničnim trijumfom u Rimu i beleži u hronikama.

Nije stoga za čuđenje što sva pažnja rimskih i grčkih pisaca ostaje usmerena na vojne sukobe Skordiska sa rimskim, makedonskim i grčkim snagama. Izuzev opisa surovosti i predstave Skordiska kao lutajućih, pljačkaških bandi, nema nikakvih podataka o njihovoj društvenoj strukturi, verovanjima ili drugim običajima. Na isti način prestaje svako zanimanje antičkih pisaca za Skordiske od onog vremena, kada oni, pokoreni, postaju podanici Rimskog Carstva.

Pokoravanje plemenske zajednice Skordiska od strane Rimljana nije usamljena pojava u keltskom svetu. Približno u isto vreme, izloženi snažnim pritiscima sa severa, odakle nadiru germanska plemena, kao i sa juga, gde nastupa zavojevačka sila ranog Rimskog Carstva, Kelti gube nepovratno svoju samostalnost, utapajući se postepeno u široku etničku sliku rimskog provincijalnog stanovništva.

Dragan Božič, Ljubljana

ZAPADNA GRUPA

IZVORI ZA ISTORIJU TAURISKA

Zapadnu skupinu keltske kulture u Jugoslaviji, koja zauzima područje centralne i istočne Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske, nazvao je S. Gabrovec već prije dvadesetak godina mokronoškom skupinom prema Mokronogu u Dolenjskoj, i to potpuno opravdano, jer je baš otkriće keltske nekropole u Mokronogu u 1885. g. omogućilo definisanje pojma latenskog doba u ovim oblastima, a ona zbog svoje bogate građe među nekropolama mokronoške skupine još i danas zauzima izuzetno mjesto. Dok istočna skupina keltske kulture predstavlja ostavštinu Skordiska, naselja i nekropole mokronoške skupine mogu se na osnovu podataka kod antičkih pisaca povezati s keltskim Tauriscima, koji su na sjeveru graničili sa Noricima, na zapadu sa Karnima, na jugu sa Japodima i na istoku sa Panoncima, te Skordiscima.

Podaci o Tauriscima, koje u svojim istoriografskim i geografskim radovima navode grčki i rimski autori, prije svega Strabon (*Strabo*, 1. st. pr. n. e./1. st. n. e.), Apijan (*Appianus*, 2. st. n. e.), Kasije Dion (*Cassius Dio*, 2/3. st. n. e.), Livije (*T. Livius*, 1. st. pr. n. e./1. st. n. e.) i Plinije Stariji (*G. Plinius Secundus*, 1. st. n. e.), prilično su oskudni. Iako se u ovim radovima spominju samo Taurisci, pod ovim se imenom zapravo krije zajednica različitih plemena, u kojoj su Taurisci imali odlučujuću riječ, te su Rimljani nju nazivali imenom najmoćnijeg plemena. Prema Strabonu, Taurisci su pripadali Keltima (7.2.2, 7.3.2). Oni su bili na glasu kao veoma ratoborni (Kasije Dion 50.28.4) i često su odlazili na pljačkaške pohode na rimsku teritoriju (Apijan, Ill. 16 i Kasije Dion 49.34.2). *Nauportus* (Vrhnika) bio je njihovo naselje (Strabon 7.5.2). Ovdje se je roba, koja se kolima dovozila dovdje iz Akvileje, pretovarala na čamce, koji su ju prenosili rijekom

Korkoras (Ljubljanica) i Savom pored Segestike (Sisak) do Dunava (Strabon 4.6.10, 7.5.2). Susjedi Tauriska bili su Karni i Norici (Strabon 4.6.9 i Plinije, n. h. 3.20.133), a među njima i Skordiscima nalazio se *Mons Claudius* (Plinije, n. h. 3.25.148).

Taurisci se najvjerojatnije spominju već u vezi sa događajima do kojih je došlo u g. 171/170. pr.n.e. i o kojima nas izvještava Livije (43.1.4 12, 43.5).[1] G. 171. konzul G. Kasije Longin *(G. Cassius Longinus)*, kome je bila kao provincija dodijeljena Italija sa Galijom Cisalpinom, samovoljno se s vojskom uputio iz Galije Cisalpine kroz Ilirik u Makedoniju, da bi tamo sudjelovao u ratu između Rimljana i Makedonaca. Po naredenju senata morao se vratiti, ali su njegovi vojnici na povratku pljačkali, ubijali i spaljivali na teritoriji Karna, Histra i Japoda, a opljačkali su i oblast alpskih naroda, odakle su mnogo hiljada ljudi odveli u ropstvo. Iduće godine zbog ovakvih postupaka konzula, izaslanici Karna, Histra i Japoda, žalili su se ispred senata, a u ime alpskih naroda žalbu je podnio brat noričkog kralja Kinkibila *(Cincibilus)*, čiji su saveznici bili ovi narodi. S obzirom na pravac kretanja konzulove vojske, koja je sigurno išla kroz Okru (Postojnska vrata) prema Savi i dalje prema istoku, gotovo nema sumnje da je alpskim narodima, saveznicima Norika, označena plemenska zajednica Tauriska.

Sljedeći spomen Tauriska odnosi se na vrijeme između približno 147. i 132. g. pr. n. e., kad su po svjedočenju Polibija, kojeg navodi Strabon (4.6.12), u oblasti noričkih Tauriska, otprilike nasuprot Akvileje, otkrili veoma bogata nalazišta zlata odmah ispod površine.[2] Kad su se Tauriscima pridružili rudari iz Italije, cijena zlata je na italskim trgovima pala za jednu trećinu, a Taurisci su, to saznavši, reagovali progonom Italika.

Ovaj događaj je pored toga, što su Taurisci često neobuzdano harali po italskim pokrajinama, podstaknuo Rimljane na protivudar. G. 129 pr. n. e. konzul G. Sempronije Tuditan *(G. Sempronius Tuditanus)* porazio je Tauriske, Japode i Histre, a vjerojatno i Karne i Liburne,[3] a g. 115. pr. n. e. konzul M. Emilije Skaver *(M. Aemilius Scaurus)* pobijedio je Karne, a vjerojatno i Tauriske (*Aurelius Victor*, de vir. ill. 72).[4] Među narodima, koje je zadesio pohod Kimbra 113. g. pr. n. e., Strabon (7.2.2) navodi, pored Boja, Skordiske uz Dunav, Tauriske i Helvećane na zapadu.

Potkraj prve polovice 1. st. pr. n. e. Taurisci su stupili u savez sa Bojima u Panoniji. Udružene pod zapovjedništvom Kritasira *(Critasirus)* gotovo su ih uništili Dačani pod vodstvom kralja Boirebiste (Strabon 5.1.6,

---

[1] Dobesch, G., 1980, 108 i d.

[2] Šašel, J., 1975.

[3] Gwyn Morgan, M., Pliny, n.h. III 129, the Roman Use of Stades and the Elogium of C. Sempronius Tuditanus (cos. 129 B.C.), Philologus 117, Berlin Wiesbaden 1973, 29 48.

[4] Fluss, M., 1934, 6.

7.3.11 i 7.5.2). Podatak Plinija da se pored Karna nalazi narod koji se nekad nazivao Taurisci, a sada Norici (n. h. 3.20.133) moramo tumačiti tako da je poslije gubitka snage zbog poraza od Dačana onaj dio Tauriska koji je graničio sa Karnima došao pod vlast Norika. Od tada ovi su Taurisci dijelili sudbinu noričkog kraljevstva, koje su potčinili Rimljani akcijom Tiberija i njegovog brata Druza g. 15. pr. n. e. (Strabon 4.6.9).[5] One dijelove plemenske zajednice Tauriska koji nisu došli u sastav noričkog kraljevstva pokorila je rimska vojska, ali su oni ubrzo prestali plaćati tribut i produžili su sa pljačkaškim pohodima sve dok ih 35—33. g. pr. n. e. nije Oktavijan konačno podvrgnuo rimskoj vlasti (Apijan, Ill. 16 i Kasije Dion 49.34.2 te 50.28.4).

Uključenjem u rimsku državu došao je i kraj političke prevlasti plemena Tauriska nad ostalim plemenima tauriščanske plemenske zajednice. Zbog toga Plinije (n. h. 3.25.147—148), kad navodi stanovnike Panonije u 1. st. n. e. na onom području, koje je prije definitivnog priključenja Rimu naseljavala plemenska zajednica Tauriska, spominjana u izvorima pod zajedničkim imenom Taurisci, sada prvi put nabraja Serete, Serapile, Jase i Latobike, a samo pleme Tauriska locira u užu oblast zapadno od gore *Mons Claudius* (Moslavačka gora odnosno Ivančica).[6]

Pisane izvore svojim svjedočanstvom bitno dopunjuju arheološki izvori, koji obuhvataju u prvom redu brojne nekropole i naselja zapadne skupine keltske kulture u Jugoslaviji. Pored njih, do danas je otkriveno desetak ostava keltskih srebrnjaka, a na Vrhnici jedna ostava oružja i oruđa.[7] U posebnu kategoriju nalaza u vodama ubrajaju se nalazi iz rijeke Ljubljanice, koji su vjerojatno kultnog karaktera.[8] Dok je većina nalaza, otkrivenih prije 2. svjetskog rata, već publicirana, na cjelovitu objavu još čekaju nekropola iz Mihovog, nekropola na prostoru Ljubljanskog puta i »okrajnog glavarstva« u Novom Mestu i naseobinska iskopavanja V. Šmida. Naše poznavanje kulture Tauriska biće, pak prošireno naročito tada kad budu u cjelini publicirana suvremena istraživanja nekropola u Novom Mestu, Dobovi i Brežicama i naselja u Stični i kad budu završena i objavljena, tek prije nekoliko godina započeta, iskopavanja nekropola u Slatini u Rožnoj dolini kod Celja i u Verdunu kod Stopiča blizu Novog Mesta, te naselja na Kuzelinu u Prigorju.

---

[5] Dobesch, G., 1980, 402—405.

[6] Petru, P., 1968, 364.

[7] Kos, P., 1977, 52—54; Dukat, Z., Mirnik, I., 1978, 198 i 205; Mirnik, I. A., 1981; Kos, P., Der Schatzfund norischer Grossilbermünzen aus Bevke, AV 34, 1983, Ljubljana 1984, 411—417; Starč, F., Pomemben zaklad z Vrhnike (Nauportus), AV 4, Ljubljana 1953, 94—104.

[8] Podvodna arheologija v Sloveniji 1, Ljubljana 1982, T. 2: 31; 3: 303; Podvodna arheologija v Sloveniji 2, Ljubljana 1984, T. 15: 4, 6.

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Do prvih zabilježenih otkrića ostavštine Kelta u sadašnjoj istočnoj Sloveniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj došlo je već u prvoj polovici 19. st., kad su bili slučajno pronađeni keltski grobovi u *Bresternici* kod Maribora, kao i dvije ostave keltskih srebrnjaka u *Lembergu* kod Celja i u *Križovljanu* kod Varaždina.[9] Zbog interesovanja Istorijskog društva za starine u 1860. g. na *Rojama* kod Moravča bila su izvedena iskopavanja, kod kojih je otkriven jedan keltski grob, ali tada ni njegova starost ni kulturna pripadnost nisu bile utvrđene.[10]

Bitan napredak donijela je tek g. 1885, kad je istraživač J. Pečnik za kranjski Zemaljski muzej iznad sela *Slepšek* kod Mokronoga iskopao dvadesetak, a u *Valičnoj Vasi* više od trideset keltskih grobova, što je omogućilo kustosu muzeja K. Dežmanu da obrazloži postojanje latenskog doba na tlu tadašnje Kranjske. Dežman je ustanovio da nove nekropole po načinu sahranjivanja i materijalnoj kulturi u potpunosti odudaraju od dotada poznatih halštatskih nekropola i da nalazi pokazuju izvanrednu sličnost sa galskim nalazima iz La Tènea u zapadnoj Švicarskoj i Alesie u Francuskoj. Po njegovom mišljenju, ovi grobovi pripadaju Galima, koji su se iselili iz sjeverne Italije u Panoniju i u Makedoniju i za duže vrijeme naselili se i na tlu Kranjske.[11] U 1885. g. publicirana je i dioba latenskog doba u tri stupnja O. Tischlera, na osnovu koje je bečki arheolog J. Szombathy utvrdio da većina nalaza iz Mokronoga pripada stupnju La Tène II po Tischleru, a pojedini i stupnjevima I i III.[12]

J. Pečnik je otkrio nove grobove latenskog doba kod iskopavanja halštatskih humaka u *Podzemelju*, a kasnije i na *Magdalenskoj gori*, gdje je na latenske fibule u jednom od humaka naišao već 1882. g. F. Schulz. Nalaze sa Magdalenske gore je Pečnik poslao u Prirodnjački muzej u Beču, za koji je iskopao i 11 keltskih grobova u *Mokronogu* te 26 na već dugo poznatoj nekropoli na *Rojama* kod Moravča.[13] Posebna vrijednost ovih nalaza je u tome da su za razliku od starijih nalaza u slovenskim muzejima njihove grobne cjeline sačuvane. U Beč je otišla i bogata grada iz nekropole u *Mihovom* sa nekoliko stotina halštatskih, latenskih i rimskih grobova, koju je iskopao F. Kušljan.[14] Manji broj nalaza iz keltskih grobova došao je krajem 19. i početkom 20. st. i u muzejske zbirke u Štajerskoj i Hrvatskoj. O

[9] Pahič, S., 1966a, 305; ANSl, 1975, 290; Lišćić, V., Nalazi noričkih tetradrahmi u posjedu Arheološkog muzeja u Zagrebu, VAMZ 10/11, 1977/78, Zagreb 1978, 236.
[10] MHK 15, Laibach 1860, 87; AKOGQ 33, Wien 1865, 57—58.
[11] Deschmann, C., MCK 11, Wien 1885, LXXVII; idem, 1885; idem, 1888, 74 i d.
[12] Szombathy, J., 1888.
[13] Hoernes, M., 1915, 102; Szombathy, J., 1888; idem, La-Tène-Gräber in Roje bei Moräutsch in Unterkrain, MAG 41, Wien 1911, (20).
[14] Windl, H. J., 1976.

nalazima iz uništenog groblja u *Drešinjoj vasi* i o otkriću groba u *Gotovljama* kod Žalca pisao je E. Riedl, o grobovima iz *Pobrežja* i *Skorbe* u Podravlju, V. Skrabar, a o keltskim nalazima, otkrivenim u humku u *Malunju* kod Jastrebarskog, Š. Ljubić.[15]

Između dva rata u *Forminu* kod Gorišnice iskopana je do danas najznačajnija keltska nekropola u Podravlju, a V. Šmid je produžio sa svojim već prije 1. svjetskog rata započetim naseobinskim istraživanjima gradina željeznog doba, kod kojih je često nailazio na latenske slojeve.[16] Šmid je keltsku kulturu u Istočnim Alpama pripisao Tauriscima, koji su se poslije poraza kod Telamona u 225. g. tobože odselili iz Italije i naselili na ovom prostoru.[17]

Uskoro po završetku 2. svjetskog rata H. Müller-Karpe je u dodatku opsežne rasprave o keltskoj kulturi u austrijskoj Koruškoj publicirao prijedlog diobe latenske kulture na prostoru istočne Slovenije na stariji, srednjolatenski i mladi, kasnolatenski stupanj.[18]

Značajan korak naprijed u poznavanju latenskog doba u Sloveniji bio je postignut kolokvijem »Kelti u Sloveniji« g. 1964. U glavnom referatu S. Gabrovec je predstavio povijest istraživanja i dao iscrpan pregled arheološke građe.[19] Utvrdio je da slovenački prostor u latenskom dobu nije bio kulturno jedinstven i da ga je moguće dijeliti na četiri skupine: mokronošku, viničku, idrijsku i šmarjetsku. Mokronoška skupina s najvažnijim nalazištima u Dolenjskoj, Posavlju i Podravlju bi pripadala pravim Keltima – Tauriscima, vinička u Beloj krajini – Japodima i idrijska u Posočju – Karnima. Šmarjetskoj skupini je pripisao tri nalazišta u Dolenjskoj, na kojima se, po njegovom mišljenju, pravi Kelti nisu naselili, već je tamo produžilo život starosjedilačko stanovništvo. Istaknuo je da možemo na osnovu karakteristične građe iz Mokronoga početak mokronoške skupine vidjeti već u vrijeme Krämerovog stupnja LT B2, odnosno, govoreći u apsolutnim brojkama, najkasnije u sredini 3. st. pr. n. e. Obrazložio je i tezu da Kelti, nosioci mokronoške skupine, nisu ovamo došli iz Italije, nego sa istoka, odnosno sjeveroistoka u vezi s istorijski posvjedočenim upadima Kelta u Makedoniju i Grčku u prvoj polovici 3. st. S. Pahič je svoju analizu keltskih nalaza u Podravlju oslonio na kronološki sistem J. Filipa i datirao ovdašnje grobove u 2, a naselja u 1. st. pr. n. e.[20] Sabrani i

---

[15] Riedl, E., Ein La Tène-Fund in Steyermark, MCK 16, Wien 1890, 223–224; idem, MAG 27, Wien 1897, (33); Skrabar, V., Nalasci iz latenskog doba u okolini Ptuja i Maribora, Starinar 1, 1922, Beograd 1923, 145–149; Ljubić, Š., 1889, 168 i d., T. 35: 266, 289, 301; 36: 290, 316.

[16] Smodič, A., Nove latenske najdbe na Dravskem polju, ČM 35, 1940, 1–25; Gabrovec, S., 1966d, 172–174.

[17] Schmid, W., Die Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung in Südsteiermark zwischen den beiden Weltkriegen, ZfdHVS 36, 1943, 144 i d.

[18] Müller-Karpe, H., 1951, 670 i d.

[19] Gabrovec, S., 1966d.

[20] Pahič, S., 1966a.

predstavljeni na kolokviju bili su i keltski nalazi Gorenjske, Celja s okolinom i Novog Mesta te sirvivali keltske kulture u rimskom dobu.[21]

Osvjetljavanju naseobinske problematike mokronoške skupine najviše su doprinijela višegodišnja sistematska istraživanja željeznodobnog naselja u Stični od 1967. do 1974. pod vodstvom S. Gabrovca, koja su pokazala da je život u njemu bujao neprekidno od početka željeznog doba do dolaska Rimljana, a ujedno su podstakla sintetsku studiju o latenskom naseljavanju Dolenjske, koju je napisao S. Gabrovec zajedno s O.-H. Freyem.[22] Svoja saznanja o mlađem željeznom dobu u Sloveniji on je 1975. g. sažeo u prikazu naseljavanja teritorije Slovenije u ovo vrijeme.[23]

Istodobno s istraživanjima stiškog naselja počela su i zaštitna iskopavanja u Novom Mestu pod rukovodstvom T. Kneza, koja su trajala s prekidima do 1977. g., i dala prve dvije moderno iskopane nekropole mokronoške skupine, koje, na žalost, još uvijek čekaju na cjelovitu objavu.[24]

U sredini sedamdesetih godina nastali su prvi radovi mlade generacije o latenskom dobu u Sloveniji. G. 1975. B. Teržan je nanovo vrednovala latenske nalaze iz Valične vasi i s analizom rasprostranjenosti srednjolatenskih bojnih noževa potvrdila tezu S. Gabrovca o naseljavanju Kelta, nosilaca mokronoške skupine, s istoka.[25] M. Guštin je 1977. u Brežicama organizirao međunarodni kolokvij o temi »Kelti u Istočnim Alpama«, na kojem je sam predstavio novu relativnu kronologiju mokronoške skupine.[26] Gabrovčevu definiciju kulturnih skupina mlađeg željeznog doba u Sloveniji djelimice je promijenio uvođenjem nove notranjsko-kraške skupine na Krasu i u Notranjskoj i negiranjem šmarjetske skupine, čija nalazišta je uključio u mokronošku skupinu, i to u njezin kasnolatenski stupanj, slično kao već prije njega u 1951. god. H. Müller-Karpe. Trajanje mokronoške skupine, koja je po Gabrovčevim starijim shvatanjima završavala krajem stupnja LT C, je proširio na čitavo mlađe željezno doba, koje je podijelio na dva horizonta, Mokronog i Beletov vrt, odnosno na šest stupnjeva, Mokronog 1 do 6. Od 1979. do 1982. god. M. Guštin je u Dobovi i Brežicama iskopao dvije veoma značajne keltske nekropole. God. 1983. organizirao je izložbu »Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije« i u Brežicama međunarodni keltski kolokvij o temi »Kronološki problemi kasnog latena u srednjoj Evropi i na Balkanu«, a slijedeće godine u Mainzu objavio je opsežan sintetičan pregled keltske kulture u Jugoslaviji.[27]

---

[21] AV 17, Ljubljana 1966, 145 i d.
[22] Frey, O.-H., Gabrovec, S., 1969.
[23] Gabrovec, S., Naselitvena zgodovina Slovenije v latenskem obdobju, u: ANSl, 1975, 60–63.
[24] Knez, T., 1977.
[25] Teržan, B., 1973.
[26] Guštin, M., 1977.
[27] Keltoi, 1984; Keltski voz, Brežice 1984, 7; Guštin, M., 1984.

Od početka sedamdesetih godina razmahnula su se i istraživanja keltske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. N. Majnarić-Pandžić publicirala je malobrojne nalaze sa ovog područja, koji se čuvaju u zagrebačkom Arheološkom muzeju, i utvrdila njihovu tijesnu vezu s nalazima u Dolenjskoj i Štajerskoj, koji pripadaju Tauriscima.[28] M. Šimek je predstavila nekoliko pojedinačnih grobnih i naseobinskih nalaza iz varaždinske regije, koje je isto tako dovela u vezu s materijalnom kulturom Tauriska, dok je pitanje da li su oni bili ovdje stalno naseljeni ili su samo povremeno zalazili ovamo ostavila otvoreno.[29]

Naseobinskim istraživanjima bavili su se V. Sokol i Z. Marković. Sokol je u više kampanja istražio priličan dio praistorijskog i kasnorimskog visinskog naselja na Kuzelinu kod Donje Glavnice i pri tome otkrio naročito mnogo latenske keramike, ali i nekoliko sitnih metalnih nalaza, među njima tri keltska novca.[30] Marković je 1982. g. obavio zaštitna iskopavanja na lokalitetu Grede I u Delovima kod Koprivnice. U objavi ovog iskopavanja dao je i kraću sintezu problematike mlađeg željeznog doba u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. On je registrovao već 36 latenskih nalazišta na ovom prostoru i iznio mišljenje da su Taurisci i Latobici bili naseljeni u krajevima koji gravitiraju prema Savi, sve do Zagreba, da su između Drave i Mure boravili ili Sereti ili Serapili i da su na području od Daruvara do Varaždinskih Toplica bili nastanjeni Jasi. Ovi posljednji bi se nalazili pod političkom vlašću Tauriska, odnosno pripadali bi plemenskom savezu u kojem su Taurisci imali odlučujuću riječ. Latenizacija teritorije Jasa bi tekla u četiri faze. Za prvu bi bilo karakteristično sporadično javljanje keltsko-latenskih elemenata, za drugu preovlađujuća, za treću potpuna latenizacija i za četvrtu počeci romanizacije Jasa.[31]

Pored spomenutih, do danas je objavljen i niz drugih članaka, rasprava te nekoliko monografija u kojima je publicirana, često zajedno sa gradom halštatskog doba, i vrednovana arheološka građa brojnih nalazišta mokronoške skupine.

Pisane izvore, u kojima se spominju Taurisci, sabrao je i komentirao već G. Zippel, a poslije njega i M. Fluss.[32] Odnos između Tauriska i Norika u poslijeratnom razdoblju pokušali su rasvijetliti naročito G. Alföldy i P. Petru, a G. Dobesch je u opsežnoj monografiji iscrpno analizirao podatke o događajima u Istočnim Alpama u 2. st. pr. n. e.[33]

---

[28] Majnarić Pandžić, N., 1970; eadem, 1978, 153–155.
[29] Šimek, M., 1981, 22; eadem, 1983, 151.
[30] Sokol, V., u: 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Koprivnica 1986, 85 i d., sl. 30.
[31] Marković, Z., 1984.
[32] Zippel, G., 1877; Fluss, M., 1934.
[33] Alföldy, G., 1966; Petru, P., 1968; Alföldy, G., 1974, 25 i d.; Dobesch, G., 1980.

Prvi popis keltskog novca, otkrivenog u Štajerskoj, publicirao je već u prošlom stoljeću F. Pichler.[34] Značajne ostave noričkog novca Dobrna – Retje i Vrhnika ubrzo poslije pronalaska objavili su R. Knabl i K. Dežman, a A. Luschin v. Ebengreuth je 1906. g. novim otkrićima dopunio Pichlerov popis.[35] Iduće godine V. Šmid je predstavio keltski novac iz zbirki kranjskog Zemaljskog muzeja.[36]

Između dva svjetska rata keltski srebrnjaci iz istočne Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske bili su uključeni u sintetičku obradu noričkog novca K. Pinka, koju je u cjelini zamijenio 1973. g. objavljeni rad R. Göbla o tipologiji i kronologiji keltskog kovanja u Noriku, u kojem su novci, tipični za mokronošku skupinu, uključeni u istočnonorički sloj.[37] Na ovom radu zasniva se i katalog svih sačuvanih keltskih novaca iz Slovenije P. Kosa. On je bitno dopunio Göblovu tipologiju malih noričkih srebrnjaka i obradio neka pitanja novčane privrede.[38] Prije svega ostave, a djelimice i pojedinačne nalaze keltskog novca na području mokronoške skupine u svojim radovima navode i I. Mirnik, te Z. Dukat.[39]

Sa proučavanjima keltskih osobnih imena, uklesanih na nadgrobnim spomenicima rimskog doba u Sloveniji, u poslijeratnom razdoblju bavili su se osobito R. Katičić, F. Lochner v. Hüttenbach, G. Alföldy i E. Hamp.[40]

PROSTOR RASPROSTIRANJA I GLAVNA NALAZIŠTA

Nalazišta mokronoške skupine rasprostranjena su na prostoru od gornje doline Save na zapadu do Bilogore i Moslavačke gore na istoku i od Pohorja te Prekmurja na sjeveru do Bele krajine i Karlovačke kotline na jugu. Ovo je svijet predalpskih brda, Dinarida i usamljenih panonskih brda, pogodnih naročito za stočarstvo, kao i plodnih ravnica u kotlinama i dolinama rijeka Drave i Save te njihovih pritoka, gdje se je mogla razvijati zemljoradnja. Poseban značaj davao je ovom prostoru njegov položaj pred

---

[34] Pichler, F., Repertorium der steirischen Münzkunde 1, Graz 1865.

[35] Knabl, R., Neuester Fund keltischer Münzen in der Pfarre Trifail zu Doberna – Retje, MCK 14, Wien 1869, XII – XIV; Deschmann, C., Ueber Funde von gallischen Münzen und anderer Gegenstände bei Ober-Laibach, MCK 13, Wien 1887, CXLII – CXLV; Luschin v. Ebengreuth, A., Neue Funde von Keltenmünzen aus Steiermark, MCK 5, Wien 1906, 188 – 195.

[36] Šmid, V., Die Keltenmünzen des Rudolfinums, Landesmuseum Rudolfinum in Laibach, Bericht für das Jahr 1906, Laibach 1907, 37 – 49.

[37] Pink, K., Keltisches Silbergeld in Noricum, WPZ 24, Wien 1937, 42 – 76; Göbl, R., 1973.

[38] Kos, P., 1977; idem, 1980.

[39] Dukat, Z., Mirnik, I., 1976; iidem, 1978; Mirnik, I. A., 1981.

[40] Lochner-Hüttenbach, F., Die antiken Personennamen aus Ig bei Ljubljana, Situla 8, Ljubljana 1965, 15 – 45; Katičić, R., Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji, AV 17, Ljubljana 1966, 145 – 168; idem, Die einheimische Namengebung von Ig, GCBI 4, Sarajevo 1968,61 – 120; Alföldy, G., 1974, 21 i d., 232 i d.; Hamp, E. P., On the Celtic names of Ig, Acta Neophilologica 9, Ljubljana 1976, 3 – 8; idem, Further remarks on the Celtic names of Ig, Acta neophilologica 10, Ljubljana 1977, 57 – 63.

vratima u Italiju i na raskršću trgovačkih puteva iz srednje Evrope na Balkan i iz Podunavlja na Apeninsko poluostrvo.

Mokronoška skupina obuhvaća, dakle, slijedeća područja i glavna nalazišta (Karta 6): slovensku Korušku (Stari trg kod Slovenjgradca), Štajersku s predalpskim brdima (Brinjeva gora kod Zreča, Poštela kod Maribora), Podravljem (Pobrežje, Skorba, Ptuj, Brstje, Stojnci, Formin) i Celjskom kotlinom (Gotovlje kod Žalca, Drešinja vas, Slatina u Rožnoj dolini, Lemberg, Spodnji Lanovž, Celje), Gorenjsku (Bled, Kranj, Mengeš) i Ljubljansku kotlinu (Vrhnika, Bevke, Ljubljana), Posavlje (Dobrna—Retje kod Trbovlja, Brežice, Dobova), Dolenjsku (Magdalenska gora kod Šmarja, Spodnja Slivnica kod Grosuplja, Stična, Valična Vas, Roje kod Moravča, Mokronog, Novo Mesto, Šmarjeta, Mihovo), sjeverni dio Bele krajine (Podzemelj, Metlika) i sjeverozapadnu Hrvatsku s nalazištima u Podravini (Bartolovec i Križovljan kod Varaždina, Delovi kod Koprivnice, Đurđevac), kod Križevaca (Vojakovac) i u Prigorju (Kuzelin), te na kraju prostor od Karlovca do Zagreba (Lipovac, Malunje i Samobor).

Zapadno od mokronoške skupine u isto vrijeme bila je idrijska skupina, rasprostranjena u Posočju i Vipavskoj dolini, a jugozapadno od nje notranjsko-kraška skupina u Notranjskoj i na Krasu.[41] Prema jugu ona je graničila sa viničkom skupinom u južnom dijelu Bele krajine i sa matičnim područjem Japoda u Lici, a prema istoku sa keltiziranim panonskim plemenima na slavonsko-posavskom području, čija kultura je za sada otkrivena naročito u Sisku i Donjoj Dolini.[42] Prostor sjeverno od mokronoške skupine zauzimale su od zapada prema istoku kultura Norika u austrijskoj Koruškoj, keltska kultura austrijske Štajerske i keltizirana kultura panonskih plemena u jugozapadnoj Madžarskoj.[43]

U *Brežicama* su na lokalitetu Sajmište, koji se nalazi na šljunčanoj terasi nedaleko od Save, prvo slučajno otkrivena dva groba, a 1981. i 1982. g. je u sondažnim i sistematskim istraživanjima iskopano još 60 grobova. Grobni inventari su prilično bogati. Česti su grobovi sa mačem, a za ženske su tipične dobro očuvane brončane fibule (Sl. 44, br. 15). Keramike je bilo

---

[41] Gabrovec, S., 1966d, 187 i d.; Guštin, M., 1977, 68; T. A.; Svoljšak, D., Kovačevše – naselje idrijske skupine v Vipavski dolini, Goriški letnik 10, Nova Gorica 1983, 5–32, sl. 5; Righi, G., La necropoli »celtica« di S. Canziano del Carso, Trieste 1982.

[42] Gabrovec, S., 1966d, 185 i d.; Majnarić-Pandžić, N., 1970, 65; Marić, Z., 1964, 46 i d.

[43] *Austrijska Koruška:* Müller-Karpe, H., 1951; Dolenz, H., Neue Mittel-La-Tène-Funde aus Kärnten, Carinthia I 147, Klagenfurt 1957, 43–59; Piccottini, G., Die Stadt auf dem Magdalensberg – ein spätkeltisches und frührömisches Zentrum im südlichen Noricum, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 6, Berlin–New York 1977, 263–301; *austrijska Štajerska:* Zeilinger, K., Das La-Tène-Gräberfeld von Frohnleiten und der Fundbestand der La-Tène-Kultur in Steiermark, Schild von Steier 2, Graz 1953, 63–85; Modrijan, W., Ein Grab der La-Tène-Zeit in der Steiermark, Schild von Steier 8, Graz 1958, 7–13; idem, La-Tène-zeitliche Flachgräber im Leibnitzerfeld, Schild von Steier 10, Graz 1962, 57–64; Frey, O.-H., Ein verziertes La-Tène-Schwert aus Graz, Schild von Steier 15/16, 1978/79, Graz 1979, 67–73; *jugozapadna Madžarska:* Hunyady, I., 1942–1944; Horváth, L., A magyarszerdahelyi kelta és római temető, Zalaegerszeg 1979.

relativno malo. Posebno treba spomenuti dva muška groba (6 i 55) s ostacima keltskih kola i muški grob 47 s izuzetnim pojasom i bogato ukrašenim koricama mača (T. LXXXVI, 15). Nekropola pripada stupnju Mokronog II.[44]

U *Dobovi* su poslije slučajnih otkrića nekoliko grobova na ledini Kosovka, koja leži na terasi Save, uslijedila u g. 1979. i 1980. sistematska istraživanja, kod kojih je otkriveno 25 grobova. Veliki dio nekropole uništen je prije iskopavanja. U grobovima je otkriveno obilje keramičkih posuda (Sl. 44, br. 19, 20; 45, br. 14, 16; T. LXXXVI, 7; LXXXVII, 6), a od ostalih priloga treba spomenuti nekoliko korica mačeva s izvrsno sačuvanim ukrasom (Sl. 44, br. 2; T. LXXXVI, 1, 16, 17; LXXXVII, 1) i zlatan prsten iz groba 2. Nekropola počinje u fazi II a, a traje još u stupanj III.[45]

Iz bilježaka K. Dežmana proizlazi da se jezgro latenske nekropole kod *Mokronoga* nalazilo iza crkve sv. Križa, na grebenu koji se penje do Križnog vrha, gdje se nalazilo naselje željeznog doba. Izgleda da je bilo ukupno otkriveno oko 50 grobova (1885. g. – oko 20, 1886. i 1887. oko 30, od kojih je 11 došlo u Beč, 1888. dva). U neposrednoj blizini nalazili su se halštatski, a nešto dalje kasnobrončanodobni i pojedini rimski grobovi. Keramike gotovo nema (samo dvije posude u Beču). Materijal svjedoči o kontinuitetu sahranjivanja na ovom lokalitetu od stupnja I do III[46] (Sl. 43, br. 2, 3, 5, 6, 9 – 12; 44, br. 7, 12, 17; 45, br. 9, 15; 46, br. 17).

U *Novom Mestu* otkrivene su tri latenske nekropole. Prva, koja po dosada istraženim grobovima pripada stupnju I, nalazi se na Marofu u blizini tumula A, istraženog 1894. g., u kome je barem jedan od naknadno ukopanih latenskih grobova iz istog vremena (gr. 22). Od druge nekropole, locirane pored kasnohalštatskih tumula na Znančevim njivama i u njihovoj okolini u Kandiji, većim dijelom već uništene, zaštitnim zahvatima 1948. g. spašen je 1, a 1967. i 1968. još 63 paljevinska groba. Po objavljenim nalazima može se datirati u stupnjeve I i II. Za ove dvije nekropole je karakteristično da prevladava rukom radena keramika, koja pokazuje halštatsku tradiciju (Sl. 43, br. 13, 15; T. LXXXV, 6). Među nalazima iz Kandije najznačajniji su glineni kantaros (T. LXXXVI, 9) i srebrna pletena narukvica. Treća nekropola nalazi se uz podnožje Marofa na prostoru bivšeg okrajnog glavarstva, Beletovog vrta i okoline. Dok broj grobova, otkrivenih u više navrata prije 2. svjetskog rata, nije poznat, iskopavanjima od 1973. do 1977. pronađena su 222 latenska i rimska groba, koji dokazuju kontinuirano sahranjivanje na ovom mjestu od početka stupnja III do u 3. st. n. e. Ima dosta keramike, ističu se kaleži (T. LXXXVIII,

[44] Guštin, M., 1984, 350; idem, 1984a, 114 i d.; Keltoi, 1984, sl. 8, 32; Guštin, M., 1983.
[45] Guštin, M., 1984, 350, Abb. 4, 6 – 8, 17, 19 – 21, Taf. 47: 1 – 3; Keltoi, 1984, sl. 22; Guštin, M., 1983a.
[46] ANSI, 1975, 216 – 217; Guštin, M., 1984, 351.

10) i velike bikonične posude sa stepenasto profiliranim ramenom (Sl. 46, br. 23). Među fibulama javlja se više komada tipa Beletov vrt, tipa Jezerine (Sl. 46, br. 22) i fibula sa visoko uzdignutim lukom. Značajni su i grob 169 sa šljemom tipa Novo Mesto, grob 180 sa kopčom tipa Laminci i grobovi sa ranom rimskom importiranom keramikom.[47]

Nekropola u *Forminu* nalazila se na terasi koja pada prema potoku Zvirinčici. Sudeći po broju mačeva (13), radi se o nekropoli koja je imala najmanje oko 50 grobova. Grobne cjeline nisu sačuvane, a nalazi pripadaju stupnju I i fazama II a (Sl. 44, br. 1) i II b (Sl. 45, br. 3, 5). Najinteresantniji su dvije brončane fibule sa pseudofiligranskim ukrasom i štapičasti privjesci. Pored latenskih, otkriveni su i ranorimski grobovi.[48]

Ravne nekropole kasnolatenskog i ranog rimskog doba kod *Šmarjete* nalazile su se, prije svega, na južnoj padini Vinjeg vrha, na kojem je bilo utvrđeno naselje željeznog doba. Grobne cjeline uglavnom nisu sačuvane. Od nalaza, koji mahom pripadaju stupnju III, posebnu pažnju zaslužuju brončani šljem tipa Novo Mesto (T. LXXXVIII, 13), mač s ažuriranim koricama (T. LXXXVIII, 18), okov roga za piće germanskog porijekla (T. LXXXVIII, 14), te staklene narukvice.[49]

Nekropola mladeg željeznog doba u *Valičnoj Vasi* nalazila se na terasama istočno od sela u neposrednoj blizini kasnohalštatskih i rimskih grobova. Naselje se, po Rutaru, nalazilo na pašnjaku zapadno od sela na istom mjestu, gdje su kasnije nastale rimske građevine. Nalazi iz nesačuvanih grobnih cjelina pripadaju stupnju I, fazama II a i b i stupnju III. Od značaja su ranolatenske fibule (Sl. 43, br. 8), jedan mač s ukrašenim koricama grupe B po De Navarru (T. LXXXVII, 15), brončani člankoviti pojas (T. LXXXVI, 8) i keramika sa žigosanim ukrasom (T. LXXXV, 10).[50]

Nekropola na *Rojama kod Moravča* rasprostirala se na južnim padinama Rojskog hriba. Istraživanjima su otkriveni, osim keltskih paljevinskih, i brojni skeletni grobovi ranog srednjeg vijeka te nekoliko halštatskih grobova. Među nalazima, koji gotovo u cjelini pripadaju stupnju III, izuzetne su dvije konjske željezne žvale s podbradnikom, a potrebno je naglasiti veliki broj keramičkih posuda (Sl. 46, br. 20, 21), mačeva (osam, Sl. 46, br. 1) i umba (sedam, Sl. 46, br. 4, 5).[51]

Na rubu velikog halštatskog humka br. 32, koji se nalazi u blizini sela Grm kod *Podzemelja*, otkriveni su naknadno ukopani latenski paljevinski grobovi, koji su sadržavali fibule, takozvane igle u vidu pastirskog štapa, dva glatka torkvesa i dva željezna noža sa po tri zakovice na jezičcu drške i

[47] Guštin, M., 1984, 351; Keltoi, 1984, sl. 40 i IX; Knez, T., 1986, 33 i d., T. 45–49.
[48] Guštin, M., 1984, 350.
[49] Guštin, M., 1984, 352; Schaaff, U., 1980, Abb. 7: 3; Božič, D., 1984, 422 i d.; Keltoi, sl. 7 i V.
[50] Guštin, M., 1984, 352; Schwappach, F., 1971, T. 4; 5: 1; Abb. 2.
[51] Guštin, M., 1984, 352; Vuga, D., 1978.

žljebovima na sječivu. Na temelju fibula grobovi se datiraju u fazu II b (toj fazi pripadaju fibule, srodne tipu Mötschwil) i u stupanj III, iz kojeg su fibule srednjolatenske sheme sa perlastim zadebljanjima na vrhu nožice tik pred spojem s lukom koji je proširen prema spirali s velikim brojem navoja. Kod Zemelja, istočno od željeznodobnog naselja na Kučaru, iskopana je, pak, ravna nekropola sa 37 paljevinskih grobova, siromašnih prilozima. Na temelju fragmenta narukvice sa šupljim kalotama i keramike s aplikacijama, izrađene rukom koja podsjeća na posude sa Marofa u Novom Mestu, i na temelju karakteristične brončane žičane fibule srednjolatenske sheme, može se datirati u stupanj I i fazu II a.[52]

Na nalazištu Grede I u *Delovima* kod Koprivnice, ležećem na manjem uzvišenju iznad pješčane ravnice, zaštitnim zahvatom u 1982. g. otkriveni su ostaci naselja iz vremena kasne kulture polja sa žarama, a pored toga i 8 latenskih dugačkih jama, od kojih su barem tri imale stambenu funkciju. Pronađena keramika, tri brončane fibule i željezno oruđe datiraju se u stupanj III.[53]

U *Malunju* kod Jastrebarskog u 1882. i 1890. g. slučajno se naišlo na paljevinske grobove stupnja II, ukopane u humak. Grobne cjeline nisu sačuvane, pa se zbog toga samo na osnovu nalaza može zaključiti da se radilo o tri ratnička i jednom ženskom grobu.[54]

KRONOLOGIJA I MATERIJALNA KULTURA

Već u 1951. g. bio je objavljen H. Müller-Karpeov prijedlog diobe latenskog doba u istočnoj Sloveniji na srednjolatenski stupanj, kojem bi pripadali grobni nalazi iz Mokronoga, koje čuva Narodni muzej u Ljubljani, i iz Formina, i na kasnolatenski stupanj, za kojeg bi bila tipična latenska građa iz Šmarjete i iz grobova, ukopanih na rubu velikog halštatskog humka u Podzemelju.[55] Poslije njega o kronološkom razvrstavanju građe mokronoške skupine pisali su u prvom redu S. Gabrovec i M. Guštin.

S. Gabrovec je početak mokronoške skupine, koju je pripisao pravim Keltima i u koju je osim Mokronoga od većih nalazišta uvrstio još Formin, Vališnu Vas i Roje kod Moravča, postavio u vrijeme stupnja LT B2 po Krämeru.[56] Veći dio građe mokronoške skupine pripadao bi, ipak, stupnju LT C po Krämeru i na kraju ovog stupnja ona bi prestala postojati. Osim nje, pojedine krajeve u Dolenjskoj naseljavala bi šmarjetska skupina

---

[52] Dular, J., 1978, 11.
[53] Marković, Z., 1984.
[54] Majnarić-Pandžić, N., 1970, 33 – 36; eadem, 1978, 153 i d.
[55] Müller-Karpe, H., 1951, 670 i d.
[56] Gabrovec, S., 1966d, 193 i d.

Gabrovec je ubrajao u nju Šmarjetu, Magdalensku goru i Dobravu kod Dobrniča — čiji bi nosioci bili starosjedioci. U opreci sa stavom Müller-Karpea pretpostavio je početak šmarjetske skupine istovremeno s početkom mokronoške, to je u stupnju LT B2, dok bi u kulturnom smislu ona bila više samostalna, odnosno bliža viničkoj skupini. Trajala bi dulje od mokronoške skupine, sve do kraja stupnja LT D, kojemu bi, čak, pripadala većina njene građe.

Novu kronologiju je izradio M. Guštin.[57] U mokronošku skupinu, i to u njezin kasnolatenski horizont, uključio je i građu šmarjetske skupine. Cjelokupan materijal mokronoške skupine podijelio je na dva horizonta. Stariji horizont Mokronog nadalje je podijelio na tri stupnja, Mokronog 1 do 3, koji bi bili istovremeni srednjoevropskim stupnjevima LT B2, C1 i C2. Mladi horizont Beletov vrt je, također, podijelio na tri stupnja: Mokronog 4 do 6. Stupanj 4 predstavljao bi prelaz iz srednjolatenskog u kasnolatensko razdoblje, a stupnjevi 5 i 6 bi odgovarali srednjoevropskim stupnjevima LT D1 i D2. Ovu podjelu on je zasnovao na tada poznatim grobnim cjelinama i na uspoređenju građe sa srednjom Evropom. Pošto je u stupanj Mokronog 1 uvrstio samo mali broj predmeta, smatrao je da naseljavanje Kelta u istočne oblasti Slovenije već u vrijeme stupnja LT B2 još nije uvjerljivo dokazano.

G. 1984. Guštin je svoj prvi prijedlog relativne kronologije mokronoške skupine dopunio i djelimice promijenio.[58] Kod definiranja pojedinih stupnjeva izostavio je niz grobova, a dodatno je upotrijebio nekoliko grobova, koje prvi put nije uvažio, i veći broj novootkrivenih grobova iz Dobove i Brežica. U okviru stupnja 2 izdvojio je nekoliko grobova koji bi pripadali njegovom početku. Ispravio je sadržaj stupnja 3, koji se prije temeljio na pogrešnom ubjeđenju da je Filipov horizont čakanovanih pojasa istovremen stupnju LT C2. Grobove 1 i 2 iz Dobove, dodijeljene prvi put stupnju Mokronog 3, sada je uvrstio u stupanj 2, a grobove 169 i 201 iz Beletovog vrta u Novom Mestu prvo je datirao u stupanj 6, sada, pak, u stupanj 5.

Guštinova relativna kronologija u svojoj drugoj verziji svakako je bitno poboljšana, ali ona uprkos tome još uvijek pokazuje određene nedostatke.

Protiv podjele na dva horizonta, rano- i srednjolatenski Mokronog i kasnolatenski Beletov vrt, govori činjenica da su bile nekropole u Mokronogu, Dobovi i Valičnoj Vasi u kasnolatenskom razdoblju sigurno još upotrebljavane i da je sahranjivanje na velikoj nekropoli u Mihovom sa brojnim kasnolatenskim grobovima počelo već prije tog vremena.

---

[57] Guštin, M., 1977.

[58] Guštin, M., 1984, 327 i d.; idem, 1984a, 129 i d.

U vezi sa skupinom grobova, koji bi predstavljali početak stupnja Mokronog 2, treba reći da za sada poznajemo suviše malo grobova, da bi izdvajanje rane faze u okviru ovog stupnja bilo uvjerljivo.

U stupanj 4 Guštin je uvrstio grobove 19 iz Dobove, 1 iz Mokronoga, kao i više grobova sa Roja kod Moravča. Grob 19 treba zbog fibula (Sl. 45, br. 7), koje liče fibuli iz groba Dobova 23 (Sl. 45, br. 10), i britve, koja posjeduje tačnu paralelu u Forminu,[59] datirati u mlađi dio srednjolatenskog razdoblja, a grobovi sa Roja su već kasnolatenski, jer pored željeznih fibula sa dugom spiralom sadrže tipično kasnolatensko oružje i keramiku. Za stupanj 4 po Guštinu bila bi karakteristična umba tipa Skorba i Mokronog, ali se umba prvog tipa, kako to dokazuju grob 23 iz Dobove (T. LXXXVII, 4) i 1 iz Skorbe, javljaju u fazi Mokronog IIb, a umba drugog tipa tek u kasnom latenu, što proizlazi iz njihove prisutnosti među gradom iz Šmarjete i sa Roja kod Moravča (Sl. 46, br. 4).[60]

Od svih onih grobova koje je Guštin pripisao svome stupnju 4 preostaje, dakle, samo grob 1 iz Mokronoga, koji zbilja treba datirati na prelaz između srednjeg i kasnog latena jer u njemu nastupaju zajedno za ova dva razdoblja tipični oblici. Samo jedan grob, pak, za obrazovanje samostalnog stupnja Mokronog 4 nije dovoljan.

Problematični su, osim toga, i kasnolatenski stupnjevi 5 i 6. Njihova građa ne dijeli se na dvije homogene tipološke skupine koje bi se odvojeno pojavljivale u grobovima jednog, odnosno drugog stupnja, kako je to slučaj kod Guštinovih stupnjeva 2 i 3 u drugoj verziji, već je prilično heterogena. To najbolje pokazuje podatak da sve fibule u grobovima koje Guštin navodi kao tipične za stupanj 6 pripadaju različitim tipovima. Sve to naravno još ne znači da se Guštinova podjela kasnolatenskog razdoblja kasnije, kad bude objavljeno više odgovarajuće građe, neće potvrditi, ali je zasada, ipak, još suviše slabo poduprta.

Cjelokupni materijal mokronoške skupine danas je moguće uvjerljivo podijeliti na tri stupnja, koje za razliku od Guštinovih stupnjeva Mokronog 1 do 6 označavamo rimskim brojkama Mokronog I, II i III, a stupanj II nadalje se dijeli na stariju fazu a i mlađu fazu b.

Stupanj I otprilike bi odgovarao Guštinovom stupnju Mokronog 1, faza II a Guštinovom stupnju 2, faza II b njegovom stupnju 3 i stupanj III njegovim stupnjevima 5 i 6. Ova podjela u usporedbi sa Guštinovom ne predstavlja nešto bitno novo, već se zasniva na njoj i uglavnom joj odgovara, a razlike su u tome da mi ne uvažavamo Guštinove podjele na dva horizonta, da nismo prihvatili njegove diobe starijeg dijela srednjolatenskog razdoblja (Guštinov stupanj Mokronog 2, naša faza Mokronog II a) na stariju i mlađu grupu grobova, da smo odbacili stupanj 4 i ujedinili njegove

[59] Pahič, S., 1966a, T. 8: 4.

[60] Keltoi, 1984, sl. 22; Pahič, S., 1966a, T. 14: 1, 2, 7; Stare, V., 1973, T. 51: 6; Knez, T., 1977a, T. 8: 3.

stupnjeve 5 i 6 u novi stupanj Mokronog III, te da smo izvršili još neke manje izmjene i dopune.

STUPANJ MOKRONOG I

Stupnju Mokronog I pripadaju grob sa Pobrežja (T. LXXXV, 1, 2), grob 9 iz Kandije u Novom Mestu, grobovi 1, 2 i 6 (T. LXXXV, 3 - 6) sa Marofa u Novom Mestu, grob 22 humka A s istog lokaliteta, te niz pojedinačnih nalaza sa nekropola u Mokronogu i Valičnoj Vasi i iz naselja u Stični, a iz sjeverozapadne Hrvatske samo narukvica sa šupljim polukuglastim dijelovima iz Ferdinandovca kod Kalinovca blizu Drave.[61]

Tipičan je mač ranolatenske sheme poput onog sa Pobrežja (T. LXXXV, 1), koji ima razmjerno malu dužinu, zašiljen vrh sječiva i izrazito uzdužno rebro rombičnog presjeka. Istog su tipa mač iz groba 9 u Kandiji, dva u Novom Mestu pronađena mača, koji se sada čuvaju u Beču (Sl. 43, br. 1), kao i dva mača iz Mokronoga sa koricama, koje imaju sačuvan vrh okova korica u vidu medaljona rombičnog obrisa (Sl. 43, br. 2).[62] Pored, za ovaj stupanj, karakterističnog koplja sa veoma širokim listom u grobu 6 sa Marofa javlja se i primjerak s uskim listom, koji podsjeća na halštatska koplja (T. LXXXV, 3, 4). Za održavanje halštatske tradicije, osim toga, govorila bi i prisutnost dvaju kopalja u jednom grobu, ukoliko se ovdje ne radi o grobu dvaju ratnika. U grobovima ratnika javljaju se pleteni lančani pojasi. Pored pojaseva tipa Mokronog (Sl. 43, br. 3), za koje je tipično da kraći dio ima dvije velike petlje, dok duži ima veliku okruglu petlju, s jedne, i kukicu, sa druge strane, poznat je i jedan djelomično sačuvan primjerak pojasa tipa Karaburma III, sastavljen od članaka s većim brojem navoja, čiji duži dio ima na jednom kraju manju okruglu petlju i na drugom petlju u vidu osmice, a dvočlani kraći dio na jednom kraju manju petlju, a na drugom kraju kukicu.[63] Od umba tipična su dvodijelna (Sl. 43, br. 7). Sudeći po analogijama u Podunavlju, ovom stupnju bi mogao pripadati i umbo s trolisnim krilcima iz Mokronoga (Sl. 43, br. 6).[64] Od oružja treba spomenuti još dva šljema. Šljem iz Trbinca, nađen u skeletnom grobu zajedno sa sjekirom s uhom (T. LXXXV, 7, 8), mogao bi pripadati ovom stupnju, mada nije sasvim isključeno, s obzirom na to da se taj tip sjekire pojavio već u negovskom horizontu starijeg željeznog doba i da su gotovo

[61] Pahič, S., 1966a, 312, T. 13: 4, 5; Starè, F., Poročilo o zaščitnih izkopavanjih v Kandiji pri Novem mestu, u: Arheološka poročila, Ljubljana 1950, 46 i d., sl. 12, 16, 17; Šribar, V., 1961, 108 i d., T. 1; 2: 1, 2, 5, 6; Knez, T., 1966a, 392, T. 2; Šonje, A., Tri prethistorijska predmeta iz Kalinovca, Podravski zbornik 75, Koprivnica 1975, 131 - 133.

[62] Knez, T., 1966a, 391 i d., T. 1: 1, 2; Gabrovec, S., 1966d, T. 1: 1; 3: 2; Müller-Karpe, H., 1951, Abb. 16: 1, 4.

[63] Božič, D., 1981, 317, T. 1: 2, 3.

[64] Božič, D., 1981, 317, T. 1: 7.

svi grobovi stupnja Mokronog I bili palj vinski, da on potiče već sa kraja halštatskog doba.[65] Datacija na kraj halštatskog ili u prvi stupanj latenskog doba dolazila bi u obzir i za brončani šljem iz Bele Cerkve (T. LXXXV, 9), izrađen u nekoj italskoj radionici, da nije bio po riječima K. Dežmana nađen zajedno s fibulom srednjolatenske sheme sa čunastim lukom, kojoj se najbliže paralele javljaju u japodskim nekropolama i datiraju u Augustovo i Tiberijevo doba.[66] Datacija ove fibule nije u opreci sa starošću drugih latenskih i ranorimskih nalaza iz Šmarjete a za šljem bi to značilo da je bio položen u grob više stoljeća nakon izrade. Pri tome ne traba izgubiti iz vida da Dežmanov podatak s obzirom na okolnosti nalaza, ipak, nije sasvim pouzdan. U stupanj Mokronog I dalje treba uvrstiti i nekoliko brončanih i željeznih fibula ranolatenske sheme (Sl. 43, br. 8—10), od kojih većina potiče iz grobova, kojih cjeline, na žalost, nisu sačuvane, a jedna iz latenskog sloja naselja u Stični.[67] Karakteristike ovih fibula su: relativno male dimenzije, gotovo kvadratan obris luka, koji je gladak ili narebren, i spirala od šest navoja. Sa dosta vjerojatnosti pripadaju mu i određene narukvice, kojih grobne cjeline nisu sačuvane. Radi se o narukvicama sa osam ili više šupljih polukuglastih članaka (Sl. 43, br. 11) te o glatkim masivnim narukvicama (Sl. 43, br. 12).[68] U grobovima sa Marofa i iz Kandije u Novom Mestu javljaju se slobodnom rukom rađene posude s naglašenim trbuhom, s koničnim vratom ili bez njega i s izvučenim obodom, koje su ukrašene plastičnim aplikacijama u vidu bradavica (Sl. 43, br. 13) ili omega motiva, te posude bačvastog oblika (Sl. 43, br. 15).[69] Ove posude po formama, ukrasu i tehnici izrade predstavljaju nastavak halštatske tradicije. Od keramičkih posuda, rađenih na kolu, ovome stupnju pripada bikonični lonac iz Novog Mesta, ukrašen žljebovima (T. LXXXV, 5), a po F. Schwappachu u ovo vrijeme trebalo bi datirati bikonični lonac sa žigosanim ukrasom iz Valične Vasi (T. LXXXV, 10) te više slično ukrašenih fragmenata iz naselja u Stični, za koje je karakteristično relativno loše pečenje, masna površina te žigovi s relativno prostom motivikom, duboko utisnuti i neobično velikih dimenzi-

---

[65] Gabrovec, S., Trbinc pri Mirni, u: Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945 1980, Ljubljana 1980, 114; Vuga, D., Josipović, D., Trbinc, VS 23, Ljubljana 1981, 217; Guštin, M., 1984, Abb. 3; Keltoi, 1984, sl. VI.

[66] Deschmann, C., Der Bronzehelm von Weisskirchen in Unterkrain, MAG 13, Wien 1883, 211; idem, 1885, (71); Müller-Karpe, H., 1951, 674, nap. 241; Marić, Z., 1968, 34, T. 16: 20; 17: 12, 19, 22, 23, 31; 18: 29, 30.

[67] Guštin, M., 1977, sl. 1: 1 4, 6 8; Gabrovec, S., 1966d, T. 23; 3; Keltoi, 1984, sl. 6: 7.

[68] Krämer, W., Keltische Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korinth, Germania 39, Berlin 1961, 32—42; Hodson, F. R., The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain, Bern 1968, 31, pl. 123: 37; Grütter, H., Zur Entdeckung eines keltischen Frauengrabes in Büetigen/BE, Helvetia Archaeologica 4, Basel 1973, 86 i d., sl. na str. 90; Frey, O.-H., 1984a, 119 i d., Abb. 2: 5; 3.

[69] Šribar, V., 1961; Knez, T., Prazgodovina Novega mesta, Novo mesto 1971, 73, sl. 85—88; idem, 1977, sl. 11—12.

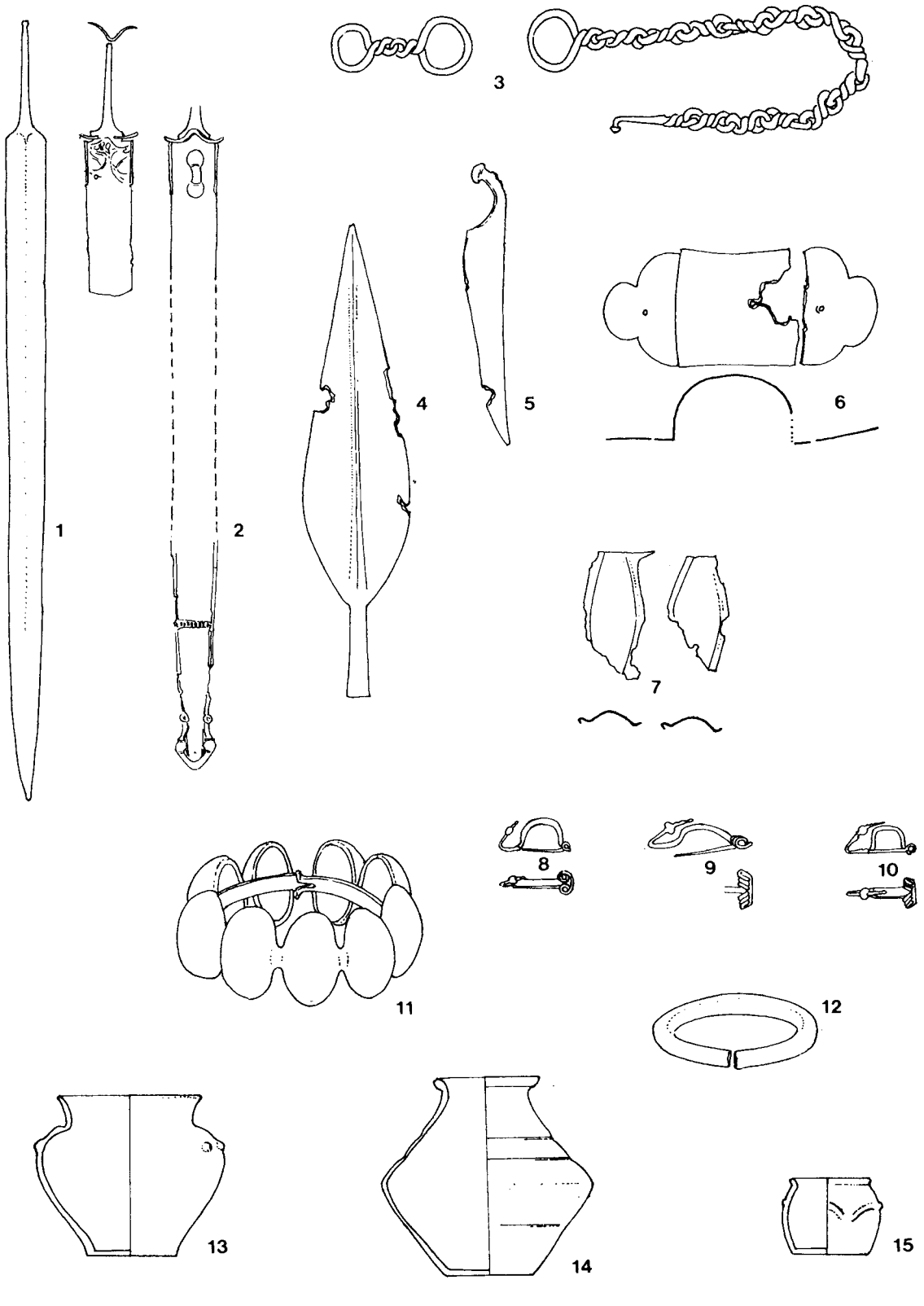

Sl. 43 — Keltska kultura u Jugoslaviji, zapadna grupa — mokronoška skupina, stupanj I (1, 7: Novo Mesto; 2, 3, 5, 6, 9—12: Mokronog; 4: Pobrežje, grob; 8: Valična Vas; 13, 15: Novo Mesto– Marof, grob 4; 14: grob 6).

ja.[70] Sve je to Schwappacha navelo na pomisao da ovi primjerci keramike sa žigosanim ukrasom ne vode porijeklo od ranolatenske žigosane keramike u srednjoj Evropi već od sličnih motiva na keramici i metalnim predmetima starijeg željeznog doba Dolenjske. Pošto se datacija žigosanih fragmenata iz Stične ne zasniva na stratigrafskim podacima i kako nam propratni nalazi lonca iz Valične Vasi nisu poznati, za potpunu sigurnost u ovom pogledu, usprkos velikoj vjerojatnosti, treba sačekati nove, bolje dokumentirane nalaze.

STUPANJ MOKRONOG II

Dok smo, pišući o prvom stupnju mokronoške skupine, raspolagali sa relativno malo gradiva i ograničenim brojem grobnih cjelina, isključivo muških, ako zanemarimo grob 2 sa Marofa u Novom Mestu, koji bi mogao pripadati ženskoj osobi, u daleko smo povoljnijem položaju pri obradi stupnja Mokronog II. Njemu pripada gotovo čitav materijal iz nesačuvanih grobnih cjelina u Forminu, veliki dio materijala iz grobova u Mokronogu, najveći dio grobova iz Dobove, Brežica i Kandije u Novom Mestu, grobovi iz Slatine u Rožnoj dolini, dio grobova iz Mihovog, većina gradiva iz Valične Vasi, grobni nalazi iz Vojakovca i Malunja u Hrvatskoj, te nekoliko pojedinačnih grobova, koji, ipak, indiciraju postojanje većih ili manjih nekropola i potiču iz Brstja, Stojnaca i Skorbe u Štajerskoj, Velikog Mraševog i Krškog u Posavlju i iz Spodnje Slivnice u Dolenjskoj. On u biti predstavlja srednjolatensko razdoblje, a može se podijeliti na dvije faze: Mokronog II a i II b.

FAZA MOKRONOG II A

U ovu fazu stavljamo sve grobove Guštinovih faza 2 početak i 2, te još neke druge s identičnim, odnosno sličnim materijalom: Brežice 2, 6, 47 i 49, Brstje 1, Dobova 1, 2, 6 (T. LXXXVI, 1—7), 10 i 21, Mokronog 6, 7 i 11, Novo Mesto – Kandija 40, Spodnja Slivnica 1 (T. LXXXVI, 10 – 14), Stojnci, kao i jedan mač iz Malunja i nalaze iz Vojakovca u Hrvatskoj.[71] Karakteristični su mačevi u koricama grupe A po De Navarru (T. LXXXVI, 1; Sl. 44, br. 1) s vrhom okova korica u obliku slova V i okruglim pločicama okova korica, s uskim rebrom po sredini prednje strane korica i sa spojnicom, te dva tipa ukrasa na gornjem dijelu prednje strane: ili zmajevi tipa III po De Navarru (T. LXXXVI, 1, 15) ili ukras u madžarskom

[70] Schwappach, F., 1971.

[71] Guštin, M., 1977, T. 4, 5, 7, 11 – 12, 14 – 15; idem, 1984a, sl. 1; T. 2 – 4; Keltoi, 1984, sl. 8; idem, 1983, 42; idem, 1984, Abb. 17 – 18; T. 46; idem, 1983a, fig. 1; idem, 1981; Pahič, S., 1966a, T. 15: 1 – 6; Majnarić-Pandžić, N., 1970, T. 4: 12; 20: 1; 46: 1 – 3, 7; 47: 2 – 4.

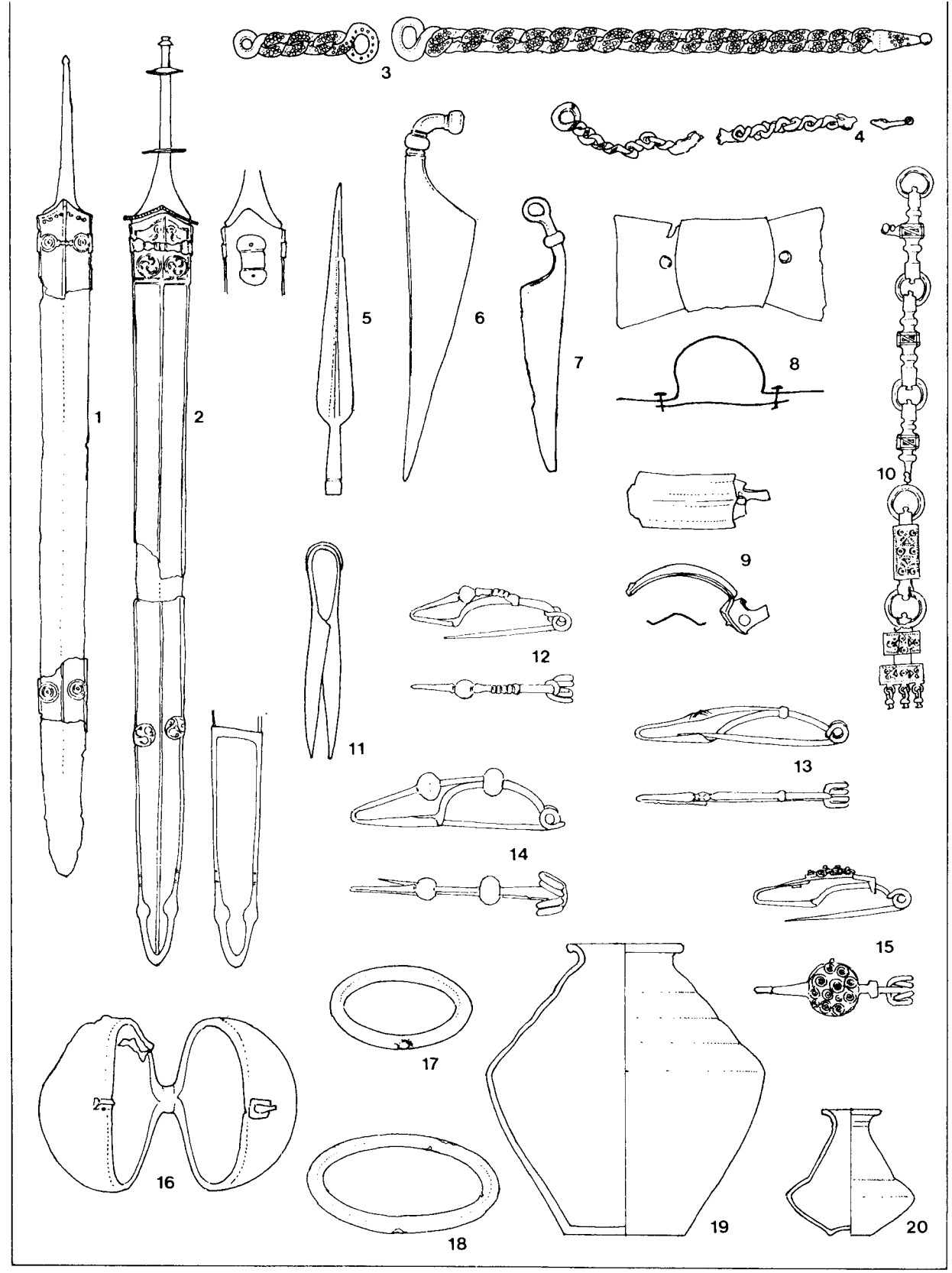

Sl. 44 — Keltska kultura u Jugoslaviji, zapadna grupa — mokronoška skupina, faza IIa (1: Formin; 2, 5, 6, 11: Dobova, grob 10; 3, 8: Dobova, grob 2; 4, 9: Brežice, grob 2; 7: Mokronog; 10: Brstje, grob 1; 12: Mokronog, grob 11; 13: Valična Vas; 14: Dobova, grob 25; 15: Brežice, grob 49; 16: Slatina u Rožnoj dolini; 17: Mokronog, grob 6; 18, 19: Dobova, grob 1; 20: Dobova, grob 21).

stilu (T. LXXXVI, 15, 17), te mačevi u koricama grupe C po De Navarru, koje pokazuju pojedine karakteristike korica grupa A i B (Sl. 44, br. 2),[72] Koplja imaju dugačak list, koji se najčešće ravnomjerno sužava od usadnika prema vrhu, i na sredini posjeduje izraženo rebro, te kratak usadnik (Sl. 44, br. 5). Najčešća su dva tipa umba: trakasta umba s rebrom na polukružno uzdignutom srednjem dijelu i s izrezbarenim krilima ili s krilima s jezičastim produžetkom (Sl. 44, br. 9) te umba sa glatkim polukružno uzdignutim srednjim dijelom i trapezastim krilima (Sl. 44, br. 8). U muškim i ženskim grobovima javljaju se pleteni pojasi tipa Brežice 2 (Sl. 44, br. 4), a samo u muškim čakanovani pojasi (Sl. 44, br. 3). Tipični su bojni noževi s kuglastim zadebljanjem na dršci, koja se završava kuglicom ili prstenom (Sl. 44, br. 6, 7). Od fibula treba spomenuti velike željezne i male brončane fibule sa dvije kuglice (Sl. 44, br. 14; T. LXXXVI, 13), jednom na posuvraćenom dijelu noge i jednom na luku, velike željezne fibule sa žičanim lukom niskog trapezastog ili polukružnog obrisa i obično sa malom kuglicom, pločicom ili zadebljanjem na posuvraćenoj nozi (Sl. 44, br. 12, 13; T. LXXXVI, 5—6) te brončane fibule s diskoidnom pločicom s pseudofiligranskim ukrasom (Sl. 44, br. 15). Sve su ove fibule srednjolatenske sheme sa kratkom spiralom, obično od 4, rjeđe od 6 ili, čak, 8 navoja. Kao posebne karakteristike fibula ove faze moramo istaknuti relativno duge noge, koje po dužini skoro dostižu luk, i relativno česte spirale od 4 navoja s unutrašnjom tetivom (Sl. 44, br. 12, 13, 15; T. LXXXVI, 6, 12). U muškim grobovima javljaju se zatvorene glatke narukvice od željeza (Sl. 44, br. 18), a za ženske su karakteristične zatvorene masivne brončane narukvice s jednom bradavicom (Sl. 44, br. 17; T. LXXXVI, 14), kao i nanogvice, sastavljene od tri ili četiri velike kalote (Sl. 44, br. 16; T. LXXXVI, 11). Ovoj fazi pripadaju i oba člankovita ženska pojasa iz Brstja i Valične Vasi (Sl. 44, br. 10; T. LXXXVI, 8).[73] Što se tiče datacije ovog posljednjeg, treba istaknuti da grobna cjelina ovog pojasa i brončane fibule sa dugom spiralom nikako nije vjerojatna. Ova cjelina bazira se na naknadno izrađenim crtežima F. Pečnika, sina J. Pečnika. Na crtežu ženskog groba iz Valične Vasi je prikazan skelet, isto kao na crtežu groba ratnika iz Mokronoga, iako po suvremenim izvještajima dobro znamo da se na obje nekropole radilo o paljevinskim grobovima.[74] Osim toga, sastav priloga groba ratnika iz Mokronoga s mačem i umbom stupnja Mokronog III, fibulom faze II a i lančanim pojasom stupnja I potpuno je nevjerojatan. Ne nalazeći analogiju za kuku pojasa iz Valične Vasi, moramo se osloniti na oblik članaka koji posve odgovaraju člancima pojasa iz bogatog groba 13 iz Giengena u Zapadnoj Njemačkoj, pouzdano datiranog u rani stupanj LT C1.[75] Zbog

[72] De Navarro, J. M., 1972, 125 i d., 201 i d.
[73] Teržan, B., 1973, T. 12: 1; Guštin, M., 1977, T. 15: 4.
[74] Petru, S., Petru, P., Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Ljubljana 1978, sl. 26.
[75] Polenz, H., 1982, 105, Abb. 7—8.

toga nam se datacija pojasa iz Valične Vasi u ovu fazu čini najprihvatljivijom. Škare imaju dršku u vidu slova U (Sl. 44, br. 11). Među keramičkim formama posebno su tipične flašaste posude bikoničnog oblika s visokim vratom (Sl. 44, br. 20) pored većih posuda bikoničnog oblika (Sl. 44, br. 19). U dva groba iz Brežica bili su nađeni ostaci keltskih kola sa dva kotača, a u jednom od ovih i tipične obručaste konjske žvale.[76] U ovu fazu na osnovu grobnih cjelina datiraju se i čuveni kantaros iz Novog Mesta (T. LXXXVI, 9), paličasti privjesak iz groba 49 iz Brežica, zlatni prsten iz Dobove i stakleni prsteni iz Brstja.[77]

FAZA MOKRONOG II B

Za ovu fazu raspolažemo sa manje materijala. Pripisati joj možemo slijedeće grobove: Dobova 5, 19, 23 (T. LXXXVII, 1—11) i 26 (T. LXXXVII, 12—14), Veliko Mraševo 1, Skorba 1, Mokronog 9, više još nepubliciranih grobova iz Slatine u Rožnoj dolini, a od hrvatskih nalaza mač s koricama iz Bartolovca, kao i dva umba i brončanu fibulu tipa Mötschwil iz Malunja.[78] Sada se javljaju isključivo srednjolatenski mačevi u koricama grupe B po De Navarru (Sl. 45, br. 4; T. LXXXVII, 1) sa srcolikim vrhom okova korica, visokim zvonastim graničnikom i ukrasom u švicarskom stilu (T. LXXXVII, 1, 15, 17) na gornjem dijelu prednje strane korica.[79] Preostala površina ove strane u većini je slučajeva ukrašena jednoličnim ukrasom u vidu tački, polukružića ili zvjezdica (T. LXXXVII, 1, 17), dok se na zadnjoj strani korica uz uređaj za provlačenje remena često nalazi takozvana žablja spojnica (Sl. 45, br. 4; T. LXXXVII, 1, 15). Od kopalja karakteristično je ono iz groba 23 u Dobovi sa vrbolikim listom (Sl. 45, br. 2), dok su koplje iz groba 5 u Dobovi i koplje iz groba Skorba 1 (Sl. 45, br. 6) po obliku dosta bliski kopljima stupnja Mokronog I, odnosno faze II a. Prijašnje pletene, odnosno čakanovane pojase ratnika u ovoj fazi zamijenili su pojasi sastavljeni od kolutića i prstenaste kopče sa jezičastim produžetkom i uzdignutim dugmetom na kraju (Sl. 45, br. 3; T. LXXXVII, 7—10). Od umba sada se javljaju umba tipa Skorba (Sl. 45, br. 5; T. LXXXVII, 4) s relativno niskim srednjim dijelom i trapezastim krilima s više ili manje zaobljenim vanjskim rubovima. Bojni nož, prisutan samo u grobu 1 iz Velikog Mraševa, ne razlikuje se bitno od bojnih noževa faze II a. Među fibulama treba istaknuti, prije svega, brončane fibule, srodne tipu Mötschwil (Sl. 45, br. 11; T. LXXXVII, 13), za koje su karakteristični masivan luk trokutastog obrisa, koji se širi od noge prema glavi, veoma kratka

[76] Guštin, M., 1984a, 114 i d.
[77] Knez, T., Szabó, M., 1983; Guštin, M., 1984, Abb. 18: 7a; idem, 1977, T. 5: 1; Pahič, S., 1966a, T. 1: 4, 5.
[78] Guštin, M., 1984, Abb. 19—21; Keltoi, 1984, sl. 22; Guštin, M., 1977, T. 8: 1—4; 12: 1—6; Pahič, S., 1966a, T. 14: 1, 2, 7; Šimek, M., 1981, T. 5; 6: 1—2; Majnarić-Pandžić, N., 1970, T. 20: 4, 6, 7.
[79] De Navarro, J. M., 1972, 151 i d.

noga s jednim ili više zadebljanja na posuvraćenom dijelu te spirala od četiri navoja s vanjskom tetivom, dalje željezne fibule, slične ovima, kojih je luk deblji prema glavi, ali mu presjek ostaje više ili manje okrugao (Sl. 45, br. 7, 10). Poseban tip predstavljaju fibule sa lukom koji se širi, odnosno zadebljava prema glavi, i sa relativno kratkom nogom sa dva astragaloidna zadebljanja na posuvraćenom dijelu i sa dugom spiralom od najviše 20 navoja (Sl. 45, br. 8; T. LXXXVII, 14). Tri fibule iz Dobove, odnosno Mokronoga još su u tradiciji faze II a. Dok se prva od sličnih starijih fibula razlikuje po, prema glavi, proširenom luku i spirali s većim brojem navoja (Sl. 45, br. 12), druge dvije sa po dvije kuglice se od sličnih željeznih fibula faze a razlikuju po malim dimenzijama (Sl. 45, br. 15).[80] Škare posjeduju dršku čiji oblik se već približava škarama stupnja III sa drškom u vidu slova omega (Sl. 45, br. 13). Od keramike zastupljene su, prije svega bikonične posude, koje se bitno ne razlikuju od starijih primjeraka (Sl. 45, br. 14, 16; T. LXXXVII, 6). U grobu 26 iz Dobove otkriven je i pojas s privjeskom (T. LXXXVII, 12) sličnim onome iz groba 49 u Brežicama faze II a.

STUPANJ MOKRONOG III

Dok ovome stupnju pripadaju samo pojedini grobovi, odnosno predmeti iz nesačuvanih grobnih cjelina iz Dobove, Valične Vasi i Mokronoga, u njega se datiraju svi kasnolatenski grobovi iz Mihovog i iz Beletovog vrta (T. LXXXVIII, 5—10) i njegove okoline u Novom Mestu te mahom nalazi latenskog doba sa Roja kod Moravča i iz Šmarjete, grob 42 humka 5 sa Magdalenske gore kod Šmarja (T. LXXXVIII, 1—4) te niz pojedinačnih nalaza s ovog i drugih nalazišta, među kojima i krivi bojni nož iz Zagreba, kao i materijal kasnolatenskih naselja u Sloveniji i Hrvatskoj te veliki dio nalaza sa gradine u Stični.[81] Tipičan je mač kasnolatenske sheme sa spojnicom korica u obliku dvaju ležećih slova S (Sl. 46, br. 1; T. LXXXVIII, 1). Pored njega javljaju se i mačevi drugog tipa, kojih korice imaju na zadnjoj strani uređaj za provlačenje remena s izrazito dugačkim pločicama za pričvršćivanje, a na prednjoj brončanu ili srebrnu pločicu s ažuriranim geometrijskim ukrasom ili urezanim figuralnim ukrasom (Sl. 46, br. 3; T. LXXXVIII, 17, 18). Većina kopalja ovog vremena zadržala je starije oblike, a kao novost potrebno je označiti rombični presjek lista pojedinih primjeraka (Sl. 46, br. 8) i ukras koplja iz groba 42 humka 5 sa Magdalenske gore, koji sačinjavaju grupe od po četiri tačkice (T. LXXXVIII, 2). Šljemovi su zastupani tipom Novo Mesto (Sl. 46, br. 9; T. LXXXVIII, 13), izrađenim od željeza ili od bronce, sa karakterističnim polukuglastim

[80] Guštin, M., 1984, Abb. 19: 21, 22; idem, 1977, T. 12: 2.

[81] Windl, H. J., 1976; idem, 1976a; Guštin, M., 1977, T. 16—19; Schaaff, U., 1980; Knez, T., 1977; Starè, V., 1973; Hencken, H., 1978, fig. 163—164; Majnarić-Pandžić, N., 1970, T. 21: 3.

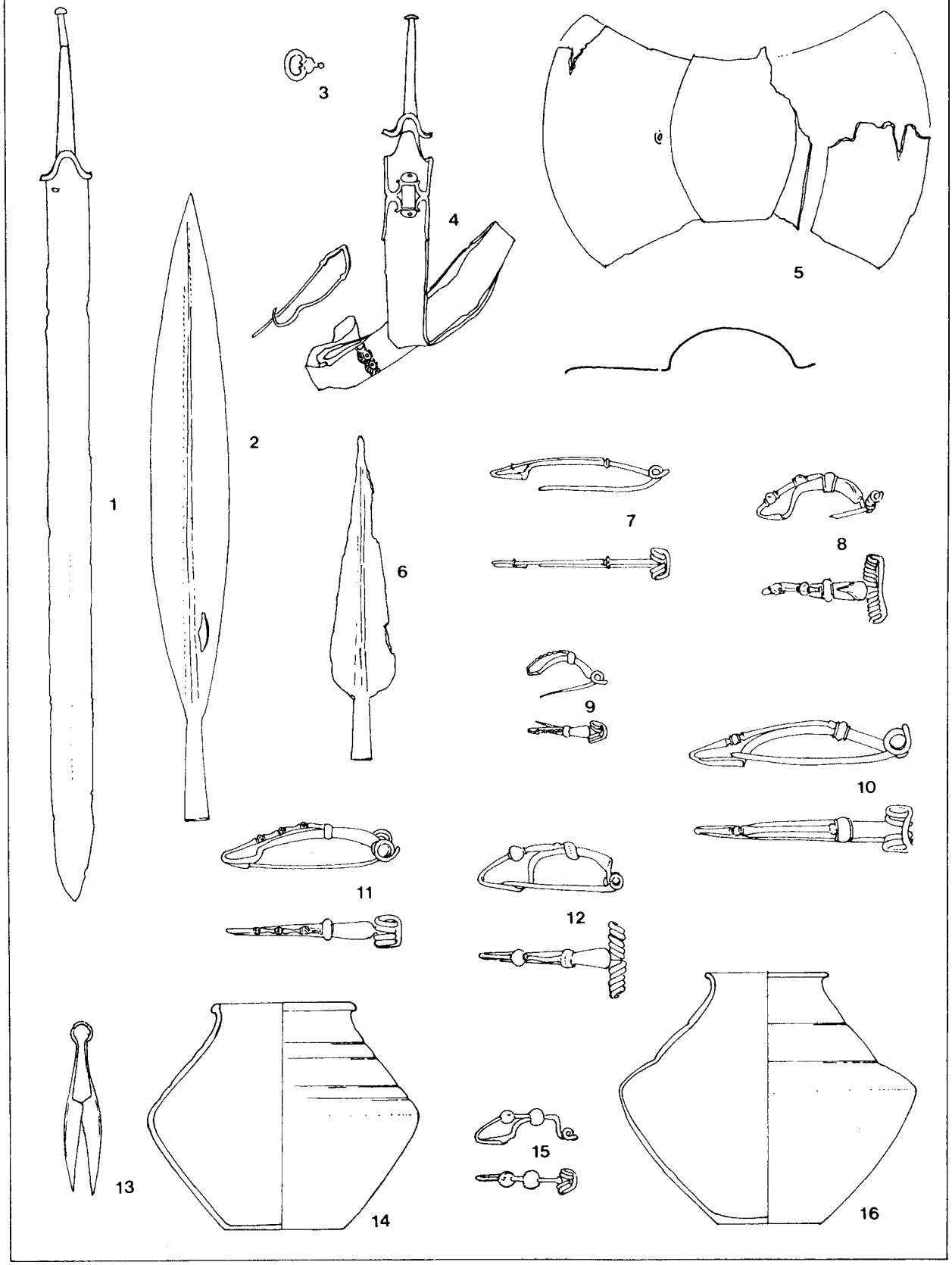

Sl. 45 — Keltska kultura u Jugoslaviji, zapadna grupa — mokronoška skupina, faza IIb (1, 6: Skorba, grob; 2, 10: Dobova, grob 23; 3, 5: Formin; 4, 12, 14: Dobova, grob 5; 7, 13, 16: Dobova, grob 19; 8, 11: Valičnа Vas; 9, 15: Mokronog, grob 9).

oglavljem, užim čeonim i širim štitnikom za potiljak, te asimetričkim paragnatidama sa prikazima ptica, odnosno četvoronogih životinja. Od umba javljaju se tip Mokronog (Sl. 46, br. 4) s polujajastim srednjim dijelom i lepezastim krilima s po tri zakovice, kao i okrugla umba raznih tipova (Sl. 46, br. 5; T. LXXXVIII, 3). Tipični su bojni noževi sa spljoštenom drškom sa kolutićem na kraju (Sl. 46, br. 7; T. LXXXVIII, 4), škare sa završetkom drške u vidu slova omega (Sl. 46, br. 6) te prstenaste pojasne kopče s krilcima (Sl. 46, br. 2). Veoma su raznovrsne fibule, zastupljene fibulama tipa Nova Vas (Sl. 46, br. 14) s nožicom poput okvira i vertikalno spljoštenim lukom, fibulama srednjolatenske sheme tipa Beletov vrt (Sl. 46, br. 15) sa visokim, glatkim žičanim lukom trokutastog obrisa i spiralom od četiri navoja s unutrašnjom tetivom, dalje željeznim fibulama s nožicom u vidu okvira i dugom spiralom (Sl. 46, br. 17), brončanim i srebrnim fibulama sa dva astragaloidna zadebljanja na nozi (Sl. 46, br. 16), sličnim onima iz faze II b, ali sa dužom nogom i spiralom, te fibulama s nogom u obliku okvira i dugom spiralom (Sl. 46, br. 18), fibulama tipa Jezerine (Sl. 46, br. 22) i fibulama na šarnir tipa Kovačevšc s polukružnim probušenim krilima na luku (Sl. 46, br. 19). Fibule tipa Nauheim poznate su samo u nekoliko primjeraka (T. LXXXVIII, 7). Od nakita ovom stupnju pripadaju još kolutaste staklene perle (Sl. 46, br. 12; T. LXXXVIII, 6) i brončani kolutići sa bradavicama (Sl. 46, br. 10; T. LXXXVIII, 8). Tipične su konjske žvale s podbradnikom, zastupljene u dva primjerka na Rojama kod Moravča.[82] Takvim žvalama pripada i brončani kolutić iz Šmarjete (Sl. 46, br. 11). Prvi put susrećemo brončano posude, koje reprezentiraju dva simpula različitih tipova iz Novog Mesta: tipa Pescate (Sl. 46, br. 13) sa horizontalnom i tipa sa vertikalnom drškom.[83] Keramika je veoma brojna. Pored bikoničnih posuda velikih dimenzija, koje odaju bliskost sa starijim tipovima i kod kojih se primjećuje česta upotreba uskih rebara, naročito su tipične bikonične velike posude s uskim grlom i stepenasto raščlanjenim gornjim dijelom (Sl. 46, br. 23), duboke zdjele sa vertikalnim vratom i zadebljanim obodom (Sl. 46, br. 20), rebraste čaše (Sl. 46, br. 21), te kaleži (T. LXXXVIII, 10). Pored već navedenih oblika, u ovaj stupanj datiraju se i rijetke, emajlom ukrašene fibule iz Šmarjete i Valične Vasi, brončani kolutić iz Šmarjete s upisanom figurom čovjeka s uzdignutim rukama (T. LXXXVIII, 16) s paralelama u kasnolatenskoj ostavi Ptení u Čehoslovačkoj, kantaros sa visokim drškama iz Mengeša (T. LXXXVIII, 11), rog za piće germanskog porijekla iz Šmarjete (T. LXXXVIII, 14), figurica vepra sa Brinjeve gore (T. LXXXVIII, 15), te figurica konjanika iz Mihovog (T. LXXXVIII, 12).[84]

[82] Werner, W. M., 1984, Abb. 5: 2, 3.
[83] Brešćak, D., 1982, 20, T. 8: 66, 69.
[84] Gustin, M., 1984, nap. 123; Teržan, B., 1973, 687, T. 5: 4; Staré, V., 1973, T. 33: 17; 70: 2; Meduna, J., Laténský depot ze Ptení (o. Prostějov), ZČSA 4, 1970/71, Praha 1971, 47–59; Gabrovec, S., Kamniško

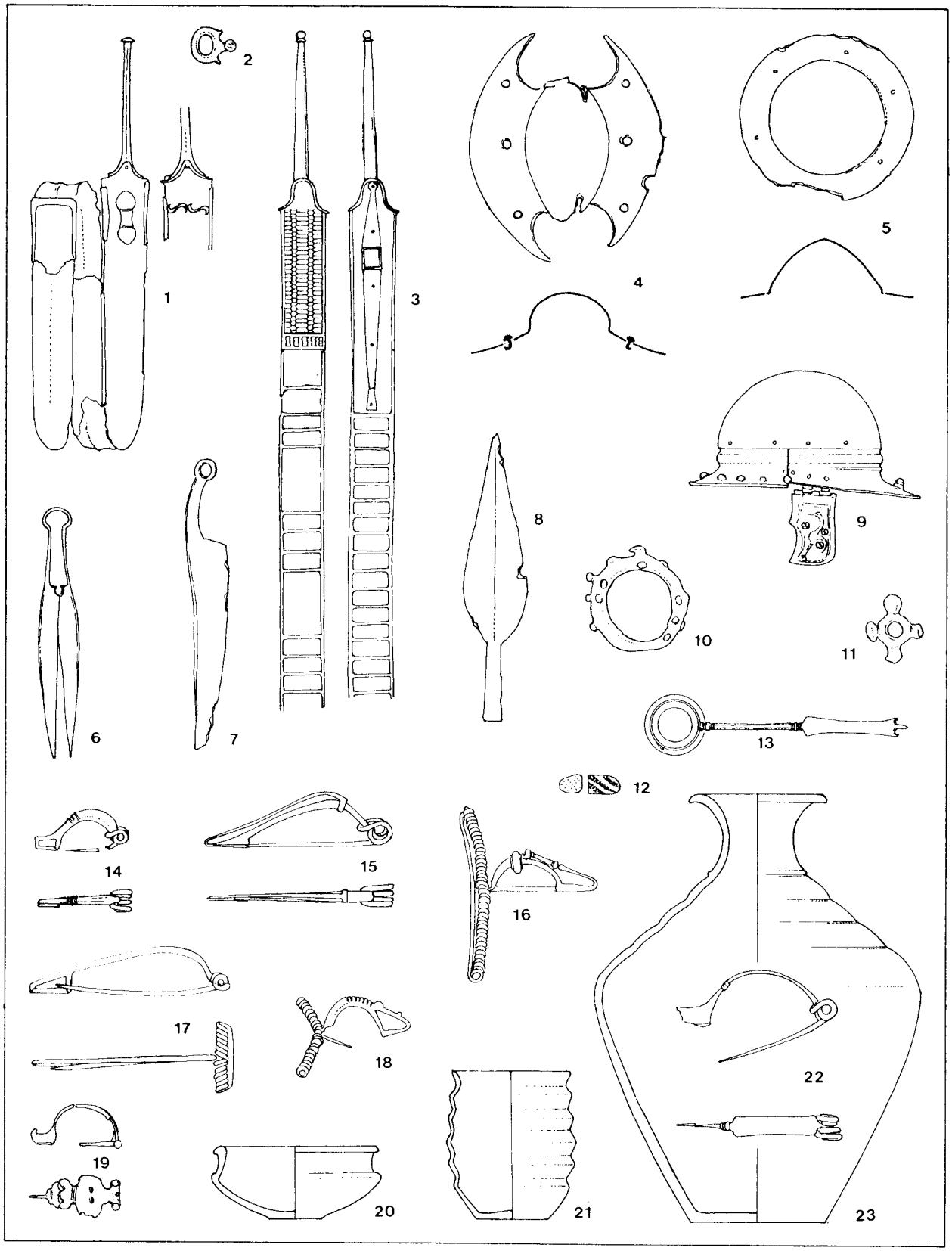

Sl. 46 Keltska kultura u Jugoslaviji, zapadna grupa — mokronoška skupina, stupanj III (1: Roje kod Moravča, grob II; 2, 23: Novo Mesto— Beletov vrt, grob 169; 3: Vrhnika, skupni nalaz; 4, 6: Roje kod Moravča; 5, 8: Roje kod Moravča, grob I; 7, 10, 11, 15, 16, 18: Šmarjeta; 9: Mihovo, grob 1656/58; 12: grob 1656/33; 13: Novo Mesto – »okrajno glavarstvo«; 14: Novo Mesto—Beletov vrt, grob 201; 17: Mokronog, grob 3; 19: Novo Mesto Beletov vrt, grob 187; 20, 21: Roje kod Moravča, grob 45/1970; 22: Novo Mesto – Beletov vrt, grob 140).

Ovi relativnokronološki stupnjevi mokronoške skupine mogu se bez poteškoća sinhronizirati sa stupnjevima relativne kronologije istočne skupine keltske kulture u Jugoslaviji, koju smo izradili prije nekoliko godina.[85]

Stupanj Mokronog I može se usporediti sa stupnjem Beograd 1, kojemu, osim nekoliko grobova sa Karaburme i Rospi-Ćuprije u Beogradu, iz Osijeka i iz Požarevca, danas možemo pribrojiti i muški grob G-1-3 283 sa nekropole Pećine kod Kostolca, te ženski grob G-3 982 s istog lokaliteta.[86]

Srednjolatensko razdoblje u jugoslavenskom Podunavlju označili smo stupnjem Beograd 2. Kasnije su M. Guštin i F. Müller ustanovili da oni grobovi koje smo mi uvrstili u ovaj stupanj ne pripadaju srednjolatenskom razdoblju u cjelini, već samo njegovoj starijoj fazi, koju možemo označiti kao faza Beograd 2 a.[87] U mladu fazu srednjeg latena, to jest u fazu Beograd 2 b, mogu se datirati samo već dugo poznati grob sa ostacima bojnih kola iz Odžaka, koji mi tada nismo bili uključili u našu podjelu, i tek nedavno publicirani grob G-3 1192 sa Pećina kod Kostolca, koji je sadržavao skelet konja i oružje.[88] Tako opredijeljene faze Beograd 2 a i 2 b možemo uvjerljivo paralelizirati sa fazama Mokronog II a, odnosno II b. Da se u to uvjerimo, dovoljno je baciti pogled na odgovarajuće tipološke tabele istočne, odnosno zapadne skupine, a za fazu Beograd 2 b na inventar spomenutih dvaju grobova iz Odžaka i sa Pećina.[89]

U stupanj Beograd 3, koji reprezentira kasnolatensko razdoblje u jugoslavenskom Podunavlju, moramo danas pored velikog broja grobova sa Karaburme i drugih nalazišta te ostave nakita iz Kovina, uvrstiti i bogati muški grob iz Ajmane te materijal kasnolatenskih naselja, npr., Gomolave kod Hrtkovaca ili Židovara u Banatu.[90] Na temelju činjenice da se nadregionalni tipovi, kao što su kasnolatenski mačevi sa dvostrukom S-spojnicom na koricama, bojni noževi sa plosnatom drškom i kolutićem na kraju, okrugla umba i brončane kutlače tipa Pescate, javljaju u oba stupnja, Mokronog III i Beograd 3, može se zaključiti njihova istovremenost.

Usporedivanjem oba sistema relativne kronologije, onog za zapadnu i onog za istočnu skupinu, i uvažavanjem već utvrđenih relacija do srednjoevropske kronologije,[91] dolazimo, dakle, do slijedećih paralelizacija: Mokronog I = Beograd 1 = LT B 2, Mokronog II a = Beograd 2 a

---

ozemlje v pražgodovini, Kamniški zbornik 10, Kamnik 1965, T. 5: 1; Božič, D., 1984, 422 i d.; Pahič, S., 1966a, T. 17: 6; Windl, H. J., 1976a, Abb. 1: 6.

[85] Božič, D., 1981.

[86] Jovanović, B., 1984, fig. 2–7.

[87] Guštin, M., 1984, 323, nap. 66; Müller, F., Germania 62, Mainz a. R. 1984, 497.

[88] Guštin, M., 1984a, 121 i d., T. 5–7; Jovanović, B., 1984, fig. 8–9.

[89] Beograd 2 a: Božič, D., 1981, T. 2; Mokronog II a: ovaj tom, sl. 44; Beograd 2 b: vidi nap. 88; Mokronog II b: ovaj tom, sl. 45.

[90] Krstić, D., u: Arheološko blago Srbije, Beograd 1983, 54–58.

[91] Božič, D., 1981, 324 i d.

LT C1, Mokronog II b = Beograd 2 b = LT C2 i Mokronog III = Beograd 3 = LT D.

Za određivanje apsolutnih vremenskih granica relativnokronoloških stupnjeva mokronoške skupine ne može se iskoristiti sama građa ove skupine zbog odsutnosti apsolutnokronološki fiksiranog importa u njenim grobovima i naseobinskim slojevima. Zbog toga smo prinuđeni da apsolutne okvire za našu relativnu kronologiju dobijemo posrednim putem. Stupnjevi, odnosno faze Mokronog I, II a, II b i III mogu se naime, kako smo vidjeli, paralelizirati sa stupnjevima LT B2, C1, C2 i D srednjoevropske relativnokronološke podjele.

Za ove posljednje, otkriće za stupanj LT B 2 tipičnih narukvica sa šupljim kalotama u Istmu u Grčkoj zajedno sa helenističkom keramikom iz druge polovice 4. st. pr. n. e., zatim apsolutna datacija helenističke brončane kane, otkrivene u jednom grobu ranog srednjolatenskog razdoblja u Ceretolu kod Bologne, dalje dendrokronološka datacija pougljenjenog drveta iz srednjolatenskog groba 96/1979 u Wederathu u Zapadnoj Njemačkoj i drvenog srednjolatenskog štita iz La Tène, te na kraju dendrokronološka datacija ostataka drvenog mosta preko rijeke Tielle kod Cornaux-les-Sauges u Švicarskoj, u sklopu kojeg su nađeni samo predmeti kasnolatenskog karaktera, pružili su dovoljno podataka za razmjerno tačno određivanje njihovih apsolutnih vremenskih granica.[92] Na osnovu njih i uvažavajući činjenicu da su one još uvijek samo okvirne, mogu se stupnjevi mokronoške skupine ograničiti slijedećim apsolutnim datumima:

Mokronog I (= LT B 2) od 300. do 250. pr. n. e.,
Mokronog II a (LT C1) od 250. do 180. pr. n. e.,
Mokronog II b (LT C2) od 180. do 110. pr. n. e. i
Mokronog III (LT D) od 110. pr. n. e. do početka n. e.

NASELJA

Naselja mokronoške skupine su u poređenju s nekropolama bitno lošije istražena. Za začetnika njihovog istraživanja važi V. Šmid, koji je na halštatskim gradinama u Štajerskoj, Dolenjskoj i Beloj krajini otkrio i ostatke iz mlađeg željeznog doba. Ova njegova iskopavanja, pak, nisu bila izvedena na moderan način niti nisu još doživjela moderne objave. Najvažnije nove podatke za razumijevanje naseobinske kulture latenskog doba pružila su sistematska iskopavanja koja je izveo S. Gabrovec na gradini željeznog doba u Stični od 1967. do 1974. god. Ali i ova istraživanja, koja su u 22 sonde obuhvatila bedem i slojeve uz njega, a ne i površinu u

[92] Polenz, H., 1982, 116 i d.; Frey, O.-H., 1984a, 122 i d.

unutrašnjosti naselja, još nisu u cjelini publicirana.[93] Naseobinski ostaci, odnosno pojedini objekti (jame, peći) latenskog doba bili su pronađeni i kod modernih sondažnih istraživanja visinskih naselja u Štajerskoj i Dolenjskoj (Poštela, Libna, Korinjski hrib iznad Velikog Korinja) te kod zaštitnih zahvata na Kučaru kod Podzemelja, u Ormožu i u Ptuju. S iskopavanjima Z. Markovića na naselju Grede I u Delovima kod Koprivnice i V. Sokola na visinskom naselju Kuzelin blizu Kašine u Prigorju tek u posljednjim godinama otkrivena je bogata građa koja bitno dopunjuje naše znanje o karakteru naselja mokronoške skupine u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Iskopavanja S. Gabrovca stiškog naselja Cvinger su pokazala da život na njemu s krajem halštatskog doba nije prestao, već je trajao bez prekida dalje sve do rimske okupacije ovih krajeva. U latenskim slojevima otkriveni su brojni fragmenti glinenih posuda i nekoliko metalnih predmeta. Ovi nalazi pripadaju svim stupnjevima mokronoške skupine. Fragmentirana brončana ranolatenska fibula i najstarija žigosana keramika uvrštćuju se u stupanj I, a jedan dio žigosane keramike tipičan je za stupanj II. Stupnju III pripadaju kaleži, narebrene čaše i više metalnih nalaza, među kojima treba spomenuti fragmentiranu fibulu tipa Jezerine. Kasnohalštatski bedem bio je na početku latenskog doba doduše porušen te je naselje bilo određeno vrijeme neutvrđeno, ali je kasnije bilo opet zaštićeno bedemom u čitavom svom obimu. Gabrovec je pretpostavio da je do toga došlo u vrijeme stupnja III, kad je bio sagrađen poprečni bedem i kad su vjerojatno bile kamenjem popločane padine ispod bedema.[94]

Poprečni bedem, koji je daleko bolje sačuvan nego glavni latenski bedem oko naselja, po tehnici gradnje (suhozid s vertikalnim drvenim potpornim gredama) produžava tradiciju halštatskih bedema, čak je njegova izvedba unekoliko lošija. O nekakvom galskom zidu, kojim su utvrđena keltska oppida, nema ni traga. Zbog sondažnog načina istraživanja i zbog loše očuvanosti latenskih slojeva ovdje nije bio otkriven ni jedan kolikotoliko dobro očuvan naseobinski objekat, ali se uprkos tome može pretpostaviti da su bile kuće drvene, tipa brvnare, četvrtastog tlocrta i postavljene na kameni temelj.[95]

Površinski nalazi latenske keramike dokazuju da su bile u latenskom dobu naseljene i druge halštatske gradine u Dolenjskoj. Na pitanje — da li su i one jednako kao stiško naselje bile naseljene kontinuirano kroz čitav period latenskog doba daće odgovor tek buduća istraživanja.

Drukčiju sliku naseljavanja nego u Stični pokazuju Štajerska, Posavlje i sjeverozapadna Hrvatska. Naselja u kojim su boravili Kelti, sahranjeni na brojnim nekropolama, kojih grobovi u velikoj većini pripadaju

---

[93] Frey, O.-H., Gabrovec, S., 1969; Gabrovec, S., 1975b; Guštin, M., 1984, 310 i d.
[94] Guštin, M., 1984, 311; Gabrovec, S., 1975b, 69.
[95] Guštin, M., Kelti u Sloveniji, u: Keltoi, 1984, 34.

stupnju Mokronog II (Formin, Skorba, Drešinja vas, Brežice, Dobova itd.), do danas još nisu pronađena, ali se prema položaju nekropola može zaključiti da su bila ravničarskog tipa. Na postojanje takvog naselja u Spodnjoj Hajdini u Ptuju ukazuje tamo otkrivena latenska grnčarska peć. Imala je okruglu rešetku promjera 105 cm, na kojoj je bilo još puno keramike, a ložište je bilo podijeljeno u dvije polovice. Pored peći nalazio se pravokutan prostor, u kome je još bila glina, pripremljena za izradu grnčarije.[96] Gdje i kakvo je bilo naselje nekropole u Slatini u Rožnoj dolini, koja se nalazi u brdovitim predjelima sjeverno od Celja i datira se u stupanj II, još nije utvrđeno.

U vremenu stupnja Mokronog III stanovnici ovih oblasti napustili su svoja naselja, koja su ležala u plodnim ravnicama, i preselili se u visinska naselja, koja su bila većinom naseljena već prije toga u halštatskom, odnosno kasnom brončanom dobu (Puščava iznad Starog trga, Brinjeva gora kod Zreča, Poštela, Rifnik, Vače, Libna, Kuzelin).[97] Za gradinu na Vačama Šmid je utvrdio da je isto kao i gradina Cvinger u Stični bila dodatno utvrđena kamenim nasipom po padinama.

Uprkos preseljenju u brdovite predjele život u ravnicama uz Dravu nije potpuno iščeznuo. Značajni naseobinski objekti stupnja Mokronog III bili su, naime, iskopani u Ormožu i Delovima kod Koprivnice.

U Ormožu tragovi kasnolatenskog naseljavanja otkriveni su na prostoru naselja kasnog brončanog doba, koje je ležalo na terasi uz Dravu i bilo utvrđeno rovom i nasipom, i među grobovima nekropole, koja je ležala van njega. Pored kulturnog sloja s ostacima kuća i kulturnih jama, otkriveno je sedam latenskih grnčarskih peći, koje su bile ukopane u nasip. Bile su okrugle i kupolaste, a dno im je bilo obloženo oblucima i ulomcima keramike.[98]

Naselje Grede I u Delovima nalazi se na manjoj uzvisini, koja se podiže iznad plodne pješčane ravnice. Ono je već bilo naseljeno na kraju perioda kulture polja sa žarama, a nakon toga ponovo u kasnom latenu. U njemu je utvrđeno više latenskih objekata. Tri od ovih u obliku duguljastih jama, dugih najmanje 5, 7, odnosno 14 m, a dubokih do 1,80 m prema Z. Markoviću imali su najvjerojatnije stambenu funkciju. U njima se nalazilo dosta keramike, tri brončane latenske fibule i nekoliko komada željeznog oruđa.[99]

---

[96] Tomanič-Jevremov, M., Ptuj, u: Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980, Ljubljana 1980, 98; Jevremov, B., Ptuj, antični Poetovium, AP 20, 1978, Beograd 1979, 65, T. 38: 20; Jevremov, B., u: Obrtniška dejavnost na območju rimskega Poetovia, Ptuj 1981, (4), sl. 1—2.

[97] Pahič, S., 1966a; Bolta, L., Materialne ostaline Keltov v celjski okolici, AV 17, Ljubljana 1966, 378 i d.; Schmid, W., Vače predzgodovinska naselbina, GMDS 20, Ljubljana 1939, 96—114; Guštin, M., 1976, 16.

[98] Pahič, S., 1966a, 313; Tomanič-Jevremov, M., Ormož, u: Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980, Ljubljana 1980, 94.

[99] Marković, Z., 1984.

S rimskom okupacijom je život na naseljima mokronoške skupine prestao. To dokazuje činjenica da kod istraživanja po pravilu nisu pronađeni nikakvi ranorimski nalazi (npr., Libna, Stična, Kučar, Veliki Korinj). M. Guštin je, doduše, pretpostavio da se na pojedinim gradinama život nastavio i u ranom rimskom dobu, ali one nisu više imale bedema (Novo Mesto, Mihovo, Šmarjeta). Na to bi upućivale nekropole ovih naselja, koje se bez prekida produžavaju u rimsko doba.[100]

Ovu pretpostavku mogu definitivno potvrditi ili poništiti samo arheološka istraživanja na spomenutim gradinama, a nama se svakako čini vjerojatnije da je stanovništvo bilo silom preseljeno u nova boravišta, jer bi u slučaju da je ostalo u svojim starim naseljima predstavljalo stalnu potencijalnu opasnost za novu vlast.

NEKROPOLE

Nekropole mokronoške skupine nalaze se na terasama rijeka ili potoka (Brežice, Dobova, Formin, Valična Vas), na padinama (Šmarjeta) i grebenima brda (Mokronog, Roje kod Moravča).

U Kandiji u Novom Mestu do danas iskopana su 64 groba, na Sajmištu u Brežicama 62, a na Pungartu u Metlici dokumentirali su ih 64. Da je najmanje toliko grobova brojila i nekropola u Forminu, može se zaključiti po tome da je odavde došlo u muzejske zbirke gotovo dvaput toliko mačeva koliko ih je otkriveno u 28 grobova na nekropoli u Dobovi. Na nekropoli u Mokronogu, podijeljenoj na dvije skupine grobova koje su ležale blizu, iskopano je oko 50 grobova. Približno jednak broj grobova kao u Dobovi dobija se i za nekropolu na Rojama kod Moravča, ako onima 26 grobovima, koje je iskopao J. Pečnik, dodamo grob otkriven 1860. god. i dva neoštećena groba s iskopavanja D. Vuge. U Beletovom vrtu u Novom Mestu zaštitnim zahvatom spašena su 222 groba, ali je većina njih rimskih i samo manji dio kasnolatenskih. Nekropola u Mihovom je, po procjeni H. J. Windla, obuhvatala preko 500 halštatskih, latenskih i rimskih grobova. Tačan broj latenskih nije poznat. Navedene brojke svakako ne predstavljaju cjelokupan broj grobova na ovim nekropolama, već samo broj iskopanih ili dokumentiranih. U pojedinim slučajevima mora se računati s tim da nekropola sadrži ili je sadržavala pored poznatih još veliki broj drugih još neotkrivenih ili već uništenih grobova. Ni za jednu od ovih nekropola, naime, ne može se reći da je bila u potpunosti sačuvana i u cjelini iskopana, a za neke se pouzdano zna da je bio dobar dio grobova uništen. Tako za nekropolu u Dobovi sa 28 grobova M. Guštin računa da je bila polovica nje

[100] Guštin, M., 1984, 311.

već uništena. Slično pretpostavlja T. Knez: dok je na zapadnom dijelu nekropole u Kandiji bilo sačuvanih i istraženih 63 grobova, njen istočni, veći dio bio je već prije toga uništen kod građevinskih radova.[101]

Navedeni podaci o veličini nekropola dozvoljavaju pretpostavku da se i na svim onim mjestima gdje su za sada poznati samo pojedinačni grobovi (Skorba, Pobrežje, Stojnci, Spodnja Slivnica, Veliko Mraševo itd.) nalaze manje ili veće nekropole.

Za razliku od štajerskih, nekropole u Dolenjskoj često se nalaze u neposrednoj blizini halštatskih nekropola (npr., Novo Mesto – Kandija, Valična Vas, Mokronog). Na pojedinim je utvrđen i produžetak sahranjivanja u rimsko doba – u Dolenjskoj bez prekida (Novo Mesto – Beletov Vrt, Mihovo, Šmarjeta, Valična Vas), u Štajerskoj s prekidom u kasnolatenskom razdoblju (Formin, Drešinja Vas).

Grobovi su paljevinski i obično sastavljaju ravne nekropole. Već Dežman u izvještajima o otkriću keltskih grobova u Mokronogu spominje isključivo paljevinske grobove, a potpuno istu sliku pokazala su i suvremena iskopavanja u Novom Mestu, Dobovi i Brežicama. Saopštenja o skeletnim grobovima (Formin, Dobova, Stojnci, Šmarjeta) ni u kojem slučaju nisu pouzdana, jer se odnose na otkrića koja su učinili nestručnjaci, odnosno potiču od S. Rutara, koji je često navodio netačne podatke. Na nekoliko nalazišta u Dolenjskoj, Hrvatskoj i Beloj krajini pronađeni su keltski paljevinski grobovi, ukopani u halštatske tumule (Magdalenska gora, Dobrava pri Dobrniču, Novo Mesto, Podzemelj, Malunje).

U Beletovom vrtu u Novom Mestu pored grobova otkriven je debeo sloj gara sa brojnim fragmentima keramike i komadima brončanog nakita, koji vjerojatno predstavlja spalište.[102]

Grobne jame su obično ovalne ili okrugle, a u Valičnoj Vasi bile su, prema Rutaru, četvorougaone. U većini slučajeva ukopane su od 0,5 do 1 m duboko, a u Kandiji u Novom Mestu bile su prilično plitke. U Dobovi i Brežicama pojedini bogatiji grobovi, naročito muški, bili su ukopani do 1,4 m duboko. Grobovi nisu pokriveni kamenim pločama. Jedino saopštenje o pokrivanju grobova pločama odnosi se na grobove ukopane u rub halštatskog tumula u Podzemelju, ali podatak opet potiče od Rutara. Grobne jame ratnika, naoružanih mačem, obično su dulje od 1 m.

U Mokronogu bile su ustanovljene grobne jame koje se bitno razlikuju od onih na drugim nekropolama. One su mjerile samo četvrt metra u promjeru i pola metra u dubinu te ih je K. Dežman s pravom nazvao cilindrične grobne rupe. Zbog njihove male veličine u dva slučaja mrtvome

---

[101] Gušin, M., 1984, 350; Knez, T., 1977, (9).
[102] Knez, T., Novo mesto v antiki, Novo mesto 1974, 23.

priloženi kasnolatenski mač, koji nisu savili, bio je položen vodoravno iznad grobne rupe.[103]

U Dobovi i Brežicama na dno grobne jame bili su položeni gar i pepeo, a na ovo u hrpicu sabrane spaljene kosti pokojnika. U Mokronogu, pak, na dno opisanih grobnih rupa bile su položene samo pažljivo odabrane spaljene kosti, posute finim dolomitskim pijeskom.

Na gar, odnosno spaljene kosti stavljeni su prilozi: dijelovi nošnje, glinene posude s hranom, pored posuda katkad komadi mesa, u grobovima ratnika još oružje i lični pribor. Tipičan grob ratnika sadrži pored jedne ili više fibula, glinenih posuda i životinjskih kostiju, mač u koricama, jedan vrh koplja, umbo i bojni nož, metalne dijelove pojasa i britvu. Ponekad, osim samog vrha koplja, tu je i okov nasadnika za koplje, a od ličnog pribora osim britve javljaju se i škare, brus i pinceta. Veoma su rijetki grobovi koji od oružja sadrže još i šljem i grobovi u kojima se uz mač ili samostalno javlja bojna sjekira.

Pored grobova ratnika sa mačem, poznati su i takvi koji ne sadrže mač, već obično samo jedan vrh koplja, u iznimnim slučajevima i više njih. Na nekropoli u Dobovi pronađeno je šest grobova sa mačem i dva groba samo sa vrhom koplja, odnosno okovom nasadnika, a na Rojama kod Moravča tri groba s mačem i četiri sa po jednim, odnosno tri vrha koplja. Dok u dosad poznatim malobrojnim grobovima ratnika stupnja Mokronog I fibula nije bilo ili one nisu sačuvane, za grobove stupnja Mokronog II može se reći da sadrže u većini slučajeva dvije do tri željezne fibule, a za grobove stupnja Mokronog III tipična je samo jedna fibula, obično od željeza, a može biti i brončana. U vremenu stupnja I i faze II a imaju mačem naoružani ratnici gotovo uvijek željezni lančani pojas iz dva dijela, a u fazi II b i stupnju III umjesto njega pojasnu garnituru, sastavljenu iz pojasne kopče i masivnih kolutova. U pojedinim grobovima ratnika stupnja II javljaju se i narukvice, po dvije ili samo jedna.

Dok siromašniji ženski grobovi sadrže samo fibule i glinene posude (takvi grobovi prevladivaju u Dobovi), u bogatijim, kakvi su naročito brojni na nekropoli u Brežicama, javljaju se i brončane ili staklene narukvice, lančani pojasi i brončane nanogvice. Lančani pojasi većinom su željezni, rijetko brončani (Brstje, Valična Vas). Za ženske grobove svih stupnjeva tipične su brončane fibule. U stupnju II osim njih rijetko su nošene i željezne, a u stupnju III srebrne. U nekoliko grobova stupnja II bili su pronađeni osebujni štapićasti privjesci (Formin, Brežice, Dobova). Izuzetan, a za ženski grob karakterističan prilog je brončano ogledalo,

[103] Deschmann, C., 1885, (71); Drenik, K., Funde aus den gallischen Gräbern bei Nassenfuss in Unterkrain, Laibach, T. 1: 1, 2.

otkriveno u kasnolatenskom grobu 201 iz Beletovog vrta u Novom Mestu.[104]

U Dobovi antropološkom analizom bili su utvrđeni i grobovi djece oba pola, za koje je tipično da sadrže samo po jednu fibulu.[105]

Što se tiče prilaganja glinenih posuda, koje su sadržavale jelo i piće, među pojedinim nekropolama očite su velike razlike, kojih još ne umijemo valjano protumačiti, ali one sigurno nisu prouzrokovane vremenskim razlikama između nekropola. U 28 grobova u Dobovi nalazio se je veliki broj posuda, često u servisima od tri različite posude u jednom grobu. Nekropola u Brežicama, koja pripada kao i većina dobovskih grobova stupnju Mokronog II, sadržavala je malo posuda, a iz Mokronoga, gdje je bilo otkrivenih oko 50 grobova, većim dijelom isto tako iz stupnja II, poznate su samo dvije glinene posude.

I u prilaganju komada mesa među nekropolama postoje izvjesne razlike, a svima je zajedničko to da izrazito prevladuje prilaganje dijelova svinje. Dvije trećine od 25 stručno iskopanih grobova u Dobovi sadržavale su životinjske kosti, i to većinom desne dijelove lubanje i kosti desne prednje noge svinje, te kokošje kosti, koje su bile u četiri slučaja položene u glinenu zdjelu. U Brežicama je bilo naprotiv veoma malo kostiju, a na Rojama kod Moravča u nekoliko grobova pronađeni su dijelovi lubanje ili samo pojedini zubi domaće svinje. Po K. Dežmanu su i grobovi ratnika u Mokronogu više puta sadržavali većinom pa dva zuba divlje svinje.[106]

Oružje, položeno u grob, bilo je prije toga često hotimice manje ili više savijeno. Savijena je većina mačeva. Dok su sva tri mača ranolatenske sheme iz grobova stupnja Mokronog I savijena, dva mača istog tipa iz Novog Mesta bez grobne cjeline su ravna. Od 13 mačeva iz Formina, od kojih samo jedan pokazuje karakteristike ranolatenske sheme, a svi ostali srednjolatenske, savijenih je najmanje 10, a od 8 mačeva kasnolatenske sheme sa Roja kod Moravča savijenih je 6. Savijena je i većina kasnolatenskih bojnih noževa japodskog tipa iz Šmarjete, a u takvom stanju su otkriveni više puta i vrhovi kopalja, te umba.[107]

Oružje je bilo obično zajedno s poginulim ratnikom spaljeno na lomači. Od ženskih priloga po pravilu su bile u vatri nanogvice od bronce s 3 ili 4 velike šuplje kalote, a često, naročito u stupnju II, i staklene narukvice. Brončane fibule, naprotiv, obično ne pokazuju tragova utjecaja vatre jer su bile položene direktno u grob.

Pored grobova u kojima je bila sahranjena samo jedna osoba, poznati su i takvi, doduše rijetki, s više sahranjenih pokojnika.[108]

---

[104] Guštin, M., 1984, Abb. 25: 7.
[105] Ibid., 315.
[106] Deschmann, C., 1888, 78, Taf. 6, br. 5.
[107] Starè, V., 1973, T. 8: 2; 50: 7, 8; 52: 2.
[108] Guštin, M., 1984, 317.

U grobu 5 iz Dobove uz sjeverni rub grobne jame nalazile su se spaljene kosti muškarca zajedno s njegovim oružjem, trima fibulama i ličnim priborom, a u južnoj polovici groba uz posude su bile spaljene kosti žene s dvije fibule. U grobu 10 iz Dobove sahranjeni su muškarac, žena i dijete. S obzirom na priloge, i u grobu 1 iz Spodnje Slivnice sahranjene su dvije osobe.[109] Muške priloge predstavljaju koplja i bojni nož, a ženske brončane narukvice, nanogvice i brončane fibule. Prema M. Guštinu, isti je slučaj i kod groba 46 iz Brežica.

Rijetko je u grobovima mokronoške skupine bila pronađena i konjska oprema. Jedne žvale od konja, koji je bio zapregnut u kola, nalazile su se u grobu 55 iz Brežica, a dvije kompletne žvale pronašao je J. Pečnik na Rojama kod Moravča. Nije poznato da li su u ovim grobovima bili i ostaci konjskog skeleta.[110]

U mokronoškoj skupini za sada poznajemo dva groba, koji su sadržavali i ostatke bojnih kola. Oba pripadaju fazi Mokronog II a. U grobu 6 iz Brežica nalazili su se, pored nepotpunog oružja ratnika i dijelova nošnje, savijeni metalni dijelovi kola sa dva točka, i to dvije šine, četiri koluta glavčina i dvije čivije osovine. Grob 55 s istog nalazišta od kola sadržavao je samo nekoliko manjih dijelova.[111]

Raspored grobova za sada je poznat samo u Dobovi. Grobovi ratnika, naoružanih mačem, sačinjavaju jezgro, oko kojeg su razvrstani grobovi drugih muškaraca, žena i djece. Već publicirani inventari grobova s mačem dozvoljavaju zaključak da su ratnike, naoružane mačem, sahranjivali redoslijedom od sjevera prema jugu. Od šestorice njih, naime, dva najstarija, grob 6 i 1, datirani u fazu II a, nalaze se najsjevernije. Dalje prema jugu leže grobovi 10 i 2, koje treba datirati na kraj ove faze, pošto korice mačeva pripadaju grupi C po De Navarru, za koju je karakteristično miješanje elemenata starijih i mlađih korica mačeva srednjolatenske sheme. Najjužnije su, pak, grobovi 23 i 5, koji pripadaju već fazi II b.[112] Jednak redoslijed sahranjivanja kao u Dobovi kod grobova sa mačem utvrđen je i u Beletovom vrtu u Novom Mestu, gdje su na višem, sjevernom dijelu bili ukopani stariji, to jest kasnolatenski, a na južnom dijelu mlađi, to jest rimski grobovi.[113]

---

[109] Guštin, M., 1977, T. 14.
[110] Werner, W. M., 1984, 151, Liste 3: 5; 2: 5; 4: 4.
[111] Guštin, M., 1984a, 114 i d.
[112] Guštin, M., 1984, Abb. 8.
[113] Knez, T., Novo mesto, Beletov vrt, VS 21, Ljubljana 1977, 240.

EKONOMIKA, DRUŠTVENA STRUKTURA, DUHOVNA KULTURA

Pošto ne raspolažemo s arheološki istraženim objektima koji bi upućivali na razvijenu metalurgiju, možemo je samo pretpostaviti, s obzirom na široku upotrebu željeza i bronce za izradu oružja, nakita i drugih predmeta. Polibije nas, čak, izvještava o bogatim rudnicima zlata kod Tauriska. Arheološka evidencija zlatnih predmeta u mokronoškoj skupini je sasvim mala i nabraja, pored nekoliko zlatnika Boja, samo jedan prsten te jedan mali norički zlatnik i jedan talon. Pored metalurgije, važnu ulogu imali su sigurno i zemljoradnja, stočarstvo, lov i ribolov.[114]

Strabon (4.6.9) navodi da su stanovnici Alpa, među koje su antički pisci ubrajali i Tauriske, ljudima u ravnicama, koji su očigledno nastanjavali Padsku nizinu, u zamjenu za njihove proizvode, kojih sami nisu imali ili barem ne u dovoljnoj mjeri, davali smolu, drvo, vosak, med i sir. Stanovnici u ravnicama su ih opskrbljivali između ostalog maslinovim uljem, vinom i morskim dobrima, sudeći po tome što su po kazivanju Strabona (5.1.8) za potrebe naroda kod Istra kolima odvozili iz Akvileje.

Na Vrhnici se, slično kao na Štalenskom vrhu kod Celovca, već od sredine prvog stoljeća prije naše ere može računati s postojanjem rimskog trgovačkog emporija. Taurisci su sigurno imali udio u pretovarivanju robe, koja je kolima dolazila iz Akvileje,[115] na čamce, pa i u samom riječnom transportu, a kako se trgovina odvijala preko njihovog teritorija, veoma je vjerojatno da su se bavili i njome kao posrednici između italskih trgovaca i plemena koja su naseljavala područja sjeverno i istočno od njih.

U okviru privrede posebno se mora spomenuti novčana privreda. Kod Tauriska postojalo je, naime, jednako kao kod Skordiska i Norika vlastito kovanje srebrnog novca, nazvanog po Göblu istočnonorički novac, koji očituje uske veze sa zapadnonoričkim novcem, koji su na tlu današnje austrijske Koruške kovali Norici.[116] Za mokronošku skupinu tipični su istočnonorički veliki srebrnjaci (tetradrahme) s Apolonovom glavom, s jednorednim lovorovim vijencem na aversu i konjem na reversu. Dijele se na srebrnjake tipa sa frontalnim licem, tipa uho u vidu pereca, očnog i kovrčavog tipa, izbrisanog i nejasnog tipa i tipa Varaždin, Samobor i Đurdevac.[117] Kovnica je bila sigurno u Celju, a po Göblu vjerojatno i u okolini Samobora i Đurdevca. Pored velikih srebrnjaka, kovan je i sitni novac, takozvani istočnonorički mali srebrnjaci s likovima koji odgovaraju

---

[114] Kos, P., 1977, 48 i d.; Dukat, Z., Mirnik, I., 1976, pl. 4: 56—58; Guštin, M., 1977, T. 5: 1; Kos, P., 1985.

[115] Šašel, J., Keltisches Portorium in den Ostalpen (zu Plin. n. h. III 128), u: Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata, Graz—Köln 1966, 203 i d.; Fitz, J., 1975.

[116] Göbl, R., 1973, 97 i d.

[117] Kos, P., 1977, 18 i d.

onim na velikim srebrnjacima i takvi koji imaju lećasto izbočenje na aversu i istočnonoričkog konjića na reversu. U Sloveniji, naročito u Celju, otkriveni su i mali zapadnonorički srebrnjaci tipova Magdalensberg, Eis i karlsteinska vrsta, koji se po težini razlikuju od malih novaca tih tipova iz Koruške. U Celju su pronašli i jedan mali zlatnik u težini osmine statera, koji svojim aversom i reversom u potpunosti odgovara malim noričkim srebrnjacima tipa karlsteinske vrste, te jedan zlatni talon, namijenjen za izradu takvog malog zlatnika, dok su u općini Tieschen u austrijskoj Štajerskoj pronašli danas izgubljeni zlatni stater, koji odgovara istočnonoričkim tetradrahmama tipa Varaždin. Ovi nalazi pružaju dokaz da su Taurisci, pored srebrnog, kovali i vlastiti zlatni novac.[118]

Početak kovanja istočnonoričkih novaca stavlja R. Göbl u vrijeme oko 60. g. pr. n. e., a kraj kovanja velikih srebrnjaka povezuje sa rimskim priključenjem Norika u 16/15. g. pr. n. e. Treba imati na umu da apsolutna datacija kovanja istočnonoričkih novaca još nije sigurno dokazana i da termin istočnonorički novci još ne znači da su ove novce kovali Norici. Rasprostranjenost noričkih srebrnjaka, naime, jasno pokazuje da su zapadnonorički bili u opticaju gotovo isključivo u austrijskoj Koruškoj, dok su istočnonorički kružili prije svega u Sloveniji, zapadnoj Hrvatskoj i jugozapadnoj Madžarskoj. Očigledno su postojala dva odvojena područja novčanog opticaja koji ukazuju na postojanje dviju različitih političkih jedinica sjeverno i južno od Karavanka.[119] Sjevernu moramo, bez sumnje, identificirati sa noričkim kraljevstvom, državom Norika, a u južnoj moramo vidjeti plemensku zajednicu Tauriska.

Postojanje dvaju različitih područja novčanog opticaja potvrduju i prekovi. Istočnonorički novci, koji su slučajno došli iz Slovenije u Korušku, bili su, naime, prekovani sa zapadnoničkim žigovima i obrnuto, malobrojni veliki zapadnonorički srebrnjaci starije faze, otkriveni u Sloveniji, često su prekovani istočnoničkim žigovima. Tek zapadnonorički srebrnjaci mlađe faze kovanja (tipovi Nemet, Adnamati, Atta) pojavljuju se neprekovani i u Sloveniji. To se može povezati sa slabljenjem moći Tauriska zbog njihovih poraza u borbi sa Dačanima, koje je iskoristilo noričko kraljevstvo za proširenje svoje vlasti na zapadna područja Tauriska južno od Karavanki.

Ustanovljena odvojena područja opticaja noričkih novaca prema P. Kosu potrebno je objasniti s time da su ove novce kovali za namirivanje potreba države, odnosno zajednice, to jest za isplaćivanje uprave i vojske i za lokalno trgovanje u okviru granica političko-upravnih jedinica. Kod trgovačkih poslova između rimskih i keltskih (noričkih i tauriških) trgovaca i kod trgovanja keltskih trgovaca van granica nekih političko-upravnih

[118] Kos, P., 1985.
[119] Kos, P., 1980.

jedinica nije se kao sredstvo plaćanja koristio norički već samo rimski republikanski i ranoaugustejski novac.[120]

O društvenoj strukturi Tauriska ne može se mnogo toga reći. Za razliku od Norika, gdje se već od prve polovice 2. st. pr. n. e. mora računati s postojanjem monarhije — noričkog kraljevstva, i gdje nekoliko kraljeva, odnosno kraljića poznajemo čak po imenu, kod antičkih pisaca nema ni riječi o državnom uređenju Tauriska niti se navodi bilo kakav njihov vođa. Zbog toga nam se čini opravdanom pretpostavka da su Taurisci predstavljali savez različitih plemena, kojim nije upravljao neki reks ili regulus, već savjet starješina. Možda u članovima tog savjeta treba vidjeti one keltske ratnike kojima su u grob bili priloženi šljemovi ili dijelovi bojnih kola. Dva groba u Dobovi sa više spaljenih pokojnika, u jednom slučaju žene i muškarca, a u drugom žene, muškarca i djeteta, upućuju na zaključak da je kod Tauriska postojala monogamna porodica.

Značajan dio duhovne kulture predstavlja i pojava umjetnosti. Ona je ograničena na ukras upotrebnih predmeta, naročito korica mačeva, kopalja, fibula, narukvica i keramike, te na nekoliko primjeraka male plastike. Posebnu vrstu likovne umjetnosti predstavljaju likovi na istočnonoričkom novcu. Velika kamena plastika za sada nije poznata.

Korice mača stupnja Mokronog I iz Mokronoga (Sl. 43, br. 2) uvrštavaju se u malobrojnu skupinu ranih korica, ukrašenih madžarskim stilom, koji je tipičan za umjetnost istočnih Kelta. Karakterizira ga floralni isprepleteni ukras, komponiran simetrički ili dijagonalno.[121]

Mladi primjerci korica, ukrašenih madžarskim stilom, nastupaju u fazi Mokronog II a (T. LXXXVI, 17). Istovremeni su mačevi s koricama, ukrašenim sa dva zmaja III tipa (Sl. 44, br. 2; T. LXXXVI, 1). Taj ukras za razliku od madžarskog stila ne nastupa samo na koricama mačeva istočnih, već i zapadnih Kelta. Može se reći da on ima općekeltski karakter.[122] Navedene dvije vrste ukrasa obično se javljaju samostalno, jedino na koricama maća iz groba 47 u Brežicama (T. LXXXVI, 15) ispod dva zmaja III tipa nalazi se još ukras u madžarskom stilu. U repertoar istočnokeltske umjetnosti ulaze i brončane fibule, ukrašene pseudofiligranom (Sl. 44, br. 15), kao i kantaros iz Novog Mesta (T. LXXXVI, 9) s teriomorfnim drškama, ukrašenim urezanim kapljičastim motivom, i ljudskim maskama na vratu, koje imaju okrugle oči s tačkastim obrvama, brkove i bradu, naznačenu cikcakastim linijama.

---

[120] Kos, P., 1980; idem, Wechselbeziehungen zwischen Rom und dem keltischen Ostalpenraum aufgrund der Münzfunde, u: Keltische Numismatik und Archäologie, Oxford 1984, 185–200.

[121] Duval, P.-M., La décoration des fourreaux d'épée laténiens en Europe du Centre-Est et en Europe Occidentale, u: The Celts in Central Europe, Székesfehérvár 1975, 9–13; Petres, E. F., Les armes des Celtes, u: L'expansion des Celtes de la Gaule vers l'Orient, Dijon 1983, 52 i d.

[122] Stead, I. M., Celtic Dragons from the River Thames, The Antiquaries Journal 64, Oxford 1984, 269–279.

Istoj fazi pripadaju i zlatni prsten iz Dobove, ukrašen plastičnim stilom, kao i brončani pojas iz Valične Vasi (T. LXXXVI, 8), čija kuka završava osebujnom konjskom glavicom.

U grobovima faze Mokronog II b javljaju se korice, ukrašene tzv. švajcarskim stilom (T. LXXXVII, 1, 15, 17), koje imaju u gornjem dijelu prednje strane najčešće motiv trojnog uvojka ili lire, koji okružuju dodatni elementi, npr., vitice, a sve skupa završeno je prema dolje prelomljenom ili pravom valovitom crtom.[123] Ispod ove crte obično je čitava površina prekrivena tačkama, polukružićima ili zvjezdicama. Sam naziv švajcarski stil nije adekvatan, kako se danas vidi, jer se njime ukrašene korice javljaju i kod istočnih Kelta, već se u biti radi o općekeltskom stilu, koji je u stupnju LT C2 zamijenio stariji životinjski stil zmajeva također općekeltskog karaktera.

Korice većine kasnolatenskih mačeva su bez ikakvog posebnog ukrasa, ako zanemarimo oblikovanje spojnice u vidu dvaju ležećih slova S (Sl. 46, br. 1). Na koricama mačeva sa Vrhnike i iz Šmarjete, međutim, javlja se geometrijski ažurirani ukras (Sl. 46, br. 3; T. LXXXVIII, 18).[124] Izuzetak predstavljaju korice iz Mihovog (T. LXXXVIII, 17), na kojima je prikazano govedo sa pticom na leđima, a ispod njega dvije koze koje se uspinju uz drvo života. Prikaz je naturalističan, a njegovi korijeni potiču iz umjetnosti starijeg željeznog doba, kao što to pokazuju paralele za pticu na četvoronožnoj životinji na situlskim spomenicima, a za koze uz drvo života na steli iz Bologne.[125] Za razliku od srednjolatenskog razdoblja, kada je od životinjske ili ljudske figure prikazana samo glava, sada je prisutna sklonost ka prikazivanju čitave figure, bilo urezom (korice iz Mihovog), u reljefu (obrazine šljemova tipa Novo Mesto, Sl. 46, br. 9; T. LXXXVIII, 13) ili u punoj plastici. Figurica vepra sa Brinjeve gore (T. LXXXVIII, 15) uklapa se u niz brojnih keltskih figurica ove svete životinje, a konjanik iz Mihovog (T. LXXXVIII, 12) sa svojom stilizacijom (bez odijela, bez tragova sedla ili konjske opreme) blizak je plastici oranta u kružnom okviru iz Šmarjete (T. LXXXVIII, 16).

O kultnim radnjama Tauriska nemamo nikakvih podataka jer do danas nije otkriveno ni jedno svetilište mokronoške skupine. Jedino se može pretpostaviti da su Taurisci štovali ona božanstva koja se kao lokalna javljaju u rimsko doba.

Tek je nedavno M. Szabó upozorio na činjenicu da završeci drška kantarosa iz Kandije u Novom Mestu u vidu životinjskih glava (T. LXXXVI, 9) predstavljaju glavice zmije s ovnujskim rogovima, dobro poznatog mješovitog bića keltske religije, i da se na ovom kantarosu koji pripada starijoj fazi srednjolatenskog razdoblja nalaze najstarija sigurna

[123] De Navarro, J. M., 1972, 239 i d.
[124] Werner, J., 1977, Abb. 1.
[125] Windl, H. J., 1976a.

uobličenja ovog bića. Polazeći od toga i od činjenice da kantarosu srodni primjerci potiču u cjelini iz Karpatskog basena, on čak pretpostavlja da je zmija s ovnujskim rogovima ušla u keltsku religiju iz istočnokeltske kulture.[126]

ZAKLJUČAK

U grobovima posljednjeg stupnja jugoistočnoalpske halštatske kulture, nazvanog po S. Gabrovcu negovski horizont, odnosno horizont keltskih utjecaja, i datiranog u kasno 5. i 4. st. pr. n. e., javljaju se i pojedini predmeti, importirani iz oblasti ranolatenske kulture srednje Evrope ili kopirani po ranolatenskim uzorcima (mačevi, fibule, trougaone kopče, ukrašene na proboj itd.). Oni kao da nagovještavaju ono do čega je došlo krajem 4. st. pr. n. e. – naseljenje keltskih Tauriska na prostoru današnje centralne i istočne Slovenije i sjeverozapadne Hrvatske. Time je ujedno obilježen kraj starijeg i početak mlađeg željeznog doba u sjeverozapadnoj Jugoslaviji i nastanak nove kulturne skupine na teritoriji na kojoj su prije toga bile rasprostranjene tri skupine halštatske kulture jugoistočnih Alpa: dolenjska skupina, skupina Martijanec – Kaptol i nasljednica ljubljanske skupine kulture polja sa žarama. Ova nova skupina nazvana je zapadna skupina keltske kulture u Jugoslaviji, odnosno mokronoška skupina po Mokronogu, jednom od glavnih nalazišta.

Taurisci su se naselili ovdje u toku pretposljednje etape velike seobe Kelta iz njihovih matičnih oblasti u zapadnoj i srednjoj Evropi prema jugoistoku, u okviru koje je došlo i do naseljavanja keltskih plemena u jugoslavenskom Podunavlju. Ovoj etapi slijedila je nakon nekoliko desetljeća još samo jedna koja je počela neuspjelim upadom Kelta u Grčku i završila s njihovim naseljavanjem u Trakiji i Maloj Aziji.

Nastanjenjem Kelta na području sjeverozapadne Jugoslavije nije bio samo bitno promijenjen etnički sastav stanovništva, već je došlo do krupnih promjena na svim područjima života. Kelti nisu samo preuzeli vlast, već su uveli nove tehnološke procese, novo naoružanje i dijelove nošnje i nametnuli starosjediocima svoja vlastita religiozna shvatanja i svoj umjetnički izraz. U velike rodovske humke sa skeletnim grobovima, tipične naročito za dolenjsku halštatsku skupinu, prestalo se sahranjivati, a umjesto njih pojavile su se nove nekropole, ravne i s paljevinskim grobovima. Dok je halštatski ratnik obično bio naoružan bojnom sjekirom i parom kopalja, standardno naoružanje ratnika mokronoške skupine predstavljali su mač, koplje i štit ili samo koplje. Nosile su se fibule novih, latenskih oblika, a isto

[126] Knez, T., Szabó, M., 1983, 86 i d.

važi i za narukvice i nanogvice. Tipični ukras halštatskih žena — perle od jantara i stakla — izašao je iz mode. O brončanom posuđu, kojim su obilovali bogatiji kasnohalštatski grobovi, u grobovima prva dva stupnja mokronoške skupine nema ni traga. Pojedini primjerci, uvezeni iz Italije, pojavili su se tek u stupnju III. Keramičke posude počele su se izrađivati na brzo rotirajućem lončarskom kolu. U grobove su kao popudbinu počeli prilagati komade mesa, naročito svinjskog, a i dodavanje ostataka kola u grob, koje se javlja u dva slučaja u Brežicama, u starijem željeznom dobu na ovom tlu nije bilo uobičajeno.

Gustoća naseljavanja u ovim oblastima prije dolaska Tauriska nije bila ravnomjerna. Dok je Dolenjska na kraju halštatskog doba bila srazmjerno gusto nastanjena, Štajerska je bila gotovo pusta. Samo je na pojedinim naseljima nalazima posvjedočeno skromno naseljavanje u kasnom halštatskom dobu (Puščava, Rifnik, Libna), ali su njihovi stanovnici, kako izgleda, dolaskom Kelta napustili ove krajeve. Iz tog razloga ovdašnja keltska kultura je veoma čista, a novi naseljenici sagradili su nova naselja u ravnicama bez obzira na već postojeća starija. Tek u završnom stupnju mokronoške skupine došlo je do napuštanja ravničarskih naselja, a život se preselio na visinska naselja, naseljena većinom već prije u halštatskom, odnosno kasnom brončanom dobu.[127]

U Dolenjskoj su Kelti naišli na razmjerno brojne starosjedioce, koji nisu bili u potpunosti istrijebljeni, već su se, izgubivši svu političku snagu, ponegdje brže, drugdje sporije, keltizirali. Na njihov dalji život pod novom vlašću upućuju rijetki primjerci bojnih sjekira, šupljih i s uhom, pronađeni u latenskim grobovima (Mokronog, Valična Vas), dalje rukom izrađena keramika, koja se javlja na nekropolama u Novom Mestu (Sl. 43, br. 13, 15; T. LXXXV, 6), Metlici i Podzemelju, i položaj latenskih nekropola u neposrednoj blizini halštatskih (Mokronog, Valična Vas, Novo Mesto), zatim produžetak života na gradinama, koji je utvrđen na onoj u Stični, a može se suponirati i drugdje, i sporadično ukopavanje latenskih grobova u halštatske humke.

U sjeverozapadnoj Hrvatskoj nalaza iz ranih stupnjeva latenskog doba (Mokronog I i II a) ima prilično malo, a oni, koji jesu, pokazuju keltski karakter. Činjenica, međutim, da su lična imena na rimskim spomenicima sa teritorije Jasa pretkeltska navodi na zaključak da je barem područje između Varaždinskih Toplica i Daruvara moralo biti gusto naseljeno već prije dolaska Kelta i da su ovdašnji stanovnici doduše primili keltsku materijalnu kulturu, ali su sačuvali svoja imena, a možda i svoj jezik.[128] Druga mogućnost jeste da su ovamo poslije sloma moći Tauriska ili u ranom

[127] Teržan, B., Das Pohorje — ein vorgeschichtliches Erzrevier?, AV 34, 1983, Ljubljana 1984, 70.
[128] Šašel, J. i A., Deserta regna pastorum, Situla 20/21, Ljubljana 1980, 422.

rimskom dobu naseljeni stanovnici iz krajeva kojih nije zadesilo naseljavanje Kelta.

Analiza arheološke građe je pokazala da Taurisci nisu došli iz Italije, kao što su mislili stariji istraživači, već sa istoka, odnosno sjeveroistoka. Uprkos činjenice da se njihova materijalna kultura 3. i 2. st. pr. n. e. u velikoj mjeri uključuje u univerzalnu kulturu keltskih populacija na širokom prostoru od Francuske do Rumunije, pa ona zbog toga pokazuje i velike sličnosti s kulturom Kelta u sjevernoj Italiji, pojedini elementi nju, to jest kulturu Tauriska, nedvojbeno uvrštavaju u istočnokeltsku kulturnu sferu. Među takve elemente ubrajaju se pored korica mačeva s ukrasom u mađarskom stilu (Sl. 43, br. 2; T. LXXXVI, 15, 17) i srednjolatenskih bojnih noževa s kuglastim zadebljanjem na dršci (Sl. 44, br. 6, 7) još nanogvice s tri ili četiri velike šuplje kalote (Sl. 44, br. 16; T. LXXXVI, 11), fibule s pseudofiligranskim ukrasom na nozi (Sl. 44, br. 15) te kantaros s teriomorfnim drškama i ljudskim maskama na vratu iz Novog Mesta (T. LXXXVI, 9). Izgleda da su u ovom vremenu veze s kulturama Apeninskog poluostrva, koje su bile od presudnog značaja za karakter prethodne halštatske kulture na ovom tlu, u potpunosti prestale.

Sasvim je razumljivo, da je u vremenu stupnjeva Mokronog I i II postojala velika sličnost između kulture Tauriska i Skordiska, koji su se istovremeno naselili u sjevernoj Jugoslaviji i koji, kako jedni tako i drugi, pripadaju istočnim Keltima. Postoje, međutim, i određene razlike koje su posljedica različitog supstrata (npr., pojava bojnih sjekira samo u zapadnoj, a astragalnih pojaseva samo u istočnoj skupini), tješnjeg dodira istočne skupine s helenističkim svijetom (brončana helenistička situla iz groba 22 na Karaburmi, kantarosi izrađeni prema helenističkim uzorcima, poznati samo kod Skordiska)[129] i nekih osobenosti u ženskoj modi zapadne, odnosno istočne skupine (za žene Tauriska su tipični pleteni pojasevi od željeza T. LXXXVII, 12 i brončane narukvice s bradavicom — T. LXXXVI, 14, a za žene Skordiska pojasne kopče s tuljkom za pritvrđivanje i narukvice sa šupljim polukuglastim članovima tipa Osijek).

Do velikog je preloma došlo nastupom kasnolatenskog stupnja Mokronog III krajem 2. st. pr. n. e. Prijašnja povezanost sa širokim područjem keltske kulture prestala je. Kod Tauriska nema za srednju Evropu tipičnih utvrđenih naselja — oppida, nema ni slikane keramike, fibule kasnolatenske sheme tipa Nauheim su veoma rijetke. Ako smo prije u vezi sa poređenjem s kulturom Skordiska utvrdili da je sličnost opća i da su razlike samo u pojedinostima, sada je stanje baš obrnuto. Zapadna skupina se po materijalnoj kulturi veoma jako razlikuje od istočne. Povezujući elementi su,

---

[129] Kruta, V., Szabó, M., Canthares danubiens du IIIe siècle avant notre ère, Études celtiques 19, Paris 1982, 51 – 67.

prije svega, nadregionalni tipovi sa širokom rasprostranjenošću, npr., mačevi kasnolatenske sheme sa dvostrukom S-spojnicom (Sl. 46, br. 1), importirano brončano posuđe (Sl. 46, br. 13), fibule tipa Jezerine (Sl. 46, br. 22), bojni noževi s kolutićem na kraju plosnate drške (Sl. 46, br. 7), lonci sa zadebljanim obodom i češljastim ukrasom. Da su pojedine veze između dvije skupine i dalje postojale, pokazuju neke iste, odnosno srodne fibule, koje se javljaju u obje skupine, kao i za Skordiske tipični kantaros iz Mengeša (T. LXXXVIII, 11) i pojasna kopča tipa Laminci iz Novog Mesta. Ponovo su se uspostavile veze s Italijom, odakle su dolazile u zemlje Tauriska italske fibule (tip Jezerine, tip Kovačevše), brončane posude, ogledala. Neki nalazi iz Šmarjete, Podzemelja, Valične Vasi i Zagreba (fibule japodskog tipa, igle u vidu pastirskog štapa, krivi japodski noževi) svjedoče o kontaktima s Japodima.[130] Dolazi i do oživljavanja halštatske tradicije, što se vidi u figuralici koja je kao daleki odjek situlske umjetnosti prisutna na obrazinama šljemova tipa Novo Mesto i na koricama mača iz Mihovog.

Takav tok istorijskog razvitka mokronoške skupine, odnosno kulture Tauriska dopunjuje svjedočanstvo pisanih izvora. Ako je tačna veoma vjerojatna pretpostavka da je alpskim narodima (Alpini populi), koje je prema Liviju zadesio pohod konzula G. Kasija Longina u 171. g. pr. n. e., označena plemenska zajednica Tauriska, onda bi to značilo da su oni bili u ono vrijeme saveznici Norika i da je već tada, ako ne prije, došlo do prvog konflikta između njih i Rima. Kasnije su se odnosi između Rima i Tauriska morali poboljšati, inače oni ne bi bili dozvolili italskim rudarima nekoliko desetljeća kasnije da na njihovoj teritoriji kopaju zlato. Progon Italika doveo je do konačnog pogoršanja odnosa sa Rimom i, kako izgleda, i do kraja savezništva s noričkim kraljevstvom, koje je s Rimljanima bilo u prijateljskim odnosima.

Od tada i dalje Taurisci su se za zajedničke akcije protiv rimske države povezivali sa svojim zapadnim i južnim susjedima – Karnima i Japodima. Posljedica zajedničkih pljački bili su protivudari rimske vojske u g. 129. i 115. pr. n. e., usmjereni u isto vrijeme prema više ovih naroda.

Izgleda da su krajem 2. st. ili u toku prve polovice 1. st. pr. n. e Taurisci proširili svoju moć i na područje jugozapadne Panonije. Sredinom 1. st. stupili su u savez sa Bojima, koji su se zbog pritiska germanskih plemena preselili u Panoniju s područja Češke.[131] Ovom savezu je nanio sudbonosan poraz Boirebista, a slom moći Tauriska iskoristili su noričko kraljevstvo, koje je okupiralo zapadne oblasti, i rimska država, koja je nametnula svoju vlast istočnim oblastima plemenske zajednice Tauriska.

---

[130] Starè, V., 1973, T. 8: 2; 47: 10; 50: 7, 8; 51: 9; 52: 2; Dular, J., 1978, T. 5: 5, 10; 6: 5, 7; 15: 23; 16: 1–6; Teržan, B., 1973, sl. 2; Majnarić-Pandžić, N., 1970, 67, T. 21: 3.

[131] Kos, P., 1977, 20; Dobesch, G., 1980, 399.

Taurisci su se krajem 4. st. pr. n. e. naselili u prostoru kroz koji je vodio put koji je omogućavao najlakši upad u Italiju brojnim neprijateljima rimske države, a ujedno po njemu se odvijala trgovina stanovnika sjeveroistočne Italije s narodima u Panoniji i Podunavlju. Zbog toga nema sumnje da je bilo u životnom interesu Rima da sa njima održava što bolje odnose i da ovdje vlada mir. Uzroke za to, da mu je to tako loše pošlo za rukom, treba vidjeti u ratobornom karakteru Tauriska i u njihovoj težnji da iskoriste svaku zgodnu priliku da sami ili zajedno sa drugim narodima u susjedstvu (Karnima, Japodima) upadnu na rimsku teritoriju, odakle su se poslije uspješnih akcija vraćali sa bogatim plijenom. Uprkos višestrukih pokušaja Rima da Tauriske prisili na pokornost, to je konačno uspjelo tek dva desetljeća prije nego što su i Norici, koji su bili odvajkada prijatelji rimske države i koji su se prema njoj skroz ponašali kao saveznici, izgubili političku samostalnost. Istina da se ime noričkog kraljevstva sačuvalo u imenu novonastale provincije Norik, a da je ime Tauriska iščeznulo i da je njihova nekadašnja teritorija po osnivanju provincija Norik i Panonija podijeljena između njih, ali su ipak Taurisci, koje su iz njihovih naselja preselili u nova boravišta, neko vrijeme još sačuvali svoj vlastiti kulturni pečat, što se odražava u keltskim osobnim imenima, uklesanim na rimskim nadgrobnim spomenicima, u pojedinim elementima nošnje, u oblicima keramike, u štovanju keltskih božanstava i u održavanju pogrebnih običaja, koje najljepše pokazuje grob ratnika iz 1. st. n. e., pronađen u Verdunu kraj Novog Mesta, u koji su prema starom običaju keltskih domorodaca položili pokojnikovo oružje (mač, štit i šljem), koje sada nije više keltsko, već standardno rimsko, ali je mač (gladius) savijen jednako kao većina mačeva iz grobova Tauriska, sahranjenih na ovom tlu u toku posljednjih triju stoljeća st. e.[132]

[132] Brešćak, D., Verdun pri Stopičah, VS 26, Ljubljana 1984, 262–264.

Borislav Jovanović

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O KELTSKOJ KULTURI U JUGOSLAVIJI

Arheološki i istorijski izvori, kako se videlo, potvrduju dolazak Kelta u jugoslovenske zemlje sredinom IV v. st. ere i tokom druge polovine III v. st. ere. Oni naseljavaju uglavnom Posavinu, Podunavlje i Pomoravlje, kao i oblasti koje se na severu prostiru između ovih reka. Raspoloživi podaci idu u prilog mišljenju da dve grupe keltske kulture, istočna i zapadna, u svom kasnijem životu nisu imale neposrednog dodira, razdvojene verovatno panonskim plemenima srednjeg Posavlja i centralne Slavonije. Geografski činilac bi, stoga, poslužio kao primarno objašnjenje za različiti kulturni razvoj obe grupe — pre svega u njihovoj mladoj etapi (I v. st. ere).

Etnički nosioci obe grupe — Taurisci na zapadu i Skordisci na istoku, nisu, izgleda, stupali u bliže međusobne odnose, savezničke, populacione ili čak trgovačke — sudeći ovog puta i prema istorijskim izvorima. Ta podeljenost, uprkos zajedničkog porekla i srodnih elemenata kulture, a verovatno i interesa, dolazi naročito do izražaja u I v. st. ere. Dačani, nepomirljivi neprijatelji Tauriska i Boja, odnose se prema Skordiscima, kako govore stari pisci, prijateljski ili saveznički. Ova samostalnost zapadne i istočne grupe keltske kulture u Jugoslaviji nije do sada objašnjavana, a neki put niti uočena, što se može pravdati doskorašnjim odsustvom sistematski istraženih nalazišta. Pri tome je od velike važnosti i određivanje granice između ove dve grupe, uzimajući takođe u obzir da su Panoni ti koji ih razdvajaju u njihovom centralnom prostoru. Najzad, negde dalje na severu, bliže Transdanubiji, ta granica je mogla da bude lišena panonskog prisustva i prema tome jedinstvena. Dugotrajna borba protiv Rimljana — što je od samog početka opštekeltska pojava — čini se najvažnijom zajedničkom, istorijskom karakteristikom obe grupe, iako ih ta neposredna opasnost nije

naterala da se u I v. st. ere ujedine protiv istog i opasnog protivnika. Te osobenosti u kratkotrajnom životu obe grupe, propraćene u kasnoj etapi i razlikama u materijalnoj kulturi, tek očekuju svoje potpunije tumačenje.

Arheološka istraživanja obe grupe keltske kulture izvršena poslednjih decenija omogućila su stvaranje razuđenijih hronoloških i tipoloških podela latenskog perioda Jugoslavije. Osobenosti tih podela počivaju, međutim, pre na različitom metodološkom pristupu nego što su izraz drugačijeg razvoja ove dve grupe. Tako je u hronološkim sistemima za istočnu grupu došla uglavnog do izraza istorijsko-ekonomska procena evolucije Skordiska, sa nastojanjem da se obuhvate glavni tokovi njihovog razvoja, saobraženi ujedno sa širom podelom gvozdenog doba. Istovremeno je izvršeno paralelisanje sa ustaljenim podelama latenskog perioda Srednje i Zapadne Evrope, prvenstveno onima koje počivaju, kao svom ishodištu, na četvoročlanom sistemu postavljenom još od P. Reineckea.

Usaglašenost te vrste postignuta je u znatno većoj meri u periodizaciji zapadne grupe keltske kulture. Ovde su za osnovu uzete sistematski istražene nekropole u Sloveniji i vrednovane, putem dokumentovane i pouzdano sprovedene tipološke analize, u odnosu na razrađene relativnohronološke podele latenskog perioda Srednje Evrope. Time je dobijena jasna klasifikacija materijalne kulture Tauriska, uklopljena u zajedničku shemu tipološko-stratigrafskog razvrstanja latenskog perioda posmatranog u širim okvirima. Povezivanjem tako dobijene relativnohronološke skale sa sličnom podelom urađenom i za istočnu grupu, dobijena je, primenom ovog metoda, periodizacija latenskog doba Jugoslavije u celini. Apsolutni datumi u svim podelama istočne i zapadne grupe kreću se u granicama poslednja tri veka stare ere.

Izvesnu osobenost u periodizaciji istočne grupe, pre svega njene završnice, čini stratigrafija utvrđenih naselja na području Skordiska. Iskopavanja izvršena u istočnoj Slavoniji i Sremu su put za stvaranje pouzdane relativnohronološke skale latenskog perioda Podunavlja i Posavine tokom I v. st. ere. To, u isto vreme, ima posebnu važnost za tačnije poznavanje rimske provincijske kulture, kao i etničke slike ovog područja u prvim vekovima nove ere.

Stane Gabrovec—Borivoj Čović

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

PERIODIZACIJA I KRONOLOGIJA

Željezno doba, koje obuhvata — grubo rečeno — vrijeme posljednjeg milenija stare ere, od kraja bronČanog doba do rimske okupacije naših krajeva, nije uvijek jasno određen pojam. Tačnija periodizacija načinjena je u Srednjoj Evropi, gdje su rano otkrivena nalazišta Hallstatt u Austriji i La Tène u Švicarskoj označila njegov stariji, odnosno mladi period. P. Reinecke, koji je izradio precizniju kronologiju, za oznake je upotrijebio netom spomenuta nalazišta: Hallstatt A — D za starije i La Tène A — D za mlađe željezno doba. Za istočni dio Srednje Evrope, a time i za dio jugoslavenske teritorije, bila je mjerodavnija kronologija M. Hoernesa, koji se također poslužio dvjema oznakama, halštatskom za starije željezno doba i latenskom za mlađe, da bi i halštatski period podijelio na stariju i mlađu fazu.

Poslije prvog svjetskog rata usavršavana je prvenstveno Reineckeova kronologija, dok Hoernesova nije doživjela svoj nastavak. Tako je Reineckeova kronologija postala najizrađenijim klišeom za označavanje željeznog doba, tim više što je nakon drugog svjetskog rata u Merhartovoj školi stekla nove moderne definicije. Pored toga, G. v. Merhart je usmjerio pažnju na jugoslavenski prostor, ukazavši time na važnost istočnoalpskog i podunavsko-balkanskog područja za formiranje željeznog doba u Srednjoj Evropi. To je i razlog česte upotrebe Reineckeovog klišea i u jugoslavenskoj arheologiji. Nema sumnje da Reineckeov kliše u svojim modernim dopunama (H. Müller-Karpe, G. Kossack) predstavlja najprimjereniji model za označavanje kronoloških odnosa na širokom evropskom području. Izrađen, razumije se, na gradivu Srednje Evrope, prvenstveno njenog zapadnog dijela, on je utoliko manje upotrebljiv ukoliko su pojedine kulturne

pokrajine različitije od srednjoevropskin, što se obično podudara s geografskom razdaljinom, odnosno s udaljenošću od nalazišta na osnovu kojih je kronologija definirana. Usljed toga se, međutim, već rano pokazala potreba za lokalnim kronologijama, za samostalnim kronologijama pojedinih kulturnih grupa, koje, dakako, uporišta i potvrdu dobijaju u međusobnoj povezanosti.

Tako su i na jugoslavenskom prostoru poslije drugog svjetskog rata nastajali novi samostalni kronološki sistemi, o kojima govori i na koje se oslanja i naša knjiga. Formirani su u okvirima pojedinih kulturnih grupa, gdje su ove bile poznate i mogle se odrediti, a inače prosto u okvirima većih ili manjih geografskih cjelina. Tako je uobličena nova kronologija za jugoistočnoalpsku-zapadnopanonsku regiju, koja se mogla, budući da je bila od samog početka uključena u istočnoalpski halštatski krug, i najlakše izraziti srednjoevropskim kronološkim jezikom. Regija se dijeli na više kulturnih skupina, koje ne označavaju samo specifičnosti u materijalu, već i različit razvojni ritam. Sve su njene kronološke oznake nastajale u posljednje vrijeme, a neke su svoje dopune dobile upravo u našoj knjizi ili su, pak, u njoj nanovo postavljene (skupina Donja Dolina-Sanski Most), što je sve jasno vidljivo iz historije istraživanja. Princip oznake je od skupine do skupine različit. Nazivi su zasnovani na reprezentativnim grobovima, odnosno na reprezentativnoj građi, ili su, pak, pojedine faze označene jednostavno brojkama. Različite granice pojedinih vremenskih faza označavaju različit razvojni ritam. U slučajevima kada u nekoj fazi nalazimo suviše malo građe, ona je shematski ograničena stoljećem, čime je, istovremeno, naznačeno da na osnovu vlastitog gradiva skupine nije moguće definirati posebne faze.

Najčvršći kronološki sistem, koji je kontinuirano povezan od početka do kraja skupine, u jugoistočnoalpskoj regiji, zahvaljujući obilju relativno dobro publicirane građe, imaju dolenjska i svetolucijska skupina. Uz to, on je dobro povezan sa sjevernoitalskom kronologijom (u našoj kronološkoj tabeli smo radi poređenja dali estensku kronologiju u Freyevoj interpretaciji), gdje nalazimo pouzdan oslonac i za apsolutnu dataciju, a, na drugoj strani, i sa srednjoevropskom (koju smo označili Reineckeovom shemom). Budući da su, prvenstveno preko Donje Doline, dobro povezane sa srednjopodunavskom i centralnobalkanskom regijom, a preko notranjske grupe i s jadransko-zapadnobalkanskom, obje ove naše kronologije predstavljaju značajno uporište za kronologiju cjelokupnog željeznog doba Jugoslavije. U ovom trenutku nismo željeli kronologiju čitave regije svesti na zajednički nazivnik, što bi, svakako, bilo moguće, ali je pitanje koliko bi, s obzirom na današnje stanje istraživanja, bilo to i oportuno.

Kulturne skupine starijeg željeznog doba jugoistočnoalpske regije ne produžavaju život u mlađe željezno doba. Kulture koje ih nasljeđuju razli-

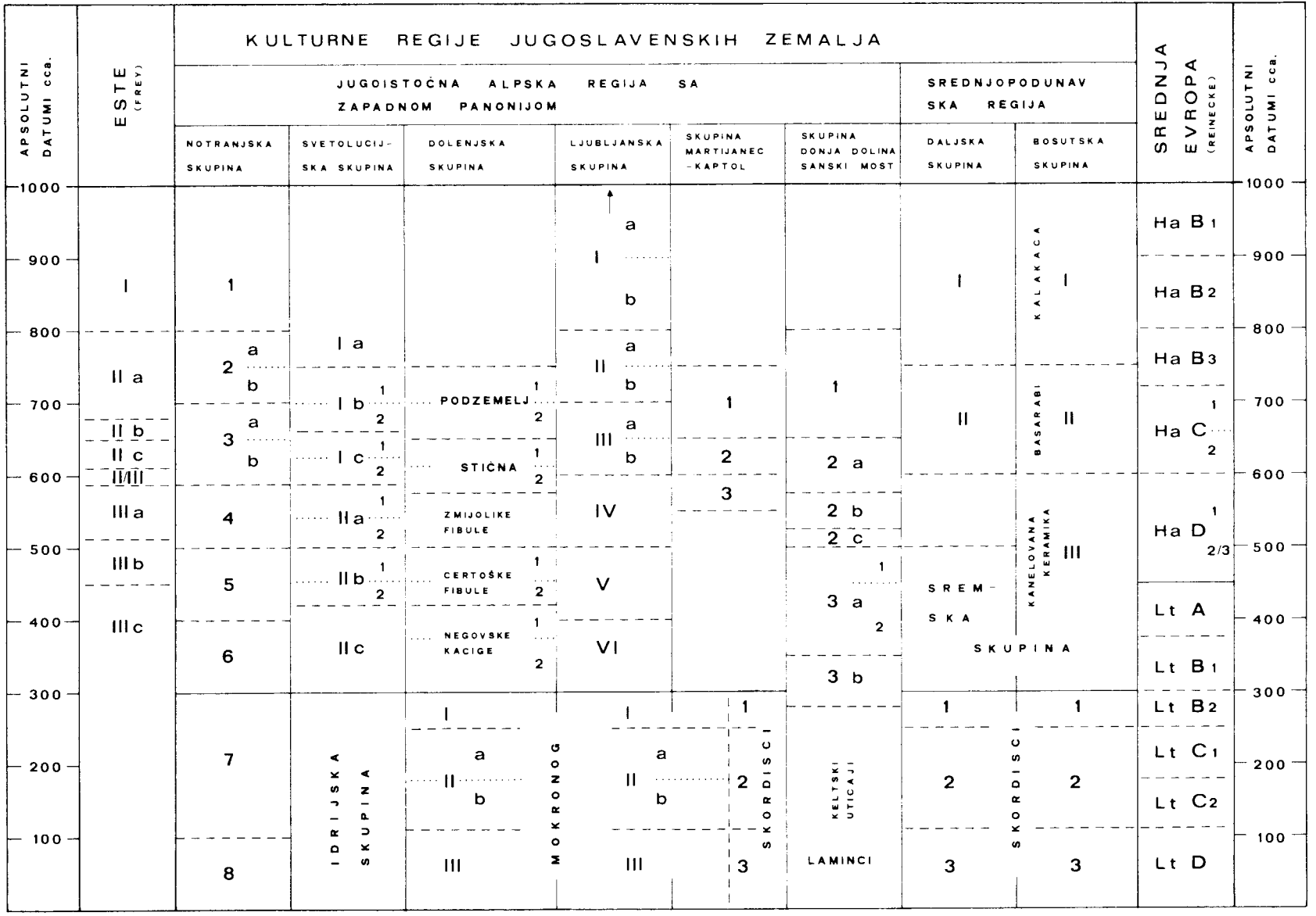
APSOLUTNI DATUMI cca.
ESTE (FREY)
KULTURNE REGIJE JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA
JUGOISTOČNA ALPSKA REGIJA SA ZAPADNOM PANONIJOM
SREDNJEDUNAVSKA REGIJA
NOTRANJSKA SKUPINA
SVETOLUCIJSKA SKUPINA
DOLENJSKA SKUPINA
LJUBLJANSKA SKUPINA
SKUPINA MARTIJANEC-KAPTOL
SKUPINA DONJA DOLINA SANSKI MOST
DALJSKA SKUPINA
BOSUTSKA SKUPINA
SREDNJA EVROPA (REINECKE)
APSOLUTNI DATUMI cca.
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
I
II a
II b
II c
II/III
III a
III b
III c
1
2 a b
3 a b
4
5
6
7
8
I a
I b 1 2
I c 1 2
II a 1 2
II b 1 2
II c
IDRIJSKA SKUPINA
PODZEMELJ 1 2
STIČNA 1 2
ZMIJOLIKE FIBULE
ČERTOŠKE FIBULE 1 2
NEGOVSKE KAČIGE 1 2
I
a
II
b
III
MOKRONOG
a
I
b
II a
II b
III a
III b
IV
V
VI
I
1
2
3
SKORDISCI
1
2
3
1
2 a
2 b
2 c
3 a 1 2
3 b
KELTSKI UTICAJI
LAMINCI
I
II
SREMSKA SKUPINA
1
2
3
KALAKACA I
BASARABI II
KANELOVANA KERAMIKA III
SKORDISCI
1
2
3
Ha B1
Ha B2
Ha B3
Ha C 1 2
Ha D 1 2/3
Lt A
Lt B1
Lt B2
Lt C1
Lt C2
Lt D

čite su. Na području centralne i istočne Slovenije (dolenjska, ljubljanska i zapadni dio skupine Martijanec-Kaptol) zamjenjuje ih keltska mokronoška skupina, a na prostoru svetolucijske više ili manje keltizirana idrijska skupina. Ni na teritoriji notranjske skupine nema kontinuiranog prelaska u mlađe željezno doba, mada nam tu nije poznat dovoljan fond građe da bismo, kao na svetolucijskom prostoru, mogli govoriti o posebnoj kulturnoj skupini. Stoga smo ovaj period označili u Guštinovoj shemi kao faze 7 i 8, no posljednje dvije faze, slično kao i u slučaju idrijske skupine, u našem radu nismo više razmatrali. Isto važi i za područje skupine Donja Dolina-Sanski Most. Ni tu se skupine starijeg željeznog doba ne nastavljaju kontinuirano u mlađe, a poznatu nam građu ne možemo pripisati niti keltskoj mokronoškoj niti istočnoj keltskoj skupini.

Ostale jugoslavenske regije nikada nisu bile posve uključene u srednjoevropsku kronologiju željeznog doba. Svoju vlastitu periodizaciju dobile su poslije drugog svjetskog rata, pri čemu je ona za mnoge grupe prvi put sintetično formulirana tek u našoj knjizi. To se odnosi već za jadransko-zapadnobalkansku regiju. Za razliku od jugoistočnoalpske, gdje su mnoga glavna nalazišta dobro publicirana, te se tako kronološka shema može sa sigurnošću provjeravati, povodom jadransko-zapadnobalkanske regije to ne bismo mogli uvijek tvrditi. Jedino je liburnijska skupina imala sintetički dobro izgrađen sistem, koji je Š. Batović sačuvao u starom obliku i u našoj knjizi, s tom razlikom što je svoju raniju prvu fazu, čiji početak pada već u kasno brončano doba, odvojio od kasnijeg razvoja i stavio početak liburnijske skupine tek u željezno doba, to jest u njegovu raniju fazu II. Sličnu podjelu imaju i druge jadransko-zapadnobalkanske skupine, čiji se počeci isto tako nalaze već u kasnom brončanom dobu, da bi ti njihovi počeci (faza I), koji su obrađeni već u četvrtoj svesci Praistorije, bili uključeni u našu shemu željeznog doba. Tako obradu japodske, srednjodalmatinske i srednjobosanske skupine u željeznom dobu počinjemo s fazom II, čime je i spolja naglašeno da sve one svoje početke imaju još u kasnom brončanom dobu. Jedino u slučaju istarske skupine njen početak obrađujemo u našoj knjizi. Kronološka shema ni u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji nije svedena na isti nazivnik. Uzroci koje smo naveli u vezi sa jugoistočnoalpskom regijom u ovom su slučaju još prisutniji. Prije svega, još uvijek nedostaju monografske obrade pojedinih najvažnijih nekropola. To se lijepo vidi u istarskoj skupini, gdje je monografska obrada Limske gradine omogućila pouzdano označavanje dviju najstarijih faza (Istra I – II), dok su ostale mogle biti razmatrane samo više shematski na osnovu poređenja sa susjedstvom, a ne na osnovu vlastitog materijala i njegovog razvojnog ritma.

Međutim, svim grupama čitave regije zajedničko je da se rano formiraju, još prije srednjoevropske halštatske kulture, već u vrijeme punog

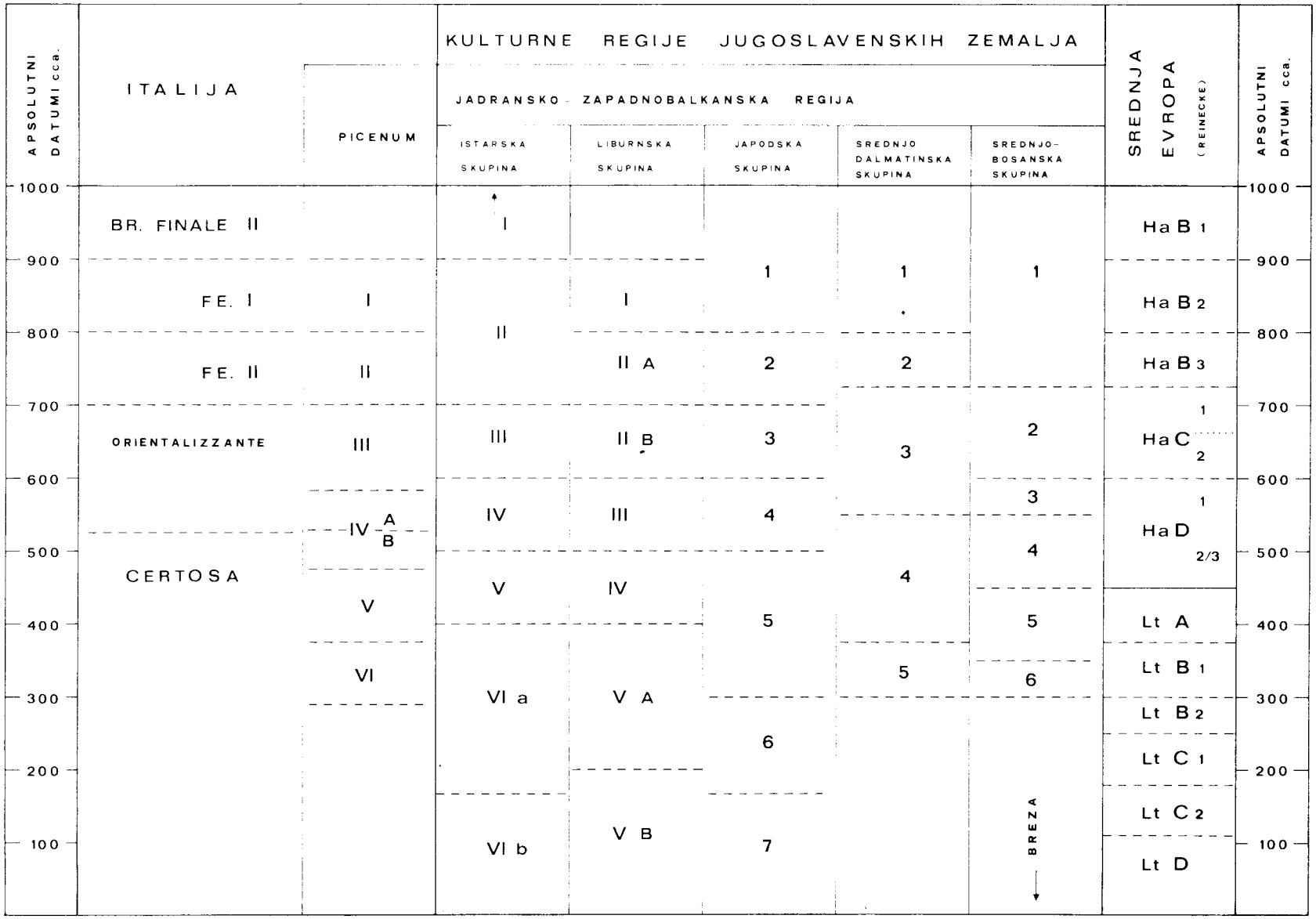
APSOLUTNI DATUMI cca.
ITALIJA
PICENUM
KULTURNE REGIJE JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA
JADRANSKO - ZAPADNOBALKANSKA REGIJA
ISTARSKA SKUPINA
LIBURNSKA SKUPINA
JAPODSKA SKUPINA
SREDNJO DALMATINSKA SKUPINA
SREDNJO-BOSANSKA SKUPINA
SREDNJA EVROPA (REINECKE)
APSOLUTNI DATUMI cca.
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
BR. FINALE II
FE. I
FE. II
ORIENTALIZZANTE
CERTOSA
I
II
III
IV A/B
V
VI
I
II
III
IV
V
VI a
VI b
I
II A
II B
III
IV
V A
V B
1
2
3
4
5
6
7
1
2
3
4
5
1
2
3
4
5
6
BREZA
Ha B 1
Ha B 2
Ha B 3
Ha C 1/2
Ha D 1/2/3
Lt A
Lt B 1
Lt B 2
Lt C 1
Lt C 2
Lt D

procvata panonskih kultura žarnih polja. Ove su svakako vršile svoj uticaj i na našu regiju, no nisu u njoj mogle do kraja prekinuti povezanost s brončanim dobom. Slično je i s njenim završetkom. Prodor Kelta, na jednoj strani, ne prekida život grupa u mlađem željeznom dobu kao na sjeveru, a, na drugoj, ni helenizacija, koja je utoliko snažnija ukoliko su pojedine grupe smještene južnije, odnosno bliže Jadranu, nije mogla u potpunosti izbrisati domaće jezgro. To je najvidljivije u liburnijskoj i japodskoj skupini, koje se mogu pratiti bez prekida sve do rimske okupacije, pa smo ih tako i u našoj knjizi do kraja i razmatrali.

Početak kulturnih grupa u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji možemo postaviti najkasnije u deveti vijek i tako ga dovesti u paralelan odnos s početkom željeznog doba u Italiji, mada je opravdano pitanje ne formiraju li se skupine željeznog doba još i ranije. U slučaju istarske skupine, gdje nekropole s inkremacijom predstavljaju izrazitu granicu, na ovo smo pitanje odgovorili potvrdno. Počeci ovih nekropola nalaze se već u 11. vijeku, da bi se zatim u kontinuitetu produžile tokom čitavog željeznog doba. Sada je, pak, pitanje ne bismo li i u liburnijskoj skupini, unatoč sada drugačijoj Batovićevoj procjeni, smjeli gledati kontinuirano povezanost s najstarijim ravnim grobovima (ranija faza I po Batoviću). U jadranskom zaledu početak je možda nešto mlađi, ali sigurno najkasnije u 9. vijeku. Tako i u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji uspostavljamo vezu s grčkim razvojem: početak istarske skupine podudara se u Grčkoj s prelazom submikenske u protogeometrijsku fazu. To nas, s obzirom na položaj Istre duboko u Jadranu, ne smije začuditi. No, ponajviše je jasna povezanost istarske prve faze s italskom protovillanovskom kulturom u Italiji, u kojoj su submikenski uticaji neosporni. Bilo kako bilo, dvije najstarije faze Istre su, uza svu izrazitu individualnost, bliže mediteranskim nego istovremenim kulturama žarnih polja.

Materijalnu kulturu i razvojni tempo lijepo možemo porediti s istočnom apeninskom obalom, prije svega s Picenumom, za koji je kronološku shemu postavila D. Lollini (1976 i 1976a), samo što je grecizacija na Apeninskom poluotoku i jača i ranija.

Na podunavskom području i u sjevernoj Srbiji (prostor koji u našoj knjizi obrađujemo pod pojmom bosutske i daljske skupine, zatim prostor moravsko-timočke oblasti, a djelimično tu spada i oblast istočnog Kosova, južne Srbije i sjeverne Makedonije) kronološki su odlučujući drugi faktori. Ovaj prostor, zajedno s mađarskim i rumunjskim Podunavljem, spada u središnje područje pojave takozvanog trakokimerijskog brončanog gradiva, za koje smo rekli da u srednjoevropskoj kronologiji predstavlja međaš na prelazu u željezno doba. Njegova rasprostranjenost na širokoj teritoriji pruža ujedno i velike mogućnosti za nadregionalna kronološka povezivanja. A pojava trakokimerijske građe je prema novim istraživanjima

(A. I. Terenožkin 1976, G. Kossack 1980, J. Bouzek 1983) pomjerena već na prelaz iz 9. u 8. vijek, odnosno na početak 8. vijeka, što je, dakako, od velikog značaja i za početak željeznog doba na tom području. Zajednička grobnica u Gomolavi i drugi grobovi, odnosno skupni nalazi (na primjer, Rudovci, Adaševci, Rožanci, Rujište, Žirovnica, Janjevo itd.) lijepo povezuju prostor Podunavlja i istočne Srbije s južnom Srbijom, Kosovom i sjevernom Makedonijom, ali su bez kontinuiranog nastavka poput nekropola u japodsko-liburnijskoj i dolenjsko-svetolucijskoj skupini, kao i glasinačkih nekropola na centralnom Balkanu. Pitanje je jedino da li je tome uzrok samo stanje istraživanja ili postoje i historijski uzroci. U rumunjskom Podunavlju, koje bi bilo najprimjerenije za poređenje s jugoslavenskim Podunavljem i istočnom Srbijom, ispunjavaju naime nekropole tipa Balta Verde, Basarabi, Gogosu, Ferrigile, kojim možemo u Đerdapu usporediti grupu Vajuga-Moldova kronološki raspon od početka 8. do 6. vijeka. Skupni nalaz u Žirovnici i grob u Grivcu govorili bi, pak, o srodnom razvoju i u moravsko-timočkoj oblasti. Nasuprot tome, na našem prostoru poznate su nam naseobine koje se bez prekida protežu tokom čitavog željeznog doba. Pri tome u prvom redu mislim na Bosut, kojemu jugoslavensko Podunavlje duguje ime svoje grupe. Kako, međutim, ove naseobine ne poznaju nekropole, povezanost grobnih i naseobinskih nalazišta predstavlja izvjestan problem. Grobnicu u Gomolavi, kao i najstarije skupne nalaze smještamo najčešće na početak faze Bosut 2, to jest u njegovu Basarabi-fazu, dok je kasnije, doduše rijetke grobove teže povezati s kronologijom naselja, a također nam nisu poznati ni grobovi iz faze Bosut 1. Zbog svega toga teško je odgovoriti smijemo li, poput P. Medovića, cijelu bosutsku skupinu uključiti u željezno doba. Slično važi i za grupu Ostrov. Ona još izrazitije, prvenstveno u keramici, očituje istočne elemente, koji, slično pojavi trakokimerijskih bronci, označavaju prelaz u željezno doba.

Na centralnom Balkanu središnje mjesto pripada Glasincu, gdje, u jasnoj i izravnoj povezanosti s brončanim dobom možemo opet u kontinuitetu pratiti razvoj tokom čitavog željeznog doba. Slično kao u jugoistočnim Alpama i Panoniji, i tu je početak željeznog doba sa sigurnošću postavljen u osmi vijek, a kraj, isto tako, u vrijeme oko 300. godine, kada na Glasincu prestaju ukopi u tumulusima. Tako su groblja Krajčinovići-Mahrevići i kronološki i kulturno već nedvosmisleno odvojena od glasinačkog kulturnog razvoja. Zbog svega toga glasinačka kronologija predstavlja glavni oslonac i za susjedna područja, gdje nam nisu poznate grupe koje bismo mogli poput glasinačke kontinuirano pratiti tokom čitavog željeznog doba.

Prije svega se to odnosi na makedonski prostor, gdje je uzrok tome, sasvim sigurno, i stanje istraživanja. To je tim više šteta što nam tako nedostaje čvrsta povezanost s Grčkom, koja bi mogla pružiti sigurna

uporišta za apsolutnu kronologiju. Prelaz u željezno doba moramo ovdje u svakom slučaju postaviti već u 11. vijek, na granicu između submikenske i protogeometrijske kulture u Grčkoj. Ta je granica već i sada jasno vidljiva u Pelagoniji (Visoi, Saraj), a očigledna je i u velikoj nekropoli Vergine u grčkoj Makedoniji. Ona ima i svoju historijsku utemeljenost, jer je u 11. vijeku, kako su pokazala iskopavanja B. Hänsela u Kastanasu posljednjih godina, došlo do prodora naroda s obližnjeg sjevera u Makedoniju, kada je u Kastanasu bilo razoreno ranije naselje, što sve moramo smatrati važnom historijskom prekretnicom (B. Hänsel 1979 i 1981). Budući, međutim, da Makedonija ne predstavlja jedinstven kulturni prostor, pitanje je u kojoj mjeri smijemo rezultate tih novih istraživanja prenositi na čitavu makedonsku teoriju. Slično važi i za kraj željeznog doba, gdje helenizacija počinje već u 6. vijeku, ali se ne ispoljava istovremeno na čitavom prostoru Makedonije.

Sažmemo li svoja kronološka razmatranja, moći ćemo konstatirati da su na formiranje skupina željeznog doba na jugoslavenskom tlu uticala u prvom redu dva činioca: mediteranski i istočni (»trakokimerijski«). Mediteranski se javlja u dvije varijante: u makedonskoj na ivici grčkog prostora, koji u to vrijeme prelazi iz submikenske u protogeometrijsku fazu, i u jadranskoj (»jadranska protokoiné«). Zato su i počeci pojedinih kulturnih skupina različiti. Kulturne skupine koje će biti karakteristične za željezno doba javljaju se već u kasnom brončanom dobu u srednjoevropskom smislu, te su, kao takve, već bile djelimično obrađivane u prethodnoj svesci Praistorije. Kronološki sistem svake grupe, kako su ih zasnovali pojedini autori, ovdje predstavljamo na tri kronološke tabele. Na prvoj su prikazane skupine jugoistočne alpske regije sa zapadnom Panonijom, kao i srednjopodunavska skupina, na drugoj jadransko-zapadnobalkanska i na trećoj centralnobalkanska skupina. Radi opće orijentacije na sve tri tabele dodat je i srednjoevropski kronološki sistem u Reineckeovoj shemi, a na prvoj, pored toga, još i estenska kronologija u Freyevoj interpretaciji, na drugoj opća italska kronologija i posebno još i picenumska, a na trećoj grčka periodizacija i kronologija Makedonije po Kilianu. Kako u Srbiji nemamo grupa koje bi se kontinuirano produžavale tokom čitavog željeznog doba, kronologija je predstavljena prema pojedinim oblastima, a dodali smo i kronologiju željeznog doba Srbije prema M. Garašaninu i R. Vasiću.

Opisani kulturnokronološki faktori dobijaju svoj spoljašnji izraz i u nekim nadregionalnim tipovima materijalne kulture, na koje možemo naići na širokom prostoru i koji, unatoč svim različitostima pojedinih pokrajina, zorno predočavaju kronološke promjene. U tom pogledu posebno su ilustrativni pojedini dijelovi nošnje, na primjer, fibule. Početni zajednički mediteranski element najbolje simbolizira pojava lučne fibule s dva dugmeta u jadranskoj i makedonskoj varijanti (karta rasprostranjenosti: Š. Batović

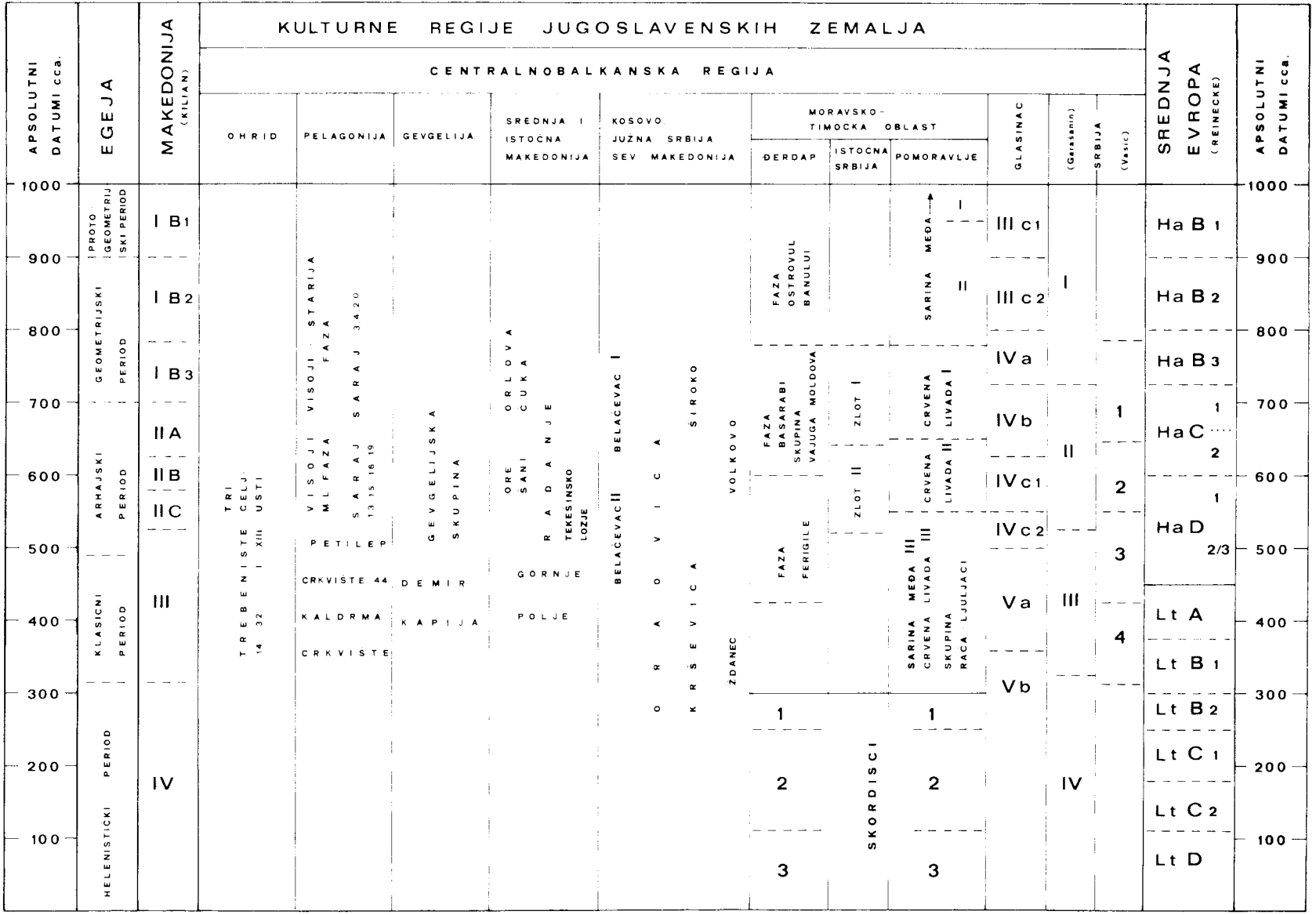
KULTURNE REGIJE JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA
CENTRALNOBALKANSKA REGIJA
APSOLUTNI DATUMI cca.
EGEJA
MAKEDONIJA (KILIAN)
OHRID
PELAGONIJA
GEVGELIJA
SREDNJA I ISTOČNA MAKEDONIJA
KOSOVO JUŽNA SRBIJA SEV MAKEDONIJA
MORAVSKO-TIMOČKA OBLAST
ĐERDAP
ISTOČNA SRBIJA
POMORAVLJE
GLASINAC
(Garašanin)
SRBIJA
(Vasić)
SREDNJA EVROPA (REINECKE)
APSOLUTNI DATUMI cca.
HELENISTIČKI PERIOD
KLASIČNI PERIOD
ARHAJSKI PERIOD
GEOMETRIJSKI PERIOD
PROTO GEOMETRIJSKI PERIOD
I B1
I B2
I B3
IIA
IIB
IIC
III
IV
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
100
TRI
TREBENIŠTE CELJ
14 32 I XIII USTI
VISOJI STARIJA FAZA
ML FAZA
PETILEP
SARAJ SARAJ 3420
13 15 16 19
CRKVIŠTE 44
KALDRMA
CRKVIŠTE
GEVGELIJSKA
SKUPINA
DEMIR KAPIJA
ORLOVA ČUKA
SANI
RADANJE
TEKEŠINSKO
LOZJE
GORNJE POLJE
BELAČEVAC I
BELAČEVAC II
OKOVICA
KRŠEVICA
ŠIROKO
VOLKOVO
ŽDANEC
FAZA OSTROVUL BANULUI
FAZA BASARABI SKUPINA VAJUGA MOLDOVA
FAZA FERIGILE
ZLOT I
ZLOT II
SARINA MEĐA I
SARINA MEĐA II
SARINA MEĐA III
CRVENA LIVADA I
CRVENA LIVADA II
CRVENA LIVADA III
SKUPINA RAČA LJULJAČI
SKORDISCI
1
2
3
III c1
III c2
IVa
IVb
IVc1
IVc2
Va
Vb
I
II
III
IV
1
2
3
4
Ha B 1
Ha B 2
Ha B 3
Ha C 1
Ha C 2
Ha D 1
Ha D 2/3
Lt A
Lt B 1
Lt B 2
Lt C 1
Lt C 2
Lt D

1976, karta 1), s kojom počinju kako liburnijska tako i makedonska skupina i koju pouzdano možemo datirati u protogeometrijsko vrijeme, dakle, potkraj 11. vijeka (i kasnije). Tip fibule je nov i ne možemo ga smatrati predmetom kulture žarnih polja, jer ga u to vrijeme ni u jednoj od njih ne nalazimo. Drugi, mladi zajednički mediteranski element, karakterističan za 9. i 8. vijek i ovog puta ograničen samo na Jadran i njegovo zaleđe (»jadranska protokoinė«), predstavljaju starije zmijolike fibule s diskom na nozi u jednodijelnoj i dvodijelnoj shemi (Š. Batović 1976, karta 2 i 3), zatim fibula s jantarevim zrnom (Š. Batović 1976, karta 6), najstarija čunasta fibula s kratkom nogom, a kasnije i fibula s lisnatim lukom (S. Gabrovec 1973, tab. 12; 1976, tab. 6), kao i niz igala kao što su igla tipa Sirolo-Numana, igla s krovastom i koničnom glavicom, te igla s glavicom i prstenastim vratom.

Nasuprot tome nalazi se nošnja čija nam je rasprostranjenost poznata u sklopu istočne komponente. Na prvom mjestu moramo spomenuti naočarastu fibulu s osmicom, za koju još nemamo kartu rasprostranjenosti koja bi uzimala u obzir njene varijante, što je upravo u slučaju naočaraste fibule veoma važno, mada ih je često teško odrediti. Sigurno je da se ona javlja veći u čistim kulturama žarnih polja od 10. vijeka naovamo (kao, na primjer, u zagrebačkoj i dobovsko-ruškoj skupini), da bismo je u osobenim varijantama kasnije nalazili u Podunavlju (ponekad već zajedno s trakokimerijskom gradom) i Makedoniji (naročito često u Vergini s kronološki tačno određenom pozicijom, K. Kilian 1975, tab. 7—8), a, na drugoj strani, i na alpskom području sve do Ljubljane i Škocjana na zapadu (S. Gabrovec 1976, Abb. 7). Njena pojava svuda označava deveti i početak osmog stoljeća. Iz nje će se razviti mlada naočarasta fibula bez osmice i naočarasta fibula višedijelne sheme, isto tako karakteristična za spomenuti prostor.

U okviru istočne komponente nešto kasnije od naočaraste javlja se lučna fibula dvopetljaste sheme, koju u njenim brojnim varijantama također možemo pratiti od Podunavlja do Makedonije na jugu i istočnih Alpa na zapadu (S. Gabrovec 1970), ali je ne nalazimo u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji (ne poznaju je ni liburnijska ni japodska skupina). Fibule lučne dvopetljaste sheme karakteristične su za drugu polovinu 8. i prvu polovinu 7. vijeka, a pojavljuju se, također, i zajedno s trakokimerijskom gradom, te neki tipovi dvopetljastih lučnih fibula predstavljaju upravo njen specifični inventar (na primjer, tip 5 po Gabrovcu). Naprotiv, u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji ne nalazimo ni muško »trakokimerijsko« gradivo (konjsku opremu, oružje) niti se raširilo polaganje oružja u grob, čime ovo razgraničenje dobija još i dodatno značenje.

S ovim tipovima, čiju smo rasprostranjenost mogli pratiti na širokim jugoslavenskim prostranstvima, bio je zaključen proces formiranja grupa željeznog doba. Dalji razvoj otada teče u već formiranim skupinama, kojima je, međutim, vijek trajanja različite dužine. Stoga više nemamo tipove koji bi

bili rašireni po cijeloj jugoslavenskoj teritoriji. Svaka grupa razvija svoje specifične tipove. Tako bismo mogli spomenuti dvopetljastu lučnu fibulu glasinačke varijante (tip 8 po Gabrovcu), koja ukazuje na izuzetnu snagu glasinačke kulture, a uz koju se na zapadnom dijelu ponajviše raširila čunasta fibula. Još manje bismo mogli navesti zajedničke tipove fibula u šestom vijeku, kada su razilaženja bila još snažnija. Svaka grupa u to vrijeme ima svoje fibule, među kojima jedva da još postoji bilo kakva povezanost.

Povezujuće elemente u izvjesnom smislu predstavljaju opet certoška, na jednoj, i lučna fibula s kvadratnom nogom, na drugoj strani. Certoška fibula prevladava na zapadu i sjeverozapadu, a lučna na jugu i istoku (M. Guštin-B. Teržan 1976, karta 2). Prva predstavlja italsku kulturnu komponentu, druga grčku. Obje pripadaju vremenu oko 500. godine. U doba kasnog petog stoljeća ova je dioba još snažnija. Na jednoj strani, u društvu kasnih certoških fibula pojavljuju se fibule latenske sheme, a na istoku i jugu grčke na šarnir. Pošto Panonija predstavlja prirodno stjecište italskoalpskih i grčkobalkanskih kulturnih uticaja, na njenoj se teritoriji u istom grobu mogu sresti tipološki predstavnici oba kulturna prostora. Da samo spomenem Beremond (E. Jerem 1973) kao primjer susreta certoške i fibule s kvadratnom nogom ili Čurug, u čijem se sastavu nalazi latenska i fibula na šarnir.

Obje spomenute fibule pripadaju još kontekstu kultura starijeg željeznog doba. Sve što dolazi poslije ta dva tipa fibula označava već potpunu prevlast latensko-keltskog, na jednoj, i helenističkog uticaja, na drugoj strani, a time i završetak starijeg željeznog doba na jugoslavenskom tlu. Izuzetak je jedino jadransko-zapadnobalkanska regija, prvenstveno u svojoj japodskoj i liburnijskoj skupini, gdje će se domaće kulturno jezgro održati sve do dolaska Rimljana i gdje neće prevladati ni keltsko-latenski ni helenistički elementi.

Time bi u grubim crtama bili na primjerima nošnje predstavljeni karakteristični predmeti koji povezuju čitav jugoslavenski prostor ukazujući na vremenske promjene u njemu. No, oni ne ukazuju samo na vremenske promjene: s obzirom na to s kojeg područja razmatrane fibule dolaze, odnosno s kojim su povezane, one ukazuju i na kulturno-historijsku situaciju, što će reći na, arheološkom metodom, dostupnu historiju. Stoga ćemo se na ove probleme još jednom ukratko vratiti pri naznačavanju historijske slike današnje jugoslavenske teritorije u željeznom dobu.

NASELJA

Za nove kulturne skupine željeznog doba karakterističan je i poseban tip naselja. Riječ je o utvrđenim visinskim naseljima, koja narod danas većinom naziva gradine (gradišta, kasteliri, dutezi-gutët). Iako ne svuda

podjednako intenzivno, ovaj se tip javlja na čitavom jugoslavenskom prostoru. Najstarija visinska naselja, istini za volju, mogu biti i starija, porijeklom iz ranog brončanog doba ili čak eneolita, ali su u to vrijeme rijetka i, što je još značajnije, po pravilu se ne nastavljaju u srednje brončano doba, tako da se radi o novom naseljavanju u željeznom dobu, da bi zatim ova naselja postojala tokom čitavog njegovog trajanja. Nerijetko naselja željeznog doba imaju svoj začetak u kasnom brončanom dobu, u skladu s tim, i začetek pripadajuće kulturne skupine željeznog doba može biti pomaknut u to vrijeme. Sada nam je poznat ogroman broj utvrđenih naselja ovog tipa; za teritoriju zapadne Jugoslavije A. Benac (1986) daje sljedeće brojke: u Bosni i Hercegovini oko 1000, na području Liburna oko 600, na centralnom japodskom području oko 200, na području plemenske zajednice Daorsa 60, u šibenskom kraju 30, u kninskom 35, na području Livanjsko-duvanjsko-glamočkog polja 108, a podjednako velik broj bismo ih mogli navesti i u Sloveniji, najviše u Dolenjskoj. U Istri i tršćanskom zaledu C. Marchesetti spominje više od 400 gradina. Istri pripada u tom pogledu donekle posebno mjesto, pošto su u ukupan broj uključena i naselja srednjeg brončanog doba.

Velika brojnost naselja karakteristična je u prvom redu za planinski prostor alpskog i jadransko-dinarskog područja, a manje za panonsku i podunavsku ravničarsku teritoriju. Lokacija gradina, njihov oblik i način gradnje bitno su bili određeni prirodom i konfiguracijom tla. Uglavnom ih razlikujemo dvije vrste: naselja na planinskom subalpskom i dinarsko-kraškom terenu, što predstavlja klasično područje gradina, i na panonsko-podunavskom ravničarskom području. Prva su izgrađena na visovima uzdignutim iznad ravnica ili na rubovima pojedinih kotlina i dolina, druga obično na terasama uz rijeke. Gradine su različite veličine, uvijek prilagođene terenu. Najčešće su takozvane kružne i rubne gradine.

Priroda tla je uvjetovala i sam način gradnje obrambenog sistema. Za prve je karakterističan suhozid, bilo kao jedini oblik gradnje, bilo u kombinaciji s drvenom konstrukcijom i zemljanim nasipima i jarcima. Često se javlja i obrambeni, takozvani limitni tumulus. Za druge, pak, zemljani nasip s dodatnim drvenim konstrukcijama i jarkom. Najpotpuniji pregled problematike i detaljne opise, koji su u okvirima razmatranja pojedinih kulturnih grupa preuzeti i u našoj knjizi i koje stoga nije potrebno na ovom mjestu ponavljati, dali su simpozijumi posvećeni utvrđenim naseljima u Mostaru i Novom Sadu (publicirani g. 1974 i 1986). Mogao bih samo da upozorim na neka planska poslijeratna istraživanja koja najdublje otvaraju i rješavaju problematiku naselja u pojedinim regijama: istraživanja A. Benca dalmatskih gradina (A. Benac 1985), iskopavanja B. Čovića na Podu kod Bugojna (B. Čović 1986), zatim za jadransko-zapadnobalkansku regiju istraživanja Š. Batovića na liburnijskom području, te iskopavanja na Bosutu i

Gomolavi za panonsko-podunavski prostor i u Stični za jugoistočnu alpsku teritoriju. Najbolji uvid u to kakva su naselja bila, kako su se širila i razvijala, kako se razvijao njihov obrambeni sistem, pružaju nam iskopavanja na Podu i Stični, a istraživanja A. Benca, osim toga, dobro pokazuju organizaciju naselja na čitavom području kulturne skupine.

Gradnja u kamenu, tehnika suhozida, neosporno predstavlja sredozemni element i poznata nam je uglavnom na rubu mediteranskog prostora. I na jugoslavenskom tlu javlja se već u brončanom dobu, da bi se u željeznom raširila i cijelom unutrašnjošću. Tehnika gradnje suhozida je jednostavna: unutrašnja i vanjska strana zida izgrađene su od većih, pažljivo izabranih, ali neobrađenih kamenova, odnosno kamenih blokova, dok je sredina ispunjena nabacanim kamenjem. Razlike postoje u brižljivosti izrade. U suštini, radi se o tipu zidina kakav nam je dobro poznat iz Albanije, gdje je označen kao tip Tren, odnosno Gajtan (M. Korkuti 1976). Na terenu s mnogo kamena i malo zemlje nailazimo samo na suhozid, drugdje se javlja u kombinaciji s drvenom konstrukcijom i zemljanim nasipima (kao, na primjer, u Stični). Jedino nam je u Stični dobro poznata kombinacija suhozida i drvene konstrukcije. Otvori u zidu govore o okomitim gredama, koje su morale biti povezane i horizontalno, a na vrhu su nosile prsobran.

Gradnja zidina od drveta i sa zemljanim nasipima predstavlja suprotan, kontinentalni element, dobro poznat još iz brončanog doba u Evropi, a naročito je majstorski izveden u tipu Biskupin. U obrambeni sistem uključen je i rov ispred zidina, koji je nastao iskopavanjem zemlje za zemljane zidine. Ovaj je sistem najbolje dokumentiran na Podu, gdje su na vrhu zemljanog nasipa dobro očuvane rupe za drvenu konstrukciju prsobrana. U istom obliku moramo sebi predstaviti i obrambeni sistem u bosutskoj skupini (Kalakača, Bosut, Gomolava, najbolje dokumentiran u Feudvaru). Slično su građena i naselja u Pomoravlju. Panonsko-podunavski prostor će taj način gradnje zadržati i u latenskom periodu.

Gradnja zidina u tehnici suhozida u zapadnim predjelima Jugoslavije nije bitno napredovala niti je prevazišla tehniku koju poznajemo pod imenom Tren-Gajtan. Megalitska tehnika nam je poznata samo na helenizi-ranim područjima Jadrana i Makedonije.

Oblik vrata poznajemo samo po spoljašnjem izgledu. Nepoznata su nam sistematska iskopavanja koja bi nam pružila uvid u detalje. Obično su iskorišćena jednostavna rješenja: vrata su se nalazila na ivici platoa gdje počinje zid i na strmom, prirodno zaštićenom rubu naselja. Mogla su biti i na sredini, i u tom slučaju zid bi bio na obje strane pojačan. Česta su i takozvana skajska vrata, u kojih je jedan krak zidine (prema grčkom pravilu desni, kako bi napadač bio ugrožen sa strane na kojoj nije bio zaštićen štitom) bio produžen, tako da oba zaključna dijela zidova jednim dijelom teku uporedu. Kod nas grčko pravilo često nije bilo poštovano, odnosno nije bilo

shvaćeno, te je prema unutra nerijetko bio pomjeren lijevi krak. Specifičnost gradina u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji predstavljaju takozvani obrambeni, odnosno limitni tumulusi, koje često nalazimo pri ulazu, gdje su svakako imali obrambenu funkciju, mada ne uvijek. Poznati su nam ovakvi tumuli i kultnog karaktera.

Složeniji ulazi (na primjer, skajska vrata) neosporno su nastali pod mediteranskim uticajem. To se odnosi i na komplicirane ulaze na istarskim gradinama, koje je opisao B. Baćić (1970). Riječ je u ovom slučaju o dugim hodnicima pri ulazu, o dvoja vrata, kroz koja se mora proći između dva ili više zidova, pri čemu put između dva ulaza duže vrijeme vodi koridorom među zidinama. U istarskim gradinama uz ulaz nailazimo i na obrambenu kulu. Vrata istarskih gradina nerijetko su bila pregrađivana i zazidavana. Datacija izgradnje vrata istarskih gradina nije pouzdana, a većina ih je sigurno bila izgrađena već u brončanom dobu.

I kada je riječ o tehnici gradnje kuća, raspolažemo samo s općim podacima, tako da ne možemo razlikovati tipološke značajke među pojedinim kulturnim grupama, niti joj pratiti razvoj u vremenu. U principu, imamo dva tipa gradnje. U prvom slučaju radi se o drvenoj nosećoj konstrukciji s okomitim gredama zabijenim u zemlju, dok su zidovi na različite načine izgrađeni od drveta i oblijepljeni kućnim lijepom. U drugom, pak, kuće imaju kamene temelje, na kojima je počivala okomita drvena, a možda i horizontalna konstrukcija (Blockhaus). Samo rijetko kada možemo detaljnije rekonstruirati ovaj način izgradnje kuća. Po pravilu, poznate su nam pravougaone konstrukcije s jednom ili i više prostorija. Okrugle kuće nisu dokazane ni u Istri, gdje se na osnovu još i danas upotrebljavanih pastirskih kuća često pretpostavljalo njihovo postojanje.

I za gradnju kuća važi princip da tip kuća izgrađenih od okomitih, u zemlju zabijenih kolaca pripada kontinentalnoevropskom tipu, poznatom još iz neolitika, dok je gradnja kamenom mediteranska. Razumije se da je pri tome od velikog značaja bila priroda samog zemljišta, ali je određenu ulogu igrao i kulturni faktor. Tako je na Mostu na Soči (Sv. Lucija) kuća iz brončanog doba izgrađena od okomitih drvenih greda zabijenih u zemlju, dok kuće iz željeznog doba (najbolje su očuvane iz mlađeg halštatskog perioda, stupanj Sv. Lucija II) imaju kamene temelje. Upravo kuće s Mosta danas su nam poznate u mnogim dragocjenim građevnim detaljima, koji govore o izuzetno razvijenoj tehnici gradnje i ujedno o planskoj urbanističkoj regulaciji. I u jednom i u drugom slučaju moramo već gledati i uticaje italske kulture.

Naselje tipa gradina svakako predstavlja tipičan tip naselja željeznog doba na jugoslavenskom tlu. Pored njega drugi se tipovi javljaju više kao iznimke (na primjer, kolišta, ravničarska ili spiljska naselja). Na njihov oblik i način gradnje neosporno su uticali prirodni činioci, kao što su konfiguraci-

ja terena ili sastav zemljišta, iako je, istovremeno, svakako prisutan i uticaj kulturnih faktora. Već smo rekli da suhozid posredno ili neposredno predstavlja mediteranski element, dok je gradnja od drveta i zemlje element kontinentalne Evrope, te da nam je i jedno i drugo poznato i u domaćoj tradiciji.

Pitanje je, međutim, u kojoj mjeri možemo govoriti o autohtonoj arhitekturi i koliko je ona ograničena na skupine koje smo definirali, odnosno koliko su te kulturne skupine svoja naselja razvijale iz vlastite tradicije. Što se tiče tehnike gradnje kuća i zidina, pri današnjem stanju istraživanja o tome teško možemo govoriti, jer jedva da igdje imamo sistematska iskopavanja na osnovu kojih bismo gradnju mogli podrobnije posmatrati i komparirati je kako sinhronijski tako i dijahronijski. Bez drugih podrobnih podataka sam pojam suhozida to ne dozvoljava, kao ni pojam palisade. Slično važi i za sam vanjski oblik, koji je isuviše ovisan o prirodi terena, bez obzira što je opravdano mišljenje da je potkovičasti oblik gradine osobenost dalmatinske grupe. Tako stički tip zidina, koji smo podrobno opisali u njegovim karakterističnostima, ostaje i dalje usamljen i bez pravih usporedbi kako u srednjoj Evropi tako i na Balkanu. Slično bismo mogli konstatirati i za Pod, bar što se tiče detaljnijih podrobnosti. No, time su već naznačene i specifičnosti koje će možda jednom biti moguće protumačiti kao osobenost pojedine kulturne grupe.

Danas su već vidljivije specifičnosti pojedinih skupina u organizaciji prostora, što su ponajviše pokazala istraživanja A. Benca delmatskih gradina na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju. Takva organizacija prostora znači, naravno, promišljeno iskorišćavanje prirodnih uslova i smišljen zahvat u prirodnu datost, što je, dakako, kulturni činilac koji se mora pripisati određenoj zajednici. Slična nam je organizacija poznata i na japodskom prostoru. U posebnom je obliku ispoljava svetolucijska skupina (D. Svoljšak 1986), dok je opet u drugačijem razotkriva sistematska topografija u Beloj krajini u okviru dolenjske skupine (J. Dular 1985). Ovdje su bile ustanovljene visinske gradine bez vlastitih nekropola, koje nizinska naselja uvijek imaju. Sigurno su prva imala drugačiju funkciju od posljednjih, te su bila u sklopu zajedničke organizacije. Ta organizacija prostora ima svoje ekonomske i bezbjednosne motive, koji su posvuda prisutni pri izgradnji naselja. Bitno je da su istraživanja pokazala kako se organizacija provodi u okviru kulturne skupine, koja je ujedno i etnička, i da u njenim okvirima doživljava svoj vlastiti razvoj.

Razvijena organizacija bila je otkrivena i u okviru pojedinog naselja. Tako su sistematskim iskopavanjem na Podu otkriveni regulirani nizovi kuća s glavnim ulicama na čijim ukrštanjima nastaje trg, kao i cesta iza zidina, koja je omogućavala brz i lagan pristup zidinama. Isti taj element, i to u istom obliku, poznaje i Stična i uz najstariji i uz najmlađi zid. S tim u vezi

moramo spomenuti i planski raspored kuća na pojedinim terasama s cestom pred kućama i s posebnim kvartom za radionice na Mostu na Soči. Još je značajnije otkriće svetilišta na Podu, što na ovom mjestu spominjemo prije svega kao dokaz organizacije koja ukazuje na urbane značajke. Još ću samo spomenuti činjenicu planske izgradnje svih triju zidina u Stični. Bile su izgrađene za kratko vrijeme i u istoj tehnici u cijelom naselju, koje je u svom opsegu obuhvatalo 2,70 km. Slično važi i za plansku izgradnju i širenje naselja na Podu.

Sve su to pojedine činjenice dobijene sistematskim iskopavanjima, koje nesumnjivo govore o visoko razvijenoj organizaciji. Njene detalje i razvoj, međutim, konkretno možemo opisati samo u rijetkim slučajevima.

Načelnu viziju razvoja »ilirskog« naselja, a time i ilirskog društva, najbolje je, na osnovu antičke literature, dao M. Suić (1976a), odredivši često različitim pojmovima, kao što su predurbano, protourbano i urbano društvo, na jednoj, i refugium, castellum, oppidum, vicus, pagus i civitas, na drugoj strani, jasne definicije, kojima se možemo dobro služiti i koje nam mogu biti od velike pomoći. Za konkretnu upotrebu, međutim, još uvijek nam često nedostaju sistematska i planska istraživanja na terenu. Ona, pak, koja su obavljena dala su odlične rezultate (istraživanja A. Benca, iskopavanja na Podu i u Stični), ali te rezultate, ipak, ne možemo uopćavati.

PRIVREDA

Privreda kulturnih skupina željeznog doba na tlu Jugoslavije pokazuje znatne regionalne razlike, uslovljene prethodnim razvojem, geografskim položajem i raspoloživim resursima. Zemljoradnja i stočarstvo razvijeni su, u većoj ili manjoj mjeri, u svim skupinama, a poseban značaj moglo je imati stočarstvo u planinskim i kraškim predjelima, pogotovo onim koje oskudijevaju u rudnim ležištima. Stočarstvo je, daleko više nego zemljoradnja, moglo davati viškove za prodaju. Struktura stočarstva je različita u pojedinim oblastima, ali je karakteristično da je govedarstvo u većini slučajeva ravnopravno s ovčarstvom; gajenje svinja je na trećem mjestu. Konji su svakako bili znatno brojniji nego što pokazuju statističke analize osteoloških nalaza iz naselja; dokaz za to imamo i u konjaničkim grobovima, a i u likovnoj umjetnosti. Lov je ponegdje još dosta važan dopunski izvor prehrane, mada u razvijenom društvu razvijenog doba, u ratničkom i aristokratskom sloju vjerovatno postaje i sredstvo ličnog dokazivanja pojedinaca. Rudarstvo, metalurgija i različiti metaloprerađivački i drugi zanati bili su one privredne grane na kojim se zasnivao razvoj i napredak pojedinih centara, čitavih skupina, pa i većih oblasti. U tom pogledu je posjedovanje resursa često bilo odlučujuće. Autohtona proizvodnja željeza

počinje već u prvim stoljećima prvog milenija, a njen nastanak vjerovatno treba zahvaliti uticajima iz istočnog Mediterana, bilo direktnim putem, preko egejske Makedonije dalje na sjever i sjeverozapad, bilo indirektnim, preko Apeninskog poluotoka, odakle je siderurgija najvjerovatnije stigla u istočno alpsko područje. »Trakokimerijski udar« imao je u tom pogledu mnogo manji značaj nego što se ranije mislilo. Sigurne dokaze autohtonog željezarstva imamo, za sada, u srednjoj Bosni i na sjeverozapadu, u Mušjoj jami (Škocjan I) već od devetog stoljeća, a vjerovatno je nedostatak sličnih dokaza u Srbiji i Makedoniji prouzrokovan time što su naselja veoma malo ispitivana. Od osmog stoljeća nadalje željezarstvo se razvija u punom obimu, a posebno važni centri nalaze se u jugoistočnoalpskoj oblasti, u sjeverozapadnoj Bosni i u centralnoj Bosni, pa nema sumnje da veći broj kulturnih grupa svoj procvat u periodu od 7 do 5 stoljeća zahvaljuje dobrim dijelom toj činjenici. Proizvodnja željeznog oružja i oruđa samo je djelimično potisla obradu bronze. Livci, toreuti i graveri okreću se proizvodnji nakita, u nekim krajevima i bronzanog posuđa, a čitava ova metaloprerađivačka grana postiže zavidan tehnički nivo. Da su se različiti metaloprerađivački zanati, u većoj ili manjoj mjeri, razvijali u okviru svake skupine, dokaz su specifični lokalni tipovi, te lokalne varijante onih »internacionalnih« tipova koji se šire na velikim prostorima. Razumije se, neke su zajednice i u tom pogledu bile razvijenije i bogatije od drugih. Viškovi proizvoda, bilo poljoprivrednih, bilo zanatskih, podsticali su trgovinu. Njen intenzitet može se, bar jednim dijelom, pratiti po importiranim predmetima, prvenstveno po nakitu, a djelimično i oružju. Uz međuplemensku razmjenu važan faktor predstavlja prodor luksuznijih artikala iz proizvođačkih centara razvijenih mediteranskih zemalja: Grčke, Velike Grčke, Etrurije. I tu se može konstatovati stalno jačanje intenziteta trgovine iz stoljeća u stoljeće do početka helenističkog doba. Ova luksuznija roba stiže prvenstveno da zadovolji potrebe bogatijih slojeva rodovske, a kasnije i plemenske aristokratije, kao i sloja ratnika. Monopolom koji, vjerovatno, ima nad tom trgovinom, taj sloj, opet, jača svoje ekonomske i političke pozicije.

DRUŠTVENI ODNOSI

Radi sticanja uvida u strukturu društva svakako moramo uključiti i nekropole, koje neosporno odražavaju i društveno ustrojstvo, bez obzira što je način pokopa bio podvrgnut kultnim propisima. Nema sumnje da moramo vidjeti kultni propis u činjenici što, primjera radi, u japodskim grobovima sve do petog stoljeća ne nalazimo ni ofanzivnog ni defanzivnog oružja ako znamo da njega nije bilo, ili gotovo da nije bilo, u svetolucijskoj, a tako smo često na njega nailazili već u susjednoj dolenjskoj skupini. Na

drugoj, pak, strani, »kneževski« grobovi s ofanzivnim i obrambenim oružjem, konjskom opremom, metalnim posudama i s istaknutim položajem u tumulusu svakako ukazuju i na ustrojstvo društva. Opasno bi ipak bilo isključivo na osnovu potpuno drugačije strukture grobova u japodskoj svetolucijskoj skupini u odnosu prema dolenjskoj vidjeti i potpuno drugačiju društvenu strukturu.

U načinu pokopa svakako moramo vidjeti i izraz kulturno-političkih uticaja. Polaganje oružja u grob pojavilo se pod uticajem trakokimerijskog fenomena, na jednoj, i mediteranskog na drugoj strani. Kulturno-politički uticaji, koje možemo registrirati u grobnom kultu, neosporno su bili i uzrokom nastajanja novog društvenog uređenja, pa, prema tome, i nov način pokopa spoljašnji je izraz nove strukture društva.

Nakon ovih načelnih konstatacija, koje, doduše, ograničavaju vrijednost podataka što ih za analizu društvene strukture nude nekropole, pogotovo imamo li u vidu da postoji vrlo malo u cijelosti iskopanih nekropola, možemo, ipak navesti neke podatke o strukturi tadašnjeg društva na osnovu arheološke građe. Potpuno smo pri tome svjesni nedorečenosti naših razmišljanja.

Na početku gotovo svih skupina nailazimo na »kneževske« grobove, označene oružjem (mač, koplje, sjekira, konjska oprema), a grobovima ovog tipa mogli bismo priključiti i skupne nalaze trakokimerijskog sadržaja, koje s prilično vjerovatnoćom povezujemo s grobnim kultom, a time i s grobovima vodećeg sloja. U odnosu prema grobovima kulture žarnih polja i kasnog brončanog doba to predstavlja sada glavnu novinu. Istovremeno se ovi grobovi najčešće javljaju u tumulusima, koji su, uz nekoliko izuzetaka, porodični. U skupinama koje možemo kontinuirano pratiti ovaj se sloj održava u svim generacijama; svuda je primjetan poseban uspon u drugoj polovini 7. vijeka, zatim oko 500. i oko 400. godine, neposredno pred raspadom halštatske kulture. Oko 500. godine nalazimo, pored toga, i nekoliko izrazito bogatih grobova izdvojenih iz porodičnog okvira, što će reći pravih kneževskih grobova tipa Novi Pazar.

Tako struktura grobalja odražava izrazito rodovsko-plemensko uređenje, na čelu s rodovskim prvakom. U jednom velikom naselju nalazimo istovremeno više takvih grobova rodovskih prvaka, što znači da se radi o rodovskim starješinama (principes). Dobro se pri tome mogu razlikovati snažnije naseobine od slabijih, a u okruženju snažnijih javljaju se manja uporišta drugačijeg tipa, očigledno povezana sa svojim matičnim naseljem. Neka od tih snažnijih naselja mogla su zauzeti vodeće mjesto i postati »glavnim« gradom: Nesactium, Metulum, Delminium. Moramo, međutim, priznati da to možemo utvrditi samo u slučajevima kada nam o tome govore pisani izvori i da su vjerovatno u pitanju kasne tvorevine. Samo rijetko nailazimo na prave kneževske grobove tipa Novi Pazar, kada je

u sistemu starješinstva očita prevlast moćnog kneza, koji je to mjesto izborio zahvaljujući svojim posebnim vezama s grčko-makedonskim područjem i ne bez uzora u njemu. Riječ je o sličnoj pojavi kakvu poznaju i zapadnohalštatski i ranolatenski krug u južnoj Njemačkoj. No, taj je razvoj na jugoslavenskom prostoru starijeg datuma, o čemu nedvosmisleno govore »kneževski« grobovi iz 7. vijeka od Dolenjske preko Kaptola i Glasinca do Makedonije. Vodeći se sloj, dakle, već u to vrijeme uzdigao iznad svoje rodovske zajednice i bar djelimično »internacionalizirao«. Time mislim prvenstveno na to da je u svojim rukama držao veze ne samo sa susjednim nego i s udaljenim zajednicama, kao i gradovima na mediteranskom području, na koje se i ugledao.

Kako treba shvatiti tu njihovu vodeću ulogu? Na osnovu snažnog razvoja raznih obrta (proizvodnje i obrade željeza, staklarstva, lončarstva, metalnog zanatstva), dopreme sirovina iz udaljenih krajeva, trgovine, kao i, konačno, arhitekture naselja, vidljivo je da je u skupinama željeznog doba došlo do razgranate organizacije. Na jednoj strani, moramo još uvijek voditi računa o porodičnoj privredi. U njenom bi se sklopu, pored obezbjeđivanja hrane i odjeće, obavljale prema individualnim sposobnostima i nadarenosti i posebne zanatske vještine: proizvodnja željeza, njegova prerada, metalni obrt i lončarstvo. Iz toga su se razvijali zanatski centri, specijalizirani zanati, kojima se nije moglo na brzinu priučiti, već je bilo potrebno dugotrajno naukovanje. Pomislimo samo na kopanje i topljenje željeza, proizvodnju stakla, razvijeno metalno zanatstvo, toreutiku, lončarstvo. Ovi zanatski centri su dočekivali putujuće trgovce, iz njih se odlazilo na naukovanje u druge zemlje. Nastale su, dakle, radionice u kojima je rad bio specijaliziran. Radi saradnje (na primjer, kovača i livaca i slično) u naselju su bile podignute na jednom mjestu, kao što smo vidjeli na Mostu na Soči. One sada više nisu bile isključivo porodično povezane, niti su svoje proizvode razmjenjivali samo na zajedničkim tržištima, opskrbljujući se tu sirovinama. Oslobodivši se svojih porodičnih zajednica, dospjele su pod zaštitu starješine odnosno »kneza« i radile po njegovim nalozima. Bile su mu podređene, a on je vodio brigu o njihovoj opskrbi. U njegovim se rukama nalazila i trgovina između naselja kako unutar rodovsko-plemenske zajednice tako i izvan nje. Gdje god smo otkrili postojanje kulturne zajednice, već nam je sama po sebi tipologija metalnih i keramičkih proizvoda ukazala na djelovanje takvih posebnih radionica, koje su se morale nalaziti u većim naseljima.

Snažan razvoj zanatstva i trgovine, kakav smo ustanovili, što će reći privredni element, neosporno je bitno djelovao na pospješivanje društvenog razvoja u željeznom dobu od rodovskog uređenja u pravcu protourbanog društva. Drugi, nimalo manje važan dokaz takvog razvoja moramo vidjeti u duhovnoj, to jest kultno-religioznoj sferi. Već kultne ostave tipa Škocjan predstavljaju zametke zajedničkog kultnog mjesta, svojevrsnu pretfazu

svetilišta, koje je povezivalo veću, nadrodovsku zajednicu. Još više takvom pretfazom možemo smatrati kultne tumuluse, kakvih nam je nekoliko nepobitno poznato u dalmatinskim naseljima, no koje vjerovatno smijemo pretpostavljati i drugdje. Već pravo svetilište poznato nam je na Podu, a otkriveno je zaslugom sistematskih iskopavanja B. Čovića. Uz Pod, treba pomenuti i Goricu u Hercegovini, u novije vrijeme (B. Čović, 1976) objašnjenu kao svetilište. Sasvim je izvjesno da ga ne smijemo smatrati izuzetkom u naseljima željeznog doba. Pitanje je jedino u kojoj već mjeri stvarno predstavlja kultno mjesto šireg značaja. Moramo spomenuti zajedničke plemenske praznike s prinošenjima žrtava, zajedničkim sportskim igrama i takmičenjima, muzičkim agonima u dolenjskoj i svetolucijskoj skupini, kakve možemo razabrati u likovnim uobličenjima na situlama. Svakako je najvjerovatnije njihovo tumačenje u smislu plemenskog praznika koji nikako nije bio profanog, nego kultnog karaktera. Ovi, u početku plemenski, praznici sigurno su sve više dobijali natplemenski karakter postajući nekom vrstom olimpijskih igara prahistorijske plemenske zajednice.

Uspostavljanjem zajedničke privrede, a isto tako i zajedničkog duhovnog života, što nam se počinje otkrivati u skupnim kultnim manifestacijama i za religiju vezanim svetkovinama, koje su povezivale više plemenskih zajednica, neosporno je jačala kohezija među njima, a time i moć centralne vlasti. To je, dakako, naročito došlo do izraza pri organizaciji zajedničke obrane od spoljnjeg neprijatelja, kao i pri planiranju pljačkaških pohoda na tuđe teritorije. Kako je takvo udruživanje izgledalo i kako ga možemo sebi predstaviti, najljepše se vidi iz opisa koji nam daje Livije u 41. knjizi kada opisuje borbu Histra protiv Rimljana. Iako je Livijev opis napisan sa stanovišta Rimljana, iz njega je, ipak, vidljivo kako su takva udruživanja, kada bi do njih došlo, morala biti kratkotrajna i politički krhka.

Uporedimo li sada razvoj kulturnih skupina na jugoslavenskom prostoru s razvojem na etruščanskom području Italije, gdje razvoj etruščanskih gradova možemo u kontinuitetu pratiti od protovillanovske do villanovske kulture, i od nje do vremena orientalizirajućeg stila, pa sve do, konačno, njihove urbane faze, vidjećemo da sve kulturne grupe na jugoslavenskom tlu, gdje njihov razvoj možemo kontinuirano pratiti u grobnom kultu, imaju više ili manje sličan razvoj, mada u nešto skromnijem obliku i u izvjesnom vremenskom zakašnjenju. One imaju svoju protovillanovsku fazu (u dolenjskoj je to, na primjer, ljubljanska skupina žarnih polja), svoju villanovsku (to bi bio horizont s mačevima), kao i, konačno, svoju orientalizirajuću fazu (horizont Stična, Kaptol u jugozapadnoalpskoj regiji i horizont IV b sa svojim kneževskim grobovima na Glasincu). Nema sumnje da su u svim slučajevima grobovi koje poredimo manje bogati, ali su korespondentni. Na ovogodišnjim velikim etruščanskim izložbama ovaj

posljednji horizont je nazvan »kulturom kneževa«, »cultura dei principi«. Iz nje će se potom razviti gradska kultura, etruščanski grad. To je, međutim, već faza koju ni najrazvijenije autohtone kulture na jugoslavenskom tlu neće doseći. Pa i kneževski grobovi iz petog stoljeća ostaju u granicama etruščanske »cultura dei principi«. Helenistički, pak, gradovi tamo gdje se javljaju predstavljaju već nešto drugo i uglavnom ih ne možemo kontinuirano izvoditi iz starijih začetaka.

Razumije se da smo netom skicirani razvoj mogli ustanoviti samo u nekim skupinama željeznog doba, prvenstveno u onim s tradicijom, gdje možemo pretpostaviti da se plemenska svijest razvila u širu, koju bismo smjeli možda nazvati već i etničkom sviješću. U tim skupinama smijemo pomišljati i na bolju organizaciju naseljenog prostora s pojedinim središtima, koja predstavljaju i centre povezivanja i za zajedničke političke akcije.

Ova je analiza izvedena na osnovu nekropola. Međutim, nju potvrđuju i bolje poznata naselja, kao što su Pod ili Stična, i zajednička organizacija prostora, kakvu je u slučaju Dalmata otkrio A. Benac. Spomenuti još moramo i često navođene gradine s podgradem, gdje bi akropola bila boravište kneza a donja gradina ostale zajednice. Sve su to, naravno, samo pretpostavke bez konkretnih potvrda. Od petog stoljeća nadalje neke su gradine u visinama napuštene i preseljene u doline, za što imamo podatke iz Makedonije, a ista je pojava potvrđena i na sjeveru. Najljepši primjer nalazimo u Sopronu u Madarskoj, gdje utvrđeno naselje tipa gradine živi još od 9. vijeka, da bi u 5 bilo premješteno u nizinu.

U našem pregledu društvene strukture nužno smo morali ostati pri općim oznakama. Njih smo mogli izgraditi prije svega u onim kulturnim skupinama koje s dosta razloga možemo vezati za etnos, tamo, dakle, gdje kulturna skupina znači i etničku zajednicu, što je i nova značajka željeznog doba. Vrijeme od početaka željeznog doba naovamo ujedno je i vrijeme formiranja etničkih cjelina, pa stoga i u etničkom momentu moramo svakako gledati važnu kohezionu komponentu u životu naših kulturnih skupina.

DUHOVNA KULTURA

Religija ljudskih zajednica željeznog doba, koliko je poznajemo, manifestira se objektima ili simbolima u kojim možemo prepoznati naslijeđene kultove i religijska shvatanja, a i one koji nastaju tokom vremena, te grobovima kao spomenicima kulta mrtvih koji je u duhovnoj kulturi, pa i u životu i odnosima unutar tih zajednica imao krupnu ulogu. I u jednoj i u drugoj oblasti postoje dosta značajne razlike, posmatrane od grupe do grupe, ali i zajednički elementi ili razvojne tendencije koje se ne smiju

zanemariti. Stariji religijski slojevi, prvenstveno sunčev kult s njegovim raznovrsnim manifestacijama, kultovi vodenih božanstava, kao i oni vezani za kultna mjesta pećinskog tipa, spadaju u tu kategoriju. Vjerovatno je da i svetilišta u obliku humke od zemlje ili kamena, također, vuku svoj korijen iz bronzanog doba, ali je njihova funkcija mogla tokom vremena evoluirati paralelno sa samim religijskim sistemom. A taj je sistem, uz određene retardacije, kolebanja ili lokalne razlike, ipak morao evoluirati u onom pravcu u kojem je evoluirao i u okviru razvijenijih mediteranskih naroda, Grka i Italika. Dokaza za to ima dosta, a mogli bismo, kao posebno indikativne, navesti brojne nalaze nakita porijeklom iz istočnijih dijelova Jugoslavije u starim grčkim svetilištima, sitnu plastiku religijskog značenja donesenu iz Italije, posebno svetilišta kakva su bila ona na Podu, u Gorici, možda i u Nezakciju. S druge strane, kult mrtvih ostaje daleko više konzervativan (u čemu je istarska skupina posebno dobar primjer), mada se i u tom pogledu mogu konstatovati i određene promjene koje nastaju početkom željeznog doba i evolucija koja se zatim može pratiti iz stoljeća u stoljeće. Veoma je uočljivo da se u Podunavlju i u istočnoalpskom prostoru, gdje je stoljećima dominiralo spaljivanje, početkom željeznog doba dobrim dijelom prelazi na inhumaciju, mada neke grupe zadržavaju stari ritus. U isto vrijeme na tom se prostoru prihvata i tumulus (dolenjska grupa, grupa Martijanec-Kaptol). Na drugoj strani, duž sjevernog i srednjeg Jadrana i u njegovom zaledu proces napuštanja tumula i prelaska na sahranjivanje u ravnim grobovima, koji je započeo u kasno bronzano doba, okončava se početkom željeznog doba; sahranjivanje pod tumulima u tim područjima je izuzetak. Glasinačka kultura se dosljedno drži tumula do kraja svog postojanja, a što se tiče Pomoravlja i Makedonije tu postoje mnoge lokalne razlike · ravni grobovi i tumuli pojavljuju se kao rezultat starijih tradicija ili novih tendencija, pa i uticaja. U pogledu detalja kulta mrtvih gotovo svaka skupina ima neke svoje osobenosti, a najvažnija od njih, čije uzroke ne poznajemo, jeste odnos prema oružju kao vrsti grobnih priloga. Dok se u većini skupina običaj prilaganja oružja uvodi već početkom željeznog doba, neke skupine (svetolucijska, notranjska, liburnska, japodska) to ne prakticiraju, sasvim očigledno iz religijskih, a ne iz ekonomskih razloga. U toku vremena kult mrtvih evoluira, a najznačajnije su promjene izazvane društvenim raslojavanjem. To potvrđuju kneževski grobovi koji i sami pokazuju određeni razvoj, sve do monumentalnih konstrukcija, skupocjene opreme i nakita od plemenitog metala, luksuznog bronzanog posuđa i keramike. Osim sociološkog, ta pojava ima i religijski značaj. Vjerovatno je da pojavu i razvoj sahrana tog tipa prati i razvoj jednog specifičnog kulta — kulta heroja.

Umjetnost kulturnih skupina željeznog doba je oblast u kojoj se one ponajviše međusobno razlikuju, pa je to teško svesti na zajedničke

imenitelje. Njene su manifestacije prikazane dosta iscrpno u odjeljcima o pojedinim skupinama. Na ovom mjestu dosta su dvije temeljne konstatacije. Prvo, u većem dijelu naših skupina željeznog doba umjetnost ostaje do kraja u skromnim okvirima dekorativne umjetnosti (na metalu, keramici i dr.), s dominantnim geometrizmom. Refleksi velike umjetnosti mediteranskog svijeta, ako ne računamo uvoz finije sitne plastike, jedva su primjetni. I drugo, samo su neke skupine razvile svoje umjetničke centre i dale djela višeg umjetničkog dometa u bronzi i kamenu: to je, najprije situlska umjetnost dolenjske, svetolucijske i istarske skupine, pa istarska kamena plastika i, najzad, japodski kameni spomenici čija starija djela svakako još spadaju u okvir željeznog doba. Na drugoj strani, u jugozapadnoj Srbiji (Novi Pazar) i u Makedoniji (Trebenište) javlja se jedna posebna »dvorska« umjetnost, vezana za uski sloj najviše aristokratije.

HISTORIJSKA INTERPRETACIJA

Historijsku situaciju u željeznom dobu na jugoslavenskom prostoru formirala su tri faktora: domaća tradicija, uticaji mediteranskih kultura u italskoj i grčkoj varijanti, te pritisci s istoka.

Domaću tradiciju na sjevernom području Jugoslavije predstavlja kultura žarnih polja. Ova, srazmjerno jedinstvena, kultura rasprostranjena širom cijele Evrope upravo se u južnom Podunavlju počinje razbijati već na prelazu u prvi milenijum. Njeno ranije jedinstvo počinju već razbijati grupa Ostrov sa žigosanom keramikom na krajnjem istočnom dijelu Jugoslavije i u rumunjsko-bugarskom susjedstvu, kao i bosutska grupa u Vojvodini, koje predstavljaju već nešto novo što će se u potpunosti afirmirati u takozvanom Basarabi-kompleksu s centrom u rumunjskom Podunavlju, ali čiji će se uticaj osjećati daleko na zapad i jug. U okvirima ovog kompleksa u punoj je mjeri prisutan takozvani kimerijski element, to jest pojava kimerijskih bronci, približno istog areala rasprostranjenosti. U skladu s ovim promjenama u kulturi otkrivamo i pomjeranja u naseljavanju: u to vrijeme, naime, nastaju nova utvrđena naselja, često na novim lokacijama. Razvoj željeznog doba u sjevernoj Jugoslaviji ponajviše je bio pokrenut pritiskom s istoka. Drugo je pitanje, na koje zasad možemo odgovarati samo spekulativno, koliko u tom pritisku treba vidjeti i upade žitelja s istoka, pri čemu obično mislimo na plemena koje nazivamo zajedničkim imenom Kimerijci. U svakom slučaju, pojava konjske opreme povezana je s kavkaskim plemenima, da bi na osnovu tih tipova u Podunavlju nastao niz novih, koji će sa svoje strane izvršiti uticaj daleko u Srednju Evropu.

Svakako moramo imati u vidu i pokrete stanovništva stare kulture žarnih polja i novu kolonizaciju današnje jugoslovenske teritorije, dakle,

bar djelimičnu promjenu stanovništva. Na drugoj, pak, strani, sigurno je da su nosioci grupa žarnih polja sačuvali i prostor svoje nekadašnje naseljenosti i na njemu dočekali vrijeme novog željeznog doba djelimično prihvatajući novu materijalnu kulturu. Najljepši primjer za to predstavlja daljska kulturna skupina, u kojoj nekropole žarnih polja produžavaju sa životom i u starijem željeznom dobu, prihvatajući trakokimerijske elemente, da bi zatim u šestom vijeku grupa zamrla. Ovaj osiromašeni prostor tek u vrijeme oko 500. godine ispuniće susjedne kulture, čiji je razvoj u željeznom dobu bio u stalnom usponu. To je, prije svega, glasinačka kultura, a djelimično i jugoistočnoalpska (dolenjska). Slično važi i za ljubljansku skupinu u jugoistočnoalpskoj regiji. I njene nekropole, u prvom redu sama Ljubljana, doživjeće u punoj snazi još 7. vijek ne mijenjajući svoju strukturu kulture žarnih polja da bi u 6. stoljeću gotovo sasvim zamrle. Osiromašen i ispražnjen prostor će oko 500. godine, o čemu nam govori Molnik, zaposjesti dolenjska skupina.

Ni u skupinama koje su nastale iz Basarabi-kompleksa nije nam poznat kontinuiran razvoj tokom cijelog perioda starijeg željeznog doba. Već sam po sebi Basarabi-kompleks ne predstavlja tako snažnu cjelinu poput kulturnih skupina u jadransko-zapadnobalkanskoj i jugoistočnoalpskoj regiji ili u glasinačkoj kulturi, a još manje kulturne cjeline koje su se iz njega razvile. Pri današnjem stanju istraživanja povodom njih ne možemo još uopće govoriti o pravim kulturnim skupinama. Tako nam i nekropole 5. vijeka otkrivaju nešto novo, što je više povezano sa susjednim glasinačkim krugom nego s domaćom tradicijom. Da li se pri tome radi samo o kulturnim uticajima ili i o pokretima stanovništva, koji se često povezuju s kretanjima ilirskih Autarijata, opet je pitanje na koje su mogući samo spekulativni odgovori. Upravo zbog nekontinuiranog razvoja na ovom području teško bi nam bilo da etničke oznake antičkih pisaca prenosimo na kulture starijeg željeznog doba.

Stvari stoje drugačije u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji i na području glasinačke kulture. I ovdje dolazi do promjena u vrijeme oko 1000. godine; broj stanovništva se povećava, a javljaju se i nove utvrđene naseobine tipa gradina i po pravilu oslonjene na naseljenost brončanog doba. Pri tome može biti u pitanju kako izravni kontinuitet iz brončanog doba (tip naselja Varvare) tako i ponovno naseljavanje tačaka koje su bile naseljene već u rano brončano doba (tip Pod kod Bugojna), ali i posve novo naseljavanje. I pored snažnog porasta broja žitelja u to vrijeme, moramo imati u vidu jak kontinuitet starog stanovništva brončanog doba, što se očituje i u grobnom kultu, u kojem tokom prvih stoljeća prvog milenijuma neće preovladati, inače u to vrijeme u čitavoj Evropi dominantan, pokop inkremacijom. Posebna uloga pripada jedino Istri, gdje ne dolazi do promjena u naseljenosti i gdje je u cijelosti preovladao pokop inkremacijom,

no ne i tipična kultura žarnih polja. To nas, naravno, upozorava da nov način pokopa ne tumačimo samo doseljavanjem novog stanovništva, već da na njegovu pojavu gledamo i u sklopu italske protovillanovske kulture.

Za razliku od jugoslavenskog prostora na sjeveru, kulturne skupine koje su nastale u jadransko-zapadnobalkanskoj regiji žive sve do dolaska Rimljana, a glasinačka kultura sve do konca starijeg željeznog doba u smislu u kojem ga poimamo na jugoslavenskom prostoru, dakle, najmanje do vremena oko 300. godine. Pošto, kada je o njima riječ, poznajemo na osnovu antičke literature i imena naroda koji su tu živjeli, na ovom području možemo govoriti ne samo o kulturnim nego i o etničkim grupama.

Supstrat brončanog doba u Makedoniji slabije nam je poznat. Za razumijevanje prelaza u željezno doba sada nam najviše podataka pružaju iskopavanja nekropola u Vergini i Visoima, kao i naselja tel-tipa u Kastanasu. Obje nam nekropole očigledno otkrivaju nov način pokopa u porodičnom tumulusu s radijalnim položajem umrlih, čiji nastanak u Vergini na osnovu lučnih fibula s dva dugmeta na luku (liburnijski tip) datiramo u kasni 11. vijek, dok nam iskopavanja u Kastanasu potvrđuju još od Heurtleya ustanovljenu seobu, koju smo sada u stanju datirati također u 11. vijek. Riječ je, dakle, o dva važna podatka koja ravnopravno dokazuju da vrijeme na prelazu u prvi milenijum možemo uzeti kao historijski utemeljenu granicu otkada moramo računati s nastancima novih kulturnih skupina, koje se zatim bez prekida nastavljaju u željezno doba. Budući da nam je malo poznata tradicija brončanog doba, ne možemo reći koliko su nove grupacije oslonjene na nju. U svakom slučaju, to moramo pretpostaviti, a svakako značajnu ulogu pri tome igra i takozvani trakokimerijski kompleks, koji se očituje u pojavi metalne građe kimerijskog tipa, takozvanih »kimerijskih bronci«. No, sasvim je izvjesno da pri nastanku makedonskih bronci »kimerijskog« tipa moramo imati na umu i uticaje s istoka, koji nisu došli samo iz Podunavlja.

Na makedonskom području je najprije došlo do helenizacije, ali nam je prelaz iz prahistorijskog u više ili manje urbanizirano društvo helenističkog tipa i s time povezano prestrukturiranje kulturnih skupina još uvijek u podrobnostima teško sagledati.

U jugoistočnoalpskoj regiji, slično kao u Podunavlju, domaći supstrat predstavlja kultura žarnih polja u varijanti ljubljanske i ruške skupine. Prva je bitna komponenta dolenjske, a druga prvenstveno slovenačkog dijela skupine Martijanec-Kaptol. Povodom ljubljanske skupine već smo rekli da baš ona sa svojom materijalnom kulturom čini bitnu komponentu dolenjske skupine. U njoj smo već otkrili i mediteranske elemente (jadranska protokoiné), a njima će se kasnije priključiti još i trakokimerijski i, konačno, element porodičnog tumulusa, kojemu su najbliže veze u kulturnom kompleksu Glasinac-Mati. Sve su se ove tri komponente spojile u čvrstu

cjelinu kompaktne kulturne skupine čiji se razvoj nalazio u stalnom usponu sve do keltskog prodora.

U svetolucijskoj skupini element kulture žarnih polja očuvao se uglavnom u načinu pokopa; ostalo je očuvano sahranjivanje inkremacijom u ravnim nekropolama, dok nam trakokimerijski element, a time i polaganje oružja u grob, ovdje nije poznat, tako da vodeći društveni sloj u grobnom kultu nije posebno označen. Svetolucijska skupina, također, nije bila zahvaćena elementom povezanim s pokopom u rodovskom tumulusu. I ova skupina živi kompaktno sa svim svojim bitnim obilježjima sve do provale Kelta. Idrijska, koja će je naslijediti, nije, istini za volju, keltska u smislu mokronoške skupine, ali je sasvim sigurno rezultat promjena što su nastale usljed keltskog prodora.

Isto tako je i u skupini Martijanec-Kaptol, kako to možemo ustanoviti prije svega u njenom slovenačkom dijelu, veoma snažan kontinuitet s kulturom žarnih polja. Naseobine brončanog doba, u prvom redu visinske, produžavaju s postojanjem i u željeznom (Brinjeva gora, Rifnik, Ptuj), a djelimično u osmom vijeku nastaju i nove (Poštela), dok se nizinske naseobine na terasama uz rijeke napuštaju (Ormož). Djelimično se, također, održava i pokop inkremacijom u ravnim nekropolama, mada se, po pravilu, javljaju tumulusi, koji, međutim, nisu porodičnog tipa, već s inkremacijom i pojedinačnim pokopom. Skupina svoj vrhunac doseže s kneževskim grobovima u drugoj polovini 7. vijeka, da bi se potom, suprotno dolenjskoj i svetolucijskoj, u 6. vijeku ugasila. Ukoliko i ima nastavka života u petom i djelimično u četvrtom stoljeću (negovski horizont), onda to nije organski produžetak iz starijih faza, nego prvenstveno posljedica širenja susjednih skupina kontinuiranog trajanja. Bilo kako bilo, hijat između šestog i petog vijeka tu je veći nego na početku željeznog doba.

Spomenuti moramo još i ljubljansku skupinu, koja označava izrazit nastavak prethodne skupine kulture žarnih polja, no koja, za razliku od skupine Martijanec-Kaptol, u drugoj polovini 7. vijeka ne doživljava više uspon, već se nalazi u stadiju zamiranja. I u ovoj skupini do prave kulturne prekretnice, koju otkrivamo i u promjeni načina pokopa, dolazi tek u petom stoljeću.

U prvim stoljećima prvog milenijuma pojavile su se, dakle, na cijelom jugoslavenskom prostoru nove grupacije, koje, doduše, povezuje niz elemenata kako u materijalnoj tako i u duhovnoj kulturi, način življenja i pokapanja, ali su one, unatoč tome, daleko od jedinstva, a različiti su im i razvojni putevi i kohezija. Na čitavoj teritoriji, osim, možda, u ravničarskim predjelima Panonije i Podunavlja, možemo u to vrijeme govoriti o izrazitom povećanju broja stanovništva. Prostor naseljenosti u željeznom dobu obuhvata uglavnom planinske krajeve s naseobinama na visinama. Pri novim naseljavanjima značajnu je ulogu igralo bogatstvo željezne rude kao

ekonomska baza pojedinih skupina i sigurno važan uzrok kolonizacije novih ili ranije slabo naseljenih područja.

Novonastale kulturne grupe željeznog doba razvijaju se u dodiru s mediteranskim kulturama. Pod njihovim uticajima ubrzo se formira vodeći sloj pod čijim je vodstvom došlo do uspona pojedinih naselja, u okvirima pojedine kulturne skupine, a ponekad i čitave skupine. Vodeći sloj je bio i nosilac kontakata s mediteranskim svijetom. Upravo po tome iz kojeg su prostora pojedine skupine primale te uticaje, koliko su oni bili snažni i kako su ih u svojoj sopstvenoj kulturi transformirale, ispoljavaju se njihove značajke i snaga u mjeri u kojoj su nam saznanja o tome dostupna pomoću arheološke metode. Ta slika nam je posebno omogućena željom vodećeg sloja za samouobličenjem. U zapadnim skupinama ta je želja jasno vidljiva u situlskoj umjetnosti, a svuda dolazi do izražaja u grobnom kultu, u kojem je gornji sloj predstavljen simbolima svog statusa: najčešće su to njegovo oružje i oprema njegovog konja. U takvoj kneževskoj opremi razabiremo zone uticaja s kojima su bile povezane pojedine kulturne skupine. Najzornije nam ih predočava rasprostranjenost obrambenog oružja: u drugoj polovini 7. vijeka kacige starog ilirskog i korintskog tipa (K. Kilian 1975, Taf, 99) naspram kacigi sastavljenog tipa (S. Gabrovec 1980, 48), a u potom kacige mladeg ilirskog tipa naspram negovskom tipu (I. Marović 1976, S. Gabrovec 1965). Iz ovih karata rasprostranjenosti dobro su vidljiva oba žarišta uticaja i radijus njihovog djelovanja: grčkog prostora, čiji se uticaji kreću moravsko-vardarskim putem prema Podunavlju, a također i u unutrašnjost Balkana i južnu Dalmaciju, i italskog, koji utiče prvenstveno na jugozapadno alpsko područje i preko njega na Panoniju i Podunavlje, a jednim dijelom i na zapadni Balkan. Sličan odnos grčkih i italskih uticaja pokazuje i nošenje fibula italske i grčke provenijencije, o čemu je već bilo riječi. Nasuprot tome, kulturni uticaj istočnih naroda, pri čemu mislim prije svega na Skite, bili su manji ali je zato bio veći njihov uticaj na tehniku naoružanja, premda slično kao i u slučaju Kimerijaca, ne znamo koliko smijemo pomišljati na njihove stvarne upade na jugoslavenski prostor.

Početkom željeznog doba nastale grupe nisu, kao što smo već vidjeli, bile podjednako dugog životnog vijeka. Tokom cijelog željeznog doba postoje prije svega neke etničke skupine (japodska, liburnska, istarska, srednjodalmatinska, pa i srednjobosanska), kod kojih je baš etnički činilac sigurno predstavljao jaku kohezionu silu. Za niz kulturnih grupa od skupine Martijanec-Kaptol pa do prostora Basarabi-kompleksa snažnu prekretnicu, koju možemo ponajprije otkriti u prekidu nekropola, a manje u još nedovoljno istraženim naseljima, predstavlja 6. vijek. Danas se još ne može odgovoriti na pitanje koji je uzrok tog prekida. Nije sigurno ni vjerovatno, da bi ga morali tražiti samo u pritisku Skita, čiji su, inače, uticaji u naoružanju vidljivi sve do alpskih skupina. U dolenjskoj skupini je, na

primjer, skitski element potpuno inkorporiran u domaću kulturu, dok je na istoku drugačije. U svakom slučaju, nekropole iz 5. vijeka u tim grupama otkrivaju novu sliku, koja se nalazi pod jakim uticajem prvenstveno glasinačke kulture i dolenjske skupine. Uspon koji je u to vrijeme primjetan traje sve do početka 4. vijeka, ali će ubrzo potom prodor Kelta potpuno slomiti moć halštatskih skupina na cijelom sjevernom jugoslavenskom prostoru. Slomu halštatskih skupina na sjeveru odgovara pregrupacija halštatskih skupina na jugu, što je otpočelo još nešto ranije pod uticajem helenizma, s čime ovaj prostor već ulazi u historiju.

Jugoslavenski prostor je u željeznom dobu djelimično već osvijetljen i pisanim izvještajima, te tako i s te strane posmatrano prelazi iz prahistorije u historiju. Razumije se da su ta historijska osvjetljenja skromna i uglavnom se odnose na kasnije vrijeme, kada naša teritorija ulazi pod udar rimskih osvajanja. Naša knjiga ostaje na prahistorijskoj metodologiji i podrobnije se ne bavi borbama domaćih plemena s Makedoncima i Rimljanima, niti, pak, političkim formacijama koje su nastale na granicama rimsko-grčkog prostora. Više nas zanima koliko na osnovu antičkih pisanih izvora možemo osvijetliti i situaciju u starijem željeznom dobu, koliko ove srazmjerno kasne podatke možemo pomoću arheološke metode projicirati i u ranija vremena. Najveća pažnja prahistoričara bila je u svemu tome posvećena etničkom pitanju, što će reći pitanju nosilaca ustanovljenih kulturnih skupina. Pri tome nam mora biti jasno da u antičkoj literaturi posredovana imena naroda možemo prenositi na skupine starijeg željeznog doba samo u, kao što smo vidjeli, srazmjerno rijetkim slučajevima kada je kontinuitet pouzdano utvrđen. No, kako je etničkom pitanju posvećeno posebno poglavlje, na ovom mu se mjestu nije potrebno još jednom vraćati.

POPIS NALAZIŠTA NA KARTAMA

Karta 1 Jugoistočnoalpska regija sa jugozapadnom Panonijom

1. Podbela, 2. Robič, 3. Bovec, 4. Kobarid, 5. Tolmin, 6. Most na Soči (Sv. Lucija), 7. Idrija kod Bača, 8. Slap, 9. Šentviška gora, 10. Koritnica, 11. Žlan, 12. Jereka, 13. Bitnje, 14. Ajdovski gradec, 15. Lepence, 16. Sv. Katarina, 17. Sveto, 18. Volčji grad, 19. Storje, 20. Jama I na Prevalu, 21. Škocjan, 22. Jelarji (Sv. Barbara), 23. Rodik, 24. Trnovo kod Ilirske Bistrice, 25. Šilentabor, 26. Slavina, 27. Šmihel pod Nanosom, 28. Unec, 29. Tržišče kod Cerknice, 30. Križna gora, 31. Ulaka kod Starog trga, 32. Bled, 33. Kranj, 34. Bitnje kod Kranja, 35. Godešič, 36. Repnje, 37. Mengeš, 38. Nevlje kod Kamnika, 39. Ljubljana, 40. Molnik, 41. Vače, 42. Zagorje, 43. Libna, 44. Magdalenska gora, 45. Stična, 46. Mokronog, 47. Brezje, 48. Šmarjeta (sa susjednim nalazištima), 49. Boštanj kod Sevnice, 50. Rovišče, 51. Valična Vas, 52. Dobrnič, 53. Vinkov vrh, 54. Dolenje Toplice, 55. Novo Mesto, 56. Brusnice, 57. Kostanjevica, 58. Velike Malence, 59. Podzemelj, 60. Črnomelj, 61. Dragatuš, 62. Vinica, 63. Stari trg—Puščava i Šance, 64. Gradišče kod Legna, 65. Legen, 66. Novine, 67. Gornja Radgona, 68. Benedikt, 69. Limbuš, 70. Poštela, 71. Razvanje, 72. Pivola, 73. Turška vas, 74. Tinje, 75. Brinjeva gora, 76. Griže, 77. Šešče, 78. Šempeter, 79. Rifnik, 80. Spodnje Podlože, 81. Krčevine, 82. Velika Nedelja—Sodinci, 83. Hardek, 84. Jalžabet, 85. Martijanec, 86. Sigetec, 87. Sv. Petar Ludbreški, 88. Turčišće—Dvorišće, 89. Dinji Kraljevec, 90. Goričan, 91. Kaptol, 92. Gradca, 93. Donja Dolina, 94. Bajinci, 95. Zecovi, 96. Čarakovo, 97. Brdašce, 98. Petkovo brdo, 99. Radosavska, 100. Ivanjska, 101. Sanski Most, 102. Otoka u Vrhpolju, 103. »Tijesno Vrbasa«.

Karta 2 — Jadransko-zapadnobalkanska regija — Istarska grupa i liburnska grupa (u okviru istarske grupe su unesene nekropole sa spaljenim grobovima)

1. Kaštel kod Buja, 2. Kaštelir kod Umaga, 3. Nova Vas, 4. Sv. Dionizij, 5. Sv. Martin Tarski, 6. Punčan, 7. Beram, 8. Picugi, 9. Kringa, 10. Gradina, 11. Limska gradina, 12. Rovinj (Sv. Fuma), 13. Oračina—Prezenik, 14. Nezakcij (Vizače), 15. Šandalj, 16. Pula, 17. Punta Kašteja, 18. Kastav, 19. Grobnik, 20. Rijeka (Tarsatica), 21. Šula kod sela Polje na Krku, 22. Krk (Curicum), 23. Baška, 24. Merag na Cresu, 25. Osor

(Apsoros), 26. Čikat kod Malog Lošinja, 27. Senj (Senia), 28. Lopar na Rabu, 29. Supetarska draga (Gromače—Silba), 30. Rab (Arba), 31. Novalja na Pagu, 32. Caska (Kissa), 33. Kolan, 34. Jablanac, 35. Cesarica, 36. Karlobag (Begium), 37. Starigrad (Argyruntum), 38. Posedarje (Budim), 39. Radovin (Beretinova gradina), 40. Ljubač (Venac), 41. Nin (Aenona), 42. Zadar (Iader), 43. Molat, 44. Sali na Dugom otoku, 45. Nevidane na Pašmanu, 46. Ričul kod Turnja, 47. Tkon (Ćokovac), 48. Vrgada (Gradina), 49. Murter (Gradina – Collentum), 50. Filipjakov, 51. Nadin (Nedinum), 52. Jagodnja Donja (Trojan), 53. Karin (Corinium), 54. Kruševo (Cvijina gradina—Ansium), 55. Medvida (Gradina – Sidrona), 56. Bilišane, 57. Žegar (Zelića gradine), 58. Ervenik, 59. Zvonigrad, 60. Topolje, 61. Dobropoljci, 62. Bribir (Varvaria), 63. Vaćane, 64. Dragišić (Gradina), 65. Velika Mrdakovica kod Zatona šibenskog, 66. Skradin (Scardona), 67. Tepljuh (Promona).

Karta 3 – Jadransko – zapadnobalkanska regija – Japodska grupa, srednjodalmatinska grupa i srednjobosanska grupa

1. Vinica, 2. Duga Gora, 3. Trošmarija, 4. Kompolje, 5. Srpsko Polje, 6. Švica, 7. Prozor, 8. Ličko Lešće, 9. Sinac, 10. Gornje Vrhovine, 11. Smiljan, 12. Lički Ribnik, 13. Široka Kula, 14. Vrebac, 15. Raduč, 16. Sv. Rok, 17. Lovinac, 18. Cerovač, 19. Pećani 20. Mekinjar, 21. Tolić, 22. Šalamunić, 23. Jezerine, 24. Ribić, 25. Ripač, 26. Golubić, 27. Ostrožac, 28. Reljina gradina, 29. Otišić, 30. Vašarovine, 31. Vidoška gradina, 32. Potočani, 33. Mandina gradina, 34. Korita, 35. Lib, 36. Crvenice, 37. Solin, 38. Postranje kod Imotskog, 39. Grude – Posušje, 40. Rakitno, 41. Gorica, 42. Grude, 43. Drinovci, 44. Otok u Vitini, 45. Krchin Gradac, 46. Viča Luka, 47. Žaganj dolac, 48. Kopačina (Vis), 49. Pod, 50. Nević Polje, 51. Putičevo, 52. Grbavica, 53. Alihodže, 54. Kopilo, 55. Podastinje, 56. Gračanica, 57. Vratnica, 58. Semizovac, 59. Debelo brdo.

Karta 4 – Srednjopodunavska regija

1. Batina, 2. Dalj, 3. Lijeva bara kod Vukovara, 4. Doroslovo, 5. Gradina na Bosutu, 6. Sremska Mitrovica, 7. Gomolava – Hrtkovci, 8. Karlovčić, 9. Pećine kod Vrdnika, 10. Kalakača, 11. Stari Slankamen, 12. Zemun – »Radiostanica«, 13. Ekonomija Sava kod Jakova, 14. Popov Salaš kod Kaća, 15. Feudvar kod Mošorina, 16. Kalvarija kod Titela, 17. Batka kod Perleza, 18. Selište kod Farkaždina, 19. Grad kod Kovina, 20. Rudine kod Banatske Palanke, 21. Židovar, 22. Ramnata kod Velikog Središta, 23. Slovenski grad kod Idjoša, 24. Makošpat kod Sente, 25. Pereš kod Hajdukova, 26. Dorćol i Karaburma u Beogradu, 27. Mislodin kod Obrenovca, 28. Petnica kod Valjeva, 29. Drmno i Selište kod Kostolca, 30. Ostrvo kod Velikog Gradišta, 31. Padina, 32. Lepena kod Boljetina, 33. Šarengrad, 34. Adaševci, 35. Budišić, 36. Sinošević, 37. Barajevo, 38. Rožanci, 39. Rudovci, 40. Vranovo, 41. Ritopek, 42. Novi Banovci, 43. Bogdanovci, 44. Vučedol, 45. Vinkovci, 46. Adaševci, 47. Kuzmin, 48. Sremska Mitrovica, 49. Salaš Noćajski 50. Čurug, 51. Šabac.

Karta 5 – Centralnobalkanska regija

1. Zagrađe, 2. Vražići, 3. Talinc, 4. Gradac u Sokocu, 5. Potpećine, 6. Arareva gromila, 7. Crvena Lokva, 8. Čitluci, 9. Ilijak, 10. Gosinja planina, 11. Brezje, 12. Rusanovići, 13. Borovsko, 14. Osovo, 15. Brankovići, 16. Sjeversko, 17. Višesava, 18. Godljevo, 19. Ražana, 20. Kremna, 21. Srednja Dobrinja, 22. Pilatovići, 23. Kriva Reka, 24. Barakovac, 25. Borajna, 26. Štrpci, 27. Gotovuša, 28. Glogovik na Pešteru, 29. Gubavica, 30. Dabrica, 31. Mazlumi, 32. Radimlja, 33. Kačanj, 34. Plana, 35. Mosko, 36. Ljubomir, 37. Petrovići, 38. Kličevo kod Nikšića, 39. Lisijevo polje, Donje Luge,

40. Kovrag, 41. Pećka banja, 42. Prčevo, Prekoruplje, 43. Glogovik kod Hercegnovog, 44. Vješala, 45. Rogovo, 46. Romaja, 47. Dubočak, 48. Atenica, 49. Novi Pazar, 50. Svetozarevo, Sarina Međa, 51. Svetozarevo, Crvena Livada, 52. Majur, 53. Belica, 54. Lanište, 55. Drenovac, 56. Crnokalačka bara, 57. Batinac, 58. Žirovnica, 59. Grivac, 60. Ljuljaci, 61. Rača, 62. Mramorac, 63. Umčari, 64. Kolari, 65. Pećine kod Kostolca, (50—65 su nalazišta u Pomoravlju), 66. Aljudovo, 67. Manastirica, 68. Brusnik, 69. Zlotska pećina, 70. Vrmdža Rtanj, 71. Rujište, 72. Šarbanovac, 73. Vrtište, 74. Dub Novo Selo, 75. Staničenje, 76. Petrlaška pećina kod Dimitrovgrada (66—76 su nalazišta u istočnoj Srbiji), 77. Padina, 78. Boljetin Lepena, 79. Ušće Porečke reke, 80. Hajdučka vodenica, 81. Mala Vrbica Livade, 82. Korbovo, 83. Vajuga Selište, 84. Velesnica, 85. Ušće Slatinske reke, 86. Mihajlovac, 87. Ruženka, (77—87 su nalazišta na Derdapu), 88. Valač, 89. Karagač, 90. Belaćevac, 91. Široko, 92. Hisar, 93. Gornje Gadimlje kod Lipljana, 94. Janjevo, 95. Vlaštica kod Gnjilana, (88—95 su nalazišta na istočnom Kosovu), 96. Maćedonci kod Medvede, 97. Lapotinci, 98. Donja Toponica, 99. Vranje, 100. Krševica, 101. Gornja Ljubata, 102. Oraovica, 103. Buštranje, (96—103 su nalazišta u južnoj Srbiji), 104. Kumanovo, 105. Kumanovska banja, 106. Volkovo (Vučidol), 107. Srednji Nerezi, 108. Skopje, 109. Brazda, (104—109 su nalazišta u severnoj Makedoniji), 110. Knežje kod Sv. Nikole, 111. Orešani, 112. Titov Veles, 113. Donji Orizari, 114. Markov kamen kod Štipskog Novog sela, 115. Gornje Polje kod Star Karaormana, 116. Orlova Čuka kod Star Karaormana, 117. Radanja, Krivodol, 118. Tekešinsko Lozje kod Kočana, 119. Kunovo Čuki, 120. Kršlanski gumenja kod Vinice, 121. Demir Kapija, 122. Marvinci, 123. Zelenište kod Valandova, 124. Dedeli, 125. Vardarski Rid, 126. Suva Reka kod Devdelije, 127. Milc kod Devdelije, 128. Bukrički vis, 129. Progon kod Bukrija, 130. Živojno, 131. Saraj kod Broda, 132. Gradešnica, 133. Rapeš, 134. Mojno, 135. Crkvište kod Beranaca, 136. Petilep, 137. Visoji, 138. Kasarni kod Prilepa, 139. Kaldrma kod Prilepa, 140. Babino, 141. Rečica, 142. Lozište kod Rečice, 143. Trebenište, 144. Tri čeljusti, 145. Radolište.

Karta 6 Keltska kultura u Jugoslaviji

1. Batina, 2. Osijek donjogradska nekropola, 3. Donji Lamineci, 4. Donja Bebrina Paljevine, 5. Orolik na Bosutu, 6. Privlaka na Bosutu, 7. Batrovci — Gradina, 8. Dvorovi kod Bijeljine, 9. Turski Šanac kod Bačke Palanke, 10. Popov Salaš kod Kaća, 11. Stari Slankamen, 12. Jarak, 13. Gomolava kod Hrtkovaca, 14. Kupinovo, 15. Progar, 16. Boljevci, 17. Surčin, 18. Novi Banovci, 19. Karaburma, 20. Kovin, 21. Vršac At, 22. Židovar, 23. Pećine kod Kostolca, 24. Ajmana kod Kladova, 25. Gradac kod Leskovca, 26. Krajčinovići kod Priboja, 27. Mahrevići kod Čajniča, 28. Slatina u Rožnoj dolini, 29. Lemberg, 30. Brinjeva gora kod Zreča, 31. Ptuj, 32. Brstje, 33. Formin, 34. Križovljan kod Varaždina, 35. Delovi kod Koprivnice, 36. Durdevac, 37. Kranj, 38. Dobrna Retje kod Trbovlja, 39. Brežice, 40. Dobova, 41. Kuzelin kod Donje Glavnice, 42. Vrhnika, 43. Bevke, 44. Magdalenska gora kod Šmarja, 45. Stična, 46. Roje kod Moravča, 47. Valična Vas, 48. Mokronog, 49. Novo Mesto, 50. Šmarjeta, 51. Mihovo, 52. Metlika, 53. Podzemelj, 54. Malunje kod Jastrebarskog, 55. Samobor.

SKRAĆENICE

AAC	Acta archaeologica Carpathica. Kraków
AAHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AAntH	Acta Antiqua Hungarica, Budapest
AAnz	Archäologischer Anzeiger, Berlin
AAus	Archaeologia Austriaca, Wien
ABSA	The Annual of the British School at Athens, London
Acta MRH	Acta Musei Reginae Hradecensis, Hradec Králové
Actes Beograd	Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, I, II, III, Beograd 1971, 1973.
Actes Praha	Actes du Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Praha
AÉ	Archaeologiai Értesitö, Budapest
AFA	Archiv für Anthropologie, Braunschweig
AGS	Arheološka grada Srbije, SANU, Odelenje istorijskih nauka, Beograd
AH	Archaeologia Hungarica, Budapest
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AJA	American Journal of Archaeology
AK	Archaeologiai közlemények, Budapest
AKÖGQ	Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, Wien
Alba Regia	Az István Király Múzeum Közleményei, Székesfehervár (Alba Regia)
ANSl	Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana
ANUBIH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP	Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavije, (Beograd)
Apulum	Apulum, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia
AR	Archeologické rozhledy, Praha
Argo	Argo, Informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana
Arheologija Sofija	Arheologija, Arheologičeski institut i Muzej, Sofija
Arh. kat. Slov.	Arheološki katalogi Slovenije, Ljubljana
ARR	Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb

AthM	Athenische Mitteilungen, Berlin
Atti CRS	Atti, Centro di ricerche storiche, Rovigno
Atti Firenze	Atti della XXI riunione scientifica, Il bronzo finale in Italia, Firenze
Atti Gorizia	Atti del Convegno di Studi dell'età del bronzo e del ferro nell'Isontino, Gorizia 1977.
Atti Poreč	Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Poreč (Parenzo)
Atti RS	Atti della Riunione scientifica, Istituto italiano di preistoria e protostoria, Firenze
Atti StNat	Atti del Museo civico di storia naturale, Trieste
Atti Trieste	Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste, Trieste
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
Balcanica	Balcanica, Godišnjak Balkanološkog instituta SANU, Beograd
BAM	Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes, Bonn
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BFbr.	Badische Fundberichte, Freiburg i. Br.
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn (Darmstadt)
BPI	Bulletino di paletnologia italiana, Roma
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt a/M, Berlin
Bull. dalm.	Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split Nastavak VAHD
Bulletin	Bulletin, American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University, Cambridge
Bulletin IAL	Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London, London
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
Carinthia	Carinthia, Geschichtliche und volkskundliche Beiträge zur Heimatskunde Kärntens, Klagenfurt
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo
CVA	Corpus vasorum antiquorum
ČGT	Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
ČZN	Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor
Dacia	Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucarest
Dela SAZU	Dela SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana
Diadora	Diadora, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar
Die ältere Eisenzeit 1981	Die ältere Eisenzeit in Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten, Novi Sad 1981.
DissMonSADJ	Dissertationes et Monographiae Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd
DissPan	Dissertationes Pannonicae, Budapest
DissSAZU	Razprave Dissertationes SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana
Duhovna kultura Ilira	Simpozijum »Duhovna kultura Ilira«, Posebna izdanja CBI ANUBIH, knj. LXVII/11, Sarajevo 1984.
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
FA	Folia archaeologica, Budapest
FAH	Fontes archaeologicae Hungariae, Budapest
FbBW	Fundberichte aus Baden-Württemberg, Stuttgart
Festschrift J. Werner	Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie I II, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergbd. I II, München

GCBI	— Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH, Sarajevo
Germania	— Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a/M., Berlin
GIDNS	— Glasnik Istoriskog društva, Novi Sad
Glas SKA	— Glas Srpske kraljevske Akademije, Beograd 1887 1940.
Glasinac 1	— Katalog Praistorijske zbirke Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sveska 1, Bronzano doba, Sarajevo 1956.
Glasinac 2	— Katalog praistorijske zbirke Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sveska 2, Željezno doba, Sarajevo 1957.
Glasnik MKD	Glasnik na Muzejsko-konzervatorskoto društvo na N. R. Makedonija, Skopje
GMDS	Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana
GMGB	Godišnjak Muzeja grada Beograda, Beograd
GMKM	Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština
GNIS	Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, Skopje
Godišen zbornik	Godišen zbornik, Filozofski fakultet na Univerzitetot Skopje, Skopje
Godišnjak GMV	Godišnjak Gradskog muzeja, Varaždin
GPSKV	Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo
GZM (A), NS	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, Sarajevo
HBA	Hamburger Beiträge zur Archäologie, Hamburg
HbUD	Handbuch der Urgeschichte Deutschlands, Berlin
Hercegovina	Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljede Hercegovine, Arhiv Hercegovine Muzej Hercegovine, Mostar
IA	Inventaria Archaeologica Iugoslavica, Bonn
IHAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
Iliria	Iliria, Études et materiaux archéologiques, Tirana
Inv. arch.	Inventaria archaeologica
IPEK	Ipek, Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst — Annuaire d'Art préhistorique et ethnographique, Berlin New York
Istorija	— Istorija, Spisanie na Sojuzot na istoriskite društva na SR Makedonija, Skopje
Istorijski glasnik	— Istorijski glasnik, Organ Društva istoričara NR Srbije, Beograd
Izvestija Sofija	Izvestija na Balgarski Arheologičeski Institut, Sofija
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JhbDAI	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts Berlin
JhbIV	Jahrbuch des Instituts für Vorgeschichte der Universität, Frankfurt a/M.
JhbÖAI	Jahrbuch des Österreichischen archäologischen Instituts, Wien
JhbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JhbZK	Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission, Wien
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből, Pécs
JZ	Jadranski zbornik, Rijeka – Pula
Katalogi	Arheološki katalogi Slovenije (Catalogi Archaeologici Sloveniae). Izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana
KinM	Katalogi in Monografije. Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana
Lihnid	Naroden muzej, Ohrid
LjJAZU	Ljetopis JAZU, Zagreb
MacAA	Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien

MAIU	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MAL	Monumenti Antichi Lincei, Roma
Materiale Bucureşt	Materiale şi cercetari archeologice, Bucureşt
Materijali III	Materijali III, Simpozijum Praistorijske i Srednjovjekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965, Beograd 1966.
Materijali SADJ	Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije
MB	Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Mainz
MHK	Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain, Laibach
MittDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Heidelberg
MPK	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Wien
Muzeji	Muzeji, Muzeološko-konzervatorski časopis. Časopis za muzeološko-konzervatorska pitanja. Izdaje Savez Muzejsko-konzervatorskih društava Jugoslavije (Beograd, Zagreb)
Naučni skup Beograd	Naučni skup »Sahranjivanje kod Ilira«, Naučni skup SANU, Beograd 1979.
NSc	Notizie degli Scavi di Antichità, Roma
Numizmatičar	Numizmatičar, Časopis za antički i stari jugoslavenski novac, Novi Sad – Beograd
OA Lund	Opuscula archaeologica, Lund
OA Zagreb	Opuscula archaeologica, Zagreb
OP	Obzor prachistorický, Praha
Opuscula Atheniensia	Opuscula Atheniensia, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae / Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, Lund
OZO	Osiječki zbornik, Osijek
PA	Památky archeologicke, Praha
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München
PBSR	Papers of the British School at Rome, Roma
PIANUBIH	Posebna izdanja ANUBIH, Sarajevo
PJZ	Praistorija jugoslavenskih zemalja, »Svjetlost« i ANUBIH CBI, I, II, III, Sarajevo 1979; IV, Sarajevo 1983.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
PPSL	Proceedings of the Prehistoric Society, London
Praktika arh. et	Praktika tis en Athinais arhaiologikis etaireias, Atina
PrSar	Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RadVM	Rad Vojvodanskih muzeja, Novi Sad
Razprave	Razprave SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana
RE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classische Altertumswissenschaft, Stuttgart
RFFZ	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
RGF	Römisch-Germanische Forschungen, Frankfurt a/M.
RivScPr	Rivista di scienze preistoriche, Firenze
RIZ	Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar
SA	Sovjetskaja arheologija, Moskva
SADJ	Savez arheoloških društava Jugoslavije
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SCIV	Studii şi cercetari de istorie veche, Bucureşti
Simpozijum 1964	Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, PI CBI ANUBIH IV/1, Sarajevo 1964.

Simpozijum 1966	Simpozijum o Ilirima u antičko doba, PI CBI ANUBIH V/2, Sarajevo 1966.
Situla	Situla, Glasnik Narodnega muzeja, Ljubljana
SlA	Slovenská archeológia, Bratislava
StAlb	Studia Albanica, Tirana
Starinar	Starinar, Organ Arheološkog instituta SANU, Beograd
StHist	Studime Historike, Tirana
Thracia	Thracia, Godišnjak na Trakološki institut, Sofia
Tribunia	Tribunia, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
Vesnik MKDM	Vesnik na Muzejsko-konzervatorskoto društvo na S. R. Makedonija, Skopje
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
VS	Varstvo spomenikov, Ljubljana
VVM	Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu, Beograd
WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien
WMBHL	Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums, Heft A, Sarajevo
WPZ	Wiener prähistorische Zeitschrift, Wien
Zbornik AMMS	Zbornik, Arheološki muzej na Makedonija, Skopje
Zbornik FFB	Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd
Zbornik FFLJ	Zbornik Filozofske fakultete, Ljubljana
Zbornik RFFZ	Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
Zbornik ŠtipMuz	Zbornik na Štipskiot naroden Muzej, Štip
ZČSA	Zbornik Československé společnosti archeologické, Brno
ZftHVS	Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Graz
ZKM	Zbornik Krajiških muzeja, Banja Luka
ZRNM	Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu, Beograd
Živa antika	Živa antika, Izdaje Filozofski fakultetot vo Skopje, Skopje

DODATAK

FAP	Fontes archaeologici Pragenses, Praha

BIBLIOGRAFIJA

ABRAMIĆ M., 1941 Asseria, Hrvatska enciklopedija 1. Zagreb 1941.

ABRAMIĆ M., 1953 Kratak pregled historije Poetovia. Ptujski zbornik 1, Ptuj 1953.

ABRAMIĆ M. COLNAGO A., 1909 Untersuchungen in Norddalmatien (Grabungen in Starigrad). JhbÖAI XII, 1909.

AIGNER FORESTI L., 1980 Der Ostalpenraum und Italien: ihre kulturellen Beziehungen im Spiegel der anthropomorphen Kleinplastik aus Bronze des 7. Jh. v. Chr., Firenze 1980.

AJDIĆ R., 1983 Najstarija prošlost Niša. Istorija Niša I, Niš 1983.

ALAČEVIĆ J., 1903 La Liburnia ed i Liburni di Scilace Cariandeno. Bull. dalm XXVI, 1903.

ALEKSOVA B., 1954 Arheološki naogališta po dolniot tek na rekata Topolka. Glasnik MKD I, 4, 1954.

ALEXANDER J., 1965 The spectacle fibulae of southern Europe. AJA 69, 1965.

ALEXANDRESCU A. D., 1983 Tombes de chevaux et pieces du harnais dans la necropole gète de Zimnicea. Dacia N. S. 27, 1983.

ALEXANDRESCU P., 1983 Le groupe de tresors thraces du nord des Balkans (I). Dacia N. S. 27, 1983.

ALEXANDRESCU P., 1984 Le groupe de tresors thraces du nord des Balkans (II). Dacia N. S. 28, 1984.

ALFÖLDY G., 1961 Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner. AAntH 9, 1961.

ALFÖLDY G., 1963 Cognatio Nantania, Zur Struktur der Sippengesellschaft der Liburner. AAntH 11, 1963.

ALFÖLDY G., 1964 Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien. Beiträge zur Namenforschung 15, 1964.

ALFÖLDY G., 1965 Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien (mit einem Beitrag von András Mócsy), Budapest 1965.

ALFÖLDY G., 1966 Taurisci und Norici. Historia 15, Wiesbaden 1966.

ALFÖLDY G., 1969 Die Personennamen im römischen Dalmatien, Heidelberg 1969.

ALFÖLDY G., 1974 Noricum, London Boston 1974.

AMANDRY P., 1953 Les bijoux antiques. Collection Hélène Stathatos, Strasbourg 1953.

AMOROSO A., 1884 I castellieri istriani e la necropoli di Vermo presso Pisino. ATTI Poreč I, 1884.

AMOROSO A., 1889 — Le necropoli preistoriche dei Pizzughi. Atti Poreč V, 1889.
ANDREA Z., 1976 — Tumat e Kuçit të Zi. Iliria VI, 1976.
ANDREA Z., 1977/78 — Tumat e Kuçit të Zi. Iliria VII—VIII, 1977/78.
ANDRONIKOS M., 1969 — Vergina I, Atina 1969.
ANĐELIĆ, P., 1963 — Arheološka ispitivanja I, Lepenica u prethistoriji i antici, Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo 1963.
ANĐELIĆ, T., 1969 — Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac). GZM (A), NS XXIV, 1969.
ANGELI W., 1969 — Hallstatt und Býči Skála. Annalen des Naturhistorischen Museums Wien, 73, Wien 1969.
ANGELI W., 1970 — Die Erforschung des Gräberfeldes von Hallstatt und der »Hallstattkultur«, Krieger und Salzherren, Hallstattkultur in Ostalpenraum, Mainz 1970.
ATANASOVA J. i KIČAŠKI P., 1965 — Grobni nahodki ot s. Gradec, Vidinsko. Arheologija Sofija 3, 1965.
BABIĆ, I., 1980 — Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve. Putevi i komunikacije u praistoriji, Materijali SADJ XVI, Beograd 1980.
BABIĆ, I., 1984 — Prostor između Trogira i Splita, Kulturnohistorijska studija, Trogir 1984.
BAĆIĆ B., 1954 1957 — Novi grobovi iz brončanog doba u Istri. VAHD 56 59/2, 1954 1957.
BAĆIĆ B., 1957 — Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kraj Buja. JZ II, Rijeka Pula 1957.
BAĆIĆ B., 1958 — Novi ilirski žarni grobovi u Puli. JZ VI, 1958.
BAĆIĆ, B., 1970 — Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri. Adriatica prachistorica et antiqua (Miscellanea G. Novak dicata), Zagreb 1970.
BAILEY D. M., 1969 — Some grave groups from Chauchitza in Macedonia. Opuscula Atheniensia IX. Lund 1969.
BAKARIĆ L., 1986 — Rezultati novih istraživanja u Smiljanu (1981 1982). VAMZ XIX, 1986.
BALEN-LETUNIĆ D., 1979/80 — Nastavak istraživanja tumula u Goričanu 1979. godine. VAMZ 3, ser. 12 13, 1979/80.
BALEN-LETUNIĆ D., 1980 — Istraživanja tumula u Goričanu kod Čakovca 1979. godine. Muzejski Vjesnik, Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske 3, Koprivnica 1980.
BALEN-LETUNIĆ D., 1981 — Grobovi kasnog brončanog i starijeg željeznog doba iz okolice Karlovca. VAMZ 3, ser. 14, 1981.
BALEN-LETUNIĆ D., 1983/84 — Grob starijeg željeznog doba iz Sv. Petra Ludbreškog. VAMZ 3, ser. 16 17, 1983/84.
BALEN-LETUNIĆ D., 1985 — Revizionа istraživanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori. IHAD 11, 1985.
BALEN-LETUNIĆ D., 1986 — Revizijska istraživanja tumula starijeg željeznog doba u Dugoj Gori. Archaeologia Croatica 1, Zagreb 1986.
BARTH F. E., 1969 — Die Hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien). Antiquitas, Reihe 3, Serie in 4to, Bonn 1969.
BARTH F. E., 1980 — Falerenensambles im Gräberfeld Hallstatt. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.
BARTOSIEWIECZ L., 1985 — Most na Soči uvodne raziskave živalskih ostankov halštatske naselbine. AV 36, 1985
BASLER, Đ., 1956 — Kalinovik i okolica. GZM (A), NS XI 1956.
BASLER Đ., 1969 — Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta). GZM (A), NS XXIV, 1969.
BAŠ F., 1952 — Der Ringwall von Bubenberg (Novine), Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte. Festschrift R. Egger, Klagenfurt 1952.
BATOVIĆ Š., 1953 — Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru. VAHD LV, 1953.

BATOVIĆ Š., 1955 — Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije. AV VI/2, 1955.

BATOVIĆ Š., 1958 — Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska). Germania 36, 3/4, 1958.

BATOVIĆ Š., 1959 — Arheološka iskapanja u Ninu. LjJAZU 63, 1959.

BATOVIĆ Š., 1959a — Predmeti osobitih oblika s područja Liburna. RIZ IV – V, 1959.

BATOVIĆ Š., 1959b — Ilirski humak u Biljanima Donjim. AP 1, 1959.

BATOVIĆ Š., 1960 — Predmeti osebujnih oblika s područja Liburna II. RIZ VI–VII, 1960.

BATOVIĆ Š., 1960a — Iz ranog željeznog doba Liburnije. Diadora 1, 1960.

BATOVIĆ Š., 1960b — Kompleks Dobropoljci – Benkovac, humke. AP 2, 1960.

BATOVIĆ Š., 1962 — Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes. IA 4, 1962.

BATOVIĆ Š., 1962a — Pokapanje mrtvaca kod Liburna. Zadarska revija 1, Zadar 1962.

BATOVIĆ Š., 1963 — Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji. RFFZ 2, 1963.

BATOVIĆ Š., 1964 — Zadar u prethistoriji. Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964.

BATOVIĆ Š., 1965 — Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen. AI VI, 1965.

BATOVIĆ Š., 1968 — Nin u prapovijesti – Nin in prehistory, Nin – problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968.

BATOVIĆ Š., 1968a — Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu. Diadora 4, 1968.

BATOVIĆ Š., 1968b — Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine. Diadora 4, 1968.

BATOVIĆ Š., 1968c — Novija istraživanja prapovijesnog Zadra. RIZ 15, 1968.

BATOVIĆ Š., 1969 — Nin u prapovijesno doba. RIZ 16 – 17 (Povijest grada Nina), 1969.

BATOVIĆ Š., 1969a — Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja. Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, GCBI ANUBiH XII, 4, 1969. (sa O. Oštrić).

BATOVIĆ Š., 1969b — Beretinova gradina, Radovin. AP 11, 1969.

BATOVIĆ Š., 1970 — Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine. Diadora 5, 1970.

BATOVIĆ Š., 1971 — Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda. RIZ 18 (Povijest Vrane), 1971.

BATOVIĆ Š., 1971a — Beretinova gradina, Radovin près de Zadar, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Beograd 1971.

BATOVIĆ Š., 1972 — Problemi prapovijesti kninskog područja. RFFZ 10, 1972.

BATOVIĆ Š., 1972a — Apulska keramika s geometrijskim ukrasom na istočnoj jadranskoj obali – Ceramica apula con ornamenti geometrici sulla costa orientale dell'Adriatico, Zadar 1972.

BATOVIĆ Š., 1973 — Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju. Diadora 6, 1973.

BATOVIĆ Š., 1973a — Nin e l'Italia meridionale nell'età del ferro. Archivio storico pugliese XXVI, fasc. III–IV, Bari 1973.

BATOVIĆ Š., 1973b — Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali. VAHD LVIII, 1966 (1973).

BATOVIĆ Š., 1973c — Kosa kod Mula, Vrsi. AP 15, 1973.

BATOVIĆ Š., 1973d — Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine. Diadora 6, 1973.

BATOVIĆ Š., 1974 — Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture. Diadora 7, 1974.

BATOVIĆ Š., 1974a — Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju. Zbornik »Zadarsko otočje«, Zadar 1974.

BATOVIĆ Š., 1975 — Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del Ferro, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia. Atti del Colloq. internazionale, Foggia 1973, Firenze 1975.

BATOVIĆ Š., 1976 — Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro. Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi (Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. 10. 1972), Zagreb 1976.

BATOVIĆ Š., 1976a — Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali. Materijali SADJ XII, Zadar 1976.
BATOVIĆ Š., 1977 — Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens. GCBI XV, 13, 1977.
BATOVIĆ Š., 1978 — Bribir u prapovijesti, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u Vodicama 1976, Split 1978.
BATOVIĆ Š., 1979 — Uvod u željezno doba na našem primorju. RFFZ 18, 1979.
BATOVIĆ Š., 1979a — Prapovijest, Nin — povijesni i umjetnički spomenici, Zadar 1979.
BATOVIĆ Š., 1980 — Istraživanje prapovijesti u Bribiru. Diadora 9, 1980.
BATOVIĆ Š., 1980a — L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico. GCBI XVIII, 16, 1980.
BATOVIĆ Š., 1981 — Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Zadar 1981.
BATOVIĆ Š., 1982 — Kultura starih Liburna. Dometi XV, 12, 1982.
BATOVIĆ Š., 1982a — 150 godina Arheološkoga muzeja u Zadru, Zadar 1982.
BATOVIĆ Š., 1982b — Arheološka istraživanja na otoku Pašmanu, Narodni list, br. 1585 i 1586, Zadar 1982.
BATOVIĆ Š., 1983a — Problèmes de l'âge du fer dans la région balkano-adriatique, L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità. Atti del Congresso dell'Associazione internazionale di Studi del Sud-Est europeo, Taranto 1983.
BATOVIĆ Š., 1983b — Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju. PJZ IV, 1983.
BATOVIĆ Š., 1983c — Zaštitna arheološka istraživanja u Zatonu kod Nina u godini 1982. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XV, 2, Zagreb 1983.
BATOVIĆ Š., 1983d — Rekognosciranje otoka Pašmana u godini 1983. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XV, 3, Zagreb 1983.
BATOVIĆ Š., 1984 — Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1983. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XVI, 1, Zagreb 1984.
BATOVIĆ Š., 1984a — Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique. VAHD LXXVII, 1984.
BATOVIĆ Š., 1984b — Liburni. Keltoi, Ljubljana 1984.
BATTAGLIA R., 1927 — Necropoli e Castellieri dell'età del ferro del Carnaro. BPI 46, 1927.
BATTAGLIA R., 1946 — Le civiltà preromane della Venezia Giulia e le prime immigrazioni Slave, La Venezia Giulia Terra d'Italia, Venezia 1946.
BELDEDOVSKI Z., 1979 — Zlatonosni rudarski galerii kaj Pekljani. Živa antika XXIX, 1, 1979.
BECK-MANAGETTA G., 1896 — Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču. GZM VIII, 1896.
BENAC, A., 1950 — Istraživanja prahistorijskih nalazišta u dolini Bile. GZM NS IV V, 1950.
BENAC A., 1956 — Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM (A), NS XI, 1956.
BENAC A., 1959 — Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. GZM (A), NS XIV, 1959.
BENAC A., 1964 — Prediliri, Protoiliri i Prailiri. Simpozijum 1964.
BENAC A., 1979 — Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji. Naučni skup Beograd, 1979.
BENAC A., 1984 — Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijsko doba. Duhovna kultura Ilira, 1984.
BENAC A., 1985 — Utvrđena ilirska naselja (I). Djela ANUBiH LX, CBI 4, 1985.
BENAC, A., 1986 — Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom dijelu Jugoslavije. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.
BENAC A. i ČOVIĆ B., 1956 — Glasinac 1.
BENAC A. i ČOVIĆ B., 1957 — Glasinac 2.
BENTON, S., 1953 — Further Excavations at Aethos. ABSA XLVIII, 253 sq.

BERCIU D., 1943 — Ein Problem aus der Frühgeschichte Südosteuropas — Die thrakischen Fibeln. Balcania VI, Bucareşt 1943.
BERCIU D., 1953 — Catalogul Muzeului arheologic din Turn-Severin. Materiale Bucareşt I, 1953.
BERCIU D., 1958 — Le casque greco-illyrien de Gostavaţ (Oltenie). Dacia N. S. II, 1959.
BERCIU D., 1969 — Arta traco-getica, Bucareşt 1969.
BERCIU D., 1974 — Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. Bucureşti 1974.
BERCIU D. i COMŞA E., 1956 — Sâpâturile de la Balta-Verde şi Gogoşu (1949—1950), Materiale Bucareşt II, 1956.
BERGONZI G., 1981 — L'area a sud-est delle Alpi e l'Italia settentrionale attorno al V sec. a. C. Studi di Protostoria Adriatica, 1. Quaderni di cultura materiale 2, Roma 1981.
BERGONZI G. i dr., 1981 — Corredi funebri e gruppi sociali a Este e S. Lucia. Necropoli e usi funerari nell' età del ferro. Archeologia: materiali e problemi 5, Bari 1981.
BERSA G., 1899 — Nota archeologica. Rivista dalmatica I, Zadar 1899.
BERSA J., 1905 — Grabfunde aus Nona (Dalmatien). Mittheilungen der Zentralkommission, Bd. IV, H. 4—5, Wien 1905.
BERSA J., 1926 — Guida storico-artistica di Zara e Catalogo del R. Museo archeologico, Trieste 1926, 2. izd. Zara 1932.
BERTOLONE M., 1956/57 — Tomba della prima età del ferro, con carrettino, scoperta alla Ca'Morta (Como). Sibrium 3, Varese 1956/57.
BIETTI SESTIERI A. M. 1973 — The Metal Industry of Continental Italy between the 13th and the 11th Century B. C. and its Connections with Aegean. PPS 30, Cambridge 1973.
BIETTI-SESTIERI A. M., 1975 — Elementi per lo studio dell' abitato protostorico di Frattesima di Fratta Polesine (Rovigo). Padusa, Anno XI, 1975.
BITRAKOVA V., 1967 — Zlatni nakit iz helenističke nekropole kod Crvejnce. ARR IV—V, 1967.
BIŽIĆ R., 1952 — Grobovi u Donjoj Dolini. GZM (A), NS VII, 1952.
BOESSNECK, J., M. STORK., 1972 — Tierknochenfunde aus einer Siedlung des 9/8. Jahrhunderts v. Chr. in Bosnien-Herzegowina. WMBHL II A, 1972.
BOGDANOVIĆ M., 1971 — Prilog proučavanju bronzanog i starijeg gvozdenog doba na području centralne Srbije. Starinar N. S. XXII, 1971.
BOJANOVSKI I., 1967 — Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice. Naše Starine XI, Sarajevo 1967.
BÖKÖNY S., 1968 — Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe. Mecklenburg Collection, Part I. BASPR 25, 1968.
BOLONIĆ M. ŽIC-ROKOV I., 1977 — Otok Krk kroz vjekove, Zagreb 1977.
BOLTA L., 1956 — Ilirske najdbe iz Rifnika pri Celju. AV 7, 3, 1956.
BOLTA L., 1958/59 — Konzervatorska poročila, Starejša železna doba, Rifnik. VS 7, 1958/59.
BOLTA L., 1959 — Najstarejša zgodovina Spodnje Savinjske doline. Savinjski zbornik 1, Celje 1959.
BOLTA L., 1962 — Rifnik, Celje-naselje. AP 4, 1962.
BOLTA L., 1962/64 — Konzervatorska poročila, Starejša železna doba, Rifnik (Šentjur pri Celju). VS 9, 1962/64.
BOLTA L., 1965 — Prazgodovinska gomila v Pongrazu. Savinjski zbornik 2, Celje 1965.
BOLTA L., 1965a — Ilirsko grobišče pri Šentjanžu pri Rečici. Celjski zbornik 1965, Celje 1965.
BOLTA L., 1968 — Rifnik. Celjski zbornik 1968, Celje 1968.
BOLTA L., 1972 — Novo prazgodovinsko grobišče na Rifniku. Celjski zbornik 1971/72, Celje 1972.
BOLTA L., 1975 — Rifnik. ANSl, 1975.
BOLTA L., 1975a — Brinjeva gora. ANSl, 1975.
BOLTA L., 1981 — Rifnik pri Šentjurju. KinM 19, 1981.
BOUZEK J., 1973 — Graeco-Macedonian bronzes. Analysis and Chronology. Acta Univers. Carol. Phil. et Hist. Monogr. XLIX, Praha 1973.
BOUZEK J., 1974 — Macedonian Bronzes. Their Origins, Distribution and Relation to other Cultural Groups of the Early Iron Age. PA LXV, 1974.

BOUZEK J., 1983 — Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem. Sbornik Narodního Múzea v Praze, Vol. 37, Nr. 4, 1983.

BOŽIČ D., 1981 — Relativna kronologija mlajše železne dobe v Jugoslovanskem Podonavju. AV XXXII, 1981.

BOŽIČ D., 1982 — Kasnolatenski astragalni pojasevi tipa Beograd. Starinar N. S. XXXII, 1982.

BOŽIČ D., 1983 — Posodje Keltov, Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije, Ljubljana 1983.

BOŽIČ D., 1984 — Kritisches zu der »Hebelstangentrense« von Sotin-Zmajevac (Slawonien) und dem Kampfhorngriff von Vinji vrh bei Bela cerkev (Slowenien). AV 34 (1983), 1984.

BREŠČAK D., 1982 — Antično bronasto posodje Slovenije, Ljubljana 1982.

BRITVIĆ J., 1971 Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorije Delmata. VAHD LXV LXVII (1963 1965), 1971.

BRIZIO E., 1895 — La necropoli di Novilara. Monumenti antichi 5, 1895.

BRUKNER B., JOVANOVIĆ B., TASIĆ N., 1974 — Praistorija Vojvodine. Monumenta Archaeologica I, Novi Sad 1974.

BRUKNER O., 1959 — Halštatska nekropola kod Doroslava. GPSKV III, 1959.

BRUKNER O., 1970 — Turski Šanac; Bačka Palanka — keltski opidum. AP 12, 1970.

BRUKNER O., 1977 — Rimsko naselje kod Beočina, Antički gradovi i naselja u Južnoj Panoniji i graničnim područjima, Beograd 1977.

BRUKNER O., 1981 — Rimska keramika u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije, Beograd 1981.

BRUNELLI V., 1893 — Nona sotterranea, Il Dalmata 76, Zadar 1893.

BRUNELLI V., 1913 Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1915, I, Venezia 1913.

BRUNN W. A. v., 1968 — Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. RGF 29, Berlin 1968.

BRUNŠMID J., 1896/97 — Nekoliko našašća novca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. VHAD II, 1896/97.

BRUNŠMID J., 1901 — Predmeti halštatskog doba iz grobova u Vranića gromili kod Široke Kule. VHAD V, 1901.

BRUNŠMID J., 1901a — Groblje bronsanoga doba na Klaćenici kod Jablanca. VHAD n. s. V, 1901.

BRUNŠMID J., 1902 — Prethistorijski predmeti iz srijemske županije. VHAD n. s. VI, 1902.

BRUNŠMID J., 1908/09 — Prethistorijski predmeti iz srijemske županije. VHAD n. s. X, 1908/1909.

BRUNŠMID J., 1909 — Predmeti iz grobova ranijeg latenskog doba u Bogdanovcima (kotar Vukovar). VHAD 10, 1909.

BRUSIĆ Z., 1968 — Istraživanje antičke luke kod Nina. Diadora 4, 1968.

BRUSIĆ Z., 1974 — Velika Mrdakovica, Zaton kod Šibenika. AP 16, 1974.

BRUSIĆ Z., 1976 — Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju. Materijali SADJ XII, Zadar 1976.

BRUSIĆ Z., 1977 — Prethistorijski podmorski nalazi na području južne Liburnije. RIZ 24, 1977.

BRUSIĆ Z., 1977a — The Importation of Greek and Roman relief Pottery into the Territory of Southern Liburnia, Rei cretariae Fautores, Acta XVII/XVIII, Augusta 1977.

BRUSIĆ Z., 1978 — Prethistorijski i rano antički nalazi u šibenskoj okolici, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva u Vodicama 1976, Split 1978.

BRUSIĆ Z., 1980 — Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980.

BRUSIĆ Z., 1980a — Rt Kremenjača, Zaton kod Nina. AP 21, 1980.

BUDIMIR M., 1929 — Amantini. GIDNS II, 2, 1929.

BUDIMIR M., 1930 — Breuci. GIDNS III, 1, 1930.

BUDJA M., 1980 — Grob 54 z žarnega grobišča na dvorišču SAZU v Ljubljani. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

BUHVALD V., HOLVEG A., PRINC O., 1984 — Rečnik grčkih i latinskih pisaca antike i srednjeg veka, (Tuskulum leksikon), Beograd 1984.

BUJNA J., 1982 — Spiegelung der Sozialstruktur auf Latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. PA LXXIII/2, 1982.

BUKOWSKI Z., 1980 — Die westliche Ausdehnung der sog. skythischen Einwirkungen in Mitteleuropa und ihr Charakter; Die Hallstattkultur, Symposium Steyr 1980.

BULIĆ F., 1886 — Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije. Bull. dalm. IX, 1886.

BULIĆ F., 1887 — Scavi in Asseria. Bull. dalm. X, 1887.

BULIĆ, I., 1898 — Prehistoričko groblje u Postranju Imotskoga. Bull. Sp. (VAHD) XXI, Split 1898, № 7—9.

BULIĆ F., 1909 — Oggeti preistorici nel i. r. Museo Archeologico di Spalato. Bull. sp. (VAHD), Split 1909.

BULIĆ F. — POLONIJO M., 1931 — Starinski nalaz u Krku, Povodom pedesetogodišnjice VAHD 1878—1928, Split 1931.

BURTON R., 1874 — Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula, Antrop. Society London, London 1874.

BUTTLER W., 1932 — Ausgrabung eines prähistorischen Grabhügels bei Ervenik. VAHD L, 1932.

BUTTLER W., 1933 — Burgwälle in Norddalmatien. 21. BRGK 1931, Frankfurt 1933.

CALZAVARA L., 1976 — Il gruppo di via S. Massimo, Padova Preromana, Padova 1976.

CAMBI N., 1980 — Enonska Venera. Diadora 9, 1980.

CAMPOREALE G., 1967 — La tomba del Duce. Monumenti Etruschi 1, Firenze 1967.

CAMPOREALE G., 1984 — La scena di caccia nell' arte delle situle. Studi di antichità in onore di G. Maetzke. Archacologica 49, Roma 1984.

CANNARELLA D., 1968 — Il Carso, Trieste 1968.

CANNARELLA D., 1981 Note di aggiornamento. C. Marchesetti, I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste 1981 (ristampa).

CARDARELLI A., 1983 — Castellieri nel Carso e nell' Istria. Cronologia degli insediamenti fra media età del bronzo e prima età del ferro, Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.

CASSOLA F., 1984 — La politica della republica romana e l'Istria, Histria Historica VII/2, Pula 1984. (u štampi).

CASSOLA GUIDA P., 1978 — San Vito al Tagliamento (Pordenone). NSc Ser. VIII, vol. 32, 1978.

CASSOLA GUIDA P., 1980 — L'area orientale della civiltà paleoveneta. Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte. Firenze 1980.

CASSON S., 1919 — Note, BSA 23, 1918/19.

CASSON S., 1921 — Excavations in Macedonia. BSA 24, 1919/21.

CASSON S., 1925 — Excavations in Macedonia II. BSA 26, 1923/25.

CHIECHO BIANCI A. M., CALZAVARA L., DE MIN M., TOMBOLANI M., 1976 — Proposta per una tipologia della fibule di Este, Firenze 1976.

CIANFARANI V., 1976 — Culture archaiche dell' Italia medio-adriatica. Popoli e civiltà dell' Italia antica. Volume quinto, Roma 1976.

COLNAGO A., 1915 — Untersuchungen in Dalmatien. JhbÖAI XVIII, 1915.

COLNAGO A. — KEIL J., 1905 — Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien. JhbÖAI VIII, 1905.

COLONNA G., 1974 — I Greci di Adria. Rivista storica dell' Antichità 4, Bologna 1974.

COLONNA G., 1980 — Rapporti artistici tra il mondo paleoveneto e il mondo etrusco. Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte, Firenze 1980.

CORNAGGIA CASTIGLIONI O., 1956 Origini e distribuzione delle pintaderas preistoriche »euroasiatiche«. RivScPr XI, 1956.

CHRIŞAN I. H., 1974 — Siebenburgen in der jüngeren Hallstattzeit, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.

ČAČE S., 1982 — Liburnske zajednice. Dometi XV, 12, Rijeka 1982.
ČAČE S., 1985 — Liburnija u razdoblju od 4. do 1. st. prije nove ere, Zadar 1985 (rukopis, disert.).
ČERŠKOV E., 1969 — Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.
ČIČIKOVA M., 1969 — Trakijska mogilna grobnica ot s. Kalojanovo, Slivenski okrag. Izvjestija Sofija XXXI, 1969.
ČIČIKOVA M., 1972 — Poselištnoto razvitie v Trakija prez 1. hiljadoletie pre n.e., Prvi kongres na balg. ist. druž. I, 1972.
ČOVIĆ B., 1956 — Ilirska nekropola u Čarakovu. GZM (A), NS XI, 1956.
ČOVIĆ B., 1959 — Glasinac 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. GZM (A), NS XIV, 1959.
ČOVIĆ B., 1961 — Donja Dolina. IA Y21-30, 1961.
ČOVIĆ, B., 1963 — Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja. GZM (A), NS XVIII, 1963.
ČOVIĆ B., 1964 — Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. Simpozijum 1964.
ČOVIĆ B., 1964a — Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. AI V, 1967.
ČOVIĆ B., 1965 — Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. GZM (A), NS XX, 1965.
ČOVIĆ B., 1965a — Novi nalazi sa nekropole »Gradac« u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije. ČGT VI, 1965.
ČOVIĆ B., 1967 — Praistorijska nekropola »Petkovo brdo« u Radosavskoj. GZM (A), NS XXI/XXII, 1967.
ČOVIĆ B., 1967a — O izvorima za istoriju Autarijata. GCBI V/3, 1967.
ČOVIĆ, B., 1967b — Nalaz iz tumula u Gotovuši (Pljevlja) 1906. ČGT VII, 1967.
ČOVIĆ B., 1969 — Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna. VAHD LXIII/LXIV, 1969.
ČOVIĆ B., 1970 — Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata. GCBI VIII, 6, 1970.
ČOVIĆ B., 1971 — Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule. GZM (A), NS XXVI, 1971.
ČOVIĆ B., 1971a — Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina). GZM (A), NS XXVI, 1971.
ČOVIĆ B., 1975 — Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Medunarodni kolokvij »Utvrđena ilirska naselja«, Posebna izdanja ANUBiH XXIV (6), Sarajevo 1975.
ČOVIĆ B., 1975a — Humka I na Prodolu u Gotovuši — revizija hronologije. ČGT XI, 1975.
ČOVIĆ B., 1976 — Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
ČOVIĆ B., 1976a — Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca. GZM (A), NS XXIX, 1976.
ČOVIĆ B., 1979 — Kneževski grobovi glasinačkog područja. Naučni skup Beograd, 1979.
ČOVIĆ B., 1980 — Grobni nalaz iz Borajne. ČGT XIII, 1980.
ČOVIĆ B., 1980a — Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. GCBI XVIII/16, 1980.
ČOVIĆ B., 1980b — Ostava Brgule. GZM (A), NS 34, 1980.
ČOVIĆ B., 1982 — Tumulusi željeznog doba u Gubavici. Hercegovina 1, Mostar 1982.
ČOVIĆ B., 1982a — Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja. GZM (A), NS 35/36 (1980/81), 1982.
ČOVIĆ B., 1983 — Srednjobosanska kulturna grupa. PJZ IV, 1983.
ČOVIĆ B., 1983a — Prelazna zona. PJZ IV, 1983.
ČOVIĆ B., 1983b — Glasinačka kulturna grupa. PJZ IV, 1983.
ČOVIĆ B., 1983c — Importations of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century), L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità, Tarento 1983.
ČOVIĆ B., 1984 — Najstarija prošlost visočkog kraja — bakarno, bronzano i željezno doba. Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko 1984.
ČOVIĆ B., 1984a — Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovi-

ni — stanje i problemi istraživanja. GCBI XXII (20), 1984.

ČOVIĆ B., 1984b — Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaledu. Duhovna kultura Ilira, 1984.

ČOVIĆ B., 1985 — Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog. 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985.

ČOVIĆ B., 1986 — Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

ČOVIĆ B., 1986a — Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, Ethnogenese europäischer Völker aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte, Stuttgart – New York 1986.

ČOVIĆ B., GABROVEC S., 1971 — Âge du fer, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats, Beograd 1971.

ČOVIĆ B., Z. MIKIĆ, 1973 — Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja. GCBI XI (9), 1973.

ČOVIĆ B., NIKIĆ D., 1983 — Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Zbornik I, Sarajevo 1983.

ČUČKOVIĆ L., 1983 — Prethistorijska gradina Turska Kosa (Katalog izložbe), Karlovac 1983.

ĆURČIĆ V., 1898 — Ravna grobišta Japoda u Ribiću kod Bihaća. GZM X, 1898.

ĆUS-RUKONIĆ J., 1982 — Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja, Arheološka istraživanja na otocima Lošinju i Cresu. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.

DALL'OSSO I., 1915 — Guida illustrata del Museo nazionale di Ancona, Ancona 1915.

DAŠIĆ LJ., 1957 — Praistorijsko naselje na Širokom. GMKM II, 1957.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN V., 1970 — Tipologija kvarnerskih amfora. Diadora 5, 1970.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN V., 1975 — Zaštitno istraživanje podvodnog nalaza amfora na otoku Rabu. Diadora 8, 1975.

DEANOVIĆ A., 1976 — Osor, Osor 1976.

DÉCHELETTE J., 1927 — Manuel d'archéologie préhistorique IV celtique et gallo-romaine, Paris 1927.

DEGRASSI A., 1954 — Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Ricerche storico-topograffiche, Bern 1954.

DEGRASSI A., 1962 — Ricerche sui limiti della Giapidia. Scritti vari di Antichità 2, Roma 1962.

DEHN W., 1966 — Die Doppelvogelkopffibel aus den Val-de-Travers. Helvetia antiqua. Festschrift E. Vogt, Zürich 1966.

DEHN W., 1974 — Einige Bemerkungen zum eisenzeitlichen Befestigungswesen in Mitteleuropa. Symposium zum Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.

DEHN W., 1980 — Einige Bemerkungen zu hallstattzeitlichen Trensen Sloweniens. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

DE JULIIS E. M., 1977 — La ceramica geometrica della Daunia, Firenze 1977.

DE NAVARRO J. M., 1972 — The Finds from the Site of La Tène I, Scabards and the Swords found in them, Oxford 1972.

DESCHMANN C., 1885 — Ueber die neuesten prähistorischen Funde in Krain. MAG 15, 1885.

DESCHMANN C., 1888 — Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach, Laibach 1888.

DESCHMANN C., HOCHSTETTER F., 1879 — Prähistorische Ansiedelungen und Begräbnisstätten in Krain. Erster Bericht. Denkschriften d.Mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe d.kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 42, Wien 1879.

DIMITRIJEVIĆ D., 1971 — Spätlatènezeitliche Oppida in Jugoslawien. AR XXIII/5, 1971.

DIMITRIJEVIĆ D., 1976 — Saramati i Rimljani Šajkaška, Istorija I, Novi Sad 1976.
DIMITROVA A., 1966 — Srebrno skrovište ot s.Vladinja, Loveško. Izvestija Sofija XXIX, 1966.
DOBESCH G., 1980 — Die Kelten in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike, Wien—Köln Graz 1980.
DOBIAT C., 1978/79 — Bemerkungen zu den »fünf« Fürstengräbern von Kleinklein in den Steiermark. Schild von Steier (Festschrift W. Modrijan) 15/16, Graz 1978/79.
DOBIAT C., 1979 — Überlegungen zur Verwendung der hallstattzeitlichen Zwergknebel. Archäologisches Korrespondenzblatt 9, 2, Mainz 1979.
DOBIAT C., 1980 — Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier, Beiträge zur steierische Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde, Beiheft 1, Graz 1980.
DOBIAT C., 1981 — Parallelen im Grabbau des Ost- und Westhallstattkreises? ZftHVS 1981.
DOBIAT C., 1981a — Die Hallstattnekropole bei Kleinklein im Sulmtal. Die Hallstattkultur, Symposium Steyr 1980, Linz 1981.
DOBIAT C., 1982 — Menschendarstellungen auf ostalpiner Hallstattkeramik. Eine Bestandaufnahme. AAHung 34 (1 4), 1982.
DOBIAT C., 1982a — Funde aus der Sammlung Mecklenburg. Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg 12, Marburg 1982.
DOHAN H., 1942 — Italic Tomb-groups in the University Museum. Philadelphia 1942.
DONDER H., 1980 — Zaumzeug im Griechenland und Cypern. PBF XVI, 3. Band, 1980.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1958 — Naselje i grobovi prahistorijskih Japoda u Vrpcu. VAMZ I, 1958.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1961 — Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955 1956. g. VAMZ ser. III, II, 1961.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1962 — Japodske dvodelne fibule tipa Prozor. ARR II, 1962.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1966 — Les tombes des Japodes préhistoriques à Kompolje. IA 9, Zagreb 1966.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1968 — Japodske kape i oglavlja. VAMZ 3, III, 1968.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1970 — Latenski grob iz Trošmarije. Adriatica prachistorica et antiqua, Zagreb 1970.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1972/73 — Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. VAMZ 3, VI VII, 1972 - 73.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1975 — Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la region des Japodes, Posebna izdanja ANUBIH XXIV, 6, 1975.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1975a — Istraživanje japodskih naselja u Prozoru kod Otočca. VAMZ IX, 1975.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1975b — Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana, Arheološka problematika Like, Split 1975.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1979 — Sahranjivanje na centralnoj japodskoj teritoriji. Naučni skup Beograd 1979.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1984 — Pregled arheoloških istraživanja u spiljama Like. Zbornik speleološkog kongresa, Zagreb 1984.
DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1986 — Naseobinski objekti na nekim gradinama Like. VAMZ 3, XIX, 1986.
DRESCHER H., 1980 — Zur Technik der Hallstattzeit. Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit, Steyr 1980.
DUCATI P., 1927 — Storia dell'arte etrusca, Firenze 1927.
DUHN F., MESSERSCHMIDT F., 1939 — Italische Gräberkunde. Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften, Band II, Heidelberg 1939.
DUKAT Z., GLAVIČIĆ A., 1975 — Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice I. Senjski zbornik VI, Senj 1975.
DUKAT Z., MIRNIK I., 1976 — Pre-Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia. Bulletin IAL 13, 1976.
DUKAT Z., MIRNIK I., 1978 — Skupni nalazi novca u sjevernoj Hrvatskoj. Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 1978.
DUKAT Z., MIRNIK I., 1982 — Skupni nalaz rimskog republikanskog novca iz Osora, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znan-

stveni skup Hrvatskog arheološkog društva, održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.

DUKAT Z., MIRNIK I., NERALIĆ J., 1984 — Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II. Senjski zbornik 10—11, Senj 1984.

DULAR A., 1978 — Okras živalskih glav na posodah halštatskega obdobja Slovenije. AV 29, 1978.

DULAR J., 1973 — Bela krajina v starohalštatskem obdobju. AV 24, Ljubljana 1973.

DULAR J., 1974 — Bronasti jezičastoročajni meči iz Slovenije. Varia archaeologica, Posavski muzej Brežice, Knjiga 1, Brežice 1974.

DULAR J., 1978 — Podzemelj. KinM 16, 1978.

DULAR J., 1978a — Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. AV 29, 1978.

DULAR J., 1979 — Žarno grobišče na Borštu pri Metliki. AV 30, 1979.

DULAR J., 1982 — Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem. Dela SAZU 23, Ljubljana 1982.

DULAR J., 1983 — Gomilno grobišče v Loki pri Črnomlju. AV 34, Ljubljana 1983.

DULAR J., 1985 — Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XI (Bela krajina), Ljubljana 1985.

DUMITRESCU V., 1929 — L'età del ferro nel Piceno, Bucarest 1929.

DUMITRESCU V., 1968 — La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi. Dacia N. S. XII, 1968.

DUNBABIN, T. J., 1962 — Perachora, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia II. Oxford 1962.

DUNGEL A. i SZOMBATHY J., 1887 — Die Tumuli von Gemeinlebarn. MPK 1, 1887.

DUŠANIĆ S., 1980 — Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji 622/37. Istorijski glasnik, 1—2, 1980.

DUŠEK M., 1966 — Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin, Bratislava 1966.

DUŠEK M., 1971 — Slovensko v mladšej dobe halštatskej. SIA 19, 1971.

DUŠEK M., 1978 — Die Thraker im Karpatenbecken. Amsterdam 1978.

DUŠEK M., 1981 — Zur Problematik der Sygynen, Thraker und Skyten in Mittel- und Südeuropa, Die ältere Eisenzeit, 1981.

DUVAL P. M., 1977 — Les Celtes, Paris 1977.

ĐUKNIĆ M. i JOVANOVIĆ B., 1965 — Illyrian Princely Necropolis at Atenica. AI VI, 1965.

ĐUKNIĆ M. i JOVANOVIĆ B., 1966 — Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak 1966.

ĐUKNIĆ M. i JOVANOVIĆ B., 1966a — Illyrian Princely Tombs in Western Serbia. Archaeology 19, Boston/Massachussets 1966/1.

ĐURIĆ N., 1964 — Ilirski tumuli kod Suve reke. GMKM IX, 1964.

ĐURIĆ N., 1970 — Gradina kod Belaćevca. GMKM X, 1965—1970, Priština 1971.

ĐURIĆ N., 1979 — Redeterminacija nekropole u Dubičaku. Naučni skup Beograd 1979.

ĐURIĆ N., GLIŠIĆ J., TODOROVIĆ J., 1975 — Praistorijska Romaja, Prizren—Beograd 1975.

EBERT M., 1908 — Der Goldfund von Dalj. Jahreshefte d. Oesterreichischen archaeologischen Instituts XI, Wien 1908.

EGG M., 1976 — Einige Bemerkungen zum Helmdepot von Negau (Südsteiermark). Archäologisches Korrespondenzblatt 4, Mainz 1976.

EGG M., 1977 — Die Negauer Helme. Innsbruck 1977 (Disertacija v tipkopisu).

EGG M., 1978 — Eine thrakoskytische Streitaxt aus Hallstatt. RGZM 8, 1978.

EGG M., 1979 — Einige Fragmente eines Zentralalpinen Negauer Helmes aus Laibach (Ljubljana). Archäologisches Korrespondenzblatt 9, Heft 2, Mainz 1979.

EGG M., 1980 — Zum Helmfragment von Magdalenska gora. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

EIBNER A., 1981 — Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Die Hallstattkultur, Linz 1981.
EICHLER F., 1929 — Ein griechischer Marmorkopf aus Arbe. JhbÖAI XXV, 1929.
FABER A., 1968 — Otok Murter, lokalitet Gradina. AP 10, 1968.
FABER A., 1970 — Gradina, Murter. AP 12, 1970.
FABER A., 1971 — Antički bedemi grada Krka, VAHD LXV—LXVII, 1971.
FABER A., 1972 — Apsorus, Osor. AP 14, 1972.
FABER A., 1974 — Osor. AP 16, 1974.
FABER A., 1976 Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, Jadranska obala u protohistoriji. Simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
FABER A., 1978 Arheološka topografija Krka. AP 19, 1978.
FABER A., 1979 Istraživanje prethistorijsko-antičke topografije u Krku. AP 20, 1979.
FABER A., 1980 Osor — Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva. Diadora 9, 1980.
FABER A., 1982 Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana (Arheološka topografija Osora), Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.
FABER A., 1982a Omišalj — antički grad Fulfinum i prethistorijska gradina. AP 23, 1982.
FASANI L., 1964/66 Tombe »protovillanoviane« di Croson di Bovolone, Sibrium 8, Varese 1964/66.
FIALA F., 1893 Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM V, 1893.
FIALA F., 1893a Uspjeh pretraživanja prehističkih gromila na Glasincu godine 1893. GZM V, 1893.
FIALA F., 1894 O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni. GZM VI, 1894.
FIALA F., 1894a Jedna prehistorička nasobina na Debelom brdu kod Sarajeva. GZM VI, 1894.
FIALA F., 1894b Crtice iz Donjeg Unca. GZM VI, 1894.
FIALA F., 1894c Uspjesi prekopavanja prehističkih grobova na Glasincu godine 1894. GZM VI, 1894.
FIALA F., 1895 Prilozi k rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM VII, 1895.
FIALA F., 1895a Rezultati pretraživanja prehističkih gromila na Glasincu godine 1895. GZM VII, 1895.
FIALA F., 1896 Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. GZM VIII, 1896.
FIALA F., 1896a Rezultati prekopavanja prehističkih gromila na Glasincu godine 1896. GZM VIII, 1896.
FIALA F., 1897 Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. GZM VIII, 1896, GZM IX, 1897.
FIALA F., 1897a Uspjesi prekopavanja prehističkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca). GZM IX, 1897.
FIALA F., 1897b Nekoliko grčkih šljemova, nadenih u Bosni i Hercegovini. GZM IX, 1897.
FIALA F., 1899 Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Hercegovina. WMBH 6, 1899.
FILIP J., 1956 Keltové ve střední Evropě, Praha 1956.
FILOW B. i SCHKROPIL K., 1927 Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin—Leipzig 1927.
FITZ J., 1975 Taurisci, Der Kleine Pauly 5, München 1975.
FLUSS M., 1931 Liburni. RE V, 1931.
FLUSS M., 1934 Taurisci. RE 5 A 1, 1934.
FOGOLARI G., 1975 La Protostoria delle Venezie, Popoli e civiltá dell'Italia antica IV, Roma 1975.
FOGOLARI G., FREY O. H., 1965 Considerazioni tipologiche e cronologiche sul II il III periodo atestino. Studi etruschi XXXIII, Firenze 1965.
FOLTINY S., 1963 Zur Frage der »skythischen« Einflusse in Oesterreich und in Slowenien. AAus 33, 1963.

FREY O.-H., 1962 Der Beginn der Situlenkunst im Ostalpenraum. Germania 40, 1. Halbband, Bonn 1962.

FREY O.-H., 1966 Der Ostalpenraum und die antike Welt in der frühen Eisenzeit. Germania 44, 1. Halbband, Bonn 1966.

FREY O.-H., 1966a Ein verzierter Ohrring aus Stična. JhbRGZM 13, 1966.

FREY O.-H., 1968 1969 Halštatska naselja na Dolenjskem. VS 13 14, 1968 1969 (1970).

FREY O.-H., 1969 Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 31, Berlin 1969.

FREY O.-H., 1971 Fibeln von westhallstättischen Typus aus dem Gebier südlich der Alpen. Zum Problem der keltischen Wanderung. Oblatio. Raccolta di studi di Antichità in onore del Prof. A. Calderini, Como 1971.

FREY O.-H., 1970/1973 Die Kunst der Situlen. Metallarbeiten der Vorzeit im Südostalpenraum. IPEK, Band 23, Berlin, New York.

FREY O.-H., 1973 Bemerkungen zur hallstättischen Bewaffnung im Südostalpenraum. AV 24, 1973.

FREY O.-H., 1974 Durchbrochene Frühlatènegürtelhaken aus Slowenien. Situla 14/15 (Opuscula J. Kastelic sexagenario dicata), 1974.

FREY O.-H., 1974a Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Symposium z. Problemen d. jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. 25 29. Sep., 1970 Smolenice, ČSSR, Bratislava 1974.

FREY O.-H., 1976 Bemerkungen zu figürlichen Darstellungen des Osthallstattkreises. Festschrift für R. Pittioni z. siebzigsten Geburtstag, Wien 1976.

FREY O.-H., 1980 Zur Tragweise hallstattzeitlicher Dolche in Slowenien. Situla 20 21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

FREY O.-H., 1981 Ein Zierstück der späten Hallstattzeit von der Magdalenska gora bei Šmarje. Die Hallstattkultur. Bericht über d. Symposium in Steyr 1980, Linz 1981.

FREY O.-H., 1984 Jugoslawien unter dem Einfluss der griechischen Kolonisation. Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. (Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum V. Internationalen Südosteuropa-Kongress der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Belgrade 11. 17. September 1984) Göttingen 1984.

FREY O.-H., 1984a Zu frühkeltischen Grabfunden von Hohenrain und Zug. Helvetia Archaeologica 15, Basel 1984.

FREY O.-H., 1985 Zum Handel und Verkehr während der Frühlatènezeit in Mitteleuropa. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philosophisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 143, Göttingen 1985.

FREY O.-H., GABROVEC S., 1969 K latenski poselitvi Dolenjske. Prvi rezultati izkopavanj na stiškem naselju. AV 20, 1969.

FREY O.-H., GABROVEC S., 1971 Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum. Bologna Este Sv. Lucija Dolenjska (Unterkrain) Hallstatt. Actes Beograd I, 1971.

GABRIČEVIĆ B., 1980 O početku rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji. Dijadora 9, 1980.

GABROVEC S., 1950 Dve novi najdbi čelad s slovenskega ozemlja. AV 1, 1950.

GABROVEC S., 1955 Prazgodovinsko-arheološko gradivo za proučevanje rala na Slovenskem. Slovenski etnograf 8, Ljubljana 1955.

GABROVEC S., 1956 Ilirska gomila v Volčjih njivah. AV 7, 1956.

GABROVEC S., 1960 Prazgodovinski Bled, Dela SAZU 12, Sekcija za arheologijo 8, 1960.

GABROVEC S., 1960a Grob z oklepom iz Novega Mesta. Situla 1, 1960.

GABROVEC S., 1960b Mesto Kranja v prazgodovini slovenskega ozemlja. 900 let Kranja. Spominski zbornik. Kranj 1960.

GABROVEC S., 1962/63 Halštatske čelade jugovzhodnoalpskega kroga. AV 13 14, 1962 1963.

GABROVEC S., 1964 Problem severozahodnega področja Ilirov. Das Problem des nordwestillyrischen Gebietes. Simpozijum 1964.

GABROVEC S., 1964/65 Halštatska kultura v Sloveniji. AV 15 16, 1964 1965.

GABROVEC S., 1964/65a Najstarejša grobna celota z upodobitvijo v situlskem stilu. AV 15–16, 1964–1965.

GABROVEC S., 1965 Kronologija čelad negovskega tipa, Situla 8, 1965.

GABROVEC S., 1965a Kamniško ozemlje v prazgodovini. Kamniški zbornik 10, Kamnik 1965.

GABROVEC S., 1965/66 Pomen groba s sestavljeno čelado z Vač. Zgodovinski časopis XIX–XX, Ljubljana 1965–1966.

GABROVEC S., 1966 Zur Hallstattzeit in Slowenien. Germania 44, Bonn 1966.

GABROVEC S., 1966a Zagorje v prazgodovini. AV 17, 1966.

GABROVEC S., 1966b Chronologie der Negauerhelme. Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, Vol. 3, Roma 1966.

GABROVEC S., 1966c Latensko obdobje na Gorenjskem. AV 17, 1966.

GABROVEC S., 1966d Srednjelatensko obdobje v Sloveniji, AV 17, 1966.

GABROVEC S., 1968 Grob s trinožnikom iz Novega Mesta. AV 19, 1968.

GABROVEC S., 1970 Dvozankaste ločne fibule. Doprinos k problematiki začetka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah. GCBI 8/6, 1970.

GABROVEC S., 1971 Stopetdeset let arheologije v Narodnem muzeju. Argo 10, 1971.

GABROVEC S., 1971a Âge du fer, Époques préhistorique et protohistorique en Yugoslavie – Recherches et résultats. Actes Beograd.

GABROVEC S., 1973 Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. AV 24, 1973 (1975).

GABROVEC S., 1974 Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die südostalpine Hallstattkultur. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.

GABROVEC S., 1974a Halštatske nekropole v Bohinju. AV 25, 1974, (1976).

GABROVEC S., 1974b Naselbinsko izkopavanje v Stični. Metoda izkopavanja. VS 17–19, Ljubljana 1974.

GABROVEC S., 1975 Naselitvena zgodovina v halštatskem obdobju. ANSI, 1975.

GABROVEC S., 1975a Trideset let arheološkega dela v Stični. Zbornik občine Grosuplje 7, Grosuplje 1975.

GABROVEC S., 1975b Überblick über eisenzeitliche Befestigungen in Slowenien. ANUBiH Posebna izdanja 24, CBI 6, 1975.

GABROVEC S., 1976 Zum Beginn der Hallstattzeit in Slowenien. Festschrift f. R. Pittioni. Wien 1976.

GABROVEC S., 1976a Železnodobna nekropola v Kobaridu. Goriški letnik 3 1976, Nova Gorica 1977.

GABROVEC S., 1976/77 Nekateri aktualni problemi situlske umetnosti. Traditiones 5–6, Ljubljana 1976–1977 (1979).

GABROVEC S., 1977 Virsko mesto. Zbornik občine Grosuplje 9, Grosuplje 1977.

GABROVEC S., 1978 Dolga pot stiških izkopanin. Zbornik občine Grosuplje 10, Grosuplje 1978.

GABROVEC S., 1980 Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten. Die Hallstattkultur, Frühform der europäischen Einheit, Steyr 1980.

GABROVEC S., 1981 Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit. Die ältere Eisenzeit 1981.

GABROVEC S., 1983 Jugoistočnoalpska regija, Kasno brončano doba. PJZ IV, 1983.

GABROVEC S., 1983a Čelade iz Ženjaka v Slovenskih Goricah (negovske čelade). Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije, Ljubljana 1983.

GABROVEC S., 1984 — Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije. Duhovna kultura Ilira.

GABROVEC S., 1984a Šljemovi iz Ženjaka u Slovenskim Goricama (negovski šljemovi). Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije (Katalog izložbe), Ljubljana 1984.

GABROVEC S., 1986 – Obrambni sistemi v prazgodovini v severozahodnem delu Jugoslavije. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

GABROVEC S., FREY O. H., FOLTINY S., 1969 Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. AV 20, 1969.

GABROVEC S., FREY O. H., FOLTINY S., 1970 Erster Vorbericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien). Germania 48, 1 2, Berlin 1970 (1971).

GABROVEC S., SVOLJŠAK D., 1983 Most na Soči (S. Lucia) I. KinM 22, 1983.

GAJ JULIJE CEZAR, 1972 Moji ratovi. Komentari o galskom ratu (prevodilac Tom Smerdal), Zagreb 1972.

GALLI E., 1940 Fibule argentee liburniche nel Museo di Zara. BPJ n.s. IV, Roma 1940.

GALLUS S., 1934 Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. AH 13, 1934.

GALLUS S., HORVÁTH T., 1939 Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann ser. II 9, 1939.

GARAŠANIN D., 1954 Katalog metala. Narodni muzej Beograd, Praistorija I, Beograd 1954.

GARAŠANIN D., 1954/55 Takozvani trako-kimerski elementi u materijalnoj kulturi metalnog doba Srbije. Starinar n.s. V VI, 1954/55.

GARAŠANIN D., 1954/57 Zur typologisch-chronologischen Einreihung der Brillenfibeln auf Grund der Funde aus der Nekropole in Nin. VAHD LVI LIX/2, 1954 57.

GARAŠANIN D., 1958/59 Ostava iz Janjeva na Kosovu. Starinar n.s. IX X, 1958 59.

GARAŠANIN D., 1958/59a Jedan nov objekt makedonskog halštata. ZRNM II, 1958/59.

GARAŠANIN D., 1960 Srebrni ilirski nakit iz Umčara. Starinar n.s. XI, 1960.

GARAŠANIN D., 1967 Ražana, Kriva reka i glasinački kompleks. ZRNM V, 1967.

GARAŠANIN D., 1967a Iliri u halštatu Srbije. Miscellanea illyrica. ZRNM V, 1967.

GARAŠANIN D., 1970 Novi grobni nalazi iz Paraćina i početak perioda prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba u Pomoravlju. ZRNM VI, 1970.

GARAŠANIN D., 1973 Privesci u obliku ptica u trako-kimerijskoj grupi. ZRNM VII, 1973.

GARAŠANIN D., 1976 Problemot na datiranjeto na makedonska bronza sa poseben osvrt na naodite od Radanje. MacAA 2, 1976.

GARAŠANIN D., 1983 Dva nova primerka ilirskog zlatarstva. ZRNM XI/1, Arheologija, 1983.

GARAŠANIN M., 1949 Nalaz prvog gvozdenog doba u Mramorcu i problem Ilira u Srbiji. Muzeji 2, Beograd 1949.

GARAŠANIN M., 1952 Bracelets à extrémités en têtes de serpents de la Macedoine. Artibus Asiae 15, Ascona 1952.

GARAŠANIN M., 1954/55 Razmatranja o makedonskom halštatu. Starinar n.s. V VI, 1954/55.

GARAŠANIN M., 1957 Ilirsko-grčki šlem iz Ražane. VVM 4, 1957.

GARAŠANIN M., 1960 Contribution à la chronologie de l'Âge du fer en Macedoine. Živa antika X, 1960.

GARAŠANIN M., 1961 Skulptura troglava iz Vaćana kod Bribira. Starinar n.s. XI, 1961.

GARAŠANIN M., 1962 Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan. Atti del VI Congresso delle scienze preistoriche e protostoriche, I, Roma 1962.

GARAŠANIN M., 1964 Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima. Simpozijum 1964.

GARAŠANIN M., 1965 Ka konfrontaciji pisanih i arheoloških izvora o Keltima u našoj zemlji. Materijali SADJ III, Novi Sad 1965.

GARAŠANIN M., 1966 Rogovo »Fuše« Đakovica – praistorijska nekropola sa humkama. AP 8, 1966.

GARAŠANIN M., 1967 Crna Gora u osvit pisane istorije. Istorija Crne Gore, Titograd 1967.

GARAŠANIN M., 1971 – Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije. Katalog izložbe, Niš 1971.

GARAŠANIN M., 1973 Praistorija na tlu Srbije. Beograd 1973.

GARAŠANIN M., 1974 Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi. Glas SANU CCXC, Odelenje istorijskih nauka, knj. 1, Beograd 1974.
GARAŠANIN M., 1975 Nekoi problemi na makedonskata praistoria. MacAA 1, 1975.
GARAŠANIN M., 1979 Ka istorijskoj i etničkoj interpretaciji sahranjivanja pod tumulima na ilirskom području. Naučni skup Beograd 1979.
GARAŠANIN M., 1983 Dubovačko-žutobrdska grupa. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983a Period polja sa urnama Vojvodine. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983b Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983c Paraćinska grupa. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983d Grupa Donja Brnjica – Gornja Stražava. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983e Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983f Bronzano doba na Kosovu. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983g Mediana grupa. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983h Grupa Belotić – Bela Crkva. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1983i Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji. PJZ IV, 1983.
GARAŠANIN M., 1986 O utvrđenjima i odbrambenim sistemima u jugoslovenskom delu centralnobalkanske regije. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.
GARAŠANIN M., i D., 1956 Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. AI II, 1956.
GARAŠANIN M., i D., 1957 Iskopavanja tumula u Belotiću i Beloj crkvi. ZRNM I, 1957.
GARAŠANIN M., i D., 1958/59 Arheološka iskopavanja u selu Radanju na lokalitetu »Krivi dol«. Zbornik ŠtipMuz I, 1958/59.
GARAŠANIN M., i D., 1975 Načinot na pogrebuvanje i konstrukcija na kneževskata mogila vo Tarinci. Zbornik ŠtipMuz IV – V, 1975.
GARAŠANIN M., SANEV V., SIMOSKA D., KITANOSKI B., 1971 Predistoriski kulturi vo Makedonija. Katalog izložbe, Štip 1971.
GASPARINI-VINSKI K., 1959 Keltski ratnički grob iz Batine. ARR I, 1959.
GATTI S., PETTITI P., 1980 Appunti di cronologia e aspetti rituali nelle necropoli istriane del Bronzo finale e dell'età del ferro. Il Bronzo Finale in Italia, Bari 1980.
GAVELA B., 1952 Keltski oppidum Židovar, Beograd 1952.
GAVELA B., 1975 Rois et états celtiques dans les Balkans (Essai critique sur l'historiographie antique et moderne se rapportant aux Celtes balkaniques), GCBI XIV/12, 1975.
GAVELA B., 1976 Epoha keltske kulture na Balkanu. Zbornik FFB, XIII – 1, 1976.
GAZDAPUSZTAI G., 1967 Caucasian relations of the Danubian basin in the Early Iron Age. AAHung XIX, 1967.
GEORGIEV V., 1971 L'ethnogenèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques. Studia balkanica 5, Sofia 1971.
GEORGIEV V., 1984 Die thrakische Sprache im System der indoeuropäischen Sprachen. Dritter internationaler thrakologischer Kongress, Band II, Sofia 1984.
GEORGIEV Z., 1978 Nov hallštatski naod od okolinata na Kumanovo. MacAA 4, 1978.
GEORGIEV Z., 1981 Praistoriski naodi od Kočani i prašanje na ramnite nekropoli po Bregalnica. Godišen zbornik 7 (33), 1981.
GEORGIEV Z., 1982 Arhajski toaletni rekviziti od dolnoto Povardarje. Godišen zbornik 8 (34), 1982.
GEORGIEV Z., 1983 Grobot 31/35 od nekropolata Milci kaj Gevgelija. Zbornik AMMS X – XI, 1979 – 1982, Skopje 1983.
GEORGIEV Z., 1983a Karakterot i značenjeto na vongrobnite naodi vo južnopovardarskite nekropoli od železno vreme. MacAA 6, 1983.
GERGOVA D., 1980 Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Lands during the Early Iron Age. Studia praehistorica 3, Sofia 1980.

GEROV B., 1960 — Der Thrakische Stamm der Mäden. Omagiu lui Constantin Daicoviciu, Bucureşti 1960.
GESSNER v. V., 1946 — Die geometrische Ornamentik des spätbronzezeitlichen Pfahlbaukreises der Schweiz. Varese 1946.
GHISLANZONI E., 1944 — Una nuova tomba di guerriero scoperta a Sesto Calende, Munera. Racolta di scriti in onore di Antonio Guisani, Milano 1944.
GIMBUTAS M., 1959 — The Treasure of Michalkov. Archaeology 12, 1959.
GLAVIČIĆ A., 1967/69 — Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II). Senjski zbornik III, Rijeka 1967—9.
GLAVIČIĆ A., 1984 — Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI). Senjski zbornik 10—11, Senj 1984.
GLAVINIĆ M., KUBITSCHEK W., 1898 — Ein Depotfund in Dalmatien. JhbÖAI 1, 1898, Beibl.
GLOGOVIĆ D., 1979 — Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre. Histria Archaeologica 10/1, Pula 1979.
GLOGOVIĆ D., 1982 — O fibulama tipa Osor. ARR VIII—IX, 1982.
GLOGOVIĆ D., 1982a — Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kanaveli kraj Osora. Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.
GNIRS A., 1925 — Istria praeromana. Karlsbad 1925.
GÖBL R., 1973 — Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Wien 1973.
GOVEDARICA B., 1978 — Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području. GCBI XVII, 1978.
GOVEDARICA B., 1982 — Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. GCBI XX/18, 1982.
GOVEDARICA B., 1985 — Neue Aspekte zur Erforschung von Fundplätzen des Typs »Gradina« im Nordwesten Balkans. AAC XXIII, 1984.
GRBIĆ M., 1928 — Srebrna ostava iz Čuruga na Tisi. GIDNS I, 1, 1928.
GULA M., MALINOWSKI T., TABACZYNSKI S., 1975 — Osservazioni sui ritrovamenti d'ambra dal neolitico all'età del ferro in Polonia. Studi e ricerche sulla problematica dell'ambra, Roma 1975.
GUMA M., 1979 — Date noi privind descoperirile hallstattiene de la Gornea. Banatica V, Reşiţa 1979.
GUMA M., 1981 — Citeva observaţii asupra grupului Bosut. SCIV 32, 1, 1981.
GUNJAČA S., 1958 — Rad osnivača Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i utemeljitelja Starohrvatske prosvjete. Starohrvatska prosvjeta 6, Zagreb 1958.
GUNJAČA Z., 1976 — O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice Šibenika. Šibenik — Spomen zbornik o 900. obljetnici 1969, Šibenik 1976.
GUNJAČA Z., 1980 — Bribir, Šibenik. AP 21, 1980.
GUŠTIN M., 1973 — Kronologija notranjske skupine. AV 24, 1973.
GUŠTIN M., 1974 — Mahaire: Doprinos k povezavam Picena, Slovenije in Srednjega Podonavja v 7. stol. pr. n. št. Situla 14/15 (Opuscula J. Kastelic sexagenario dicata), 1974.
GUŠTIN M., 1974a — Gomile starejše železne dobe iz okolice Boštanja. Varia archaeologica. Posavski muzej Brežice 1, Brežice 1974.
GUŠTIN M., 1976 — Libna. Posavski muzej Brežice 3, Brežice 1976.
GUŠTIN M., 1977 — Relativna kronologija grobov »Mokronoške skupine«. Keltske študije, Brežice 1977.
GUŠTIN M., 1977a — Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Libna. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 1, Marburg 1977.
GUŠTIN M., 1977b — Beiträge zu den vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi. Apulum XV, 1977.
GUŠTIN M., 1978 — Gradišča železne dobe v Sloveniji. AV 29, 1978.
GUŠTIN M., 1979 — Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu. KinM 17, 1979.
GUŠTIN M., 1980 — Ante tubam. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.
GUŠTIN M., 1981 — Keltische Gräber aus Dobova, Slowenien. Archäologisches Korrespondenzblatt 11, Mainz 1981.

GUŠTIN M., 1983 — Champs d'urnes et tombes à char dans la région de Brežice en Yougoslavie. L'expansion des Celtes de la Gaule vers l'orient, Dijon 1983.
GUŠTIN M., 1983a — La tomba n. 6 di Dobova e l'ornamento delle lance La Tène. Popoli e facies culturali celtiche a nord e a sud delle Alpi del V al I secolo a. C., Milano 1983.
GUŠTIN M., 1984 — Die Kelten in Jugoslawien, Übersicht über das archäologische Fundgut. JhbRGZM 31, 1984.
GUŠTIN M., 1984a — Prazgodovinski grobovi z vozovi na ozemlju Jugoslavije. Keltski voz, Brežice 1984.
GUŠTIN M., 1986 — Latenske fibule iz Istre, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju (u tisku).
GUŠTIN M., KNIFIC T., 1973 Halštatske in antične najdbe iz Javora. AV 24, 1973.
GUŠTIN M., TERŽAN B., 1975 Malenškova gomila v Novem Mestu. AV 26, 1975.
HAEVERNICK T. E., 1951 — Einige Glasperlen aus Gräbern der Lausitzer Kultur in Sachsen. Arbeits- und Forschungen zur sächsischen Bodendenkmalpflege 3, 1951.
HAEVERNICK T. E., 1959 Beiträge zur Geschichte des antiken Glases I. Zu den Glasbügelfibeln. JhbRGZM 6, 1959.
HAEVERNICK T. E., 1974 — Zu den Glasperlen in Slowenien. Situla 14/15 (Opuscula J. Kastelic sexagenario dicata), 1974.
HAEVERNICK T. E., 1978 Urnenfelderzeitliche Glasperlen. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 35, 1978.
HAEVERNICK T. E., 1981 Beiträge zur Glasforschung. Mainz am Rhein 1981.
HAEVERNICK T. E., herausgegeben von O.-H. Frey mit Beiträgen von H. Matthäus und Ch. Braun. 1983 — Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit I. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 5, Mainz 1983.
HAFFNER A., 1981 Ein etruskischer Bronzebecher aus einem keltischen Kindergrab des 4. Jahrhunderts v. Chr. Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Trier 1981.
HAMMOND N. G. L., 1972 History of Macedonia I. Oxford 1972.
HÄNSEL B., 1973 Höhlen- und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkunst Mitteleuropas. Actes Beograd III, 1973.
HÄNSEL B., 1976 Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Teil I (Text), Teil II (Tafeln). Beitrag zur Ur- und Frühgeschichte. Archäologie der Mittelmeer-Kulturraumes, Band 16, Bonn 1976.
HÄNSEL B., 1979 Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975 – 1978. JhbRGZM 26, 1979.
HÄNSEL B., 1981 Lausitzer Invasion in Nordgriechenland ?. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I, Berlin 1981.
HARMATTA J., 1948 Le problème cimmerien. AÉ 3, 1946/48.
HASE F. W., 1969 Die Trensen der Früheisenzeit in Italien. PBF XVI, 1, 1969.
HASSEL F. J., 1967 — Ein archaischer Grabfund von der Chalkidike. JhbRGZM 14, 1967.
HATT J.-J., ROUALET P., 1977 La chronologie de La Tène en Champagne. Revue archéologique de l'est et du centre-est, T. XXVIII/1 – 2, 1977.
HENCKEN H., 1965 Tarquinia, Villanovans and early Etruscans I – II. Bulletin 23, II, 1965.
HENCKEN H., 1971 The earliest european helmets. Bronze age and early iron age. Bulletin 28, 1971.
HENCKEN H., 1974 — Bracelets of Lead; Tin Alloy from Magdalenska gora. Situla 14/15 (Opuscula J. Kastelic sexagenario dicata), 1974.
HENCKEN H., 1978 — The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia. Bulletin 32, 1978.
HEURTLEY W. A., 1939 Prehistoric Macedonia. Cambridge 1939.
HILDEBRAND H., 1874 — Sur les commencements de l'âge du fer en Europe. Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique, Stockholm 1874, II.
HOCHSTETTER A., 1984 — Kastanas. Die handgemachte Keramik. Berlin 1984.

HOCHSTETTER F., 1881 — Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien. MAG 10, 1881.
HOCHSTETTER F., 1883 — Die neuesten Gräber von Watsch und St. Margarethen in Krain. Denkschriften d. mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 47, Wien 1883.
HODSON F.-R., 1968 — The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Bern 1968.
HOERNES M., 1888 — Die Gräberfelder an der Wallburg von St. Michael bei Adelsberg in Krain. MAG 18, 1888.
HOERNES M., 1894 — Ausgrabungen auf dem Castellier von Villanova am Quieto in Istrien. MAG XXIV, 1894.
HOERNES M., 1895 — Untersuchungen über den Hallstätter Culturcreis. Zur Chronologie der Gräber von Sta Lucia am Isonzo im Küstenlande. Archiv für Anthropologie 23, Wien 1895.
HOERNES M., 1901 — Funde verschiedener Altersstuffen aus dem westlichen Syrmien. MPK I, 5, 1901.
HOERNES M., 1905 — Die prähistorische Nekropole von Nesactium. JhbZK NF III, 1, 1905.
HOERNES M., 1905a — Die Hallstattperiode. Archiv für Anthropologie, N. F. 3, Wien 1905.
HOERNES M., 1914 — Chronologie der Gräberfelder von Watsch. WPZ I, 1914.
HOERNES M., 1915 — Krainische Hügelnekropolen der jüngeren Hallstattzeit. WPZ II, 1915.
HOERNES M., 1925 — Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien 1925.
HOFFILER V., 1905 — Prethistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića. VHAD VIII, 1905.
HOFFILER V., 1938 — Dalj. CVA, Zagreb. Musée National, fasc. 2, Belgrade 1938.
HOGARTH, D. G., 1900 — The Dictaean Cave. ABSA VI, 1899—1900.
HOLSTE F., 1940 — Zur Bedeutung und Zeitstellung der sogennanten »thrakokimmerischen« Pferdegeschirrbronzen. Ein Urnengrab von Steinkirchen, Landkreis Deggendorf. WPZ 27, 1940.
HOMER, 1950 — Homerova Odiseja, Zagreb 1950.
HORVAT J., 1983 — Prazgodovinske naselbinske najdbe pri farni cerkvi v Kranju. AV 34, 1983.
HOTI A., 1981 — Tumat e fshatit Kënëte. Iliria 1981, 1.
HOTI A., 1982 — Varreza tumulare e Bardhocit në rrethin e Kukësit. Iliria XII, 1, 1982.
HOWARDS S., JOHNSON F. P., 1954 — The Saint Valentin Vases. AJA 58/3, 1954.
HRALOVÁ J., 1962 — Das Lausitzer Gräberfeld in Malá Bělá. FAP 5, 1962.
HUBERT H., 1974 — Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène. Paris 1974.
HUBERT H., 1974a — Les Celtes depuis l'époque de la Tène et la civilisation celtique. Paris 1974.
HUNYADY I., 1942/1944 — Keltàk a Kárpátmedenceben — Die Kelten im Karpatenbecken, Budapest 1942—1944.
HUS A., 1961 — Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaïque. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, Fascicule 198, Paris 1961.
ILAKOVAC B., MIRNIK I., 1984 — The 1968 Aenona Hoard. Numismatic Chronicle 144, Oxford 1984.
ILEŠIČ S., 1979 — Pogledi na geografijo. Ljubljana 1979.
IMAMOVIĆ E., 1971 — Antička naselja na otočkoj skupini Cres—Lošinj. Otočki ljetopis 2, Zagreb 1975.
IMAMOVIĆ E., 1973 — Pseudo Skymnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima. JZ 8, 1973.
IMAMOVIĆ E., 1979 — Povijesno arheološki vodič po Osoru, Sarajevo 1979.
INGLIERI R. U., 1939 — Zara. Notizie degli Scavi XIV, Roma 1939.
ISLAMI S., 1981 — Mbi parzmoren ilire. Iliria 1981, 2.
ISLAMI S., H. CEKA., 1964 — Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie. StAlb 1, 1964.
ISTENIČ J., 1985 — Zapisi v venetski pisavi na Koroškem in v Sloveniji. Zgodovinski časopis 39, Ljubljana 1985.
JACOBSTAHL P., 1944 — Early Celtic Art. Oxford 1944.

JACOBSTAHL P., 1956 — Greek Pins and their Connexions with Europe and Asia. Oxford 1956.
JACOBY F., 1923/27 — Die Fragmente der griechischen Historiker I—III, Berlin 1923—1927.
JACOBY F., 1950 — Die Fragmente der griechischen Historiker III B, Leiden 1950.
JELENC D., 1953 — O raziskovanju mineralnih surovin v LR Sloveniji. Geologija 1, Ljubljana 1953.
JELIĆ L., 1898 — Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji. GZM X, 1898.
JELIĆ L., 1900 — Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatiens. WMBH VII, 1900.
JELIĆ L., 1901 Spomenici grada Nina. VHAD n. s. V, 1901.
JEREM E., 1973 — Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien. Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend (Komitat Baranya). AAHung 25, 1973.
JEVTIĆ M., 1975 — Kalup za livenje bronzanih predmeta iz Karlovčića. Starinar n. s. XXVI, 1975.
JEVTIĆ M., 1981 Praistorijsko naselje kod Boljetina Prilog poznavanju ranog gvozdenog doba na Derdapu. Starinar n. s. XXXII, 1981.
JEVTIĆ M., 1983 Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnom balkanskom području. Beograd 1983.
JOHANNOWSKY W., 1974 — Rapporti fra la Campania, L'Italia settentrionale, L'Europa centrale e i Balcani nell'età del ferro. Balcanica V, 1974.
JOSIFOVSKA B., 1963 Izveštaj za zaštitno iskopuvanje na edna halštatska grobnica od s. Živojno. Godišen zbornik 15, 1963.
JOVANOVIĆ A., 1971 Naselje Skordiska na Gomolavi. RVM 20, 1971.
JOVANOVIĆ B., 1971 Praistorija gornjeg Derdapa. Starinar N. S. XXII, 1971.
JOVANOVIĆ B., 1973 Singidunum i gradovi Skordiska. GMGB XX, 1973.
JOVANOVIĆ B., 1974 Mlađe gvozdeno doba (u: Brukner B., Jovanović B., Tasić N., Praistorija Vojvodine). Novi Sad 1974.
JOVANOVIĆ B., 1975 The Scordisci and their art. The Celts in Central Europe (F. Jenő, edit.), Székesfehérvár 1975.
JOVANOVIĆ B., 1975a Ćilibarski nakit u kneževskim grobovima Novog Pazara i Atenice. ZRNM VIII, 1975.
JOVANOVIĆ B., 1976 Primerci životinjskog stila skitskog i tračkog gvozdenog doba u Jugoslaviji. Starinar N. S. XXVII, 1976.
JOVANOVIĆ B., 1979 Značenje dačke keramike na naseljima Skordiska u Podunavlju. Starinar N. S. XXVIII—XXIX, 1979.
JOVANOVIĆ B., 1979a Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije. PJZ III, 1979.
JOVANOVIĆ B., 1979b Atenica i kneževski grobovi na Glasincu. Naučni skup Beograd.
JOVANOVIĆ B., 1982/83 Hajdučka vodenica, kasnoantičko i ranovizantijsko utvrđenje. Starinar N. S. XXXIII—XXXIV, 1982—1983.
JOVANOVIĆ B., 1983 Keltski člankoviti pojas iz Hrtkovaca. RVM 28, 1982—1983.
JOVANOVIĆ B., 1984 — Les sépultures de la nécropole celtique de Pećine près de Kostolac (Serbie du nord). Études Celtiques XXI, 1984.
JOVANOVIĆ B., POPOVIĆ P., 1981 Bibliographie de la période de La Tène en Yugoslavie (1945—1975). Études Celtiques XVIII, 1981.
JOVANOVIĆ M., 1966 — Nekoliko železnodopskih nalaza iz okoline Vranja. Vranjski glasnik II, 1966.
JOVANOVIĆ M., 1969 Slanište, Moštanica, AP 11, 1969.
JUBANI B., 1972 — Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du Nord-Est. St Alb. 9, 1972.
JUBANI B., 1982 — Tumat e Krumës (Rrethi i Kukësit). Iliria 1982, 2.
JUBANI B., 1983 — Tumati ilire të Këneteës. Iliria 1983/2, 1983.
JURIŠIĆ A., 1969 — Praistorijski sloj Petrove crkve kod Novog Pazara. Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture VIII, Beograd 1969.
JURIŠIĆ K., 1979 Fra Lujo Marun, osnivač starohrvatske arheologije (1857—1939), Split 1979.

JURIŠIĆ M., 1983 – Prilog poznavanju ilirskog brodovlja na Jadranu do 2. st. pre. n. e. Prinosi odjela za arheologiju, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1983.

KALLIPOLITIS V., 1950 – Anaskafi arhaias nekropoleos en Kozani. Praktika tis en Athinais arhaiologikis etaireias, Atina 1950.

KALLIPOLITIS V., FEYTMANS D., 1948/49 – Nekropolis klassikon hronon en Kozani. Arhaiologiki Efimeris, Atina 1948/49.

KARAISKAJ G., 1976 – Les fortifications illyriennes du premier âge du fer dans les environs de Korçe. Iliria IV, 1976.

KAROUŠKOVÁ-SOPER V., 1983 – The Castellieri of Venezia Giulia, North-eastern Italy. BAR int. Ser. 192, 1983.

KASTELIC J., 1956 – Situla z Vač. Beograd 1956.

KASTELIC J., 1960 – Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji. Situla 1, 1960.

KASTELIC J., MANSUELLI G. A., KROMER K., 1965 – Umetnost situl. Beograd – Ljubljana 1965.

KATIČIĆ R., 1964 – Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. Simpozijum 1964.

KATIČIĆ R., 1966 – Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji. AV 17, 1966.

KATIČIĆ R., 1967 – Najstariji jezici i narodi u senjskom primorju. Senjski zbornik 3, Rijeka 1967.

KATIČIĆ R., 1968 – Liburner, Pannonier und Illyrier. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenshaft 14, Innsbruck 1968.

KATIČIĆ R., 1970 – Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina. GCBI VII, 5, 1970.

KATIČIĆ R., 1974 – Liburnski otoci kod antičkih pisaca, Zadarsko otočje. Zbornik, Zadar 1974.

KATIČIĆ R., 1976 – Ancient languages of the Balkans. Trends in Linguistics 4, 5, The Hague – Paris 1976.

KATIČIĆ R., 1984 – O jeziku Ilira. Duhovna kultura Ilira, Sarajevo 1984.

KEPESKI K., 1975 – Sondažni istražuvanja na del od helenističkata nekropola pod Markovite kuli vo Varoš. MacAA 1, 1975.

KERAMIDŽIEV A., 1975 – Za staroto rudarstvo vo Mariovo. MacAA 1, 1975.

KILIAN K., 1970 – Zum Beginn der Hallstattzeit in Italien und im Ostalpenraum. JhbRGZM 17, 1970.

KILIAN K., 1970a – Früheisenzeitliche Funde aus der Südostnekropole von Sala Consilina (Provinz Salerno). Heidelberg 1970.

KILIAN K., 1971 – Bemerkungen zur Chronologie der frühen Eisenzeit und zum Beginn der Hallstattzeit in Italien und N/W Jugoslawien. Actes Beograd I, 1971.

KILIAN K., 1973 – Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit. VAHD LXVIII, 1973.

KILIAN K., 1973a – Zur eisenzeitlichen Transhumanz in Nordgriechenland. Archäologische Korrespondenzblatt 3, Mainz 1973.

KILIAN K., 1973b – Zu geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak-Nekropole in Bosnien. Germania 51/2, Berlin 1973.

KILIAN K., 1975 – Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria. PZ 50, 1975.

KILIAN K., 1975a – Fibeln in Thessalien von der mykenischer bis zur archaischen Zeit. PBF, Abt. XIV, 2, 1975.

KILIAN K., 1976 – Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland. GCBI 13/11, 1976.

KILIAN K., 1976a – Zur Früheisenzeit in Albanien. Iliria 4, 1976.

KILIAN K., 1978 – Das Kriegergrab von Tarquinia. Beigaben aus Metall und Holz. JhbDAI 92, 1978.

KILIAN-DIRLMEIER I., 1979 – Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit. PBF XI, 2, 1979.

KILIAN-DIRLMEIER I., 1984 – Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes. PBF XIII, 8, 1984.

KILIAN-DIRLMEIER I., 1984a – Die Nadeln der Eisenzeit in Albanien. Iliria 1984/1, 1984.

KIRIGIN B., 1983 – Vrste helenističnih posod na ozemlju Jugoslavije, Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije, Ljubljana 1983.

KITANOSKI B., 1975 – Nekropolata Kaldrma kaj Prilep. MacAA 1, 1975.

KITANOSKI B., 1976 Nekolku praistoriski naodi od Prilep. MacAA 2, 1976.
KLEMENC J., 1935 Ostava u Ličkom Ribniku. VHAD XVI, 1935.
KLEMENC J., SARIA B., 1939 Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Rogatec, Zagreb 1939.
KNEZ T., 1966 Žarno grobišče v Novem Mestu. AV 17, 1966.
KNEZ T., 1966a Latenske najdbe iz Novega Mesta. AV 17, 1966.
KNEZ T., 1972 Novo Mesto v davnini. Od bronaste dobe do ustanovitve mesta. Maribor 1972.
KNEZ T., 1973 Figuralne situle iz Novega mesta (Figurale Situlen aus Novo mesto). AV 24, 1973.
KNEZ T., 1976 Hallstattzeitliches Frauengrab mit Pseudokernoi aus Novo Mesto. Festschrift f. R. Pittioni (z. siebzigsten Geburtstag), Wien 1976, AAus, 1, Beiheft 13, 1976.
KNEZ T., 1977 Keltske najdbe iz Novega Mesta. Novo Mesto 1977.
KNEZ T., 1977a Keltski grobovi iz Roj pri Moravčah. Keltske študije, Brežice 1977.
KNEZ T., 1978 Ein späthallstattzeitliches Fürstengrab von Novo mesto in Slowenien. Germania 56, 1. Halbband Mainz 1978.
KNEZ T., 1983 Dankmäler der Situlenkunst in Slowenien. Fundkatalog und Bibliographie. AV 34, 1983 (1984).
KNEZ T., 1984 Žarno grobišče v Novem mestu. Začasno poročilo o raziskovanju v letu 1982. AV 35, 1984.
KNEZ T., 1986 Novo mesto I. Halštatski grobovi. Carniola archaeologica 1, Novo mesto 1986.
KNEZ T., SZABÓ M., 1983 Ein keltisches Kantharos aus Novo mesto. AI 20/21, 1980/81, Beograd 1983.
KNEZ T., ŠKALER S., 1968 Halštatska gomila na Libni. AV 19, 1968.
KOLŠEK V., 1977 Vzhodni del antične nekropole v Šempetru. KinM 14, 1977.
KONDIĆ V., 1982 Poznorimska galerija u Rudnoj Glavi. Rudna glava, najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu, Bor Beograd 1982.
KONTZEN L., 1861 Die Wanderung der Kelten. Wien 1861.
KORAĆEVIĆ D., 1977 Naod od halštatsko vreme od Brazda kaj Skopje. MacAA 3, 1977.
KOROŠEC J., 1943 Noviji neobjavljeni predmeti predpovijestne zbirke. GZM LIV, 1943.
KOROŠEC J., 1951 Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Ljubljana 1951.
KOROŠEC J., 1953 Nekoliko pitanja oko nekropole na Trebeništu. GZM N. S. VIII, 1953.
KOROŠEC J., 1955/56 Zaštitno iskopavanje u Demir kapiji 1948. g. Zbornik AMMS I, 1955.
KOROŠEC J., 1968 Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru. Prilog Starohrvatskoj prosvjeti III, 10, Zagreb 1968.
KOROŠEC J. i P., 1980 Istraživanje na Bribirskoj glavici u Bribiru. Diadora 9, 1980.
KOS P., 1973 Koritnica ob Bači. AV 24, 1973.
KOS P., 1977 Keltski novci Slovenije, Ljubljana 1977.
KOS P., 1980 Die Rolle der norischen Silbermünzen in der Geldwirtschaft des 1. Jahrhunderts v. Chr. Situla 20/21, 1980.
KOS P., 1985 Die Goldmünzen der norischen Kelten. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, 34, 1984, München 1985.
KOSORIĆ M., 1960 Dva nova depoa u Muzeju u Požarevcu. Starinar N. S. XI, 1960.
KOSORIĆ M., 1964/65 Praistorijski brončani kotao iz okolice Požarevca. Starinar N. S. 15–16, 1964/65.
KOSORIĆ M., 1970 Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo. ČGT VIII, 1970.
KOSORIĆ M., 1980 Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije. ČGT XIV, 1982.
KOSORIĆ M., 1983 Rezultati istraživanja praistorijske humke na nekropoli Krčevine 1979. g. ZRNM XI/1, Arheologija, 1983.
KOSSACK G., 1950 Problemi cronologici della prima età del ferro in Italia

e nell'Europa Centrale. Atti del I. Congresso internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranea, Firenze—Napoli —Roma 1950.

KOSSACK G., 1953 — Pferdegeschirr aus Gräbern der Hallstattzeit Bayerns. JhbRGZM 1, Mainz 1953 (1954).

KOSSACK G., 1953a — Hallstattzeitliches Pferdegeschirr aus Flavia Solva. Schild von Steier 2, Graz 1953.

KOSSACK G., 1954 — Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. RGF 20, Berlin 1954.

KOSSACK G., 1956/57 — Zu den Metallbeigaben des Wagengrabes von Ca'Morta. Sibrium 3, Varese 1956/57.

KOSSACK G., 1957 — Zur Chronologie der älteren Hallstattzeit (Ha C) im bayerischen Alpenvorland. Germania 35, 3 4, Berlin 1957.

KOSSACK G., 1959 — Südbayern während der Hallstattzeit. RGF 24, Berlin 1959.

KOSSACK G., 1970 — Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischen Saale. Materialhefe zur bayerischen Vorgeschichte 24, München 1970.

KOSSACK G., 1980 — »Kimmerische« Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

KOSSACK G., 1981 — Gedanken zur Periodisierung der Hallstattzeit. Die Hallstattkultur, Symposium Steyr 1980, Linz 1981.

KOUKOULI-CHRYSANTHAKI H., /1978?/ — Eastern Macedonia, Treasures of Ancient Macedonia, Thessalonike (s. a.).

KOULEIMANI-VOKOTOPOULOU I., 1975 — Halkai korinthiourgeis prohoi. Arina 1975.

KOVAČIĆ F., 1905 — Prazgodovinske izkopanine pri Šentjurju ob južni železnici. ČM 2, 1905.

KOZLIČIĆ M., 1980 — Ptolomejevo videnje istočne obale Jadrana. VAHD LXXIV, 1980.

KRAIKER W., KÜBLER K., 1939 — Kerameikos: Die Nekropolen des 12 10. Jahrhunderts, Berlin 1939.

KRÄMER W., 1962 — Manching II. Germania 40/2, 1962.

KRÄMER W., 1966 — Prähistorische Brandopferplätze. Helvetia antiqua, Festschrift E. Vogt, Zürich 1966.

KRIŽMAN M., 1979 — Antička svjedočanstva o Istri. Pula Rijeka 1979.

KROMER K., 1958 — Gemeinlebarn, Hügel 1. IA 2, Österreich, Bonn 1958.

KROMER K., 1959 — Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze 1959.

KROMER K., 1959a — Brezje. Arh. kat. Slov. 2, Ljubljana 1959.

KROMER K., 1960 — Zierstücke östlicher Herkunft aus drei Gräbern in Slowenien. Situla 1, 1960.

KROMER K., 1976 — Der Bronzefund von Sinošević, Kreis Šabac. AAus, Beiheft 13, 1976.

KROMER K., GABROVEC S., 1962 — L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie. IA, Jugoslavija 5, Bonn 1962.

KROMER K., PESCHEK CHR., 1957 — Die hallstättischen Grabhügel in Niederösterreich und im Burgenland. MAG 87, 1957.

KRSTIĆ D., 1962 — Gornja Stražava, Prokuplje. AP 4, 1962.

KRUŠEVLJANIN-DAUTOVA V., POPOVIĆ P., 1981 — Ostava varvarskog novca iz Korćedina. Numizmatičar 4, 1981.

KRUTA V., 1975 — L'art celtique en Bohême: les parures métalliques du Ve au IIe siècle avant notre ère, Paris 1975.

KRUTA V., 1979 — Duchcov-Münsingen: Nature et duffusion d'une phase Latènienne. Les mouvements celtiques du Ve au I^e siècle avant notre ère (Duval P.-M., Kruta V., edit.), Paris 1979.

KRUTA V., SZABÓ M., 1978 — Les Celtes. Paris 1978.

KÜBLER K., 1954 — Kerameikos V. Nekropolen des 10 bis 8 Jahrhunderts. Berlin 1954.

KÜBLER K., 1970 — Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen VI, 2 1970.

KUČAN D., 1984 — Kulturpflanzen aus Pod bei Bugojno, Zentralbosnien (Hallstatt- u. La Tène Zeit). Plants and Ancient Man, Proceedings of the 6th Symposium of the International Work Group of Palaeoethnobotany, Rotterdam 1984.

KUČAR V., 1979 — Prahistorijska nekropola Beram. Histria archaeologica 10/1, Pula 1979.

KUKAHN E., 1936 — Der griechische Helm, Marburg/Lahn 1936.

KUKOČ S., 1985 — Prapovijesni antropomorfni kipić s Čikata na otoku Lošinju. RFFZ 24, razdio povijesnih znanosti 11, 1985.

KUNZE E., 1958 — Helme, VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin 1958.

KURTI D., 1978 — Tumat e Burelit. Iliria VII—VIII, 1978.

KURTI D., 1983 — Tumat ilire të Burrelit (Tuma III). Iliria 1983, 1.

KUZMAN P., 1983 — Zbirniot naod od Lozišta kaj Rečica. Lihnid 5, Ohrid 1983.

KUZMAN P., 1985 — Tri Čeljusti i Vrtuljka, Trebeništa 1972, Ohrid 1985.

LAHTOV V., 1959 — Arheološko iskopuvanje na Trebeniško Kale kaj seloto Trebenište-Ohridsko 1953—54. Lihnid II—III, Ohrid 1959.

LAHTOV V., 1965 — Problem trebeniške kulture, Ohrid 1965.

LAHTOV V., 1965a — Ilirskiot borečki grob od selo Rečica-Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot šlem. Situla 8, 1965.

LAHTOV V., KASTELIC J., 1957 — Novi istražuvanja na nekropolata Trebenište 1953—54. Lihnid I, Ohrid 1957.

LALOVIĆ A., 1975 — Praistorijske ostave iz Narodnog muzeja u Zaječaru. Starinar N. S. XXVI, 1975.

LÁZÁR J., 1955 — Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről. AÉ 82, 2, 1955.

LEJEUNE M., 1974 — Manuel de la langue vénète. Heidelberg 1974.

LEKOVIĆ V., 1980 — Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori. GCBI XVIII (16), 1980.

LETICA Z., 1982 — Pešter u bronzano i gvozdeno doba. Starinar n. s. XXXII, 1982.

LIEBL M., WILBERG W., 1908 — Ausgrabugen in Asseria. Jahreshefte der Österreischischen archäologischen Instituts XI, Wien 1908.

LISIČAR P., 1973 — Cenni sulla ceramica antica. AI XIV, 1973.

LISIČAR P., 1976 — Bilješke o grčkoj keramici s naših prijadranskih nalazišta. RFFZ 14—15, 1976.

LOLLINI D., 1976 — Sintesi della civiltà Picena, Jadranska obala u protohistoriji. Simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.

LOLLINI D., 1976a — La civiltà picena. Popoli e civiltà dell'Italia antica 5, Roma 1976.

LONZA B., 1973 — Il villaggio protoveneto presso Cattinara e guida alla preistoria di Trieste. Trieste 1973.

LONZA B., 1977 — Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste, Trieste 1977.

LONZA B., 1981 — La ceramica del castelliere degli Elleri. Trieste 1981.

LO SCHIAVO F., 1970 — Il gruppo liburnico-japodico. Atti della Accademia nazionale dei Lincei VIII, XIV (CCCLXVII), Roma 1970.

LO SCHIAVO F., 1973 — Contributi per una cronologia della necropoli di Santa Lucia presso Tolmino. Actes Beograd III, 1973.

LO SCHIAVO F., 1984 — La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo Italico. Atti del XIII convegno di studi etruschi e italici, Manfredonia 1980, Firenze 1984.

LOŽAR R., 1934 — Prazgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. GMDS 15, 1934.

LOŽAR R., 1937 — Situla iz Griž pri Stični. GMDS 18, 1937.

LOŽAR R., 1937a — Bronast oklep z Vrhpolja pri Stični. GMDS 18, 1937.

LUCENTINI N., 1981 — Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell'età del ferro. Studi di protostoria adriatica 1, Quaderni di cultura materiale 2, Roma 1981.

LUCKE W., FREY O.-H., 1962 — Die Situla in Providence (Rhode Island). RGF 26, Berlin 1962.

LUČIĆ J., 1966 — O migracijama ilirskog plemena Ardijejaca. Živa antika XVI, 1966.

LUNZ R., 1974 — Studien zur End-Bronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum. Origines, Firenze 1976.

LUSHEY H., 1939 — Die Phiale, Bleicherode/Harz 1939.

LJUBIĆ Š., 1885 — Japudija i predhistoričko otkriće u Prozoru kod Otočca. VHAD VIII, 1885—86.

LJUBIĆ Š., 1889 — Popis arkeologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, Odsjek I, sv. 1, Egipatska zbirka, Predhistorička zbirka, Zagreb 1889.

LJUBIĆ Š., 1889a — Jablanac. VHAD XI, 1889.

MAČKIĆ P., SIMOSKA D., 1955 — Naodi na bitolskiot muzej vo s. Bukri. Vesnik MKDM 3/1955.

MAČKIĆ P., SIMOSKA D., 1955a — Naod na lokalitetot »Visoi« kraj Bitola. Vesnik MKDM 3/1955.

MAČKIĆ P., SIMOSKA D., TRBUHOVIĆ V., 1960 — Ranohalštatska nekropola na lokalitetu Saraj u Brodu. Starinar N. S. XI, 1960.

MAHR A., 1934 — Treasures of Carniola (Katalog), New York 1934.

MAHR A., 1935 — Zu den sogenannten prähistorischen Steigeisen. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 39, 1935.

MAIER F., 1956 — Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland. Germania 34, 1956.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., 1968 — »Tračko-kimerijska« ostava iz Iloka. RadVM 15—17, 1966/68.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., 1973 — Vinkovci kod Silosa. AP 15, 1973.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., 1978 — Pregled istraživanja keltskolatenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj. Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 1978.

MALENKO V., 1975 — Novi sondažni i sistematski arheološki iskopuvanja na lokalitete Suva Češma, Tri Čeljusti i Vrtuljka vo i podnožjeto na selo Gorenci. MacAA 1, 1975.

MALINOWSKI T., 1971 — Über den Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in den frühen Eisenzeit. PZ 46, 1971.

MALINOWSKI T., 1972 — Le problème de l'origine des objets en ambre provenant des fouilles yougoslaves. Fontes Archaeologici Posnanienses XXI, 1972.

MALY K., 1904 — Plodovi i sjemenje iz prehističke sojenice u Donjoj Dolini. GZM XVI, 1904.

MANDĆ M., 1925 — Starine kod fojničkog Kiseljaka. GZM XXXVII, 1925.

MANDIĆ M., 1929 — Izvještaj o djelomično nastavljenom otkapanju prehist. sojenice u Donjoj Dolini kod Bos. Gradiške u god. 1928. GZM XLI/2, 1929.

MANDIĆ M., 1931 — Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. GZM XLIII/2, 1931.

MANDIĆ M., 1933 — Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča. GZM XLV/2, 1933.

MANDIĆ M., 1937 — Skeletne gomile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice. GZM XLIX, Sarajevo 1937.

MANDIĆ M., 1940 — Prehistorijska radionica kod Pazarića. GZM LI, 1940.

MANO-ZISI Đ., POPOVIĆ LJ., 1969 — Novi Pazar, grčko-ilirski nalaz. Narodni muzej, Beograd 1969.

MANO-ZISI Đ., POPOVIĆ LJ., 1969a — Der Fund von Novi Pazar (Serbien). 50 BRGK, 1969.

MANSFELD G., 1973 — Die Fibeln der Heuneburg. RGF 33, 1973.

MARCHESETTI C., 1883 — Di alcune antichità scoperte a Vermo presso Pisino d'Istria. Archeografo Triestino n. s. 10, Trieste 1883.

MARCHESETTI C., 1884 — La necropoli di Vermo presso Pisino nell'Istria. Bolletino di Societa Adriatica 8, Trieste 1884.

MARCHESETTI C., 1886 — La necropoli di S. Lucia. Bolletino di Societa Adriatica 9, Trieste 1886.

MARCHESETTI C., 1893 — Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885—1892). Bolletino di Societa Adriatica 15, Trieste 1893.

MARCHESETTI C., 1903 — I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903. (Ristampa 1981).

MARCHESETTI C., 1924 — Isole del Quarnero. NSc 1924.

MARGETIĆ I., 1978/79 — Plinio e le comunità della Liburnia, Atti del Centro di ricerche storiche 9, Rovigno 1978/79.
MARIĆ Z., 1959 Grobovi ilirskih ratnika kod Kačnja. GZM (A), NS XIV, 1959.
MARIĆ Z., 1961 Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba. GZM (A), NS XV/XVI, 1961.
MARIĆ Z., 1961a Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine. ČGT IV, 1961.
MARIĆ Z., 1963 Keltski elementi u mladem željeznom dobu Bosne i Hercegovine. GZM (A), NS XVIII, 1963.
MARIĆ Z., 1964 Donja Dolina. GZM (A), NS XIX, 1964.
MARIĆ Z., 1964a Problem sjevernog graničnog područja Ilira. Simpozijum 1964.
MARIĆ Z., 1968 Japodske nekropole u dolini Une. GZM (A), NS XXIII, 1968.
MARIĆ Z., 1971 Die japodischen Nekropolen im Unatal. WMBHL, Bd. I, Heft A, 1971.
MARIĆ Z., 1972/73 Ornamentirane pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. GZM (A), NS XXVII/XXVIII, 1972/73 (1973).
MARIĆ Z., 1973 Daorsi. GCBI X/8, 1973.
MARIĆ Z., 1975 Istočna granica Japoda. Arheološka problematika Like, Split 1975.
MARIĆ Z., 1975a Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa. Međunarodni kolokvij »Utvrđena ilirska naselja«, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XXIV (6), Sarajevo 1975.
MARIĆ Z., 1977 Reviziono iskopavanje ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće, GZM (A), NS XXX—XXXI, Sarajevo 1977.
MARIJAN B., 1985 Skupna grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. GZM (A) NS 40/41, 1985/1986
MARINATOS S., 1960 Crete and Mycenae, London 1960.
MARKOVIĆ Č., 1966 Ilirska humka u Gotovuši. Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1966.
MARKOVIĆ Č., 1975 Metalni nalaz iz ilirske humke u selu Lušcu kod Ivangrada. Starine Crne Gore V, Cetinje 1975.
MARKOVIĆ Z., 1984 Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova. Podravski zbornik '84, Koprivnica 1984.
MAROVIĆ I., 1959 Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine. VAHD LXI, 1959 (1963).
MAROVIĆ I., 1969 Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji. VAHD LXIII—LXIV, 1961/1962 (1969).
MAROVIĆ I., 1970 Nekoliko neobjelodanjenih srebrnih predmeta s liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu. Adriatica prachistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.
MAROVIĆ I., 1971 Željeznodobni grobovi u Žaganj-docu (o. Brač). VAHD LXV—LXVII (1963—1965), Split 1971.
MAROVIĆ I., 1975 Salone dans la préhistoire. Disputationes Salonitanae 1970, Split 1975.
MAROVIĆ I., 1976 L'elmo greco-illirico. Jadranska obala u protohistoriji. Simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
MAROVIĆ I., 1984 Sinjska regija u prahistoriji. Znanstveni skup »Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka«, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split 1984.
MAROVIĆ I., M. NIKOLANCI 1977 — Četiri groba iz nekropole u Vičoj Luci (o. Brač), pronađena u 1908. g. VAHD 70—71 (1968—1969), 1977.
MARTON L., 1933 — Die Frühlatènezeit in Ungarn. AH XI, 1933.
MASELLI-SCOTTI F., 1978/81 — Primi resultati sullo scavo di Cattinara ed i Castellieri triestini nell'età del ferro. Atti per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, IV, Pisa 1978—1981.
MASELLI-SCOTTI F., 1983 — Necropoli di Santa Barbara. Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.
MATEJČIĆ R., 1968 Zaštitno iskapanje nekropole na Gromačici kod Lopara na otoku Rabu. Diadora 4, 1968.

MATEJČIĆ R., 1974 – Prethistorijska nekropola Mišinac u Kastvu. Liburnijske teme I, Opatija 1974.

MATEJČIĆ R., 1976 – Petnaest godina hidroarheoloških istraživanja u Kvarneru. Pomorski zbornik 14, Rijeka 1976.

MATEJČIĆ R., 1982 – Rezultati prve faze hidroarheoloških istraživanja u cresko-lošinjskim vodama. Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.

MAYER A., 1940 – De Japudibus populo Illyrico Celtis commixto. Serta Hoffileriana, Zagreb 1940.

MAYER A., 1957 – Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957.

MAYER A., 1959 – Die Sprache der alten Illyrier II, Wien 1959.

MEDINI J., 1974 – Ordines decurionum Liburniae. RFFZ 12, 1974.

MEDINI J., 1980 – Provincia Liburnia. Diadora 9, 1980.

MEDINI J., 1984 – Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji. Dometi 5, Rijeka 1984.

MEDINI J., 1984a – Latra – dea Neditarum. Duhovna kultura Ilira.

MEDOVIĆ P., 1978 – Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. DissMonSADJ 22, 1978.

MEDOVIĆ P., 1981 — Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativ-chronologische Lage der alteisenzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

MEDOVIĆ P., 1981a – Die alteisenzeitliche Siedlung Kalakača bei Beška. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

MEDOVIĆ P., 1986 – Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

MEDUNA J., 1980 – Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren, Praha 1980.

MEGAW J. V. S., 1966 – Two La Tène finger rings in the Victoria and Albert Museum, London: An Essay on the human Face and Early Celtic Art. PZ 43/44, H. 1/2, Berlin 1966.

MEGAW J. V. S. 1970 – Art of the European Iron Age, Bath 1970.

MELIK A., 1959 – Posavska Slovenija, Ljubljana 1959.

MENGHIN O., 1921 – Urgeschichte Niederösterreiches, Wien 1921.

MENKE M., 1970 – Brandopferplatz auf der Kastellernekropole von Pula, Istrien. Germania 48, 1970.

MERHART G. v., 1942 – Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. BJ 147, 1942.

MERHART G. v., 1952 – Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz 2, Mainz 1952.

MERHART G. v., 1956 – Über blecherne Zierbuckel (Faleren). JhbRGZM 3, 1956.

MERHART G. v., 1969 – Hallstatt und Italien, Mainz 1969.

MIHOVILIĆ K., 1977 – Nekropola Gradine iznad Limskog kanala. Histria archaeologia III/2, Pula 1972 (1977).

MIHOVILIĆ K., 1979 – Gradina Punta Kašteja kod Medulina, Prilog prahistorijskoj topografiji Istre. Historia archaeologica 10/1, Pula 1979.

MIHOVILIĆ K., 1980 – Brončane lepeze iz istarskih željeznodobnih nekropola. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

MIHOVILIĆ K., 1983 – Nezakcij: novi podaci o željeznodobnoj nekropoli. Atti Trieste XIII – 1, 1983.

MIKIĆ Ž., 1986 – Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Anthropologie, Ethnogenese europäischer Völker aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte, Stuttgart – New York 1986.

MIKULČIĆ I., 1958/59 – Izvještaj sa probnog iskopavanja halštatske nekropole kod sela St. Karaorman. Zbornik ŠtipMuz. I, 1958/59.

MIKULČIĆ I., 1960/61 – Mogili od »Orlova Čuka« kaj selo Karaorman. Zbornik ŠtipMuz. II, 1960/61.

MIKULČIĆ I., 1962/63 – Ilirsko-arhajski grobovi iz okoline Štipa. Starinar N. S. XIII–XIV, 1962/63.

MIKULČIĆ I., 1964/65 – Arhajske nekropole južne Pelagonije. Starinar N. S. XV–XVI, 1964/65.

MIKULČIĆ I., 1964/65a – Jedna helenistička nekropola iz okoline Bitolja. Starinar N. S. XV–XVI. 1964/65.

MIKULČIĆ I., 1966 — Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta, Skopje—Beograd 1966.
MIKULČIĆ I., 1970 — Nakit klasičnog doba iz Demir Kapije. Starinar N. S. XXI, 1970.
MIKULČIĆ I., 1970a — Jedna antička nekropola iz okoline Bitolja. Starinar N. S. XXI, 1970.
MIKULČIĆ I., 1971 — Kon problemot na predrimskoto naselenie vo skopskata kotlina. Istorija VII, 2, Skopje 1971.
MIKULČIĆ I., 1976 — Ubikacija na Bilazora. Godišen zbornik 2 (28), 1976.
MIKULČIĆ I., 1982 — Skopje so okolnite tvrdini, Skopje 1982.
MIKULČIĆ I., JOVANOVIĆ M., 1968 — Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja. Vranjski glasnik IV, Vranje 1968.
MILČEV A., 1958 — Mohyla pri obci Debnevo, Trojansko. SIA VI, Nitra 1958.
MILOJČIĆ V., 1948/49 — Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde. AAnz 63/64, Berlin 1948/49.
MIRDITA Z., 1979 — Studime dardane (Dardanische Studien), Priština 1979.
MIRNIK I., 1981 — Coin Hoards in Yugoslavia, Oxford 1981.
MIRNIK I., 1982 — Opticaj novca uzduž istočne jadranske obale kroz stoljeća. Dometi XV, 12, Rijeka 1982.
MIROSAVLJEVIĆ V., 1951 — Materijalna kultura Skordiska. Prilog njenom značaju i rasprostranjenosti u međurečju Dunava i Save. Zbornik RFFZ 1951.
MIROSAVLJEVIĆ V., 1973 — Prethistorijski objekti na otoku Cresu. Otočki ljetopis 1, Zagreb 1973.
MIROSAVLJEVIĆ V., 1974 — Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba. ARR VII, 1974.
MITIS I., 1913 — Scavi di San Bartolomeo, Pagine istriane, Cres MCXIII.
MLADIN J., 1959/60 — Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu. JZ IV, 1959—60.
MLADIN J., 1961 — Gradina iznad Limske drage. AP 3, 1961.
MLADIN J., 1966/69 — Halštatska nekropola na Gradini iznad Limskog kanala. JZ 7, 1966—1969.
MLADIN J., 1964 — Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964.
MLADIN J., 1974 — Brončane posude i šljemovi iz Istre. Diadora 7, 1974.
MLADIN J., 1978 — Histri i Liburni. Istra 16, 1—2, Pula 1978.
MLADIN J., 1980 — Sitna prapovijesna plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli. Diadora 9, 1980.
MÓCSY A., 1959 — Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest 1959.
MÓCSY A., 1962 — Pannonia (PW Suppl. IX), Stuttgart 1962.
MODRIJAN W., 1957 — Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög, Kärnten. Carinthia I, 147, 1957.
MODRIJAN W., 1973 — Die Wiederaufnahme der Ausgrabungen im Sulmtal (Klein-Goldes), Neue Ausgrabungen in der Steiermark. Schild von Steier, Kleine Schriften 14, Graz 1973.
MOHORIČ I., 1969 — Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1969.
MOHOROVIČIĆ A., 1957 — Sjeverozapadna granica teritorijalnog rasprostiranja starohrvatske arhitekture. Peristil II, Zagreb 1957.
MOHOROVIČIĆ A., 1971 — Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku. Rad JAZU 360, Zagreb 1971.
MOHOROVIČIĆ A., 1973 — Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Lošinj—Cres. Otočki ljetopis 1, Zagreb 1973.
MOMMSEN TH., 1873 — Corpus inscriptionum latinarum III, Berlin 1873; Suppl. 1903; 1912.
MOOSLEITER F., PAULI L., PENNINGER E., 1974 — Der Dürnberg bei Hallein II. MB 17, 1974.
MORETTI M., 1980 — Sulla storia della ricerca archeologica nei castellieri del Carso Triestino. Quaderni giuliani di Storia 1, Trieste 1980.
MORETTI M., 1983 — Necropoli del Castelliere mediano di Pizzughi, Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.
MORETTI M., GERDOL R., STACUL G., 1978 — I castellieri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino.

Complessi dell'età del bronzo. Monografie di Preistoria II, Trieste 1978.

MORINTZ S., ROMAN P., 1969 — Un nou grup hallstattian timpuriu in sud-vestul Romaniei — Insula Banului. SCIV 20, 1969.

MORLOT A. v., 1850 Über die Spuren eines gefestigen römischen Eisenwerkes in der Wochein in Oberkrain, Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt 1850.

MOROVIĆ H., 1970 Podzemni grad Nin La città di Nona sotterranea. Diadora 5, 1970.

MOSER K., 1884 Aufdeckung des prehistorischen Gräberfelds bei Vermo unweit Pisino in Istrien. 7. Bericht der Prähistorische Kommission der Akademie der Wissenschaften, 1 Abteilung 89 Wien 1884.

MOZSOLICS A., 1981 Der Goldfund von Várfölgy-Felsöszeg. Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. v. Brunn, Mainz 1981.

MUCH M., 1888 Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Hercegovina. Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission XIV, Wien 1888.

MÜLLER C., 1874 Fragmenta historicorum graecorum, Paris 1874.

MÜLLER C., 1885 Geographi Graeci minores, Paris 1885.

MÜLLER-KARPE H., 1951 Zeugnisse der Taurisker in Kärnten. Carinthia I 141, 1951.

MÜLLER-KARPE H., 1952 Das Kriegergrab von Villach. Zum Beginn der Hallstattkultur in den südlichen Ostalpen. Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I (Festschrift R. Egger), Klagenfurt 1952.

MÜLLER-KARPE H., 1952a Zur Typologie und Verbreitung urnenfelderzeitlicher Kreuzattaschenkessel. Archaeologia Geographica 3/4, Hamburg 1952.

MÜLLER-KARPE H., 1953 Zum Beginn der Kahnfibel mit profiliertem Fuss. AV 4, 1953.

MÜLLER-KARPE H., 1955 Das Schwertgrab von Klein-Klein. Schild von Steier 5, Graz 1955.

MÜLLER-KARPE H., 1959 Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGF 22, 1959.

MÜLLER-KARPE H., 1961 Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. MB 6, 1961.

MÜLLER-KARPE H., 1962 Zur Stadtwerdung Roms. MittDAI, Römische Abteilung, Ergänzungsheft 8, 1962.

MÜLLER-KARPE H., 1962a Zur spätbronzezeitlichen Bewaffung in Mitteleuropa und Griechenland. Germania 40, 1962.

MÜLLER-KARPE H., 1968 Das vorgeschichtliche Europa, Baden-Baden 1968.

MÜLLER-KARPE H., 1980 Handbuch der Vorgeschichte. Vierter Band. Bronzezeit (Teilband 1 3), München 1980.

MÜLLNER A., 1880 Archäologische Excurse durch Südsteiermark und Krain. Mitteilungen der Zentralkommission 6, Wien 1880, XXI XXVI.

MÜLLNER A., 1909 Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien. Von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Erste Abteilung. Wien und Leipzig 1909.

NAD I. i P., 1964 Katalog arheološke zbirke Dr Imre Freya, Sombor 1964.

NAVA M. L., 1980 Stele Daunie I. (Teste e Tavole). Firenze 1980.

NEGRONI-CATACCHIO N., 1970 Ambre intagliate da necropoli garganiche dell'età del ferro. Atti del convegno storico-archeologico del Gargano, Foggia 1970.

NEGRONI-CATACCHIO N., 1976 Le vie dell'ambra i passi alpini orientali e l'alto Adriatico, Aquileia e l'arco alpino orientale. Antichità altoadriatiche IX, Udine 1976.

NICA M., 1974 Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieşelniţa. Historica III, Craiova 1974.

NIKOLANCI M., 1959 Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji. VAHD LXI, 1959.

NIKOLANCI M., 1960 Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji. VAHD LXII, 1960.

NIKOLANCI M., 1964 – Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adriatique. AI V, 1964.
NIKOLANCI M., 1973 – Arhajski import u Dalmaciji. VAHD LXVIII (1966), 1973.
NIKOLANCI M., 1976 Maloazijski import u istočnom Jadranu. Jadranska obala u protohistoriji. Simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
NIKOLOV B., 1965 Trakijski pametnici v Vračansko. Izvestija Sofija XXVIII, 1965.
NIKOLOV B., 1967 Grobnica III ot Mogilanskata mogila v Vraca. Arheologija Sofija IX, 1, 1967.
NIKOLOV B., 1972 Trakijski grobni nahodki ot Vračansko. Arheologija Sofija XIV, 3, 1972.
NIKOLOV B., 1981 Trakijski pogrebnija pri s. Sofronievo, Vračanski okrag. Arheologija Sofija XXIII, 3, 1981.
NOTHDURFTER J., 1979 Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg. RGF 38, 1979.
NOVAK G., 1918 Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. Supl. Bull. dalm XXXVIII, 1915, Zagreb 1918; isto: Nastavni vjesnik XXVII, Zagreb 1918 19.
NOVAK G., 1942 Prehistorija. Hrvatska enciklopedija 4, Zagreb 1942, s. v. Dalmacija.
NOVAK G., 1961 Stari Grci na Jadranskom moru. Rad JAZU 322, 1961.
OMAN D., 1981 Brinjeva gora 1953. AV 32, 1981.
OREČ P., 1978 Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Ljubuški). GZM (A), NS XXXII (1977), 1978.
ORLIĆ M., 1982 Podmorsko arheološko nalazište Ilovik. Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva održan u M. Lošinju 1979, Zagreb 1982.
PAHIČ S., 1966 Železnodobne najdbe v Slovenskih goricah. AV 17, 1966.
PAHIČ S., 1966a Keltske najdbe v Podravju. AV 17, 1966.
PAHIČ S., 1968 Maribor v zgodovini. ČZN n. s. 4, 1968.
PAHIČ S., 1968a K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968.
PAHIČ S., 1971 Brinjeva gora. Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats, Beograd 1971.
PAHIČ S., 1973 Najdišča starejše železne dobe v Podravju. AV 24, 1973.
PAHIČ S., 1974 Poštelsko grobišče. ČZN n. s. 10, 1974.
PAHIČ S., 1981 Brinjeva gora 1953. AV 32, 1981.
PAHIČ S., 1983 Bistriški svet v davnini. Zbornik občine Slovenska Bistrica I, Slovenska Bistrica 1983.
PALAVESTRA A., 1984 Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd 1984.
PALLOTTINO M., 1971 Civiltà artistica etrusco-italica, Firenze 1971.
PANDŽIĆ-MAJNARIĆ N., 1970 Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci 1970.
PANDŽIĆ-MAJNARIĆ N., 1973 Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. VAMZ 1972 1973.
PANDŽIĆ-MAJNARIĆ N., 1984 Prilog problematici kasnolatenskih utvrđenih naselja u Slavoniji. OA Zagreb 9, 1984.
PAPAZOGLU F., 1957 Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957.
PAPAZOGLU F., 1963 O teritoriji ilirskog plemena Ardieja. Zbornik FFB VII 1, 1963.
PAPAZOGLU F., 1966 Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti. Simpozijum 1966.
PAPAZOGLU F., 1967 Poreklo i razvoj ilirske države. GCBI V (3), 1967.
PAPAZOGLU F., 1969 Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Djela ANUBiH XXX, CBI 1, 1969.
PAPOULIA B., 1978 Altthraken als historische Einheit. Pulpudeva 2, Sofia 1978.
PAPOULIA B., 1984 – Zu einer Abgrenzung der Thrakologie. Dritter internationaler thrakologischer Kongress, Bd. II, Sofia 1984.
PÁRDUCZ M., 1952 Le cimitière hallstattien de Szentes Vekerzug I. AAHung II, 1952.

PÁRDUCZ M., 1954 — Le cimitière hallstattien de Szentes Vekerzug II. AAHung IV, 1954.
PÁRDUCZ M., 1965 — Graves from the Scythian Age at Ártánd. AAHung XVII, 1965.
PÁRDUCZ M., 1973 — Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. AAHung XXV, 1973.
PÁRDUCZ M., 1974 — Die charakteristischen skytischen Funde aus dem Karpatenbecken und die damit verbundenden ethnischen Fragen. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.
PAROVIĆ-PEŠIKAN M., 1960 — O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. Starinar n.s. XI, 1960.
PAROVIĆ-PEŠIKAN M., 1978 — Greek Alphabetic Inscription from Lipljan. AI XIX, 1978 (79).
PAROVIĆ-PEŠIKAN M., 1982 — Grčka mahajra i problem krivih mačeva. GCBI XX, 18, 1982.
PARVAN V., 1924 — Considerations sur les sépultures de Gruia. Dacia I, 1924.
PAŠALIĆ E., 1960 — Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
PAŠIĆ R., 1970 — Arheološka ispitivanja na lokalitetu »Orlova Čuka« kod sela Star Karaorman. Starinar N. S. XXI, 1970.
PAŠIĆ R., 1977 — Arheološki istražuvanja na lokalitetot Suva Reka vo Gevgelija. MacAA 3, 1977.
PAŠIĆ R., 1978 — Arheološki ispituvanja na lokalitetot Suva Reka vo Gevgelija. Zbornik AMMS VIII – IX, 1975/78.
PAŠIĆ R., 1978a — Bronzeni predmeti od okolinata na Skopje. MacAA 4, 1978.
PAŠIĆ R., 1978b — Gradište kao tip naselja u Skopskoj kotlini. Materijali SADJ XIV, Prilep 1978.
PAŠIĆ R., 1980 — Dedeli, Valandovo, nekropola starijeg gvozdenog doba. AP 21, 1980.
PAŠIĆ R., 1983 — Nekropolata od postaro železno vreme vo seloto Dedeli kaj Valandovo. Zbornik AMMS X – XI, (1979 – 1982), 1983.
PAŠIĆ R., VINČIĆ Ž., IVANOVSKI M., 1981 — Milci, Gevgelija – železnodopska nekropola. AP 22, 1981.
PAŠKVALIN V., 1975 — Kamenjača, Ul. 6. april, Breza kod Sarajeva – mlađe-željeznodobna i rimska desitijatska nekropola. AP 17, 1975.
PATEK E., 1976 — Über die neueren Ausgrabungen in Sopron-Várhely (Burgstall) und die Probleme der östlichen Beziehungen. MAIU 6, 1976.
PATEK E., 1981 — Die Anfänge der Siedlung und des Gräberfeldes von Sopron-Burgstall. Die Hallstattkultur, Symposium Steyer 1980, Linz 1981.
PATEK E., 1981a — Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donaugebiet in der Früheisenzeit. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.
PATITUCCI UGGERI S., 1984 — Classificazione preliminare della ceramica griggia di Spina, Culture figurative e materiali tra Emilia e Marche. Studi in memoria di M. Zuffa, Rimini 1984.
PATSCH K., 1896 — Japodi. GZM VIII, 1896.
PATSCH K., 1898 — Japodi, GZM X, 1898.
PATSCH K., 1900 — Lika in römischer Zeit. Schriften der Balkankommission, Wien 1900.
PATSCH K., 1922 — Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922.
PAULI L., 1978 — Der Dürrnberg bei Hallein III. Erster u. zweiter Teilband. MB 18, 1, 2, 1978.
PAULI L., 1980 — Novo mesto – Hallstatt – Befru. Eine aussergewöhnliche Beigabe in reichen Kriegergräbern der Frühlatènezeit. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.
PAYNE H., 1931 — Necrocorinthia, Oxford 1931.
PAYNE H., 1940 — Perachora, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia I, Oxford 1940.

PEGAN E., 1959 — Najdba numidijskih novcev iz okolice Obrovca v srednji Dalmaciji. VAHD LXI, 1959.
PELLEGRINI G. B., 1981 — Osservazioni epigrafiche. AV 32, 1981.
PELLEGRINI G. B., PROSDOCIMI A. L., 1967 — La lingua venetica. I (Le iscrizioni a cura di G. B. Pellegrini e A. L. Prosdocimi); II (Studi a cura di A. L. Prosdocimi), Padova 1967.
PENNINGER E., 1972 — Der Dürrnberg bei Hallein I. Veröffentlichungen der Kommission zur archäologische Erforschungen der spätrömischen Raetien, MB 16, 1972.
PERC B., 1962 — Prazgodovinska naselbina v Ormožu. Ptujski zbornik 2, Ptuj 1962.
PERETTI A., 1963 — Teopompo e Pseudo-Scilace. Studi classici e orientali XII, Pisa 1963.
PERONI R. (i drugi), 1975 — Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca. Origines. Studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria. Firenze 1975.
PERONI R., 1976 — La »koine« adriatica e il suo processo di formazione. Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
PERONI R., 1983 — L'età del bronzo. Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.
PESCHEK CHR., 1942 — Die junghallstattzeitlichen Grabhügel von Donnerskirchen (Niederdonau). MPK 4, 5, 1942.
PESCHEK CHR., 1943 — Die junghallstättischen Grabhügelfunde von Krensdorf, Marz und Weiden am See (Niederdonau). MPK 4, 6, 1943.
PESCHEK CHR., 1945 — Bemalte Keramik von 2500 Jahren, Wien Leipzig 1945.
PETRE G., VULPE A., 1983 — Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistriţa, Iud. Vilcea, Rumänien. PZ 58, 1, 1983.
PETRESCU-DIMBOVIŢA M., 1977 — Depozitele de bronzuri din Romania, Bucareşt 1977.
PETRICIOLI I., 1952 — Arheološki radovi u Zadru 1950. i 1951. godine. VAHD LIII, 1952.
PETROVIĆ J., 1926 — S arheologom kroz Travnik. Narodne starine VI, Zagreb 1926.
PETRU P., 1968 — Vzhodnoalpski Tauriści. AV 19, 1968.
PETRU P., 1973 — Zahodnoilirska družba po upodobitvah na vaški in magdalenskogorski situli. AV 24, 1973.
PETRU P., ŠAŠEL J., 1975 — Libna. ANSI, 1975.
PICHLEROVÁ M., 1968 — Zur Typologie der hallstattzeitlichen Keramik aus Nové Košariská. SIA 16, 2, 1968.
PICHLEROVÁ M., 1969 — Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej. Museum Nationale Slovacum, Sectio Historica, Fontes 3, Bratislava 1969.
PICCOTTINI G., 1981 — Antike Zeugnisse für das »ferrum Noricum«. 2500 Jahre Eisen aus Hüttenberg, Klagenfurt 1981.
PIGGOT S., 1983 — The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic Coast to the Caspian Sea, London 1983.
PINCELLI R., MORIGI GOVI C., 1975 — La necropoli villanoviana di San Vitale, Bologna 1975.
PINGEL V., 1970 — Eisenzeitliche Gräber von Dedeli und Mravinca in Jugoslawisch-Makedonien. Marburger Winckelmanns Programm, 1970.
PITTIONI R., 1954 — Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954.
PITTIONI R., 1957 — Kleinklein (Steiermark) und di Situlenkunst Norditaliens. AAus 22, 1957.
PITTIONI R., 1959 — Die Beziehungen zwischen den beiden Küsten der mittleren Adria I rapporti fra le due sponde del medio Adriatico nel periodo di ferro. I Piceni e la civiltà etrusco-italica (Suppl. a Studi etruschi 26), Firenze 1959.
PITTIONI R., 1970 — Zu den Grabfunden von Nin bei Zadar. Adriatica prachistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.
PODZUWEIT CH., 1979 — Spätmykenische Keramik von Kastanas. JhbRGKM 26, 1979.
POLENZ H., 1982 — Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der

Zeit zwischn 300 und 50 vor Christi Geburt. BVbl 47, 1982.

POPESCU D., 1956 — Prelucrarea aurului in Transilvania inainte de cucerirea romana. Materiale Bucareşt II, 1956.

POPOV R., 1918 — Grobni nahodki od halštatskata epoha. Spisanie na Balgarskata Akademija na naukite XVI, Sofija 1918.

POPOVIĆ D., 1981 — Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu, Beograd 1981.

POPOVIĆ D., 1981a — Über die Ergebnisse der Untersuchungen auf der Siedlung Gradina am Bosut. Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

POPOVIĆ L. B., MANO-ZISI Đ., VELIČKOVIĆ M., JELIČIĆ B., 1969 — Antička bronza u Jugoslaviji, Beograd 1969.

POPOVIĆ LJ., 1956 — Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa. Narodni muzej, Beograd 1956.

POPOVIĆ LJ., 1956/57 — Radolište. ZRNM I, 1956/57.

POPOVIĆ LJ., 1975 — Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, Beograd 1975.

POPOVIĆ P., 1976 — On the dating of drachmas of Apollonia and Dyrrhachium. Kovanje i kovnice antičkog i srednjovjekovnog novca, Beograd 1976.

POPOVIĆ P., 1983 — Le Monnayage des Scordisques. Études Celtiques XX, 1, 1983.

POPOVIĆ V., 1964 — Les masques funéraires de la nécropole archaïque de Trebenichte. AI V, 1964.

POPOVIĆ V., 1964/65 — O poreklu grčkih arhajskih predmeta iz nekropole kod Trebeništa sa posebnim osvrtom na problem zlatnih maski. Starinar, N. S. XV—XVI, 1964/65.

POPOVIĆ V., 1983 — Donji Milanovac—Veliki Gradac (Taliata) rimsko i ranovizantijsko utvrđenje. Starinar N. S. XXXIII—XXXIV, 1982/83.

PRENDI F., 1975 — Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie. Iliria III, 1975.

PRENDI F., 1978 — Epoka e bronzit në Shqipëri. Iliria VII—VIII, 1978.

PRENDI F., 1985 — Unitet dhe veçori në kulturën ilire të epokës së hekurit në territorin e Shqipërisë. Iliria 1, 1985.

PRENDI F., 1985a — A propos de la formation de la civilisation et de l'ethnie illyriennes sur le territoire de l'Albanie durant l'époque du Bronze et au debut de celle du Fer. Iliria 2, 1985.

PRIJATELJ K., 1954 — Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba. Starohrvatska prosvjeta III, 3, 1954.

PROSDOCIMI A. L., 1976 — L'alfabeto (venetico) delle iscrizioni di Idrija (Is 1, 2, 3) e gli alfabeti delle iscrizioni di Negau (A-B) e Vače. Italia linguistica nuova ed antica 1, Galatina 1976.

PROSDOCIMI A. L., 1978 — Il venetico. Popoli e civiltà dell'Italia antica, vol. VI, Roma 1978.

PROSDOCIMI A. L., 1978a — L'iscrizione »germanica« sull'elmo B di Negau. Popoli e civiltà dell'Italia antica, vol. VI, 1978.

PROSDOCIMI A. L., SCARDIGLI P., 1976 — Negau. Italia linguistica nuova ed antica 1, 1976.

PUSCHI A., 1905 — La necropoli preromana di Nesazio. Atti Poreč XXII, 1905.

PUŠ I., 1971 — Žarnogrobišćna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964—65. Razprave VII/1, 1971.

PUŠ I., 1973 — Pomen ljubljanskega prostora v starejši železni dobi. AV 24, 1973.

PUŠ I., 1982 — Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani. Razprave 13/2, 1982.

PUŠ I., 1984 — Prazgodovinski Molnik. AV 35, 1984.

PUŠIĆ I., 1962 — Glogovik, Kuti, Hercegnovi — Ilirska gomila. AP 4, 1962.

RADIMSKÝ V., 1891 — Visoravan Rakitno u Hercegovini. GZM III, Sarajevo 1891.

RADIMSKÝ V., 1892 — Prethodni izvještaj o prekopavanju nekropola pri Jezerinama kod Bišića. GZM IV, 1892.

RADIMSKÝ V., 1893 — Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. GZM V, 1893.
RADIMSKÝ V., 1894 — Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom. GZM VI, 1894.
RADIMSKÝ V., 1894a — Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini. GZM VI, 1894.
RADIMSKÝ V., 1895 — Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni. GZM VII, 1895.
RADIMSKÝ V., SZOMBATHY J., 1885 — Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittel-Steiermark II. MAG 15, 1885.
RADIMSKÝ V., SZOMBATHY J., 1888 — Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittel-Steiermark III. MAG 18, 1885.
RADT V., 1974 — Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien. PBF XX, 1, 1974.
RANDAL MAC IVER D., 1927 — The Iron age in Italy, Oxford 1927.
RAKNIĆ Ž., 1965 — Kultna slika Silvana s područja Liburna. Diadora 3, 1965.
RAŠAJSKI R., ŠULMAN M., 1953 — Praistoriska gradina Feudvar kod Mošorina. RadVM 2, 1953.
RAUNIG B., 1968 — Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću. GZM (A), NS XXIII, 1968.
RAUNIG B., 1974 — Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici. Starinar N. S. XXIII, 1972.
RAUNIG B., 1975 — Ripač Otoka kod Bihača sojeničko naselje. AP 17, 1975.
RAUNIG B., 1976 — Velika gradina Čungar, Semanići, Cazin. AP 18, 1976.
RAUNIG B., 1982 — Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. GZM (A), NS 37, 1982.
REDENŠEK V., 1958 — Topografski opis pećina Nacionalnog parka Plitvička Jezera, Plitvička Jezera, Zagreb 1984.
REINECKE P., 1902 — Zur Kenntnis der La Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift für Feier des fünfzigjährigen Bestehens der Römisch-Germanischen Zentralmuseum z. M., Mainz 1902.
REINECKE P., 1925 — Ein neuer Goldfund aus Bulgarien. Germania 9, 1925.
REINECKE P., 1942 — Der Negauer Helmfund. 32. BRGK 1942, Berlin 1944 (1950).
REINECKE P., 1965 — Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit, Bonn 1965.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1950 — Pseudo-Skylakov katarbates potamós i južna granica Liburnije. Historijski zbornik 3, Zagreb 1950.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1950a — Prilozi etnografiji naše obale u staro doba Jadasini. VAHD LII, 1950.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1951 — Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata. GZM NS VI, 1951.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1955 — Onomastičke studije sa teritorija Liburna. Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1, Zadar 1955.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1955a — Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata (Ikonografska studija). GZM (A), NS X, 1955.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1968 — Novi Dolabelin »terminacijski« natpis iz okolice Jablanca. VAMZ 3, III, 1968.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ D., 1984 — Umjetnost Ilira u antičko doba. Duhovna kultura Ilira, 1984.
REY L., 1932 — Bohemitsa. Albania IV, Paris 1932.
RIDANOVIĆ J., 1975 — Istra, Geografija SR Hrvatske, Knjiga 5, Zagreb 1975.
RIEDEL A., 1974 — La fauna dell'insidiamento preistorico di Cattinara. Atti e Memorie delle Commissione Grotte »Eugenio Boegan« 14, Trieste 1974.
RIEDEL A., 1976 — La fauna del castelliere degli Elleri (Trieste). Atti StNat 29, 1976.
RIEDEL A., 1977 — I resti animali della Grotta delle Ossa (Škocjan). Atti StNat 30, 1977.
RIEDEL A., 1978/81 — Cenni sulle prospettive delle ricerche archeozoologiche nel Friuli-Venezia Giulia. Atti della Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia 4, Pisa 1978—81.

RIGHI G., 1982 — La necropoli »celtica« di S. Canziano del Carso. Monografie di Preistoria III, Trieste 1982.

ŘÍHOVSKÝ J., 1972 — Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. PBF 7, 1, 1972.

RITTATORE VONWILLER F., 1953/54 — La necropoli di Canegrate. Sibirium 1, Varese 1953/54.
RITTATORE VONWILLER 1975 — La cultura protovillanoviana, Popoli e civiltà dell'Italia antica 4, Roma 1975.

ROBERTSON M., 1948 — Excavations in Ithaca V. ABSA XLIII.
ROBINSON D. M., 1941 — Excavations at Olynthos, Part X, Oxford 1941.
ROES A., 1936/37 — Tierwirbel. Ipek 11, 1936–37.
RUSSU I., 1969 — Illirii, istoria-lamba şi onomastics-romanizares, Bucureşti 1969.

RUŠEVLJANIN-DAUTOVA V., POPOVIĆ P., 1981 — Ostava varvarskog novca iz Krćedina. Numizmatičar 4, 1981.

SALATA F., 1899 — Il ripostiglio di denari della repubblica romana scoperto ad Ossero. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Trst 1899.

SALZANI L., 1978 — La necropoli dell'età del bronzo a Fontanella Mantovana. Preistoria alpina 14, Trento 1978.

SANDARS N., 1968 — Prehistoric Art in Europe, Harmondsworth 1968.
SANEV V., 1978 — Mogilite od Kunovo-Čuki kaj s. Orizari-Kočansko. Zbornik AMMS VIII–IX, 1975–78.

SANEV V., SIMOSKA D., KITANOSKI B., SARŽOSKI S., 1976 — Praistorija vo Makedonija, Katalog izložbe, Skopje 1976.
SCHAAFF U., 1980 — Ein spätkeltisches Kriegergrab mit Eisenhelm aus Novo mesto. Situla 20/21, 1980.

SCHMID W., 1908 — Tumuliforschungen. Carniola 1, Laibach 1908.
SCHMID W., 1910 — Ein Waffendepotfund aus der Hallstattzeit aus Tržišče bei Zirknitz. Jahrbuch für Altertumskunde 4, 1910.
SCHMID W., 1915 — Die Ringwälle des Bacherngebietes I. MPK 2, 3, 1915.
SCHMID W., 1922/24 — Metulum und Flavius Frigidus. JhbÖAI 21–22, 1922–24.
SCHMID W., 1924 — Die Ringwälle des Bacherngebietes II. MPK 2, 4, 1924.
SCHMID W., 1925 — Römische Forschung in Österreich 1912–24, II. Die südlichen Ostalpenländer. BRGK 15, (1923–24), 1925.
SCHMID W., 1932 — Norisches Eisen, Wien–Berlin 1932.
SCHMID W., 1933 — Die Fürstengräber von Klein Klein in Steiermark. PZ 24, 1933.
SCHMID W., 1934 — Der Kultwagen von Strettweg. Führer zur Urgeschichte 12, Leipzig 1934.
SCHMID W., 1939 — Vače – prazgodovinska naselbina. GMDS 20, Ljubljana 1939.
SCHMID W., 1940 — Der frühhallstättische Hortfund von Schönberg in Steiermark. Germania 24, 1940.
SCHMID W., 1943 — Die Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung in Südsteiermark zwischen den beiden Weltkriegen. ZfHVS 36, 1943.

SCHWAPPACH F., 1971 — Stempelverzierte Latène-Keramik aus dem Ringwall von Stična. AV 21/22, (1970/71), 1971.

SERGEJEVSKI D., 1930 — Gotisches und römisches aus Breza. Novitates Musei Saraevoensis Nr 9, Sarajevo 1930.

SERGEJEVSKI D., 1950 — Japodske urne. GZM N. S. IV–V, 1950.
SERRA RIDGWAY F., 1975 — Golasecca II. Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca. Origines, Firenze 1975.

SHUKRIU-HOTI E., 1979 — Sličnosti sahranjivanja kod Ilira u Metohiji i sjeveroistočnoj Albaniji. Naučni skup Beograd.

SIEGFRIED-WEISS A., 1979 — Der Ostalpenraum in der Hallstattzeit und seine Beziehungen zum Mittelmeergebiet. HBA 6, 1979.

SIELSKI S., 1931 — Arheološki nalasci u okolici Travnika i Žepča. GZM XLIII/2, 1931.

SIMOSKA D., SANEV V., 1976 — Praistorija na centralna Pelagonija. Katalog izložbe, Bitola 1976.

SLAVKOVIĆ-ĐURIĆ N., 1964 — Ilirski tumuli kod Suve reke. GMKM IX, 1964.

SMIRICH G., BERSA J., ABRAMIĆ M., 1912 — Führer durch das k. k. Staatsmuseum in S. Donato in Zara, Wien 1912.

SMIRICH G., BERSA J., ABRAMIĆ M., 1913 — Guida del Museo di S. Donato in Zara, Vienna 1913.

SNODGRASS A., 1971 — The Dark Age of Greece, Edinburgh 1971.

SOKOLOVSKA V., 1973/74 — Novija arheološka iskopavanja u Demir Kapiji. Starinar N. S. XXIV—XXV, 1973/74.

SOKOLOVSKA V., 1982 — Isar — Marvinci, Sahranjivanje u predrimsko doba. Živa antika 32, 1982.

SOKOLOVSKA V., 1983 — Isar — Marvinci, Arheološki iskopuvanja vo 1977 i 1978 g. Zbornik AMMS X—XI, (1979—1982), 1983.

SOKOLOVSKA V., PAŠIĆ R., 1975 — Eden grob od Ždanec. Zbornik AMMS VI—VIII, 1975.

SPAJIĆ E., 1954 — Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka, OZO IV, 1954.

SPAJIĆ E., 1956 — Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka. OZO V, 1956.

SPAJIĆ E., 1962 — Nalazište mladeg željeznog doba s terena Osijeka. OZO VIII, 1962.

SPARKES B. A., TALCOTT L., 1970 — The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. Princeton, New Jersey 1970.

SPINDLER K., 1973 — Die Ausgrabungen am Magdalenenberg bei Villingen im Schwarzwald. AV 24, 1973.

SPITZER G., 1973 — Ein hallstattzeitlicher Tumulus von Dragatuš. AV 24, 1973 (1975).

SREJOVIĆ D., 1959/60 — Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici. GMKM IV—V, 1959/60.

SREJOVIĆ D., 1960 — Tri praistorijske ostave iz istočne Srbije. Starinar N. S. XI, 1960.

SREJOVIĆ D., 1973 — Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians. Balcanica IV, 1973.

SREJOVIĆ D., 1981 — Kulture srednjeg i poznog bronzanog doba. Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981.

SREJOVIĆ D., 1981a — Kulture gvozdenog doba. Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981.

SREJOVIĆ D., Č. MARKOVIĆ., 1981 — A Find from Lisijevo Polje near Ivangrad (Montenegro). AI XX—XXI, 1981.

STACUL G., 1972 — Il Castelliere C. Marchesetti presso Silvia nel Carso Triestino. RivScPr 27, 1972.

STARČEVIĆ A., 1863 — Rimska Iliria od A. Alexandrinskog. Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku VII, Zagreb 1863.

STARÉ F., 1951 — Prazgodovinsko grobišče na Rifniku pri Celju. AV 2, 2, 1951.

STARÉ F., 1952 — Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem. AV 3, 1952.

STARÉ F., 1953 — Trije prazgodovinski grobovi iz Zasavja. AV 4, 1953.

STARÉ F., 1954 — Prazgodovinske Vače. Ljubljana 1954.

STARÉ F., 1954a — K problemu najstarejših čolničastih fibul iz Slovenije. AV 5, 1954.

STARÉ F., 1954b — Dva ilirska grobova iz Kranja. AV 5, 1954.

STARÉ F., 1954c — Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. Dela SAZU 9,

STARÉ F., 1955 — Vače. Arh. Kat. Slov. 1, 1955.

STARÉ F., 1955a — Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije. Zbornik FFLJ 2, 1955.

STARÉ F., 1955b — Grob z bronastim kotličem iz Sv. Lovrenca. AV 6, 1955.

STARÉ F., 1957 — Polmesečne britve iz Jugoslavije. AV VIII, 3—4, 1957.

STARÉ F., 1958/59 — Konzervatorska poročila, Starejša železna doba, Libna. VS 7, 1958/59.

STARÉ F., 1960 — Grob 108 iz Dobove. Situla 1, 1960.

STARÉ F., 1962/63 — Kipec ilirskega bojevnika z Vač. AV 13/14, 1962—63.

STARÉ F., 1970 — Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale. Adriatica prachistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

STARÈ F., 1974 — Grob starejšeželeznodobnega bojevnika iz Legna pri Slovenj Gradcu. Situla 14/15, 1974.

STARÈ F., 1975 — Dobova. Posavski muzej Brežice 2, Brežice 1975.

STARÈ F., 1975a — Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor. Razprave 9/3, 1975.

STARÈ V., 1960/61 — Prazgodovinske Malence. AV 11–12, 1960–61.

STARÈ V., 1962/63 — Prazgodovinske gomile iz Rovišča. AV 13–14, 1962–63.

STARÈ V., 1964/65 — Železnodobne gomile na Vinkovem vrhu. AV 15–16, 1964–65.

STARÈ V., 1973 — Prazgodovina Šmarjete. KinM 10, 1973.

STARÈ V., 1973a — Gomile pod Koriti na Dolenjskem. AV 24, 1973 (1975).

STARÈ V., 1973b — Kultne palice iz Šmarjete. AV 24, 1973.

STARÈ V., 1976 — Časovna opredelitev čolničastih fibul iz Šmarjete. AV 27, 1976 (1977).

STARÈ V., 1978 — Fibule z oblogo iz gomil pod Vinjim Vrhom. AV 29, 1978.

STARÈ V., 1979 — Kamen z napisom iz Vintarjevca pri Litiji. AV 30, 1979.

STARY P. F., 1979 — Feuerböcke und Bratspiesse aus eisenzeitlichen Gräbern der Apennin-Halbinsel. Kleine Schriften aus der Vorgeschichtlichen Seminar Marburg, Heft 5, Marburg 1979.

STARY P. F., 1981 — Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfesweise in Mittelitalien. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 3, Teil 1, 2, Mainz a/R 1981.

STEFFÈ DE PIERO G., VITRI S., RIGHI G., 1977 — La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso. Monografie di Preistoria degli Atti Trieste, Trieste 1977.

STEFFÈ DE PIERO G., 1979 — Note sui resti di fauna da giacimenti nella tarda preistoria. Atti Gorizia 1977 (1979).

STIPČEVIĆ A., 1960 — Latenski predmeti iz okolice Obrovca. Diadora 1, 1960.

STIPČEVIĆ A., 1963 — Arte degli Illiri, Milano 1963.

STIPČEVIĆ A., 1967/84 — Bibliographia illyrica, Sarajevo 1967; supl. 1974; 1978; 1984.

STIPČEVIĆ A., 1974 — Iliri, Zagreb 1974.

STIPČEVIĆ A., 1981 — Kultni simboli kod Ilira, Sarajevo 1981.

STJERNQUIST B., 1958 — Ornamentation métallique sur vases d'argile. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska museum, Lund 1958.

STJERNQUIST B., 1960 — La decorazione metallica della ceramiche Villanoviane in una nuova illustrazione, Civiltà del Ferro, Bologna 1960.

STJERNQUIST B., 1962/63 — Ein ungarischer Fund mit metallverzierter Keramik. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska museum, Lund 1962/63.

STJERNQUIST B., 1967 — Ciste a cordoni. Produktion-Funktion-Diffusion. I. Textband, II. Katalog und Tafeln, Bonn, Lund 1967.

STOJIĆ M., 1979 — Nalazišta Basarabi kulture u okolini Svetozareva. Starinar N. S. XXX, 1979.

STOJIĆ M., 1980 — Stare kulture i narodi na tlu srednjeg Pomoravlja. Katalog izložbe, Svetozarevo 1980.

STOJIĆ M., 1981 — Praistorijski lokalitet Šarina meda kod Svetozareva. Starinar N. S. XXXII, 1981.

STOJIĆ M., 1981a — Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren Moravagebiet. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

STOJIĆ M., 1986 — Gradine u basenu Velike Morave. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

STRMČNIK-GULIČ M., 1979 — Prazgodovinske gomile na Legnu pri Slovenj Gradcu. AV 30, 1979.

SUIĆ M., 1953 — Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. VAHD LV, 1953.

SUIĆ M., 1955 — Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. Rad JAZU 306, 1955.

SUIĆ M., 1955a — Granice Liburnije kroz stoljeća. RIZ 2, 1955.

SUIĆ M., 1957 — O granicama Autarijata. Istoriski zapisi XIII/1–2, Cetinje 1957.

SUIĆ M., 1960 — Rad Arheološkog muzeja u Zadru od Oslobođenja do 1959. godine. Diadora 1, 1960.

SUIĆ M., 1962 — Municipium Varvariae. Diadora 2, 1962.

SUIĆ M., 1964 O imenu Zadra. Zadar — zbornik, Zagreb 1964.
SUIĆ M., 1966 Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora. Simpozijum 1966.
SUIĆ M., 1968 Bribir (Varvaria) u antici. Kolokvij o Bribiru, prilog Starohrvatskoj prosvjeti III, 10, 1968.
SUIĆ M., 1969 Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici. RIZ 16—17 (Povijest grada Nina), 1969.
SUIĆ M., 1970 Liburnia Tarsaticensis. Adriatica prachistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.
SUIĆ M., 1976 Illyrii proprie dicti. GCBI XIII/11, 1976.
SUIĆ M., 1976a Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.
SUIĆ M., 1980 Faze izgradnje bedema stare Varvarije. Gunjačin zbornik, Zagreb 1980.
SUIĆ M., 1981 Prošlost Zadra I, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981.
SULIMIRSKI T., 1958 Die Skythen in Mittel- und Westeuropa. Berichte über den V. Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958.
SULIMIRSKI T., 1959 The Cimmerian Problem. Bulletin of the Institute of Archeology, University of London 2, London 1959.
SVOLJŠAK D., 1973 Prazgodovinsko grobišče v Tolminu. AV 24, 1973.
SVOLJŠAK D., 1974 Tolmin. IA, Fascicule 18, Y 169 — Y 178, 1974.
SVOLJŠAK D., 1975 O novih najdbah grobov na Mostu na Soči. Goriški letnik 2, Nova Gorica 1975.
SVOLJŠAK D., 1976 Utrinki o gospodarstvu v Posočju v starejši železni dobi. Goriški letnik 3, Nova Gorica 1976.
SVOLJŠAK D., 1979 The Prehistoric Settlement at Most na Soči. AI 17, 1979.
SVOLJŠAK D., 1980 Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.
SVOLJŠAK D., 1980a Bronasta figurica iz Tolmina. Goriški letnik 7, Nova Gorica 1980.
SVOLJŠAK D., 1984 Most na Soči (S. Lucia) e i suoi sistemi di difesa. Preistoria del Caput Adriae. Atti del Convegno int. Trieste (1984).
SVOLJŠAK D., 1986 Most na Soči in njegovi odbrambeni sistemi. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.
SZABÓ M., 1971 Sur les Traces des Celtes en Hongrie, Budapest 1971.
SZOMBATHY J., 1888 Le Tène-Funde von Nassenfuss in Krain. MAG 18, 1888.
SZOMBATHY J., 1890 Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittel-Steiermark IV, MAG 20, 1890.
SZOMBATHY J., 1903 Das Gräberfeld zu Idria bei Bača. MPK, Wien 1903.
SZOMBATHY J., 1913 Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande. MPK 2, Wien 1913.
ŠALABALIĆ R., 1967 Eine umbrisch-etruskische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno). AI VIII, 1967.
ŠARIĆ I., 1975 Kamene urne u Lici. Arheološka problematika Like, Split 1975.
ŠAŠEL A. i J., 1963 Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5 Ljubljana 1963.
ŠAŠEL A. i J., 1978 Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19 Ljubljana 1978.
ŠAŠEL J., 1972 Zur Erklärung der Inschrift am Tropaeum Alpium (Plin. n. h. 3, 136 — 137. CIL V 7817). Živa antika 22, 1972.
ŠAŠEL J., 1974 Okra. Kronika 22, Ljubljana 1974.
ŠAŠEL J., 1975 Miniera aurifera nelle Alpi Orientali. Aquileia Nostra 45/46, 1974/75, Aquileia 1975.
ŠAŠEL J., 1975/76 Iuliae Alpes. Atti VII Centro Studi e Documentazione sull'Italia Romana, Cisalpino-Goliardica, Milano 1975—1976.
ŠAŠEL J., 1976 Lineamenti dell'espansione romana nelle Alpi Orientali e nei Balcani occidentali. Aquileia e l'arco alpino orientale, Antichità Altoadriatiche IX, Aquileia 1976.
ŠAŠEL J., 1977 Strabo, Ocra and Archaeology. Ancient Europe and the Mediterranean, Warminster 1977.
ŠAŠEL J., 1977a L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie.

Colloques internationaux du Centre National de la Récherche Scientifique № 564, L'onomastique latine, Paris 1977.

ŠAŠEL J., 1983 – K tisočletju pred rimsko zasedbo. Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije (katalog razstave), Ljubljana 1983.

ŠAŠEL J., in A., 1980 Deserta regna pastorum. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

ŠIMEK M., 1978 Prethistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom itd. Katalog izložbe, Varaždin 1978.

ŠIMEK M., 1979 Sv. Petar Ludbreški – nalaz metalurške radionice. Podravski zbornik 1979, Čakovec 1979.

ŠIMEK M., 1979a Zaštitno iskopavanje u Sv. Petru Ludbreškom. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 2, Koprivnica 1979.

ŠIMEK M., 1981 Osvrt na dva nalaza keltskog navalnog oružja. Godišnjak GMV 6, 1981.

ŠIMEK M., 1982 Dosadašnja arheološka istraživanja u Sigecu. Podravski zbornik 1982, Koprivnica 1982.

ŠIMEK M. 1982a – Nekoliko nalaza iz halštatske zemunice u Sigecu. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 5, Varaždin 1982.

ŠIMEK M., 1983 – Prostor varaždinske regije od neolita do rimskog doba (pregled stanja istraživanja do 1981. godine). Varaždinski zbornik 1181 – 1981, Varaždin 1983.

ŠKALER S., 1962 Spilerova gomila, Libna, Krško, Praistoriski tumul. AP 4, 1962.

ŠKALER S., 1962/64 – Konzervatorska poročila, starejša železna doba, Libna pri Videmu. VS 9, 1962/64.

ŠKILJAN M., 1979/80 L'Istria nella protostoria e nell'età protoantica. Atti Centro di ricerche storico Rovigno X, Trieste 1979 – 1980.

ŠOLLE M., 1957 – Zur Entwicklung der Hallstattkultur in Gebiete des heutigen Ungarns. AR 9, 1957.

ŠONJE A., 1966 Prethistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini. JZ VI, 1966.

ŠRIBAR V., 1961 Zavarovalna izkopavanja v Novem mestu in okolici. AV 9/10, (1958/59), 1961.

TAMARO B., 1927 A proposito di alcune sculture di Nesazio. BPI 47, 1927.

TASIĆ N., 1965 Pozno eneolitski, bronzanodobni i sloj starijeg gvozdenog doba na Gomolavi. Rad VM 14, 1965.

TASIĆ N., 1968 Zlotska pećina, Bor 1968.

TASIĆ N., 1969 Osnovni rezultati istraživanja u Zlotskoj pećini i nalazišta na Derdapu. Materijali SADJ VI, Bor 1969.

TASIĆ N., 1971 Bosutska grupa – nova kultura starijeg gvozdenog doba na području Vojvodine i uže Srbije. Materijali SADJ VII, Slavonski Brod 1971.

TASIĆ N., 1971a – The Bosut Group of the Basarabi complex and the »Thraco-Cimmerian« finds in Yugoslav regions along the Danube and the central Balkans. Balcanica 2, 1971.

TASIĆ N., 1972 An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava. AI VIII, 1972.

TASIĆ N., 1972/73 Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi. Rad VM 21 – 22, 1972/73.

TASIĆ N., 1973 Relativno hronološki odnosi južnopanonskog i slovenačkog halštata. AV 24, 1973.

TASIĆ N., 1979 – Sahranjivanje na nekropoli Boka u Prčevu kod Kline. Naučni skup Beograd.

TASIĆ N., 1980 – Metalni nalazi iz Zlotske pećine, etnička, kulturna i hronološka determinacija. Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije 1, Bor 1980.

TASIĆ N., 1981 Die Bosut-Kultur auf dem Fundort Gomolava. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

TASIĆ N., 1981a – Das Problem der ethnischen Einordnung der Basarabi-Stils. Die ältere Eisenzeit. 1981.

TASIĆ N.,	1983	Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita, Novi Sad—Beograd 1983.
TERENOŽKIN A. I.,	1976	Kimerijci, Kiev 1976.
TERŽAN B.,	1973	Valična vas. AV 24, 1973 (1975).
TERŽAN B.,	1974	Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem. Varia archaeologica. Posavski muzej Brežice 1, Brežice 1974.
TERŽAN B.,	1976	Certoška fibula. AV 27, 1976 (1977).
TERŽAN B.,	1978	O halštatski noši na Križni gori. AV 29, 1978.
TERŽAN B.,	1978a	Zur Chronologie der hallstattzeitlichen Keramik von Poštela, Slowenien. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 10, Wien 1978.
TERŽAN B.,	1980	Posodje v grobovih halštatskih veljakov na Dolenjskem. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.
TERŽAN B.,	1983	Das Pohorje – ein vorgeschichtliches Erzrevier ?. AV 34, 1983 (1984).
TERŽAN B.,	1984	O jantarju z Debelega vrha nad Predgradom. AV 35, 1984.
TERŽAN B.,	1984a	Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drima i Devolla u starije željezno doba. Duhovna kultura Ilira, 1984.
TERŽAN B.,	1985	Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenjskem kulturnem krogu. AV 36, 1985.
TERŽAN B.,	1986	Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem. Disertacija (tipkopis), Ljubljana 1986.
TERŽAN B., LO SCHIAVO F., TRAMPUŽ-OREL N.,	1985	Most na Soči (S. Lucia) II. KinM 23, 1—2, 1984, 1985.
TERŽAN B., TRAMPUŽ N.,	1973	Prispevek k hronologiji svetolucijske skupine. AV 24, 1973 (1975).
TEŽAK T.,	1981	Certosa fibule na centralnom japodskom području. VAMZ XIV, 1981.
TEŽAK-GREGL T.,	1984	Nov prethistorijski nalaz iz Jurjeva. Senjski zbornik 10—11, Senj 1984.
TINÉ BERTOCCHI F.,	1975	Formazione della civiltà Daunia dal X al VI sec. a.C. Civiltà preistorica e protostorica della Daunia, Firenze 1975.
TINÉ BERTOCCHI F.,	1985	Le necropoli Daunie di Ascoli Satriano e Arpi, Genova 1985.
TISCHLER O.,	1885	Über die Gliederung der La Tène Periode. Correspondenz-Blatt der Deutschen Geselschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte, 1885.
TOCCO G.,	1975	Scavi del territorio di Melfi (Basilicata). Civiltà della Daunia, Firenze 1975.
TODOROVIĆ J.,	1963	Die Grabung Hissar und ihre Verhältnisse zum Aeneolithicum und der frühen Bronzezeit. AI IV, 1963.
TODOROVIC J.,	1964	Ein Beitrag zur stillistischen und zeitlichen Bestimmung der astragaloiden Gürtel in Jugoslawien. AI V, 1964.
TODOROVIĆ J.,	1966	Praistorijske nekropole u Ritopeku. Starinar N. S. XVII, 1966.
TODOROVIĆ J.,	1968	Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968.
TODOROVIĆ J.,	1971	Katalog praistorijskih metalnih predmeta, Muzej grada Beograda, Beograd 1971.
TODOROVIĆ J.,	1972	Praistorijska Karaburma I, nekropola mladeg gvozdenog doba, Beograd 1972.
TODOROVIĆ J.,	1974	Skordisci, istorija i kultura. Monumenta archaeologica 2, Novi Sad—Beograd 1974.
TOMANIČ-JEVREMOV M.,	1975	Železnodobne gomile iz Spodnjih Podlož pod Ptujsko goro. Ptujski zbornik 4, Ptuj 1975.
TOMIČIĆ Ž.,	1985	Sumarni osvrt na rezultate arheoloških istraživanja prostora Medimurja u razdoblju od 1972. do 1982. god. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 8, Koprivnica 1985.
TOMIČIĆ Ž., VIDOVIĆ J.,	1984	Pokusna arheološka istraživanja naselja Goričan tijekom 1983. god. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 7, Čakovec 1984.

TRAČKO BLAGO 1977 Katalog izložbe »Tračko blago iz muzeja NR Bugarske«, Narodni muzej Beograd, Beograd 1977.

TRAJKOVIĆ D. i Č., 1977 Halštatska nekropola kod Doroslova. Gradski muzej Sombor, Sombor 1977.

TRBUHOVIĆ V. i L., 1970 Donja Toponica, dardanska i slovenska nekropola, Prokuplje Beograd 1970.

TREASURES OF CARNIOLA, 1934 Treasures of Carniola, New York 1934.

TRUHELKA Ć., 1899 Dva prahistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara). GZM XI, Sarajevo 1899.

TRUHELKA Ć., 1890 Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gromili kod Foče. GZM II/1, 1890.

TRUHELKA Ć., 1893 Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac. WMBH 1, 1893.

TRUHELKA Ć., 1893a Opaska o megalitičkim gromilama hercegovačkim. GZM V, 1893.

TRUHELKA Ć., 1901 Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline. GZM XIII, 1901.

TRUHELKA Ć., 1901a Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini (Tečajem godine 1900). GZM XIII, 1901.

TRUHELKA Ć., 1902 Sojenica u Donjoj Dolini. GZM XIV, 1902.

TRUHELKA Ć., 1903 Sojenica u Donjoj Dolini. GZM XV, 1903.

TRUHELKA Ć., 1904 Sojenica u Donjoj Dolini. GZM XVI, 1904.

TRUHELKA Ć., 1904a Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina. WMBH IX, 1904.

TRUHELKA Ć., 1906 Sojenica u Donjoj Dolini. GZM XVIII, 1906.

TRUHELKA Ć., 1914 Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. GZM XXIV, 1914.

TRUHELKA Ć., 1929 Grobnica iz halštatskog doba u Vučjem dolu. Glasnik Skopskog naučnog društva V, Skoplje 1929.

TUCHELT W., 1962 Tiergefässe in Kopf- und Protomengestalt. Istambuler Forschungen 22, Istambul 1962.

UNTERMANN J., 1961 Die venetischen Personennamen, Wiesbaden 1961.

UNTERMANN J., 1970 Venetisches in Dalmatien. GCBI 5, 1970.

UNTERMANN J., 1978 Veneti. RE, Suppl. XV, 1978.

UNVERZAGT W., 1954 Die Burganlage über dem Kloster St. Erazmo am Ochridasee. Germania 32, 1954.

URLEB M., 1969 La nécropole hallstattienne de Križna gora. IA, Jugoslavija 11, Beograd 1969.

URLEB M., 1973 Halštatska nekropola na Križni gori pri Ložu. AV 24, 1973.

URLEB M., 1974 Križna gora pri Ložu. KinM 11, 1974.

URLEB M., 1979 Arheološke najdbe iz Stare Sušice pri Košani. AV 30, 1979.

URLEB M., 1980 Nova odkritja na halštatski nekropoli Trnovo pri Ilirski Bistrici. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

VALENTI R., 1932 Il museo nazionale di Zara, Roma 1932.

VALTROVIĆ M., 1887 Starine iz sela Mramorca. Starinar 4, 1887.

VALTROVIĆ M., 1890 Bakrene i bronzane starine iz Srbije. Starinar 7, 1890.

VASIĆ M. M., 1910 Nova nalazišta žutobrdskog tipa u Srbiji. Starinar n. r. V, 1910.

VASIĆ M., 1911 Gradac, preistorisko nalazište latenskog doba. Glas SKA LXXXVI, 1911.

VASIĆ R., 1971 Neka pitanja hronologije starijeg gvozdenog doba severnog Balkana. Starinar N. S. XXII, 1971.

VASIĆ R., 1971a The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans. AI XIII, 1971.

VASIĆ R., 1972 Notes on the Autariatae and Triballi. Balcanica III, 1972.

VASIĆ R., 1973 Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji. Arheološki institut, Posebna izdanja 12, Beograd 1973.

VASIĆ R., 1974 Bronze iz Titovog Velesa u Muzeju Benaki. Živa antika XXIV, 1974.

VASIĆ R., 1974/75 Eisenzeitliche Funde von Udovo in Makedonien. Acta prachistorica et archaeologica 5/6, Berlin 1974/75.

VASIĆ R., 1975 Donja Dolina i Makedonija. GCBI XIV/12, 1975.

VASIĆ R., 1976 — Novi elementi za proučavanje gvozdenog doba vardarske doline. Starinar N. S. XXVIII, 1976.
VASIĆ R., 1977 — The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia. British Archaeological Reports S 31, Oxford 1977.
VASIĆ R., 1977a — The Dating of the Lapotince Urn. AI XVIII, 1977.
VASIĆ R., 1979 — Halštatske nekropole u dolini Vardara. Naučni skup Beograd.
VASIĆ R., 1979a — O hronologiji starijeg gvozdenog doba u Srbiji. Starinar N. S. XXVIII—XXIX, 1979.
VASIĆ R., 1980 — Beleške o starijem gvozdenom dobu u Srbiji. Starinar N. S. XXXI, 1980.
VASIĆ R., 1981 — O početku starijeg gvozdenog doba u Srbiji. Starinar N. S. XXXII, 1981.
VASIĆ R., 1981a — Alteisenzeitliche Fundstätten entlang der jugoslawischen Seite der Donau beim Eisernen Tor. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.
VASIĆ R., 1982 — Ein Beitrag zu den Doppelnadeln in Balkanraum. PZ 57, 1982.
VASIĆ R., 1982a — Spätbronzezeitliche und älterhallstattzeitliche Hortfunde im östlichen Jugoslawien, und Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin 1982.
VASIĆ R., 1982b — Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. GCBI XX/18, 1982.
VASIĆ R., 1983 — Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia. Živa antika 33/2, 1983.
VASIĆ R., 1985 — Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji. GCBI XXIII/21, 1985.
VASIĆ R., 1985a — A Contribution to the Study of 'Illyrian' Helmets in Yugoslavia. AI XXII—XXIII, 1985.
VASILIEV V., 1980 — Sciții agatirși pe teritoriul României, Cluj—Napoca 1980.
VASILJEVIĆ M., 1976 — Nalazi starijeg gvozdenog doba u Šapcu. Starinar N. S. XXVIII, 1976.
VASILJEVIĆ M., TRBUHOVIĆ V., 1970 — Praistorija i stari vek. Šabac u prošlosti, Šabac 1970.
VEGO M., 1954 — Statueta iz Studenaca. GZM (A), NS IX, 1954.
VEITH G., 1914 — Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien. Schriften der Balkankommission VII, Wien 1914.
VEJVODA V., MIRNIK I., 1971 — Istraživanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege. VAMZ 3. ser. 5, 1971.
VEJVODA V., MIRNIK I., 1973 — Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege. AV 24, 1973.
VENCLOVÁ N., 1974 — Skleměné maskovité korály a jejih deriváty ve střední Evropě. AR XXVI, 1974.
VENEDIKOV I., 1948 — Bargala. Razkopki i proučvanija I, Sofija 1948.
VENEDIKOV I., 1957 — Trakijskata Juzda. Izvestija Sofija XXI, 1957.
VENEDIKOV I., 1966 — Novootkritie trakijsko mogilno pogrebenie v Vraca. Arheologija Sofija VIII, 1, 1966.
VENEDIKOV I., 1969 — Predahemenidski Iran i Trakija. Izvestija Sofija XXXI,
VETNIĆ S., 1967 — Obala, Majur. AP 9, 1967.
VETNIĆ S., 1967a — Sarina meda, Svetozarevo. AP 9, 1967.
VETNIĆ S., 1973 — Gradište na Juhoru, selo Majur. AP 15, 1973.
VIDOVIĆ J., 1979 — Arheološka istraživanja u Međimurju u 1978. godini. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 2, Koprivnica 1979.
VIDOVIĆ J., 1982 — Arheološko istraživanje starijeg željeznog doba u Međimurju. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 5, Varaždin 1982.
VIDOVIĆ J., TOMIČIĆ Ž., 1984 — Arheološka istraživanja u Goričanu 1983. godine. Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske 7, Čakovec 1984.
VILOTIJEVIĆ D., 1965 — Latenski sloj naselja na lokalitetu Popov salaš kod Novog Sada. RadVM 14, 1965.
VINČIĆ Ž., IVANOVSKI M., 1981 — Vardarski Rid, Gevgelija — praistorijska i antička naselba. AP 22, 1981.

VINSKI-GASPARINI K., 1961 – Iskopavanje kneževskog tumula kod Martijanca u Podravini. VAMZ 3. ser 2, 1961.

VINSKI-GASPARINI K., 1970 – Mač tipa Mörigen iz Draganića u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj. VAMZ 3. ser. 4, 1970.

VINSKI-GASPARINI K., 1970a – Maćevi s glavom balčaka u obliku čaške na području sjevero-zapadnog Balkana. Adriatica prachistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

VINSKI-GASPARINI K., 1973 – Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Monografije 1, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1973.

VINSKI-GASPARINI K., 1974 – Istraživanja tumulusa u Goričanu kod Čakovca. VAMZ 3 ser. 8, 1974.

VINSKI-GASPARINI K., 1978 – Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. IHAD 2, 1978.

VINSKI-GASPARINI K., 1983 – Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. PJZ IV, 1983.

VINSKI-GASPARINI K., 1983a – Ostave s područja kulture polja sa žarama. PJZ IV, 1983.

VINSKI Z., 1955 – »Tračko-kimerijski« nalaz Adaševci u Srijemu. RadVM 4, 1955.

VINSKI Z., 1956 – Ein liburnischer Depotfund aus Baška. AI 2, 1956.

VINSKI Z. i VINSKI-GASPARINI K., 1962 – O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje. ARR II, 1962.

VIOLLIER D., 1916 – Les sépultures du second âge du fer sur le plateau Suisse, Les civilisations primitives de la Suisse, Genève 1916.

VISONA P., 1974/75 – Aspetti della circolazione monetale in Istria, Padova 1974 75.

VITRI S., 1980 – Un oinochoe da S. Lucia di Tolmino Most na Soči. Situla 20/21 (Gabrovčev zbornik), 1980.

VITRI S., 1983 – Necropoli di Brežec. Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.

VRSALOVIĆ D., 1960 – Pretpovijest i stari vijek, Kulturni spomenici otoka Brača. Bračka zbornik 4, Zagreb 1960.

VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ D., 1956 – Une hydrie du peintre attique Meidias. AI II, 1956.

VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ D., 1961 – Antička Demir Kapija. Starinar N. S. XII, 1961.

VUGA D., 1978 – Nastanek in razvoj velikega grobišča na Rojah Moravčah pri Gabrovki. Materijali SADJ 15, Beograd 1978.

VUKMANOVIĆ M., POPOVIĆ P., 1982 – Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline. GCBI XX/18, 1982.

VULIĆ N., 1926 – Kelti u našoj zemlji. Glas SKA CXXI, 1926.

VULIĆ N., 1926, 1933 – Oktavijanov ilirski rat, Glas SKA CXXI, 66, 1926; Ibid. Glas SKA CLV, 78, 1933.

VULIĆ N., 1930 – Das neue Grab von Trebenište. AAnz 1930.

VULIĆ N., 1932 – Jedan nov grob kod Trebeništa. Glasnik Skopskog naučnog društva XI, Skoplje 1932.

VULIĆ N., 1932a – Ein neues Grab bei Trebenište. Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts XXVII, Wien 1932.

VULIĆ N., 1933 – Novi grobovi kod Trebeništa. Spomenik SKA 76, 1933.

VULIĆ N., 1933a – Neue Gräber in Trebenište. Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts XXVIII, Wien 1933.

VULIĆ N., 1933b – Neue Gräber bei Trebenište. AAnz 1933.

VULIĆ N., 1934 – Novi grobovi kod Trebeništa. Spomenik SKA 77, 1934.

VULIĆ N., 1934a – La nécropole archaïque de Trebenischte. Revue archéologique, 6e serie, 3, Paris 1934.

VULIĆ N., 1948 – Antički spomenici naše zemlje – Trebenište. Spomenik SAN 98, 1941 – 1948.

VULPE A., 1965 – Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur). Dacia N. S. IX, 1965.

VULPE A., 1967 – Necropola hallstattiana de la Ferigile, Bucureşti 1967.

VULPE A., 1967a – Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur). Dacia n. s. IX, 1967.

VULPE A., 1981 – Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur, Die ältere Eisenzeit. Materijali SADJ XIX, Novi Sad 1981.

WAGNER K. H., 1943 – Nordtiroler Urnenfelder. RGF 15, Berlin 1943.

WELLS P. S., 1978 — A Bronze Figurine from Stična in Slovenia. Archaeological News, Vol. VII, No 4, Tallahase 1978.

WELLS P. S., 1981 — The Emergence of an Iron Age Economy. The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična. Bulletin 1981.

WELLS P. S. 1983 — Rural Economy in the Early Iron Age. Bulletin 36, Cambridge 1983.

WELLS P. S., 1984 Farms, Villages and Cities. Ithaca and London 1984.

WERNER J., 1977 Spätlatène- Schwerter norischer Herkunft. Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava 1977.

WERNER J., 1979 Spätes Keltentum zwischen Rom und Germanien, München 1979.

WERNER M. M., 1984 Latènezeitliche Trensen in Jugoslavien. Keltski voz, Brežice 1984.

WIESNER J., 1963 Die Thraker. Urban Bücher, Stuttgart 1963.

WILKES J. J., 1969 Dalmatia, London 1969.

WILKES J. J., 1974 Boundary Stones in Roman Dalmatia. AV XXV, 1974.

WINDL H. J., 1976 Zur Chronologie des Gräberfeldes von Mihovo, Unterkrain (Dolenjsko). Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien 80, Wien 1976.

WINDL H. J., 1976a Ein verzierter Schwertscheidenbeschlag aus dem Gräberfeld von Mihovo, Unterkrain (Dolenjsko). MAG 106, Wien 1976.

WOLDŘICH J. N., 1903 Fauna kičmenjaka iz sojenica u Donjoj Dolini u Bosni. GZM XV, 1903.

WOŹNIAK Z., 1970 Osadnictwo celtycke w Polsce, Wroclaw Warszawa Kraków 1970.

ZANINOVIĆ M., 1966 Ilirsko pleme Delmati, I dio. GCBI IV/2, 1966.

ZANINOVIĆ M., 1967 Ilirsko pleme Delmati, II dio. GCBI V/3, 1967.

ZANINOVIĆ M., 1973 O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba. VAHD (1966), Split 1973.

ZANINOVIĆ M., 1976 Gradina u Danilu i Tor nad Jelsom. Materijali SADJ XV, Prilep 1976.

ZANINOVIĆ M., 1982 Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji. OA Zagreb 1982.

ZANINOVIĆ M., 1986 Od gradine do castruma na području Delmata. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

ZIPPEL G., 1877 Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877.

ZIRRA V., 1975 Influence des Geto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie. The Celts in Central Europe, Székesfehérvár 1975.

ZIRRA V., 1978 The decorated celtic pottery of Transylvania. Dacia XXII, 1978.

ZOTOVIĆ LJ., 1983 Boljetin (Smorna) rimski i ranovizantijski logor. Starinar N. S. XXXIII XXXIV, 1982 1983.

ZOTOVIĆ M., 1967 Ilirski grobni nalazi iz Godljeva. ZRNM V, 1967.

ZOTOVIĆ M., 1972 Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata. Zbornik Narodnog muzeja III, Čačak 1972.

ZOTOVIĆ M., 1979 Nekropola u Pilatovičima kod Požege i neke karakteristike u načinu sahranjivanja pokojnika. Naučni skup Beograd, 1979.

ZOTOVIĆ M., 1985 Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije. DissMonSADJ, XXVI, 1985.

ZÜRN H., 1970 Hallstattforschungen in Nordwürtemberg, Veröffentlichungen d. Staat. Amtes für Denkmalpflege Stuttgart, Reihe A, Vor- und Frühgeschichte, Heft 16, Stuttgart 1970.

ŽBONA-TRKMAN B., SVOLJŠAK D., 1981 Most na Soči 1880– 1980 sto let arheoloških raziskovanj (Katalog razstave), Nova Gorica 1981.

ŽIŽIĆ O., 1979 — Grobovi ilirskih ratnika Kličevo kod Nikšića. Naučni skup Beograd, 1979.

ŽIŽIĆ-VELIMIROVIĆ O., 1986 — Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda. Materijali SADJ XXII, Novi Sad 1986.

DODATAK

BATOVIĆ Š., 1965a Prapovijesna brončana koplja u Arheološkom muzeju u Zadru, Diadora 3, 1965.

FIALA F., 1893b Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. GZM V, 1893.

JULIJANA SUŠNIK

REGISTAR KULTURA

(KULTURNIH GRUPA, SKUPINA,
FAZA, STUPNJEVA, HORIZONATA,
REGIJA, UTICAJA)

ATENICA-NOVI PAZAR horizont: 613, 624, 625, 626;
ATENIČKA GRUPA: 253, 649;
BALTA VERDE-BASARABI (tip): 552;
BALTA VERDE-GOGOŞU (grupa): 669, 670;
BALVANESTI-VINTUL DE JOŞ (horizont): 660;
BASARABI KULTURA: 16, 18, 42, 99, 110, 191, 197, 204, 219, 222, 226, 229, 521, 536, 540, 543, 545, 550, 551, 553, 589, 640, 653, 654, 656, 661, 662, 665, 667, 668, 669, 670, 671, 676, 686, 750, 766, 769, 770, 791, 794, 903, 907, 909, 923, 924, 927;
BELAĆEVAC faza: 676, 677, 678;
BELEGIŠ grupa: 552;
BELEGIŠ-GAVA horizont: 544;
BELICA-SARINA MEĐA horizont: 552;
BOSUT SKUPINA (grupa, faze): 18, 19, 110, 204, 222, 229, 237, 277, 531, 532, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 555, 558, 640, 652, 653, 654, 656, 665, 667, 668, 669, 682, 769, 903, 906, 907, 913, 923;
BOSUT-BASARABI skupina (kompleks): 27, 40, 750, 770, 793, 896;
BREG skupina: 26, 180;
BRNJIČKA grupa: 674, 684, 685, 687, 792;
BRONZANO (BRONČANO) DOBA: 16, 19, 20, 60, 83, 146, 154, 163, 187, 206, 209, 217, 220, 233, 235, 236, 237, 267, 289, 290, 298, 301, 302, 303, 304, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 347, 348, 352, 356, 359, 360, 364, 375, 380, 383, 384, 385, 388, 394, 396, 399, 403, 416, 420, 421, 422, 423, 426, 428, 432, 437, 438, 443, 447, 453, 461, 462, 468, 469, 475, 476, 478, 484, 485, 520, 522, 526, 527, 531, 533, 550, 560, 561, 572, 578, 579, 580, 584, 635, 638, 640, 644, 652, 656, 662, 664, 667, 668, 686, 702, 707, 709, 722, 749, 750, 755, 757, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 769, 775, 776, 777, 778, 780, 783, 791, 792, 793, 797, 800, 806, 822, 847, 883, 894, 901, 904, 906, 908, 912, 913, 914, 918, 922, 924, 925, 926;
CENTRALNOBALKANSKA REGIJA: 289, 569, 571, 572, 577, 612, 908, 909;
CEPINA grupa: 673, 676, 682, 686, 699, 791;
CETINSKA KULTURA: 780, 781;
ČATALKA grupa: 682;
ČURUG stupanj (horizont): 255, 265, 458, 506, 633;
DALJSKA skupina (Grupa Dalj): 27, 173, 192, 195, 200, 201, 225, 231, 531, 532, 533, 534, 535, 537, 542, 552, 903, 906, 924;
DALMATSKA skupina (kultura): 339, 350, 384, 385, 386, 387, 389, 442, 446, 447, 449, 478, 777, 915;
DAUNIJSKI stupanj (Daunska grupa): 311, 312, 316, 324, 327, 336, 350;
DEVOL grupa: 640, 777;
DOBOVSKO-RUŠKA skupina (Dobovo-Ruše grupa): 140, 171, 668, 799, 910;
DOLENJSKA skupina (grupa): 27, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 55, 58, 61, 63, 64, 65, 71, 74, 75, 82, 84, 85, 89, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 129, 133, 141, 143, 144, 146, 148, 153, 159, 160, 162,

167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 228, 243, 244, 249, 251, 265, 276, 282, 284, 313, 323, 332, 336, 360, 362, 366, 387, 532, 553, 557, 626, 749, 773, 799, 893, 894, 902, 903, 904, 915, 917, 918, 919, 920, 922, 923, 924, 925,926, 928;
DOLENJSKO-SVETOLUCIJSKA skupina: 907;
ĐONJA BRNJICA-GORNJA STRAŽAVA grupa: 580, 635;
DONJA DOLINA grupa (kultura): 243, 249, 250, 254, 255, 266, 282;
DONJA DOLINA-SANSKI MOST skupina (grupa): 27, 33, 232, 234, 235, 239, 244, 250, 251, 253, 254, 263, 264, 265, 266, 273, 278, 279, 282, 283, 284, 452, 453, 457, 458, 477, 480, 493, 494, 500, 501, 502, 503, 504, 506, 521, 526, 527, 584, 585, 626, 902, 903, 904;
DONJOVARDARSKA grupa, vidi ĐEVĐELIJSKA grupa;
DUBOVAČKA skupina: 325;
DUBOVAČKO-ŽUTOBRDSKA kultura: 305, 750;
ĐEVĐELIJSKA grupa: 577, 701, 702, 703, 704, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 771, 909;
ESTENSKA kultura (Este skupina, faza, stupanj): 26, 42, 49, 50, 54, 66, 77, 78, 79, 98, 102, 108, 122, 126, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 150, 179, 191, 192, 195, 198, 199, 219, 228, 249, 264, 297, 310, 311, 312, 313, 332, 336, 400, 402, 415, 903;
FERIGILE grupa: 553, 670, 909;
FRÖG skupina: 26;
GAVA grupa: 561, 667;
GEMEINLEBARN-STATZENDORF skupina: 26;
GLASINAC-MATI kultura: 89, 118, 119, 250, 289, 526, 575, 576, 613, 634, 636, 642, 643, 678, 688, 728, 731, 785, 788, 925;
GLASINAČKA kultura (faze): 17, 20, 119, 147, 172, 194, 196, 197, 208, 209, 213, 217, 219, 228, 234, 236, 243, 244, 248, 250, 251, 253, 264, 281, 282, 289, 290, 303, 386, 446, 452, 453, 457, 458, 459, 479, 480, 489, 490, 493, 494, 500, 501, 502, 504, 506, 526, 532, 534, 553, 557, 558, 572, 573, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 618, 619, 620, 621, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 630, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 646, 648, 656, 658, 659, 665, 680, 686, 709, 726, 749, 773, 783, 791, 796, 820, 838, 907, 909, 911, 919, 920, 922, 924, 925, 928;
GOLASECCA kultura: 194, 199, 209;
GORIČKA grupa: 446;
HALŠTATSKA kultura (period): 20, 25, 26, 27, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 43, 48, 62, 64, 67, 69, 70, 73, 83, 86, 89, 90, 95, 97, 106, 112, 116, 117, 118, 119, 122, 124, 132, 134, 135, 136, 142, 143, 144, 146, 153, 154, 166, 173, 179, 183, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 218, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 236, 237, 242, 244, 281, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 313, 314, 327, 399, 400, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 422, 426, 447, 448, 449, 453, 469, 478, 500, 503, 532, 534, 542, 544, 545, 550, 552, 560, 561, 581, 584, 585, 600, 653, 654, 655, 657, 664, 668, 672, 674, 676, 684, 687, 691, 694, 699, 719, 722, 731, 754, 806, 864, 865, 869, 870, 882, 883, 884, 893, 894, 895, 896, 901, 903, 905, 909, 914, 918, 919, 928;
HELENISTIČKA kultura (uticaji): 336, 349, 350, 354, 356, 357, 364, 366, 377, 387, 415, 431, 442, 469, 480, 925, 928;
HORIZONT KANELOVANE KERAMIKE: 540;
IDRIJSKA skupina: 138, 141, 143, 148, 149, 174, 176, 317, 859, 863, 903, 904, 926;
INSULA BANULUI (Golo Ostrvo) grupa: 666, 667;
ISTARSKA (HISTARSKA) grupa (skupina, kultura): 19, 26, 159, 162, 172, 176, 291, 293, 294, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 323, 325, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 386, 387, 777, 904, 905, 906, 922, 923, 927;
ISTOČNA KELTSKA grupa: 813, 814, 821, 822, 833, 836, 837, 839, 843, 849, 851, 853, 855, 880, 891, 893, 895, 898, 899, 904;
ISTOČNA MAKEDONIJA (grupe): 19, 693, 697, 698, 700, 705, 708, 714, 909;
ISTOČNA SRBIJA (grupe): 660;
ISTOČNOALPSKE skupine: 26, 153, 162, 166, 171, 234, 334, 335, 902, 922;
ISTOČNOKOSOVSKA faza: 676, 698, 906;
ISTOČNONORIČKA kultura: 184;
JADRANSKA kulturna zajednica: 154, 294, 309, 310, 314, 334, 910;
JADRANSKO-ZAPADNOBALKANSKA regija: 287, 289, 290, 299, 902, 904, 905, 906, 908, 910, 911, 913, 914, 924, 925;
JAPODSKA skupina (grupa, kulturna zajednica): 17, 19, 26, 147, 159, 162, 172, 175, 283, 291, 294, 300, 310, 332, 334, 336, 339, 350, 384, 385, 387, 391, 395, 399, 400, 401, 402, 405, 407, 413, 415, 416, 429, 430, 432, 434, 437, 439, 440, 441, 457, 477, 502, 626, 904, 905, 906, 910, 911, 912, 915, 917, 918, 922, 923, 927;
JAPODSKO-LIBURNIJSKA skupina: 144, 147, 907;
ISTOČNOALPSKA regija: 17, 27, 28, 32, 147, 159, 173, 195, 196, 221, 222, 223, 229, 248, 264, 283, 284, 294, 312, 331, 332, 336, 506, 612, 798,

801, 893, 902, 903, 904, 908, 917, 924, 925;
JUŽNOALBANSKA kultura: 521, 526;
JUŽNOJADRANSKA kultura: 387;
JUŽNOMAKEDONSKE skupine: 18;
JUŽNOMORAVSKA regija: 676, 710;
JUŽNOŠTAJERSKA skupina: 44;
KALAKAČA faza: 540, 544, 551, 667, 682;
KALENDERBERŠKA skupina (Kalenderberg grupa): 26, 55, 99, 183, 195, 201, 204, 205, 211, 216, 227, 231;
KAPTOLSKA grupa: 182, 249, 919, 920;
KARPATSKO-PODUNAVSKE kulture: 325, 326;
KAŠTELJERSKA kultura: 171;
KELTSKA kultura (utjecaji): 73, 367, 426, 427, 428, 436, 440, 774, 803, 809, 810, 819, 821, 838, 839, 843, 860, 861, 863, 871, 873, 875, 879, 894, 895, 898, 899, 903, 926;
KELTSKO-LATENSKA kultura: 265, 442, 820, 861;
KIMERSKI (KIMERIJSKI) elementi: 560, 561, 923, 925;
KLEINKLEIN grupa: 26, 191, 195, 216, 227;
KNEŽEVSKI GROBOVI: 577, 639, 918, 919, 921, 922, 926;
KOBANSKI uticaji: 562;
KORUŠKA skupina: 180, 799;
KUÇI ZI faza: 521;
KULTURA SKORDISKA: 822, 903;
KULTURA ŽARNIH POLJA (KULTURA GROBLJA SA ŽARAMA, KULTURA GROBNIH POLJA SA ŽARAMA, KULTURA POLJA SA URNAMA ŽARAMA): 16, 28, 34, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 53, 55, 64, 66, 83, 96, 98, 99, 105, 106, 110, 111, 118, 124, 126, 132, 133, 144, 146, 147, 154, 155, 162, 168, 169, 170, 171, 172, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 198, 200, 204, 206, 209, 210, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 233, 235, 237, 238, 271, 275, 277, 281, 282, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 334, 335, 337, 347, 368, 370, 376, 384, 385, 399, 400, 402, 408, 426, 432, 438, 479, 533, 544, 550, 560, 635, 656, 738, 750, 754, 755, 757, 767, 768, 776, 778, 781, 796, 797, 798, 866, 883, 893, 906, 910, 918, 923, 924, 925, 926;
LANIŠTE-CRVENA LIVADA horizont: 653;
LATENSKA kultura (period): 20, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 79, 81, 90, 108, 116, 135, 136, 138, 143, 144, 145, 162, 169, 173, 176, 209, 212, 213, 266, 267, 285, 317, 336, 409, 410, 411, 413, 415, 416, 428, 449, 458, 473, 484, 532, 809, 810, 811, 812, 813, 815, 818, 820, 821, 822, 824, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 835, 836, 837, 838, 840, 841, 842, 844, 845, 847, 848, 850, 851, 852, 855, 858, 859, 860, 865, 866, 867, 868, 870, 874, 880, 881, 882, 883, 884, 892, 893, 894, 896, 899, 901, 903, 905, 909, 913, 919;
LIBURNSKA (LIBURNIJSKA) kultura (skupina, grupa): 19, 291, 294, 299, 300, 317, 332, 334, 339, 341, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 361, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 374, 376, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 415, 443, 444, 457, 477, 502, 777, 904, 905, 906, 910, 911, 912, 922, 927;
LUŽIČKA kultura: 709, 754, 755;
LJUBLJANSKA grupa (skupina): 33, 37, 41, 110, 111, 140, 155, 156, 171, 172, 178, 179, 238, 305, 309, 599, 781, 893, 903, 904, 924, 926;
LJUBLJANSKA SKUPINA KULTURE ŽARNIH POLJA: 27, 36, 37, 99, 109, 111, 118, 119, 124, 125, 126, 144, 147, 154, 178, 179, 180, 323, 920, 925, 926;
MARTIJANEC-KAPTOL grupa (skupina): 18, 27, 33, 55, 69, 85, 107, 173, 180, 182, 183, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 199, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 209, 213, 216, 217, 219, 221, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 893, 903, 904, 922, 925, 926, 927;
MARTIJANEC-KLEINKLEIN skupina: 18, 27, 69, 173, 180, 182, 227;
MARTIJANEC-WIES grupa: 27, 182;
MATI kultura: 634, 640, 642, 777;
MEDIANA grupa: 709, 792, 794;
MELAUN-FRITZEN skupina: 26;
MIKENSKA kultura: 327;
MOKRONOŠKA skupina: 174, 238, 242, 855, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 886, 887, 888, 889, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 903, 904, 926;
MORAVSKO-TIMOČKA oblast: 577, 651, 671, 906, 909;
NEGOVSKI horizont: 36, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 95, 102, 108, 114, 115, 116, 132, 160, 173, 180, 181, 209, 265, 314, 506, 869, 893, 903, 926;
NOTRANJSKO-KRAŠKA skupina na Krasu: 860, 863;
NOTRANJSKA skupina (grupa): 18, 19, 27, 33, 92, 111, 125, 126, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 228, 284, 294, 300, 310, 314, 319, 325, 336, 400, 406, 902, 903, 904, 922;
NOVI PAZAR horizont (grupa): 253, 455, 581, 582, 624, 625, 630;
OHRIDSKA oblast: 724, 731, 733, 909;
OSTROV grupa (vidi i INSULA BANULUI grupa): 666, 667, 907, 909, 923;
PARAĆINSKA grupa: 652, 656, 794;
PELAGONIJA kultura (grupa): 534, 577, 712, 713, 717, 719, 909;

PICENSKA kultura (skupina, stupanj): 44, 48, 49, 62, 66, 76, 77, 98, 133, 159, 209, 306, 308, 309, 312, 313, 324, 335, 336, 349, 350, 356, 358, 359, 360, 368, 379, 385, 386, 400, 402, 406, 431, 457, 777, 905, 906;
PODZEMELJ horizont (faza, stupanj): 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 55, 64, 75, 80, 82, 89, 94, 99, 112, 114, 119, 124, 126, 159, 179, 188, 190, 192, 193, 202, 212, 229, 599, 903;
PODUNAVSKA kultura: 334, 335;
POMORAVLJE grupa: 552, 651, 652, 655, 656, 669;
POVARDARJE grupa: 714;
POŽEŠKA grupa: 182;
PRESKITSKI uticaji: 559, 562;
PRIMORSKA skupina: 152;
RAČA-LJULJACI grupa: 649, 651, 657, 658;
ROMAJA-PRČEVO grupa: 674, 683, 687, 688;
RUŠKA skupina (Grupa RUŠE): 186, 188, 190, 192, 200, 226, 305, 925;
SARINA MEĐA horizont: 682, 909;
SEVERNOMAKEDONSKI KULTURNI Krug: 710;
SJEVERNOJADRANSKE kulture: 402, 740;
SKITSKI uticaji (elementi): 559, 563, 564, 565, 566, 810, 928;
SKITSKO-AGATIRSKI krug: 564, 670;
SREDNJOBOSANSKA grupa: 26, 238, 265, 281, 282, 291, 395, 444, 459, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 487, 489, 490, 491, 494, 495, 496, 500, 501, 502, 504, 506, 507, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 583, 585, 626, 635, 797, 904, 905, 927;
SREDNJODALMATINSKA grupa: 282, 283, 291, 395, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 451, 453, 455, 456, 458, 459, 460, 464, 467, 469, 470, 471, 473, 475, 476, 477, 479, 480, 494, 500, 501, 504, 507, 522, 526, 584, 585, 626, 633, 635, 904, 905, 927;
SREDNJEPODUNAVSKO područje: 283, 529, 531, 532, 537;
SREMSKA grupa: 534, 535, 537, 545, 554, 555, 556, 557, 558, 658, 903;
STIŠKI horizont (Stupanj Stična): 36, 37, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 64, 67, 68, 75, 76, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 96, 98, 102, 103, 113, 114, 115, 129, 130, 159, 168, 193, 194, 196, 205, 208, 242, 249, 251, 312, 920;
STUPANJ CERTOŠKE FIBULE (Certoški horizont): 36, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 78, 84, 85, 102, 113, 115, 116, 132, 159, 180, 181, 254, 255, 265, 313, 903;
STUPANJ STIČNA-NOVO MESTO: 42, 196, 198, 199, 242, 249, 903;
STUPANJ ZMIJOLIKE FIBULE: 36, 50, 52, 54, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 78, 82, 113, 129, 159, 251, 253, 264, 265, 312, 313, 903;
SVETOLUCIJSKA skupina (grupa): 27, 33, 49, 85, 92, 96, 98, 103, 107, 108, 111, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 159, 160, 162, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 195, 199, 201, 213, 215, 228, 242, 243, 244, 249, 251, 265, 284, 300, 310, 312, 313, 336, 386, 599, 626, 773, 799, 902, 903, 904, 915, 917, 918, 920, 922, 923, 926;
ŠMARJETSKA skupina: 859, 860, 866, 867;
ŠTAJERSKA grupa: 228;
ŠTIPSKA grupa: 690;
TEŠANJ grupa: 238;
TRAKOGETSKI elementi: 532, 558, 566, 567;
TRAKOKIMERIJSKI /TRAČKOKIMERIJSKI elementi (građa, stil, horizont): 110, 111, 118, 147, 156, 172, 188, 191, 195, 196, 197, 199, 204, 210, 218, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 399, 532, 559, 584, 585, 768, 906, 907, 908, 910, 917, 918, 924, 925, 926;
TRAKOSKITSKE forme: 532;
TREBENIŠKA grupa, kultura: 577, 631, 725, 727, 728, 730, 731, 909;
VAJUGA-MOLDOVA grupa: 669, 670, 686, 907;
VAL grupa: 533;
VATINSKA grupa: 552, 635, 796;
VELIKA GORICA grupa: 668;
VENETSKA grupa: 297;
VINIČKA skupina: 859, 863, 867;
VIROVITIČKA grupa: 223;
VRČINSKA kultura: 298
WIES grupa: 182, 183, 187, 191, 195, 216, 227;
WIES-MARTIJANEC grupa: 27, 799;
ZAGREB grupa: 301;
ZAPADNA KELTSKA grupa (Zapadna skupina keltske kulture): 813, 814, 821, 836, 840, 849, 851, 855, 857, 871, 873, 877, 879, 893, 895, 898, 899;
ZAPADNOBALKANSKE skupine: 166, 334, 532, 534, 535, 555, 558, 658, 730, 750;
ZAPADNOKOSOVSKA grupa, vidi: ROMAJA-PRČEVO grupa;
ZLOTSKA grupa: 660, 662, 663, 664, 665, 671, 672, 710, 909;
ŽUTO BRDO — GRLA MARE grupa: 667.

JULIJANA SUŠNIK

REGISTAR
ETNIČKIH POJMOVA

ABRI: 775;
AGATIRSI: 565, 751;
AMANTINI: 558, 795, 796, 817, 849, 850;
AMBISONTI: 149;
ANDIZETI: 755, 759, 795, 796;
ARDIJEJCI: 759, 774, 782, 783, 784, 785, 787, 788, 790, 801;
ARGONAUTI: 345;
ARIMISTAE: 741:
ARUPINI: 441, 775;
ATINJANI: 715;
AUTARIJATI: 642, 643, 658, 672, 741, 744, 748, 749, 758, 774, 775, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 790, 792, 793, 801, 815, 847, 852, 924;
AVENDEATI: 441, 775;
BITINJANI: 763;
BOJI: 812, 816, 848, 854, 889, 896, 898;
BREUCI: 558, 755, 759, 795, 796, 817;
BULINI: 758, 759, 775;
CATALI: 776;
DAČANI: 751, 754, 768, 769, 770, 812, 816, 826, 828, 837, 848, 850, 853, 854, 856, 857, 890, 898;
DAKO-MEZI: 745, 753, 768, 770, 794, 800, 801;
DALMATI: 301, 302, 345, 346, 348, 349, 362, 379, 386, 389, 390, 442, 447, 767, 775, 780, 781, 782;
DAORSI: 458, 743, 759, 774, 782, 784, 788, 789, 801, 912;
DARDANCI (DARDANI): 687, 688, 689, 700, 741, 743, 759, 770, 774, 775, 776, 784, 785, 786, 790, 791, 792, 794, 800, 801, 816;
DASARETI: 731, 790, 791;
DAUNI: 324, 348;
DELMATI: 391, 442, 443, 447, 471, 472, 476, 477, 478, 480, 740, 741, 757, 759, 767, 774, 775, 778, 779, 780, 781, 782, 788, 795, 801;
DENTELETI: 790, 817;
DEREMISTI: 789, 798;
DERETINI: 789, 798, 800;
DESITIJATI: 282, 528, 744, 751, 759, 767, 774, 795, 796, 797, 798, 800, 801, 802;
DEURI: 767, 795, 796, 798, 800;
DEURIOPI: 723;
DICIONI: 759, 767, 778, 795, 796, 798, 800;
DINDARI: 789;
DOKLEATI: 743, 774, 784, 789, 790, 801;
DOLONCI: 763;
EMATINI: 797;
ENHELEJCI: 345, 389, 758, 759, 774;
EPIRCI: 790;
ERAVISCI: 825, 854;
ETRUŠČANI (ETRURCI): 104, 142, 170, 330, 331, 348, 384, 807;
FEACI (PHAEACES): 759;
FAVERI: 337;
GALABRI: 791;
GALATI: 759, 853;
GALI (Gali — Kelti): 739, 805, 806, 853, 858;
GERMANI: 739, 852;
GETI: 742, 751, 768, 769, 770, 787;
GLINDICIONI: 789, 798;
GRCI: 117, 324, 339, 345, 348, 351, 378, 380, 382, 384, 474, 566, 738, 742, 744, 760, 761, 817, 922;
HAONCI: 758;
HELENI: 638, 740, 741, 742, 760, 764;
HELIDONCI: 775;
HELVEĆANI: 856;

HENASI: 741;
HERCUNIJATI: 854;
HIJEROSTAMNI: 758, 775;
HILEI: 758;
HILI: 759, 775;
HIMANI: 345, 389, 778;
HISMENI: 759;
HISTRI: 175, 176, 294, 324, 337, 338, 346, 349, 371, 386, 389, 390, 391, 392, 440, 743, 758, 759, 775, 776, 782, 792, 800, 801, 856, 920;
HITMITI (Hytmiti): 389, 741, 758;
IBERI: 739;
ILIRI: 32, 104, 117, 119, 149, 176, 223, 338, 349, 383, 439, 440, 642, 643, 671, 687, 688, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 749, 751, 753, 754, 755, 756, 758, 759, 760, 761, 762, 765, 767, 771, 776, 781, 782, 783, 786, 788, 792, 794, 795, 797, 798, 799, 800, 812, 815, 837, 848, 852, 853;
INDOEVROPLJANI: 755, 764;
ISMENI: 389;
ISTRI: 117, 151, 337, 889;
ITALICI: 474, 739, 760, 856, 896, 922;
JADASSINI: 380;
JAPIGI: 324, 391;
JAPODI: 116, 149, 151, 153, 172, 174, 175, 176, 177, 281, 283, 286, 338, 345, 346, 348, 349, 356, 362, 366, 368, 370, 379, 385, 389, 390, 391, 392, 393, 399, 403, 406, 408, 411, 412, 416, 417, 418, 419, 422, 425, 428, 431, 432, 433, 438, 439, 440, 441, 447, 743, 759, 773, 774, 775, 776, 778, 779, 800, 801, 855, 856, 859, 863, 896, 897;
JASI: 755, 795, 796, 857, 861, 894;
JONCI: 743;
KARNI: 149, 174, 175, 392, 774, 855, 856, 857, 859, 896, 897;
KAULICI: 389;
KELTI (Keltoi, Celtae, Galati): 116, 130, 149, 173, 174, 175, 212, 230, 231, 266, 284, 285, 348, 384, 411, 439, 440, 534, 553, 558, 564, 689, 754, 759, 773, 778, 783, 784, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 815, 816, 817, 818, 820, 822, 826, 827, 828, 830, 832, 834, 835, 936, 837, 838, 840, 844, 845, 847, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 858, 859, 860, 866, 867, 882, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 898, 906, 926, 928;
KIMERCI (Kimerijci): 16, 18, 533, 552, 559, 560, 561, 923, 927;
KOLAPIJANI: 393, 755, 795, 796;
KORINĆANI: 348;
KORNAKATI: 795, 817, 849, 850;
KOTINI: 854;
KRISTONI: 771;
LABEATI: 740, 748, 759, 774, 784, 789, 790;
LATOLICI: 774, 857, 861;
LIBURNI: 117, 301, 302, 303, 306, 309, 314, 317, 324, 338, 339, 340, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 355, 356, 357, 358, 360, 362, 364, 370, 371, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 400, 403, 406, 431, 447, 468, 479, 740, 743, 756, 758, 759, 762, 773, 774, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 783, 800, 801, 856;
LINKESTI: 723, 772, 773;
MAKEDONCI: 689, 711, 723, 772, 773, 794, 837, 849, 856, 928;
MANIJCI: 758, 775, 783;
MASTHITAE: 741;
MEDI: 790, 816, 849;
MELKUMANI: 789, 798;
MENONCALENI: 776;
MENTINI: 775;
MENTORI: 345, 389, 758, 759, 778;
METULI: 775;
MEZEJI: 286, 430, 759, 767, 795,796, 797, 798, 801;
MEZI: 739, 742, 744, 745, 753, 768, 769, 770, 774, 775, 816;
MIGDONI: 771;
MIKENCI: 743;
MINIJCI: 743;
MIZE (Mysoi): 768;
MIZIJCI: 770;
MOENTINI: 441;
MUTILI: 537;
NESTI: 758, 784;
NORICI: 174, 774, 812, 855, 856, 857, 861, 863, 889, 890, 896, 897;
OSERIJATI: 281, 286, 795, 796;
PANONI (Panonci): 281, 286, 392, 739, 740, 744, 745, 753, 755, 759, 761, 766, 767, 770, 776, 780, 781, 795, 798, 800, 812, 817, 849, 852, 855, 898;
PARTINI: 775;
PELAGONCI: 723, 759, 771, 772, 773, 794, 800;
PELASTI: 755;
PELAZGI: 743;
PEONCI: 697, 699, 700, 710, 711, 723, 740, 751, 771, 772, 773, 776, 785, 786, 794, 800;
PERSIJANCI: 566, 733;
PEUCETI: 345, 389, 778;
PICENI: 324, 348;
PIRUSTI: 759, 774, 782, 787;
PLEREJI: 774, 788, 789;
POSENI: 775;
PRAILIRI: 779;
PRALIBURNI: 388;
PRAPANONI: 779;
PROTOILIRI: 752, 754, 766;
PROTOTRAČANI: 763, 764, 765, 766;
RIMLJANI: 116, 117, 142, 167, 170, 174, 181, 337, 346, 348, 349, 351, 370, 378, 382, 384, 388, 392, 415, 416, 419, 429, 440, 738, 740, 754, 762, 789, 805, 806, 807, 812, 816, 817, 836, 837, 841,

844, 845, 849, 850, 854, 855, 856, 857, 860, 890, 896, 898, 920, 925, 928;
SAPUATI: 797;
SARDEATI: 798;
SARMATI: 850;
SCIRTONI: 798;
SEGESTINI: 795, 796;
SERAPILI: 795, 857, 861;
SERETI: 795, 857, 861;
SESARETI: 775;
SIOPI: 389, 758;
SISCIJANI: 755;
SKITI: 18, 104, 170, 231, 552, 559, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 743, 763, 852, 927;
SKORDISCI: 284, 558, 794, 801, 806, 807, 812, 813, 815, 816, 817, 818, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 828, 829, 830, 831, 834, 835, 836, 837, 838, 840, 841, 842, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 889, 895, 896, 898, 899, 903;
SUBOKRINI: 176, 776;
TAULANTI: 758, 759, 775;
TAURISCI: 174, 177, 284, 392, 774, 807, 812, 813, 816, 848, 854, 855, 856, 857, 859, 861, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899;
TEKTOSAGI: 853;
TILATAJI: 793;
TILENJANI: 853;
TIMAHI: 794;
TOLISTOBOGI: 853;
TRAČANI: 643, 671, 688, 737, 739, 740, 742, 743, 744, 745, 753, 754, 762, 763, 764, 765, 770, 776, 786, 788, 790, 792, 794, 795, 799, 800, 801, 812, 815, 816, 837, 848, 849, 852, 853;
TRAKOKIMERCI: 559;
TRERI: 763, 793;
TRIBALI: 642, 659, 671, 672, 688, 740, 741, 744, 751, 769, 770, 772, 774, 775, 784, 785, 786, 790, 792, 793, 794, 800, 801, 815, 816, 847, 852;
TRIKORNENZI: 849;
TROKMI: 853;
TUNATI: 791;
VENETI: 117, 149, 150, 151, 176, 309, 338, 348, 389, 390, 740, 776.

JULIJANA SUŠNIK

REGISTAR NALAZIŠTA

ADAŠEVCI: 542, 555, 556, 562, 907;
ADRIJA: 324, 331, 431;
ADŽIDOL u Dobrudži: 657;
AENONA – NIN
AJDOVSKI GRADEC: 143;
AJMAN: 828, 850, 880;
AKCIJ: 349;
ALBONA – LABIN
ALIHODŽE: 481, 483, 485;
ALJUDOVO: 660, 661;
ANĐELIĆA GRADINA u Lipi: 462;
ARADAC: 539;
ARAPSKO GROBIŠTE: 725;
ARAREVA GROMILA (Glasinac): 197, 250, 504, 582, 599, 600, 606, 611, 613, 614, 616, 617, 618, 619, 621, 622, 623, 626, 627, 639, 650, 659;
ARBA — RAB
ASSERIA – LISIČIĆ
AT: 564, 825, 839;
ATENICA kod Čačka: 565, 582, 613, 616, 618, 623, 625, 626, 627, 639, 644, 646, 647, 648, 649, 650, 658, 729, 786;
BABINO (Pelagonija): 713, 716, 727;
BAČE u Soči: 120;
BAČKA OSTAVA: 555;
BAJINCI kod Srpca: 238;
BALTINE BARE kod Prijedora: 267;
BANATSKA PALANKA: 547;
BANDINO BRDO (Glasinac): 610;
BANDIN ODŽAK (Glasinac): 601, 603, 621;
BARAJEVO: 538, 542, 544, 562;
BARAĆI na Đerdapu: 566;
BARAKOVAC kod Foče: 576, 578;
BARDHOC kod Kukësa: 729;
BARTOLOVEC kod Varaždina: 863, 875;
BAŠKA (na Krku): 340, 341, 343, 344, 347, 363, 368, 371, 386;
BAŠTINE kod Progara: 824;
BATINA (Baranja): 40, 196, 533, 562, 584, 825, 839;
BATINAC: 654, 659;
BATINGRAD, vidi: GRADINA U BATINU kod Posušja;
BATKA kod Perleza: 538;
BEGOVAČA: 462;
BEKIJSKO-IMOTSKO POLJE: 443, 444, 461, 473;
BELA CERKEV: 870;
BELA CRKVA: 260, 543;
BELA CRKVA kod Broda (Pelagonija): 712;
BELAĆEVAC: 674, 675, 676, 677, 678, 680, 681, 686, 687;
BELETOV VRT (u Novom Mestu): 860, 864, 865, 867, 876, 878, 879, 884, 885, 887, 888;
BELI: 344;
BELICA (u Svetozarevu): 652, 653;
BELI IZVOR: 662;
BELI KAMEN kod Mojna (Pelagonija): 717, 722;
BELJAK: 111, 180, 192;
BENEDIKT u Slovenskim goricama: 183, 187, 190, 214, 230;
BENKOVAC: 369;
BEOGRAD: 538, 563, 880, 881;
BERAM: 294, 295, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 319, 320, 321, 325;
BERANCI (Pelagonija): 712, 717, 720, 721, 723;

BERETINOVA GRADINA u Radovinu: 342, 347, 352, 354, 359;
BEVKE: 863;
BEZDANJAČA, pećina: 437, 475, 479, 779;
BIHAĆKO POLJE: 428, 435;
BILIŠAN: 341;
BILJANI DONJI: 344;
BILJEVINA kod Velesnice: 670;
BINGULA-DIVOŠ: 303;
BIOGRAD: 343;
BISENZIJ: 78;
BITNJE u Bohinju: 139, 142, 143;
BITOLJ: 715;
BLATNO JEZERO: 26;
BLED: 178, 179, 181, 863;
BOGDANOVCI: 555, 556, 557;
BOHEMICA: 665, 701, 702, 703, 704, 705, 706;
BOHINJ: 142, 143, 146, 148;
BOKOLJ VELIKI na Pašmanu: 357;
BOLJETIN: 666, 668;
BOLJEVCI: 825, 833;
BONČE kod Prilepa: 721;
BORAJNA: 576;
BORAK u Katićima (kod Busovače): 510;
BOSANSKI NOVI: 430, 439;
BOSUTSKA GRADINA, vidi: GRADINA NA RECI BOSUT;
BOŠTANJ: 34, 48, 85;
BOVEC: 135;
BRAKUSOVA DRAGA: 421;
BRANKOVIĆI (Glasinac): 601, 603, 614, 616, 619, 624, 627;
BRAZDA kod Skoplja: 679, 683, 685;
BRDAŠCE u Laktašima: 233, 236, 237, 238, 239, 242, 268;
BRDO u Donjoj Mahali (kod Bijeljine): 826;
BREG – FRÖG (u Koruškoj): 46, 179, 191, 201, 202, 229, 230;
BREKOVICA: 422;
BRESTERNICA (kod Maribora) 858;
BRESTOVE MEĐE (kod Zemuna): 824;
BREZA: 282, 797;
BREZA-KAMENJAČA: 483, 517, 527, 528, 905;
BREZJE (Glasinac): 243, 582, 599, 600, 601, 603, 605, 606, 607, 608, 610, 612, 616, 626, 639;
BREZJE-KONOGOVO (Glasinac): 583, 588, 624, 625, 627, 631;
BREZJE pod Brinjevom Gorom: 34, 38, 52, 86, 88, 406;
BREZNIK (u Beloj krajini): 94;
BREŽAC kod Škocjana: 359, 386;
BREŽEC: 308;
BREŽICE: 821, 857, 860, 863, 867, 872, 873, 874, 875, 876, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 891, 894;
BRGULE (Vareš): 489;
BRIBIR: 342, 343, 344, 347, 352, 353, 354, 355, 360, 361, 367, 372, 373, 374, 379, 467;
BRINJEVA GORA kod Žrečа: 185, 190, 198, 210, 220, 863, 878, 883, 892, 926;
BRIONI: 318, 319, 320;
BRKINA: 151;
BRSTJE: 863, 872, 873, 874, 875, 886;
BRUSNICE: 34, 208;
BRUSNIK: 660;
BUBENBERG: 184, 210;
BUDIM kod Posedarja: 354, 359, 360;
BUDINJAK kod Gornje Vasi: 184;
BUDIŠIĆ: 538, 542, 584;
BUDVA: 316, 387;
BUHOVSKA GRADINA: 465;
BUKOVICA (Duvanjsko polje): 460;
BUKRI: 717;
BUKRIČKI VIS (kod Bukrija): 712, 715;
BUŠKO BLATO: 446, 461, 463, 465, 476, 915;
BUŠTRANJE: 674, 676, 681, 682, 686;
CARNIUM: 149;
CASKA: 352;
CASTELLIERE kod Nove Vasi: 296;
CELJE: 860, 863, 883, 889, 890;
CERKNICA: 152;
CERNICI (kod Gnjilana): 674;
CEROVAČKA DONJA SPILJA (kod Gračaca): 402, 422;
CESARICE (kod Karlobaga): 341, 344;
CIGLANA (Sremska Mitrovica): 549;
CIGLENIK: 489;
ÇINAMAK (Albanija): 589;
CINTOR (kod Laminaca): 284;
CONCORDIA: 149;
COTILI: 726;
CRAIOVA: 63;
CRES: 342, 344;
CRKVA SV. VOLARA (kod Robića): 146;
CRKVINA, Gradina (kod Prozora): 394, 396;
CRKVINA u Golubiću: 398;
CRKVINA u Kompolju: 418, 421, 422, 423, 425, 427, 429;
CRKVIŠTE (Pelagonija): 712, 716, 718, 719, 721;
CRNOKALAČKA BARA: 655;
CRVEJNCI: 725;
CRVENA LIVADA (u Svetozarevu): 652, 653, 654, 656;
CRVENA LOKVA (Glasinac): 608, 610, 622, 625, 628, 632;
CRVENICE kod Duvna: 445, 454, 460, 470;
CURICUM – KRK
CVETANOVAC (kod Ljiga): 565;
CVIJINA GRADINA (u Kruševu): 344;
CVINGER (Stiško naselje): 882, 883;
ČANIŠTE (Pelagonija): 712, 717, 721;
ČARAKOVO (kod Prijedora): 233, 254, 257, 258, 260, 261, 271;
ČAUŠICA: 694, 701, 702, 703, 704, 705, 708;

ČAVARINE (Glasinac): 627, 786;
ČELJANAK (na Ugljanu): 354;
ČIKAT (iznad Malog Lošinja): 367;
ČITLUCI (Glasinac): 194, 250, 251, 565, 582, 600, 603, 606, 607, 609, 610, 611, 613, 614, 616, 617, 620, 621, 622, 623, 625, 626, 627, 628, 630, 631, 632, 639, 641;
ČRETA (kod Slivnice): 184, 211;
ČRNOMELJ: 36, 37, 50, 52, 53, 80, 109;
ČUNGAR, Gradina: 398, 439;
ČURUG: 264, 555, 556, 557, 911;
ĆIRIKOVAC: 839;
ĆORKOVIĆA PEĆINA u Otišiću: 474;
DABRICA (kod Stoca): 592;
DALJ: 205, 304, 422, 533, 534, 562, 833, 843;
DAUNIJA: 308, 309, 312, 337, 349, 379, 386, 387;
DEBELO BRDO (kod Sarajeva): 408, 485, 524, 525, 526, 527;
DEDELIJA: 701, 702, 703, 704, 705, 708, 709, 710;
DELMINIUM: 115, 474, 775, 918;
DELOVI (kod Koprivnice): 863, 866, 883;
DEMIR HISAR: 719;
DEMIR-KAPIJA: 701, 703, 704, 706, 708, 715;
DERA (kod Prijedora): 266;
DOBRIČ (u Beloj krajini): 92;
DOBOVA: 187, 303, 305, 308, 821, 857, 860, 863, 864, 867, 868, 872, 873, 875, 876, 877, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 891, 892;
DOBRA (Derdap): 666, 670;
DOBRAC (kod Skadra): 592;
DOBRAVA (kod Dobrniča): 867, 885;
DOBRNA-RETJE (kod Trbovlja): 862, 863;
DOBRNIČ: 34, 38, 40, 41, 46, 79, 867;
DOBROPOLJCI: 342, 344, 356;
DOLENJSKE TOPLICE: 34, 59, 67;
DOLOVI (u Golubiću): 398, 425;
DONJA BRNJICA (kod Prištine): 791;
DONJA DOLINA: 98, 193, 194, 197, 205, 208, 209, 217, 219, 223, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243; 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 411, 414, 453, 456, 468, 504, 522, 525, 548, 553, 557, 565, 596, 612, 618, 620, 665, 705, 796, 797, 863, 902;
DONJA DUBRAVA: 185;
DONJA RAČA: 657;
DONJA TOPONICA (kod Prokuplja): 654, 674, 680;
DONJI KRALJEVEC: 185;
DONJI LAMINCI: 266, 284, 285;
DONJI NEREZI (kod Skoplja): 683, 686;
DONJI ORIZARI: 691;
DONJI UNAC: 493, 584;
DONJI VAKUF: 511;
DORĆOL (Beograd): 538;
DOROSLAV (u Bačkoj): 533, 564;
DRAGANIĆ (kod Karlovca): 183;
DRAGATUŠ: 34, 40, 53, 55, 99;
DRAGIŠIĆ: 342, 344, 356, 361, 375;
DRENOV KLANAC: 405, 425;
DRENOVAC: 653, 655;
DREŠINJA VAS: 859, 863, 883, 885;
DRINOVCI: 445, 449, 450, 453;
DRMNO (kod Kostolca): 538;
DUB-NOVO SELO: 660, 662, 663;
DUBIČE-VUČI DO: 603;
DUBNO (kod Baške): 344;
DUBIČAK: 674, 683, 687;
DUBOČAK (kod Suve reke): 605, 615, 628, 674, 683;
DUBOKI DO (Glasinac): 608, 620;
DUGA GORA (kod Generalnog Stola na Kordunu): 183;
DUGAČA kod Varvari: 297;
DUGIŠ OTOK (na Cetini): 444, 445, 478, 479;
DUNAJ (kod Jereke): 143;
DUPEN-KAMEN (kod Bukrija): 715;
DUVANJSKO POLJE: 444, 461, 465, 474, 780, 915;
DUVNO: 445, 446, 458, 470, 476;
DVOR: 92;
DVOROVI (u Donjoj Mahali kod Bijeljine): 826, 827, 828;
DERDAP (područje): 651, 666, 670, 671;
DEVĐELIJA: 665, 701, 703, 704, 705, 706;
DEVRSAK: 359;
ĐULIĆA OGRADE (u Gubavici): 589;
ĐURĐEVAC: 863, 889;
EDER (kod Trsta): 167;
EKONOMIJA SAVA KOD JAKOVA: 538, 544;
ERVENIK: 341;
FABRIANO: 76;
FABRIKA TANINA U SREMSKOJ MITROVICI: 555, 556;
FARKAŽDIN — SELIŠTE
FERDINANDOVAC (kod Kalinovca blizu Drave): 869;
FEUDVAR kod Mošorina: 538, 546, 547, 548, 913;
FILIPJAKOV: 343, 344;
FLORINA: 713;
FONTANELLA: 302, 303;
FORNIJ: 176;
FORMIN kod Gorišnice: 859, 863, 865, 866, 868, 872, 873, 877, 882, 884, 885, 886, 887;
FORTICA: 304;
FORUM IULII: 149;
GACKO POLJE (Prozor): 411, 417, 421, 431, 441;
GAJINA PEĆINA (kod Drežnika): 400, 402, 584;

GAMMERTINGEN: 302;
GARIBOVAC (kod Bogatića): 563, 565;
GLADNIK (kod Travnika): 506;
GLAMOČ: 446, 465, 476;
GLAMOČKO POLJE: 444, 461, 915;
GLASINAC (područje): 20, 119, 172, 208, 209, 213, 217, 219, 228, 229, 274, 275, 276, 282, 459, 489, 493, 501, 504, 525, 527, 557, 578, 579, 590, 594, 598, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 614, 615, 623, 626, 628, 630, 631, 633, 635, 636, 638, 639, 641, 649, 650, 658, 664, 680, 684, 705, 727, 907;
GLASINAČKO POLJE: 578;
GLAVICA (kod Pule): 319;
GLAVICA U CIMIROTIMA (kod Bosanske Gradiške): 284;
GLAVINA na Rabu: 344;
GLEINSTÄTTEN (kod Wiesa): 111, 180, 192, 226;
GLOGOVIK kod Herceg-Novog: 576, 579, 615, 623, 634;
GLOGOVIK na Pešteru: 576;
GLOS (kod Grčišta): 701, 702, 705;
GMAJNA: 185;
GODEŠIČ kod Škofje Loke: 181;
GODLJEVO kod Užica: 614, 619, 645;
GOJAČE: 164;
GOLUBAC (u Đerdapu): 666;
GOLUBIĆ: 283, 394, 398, 399, 403, 404, 405, 409, 412, 422, 425, 435, 489, 584;
GOLJAK kod Kostanjevice: 92;
GOMOLAVA (kod sela Hrtkovci na Savi): 536, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 548, 549, 551, 555, 558, 564, 661, 822, 823, 824, 827, 830, 842, 843, 845, 880, 907, 913;
GORENCI (kod Trebništa): 724, 728;
GORENJE SELO: 44;
GORICA kod Gruda: 152, 445, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 468, 469, 473, 475, 479, 480, 920, 922;
GORIČAN (u blizini Čakovca): 185, 186, 188, 192, 198, 199, 203, 204, 205, 207, 213, 214, 215, 221, 223, 228, 231;
GORIŠČICA: 181;
GORNEA: 667;
GORNJA LJUBATA (kod Bosiljgrada): 679;
GORNJA RADGONA: 187, 189, 191, 192, 195, 196, 214, 225, 226;
GORNJA TUZLA: 489, 493, 584;
GORNJE GADIMLJE (kod Lipljana): 674, 678;
GORNJE POLJE (kod sela Star Karaorman): 690, 691, 692, 693, 695, 696, 697, 698;
GORNJE VRHOVINE: 418, 420;
GORNJI SKLADOVI (vidi i Vratnica kod Visokog): 511;
GORNJI SMRČANI: 462;
GOSINJA PLANINA (Glasinac): 578, 588, 592, 595, 600, 601, 604, 605, 609, 610, 611, 624;
GOSPIĆ: 401;
GOSPODSKA PEĆINA na vrelu Cetine: 468;
GOSTILJ: 434, 438, 813, 832;
GOTOVLJE (kod Žalca): 859, 863;
GOTOVUŠA: 576, 603, 605, 607, 608, 609, 610;
GRAČANICA: 481;
GRAČANICA (kod Gornjeg Vakufa): 510;
GRAČANICA u Malom Čajnu (kod Visokog): 482, 483, 484, 485, 488, 489, 490, 495, 496, 502, 503, 504, 511, 521, 522, 583, 588, 797;
GRAD kod Kovina: 538;
GRAD u selu Svrake kod Semizovca: 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 496, 502, 503, 511, 521, 583, 588, 797;
GRADAC kod Leskovca: 824, 849;
GRADAC kod Posušja: 445, 450, 454, 459;
GRADAC kod Slavonske Požege: 186;
GRADAC (Sokolac): 493, 582, 583, 585, 586;
GRADAC nad Vašarovinama: 465;
GRADAC u Beloj krajini: 92;
GRADAC u Mokronogama kod Visokog: 506;
GRADAC u Zagvozdu: 470;
GRADEŠNICA (Pelagonija): 712, 717, 718;
GRADINA iznad Limskog kanala, vidi: LIMSKA GRADINA;
GRADINA kod Jelaševca (Grude): 466;
GRADINA kod Vrsara: 297;
GRADINA na Komilovcu (Posušje): 466;
GRADINA na otoku V. Brioni: 321;
GRADINA na otoku Vrgadi: 354;
GRADINA na Pećini u Ličkom Lešću: 423, 424;
GRADINA NA RECI BOSUT kod Batrovaca: 536, 538, 540, 541, 543, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 555, 558, 822, 823, 912, 913;
GRADINA nad Kovačima: 465;
GRADINA u Bastasima (Livanjsko polje): 465;
GRADINA u Batinu (kod Posušja): 445;
GRADINA u Donjoj Dolini: 233, 238;
GRADINA u Dragišiću: 342, 344, 352, 356;
GRADINA u Đukićima (kod Šipova): 506;
GRADINA u Mamićima (kod Ličtice): 465, 467;
GRADINA u Medviđi: 344;
GRADINA u Murteru: 344;
GRADINA u Otišiću: 445;
GRADINA u Reljinu selu (Glamočko polje): 460;
GRADINA u Ripču: 425;
GRADINA u Starom Slankamenu: 538, 546;
GRADINA u Stipanićima (Duvanjsko polje): 466;
GRADINA u Vidošima: 466;
GRADINE iznad Limskog kanala: 297, 298, 300;
GRADINE na Kvarnerskim otocima: 341;
GRADIŠČE iznad Cerknice: 174;
GRADIŠČE kod Dolenje vasi: 153;
GRADIŠČE kod Legna: 184, 187, 191, 210;
GRADIŠČE kraj Ajdovščine: 164;
GRADIŠTE kod Brazde: 674, 675;

GRADIŠTE kod Srednjih Nereza: 674;
GRADIŠTE u Knežju: 695;
GRAPSKA: 385, 482;
GRBAVICA kod Viteza: 482, 483, 484, 487, 492, 494, 511;
GREDA Stipe Čagrlje (Donja Dolina): 240, 241, 243;
GREDA St. Čegrlje (Donja Dolina): 235, 280;
GREDA Stipe Jakarića (Donja Dolina): 252;
GREDA St. Jakarića (Donja Dolina): 235, 240, 256, 261;
GREDA Mate Petrovića starijeg (Donja Dolina): 240;
GREDA Mate Petrovića mlađeg (Donja Dolina): 197, 208, 255;
GREDA Miće Petrovića (Donja Dolina): 240, 245;
GREDA M. Petrovića ml. (Donja Dolina): 235, 240, 244, 245, 250, 252, 257, 261, 280;
GREDA M. Petrovića st. (Donja Dolina): 235, 240, 241, 244, 250, 256, 257;
GREDA I. Stipančevića (Donja Dolina): 240, 244;
GREDA Ive Stipančevića (Donja Dolina): 245;
GREDA N. Šokića (Donja Dolina): 240, 241, 261, 262;
GREDA Nikole Šokića I (Donja Dolina): 244, 252, 256, 257;
GREDA N. Šokića II (Donja Dolina): 244, 280;
GREDE I u Delovima kod Koprivnice: 861, 866, 882, 883;
GREDINE kod Potočana: 468;
GRGAR: 146;
GRIVAC kod Kragujevca: 655, 907;
GRIŽE kod Celja: 163, 187;
GRKOVCI: 462, 468, 479;
GRM (kod Podzemelja): 865;
GROBNIK: 341, 344, 366, 377, 385;
GROMAČE u Supetarskoj Dragi (na Rabu): 355;
GROMAČICA kod Lopara (na Rabu): 359;
GROMILA u Konjskom brdu: 425, 426;
GRUDE: 445, 449, 450, 453, 454, 455, 457, 460, 470, 480;
GUBAVICA (kod Mostara): 453, 579, 592, 594, 595, 598, 601, 609, 633;
GUBINSKI GRAD: 465;
GUSTA STRANA kod Žiškina hana (u Potočanima): 469;
HABAKUK (pod Poštelom): 186;
HAJDINA: 190;
HAJDUČKA VODENICA: 666, 668;
HAJDUKOVO: 547;
HARDEK (kod Ormoža): 187, 190, 196, 201, 205, 214;
HERAKLEJA iz Nina: 341;
HISAR (kod Suve reke): 674, 677, 681;
HODOŠAN: 185, 186;
HRASTOVAČA (Glasinac): 595;
HRTKOVCI: 544, 548;
HUMAC kod Ljubuškog (zbirka Franjevačkog samostana): 445, 450, 452, 453, 459;
HVAR: 345, 348;
IADER — ZADAR
IDASSA — ZADAR
IDRIJA (kod Bača): 70, 72, 107, 108, 121, 132, 135, 145, 148, 152;
IG: 117;
ILIJAK (Glasinac): 197, 583, 588, 591, 592, 594, 595, 596, 598, 599, 600, 601, 602, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 616, 624, 626, 639, 641;
ILIJAK-RAJINO BRDO (Glasinac): 601;
ILIRSKA BISTRICA: 151, 152, 168;
ILOK: 542, 584;
ILOVIK (otok): 342, 344;
IMOTSKI (Zbirka Franjevačkog samostana): 445, 450;
IULIUM CARNICUM: 149;
IVANJSKA: 236;
IVANOV VRH (u Mutiliću): 419;
IVIĆA GRADINA: 465;
JABLANAC: 340, 344, 365;
JAGODNJA GORNJA: 343, 344, 347, 363, 365, 366, 367, 370, 377, 378, 410, 415, 431, 458;
JALŽABET: 186, 214, 216;
JANJEVO (na Kosovu): 562, 602, 674, 677, 678, 679, 715, 907;
JARAK: 833;
JARUV (u Dobropoljcima): 355;
JELA (Šabac): 556;
JELARJI: 155, 164, 167;
JELICA PLANINA: 637;
JELŠANE: 165;
JEREKA: 139, 199;
JEZERINE: 283, 393, 394, 398, 399, 400, 401, 403, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 416, 425, 426, 427, 433, 434, 489, 584, 865, 878, 882, 896;
JOSIPDOL: 419;
JOVIĆI: 344;
JOZGINA PEĆINA: 479;
KAČANJ: 625, 628, 630, 632, 633, 671;
KAKANJ: 481, 511;
KALAKAČA kod Beške: 536, 539, 540, 541, 544, 546, 548, 549, 550, 552, 913;
KALDRMA u Prilepu: 713, 716, 718, 719, 721;
KALVARIJA kod Titela: 538;
KAMENO POLJE: 662;
KAMENJAČA: vidi BREZA-KAMENJAČA
KANDIJA (kod Novog Mesta): 80, 864, 869, 870, 872, 884, 885, 892;
KAPTOL: 27, 182, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 220, 221, 223, 225, 228, 229, 230, 231, 249, 283;

KARABURMA (Beograd): 538, 814, 821, 824, 830, 833, 837, 838, 839, 840, 843, 848, 850, 869, 880, 895;
KARAGAČ: 615, 674, 676, 677, 680, 683, 686, 688;
KARIN: 316;
KARLOBAG: 344, 431;
KARLOVČIĆ: 542, 550;
KASAPSKA PUSTARA: 543;
KASARNA u Prilepu: 713, 718;
KASTANAS: 702, 707, 709, 710, 711, 908, 925;
KASTAV: 343, 344, 366, 377;
KASTVA iznad Rijeke: 356, 385;
KAŠTEL kod Buja: 294, 296, 297, 306, 309, 310, 311, 312, 319, 320, 321, 326;
KAŠTELANSKO POLJE: 461, 462, 463, 464, 468;
KAŠTELIN u Loparu na Rabu: 371;
KAŠTELIR kod Umaga: 296;
KATINARA: 164, 166, 167, 319;
KAZ kod Rovinja: 319;
KEKIĆA GLAVICA: 408;
KENETE: 589;
KESENDRA: 715;
KISSA — ČASKA
KLAČINA kod Zagoričana: 462;
KLADOVO: 666;
KLENOVAC (kod Prijedora): 266;
KLIČEVO (kod Nikšića): 194, 579, 615, 623, 634;
KLJUČ (Đerdap): 666, 670, 671, 826, 828, 850;
KNEŽAK: 165;
KNEŽJE: 691, 692;
KNIN: 341;
KOBARID: 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 132, 135, 139, 140, 144, 145, 148, 201;
KOČANI: 673, 690, 693, 721;
KOLAN: 343, 344, 367, 368, 408;
KOLARI: 657, 658, 659;
KOMPOLJE: 394, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 418, 421, 426, 427, 430, 431, 433, 436;
KONJSKO BRDO: 425;
KOPAČINE kod Komiže (otok Vis): 445, 449, 450, 479;
KOPILO kod Zenice: 481, 482, 515;
KORANSKI LUG: 400, 401;
KORBOVO: 666, 667, 668;
KORČA: 728;
KORINJSKI HRIB: 882;
KORITA, Gradina u Buškom blatu: 449, 469, 471, 479, 524;
KORITNICA: 121, 123, 132, 135, 138, 148;
KOSMERICA: 146;
KOSOVKA u Dobovi: 864;
KOSOVO (područje): 673, 676, 680, 682, 684, 687, 698;
KOSOVO kod Rogatice: 578;
KOSOVO POLJE: 613, 615;
KOSTOLAC: 657, 658;
KOSTREVNICA: 74, 85;
KOŠANE: 107, 108, 171;
KOTOR: 634;
KOTORIBA: 185;
KOVAČEV DO (Glasinac): 609, 610;
KOVIN: 843, 880;
KOZANI: 726;
KOŽICE: 666;
KRAJČINOVIĆI: 813, 828, 848, 907;
KRALJI: 422;
KRANJ: 178, 179, 180, 863;
KRAS (područje): 141, 163, 166, 167, 168;
KRAS (slovenački): 152;
KRAS (tršćanski): 162, 163;
KRBAVSKO POLJE: 418, 419, 425;
KRČEVINA kod Ptuja: 184, 211;
KRČEVINE kod Zvornika: 565;
KREHIN GRADAC: 447, 448, 449, 452, 475, 479, 482, 586;
KREMNA: 614;
KRINGA: 297, 314;
KRIVA REKA: 579, 614, 619, 622, 658;
KRIVI DOL: 690;
KRIŽEVCI (Glasinac): 614, 617;
KRIŽNA GORA: 153, 156, 158, 159, 162, 165, 166, 172, 173, 174, 200;
KRIŽOVLJANI: 858, 863;
KRK: 341, 344, 352, 354, 370;
KRSTAC u Zbilju kod Visokog: 506;
KRSTAČE (Dragovija kod Metkovića): 469;
KRŠEVICA: 674, 681, 682, 683, 686, 687, 688;
KRŠKE GORICE: 29;
KRŠKO: 872;
KRŠLANSKI GUMENJA: 679, 691, 694;
KRUPA: 439;
KRUPAČE: 187, 215;
KRUŠEVICA: 715;
KRUŠEVO: 340, 341, 344, 363;
KUĆI I ZI: 645, 705, 726, 729;
KUČAR iznad Podzemelja: 80, 93, 866, 882, 884;
KUFARNO: 100;
KUMANOVO: 675, 679;
KUMANOVSKA BANJA: 675, 679, 683;
KUMIN: 662;
KUNOVI ČUKI: 691, 693, 694, 696, 697, 699;
KUPINOVO: 820, 825, 833, 837, 839, 843;
KUSAČE (Glasinac): 588, 600, 601, 604, 607, 609, 616;
KUSJAK: 666, 669;
KUZELIN u Prigorju: 857, 861, 863, 882, 883;
KUZMIN: 555, 556;
LABIN: 352;
LAMINCI: 834, 865, 896;
LANIŠTE: 652, 653, 655;
LAPOTINCI: 674, 676, 683, 685, 691;

LATINSKO GROBLJE u Glogoviku: 594, 614;
LAZE (Glasinac): 586;
LEĆIŠTE: 396, 426;
LEGEN: 187, 189, 191, 192, 193, 201, 202, 204, 212, 214, 225, 226, 229;
LEGRAD: 192, 228, 562, 584;
LEMBERG kod Celja: 858, 863;
LEPA RAVAN pod Poštelom: 183, 186, 187, 188, 189, 190, 210, 213, 215, 216, 226, 228;
LEPENA kod Boljetina: 538, 666, 667;
LIB: 468, 474;
LIBNA (kod Videma): 31, 34, 43, 47, 48, 50, 52, 53, 60, 62, 81, 82, 83, 86, 185, 201, 882, 883, 884, 894;
LIČKI RIBNIK: 413, 414, 415, 416, 431, 433;
LIČKO POLJE: 418, 431;
LIHNID: 731;
LIJEVA BARA kod Vukovara: 533;
LIMBUŠ kod Laznice: 184, 210, 211;
LIMSKA GRADINA (Gradina iznad Limskog kanala): 300, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 314, 319, 321, 322, 904;
LIPE kod Gospića: 400;
LIPOVAC: 863;
LISIČIĆ (ASSERIA): 340, 341, 343, 344, 347, 353, 354, 355, 360, 365, 366, 368, 370, 383;
LISIJEVO POLJE: 576, 579, 614, 615, 616, 620, 634, 641;
LIŠTICA: 461;
LITIJA: 95;
LIVADE: 666, 667, 668;
LIVANJSKO POLJE: 444, 449, 461, 465, 915;
LIVNO: 476, 479;
LIVNO (Zbirka Franjevačkog samostana): 445, 446, 449, 450;
LOČA: 190;
LOPAR: 343, 344;
LOŠINJ: 342, 344;
LOVINAC: 418;
LOZIŠTE: 725, 726, 730;
LUBURIĆ Polje (Glasinac): 604;
LJUBAČ: 343, 344, 357, 363, 369, 370, 373, 375;
LJUBLJANA: 37, 38, 40, 41, 52, 99, 133, 172, 178, 179, 181, 215, 305, 308, 400, 544, 863, 910, 924;
LJUBLJANICA: 857;
LJUBLJANSKI PUT: 857;
LJUBOJEVIĆA GRADINA: 418;
LJUBOMIR kod Trebinja: 579, 633, 671;
LJULJACI kod Kragujevca: 649, 657, 658;
LJUŠTA: 686;
M. BOMBISTA: 321;
M. RANKON na otoku V. Brioni: 321;
M. VAL MARIN kod Pule: 321;
MAČKARA: 515;
MAĆEDONCI: 674, 678, 679, 680, 684, 685;
MAGDALENSKA GORA: 31, 34, 42, 43, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 85, 86, 92, 93, 94, 95, 100, 102, 103, 106, 115, 199, 201, 249, 411, 858, 863, 867, 876, 885;
MAHREVIĆI: 828, 848, 907;
MAJUR (obala Lugomira): 653, 654, 655;
MAJUR na Juhoru: 654;
MAKADANJ: 318, 319, 320;
MAKOŠPART kod Sente: 538, 547;
MALA GORICA: 186;
MALA GRADINA na Čungaru: 439;
MALA KARAULA: 418, 420, 423;
MALA VRBICA: 666, 667, 668;
MALENCE: 34, 53, 406;
MALI GRADAC nad Vašarovinama: 465;
MALI LOŠINJ: 374;
MALI OBLJAJ u Gornjim Vrhovinama: 420, 423;
MALI VITAL u Prozoru: 394, 417, 418, 421;
MALO REPENJE: 163, 164;
MALUNJE: 858, 863, 866, 872, 875, 885;
MANASTIRICE: 584, 660, 661;
MANDINA GOMILA iznad Hruda: 465, 467;
MANDINA GRADINA u Mandinom Selu: 474, 479;
MARIBOR: 220, 308, 408;
MARKEZINA GREDA: 464, 467;
MARKOV KAMEN: 691, 696;
MARKOVA PEĆINA kod Ličtice: 468;
MARKOVI KULI kod Prilepa: 713;
MAROF: 80, 93, 116, 864, 866, 869, 870, 871, 872;
MARTIJANEC: 182, 186, 188, 191, 193, 198, 201, 202, 205, 207, 214, 215, 216, 220, 222, 225, 301;
MARVINCI kod Valandova: 701, 702, 703, 708;
MASNIKOSINA GRADINA u Pećanima: 396, 404, 417, 418, 419, 423;
MATI (rijeka u Albaniji): 589, 590, 592, 635, 636, 645, 671, 749;
MATERIZA kod Nina: 342, 356;
MAZIN: 414;
MAZLUMI kod Gacka: 578, 592, 633;
MEDAK: 401;
MEDVIĐA: 340, 365;
MENGEŠ: 178, 179, 180, 863, 878, 896;
MERAG na Cresu: 367, 379;
MESTNE NJIVE (Novo Mesto): 36, 38, 46, 95;
METKOVA GLAVICA: 425;
METLIKA: 36, 37, 80, 99, 863, 894;
METOHIJA (područje): 579, 617;
METULUM: 115, 153, 175, 419, 441, 775, 918;
MICHALKOVO: 63;
MIHAJLOVAC: 667, 670;
MIHOVO: 117, 857, 858, 863, 867, 872, 876, 878, 879, 884, 885, 892, 896;
MILC u Đevđeliji: 699, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 709, 710;

MILETINE (Glasinac): 614, 619;
MILOŠEVAC: 659;
MILJAČA, Gradina: 396;
MILJE: 107;
MIRENSKA DOLINA: 29;
MISLODIN kod Obrenovca: 538;
MITROVA ŠPILJA: 167;
MIZIJA: 662;
MLADE VINE: 206;
MLAĐ (Glasinac): 604, 606, 608, 610;
MODREJ: 139;
MOJNO (Pelagonija): 708, 712, 716, 717, 720, 721;
MOKRONOG: 31, 36, 109, 855, 858, 859, 860, 863, 864, 866, 867, 868, 869, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 884, 885, 886, 887, 891, 893, 894;
MOLAT: 341, 344;
MOLNIK: 178, 179, 180, 181;
MONTE RIKO kod Vrsara: 297;
MORDELE: 319;
MORIOVO: 719;
MOROVIĆ: 839;
MOSKO: 576, 578, 633;
MOST NA SOČI (vidi i SV. LUCIJA): 46, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 132, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 154, 162, 208, 411, 914, 916, 919;
MOSTAR: 445;
MOŠNJE kraj Preddvora: 181;
MOŠORIN: 547;
MOŠTANICA kod Vranja: 674, 683;
MRAČAJ: 515;
MRAČNA ŠPILJA (na Plitvičkim jezerima): 422, 423;
MRAMORAC: 578, 621, 622, 632, 641, 652, 657, 658, 659, 786;
MRČAJEVCI: 649;
MÜHLAU: 301;
MUL u Vrsima: 342;
MURTER: 341, 344;
MUŠJA JAMA: 108, 152, 154, 155, 168, 169, 170, 917;
MUTILIĆ: 419;
MUTOGRAS u Jesenicama: 454;
NADIN: 343, 344, 347, 352, 353, 354, 356, 358, 361, 365, 371, 375, 376, 381, 383;
NAJEVA CIGLANA (Pančevo): 543, 547;
NANOS: 176;
NAUPORTUS — VRHNIKA
NEDINUM — NADIN
NEGOVA: 69, 70;
NEREZINE: 344;
NEVIĆ-POLJE: 482, 483, 490, 492, 511;
NEVIĐANI: 341, 344;
NEVLJE: 180;
NEZAKCIJ (NESACTIUM — VIZAČE): 115, 294, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 337, 775, 918, 922;
NIN: 106, 340, 341, 342, 343, 344, 347, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 383, 408;
NORIK: 176;
NOVALJA: 343, 344;
NOVA VAS: 308, 309, 314, 319, 878;
NOVI BANOVCI: 542, 544, 557, 825, 839;
NOVI GRAD kod Krmeda: 322;
NOVILARO: 76, 327, 328, 330;
NOVINE kod Šentilja: 184, 210, 211, 212, 214;
NOVI PAZAR: 115, 582, 613, 621, 623, 625, 626, 627, 628, 630, 631, 632, 639, 641, 644, 647, 648, 649, 650, 658, 659, 678, 728, 729, 786, 918, 923;
NOVI SAD: 659;
NOVO MESTO: 31, 34, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 55, 59, 64, 66, 70, 73, 74, 76, 77, 80, 88, 92, 93, 95, 98, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 179, 194, 195, 196, 201, 821, 857, 860, 863, 864, 865, 867, 869, 870, 871, 872, 875, 876, 878, 879, 884, 885, 887, 891, 892, 894, 895, 896;
NOVO SELO: 660, 662, 663;
NUMANA — PICENUM
NJIVICE: 163, 167;
OBROVAC: 343, 344;
ODŽACI: 826, 839, 880;
OGRADINA u Šalamuniću: 419;
OHRID: 725, 730, 732;
OKOSTNA JAMA kod Škocjana: 108, 142, 166, 167, 170, 171;
OKRA: 174, 175, 176;
OMIŠALJ: 344;
ORAČINA kod Puntere: 298;
ORAOVICA: 674, 676, 681, 682, 684, 687;
ORAŠTI: 684;
OREŠAC: 839;
OREŠANI na Vardaru: 563, 691, 694;
ORLOVA ČUKA: 679, 690, 692, 693, 694, 695, 696, 698, 699, 708;
ORLOV KAMEN: 396, 426;
ORLJAK iznad Lanišća: 317;
ORMOŽ: 83, 202, 220, 408, 882, 883, 926;
OROLIK (na Bosutu): 822, 824;
OSIJEK: 825, 826, 833, 839, 880, 895;
OSOR: 340, 341, 342, 344, 354, 370;
OSOVO (Glasinac): 197, 243, 250, 494, 582, 603, 605, 606, 607, 608, 609, 611, 612, 620, 622, 623, 627;
OSREDAK kod Bosanske Krupe: 584;
OSREDAK kod Cazina: 398;
OSREDAK kod Rovišča: 202;
OSTROVO kod Velikog Gradišta: 538, 666, 667;
OSTROVUL MARE kod Kusjaka: 671;

OSTROŽAC kod Cazina: 399, 401, 402, 439, 489, 584;
OSTROŽNIK pri Mokronogu: 236, 400;
OŠANIĆI: 434;
OŠTARIJE: 344;
OŠTRIK (gradina) Kuliješ kod Kiseljaka: 506;
OTIŠIĆ, špilja kod Sinja: 445, 450, 454, 458, 459;
OTOK (Vitina): 447, 448, 452;
OTOKA u Vrpolju (kod Sanskog Mosta): 233, 236, 242, 268;
OZALJ u Prokuplju: 183, 215;
PADINA: 538, 666, 668;
PAG: 389;
PALJEVINE kod Donje Bebrine: 824;
PANČEVO: 543, 544, 547;
PARAĆIN: 563;
PAŠJEK kod Litije: 92;
PAŠMAN: 344, 352, 353, 357;
PAZARIĆ: 527;
PECKA BARA: 671;
PEĆANI: 396, 405, 418, 419;
PEĆINA kod Leskovca: 167;
PEĆINA na brežuljku Petnje kod Tkona: 352;
PEĆINA na otočiću Ričul: 352;
PEĆINA u Ličkom Lešću: 422, 423;
PEĆINE kod Kostoca: 658, 814, 824, 825, 829, 830, 837, 838, 844, 848, 850, 852, 880;
PEĆINE u Vrdniku: 538, 539, 548;
PEĆKA BANJA: 563, 565, 582, 628, 658;
PELAGONIJA (područje): 712, 713, 714, 715, 716, 717, 721, 722, 723, 726, 908;
PEREŠ kod Hajdukova: 538, 547;
PEŠTER: 579, 580, 590, 594, 617, 628, 633, 635;
PETILEP kod Beranaca: 712, 715, 716, 718, 720, 721;
PETKOV DO: 717;
PETKOVO BRDO u Radosavskoj: 233, 236, 237, 238, 239, 282, 489;
PETNICA kod Valjeva: 538;
PETRLAŠKA PEĆINA kod Dimitrovgrada: 662;
PETROVAC na Mlavi: 544;
PETROVIĆI kod Nikšića: 579;
PETROVIĆI u Rakitnu: 454;
PHAROS — HVAR: 345;
PICUGI: 294, 295, 296, 298, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 319, 320, 321, 322, 325, 326;
PILATOVIĆI: 565, 603, 606, 608, 609, 610, 614, 616, 618, 620, 623, 627, 639;
PIPLICA u Lovincu: 418;
PIVNICA, gradina: 305;
PIVOLA (ispod Poštele): 186, 189, 201, 214, 215;
PLANA kod Bileće: 576, 578, 628, 630, 633;
PLATIČEVO: 839;
PLIŠIVICA, gradina: 460;
PLJEVLJE: 579;
POBREŽJE: 859, 863, 869, 871, 885;
POD kod Bugojna: 237, 245, 276, 282, 305, 444, 454, 469, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 513, 514, 515, 517, 521, 522, 523, 524, 525, 527, 528, 912, 913, 915, 916, 920, 921, 922, 924;
PODASTINJE kod Kiseljaka: 482, 495, 496, 502, 503, 511;
PODBELA: 135;
PODILIJAK (Glasinac): 191, 229, 591, 592, 594, 595, 596, 601, 602;
PODGRADAC-KUSAČE (Glasinac): 616;
POD RUDNIM BRDOM (Gotovuša): 607, 609;
PODUM: 421;
PODUMCI: 475;
POD STRAŽNICOM (u Crvenicama kod Duvna): 449, 450, 452, 470;
PODVRŠJE: 357;
PODZEMELJ: 31, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 53, 75, 79, 81, 85, 89, 93, 99, 106, 109, 111, 114, 115, 180, 192, 199, 200, 202, 226, 360, 368, 858, 863, 865, 866, 885, 894, 896;
POHORJE: 90;
POLAČE: 341;
PONGRAC: 202;
POPADIN DO: 713;
POPESTI-NOVACI: 550;
POPOV SALAŠ: 538, 539, 548, 822, 824;
POPULONIJA: 56;
POREČKA REKA (ušće): 666, 668;
POSTOJNA: 151, 152;
POSTOJNSKA VRATA (OKRA): 98, 151, 177, 856;
POSTRANJE kod Imotskog: 445, 454, 457, 470, 471, 501;
POSUŠJE: 461;
POSUŠKO POLJE: 461;
POŠTELA: 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 198, 201, 202, 204, 206, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 224, 225, 226, 228, 230, 863, 882, 883, 926;
POTKRAJ kod Travnika: 506;
POTOČANI u Livanjskom polju: 445, 449, 450, 454, 457, 470, 511;
POTPEĆINE (Glasinac): 614, 616, 627, 628, 631;
POŽAREVAC: 880;
PRAHOVO: 666, 667;
PRČEVO: 615, 620, 623, 628;
PRESEKA kod Črešnjevca: 211;
PREVIJA kod Sokoca (Glasinac): 591;
PREZENIK kod Puntere: 298, 320;
PRIČAC: 218;
PRIDRAGA: 356;
PRILEP: 705, 713, 714, 715, 723;
PRIMSKOVO: 92;
PRITOKA kod Bihaća: 398, 425;

PRIVILICA kod Bihaća: 436;
PRIVLAKA na Bosutu: 344, 822, 824, 843;
PROGON kod Bukrija: 712, 716, 721;
PROMONA (TEPLJUH): 339, 348;
PROVIDENCA: 102;
PROVO: 463;
PROZOR kod Otočca: 394, 400, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 438;
PTUJ: 198, 219, 220, 408, 863, 882, 883, 925;
PULA: 294, 296, 297, 298, 303, 304, 306, 308, 314, 320, 321, 322, 323, 325, 333;
PUNAT PERNATA na Cresu: 344;
PUNČAN kod Porečkih katuna: 296;
PUNGART u Metlici: 884;
PUNTE KAŠTEJA kod Medulina: 298;
PUSTI GRADEC: 80;
PUŠČAVA nad Starim trgom: 184, 211, 230, 883, 894;
PUTIČEVO kod Travnika: 482, 495, 496, 498, 499, 511;
RAB: 352, 367, 379, 387, 389;
RABIŠ (spilja): 99;
RAČA: 657, 658;
RADANJE kod Štipa: 679, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 705;
RADAVA (Glasinac): 609;
RADEKINA GRADINA u Mekinjaru: 417;
RADIMLJA kod Stoca: 578, 628, 633, 671;
RADOLIŠTE kod Struge: 725, 727, 728;
RADOVAC kod Prištine: 297, 679;
RADOVIN: 342, 343, 344, 347, 350, 352, 355, 360, 362, 367, 373, 377, 379, 381, 444, 468;
RADUJEVAC: 684;
RADUŠE: 211;
RAJE kod Moravča: 858;
RAKITNO: 454;
RAMNATA kod Velikog Središta: 538;
RANDI: 77;
RAPANOVIĆ POLJE: 826, 827;
RAPEŠ: 712, 714, 715;
RAZDRTO: 175;
RAŽANA u Krivoj reci: 578, 614, 617, 622, 628, 630;
REČICA kod Ohrida: 193, 229, 725, 726, 727;
REKA kod Cerkna: 72, 148;
RELJINA GRADINA: 479;
RELJINO SELO: 468;
REPA kod Tinja: 211;
REŠETNICA-most (Glasinac): 591;
RIBIĆ kod Bihaća: 260, 283, 393, 394, 398, 399, 409, 412, 413, 414, 415, 416, 422, 425;
RIČUL (otočić): 344, 355;
RIEGERAU: 302;
RIFNIK kod Celja: 185, 186, 189, 190, 202, 208, 210, 212, 213, 216, 226, 230, 231, 883, 894, 926;
RIJEKA: 341, 344;
RIPAČ kod Bihaća: 276, 283, 393, 398, 403, 408, 422, 430;
RITOPEK: 544, 548, 566, 567, 680, 839;
RITKE LISKE: 454, 456, 470, 501;
RIŽANA: 176;
ROBIČ: 135;
ROGOVO: 628;
ROJE kod Moravča: 858, 863, 865, 866, 868, 876, 878, 879, 884, 886, 887, 888;
ROMAJA: 605, 615, 617, 618, 623, 628, 630;
ROSPI-ĆUPRIJA (Karaburma-Beograd): 824, 848, 850, 880;
ROVINJ: 297;
ROVIŠĆE: 34;
ROŽANCI: 538, 542, 907;
RTANJ: 602, 660, 661, 663;
RUDINE kod Banatske Palanke: 538;
RUDINE u Gackom polju: 421;
RUDINE KOD RUSANOVIĆA (Glasinac): 619, 627;
RUDNA GLAVA: 845;
RUDNA KOSA (u posuškom Gracu): 454, 470;
RUDOVCI: 538, 542, 544, 551, 562, 602, 661, 668, 907;
RUJIŠTE: 660, 661, 663, 907;
RUSANOVIĆI (Glasinac): 583, 586, 592, 594, 603, 604, 606, 608, 609, 614, 618, 620, 624;
RUSANOVIĆI-GAJEVI (Glasinac): 594, 602;
RUŠE: 187, 190, 215;
RUŽENKA: 666, 667, 670;
RŽIŠČE: 92, 93;
S. FRANCESCO: 106;
S. VITO al Tagliamento: 175;
SAJMIŠTE u Brežicama: 863, 864;
SALAŠ NOĆAJSKI: 555, 556;
SALI: 343, 344;
SAMOBOR: 863, 889;
SANDŽAK: 606;
SANSKI MOST: 232, 234, 238, 240, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 282, 283, 285, 414, 456, 459, 504, 520, 557;
SARAJ kod Broda: 712, 713, 715, 718, 770, 908;
SARINA MEĐA: 652, 653, 654, 657, 658;
SELIMOVIĆA GRADINA: 463;
SELIŠTE kod Farkaždina: 538, 547;
SELIŠTE kod Kostolca: 538, 666, 668;
SELO (u dolini Soče): 135;
SEMIZOVAC, vidi GRAD u selu Svrake;
SENIA — SENJ
SENTA: 547;
SENJ: 352, 355, 421, 431;
SESTO CALENDE: 194;
SCARDONA — SKRADIN
SIGA: 543;
SIGEC (SIGETEC): 185, 205, 208, 211, 212, 230;

SINAC u Gackom polju: 421;
SINDOS: 732;
SINOŠEVIĆ: 538, 542;
SINJSKO POLJE: 444, 461;
SIP: 666;
SISAK — SISCIA (SEGESTIKA): 812, 826, 843, 856, 863;
SJEVERSKO (Glasinac): 603, 609, 616, 620;
SKADAR: 634;
SKOPLJE: 675, 681, 683, 687;
SKOPSKA KOTLINA: 676, 678, 680, 682, 683, 687, 688;
SKOPSKO KALE: 674, 681, 685, 686;
SKORBA: 859, 863, 868, 872, 875, 877, 882, 885;
SKRADIN: 352;
SLANKAMEN: 822, 823, 841;
SLAP: 121;
SLATINA (selo Semanići): 399;
SLATINA u Rožnoj dolini: 857, 863, 872, 873, 875, 883;
SLATINSKA REKA (ušće): 666, 667, 668;
SLAVINA: 153;
SLEPŠEK kod Mokronoga: 400, 858;
SLIVNA: 320;
SLOVENSKI GRAD kod Idoša: 538;
SMEDEREVO: 659;
SMILJAN: 396, 400, 402, 406, 424, 425, 427;
SMOKOVIĆ: 370;
SODINCI kod Velike Nedelje: 211;
SOFRONIJEVO: 661, 662, 664;
SOKOLAC: 578;
SOLIN: 445, 446, 458, 459;
SOLKAN: 72;
SOPOT kod Titovog Velesa: 705;
SOTIN: 843;
SOVIĆI (Grude): 475, 476;
SPINA: 324, 331, 431;
SPODNJA HAJDINA u Ptuju: 883;
SPODNJA SLIVNICA kod Grosuplja: 863, 872, 885, 888;
SPODNJE PODLOŽE pod Ptujskom gorom: 187, 196, 201, 205, 214;
SPODNJI LAMOVŽ: 863;
SREDNJA DOBRINJA kod Užičke Požege: 609;
SREMSKA MITROVICA: 543, 547, 549, 555, 556, 565, 833, 839, 842;
SREMSKA ULICA u Sremskoj Mitrovici: 555, 557;
SRIJETEŽ: 797;
SRPSKO POLJE: 400, 401, 405, 418, 421;
STANIČENJE: 660, 661, 662;
STAPARI: 589;
STAR KARAORMAN: 693;
STARA SUŠICA: 168;
STARIGRAD pod Velebitom: 340, 359;
STARI KOSTOLAC: 584, 602;
STARI SLANKAMEN: 547;
STARI TRG kod Slovenjgradeca: 863;
STARIJE NASELJE u Donjoj Dolini: 233, 235, 237, 273;
STIČNA: 29, 31, 34, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 66, 67, 69, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 102, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 129, 196, 200, 201, 202, 208, 211, 213, 242, 249, 406, 857, 860, 863, 869, 870, 872, 876, 881, 884, 894, 913, 915, 916, 921;
STOBI: 705;
STOJNAC: 863, 872, 885;
STON: 633;
STRAMARE kod Milja: 171;
STRAŽA na Krki: 80, 93;
STRAŽBENICA, gradina u Vrepcu: 396, 418, 420, 426;
STRAŽIŠTE u Bjeljevinama: 421, 425;
STRAŽNI DOL: 397;
STRAŽNICA: 453;
STRMEC: 146;
STRUPNIĆ: 463;
STUDENCI kod Ljubuškog: 475, 476;
STUDENIČANI: 674;
SUBOKRINA: 175;
SURČIN: 820, 825, 839, 843;
SUVA REKA kod Đevđelije: 563, 677, 694, 701, 702, 703, 705, 706, 709, 710;
SV. BARBARA kod Milja: 155, 158, 165, 294;
SV. DIONIZIJE kod Nove Vasi: 296, 309;
SV. DUH kod Novigrada: 319;
SV. ERAZMO: 728;
SV. FUME u Rovinju: 298;
SV. IVAN na Birnju: 464, 467;
SV. IVAN KORNETSKI kod Umaga: 319;
SVETI JURAJ kod Polšnika: 92;
SV. KATARINA kod Nove Gorice: 135;
SV. LOVRENC kod Šempetra: 187, 199;
SVETA LUCIJA (vidi i MOST NA SOČI): 32, 41, 56, 67, 68, 121, 123, 130, 201, 242, 297, 304, 306, 914;
SV. MARTIN TARSKI: 296, 314, 316;
SV. MARTIN iznad Limskog kanala: 298;
SV. PAVEL iznad Vipavske doline: 164;
SV. PETAR LUDBREŠKI: 185, 188, 189, 191, 192, 199, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 218, 223, 230;
SV. PRIMOŽ: 163;
SVETOZAREVO: 651, 654, 655, 657, 658;
SVILAREVA GRADINA u Pećanima: 418;
SVRAČKOVO SELO: 418;
ŠABAC: 356;
ŠALAMUNIĆ: 419;
ŠANCE kod Starog trga: 184, 211;
ŠANDALJ: 321;
ŠARBANOVAC: 660, 661, 663, 668;

ŠARENČEVE VRTAČE (Glasinac): 588, 592, 600, 601, 609;
ŠARENGRAD: 542, 544, 562, 584, 661;
ŠEĆERANA u Sremskoj Mitrovici: 555, 556, 565;
ŠEMPETER kod Celja: 187, 188, 189, 190, 210, 213, 216, 226;
ŠEMPETER kod Gorice: 146;
ŠENTJANEŽ kod Rečice: 190;
ŠENTVIŠKA GORA: 121;
ŠENTVIŠKA VISORAVAN: 120, 146, 148;
ŠENTVIŠKA kotlina: 29;
ŠEŠČE pri Preboldu: 187, 216;
ŠIBENIČKA GLAVICA kod Ražanca: 354;
ŠIROKA KULA: 406, 409, 412, 418, 420;
ŠIROKO kod Suve Reke: 589, 674, 676, 677, 678, 679, 682, 683, 685, 687, 691;
ŠKOCJAN: 40, 41, 107, 108, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 294, 308, 309, 334, 910, 917, 919;
ŠKRIP na Braču: 467;
ŠLEMINE iznad Vinice: 80, 396, 417;
ŠMARJEŠKE GORICE: 29;
ŠMARJETA: 31, 34, 38, 44, 53, 59, 62, 64, 74, 79, 107, 114, 115, 117, 200, 202, 260, 863, 865, 866, 867, 868, 870, 876, 878, 879, 884, 885, 887, 892, 896;
ŠMIHEL pod Nanosom: 152, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 173, 175, 176, 400;
ŠOKIĆA BAŠTA u Donjoj Dolini: 244;
ŠTALENSKI VRH kod Celovca: 149, 889;
ŠTIP: 673, 686, 690, 705, 721;
ŠTRPCI: 576, 579, 605, 607, 632;
ŠULA na Krku: 344;
ŠVIČKI VRH kod Otočca: 425;
TALINE (Glasinac): 585, 586, 588, 595, 614, 630;
TARSATICA — TRSAT (RIJEKA)
TEKEŠINSKO LOZJE: 691, 692, 693, 694, 695, 696;
TEMENIŠKA DOLINA: 29;
TEPLJUH (PROMONA) kod Drniša: 339;
TERGESTE: 149;
TEŠANJ: 489;
TETOVO: 733;
TIJESNO VRBASA: 236;
TITEL: 659;
TITOV VELES: 563, 690, 691, 705;
TITOVO UŽICE: 576;
TOLIĆ: 418;
TOLMIN: 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 146;
TOPLICE: 59, 64, 70, 74, 79, 93;
TOPLIČICA: 301;
TOPOLJE kod Knina: 360;
TOPUSKO: 437;
TOR na Hvaru: 467;
TORINE u Dugopolju: 445, 457;
TRAP: 715;
TRAVNIK: 511;
TRBINAC: 869;
TRBUŠINA u Loparu na Rabu: 354;
TREBENIŠKO KALE: 725, 728;
TREBENIŠTE: 115, 193, 229, 624, 631, 647, 715, 716, 720, 721, 724, 725, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 923;
TREŠĆEROVAC u Pokuplju: 215, 220;
TRI ČELJUSTI: 724, 726, 728, 729, 730;
TRIJEŠNICA: 826, 827;
TRNOVO kod Ilirske Bistrice: 152, 153, 159, 162, 165;
TROJAN iznad Vranskog polja: 354;
TROPAEUM ALPIUM: 149;
TROŠMARIJA: 412, 413, 414, 438;
TRSAT — TARSATICA (Rijeka): 355;
TRSIŠTE u Trošmariji: 423;
TRST: 152;
TRŽIŠTE kod Cerknice: 152, 158, 159, 160, 173, 174;
TURČIŠĆE-DVORIŠĆE: 186, 199, 200, 203, 205, 214, 221;
TURIŠKA VAS-KOTNIKOVO GRADIŠČE kod Tinja: 184, 211;
TURSKA KOSA kod Topuskog: 407, 408, 434;
TURSKI ŠANAC kod Bačke Palanke: 822, 823, 841;
TUŠNICA: 463;
UBAVA GLAVA kod Čaništa: 717;
UGAR: 63;
UKUĆEVCI kod Podastinja: 510;
ULAKA: 153, 165, 169, 174;
UMČARI: 621, 657, 658, 659;
UMČIĆ UM: 421;
URARTU: 19;
USTRINE: 344;
UZIĆI kod Užičke Požege: 603, 610, 622;
UŽIČKA POŽEGA: 609;
VAČE: 31, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 47, 58, 59, 64, 66, 73, 74, 79, 82, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 146, 178, 179, 200, 225, 228, 249, 328, 411, 883;
VACANI kod Skradina: 367, 387;
VAJUGA: 550, 666, 668, 669, 850;
VALAČ kod Titove Mitrovice: 674;
VALANDOVO: 705;
VALANIDA: 730;
VALIČNA VAS: 34, 73, 85, 858, 860, 863, 865, 866, 867, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 884, 885, 886, 892, 894, 896;
VARAŽDIN: 889, 890;
VARDAROVCI: 702, 707, 709;
VARDARSKI RID: 702, 703, 706, 707, 708, 709;
VARDINA: 702, 709;
VAROŠ u Prilepu: 713, 718;
VARVARA: 304, 408, 479, 524, 527, 924;

VARVARIA — BRIBIR
VAŠAROVINE u Livanjskom polju: 445, 454, 457, 458, 459, 468, 470, 471, 477, 501, 504;
VATIN: 833;
VELA STRAŽA na Dugom otoku: 357;
VELEBIT: 353, 357, 431;
VELES: 694, 705;
VELESNICA: 666, 667, 670;
VELIKA GORICA: 187, 305, 544;
VELIKA GRADINA nad Liskovačom: 463;
VELIKA GRADINA u Varvari: 408, 527;
VELIKA i MALA GRADINA u Semanićima: 399;
VELIKA KARAULA kod Široke Kule: 420;
VELIKA MRDAKOVICA kod Zatona šibenskog: 342, 344, 352, 356, 375;
VELIKA NJIVA kod Stražbenice: 396;
VELIKA NJIVA u Vrepcu: 409, 410, 412, 428;
VELIKA PUNTA u Srpskom polju: 418, 421, 422;
VELIKE MALENCE: 82;
VELIKI KORINJ: 884;
VELIKI OBLJAJ: 418, 420, 464;
VELIKI VITAL: 394, 414, 417, 418, 420, 423, 425, 427, 432, 438;
VELIKO MRAŠEVO: 872, 875, 885;
VENAC kod Ljupča: 354;
VERDUN kod Stopića: 857, 897;
VERGINA kod Verije: 699, 714, 721, 722, 908, 910, 925;
VETULONIJA: 76, 77;
VIČA LUKA u Bobovišću: 431, 445, 454, 457, 458, 459, 470, 471, 478;
VIDOŠTAK kod Stoca: 578;
VIDOVEC: 185;
VIJENAC u Toliću: 418;
VILLACH: 192;
VINČA: 565, 657, 658;
VINICA: 116, 396, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 425, 440, 696;
VINIČICA kod Josipdola: 419;
VINKOV VRH: 34, 66, 79, 92, 106;
VINKOVCI: 555, 556;
VINTARJEVC: 107;
VINJI VRH (kod Šmarjete): 53, 82, 92, 865;
VIPAVA: 152;
VIR: 88, 113;
VIS kod Dervente: 237;
VISOJI kod Beranaca: 699, 706, 708, 712, 714, 715, 716, 717, 718, 720, 722, 726, 908, 925;
VIZAČE — NEZAKCIJ
VJEŠALA u Njegušima: 615, 634;
VLAŠKO POLJE: vidi SRPSKO POLJE
VLAŠTICA kod Gnjilana: 674, 676, 678, 679, 682, 683, 685, 686;
VOJAKOVAC: 863, 872;
VOJNIĆ: 303;
VOLČJI GRAD: 163;
VOLČJE NJIVE: 199, 201;
VOLKOVO — VUČIDOL: 674, 676, 678, 683, 688;
VRANIĆA GROMILA u Širokoj kuli: 409, 425, 426;
VRANKAMEN kod Bosanske Krupe: 261;
VRANOVO: 542;
VRANJE: 674, 679, 684, 685;
VRANJKOVA PEĆINA kod Drežnika: 422, 423;
VRATNICA (na Glasincu): 459;
VRATNICA kod Visokog: 265, 482, 483, 485, 495, 504, 505, 506, 511, 517, 525, 797;
VRAŽIĆI (Glasinac): 628, 631, 786;
VRČIN: 303, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 331;
VRDNIK vidi PEĆINE u Vrdniku;
VREBAC kod Gospića: 396, 400, 401, 402, 409, 412, 413, 424, 425, 430, 433;
VRHNIKA: 174, 177, 855, 857, 862, 863, 879, 889, 892;
VRHOVINE: 421;
VRLAZJE (Glasinac): 618, 620;
VRMDŽE-RTANJ: 602, 660, 661, 663;
VRSI: 342, 344, 356, 357;
VRŠAC: 543, 562, 564, 567, 825, 839;
VRŠAK Gromila u Šalamuniću: 425, 426;
VRTIŠTE: 654, 660, 661, 663, 665, 704, 706;
VUČIDOL, vidi VOLKOVO;
VUČEDOL: 555, 556;
VUKOVAR: 282, 304, 422, 563, 839;
VULCIJ: 78;
WOLLMESHEIM: 302;
WIES: 191, 193, 202;
WÜRMLACH: 108;
ZADAR: 341, 342, 343, 344, 347, 352, 353, 355, 361, 374;
ZAGORJE: 85, 92, 94, 104;
ZAGRADEC: 92;
ZAGRADINA u Rakitnu: 454, 457;
ZAGRAĐE (Glasinac): 616, 620, 628, 631;
ZAGREB-VRAPČE: 301, 876, 896;
ZAGVOZD: 454;
ZAKLOPAČA (kod Beograda): 836;
ZALUŽNICA: 421;
ZATON NINSKI — Zaton kod Nina: 341, 342, 343, 344, 347, 356, 357, 360, 361, 363, 364, 368, 369, 375, 378, 381, 408;
ZATON ŠIBENSKI: 344, 377, 378;
ZECOVI Gradina kod Prijedora: 233, 234, 236, 237, 238, 239, 242, 254, 257, 267, 268, 269, 273;
ZELENIŠTE kod Valandova: 701, 702, 703, 706;
ZELIĆA GRADINA: 352, 354;
ZEMUN-RADIO STANICA: 538, 542, 544, 557, 565, 843;
ZEMUNICA u Radosavskoj: 233;
ZEMUNIK: 343, 344;

ZILJSKA DOLINA: 107;
ZLOTSKA PEĆINA: 197, 651, 654, 660, 661, 662, 663, 665;
ZNANČEVE NJIVE: 864;
ZORKA (ŠABAC): 556;
ZOVIĆ: 713, 718, 720;
ZVEČKA: 843;
ZVONIGRAD: 344, 467;
ŽAGA: 146;
ŽAGANJ DOLAC u Sumartinu: 445, 449, 450, 452, 453, 454, 469, 470, 471, 479;
ŽAMNJAK: 323;
ŽDANEC kod Srednjih Nereza: 675, 680, 683;
ŽEGAR: 344, 352;
ŽENJAK: 69, 107, 108, 230;
ŽIDOVAR: 538, 546, 548, 818, 822, 823, 850, 880;
ŽIROVNICA: 652, 654, 656, 907;
ŽIVOJNO: 712, 713, 717, 718, 720;
ŽUTO BRDO: 667;
ŽUTA LOKVA: 421.

JULIJANA SUŠNIK

125561